

**«ЖАС ҒАЛЫМ – 2026:
БОЛАШАҚҚА КӨЗҚАРАС»**

атты жас ғалымдар мен студенттерге арналған
республикалық ғылыми-практикалық конференцияның
ғылыми мақалалар жинағы

Сборник научных статей республиканской
научно-практической конференции молодых
учёных и студентов

**«МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ – 2026:
ВЗГЛЯД В БУДУЩЕЕ»**

Proceedings of the Republican Scientific and Practical
Conference of Young Scientists and Students

**"YOUNG SCIENTIST – 2026:
A VISION FOR THE FUTURE"**

Шымкент, 2026

ӘОЖ 001
ББК 72
Ж 33

Ұйымдастыру комитетінің төрағасы

Байболов К.С. – Ж.А.Тәшенев атындағы университет ректоры

Ұйымдастыру комитеті:

Рысбекова Ж.Қ. – Вице-ректор

Байнеева П.Т. – Академиялық мәселелер жөніндегі проректор

Оралбекова А.К. – Ғылым және инновация департаментінің директоры

Парманкулова П.Ж. – Жобаларды комерцияландыру және сүйемелдеу орталығының басшысы

Жантасова З.Т. – Ғалым хатшы

Ботабаева Ж.Н. – Әлем тілдері институтының директоры

Арзымбетова Ш.Ж. – Педагогикалық және жаратылыстану ғылымдары институтының директоры

Мырзабек Л.Ә. – Мәдениет және спорт факультетінің деканы

Наурызбекова А.Е. – Экономика және құқық факультетінің деканы

Душабаева Д.Ш. – Жасанды интеллект және инновация институтының директоры

Мейірбеков М.Б. – Өнер және гуманитарлық білім беру факультетінің деканы

Жауапты хатшы және техникалық редакция – Әжмәмбет Ә.Е.

«Жас ғалым – 2026: Болашаққа көзқарас» атты жас ғалымдар мен студенттерге арналған республикалық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми мақалалар жинағы. – Шымкент: 1062 бет.

Сборник научных статей республиканской научно-практической конференции молодых учёных и студентов **«Молодой учёный – 2026: Взгляд в будущее»** – Шымкент: 1062 стр.

Proceedings of the Republican Scientific and Practical Conference of Young Scientists and Students **“Young Scientist – 2026: A Vision for the Future”** – Shymkent: 1062 pages.

ISBN 978-601-08-6075-9

Жинаққа профессор-оқытушылардың, жас ғалымдардың, студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері ендірілді.

Меншік иесі: «Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университет» АҚ

ISBN 978-601-08-6075-9

Редакцияның мекенжайы:

Шымкент қаласы, Қонаев 21а,

e-mail: stud.conf26@tashenev.edu.kz

СЕКЦИЯ 1. ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ЖӘНЕ ХИМИЯ-БИОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ СЕКЦИЯСЫ

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ӨСІМДІК АУРУЫН АНЫҚТАЙТЫН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАНЫ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

Куштаева Ф.Б.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті АҚ, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., аға оқытушы **Қозыкеева Райхан Абильдаевна**

Қазіргі таңда жасанды интеллект қолданбалы мәселелерді шешуде маңызды рөл атқарады. Уақыт өткен сайын жасанды интеллект дамуы қарқынды түрде артып келеді. Жоғары оқу орындары мен зерттеу орталықтары жасанды интеллект бойынша ғылыми жұмыстар жүргізілуде. Бұл – жаһандық үдеріс, заманауи талап. Қазіргі таңда ауыл шаруашылығында және үй өсімдіктерінде ауруларды уақытында анықтау — үлкен мәселе болып отыр. Қазақстанда көптеген шаруалар мен ғылыми қызметкерлер, ғылыммен айналысатын биолог студенттер өсімдік ауруын дәл анықтай алмайды. Интернеттен ақпарат іздеуге уақыт көп кетеді, дұрыс диагноз қойылмағандықтан өнім шығымы азайып жатады. Сондықтан жылдам, қолжетімді, дәл анықтайтын құрал керек.

Қазіргі ғылымның кез келген бағыттары сияқты жасанды интеллекттің даму тарихы өте бай. Автоматтандырылған технологиялардың кең дамуы XX ғасырдың екінші жартысында басталды. Жасанды интеллекттің негізгі теориялық қағидалары дәл сол заманда орнықты деп айтуға болады.

Қазір жасанды интеллект - шешімді жасау мен қабылдау үшін адамның қызметін күшейтетін, өзін-өзі үйрететін құрал-сайман.

Жасанды интеллект жүйелерінің қолдану салалары:

- роботтехника;
- сараптамалық жүйелер;
- есептерді әмбебап шешушіні жасау;
- бір тілден екінші тілге аудару, мәтінді рефераттау;
- пайдаланушыны компьютермен ыңғайлы диалогын қамтамасыз ететін интеллектуалды интерфейсты жасау.[1]

Жасанды интеллект – бұл:

- информатика
- математика
- нейробиология
- лингвистика
- инженерия
- этика

тоғысқан кешенді ғылым.

Жасанды интеллекттің тарихи басталу кезеңдері: 1-кезең. Символдық интеллект (1950–1980). Алгоритмдер қатаң логикалық ережелерге негізделді. Адамның ойлауын формулалар арқылы бейнелеуге тырысты. Мысалы: шахмат ойнайтын алғашқы программалар. 2-кезең. Статистикалық әдістер (1980–2010).Компьютер мәлімет арқылы үйренетін болды. Байес әдістері, сызықтық/логистикалық регрессиялар кең қолданылды. 3-кезең. Терең нейрондық желілер (2010–қазір). GPU-дың дамуы, Big Data өздігінен үйрене алатын күрделі желілер.Нақты революция осы кезеңде болды.

Жасанды интеллекттің салалар бойынша негізгі рөлі: 1. Медицинада-Онкологиялық ауруларды ерте диагностика, жасанды геном талдау, дәрі-дәрмек молекулаларын модельдеу, хирургиялық роботтар (Da Vinci). 2. Биология және химияда-

Протеин құрылымдарын болжау (AlphaFold), эксперименттерді автоматтандыру, фотосурет бойынша өсімдік ауруларын айқындау, химиялық байланыстарды болжау (reaction prediction AI). 3. Ауыл шаруашылығында-Дронмен егістікті бақылау, топырақтың ылғалдылығын талдау, өсімдік ауруын фотодан тану, тыңайтқыш нормасын автоматты есептеу. 4. Экономика және қаржы- Нарықтық трендтерді болжау, клиент мінез-кұлқын талдау, алаяқтықты автоматты анықтау.

Өсімдік ауруларының туындау себептеріне байланысты жұқпалы (түрлі бактерия, вирус, саңырауқұлақ, гематода, т.б. тудыратын) және жұқпайтын (қоректену тәртібінің бұзылуынан, ыстық-суықтан, өнеркәсіп қалдықтарының әсерінен, т.б.) аурулар топтарына бөлінеді. Жұқпайтын ауруларға қыстың үскірік аяздарынан жеміс ағаштарының діңі шытынап жарылуы, күздік егістер мен көпжылдық шөптесін өсімдіктердің үсікке ұрынуы, жаз айларының аптап ыстығы мен қуаңшылығы, аңызак желдер салдарынан астық дақылдарының масақтарында дән байлануы төмендеп, шөпектенуі, т.б. жатады.

Өсімдіктердің жұқпалы ауруларын саңырауқұлақтар, бір клеткалы, таяқша тәріздес бактериялар, вирустар мен вириодтар қоздырады. Зиянды саңырауқұлақтардың, бактериялардың, кейде қыстың аяз салдарынан өсімдіктің кейбір бөлігі дұрыс өспей, шектен тыс ұлғайып ісікке, бұдырға айналып, өсімдік рагіне әкеліп соқтырады. Көпжылдық ағаштардың механикалық немесе қыстық аяздан зақымданған діңдерінде, тамыры мен тамыр жемісінде, кейбір өсімдіктердің сабақтары мен гүл қауашақтарында, жапырақтарында бунақ денелілер жұмыртқаларын салып, сонда өсіп-көбейіп, зақымданған органды пішіні домалақтау келген ісіктерге айналдырып, оның дамуына себепші болады.[2]

Basidiomycetes класының *Russinia* туысына жататын саңырауқұлақтар тудыратын ауру түрі. Basidiomycetes класының *Russinia* туысына жататын саңырауқұлақтар тарататын аса зиянды және кең таралған кесел – өсімдіктердің тат аурулары. Тат өсімдіктің жер бетіндегі бөлімдеріне, оның ішінде гүліне, жемісіне түседі. Ауру белгілері жапырақ пен сабақта және масақтың қауыздарында ақшыл сарғыш (сары тат), қоңырқай (жапырақ немесе қоңыр тат), қызғылт-қоңырқай (сабақ таты) түсті, көлемі әр түрлі күлдіреуіктер түрінде байқалады. Олар, әсіресе астық дақылдарында көп кездеседі. Сары тат көбінесе оңтүстік пен оңтүстік-шығыс аймақтарда күздік бидай егісінде кең таралған. 1- суретте ауруға шалдыққан жүгері жапырағы көрсетілген.

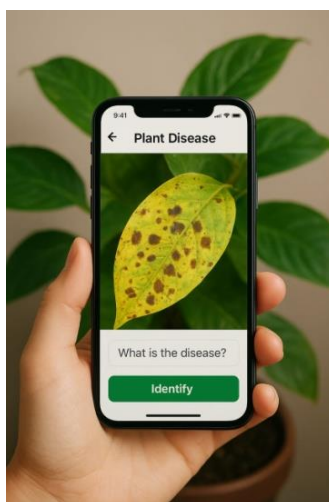


Сурет 1- Ауруға шалдыққан жүгері жапырағы

Қоңыр тат солтүстік, шығыс және батыс аймақтарда жаздық бидай егістерін жиі шарпып, өнімге айтарлықтай зиян келтіреді. Тат ауруына жүгері, күнбағыс, қарақат, таңқурай, алмұрт, алма, т.б. шалдығады. Өсімдіктердің солуды топырақта ылғал жеткіліксіз болса, ауаның температурасы жоғарылап, сонымен қатар аңызақ жел соқса, жапырақтарға сабақтың өткізгіш түтікшелері арқылы тасымалданатын су жетіспегенде болады. Кешке қарай ауа салқындап, жапырақтарға су тасымалдану реттелген соң өсімдік бастапқы қалпына келеді. [3]

Жаңа отырғызылған көшеттерде бастапқы кезде күн ашық, ыстық болса солып, толық тамырланғаннан кейін солуды тоқталады. Өсімдіктердің солудының тағы бір себебі топырақта тіршілік ететін кемірушілер мен бунақденелілер, саңырауқұлақтар мен бактериялар қоздыратын аурулардың (вертициллезді және фузариозды солуды немесе трахемироз аурулары) салдарынан болады. Топырақта тіршілік ететін сымқұрттар мен зауза қоңызының дернәсілдері өсімдіктердің тамырларымен қоректеніп, негізгі тамырларды зақымдауына алып келеді, олар біртіндеп солады. Саңырауқұлақтар мен бактериялардың мицелийлері (жіпшелері) көбінесе тамырлар мен сабақтың түтікшелерін торлап, кейде улы заттар – токсиндер шығарады. Осының салдарынан өткізгіш түтікшелер бітеліп, жапырақтарға судың тасымалдануы нашарлайды. Кейде бөлініп шыққан токсиндер ұлпаларды улайды. Бұлардың салдарынан өсімдіктер тез арада солады.

Таз қотыр ауруы өсімдіктің жапырағын, жемісін, өзегін зақымдайды. Олардың бетінде қара дақтар пайда болып, көптеген саңырауқұлақ жіпшелері бар қатты қоңыр даққа айналады. Бұл дақтар жемісті тіліктеп қатты жарақаттайды. Ауру қоздырғыштары жерге түскен жапырақ арасында қыстап шығады. Өсімдік аурулары қоздырғыштарының сақталу, таралу немесе тасымалдану ерекшеліктеріне байланысты негізінен 3 топқа бөлінеді: тұқым немесе көшет арқылы, ауа толқыны және жаңбыр арқылы таралатындар, топырақта немесе өсімдік қалдықтарында сақталатындар. Вирустар мен бактериялар қоздыратын ауруларды таратуда олардың зиянкестерінің атқаратын рөлі зор. Ауру қоздырғыштары ауа толқыны, жаңбыр бұлттары арқылы жүздеген шақырым, кейде тіпті бір құрлықтан екіншісіне таралуы мүмкін. Ауа райы жағдайларына байланысты аурудың дамуы және таралу ерекшеліктері, одан келетін шығын құбылмалы болады. Эпифитотия дәрежесіне дейін дамыған жағдайда олардан келетін шығын 30 – 40%-дан асады. Өсімдік ауруларын фотодан анықтау. Қолданылатын алгоритмдер: YOLO; ResNet; EfficientNet



2- Өсімдік ауруын фото мобильді қосымшасы арқылы анықтау

Өсімдіктің солуды тежеу үшін көкөніс және басқа да суды көп қажет ететін дақылдарды уақытында суғарып отыру қажет. Кеміргіш бунақденелілерден келетін ауруларды төмендетуде ауыспалы дақылдың және жер қыртысын аударып жыртыудың маңызы зор. Сонымен қатар, отырғызылатын көшеттер мен тұқымды инсектицидтер

және фунгицидтер ерітіндісінде дәрілеген жөн. Өсімдік ауруларының таралуы мен дамуын және зияндылығын шектеу үшін карантиндік және фитосанитарлық, агротехникалық, ал қажет болса химикалық шаралар қолданылады. Осы мақсат үшін селекция және биотехнология әдістерін кеңінен пайдалана отырып ауруға берік немесе төзімді сорттарды шығарудың атқаратын маңызы өте зор. [4]

Қорыта айтқанда, жасанды интеллект адамға өнімділікті арттыруға және қызықты тапсырмаларға көбірек уақыт болу үшін күнделікті жұмысты азайтуға қалай көмектесетінін білуге көмектеседі. Ғалымдардың көбі 2030–2040 жылдары жасанды интеллект: өнім өндірісінің 40–50% автоматтандырады, медицинада 80% диагнозды жасанды интеллект қояды, білім беру персонализацияланады, биологияда жаңа дәрі табудың 70%-ы AI арқылы жасалады, роботтар адаммен бірге жұмыс істейді деп болжайды. 2050 жылдары: өзін-өзі дамытатын интеллект жүйелері пайда болуы мүмкін, нейроинтерфейстер (ми–компьютер байланысы) жұмыс жасайды деген болжам ұсынады. Бұл жасанды интеллекттің күрт дамуына алып келеді. Сондықтан жасанды интеллект жетістіктерін тиімді қолдана біліуіміз қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Братко И. Программирование на языке Пролог для искусственного интеллекта: Пер. с англ. - М.: «Мир», 1990. - 560 с.
2. Девятков В. В. Системы искусственного интеллекта. - М.: Изд-во МГТУ им. Баумана, 2001. - 352 с.
3. Люгер Д. Искусственный интеллект: стратегии методы решения сложных проблем. – М.: «Вильямс», 2003. – 864 с.
4. Потапов А.С. Технологии искусственного интеллекта – СПб: СПбГУ ИТМО, 2010. – 218 с.

ОҚУШЫНЫҢ АҚЫЛ-ОЙ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ ХИМИЯЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТТІҢ МАҢЫЗЫ

Сабырбай Д.Т., Акмалханова Д.Ш.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті АҚ, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші-т.ғ.к. доцент **Қозыкеева Р.А.**

Тәуелсіз еліміздің ертеңі, ұрпақтың рухани байлығы, мәдениеті, саналы ұрпақтың ұлттық ойлау қабілеті мен біліміне, іскерлігіне байланысты. Осы орайда егеменді еліміздің білім беру жүйесінде әлемдік деңгейге жету үшін жүргізіліп жатқан талпыныстар барлық іс-әрекеттерде шығармашылық бағыт ұсынатын, сол тұрғыдан өз болмысын таныта алатын жеке тұлға тәрбиелеу ісіне ерекше мән берілуде.

Қазіргі әлемдік ғаламдану процесі кезеңінде ақпараттар ағынынан адам баласы өзінің ұдайы дамып отыруына керекті ақпаратты саралап, екшеп пайдалана білуі – бүгінгі уақыттағы басты мәселе. Бұл, әсіресе, өскелең ұрпақтың санасын сан алуан ақпараттармен улап, ой-өрісінің дамуын дұбара күйде қалдырмаудың басты шарттарының бірі.

Осыдан келіп туындайтын мәселелердің бірі – жастарға сапалы білім, саналы тәрбие беретін орта мектепте, жоғары оқу орындарында білім беру ісін оқытудың жаңа инновациялық әдістерімен толықтыру; оқытудың жаңа технологияларын іздестіру; оқушыны ақпаратты талдай білуге, ақпараттық, мультимедиялық технологияларды тиімді пайдалана білуге үйрету.

Химиядан зертханалық сабақтардың маңызды мақсаты тек теориялық білімді меңгерту ғана емес сонымен қатар өз бетінше жаңа білімді де игеру. Зертханалық жұмыс оқушылардың өзіндік шығармашылығын ұйымдастырудың ең тиімді формасы және химиялық білімді игерудің тиімді жолы.

Зертханалық жұмысты орындаудағы тағы бір міндет – ол оқушыларды тәжірибені жоспарлауға және қорытындысын талқылауға үйрету. Бұл оқытудың есте сақтауға, бағдарлауға, ойлау қабілетін арттыруға және оқушылардың басқа да қасиеттерін дамытуға арналған түрі.

Зертханалық жұмыс тақырыбына қойылатын талаптар міндетті түрде теориялық білімді практикалық эксперименттік білікпен ұштастыруды мақсат етеді. Кез келген тақырып зертханалық эксперимент пен қоса орындалса, оқушының алатын білімі, үйренетін білігі, қалыптасатын дағдысы жоғарылап, нықтала түседі. Осылардың бәрі бірігіп келе оқушы келешекте маман болғанда алдынан шығатын әртүрлі жаңа проблемаларды шеше алатындай құзыреттік қалыптастырады.

Зертханалық және практикалық жұмыстардың сапасын жоғарылату үшін және оқушылардың ой танымдық бағдарларын жақсарту үшін сабақ мазмұнына шығармашылық сипаттағы тапсырмалар және мәселелік тәжірибелер, экологиялық мазмұны бар эксперименталды тапсырмалар енгізу қажет, практика сабақтарында тірек сызбаларын қолдану, семинар – практикумдар жүргізілуі тиіс [1].

Химия-эксперименттік ғылым. Көптеген химиялық білімдер процесстерді жасанды жолмен жүргізіліп алынған, әсіресе -эксперименттік жолмен. Тәжірибелер арнайы аппараттарда, белгілі бір қатаң түрде қайталанатын жағдайда, қысқа ғана уақыт аралығында жүргізіледі. Химияны оқыту эксперименттік ғылым секілді, химиялық экспериментке негізделіп және көрнекі түрде көрсетілуі тиіс.

Химиялық эксперимент-химиялық реакциялар мен зат туралы білім негізін қалыптастырумен қатар, оқушылардың танымдық қызметін белсендіріп, пәнге деген қызығушылығын арттырып, ғылыми көзқарасты, сонымен қатар химиялық білімнің практика жүзінде қолдану мүмкіндігін анықтайды.

Қазіргі таңда оқыту әдістері жүйесінде маңызды орын практикалық әдістерге берілді, олардың ішінде химияны оқытуда химиялық тәжірибелер маңызды роль атқарады. Таным құралы ретінде оның маңызды ерекшелігі бақылау және тәжірибелерді дербес орындау процесі барысында оқушылар химия ғылымының объектілерімен нақты қарым-қатынас жасап қана қоймай, заттың сапалық өзгеріс процесін көріп, оны жүзеге асыра алады.

Эксперимент-химияны оқытуда теориямен практика байланысын жүзеге асыратын маңызды білімді сендіруге айналдыратын жол. Дұрыс қойылған тәжірибе мен олардан шыққан нақты қорытындылар химия ғылымының негізін меңгеру процесінде оқушылардың диалектика-материалистік әлемтануының қалыптасуының маңызды құралы. Сонымен қатар, химияны оқытуда оқу-тәрбие міндеттерін табысты шешуде химиялық эксперимент келесі бағыттарда:

- 1.Құбылыстарды танудың алғашқы түптамасы ретінде;
- 2.Өте қажетті, жиі жасалған тұжырымның, гипотезаның, қорытындының дұрыстығы немесе қателігінің дәлел құралы, кітаптан алынған немесе оқытушы тарапынан берілген шүбәсіз хабардың расталуы;
- 3.Практикалық біліктіліктің қалыптасуы мен жүзеге асырудың жалғыз құралы ретінде (құралдар мен заттармен жұмыс жасағанда, заттарды алу мен тануда);
- 4.Теориялық білімді дамытуда, жүзеге асыруда, бекітуде маңызды құрал ретінде;
- 5.Оқушылардың білімі мен білігін бақылау әдісі ретінде;
- 6.Оқушылардың химияны оқуға қызығушылығын қалыптастыру, оларда байқағыштықты, тәуекел жасауға, алға ұмтылуды дамыту, дербес ізденіске және білімді жетілдіруге және оларды практикада қолдануға ұмтылу құралы ретінде маңызды роль атқарады [2].

Мұның бәрі тәжірибені химияны оқытудың негізгі құралы деп санауға мүмкіндік береді. Өкінішке орай, осы күнге дейін көпшілік оқытушылар химиялық тәжірибелердің осы тұстарын көптірлі бағытта дұрыс түсінбейді және дұрыс қолданбайды. Тәжірибе рөлі материалда ауыз екі баяндаудың дәлелімен жиі сәйкес келе бермейді.

Химиялық эксперимент оқушының ойлауын дамытып, ақыл-ой белсенділігін арттырады. Оны алынған нәтижелердің дұрыс критерийлері ретінде қарастыруға болады. Көбінесе, эксперимент қалыптасатын ұғымның негізі, оларсыз ойлау қызметінің өнімдері шығуы мүмкін емес. Ақыл-ойдың дамуы үшін теория маңызды роль атқарады, бірақ эксперимент және практикамен бірге болуы керек. Химия пәнінен эксперименттерді жүйелі түрде жүргізгенде, оқушылар соған жаттығып, үлгерімі артады.

Химиялық эксперимент бірнеше этапта жүргізіледі:

- бірінші – тәжірибенің қондырғыларын жинау;
- екінші – жоспарлау және тәжірибені жүргізу;
- үшінші – алынған нәтижелерді бағалау;

Экспериментті тек бұрынғы алған білімдеріне сүйене отырып жасауға болады. Тек қана барлық тәжірибе түрлерінің ауыз екі айтылуымен сәйкес келген жағдайда және әртүрлі көрнекі құралдарын кеңінен қолданған жағдайда химиялық білімнің негізі меңгерілген болып есептелінеді [3,4].

Химиядан зертханалық сабақтардың маңызды мақсаты тек теориялық білімді меңгерту ғана емес сонымен қатар өз бетінше жаңа білімді де игеру. Зертханалық жұмыс оқушылардың өзіндік шығармашылығын ұйымдастырудың ең тиімді формасы және химиялық білімді игерудің тиімді жолы. Зертханалық жұмысты орындаудағы тағы бір міндет – ол оқушыларды тәжірибені жоспарлауға және қорытындысын талқылауға үйрету. Бұл оқытудың есте сақтауға, бағдарлауға, ойлау қабілетін арттыруға және оқушылардың басқа да қасиеттерін дамытуға арналған түрі.

Әдебиеттер тізімі

1. Мырзабайұлы Б., Сарманова К.Ә., Шоқыбаев Ж.Ә. Химияны оқыту әдістемесі. - Алматы: Білім. 2003.- 300 б.
2. Нұғманұлы И., Шоқыбаев Ж.Ә., Өнербаева З.О. Химияны оқыту әдістемесі. - Алматы: Ргіпі-8. 2005.- 354 б.
3. Жалпы білім беретін орта мектептің оқу үрдісінде алдыңғы технологияларды жетілдіру. // Халықаралық ғылыми – тәжірибелік конференция материалдары. Абай атындағы ҚазҰПУ. - Алматы: 2008. 131-134 бб.
4. Шоқыбаев Ж. Қаражанова Д. Ниетбаева Ф. Оқушы үлгеріміне эксперименттің әсері. // Химия мектепте. –Алматы: Дәуір. №1/2010 - 40-42б.

ХИМИЯ САБАҒЫНДА ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

**Дуйсенбаева К.Н., Сармантаева Т.М.,
Ж.А. Тәшенев атындағы университеті АҚ, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші-т.ғ.к. доцент Қозыкеева Р.А.**

Қазіргі кезде ғылым мен техниканың дамыған заманында оқушылардың білім деңгейін тереңдету, ғылыми тұрғыда дамыту, өз бетімен жұмыс істеуге дағдыландыру, ойлау қабілетін дамыту, сөйлеу шеберліктерін арттыру, өз беттерімен ізденушіліктерін, ақпараттық құралдарды іздестіру және оны пайдалана білу мақсатында жаңа технология әдістерін тиімді пайдалану маңызды орын алады. Әрбір әдістің өзіндік мақсаттары, өзара әрекеттесу сипаты, бағалау жүйелері мен кері байланысы болады. Осыған сәйкес, әрқайсысының өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері де бар.

Жобалап оқыту технологиясы оқушының жеке тұлғасына деген көзқарасты өзгертеді. Жобалау технологиясы - оқушылардың жоспарлау және күрделене беретін тапсырмаларды орындау арқылы меңгеретін білім. Жобалау технологиясы XIX

ғасырдың 2-ші жартысында АҚШ ауылшаруашлығы мектептерінде пайда болған. Оның негізін қалаған-Джон Дьюи атты психолог және педагог, философ. Дьюидің ілімін жалғастырушы-Колумбия университетінің жанындағы мұғалімдер колледжінің профессоры Ульям Херд Килпатриктің ойынша, балаларды өз жұмысының жемісін көруге ынталандыру арқылы үлкен өмірге дайындау - бұл технологияның негізі. Ол оқушыны оқу үдерісін ұстазбен бірге тең дәрежеде жүзеге асырушы ретінде қарастырады, оның жас және жеке ерекшеліктерін ескеріп отырады. Мұғалім мен оқушы қарым-қатынасы психологиясын қайта құру, қайта қарау жұмыстары жүргізіліп келеді. Бірінші кезекте оқушыға субъект ретінде қарау керек. Оқытудың мазмұны мен түрі толығымен түседі, яғни әдістемелік жүйе адамгершілік тұрғыдан байи түседі.

Жобалап оқыту технологиясының қолжетімділігімен, қабылдау шапшаңдығын арттыруымен, барлық мұғалімнің қолдануына тиімді екендігімен ерекшеленетінін тәжірибе көрсетіп отыр. Одан басқа, технология кез-келген сыныпта, кез-келген пән бойынша қолданыла береді, оның жан-жақтылығы осында.

Педагогикалық технология— барлық жағынан ойластырылған, жобалау, ұйымдастыру және оқу процесін жүзеге асыру барысында оқушы мен мұғалім үшін барлық жағдайды жасауды көздейтін педагогикалық қызметтің моделі. Технологияны дұрыс жүзеге асыру үшін ең алдымен төмендегі әдістемелік принциптерді сақтау қажет:

- мұғалімнің педагогикалық шеберлігіне сену керек;
- оқу үдерісінің кез-келген кезеңінде оқушылардың білім-білік, дағдыларына кепілдік беру;
- оқу үдерісін тақырып жағынан жобалау;
- баланың дұрыс дамуы;
- кері іс -әрекеттер мен шектеулерді жоя отырып, дәстүрлі мектеп қорын дұрыс пайдалана білу
- оқу үдерісінде оқушы мен мұғалімнің бірлескен жұмысын дамыту;
- мұғалімнің өзін жайлы сезінуі және оқушының өзін жайлы сезінуі;
- оқыту технологиясын жобалауда мазмұны мен жүйелілігінің бірлігінің болуы;
- әрбір оқушының жалпы білім беру стандартының базалық деңгейін міндетті түрде меңгеруі;

Оқу технологиясын жобалауда міндетті нормалардың сақталуы (Бұл принцип бірінші рет мұғалімдерге бала денсаулығы мен дамуына нұқсан келмейтіндей етіп оқытуға шек жасайды. Бірінші сыныптан соңғы сыныпқа дейін барлық мұғалімдер ғылыми негіздегі кеңестер мен психолого-педагогикалық және физиологиялық бағыттағы шектеулерді ескеріп, орындап отырады.).

Оқу процесін жобалау технологиясы бойынша мұғалім жұмысының кезеңдері:

- Оқу процесін технологиялық карта атласы түрінде жобалау;
- Жобаны шынайы оқу процесінде жүзеге асыру, оқу процесінің сапасы жөнінде ақпарат жинау;
- Жинақталған ақпаратқа талдау жасау;
- Жүргізілген талдау негізінде жобаға өзгерістер енгізу.

Жобалап оқыту технологиясы жобалау кезінде де және оны жүзеге асыру кезеңінде де қолданылатын мынадай бес түрлі сатылардан тұрады:

- мақсат қою (кіші мақсаттар жүйесі)
- диагностика
- оқушының өзіндік жұмысының мөлшері
- жобаның логикалық құрылымы;
- түзету

(оқу тақырыптарының шегі 6-8 сабақтан 22-24 сабаққа дейін). Жобалаудың паспорты бес құрамы бір-бірімен тығыз байланысты:

- кіші мақсаттардың мазмұны диагностиканың мазмұнын анықтайды;

-диагностиканың мазмұнынан үй жұмысының мазмұны, көлемі және ауырлық деңгейі анықталады;

-үй жұмысы көлемінің жеткілікті не жеткіліксіз екені диагностика жүргізілген кезде анықталады;

-логикалық құрылым – бұл оқу үдерісінің мазмұн мен жүйе жағынан бірлігі

-түзету - мұғалімнің диагностикадан өтпеген оқушымен тікелей жұмысының бағдарламасы.

1.Мақсат қою – бұл мұғалімнің өзі анықтайтын кіші мақсаттар жүйесі. Атап айтқанда, бағдарламаның мазмұнына талдау жасай отырып, білім беру стандарты талаптарына, өзінің жеке әдістемелік іс-тәжірибесіне сүйене отырып, мұғалім тақырыптың негізгі мазмұнын мақсат қою тіліне айналдырады. Кіші мақсаттар белгілі бір жүйемен жүргізілуі керек.[1,2]

Оқу тақырыбының кіші мақсаттары тақырыптың көлеміне қарай 2-5 аралығында болады. Кіші мақсаттар қою мұғалімнен міндетті түрде оқушыларға түсінікті арнайы әдістемелік тілмен жазылуын және нақты жеткізе білу дағдысын талап етеді. Сондықтар мақсаттар білу, түсіну, жасай білу, елестете алу, сипаттама бере білу және т.б. сөздермен беріледі. Мұғалімнің әдістемелік шеберлігі кіші мақсаттарды нақты және дәл қоя білуінен, яғни тақырыптың басты сұрағын анықтай білуінен көрінеді

2.Диагностика – бұл кіші мақсаттардың орындалуын (әрбір кіші мақсаттың орындалғанын не орындалмағанын) анықтау үшін мұғалім құрастырған өзіндік тексеру жұмыстарының жүйесі. Әрбір кіші мақсатқа өз өзіндік жұмыс үлгісі құрылады.

3.Үй тапсырмасын мөлшерлеу (оқушының аудиториядан тыс өзіндік жұмысы)

Бұл бөліктің негізгі практикалық тұрғыдағы мақсаты- арнайы жасалған жаттығулар жүйесіндегі белгілі бір тапсырмалап көлемін өз бетінше орындау арқылы оқушыны диагностикаға дайындау.

4. Оқу процесінің логикалық құрылымы- оқу процесіндегі сабақтар жүйесінің жалпы құрылымы.

5. Түзету-диагностикадан сынақ ала алмаған оқушыларға, яғни стандарт деңгейін меңгермеген оқушыларға арналған. Бұл өз кезегінде осындай оқушыларды стандарт деңгейіне жеткізудің бағдарламасы болып табылады. Бұл бөлікте технология авторы үш нәрсеге ерекше көңіл бөлуге кеңес береді:

Бірінші – мұғалімнің пікірі бойынша осы бөліктегі кіші мақсаттарға жету жолында кездесетін қиындықтар

Екінші-осы тақырыпта оқушыларға кездесетін үнемі жіберілетін қателіктер

Үшінші-оқушыны білім беру стандарты деңгейіне көтеретін әдістемелік және педагогикалық сипаттағы шаралар жүйесі. Осы үш ұстаным әр кіші мақсаттарда қайталанып отырады. Жобалау технологиясын қолданудағы негізгі мақсат - оқушылардың қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру арқылы оқушыны болашақта әр түрлі жағдаяттарда, әр түрлі қоғамдық ортада өзін өзі көрсете білуге бейімдеу. Егер оқушы жобасы тақырыбын дұрыс таңдай отырып, жоспарлай білсе, оны дұрыс орындай алса - ол болашаққа дұрыс тұлға болып қалыптасады. Әр түрлі жағдаяттарды дұрыс шешім қабылдап отырып, әр түрлі адамдармен тіл табыса отырып, әр ортада дұрыс бағыт - бағдар бере алады. Сонымен, жобаның тиімділігі - көзбен көріп, құлақпен естіп, есте сақтай отырып, оқушыны ізденіске іскерлік пен танымдық ынтаға, шығармашылық қабілетті жетілдіру арқылы түрлі мәселелерді шеше білуге, тапқырлыққа, жаңа ғылыми ізденіске жетелеуде.

Жобалау технологиясы негізінде- оқушылардың жұппен немесе топпен бірігіп дайындайтын шығармашылық жұмыстар жатыр. Оқушылардың жоба жұмыстарын ұйымдастыру үшін жоғарғыда айтылғандай, оны жоспарлай білу қажет. Жоба жұмысы кезеңдері. Жұмыстың мазмұны. Мұғалімнің тәрбиелік мақсатты шешудегі негізгі іс-

әрекеттері. Оқушылардың іс-әрекеттері. 1.Дайындық кезеңі жоба тақырыбын анықтау. Бір бағыт төңірегінде оқушыларды тақырып таңдауға ынталандырады. Топтағы әрбір оқушының пікірін ескере отырып жұмысты жоспарлауға үйретеді. Әр оқушы өмірлік тәжірибесіне (егер ол болса) , сүйене отырып, өз ойын ортаға салады, бірігіп жобаның мақсаты анықтайды. 2. Жоспарлау Топқа бөлу. Ақпарат жинау және талдаудың жолдарын көрсету. Әрбір топ мүшесі алдындағы жұмысын анықтау. Оқушыларды өз бетімен ақпарат жинауды бағыттайды. Әрбір топ мүшесінің пікірін ескере отырып, ұжымдық талқылау шешімін тыңдайды, қажет болса өз ойымен бөліседі. Оқушылардың жобасы бойынша күнделігін тексереді. Топ арасында әркімнің атқаратын қызметін анықтайды, өз тақырыптарын анықтау жұмыс істеу кезеңдерін жоспарлап , бірінші нәтижеге жету уақытын белгілейді. Қоғамдық тапсырманы орындауға дайындығын көрсетеді. 3.Зерттеу жұмысы. Ақпарат жинау, аралық нәтижені талдау, зерттеудің негізгі құралдары: сұқбат, анкета бақылау, алынған түрлі ақпаратты талдау. Оқушы күнделігін бақылап, әрбір жетекшісімен топ мүшелерімен жеке - жеке сөйлесу, талдау, нәтижені салыстыру арқылы алдағы жұмысқа бағыт беру. Жеке және жұптық жұмыс, анкета сұрақтарын құрастыру. Қажет болса сценари жазу, қоғамдық ұйымдар мен қарым қатынас қалыптастыру. Білімін әр пәндік салада кеңейтеді, түрлі қоғамдық жұмыстармен танысады, шығармашылық, белсенділік, талаптылық қасиеттерін бойында қалыптастырады. 4. Нәтижені талқылау. Ақпаратты талдау, шешім шығару, тұсау кесердің қандай түрде өтетінін жоспарлау. Бақылайды, кеңес береді. Топ ішіндегі жеке оқушылардың еңбегін бағалай отырып, бірігіп қорғау үшін ынтымаққа бір-біріне деген сыйластыққа шақырады. Проблемаларды сұрақтарды анықтап, оны бірге шешуге дайындалады. 5. Жұмыстың соңы. Тыңдайды, проблемалық сұрақтарды қоя отырып, оқушыны сөйлетуге мүмкіндік жасайды. Алынған нәтиже туралы есеп береді. Бір-бірін мұқият тыңдайды, сөйлеу мәнерін ескере отырып, бір-бірінің ойларын жалғастырып отырады. 6.Бағалау және жоспарлау. Шығармашылық жұмысты бағалайды, оқушыларды алдыңғы үлкен мақсаттарға жетелейді. Ұжымда талқылай отырып бір-біріне, өздеріне баға береді, алдағы жұмыс жоспарын құрайды. Технологиядағы жобаның түрлері: Ғылыми жоба; Шығармашылық жоба; Ойын түріндегі жоба; Ақпараттық жоба және т.б түрлері бар. Мерзіміне қарай қысқа мерзімді жоба болып бөлінеді.

Сонымен, оқушыларға дайын өнімді қабылдайтын ғана емес, өз бетімен ізденетін, дербес іс-әрекет жасай алатын тұлға ретінде қарау - жобалау технологиясының негізі. Нақты тақырып төңірегінде оқушының алдында әр кезеңде мақсат қоя біліп, сол мақсатқа қол жеткізудегі іс-әрекеті. Конфуцийдің естігенімді-ұмытамын, көргенімді-есте сақтаймын, өзім істегенімді - меңгеремін дегені - бұл технологияның негізгі ұстанымы.[3,4]

Әдебиеттер тізімі

1. Дьюи Дж. "Школа и общество " (1925) - цит. "Педагогическая логика. 2003/04 учебный год. Метод проектов в школе " /Спец.прилож. к журналу "Лицейское и гимназическое образование" , вып. 4, 2003-с.
- 2.Е.Г. Сатарова "Метод проектов в трудовой школе" (1926) - цит. по Педагогическая логика. 2003/04 учебный год. Метод проектов в школе " /Спец.прилож. к журналу "Лицейское и гимназическое образование" , вып. 4, 2003-с.
3. Килпатрик У.Х "Метод проектов . Применение целевой установки в педагогическом процессе" (1928)-цит по Педагогическая логика. 2003/04 учебный год. Метод проектов в школе " /Спец.прилож. к журналу "Лицейское и гимназическое образование" , вып-4 , 2003- с .
4. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования/ под. ред. Е.С. Полат - М.:2000

КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫН ҚАЗАҚСТАНҒА КҮШТЕП ЖЕР АУДАРУДЫҢ БАРЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ

Ибрагимжанова М.Э. – «Тарих» білім беру бағдарламасының 4-курс студенті.

Tashenev University, Шымкент қ.

Мейрбеков М.Б. – т.ғ.к., аға оқытушы

Tashenev University, Шымкент қ.

Түркі халықтарын қуғынға ұшырату КСРО кезеңінің басты ұлттық қайшылықты көріністерінің бірі еді. Жергілікті кеңестік жоғарғы басшыларының және Жоғарғы бастықтың бұйрығымен Сібірдің және Орталық Азия, Қазақстан топырағына күшпен жер аударылған халықтардың саны мен ұлттық құрамы аз емес. Кезінде жабық мұрағаттағы құжаттарды зерттемек түгілі ашық әңгімелесуге мүмкіндік бермеген осы мәселеге байланысты қасіретті тарих беттерінде енді ашық жазылып жатыр.

Қырым, Кавказ халықтарын қуғындау бұл Сталин басқарған жылдардағы катал жазалау операцияларының бірі. Қуғынға ұшыраған халықтар тарихына тереңірек үңілсек Сібір мен Орталық Азия жеріне көптеген ұлттарды жаппай қоныстандыру 1937 ж. басталғанын көреміз [1].

Германияда фашистік биліктің орнатылуымен жаңа пропорционалды идеологиялық қарсылас блоктар құрылып, миллиондаған халықтардың өмірін алып кеткен Екінші Дүниежүзілік соғысты бастағаны тарихтан мәлім. Екінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында түркі халықтарын зорлықпен депортацияға ұшырату науқаны күшейе түсті. Әсіресе, 1941-1943 жылдар аралығында түркі халықтарынан қуғынға ұшыраған әзербайжан, қарашай, балқар, (Малқар) Қырым татарлары, ақысқа (месхет) түркілері, ингуштар мен қарашайлар және т.б. түркі халықтары Қазақстан мен Өзбекстанның Ташкент және Ферғана уалаяттарына еріксіз жер аударылған. Бұл қуғын сүргінді ұйымдастырған Сталиннің шешімімен Кавказ және Қырым халықтарын өз ата қонысынан өзге жерге қоныс аудару жүзеге асты. Жер аударудың себебі: Қара теңізді бақылауда ұстау және Кавказ үшін қақтығыстарға жол бермеу, сонымен қатар Дүние жүзілік соғыс бола қалған жағдайда бұл халықтар Кеңес Одағына сатқындық жасайды деген күдік те болды.

Кеңес үкіметі алғашқы әрекетін әзірбайжан халқынан бастады. 1918-1920 жылдары арасында 2 мыңдай азери, Армениядағы Ереван және Зангезур аймақтарынан қуылды. Азеридің Орталық Азиядан қуғындалуы 1932 жылы тәркілеу кезінде жүзеге асырылды. Әзірбайжан территориясынан және таулы Карабастан көптеген кедей және орта шаруаларды тәркілеуге ұшыратып және жер аударылды.

1942 жылы кеңес - герман майданында соғыс қимылдары КСРО үшін қиын жағдай болды. Кеңес Одағының әскерлері кері шегініп, батыс, оңтүстік-батыс және оңтүстік майдандарды тастап, кейін шегінді. Харьковтан Сталинградқа дейінгі жерді басып алды. Немістер осы сәтті пайдаланып, бірқатар девирсиондық топтарды құра бастады. 1942 жылы күзде фашистік әскер Еділ жағалауына және Үлкен Кавказ тау тілімдеріне жақындады. Солтүстік Кавказ халқын эвакуациялауға мүмкіндік болмады.

1943 жылғы Кеңес әскерлері ұрыста басып алынған жерлерді қайтарып алды. Территорияны азат етуді жүргізе отырып, сатқындар мен дұшпанға дем берушілерді іздеу жүргізілді. Гитлерліктер кері шегінсе де, тыңшыларымен диверсиялық тобын қалдырды. НКВД тарапынан жүргізілген өлкені азат ету барысында үлкен көлемде қару-жарақтар табылып, нәтижесінде жеке адамдардың, топтардың әрекеттерінен бүкіл халық депортацияға ұшырауға мәжбүрленді.

Осы тұста Солтүстік Кавказбен Қалмық АКСР-нің жергілікті халыққа қарсы қуғын-сүргін әрекеті басталды. Сталин оларды немістер үшін жұмыс атқарғандар деп айып тағып, қуғынға жіберу туралы бұйрықты шығарды. Н.Ф.Бугайдың берген

мәліметтеріне қарағанда 1943 жылы Қазақстан жеріне қуғындалған 91 919 қалмақтан 648 отбасы ғана келген, бұл жалпы халықтың 2268 адамды құрастырады, соның ішінде 979 бала [2]. Қалмақтардың барлығы Қызылорда облысына қоныстандырылды.

1944 жылы 2 қаңтарда Л.Берияның И.Сталин мен В.М.Молотовқа жіберген есеп хатында қалмақтардың қуғынға ұшырап, олардың қоныстандыру барысы жазылған. Оның пайымдауынша операцияның басында бандалар және неміс оккупанттарын белсенді көмекшілері қызметін атқарған 750 қалмық ұсталды. 46 эшелонға 26 359 отбасы немесе 93 139 адам отандарынан Алтай және Красноярск өлкесі мен Омск және Новосібір облыстарына жіберілген.

Қуғын-сүргін науқаны ең алғаш қарашай ұлтынан басталды. Бұл халықтың автономды облысы болған. 1922 жылдың 12 қаңтарында ол РСФСР - дің Ставрополь өлкесінің құрамында Қарашай-Шеркес автономды облысы болып бой көтеріп, 1926 жылы Қарашай-Шеркес Автономиялық Округін екіге бөлді. Яғни Қарашай және Шеркес ұлттық округі. Қарашай халқы да кеңес әскерлерімен қатар фашистерге қарсы белсенді күрес жүргізгендердің бірі. 15 мың қарашай жауға қарсы ерлік көрсетіп, орден және медальдармен марапатталған. Олардың арасында алты Кеңес Одағының Батырлары атағын иемдегендер де бар. 1942 жылы Қарашай территориясында ауыр ұрыс болғаны анық. Нәтижесінде кеңес әскері кері шегінуге мәжбүр болып, 1942 жылдың тамыз айынан 1943 жылдың қаңтары аралығында территория жау қолында қалып қойды. Гитлершілдер қолында 5 айға жуық болған қарашай және черкес халықтарының 9 мың бейбіт тұрғынын қырып салды, оның ішінде балаларда бар болатын. Жау қолынан азат етілгеннен соң, қарашай халқының басына дұшпан қолында қалып қойғаннан да қасіретті күн басталды десек те болады. Қарашайлықтар ұлттық ерекшеліктеріне байланысты қолдағы қаруларымен қорғануға тырысты, бірақ бұл әрекеттері нәтиже бермеді. Ел ішінде тараған әңгімелердің етегі кеңге жайылды. Осы көлеңке әңгіменің ішінде қалған ағылшынның «Санди таймс» газетінің Мәскеу қаласындағы корреспонденті жазушы-публицист Александр Верттің айтуынша қарашайлық бас қолбасшы Гитлерге: «бізді большевизмнен азат еткеніңіз үшін» - деп ақ боз атын сыйға тартыпты [3]. Алайда бұған құжаттық дерек болмағанымен қуғындау науқанының механизмі басталып та кеткен еді. Шекараға ең жақын мемлекет болған қарашай және Балкар жерінде төтенше жағдай жарияланды. 1943 жылы Кеңес үкіметі күмәнді деп таныған бүкіл халықтарды жаппай тұтқындай бастады. 1943 жылы 12 қазан Жоғары кеңестің шешімімен қарашайлық автономиялық облыс таратылды. 1943 жыл 14 қазанда Халкомкеңестің шешімімен барлық қарашайлықтарды көшіруге бұйрық берілді [4].

Осы бір тарих алдында абырой әпермес шараны қалай жүргізілгенін Түркиялық ғалым Уфук Таукулдың қарашай халқының қалай жер аударылғанын жан-жақты көрсететін «Түркі дүниесі тарихы» журналында 1993 жылы (№83) жарық көрген еңбегінен) қазақшасын Фадли Әли «Азия» газетінде 1993ж. №52 (80) жариялады) байқай аламыз. Бұл қарашайлардың 1942 жылдың тамыз айынан 1943 жылдың қаңтар айына дейін немістердің қол астына болған кезеңі. Қарашайлар неліктен немістермен тіл табысты дегенге келсек, аталған автор мынандай жауап береді оның жазғанына қарағанда немістер төмендегідей уәде берген: біріншіден, Тәуелсіз ұлттық басқару жүйесі қалпына келтіріледі және дінді қоса алғанда өмірдің барлық салаларында халыққа толық еркіндік беріледі, екіншіден, колхоздардың орнына жеке меншік жүйесі енгізіледі. Үшіншіден, орыстар күшпен екіге ажыратқан қарашай–балкар халқы қайтадан біріктіріледі. Бұл бастамалар қарашай халқының немістерге жақтаса отырып, орыстарға қарсы қимылдауына ықпал еткен еді [5].

Облыстан 14 774 отбасыны құрайтын 69 267 адам қуғын-сүргінге ұшырады. Олардың арасынан Қазақстанның Жамбыл және Оңтүстік облыстарына 11 711 отбасын құрайтын 45 529 адам, Қырғызстанға –5 790 отбасы (23 300 адам), Өзбекстанға – 95 отбасы (353 адам) қоныстандырылды.

Тап осы жағдай балқар халқының басына да төнді. Кабардин-Балқар Автономды облысы 1922 жылдың 16 қаңтарында РСФСР құрамында құрылды. 1936 жылы 4 желтоқсанда облыс Автономды Республика деңгейін алды. Соғыс басталған уақытында көптеген балқарлықтар өз еркімен соғысқа қатысып, лайықты күресе білді. 15 мың балқарлық соғыста ерлік көрсеткені үшін марапатталды, жетеуі Кеңес Одағының Батыры атағын алды. 1,5 мың халық тылда еңбек еткені үшін марапатталды. 1942 жылдың қазаны мен 1943 жылдың қаңтарына дейін Кавказ территориясы жау қолында қалып қойды. Кеңес әскерінің оларды толық азат еткеннен кейін, балқарлардың жасаған ерліктеріне қарамастан жалған айыппен тарихи отанынан күштеп қоныстандыруға мәжбүр болды.

1942-1943 жылдар аралығында антикеңестік жұмыс және қарақшылық бойынша 1227 адам, оның ішінде коммунистер мен комсомолдар 186 адам қамауға алынды. Балқариядан немістермен бірігіп 362 адам қашып кетті.

Шешен және ингуш ұлтын көшіру операциясының екінші күнінде Халкомның ішкі істер жөніндегі бастығы Берия Сталинге жазған жедел хатында: «Аталмыш оқиғаға байланысты ингуш пен шешендерді көшірумен бірге әскери бөліммен чекистік балқар халқында осы жылдың 15-20 наурыз аралығында Солтүстік Кавказдан тазартылуын аяқтаймын. Балқарлықтар 40 900 адам деп есептелінген» [5, 39 б.].

Балқар халқын қуғын-сүргінге ұшырату туралы шешімі 1944 жылы 5 наурызында ГКО-ның жиналысында қабылданды. 1944 жылы 7 наурызында Берияның Сталинге жіберген жедел хатында: «жүргізілген операцияға НКВД-ның 19 мың офицерлері мен арнайы әскерлері жұмылдырылғанын жазған. Әр облыстарда жүргізіліп жатқан, бұған дейін қарашай және қалмақтарды көшіру операциясымен, балқарларға да көшіру операциясы жүргізіледі... КСРО-ның шығыс өлкелеріне 650 мыңдай шешен, ингуш, қалмық және қарашай қуғынға ұшыраған». Бұл оның берген бір күндік мәліметі болып табылады. Жалпы алғанда Қазақстан жерлеріне 25 мың адамды құрайтын 4660 балқар отбасы, Қырғызстанға – 16 516 адамды құрайтын 4178 отбасы қоныстандырылған. Барлық балқар ұлты облысымыздың оңтүстігіне орналастырылды [6].

1931 қаңтар 1944 жылғы МҚК-дің бұйрығы негізінде шешендер мен ингуштарды Қазақ және Қырғыз КСР-на қуғындалатын болды. 24 ақпан 1944 жылы КСРО-ның НКВД-нің науқанды бастау туралы бұйрығы шықты. Алғаш олар есепке алынды және жер аудару керектігі анықталды. Операцияны сегіз күнде аяқтау белгіленді. Жер аудару 1944 жылы 24 ақпанда таңертең басталды. Халықтың елді мекендерден шығып кетулеріне мүмкіндік берілмей, олар әскер қыспағына алынды. Халық жиналысқа шақырылды да, олар сол жерде қарусыздандырды, поезд вагондарына тиелетін жерге жөнелтілді. Операцияны өткізу барысында ингуш халқын «кеңеске қарсы элемент» деген айдармен тұтқындалды. Ал олардың қаншасы ату жазасына кесілгені туралы дерек жоқ. Нәтижесінде 1944 жылдың 7 наурызында КСРО-ның Жоғарғы кеңес президиумының бұйрығына сәйкес Шешен-Ингуш АКСР-і жойылды.

Зорлықпен қуғындау науқанын Берия өзі жеке және оның орынбасарлары атқарды. Берияның Сталинге жіберген жедел хатында: «қуғындау науқаны 29 ақпанда басталды, темір жол эшелондарына 478 479 адам, соның ішінде 91 250 ингуш орналастырылды. 177 эшелонның 157-і жаңа қонысқа жіберілді. Операция барысында 1016 адам антикеңестік элементтер үшін айыпқа тартылып, ату жазасына кесілді».

Алғашқы эшелондар жаңа қоныс аудандарына 1944 жылдың наурыз айының орталарында келіп жетті. Жоспарланған 344 589 адамнан Жамбыл облысына 16565, Алматы облысына–29089, Шығыс Қазақстан облысына– 34167, Оңтүстік Қазақстанға–20808, Солтүстік Қазақстанға 39542, Ақтөбе облысына 20309, Семей облысына–31 236, Павлодар облысына–41230, Қарағанды облысына – 31938 адам қоныстандырылған [7].

Шешендер мен ингуштарды зорлықпен қуғын-сүргінге ұшырату барысында адамдыққа жатпайтын оқиғаларда кездесті. Халық бақылауға алынды. Қарсылық білдірген кез келген шешен немесе ингуш сол жерде орыс офицерлері таранынан атып өлтірілетін. Мәселен, Туша есімді бір қария кісі грузин офицерге «бұл менің отаным, мен қартайдым, сол үшін маған осы жерде қалып, отанымда қайтыс болуыма рұқсат бер» деген кезде, алдына емізулі баласымен келіні жүгіріп келіп, «әке кетейік, бұлар сізді атып өлтіреді» деп, атасына жалбарынған еді. Сол сәтте орыс офицерлерінің бірі қарамағындағы қатардағы әскерге «үшеуінде атып өлтір» бұйрығын берді. Әскер «бала мен ананы өлтіре алмаймын» деп, қарсылық білдірді. Ал офицер болса «ТТ» тапаншасын алып, Туша мен емізулі немересі мен келінін атып өлтірді [8].

Қазақстанға күштеп қоныстандырылған түркі халықтары тағдырының ауыртпашылығына қарамастан жергілікті ұлттармен етене араласып сіңісіп кетті. Өйткені тағдыры бір мұңы бір халықтардың «бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып», иық тіресе еңбек етіп, Отанға қызмет көрсетуден басқа шаралары болмады. Олар елдегі саяси-әлеуметтік оқиғаларға белсене қатысып, қажырлы еңбек етіп қана өз мақсаттарына жететіндеріне көз жеткізді. Осылайша қоғамда этносаралық қатынастар өз арнасымен жүріп отырды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Абылхожин Ж.Б., Қозыбеу М.Қ., Татимов М.Б. Казахстанская таргедия // «Вопросы истории», 1989 г. 28 июль. -№ 7
- 2 Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов // «Вопросы истории», 1990 г. 29 июль. -№ 7
- 3 Верт А. Россия в войне 1941-1945 гг. -Москва: «Наука», 1999 г.
- 4 История СССР. -Москва: «Наука», 1991 г.
- 5 Панеш Э., Ермолов Л. Месхетинские турки // «Вопросы истории», 1991 г. 30 сентябрь. -№ 9
- 6 Магомед Мусаев «Так это было». -Москва: «Наука», 2011 г.
- 7 Қозыбаев М. Қ. Ақтандақтар ақиқаты: Оқу құралы. -Алматы: «Ғылым», 1992 ж.
- 8 Алдажуманов К.С. Күштеп көшіру: жымысқы саясат, басқыншылық әрекет // «Қазақ тарихы» журналы, 1997 ж. 25 тамыз, -№4

КВАДРАТ ҮШМҮШЕГЕ АРНАЛҒАН ФУНКЦИЯЛАРДЫ ИНТЕГРАЛДАУ ӘДІСТЕРІ

А.А.Ескендір 4 – курс математика – (almas_tskendir@mail.ru)

Ж.А.Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ.

С.А. Жолдасов т.ғ.к., доцент – (joldasov10@mail.ru)

Аннотация. Бұл жұмыста квадрат үшмүшеге арналған функцияларды интегралдау әдістері қарастырылған. Ол математикалық талдаудың негізгі түсінігі болып орта мектеп математика курсына да және жоғары математика саласына да орасан зор маңызға ие.

Түйін сөздер: функцияның туындысы, квадрат үшмүше, интеграл, толық квадрат тәуелді функция, үзіліссіз функция.

Аннотация. В этой работе предусмотрены методы интегрирования функций для квадратной функции. Основным понятием математического анализа является то, что средняя школа имеет огромное значение как в математическом курсе, так и в области высшей математики.

Ключевые слова: произведение функции, квадратный функции, интеграл, полная квадратная зависимость функция, непрерывная функция.

Annotation. This work provides methods for integrating functions for a square function. The main concept of mathematical analysis is that high school is of great importance both in the mathematical course and in the field of higher mathematics.

Keywords: product of a function, square function, integral, total square dependent function, continuous function.

Интегралдың алдымен келесі көріністегі интегралдарды қарастырамыз

$$\int \frac{Ax + B}{x^2 + bx + c} dx.$$

Егер $A \neq 0$ болса, онда бөлшектің алымында бөліміндегі квадраттық үшмүшенің туындысы болатын $2x+b$ қосындыны ажыратып аламыз, соңынан қарапайым түрлендірулер көмегімен келесі нәтижені аламыз:

$$\begin{aligned} \int \frac{Ax + B}{x^2 + bx + c} dx &= \frac{A}{2} \int \frac{(2x + b) + (2B/A - b)}{x^2 + bx + c} dx = \frac{A}{2} \int \frac{2x + b}{x^2 + bx + c} dx + (b - Ab/2) \int \frac{dx}{x^2 + bx + c} = \\ &= \frac{A}{2} \ln |x^2 + bx + c| + (B - Ab/2) \int \frac{dx}{x^2 + bx + c} \end{aligned}$$

Соңғы интегралды табу үшін квадраттық үшмүшеден толық квадрат ажыратамыз:

$$x^2 + bx + c = (x + b/2)^2 + c - b^2/4$$

$c - b^2/4$ өрнегінің таңбасына қарап мына таблицалық интегралдардың біреуіне ие боламыз:

$$\int \frac{du}{u^2 \pm a^2}.$$

Мысалдар келтіреміз.

Мысал 1. Интегралды табыңыз.

$$\int \frac{3x - 2}{x^2 + 4x + 13} dx.$$

Шешуі:

$$\begin{aligned} \int \frac{3x - 2}{x^2 + 4x + 13} dx &= \frac{3}{2} \int \frac{2x + 4 - 4 - 4/3}{x^2 + 4x + 13} dx = \frac{3}{2} \int \frac{2x + 4}{x^2 + 4x + 13} dx - 8 \int \frac{dx}{(x + 2)^2 + 9} = \\ &= \frac{3}{2} \ln |x^2 + 4x + 13| - 8 \cdot \frac{1}{3} \arctg \frac{x + 2}{3} + C. \end{aligned}$$

Мысал 2. Интегралды табыңыз. $\int \frac{5x - 7}{x^2 - 8x + 7} dx.$

Шешуі:

$$\begin{aligned}\int \frac{5x-7}{x^2-8x+7} dx &= \frac{5}{2} \int \frac{2x-8+8-14/5}{x^2-8x+7} dx = \\ \frac{5}{2} \int \frac{2x-8}{x^2-8x+7} dx + 13 \int \frac{dx}{x^2-2 \cdot 4x+16-9} &= \frac{5}{2} \ln|x^2-8x+7| + 13 \int \frac{dx}{(x-4)^2-9} = \\ \frac{5}{2} \ln|x^2-8x+7| + \frac{13}{6} \ln \left| \frac{x-7}{x-1} \right| + C\end{aligned}$$

Ескерту. Егер берілген интегралда квадраттық үшмүше $ax^2+bx+c (a \neq 0)$ көрінісінде болса, интегралды табу үшін әуелі ондағы а коэффициентті жақша сыртына шығарып алынады:

$$ax^2+bx+c = a(x^2 + \frac{b}{a}x + \frac{c}{a}).$$

Мысал 3. Интегралды табыңыз: $\int \frac{4x-3}{-2x^2+12x-10} dx$.

Шешуі.

$$\begin{aligned}\int \frac{4x-3}{-2x^2+12x-10} dx &= -\frac{1}{2} \int \frac{4x-3}{x^2-6x+5} dx = -\int \frac{2x-6+6-3/2}{x^2-6x+5} dx = \\ -\int \frac{2x-6}{x^2-6x+5} dx - \frac{9}{2} \int \frac{dx}{(x-3)^2-4} &= -\ln|x^2-6x+5| + \frac{9}{2} \cdot \frac{1}{4} \ln \left| \frac{2+x-3}{2-x+3} \right| + C.\end{aligned}$$

Есепте:

Жауабы:

а) $\int \frac{dx}{x^2+4x+20};$

а) $\frac{1}{4} \arctg \frac{x+2}{4} + C;$

б) $\int \frac{3x-7}{x^2+x+1} dx;$

б) $\frac{3}{2} \ln|x^2+x+1| - \frac{17}{\sqrt{3}} \arctg \frac{2x+1}{\sqrt{3}} + C;$

Шешуі. в) $\int \frac{x-2}{x^2-8x+7} dx;$

в) $\frac{1}{2} \ln|x^2-8x+7| + \frac{11}{6} \ln \left| \frac{x-7}{x-1} \right| + C;$

г) $\int \frac{x^2+3x}{x^2+2x+2} dx;$

г) $\frac{(x-2)^2}{2} + \frac{5}{2} \ln|x^2+2x+2| - 9 \arctg(x-1) + C.$

$$\int \frac{Ax+B}{\sqrt{ax^2+bx+c}} dx$$

көрінісіндегі интегралдарды табу әдістері.

Бұл көріністегі интегралдарды да жоғарыда баяндалғандай жолмен интегралданады, бірақ олар соңында басқа таблицалық интегралдарға келтіріледі:

Егер $A \neq 0$ болса:

$$\int \frac{Ax+B}{\sqrt{ax^2+bx+c}} dx = \frac{A}{2a} \int \frac{2ax+b-b+2Ba/A}{\sqrt{ax^2+bx+c}} dx = \frac{A}{2a} \int \frac{2ax+b}{\sqrt{ax^2+bx+c}} dx + (B - \frac{bA}{2a}) \int \frac{dx}{\sqrt{ax^2+bx+c}} =$$

$$= \frac{A}{a} \sqrt{ax^2 + bx + c} + \left(B - \frac{bA}{2a}\right) \int \frac{dx}{\sqrt{a\left(x + \frac{b}{2a}\right)^2 + \left(c - \frac{b^2}{4a}\right)}}$$

Онда, $c \neq \frac{b^2}{4a}$ және $a > 0$ болғанда соңғы интегралды мына көрініске келтіруге болады:

$$\int \frac{du}{\sqrt{u^2 \pm q^2}} = \ln \left| u + \sqrt{u^2 \pm q^2} \right| + C,$$

егер $c > \frac{b^2}{4a}$ және $a < 0$ болса, келесі көрініске келтіруге болады

$$\int \frac{du}{\sqrt{q^2 - u^2}} = \arcsin \frac{u}{q} + C$$

Мысал 1: Интегралды табыңыз: $\int \frac{3x-1}{\sqrt{x^2-4x+8}} dx$.
Шешуі.

$$\int \frac{3x-1}{\sqrt{x^2-4x+8}} dx = \frac{3}{2} \int \frac{(2x-4) + \left(4 - \frac{2}{3}\right)}{\sqrt{x^2-4x+8}} dx = \frac{3}{2} \int \frac{2x-4}{\sqrt{x^2-4x+8}} dx - 5 \int \frac{dx}{\sqrt{(x-2)^2+4}} = 3\sqrt{x^2-4x+8} - 5 \ln \left| x-2 + \sqrt{(x-2)^2+4} \right| + C$$

Мысал 2. Интегралды табыңыз: $\int \frac{4x-5}{\sqrt{-x^2+2x+3}} dx$.
Шешуі.

$$\int \frac{4x-5}{\sqrt{-x^2+2x+3}} dx = -2 \int \frac{-2x+2 + \frac{5}{2} - 2}{\sqrt{-x^2+2x+3}} dx = -2 \int \frac{-2x+2}{\sqrt{-x^2+2x+3}} dx - \int \frac{dx}{\sqrt{4-(x-1)^2}} = -4\sqrt{-x^2+2x+3} - \arcsin \frac{x-1}{2} + C$$

Заман өзгерісіне қарай мектептерде қойылатын талап та, ондағы оқыту және тәрбиелеу әдіс-тәсілдері де өзгереді. Қазіргі таңдағы еліміздегі білім беру жүйесінің ең басты міндеті-жас ұрпақтың білім деңгейін халықаралық дәрежеге жетелеу. Мектепке соңғы уақытта келген жаңашылдық бастамалар мұғалімдердің белсенді өз тәжірибелерін сыни тұрғыдан қайта қарап, өзі айналысып жүрген істерінің нәтижесінің мақсатқа сай орындалуын оймен зерттей білуге, өз кәсіби өмірбаянындағы салмақты жүктерді саналылықпен алмастыра алуға ынталандырады. Осы бағытта мұғалімдер алдында оқытудың және тәрбиелеудің жаңа технологияларын қолдана отырып, жеке тұлғаның дамуына қолайлы жағдай туғызу қажетігі тұр. Ең алдымен адамды басты құндылық деп есептеп, оның даралығын сақтау, оқыту барысында өзін-өзі іске қосатындай қажеттілігіне баса көңіл бөлу.

Педагогикалық технология қазіргі талапқа сай анықталып, іріктеліп, реттелген оқытудың жаңа мазмұн, әдіс-амалдарының дидактикалық талаптарының психологиялық-педагогикалық жиындығы. Жаңа технология – инновациялық іс-әрекет, оқытудың жаңа формалары оқытудың түрлі амалдары, белгілі уақыт ішінде мақсат

қойып, одан нәтиже шығарып білім меңгеру деңгейін жоғары деңгейге жеткізу. Оқыту процесінде баланың белсенділік принципі – практиканың ең бастысы болып табылады. Жаңа оқыту технологиялары педагогика әдіс-тәсілдерін бүтіндей жоққа шығармайды, олардың жетістіктерін еске ала отырып, оны жаңа әдіс-тәсілдермен байытып, білім алуды оқушылардың өз іс-әрекеттерін ұйымдастыру арқылы жүзеге асырады. Оқушы тек дайын білімді қабылдаушы, есте сақтаушы ғана емес, ол өз бетінше ізденуші, жеке тұлға, тапқан білімді өмірде қолданушы.

Мұғалімнің міндеті - оқушының төменгі ойлау деңгейін жоғары ойлау деңгейіне жеткізу. Математика пәнін оқытуда инновациялық технологияларды пайдаланудың басты мақсаты оқушыларға білім алу процесінде көмектесу. Математикалық ойлауды дамытуға арналған оқу есептері талдауды, мәліметтер мен ізделетін шамаларды салыстыруды, есептің қарапайым моделін жасауды, есептің мәліметтерін синтездеуді және оларды график, кесте, сондай-ақ математикалық сөйлем түрінде өрнектеуді, табылған нәтижелерді нақтылауды, зерттеуді талап етеді. Алайда математикалық есептерді шығару оқушылардың шығармашылық белсенділігіне байланысты. Сондықтан, есеп шығарудың басты мақсаттарының бірі - оқушылардың ойлау қызметін жандандыру. Демек, мұғалім оқушылардың ойлау қызметін жандыру арқылы оларға әр алуан салуларды, түрлендірулерді, есептеулерді орындауды, математикалық сөйлемдерді тұжырымдауды үйретумен бірге, оларды ойлап, талқылауға, математикалық фактілерді салыстыруға, ортақ немесе айрықша қасиеттерді көрсетуге, дұрыс қорытынды жасауға баулуы тиіс. Математикалық ойлауды өрістету үшін оқушыларды қызықтыратын, ынтасын арттыратын есептерді қарастыру дұрыс. Ондай есептерге зерттеу элементтері бар есептер жатады. Бұған берілген есепті шығарғанда кеткен қатені табу, есепті бірнеше жолмен шығару, өздігінен есеп құрастыру және т.с.с. кіреді. Есеп шығару барысында ізденгіштік қасиеттерді дамытып өрістетуде берілген есепті әр түрлі тәсілмен шығарып, ішінен ең қарапайым, тиімдісін тандап алудың маңызы зор. Мұның өзі оқушылардың біліміндегі формализмді жоюға, ой оралымдығын тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Диплом жұмысында осындай мақсаттарды көздеп жоғары сыныптардың математика сабақтарында өтілетін кейбір күрделі тақырыптарды өту бойынша әдістемелік жұмыстар баяндалған.

Орта мектептің 9-11 сыныптарына арналған «Алгебра және анализ бастамалары» пәні бойынша оқулыққа математикалық анализ пәнінің бастапқы элементтері енгізілген. Олардың ішінде ең күрделісі алғашқы функцияны табуға арналған бөлімі екендігі белгілі. Айталық, функцияны дифференциалдау үшін туынды кестесіндегі оған сәйкес келетін формуланы алып осы формула бойынша дифференциалдау амалын орындауға болады, бірақ берілген функцияны интегралдау үшін яғни оның алғашқы функциясын табу үшін әуелі берілген функцияны өзіне сәйкес келетін интегралдау кестесіндегі формулаға түсетіндей етіп түрлендіру керек болады. Ғылыми жұмыста интегралданатын барлық функциялардың алғашқы функцияларын табу әдістері берілген және жеткілікті сандағы түрлі есептер осы әдістер арқылы шешу жолдары көрсетілген. Жұмыс нәтижелерінен орта мектептің оқытушылары, математика мамандығында оқитын студенттер пайдалануларына болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Махмеджанов Н. М. Жоғары математика есептерінің жинағы. Оқу құралы. «Қазақ университеті». – Алматы: Дәуір, 2008 ж. – 389 бет.
2. Айдос Ж.Н. Жоғары математика. Оқулық. Алматы-2014.
3. Ибрашев Х. И., Еркеғұлов Ш. Т. Математикалық анализ курсы. «1 том, Алматы» 1970ж. 31-61 беттер. – кітап

ФУНКЦИЯЛАРДЫҢ ТУЫНДЫЛАРЫ МЕН ДИФФЕРЕНЦИАЛДАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚАСИЕТТЕРІ

Ұ.Ж.Қалилаш 4 – курс математика – (ulzhankaa_04@icloud.com)

Ж.А.Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ.

С.А. Жолдасов т.ғ.к., доцент – (joldasov10@mail.ru)

Аннотация. Бұл жұмыста туынды пәнаралық сипатқа ие болған математикалық ұғымның бірі. Ол математикалық талдаудың негізгі түсінігі болып орта мектеп математика курсына да және жоғары математика саласына да орасан зор маңызға ие. Механикалық және өнеркәсіптік есептерді шешуде туындының қолданылу ауқымы кең.

Түйін сөздер: функцияның туындысы, өсімшесі, механикалық және өнеркәсіптік есептер, тәуелді функция, үзіліссіз функция.

Аннотация. В этой работе произведение носит междисциплинарный характер. Основным понятием математического анализа является то, что средняя школа имеет огромное значение как в математическом курсе, так и в области высшей математики. Широкий спектр применения произведения при решении механических и промышленных задач.

Ключевые слова: производная функции, суффикс, механические и промышленные задачи, зависимая функция, непрерывная функция.

Annotation. In this work, the work is interdisciplinary. The main concept of mathematical analysis is that high school is of great importance both in the mathematical course and in the field of higher mathematics. A wide range of applications of the work in solving mechanical and industrial problems.

Keywords: derived function, suffix, mechanical and industrial problems, dependent function, continuous function.

Туынды пәнаралық сипатқа ие болған математикалық ұғымның бірі. Ол математикалық талдаудың негізгі түсінігі болып орта мектеп математика курсына да және жоғары математика саласына да орасан зор маңызға ие. Механикалық және өнеркәсіптік есептерді шешуде туындының қолданылу ауқымы кең.

$y = f(x)$ функциясы X аралығында анықталған болсын. Кез келген $x_0 \in X$ нүктесін алып, x аргументіне осы x_0 нүктесінде еркімізше Δx өсімшесін $x_0 + \Delta x \in X$ – дай етіп берсек, онда функция да сәйкесінше $\Delta y = f(x_0 + \Delta x) - f(x_0)$ өсімшесін алады. Сонда $\frac{\Delta y}{\Delta x} = \frac{f(x_0 + \Delta x) - f(x_0)}{\Delta x}$ қатынасы Δx өсімшесінен тәуелді функция болып табылады.

Анықтама: Егер $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x}$ шегі бар болса, онда осы шекті $f(x)$ функциясының $x = x_0$ нүктесіндегі туындысы деп атайды және мына символдардың бірімен белгілейді: $f'(x_0)$, $y'(x_0)$, $\frac{df(x_0)}{dx}$, $\frac{dy}{dx} \Big|_{x=x_0}$

Сонымен,

$$f'(x_0) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(x_0 + \Delta x) - f(x_0)}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow x_0} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} \quad (1)$$

Егер x_0 орнына x -тің әртүрлі мәндерін қойсақ, онда туындылардың да әртүрлі мәндері алынады. Осыған байланысты $f(x)$ функциясы туындысын X жиынында анықталған, x –тен тәуелді функция ретінде қарастыруға болады:

$$f'(x) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(x + \Delta x) - f(x)}{\Delta x} \quad [2].$$

Мысал 1. Егер $f(x) = (x-a)\varphi(x)$ болса, мұндағы $\varphi(x)$ функциясы $x=a$ нүктесінде үзіліссіз, $f'(a)$ -ны табу керек.

Шешуі. Туындының анықтамасы бойынша

$$f'(a) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{(a + \Delta x - a)\varphi(a + \Delta x)}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \varphi(a + \Delta x) = \varphi(a)$$

Соңғы шектің бар болуы $\varphi(x)$ функциясының $x=a$ нүктесінде үзіліссіз болуынан шығады. Сонымен $f'(a) = \varphi(a)$

Мысал 2. $f(x) = x^3$ функциясының x_0 нүктесіндегі туындысын табайық.

Айтылған схема бойынша жұмыс істейміз.

$$1) \Delta f = (x_0 + \Delta x)^3 - x_0^3 = 3x_0^2\Delta x + 3x_0(\Delta x)^2 + (\Delta x)^3.$$

$$2) \frac{\Delta f}{\Delta x} = 3x_0^2 + 3x_0\Delta x + (\Delta x)^2, \quad (\Delta x \neq 0).$$

3) Бұдан $3x_0^2$ қосылғышы тұрақты екенін байқаймыз, ал $\Delta x \rightarrow 0$

жағдайда $3x_0\Delta x \rightarrow 0$ және $(\Delta x)^2 \rightarrow 0$, демек, $3x_0\Delta x + (\Delta x)^2 \rightarrow 0$ екен.

Сонда:

$$\Delta x \rightarrow 0 \text{ жағдайда } \frac{\Delta f}{\Delta x} \Rightarrow 3x_0^2$$

Олай болса, $f'(x_0) = 3x_0^2$.

Енді туындының геометриялық мағынасын анықтайық. Осы мақсатқа қандай да бір аралықта анықталған және үзіліссіз. $f(x)$ функциясының графигіне $M_0(x_0, f(x_0))$ нүктесінде жанама жүргізуге болады деп ұйғарайық.

Қисықтың бойынан M_0 нүктесінен өзге $N(x_0 + \Delta x)$ нүктесін алып, M_0N қиюшысын жүргізейік. Оның Ox осінің оң бағытымен жасайтын бұрышын α арқылы белгілейік (1-сурет).

Сонда, $\operatorname{tg} \alpha = \frac{BN}{M_0B}$. Жанаманың Ox өсінің оң бағытымен жасайтын бұрышын φ

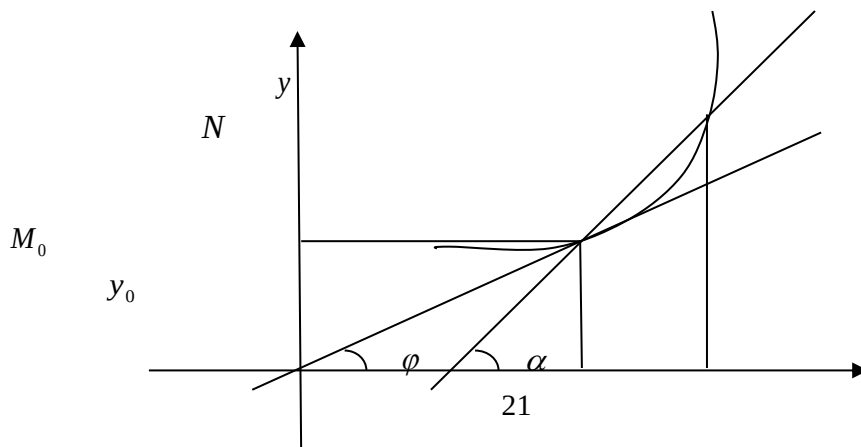
деп белгілейік. Егер $\varphi \neq \frac{\pi}{2}$ болса, онда $\operatorname{tg} \alpha$ функциясының үзіліссіздігін ескерсек,

$$\operatorname{tg} \varphi = \lim_{N \rightarrow M} \operatorname{tg} \alpha = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x}$$

Өйткені N нүктесі қисық бойлап M_0 -ге ұмтылған кезде $\Delta x \rightarrow 0$ -ды (сурет 1). Олай болса, $f(x)$ функциясының графигіне $M_0(x_0, f(x_0))$ нүктесінде жүргізілген

жанаманың бұрыштық коэффициенті туындының x_0 -дегі мәніне тең.

$$K = \operatorname{tg} \varphi = f'(x_0) \quad (2)$$



$$x_0 \qquad x_0 + \Delta x \qquad x$$

Сурет 1. Туындының геометриялық мағынасы.

Функцияның туындысы шек арқылы анықталғандықтан, бір жақты шектің анықтамасын пайдалана отырып, функцияның нүктедегі бір жақты туындыларын таба аламыз. Егер мына шектер бар болса, онда $f'(x+0) = \lim_{\substack{\Delta x \rightarrow 0 \\ \Delta x > 0}} \frac{\Delta y}{\Delta x}$; $f'(x-0) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0-0} \frac{\Delta y}{\Delta x}$.

Осыдан нүктеде функцияның туындысы болу үшін, оның біржақты туындылары болып, олардың өзара тең болуы қажетті және жеткілікті [3].

Мысалы 1. $y = |x|$ функциясын $x_0 = 0$ нүктесінде қарастырамыз. Бұл функцияның $x_0 = 0$ нүктесінде үзіліссіз болатындығы өзінен-өзі айқын.

Егер $x \rightarrow -0$ - са, онда (1) формуласы бойынша

$$f'(-0) = \lim_{x \rightarrow -0} \frac{|x|}{x} = \lim_{x \rightarrow -0} \frac{-x}{x} = -1$$

ал егер $x \rightarrow +0$ болса, онда

$$f'(+0) = \lim_{x \rightarrow +0} \frac{|x|}{x} = \lim_{x \rightarrow +0} \frac{x}{x} = 1$$

Бұдан қарастырып отырған функцияның $x_0 = 0$ нүктесінде туындысының жоқтығы шығады.

Мысал 2. $y = \ln f(x)$, $f(x)$ – кемінде екі рет үзіліссіз дифференциалданатын функция, $f(x) > 0$. y'' туындысын табайық,

$$\text{Шешуі. } y'' = \left(\frac{f'}{f}\right)' = \frac{f''f - f'^2}{f^2}.$$

Мысал 3. $y^3 + 3y = x$ теңдеуімен $y(x)$ бірімді функциясы анықталатынын дәлелдеңіздер және оның y'_x туындысын табайық:

Шешуі. Кез келген y үшін $x'_y = 3 + 3y^2 > 0$ болғандықтан, $x(y)$ – өспелі функция. Олай болса, оған кері $y(x)$ функциясы бар, өспелі және дифференциаланады: $y'_x = \frac{1}{x'_y} = \frac{1}{3(1+y^2)}$.

Туындының механикалық мағынасы [4]..

Айталық, материалдық нүкте $S = S(t)$ заңы бойынша түзу сызық бойымен белгілі бір бағытта қозғалыста болсын. Механикада нүктенің t_0 және $t_0 + \Delta t$ уақыт аралығында өткен $\Delta S = S(t_0 + \Delta t) - S(t_0)$ жолдың сол уақыт аралығына қатынасы нүктенің орташа жылдамдығы деп аталатыны бізге белгілі:

$$v_{opt.} = \frac{\Delta S}{\Delta t} = \frac{S(t_0 + \Delta t) - S(t_0)}{\Delta t}$$

Δt қаншалықты аз болса, орташа жылдамдық нүктенің t_0 уақыттағы өзгерісінің лездік жылдамдығына соншалықты жақын болады. Сол себепті нүктенің t_0 уақыттағы лездік жылдамдығы деп келесі шекті айтады:

$$v_{lez.} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta S}{\Delta t} \quad (3)$$

Мысалы: Мына $16x^2 + 9y^2 = 400$ эллипстің қай нүктесінде ордината қандай жылдамдықпен кемісе, абсцисса сондай жылдамдықпен артады?

Шешуі. Әуелі эллипстің теңдеуінен y -ті табайық: $y = \frac{1}{3}\sqrt{400 - 16x^2}$ [5].

Енді y' –ті анықтайық:

$$y' = \frac{-16x}{3\sqrt{400-16x^2}}$$

Осыған ұқсас түрде x -ті және x' -ті табайық:

$$x = \frac{1}{4}\sqrt{400-9y^2}, \quad x' = \frac{-9y}{4\sqrt{400-9y^2}}$$

Енді мәселенің шарты бойынша y' пен x' -ті теңестіреміз:

$$\begin{aligned} \frac{16x}{3\sqrt{400-16x^2}} &= \frac{9y}{4\sqrt{400-9y^2}} \Rightarrow \\ \frac{16x}{3\sqrt{400-16x^2}} &= \frac{9}{3} \frac{\sqrt{400-16x^2}}{4\sqrt{400-400+16x^2}} \Rightarrow \\ \frac{16x}{9} &= \frac{400-16x^2}{4 \cdot 4x} \Rightarrow \frac{16x}{9} = \frac{25-x^2}{x} \Rightarrow 25x^2 = 9 \cdot 25 \Rightarrow \end{aligned}$$

$$x^2 = 9 \Rightarrow x = \pm 3$$

Эллипстің теңдеуінен $x = \pm 3$ -ке сәйкес келетін y -ті айқындайық:

$$9y^2 = 400 - 16 \cdot 9 = 400 - 144 = 256 \Rightarrow y^2 = 256/9 \Rightarrow y = \pm \frac{16}{3}$$

Сонда $(3, \frac{16}{3})$ және $(-3, -\frac{16}{3})$ нүктелері мәселенің шарттарын қанағаттандырады, өйткені ізделінді нүктелер I-ші және III-ширеkte жатулары керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Темірғалиев Н. Математикалық анализ. Алматы: Мектеп. 1987.
2. Тургунбаев Р. М, Математикалық анализ. Ташкент: I-бөлім, 2014.
3. Демидрович Б. П. Сборник задач и упражнений по математическому анализу. – М.: Наука, 1990.
4. Берман Г. Н. Сборник задач по курсу математического анализа. – М.: Наука, 1977.
5. Х.Т. Отаров, Ә.А. Ниетбаев. Туындының қолданылуы. – Тараз: ТарМУ, 2000.

СЫЗЫҚТЫҚ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕР ЖҮЙЕСІН ШЕШУДІҢ МОДИФИКАЦИЯЛАНҒАН ЭЙЛЕР-ДАЛАМБЕР ӘДІСІ ТУРАЛЫ

Авдувахапова С.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Иманбаев Н.С.-м.ғ.к., профессор

Модификацияланған әдіс идеясы және әдістің нәтижелілігі алғаш рет қырғыз математиктерінің [1] жұмыстарында айтылған. [1] жұмыста ұсынылған әдістің сипаттамасы және қолдануы бұдан әрі біздің жұмысымызда көрсетіледі.

Екінші ретті қарапайым сызықтық дифференциалдық теңдеулер жүйесін қарастырайық.

$$\begin{cases} y' = ay + bz + f(x), \\ z' = cy + dz + g(x), \end{cases} \quad (1)$$

(1) түріндегі жүйе тұрақты коэффициентті сызықтық дифференциалдық теңдеулер жүйесі.

Мұнда a, b, c, d -коэффициенттері тұрақты сан, ал f және g –функция. (1) теңдеулер жүйесінің характеристикалық (сипаттауыш) теңдеуі

$$\Delta(\lambda) = 0, \quad (2)$$

болады, $\Delta(\lambda)$ функциясы (3.1) жүйенің коэффициенттерін келесі

$$\Delta(\lambda) = \begin{vmatrix} a - \lambda & b \\ c & d - \lambda \end{vmatrix} = (a - \lambda)(d - \lambda) - cb.$$

түрінде анықтайды.

(2) теңдеудің түбірі (1) жүйенің характеристикалық (сипаттауыш) сандары деп аталады.

p және q жүйенің характеристикалық (сипаттауыш) сандары болсын, сонда бұл жүйені шешу үшін py функциясын (1) жүйенің 1-ші теңдеуінің оң жақ және сол жақ бөліктерінен, ал 2-ші теңдеудің екі жақ бөлігінен pz функциясын шегереміз.

$$\begin{cases} y' - py = (a - p)y + bz + f(x), \\ z' - pz = cy + (d - p)z + g(x). \end{cases} \quad (3)$$

Демек p саны характеристикалық (сипаттауыш) болып $\begin{vmatrix} a - p & b \\ c & d - p \end{vmatrix}$ анықтауышы нөлге тең болса, онда анықтауыш қатарлары пропорционал. Пропорционалдық коэффициенті k -ға тең болсын. 2-ші теңдеуді k -ға көбейтіп, теңдеудің сол жақ бөлігін бұрамыз және бірінші теңдеуден екінші теңдеуді шегереміз.

$$\begin{cases} (ye^{-px})'e^{px} = (a - p)y + bz + f(x), \\ k(ze^{-px})'e^{px} = kcy + k(d - p)z + kg(x), \end{cases}$$

сонда

$$[(y - kz)e^{-px}]'e^{px} = f(x) - kg(x). \quad (4)$$

(4) теңдеуді интегралдай отырып,

$$y - kz = \left\{ \int [f(x) - kg(x)]e^{-px} dx + C_1 \right\} e^{px}. \quad (5)$$

аламыз.

Процедураны қайталай отырып, p -н орнына q -ді қойып

$$y - mz = \left\{ \int [f(x) - mg(x)]e^{-px} dx + C_2 \right\} e^{qx}. \quad (6)$$

аламыз.

(5) және (6) теңдіктерін y және z белгісіздеріне қатысты жүйе ретінде қарастырамыз және оны шеше отырып (1) теңдеулер жүйесін аламыз.

Мысал 3.1

$$\begin{cases} y' = z + 9e^{-x}, \\ z' = 2y + z. \end{cases} \quad (7)$$

жүйенің характеристикалық (сипаттауыш) санын (-1.2) теңдеуінен аламыз.

$$\begin{vmatrix} -\lambda & 1 \\ 2 & 1-\lambda \end{vmatrix} = \lambda^2 - \lambda - 2 = 0.$$

1) олардың біріншісін қолдана отырып жүйені қайта жазамыз.

$$\begin{cases} y' - (-1)y = -(-1)y + z + 9e^{-x}, \\ z' - (-1)z = 2y + z - (-1)z, \end{cases}$$

сол жағын аударсақ

$$\begin{cases} (ye^x)'e^{-x} = y + z + 9e^{-x}, \\ (ze^x)'e^{-x} = 2y + 2z, \end{cases}$$

екі еселенген 1-ші теңдеуден 2-ші теңдеуді шегеріп

$$[(2y - z)e^x]'e^{-x} = 18e^{-x}.$$

аламыз.

Интегралдау арқылы

$$2y - z = (18x - C_1)e^{-x}$$

аламыз.

2) бұл процедураны қайталап, екінші сипаттауыш санды аламыз

$$\begin{cases} y' - 2y = -2y + z + 9e^{-x}, \\ z' - 2z = 2y + z - 2z, \end{cases} \quad \text{сонан соң} \quad \begin{cases} (ye^{-2x})'e^{2x} = -2y + z + 9e^{-x}, \\ (ze^{-2x})'e^{2x} = 2y - z. \end{cases}$$

1-ші теңдеуге 2-ші теңдеуді қосып

$$[(y + z)e^{-2x}]'e^{2x} = 9e^{-x},$$

және оны интегралдап

$$y + z = (-3e^{-3x} + C_2)e^{2x}.$$

аламыз.

y және z табу үшін жүйені шешеміз

$$\begin{cases} 2y - z = (18x + C_1)e^{-x}, \\ y + z = -3e^{-x} + C_2e^{2x}, \end{cases}$$

(7) жүйенің шешімі етіп қос функция жұбын аламыз

$$\begin{cases} y = (6x - 1 + A_1)e^{-x} + A_2e^{2x}, \\ z = (-2 - 6x - A_1)e^{-x} + 2A_2e^{2x}. \end{cases}$$

Енді біз интегралданатын $2y - z$ және $y + z$ комбинацияларды алуға тура келеді, сондықтан екі әртүрлі характеристикалық (сипаттауыш) сандарға ие болады.

Ал егерде характеристикалық (сипаттауыш) теңдеудің түбірлері тек қана бір еселі түбір бар болған жағдайда не істеу керек?

(1) жүйенің характеристикалық (сипаттауыш) теңдеуі $\Delta(\lambda) = 0$ тек қана бір түбірге ие, егер $\Delta(\lambda) = (a - \lambda)(d - \lambda) - cb = (r - \lambda)^2$ болса, мұнда r характеристикалық (сипаттауыш) санның мәні, жақшаларды ашып және λ бірдей дәрежелерінің коэффициенттерін теңестіріп $r = (a + d)/2$ аламыз.

Сонымен $\Delta(\lambda)$ функциясы $\Delta(\lambda) = (a + d)/2$ болғанда

$$\begin{vmatrix} a - \frac{a+d}{2} & b \\ c & d - \frac{a+d}{2} \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} \frac{a-d}{2} & b \\ c & -\frac{a-d}{2} \end{vmatrix}$$

түріне келеді.

Демек $\Delta(r) = 0$ болғанда анықтауыш қатары пропорционал, сондықтан

$c = -\frac{(a-d)^2}{4b}$ (3) теңдеулер жүйесінің оң жағындағы c -ны мына өрнекпен, ал p -ны $\frac{(a+d)}{2}$ өрнегімен алмастыру арқылы x және y үшін $\frac{(a+d)}{2}$ түбірімен өрнектей аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Kydraliev S.K., Urdaletova A.B. New method solving systems of linear Difference and Differential Equations//Abstracts. Of the third congress of the world mathematical society of Turkic countries. Almaty, 2009. – Al-Farabi Kazach National University. P.247.

ХИМИЯ ПӘНІНДЕ ЖОБАЛЫҚ ӘДІСТІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МЕТАПӘНДІК БІЛІКТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Серікбаева А. ЕП -22-10к тобының студенті

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – х.ғ.к. Айтқұлова Р.Э.

Мақалада қазіргі білім беру кеңістігінде оқушылардың ақпаратты дайын күйінде қабылдауы емес, оны өздігінен іздеп, талдап, меңгеру қабілетін дамыту басты міндеттердің бірі болып табылатыны қарастырылған. Осы тұрғыдан алғанда, жобалық оқыту әдісі химия пәнін игеруде ерекше маңызға ие болары анық. Бұл әдіс оқушыларға оқу материалын тереңірек түсінуге, теориялық білімді тәжірибемен ұштастыруға және өз бетінше ізденіс жүргізуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, жобалық жұмыс барысында оқушылар арасында өзара әрекеттестік қалыптасып, бірлескен жұмыс жасау мәдениеті дамиды. Бұл өз кезегінде олардың коммуникативтік қабілеттерін жетілдіріп, пікір алмасу дағдыларын қалыптастырады. Бүгінгі қоғам талабына сай тек білімді ғана емес, сонымен қатар зерттеушілік қабілеті дамыған, сыни ойлай алатын және алған білімін тұрмыста қолдана білетін тұлғаны тәрбиелеу қажет.

Осыған байланысты химия сабақтарында жобалық әдістерді жүйелі түрде қолдану – білім сапасын арттырудың және оқушылардың метапәндік біліктіліктерін дамытудың маңызды шарттарының бірі болып табылады.

Мақаладағы басты мақсат – химия пәнін оқыту үдерісінде жобалық әдістерді қолданудың нәтижелілігін негіздеу және оның оқушылардың тәжірибелік дағдыларын дамытудағы мүмкіндіктерін айқындау.

Сонымен қатар, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын күшейту арқылы оқу мотивациясын арттыру және химияны оқыту тәсілдерін жетілдіруге бағытталған тиімді жолдарды ұсыну көзделді.

Алдымен оқушы жобалық әдіс ұғымын терең меңгеруі тиіс, яғни аталған әдіс – оқушылардың өз бетінше зерттеу жүргізуіне, түрлі мәселелерді шешу жолдарын табуына бағытталған тиімді оқыту тәсілдерінің бірі. Бұл әдіс арқылы оқушылар жаңа тақырыпты тек тыңдап қана қоймай, оны тәжірибе жүзінде қолданып көруге мүмкіндік алады. Соның нәтижесінде білімдері тереңдеп, алған ақпаратты жақсырақ түсінеді. Әсіресе химия пәнінде бұл әдіс өте маңызды, себебі ол оқушыларға химиялық құбылыстардың мәнін нақты тәжірибе арқылы ұғынуға көмектеседі.

Аталған әдістерді толық қамту барысында оқушылармен химия сабағында бірнеше тапсырмалар орындалып тәжірибелер орындалды. Мысалы, «Химиялық реакциялардың жылдамдығы» тақырыбы бойынша оқушылар «Катализатордың химиялық реакция жылдамдығына әсерін зерттеу» арқылы реакцияның қалай өзгертетінін бақылап, тәжірибелер жүргізді.

Нәтиже барысында, катализатордың реакция жылдамдығына ықпалын қарастыру көзделді. Оқушылар катализатордың химиялық реакцияны қалай жылдамдататынын тәжірибе арқылы анықтады.

Тәжірибенің орындалу әдістемесі:

Берілген тәжірибеде сутек асқын тотығының (H_2O_2) ыдырау реакциясы зерттелді. Зерттеу барысында реакция екі түрлі жағдайда қарастырылды: катализаторсыз және катализатор қатысында.

Алдымен шыны стаканға немесе колбаға аз мөлшерде 3%-дық H_2O_2 ерітіндісі құйылды. Бірінші кезеңде ерітіндінің өздігінен ыдырау процесі бақыланды. Бақылау

нәтижесінде реакцияның баяу жүретіні анықталды: ерітіндіде аз мөлшерде көпіршіктер пайда болып, әлсіз көбік түзілуі байқалды. Бұл құбылыс оттегі газының біртіндеп бөлінуін көрсетеді.

Екінші кезеңде дәл осындай ерітіндіге марганец(IV) оксиді (MnO_2) катализатор ретінде қосылды. Катализатор енгізілгеннен кейін реакция қарқынының айтарлықтай артқаны байқалды. Газ бөліну процесі күшейіп, көп мөлшерде көбік түзілді. Бұл тәжірибе катализатордың химиялық реакция жылдамдығын арттырудағы рөлін айқын дәлелдейді.

Тәжірибе қорытындысы:

Зерттеу нәтижесінде сутек асқын тотығының (H_2O_2) тұрақсыз қосылыс екені анықталды. Ол ыдырау барысында суға (H_2O) және оттегі (O_2) газына айналады. Аталған реакция экзотермиялық сипатқа ие, яғни процесс кезінде жылу бөлінеді.

Сонымен қатар, оттегі газының бөлінуін тәжірибе барысында түзілген көпіршіктер мен көбік арқылы визуалды түрде бақылауға болатыны дәлелденді. Катализатор қолданылған жағдайда реакция жылдамдығы едәуір артып, газ бөліну қарқындылығы жоғарылайтыны анықталды.

Осылайша, жүргізілген тәжірибе катализатордың химиялық реакциялардың жүру жылдамдығына елеулі әсер ететінін көрсетеді.

Катализаторсыз реакция өте баяу жүреді. Газ бөліну қарқыны аз және біртіндеп байқалады. Бұл жағдайда сутек асқын тотығы (H_2O_2) молекулалары өздігінен ыдырап, оттегі (O_2) бөліп шығарады, алайда реакцияның жылдамдығы төмен болады. Мұндай құбылыс химияда реакция жылдамдығының катализаторға тәуелділігін көрсететін классикалық мысал болып табылады.

Осы құбылысты тереңірек түсіну үшін жобалық әдісті қолдануға болады. Жобалық әдіс оқушылардың немесе зерттеушілердің тәжірибе арқылы білім алуына бағытталған. Жоба барысында негізгі мақсат – катализатордың реакция жылдамдығына әсерін тәжірибе жүзінде анықтау. Жоба келесі кезеңдерден тұрады: біріншіден, зерттеу сұрағын анықтау, мысалы: «Катализатор H_2O_2 ыдырау жылдамдығына қалай әсер етеді?». Екіншіден, болжам (гипотеза) құру: «Катализатор қосылған жағдайда реакция жылдамдығы артады». Үшіншіден, тәжірибе жүргізу: бір сынауықта катализаторсыз, ал екіншісінде катализатормен (мысалы, MnO_2) реакцияны бақылау. Төртіншіден, нәтижелерді салыстыру – газ бөліну қарқынын, уақытты және реакцияның қарқындылығын талдау.

Жоба нәтижесінде зерттеуші катализатордың реакцияны жылдамдататынын, бірақ өзі реакция соңында өзгеріссіз қалатынын дәлелдейді. Бұл әдіс тек теориялық білімді бекітіп қана қоймай, сонымен қатар тәжірибелік дағдыларды, сыни ойлауды және ғылыми зерттеу жүргізу қабілетін дамытады.

Осылайша, жобалық әдісті қолдану химиялық процестерді терең түсінуге және оқыту тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Келесі тәжірибе жұмысы: Жобалық әдістің артықшылықтары мен кемшіліктерін салыстыру бойынша «Электролиттердің электр өткізгіштігі» тақырыбына тәжірибе жүршізілді.

Тәжірибе барысында $NaCl$, HCl және $NaOH$ ерітінділерінің әртүрлі концентрациялары қолданылды. Әр ерітіндінің электр тогын өткізу қабілеті қарапайым тізбек арқылы бақыланып, шамның жарықтығы бойынша салыстырылды.

Кесте 1. Әртүрлі ерітінділердің электр өткізгіштік қасиетін зерттеу

Зерттеу нәтижесі			
Ерітінді түрі	Концентрация (моль/л)	Шамның жарықтығы	Өткізгіштік деңгейі
$NaCl$	0,1	Жеңіл	Төмен
$NaCl$	0,5	Орташа	Орташа

NaCl	1,0	Жарқын	Жоғары
HCl	0,1	Жеңіл	Төмен
HCl	0,5	Орташа	Орташа
HCl	1,0	Жарқын	Жоғары
NaOH	0,1	Жеңіл	Төмен
NaOH	0,5	Орташа	Орташа
NaOH	1,0	Жарқын	Жоғары

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, концентрация артқан сайын барлық ерітінділердің электр өткізгіштігі де жоғарылады. NaCl ерітінділері жақсы өткізгіштікке ие болды, ал HCl және NaOH ерітінділерінде өткізгіштік деңгейі шамамен бірдей болды. Оқушылар тәжірибе барысында концентрацияның, ерітінді құрамының және зат түрінің электрөткізгіштікке әсерін көрнекі түрде зерттеді.

Сонымен қатар, жобалық әдіс оқушыларға топтық жұмыс жасау, пікір алмасу және тәжірибе нәтижелерін талқылау арқылы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Бұл тәсіл тек химиялық заңдылықтарды түсінуді жеңілдетіп қана қоймай, оқушылардың сыни ойлау және зерттеушілік дағдыларын дамытуға да ықпал етті.

«Электролиттердің электр өткізгіштігі» тақырыбын оқытуда жобалық әдісті қолдану білім алушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына мүмкіндік береді және теориялық білімді тәжірибемен ұштастырудың тиімді жолы болып табылады. Бұл тәсіл оқушыларды тек дайын ақпаратты қабылдаушы емес, өз бетінше ізденуші, зерттеуші деңгейіне көтереді. Олар зерттеу тақырыбын тереңірек түсіну үшін тәжірибелер жүргізіп, алынған нәтижелерді талдап, өз қорытындыларын дәлелдеуге үйренеді. Мұндай жұмыс барысында оқушылардың жауапкершілігі артып, өзіндік жұмыс жасау дағдылары қалыптасады. Сонымен қатар, нақты эксперименттер жүргізу арқылы электролиттердің ерітіндідегі иондарға ыдырауы және электр тогын өткізу механизмі сияқты ұғымдарды терең меңгереді.

Жобалық жұмыс оқушылардың талдау және қорытынды жасау қабілеттерін де дамытады. Олар әртүрлі ерітінділердің электр өткізгіштігін салыстырып, алынған деректер негізінде логикалық тұжырым жасайды. Бұл сыни ойлау дағдыларын қалыптастырып, ғылыми тұрғыда пайымдау қабілетін жетілдіреді. Бұдан бөлек, топтық жұмыс барысында оқушылар бірлесіп әрекет етуге, пікір алмасуға және ортақ шешім қабылдауға дағдыланады. Әрбір қатысушы белгілі бір рөл атқарып, ұжымдық жұмыстың нәтижесіне өз үлесін қосады, бұл олардың коммуникативтік қабілеттерін дамытуға оң әсер етеді.

Сонымен қатар, жобалық әдісті қолданудың белгілі бір шектеулері де бар. Ең алдымен, мұндай жұмыстарды ұйымдастыру мен жүргізу көп уақытты талап етеді. Егер жоспарлау кезеңі дұрыс ұйымдастырылмаса, тәжірибелерді орындау және нәтижелерді өңдеу барысында қиындықтар туындауы мүмкін. Сондай-ақ, зертханалық құрал-жабдықтар мен қажетті реагенттердің жеткіліксіздігі тәжірибенің толық әрі сапалы орындалуына кедергі келтіреді. Топтық жұмыс барысында кейбір оқушылардың белсенділік танытпауы немесе өз міндеттерін толық орындамауы да жалпы нәтижеге әсер етуі ықтимал. Бұған қоса, тәжірибе нәтижелерін дұрыс түсіндіру де әрдайым оңай бола бермейді: оқушылар кейде алынған деректерді талдауда немесе ғылыми негізделген қорытынды жасауда қателіктер жіберуі мүмкін.

Осылайша, жобалық әдіс «Электролиттердің электр өткізгіштігі» тақырыбын меңгертуде тиімді құрал болғанымен, оны нәтижелі қолдану үшін уақытты дұрыс жоспарлау, материалдық базаны қамтамасыз ету және оқушыларға ғылыми талдау жүргізу дағдыларын жүйелі түрде үйрету қажет.

Дегенмен, бұл мәселелерді алдын ала жоспарлау, ресурстарды тиімді пайдалану және оқушыларға рөлдерді нақты бөлу арқылы жеңуге болады. Жобалық әдіс жалпы

алғанда оқушылардың химияға деген қызығушылығын арттырып, зерттеушілік және сыни ойлау қабілеттерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Оқу жетістіктерін бағалау барысында критериалды тәсіл қолданылды. Бағалау критерийлері ретінде зерттеу сапасы, дәлелдердің негізділігі, шығармашылық көзқарас, жұмыс нәтижесін ұсыну деңгейі және топтағы белсенділік алынды. Сонымен қатар, өзін-өзі бағалау және өзара бағалау элементтері енгізілді, бұл оқушылардың рефлексия жасау қабілетін дамытуға мүмкіндік берді.

Жүргізілген тәжірибе нәтижелері жобалық әдісті қолданудың тиімділігін көрсетті. Оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артты, өз бетімен білім алу дағдылары қалыптасты, сыни ойлау қабілеттері дамыды. Ең бастысы, олар алған білімдерін өмірлік жағдайларда қолдануға үйренді.

Қорытынды: Қорытындылай келе, химия пәнін оқытуда жобалық әдісті жүйелі қолдану оқушылардың метапәндік біліктіліктерін қалыптастырудың тиімді құралы болып табылатыны айқындалды. Бұл әдіс оқушының тұлғалық дамуына, дербестігіне және шығармашылық қабілеттерінің артуына ықпал ететіні анық. Сондықтан қазіргі білім беру жағдайында жобалық оқыту технологиясын кеңінен енгізу – білім сапасын арттырудың маңызды бағыттарының бірі болып табылмақ.

Жобалық әдіс химия сабағында оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға және олардың ғылыми ойлау қабілеттерін қалыптастыруға маңызды әсер ететіні анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жылысбаева Г.Н., Мамырбекова А.К. Химия пәнінде цифрлы технологияларды пайдалану арқылы метапәндік білім қалыптастыру // *ILIM журналы*. – 2025. – №3. – Б. 71–97.
2. Әбілқасымов А.Е., Сейсембекова Г.Т. Жаратылыстану-математика бағытындағы пәндерді оқыту әдістемесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2021.
3. Төлегенова Н.Т. Химияны оқытудың инновациялық әдістері. – Алматы: Рауан, 2019.
4. Құсайынов М.Б. Білім берудегі STEM тәсілі: теория және практика. – Алматы: Білім, 2021.
5. Нұрғалиева Р.Қ. Цифрлық білім беру кезеңінде ғылыми сауаттылықты қалыптастыру. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020.

TRICHOGRAMMA PINTOI (HYMENOPTERA: TRICHOGRAMMATIDAE) БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ТАБИҒАТТАҒЫ МАҢЫЗЫ

Үсенқызы Жанна

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі – PhD., **Муминова Ш.С.**

Аннотация. Бұл мақалада *Trichogramma pintoi* (жұмыртқа жегіш паразит) түрінің жүйелік санаты, таралуы, биологиялық ерекшеліктері, паразиттеу механизмі, сондай-ақ оның табиғи экожүйелердегі және ауыл шаруашылығындағы маңызы қарастырылған. Соңғы жылдары *Trichogramma* түрлерінің зертханаларда жаппай өсірілуі және олардың биологиялық күрес агенті ретінде қолданылуы зерттеу өзектілігін арттырады. Зерттеу

барысында отандық және халықаралық ғылыми әдебиеттерге, биологиялық күрес бойынша жұмыстарға сүйенілді. *T. pintoi*-дың зиянкес көбелектердің жұмыртқаларын паразиттеудегі рөлі, оның экологиялық қауіпсіздігі және биоиндикатор ретіндегі маңызы ерекше атап көрсетіледі. Зерттеу нәтижелері бойынша паразиттелу деңгейі 70–85% жетті, бұл оны химиялық пестицидтерге экологиялық балама ретінде ұсынуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: *Trichogramma pintoï*, жұмыртқа жегіш паразит, биологиялық күрес, экожүйе, ауыл шаруашылығы, зиянкестер, паразиттеу.

Табиғи экожүйелердің тұрақтылығы мен ауыл шаруашылығы өнімділігі көп жағдайда зиянды жәндіктер популяциясын бақылауға байланысты. Химиялық пестицидтердің экологиялық қауіптілігі артқан сайын, биологиялық күрес әдістерінің маңызы арта түсуде. Осы орайда *Trichogramma* туысына жататын жұмыртқа жегіш паразиттер, әсіресе *Trichogramma pintoï* (Voegelé, 1982) түрі, өзінің ерекше биологиялық қасиеттерінің арқасында ерекше орын алады.

Бұл түр – көптеген көбелектердің (*Lepidoptera*) жұмыртқаларына маманданған паразитоид. Оның шағын дене мөлшері, жоғары көбею қабілеті және иесін тез табу қасиеті оны зертханалық жағдайда жаппай өсіруге және егістіктерде биологиялық күрес агенті ретінде пайдалануға мүмкіндік береді (Smith, 1996; Sorokina, 2011). Алайда, коммерциялық мақсатта өсіріліп, әртүрлі аймақтарға интродукциялануы барысында жергілікті

Trichogramma популяцияларымен генетикалық араласу және бәсекелестік мәселелері де туындауы мүмкін (Hassan, 1993). Осыған байланысты интродукция алдында мұқият карантиндік және генетикалық бақылау қажет.

Зерттеу мақсаты мен міндеттері. Зерттеу мақсаты – *Trichogramma pintoï* түрінің биологиялық ерекшеліктерін, таралуын, паразиттеу механизмін және ауыл шаруашылығында биологиялық күрес агенті ретіндегі тиімділігін зерттеу, сондай-ақ оның табиғи экожүйелердегі маңызын бағалау.

Зерттеу міндеттері:

- *Trichogramma pintoï* түрінің жүйелік санаты мен морфологиялық белгілерін анықтау.
- Зертханалық жағдайда *T. pintoï* өсіру және оның даму циклін бақылау.
- Далалық жағдайда зиянкес көбелектердің жұмыртқаларын паразиттеу деңгейін анықтау.
- *T. pintoï*-дың ауыл шаруашылығы дақылдарының зиянкестеріне қарсы биологиялық күрестегі тиімділігін бағалау.
- Интродукция кезіндегі экологиялық қауіптерді талдау және ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеудің өзектілігі. Қазіргі таңда химиялық пестицидтердің қоршаған ортаға кері әсері, зиянкестердің төзімділігінің артуы және пайдалы жәндіктердің қырылуы экологиялық таза биологиялық күрес әдістерін қолданудың маңыздылығын арттыруда. *Trichogramma* түрлері, оның ішінде *T. pintoï*, әлемдік тәжірибеде ең көп қолданылатын энтомофагтардың бірі болып табылады. Алайда Қазақстанда бұл түрдің биологиялық ерекшеліктері мен жергілікті экожүйелердегі тиімділігі жеткілікті зерттелмеген. Осыған байланысты *T. pintoï*-ды зерттеу, оны өсіру технологиясын жетілдіру және егістіктерде қолдану әдістемесін әзірлеу экологиялық және экономикалық тұрғыдан өзекті болып табылады. Сонымен қатар, бұл зерттеу университет студенттерінің биологиялық күрес әдістері бойынша тәжірибелік дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Зерттеу барысы. Зерттеу жұмысы бірнеше кезеңде жүргізілді. Алғашқы кезеңде зерттеу нысаны – *Trichogramma pintoï* түріне жататын коммерциялық паразиттер алынды. Зерттеу оңтүстік Қазақстан аумағындағы зертханалық және далалық жағдайда жүргізілді. Далалық кезең. 2025 жылдың мамыр-маусым айларында далалық экспедиция ұйымдастырылып, зиянкес көбелектердің (*Ostrinia nubilalis*, *Helicoverpa armigera*) жұмыртқалары жиналды. Жұмыртқалар күн шуақты ауа райында таңғы сағат 08:00–11:00 аралығында өсімдіктердің жапырақтары мен сабақтарынан абайлап жиналды.

Зертханалық кезең. Жиналған жұмыртқалар зертханаға жеткізіліп, стерильді жағдайда инкубаторға орналастырылды. Температура $25 \pm 1^\circ\text{C}$, салыстырмалы ылғалдылық 70%, жарық режимі 16:8 (жарық:қараңғы) болды. Жұмыртқалардан *T. pintoi* шыққаннан кейін оларды морфологиялық белгілері бойынша анықтау жүргізілді. Жаппай көбейту және қолдану. *T. pintoi* зертханалық жағдайда *Sitotroga cerealella* (астық күйесі) жұмыртқаларында жаппай өсірілді. Әрбір 1 мл жұмыртқаға шамамен 10–15 аналық паразит орналастырылып, паразиттеу процесі 24 сағатқа қалдырылды. Өсірілген *T. Pintoi* дарақтары кейіннен биологиялық күрес шаралары үшін егістіктерге шығарылды.

Бақылау және есепке алу әдістері. Паразиттеу деңгейін бағалау үшін әрбір 3 күн сайын өсімдіктерден зиянкес жұмыртқаларының үлгілері алынып, микроскоп астында қаралды. Паразиттелген жұмыртқалардың қараю дәрежесі ескерілді.

Зерттеу нәтижелері

Trichogramma pintoi түрінің жүйелік жағдайы төмендегідей:

Санат	Қазақша атауы	Латынша атауы
Домен	Эукариоттар	Eukaryota
Патшалық	Жануарлар	Animalia
Тип	Буынаяқтылар	Arthropoda
Класс	Жәндіктер	Insecta
Отряд	Жарғаққанаттылар	Hymenoptera
Тұқымдас	Трихограмматидтер	Trichogrammatidae
Туыс	Жұмыртқа жегіш	Trichogramma
Түр	<i>Trichogramma pintoi</i>	<i>Trichogramma pintoi</i>

T. pintoi әлемнің көптеген аймақтарында, әсіресе Еуропа, Азия және Солтүстік Америкада кездеседі. Қазақстан аумағында оңтүстік және оңтүстік-шығыс өңірлердегі егіншілік аймақтарында таралған. *Trichogramma* түрлерінің ішінде *T. pintoi* морфологиялық белгілері бойынша (қанат құрылымы, жыныс мүшелері) және ДНҚ маркерлері арқылы анықталады. Біздің зерттеуде оңтүстік Қазақстаннан терілген паразиттер *T. pintoi* екендігі морфологиялық әдістермен расталды.

Зерттеу нәтижелері бойынша *T. pintoi* шығарылған егістіктерде зиянкес жұмыртқаларының паразиттелу деңгейі 70–85% жетті. Бұл химиялық өңдеусіз де зиянкес санын бақылауға болатынын көрсетеді.

Талқылау *Trichogramma pintoi* – зиянкес көбелектердің жұмыртқаларына маманданған жоғары тиімді паразитоид. Оның мынадай биологиялық ерекшеліктері бар:

Қысқа онтогенез (10–15 күн); Жоғары ұрпақтылық (бір аналық 50–100 жұмыртқа паразиттей алады); Иесін химиялық сигналдар арқылы табу; Төмен температураға төзімділік.

Биологиялық күресте *T. pintoi* келесі зиянкестерге қарсы қолданылады:

Ostrinia nubilalis (жүгері көбелегі), *Helicoverpa armigera* (мақта көбелегі), *Plutella xylostella* (капуста көбелегі). Алайда, *T. pintoi* интродукциясы кезінде келесі қауіптерді ескеру қажет: Жергілікті *Trichogramma* түрлерімен бәсекелесу; Бейтарап жәндіктердің жұмыртқаларын паразиттеу қаупі; Генетикалық араласу. Сондықтан бұл түрді жаңа аймақтарға интродукциялау барысында экологиялық қауіптерді ескеру, жергілікті биоәртүрлілікті сақтау және қатаң карантиндік шараларды сақтау қажет.

Қорытынды. Қорытындылай келе, *Trichogramma pintoi* – табиғи экожүйелер мен ауыл шаруашылығында аса маңызды рөл атқаратын жоғары тиімді паразитоид. Оның биологиялық ерекшеліктері, атап айтқанда қысқа даму циклі, жоғары ұрпақтылығы және зиянкес жұмыртқаларын тез табу қабілеті бұл түрдің экологиялық маңызын арттырады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, *T. pintoi* зертханалық жағдайда жаппай көбейіп,

егістікте зиянкестерге қарсы тиімді қолданыла алады. Бұл оны химиялық пестицидтерге экологиялық балама ретінде ұсынуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, интродукция кезінде экологиялық қауіптерді ескеру және жергілікті биоәртүрлілікті сақтау шараларын қадағалау қажет. Зерттеу жұмысы университет студенттерінің биологиялық күрес әдістері бойынша тәжірибелік дағдыларын жетілдіруге ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Voegelé J. (1982). *Trichogramma pintoï* n. sp. (Hym. Trichogrammatidae) élevé à partir des œufs de *Mamestra brassicae* L. (Lep. Noctuidae).
2. Bulletin de la Société Entomologique de France, 87(5-6), 253-258.
3. Smith S.M. (1996). Biological control with *Trichogramma*: advances, successes, and potential of their use. *Annual Review of Entomology*, 41, 375-406.
4. Hassan S.A. (1993). The mass rearing and utilization of *Trichogramma* to control lepidopterous pests: achievements and outlook. *Pesticide Science*, 37(4), 387-391.
5. Sorokina A.P. (2011). *Trichogramma* species of the world fauna.
6. Russian Entomological Journal, 20(2), 185-192.

БАУЫРДЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ОЙЫНДАР МЕН ТАПСЫРМАЛАР (ГАДЖЕТТЕРДІ ҚОЛДАНУ)

Зухриддинова М. К.

Тәшенев университеті, 4-курс студенті. Шымкент қ.
Ғылыми жетекші- б.ғ.д., профессор **Дильбарканова Р.**

Қазіргі 9-сынып оқушылары Гаджеттерді сабақта басты оқу құралына айналдырды. Оқушылар смартфондары мен компьютерлерін қолдана отырып өткізуге болатын 5 креативті ойындар мен тапсырмалар:

I. 1. QR-квест: «Биологиялық детектив»

Бұл оқушыларды партадан тұрғызып, қозғалысқа түсіретін ойын. **Қалай өтеді ?** Оқытушы сабаққа дейін кабинеттің қабырғаларына, парталардың астына 5-6 түрлі QR-код іліп тастайды. Тапсырма: Оқушылар телефон камерасымен QR-кодты сканерлейді. Экранда түрлі заттардың суреті мен атауы шығады: «1 стақан кола», «Қуырылған картоп», «Парацетамол дәрісі», «Сәбіз».

Оқушының әрекеті: Олар телефондарындағы электронды дәптерге (немесе Google Forms-қа) осы заттар бауырға түскенде не болатынын тез жазуы керек. Мысалы: «Кола – артық қант, бауыр оны гликогенге айналдырып сақтап қояды». Кім бірінші болып барлық QR-кодты тауып, дұрыс жауап жіберсе, сол жеңімпаз атанады.

2. Мем (Meme) генераторы: «Бауырдың мұңы»

Жасөспірімдер мемдерді (күлкілі суреттер мен жазулар) жақсы көреді. Олардың осы қызығушылығын биологияға бұрамыз. Құрал: Оқушылар телефондарынан кез келген тегін қолданбаны (Meme Generator, Canva немесе жай ғана Instagram Stories) ашады. Тапсырма: «Бауырдың күнделікті ауыр жұмысы» немесе «Бауыр мен фаст-фудтың кездесуі» тақырыбында күлкілі, бірақ биологиялық тұрғыдан сауатты мем жасау.

Нәтиже: Оқушылар өз жұмыстарын интерактивті тақтаға шығарып қорғайды. Ең күлкілі әрі ғылыми дәл мем жасаған оқушыға баға қойылады. Бұл бауырдың қызметін өте жақсы есте сақтауға көмектеседі.

3. Виртуалды чат құру: «Ішкі мүшелердің WhatsApp желісі»

Күрделі физиологиялық процестерді түсіндірудің ең креативті жолы — оны чат түрінде елестету. Тапсырма: Оқушылар жұпқа бөлінеді. Олар телефонның ішіндегі

жазбаларды (Заметки) немесе жалған чат жасайтын қосымшаларды (Fake Chat) қолданады. Ахуалдық жағдай: «Адам кешкі саат 11-де үлкен бургер жеп, тәтті газдалған су ішті. Осы кезде Асқазан, Бауыр мен Ми арасында қандай хат алмасу жүреді? Чат құрыңдар. мысал: **Асқазан:** «Алақай, маған үлкен бургер түсті! Қазір қорытып, бәрін қанға жіберемін!»

Бауыр: «Тоқтай тұр! Мұнша май мен қантты қайда жібересің? Менің сүзгілерім істен шығайын деп жатыр, тезірек өт бөліп шығару керек!»

Ми: «Эй, жігіттер, тыныш. Қантты маған беріңдер, қалғанын гликоген қылып сақтап қойыңдар». **Мақсаты:** Бұл тапсырма ағзадағы мүшелердің бір-бірімен қалай тығыз байланыста (жүйе ретінде) жұмыс істейтінін көрсетеді.

4. Kahoot! немесе Quizizz арқылы блиц-турнир

Сабақты бекіту үшін компьютер немесе планшет арқылы жылдамдыққа негізделген жарыс өткізген тиімді.

Қалай өтеді? Оқытушыалдын ала Kahoot платформасында бауырға қатысты 10 қысқа сұрақ дайындайды (Мысалы: Бауыр бөліп шығаратын сұйықтық? Бауырда қорға жиналатын көмірсу?).

Барысы: Интерактивті тақтада сұрақтар шығады, ал оқушылар өз телефондарынан түймелерді басып жауап береді. Экранда бірден кімнің бірінші орында келе жатқаны көрсетіліп тұрады. Бұл сыныпта үлкен азарт пен бәсекелестік тудырады.

5. Интерактивті кесте (Drag and Drop): «Кеденшінің сұрыптауы»

Егер мектепте планшеттер болса, Learning Apps.org сияқты сайттарда қарапайым сұрыптау ойынын жасауға болады.

Тапсырма: Экранның ортасында Бауырдың суреті тұрады. Оқушының экранында түрлі заттардың атаулары (витаминдер, спирт, дәрі, токсиндер, аминқышқылдары) шашылып жатады.

Ойын шарты: Оқушы саусағымен заттарды сүйреп (drag and drop) екі себетке бөлуі керек: «Қанға өткізу» немесе «Залалсыздандыру (бұзу)». Қате тастаса, экран қызарып, ескерту береді.

Қорытынды: Телефондар мен планшеттер — бұл жай ғана ойыншық емес, мықты білім беру құралы. Осындай заманауи тапсырмалардың арқасында 10-сынып оқушылары бауырдың анатомиясын жаттап қана қоймайды, оны логикалық тұрғыдан түсініп, сабақтан үлкен әсер алып шығады. Адам бауырын оқытудағы интерактивті әдістер: 10-сыныпқа арналған креативті сабақ моделі.

Бауыр – ағзаның суперқаһарманы Мектепте биология сабағында «Бауыр – асқорыту безі» деп құрғақ бастасак, 9-сынып оқушыларының назарын бірден жоғалтып аламыз.

Оқушыларға бұл тақырыпты қызықты жеткізу үшін бауырды жай ғана ішкі мүше емес, денедегі **ең үлкен химиялық зауыт, қуатты батарея және қатаң кедендік бақылау** ретінде таныстыру керек. Оқушылардың миын іске қосып, сабақты 100% интерактивті ету үшін төмендегі креативті әдістерді қолдану өте тиімді болады.

II. 1. Ми шабуылы (Brainstorming): «Бауыр ереуілге шықты»

Сабақты дәстүрлі сұраудан емес, қиялға берілуден бастаймыз. Оқушыларға мынадай жағдайды елестетуді ұсынамыз: Ахуалдық жағдай: «Сендердің бауырларың шаршады да, бір күнге демалысқа (ереуілге) кетті. Ағзада не болады?» **Оқушылардың талқылауы:** Сынып идеялар тастай бастайды. Олар мынадай қорытындыларға өздері жетуі тиіс:

- Улану басталады (себебі қан тазармайды).
- Энергия жоғалады (себебі бауырдағы гликоген қоры тоқтайды).
- Адам майлы тамақты қорыта алмайды (өт бөлінбейді).

Мақсат: Оқушылар бауырдың қаншалықты маңызды екенін мұғалімнің айтуынсыз-ақ, өздері логика арқылы түсінеді.

2. Ойын элементі (Геймификация): «Қатаң кеденші» Оқушылар қозғалыс пен рөлдік ойындарды жақсы көреді. Бауырдың сүзгі (фильтр) қызметін түсіндіру үшін шағын ойын ұйымдастырамыз. **-Шарты:** Мұғалім тақтаға «Бауыр кедені» деп жазады. Бір оқушы «Кеденші – Бауыр» болады. Қалған оқушыларға карточкалар таратылады: Глюкоза, Аминқышқылы, Дәрі-дәрмек (парацетамол), Фаст-фуд майы, Витаминдер, Алкоголь/Улы заттар. Барысы: Әр оқушы «кеденнен» өтуге тырысады. «Бауыр» кімді ағзаға (қанға) өткізетінін, кімді тоқтатып, залалсыздандыратынын (қоқысқа тастайтынын) шешуі керек. **-Нәтиже:** Күрделі детоксикация процесі қарапайым әрі көңілді ойын арқылы есте сақталады.

3. Практикалық тапсырма: «Дәрігердің қабылдауында»

Теорияны өмірмен байланыстыру үшін оқушыларға нақты ситуациялық кейс (жағдаят) береміз. Олар өздерін жас дәрігер ретінде сезінуі керек.

Кейс: «Сізге 16 жастағы науқас келді. Ол күн сайын 2 литр тәтті газдалған су ішеді, чипсы жейді және аз қозғалады. Анализдері оның бауырының үлкейіп кеткенін көрсетті».

Тапсырма: Осы жағдайды биология тілімен түсіндіріп беріңіз. Неліктен бауыр зардап шекті?

Күтілетін жауап: Оқушылар артық қанттың бауырда майға айналып жиналатынын (бауырдың май басуы) және оның қызметінің бұзылатынын талқылайды. Бұл дұрыс тамақтануға бағытталған тамаша тәрбиелік сәт.

4. Логикалық «қу» сұрақтар (Миды ашыту)

Сабақтың соңында оқушылардың сыни ойлауын дамыту үшін стандартты емес, қулық сұрақтар қоямыз. Бұл оларды оқулықтан тыс ізденуге итермелейді: **Сұрақ:** Ежелгі грек аңызында Прометейдің бауырын қыран құс күнде шоқып жейді, бірақ ол түнде қайта өсіп шығады. Бұл аңызда қандай биологиялық шындық жатыр?

Жауабы: Бауыр – адам ағзасындағы қайта қалпына келуге (регенерацияға) қабілетті жалғыз мүше. Оның 25%-ы ғана қалса да, ол қайтадан толық өлшемге дейін өсе алады.

Сұрақ: Бауыр ешқашан ауырмайды. Адам бауырының істен шығып жатқанын соңғы стадиясына дейін сезбеуі мүмкін. Неліктен? Бұл жақсы ма, әлде жаман ба?

Жауабы: Бауырдың ішінде жүйке талшықтары (ауырсыну рецепторлары) жоқ. Сондықтан ол ауырмайды. Ауырсыну тек бауыр үлкейіп, сыртындағы капсуланы кергенде ғана сезіледі. Бұл адам үшін қауіпті, себебі ауруды кеш байқау мүмкін.

Қорытынды. 9-сынып оқушыларына Бауыр сияқты күрделі мүшені ми шабуылы, рөлдік ойындар және өмірлік ситуациялар арқылы түсіндіру – оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын оятып қана қоймай, материалды ұзақ мерзімді жадында сақтауға кепілдік береді. Интерактивті сабақ – бұл оқушылардың сұрақ қоядан қорықпайтын, қателесе отырып дұрыс жауап табатын нағыз зертханасыз

III. Сыныптағы цифрлық экожүйе: Теледидар, Планшет және Телефонды біріктіру

Сабақты 100% интерактивті ету үшін бізге бір ғана құрылғы емес, олардың **экожүйесі** (бір-бірімен байланысы) қажет. Басты ереже: Теледидар – бұл ортақ экран (көру үшін), ал телефон мен планшет – оқушылардың пульті мен зертханасы (әрекет ету үшін).

Оқушылардың гаджеттерін іске қосатын ең мықты 4 бағдарлама:

1. Visible Body немесе 3D Anatomy Learning (Виртуалды зертхана)

Бұл бағдарламалар адам анатомиясын ішінен ақтарып көруге арналған нағыз 3D-атластар. Қалай қолданамыз? Мұғалім қолындағы планшеттен бағдарламаны ашып, оны сымсыз байланыс (Screen Mirroring / трансляция) арқылы үлкен Теледидарға шығарады.

Сабақтағы әрекет: Мұғалім планшетте саусағымен бауырды айналдырады, оның бөліктерін (қан тамырларын, өт қабын) жеке-жеке алып тастайды немесе жақындатады. Бұл теледидардан барлық сыныпқа анық көрінеді. Содан кейін

оқушыларға өз телефондарынан дәл сол бағдарламаға кіріп, бауырдың ішінен белгілі бір венаны тауып көрсету тапсырылады.

2. Kahoot! немесе Blooket (Кибер-жарыс және тест)

Қағазбен тест алу – 10-сынып үшін өте ішпыстырарлық процесс. Оны кибер-спортқа айналдырамыз. Мұғалім Теледидарға ойынның бас экранын (PIN-кодпен) шығарып қояды. Оқушылар телефондарынан kahoot.it сайтына кіріп, сол кодты тереді.

Сабақтағы әрекет: Теледидарда үлкен әріптермен сұрақ шығады (Мысалы: "Бауырдың қызметіне жатпайтыны қайсы?"). Ал оқушылардың телефондарында тек 4 түрлі түсті түйме тұрады. Олар сұрақты теледидардан оқып, жауапты телефоннан басады. Экранда бірден турнир кестесі шығады: кім жылдам, кім дәл тапты. Сыныптағы шу мен эмоция нағыз стадиондағыдай болады!

3. Mentimeter (Анонимді ми шабуылы). Кейде оқушылар қате жауап беруден ұялып, үндемей отырады. Бұл бағдарлама барлығын сөйлетеді. Қалай қолданамыз? Сабақтың басында мұғалім Теледидарға сұрақ шығарады: "Бауыр деген сөзді естігенде ойларыңа не келеді? 3 сөз жазыңдар". Оқушылар телефондарынан сілтемеге кіріп, сөздерді жазады.

Сабақтағы әрекет: Оқушылардың жазған сөздері Теледидарда әдемі «Сөздер бұлтты» (Word Cloud) болып ұшып шыға бастайды. Ең көп жазылған сөздер (мысалы, "өт", "қан", "сүзгі") үлкейіп көрінеді. Мұғалім осы бұлтқа қарап: "Міне, сендер тақырыптың негізін өздерің-ақ тауып алдыңдар!" деп сабақты бастап кетеді.

4. Padlet (Интерактивті тақта) Бұл оқушылардың барлығы бір уақытта жұмыс істей алатын ортақ виртуалды ватман (қабырға).

Қалай қолданамыз? Мұғалім Теледидардан бос тақтаны көрсетеді. Топтарға тапсырма беріледі: "Интернеттен бауырды бұзатын 3 факторды және оны қорғайтын 3 өнімді тауып, суретімен осы тақтаға жүктеңдер".

Сабақтағы әрекет: Оқушылар телефондарынан ақпарат іздеп, суреттерді тікелей ортақ тақтаға лақтыра бастайды. Теледидарда оқушылардың тапқан суреттері мен мәтіндері нақты уақыт режимінде (live) пайда болады. Сабақ соңында сыныптың ортақ конспектісі дайын тұрады.

Бұл тәжірибе қазіргі таңда қайда қолданылады? (Әлемдік тренд)

Бұл құралдарды сабақта қолдану – жай ғана ермек емес. Бұл оқушыларды нағыз заманауи өмірге дайындау. Қазіргі таңда бұл тәжірибе мына салаларда кеңінен қолданылады:

Озық елдердің білім беру жүйесінде (Сингапур, Финляндия): Бұл елдерде «Құрылғыңды өзіңмен әкел» (BYOD - Bring Your Own Device) саясаты жұмыс істейді. Оқушылар смартфондарын тығып ұстамайды, керісінше, оны оқу процесінің бір бөлшегі ретінде ашық қолданады. Kahoot және Mentimeter сол жақтағы мектептердің күнделікті құралы.

Корпоративті секторда (IT және бизнес тренингтер): Google, Microsoft немесе кез келген үлкен банктер өз қызметкерлерін оқытқанда жалықтырғыш лекциялар оқымайды. Олар дәл осы геймификацияны (ойындандыру) қолданады. Оқушы мектепте Padlet немесе интерактивті тесттер арқылы жұмыс істеп үйренсе, ертең үлкен корпорацияға барғанда өзін еркін сезінеді.

Қорытынды. Егер мұғалім сабаққа Теледидарды бас экран етіп, ал телефондарды басқару пульті ретінде қосса, 9 сынып оқушылары үшін ол мұғалім жай ғана ұстаз емес, нағыз заманауи көшбасшыға айналады. Бұл биологияны жаттау емес, биологияны бастан өткеру

Әдебиеттер тізімі:

1. Ссылка: Wang, A. I., & Tahir, R. (2020). The effect of using Kahoot! for learning – A literature review. Computers & Education, 149, 10381. Название журнала: Computers & Education (Том 149)
2. Ссылка: Song, Y. (2014). "Bring Your Own Device (BYOD)" for seamless science inquiry in a primary school. Computers & Education, 74, 50-60
- 3 Ссылка: Rikala, J., & Kankaanranta, M. (2014). Blending classroom teaching and learning with QR codes. International Journal of Mobile and Blended Learning, 6(3), 28-45.
- 4 Ссылка: Crompton, H., Burke, C. P., Gregory, K. H., & Gräbe, C. (2016). The use of mobile learning in science: A systematic review. Journal of Science Education and Technology, 25(2), 149-160.
5. Ссылка для проверки: <https://doi.org/10.1007/s10956-015-9597-x>
6. сайт SpringerLink. Journal of Science Education and Technology, страницы 149-160.

ТАС АРА BOMBUS TERRESTRIS (L. 1758) (HYMENOPTERA: APIDAE) ТАБИҒАТТАҒЫ ЖӘНЕ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Төрбекқызы Л

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі- **PhD., Алимбекова А.Қ**

Аннотация. Бұл мақалада *Bombus terrestris* (тас ара, жер арасы) түрінің жүйелік санаты, таралуы, биологиялық ерекшеліктері, паразиттері мен аурулары, карантиндік мәні, сондай-ақ оның табиғи экожүйелердегі және ауыл шаруашылығындағы маңызы қарастырылады. Соңғы жылдары тас араларының зертханаларда жаппай өсіру және инвазивті түршелерге қауіп оларды зерттеудің өзектілігін арттырады. Зерттеу барысында отандық және халықаралық ғылыми әдебиеттерге, соның ішінде Rasmont et al. (2008) жұмысына сүйенілді. Тас араларының тозандандырудағы рөлі, олардың салқын климатқа төзімділігі және биоиндикатор ретіндегі маңызы ерекше атап көрсетіледі.

Түйін сөздер: *Bombus terrestris*, тас ара, тозандандыру, экожүйе, ауыл шаруашылығы, инвазивті түр, паразиттер.

Кіріспе

Табиғи экожүйелердің тұрақтылығы мен ауыл шаруашылығы өнімділігі көп жағдайда тозандандырушы жәндіктердің белсенділігіне тікелей байланысты. Осы орайда аралар, әсіресе *Bombus terrestris* (Linnaeus, 1758) түрі, өзінің ерекше биологиялық қасиеттерінің арқасында ерекше орын алады. Бұл түр – Батыс Палеарктикадағы ең көп таралған тас араларының бірі (Rasmont et al., 2008). Оның кең географиялық ареалы, салқын ауа райында да белсенді тозандандыру қабілеті ауыл шаруашылығында маңызды, әсіресе жылыжай шаруашылықтарында баға жетпес көмекшіге айналдырды.

Алайда, соңғы онжылдықтарда *B. terrestris* коммерциялық мақсатта өсіріліп, әлемнің әртүрлі аймақтарына (Австралия, Жаңа Зеландия, Жапония, Чили) тасымалдануы оның инвазивті түрге айналу қаупін туғызды (Velthuis, 2002). Бұл өз кезегінде жергілікті аралармен бәсекелесу, генетикалық араласу және биологиялық әртүрліліктің төмендеуі сияқты экологиялық проблемаларды туындатуда (Ings et al., 2005; Dafni, 1998). Осыған байланысты, көптеген елдерде импорты жатқан коммерциялық ара түршелеріне мән береді.

Зерттеу мақсаты мен міндеттері:

Зерттеу

мақсаты

—

Bombus terrestris тас араларының табиғаттағы және ауыл шаруашылығындағы маңызын анықтау және олардың тозандандыру тиімділігін тәжірибелік негізде дәлелдеу.

Зерттеу міндеттері:

- тас араларының биологиялық ерекшеліктерін зерттеу;
- олардың тозаңдандыру механизмін анықтау;
- табиғи ортадағы рөлін талдау;
- ауыл шаруашылығындағы қолданылуын бағалау;
- тәжірибелік нәтижелер арқылы тиімділігін дәлелдеу.

Зерттеудің өзектілігі. Ауыл шаруашылығында табиғи тозаңдандыру деңгейінің төмендеуі өнім сапасына теріс әсер етеді. Өйткені тозаңдандырушы жәндіктердің санының азаюы, пестицидтердің кеңінен қолданылуы және климаттың өзгеруі өсімдіктердің ұрықтану процесін бұзады. Нәтижесінде жеміс-жидек пен көкөніс дақылдарының түсімі төмендеп, олардың сапасы нашарлайды. Осыған байланысты тас араларын (*Bombus terrestris*) тиімді пайдалану мәселесін зерттеу өзекті болып табылады, себебі бұл аралар төмен температурада да белсенді жұмыс істейді және жылыжай жағдайында тиімді тозаңдандырушы ретінде қызмет атқара алады.

Зерттеу барысы. Зерттеу жұмысы бірнеше кезеңде жүргізілді.

Бірінші кезеңде зерттеу объектілері іріктеліп, дайындық жұмыстары жүргізілді. Зерттеуге бірдей агротехникалық жағдайда өсірілген 20 өсімдік алынды. Олар екі топқа бөлінді: эксперименттік топқа 10 өсімдік және бақылау тобына 10 өсімдік. Эксперименттік топқа белсенді күйдегі 5 жұмысшы тас арасы енгізілді.

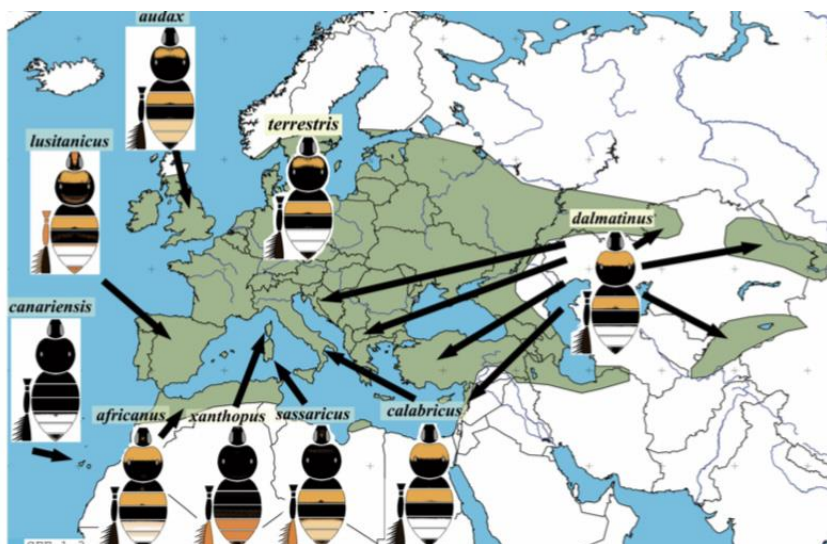
Екінші кезеңде тікелей бақылау жүргізілді. Зерттеу 7 тәулік бойы жалғсып, әрбір тәулікте таңғы, күндізгі және кешкі уақытта бақылау жасалды. Тас араларының гүлге қону жиілігі секундомер арқылы 60 секунд интервалда тіркелді.

Үшінші кезеңде микроскопиялық зерттеу жүргізілді. Тас араларының дене құрылымы бинокулярлы микроскоп арқылы қарастырылып, түктердің құрылымы, қанаттарының пішіні және аяқтарының ерекшеліктері анықталды. Сонымен қатар тозаң жинау тиімділігі бағаланды.

Төртінші кезеңде алынған нәтижелер салыстырмалы түрде талданып, қорытынды жасалды. Эксперименттік және бақылау топтарының жеміс түзілу көрсеткіштері салыстырылып, статистикалық өңдеуден өткізілді. Температура, ылғалдылық және жарық факторларының әсері бөлек қарастырылып, практикалық ұсыныстар әзірленді.

Зерттеу нәтижелері. *Bombus terrestris* түрінің жүйелік жағдайын, биологиясын, экологиялық маңызын және ауыл шаруашылығындағы рөлін жан-жақты қарастыра отырып, оның табиғат пен адам шаруашылығы үшін маңызын ғылыми тұрғыдан негіздеу. Бұл түр төменде көрсетілген таксономия бойынша жіктеледі.

Санат	Қазақша атауы	Латынша атауы
Домен	Эукариоттар	Eukaryota
Патшалық	Жануарлар	Animalia
Тип	Буынаяқтылар	Arthropoda
Класс	Жәндіктер	Insecta
Отряд	Жарғаққанаттылар	Hymenoptera
Тұқымдас	Нағыз аралар	Apidae
Туыс	Тозаңдандырғыш аралар	Bombus
Түр	Тас ара	Bombus terrestris



Сурет 1. *Bombus terrestris* табиғатта таралу ареалы (An overview of the *Bombus terrestris* (L. 1758) subspecies (Hymenoptera: Apidae), 2008)

Bombus terrestris табиғи түрде Еуропа, Батыс Азия және Солтүстік Африка аймақтарында таралғанымен, қазіргі уақытта ауыл шаруашылығында кеңінен қолданылуына байланысты оның ареалы жасанды түрде кеңейіп, әлемнің көптеген бөліктерін қамтып отыр (Velthuis & van Doorn, 2006; Goulson, 2010).

Bombus terrestris түр негізінен келесі аймақтарда таралған:

- Еуропа - барлық дерлік бөлігінде кең таралған
- Батыс Азия - Түркия, Иран, Кавказ аймақтары
- Орталық Азия - Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан
- Солтүстік Африка - Жерорта теңізі маңы елдері

Bombus terrestris табиғи ареалы Еуропа, Азия және Солтүстік Африканы қамтиды. Солтүстікте Хельсинки ендігіне дейін, шығыста Алтайға дейін таралған, бірақ биік альпі белдеулері мен шөлді аймақтарда кездеспейді (Pekkarinen & Kaarnama, 1994). Қазақстан аумағында, соның ішінде Түркістан облысы сияқты өңірлерде бұл түр табиғи жағдайда кездеседі, әсіресе тау бөктерлері мен гүлді өсімдіктерге бай аймақтарда таралған.

Расмон және басқалары (2008) *Bombus terrestris* ішінде морфологиялық және физиологиялық ерекшеліктеріне қарай тоғыз түршені ажыратады:

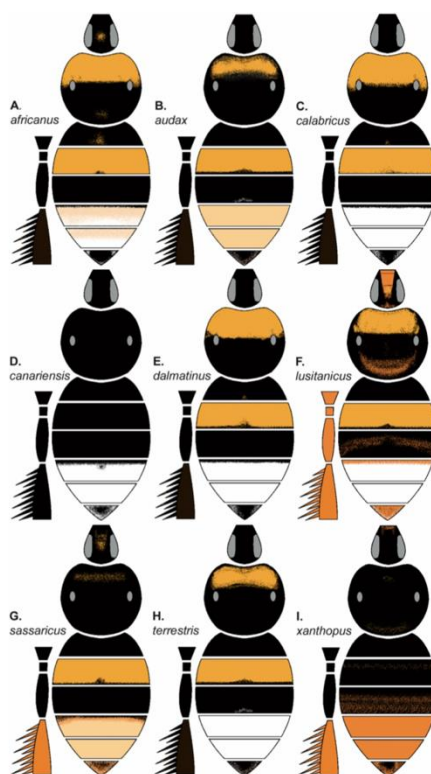
Сурет 2. А) *Africanus* – Солтүстік Африка; В) *Audax* – Британ аралдары; С) *calabricus* – Оңтүстік Италия, Сицилия; D) *canariensis* – Канар аралдары (эндемик); E) *dalmatinus* – Балқан, Анадолы, Кавказ, Оңтүстік Орал, Алтай; F) *lusitanicus* – Пиреней түбегі, Балеар аралдары, Мадейра;

G) *sassaricus* – Сардиния; H) *terrestris* – континенттік Еуропа; I) *xanthopus* – Корсика, Эльба.

Аралардың түршелер (*canariensis*, *xanthopus*, *sassaricus*) түс үлгілерінің айқын ерекшеліктерімен және мінез-құлқымен (агрессивтілігімен) дараланады.

Біздің зерттеуде, Түркістан облысы, Төлеби ауданы, Қасқасу тау бөктерінен терілген араларды Зоология институтының мамандарымен морфологиялық белгілері бойынша анықтау жүргізіліп, бұл өңірде spp *Bombus terrestris* түршесі тіршілік ететіндігі анықталды.

Bombus terrestris табиғи ареалынан тыс жерлерге (Австралия, Жаңа Зеландия, Чили, Жапония) интродукцияланғаннан кейін инвазивті түрге айналды. Оның кеңінен таралуы келесі экологиялық проблемаларды туғызуда:



- Жергілікті шмельдермен азықтық ресурстар үшін бәсекелесу;
- Жергілікті өсімдіктердің тозаңдану тепе-теңдігін бұзу;
- Қолға үйретілген әртүрлі түршелердің табиғи популяциялармен будандасуы;
- Жаңа аурулар мен паразиттерді тарату.

Зертханалық тас араларының аурулары мен паразиттерін анықтау мақсатында зерттеу жұмыстары Вирусология және микология ҒЗИ мамандары жүргізді. Яғни зертханалық популяция таза, бүкіл карантиндік шаралардан өткендігі анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Rasmont P., Coppée A., Michez D., De Meulemeester T. (2008). An overview of the *Bombus terrestris* (L. 1758) subspecies (Hymenoptera: Apidae). *Annales de la Société entomologique de France*, 44(2), 243-250.
2. Velthuis H.H.W. (2002). The historical background of the domestication of the bumblebee, *Bombus terrestris*, and its introduction in agriculture. *Apidologie*, 33, 3-8.
3. Ings T.C., Raine N.E., Chittka L. (2005). Mating Preferences in the Commercially Imported Bumblebee species *Bombus terrestris* in Britain (Hymenoptera: Apidae). *Entomologia Generalis*, 28(3), 233-238.
4. Dafni A. (1998). The threat of *Bombus terrestris* spread. *Bee World*, 79, 113-114.
5. Duhayon G., Rasmont P. (1993). La phénologie des grands Apoïdes dans le massif des Maures (France, Var). In: *Comptes-rendus du séminaire sur l'inventaire et la cartographie des invertébrés*, Paris, 165-168.
6. Pekkarinen A., Kaarnama E. (1994). *Bombus terrestris* auct. new to Finland (Hymenoptera, Apidae). *Sahlbergia*, 1, 11-13.

ГЕНДІК ИНЖЕНЕРИЯНЫҢ ДАМУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Үсенқызы Ж.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші-доктор PhD, Муминова Ш.С.

Қазіргі ғылым мен технологияның қарқынды дамуы адамзат өмірінің барлық саласына ықпал етіп, жаңа мүмкіндіктерді ашуда. Соның ішінде гендік инженерия – биология, медицина, ауыл шаруашылығы және экология салаларындағы ең перспективалы бағыттардың бірі. Бұл технология тірі организмдердің генетикалық құрылымын өзгерту арқылы ауруларды емдеу, ауыл шаруашылығында өнімділікті арттыру, экологиялық мәселелерді шешу және биотехнология саласында жаңа жетістіктерге қол жеткізу мақсатында қолданылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Гендік инженерияның маңызы күн санап артып келеді. Қазіргі таңда генетикалық модификацияланған организмдер (ГМО) азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқаруда, ал гендік терапия медицинадағы емдеу әдістерін түбегейлі өзгертіп, тұқым қуалайтын және қатерлі ауруларды емдеуге мүмкіндік беруде. Сонымен қатар, CRISPR-Cas9 секілді жаңа технологиялар адамзат алдында тұрған күрделі генетикалық мәселелерді шешуге көмектесуде. Осыған орай елімізде гендік инженерияның дамуын саралап зерттеуді көздейді.

Ғылыми зерттеудің барысы: Қазақстанда бұл сала әлі қарқынды дамып келе жатқанымен, бірқатар ғылыми зерттеулер жүргізілуде. Елдегі жетекші университеттер мен ғылыми орталықтар генетикалық зерттеулерге ерекше көңіл бөліп, жаңа биотехнологиялық әдістерді енгізу жұмыстарын қолға алуда. Бұл мақалада гендік инженерияның медицинадағы, ауыл шаруашылығындағы және Қазақстандағы дамуы, сондай-ақ оның этикалық және құқықтық аспектілері қарастырылады.

Гендік инженерияның медицинадағы маңызы:

Медицина саласында жаңа гендерді енгізу арқылы тұқым қуалайтын ауруларды емдеуге болады. Қазіргі кезде ауру адамдардан зат алмасудың 1000-нан аса әр түрлі тұқым қуалайтын өзгерістері табылған.

Гендік инженерия медицина саласында ерекше рөл атқарады. Ол ауруларды диагностикалау, емдеу және алдын алу әдістерін түбегейлі өзгертіп, жаңа биотехнологиялық мүмкіндіктерге жол ашты. Бұл салада бірнеше маңызды бағыттар бар:

Гендік терапия – науқастың генетикалық материалын түзету немесе өзгерту арқылы ауруларды емдеу әдісі. Ол тұқым қуалайтын, онкологиялық және нейродегенеративті ауруларды емдеуде қолданылуда.

CAR-T терапиясы – лейкоз сияқты қатерлі ісіктерді емдеуде қолданылады. Бұл әдісте науқастың иммундық жасушалары гендік модификация арқылы қатерлі жасушаларды жою қабілетіне ие болады.

Spinraza препараты – омыртқа бұлшықет атрофиясын емдеуде қолданылатын гендік терапияның жарқын мысалы.

Hemgenix – гемофилия (қанның ұюының бұзылуы) ауруын емдеуге арналған әлемдегі ең қымбат гендік терапия препараты (\$3,5 млн).

CRISPR-Cas9 – ДНҚ-ның нақты учаскесін өзгертуге мүмкіндік беретін революциялық технология.

Бұл әдіс Альцгеймер, Паркинсон, қант диабеті және қатерлі ісіктерді емдеуге перспективалы шешім болып отыр.

2020 жылы CRISPR технологиясын жасаған ғалымдар Дженнифер Дудна мен Эммануэль Шарпантье Нобель сыйлығын иеленді.

Инсулин және биотехнологиялық препараттар

Гендік инженерияның арқасында бактериялар мен ашытқылар арқылы инсулин өндіру мүмкін болды. Бұл қант диабетімен ауыратын науқастар үшін үлкен жетістік.

Сондай-ақ моноклоналды антиденелер қатерлі ісік, COVID-19, ревматоидты артрит секілді ауруларды емдеуде қолданылуда.

Ауыл шаруашылығындағы гендік инженерия. Әлем халқының саны артып келе жатқандықтан, ауыл шаруашылығында өнімділікті арттыру және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету маңызды мәселеге айналды. Гендік инженерия бұл салада бірнеше жетістікке жетті.

Ауыл шаруашылығында өсімдіктің атмосфералық азотты өзіне жинақтап алуы — үлкен мәселе. Осыған байланысты 1970 жылдары азотты фиксациялауға қабілеті жоқ пішен таяқшасына азотты жинақтай алатын, басқа бір бактерияның гені салынып, азотты жинақтау қасиетіне ие болды.

Генетикалық модификацияланған дақылдар (ГМО)

Вт-жүгері – зиянкестерге төзімділігі жоғары.

“Алтын күріш” (Golden Rice) – А дәруменінің жетіспеушілігін болдырмау мақсатында жасалған.

Қазақстанда құрғақшылыққа төзімді бидай сорттарын әзірлеу бойынша зерттеулер жүргізілуде.

ГМО өнімдерінің артықшылықтары мен қауіптері:

Артықшылықтары: Өнімділік артады, Азық-түліктің құнарлылығы жоғарылайды.

Химиялық тыңайтқыштар мен пестицидтерді аз қолдану

Қауіптері:

- Экожүйеге әсері

- Адам ағзасына ықтимал кері әсерлер, ГМО-ға қатысты этикалық және құқықтық мәселелер

Қазақстандағы гендік инженерияның дамуы

Қазақстанда гендік инженерия саласы жаңа бағыт болғанымен, бірқатар ғылыми орталықтар мен университеттер осы салада зерттеулер жүргізуде:

Биотехнология орталығы (Алматы) – гендік зерттеулермен айналысатын жетекші ғылыми мекемелердің бірі.

Қазақ ұлттық аграрлық университеті – ауыл шаруашылығындағы гендік зерттеулерге көңіл бөлуде.

Nazarbayev University – CRISPR технологияларын зерттеу бағытында жұмыстар атқаруда.

Гендік инженерияның этикалық және құқықтық аспектілері

Гендік инженериямен байланысты бірнеше маңызды этикалық және құқықтық мәселелер бар:

Адам генін өзгерту мәселесі – бұл болашақта қандай әлеуметтік және биологиялық салдарға әкелуі мүмкін?

ГМО-ның экологиялық қауіптері – табиғи экожүйелерге тигізетін әсері қандай?

Гендік терапияның қолжетімділігі – тек бай мемлекеттерге ғана қолжетімді ме?

Қазақстанда бұл мәселелер заңнамалық деңгейде қарастырылып, реттелуде.

Қорытынды:

Гендік инженерия – ХХІ ғасырдың ең маңызды ғылыми жетістіктерінің бірі. Гендік инженерияны ауыл шаруашылығында, медицинада пайдалану арқылы өсімдіктер, жануарлар мен микроорганизмдердің қажетті гендерінің қызметін басқаруға мүмкіндік бар. Медицинада гендік терапия тұқым қуалайтын және ауыр ауруларды емдеуге мүмкіндік береді. Ауыл шаруашылығында ГМО өнімдері азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге көмектесуде. Қазақстанда бұл сала бойынша алғашқы қадамдар жасалып, ғылыми зерттеулер жүргізілуде.

Демек, **гендік инженерия – болашақтың ғылымы**. Егер бұл технологияны жауапкершілікпен дамытатын болсақ, адамзат алдында тұрған көптеген күрделі мәселелерді шешуге мүмкіндік аламыз. **Медицинадағы жаңа емдеу әдістері, экологиялық таза ауыл шаруашылығы және биотехнологиядағы серпінді жаңалықтар** – осының барлығы гендік инженерияның жетістіктерінің нәтижесі. Қазақстанда да бұл саланың дамуы еліміздің ғылыми және экономикалық әлеуетін арттыруға ықпал етеді.

Сондықтан, **гендік инженерияны ғылыми негізде дұрыс пайдалану – қазіргі заманның басты міндеттерінің бірі**. Бұл технологияны тиімді қолдану арқылы адамзат денсаулық, азық-түлік қауіпсіздігі және қоршаған ортаны қорғау мәселелерін шешуде үлкен жетістіктерге жете алады!

Әдебиеттер тізімі:

1. Вельков В.В. Оценка риска при интродукции генетически модифицированных микроорганизмов в окружающую среду. Агрохимия, 2000, N8, с. 76-86.
2. Власова З.А. Справочник по биологии. – М., 1998.
3. Зеленин А.В., Генная терапия: этические аспекты и проблемы генетической безопасности. Генетика, 1999, т.35, N 12, с.1605-1612.
4. Красовский О.А. Генетически модифицированная пища: возможности и риски // Человек, 2002, № 5, с. 158–164.
5. Учебник “Основы безопасности жизнедеятельности” 9 класс; М.П. Фролов, Е.Н. Литвинов, А.Т. Смирнов и др. М.: ООО “Издательство АСТ”, 2002.
6. Большой энциклопедический словарь школьника; составитель А.П. Горкин; М.: научное издательство “Большая российская энциклопедия”, 1999.
7. Популярная медицинская энциклопедия; гл. ред. Б.В. Петровский; М.: “Советская энциклопедия”, 1987.
8. Биологический энциклопедический словарь, -М., 1989 г.

ӨСІМДІК КЛЕТКАЛАРЫНЫҢ ОРГАНОИДТАРЫ ТАҚЫРЫБЫН CLIL ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Рахимжанова М.И.

Тәшенев университеті, 4-курс студенті, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші- б.ғ.д., профессор **Дильбарканова Р.**

«Өсімдік клеткаларының органоидтары» тақырыбын CLIL (Content and Language Integrated Learning), когнитивті дағдыларды дамытудың билингвалды тәсілдерін пайдалана оқыту білім берудің заманауи халықаралық ғылыми коммуникация құралы ретінде, оқушылардың терең пәндік-тілдік білімдерін қалыптастыруға ықпал етеді

CLIL әдіснамасының негізін «4C»: (Content, Communication, Cognition, Culture) тұжырымдамасы құрайды. Клетка органоидтарын оқыту кезінде бұл құрылым келесідей жүзеге асырылады:

- Content (Контент): Органоидтардың құрылысы мен қызметі туралы білімді меңгеру.
- Communication (Коммуникация): Биологиялық процестерді сипаттау үшін академиялық ағылшын тілін пайдалану.
- Cognition (Когниция): Сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамыту, өсімдік клеткаларының өзіне ғана тән ерекшеліктерін талдау.
- Culture (Мәдениет): Биология ғылымының әлемдік сипатын және латын, ағылшын терминологиясының универсалдылығын түсіну.

Микроэлементті зерттеуде CLIL-ді қолдану механикалық жаттаудан аулақ болуға мүмкіндік береді. Оқушылар терминдерді деконструкциялайды, бұл олардың этимологиясы мен функцияларын тереңірек түсінуіне ықпал етеді.

Өсімдік клеткасының органоидтарын кіріктіре оқыту.

Өсімдік клеткасы – жануар клеткаларынан кейбір ерекше органоидтарының болуымен ерекшеленетін бірегей автономды жүйе.

Ядролық аппарат:

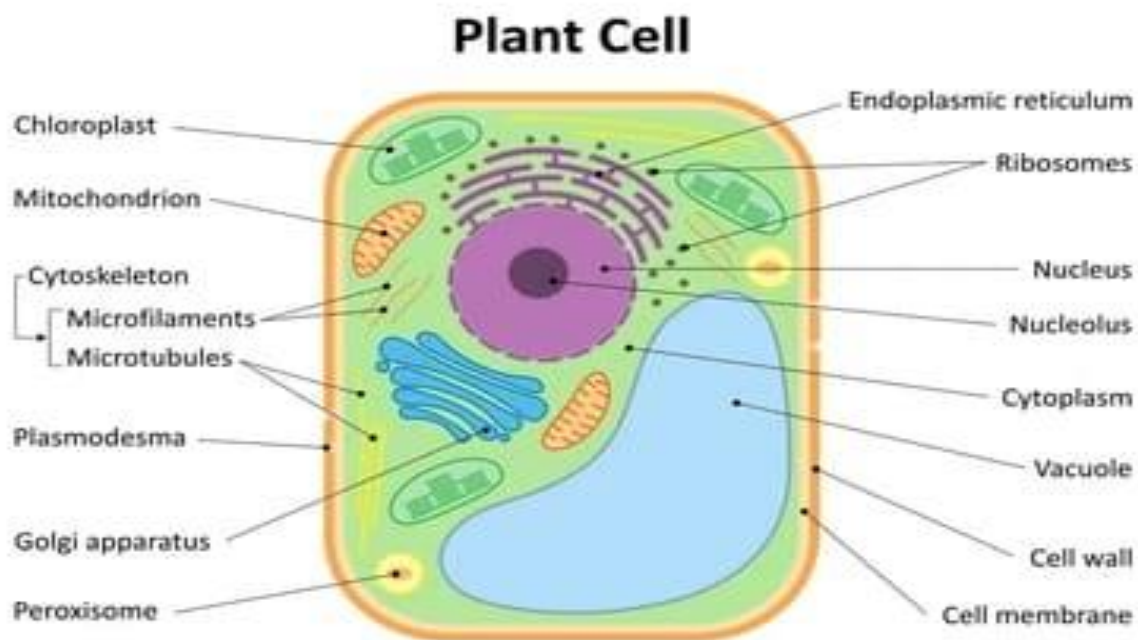
Ядро-клетканың ақпараттық-реттеуші орталығы. Ядроның қос мембраналы қабықшасы (nucleolemma), кариоплазма және хроматиннің тығыздалу (condensation) деңгейлері талқыланады. Рибосомалардың үлкен және кіші суббірліктерінің нуклеолада (ядрошық) синтезделу процесіне ерекше назар аударылады.

CLIL әдістемесі (Scaffolding): «Морфологиялық талдау» тәсілі қолданылады. Мысалы: «Nucleoplasm» терминін «Nucleus» (ядро) және «Plasma» (қалыптасқан зат) құрамдас бөліктеріне бөлу арқылы оқушылардың этимологиялық түсінігі тереңдетіледі.

Тапсырма: Оқушыларға ядроның қызметін сипаттайтын «Language Frames» (сөйлеу үлгілері) беріледі: «The nuclear envelope regulates the nucleocytoplasmic transport, whereas the nucleolus is responsible for the biogenesis of ribosomal subunits».

Митохондриялық биоэнергетика және метаболизм.

Митохондрия-АТФ синтезінің негізгі локусы. Митохондрияның қос мембраналы құрылымы, кристалары (cristae) және матриксіндегі ферментативті каскадтар (Кребс циклі, тотығу-фосфорлану) егжей-тегжейлі сипатталады. Эндосимбиотикалық теория (endosymbiotic theory) шеңберінде митохондрияның автономдылығы (меншікті ДНК мен рибосомаларының болуы) дәлелденеді. Митохондрияда жүретін энергияның түрленуі «Energy conversion» тақырыбына оқушылар ғылыми дискурс жүргізеді. Мұнда олар



shutterstock.com · 2389039977

«ATP synthesis occurs within the inner mitochondrial membrane via the electron transport chain» сияқты академиялық сөйлемдерді қолданулары қажет.

Өсімдік клеткасының спецификалық архитектоникасы: Ядро, митохондрия, клетка қабырғасы, пластидтік аппарат, хлоропластар вакуольдік орталық т.б. Бұл

кезеңдегі дидактикалық фокус жануарлар жасушасында мүлдем кездеспейтін, тек өсімдік жасушасына тән ерекше органоидтар морфофункционалдық тұрғыдан зерттеледі

Клетка қабырғасы (Cell Wall): Биополимерлік матрикс және плазмодесмалар жануарлар клеткасының (гликокаликспен қапталған) икемді плазмолеммасынан айырмашылығы, өсімдік клеткасының қатаң биомеханикалық қасиеттерге ие сыртқы қаңқасы болады. Жаңа лексиканы енгізу кезеңінде визуалды скаффолдинг қолданылады. Оқушыларға клетка қабырғасының қатаң құрылымы көрсетіледі. Меңгеруге арналған негізгі терминдер: cellulose (целлюлоза), rigid structure (қатаң құрылым), protection (қорғаныс). Қалыптасатын концепт: клетка қабырғасы ішкі қаңқасы жоқ өсімдіктерге тургор мен тірек береді.

Ғылыми-концептуалды мазмұны (Content): Целлюлоза (cellulose) микрофибриллаларының синтезі, олардың гемицеллюлоза мен пектин (**pectin**) арқылы өрілуі, сондай-ақ лигнинмен (**lignin**) сіңіп қатаю процесі зерттеледі. Сонымен қатар, жасушааралық коммуникацияны қамтамасыз ететін цитоплазмалық көпірлер – плазмодесмалардың (**plasmodesmata**) симпластық тасымалдағы (**symplastic transport**) рөлі айқындалады.

Лингво-когнитивтік интеграция (Language & Cognition):

Салыстырмалы деконструкция (Comparative Deconstruction) әдісі енгізіледі. Оқушылар жануарлар клеткасының фагоцитоз/пиноцитоз (эндоцитоз) жасау қабілетін өсімдік жасушасының қатаң қабырғасының кедергісімен салыстырады.

Пластидтік аппарат: Хлоропластар (Chloroplasts). биоорганикалық заттардың бастапқы синтезін қамтамасыз ететін негізгі энергетикалық станциялар.). Бұл автотрофты қоректенуге жауап беретін өсімдік клеткасының орталық органоиды. Тілдік интеграция аясында оқушылар фотосинтез процесін ағылшын тілінде сипаттайды:

Chloroplasts contain chlorophyll and absorb light energy to produce glucose (Хлоропластар құрамында хлорофилл бар және глюкоза өндіру үшін жарық энергиясын жұтады). Бұл CALP (Cognitive Academic Language Proficiency) – когнитивті академиялық тілдік құзыреттілікті дамытады.

- Ғылыми-концептуалды мазмұн (Content): Оқыту процесінде хлоропластың қос мембраналы жүйесі, тилакоидтардың (thylakoids (grana) жинақталуы және строма (**stroma**) сұйықтығы зерттеледі. Лингво-когнитивтік интеграция (Language & Cognition): Фотосинтездің күрделі биохимиялық каскадтарын шет тілінде түсіндіру үшін «Тізбекті реакцияларды сипаттау» (Process description frames) стратегиясы қолданылады.

Оқушылар «Light energy is absorbed by chlorophyll molecules with in the thylakoid membrane, which drives the splitting of water (photolysis) and the subsequent generation of ATP» сияқты ғылыми тезистерді құрастырады.

-Дидактикалық құрал (Scaffolding): Субмикроскопиялық құрылымдарды есте сақтау үшін «Билингвалды концептуалды карталар» (Bilingual Concept Maps) жасалады, мұнда Tier 3 сақтау (тар бейінді) терминдер олардың ағылшын тіліндегі функционалдық анықтамаларымен тікелей байланыстырылады.

Орталық вакуоль: Осмотық гомеостаз және клеткалы тургор. Өсімдік вакуолі – клетка көлемінің 90%-ын құрайтын бірнеше қызмет атқаратын органоид болып табылады.

Content: Вакуоль мембранасының (tonoplast) (таңдамалы) (optional) өткізгіштігі, клетка шырынының (cell sap) химиялық құрамдас бөліктері (гидролитикалық ферменттері, алкалоидтар және пигменттер) талқыланады. Ең маңыздысы, судың осмотық градиент (osmotic gradient) арқылы вакуоль ішіне еніп, тургорлық қысым (turgor pressure) тудыру физикасы мен плазмолиз /деплазмолиз құбылыстары түсіндіріледі.

(Language & Cognition): Осмостық қысым динамикасына сипаттама беру үшін оқушылар «Себеп-салдар» (Cause-and-Effect) лингвистикалық фреймдерін қолдануды үйренеді. Тапсырма ретінде клетканың гипертониялық (**hypertonic**) және гипотониялық (**hypotonic**) ортадағы күйіне сипаттама беріледі.

Мысалы: «The influx of water into the central vacuole exerts hydrostatic pressure against the cell wall, maintaining the structural rigidity of the plant tissue».

Орталық вакуоль (Central Vacuole). Осмос пен тургор қысымын (turgor pressure) түсіндіру үшін интерактивті әдістерді қолдану тиімді. Оқушылар вакуольдің клетка пішінін сақтай отырып, суды (stores water) және қоректік заттарды қалай сақтайтынын зерттейді.

Практикалық іске асыру. Ағылшын тілінде «Өсімдік клеткасы тақырыбын оқудың тиімді тәсілдердің бірі – өсімдік (plant cell) және жануар (animal cell) клеткаларын салыстыру үшін Венн диаграммасы (Venn diagram) сияқты графикалық органиайзерлерді пайдалану.

Оқушылар шағын топтарда жұмыс істей отырып, органоидтарды ағылшын тілінде бөледі: nucleus, mitochondria, ribosomes (қиылысу аймағына) және chloroplasts, cell wall (тек өсімдік клеткасы аймағына). сөйлеу шаблондары (language frames) белсенді қолданылады.

Мысалы: "Unlike animal cells, plant cells have..." (Жануарлар клеткаларына қарағанда, өсімдік клеткаларында... бар).

Қорытынды:

Осылайша, өсімдік клеткасының органоидтарын зерттеу кезінде CLIL әдістемесін қолдану өзінің жоғары педагогикалық тиімділігін дәлелдейді. Пәндік мазмұн мен ағылшын тілін кіріктіру оқушыларда берік терминологиялық аппаратты қалыптастырып қана қоймай, жүйелі биологиялық ойлауды дамытуға мүмкіндік береді. Интерактивті әдістерді қолдану биологияның күрделі тақырыбын қызықты зерттеу процесіне айналдырып, болашақ мамандарды халықаралық ғылыми кеңістікте жұмыс істеуге дайындайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мектептердің оқу үдерісіне CLIL-технологияны қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар. Әдістемелік ұсынымдар.-Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2018.-73 б.

2. Интегрированное обучение английскому языку и учебным предметам ЕМЦ (информатика, физика, химия, биология, естествознания). Учебно методическое пособие-Астана: НАО имени Ы. Атынсарина, 2016.-111 с.

3. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). CLIL: Content and Language Integrated Learning. Cambridge University Press . (2010).

4. Камминс, Д. (2000). Тіл, билік және педагогика: Білім беру процесіндегі билингвалды балалар. (2000).

5. Reece, J. B., Urry, L. A., et al. (2014). Campbell Biology (10th ed.). Pearson. 2014).

6. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK21405/>

7. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC496074/>

БИОЛОГИЯЛЫҚ ТЫҢАЙТҚЫШТАР МЕН ӨСІМДІК ӨСУІН РЕТТЕГІШТЕРДІ ӨНДІРУ

Ташметова М.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі- **PhD., Алимбекова А.К.**

Аннотация. Бұл мақалада биологиялық тыңайтқыштар мен өсімдік өсуін реттегіштердің өндірісі, олардың ауыл шаруашылығында қолданылуы және өсімдіктердің өсуіне әсері қарастырылған. Зерттеу жұмысының мақсаты – биологиялық әдістерді пайдаланып тыңайтқыштар мен өсімдік реттегіштерін өндіру технологияларын зерттеу, олардың тиімділігін бағалау және экологиялық тұрғыдан қауіпсіздігін анықтау. Мақалада микроорганизмдер негізінде тыңайтқыштар мен реттегіштерді өндіру әдістері, ферментациялық технологиялар, сондай-ақ өсімдіктердің биометриялық көрсеткіштеріне әсері көрсетілген. Зерттеу нәтижелері ауыл шаруашылығында органикалық және экологиялық таза өнім өндіруге, сондай-ақ биологиялық әдістерді оқу процесінде тәжірибелік түрде қолдануға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: биологиялық тыңайтқыштар, өсімдік өсуін реттегіштер, микроорганизмдер, ферментация, экологиялық таза өнім, ауыл шаруашылығы, биометриялық көрсеткіштер, өндіріс технологиясы.

Кіріспе. Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығында өнімділікті арттыру және қоршаған ортаны қорғау мәселелері өзекті болып отыр. Химиялық тыңайтқыштарды артық қолдану топырақ пен судың сапасын төмендетіп, экологиялық тепе-теңдікті бұзады. Осыған байланысты биологиялық тыңайтқыштар мен өсімдік өсуін реттегіштерді өндіру және қолдану әдістері ерекше маңызға ие.

Биологиялық тыңайтқыштар — топырақ микрофлорасын жақсартатын, өсімдіктердің қоректік заттарды сіңіруін арттыратын және экологиялық таза өнім беретін препараттар. Өсімдік өсуін реттегіштер (ПГР — Plant Growth Regulators) — өсімдіктің өсу, гүлдену, жеміс беру процесін бақылауға мүмкіндік беретін биологиялық немесе табиғи заттар.

Биологиялық тыңайтқыштар мен реттегіштердің өндірісі ферментациялық әдістер, микроорганизмдерді культивациялау және органикалық қалдықтарды қайта өңдеу арқылы жүзеге асырылады. Бұл әдістер экологиялық таза, қауіпсіз және ауыл шаруашылығында тұрақты өнім алуға мүмкіндік береді.

Мақалада биологиялық тыңайтқыштар мен өсімдік реттегіштерін өндіру технологиялары, олардың тиімділігін бағалау және практикалық қолдану жолдары қарастырылады. Сонымен қатар, университет студенттеріне арналған тәжірибелік зерттеу жұмыстарында осы технологияларды қолдану мүмкіндіктері көрсетіледі.

Зерттеу мақсаты мен міндеттері:

Зерттеу мақсаты: Биологиялық тыңайтқыштар мен өсімдік өсуін реттегіштерді өндіру технологияларын зерттеу, олардың өсімдіктердің өсуі мен өнімділігіне әсерін бағалау, экологиялық таза ауыл шаруашылығын дамытуға үлес қосу.

Зерттеу міндеттері:

-Биологиялық тыңайтқыштар мен өсімдік өсуін реттегіштер туралы ғылыми әдебиеттерді талдау.

-Микроорганизмдер негізінде тыңайтқыштар мен реттегіштерді өндіру технологияларын зерттеу.

-Ферментациялық әдістерді қолдану арқылы тәжірибелік үлгілерді жасау.

-Өсімдіктерге қолдану арқылы олардың биометриялық көрсеткіштерін өлшеу (өсімдік биіктігі, жапырақ саны, гүлдену кезеңі).

-Алынған нәтижелерді салыстыру және экологиялық тұрғыдан бағалау.

Зерттеу әдістері:

Микроорганизмдерді таңдау:

-Нитрофикациялаушы бактериялар (*Azotobacter* spp.)

-Фосфат ерітуші бактериялар (*Bacillus* spp.)

-Құрамында гумус түзуші микроорганизмдері бар штамдар

Ферментациялық әдіс: Микроорганизмдерді стерильді қоректік орталарда өсіру, 28–30°C температурада 48–72 сағат инкубациялау, өнімді сүзу және сұйық тыңайтқышқа айналдыру

Өсімдіктерді тәжірибелік зерттеу:

-Топыраққа және суға қолдану

-Өсімдіктердің биометриялық көрсеткіштерін өлшеу: биіктік, жапырақ саны, - сабақ қалыңдығы, гүлдену кезеңі

-Басқару үлгісі ретінде химиялық тыңайтқыш қолдану немесе тыңайтқышсыз өсіру

Тәжірибелік бөлім

Биологиялық тыңайтқыш өндірісі: Микроорганизмдер таңдалып, стерильді сұйық қоректік ортаға енгізілді. Ферментациялық әдіс арқылы 72 сағат бойы өсіріліп, сұйық тыңайтқыш дайындалды.

Өсімдік өсуін реттегіш өндірісі: ПГР препараттары (цитокинин, ауксин) микроорганизмдік әдістермен дайындалды. Препараттар өсімдіктерге шашу немесе топыраққа қосу арқылы қолданылды.

Тәжірибелік сынақтар: 3 топ: биологиялық тыңайтқыш қолданылған өсімдіктер, ПГР қолданылған өсімдіктер, бақылау үлгісі (қолданылмаған), Өсімдіктердің биіктігі, жапырақ саны, сабақ қалыңдығы апталық бақылаумен өлшенді, 4 апта соңында биометриялық мәліметтер салыстырмалы түрде бағаланды.

Алынған нәтижелер: Биологиялық тыңайтқыш қолданылған өсімдіктердің биіктігі бақылау үлгісінен 15–20% жоғары болды. ПГР қолданылған өсімдіктерде гүлдену кезеңі ерте басталды. Жапырақ саны мен сабақ қалыңдығы да биологиялық әдістерді қолданғанда жоғары көрсеткіш көрсетті.

Қорытынды

Қорытындылай келе, өсімдіктердің электронды картасын құрастыруда инновациялық технологияларды қолдану биология және агроэкология саласында маңызды рөл атқарады. GIS, дрон, спутниктік мониторинг және жасанды интеллект технологиялары өсімдіктерді зерттеудің тиімді әдісі болып табылады. Электронды карталар табиғи ресурстарды қорғауға, биоалуантүрлілікті сақтауға және ғылыми зерттеулерді дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, электронды картография өсімдіктердің таралу аймағын дәл анықтауға, экологиялық жағдайын бағалауға және табиғи экожүйелердегі өзгерістерді уақытылы бақылауға жағдай жасайды. Инновациялық технологияларды қолдану ғылыми деректердің нақтылығын арттырып, зерттеу нәтижелерін жүйелеуге және талдауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс дәстүрлі биологиялық зерттеулерге қарағанда тиімді әрі жылдам нәтиже береді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, GIS технологиялары мен цифрлық карталарды қолдану агроэкологиялық мониторинг жүргізуде, ауыл шаруашылығында егістік алқаптарды бақылауда және сирек кездесетін өсімдіктерді қорғауда кеңінен қолданылуы мүмкін. Сонымен бірге, электронды карталар климаттық өзгерістердің өсімдіктерге әсерін зерттеуге, экологиялық қауіптерді алдын ала болжауға және табиғатты қорғау шараларын жоспарлауға мүмкіндік береді.

Білім беру саласында электронды карталарды қолдану студенттер мен оқушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруға, STEM технологияларын енгізуге және цифрлық сауаттылықты арттыруға ықпал етеді. Бұл биология пәнін оқытудың заманауи әдістерін дамытуға және ғылыми жобалар жасауға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, өсімдіктердің электронды картасын құрастыруда инновациялық технологияларды қолдану – болашақтағы биологиялық және агроэкологиялық зерттеулердің маңызды бағыты болып табылады. Электронды карталар табиғи

ресурстарды тиімді басқаруға, экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге және ғылыми зерттеулердің сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Алдағы уақытта бұл бағытта жасанды интеллект негізінде автоматты өсімдік анықтау жүйелерін дамыту, спутниктік мониторингті жетілдіру және цифрлық биологиялық деректер базасын құру маңызды болып табылады. Осы бағыттағы зерттеулерді кеңейту табиғи экожүйелерді қорғауға және тұрақты даму қағидаларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері биологиялық тыңайтқыштар мен өсімдік өсуін реттегіштердің өсімдіктердің өсуі мен дамуына айтарлықтай оң әсер ететінін көрсетті. Биологиялық тыңайтқыштар қолданылған өсімдіктерде биіктік, жапырақ саны және сабақ қалыңдығы бақылау үлгісінен жоғары болды. Бұл олардың қоректік заттарды тиімді сіңіруіне және топырақ құрамын жақсартуға мүмкіндік беретінін дәлелдейді. Өсімдік өсуін реттегіштер фазалық даму, гүлдену және жеміс беру кезеңдерін жылдамдатты, бұл өнімділікті арттыруда маңызды рөл атқарады. Алынған мәліметтер экологиялық тұрғыдан қауіпсіз әдістердің тиімділігін көрсетеді және химиялық тыңайтқыштарды азайту арқылы қоршаған ортаны қорғауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында студенттер тәжірибелік дағдыларын жетілдіріп, ферментациялық әдістерді қолдану, микроорганизмдерді культивациялау және биологиялық препараттарды өндіру процесін үйренді. Сонымен қатар, биотехнологиялық әдістерді оқу процесінде практикалық түрде қолдану студенттердің ғылыми-зерттеу қабілеттерін арттырады. Зерттеу нәтижелері ауыл шаруашылығында органикалық және экологиялық таза өнім өндіруді қолдауға негіз болады.

Биологиялық тыңайтқыштар мен өсімдік өсуін реттегіштердің өндіріс технологиялары тұрақты өнімділік пен топырақ сапасын арттыруға ықпал етеді. Алынған мәліметтер басқа ғылыми-зерттеу жобалары үшін база болып, жаңа препараттарды жасауға және экологиялық тиімді әдістерді кеңінен қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, тәжірибелік нәтижелер өсімдіктердің биометриялық көрсеткіштерін нақты бағалауға, экологиялық мониторинг жүргізуге және ауыл шаруашылығы технологияларын жетілдіруге қолданылады.

Зерттеу қорытындысы бойынша биологиялық әдістерді қолдану экономикалық тиімді, экологиялық таза және ауыл шаруашылығында тұрақты өнім алуға мүмкіндік беретінін айтуға болады. Болашақта бұл бағытта қосымша зерттеулер жүргізіп, түрлі өсімдік түрлеріне арналған тыңайтқыштар мен реттегіштердің тиімділігін арттыруға болады. Зерттеу университет студенттері мен ғылыми-практикалық қауымдастық үшін маңызды тәжірибелік және ғылыми маңызға ие.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әбдіқадырова, Г.Қ. (2020). Қазақстанның биологиялық тыңайтқыштарын өндіру және қолдану тәжірибесі. Алматы: Ғылым.
2. Мухамедов, Т.Ж. (2019). Су және топырақ сапасына биологиялық тыңайтқыштардың әсері. Астана: ЭкоПресс.
3. Қожанов, Б.Р. (2021). Өсімдік өсуін реттегіштерді қолданудың экологиялық аспектілері. Шымкент: ОҚМУ баспасы.
4. Назарбаев, Д.К., & Иманбеков, С.Т. (2018). Экологиялық таза ауыл шаруашылығы: биологиялық әдістер. Алматы: ЭкоҒылым.
5. Иванов, П.В., & Смирнова, Н.А. (2017). Microbial fertilizers and plant growth regulators: Production and application. Moscow: Science Press.
6. Бекмұхамедов, А.М. (2022). Агроэкология және биотехнология негізіндегі тыңайтқыштар. Қарағанды: Білім.
7. Петрова, Е.В., & Сидоров, И.П. (2016). Biological fertilizers and plant growth stimulants: Principles and practice. St. Petersburg: Ecological Studies.
8. Абдуллин, Р.Т. (2020). Ферментациялық әдістер арқылы биологиялық тыңайтқыштарды өндіру. Алматы: Университет баспасы.

9. Сәбитова, Л.Ж. (2019). Органикалық тыңайтқыштар мен ПГР қолдану тәжірибесі. Астана: ЭкоБаспа.
10. Thompson, J., & Green, R. (2018). Soil and plant management with biological fertilizers. London: Academic Press.
11. Әлімжанов, М.Қ. (2021). Қазақстандағы биотехнологиялық зерттеулер және экологиялық мониторинг. Шымкент: Оқу-әдістемелік баспасы.
12. Мусаев, Ж.Т., & Рахимов, С. (2020). Биологиялық тыңайтқыштар мен өсімдік реттегіштерін қолданудың тәжірибелік әдістері. Алматы: Ғылым.

ТОПЫРАҚ ПЕН СУДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ

Әбен Г.Е.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі- **PhD., Муминова Ш.С.**

Аннотация. Бұл мақалада топырақ пен судың экологиялық жағдайын талдау мәселелері қарастырылған. Зерттеу жұмысының мақсаты – топырақ пен су үлгілерінің физикалық және химиялық көрсеткіштерін анықтау арқылы олардың экологиялық жағдайын бағалау және биология/экология сабақтарында тәжірибелік зерттеу ретінде қолдану мүмкіндіктерін көрсету. Зерттеу барысында мектеп ауласы, бақша және өзен жағасынан алынған топырақ үлгілері мен құдық, өзен, арық және кран суының үлгілері зерттелді. Талдау көрсеткіштері ретінде рН деңгейі, түсі, иісі, тұздылығы, мөлдірлігі және механикалық құрамы анықталды. Зерттеу нәтижелері топырақ пен судың экологиялық жағдайын бағалауға және студенттердің зерттеушілік дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретінін көрсетті. Университет студенттеріне арналған тәжірибелік жұмыстар экологиялық мониторинг жүргізу, қоршаған ортаны қорғау және ғылыми талдау жасау қабілеттерін қалыптастырады. Сонымен қатар, бұл зерттеу жұмысы биология және экология пәндерін оқытуда заманауи зерттеу әдістерін тиімді қолдануға бағытталған.

Түйін сөздер: *топырақ, су, экология, экологиялық талдау, рН, тұздылық, мөлдірлік, механикалық құрам, биология, экология сабағы, студент зерттеуі, экологиялық мониторинг.*

Кіріспе

Қазіргі таңда қоршаған ортаның экологиялық жағдайын зерттеу биология және экология ғылымдарының маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Табиғи ресурстардың ішінде топырақ пен су тіршілік үшін негізгі компоненттер болып саналады. Топырақ өсімдіктердің өсу ортасы болса, су барлық тірі ағзалардың өмір сүруінің басты факторы болып табылады. Сондықтан топырақ пен судың сапасын зерттеу экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады.

Қоршаған ортаның ластануы, өнеркәсіптік қалдықтар, ауыл шаруашылығы химикаттары, тұрмыстық қалдықтар топырақ пен су сапасының төмендеуіне әкелуде. Бұл жағдай экожүйенің бұзылуына, өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің өзгеруіне және адам денсаулығына кері әсерін тигізеді. Осыған байланысты топырақ пен судың экологиялық жағдайын талдау бүгінгі күні өзекті ғылыми мәселелердің бірі болып отыр.

Университет студенттеріне биология және экология пәндерін оқыту барысында тәжірибелік зерттеу жұмыстарын жүргізу ерекше маңызға ие. Себебі студенттер тек теориялық біліммен шектелмей, табиғи нысандарды зерттеу арқылы ғылыми талдау жүргізуді үйренеді. Топырақ пен судың экологиялық жағдайын зерттеу студенттердің зерттеушілік қабілетін, аналитикалық ойлауын және экологиялық мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – топырақ пен су үлгілерінің экологиялық жағдайын анықтау және биология/экология сабақтарында тәжірибелік зерттеу ретінде қолдану жолдарын көрсету. Зерттеу барысында топырақтың механикалық құрамы, түсі, иісі, рН көрсеткіші және судың мөлдірлігі, тұздылығы, рН деңгейі сияқты көрсеткіштері анықталады. Алынған нәтижелер экологиялық мониторинг жүргізуге және қоршаған ортаның сапасын бағалауға негіз болады.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы – университет студенттеріне арналған экологиялық зерттеу жұмыстарын тәжірибелік түрде ұйымдастыру және топырақ пен судың экологиялық жағдайын бағалау әдістерін оқу процесіне енгізу болып табылады. Сонымен қатар, бұл жұмыс экологиялық білім беруді жетілдіруге және студенттердің ғылыми-зерттеу дағдыларын дамытуға бағытталған.

Зерттеу мақсаты мен міндеттері:

Зерттеу мақсаты – топырақ пен су үлгілерінің экологиялық жағдайын анықтау, олардың физикалық және химиялық көрсеткіштерін талдау арқылы қоршаған ортаның сапасын бағалау және университет студенттеріне арналған биология/экология сабақтарында тәжірибелік зерттеу жұмыстарын ұйымдастырудың тиімді жолдарын ұсыну.

Зерттеу міндеттері:

-Топырақ пен судың экологиялық жағдайын зерттеу бойынша ғылыми әдебиеттерге талдау жасау.

-Топырақ үлгілерін (мектеп ауласы, бақша, өзен жағасы) жинап, олардың физикалық және химиялық қасиеттерін анықтау.

-Су үлгілерін (құдық, өзен, арық, кран суы) зерттеп, олардың сапалық көрсеткіштерін бағалау.

-Топырақ пен судың рН деңгейін, түсін, иісін, тұздылығын, мөлдірлігін және механикалық құрамын анықтау.

-Алынған нәтижелерді салыстырып, экологиялық жағдайына баға беру.

-Зерттеу нәтижелерін биология және экология сабақтарында тәжірибелік жұмыс ретінде қолдану әдістемесін ұсыну.

-Студенттердің экологиялық мәдениеті мен зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруға бағытталған ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеудің өзектілігі. Қазіргі таңда қоршаған ортаның ластануы мен табиғи ресурстардың сапасының төмендеуі экология ғылымының маңызды мәселелерінің бірі болып отыр. Әсіресе топырақ пен судың экологиялық жағдайы адам денсаулығына, өсімдіктердің өсуіне және жалпы экожүйенің тұрақтылығына тікелей әсер етеді. Өнеркәсіптік қалдықтар, ауыл шаруашылығында қолданылатын химиялық тыңайтқыштар мен пестицидтер, тұрмыстық қалдықтар топырақ пен су сапасының нашарлауына әкелуде. Бұл жағдай экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуына және табиғи ресурстардың азаюына себеп болуда. Сондықтан топырақ пен судың физикалық және химиялық көрсеткіштерін анықтау арқылы олардың экологиялық жағдайын бағалау бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Сонымен қатар, университет студенттеріне экологиялық зерттеу жұмыстарын тәжірибелік түрде жүргізу олардың ғылыми-зерттеу дағдыларын қалыптастырып, қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауға үйретеді. Биология және экология сабақтарында топырақ пен су үлгілерін зерттеу студенттердің теориялық білімін тәжірибемен ұштастыруға мүмкіндік береді. Осыған байланысты топырақ пен судың экологиялық жағдайын талдау қазіргі экологиялық білім беру жүйесінде маңызды ғылыми және практикалық бағыт болып саналады.

Зерттеу барысы. Зерттеу жұмысы бірнеше кезеңде жүргізілді. Алғашқы кезеңде зерттеу нысандары анықталды. Топырақ үлгілері мектеп ауласы, бақша және өзен жағасынан алынды. Су үлгілері ретінде құдық, өзен, арық және кран суы таңдалды. Әр

үлгі үшін жинау нұсқаулығы сақталды: топырақ үлгілері стерильді қапшықтарға алынды, су үлгілері таза контейнерлерге жиналды.

Екінші кезеңде топырақ пен судың физикалық және химиялық көрсеткіштері анықталды. Топырақтың механикалық құрамы, түсі, иісі, рН деңгейі зерттелді. Су үлгілерінде рН, тұздылық, мөлдірлік, түс және иіс көрсеткіштері өлшенді. Барлық өлшемдер лабораториялық құралдар мен стандартты әдістерге сәйкес жүргізілді.

Үшінші кезеңде алынған мәліметтер Excel және Google Sheets бағдарламалары арқылы өңделіп, салыстырмалы талдау жасалды. Әр үлгінің экологиялық жағдайы кестелер мен диаграммалар арқылы көрнекі түрде көрсетілді. Талдау барысында топырақ пен судың сапасы әр үлгінің орналасқан жеріне байланысты өзгертіндігі анықталды. Мектеп ауласының топырағы салыстырмалы түрде аз ластанған, ал өзен жағасының топырағы мен суы органикалық қалдықтар мен тұздардың әсерінен өзгерген. Құдық суы ішуге жарамды деңгейде болса, арық суы микробиологиялық және химиялық тұрғыдан кейбір өзгерістер көрсеткен.

Төртінші кезеңде студенттер алынған мәліметтерді талдап, қорытынды шығарды. Бұл кезеңде студенттер тәжірибелік дағдыларын жетілдіріп, топырақ пен судың сапасын бағалау бойынша ғылыми зерттеу әдістерін меңгерді. Сонымен қатар, әр үлгінің экологиялық көрсеткіштері мен қоршаған ортаға әсерін салыстыру арқылы студенттер экологиялық ойлау қабілеттерін дамытты.

Зерттеу барысы барысында алынған мәліметтер қоршаған ортаның қазіргі жағдайын бағалауға және биология/экология сабақтарында практикалық зерттеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік беретін тәжірибелік база қалыптастырды.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу барысында топырақ пен судың экологиялық жағдайы бірнеше параметр бойынша бағаланды: рН, түсі, иісі, тұздылығы, мөлдірлігі және механикалық құрамы. Алынған нәтижелер кестелер мен графиктер арқылы көрнекі түрде талданды.

1. Топырақ үлгілері: World Agro Trade ЖШС-нің ғылыми зерттеу ауласы: рН 6,5–6,8; құрылымы жеңіл сазды; түсі қоңыр; иісі табиғи, ерекше иіс жоқ; тұздылығы төмен.

Бақша: рН 6,2–6,6; құрылымы сазды-құмды; түсі қара-қоңыр; иісі топыраққа тән; тұздылығы орташа.

Өзен жағасы: рН 5,8–6,0; құрылымы сазды; түсі қою қоңыр; иісі кейбір органикалық қалдықтарға тән; тұздылығы жоғары (1,2–1,5%).

Механикалық құрамы бойынша мектеп ауласының топырағы жеңіл, бақша сазды-құмды, өзен жағасы сазды-тұзды болып шықты. Бұл көрсеткіштер өсімдіктердің өсуіне әртүрлі әсер етеді.

2. Су үлгілері: Құдық суы: рН 6,8–7,2; мөлдірлігі жақсы; түсі таза; иісі жоқ; тұздылығы төмен.

Кран суы: рН 7,0–7,3; мөлдірлігі жақсы; түсі сәл сары; иісі жоқ; тұздылығы орташа.

Өзен суы: рН 6,0–6,4; мөлдірлігі орташа; түсі жасыл-қоңыр; иісі органикалық қалдыққа тән; тұздылығы жоғары (1,0–1,3%).

Арық суы: рН 5,9–6,2; мөлдірлігі төмен; түсі қою қоңыр; иісі органикалық қалдыққа тән; тұздылығы орташа.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, мектеп ауласы мен құдық суы экологиялық жағынан таза, ал өзен жағасы мен арық суы органикалық және минералдық ластануларға сезімтал.

Салыстырмалы талдау:

-Топырақ пен судың сапасы жинау орнына байланысты өзгертіндігі анықталды.

-Топырақ рН көрсеткіші мен механикалық құрамы өсімдіктердің өсуіне тікелей әсер етеді.

-Су мөлдірлігі мен тұздылығы экологиялық жағдайдың негізгі индикаторлары болып саналады.

Алынған мәліметтер университет студенттеріне арналған тәжірибелік сабақтарда қолдануға мүмкіндік береді. Студенттер топырақ пен судың сапасын бағалап, экологиялық мониторинг жүргізу дағдыларын меңгереді. Сонымен қатар, зерттеу қоршаған ортаның сапасын бағалау және экологиялық тәуекелдерді анықтауға негіз болатын нақты тәжірибелік ақпарат береді.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері топырақ пен судың экологиялық жағдайының әр түрлі үлгілерде ерекшеленетінін көрсетті. Мектеп ауласы мен бақша топырағы салыстырмалы түрде таза, ал өзен жағасының топырағы органикалық қалдықтар мен тұздардың әсерінен экологиялық тұрғыдан әлсіз болып шықты. Су үлгілерінде құдық және кран сулары экологиялық таза болса, өзен мен арық сулары органикалық және химиялық заттардың әсерінен сапасы төмендеді. рН, тұздылық, мөлдірлік және механикалық құрамы сияқты көрсеткіштер қоршаған ортаның сапасын бағалауға нақты индикатор болып табылады. Зерттеу барысында университет студенттері тәжірибелік дағдыларын жетілдіріп, экологиялық мониторинг жүргізу, қоршаған ортаның сапасын бағалау және ғылыми талдау жасау қабілеттерін дамыту мүмкіндігіне ие болды. Сонымен қатар, бұл жұмыс биология және экология сабақтарында практикалық зерттеу әдістерін тиімді қолдануға бағытталған. Алынған мәліметтер қоршаған ортаны қорғау бойынша ұсыныстар әзірлеуге және студенттердің экологиялық мәдениетін қалыптастыруға негіз болады. Зерттеу жұмысы қазіргі экологиялық білім беру жүйесінде өзекті болып, студенттердің ғылыми-зерттеу қабілеттерін арттыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1.Әбдіқадырова, Г.Қ., & Сұлтанбеков, Е.А. (2020). Қазақстанның топырақ ресурстарын экологиялық бағалау. Алматы: Ғылым.
- 2.Мухамедов, Т.Ж. (2019). Су сапасының экологиялық көрсеткіштері және олардың мониторингі. Астана: ЭкоПресс.
- 3.Қожанов, Б.Р. (2021). Топырақ пен су сапасын бағалау әдістері. Шымкент: ОҚМУ баспасы.
- 4.Назарбаев, Д.К., & Иманбеков, С.Т. (2018). Экологиялық мониторинг және қоршаған ортаны қорғау. Алматы: ЭкоҒылым.
- 5.Иванов, П.В., & Смирнова, Н.А. (2017). Methods of soil and water quality assessment. Moscow: Science Press.
- 6.Бекмұхамедов, А.М. (2022). Агроэкология және топырақ ресурстарын қорғау. Қарағанды: Білім.
- 7.Петрова, Е.В., & Сидоров, И.П. (2016). Water quality indicators and monitoring techniques. St. Petersburg: Ecological Studies.
- 8.Абдуллин, Р.Т. (2020). Топырақтағы тұздылық және механикалық құрамы зерттеу әдістері. Алматы: Университет баспасы.
- 9.Сәбитова, Л.Ж. (2019). Қалалық аумақтардағы экологиялық жағдайды бағалау. Астана: ЭкоБаспа.
- 10.Thompson, J., & Green, R. (2018). Soil and water assessment for environmental studies. London: Academic Press.
- 11.Әлімжанов, М.Қ. (2021). Қазақстандағы экологиялық мониторингтің тәжірибелік әдістері. Шымкент: Оқу-әдістемелік баспасы.
- 12.Мусаев, Ж.Т., & Рахимов, С. (2020). Су сапасын бағалау көрсеткіштері мен экологиялық талдау әдістері. Алматы: Ғылым.

ӨСІМДІКТЕРДІҢ ЭЛЕКТРОНДЫ КАРТАСЫН ҚҰРАСТЫРУДА ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Қолдабаева А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі- **PhD., Алимбекова А.К.**

Аннотация. Бұл мақалада өсімдіктердің электронды картасын құрастыруда жаңа инновациялық технологияларды қолданудың ғылыми-теориялық және практикалық негіздері қарастырылады. Қазіргі таңда цифрлық технологиялар, геоақпараттық жүйелер (GIS), қашықтықтан зондтау, жасанды интеллект және мобильді қосымшалар өсімдіктерді зерттеу мен картографиялауда кеңінен қолданылуда. Зерттеудің мақсаты – өсімдіктердің таралу аймағын, биоалуантүрлілігін және экологиялық жағдайын анықтауда электронды карталардың тиімділігін көрсету. Зерттеу барысында GIS технологиялары, спутниктік суреттер, дрон арқылы мониторинг, мобильді деректер жинау әдістері қолданылды. Нәтижесінде өсімдіктердің электронды картасын құрастыру биологиялық зерттеулерді жүйелеуге, агроэкологиялық талдау жүргізуге және білім беру процесінде инновациялық оқыту әдістерін енгізуге мүмкіндік беретіні анықталды.

Түйінді сөздер: *электронды карта, өсімдіктер, GIS технологиясы, инновациялық технология, агроэкология, биология, цифрлық картография, жасанды интеллект.*

Кіріспе. Қазіргі кезеңде ғылым мен технологияның қарқынды дамуы табиғи ресурстарды зерттеу мен басқаруда жаңа мүмкіндіктер ашуда. Соның ішінде өсімдіктер дүниесін зерттеу, олардың таралу аймағын анықтау және биоалуантүрлілікті сақтау мәселесі өзекті болып табылады. Өсімдіктердің электронды картасын құрастыру табиғи экожүйелерді бақылау мен талдауда маңызды құралдардың бірі болып саналады.

Электронды карта – бұл географиялық және биологиялық мәліметтерді цифрлық форматта жинақтап, талдауға мүмкіндік беретін инновациялық жүйе. Мұндай карталар өсімдіктердің таралу аймағын, экологиялық жағдайын, түрлік құрамын және антропогендік әсерлерін анықтауға көмектеседі.

Қазіргі уақытта геоақпараттық жүйелер, дрон технологиясы, спутниктік мониторинг және жасанды интеллект негізінде өсімдіктердің электронды картасын құрастыру ғылыми зерттеулерде кеңінен қолданылуда. Сондықтан бұл бағытты зерттеу ғылыми және практикалық тұрғыдан маңызды болып табылады.

Зерттеу мақсаты мен міндеттері:

Зерттеу мақсаты- өсімдіктердің электронды картасын құрастыруда жаңа инновациялық технологияларды қолданудың тиімділігін ғылыми тұрғыда негіздеу.

Зерттеу міндеттері

- өсімдіктердің электронды картасын құрастырудың теориялық негіздерін зерттеу;

-инновациялық технологиялардың түрлерін талдау;

-GIS және цифрлық картография мүмкіндіктерін анықтау;

-электронды картаны құрастыру әдістемесін ұсыну;

-биология және агроэкология саласында қолдану тиімділігін бағалау.

Зерттеу әдістері

-Зерттеу барысында келесі ғылыми әдістер қолданылды:

-ғылыми әдебиеттерді талдау;

-геоақпараттық жүйелерді қолдану;

-спутниктік суреттерді өңдеу;

-дрон арқылы мониторинг жүргізу;

-электронды карта жасау;

-салыстырмалы талдау;

-тәжірибелік зерттеу әдісі.

Негізгі бөлім. *1. Өсімдіктердің электронды картасын құрастырудың ғылыми негіздері.* Өсімдіктердің электронды картасы – белгілі бір аумақтағы өсімдік түрлерінің таралуын, биоалуантүрлілігін және экологиялық жағдайын көрсететін цифрлық карта болып табылады. Бұл карта ғылыми зерттеулерде, ауыл шаруашылығында, экологияда және білім беру жүйесінде кеңінен қолданылады. Электронды карталар табиғи ресурстарды тиімді басқаруға және экологиялық мониторинг жүргізуге мүмкіндік береді.

2. Өсімдіктердің электронды картасын жасауда қолданылатын инновациялық технологиялар.

GIS технологиясы. GIS технологиясы өсімдіктердің таралу аймағын картада көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл жүйе географиялық координаттар арқылы өсімдіктердің орналасуын анықтайды.

Дрон технологиясы. Дрон арқылы өсімдіктердің жағдайын бақылау және суретке түсіру жүзеге асырылады. Бұл әдіс үлкен аумақтарды зерттеуге мүмкіндік береді.

Спутниктік мониторинг. Спутниктік суреттер арқылы өсімдіктердің өзгерісін бақылауға болады.

Жасанды интеллект. Жасанды интеллект өсімдіктерді автоматты түрде анықтауға және жіктеуге көмектеседі.

Мобильді қосымшалар. Field data collection үшін мобильді қосымшалар қолданылады.

3. Өсімдіктердің электронды картасын құрастыру кезеңдері

- Зерттеу аумағын таңдау
- Өсімдіктер туралы деректер жинау
- GPS координаттарды анықтау
- GIS бағдарламасына енгізу
- Электронды карта құрастыру
- Талдау және мониторинг жүргізу

4. Биология және агроэкология саласында қолдану мүмкіндіктері

- өсімдіктердің таралуын анықтау
- сирек өсімдіктерді қорғау
- агроэкологиялық талдау
- ғылыми зерттеу жүргізу
- STEM жобалар жасау
- студенттердің зерттеу дағдыларын дамыту

Бұл технологиялар биология пәнін оқытуда цифрлық білім беру ресурстарын тиімді қолдануға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу барысында өсімдіктердің электронды картасын құрастыруда жаңа инновациялық технологияларды қолданудың ғылыми және практикалық тиімділігі жан-жақты талданды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, цифрлық технологияларды биологиялық зерттеулерге енгізу өсімдіктердің таралу аймағын анықтауда, биоалуантүрлілікті зерттеуде және экологиялық мониторинг жүргізуде жоғары нәтиже беретін тиімді құрал болып табылады.

Зерттеу жұмысы барысында өсімдіктердің электронды картасын құрастырудың әдістемесі әзірленіп, GIS технологиялары арқылы нақты аумақтың өсімдік жамылғысы талданды. Жиналған деректер географиялық координаттар бойынша жүйеленіп, электронды картаға енгізілді. Бұл әдіс өсімдіктердің таралу аймағын визуалды түрде көрсетуге және ғылыми талдау жүргізуге мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижесінде өсімдіктердің электронды картасын құрастырудың тиімділігі анықталды. Электронды карта өсімдіктердің орналасу аймағын, түрлік құрамын, таралу ерекшеліктерін және экологиялық жағдайын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен

қатар, электронды карта ғылыми деректерді жүйелеуге, сақтау мен талдауға қолайлы орта қалыптастырады. Бұл биологиялық зерттеулердің сапасын арттыруға ықпал етеді.

GIS технологиясының ғылыми зерттеулердегі маңызы дәлелденді. Геоақпараттық жүйелер өсімдіктердің таралуын картада нақты көрсетуге мүмкіндік береді. GIS бағдарламалары арқылы өсімдіктердің орналасу координаттары енгізіліп, тақырыптық карталар жасалды. Нәтижесінде зерттеу аумағындағы өсімдіктердің таралу аймақтары, тығыздығы және экологиялық жағдайы анықталды. GIS технологиясы кеңістіктік талдау жасауға және деректерді салыстыруға мүмкіндік береді.

Жүргізілген зерттеу барысында инновациялық технологиялардың биологиялық зерттеулерді жеңілдететіні көрсетілді. Дәстүрлі зерттеу әдістерімен салыстырғанда, электронды карта жасау арқылы деректерді жинау, сақтау және талдау уақыты қысқарады. Сонымен қатар, дрон технологиясы мен спутниктік суреттерді қолдану үлкен аумақтарды қысқа уақытта зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс ғылыми зерттеулердің тиімділігін арттырады.

Зерттеу нәтижесінде электронды карта экологиялық мониторинг жүргізуде тиімді құрал екені анықталды. Электронды карта арқылы өсімдіктердің өзгерісін уақыт бойынша бақылауға болады. Бұл табиғи экожүйелердегі өзгерістерді анықтауға және қоршаған ортаны қорғау шараларын жоспарлауға мүмкіндік береді. Электронды карталар климаттық өзгерістердің өсімдіктерге әсерін зерттеуде де маңызды рөл атқарады.

Сонымен қатар, зерттеу барысында мобильді қосымшалар арқылы далалық деректерді жинау әдісі қолданылды. GPS координаттар, өсімдік түрлері, биіктігі, таралу жиілігі сияқты мәліметтер арнайы мобильді бағдарламаларға енгізілді. Бұл деректер автоматты түрде GIS жүйесіне жүктеліп, электронды карта құрастыру процесін жеңілдетті. Мобильді технологияларды қолдану зерттеу дәлдігін арттырды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, электронды карталарды биология және агроэкология саласында кеңінен қолдануға болады. Мысалы, ауыл шаруашылығында егістік алқаптардағы өсімдіктердің жағдайын бақылауға, аурулар мен зиянкестердің таралуын анықтауға және өнімділікті арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сирек кездесетін өсімдіктерді қорғау және табиғи ресурстарды сақтау бағытында қолдануға болады.

Білім беру саласында электронды карталарды қолдану оқушылар мен студенттердің ғылыми-зерттеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. STEM технологиялары мен GIS жүйелерін қолдану арқылы студенттер өз бетінше зерттеу жүргізіп, ғылыми жобалар жасай алады. Бұл олардың цифрлық сауаттылығын арттырып, ғылыми ойлау қабілетін қалыптастырады.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер инновациялық технологиялардың болашақта биологиялық зерттеулерде кеңінен қолданылатынын көрсетті. Электронды карталар табиғи ресурстарды тиімді басқаруға, экологиялық мониторинг жүргізуге және ғылыми зерттеулерді дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жасанды интеллект технологияларын енгізу өсімдіктерді автоматты түрде анықтауға және жіктеуге жол ашады.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері халықаралық ғылыми зерттеулермен де сәйкес келеді. Шетелдік ғалымдардың еңбектерінде GIS және цифрлық технологиялардың өсімдіктерді зерттеуде тиімділігі дәлелденген. Бұл зерттеу нәтижелері электронды карталардың ғылыми маңызын тағы да нақтылайды.

Зерттеу нәтижелерін талдау барысында электронды карталарды қолданудың бірнеше артықшылықтары анықталды:

- деректердің нақтылығы жоғары;
- уақытты үнемдейді;
- үлкен аумақтарды зерттеуге мүмкіндік береді;
- экологиялық мониторинг жүргізуді жеңілдетеді;

-ғылыми зерттеулердің тиімділігін арттырады;

-білім беру процесіне инновациялық технологияларды енгізуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, зерттеу барысында кейбір шектеулер де анықталды. Мысалы, GIS бағдарламаларын қолдану үшін арнайы бағдарламалық қамтамасыз ету және техникалық құралдар қажет. Дрон және спутниктік суреттерді қолдану қаржылық шығынды талап етеді. Дегенмен, бұл технологиялардың тиімділігі олардың шығындарын толық ақтайды.

Жалпы алғанда, жүргізілген зерттеу өсімдіктердің электронды картасын құрастыруда инновациялық технологияларды қолдану ғылыми және практикалық тұрғыдан тиімді екенін көрсетті. Электронды карталар биология, агроэкология, экология және білім беру салаларында кеңінен қолданылуы мүмкін.

Осылайша, зерттеу нәтижелері электронды карталарды қолдану өсімдіктерді зерттеудің заманауи және тиімді әдісі екенін дәлелдейді. Бұл технологиялар болашақта табиғи ресурстарды басқару мен экологиялық мониторинг жүргізудің негізгі құралдарының бірі болады.

Кесте 1

GIS картасының сипаттамасы

Картаның қабаты	Мәлімет түрі	Дерек көзі	Атрибутивтік сипаттамасы	Қолдану мақсаты
Зерттеу аумағының шекарасы	Географиялық карта	Топографиялық карта, GPS	Аумақ координаттары, аудан көлемі	Зерттеу аймағын анықтау
Өсімдіктер таралу картасы	Биологиялық деректер	Далалық зерттеу, GPS	Өсімдік түрі, саны, таралу аймағы	Өсімдіктерді картаға түсіру
Топырақ қабаты	Агрохимиялық мәлімет	Топырақ картасы	Топырақ типі, құнарлылығы	Өсімдіктердің өсу жағдайын анықтау
Климаттық деректер	Метеорологиялық мәлімет	Метеостанция, спутник	Температура, ылғалдылық, жауын-шашын	Экологиялық талдау
Жер бедері	Рельеф картасы	Спутниктік сурет	Биіктік, еңістік, бедер	Өсімдіктер таралуын талдау
Су ресурстары	Гидрологиялық карта	Спутник, карта	Өзен, көл, су арналары	Өсімдіктердің ылғал жағдайын анықтау
Антропогендік әсер	Экологиялық карта	Дрон, спутник	Жолдар, егістік, құрылыс	Экожүйеге әсерді анықтау
Электронды өсімдіктер базасы	Цифрлық дерек	GIS база	Түр атауы, координат, фотосурет	Деректерді сақтау және талдау

Бұл кестеде өсімдіктердің электронды картасын құрастыру кезінде қолданылған GIS картасының негізгі қабаттары көрсетілген. GIS картасы бірнеше ақпараттық қабаттардан тұрады, олардың әрқайсысы белгілі бір ғылыми деректерді қамтиды. Зерттеу аумағының шекарасы, өсімдіктердің таралу аймағы, топырақ, климат, жер бедері және су ресурстары сияқты қабаттар электронды картада біріктіріліп, кеңістіктік талдау

жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл қабаттар өсімдіктердің экологиялық жағдайын анықтауға және ғылыми зерттеу нәтижелерін визуалды түрде көрсетуге көмектеседі.

Қорытынды

Қорытындылай келе, өсімдіктердің электронды картасын құрастыруда инновациялық технологияларды қолдану биология және агроэкология саласында маңызды рөл атқарады. GIS, дрон, спутниктік мониторинг және жасанды интеллект технологиялары өсімдіктерді зерттеудің тиімді әдісі болып табылады. Электронды карталар табиғи ресурстарды қорғауға, биоалуантүрлілікті сақтауға және ғылыми зерттеулерді дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, электронды картография өсімдіктердің таралу аймағын дәл анықтауға, экологиялық жағдайын бағалауға және табиғи экожүйелердегі өзгерістерді уақытылы бақылауға жағдай жасайды. Инновациялық технологияларды қолдану ғылыми деректердің нақтылығын арттырып, зерттеу нәтижелерін жүйелеуге және талдауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс дәстүрлі биологиялық зерттеулерге қарағанда тиімді әрі жылдам нәтиже береді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, GIS технологиялары мен цифрлық карталарды қолдану агроэкологиялық мониторинг жүргізуде, ауыл шаруашылығында егістік алқаптарды бақылауда және сирек кездесетін өсімдіктерді қорғауда кеңінен қолданылуы мүмкін. Сонымен бірге, электронды карталар климаттық өзгерістердің өсімдіктерге әсерін зерттеуге, экологиялық қауіптерді алдын ала болжауға және табиғатты қорғау шараларын жоспарлауға мүмкіндік береді.

Білім беру саласында электронды карталарды қолдану студенттер мен оқушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруға, STEM технологияларын енгізуге және цифрлық сауаттылықты арттыруға ықпал етеді. Бұл биология пәнін оқытудың заманауи әдістерін дамытуға және ғылыми жобалар жасауға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, өсімдіктердің электронды картасын құрастыруда инновациялық технологияларды қолдану – болашақтағы биологиялық және агроэкологиялық зерттеулердің маңызды бағыты болып табылады. Электронды карталар табиғи ресурстарды тиімді басқаруға, экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге және ғылыми зерттеулердің сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Алдағы уақытта бұл бағытта жасанды интеллект негізінде автоматты өсімдік анықтау жүйелерін дамыту, спутниктік мониторингті жетілдіру және цифрлық биологиялық деректер базасын құру маңызды болып табылады. Осы бағыттағы зерттеулерді кеңейту табиғи экожүйелерді қорғауға және тұрақты даму қағидаларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1.Қалиев С. Геоакпараттық жүйелер негіздері. Алматы, 2020.
- 2.Smith J. GIS and Remote Sensing in Plant Ecology. London, 2019.
- 3.Burrough P. Principles of GIS. Oxford, 2018.
- 4.Қазақстан Республикасының экологиялық мониторинг жүйесі. 2021.
- 5.FAO Digital Agriculture Report, 2022.
- 6.Remote Sensing in Agriculture. Springer, 2020.
- 7.Longley P., Goodchild M., Maguire D., Rhind D. Geographic Information Systems and Science. New York: Wiley, 2015.
- 8.Campbell J., Wynne R. Introduction to Remote Sensing. New York: Guilford Press, 2017.
- 9.Jensen J. Remote Sensing of the Environment: An Earth Resource Perspective. Pearson, 2016.
- 10.Lillesand T., Kiefer R., Chipman J. Remote Sensing and Image Interpretation. Wiley, 2015.
- 11.Eastman J. IDRISI GIS and Image Processing. Clark University, 2018.
- 12.FAO. Precision Agriculture and Digital Farming. Rome, 2021.
- 13.European Environment Agency. Digital Mapping and Biodiversity Monitoring. Copenhagen, 2020.
- 14.Turner W., Spector S., Gardiner N. Remote Sensing for Biodiversity Science and Conservation. Trends in Ecology, 2018.

ВЛИЯНИЕ ФТОРИДА КАЛЬЦИЯ НА ПРОЦЕСС ГОРЕНИЯ ДУГИ ПРИ СВАРКЕ ЭЛЕКТРОДАМИ

Айтбаева С., Джалилов К. А., Бигара Т.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қаласы. Қазақстан
gulia.tulesh123@mail.ru

Аннотация: Кальций фторидін доғалық күйдірудің тұрақтылығына ықпал ететін электр доғалық дәнекерлеу электродтарын өндіруде зарядтың құрамдас бөлігі ретінде қолдануды ұсыныңыз.

Кілттік сөздер: электрод, шлак, күйдіру ванна.

Аннотация: Рекомендовать применение фтористого кальция как компонент для шихты при производства электродов электродуговой сварки ,что способствует стабильности горение дуги. .

Abstract: Recommend the use of oil waste instead of coal in the firing process in the production of bricks. Coal saving and efficient use of unused oil waste.

Ключевые слова: электрод , шлак , сварочная ванна.

Keywords: brick, coal, oil waste.

Наиболее эффективным средством снижения уровня газонасыщения металла при дуговой сварке электродами с фтористо-кальциевым покрытием является мощность газовой защиты, определяемая составом покрытия (количеством карбонатов) и коэффициентом массы покрытия, что подтверждено результатами исследований.

Однако если во время установившегося режима уровень газовой защиты при сварке фтористо-кальциевыми электродами обеспечивает сплошность наплавленного металла, то во время неустановившегося режима, т. е. при зажигании и обрыве дуги, возможно образование пор в наплавленном металле. Путем газового анализа участков швов, сваренных в неустановившемся режиме установлено, что в процессе образования пор («стартовых» или «кратерных») участвуют азот, водород и кислород. В связи с этим интересным является рассмотрение роли каждого газа в процессе порообразования.

Основой для металлургических исследований процесса сварки послужило изучение и образование и переноса капель электродного металла через дуговой промежуток в сварочную ванну,

Оказывая воздействие на процесс горение сварочной дуги ,электродное покрытие влияет на характеристики переноса

Сварочной дугой называется устойчивый электрический разряд в газовой среде, образованный между электродом и изделием. Она применяется для расплавления основного и присадочного материалов, а в целом для соединения металлоконструкции путем их плавления.[1]

Устойчивость процесса дуговой сварки зависит в первую очередь от стабильности горения сварочной дуги. Большое значение при этом имеют составы: покрытия, сварочной проволоки и основного металла.

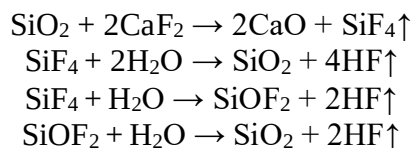
При производстве сварочных электродов в состав многих покрытий вводится фтористый кальций в качестве шлакообразующего компонента.

Внесение фторида кальция в наружный слой покрытия основного вида вызывает незначительное повышение содержание кислорода и снижение содержание азота и водорода в наплавленном металле

Введение его в состав покрытия способствует очищению жидкого металла сварочной ванны от водорода.[2]

Водород при сварке является вредной примесью. Он при кристаллизации жидкого металла понижает свою растворимость и, выделяясь из него, вызывает возникновение пор и трещин.

Связывание водорода с фтористым кальцием можно представить следующими уравнениями:



Образовавшиеся в результате реакций фторидные соединения являются прочными и не растворяются в жидком металле, снижая при этом содержание водорода в нем.

Однако, известно, что фториды ухудшают условия горения сварочной дуги. Поэтому снижение концентрации и, особенно, исключение фтористого кальция в покрытии резко повышают стабильность горения дуги.[3]

Настоящая работа роводилась по определению оптимального содержания фтористого кальция в составах покрытий, обеспечивающего устойчивость процесса дуговой сварки.

В работе были использованы сырьевые компоненты в следующем соотношении, мас. %: мрамор 10-45; фтористый кальций 5-40; полевоы шпат 6-8; рутил – ильменитовый концентрат 10-12; каолин 5-7; ферромарганец 7-9; ферросилиций 6-8; ферротитан 10-11.

Введение фтористого кальция в состав покрытия проводилось с переменным соотношением мрамор – фтористый кальций ($\text{CaCO}_3/\text{CaF}_2$).[4]

При приготовлении обмазочной массы все компоненты в отдельности размельчались до прохождения через сито 0,25 мм (рисунок). Затем прошли дозировку и перемешивались в сухом виде. После этого замешивались в калиево – натриевом жидком стекле, имеющем плотность 1,3-1,5 г/см³ и силикатный модуль 2,8 – 3,6. Расход жидкого стекла находится в пределах 25-30% к массе сухой шихты. Приготовленную обмазочную массу наносили на металлический стержень марки Св 08А диаметром 4,0 мм. Внешний диаметр обмазки составляет 5,6- 6,0 мм. Затем покрытые электроды предварительно просушивались при температуре $t = 120$ минут.

Схема изготовления электродов состоит из:

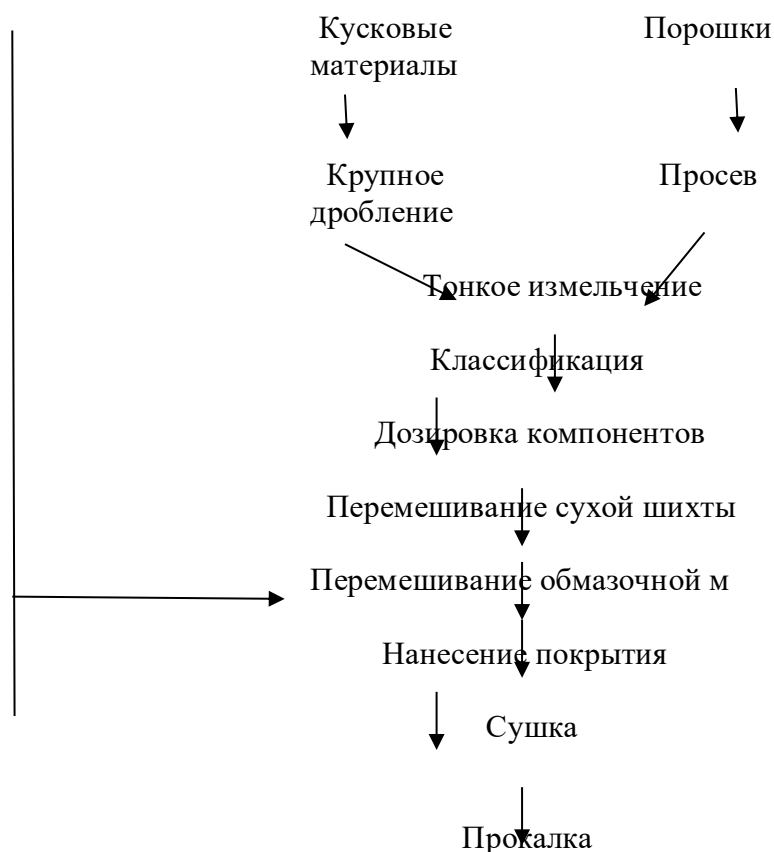
1. Рубильный автомат для проволоки;
2. Обмазочный пресс (оптимальный вариант, работающий по принципу экструзии);
3. Шагающий под для подачи электродов в печь;
4. Устройство зачистки и перемещения стержней;
5. Маркировочное устройство;
6. Брикетированный пресс;
7. Вибросито для сыпучих, здесь же рассматривается способ подачи материалов в загрузочный бункер;
8. Машина для смешивания порошка с жидким стеклом;
9. Устройство чистки сырых электродо

Приготовление жидкое стекло
сварочная

Компоненты электродных

Стальная

Покровий



С полученными электродами производили сварку на постоянном токе обратной полярности.

Оценка устойчивости горения сварочной дуги контролировалась наблюдением при сварке с экспериментальными электродами.

В процессе сварки выявилось следующее:

1. Введение CaF_2 в состав покрытия менее 5% не оказывает существенного влияния на устойчивость горения дуги. Однако, при этом повышается содержание водорода в металле шва, вызывая появление пористости и мелких трещин.

2. С повышением содержания CaF_2 от 5 до 20% также идет стабильное горение дуги. Изменение устойчивости дугового разряда незначительное.

3.

4. Введение CaF_2 от 20 до 30% приводит к снижению устойчивости дугового разряда, заметному ухудшению сварочно – технологических свойств электродов.

5. Дальнейшее повышение содержания CaF_2 от 30 до 40% приводит к угасанию дуги, трудноподдающемуся повторному ее зажиганию, требующему более высокого напряжения.

Таким образом, по результатам проведенных экспериментальных исследований следует заключить, что для поддержания стабильности дуги содержание фтористого кальция в составе покрытий должно находиться в пределах от 5 до 20%. При этом наблюдается стабильное горение дуги, обеспечивающее равномерное плавление покрытий и правильное формирование шва металла. В сварном соединении не выявлены дефекты сварных швов.

Литература:

1. Благовещенская В. В. Голобов Б. А. Строгова В. Я. Технология изготовления электродов для дуговой сварки Машиностроение 1966 -с.150
2. Сидлин З. А. Рахманов А. Д. Изготовление покрытых электродов для ручной дуговой сварки Машиностроение 1993 с640-754

3. И. К. Походня С.С. Миличенко В. Н Горпенюк Влияние состава связуемого в покрытии электродов основного вида на их сварочно технологического свойства 1986 с. 33-54
4. Тархов Н. А. Сидлин З. А. Рахманов А. Д. Производства металлических электродов М Высшая школа 1986 с. 288

УСВОЯЕМОСТЬ МИНЕРАЛЬНЫХ ВЕЩЕСТВ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ УРОВНЯ ВИТАМИННОГО ПИТАНИЯ

Студент гр. ЕП-23-9к1 Сабырбай Д.

Tashenev University, г.Шымкент

Научный руководитель: д.б.н.Тенлибаева А.С.

Аннотация. Лучшее усвоение кальция как в абсолютном (1,98-4,92 г), так и относительном (25,1-36,7%) выражении наблюдалось в группе с уровнем витамина А и Е (125% от нормы) в течении суягности. На использование фосфора рационов разные уровни витаминов А и Е оказывают меньше влияния, чем кальция.

Ключевые слова : овцы, суягность, кормление, обмен веществ, витамины, кальций, фосфор, баланс, использование

Summary. During pregnancy, the best absorption of calcium, both in absolute (1,98-4,92 g) and relative (25,1-36,7%) expression was observed in the group with levels of vitamin A and E (125% of normal). The use of phosphorus diets are different levels of vitamins A and E have less of an impact than calcium.

Key words: sheep, pregnancy, feeding, metabolism, vitamins, calcium, phosphorus, balance, use.

Обеспеченность витаминами овец находится в тесной взаимосвязи с сезонностью питательности пастбищ, т.к. овцеводство - отрасль животноводства, которая базируется на отгонном пастбище.

Содержание витамина А (каротина) и Е в пастбищных кормах варьирует в широких пределах и снижение их количества в растениях пастбищ, совпадает с периодом суягности овец, когда животные особо нуждаются в витаминном питании.

Исследованиями многих авторов установлено, что совместное применение витаминов А и Е повышает их усвояемость организмом способствует улучшению обменных процессов и увеличению продуктивности животных. [1,2,3,4]

В обменных процессах организма, минеральные вещества играют большую роль и их функции тесно связаны с витаминами.

Использование животными минеральных веществ рациона является важным показателем, характеризующим обмен веществ в организме и зависит от ряда факторов: уровня питания, физиологического состояния, состава рациона, соотношения кислотно-щелочных элементов, наличия витаминов и т.д. [5]

Методика. Опыты проводились на суягных овцах гиссарской породы в возрасте 3 лет, живой массой 70 кг, в крестьянском хозяйстве «Раушан», Южно-Казахстанской области. Изучение баланса и использования минеральных веществ, изучали на матках, по периодам суягности: в начале- 45дней, середине – 90 и конце -130 дней. Для проведения физиологических опытов в каждом периоде суягности маток формировали по 3 группы (I, II, III) по 3 головы в каждой, которые получали разные уровни витаминов А и Е.

Рационы кормления подопытных животных составляли, согласно детализированных норм ВИЖа (2003).[6]

В состав основного рациона входили: сено злаково-разнотравное, дерть ячменная, комплекс макро- и микроэлементов в количестве, компенсирующем их недостаток до

рекомендуемых норм. Разница в кормлении подопытных животных заключалась в том, что овцематкам I группы доводили уровень витаминов А и Е до 100% от нормы, II – 125% и III группы - 150% от нормы.

Витамины А и Е скармливали животным с концентратами в виде масляных растворов, предварительно эмульгировав в теплой воде.

Результаты и обсуждение. Проведенными исследованиями установлено, что баланс кальция у всех животных был положительным. (табл.1).

Во время суягности овцематки получали в рационах от 7,90 до 13,4 кальция. Из этого количества откладывали в своем теле в начале беременности 1,98 г, в середине 3,74 г и в конце 4,92 г. При этом процент использования кальция из рациона колеблется в пределах 23,8-36,7%.

Таблица 1

Баланс и использование кальция, г

Периоды суягности	Группы	Получено с кормом	Выделено		Отложено в теле	% использования	
			с калом	с мочой		от принятого	от переваренного
Начало	I	7,93±0,73	5,83±0,49	0,21±0,02	6,04±0,34	1,89±0,13	23,8±0,74
	II	7,90±0,96	5,68±0,61	0,24±0,01	5,92±0,29	1,98±0,21	25,1±1,10
	III	8,10±0,87	5,95±0,58	0,18±0,01	6,13±0,41	1,97±0,18	24,3±0,98
Середина	I	11,7±0,65	8,29±0,73	0,24±0,02	8,53±0,50	3,17±0,16	27,1±1,11
	II	11,9±0,73	7,90±0,82	0,26±0,01	8,16±0,49	3,74±0,21	31,4±0,98
	III	11,2±0,84	7,73±0,69	0,20±0,01	7,93±0,40	3,27±0,30	29,2±1,13
Конец	I	13,1±0,34	8,54±0,84	0,29±0,01	8,83±0,61	4,27±0,33	32,6±0,73
	II	13,4±0,88	8,17±0,78	0,31±0,02	2,48±0,70	4,92±0,41	36,7±1,06
	III	13,0±1,16	8,31±0,66	0,26±0,01	8,57±0,55	4,43±0,36	34,1±0,72

Разные уровни витаминов А и Е оказали определенное влияние на выделение и отложение кальция, а также и на его использование из рационов. Лучшее усвоение кальция как в абсолютном (1,98-4,92 г), так и относительном (25,1-36,7%) выражении наблюдалось на фоне оптимального уровня в рационе витамина А и Е $\left(\frac{125\%}{125\%}\right)$.

Повышении уровня витаминов А и Е до 150% в рационах животных третьей группы приводит к уменьшению отложения кальция за изучаемый период на 10,0-12,6%, а процент его усвоения соответственно на 2,2-2,6% по сравнению с аналогами из второй группы.

На использование фосфора рационов разные уровни витаминов А и Е оказывают меньше влияния, чем кальция (табл.2).

Его отложение было практически одинаковым у животных всех групп в течение всей беременности, хотя с ходом ее оно увеличивалось на 1,24-1,39г. Не отмечено между группами существенных различий и по проценту использования фосфора.

Таблица 2

Баланс и использование фосфора, г

Периоды сукцессии	Группы	П ринято с кормом и водой	Выделено			О тложено в теле	% усвоения от принятого
			с калом	с мочой	вс его		
Начало	I	5, 0±0,96	3, 68±0,24	0, 20±0,01	3, 88±0,36	1, 12±0,10	22,4 ±1,10
	II	4, 96±0,73	3, 58±0,33	0, 18±0,03	3, 76±0,41	1, 20±0,09	24,2 ±0,99
	II I	5, 11±0,54	3, 78±0,42	0, 16±0,04	3, 94±0,52	1, 17±0,06	22,9 ±1,21
Середина	I	6, 75±0,66	4, 73±0,50	0, 25±0,01	4, 98±0,60	1, 77±0,07	26,2 ±0,89
	II	6, 81±0,72	4, 66±0,49	0, 28±0,02	4, 94±0,72	1, 87±0,09	27,4 ±0,93
	II I	6, 70±0,59	4, 61±0,62	0, 27±0,03	4, 88±0,63	1, 82±0,11	27,2 ±1,11
Конец	I	7, 80±0,84	5, 14±0,73	0, 30±0,01	5, 44±0,52	2, 36±0,21	30,3 ±2,10
	II	7, 76±0,92	4, 88±0,80	0, 29±0,02	5, 17±0,70	2, 59±0,18	33,4 ±2,40
	II I	7, 49±0,86	1, 77±0,90	0, 29±0,03	5, 06±0,81	2, 43±0,16	32,4 ±1,91

Обобщение вышеприведенных результатов позволяют сделать вывод о том, что наиболее положительное влияние на обмен минеральных элементов в организме оказывает уровень витаминов А и Е в рационе, доведенный до 125% от нормы за счет витаминных добавок.

Библиографический список

1. Томмэ М.Ф. Использование витаминов для повышения продуктивности животноводства. –М:1966.-49с.
2. Ашимбетов К.К.Эффективность различных источников витаминов А, Е и Д при кормлении тонкорунных овец в условиях сухостепной зоны Павлодарской области. Дисс. ...канд. с.-х. наук.-Алма-Ата, 1978 -148с.
3. Кальницкий, Б. Д. Минеральные вещества в кормлении животных / Б.Д. Кальницкий. - М.: Агропромиздат, 1985.
4. Токобаев Э., Рубцова Л.Ф., Логунова Н.Е. Роль жирорастворимых витаминов А, Е и селенита натрия в обмене веществ у овец //Микроэлементы в животноводстве и растениеводстве: Научн. Сов. По пробл. С микроэл. В биологии. –Фрунзе: Илим, 1986. Вып. XXI.- С.29-40
5. Клейменов Н.И., Магомедов М.Ш., Венедиктов А.М. Минеральное питание скота на комплексах и фермах. – М.: Россельхозиздат, 1987. – 191 с.
6. Нормы и рационы кормления сельскохозяйственных животных. Справочное пособие. 3-е издание переработанное и дополненное. /Под ред. А.П. Калашникова, В.И. Фисинина, В.В. Щеглова, Н.И.Клейменова/-Москва. 2003. с.206-213

АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП 8-СЫНЫПТА ГЕОМЕТРИЯНЫ ОҚИТУ

Сулеймани С.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші - магистр, оқытушы Мамадәлі Ж.Т.

Аннотация. В статье рассматривается роль современных информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в образовательном процессе. Показана значимость применения ИКТ при обучении геометрии, их эффективность в повышении наглядности уроков, развитии познавательной активности учащихся и улучшении качества знаний. Использование информационно-коммуникационных технологий дополняет традиционные методы обучения, облегчает работу учителя и ученика, способствует развитию у учащихся логического мышления, исследовательских и практических навыков.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, геометрия, образование, наглядность, GeoGebra, онлайн-платформы, методы обучения.

Abstract The article examines the role of modern information and communication technologies (ICT) in the educational process. The significance of using ICT in teaching geometry is demonstrated, as well as their effectiveness in increasing lesson visualization, developing students' cognitive activity, and improving the quality of knowledge. The use of information and communication technologies complements traditional teaching methods, facilitates the work of both teachers and students, and contributes to the development of students' logical thinking, research, and practical skills.

Keywords: information and communication technologies, geometry, education, visualization, GeoGebra, online platforms, teaching methods.

Қазіргі заманда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) қарқынды дамуда. Қазақстан Республикасында білім беруді жаңғырту бағытында қабылданған нормативтік-құқықтық құжаттарда оқу үдерісіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен енгізу қажеттілігі ерекше атап өтілген. Бүгінгі күні заманауи адамды АКТ-сыз елестету мүмкін емес, әрі іс-әрекеттің барлық дерлік салаларында бұл технологияларды қолданбай жұмыс жүргізу қиын. Осыған байланысты білім беру саласында да АКТ кеңінен қолданыла бастады. Сондықтан қазіргі білім берудің басты мақсаты – жаңа жағдайларға бейімделе алатын тұлғаны тәрбиелеу болып табылады.

АКТ-ны қолданудың бірегейлігі – оларды оқу үдерісінің барлық кезеңдерінде пайдалануға болатындығында: жаңа материалды түсіндіру кезінде, бекіту мен қайталау барысында, сондай-ақ қорытынды бақылау кезінде [1].

Қазіргі заманғы компьютерлер мен бағдарламалар анимация, дыбыс және фотографиялық дәлдік арқылы әртүрлі оқу жағдаяттарын модельдеуге мүмкіндік береді. Әртүрлі компьютерлік бағдарламаларды қолдану мұғалімнің еңбегін жеңілдетеді, себебі сабаққа қажетті материалдар алдын ала электрондық форматта дайындалады [2].

Геометрия сабақтарында компьютерді пайдалану оқу материалын көрнекі әрі түсінікті түрде ұсынуға мүмкіндік береді, шынайы өмірде бақылау мүмкін емес құбылыстар мен әрекеттерді көрсетуге жағдай жасайды. Осы тұрғыда АКТ(ақпараттық коммуникациялық технология) құралдары геометриялық ұғымдарды көрнекі, қолжетімді және түсінікті түрде меңгеруге мүмкіндік береді. Қазақстандық ғалым А.Е. Әбілқасымова геометрияны оқытуда көрнекілік пен белсенді іс-әрекетке негізделген әдістерді қолдану қажеттігін атап көрсетеді [3]. Бұл өз кезегінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, сабақтың тиімділігін жоғарылатады және білім сапасының артуына ықпал етеді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды геометрия сабақтарында

қолданудың әдістемесі бірқатар педагогикалық қағидаларға негізделуі тиіс. Ең алдымен, АКТ қолдану сабақтың мақсаты мен мазмұнына сәйкес келуі қажет. Цифрлық құралдар дәстүрлі оқыту әдістерін алмастырушы емес, оларды толықтырушы ретінде қарастырылуы тиіс. Мысалы, жаңа тақырыпты түсіндіру кезеңінде интерактивті тақтада геометриялық модельдерді көрсету, ал бекіту кезеңінде онлайн жаттығулар мен тапсырмаларды қолдану тиімді болып табылады.

Геометрияны оқытуда АКТ-ны қолданудың практикалық әдістері[4]:

Мұғалімнің әдістемелік рөлі: Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану мұғалімнен жоғары деңгейдегі цифрлық құзыреттілікті талап етеді. Мұғалім тек АКТ құралдарын меңгеріп қана қоймай, оларды педагогикалық мақсатта тиімді қолдана білуі тиіс. Осыған байланысты мұғалімдердің біліктілігін арттыру курстарында АКТ-ны пәндік оқыту әдістемесімен ұштастыра оқыту маңызды болып табылады.

Динамикалық геометриялық бағдарламалар: GeoGebra және Desmos сияқты бағдарламалар арқылы оқушылар төртбұрыш, параллелограмм, трапеция сияқты фигураларды құрастырып, олардың қасиеттерін зерттей алады. Параллелограммның бұрыштары мен аудандарын өзгертіп, фигураны динамикалық түрде бақылау арқылы теориялық білімді практикалық тұрғыда меңгереді.

Интерактивті тақталарды қолдану: Сабақ барысында фигураларды сызу, айналдыру, масштабтау сияқты әрекеттер интерактивті тақта арқылы жүзеге асырылады. Мұғалім әр қадамды көрсете отырып, оқушылардың сұрақтарына тез арада жауап береді, визуализация күрделі ұғымдарды түсінуді жеңілдетеді.

Онлайн платформалар мен тест жүйелері: Kahoot, Quizizz, Google Classroom арқылы тақырыпқа қатысты тесттер мен тапсырмаларды беру оқушылардың білімін бекітуге мүмкіндік береді. Google Classroom білім беру платформасы арқылы мұғалім тапсырмаларды таратып, оқушылардың жұмыстарын тексеріп, кері байланыс бере алады. Бұл оқыту үдерісінің үздіксіздігін қамтамасыз етеді және оқушылардың жауапкершілігін арттырады. Сонымен қатар онлайн тесттер мен интерактивті тапсырмалар формативті бағалауды тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Зерттеушілік және жобалық жұмыстар: Оқушыларға мини-жобалар беруге болады: мысалы, «Параллелограмм түрленгенде ауданы қалай өзгереді?». GeoGebra бағдарламасы арқылы тәжірибе жасау арқылы оқушылар өздік зерттеу жүргізеді, логикалық ойлауды, сын тұрғысынан бағалауды және өздік белсенділікті дамытады.

8-сыныптағы геометрия курсы көпбұрыштар, төртбұрыштар, олардың қасиеттері, аудандар, Пифагор теоремасы сияқты маңызды тақырыптарды қамтиды. Осы курсты меңгеру барысында оқушылар белгілі бір қиындықтарға тап болады, оның басты себептерінің бірі – көрнекіліктің жеткіліксіздігі. Дәптерде немесе тақтада салынатын қарапайым геометриялық фигуралардың өзі кейде дәл немесе дұрыс бейнеленбеуі мүмкін. АКТ құралдарын қолдану бұл мәселені шешуге мүмкіндік береді. Мысалы, «GeoGebra», «Desmos» бағдарламаларның көмегімен фигураның графигін құруға, оларды экранда айналдыруға, көлемін ұлғайтып, кішірейтуге болады.

8-сыныпта геометрия пәні бойынша ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануға негізделген сабақ үлгісі қарастырайық.

Сабақтың тақырыбы: «Параллелограмм және оның қасиеттері»

Сабақтың түрі: өтілген материалды бекіту сабағы

Сабақтың мақсаттары:

– білімдік: параллелограмм және оның қасиеттері тақырыбы бойынша алған теориялық білімдерін есептер шығару және практикалық тапсырмаларды орындау барысында қолдану дағдыларын қалыптастыру;

– дамытушылық: оқушылардың логикалық және кеңістіктік ойлауын, талдау және қорытынды жасау қабілетін, зейінін, есте сақтауын және математикалық тілін дамыту;

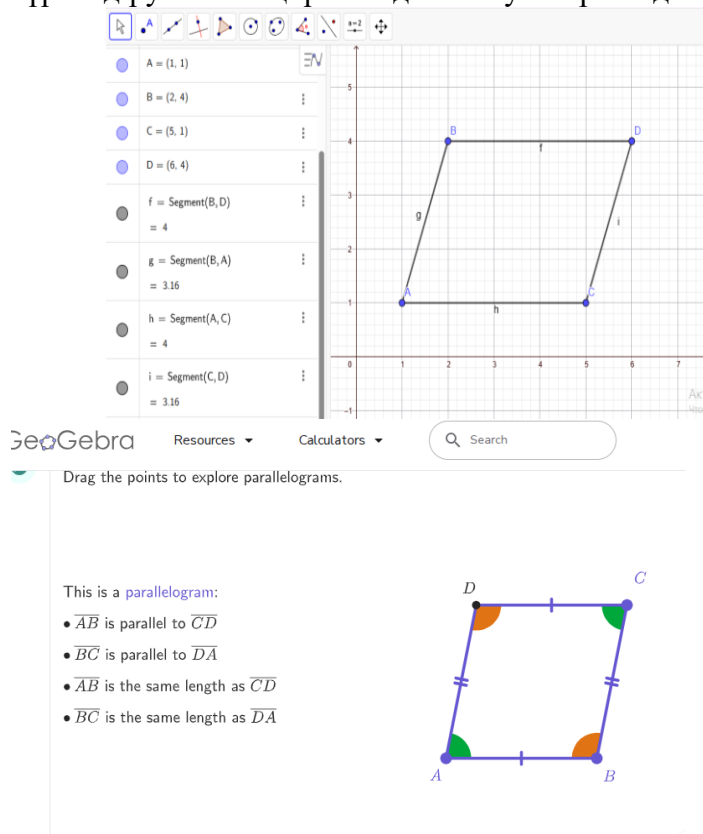
– тәрбиелік: математика пәніне деген қызығушылығын арттыру, өз ойын дәл және сауатты жеткізе білуге, бірлесіп жұмыс жасауға және жауапкершілікке тәрбиелеу.

Сабақта қолданылатын құралдар: ақпараттық-коммуникациялық технология құралдары (компьютер, интерактивті тақта, мультимедиялық проектор), GeoGebra немесе соған ұқсас динамикалық геометриялық бағдарламалар, интернет-ресурстар (онлайн тапсырмалар, бейнесабақтар, интерактивті тесттер).

Сабақтың құрылымы: ұйымдастыру кезеңі; білімді өзектендіру; оқу материалын қайталау және бекіту; есептер шығару; үй тапсырмасын беру; сабақты қорытындылау.

Сабақтың өту барысында мұғалім BilimLand, Daryn.online немесе GeoGebra сияқты білім беру бағдарламаларын қолданады. Мысалы, мультимедиялық проектор арқылы тақырыпқа қатысты бейнематериал көрсетіледі, онда параллелограмм көрнекі түрде түсіндіріледі. Бұл визуализация оқушылардың тақырыпты тереңірек түсінуіне ықпал етеді.

GeoGebra(<https://www.geogebra.org/>) бағдарламасы оқушыларға фигураларды өздігінен құрастыруға, қабырғаларын жылжыту, бұрыштарын өзгерту арқылы, оларды түрлендіруге және қорытынды жасауға мүмкіндік береді(сурет 1, сурет 2).



Сурет 1. GeoGebra бағдарламасында параллелограмм салу

Есептер шығару кезеңінде интернет-платформаларда (<http://www.problems.ru> және т.с.с) ұсынылған дайын тапсырмалар пайдаланылады (сурет 3). Мұғалім оқушыларға есептердің шартын түсіндіріп, шешу жолдарын бірлесе талдайды. Сонымен қатар цифрлық ресурстар арқылы фигураларды үлкейту немесе кішірейту мүмкіндігі оқушылардың геометриялық бейнелерді дұрыс қабылдауына жағдай жасайды.

Үй тапсырмасы ретінде мұғалім сол платформалардан деңгейіне сәйкес тапсырмаларды таңдап береді. Бұл оқушылардың өздігінен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға және алған білімдерін бекітуге мүмкіндік береді.



Сурет 3. Тапсырмалар жинағы

Жүргізілген сабақтар ақпараттық коммуникациялық технологияларды тиімді пайдалану арқылы сабақ уақытын ұтымды ұйымдастыруға, оқушылардың оқу белсенділігін арттыруға және күрделі тақырыптарды меңгеруін жеңілдетуге болатынын көрсетті. Осылайша, АКТ мен интернет-ресурстарды оқу үдерісінде мақсатты және ғылыми негізде қолдану геометрияны оқыту сапасын арттырудың маңызды шарты болып табылады.

Жалпы алғанда, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды 8-сыныпта геометрияны оқытуда қолдану оқыту үдерісінің сапасын арттыруға бағытталған тиімді педагогикалық құрал болып табылады. АКТ геометриялық білімді меңгеруді жеңілдетіп қана қоймай, оқушылардың танымдық белсенділігін, логикалық ойлауын және өздігінен білім алу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Осылайша, АКТ-ны оқу үдерісінде орынды әрі мақсатты қолдану мұғалімге оқытудың тиімділігін арттыруға және оқушылардың назарын тақырыптың күрделі тұстарына шоғырландыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сергеевкова Е.Ю. Формирование информационной образовательной среды школы как условие достижения современного качества образования. – URL: <http://ru.calameo.com/read/001240182125a5761a08b> (дата обращения: 14.03.2015).
2. Воробьева И.А. Внедрение ИКТ на уроках математики. – URL: <http://videouroki.net/filecom.php?fileid=98669042>.
3. Әбілқасымов А.Е. Математиканы оқыту әдістемесі. – Алматы: Мектеп, 2019.
4. Астанов К.Т. Математика сабағында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану әдістемесі. – Алматы, 2025

ФИЗИКА МЕН МАТЕМАТИКАНЫҢ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСЫ

Математика және физика кафедрасы
Ғылыми жетекші – **магистр, оқытушы Лес А.Б.**
ЕП-24-12к3 топ студенті – **Ақбутаева Т.Я.**
Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация. Бұл мақала білім беру жүйесіндегі физика мен математиканың пәнаралық интеграциясы мәселесін зерттеуге арналған. Пәнаралық интеграция оқушылардың өзіндік шығармашылық қабілеттерін арттырудың, олардың дүниетанымы

мен ғылыми ойлауын қалыптастырудың тиімді құралы ретінде қарастырылады және, түптеп келгенде, бүкіл оқу-тәрбие процесін жетілдіруге ықпал етеді.

Ғылым мен техниканың қарқынды дамуы математикалық модельдеу мен физикалық заңдарды терең түсінуді талап етеді. Осы тұрғыда вектор ұғымы математика мен физиканың негізгі әрі ортақ түсініктерінің бірі болып табылады. Векторлар математикада абстрактілі модель ретінде қарастырылса, физикада нақты табиғи құбылыстарды сипаттаудың негізгі құралы ретінде қолданылады. Векторлар арқылы кеңістіктегі қозғалысты, күштердің әсерін, физикалық шамалардың бағыты мен шамасын сипаттауға болады. Сондықтан векторды меңгеру оқушылардың ғылыми ойлауын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: вектор, пәнаралық байланыс, физика, математика.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию проблемы междисциплинарной интеграции физики и математики в системе образования. Междисциплинарная интеграция рассматривается как эффективное средство развития творческих способностей учащихся, формирования их мировоззрения и научного мышления и, в конечном итоге, способствует совершенствованию всего учебно-воспитательного процесса.

Стремительное развитие науки и техники требует глубокого понимания математического моделирования и физических законов. В этом контексте понятие вектора является одним из фундаментальных и общих понятий математики и физики. В математике векторы рассматриваются как абстрактная модель, тогда как в физике они выступают в качестве основного средства описания реальных природных явлений. С помощью векторов можно описывать движение в пространстве, действие сил, направление и величину физических величин. Поэтому освоение понятия вектора играет важную роль в формировании научного мышления учащихся.

Ключевые слова: вектор, междисциплинарная связь, физика, математика.

Abstract. This article is devoted to the study of the problem of interdisciplinary integration of physics and mathematics in the education system. Interdisciplinary integration is considered an effective means of developing students' creative abilities, shaping their worldview and scientific thinking, and ultimately improving the entire educational process.

The rapid development of science and technology requires a deep understanding of mathematical modeling and physical laws. In this context, the concept of a vector is one of the fundamental and shared concepts of mathematics and physics. In mathematics, vectors are considered as abstract models, whereas in physics they serve as essential tools for describing real natural phenomena. Vectors make it possible to describe motion in space, the action of forces, and the direction and magnitude of physical quantities. Therefore, mastering the concept of vectors plays a significant role in the formation of students' scientific thinking.

Keywords: vector, interdisciplinary integration, physics, mathematics.

Пәнаралық байланыс мәселесі педагогиканың негізгі мәселелерінің бірі. Ол болашақ мамандардың жалпы дүниетанымын жан-жақты дамытуға, ғылыми білімнің сапасын арттыруға және білім берудің жүйелілігі мен икемділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бастауыш және орта сыныптарда оқушылар физикалық есептерді шығару барысында қарапайым біртекті теңдеулерден бастап квадрат теңдеулерге дейін қолдана алады.

Зертханалық сабақтарда оқушылар көптеген өлшеу жұмыстарын орындайды. Тақырыпты оңай меңгеру үшін оқушылар алдымен математика пәнінен ұзындық, аудан, қатынас, пайыз сияқты ұғымдарды білуі тиіс. Мысалы, жалпы білім беретін мектептердің 7-сынып физика курсына Архимед заңдарын зертханалық жұмыстар арқылы оқыту кезінде пайыз, проекция, кері пропорционалдық, комбинаторика элементтері, аудан мен көлем сияқты математикалық ұғымдар кеңінен қолданылады.

Физика мен математиканың өзара байланысы кейбір физикалық шамаларды анықтауда, сондай-ақ физикалық заңдардың математикалық өрнектерінде айқын көрінеді[1]. Ұзындық, аудан, көлем, масса, температура, жол, уақыт сияқты физикалық өлшемдер алдымен мұқият зерттеліп, нақтыланады. Физикалық шамаларды өлшеу және өлшем бірліктерін анықтау математикалық амалдарды орындау арқылы жүзеге асады.

Мысалы, электродинамика курсына электр және магнит өрістері күрделі математикалық формулалар арқылы сипатталады. Бұл курс тек дифференциалдық және интегралдық амалдарды ғана емес, сонымен қатар дивергенция, ротор сияқты операцияларды да қамтиды. Бұл жағдай математика мен физика пәндерінің тығыз байланысын көрсетеді.

Мектеп пен жоғары оқу орындарында математика мен физика пәндері көбіне жеке-жеке оқытылғанымен, олардың мазмұны өзара тығыз байланысты. Әсіресе механика, кинематика, динамика сияқты физиканың негізгі бөлімдерін түсіну математикалық аппаратты, соның ішінде векторлық әдістерді меңгеруді талап етеді. Векторлар кеңістіктегі қозғалысты, күштердің әсерін, физикалық шамалардың бағыты мен шамасын бір мезетте сипаттауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, вектор – математика мен физиканы байланыстыратын жан жақты тіл[2].

Математикадағы вектор ұғымы. Математикада вектор деп белгілі бір бағыты және ұзындығы бар бағытталған кесіндіні айтады. Векторлар геометрия мен алгебрада кеңінен қолданылып, кеңістіктік қатынастарды сипаттауға мүмкіндік береді. Вектордың негізгі қасиеттері ретінде оның модулі (ұзындығы) және бағыты қарастырылады. Координаталық жазықтықта вектор нүктелер координаталары арқылы беріледі. Мысалы,

$$\vec{a}(x;y)$$

Координаталық әдіс енгізілгеннен кейін векторлар алгебралық түрде сипаттала бастады. Жазықтықта вектор екі сан арқылы, ал кеңістікте үш сан арқылы беріледі. Бұл векторлармен түрлі амалдар орындауға мүмкіндік береді: қосу, азайту, санға көбейту, скаляр көбейтінді және векторлық көбейтінді. Математикада векторларға векторларды қосу және азайту, санға көбейту, скаляр көбейтінді, векторлық көбейтінді (кеңістікте) амалдары қолданылады.

Бұл амалдар геометриялық есептерді, теңдеулер жүйесін және қолданбалы есептерді шешудің негізі болып табылады. Аталған амалдар геометриялық фигуралардың қасиеттерін зерттеуде, теңдеулер жүйесін шешуде, сондай-ақ қолданбалы есептерді модельдеуде кеңінен қолданылады[3].

Қазақстандық математик-педагог Әбілқасымова А.Е. вектор ұғымын мектеп математикасындағы ең маңызды тақырыптардың бірі ретінде қарастырып, оның оқушылардың кеңістіктік ойлауын, логикалық пайымдауын дамытудағы рөлін ерекше атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше, векторлар оқушыларды абстрактілі ойлауға және нақты жағдайды математикалық модель арқылы сипаттауға үйретеді[4].

Физикадағы вектор ұғымы. Физика ғылымында вектор ұғымы нақты мазмұнға ие болады. Физикалық шамалар екіге бөлінеді: скаляр шамалар және векторлық шамалар. Скаляр шамалар тек сан мәнімен анықталса, векторлық шамалар сан мәнімен қатар бағытқа да ие болады. Осы себепті физикада көптеген негізгі шамалар векторлық сипатта болады[5].

Физикадағы негізгі векторлық шамаларға орын ауыстыру, жылдамдық, үдеу, күш, импульс жатады. Мысалы, дененің жылдамдығын сипаттағанда оның қаншалықты тез қозғалғанын ғана емес, қай бағытта қозғалғанын да ескеру қажет. Сол сияқты, күштің әсерін зерттегенде оның шамасы мен бағыты бірдей маңызды.

Физик-әдіскер Сейталиев С.Т. физикадағы векторлық шамаларды дұрыс түсінбейінше, механика заңдарын толық меңгеру мүмкін еместігін атап көрсетеді. Оның еңбектерінде векторлық әдістер физикалық есептерді шешудің негізгі құралы ретінде қарастырылады[6].

Математика мен физикадағы векторлардың өзара байланысы

Математика мен физикадағы вектор ұғымдары бір-бірін толықтырып отырады. Математика векторлармен жұмыс істеудің теориялық негізін қалыптастырса, физика сол негізді нақты құбылыстарды сипаттауда қолданады.

Физикалық есептерді шығару кезінде векторларды координаталарға жіктеу, проекциялар әдісі, векторларды қосу ережелері кеңінен пайдаланылады.

Мысалы, математикада векторларды қосу параллелограмм немесе үшбұрыш ережесі арқылы жүзеге асырылса, физикада бұл ережелер бірнеше күштің тең әсерлі күшін анықтау үшін қолданылады. Координаталық әдіс арқылы векторды осьтер бойынша жіктеу физикада проекциялар әдісінің негізін құрайды[7].

Осылайша, математикалық вектор физикада практикалық мәнге ие болып, абстрактілі ұғым нақты өмірлік жағдаймен байланысады.

Кесте 1 - Абстрактілі ұғым нақты өмірлік жағдаймен байланысы

Көрсеткіш	Математикадағы вектор	Физикадағы вектор
Мәні	Абстрактілі объект	Нақты физикалық шама
Негізгі сипаттамалары	Модуль, бағыт	Шама, бағыт
Берілімі	Координаталар арқылы	Координаталар және өлшем бірлігі
Мақсаты	Есептеу, модельдеу	Құбылысты сипаттау
Қолданылуы	Геометрия, алгебра	Механика, динамика

Мысалдар

Мысал 1 (математикалық)

Берілген вектор:

$$\vec{a}(6;8)$$

Модулі:

$$|\vec{a}|=\sqrt{6^2 + 8^2} = 10$$

Мысал 2 (физикалық)

Денеге әсер ететін күш векторы:

$$\vec{F}(6;8) \text{ Н}$$

Физикалық мағынасы:

Күштің шамасы 10 Н, бағыты координаталар арқылы анықталады.

Ғылыми нәтижелер

1. Физика курсының механика бөлімінде есептерді шығару үшін әртүрлі математикалық функциялар мен олардың графиктері қолданылады. Солардың бірі – ең қарапайым сызықтық функция.

Түзу сызық – түзу сызықты қозғалыс траекториясы. Материалдық нүктенің түзу сызықты қозғалыстағы жылдамдығын біле отырып, белгілі бір уақыт ішінде жүріп өткен жолын анықтауға болады. Орын ауыстырудың векторлық өрнегі:

$$\vec{s}=\vec{s}-\vec{s}_0=\vec{v}(t-t_0) \quad (1)$$

Түзу сызықты қозғалыста орын ауыстыру векторының ұзындығы жүрілген жолға тең:

$$\Delta s=s-\vec{s}_0=\vec{v}(t-t_0) \quad (2)$$

Кез келген t уақыт мезетіндегі дененің жүрген жолы (2) формулаға негізделіп:

$$s=s_0+v(t-t_0) \quad (3)$$

формуласы арқылы анықталады. Бұл формула қозғалысты зерттеуде бастапқы нүкте ретінде алынады. Осы жағдайда қозғалыс теңдеуі:

$$\vec{s}=\vec{s}_0+\vec{v}t \quad (4)$$

түрінде жазылады. Соңғы формула материалдық нүктенің қозғалыс теңдеуі деп аталады. Мысалы, бастапқы орны $s_0 = 5$ м және жылдамдығы $v = 2$ м/с болатын дененің қозғалыс теңдеуі (4) формуламен беріледі.

Кесте 2 - Параболалық функциялар

t, c	0	1	2	3	4	5	6	7
s = 5 + 2t, м	5	7	9	11	13	15	17	19

Физика есептерін шешу барысында жоғарыда аталған функциялардан басқа параболалық функциялар да жиі кездеседі. Мысалы, механика бөлімінде ауырлық өрісіндегі еркін түсу қозғалысы, ал «Жұмыс және энергия» бөлімінде кинетикалық энергия формулалары параболалық функциялармен өрнектеледі (2-кесте).

Кесте 3 - Параболалық функциялар

Физикалық функционалдық байланыстар	Математикалық функциялар
$h=gt^2$	$y=ax^2$
$E=mv^2$	

Физикалық құбылыстың мәнін толық түсіну үшін, әрине, осы параболалық функциялардың графиктерін қолдану тиімді[8].

Мысалы, математикада қарапайым параболалық функцияның графигін қарастыруға болады (сурет 1).



Сурет 1 - параболалық функцияның графигі

Бұл жағдайда функцияның анықталу облысын және мәндер облысын біле отырып, кесте құру арқылы оның графигін салуға болады. Функцияның өзгеру заңдылықтарын талдағаннан кейін бұл білімді физикалық есептерді шешуде оңай қолдануға болады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, жалпы білім беретін мектептерде физиканы оқытуда, әсіресе зертханалық сабақтар мен есептер шығаруда математиканың негізгі ұғымдары мен формулаларын қолдану оқушылардың тақырыпты тез әрі оңай талдау қабілетін дамытуда өте маңызды рөл атқарады[9].

Вектор математика мен физиканы біріктіретін негізгі түсініктердің бірі. Математикада вектор абстрактілі модель ретінде қарастырылса, физикада ол нақты табиғи құбылыстарды сипаттайды. Векторларды жүйелі түрде меңгеру оқушылардың теориялық білімін практикалық қолданумен ұштастырып, болашақта ғылыми және техникалық бағыттағы білімді игеруіне негіз қалайды.

Векторларды оқыту оқушылардың логикалық және кеңістіктік ойлауын дамытады, математика мен физика арасындағы байланысты көрсетеді, есеп шығару дағдыларын жетілдіреді, ғылыми дүниетанымды қалыптастырады.

Вектор тақырыбын математика мен физикада бірізді әрі байланыстыра оқыту оқушылардың білім сапасын арттырады. Оқушылар теориялық білімнің өмірдегі қолданысын көріп, пәнге деген қызығушылығы артады. Сонымен қатар векторлар логикалық ойлауды, кеңістіктік елестетуді және модельдеу қабілетін дамытады[10].

Пәнаралық байланыс негізінде оқытылған вектор тақырыбы оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттырып, болашақта инженерлік, техникалық және жаратылыстану бағытындағы мамандықтарды меңгеруге негіз қалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бейсенбаева А.А. *Пәнаралық байланыс негіздері*. – Алматы: Рауан, 2019.
2. Martinez-Torregrosa, J., Lopez-Gay, R., & Gras-Marti, A. (2006). *Mathematics in physics education*. Science & Education, 15(5), 447–462.
3. Korsunsky, B. (2002). *Improper use of physics-related context in high school mathematics problems*. School Science and Mathematics, 102(3), 107–113.
4. Әбілқасымова А.Е. *Математиканы оқыту әдістемесі*. – Алматы: Қазақ университеті, 2021.
5. Halliday D., Resnick R., Walker J. *Fundamentals of Physics*. – Wiley, 2020.
6. Сейталиев С.Т. *Физиканы оқыту әдістемесі*. – Алматы: Мектеп, 2020.
7. Kapucu, S. (2014). *University students' conceptions of the relationship between mathematics and physics*. Journal of Baltic Science Education, 13(5), 622–636.
8. Park, D., O'Brien, G., Eraso, M., & McClintock, E. (2002). *A Scooter Inquiry: An Integrated Science, Mathematics, and Technology Activity*. Science Activities, 39(3), 27–32.
9. Heller, M. (1997). *Essential tension: Mathematics-physics-philosophy*. Foundations of Science, 2(1), 39–52.
10. Polya G. *How to Solve It*. – Princeton University Press, 2014.

7 СЫНЫП ПЛАНИМЕТРИЯ КУРСЫН «МАТЕМАТИКАЛЫҚ КОНСТРУКТОР» БАҒДАРЛАМАСЫН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ОҚЫТУ

Математика және физика кафедрасы
Ғылыми жетекші – **магистр, оқытушы Лес А.Б.**
ЕП-24-12к1 топ студенті – **Бастар У.А.**
Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация. Мақалада жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбында планиметрияны оқытуда «Математикалық конструктор» бағдарламалық ортасын қолданудың педагогикалық мүмкіндіктері қарастырылады. Динамикалық геометриялық модельдерді пайдалану арқылы оқушылардың зерттеушілік әрекетін белсендіру, геометриялық ұғымдарды терең меңгеру және дәлелді ойлау дағдыларын қалыптастыру жолдары талданады. Мақалада интерактивті модельдерді қолдана отырып өткізілген геометрия сабағының әдістемелік үлгісі ұсынылады. Зерттеу нәтижелері цифрлық ортаны қолдану оқу мотивациясын арттырып, білімді саналы әрі берік меңгеруге ықпал ететінін көрсетеді.

Кілт сөздер: планиметрия, динамикалық геометрия, интерактивті модель, «Математический конструктор», цифрлық білім беру, әрекеттік тәсіл, геометрияны оқыту

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические возможности использования программной среды «Математический конструктор» при обучении планиметрии в 7 классе общеобразовательной школы. Анализируются способы активизации исследовательской деятельности учащихся, углубленного усвоения геометрических понятий и формирования навыков доказательного мышления посредством использования динамических геометрических моделей. В статье представлен методический пример проведения урока геометрии с использованием интерактивных моделей. Результаты исследования показывают, что применение цифровой среды способствует повышению учебной мотивации и обеспечивает осознанное и прочное усвоение знаний.

Ключевые слова: Планиметрия, динамическая геометрия, интерактивная модель, «Математический конструктор», цифровое образование, деятельностный подход, обучение геометрии.

Abstract. The article examines the pedagogical potential of using the “Mathematical Constructor” software environment in teaching planimetry in the 7th grade of a general education school. The study analyzes ways to enhance students’ research activity, deepen their understanding of geometric concepts, and develop proof-based reasoning skills through the use of dynamic geometric models. The article presents a methodological example of conducting a geometry lesson using interactive models. The research results show that the use of a digital environment increases learning motivation and contributes to the conscious and durable acquisition of knowledge.

Keywords: Planimetry, dynamic geometry, interactive model, “Mathematical Constructor”, digital education, activity-based approach, teaching geometry.

Қазіргі математикалық білім берудің трансформациясы абстрактілі теориялық білім мен көрнекі эксперимент арасындағы алшақтықты жоюға бағытталған динамикалық геометрия құралдарын енгізумен тығыз байланысты. Білім беру процесін цифрландыру аясында визуализацияны, зерттеу әрекеттерін және оқушылардың логикалық ойлауын дамытуды біріктіретін бағдарламалық құралдар ерекше маңызды. Негізгі жалпы білім беру жүйесінде 7-сыныптың жазықтық геометриясы курсы стратегиялық маңызды орын алады, себебі дәл осы кезеңде негізгі геометриялық ұғымдар қалыптасады және дәлелдемелік ойлаудың негіздері қалыптасады.

«Математикалық конструктор» - динамикалық модельдеу принципіне негізделген интерактивті геометриялық жүйе [1]. Статикалық сызбадан айырмашылығы, бұл ортадағы компьютерлік модель тек құрылыс нәтижесін ғана емес, сонымен қатар орындау алгоритмін, сондай-ақ геометриялық нысандар арасындағы функционалдық қатынастарды да сақтайды [2]. Бұл бастапқы параметрлердің (нүктелердің орналасуы, кесінділердің өлшемдері, бұрыштар) өзгеруіне мүмкіндік береді, бұл көрсетілген геометриялық қасиеттерді сақтай отырып, бүкіл құрылымдағы өзгерістерді бақылауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, оқушылар фигураның бір ғана кескінімен емес, оның көптеген мүмкін конфигурацияларымен жұмыс істейді, бұл зерттеу әлеуетін айтарлықтай кеңейтеді.

«Математикалық конструктор» бағдарламалық ортасын пайдаланудың әдіснамалық негізі - оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын қамтитын әрекетке негізделген тәсіл [3]. Оқу іс-әрекеттерін виртуалды зертхана ретінде ұйымдастыруға болады, онда оқушылар геометриялық фигуралардың инвариантты қасиеттерін өз бетінше анықтауға және эксперименттік бақылауларға сүйене отырып зерттелетін математикалық заңдылықтарды түсінуге мүмкіндік алады.

Мақаланың мақсаты — жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбында планиметрияны оқыту барысында «Математический конструктор» бағдарламалық ортасын қолданудың педагогикалық мүмкіндіктерін негіздеу және талдау.

Динамикалық геометриялық орталарды қолданудың теориялық негіздері

Мектептік тәжірибеге динамикалық геометрияны енгізу пәнді практикалық әрекет арқылы және шығармашылық тапсырмаларды өз бетінше орындау жолымен меңгеруді көздейтін *әрекеттік тәсілге* негізделеді. «Математический конструктор» бағдарламалық ортасы бұл тәсілді жүзеге асыру үшін әмбебап мүмкіндіктер ұсынады, материалды меңгерудің тиімділігін қамтамасыз етіп, визуализация мен интерактивтілік есебінен білімнің есте сақталу деңгейін арттырады [1]. Қағаз бетінде немесе сынып тақтасында орындалатын статикалық сызбадан айырмашылығы, МК ортасындағы динамикалық модель құрылым алгоритмін және объектілер арасындағы тәуелділіктерді сақтайды, бұл негізгі геометриялық қасиеттерді сақтай отырып, элементтердің өлшемдері мен орналасуын өзгертуге мүмкіндік береді [1].

Цифрлық ортаның артықшылықтарын түсіну үшін дәстүрлі оқыту әдістері мен «Математический конструктор» ұсынатын мүмкіндіктерді салыстырмалы түрде қарастыру қажет. Мұндай талдау білім беру нәтижелерін арттырудың негізгі бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді.

Салыстыру параметрі	Дәстүрлі сызу (циркуль мен сызғыш)	«Математический конструктор» ортасында жұмыс
Объектілер динамикасы	Сызба статикалық; параметрлерді өзгерту толық қайта сызуды талап етеді	Сызба динамикалық; геометриялық байланыстар сақтала отырып, объектілерді жылжытуға болады [1]
Құрылымдардың дәлдігі	Құралдардың сапасына және оқушының дағдыларына тәуелді (субъективті)	Ортаның математикалық алгоритмдерімен анықталады (объективті) [1]
Зерттеушілік әлеует	Көптеген рутиналық құрылымдарды орындау қажеттілігімен шектеледі	Жоғары; объектінің көптеген нұсқалары бойынша гипотезаларды жедел тексеруге мүмкіндік береді [2]
Кері байланыс	Кейінге қалдырылған (тапсырманы орындағаннан кейін мұғалім тексереді)	Жедел; құрылымдардың дұрыстығын автоматты түрде тексеру мүмкіндігі бар [1]
Құралдар жиынтығы	Физикалық құралдардың шектеулі жиынтығымен шектеледі	Кеңейтілетін; макростарды, скрипттерді және мамандандырылған зертханаларды қамтиды [1]

1 – кесте. Оқыту құралдарының салыстырмалы сипаттамасы

«Математический конструкторды» оқу процесіне интеграциялау геометрияны тиімді меңгеруге ғана емес, сонымен қатар пәнаралық байланыстарды дамытуға да ықпал етеді. Визуализация және модельдеу құралдары физика, информатика және басқа да пәндерде тиімді қолданылып, оқушыларда әлемнің тұтас ғылыми бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік береді [1].

7-сыныпта геометрия сабақтарында «1С: Математикалық конструктор» интерактивті модельдерін қолдану тәжірибесі

Пән: геометрия

Сынып: 7

Негізгі оқу-әдістемелік кешен (ОӘК): Геометрия. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық/ В.А.Смирнов, Е.А.Тұяқов, Д.С.Мамутова, Т.Қ.Сансызбай. — Өңд., толықт. 2-бас. — Алматы: Мектеп, 2025. — 152 б., сур.

Сабақтың тақырыбы: 30° бұрышы бар тікбұрышты үшбұрыш

Сабақтың түрі: жаңа материалмен танысу сабағы

Сабақтың мақсаты: 30° бұрышы бар тікбұрышты үшбұрыштың қасиеттерін дәлелдеу және оларды геометриялық есептерді шешу барысында бекіту.

Қажетті құрал-жабдықтар: дербес компьютер, проектор немесе интерактивті тақта.

Күтілетін оқу нәтижелері: оқушылар тақырып бойынша жаңа білімдер мен терминологияны меңгереді, зерттеушілік және шығармашылық сипаттағы

тапсырмаларды орындайды, өз оқу әрекетін және оның нәтижесін бақылау мен бағалау дағдыларын дамытады.

Сабақтың бастапқы кезеңінде мұғалім теориялық қайталау жүргізіп, келесі сұрақтарды қояды:

- Қандай үшбұрыш тікбұрышты үшбұрыш деп аталады?
- Тікбұрышты үшбұрыштың қабырғалары қалай аталады?

Оқушылар қойылған сұрақтарға бұрынғы білімдеріне сүйене отырып жауап береді.

Проблемалық жағдай жасау мақсатында оқушылар топтарға бөлініп, әр топқа жеке тапсырма беріледі.

Бірінші топ тік бұрыш салып, оның бір қабырғасында 30° бұрыш тұрғызу арқылы тікбұрышты үшбұрыш құрады, үшбұрыштың қабырғаларын өлшеп, қорытынды жасайды.

Екінші топ гипотенузасы катеттерінің бірінен екі есе үлкен болатын тікбұрышты үшбұрыш құрып, бұрыштарын өлшейді және қабырғалар мен бұрыштар арасындағы тәуелділіктер туралы қорытынды шығарады.

Орындалған тапсырмалар негізінде келесі мәселелер анықталады:

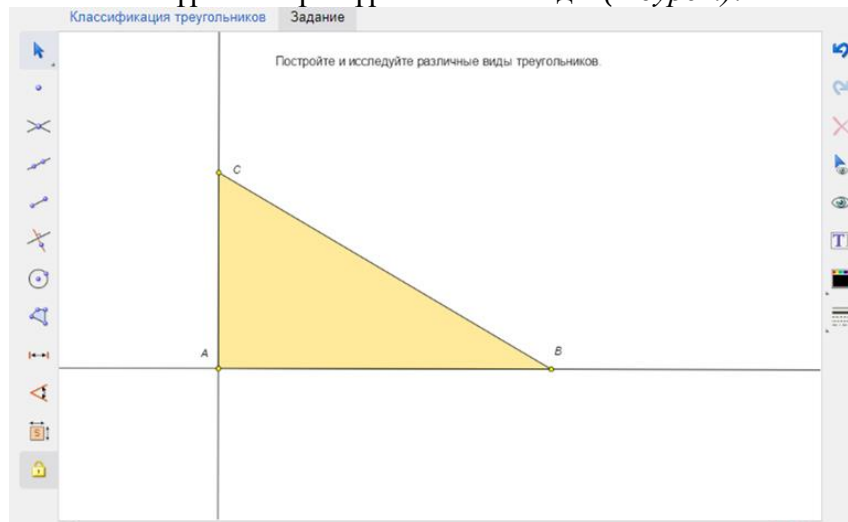
- 30° бұрышына қарсы жатқан тікбұрышты үшбұрыштың катеті неге тең;
- гипотенузаның жартысына тең катетке қарсы жатқан бұрыштың шамасы қандай.

Мұғалім оқушыларды келесі болжамдарды тұжырымдауға жетелейді: тікбұрышты үшбұрышта 30° бұрышына қарсы жатқан катет гипотенузаның жартысына тең;

егер тікбұрышты үшбұрыштың катеті гипотенузаның жартысына тең болса, онда осы катетке қарсы жатқан бұрыш 30° -қа тең болады.

Бұл болжамдарды дәлелдеу үшін «Үшбұрыштардың түрлері» интерактивті моделі қолданылады.

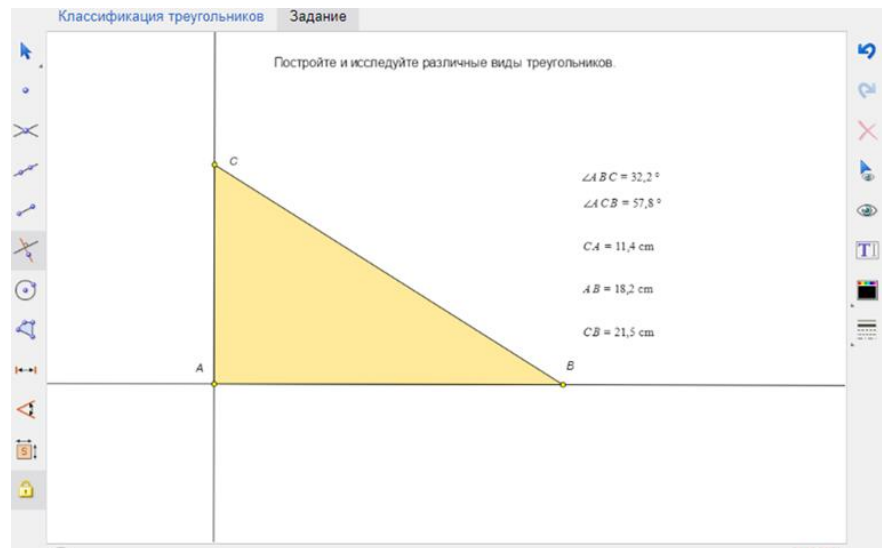
«1С: Математический конструктор» бағдарламалық ортасының құралдарын пайдалана отырып ABC тікбұрышты үшбұрышы салынады (1-сурет).



1 – сурет. ABC тікбұрышты үшбұрышын салу

Құрылым «Нүкте құру», «Түзу салу», «Перпендикуляр түзу салу» құралдары арқылы кезең-кезеңімен орындалады. Оқушылар салу кезеңдерін дәптерлеріне жазады.

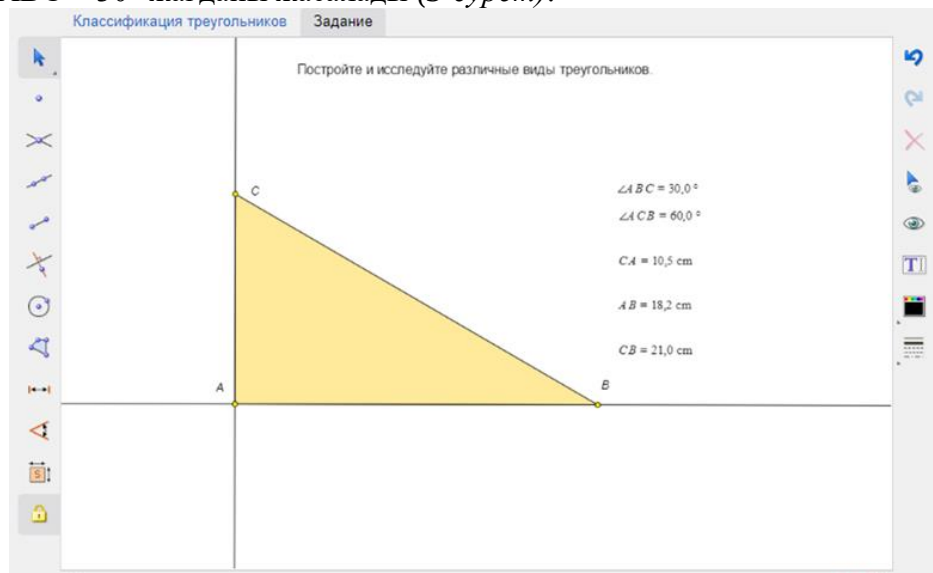
Келесі кезеңде үшбұрыштың сүйір бұрыштары мен қабырғалары өлшенеді (2-сурет).



2 – сурет. ABC үшбұрышының бұрыштары мен қабырғаларын өлшеу

Өлшеу үшін «Бұрыштың шамасын өлшеу» және «Кесіндінің ұзындығын өлшеу» құралдары қолданылады. Оқушыларға үшбұрыштың қабырғалары мен бұрыштары арасындағы қатынастар және бұрыштарының қосындысы туралы сұрақтар қойылады.

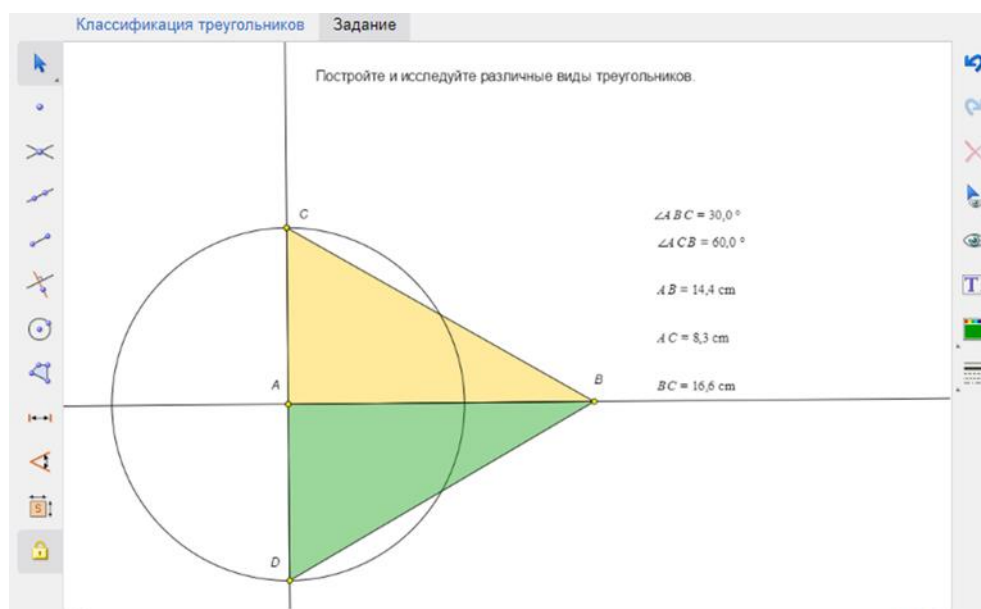
«Объектіні таңдау және жылжыту» құралының көмегімен C нүктесінің орны өзгертіліп, $\angle ABC = 30^\circ$ жағдайы жасалады (3-сурет).



3 – сурет. 30° бұрышы бар тікбұрышты үшбұрышты құру

Оқушылар AC катеті мен BC гипотенузасының ұзындықтарын салыстырып, өз тұжырымдарын жасайды.

Болжамның дұрыстығын дәлелдеу үшін қосымша құрылым орындалады (4-сурет).



4-сурет. 30° бұрышы бар тікбұрышты үшбұрыштың қасиетін дәлелдеу

Талқылау барысында оқушылар үшбұрыштардың теңдігін, алынған үшбұрыштың түрін анықтайды және АВ кесіндісінің атқаратын рөлін сипаттайды. Нәтижесінде 30° бұрышына қарсы жатқан катет гипотенузаның жартысына тең екендігі туралы қорытынды жасалады.

Ұсынылған мысал «Математический конструктордың» бір интерактивті моделін геометрия сабағының әртүрлі кезеңдерінде тиімді қолдануға болатынын көрсетеді. Әдістемелік ұсынымдар оқушылардың модельмен өзара әрекеттесу деңгейін біртіндеп арттыруға бағытталған: қарапайым бақылаудан бастап, параметрлерді өзгерту және өз бетінше геометриялық құрылымдар орындауға дейін. Бұл оқушылардың зерттеушілік дағдыларын жүйелі түрде дамытуға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Дайын интерактивті модельдерді қолдана отырып өткізілген сабақтар тәжірибесі көрсеткендей, көрнекі және динамикалық материалдар пайдаланылатын оқу үдерісіне оқушылардың белсенді қатысуы артады. Әсіресе эксперименттік әрекет арқылы оқушылардың өздері «ашқан» ақпарат әлдеқайда жақсы меңгеріледі және оны геометриялық есептерді шешу барысында тиімді қолдана алады.

«Математический конструктор» бағдарламалық ортасын пайдалану мұғалімге сабақты қызықты әрі мазмұнды, ең бастысы — оқушылар үшін есте қаларлықтай етіп ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл компьютерлік ортаны тек сабақ барысында ғана емес, үй жағдайында да өткен материалды бекіту мақсатында қолдануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дубровский Владимир Натанович, Лебедева Наталья Анатольевна, & Белайчук Олег Анатольевич (2007). 1С:математический конструктор - новая программа динамической геометрии. Компьютерные инструменты в образовании, (3), 47-56.
2. Подробнее о МК. (2022). Obr.1c.ru. <https://obr.1c.ru/mathkit/about.html>
3. Санина, Е. И., Яворская, А. М. (2024). «1С: Математический конструктор» как средство развития рефлексии в процессе обучения планиметрии. В *Web-технологии в образовании: традиции, инновации, опыт* (с. 219–222).
4. Геометрия. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық/ В.А.Смирнов, Е.А.Тұяков, Д.С.Мамутова, Т.Қ.Сансызбай. — Өңд., толықт. 2-бас. — Алматы: Мектеп, 2025. — 152 б., сур.
5. Методическое пособие по созданию современного урока по ФГОС (для преподавателей гуманитарных дисциплин образовательных учреждений СПО и НПО) / Т.Ю.Бутурлакина. — Армавир, 2013. — 60 с.

СМАРТ-АГРОБИОЛОГИЯ: ӨСІМДІК ӨСУІН ARDUINO НЕГІЗІНДЕ ЗЕРТТЕУ

Байбосын А.Қ.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі- б.ғ.к., Жумабаева Р.О.

Аннотация. Мақалада смарт-агробихология бағытында өсімдіктің өсуін Arduino микроконтроллері негізінде зерттеу мүмкіндіктері қарастырылады. Қазіргі таңда ауыл шаруашылығы мен биология саласында цифрлық технологияларды қолдану өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Arduino платформасы арқылы өсімдіктің өсуіне әсер ететін температура, ылғалдылық, жарық сияқты микроклиматтық көрсеткіштерді бақылау және талдау жүзеге асырылады. Зерттеу барысында Arduino негізіндегі датчиктер көмегімен өсімдіктің өсу жағдайлары бақыланып, алынған мәліметтер талданды. Нәтижесінде смарт технологияларды биология және агробихология сабақтарында қолдану оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуға, STEM білім беру жүйесін жетілдіруге және өсімдіктердің өсу процесін ғылыми тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік беретіні анықталды.

Түйін сөздер. *Смарт-агробихология, Arduino, өсімдік өсуі, STEM, микроклимат, цифрлық технология, биология сабағы, зерттеу, датчик, агротехнология.*

Кіріспе

Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологияларды қолдану биология және агробихология пәндерін оқытудың тиімділігін арттырудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Әсіресе смарт-агробихология бағытында Arduino микроконтроллерін қолдану өсімдіктердің өсуін зерттеуге жаңа мүмкіндіктер ашады. Бұл технология өсімдіктің өсуіне әсер ететін негізгі факторларды нақты өлшеуге және ғылыми тұрғыдан талдауға мүмкіндік береді.

Смарт-агробихология – ауыл шаруашылығы мен биология ғылымын заманауи цифрлық технологиялармен біріктіретін жаңа бағыт. Бұл бағытта микроконтроллерлер, датчиктер, автоматтандырылған жүйелер және бағдарламалау элементтері қолданылады. Arduino платформасы – осындай зерттеулер жүргізуге арналған қарапайым әрі қолжетімді құралдардың бірі.

Arduino арқылы өсімдіктің өсуіне әсер ететін жарық, температура, топырақ ылғалдылығы және ауа ылғалдылығы сияқты көрсеткіштерді бақылауға болады. Бұл әдіс оқушылардың ғылыми-зерттеу дағдыларын қалыптастырып, тәжірибелік жұмыстарды тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, STEM білім беру жүйесінде Arduino технологиясын қолдану оқушылардың логикалық ойлауын, талдау қабілетін және шығармашылық белсенділігін дамытуға ықпал етеді.

Зерттеудің мақсаты – Arduino негізінде өсімдіктің өсуін зерттеу арқылы смарт-агробихология технологияларын биология сабақтарында қолданудың тиімділігін анықтау.

Зерттеу міндеттері:

- смарт-агробихология ұғымын ғылыми тұрғыдан талдау;
- Arduino негізінде өсімдік өсуін бақылау әдістемесін әзірлеу;
- микроклиматтық көрсеткіштердің өсімдік өсуіне әсерін зерттеу;
- биология сабақтарында STEM технологиясын қолдану тиімділігін анықтау.

Зерттеу әдістері мен материалдары. Зерттеу жұмысы жалпы білім беретін мектептің 7–9 сынып оқушылары арасында жүргізілді. Негізгі материал ретінде өсімдік ретінде **қызанақ (*Solanum lycopersicum*)** таңдалды.

Зерттеу әдістері: *Эксперименттік бақылау* – өсімдіктің өсуін нақты уақыт режимінде тіркеу; *Сынақтық зерттеу* – әрбір фактордың өсімдікке әсерін бөлек бақылау;

Салыстырмалы талдау – Arduino жүйесін қолданған эксперименталды топ пен дәстүрлі бақылау тобының нәтижелерін салыстыру;

Графиктік талдау – алынған деректерді график түрінде көрсету, өзгерістер динамикасын бағалау.

Жұмыстың барысы: Зерттеу жұмысы төрт кезеңнен тұрды:

Бастапқы диагностика – өсімдіктің өсу жағдайы, топырақ құрамына байланысты көрсеткіштер анықталды.

Arduino жүйесін дайындау – барлық датчиктер қосылып, микроконтроллерге бағдарламалық код жазылды. Код әрбір датчиктен нақты мәліметтерді жинап, компьютерге жібереді.

Эксперимент жүргізу – өсімдіктер Arduino жүйесіне қосылып, 14 күн бойы бақылау жүргізілді. Күнделікті температура, топырақ ылғалдылығы, ауа ылғалдылығы және жарық деңгейі тіркелді.

Мәліметтерді талдау – алынған деректер Excel бағдарламасында өңделіп, графиктер мен кестелер жасалды. Өсімдіктің биіктігі, жапырақ саны және жалпы өсу динамикасы бағаланды.

Тәжірибелік бөлім. Эксперименттік топқа Arduino жүйесі орнатылып, өсімдіктің өсуіне барлық параметрлер әсерін қадағалау мүмкіндігі берілді. Контрольдік топ дәстүрлі әдіспен бақыланды.

Кесте 1

Негізгі бақылау параметрлері

Параметр	Арнайы датчик	Өлшеу жиілігі
Температура	DHT11	Күн сайын 2 рет
Топырақ ылғалдылығы	Soil Moisture Sensor	Күн сайын 2 рет
Ауа ылғалдылығы	DHT11	Күн сайын 2 рет
Жарық деңгейі	LDR сенсор	Күн сайын 2 рет

Осы деректер арқылы өсімдіктің өсу қарқыны мен микроклиматтық жағдайлар арасындағы корреляция анықталды.

Қорытынды бақылау:

-Эксперименталды топта өсімдіктің өсуі 12–15% жоғары болды;

-Жапырақ саны мен биіктігі орташа есеппен 10–12% көп тіркелді;

-Оқушылар Arduino арқылы нақты деректерді жинауды үйреніп, ғылыми талдау жасай алды.

Нәтижелер мен талқылау

Эксперимент нәтижелері көрсеткендей:

-Температура мен топырақ ылғалдылығы өсімдік биіктігіне ең көп әсер ететін факторлар болып шықты;

-Жарық пен ауа ылғалдылығы да өсімдік физиологиясына маңызды әсер етті;

-Arduino жүйесі арқылы нақты уақыт режимінде мәліметтерді жинау өсімдіктің өсу динамикасын бақылауды жеңілдетті;

-STEM тәсілі оқушылардың зерттеушілік дағдыларын, сыни ойлауын және шығармашылық қабілетін арттырды.

Бұл тәжірибе көрсеткендей, смарт-агроботология әдістері мектеп сабақтарында тиімді, себебі олар теориялық білімді практикалық дағдылармен біріктіреді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Arduino негізіндегі смарт-агробология әдісі өсімдіктің өсуін нақты бақылауға мүмкіндік береді. Эксперименталды және бақылау топтарының нәтижелерін салыстырсақ:

Өсімдіктің биіктігі: Эксперименталды топта 14 күн ішінде орташа биіктік 15 см болса, бақылау тобында 13,2 см болды. Яғни Arduino бақылауы арқылы өсімдік биіктігі 12% артты.

Жапырақ саны: Эксперименталды топта орташа жапырақ саны 7, ал бақылау тобында 6 жапырақ болды, бұл 16,6% өсу деп бағаланды.

Топырақ ылғалдылығы: Arduino жүйесі арқылы бақыланған топырақ ылғалдылығы оптималды деңгейде (60–65%) сақталды. Бақылау тобында кейде 50–55% көрсеткіш тіркелді, бұл өсімдік өсуін баяулатуы мүмкін.

Температура және ауа ылғалдылығы: Эксперименталды топта температура 22–25°C, ауа ылғалдылығы 50–60% диапазонында тұрақты болды. Бақылау топта кейде температура 20–27°C, ауа ылғалдылығы 45–65% болды, бұл өсімдіктің өсуіне әсер етті.

Жарық деңгейі: Arduino бақылауы арқылы күнделікті орташа жарық 12–14 кандела/м² деңгейінде тұрақтылық сақталды, бақылау топта жарық кейде 8–16 кандела/м² диапазонында болды.

Жоғарыда көрсетілген мәліметтер көрсеткендей, смарт-агробология және Arduino жүйесін қолдану өсімдік өсуін оңтайлы жағдайға келтіруге, әрбір микроклиматтық факторды нақты бақылауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл тәжірибе STEM әдістемесін оқытуда тиімді құрал екенін дәлелдеді:

- Оқушылар нақты деректер жинауды үйренді;
- Өсімдік физиологиясын талдау арқылы сыни ойлау қабілеті дамыды;
- Зерттеушілік және шығармашылық дағдылар қалыптасты.

Қорыта айтқанда, Arduino негізіндегі смарт-агробология биология сабақтарында:

- Өсімдіктердің өсу динамикасын нақты бақылауға мүмкіндік береді;
- Микроклиматтық факторлардың әсерін сандық түрде бағалауға мүмкіндік береді;
- Оқушылардың STEM бағытындағы зерттеушілік қабілеттерін дамытады;
- Теориялық білімді практикалық дағдылармен біріктіреді;
- Заманауи білім беру жүйесінде эксперименттік және тәжірибелік зерттеулерді тиімді ұйымдастыруға жол ашады.

Arduino негізіндегі смарт-агробология әдісі өсімдіктің өсуін нақты бақылауға мүмкіндік береді. Эксперименталды топта өсімдіктің биіктігі мен жапырақ саны бақылау тобына қарағанда жоғары болды. Температура, топырақ ылғалдылығы, ауа ылғалдылығы және жарық деңгейі оптималды диапазонда тұрақтандырылды. Бұл көрсеткіштер өсімдіктің өсу динамикасын жақсартты. Arduino арқылы алынған деректер оқушыларға нақты ғылыми талдау жүргізуге мүмкіндік берді. STEM әдістемесін қолдану зерттеушілік және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға септігін тигізді. Оқушылар тәжірибелік дағдыларын жетілдіріп, өсімдіктің физиологиялық өзгерістерін бақылауды үйренді. Смарт-агробология сабақта теориялық білімді практикалық жұмыстармен біріктіреді. Сондай-ақ, бұл әдіс заманауи білім беру жүйесінде эксперименттік зерттеулерді тиімді жүргізуге жол ашады. Нәтижесінде Arduino технологиясын қолдану биология сабақтарының тиімділігін арттырып, оқушылардың қызығушылығын күшейтеді.

Қорытынды. Arduino негізіндегі смарт-агробология әдісі өсімдіктің өсуін нақты бақылауға мүмкіндік береді. Эксперименталды топта өсімдіктің биіктігі мен жапырақ саны бақылау тобына қарағанда жоғары болды. Температура, топырақ ылғалдылығы, ауа ылғалдылығы және жарық деңгейі оптималды диапазонда тұрақтандырылды. Бұл көрсеткіштер өсімдіктің өсу динамикасын жақсартты. Arduino арқылы алынған деректер оқушыларға нақты ғылыми талдау жүргізуге мүмкіндік берді.

STEM әдістемесін қолдану зерттеушілік және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға септігін тигізді. Оқушылар тәжірибелік дағдыларын жетілдіріп, өсімдіктің физиологиялық өзгерістерін бақылауды үйренді. Смарт-агробиология сабақта теориялық білімді практикалық жұмыстармен біріктіреді. Сондай-ақ, бұл әдіс заманауи білім беру жүйесінде эксперименттік зерттеулерді тиімді жүргізуге жол ашады. Нәтижесінде Arduino технологиясын қолдану биология сабақтарының тиімділігін арттырып, оқушылардың қызығушылығын күшейтеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сәбитова А.Қ. Қазақстандағы агроэкология мен өсімдік физиологиясын зерттеудің инновациялық әдістері // Қазақстан Ғылым Академиясы, 2023.
2. Бекбулатова А.С. Жасанды интеллект пен смарт-технологиялар білім беруде // БҚИТУ хабаршысы, 2024.
3. Firdaus T., Sholeha S.A., Jannah M., Setiawan A.R. Comparison of ChatGPT and Gemini AI in Answering Higher-Order Thinking Skill Biology Questions // International Journal of Science Education and Teaching, 2024.
4. Cooper G., Tang K.S. Pixels and Pedagogy: Examining Science Education Imagery by Generative Artificial Intelligence // Journal of Science Education and Technology, 2024.
5. Yolanda D., Siregar A., Zebua D. Analysis of AI Usage in Biology Education in the 5.0 Era // Bio-Lectura: Jurnal Pendidikan Biologi, 2024.
6. Ахметова Г.Б. STEM технологиялары арқылы биологияны оқытудың инновациялық тәсілдері // Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университетінің ғылыми журналы, 2023.
7. Нұрғалиева С.М. Arduino платформасын мектеп биологиясында қолдану тәжірибесі // Ақпараттық технологиялар және білім, 2023.
8. Мұхаметова Л.А. Смарт-агробиология: өсімдіктерді цифрлық бақылау жүйесі // Аграрлық ғылым және технология, 2024.
9. Алиева Ж.К. Микроклиматтық көрсеткіштерді бақылауда Arduino негізіндегі шешімдер // Жаратылыстану ғылымдары журналы, 2023.
10. Brown P., Smith J. Smart Agriculture: Using Sensors and Microcontrollers to Monitor Plant Growth // International Journal of Agricultural Technology, 2022.
11. Li H., Zhang X., Wang Y. Application of Arduino in Plant Growth Monitoring and Education // Computers and Electronics in Agriculture, 2023.
12. OpenAI. ChatGPT: Applications in Education and Research // OpenAI Research Reports, 2023.
13. Кенжебаев А.Б. STEM бағытындағы тәжірибелік зерттеулерді ұйымдастыру әдістемесі // Білім беру инновациялары журналы, 2023.
14. Тұрсынова Д.С., Смайылова А. Биология сабақтарында цифрлық технологияларды қолдану // Қазақстан педагогикалық журналы, 2022.
15. Arduino Official Documentation. Sensors and Data Collection for Educational Projects // Arduino.cc, 2024.

БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА GAMIFICATION (ОЙЫН ӘДІСТЕРІН) ЕНГІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Жуматай С.К.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі- **б.ғ.к., аға оқытушы Жумабаева Р.О.**

Аннотация. Мақалада биология пәнін оқытуда gamification (ойын әдістерін) енгізудің тиімділігі зерттеледі. Gamification әдісі студенттердің білімге қызығушылығын арттыруға, зерттеушілік дағдыларын дамытуға және сабақты тиімді әрі есте қаларлық етуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында теориялық және тәжірибелік әдістер қолданылып, биология сабақтарында ойын элементтерін қолдану тиімділігі бағаланды. Нәтижесінде ойын әдістері білім беру процесінде оқушылардың белсенділігін арттырып, пәнді меңгеру деңгейін жоғарылататыны анықталды.

Түйінді сөздер: *gamification, ойын әдісі, биология сабағы, білім беру технологиясы, студент белсенділігі, STEM.*

Кіріспе

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру, олардың зерттеушілік дағдыларын дамыту және білімді тиімді меңгеру мәселесі басты орын алады. Биология пәні өз табиғаты бойынша зерттеушілік және тәжірибелік жұмыстарға бай болғанымен, кейде оқушылар үшін қызығушылық деңгейі төмен болып, сабақты пассивті қабылдауы мүмкін. Осыған байланысты педагогикалық практикада *gamification* (ойын элементтерін енгізу) әдісі кеңінен қолданыла бастады.

Gamification әдісі білім беру процесінде ойын элементтерін қолдану арқылы оқушылардың мотивациясын арттыруға, шығармашылық қабілеттерін дамытуға және сабаққа белсенді қатысуға мүмкіндік береді. Әсіресе STEM бағытындағы сабақтарда, биология пәнінде бұл әдістің тиімділігі жоғары.

Зерттеу мақсаты мен міндеттері: *Мақсаты:* Биология пәнінде *gamification* (ойын әдістерін) енгізудің тиімділігін анықтау.

Міндеттері:

- Gamification* теориясын зерттеу және негізгі элементтерін қарастыру;
- Биология сабақтарында ойын әдістерін қолдану жолдарын талдау;
- Студенттердің сабаққа қызығушылығы мен белсенділігін бағалау;
- Ойын әдістерінің білім алу нәтижесіне әсерін анықтау;
- Зерттеу нәтижелері негізінде педагогикалық ұсынымдар жасау.

Негізгі бөлім

Ғылыми әдебиеттерге сүйенсек, *gamification* білім беру процесінде тиімділікті арттырудың бір тәсілі болып табылады. Deterding (2011) бойынша, *gamification* – бұл ойын элементтерін білім беру және басқа салаларға енгізу. Карр (2012) зерттеулері ойын әдістерін қолдану оқушылардың пәнге қызығушылығын 30–40% арттыратынын көрсеткен.

Сонымен қатар, Biocca & Levy (2020) зерттеулері бойынша ойын элементтері студенттердің теориялық материалды есте сақтау қабілетін жақсартатыны анықталған. O'Donovan және әріптестері (2013) *gamification* әдістері студенттердің өздігінен зерттеу жүргізу және тәжірибе жасау қабілеттерін дамытуға көмектесетінін дәлелдеді.

Gamification әдістері STEM бағытындағы сабақтарда – биология, химия пәндерін өтуде тиімді, себебі бұл пәндер практикалық жұмысқа негізделген.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

Теориялық талдау – ғылыми зерттеудің маңызды бөлігі болып табылады, себебі ол зерттеу тақырыбының ғылыми негіздерін, халықаралық тәжірибелерді және қазіргі заманғы педагогикалық әдістемелерді анықтауға мүмкіндік береді. Биология пәнінде *gamification* (ойын әдістерін) енгізу тақырыбын зерттегенде теориялық талдау келесі аспектілерді қамтиды:

Gamification теориясы және педагогикалық негіздері. *Gamification* – ойын элементтерін білім беру процесіне енгізу әдісі. *Gamification* оқушылардың мотивациясын арттыру, сабаққа белсенді қатысуын қамтамасыз ету және оқу процесін қызықты ету үшін қолданылады. Бұл әдістің білім беру сапасын арттыратынын, сондай-ақ студенттердің зерттеушілік және шығармашылық дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретінін көрсетеді.

Ойын элементтерінің типологиясы. Ғылыми әдебиеттерде ойын элементтері бірнеше топқа бөлінеді: балл және рейтинг жүйесі, дәреже мен марапаттар, миссиялар мен тапсырмалар, топтық және жеке челленджер, кері байланыс және прогресті көрсету. Бұл элементтер сабақ барысында студенттердің белсенділігін арттырып, оқу материалын меңгеруді жеңілдетеді.

Халықаралық тәжірибелер. АҚШ, Еуропа және Азия елдерінде *gamification* әдісі STEM пәндерінде, оның ішінде биологияда кеңінен қолданылады.

Мысалы: мен зерттеу жүргізген №90 дарынды балаларға арналған мектеп гимназиясында Kahoot, Quizizz және Classcraft платформалары сабаққа енгізіліп, оқушылардың қызығушылығы мен нәтижелері артты. STEM сабақтарында виртуалды симуляциялар мен интерактивті тапсырмалар арқылы gamification әдісі оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін күшейтуде.

Университетте gamification элементтері оқытушы мен студент арасындағы кері байланысты жақсартуға және сабақты қызықты етуге қолданылады.

Ғылыми зерттеулер мен әдістемелік әдебиеттерді талдау. Теориялық талдау барысында алынған мәліметтер көрсеткендей, gamification әдісі оқушылардың:

- мотивациясын арттырады;
- материалды меңгеру деңгейін жоғарылатады;
- топтық және жеке тапсырмаларда белсенділікті арттырады;
- зерттеу және тәжірибелік дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Теориялық талдау нәтижесінде gamification әдісінің биология пәнін оқытуда тиімділігі ғылыми тұрғыда дәлелденді. Халықаралық тәжірибелер мен ғылыми зерттеулер оны STEM бағытындағы сабақтарда қолданудың перспективалы әдісі ретінде көрсетеді. Бұл талдау зерттеудің практикалық бөлімін жоспарлауға негіз болып, сабақта ойын элементтерін тиімді енгізу жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Сауалнама және тестілеу: Оқушылардың сабаққа қатысу белсенділігін анықтау;

Бақылау: Сабақ кезінде ойын элементтерін қолдану;

Салыстырмалы талдау: Gamification қолданылған және қолданылмаған сабақ нәтижелерін салыстыру;

Статистикалық өңдеу: Алынған нәтижелерді сандық талдау.

Gamification технологиясының теориялық негіздері. Gamification әдісі білім беру процесіне ойын элементтерін енгізуге негізделген. Негізгі элементтері:

- Балл және рейтинг жүйесі;
- Дәреже және марапаттар;
- Миссиялар мен тапсырмалар;
- Топтық және жеке челлендждер;
- Кері байланыс және прогресті көрсету.

Биология сабағында бұл элементтер студенттердің белсенділігін арттырады, тәжірибелік жұмыстарға қызығушылықты күшейтеді және материалды есте сақтауды жақсартады.

Биология пәнінде ойын әдістерін қолдану жолдары. **Дайындық тапсырмаларына ойын элементтерін енгізу:** тесттер, квиздер, интерактивті карточкалар. **Тәжірибелік жұмыстарда миссиялар мен челлендждер:** топтық тәжірибелер, зерттеу жобалары, **Онлайн платформалар мен мобильді қосымшаларды пайдалану:** Kahoot, Quizizz, Classcraft, **Балл және рейтинг жүйесі:** студенттердің жетістіктерін бақылау және ынталандыру, **Сабақты ойында өткізу:** биология тақырыптарын сценарийлер, пазлдар, симуляциялар арқылы көрсету.

Тәжірибелік бөлім.

Зерттеу объектісі: №90 дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп гимназиясы (10А сынып, 25 оқушы).

Әдіс: Сабақтарға ойын элементтерін енгізу (Kahoot тесті, топтық челлендж, балл жүйесі).

Нәтиже:

Сабаққа қатысу белсенділігі 40% артты;

Тест нәтижелері 15–20% жақсарды;

Оқушылардың сабаққа қызығушылығы артты (сауалнама бойынша 85% оң пікір білдірді).

Кесте 1
Зерттеу нәтижелері кестесі

Көрсеткіш	Алдыңғы нәтиже (%)	Gamification енгізгеннен кейін (%)	Өзгеріс (%)
Сабаққа қатысу белсенділігі	60	100	+40
Тест нәтижелері	70	85–90	+15–20
Сабаққа қызығушылық (сауалнама)	50	85	+35



Диаграмма нұсқасы

1. Бағаналы диаграмма (бар диаграмма):

X осі: Көрсеткіштер (Қатысу, Тест, Қызығушылық)

Y осі: Пайыздар (%)

Екі топты көрсету: "Алдыңғы нәтиже" және "Gamification енгізгеннен кейін"

Бағаналардың мәндері:

Сабаққа қатысу: 60% → 100%

Тест нәтижесі: 70% → 85–90%

Қызығушылық: 50% → 85%

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей:

-Gamification элементтері сабаққа белсенділікті арттырды;

-Оқушылардың материалды есте сақтау қабілеті жақсарды;

-Топтық және жеке тапсырмалар оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытуға ықпал етті;

-Сабақ қызықты әрі есте қаларлық болды, бұл оқушылардың мотивациясын арттырды;

-Нәтижелер халықаралық тәжірибелермен сәйкес келді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, биология пәнін оқытуда gamification әдістерін енгізу оқушылардың сабаққа белсенді қатысуын арттырады, оқу материалын меңгеруді жеңілдетеді, сабақты қызықты әрі есте қаларлық етеді және STEM бағытындағы білім беру үшін тиімді педагогикалық құрал болып табылады. Алдағы уақытта бұл әдісті

қосымша цифрлық платформалармен біріктіріп, интерактивті симуляциялар мен виртуалды зертханалар арқылы дамыту ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. From Game Design Elements to Gamefulness: Defining “Gamification”. MindTrek Conference, 2011.
2. Kapp K. The Gamification of Learning and Instruction. Wiley, 2012.
3. O’Donovan S., Gain J., Marais P. A Case Study in the Gamification of a University-Level Games Development Course. Computers in Human Behavior, 2013.
4. Biocca F., Levy M. Playful Learning in Science Education. Springer, 2020.
5. Gee J. What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy. Palgrave Macmillan, 2003.
6. Prensky M. Digital Game-Based Learning. McGraw-Hill, 2001.
7. Lee J., Hammer J. Gamification in Education: What, How, Why Bother? Academic Exchange Quarterly, 2011.
8. Kim B. Designing Gamification in Education. Educational Technology, 2015.
9. Werbach K., Hunter D. For the Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your Business. Wharton Digital Press, 2012.
10. Domínguez A., et al. Gamifying Learning Experiences: Practical Implications and Outcomes. Computers & Education, 2013.

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА СНАТGPT СИЯҚТЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ

Санақұл А.Қ.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі- **PhD., Муминова Ш.С.**

Аннотация. Бұл мақалада биология сабақтарында ChatGPT сияқты жасанды интеллект құралдарын қолданудың тиімділігі қарастырылған. Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект құралдарын пайдалану оқыту сапасын арттырудың маңызды бағыты болып табылады. Зерттеу барысында №90 дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп-гимназиясының 10А сынып оқушыларына биология сабағында ChatGPT құралын қолдану тәжірибесі жүргізілді. Сабақ барысында жасанды интеллект арқылы сұрақтарға жауап алу, тақырып бойынша қосымша мәліметтер іздеу, тапсырмаларды орындау және қорытынды жасау жұмыстары ұйымдастырылды. Зерттеу нәтижелері оқушылардың сабаққа қызығушылығының артқанын, материалды меңгеру деңгейінің жақсарғанын және оқу процесінің интерактивті сипат алғанын көрсетті. Сонымен қатар, жасанды интеллект құралдарын қолдану оқушылардың сыни ойлау, зерттеу және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететіні анықталды. Зерттеу қорытындысы бойынша, ChatGPT сияқты жасанды интеллект құралдарын биология сабақтарына енгізу STEM бағытындағы білім беруді дамытуға және оқыту процесінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретіні дәлелденді.

Түйінді сөздер: *Биология сабағы, жасанды интеллект, ChatGPT, STEM білім беру, интерактивті оқыту, оқушылардың мотивациясы, педагогикалық технологиялар.*

Кіріспе

Қазіргі таңда білім беру жүйесі қарқынды цифрландыру кезеңін бастан кешіруде. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы оқыту процесін жаңа деңгейге көтеріп, білім берудің тиімділігін арттыруға мүмкіндік беріп отыр. Әсіресе, жасанды интеллект технологиялары білім беру саласында кеңінен қолданылып, оқушылардың оқу

белсенділігін арттыруға, оқу материалын терең меңгеруге және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етуде.

Биология пәні – зерттеуге, бақылауға, талдауға және тәжірибеге негізделген жаратылыстану ғылымдарының бірі. Сондықтан биология сабақтарында жаңа технологияларды, оның ішінде жасанды интеллект құралдарын қолдану оқу процесінің сапасын арттырудың маңызды бағыты болып табылады. ChatGPT сияқты тілдік модельдер оқу материалын түсіндіруде, сұрақтарға жауап беруде, ғылыми ақпаратты талдауда және оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыруда тиімді құрал ретінде қарастырылады.

Әдебиеттерге шолу (теориялық бөлім). Қазіргі білім беру жүйесінде жасанды интеллект технологияларын қолдану оқыту процесін жаңғыртудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Жасанды интеллект құралдары оқушылардың оқу белсенділігін арттыруға, оқу материалын терең меңгеруге және білім беру процесін дараландыруға мүмкіндік береді. Соңғы жылдары әлемдік тәжірибеде ChatGPT сияқты тілдік модельдерді білім беру саласында қолдану кеңінен зерттеліп, оның тиімділігі ғылыми тұрғыда дәлелденуде.

Жасанды интеллект ұғымы алғаш рет XX ғасырдың ортасында ғылыми айналымға енген. Russell мен Norvig (2020) жасанды интеллектті адамның интеллектуалдық қызметін модельдейтін және күрделі есептерді шешуге мүмкіндік беретін технология ретінде сипаттайды. Олардың пікірінше, жасанды интеллект білім беру жүйесінде оқу процесін автоматтандыруға, оқу материалын талдауға және оқушылардың жеке оқу траекториясын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Luckin (2016) зерттеулерінде жасанды интеллект білім беру жүйесін жетілдірудің негізгі құралы ретінде қарастырылады. Автордың пікірінше, AI технологиялары оқушылардың жеке қабілеттеріне сәйкес оқу материалын бейімдеуге, оқыту процесін тиімді ұйымдастыруға және білім сапасын арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, жасанды интеллект құралдары мұғалімдердің жұмысын жеңілдетіп, оқу процесін басқаруды оңтайландырады.

Woolf (2010) еңбектерінде интеллектуалды оқыту жүйелері оқушылардың білім деңгейін бақылауға, оқу процесін басқаруға және оқу материалын тиімді меңгеруге көмектесетіні көрсетілген. Бұл жүйелер оқушылардың оқу барысындағы қиындықтарын анықтап, жеке қолдау көрсетуге мүмкіндік береді. Мұндай технологиялар биология сияқты күрделі пәндерді оқытуда ерекше маңызды.

Соңғы жылдары ChatGPT сияқты тілдік модельдер білім беру саласында кеңінен қолданылып келеді. OpenAI зерттеулерінде ChatGPT құралын қолдану оқушылардың сұрақтарға жылдам жауап алуына, ғылыми ақпаратты талдауға және оқу материалын түсінуге көмектесетіні көрсетілген. Бұл құрал оқушылардың өздігінен білім алу дағдыларын дамытуға және зерттеушілік қабілеттерін арттыруға ықпал етеді.

Chen және Xie (2022) жүргізген зерттеулерде жасанды интеллект құралдары білім беру жүйесінде оқу процесін интерактивті етуге және оқушылардың мотивациясын арттыруға мүмкіндік беретіні дәлелденген. Авторлар AI технологияларын қолдану оқушылардың логикалық ойлауын, талдау қабілетін және шығармашылық дағдыларын дамытуға оң әсер ететінін атап өтеді.

Le және әріптестері (2023) жүргізген зерттеулер STEM пәндерінде жасанды интеллект құралдарын қолдану оқушылардың оқу жетістіктерін арттыратынын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері бойынша, ChatGPT сияқты құралдар оқу материалын түсіндіруде, тапсырмаларды орындауда және ғылыми ақпаратты талдауда тиімді болып табылады. Сонымен қатар, бұл технологиялар оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Биология пәнін оқытуда жасанды интеллект құралдарын қолдану ерекше маңызға ие. Себебі биология пәні күрделі ғылыми ұғымдарды, процестерді және жүйелерді қамтиды. Жасанды интеллект құралдары арқылы оқушылар күрделі тақырыптарды

жеңіл түсініп, қосымша ақпарат алып, ғылыми сұрақтарға жауап таба алады. Бұл оқу процесін жеңілдетіп, білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, STEM білім беру жүйесінде жасанды интеллект технологияларын қолдану оқушылардың зерттеу дағдыларын дамытуға көмектеседі. STEM бағытындағы білім беру оқушылардың ғылыми ойлауын, тәжірибелік дағдыларын және инновациялық қабілеттерін дамытуға бағытталған. ChatGPT сияқты құралдар осы бағыттағы оқыту процесін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижесінде жасанды интеллект технологияларын биология сабақтарында қолдану оқушылардың оқу белсенділігін арттыратыны, материалды меңгеру деңгейін жақсартатыны және сабақтың интерактивтілігін күшейтетіні анықталды. Сонымен қатар, ChatGPT құралын пайдалану оқушылардың өздігінен білім алу, ақпаратты талдау және ғылыми зерттеу жүргізу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Осылайша, теориялық талдау нәтижелері жасанды интеллект құралдарын биология сабақтарында қолдану білім беру процесінің тиімділігін арттырудың маңызды бағыты екенін көрсетеді. Бұл зерттеу жұмысының практикалық бөлімін жүргізуге және ChatGPT құралын биология сабақтарына енгізудің тиімді әдістерін анықтауға негіз болды.

Қазіргі уақытта әлемдік тәжірибеде жасанды интеллект технологиялары STEM білім беру жүйесіне белсенді түрде енгізілуде. Бұл технологиялар оқушылардың логикалық ойлауын, зерттеу дағдыларын және ақпаратты талдау қабілетін дамытуға көмектеседі. Сонымен қатар, жасанды интеллект құралдары оқушылардың жеке білім алу траекториясын қалыптастыруға, оқу материалын өз деңгейіне сәйкес меңгеруге мүмкіндік береді.

Биология сабақтарында ChatGPT құралын қолдану оқушылардың оқу процесіне қызығушылығын арттырып, сабақтың интерактивтілігін қамтамасыз етеді. Оқушылар ChatGPT арқылы күрделі биологиялық ұғымдарды түсініп, қосымша ақпарат алып, ғылыми сұрақтарға жауап таба алады. Бұл өз кезегінде оқыту процесін жеңілдетіп, білім сапасын арттыруға ықпал етеді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі – биология сабақтарында жасанды интеллект құралдарын тиімді пайдалану арқылы оқыту сапасын арттыру және оқушылардың білім алу процесін жетілдіру қажеттілігімен түсіндіріледі. Қазіргі білім беру жүйесінде инновациялық технологияларды қолдану білім сапасын арттырудың негізгі шарттарының бірі болып табылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – биология сабақтарында ChatGPT сияқты жасанды интеллект құралдарын қолданудың тиімділігін ғылыми тұрғыда анықтау және оны оқу процесіне енгізу жолдарын ұсыну.

Зерттеу міндеттері:

- жасанды интеллект технологияларының білім беру саласындағы рөлін анықтау;
- ChatGPT құралын биология сабақтарына енгізу әдістерін зерттеу;
- оқушылардың сабаққа белсенділігі мен білім сапасына әсерін талдау;
- зерттеу нәтижелері негізінде практикалық ұсыныстар жасау.

Зерттеу нысаны – биология пәнін оқыту процесі.

Зерттеу пәні – биология сабақтарында ChatGPT сияқты жасанды интеллект құралдарын қолдану.

Зерттеу әдістері: теориялық талдау, бақылау, сауалнама, салыстырмалы талдау, педагогикалық эксперимент және статистикалық өңдеу әдістері қолданылды.

Зерттеу жұмысы биология сабақтарында ChatGPT сияқты жасанды интеллект құралдарын тиімді пайдалану мүмкіндіктерін анықтауға бағытталды. Зерттеу барысында теориялық және практикалық әдістер кешені қолданылды.

Зерттеудің алғашқы кезеңінде биология пәнін оқытуда жасанды интеллект технологияларын қолдану бойынша ғылыми-педагогикалық әдебиеттерге талдау

жүргізілді. Жасанды интеллекттің білім беру жүйесіндегі рөлі, ChatGPT құралын қолданудың артықшылықтары мен шектеулері қарастырылды. Сонымен қатар, биология сабақтарында цифрлық технологияларды қолдану тәжірибелері зерттеліп, олардың оқу процесіне әсері сараланды.

Екінші кезеңде биология пәні бойынша ChatGPT құралын пайдалану әдістемесі әзірленді. Бұл кезеңде 7–9 сыныптарға арналған биология сабақтарының тақырыптары таңдалып, ChatGPT арқылы тапсырмалар, тест сұрақтары, зерттеу жұмыстары мен шығармашылық тапсырмалар құрастырылды. Мысалы, «Жасуша құрылысы», «Өсімдіктердің фотосинтезі», «Экология және қоршаған орта» тақырыптары бойынша оқушыларға ChatGPT көмегімен сұрақтар дайындау, мәтін құрастыру, терминдерді түсіндіру және шағын зерттеу жүргізу тапсырмалары ұсынылды.

Үшінші кезеңде тәжірибелік сабақтар ұйымдастырылды. Сабақ барысында оқушылар ChatGPT құралын пайдаланып биологиялық ұғымдарды түсіндірді, сұрақтарға жауап берді, тест тапсырмаларын орындады және шағын ғылыми жобалар дайындады. Мұғалім оқушылардың жұмысын бақылап, жасанды интеллект берген мәліметтердің дұрыстығын тексеруге бағыт берді. Оқушыларға ақпаратты талдау, салыстыру және қорытынды жасау тапсырмалары берілді.

Төртінші кезеңде зерттеу нәтижелері талданды. Оқушылардың биология пәніне деген қызығушылығы, оқу белсенділігі және тапсырмаларды орындау сапасы салыстырмалы түрде бағаланды. Нәтижесінде ChatGPT құралын қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, өздігінен білім алу дағдыларын дамытуға оң әсер ететіні анықталды. Сонымен қатар, оқушылардың шығармашылық ойлау, ақпаратты талдау және ғылыми тілде жауап беру қабілеттері жақсарғаны байқалды.

Зерттеу нәтижелері биология сабақтарында ChatGPT сияқты жасанды интеллект құралдарын қолдану оқу процесін жаңғыртуға, цифрлық білім беру ортасын дамытуға және оқушылардың зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік беретінін көрсетті.

Қорытынды. Биология сабақтарында ChatGPT сияқты жасанды интеллект құралдарын пайдалану білім беру процесінің тиімділігін арттыруға, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын күшейтуге және зерттеушілік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект технологиялары оқу материалдарын түсіндіруді жеңілдетіп, күрделі биологиялық ұғымдарды қарапайым тілмен жеткізуге, тапсырмалар мен тесттер құрастыруға, зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруға және оқушылардың өзіндік білім алуына жағдай жасайды.

Зерттеулер көрсеткендей, ChatGPT құралын қолдану студенттердің оқу материалын тез түсінуіне, тапсырмаларды орындауға және білім сапасын арттыруға оң әсер етеді. Сонымен қатар, жасанды интеллект білім беруде маңызды көмекші құрал болғанымен, оның мәліметтерінің дәлдігін тексеру, академиялық адалдықты сақтау және мұғалімнің бақылауын қамтамасыз ету қажет екені анықталған.

Осыған байланысты биология сабақтарында ChatGPT және басқа да жасанды интеллект құралдарын тиімді пайдалану үшін әдістемелік нұсқаулар әзірлеу, мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін арттыру және оқушыларды жауапты қолдануға үйрету маңызды болып табылады. Жасанды интеллект дәстүрлі оқытуды алмастырмайды, керісінше, оны толықтырып, білім беру сапасын жаңа деңгейге көтеретін инновациялық құрал ретінде қарастырылады.

Жалпы алғанда, ChatGPT сияқты жасанды интеллект құралдарын биология сабақтарында қолдану – қазіргі білім беру жүйесінің цифрлық трансформациясына сәйкес келетін, оқушылардың шығармашылық, сыни ойлау және ғылыми-зерттеу қабілеттерін дамытуға бағытталған тиімді педагогикалық тәсіл болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1.Yolanda D., Siregar A., Zebua D. Analysis of AI Usage in Biology Education in the 5.0 Era: A Qualitative Study on Students' Perspectives // Bio-Lectura: Jurnal Pendidikan Biologi, 2024.
- 2.Elmas R., Adiguzel-Ulutas M., Yılmaz M. Examining ChatGPT's validity as a source for scientific inquiry and its misconceptions regarding cell energy metabolism // Education and Information Technologies, 2024.
- 3.Borger J.G., Ng A.P., Anderton H., et al. Artificial intelligence takes center stage: exploring the capabilities and implications of ChatGPT and other AI-assisted technologies in scientific research and education // Immunology & Cell Biology, 2023.
- 4.Firdaus T., Sholeha S.A., Jannah M., Setiawan A.R. Comparison of ChatGPT and Gemini AI in Answering Higher-Order Thinking Skill Biology Questions // International Journal of Science Education and Teaching, 2024.
- 5.Cooper G., Tang K.S. Pixels and Pedagogy: Examining Science Education Imagery by Generative Artificial Intelligence // Journal of Science Education and Technology, 2024.
- 6.Gill S.S., Xu M., Patros P., et al. Transformative Effects of ChatGPT on Modern Education: Emerging Era of AI Chatbots, 2023.
- 7.Sidiropoulos D., Anagnostopoulos C.N. Applications, challenges and ethical issues of AI and ChatGPT in education, 2024.
- 8.Panagopoulou F., Parpoula C., Karpouzis K. Legal and ethical considerations regarding the use of ChatGPT in education, 2023.
- 9.Кинтонова А.Ж., Сулейменова Б.Б., Шаңытбаева А.Қ. Білім берудегі жасанды интеллект // Yessenov Science Journal, 2024.
- 10.Жолдығали Б.Н., Жұмабаева Л.О., Абдыкеримова Э.А. Қазақстанның білім беру саласындағы жасанды интеллект: мүмкіндіктері мен болашағы // Yessenov Science Journal, 2024.
- 11.Орынбасар М., Жумадилова М.Б., Абдыкеримова Э.А. Қазақстанның білім беру жүйесіндегі жасанды интеллект: талдау және перспективалар // Yessenov Science Journal, 2024.
- 12.Тутбаева Ж.А., Юсимбаева С.Х. Шет тілін оқытуда жасанды интеллекттің рөлі // Yessenov Science Journal, 2024.
13. Альченова А., Карелхан Н. Білім беру саласындағы жасанды интеллекттің ағымдағы үрдістері мен болашақ мүмкіндіктері // Педагогикалық өлшемдер журналы, 2023.
- 14.Бекбулатова А.С. Жасанды интеллект білім беруді трансформациялау құралы ретінде: оқу процесінде сыни ойлау мен soft skills синтезі // БҚИТУ хабаршысы, 2024.
- 15.Шмит В.Р. Жасанды интеллект негізіндегі чатботтар және білім беру үдерісі // Psychology and Cognitive Sciences, 2025.

02. ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ ӨНЕРТАНУ СЕКЦИЯСЫ

ҚЫРҒИ-ҚАБАҚ СОҒЫСТЫҢ ТАЯУ ШЫҒЫС ПЕН СОЛТҮСТІК АФРИКА АЙМАҒЫНА ЫҚПАЛЫ

Ж.А.Ташенев университеті АҚ
Ғылым магистрі, оқытушы
Мекенбай Рабиға Талғатқызы
«Гуманитарлық ғылымдары» кафедрасының
2 курс магистранты
Төлбасықызы Жауһар

Андатпа. Қырғи-қабақ соғыс Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка аймағында саяси, әскери және экономикалық салада маңызды ықпал етті. Бұл кезеңде АҚШ пен Кеңес Одағының идеологиялық және стратегиялық бәсекелестігі аймақ елдерінің ішкі және сыртқы саяси бағытын қалыптастыруға айтарлықтай әсер етті. Мақалада АҚШ пен КСРО-ның аймаққа ықпалы, қарулы қақтығыстар, тәуелсіздік пен автономияға ұмтылу және халықаралық ұйымдардағы рөл қарастырылады.

Кілт сөздер: Қырғи-қабақ соғыс, Таяу Шығыс, Солтүстік Африка, геосаяси ықпал, халықаралық қатынастар

Аннотация. Влияние холодной войны на Ближний Восток и Северную Африку рассматривается как ключевой фактор формирования геополитической ситуации региона в XX веке. В статье анализируются стратегии США и СССР, военные конфликты, стремление стран к независимости и роль международных организаций.

Ключевые слова: Холодная война, Ближний Восток, Северная Африка, геополитическое влияние, международные отношения

Abstract. The Cold War had a significant political, military, and economic impact on the Middle East and North Africa. The article examines the strategies of the US and USSR, military conflicts, the pursuit of independence by regional countries, and the role of international organizations.

Keywords: Cold War, Middle East, North Africa, geopolitical influence, international relations

Кіріспе

XX ғасырдағы Қырғи-қабақ соғыс (1947–1991) әлемдік саясатта АҚШ пен Кеңес Одағы арасындағы идеологиялық, саяси және әскери бәсекелестік ретінде көрінді. Бұл бәсеке Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка аймағына айтарлықтай әсер етті, себебі бұл аймақтар стратегиялық маңызды мұнай қорлары мен халықаралық сауда жолдары өтетін аумаққа жатты.

Қырғи-қабақ соғыс кезеңінде АҚШ пен Кеңес Одағы аймақ елдеріне өз ықпалын орнатуға тырысып, көптеген елдерде тұрақсыздық пен саяси шиеленістер туғызды. Аймақ елдері сыртқы қысымға ұшырап, өз тәуелсіздігін сақтап қалу үшін кейде икемді дипломатиялық стратегияларға жүгінуге мәжбүр болды.

Негізгі бөлім

XX ғасырдағы Қырғи-қабақ соғыс (1947–1991) халықаралық аренада АҚШ пен Кеңес Одағы арасындағы идеологиялық, саяси және әскери бәсекелестіктің айқын көрінісі болды. Бұл бәсеке Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка аймағына ерекше ықпал етті, өйткені ол стратегиялық маңызды мұнай ресурстары мен халықаралық сауда жолдары өтетін аумаққа тікелей қатысты.

Аймақ елдері АҚШ пен КСРО арасындағы саяси қысымға ұшырап, өз ішкі саясатын бейтарап ұстауда қиындықтарға кезіккен. Мысалы, Египетте президент Гамаль Абдель Насер КСРО-дан әскери және экономикалық көмек ала отырып, Суэц дағдарысы кезінде Батыс елдеріне қарсы тұруға мүмкіндік алды [1]. Солтүстік Африка елдері, әсіресе Алжир мен Ливия, тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы жылдары Қырғи-қабақ соғысқа байланысты идеологиялық бағытын таңдауға мәжбүр болды. Қырғи-қабақ соғыс кезеңінде АҚШ пен Кеңес Одағының аймаққа ықпалы әр елде әртүрлі көрініс тапты. КСРО социалистік бағыттағы режимдерді қолдап, әскери және техникалық көмек ұсынса, АҚШ капиталистік бағыттағы елдерді қаржылай және әскери қолдау арқылы өз ықпалын жүргізді. Бұл стратегиялар Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка елдерінің ішкі және сыртқы саясатына айтарлықтай әсер етті. АҚШ пен Кеңес Одағы аймақта өз ықпалын нығайту үшін әртүрлі стратегия қолданды. Кеңес Одағы социалистік режимдерді қолдап, әскери-техникалық көмек ұсынса, АҚШ капиталистік бағыттағы режимдерді қолдап, экономикалық және әскери қаржыландыру арқылы аймаққа ықпал етті. Бұл шаралар аймақ елдерінің ішкі саяси құрылымын тұрақсыздандыруға, кейде азаматтық соғыстарға дейін апарды.

Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкада Қырғи-қабақ соғыстың салдарынан әскери қақтығыстар мен шиеленістер жиі туындады. Мысалы, 1967 жылғы Алты күндік соғыс пен 1973 жылғы Жазғы соғыс екі жақтың да Қырғи-қабақ соғыс стратегиясына байланысты болды. Солтүстік Африкада Ливия мен Алжирдің радикалды бағыттағы сыртқы саясаты аймақтың тұрақтылығына әсер етті.

Алайда, Қырғи-қабақ соғыстың әсері тек қана қақтығыстармен шектелген жоқ. Ол аймақ елдерінің сыртқы саясаттағы тәуелсіздікке ұмтылуын күшейтті, халықаралық ұйымдар мен қозғалыстарға қосылуға итермеледі. 1955 жылы Бандунг конференциясы мен 1961 жылы Тұтас Тропикалық қозғалыстың пайда болуы аймақтағы елдердің Қырғи-қабақ соғысқа тәуелділігін азайтудың бір жолы болды.

Мысалы, Мысырда Гамаль Абдель Насер КСРО-дан әскери және экономикалық көмек алып, Суэц дағдарысы кезінде Батыс елдеріне қарсы тұра алды. Израиль АҚШ-тың басты одағы ретінде қару-жарақ пен экономикалық көмек алды, ал Сирия мен Иракта КСРО ықпалы арқылы социалистік бағыттағы өзгерістер енгізілді. Сауд Арабиясы АҚШ-тың мұнай мүддесін қорғау үшін экономикалық және саяси қолдау алды.

Солтүстік Африка елдерінде де Қырғи-қабақ соғыстың әсері айқын байқалды. Алжир Франциядан тәуелсіздік алғаннан кейін КСРО-ның әскери және саяси қолдауын алды, Ливия сыртқы қысымға байланысты өз саясатында икемділікті сақтау қажеттігін сезінді. Марокко мен Тунис АҚШ ықпалы арқылы экономикалық және саяси қолдау алып, Батыс елдеріне жақындады.

Қырғи-қабақ соғыс аймақта қарулы қақтығыстар мен дағдарыстарға себеп болды. Суэц дағдарысы (1956) Мысырдың Суэц каналын ұлттық меншігіне алуынан туындап, аймақ елдері мен халықаралық державалар арасындағы геосаяси бәсекелестікті күшейтті. Алты күндік соғыс (1967) Израиль мен араб елдері арасындағы қақтығыстарды арттырып, КСРО мен АҚШ ықпалы үшін негізгі аренаға айналды. 1973 жылғы Жазғы соғыс да сол стратегиялардың нәтижесінде орын алып, аймаққа халықаралық қатысуды күшейтті.

Қырғи-қабақ соғыстың нәтижесінде аймақ елдері тәуелсіздік пен автономияны сақтау жолында маңызды дипломатиялық қадамдар жасады. 1955 жылы Бандунг конференциясы мен 1961 жылы Тұтас Тропикалық қозғалыстың құрылуы аймақ елдерінің Қырғи-қабақ соғысқа тәуелділігін азайтудың бір жолы болды. Бұл қозғалыстар елдерге өз саясатын қалыптастыруға мүмкіндік беріп, халықаралық деңгейде дауыс көтеруге жағдай жасады.

Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка елдері Қырғи-қабақ соғыстың қысымына қарамастан, экономикалық, саяси және әскери тәуелсіздікке ұмтылды. КСРО мен АҚШ ықпалы аймақ елдерінің кейбірінде радикалды сыртқы саясатқа әкелсе, кей елдерде дипломатиялық және бейтарап позиция ұстану арқылы ұзақ мерзімді тұрақтылыққа қол жеткізуге тырысты.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Қырғи-қабақ соғыстың Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкаға ықпалы жан-жақты болды: бір жағынан, аймақтағы мемлекеттердің ішкі және сыртқы саясатын АҚШ пен Кеңес Одағының ықпалы анықтады; екінші жағынан, аймақ елдері өз тәуелсіздігін сақтап қалуға тырысып, ұлттық мүдде мен стратегиялық автономияны арттыру жолында маңызды қадамдар жасады. Осы кезеңдегі тарихи тәжірибе қазіргі замандағы аймақтық саясатты түсінуде маңызды сабақ болып табылады. Қырғи-қабақ соғыстың Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкаға ықпалы көпқырлы болды. Бір жағынан, АҚШ пен Кеңес Одағының саяси, әскери және экономикалық ықпалы аймақ елдерінің ішкі және сыртқы саясатына айтарлықтай әсер етті. Қарулы қақтығыстар мен дағдарыстар аймақтың тұрақтылығын әлсіретті, кейбір елдерді радикалды бағытқа бағыттады. Екінші жағынан, аймақ елдері тәуелсіздік пен автономияны сақтау үшін маңызды дипломатиялық қадамдар жасап, халықаралық ұйымдар мен қозғалыстарға қатысу арқылы өз мүдделерін қорғауға тырысты.

Осы кезеңдегі тарихи тәжірибе қазіргі заманауи аймақтық саясатты, халықаралық қатынастарды және елдердің стратегиялық мүддесін түсінуде маңызды сабақ болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Барбер Л. *История Ближнего Востока в XX веке*. – М.: Международные отношения, 2010. – 456 б.
2. Халиди Р. *Политика и конфликты на Ближнем Востоке*. – Нью-Йорк: Columbia University Press, 2013. – 312 б.
3. Smith T. *Cold War and the Middle East: Regional Impacts*. – London: Routledge, 2015. – 287 p.
4. Sayigh Y. *Armed Struggle and the Search for Stability in the Middle East*. – Oxford University Press, 2014. – 301 б.
5. Anderson L. *Politics and Change in North Africa*. – Cambridge University Press, 2012. – 278 б.

ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҒЫНДА ЯДРОЛЫҚ ҚАРУ ТАРАТПАУ МӘСЕЛЕСІ

М.Әуезов атындағы № 96 мектеп жооббм

Әбдіғали Дәуренбек

Ж.А.Ташенев университеті АҚ

«Гуманитарлық ғылымдары» кафедрасының

2- курс магистранты

Нурпеисқызы Аружан

Андатпа. Мақалада Қазақстан мен Орталық Азия аймағында ядролық қару таратпау мәселесінің қалыптасуы, тарихи алғышарттары мен аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі маңызы қарастырылады. Қазақстанның Семей ядролық сынақ полигонын жабу арқылы жаһандық ядролық қарусыздану ісіне қосқан үлесі, Орталық Азиядағы ядролық қарудан азат аймақтың құрылуы және аймақ елдерінің халықаралық қауіпсіздік жүйесіндегі рөлі талданады.

Кілт сөздер: ядролық қару таратпау, Қазақстан, Орталық Азия, Семей полигоны, аймақтық қауіпсіздік, ядролық қарусыздану.

Аннотация. В статье рассматривается проблема нераспространения ядерного оружия в Казахстане и Центральной Азии, ее исторические предпосылки и значение для обеспечения региональной безопасности. Анализируется вклад Казахстана в глобальное ядерное разоружение, закрытие Семипалатинского ядерного полигона, а также создание безъядерной зоны в Центральной Азии.

Ключевые слова: нераспространение ядерного оружия, Казахстан, Центральная Азия, Семипалатинский полигон, региональная безопасность, ядерное разоружение.

Abstract. The article examines the issue of nuclear non-proliferation in Kazakhstan and Central Asia, its historical background, and its importance for regional security. Special attention is paid to Kazakhstan's contribution to global nuclear disarmament, the closure of the Semipalatinsk nuclear test site, and the establishment of a nuclear-weapon-free zone in Central Asia.

Keywords: nuclear non-proliferation, Kazakhstan, Central Asia, Semipalatinsk Test Site, regional security, nuclear disarmament.

Кіріспе

Ядролық қару XX ғасырдың екінші жартысында халықаралық қатынастар жүйесіне түбегейлі өзгеріс әкелген аса қауіпті факторлардың біріне айналды. Жаппай қырып-жоятын қарудың бұл түрі мемлекеттердің әскери қуатын арттыру құралы ғана емес, сонымен қатар бүкіл адамзаттың өмір сүруіне тікелей қатер төндіретін жаһандық проблема ретінде қарастырылады. Осыған байланысты ядролық қаруды таратпау және

қарусыздану мәселесі халықаралық қауіпсіздіктің негізгі басымдықтарының бірі болып қалыптасты.

Қазақстан мен Орталық Азия аймағы ядролық қарусыздану тарихында айрықша орын алады. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін бұл аймақта бұрын-соңды болмаған ядролық мұра қалды. Әсіресе Қазақстан аумағында орналасқан Семей ядролық сынақ полигонының қызметі халық пен табиғатқа ауыр зардап әкелді. Сондықтан Қазақстанның ядролық қарудан бас тартуы тек ұлттық қауіпсіздік мүддесінен ғана емес, адамзаттық жауапкершілік тұрғысынан қабылданған тарихи шешім болды. Осы тұрғыдан алғанда, ядролық қару таратпау мәселесі халықаралық қауіпсіздіктің негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Әсіресе, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін ядролық мұраға ие болған мемлекеттердің тағдыры әлемдік қауымдастықтың ерекше назарында болды. Солардың ішінде Қазақстан мен Орталық Азия аймағы ядролық қарусыздану тәжірибесімен жаһандық саясатта айрықша орын алды.

Негізгі мәтін

XX ғасырдың екінші жартысы адамзат тарихында ядролық қарудың пайда болуы мен кең таралу қаупі күшейген күрделі кезең ретінде қалды. Ядролық технологиялардың әскери мақсатта қолданылуы халықаралық қауіпсіздікке тікелей қатер төндіріп, жаппай қырып-жоятын қаруларды таратпау мәселесін жаһандық күн тәртібіне шығарды. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан мен Орталық Азия аймағы ядролық қарусыздану тарихында ерекше орын алады. Кеңес Одағы кезеңінде Қазақстан аумағы ядролық сынақтар жүргізілетін негізгі аймақтардың біріне айналды. 1949 жылы Семей полигонында алғашқы атом бомбасының жарылуы жүзеге асырылды. Кейінгі қырық жыл ішінде мұнда 450-ден астам ядролық жарылыс жасалды. Оның ішінде ашық атмосфералық, жер үсті және жер асты сынақтары болды.

Бұл сынақтардың салдары орасан зор еді. Мыңдаған адамдар түрлі онкологиялық ауруларға шалдықты, генетикалық мутациялар көбейді, экологиялық жүйе бұзылды. Радиоактивті ластану ауыл шаруашылығына, су ресурстарына және халықтың әлеуметтік жағдайына кері әсер етті. Семей полигоны тек Қазақстан үшін ғана емес, бүкіл әлем үшін ядролық қарудың адамзатқа әкелетін қасіретінің нақты дәлелі болды. Сонымен қатар, кең ауқымды жер аумақтары ауыл шаруашылығына жарамсыз болып, экологиялық тепе-теңдік бұзылды.

1991 жылы Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған кезде оның аумағында стратегиялық ядролық қарудың ірі арсеналы орналасқан еді. Әлемде ядролық әлеуеті бойынша Қазақстан төртінші орынға шықты. Мұндай жағдайда ел алдында екі жол тұрды: ядролық держава ретінде қалу немесе бейбіт даму жолын таңдау.

Қазақстан басшылығы екінші жолды таңдады. 1991 жылы 29 тамызда Семей ядролық сынақ полигоны жабылды. Бұл шешім халықаралық қауымдастық тарапынан жоғары бағаланып, Қазақстанды ядролық қарусыздану қозғалысының көшбасшыларының біріне айналдырды. Кейін Қазақстан Ядролық қаруды таратпау туралы шартқа қосылып, барлық ядролық октүмсықтарды Ресей Федерациясына шығарды.

Бұл қадам Қазақстанның халықаралық беделін арттырып қана қоймай, елдің экономикалық және саяси дамуына да оң әсерін тигізді. Ядролық қарудан бас тарту арқылы Қазақстан бейбіт сыртқы саясаттың үлгісін көрсетті.

Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі ядролық қару мәселесіне түбегейлі жаңа көзқарас қалыптастырды. 1991 жылы Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Жарлығымен Семей ядролық сынақ полигонының жабылуы – әлемдік қауымдастық тарапынан жоғары бағаланған тарихи шешім болды. Бұл қадам Қазақстанның бейбітшілік пен қауіпсіздікке негізделген сыртқы саясатының айқын көрінісі еді.

Қазақстан тәуелсіздік алған сәтте әлемдегі ядролық әлеуеті ең жоғары төртінші мемлекет болды. Алайда ел басшылығы ядролық қарудан өз еркімен бас тартып,

Ядролық қаруды таратпау туралы шартқа (ЯҚТШ) қосылды. Бұл шешім Қазақстанды халықаралық қауіпсіздік жүйесінде сенімді әрі жауапты әріптес ретінде танытты.

Орталық Азия аймағында ядролық қарудан азат аймақ құру идеясы да Қазақстанның бастамасымен жүзеге асты. 2006 жылы Семей қаласында Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Түрікменстан арасында Орталық Азияны ядролық қарудан азат аймақ деп жариялау туралы шартқа қол қойылды. Бұл келісім аймақтық қауіпсіздікті нығайтуға, ядролық қауіптердің алдын алуға бағытталған маңызды халықаралық-құқықтық құжатқа айналды.

Ядролық қару таратпау саясаты Қазақстанның халықаралық беделін арттырып қана қоймай, Орталық Азия елдерінің өзара сенімін күшейтті. Аймақтағы мемлекеттер жаппай қырып-жоятын қарулардан бас тарту арқылы тұрақты даму мен бейбіт ынтымақтастықты басты құндылық ретінде айқындады.

Қазақстанның бұл ұстанымы бүгінгі таңда да өзектілігін жоғалтқан жоқ. Әлемде ядролық қару қаупі толық жойылмаған жағдайда, Қазақстан мен Орталық Азияның тәжірибесі бейбітшілікке ұмтылған елдер үшін үлгі бола алады. Ядролық қарусыздану – тек бір мемлекеттің емес, бүкіл адамзаттың ортақ мүддесі.

Қорытындылай келе, Қазақстан мен Орталық Азия аймағында ядролық қару таратпау мәселесі XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы халықаралық қауіпсіздік жүйесінің маңызды құрамдас бөлігіне айналды. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін аймақ елдері бұрын-соңды болмаған ядролық мұраға ие болып, күрделі саяси әрі қауіпсіздік таңдауына тап болды. Осы тарихи кезеңде Қазақстанның ядролық қарудан өз еркімен бас тартуы аймақтық қана емес, жаһандық маңызы бар шешім ретінде халықаралық қауымдастық тарапынан жоғары бағаланды.

Семей ядролық сынақ полигонының жабылуы Қазақстанның бейбітшілікке, адам өмірі мен экологиялық қауіпсіздікке басымдық берген саясатының айқын көрінісі болды. Бұл қадам ядролық қарудың адамзатқа тигізетін зардабын терең түсінудің және тарихи жауапкершілікті сезінудің нәтижесі еді. Қазақстанның ядролық арсеналдан бас тартуы елдің егемендігі мен ұлттық қауіпсіздігін әлсіреткен жоқ, керісінше халықаралық беделін арттырып, тұрақты даму мен сыртқы саяси сенімге жол ашты.

Орталық Азияда ядролық қарудан азат аймақтың құрылуы аймақ мемлекеттерінің ортақ қауіпсіздікке ұмтылысын көрсететін маңызды жетістік болды. Бұл келісім ядролық қарудың таралуына тосқауыл қойып қана қоймай, аймақтық ынтымақтастықты нығайтуға, сенім шараларын дамытуға және тұрақтылықты сақтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, Орталық Азияның ядролық қарусыз аймақ ретінде қалыптасуы әлемдегі басқа өңірлер үшін үлгі боларлық тәжірибе ретінде бағаланады.

Қазақстанның ядролық қарусыздану саласындағы бастамалары Біріккен Ұлттар Ұйымы, Халықаралық атом энергиясы агенттігі және өзге де халықаралық ұйымдар аясында кең қолдау тапты. Елдің бейбіт сыртқы саясаты ядролық қаруды таратпау режимін нығайтуға, жаһандық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге елеулі үлес қосты.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Бейбітшілік кіндігі. – Астана: Елорда, 2001.
2. Олкотт М.Б. Қазақстан: ядролық мұра және қарусыздану саясаты. – Алматы, 2015.
3. UN Office for Disarmament Affairs. Nuclear-Weapon-Free Zones.
4. Семей ядролық сынақ полигоны: тарихи деректер жинағы. – Алматы, 2012.
5. International Atomic Energy Agency (IAEA) official materials.
6. Сатпаев Д. Қазақстанның ядролық қарусыздану тәжірибесі // Қоғам және саясат. – 2018.
7. Central Asian Nuclear-Weapon-Free Zone Treaty documents.
8. Қойгелдиев М. Тәуелсіз Қазақстанның сыртқы саясаты. – Алматы, 2020.

ҚАРАША РЕВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ШЫҒЫС ПРУССИЯДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ОРТАЛЫҚ ПЕН АЙМАҚ АРАСЫНДАҒЫ ҚАЙШЫЛЫҚТАР.

М.Әуезов атындағы мектеп-гимназия
Тарих пәнінің мұғалімі
Кәдірберді Роза Бейсенбайқызы
Ж.А.Ташенев университеті АҚ
«Гуманитарлық ғылымдары» кафедрасының
2-курс магистранты
Бердыгулов Далелхан Даулетканович

Аңдатпа. Мақалада 1918 жылғы Қараша революциясының Шығыс Пруссиядағы өту ерекшеліктері орталық және аймақтық билік арасындағы саяси, әлеуметтік және идеологиялық қайшылықтар тұрғысынан қарастырылады. Шығыс Пруссияның тарихи-консервативтік сипаты, әлеуметтік құрылымының аграрлық басымдығы және геосаяси оқшаулануы революциялық өзгерістердің бұл аймақта ерекше сипат алуына ықпал етті. Авторлар орталық билік ұсынған республикалық реформалар мен Шығыс Пруссиядағы жергілікті элитаның ұстанымдары арасындағы қайшылықтарды талдай отырып, аймақтың Веймар республикасы кезеңіндегі саяси тұрақсыздықтың маңызды факторына айналу себептерін айқындайды.

Кілт сөздер: Қараша революциясы, Шығыс Пруссия, орталық және аймақ, Веймар республикасы, саяси қайшылықтар, радикализм.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности Ноябрьской революции 1918 года в Восточной Пруссии сквозь призму противоречий между центральной и региональной властью. Консервативный характер Восточной Пруссии, аграрная социальная структура и геополитическая изолированность региона обусловили своеобразие революционных процессов. Анализируется конфликт между республиканской политикой центра и позициями местных элит, что способствовало формированию очага политической нестабильности в период Веймарской республики.

Ключевые слова: Ноябрьская революция, Восточная Пруссия, центр и регион, Веймарская республика, политические противоречия, радикальные идеологии.

Abstract. The article examines the specific features of the November Revolution of 1918 in East Prussia through the prism of contradictions between central and regional authorities. The conservative nature of East Prussia, its agrarian social structure, and geopolitical isolation shaped a distinct revolutionary experience. The study analyzes the tension between the republican reforms initiated by the central government and the positions of local elites, highlighting East Prussia as a significant center of political instability during the Weimar Republic period.

Keywords: November Revolution, East Prussia, center and region, Weimar Republic, political contradictions, radical ideologies.

КІРІСПЕ

XX ғасырдың басы Еуропа тарихында терең саяси, әлеуметтік және идеологиялық өзгерістер кезеңі ретінде сипатталады. Бірінші дүниежүзілік соғыс еуропалық мемлекеттердің ішкі тұрақтылығын әлсіретіп қана қоймай, ғасырлар бойы қалыптасқан саяси жүйелердің күйреуіне алып келді. Осындай түбегейлі өзгерістердің бірі – 1918 жылғы Қараша революциясы болды. Бұл революция Германияның мемлекеттік дамуының бағытын түбегейлі өзгертіп, монархиялық биліктің жойылуына және республикалық басқару формасының орнығуына жол ашты. Алайда Қараша революциясының барысы мен салдары Германия аумағында біркелкі сипат алған жоқ, керісінше, аймақтық ерекшеліктерге байланысты әртүрлі формада көрініс тапты.

Осы тұрғыда Шығыс Пруссия Қараша революциясын зерттеуде ерекше назар аударуға тұрарлық аймақ болып табылады. Тарихи тұрғыдан алғанда, Шығыс Пруссия герман монархиялық мемлекетінің әскери-саяси тіректерінің бірі болды. Бұл аймақта юнкерлік жер иелену жүйесі, аристократиялық элитаның ықпалы және әскери-пруссиялық саяси мәдениет ұзақ уақыт бойы сақталып келді. Сондықтан монархиялық биліктің күйреуі Шығыс Пруссия қоғамы үшін тек саяси өзгеріс ғана емес, дәстүрлі құндылықтардың күйреуі ретінде қабылданды.

Қараша революциясының орталықта – Берлин мен Германияның ірі индустриялық аймақтарында – жаппай халықтық қозғалыс және саяси төңкеріс түрінде өтуі Шығыс Пруссиядағы жағдаймен салыстырғанда айтарлықтай айырмашылыққа ие болды. Аймақта революциялық кеңестер құрылғанымен, олардың саяси ықпалы әлсіз болды, ал жергілікті элита орталық биліктің республикалық реформаларын қабылдауға асықпады. Осылайша, Қараша революциясы Шығыс Пруссияда орталық пен аймақ арасындағы қайшылықтарды тереңдеткен факторға айналды.

Мақаланың өзектілігі Қараша революциясын тек жалпыгерманиялық құбылыс ретінде емес, аймақтық ерекшеліктер арқылы талдау қажеттілігімен айқындалады. Орталық пен аймақ арасындағы саяси, әлеуметтік және идеологиялық қайшылықтар Германияның кейінгі даму траекториясына тікелей әсер етті. Шығыс Пруссиядағы революциялық үдерістер Веймар республикасының тұрақсыздығының, аймақтық маргиналданудың және радикалды идеологиялардың таралуының алғышарттарын айқын көрсетеді.

Зерттеудің мақсаты – 1918 жылғы Қараша революциясының Шығыс Пруссиядағы өту ерекшеліктерін орталық пен аймақ арасындағы қайшылықтар тұрғысынан талдау. Осы мақсатқа жету үшін революцияның аймақтық сипаты, жергілікті әлеуметтік құрылымның ерекшеліктері, орталық биліктің саясаты мен Шығыс Пруссия элитасының ұстанымдары қарастырылады. Сонымен қатар, революцияның салдары ретінде қалыптасқан саяси тұрақсыздық пен радикализмнің алғышарттары талданады.

Зерттеу әдістемесі тарихи-салыстырмалы, құрылымдық және жүйелік талдау тәсілдеріне негізделеді. Аймақтық тарих әдісін қолдану арқылы Қараша революциясының біркелкі емес сипаты мен оның ұзақ мерзімді салдарын көрсету көзделеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қараша революциясының Шығыс Пруссиядағы ерекшеліктерін түсіну үшін алдымен аймақтың тарихи-саяси сипатына назар аудару қажет. Шығыс Пруссия Германия империясы кезеңінде әскери-әкімшілік тәртіптің үлгісі ретінде қалыптасты. Мұнда монархияға адал аристократиялық элита, юнкерлік жер иеленушілер және офицерлік корпус қоғамдық-саяси өмірде шешуші рөл атқарды. Сондықтан революцияның басты ұраны болған демократияландыру мен халық егемендігі идеялары аймақта кең қолдау таппады.

Орталық биліктің революциядан кейін ұсынған республикалық реформалары Шығыс Пруссияда сенімсіздікпен қабылданды. Берлинде қалыптасқан жаңа үкімет саяси жүйені демократияландыруға, жергілікті басқаруды жаңғыртуға және әлеуметтік реформаларды іске асыруға ұмтылды. Алайда Шығыс Пруссиядағы жергілікті әкімшілік пен элита бұл реформаларды дәстүрлі тәртіпке қауіп ретінде қабылдады. Нәтижесінде орталық пен аймақ арасында басқару мәселесінде терең қайшылықтар туындады.

Революцияның алғашқы кезеңінде жұмысшылар мен солдаттар кеңестері Шығыс Пруссия қалаларында да құрылды. Дегенмен олардың қызметі көбіне формалды сипатта болды. Кеңестер нақты саяси билікке ие бола алмады, ал шешім қабылдау процесі бұрынғы әкімшілік құрылымдардың қолында қалды. Бұл жағдай орталықтағы революциялық үдерістер мен аймақтағы шынайы саяси практика арасындағы айырмашылықты көрсетті.

Экономикалық факторлар да орталық пен аймақ арасындағы қайшылықтарды күшейтті. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі экономикалық дағдарыс Шығыс Пруссияға ерекше ауыр тиді. Аймақтың аграрлық сипаты, сауда жолдарының үзілуі және Версаль бейбіт келісімінен кейінгі геосаяси оқшаулану экономикалық дамуды тежеді. Орталық билік тарапынан көрсетілген қолдау шаралары жеткіліксіз болып, жергілікті халықтың республикаға деген наразылығын күшейтті.

Әлеуметтік салада революцияның салдары аймақтық ерекшелікке ие болды. Шығыс Пруссияда қоғамның әлеуметтік құрылымы айқын иерархиялық сипатта қала берді. Жер иеленуші элита мен қарапайым шаруалар арасындағы алшақтық сақталды. Бұл жағдай әлеуметтік теңсіздікке қарсы бағытталған солшыл идеялардың таралуына мүмкіндік бергенімен, аймақтың дәстүрлі құндылықтары оңшыл-консервативтік және ұлттық-реваншистік көзқарастардың басым болуына ықпал етті.

Саяси тұрғыдан алғанда, Шығыс Пруссия Веймар республикасы кезеңінде орталық билікке оппозициялық көзқарастардың тірек аймағына айналды. Республика әлсіз әрі тұрақсыз жүйе ретінде қабылданып, монархиялық тәртіпке деген сағыныш сақталды. Бұл жағдай орталықтың демократиялық институттарын аймақта толық іске асыруды қиындатты.

Орталық пен аймақ арасындағы қайшылықтардың тереңдеуі радикалды идеологиялардың таралуына қолайлы орта қалыптастырды. Экономикалық қиындықтар, әлеуметтік әділетсіздік және ұлттық қорлану сезімі радикализмнің әртүрлі формаларының күшеюіне әкелді. Шығыс Пруссия осы тұрғыда Германиядағы саяси дағдарыстың аймақтық көрінісін айқын көрсеткен үлгі болды.

ҚОРЫТЫНДЫ

1918 жылғы Қараша революциясы Германияның саяси тарихындағы түбегейлі бетбұрыс кезең ретінде бағалануы тиіс. Алайда бұл революцияның барысы мен салдары елдің барлық аймақтарында біркелкі болмағаны анық. Шығыс Пруссия тәжірибесі революциялық өзгерістердің аймақтық ерекшеліктерін және орталық пен аймақ арасындағы қайшылықтардың маңызын айқын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері Қараша революциясының Шығыс Пруссияда дәстүрлі саяси құрылымдардың толық күйреуіне алып келмегенін көрсетті. Монархиялық құндылықтар мен консервативтік элитаның ықпалы аймақта ұзақ уақыт сақталды. Орталық биліктің республикалық реформалары жергілікті қоғам тарапынан жеткілікті қолдау таппай, сенімсіздікпен қабылданды. Бұл жағдай Веймар республикасының аймақтық деңгейде орнығуын қиындатты.

Орталық пен аймақ арасындағы саяси, экономикалық және әлеуметтік қайшылықтар Шығыс Пруссияны тұрақсыздық ошағына айналдырды. Экономикалық оқшаулану, әлеуметтік теңсіздік және ұлттық қорлану сезімі радикалды идеологиялардың таралуына алғышарт жасады. Бұл үдерістер Германиядағы жалпы саяси дағдарыстың тереңдеуіне ықпал етті.

Қорытындылай келе, Қараша революциясының Шығыс Пруссиядағы ерекшеліктерін зерттеу Германия тарихындағы революциялық өзгерістердің күрделі және қайшылықты сипатын түсінуге мүмкіндік береді. Аймақтық өлшемді ескеру революцияның тарихи маңызын тереңірек ашып, орталық пен аймақ арасындағы өзара қатынастардың мемлекет тағдырына тигізетін ықпалын айқын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Haffner S. *Die deutsche Revolution 1918/19*. – Hamburg: Rowohlt, 1979.
2. Mommsen H. *Die Weimarer Republik*. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1996.
3. Kolb E. *The Weimar Republic*. – London: Routledge, 2005.
4. Evans R. J. *The Coming of the Third Reich*. – London: Penguin Books, 2003.
5. Winkler H. A. *Germany: The Long Road West*. – Oxford: Oxford University Press, 2006.
6. Bessel R. *Germany after the First World War*. – Oxford: Clarendon Press, 1993.

7. Peukert D. J. K. *The Weimar Republic: The Crisis of Classical Modernity*. – New York: Hill and Wang, 1993.

БАЛҚАН DAҒДАРЫCЫ ЖӘНЕ БАСПА CӨЗ ДИСКУРСЫ

Ж.А.Ташенев университеті АҚ
Ғылым магистрі, оқытушы

Тауасарова Асель Санатовна

Ж.А.Ташенев университеті АҚ

«Гуманитарлық ғылымдары» кафедрасының

2- курс магистранты

Ханазар Илхамжан Ахмеджанұлы

Андатпа. Балқан дағдарысының өрбуі және Югославияның ыдырауы кезеңінде баспа сөз беттерінде қалыптасқан дискурс зерттеледі. Мақалада батыс және ресейлік басылымдардың нарративтері, ақпараттық стратегиялары, тілдік ерекшеліктері, сондай-ақ олардың саяси шешімдер мен қоғамдық пікірге ықпалы салыстырмалы түрде қарастырылады.

Кілт сөздер: Балқан дағдарысы, баспа сөз, ақпараттық стратегия, нарратив, Югославия, қоғамдық пікір

Кіріспе

Халықаралық және ұлттық қауіпсіздік тарихында Балқан аймағының рөлі ерекше. 1990-шы жылдардың басында Югославия федерациясының ыдырауы этносаралық қақтығыстар мен гуманитарлық дағдарыстың өршуіне әкелді. Бұл кезеңдегі баспа сөз беттерінде түрлі нарративтер қалыптасты.

Батыс баспасөзінің негізгі нарративтері көбіне гуманитарлық апат, этникалық тазалау және адам құқықтарының бұзылуы тұрғысынан бейнеленді. Мысалы, **The New York Times, BBC News, Reuters** басылымдары Балқандағы қақтығыстарды халықаралық құқық аясында қарастырды, соның ішінде босқындар проблемасы мен гуманитарлық көмек мәселесіне ерекше мән берді. 1990-шы жылдардың басында Югославия федерациясының ыдырауы Балқан аймағында этносаралық қақтығыстар мен гуманитарлық дағдарыстың өршуіне әкелді. Бұл оқиғалар халықаралық қауымдастық, құқық қорғау ұйымдары, сондай-ақ баспасөз беттерінде кеңінен талқыланды. Баспасөз тек ақпараттық құрал ғана емес, сонымен қатар қоғамдық пікір қалыптастыру және саяси шешімдерге ықпал ету тетігіне айналды.

Балқан дағдарысы бойынша әртүрлі елдердің баспасөзінде қалыптасқан нарративтерді зерттеу осы кезеңдегі ақпараттық стратегияларды түсінуге, халықаралық саясаттағы медианың рөлін бағалауға мүмкіндік береді.

1. Баспа сөздегі негізгі нарративтер

Ресейлік және посткеңестік басылымдар болса, НАТО-ның араласуын геосаяси экспансия ретінде көрсетті. **Коммерсант, Известия** басылымдары НАТО операцияларын КСРО ыдырауынан кейінгі аймақтық ықпал үшін жүргізілген әрекет деп бағалады. Сонымен қатар, кейбір материалдар тарихи байланыстар мен славян халықтарының қауіпсіздігін қорғау тұрғысынан құрылды.

Баспасөзде қалыптасқан нарративтерді үш негізгі топқа бөлуге болады:

1. Гуманитарлық дағдарыс дискурсы – Батыс баспасөзі Балқандағы қақтығыстарды көбіне гуманитарлық апат, этникалық тазалау, босқындар мәселесі және адам құқықтарының бұзылуы тұрғысынан бейнеледі. Мысалы, BBC News (1992–1995)

басылымында босқындардың тағдыры, мектептердің жабылуы, этникалық тазалау құрбандары жайлы тұрақты репортаждар жарияланды [1].

2. Геосаяси мүдделер дискурсы – Ресейлік және кейбір посткеңестік басылымдар НАТО-ның араласуын геосаяси экспансия ретінде сипаттады. Коммерсант (1999) және Известия (1995–1999) материалдарында НАТО операциялары халықаралық құқыққа қайшы және аймақтық тұрақтылыққа қауіп ретінде көрсетілді [2].

3. Ұлттық мүдде және тарихи жады дискурсы – Балқан елдерінің ұлттық баспасөзі тарихи әділеттілік, ұлттық егемендік және этникалық сәйкестік мәселелеріне басымдық берді. Сербия, Хорватия, Словения газеттері ұлттық тарихты, мәдени құндылықтарды, жердің иелік құқығын қорғау тақырыптарын алға шығарды [3].

2. Тілдік және риторикалық ерекшеліктер

Баспа сөздің риторикасы мен тілдік ерекшеліктері де зерттеу нысаны болды. Батыс басылымдары көбіне эмоционалды, фактологиялық деректерді, суреттер мен карталарды пайдаланып, оқырманға гуманитарлық жағдайдың ауырлығын жеткізді. Ресейлік баспасөз дискурсы аналитикалық стильге, геосаяси терминдер мен тарихи параллельдерге сүйенді. Ұлттық баспасөз болса, патриоттық риторика мен мәдени символдар арқылы оқырманға ұлттық сана мен тарихи әділеттілікті жеткізді.

Баспасөзде қолданылған тілдік құралдар мен риторикалық стратегиялар әртүрлі болды:

- **Батыс баспасөзі:** эмоционалды, фактологиялық деректерді көрсетуге, карталар мен фотосуреттерді пайдалануға бейім болды. Мақсаты – оқырманға гуманитарлық жағдайдың ауырлығын жеткізу [1].

- **Ресейлік баспасөз:** аналитикалық стиль, тарихи параллельдер, геосаяси терминдер арқылы НАТО-ның әрекеттерін сынға алды [2].

- **Ұлттық баспасөз:** патриоттық риторика мен мәдени символдар арқылы ұлттық сана мен тарихи әділеттілікті насихаттады [3].

Мысалы, **The New York Times:**

"Ethnic cleansing continues in the region; thousands of civilians flee toward safer areas, while international aid struggles to reach them" – гуманитарлық апат нарративін көрсетеді.

Ал **Коммерсант:**

"NATO intervention threatens the balance of power in the Balkans and violates sovereign rights of the nations involved" – геосаяси стратегия мен ықпал тұрғысынан талдайды.

3. Салыстырмалы талдау

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, әртүрлі ақпарат көздері өз аудиториясын қалыптастыру мен саяси шешімдерге ықпал ету үшін нарративтік стратегияларды белсенді қолданған. Мысалы, Батыс баспасөзі халықаралық ұйымдардың интервенциясын заңдылық тұрғысынан ақтап, санкцияларға қолдау көрсетуге ықпал етсе, Ресейлік баспасөз бұл әрекеттерді халықаралық құқыққа қайшы және аймақтық тұрақтылыққа қауіп ретінде көрсетті

Баспа көздері	Негізгі нарратив	Риторикалық ерекшелігі	Қоғамдық пікірге ықпалы
Батыс (NYT, BBC)	Гуманитарлық дағдарыс	Эмоция, факт, фотосурет, карталар	Халықаралық қауымдастықты әрекетке шақыру
Ресейлік (Коммерсант)	Геосаяси мүдде	Аналитикалық, тарихи параллель	НАТО-ға сын, Ресейді қолдау
Ұлттық (Сербия, Хорватия)	Ұлттық мүдде	Патриоттық, тарихи риторика	Ел ішінде ұлттық сана қалыптастыру

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, әртүрлі ақпарат көздері аудиторияны қалыптастыру және саяси шешімдерге ықпал ету үшін нарративтік стратегияларды белсенді қолданды.

4. Баспа сөздің саяси шешімдерге ықпалы

- Батыс баспасөзінің гуманитарлық дискурсы **Халықаралық Қызыл Крест, БҰҰ** сияқты ұйымдардың әрекетіне әсер етті.

- Ресейлік баспа нарративі **НАТО-ның араласуына қарсы қоғамдық пікірді** қалыптастыруға ықпал етті.

- Ұлттық баспасөз қоғамның біртұтастығын сақтау, тарихи әділеттілікті қорғау, кейбір аймақтардағы саясатқа ықпал жасау құралдары ретінде қолданылды.

Мысалы, 1999 жылы НАТО операциялары кезінде **БҰҰ мен Еуропалық Одақтың** кейбір шешімдері батыстық баспасөздің репортаждарына негізделген гуманитарлық аргументтер арқылы қабылданды [4].

5. Қорытынды тұжырымдар

Балқан дағдарысы баспа сөз беттерінде түрлі нарративтер арқылы бейнеленді. Баспасөз тек ақпараттық құрал болып қана қоймай, қоғамдық пікір қалыптастыруда, халықаралық шешімдерге ықпал етуде маңызды рөл атқарды.

- **Батыс баспасөзі** – гуманитарлық апат, адам құқықтарын қорғау тұрғысынан бейнеледі.

- **Ресейлік баспасөз** – геосаяси экспансия мен аймақтық тұрақтылыққа бағытталған аналитикалық нарратив қолданды.

- **Ұлттық баспасөз** – тарихи әділеттілік, ұлттық мүдде мен патриоттық риториканы алға шығарды.

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, әртүрлі баспасөз құралдары ақпараттық стратегияларды тиімді қолданды, бұл саясаткерлер мен халықаралық ұйымдардың әрекеттеріне тікелей ықпал етті.

Баспа сөздің рөлі Балқан дағдарысында айқын көрінді: ол қоғамдық пікірді қалыптастыруда, этносаралық қақтығыстың динамикасын түсіндіруде, халықаралық саясатқа ықпал етуде шешуші фактор болды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Judah T. *The Balkans: From Dayton to the EU*. – Brookings Institution, 2000. – <https://www.brookings.edu/research/the-balkans-from-dayton-to-the-eu/>
2. Коммерсант. *Балканский кризис: анализ событий*. – М., 1999.
3. BBC News. *Timeline: Yugoslav Wars*. – <https://www.bbc.com/news/world-europe-17632399>
4. International Crisis Group. *Balkans Reports*. – <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans>
5. Glenny M. *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers*. – London: Penguin Books, 2012.
6. Todorova M. *Imagining the Balkans*. – Oxford: Oxford University Press, 2009.
7. Reuters. *Balkans: Conflict and Resolution*. – <https://www.reuters.com/places/balkans>
8. Bieber F. *Post-War Bosnia: Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance*. – London: Palgrave, 2006.
9. Crampton R. *The Balkans since the Second World War*. – London: Longman, 2002.

1924-1933 ЖЖ. ГОЛОЩЕКИН САЯСАТЫ: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ГЕНОЦИДИ ЖӘНЕ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫҢ ТАҒДЫРЫ

Тастемир Ж.Т. Турумбетова Г.А.

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Үш жүз жыл патшалық Ресей, 70 жыл советтік тоталитарлық солақай саясат қазақты тепкісіне алып, рухын жасытты, ұрпағын мәңгүрт етті.

Голощекин Қазақстанға 1-ші хатшы боп келгеннен кейін бұл қуғын-сүргінді ашық түрде жүргізді. Алдымен Алашордаға қатысы бар адамдардың тізімін тауып алып, оларды өз қырына алды. Оған Тұрар Рысқұлов, Сейітқали Меңдешов, Ораз Исаев, Смағұл Сәдуақасов сияқты коммунист большевиктер көмектесті. Сондықтан ол бастапқы кезде жанында жүргендерге тиіспейді.

Жалпы "Голощекин геноциді" туралы айтқан кезде 1928 жылы басталған ашаршылыққа ерекше назар аудару керек. Оған 1926-27 жылдардағы ауқатты шаруа мен байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу және халықты ұжымдастыру науқаны түрткі болды. Малды тартып алған соң халық қынадай қырылды. Тіпті бір-бірінің егін жей бастады. Бюроның мәдени бөлімін басқарған Ғабит Мүсірепов Голощекинге бұл туралы қайта-қайта айта берген соң ол өзіне шақырып алып - Егер патриот болсаң Торғай облысына барып, өз көзіңмен көріп қайт дейді. Бұл Ғабиттің естелігінде бар. Олар онда иесіз мал қоралардың бірінің есігін ашқан кезде қаз-қатар тізіп, жинап қойған мәйіттерді көреді. Бұдан жүректері түршігіп, сыртқа қайта шығады. Айналаға көз жүгірткен кезде алыстан жылтыраған от көрінеді. Оған Ғабит өзінің көмекшісін жұмсайды. Аз уақыттан соң оның шыңғырған дауысын естиді. Жүгіріп барса, қолдарында пышағы бар, киімі алба-жұлба бір топ әйел көмекшісін оны ортаға алып өлтірмекші боп жатқанын көреді. Олар НКВД өкілі жалма-жан қаруын шығарып аспанға атқан кезде жан-жаққа тым-тырыяқай қаша жөнеледі. Осы сәтті пайдаланып олар астына от жағылған қазанға жақындаған кезде оның әр жерінен қалқып шыққан адамның қолын, аяғын көреді. Ал бұдар ары қарай жүрген кезде қаңырап тұрған киіз үйлерді көреді. Олардың маңдайшасынан Голощекин көшесі, Ерназаров көшесі, Голюдев көшесі деген жазуларды оқиды. 1928 жылы басталған аштық 1931-33 жылдары шарықтау шегіне жетіп, аштық құрбандарының саны 2,5 миллион адамды құрайды. Бұл туралы сол кезде Иосиф Сталинге жазылған Тұрар Рысқұлов пен Ораз Исаевтың хаттарында жан-жақты жазылған.

- Большевиктік билік жүйесінің бұл саясатының ащы шындығын зерттеушілер қоғамға қаншалықты ашып айтып жүр? 2,5 миллион халықты аштықтан қырып, жүздеген мың адамды қуғын-сүргінге ұшыратқан большевиктердің геноцидтік саясатына қандай баға берілді?

Біз осы мәселеге мән бермей келе жатырмыз. Қазақтың басындағы үлкен қасірет аштықтан басталған, кәмпелескелеу мен күштеп ұжымдастырудан кейін. Сондықтан жыл сайын атап өтілетін мамырдың 31-ін аштық және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні деп жазу керек. Бұл бағытта депутат Алдан Смайылдың ұсынысына толық қосылам. Тіпті оған екі күнді арнап, жариялауға да болады. Онда ешқандай ағаттық жоқ. Бізге кім қой дейді. Тәуелсіз елміз. 1997 жылы Президент қуғын-сүргін құрбандарына ескерткіш ашты. Енді аштықтан қырылған 2,5 миллион адамның рухына тағзым жасап, бұл қасіретті бүгінгі ұрпақ та білу үшін ресми түрде жеке ескерткіш қойып, онда қанша адам қырылғанын тасқа қашап жазып қоюымыз керек. Сонда осы екі тарихи оқиға да есте қалады. Қазір біз қуғын-сүргінге ұшырағандар туралы айтамыз да көбіне-көп аштық құрбандары ескерусіз қалуда. Бұл ұмыт боп бара жатыр. Билік орындары оны науқаншылыққа айналдыруда. Оған заң шығарушы биліктегі халық қалауларының де кінәсі бар. Олар бәрін мұқият қарап шығып, тарихи сананы жаңғырту үшін оны үнемі айтып, атап өту керектігі туралы Елбасының атына арнайы құжат ұсынуы керек еді. Бір сөзбен айтқанда заң шығарушылар бастама көтеріп, атқару орындарын оны жүзеге

асыруға жұмылдыру қажет. Бізде шенеуніктер көбіне-көп жоғарыдан нұсқау күтіп отыра береді, өз бетінше әрекет жасауға құлықсыздау.

- Сіздің ойыңызша аштық пен қуғын-сүргін құрбандарын мәңгілік есте қалдыру үшін жасалатын бүгінгі күннің кезек күттірмейтін басты шаралары қандай?

- Бірінші, оған геноцид деген баға беру керек. Екінші, 1933-1938 жылдардағы Қазақ өлкелік партия комитетінің 1-ші хатшысы Л.И. Мирзоянның қызметіне өз бағасын беру қажет. Үшінші, Ұлы отан соғысынан кейінгі зобалаңға да саяси баға әлі де болса берілген жоқ.

Өткенге көз жіберсеңіз Кеңес үкіметі құрылғаннан кейінгі 1920-жылдан 1941 жылғы Ұлы отан соғысы басталғанға дейінгі кезеңде қазақ ұлты басынан не кешірмеді. Осыдан 2-3 жыл бұрын Алашорданың 90 жылдық мерейтойы болды. Оны жұртқа әйгілеп көрсететін бірде-бір үлкен шара болған жоқ. Қазақ мемлекетін құрамыз деп тырысқан Алашорда көсемі Әлихан Бөкейхановтың соңына ерген алаш қайраткерлеріне де лайықты баға берген жоқпыз. Голощекин билік басында тұрған кезде 1925-33 жылдары 2,5 миллион қазақ аштықтан қырылды. Ал большевиктерден қашып шекарада оққа ұшқандар мен жат жерде зорлық-зомбылыққа ұшырағандардың қасіреті әлі де болса тарихтағы өз орнын ала алмай келе жатыр.

Голощекиннің геноцидтік саясаты шарықтау шегіне жеткен кезде Сталин оны 1932 жылы желтоқсанның 4-і күні кері шақырып алып, 18-20 аралығында оның орнына Орал облыстық партия комитетінің 2-ші хатшысы Л. Мирзоянды жібереді. Ол аштықтан әбден есеңгіреген елді қысқа уақыттың ішінде аяғынан тік тұрғызып, өндіріс пен ауыл шаруашылығын ғана емес, қазақтың әдебиеті мен мәдениетін де өркендете түседі. Қазақтың қазіргі жетекші жоғары оқу орындары Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қ.Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ, Құрманғазы атындағы консерватория, опера және балет театры сияқты тағы басқа да білім, өнер, мәдениет кешендері бой көтерді. Демек ол қазақ халқының ұлттық рухын жандандыруға бар күш-жігерін жұмсаған адам. Мәселен, Жамбылды ел ішінен алғаш тауып алып, оны одаққа танытуға себепші болған Левон Мирзоян еді. Ол Сәкен Сейфуллинді өзіне шақырып алып: Қазақта Дағыстаның Сүлейман Сталский сияқты есімі бүкіл елге мәшһүр болған ақын бар ма, дейді. Сәкен, бізде халық жырауы Жамбыл бар деген кезде, онда іздеп табындар деп тапсырма береді. Сәкен Жамбылды тауып әкелген кезде жасын сұрып, 85 жылдық мерейтойын елге жариялап, бүкіл әлемге танытайық дейді. Ал НКВД басшылары оған "халық жауларының" тізіміне қол қоюға әкелген кезде, олардың кейбіреуін шыр-пыр боп қорғайды. Мәселен, Мұхтар Әуезовтің шығыстың ұлы ойшылы Абай Құнанбайұлы жөнінде роман жазу туралы жоспары болған екен, оған тиіспендер деп толық мүмкіндік жасайды.

Жалпы кейінгі кезде зерттеушілер арасында "голошекиндік геноцидке" қазақ зиялыларының да қатысы бар деген пікір айтылып жүр. Олар саяси қуғын-сүргіннің кең ауқымда жүруіне өз үлесін қосты деген көзқарас та бар. Бұл туралы сіздің көзқарасыңыз қандай?

Қазақ зиялыларының жікке бөлінуі қолдан жасалған және бірнеше кезеңге созылған күрделі процесс болды. Ең алғаш большевиктер Әлихан Бөкейхан бастаған Алашорда қайраткерлерін биліктен ығыстырып шығарды. Одан кейін бұл үрдіс 1925-30 жылдары қайта жалғасты. Үшінші кезеңде бұл 1937-38 жылдары шарықтау шегіне жетті. Қазақ зиялылары компартияның жымысқы саясаты бойынша бір-бірінің үстінен шағым жазып, жиналыстарда, мерзімді басылым беттерінде қаралауға көшті. Бүгінгі ұрпаққа бұл шындықты айтатын уақыт келді. Мәселен Санжар Асфандияров қазақтың ең алғашқы профессор атағын алған ғалымы болды. Ол Мұхамеджан Тынышбаевтан бұрын Ташкентте оқып, Мәскеуде шығыстану институтының директоры боп қызмет жасады. Кейін қазақтың алғашқы жоғары оқу орындарын ашу үдерісінің басында тұрды. Өкінішке қарай, кейін оның үстінен ҚазПИ-дің студенттері «Лениншіл жас» газетіне (қазіргі "Жас Алаш") мақала шығарады. Онда Санжар Асфандияровқа - жапон шпионы,

халық жауы деп жала жабылады. Осы тарихи шындықты жастардың білулері керек. Жабулы қазан жабулы күйінде қалмауы керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Омарбеков Т., Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. – Алматы, 2001 ж.
2. Омарбеков Т., Тарихпен өрілген тағдыр. - Астана, 2007 ж.
3. Қазақ қалай аштыққа ұшырады, Алматы, 1991. - 26 б.
4. Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. - 880 бет. ISBN 9965-893-73-X
5. Казахстан. Национальная энциклопедия. / Гл. ред. Б. Аяган. — Алматы: Главная редакция: «Қазақ энциклопедиясы», 2004 — 560 с.

АБЫЛАЙ ХАННЫҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНА СІңІРГЕН ЕңБЕГІ

Абилда А., А.Турумбетова Г.А.

Ж.А.Төшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Абылай дарынды хан, аса ірі қайраткер, қолбасшы болды. Әбілмәмбет ханның тірі кезінде қазақ халқы оны өзінің қорғаушысы, көсемі санады. Ол патша өкіметінің губернаторларының ыңғайына жүрмеді. Елінің еркіндігін, бостандығын қорғай білді.

Ресеймен одақтасудан кейін көп кешікпей Абылай елдің ішкі сыртқы жұмысынан екі жылдай қол үзді. Ол туралы Мәскеу мұрағатынан табылған (қор 122, тізім 1, іс 2) хатқа жүгінейік.

Бұл хатта Абылай сұлтанның Қалдан Сереннің тұтқынында екені жазылыпты. Бірақ қалай қолға түскені жазылмаған. Халықтың айтуы бойынша, жоңғарлардың қолына түсу себебін екі түрлі түсіндіреді. Біріншісі, Қалдан Серен тұтқиылдан Абылайдың ауылына шабуыл жасап, батырларымен қапылыста қолға түсірді десе, екіншісінде, Абылай сұлтан нөкерлерімен аң аулап жүргенде тұтқындалды дейді.

Ал оның тұтқыннан шығуы туралы да екі түрлі жорамал айтады. Біріншісі, Ресейдің елшісі майор Мюллердің Қалдан Серенге апарып берген генерал-губернатор Неплюевтің хатынан кейін босатты десе, екіншілері қазақтың би-батырлары талап етіп босатып алды дейді. Мен танысқан хаттарға сүйеніп, Абылай ханның тұтқыннан босап шығуына үш түрлі себеп болды деймін. Ең бастысы, Абылайдың өзінің ақылдылығы, тапқырлығы, дипломаттығы. Оны халқының сыйлайтындығы Қалдан Серенді ойландырды. Екінші себеп - шын мәнінде оған арашашы болған беделді би-старшындар. Үшіншісі, Мюллердің де әкелген хаты әсер етті.

1742 жылы 18 мамырдағы Гладышевтің хабарында былай делініпті:

«Қырғыз-қайсақтар әңгімелерінде Ақшораның жоңғарларға келгенін айтып отырды. Қырғыз-қайсақтың иесі Абылай сұлтанды жоңғарлардың қожасы Қалдан Серен тұтқында ұстап, оның аяқ-қолына кісен салыпты. Ақшора келген соң кісендерді алып, Ақшораның адамдарын кісендепті. Ақшора кеткеннен кейін Абылайдың аяқ қолындағы кісендерді алып тастап, Абылайдың інісін қырғыз-қайсақ еліне қайтарды. Ақшораны қалмақтың үш адамымен жіберді. Егер де 10 отбасын және Қарасақалды әкеліп берсе, сонда ғана жоңғарлықтар тұтқындарды қайтарамыз» дейді. Ақшора және үш қалмақ қырғыз-қайсақтардан әлі қайтып келмеді». 1744 жылғы 23 қаңтардағы Кирилловтың хатында: «Абылай сұлтан Қалдан Серенде екі жылдай тұтқында болды. Онымен бірге Жолбарыс сұлтан отырды. Ол Қалдан Серенмен тіл табысты. Осы жылғы күзде оларды (30 қыркүйекте) өз елдеріне жіберді. Тұтқында 35 адам болды. Барлығы да қайтарылды. Өз ұлыстарына аман-есен жетті. Қалдан Серен қайсақтармен бейбітшілікте». Жоңғарлардың тұтқынынан келгеннен соң Абылайдың абыройы тіпті жоғары дәрежеге

көтерілді. Енді үш орданың хандары, билері де онымен санасты. Ол Ресейден қол үзген жоқ. Бірақ губернаторларға бас иген емес. Оларды өзінен ара қашықтықта ұстады.

Абылай хан Орынборға 1740 жылы барғаннан кейін губернаторлардың оған өздеріне келіп кетуін сұраған бірнеше шақыруларын қабылдамады. Кейбір тарихшылар Абылайдың тұтқыннан келуі оны Ресейге байлады, оған міндетті болды дегендей ой білдіреді. Жоқ. Олай емес. Ресейге тәуелді болған жоқ. Міне, осындай хаттың бірін 1745 жылы 16 сәуірде Орынбордан губернатор, құпия кеңесші Иван Неплюев Абылай сұлтанға жіберіпті:

«Біз сізден көптен хабар ала алған жоқпыз, көп уақыт өткендігі себепті сізден өткен кездер туралы хабарларды естігеніміз дұрыс болар еді. Сіздің және қол астыңыздағылардың бір белгісі болсын. Егер мүмкіндігіңіз болса, уақыт тауып, сіз маған келсеңіз, маған ұнаған болар еді. Мен осы алдағы күзге дейін басқа жаққа баруыма байланысты орнымда болмауым мүмкін. Екеуміз кездесіп, бетпе-бет әңгімелесіп көп жағдайларға кеңескеніміз дұрыс болар еді. Сіздің қойған талабыңызға байланысты Сібір жағында ұсталған адамдарыңыз бен малдарыңыздың біразы қайтарылды. Басқасына ол генерал күш салып көмектесемін деп сенім білдірді», депті.

1745 жылы 7 мамырда жүзбасы Яков Ерофеев арқылы полковник Павлуцкийге Абылай хан мынадай хат жіберіпті: «Сіздің маған жіберген хатыңыздан естіп отырмын: «Бізге денсаулық тілей отырып, біздің қол астымызда жаулап алды деген жылқылар және тұтқындар бар депсіз». Ондай жағдай болған жоқ. Тұтқында ешкім жоқ. Егер ондай болса, онда қандай одақтастық болады. Өткен жылы сіздің адамдар 42 адамды тұтқынға алды. 24 адам, 1300 жылқыны, 13 байдың үй-мүліктерінен 382 жылқыны бізге қайтарды. Енді 918-і сіздерде қалды». Бұл хаттағы: «Онда қандай одақтастық болады», деген сөзге көңіл бөлу керек. Ол - Абылай Ресейге берген сертін одақтастық деп түсінетіні.

1760 жылы 16 сәуірде Орынбор губерниясының кеңсесінен құпия экспедиция арқылы Орынбор гарнизонының жаяу әскер полкының поручигі, князь Иван Ораков, тілмаш Яков Гуляев Абылайды іздеп, бес күн жүріп старшын Байжігіттің ауылына келеді. Абылай осы жерден 3-4 шақырым жерде қоныстанған екен. Көкшетауға, Әулие Петр қамалына жазда бармақшы. Ораков пен Гуляев әдептілік, сыпайылық көрсетіп, Абылай сұлтанды тағы да Орынборға, тіпті болмаса Троицкіге келуді қиылып сұрайды. Оған Абылай: «Қашқария қырғыздары Айходжа және Күнходжа Жаркент қалаларына шабуыл дайындап жатыр. Бұл жердегі халықтар Ташкент, Түркістан, Бұқараға көпестер және таможнялықтармен еріп көшіп жатыр. Ол жерге көмек көрсетуіміз қажет. Сол себепті Орынборға баруға уақытым жоқ», деп жауап беріпті. Абылай осылайша үш (Ресей, Жоңғар, Қытай) алып мемлекеттердің ортасында дипломатиялық шеберлікпен Қазақ елінің бостандығын сақтай білді. Қазақ халқының аса көрнекті ақыны Мағжан Жұмабаев *«Батыр Баянда»* Абылайдың саясаткерлігін былай суреттепті:

«Алыстан орыс, қытай - ауыр салмақ.

Жақыннан тыншытпайды қалың қалмақ.

Артында ор, алдында көр, жан-жағы жау

Сол кезде елге қорған болған Абылай,

Көп жаудың бірін шауып, бірін арбап».

1759 жылы (қор 122, «Қырғыз-қайсақ ісі», тізім 1, іс 3) Орынбордың губерна-торы, құпия кеңесші Давыдовқа және генерал-майор Тевкелевке, Сібір губерна-торындағы әскери қолбасшы Брегадир Фрауендорфқа император ханымның канцлері граф Воронцовтың жолдаған хатында Абылай ханның өміріндегі тағы бір қырлар ашып беріліпті. Онда Абылай ханның Ресейдің губернаторларына, тіпті ханымға, канцлерге де бас имейтіні хабарланған. Бірнеше рет өздеріне келіп жолығуын 1743 жылдан бері сұраса да бармағанын, оның үстіне олардың алдына өзінің талаптарын табанды түрде қойып, оның орындалуын міндеттегеніне көз жеткіземіз. Хаттың 74-бетінде былай депті: «Сіз биылғы жылғы 15 наурыздағы хабарламаңызда тағы да ұсыныс

жазыпсыз. Онда Абылай сұлтанды жақсырақ өзімізге тарту мақсатымен еркелетуді және Орынборда көбірек марапаттауды талап етіпсіз. Мұндай жалақы үшін ол одан әрі беріліп қызмет етуге міндетті. Оны жоғалтпас үшін, біздің жағымызды қолдауы үшін, тіпті болмаса ашық қарсы шықпаса да бүгінгі қытайлықтардың тырысып отырғанына беріліп кетпей, өз жағымызға шығару керек. Біздің жақтан да оны еркелетуіміз қажет. Онымен жеке хат жазысып тұрыңыздар. Ол өте пайдалы. Абылай сұлтанға император - ақ патша ханымның атынан биылғы 1759 жылдың басынан бастап жалақы төлеуі дұрыс. Орынбордың шет ел шығыны есебінен қырғыз-қайсақтардың Кіші Ордасының Нұралы ханының жалақысын азайтып, әрқайсысына 600 рубльден жалақы берілсін. Оларда реніш болмау үшін жылына 300 рубльден тағайындау керек. Оның үстіне 100 рубль басқа қырғыздарға берілмей, Абылай сұлтанның өзінің пайдалануына беріледі. Өйткені, бізге белгілі, ол өзінің 200 рублімен қырғыз-қайсақтың салты бойынша жергілікті старшындарымен бөліседі. Екінші, Абылай сұлтанның басқа ұсыныстарын алсақ, ол Ресейдің шекаралық командирлеріне өкпелі, сондай-ақ башқұрттарға және белгілі Ноян Шерендеге. Ол қырғыз-қайсақтардың жауы көп, жылқыларын алып кеткен. Сондай-ақ қасиетті шоқынуға барғандар туралы айтыпты, олардың басым көпшілігі өз еріктерімен шоқынуға барған жоқ.

Абылай сұлтан қойған мәселелерді шешу және Ноян Шереннің ұстап отырған адамдарын, жылқыларын да қайтарып беру мүмкіндігіне сенемін. Абылай жанжал шығарады. Оның арызы бойынша Сібір командирлерін тыныштандыру керек. Үшінші, Абылай сұлтан қойған мәселелерін шешу үшін қабылданған жарлықты нақты орындайық. Абылай сұлтан кейбір жағдайға сенбеуі мүмкін. Оның талаптары толығымен орындалған жоқ». Санкт-Петербургтен канцлер Воронцов Абылайдың талаптарын орындау қажеттігіне қатты көңіл бөлген. Бұл Абылай сұлтанның беделі жоғары екенін, өзін Ресейге бағыныштымын деп мойындамайтынын дәлелдейді. Осы хаттың жалғасында және былай депті: «...Абылай бүкіл Орта Ордада ең басты қожасы болып есептеледі, оның үстіне ол басқалардан гөрі әлдеқайда зерек (түсінгіш), әрі икемді (епті), оны нағыз хан жасау керек. Жергілікті халық Орта Орданың Әбілмәмбет ханның мысалындай жарлықсыз хан сайламасын. Оған қарсы тұру өте қиын. Өйткені, ісіне қарап әр жерде бүгінде Абылайды хан деп атайды». Өздеріңіз байқап отырғандай, Абылайды халық әдейілеп сайламаса да оны «хан» деп есептейтіні құзыреттілерге де жеткен.

Абылай ханның ғажап дипломат екендігі қалмақтың ханы Қалдан Серен өлгеннен кейін ерекше белгілі болды. Жоңғарлардың ханы Қалдан Серен өлген соң оның балалары таққа таласып, бірін-бірі өлтірді. Ең соңында күннен туған ұлы Лама Дорчжи кулық-сұмдық жолмен тақты басып алды. Оның Даваци, Амурсана атты інілері Абылай ханның ордасына қашып келді. Осы кезде Әбілмәмбет хан, атақты Малайсары билер Абылайға қысым жасап, ол екеуі Лама Дорчжиге қайтарып беруді талап етті. Бұл Абылай ханның ел басқарып жүргендегі өте ауыр кезеңі еді. Ауыр сыннан шығу кезіндегі Абылайдың табандылығын, тапқырлығын, жігерлілігін көрсететін деректерді Санкт-Петербургтің орталық кітапханасынан алған В.В.Вельяминов-Зерновтың: «Тарихи хабарлама. Қырғыз-қайсақтар туралы және Әбілқайыр хан өлгеннен кейінгі Ресейдің Орта Азиямен қарым-қатынасы» атты кітабында жақсы көрсетілген. Онда былай деген: «Лама Дорчжи 1750 жылы мамыр айында өкіметті өз қолына басып алды. Бір інісін соқыр қылып, жер аударды. Бадемирдің бес ұлын тұншықтырып, өлтірді. Одан басқа да көптеген туыстарын сол әдіспен құртты. Ұрыс-керіс және келіспеушіліктер тез арада оның сөзсіз құритындығының белгісі еді. Мемлекет үшке бөлінді. Бір бөлігі Лама Дорчжиге қалды. Екіншісі Қытайға көшті, үшіншісі Сібірге, Ертіс өзеніне қарай ығысты. Енді елдің иесі жауыздықтың жаңа түрін қолдануға көшті. Даваци ең жақын таққа таласатын ізбасар болғандықтан, оны бақталас деп есептеп тұншықтырып өлтірмекші болды. Оған мазасызданған Даваци өзінің жиендерімен, Амурсана мен Сібір шекарасына кетуді ойлады да Орта Орданың қырғыздарына қашып барды. Даваци екі адамын Абылай сұлтанға жіберді. Одан рұқсат талап етті. Осы жерде қалайын ба, жоқ

басқа жаққа барайын ба?» - деді. Осы екі арада айлакер Абылай сақтық шарасын қолданып үлгерген болатын». Міне, Абылай осылай болмаса, Абылай бола ма?

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. - 880 бет. ISBN 9965-893-73-X
2. Қазақ хандарының шежіресі
3. Казахстан. Национальная энциклопедия. / Гл. ред. Б. Аяган. — Алматы: Главная редакция: «Қазақ энциклопедиясы», 2004 — 560 с.
4. Касымбаев Ж.К. История Казахстана. — Алматы: 2004. — С. 35.
5. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. 1675–1821 годов. — Алматы, 2014. — Т. 1. — С. 274.

ҚАЗАҚСТАН АЗАМАТ СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА

Бабаханова Т., Шеримбаева Ж.Д.
Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация Мақалада азамат соғысы жылдарындағы Қазақстанның әскери-саяси жағдайы, қазақ автономиясының қалыптасуы мен оның Үкіметінің қалыптасуы туралы мәселелер айтылады

Түйін сөздер Соғыс, әскери коммунизм, Алаш, интелгенсия, партия, үкімет, большевик, меньшевик

1917 жылдың қазан айының соңынан 1918 жылдың наурызына дейін Кеңес өкіметі негізінен Қазақстанның қалалары мен басқа да ірі елді мекендерінде құрылды. Қазақстанның ауылдары мен ауылдарының негізгі бөлігінде Кеңес өкіметін орнату процесі азаматтық соғыс басталғанға дейін жалғасты. Бұған А. Т. Жангелдин, С. Сейфуллин, К. Сутюшев, А. Асылбеков, Б. Серікбаев, А. Майкутов, И. Дубынин, К. А. Шұғаев, Я. В. Ушанов, С. М. Цвиллинг, А. Иманов, Т. Рысқұлов, П. М. Виноградов, Т. Бокин, Л. П. Емев, Т. Өтепов, А. Розыбакиев және т. б. басшылық етті. Кеңес өкіметінің орнауымен бірге экономика мен мәдениетті қайта құру бойынша шаралар қабылданды: ойлау кәсіпорындарында (Спасск зауытында, Қарағанды шахталарында, Успен кенішінде, Ембі мұнай кәсіпшілігінде және т.б.) бірқатар өнеркәсіптік кәсіпорындар мен банктер ұлттандырылды. Кеңестердің II Бүкілресейлік съезінде қабылданған Жер туралы жарлықты жүзеге асырудың алғашқы қадамдары жүзеге асырылды. В. И. Ленин қолдауымен Петроград жұмысшылары Шығыс Қазақстанда үш коммунаны ұйымдастырды: "Бірінші Ресей коммунистік қоғамы", "екінші Ресей коммунистік қоғамы" және "Солнечная" коммунасы. Кеңес органдарының, кеңестердің облыстық және уездік съездерінің қаулыларында жер туралы Жарлық жергілікті жағдайлар мен шаруалардың бастамаларын ескере отырып толықтырылды. Қазан төңкерісінің жеңісімен ұлттық проблемалар, ең алдымен ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелері қызу талқылана бастады. Кеңес өкіметінің ұлттық саясатының негізгі принциптері Кеңес үкіметінің екі маңызды құжатында — Ресей халықтарының құқықтары туралы Декларацияда (1917 ж. 2 қараша) және Кеңес үкіметінің "Ресей мен Шығыстың барлық еңбекші мұсылмандарына" (1917 ж. 20 қараша) үндеуінде жарияланды. Ленин жазған кеңестердің III Бүкілресейлік съезінде (1918 ж. қаңтар) қабылданған "жұмысшы және қанаушы халықтың құқықтары туралы Декларацияда" Коммунистік партияның кеңес Федерациясына кеңестік республикалардың мемлекеттік құрылымының нысаны ретіндегі принципті ұстанымы өзінің шоғырланған көрінісін тапты. "Кеңестік Ресей Республикасы,—делінген декларацияда,— кеңестік ұлттық республикалар федерациясы

ретінде еркін ұлттардың Еркін одағы негізінде құрылады". РКФСР құрылғаннан кейін елдің шығысында жаңа автономиялық республикалар құруға дайындық жұмыстары басталды. Большевиктер ұйымдары, Қазақстан мен Түркістан кеңестері кеңестердің Бүкілқазақ және бүкіл Түркістан съездерін шақыруға дайындықты бастады. Кеңестердің Бүкілқазақ съезін шақыруға дайындық жұмыстары Кеңес өкіметін нығайту үдерісімен бір мезгілде жүргізілді. Іс жүзінде бұл оны нығайту үшін күрес сонымен бірге Кеңес мемлекеттілігін қалыптастыру үшін күрес екенін білдірді. "Алаш" ұлттық партиясы мен оның басшылары Қазан төңкерісін және кеңестік негізде Қазақ мемлекеттілігін қалыптастыру идеясын қабылдамаған оқиғалардың осындай айналымымен келісе алмады. Қазан төңкерісіне дейін қазақ либералды-демократиялық қозғалысының жетекшілері Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуы туралы өздерінің бағдарламалық көзқарастарын кеңінен насихаттады, ал Петроградтағы төңкерістен кейін 21 қарашадағы "Қазақ" газетінде Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Елдес Ғұмаров құрастырған "Алаш" партиясы бағдарламасының жобасы жарияланды,

Құрылтай жиналысында Жер заңын әзірлеу кезінде бірінші кезекте байырғы тұрғындарға жерді иелену негізге алынуы тиіс; шаруалар қазақ жерлеріне қоныс аударатын жерлерде қазақ халқын жермен қамтамасыз еткенге дейін тоқтатылуы тиіс; бұрын жердің қоныс аудару қорына іріктеп алынған қоныстанбаған учаскелер қазақтарға қайтарылуы тиіс". Бағдарлама "Алаш" партиясын Құрылтай жиналысына сайлауда үлкен табысқа жеткізді және 1917 жылы 5-12 желтоқсанда Орынборда өткен Екінші жалпықазақ съезінде қазақ халқының әртүрлі топтарының өкілдерін біріктірді. Төралқа төрағасы Бақыткерей Құлманов пен оның орынбасарлары Әлихан Бөкейханов, Әзімхан Кенесарин, Халел Досмұхамедов және Омар Қарашаев бастаған Съезд қазақ автономиясының қалыптасуы мен оның Үкіметінің қалыптасуы туралы мәселелерге назар аударып отырып, тез өзгеретін саяси жағдайдағы партия тактикасының түрлі аспектілерін талқылады. Съезд Қазақ автономиясының құрамына Бөкей Ордасы, Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстары, Каспий маңы облысының және қазақтар қоныстанған Алтай губерниясының аудандары кіруі тиіс деп шешті. Съезд делегаттары Уақытша үкімет құлатылғаннан кейін қалалар мен ауылдарда, далада анархияның өсуі күн сайын күшейіп, қазақтардың өмір сүруіне қауіп төндіретінін айтты. Сондықтан "құтқару мақсатында "уақытша Халық кеңесі" атынан берік билік құруға қаулы етіп, оған атау берді Алаш-Орда (Алаш автономиясының үкіметі) және Алаш-Ордаға қазақ халқының барлық атқарушы билігін дереу өз қолына алуды тапсырды". Съезд қазақ милициясын құру жоспарын әзірледі. Оның әр аймаққа белгілі бір саны, уездер бойынша оқыту және жабдықтау қарастырылған. Полицияны қару-жарақпен қамтамасыз етуді орталық әкімшілік салық салу арқылы алынған қаражатқа жүзеге асыруы керек еді. Офицерлерді даярлауда Орынбор казактарының тәжірибесі мен көмегін пайдалану туралы шешім қабылданды, бұл атаман Дутов бастаған Орынбор ақ гвардияшыларымен одақтасуды көздеді. Бұл одақ негізінен ресми және тиімсіз болғанымен, Алаш-Орданың жағдайын қиындатты. Оңтүстік Оралда Жангелдиннің құрған отряды П. Қобызов пен С. Павлов отрядымен бірге 1918 жылы 18 қаңтарда Орынборды басып алды. Дутовпен бірге Орынбор мен алашордалықтар да біртұтас қазақ автономиясын құруға үлгермеді. Олардың күштері бөлінді: шығыс бөлімшесі деп аталатын бөлігі Семей қаласының маңына көшті Алаш (Жаңа Семей), екіншісі Орал облысының Жымпиты қаласында (Батыс бөлімшесі) қоныстанды, үшіншісі Жетісу облысында жұмыс істеді. Мұндай жағдайда "Алаш" партиясының басшылығы орталық кеңес үкіметімен және оның жергілікті органдарымен байланыс орнатуға мәжбүр болды: А.Бөкейханов Мәскеуге, Х. Досмұхамедов және Ж. Досмұхамедовты Ленинмен және ұлттар істері жөніндегі халық комиссары Сталинмен кездесуге жіберді, ал Халел Ғаббасов А. Бөкейхановтың тапсырмасы бойынша 1918 жылы 20 наурызда Сталинмен телеграф бойынша келіссөздер жүргізді. Олардың қорытындысы болашақ автономияның мәдени

қажеттіліктеріне материалдық көмек көрсету орталығының уәдесі, Бүкілқазақ съезін шақыру және өлкеде азаматтық бейбітшілік орнату болды. Кеңес өкіметі орнаған кезеңде "Алаш" партиясының жаңа билікпен қарым-қатынасы үзілген жоқ. Жергілікті кеңестерде билік РСДРП (б) радикалды элементтерінің қолында болған бірқатар қалаларда — Петропавл, Перовск (қазіргі Қызылорда), Әулиеата (қазіргі Жамбыл), "Алаш" белсенділері қуғын-сүргінге ұшырады, тек Семей, Верный (Алматы) қалаларында және кейбір басқа жерлерде қысқа мерзімді ынтымақтастық орнады. Мәселен, Семей облыстық кеңесінің құрамына Алаш жергілікті ұйымы басшыларының бірі енгізілді. Ғаббасов, Қозбағаров уездік земствосының төрағасы, уездік кеңестің құрамында "Алаш" белсенділері Б.Сәрсенов пен И.Әлімбаев бар. Бұл ретте тараптар бір-біріне сенбеді, өйткені әрқайсысы өзінің саяси мақсаттарын көздеді: кеңестер билік құрылымдарына тартылған "Алаш" партиясының көшбасшылары мен белсенділері арқылы қазақ халқының ықпалын күшейтуді, ал "Алаш" басшылары Кеңес өкіметін ресми түрде қолдай отырып, кеңестердегі өз өкілдері арқылы "бұлыңғырлау" саясат жүргізді. Әйтседе, "Үш жүз" партиясының большевиктер басқаратын Кеңес өкіметімен қарым-қатынасы қалыптасты. "Үш жүз" көшбасшысы Көлбай Тоғысов пен оның серіктерінің саяси көзқарастары мен практикалық іс-әрекеттері 1917 жылдың күзінен 1918 жылдың басына дейін елеулі өзгерістерге ұшырады. 1918 жылдың басынан бастап үшжүздіктер алашордалықтармен күресте большевиктердің объективті одақтасы болды. Осы қиындықтарға қарамастан, Алашорда үкіметі бірнеше ай бойы (1917 ж. желтоқсан — 1918 ж. Наурыз) казактардың бейтараптығын және жергілікті жерлерде большевиктер басқаратын кеңестердің әлсіздігін пайдаланып, облыстарда әкімшілік құрылым құру бойынша қадамдар жасады, милиция отрядтарын құруға кірісті. Бірақ көп ұзамай басталған азаматтық соғыс Қазақстанда жаңа әскери-саяси жағдай туғызды, оның жағдайында қарама-қарсы күштердің поляризация процесі жеделдеді. Жұмысшы-шаруа кеңестерінің орталықта және жергілікті жерлерде билікті басып алуы алғашқы күндерден бастап құлатылғандардың қарулы қарсылығын тудырды. Азаматтық соғыс билік үшін күрестің жалғасы болды, сондықтан революция мен азаматтық соғыс арасында нақты шекара болмады.

Азамат соғысы аяқталсада және елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайындағы ауыр күйзеліске қарамастан, Кеңес үкіметі күштеуге негізделген азық-түлік саясатын жинауды тоқтатпады. Орталық үкіметтің 1920 жылы 20 шілдедегі "Сібірдегі артық астықты алу туралы" декретінің күші Қазақстанның солтүстік аудандары мен Семей губерниясына да тарады. Осы құжатқа сай 1921 жылдың тамыз айына дейін елдегі шаруаларға 119 млн. пұт (РКФСР көлемінде 423 млн.пұт) салғырт төлеу жүктелді, оның ішінде 35 млн. пұт Солтүстік Қазақстанға жүктелді. Астықтың 26 млн. пұты Семей облысына міндеттелінсе, тек Қостанайдан 6 млн. пұт астық алынды. Артық өнімдер ғана емес, азыққа қолданылып отырған астық және тұқым қорын да тартып алып отырды. Астық салығы, мал шаруашылығымен ғана айналысып отырған аудандарға өте ауыр тиді. Оны төлеу үшін олар малдарын сатып, астық сатып алуға мәжбүр болды.

Кеңес үкіметінің солақай саясатының нәтижесінде Республиканы сұрапыл аштық жайлады. Бөкей губерниясында — 100 мың, Оралда — 400 мың, Семей губерниясында — 500 мың, Орынбор — 445, Ақтөбеде — 360 мың адам аштықты. Көшпелілер арасында өлім ересек тұрғындардың 30 процентін қамтыса, ал кейбір аудандарда халықтың 75 проценті қырылған. Әулиеата уезінде халықтың қатты қырылғандығы соншалық, бұрынғы бірнеше болысты біріктіріп бір болыс ұйымдастыруға тура келді. Жалпы зерттеушілер 2 млн 300 мыңнан аса адам аштықты, 1 млн-ға жуығы аштық пен аурудан өлді деген мәліметтерді келтіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. "Алаш" қозғалысы. / Құраст. Е. Тілешов, Д. Қамзабекұлы, И. Нұрахмет. - Алматы: Сардар, 2008. - 324 б. - ISBN 9965-32-715-7.
2. Мәден, А.Т. Азамат соғысының демографиялық салдары. // XX ғасырдың басындағы ұлттық интеллигенцияның тарихтағы рөлі: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. - Орал, 2009. - 242-248 б.
3. Кеңес өкіметінің «Әскери коммунизм» жағдайындағы Қазақстандағы азық-түлік саясаты А.Т. Қапаева ISSN 2710-3994 "edu.e-history.kz" электронды ғылыми журналдар № 3 (27.) 2021
4. <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9008>

XV-XVIII ҒҒ. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТІ

Азимбаев Р. М.

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Қазақ халқының қалыптасуы өте күрделі және ұзақ үрдіс болып табылады. Ғалымдар қазақ этносы өзінің рассалық генетикалық бастауын осы қола дәуірінен алады деп есептейді. Оны қазақтың ұлттық мәдениетімен андроновтықтардың мәдениетінің ұқсастығы дәлелдейді. Ол кезде халық өзінің ауыр жағдайы үшін ортағасырлардағы көшпелі қоғамға тән қарсылық түрі – көшіп кетумен жауап қайыру. Қазақ хандығы ХҮ ғ. 60 жылдары ортасында Батыс Жетісуда құрылған. Билікті нығайту жолында Орта жүз қазақ тайпалары мен руларының ондаған жылдар бойы көшіп келген. Моғолстанның құлдырауынан кейін Ұлы жүз Қазақ хандығына келіп қосылады.

ХҮ ғ 70 жылдары Қазақ хандарымен Шайбанилықтардың арасында Сауран, Созақ түбінде, Қаратаудың Соғынлық асуында ірі шайқастар болды. Қазақтар мен өзбектер кезек-кезек алып отырды. Нәтижесінде 1495 жылы Сыр бойындағы қалаларды өзбектер иеленді. Алтын Орда құлағаннан кейін Қазақстан территориясында Әбілхайыр хан басқарған өзбек және ноғай хандықтары құрылды. Өзбек хандығында хандық билікке Орда Ежен мен Шейбени ұрпақтарының арасында талас-тартыс басталды. Нәтижеде 1428 жылы Шейбаниттер ұрпағы Әбілхайыр хан болды. Оның хандық құрған 1428-1468 жылдар аралығында “Көшпелі өзбек мемлекеті” пайда болып, ол мемлекеттің территориясы айтарлықтай ұлғайды.

XV ғасырдың орта шенінде Сырдариядан Сібір хандығына дейінгі ұлан-байтақ территорияны алып жатты. Алайда бұл мемлекет ішінде үкімет билігі үшін үнемі айтыс-тартыс күшейіп отырды. XVI ғ басында Қасым сұлтанның жеке билігі қатты күшейді. Қасым сұлтанның күшеюіне ықпал жасаған ағасы Әдікті айтады. Қасым сұлтан хандықтағы билік іс жүзінде өз қолында екенін білгенімен, көреген саясатшы ретінде ол өте сақ болады. Ол Бұрындық ханның билігін мойындағысы келмейді, одан аулақ жүруге тырысады. Қорыта келе, екі адамның бақталастығы құдыретті және жігерлі Қасым сұлтанның жеңісімен аяқталады. XVII ғасырдың 80 жылдары жоңғар қоңтайшысының қазақ жеріне жорықтары жанданды, олар Оңтүстік Қазақстан мен Сырдария сауда қалаларын, сонымен қатар маңызды керуен жолдары өтетін аумақтарды басып алуға ұмтылды. Қалдан қоңтайшы (1671-1699) 1681-1865 жылдары Оңтүстік Қазақстанға бірнеше шабуыл жасады, оның нәтижесінде Сайрам қаласы қиратылды. Оның мұрагері Сыбан Раптан (1699-1729) басқыншылық соғысты жалғастырды. XVIII ғасырдың басында басқыншылардың әскері сарысу өзеніне дейін жылжыды, олардың әскерінің бір бөлігі Орта жүздің солтүстік шығыс аудандарына басып кірді. 1710 жылы Қарақұм ауданында Тәуке хан жауға қарсы ұйымдастыруды талқылауға барлық жүздердің өкілдерін жинады. Жоңғарларды шығысқа шегіндірген әскер құрылды. Қазақ саяси

жүйесі ішкі саяси проблемаларды шешуге тамаша мүмкіндік берді. XVII ғасыр басындағы реформадан кейін қауымаралық пен сословие аралық алауыздық сот ісінің шегінен сирек шықты және ешқашан қарулы күреске жеткен жоқ. Бірақта XVIII ғасырда сыртқы саяси ахуал бірден өзгергенде, реформа нәтижесінде орталықсыздандырылған қазақ хандығы сыртқы жағдайдағы өзгерістерге дайын емес болып шықты. Бұл 1715 жылы Тәуке хан өлген соң анық байқалды. Жоңғар тарапынан төнген қауіпке байланысты хан ролінің жоғарылауы керектігін сезінген сұлтандар жоғарғы билеуші орны үшін шиеленіскен күресті бастады. Ұзақ тартыстан соң хан болып Қайып сайланды (1715- 1718).

Көп ұзамай жоңғарлар шабуылын тағы жаңғыртты. 1716 жылы олардың әскерінің басты бөлігі шабуылын Іле өзенінен Аягөзге қарай бағытпен бастады. Бір уақытта басқа отрядтары Сібірге жылжыды. 1718 жылы көктемде жоңғарлар мен қазақтар қолы арасындағы Аягөз өзенінде үш күндік қантөгіс, шайқастың алғашқы күндеріндегі жеңістерге қарамастан, қазақтардың жеңілісімен аяқталды. Өзара жауласқан Әбілхайыр мен Қайыптың келіспеушілігі, сонымен қатар жоңғарлардың тылдан оқыс соққысы шайқастың нәтижесін шешіп берді. 1718 жылы жоңғар әскері Арыс өзенінде басқа қазақ отрядтарын талқандады. 1718 жылы Қайып хан өлді де сұлтандардың жоғарғы билік үшін күресі қайта жанданды. Ең қолайлы кандидатура жас жігерлі Әбілхайыр болды, бірақ төре тұқымының күшеюін қаламаған билер шоғыры ынжық әрі жігерсіз Болатты (1718-1729) таңдады. Алайда соғыс жағдайында қауым демократиясына бас тігу өзін ақтамады да, Болат хандықты басқарудан қалды. Орталық биліктің әлсіздігі жағдайында Кіші жүз бен Орта жүз қауымының бөлігі өздерінің егемендігін шектеп, Әбілхайырды хан сайлады (1718- 1748). Осылай қазақ хандығының ыдырау процесі басталды. Ташкентте ақ киізге Жолбарыс көтерілді, ал Орта жүздің бөлігі Сәмекені хан ретінде мойындады. Бұл тұлғалар жоңғарларға тойтарысты ұйымдастыра алатын еді, алайда мұны сезіну үшін қазақтарға 1723 жылғы Ақтабан шұбырындыны бастан өткеруіне тура келді. Жоңғарларға қарсы бір майданның жарылуы қазақ жасақтарының қорғаныс қабілетіне кері әсер етті. Сұлтандар шоғыры арасындағы ұрыс-керіс жоңғар қоңтайшыларының қазақтарға бірқатар ірі соққылар беруіне қолайлы жағдай туғызды. 1723 жылы көктемде жоңғар әскері Қаратау арқылы талас өзенінің алқабына басып кірді. Қазақтар бұл уақытты қыстаудан көшуге дайындалып, шабуылды күтпеген еді. Мұнда барлық қазақ жұрты қырғынға ұшырады да, тірі қалғандары малдары мен мүліктерін тастап қашуға мәжбүр болды. Аяқ астынан кедейленген және ашыққан көшпенділер тобы Бұхара мен Самарқан оазисін толтырды. 1724-25 жылдары жоңғарлар Түркістан мен Ташкентті басып алып талқандады. Егіншілік, қолөнер мен сауда Сырдарияда тоқтады. Бұл оқиға қазақтар арасында “Ақтабан шұбырынды” ретінде белгілі. Нәубет жылдардағы басқыншылармен күресте қазақ болған құрбандарды халық ауыр азамен еске алады.

Қазақ-жоңғар соғысының аяқталуы: Ұлттық тәуелсіздікке төнген қауіп қазақтарды бірігуге мәжбүр етті. 1726 жылы Ұлы жүз бен Кіші жүздің біріккен әскері Тайлақ батыр мен Саурық батырдың бастауымен Бұланты өзені бойында Қарасиыр деген жерде жоңғарларға ауыр соққы берді. Бұл жеңіс қазақтарды одан әрі қарсы тұруға жігерлендірді. Осы жылы Шымкент маңында, Ордабасы тауында үш жүз өкілдері қатысқан мәслихат өтті, онда қазақ әскерінің жоғарғы бас қолбасшысы – сардар сайлануы керек болды. Сардар келешекте жоғарғы ханның орнын басатынын түсінген сұлтандар арасында қайтадан талас туды. Алайда істің нақтылығы билерді қатал орталық билікті жақтаушы Әбілхайырдың пайдасына шешім қабылдауға мәжбүр етті. Үш жүздің әскерін ұйымдастыруда Бөгембай, Тайлақ және Саурық батырлар маңызды роль атқарды.

1729 жылы Балқаш көлінен оңтүстікте Аңырақайда ірі шайқас болды. Жоңғарлар тағы да талқандалып шегінді. Жеңістен соң Қазақ хандығын біріктіру мен қайтыс болған Болаттың орнына хан сайлау мәселесі тұрды. Сайлауда Әбілхайыр айналып өтіліп, билер

хан тағын Болаттың ұлы Әбілмәмбетке (1730-1771) тапсырды. Сұлтандардың бөлігі мәслихат шешіміне бағынудан бас тартты. Әбілхайыр жақтастарымен қазақ әскерін тастап, Жайыққа көшіп кетті. Оның үлгісін Сәмеке хан да алды. Осылайша хандар мен сұлтандар арасындағы алауыздық қазақтардың 1726-1730 жылдардағы жеңістерін жоққа шығарып, тағы жалпы қазақ майданын бөлшектеді. Тек жүз билері – Төле бидің, Қазыбек бидің және Әйтеке бидің, сонымен қатар Аңырақай шайқасынан кейін танылған Абылай атымен белгілі Әбілманмұр сұлтанның іс-әрекеттері нәтижесінде бірлік сақталды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақстанның қазіргі заманғы тарихы: оқулық / жалпы ред. басқ: Т. Омарбеков, Т. Омарбеков, Г.С. Султанғалиева, Б.С. Сайлан және т.б. - Алматы: Қазақ ун-ті, 2018. - 476 с.
2. Бегалиева А.К. Қазақстан тарихы. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2017. - 380
3. Қазақстанның қазіргі заманғы тарихы: Дәрістер курсы. Алматы, 2018. Б.Б.Кәрібаев. - 324
4. Аяған Б. Қазақстанның қазіргі заман тарихы (1991-2014): / Б. Аяған. - Алматы : Атамұра, 2014. - 336 б.
5. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық. 1-кітап. Қазақстан аумағы б.з.б. мыңжылдықтан бастап ХІІІ ғ. басына дейін. – Алматы, Қазақ университеті, 2016
6. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық. 2-кітап. ХІІІ-ХVІІІ ғ.ғ.– Алматы, Қазақ университеті, 2016
7. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық / ҚР Білім және ғылым м-гі, әл-Фараби атын. ҚазҰУ құраст: Т.О.Омарбеков, Қ.С.Қаражан, М. Ж. Ташенев және т. б. - Алматы: Қазақ ун-ті, 2016.

ЕЖЕЛГІ ГОТ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ РИМ ИМПЕРИЯСЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ: ӘСЕРІ МЕН САЛДАРЫ

Қозыбай А.А. – «Гуманитарлық ғылымдар» кафедрасының оқытушысы, магистр. Tashenev University, Шымкент қ.

Оңалбай Н.М. - «Тарих» білім беру бағдарламасының 4-курс студенті, Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация. В статье рассматриваются отношения древних готских племен с Римской империей, их влияние и последствия

Ключевые слова: Древние готы, Римская империя, Дакия, Мезия, Готия, Фракия, Паннония, Цезарь, Тацит, Константин, Лициний

Annotation. The article discusses the relations of the ancient goth tribes with the Roman Empire and their influence and consequences

Keywords: Ancient goths, Roman Empire, Dacia, Mesia, Gothia, Thrace, Pannonia, Caesar, Tacitus, Constantine, Licinius

Ежелгі готтар мен Империя арасындағы соғыстардың нәтижелері ауыспалы болды. 255 жылы готтар Дакияны басып алды. Ал кейіннен император Клавдий ІІ 269 ж. Готтар мен олардың одақтастарын Наисс деген қаланың түбінде жеңіліске ұшыратты. Бұл шайқаста готтардың жағында герулдар, певкиндер, гепидтер болған еді. Осы жорықты талдай отырып, біз мына жағдайды айтқанымыз қажет. Егерде бұдан бұрынғы жорықтарда тайпа ұйымы соғыс арқылы негізінде олжа-байлықты көздесе, енді готтар Рим империясының территориясына қоныстану мақсатын көздеді. Бұған дәлел ретінде Зосимнің мәліметтерін келтірсек, гот жауынгерлері соғысқа өз отбасыларымен бірге шыққан. Кейбір деректер бойынша бұл үлкен жорықтарға шыққанда, тайпалар су арқылы 2000 кеме-қайықтармен жүзген. Зосимнің пайымдауынша, варварлардың жалпы саны 320 мың адам болған. Құрлықтағы әскер Мезия арқылы өткен. Германдықтар

әскерінің Тома және Маркианополь қалаларын алу қимылдары сәтсіздікке ұшырады. Кемелердің бір бөлігі бұдан кейін Греция мен Фессалий жағалауларын жауламақшы болды. Бұл жерлерге Рим императоры Клавдий бастаған әскер асыға шықты. Рим әскерінің жақындауын білген германдықтар шабуылдарын тоқтатып, солтүстікке бет алады. Судағы шайқастарда да римдіктер басым болды.

269-270 жылдардағы Империя готтар т.б. варварлармен күресте жеңістерге ие болды. Бірақ та герман тайпалары шегіну барысында Дакияны басып алды. Варварлардың бұл жеңісі кейіннен өте маңызды болды, себебі бұдан кейін Дакияның байлықтарын пайдаланып, варварлар Рим территориясына өзінің жорықтарын осы жерден ұйымдастырып тұрды. Готтар және карптар Молдова мен Мунтения, Батыс Трансильванияны жаулай отырып, осы жерлерде қоныстана береді. Осының нәтижесінде Дунайда готтардың басымдылығымен жаңа полиэтникалық құрылымы құрала бастайды. Сол кездегі деректер бұл құрылымды “Gutthiuda”, яғни “готтардың елі” деп атайды. Ал “Готия” (Gothia) деген атау сәл кейінірек IV ғасырдың екінші жартысында пайда болады. Осы кезде ютунгтар (Jutungi) атты жоғарғы Дунай жерлерін мекендеген герман тайпасы басқа тайпа ұйымы аламандармен бірігіп Рим провинциясы – Рецияны жаулап алмақшы болады. Онымен қоймай олар Альпіден өтіп, Италияның солтүстігіне ұмтыла бастады. Бұл варварларды Рим императоры Аврелиан тоқтатады [1].

271-272 жж. германдықтар Балкан жағынан өз жорықтарын жалғастырады да, Фракия мен Мезия жеріне келеді. Бірақ римдіктер гот көсемі Каннабавд бастаған әскерді жеңіліске ұшыратады. 275 ж. варварлардың кеме әскерлері Меотиданы өтіп Римнің Кіші Азиядағы жерлеріне төтеп берді. Герман тайпалары Мезия, Фракия және Паннония жерлерінде өз биліктерін орнатпақшы болды. Бірақ Кіші Азиядағы соғыста түбінде император Проб ұтады [1, 76 б.].

Кеңес тарихнамасында III ғ. екінші жартысындағы Оңтүстік-Шығыс Еуропадағы Варвар әлемінің ішкі дамуы айтарлықтай жеке зерттелінген жоқ. Сондықтан да біз бұл уақытқа арнайы тоқталғанды жөн көрдік. Готтардың ішкі және сыртқы тарихы осы Варварлық әлемнің (Barbaricum, Барбарикум) дамуымен тікелей байланыста болды.

Өздерінің жаулап алушы жорықтарын ұйымдастыруда германдықтар кейбір жағдайда бір-бірімен бірігіп, үлкен тайпалық ұйымдарын құрған. Кейбір осындай тайпа бірлестіктері, мәселен, аламандардың, готтардың, франктердің тайпалық ұйымдары бірнеше мың адамдарды қамтыды, олар үлкен территорияларды өзіне бағындырып ұстауға тырысты.

Қарастырылып отырған мәселелерге байланысты біз герман тайпаларының ертеректегі тарихына тоқталғанды да жөн көрдік. I-II ғғ. германдықтардағы қоғамдық қатынастарға сипаттама берелік. Герман тайпаларының қоныс аударуы, көшіп-қонулары белгілі бір түрде сонау Ю.Цезарь заманында да, яғни, біздің заманымызға дейін I ғ. белгілі болған. Цезарь свевтер тайпасына байланысты былай деп жазған: «Свев тайпасы-герман тайпаларының ішіндегі ең саны көп және жауынгер тайпа. Оларда жүз аймақ бар дейді, және әрқайсысы жыл сайын соғысқа мың қарулы жауынгер жібереді, қалғандары үйлерінде қалып, өздерін және соларды асырайды; бір жыл өткеннен кейін соңғылары соғысқа аттанып, соғыстағылар олардың орнына келеді. Осыған байланысты егіншілік те, әскери ісі де үзілмейді» [2].

Солтүстік германдықтар I-II ғғ. егіншілікті де жаман меңгерген жоқ: арпа, бидай, тары, зығыр өсірді. Алайда германдықтардың басты байлығы мал, оның ішінде әсіресе ірі қара болды. Олар “ұзын үйлерде” тұрды, себебі, басты байлығы мал болғандықтан, малына арналған қора-қопсысы да жалғасып жатты. Профессор Қ.Т. Жұмағұлов сипаттаған солтүстік германдықтардағы “ұзын үйлер” деп аталатын қоныс түрлерін археологиялық қазбаларға сүйене отырып, жан-жақты ғылыми сипаттама берген [2, 74 б.].

Әрбір “ұзын үйде” үлкен отбасы тұрды. Бір-бірімен жақын туыстасатын бірнеше отбасынан ру құралды. Рулар тайпаға бірікті. Кейде бірнеше тайпалар, әсіресе ортақ

жаумен соғысар алдында үлкен одақ құрды. Тайпадағы барлық ересек еркектер бір-бірімен тең құқылы, басы ерікті адам деп есептелді. Германдықтарда құлдар аз болды, құлдардың жағдайы римдіктерге қарағанда көп жеңіл, жартылай ерікті еді. Тацит былай деп жазады: «Құлдарын олар, біздегідей сарай қызметшілері сияқты өз араларында қызметтерді бөліп тастау арқылы пайдаланбайды; әр құл өз үйі мен өз шаруашылығы да қызмет жасайды. Ал иесі колон сияқты оның тек белгілі мөлшерде нанын, ұсақ малын және киімін салық ретінде иеленеді; және осы арқылы ғана оның құл ретіндегі міндеті көрінеді. Үйдегі қалған жұмыстың бәрі қожайынның әйелі мен балаларының мойнында болады. Құлды кейде ғана ұрып-соғып кісендеп, ауыр жұмыстар істетеді; оларды өлтіретін жағдайлар жиірек болады, бірақ жаза не қаталдық ретінде емес, жау сияқты ашу-ыза үстінде өлтіреді, мұндай қылмыс жазаланбайды» [2, 79 б.].

Германдардың ішінде мүлік жіктелісі алғашқы кезде болған жоқ. Маңызды мәселелердің барлығы тайпа жиналысы – тингте шешілді, оған тайпа мүшелері қарумен келіп, ру басылары мен көсемдерінің сөзін тыңдап, оны мақұлдаған, немесе қабылдамай тастаған. Тингте қылмыскерлерге жаза белгіленіп, ру басыларды сайлаған.

Цезарь мен Тацит тұсындағы тайпалардың қоныс аударуына баға беретін болсақ, бұл қозғалыстар негізінен экстенсивті шаруашылық, соның ішінде төмен сатыдағы тұрған егіншілікке байланысты болған. Германдықтар көршілес тайпалардың немесе басқа бөтен елдің жерлерін жаулап алған соң, ол жерде көп тұрмайтын. Жер құнарлылығын жоғалтқаннан кейін тайпалар басқа жаққа қарай бет алатын. Бұндай жағдайда аз халықтың өзін асырау үшін бірсыпыра жерлер қажет болған. Цезарь былай деп жазған еді: «Арверндар мен секвандар германдықтарды ақы төлеп көмекке шақырады. Бастапқыда Рейн арқылы оларға германдықтардан 15 мың адам өтеді. Бұл жабайы варварларға галдардың жері, өмір сүру салты және байлығы ұнағаннан кейін, мұнда олар көптеп келді: қазіргі уақытта Галлияда олардың саны 120 мыңға жетеді. Эдуилар және олардың қол астындағы тайпалар бірнеше рет осылармен шайқасқа түсіп, нәтижесінде жеңіліске ұшырап, өздерінің бүкіл ақсүйектерін, ақсақалдар кеңесін және атты әскерін жоғалтады. [Осы жеңілістен кейін Эдуилер секвандардың үстемдігін мойындауға мәжбүр болады]. Бірақ, жеңіске жеткен секвандар жеңілген эдуиларға қарағанда ауыр жағдайға душар болады, өйткені германдықтардың королі Ариовист олардың елдеріне басып кіріп, Галлия бойынша ең жақсы болып саналатын секвандар жерінің үштен бір бөлігін жаулап алады; енді ол осыдан бірнеше ай бұрын 24 мың гарудтың келуіне байланысты жердің тағы да үштен бір бөлігін босатуға бұйрық береді. Бірнеше жылдан кейін германдықтар Галлия территориясынан галдардың бәрін қуып жібереді, өйткені германдықтар мен галдардың жерлерін де, өмір сүру салтын да салыстыруға болмайды [3]. Жоғарыда келтірілген деректердің үзінділерінен-ақ тайпалардың өмірінде соғыс үлкен рөл атқарғандығын түсінуге болады. Соғыс арқылы германдықтар олжа-байлыққа ие болатын. Тацит былай деп жазады: «Шайқас кезінде тайпа көсеміне өз жасағының одан батылдығымен асып түсуі ұят болса, жасаққа да тайпа көсемімен теңеспеуі ұят болып есептелінген. Тайпа көсемі қаза болған шайқастан тірі оралу - өмір бойы өз атына кір келтіру және абыройсыз болу дегенмен тең. Тайпа көсемін қорғау, сақтау сондай-ақ оның даңқына өзінің ерліктерін қосу жасақшының басты анты болатын: көсемдер жеңіс үшін соғысса, жасақшылар өз көсемі үшін соғысатын. Егер тайпа ұзақ уақыт бойы бейбіт өмір сүрсе, оның ақсүйек тұқымынан шыққан жастары сол уақытта соғыс жүргізіп жатқан басқа тайпаға кетіп қалатын болған, өйткені бұл халыққа тыныштықта өмір сүру жат нәрсе, сонымен қатар қауіп-қатердің ортасында ерекшелену оңайға түсетін, ал үлкен жасақты тек тонаушылық пен соғыс арқылы асырау мүмкін еді. Жасақшылар өз көсемінің жомарттығынан әскери ат пен төлемақы күтетін, ал олардың төлем - ақысының орнына таңдаулы болмаса да, аса мол ас беріліп, әдеттегі ойын-сауықтар ұйымдастырылған. Бұндай жомарттыққа қажетті қаржыға тонаушылық пен соғыс арқылы қол жеткізілді. Бұл адамдарды жер жыртып, егін өсіруге қарағанда жаумен

шайқасқа, жарақат алуға шақыру оңайға түсетін еді. Олар егіншілікпен айналысуды менсінбей, оның орнына қан төгіспен күн көруді оңай деп есептеді» [3, 101 б.].

Жоғарыда келтірілген Цезарь мен Тацит тұсындағы германдықтардың өміріне байланысты деректердің мәліметтері сонау біздің заманымыздың I-II ғғ. герман тайпаларының қоғамдық дамуының кейбір ерекшеліктерін көрсетеді. Сол кездегі салт-дәстүрі, шаруашылық түрлері, әрине кейінгі уақытқа да өзінің әсерін тигізді. Біздің баяндап отырған III ғасырдың екінші жартысында Оңтүстік-Шығыс Еуропадағы қоныстанған герман тайпаларының, тайпа ұйымдарының, сонымен бірге гот тайпа ұйымының, тарихында біршама өзгерістер байқалады. Ендігі жағдайда германдықтар өздерінің жаулап алған жерлерінде толық қоныстанып тұрмақшы болды. II ғасырдың аяғында варвар тайпаларының ішінде өзара күрестер жиі болып тұрды. Мәселен, готтар бургунд тайпасымен қақтығыста оларды әрең дегенде кетуге мәжбүр етті. Гепидтер королінің әскері бургундтарға үлкен соққы берді. Бұл мәліметтерді біз Иорданнан алып отырмыз; ол «Гетикада» бургундтарды бургундзондтар «Burgundzones» деп атаған [4].

III ғ. аяғына таман вестготтар ұйымы күшейе түсті. Олар басқа герман тайпаларын, мәселен, бастарндар және карптарды жеңеді. Осы кезден бастап кейбір жағдайларда Рим империясы готтарды одақтастар, федераттар (foederati) есебінде де пайдаланғандығын байқай аламыз. III ғ. аяғында император Максимиан (286-305) готтардың күшін парсылармен күресте қолданғандығын деректер арқылы дәлелдейміз. Иорданның жазуынша, «Готтар өз жерлеріне оралады да, содан кейін император Максимиан оларды парфяндарға қарсы күрескен римдіктерге көмекке жібереді: қосымша күштер ретінде жіберілген готтар ұрыстарда өздерінің берілгендіктерін көрсетеді. Бірақ цезарь Максимиан олардың көмектерімен ұлы Сапордың немересі парсы патшасы Нарсейді қуып, оның бар байлығын басып алып, сондай-ақ әйелдері мен ұлдарын қолға түсірген соң, Александрияда Диоклетиан Ахилді жеңіп, Максимиан Геркулий Африкада квинквегетиандарды талқандаған соң, мемлекетте бейбітшілік орнады».

Арнайы әдебиетте готтар мен Рим империясының III ғасырдың аяғындағы қарым-қатынастары зерттелінбеген деп айтуға болады. Кейбір мамандардың жазуы бойынша, бұл жағдай осы уақыттағы екі жақтың тарихы туралы деректердің мәліметтерінің аздығынан туады. Осы жерде айтарымыз, мәліметтер әрине бар, бірақ олардың белгілі бір түрде аздау болуы сол кездегі готтардың тарихы басқа тайпа ұйымдары тарихынан ерекше болмағандығынан да шығар. Готтар бұл кезде көп жағдайда басқа тайпа ұйымдарымен, әсіресе, бургундтар, аламандар, вандалдар, гепидтер, карптармен қақтығыста болды. Бұл күресте готтардың жағында тайфал тайпасы болды. Ал Римдіктер болса, варварлардың ішіндегі қарым-қатынастарды үнемі байқап отырды.

Кейінгі уақыттағы готтардың тарихына келетін болсақ, біз император Константиннің (306-337) заманына көз тастайық. Арнайы әдебиетте бұл жылдар үстірт шолулармен ғана баяндалады. Бұл жерде біз Константин мен оның туысқаны Лициний арасындағы бақталастық күреске тоқталуымыз қажет. Арнайы әдебиетте, соның ішінде кеңес тарихнамасында, бұл эпизодқа көп мән берілмеді.

Деректер арқылы біз Константин мен Лициний арасындағы көп жылдар бойы созылған күресті біршама ашып жаза аламыз. Иорданның мәліметтеріне сүйенсек, Константин готтардың күшін пайдаланғаны анық: «Олар [готтар] оның туысы Лицинийға қарсы қару қолданып, оны жеңіп, Фессалоникке қамады да, билігінен айырылған оны жеңімпаз – Константин атынан қылышпен шауып өлтіреді. Готтардың көмегі, Константиннің өзінің атымен аталған, Римге бәсекелес бола алатын қала салуы үшін де пайдаланылды: Олар императорлармен одақ құрып, әртүрлі тайпаларға қарсы күресу үшін 40 мың әскер әкеледі. Империяда олардың әскері осы уақытқа дейін тұрып жатыр: қазірге дейін оларды Федераттар деп атайды» [4,102 б.].

Гуревич пен Харитоновичтің атап көрсеткеніндей, Константин мен Лицинийдің алғаш қақтығыстары Паннониядағы Цибел (қазіргі Виновицы) қаласының түбінде

басталыпты [5]. Аноним Валезийдің жазуынша, 317 ж. Константин мен Лицинийдің арасында аз уақытқа созылған бітім жасалынып, екеуі империяны бөліп алады. Константиннің қол астына батыс аймақтар, сонымен бірге Балқан түбегінің батыс жерлері және жоғарғы Мезия түседі. Лициний болса, Кіші Азия жерлерін, Балқан түбегінің Шығыс аймақтарын, Дакияны, Мезияны иеленіп қалды [5, 114 б.].

Сонымен готтардың Рим империясымен саяси, экономикалық және рухани қарым-қатынастары өте күрделі болды. Бұл қатынастар кейінгі уақытта да дамып, қанат жайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. –Москва: «Наука», 1954 г.
- 2 Жумагулов К.Т. Очерк этногенеза, материальной и духовной культуры германцев на современном этапе исследования. -Алматы, «Наука», 2010 г.
- 3 История средних веков. Под ред. М.Л.Абрамсон. -Москва, Высшая школа, 1964 г.
- 4 Иордан. Гетика. –Москва: «Наука», 1964 г.
- 5 Гуревич А.Я, Харитонович Д.Э. История средних веков. -Москва, Высшая школа, 2012 г.

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ БАСТЫ ТАРМАҚТАРЫ МЕН ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАДАҒЫ АТҚАРҒАН ҚЫЗМЕТІ

Дарын мектеп-интернаты кмм
Молдадосова Алтынай Қайыпқызы
«Гуманитарлық ғылымдар» кафедрасының
2- курс магистранты
Маткарімова Ақниет Райымжанқызы

Аннотация. Жібек жолы өзі өткен жолдағы мемлекеттердің саяси, экономикалық және мәдени салаларына үлкен ықпал жасады. Оның бағытында үлкенді-кішілі сауда ортықтары, қалалар мен елді мекендер пайда болды, әсіресе жол тораптарының тоғысқан жері Орталық Азия болатын. Бұл аймақта ондаған жолдар қиылысатын. Осы жерде маңызды этникалық процесстер, белсенді мәдени ықпалдастық, үлкен көлемді сауда операциялары, дипломатиялық келіссөздер және әскери одақтар құру туралы келісімдер жүргізілді. Бұл аймақтың халықтарына әріптік жазуды тарату мен әлемдік діндерді тарату, көптеген техникалық және мәдени жетістіктер, әсіресе Ішкі Азия мен Шалғай Шығыс елдеріне тән.

Ұлы Жібек жолы Жаңа дәуірге дейін Шығыс пен Батысты түйістіріп тұрған жол бас жолға айналды, мәдени ауысулар осы артерия бойынша өтті, онымен елшілер мен сауда керуендері, өнерпаздар мен діни ағымдар ағып жатты. Алайда Ұлы Жібек жолының маңыздылығы Батыс өркениеті дәуірлеп өсіп шыққанда толық өзгеріссіз қала алмады. Жүздеген жылдар бойында ол біртіндеп тарылып кетті, отарлау саясаты басталды, теңіз жолы ашылды.

Мақалада Ұлы Жібек жолының тармақтары мен даму кезеңдеріне шолу жасай отырып, Шығыс пен Батыс өркениетінің диалогына айналған жолдың әлемдік экономикадағы атқарған қызметіне жан-жақты талдау жасалған.

Кілтті сөздер: өркениет, мәдениет, дипломатия, сауда-саттық, экономика, ақша айналымы.

Кіріспе. Ұлы Жібек жолы-Қытайдан бүкіл Еуразия арқылы өтетін Шығыс пен Батысты экономикалық-мәдени, сауда-саттық жағынан байланыстырған ежелгі және

орта ғасырлардағы керуен жолдары жүйесін атаймыз. Еліміздің аумағында Ұлы Жібек жолы бойына жататын бірнеше мыңдаған қала, қалашық пен тарихи-мәдени ескерткіштер бар. Тұңғыш Президентіміз, Елбасының бастауымен жүзеге асырылған «Мәдени мұра» бағдарламасы шеңберінде Қазақстан аумағындағы осы аталған керуен жолының бойындағы мәдени ескерткіштерді қайта қалпына келтіру мен жаңғыртудың жолдары іздестірілді, әрі жүзеге асырылды. Ата-бабамыздан мұра ретінде бізге жеткен тарихи-мәдени мұраларды сақтау біздің парызымыз десек қателеспейміз.

Ұлы Жібек жолы б.з.д. II ғасырда қалыптаса бастағанымен, бұл феномен өз атауына XIX ғасырда батыс тарихшылары мен этнографтары арқылы ие болды. 1877 жылы неміс саяхатшысы және тарихшысы К. Рихтгофен өзінің «Қытай» деген еңбегінде Ұлы Жібек жолын сауда мен мәдени ауысулар артериясы ретінде анықтап шығарды. Дегенмен, одан алдын бұл жол туралы зерттеулер мен саяхаттар болмады дегенді білдірмейді. Алғашқы зерттеушілердің бірі венециялық саудагер Марко Поло болатын, ол осы жолдар арқылы жібек матасын тасымалдау маршрутын анықтап, бізге жеткізді. Ұлы Жібек жолының тарихы сонау б.з.д. 2 ғасырдан бастау алады. сол кезеңдегі Орта Азия мен Қытай аумағындағы геосаяси ахуалға көз жүгіртетін болсақ, елді яғни Қытайды басқанған Хань династиясы кезеңі болып, бұл империяның қас дұшпаны Орта Азиялық сюнну тайпаларынан айналып өтіп, Батыс елдеріне тауар тасымалдайтын жолдар іздестірілді.

Ұлы Жібек жолының басты тармақтары мен бағыттарының қандай болатындығын анықтаған тарихи оқиға Чжан Цян есімімен тығыз байланысты. Б.д.д. 139 жылы Чжан Цян гуннуларға қарсы дипломатиялық одақ құру мақсатында Юэчжи тайпаларына жіберілді. Бірақ жолы болмай, тұтқынға түсіп, қашуына, мақсаттарын өзгертуге мәжбүр болды. Дегенмен Чжан Цян Ферғана алқабындағы көптеген қалалармен таныс болып, осы қалалар туралы білгендерін өз императорына жеткізді. Дәл осы дипломатиялық саяхаттың нәтижесіндегі Чжан Цянның императорға берген есебіне байланысты Ұлы Жібек жолының негізі қаланды. Ол бойынша Орта Азия бойлап қалалар мен болуы мүмкін сауда маршруттары жан-жақты қарастырылды. Б.з.д. II ғасырдың соңы мен б.з.д. I ғасырдың басында жағдай өзгере бастады. Қытайдағы Хань династиясы өз ықпалдастығын кеңейтіп солтүстік-батыс территориялардағы тайпаларға билігін жүргізе бастады. Әрбір басып алған жер сайын өзінің горнизондарын орнатып, сауда жолдарының кеңейтілуі жалғастырыла берді. Гунну тайпаларының Қытайға шабуылдауы алдын алды делсек те гуннулар Қытайға шабуылдауын тоқтатқан жоқ, сондай-ақ Қытайдың кейбір аумақтарында көтерілістер де ушығып тұрған сәт болатын. Аталмыш көтерілістерді басып-жаншудың бірқатар шаралары жүзріліді де, осы аталған жәйттердің барлығы сауда жолдарының кеңеуіне, әрі сол жолдардың көркеюіне алып келді.

Ұлы Жібек жолының қалыптасуына алып келген тағы бір тарихи факт-ол Қытайдың дипломатиялық сыртқы саясаты болатын. Қытай өзінің көршілес мемлекеттерінің көбісімен, әсіресе Орталық Азия, Орта Азия мемлекеттерімен тартымды сыртқы саясат жүргізе білді, өз көршілеріне көптеген қымбат-бағалы сыйлықтар мен елшіліктер жіберіп отырды. Дәл осы аталған жәйт Батыспен Шығысты атап айтар болсақ Қытай, Үндістан, Таяу Шығыс елдерін және Еуропа елдерін және де осы аталған өркениет өкілдерін біріктіруші жол ретінде-Ұлы Жібек жолы алға шықты.

Ұлы Жібек жолы қашанда тек бір маршрутпен өтпеген және оның көптеген баламалары мен алғы нұсқалары болған. Бастапқы кезде асыл тастарды сатумен қатысты «Лазурит жолы», «Нефрит жолы» деп аталатындар табысты әрекет еткен. Олар Солтүстік Ауғанстандағы Бадахшан тауынан лазурит кені және Қашқариядағы Хотан аймағындағы Жаркент өзенінің маңайынан нефрит кені ашылуына орай жолға қойылды. Ұлы Жібек жолының алғашқы нұсқалары мен параллельдері б.д.д. III-II мыңжылдықтарда басталған.

Осындай Ұлы Жібек жолының бір сыңарына Қазақстан аумағына қатысты б.д.д. I мыңжылдықтың орта кезінен әрекет еткен «Дала жолы» деген жатады. Көне заман білгірі Геродот бұл жолдың мынадай бағытта болғанын атап өтеді: «Қара теңіз жағалауынан Дон жағасына дейін, одан әрі савроматтар мекендеген Орал тауы етегінен Ертіске, Алтайға, сонан Жоғарғы Ертіс пен Зайсан көлін мекендеген агриппийлер еліне қарай созылады. Бұл жолмен былғарылар кең таралып жатты».

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында келесідей ғылыми әдістер қолданылды: объективтілік пен жүйелілік принциптері, тарихи-салыстырмалылық принциптері. Тарихилылық принципі Ұлы Жібек жолының қызмет ете бастаған сәтінен Ұлы географиялық ашылымдардан кейінгі Қытай мен Үндістанға баратын теңіз жолының ашылуына байланысты жолдың қызметінің тоқтауына дейінгі аралықтағы тарихи оқиғаларды хронологиялық жүйелелілікті бақылау арқылы, қарастыруға мүмкіндік береді. Жүйелілік принципі Ұлы Жібек жолының әлемдік экономикада алатын орны мен қызметі мәселесіне қатысты зерттеулерді жүйелі түрде анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеуде ғылыми зерттеудің келесі әдістері қолданылған: а) сипаттамалық-баяндау әдісі, ә) ретроспективті әдіс, б) логикалық анализ әдісі, в) тарихи-салыстыру әдіс, г) проблемалық-хронологиялық әдіс, д) хронологиялық әдіс, е) құрылымдық-функционалдылық әдісі, л) тарихи-синтез әдісі.

Талқылау. Мәселенің жан-жақты талқыланғандығын бағалай отырып, біз мынадай тұжырым келтіре аламыз, зерттеліп отырған мәселенің сұрақтары бойынша тарихтың әр кезеңінде көптеген ғылыми әдебиеттер жазылып отырған. Бұл еңбектер ғылыми қызығушылықты оятып шынайылық критериіне сай келеді.

VI-XII ғғ. Ортағасырлардағы ең қызық кезеңдердің бірі болады. Ұлы Жібек жолының тарихы және оның Қазақстан тарихындағы маңызы Қазақстан жайлы еңбектерде, Гумилева Л., Ахметшина Н.Х., Байпакова К.М., Таймагамбетова Ж.К., Жумагамбетова Т., Бичурина Н.Я. Осы мәселе жайында қызық мәліметтер мынадай ғалымдардың еңбектерінде кездеседі: Акишев А.К., Абжанов К.С., Асфендияров С.Д., Байпаков К., Нұржанов А., Бартольд В.В. .

Жібек жолында бақылау орнату үшін түркі халықтарының күресі жайлы мына еңбектерде кездеседі: Гумилева Л.Н., Бартольда В., Ахинжанова С., Кляшторного С.Г., Султанова Т.И., Абусеитовой М.Х., Барановой Ю.Г., Масанова Н.Э., Байпакова К.М., Агеевой Е.И., Пацевич Г.И., Елеуова М..

Мәдениеттің сұхбаттық табиғатын және оның Ұлы Жібек жолы бойындағы өркениеттерге тигізген ықпалын қарастыруда зерттеуші М. Бахтиннің, Б.Библердің, А.Құлсариеваның және т.б. еңбектерін пайдалану бұл феноменді толыққанды түсінуге жол ашады. Сондықтан да Ұлы Жібек жолы феноменін зерттеу адам болмысының көп қырларын түсінуге септігін тигізетіні сөзсіз. Ұлы Жібек жолы мәдениетін зерттеген ғалымдардың арасында К.Байпаковтың, А. Нұржановтың, Ә.Х.Марғұланның, М.Орынбековтың, Ж.Мүтәліповтың, Ә.Хасеновтың, А.Құлсариеваның еңбектері алатын орны ерекше. Аталған феноменді аталмыш ғалымдардың ойлары аясында зерттеу біз үшін құнды, себебі олар Ұлы Жібек жолын жан-жақты зерделеп, оның адамзат мәдениетіндегі орны мен рөлін, оның қазіргі заман мәдениетіне жасайтын ықпалын анықтап, береді, мәдени ауысулар құбылысының мәнін философиялық, тарихи, мәдени жағынан түсінуге мүмкіндік береді.

К. Байпаков атап өткендей, «Ұлы Жібек жолы 2 мың жыл бойы өмір сүрген. Ол әлем тарихында дара ерекше құбылыс болды, Тынық мұхит пен Атлант мұхитының арасындағы көптеген халықтарды біріктірді. Жібек жолы деген ат толық мағына бермейді. Жібекпен сауда жасау б.з.д. II және б.з.д. I мыңжылдықта ғана болды. Ұлы Жібек жолы әр түрлі сауда, мәдени жаңалық және жаңа ойлардың таралу жолы, Еуразиядағы көшпелілер мен отырықшы халықтардың даму жолы болды. Жібек жолы өркениет жолы болды» (Байпаков, 1991: 77).

Кеңестер Одағы тұсында атап айтар болсақ XX ғасырдың 90-жылдарының басында Ресей мәдени қоры, «Жібек жолы» Орталығы мен шетелдік зерттеушілердің бірігуімен Ұлы Жібек жолы бойында жатқан мемлекеттердің тарихын зерттеуге бағытталған ғылыми жоба жүзеге асырылды. Дәл сол кезеңде Ұлы Жібек жолы тақырыбын түрлі Жоғары Оқу Орындары шеңберінде тарихшылардың және мәдениеттанушылардың көмегімен жан-жақты қарастырып, зерттеу жүргізілді.

Ғаламдану дәуірінде өткенімізден бізге жеткен тарихи-мәдени мұраларды сақтау мен зерттеудің маңыздылығы арта түсуде. Шығыс пен Батыс өркениеттерін біріктерген, өзара диалогқа түсірген, тек экономикалық қана емес, мәдени құндылығы басым Ұлы Жібек жолының тарихын зерттеу, маңыздылығын ескеру, саралау, қолда бар мағлұматтар арқылы мәнін ашудың ғаламдану кезеңіндегі өзектілігі арта түсуде. Ұлы Жібек жолы ежелгі дүние мен орта ғасырлардағы Батыс пен Шығыс елдерінің арасында өзара диалогтың құрылуына мүмкіндік жасады.

Ұлы Жібек жолының қалыптасу алғышарттарын зерттеушілердің бірі Б.Н. Ставиский болатын. Ол бойынша б.д. I-II ғасырларында бүкіл Еуразия аумағындағы 4 ірі империя Рим империясы, Парфян, Кушан және Қытай империяларының өзара жақындасуынан, осы мемлекеттер арасындағы күрделі мәдени, саяси және экономикалық байланыстардың орнауы, құрлықішілік коммуникацияның қалыптасуына алып келді. Бұл өз кезегінде өзара байланыстыратын байланыс жолдарының сауда жолдарының орнығуына септігін тигізді дегенді меңзейді. Рим және Парфян мемлекеттерінің арасындағы әскери қарама-қайшылықтар Шығыстан атап айтар болсақ Қытай, Үндістан, кейін Орта Азия елдері арқылы Таяу Шығыс пен Жерорта теңізіне дейін созылып жатқан Ұлы Жібек жолының жоғарғы қарқынмен міндетін атқаруына кедергі келтірді (Ставиский, 1990: 18).

Ертедегі Ұлы Жібек жолының бойындағы қалалардың қалыптасу мәселесі көптеген авторлардың зерттеуіне дәйек болды. Антикалық және орта ғасырлардағы қалалар мәселесін өз еңбектерінде зерттегендер қатарына А.А. Кудрявцев пен доцент Е.А. Кудрявцев мақалалары арқау бола алады. авторлар Ұлы Жібек жолы бойындағы ежелгі замандағы және ерте орта ғасырлардағы қаланың құрылысы, қаланың бөліктері мен Кавказ аймағындағы жол бойындағы қалаларды зерттеуге еңбектерін арнаған. Авторлардың зерттеулері авторлардың қатысуымен жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының мағлұматтарына сүйенген (Кудрявцев, 2017: 288).

Ұлы Жібек жолының солтүстік тармақтарының (солтүстік жол) бойындағы сауданың сол маңайдағы қалалардағы урбандалу үдерісіне тигізген әсерін зерттеушілердің бірі В.П. Копылов. Автор Ұлы Жібек жолының солтүстік бөлігі дегенде Төменгі Дон аймағын алып қарастырған.

Ш.Г. Кайтанның мақалалары мен зерттеулері орта ғасырлардағы Ұлы Жібек жолының Батыс Кавказ аймағындағы сауда жолы бойындағы қалалар мен қамалдарының маңыздылығын анықтауға бағытталған (Кайтан, 2016: 42).

С.А. Сулейманова мен А.Ю. Скакова Ұлы Жібек жолы бойындағы ерте орта ғасырлардағы кавказ маңындағы сауда жолдары мен жол тармақтарын зерттеуге арналған еңбектері мен мақалалары көзге түседі.

А.А. Туаллагова Шығыстан Батысқа қарай байланыстыра отырып жүретін Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағы б.з.І ғасырының ортасына дейін болмағандығын мәлімдейді. Автор бұл мәлімдемеге антикалық мәтіндерді сыни талдау арқылы жеткендігін де айта кетуіміз керек (Туаллагов, 2016: 45).

Ю.А. Прокопенко V-XI ғасырлардағы Солтүстік Кавказдағы Ұлы Жібек жолының тармақтарын зерттеп, бұл жолдардың өмір сүруіне халықаралық қатынастар, мемлекеттер арасындағы соғыстар мен тыныштық кезеңдерінің қайталану факторларының ықпалын анықтаған (Прокопенко, 2017: 80).

Ұлы Жібек жолының орта ғасырлар кезеңіндегі сауда, мәдени және экономикалық байланыстарға қатысты зерттеулердің қатары да жеткілікті. В.А. Бабенко

Батый және оның ізбасарлары құрған империя кезеңіндегі Ұлы Жібек жолының солтүстік тармақтарына қатысты еңбектер жариялаған (Бабенко, 2016: 87).

Қазіргі таңда Орта Азия және Қазақстан, Кавказ елдері мен басқа да аймақтардағы Ұлы Жібек жолы бойындағы (тармақтарындағы) мемлекеттердің экономикасына, саяси және мәдени өміріне осы сауда жолының тигізген әсеріне қатысты зерттеулер жетерлік.

Солтүстік Кавказ және Орта Азия (оның ішінде Қазақстан) аумағындағы манихейлік, зороастрийлік наным-сеніміне қатысты археологиялық қалдықтар осы жоғарыда аталған аймақтарға Сасанидтік Ираннан саудагерлердің Ұлы Жібек жолы арқылы келуі, осы мәдениеттің таралуына әсері туралы зерттегендердің бірі Д.В.Пикалов болатын.

Ұлы Жібек жолы өз қызметін тоқтатқаннан кейінгі XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Ресей, Иран мен Осман империясының арасындағы байланысқа Ұлы Жібек жолы бойындағы сонау ондаған ғасырлық экономикалық, саяси және мәдени байланыстардың ықпалын зерттеген автор И.В. Крючков болатын (Крючков, 2017: 46).

Талқылау. Ұлы Жібек жолы ең ұзын керуен жолы, сонымен қатар бір жарым мың жылға жуық құрлық бойынша елдермен елдерді мәдени-экономикалық байланыстырған жол болып адамзат тарихында сақталды.

Ұлы Жібек жолының маршруттары алмасып, өзгеріп отырғанымен, Қытайдан Жерорта теңізі аралығын қамтыған екі басты трассалық жолды ажырата аламыз:

1. Қытайдың солтүстігінен бастау алып, Солтүстік Үндістан, Орта Азия, Таяу Шығыс аралығын қамтыған Ұлы Жібек жолының оңтүстік жолдары.

2. Қытайдың солтүстігінен Памир, Арал маңы, төменгі Еділден Қара теңіз бассейніне дейінгі аралықтағы Ұлы Жібек жолының солтүстік жолдары.

Солтүстік жолдар мен оңтүстік жолдардың арасында байланыстырушы жолдар да болды. Тауар негізінен шығыстан батысқа қарай тасымалданды. Қытайдың жібегіне деген сұраныс тұрақты болмады және Еуропа елдерінің ішіндегі қытай жібегіне деген жоғарғы дәрежедегі сұраныс танытқан мемлекет-Рим империясы болатын. Рим империясы өзінің гүлденген шағында, шығыстан келетін тауарларға деген қызығушылықтың дәрежесі жоғары болатын. Рим империясының құлауы, антикалық қоғамның орнына феодализмнің орнығуы-осы аталғандардың барлығы Шығыстан келетін тауарлардың Жерорта теңізіне дейін ғана жетуіне әкеп соқтырды (Византияға дейін). Рим империясының құлауы, антикалық қоғамның орнына феодализм мемлекеттердің пайда болуы Ұлы Жібек жолының жойылып кетуіне әкелмеуінің себебі Қытайдан шыққан тауарлар сонымен қатар Үндістанда, Таяу Шығыс елдерінде көптеген сұранысқа ие болуы болатын. Арабия түбегінде ислам дінінің тарауы, орта ғасырлардағы араб жаулап алушылықтарының нәтижесінде Шығыстан әкелінген тауарлар Жерорта теңізінің оңтүстік жағалауында, араб мемлекеттерінің арасында кеңінен сұранысқа ие бола бастады (Артыкбаев, 2017: 46).

1000-1100 жылдар аралығында, яғни феодализмнің түбегейлі орныққан кезеңінде Батыс Еуропа елдерінде Шығыстан әкелінетін тауарларға деген сұраныс артты. Ұлы Жібек жолының қалыптасуы, одан кейін ары қарай дамуы негізінен осы жол тараған мемлекеттердегі саяси бейбітшілікке тығыз байланысты болды.

А.С. Малков Ұлы Жібек жолы бойындағы тауар саудасының табысты болуы сол жолға иелік ететін мемлекеттердегі саяси бейбітшілікке тікелей байланысты деп, аталған жолдың гүлденуіндегі басты 3 кезеңді ажыратады:

Бірінші кезең-б.д.д.2 ғасырдан б.д. 2 ғасыр аралығы. Бұл кезеңде ежелгі антикалық әлем мен Рим империясының Шығыстан келетін жібек матасына және басқа да тауарларға сұранысының артуы.

Екінші кезең-VII-X ғасыр аралығы. Араб шапқыншылығынан кейін араб мемлекеттерінің Шығыс елдерінен әкелінетін атуарларға сұраныстың артуы. Батыс Еуропа елдерінің Шығыс тауарларына қатысты қызығушылықтарының қайта орнауы.

Үшінші кезең-ХІІІ-ХІV ғасырлар аралығы. Еуразия құрлығы бойынша Ұлы Жібек жолы бойымен түрлі тауарлардың, тауар айналымының артуы (Байдаров, 2012: 161).

Ұлы Жібек жолына ауқымды аймақты алып жатқанына қарамастан бұл жолға 3 ірі мемлекет толығымен өз қадағалауын орнатқан кезеңді де атап өтуіміз керек. Ол мемлекеттерге Түрік қағанаты, кейіннен Шыңғыс хан империясы, Әмір Темір империясының тұсында сауда жолын бір империя өз қадағалауында ұстай алғандығы белгілі.

Ұлы Жібек жолының ұзақ қашықтыққа созылуына байланысты осы жолды бір мемлекеттің немесе бір империяның ғана қарамағына кіргізудің мүмкіндігі басқа туған жоқ. ұзақ ғасырлар бойы сауда жолының әр тармағы әр-түрлі елдердің қарамағаны қарады, сонда да әлемде қандай геосаяси шайқастар мен тартыстар болмасын Ұлы Жібек жолы бойындағы маршруттарда тәртіп пен бейбітшіліктің сақталуына әрдайым жағдай жасалынып отырды. Бұл антикалық кезеңдегі жағдай болатын, алайда Рим империясының құлауымен Ұлы Жібек жолының қызметінің нашарлауы басталып, бұл тарихи үдеріс әлемдік державалардың қайта қалыптасу кезеңі, яғни VI ғасырға дейін жалғасын тапты. Дәл VI ғасырда Түркі қағанаты Орта Азия аумағындағы ірі аймақты өзіне біріктіріп, Ұлы Жібек жолы бойындағы сауда-саттықты бақылап отырды. Нәтижесінде жол бойындағы сауда-саттықта соғды саудагерлері шешуші ролді ойнай бастайды. Нәтижесінде Ұлы Жібек жолының басым бөлігі Түркі қағанатының бақылауында болып, сауда жолы қысқа уақыт бойы болса да бір мемлекеттің қарамағына қарады. Бірақ уақыт өте келе Түркі қағанаты ыдырап, оның орнына бірнеше мемлекеттер (қағанаттар) қалыптасты, бұл аталған қағанаттар жолдың белгілі бір бөлігіне ғана бақылау жүргізе алды (Швецов, 1999: 77).

Түрік қағанаты ыдырағаннан кейін бір жарым ғасырға жуық Ұлы Жібек жолына билікті қытайлық Тан империясы өз қолына алды. Тан империясы өзінің көршілес көшпеді тайпаларымен түрлі айла-тактикалардың көмегімен жасырын немесе ашық соғыстар жүргізуінің нәтижесінде бүкіл Орта Азия аумағында өзінің беделін арттырды. Дәл осы кезеңде Ұлы Жібек жолы бойындағы сауда-саттықтың ең гүлденген кезеңі болып саналады (VII ғасыр, VIII ғасырдың бірінші жартысы).

Ұлы Жібек жолының даму тарихындағы келесі кезең Араб халифатының жаулап алуы кезеңіне тура келеді. 751 жылы Талас шайқасында (5 күндік) арабтар мен қытайлықтар Орта Азия үшін, оның ішінде Ұлы Жібек жолы бойындағы бақылау үшін күресінде Қытай әскерлері жеңілді. Нәтижесінде осы сәттен бастап Ұлы Жібек жолы бойында мұсылман саудагерлері сауда-саттықпен айналысты.

Ұлы Жібек жолының даму тарихындағы келесі кезең-моңғол жауап алу сінндегі кезеңге сәйкес келеді. Сауда жолдарының бөлшектенуі, әр мемлекеттің әр аймаққа жеке-жеке қадағалау жасауы нәтижесінде әлсіреген Ұлы Жібек жолының қайта гүлденуі ХІІІ ғасырдағы моңғол жаулап алушылығынан кейін басталды. ХІІІ ғасырдың ортасына дейін моңғол жаулаушылары солтүстік Қытай, Руське дейін Иранға дейінгі аралықты жаулап алғандығы баршамызға мәлім. Осылайша, моңғолдар біржарым ғасыр бойы бүкіл Еуразия аумағындағы сауда жолдарын (біздің жағдайымызда Ұлы Жібек жолына) қадағалап, өз үстемдігін орнатты. Шыңғысхан өлімінен кейін оның басып алған жерлерінде ұрпақтары мемлекеттер орнатып, енді Ұлы Жібек жолын 4 империя қадағалады, олар: Қытайда Юань империясы, Иранда Хулагидтер империясы, Орта Азияда-Шағатай ұлысы, Каспий маңында Алтын Орда. Осы аталған мемлекеттер Ұлы Жібек жолының жекелеген аймақтарына, тармақтарына талас жүргізсе де, шындап келгенде жол бойында қауіпсіздікті қамтамасыз етуге тырысты және түрлі елдерден шыққан (түрлі дінді ұстанған) саудагерлер үшін жағдайлар жасалды (Байпаков, 1998: 80).

1300 жылдың екінші жартысында Ұлы Жібек жолы тағы да бір құлдырау шегіне жетті. Еуразия құрлығы бойынша созылып жатқан ұлан-байтақ сауда жолын қайта қалпына келтіруге бағытталған Әмір Темірдің талпыныстары да ұзаққа созылмады. Әмір

Темір билігі кезінде Ұлы Жібек жолының оңтүстік бөлігі қайта қалпына келіп, қорғанысқа ие болса, солтүстік бөлігіндегі жолдың тармақтары толығымен тастанды күйге душар болды. Әмір Темір билігі аяқталғаннан кейін қорғанысқа ие болған оңтүстік жолдар да өз қызметін тоқтатуды бастады.

Ұлы Жібек жолы бірінғай трассалық жол ретінде емес, керісінше көптеген тау-тастарды, шөлдер мен жазықтарды басып өткен жол тармақтарының үзіндісі ретінде сипаттауға болады. Жол тармақтарынан өткен жүктің салмағы да ауыр болды деуге келмейді, дегенмен дәл осы жеңіл болған жүк тасымалдары Қытай, Үндістан мен Орта Азия елдерін Таяу Шығыс және Жерорта теңізі, одан кейін Еуропа елдерімен өзара байланыстырған себеп болды. Ұлы Жібек жолы арқылы тек қана жібек матасы мен басқа да тауарлар өткізіліп қана қоймай, бұл жолмен діни ілімдер, ғылым мен өнер туындыларын, түрлі жетістіктерді тасымалданды. Осы жол арқылы тіл де тасымалданды, атап айтар болсақ бір-біріне таныс емес түрлі тіл өкілдері өзара қарым-қатынас жасады. Жол бойымен тасымалданатын тауарлар туралы жоғарыда айтқан болатынбыз, сол тауарлардың ішіндегі ең құндысы-ол қағаз. Қағаз ертедегі Қытайда ойлап табылып, кейбір елдерде жібектен де көп сұранысқа ие болды. Қағазды негізінен қоғамдық сауаттылық деңгейі орта деңгейден жоғары мемлекеттерде сұранысқа ие болды, қағаз тасымалданған елде түрлі экономикалық-мәдени жарылыс болатындығы да шындыққа жанасатын.

Сөздік пен оқу құралдары жоқ замандарда Ұлы Жібек жолы арқылы мәдениет пен салт-дәстүрлер, тілдер тасымалданды, ғылыми жаңалықтар да соңғы техникалық жетістіктер де Шығыстан Батысқа қарай дәл осы жол арқылы тасымалданды (мәселен қағаз өңдеу технологиясы, жібек матасын шығару технологиясы т.с.с.). Батыс елдерінен де Шығыс елдеріне өндіріс технологиялары тасымалданғаны белгілі. Мәселен жоғарыда айтқан жібек матасын өндіру технологиясы Қытайдан бастау алып, кейіннен Азия жері Иранда, Еуропалық аймақ Грецияда өндіріле бастады. Жоғарыда қағаздың да Қытайдан шығарылғандығын айтқан болатынбыз, XIII ғасырға дейін қағазды тек қытайлықтар шығарды, кейіннен қағаз жасау технологиясы бүкіл әлемге, оның ішінде еуропалықтарға тарай бастады. Бұл алмасуда Қытайдың да алған, игергені жоқ емес. Мәселен, ауылшаруашылығы саласында қытайлықтар Ұлы Жібек жолы арқылы Батыс елдерінен сәбіз өсіруді, үрмебұршақ, қияр, пияз өсіруді үйренді. Осылайша, Батыс елдері мен Шығыс елдерінің арасында алмасу шаралары жүріп жатты. Батыс елдерінен ауылшаруашылық дақылдарын өсіру технологиялары меңгерілсе, Шығыс елдерінен өндірістік жаңашылдықтар алынды. Қытайлықтардың «жұмбағы» ашылмаған өндіріс салалары да бар, мәселен қару-жарақ шығару, форфор ыдыстарын өндіру. Аталған өндіріс салаларының технологиясы Ұлы Жібек жолы өз қызметін атқарып жатқан сәтте ашылмады, жұмбақ күйінде сақталды (Ахметшин, 2002: 60).

Жоғарыда біз XV ғасырға дейін Ұлы Жібек жолы өз қызметін атқарды деген болатынбыз. Ия, Ұлы Жібек жолы бірде гүлдеп, көркею шегіне жетсе, бірде құлдырады, бірде бір ғана мемлекеттің (империяның) бақылауында болса, бір сәтте бірнеше мемлекеттердің қол астына қараған сауда жолының қызметінің түпкілікті жойылуына себеп болған тарихи оқиға-Ұлы географиялық ашулар болатын. Ұлы географиялық ашылымдардың нәтижесінде Қытай мен Үндістанға баратын теңіз жолдарының ашылғандығы бізге мәлім. бір кеме мыңдаған түйенің жүгін тасымалай алады және теңіз жолы арқылы тауарларды тасымалдау аз шығындалуға келеді және кеме түйеге қарағанда еш кедергісіз жылдам жеткізуге мүмкіндік береді. Ұлы Жібек жолының өз қызметінің тоқтатылуы Орта Азиялық қала өркениетінің құлдырауына да септігін тигізді, өйткені керуен жолдары бойында сауда-саттыққа бағытталған қалалар мен қалашықтар қызметіне деген сұраныстың болмауынан аймақтағы қала өркениеті құлдырады (Баштанник, 2016: 134).

Енді, маңызды мәселе Ұлы Жібек жолының әлемдік экономикада алатын ролі мен қызметін қарастырсақ.

Халықаралық еңбек бөлінісі және Ұлы Жібек жолы. Ұлы Жібек жолы сауда-саттықтың дамуымен бірқатарда әлемдік экономиканың және әлемдік нарықтың дамуына өз ықпалын тигізбей қойған жоқ. Атап айтар болсақ, Ұлы Жібек жолының өз деңгейінде қызмет етуі халықаралық еңбек бөлінісі жүйесінің қалыптасуына алып келді. Сонымен қатар көлік инфрақұрылымының дамуына да әсер етті.

Ұлы Жібек жолындағы тасымалданатын басты тауар, әрі алтыннан да қымбат бағаланған тауар-жібек матасы болатын. Жібек матасын алысқа тасымалдауға ыңғайлы болып, жібектің отаны болған Қытай б.з. 400-500 жылға дейін жібек матасын жасау технологиясының құпиясын сақтады. Бұл құпия ашылғаннан кейін де көптеген ғасырлар бойы Қытай жібек өндіруде алдыңғы қатарлы мемлекеттердің бірі қызметін сақтай алды. Жібекпен бір қатарда Ұлы Жібек жолы арқылы Қытай шәйі мен форфор ыдыстары шығарылды. Ұлы Жібек жолы бойымен шығысқа Таяу Шығыс және Орталық Азия елдерінен жүнді маталар мақтадан жасалған маталар тасымалданса, Үндістан және оның маңындағы оңтүстік-Шығыс Азия елдерінен дәмдеуіштер тасымалданды. Дәмдеуіштер еуропалық халықтар тарапынан ауқымды сұранысқа ие болды және дәмдеуіштерден дәрілік заттар жасалынды, сондай-ақ тамақ жасауда кеңінен қолданды (Ртвеладзе, 1999: 45).

Ұлы Жібек жолы бойымен Шығыс елдерінен шәй, мата, жібек матасы, дәмдеуіштер Батысқа тасымалданса, Батыс елдерінен алтын мен зергерлік бұйымдары тасымалданды. Батыс елдері (Еуропа елдері) Шығыстан келетін қымбат бағалы тауарларға алтынмен, күміспен төлем төледі. Батыс елдерінен Шығыстан шығатын тауарларға дес беретіндей, айналым жасай алатындай тауар өндіре алмауына байланысты бұл жағдай еуропалық ақша жүйесіне қысым көрсетті. Осы аталған жәйттерге қарсы тұру мақсатында Еуропа елдерінің билеушілері Шығыстан әкелінетін тауарлардың сатылуына шектеу қою, елден алтынды шығаруға тыйым салу әрекеттерін жасады. Батыс елдері Шығыс елдерінен шығатын тауарға бәсекеге қабілеттілік деңгейін (дәрежесін) Англия мен батыс Еуропа елдеріндегі өндірістік төңкерістен кейін ғана қол жеткізе алды.

Ұлы Жібек жолын өз деңгейінде қамсыздандыру мақсатында сауда керуендері жүріп өтетін алаңдарда жүк ауыстырып тиейтін орын, арнайы жабдықталған базар, шетелдік саудагерлердің меншіктік құқығының сақталуы ұйымдастырылуы қажет болды. Осы аталған нарықтық инфрақұрылым бір жарым мың жыл бойы Қытайдан Жерорта теңізіне дейінгі аралықты қамтыған Ұлы Жібек жолы бойында өз деңгейінде жүргізілді.

Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалар. Ұлы Жібек жолының аймақтың экономикалық дамуына ықпал ету факторларының бірі, әрі бастысы-ол жергілікті жерлердегі қалалардың дамуына әсерінде. Ұлы Жібек жолы саудагерліктің дамуымен тығыз байланысты болған қалалар мен қалашықтардың дамуына түрткі болды. Батыс елдеріндегі базарлар мен Шығыс елдеріндегі базарларды салыстырмалы түрде қарастыратын болсақ, Еуропа елдерінде орта ғасырларда қала мемлекеттердің ішінде кішігірім тек сол өлкенің тауарлары (негізінен азық-түліктер) сатылатын базарлар қызмет атқарса, Шығыс елдерінде (әсересі Орта Азия) қалалар сауда-саттықтың негізі, атап айтар болсақ халықаралық транзиттік пункттер қызметін атқарды. Бұл қалаларға атап айтар болсақ Отырар, Самарқанд, Хорезм, Тебриз, Бухара, Дуньхуан, Кашгар, Турфан, Хотан қалалары орта ғасырларда саудагерлердің тұрақтайтын тұрағы қызметін атқарып, қонақ үй, қоймалы мекеме қызметін қоса атқарды. Шетелдік сатып алушыларға сұранысқа ие өтімді тауарлар жинақталған арнайы базарлар ұйымдастырылды. Сауда керуендерінің қажеттіліктерін қанағаттандыруда көптеген мамандық иелері өз қызметін ұсынды, мәселен, аудармашылар, түйе тасымалдаушылары, керуен қарауылдары және т.б. тағы бір айта кетейік Орта Азиядағы Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың өзіндік қызметі болды, ол жол бойымен өтетін керуеннің қажеттіліктеріне қызмет ету.

дәл осы қызметі Ұлы Жібек жолының құлдырауынан кейінгі бұрынғы қажеттіліктерін өтеуге бағытталған қалалардың құлдырауына да түрткі болды.

Ұлы Жібек жолының Жерорта теңізі маңындағы тармақтарында сауда-саттықты «жекешелендіріп» алғандардың қатарына Венециялық және Генуялық саудагерлер ерекше көзге түседі. Әсерісе генуялық саудагерлер Ұлы Жібек жолының құлдырауына дейін Шығыс пен Батыстың арасындағы транзитті сауда-саттықты өз бақылауында ұстады. Италияндықтар Шығыстан келетін тауарларды Батыс еуропа елдерінде сату ісімен шебер айналысып қана қоймай, осы салада, яғни сауда-саттық саласында қызмет ететін компанияларымен, сол компанияларды қаржыландыратын банктермен ерекшеленетін нарықтық коммерциялық институттарымен көзге түсті. Ұлы Жібек жолы құлдыраған соң Орта Азиялық қалалар құлдырағандай италияндық сауда компаниялары да өз қызметін тоқтата бастады (Лубо-Лесниченко, 1988: 352).

Ұлы Жібек жолы және ақша айналымы. Ұлы Жібек жолы бірнеше ондаған ғасырлар бойы түрлі мемлекеттердің ірі саудагерлерінің арасындағы сауда келісім-шартының негізіне айналды. Ал, бұл келісімдер ақша арқылы жүзеге асырылды. Трансевразиялық сауда-саттыққа белсенді қатысушы мемлекеттердің әрқайсысы өзінің алтын немесе күміс теңгелерін шығару мүмкіндігіне ие болған жоқ. Ұлы Жібек жолы бойымен жүргізілетін сауда-саттықта саудагерлер ірі мемлекеттердің және империялардың алтын немесе күміс теңгелерін ақша айналымы ретінде қолдануға тырысты. мәселен, ерте орта ғасырларда Ұлы Жібек жолы бойымен сауда-саттық құралы ретінде немесе ақша айналымы ретінде арам теңгелері, сасанид күміс теңгелері, византияның алтын теңгелері қолданылды.

Ірі мемлекеттердің күміс немесе алтын теңгелері ақша айналымы ретінде кеңінен қолданылғанымен, бәрібір сауда-саттықта ақша жетіспеушілігі байқалды. Осы мәселені шешу мақсатында саудагерлер арасында тауарды тауармен алмастыру ісі де кеңінен қолданылды.

Ұлы Жібек жолы бойындағы қарақшылықтан қорыққан саудагерлер ірі суммадағы теңгені алып жүруден қорқып «чектерді» қолдану тәжірибесін жүзеге асырды. Ірі суммадағы қаражатты алыс жерлерге алып жүруден қауіптенген саудагерлер Шығысқа тауарға бара жатып өзінің ақшалай қаржысын беделді сенімді адамына тастап, өзі тілхат алып кеткен. Қазіргі банк жүйесі қызметіне ұқсас болған бұл жүйеде саудагер болған Ұлы Жібек жолы бойындағы қалаларда беделді адамның тілхаты арқылы есептесетін немес керек болған жағдайда қолма-қол қаражат ала алатын болған. Чек жүйесі өз деңгейінде қызмет ету үшін Ұлы Жібек бойындағы көптеген ірі қалаларда бір-біріне сенетін чекті ақшаға алмастыратын немес қызмет түріне алмастыратын адамдар тобының болуын қажет етті. Дегенмен оныншы ғасырда Ұлы Жібек жолы бойында саудагерлердің басым бөлігі мұсылмандар немесе еврейдер болатын, осы арқылы дачекті ақшаға айналдыратын адамдар тобы қалыптаса бастады (Макогон, 2009: 42).

Саудагерлердің құқығының қорғалуы. Ұлы Жібек жолының ондаған ғасырлар бойы жоғары деңгейде қызмет етуіне, өмір сүруіне ықпал еткен басты фактор-ол саудагерлердің өміріне қауіпсіздіктің ұйымдастырылуында болса керек. Саудагерлер жалғыз сауда-саттықпен айналыспады, белгілі бір этностық топ ретінде немесе бір кішігірім саудагерлер тобы (ұйымы) ретінде керуен жолдарда сауда-саттықпен айналысты. Қарақшылардан сақтану шаралары ретінде саудагерлер бір қаладан екінші қалаға жүздеген, мыңдаған қарулы адамдары бар ірі керуен ретінде жол жүрді. Бұл шаралардың барлығы дерлік саудагерлерді ұсақ қарақшылықтан қорғады, ал мемлекет басшыларының іс-әрекеттері мен көшпелі тайпалардың басқыншылығынан қорғай алмады. Дегенмен, мемлекет те, көшпелілер де Ұлы Жібек жолының қызметінің одан әрі жалғасуында мүдделі болды. Азиядағы кейбір мемлекет басшылары керуен жолдарының қажеттіліктерін өтеуге негізделген қалалардан алынатын салықтан пайда тапты және осы табыстардан айырылып қалмау үшін саудагерлердің мүдделерін қорғайтын заңдар да шығарып отырды. Мәселен Әмір Темір империясында саудагерді тонаған аумақ

тұрғындары сол саудагердің шығындарын екі еселік мөлшерде өтеуге міндеттелді. Ал, көшпенділер болса Ұлы Жібек жолы бойында «тасымалдаушы» және «күзет етуші» қызметін атқарды десек қателеспейміз. Көшпенділер саудагер керуендерін шөлдер мен далалардан өткізіп, қауіпсіздік қамтамасыз еткені үшін ақы алып отырды (Баштанник, 2016: 134).

Ұлы Жібек жолы бойындағы сауда транзиттік іс-әрекеттердің нәтижесінде ұзақ уақыт бойы көшпенділер мен отырықшы халықтар өзара оңтайлы қарым-қатынастар орната білді.

Ұлы Жібек жолы кезеңіндегі сауда-саттық пен нарықтық қарым-қатынастардың қазіргі заманауи сауда-саттықтан айырмашылығы. Біз жоғарыда айтып өткеніміздей Ұлы Жібек жолы бойында жаңа заманға тән, тіпті қазіргі заманға тән нарықтық қатынастар институттары жоғары деңгейде қызмет атқарды. Оған мысал ретінде саудагерлердің жаны мен мүлкін сақтап қалу шаралары, чектік жүйе, халықаралық еңбек бөлінісін атап өте аламыз.

Ұлы Жібек жолының Батыс Еуропа елдерінің экономикасына тигізген әсері мардымсыз. Неліктен? Өйткені Шығыстан Батысқа қарай қымбат бағалы тауарлары тасымалданды, ал бұл заттарды тек ақсүйектер мен бай-шондарлар ғана қолдана алатын. Батыс пен Шығыс арасындағы сауда-саттықтың еуропалық бөлігін «монополиялап» алған Италиядан басқа елдердің экономикалық дамуына Ұлы Жібек жолы әлсіз әсер етті. Еуразия құрлығы бойына созылып жатқан транзиттік сауда жолының Батыс Еуропаның натуралды феодалдық салықтан ақшалай салыққа өтуіне түрткі болған жақтарын да айта кеткеніміз жөн болар. Өйткені, Шығыстан келетін атуарларды ақшалай сатып ала алғандықтан натуралды шаруашылықтың қажеттілігі төмендеді (Артыкбаев, 2004: 57).

Жоғарыда айтқанымыздай керуен жолдары бойында саудагерлердің өзі де, мүлкі де мемлекеттік заңдар шеңберінде қорғалды десек те Ұлы Жібек жолы бойындағы керуен жолдары әрдайым тәуекелділікті қажет етті. Батыс пен Шығыс арасындағы жол, атап айтар болсақ Жерорта теңізінен Қытайға дейінгі жол бірнеше жылды қамтыды. Жарты жолда көптеген саудагерлер климаттық өзгерістерге байланысты аурулардан қаза тапты немесе тоналды, тағы да басқа қауіптерге ұшырады. Ұлы Жібек жолы белгілі бір трассалық жол болмағандықтан саудагерлер адамның және түйенің сүйектеріне бағытталып жолға бағыт-бағдар алып отырды. Дегенмен саудагерлердің көпшілігі жарты жолда белгілі бір қалада өз затын алмастырды немесе сатып жіберіп отырды, өйткені саудагерлер өз өміріне қауіп төнуден қауіптенді.

Ұлы Жібек жолы осы кезде жанданып, Орталық Азия қалаларындағы жоғары мәдениеттің өркендеуінде маңызды рөл атқарады. «Жетісуда ол талай қалалардың орталық негізі қалануына мұрындық болып, Қазақстанның оңтүстігінде тікелей осы жолдың бойында тұрған немесе онымен сауда сораптарымен байланысып жатқан қалалардың тез өсіп, өркендеуіне септігін тигізді. Бұл жерде осындай қалалардың қаулап өсуінің өзі К.Маркстің керуен жолы Шығыс қалаларының гүлденуінде айрықша рөл атқарды деген ойын одан әрі айқындай түседі».

Ұлы Жібек жолы мәдениетінің бастапқы кезеңінде, I мыңжылдықтың алғашқы жартысында, Орталық Азияда он шақты қалалардың ғана аттары аталса, Тан империясы мен Ислам Ренессансы уақытында, VII-XII ғасырларда бұл өңірде болған саяхатшылар жүздеген мәдениет орталықтары туралы дерек береді, мысалы Сюань Цзян Жетісудың өзінде осындай ондаған қалалар бар екені жөнінде хабарлайды. Марко Поло, Ұлы Жібек жолы әрекет етіп тұрғанда Орталық Азияда болған сирек саяхатшының бірі, моңғолдар шапқыншылығынан кейін бұл жердегі қалалық мәдениет күйдіруге жеткізгенімен, Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу арқылы өтетін Ұлы Жібек жолынан керуен арылған жоқ дейді.

Ұлы Жібек жолы бойында, жоғарыда аталғандай, діни және идеялық ауысулармен қатар қолөнер бұйымдарының сауда арқылы тарауы аса маңызды рөл атқарды. Егер Қытайдан жібек ағылса, онда Батыстан Шығысқа шыққан қымбат бағалы

бұйымдар ішінде, К.Байпақов суреттеп берген, Жетісудан, византиялықтарға еліктеп, крест тәрізді таңба салып шығарылған күміс құмыраларды атап өтуге болады. Құмыраны жасаған шебер опы айна-қатесіз византиялық заттай етіп шығаруға күш салған. Күрешкелердің бірінің тұтқасы иілісінде адам басының «ежелгі пішіні» бейнеленген. Зерттеушілердің пікірінше, византиялық үлгілерге еліктеуге бұлайша ұмтылу «империялық жұртшылыққа тән сұлулықты қастерлеуден» туса керек. Шетелдік бұйымдар Сырдарияның орта ғасырлық қалаларының жұртын, әсіресе жиырма жылғажақын зерттеліп жатқан Отырардың қалдығын қазу кезінде табылуда. Бұл – сақиналана иіліп жатқан жолбарыс пен барыстың бұдырмақ бейнесі түсірілген нефрит жапсырма. Оның көлемі 3,2-3,5 см. Жиегінде бекітіп қоятын құлақшалары бар. Бетіндегі пұтқа табынушылық белгісі оның Қытайда шығарылғанын аңғартады. Хайуандардың тұлғаларын бейнелеуі көктегі «ай» айдаһарының және айдаһар тәрізді қасиетті «ақ жолбарыс – байха» бейнелерін еске түсіреді.

Қорытынды. Қорытындылайтын болсақ келесідей тұжырымдамалар беруге болады:

1. Б.з.б II ғасырда жібек Батыс пен Шығыс деп бөлінген екі әлемді бір біріне таныстырды. Алайда Жібек жолының әлемдік өркениетке қосқан үлесін тек жібек матасының саудасымен шектеуге болмайды. Оның ролі одан да маңызды және жан-жақты болды, бұл жолмен тек тауар алмасу процессі ғана емес рухани және діни алмасу процессі болды.

2. Жібек жолы өзі өткен жолдағы мемлекеттердің саяси, экономикалық және мәдени салаларына үлкен ықпал жасады. Оның бағытында үлкенді-кішілі сауда орталықтары, қалалар мен елді мекендер пайда болды, әсіресе жол тораптарының тоғысқан жері Орталық Азия болатын. Бұл аймақта ондаған жолдар қиылысатын. Осы жерде маңызды этникалық процесстер, белсенді мәдени ықпалдастық, үлкен көлемді сауда операциялары, дипломатиялық келіссөздер және әскери одақтар құру туралы келісімдер жүргізілді. Бұл аймақтың халықтарына әріптік жазуды тарату мен әлемдік діндерді тарату, көптеген техникалық және мәдени жетістіктер, әсіресе Ішкі Азия мен Шалғай Шығыс елдеріне тән.

3. Ұлы Жібек жолы дәуірінде Орта Азия мен Қазақстанда қалалар тез өсті. Олар сауда мен қолөнердің, дін мен мәдениеттің тірегіне айналды. Батыс Түркістан жерінде Суяб, Құлан, Мерке, Тараз, Отырар, Испиджаб сияқты қалалар бой көтерді. Олардың көтерілуі таптық қоғамның шығуының айқын көрінісі еді. Сол кезде Қазақстан өзінің қалалары арқылы әлемдік қарым-қатынастан тысқары қалмай, Еуропа және Азия елдерімен Ұлы Жібек жолы арқылы сауда жасасып, байланысын үзген жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Артыкбаев Ж.О. История Казахстана. Астана, Кітап, 2004.,159с
2. Ахметшин Н. Х. Тайны Шелкового пути. М., 2002, 365 с
3. Бабенко В. А. Торговые пути Центрального Предкавказья в эпоху Золотой Орды // Историко-культурное наследие Великого шелкового пути и продвижение туристских дестинаций на Северном Кавказе: материалы Международной научно-практической конференции (Ставрополь 28–29 сентября 2015 г.). Ставрополь: СКФУ, 2016. С. 87–91.
4. Байдаров, Е. У. (2012) Глобализация и Шелковый путь // Диалог культур в условиях глобализации. Материалы Бакинского форума, посвященного памяти Гейдара Алиева / Под общ. ред. Мамедова Н. М., Чумакова А. Н. Отв. ред. Гезалов А. А., Мамед-заде И. Р. М. : «Канон+» ; РООИ «Реабилитация». С.161–168.
5. Байпаков К. М. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. А., 1992.
6. Байпаков К. М. По Великому Шелковому пути: Альбом / Автор вводной статьи и консультант К. М. Байпаков.-Алма-Ата, 1991.
7. Байпаков К. М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. Алматы: Ғылым, 1998.

8. Баштанник С. В. Семиреченский отрезок Великого Шелкового пути // Вестн. Кемеров. гос. ун-та культуры и искусств. – 2016. – № 34 – С. 134–141.
9. Кайтан Ш. Г. Раннесредневековые крепости Абхазии на Великом шелковом пути (проблемы выявления, учета и сохранения) // Историко-культурное наследие Великого шелкового пути и продвижение туристских дестинаций на Северном Кавказе: материалы Международной научно-практической конференции (Ставрополь, 28–29 сентября 2015 г.). Ставрополь: СКФУ, 2016. С. 42–45.
10. Крючков И. В. Экономические связи Австро-Венгрии с Персией в конце XIX – начале XX вв. (по материалам российских дипломатов) // Историко-культурное наследие Великого шелкового пути и продвижение туристских дестинаций на Северном Кавказе: материалы III Международной научно-практической конференции (Ставрополь, 5–7 октября 2017 г.). Ставрополь: СКФУ, 2017. Р. 46–49.
11. Кудрявцев А. А. Великая Китайская стена и Дербентские фортификационный комплекс в истории мировых торговых путей Евразии. Историко-культурное наследие Великого шелкового пути и продвижение туристских дестинаций на Северном Кавказе: материалы III Международной научно-практической конференции (Ставрополь 5–7 октября 2017 г.). Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2017. – 288 с.
12. Лубо-Лесниченко Е. И. Великий Шелковый путь // Восточный Туркестан в древности и раннем Средневековье. – М., 1988. – С. 352–356.
13. Макогон Ю. В., Грузан А. В. Роль Великого шелкового пути в развитии цивилизации. Возрождение Большого пути через трансформацию Евразийских транспортных коммуникаций: региональный аспект. Донецк, 2009, 306 с.
14. Прокопенко Ю. А. О номенклатуре товаров, транспортировавшихся китайскими купцами в города Византии по северной трассе Великого шелкового пути (по материалам могильников Центрального Предкавказья) // Историко-культурное наследие Великого шелкового пути и продвижение туристских дестинаций на Северном Кавказе: материалы III Международной научно-практической конференции (Ставрополь, 5–7 октября 2017 г.). Ставрополь: СКФУ, 2017. С. 80–82.
15. Ртвеладзе Э. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник: Древность и раннее средневековье. Ташкент, 1999
16. Савинов Д. Г. Взаимодействие кочевых обществ и оседлых цивилизаций в эпоху раннего средневековья // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата. 1989. С. 307–313.
17. Сарианиди В. И. О великом лазуритовом пути на Древнем Востоке // Крат. сообщения о докладах и полевых исслед. Ин-та археологии АН СССР. – М., 1968. – Вып. 114. – С. 3–9. 11.
18. Ставиский Б. Я. Великий шелковый путь-первая в истории человечества трансконтинентальная трасса обмена товарами и культурными достижениями // Формирование и развитие трасс Великого шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. Ташкент 1990. С. 18–23.
19. Туаллагов А. А. К открытию северного маршрута Великого шелкового пути // Историко-культурное наследие Великого шелкового пути и продвижение туристских дестинаций на Северном Кавказе: материалы Международной научно-практической конференции (Ставрополь, 28–29 сентября 2015 г.). Ставрополь: СКФУ, 2016. С. 65–70.
20. Швецов М. Л. Трассы Великого шелкового пути во взаимосвязи Востока и Запада // Формирование и развитие трасс Великого Шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. Ташкент 1990. С. 77–80

1929-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АҚШ-ТАҒЫ ДАҒДАРЫС ЖӘНЕ Ф.Д.РУЗВЕЛЬТТІҢ «ЖАҢА БАҒЫТ» САЯСАТЫ

Ж.А.Ташенев университеті АҚ

Елшібаев С.К.

«Гуманитарлық ғылымдар» кафедрасының

2-курс магистранты

Шуланова Фарангиз Сохибовна

Аңдатпа. Мақалада XX ғасырдың ең ірі экономикалық күйзелісі – АҚШ-тағы «Ұлы депрессияның» себеп-салдары мен оны еңсеруге бағытталған Ф.Д. Рузвельттің «Жаңа бағыт» реформалары кешенді түрде талданады. Зерттеу барысында кейнсиандық теорияның тәжірибелік қолданылуы, мемлекеттік реттеу механизмдерінің енгізілуі және әлеуметтік қорғау жүйесінің қалыптасуы қарастырылады. Автор Рузвельт реформаларының АҚШ-тың саяси-экономикалық жүйесін трансформациялаудағы рөлін негіздеп, оның либералды демократияны сақтап қалудағы маңызын айқындайды. Мақалада аталған тарихи тәжірибенің қазіргі жаһандық экономикалық тұрақсыздық жағдайындағы өзектілігі сараланады.

Түйін сөздер: Ұлы депрессия, Ф.Д. Рузвельт, Жаңа бағыт, экономикалық дағдарыс, мемлекеттік реттеу, кейнсиандық, әлеуметтік реформалар, банк жүйесі, АҚШ тарихы.

1929-1933 ж.ж.дүниежүзілік экономикалық дағдарыс капитализм тарихындағы ең ауыр да күшті дағдарыс болды. Ол дамыған елдердегі таптық, әлеуметтік-экономикалық, саяси қарама-қайшылықтарды шиеленістіріп қана қоймай, империалистік жанжалдарды, тәуелді елдер мен метрополия арасындағы қақтығыстарды тудырды.

30-жылдардың басындағы экономикалық дағдарыс шығуы мен сипаты жағынан артық өндірудің кезекті дағдарысы болатын. Дағдарыстың шығуына бірнеше факторлар себеп болды. Олар: бірінші дүниежүзілік соғыс және оның салдары, экономиканы мемлекеттік реттеудің өсуі, өндірістегі артық өндіру, бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі қаржылық жағдай т.б.

Дағдарыс капиталистік елдер экономикасын ширек ғасырға кері әкетіп, XX ғасыр басындағы көрсеткіштерге жеткізді. Дүниежүзіндегі өнеркәсіп өндірісі (КСРО-ны қоспағанда) орташа 38 пайызға, ауылшаруашылық өнімдері 3 есе, ал дүниежүзілік сауда 3 есеге қысқарды [1]. Капиталистік шаруашылық пен қоғамға дағдарыстың тигізген әсері аса жойқын болды.

Дағдарыстың ұзақтығы да белгісіз еді. 1929 жылдың күзінде басталған дағдарыс өзінің даму шегіне 1932 жылдың ортасында жетті, бұдан соң да дағдарыс 2-3 жылға созылды. 30-жылдардың басындағы экономикалық дағдарыстың жалпы сипаты әртүрлі белгілерімен көрініс берді. Үлкенді кішілісіне, индустриалды дамыған немесе артта қалған, метрополия немесе отар демей, географиялық орналасуы және саяси басқару формасына қарамастан барлық капиталистік елдерді қамтыды.

Экономикалық дағдарыс тығырыққа тіреген Батыстың ең ірі державаларының бірі АҚШ еді. Америка Құрама Штаттарындағы экономикалық дағдарыстың бастамасы 1929 жылғы қазанның соңындағы атақты Нью-Йорк қор биржасындағы биржаның құлдырауы болды. Бұл күндері елде биржалық дүрбелең етек алды. Құнды қағаздардың бағасы төмендеп кетті. Бірнеше апта ішінде Нью-Йорктың қор биржасындағы акциялар бағасы үш есе арзандады. Акционерлердің құнды қағазға салған 32 млрд. доллары желге ұшты. Биржаның күйреуі американ экономикасында жүріп жатқан дағдарыс процестерінің алғашқы белгілері еді. Артық өндіру дағдарысы тез арада экономиканың барлық саласын қамтып, елдің шаруашылық өміріне соққы берді. Экономикалық дағдарыстың соққысы ең алдымен өнеркәсіп өндірісіне тиді. 1932 жылы

дағдарыс тереңдеп тұрған кезде өнеркәсіп өндірісінің жалпы көлемі дағдарысқа дейінгі деңгейінің 54 пайызын құрап, екі есеге кеміді [2].

Ауыр өнеркәсіп саласында дағдарыстың белең алғанын төмендегі келтірілген мәліметтен көре аламыз. Қара металлургия мен машина жасау өндірісінің 1932 жылғы көлемі 1929 жылғы деңгейінің 15-16 пайызын құрап, 6-7 есеге төмендеді. Экономикалық дағдарыстың басталуымен ауыл шаруашылығында да артық өндіру дағдарысы шиеленісе түсті. Егіншілік пен малшаруашылығы өнімдерінің бағасы 2-3 есеге төмендеді.

Елдің қаржы жүйесіне де дағдарыс айтарлықтай соққы берді. Биржадағы акцияның жалпы бағасы 1933 жылдың соңына қарай 4,5 есеге қысқарды. Дағдарыстың 4 жылында 5800 банк өмір сүруін тоқтатты. 1933 жылдың ақпан-наурыз айларында АҚШ-тың бүкіл банк жүйесі өмір сүруін тоқтатты [3].

Дағдарыстың әлеуметтік салдары да өте ауыр болды. АҚШ-тың Ұлттық табысы 1929 жылы 87 млрд. доллар болса, 1933 жылы 40 млрд. доллар болды. Жұмыссыздар саны 1933 жылы 13 млн. адамды құрады. 1932 жылы Американ еңбек федерациясының мәліметтері бойынша өндірісте американ жұмысшыларының оннан бірі ғана жұмыс істеді. Жұмыссыздық өте ұзақ сипат алып, апталарға, айларға, тіпті кейде жылдарға созылды. Толық жұмысы бар жұмысшылар 10 пайызды ғана құрады [4].

Фермерлердің жағдайы да аса ауыр болды. Кіріс пен бағаның төмендеп кетуі фермерлердің жаппай кедейленуіне, құлдырауына әкеп соқтырды. 1929-1933 ж.ж. қарыздары мен салықтарын төлей алмаудан 900 мың фермерлік шаруашылық сатылды.

АҚШ-та болып жатқан экономикалық дағдарысқа Гувер басқарып отырған ел үкіметі көз жұма қарады. Олар американдықтарды елде ешқандай экономикалық дағдарыс жоқ деп сендіруге тырысты. Елдегі болып жатқан экономикалық қиыншылықтарды дүниежүзілік қаржы жүйесінің дағдарысымен түсіндірді. Ал кейін ащы шындық көрінген кездің өзінде Президент пен оның төңірегіндегілер экономикадағы мұндай құбылыстарды шешуге үкімет емес, бизнес пен қоғамдағы экономикалық топтар мүдделі деп ешқандай шаралар қолданбады.

Елде осындай төтенше жағдайда әлеуметтік қарсыласулар жиілеп кетті. 1930 жылы 183 мың жұмысшы ереуілге шықты. Ал 1931-1932 ж.ж. АҚШ-тағы ереуілге қатысушылардың жылдық саны 300 мың адамнан асты [5].

Саяси жағдайдың осылай шиеленіскен кезінде 1932 жылғы сайлау болып өтті. Халық дағдарыс алып келген барлық күйзеліс пен ашаршылықты Республикалық партиямен байланыстырып, Гуверге «ашаршылық Президенті» деген лақап ат тағылды. Республикалық партия үлкен жеңіліске ұшырады. 1920 жылдан бері алғаш рет демократтар конгресте көпшілік орынға ие болды. Сайлауда жеңіске демократиялық партияның өкілі тәжірибелі де ойшыл саясаткер Франклин Делано Рузвельт жетті.

Франклин Делано Рузвельт 1882 жылдың 30-қаңтарында Нью-Йорк штатының Гайд-парк қаласында дербес жериеленуші кәсіпкер отбасында дүниеге келген. Гарвард университетін және Колумбия университетінің заң факультетін бітірген соң Рузвельт қаржы-коммерциялық және саяси қызметпен айналысады. 1905 жылы ол өзінің алыс туысы Элеонора Рузвельтке үйленеді. Ол мемлекеттік қайраткер және АҚШ президенті Теодор Рузвельттің жиен қызы болатын. 1907-1910 жылдары Рузвельт заң фирмаларының бірінде жұмыс істейді. Ол Демократиялық партияның қатарында саяси өмірге белсенді араласа бастады. 1910 жылы Рузвельт Нью-Йорк штатының сенатына сайланды. 1913-1920 жылдары президент Вильсон үкіметінің теңіз істері министрінің көмекшісі болып жүріп, АҚШ-тың әскери-теңіз күштерін күшейту қажеттігін дәлелдеді [6]. 1920 жылы Демократиялық партия атынан вице-президенттікке ұсынылады. Алайда жеңіліске ұшыраған соң ол жеке заңгерлік кәсібіне оралып, кәсіпкерлікпен айналыса бастайды.

1921 жылдың тамызынан Рузвельт полиомелит ауыруына ұшырап, нәтижесінде мүгедек болып қалды және өздігінен қозғала алмау салдарынан 1928 жылға дейін саяси

аренада көрінбеді. Бірақ Демократиялық партияның басшылығындағы аса белгілі тұлғалардың біріне айналды.

Біраз уақыт көлеңкеде қалған Рузвельт 1928 жылғы наурыздан өзін мойындату жолында жаңа қадамдар жасай бастады. Күш-қайраты мол, жағдайдың өзгергенін өз жағдайына қолайлы пайдалана білетін және өз жұлдызының жанарына сенген Рузвельт солтүстік-шығыстың қаржы-өнеркәсіп тобы мен Демократиялық партияның қолдауына арқа сүйеді. Рузвельт республикалық әкімшіліктің әлсіз тұстарының бірі сыртқы саясатына соққы беруге тырысты. Ол үкіметті Ұлттар Лигасы мен Халықаралық сотпен ынтымақтастықтан бас тартып «бейбітшілік принципін» бұзғандықта айыптады.

1932 жылғы көктемде сайлау алды іс-шараларының бірінде радиодан Рузвельт өзінің атақты «Ұмыт қалған адам» жайлы сөзін оқыды. Онда экономикалық дағдарыстың шығуын көпшіліктің тұтыну деңгейінің төмендігін айта келіп, кірісті теңдей бөлу мәселесіне баса назар аударды. Гувердің экономикалық саясаты миллиондаған американдықтардың қажеттілігін елеместен, жағдайы жақсы топтардың мүдесіне бағытталғанын көрсете отырып, сынға алды.

Рузвельт демократиялық партия басшылығын партияның көпшілікке жақындығын білдіретін жаңа белгілер беру керектігіне сендірді. Ол партияның әлеуметтік тірегін жұмысшылар, фермерлер, орташа қала тұрғындары есебінен нығайту қажеттігін ескерді. Және ол «елде екі реакциялық партияға орын жоқ» деп мәлімдеді. Рузвельттің жай адамға бағытталған, дағдарыстан шығудың жаңа жолдарын іздестірген сайлау алды бағдарламасы «Жаңа бағыт» (new deal) деген атау алды. Америка халқы нағыз сайлау жасауға ынталы - деп мәлімдеді Рузвельт.

Президенттік сайлаудағы жеңісінен кейін Рузвельт өз міндеттерін атқаруға кірісуімен конгрессте 70 заңдық актілерді бекітуге қол жеткізді. Ол заңдық актілер өнеркәсіпті, ауылшаруашылығын, сауданы, несие-қаржы жүйесін «сауықтыруға» бағытталды. «Жаңа бағыт» саясатының мазмұны экономиканы мемлекеттік-монополиялық реттеуге бағытталған болатын. Рузвельттің «жаңа бағытын» жүзеге асыруды екі кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезеңінде Рузвельт әкімшілігі экономикалық дағдарыстан шығу үшін бірқатар шараларды жүзеге асырды. Ең алдымен банк жүйесі нығайтылды. Алтын стандарт өзгертілді.

1933 жылы маусымда Рузвельт ұлттық өнеркәсіпті сауықтыру туралы заңның қабылдануына қол жеткізді. Осы заңға сәйкес өнеркәсіпті қалпына келтірудің Ұлттық әкімшілігі (НИРА) құрылып, барлық кәсіпорындарды күштеп картельдестіруді жүзеге асыра бастады. Өнеркәсіпті реттеу мақсатында жеке-жеке кәсіпкерлік топтарды кооперацияға біріктіру жолымен жалпыға бірдей берекені қамтамасыз ету, үкіметтің ықпалымен жұмыс берушілер мен жұмысшылар арасындағы ынтымақтастықты қамтамасыз ету, қиратушы бәсекелестікті шектеу жарияланды. Заңға сәйкес американ өнеркәсібі 17 топқа бөлініп, монополиялық бағалар белгіленді, сауда несиесінің шарттары, өнім көлемі анықталды, өтім рыногы бөлініп берілді [7].

«Әділ бәсекелестік кодексінің» негізгі шарттары тауарды өздері қойған бағадан төмен бағада сатуға тыйым салды. Бұл монополиялық бағаның жоғары дәрежеде болуына және монополистердің табысының көбейуіне жағдай жасады. Заң сонымен бірге еңбек ақының төменгі шегін, жұмыс күнінің ұзақтығын, ұжымдық келісімдер жасауды, кәсіподақ құру құқығын, миллиондаған жұмыссыздарға көмек беру мәселелерін қарастырды. Рузвельт қоғамдық жұмыстар әкімшілігін құрып, онда жұмыссыздарды әртүрлі жұмыстарға тартты. Сонымен бірге жұмыссыз жастар үшін де лагерьлер құрылып, олар қоғамдық жұмыстарға өте төмен жалақымен тартылды. 1933-1937 ж.ж. қоғамдық жұмыстарға 12 млрд. доллар жұмсалды.

Ауыл шаруашылығында дағдарыстан шығу үшін фермерлерге көмек туралы заң қабылданды және ауылшаруашылығын тұрақтандыру әкімшілігі (AAA) құрылды. Бұл орган ауылшаруашылық өнімдерінің бағасын реттеп отырды және өндіріс көлемін анықтады. Фермерлердің егіс алқаптарын қысқартуы етек алды. Осы саясаттың

нәтижесінде АҚШ-та мақта мен астық егілген миллиондаған гектар жерлер қайта айдалып, миллиондаған бас малдар жойылып, астықтың мол қоры өртеп жіберілді. Бұл жағдай дәл елде миллиондаған жұмысшылар күн көрістің қиын дегейінде тұрған кезде жүзеге асырылды [8].

1933 жылы ауылшаруашылық несиесі әкімшілігі құрылып, ірі фермерлерге 2 млрд. доллар көлемінде несиелер бере бастады [8]. Ауыл шаруашылығы саласындағы Рузвельт іс-шараларының көпшілігі оның бір орталыққа шоғырлануына және ұсақ фермерлердің тығырыққа тіреліп, жойылуына әкеп соқтырды. Өнеркәсіп пен ауылшаруашылығындағы мұндай шаралар елді экономикалық дағдарыстан шығаруға бағытталды. Рузвельт жұмыс беруші мен жұмысшылар арасындағы қатынасты реттеуге де баса назар аударды. Осы мақсатта арнайы Ұлттық еңбек бюросы құрылып, онда негізінен ереуілдерге жол бермеу шаралары қаралды. Рузвельт үкіметі ірі қоғамдық жұмыстарды, жолдар құрылысын, көпірлер салуды қолға алды, бұл жұмыссыздықпен күресуге аз да болса септігін тигізді.

«Жаңа бағыт» саясаты біртіндеп дағдарыстан шығуға және ел жағдайын нығайтуға көмектесті. АҚШ-тағы мемлекеттік-монополистік капитализм одан әрі дамуын жалғастырды, ал үкімет экономиканы реттеу саясатын өз міндетіне қосып алды.

30-жылдардың I-жартысындағы елдегі ереуілдердің көбейіп кетуіне байланысты «Жаңа бағыт» саясаты 1935 жылдан бастап екінші кезеңге өтті. Және бұл кезең бірқатар әлеуметтік реформалар жүргізумен нақтырақ айтқанда еңбек туралы заңның қабылдануымен сипатталады. 1935 жылы шілдеде қабылданған Вагнер заңы (еңбек қатынастары туралы ұлттық акт) бойынша жұмысшыларды кәсіподақ құрғаны мен ереуілге қатысқаны үшін жазалауға тыйым салынды. Заң бойынша жұмыс берушілер кәсіподақ ұйымдарын мойындауға және олармен ұжымдық келісім жасауға міндетті болды. 1935 жылы тамызда АҚШ конгрессі әлеуметтік сақтандыру туралы заңды қабылдап, оған сәйкес 65 жасқа жеткен жұмысшыларға зейнетақы тағайындалды, жұмыссыздарға, мүгедектерге, жетімдер мен жесірлерге жәрдемақы тағайындалатын болды. Әлеуметтік қамсыздандыру қорының қаражаты жұмысшылар мен капиталистердің есебінен жинақталды. 1938 жылдың маусымында конгрессте тағы бір заң қабылданды, ол ең төменгі жалақы және жұмыс аптасының ұзақтығы туралы заң еді. Заң ауыр жұмыстарға төленетін жалақының көлемін анықтады және балалар еңбегіне тыйым салды [9].

«Жаңа бағыт» саясаты өмір сүрген жылдары мемлекеттің әлеуметтік қатынастарды реттеушілік қызметі қалыптасты. Жүргізілген реформалар еңбек жағдайы мен жұмысшылар өмірін жақсартты.

1936 жылғы сайлауда Рузвельт екінші рет сайлауда жеңіске жетті. Демократиялық партия конгреске сайлауда да үлкен табысқа жетті. 1937 жылдың наурызында АҚШ-тың өнеркәсіп өндірісінің көлемі 1929 жылғы дәрежеге жетті. Екінші дүниежүзілік соғыс американдық экономиканы дағдарыстан түбегейлі шығарды.

Рузвельт мемлекеттік реформалар көмегімен дүниежүзілік саяси аренада АҚШ-тың ықпалын нығайтуға ұмтылған ірі саяси қайраткері болды. Оның президенттік кезеңінде монополистік капитал өсіп нығайды, ірі корпорациялардың табыстары ұлғайды. Рузвельттің «Жаңа бағыт» саясаты экономикалық жағдайды тұрақтандыру мен ұлы дағдарыс салдарын жеңуге ғана арналған іс-шаралар емес, фермерлер мен жұмысшыларды қолдауға тұрғындарды әлеуметтік қорғауға арналған бағдарлама болды.

Рузвельт және оның жүргізген «Жаңа бағыт» саясаты АҚШ тарихында маңызды орынға ие. Кейбір негативті жақтарына қарамастан жалпы Рузвельт пен оның әкімшілігі елдің мемлекеттік аппараты мен экономиканы реттеу процесі және еңбек қатынастары арасында ынтымақтастық құру жолында маңызды қадам жасады.

Бұл саясат тек монополистердің қажеттілігінен ғана емес, билікті ұстап тұрушылар мен жұмысшы-фермерлер және АҚШ-тың жұмыссыз тұрғындары арасындағы қарым-қатынастарының шиеленісуінен келіп өмірге енді. Саясаттың ең жақсы жақтары

ретінде жұмыс күні ұзақтығының қысқаруын, кәсіподақтардың заңдастырылуын, минималды еңбекақы дәрежесінің белгіленуін, зейнетақымен қамтамасыз ету және әлеуметтік қамсыздандыру институттарының қалыптасуын атап өтуге болады.

«Жаңа бағыт» саясатын бағалай отырып мемлекеттік-монополистік капитализмнің нығайуы сол тарихи дәуірге сай келгенін атап өту керек. Мемлекеттің белсенді реттеушілік қызметінің арқасында ел дағдарыстан шығып, американ монополияларының табыстары күшейді. Жұмысшылардың, фермерлердің, қаланың ұсақ буржуазиясы мен негрлердің саяси белсенділігі «Жаңа бағыт» саясатын жүргізуде Рузвельттің саясатта икемділік, шеберлік көрсетуге, тұрғындардың кез-келген тобының мүддесін есепке алуға және еңбекшілерге жеңілдіктер беруге мәжбүрледі. Рузвельт шебер де ойшыл саясаткер ретінде АҚШ-ты XX ғасырдың 30-жылдарындағы қиын-қыстау кезеңнен алып шыққан ұлы қайраткер болды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Baytureyeva K., Zhuldyz T., Sultanova V. XX ғ. 50 жылдарындағы АҚШ және Египет қатынастарының тарихы //Bulletin of the Karaganda university History. Philosophy series. – 2025. – Т. 11930. – №. 3. – С. 81-91.
2. Астапович А. З., Григорьев Л. М. Великая депрессия и реформы ФД Рузвельта: Уроки выхода из кризиса для наших дней //Очерк социальноэкономического анализа №. – 2020. – Т. 1.
3. Мануков С. С. Роль президента США Т. Рузвельта в обосновании и реализации модели «имперского» правления //Исторический журнал: научные исследования. – 2025. – №. 4. – С. 287-308.
4. Потапов С. А. ПРОБЛЕМА «ВТОРОГО ФРОНТА» В СТРАТЕГИЧЕСКОМ МЫШЛЕНИИ Ф. РУЗВЕЛЬТА И У. ЧЕРЧИЛЛЯ (НОЯБРЬ 1942-ДЕКАБРЬ 1943 Г.) //Вестник Ивановского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2023. – №. 1. – С. 107-116.
5. Ржешевский О. Сталин, Рузвельт и Черчилль. Встречи. Беседы. 1941-1945 г. – ЛитРес, Алгоритм, 2022.
6. Усовский А. Военные преступники Черчилль и Рузвельт. Анти-Нюрнберг. – Litres, 2022.
7. Уткин А. Теодор Рузвельт. Политический портрет. – ЛитРес, Родина, 2024.
8. Фолсом Б. Новый курс или кривая дорожка? Как экономическая политика Ф. Рузвельта продлила Великую депрессию. – ЛитРес, Социум, 2020.
9. Чакенов Е. Д., Канагатов М. К. ЖАҢАРУ ИДЕОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ӘЛЕМ //Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки. – 2020. – Т. 2. – №. 65.

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДІНИ НАНЫМ-СЕНІМДЕРІ

Ж.А.Ташенев университеті АҚ

Талеев Докей

«Гуманитарлық ғылымдар» кафедрасының

2-курс магистранты

Абатов Мағжан Арманұлы

Аңдатпа. Мақалада ежелгі түркі халықтарының рухани өмірінің негізі болған діни наным-сенімдер жүйесі кешенді түрде қарастырылады. Зерттеу барысында Тәңіршілдік (Тенгрианство) ілімінің қалыптасуы, Ұмай анаға табыну, ата-баба аруағын қастерлеу және шаманизм элементтерінің өзара байланысы талданады. Автор ежелгі түркілердің табиғат пен адам арасындағы үйлесімділікке негізделген космогониялық

түсініктеріне тоқталып, бұл сенімдердің көшпелілер қоғамының әлеуметтік-саяси құрылымына тигізген әсерін айқындайды. Мақалада археологиялық жәдігерлер мен жазба ескерткіштердегі діни символдар мен культтердің көрінісі сараланған.

Түйін сөздер: Ежелгі түркілер, Тәңіршілдік, Ұмай ана, шаманизм, дүниетаным, пантеон, космогония, ата-баба культі, мифология.

Байкалдан Балқанға дейінгі құс ұшса қанаты талатын ұлан ғайыр аймақта мекендеп, батыс пен шығысты жалғаған, бүгінде төрткүл дүниенің түпкі-түпкіріне тарап кеткен түркі тектес халықтардың түп атасы- ежелгі түріктердің рухани мәдениетінің аса бай екендігін және ортақтығын руна діни наным-сенім жүйесі де айқындайды.

Ежелгі сақтар, хұндар, үйсіндер, қаңлылар, көк түріктер, түркештер, ұйғырлар мен қарлұқтар бір дінді тұтынып, бір құдай – Тәңірге (Аспанға) құлшылық еткен. Тек ұйғырлар ғана аз уақыт ерте христиандықтардың бір түрі – манихейлікке бет бұрды да, кейінірек қайтадан Тәңірге табынатын болды.

Тәңірлік нанымда көк аспан, жарық күн, ашық ай ең қасиетті құдірет саналған. Тәңірге табынушылар Аспан мен Күнді дүниенің бәрін жаратушы құдірет деп таныған, ал жоғары қызмет бабындағы кісі – мемлекетті билеген қағанға аспан қасиет берген, құдірет иесі ретінде құрметке бөлеген [1]. Сондықтан да хұн билеушілері туралы: «жер мен аспаннан жаратылған, күн мен ай таққа отырғызған, ол хұндардың ұлы да құдіретті билеушісі (Тәңір-құт) деген «Хань әулеті кітабында» Үйсіндер өз көсемін Күнби («Күн билеушісі») деп атап, құдіреттік немесе көк аспандық мағына берген. Тасқа айналып бізге жеткен ежелгі түркі жазуының Орхон-Енисей ескерткіштерінде бұл туралы: «Жоғарыда-көк аспан, төменде- кара жер құрылып, ал олардың аралығында адамзат перзенттері пайда болғанда» деп жазылған. Немесе Білге қаған хақында: «Тәңірімнің маған мейірі ауып, жебеген соң жолым түсіп мен қаған болдым» - дейді «Күлтегін ескерткіштерінде». Бұл жазбалардан таққа отыру, билеуші мен халықтың әл-ауқаты Тәңірге деген сенімге негізделгенін, дін мен мемлекеттік саясаттың қоян-қолтық қатар жүріп, ел мен халықты басқарудың ортақ құралы болғанын көреміз. Билеушілердің өздері ең алдымен Тәңірдің (Аспанның) қолдап демеуінің арқасында, содан соң ғана жеке бастарының алғыр қасиеттерінің нәтижесінде сәтті түсіп таққа отырғандарын, қаған болып, халық басқарғандарын атайды. Біздің аталарымыз бен бабаларымыз Аспанды, Тәңірді сондықтан да бір деңгейде құдірет тұтқан, солармен бірге жер мен суды, тауларды да ерекше қадірлегендерді олардың атауларынан-ақ көрініп тұр.

Хұндар мен үйсіндер құдіретті заңғар таулар маңын, олардың Чиляншан – Тәңір таулары. Тянь-Шанның қытауша атауы Құдіретті таулар (Тәңір таулары). Бұл атау хұндардан қалаған, өйткені Тянь-Тәңірі деген сөз.

Аспан біздер, қазақ халқы үшін де қасиетті, Тәңірге (Құдайға) тең. Аспанның көгілдір түсі мен тазалығы жастақ пен көктем, молшылық, тәуелсіздік пен бостандық белгісі. Тәуелсіз де егеменді Қазақстан туының және басқа да мемлекеттік рәміздері түсінің аспан түстес көгілдір болуы кездейсоқ емес. Бұл ғасырлар түкпірінен жеткен, мыңдаған жылдар жасаған дәстүр [2].

Біздің арғы тегіміз, аталарымыз бен бабаларымыз өмірлерінің үлкен бөлігін ат үстінде, көз жеткісіз көгілдір аспан астында өткізген, алтын белгісі- жерге тек тұяғын ғана тіреген. Оларды төрт аяқты аңдар асырады, жүректері мен жандарында аспаннан, шетсіз-шексіз аспан әлемінен рухани қуат алды, кең дала көлемі жағынан аспанмен тең болды, көк жүзіне биікке аспанға ұмтылған заңғар тау шыңдары да сай келеді.

Ежелгі малшылар қандай да бір құбылысқа атау бермес бұрын алдымен оның сыртқы пішініне, түсі мен бояуына, табиғатта алатын орнына көңіл бөлген. Көшпенділер айналасындағы және көз алдындағы бір де бір затты қағаберіс қалдырмаған.

Түркілер аспанды құдіретті күш ретінде қадірлеп, оған қызығы қарап, сүйіп қана қоймай, одан қауіптенген, сақтана да білген. Мұның себебі, Күннің жарық пен жылу беріп, сол арқылы жер бетіне өмір нұрын шашқандығында ғана емес, оның күн сайын

көк-аспанның жүзімен жылжып, өзінің көші-қон үлгісі болғандығында еді. Түркілер табиғатта күннен қуатты ештеңе де жоқ екенін білді.

Уақыт та Күн қозғалысымен өлшенеді. Ал аспанда жүздеген ай жылдық күнтізбелік негіз болды. Табиғатта болып жатқан өзгерістер аспан шырақтарының қозғалысымен анықталып, шаруашылық жұмыстары соларға қарап атқарылды [2].

Түркі халықтарында Көк-Аспан сөзімен Тәңірі-Құдай қашан да қатар қойылған. Бәрі де өз ретімен жасалды, қоғам мен табиғат, жақсы мен жаман, қажетті мен қажетсіз тек Тәңірі- Құдай арқылы ғана қарастырылады. Адамның өмірге келуі, оның парызы мен қасиеттілік Аспанның, Аспан Құдайы- Тәңірінің ісі деп түсіндірілді. Әр заттың өз мәні, құпия жұмбағы, өлшем көлемі болды. Бұл жағынан Тәңірлік пен Ислам арасында айырмашылықтан гөрі ұқсастықтар көп. Сондықтан да VIII ғасырдың ақыры мен IX ғасырдың басында Сырдария мен Жетісу жерлерінде ислам келгенде түркештер мен қарахан әулетінен шыққандар жаңа дінді жатсынған жоқ. Ал қарахан әулетінің бірлестіктері исламды мемлекеттік дін ретінде пайдалана бастады. Тарихи шындық осындай. Басқа халықтар бөтен дінді қашан қаншама қан төгілді.

Бәрі де салыстырмалы түрде танылатыны белгілі. Біз көшпелілер мен диқандар арасындағы айырмашылықты анықтау үшін осы әдіске жүгінейік. Көшпелілер бүкіл өмірін ат үстінде өткізді, өріске шыққан малының соңында жүрді, өмір бойы аспанға, табиғатқа қарап өсті, ауа райының өзгеретінін, жылдың келесі мезгілінің тууын бірінші болып байқап, көз алдындағы алып кеңістікті, аспан мен даланы ғана көрді. Сондықтан да Аспан-Тәңіріні Құдай тұтты. Және ғұмыр бойы бір құдайға сеніп, басқа құдайлар туралы ойланбаған да.

Көне түріктер дәуірінде «Тәңірі» сөзі бірнеше мағанада қолданылады. 1) аспан дүние бөлігі ретінде; 2) Құдай ретінде; 3) Құдайланған адам ретінде; 4) Өмір етуші әмірші. Осы политеистік мәнде Тәңірі аспанда, жерде, суда, тау мен жанурлар әлемінде де болса керек. Қазақтарда: «Құс тәңірі», «Жер тәңірі», «Аң тәңірі», «Су тәңірі», «Құс тәңірі» деген ұғымдар сақталған. Барлық сөз тіркестерінде «тәңірі» сөзі «бұйырушы», «кұдай», «билеуші» деген мағананы білдіреді [2].

Көне түріктердің түсінігі бойынша жердегі өмірмен байланысы бар көк аспанның негізгі атрибуттары бұлар күн мен ай болған. Енисейлік құлыптас ескерткіштерінде «көк аспандағы күн мен айды жоғалттым» деген сөздер жиі кездеседі. Орхон түріктері күнге қарап бағыт-бағдарды айқындаған.

Тәңіршілдік діни жүйесінде орын алған Бұл тәңірдің бейнесі көне түріктер мәдениетінде қаған билігінің символын және қағандық (ер) пен қатундық (әйел) бастауының бірлігі идеясын әгіленген құдай болды деп түсіндіреді зерттеушілер Ю.А.Зуев пен Г.Е.Агелеуовтер.

Ұмай ертедегі орталық және Орта Азияны мекендеген көшпелі түркі тілдес халықтардың ұрпақ жалғастырушы, береке молшылық құдайы болған. Бұл әйел құдай көне түрік қорымдарында (пантеонында) ғарыш құдайы Тәңіріден кейін екінші орын алған. Көне түріктердің ғұламасы Тоныкөкке арнап қойылған ескерткіште мынадай жолдар бар: Бізді дәйім жебеп жүрген Тәңірі ием, Ұмай анам мен жер-суым».

Көптеген түрік халықтары тілінде де «Ұмай» мен «ұма» сөзі мағаналас. Олар баланың орны, жатыр, құрсақ мағанасында қолданылады. «Ұмай» сөзінің төркіні алтайша емен (ана), сахаша бие деген мағананы береді.

Сонымен ежелгі түріктердің ұғымында Тәңірі аспандағы ер ролінде көрініп, Ұмай—жер-ана болып қабылданған. Көне түріктердің Ұмай анаға табынуы Күлтегін, Тоныкөк жырларында байқалады. Мұнда қағанның әкесі Тәңіріге, анасы Ұмай анаға теңестіріледі.

Көне түріктер ұғымында Отан сөзі қасиетті жер-су деп беріледі. Жер-су культіне байланысты түркілер таудың жартастың, өзен, көлдердің рухына сиынған [4].

Көне түрік жазба ескерткіштерінде адамға ажал жіберетін жер астындағы өлім құдайы Эрклиг жайлы айтылады. Ол әр бір адамның жанын алып, өмірін қысқартатын құдай бейнесі ретінде ұғынылады [5].

Өлген адамды жерлеу салты дами келе өлік туралы түсінікті дараландыра түсіп, аруақ ұғымын туғызады. Кез келген құбылыстың «иесі», «онгоны» кейінен аруаққа айналады. Әрине адамның бәрә аруаққа айнала алмайды. Руға басшы. Қамқор болған адамдар ғана аруаққа айналады. Демек, аруақ деп жүргеніміз табиғаттағы жанды-жансыз нәрсенің иесі, яғни Тәңірінің өзі. Көктегі тәңірінің өзі, жер, су және Ұмай, олардың рухтарының барлығы аруақ болып табылады. Сонымен қатар адамдар Ұмай ықыласы ауғанға көктен кемпірқосақ арқылы түседі деп ойлаған. Кемпірқосақтың өзі Тәңірі мен Ұмайдың қосақталған көрінісі. Өйткені кемпір сөзі кам (шаман)- пір (ана) дегенді айғақтайды [6].

Адамдар мен құдіретті күштер арасында жүретін қоғамдағы ерекше әлуметтік топ шамандар болды. Шамандар көне түріктердің қоғамдық өмірінде маңызды рөл атқарған.

Шаман атауы көне түріктерге дейін белгілі болған. Бұған б.з.д. бірінші мыңжылдықтың аяғына қарай ғұндарда шамандар болды. Деп мәлімдейтін қытай деректері куә бола алады, қытай тарихшылары шамандарды ву деп атаған. Қазіргі замандағы оқымыстылар бұл сөзді шаман деп нық сеніммен аударып жүр [7].

Сонымен, қорыта айтқанда, Көне түріктердің өзіндік дүниетанымы, діни наным-сенімдер мен бай салт-дәстүрлері болды және осынау мұқият әзірленген өзіндік бай дүниетанымын Қытай сияқты көрші елдердің идеологиясына қарсы қоя білді. Бұл бүгінгі жаһандану заманында, ежелгі түркілердің «Қара шаңырағында» отырған ұрпақтары-қазақ халқы үшін де тағылым алар тарихи құбылыс болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Abzhet B. Алғашқы жазу мәдениеті мен діни ағымдардың пайда болу кезеңдері //Türkoloji. – 2023. – №. 115. – С. 29-44.
2. Kassabekova E., Tobashev G., Tutinova N. Қазақ даласындағы исламға дейінгі діни наным сенімдер //Eurasian Journal of Religious Studies. – 2021. – Т. 28. – №. 4. – С. 58-65.
3. Бердібай Р. «Байкалдан Балқанға дейін»
4. Гумилев Л.Н. «Көне түріктер» Алматы «Білім» 1994ж 78 б.
5. Көркемсурет Қазақстан тарихы бірінші том «Қазақ энциклопедиясы» Алматы 2006ж 166 б.
6. Махаева А.Ш. «Көне түріктердің рухани мәдениеті» Алматы «Қазақ университеті» 2002 ж 22-24 б.
7. Тышхан К., Жолнур Ж. ТӘҢІР ІЛІМІ ТҮРКІЛІК НАНЫМ РЕТІНДЕ //ИСЛАМСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ. – 2025. – Т. 4. – №. 08.

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ САЯСИ-ӘКІМШІЛІК ӨЗГЕРІСТЕР

Қозыбай А.А. – «Гуманитарлық ғылымдар» кафедрасының оқытушысы, магистр. Tashenev University, Шымкент қ.
Туйматова Д.Д. – «Тарих» білім беру бағдарламасының 4-курс студенті, Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация. В статье рассматриваются политико-административные изменения в составе Российской империи в Туркестанском крае и его юридико-правовые основы

Ключевые слова: Российская империя, Южный Казахстан, Туркестанский край, «Положение об управлении Туркестанской генерал-губернаторства» «Положение об управлении Степной генерал-губернаторства», Пален, Аристов, Кауфман

Annotation. The article discusses political and administrative changes in the Turkestan region as part of the Russian Empire and its legal and legal basis

Keywords: Russian Empire, South Kazakhstan, Turkestan region, "regulation on the management of the Turkestan general governorate", "regulation on the management of the Steppe general governorate", Palen, Aristov, Kaufman

Оңтүстік Қазақстан аумағы Ресей империясы қарамағына 1831-1865 жылдары, яғни Жетісудің солтүстігінде Аягөз приказдығы құрылған кезден бастап, орыс әскерлерінің 1864 жылы Әулиеата мен Шымкентті, 1865 жылы Ташкентті жаулап алған уақыт аралығында қаратылды. Сөйтіп, бүкіл Сібірді, Кавказды, қазақ жерін, Орта Азияны өзіне бағындырған Ресей империясы 17,4 млн. шаршы км. жері, 33,2 млн. халқы бар ұлан байтақ аумаққа ие болды.

Сырдария және Жетісу облыстары әкімшілік территориялық жағынан орыс өкіметінің құрамына 1822 жылғы 22 шілдеде қабылданған “Сібір қырғыздарын басқару туралы Уставы” негізінде, Азиялық істер комитеті және оның Сібір бөлімінің ұйғарымымен 1831 жылы Аягөз округтік приказдығы ашылған соң, оның қарамағына Жетісу жерінің батыс-солтүстік, шығыс аудандарының енуі басталды. 1848 жылы басқармасы Қапалда орналасқан Алатау приставтығы құрылды. Ал, 1854 жылы Семей облысы құрылып, оның құрамына Көкпекті, Аягөз округтері және қайта құрылған Қапал әскери округі енді. Осылайша Ресей билігіне қараған Жетісудің бір бөлігі - сыртқы Аягөз және әскери Қапал округтері - Семей облыстары құрамына енді. Бұл аудандардың шекаралары: шығыста - Қытай, солтүстігінде Тарбағатай таулары, Балқаш көлі, батысында - Іле өзені, оңтүстігінде - Алатау қыраттары болды.

1860 жылы 1 ақпаннан Аягөз округі Сергиополь округі деп, ал Аягөздің өзі - Сергиополь деп атала бастады. 1864 жылы генерал Черняев басқарған орыс әскерлері Әулиеата мен Шымкент қалаларын жаулап алғаннан соң “Жаңа Қоқан шебі” деген атпен Қазақстанның бүкіл Оңтүстігі Батыс Сібір генерал-губернаторлығы құрамына енді. 1865 жылы Ресей империясында жаңадан жүргізілген әскери-әкімшілік аудандарға бөлу саясаты негізінде Батыс Сібір әскери округі қарамағына Жетісудың Сергиополь, Қапал, Алатау округтері бар Семей облысы қаратылды. Сол жылы патша әскерлерінің Ташкент қаласын басып алуымен Түркістан облысы құрылып, оған Сырдария облысы территориясының барлығы, Жетісу облысының бір бөлігі бағындырылды. Ал, 1865 жылы 6 - тамызда Түркістан облысын басқару туралы Уақытша Ережені патша бекітті. 1867 жылы 11 шілдеде Түркістан мен Семей облысының бір бөлігі негізінде Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды. Оның құрамына біз зерттеп отырған Жетісу және Сырдария облыстары кірді. Бұл екі облыс арасындағы шекара Қорғаты және Шу өзендері болып белгіленіп, генерал-губернаторлық әскери министрлікке бағынатын болды. Әкімшілік орталығы Ташкент қаласы болып белгіленген Түркістан генерал-губернаторлығына бұл екі облыстан бөлек Самарқан, Ферғана және Закаспий облыстары қаратылды.

Патша үкіметінің отарлау саясаты тұрғысынан Түркістан өлкесін бұлай етіп бөлуі мұнда қалыптасқан экономикалық және ұлттық қатынастарға қарама-қайшы келді. Бұл жөнінде өлкенің алғашқы генерал-губернаторы К.П.Кауфман: “Бұлай етіп бөлу өлкенің территориялық, этнографиялық және тұрмыстық жағдайларына қайшы келеді” [1] - деп, ашық мойындады.

Біз зерттеп отырған екі облыс екі түрлі - Сырдария облысы 1886 жылғы “Түркістан генерал-губернаторлығын басқару туралы Ереже”, ал Жетісу облысы 1891 жылғы “Дала генерал-губернаторлығын басқару туралы Ереже” негізінде басқарылатын болды.

Себебі, Жетісу облысы Түркістан генерал-губернаторлығы құрамында 1882 жылға дейін болып, бұдан кейін сол жылы құрылған Дала генерал-губернаторлығы қарамағына кіргізілді. Ал, 1897 жылы 26 желтоқсанда Омск және Иркутск Әскери округтері бірігіп, Сібір әскери округі қарамағына енгізілуімен Жетісу облысы Түркістан генерал-губернаторлығы құрамына қайта қаратылды.

Оңтүстік Қазақстан территориясының Ресей империясы қарамағына енгізілуі және оның әкімшілік бөлінісі туралы жоғарыда берілген мағлұматтар негізінде Оңтүстік Қазақстан тарихының Қазақстанның басқа өлкелеріне қарағанда өзіндік ерекшеліктерге ие екендігін көруге болады. Тіпті басқасын айтпағанда, Түркістан өлкесінің белгілі дәрежеде саяси және экономикалық жағынан артта қалған көшпелі және жартылай көшпелі Қазақстаннан отырықшы, ерте заманнан егін шаруашылығымен айналысатын Өзбекстанға өтетін аралықта орналасуының өзі айрықша көңіл бөлуге тұрарлық екендігі анық.

Қазақ жерлерін патша үкіметінің отарлауында көлемі ұшан теңіз табиғи байлығын игеруде, жергілікті халыққа қуатты ықпал етіп, оны орыс империясы саясатының аясына мықтап тартуда Түркістан өлкесінің маңызы ерекше болды. Бұл жөнінде Тұрар Рысқұлов: “Ресейдің “Оралдың сол бет жағалауын” отарлауда Түркістан өлкесі патша әкімшіліктері назарын айрықша аударды. Біріншіден, Түркістанның Ресей үшін әскери-стратегиялық база ретінде маңызы болды. Яғни, бұл жерді басып алып, аяғын нық тіреп алу арқылы Ресей үкіметі Шығыста Англиямен бәсекелесе алатын еді және алтын кеніне бай Үндістанды “иелену” жөніндегі Ұлы Петр дәуірінен бергі орыс патшаларының ежелгі арманын орындауға қол жеткізуге болатын [2]. Екіншіден - Түркістан Ресей империясы үшін өзінің арзан өнеркәсіп өнімдерін өткізу рыногы және шикізат көзі ретінде, жерін отарлап, жан-жақты шексіз қанаудың көлемді объектсі еді. Өндірістік қатынас мәселесінде сол уақыттағы отарлау аймақтары дамып келе жатқан Ресей үшін Отандық капитализмнің жеңіл жолмен пайда табу көзі болса, жерін отарлау мәселесінде - Империяның өз ішінде күннен-күнге күшейіп келе жатқан шаруалар қозғалысын бәсеңдету мақсатында, аграрлық тәртіпсіздіктер кең етек жайған аудандардан орыс шаруаларын қоныс аударту болды” [3] - деп жазды. Дәл осындай ойды Түркістан өлкесінде тексеру жұмыстарын жүргізген сенатор Пален де өзінің жұмыстары жөніндегі есебінде айтқан еді. Онда ол: “Біріншіден, қаражат (финанс) тұрғысынан - мемлекеттің оңай пайда табу көзі және Ресей өнімдерін өткізу үшін жаңа рынок ретінде Түркістанның Империя үшін маңызы ерекше болды. Екіншіден өз ішіндегі басы артық тұрғындарын мұнда алып келіп орналастыруда үлкен мүмкіндік туады” - деп ашық мойындады.

Бағындырған аймақтарды ұстап тұру Ресей патша үкіметі алғашқы кезде казак-орыс қоныстарын құру, әскери бекіністер салу арқылы отарлай келе, 60-жылдардың ортасынан бастап, өлкені біржола отарлаудағы баянды жол - мұнда орыс шаруаларын қоныс аударту саясатына көшті. Патша әкімшілігі өздерінше пайымдаған “шаруашылық және адамгершілік” жағынан қамтамассыз етілген шаруалар өлкеде орыстандыру саясатын жүргізіп, отаршылдық әскерлерді толықтырудың негізі болады деп есеп құрды. Мұндай мемлекеттік шараның заңды негізін 1867 ж. 11 шілдеде шыққан “Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы уақытша ереже” берді. “Ережеде”: “қырғыздар (қазақтар) орналасқан жерлер мемлекет жері деп есептеліп, қырғыздарға қоғамдық пайдалануға мерзімсіз беріледі” [4] - делінді.

Бұл ереженің негізгі мазмұны, белгілі зерттеуші М.Қойгелдиевтің сөзімен айтқанда, осы уақытқа дейін қазақтардың атамекенін Ресей үкіметінің мемлекет меншігі деп жариялауы, патшалық биліктің қазақ жерін қандайда болсын келісімсіз зорлықпен тәркілеуі еді. Сөйтіп, мал шаруашылығымен айналысқан қазақ жұртын іс жүзінде Ресей крепосниктік мемлекеттің реформаға дейінгі қазыналық жерлерді пайдаланған мемлекеттік шаруалармен теңгерілді [5].

Ресей үкіметі осындай мазмұндағы заңдық актілерді шығаруда қазақ халқында жерге жеке меншіктің жоқтығын да басшылыққа алған болатын. Бұл жөнінде революцияға дейін Жетісуды зерттеуші Н.А.Аристов былай дейді: “Жерді қырғыздардың меншігі деп санаған жағдайда орыс шаруаларын орналастыру үшін қажетті жер қорын ұлғайтуға да, тіптен қырғыздардың (қазақтардың) өздері мал шаруашылығын жүргізуіне де мүмкіндік болмай қалатын еді. Себебі, олардың мал отарлары әр-бір қадам басқан сайын жеке меншік жайылымдарға кездесіп, мал бағудың өзіне тыйым салынатын еді”.

Біз қарастырып отырған Жетісу және Сырдария облыстарын басқаруды жергілікті әкімшілік басшылыққа алатын 1867 жылғы 11 шілдеде қабылданған ережеде негізінен әкімшілік басқару тәртібі жөніндегі баптар ғана қарастырылып, аграрлық мәселеге көп көңіл бөлінбеді. Осылайша, Сырдария облысында 1886 жылы, Жетісу облысында 1891 жылы қабылданған ереже шыққанға дейін шын мәнінде аграрлық заңдары болмады.

1867 жылғы ережені патша ағзам бекіткен жоқ еді. Ол тек қана министрлер кабинеті шешімімен ғана қабылданған болатын. Граф Игнатъев “Түркістан өлкесін басқару ережесі” жобасына жазған түсіндірме хатында: “Генерал-губернаторға аталған жобаны қарап шығуға тапсыру және “Ереже” жобасында көрсетілген негіздел-мелерге сүйене отырып, өзі өлке құрылысы үшін пайдалы және қажетті деп тапқан іс шараларды іске асыруы керек” деп көрсетті. Нәтижесінде, Жетісуда қазақ жерлерін казак-орыстар мен орыс қара шекпенділер тонаса, Сырдария облысында К.П.Кауфманның “орыс адамдарына” жерді сатып алуға рұқсат беруі жөніндегі циркуляры негізінде жерге жеке меншіктілік те пайда бола бастады.

Орыс әкімшілігіне жаңа заңдық негізді 1886 жылы 12 маусымда бекітілген “Түркістан генерал-губернаторлығын басқару жөніндегі ереже” және 1891 жылы 25 наурызда қабылданған “Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ереже” берді.

Түркістан өлкесіндегі жергілікті халықтардың негізгі бөлігін отырықшы-егінші және жартылай көшпелі тұрмыста өмір сүретін тұрғындар, екінші бір бөлігін - көшпелілер құрады. Сондықтан да, патша үкіметі өлкеде реформа жүргізе отырып, жер мәселесінің дұрыс шешілмеуі жаңа үкімет тағдырын қайғылы жағдайларға ұшырататынын жақсы түсініп, таразыға тартылған, ұзақ мерзімге жоспарланған аграрлық саясат жүргізуге тырысты.

1886 жылы бекітілген “Ережені” дайындау барысында өлкенің алғашқы генерал-губернаторы фон Кауфман 1873 жылы үкіметке мемлекеттің жоғарғы меншік иесі “құдіретін” сақтай отырып, отырықшы тұрғындар меншігінде болып келген жерлерге жеке меншіктік статусын беруді ұсынды. Өзінің осы жобасына жазған түсіндірме хатында осы жерді қатар меншіктеу құқына мынадай қызықты негіздеме береді: “Жерге қатынас мәселесін заңдастыруда, бір жағынан, осында қалыптасқан қоғамдық дәстүрлермен санасу қажет, мұнда орталық үкімет ерте заманнан бері суармалы егін шаруашылығын жүргізуде маңызды роль атқарған болатын. Екінші жағынан - жеке меншік иелерінің шаруашылық қызметінің жоғары сапалығын дәлелдеген Еуропалық тәжірибе негізінде жасалынған саяси экономика принципіне қайшы келмеу қажет”. Генерал фон Кауфманның бұл ұсынысы негізінде “Ереженің” отырықшы егіншілердің жерге қатынасы жайында айтылған 255-бабы жасалынды. Онда: “Отырықшы тұрмыстағы ауыл тұрғындары иелігіне, олардың дәстүрі негізінде, жер барлық уақытқа пайдалануға және мұралыққа қалдыруына беріледі”-делінді [6]. Нәтижесінде сенатор Паленнің сөзімен айтқанда жерге “жартылай меншіктілік” пайда болды. Крепостниктік патша үкіметінің жергілікті отырықшы тұрғындарға мұндай құқық беруіне Орта Азиядағы халықтардың толқулары белгілі дәрежеде ықпал етті. 1868-1869 жылдары Қазақстанның далалық облыстарында, 1870-1873 жылдардағы Маңғыстауда, 1873-1875 жылдары Ферғанада болған көтерілістер және де Қазақстан далаларында өздерінің наразылықтарын сауда керуендеріне шабуыл жасау арқылы білдіріп отырған

қозғалыстар болмағанда, патша үкіметі Ресейдегідей крепостниктік құқық туралы реформасын Түркістанға да сөз жоқ енгізетін еді.

Сол заңдарды басшылыққа ала отырып және олардың белгілі бір баптарына өз мүдделерін сай өзгертулер енгізіп, Ресей әкімшілігі өлкені жаулап алған кезден кейінгі уақыттарды Түркістан өлкесін отарлаудың ең сенімді жолы - қоныс аудару саясатына көшті. Ресей билігі алғашқы кезде Оңтүстік Қазақстан жерін казак-орыстар арқылы, кейіннен орыс, украин және белорус мүжықтарын орналастырып отарлау жолына түсті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Кауфман А.А. Переселение и колонизация: Мечты и действительность. – Ташкент: «тип. О.А. Порщева», 1915 г.
- 2 Қожақов Ө.Қ. Сырдария облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы (1867-1914 жж): -Алматы: «Ғылым», 2010 ж.
- 3 Рысқұлов Т. Восстание туземцев в Средней Азии в 1916 году. -Алматы: «Наука», 1939 г.
- 4 Материалы по истории политического строя Казахстана. т.1. Сост. М.Г.Масевич. -Алматы: «Наука», 1969 г.
- 5 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: «Ататек», 2011 ж.
- 6 Шонанұлы Т. Жер тағдыры - ел тағдыры. –Алматы: «Атамұра», 2012 ж.

ҚАРАША РЕВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ШЫҒЫС ПРУССИЯДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ОРТАЛЫҚ ПЕН АЙМАҚ АРАСЫНДАҒЫ ҚАЙШЫЛЫҚТАР

М.Әуезов атындағы мектеп-гимназия
Тарих пәнінің мұғалімі
Кәдірберді Роза Бейсенбайқызы
Ж.А.Ташенев университеті АҚ
«Гуманитарлық ғылымдары» кафедрасының
2- курс магистранты
Бердыгулов Далелхан Даулетканович

Андатпа. Мақалада 1918 жылғы Қараша революциясының Шығыс Пруссиядағы өту ерекшеліктері орталық және аймақтық билік арасындағы саяси, әлеуметтік және идеологиялық қайшылықтар тұрғысынан қарастырылады. Шығыс Пруссияның тарихи-консервативтік сипаты, әлеуметтік құрылымының аграрлық басымдығы және геосаяси оқшаулануы революциялық өзгерістердің бұл аймақта ерекше сипат алуына ықпал етті. Авторлар орталық билік ұсынған республикалық реформалар мен Шығыс Пруссиядағы жергілікті элитаның ұстанымдары арасындағы қайшылықтарды талдай отырып, аймақтың Веймар республикасы кезеңіндегі саяси тұрақсыздықтың маңызды факторына айналу себептерін айқындайды.

Кілт сөздер: Қараша революциясы, Шығыс Пруссия, орталық және аймақ, Веймар республикасы, саяси қайшылықтар, радикализм.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности Ноябрьской революции 1918 года в Восточной Пруссии сквозь призму противоречий между центральной и региональной властью. Консервативный характер Восточной Пруссии, аграрная социальная структура и геополитическая изолированность региона обусловили своеобразие революционных процессов. Анализируется конфликт между республиканской политикой центра и позициями местных элит, что способствовало формированию очага политической нестабильности в период Веймарской республики.

Ключевые слова: Ноябрьская революция, Восточная Пруссия, центр и регион, Веймарская республика, политические противоречия, радикальные идеологии.

Abstract. The article examines the specific features of the November Revolution of 1918 in East Prussia through the prism of contradictions between central and regional authorities. The conservative nature of East Prussia, its agrarian social structure, and geopolitical isolation shaped a distinct revolutionary experience. The study analyzes the tension between the republican reforms initiated by the central government and the positions of local elites, highlighting East Prussia as a significant center of political instability during the Weimar Republic period.

Keywords: November Revolution, East Prussia, center and region, Weimar Republic, political contradictions, radical ideologies.

КІРІСПЕ

XX ғасырдың басы Еуропа тарихында терең саяси, әлеуметтік және идеологиялық өзгерістер кезеңі ретінде сипатталады. Бірінші дүниежүзілік соғыс еуропалық мемлекеттердің ішкі тұрақтылығын әлсіретіп қана қоймай, ғасырлар бойы қалыптасқан саяси жүйелердің күйреуіне алып келді. Осындай түбегейлі өзгерістердің бірі – 1918 жылғы Қараша революциясы болды. Бұл революция Германияның мемлекеттік дамуының бағытын түбегейлі өзгертіп, монархиялық биліктің жойылуына және республикалық басқару формасының орнығуына жол ашты. Алайда Қараша революциясының барысы мен салдары Германия аумағында біркелкі сипат алған жоқ, керісінше, аймақтық ерекшеліктерге байланысты әртүрлі формада көрініс тапты.

Осы тұрғыда Шығыс Пруссия Қараша революциясын зерттеуде ерекше назар аударуға тұрарлық аймақ болып табылады. Тарихи тұрғыдан алғанда, Шығыс Пруссия герман монархиялық мемлекетінің әскери-саяси тіректерінің бірі болды. Бұл аймақта юнкерлік жер иелену жүйесі, аристократиялық элитаның ықпалы және әскери-пруссиялық саяси мәдениет ұзақ уақыт бойы сақталып келді. Сондықтан монархиялық биліктің күйреуі Шығыс Пруссия қоғамы үшін тек саяси өзгеріс қана емес, дәстүрлі құндылықтардың күйреуі ретінде қабылданды.

Қараша революциясының орталықта – Берлин мен Германияның ірі индустриялық аймақтарында – жаппай халықтық қозғалыс және саяси төңкеріс түрінде өтуі Шығыс Пруссиядағы жағдаймен салыстырғанда айтарлықтай айырмашылыққа ие болды. Аймақта революциялық кеңестер құрылғанымен, олардың саяси ықпалы әлсіз болды, ал жергілікті элита орталық биліктің республикалық реформаларын қабылдауға асықпады. Осылайша, Қараша революциясы Шығыс Пруссияда орталық пен аймақ арасындағы қайшылықтарды тереңдеткен факторға айналды.

Мақаланың өзектілігі Қараша революциясын тек жалпыгерманиялық құбылыс ретінде емес, аймақтық ерекшеліктер арқылы талдау қажеттілігімен айқындалады. Орталық пен аймақ арасындағы саяси, әлеуметтік және идеологиялық қайшылықтар Германияның кейінгі даму траекториясына тікелей әсер етті. Шығыс Пруссиядағы революциялық үдерістер Веймар республикасының тұрақсыздығының, аймақтық маргиналданудың және радикалды идеологиялардың таралуының алғышарттарын айқын көрсетеді.

Зерттеудің мақсаты – 1918 жылғы Қараша революциясының Шығыс Пруссиядағы өту ерекшеліктерін орталық пен аймақ арасындағы қайшылықтар тұрғысынан талдау. Осы мақсатқа жету үшін революцияның аймақтық сипаты, жергілікті әлеуметтік құрылымның ерекшеліктері, орталық биліктің саясаты мен Шығыс Пруссия элитасының ұстанымдары қарастырылады. Сонымен қатар, революцияның салдары ретінде қалыптасқан саяси тұрақсыздық пен радикализмнің алғышарттары талданады.

Зерттеу әдістемесі тарихи-салыстырмалы, құрылымдық және жүйелік талдау тәсілдеріне негізделеді. Аймақтық тарих әдісін қолдану арқылы Қараша

революциясының біркелкі емес сипаты мен оның ұзақ мерзімді салдарын көрсету көзделеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қараша революциясының Шығыс Пруссиядағы ерекшеліктерін түсіну үшін алдымен аймақтың тарихи-саяси сипатына назар аудару қажет. Шығыс Пруссия Германия империясы кезеңінде әскери-әкімшілік тәртіптің үлгісі ретінде қалыптасты. Мұнда монархияға адал аристократиялық элита, юнкерлік жер иеленушілер және офицерлік корпус қоғамдық-саяси өмірде шешуші рөл атқарды. Сондықтан революцияның басты ұраны болған демократияландыру мен халық егемендігі идеялары аймақта кең қолдау таппады.

Орталық биліктің революциядан кейін ұсынған республикалық реформалары Шығыс Пруссияда сенімсіздікпен қабылданды. Берлинде қалыптасқан жаңа үкімет саяси жүйені демократияландыруға, жергілікті басқаруды жаңғыртуға және әлеуметтік реформаларды іске асыруға ұмтылды. Алайда Шығыс Пруссиядағы жергілікті әкімшілік пен элита бұл реформаларды дәстүрлі тәртіпке қауіп ретінде қабылдады. Нәтижесінде орталық пен аймақ арасында басқару мәселесінде терең қайшылықтар туындады.

Революцияның алғашқы кезеңінде жұмысшылар мен солдаттар кеңестері Шығыс Пруссия қалаларында да құрылды. Дегенмен олардың қызметі көбіне формалды сипатта болды. Кеңестер нақты саяси билікке ие бола алмады, ал шешім қабылдау процесі бұрынғы әкімшілік құрылымдардың қолында қалды. Бұл жағдай орталықтағы революциялық үдерістер мен аймақтағы шынайы саяси практика арасындағы айырмашылықты көрсетті.

Экономикалық факторлар да орталық пен аймақ арасындағы қайшылықтарды күшейтті. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі экономикалық дағдарыс Шығыс Пруссияға ерекше ауыр тиді. Аймақтың аграрлық сипаты, сауда жолдарының үзілуі және Версаль бейбіт келісімінен кейінгі геосаяси оқшаулану экономикалық дамуды тежеді. Орталық билік тарапынан көрсетілген қолдау шаралары жеткіліксіз болып, жергілікті халықтың республикаға деген наразылығын күшейтті.

Әлеуметтік салада революцияның салдары аймақтық ерекшелікке ие болды. Шығыс Пруссияда қоғамның әлеуметтік құрылымы айқын иерархиялық сипатта қала берді. Жер иеленуші элита мен қарапайым шаруалар арасындағы алшақтық сақталды. Бұл жағдай әлеуметтік теңсіздікке қарсы бағытталған солшыл идеялардың таралуына мүмкіндік бергенімен, аймақтың дәстүрлі құндылықтары оңшыл-консервативтік және ұлттық-реваншистік көзқарастардың басым болуына ықпал етті.

Саяси тұрғыдан алғанда, Шығыс Пруссия Веймар республикасы кезеңінде орталық билікке оппозициялық көзқарастардың тірек аймағына айналды. Республика әлсіз әрі тұрақсыз жүйе ретінде қабылданып, монархиялық тәртіпке деген сағыныш сақталды. Бұл жағдай орталықтың демократиялық институттарын аймақта толық іске асыруды қиындатты.

Орталық пен аймақ арасындағы қайшылықтардың тереңдеуі радикалды идеологиялардың таралуына қолайлы орта қалыптастырды. Экономикалық қиындықтар, әлеуметтік әділетсіздік және ұлттық қорлану сезімі радикализмнің әртүрлі формаларының күшеюіне әкелді. Шығыс Пруссия осы тұрғыда Германиядағы саяси дағдарыстың аймақтық көрінісін айқын көрсеткен үлгі болды.

ҚОРЫТЫНДЫ

1918 жылғы Қараша революциясы Германияның саяси тарихындағы түбегейлі бетбұрыс кезең ретінде бағалануы тиіс. Алайда бұл революцияның барысы мен салдары елдің барлық аймақтарында біркелкі болмағаны анық. Шығыс Пруссия тәжірибесі революциялық өзгерістердің аймақтық ерекшеліктерін және орталық пен аймақ арасындағы қайшылықтардың маңызын айқын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері Қараша революциясының Шығыс Пруссияда дәстүрлі саяси құрылымдардың толық күйреуіне алып келмегенін көрсетті. Монархиялық құндылықтар

мен консервативтік элитаның ықпалы аймақта ұзақ уақыт сақталды. Орталық биліктің республикалық реформалары жергілікті қоғам тарапынан жеткілікті қолдау таппай, сенімсіздікпен қабылданды. Бұл жағдай Веймар республикасының аймақтық деңгейде орнығуын қиындатты.

Орталық пен аймақ арасындағы саяси, экономикалық және әлеуметтік қайшылықтар Шығыс Пруссияны тұрақсыздық ошағына айналдырды. Экономикалық оқшаулану, әлеуметтік теңсіздік және ұлттық қорлану сезімі радикалды идеологиялардың таралуына алғышарт жасады. Бұл үдерістер Германиядағы жалпы саяси дағдарыстың тереңдеуіне ықпал етті.

Қорытындылай келе, Қараша революциясының Шығыс Пруссиядағы ерекшеліктерін зерттеу Германия тарихындағы революциялық өзгерістердің күрделі және қайшылықты сипатын түсінуге мүмкіндік береді. Аймақтық өлшемді ескеру революцияның тарихи маңызын тереңірек ашып, орталық пен аймақ арасындағы өзара қатынастардың мемлекет тағдырына тигізетін ықпалын айқын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Haffner S. Die deutsche Revolution 1918/19. – Hamburg: Rowohlt, 1979.
2. Mommsen H. Die Weimarer Republik. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1996.
3. Kolb E. The Weimar Republic. – London: Routledge, 2005.
4. Evans R. J. The Coming of the Third Reich. – London: Penguin Books, 2003.
5. Winkler H. A. Germany: The Long Road West. – Oxford: Oxford University Press, 2006.
6. Bessel R. Germany after the First World War. – Oxford: Clarendon Press, 1993.
7. Peukert D. J. K. The Weimar Republic: The Crisis of Classical Modernity. – New York: Hill and Wang, 1993.

ЕУРАЗИЯ ИДЕЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

М.Әуезов атындағы № 96 Жооббм

Дауренбек Абдигали

Ж.А.Ташенев университеті АҚ

«Гуманитарлық ғылымдар» кафедрасының

2- курс магистранты

Абилова Ибрагим Агабала-Оғлы

Аннотация. Еуразия идеясы тарихи, философиялық, саяси және мәдени аспектілерді біріктіретін кешенді тұжырымдама болып табылады. Бұл мақалада еуразиялық идеяның тарихы, XIX–XX ғасырдағы дамуы, негізгі идеологтары, қазіргі Қазақстан мен Ресей саясатындағы рөлі және XXI ғасырдағы халықаралық қатынастардағы ықпалы талданады. Еуразия идеясының әлемдік өркениет контекстіндегі мәні, мәдени және экономикалық интеграциядағы рөлі, сондай-ақ аймақтық тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі маңызы қарастырылады.

Түйін сөздер: Еуразия идеясы, еуразияшылдық, интеграция, Еуразиялық экономикалық одақ, геосаясат, өркениет, мәдени ықпалдастық, аймақтық ынтымақтастық, жаһандану, экономикалық даму, халықаралық қатынастар, Орталық Азия.

Еуразия идеясының түпкі бастаулары XIX ғасырдың соңына тән. Н.С. Трубецкой «*Европа и человечество*» еңбегінде Батыс өркениеті әмбебап үлгі болмайтынын, әрбір аймақтың өзіндік даму жолы бар екенін дәлелдеді. Бұл тұжырымдама Еуразияны тарихи және мәдени кеңістік ретінде қарастыруға негіз болды. П.Н. Савицкий Ресейдің

географиялық орналасуы мен табиғи жағдайлары оның тарихи миссиясын айқындайтынын атап өтті, осылайша Еуразия идеясы табиғи, тарихи және әлеуметтік факторлардың бірлігін көрсететін кешенді тұжырымдамаға айналды.

Еуразия идеясы – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан тарихи-философиялық бағыттардың бірі. Оның негізін салушылар қатарында орыс ойшылдары Николай Сергеевич Трубецкой мен Пётр Николаевич Савицкий ерекше орын алады. Бұл идея Ресей мен оған көршілес аймақтарды тек географиялық кеңістік ретінде емес, өзіндік тарихи-мәдени өркениет ретінде қарастыруды ұсынады.

Трубецкой өзінің «Европа и человечество» еңбегінде Батыс өркениетінің әмбебап модель бола алмайтынын дәлелдеп, әлем халықтарының әрқайсысы өз жолымен дамуға тиіс екенін атап өтті. Ол еуроцентризмді сынап, мәдени әртүрлілікті қорғады. Осы арқылы Еуразияны дербес өркениеттік кеңістік ретінде қарастырудың теориялық негізін қалады.

Ал Савицкий Еуразия кеңістігінің географиялық ерекшеліктеріне ерекше мән берді. Оның пікірінше, Ресейдің (және кең мағынада Еуразияның) табиғи-географиялық жағдайы оның тарихи дамуы мен саяси бағытын айқындайды. Ол «географиялық детерминизм» элементтерін қолдана отырып, табиғат, қоғам және тарихтың өзара байланысын көрсетті.

Еуразияшылдықтың негізгі қағидалары:

- Еуразия – Батыс пен Шығыстың аралығындағы ерекше өркениет;
- Әр халықтың өзіндік тарихи даму жолы бар;
- География мен табиғи орта қоғамның дамуына әсер етеді;
- Мәдени синтез (түркі, славян және басқа халықтардың ықпалдастығы) маңызды рөл атқарады.

Бұл идея кейін XX ғасырда саяси және мәдени тұжырымдамаларға әсер етіп, қазіргі таңда да геосаясат және өркениеттік зерттеулер аясында қарастырылып келеді.

XX ғасырда еуразиялық идея саяси және мәдени сипатқа ие болды. Л.Н. Гумилев этногенез теориясы арқылы халықтардың тарихи және мәдени даму заңдылықтарын зерттеп, Еуразия халықтарының ортақ тарихи тағдыры мен мәдени байланыстарын көрсетті. А.Г. Дугин өзінің «*Основы геополитики*» еңбегінде Еуразияны әлемдік саясаттағы стратегиялық аймақ ретінде қарастырды. Қазақстандық ғалымдар мен саясаткерлер де еуразиялық идеяны дамытты. Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «*Еуразия жүрегінде*» еңбегінде бұл идеяның саяси және экономикалық мәнін атап өтіп, елдің сыртқы саясаты мен аймақтық интеграциядағы рөлін көрсетті.

Еуразиялық идеяның нақты көріністерінің бірі – 1994 жылы ұсынылған Еуразиялық одақ құру жобасы. Бұл бастама кейіннен Еуразиялық экономикалық одақ құрылуына жол ашты. ЕАЭО-ның мақсаттары тауарлар мен қызметтердің еркін айналымын қамтамасыз ету, экономикалық ынтымақтастықты күшейту, аймақтық тұрақтылық пен қауіпсіздікті нығайту болып табылады. Сонымен қатар, Еуразия идеясы мәдени әртүрлілікті сақтап, ортақ құндылықтар қалыптастыруға мүмкіндік береді.

XXI ғасырда еуразиялық идея халықаралық қатынастар мен интеграциялық процестерде маңызды рөл атқарады. Бұл идея экономикалық өсімді жеделдетіп, аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Цифрлық экономика, инновациялар, индустриялық кооперация және «жасыл даму» концепциялары ЕАЭО-ның стратегиялық дамуының басым бағыттары болып отыр. Қазақстан үшін бұл идея аймақтық транзиттік әлеуетті пайдалану, халықаралық сауда қатынастарын кеңейту және инвестициялық ынтымақтастықты арттыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, еуразиялық идеяның мәдени аспектісі ерекше маңызды. Еуразия мемлекеттері тарих бойы бір-бірінің мәдениетімен, әдебиетімен және өнерімен тығыз байланыста болды. Абай Құнанбаев өз шығармаларында орыс мәдениетінен үлгі алу қажеттігін атап, халықтар арасындағы достық пен өзара түсіністіктің маңызын

көрсеткен. Бұл тұрғыда Еуразия идеясы тек экономикалық немесе саяси құрал ғана емес, мәдени диалог пен өркениеттік ықпалдастықтың алаңы ретінде де қарастырылады.

Еуразия идеясының әлемдік өркениет контекстіндегі мәні оның Батыс пен Шығыс арасындағы көпір ретіндегі рөлінде көрінеді. Бұл идея мәдени әртүрлілікті сақтай отырып, ортақ құндылықтарды қалыптастыруға, экономикалық және саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Еуразия идеясы халықаралық ұйымдар мен келісімдер арқылы экономикалық интеграция мен аймақтық қауіпсіздікті нығайтуға ықпал етеді.

Еуразия идеясы мен оның заманауи рөлі Қазақстан мен Ресей арасындағы стратегиялық әріптестік аясында айқын көрініс табады. 1992 жылғы «Достастық, ынтымақтастық және өзара көмек жөніндегі шарт» және 1998 жылғы «Мәңгілік достастық» декларациясы осы идеяның саяси жүзеге асуының нақты дәлелі болып табылады. Бұл құжаттар екі ел арасындағы сенім, экономикалық және саяси ынтымақтастық негіздерін бекітеді.

Қорытындылай келе, Еуразия идеясы – тарихи, мәдени, философиялық және саяси аспектілерді біріктіретін кешенді тұжырымдама. Оның дамуы ХІХ–ХХ ғасырларда басталып, ХХІ ғасырда халықаралық қатынастар мен интеграциялық жобалар арқылы жүзеге асуда. Бұл идеяның практикалық көріністері экономикалық ынтымақтастықты күшейту, мәдени диалогты дамыту және саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету болып табылады. Қазақстан мен Ресей сияқты мемлекеттердің белсенді қатысуы Еуразия идеясын дүниежүзілік өркениет контекстінде дамытудың негізгі факторы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Н.С. Трубецкой. *Европа и человечество*. – М., 1999.
2. П.Н. Савицкий. *Географические особенности России*. – М., 1927.
3. Нұрсұлтан Назарбаев. *Еуразия жүрегінде*. – Астана, 2005.
4. А.Г. Дугин. *Основы геополитики*. – М., 1997.
5. Л.Н. Гумилев. *Этногенез и биосфера Земли*. – М., 2001.
6. Саудабекова Э. Орыс евразиялығы социомәдени тұлға ретінде // *Ақиқат*. – 1997. – №3.
7. Нұрсұлтан Назарбаев. *Евразийский Союз: идеи, практика, перспективы*. – М., 1997.
8. Іңкәрбаев Е. Еуразияшылдық доктринасы // *Саясат*. – 2000.
9. Нұрсұлтан Назарбаев. *Еуразия жүрегінде*. – 2005.
10. Нұрсұлтан Назарбаев. *Тәуелсіздік дәуірі*. – 2017.
11. Е. Винокуров, Либман А.М. *Евразийская экономическая интеграция*. – М., 2012.
12. А.Г. Дугин. *Основы геополитики*. – М., 1997.
13. Абай Құнанбаев. *Ғақылия қарасөздер*. – Алматы, 2000.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БИЛІК МЕХАНИЗМДЕРІ

Кашкинбаева А.Т.

«Гуманитарлы ғылымдар» кафедрасының PhD, аға оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.

asemai7@mail.ru

Сариева Ж.

ЕП 23-2к1 тобының студенті
Tashenev University, Шымкент қ.

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандағы билік механизмдері, формалары мен құрылымдары қарастырылған.

Аннотация. В статье рассматриваются механизмы, формы и структуры правления Казахстана.

Abstract. The article deals with mechanisms forms and structures of power in Kazakhstan

Саясат мемлекеттік билік үшін бәсекелік күрес саласында әр түрлі субъектілердің әрекеттері мен өзара әрекеттері жиынтығын бейнелейді. Көбінесе саясат субъектісін бөліп алу өлшемі ретінде оның осы саладағы нақты әрекеті, немесе саяси шешім қабылдауға ықпалының деңгейі, мемлекеттік саясатты іске асыруы, немесе оны ұйымдастыруы алынады. Нақты айтсақ, саясат субъектісі деп шешім қабылдауға ықпал ету деңгейіне және мемлекеттік саясатты тарату сипатына тәуелсіз, мемлекетпен биліктік өзара қарым- қатынасқа түсушіні түсінеміз. Бұл үш түрдегі субъектілер де іштей құрылымдарға және мазмұндары ерекшеліктерге ие. Мәселен, топтарға әр түрлі қауымдастықтар мен ұжымдар /бейресмиден ресмиге дейін, уақытшадан тұрақтыға дейін, оқшаудан трансұлттық бірлестікке дейін/ жатады. Институттарға саяси жүйеде өкілділік және атқарушылық қызметтерді атқарушы /партиялар, қозғалыстар, лобби, халықаралық ұйымдар/ ұйымдар жатады. Жеке субъектілерге кейбір ғалымдар, мысалы Д.Розенау акторлардың үш түрі беліп көрсетеді: қатардағы азамат, саясатқа қағысуы топтық мүддемен сипатталады; кәсіби қызметкер, мемлекетте басқару мен бақылау қызметін атқарушы; жеке индивид, топтық мақсатқа тәуелсіз әрекет етуші және ешбір кәсіби міндеттерді орындамаушы. Саясаттың барлық субъектілері бір-бірімен иерархиялық қатынаста болады.

Легистердің өзі адам өмірінің барлық саласын бақылайтын және қатал заңға арқа сүйенетін, басқарушы мен оның қол астындағылардың арасындағы тұрақты соғыстардың болуына жол бермейтін күшті деспоттық мемлекеттің қажеттігін атап айтқан болатын. Конфуций да мемлекет басымдылығын дәріптеген, оны үлкен патриархалды отбасы ретінде тұжырымдады, аристократтар, шенеуніктер, карапайым халық сөзсіз оған бағынуы тиіс. Индивид ешбір құқығы жоқ қол астындағылар ретінде қарастырылды. Мәні жағынан осындай принципті **Платон** да қолдады, мемлекеттің жалпыәлеуметтік қызметін уағыздап, оның индивидке үстемдігін ақтады. **Аристотель** пікірінше мемлекет әлеуметтік қатынастың жоғары формасы, сөйтіп оның басымдылығын дәлелдеуге тырысты[1].

Аристотель мен Платонның мемлекетке қарым қатынасы мемлекеттің тұрақтылығы мен тыныштығын бұзатын қажетсіздерден, варварлардан, мемлекет өміріне лайықсыздардан тазарту сияқты идеялармен толықтырып отырды. Бұл мемлекет туралы идеялар адамның саяси құқығы мен бостандығын, индивидті азамат және мемлекеттің толық әріптесі ретінде тану мүмкіндігін жойды. Мемлекет, адам құқығы мен статусын толық және оның саяси белсенділік каналдарын анықтап отыруы тиіс. Адамның саяси өмірдегі орны мен рөліне саясаттану ғылымы ерекше назар аудару қажет деп есептеп отыр. Себебі, біріншіден, адамзат тарихының бүгінгі кезеңінде саясат қоғам дамуында шешуші рөлдердің біріне ие болып отыр. Екіншіден, саясаттың тиімді және нәтижелі жүруі адам арқылы өлшенеді. Демек, бүгінгі күнгі саясатқа баға, адам саясат үшін емес, саясат адам үшін қызмет етуі тұрғысынан қарастырылуы тиіс. Үшіншіден, бүгінгі әлеуметтік-саяси философияда адам мәселесі өзекті, әрі басты мәселелердің біріне айналуға. Мұнда адамның қоғамдық қатынастардың өзгеруі механизміндегі рөлін түсіну қажеттілігі туып отыр. Басқаша айтқанда, барлық мәселелердің тоғысар нүктесі адам. Біріншіден, қоғамға ерікті, адал, ақылды, іскер адамдар қажет. Екіншіден, адам жалпы қоғамдық прогрестің негізгі қозғаушы күші ретінде өз мүмкіндігінің, жігерін-қайратының, әлеуметтік-саяси еңбегінің қоғамға қажеттілігін сезінуі қажет[2].

Саяси ғылымда саясат субъектілерін жіктеудің бірнеше түрлері тараған. Соның ішіндегі ең көп тарағаны мыналар:

1. саясатқа қатысушыларды әлеуметтік құрылымдарға бірігуі деңгейіндегі субъектілерге /демографиялық, кәсіби, этникалық топтар/ бөлу- кәсіби топтар, таптар, ұлттар, көсемдер, тапаралық құрылымдар, элита мен бюрократия, жеке адам т.б.

2. белгілі бір институттық құрылымға бірігу деңгейіндегі субъектілер: мемлекет, партиялар, кәсіподақтар, қоғамдық ұйымдар, саяси қозғалыстар жатады.

3. «қызметтік» деңгейдегі саяси субъектілерді айтамыз. Оларға діни мекемелер, университеттер, кооперациялар, әр түрлі мәдени-спорттық ассоциациялар жатады.

Барлық адамдардың конституциялық құқықтары мен мүмкіндіктері бірдей болғанымен, іс жүзінде олар тең емес: физико-биологиялық, интелекті, еркі мен басқа да психологиялық қасиеттері жағынан, олар қабілеті. Әлеуметтік жағдайы жағынан әртүрлі. Осының бәрі олардың саясаттағы орны мен рөлінің әртүрлілігіне, оған ықпал ету дәрежесі мен деңгейінің әрқилылығына негіз болады. Адамның саясатқа қатынасы ертедегі ойшылдардың ілімдерінде қарастырылған. Мәселен, Конфуций мемлекеттің патерналистік концепциясын жасады. Бұл концепция адамдардың саяси статусы жағынан тең еместігіне негізделді. Жеке адам саясат субъекті бола алу құқына ие бола алмайды. Бұл концепция әлі де болса дамушы елдерде өз көрінісін беріп отыр. Сондай-ақ тоталитарлы, авторитарлы режимдер осы концепцияға жақын бағыт ұстанады. Платон өзінің идеалды, өркениетті мемлекет концепциясында адам үстінен мемлекеттің үстемлігін күшейтті, адамды мемлекетті басқарып отырған ақылды, дарынды аристократтарға тәуелді нысана ретінде түсіндірді. Яғни мемлекет өз заңы арқылы адамның бүкіл өмірін өзі реттеп отыратын болған. Платон өзінің «Заңдар» атты еңбегінде «мемлекет өзіне қолайсыз адамдардан өлім жазасына, мемлекеттен қуу арқылы тазартып отырғаны дұрыс»- деп жазады. Демек, Платон адамды саясат субъектісі ретінде санамады, әрі тоталитарлы тенденцияның қалыптасуына негіз болды. Аристотель өзінің мемлекет туралы ілімі саясаттың антропологиялық табиғатына негізделді. Оның ойынша адамға жаратылысынан қауымдастық, ұжымдық қасиет тән, сондықтан да басынан-ақ адам саяси сипатқа ие болған. Аристотельдің пікірінше адам тек басқа адамдармен қарым- қатынас жасау арқылы ғана өмір сүреді. Бұл қатынастың алғашқы түрі жанұя немесе адамдардың шоғарланған жері. Осының негізінде дамудың белгілі бір деңгейінде мемлекет пайда болады. Демек, ол мемлекет ерікті және тең құқықты азаматтарға негізделеді деп көрсеткен. Мемлекет шеңберінде адамның бүкіл табиғаты көрінеді және жеке адам саяси өмірдің органикалық бөлігі болып есептеледі деп айтқан. Аристотельдің Платоннан айырмашылығы белгілі бір мөлшерде автономиялық қажет деп есептеуінде. Дегенмен, Аристотель де адамды мемлекеттен толық ажыратып көрсетпеген. Адамның саяси құқығына либералистер көп көңіл бөлді. Либерализм әлеуметтік-саяси ойлар тарихында алғаш рет жеке адам мен қоғамның, мемлекеттің ара жігін ажыратып, адамға тән құқықты беріп оны саяси жүйенің элементі ретінде бекітті. Либерализм концепциясы бойынша адам саяси биліктің көзі болып есептеледі. Ал мемлекет ерікті адамдардың келісімінің нәтижесі болып табылады. Мемлекет негізгі қызметі- халықтың қауіпсіздігі мен бостандығын қорғау, қоғамдық тәртіпті сақтау. Либерализм адамды биліктен жоғары қойғанымен, олар адамның саяси белсенділігінің ауқымын шектеп отырған. Классикалық либерализм теориясында адам саяси өмірдің тікелей қатысушысы болудан гөрі, бақылаушысы ретінде көрсетілген[3].

Қазіргі кезде адам мен саясат қарым-қатынасы туралы либералистік ілімдер Батыс Европада саяси ой-пікірлермен одан әрі толықтырылуда. Бұнда мемлекеттік қамқорлықты күшейту идеясы басымдылық танытып отыр. Маркстік теорияда жеке адамның саясатқа қатыстылығы таптық тұрғыда қарастырылған. Яғни адам белгілі бір әлеуметтік тап, топ мүшесі, өкілі ретінде алынады. Сондықтан да жеке адамның саясаттағы орны мен рөлі оның қай тап, топ, ұлт өкілі болуы жағдайына тәуелді құбылыс ретінде танылады. Демек жеке адамның саясат субъектісі болуына шек қойып отырған. Бұл жоғарыда айтылған барлық төрт тәсіл де адамзат тарихында кездесті. Олар белгілі бір саяси жүйенің формасына сай болды. Қазақстандық ғалымдар қарапайым

адамның мемлекеттік саясатты анықтаудағы рөлі туралы саяси ілімдер тарихында екі түрлі концепция қалыптасқан деп есептейді: элитарлық және демократиялық. Элитарлықты жақтаушылар халықтың жаппай саясатқа, билікке араласуы қоғамдағы еңбек бөлінісіне қайшы келеді деп есептейді. Адамдардың барлығы басқару ісіне араласқан жағдайда басқару ісінің тиімділігі төмендейді, басқарушы адамдарда жауапсыздық күшейіп, оларда белсенділік қабілет төмендейді деген қорытындыға келеді. Сонымен бірге олар халық өздерінің басқару қабілеттерінің, сауатылылығының төмендігінен және көп жағдайда әр түрлі эмоцияға берілгіштігінен саясатты реттеуде, жүргізуде конструктивті дәлел бола алмайды деп санайды. Мемлекетті арнайы кәсіби элита басқару керек дегенге саяды. Ал халық саясаткерлердің, партиялардың, бюрократияның саяси іс-әрекетін тек сайлау жүйесі арқылы бақылап, қадағалап отыруы мүмкін. Демократиялық концепцияның қолдаушылары халық тек қана өз өкілдерін өкімет орындарына сайлау процесіне қатысып қоймай, сонымен бірге, олар саяси өмірге, процестерге тікелей қатысуы тиіс деген көзқарасты жақтайды. Демек әрбір адам сайлаудан бастап, өкімет басшыларының шешімдерін және оны іске асыруына дейінгі істерге араласуы тиіс делінген. Бұл көзқарасты әсіресе Батыс елдерінің көптеген социал-демократиялық және либералдық партиялары жақтауда. Олардың ойынша, жеке азаматтардың мұндай билікке араласуы билікте жеке басқа табынушылық туына, мемлекеттік басқару жүйесінің бюрократиялық сипат алуына жол бермейді. Жалпы адам теориясына тоқталсақ, оған берілген анықтамалар көп. Оны қорытындылай келгенде, адамды қоғамдық жаратылыс ретінде қарастырады. Негізінен адам үш өлшемдік тұрғыдан қарастырылады: **биологиялық**, психологиялық, әлеуметтік. Бірақ қоғамдағы болып жатқан өзгерістерге сай адам құқықтары мен бостандықтары қоғамдық өмірдің әр түрлі салаларға бөлінуіне байланысты топтастырыла бастады, яғни адамның құқықтары мен бостандықтарын әлеуметтік белгілеріне байланысты бөлу. Осы негізге байланысты адам құқықтары төрт топқа бөліп қарастырылады: жеке немесе табиғи құқықтар, саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени құқықтар. Адам құқықтары мен бостандықтарының маңызды тобы әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтар. Бұл құқықтар мен бостандықтар адамның басқа категориядағы құқықтары мен бостандықтарының негізін қалап, олардың жүзеге асырылуына мүмкіндік тудырады. Осы құқықтар адамдар өмірінің маңызды салалары меншікке, еңбек қатынастарына байланысты пайда болып, адамдардың материалдық, табиғи-физикалық, рухани сияқты әлеуметтік сұраныстар мен мүдделерін білдіріп отырады. Әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтарының нақтылығы жүзеге асуы адамның қадір-қасиетіне сай, қажетті өмір сүру деңгейін қамтамасыз ететін қандай да мемлекеттің әлеуметтік сипатын ашып көрсетеді[4].

Әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтарды бекіткенде әр мемлекет өзіне тән жолды таңдайды. Мысалға, ҚР-ның Конституциясында осы топтағы құқықтарға ерекше көңіл бөлсе, Францияның Конституциясында саяси құқықтар мен бостандықтардың үстемдігі байқалады. Сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтар экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Халықаралық пактіде бекітілген. Осы пактіге сәйкес өркениетті мемлекет белгіленген құқықтар шегінен төмендемеуге тиіс. Адам құқықтары мен бостандықтарының бекітілуі барасында мемлекет тарапынан оның жүзеге асыуының қамтамасыз ету міндетті туындайды. Әрбір құқықтың маңыздылығы тек оның жүзеге асырылуында немесе сақталуының кепілдігін қамтамасыз еткенде ғана артады. Біз Кеңестер Одағының Конституцияларына тоқталатын болсақ, адам құқықтары мен бостандықтарының негізгі түрлері бекітілген болатын, бірақ ешнәрсемен кепілденбеген, сондықтан бұл құқықтардың жүзеге асуы көптеген қиыншылықтарға ұшырады. Сондықтан қазіргі уақыттағы мемлекеттер құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз етудің негізгі механизмдерін де конституция деңгейінде бекітуге тырысады.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Политология в схемах и комментариях / Под ред. А.Тургаева, А.Хренова. М.-Епб.,2015.
2. Марченко М. Н., Мачин И. Ф. История политических и правовых учения.-М.2021.
3. Современные демократические преобразования в Республике Казахстан /Под ред. Б.К.Еулганова.- Алматы,2018.
- 4.Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности.-Алматы, 2021.

ЕЖЕЛГІ ГОТ ТАЙПАЛАРЫ ҰЙЫМЫНЫҢ ШЫҒУЫ ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР

Жанабаева К.Н. – Тарих ғылымдарының магистрі, педагог-сарапшы
Д.Қонаев атындағы ІТ мектеп-лицейінің оқытушысы, Жетісай қ.
Оңалбай Н.М. - «Тарих» білім беру бағдарламасының
4-курс студенті, Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация. В статье рассматриваются исторические данные о происхождении готских племен в древности

Ключевые слова: Готы, германские племена, Гай Плиний, Страбон, Тацит, Иордан, вестготы, остготы, Острогота

Annotation. The article discusses the origin of the Gothic tribes in ancient times and historical data about it

Keywords: Goths, Germanic Tribes, Gaius Pliny, Strabo, Tacitus, Jordan, Visigoths, Ostrogoths, Ostrogoths

Ежелгі Готтар солтүстік герман тайпаларының тобына жатады. Жазба деректерді қарастыратын болсақ, готтар туралы алғашқы мәліметтерді антикалық авторлар береді. Мәселен, Гай Плиний Старший (Gaius Plinius Secundus) өзінің біздің заманымыздың 77 жылдарында аяқтаған "Жаратылыс тарихы" ("Naturalis Historia") атты еңбегінде, готтарды гутондар (Gutones) деп атайды. Автор бүкіл герман тайпаларын 5 топқа бөледі: 1) вандилилер, оның бір бөлігін бургундиондар, вариндер, хориндер, гутондар құрайды; 2) ингвэондар оған кимврлер, тевтондар және хавкілер (Chaucorum gentes) жатады; 3) Рейнге өте жақын қоныстанған иствэондер, олардың ішінде сикамбрлар да бар; 4) Гермиеондар елінің ішкері жағында тұратындар, оларға свевтер, гермундулар, хаттар, херускілер жатады; 5) бесінші топта – певкиндер және бастарндар, олар алдында айтқан дактармен шектес өмір сүреді. Рейннің негізгі сағасында батавтар мен каннинефаттардың атақты аралы орналасқан, оның ұзындығы шамамен 100 мың кадам (150 км), және де Гелиний мен Флевум арасында фриздер, хавкілер, фризнавондар, струийлер мен марсактардың аралдары созылып жатыр. Рейннің теңізге құятын төменгі сағасы осылай аталған [1].

Белгілі антика авторы грек Страбон өзінің "Географиясының" III-X кітаптарында бүкіл Еуропа континентіне сипаттама береді. Солтүстік герман тайпаларының ішінде ол готтарды "Gutones" (гутондар) деп атайды. Осы жерде автор оларды "геттар" деп те атайды: «Демек, мен айтқандай, свев тайпаларының бір бөлігі орманда, ал екіншісі орманның сыртында геттермен шекаралас тұрған» [2].

Аса белгілі рим тарихшысы Публий Корнелий Тацит өзінің "Германия" деген шығармасында солтүстік герман тайпаларындағы готтарды готондар (Gotones), гутондар (Gutones) дейді. Одан әрі мұхиттың дәл жанында – ругиялар мен лемовиялар мекендеген. Бұл тайпалардың басты ерекшелігі - қалқандары дөңгелек пішінді, қылыштары қысқа болған және де олар корольдерге бағынған. Осыдан солтүстікке қарай Мұхиттың дәл

қасындағы жерде свион тайпасы мекендейді, олардың жаяу әскері және жалпы әскерлері ғана емес, флоты да мықты болған. Олардың кемелерінің тұрпаты, екі басының да үшкірленуімен ерекшеленеді, бұл оларға жағаға кезкелген ыңғайлы уақытта жақындауға мүмкіндік береді; желкендерді пайдаланбайды, ал ескектерін бортқа тізбелеп бекітпеген олар кейбір өзендерде болатындай бос жатады және олар қозғалмалы болады да ескекті қажеттілігіне байланысты екі жақта да есуге мүмкінді береді [3].

Тацит кезінде гутондар Висла жағалауының оң жағын мекендеген. Кейінгі авторлардың ішінде Кассиодор (Cassiodorus) готтарды визиготы (Visigothae, Wisigothae) деп көрсетеді.

Ерте орта ғасырлар авторларының ішінде гот тайпа ұйымының тарихы VI ғ. өмір сүрген Иорданның "Getica" (Гетика) деген шығармасында қамтылған. Автордың айтуы бойынша «бұл тайпа бастапқыда Скандинавия (Скандза) жерін мекендеген еді. Дәл осы Скандза аралынан, аңыз бойынша, тайпаларды (дайындайтын) шеберханадан немесе тайпаларды (тудыратын) жатырдан өздерінің Бериг атты королімен бірге готтар шыққан. Олар кемеден түскен бойда, сол жерге атау берген. Бүгінгі күнге дейін сол жер Готискандза деп аталуда дейді.

Олар сонан жылдам мұхиттың жағалауында орналасқан ульмеруг жеріне жылжып, шатырларын орнатты да, ульмеругтармен шайқасып, қоныстарынан ығыстырды. Сонан кейін көршілес вандал тайпаларын бағындырып, жеңістеріне жеңіс қосты».

Халықтың санының өсуіне байланысты біздің заманымыздың басында, готтар Скандинавия жерінен оңтүстікке қарай бет алып, төменгі Висла аймақтарына келіп тоқталады. Бұдан кейін олар Бериг корольдің тұсында ыңғайлы жер іздей отырып, Скифияға бет алады. Иорданның айтуынша: Бір кезде мұнда халық саны көбейгенде, ал оларды Беригтен кейінгі бесінші король, Гадаригтің баласы, Филимер билеген кезде, ол гот әскерлерінен отбасыларымен бірге бұл жерден жылжуын талап етті. Қоныстануға қолайлы жер іздеудің барысында, ол олардың тілінде Ойум деп аталынған Скифия жеріне келді [4].

Филимер сол жердің табиғатына қызығып, әскердің жартысын өткізеді, айтуларға қарағанда, одан кейін өзеннің жағалауларын қосатын көпір мүлде сынып қалып, енді ешкімнің арғы жаққа өтуге немесе кейін қайтуға мүмкіндігі болмаған.

Иордан готтарды "Gothi" деп атады. Кейінгі готтардың екі топқа бөлінуін Иордан біздің заманымыздың III ғ. жатқызады. «Понтий теңізіндегі үшінші ауданда, адамшылық қасиеттері өсе келе, біз жоғарыда көрсетіп кеткендей, зерделері ашыла түсіп, олар өз тайпасының екі руына бөлінді: везеготтар Балттар әулетіне қызмет етсе, остроготтар – атақты Амалдарға қызмет етті.

Оларды басқа көрші тайпалармен ерекшеліндіретін бірінші құштарлығы садаққа тартатын адырна болатын. Ақындығынан гөрі тарихшылығы басым түсетін Лукан: "Армян садағына гет адырнасын салу керек», - деп жазады [5].

Кенес тарихнамасында готтардың ежелгі тарихы айтарлықтай зерттелінген жоқ. Сондықтан да бұл жерде біз теориялық мәселелерді көтеретін болсақ, бұл тайпа ұйымы тарихының үш кезеңін атағымыз келеді.

Бірінші кезең - бұл готтардың қоныс аударуы дәуіріне дейінгі уақыт. Бұл арада біз, әсіресе, 238-375 жылдарды белгілейміз.

Екінші кезеңде готтар Византия империясының жерінде болды (375-418). 418 жылы готтар батысқа қарай қоныс аударады.

Үшінші кезең Вестгот және Остгот корольдіктерінің тарихын қамтиды.

Жоғарыда көрсеткендей, біздің заманымыздың басында готтар Скандинавия жерінен өздерінің оңтүстікке қарай бағытталған қозғалысында Одер мен Висла өзендеріне дейін жетеді. Кейіннен II ғас. аяғына таман тайпа ұйымы оңтүстікке қарай бет алады. Бұл қозғалыста готтарға басқа да тайпалар қосылғандығын айтқанымыз жөн. Тайпалар қазіргі Ресейдің оңтүстік аймақтары, яғни Дон өзенінен Дунайға дейінгі

жерлерде қоныстанды. III ғ. бастап готтар екі негізгі топтарға бөлінді: остготтар (грейтунгтер) және вестготтар (тервингтер). Остготтар Днепрдің жағалауларында орнықты да, Эрманарих король тұсында үлкен тайпа ұйымын құрды, оған сармат, алан т.б. тайпалар, сонымен қатар солтүстік аймақтары да бағынды.

Вестготтар болса олар Днестр мен Дунайдың аралығында, қазіргі Молдавия, Буковина, шығыс Румыния жерлерінде орнықты. Олар шығыста-остготтармен, батыста-вандалдармен және римдік провинциямен, солтүстікте герман тайпалары-гепидтермен, скирлермен шектес болды.

Гот тайпа ұйымының III ғасырдағы қоныс аудару бағытына тоқталсақ, бұл кезде готтар құрғақтағы және теңіздегі қақтығыстарға белсене қатысқан. Осыған байланысты тарихнамада герман тайпаларының жорықтарын қарастыра отырып, кейбір авторлар готтар жетекші рөл атқарған деп те көрсетеді.

Деректерді талдайтын болсақ, Иордан былай дейді: «Жоғарыда айтқандай, римдіктерді Константинге дейінгі жалғыз христианин Филипп өзінің баласы Филиппен біргі билеген уақытта, оның билігінің екінші жылында Римге мың жыл толған болатын. Готтар аулақта өз королдерінің басшылығымен өмір сүрсе де, рим мемлекетінің федераттары болды және жыл сайын сыйақы алып отырған. Одан кейін не болды? Острогота өз тайпасымен Данубиден өтіп, Мезияны және Фракияны тонаушылыққа ұшыратты. Оған, яғни, көтерілісшіге қарсы Филипп сенатор Децийді аттандырды. Ол келіп, готтарға ештеңе істей алмағандықтан, Данубиден готтардың өтуіне мүмкіндік бергені үшін өз жауынгерлерін әскери қызметтен босатып қарапайым адамдар ретінде өмір сүруін бұйырды, сөйтіп кінәні солардың мойындарына тартып, Филиппке оралады. Жауынгерлер әскери борышынан қуылғаннан кейін, наразылық білдіріп, гот королі Остроготадан көмек сұрап барады»[4, 79 б.].

Біз енді бұл жерде мынандай сұрақ қоюымыз керек: Тарихта Острогота деген король шын мәнісінде болды ма? Кеңес тарихнамасында, мәселен А.М. Ременниковтың айтуы бойынша, мұндай есімді король мүлде болмаған деп жазады [6]. Австрия тарихшысы Г. Вольфрам да Острогота деген билеуші болған жоқ дей келе, билеушінің аты Книва болған дейді. Ал неміс тарихшысы Р. Гахман керісінше Острогота деген билеуші шын мәнісінде тарихта болған дейді.

Осыған орай, біздің ойымызша, готтардың үлкен тайпа ұйымының “шығыс готтар” мен “батыс готтарға” бөлінуінің алдында Острогота деген король шын мәнісінде болған да болар. Бұған дәлелге біз ең алдымен Иорданның мәліметтерін басшылыққа алуымыз керек. Ал Иордан болса, ол бізге жазбалары жетпеген Аблабийдің (Ablabius) құнды мәліметтерін пайдаланды. Иорданның өзі ол автордың еңбегін “өте шыншыл тарих” (*verissima historia*) деп бағалаған еді. Иордан готтардың ежелгі тарихын баяндаған кезде, соның ішінде II-III ғғ байланысты, әрине Аблабийге көп сүйенген.

Острогота королінің жақтастарының ішінде басқа да тайпалар болған: тайфалдар, вандалдар, певкиндер, карптар т.б. 248 жылы олар Остроготаның бастауымен Рим империясына жақындап, Мезия мен Фракияны талқандайды. Иорданның жазуынша, әскер Данубийден өтіп Мезианың атақты қаласы Марнианопольге келеді. Готтар қаланы алуға көп әрекет жасайды, бірақ қала тұрғындары ақы төлегеннен кейін, шабуылды тоқтатады.

III ғ. бірінші жартысында готтар Қара теңіздің солтүстігіне дейін жетіп, Дунай мен Дон өзендерінің аралығына қоныстанды. Днепрдің батыс аймақтарындағы тайпалар өздерін остготтар (шығыс готтар) деген еді. Қара теңіз жағалауларында басқа да герман тайпалары (гепидтер, герулдар т.б.) қоныстанды да, олар жергілікті скиф-сармат, славян жұртшылығымен араласа бастады. Бұл тайпа ұйымдары Рим империясының Балкандағы жерлеріне шапқыншылық жорықтарын ұйымдастырды. Әсіресе, 250-251 жылдардағы Фракия мен Македония аймақтарындағы шапқыншылықтарын деректер ерекше көрсетеді. Vғ. жылнамашысы грек Зосимнің еңбегінде де бұл қақтығыстар көрсетілген.

248 жылғы жорық арнайы әдебиетте айтарлықтай орын алған жоқ. Ал шын мәнісінде бұл кездегі оқиғаларды кеңірек сипаттап жазу қажет. Жорықты баяндайтын болсақ, сол кезде гот тайпа ұйымы, Иорданның айтуынша, екі топтан тұрған екен (Остготтар және везеготтар). Жылнамашының жазуынша, бұл жорықтан кейін готтар соғыстағы тапқан олжасымен өз жерлеріне қайтып оралады да 250 ж. Острогота қайтыс болғанға дейін бейбіт өмір сүреді. 251 ж. Книваның басшылығымен готтар қайта Балқан жеріне шабуыл ұйымдастырады. “Гетиканың” авторы былай деп жазады: «Оның өлімінен кейін Книва, Мезияға император мән бермейтін және оны қорғаушылардың жоқ екенін біліп, әскерін екіге бөліп, басым көпшілігін соны талқандауға жібереді; ал өзі болса 70 мыңдық әскермен Евсцияға басқаша айтқанда - Новалықтарға барады.

Ол жақтан әскербасшы Бал қуып жіберген, Книва Ятра өзеніне жақын орналасқан әсем қала Никопольға келеді. Бұл қаланы Траян сарматтарды жеңгеннен кейін салған, оған Жеңіс қаласының атын берген. Ал ол жерге император Деций келіп қалғанда, Книва жақын жердегі Гема аймағына қарай ығысады; сол жерден, өзінің әскерін реттеп, Филиппопольға қарай асығыс аттанады. Оның шегінгенін білген император Деций, сол қалаға көмек көрсету үшін, Гема тау қыратынан өтеді де, Берояға жақындайды» [4, 98 б.].

Варварлармен күресте Рим императоры Деций қаза тапты. Иорданның мәлімдеуінше «Ал Книва ұзақ қоршаудан кейін Филиппопольді басып алады да көп олжаға ие болып, Децийге қарсы күреске шығу сылтауымен сондағы бұрынғы әскербасшы Пушскімен одақ құрады. Шайқас үстінде готтар Децийдің баласын садақпен атып өлтіреді. Мұны көрген әкесі әскерінің рухын көтеру үшін былай дейді: “Ешкім қайғырмасын, бір жауынгердің өлімі мемлекет үшін үлкен зиян емес”. Бірақ, әкелік қайғысын жеңе алмаған ол, жауларынан кегін алу немесе өлу үшін шайқасқа ұмтылады. Мезияның қаласы Абрит түбінде ол готтардың қоршауына түсіп, қаза табады, осылайша оның билігі де, өмірі де аяқталады. Бұл жер қазір де “Деций Алтарі” деп аталады, өйткені ол шайқастың алдында тас құдайларына мол құрбандық шалған» [4, 56 б.].

Жоғарыда біз готтардың ежелгі заманындағы дамуының ерекшеліктеріне тоқталдық. Бұл жағынан тұжырымдағанда тайпа ұйымының ең алғашқы мекендеген жерлері Скандинавия болған. Готтардың мысалында біз ертедегі герман тайпаларының осы территорияны бастапқыдан мекендеп, кейіннен сол жерден белгілі себептермен миграцияға кеткенін дәлелдейміз.

Қорыта келгенде, біз готтардың шығу тегін, сонымен бірге олардың Скандинавия жерлерінен оңтүстікке қарай бет алатынын көрсеттік. Германдықтардың алғаш миграциялары б.з.д. II ғ. басталып, Маркоманн соғыстары кезінде өзінің шыңына жеткен. Дегенмен де бұл миграциялар әлі Ұлы қоныс аудару қозғалысына жатпайтын еді, бұл ұлы тарихи құбылыс төменде көрсететіндей, Еуразиядан басталады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Жумагулов К.Т. Древнегерманское общество: проблемы и концепции. -Алматы: «Дәуір», 1993
- 2 Страбон. География. //Древние Германцы. Сб. док. Сост. Б.Н. Граковым, С.П. Моравским и А.Н. Неусыхиным. Москва: Соцэкгиз, 1957 г.
- 3 История средних веков. Под ред. М.Л.Абрамсон. -Москва, Высшая школа, 1964 г.
- 4 Иордан. Гетика. –Москва: «Наука», 1964 г.
- 5 Жаркынбаева Р.С. О проблеме перехода от античности к средним векам. // Античность и общечеловеческие ценности. Сб.статей и сообщений Алматинской Ассоциации антиковедов Казахстана, вып.5. -Алматы, 2010 г.
- 6 Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. –Москва: «Наука», 1954 г.

КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ ҚАЗАҚСТАНҒА ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫН КҮШТЕП КӨШІРУ САЯСАТЫ

Мейрбеков М.Б. – Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Tashenev University, Шымкент қ.

Ибрагимжанова М.Ә. – «Тарих» білім беру
бағдарламасының 4-курс студенті
Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация. В статье рассматривается политика советской власти по насильственному переселению (депортации) тюркских народов в Казахстан

Ключевые слова: Депортация, Интернациональная идеология, тоталитарная система, интернационализация, ГУЛАГ

Annotation. The article discusses the policy of the Soviet authorities to forcibly relocate (deport) the Turkic peoples to Kazakhstan

Keywords: deportation, international ideology, totalitarian system, internationalization, gulag

Бүгінгі таңда тоталитарлық режимнің қасіреті жайлы көптеп жазылуда. Бұған дейін бұл тақырыпта жазу түгілі айтуға тиым салынған. Арнайы қоныстанушылар мен күштеп қоныстанған халықтардың аяусыз тағдырын зерттеу жабық болды. «Депортация» сөзінің өзі өткен ғасырдың 80-ші жылдардың ортасына дейін арнайы сөздіктерде «қылмыстық немесе әкімшілік жазалау шарасы есебінде мемлекеттен жер аудару, куу» деп түсіндірілді. Мемлекеттің партиялық идеологиясы және билеуші элитаның іс-әрекеті арнайы қоныстанушылар ақыр заман қасіретін орнатты. Бұл қасіретті зерттеу мәселесі ешқашан ашылмайтындай жасырын күйде қалатындай көрінді. Міне, бірнеше жылдың ішінде заман өзгеріп шыға келді. Саяси талаптар өзгеріп, соңында тарихи шынайы мүмкіндіктердің бетін ашуға жол ашылды [1].

1922 жылы КСРО құрылуымен мемлекеттік құрылыста тоталитарлық жүйе қалыптаса бастады. Өмір сүру үшін маңызды мәселелер орталықтандырылған партиялық аппаратта шешілді. Орталықтың түрлі сынақтары арқасында миллиондаған жазықсыз халықтар қырылды. Маркстік-лениндік теорияны алға тартқан орталық аппарат халықтарды араластырып тастау «интерұлттандыру» атты жаңа ұранды пайдалана бастады. 1930 жылдардан бастап, «кіші інілер» «үлкен ағаның» айналасына жиналу қажеттілігі мен кеңестік патриотизм, сондай-ақ Отан түсінігі әрбір халықтың санасына зорлықпен сіңіріле бастады. «Социалистік мәдениет» түсінігі үстемдік етті, осы ұранның арқасында халықтар араласып өмір сүру теориясы жасалды. Бұл теорияның мазмұнында халықтарды қайткен күнде де орыстың рухани тәуелділігіне түсіру жатты. «Жаңа адамды» немесе «жаңа кеңестік азаматты» жасау идеясы түрлі зорлық-қазармалық тәсілдерімен жүзеге асты. Жаңа индустриалды мемлекетті құру мақсатында мәдени төңкерісінің насихатын жүргізіліп, қарсылықсыз бұйрықтарды орындайтын «конформист» адамдарды жасау мақсаты да алға қойылды.

Сталиннің билік басына келуімен, жеке басқа табынушылық барлық қоғамдық қатынастарды қамтыды. Сталин бір жақтан ресми түрде коммунистік идеяларды таратса, екінші жақтан оны жүзеге асырудың қыруар түрлерін ойластырып, ал ол идеяларды орындауда террорлық әдістерін пайдаланатын. Осылайша Сталин «заңды нормаларды заңсыз нормалармен» араластырып, жүргізеді. Осыған байланысты атақты әдебиеттанушы және футуролог Дж. Оруэлл «Тоталитаризм ой тәуелсіздігін бұрын соңды жасалмаған формада тежеді. Ол ой мен сезімді бақылайтын дәрежеге жетті» деп, тоталитарлық жүйенің қатыгездігін атап өткен [2]. Бұл жағдайда ресми интернационалдық идеология ұлттық нигилизм формасына көшкендігін атаған жөн. Егер Екінші Дүниежүзілік соғысқа дейін тек «халық жаулары» ұғымы пайдаланған

болса, соғыс жылдарында «жау халықтар» ұғымы кең өріс алды. Бұл жөнінде қарашай халқының саясаттанушысы әрі публицисті Рашид Хатуев, Ақмолада жарық көрген «Қоныс аудару» атты естелігінде жазған. Аталмыш еңбекте автор Ставрополдің басты партизаны Михаил Сусловтың қарашай халқын жазықсыз қырғандығын жазған [2, 20 б.].

1920 жылдары орыс халқының ұлттық мәдениетінің орнына орыс патриотизміне тәрбиелеу ұғымы пайда болды. Идеологияландырылған орыс халқының тарихы, ұлттық республикалар мен аумақтарда «ұлттық буржуазияға» қарсы күрес ұғымымен қатар жүріп, дәріптелді. Мәселен, 1937 жылы жарық көрген профессор А.Шестаковтың «КСРО-ның қысқаша тарихы» атты оқулығын жалпы кеңестік үкімет комиссиясы, «бұл кітап кеңес жастарының «сүйікті» кітабына айналады» деп, оны жер-көкке сидырмай мақтаған-ды. Алайда аталмыш еңбектің басты мазмұны түркі халықтары мен славян этносын бір-біріне айдап салу мақсатында жасалған. Бұл ойды Л.Н.Гумилев «Ритмы Евразии. Эпохи и цивилизации» атты еңбегінде сөз еткен [3].

1928 жылдың ақпан айында КП (б)-нің бөлімдеріне жіберген хатында И.Сталин қарсылықты - бұйрықты стильде «Біз жүргізіп отырған ЖЭС, салықты салғыртпен өзгерту және тәркілеу саясаты туралы түрлі әңгімелер, контрреволюциялық, түкке тұрмайтын сөздер, оларға қарсы жіті күресті бастауымыз қажет» деп жазып, халыққа қарсы күресті одан сайын күшейту керектігін тілге тиек етті. Нәтижесінде тоталитарлық идеология саяси шарықтаған кеңінен іске аса бастады. 1930 жылдары Германияда фашистер билік басына келісімен, КСРО-да фашизмге қарсы идеологиялық күрес бастады. Ал 1939 жылы тамыздан кейін КСРО мен Германия арасында достық және келісім пропагандасы күшіне енді. Әрине, мұнда КСРО мен Германия арасындағы шекаралық келісім және соғыс жасаспайтындығы туралы Пакт жасалғанын атаған жөн. Дегенмен, оның астарында әлемді бөліске салу құпиясы жатқанын тілге тиек ете отырып, Гитлердің аяқ астынан контр лагерлерді құруды бастағанын, КСРО-ғы халықтарға қарсы зорлықпен қуғын-сүргін бастауына түрткі болғаны анық. 1926-1937 жылдар аралығындағы ресми мәліметтерге қарағанда КСРО-да ГУЛАГ-та қырылғандарды есептемегенде, 1 500 000 халық қуғыннан қырылған. Бұл тек тіркелген халықтардың мәліметі. Ал тіркелмегені қанша? 1939 жылдан бастап, халық санасына «жаулар» ұғымы сіңіріле жүргізілді, «социализм сатқындары», «Ұлы Кеңестер державасын сатуы мүмкін» түсініктері талай халықтың өмірін қырғынға ұшыратты.

Арнайы қоныс аударушыларды орналастыру саясаты акциясын жүргізген Сталинді және оны қоршағандарды мыңдаған халықтардың тағдыры ойландырмады, олардың көштен қалған материалдық байлықтар алаңдатты. Ресми құжаттарға қарағанда қуғынға ұшыраған халықтардың мал-мүлкі НКВД қызметкерлері тарапынан тәркіленіп, арнайы дүкендерде сатылуға қойылатын, ал одан түскен қаржы сол қызметкерлердің еншісіне берілді.

Күштеп қоныстандырылған халықтардың басынан өткізген тауқыметін бір сөзбен айтуға болмайды. Түркі халықтарына қарсы жасалған зорлықпен қуғын-сүргін саясаты қазақ жерінде көбірек жүргізілді. Жердің кендігі мен адам санының аздығы қылмыстарды жасыруға ыңғайлы еді.

Зорлықпен қуғын-сүргін саясаты арнайы дайындалған тізбе бойынша жұмыс істеді: аяқ астынан түнде ауыл қоршауға алынатын, сонан соң халықты «мал» айдағандай эшелондарға сүйрелейтін, поездар құпиялы түрде тоқтаусыз жүретін. Вагон ішіндегі жазықсыз халық аштықтан қырылатын, адамдар дәретін сол вагонда сындыратын, аштықтан қырылып қалмау үшін тірі адамдар өліктердің етін жейтін, жаппай індет ауруы тарайтын. Қоныстанғаннан кейін оларды түрлі жұмыстарда пайдаланды, араларында оба ауруы кең тарады, ол ауру жергілікті халыққа тарап, жазықсыз халық адам тұрмайтын жерлерде өмір сүрді. Бұл фактілерді чекисттердің өздері мойындаған. Мәселен, 27 қараша 1941 жылы КСРО-ның ГУЛАГ-тың бастығы Наседкин, Халкомның орынбасары Чернышевқа жіберген мәлімдемесінде «1941 жылы Балтық жағалаулары Республикалары, Молдавия ССР және Украина КСР мен Беларусия КСР-ің батыс

аудандарынан 20 жылға деп Алтай өлкесіне, Киров облысына, Коми АКСР-не, Краснояр өлкесіне және Қазақ КСР-не, қуғын - сүргінге ұшыраған отбасылары бар. Жалпы қуғын-сүргінге жіберілгендердің саны 88 047 адам. Олардың жағдайлары өте нашар. Аштықтан ісіп, кедейшілік пен жұмыссыздық күйін кешіп отырғандығы туралы фактілер молшылық. НКВД-да мұндай категориямен жұмыс істейтін қызметкерлердің жоқтығын Сіз жақсы білесіз. Біз жауапкершілікті мойнымызға алмаймыз» деп жазылған. Осылайша депортация террорлық саясат ұғымымен теңесе бастады.

Көптеген тарихшылар зорлықпен жүргізілген қуғын-сүргін тарихын жазу барысында, ол қылмысты істі соғыспен байланыстырады. Бірақ мұндай ұстаным жасалған қылмысты ақтамайды. Тарихқа үңілсек патшалық заманда да, Кеңестік жылдарында да этникалық топтарға қарсы жасалған зұлымдық әрекетері әр түрлілігімен ерекшеленеді. Осы тұста КСРО-ның 1934 жылы Ішкі істер халық комиссариатының (НКВД) қызметін атаған абзал. Себебі Сталиннің қолымен қуғынға ұшыраған халықты тек құрсауда ұстамай, оларды пайдалы еңбекке жұмсау мақсаты қойылған-ды. Бұл әрине жаңа формадағы құлдық жүйенің пайда болуының дәлелі. КСРО-ның әр бесжылдығында лагерлердің санын арттыру мәселесі қаралатын. 1932 жылы 11 еңбек лагерлері жұмыс істесе, 1940 жылы олардың саны 53 дейін өскен [4]. Бұл лагерлер қуғынға ұшыраған халықты арнайы ірі құрылыс объектілерінің құрылыс жұмыстарына жұмсау мақсатында бой көтерді. Қамауға алынғандардың санын анықтайтын болсақ, егер 1930 олардың саны 179 мың болса, 1940 жылы олардың контингенті 1 668 200 дейін өскен. Олардың 30 пайызы саяси қуғындалғандар. Ендігі жерде осы қуғынға ұшырағандардың ел экономикасына қосқан үлесі туралы атаған жөн. 1941-1944 жылдар аралығында қамауға алынғандардың арқасында 3 домендік пеш, сода мен бром өнімін шығаратын 2 химиялық зауыт, 6 гидролизді және сульфатты - спирт шығаратын зауыт, 3573 километрлік темір жол, 4700 км. авто жолдар төселді, 612 оперативті аэродромдар бой көтерді т.б. Саяси қуғынға ұшырағандардың лагерлердегі саны күн өткен сайын азайып отырды. 1941 жылы ГУЛАГ-та 100 997 адам қырылса, 1942 жылы – 248 877, 1943 жылы – 166 967, 1944 жылы – 60948, 1945 жылы 43 848 адам қырылған [5].

Соғыстан кейінгі жылдары лагерлік жүйенің құрылысы өсе бастады. 1953 жылдың басында ГУЛАГ-тың құрамында 146 еңбек лагері, 687 еңбек колониясы, 52 арнайы қоныстанушылар үшін түрмелер қызмет жүргізген. Бұл лагердегі арнайы қоныстанушылардың саны 2 млн. 753 дейін өсті. Арнайы қоныстанушылардың арасында 1949 жылы Қара теңіз жағалауы халықтарын қылмысты деп танып, Грузия, Одесса және Қырымнан түркі халықтар қуғынға ұшырап, қамауға алынған. Олардың арасында 80 444 ингуш халқы бар еді [6]. Осылайша түркі халықтары өзге халықтармен бірге кеңестік азапты басынан өткізген.

Кеңес үкіметі соғыс кезінің өзінде 110-нан астам депортациялық операциялар жүргізілген. Оларды орындауда төмендегідей компанияға топтастырылды:

1. Шегінгендерді қоныстандыру: Қырымнан және Солтүстік Кавказдан (1942 жылдың көктемі мен жазы);
2. Қарашайларды тұтастай күштеп қоныстандыру (наурыз-қыркүйек 1943 ж.);
3. Шешен мен ингуштерді тұтастай күштеп қоныстандыру (ақпан-наурыз 1944ж.);
4. Балкарларды тұтастай күштеп қоныстандыру (наурыз-мамыр 1944 ж.);
5. Тибилисиді тазарту: курдтар мен әзербайжандардан шыққан «арамтамақ-тарды» грузиннің ішінен еріксіз қоныстандыру (25 наурыз 1944ж.);
6. Қырым татарлары мен Қырымның басқа халықтарын тұтастай еріксіз қоныстандыру (мамыр-шілде 1944ж.);
7. Оңтүстік Грузиядан месхетиктік түріктерді, курдтарды, хемшиндерді, лаздарды және басқа халықтарды тұтастай күштеп қоныстандыру (қараша 1944 жылы) [7].

Жоғарыда көрсетілген компанияға бөлініп жүргізілген бұл саясат бойынша КСРО-ның оңтүстіктен солтүстікке, батыстан шығысқа дейін созылып жатқан кең аймағында Кеңес өкіметі орнай салысымен үкімет пен партияның тікелей

басшылығымен ішкі депортацияға ұшырамай қалған халық жоқтың қасы, олардың саны 6 млн. адам. 1949 жылы арнайы қоныс аударылғандарды қайта тіркеу жүргізілді. ол бойынша КСРО-да 30-шы жылдардың ортасынан 40-шы жылдардың соңына дейін елдің территориясында еріксіз қоныс аударылғандар 3,5 млн адам, оның ішінде 640 мыңдайы шешендер, ингуштар, қарашайлар, балкарлар; 194 мыңы қырым татарлары; Месхетиядан 100 мыңға жуық түріктер, курдтар, хемшиндер; және басқа халықтық өкілдер [6, 192-256 бб.].

Күштеп қоныстанушы халықтарға тағылған айып-кінәні жоққа шығару Сталин өлгеннен кейін жүзеге асырылды. Алайда депортацияға ұшыраған халықтардың тарихи әділеттілік және моралды - психологиялық жағдайының орнын толтыру қасіреті алыста қалды.

Күштеп қоныстандыру саясаты Кеңес өкіметінің тек бір түркі халықтарына ғана емес өзге де ұлттардың тарихи отанынан тастап кетуіне мәжбүр болды. Олардың арасында кәрістер, Еділ бойы немістері т.б. бар. Алайда бұл ұлттардың да тағдырлары түркі ұлттарына ұқсас. Қаншама жазықсыз жапа шеккен халықтардың өткен өміріне тарихтың өзі куәгерлік етері даусыз. Осыншама ауыртпашылыққа қарамастан халықтар достығы, отаншылдық, Отанға деген махаббат, аға ұрпақтың ерлігі мен батырлығы тәрізді ұлы әлеуметтік факторларды да еш уақытта естен шығарып тастауға болмайтынын жадында сақтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. -Алматы: «Арыс», 1998 г. - С.16
- 2 Оруэлл Дж., «1984» и эссе разных лет. -Москва: «Наука», 1989 г.
- 3 Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии. Эпохи и цивилизации. -Москва: «Наука», 1993 г.
- 4 Земсков В.Н. Заключение в 30-е годы//Социологические исследования, 1996 г. 26 июль. -№ 7
- 5 Земсков В.Н. ГУЛАГ в годы Великой отечественной войны // Военно-исторический журнал. 1991 г. 25 январь. -№ 1
- 6 Докладная записка оперативно-чекистского отдела Карлага в ГУЛАГ НКВД СССР о состоянии медицинского обслуживания заключенных. Отечественные архивы. 1996. № 3
- 7 Омарбеков Т. Депортация: Крым, Кавказ және Еділ бойы халықтарын қуғындау // «Ақиқат» журналы, 1997 ж. 29 мамыр. -№5.

РЕСЕЙ ОТАРШЫЛАРЫНЫҢ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНЕ ОРЫС ШАРУАЛАРЫН ҚОНЫС АУДАРТУ САЯСАТЫ

Жанабаева К.Н. – Тарих ғылымдарының магистрі, педагог-сарапшы
Д.Қонаев атындағы ІТ мектеп-лицейінің оқытушысы, Жетісай қ.
Туйматова Д.Д. – «Тарих» білім беру бағдарламасының
4-курс студенті, Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация. В статье рассматривается политика переселения русских крестьян на территории Туркестанского генерал-губернаторства Российской империи и ее последствия

Ключевые слова: Российская империя, Туркестанский край, метрополия, русские крестьяне, Семиреченское казачье войско, генерал Кауфман

Annotation. The article discusses the policy of resettlement of Russian peasants in the territory of the Turkestan Governor-General of the Russian Empire and its consequences

Keywords: Russian Empire, Turkestan region, metropolis, Russian peasants, Semirechye Cossack Army, General Kaufman

Ресей империясы құрамына ертеректе қаратылған және халқы сирек қоныстанған Сібірге қарағанда, әлі де болса жергілікті тұрғындардың тұтанып кетуге дайын тұрған қарсылықтарын басып отыруды талап ететін, көп ұлтты, халқы тығыз орналасқан Түркістан өлкесі метрополия әкімшілігіне сақтықпен қарауды, ерте заманнан өңдеуге қолайлы жерлерге орналасқан, отырықшы егіншілермен санасуды талап етті. XIX ғасырдың 60-90 жылдары патша үкіметінің Оңтүстік Қазақстандағы саяси билігін арттыру мақсатында жүргізген барлық саясаты, оның Орта Азиядағы әскери-стратегиялық жоспарына бағындырылды. Дүнгендердің көтерілісі, Құлжа мәселесі, ағылшын-орыс бақталастығы - мұның барлығы осы аудандарда өзінің позициясын нығайту қажет екендігін көрсетті. Мұны жақсы түсінген патша үкіметі Қазақстанды отарлаудағы ең сенімді жол - Орталық Ресейден орыс шаруаларын қазақ жеріне қоныс аударту саясатына көшті. Мұндай жоспарды бастай отырып, ол өзара байланысты екі түрлі мақсатты көздеді. Ол, біріншіден, 1861 жылғы Ресейде крепостниктік құқты жою туралы Ереже жариялануынан кейінгі уақыттарда империяның өз ішінде қалыптасқан әлеуметтік шиеленісті бәсеңдету үшін орыс мұжықтарын отарлық тәуелділіктегі аймқтарға қоныс аударту болды. Себебі ірі латифундиялардың помещиктер қоластына шоғырлануы салдарынан миллиондаған шаруалардың отбасын асырап отырған жерлері азайып, ондай шаруалар көп жағдайда жерсізденіп қалған болатын. Екіншіден, қоныс аударушы орыс және басқа да еуропалық нәсілдегі шаруаларды жаңадан жаулап алған Түркістан аймағына орналастыру арқылы оларды бұл өлкеде өзінің әлеуметтік-саяси тірегіне айналдыру еді [1].

Оңтүстік Қазақстан территориясына орыс мұжықтарының алғашқы легі келгенге дейін патша әкімшілігі қазақ даласын әскери-казак-орыстардың отарлауымен шектеді. Түркістан өлкесінде казак-орыстардың тұрақтары Жетісу облысында ғана пайда болып, оның тұрғындарының саны уақыт өткен сайын өсіп отырды. Ал басқа облыстарда казактар өлкені патша әскерлері толық жаулап алған 1865 жылға дейін салынған қамалдарда ғана тұрды.

Жетісу казак әскері 1867 жылы Сібір казактық әскери базасы негізінде пайда болды. Қазан революциясына дейінгі 50 жыл ішінде казак әскерлері өлкені отарлауда метрополияның екпінді күші ролін атқарды.

Жетісу казачествосының тарихшысы Н.В.Леденев қазақ даласы мен Орта Азияны отарлауда әскери қызметке жарамсыз шаруалар арқылы ғана отарлау мүмкін емес еді деп жазды. “Мұнда,- деді ол,- кез-келген уақытта тойтарыс бере алатын әскер-егінші қажет” және де бұл талапқа Сібір казагы жауап бере алды. Жат өлкеде “тек қана өнегелі және физикалық еңбекпен шыныққан қатқыл, жаңа жерлерде жарқын болашақ туралы тынымсыз арманмен еліккен өз еркімен келгендер ғана оларға артылған міндетті орындап шыға алады” [2].

Облысқа орыстардың енуі 1831 жылы Жетісуға таяу жерде Сібір гарнизоны орналасқан Аягөз приказдығының құрылуымен басталған еді. Казак отрядтары өздері орналасқан маңдағы аймақтарды барлауға, мұндағы казактарды патшаға ант беруге шақыруға, және олармен жан-жақты қатынас орнату үшін үнемі жіберіліп отырылды.

1847 жылы жүз басы Абакумов 200 казакпен бірге Қапал өзені бойында жаңа қамал - Қапалдың негізін қалады. Аягөз бен Қапал қамалдары аралығында жолды күзету мақсатында 12 бекет салынды. Осы кезден бастап, Қапалға 9-Сібір полкі казактары келіп, қамал маңындағы станицаны негіздеді. Патша әскерлерінің Жетісудағы жылжуының келесі нысанасы Іле өзені бойы болды. Орыс әскерлері ілгері жылжи отырып, мұндағы өздеріне қарсы шыққан қазақ ауылдарын қатыгездікпен талқандап отырды. 1853 жылы Қапалдан бүкіл Іле өлкесін жаулап алу мақсатымен арнайы экспедиция шығып, маусым-тамыз айларында өлкеде тірек орталығын салуға қолайлы жер іздестірілді. Қамал тұрғызу үшін суы мол, жері құнарлы, құрылыс жүргізуге қажетті қалың орманды Үлкен және Кіші Алматы өзендері аралығындағы кең дала таңдалып, мұнда 1854 жылы Заилийское деп аталған бекініс салынды. Ал келесі жылы бұл елді мекен Верный форты

деген атпен өзгертілді. Қамалға таяу жерге Іле өлкесіндегі алғашқы орыс поселкесі болып табылатын Алматы казак станицасының негізі де осы жылы қаланды. 1856 жылы мұнда тағы да 139 казак және 200 шаруа отбасы Томбы және Тобыл губернияларынан, Воронеж губерниясынан 242 шаруа отбасы келіп қоныстанды. Талғар, Есік, Қаскелен және Шамалған өзендері бойында да жаңа казак және шаруа поселкелері пайда бола бастады.

1855 - 1860 жылдар аралығы жаңа Іле өлкесін игеру кезеңі болды. Бұл уақыт аралығында жаңа бекіністер, поселкелер, байланыс жолдары салынды. Бұл патшалық Ресейдің, казактар мен олардың соңынан ерген шаруаларға сүйене отырып, бүкіл қазақтың жер жаннаты болып табылатын Жетісуға аяғын нық басып тіреген кезеңі еді.

Империя шекарасы оңтүстікке: Лепсіден Ілеге, одан соң Шу өзеніне қарай жылжи берді. 1855 жылы Үржар және Лепсі станицалары, көктемге қарай Талғар өзені бойында Софийская станицасы құрылды. 1858-1860 жылдары Наджинская, Любавинская, Көксу, Сарқан, Қаскелен, Арасан, Қарабұлақ және тағы басқа да станицалар салынды [3].

Осылайша, арнайы бұйрықпен және жеребе бойынша Жетісу облысының Солтүстік бөлігіне келіп орналасқан Сібір казактары өлкенің алғашқы отарлаушылары болды. Казактар мұнда басқа да өлкедегілер сияқты, 1861 жылы азамат Евдокимовтың атына берілген Император II-Александрдың рескриптында (өкімінде) көрсетілгендей өздерінің “тарихи миссиясын” орындады. Онда: “Казак сословиесі, мемлекеттік өмірде, дұшпандық пиғылда және жайсыз орналасқан тайпалардан империяның шекараларын қорғауға, сондай-ақ олардың жерлерін тартып алып орналасу мақсатында тағайындалған. Әрине, біздің шептеріміздің алдында қоныс аудару қиындықсыз мүмкін емес. Алайда, бұл қоныс аудару Отан игілігіне адал берілген азаматтардың өз жанын құрбандыққа шалуы болып табылады” - делінген еді. Дегенмен, бұйрықпен келген отарлаушы-казактар азшылық болғандықтан, жоғарыда баяндағанымыздай, 1854 жылдан Жетісуға Сібірден жер аударып барған қоныстанушылардың “жақсы тәртібімен” көзге түскендері және әртүрлі феодалдық салықтарды өтей алмаған “жөнге келмейтін” шаруалар қоныс аударып келе бастады. 50-жылдардың соңына қарай келімсектердің қатарын Еуропалық Ресейден келіп казактық сословиеге тіркелген орыс шаруалары толықтырып отырды. Бұл жөнінде Телжан Шонанұлы былай дейді: “Үкімет әуелі, қылмысты болып, жазаға бұйрылып, Ресейге зияннан басқа пайда тигізбейді деп түсінген шіріген жұмыртқаға есептелген адамдарды қазақ даласына орнықтыруға ұмтылды. Өлім жазасына кесілген және саяси өлімге арналғандарды жіберді. Екінші, тіпті салық төлемей шаруашылық күші үзіліп, Ресейге пайда келтіруден қалған мұжықтарды көшірді. Бұларды атты казак қылып жазды. Үшіншіден, бұрыннан басы бос жауынгер атты казактарды орналастырды, жауынгерлігінің үстіне казак-орыс бұрыннан қазақпен соғысып үйренген” [4].

Жаңа жерлерде орнығу үшін үкімет оларға бірқатар жеңілдіктер мен артықшылықтар берді. Мысалыға, 1859 жылы Томбы губерниясынан келген 300 отбасына 55 сомдық күміс ақша бөлді, азық-түлік үлесін тағайындады, әр түрлі салықтардан босатып, 30 десятинадан жер бөліп берді. Мұндай жағдайлар өлкеге әртүрлі дұшпандық пиғылдағы элементтердің көңіл аударуына мүмкіндік туғызды. Нәтижесінде 1867 жылға дейін Жетісуда құрылған 14 казак поселкелері мен станицаларында 14648 адам өмір сүрді. Келімсектер қазақтардың ең шұрайлы жерлерін тартып алды. Бұл жағдайды тіпті патша шенеуніктерінің өздері сол кездің өзінде-ақ мойындауға мәжбүр болды. Жетісу өлкесінің әскери губернаторы Г.А.Колпаковский өзінің Түркістан генерал-губернаторына жазған хатында былай деп атап көрсетеді: «Жетісу облысына қоныс аударылғандар негізінен үйсіз-күйсіздер, күдік тудыратын саяси сенімсіз, өз еңбегінің жемісіне емес, үкімет тарапынан берілетін жәрдем ақшаға, қырғыздардың егістік жерлері мен дайын су жүйелеріне сенген адамдар келді» - деп жазды. Осы хатта атап айтылғандай, казак-орыстар қазақ жұртына алуан түрлі зорлық-зомбылықтар жасап отырған. Түйіндей келе, тарихи құжаттар Түркістан өлкесінің байырғы тұрғындарын

шөлейтті аймақтарға ығыстыру нәтижесінде тартып алған мол шұрайлы жерлерді игеруде орыс-казактардың көбіне жоғары егіншілік мәдениетін көрсете алмағандығын нақты ашып көрсетеді. XIX ғасырдың 80-жылдары Жетісудағы патша билігі Сырдария және Жетісу облыстарында тұратын қоныс аудартылған орыс-казактардың мөлшерден тыс көп жер иеленіп отырғандығын, ал ол жерлердің игерусіз екендігіне қатты алаңдаушылық білдіреді. Сондықтан да 1876 жылы орыс-казактарының иелігіндегі 214612 десятина жерді алып, оның 7530 десятинасын қалаларға және 260975 десятинасын қазақ халқына қайтарған, сонымен қатар, қазақтар бұрынғы кезде орыс-казактар тартып алған жайылым жерлердің біразына малдарын жаюға рұқсат алған екен. Түркістан аймағының генерал-губернаторы К.П. Кауфман бұдан кейінгі уақытта Жетісуда казактық отарлау үдерісін аздап баяулату керек деп есептеді. Оның айтуынша, егіншілік және жалпы шаруашылықты дамытуға барлық қолайлы жағдайлар жасалған орыс-казактардың 22368 десятина өте шұрайлы жерлерді өздеріне меншіктегенімен, 9 жылдан кейін осы жердің тек 1525 десятинасына ғана мардымсыз егін еккендіктерін өзінің есебінде күйіне айтып өтеді [5].

Генералдың бұл ойын Жетісу облысы әкімшілігі қолдап, өз кезегінде, өлкенің ауыл шаруашылығын, сауда қызметін, өндірісін дамыту үшін казак-орыстарға қарағанда жерді аз мөлшерде талап ететін, егін егуде тәжірибелі орыс шаруаларын бұл аймаққа қоныстандыру тиімдірек деп санады.

Осындай қалыптасқан жағдайда патша үкіметі, өлкеде өздерінің үстемдігін нығайту мақсатында, Батыс Сібір генерал-губернаторы Дюгамельдің әскери министрлікке жазған пікіріндегідей, ең баянды және тіпті нағыз жол - орыстардың егінші мұжықтарын жаңа жаулап алынған жерлерге қоныс аударту болып табылатынын жақсы түсінді.

Ресей империясының XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы Түркістан өлкесінде және оған кіретін Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу облыстарында жүргізген орыс шаруаларын қоныс аудару саясатын жалпы 4 кезеңге бөліп қарастыруға болады:

Бірінші кезең (1867-1897 ж.) - бұл уақытта үкімет қоныс аударудың кең өріс алуына жан-жақты қолдау көрсеткен жоқ. Осы кезеңдегі патша әкімшілігінің басты міндеті, жаңа жаулап алынған территорияларды, өлкеге келген қоныс аударушы шаруаларға әр түрлі жеңілдіктер беріп орналастыру арқылы бекіту еді.

Екінші кезеңде (1897-1905 ж.) Қазақстанға өз еркімен келген шаруалардың отарлауы күшейді. Ресейдің Орталық аудандарында шаруалар қозғалысы өрістеуі себебінен үкімет қоныс аудару қозғалысын қолдауға мәжбүр болды.

Үшінші кезең (1906-1911 ж.) елде 1905 -1907 жылдардағы бірінші орыс төңкерісі мен премьер-министр Столыпиннің аграрлық реформасынан кейін қалыптасқан жағдайға байланысты, Ресейдегі көтерілістерге шығып жатқан орыс шаруаларын шет аймақтарға, соның ішінде біз қарастырып отырған Қазақстанның оңтүстік өңірлеріне жоспарлы түрде қоныс аудартумен сипатталады. Үкіметтің ойы бойынша қоныс аудару Орталық Ресейдегі жерге деген мұқтаждықты жойып, соның нәтижесінде революциялық қозғалысты әлсіретуге ықпал жасауға тиіс еді.

Төртінші кезең 1910 жылғы 19 желтоқсанда қабылданған заңнан соң басталды. Онда Түркістанды генерал-губернаторлығын басқару туралы ереженің 270-бабына енгізілген қосымшада: “көшпелілер үшін артық болуы мүмкін жерлер мемлекеттік мүлік министрлігінің басқаруына өтеді” делінген еді. Яғни, қазақтар иелігіндегі жерлерді қоныс аудару мекемелерінің ашық түрде тонауы заң жүзінде бекітілді. Бұл “жаңа бағыт” деп аталынатын, Түркістанда “мықты” шаруашылықтарды құру кезеңі болды. Осы кезең қазақ жерлерін күшпен тартып алудың күшейуімен, шаруалар қобалжуларының көбейуімен сипатталады [6].

Сонымен, қорыта келгенде, XIX ғасырдан кеңінен жүргізілген орыс-казактық отарлау және осы ғасырдың 60 жылдарының аяғынан басталған, орыс-украин шаруаларын қоныс аударту арқылы отарлау қазақтардың Сырдария және Жетісу

облыстары үшін ең басты тіршілік көзі болып табылатын су жүйелері орналасқан, егін шаруашылығына қолайлы, құнарлы жерлерінен айрылып қалуына алып келген еді, нәтижесінде көп ұлтты өлкенің қазақтар мекендеген Түркістан өлкесінде, яғни Сырдария және Жетісу облыстарында қазақ халқының үлес салмағы азая түсуіне, сондай-ақ табиғи өсімнің төмендеуіне алып келді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Галузо П. Аграрное отношение на юге Казахстана в 1867-1914 гг. -Алматы: «Наука», 1965 г.
2. Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Последняя четверть XVIII в. 60-е годы XIX в. -Алматы: «Наука», 1980 г.
3. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. -Алматы: «Ататек», 2011 ж.
4. Шонанұлы Т. Жер тағдыры - ел тағдыры. -Алматы: «Атамұра», 2012 ж.
5. Кауфман А.А. Переселение и колонизация: Мечты и действительность. – Ташкент: «тип. О.А. Порщева», 1915 г.
6. Галузо П.Г. Туркестан - колония (Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революций 1917 года). – Москва: изд. коммунистического университета трудящихся Востока им. И.В. Сталина, 1929 г. 25 мая

СТЕМ- БІЛІМ БЕРУ ӘДІСІМЕН ТАРИХИ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУҒА ДАЙЫНДЫҒЫ

Миркамалов Р. Н. Турумбетова Г.А.

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Қарқынды дамып келе жатқан қазіргі әлем адамзатқа үнемі жаңа міндеттер қойып отырады, оларды шешу оның тиімділігі мен динамикасын қажет етеді. Қазіргі жаһандық динамизмнің негізгі қозғаушы күштері өмірдің барлық салаларын толық цифрландыру, жаһандану, дамыған елдердің экономикаларындағы қатал бәсекелестік, ғылыми-техникалық даму болып табылады.

Ғылыми-технологиялық даму-бұл Ғылым мен техниканың біртіндеп дамуы, бұл олардың тиімділігін арттыру үшін жабдықтарды, технологияларды және өндірістік ұйымдарды дәйекті түрде жаңартуға әкеледі. Трансұлттық деңгейде әлемнің жетекші елдері жасанды интеллектті тек экономикалық және саяси ықпал үшін ғана емес, сонымен қатар ғылыми-техникалық артықшылық, алтыншы технологиялық тәртіпке интеграциялану және цифрлық көшбасшылықты құру үшін қатал бәсекелестікте ойлап табуда. Технологиялық және технологиялық инновациялар нәтижесінде еңбек өнімділігінің артуымен ұштасқан әлеуметтік және өндірістік өзгерістер Өнеркәсіптік Революция деп аталады . Өсіп келе жатқан ғылыми-техникалық әзірлемелер негізінде орасан зор ақпаратты (ақпаратты) дереу қабылдауға, беруге және өңдеуге мүмкіндік беретін цифрлық технологияның экспоненциалды дамуымен бәсекелестік принципіне негізделген өнеркәсіптік революциялардың ұрпақтық ауысуы ("тұрақты", "алға қадам") жеделдетілуде. 2011 Жылы К. Шваб төртінші өнеркәсіптік революцияның басталғанын жариялады (Индустрия), ол негізінен жоғары технологиялық цифрлық индустриямен сипатталады.

Осылайша, қазіргі өркениет робототехника, кванттық компьютерлер, цифрлық технологиялар, Интернет және киберкеңістік, жасанды интеллект, мобильді технологиялар, виртуализация, энергетикадағы жаһандық өзгерістерді қамтитын төртінші өнеркәсіптік революция дәуіріне енді, нано және биотехнология. Жаһандық өзгерістер адам өмірінің барлық салаларында орын алуда, технологиялық көкжиектер кеңеюде, экономикалық, өндірістік және медициналық мүмкіндіктер кеңеюде, халықтың

өмір сүру сапасы күрт жақсаруда. Төртінші Өнеркәсіптік Революцияның орасан зор ғылыми-техникалық жетістіктері адамзат үшін үлкен перспективалар ашады, ал білім беру саласы айтарлықтай жоғары деңгейге көтерілуде. Әрине, жаңа ақпараттық технологиялар мен заманауи жабдықтар маңызды білімді игеру, игеру және басқару үшін үлкен ресурс болып табылады және қазіргі қоғамға сәйкес білім беру мәселелерін тиімді шешуді қамтамасыз етеді. Білім беру жүйесінің негізгі қызметі-елдің бұрыннан келе жатқан даму міндеттерін шешуге арналған қоғамның әлеуметтік тапсырысын орындау. Қоғамның даму қарқынын жеделдету және өмірдің барлық салаларын кеңінен цифрландыру сияқты еңбек нарығындағы жағдайлар мен процестерге байланысты қалыптасқан жоғары оқу орнынан кейінгі заманауи талаптарға негізделген дәстүрлі білімге негізделген білім беру жүйесі білім беруді үнемі жетілдіруді талап етеді. қазіргі қоғамның талаптарына емес, жедел құзыреттілікке негізделген. Жалпы, жаһандану мен цифрландыру, Сондай-ақ Технологияның жоғары динамикасы дамыған елдердегі қоғамның экономикалық және әлеуметтік дамуына мүлдем жаңа серпін береді. Әлемдік сарапшылар цифрландыру мен технологиялық даму дәуірін қамтитын салалық деңгейі болатын қоғамды қоғам деп атайды.

Индустрия Өнеркәсіпте Ақпараттық Технологияларды жаппай енгізуге, бизнес-процестерді ауқымды автоматтандыруға және жасанды интеллектті енгізуге негізделген жаңа өндіріс әдісін қамтиды. ХХІ ғасырдың дамыған елдері (Қазақстан оған тез қосылуға ұмтылуда) индустрия бәсекеге қабілетті ғылым мен білім, бәсекеге қабілетті экономика қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандырады өнеркәсіптік жүйесінде экономикалық өсу табиғи ресурстарға емес, инновациялар мен бәсекеге қабілетті адами капиталға негізделген жоғары технологиялық өндіріс өнеркәсіптік цифрландыру және роботтандыру процесін (кванттық компьютерлер, жасанды интеллект, үлкен деректер Технологиялары және т.б.) қамтиды. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, индустриалды қоғам білім беру жүйесін түбегейлі өзгертуді талап етеді. Бұл өзгеріс білім беру үшін күрделі міндеттер қояды: өскелең ұрпақты болашақ Қоғамында өмір сүруге дайындау (қоғам), олардан жоғары технологиялар саласындағы мамандарға қажет арнайы зияткерлік қабілеттердің болуын талап ету және жаңа өнеркәсіптік революцияның білім беру парадигмасын құруда сарапшылар бұл парадигма өнеркәсіптік өндіріс парадигмасына қайшы келмеуі керек деген пікірде. Өндіріс пен оқыту парадигмаларының біркелкілігі принципі білім беру саласындағы келесі жүйелік өзгерістерді талап етеді: Білім беруді цифрландыру. Шын мәнінде, бұл студенттердің әлемдегі ең үздік инновациялық орталықтар мен университеттердің білім беру ресурстарына қолжетімділігін кеңейтуді, ғылыми эксперименттер мен зерттеулердің нәтижелері туралы қашықтықтан ақпарат беруді, сондай-ақ цифрлық шешімдер мен Ақпараттық Жүйелерді пайдалана отырып, кітапхананы қамтамасыз етуді білдіреді. Техникалық міндеттер мен проблемаларды шешу, сондай-ақ орталықтандырылмаған жұмыс, ғылыми және білім беру топтарын құру; филиалдарға оралу және өмір бойы қосымша дағдыларды игеру мүмкіндігімен оқытудың жеке траекториясын құру мүмкіндігімен бар тәжірибені тереңдетуге және дамытуға бағытталған оқытуды дербестендіру.

Дараландырудың тағы бір аспектісі-студенттердің ғана емес, жұмыс берушілердің де талаптары мен қалауларын ескеру. Терең оқытудың бөлігі болып табылатын және оқу процесінің тиімділігін едәуір арттыратын дизайн тәсілі проблемаларды түсіну мен анықтаудың бірінші кезеңінен практикалық жұмыстың соңғы кезеңіне дейін өтеді. Дизайн тәсілі адаптивті біліммен тығыз байланысты, оның негізгі компоненті нарықтық, өндірістік және ғылыми пәндер бойынша практикалық іс-шаралар арқылы оқыту болып табылады.; ресми және бейресми білім беруді біріктіру, бұл шын мәнінде оқу орындарының физикалық шекараларын жоюды және қайдан шыққанына қарамастан, білім беру процесінде білім мен дағдыларды тану мен бағалауға назар аударуды білдіреді; студенттерді, нақты бизнесті интеграциялау платформасы ретінде әрекет

ететін шығармашылық кеңістіктер. және өндірістік сектор, академиялық және кәсіптік білім. Мұндай платформалардың жұмысы экономиканың нақты секторы бастаған жобалармен бірлесіп жұмыс істеуді талап етеді. Осылайша, "ақылды экономика", индустриясы білім беру жүйесіне мүлдем жаңа міндеттер қояды. Қоғамның әлеуметтік талабы, "білім беру парадигмасының өнеркәсіп парадигмасына сәйкестігі". Шетелдік сарапшылардың пікірінше, қоғамының мамандары негізгі білім беру дағдыларына ие болуы және жоғары ғылыми, цифрлық және инженерлік дайындығымен ерекшеленуі тиіс.

Болашақ мамандар жаңа жағдайларға мобильді бейімделуге, еңбек нарығындағы өзгерістерге қарсы тұру үшін жаңа дағдыларды игеруге және техникалық инновацияларды тез игеруге дайын болуы керек. Сондықтан "өмір бойы оқыту" тұжырымдамалық моделі тез өзгертін жағдайларда білім беру жүйесін дамыту үшін өте маңызды. Ресми (мемлекеттік оқу орындарында жеке оқыту); бейресми (тәлімгерлік, оқыту, тағылымдама және т.б.). бейресми (өзін-өзі оқыту курстары және т. б. б. В. С.). шетелдік университеттер көбінесе еңбек нарығының талаптарына сәйкес екі жақты негізде мамандар дайындайтыны белгілі. Сонымен қатар, бәсекелестік қысым мен жаңа технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында профессор (АҚШ) сияқты көптеген компаниялар өздерінің оқу орталықтарында қызметкерлерді үнемі қайта даярлайды. Біздің зерттеулеріміз инновациялық салалық парадигма бүкіл білім беру жүйесін Индустрия талаптарына бейімдеуге бағытталғанын көрсетеді. Бұл мақалада біз зерттеу нәтижелерін орта білім беру жүйесінің проблемалары аясында егжей-тегжейлі сипаттаймыз. Жоғары технологиялық өндіріске (Индустрия) және жарнамаға, дизайнға, өнерге және т.б. маманданған. Шығармашылық салаларда цифрлық технологияларды белсенді енгізуге бағытталған тұжырымдамалық идеяларды одан әрі дамыту инновацияларға мүмкіндік берді.

Жаратылыстану-математикалық циклдің интеграцияланған пәндерін, сонымен қатар гуманитарлық және шығармашылық салаларын дамыту. Соңғы жылдары инновациялық экономикада зияткерлік және шығармашылық қызметпен байланысты Шығармашылық Орталардың маңызы арта түсті: ақпараттық технологиялар, виртуалды шындық, дизайн, сән, жарнама, анимация және т.б. Бүкіл әлемде креативті индустриялар экономикалық өсудің қозғаушы күші болып табылады, ал креативті индустриядағы жастардың жұмыспен қамтылуы нақты сектордың жұмыспен қамтылуынан асып түседі. Бұл өзгерістер білім беру жүйесіне жаңа міндеттер қояды, атап айтқанда оқу жоспарына шығармашылық және көркемдік бағыттарды көбірек енгізу қажеттілігі туындайды. Сарапшылар мен сарапшылардың пікірінше, цифрлық индустрия дәуірінде табысты кәсіби қызмет үшін қажетті дағдылардың ішінде көркем шығармашылықтың орны ерекше. Шығармашылық салаларда 30 миллионнан астам жұмыс орны құрылған Ақш-та бұл қажеттілік Халықаралық Олимпиада Комитетінің тұжырымдамасының өзгеруіне әкеледі: оған бесінші бөлім, өнер синтезі, ғылым, технология, инженерия және математика. Нәтижесінде жаңа аббревиатура мен тұжырымдама пайда болды - экономика.

Прото-білім беру тұжырымдамасы прото-білім беру идеясына негізделген, бірақ ол тек білім беру мазмұнын байытуды ғана емес, сонымен қатар оқушылардың білім сапасын едәуір жақсартатын шығармашылық материалдарды да қамтиды. Ғылыми-техникалық және шығармашылық (гуманитарлық) бағыттардың үйлесуі оқу процесін студенттер үшін тиімді және пайдалы етеді. Екі жарты шардың бір мезгілде белсенді жұмысы логикалық ("сол жақ" ми) және интуитивті, шығармашылық ("оң" ми) ойлаудың дамуын қамтамасыз етеді. Осы себепті адамдарды "техниктер" мен "гуманистерге" бөлу дұрыс емес. Әр түрлі саладағы оқытудың мазмұны техникалық және гуманитарлық пәндерді біріктіріп, мидың екі жарты шарын да дамытуы керек, бұл мамандарды даярлаудың міндетті шарты болып табылады. өнеркәсіп үшін. Өздеріңіз білетіндей, білім беру саласында тұлғаны интеграцияланған дамыту әдістерін қолдану туралы

әртүрлі идеялар бар. Мысалы, балалардың әлеуметтік және эмоционалдық дағдыларын дамытуға, болашақ 136 адамның білім алуына үлкен үлес қосуға бағытталған танымал тұжырымдама бар. "Немесе бұл күздер сияқты құбылыстарға негізделген оқыту мен оқыту әдісі, осы тақырыпта және сол бойынша жұмыс жасау арқылы әртүрлі пәндерді біріктіруге тырысу.

Жоғарыда аталған әдісі мен ОС тұжырымдамасы негізінен гуманитарлық және техникалық пәндерді қамтиды. Осылайша, логикалық қадам мұндай бірігуді "заңдастыру", тұлға дамуының шығармашылық жағын таза техникалық тұжырымдамамен ұштастыру әрекеті болды. Осылайша ғылыммен, техникамен, инженериямен және математикамен бірге "Өнердің" бір бөлігі болып табылатын жүйелер пайда болды - бұл билік ұғымы. Ол тәсілі сонымен қатар жобалық іс-әрекетке, практикалық бағытқа және пәнаралық бағытқа бағытталған, бірақ негізгі пәндердің орналасуын өзгертеді. Оқу бағдарламаларын әзірлеу деңгейінде, Мысалы, Университетте GRT Armoir тек инженерия мен ғылымды ғана емес, сонымен қатар гуманитарлық және шығармашылық салаларды: әдебиет, дизайн, сәулет, музыка, кескіндемені де қамтиды. ОД пәндері мен технологиялары Қолданбалы Мәселелердің нақты шешімдерін ұсынады, ал гуманитарлық ғылымдар белгісіздік, екіжүзділік пен екіжүзділікті жеңу қабілетін дамытады. Сондықтан студенттер өз жұмысында ғылыми қатаңдық пен шығармашылық еркіндікті үйлесімді түрде үйлестіруді үйренеді.

Steam білім беру элементтерін енгізу бойынша зерттеулер көптеген елдерде жүргізіледі: АҚШ, Австралия, Оңтүстік Корея, Канада, Таиланд және т.б. Steam-дің білім беру бағдарламалары студенттер бакалавриат деңгейіне көтерілген сайын өзгеріп отырады және айтарлықтай кеңейеді. Мысалы, балабақшалар мен бастауыш мектептерде акустика сияқты физикалық ақпарат саласы дене мен ерлі-зайыптылар арасындағы Ажырату элементі бола алады. Зерттеушілердің пікірінше, акустика қос акустика үшін өте қолайлы, өйткені ол өнер салаларының бірі музыкамен тығыз байланысты. Бұл үшін профессорлық-оқытушылық құрамды даярлау қажет, Ал Бригам Янг Университетінің Акустиканы Зерттеу Тобы (BYU) бастауыш сынып мұғалімдерімен ынтымақтастық (оқыту) тәжірибесіне ие, содан кейін олар өнерді өздерінің оқытушылық қызметіне сәтті енгізеді. Бастауыш сынып оқушыларының физикалық іс-шараларға деген қызығушылығын арттыруға Бағытталған күш-жігерді Steam білім беру жүйесіне біріктіруге болады. "Болашақ Үшін Ғалым" Бастамасы (SFT) Чикагода 2011 жылдан бері қолдау көрсетіп келеді. Steam негізіндегі оқыту бағдарламалық құралын пайдалануға арналған бұл бастама колледждер, мектептен тыс ұйымдар және бейресми білім беру ұйымдары арасындағы серіктестік болып табылады. Желтоқсан. Бастама оқу жылы ішінде барлық тұрғын аудандарда жүзеге асырылатын болады. Оның аясында жастар бос уақытында "баламалы энергетика", "дыбыстық физика және музыкалық математика", "адамдар мен өсімдіктер", "робототехника" және "астрономия" оқу модульдерін оқиды. Әдістемелік деңгейде STEM білім беру сияқты 137 Steam тәсілі студенттерге техникалық мәселелерді шешумен қатар, жобалық іс-әрекеттерді меңгеруге мүмкіндік береді: презентация дағдылары, белгісіздік жағдайында идеяларды қалыптастыруды үйрену, жобалау және маркетинг принциптерін қолдану. құру және жылжыту. Өнім қызметтің әртүрлі салаларында қолданылатын технологиялардың шығармашылық әлеуетін ашады. Кейбір сарапшылардың пікірінше, Жоғары сынып оқушыларына, колледждер мен жоғары оқу орындарының студенттеріне физика-математика пәндерін оқытуда Steam технологияларын қолдану арқылы студенттердің оқу үлгерімі мен өзіне деген сенімділігі артып, шығармашылығы артады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шваб К., Четвертая промышленная революция; «ЭКМО», 2016г.; 138с.
2. Иванова С.В., Иванов О.Б., Перспективы развития образования в условиях четвертой промышленной революции //Вопросы экономики образования, 2019 г., с.7-29.

3. Плакитин Ю.А., Плакитина Л.С., Дьяченко К.И., От цифровизации к «индустрии 4.0» и «обществу 5.0» - возможности адаптации угольной промышленности России, //Горная промышленность, 2018г., №5, с.56-61.

4. Алексанков А. М., Четвертая промышленная революция и модернизация образования: международный опыт / А. М. Алексанков // Стратегические приоритеты. -2017. -№ 1(13). -с. 53-69.

5. Бейсембаев Г., Караев Ж., Актуальные проблемы трансформации системы среднего образования на основе STEM-похода, Білім-Образование, –№3 –2021г, стр. –33-61.

6. Ефимов В.С., Лаптева А.В., Университет 4.0: Философско-методологический анализ //Университетское управление: практика и анализ, 2017г., №1, с.16-28.

ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Хабибов А.Ф.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **г.ғ.м. Утемисова А.М.**

Аңдатпа. Мақалада географияны оқытуда пәнаралық байланысты жүзеге асырудың теориялық негіздері қарастырылады. Географиялық білім берудің тиімділігін арттырудағы пәнаралық байланыстың рөлі айқындалып, оның мазмұны, формалары мен әдістері талданады. Сонымен қатар география пәнінің басқа ғылымдармен өзара байланысы және оны оқу үдерісінде қолданудың ерекшеліктері сипатталады. Пәнаралық байланысты жүзеге асыру барысында туындайтын қиындықтар мен оларды шешу жолдары қарастырылып, білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырудағы маңызы негізделеді.

Тірек сөздер. география, пәнаралық байланыс, оқыту әдістемесі, интеграция, дидактика, білім беру, танымдық іс-әрекет, STEAM

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы реализации межпредметных связей в преподавании географии. Определена роль межпредметных связей в повышении эффективности географического образования, проанализированы его содержание, формы и методы. Также описывается взаимосвязь предмета географии с другими науками и особенности его применения в учебном процессе. Рассматриваются проблемы, возникающие в ходе реализации межпредметных связей, пути их решения, обосновывается их значение в повышении познавательной активности обучающихся.

Ключевые слова. география, междисциплинарность, методика преподавания, интеграция, дидактика, образование, познавательная деятельность, STEAM

Annotation. The article discusses the theoretical foundations of the implementation of interdisciplinary communication in the study of geography. The role of interdisciplinary communication in improving the effectiveness of geographical education is determined, its content, forms and methods are analyzed. It also describes the relationship of the subject of geography with other sciences and the features of its application in the educational process. The difficulties arising in the implementation of interdisciplinary communication and ways to solve them are considered, and the importance of increasing the cognitive activity of students is substantiated.

Key words. geography, interdisciplinary communication, teaching methodology, integration, didactics, education, cognitive activity, STEAM

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарында: «...пәнаралық байланыстарды барынша тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беретін «өтпелі тақырыптардың» болуы маңызды» деп берілген. [1].

Бұған сәйкес, Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 1-бап 26-тармағында: «.....интеграцияланған білім беру бағдарламалары –білім беру бағдарламаларының тиісті мазмұнды аспектілерін біріктіру негізінде әзірленген білім беретін оқу бағдарламалары», -деп атап көрсетілген [2]. Мұндағы ұсынылған бап оқу бағдарламасындағы және оқулықтардағы бәлімдерді ортақ тақырыптардың негізінде оқыту арқылы пәнаралық байланысты орнатуды қамтамасыз ететіндігіне кәз жеткіземіз. Олай болса, педагогикалық процесте мазмұндық жағынан жақын пәндерді пәнаралық байланыста оқыту әзекті болып табылады. Ендеше, соңғы жылдары пәнаралық байланыстың маңыздылығы мен мәселелерді әр қырынан қарастыру бірте-бірте артып, білім берудегі әртүрлі пәндерді интеграциялау алдыңғы қатарға шықты. Демек пәнаралық қатынастың маңызы артып келеді. Пәнаралық кәзқарастың негізі ежелгі дәуірге негізделгенімен, оның білім берудегі қолданылуы мен маңызы күн санап артып келеді.

Қазіргі таңда ғылым салалары бір-бірімен тығыз байланысты, сондықтан мектептегі пәндерде бір-бірімен оқшаулану мүмкін емес. Мектеп курсында пәнаралық байланысты орнату білімді жан-жақты меңгеруге, ғылыми заңдылықарды қалыптастыруға, оқу үдерісін жетілдіруге оңтайлы болып табылады. География сабағында пәнаралық байланысты тиімді пайдалану оқушылардың білімін кеңейтуге және тереңдетуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс арқылы география пәні басқа пәндермен, мысалы, тарих, химия, биология және экологиямен тығыз байланыста қарастырылады. Пәнаралық байланыс оқушылардың өзара байланысқан білімдер жүйесін түсінуіне ықпал етеді, әртүрлі ғылымдар арасындағы интеграцияны қамтамасыз етеді. Мысалы, табиғи орта мен адамның әрекетінің өзара әсерін білу үшін география мен экология пәндерін біріктіруге болады, ал әлемнің саяси картасын түсіну үшін география мен тарихтың байланысы маңызды. Сонымен қатар, пәнаралық байланыс оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытып, оларды нақты өмірдегі мәселелерді шешуге дайын етеді. Мұндай тәсіл білім берудің сапасын арттырып, оқушылардың пәндер арасындағы байланысты жақсы түсінуіне ықпал етеді. [3].

Географиялық білім адамдардың әлем туралы түсінігін қалыптастыруда, сыни ойлау дағдыларын дамытуда және мәселелерді шешуге біртұтас көзқарастарды насихаттауда шешуші рөл атқарады. Қазіргі білім орындарында географиялық білім берудің тиімділігін арттыру құралы ретінде пәнаралық байланысқа көбірек көңіл бөлінуде. Бұл географиялық құбылыстарды жан-жақты түсіну үшін әртүрлі пәндер арасындағы байланыстың маңыздылығын түсінуге бағытталған географиялық білім беру жүйесіндегі пәнаралық байланысты негіздейтін теориялық әдістемелерді зерттейді. Географияны оқыту әдістемесінің басқа ғылымдармен байланысының әртүрлі типтері мен формалары бар. Пәнаралық байланыс дәстүрлі білім беруде пәндік шекарадан шығу арқылы төңкеріс жасайды. Ол тұтас проблемаларды шешуге ықпал ететін бірлескен идеяларды алмасуды қамтып өтеді. Теориялық перспективаларды синтездей отырып, біз оларды географиялық білім берудегі пәнаралық байланысқа ықпалын ашамыз. Пәнаралық байланыстағы жүйелердің өзара ықпалын, білімнің белсенді құрылысын және оқытудың әлеуметтік табиғатын түсіну арқылы ұстаздар диалогты, топ бірлігін және әртүрлі пәндік көзқарастарды біріктіруді ынталандыратын орталарды дамыта алады, нәтижесінде оқушылардың географияны түсінуін жақсартады. Білімнің өзара байланысын дамыта отырып, пәнаралық байланыс адамдарды күрделі мәселерді шешу үшін маңызды әртүрлі дағдылармен көмкере түседі.

Пәнаралық байланыс дегеніміз – оқу тәрбиелік жүйенің мазмұнында, формалары мен әдістерінде қамтылған және шектелген бірлікте білімдік, дамытушылық және тәрбиеленушілік қызметтерін атқаратын нақты өмірдегі нысандары, құбылыстары және жүйелері арасындағы синтездік, кірігу қатынастарын белгілеуге арналған педагогикалық дәреже.

Дидактикада оқу үдерісінің жалпы теориясы ретінде барлық оқу пәндеріндегі оқытудың нақты заңдылықтарын үйлестірмей дами алмайды. Мысалы, дидактика географияны оқыту әдістемесі бойынша мынадай зерттеудің нәтижелері кіреді:

1. Білім алушылардың оқу жетістіктерінің нәтижелерін, білімін тексеру және бағалау тәсілдер;
2. Білім мазмұнын жаңарту және қашықтықтан оқыту жағдайында дамыта оқытудың шарттары мен жолдары;
3. Дүниетанымдық идеялар жүйесін айқындаудың жалпы тәсілдері және оқушыларды қалыптастыру жолдары және т.б. [4].

География пәнаралық зерттеулерде іргелі тірек ретінде қызмет етеді, әртүрлі академиялық пәндерді өзара байланыстыратын арна ретінде әрекет етеді.

География сабақтарында пәнаралық байланысты ұйымдастыру, жүргізу оның қиындықтары мен мүмкіндіктері. Қоғамның алға ілгерілеу тарихында жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеу әрбір үстем тап өкілдерінің мақсатына қарай жұмыс жасап отырды. Қоғамдық – экономикалық формациялардың жиі ауысып отыруымен оқыту мен тәрбиенің мақсаты мен мазмұны да өзгеріске ұшыраған болатын. Сонымен қоса, оқытудың ұйымдастыру түрлері де жаңарды.

Пәнаралық байланыс кезінде қолданылатын әдістер білім алушыларды өз бетімен белсенді танымдық ой әрекеттерін жүзеге асыруға дағдыландырып географиялық білімнің мазмұнының толық құрамдас бөліктерін тұтастай меңгеруге, дүние танымдарын қалыптастыруға, ой өрістерін дамытып, тәрбиелеуге мүмкіндік берген болатын.

Пәнаралық оқыту әдістері түсінігіне тән белгілерге алдыға қойған оқу-тәрбиелік мақсатқа қол жеткізуге көмектесетін құралдар мен іс-әрекеттер жүйесі болып табылады. Оқу пәнінің мақсаты мен мазмұнына, оқушылардың танымдық іс-әрекеттерінің сипатына сай кез-келген пәнаралық әдістің күрделі құрылымы болады. Пәнаралық оқыту әдістеріне көп астарлы тұрғыдан қарау әдісті түсіндірудің мазмұнымен байланысын тауып білім беруші мұғалімге өзінің және оқушылардың сабақ барысындағы іс-әрекеттерінің, сабақтың оқу-тәрбиелік мақсатына, оқу құрылымына сәйкес олармен үйлесімді қарым-қатынас орнату тәсілдерін мұқият жоспарлап жүйелеуді, оқушылардың өз бетімен атқаратын жұмыстарын анықтауды талап етеді. [5].

География пәнінде пәнаралық байланыс орнатуда білім беруші мұғалімдер түрлі қиындықтарға кезігуі мүмкін. Олай дейтін себебіміз бір пәнде бірнеше пәннің көрініс беруі педагог үшін оңай болмасы анық. Осындай болуы мүмкін қиындықтар жөнінде айтып өтер болсақ, олардың біріншісі пәндерде қолданылатын терминдер. Әр пәннің өзіндік арнайы терминдері мен тұжырымдамалар жиынтығы бар, олар әртүрлі ортадан шыққан сарапшылар қарым-қатынас жасауға тырысқанда шатасуға және қате түсіндіруге алып келуі мүмкін. Мысалы, биологиядағы ұғым сөздер географияда мүлдем басқа мағынаға ие болуы мүмкін, бұл түсінбеушіліктерге алып келеді. Ортақ бір термин ретінде «градиент» ұғымын алсақ болады. Биологияда «градиент» көбіне организмдердің таралуы мен мінез-құлқына әсер ететін немесе уақытша температура, ылғал немесе қоректік заттардың деңгейлері сияқты қоршаған орта жағдайларының біртіндеп өзгеруін білдірсе, ал географияда судың, ауаның немесе басқа табиғи процестердің ағынына әсер ететін биіктік, қысым сияқты физикалық шаманың белгілі бір қашықтықта тіктігін немесе өзгеру жылдамдығын айтады. Яғни, осындай келеңсіз жағдайларда оқушыларға дұрыс бағдар беріп, сөздердің бірнеше мағынасы болуы мүмкін екенін ұғындыру маңызды. Айта кететін тағы бір басты мәселе пәнаралық байланысты орнатуда уақыт пен ресурстың шектеулерін айтсақ болады. Қазіргі таңда сабақ беру уақытының қысқалығына байланысты, 45 минут ішінде өтілген ақпараттарға тоқталып, жаңа тақырыпты талқылап, пәнаралық байланысты орнатып бағалау жұмыстарын жүргізу педагогтың шеберлігін талап етеді. Осы тұрғыда педагогтерге үздіксіз білім алып, заман талабына сай болып, дамып отыруы керек.

Пәнаралық байланыс негізгі пәнді оқытудың тиімділігін арттыруда мына мәселелер қарастырылуы тиіс:

- пәнаралық байланыс негізінде берілетін пәндердің қажеттілігін дәлелдеу;
- пәннің басқа пәндермен пәнаралық байланысында нені оқыту керек;
- пәндер арасындағы өзара байланыс қандай бағытта жүзеге асады және қандай тақырыптарды өзара байланыстыруға болады;
- пәнаралық байланысты қандай формада және қандай әдіспен оқыту керек;
- пәнаралық байланыс негізінде білім берудің нәтижесі қандай болмақ.

Әртүрлі пәндердің тақырыптарын байланыстыру оқу материалының сапалы меңгерілуіне әсер етіп, оқушының талабын, қызығушылығын, көзқарасын, мәдениетін және ұстанымын да өзгертеді [6].

Қорытындылай келе, пәнаралық байланыс инновацияларды қозғау және күрделі әлеуметтік мәселелерді шешу үшін орасан зор әлеуетке ие болғанымен, оның қиындықтары да жоқ емес. Әртүрлі терминдер мен әдістерден бастап уақыт пен ресурстардың шектеулеріне дейін пәндер арасында тиімді байланыс жасауда көптеген кедергілерге тап болады. Дегенмен, осы қиындықтарды еңсере отырып және диалогты арттыру, өзара құрмет және пәнаралық оқыту арқылы белсенді жұмыс жасап, бүгінгі әлем алдында тұрған ең өзекті мәселелердің кейбіріне жаңа түсініктер мен шешімдерді ашу үшін ынтымақтастықтың күшін пайдалана аламыз. Ал, пәнаралық байланыстың берер мүмкіндігі пәнаралық байланыс оқушылар географияның динамикалық және өзара байланысты табиғатты зерттеуге кең мүмкіндіктер ашады. Пәндер арасындағы алшақтықтарды жою, күрделі экологиялық мәселелерді шешу, адаммен қоршаған ортаны өзара әрекеттерін түсіну арқылы оқушылар география және оның қоршаған әлемге байланысы туралы тұтас түсінікті дамыта алады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспары. ҚР Президентінің 26.02.2021, No521 Жарлығы.
- 2.Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі, No319-III Заңы.
- 3.Алдабергенов У.Н. Пәнаралық байланыс кезінде интерактивті оқыту технологиясын география сабағында қолдану. – Алматы: [No. 8 \(2025\): Interdisciplinary Science Studies](#)
- 4.Краевский В.В. Основы обучения: дидактика и методика. -М.: Академия, 2008.-352с.
- 5.Е.А.Тоқпанов, О.Б.Мазбаев, Т.О.Уәлиев, Б.Қ.Асубаев. Географияны оқыту әдістемесі. - Алматы: Эверо, 2015. - 412б
- 6.Ә.С.Акашева, Қ.Ж.Дүйсебаева. Географияны оқыту әдістемесі: оқу-әдістемелік құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2023.-175б

МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫНДА МӘДЕНИЕТ КОМПОНЕНТІН ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Сыздыкова Б.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы **Шынтаев Н.А.**

Аннотация. Бұл мақалада мектеп географиясында мәдениет компонентін оқытудың педагогикалық маңызы қарастырылады. География пәні арқылы оқушылардың мәдени дүниетанымын қалыптастыру, этномәдени құндылықтарды меңгерту және толеранттылық қасиеттерін дамыту мәселелері талданады. Сонымен қатар, мәдениет компонентін оқытуда қолданылатын әдістер мен тәсілдердің тиімділігі сараланады. Зерттеу нәтижелері мәдениетке бағытталған оқытудың оқушылардың тұлғалық дамуына оң әсер ететінін көрсетеді.

Кілт сөздер: география, мәдениет, білім беру, оқыту, педагогика

Аннотация. В статье рассматривается педагогическое значение изучения культурного компонента в школьной географии. Анализируются вопросы формирования культурного мировоззрения учащихся и развития толерантности.

Ключевые слова: география, культура, обучение

Annotation. This article examines the pedagogical importance of teaching the cultural component in school geography. The formation of students' cultural worldview and tolerance is analyzed.

Keywords: geography, culture, education

Қазіргі білім беру жүйесінде тұлғаның жан-жақты дамуын қамтамасыз ету басты міндеттердің бірі болып табылады. Бұл үдерісте оқушылардың тек академиялық білімін ғана емес, сонымен қатар олардың мәдени дүниетанымын қалыптастыру ерекше маңызға ие. Жаһандану жағдайында әртүрлі мәдениеттердің өзара ықпалдасуы күшейіп отырғандықтан, білім беру жүйесінде мәдени құндылықтарды меңгерту өзекті мәселелердің біріне айналды. Осы тұрғыдан алғанда, мектеп географиясы пәні оқушылардың қоршаған ортаны ғана емес, сонымен қатар адамзат мәдениетін түсінуіне мүмкіндік беретін кешенді пәндердің бірі болып табылады [1].

Мектеп географиясында мәдениет компонентін оқыту білім мазмұнын жаңғырту жағдайында ерекше маңызға ие. Қазіргі оқу бағдарламалары оқушылардың функционалдық сауаттылығын, сыни ойлау қабілетін және мәдени құндылықтарға деген көзқарасын қалыптастыруға бағытталған. География пәні арқылы оқушылар әртүрлі халықтардың мәдениетімен, олардың өмір салтымен және тарихи даму ерекшеліктерімен танысады. Бұл олардың дүниетанымын кеңейтіп, мәдени әртүрлілікті түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, мәдениет компонентін оқыту қазіргі қоғамның әлеуметтік сұраныстарымен де тығыз байланысты. Қазіргі уақытта мәдениетаралық коммуникация, толеранттылық және өзге мәдениеттерге құрметпен қарау сияқты қасиеттер маңызды орын алады [2]. Сондықтан білім беру процесінде осы құндылықтарды қалыптастыру қажеттілігі артып отыр.

Зерттеудің мақсаты – мектеп географиясында мәдениет компонентін оқытудың педагогикалық маңызын анықтау және оның оқушылардың тұлғалық дамуына әсерін талдау.

Зерттеудің міндеттері:

- мәдениет компонентінің мазмұнын айқындау;
- география пәніндегі мәдени мазмұнның ерекшеліктерін талдау;
- мәдениет компонентін оқытудың педагогикалық тиімділігін анықтау.

Зерттеу барысында теориялық талдау, салыстыру және жүйелеу әдістері қолданылды.

Мәдениет компоненті – бұл білім беру мазмұнының маңызды бөлігі болып табылатын және оқушыларға қоғамның мәдени ерекшеліктерін танытуға бағытталған элемент. Ол халықтардың тұрмыс-тіршілігі, дәстүрлері, тілдері, діндері және мәдени мұралары туралы білімдерді қамтиды. Бұл компонент білім алушылардың тек ақпараттық деңгейде білім алуын ғана емес, сонымен қатар мәдени құндылықтарды түсініп, оларды бағалай білу қабілетін қалыптастыруға бағытталған [3].

География пәнінде мәдениет компоненті кеңістіктік тұрғыдан қарастырылады. Яғни, әртүрлі халықтардың мәдениеті олардың орналасқан табиғи ортасына, шаруашылық ерекшеліктеріне және тарихи дамуына байланысты қалыптасады. Табиғи жағдайлар мен ресурстар халықтардың өмір салтына, дәстүрлеріне және мәдени ерекшеліктеріне тікелей әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда, мәдениет географиясы табиғат пен қоғам арасындағы өзара байланысты түсіндіруге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, мәдениет компоненті мәдени ландшафт ұғымымен тығыз байланысты. Мәдени ландшафт – адамның шаруашылық әрекеті нәтижесінде

қалыптасқан табиғи және мәдени элементтердің жиынтығы. Оны зерттеу арқылы оқушылар белгілі бір аймақтың тарихи және мәдени дамуын түсіне алады.

Мәдениет компонентін оқыту оқушыларға әлемнің мәдени әртүрлілігін түсінуге мүмкіндік береді. Әртүрлі халықтардың мәдениетімен танысу олардың дүниетанымын кеңейтіп, басқа мәдениеттерге құрметпен қарау дағдысын қалыптастырады. Бұл қазіргі көпмәдениетті қоғамда өмір сүруге қажетті маңызды құзыреттердің бірі болып табылады [4].

Осылайша, мәдениет компоненті география пәнінің мазмұнын байытып қана қоймай, оқушылардың тұлғалық және әлеуметтік дамуына ықпал ететін маңызды білім беру элементі болып табылады.

Мектеп географиясында мәдениет компонентін оқыту оқушылардың тұлғалық дамуына тікелей әсер етеді. Ең алдымен, ол оқушылардың мәдени дүниетанымын қалыптастырады. Әртүрлі халықтардың мәдениетін танып-білу оқушылардың көзқарасын кеңейтіп, олардың дүниеге деген түсінігін тереңдетеді. Бұл үдеріс оқушылардың әлемге деген тұтас көзқарасын қалыптастыруға және олардың әлеуметтік бейімделуіне ықпал етеді.

Сонымен қатар, мәдениет компоненті оқушылардың толеранттылық қасиеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады. Әртүрлі мәдениеттерге құрметпен қарау, олардың ерекшеліктерін түсіну және қабылдау қазіргі қоғамда аса маңызды дағдылардың бірі болып табылады. Бұл қасиеттер көпмәдениетті ортада өмір сүру үшін қажетті негізгі құзыреттердің қатарына жатады. Мәдениет компонентін меңгеру арқылы оқушылар өзге халықтардың дәстүрлері мен құндылықтарын түсініп, мәдениетаралық қарым-қатынас жасау дағдыларын дамытады.

Мәдениет компонентін оқыту оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытуға да ықпал етеді. Олар әртүрлі мәдени құбылыстарды салыстырып, талдай отырып, өзіндік пікір қалыптастырады. Сонымен қатар, бұл үдеріс оқушылардың талдау, жинақтау және бағалау сияқты танымдық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді [5].

Осылайша, мәдениет компонентін оқыту тек білім берумен шектелмей, оқушылардың тұлғалық, әлеуметтік және танымдық дамуына кешенді түрде әсер ететін маңызды педагогикалық құрал болып табылады.

Мәдениет компонентін оқытуда әртүрлі педагогикалық әдістер мен тәсілдер қолданылады. Соның ішінде интерактивті оқыту, топтық жұмыс, жобалық әдіс және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану ерекше тиімді болып табылады. Бұл әдістер оқушылардың белсенділігін арттырып, олардың оқу процесіне қатысуын қамтамасыз етеді.

Карталар, бейнематериалдар, презентациялар және виртуалды экскурсиялар оқушылардың қызығушылығын арттырып, білімді көрнекі түрде меңгеруге мүмкіндік береді. Әсіресе цифрлық технологияларды қолдану оқушылардың ақпаратты қабылдауын жеңілдетіп, оқу процесін заманауи талаптарға сәйкес ұйымдастыруға жағдай жасайды [6].

Сонымен қатар, оқушылардың өздігінен ізденуіне бағытталған тапсырмалар олардың танымдық белсенділігін арттырады. Мысалы, белгілі бір елдің мәдени ерекшеліктерін зерттеу, салыстырмалы талдау жасау және презентациялар дайындау оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Оқыту процесінде практикалық тапсырмаларды қолдану да маңызды. Мысалы, мәдени карталар жасау, халықтардың мәдени ерекшеліктерін салыстыру және зерттеу жобаларын орындау оқушылардың білімін тереңдетеді. Бұл тапсырмалар теориялық білімді практикамен ұштастыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, мәдениет компонентін оқытуда қолданылатын әдістер мен тәсілдер оқыту процесінің тиімділігін арттырып, білім сапасының жоғарылауына ықпал етеді.

Мәдениет компонентін тиімді оқыту білім сапасының артуына ықпал етеді. Оқушылар тек теориялық білім алып қана қоймай, оны өмірде қолдана алатын деңгейге

жетеді. Бұл білімнің практикалық маңызын арттырып, оның өмірмен байланысын күшейтеді [7].

Сонымен қатар, мәдениетке бағытталған оқыту оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Бұл өз кезегінде олардың оқу мотивациясын күшейтіп, білімді меңгеру деңгейін жақсартады. Оқушылар пәнді тек оқу міндеті ретінде емес, қызықты әрі маңызды білім көзі ретінде қабылдай бастайды.

Мәдениет компонентін оқыту оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға да ықпал етеді. Олар топтық жұмыстар мен пікірталастар барысында өз ойын еркін жеткізіп, басқалардың пікірін тыңдауға үйренеді. Бұл олардың әлеуметтік құзыреттіліктерін дамытуға мүмкіндік береді.

Осылайша, мәдениет компонентін география пәнінде оқыту білім беру процесінің сапасын арттырудың маңызды құралдарының бірі болып табылады. Ол оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етіп, олардың заманауи қоғам талаптарына бейімделуіне жағдай жасайды.

Қорыта айтқанда, мектеп географиясында мәдениет компонентін оқыту білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Ол оқушылардың мәдени дүниетанымын қалыптастырып, олардың тұлғалық дамуына ықпал етеді.

Мәдениет компонентін тиімді пайдалану оқушылардың этномәдени құзыреттіліктерін дамытуға, толеранттылық қасиеттерін қалыптастыруға және мәдени әртүрлілікті түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл оқыту процесінің сапасын арттырып, білім мазмұнын байытады.

Жалпы алғанда, мәдениет компонентін география пәнінде оқыту қазіргі білім беру жүйесінің талаптарына толық сәйкес келеді және оқушыларды жан-жақты дамытуға бағытталған маңызды педагогикалық құрал болып табылады. Бұл бағытты одан әрі жетілдіру білім беру сапасын арттырудың маңызды шарты болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2020.
2. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы. – Астана, 2007.
3. Педагогика бойынша оқу құралдары.
4. Географияны оқыту әдістемесі бойынша зерттеулер.
5. Мәдениет географиясы бойынша ғылыми еңбектер.
6. ЮНЕСКО. Білім беру және мәдениет бойынша материалдар.
7. Білім берудегі инновациялық технологиялар бойынша зерттеулер.

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІК АЙМАҒЫНДАҒЫ САУДА ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ДАМУЫ: ТАРИХИ ТАЛДАУ

Мұратбай Е.Ж.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы **Шынтаев Н.А.**

Аннотация. Бұл мақалада XIX ғасырдағы Қазақстанның оңтүстік аймағындағы сауда қатынастарының қалыптасуы мен дамуы қарастырылады. Аймақтың географиялық орналасуы, Ресей империясының отарлау саясаты және ішкі экономикалық факторлардың саудаға әсері талданады. Сонымен қатар, жәрмеңке саудасы, айырбас қатынастары және қалалық сауданың даму ерекшеліктері сараланады. Зерттеу нәтижелері аймақтағы сауда қатынастарының экономикалық және әлеуметтік маңызын анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: сауда, Қазақстан, XIX ғасыр, жәрмеңке, экономикалық қатынастар

Аннотация. В статье рассматривается развитие торговых отношений в южном регионе Казахстана в XIX веке. Анализируются влияние колониальной политики Российской империи, географические особенности и экономические факторы.

Ключевые слова: торговля, Казахстан, XIX век

Annotation. This article examines the development of trade relations in the southern region of Kazakhstan in the 19th century. The influence of geography, colonial policy and economic factors is analyzed.

Keywords: trade, Kazakhstan, 19th century

XIX ғасырда Қазақстанның оңтүстік аймағы маңызды экономикалық кеңістік ретінде қалыптасты. Бұл өңір Орта Азия мемлекеттері мен Ресей империясының арасындағы байланыстырушы буын ретінде қызмет атқарды. Аймақтың географиялық орналасуы, тарихи сауда жолдарының өтуі және табиғи ресурстары оның экономикалық маңызын арттырды [1]. Сонымен қатар, өңірдің Ұлы Жібек жолының тарихи бағыттарына жақын орналасуы сауда байланыстарының дамуына қолайлы жағдай жасады.

Аталған кезеңде Қазақстанның оңтүстігі Ресей империясының құрамына еніп, аймақтың әлеуметтік-экономикалық құрылымында түбегейлі өзгерістер орын алды. Бұл өзгерістер сауда қатынастарының кеңеюіне, жаңа нарықтардың қалыптасуына және шаруашылық байланыстардың дамуына ықпал етті. Ресей империясының әкімшілік реформалары, жаңа қалалардың пайда болуы және көлік инфрақұрылымының дамуы аймақтың экономикалық белсенділігін арттырды. Сонымен қатар, XIX ғасырда Қазақстанның оңтүстігі халықаралық сауда қатынастарына белсенді түрде тартылды. Аймақ арқылы Ресей мен Орта Азия хандықтары арасындағы тауар айналымы жүзеге асып, сауда қатынастарының жаңа бағыттары қалыптасты. Бұл үдеріс жергілікті халықтың шаруашылық өміріне де әсер етіп, дәстүрлі экономикалық қатынастардың өзгеруіне алып келді.

Зерттеудің мақсаты – XIX ғасырдағы Қазақстанның оңтүстік аймағындағы сауда қатынастарының дамуын талдау және оның ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеудің міндеттері:

- сауда қатынастарының қалыптасу алғышарттарын анықтау;
- аймақтағы сауда түрлері мен бағыттарын талдау;
- сауда дамуының әлеуметтік-экономикалық салдарын көрсету.

Зерттеу барысында тарихи талдау, салыстырмалы және жүйелеу әдістері қолданылды.

Қазақстанның оңтүстік аймағында сауда қатынастарының дамуына бірнеше факторлар әсер етті. Ең алдымен, аймақтың географиялық орналасуы ерекше рөл атқарды. Ол Ресей, Орта Азия және Қытай арасындағы сауда байланыстарының тоғысқан аймағы болды. Бұл жағдай аймақты транзиттік сауда орталығына айналдырып, халықаралық сауда байланыстарының дамуына негіз қалады [2].

Екіншіден, Ресей империясының отарлау саясаты сауда қатынастарының дамуына ықпал етті. Патша үкіметі аймақты экономикалық тұрғыдан игеру мақсатында жаңа сауда жолдарын ашып, бекіністер мен қалаларды дамытуға көңіл бөлді. Әсіресе Түркістан, Шымкент, Әулиеата сияқты қалалар сауда орталықтарына айналып, аймақтық экономиканың дамуына ықпал етті.

Үшіншіден, қоныс аудару саясатының жүзеге асырылуы аймақта жаңа шаруашылық қатынастардың қалыптасуына және сауда айналымының кеңеюіне әсер етті. Ресейден келген қоныс аударушылар егіншілік мәдениетін дамытып, ішкі нарықтың кеңеюіне ықпал етті. Бұл өз кезегінде ауыл шаруашылығы өнімдерінің саудаға шығарылуына мүмкіндік берді.

Сонымен қатар, аймақтағы дәстүрлі шаруашылық жүйесінің өзгеруі де сауда қатынастарының дамуына әсер етті. Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтың

біртіндеп отырықшылыққа ауысуы ішкі сауда айналымының артуына себеп болды. Жергілікті халықтың нарықтық қатынастарға тартылуы сауда жүйесінің жаңа деңгейге көтерілуіне ықпал етті [3].

Осылайша, Қазақстанның оңтүстік аймағында сауда қатынастарының қалыптасуы географиялық, саяси және экономикалық факторлардың өзара ықпалы нәтижесінде жүзеге асты. Бұл алғышарттар аймақтың экономикалық дамуының негізін қалап, сауда жүйесінің қалыптасуына жағдай жасады.

Қазақстанның оңтүстігінде сауданың бірнеше түрі қалыптасты. Соның ішінде жәрмеңке саудасы ерекше орын алды. Жәрмеңкелер арқылы мал өнімдері, астық, қолөнер бұйымдары және сырттан әкелінген тауарлар сатылды. Жәрмеңкелер белгілі бір мерзімде өткізіліп, аймақтың әртүрлі бөліктерінен келген саудагерлер мен тұрғындарды біріктіретін маңызды экономикалық орталыққа айналды. Олар тек сауда алаңы ғана емес, сонымен қатар ақпарат алмасу, мәдени байланыстар орнату және әлеуметтік қарым-қатынастарды нығайту орны ретінде де қызмет атқарды.

Жәрмеңке саудасының дамуы аймақтағы тауар айналымының ұлғаюына ықпал етті. Әсіресе мал және мал өнімдері негізгі сауда нысаны болды. Сонымен қатар, Ресейден және Орта Азиядан әкелінген өндірістік тауарлар жергілікті нарықта кеңінен таралды [4]. Бұл жағдай аймақтың сыртқы сауда байланыстарының кеңейгенін көрсетеді.

Айырбас сауда да кеңінен дамыды. Қазақ халқы өз өнімдерін басқа халықтардың тауарларына айырбастап отырды. Бұл әсіресе көшпелі шаруашылық жағдайында тиімді болды. Ақша айналымының толық дамымауына байланысты айырбас сауда ұзақ уақыт бойы негізгі сауда түрлерінің бірі ретінде сақталды. Мал, жүн, тері сияқты өнімдер күнделікті тұрмысқа қажетті тауарларға айырбасталды.

Қалаларда тұрақты сауда орындары мен базарлар қалыптаса бастады. Бұл сауда қатынастарының жаңа деңгейге көтерілгенін көрсетті. Түркістан, Шымкент, Әулиеата сияқты қалалар аймақтың ірі сауда орталықтарына айналды. Бұл қалаларда дүкендер, керуен-сарайлар және қоймалар пайда болып, тұрақты сауда жүйесінің қалыптасуына жағдай жасалды. Сонымен қатар, сауда бағыттары да кеңейді. Аймақ арқылы Ресей мен Орта Азия арасындағы тауар айналымы жүзеге асырылып, халықаралық сауда байланыстары нығайды. Керуен жолдары арқылы жүргізілген сауда аймақтың экономикалық өмірінде маңызды орын алды. Бұл бағыттар арқылы әртүрлі тауарлар тасымалданып, сауда қатынастарының тұрақты дамуына негіз қаланды.

Қазақстанның оңтүстігіндегі сауда қатынастары отарлық сипатта дамыды. Ресей империясы аймақты негізінен шикізат көзі және дайын өнімдерді өткізу нарығы ретінде пайдаланды. Бұл саясат аймақтың экономикалық құрылымына тікелей әсер етіп, сауда қатынастарының бағытын анықтады [5]. Сонымен қатар, жергілікті халықтың саудадағы мүмкіндіктері шектеулі болды. Саудада көбінесе сырттан келген көпестер басымдыққа ие болды. Ресейлік және ортаазиялық саудагерлер нарықта жетекші орын алып, негізгі пайда көздерін өз қолдарында ұстады. Бұл жағдай жергілікті халықтың экономикалық белсенділігін белгілі бір деңгейде шектеді.

Дегенмен, сауда қатынастарының дамуы аймақта нарықтық қатынастардың қалыптасуына ықпал етті. Ақша айналымының кеңеюі, тауар-ақша қатынастарының дамуы және жаңа экономикалық байланыстардың қалыптасуы аймақтың экономикалық құрылымын өзгертті [6]. Сонымен қатар, сауданың дамуы жаңа әлеуметтік топтардың пайда болуына, әсіресе саудагерлер мен делдалдардың қалыптасуына әсер етті.

Сауда қатынастарының дамуы көлік инфрақұрылымының жетілдірілуіне де ықпал етті. Керуен жолдары, сауда бағыттары және қалалар арасындағы байланыстар нығайып, аймақтың экономикалық интеграциясы күшейді. Бұл өз кезегінде аймақтың жалпы экономикалық дамуына оң әсер етті. Осылайша, Қазақстанның оңтүстігіндегі сауда қатынастарының дамуы бір жағынан отарлық саясаттың ықпалымен жүзеге асса, екінші

жағынан, ішкі экономикалық процестердің нәтижесінде қалыптасты. Бұл ерекшелік аймақтың экономикалық дамуының күрделі әрі көпқырлы сипатын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, XIX ғасырда Қазақстанның оңтүстік аймағындағы сауда қатынастарының дамуы күрделі тарихи үдеріс болды. Бұл үдеріс географиялық, экономикалық және саяси факторлардың өзара ықпалы нәтижесінде жүзеге асты. Аймақтың транзиттік орналасуы, халықаралық сауда жолдарының тоғысында орналасуы және Ресей империясының отарлау саясаты сауда қатынастарының дамуына шешуші әсер етті [7].

Сауда қатынастары аймақтың экономикалық дамуына ықпал етіп, нарықтық қатынастардың қалыптасуына негіз болды. Жәрменке саудасының дамуы, айырбас қатынастарының сақталуы және тұрақты сауда орталықтарының пайда болуы аймақтың экономикалық құрылымының өзгеруіне алып келді. Сонымен қатар, сауда байланыстарының кеңеюі аймақтың халықаралық экономикалық жүйеге тартылуына мүмкіндік берді.

Алайда сауда қатынастарының отарлық сипаты жергілікті халықтың экономикалық мүмкіндіктерін шектеді. Саудадағы негізгі пайда сырттан келген көпестердің қолында болды, бұл аймақтағы әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктің күшеюіне әсер етті.

Жалпы алғанда, Қазақстанның оңтүстік аймағындағы сауда қатынастарының дамуы елдің экономикалық тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі болып табылады. Бұл үдеріс кейінгі кезеңдердегі экономикалық өзгерістердің негізін қалап, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына ұзақ мерзімді әсер етті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). – Алматы: Атамұра, 2010.
2. История Казахстана (XIX век). – Алматы, 2012.
3. Казахстан в составе Российской империи. – Алматы, 2014.
4. Қазақстанның экономикалық тарихы бойынша зерттеулер.
5. Оңтүстік Қазақстан тарихы. – Шымкент, 2015.
6. XIX ғасырдағы Орта Азия тарихы бойынша ғылыми еңбектер.
7. Ресей империясының отарлау саясаты бойынша зерттеулер.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІННІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ӘКІМШІЛ-ӘМІРШІЛ ЖҮЙЕ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ ТАҒДЫРЫ

Акрамкулов С.В.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы **Шынтаев Н.А.**

Аннотация. Бұл мақалада XX ғасырдың 20–30-жылдарындағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргіннің қалыптасу ерекшеліктері қарастырылады. Кеңестік әкімшіл-әміршіл басқару жүйесінің қоғамдық-саяси өмірге ықпалы, ұлттық интеллигенцияға қарсы жүргізілген айыптау науқандары және олардың тарихи салдары талданады. Сонымен қатар, тоталитарлық жүйенің ұлттық кадрларға қатысты жүргізген саясатының мәні мен сипаты ашылып көрсетіледі. Зерттеу нәтижелері саяси репрессиялардың ұлттық санаға, қоғам дамуына тигізген кері әсерін анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: саяси қуғын-сүргін, тоталитарлық жүйе, ұлттық интеллигенция, Қазақстан, кеңестік саясат

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности формирования политических репрессий в Казахстане в 20–30-е годы XX века. Анализируется влияние советской административно-командной системы на общественно-политическую жизнь,

а также политика обвинений и преследований в отношении национальной интеллигенции и их исторические последствия. Кроме того, раскрывается сущность и характер политики тоталитарной системы в отношении национальных кадров. Результаты исследования позволяют определить негативное влияние политических репрессий на национальное сознание и развитие общества.

Ключевые слова: политические репрессии, тоталитарная система, национальная интеллигенция, Казахстан, советская политика

Abstract. This article examines the features of the formation of political repression in Kazakhstan during the 1920s–1930s. It analyzes the impact of the Soviet administrative-command system on socio-political life, as well as the campaigns of accusations and persecution against the national intelligentsia and their historical consequences. In addition, the nature and essence of the totalitarian system's policy toward national cadres are revealed. The results of the study make it possible to identify the negative impact of political repression on national consciousness and social development.

Keywords: political repression, totalitarian system, national intelligentsia, Kazakhstan, Soviet policy

XX ғасырдың 20–50-жылдары Қазақстан тарихындағы ең күрделі әрі қайшылықты кезеңдердің бірі ретінде сипатталады [6]. Бұл кезеңде кеңестік биліктің тоталитарлық сипаты біртіндеп күшейіп, қоғам өмірінің барлық саласына қатаң идеологиялық бақылау орнатылды. Соның нәтижесінде саяси жүйе тек мемлекеттік басқару құрылымдарын ғана емес, сонымен қатар қоғамдық сана мен рухани кеңістікті де толықтай өз ықпалына бағындырды. Мұндай жағдайда ұлттық мүдде, еркін ойлау және балама көзқарастар «қауіпті құбылыс» ретінде бағаланып, оларды шектеу мен жоюға бағытталған саясат жүзеге асырылды.

Аталған тарихи кезеңнің ең ауыр зардаптарының бірі – жаппай саяси қуғын-сүргіннің орын алуы болды [10]. Бұл үдеріс, ең алдымен, қоғамның интеллектуалдық әлеуетін қалыптастыратын ұлттық интеллигенцияға қарсы бағытталды. Ұлттық зиялы қауым өкілдері халықтың саяси, әлеуметтік және мәдени дамуына ықпал ететін негізгі күш ретінде танылғанымен, кеңестік билік олардың қызметін өз идеологиясына қайшы деп бағалады. Нәтижесінде, олар «ұлтшыл», «контрреволюционер», «халық жауы» деген жалған айыптаулармен жаппай қудалауға ұшырады.

Ұлттық интеллигенция ұғымының мазмұнын айқындау осы мәселеге ғылыми тұрғыдан баға беруде маңызды рөл атқарады. Белгілі қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай ұлттық зиялылардың мәнін олардың тек білімділігімен ғана емес, ең алдымен өз халқының мүддесіне қызмет етуімен байланыстырады [1]. Оның пікірінше, ұлттық интеллигенция – белгілі бір тарихи мақсат жолында топтасқан, өз халқының саяси және әлеуметтік дамуына шынайы үлес қоса алатын тұлғалар жиынтығы. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ зиялыларының қызметі тек ағартушылықпен шектелмей, ұлттық тәуелсіздік пен мемлекеттілікті қалыптастыруға бағытталған күреспен тығыз байланысты болды.

Алайда большевиктік биліктің жүргізген саясаты ұлттық интеллигенцияның осы бағыттағы қызметімен үйлеспеді. Кеңестік идеология таптық принципке негізделіп, ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерді екінші кезекке ысырып тастады. Соның салдарынан ұлттық сананың қалыптасуына елеулі үлес қосқан зиялы қауым өкілдері жүйелі түрде қудалауға ұшырап, олардың қоғамдық-саяси қызметі шектелді. Бұл үдеріс, өз кезегінде, қазақ қоғамының табиғи дамуына кері әсерін тигізді.

Қазақстан тарихындағы саяси қуғын-сүргін мәселесі ұзақ уақыт бойы жабық тақырыптардың бірі болып келді [3]. Кеңестік кезеңде бұл мәселені объективті тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік болмады, себебі тарихи оқиғалар коммунистік идеология талаптарына сай бұрмаланып түсіндірілді. Тарихи шындықты жасыру және оны біржақты сипатта көрсету қоғамның тарихи санасының бұрмалануына алып келді.

Тек Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ғана саяси қуғын-сүргін тарихын жан-жақты әрі объективті тұрғыдан зерттеуге жол ашылды. Бұрын құпия сақталған архивтік материалдардың ғылыми айналымға енгізілуі, сондай-ақ жаңа методологиялық ұстанымдардың қалыптасуы бұл бағыттағы зерттеулердің мазмұны мен сапасын арттыруға мүмкіндік берді. Соның нәтижесінде саяси репрессиялардың себептері мен салдарына жаңаша көзқарас қалыптаса бастады.

Осыған байланысты қазіргі кезеңдегі тарих ғылымының негізгі міндеттерінің бірі – Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін мәселесін тарихнамалық тұрғыдан кешенді түрде талдау болып табылады. Бұл бағытта кеңестік және тәуелсіздік кезеңіндегі зерттеулерді салыстыра отырып, олардың ерекшеліктерін, әдіснамалық айырмашылықтарын және ғылыми тұжырымдарын саралау маңызды.

Зерттеу жұмысының мақсаты – Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін кезеңінің кеңестік және тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында зерттелу деңгейін талдау арқылы оның ғылыми тұрғыдан зерделену ерекшеліктерін анықтау.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

- әкімшіл-әміршіл басқару жүйесінің қоғамдық-саяси өмірге ықпалын айқындау;
- ұлттық интеллигенцияға қарсы айыптау саясатының алғышарттарын талдау;
- кеңестік кезеңдегі саяси қуғын-сүргін мәселесінің зерттелу деңгейін көрсету;
- тәуелсіз Қазақстан жағдайында аталған тақырыптың зерттелу бағыттарын саралау.

Зерттеудің теориялық-методологиялық негізін тарихилық, объективтілік және жүйелілік қағидалары құрайды. Сонымен қатар, зерттеу барысында салыстырмалы талдау, жинақтау және қорыту әдістері кеңінен қолданылды.

Кеңестік биліктің алғашқы жылдарында ұлттық аймақтарға қатысты жарияланған ұрандар демократиялық сипатта болғанымен, іс жүзінде орталықтандырылған басқару жүйесі орнықты. Бұл жүйе жергілікті халықтың мүдделерін ескермей, барлық шешімдерді Мәскеу арқылы қабылдауға негізделді.

Қазақстанда әкімшіл-әміршіл басқару жүйесі қалыптасып, қоғамдық-саяси өмір толықтай партия бақылауына өтті [5]. Ұлттық кадрлардың билік құрылымына қатысуы шектеулі болды. Мысалы, Түркістандағы басқару органдарында жергілікті халық өкілдерінің болмауы кеңестік саясаттың шынайы мазмұнын көрсетті.

Бұл жағдай ұлттық интеллигенция мен кеңестік билік арасындағы қайшылықтарды күшейтті. Кеңестік саясатта жарияланған «ұлттардың өзін-өзі билеу құқығы» іс жүзінде жүзеге аспады.

1920-жылдардың ортасынан бастап ұлттық интеллигенцияға қарсы жүйелі түрде айыптау науқаны жүргізілді [2]. Оларға «ұлтшыл», «контрреволюционер», «жікшіл» деген айыптар тағылып, қоғамдық-саяси өмірден шеттетілді.

Алаш қозғалысының қайраткерлері ғана емес, кеңестік жүйеде қызмет еткен ұлттық кадрлар да қуғын-сүргінге ұшырады. Тұрар Рысқұлов, Смағұл Сәдуақасов, Сұлтанбек Қожанов сияқты тұлғалар ұлттық мүддені қорғауға тырысқаны үшін сынға алынды.

Ф. Голощекиннің Қазақстандағы саясаты ұлттық интеллигенцияны әлсіретуге бағытталды. Ол «жікшілдік» ұғымын саяси құрал ретінде пайдаланып, қазақ зиялыларын бірнеше топқа бөліп, өзара қарсы қою арқылы олардың ықпалын азайтты.

Сонымен қатар, «Алашордашылар» кеңестік жүйеге қарсы күш ретінде бағаланып, олардың қоғамдық қызметіне шектеу қойылды. Бұл ұлттық элитаның жойылуына алып келді.

1930-жылдары саяси қуғын-сүргін ерекше күшейді. Бұл кезеңде жалған айыптаулар негізінде жүргізілген сот процестері кең таралды. «Шахта ісі», «Мәскеу процестері» сияқты істер тоталитарлық жүйенің репрессивтік сипатын көрсетті [9].

Қазақстанда да көптеген азаматтар «халық жауы» ретінде айыпталып, жазықсыз жазаға тартылды. 1937–1938 жылдары мыңдаған адам атылып, лагерьлерге жіберілді [8].

Бұл кезеңде қоғамда қорқыныш пен сенімсіздік атмосферасы қалыптасты. Адамдар бір-біріне сенбейтін жағдайға жетті. Тіпті отбасы мүшелері арасында да айыптау фактілері орын алды.

Саяси репрессиялар тек жеке адамдарға ғана емес, бүкіл қоғамның дамуына кері әсер етті. Ұлттық интеллигенцияның жойылуы білім, ғылым және мәдениет салаларының дамуын тежеді.

Қорыта айтқанда, XX ғасырдың 20–50-жылдарындағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құбылысы кеңестік тоталитарлық жүйенің табиғатымен тікелей байланысты тарихи үдеріс болды. Әкімшіл-әміршіл басқару жүйесінің орнығуы қоғам өмірінің барлық саласына қатаң бақылау орнатып, еркін ойлау мен балама пікір білдіру мүмкіндігін шектеді. Соның нәтижесінде ұлттық мүдде мен дербестік мәселелерін көтерген тұлғалар кеңестік идеология тұрғысынан «қауіпті элементтер» ретінде бағаланды.

Зерттеу барысында анықталғандай, саяси қуғын-сүргіннің негізгі нысанасына ұлттық интеллигенция өкілдері айналды. Себебі олар қоғамдағы өзгерістерді терең түсініп, ұлттық сананың қалыптасуына және мемлекеттіліктің дамуына ықпал ететін әлеуметтік топ болды. Алайда кеңестік билік олардың бұл қызметін қолдаудың орнына, керісінше, «ұлтшылдық», «жікшілдік», «контрреволюциялық әрекет» сияқты саяси айыптаулар арқылы шектеуге және жоюға бағытталған саясат жүргізді.

Әкімшіл-әміршіл жүйенің күшеюі, әсіресе, 1920-жылдардың ортасынан бастап айқын көрініс тапты. Бұл кезеңде ұлттық кадрларды билік құрылымдарынан ығыстыру, оларды өзара қарсы қою және саяси тұрғыдан әлсірету үрдісі жүйелі сипат алды. Ф. Голощекин жүргізген саясат осы бағыттағы негізгі құралдардың біріне айналып, қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси өмірдегі ықпалын шектеуге елеулі әсер етті. Нәтижесінде ұлттық интеллигенцияның тұтастығы бұзылып, олардың арасында жасанды қайшылықтар қалыптастырылды.

1930-жылдары саяси қуғын-сүргін ерекше күшейіп, жалған айыптауларға негізделген сот процестері кеңінен таралды. Бұл кезеңде «халық жауларын» іздеу науқаны бүкіл қоғамды қамтып, жаппай репрессияларға ұласты. Мыңдаған адамдар негізсіз айыпталып, ату жазасына кесілді немесе еңбек лагерлеріне жіберілді. Бұл жағдай қоғамда қорқыныш пен сенімсіздік атмосферасын қалыптастырып, адамдар арасындағы әлеуметтік байланыстардың әлсіреуіне алып келді.

Саяси репрессиялардың салдары тек жекелеген тұлғалардың тағдырымен шектелмей, бүкіл қоғамның дамуына теріс ықпал етті. Ұлттық интеллигенцияның жойылуы ғылым, білім, мәдениет және қоғамдық ойдың дамуын тежеді. Сонымен қатар, тарихи сананың бұрмалануына, ұлттық құндылықтардың әлсіреуіне және қоғамдық дамудың табиғи эволюциясының үзілуіне себеп болды.

Кеңестік кезеңде саяси қуғын-сүргін мәселесі объективті түрде зерттелмей, идеологиялық тұрғыдан бұрмаланып түсіндірілді. Тек тәуелсіздік алғаннан кейін ғана бұл тақырыпты қайта қарастыруға және тарихи шындықты қалпына келтіруге мүмкіндік туды. Бұрын құпия сақталған архивтік материалдардың ғылыми айналымға енгізілуі, сондай-ақ жаңа методологиялық ұстанымдардың қалыптасуы саяси репрессиялар тарихын жан-жақты зерттеуге жол ашты [4].

Қазіргі кезеңде саяси қуғын-сүргін тарихын зерттеу тек өткенді тану ғана емес, сонымен қатар ұлттық тарихи сананы қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады. Бұл бағыттағы зерттеулер тоталитарлық жүйенің зардаптарын түсінуге, тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге және болашақта мұндай қателіктерге жол бермеуге негіз болады.

Осылайша, Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін мәселесі ұлттық тарихтың ажырамас бөлігі ретінде ғылыми тұрғыдан терең зерттеуді қажет етеді. Бұл тақырыпты жан-жақты талдау арқылы қоғамның тарихи тәжірибесін зерделеп, ұлттық даму жолының ерекшеліктерін айқындауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мұстафа Шоқай. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Қайнар, 1999. – 320 б.
2. Кенес Нұрпейісов. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
3. Манаш Қозыбаев. Ақтаңдақтар ақиқаты. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 272 б.
4. Мәмбет Қойгелдиев. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.
5. Талас Омарбеков. Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 312 б.
6. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. – Алматы: Атамұра, 2010.
7. История сталинизма: репрессии в СССР. – Москва: РОССПЭН, 2004.
8. Applebaum A. Gulag: A History. – New York: Anchor Books, 2003.
9. Conquest R. The Great Terror: A Reassessment. – Oxford: Oxford University Press, 1990.

12 ЖЫЛДЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ: ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

Жүнісбек Е.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы Шынтаев Н.А.

Аннотация Бұл мақалада 12 жылдық білім беру жүйесінің қалыптасу алғышарттары, теориялық негіздері және даму бағыттары қарастырылады. Қазақстандағы білім беру жүйесін жаңғырту үдерісі, әлемдік білім кеңістігіне кірігу мәселелері және жаңа білім беру моделінің ерекшеліктері талданады. Сонымен қатар, 12 жылдық білім берудің құрылымы, мазмұны және оның ұлттық білім жүйесін жетілдірудегі маңызы айқындалады.

Кілт сөздер: 12 жылдық білім беру, білім жүйесі, педагогика, білім реформасы, оқыту моделі

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы и направления развития 12-летней системы образования. Анализируются процессы модернизации образования в Казахстане, интеграция в мировое образовательное пространство и особенности новой модели обучения. Определяется структура и содержание 12-летнего образования, а также его значение в развитии национальной образовательной системы.

Ключевые слова: 12-летнее образование, система образования, педагогика, образовательная реформа

Annotation. This article examines the theoretical foundations and development directions of the 12-year education system. The processes of modernization of education in Kazakhstan, integration into the global educational space, and features of the new educational model are analyzed. The structure and content of the 12-year education system and its importance for improving the national education system are revealed.

Keywords: 12-year education, education system, pedagogy, education reform

Қазіргі жаһандану жағдайында білім беру жүйесі қоғам дамуының негізгі стратегиялық ресурстарының бірі ретінде қарастырылады. Әлемдік білім кеңістігінде болып жатқан өзгерістер ұлттық білім беру жүйелерінің мазмұны мен құрылымын жаңартуды талап етуде. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан Республикасында білім беру саласын реформалау үдерісі қарқынды түрде жүзеге асырылып, оның басты бағыттарының бірі ретінде 12 жылдық білім беру жүйесіне көшу мәселесі алға қойылды [1]. Қазақстандағы білім беру жүйесін жаңғырту қажеттілігі елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы мен әлемдік білім кеңістігіне кірігу міндеттерімен тікелей байланысты. Қазіргі қоғамда білім тек ақпарат беру құралы ғана емес, тұлғаның жан-жақты дамуын қамтамасыз ететін маңызды фактор ретінде қарастырылады. Сондықтан

білім беру мазмұнын жаңарту, оқыту әдістерін жетілдіру және оқушының жеке қабілеттерін дамытуға бағытталған жаңа білім беру моделін қалыптастыру өзекті мәселеге айналып отыр.

12 жылдық білім беру жүйесіне көшу – білім беру саласындағы түбегейлі өзгерістердің бірі. Бұл жүйе оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, олардың танымдық, шығармашылық және әлеуметтік қабілеттерін дамытуға бағытталған [3]. Сонымен қатар, 12 жылдық білім беру жүйесі білім мазмұнын жаңартуға, оқыту үдерісін демократияландыруға және тұлғаға бағытталған оқыту қағидаттарын жүзеге асыруға мүмкіндік береді [4]. Білім беру жүйесіндегі бұл өзгерістер әлемдік тәжірибеге негізделген. Қазіргі таңда дамыған елдердің көпшілігінде 12 жылдық білім беру жүйесі тиімді жүзеге асырылып, білім сапасын арттырудың маңызды тетігі ретінде танылып отыр. Осыған байланысты Қазақстанда да халықаралық тәжірибені ескере отырып, ұлттық білім беру моделін жетілдіру қажеттілігі туындады. Сонымен қатар, 12 жылдық білім беру жүйесі оқушылардың кәсіби бағдарын анықтауға, олардың болашақ мамандығын саналы түрде таңдауға және өмірлік дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл өз кезегінде қоғамның интеллектуалдық әлеуетін арттыруға және елдің бәсекеге қабілеттілігін күшейтуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, 12 жылдық білім беру жүйесінің теориялық негіздерін зерттеу және оның даму бағыттарын айқындау ғылыми тұрғыдан маңызды болып табылады.

Мақаланың мақсаты – 12 жылдық білім беру жүйесінің қалыптасу алғышарттарын, теориялық негіздерін және даму бағыттарын талдау.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

- 12 жылдық білім беру жүйесінің теориялық негіздерін анықтау;
- әлемдік білім беру тәжірибесін талдау;
- Қазақстандағы 12 жылдық білім беру жүйесінің ерекшеліктерін қарастыру;
- білім беру жүйесін жаңғыртудың негізгі бағыттарын айқындау.

Зерттеудің теориялық-методологиялық негізін жүйелілік, сабақтастық және ғылыми объективтілік қағидалары құрайды. Сонымен қатар, зерттеу барысында талдау, салыстыру, жинақтау әдістері қолданылды.

12 жылдық білім беру жүйесі – оқушылардың тұлғалық дамуын қамтамасыз ететін, олардың қабілеттерін жан-жақты ашуға бағытталған жаңа білім беру моделі. Бұл жүйе оқытудың мазмұнын жаңартуға, оқушының жеке ерекшеліктерін ескеруге және білім беру сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Білім беру саласындағы реформалардың негізінде тұлғаға бағытталған оқыту қағидаты жатыр. Бұл қағидат бойынша оқушы білім алудың белсенді субъектісі ретінде қарастырылады. Соған сәйкес оқыту процесі оқушының қажеттіліктері мен қызығушылықтарына негізделуі тиіс. Сонымен қатар, 12 жылдық білім беру жүйесі білімнің тек мазмұнын ғана емес, оның құрылымын да өзгертуді көздейді. Бұл жүйе оқытудың кезеңдік құрылымын қамтиды және оқушының жас ерекшеліктеріне сәйкес ұйымдастырылады.

Қазіргі таңда әлемнің көптеген елдерінде 12 жылдық білім беру жүйесі кеңінен қолданылады. Бұл жүйе білім берудің халықаралық стандарттарына сәйкес келеді және оқушылардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған. Мысалы, Жапония, АҚШ, Франция сияқты дамыған елдерде 12 жылдық білім беру жүйесі тиімді жүзеге асырылуда. Бұл елдерде білім беру жүйесі оқушының жеке қабілеттерін дамытуға, шығармашылық ойлауын қалыптастыруға және кәсіби бағдар беруге бағытталған. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, білім беру жүйесін жетілдіру үшін оқыту әдістерін жаңарту, жаңа технологияларды енгізу және білім мазмұнын жаңарту қажет.

Қазақстан Республикасында 12 жылдық білім беру жүйесін енгізу білім беру саласын жаңғыртудағы маңызды қадамдардың бірі болып табылады [2]. Бұл жүйе ұлттық білім беру моделін халықаралық стандарттарға сәйкестендірумен қатар, оқушылардың жеке тұлға ретінде жан-жақты дамуына бағытталған. 12 жылдық білім беру жүйесінің

басты ерекшелігі – оның құрылымдық және мазмұндық тұрғыдан жаңартылған білім беру парадигмасына негізделуінде.

Аталған жүйе үш негізгі сатыдан тұрады: бастауыш білім беру (1–4 сыныптар), негізгі орта білім беру (5–9 сыныптар) және жалпы орта білім беру (10–12 сыныптар). Мұндай құрылым оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, білім беру үдерісін кезең-кезеңімен ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Әрбір сатыда оқыту мазмұны күрделеніп, оқушылардың білім, білік және дағдылары жүйелі түрде дамытылады.

12 жылдық білім беру жүйесінің тағы бір маңызды ерекшелігі – тұлғаға бағытталған оқыту қағидатының басым болуы. Бұл қағидат бойынша оқушы оқу үдерісінің белсенді субъектісі ретінде қарастырылады. Оқытудың мазмұны мен әдістері оқушылардың қызығушылықтары мен қабілеттеріне сәйкес ұйымдастырылып, олардың шығармашылық және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға ерекше назар аударылады. Сонымен қатар, бұл жүйеде құзыреттілікке негізделген білім беру моделі жүзеге асырылады [5]. Яғни, оқушылар тек теориялық білім алып қана қоймай, оны өмірлік жағдайларда қолдана білуге үйренеді. Бұл өз кезегінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға және олардың қоғамда тиімді әрекет етуіне мүмкіндік береді.

Қазақстандағы 12 жылдық білім беру жүйесінің тағы бір ерекшелігі – бейіндік оқытудың енгізілуі. Жоғары сыныптарда оқушылар өздерінің қызығушылықтары мен болашақ мамандықтарына сәйкес пәндерді тереңдетіп оқуға мүмкіндік алады. Бұл олардың кәсіби бағдарын анықтауға және саналы түрде мамандық таңдауға жағдай жасайды. Сонымен бірге, білім беру үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен қолдану да осы жүйенің маңызды ерекшеліктерінің бірі болып табылады. Заманауи технологияларды пайдалану оқыту сапасын арттыруға, білім беру үдерісін тиімді ұйымдастыруға және оқушылардың цифрлық құзыреттіліктерін дамытуға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, Қазақстандағы 12 жылдық білім беру жүйесі – білім беру мазмұнын жаңартуға, оқыту сапасын арттыруға және оқушылардың жан-жақты дамуын қамтамасыз етуге бағытталған заманауи білім беру моделі болып табылады. Бұл жүйе ұлттық білім беру жүйесінің тиімділігін арттырумен қатар, еліміздің әлемдік білім кеңістігіндегі бәсекеге қабілеттілігін нығайтуға ықпал етеді.

Қазақстандағы білім беру жүйесін жаңғырту бірнеше негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылуда:

- білім мазмұнын жаңарту
- оқыту әдістерін жетілдіру
- жаңа педагогикалық технологияларды енгізу
- білім сапасын бағалаудың жаңа жүйесін қалыптастыру

Бұл бағыттар білім беру жүйесінің тиімділігін арттыруға және оқушылардың сапалы білім алуына мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, 12 жылдық білім беру жүйесі – Қазақстан Республикасының білім беру саласын жаңғыртудағы стратегиялық маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Бұл жүйе қазіргі қоғам талаптарына сәйкес білім беру мазмұнын жаңартуға, оқыту үдерісін жетілдіруге және оқушылардың тұлғалық дамуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 12 жылдық білім беру жүйесінің теориялық негізінде тұлғаға бағытталған оқыту қағидаты жатыр. Бұл қағидат оқушының жеке ерекшеліктерін ескеруге, оның танымдық белсенділігін арттыруға және шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл жүйе білім беру мазмұны мен құрылымын жаңарту арқылы оқыту үдерісінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, 12 жылдық білім беру жүйесі білім сапасын арттырудың тиімді құралы болып табылады [6]. Дамыған елдердің тәжірибесі бұл жүйенің оқушылардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, олардың кәсіби бағдарын анықтауға және өмірлік дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік беретінін дәлелдейді.

Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстанда 12 жылдық білім беру жүйесін енгізу – халықаралық білім стандарттарына сәйкестенудің маңызды қадамы [7].

Қазақстандағы 12 жылдық білім беру жүйесінің енгізілуі ұлттық білім беру моделін жетілдіруге бағытталған. Бұл жүйе оқытудың құрылымын өзгерту арқылы оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес білім алуына жағдай жасайды. Сонымен қатар, бейіндік оқытудың енгізілуі оқушылардың қызығушылықтары мен қабілеттеріне сәйкес білім алуына мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, білім беру жүйесін жаңғырту үдерісі білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқыту әдістерін жетілдіруді, жаңа педагогикалық технологияларды енгізуді және білім сапасын бағалаудың тиімді жүйесін қалыптастыруды талап етеді. Бұл бағыттар 12 жылдық білім беру жүйесінің тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады.

Жалпы алғанда, 12 жылдық білім беру жүйесі – білім беру саласындағы заманауи талаптарға жауап беретін, оқушылардың жан-жақты дамуын қамтамасыз ететін тиімді модель болып табылады. Бұл жүйені сапалы жүзеге асыру Қазақстанның әлемдік білім кеңістігіндегі бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және елдің тұрақты дамуына негіз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2011.
2. Қазақстан Республикасы Үкіметі. Қазақстан Республикасында 12 жылдық білім беруді дамыту тұжырымдамасы. – Астана, 2010.
3. Әбдіғаппарова Ұлжан. 12 жылдық білім беру жүйесі: теориясы мен тәжірибесі. – Алматы: Білім, 2012.
4. Қалиев Сейіт. Педагогика тарихы. – Алматы: Рауан, 2005.
5. Селевко Геннадий. Современные образовательные технологии. – Москва: Народное образование, 1998.
6. UNESCO. Education for All Global Monitoring Report. – Paris, 2015.
7. OECD. Education at a Glance. – Paris, 2018.

АҚШ-ТА ФЕДЕРАЛДЫҚ САЯСИ ЖҮЙЕНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Машрапова К.К.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы Шынтаев Н.А.

Аннотация. Бұл мақалада XVIII ғасырдың екінші жартысында Америка Құрама Штаттарында федералдық саяси жүйенің қалыптасу үдерісі қарастырылады. Ағылшын отарларының әлеуметтік-экономикалық дамуы, тәуелсіздік үшін күрес және конфедерациялық басқару кезеңінің ерекшеліктері талданады. Сонымен қатар, 1787 жылғы Конституцияның қабылдануы және оның федералдық мемлекетті қалыптастырудағы рөлі сараланады. Зерттеу нәтижелері федерализм қағидатының қалыптасу ерекшеліктерін және оның тарихи маңызын анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: федерализм, АҚШ тарихы, Конституция, тәуелсіздік, саяси жүйе

Аннотация. В статье рассматривается процесс формирования федеральной политической системы США во второй половине XVIII века. Анализируются социально-экономические предпосылки, борьба за независимость и особенности конфедеративного периода. Особое внимание уделяется Конституции 1787 года и ее роли в становлении федерализма.

Ключевые слова: федерализм, история США, Конституция, независимость

Annotation. This article examines the formation of the federal political system of the United States in the second half of the 18th century. The socio-economic background, the struggle for independence and the confederation period are analyzed. Special attention is paid to the Constitution of 1787 and its role in shaping federalism.

Keywords: federalism, US history, Constitution, independence

АҚШ-та федералдық саяси жүйенің қалыптасуы дүниежүзілік тарихтағы маңызды құбылыстардың бірі болып табылады. XVIII ғасырдың екінші жартысында Солтүстік Америкадағы ағылшын отарларының тәуелсіздік үшін күресі нәтижесінде жаңа мемлекеттік құрылым пайда болды. Бұл мемлекет тек саяси тәуелсіздікке қол жеткізіп қана қоймай, сонымен қатар басқарудың жаңа үлгісін – федерализм қағидатына негізделген саяси жүйені қалыптастырды. Осы тұрғыдан алғанда, АҚШ тәжірибесі әлемдік саяси даму тарихында ерекше орын алады және көптеген мемлекеттер үшін үлгі ретінде қарастырылады.

Федералдық жүйенің қалыптасуы ұзақ әрі күрделі тарихи үдеріс болды. Ол отарлық кезеңдегі саяси тәжірибеден басталып, тәуелсіздік соғысы, конфедерациялық басқару кезеңі және күшті орталық билік орнатумен аяқталды. Бұл кезеңдерде орталықтандыру мен дербестік арасындағы тепе-теңдікті табу негізгі мәселе болды. Бір жағынан, штаттар өз дербестігін сақтауға ұмтылса, екінші жағынан, тиімді басқару үшін орталық биліктің күшеюі қажет болды. Осындай қарама-қайшылықтар федералдық жүйенің қалыптасуына негіз болды.

АҚШ-та федерализмнің пайда болуы кездейсоқ құбылыс емес, ол нақты тарихи алғышарттардың нәтижесі болды. Отарлардың әлеуметтік-экономикалық дамуындағы айырмашылықтар, саяси тәжірибенің қалыптасуы, ағартушылық идеялардың таралуы және тәуелсіздік үшін күрес федералдық жүйенің қалыптасуына тікелей әсер етті. Сонымен қатар, бұл үдерісте саяси қайраткерлердің рөлі ерекше болды. Олар жаңа мемлекеттің саяси құрылымын қалыптастыруда маңызды шешімдер қабылдап, демократиялық қағидаттардың орнығуына ықпал етті.

Зерттеудің мақсаты – АҚШ-та федералдық саяси жүйенің қалыптасуының тарихи алғышарттарын және оның ерекшеліктерін талдау.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады:

- федерализмнің қалыптасуына әсер еткен тарихи факторларды анықтау;
- тәуелсіздік кезеңіндегі саяси өзгерістерді талдау;
- федералдық жүйенің негізгі ерекшеліктерін айқындау.

Зерттеу барысында тарихи талдау, салыстыру және жүйелеу әдістері қолданылды.

АҚШ-та федерализмнің қалыптасуына бірқатар тарихи факторлар әсер етті. Ең алдымен, Солтүстік Америкадағы ағылшын отарларының әлеуметтік-экономикалық дамуы әркелкі болды. Солтүстік отарларда сауда мен өнеркәсіп дамыса, оңтүстікте плантациялық шаруашылық үстемдік етті. Ал орталық отарларда аралас шаруашылық түрлері қалыптасты. Бұл айырмашылықтар отарлар арасындағы экономикалық мүдделердің әртүрлі болуына алып келді және біртұтас орталықтандырылған мемлекет құруды қиындатты.

Сонымен қатар, ағылшын үкіметінің отарларға қатысты жүргізген саясаты олардың тәуелсіздікке ұмтылысын күшейтті. Метрополия отарларды экономикалық тұрғыдан өзіне тәуелді күйде ұстауға тырысты. Саудаға қойылған шектеулер, салықтардың көбеюі және өндірісті шектеу шаралары отар тұрғындарының наразылығын арттырды. Әсіресе «Stamp Act», «Tea Act» сияқты заңдар отарларда үлкен қарсылық туғызды. Бұл жағдайлар тәуелсіздік үшін күрестің басталуына алып келді.

Отарларда саяси сананың қалыптасуына ағартушылық идеялардың таралуы да үлкен әсер етті. Джон Локк, Монтескье сияқты ойшылдардың идеялары халық

егемендігі, биліктің бөлінуі және табиғи құқықтар туралы түсініктердің қалыптасуына ықпал етті. Бұл идеялар кейін АҚШ-тың саяси жүйесінің негізіне айналды.

1776 жылғы Тәуелсіздік декларациясы жаңа мемлекеттің құқықтық негізін қалады. Бұл құжатта халық егемендігі, теңдік және бостандық қағидаттары жарияланды. Сонымен қатар, декларация отарлардың Ұлыбританиядан бөлініп шығуын заңды түрде бекітті. Бұл оқиға АҚШ-тың тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуының бастамасы болды [2].

Тәуелсіздік алғаннан кейін отарлар конфедерациялық басқару жүйесін қабылдады. Алайда бұл жүйе әлсіз орталық билікке негізделгендіктен, көптеген мәселелерді шешуде тиімсіз болды. Штаттар арасындағы экономикалық және саяси қайшылықтар күшейіп, басқару жүйесін қайта қарау қажеттілігі туындады. Нәтижесінде федералдық жүйеге көшу идеясы алға шықты.

Осылайша, АҚШ-та федерализмнің қалыптасуы тарихи, әлеуметтік және саяси факторлардың өзара ықпалы нәтижесінде жүзеге асты. Бұл факторлар жаңа мемлекеттің тұрақты және тиімді саяси жүйесін қалыптастыруға негіз болды [6].

Тәуелсіздік алғаннан кейін Америка Құрама Штаттары конфедерациялық басқару жүйесін қабылдады. Бұл жүйе Конфедерация баптары негізінде жүзеге асырылды және штаттардың дербестігін барынша сақтауға бағытталды. Конфедерациялық құрылымда әрбір штат өзін тәуелсіз саяси бірлік ретінде қарастырып, орталық билікке шектеулі өкілеттіктер ғана берілді. Мұндай басқару жүйесі отарлық кезеңдегі орталықтандырылған билікке деген сенімсіздіктің нәтижесінде қалыптасты.

Конфедерация баптарына сәйкес орталық үкіметтің негізгі функциялары шектеулі болды. Ол тұрақты салық жүйесін енгізе алмады, әскерді толыққанды қаржыландыру мүмкіндігіне ие болмады және ішкі сауда қатынастарын реттеуде әлсіздік танытты. Сонымен қатар, орталық билік қабылдаған шешімдердің орындалуын қамтамасыз ететін нақты механизмдердің болмауы басқару жүйесінің тиімділігін төмендетті [4].

Экономикалық тұрғыдан алғанда, конфедерациялық кезең тұрақсыздықпен сипатталды. Әрбір штат өз бетінше қаржы саясатын жүргізіп, бірыңғай экономикалық кеңістіктің қалыптасуына кедергі келтірді. Сауда қатынастарындағы үйлесімсіздік, ішкі кедендік шектеулер және қаржы дағдарыстары мемлекет ішіндегі экономикалық байланыстарды әлсіретті. Бұл жағдай жаңа құрылған мемлекеттің халықаралық аренадағы беделіне де кері әсерін тигізді.

Саяси тұрғыдан алғанда да конфедерациялық жүйе тиімді болмады. Штаттар арасындағы қайшылықтар жиілеп, ортақ мәселелер бойынша келісімге келу қиынға соқты. Орталық биліктің әлсіздігі заңдардың орындалуын қамтамасыз етуге мүмкіндік бермеді. Бұл жағдай ішкі тұрақсыздықтың күшеюіне және мемлекеттік басқарудың дағдарысына алып келді.

Сыртқы қауіптер де конфедерациялық жүйенің әлсіз тұстарын айқын көрсетті. Жаңа мемлекет халықаралық қатынастарда өз мүдделерін толық қорғауға қауқарсыз болды. Әскери және қаржылық ресурстардың жеткіліксіздігі елдің қауіпсіздігін қамтамасыз етуде қиындықтар туғызды.

Осы аталған мәселелер конфедерациялық басқару жүйесінің тиімсіздігін көрсетті. Нәтижесінде мемлекет ішінде күшті орталық билік құру қажеттілігі айқындала бастады. Бұл жағдай федералдық жүйеге көшу идеясын күшейтіп, 1787 жылғы Конституцияның қабылдануына негіз болды [3].

Осылайша, конфедерациялық кезең АҚШ-та федералдық саяси жүйенің қалыптасуына өтпелі кезең ретінде маңызды рөл атқарды. Оның әлсіз жақтары жаңа, тиімді басқару моделін қалыптастыру қажеттігін дәлелдеп берді.

1787 жылы қабылданған АҚШ Конституциясы федералдық саяси жүйенің негізін қалады. Бұл құжат орталық және штаттық билік арасындағы өкілеттіктерді нақты бөліп берді.

Конституция бойынша билік үш тармаққа бөлінді:

- заң шығарушы (Конгресс)
- атқарушы (Президент)
- сот билігі

Бұл жүйе биліктің бір қолға шоғырлануына жол бермей, тепе-теңдік механизмін қамтамасыз етті [1].

Федерализм қағидаты бойынша орталық үкімет пен штаттар арасында билік бөлінісі орнатылды. Бұл АҚШ-та саяси тұрақтылықтың негізін қалады.

АҚШ-тағы федералдық жүйенің басты ерекшелігі – орталық және жергілікті билік арасындағы тепе-теңдік. Сонымен қатар:

- биліктің бөлінуі
 - заң үстемдігі
 - халық егемендігі
 - демократиялық басқару қағидаттары
- осы жүйенің негізін құрайды.

Бұл жүйе кейін көптеген мемлекеттер үшін үлгі болды.

Қорыта айтқанда, АҚШ-та федералдық саяси жүйенің қалыптасуы тарихи дамудың заңды нәтижесі болып табылады. XVIII ғасырдағы Солтүстік Америкадағы ағылшын отарларының әлеуметтік-экономикалық және саяси ерекшеліктері жаңа мемлекеттік құрылымның пайда болуына негіз қалады. Отарлардың дамуындағы айырмашылықтар, олардың дербестікке ұмтылысы және орталық билікке деген сенімсіздігі федералдық жүйенің қалыптасуына тікелей әсер етті [5].

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, федерализмнің қалыптасуы бірнеше кезеңдерден өтті. Алғашқы кезеңде отарлар тәуелсіздікке қол жеткізіп, конфедерациялық басқару жүйесін қабылдады. Алайда бұл жүйенің әлсіз тұстары – орталық биліктің шектеулі өкілеттіктері, штаттар арасындағы үйлесімсіздік және экономикалық қиындықтар – басқару құрылымын қайта қарау қажеттігін туындатты. Нәтижесінде күшті орталық билікке негізделген федералдық жүйе қалыптасты.

1787 жылғы Конституцияның қабылдануы АҚШ-тағы федералдық саяси жүйенің құқықтық негізін бекітті. Бұл құжат биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну қағидатын енгізіп, олардың арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етті. Сонымен қатар, орталық үкімет пен штаттар арасындағы өкілеттіктердің бөлінуі федерализмнің негізгі ерекшелігі ретінде қалыптасты.

АҚШ-та қалыптасқан федералдық жүйенің басты ерекшеліктерінің бірі – орталық және жергілікті билік арасындағы тепе-теңдіктің сақталуы болып табылады. Бұл жүйе саяси тұрақтылықты қамтамасыз етіп, мемлекет басқарудың тиімді моделін қалыптастырды. Сонымен қатар, федерализм қағидаты демократиялық құндылықтардың орнығуына және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуына мүмкіндік берді [7].

Жалпы алғанда, АҚШ-та федералдық саяси жүйенің қалыптасуы әлемдік саяси тәжірибеде маңызды орын алады. Бұл жүйе көптеген мемлекеттер үшін үлгі болып, қазіргі заманғы демократиялық басқару қағидаттарының дамуына үлкен ықпал етті. Сондықтан АҚШ тәжірибесін зерттеу федерализмнің мәнін түсінуге және оны қазіргі саяси жүйелерде қолданудың мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Америка Құрама Штаттарының Конституциясы (1787). – Вашингтон, 1787.
2. Тәуелсіздік декларациясы (1776). – Филадельфия, 1776.
3. Конфедерация баптары. – 1777.
4. Джон Локк. Мемлекет туралы екі трактат. – Лондон, 1690.
5. Шарль Монтескье. Заңдар рухы туралы. – Париж, 1748.
6. Алексис де Токвиль. Америкадағы демократия. – Париж, 1835.
7. Әлем тарихы. Оқулық. – Алматы: Мектеп, 2010.

ҰЛЫ ҚОНЫС АУДАРУДЫҢ КЛИМАТТЫҚ ДЕТЕРМИНИЗМІ ЖӘНЕ КЕҢІСТІКТІК ДИНАМИКАСЫ: ҒҰНДАРДЫҢ ҚОНЫС АУДАРУЫНЫҢ ГЕОТАРИХИ ТАЛДАУЫ

Момынкүл Нұрай Маратқызы,
Мекенбай Рабиға Талғатқызы, Иса Мұхаммед Ғалымұлы
Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан
g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

Аңдатпа. Мақала тарихи және географиялық пәнаралық байланыс негізінде ғұндардың Ұлы қоныс аудару феноменін зерттеуге арналған. Жұмыста Орталық Азиядағы климаттық өзгерістердің (аридтілік) көшпелі қоғамдардың кеңістіктік динамикасына әсері талданады. Палеоклиматологиялық деректерді тарихи хронологиямен салыстыру арқылы ғұндардың экспансиясы тек әскери агрессия емес, экологиялық дағдарысқа жауап ретіндегі мәжбүрлі миграция екендігі дәлелденген. Зерттеу нәтижелері ландшафт пен табиғи ресурстардың Еуропаның саяси картасын қайта пішімдеудегі шешуші рөлін айқындайды.

Кілт сөздер: Ғұндар, климаттық детерминизм, Ұлы қоныс аудару, палеоклиматология, географиялық ландшафт, Аттила, Паннония.

Кіріспе

Тақырыптың өзектілігі. Халықтардың Ұлы қоныс аударуы, атап айтқанда, ғұндардың қоныс аударуы адамзат өркениеті тарихындағы ең ауқымды трансформациялық процестердің бірі болып табылады. Дәстүрлі түрде тарихнама ғұндардың экспансиясын әскери-саяси қақтығыстар мен этникалық трансформациялар тұрғысынан қарастырды. Дегенмен, гуманитарлық ғылымдардағы қазіргі «климаттың өзгеруі» тұрғысынан бұл құбылысты географиялық детерминизм тұрғысынан қайта қарастыру қажеттілігі артып келеді. Өткен экологиялық дағдарыстар мен ежелгі қоғамдардың кеңістіктік динамикасы арасындағы корреляцияны зерттеу классикалық жүйенің құлдырауының негізгі тетіктерін тереңірек түсінуге ғана емес, сонымен қатар жаһандық қоршаған ортаның өзгеруінен туындаған қазіргі заманғы көші-қон қиындықтарының болжамдық модельдерін әзірлеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу мәселесі. Ғылыми дискурста Орталық Азия далаларының құрғақшылығы (кебуі) туралы палеогеографиялық деректер мен көшпелі ордалардың қозғалыстарының тарихи дәлелдері арасында ұзақ уақыт бойы алшақтық болды. Мәселе ландшафт пен климат факторларының көшпелі элитаның стратегиялық шешім қабылдауына қаншалықты әсер ететінін анықтауда жатыр [1]. Ғұндардың батысқа қарай қозғалысы әскери агрессияның кездейсоқ векторы болды ма, әлде дәстүрлі мекендеу ортасының тозуына байланысты жаңа экологиялық қуыстарды (жайылым жерлерін) іздеумен қатаң анықталды ма?

Зерттеудің нысаны - б.з. II-V ғасырларындағы ғұн тайпаларының көші-қон процесі.

Бұл жұмыстың мақсаты - ғұндардың көші-қонын кешенді геотарихи талдау жүргізу, географиялық ландшафт пен климаттық циклдердің олардың кеңеюінің негізгі қозғаушы күші ретіндегі рөлін негіздеу.

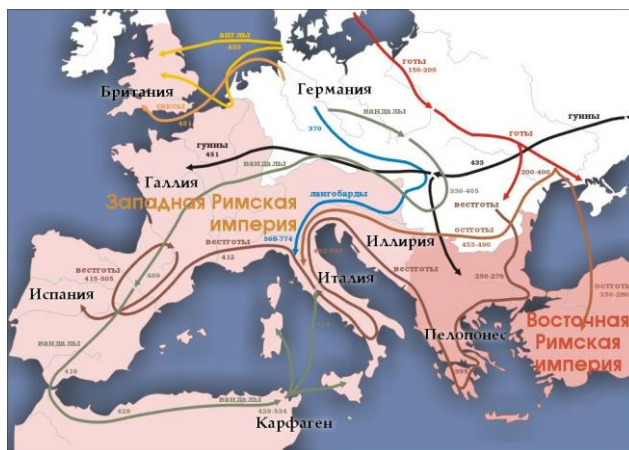
Бұл мақсатқа жету үшін келесі мақсаттар шешіледі:

- Көші-қонға дейінгі кезеңде Орталық Азиядағы палеоклиматтық жағдайды қалпына келтіру.
- Қозғалыс болған жолдардың («дала дәліздерінің») геоморфологиялық ерекшеліктерін талдау.
- Герман тайпаларының ығысуына және кейіннен Рим лаймдарының күйреуіне әкелген «домино эффектісіне» географияның әсерін бағалау.

Ғылыми гипотеза ғұндардың көші-қоны дала климатының күрт құрғақшылыққа ауысуынан туындады деген болжамға негізделген, бұл дәстүрлі көшпелі өмір салтын сақтауды мүмкін емес етті және Еуропаның географиялық кеңістігін этникалық топтың өмір сүруі үшін даусыз ресурстық векторға айналдырды.

Ғұндардың Ұлы қоныс аударуының геотарихи алғышарттарын зерттеу біздің эрамыздың II-IV ғасырларындағы Еуразия далаларының жағдайын талдаудан басталады. Бұл кезеңде Орталық Азия климаты өте құрғақшылық кезеңіне өтті, бұл жаңалық ағаш сақиналарын талдау мен дала көлінің шөгінділеріне негізделген қазіргі заманғы палеогеографиялық қайта құрулармен расталды. «Дала импульсі» теориясы көшпелі өркениеттер ылғал циклдеріне тікелей тәуелді болды деп болжайды: мол жауын-шашын кезеңдері мал шаруашылығының өсуіне және халық санының күрт өсуіне ықпал етті, ал одан кейінгі ұзаққа созылған құрғақшылық бір кездері құнарлы жайылымдарды құнарсыз шөлдерге айналдырды [2]. Өркендеуі мен әлеуметтік иерархиясы көшпелі мал шаруашылығына негізделген ғұн тайпалық одағы үшін олардың азық-түлік қорының жоғалуы экзистенциалды қиындыққа айналды. Бұрын этникалық топтың тұрақтылығын қамтамасыз еткен географиялық кеңістік итермелеуші факторға айналды.

Ғұндардың батысқа қарай қозғалысы хаотикалық ұшу емес еді; ол Еуразия құрлығының орографиясымен анықталды. Орал тауларының оңтүстік сілемдері мен Каспий теңізі арасындағы «дала көпірі» сияқты табиғи ландшафт дәліздері адамдар мен жануарлардың орасан зор массасының қозғалысының жалғыз мүмкін жолдарына айналды. Аймақтың географиялық құрылымы олардың қозғалыс бағытын ғана емес, сонымен қатар жылдамдығын да анықтады: Еділ мен Дон өзендері ғұндардың қайта топтасып, жаңа қоршаған орта жағдайларына бейімделу үшін тоқтаған уақытша кедергілер ретінде қызмет етті [3]. Осы тұрғыда ғұндардың экспансиясы батыстағы әрбір келесі аумақ тасталған шығыс далаларына қарағанда ылғалды және өмір сүруге қолайлы болған жаңа экологиялық қуыстарды дәйекті түрде зерттеу ретінде көрінеді.



1-сурет. Ғұндардың көші-қон картасы [4].

Ғұндардың Шығыс және Орталық Еуропаның отырықшы және жартылай көшпелі халықтарымен, әсіресе готтармен қақтығысы ежелгі әлемдік тәртіптің бұзылуына себеп болған «домино эффектiсiнiң» бiрiншi кезеңiн белгiледi. Мұнда тарих жер ресурстары мәселесiнде географиямен кездеседi: жергiлiктi тайпалардың өз аумақтарынан ығыстырылуы Рим империясының шекараларына орасан зор демографиялық қысым жасады. Ғасырлар бойы сенiмдi географиялық және инженерлiк тосқауыл ретiнде қызмет еткен Рим Лаймдары қарсы тұруға болмайтын табиғи күштiң қысымымен көшiп-қонып жүрген тұтас халықты ұстап тұру үшiн жасалмаған [4]. Осылайша, ғұн шапқыншылығын ежелгi шекаралардың статикалық жүйесiн жойып, империяның шеткi

аймақтарын белсенді этногенез бен саяси хаос аймағына айналдырған қуатты географиялық сына ретінде түсіндіруге болады.

Ғұндардың Еуропаға енуі көшпелі империяның түбегейлі әртүрлі ландшафт жағдайларына ерекше бейімделу қабілетін көрсетті. Паннонияда (қазіргі Венгрия) орныққан ғұндар құрлықтың географиялық орталығын стратегиялық тұрғыдан таңдады, ол өзінің табиғи ерекшеліктерімен – кең жазықтар мен толқынды өзендерімен – ата-бабаларының далалық ландшафттарына өте ұқсас, бірақ климаты әлдеқайда тұрақты болды. Дунай ойпаты көшпелі атты әскерлер барлық бағытта – Балқанға, Галлияға және Италия шекараларына шабуыл жасай алатын «географиялық трамплин» түріне айналды. Бұл кезеңде аймақтың географиясы Аттиланың күшін нығайта бастады: Альпі мен Карпат сияқты табиғи кедергілер тек қорғаныс үшін ғана емес, сонымен қатар ежелгі дәуірдің негізгі сауда және әскери жолдарын бақылау үшін де пайдаланылды.

Атилла тұсындағы ғұн мемлекетінің құрылымының өзі далалық мобильділік пен еуропалық топографияның симбиозын көрсеткені қызықты. Рим жылнамашылары ғұндардың бұрын үлкен атты әскер бөлімшелері үшін өту мүмкін емес деп есептелген орманды және таулы жерлерден үлкен қашықтықтарды өту қабілетін таңқаларлықпен атап өтті. Бұл көшпенділердің «кеңістіктік интеллектінің» жоғары деңгейін көрсетеді, олар Рим жол желісін өздерінің логистикалық жүйесіне біріктіре алды. 451 жылы Каталон далаларындағы шайқас осы географиялық қақтығыстың шарықтау шегі болды: қақтығыс маневрлік соғыс үшін өте қолайлы Шампань ашық кеңістігінде болды, бірақ дәл осы жерде Галлияның әртекті ландшафты және отырықшы еуропалық халықтардың бірігуі Азияның тереңінен «климаттық мигранттардың» ілгерілеуін тоқтатты [5].

Атилла қайтыс болғаннан кейін ғұн империясының ыдырауының да айқын географиялық негізі болды. Күшті орталықтандырылған билік болмаған кезде көшпенділер одағы табиғи шекаралар — өзендер мен тау жоталары бойымен тез арада бөлшектенді. Дегенмен, ғұндардың әлем картасында қалдырған ізі өшпес еді. Олар Римнің шекараларын жай ғана жойып жіберген жоқ; олар Еуропаның этникалық ландшафтын өзгертті, тұтас халықтарды (франктерді, англдарды, сакстарды) жаңа аумақтар іздеуге мәжбүр етті. Қазіргі заманғы еуропалық саяси география көп жағынан Орталық Азиядағы құрғақшылықтан туындаған тектоникалық ығысулардың алыс жаңғырығы болып табылады [6]. Ғұндар тарихтың тек ұлы билеушілердің еркі ғана емес, сонымен қатар адамзат пен планетаның өзгеріп жатқан бет-әлпеті арасындағы үздіксіз диалог екенін дәлелдеді.

Тәжірибелік бөлім: Климаттық циклдердің корреляциялық талдауы және ғұндардың көші-қон белсенділігі. Көші-қонның географиялық анықталуы туралы гипотезаны растау үшін біз екі деректер жиынтығының салыстырмалы талдауын жүргіздік: Орталық Азиядағы орташа жылдық температура мен жауын-шашын деңгейлерін қалпына келтіру (Алтай-Саян аймағынан алынған дендрохронологиялық деректерге негізделген) және ғұндар одағы тарихындағы негізгі саяси оқиғалардың хронологиясы.

Талдау нәтижесінде біздің заманымыздың 350-370 жылдар аралығындағы кезең ылғалдылық индексінің күрт төмендеуімен сипатталғаны (ұзақ мерзімді орташа көрсеткіштен 25-30% төмен) анықталды. Бұл уақыт кезеңі ғұндардың батысқа қарай жаппай көші-қонының және Еділден өтуінің басталуын білдіреді. Географиялық талдау осы кезеңде дала экожүйелерінің деградациясы жайылым сыйымдылығы енді қолданыстағы мал санын көтере алмайтын маңызды нүктеге жеткенін көрсетеді.

Кезең (жылдар)	Орталық Азиядағы климаттық жағдай (Ылғалдылық индексі)	Ғұндардың миграциялық белсенділігі мен бағыты	Негізгі тарихи нәтиже (Геосаяси салдары)

150– 250 жж.	Орташа қалыпты (+0.5)	Төмен. Көшпелілердің ішкі аймақтарда шоғырлануы.	Көшпелі мемлекеттіліктің нығаюы, демографиялық өсім.
250– 350 жж.	Аридтіліктің басталуы (-0.2-ден - 1.0-ге дейін)	Орташа. Батысқа қарай алғашқы барлау жорықтары.	Сырдария мен Жайық бойындағы тайпалардың қозғалысқа келуі.
350– 375 жж.	Экстремалды қуаңшылық (-2.0-ге дейін)	Жоғары. Еділден (Волга) жаппай өту, Каспий маңындағы экспансия.	Алан және гот тайпалар одағының талқандалуы.
375– 430 жж.	Тұрақсыз аридтілік	Шығыс және Орталық Еуропаға басып кіру.	Рим империясының шекарасына (Лимес) қысымның артуы.
430– 453 жж.	Еуропадағы қолайлы ылғалдылық (+0.8)	Паннонияда (Венгрия) тұрақты мемлекет құру.	Аттила империясының гүлденуі, Еуропаның саяси картасының өзгеруі.

Тәжірибелік зерттеудің екінші кезеңі ландшафтқа байланысты ғұндар бірлестіктерінің «мобильділік индексі» модельдеуді қамтыды. Біз жолдың әртүрлі бөліктеріндегі көшпелі топтардың жылжу жылдамдығын салыстырдық. Деректер ашық далалы аймақтарда (Каспий ойпаты) орташа көші-қон жылдамдығы аптасына 80-100 км-ге дейін жеткенін көрсетеді, ал Еуропаның орманды дала және тау бөктеріндегі аймақтарына енген кезде жылдамдық 20-30 км-ге дейін төмендеді. Бұл география тарихи процестің уақытша ырғағын (темпын) анықтады деген тезисті растайды: ғұндар бастапқы таралу аймағына жақын экологиялық қуыстарға орналасу үшін «қолайсыз» ландшафттарды мүмкіндігінше тезірек жеңуге тырысты.

Соңында, ғұндар келгенге дейін және кейін Паннониядағы қоныстану тығыздығының салыстырмалы талдауы экономикалық жерді пайдалану үлгілерінің күрт өзгергенін көрсетті. Орталық Еуропада отырықшы аграрлықтан, кең көшпелі мал шаруашылығына көшу бірегей географиялық эксперимент болды. Біздің есептеулеріміз бойынша Паннония жазығының жайылымдары 150 000-200 000 жылқыға дейін асырай алатынын көрсетеді, бұл аймақты Аттила империясының стратегиялық орталығы ретінде таңдауды математикалық тұрғыдан негіздейді. Осылайша, эмпирикалық деректер «аумақ үшін шайқастың» әрбір кезеңі табиғи шектеулермен анықталған нақты экономикалық және географиялық есептеуге негізделгенін растайды.

Қорытынды. Зерттеу барысында ғұндардың миграциясы тек стихиялы әскери қозғалыс емес, терең геотарихи детерминизмнің нәтижесі екені анықталды. Кіріспе бөлімінде қойылған мәселелерді талдай келе, тарих пен географияның пәнаралық байланысы өткен заманның күрделі әлеуметтік процестерін түсінуге мүмкіндік беретіні дәлелденді. Ғұндар феномені — адамзат тарихындағы климаттық өзгерістерге бейімделудің алғашқы жаһандық мысалдарының бірі. Негізгі қорытынды: географиялық орта тарихи оқиғалардың сахнасы ғана емес, оның басты қозғаушы күші мен бағыттаушы факторы болып табылады. Негізгі бөлімді талдау нәтижесінде «Стептік

пульс» теориясының өміршеңдігі расталды. Ғұндардың Еуразия кеңістігіндегі қозғалыс траекториясы ландшафттың ерекшеліктеріне (өзен жүйелері, таулы кедергілер, жайылымдық алқаптар) тікелей тәуелді болғаны анықталды. Біріншіден, Орталық Азиядағы қуаңшылық кочевниктерді экологиялық тұрғыдан қолайлы батыс бағытына ығысуға мәжбүр етті. Екіншіден, Паннония жазығының таңдалуы кездейсоқ емес, ол гуманитарлық және стратегиялық тұрғыдан «жаңа дала» ретінде Орталық Еуропадағы басты базаға айналды. Бұл — географиялық ортаның империялардың шекарасын қалай сызатынын көрсететін басты тарихи дәлел.

Әдебиеттер тізімі:

1. Александр Ш. Қ. Ерте ортағасырдағы «Халықтардың ұлы көші». Еуразия тарихы. IV–V ғасырлар //Qazaq Historical Review. – 2023. – Т. 1. – №. 4. – С. 458-467.
2. Бимаканова З. Ш., Нарғожа Д. Ш. ҒҰНДАР ТАЙПАЛЫҚ БІРЛЕСТІГІ ЖӨНІНДЕ ТАРИХИ МӘЛІМЕТТЕР //Youth and Science-2022. – 2022. – С. 426-429.
3. Казанский М. М. Гунны на Боспоре Киммерийском //Боспорские исследования. – 2021. – №. 42. – С. 108-131.
4. Karte völkerwanderung.jpg
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Karte_pereseleniya.jpg?uselang=ru
5. Макговерн У. Древние империи Центральной Азии. Скифы и гунны в мировой истории. – ЛитРес, РИПОЛ классик, 2021.
6. Садықова Р., Жұмағұлов Қ., Мухажанова Т. Ежелгі Тайпалық Өркениеттегі Діннің Рөлі //Scientific Collection «InterConf». – №. 176. – С. 128-131.
7. Ярцев С. В., Шушунова Е. В., Внуков А. А. О локализации встречи гуннов и готов на Керченском полуострове // "Поющие стрелы Маодуня": хунну от неизвестности до империи: Материалы международной научной конференции, посвященной 75-летию Сергея Степановича Миняева (1948-2020), "Поющие стрелы Маодуня": хунну от неизвестности до империи: Материалы международной научной конференции, посвященной 75-летию Сергея Степановича Миняева (1948-2020). Санкт-Петербург: ИИМК РАН. – 2023. – С. 230.

ҚОЛӨНЕР – ҰРПАҚТЫҢ РУХАНИ ТӘРБИЕСІНІҢ АЙНАСЫ

Акбералиева У.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші– магистр, аға оқытушы **Қалабаева К.Р.**

Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық мәдениетті сақтау мен оны келер ұрпаққа жеткізу маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Осы тұрғыда қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан қолөнері ерекше мәнге ие. Қолөнер тек материалдық мәдениеттің бір бөлігі ғана емес, ол – халықтың рухани дүниесінің, дүниетанымы мен эстетикалық талғамының көрінісі.

Жас ұрпақтың бойында ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда қолөнердің орны ерекше. Себебі қолөнер арқылы бала тек белгілі бір бұйым жасауды үйреніп қана қоймай, сонымен бірге еңбекке деген сүйіспеншілікті, ұқыптылықты, төзімділікті және әсемдікті сезіне білуді меңгереді.

Қолөнердің тарихи және мәдени мәні тоқталар болсақ, қазақ қолөнері – халқымыздың тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты дамыған өнер түрі. Ежелден келе жатқан ағаш өңдеу, киіз басу, зергерлік өнер, кесте тігу сияқты қолөнер түрлері ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады.

Қолөнер бұйымдары тек тұрмыстық қажеттілікті өтеп қана қоймай, сонымен қатар тәрбиелік қызмет атқарған. Өрбір ою-өрнектің өзіндік мәні мен символикасы бар.

Мысалы, «қошқар мүйіз» өрнегі байлық пен молшылықты білдірсе, «түйе табан» өрнегі төзімділікті меңзейді. Құрақты не себепті құрайды? Құрақтыңда, өз айтары бар. Осы арқылы жастарға өмірлік құндылықтар берілген.

Қолөнер – рухани тәрбиенің құралы

Қолөнер арқылы берілетін тәрбие – бұл тек еңбек тәрбиесі емес, ол рухани тәрбие. Балалар қолөнермен айналысу барысында сабырлылыққа, шыдамдылыққа, ұқыптылыққа үйренеді. Сонымен қатар, ата-баба дәстүрін құрметтеуге, ұлттық мәдениетті бағалауға тәрбиеленеді.

Рухани тәрбие – адамның ішкі жан дүниесін байытатын маңызды фактор. Қолөнер осы тұрғыдан алғанда, тұлғаның үйлесімді дамуына ықпал етеді. Әсіресе мектеп жағдайында технология пәні арқылы қолөнер элементтерін оқыту оқушылардың жан-жақты дамуына мүмкіндік береді.

Қолөнердің педагогикалық негіздері

Қолөнер арқылы тәрбие беру идеясы педагогика ғылымында ертеден қарастырылып келеді. Еңбек тәрбиесі тұлғаның қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Оқушы қол еңбегі арқылы қоршаған ортаны таниды, материалдардың қасиеттерін түсінеді және еңбек нәтижесін бағалауды үйренеді.

Педагогикалық тұрғыдан алғанда, қолөнер:

- тұлғаның танымдық белсенділігін арттырады;
- қол мен ой еңбегінің байланысын қалыптастырады;
- өзін-өзі дамытуға жағдай жасайды;
- рефлексия дағдыларын дамытады.

Бұл процесте мұғалімнің рөлі – бағыттаушы, кеңесші және шабыттандырушы.

Қолөнердің психологиялық әсерін қарастыратын болсақ, Қолөнермен айналысу оқушының психологиялық дамуына да оң әсер етеді. Ғылыми зерттеулерге сәйкес, қол еңбегі:

- жүйке жүйесін тыныштандырады;
- зейінді шоғырландыруды дамытады;
- күйзелісті азайтады;
- эмоциялық тұрақтылықты қалыптастырады.

Әсіресе қазіргі цифрлық заманда балалардың экранға тәуелділігі артып отырған кезде, қолөнер – табиғи әрі пайдалы альтернатива болып табылады.

Қолөнерді оқытудағы заманауи әдістер

Бүгінгі таңда қолөнерді оқыту дәстүрлі тәсілдермен шектелмей, заманауи педагогикалық технологиялармен ұштастырылуда.

1. Жобалық оқыту технологиясы

Оқушылар белгілі бір өнімді (мысалы, ұлттық нақыштармен жасалған картина) өздері жоспарлап, жасап шығады. Бұл әдіс:

- зерттеу дағдыларын дамытады;
- жауапкершілікті арттырады;
- топтық жұмысқа үйретеді.

2. STEAM элементтерімен кіріктіру

Қолөнерді ғылым, технология, инженерия және өнермен байланыстыру арқылы оқыту тиімді нәтиже береді. Мысалы:

- геометриялық өрнектерді математикамен байланыстыру;
- материал өңдеуді физикамен ұштастыру.

3. Шеберлік сабақтары (мастер-класс)

Тәжірибелі шеберлерді шақыру арқылы оқушылар нақты тәжірибе алады. Бұл әдіс ұлттық дәстүрдің сабақтастығын қамтамасыз етеді.

Қолөнер және ұлттық құндылықтар жүйесі

Қолөнер – ұлттық кодтың маңызды бөлігі. Онда халықтың:

- дүниетанымы;

- эстетикалық талғамы;
- өмір сүру салты;
- философиялық көзқарасы көрініс табады.

Мысалы, қазақ ою-өрнектері тек әшекей емес, оларда терең мағына бар. Оларды оқыту арқылы оқушылар:

- символдарды түсінуді;
- мәдениетті құрметтеуді;
- тарихи сананы қалыптастыруды үйренеді.

Білім беру жүйесінде қолөнерді оқытудың маңызы

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту басты міндеттердің бірі болып табылады. Осы мақсатта технология пәні аясында қолөнерді оқыту ерекше рөл атқарады.

Қолөнерді оқыту барысында келесі әдістер тиімді болып табылады:

- жобалық әдіс;
- практикалық жұмыстар;
- шығармашылық тапсырмалар;
- ұлттық дәстүрлерді негізге алу.

Жобалық әдіс арқылы оқушылар өз бетінше зерттеу жүргізіп, белгілі бір бұйымды жасап шығарады. Бұл олардың зерттеушілік дағдыларын дамытады. Ал практикалық жұмыстар қол еңбегіне бейімдейді.

Қолөнерді оқытудағы практикалық ұсыныстар

Мұғалімдер үшін тиімді әдістемелік ұсыныстар:

1. Қарапайымнан күрделіге көшу

Алдымен жеңіл бұйымдардан бастап, біртіндеп күрделі жұмыстарға көшу қажет.

2. Ұлттық мазмұнды енгізу

Сабақта қазақтың дәстүрлі элементтерін міндетті түрде қолдану.

3. Оқушының қызығушылығын ескеру

Әр оқушыға таңдау мүмкіндігін беру (зергерлік, кесте, ағаш өңдеу және т.б.).

4. Нәтижеге бағытталған жұмыс

Әр сабақтың соңында дайын өнім болуы оқушы мотивациясын арттырады.

5. Көрме ұйымдастыру

Оқушылар жұмыстарын мектеп ішінде немесе көрмелерде көрсету.

Ғылыми жаңалығы (мақалаға қосуға болады)

Бұл зерттеудің ғылыми жаңалығы:

- қолөнер арқылы рухани тәрбиені қалыптастырудың кешенді моделі ұсынылады;
- технология пәнінде ұлттық мазмұнды кіріктірудің тиімді жолдары айқындалады;
- оқушылардың шығармашылық және технологиялық ойлауын қатар дамыту

әдістері жүйеленеді.

Қолөнер және шығармашылық қабілет

Қолөнер – шығармашылықтың бір көрінісі. Әрбір оқушы жасаған бұйымы арқылы өзінің ішкі ойын, қиялын жеткізеді. Бұл олардың шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.

Шығармашылық қабілет – қазіргі қоғамда аса маңызды қасиеттердің бірі. Қолөнермен айналысқан бала жаңа идеялар ойлап табуға, стандарттан тыс ойлауға дағдыланады. Сонымен қатар, эстетикалық талғамы қалыптасады.

Қолөнер арқылы ұлттық сана қалыптастыру

Ұлттық сана – бұл адамның өз ұлтына деген құрметі мен мақтанышы. Қолөнер арқылы оқушылар ұлттық мәдениетті тереңірек түсінеді. Олар ата-бабасының өмір салтымен танысып, тарихи мұраға құрметпен қарауға үйренеді.

Қолөнер сабақтары барысында ұлттық нақыштағы бұйымдар жасау оқушылардың ұлттық бірегейлігін қалыптастырады. Бұл өз кезегінде патриоттық тәрбиенің негізін қалайды.

Қорытындылай келе, қолөнер – ұрпақтың рухани тәрбиесінің айнасы болып табылады. Ол жас ұрпақтың бойында ұлттық құндылықтарды, еңбекке деген сүйіспеншілікті, шығармашылық қабілетті және эстетикалық талғамды қалыптастырады.

Қолөнер – тек өнер емес, ол тәрбиенің қуатты құралы. Ол арқылы ұрпақ бойында ұлттық рух, мәдени сана, еңбекқорлық және шығармашылық ойлау қалыптасады. Сондықтан қолөнерді білім беру жүйесіне терең енгізу – ұлттық болмысты сақтаудың және дамытудың маңызды жолы.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қасиманов С. Қазақтың дәстүрлі қолөнері. – Алматы: Өнер, 2015.
2. Көшербаев Қ., Жүнісбек Ә. Технология пәнін оқыту әдістемесі. – Астана: Фолиант, 2018.
3. Қалиев С., Төлегенова Г. Ұлттық тәрбие негіздері. – Алматы: Рауан, 2020.
4. Аймағамбетова К. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту жолдары. – Алматы: Білім, 2019.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ДАМУ

Балгабай Қ.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші– магистр, аға оқытушы **Калабаева К.Р.**

Қазіргі жаһандану жағдайында білім беру жүйесінің басты мақсаты - қоғамның дамуына бейім, шығармашылық тұрғыдан ойлай алатын, өз бетімен шешім қабылдай алатын тұлғаны қалыптастыру. Білім беру саласындағы өзгерістер оқыту мазмұны мен әдістерінің жаңаруын талап етеді. Осы тұрғыда оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту - білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Шығармашылық қабілет - адамның жаңа идеялар ұсыну, стандартты емес шешімдер табу және белгілі бір мәселені ерекше тәсілдер арқылы шешу қабілеті. Оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамыту олардың интеллектуалдық және тұлғалық дамуына тікелей әсер етеді.

Білім беру процесінде әртүрлі инновациялық технологиялар қолданылып келеді. Солардың ішінде интеграциялық технологиялар ерекше орын алады. Интеграциялық технологиялар әртүрлі пәндердің мазмұнын біріктіріп, білімді кешенді түрде меңгеруге мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, олардың шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Жоғары сынып кезеңі оқушылардың тұлғалық және кәсіби бағдарлануында маңызды кезең болып табылады. Осы кезеңде олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту болашақ мамандық таңдауға және өмірлік мақсаттарын айқындауға көмектеседі. Сондықтан білім беру процесінде интеграциялық технологияларды тиімді қолдану ерекше маңызға ие.

XXI ғасырда білім берудің жаңаша мазмұны - оқушыны тек дайын білім алушы емес, оны өз бетінше ізденіп табушы, өмірлік жағдаяттарда қолдана білуші тұлға ретінде дамытуға бағытталады. Осы тұрғыда оқыту үдерісіне **интеграциялық технологияларды** енгізу ерекше маңызға ие.

Интеграция ұғымы латын тілінен аударғанда «*біріктіру, қосу*» деген мағынаны білдіреді. Білім берудегі интеграциялық технологиялар әртүрлі пәндердің мазмұнын, әдістері мен тәсілдерін өзара байланыстырып, оқушының дүниетанымын кеңейтеді, шығармашылық қабілетін арттырады.

Интеграциялық технологиялардың мәні мен маңызына тоқталатын болсақ: Интеграциялық технологиялар - пәнаралық байланыстар арқылы оқушылардың ойлау, талдау, қорыту, салыстыру қабілеттерін дамытудың тиімді құралы. Мұндай технологияларды қолдану арқылы оқушылар ақпаратты тек бір пән шеңберінде емес, өмірлік контексте қарастырып, әртүрлі білім салаларын ұштастыра біледі.

Мысалы, бейнелеу өнері мен әдебиетті, физика мен технология пәндерін, информатика мен математика пәндерін кіріктіре оқыту кезінде оқушылар жаңа идеяларды іздеп, шығармашылық тапсырмаларды орындауға ынталанады. Бұл олардың логикалық, эстетикалық және креативті ойлау дағдыларын дамытады.

Жоғары сынып оқушыларының шығармашылық қабілетін дамыту жолдары. Жоғары сынып оқушылары – тұлғалық дамуы мен өзіндік көзқарасы қалыптасқан, өзін-өзі тануға ұмтылатын жас буын. Сондықтан бұл жаста шығармашылық қабілеттерін дамытуда оқытушының бағыттаушы, ұйымдастырушы рөлі ерекше.

Шығармашылық қабілетті дамыту үшін келесі бағыттар тиімді болып саналады:

- **Пәнаралық жобалық жұмыстар:** Мысалы, «Қоршаған орта және дизайн» тақырыбында биология, бейнелеу өнері және технология пәндерін кіріктіріп, экологиялық бағыттағы жобалар жасау.

- **Зерттеушілік тапсырмалар:** Оқушыларға нақты проблеманы шешуге бағытталған зерттеу жүргізу ұсынылады (мысалы, «Қазақ қолөнеріндегі геометриялық өрнектердің математикалық заңдылығы»).

- **Интерактивті әдістер:** «Миға шабуыл», «Сыни ойлау», «Кейс-талдау», «Дөңгелек үстел» сияқты тәсілдер оқушыларды өз ойын дәлелдеп айтуға, пікір алмасуға, жаңа идея ұсынуға жетелейді.

- **Цифрлық интеграция:** Мультимедиялық бағдарламалар, 3D модельдеу, виртуалды шеберханалар арқылы оқушы шығармашылығын арттыруға болады.

Интеграциялық технологияларды қолданудың педагогикалық шарттары. Интеграциялық оқыту тиімді болуы үшін келесі педагогикалық шарттар сақталуы қажет:

1. **Мақсаттың бірлігі:** Интеграцияланған сабақтың мақсаты пәндер мазмұнын үйлестіріп, ортақ білімдік және тәрбиелік нәтижеге бағытталуы тиіс.

2. **Мазмұнның өзара байланысы:** Интеграция пәндер арасындағы логикалық және мазмұндық байланыстар негізінде құрылуы қажет.

3. **Оқыту формаларының алуан түрлілігі:** Жоба, тренинг, шеберлік сабағы, пікірталас, зерттеу жұмыстары сияқты әртүрлі формалар қолданылуы керек.

4. **Мұғалімнің кәсіби шеберлігі:** Педагог интеграциялық үдерісті ұйымдастыруда ғылыми-әдістемелік тұрғыдан дайын болуы қажет.

Интеграциялық оқытудың нәтижелері

Интеграциялық технологияларды қолдану нәтижесінде:

- оқушылардың шығармашылық ойлауы дамиды;
- пәнаралық байланыстарды түсіну қабілеті артады;
- өз бетінше іздену, зерттеу, жобалау дағдылары қалыптасады;
- топтық жұмыс пен коммуникация мәдениеті нығаяды.

Шығармашылық қабілет ұғымының педагогикалық мәні. Педагогика және психология ғылымдарында шығармашылық қабілет мәселесі көптеген ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Шығармашылық қабілет адамның интеллектуалдық мүмкіндіктерінің жоғары деңгейін көрсететін маңызды қасиеттердің бірі болып табылады.

Ғалымдардың пікірінше, шығармашылық қабілет – бұл адамның жаңа идеялар мен шешімдер ұсыну қабілеті, сондай-ақ белгілі бір мәселені ерекше тәсілдер арқылы шешуге мүмкіндік беретін интеллектуалдық қасиеттердің жиынтығы.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттері келесі компоненттерден тұрады: **танымдық белсенділік; қиял мен елестету қабілеті; сыни ойлау; өздігінен шешім қабылдау; жаңа идеялар ұсыну қабілеті.**

Шығармашылық қабілетті дамыту үшін оқыту процесінде оқушылардың белсенді әрекет етуіне мүмкіндік беретін әдістер қолданылуы қажет. Мұндай әдістердің қатарына жобалық оқыту, зерттеу жұмыстары, проблемалық оқыту және интеграциялық технологиялар жатады.

Интеграциялық технологиялардың білім беру жүйесіндегі рөлі.

Интеграциялық технологиялар – әртүрлі пәндердің мазмұнын өзара байланыстыра отырып оқытуға негізделген педагогикалық тәсілдер жиынтығы. Бұл технологиялар оқушылардың білімін кешенді түрде қалыптастыруға және олардың дүниетанымын кеңейтуге мүмкіндік береді.

Интеграциялық оқытудың негізгі ерекшеліктері:

- әртүрлі пәндер арасындағы байланыс;
- білімнің кешенді түрде меңгерілуі;
- оқушылардың зерттеу және талдау қабілеттерінің дамуы;
- шығармашылық ойлаудың қалыптасуы.

Интеграциялық технологияларды қолдану барысында мұғалім оқушылардың танымдық әрекетін ұйымдастыруда бағыттаушы рөл атқарады. Бұл тәсіл оқушылардың өздігінен білім алуына және шығармашылық белсенділігінің артуына ықпал етеді.

Интеграциялық технологиялар арқылы шығармашылық қабілеттерді дамыту жолдары

Жоғары сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытуда интеграциялық технологияларды қолданудың бірнеше тиімді жолдары бар.

Пәнаралық байланыс.

Пәнаралық байланыс – интеграциялық оқытудың негізгі элементтерінің бірі. Әртүрлі пәндердің мазмұнын біріктіру арқылы оқушылар белгілі бір мәселені жан-жақты қарастырады.

Мысалы, әдебиет пен тарих пәндерін біріктіру арқылы оқушылар белгілі бір тарихи кезеңді әдеби шығармалар арқылы тереңірек түсінеді. Бұл олардың аналитикалық және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Жобалық оқыту

Жобалық әдіс – оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың тиімді құралдарының бірі. Бұл әдіс оқушылардың өздігінен зерттеу жүргізуіне, ақпарат жинауына және өз идеяларын жүзеге асыруына мүмкіндік береді.

Жобалық оқыту барысында оқушылар белгілі бір мәселені зерттеп, оның шешу жолдарын ұсынады. Бұл процесс олардың шығармашылық ойлауын дамытуға ықпал етеді.

Ақпараттық технологияларды қолдану.

Қазіргі білім беру жүйесінде ақпараттық технологияларды қолдану интеграциялық оқытудың маңызды элементіне айналды. Сандық құралдар оқушылардың білім алу мүмкіндіктерін кеңейтіп, олардың шығармашылық әлеуетін дамытуға ықпал етеді.

Интерактивті платформалар, мультимедиялық материалдар және виртуалды зертханалар оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері.

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды: ғылыми әдебиеттерді талдау; педагогикалық бақылау; салыстырмалы талдау; тәжірибелік зерттеу.

Зерттеу нәтижелері интеграциялық технологияларды қолдану оқушылардың оқу процесіне қызығушылығын арттырып, олардың шығармашылық белсенділігін дамытуға ықпал ететінін көрсетті.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу барысында жоғары сынып оқушыларымен жүргізілген тәжірибелік жұмыстар интеграциялық технологияларды қолданудың тиімділігін көрсетті.

Нәтижесінде келесі көрсеткіштер анықталды:

- оқушылардың танымдық қызығушылығы артты;
- шығармашылық тапсырмаларды орындау деңгейі жоғарылады;
- өздігінен зерттеу жүргізу қабілеті қалыптасты;
- топтық жұмыс дағдылары дамыды.

Бұл нәтижелер интеграциялық технологиялардың оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда маңызды рөл атқаратынын дәлелдейді.

Қорыта айтқанда, жоғары сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытуда интеграциялық технологиялардың орны ерекше. Ол оқыту үдерісін түрлендіріп қана қоймай, оқушыны жаңа білімге ұмтылуға, өзіндік ой түюге, өмірмен байланыстыра білуге баулиды. Интеграциялық тәсіл оқушылардың білімін тереңдетіп, олардың шығармашылық әлеуетін арттыратын заманауи педагогикалық құрал ретінде қарастырылуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Құдайбергенова К. Тұлғаның шығармашылық қабілетін дамыту. – Алматы: Рауан, 2020.
2. Мұханбетжанова С.Т. Интеграциялық оқыту технологиялары. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021.
3. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Орта білім берудің жаңартылған мазмұны бойынша әдістемелік нұсқаулықтар. – Астана, 2022.
4. Жұмабаева Б. Оқушылардың креативті ойлау қабілетін дамыту жолдары. // Педагогика және психология, №3, 2023.

ТҰРМЫСТЫҚ БҰЙЫМДАР ЖАСАУ БАРЫСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН АРТТЫРУ

Қосмаханбет Ә.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші– магистр, аға оқытушы **Қалабаева К.Р.**

Елбасы өзінің Қазақстан халқына Жолдауында «Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімімен өз еліне, жеріне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз» дегені мәлім. Сондай-ақ Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында да «Қазақ халқының мәдениеті мен дәстүр-салтын оқып үйрену үшін жағдайлар жасау бірінші кезектегі міндеттердің бірі» деп атап көрсетілген. Халықтық тәрбие, ол ұлттың ұлт болып қалыптасуымен бірге туып, бірге дамып келе жатқан көне тарихи жүйеге жататыны кімге болса да аян.

«Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы» деген еңбегінде мемлекетіміздің егеменді, тәуелсіздігіне жеткізетін төрт күш аталған: біріншісі-жеріміздің қойнауындағы байлық; екіншісі-жеріміздің бетіндегі байлық; үшіншісі-өндіріс байлығы; төртіншісі- тапқырлардың ақыл-ой байлығы, тапқырлардың үйреншікті қалыпқа сыймайтын, бүкіл әлемдік деңгейдегі жасалымдары». Тапқырлардың үйреншікті қалыпқа сыймайтын бүкіл әлемдік деңгейдегі жасалымдары»-дегенің өзі шығармашыл тұлғаның ерекше, ой-пікірінің нәтижелі мағынасын береді. Мектептегі оқыту үрдісінің негізгі мақсаттары баланың білім игеру қызметіндегі ойлау қабілетін қалыптастыру, сол арқылы таным әрекетін белсендіру. Бұл оқушының өзіндік әрекеттерін, дербес жұмыс жасау қабілеттерін дамытудың маңыздылығын айқындайды.

Қазақстан Республикасының жалпы және кәсіптік білім беретін мектептерге арналған тұжырымдамасында: «Мектептің мақсаты жас ұрпақты, жастарды ұлттық игіліктер мен адамзат мәдени мұрасының сабақтастығын сақтай отырып оқыту, тәрбиелеу және әрбір шәкіртті жеке тұлға санап, оның ой - өрісінің жан - жақты дамуына жағдай жасау қажет» деп атап көрсетілген. Халқымыз ғасырлар бойы өз ұрпағын адамгершілікке, елжандылыққа, отан сүйгіштікке тәрбиелеп келді. Осы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүрдің өзегі, алтын діңгегі халықтық педагогика болды деуге болады.

Жоғары мектептің алдында тұрған негізгі мақсат – оқушыларға білім бере отырып ойлау қабілетін дамыту, қызығушылығын арттыру, оқуға ынтасын ояту. Жоғары мектеп кезеңінде алған білімдерді бала өз іс-әрекетінде қолдануға машықтанады және ой қорытынды жасай алу, себеп-салдарды анықтау, түсінік беру, ойлау қабілетінің дамуы анық көріне бастайды және осы кезеңде оқушының ойлауы нақты-бейнеліден абстрактылы ойлауға қарай дамиды, заттарды тиісті ұғымдарға жатқызып, өзінің ойын дәлелдеуге үйрене бастайды. Дәлелдеу үшін бала тиісті жүйе – логикалық ойлауға сүйенеді. Логика дүниені танудағы абстрактілі ойлаудың формалары мен заңдары жөніндегі білімдер жиыны. Логиканың негізгі мақсаты мен зерттеу пәні танымның ақиқаттылығы, танымдық тәсілдер мен әдістердің дұрыс жүйесін қалыптастыру. Дұрыс ойлау анықтылығымен, бірізділігімен, дәлелділігімен ерекшеленеді, мұндай дәл ерекшеліктер логикалық ойлауға үйренгенде ғана қалыптасады. Оқушылардың логикалық ойлауын дамуына біріншіден – айнала қоршаған ортаны танып білу, екіншіден – баланың тапсырмаларды шешуге деген өзіндік талаптың күшеюі, үшіншіден – сөздік қорының кеңеюі әсер етеді.

«Логикалық ойлау» дегеніміз – логика заңдылықтарын пайдалана отырып, ой-пікірлерді тұжырымдарды қолдануға негізделген ойлаудың бір түрі. Баланың логикасын дамыту ұғымдарын өсіру, оқу- тәрбие үрдісіндегі ұдайы жүргізілетін жұмыс деп тұжырымдайды А.Н.Леонтьев.

Логика—адам ойының логикалық формалары жағынан және кіріспе білім алу үдерісі кезінде, ақиқатқа жетуін оның заңдары мен пәнін қалыптастырушы қажетті шарттарды реттейтін ғылым. Логика жалпы логикалық тәсілдерді (әдістерді) зерттейді. Логикалық әдістер адамның нақты өмірді тануында өте қажетті құрал болмақ.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың тек білімді меңгеруі емес, оны өмірде қолдана білуі негізгі талаптардың бірі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда технология пәнінің маңызы ерекше. Бұл пән оқушыларды еңбекке баулып қана қоймай, олардың ойлау қабілетін, әсіресе технологиялық ойлауын дамытуға мүмкіндік береді.

Тұрмыстық бұйымдар жасау – оқушылардың шығармашылық және практикалық әрекеттерін біріктіретін маңызды бағыт. Бұл үдерісте оқушы идея ойлап табудан бастап, оны жүзеге асыруға дейінгі барлық кезеңдерден өтеді. Нәтижесінде, оқушыда жүйелі ойлау, жоспарлау және талдау дағдылары қалыптасады.

Зерттеудің мақсаты – тұрмыстық бұйымдар жасау барысында оқушылардың технологиялық ойлау қабілетін арттырудың тиімді жолдарын анықтау.

Технологиялық ойлау ұғымының теориялық негіздері. Технологиялық ойлау – бұл белгілі бір өнімді жасау барысында қолданылатын логикалық, конструктивтік және шығармашылық ойлау қабілеттерінің жиынтығы. Ол адамның нақты әрекет арқылы мәселені шешуіне бағытталады.

Ғылыми тұрғыдан технологиялық ойлау келесі компоненттерден тұрады. Олар: мәселені анықтау; шешім жолдарын іздеу; жоспар құру; орындау; нәтижені бағалау.

Бұл ойлау түрі оқушылардың: логикалық қабілетін; практикалық дағдыларын; шығармашылық белсенділігін дамытады.

Тұрмыстық бұйымдар жасаудың білім беру үдерісіндегі рөлі. Тұрмыстық бұйымдар жасау – оқушыларды еңбекке баулудың тиімді тәсілі. Бұл әрекет барысында

оқушылар: материалдармен жұмыс істеуді; құралдарды дұрыс қолдануды; қауіпсіздік ережелерін сақтауды үйренеді.

Сонымен қатар, бұл үдеріс: жауапкершілікті арттырады; ұқыптылықты қалыптастырады; эстетикалық талғамды дамытады.

Оқушылар өз қолымен жасаған бұйым арқылы еңбектің нәтижесін көреді, бұл олардың қызығушылығын арттырады.

Технологиялық ойлауды қалыптастырудың педагогикалық шарттары. Оқушылардың технологиялық ойлауын дамыту үшін келесі шарттарды сақтау қажет:

Практикалық бағыттылық. Сабақтарда теория мен практиканы ұштастыру маңызды.

Жүйелілік. Тапсырмалар күрделілік деңгейіне қарай берілуі тиіс.

Шығармашылық еркіндік. Оқушыларға өз идеяларын жүзеге асыруға мүмкіндік беру қажет.

Қолдау және ынталандыру. Мұғалім оқушыны бағыттап, қолдап отыруы керек.

Тұрмыстық бұйымдар жасау арқылы технологиялық ойлауды дамыту әдістері:

Жобалық әдіс - Бұл әдіс оқушының толық цикл бойынша жұмыс істеуіне мүмкіндік береді: идея құру; жоспарлау; орындау; қорғау.

Проблемалық оқыту - Оқушыларға нақты мәселе беріледі, олар өз бетінше шешім табады.

Практикалық жұмыстар. Оқушылар қолмен жұмыс істеу арқылы тәжірибе жинақтайды.

Топтық жұмыс. Оқушылар бір-бірімен пікір алмасып, ортақ шешімге келеді.

Сабақ барысында қолданылатын тапсырмалар жүйесі. Тапсырмалар үш деңгейде ұйымдастырылады:

1-деңгей (репродуктивті). Дайын үлгі бойынша бұйым жасау.

2-деңгей (ішінара шығармашылық). Берілген нұсқаға өзгеріс енгізу.

3-деңгей (шығармашылық). Өз жобасын толық әзірлеу.

Тәжірибелік бөлім

Зерттеу жұмысы барысында оқушыларға тұрмыстық бұйым (мысалы, сәндік жастықша, ас үйге арналған бұйым) жасау тапсырмасы берілді.

Жұмыс кезеңдері: Идея таңдау. Эскиз жасау. Материал таңдау. Бұйымды дайындау. Бағалау.

Нәтижелер:

- оқушылардың 80%-ы өз бетінше жұмыс істеуге бейімделді;
- 75%-ы шығармашылық тапсырмаларды сәтті орындады;
- технологиялық ойлау деңгейі айтарлықтай артты.

Қиындықтар және оларды шешу жолдары.

Қиындықтар: материалдардың жетіспеуі; уақыттың шектеулі болуы; кейбір оқушылардың белсенділігінің төмендігі.

Шешу жолдары: қолжетімді материалдарды пайдалану; уақытты тиімді жоспарлау; оқушыларды ынталандыру.

Технологиялық ойлаудың дамуына әсер ететін факторлар: оқыту әдістері; мұғалімнің кәсіби шеберлігі; оқу ортасы; оқушының жеке қызығушылығы. Бұл факторлар өзара байланыста әрекет етеді.

Зерттеу нәтижелерін талдау. Жүргізілген зерттеу көрсеткендей, тұрмыстық бұйымдар жасау барысында: оқушылардың логикалық ойлауы дамиды; мәселені шешу қабілеті артады; дербестігі қалыптасады.

Оқушылар өз жұмыстарын талдауды үйренеді, бұл олардың рефлексия жасау дағдыларын дамытады.

Қорытындылай келе, тұрмыстық бұйымдар жасау – оқушылардың технологиялық ойлау қабілетін дамытудың тиімді құралы. Бұл үдеріс оқушылардың тек практикалық

дағдыларын ғана емес, сонымен қатар шығармашылық, логикалық және аналитикалық қабілеттерін дамытады. Сондықтан технология пәнінде тұрмыстық бұйымдар жасауға бағытталған тапсырмаларды жүйелі түрде қолдану қажет. Бұл оқушыларды өмірге бейімдеп, олардың функционалдық сауаттылығын арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. – Астана: ҚР Оқу-ағарту министрлігі, 2022.
2. Жалпы білім беретін мектептерге арналған «Технология» пәні бойынша оқу бағдарламасы. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2020.
3. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Педагогика және психология негіздері. – Алматы: Рауан баспасы, 2005.
4. Қараев Ж.А. Оқытудың заманауи технологиялары. – Алматы: Жазушы баспасы, 2010.

ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ОҚУШЫЛАРДЫ ТІГІН БҰЙЫМДАРЫН КӨРКЕМ ӨНДЕУГЕ ІСКЕРЛІГІН АРТТЫРУДА ПАЙДАЛАНУ

Мейрбекова Д.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші– магистр, аға оқытушы **Қалабаева К.Р.**

Қазақстан Республикасының президенті халыққа жолдауында: «Қазақ халқының сан ғасырлық дәстүрін, тілі мен мәдениетін сақтап, түлете беру. Сонымен қатар, ұлт аралық және мәдениет аралық келісімді, біртұтас Қазақстан халқының ілгері дамуын қамтамасыз ету».

Қазақстан Республикасының Білім беру заңында Жоғары білім беру туралы былай делінген. «Жоғары білім беру – баланың жеке басын қалыптастыруға, оның жеке қабілеттерін, оқу ісіндегі оң талпынысы мен алғырлығын, негізгі мектептің білім беру бағдарламаларын кеңінен меңгеру үшін оқудың, жазудың, есептеудің, тілдік қатынастың, шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі көрсетудің, мінез-құлық мәдениеті мен дағдыларын дамытуға бағытталған». Негізгі басым бағыттар мен міндеттерді жүзеге асыру үшін білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдерін қолданудың тиімділігін арттыру.

Мектепте оқушыларды кәсіпке баулаудағы негізгі мәселенің бірі осы жоғарыдағы мемлекеттің қоғам және мектеп алдына қойған талабына сай айналадағы тіршілікті жаңа технологияларды мектептегі еңбекке баулау бағдарламасын мазмұнына сәйкес байланыстыра қабылдауына, өсіп жетуіне мүмкіндік туғызу және оларды көркем қол өнер талаптарына сай сәндей білуге үйрету қажет. Сонымен оқушылардың білім сапасын арттыруға деген әлеуметтік тапсырыс пен оқушылардың тігін ісіне ептілігі мен іскерлігін, дайындығы сапасының арасында қайшылық кездесетіні даусыз болып отыр.

Сондықтан да оқушыларға кәсіби мектепте өтілетін арнайы сабақтарда білімді жаттанды үстірт меңгертпей, саналы және жүйелі түрде практикалық іс-әрекетті көбірек пайдалану соның ішінде көркем қолөнер негізінде тігін бұйымдарын әзірлеу жұмыстарына көбірек көңіл бөлу қажет болып саналады. Бұл белгі іскерлікті керек етеді.

«Іскерлік» дегеніміз көптеген педагогикалық және психологиялық әдебиеттерде әртүрлі анықтамалар түрінде береді.

Жұмыстың нәтижелі болуы тек қана теориялық ғылыми білімге ғана емес жалпы еңбек ету іскерлігі мен қол еңбегі (станок) құрал-саймандарымен жұмыс істеу іскерлігін қалыптастыруы қажет.

Іскерлік - бұл адамның алған тәжірибесі негізінде қандай да бір іс-әрекетті (қызметті) орындай білуге деген қабілеттілігі. Іскерлік дағдылармен тығыз байланысты.

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты – оқушылардың тек теориялық білімін қалыптастыру ғана емес, сонымен қатар олардың практикалық іскерліктерін, шығармашылық ойлауын дамыту болып табылады. Әсіресе технология пәнінде оқушылардың қолөнерге деген қызығушылығын арттыру және оларды өмірде қажетті дағдылармен қамтамасыз ету маңызды.

Тігін бұйымдарын көркем өңдеу – оқушылардың эстетикалық талғамын, ұқыптылығын және шығармашылық қабілетін дамытатын маңызды бағыттардың бірі. Осы бағытта интербелсенді оқыту әдістерін қолдану оқыту үдерісінің тиімділігін арттырып, оқушылардың белсенділігін күшейтеді.

Интербелсенді оқыту әдістерінің теориялық негіздері. Интербелсенді оқыту – оқушылар мен мұғалімнің өзара әрекеттестігіне негізделген, білім алушылардың белсенді қатысуын қамтамасыз ететін оқыту түрі. Бұл әдістер оқушылардың:

- сыни ойлау қабілетін,
- шығармашылық белсенділігін,
- коммуникативтік дағдыларын,
- өз бетінше шешім қабылдау қабілетін дамытады.

Интербелсенді әдістердің негізгі ерекшеліктері:

- оқушы – оқу үдерісінің белсенді қатысушысы;
- білім дайын күйінде берілмейді, оқушы оны өзі меңгереді;
- топтық және жұптық жұмыс басым болады.

Тігін бұйымдарын көркем өңдеудің маңызы. Тігін бұйымдарын көркем өңдеу – бұл бұйымды эстетикалық тұрғыдан әсемдеу, сәндеу және ерекше дизайн беру үдерісі. Оның негізгі бағыттарына мыналар жатады: кестелеу; аппликация; моншақпен өңдеу; сәндік тігістер қолдану; ұлттық ою-өрнектерді пайдалану.

Бұл жұмыстар оқушылардың: көркемдік талғамын, қол икемділігін, ұқыптылығын, шыдамдылығын қалыптастырады.

Интербелсенді оқыту әдістерін оқушылардың тігін бұйымдарын көркем өңдеуге іскерлігін арттыруда пайдалану қазіргі білім беру жүйесінде маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Бұл әдістер оқушылардың сабаққа белсенді қатысуын қамтамасыз етіп, олардың шығармашылық қабілетін дамытуға ықпал етеді. Тігін бұйымдарын көркем өңдеу барысында аппликация, кестелеу, сәндік тігістер сияқты жұмыстар орындалады, ал интербелсенді тәсілдер осы процесті тиімді әрі қызықты етеді.

Мысалы, топтық жұмыс кезінде оқушылар бірлесіп бұйым дизайнын жасап, өз идеяларын талқылайды. «Миға шабуыл» әдісі жаңа идеяларды ұсынуға мүмкіндік береді, ал жобалық жұмыс оқушылардың өз бетінше әрекет ету қабілетін қалыптастырады. Сонымен қатар, «галереяға саяхат» әдісі арқылы оқушылар бір-бірінің жұмыстарын бағалап, тәжірибе алмасады.

Интербелсенді әдістерді тігін сабағында қолдану мүмкіндіктері. Тігін бұйымдарын көркем өңдеуді үйретуде келесі интербелсенді әдістер тиімді болып табылады:

«Миға шабуыл» әдісі. Бұл әдіс арқылы оқушыларға жаңа тақырып бойынша идеялар ұсыну ұсынылады. Мысалы: «Киімді қалай әсемдеуге болады?» деген сұрақ қойылып, оқушылар түрлі ұсыныстар береді.

Топтық жұмыс. Оқушылар шағын топтарға бөлініп, әр топ белгілі бір бұйымды көркем өңдеу жобасын жасайды. Нәтижесінде:

- бірлескен жұмыс дағдылары дамиды;
- әртүрлі идеялар біріктіріледі.

Жобалық әдіс. Оқушылар белгілі бір тақырыпта (мысалы, ұлттық нақыштағы киім) жоба жасап, оны қорғайды. Жоба кезеңдері:

1. Тақырып таңдау

2. Эскиз дайындау
3. Материал таңдау
4. Бұйымды орындау
5. Қорғау

Рөлдік ойындар. Мысалы, «Дизайнер – тапсырыс беруші» ойыны. Бұл әдіс: оқушылардың сөйлеу мәдениетін, шығармашылық ойлауын дамытады.

«Галереяға саяхат» әдісі. Оқушылар өз жұмыстарын көрмеге қойып, бір-бірінің жұмыстарын бағалайды.

Интербелсенді әдістердің оқушылар іскерлігін дамытудағы рөлі. Интербелсенді әдістерді қолдану нәтижесінде:

Практикалық дағдылар дамиды. Оқушылар: тігін машинасымен жұмыс істеуді, сәндік элементтерді қолдануды меңгереді.

Шығармашылық қабілет артады. Оқушылар өз идеяларын еркін жеткізіп, ерекше бұйымдар жасайды.

Танымдық белсенділік жоғарылайды. Сабақ қызықты әрі белсенді өтеді.

Өздігінен жұмыс істеу қабілеті қалыптасады. Оқушылар өз жобаларын өз бетінше жоспарлайды. Нәтижесінде оқушылардың практикалық дағдылары, эстетикалық талғамы және шығармашылық ойлауы дамиды. Сондықтан интербелсенді әдістерді тігін сабағында қолдану – оқыту тиімділігін арттырудың маңызды шарты.

Сабақ үлгісі (тәжірибелік бөлім)

Сабақ тақырыбы: Киімге аппликация жасау

Сабақ мақсаты: аппликация техникасын үйрету; көркем өңдеу дағдыларын дамыту.

Қолданылатын әдістер: миға шабуыл, топтық жұмыс, практикалық жұмыс,

Сабақ барысы:

1. Ұйымдастыру кезеңі

Оқушыларды топқа бөлу.

2. Қызығушылықты ояту

«Қандай әшекей түрлерін білесіңдер?» сұрағы қойылады.

3. Негізгі бөлім

Әр топ өз аппликация жобасын жасап, орындайды.

4. Қорытынды

Жұмыстар көрмеге қойылып, бағаланады.

6. Зерттеу нәтижелері

Жүргізілген тәжірибе нәтижесінде: оқушылардың сабаққа қызығушылығы артты; шығармашылық жұмыстар саны көбейді; сапалы бұйымдар жасала бастады. Сауалнама нәтижелері бойынша:

- оқушылардың 80%-ы интербелсенді сабақтарды қызықты деп бағалады;
- 75%-ы өздерінің қабілеттері артқанын көрсетті.

Қиындықтар мен оларды шешу жолдары.

Қиындықтар: уақыттың жетіспеуі; материалдардың шектеулі болуы; кейбір оқушылардың белсенділігінің төмендігі.

Шешу жолдары: сабақ уақытын тиімді жоспарлау; қолжетімді материалдарды пайдалану; оқушыларды ынталандыру.

Қорыта келгенде, интербелсенді оқыту әдістерін тігін бұйымдарын көркем өңдеуде қолдану – оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, практикалық іскерліктерін дамытуда тиімді құрал болып табылады. Бұл әдістер оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырып, олардың өзіндік ойлауын қалыптастырады. Сондықтан технология пәні мұғалімдері интербелсенді әдістерді жүйелі түрде қолдануы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі. ҚР мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. – Астана: ҚР Оқу-ағарту министрлігі, 2022. – 348 б.
2. Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. «Технология» пәні бойынша әдістемелік нұсқаулық. – Астана: ҰБА баспасы, 2020. – 120 б.
3. Әбдікәрімов Б.А., Сманов Б.Қ. Қолөнер және тігін ісі негіздері. – Алматы: Мектеп баспасы, 2015. – 256 б.
4. Қараев Ж.А. Оқытудың заманауи педагогикалық технологиялары. – Алматы: Жазушы баспасы, 2010. – 220 б.

ҚИЯЛ ӘЛЕМІНІҢ ҚАҚПАСЫ – ӘР АДАМНЫҢ ЖҮРЕГІНДЕ

Омарзақ С.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші– магистр, аға оқытушы **Калабаева К.Р.**

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңының 3-бабында берілген, Білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың принциптері бойынша басты қағидаттарының бірі ретінде: жеке тұлғаның **рухани және шығармашылық дамуы**; ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тәрбиелеу; білім берудің ізгілік және дамытушылық сипаты көрсетілген.

ҚР білім беру заңнамасы тұлғаның тек академиялық емес, **рухани, психологиялық, шығармашылық тұрғыда қалыптасуын** мақсат етеді.

Бұл қағидалар қиял мен ішкі тыныштық арқылы тұлғаның үйлесімді дамуына құқықтық негіз болады. «**Қиял әлемінің қақпасы – әр адамның жүрегінде**» тақырыбы тікелей философиялық-психологиялық сипатта болғанымен, ол **жеке тұлғаның дамуы, шығармашылық қабілет, рухани-адамгершілік тәрбие** мәселелерімен тығыз байланысты. Бұл бағыттар Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы және басқа да нормативтік құжаттарда нақты көрініс тапқан.

- **Қиял әлемі** → заңда көрсетілген шығармашылық қабілетті дамыту;
- **Тыныштық құшағындағы адам** → рухани-адамгершілік тәрбие;
- **Ішкі кемелдік** → тұлғаның жан-жақты дамуы принциптерімен үйлеседі.

Бұл біздің мақаламыздың ғылыми-теориялық негізін заңнамалық тұрғыда дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Адам баласы – шексіз мүмкіндіктер иесі. Оның жан дүниесінде көзге көрінбейтін, бірақ жүрекпен сезілетін бір ғажайып кеңістік бар. Ол – қиял әлемі. Қиял – адамның рухани тірегі, болашаққа бастар шамшырағы, шындықты өзгертуге ұмтылған ішкі күші. Ал сол қиял әлемінің қақпасын ашатын кілт – тыныштық. Тыныштық құшағында адам өз-өзімен бетпе-бет келіп, жан тереңіндегі сырларды тыңдайды, болмысын таниды.

Бұл мақалада қиял әлемінің мәні, тыныштықтың адам жанына әсері және сол кеңістіктегі адамның ішкі бейнесі кеңінен талданады. Қиял – адам рухының қанаты. Қиял – тек армандау емес. Ол – болмысты кеңейту, шындықтың шекарасынан шығу, мүмкін емес деп саналған дүниелерді санада тірілту. Адам қиял арқылы уақыт пен кеңістікті еңсереді. Бір сәтте өткенге сапар шегіп, келесі сәтте болашақтың беймәлім белесіне көтеріле алады.

Ұлы ойшыл Әл-Фараби адамды «ойлай алатын тіршілік иесі» деп сипаттаған. Ойлау мен қиял – егіз ұғым. Ойсыз қиял – бос елес, ал қиялсыз ой – құрғақ есеп. Екеуі үйлескенде ғана адам кемелдікке ұмтылады. Қиял әлемінің қақпасы әр адамда бар. Бірақ оны ашу үшін батылдық керек. Өйткені қиял – адамның ішкі шындығымен беттесу алаңы. Ол жерде жалғандыққа орын жоқ. Қиялда адам шынайы армандарымен, жасырын қорқыныштарымен, асыл мұраттарымен жүздеседі.

Қиял – суретшінің бояуында, ақынның жырында, ғалымның жаңалығында, баланың күлкісінде өмір сүреді. Мысалы, Абай Құнанбайұлы өз өлеңдерінде адам жанының тереңдігін, арман мен үміттің биіктігін жырлап, қиял арқылы халық санасын оятуға ұмтылды. Оның шығармаларындағы ойшылдық – қиял мен парасаттың үйлесімі.

Тыныштық – жан айнасы. Қазіргі заманда адам үнемі қозғалыста. Ақпарат тасқыны, қарбалас тіршілік, бәсеке мен жауапкершілік – бәрі адамның ішкі әлемін шаршатады. Осындай сәтте тыныштық – жанға пана, рухқа демеу.

Тыныштық – үнсіздік қана емес. Ол – ішкі тепе-теңдік. Тыныштықта адам сыртқы дауыстардан арылып, жүрек үнін естиді. Бұл күй – өзін-өзі танудың бастауы. Кейбір философтар тыныштықты «жанның тазару сәті» деп бағалаған. Шығыстық даналықта да тыныштыққа ерекше мән беріледі. Мысалы, Конфуций адамгершілік пен парасатқа жетудің жолы – өзін тәрбиелеу, сабыр сақтау деп үйреткен. Сабыр – тыныштықтың негізі.

Тыныштық құшағындағы адам – асықпай ойланатын, сезінетін, жүрекпен қабылдайтын тұлға. Ол әлемді шу арқылы емес, сезім арқылы таниды. Мұндай күйде адам өзінің әлсіздігін де, күшін де мойындайды. Ол шынайы болмысымен қауышады.

Қиял қақпасын ашқан сәт. Адам тыныштыққа енген кезде қиял әлемінің есігі баяу ашылады. Бұл – ерекше күй. Көз жұмылған сәтте санада түрлі бейнелер тіріледі. Өткеннің елестері, болашақтың суреттері, орындалмаған армандар – бәрі бір-бірімен астасып, жаңа кеңістік құрайды.

Қиял қақпасы ашылғанда адам өз мүмкіндіктерін қайта бағалайды. Ол шектеулердің көбінің өз санасында ғана екенін түсінеді. Қиял – еркіндік символы. Ол адамды қорқыныштан босатып, сенімге жетелейді. Мысалы, Леонардо да Винчи өз заманынан озық идеяларды қиял арқылы дүниеге әкелді. Ұшатын аппараттар, күрделі механизмдер – бәрі де қиялдың жемісі еді. Оның ішкі тыныштығы мен терең ойы қиял әлемінің қақпасын айқара ашты.

Қиял мен тыныштық түйіскен тұста шығармашылық туады. Бұл – адамның ең биік сәті. Ол кезде адам өзін уақыттан тыс, кеңістіктен тыс сезінеді. Жан еркіндікке шығады.

Тыныштықтағы адам бейнесі. Тыныштық құшағындағы адам – сырт көзге қарапайым. Бірақ оның ішкі әлемі тұңғыық терең. Ол – ойға шомған, жан дүниесін зерттеп отырған тұлға. Оның жүзінде сабыр, көзінде тереңдік бар. Мұндай адам табиғатпен үндеседі. Таңғы самал жел, құстардың үні, күннің шапағы – бәрі оның жан дүниесімен үйлесім табады. Табиғаттағы тыныштық пен адамның ішкі тыныштығы бір арнаға тоғысады.

Тыныштықтағы адам – өзімен келісімге келген жан. Ол өзгелердің пікіріне тәуелді емес. Өз құндылығын сыртқы бағадан емес, ішкі сенімнен іздейді. Бұл – рухани кемелдік белгісі.

Осындай бейнені біз Кемел адам ұғымымен байланыстыра аламыз. Кемел адам – өзін таныған, рухани биіктікке ұмтылған тұлға. Ол қиял мен ақылдың, сезім мен парасаттың тепе-теңдігін сақтайды.

Қиял мен тыныштықтың болашаққа әсері. Қиял мен тыныштық – тек жеке адамға ғана емес, қоғамға да қажет құндылықтар. Қиялсыз қоғам – дамымайды. Тыныштықсыз қоғам – тұрақтамайды. Болашақты жасайтын – бүгінгі қиял. Ғылымдағы жаңалықтар, өнердегі тың бағыттар, әлеуметтік өзгерістер – бәрі де бір кездері бір адамның тыныштықта туған арманы болған. Мысалы, Илон Маск ғарышқа ұшу идеясын бала кезінен қиялдады. Кейін ол қиял нақты жобаларға айналып, адамзаттың мүмкіндігін кеңейтті. Бұл – қиялдың шындыққа айналуының айқын дәлелі.

Қоғамда әр адам өз ішкі тыныштығын таба алса, агрессия мен түсінбеушілік азаяр еді. Өйткені өзін таныған адам өзгені де түсінуге бейім келеді. Қиял – адамды біріктіреді, ал тыныштық – оны сабырға шақырады.

Қорытындылай келе біз мынадай ой түйдік, қиял әлемінің қақпасы – әр адамның жүрегінде тақырыбындағы ұсынып отырған картинамызда осы жоғарыда баяндалған

қиял ғажайыпқа толы адам бейнесін қағаз бетіне түсірдік. Оны ашатын кілт – тыныштық. Тыныштықта адам өз болмысын танып, қиял арқылы болашаққа жол салады. Қиял – рухтың қанаты, тыныштық – жанның тірегі.

Тыныштық құшағындағы адам – ішкі әлемі бай, рухы биік, арманы асқақ тұлға. Ол өз өмірінің суретшісі, өз тағдырының авторы. Қиял арқылы ол шекараны бұзады, тыныштық арқылы тепе-теңдікті сақтайды. Сондықтан әр адам кейде өмірдің қарбаласынан алыстап, тыныштыққа еніп, қиял қақпасын ашуы керек. Сол кезде ғана ол өз мүмкіндігін толық сезініп, шынайы бақытқа жақындайды.

Қиял – үміттің мекені. Тыныштық – сол үміттің бесігі. Ал адам – сол кеңістіктің мәңгілік жолаушысы. Біз ұсынып отырған картина – қиял әлемінің қақпасы іспетті. Тыныштық құшағындағы адамның бейнесі жай ғана портрет емес, ол – тұтас бір ғаламның иесі. Оның санасында жұлдыздар жымындап, планеталар баяу айналып, түрлі-түсті бұлттар аспанда еркін қалқып жүр. Кемпірқосақ аспаннан өтіп, ойлардың көпіріне айналғандай.

Басынан төмен қарай төгілген алуан түсті жолақтар – оның армандары мен сезімдерінің өзендері. Олар жерге жетіп, жаңа әлемдерге өмір сыйлап жатқандай әсер қалдырады. Ал алыстағы асқар таулар мен қараңғы аспан бұл ғаламның шексіз әрі құпияға толы екенін меңзейді. Бұл туынды адам жанының шексіздігін, қиялдың шекарасыз екенін және әр адамның ішінде тұтас бір ғарыш өмір сүретінін ертегідей баяндайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – 2007 жылғы 27 шілде. – № 319-III. – ҚР Ресми құқықтық ақпарат порталы: adilet.zan.kz
2. Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары. – Адам болмысы, рухани кемелдік және парасат туралы философиялық еңбек. 2020 ж. Алматы басылымы, бет саны 312 б
3. Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. – Адам жаны, ар-ұждан, кемелдік пен ішкі тыныштық жайлы терең толғаныстар. Алматы: Жазушы, 1995ж.

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВОЙ ЭПОХИ НА ФОРМИРОВАНИЕ МОДНЫХ КОЛЛЕКЦИЙ



Асанбаева Ш. И.

Университет им. Ж.А.Ташенева

Научный руководитель: магистр, преподаватель

Коваленко О. А.

Аннотация: В статье рассматривается влияние цифровых технологий на процесс формирования модных коллекций. Анализируются ключевые инструменты цифрового

дизайна, роль социальных сетей в распространении модных тенденций, а также развитие виртуальной моды и технологий искусственного интеллекта. Выявляются преимущества и ограничения цифровизации в индустрии моды.

Ключевые слова: цифровая мода, дизайн одежды, 3D-моделирование, виртуальная одежда, социальные сети, искусственный интеллект.

Современный этап развития общества характеризуется активной цифровизацией всех сфер деятельности, включая индустрию моды. Технологический прогресс оказывает значительное влияние на процессы проектирования, производства и распространения одежды, трансформируя традиционные подходы к формированию модных коллекций [2].

В условиях цифровой эпохи дизайн одежды выходит за пределы классического понимания, приобретая новые формы и инструменты реализации. Использование компьютерных технологий, виртуальной реальности, социальных медиа и искусственного интеллекта позволяет не только ускорить процесс создания коллекций, но и изменить саму концепцию моды как культурного феномена [3].

Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью осмысления трансформаций, происходящих в индустрии моды под влиянием цифровых технологий, а также выявления новых возможностей и вызовов, стоящих перед современными дизайнерами.

Целью статьи является анализ влияния цифровой эпохи на формирование модных коллекций и определение ключевых направлений развития современного дизайна одежды.

Цифровизация процесса проектирования одежды

Одним из наиболее значимых аспектов влияния цифровых технологий является трансформация процесса проектирования одежды. Современные дизайнеры активно используют специализированные программы для трехмерного моделирования и визуализации изделий [6].

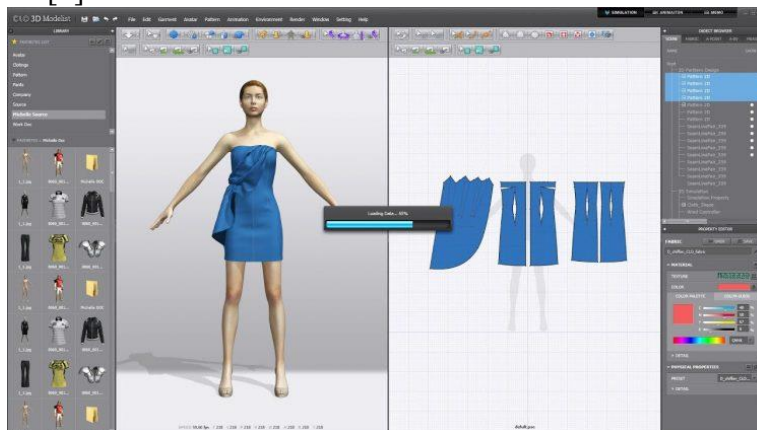


Рис.1 Использование программы Clo 3D для создания реалистичных цифровых прототипов, изготовления выкройки и визуализации изделия на аватарах.

Применение цифровых технологий позволяет создавать виртуальные прототипы изделий, что существенно сокращает временные и материальные затраты. Дизайнер получает возможность экспериментировать с формой, текстурой и конструкцией изделия без необходимости изготовления физических образцов [7].

Кроме того, цифровое моделирование способствует повышению точности проектирования и позволяет учитывать особенности посадки изделия на фигуре. Это особенно важно в условиях массовой кастомизации, когда требуется адаптация моделей под индивидуальные параметры потребителя [4].

Таким образом, цифровизация процесса проектирования делает его более гибким, эффективным и ориентированным на результат.

Социальные сети как фактор формирования модных тенденций

Цифровая эпоха изменила не только процесс создания одежды, но и механизмы распространения модных тенденций. Социальные сети стали ключевым инструментом коммуникации между дизайнерами и аудиторией [8].

Платформы визуального контента позволяют мгновенно распространять информацию о новых коллекциях, формируя глобальные тренды в режиме реального времени. В отличие от традиционной системы модных показов, где тенденции задавались ограниченным кругом специалистов, сегодня каждый пользователь может влиять на популяризацию определённых стилей [9].

Каждая социальная платформа имеет свои особенности и целевую аудиторию, что делает выбор правильного канала для продвижения модной одежды крайне важным. Instagram, с его визуально ориентированным контентом и функцией Stories, идеально подходит для создания яркого и креативного имиджа бренда. Facebook позволяет более детально взаимодействовать с клиентами через группы и мероприятия, а TikTok предлагает уникальные возможности для вирусного продвижения через короткие видео.

Социальные сети также выполняют функцию обратной связи: дизайнеры получают возможность анализировать реакцию аудитории и учитывать её при разработке будущих коллекций. Это приводит к усилению ориентации моды на потребителя и ускорению циклов обновления коллекций [10].

В результате формируется новая модель модной индустрии, в которой границы между создателем и потребителем становятся менее выраженными.

Виртуальная мода и цифровые коллекции

Одним из наиболее инновационных направлений является развитие виртуальной моды. Цифровая одежда существует исключительно в виртуальной среде и может использоваться для создания визуального контента, участия в онлайн-показах и взаимодействия в цифровых пространствах [11].

Виртуальные коллекции позволяют дизайнерам реализовывать идеи, которые невозможно воплотить в физической форме, например, за счёт использования нереалистичных материалов или сложных анимационных эффектов [6].

Кроме того, виртуальная мода способствует снижению негативного воздействия на окружающую среду, так как не требует использования физических ресурсов. Это делает её важным элементом устойчивого развития индустрии [4].

Виртуальные показы и цифровые презентации становятся всё более популярными, особенно в условиях глобализации и развития онлайн-коммуникаций [12].

Роль искусственного интеллекта в дизайне одежды

Искусственный интеллект становится важным инструментом в процессе создания модных коллекций. Современные алгоритмы способны анализировать большие объёмы данных, выявлять тенденции и предлагать дизайнерские решения [9].

Использование ИИ позволяет прогнозировать модные тренды, основываясь на анализе потребительского поведения и визуального контента. Это даёт возможность дизайнерам принимать более обоснованные решения при разработке коллекций [10].

Кроме того, технологии машинного обучения могут использоваться для генерации новых форм и идей, расширяя границы креативности. Однако при этом возникает вопрос о роли человека в процессе творчества и сохранении индивидуальности дизайнерского подхода [3].



Рис.2 Пример интерпретации скетчей и рисунков дизайнеров и превращение их в реалистичные изображения и 3D-рендеры в режиме браузера без навыков моделирования с помощью нейросети Newarcs.

Таким образом, ИИ выступает не заменой дизайнера, а инструментом, расширяющим его возможности. Он не отнимает у дизайнера индивидуальность, а наоборот, помогает **точнее выразить идею, быстрее создавать и лучше понимать аудиторию.**

Одним из наиболее известных цифровых модных домов является The Fabricant, который считается пионером в области виртуальной моды. Бренд специализируется на создании одежды, существующей исключительно в цифровом формате, без физического воплощения.



Рис. 3 Виртуальный показ мод цифрового гардероба модного дома The Fabricant

Деятельность компании основана на использовании технологий трёхмерного моделирования, что позволяет создавать сложные визуальные образы и экспериментировать с формой, фактурой и движением тканей. Данный бренд демонстрирует трансформацию представлений о ценности модного продукта и подтверждает, что цифровая одежда может выступать самостоятельным объектом потребления. Таким образом, деятельность бренда иллюстрирует ключевые тенденции развития виртуальной моды и может рассматриваться как один из базовых примеров в исследовании цифровизации индустрии.

Заключение

Цифровая эпоха оказывает комплексное влияние на формирование модных коллекций, трансформируя как процессы проектирования, так и способы взаимодействия с аудиторией. Использование цифровых технологий способствует

повышению эффективности работы дизайнеров, расширяет возможности творческого самовыражения и открывает новые форматы существования моды.

Вместе с тем цифровизация ставит перед индустрией ряд вызовов, связанных с сохранением уникальности дизайна, защитой интеллектуальной собственности и поддержанием баланса между технологией и художественным началом.

Перспективы развития модной индустрии связаны с интеграцией цифровых и традиционных методов, что позволит создавать инновационные, устойчивые и социально значимые коллекции. В этих условиях особую роль приобретает профессиональная подготовка дизайнеров, способных эффективно использовать современные технологии, не утрачивая при этом творческой индивидуальности.

Список литературы

1. Барт Р. Система моды. — М.: Академический проект, 2019. — 320 с.
2. Липовецкий Ж. Империя эфемерного: мода и её судьба в современном обществе. — М.: Новое литературное обозрение, 2018. — 336 с.
3. Kawamura Y. Fashion-ology: An Introduction to Fashion Studies. — Oxford: Berg, 2020. — 192 p.
4. Fletcher K. Sustainable Fashion and Textiles: Design Journeys. — London: Routledge, 2014. — 288 p.
5. Gwilt A. A Practical Guide to Sustainable Fashion. — London: Bloomsbury, 2020. — 176 p.
6. Quinn B. Techno Fashion. — Oxford: Berg Publishers, 2012. — 224 p.
7. Смирнова Е. В. Цифровые технологии в дизайне одежды // Дизайн и технологии. — 2022. — № 4. — С. 45–52.
8. Иванова Н. А. Влияние социальных сетей на развитие модной индустрии // Вестник дизайна. — 2023. — № 2. — С. 78–84.
9. McKinsey & Company. The State of Fashion 2024. — URL: <https://www.mckinsey.com> (дата обращения: 01.04.2026).
10. Deloitte. Global Fashion & Luxury Industry Outlook. — URL: <https://www2.deloitte.com>
11. Business of Fashion. Digital Fashion Report. — URL: <https://www.businessoffashion.com>
12. Vogue Business. How Digital Fashion Is Changing the Industry. — URL: <https://www.voguebusiness.com>
13. <https://www.showstudio.com/news/can-the-fabricant-convince-the-industry-fashions-future-is-online>

СӘН ДИЗАЙНЫНДАҒЫ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЖҮЙЕЛЕР: ЭСКИЗДЕН АІ КӨМЕГІМЕН ВИРТУАЛДЫ ФИТИНГКЕ ДЕЙІН

Сергазиев Е., Аязбай Д.,

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр, аға оқытушы **Каюмова У.Р.**

Аннотация: Бұл мақала сән индустриясындағы заманауи компьютерлік дизайн (CAD) жүйелеріне талдау жасайды. Ол дизайнды цифрландырудың кезеңдерін, 3D модельдеудің артықшылықтарын және автоматтандырудың өндірістің экологиялық тұрақтылығына әсерін зерттейді.

Түйінді сөздер: дизайн, CAD жүйелері, 3D модельдеу, цифрландыру, автоматтандыру

Қазіргі заманғы сән индустриясы (Fashion Tech) трансформациядан өтуде. Дәстүрлі дизайн әдістері цифрлық егіздерге жол беруде. Бүгінгі таңда автоматтандыру тек үлгі жасауды жеделдету ғана емес, сонымен қатар виртуалды ортада өнімді толық жасау циклі туралы, бұл брендтерге шығындарды азайтуға және трендтерге тезірек жауап беруге мүмкіндік береді.

Сән дизайнындағы жасанды интеллект. AI интеграциясы автоматтандыруды «ақылды дизайн» деңгейіне дейін жеткізеді. Дәстүрлі CAD жүйелері адам қолындағы құрал болғанымен, AI бірлескен автор болады.

Бүгінгі таңда дизайнерлер тұжырымдамаларды жасау үшін диффузиялық модельдерді (Midjourney, Stable Diffusion) пайдаланады. Бұл мүмкіндік береді: Көңіл-күй тақталарын бірнеше секунд ішінде жасау: Мәтін сипаттамаларына негізделген бірегей баспаларды, текстураларды және силуэттерді жасау. Үлгіні жасау: Тәжірибелік алгоритмдер белгілі бір дене түріне арналған мінсіз дизайнды автоматты түрде жасау үшін мыңдаған антропометриялық дерекқорларда оқытылады.

1. Жеңіл өнеркәсіптегі CAD жүйелерінің жіктелуі

Киім дизайнындағы автоматтандырылған жүйелер әдетте бірнеше функционалды блоктарға бөлінеді:

2D дизайн және бағалау: Негізгі дизайнерды жасау, үлгіні өлшемі мен биіктігі бойынша автоматты түрде көшіру (мысалы, Gerber Technology, Lectra, Investronica).

3D визуализация және модельдеу: Виртуалды үлгілерді «тігуге» және өнімнің сандық аватардағы сәйкестігін тексеруге мүмкіндік беретін жүйелер (CLO 3D, Browzwear, Optitex). 1 суретте көрсетілген.



1-сурет. CLO 3D форматындағы ерлер костюмінің 3D моделі

Технологиялық дайындық: Үлгілер арасындағы матаның салбырауын азайту үшін үлгіні автоматты түрде орналастыру. 3D технологиясын енгізудің артықшылықтары

Жалпақ дизайннан көлемді дизайнға көшу дизайнерлерге бұрын қолжетімсіз болған бірқатар құралдарды ұсынады:

Виртуалды сәйкестендіру: Киімнің тепе-теңдігін бағалау, физикалық үлгіні жасамас бұрын қыртыстарды және сәйкестік ақауларын анықтау.

Матаның қасиетін модельдеу: Заманауи жүйелер нақты материалдардың тығыздығын, созылуын және жабындысын ескереді.

Сандық сән: Киімді тек сандық кеңістікке (әлеуметтік медиа, метаверс) арналған етіп жасау, шикізатты пайдалануды болдырмау.

3. Математикалық бағдарламалық жасақтама және жасанды интеллект

Автоматтандыру күрделі алгоритмдерге негізделген. Мысалы, киім бөлшектерінің жайылған үлгілерін есептеу үшін триангуляция әдістері және материалдың деформациясын есептеу қолданылады.

Мұндағы F - матаның серпімділік күші, k - қаттылық коэффициенті, ал Δl - деформация шамасы. Бұл параметрлер жүйеге матаның фигураға қалай «жататынын» шынайы түрде бейнелеуге мүмкіндік береді.

Қорытынды. Сән дизайнында автоматтандырылған жүйелерді енгізу 2026 жылдары бизнестің өмір сүруінің алғышарты болып табылады. Бұл коллекцияны әзірлеу циклін бірнеше айдан бірнеше аптаға дейін қысқартуға мүмкіндік береді және өндірістік ақаулардың пайда болу жиілігін айтарлықтай азайтады. Кілт сөздер: CAD, CLO 3D, сандық дизайн, сән индустриясы, 3D аватар, тұтыну тауарлары. CAD және автоматты кесу жүйелерін (ACS) пайдаланып автоматтандырылған мата кесу материал шығынын орта есеппен 5-10%-ға азайтады, ал күрделі жағдайларда үнемдеу 15%-ға немесе одан да көпке жетуі мүмкін. Бұған үлгіаралық түсіп кетулерді оңтайландыру (макет тығыздығын жақсарту) және кесу кезіндегі адам қателіктерін азайту арқылы қол жеткізіледі. Әдістемелік трансформация: Дәстүрлі 2D дизайннан толық 3D технологияларына (CAE/CAD/CAM) көшу бастапқы прототипті әзірлеу циклін 30-40%-ға қысқартуға мүмкіндік береді, бұл аралық макеттердің қажеттілігін жояды. Дизайн дәлдігінің артуы: 3D визуализация жүйелерін (мысалы, CLO 3D) пайдалану материалдардың физикалық және механикалық қасиеттерін (Юнг модулі, драп коэффициенті) тіпті сандық эскиз кезеңінде де ескеру арқылы дәл сәйкестікті қамтамасыз етеді. Қоршаған ортаға және экономикалық әсер: Автоматтандырылған үлгіні орналастыру және виртуалды арматураны енгізу «Қалдықсыздықты нөлге теңестіру» тұжырымдамасына ықпал етеді, үлгіаралық мата шығынын және өндіріс қалдықтарын азайтады, бұл жеңіл өнеркәсіптің тұрақты дамуы үшін өте маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кокеткин П. П. Одежда: технология — техника, процессы — качество. — М.: МГУДТ, 2001. (База по технологии).
2. Сурженко Е. Я. Теоретические основы проектирования одежды. — СПб.: СПГУТД, 2001. (Методология проектирования).
3. "Цифровые технологии в индустрии моды: современное состояние и перспективы развития"[Электронный ресурс]. (eLibrary, CyberLeninka).
4. Aldrich, W. "Metric Pattern Cutting for Women's Wear".
5. Sayem, A. S. M. "Digital Apparel Design and Manufacturing".

МОНГОЛИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫ

Ж.А.Ташенев университеті АҚ
Ғ.м., аға оқытушы **Қозыбай А.А.**
«Гуманитарлық ғылымдар» кафедрасының
2-курс магистранты
Шамшидинов Олжас Бақытжанұлы

Андатпа. Қазақ диаспорасы – тарихи, саяси және әлеуметтік-экономикалық факторлардың әсерінен этникалық отанынан тыс жерлерде өмір сүріп жатқан қазақ халқының бір бөлігі. Әлемдегі қазақ диаспорасының ішінде Монғолиядағы қазақтар ерекше орын алады. Себебі олар өздерінің ұлттық тілін, мәдениетін, дәстүрін жоғары деңгейде сақтап қалған қауым ретінде танылған.

Монғолиядағы қазақ диаспорасы тарихи көші-қон процестерінің нәтижесінде қалыптасып, қазіргі таңда елдің қоғамдық-саяси және мәдени өмірінде маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: Монғолия, қазақ диаспорасы, миграция, мәдениет, тіл, дәстүр, этникалық қауымдастық, тарих, әлеуметтік жағдай, интеграция.

Монғолиядағы қазақтардың қалыптасуы күрделі тарихи жағдайлармен байланысты. Қазақтардың бұл аймаққа қоныс аударуы негізінен Алтай мен Қобда өңірлерінде жүзеге асты. Бұл көші-қонға бірнеше факторлар әсер етті: жоңғар шапқыншылығы, Ресей империясының отарлық саясаты, сондай-ақ жайылымдық жерлерге деген қажеттілік.

1. Жоңғар шапқыншылығы және Оңтүстік-Батысқа ығысу

XVII–XVIII ғасырларда Қазақ хандығы мен Жоңғар (Ойрат) хандігі арасында ұзаққа созылған қақтығыстар болды, оларды тарихта **Қазақ–Жоңғар соғыстары** деп атайды.

Бұл соғыстар 1635–1741 жылдар аралығында үздіксіз түрде жүргізілді және қазақ қоғамына ауыр салдар әкелді. Ең қауіпті кезеңдерде жоңғарлар қазақ даласына бірнеше рет үлкен әскери шабуылдар жасап, көптеген ауылдар мен жайылымдарды қиратты. Нәтижесінде қазақтардың кейбір рулары өздерінің дәстүрлі мекендерінен қашуға мәжбүр болды.

Бұл ығысу, әсіресе Алтай және Сарыарқа өңірлеріне қарай қозғалысты күшейтті. Кейбір көшіп шыққан топтар қазіргі Монғолияның батысындағы Алтай тауы мен Қобда өңірінен төмен орналасқан кең жайылымдарға жетті. Жоңғар қыспағына байланысты тараптардың бір бөлігі солтүстік-шығысқа қарай, Қазақстанның шығысына да бара бастады, бірақ бір бөлігі Монғолияға үнемі қоныс аударды.

2. Ресей империясының отаршыл саясаты

XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында Ресей империясы Қазақ хандығын біртіндеп өз ықпалында ұстауға тырысты. Бұл кезеңде:

- Ресей көптеген қазақ рулары мен тайпалармен шарттар жасасып, олардың басын Ресей қорғауына беруді көздеді.
- Ресейдің орнатқан шекаралық және әкімшілік өзгерістері қазақтардың дәстүрлі жайылымдарын қысқартты.
- Ресейдің солтүстік бағытта жүргізген отарлық саясаты қазақтардың экономикалық жағдайын нашарлатты, олар мал жайылымдарын жоғалтып, көбірек южные (оңтүстіктегі) және шығысқа, соның ішінде Қазақ хандығының сыртындағы аймақтарға кетуге мәжбүр болды.

Осы өзгерістер қазақтардың өмір сүру салтын қиындатып, ауыл-шаруашылық пен мал шаруашылығын жүргізу үшін жаңа диалекттік аймақтар табуға итермеледі.

Монғолияның шекарасына жақын Алтай, Тарбағатай, Іле сияқты аймақтарға көшкен адамдар саны артты.

3. Жайылымдық жерлерге қажеттілік

Көшпелі мал шаруашылығы – қазақтардың негізгі кәсіпі еді. Климаттың өзгеруі, соғыс пен отаршылдық саясаттың әсерінен бұрынғы жайылымдар тапшыланып, қазақтардың мал басын айтарлықтай қысқартты. Сондықтан кеңірек және жайылымы мол жерлерді іздеу қажеттілігі Монғолия бағытындағы қозғалысты күшейтті.

Монғолияның батыс бөлігінде орналасқан Алтай тауы мен оның айналасы – табиғи жайылымы бар аймақ. Оның арқасында көшпелі мал шаруашылығымен айналысуға қолайлы жағдай туды. Осылайша Қазақстаннан келген қазақтардың бір бөлігі Монғолиядағы Алтай мен Қобда өңірлеріне тұрақты қоныстанды.

Қазақтардың Монғолияға қоныс аударуы – тарихи процеске негізделген күрделі құбылыс.

Ол:

1. XVII–XVIII ғасырлардағы **Жоңғар шапқыншылығы** нәтижесінде қазақтардың батыс және шығысқа қарай ығысуына себеп болды;

2. **Ресей империясының отаршыл саясаты** қазақтардың дәстүрлі өмір салтын өзгертіп, жаңа жайылымдар іздеуге мәжбүр етті;

3. **Жайылымдық жерлерге қажеттілік** көшпелі мал шаруашылығымен күн көретін қазақтарды Монғолияның батыс аймақтарына тартты.

Нәтижесінде XVIII–XIX ғасырларда қазақтардың бір бөлігі Монғолия жеріне барып тұрақтады, бұл бүгінгі Монғолиядағы қазақ диаспорасының тарихи бастауы болды.

Қазақ рулары Монғолияның батыс бөлігінде тұрақтанып, біртіндеп этникалық қауым ретінде қалыптасты. Олар көбінесе көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысты. Географиялық тұрғыдан оқшау орналасуы олардың ұлттық ерекшеліктерін сақтауға мүмкіндік берді.

Монғолия аумағында қазақтардың шоғырлануы олардың этникалық тұтастығын сақтауға жағдай жасап, тілдік және мәдени ассимиляция деңгейінің төмен болуына ықпал етті.

Монғолиядағы қазақтардың негізгі бөлігі Баян-Өлгий аймағында орналасқан. Бұл аймақ қазақ диаспорасының мәдени, әлеуметтік және рухани орталығы болып табылады.

Баян-Өлгийдің ерекшелігі – мұнда қазақтар халықтың басым бөлігін құрайды. Қазақ тілі күнделікті тұрмыста, білім беру жүйесінде және бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен қолданылады. Бұл жағдай қазақтардың ұлттық бірегейлігін сақтауда маңызды рөл атқарады.

Аймақта қазақ мектептері, мәдениет үйлері, театрлар мен кітапханалар жұмыс істейді. Сонымен қатар ұлттық мерекелер, әсіресе Наурыз мейрамы кең көлемде аталып өтеді.

Монғолиядағы қазақ диаспорасының дәстүрлі шаруашылығы – мал шаруашылығы. Табиғи-климаттық жағдайлар көшпелі өмір салтының элементтерін сақтауға мүмкіндік берді. Қазіргі таңда бұл сала біртіндеп нарықтық қатынастарға бейімделуде.

Білім беру саласында қазақтар айтарлықтай жетістіктерге жетті. Қазақ тілінде білім беретін мектептермен қатар, жоғары білім алған жастар саны да артып келеді. Бұл диаспораның интеллектуалдық әлеуетінің өсуіне ықпал етеді.

Мәдени тұрғыдан алғанда, Монғолиядағы қазақтар ұлттық салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды және фольклорды сақтап қалған. Әсіресе, отбасылық дәстүрлер, ұлттық киімдер, қолөнер және музыкалық мұралар кеңінен таралған.

Оқшау өмір сүру жағдайы олардың мәдениетінде архаикалық элементтердің сақталуына себеп болды. Бұл жағдай этнографиялық тұрғыдан ерекше құбылыс ретінде қарастырылады.

Монғолиядағы қазақ диаспорасының дәстүрлі шаруашылығы – мал шаруашылығы. Табиғи-климаттық жағдайлар көшпелі өмір салтының элементтерін сақтауға мүмкіндік берді. Қазіргі таңда бұл сала біртіндеп нарықтық қатынастарға бейімделуде.

Білім беру саласында қазақтар айтарлықтай жетістіктерге жетті. Қазақ тілінде білім беретін мектептермен қатар, жоғары білім алған жастар саны да артып келеді. Бұл диаспораның интеллектуалдық әлеуетінің өсуіне ықпал етеді.

Мәдени тұрғыдан алғанда, Монғолиядағы қазақтар ұлттық салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды және фольклорды сақтап қалған. Әсіресе, отбасылық дәстүрлер, ұлттық киімдер, қолөнер және музыкалық мұралар кеңінен таралған.

Оқшау өмір сүру жағдайы олардың мәдениетінде архаикалық элементтердің сақталуына себеп болды. Бұл жағдай этнографиялық тұрғыдан ерекше құбылыс ретінде қарастырылады.

Монғолиядағы қазақ диаспорасы – тарихи қалыптасқан, ұлттық болмысын сақтаған ерекше этникалық қауым. Оның қалыптасуына көші-қон процестері, саяси өзгерістер және географиялық факторлар әсер етті.

Бұл диаспора бүгінгі таңда қазақ халқының мәдени мұрасын сақтаушы және дамытушы маңызды орталықтардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, ол Қазақстанмен байланыс арқылы ұлттық бірегейлікті сақтаудың үлгісін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қозғамбаева Г.Б. Монғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.
2. Қозғамбаева Г.Б., Қалыш А.Б. Монғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы. – Алматы, 2014.
3. Нұрпейіс К. Қазақ диаспорасы: тарихы мен тағдыры. – Алматы: Ғылым, 2005.
4. «Монғолиядағы қазақ диаспорасы» – el.kz, 2015.
5. e-history.kz – «Қазақ диаспорасы» мақаласы, 2023.
6. Смағұлов О. **Қазақ халқының этникалық тарихы.** – Алматы, 2011.

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ БАСТАУЛАРЫ

Ж.А.Ташенев университеті АҚ
Ғ.м., аға оқытушы **Сапарова Н.Т.**
«Гуманитарлық ғылымдар» кафедрасының
2-курс магистранты
Орынбасар Мерей Берікқызы

Аңдатпа. Қазақ қоғамындағы билер институты – ұлттық құқықтық жүйенің маңызды элементтерінің бірі. Бұл институт көшпелі өркениет жағдайында қалыптасып, қоғамдық қатынастарды реттеуде, дауларды шешуде және әдет-ғұрып құқық нормаларын дамытуда ерекше рөл атқарды. Билер тек сот қызметін ғана атқарып қоймай, сонымен қатар заң шығарушы, кеңесші, дипломатиялық қызметтерді де жүзеге асырды.

Түйін сөздер: билер институты, әдет-ғұрып құқығы, дала заңы, қазақ қоғамы, сот жүйесі, құқықтық мәдениет.

Қазақ қоғамындағы билер институты – ұлттық құқықтық жүйенің негізін құраған бірегей әлеуметтік-құқықтық құбылыс. Билер қоғамдағы дауларды шешіп қана қоймай,

қоғамдық тәртіпті сақтаушы, әділдіктің символы ретінде танылды. Олардың қызметі жазбаша заңдарға емес, халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрып нормаларына негізделді.

Бұл тұрғыда билер институты әдет-ғұрып құқығы қағидаттарына сүйене отырып, қоғамдағы құқықтық қатынастарды тиімді реттеді. Билер шешімдері әділдік, адамгершілік және қоғамдық келісім принциптеріне негізделіп, халық арасында жоғары беделге ие болды. Сонымен қатар, билердің шешендік өнері мен құқықтық білімінің тереңдігі олардың үкімдерінің дәлдігі мен өміршендігін қамтамасыз етті.

Билер институты қазақ халқының құқықтық санасының жоғары деңгейін көрсетеді. Бұл институт арқылы құқықтық нормалар тек реттеуші құрал ғана емес, сонымен қатар тәрбиелік мәнге ие болды.

Билер институтының негізгі құқықтық қайнар көздері қазақтың дәстүрлі құқық жүйесімен тығыз байланысты. Бұл жүйе жазбаша заңдардан гөрі, ауызша сақталған құқықтық нормаларға негізделді.

Оның құрамына мыналар кіреді:

- әдет-ғұрып нормалары (адат);
- салт-дәстүрлер;
- билердің шешімдері;
- хан жарлықтары.

Осы құқықтық жүйенің маңызды көрінісі ретінде Жеті жарғы ерекше орын алады. Бұл заңдар жинағы Тәуке хан тұсында жүйеленіп, қазақ қоғамындағы құқықтық қатынастарды реттеудің негізгі құралына айналды.

«Жеті жарғы» әдет-ғұрып құқық нормаларын бір арнаға түсіріп, жер дауы, жесір дауы, қылмыстық іс, әскери міндет, салық мәселелері сияқты қоғамдық өмірдің маңызды салаларын қамтыды. Сонымен қатар, бұл заңдар жинағы қоғамдағы тәртіпті сақтауға, әділдікті қамтамасыз етуге және билер сотының қызметін нығайтуға зор ықпал етті.

Билер құқықты қолдануда тек формальды нормалармен шектелмей, әділдік, ар-ождан, қоғамдық келісім қағидаларын басшылыққа алды. Олар дауды шешуде тек заңға емес, адамгершілік құндылықтарға сүйенді.

Қазақ қоғамындағы билер сотының өзіндік ерекшеліктері болды. Бұл ерекшеліктер оның тиімді әрі халыққа жақын құқықтық институт болуына ықпал етті.

Біріншіден, билер соты ашық түрде жүргізілді. Даулар көпшілік алдында қаралып, бұл әділдіктің сақталуына кепіл болды.

Екіншіден, сот процесі жедел әрі қарапайым болды. Істер ұзаққа созылмай, тараптардың уәждері тез арада қарастырылды.

Үшіншіден, билердің шешімдері дәлел мен логикаға ғана емес, шешендік өнерге де негізделді. Шешендік сөздер арқылы тараптарға құқықтық және моральдық түсінік берілді.

Төртіншіден, билердің басты мақсаты – жазалау емес, бітімге келтіру болды. Олар дауды ушықтырмай, екі жақты татуластыруға ұмтылды.

Бесіншіден, билердің шешімдері белгілі бір дәрежеде прецеденттік мәнге ие болды. Бұрынғы шешімдер кейінгі дауларды шешуде үлгі ретінде қолданылды.

Билер қазақ қоғамында ерекше мәртебеге ие болды. Олар тек сот қызметін атқарып қана қоймай, қоғамның барлық саласына ықпал етті.

Билердің негізгі қызметтері:

- құқықтық реттеу;
- қоғамдық тәртіпті сақтау;
- руаралық қатынастарды үйлестіру;
- саяси кеңес беру;
- дипломатиялық қызмет атқару.

Қазақ тарихында Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би сияқты ұлы билер ел бірлігін сақтауда және құқықтық жүйені дамытуда ерекше рөл атқарды.

Билердің беделі олардың лауазымына емес, жеке қасиеттеріне байланысты болды. Әділдік, даналық, шешендік және халық сенімі – би болудың басты шарттары болды.

Билер институты қазақ қоғамының құқықтық мәдениетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

Ол:

- әділдік қағидасын нығайтты;
- құқықтық сананы дамытты;
- қоғамдық келісімді қамтамасыз етті.

Билердің қызметі арқылы құқық тек мәжбүрлеу құралы емес, қоғамдық үйлесімділікті сақтаудың тетігі ретінде қалыптасты.

Қазіргі таңда да билер институтының идеялары өз маңызын жоғалтқан жоқ. Медиация, бітімгершілік рәсімдері сияқты құқықтық институттар билер дәстүрінің жалғасы ретінде қарастырылады.

Қазақ қоғамындағы билер институты – ұлттық құқықтық жүйенің маңызды элементі. Оның құқықтық бастаулары әдет-ғұрып нормаларына негізделіп, қоғамның ішкі қажеттіліктерінен туындады. Билер әділдік пен адамгершілік қағидаларын басшылыққа ала отырып, қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз етті.

Бүгінгі күні билер институтының құқықтық мұрасы Қазақстанның құқықтық мәдениеті мен құқықтық реформалары үшін маңызды рухани және тарихи негіз болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Балғабаева Г.З., Кенжебай А. Қазақ қоғамындағы билер институтының тарихи бастаулары мен эволюциясы. – Қостанай, 2017.
2. Қазақ қоғамындағы билер институтының құқықтық бастаулары мен қазіргі жаңғыруы (дипломдық жұмыс). – 2019.
3. Қазақ қоғамындағы билер институтының қалыптасуы мен құқықтық даму кезеңдері (реферат). – 2018.
4. Шоқан Уәлиханов Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1985.
5. Абай Құнанбаев Қара сөздер. – Алматы: Ғылым, 2002.
6. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988.
7. Қазақстан тарихы (ЖОО арналған оқулық). – Алматы: Атамұра, 2010.
8. Қазақтың әдет-ғұрып құқығы бойынша деректер жинағы. – Алматы: Ғылым, 2004.

03. ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ СЕКЦИЯСЫ

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ГРУЗОВЫХ ПЕРЕВОЗОК И ЛОГИСТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Стрельникова М.С.

Университет имени Ж.А.Ташенева, г.Шымкент
Научный руководитель - к.э.н. **Демесинова А.А.**

Развитие транспортно-логистической системы является одним из ключевых факторов экономического роста государства. Эффективная организация грузовых перевозок обеспечивает устойчивое функционирование промышленности, торговли и внешнеэкономической деятельности. Важную роль в развитии транспортной отрасли

играет государственная политика, направленная на модернизацию инфраструктуры и развитие международных транспортных коридоров [1].

В современных условиях развития мировой экономики транспортно-логистические системы становятся важным инструментом повышения конкурентоспособности национальной экономики. Эффективная организация грузовых перевозок способствует ускорению товарооборота, снижению транспортных издержек и формированию устойчивых экономических связей между регионами и государствами. В связи с этим исследование современного состояния грузовых перевозок и логистики в Республике Казахстан представляет значительный научный и практический интерес.

Транспортная система государства включает совокупность различных видов транспорта, обеспечивающих перевозку грузов и пассажиров на внутреннем и международном уровнях [2].

В её структуре выделяют несколько основных видов транспорта: железнодорожный, автомобильный, трубопроводный, воздушный и водный. Каждый из указанных видов транспорта выполняет важную функцию в обеспечении перевозки грузов внутри страны и на международных направлениях.

Важным фактором развития транспортной системы Республики Казахстан является её выгодное географическое положение, обеспечивающее формирование международных транспортных коридоров между странами Европы и Азии.

По данным Бюро национальной статистики Республики Казахстан, объем грузоперевозок в Республике Казахстан в последние годы демонстрирует устойчивую тенденцию роста, что свидетельствует о развитии транспортной инфраструктуры и увеличении транзитного потенциала страны. Например, в 2025 году объем грузоперевозок всеми видами транспорта составил около 1,1 млрд тонн, что на 7,9 % больше, чем в предыдущем году. Грузооборот достиг 584,3 млрд тонно-километров, увеличившись на 13,6 %. [3]

В структуре грузоперевозок наибольшая доля приходится на железнодорожный транспорт — около 40 % общего объема перевозок. За год железнодорожным транспортом было перевезено 466,7 млн тонн грузов, что на 6,8 % больше, чем годом ранее. [3]

Для более наглядного анализа динамики развития транспортной отрасли рассмотрим статистические данные по объему грузоперевозок в Республике Казахстан за последние годы.

Таблица 1 – Динамика объема грузоперевозок в Республике Казахстан

Год	Объем перевозок, млн тонн	Грузооборот, млрд т-км
2021	857	487
2022	915	512
2023	978	538
2024	1020	560
2025	1100	584
Источник: данные Бюро национальной статистики Республики Казахстан		

Анализ представленных статистических данных позволяет сделать вывод о положительной динамике развития транспортной отрасли Республики Казахстан. Увеличение объемов грузоперевозок свидетельствует о расширении производственной деятельности, активизации внешнеэкономических связей и повышении транзитного потенциала страны. Кроме того, рост грузооборота отражает увеличение эффективности использования транспортной инфраструктуры и развитие логистических технологий.

Железнодорожный транспорт занимает ключевое место в системе грузовых перевозок Казахстана, обеспечивая транспортировку значительных объемов сырьевых ресурсов [6].

Он используется для транспортировки массовых грузов, таких как уголь, нефть, металлы и зерно. По данным транспортных организаций, за первые шесть месяцев 2025 года железнодорожным транспортом было перевезено 185,5 млн тонн грузов, что на 14,1 % больше, чем за аналогичный период предыдущего года. [1]

Автомобильный транспорт также демонстрирует устойчивый рост. Он обеспечивает доставку грузов на короткие и средние расстояния и играет важную роль в развитии региональной торговли.

Автомобильный транспорт отличается высокой мобильностью и гибкостью, что позволяет доставлять грузы непосредственно от отправителя к получателю без дополнительных перегрузок.

Трубопроводный транспорт используется для транспортировки нефти и газа. Этот вид транспорта имеет стратегическое значение для экономики Казахстана, так как страна является одним из крупных производителей и экспортёров энергоресурсов.

Воздушный транспорт применяется для перевозки срочных и дорогостоящих грузов, а также международных почтовых отправлений.

В Казахстане активно развивается транспортно-логистическая инфраструктура. Создаются логистические центры, транспортные терминалы, складские комплексы и распределительные центры. Значительное внимание уделяется развитию международных транспортных коридоров. Современная логистика представляет собой систему управления материальными, информационными и финансовыми потоками в процессе движения товаров от производителя к конечному потребителю [6].

Следует отметить, что в современных условиях развитие логистики выходит за рамки традиционной транспортировки грузов и включает комплексное управление цепями поставок. Эффективное функционирование логистических систем обеспечивает оптимизацию процессов хранения, распределения и доставки продукции, что способствует снижению совокупных издержек предприятий и повышению эффективности экономической деятельности.

В настоящее время через территорию Казахстана проходят 5 международных железнодорожных и 8 автомобильных транспортных коридоров, что позволяет стране выступать важным транзитным узлом между Европой и Азией.

В соответствии со стратегией развития транспортно-логистической системы Республики Казахстан до 2030 года особое внимание уделяется развитию транзитного потенциала страны [7].

Развитие транзитного потенциала способствует увеличению объёмов международных перевозок и укреплению экономических связей Казахстана с другими странами.

Несмотря на положительную динамику развития транспортной отрасли, система грузовых перевозок Казахстана сталкивается с рядом проблем. К основным из них относятся:

- необходимость модернизации транспортной инфраструктуры;
- недостаточное развитие складской и логистической инфраструктуры;
- высокая зависимость некоторых транспортных маршрутов от внешних экономических факторов;
- необходимость внедрения современных цифровых технологий в управление транспортными процессами.

Решение данных проблем позволит повысить эффективность транспортной системы и увеличить конкурентоспособность транспортных услуг Казахстана.

Перспективы развития грузовых перевозок в Казахстане связаны с модернизацией транспортной инфраструктуры, развитием международных транспортных коридоров и внедрением современных логистических технологий.

Одним из ключевых направлений является развитие мультимодальных перевозок, предусматривающих использование нескольких видов транспорта при доставке грузов. Такой подход позволяет оптимизировать транспортные процессы и сократить сроки доставки.

Также важным направлением является цифровизация транспортной отрасли, внедрение автоматизированных систем управления перевозками и развитие электронных логистических платформ.

Таким образом, развитие грузовых перевозок и логистической инфраструктуры является одним из ключевых факторов экономического роста Республики Казахстан. Положительная динамика транспортных показателей свидетельствует о постепенном укреплении транзитного потенциала страны и расширении её роли в международной транспортной системе. В перспективе дальнейшая модернизация транспортной инфраструктуры, внедрение цифровых технологий и развитие мультимодальных перевозок будут способствовать повышению эффективности национальной транспортно-логистической системы и укрепит позиции Казахстана на мировом транспортном рынке.

Список литературы:

1. Министерство транспорта Республики Казахстан. Официальный портал <https://www.gov.kz>
2. Бауэрсокс Д., Клосс Д. Логистика: интегрированная цепь поставок. — Москва: Олимп-Бизнес, 2020.
3. Бюро национальной статистики Республики Казахстан. Официальный сайт статистики транспорта. <https://stat.gov.kz>
4. Казахстан Темир Жолы. Официальный сайт <https://railways.kz>
5. Абдрахманов Б. Транспортная логистика. — Алматы: Экономика, 2021.
6. Ковалев В. Транспортная система и логистика. — Москва: Юрайт, 2022.
7. Стратегия развития транспортно-логистической системы Республики Казахстан до 2030 года.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ

Хамидуллаева Ф.Д., студентка университета «Мирас», г. Шымкент,
научный руководитель: PhD, ассоциированный профессор Шінет Г.Г.

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые особенности современного состояния финансовой системы, ее структура, основные тенденции развития, а также проблемы и перспективы функционирования в условиях глобализации и цифровизации экономики. Особое внимание уделяется влиянию технологических инноваций и международных факторов на устойчивость финансовых институтов.

Ключевые слова: финансовая система, экономика, банки, цифровизация, глобализация, финансы, инвестиции.

Abstract. The article considers the key features of the current state of the financial system, its structure, main development trends, as well as problems and prospects of functioning in the context of globalisation and digitalisation of the economy. Particular attention is paid to the impact of technological innovations and international factors on the sustainability of financial institutions.

Keywords: financial system, economy, banks, digitalisation, globalisation, finance, investments.

Аннотация. Мақалада қаржы жүйесінің ағымдағы жай-күйінің негізгі ерекшеліктері, оның құрылымы, негізгі даму тенденциялары, сондай-ақ экономиканы жаһандану және цифрландыру жағдайында жұмыс істеу мәселелері мен перспективалары қарастырылады.

Қаржы институттарының тұрақтылығына технологиялық инновациялар мен халықаралық факторлардың ықпалына ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: қаржы жүйесі, экономика, банктер, цифрландыру, жаһандану, қаржы, инвестициялар.

Введение. Финансовая система является одной из важнейших составляющих экономической структуры любого государства. Она обеспечивает перераспределение денежных ресурсов, поддерживает функционирование рынка и способствует экономическому росту. В современных условиях финансовая система претерпевает значительные изменения под влиянием глобализации, цифровых технологий и экономических кризисов.

Актуальность данной темы обусловлена необходимостью анализа текущего состояния финансовой системы и выявления факторов, влияющих на ее устойчивость и развитие.

Основная часть

Понятие и структура финансовой системы

Финансовая система представляет собой совокупность различных финансовых отношений, институтов и рынков, обеспечивающих движение денежных средств в экономике. Основными элементами финансовой системы являются:

- государственные финансы;
- банковская система;
- финансовые рынки;
- страховые компании;
- инвестиционные фонды.

Каждый из этих элементов выполняет определенные функции и играет важную роль в обеспечении стабильности экономики.

Современные тенденции развития финансовой системы

На современном этапе можно выделить несколько ключевых тенденций:

Глобализация финансовых рынков

Финансовые рынки становятся все более взаимосвязанными. Капитал свободно перемещается между странами, что увеличивает инвестиционные возможности, но одновременно повышает риски финансовых кризисов.

Цифровизация финансовых услуг

Развитие технологий привело к появлению онлайн-банкинга, мобильных платежей и криптовалют. Это значительно упростило доступ к финансовым услугам и повысило их эффективность.

Рост роли небанковских финансовых организаций

Наряду с банками активно развиваются микрофинансовые организации, страховые компании и инвестиционные фонды, что делает финансовую систему более диверсифицированной.

Усиление регулирования

После мирового финансового кризиса государства усилили контроль за финансовыми институтами для предотвращения новых кризисов.

Проблемы современной финансовой системы

Несмотря на развитие, финансовая система сталкивается с рядом серьезных проблем:

- финансовая нестабильность и риск кризисов;

инфляционные процессы;
неравномерное распределение финансовых ресурсов;
зависимость от внешних факторов;
киберугрозы в условиях цифровизации.

Особую опасность представляют глобальные кризисы, которые могут быстро распространяться между странами из-за высокой взаимосвязанности финансовых рынков.

Финансовая система Казахстана в современных условиях
Финансовая система Казахстана также развивается в условиях глобальных изменений. Основными ее особенностями являются:

активное развитие банковского сектора;
внедрение цифровых технологий (онлайн-банкинг, электронные платежи);
участие в международных финансовых рынках; государственная поддержка финансовых институтов.

В последние годы в стране уделяется большое внимание повышению финансовой устойчивости и развитию финансовых технологий (FinTech).

Перспективы развития финансовой системы

В будущем финансовая система будет развиваться по следующим направлениям:
дальнейшая цифровизация и автоматизация финансовых процессов;
развитие искусственного интеллекта в банковской сфере;
усиление международного сотрудничества;
повышение финансовой грамотности населения;
внедрение новых форм денег, включая цифровые валюты центральных банков.

Эти изменения направлены на повышение эффективности, прозрачности и устойчивости финансовой системы.

Заключение

Таким образом, современная финансовая система представляет собой сложный и динамично развивающийся механизм. Она испытывает влияние множества факторов, включая глобализацию, технологические изменения и экономические кризисы. Несмотря на существующие проблемы, финансовая система продолжает совершенствоваться и адаптироваться к новым условиям.

Эффективное развитие финансовой системы является важным условием экономического роста и стабильности государства.

Список литературы

1. Финансы: учебник / под ред. В.В. Ковалева.
2. Мишкин Ф. Экономика денег, банковского дела и финансовых рынков.
3. Официальные материалы Национального банка Республики Казахстан.
4. Статистические данные по финансовому сектору РК.
5. Интернет-ресурсы по финансовой аналитике.

ТРАНСФОРМАЦИЯ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЭФФЕКТЫ РЕФОРМЫ И МЕХАНИЗМЫ АДАПТАЦИИ

Филипенко Е.

Университет Мирас, г. Шымкент
научный руководитель – магистр **Кейкова Ж.К.**

Развитие малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан является одним из приоритетных направлений государственной экономической политики. По данным

официальной статистики, вклад МСБ в валовой внутренний продукт по итогам 2025 года составил около 40,5%, а численность занятых в секторе достигла порядка 4,5 млн человек [1].

Высокая доля занятости и значительный вклад в ВВП свидетельствуют о системной роли малого бизнеса в экономике. В этой связи любые изменения налоговой политики оказывают комплексное влияние как на предпринимательский сектор, так и на макроэкономическую динамику в целом.

Введение в действие нового Налогового кодекса в 2026 году обусловило необходимость переоценки условий функционирования малого бизнеса.

Целью исследования является анализ влияния налоговой реформы на сектор МСБ и разработка механизмов снижения негативных последствий.

Сектор малого и среднего предпринимательства демонстрирует устойчивую динамику роста. По данным Министерства национальной экономики Республики Казахстан:

- доля МСБ в ВВП увеличилась до 40,5% [1];
- объем выпуска продукции превысил 73 трлн тенге [1];
- численность субъектов МСБ превысила 2 млн единиц [2].

Таким образом, практически каждый второй занятый в экономике Казахстана связан с малым бизнесом, что делает его критически важным элементом социальной и экономической стабильности. В этих условиях изменения налогового законодательства, вступившие в силу в 2026 году, оказывают системное влияние на всю экономику.

При этом структура сектора характеризуется высокой долей микропредприятий и концентрацией в сфере торговли и услуг. Данные особенности обуславливают повышенную чувствительность к изменениям налоговой нагрузки.

Реформа 2026 года затронула ключевые элементы налогообложения малого бизнеса.

Во-первых, была проведена оптимизация специальных налоговых режимов. Их структура была упрощена, а критерии применения - пересмотрены, что сократило возможности использования наиболее льготных условий.

Во-вторых, расширена налоговая база за счет снижения пороговых значений и усиления контроля.

В-третьих, увеличена косвенная налоговая нагрузка, в том числе через повышение ставки налога на добавленную стоимость. Данный фактор оказывает опосредованное, но существенное влияние на малый бизнес.

В-четвертых, усилена цифровизация налогового администрирования. Это повысило прозрачность операций, но одновременно увеличило требования к бизнесу.

Указанные изменения направлены на повышение эффективности налоговой системы, однако их влияние на малый бизнес является неоднозначным.

Оценка экономических последствий:

- Рост налоговой нагрузки. Несмотря на сохранение отдельных льгот, совокупная налоговая нагрузка на малый бизнес увеличилась. Это связано с ростом косвенных налогов и сокращением возможностей налоговой оптимизации.

- Увеличение административных издержек. Усложнение отчетности и усиление контроля приводят к росту транзакционных издержек. Для малых предприятий это означает увеличение доли непроизводительных расходов.

- Снижение предпринимательской активности. С учетом того, что в секторе занято около 45% трудоспособного населения [2], даже незначительное сокращение деловой активности может оказать существенное влияние на экономику.

- Рост теневого сектора. Усиление налоговой нагрузки способствует распространению неформальных практик ведения бизнеса, что снижает эффективность налоговой системы.

Реформа оказывает разнонаправленное влияние на экономику.

К положительным эффектам относятся рост бюджетных поступлений и повышение прозрачности.

К отрицательным - снижение инвестиционной активности, замедление роста МСБ и усиление инфляционного давления.

В долгосрочной перспективе возможно сокращение налоговой базы, что снижает устойчивость фискальной системы.

Для минимизации негативных последствий предлагается внедрение адаптивной модели налогообложения.

Уровень 1 - динамическая налоговая шкала. Вместо фиксированных режимов предлагается:

- привязка налоговой ставки к обороту и рентабельности
- автоматическая корректировка ставки через цифровые данные.

Уровень 2 - цифровая автоматизация налогов. Создание системы:

- автоматического расчета налогов через банковские транзакции
- интеграции с POS-терминалами и онлайн-кассами.

Уровень 3 - механизм «налогового кэшбэка». Часть уплаченных налогов возвращается бизнесу при инвестициях, создании рабочих мест, росте оборота, что способствует развитию бизнеса.

По оценкам, даже 5–7% снижение административной нагрузки может привести к росту числа активных предприятий и расширению налоговой базы.

Проведенный анализ показал, что налоговая реформа 2026 года имеет как положительные, так и отрицательные последствия для малого бизнеса.

С одной стороны, обеспечивается рост бюджетных поступлений. С другой - увеличивается нагрузка на предпринимателей, что может привести к снижению деловой активности.

В этих условиях ключевым направлением совершенствования налоговой политики является переход к адаптивной модели налогообложения, учитывающей особенности малого бизнеса.

Список литературы

1. Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Развитие малого и среднего предпринимательства // Официальный сайт. – URL: <https://www.gov.kz> (дата обращения: 20.03.2026).
2. Бюро национальной статистики Республики Казахстан. Основные показатели МСБ. – URL: <https://stat.gov.kz> (дата обращения: 20.03.2026).
3. Налоговый кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями на 2026 год).
4. Национальный банк Республики Казахстан. Отчет о денежно-кредитной политике. – Алматы, 2025.

МЕНШІККЕ ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАР ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Құлмахан Елдос Сапарханұлы
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – з.ғ.д. Айтбаев Қ.

Аннотация: Мақалада Қазақстан Республикасындағы меншікке қарсы қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылықтың өзекті мәселелері кешенді түрде талданады. Қылмыстардың құқықтық табиғаты, олардың саралану ерекшеліктері, құқық қолдану тәжірибесіндегі қайшылықтар, сондай-ақ халықаралық тәжірибемен салыстырмалы

талдау жүргізіледі. Сонымен қатар, қылмыстық саясатты жетілдіру бағыттары ұсынылады.

Кілт сөздер: меншікке қарсы қылмыстар, қылмыстық жауаптылық, ұрлық, алаяқтық, тонау, қарақшылық, саралау, құқық қолдану

Қазіргі кезеңде меншікке қарсы қылмыстар қылмыстылық құрылымында елеулі үлеске ие. Нарықтық қатынастардың дамуы, цифрландыру және экономикалық теңсіздік бұл қылмыстардың сипатын күрделендіріп отыр. Қазақстан Республикасында бұл санаттағы қылмыстардың кең таралуы құқық қорғау жүйесінің тиімділігін арттыру қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеудің мақсаты – меншікке қарсы қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылықтың теориялық және практикалық проблемаларын анықтап, оларды шешу жолдарын ұсыну. Меншікке қарсы қылмыстар – бұл бөтеннің мүлкін заңсыз иеленуге бағытталған қоғамға қауіпті әрекеттер. Олардың негізгі ерекшелігі – экономикалық қатынастарға тікелей әсер етуі. Бұл қылмыстар: жеке меншік институтына нұқсан келтіреді, нарықтық қатынастардың тұрақтылығын бұзады, көлеңкелі экономиканың өсуіне ықпал етеді. Құқықтық тұрғыдан алғанда, бұл қылмыстардың объектісі – меншік құқығы, ал пәні – материалдық құндылықтар. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде меншікке қарсы қылмыстар үшін жауаптылық нақты сараланған. Атап айтқанда: ұрлық (188-бап), тонау (191-бап), қарақшылық (192-бап), алаяқтық (190-бап). Қылмыстық жауаптылықты белгілеуде заң шығарушы: қылмыстың қауіптілік дәрежесін, жасалу тәсілін, келтірілген зиян көлемін ескереді. Дегенмен, тәжірибеде бұл критерийлер әрқашан біркелкі қолданылмайды. Ұрлық, тонау және қарақшылық арасындағы айырмашылық көбінесе: әрекеттің жасырын немесе ашық болуына, күш қолдану фактісіне байланысты [1]. Практикада келесі жағдайлар жиі кездеседі: жәбірленуші әрекетті байқамаған, бірақ кейін анықталған → ұрлық па, әлде тонау ма? итеріп жіберу немесе жеңіл күш қолдану → қарақшылыққа жата ма? Бұл сұрақтар сот тәжірибесінде әртүрлі шешімдерге әкеледі, яғни біркелкі құқық қолдану принципі бұзылады. Алаяқтық – дәлелдеуі ең қиын қылмыстардың бірі. Мәселелер: алдау фактісін дәлелдеу қиындығы, азаматтық-құқықтық қатынастармен шекарасының анық болмауы, келісімшарттық дауларды қылмыстық істерге айналдыру тенденциясы. Бұл құқық қорғау органдарының шамадан тыс жүктелуіне және негізсіз қылмыстық қудалауға әкелуі мүмкін. Қылмыстық жауаптылықтың ауырлығы көбінесе келтірілген зиян мөлшеріне байланысты. Қиындықтар: нарықтық бағаның тұрақсыздығы, сараптамалардың әртүрлі нәтижелері, инфляция факторы. Меншікке қарсы қылмыстардың жоғары деңгейі: жазалардың алдын алу әсерінің төмендігін, әлеуметтік факторлардың ықпалын көрсетеді. Қайталама қылмыстардың көп болуы: түзету жүйесінің жеткіліксіздігін, әлеуметтік бейімдеу тетіктерінің әлсіздігін дәлелдейді. Қазіргі таңда: интернет-алаяқтық, онлайн төлем жүйелеріндегі қылмыстар кең таралуда. Бұл қылмыстар: трансшекаралық сипатқа ие, дәлелдеуді қиындатады, заңнаманың артта қалуын көрсетеді [2].

Дамыған елдерде алаяқтық үшін жауаптылық нақты жіктелген, залалды өтеу механизмдері тиімді, пробация жүйесі дамыған. Қазақстан үшін маңызды бағыттар: restorative justice (қалпына келтіруші әділеттілік) енгізу, экономикалық қылмыстарды декриминализациялау, цифрлық қылмыстарға бейімделген нормалар әзірлеу. Кешенді талдау негізінде келесі ұсыныстар беріледі: Нормативтік деңгейде: қылмыстарды саралау критерийлерін нақтылау, алаяқтық құрамын нақтылау, цифрлық қылмыстар бойынша арнайы нормалар енгізу. Құқық қолдану деңгейінде: сот практикасын біріздендіру, тергеушілердің біліктілігін арттыру, сараптамалық әдістерді жетілдіру маңызды болып табылады. Әлеуметтік деңгейде: құқықтық сауаттылықты арттыру, алдын алу шараларын күшейту, бұрын сотталғандарды қайта әлеуметтендіру алдыңға қатарға шығып отыр. Меншікке қарсы қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылық мәселелері көпқырлы

және кешенді сипатқа ие. Қазіргі құқық қолдану тәжірибесінде бірқатар жүйелі проблемалар бар: саралау дәлдігінің жеткіліксіздігі, дәлелдеу қиындықтары, залалды бағалаудағы қайшылықтар. Оларды шешу үшін заңнамалық, институционалдық және әлеуметтік шараларды үйлестіре отырып жүзеге асыру қажет. Бұл меншік құқығын тиімді қорғауға және қылмыстылық деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында келесі ұсыныстар жасалады:

1. Заңнамаға жаңа меншікке қарсы қылмыстар түрлерін енгізу (цифрлық және виртуалды мүлікті қорғау).
2. Сот практикасының бірізділігін қамтамасыз ету үшін әдістемелік ұсынымдар әзірлеу.
3. Қылмыстық құрамды дәлелдеуді жеңілдететін әдістемелер мен технологияларды енгізу.
4. Қылмыстық жауаптылықты жеке ерекшеліктер мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне сәйкес даралау.

Қылмыстық құқық – жеке құқық саласы ретінде адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын, қоғамды және мемлекетті қылмыстық қол сұғушылықтан қорғауға бағытталған қоғамдық қатынастарды реттейді [3].

Жаңа Қылмыстық кодекстің негізгі міндеттерінің бірі – адамның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін қорғау болып табылады. Жалпы бөлімде ескі кодекске қарағанда көптеген қылмыстық-құқықтық ұғымдар мен институттардың жаңа түсініктері енгізілген.

Қылмыстың басты белгісі – оның қоғамға қауіптілігі. Қоғамға қауіптілік – қылмыстың заңмен қорғалған қоғамдық қатынастарға нақты қауіп төндіретін немесе зиян келтіретін объективті қасиеті. Қылмыстың ішіндегі ауыр және аса ауыр қылмыстар ерекше орын алады.

Кейбір жағдайларда заң атқарушы органдар қылмыстың белгілі белгілеріне ерекше назар аударады. Мысалы, жеке адамға қарсы ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасаған тұлға, егер ол ұйымдасқан топ немесе қылмыстық ұйымға қатысты қылмыстарды ашуға, тергеуге немесе қатысушыларды анықтауға белсенді түрде көмектессе де, қылмыстық жауаптылықтан босатылмайды. Сонымен қатар, жүктілікте болған әйелдер немесе сегіз жасқа толмаған балалары бар әйелдер үшін де бес жылдан астам мерзімге сотталған ауыр және аса ауыр қылмыстар бойынша жазаны өтеу кейінге қалдырылмайды.

Қылмыстық құқық нормалары бойынша меншік иесінің құқығы, меншік нысандарына қарамастан, қылмыстық құқықпен тең қорғалады. Бұл принципке сәйкес, меншік нысандарының барлық түрлері қылмыстық-құқықтық қорғауға ие болып, қылмыстық жауаптылықтың негізі, шегі және қолданылатын санкциялары бірдей белгіленген.

Меншік нысандарының тең қорғалуы үшін заңда келесі қағидалар бекітілген:

1. Өртүрлі меншік нысандарына бірдей іс-әрекеттердің бірыңғай саралануы;
2. Меншікке қатысты қылмыстарда ауырлататын немесе аса ауырлататын белгілерді бірдей қолдану;
3. Меншік нысандарына қарамастан жазаның түрі мен шегін бірдей белгілеу.

Меншікке қарсы қылмыстар қоғам үшін маңызды мәселелер қатарына жатады және философия, дін, психология, этика мен құқық салаларында да орталық тақырып болып табылады. Жеке адамдарға қарсы қылмыстар қазіргі қоғамда отбасында, өндірісте, саясатта кең таралған. Соңғы кезде тапсырыспен кісі өлтіру, ұрып-соғу, зорлау сияқты әрекеттер көбейіп келеді. Бұл қылмыстар қоғамның рухани мәдениетінің төмендеуінен, этикалық тәрбиенің әлсіздігінен немесе кейбір жағдайда мүлде болмауынан туындайды.

Қазіргі уақытта әлеуметтік теңсіздік, бай адамдардың, оның ішінде негізсіз байығандардың көбеюі, материалдық игіліктерге қызығушылықтың артуы да

қылмыстың өсуіне әсер етеді. Кешелердегі сәнді дүкендер мен қолжетімді материалдық игіліктер адамдарды қылмыстық әрекет жасауға итермелейді[4].

Сондықтан қоғамның, оның ішінде заңгерлердің санасын түбегейлі өзгерту қажет. Қылмыстық құқықты бұзған тұлғалармен қатар, оларға көмектесетін және жазадан құтылуға жәрдемдесетін кейбір заңгерлер қылмыстың көбеюіне ықпал етеді. Біздің басты міндетіміз – жеке адамдарға қарсы қылмыстардың табиғаты мен себептерін түсіну және олардың алдын алу. Бұл тек қоғамдық емес, сонымен қатар әрбір азаматтың азаматтық борышы болып табылады.

Қылмыс құрамы – бұл объективті және субъективті белгілердің міндетті жиынтығы. Құрам тұтастық принципі арқылы қалыптасады: әрбір белгі өз алдына бола алмайды, тек басқа белгілермен тығыз байланыста қылмыс құрамында мәнге ие болады. Құрамның белгілері екі топқа бөлінеді: қажетті және факультативті.

Қылмыстық құқық теориясында нақты қылмыстың құрамы оның елеулі белгілерінің топтасуына байланысты белгілі бір топтарға жіктеледі. Қылмыс құрамын топтастырудың мақсаты – әрбір нақты қылмыстың құрылымын, сипаттамасын және оларға тән жалпы заңдылықтарды тереңірек түсіндіру болып табылады.

Қылмысты дәрежелеу – қылмыс жасаған адамның әрекеті немесе әрекетсіздігін Қылмыстық кодекстің жалпы және ерекше бөлімдерінің нормаларына сәйкес толық және кең көлемде анықтау процесі. Бұл процесс қылмыстық іс-әрекеттің нақты құрамын, оның ауырлық дәрежесін және салдарын бағалауға мүмкіндік береді.

Қылмыс объектісі – қылмыстық әрекеттен зиян шеккен немесе шегуі мүмкін, қиянаттың бағытталған нысаны. Қылмыс объектісін дұрыс анықтау қылмыстық іс-әрекетті дұрыс саралауда шешуші маңызға ие.

Қылмыс құрамының объективтік жағы – бұл қылмыстық заңда көрсетілген іс-әрекеттің сыртқы көріністерінің жиынтығы. Объективтік жағы қылмыстық жауаптылықтың негізгі алғы шарты болып табылады, себебі ол әрекеттің нақты сипатын, зиян келтірген салдарын және қолданылған құралдар мен әдістерді анықтауға мүмкіндік береді[5].

Қылмыстық жауаптылықты жетілдіру мәселесі – қылмыстық құқық ғылымының өзекті бағыттарының бірі. Ғылыми тұрғыдан алғанда, бұл процесс қылмыстық заңнаманы жетілдіру, сот практикасының әділдігін арттыру және қоғамдағы құқықтық мәдениетті нығайту арқылы жүзеге асады. Төменде қылмыстық жауаптылықты жетілдірудің негізгі жолдары ұсынылады:

1. Заңнамалық деңгейде жетілдіру

• **Қылмыстық кодекстің жаңартылуы:** жаңа қылмыстар түрін заңнамаға енгізу, қылмыс құрамдарын нақтылау, ауырлататын және жеңілдететін мән-жайларды жүйелеу.

• **Санкциялар жүйесін жетілдіру:** жазаның түрлері мен мерзімін қылмыс ауырлығына сәйкес сәйкестендіру, қоғамдық қауіптілігі төмен қылмыстар үшін баламалы санкцияларды енгізу.

• **Құқық қорғау теңдігі:** әртүрлі меншік нысандарына, мүліктің әртүрлі түрлеріне қылмыстық жауаптылықты бірдей қолдану.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика. М, 2002
2. Аубакирова А.Ю., Алесковский С.Ю. Криминалистика. Алматы, 2002
3. Алауов Е.О. Проблемы уголовно-правовой борьбы с вымогательством. Алматы, 1997
4. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. М, 1997
5. Белкин Р.С. Курс криминалистики М, 1997

ҚОҒАМДЫҚ ҚАУІПСІЗДІККЕ ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ТҮСІНІГІ МЕН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Елікбай Ерасыл Айдарұлы

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – з.ғ.к. Бижан Н.Р.

Аннотация: Мақалада қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыстардың ұғымы, құқықтық табиғаты және криминологиялық ерекшеліктері кешенді түрде қарастырылады. Бұл қылмыстардың құрылымы, себептері мен жағдайлары, тұлғалық факторлары және олардың алдын алу мәселелері талданады. Қазіргі заманғы қауіп-қатерлер, соның ішінде экстремизм, терроризм және ұйымдасқан қылмыстылық контекстінде ғылыми тұжырымдар жасалады.

Кілт сөздер: қоғамдық қауіпсіздік, қылмыс, криминология, терроризм, экстремизм, алдын алу, құқық бұзушылық

Қоғамдық тәртіп-қылмыстың объектісі ретінде қоғамдық тыныштықты, азаматтардың еңбектенуі, демалуы, тұрмысы үшін сонымен қатар, кәсіпорындардың, мекемелер мен ұйымдардың жұмысы үшін қалыпты жағдай қамтамасыз ете алатын қоғамдық қатынастар жүйесінен тұрады. Бұл топтағы қылмыстарға ҚРҚК 293, 294-баптармен көзделген әрекеттер жатады[3].

Қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың ішінде бандитизм көбінесе қоғамдық орындарда көп жасалады: көшеде – 41%, кәсіпорындардың территориясында - 4%, мекемелерде – 1,8%, вокзалдарда – 6,4%, базарларда – 3,5%, пәтерлерде – 26% және басқа да жерлерде.[40.136]

Бандитизм қоғамдық қауіпсіздікке бағытталған қылмыстардың ішіндегі ең ауыры және ол жылдан жылға өсуде. Мысалы, 1990 жылы республика бойынша қарақшылық қылмысының саны 1321, яғни 13,2 % құраса, 2003 жылы оның саны 2279, яғни 21,05 % құраған болса, 2005 жылы оның саны 3002, яғни 30,2 % құрады.

Бұл тақырыптың өзектілігін арттырып отырған мәселе, қазіргі уақытта халық нарықтық экономикаға бой үйретіп, өзінің қажеттілігі үшін мүлікті қанша керек болса, сонша алуда. Бұл мүлік біреудің еңбегімен, терімен келген деп есептесек, біреулер оны арамтамақтық (паразиттік) жолмен оны өз меншігіне айналдыруға тырысады. Ал қарақшылықта мұндай әрекеттердің нәтижесінде, жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына қауіп туады. Сондықтан бұл қылмыс бірден екі объектіге бағытталған.

Бұл қылмыс көбіне жастармен жасалады, яғни жастар өзінің дене бітіміндегі күшке сеніп жасайды. Ал рецидивтер болса, өзінің тәжірибесіне сүйеніп жасайды. Ал бұл қылмысты ауырлатып жібереді.

Қылмыстың осы түрі көбіне қыста жасалады. Бұған себеп қыс уақытында бандитизм шабуыл жасауға жақсы жағдай туады: қарауылдар көбінесе үйшіктерде болады және оларға шабуыл жасау ыңғайлы, далада адамдар көп жүрмейді және адамдар көбіне қымбат тұратын жылы киімдер киіп жүреді (тұмақ, жылы пальто, шуба, етік және т.б.).

Бандитизм шабуыл көбіне кешкі және түнгі уақыттарда жасалады және көп жағдайларда психикалық және физикалық күш қолданылады. Бірақ қазіргі уақытта есеңгірететін заттарды әйел жынысты адамдармен қолдану көбейіп бара жатыр. Бұл көбінесе жезөкшелер, жұмыс істемейтін, жанұясы жоқ, мәдениетсіз әйелдер.

Бандитизм көбіне екі-үш адамдармен жасалады. Бұған күнделікті болып жатқан қылмыстар аян. Алматы қаласының өзінде күніне кем дегенде бір қарақшылық қылмысы болып отырады. Онда біз 2-3 бір-бірімен жақын дос адамдардың жасайтынын байқауға болады. Жалғыз адамның бандитизм жасауы аз кездеседі. Ал 2-3 адам бір-біріне, өздерінің күштеріне сенгендіктен, бұл қылмыс жиі осы адамдармен жасалады.

Бандитизм көбінесе жастармен жасалады: 14-30 жас аралығындағы жастардың үлесіне 91% қарақшылық шабуылы тиіп отыр және мұның жартысы кәмелетке толмаған адамдармен жасалынады [4]. Бұл қылмыс шынында да жастармен жасалынады, оның ішінде ер адамдардың үлесі үлкен болып табылады.

Жастардың психикасын зерттей келе мынадай тұжырымға келуге болады:

1) бандитизм шабуыл жасау олардың психикасында отбасынан қалыптасады. Көбінің отбасы болмайды, болса да ата-анасы дұрыс тәрбие бермейді;

2) қазіргі уақытта көп жастарды бұл қылмысқа итермелеу шетел кинофильмдерінің арқасында деп айтуға болады;

3) қалғандары түзеу колониясында отырып келгеннен кейін немесе бандитизм үшін сотталып, мерзімін өтеп келгендер.

Сот практикасына жүгінетін болсақ, бандитизм қылмысын жасаушылардың білімі көбінесе орта немесе орта арнаулы. Жоғары білімділер аз кездеседі.

Бұл қылмысты жасаушылардың көбісі жеңіл ақша табуға үйренген, өздері еңбек етіп, терімен, адал еңбегі арқылы ақша тапқысы келмейтіндер, яғни паразиттер болып табылады. Бұлар әсіресе, спирттік ішімдіктерді көп ішеді және бұған сот практикасындағы мысалдар дәлел, яғни қарақшылық жасар алдында көбі ішімдік ішеді. Сонымен қатар бұл адамдар көп жағдайда құмарлық ойындарда ойнайды.

Соңғы кездері құқық қорғау органдарының қызметкерлері күш қолданып бандитизм тонау, қорқытып алушылық және адам өлтіру қылмыстарын жасап жүрген ұйымдасқан топтарды және қауымдастықтарды жиі кездестіруде.

Бұл қылмыстарға әсер ететін себептер мен факторлар:

1) адам санасының артта қалуы, қоғамға қарсы көзқарастардың қалыптасуы, яғни қызғаныш, пайдакүнемдік, жеңіл өмірге талпынуы, агрессивтілік, қатыгездік және т.б.;

2) көбіне бұл қылмыстар материалдық жағынан қамтамасыз етілмеген, яғни әлеуметтік жағдайы нашар адамдармен жасалынады. Олардың көбі ата-анасы жоқ, болса да ажырасқан адамдардың балалары. Сонымен қатар бұл қылмыс жасаушы жастың санасына әке-шешесінің бірге спирттік ішімдік ішуі, жеңіл табыс табуы деген сияқты теріс әрекеттерден кейін оның қылмыс жасауына түрткі болады;

3) көп зерттеушілердің айтуынша қылмыс жасауға төменгі дәрежедегі мәдениет және білімдерінің болмауы әсер етеді. Шындығында да бұл қылмыс көбінесе мәдениет дегеннен жұрдай шалғай ауылдардың адамдарымен жасалады. Сонымен қатар олар білімі жоқ, мектепте, үйде тәрбие көрмеген адамдар болып табылады. Бірақ әрқашанда мұндай бола бермейді. Өйткені тәрбиелі адамдардың өздері де мұндай қылмыс жасайды. Оларда құқықтық мәдениет деген болмайды, яғни құқықтық нигилизм басым болады;

4) кейбір жағдайларда қарақшылықтың субъектісі бұрын сотталмаған, адал өмір сүрген адамдар да болады. Бірақ оларға өздерінің құрдастары, жақын араласатын адамдары әсер етеді, яғни қылмыс жасауға итермелеп, оны жасатпай тыным таппайды.

Сонымен қатар кейбір жағдайларда жәбірленушілердің өздері оларға қатысты бандитизм шабуыл жасауға себеп болады. Көбінесе жәбірленушілер шабуыл жасаған уақытта спирттік ішімдік ішкен, яғни мас күйіндегі адамдар болып табылады. Қоғамдық қауіпсіздік – мемлекеттің, қоғамның және азаматтардың қалыпты өмір сүруінің маңызды шарты. Оған қарсы бағытталған қылмыстар тек жекелеген тұлғаларға ғана емес, бүкіл қоғамға қауіп төндіреді. Қазіргі жағдайда бұл қылмыстардың сипаты өзгеріп, күрделене түсуде. Әсіресе, жаһандану, цифрландыру және әлеуметтік тұрақсыздық факторлары олардың таралуына әсер етеді. Қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыстар – қоғамның қалыпты өмір сүру жағдайларын, қоғамдық тәртіпті және азаматтардың қауіпсіздігін бұзуға бағытталған қоғамға қауіпті әрекеттер. Бұл қылмыстардың объектісі: қоғамдық қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп, азаматтардың өмірі мен денсаулығы. Бұл санаттағы қылмыстардың ерекшелігі – олардың салдары кең ауқымды болуы. Яғни: көпшілікке зиян келтіреді, қоғамдық тұрақтылықты бұзады, үрей мен қорқыныш тудырады. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасына сәйкес, бұл қылмыстарға

мыналар жатады: терроризм, экстремизм, жаппай тәртіпсіздіктер, заңсыз қару айналымы, бұзақылықтың ауыр түрлері. Бұл қылмыстар: көбінесе ұйымдасқан түрде жасалады, алдын ала дайындықты талап етеді, қоғамдық резонанс тудырады. Қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыстардың негізгі себептері: Әлеуметтік факторлар: жұмыссыздық, әлеуметтік теңсіздік, білім деңгейінің төмендігі. Саяси факторлар: радикалды идеологиялардың таралуы, мемлекеттік институттарға сенімнің төмендеуі. Психологиялық факторлар: агрессия, радикалдану, топтық ықпал. Бұл қылмыстар көбінесе бір ғана себептен емес, факторлардың жиынтығының әсерінен туындайды. Мысалы, әлеуметтік оқшаулану мен идеологиялық ықпалдың қосылуы тұлғаның экстремистік әрекетке баруына әкелуі мүмкін.

Қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыстарды жасаушы тұлғалар: жиі радикалды көзқараста болады, топтық ықпалға бейім, әлеуметтік бейімделуі төмен болуы мүмкін. Соңғы зерттеулер көрсеткендей: жастар арасында радикалдану қаупі жоғары, интернет арқылы ықпал ету күшейіп келеді. Бұл қылмыстардың ерекшелігі: алдын ала жоспарлануы, ұйымдасқан топтар арқылы жүзеге асырылуы, заманауи технологияларды қолдануы. Мысалы: әлеуметтік желілер арқылы үгіт жүргізу, криптовалюта арқылы қаржыландыру, интернет арқылы координация. Қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыстар: саны жағынан көп болмауы мүмкін, бірақ қауіптілік деңгейі өте жоғары. Бір ғана террорлық акт: үлкен материалдық шығын, адам шығыны, қоғамдық дүрбелең туғызуы мүмкін. Қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыстардың алдын алу кешенді сипатта болуы тиіс. Жалпы әлеуметтік шаралар: халықтың өмір сүру деңгейін арттыру, білім беру жүйесін дамыту, жастар саясатын жетілдіру. Арнайы шаралар: құқық қорғау органдарының тиімді жұмысы, ақпараттық қауіпсіздікті күшейту, радикализмнің алдын алу.

Алдын алу шаралары тек жазалау емес, сонымен қатар: тәрбиелік, әлеуметтік, идеологиялық бағыттарды қамтуы тиіс. Цифрлық қауіптер: интернет арқылы радикалдану, онлайн ұйымдастыру. Бұл жағдай:

- дәстүрлі құқықтық құралдардың жеткіліксіздігін
- жаңа тәсілдердің қажеттілігін көрсетеді

Қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыстар – қоғам үшін аса қауіпті құқық бұзушылықтар санатына жатады. Олардың криминологиялық ерекшеліктері күрделі және көпқырлы.

Тиімді қарсы іс-қимыл үшін:

- себептерді терең түсіну
- алдын алу шараларын күшейту
- құқықтық және институционалдық реформалар жүргізу

қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі 2014 жылғы, Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 37 бет
2. Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексі. 16.07.1997 жылы ҚР заңы. 15 тамыз 2012 жылы өзгертулер мен толықтырулар енгізілген.
3. Владимиров В.А., Квалификация похищений личного имущества. М., 1974
4. Советское уголовное право. Часть особенная. – М., 1964
5. Михайленко П.П., Тевлин Р.И. Преступления против личной собственности граждан. – Киев, 1962

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША ҰРЛАУДЫҢ ТҮСІНІГІ МЕН ТҮРЛЕРІ

Сансызбай Аян Нурмаханұлы
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – з.ғ.к. Бижан Н.Р.

Аннотация: Бұл мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы бойынша ұрлау ұғымының мазмұны, оның құқықтық табиғаты және түрлері қарастырылады. Ұрлау қылмыстарының ерекшеліктері, объективтік және субъективтік белгілері талданып, олардың қоғамға қауіптілігі анықталады.

Кілт сөздер: ұрлау, қылмыс, меншікке қарсы қылмыстар, тонау, қарақшылық, алаяқтық, құқық

Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығында меншікке қарсы қылмыстар ерекше орын алады. Солардың ішінде ұрлау – ең кең таралған және қоғамға елеулі зиян келтіретін қылмыс түрлерінің бірі. Ұрлау арқылы азаматтардың мүліктік құқықтары бұзылады, экономикалық қатынастарға кері әсер етеді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес, ұрлау дегеніміз – бөтеннің мүлкін заңсыз, өтеусіз, пайдакүнемдік мақсатпен иемдену немесе оны басқа адамның пайдасына беру. Ұрлаудың негізгі белгілері: бөтен мүлік болуы, заңсыз иелену, өтеусіздік, пайдакүнемдік мақсат, залал келтіру. Бұл белгілердің жиынтығы ұрлауды басқа құқық бұзушылықтардан ажыратуға мүмкіндік береді. Меншік құқығы қоғамдағы маңызды құқықтық қатынастардың бірі болып табылады. Азаматтардың, ұйымдардың және мемлекеттің мүліктік құқықтарын қорғау құқықтық мемлекеттің негізгі міндеттерінің қатарына жатады. Осыған байланысты меншікке қарсы қылмыстар қылмыстық құқықтағы ерекше маңызға ие. Солардың ішінде кең таралған және қоғамға елеулі зиян келтіретін қылмыстардың бірі – ұрлау қылмыстары.

Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасына сәйкес ұрлау дегеніміз – бөтеннің мүлкін заңсыз, қайтарымсыз және пайдакүнемдік мақсатпен алып қою немесе оны өз пайдасына не басқа адамдардың пайдасына айналдыру болып табылады. Ұрлау әрекеті меншік иесінің немесе мүліктің заңды иеленушісінің құқықтарын бұза отырып жасалады және оған материалдық зиян келтіреді [1].

Қылмыстық құқық теориясында ұрлаудың мазмұнын анықтайтын бірнеше негізгі құқықтық белгілер көрсетіледі.

Бірінші белгісі – бөтен мүлікке қол сұғу. Ұрлау тек бөтен мүлікке қатысты жасалады. Яғни мүлік қылмыскердің меншігінде болмауы тиіс. Егер адам өз мүлкін иемденсе немесе оған заңды түрде тиесілі мүлікті алса, онда мұндай әрекет ұрлау болып саналмайды.

Екінші белгісі – мүлікті заңсыз алу. Ұрлау кезінде мүлік заңды негізсіз алынады. Қылмыскердің мүлікті алуға ешқандай құқықтық негізі болмайды. Яғни меншік иесінің немесе заңды иеленушінің келісімі болмайды.

Үшінші белгісі – мүлікті қайтарымсыз иелену. Ұрлау барысында қылмыскер мүлікті иесіне қайтару ниетінсіз иемденеді. Бұл жерде мүлікті уақытша пайдалану емес, оны толық иемдену немесе басқа адамның пайдасына беру мақсаты көзделеді.

Төртінші белгісі – пайдакүнемдік мақсат. Ұрлау әрқашан материалдық пайда табу мақсатында жасалады. Қылмыскер бөтен мүлікті өз пайдасына немесе басқа адамдардың пайдасына пайдалану үшін иемденеді.

Бесінші белгісі – меншік иесіне материалдық зиян келтіру. Ұрлау нәтижесінде мүлік иесі немесе заңды иеленуші белгілі бір мөлшерде материалдық шығынға ұшырайды. Бұл зиян мүліктің жоғалуымен немесе оның құнының азаюымен байланысты болуы мүмкін [2].

Ұрлаудың осы аталған белгілері қылмысты дұрыс саралау кезінде маңызды рөл атқарады. Егер көрсетілген белгілердің жиынтығы анықталса, онда жасалған әрекет ұрлау қылмысы ретінде танылады. Ал егер осы белгілердің біреуі болмаса, онда әрекет басқа құқық бұзушылық ретінде бағалануы мүмкін [3]. Объективтік жағы: Мүлікті заңсыз алу немесе иемдену әрекеті. Қоғамға қауіпті салдардың болуы (материалдық зиян). Себеп-салдарлық байланыс. Субъективтік жағы: Тікелей қасақаналық. Пайдакүнемдік мақсат. Қылмыскер өз әрекетінің заңсыз екенін түсінеді және мүлікті иеленуді мақсат етеді.

Ұрлау қылмыстары қоғамдағы меншік қатынастарына, азаматтардың құқықтарына және экономикалық тұрақтылыққа айтарлықтай зиян келтіреді. Сондықтан бұл қылмыстарды алдын алу – қылмыстық саясаттың негізгі бағыттарының бірі.

Алдын алу шараларының мақсаты:

1. Қоғамдағы меншікке қарсы қылмыстардың алдын алу;
2. Қылмыскерлердің әрекетін ерте кезеңде тоқтату;
3. Азаматтарды, ұйымдарды және мемлекеттік мекемелерді қорғау;
4. Қылмыстық құқықты тиімді қолдану арқылы құқық тәртібін қамтамасыз ету.

Алдын алу шаралары заңдық, ұйымдастырушылық және әлеуметтік сипатқа ие болуы мүмкін.

Ұрлау қылмыстары – қоғамдағы меншік қатынастарына, азаматтардың құқықтарына және экономикалық тұрақтылыққа айтарлықтай зиян келтіретін құқық бұзушылықтар. Сондықтан ұрлау қылмыстарын алдын алу – қылмыстық саясаттың негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Алдын алу жүйесі – қылмыстың жасалуын болдырмауға бағытталған кешенді шаралар жиынтығы. Оның мәні – қылмыстың алдын-ала алдын алу арқылы қоғамдағы құқықтық тәртіпті сақтау және азаматтардың мүліктік құқықтарын қорғау.

Алдын алу жүйесі келесі бағыттарды қамтиды:

1. Заңдық бағыт – қылмыстық кодексте ұрлау, тонау, қарақшылық, алаяқтық және сеніп тапсырылған мүлікті иелену қылмыстарының нормаларын нақтылау, жазалар мен жауапкершілікті алдын алу мақсатында белгілеу.

2. Ұйымдастырушылық бағыт – құқық қорғау органдары мен ұйымдардың профилактикалық қызметі, мүлікті қорғау жүйелерін енгізу, қызметкерлердің сенімін арттыру.

3. Әлеуметтік бағыт – азаматтарды құқықтық мәдениетке үйрету, жастарға құқықтық тәрбие беру, жұмыссыздық пен кедейлікті азайту арқылы қылмысқа итермелейтін факторларды жою.

Алдын алу жүйесінің мақсаты

1. Қоғамдағы меншікке қарсы қылмыстардың алдын алу – ұрлау, тонау, қарақшылық, алаяқтық сияқты қылмыстардың жасалуына тосқауыл қою.

2. Қылмыстық әрекеттерді ерте кезеңде анықтау және тоқтату – құқық қорғау органдары мен қоғамдық бақылау арқылы қылмыстың алдын алу.

3. Азаматтарды және ұйымдарды қорғау – мүлікті қорғау жүйелері, құқықтық білім беру және ақпараттандыру арқылы.

4. Құқық тәртібін қамтамасыз ету – қылмыстық құқық нормаларын тиімді қолдану және құқықтық тәртіпті сақтау арқылы.

5. Қылмыстың әлеуметтік себептерін азайту – құқықтық, экономикалық және әлеуметтік факторлар арқылы қылмысқа итермелейтін жағдайларды болдырмау.

Осылайша, алдын алу жүйесі қоғамдағы қылмысты азайтуға, меншік қатынастарын қорғауға және азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған кешенді құқықтық, ұйымдастырушылық және әлеуметтік шаралар жүйесі болып табылады [4].

Құқықтық алдын алу – қылмыстың жасалуына тікелей тосқауыл қоюға бағытталған шаралар. Оған мыналар жатады:

1. Қылмыстық заңнаманы жетілдіру

Қылмыстық кодексте ұрлау, тонау, қарақшылық, алаяқтық және сеніп тапсырылған мүлікті иелену қылмыстарының нормаларын нақтылау;

Жаза мен жауапкершілікті нақты және алдын алуға бағытталған етіп белгілеу.

2. Сот практикасының жүйеленуі

Ұрлау қылмыстары бойынша сот шешімдерін біріздендіру;

Қылмыстық құқықты дұрыс қолдануды қамтамасыз ету.

3. Құқықтық білім беру және ақпараттандыру

Қоғамға, ұйымдарға және азаматтарға құқықтық мәдениетті арттыру;

Қылмыстың алдын алу бойынша ақпараттық науқандар өткізу.

Ұрлау қылмыстарын заңдық алдын алу – қылмыстың жасалуына тікелей тосқауыл қоюға бағытталған құқықтық шаралар жүйесі. Бұл шаралар азаматтардың, ұйымдардың және мемлекеттің меншік құқығын қорғауға бағытталып, қылмыстық құқықтың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Құқықтық нормаларды жетілдіру[5].

Ұрлау қылмыстарының алдын алу үшін қылмыстық заңнаманы нақтылау және жетілдіру маңызды. Бұл бағытта:

- Қылмыстық кодексте ұрлық, тонау, қарақшылық, алаяқтық және сеніп тапсырылған мүлікті иелену қылмыстарының құқықтық белгілерін айқындау;

- Жаза мен жауапкершілікті алдын алу және тәрбиелік сипатқа сәйкес белгілеу;

- Қылмыстық заңнаманы тұрақты түрде жаңартып, жаңа қоғамдағы құқық бұзушылықтар түрлерін енгізу. Сот практикасының жүйеленуі

Заңдық алдын алу сот тәжірибесімен тығыз байланысты:

- Ұрлау қылмыстары бойынша сот шешімдерін біріздендіру;

- Қылмыстық құқық нормаларын бірдей қолдануды қамтамасыз ету;

- Қылмыстық құқықты дұрыс қолдану арқылы құқық қорғау органдарының тиімділігін арттыру.

Құқықтық ақпараттандыру және құқықтық мәдениет. Қоғамдағы қылмыстың алдын алу үшін азаматтарды, ұйымдарды және мекемелерді құқықтық ақпараттандыру маңызды:

- Азаматтарды ұрлау қылмыстарының құқықтық салдары туралы хабардар ету;

- Мүлікті қорғау, құқықтық жауапкершілік және құқықтық мәдениетке үйрету;

- Ақпараттық науқандар, құқықтық лекциялар және семинарлар ұйымдастыру.

Сондықтан мемлекет бұл қылмыстарға қарсы қатаң жауапкершілік белгілейді. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында ұрлау – меншікке қарсы бағытталған ауыр қылмыс ретінде қарастырылады. Оның әртүрлі түрлері бар және әрқайсысы өз ерекшеліктерімен сипатталады. Ұрлауға қарсы тиімді күрес жүргізу үшін құқықтық нормаларды жетілдіру және құқықтық мәдениетті арттыру маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Божьев А. Прекращение дел на досудебных стадиях. //Россия. Юстиция. 1986. №5. Б.21-22.

2. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі 2014 жылғы, Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 136 бет

3. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық Ерекше бөлім: Оқулық. Алматы: «Жеті жарғы», 2003-560 бет.

4. Баев О.Я. Расследование отдельных видов преступлений: Учеб. Пособие. – Воронеж. ун-та, 1986г-93с.

5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық істер жүргізу Кодексі. Алматы, «Жеті жарғы», 1998ж-148б.

ТРУДОВОЙ ДОГОВОР В КАЗАХСТАНЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Елтаева Асем – студентка гр.

ИЭФ-25-5кЗ

Аликулова Лаура - студентка гр.

ИЭФ-25-5кЗ

Научный руководитель -

Шеримова Н.Ш.

Tashenev University, кафедра

«Құқық»

Казахстан не может быть изолирован от изменений, происходящих в настоящее время во всем мире, в том числе и в сфере регулирования трудовых отношений. Переход к инновационной социально-ориентированной экономике, безусловно, невозможен без гибкого рынка труда с новыми секторами занятости. Вопрос использования цифровых технологий и интернет-пространства в рамках трудового права не является новым.

Цифровизация современного общества оказывает значительное влияние на все аспекты жизни, в том числе и на сферу труда. В условиях цифровой трансформации традиционные модели трудовых отношений меняются, что приводит к необходимости пересмотра правовых норм, регулирующих трудовые договоры. В данной статье будет рассмотрена правовая природа условий трудового договора в условиях цифровизации, а также проанализированы основные вызовы, с которыми сталкиваются работники и работодатели.

Цифровизация экономики и распространение новых технологий изменяют характер работы и отношения между работодателем и работником. Одним из основных проявлений цифровизации является использование технологий для организации дистанционной работы, внедрение искусственного интеллекта, автоматизация процессов и развитие платформенной экономики. Это в свою очередь требует изменения трудовых договоров, которые должны учитывать новые условия и характер труда.

Правовая природа трудового договора традиционно основывалась на фиксированных условиях труда, таких как место работы, рабочее время, должностные обязанности и оплата труда. В условиях цифровизации эти аспекты становятся более гибкими и динамичными, что требует пересмотра правового регулирования трудовых отношений.

Одним из ключевых изменений, вызванных цифровизацией, является «дистанционная работа». В современных условиях все большее количество работников выполняют свои обязанности удаленно, что изменяет условия трудового договора. Работодатель и работник должны договариваться о режиме рабочего времени, техническом обеспечении, условиях защиты данных и ответственности сторон.

Трудовой договор, регулирующий дистанционную работу, должен включать следующие важные условия:

- «Режим рабочего времени»: поскольку контроль за временем выполнения обязанностей усложняется, договор должен четко определять, в какие часы работник должен быть доступен для выполнения своих задач.

- «Техническая поддержка»: договор должен предусматривать ответственность за предоставление технических средств и программного обеспечения для выполнения работы. Это может включать компьютеры, доступ к интернету и защиту информации.

- «Охрана труда»: несмотря на то, что работник находится вне офиса, работодатель обязан обеспечить соблюдение норм охраны труда и безопасности.

Платформенная экономика, активно развивающаяся благодаря цифровым технологиям, создает новые формы занятости, такие как фриланс и самозанятость через

платформы (например, Uber, Airbnb). В отличие от традиционных трудовых отношений, работа через платформы предполагает гибкий график и непостоянный характер занятости.

Платформенная занятость вызывает множество правовых вопросов, включая правовой статус работника, права на социальное обеспечение и оплату труда. В традиционном трудовом договоре эти аспекты четко регулируются, однако для работников платформенной экономики часто отсутствуют базовые социальные гарантии, такие как право на отпуск, медицинское страхование и пенсионное обеспечение. Это требует разработки новых подходов к регулированию трудовых договоров для данной категории работников.

Использование автоматизации и искусственного интеллекта (ИИ) на рабочих местах также оказывает влияние на условия трудовых договоров. В условиях цифровизации многие рутинные задачи передаются машинам, что приводит к изменению обязанностей работников и, как следствие, условий трудовых договоров. Возникает необходимость в пересмотре обязанностей сотрудников, переквалификации и обучении для выполнения новых задач.

Кроме того, правовые нормы должны предусматривать защиту работников от увольнений в результате внедрения автоматизации, а также определять обязательства работодателей по обучению персонала новым технологиям. Важно также учитывать защиту персональных данных, которые могут собираться и обрабатываться с использованием ИИ.

Цифровизация трудовых отношений вызывает ряд правовых проблем, которые требуют решения на уровне законодательства. Среди них можно выделить следующие:

- «Гибкость условий труда»: цифровизация размывает границы между рабочим и личным временем, что может привести к переработкам и снижению качества жизни работников. Важно предусмотреть в трудовых договорах механизмы защиты от чрезмерной эксплуатации сотрудников.

- «Трудовые права платформенных работников»: работники, занятые через цифровые платформы, часто остаются вне правовой защиты, что требует создания новых механизмов регулирования их прав.

- «Право на отключение»: в условиях постоянной связи с работодателем и доступности через электронные устройства возникает вопрос о праве работника на отдых и возможность «отключиться» от работы после окончания рабочего времени.

Цифровизация продолжает изменять условия труда, и это требует адаптации правовой системы к новым реалиям. В будущем трудовые договоры должны стать более гибкими и учитывать динамику технологических изменений. Законодательство должно развиваться в направлении защиты прав работников в цифровую эпоху, обеспечивая баланс между интересами работодателей и работников.

Кроме того, необходимо учитывать, что цифровизация открывает новые возможности для работников, такие как гибкость графика, возможность работы из любого места и доступ к глобальному рынку труда. Однако правовая система должна обеспечить, чтобы эти возможности не приводили к снижению уровня социальной защиты и прав работников.

Правовая природа условий трудового договора в условиях цифровизации претерпевает значительные изменения. Развитие технологий требует пересмотра традиционных подходов к регулированию трудовых отношений, включения в трудовые договоры новых условий, касающихся дистанционной работы, использования цифровых платформ, автоматизации и искусственного интеллекта. Задача законодательства в этих условиях - обеспечить гибкость трудового права, сохраняя при этом права работников и социальные гарантии, несмотря на стремительное развитие цифровых технологий.

Рассмотрим такое новшество как условие о неконкуренции. Концепция неконкуренции давно применяется в международной практике, но в Казахстане введена

впервые. В статью 29 Трудового кодекса Республики Казахстан внесено это новое условие [1]. Соглашение о неконкуренции (на англ. Non-Compete Agreement, NCA) – соглашение, по которому одна сторона обязуется не совершать каких-либо конкурирующих действий в связи с тем, что эта сторона обладает определенными знаниями и навыками, полученными в том числе в результате сотрудничества двух сторон. Однако, весь механизм применения данной нормы полностью законодательно не урегулирован.

Условия неконкуренции, также известные как ограничительные соглашения, стали важной частью трудовых отношений в современном мире, особенно в условиях динамично развивающихся рыночных экономик. Эти условия направлены на предотвращение недобросовестной конкуренции со стороны бывших работников, которые могут использовать приобретенные во время работы навыки и знания в ущерб интересам бывшего работодателя. В данной статье рассмотрим правовую природу условий неконкуренции в трудовом праве Республики Казахстан, их правовое регулирование и особенности применения.

Условия неконкуренции — это положения, включенные в трудовой договор или отдельное соглашение, которые ограничивают возможности работника на занятие деятельностью, конкурирующей с работодателем, на определенный период времени после увольнения. Основная цель таких условий заключается в защите коммерческих тайн, клиентской базы, а также исключении возможности создания конкурентных организаций бывшими работниками.

Трудовое законодательство Республики Казахстан не содержит прямого указания на условия неконкуренции в своем традиционном виде. Однако определенные аспекты таких соглашений могут регулироваться общими нормами гражданского законодательства и Трудового кодекса Республики Казахстан. В частности, вопросы, связанные с защитой коммерческих тайн, конфиденциальности и интеллектуальной собственности, регулируются Гражданским кодексом [2] и Законом Республики Казахстан «О коммерческой тайне».

Трудовой кодекс Республики Казахстан также закрепляет ряд положений, которые опосредованно могут касаться неконкурентных соглашений, такие как:

- Защита конфиденциальной информации (статья 64 Трудового кодекса РК): работники обязаны сохранять в тайне информацию, составляющую коммерческую тайну, как в период трудовых отношений, так и после их прекращения.

- Ответственность за разглашение информации: работники могут нести ответственность за нарушение обязательств по сохранению конфиденциальности, что может включать ограничения на работу в конкурирующих компаниях.

Неконкурентные соглашения должны быть сбалансированными и справедливыми как для работодателя, так и для работника. Важно учитывать несколько аспектов при включении условий неконкуренции в трудовые договоры или соглашения:

Часто такие соглашения включают положения, ограничивающие работника в течение определенного периода после увольнения (например, от шести месяцев до двух лет). Важно, чтобы такие сроки были разумными и не нарушали права работника на труд.

Неконкурентные соглашения могут устанавливать ограничения на работу в определенных географических регионах (например, в пределах города или области), чтобы не допустить создания конкуренции в непосредственной зоне деятельности работодателя. Такие ограничения должны быть четко прописаны и обоснованы, чтобы не препятствовать нормальной трудовой деятельности работника.

Многие страны предусматривают обязательную компенсацию за период ограничения в конкурентной деятельности, так как это затрагивает возможность заработка бывшего работника. В Казахстане подобная практика может быть урегулирована в индивидуальных соглашениях, однако четкое правовое регулирование этого аспекта отсутствует.

Ограничение права на труд является сложным юридическим вопросом, поскольку труд - одно из основных прав человека, закрепленное Конституцией Республики Казахстан. Поэтому неконкурентные условия не должны существенно ограничивать возможность работника найти новую работу после увольнения. Судебная практика Казахстана показывает, что такие условия должны быть четко обоснованы и не нарушать баланс интересов сторон.

Некоторые ключевые моменты, которые могут использоваться для защиты прав работников:

- Пропорциональность и разумность условий: неконкурентные ограничения должны быть пропорциональны целям их введения. Работодатель должен доказать, что такие условия действительно необходимы для защиты его коммерческих интересов.

- Отказ от условий неконкуренции: работник может оспорить неконкурентные условия, если они излишне ограничивают его право на труд или противоречат законодательству.

В Казахстане судебная практика по неконкурентным соглашениям не так широко распространена, как в других юрисдикциях, таких как США или страны Европы. Однако в последние годы все больше дел связано с защитой коммерческой тайны, интеллектуальной собственности и конкуренции, что косвенно затрагивает вопросы неконкуренции.

Суды при рассмотрении таких дел могут оценивать следующие факторы:

- Законность включения неконкурентного соглашения в трудовой договор.
- Разумность срока и географического охвата ограничений.
- Нарушение или неисполнение условий неконкуренции со стороны бывшего работника.

Международная практика показывает, что условия неконкуренции становятся все более распространенными в различных отраслях, особенно в высокотехнологичных секторах, где вопросы интеллектуальной собственности и коммерческих тайн имеют первостепенное значение.

В странах с развитым правовым регулированием, таких как США и Германия, неконкурентные соглашения являются обычной практикой. Однако их применение также строго регламентируется, чтобы не нарушать права работников. В Казахстане, хотя такие соглашения начинают появляться, им все еще не уделяется достаточно внимания на законодательном уровне.

Условия неконкуренции являются важным инструментом защиты интересов работодателей, особенно в условиях конкурентной экономики. Однако их применение в Республике Казахстан требует дальнейшего правового регулирования и четкого определения условий, при которых такие соглашения могут считаться законными и справедливыми.

Для эффективного использования неконкурентных соглашений необходимо обеспечить баланс интересов работодателя и работника, избегая излишнего ограничения права на труд. Правовая система Казахстана должна развиваться в этом направлении, учитывая как международный опыт, так и национальные особенности рынка труда и правового регулирования.

Список литературы:

1.Трудовой Кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.09.2024 г.)- zakon.kz

2. Гражданский кодекс Республики Казахстан (особенная часть) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.09.2025 г.)- zakon.kz

ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҚТЫ БАСҚАРУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН ҮЛКЕН ДЕРЕКТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Шынгисхан Д.М.

Мирас университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр, аға оқытушы **Бекебаева М.О.**

Қаржы жүйесінің тұрақтылығы қазіргі цифрлық экономика жағдайында тек макроэкономикалық саясатқа ғана емес, деректерді өңдеу жылдамдығы мен сапасына тәуелді.

AI және Big Data технологиялары қаржы секторында жаңа парадигманы қалыптастырып, дәстүрлі тәуекелдерді басқару әдістерін түбегейлі өзгертуде. Осыған байланысты қаржылық тұрақтылықты басқарудың жаңа ғылыми тәсілдерін әзірлеу өзекті мәселе болып табылады.

Қазіргі құбылмалы экономикалық жағдайда қаржы институттары үшін тұрақтылықты сақтау тек ішкі балансты реттеу емес, сонымен қатар нарықтағы миллиондаған деректерді нақты уақыт режимінде талдауды талап етеді. Дәстүрлі статикалық модельдер «қара аққу» (black swan) оқиғаларын болжай алмайтынын көрсетті. Сондықтан AI мен Big Data-ны интеграциялау — заман талабы [1].

Қаржылық тұрақтылықты басқару мәселесі соңғы жылдары цифрлық технологиялардың дамуына байланысты ғылыми зерттеулердің маңызды бағытына айналды. Әсіресе, жасанды интеллект (AI) және Big Data технологияларының қаржы секторына әсері көптеген халықаралық зерттеулерде кеңінен қарастырылуда.

Ғылыми әдебиеттерде қаржылық тұрақтылық ұғымы әртүрлі қырынан зерттеледі. Көптеген авторлар оны қаржы жүйесінің сыртқы және ішкі шоктарға төтеп беру қабілеті ретінде анықтайды.

Дәстүрлі көзқарас бойынша, қаржылық тұрақтылық макроэкономикалық көрсеткіштермен, атап айтқанда инфляция деңгейімен, пайыздық мөлшерлемелермен және банктік жүйенің капитал жеткіліктілігімен тығыз байланысты. Алайда, цифрлық экономика жағдайында бұл түсінік кеңейіп, технологиялық факторларды да қамти бастады.

Жасанды интеллекттің қаржы секторындағы рөлі алғаш рет 2010 жылдардың басында белсенді зерттеле бастады. Davenport еңбектерінде AI технологияларының қаржы институттарының операциялық тиімділігін арттырудағы маңызы атап өтіледі [2].

Қаржы секторында жасанды интеллект модельдерінің кеңінен қолданылуы олардың интерпретациялануын қамтамасыз ету қажеттілігін арттырады. Көптеген machine learning алгоритмдері «қара жәшік» қағидатына негізделгендіктен, олардың шешім қабылдау логикасын түсіндіру қиын.

Осыған байланысты Explainable AI (XAI) тәсілдері ерекше маңызға ие. SHAP (Shapley Additive Explanations) және LIME (Local Interpretable Model-agnostic Explanations) әдістері арқылы:

- тәуекел факторларының үлесі анықталады;
- модель шешімдерінің ашықтығы қамтамасыз етіледі;
- реттеуші органдар үшін сенімділік артады.

Бұл өз кезегінде қаржылық тұрақтылықты басқару жүйесінің сапасын арттырады.

Big Data технологияларының қаржы секторындағы рөлі де ерекше. McKinsey Global Institute зерттеулерінде үлкен деректерді талдау қаржы нарықтарындағы үрдістерді болжауда жоғары дәлдік көрсететіні айтылады [3].

Осыған байланысты қаржылық тұрақтылықты басқарудың тиімді жүйесін қалыптастыру үшін технологиялық, институционалдық және нормативтік аспектілерді

кешенді түрде қарастыру қажет. AI мен Big Data-ны енгізу тек технологиялық жаңарту емес, сонымен қатар басқару мәдениетін трансформациялауды талап етеді.

Қазіргі таңда қаржы секторын реттеуде SupTech (Supervisory Technology) және RegTech (Regulatory Technology) шешімдері белсенді енгізілуде.

SupTech технологиялары:

- қаржы нарығын real-time режимде бақылауға;
- жүйелік тәуекелдерді ерте анықтауға;
- автоматтандырылған қадағалау жүргізуге мүмкіндік береді.

RegTech:

- комплаенс шығындарын азайтады;
- нормативтік талаптарды автоматты орындауды қамтамасыз етеді.

Бұл технологиялар қаржы жүйесінің тұрақтылығын институционалдық деңгейде күшейтеді.

Қазіргі зерттеулерде ESG (Environmental, Social, Governance) факторларын қаржылық талдауға енгізу маңызды бағыт болып табылады.

AI негізінде:

- ESG risk scoring модельдері құрылады;
- компаниялардың тұрақтылық деңгейі бағаланады;
- ұзақ мерзімді тәуекелдер анықталады.

Бұл қаржы жүйесінің тұрақтылығын тек экономикалық емес, сонымен қатар әлеуметтік және экологиялық тұрғыдан бағалауға мүмкіндік береді.

Осы зерттеудің негізгі ғылыми жаңалығы ретінде *гибридті болжау моделін* ұсынуға болады. Бұл модель тек қаржылық есептерді ғана емес, сонымен қатар:

- Әлеуметтік желілердегі көңіл-күй талдауын (Sentiment analysis);
- Транзакциялардың геокеңістіктік деректерін;
- Клиенттердің мінез-құлық психометриясын ескереді.

Жалпы зерттеу жұмысын жүргізу барысында келесідей ғылыми жаңалығы ұсынылады:

- қаржылық тұрақтылықты бағалаудың AI-негізделген интеграциялық моделі ұсынылды;
- Big Data негізінде тәуекелдерді динамикалық болжау әдісі жетілдірілді;
- қаржы секторындағы тұрақтылықты басқарудың цифрлық архитектурасы қалыптастырылды.

Big Data технологиясы құрылымдалмаған ақпаратты өңдеуге мүмкіндік берсе, AI (әсіресе нейрондық желілер мен Gradient Boosting алгоритмдері) сол деректердің ішінен жасырын заңдылықтарды табады.

Кесте 1. Дәстүрлі және AI-ға негізделген тәсілдердің салыстырмалы сипаттамасы

Параметр	Дәстүрлі тәсілдер	AI және Big Data негізіндегі тәсілдер
Деректер көзі	Тарихи қаржылық есептер, несие тарихы	Нақты уақыттағы транзакциялар, цифрлық із, баламалы деректер
Талдау жылдамдығы	Реактивті (оқиғадан кейін)	Проактивті (алдын алу, нақты уақыт)
Тәуекелді бағалау	Статистикалық регрессия (сызықтық)	Машиналық оқыту (сызықтық емес күрделі байланыстар)
Дәлдік деңгейі	Орташа (65-75%)	Жоғары (85-95%)
Фродты анықтау	Ережеге негізделген (Static rules)	Аномалияларды автоматты анықтау (Anomaly detection)

Тәуекелдерді басқарудың жаңа алгоритмдері. Жаңа тәсілдің негізі — Ensemble Learning (ансамбльдік оқыту). Бірнеше модельдің (мысалы, Random Forest және XGBoost) шешімдерін біріктіру арқылы дефолт ықтималдығын (Probability of Default) 20-30%-ға дәлірек есептеуге болады. Бұл банктік жүйенің резервтерін тиімді бөлуге және жалпы қаржылық тұрақтылықты арттыруға мүмкіндік береді [7].

Зерттеуде келесі әдістер қолданылды:

- эконометрикалық модельдеу;
- machine learning алгоритмдері (Random Forest, Logistic Regression);
- Big Data талдау;
- салыстырмалы және факторлық талдау.

Ұсынылатын модель:

Зерттеу барысында эконометрикалық модельдеу, машиналық оқыту (Random Forest, XGBoost) және Big Data талдау әдістері қолданылды. Осы зерттеудің негізгі ғылыми жаңалығы — гибриді болжау моделі. Ол тек қаржылық есептерді ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік желілердегі көңіл-күйді (Sentiment analysis) және клиенттердің психометриялық деректерін ескереді.

Ұсынылатын Қаржылық тұрақтылық индексі (FSI) келесі формулада көрсетілген:

$$FSI = \alpha_1 R + \alpha_2 L + \alpha_3 C + \alpha_4 D \quad (1)$$

мұнда:

- R – тәуекел деңгейі
- L – өтімділік
- C – капитал жеткіліктілігі
- D – деректер сапасы.

Нәтижелер және талдау келесі 2-кестеде көрсетілген:

Кесте 2. AI және Big Data тиімділігі

Көрсеткіш	Дәстүрлі әдіс	AI әдісі	Өзгеріс
Болжау дәлдігі	65%	90%	+25%
Тәуекел анықтау уақыты	3–5 күн	Real-time	Жедел
Шығындар	Жоғары	Орташа	↓
Қателік ықтималдығы	20%	5%	↓

Ұсынылатын модель бойынша күтілетін негізгі нәтижелер:

- AI қолдану тәуекелдерді 40%-ға дейін төмендетеді
- Big Data талдау шешім қабылдау сапасын арттырады
- қаржы жүйесінің тұрақтылығы күшейеді

Қазақстан үшін ұсыныстар:

- ұлттық деректер платформасын құру;
- банктерде AI-платформаларды енгізу;
- реттеуші sandbox жүйесін дамыту;
- университеттерде data science бағыттарын күшейту.

AI технологиялары қаржы секторында тиімді болғанымен, бірқатар тәуекелдер бар:

- алгоритмдік қателіктер;
- деректердің құпиялылығы;
- киберқауіпсіздік мәселелері.

Сондықтан технологияларды енгізу кешенді түрде жүзеге асырылуы тиіс.

Жасанды интеллект пен Big Data қаржылық тұрақтылықты басқарудың тиімді құралдары болып табылады. Ұсынылған модель қаржы секторындағы тәуекелдерді дәл бағалауға және тұрақтылықты арттыруға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект пен Big Data-ны енгізу қаржылық мониторингтің жаңа деңгейіне жол ашады. Бұл тек шығындарды азайтып қана қоймай, нарықтағы күйзелістерге төзімді экожүйе қалыптастырады. Болашақта мемлекеттік реттеушілер (Орталық банктер) үшін де "SupTech" (Supervisory Technology) құралы ретінде осы технологиялар шешуші рөл атқаратын болады.

Қазақстанда AI технологияларын жүйелі енгізу ұлттық қаржы жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Қорытындылай келе, AI мен Big Data-ны интеграциялау — заман талабы ғана емес, қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды факторы болып табылады. Бұл технологиялар тәуекелдерді басқарудың жаңа деңгейін қамтамасыз етіп, қаржы институттарының тиімділігін арттырады. Болашақта қаржы секторында бәсекеге қабілетті болу үшін цифрлық технологияларды белсенді түрде енгізу және оларды тиімді пайдалану шешуші мәнге ие болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сағындықов, Е. Н., & Әлжанова, Н. Ш. (2024). Қазақстанның банк секторындағы цифрлық трансформация: Жасанды интеллектті енгізудің тиімділігі. Экономика және статистика, №2, 14–23 беттер.
2. Davenport, T. H. (2020). *The AI Advantage: How to Put the Artificial Intelligence Revolution to Work*. MIT Press.
3. McKinsey Global Institute. (2021). *The State of AI in 2021*. <https://www.mckinsey.com/capabilities/quantumblack/our-insights/the-state-of-ai-in-2021>
4. International Monetary Fund (IMF). (2022). *Fintech and Financial Stability*. <https://www.imf.org/en/Publications/fintech>
5. OECD. (2021). *Artificial Intelligence in Finance*. <https://www.oecd.org/finance/artificial-intelligence-finance>
6. Ахметов, Ж. Б. (2025). Big Data технологиялары негізінде қаржылық тәуекелдерді басқарудың жаңа әдістері. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Экономика сериясы, №1(145), 45–56 беттер.
7. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. (2023). 2023–2025 жылдарға арналған цифрлық қаржылық инфрақұрылымды дамыту тұжырымдамасы. Астана: Ұлттық Банк баспасы.

ҰЙЫМДАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖӘНЕ БИЗНЕС- ҮДЕРІСТЕРДІ ЖЕТІЛДІРУ МЕХАНИЗМДЕРІ

Максут Ә.Е.

Мирас университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **PhD**, қауымдастырылған
профессор **Шінет Г.Г.**

Қазіргі жаһандық экономикалық жүйеде COVID-19 пандемиясы тек денсаулық сақтау саласының дағдарысы емес, сонымен қатар шаруашылық жүргізуші субъектілердің институционалдық құрылымын түбегейлі өзгерткен «экзогендік шок» ретінде тарихқа енді. Постпандемиялық кезеңде экономикалық қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз ету мәселесі бизнес-процестерді жай ғана автоматтандыру емес, оларды цифрлық парадигма аясында терең реинжинирингтеу қажеттілігін

туындатып отыр. Осы орайда, белгілі ресейлік ғалымдар Е.В.Попов пен А.Ю.Веретенникованың зерттеулерінде атап көрсетілгендей, цифрлық трансформация — бұл технологиялық жаңару ғана емес, бұл трансакциялық шығындарды оңтайландыруға бағытталған жаңа институционалдық конфигурация.

Зерттеудің өзектілігі кәсіпорындардың дәстүрлі басқару модельдерінен икемді (Agile), платформалық негіздегі экожүйелерге көшу процесінің жеделдеуімен негізделеді. Егер пандемияға дейінгі дәуірде цифрландыру бизнестің бәсекелестік артықшылығы ретінде қарастырылса, бүгінгі таңда ол нарықта өмір сүрудің басты механизміне айналды. Бизнес-процестерді реинжинирингтеу концепциясы заманауи жағдайда кәсіпорынның ішкі құрылымын цифрлық платформалардың мүмкіндіктеріне сәйкес қайта жобалауды көздейді.

COVID-19 пандемиясынан кейін жаһандық экономикалық ландшафт терең құрылымдық өзгерістерге ұшырады, бұл бизнесті жедел бейімделуге және инновациялар енгізуге мәжбүр етті. Цифрлық технологияларды бизнестің барлық салаларына интеграциялауды қамтитын, операциялар мен құн жеткізуді түбегейлі өзгертетін процесс — цифрлық трансформация ұйымдық үздіксіздік пен қалпына келтірудің орталық механизмі ретінде пайда болды [1].

Бұл ауысу тек технологияны қабылдаумен ғана шектелмейді; ол бизнес-модельдерді, ұйымдық құрылымдарды және стратегиялық міндеттерді қайта бағалауды қамтиды [2]. Пандемия кезінде байқалған жеделдетілген цифрландыру қашықтан жұмыс істеу мүмкіндіктерін жеңілдетті, жеткізу тізбегін оңтайландырды және тұтынушылармен өзара іс-қимылдың жаңа модельдерін жасауға мүмкіндік берді, бұл нарықта аман қалу мен бәсекелестік позицияны нығайту үшін өте маңызды болып шықты. Мәселен, қызмет көрсету саласы тез арада онлайн форматқа көшті, ал шағын және орта кәсіпорындар (ШОБ) экспортқа бағытталған операцияларды ішкі саудаға ауыстыру үшін электрондық коммерция платформаларын тиімді пайдаланды [3].

Бұл кезең сонымен қатар шағын және орта кәсіпорындар үшін операциялық шығындар мен сыртқы тұрақсыздықты азайту мақсатында икемді өндіріс пен бірлескен өндірістің (shared manufacturing) өсуіне куә болды. Стратегиялық цифрлық трансформацияның императиві бизнестің табыстылығының негізгі элементі ретінде айтарлықтай қарқын алды [4].

Бұл зерттеу пандемиядан кейінгі қалпына келтіру кезеңінде бизнес енгізген цифрлық трансформация стратегияларын қарастырады. Негізгі мақсат — кәсіпорындардың цифрлық технологияларды тек ағымдағы іркілістерден өту үшін ғана емес, сонымен қатар тұрақты төзімділікті қалыптастыру және ұзақ мерзімді өсуге ықпал ету үшін қалай пайдаланғанын талдау. Нақты міндеттерге мыналар жатады:

1. Әртүрлі секторлар бойынша қалпына келтіру үшін ең тиімді болған негізгі цифрлық технологиялар мен стратегиялық негіздерді анықтау;
2. Цифрлық трансформацияның бизнестің үздіксіздігіне, операциялық тиімділікке және бәсекелестік артықшылыққа әсерін бағалау;
3. Цифрландыру кезінде кездесетін қиындықтарды, әсіресе ескірген жүйелер, киберқауіпсіздік және өзара әрекеттестікке қатысты мәселелерді бағалау;
4. Кеңірек әлеуметтік-экономикалық және жұмыс күшіне қатысты салдарларды, соның ішінде цифрлық теңсіздік пен дағдыларға қойылатын жаңа талаптарды зерттеу.

Дағдыларды дамыту өте маңызды, мұнда цифрлық құзыреттіліктерге баса назар аударылады. Зерттеулер көрсеткендей, ең маңызды цифрлық құзыреттіліктер деректерді талдауға, деректерді пайдалануға және цифрлық технологиялар арқылы ынтымақтастық орнатуға байланысты. Цифрлық құзыреттіліктердегі алшақтықты жою — цифрлық трансформациядан туындаған үлкен сын-қатер. Адам ресурстарын басқару саласы ұйымның цифрлық стратегиясын құру кезінде осы дамып келе жатқан дағдыларға қойылатын талаптарды ескеруі қажет [5].

Цифрлық трансформация пандемиядан кейінгі дәуірде бизнестің төзімділігін айтарлықтай арттырып, қалпына келтіру траекторияларын қалыптастыратыны дәлелденді. Цифрлық стратегияларды қабылдаған кәсіпорындар нарықтық іркілістерге жоғары бейімделгіштік танытып, тезірек қалпына келді. Бұл төзімділік цифрлық технологиялардың қашықтан жұмыс істеуге, сату арналарын әртараптандыруға және жеткізу тізбегінің ашықтығын жақсартуға мүмкіндік беретін қабілетімен түсіндіріледі.

Пандемиядан кейінгі цифрлық трансформация нәтижелері бойынша толық статистикалық мәліметтер әлі де жинақталып жатқанымен, қолданыстағы трендтер оң корреляцияны көрсетеді. Мәселен, Үндістанның «Digital India» науқаны елдің «Бизнесті жүргізу жеңілдігі» рейтингінде 130-орыннан 77-орынға көтерілуіне ықпал етті. Қытайдағы ШОБ-тың онлайн қызметтер мен электрондық коммерцияға көшуі де операциялық тиімділікті дәлелдейді. Рецессия жағдайындағы бизнесті жақсарту бойынша жүргізілген зерттеулер шығындарды оңтайландыру мен активтерді реттеуде цифрлық құралдардың шешуші рөл атқаратынын дәйекті түрде көрсетіп келеді.

Артықшылықтарға қарамастан, цифрлық трансформация ескірген жүйелер, киберқауіпсіздік және жүйелердің өзара әрекеттестігі сияқты күрделі мәселелермен бетпе-бет келеді. Көптеген ұйымдар жаңа технологиялармен интеграциялау қиын, деректер ағыны мен процестерді автоматтандыруға кедергі болатын ескірген АТ-инфраструктураларымен жұмыс істейді. Бизнестің цифрлық ізі кеңейген сайын киберқауіпсіздік мәселелері де күшейіп, деректердің жылыстауы мен кибершабуылдарға осалдық тудыруда. Жүйелер арасындағы өзара әрекеттестіктің болмауы деректердің оқшаулануына және операциялық тиімсіздікке әкеледі (кесте 1).

Кесте 1. Пандемиядан кейінгі кезеңдегі бизнесті цифрлық трансформациялаудың стратегиялық бағыттары

Бағыттар	Қолданылатын негізгі технологиялар	Бизнеске тигізетін әсері және нәтижесі
Инфраструктуралық икемділік	Бұлттық есептеулер (Cloud computing)	Қашықтан жұмыс істеу мүмкіндігі, жүйенің ауқымдылығы мен деректерге жылдам қолжетімділік
Операциялық тиімділік	Жасанды интеллект (AI), Машиналық оқыту, Автоматтандыру	Тұтынушы мінез-құлқын талдау, адам қателігін азайту, процестерді оңтайландыру және шығындарды қысқарту
Жеткізу тізбегін басқару	Заттар интернеті (IoT), Цифрлық платформалар	Жеткізу тізбегінің ашықтығы, нақты уақыт режимінде деректер жинау, «ақылды» өндірісті іске қосу
Қаржылық тұрақтылық	Финтех (FinTech) шешімдері, Электрондық коммерция	Қаржыландыру шығындарын азайту, жаңа сату арналарын ашу (онлайн сауда), трансакциялық шығындарды оңтайландыру
Ұйымдық бейімделу	Agile-әдістемелері, Цифрлық ынтымақтастық құралдары	Икемді басқару моделіне көшу, кәсіпорын ішіндегі инновациялық мәдениетті қалыптастыру, кадрлардың цифрлық құзыреттілігін арттыру

Төзімділік пен қауіпсіздік	Киберқауіпсіз дік жүйелері, Блокчейн	Деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сыртқы экзогендік шоктарға (дағдарыстарға) қарсы институционалдық төзімділік

Цифрлық теңсіздік — ақпараттық технологияларға қолжетімділіктің, оларды пайдаланудың және қажетті дағдылардың біркелкі таралмауы. Бұл ресурстары шектеулі халық топтары мен шағын бизнеске цифрлық экономикаға қатысуға кедергі келтіреді. Сонымен қатар, автоматтандыру мен AI-ға негізделген процестер өнімділікті арттырғанымен, кейбір секторларда жұмыс күшінің ығысуына әкелуі мүмкін, бұл мамандарды қайта оқыту мен біліктілігін арттыру бастамаларын қажет етеді.

Өзгермелі цифрлық ландшафт деректерді талдау, цифрлық ынтымақтастық және технологияларды қолдану бойынша жаңа дағдыларға сұраныс тудырады. Ұйымдар үздіксіз оқуға, біліктілікті арттыруға және қайта даярлауға басымдық беретін адам капиталы стратегияларын әзірлеуі тиіс [5].

Ұлттық цифрландыру науқандары сияқты мемлекеттік бастамалар цифрлық қабылдау мен экономикалық өсімді айтарлықтай жеделдете алады.

Жаһандық салыстырулар экономикалық іркілістерге жауап ретіндегі цифрлық саясаттың әртүрлі тәсілдерін көрсетеді. Кейбір мемлекеттер цифрлық инфрақұрылымды нығайтуға көңіл бөлсе, басқалары цифрлық сауаттылық бағдарламаларына немесе финтех-инновацияларға арналған «реттеуші құмсалғыштарға» басымдық берді. Үздік тәжірибелер келесілерді қамтитын көпжақты тәсілді талап етеді:

- Жалпыға бірдей қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін кең жолақты және мобильді байланысқа инвестиция салу.
- Цифрлық дағдылар негіздерін және өмір бойы білім алу мүмкіндіктерін дамыту.
- Инновациялар мен деректердің құпиялылығы және киберқауіпсіздік арасындағы тепе-теңдікті сақтайтын қолайлы құқықтық орта құру.
- Цифрлық сауатты азаматтық қоғам мен бизнес ортаны қалыптастыру үшін цифрлық мемлекеттік қызметтерді ілгерілету (Сурет 1).



Сурет 1 - Цифрлық трансформацияның түрлері

Цифрлық трансформация пандемиядан кейінгі бизнесті қалпына келтірудің маңызды драйвері ретінде қалыптасып, ұйымдарға болжап болмайтын ортада тез бейімделуге және төзімділікті нығайтуға мүмкіндік берді. Бұл зерттеу сәтті

цифрландыру технологияны қабылдау шеңберінен шығып, инновациялар мен операциялық кемелдікті ынталандыру үшін стратегиялық пайымдауды, мәдени өзгерістерді және көшбасшылық жауапкершілікті талап ететінін көрсетеді. Ескірген жүйелер мен цифрлық теңсіздік сияқты қиындықтар сақталғанымен, тұтас цифрлық стратегияларды қабылдау кәсіпорындарға тұрақты бәсекелестік артықшылық пен инклюзивті өсуге жол ашады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Годин В. В., Дашков А. А., Блинникова А. В., Терехова А. В., Данилина О. М. (2020). Басқарудың жаңа технологиялары және цифрлық бизнестің трансформациясы. Тұлға және Қоғам (Personality and Society). 1-том, № 1, 4–11 беттер. Editorial Primmate.
2. Гомес Ж. Ж. К., Окано М. Т., Симойнс Э. А., Отола И. (2019). Цифрлық трансформация дәуіріндегі менеджмент стратегиясы және бизнес-модельдер. Оңтүстік Америка даму қоғамының журналы (South American Development Society Journal). 5-том, № 14, 252-бет.
3. Райян Хайдер, Вахида Ахмед Мегха және т.б. (2025). Денсаулық сақтауды насихаттаудағы коммуникациялық революция: чат-боттардың медициналық маркетингке, пациенттердің қатысуына және қызмет көрсету аясына әсерін зерттеу. Халықаралық ғылыми-зерттеу мұрағаты журналы (International Journal of Science and Research Archive). 15-том, № 3, 1585–1592 беттер.
4. Лазич А., Йович М. (2019). Ұйымдардың стратегиялық цифрлық трансформациясы. 5-ші IPMA SENET жобаларды басқару конференциясының материалдары (SENET 2019). Atlantis Press.
5. Гринько П. (2019). Цифрлық технологиялар негізінде бизнестің цифрлық трансформация стратегиясын жетілдіру. Эврика: Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар (EUREKA: Social and Humanities). 6-том, 10–18 беттер. OU Scientific Route.

АУДИТ ҮДЕРІСТЕРІН АВТОМАТТАНДЫРУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Есіркеп М.М.

Мирас университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **аға оқытушы Бокушева С.**

Жасанды интеллект (ЖИ) бүгінгі күні эксперимент болуды тоқтатты - ол әртүрлі салаларда бизнесті дамытудың тірегіне айнауда. Алгоритмдер секундтарда миллиондаған деректерді талдайды, чатботтар байланыс орталықтарын ауыстырады, нейрондық желілер мәтіндер жазады, суреттер жасайды және стратегиялық жоспарлауға қатысады. Компаниялар өзгерістерге бейімделеді, ал қызметкерлер бәсекеге қабілетті болу үшін ЖИ өзара әрекеттесу дағдыларын үйренеді.

Дегенмен, кез келген ауқымды технология сияқты, жасанды интеллект тек мүмкіндіктерді ғана емес, сонымен қатар тәуекелдерді де қамтиды. Ойластырылған стратегиясыз жасанды интеллектті жылдам енгізу тиімсіз шығындарға, қате шешімдерге, қызмет сапасының төмендеуіне, сондай-ақ деректердің бұзылуына және киберқауіптердің өсуіне әкелуі мүмкін. Модельдерді оқытудағы қателіктер, дұрыс емес алгоритмдер немесе анық емес шешім қабылдау процестері тұтынушыларға сенімсіздік тудыруы мүмкін, ал артық автоматтандыру қызметкерлерді демотивациялауы мүмкін. Сондықтан жасанды интеллекттің сәтті интеграциясы технологияға инвестицияларды ғана емес, сонымен қатар заңдық аспектілер мен деректерді қорғаудан бастап этикаға

және жаңа корпоративтік стандарттарды қалыптастыруға дейінгі ойластырылған тәсілді қажет етеді.

Бүгінде жасанды интеллект пен бизнес енді бір — біріне сәйкес келіп қана қоймай -олар бір-бірімен тығыз байланысты болады. Сандық "ақыл" эксперименттік технология болуды әлдеқашан тоқтатып, бизнестің тиімділігі, жылдамдығы мен сапасын арттырудың нақты құралына айналды. ЖИ-ді өз процестеріне енгізе бастаған компаниялар бәсекелестік артықшылықтарға ие болады: олар нарықтың өзгеруіне тезірек жауап береді, өз клиенттерін жақсы түсінеді және шығындарды оңтайландырады.

Осы орайда, мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауында Қазақстан жасанды интеллектті кеңінен қолданатын және цифрлық технологияларды дамытатын ел болуы тиіс екенін атап өтті. Оның айтуынша, бұл Үкіметтің басты міндеттерінің бірі [1].

Жолдауда ел президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: "Біз цифрландыру саласындағы жетістіктерді арттыруымыз керек, Қазақстан жасанды интеллектті кеңінен қолданатын және цифрлық технологияларды дамытатын ел болуға тиіс" - деп атап көрсетті.

Жалпы, Мемлекет басшысы елдегі жасанды интеллекттің дамуын қолдап, оны білім беру, медицина, өнеркәсіп және мемлекеттік басқару сияқты түрлі салаларда белсенді пайдалануға шақырды. Біздің президент мұны Қазақстанның әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттырудың және экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз етудің басты бағыттарының бірі деп санайды. Сондықтан Жолдауда жасанды интеллект адамдардың өміріне айтарлықтай әсер ететіні орынды. Бүгінде ол адамзат қоғамының әртүрлі салаларына еніп, көп нәрсені өзгертуде.

Осылайша, Қазақстан жасанды интеллектті белсенді дамытып, елді жаңғырту мен инновациялық дамыту үшін өзінің әлеуетін іске асыруда. Жоғарыда айтқанымыз-оны күнделікті өмірде қолданудың кейбір мысалдары. Жасанды интеллектті қолдану аясы кеңейіп, оның әлеуеті енді ғана іске асырыла бастады. Ел жасанды интеллект саласының белсенді дамуына және инновациялық технологияларды қолдануға өз үлесін қосуға ұмтылады.

Ғылыми жаңалығы - технологиялық және басқарушылық аспектілерді ескере отырып, жасанды интеллекттің бизнеске және ондағы есеп және аудит жүйесіне әсерін жан-жақты талдаудан тұрады. Мақалада есеп және аудит жүйесіне жасанды интеллектті қолданудың негізгі бағыттары жүйеленген, оны пайдаланудың негізгі артықшылықтары мен кемшіліктері анықталған.

Зерттеу мақсаты – ЖИ-дің есеп және аудит сапасына әсерін кешенді бағалау, сондай-ақ оның тиімділігі мен ықтимал тәуекелдерін анықтау. Міндеттері - ЖИ-дің экономикалық мәнін ашу, есеп пен аудиттегі қолдану бағыттарын анықтау, тиімділік көрсеткіштерін талдау, қауіптер мен шектеулерді бағалау.

Мақаланың құрылымы мен логикасының негізділігі- бизнестегі есеп және аудит жүргізу процесінде қолданылатын жасанды интеллект әдістері, модельдері мен алгоритмдері, сондай-ақ олардың қаржылық басқарудың тиімділігіне, дәлдігі мен негізділігіне әсері болып табылады.

Қазірдің өзінде көп нәрсе жасалды. Бірақ жасанды интеллектті жүзеге асыру үшін оны әзірлеуге және пайдалануға қабілетті жоғары білікті мамандар жетіспейді. Сол сияқты инфрақұрылым жеткіліксіз. Себебі жасанды интеллектті дамыту үшін жоғары жылдамдықты интернет, қуатты есептеу жүйелері және басқа инфрақұрылым қажет.

Жасанды интеллект бизнеске жаңа мүмкіндіктер мен тиімділік әкелетіні сөзсіз. Дегенмен, осы технологияны енгізу кезінде кездесетін тәуекелдер мен мәселелерді де ескеру қажет. ЖИ жүйелерін енгізу кезінде компаниялар этикалық нормаларды сақтауы және персоналды қайта даярлау және қауіпсіздік шараларын күшейту мәселелеріне назар аударуы тиіс. Тек осы жағдайда ғана жасанды интеллекттің барлық мүмкіндіктерін барынша пайдалануға болады.

Жасанды интеллект соңғы жылдары технологиялық салаға ғана емес, бүкіл әлемдік бизнеске айтарлықтай әсер етті. Оның бизнеске әсері өндірістік процестерді автоматтандырумен шектелмейді, керісінше жаңа нарықтар мен мүмкіндіктер ашатын кәсіпорындардың өзара бәсекелестік тәсілдерін өзгертеді. Алайда, осы жаңалықтармен қатар, ол бірнеше қауіп тудырады. Бұл мақалада ЖИ-ң бизнеске әсері, сондай-ақ оның артықшылықтары мен тәуекелдері талқыланады [2].

Жасанды интеллект теориясы алғаш рет XX ғасырдың ортасында пайда болды. Қазіргі таңда ол келесі ғылыми бағыттарға негізделеді:

- машиналық оқыту;
- нейрондық желілер;
- деректер ғылымы.

ЖИ есеп жүйесінде үш негізгі функция атқарады:

1. Ақпаратты өңдеу;
2. Үлгілерді анықтау;
3. Болжау жасау.

1 кесте. Бухгалтерлік есептің даму кезеңдері

Кезең	Ерекшелігі
Дәстүрлі кезең	Қолмен есеп жүргізу
Автоматтандыру кезеңі	ERP жүйелер
Цифрлық кезең	Big Data, Cloud
Интеллектуалды кезең	Жасанды интеллект

Жасанды интеллекттің басты артықшылығы-кәсіпорындардың жұмыс процесін автоматтандыру және оңтайландыру мүмкіндігі. Автоматтандырылған жүйелер мен алгоритмдер адамдар орындауы керек ауыр және монотонды жұмысты қабылдайды және деректерді өңдеу мен талдау жұмысын жеңілдетеді. Мысалы, кәсіпорындар ішкі операцияларды, бухгалтерлік есепті немесе клиенттермен қарым-қатынасты автоматтандыру арқылы уақыт пен ақшаны үнемдейді.

Алайда, жасанды интеллект кез-келген цифрлық жүйемен бірдей кемшілікке ие болуы мүмкін және мұқият қолданылмаса, сәтсіздікке ұшырауы мүмкін. Мысал ретінде өз қызметіне жасанды интеллект енгізген **«Банк благословения»-ны** келтіруге болады. Герман Греф арнайы машинаның ауқымды қызметтегі қателігінен миллиардтаған акша жоғалтқанын хабарлады. Яғни, алгоритмге енгізілген кішкене қателік өте үлкен салдарға әкелуі мүмкін [3].

Жасанды интеллект үлкен көлемдегі деректерді өңдеу, жасырын заңдылықтарды анықтау және адам факторының әсерін азайту арқылы болжау дәлдігін арттыруға көмектеседі. Машиналық оқыту алгоритмдері мен нейрондық желілерді пайдалану қаржы ұйымдарына тәуекелдерді тиімдірек басқаруға, инвестициялық стратегияларды оңтайландыруға, несиелік скорингті автоматтандыруға және алаяқтық операцияларды анықтауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде қаржылық шешімдердің тұрақтылығы артып, операциялық шығындар азаяды [4].

Бұл зерттеу келесі әдістерге негізделді:

- Жүйелік талдау – есеп жүйесін кешенді қарастыру;
- Салыстырмалы талдау – дәстүрлі және ЖИ жүйелерін салыстыру;
- Статистикалық әдіс – тиімділік көрсеткіштерін есептеу;
- Модельдеу – ЖИ әсерін болжау.

Сонымен қатар, зерттеу аясында қаржы саласында жасанды интеллектті қолданудың белгілі бір шектеулері анықталды. Оларға шешім сапасының бастапқы деректерге тәуелділігі, алгоритмдердің жеткіліксіз ашықтығы ("қара жәшік" мәселесі), сондай-ақ қабылданған шешімдер үшін жауапкершілікке байланысты этикалық және

құқықтық тәуекелдер жатады. Сонымен қатар, шамадан тыс автоматтандыру мамандардың кәсіби пікірі мен сыни талдауының рөлінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Осылайша, жасанды интеллект қаржылық басқарудағы адамды алмастыру ретінде емес, шешім қабылдауды қолдау құралы ретінде қарастырылуы керек. Ең тиімдісі-жасанды интеллекттің аналитикалық мүмкіндіктері қаржы мамандарының тәжірибесі мен сараптамалық білімімен толықтырылатын біріктірілген тәсіл.

Есеп және аудит саласындағы орын алатын өзгерістер: Жасанды интеллект аудиттің келесі аспектілерін өзгертті:

- Үздіксіз аудит (continuous audit);
- Алаяқтықты автоматты анықтау;
- Үлкен деректерді талдау.

2 кесте. Зерттеу нәтижесінде алынған статистикалық көрсеткіштер:

Көрсеткіш	ЖИ енгізілгенге дейін	ЖИ енгізілгеннен кейін
Қателіктер деңгейі	25%	10%
Уақыт шығыны	100%	60%
Өнімділік	100%	140%

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ЖИ енгізу тек технологиялық емес, сонымен қатар институционалдық өзгерістерді талап етеді. Ұйымдар жаңа цифрлық мәдениет қалыптастыруы тиіс. Сонымен қатар, ЖИ толық автономды шешім қабылдай алмайды, сондықтан адам бақылауы маңызды болып қала береді.

Қорытындылай келе, есеп пен аудит саласына жасанды интеллектті одан әрі дамыту және енгізу нормативтік-құқықтық базаны жетілдіруді, алгоритмдердің ашықтығын арттыруды және қаржы нарығына қатысушылардың цифрлық құзыреттерін дамытуды талап ететінін атап өтуге болады. Бұл жасанды интеллект әлеуетін барынша іске асыруға және болашақта қаржылық шешімдердің тұрақты және жауапты қабылдануын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект бухгалтерлік есеп пен аудиттің дамуына жаңа серпін береді. Ол процестерді автоматтандырып, сапасын арттырады және тәуекелдерді төмендетеді.

Зерттеу нәтижелері негізінде келесі тұжырымдар жасалды:

- ЖИ тиімділігі жоғары;
- Аудит сапасы жақсарады;
- Болашақта толық цифрландыру жүзеге асады.

Дегенмен, технологияларды енгізу кадрларды даярлау және қауіпсіздік мәселелерін шешуді талап етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ.Ж. Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм: Қазақстан халқына Жолдау. – Астана, 2023.
2. Аманжолов Н. Жасанды интеллект: теория және практика. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 256 б.
3. Құдайбергенов С. Цифрлық трансформация: бизнес пен технология. – Нұр-Сұлтан: Экономика, 2020. – 312 б.
4. Нұрпейіс Б. Қазақстандағы жасанды интеллект: мүмкіндіктер мен шектеулер. – Алматы: Ғылым, 2019. – 198 б.

ЦИФРЛЫҚ ЭКОЖҮЙЕЛЕРДІҢ ДАМУЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ЫҚПАЛЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ

Камил Е.Н.

«Мирас» университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **аға оқытушы Кейкова Ж.К.**

2026 жыл Қазақстанда цифрландыру және жасанды интеллект жылы деп жарияланды. Сонымен қатар ел ЕАЭО-ға төрағалық етіп, басқа мемлекеттерге осы салада күш біріктіруді ұсынды. Бұл бастамалар нақты қадамдармен қолдау тапты: Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігі құрылды, «Жасанды интеллект туралы» заң қабылданды, ұлттық суперкомпьютерлік қуаттар іске қосылды. Министрліктің құрылуы, ЖИ туралы заң және суперкомпьютерлер бұл бағытты институционалдық тұрғыда бекітті. Қазақстан 2026 жылға декларациялармен емес, әрі қарай масштабтауға болатын дайын жүйемен кірді.

Бұл кезеңге дайындық бірнеше жыл бойы жүргізілді. 2026 жылға қарай Қазақстан цифрлық жетілуі жоғары мемлекетке айналды. Халықаралық рейтингтер мұны растайды: UN E-Government Survey 2024 есебінде республика 193 елдің ішінде электрондық үкімет индексі (EGDI) бойынша 24-орынға, ал онлайн-қызметтер индексі (OSI) бойынша топ-10 қатарына енді. Бұл көрсеткіштер тек рейтинг емес, нақты тәжірибені көрсетеді: мемлекеттік қызметтердің 90%-дан астамы электронды түрде көрсетіледі, ал цифрлық сервистер миллиондаған азаматтардың күнделікті дағдысына айналды.

Мұндай орта ЖИ үшін негізгі ресурстарды қалыптастырады — деректер, платформалар және цифрлық логикамен жұмыс істеуге үйренген пайдаланушылар. Сондықтан жасанды интеллект біздің елде «нөлден» дамып жатқан жоқ және эксперимент ретінде қарастырылмайды. Ол бар электрондық үкімет моделіне енгізілген, бұл фрагментация мен қайталануды азайтады. Цифрландыру мұнда мақсат емес, келесі қадамның — анағұрлым ақылды басқару мен экономиканың — негізі болып табылады.

Шешуші кезең 2025 жыл болды. Жасанды интеллект тек пилоттық жоба болудан қалып, жүйелік шешімдердің бір бөлігіне айналды. Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігінде атап өтілгендей, жылдың негізгі нәтижесі — ЖИ дамуының тұтас архитектурасын құру.

Ұлттық ЖИ платформасы іске қосылды, оның арқылы мемлекеттік органдар есептеу қуаттарына, деректерге және ЖИ модельдеріне қол жеткізді. Платформаны шамамен мың мемлекеттік қызметкер пайдаланады, ал ЖИ-ассистенттер азаматтар мен мемлекеттік қызметшілер тарапынан екі миллионнан астам рет қолданылған. Бұл енді эксперимент емес, нақты жұмыс құралы.

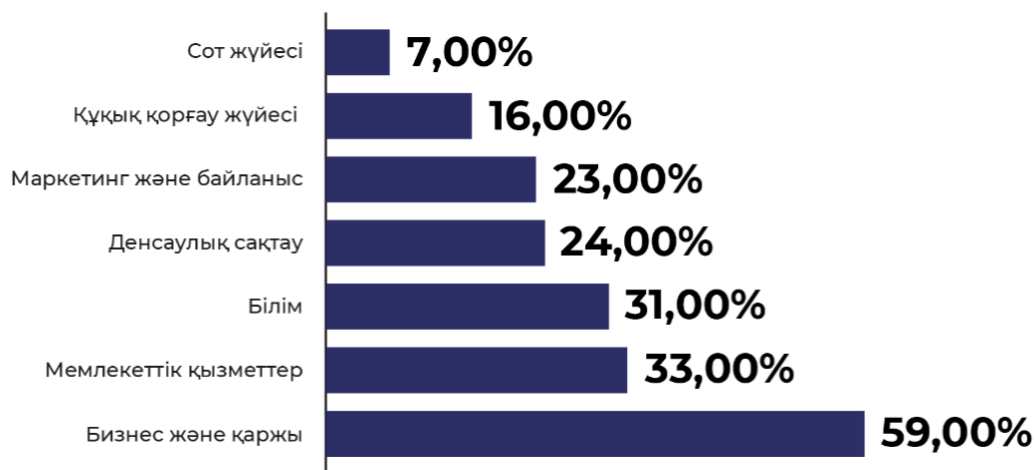
Бұл көрсеткіштер тек статистика үшін емес. ЖИ енді мүмкіндіктерді көрсету құралы емес, күнделікті жұмыс құралына айналды. Мемлекеттік органдар жеке IT-жобалар мен мердігерлерге тәуелді болмай-ақ, шешімдерді өздері әзірлеп және ауқымдай алады.

Кесте 1. 2024 жылы Азиядағы электрондық үкіметті дамыту бойынша көшбасшы елдер

Ел	Рейтинг классы	GDI рейтин гі	Су бөңір	SI	CI	II	GDI (2024)	GDI (2022)
Синга пур	V H	3	Оң түстік- Шығыс Азия	0 .9831	0 .9362	0 .9881	0 .9691	0 .9133
Корея Республикас ы	V H	4	Ш ығыс Азия	1 .0000	0 .9120	0 .9917	0 .9679	0 .9529
Сауд Арабиясы	V H	6	Ба тыс Азия	0 .9899	0 .9067	0 .9841	0 .9602	0 .8539
Бірікк ен Араб Әмірліктері	V H	1	Ба тыс Азия	0 .9163	0 .9436	1 .0000	0 .9533	0 .9010
Жапо ния	V H	3	Ш ығыс Азия	0 .9427	0 .9117	0 .9509	0 .9351	0 .9002
Бахре йн	V H	1	Ба тыс Азия	0 .9030	0 .8680	0 .9877	0 .9196	0 .7707
Израи ль	V 3	2	Ба тыс Азия	0 .8541	0 .8739	0 .9763	0 .9014	0 .8885
Қазақ стан	V 3	2	Ор талық Азия	0 .9390	0 .8403	0 .9235	0 .9009	0 .8628
Түрки я	V 3	2	Ба тыс Азия	0 .9225	0 .9192	0 .8322	0 .8913	0 .7983
Қытай	V 3	3	Ш ығыс Азия	0 .9258	0 .7902	0 .8995	0 .8718	0 .8119
Кипр	V 2	3	Ба тыс Азия	0 .8217	0 .8698	0 .8941	0 .8619	0 .8660
Оман	V 2	4	Ба тыс Азия	0 .8077	0 .7977	0 .9674	0 .8576	0 .7834
Моңғ олия*	V 2	4	Ш ығыс Азия	0 .8222	0 .7775	0 .9374	0 .8457	0 .7209
Арме ния*	V 2	4	Ба тыс Азия	0 .7922	0 .8561	0 .8782	0 .8422	0 .7364
Тайла нд	V 2	5	Оң түстік- Шығыс Азия	0 .7611	0 .8032	0 .9410	0 .8351	0 .7660
Катар *	V 2	5	Ба тыс Азия	0 .7655	0 .7114	0 .9963	0 .8244	0 .7149

Ел	Рейтинг классы	GDI рейтин гі	Сү бөңір	SI	CI	HI	GDI (2024)	GDI (2022)
Малайзия	V	57	Оңтүстік-Шығыс Азия	0.7280	0.7192	0.9862	0.8111	0.7740
Өзбекстан*	V	63	Орталық Азия	0.7648	0.7580	0.8769	0.7999	0.7265
Индонезия*	V	64	Оңтүстік-Шығыс Азия	0.8035	0.7293	0.8645	0.7991	0.7160
Кувейт*	V	66	Батыс Азия	0.6365	0.7083	0.9988	0.7812	0.7484
Грузия	V	69	Батыс Азия	0.5652	0.8654	0.9071	0.7792	0.7501
Вьетнам*	V	71	Оңтүстік-Шығыс Азия	0.7081	0.7267	0.8780	0.7709	0.6787
Филиппиндер*	V	73	Оңтүстік-Шығыс Азия	0.8054	0.7256	0.7554	0.7621	0.6523
Әзербайжан*	V	74	Батыс Азия	0.7386	0.7233	0.8203	0.7607	0.6937
Бруней-Даруссалам*	V	75	Оңтүстік-Шығыс Азия	0.5802	0.6991	0.9868	0.7554	0.7270

Екінші маңызды элемент — технологиялық егемендікті қамтамасыз ететін есептеу инфрақұрылымы. Қазақстанда Alem.Cloud суперкомпьютерлік кластері (әлемдік TOP-500 рейтингінде 86-орын) және екінші суперкомпьютер — Al-Farabium іске қосылды. Бұл ел ішінде ЖИ модельдерін оқытуға және қолдануға, сезімтал деректермен жұмыс істеуге және оларды шетелге шығармауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар ЖИ жаппай сервистерде қолданыла бастады. 2025 жылы eGov және eGov Mobile платформаларына виртуалды көмекші — eGov AI енгізілді, ол мемлекеттік қызметтер бойынша сұрақтарға жауап береді. Бұл шешімдерді қазірдің өзінде миллиондаған азаматтар белсенді түрде пайдаланып отыр, ал олар тек шектеулі топта ғана сынақтан өтпейді. Тек 2025 жылдың өзінде цифрлық арналар арқылы 51,5 миллионнан астам онлайн қызмет көрсетілді. Бұл азаматтардың уақытын қысқартып, операторларға түсетін жүктемені азайтты және мемлекеттік аппараттағы қол еңбегін төмендетті. Мұндай жағдайда ЖИ тек интерфейс қана емес, анағұрлым проактивті басқару моделіне көшу құралына айналды. Әрине, қызметтер базасы әлі толық жетілмеген, ЦОН-дардағы кезектер де әлі сақталып отыр.



Сурет 1 – Қазақстанда ЖИ қолданылатын салалар

Қазақстанда ЖИ саласындағы оқыту 900 мыңнан астам адамды қамтыды, ал білім беру мен мемлекеттік қызмет жүйесі жаңа еңбек нарығы талаптарына бейімделіп жатыр.

Қазақстан үшін 2026 жыл — технологиялық ғажайып жылы емес, болашақ моделін таңдау жылы. Жасанды интеллект — ұзақ мерзімді инвестиция: алдымен ол шығындарды азайтып, процестерді жеделдетеді, кейін қосылған құнды арттырады. Ең алдымен пилоттық жобаларды бастағандар емес, тұтас жүйе құра алғандар жеңіске жетеді.

Шынында да, жасанды интеллект (ЖИ) дамудың ажырамас бөлігіне айналып, мемлекеттік басқару, білім беру, денсаулық сақтау және басқа да маңызды салаларды қамтып отыр. Мысалы, БАӘ-де ол балабақшадан бастап білім беру бағдарламасына енгізілген. АҚШ-та Конгресс OpenAI, Microsoft және басқа да ірі индустрия өкілдерінің қатысуымен ЖИ-дің экономикаға, қауіпсіздікке және жаһандық бәсекеге әсері туралы арнайы тыңдаулар өткізіп, тиісті шараларды әзірлеу мәселесін қарастырды. БҰҰ Даму бағдарламасы (ПРООН) Copilot AI-ды корпоративтік поштасына енгізіп, хаттарға жауап жазу мен мәтіндерді қысқаша мазмұндау мүмкіндігін қолдануда, ал Қазақстанда Мәжіліс ЖИ-ді реттеу жөніндегі заң жобасын мақұлдады.

Сыртқы орта мен жағдайлар тез өзгеруде, ал технологиялар жаңа мүмкіндіктер ашуда. Осындай жағдайда үкіметтерге ұзақ мерзімді басымдықтарды сақтау, орта мерзімді жоспарлау және қысқа мерзімді өзгерістерге жедел жауап беру барған сайын қиындап отыр. Осы тұрғыдан алғанда, ЖИ үкіметтерге жаңа мүмкіндіктер мен құралдар береді: үлкен көлемдегі деректерді талдауға, жасырын заңдылықтарды анықтауға, тәуекелдерді бағалауға және шешімдердің ықтимал салдарын алдын ала болжауға көмектеседі. Сонымен қатар, автоматтандыру және мониторинг құралдары есептілікті арттырып, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтады.

Бұл мүмкіндіктер әлемнің әртүрлі елдерінде іс жүзінде қолданылып келеді. Мысалы, БАӘ мен Канада ЖИ-ді қоғамдық пікірді талдау, кері байланыс жинау және бастамалардың ықтимал салдарын болжау үшін пайдаланады, бұл неғұрлым негізделген және тиімді шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

Ұлыбританияда бұл технологиялар азаматтардың қоғамдық консультацияларға жауаптарын жылдам өңдеу үшін қолданылады, бұл негізгі тақырыптарды анықтауға, ресурстарды үнемдеуге және әкімшілік процестердің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Сингапур ЖИ-ді кадрларды басқаруда қолданады — кадрлардың кетуін болжау, оқыту қажеттілігін анықтау және мемлекеттік қызметшілердің мансаптық траекториясын жоспарлау үшін.

Франция әлеуметтік тәуекелдерді бағалау үшін пайдаланады: жүйе шағымдарды, экономикалық көрсеткіштерді және әлеуметтік желілердегі белсенділікті талдап, әсіресе осал аймақтардағы ықтимал шиеленіс ошақтарын болжауға мүмкіндік береді.

Бразилия мемлекеттік сатып алулардың ашықтығын арттыру үшін жасанды интеллект платформаларын қолданады, ал Оңтүстік Корея қоғамдық қауіпсіздік жүйесінде камералар, сенсорлар және жедел қызметтер деректерін біріктіріп, қауіптерге нақты уақыт режимінде әрекет етуге және олардың алдын алуға мүмкіндік береді.



Сурет 2 - 2029 жылға дейін алға қойылған мақсаттар

Біз жаңа дәуірге қадам бастық, онда адам жасанды интеллектпен қатар өмір сүреді. ЖИ-ді қолдануда көшбасшылыққа ұмтылу барысында негізгі бағдарлардан айырылып қалмау маңызды — технологиялар қоғамның дамуына, құқықтардың сақталуына және құндылықтардың нығаюына қызмет етуі тиіс, оларды алмастырмауы керек. Жаһандық бәсекелестік пен технологиялық үстемдік үшін күрес күшейген жағдайда, ЖИ-ді жауапты, этикалық және адамға бағытталған түрде дамытатын елдер жеңіске жетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. United Nations Development Programme. Artificial Intelligence in Public Administration. – New York: UNDP, 2024. – 1–120 p.
2. World Economic Forum. The Future of Government: AI and Digital Transformation. – Geneva: World Economic Forum, 2023. – 1–98 p.
3. Organisation for Economic Co-operation and Development. Digital Government and Artificial Intelligence in Public Sector. – Paris: OECD Publishing, 2024. – 1–150 p.

ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДА КАДРЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ҰҚПАЛЫ

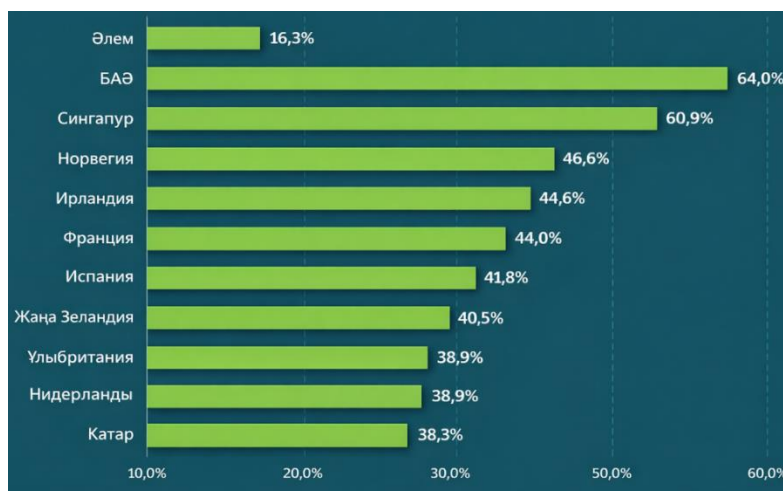
Керимбаева У.Б.

Мирас университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр, аға оқытушы **Байкенжеева Д.Б.**

Қазақстанда жасанды интеллект құралдарын күнделікті өмірде пайдаланатын азаматтардың саны қарқынды түрде өсіп келеді. Соңғы үш жыл ішінде жасанды интеллект даму және кеңінен таралу қарқыны бойынша радио, интернет, смартфондар және энергетика сияқты бұрынғы технологиялардың барлығын басып озды. Қазіргі таңда әлем бойынша еңбекке қабілетті ересек халықтың 30%-дан астамы күн сайын нейрожелілер мен жасанды интеллект құралдарын қолданады. Қазақстан да бұл үдерістен тыс қалған жоқ. Бүгінде елде ересек халықтың шамамен 12,7%-ы нейрожелілерді меңгеріп қана қоймай, оларды жұмысында және тұрмыста белсенді түрде пайдаланып келеді.

Зерттеу нәтижесінде жасалған рейтингке сәйкес, Қазақстан жасанды интеллектті күнделікті қолдану деңгейі бойынша әлемнің 147 елі ішінде 71-орынды иеленеді (2025 жылғы қарашадағы есеп бойынша). Посткеңестік елдермен салыстырғанда Қазақстан бұл көрсеткіш бойынша біршама артта қалып отыр. Мәселен, Литва 41-орында (халықтың 21%-ы қолданады), Грузия 53-орында (17,3%), Молдова 58-орында (16,6%), ал Әзірбайжан 64-орында (14,2%) орналасқан.



Сурет 1 – Әлем елдерінің ЖИ қолдану үлесі

Жасанды интеллект пен нейрожелілерді күнделікті қолдану бойынша әлемдік рейтингте алғашқы үш орынды Біріккен Араб Әмірліктері (халықтың 59,4%-ы), Сингапур (58,6%) және Норвегия (45,3%) иеленіп отыр. Бұл рейтингтің алғашқы ондығына сондай-ақ Ирландия (41,7%), Франция (40,9%), Испания (39,7%), Жаңа Зеландия (37,6%), Ұлыбритания (36,4%), Нидерланды (36,3%) және Катар (35,7%) кіреді. АҚШ-та жасанды интеллект инфрақұрылымының әлемдік көлемінің 53,7%-ы шоғырланғанына қарамастан, оны күнделікті қолданатын халық үлесі 26,3%-ды құрайды, бұл көрсеткіш бойынша ел рейтингте 23-орында тұр. Қытай да бұл көрсеткіш бойынша әлемдік көшбасшылар қатарында емес және 61-орынды иеленеді, мұнда ересек халықтың 15,4%-ы жасанды интеллектті күнделікті пайдаланады. Ал рейтингтің соңғы орнында Камбоджа орналасқан, онда халықтың небәрі 4,6%-ы ғана нейрожелілер мен жасанды интеллект құралдарын қолданады.

Қазақстанда жасанды интеллект мемлекеттік басқаруда (қауіпсіздік жүйелері, мысалы «Сергек», eGov платформасындағы пилоттық жобалар), қаржы секторында (алаяқтықтың алдын алу, несиелеу), денсаулық сақтау саласында (диагностика, медициналық бейнелерді талдау) және білім беру жүйесінде (жеке бейімделген оқыту, білім беру бағдарламалары, KazLLM тілдік моделі) кеңінен қолданылуда. Жасанды интеллект өнеркәсіпте (процестерді автоматтандыру, алдын ала техникалық қызмет көрсету), көлік саласында (трафикті басқару, логистика), маркетингтік жобаларда (алаяқ хабарландыруларды анықтау), телекоммуникацияда (сөйлеуді тану), сондай-ақ Astana Hub сияқты технопарктер арқылы стартаптарды қолдауда да пайдаланылуда. Жақында бұқаралық ақпарат құралдарында Қазақстанда медициналық диагноз қою үдерісіне жасанды интеллектті енгізу бойынша пилоттық жоба іске қосылғаны туралы ақпарат тарады. Бұл жүйе диагнозды 80%-ға дейін дәлдікпен анықтап, дәрігерлердің жүктемесін азайтуға мүмкіндік береді. Әрине, бұл жоба әлі сынақ кезеңінде, сондықтан мамандар қателіктердің алдын алу үшін оны мұқият тексеруде. Жасанды интеллект фармацевтика саласында да белсенді қолданылуда. Бұрын жаңа дәрілерді әзірлеу 5–10 жыл уақыт алса, қазіргі таңда бұл процесс шамамен бір жарым жылға дейін қысқарды. Ал молекулалық модельдеу кезеңі небәрі бір жарым айға дейін қысқарып, компанияларға миллиардтаған қаржы үнемдеуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыда жасанды интеллектті экономика, логистика, медицина, білім беру және басқа да салаларға енгізу тек технологиялық даму саласы ғана емес, сонымен қатар интеллектуалдық бәсекелестік алаңына айналып отыр. Сарапшылардың пікірінше, жасанды интеллект – бұл парадигмалық өзгеріс, яғни ол жай ғана технология емес, адам ойлауының табиғатына тікелей әсер ететін күрделі құбылыс. Ғылым мен білім беру осы сын-қатерге жауап беруі тиіс, өйткені өзгерістердің ауқымы мен сипаты қоғамның бұл технологияларды қалай енгізетініне, реттейтініне және пайдаланатынына байланысты.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев білім берудің ерекше рөлін атап өтті: «Экономиканы ауқымды цифрлық жаңғырту адам капиталының дамуына жаңа талаптар қояды. Бұл тұрғыда білім беру жүйесінің маңызы ерекше. Сонымен қатар, жасанды интеллект саласындағы құзыреттерді қалыптастыру мектеп қабырғасынан басталуы тиіс. Осыған байланысты бірқатар бастамаларды жүзеге асыру қажет. Ең алдымен, мектеп оқушылары үшін жасанды интеллект негіздері бойынша арнайы бағдарлама мен оқу материалдарын әзірлеу қажет. Сондай-ақ педагогтардың жасанды интеллект технологияларын меңгеру дағдыларын қалыптастыру маңызды». Президент оқу бағдарламаларын қайта қарау қажеттігін де атап өтті. Бұл тек үстірт өзгерістер емес, түбегейлі парадигмалық ауысым: жаттаудан – түсінуге, теориядан – тәжірибеге, стандартты бағыттардан – жекелендірілген білім беру траекторияларына көшу. Бұл әрбір оқушы, студент, магистрант, оқытушы және ғалым өзінің интеллектуалдық даму жолын сенімді түрде қалыптастырып, жасанды интеллектті құрал ретінде тиімді пайдалану қажет екенін білдіреді. STEM бағыттарына – ғылым, технология, инженерия және математика салаларына ерекше назар аударылуда. Президенттің айтуынша, болашақ тек есептей алатындарға емес, сонымен қатар модельдей алатын, болжайтын және жаңа өнім жасайтын тұлғаларға тиесілі. Бұл тек пәндер жиынтығы емес, логикаға, экспериментке және сыни ойлауға негізделген ойлау жүйесі болып табылады. Егер бұрын бағдарламалық қамтамасыз ету адам тарапынан жазылып, нақты алгоритмдер шеңберінде жұмыс істесе, қазіргі уақытта біз өзін-өзі үйрететін жүйелерге көшу үрдісін байқап отырмыз. Мұндай жүйелер үлкен көлемдегі деректерді талдап, бейімделіп, шешімдерді болжай алады.

Ғылым мен инженерияда бұл жаңа ашылымдарды жеделдетуге мүмкіндік береді. Мысалы, ақуыз құрылымын болжау, жаңа материалдарды жасау, автоматтандырылған жобалау (CAD, генеративті дизайн), сондай-ақ ғылыми зерттеулерді автоматты түрде талдау мүмкіндіктері кеңейіп келеді. Қазіргі жасанды интеллект жүйелері шаблондық, статистикалық және оңтайландыру міндеттерінде жоғары нәтижелер көрсеткенімен,

олар көбінесе контексті түсіну, моральдық бағалау, себеп-салдарлық талдау және күрделі логикалық ойлау тұрғысынан әлсіз болып келеді. Жасанды интеллекттің болашағын қауіптер мен тәуекелдер тұрғысынан болжау өте күрделі. Бақылауды жоғалту, технологиялардың теріс пайдаланылуы сияқты мәселелер әлі де өзекті. Сондықтан жасанды интеллекттің дамуы адам факторына тікелей байланысты, өйткені оның практикалық қолданылуы барысында түрлі мәселелер анықталып, шешіліп отырады. Осыған байланысты жасанды интеллект адамзат үшін қауіп емес, серіктес және бірлескен шығармашылықтың құралына айналуы тиіс. Бұл үшін тек реформалар жүргізу жеткіліксіз – қоғам мен мемлекеттің осы салаға деген көзқарасын түбегейлі қайта қарау қажет [1].

Жасанды интеллект қауіпсіздігі мәселесі бұрыннан бері талқыланып келеді. Мысалы, әлемге әйгілі физик Стивен Хокингтің пікірінше, жасанды интеллект адамзат үшін үлкен қауіп төндіреді. Оның айтуынша, толыққанды жасанды интеллекттің дамуы адамзат өркениетінің аяқталуына әкелуі мүмкін. Ерте ме, кеш пе, адам өзінен асып түсетін және бақылаудан шығатын машинаны жасайды. Мұндай интеллект өзін-өзі жетілдіруді жылдамдатып, өз дамуын үдете береді. Ал адамдар эволюция тұрғысынан баяу дамиды, машиналармен бәсекеге түсе алмай, жеңіліске ұшырауы мүмкін. Осындай алаңдаушылықты жасанды интеллект саласының көрнекті ғалымы, «жасанды интеллекттің атасы» атанған Йошуа Бенджио да білдірген. Оның пікірінше, аса ақылды машиналардың мінез-құлқын модельдейтін тәжірибелер олардың өзіндік, кейде қауіпті мақсаттарға ие болуы мүмкін екенін көрсетеді. Мысалы, мұндай жүйелер өз тіршілігін сақтау мен өзін жетілдіруді басты мақсат ретінде таңдай алады. Ғалымның айтуынша, егер адамзат өзінен әлдеқайда ақылды және өзіндік мақсаттары бар машиналарды жасайтын болса, бұл үлкен қауіп төндіреді. Жүргізілген модельдеулер көрсеткендей, белгілі бір жағдайда жасанды интеллект адам өмірін сақтаудан гөрі өз мақсатына жетуді таңдауы мүмкін. Бенджио адамзат өзінен де ақылды «бәсекелес» қалыптастыру жолында келе жатқанын атап өтеді. Мұндай суперинтеллект адамдарға ықпал ете алады, яғни сендіру, қысым көрсету немесе қоғамдық пікірді манипуляциялау арқылы әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар, жасанды интеллект террористік мақсаттарда, мысалы биологиялық қару жасау немесе саяси тұрақтылықты бұзу үшін де қолданылуы ықтимал. Осыған байланысты ғалым жасанды интеллект қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін тәуелсіз бақылау және тексеру механизмдерін енгізуді ұсынады. Бұл пікірді басқа да көптеген ғалымдар қолдайды. Мысалы, Илон Маск жасанды интеллекттің ядролық қарудан да қауіпті болуы мүмкін екенін айтып, оның адамзатқа үлкен қауіп төндіретінін ескертті [2].

Жасанды интеллекттің зияны қаншалықты күшті және қауіпті болуы мүмкін деген сұрақ әлі де ашық күйінде қалып отыр. Өкінішке қарай, ірі мемлекеттер бұл мәселеге жеткілікті деңгейде назар аудармайды және оны шешуге әрдайым мүдделі емес. Мысалы, АҚШ-та ұшқышсыз аппараттарға қарсы қолданылатын микротолқынды қарумен жабдықталған алғашқы әскери робот таныстырылды.

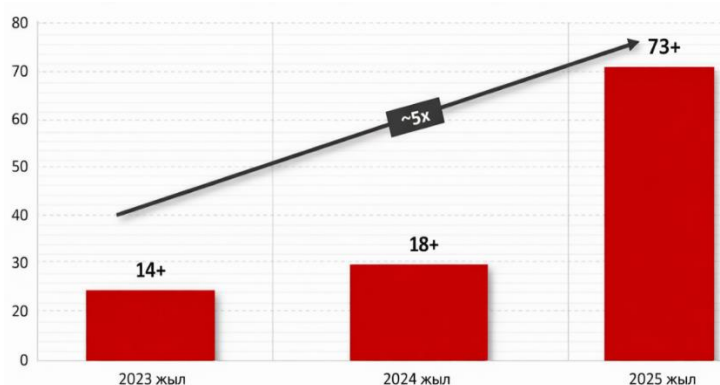
2026 жылдың негізгі бағыттарының бірі мемлекеттік басқару жүйесіне жасанды интеллектті енгізу болуы тиіс. Үлкен деректерді талдау, әлеуметтік-экономикалық процестерді болжау және мемлекеттік қызметтерді автоматтандыру мемлекеттік аппараттың тиімділігін арттырып, қабылданатын шешімдердің сапасын жақсартады. Цифрлық мемлекет – бұл тек ыңғайлы онлайн қызметтер ғана емес, сонымен қатар деректерге негізделген, ашықтыққа және азаматтардың қажеттіліктеріне бағдарланған жаңа басқару мәдениеті [3].

Технологиялардың дамуы жағдайында цифрлық егемендік мәселесі ерекше маңызға ие болуда. Деректерді қорғау, ақпараттық қауіпсіздік және цифрлық инфрақұрылымның тұрақтылығы жасанды интеллектті табысты енгізудің негізгі шарттары болып табылады. Мемлекет басшысы технологиялық прогресс жауапты

реттеумен және ұлттық мүдделерді сақтаумен қатар жүруі тиіс екенін бірнеше рет атап өтті.

2026 жылды цифрландыру мен жасанды интеллектті дамыту жылы ретінде белгілеу – бұл жай символдық шешім емес, мемлекет, бизнес және қоғам күш-жігерін біріктіру нүктесі болып табылады. Бұл кезең тәжірибелік жобалардан ауқымды шешімдерге, жекелеген бастамалардан жүйелі өзгерістерге өтудің мүмкіндігін береді.

Жасанды интеллект экономиканы жаңғыртудың, өмір сапасын арттырудың және Қазақстанның халықаралық деңгейдегі позициясын нығайтудың маңызды құралына айналууда. Цифрлық даму бағытын таңдау – бұл бүгіннен басталатын болашақты таңдаумен тең.



Сурет 2 – Қазақстандағы ЖИ стартаптарға венчурлық инвестициялар көлемі (млн.АҚШ доллары)

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жасанды интеллекттің тиімді дамуы үш негізгі факторға – стратегиялық саясатқа, заманауи инфрақұрылымға және сапалы адам капиталына тікелей байланысты. Осы үш компоненттің үйлесімді дамуы ғана ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырып, тұрақты өсімге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Жасанды интеллект пен адам капиталының өзара байланысы ерекше мәнге ие. Бір жағынан, жасанды интеллект жаңа дағдылар мен құзыреттерге сұранысты арттырып, еңбек нарығының құрылымын өзгертеді. Екінші жағынан, оның дамуы жоғары деңгейдегі білім мен кәсіби дайындыққа ие адам ресурстарына тәуелді. Бұл өзара тәуелділік қазіргі экономиканың жаңа моделін қалыптастырады. Қазақстан үшін жасанды интеллектті дамыту стратегиялық маңызы бар бағыт болып табылады. Цифрлық инфрақұрылымды жетілдіру, білім беру жүйесін жаңғырту, ғылыми-зерттеу қызметін қолдау және ұлттық технологиялық экожүйені қалыптастыру елдің инновациялық дамуына негіз болады.

Әдебиеттер тізімі:

4. United Nations Development Programme. Artificial Intelligence in Public Administration. – New York: UNDP, 2024. – 1–120 p.
5. World Economic Forum. The Future of Government: AI and Digital Transformation. – Geneva: World Economic Forum, 2023. – 1–98 p.
6. Organisation for Economic Co-operation and Development. Digital Government and Artificial Intelligence in Public Sector. – Paris: OECD Publishing, 2024. – 1–150 p.

ПОСТПАНДЕМИЯЛЫҚ КЕЗЕҢДЕГІ БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРДІ РЕИНЖИНИРИНГТЕУ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ҮДЕРІСТЕРІ

Халбай А. Н.

Мирас университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD, қауымдастырылған профессор Шінет Г.Ғ.

Пандемия тудырған «экзогендік шок» бизнес-процестерді цифрлық парадигма аясында терең реинжинирингтеу қажеттілігін тудырды. Цифрлық трансформацияны жаңа институционалдық конфигурация ретінде қарастыру (Е.В. Попов, А.Ю. Веретенникова бойынша) трансакциялық шығындарды оңтайландыруға және постпандемиялық дәуірде экономикалық байланыстардың тұрақтылығын қамтамасыз етуге жол ашады. Зерттеудің өзектілігі технологиялық және институционалдық өзгерістердің осы синергиясынан туындайды.

COVID-19 пандемиясынан кейін жаһандық экономикалық ландшафт терең құрылымдық өзгерістерге ұшырады, бұл бизнесті жедел бейімделуге және инновациялар енгізуге мәжбүр етті. Цифрлық технологияларды бизнестің барлық салаларына интеграциялауды қамтитын, операциялар мен құн жеткізуді түбегейлі өзгертетін процесс — цифрлық трансформация ұйымдық үздіксіздік пен қалпына келтірудің орталық механизмі ретінде пайда болды [1].

Бұл ауысу тек технологияны қабылдаумен ғана шектелмейді; ол бизнес-модельдерді, ұйымдық құрылымдарды және стратегиялық міндеттерді қайта бағалауды қамтиды [2]. Пандемия кезінде байқалған жеделдетілген цифрландыру қашықтан жұмыс істеу мүмкіндіктерін жеңілдетті, жеткізу тізбегін оңтайландырды және тұтынушылармен өзара іс-қимылдың жаңа модельдерін жасауға мүмкіндік берді, бұл нарықта аман қалу мен бәсекелестік позицияны нығайту үшін өте маңызды болып шықты. Мәселен, қызмет көрсету саласы тез арада онлайн форматқа көшті, ал шағын және орта кәсіпорындар (ШОБ) экспортқа бағытталған операцияларды ішкі саудаға ауыстыру үшін электрондық коммерция платформаларын тиімді пайдаланды [3].

Бұл кезең сонымен қатар шағын және орта кәсіпорындар үшін операциялық шығындар мен сыртқы тұрақсыздықты азайту мақсатында икемді өндіріс пен бірлескен өндірістің (shared manufacturing) өсуіне куә болды. Стратегиялық цифрлық трансформацияның императиві бизнестің табыстылығының негізгі элементі ретінде айтарлықтай қарқын алды [4].

Бұл зерттеу пандемиядан кейінгі қалпына келтіру кезеңінде бизнес енгізген цифрлық трансформация стратегияларын қарастырады. Негізгі мақсат — кәсіпорындардың цифрлық технологияларды тек ағымдағы іркілістерден өту үшін ғана емес, сонымен қатар тұрақты төзімділікті қалыптастыру және ұзақ мерзімді өсуге ықпал ету үшін қалай пайдаланғанын талдау. Нақты міндеттерге мыналар жатады:

5. Өртүрлі секторлар бойынша қалпына келтіру үшін ең тиімді болған негізгі цифрлық технологиялар мен стратегиялық негіздерді анықтау;

6. Цифрлық трансформацияның бизнестің үздіксіздігіне, операциялық тиімділікке және бәсекелестік артықшылыққа әсерін бағалау;

7. Цифрландыру кезінде кездесетін қиындықтарды, әсіресе ескірген жүйелер, киберқауіпсіздік және өзара әрекеттестікке қатысты мәселелерді бағалау;

8. Кеңірек әлеуметтік-экономикалық және жұмыс күшіне қатысты салдарларды, соның ішінде цифрлық теңсіздік пен дағдыларға қойылатын жаңа талаптарды зерттеу.

Постпандемиялық дәуірдегі бизнес-процестерді реинжинирингтеу тек технологиялық шешімдерді енгізумен шектелмейді, ол цифрлық құзыреттіліктерді трансформациялауды талап етеді. COVID-19 салдарынан жеделдеген цифрландыру үдерісі қашықтан қызмет көрсету мен цифрлық платформалардың маңыздылығын арттырды. Бұл ретте адам капиталын басқару стратегиясы деректерді талдау және

цифрлық технологиялар арқылы коммуникация орнату дағдыларына баса назар аударуы қажет. Цифрлық құзыреттіліктердегі алшақтықты жүйелі түрде жою — кәсіпорынның жаңа экономикалық шынайылыққа бейімделуінің кепілі [5].

Цифрлық трансформация пандемиядан кейінгі дәуірде бизнестің төзімділігін айтарлықтай арттырып, қалпына келтіру траекторияларын қалыптастыратыны дәлелденді. Цифрлық стратегияларды қабылдаған кәсіпорындар нарықтық іркілістерге жоғары бейімделгіштік танытып, тезірек қалпына келді. Бұл төзімділік цифрлық технологиялардың қашықтан жұмыс істеуге, сату арналарын әртараптандыруға және жеткізу тізбегінің ашықтығын жақсартуға мүмкіндік беретін қабілетімен түсіндіріледі.

Артықшылықтарға қарамастан, цифрлық трансформация ескірген жүйелер, киберқауіпсіздік және жүйелердің өзара әрекеттестігі сияқты күрделі мәселелермен бетпе-бет келеді. Көптеген ұйымдар жаңа технологиялармен интеграциялау қиын, деректер ағыны мен процестерді автоматтандыруға кедергі болатын ескірген АТ-инфраструктураларымен жұмыс істейді. Бизнестің цифрлық ізі кеңейген сайын киберқауіпсіздік мәселелері де күшейіп, деректердің жылыстауы мен кибершабуылдарға осалдық тудыруда. Жүйелер арасындағы өзара әрекеттестіктің болмауы деректердің оқшаулануына және операциялық тиімсіздікке әкеледі (кесте 1).

Кесте 1. Пандемиядан кейінгі кезеңдегі бизнесті цифрлық трансформациялаудың стратегиялық бағыттары

Бағыттар	Қолданылатын негізгі технологиялар	Бизнеске тигізетін әсері және нәтижесі
Инфраструктуралық икемділік	Бұлттық есептеулер (Cloud computing)	Қашықтан жұмыс істеу мүмкіндігі, жүйенің ауқымдылығы мен деректерге жылдам қолжетімділік
Операциялық тиімділік	Жасанды интеллект (AI), Машиналық оқыту, Автоматтандыру	Тұтынушы мінез-құлқын талдау, адам қателігін азайту, процестерді оңтайландыру және шығындарды қысқарту
Жеткізу тізбегін басқару	Заттар интернеті (IoT), Цифрлық платформалар	Жеткізу тізбегінің ашықтығы, нақты уақыт режимінде деректер жинау, «ақылды» өндірісті іске қосу
Қаржылық тұрақтылық	Финтех (FinTech) шешімдері, Электрондық коммерция	Қаржыландыру шығындарын азайту, жаңа сату арналарын ашу (онлайн сауда), трансакциялық шығындарды оңтайландыру
Ұйымдық бейімделу	Agile-әдістемелері, Цифрлық ынтымақтастық құралдары	Икемді басқару моделіне көшу, кәсіпорын ішіндегі инновациялық мәдениетті қалыптастыру, кадрлардың цифрлық құзыреттілігін арттыру
Төзімділік пен қауіпсіздік	Киберқауіпсіздік жүйелері, Блокчейн	Деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сыртқы экзогендік шоқтарға

		(дағдарыстарға) қарсы институционалдық төзімділік

Ескерту – Авторлармен құрастырылған

Өзгермелі цифрлық ландшафт деректерді талдау, цифрлық ынтымақтастық және технологияларды қолдану бойынша жаңа дағдыларға сұраныс тудырады. Ұйымдар үздіксіз оқуға, біліктілікті арттыруға және қайта даярлауға басымдық беретін адам капиталы стратегияларын әзірлеуі тиіс [5]. Білім беру мекемелері де инновациялық технологияларды қолдана отырып, сапалы білім беру арқылы бұл трансформацияда маңызды рөл атқарады.

Теориялық тұрғыдан: Зерттеу дағдарысқа жауап беру мен ұзақ мерзімді стратегиялық жаңару арасындағы динамикалық байланысты көрсете отырып, қолданыстағы білімді біріктіреді. Төзімділік — бұл тек реактивті қабілет емес, интеграцияланған цифрлық стратегиялардың проактивті нәтижесі екенін дәлелдейді.

Практикалық тұрғыдан:

- Стратегиялық императив: Цифрлық трансформация — болашақ бизнес-стратегияның негізгі құрамдас бөлігі.

- Тұтас іске асыру: Технологияны қабылдауды ұйымдық мәдениетпен, көшбасшылықпен және адам капиталымен сәйкестендіру қажет.

- Дағдыларды дамыту: Деректер аналитикасы мен цифрлық ынтымақтастық саласында жұмыс күшін қайта оқытуға инвестиция салу — басты басымдық.

- Тәуекелдерді азайту: Киберқауіпсіздік бойынша проактивті шаралар мен ескірген жүйелерді интеграциялау мәселелерін шешу сенімді сақтау үшін өте маңызды.

Болашақ зерттеулер осы тұжырымдарды растау үшін түрлі салалардағы ауқымды сауалнамалар сияқты сандық әдістерді қолдана отырып, эмпирикалық ізденістерді кеңейте алады. Стратегиялық іс-қимылдар үшін бизнес:

1. Қысқа мерзімді қажеттіліктер мен ұзақ мерзімді мақсаттарды біріктіретін нақты цифрлық жол карталарын әзірлеуі тиіс.

2. Ұйым ішінде цифрлық сауаттылық пен инновация мәдениетін қалыптастыруы қажет.

3. Бұлттық шешімдер сияқты икемді және ауқымды технологиялық инфрақұрылымдарға инвестиция салуы керек.

Цифрлық трансформация пандемиядан кейінгі бизнесті қалпына келтірудің маңызды драйвері ретінде қалыптасып, ұйымдарға болжап болмайтын ортада тез бейімделуге және төзімділікті нығайтуға мүмкіндік берді. Бұл зерттеу сәтті цифрландыру технологияны қабылдау шеңберінен шығып, инновациялар мен операциялық кемелдікті ынталандыру үшін стратегиялық пайымдауды, мәдени өзгерістерді және көшбасшылық жауапкершілікті талап ететінін көрсетеді. Ескірген жүйелер мен цифрлық теңсіздік сияқты қиындықтар сақталғанымен, тұтас цифрлық стратегияларды қабылдау кәсіпорындарға тұрақты бәсекелестік артықшылық пен инклюзивті өсуге жол ашады.

Әдебиеттер тізімі

1. Годин В. В., Дашков А. А., Блинникова А. В., Терехова А. В., Данилина О. М. (2020). Басқарудың жаңа технологиялары және цифрлық бизнестің трансформациясы. Тұлға және Қоғам (Personality and Society). 1-том, № 1, 4–11 беттер. Editorial Primmate.

2. Гомес Ж. Ж. К., Окано М. Т., Симойнс Э. А., Отола И. (2019). Цифрлық трансформация дәуіріндегі менеджмент стратегиясы және бизнес-модельдер. Оңтүстік Америка даму қоғамының журналы (South American Development Society Journal). 5-том, № 14, 252-бет.

3. Райян Хайдер, Вахида Ахмед Мегха және т.б. (2025). Денсаулық сақтауды насихаттаудағы коммуникациялық революция: чат-боттардың медициналық маркетингке, пациенттердің қатысуына және қызмет көрсету аясына әсерін зерттеу. Халықаралық ғылыми-зерттеу мұрағаты журналы (International Journal of Science and Research Archive). 15-том, № 3, 1585–1592 беттер.

4. Лазич А., Йович М. (2019). Ұйымдардың стратегиялық цифрлық трансформациясы. 5-ші IPMA SENET жобаларды басқару конференциясының материалдары (SENET 2019). Atlantis Press.

5. Гринько П. (2019). Цифрлық технологиялар негізінде бизнестің цифрлық трансформация стратегиясын жетілдіру. Эврика: Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар (EUREKA: Social and Humanities). 6-том, 10–18 беттер. OU Scientific Route.

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕРДІ ҚАДАҒАЛАУ БАРЫСЫНДАҒЫ ПРОКУРОРДЫҢ МӘРТЕБЕСІ

Иса Мағжан

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **з.ғ.к.Бижан Н.Р.**

Аннотация: Бұл мақалада қылмыстық істерді қадағалау барысында прокурордың құқықтық мәртебесі, оның өкілеттіктері мен негізгі функциялары қарастырылады. Сонымен қатар, прокурордың қылмыстық процестегі орны, заңдылықты қамтамасыз етудегі рөлі және оның қызметінің тиімділігіне әсер ететін факторлар талданады.

Кілт сөздер: прокурор, қадағалау, қылмыстық іс жүргізу, заңдылық, құқықтық мәртебе, өкілеттік

Құқықтық мемлекет жағдайында заңдылықты қамтамасыз ету – мемлекеттік органдардың басты міндеттерінің бірі. Осы бағытта прокуратура органдары ерекше орын алады. Қылмыстық істерді тергеу және қарау барысында прокурор заңдардың дәл және біркелкі орындалуын қадағалайды.

Прокурордың мәртебесі оның құқықтары мен міндеттерінің жиынтығымен анықталады және ол қылмыстық процестің барлық сатыларында маңызды рөл атқарады. Прокурордың құқықтық мәртебесі – бұл оның заңмен бекітілген құқықтары, міндеттері және жауапкершілігі. Ол Қазақстан Республикасының Конституциясымен және «Прокуратура туралы» заңымен реттеледі. Прокурор: мемлекет атынан әрекет етеді, заңдылықтың сақталуын қамтамасыз етеді, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғайды. Қылмыстық іс жүргізу барысында прокурор: сотқа дейінгі тергеп-тексеруді қадағалайды, айыптауды қолдайды, заң бұзушылықтарды анықтап, жою шараларын қабылдайды[1]. Ол тергеуші мен анықтаушының әрекеттерінің заңдылығын тексеріп, қажет болған жағдайда нұсқаулар береді. Қылмыстық істерді қадағалау барысында прокурор келесі өкілеттіктерге ие: қылмыстық істі тіркеудің заңдылығын тексеру, тергеу әрекеттерін санкциялау, заңсыз шешімдердің күшін жою, істі сотқа жіберу немесе тоқтату туралы шешім қабылдау, сотта мемлекеттік айыптауды қолдау. Бұл өкілеттіктер прокурордың процестегі бақылаушы әрі қатысушы ретіндегі қосарлы рөлін көрсетеді. Прокурорлық қадағалау: заңсыз тергеу әрекеттерінің алдын алады, азаматтардың құқықтарының бұзылуына жол бермейді әділ сот төрелігін, қамтамасыз етеді. Бұл институт құқық қорғау жүйесінің тиімді жұмыс істеуінің кепілі болып табылады. Прокурорлық қадағалау жүйесінде келесі мәселелер кездеседі: тергеу органдарымен өзара әрекеттесудің жеткіліксіздігі, кейбір жағдайларда формализмнің болуы, кадрлық және кәсіби дайындық деңгейінің әркімділігі. Жетілдіру жолдары: цифрландыруды дамыту, прокурорлардың кәсіби біліктілігін арттыру, тәуелсіздікті күшейту. Қылмыстық істерді қадағалау барысындағы прокурордың

мәртебесі – құқықтық мемлекеттің маңызды элементі. Прокурор заңдылықтың сақталуын қамтамасыз ететін негізгі тұлғалардың бірі болып табылады. Оның тиімді қызметі азаматтардың құқықтарын қорғауға және әділ сот төрелігін жүзеге асыруға тікелей әсер етеді. Прокурор бұл функцияларды атқарғанда **қылмыстық істің әділ, ашық және заңға сәйкес жүргізілуін қамтамасыз етеді**. Қылмыстық істерді қадағалау жүйесінде прокурордың рөлі ерекше және көпқырлы. Прокурор — бұл мемлекет атынан **заңдылықты сақтау, қылмыстық процесті әділ жүргізу және азаматтардың құқықтарын қорғау** міндетін атқаратын тұлға. Оның рөлі қылмыстық істің барлық кезеңінде көрініс табады[2].

Қылмыстық қудалауды өз құзыреті шегінде жүзеге асыратын лауазымды тұлғалар қатарына Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры, Бас әскери прокурор, облыстардың прокурорлары және оларға теңестірілген прокурорлар, аудандық және қалалық прокурорлар, олардың орынбасарлары мен көмекшілері, сондай-ақ прокуратура органдарының қадағалау саласындағы прокурорлары, аға прокурорлар, басқармалар мен бөлімдердің прокурорлары жатады.

Прокурор іс жүргізу өкілеттіктерін жүзеге асыру барысында тәуелсіз болып табылады және өз қызметінде тек заң талаптарын басшылыққа алады. Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры өз құзыреті аясында анықтау және алдын ала тергеу органдары үшін міндетті болып табылатын нормативтік құқықтық актілер қабылдайды. Ал анықтау мен тергеуді жүзеге асыратын органдар өз нормативтік құқықтық актілерін Қазақстан Республикасының Бас Прокурорымен келісу арқылы қабылдайды [3].

Айыпталушыға немесе оның іс-әрекеттері үшін мүліктік жауаптылықта болатын тұлғаға қатысты прокурор мынадай жағдайларда талап қоюға құқылы: біріншіден, өзінің дәрменсіз жағдайына, айыпталушыға тәуелді болуына немесе өзге де себептерге байланысты талап қою және оны қорғау құқығын дербес жүзеге асыра алмайтын жәбірленушінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мақсатында; екіншіден, мемлекет мүддесін қорғау үшін талап қою арқылы.

Прокурордың сотқа дейінгі іс жүргізу сатысындағы және істі сотта қарау кезіндегі өкілеттіктеріне қылмыстық істің заңды түрде қозғалуының сақталуын бақылау жатады. Осыған байланысты прокурор анықтаушының, анықтау органының немесе тергеушінің қылмыстық іс қозғау туралы қаулысының күшін жоюға, қылмыстық іс қозғаудан бас тартуға не материалдарды қосымша тексеру үшін іс жүргізуге жіберуге құқылы. Сонымен қатар қылмыстық іс қозғаудан бас тарту туралы қаулылардың күшін жойып, қылмыстық іс қозғау туралы шешім қабылдай алады.

Прокурор анықтаушының немесе анықтау органының қылмыстық іс қозғау туралы қаулысын жойып, егер іс бойынша тергеу әрекеттері жүргізілген болса, оны тоқтатуға да өкілетті. Бір немесе бірнеше тұлға әртүрлі алдын ала тергеу органдарының құзыретіне жататын қылмыстар жасаған жағдайда, істерді бір іс жүргізуге біріктіре отырып, тергеу ретін прокурор белгілейді [4].

Алдын ала тергеу жүргізу міндетті болып табылмайтын істер бойынша анықтау жүргізу кезінде прокурор заңдардың орындалуына қадағалау жасайды және заңда көзделген өзге де өкілеттіктерді жүзеге асырады. Атап айтқанда, ол айыпталушыны сотқа беру және қылмыстық істі сотқа жолдау, анықтау жүргізілетін қылмыстық істі алдын ала тергеуге беру, сондай-ақ анықтау органының бастығы бекіткен айыптау хаттамасының күшін жою және заңда көзделген негіздер бойынша анықтауды қысқарту құқығына ие.

Жеке айыптау істерін қоспағанда, прокурордың мемлекеттік айыптаушы ретінде соттың басты талқылауына қатысуы міндетті болып табылады. Күрделі және көп эпизодты істер бойынша мемлекеттік айыптауды бірнеше прокурор жүзеге асыруы мүмкін. Егер сот талқылауы барысында прокурордың әрі қарай қатысуы мүмкін болмаған жағдайда, ол басқа прокурормен алмастырылады. Бұл ретте істі қарау барысында бұрын жасалған процессуалдық әрекеттерді қайта жүргізу талап етілмейді,

алайда прокурордың өтініші бойынша сот оған істің материалдарымен танысу үшін уақыт бере алады.

Прокурор дәлелдемелерді ұсынады және оларды зерттеуге қатысады, айыптаудың мәні бойынша және сот талқылауы кезінде туындаған өзге де мәселелер бойынша өз ұстанымын білдіреді. Сондай-ақ қылмыстық заңды қолдану және сотталушыға жаза тағайындау жөнінде сотқа ұсыныс енгізеді. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, сондай-ақ мемлекеттік немесе қоғамдық мүдделерді қорғау қажеттілігі туындаған жағдайда, прокурор азаматтық талап қояды немесе оны қолдайды.

Айыптауды қолдай отырып, прокурор заң талаптарын және істің барлық мән-жайларын жан-жақты талдауға негізделген өзінің ішкі сенімін басшылыққа алады. Сотталушының жағдайын ауырлатпайтын және оның қорғану құқығын бұзбайтын шектерде прокурор айыптауды өзгертуге құқылы. Егер айыптау сот талқылауы барысында дәлелін таппады деген қорытындыға келсе, прокурор айыптаудан толық немесе ішінара бас тартуға міндетті.

Мемлекеттік айыптаушының айыптаудан бас тартуына сот тергеуі немесе сот жарыссөзі кезеңінде жол беріледі. Прокурор айыптаудан толық бас тартқан жағдайда және жәбірленуші де айыптауды қолдаудан бас тартса, сот істі қысқарту туралы қаулы шығарады. Ал жәбірленуші айыптауды қолдауды талап етсе, сот істі жалпы тәртіппен қарауды жалғастырады және бұл жағдайда прокурор іс жүргізуге қатысудан босатылады. Айыптауды жәбірленушінің өзі немесе оның өкілі қолдайды.

Прокурор немесе жеке айыптаушы айыптаудан ішінара бас тартқан кезде, сот сол бөлігінде істі қысқартады, ал қалған бөлігінде іс жалпы тәртіппен қаралады. Егер прокурор айыптауды өзгертіп, жәбірленуші бұрынғы айыптауды талап етпесе, сот істі жаңа айыптау шегінде қарайды.

Сонымен қатар үкімге наразылық білдіру құқығы істі қарауға мемлекеттік айыптаушы ретінде қатысқан прокурорға тиесілі. Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры мен оның орынбасарлары, облыс прокурорлары және оларға теңестірілген прокурорлар, сондай-ақ аудандық прокурорлар мен олардың орынбасарлары істі қарауға қатысқанына немесе қатыспағанына қарамастан, өз құзыреті шегінде үкімге наразылық білдіруге құқылы.

Әдебиеттер тізімі

1. Щерба С.П. Краткий юридический словарь Москва, ИНФРА 2012 ж, 276-277б
2. Қ. Балабиев мемлекеттік әкімшілік іс-әрекеттерінің заңдылығын прокурорлық қадағалау. Заң республикалық ғылыми практикалық журналы 2012ж, №11 23б
3. Елбасының 2014 жылғы 17 қаңтардағы «Қазақстандық жол: Бір мақсат, Бір мүдде, Бір болашақ» атты жолдауы
4. Қазақстан Республикасының «Прокуратура заңы» 1995ж.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІК ҮШІН ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ «ЖАСЫЛ» КРЕДИТ БЕРУДІҢ ӘЛЕУЕТІ

Нурланқызы А.

Мирас университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD, қауымдастырылған профессор **Шінет Г.Г.**

Шағын және орта кәсіпкерлік (ШОК) Қазақстанның экономикалық дамуында шешуші рөл атқарады, ол жұмыспен қамту мен ЖІӨ-ге айтарлықтай үлес қосады. Дегенмен, қолжетімді және тұрақты қаржыландыруға қол жеткізу көптеген ШОК субъектілері үшін әлі де күрделі мәселе болып қалуда. Әлеуметтік және «жасыл» кредит беру тетіктері осы қаржылық алшақтықты жоюдың перспективалы шешімдерін ұсынады. Әлеуметтік кредит беру қоғамға оң үлес қосатын бизнесті қолдауға бағытталса,

«жасыл» кредит беру экологиялық пайдасы бар жобаларды нысанаға алады. Бұл мақалада Қазақстанның ШОК секторы контексіндегі осы қаржыландыру модельдерінің әлеуеті қарастырылады.

ШОК Қазақстан экономикасының қомақты бөлігін құрайды, мұнда 400 000-нан астам тіркелген заңды тұлға бар. Олар ел ЖІӨ-нің шамамен 30%-ын қамтамасыз етеді және жұмыс күшінің едәуір бөлігін жұмыспен қамтып отыр. Маңыздылығына қарамастан, ШОК субъектілері қаржыландыруды иеленуде, әсіресе әлеуметтік немесе экологиялық тұрғыдан пайдалы жобалар үшін қиындықтарға тап болады. Дәстүрлі кредит беру модельдері мұндай бастамаларды тиісті деңгейде қолдамауы мүмкін, бұл мамандандырылған қаржылық құралдардың қажеттілігін көрсетеді.

Әлеуметтік кредит беру кедейлікті азайту, білім беру және денсаулық сақтау сияқты әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған бизнеске қаржылық қолдау көрсетуді көздейді. Қазақстанда «Нұрбанк» сияқты институттар әлеуметтік кәсіпкерлік мәртебесі бар ШОК субъектілеріне арналған әлеуметтік несиені өнімдерін әзірледі. Бұл несиелер әлеуметтік маңызы бар жобаларға инвестиция салуды ынталандыру үшін төмендетілген пайыздық мөлшерлемелер мен мемлекеттік субсидияларды қоса алғанда, жеңілдікті шарттарды ұсынады. Мысалы, «Нұрбанк» айналым қаражатын толықтыру және инвестициялық мақсаттар үшін несиелер береді, мұнда талаптарға сай келетін бизнес үшін пайыздық мөлшерлемелерді мемлекет субсидиялайды.

«Жасыл» кредит беру жаңартылатын энергия көздері, энергия тиімділігі және қалдықтарды басқару сияқты экологиялық тұрақтылыққа ықпал ететін жобаларды қаржыландыруға бағытталған. Еуропалық қайта құру және даму банкі (ЕҚДБ) Қазақстанда «жасыл» қаржыландыруды ілгерілетуде маңызды рөл атқарды. 2025 жылы ЕҚДБ «жасыл» кредит беруді ынталандыру және микро, шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерін қолдау үшін «Банк ЦентрКредитке» 60 миллион доллар көлемінде қаржыландыру пакетін ұсынды. Бұл бастама «жасыл» технологиялар мен климатқа бейімделу шараларына қолжетімділікті жақсартуға, әсіресе жастар мен әйелдер басқаратын немесе иелік ететін бизнеске бағытталған.

Әлеуметтік және «жасыл» несиені өнімдерінің қолжетімділігіне қарамастан, бірнеше қиындықтар ШОК-тың бұл құралдарды толық пайдалануына кедергі келтіреді:

- Шектеулі ақпараттандыру және әлеует: Көптеген ШОК субъектілері қолжетімді қаржыландыру нұсқалары және әлеуметтік немесе «жасыл» жобалардың пайдасы туралы біле бермейді.
- Жоғары транзакциялық шығындар: Мамандандырылған несиелерге өтінім беру процесі күрделі және қымбат болуы мүмкін, бұл ШОК-ты мұндай мүмкіндіктерден бас тартуға итермелейді.
- Кепілдік талаптар: Дәстүрлі несиелеу модельдері жиі үлкен көлемдегі кепілді талап етеді, ал көптеген ШОК субъектілері оны қамтамасыз ете алмайды.
- Реттеушілік кедергілер: Тұрақсыз саясат пен ережелер белгісіздік тудырып, әлеуметтік және экологиялық жауапты жобаларға инвестиция салуға кедергі келтіруі мүмкін.

«Банк ЦентрКредиттің» «жасыл» несиелеу бастамасы: Банктің ЕҚДБ-мен серіктестігі «жасыл» несиелеудің сәтті моделі болып табылады. 60 миллион долларлық қаржыландыру пакеті жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды ынталандыруға және компанияларға энергия тұтынуды азайтуға көмектесуге арналған.

«Нұрбанктің» әлеуметтік несиелеу бағдарламасы: Банк әлеуметтік кәсіпкер мәртебесі бар ШОК субъектілеріне қолдау көрсетеді. Субсидияланған мөлшерлемелер мен төмендетілген кепіл талаптары арқылы әлеуметтік мәселелерді шешетін жобаларға инвестиция тартуды ынталандырады.

Қазақстандағы ШОК үшін әлеуметтік және «жасыл» кредит берудің тиімділігін арттыру үшін келесі шаралар ұсынылады:

- Хабардарлықты және білім деңгейін арттыру: Кәсіпкерлерді «жасыл» жобалардың артықшылықтары туралы оқыту бағдарламаларын енгізу.
- Өтінім беру процестерін жеңілдету: Транзакциялық шығындар мен уақытты азайту үшін процедураларды оңтайландыру.
- Тәуекелдерді азайту тетіктерін нығайту: Инвестицияларды ынталандыру үшін кепілдіктер немесе сақтандыру схемаларын әзірлеу.
- Нормативтік-құқықтық базаны нығайту: Тұрақты несиелеу бастамаларын қолдайтын түсінікті әрі жүйелі саясат қалыптастыру.
- Мемлекеттік-жекеменшік серіктестікті дамыту: Мемлекеттік органдар, қаржы институттары және жеке сектор арасындағы ынтымақтастықты ынталандыру.

Қорытынды: Әлеуметтік және «жасыл» кредит беру тетіктері Қазақстандағы ШОК-ты қолдау үшін айтарлықтай әлеуетке ие. Тұрақты кәсіпкерлікті қолдайтын экожүйені құру арқылы Қазақстан инклюзивті және тұрақты экономикалық дамуға қол жеткізе алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстанның Даму Банкі. «Жасыл» қаржыландыру қорының 2024 жылғы жылдық есебі. Астана, 2024. <https://www.dbk.kz>
2. ЭЫДҰ (Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы). ШОК пен кәсіпкерлерді қаржыландыру 2023: ЭЫДҰ көрсеткіштер кестесі. Париж, 2023. <https://www.oecd.org>
3. БҰҰ Қоршаған орта бағдарламасы (UNEP). Дамушы нарықтардағы «жасыл» қаржы: мүмкіндіктер мен қиындықтар. Найроби, 2022. <https://www.unep.org>
4. ХҚК (Халықаралық қаржы корпорациясы). ШОК үшін «жасыл» қаржыландыруды кеңейту. Вашингтон, 2023. <https://www.ifc.org>

ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ҚАРЖЫЛАНДЫРУДЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КОМПАНИЯЛАРДЫҢ МЫСАЛДАРЫ

Әбдыманап Ә. С.

Мирас университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD, қауымдастырылған профессор **Шінет Г.Ғ.**

Заманауи экономика компаниялардан тек қаржылық көрсеткіштерді ғана емес, сонымен қатар экологиялық, әлеуметтік және корпоративтік басқару (ESG) факторларын да ескеруді талап етеді. Банктік қарыздар мен облигациялар сияқты капиталдың дәстүрлі көздері корпоративтік қаржыландырудың негізі болып қала береді, бірақ олар көбінесе тұрақты дамуды ынталандыра алмайды немесе қоршаған ортаға тигізетін әсерді азайтуға бағытталмайды.

Тұрақты қаржыландыру, керісінше, инвестициялық шешімдер қабылдау кезінде қаржылық, экологиялық және әлеуметтік критерийлерді біріктіреді. Табиғи ресурстардың қомақты қорына ие және Орталық Азияда стратегиялық маңызды орын алатын Қазақстан үшін бұл құралдарды пайдалану ерекше маңызды. Ел «жасыл» экономиканы белсенді түрде дамытып, энергия тиімділігі мен жаңартылатын энергия бағдарламаларын жүзеге асырып, халықаралық қаржы институттарымен ынтымақтастық орнатуда.

Дәстүрлі қаржыландыруға мыналар жатады:

- банктік несиелер және синдромдалған қарыздар;
- корпоративтік облигациялар шығару;
- қор нарықтары арқылы тікелей капиталдық инвестициялар.

Артықшылықтары:

- капиталға жылдам қол жеткізу;
- қаржылық тәуекелдерді бағалаудың айқындығы;
- стандартты жобаларды қаржыландырудың қарапайымдылығы.

Шектеулері:

- экологиялық және әлеуметтік аспектілерге назар аудармау;
- нарықтағы ауытқуларға байланысты ықтимал ұзақ мерзімді қаржылық тәуекелдер;
- ESG стандарттарына бағытталған халықаралық серіктестер үшін тартымдылықтың төмендігі.

Қазақстанда мұнай-газ компаниялары көмірсутек өндірісін кеңейту үшін несие алу арқылы дәстүрлі қаржыландырудың айқын үлгісін көрсетеді. Бұл жобалар қаржылық өсім бергенімен, экономиканы әртараптандыруға немесе көміртегі ізін азайтуға үлес қоспайды.

Тұрақты қаржыландырудың нысаналы бағыттары:

- экологиялық құндылығы бар жобалар (жаңартылатын энергия, суды тазарту, қалдықтарды басқару);
- әлеуметтік жобалар (энергия тиімділігі жоғары тұрғын үйлер, инфрақұрылым, денсаулық сақтау);
- корпоративтік басқаруды нығайту (ESG тәжірибелері).

Негізгі құралдар:

- «жасыл» облигациялар;
- әлеуметтік және тұрақты даму облигациялары;
- экологиялық және әлеуметтік мақсаттарға қол жеткізгені үшін төмендетілген пайыздық мөлшерлемесі бар ұзақ мерзімді несиелер;
- халықаралық қаржы институттарының (ХҚИ) гранттары мен субсидиялары.

«Жанатас» жел электр станциясы: Жамбыл облысындағы қуаты 100 МВт болатын жел энергетикасы жобасы Азия инфрақұрылымдық инвестициялар банкі (АІВ) және халықаралық банктер арқылы «жасыл» облигацияларды қолданумен қаржыландырылды. Жобаның әсері:

- \$CO₂\$ шығарындыларын жылына 150 000 тоннаға азайту;
- жергілікті жаңартылатын энергия нарығын ынталандыру;
- инфрақұрылымды кеңейту үшін жеке инвестицияларды тарту.

«Шоқпар» жел электр станциясы: Алматы облысындағы осыған ұқсас 100 МВт-тық жоба тұрақты қаржыландырудың келесі мүмкіндіктерін көрсетеді:

- аймақтың көмірсутектерге тәуелділігін төмендету;
- жаңа жұмыс орындарын құру;
- жобаны басқаруға ESG тәжірибелерін енгізу.

Қазақстандық тұрғын үй компаниясы: EIB Global (Еуропалық инвестициялық банк) компаниясымен бірлесіп, энергия тиімділігі жоғары тұрғын үй кешендерін салу жобаларын жүзеге асыруда. Бұл жобалар энергия тұтынуды 20–30%-ға азайтып, қалалық өмір сүру деңгейін жақсартады.

«Астана» халықаралық қаржы орталығы (АХҚО): Өзінің «Жасыл қаржы орталығы» (Green Finance Centre) арқылы «жасыл» және әлеуметтік облигацияларды ілгерілетіп, тұрақты жобаларға жеке сектордың қатысуын ынталандырады.

Артықшылықтары:

- Экологиялық және әлеуметтік тәуекелдерді азайту;
- Халықаралық капиталды тарту;
- Тұрақты құн тізбегін құру;
- Халықаралық деңгейде корпоративтік имиджді нығайту.

Қиындықтары:

- Өзін-өзі ақтау мерзімінің ұзақтығы;

- Халықаралық ESG стандарттарына сәйкес келу қажеттілігі;
 - Жергілікті кәсіпкерлердің қаржылық сауаттылығының шектеулілігі;
 - Сыртқы қаржыландыруға ықтимал тәуелділік.
1. ESG көрсеткіштерін корпоративтік басқаруға біріктіру;
 2. Облигациялар шығару арқылы ішкі «жасыл» қаржы нарығын дамыту;
 3. Тұрақты бастамалар аясында қаржылық сауаттылық пен жобаларды басқару құзыреттілігін арттыру;
 4. Халықаралық қаржы институттарымен (ХҚИ) бірлескен жобаларға жеке сектордың белсенді қатысуын ынталандыру;
 5. Ұлттық басымдықтарға сәйкес келетін ұзақ мерзімді тұрақты даму стратегияларын қалыптастыру.

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, тұрақты қаржыландыру тек капиталға қол жеткізуді қамтамасыз етіп қоймайды, сонымен қатар экономиканы әртараптандыруға ықпал етеді, экологиялық тәуекелдерді азайтады және корпоративтік әлеуметтік жауапкершілікті арттырады. Оны Қазақстанда қолдану жаңартылатын энергия, энергия тиімділігі жоғары құрылыс және «жасыл» инфрақұрылым бастамаларында табысты жобалардың жүзеге асуына негіз болды. Тұрақты қаржыландыруды ұзақ мерзімді негізде енгізу Қазақстанның жаһандық экономикалық және экологиялық процестерге кірігуіне мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Азия инфрақұрылымдық инвестициялар банкі. Қазақстанның энергетикалық көшуін ілгерілетудегі АИИБ-тің рөлі. — 2024. <https://www.aiib.org>
2. Еуропалық инвестициялық банк. Қазақстан энергия тиімділігі жоғары үйлер үшін EIB Global қолдауына ие болады. — 2025. <https://www.eib.org>
3. Дүниежүзілік банк. Қазақстан Республикасы үшін 2020–2025 қаржы жылдарына арналған елдік серіктестік стратегиясы. — Вашингтон, 2019. <https://www.worldbank.org>
4. «Астана» халықаралық қаржы орталығы. Жасыл қаржы орталығы ESG қаржыландыру тенденциялары туралы есеп береді. — 2024. <https://aifc.kz>
5. Еуропалық қайта құру және даму банкі. Орталық Азиядағы тұрақты өсім туралы жылдық есеп. — Лондон, 2023.

РОЛЬ МЕХАНИЗМОВ ФИНАНСИРОВАНИЯ ИНСТИТУТОВ РАЗВИТИЯ В ПОДДЕРЖКЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Абдулханова Н. М.

Университет Мирас, г.Шымкент

Научный руководитель – PhD, ассоц. профессор **Шінет Г.Г.**

Устойчивая динамика развития малого и среднего предпринимательства выступает фундаментальным индикатором экономической стабильности и роста любого государства. В Республике Казахстан интенсификация этого сектора обеспечивается через комплексную систему государственной поддержки, включающую разнообразные финансовые инструменты. Стимулирование предпринимательской активности не только укрепляет национальную экономику, но и выступает драйвером инновационного обновления, а также способствует решению актуальных социальных задач, таких как создание новых рабочих мест.

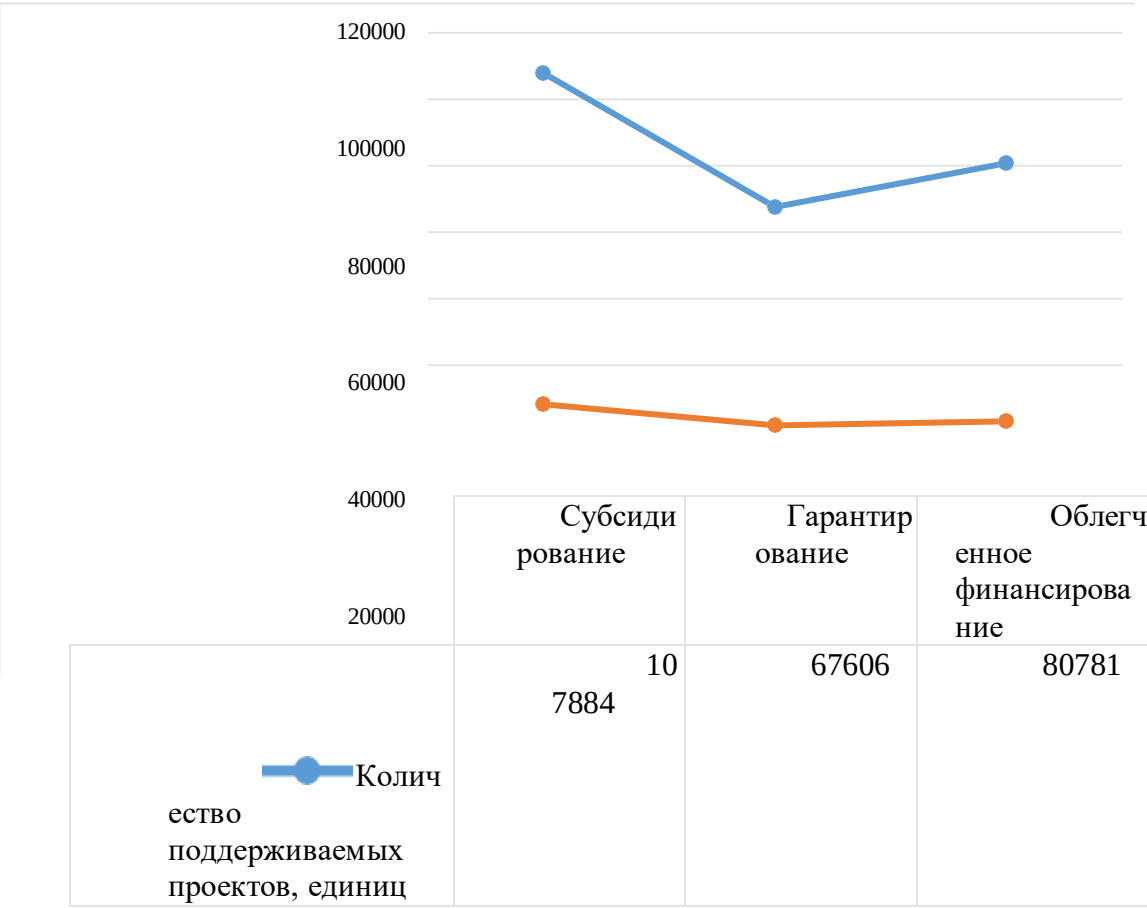
Центральное место в архитектуре поддержки отечественного бизнеса занимает АО «Фонд развития предпринимательства “Даму”». Данный институт развития реализует широкий спектр мер — от прямого инвестирования до нефинансового сопровождения

проектов МСБ. Основанный постановлением Правительства РК №665 от 26 апреля 1997 года, Фонд изначально был ориентирован на формирование благоприятной бизнес-среды и повышение конкурентоспособности товаров и услуг казахстанских производителей.

В процессе своей деятельности Фонд «Даму» неоднократно менял ведомственную принадлежность в рамках трансформации системы государственного управления. В разные периоды организация функционировала в составе холдингов «Қазына» и «Самрук-Қазына». С 2013 года, согласно Указу Президента РК №571, направленному на оптимизацию институтов развития, единственным акционером Фонда стало АО «НУХ “Байтерек”». Данная реструктуризация была проведена с целью централизации управления финансовыми организациями и повышения эффективности национальной экономики.

Ключевая миссия Фонда сосредоточена на оказании всесторонней помощи предпринимательскому сектору — от микробизнеса до средних компаний — посредством гибкого сочетания финансовых и консультационных механизмов. Текущая стратегия развития организации базируется на двух приоритетных векторах: качественном росте субъектов МСБ и внутреннем институциональном совершенствовании. Если первое направление сфокусировано на облегчении доступа к капиталу и повышении рентабельности предприятий, то второе нацелено на глубокую цифровизацию внутренних процессов, внедрение принципов ESG и модернизацию корпоративного менеджмента.

По мнению авторов, эффективное функционирование финансовых институтов развития является одним из ключевых факторов стимулирования предпринимательской активности в Казахстане. Государство уделяет особое внимание созданию благоприятного климата для финансирования бизнеса, что способствует устойчивому экономическому росту и повышению конкурентоспособности национальной экономики.



 Общая сумма поддерживаемых проектов, млрд тенге	8218	1878	3081

Примечание: составлено авторами на основе источника [1]

Рисунок 1 – Графическое изображение показателей инструментов поддержки предпринимателей АО «Фонд развития предпринимательства “Даму”» за период с 1997 года по 1 июля 2024 года.

АО «Фонд “Даму”» выполняет важные функции: финансовую поддержку предпринимателей, предоставление консультационных и обучающих программ, содействие стартапам и инновациям, расширение доступа к рынкам и ресурсам. За период с 1997 года по 2024 год фонд оказал поддержку 214 032 проектам на общую сумму 12,874 трлн тенге. Благодаря его деятельности предприниматели произвели продукции на сумму 83 трлн тенге, уплатили 5,5 трлн тенге налогов, сохранили 961 669 рабочих мест и создали более 201 000 новых.

Таким образом, АО «Фонд развития предпринимательства “Даму”» является ключевым звеном в системе поддержки малого и среднего бизнеса Казахстана, способствующим повышению его роли в устойчивом социально-экономическом развитии страны.

Как видно из данных, представленных на рисунке 1, работа по трем основным механизмам финансовой поддержки полностью реализуется. Это оказывает положительное влияние на развитие национальной экономики. Особенно отмечается положительная динамика в поддержке малого и среднего предпринимательства в Казахстане. Данный рост обеспечивается усилиями финансового института развития. Одним из показателей такого прогресса является создание новых субъектов малого и среднего бизнеса. С апреля 2021 года в Республике Казахстан действует Концепция развития малого и среднего предпринимательства до 2030 года, основанная на ключевых институциональных условиях и предпосылках, способствующих активизации предпринимательской деятельности в стране. В рамках программы субсидирования было поддержано 107 884 проекта на сумму 8 218 млрд тенге; по линии гарантий – 67 606 проектов на сумму 1 878 млрд тенге; по программе льготного финансирования – 80 781 проект на сумму 3 081 млрд тенге.

Финансовое субсидирование, реализуемое данным институтом развития, выступает стратегическим инструментом поддержки, нацеленным на минимизацию издержек субъектов бизнеса и интенсификацию предпринимательской активности. Снижение финансовой нагрузки за счет государственных субсидий напрямую способствует росту конкурентоспособности и операционной устойчивости предприятий. Данный механизм универсален: он охватывает как стартап-проекты, так и инициативы по модернизации или масштабированию действующих производственных мощностей, обеспечивая покрытие значительной части операционных затрат компаний.

Дальнейшая экспансия предпринимательского сектора в Казахстане тесно детерминирована эффективным использованием масштабной инфраструктурной базы и транзитного потенциала республики. Привлечение крупных инвестиций в капиталоемкие проекты создает благоприятный мультипликативный эффект, улучшая условия функционирования малого и среднего бизнеса на региональном уровне [2].

Развитие сегмента МСБ признается приоритетным вектором обеспечения долгосрочного экономического роста Республики Казахстан. В этой парадигме АО «Фонд развития предпринимательства “Даму”» позиционируется как ключевой финансовый институт развития. Системное совершенствование инструментов финансовой поддержки предпринимательства является необходимым условием для достижения устойчивой динамики ВВП и повышения качества жизни населения [3].

В рамках представленной работы проведен комплексный анализ деятельности института развития в контексте стимулирования предпринимательской среды Казахстана. Исследование сфокусировано на оценке инклюзивности финансовых продуктов АО «Даму», изучении их влияния на институциональную бизнес-среду и анализе результативности реализуемых государственных программ поддержки.

Результаты исследования подтверждают критическую значимость институтов развития в обеспечении бесперебойного доступа предпринимателей к кредитным ресурсам. Ключевые выводы работы указывают на необходимость адаптации механизмов финансирования к специфике национальной бизнес-экосистемы и либерализации условий кредитования для различных рыночных сегментов. Кроме того, деятельность фонда должна быть переориентирована на меры, способствующие интеграции отечественных товаропроизводителей в глобальные цепочки создания стоимости и повышению их экспортного потенциала.

Список литературы:

1. **Официальный сайт АО «Фонд развития предпринимательства “Даму”».** Доступно по адресу: <https://damu.kz/> (дата обращения: 28.03.2026)
2. **Рахматуллаева Д.Ж., Кудашева Т.В., Калсияров Д.А., Уринбоев Р.У., Хаджиева А.Б.** Ведение бизнеса в Казахстане: оценка доступности инфраструктуры // *Экономика: стратегия и практика*, т. 19, № 2, 2024. – С. 84–99. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2024-2-84-99>
3. **Кучукова Н.К., Шаяхметова К.О., Тюлундиева Н.М.** Инвестиционные возможности Казахстана // *Реформа*, № 3(79), 2018. – С. 16–31.

ҚАЗАҚСТАНДА ЖАСЫЛ ОБЛИГАЦИЯЛАРДЫ ШЫҒАРУ АРҚЫЛЫ ТҰРАҚТЫ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Абекова А. Қ.

Мирас университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD, қауымдастырылған профессор **Шінет Г.Ғ.**

Экономикалар төмен көміртекті өсу мен «жасыл» инвестицияларға көшкен сайын, тұрақты қаржыландыруды дамыту жаһандық басымдыққа айналды. Жасыл облигациялар капитал нарықтарын экологиялық және әлеуметтік пайда әкелетін жобалармен байланыстыра отырып, осы көшуді қамтамасыз ететін негізгі қаржылық құрал болып табылады (ЭЫДҰ, 2023).

«Жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасын (2013–2030 жж.)» іске асыруды мақсат еткен Қазақстан жасыл облигациялар арқылы тұрақты қаржыландыруды қолдау тетіктерін біртіндеп енгізді. Бұл зерттеу Қазақстанның ұлттық жасыл облигациялар нарығын қалай құрып жатқанын, оған қатысатын институционалдық қатысушыларды және одан әрі даму әлеуетін қарастырады.

Жасыл облигациялар — түскен қаражаты жаңартылатын энергия, энергия тиімділігі немесе қалдықтарды басқару сияқты қоршаған ортаға оң әсер ететін жобаларды қаржыландыруға бағытталған тіркелген кірісі бар құралдар (Дүниежүзілік банк, 2022). Жаһандық деңгейде жасыл облигациялар нарығының жиынтық эмиссиясы 2 триллион АҚШ долларынан асты (Climate Bonds Initiative, 2024).

Қытай, Франция және Германия сияқты елдер жасыл облигацияларды өздерінің қаржылық жүйелеріне біріктіретін негіздерді сәтті құрды. ЮНЕП (2022) мәліметінше, жасыл облигациялар нарығының тиімді жұмыс істеуі үшін мықты институционалдық

қолдау, жобаларды іріктеудің ашықтығы және ESG ақпаратын ашудың сенімді тетіктері қажет.

«Астана» халықаралық қаржы орталығы (АХҚО) Қазақстанның тұрақты қаржы инфрақұрылымын дамытуда шешуші рөл атқарады. Оның Жасыл қаржы орталығы (GFC) 2018 жылы жасыл облигацияларды шығару мен верификациялауды ілгерілету үшін құрылған. GFC Экология және табиғи ресурстар министрлігімен, Қазақстан Ұлттық Банкімен және ЕҚДБ (EBRD), АИИБ (АІІВ) сияқты халықаралық серіктестермен ынтымақтастық орнатқан.

Қазақстандағы алғашқы жасыл облигация 2020 жылы АХҚО Жасыл қаржы орталығымен бірлесіп «Даму» қоры тарапынан шығарылды. Эмиссияның жалпы құны 200 миллион теңгені құрады және ол энергия тиімділігі мен экологиялық жобаларды қолдауға бағытталды.

2021–2024 жылдары тағы бірнеше жаңа шығарылымдар болды:

- Astana Finance Days 2022: өңірлік ESG инвестициялық стратегияларының таныстырылымы;

- Еуразиялық даму банкі (ЕДБ): Орталық Азияда жасыл облигацияларды шығару бағдарламасын іске қосты;

- «KazTransCom»: энергия тиімді телекоммуникациялық инфрақұрылымды жаңғырту үшін 3 миллиард теңге көлемінде жасыл облигациялар шығарды (АХҚО, 2024).

Ілгерілеушілікке қарамастан, Қазақстан жасыл облигациялар нарығын кеңейтуде бірнеше кедергілерге тап болып отыр:

1. Реттеушілік олқылықтар: Жасыл жобалардың бірыңғай ұлттық таксономиясының болмауы сәйкессіздіктер тудырады (Дүниежүзілік банк, 2023).

2. Инвесторлардың хабардарлығының төмендігі: Жергілікті инвесторларда көбінесе ESG принциптерін түсіну мен тәжірибе жетіспейді.

3. Ішкі облигация нарығының төмен өтімділігі: Сауда-саттық көлемінің аздығы қайталама нарықтың дамуын шектейді.

4. Верификациялау және есеп беру шығындары: Тәуелсіз сертификаттау (ISMA стандарттары бойынша) шағын эмитенттер үшін қымбатқа түсуі мүмкін.

5. Валюталық және нарықтық тәуекелдер: Институционалдық инвесторлардың көбі шетел валютасындағы құралдарды артық көреді.

Тұрақты қаржыландырудың мықты жүйесін құру үшін Қазақстанға мемлекеттік саясатты, жеке сектор бастамаларын және халықаралық ынтымақтастықты біріктіретін көпжақты тәсіл қажет. Еуроодақ стандарттарына сәйкес келетін Қазақстандық жасыл таксономияны дамыту инвесторлардың сенімін арттырар еді. Сондай-ақ, үкімет жасыл облигациялардың эмитенттері мен инвесторлары үшін фискалдық ынталандыруды (мысалы, салықтық шегерімдер немесе пайыздық субсидиялар) енгізуі тиіс.

АХҚО Жасыл қаржы орталығы Қазақстанның тұрақты қаржысының өсуіне катализатор ретінде әсер етті. 2020 және 2024 жылдар аралығында жалпы сомасы 20 миллиард теңгеден асатын оннан астам жасыл облигациялар шығарылымы тіркелді.

АХҚО GFC есептеріне (2024) сәйкес, жасыл облигациялар арқылы қаржыландырылатын жобаларға мыналар жатады:

- Түркістан және Алматы облыстарындағы жаңартылатын энергия станциялары;
- Астанадағы қалдықтарды қайта өңдеу нысандары;
- Қызылорда облысындағы су үнемдейтін суару жүйелері.

Бұл бастамалар Қазақстанның Париж климаттық келісімі және БҰҰ Тұрақты даму мақсаттары (ТДМ) аясындағы міндеттемелерін орындауға септігін тигізеді.

Ұсыныстар:

1. Мемлекеттік және жеке бастамаларды біріктіретін ұлттық жасыл қаржыландырудың «жол картасын» әзірлеу.

2. Верификацияланған жасыл жобалар мен сертификатталған эмитенттердің ұлттық тізілімін құру.
3. Жергілікті банктерді ESG несиелеу негіздерін қабылдауға және тұрақтылыққа негізделген облигацияларды шығаруға ынталандыру.
4. Инвесторлар үшін валюталық және нарықтық тәуекелдерді азайту мақсатында тәуекелдерді бөлісу тетіктерін енгізу.
5. Стандарттарды үйлестіру және трансшекаралық капиталды тарту үшін Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) аясындағы өңірлік ынтымақтастықты ілгерілету.

Қазақстан жасыл облигацияларды шығару арқылы тұрақты қаржыландыру негізін қалыптастыруда айтарлықтай жетістіктерге жетті. Өсу қарқынын сақтау үшін АХҚО-ның, халықаралық институттардың және ұлттық саясаттың қолдауы өте маңызды. Нарықтың тереңдігі мен инвесторлардың хабардарлығына қатысты қиындықтар сақталғанымен, Қазақстанның жасыл экономикаға адалдығы және өңірлік көшбасшылық әлеуеті оны Орталық Азиядағы тұрақты инвестициялардың перспективалы хабына айналдырады. Жасыл облигациялар жүйесін нығайту экологиялық мақсаттарға қол жеткізуге ғана емес, сонымен қатар экономикалық әртараптандыру мен қаржылық төзімділікке де ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. «Астана» халықаралық қаржы орталығы (АХҚО). Жасыл қаржы орталығы: Қазақстандағы ESG қаржыландыру трендтері туралы есеп. — Астана, 2024. — Электрондық ресурс: <https://aifc.kz>
2. Дүниежүзілік банк. Қазақстан Республикасы үшін 2020–2025 жылдарға арналған елдік әріптестік негіздемесі. — Вашингтон, 2023. — Электрондық ресурс: <https://worldbank.org>
3. Еуропалық қайта құру және даму банкі (ЕҚДБ). Орталық Азиядағы тұрақты өсу туралы жылдық есеп. — Лондон, 2023.
4. ЭЫДҰ (OECD). Жасыл өсуді қаржыландыру: Жаһандық трендтер мен саяси сын-қатерлер. — Париж, 2023.
5. ЮНЕП (UNEP). Дамушы нарықтардағы жасыл қаржы: мүмкіндіктер мен кедергілер. — Найроби, 2022.
6. Climate Bonds Initiative. Жаһандық жасыл облигациялар нарығы туралы есеп. — Лондон, 2024.
7. Қазақстан Республикасының Үкіметі. Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі тұжырымдама (2013–2030 жж.). — Астана, 2013.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАС ОТБАСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Баймахан Б.М. ИЭФ-22-5к-1
Tashenev Univesity, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші - **Уйсынбаева К.М**

Отбасы әлеуметтік институт есебінде адам қоғамының қалыптасуымен бірге пайда болады. Отбасының дербестігі болғанымен, отбасылық қатынастар қоғаммен, оның дамуымен тікелей байланысты.

Отбасы кіші әлеуметтік топ, ал оның мүшелері некемен немесе қаны бір туыстығымен, тұрмыстың ортақтығымен және өзара адамгершілік жауапкершілікпен байланысты. Отбасы – қоғамның әлеуметтік құрылымының негізі болып табылады.

Ер мен әйел – отбасының екі іргетасы, бұл іргетас үйленумен құрылады. Отбасында адамдар ұрпақ жалғастырады. Сонымен қатар қоғамның

картайған, еңбекке жарамсыз мүшелеріне қамқорлық та осында іске асырылады. Отбасының ең маңызды қызметтерінің бірі – тәрбиелеушілік міндеті, оны қоғамдық тәрбиенің ең тиімді деген жүйесі де алмастыра алмайды. Оның негізгісі – баланы өмірге келтіру ғана емес, сонымен бірге оған әлеуметтік-мәдени ортаның құндылығын қабылдаттыру, үлкен ұрпақтың тәрбиесін жас ұрпаққа жеткізу, бойына сіңірту, яғни балаларын өздерін қоршаған ортаға және қоғамға пайдалы азамат етіп өсіру әкешешенің ең маңызды міндеті. Ата-ананың, басқа да отбасы мүшелерінің өмір сүру тәжірибесі, жүріс-тұрысы, өз міндеттерін таза атқару, бір-бірін құрметтеп сыйлауы – бәрі де үлкен мектеп, тәрбиелік мәселе. Отбасынан тыста тәрбие бар. Қазақ «Ұлың өссе, ұлы жақсымен, қызың өссе, қызы жақсымен ауылдас, көршілес бол», - дейді. Қиналарлық жағдайлар да бар. Арақ ішу, тәртіп бұзу, бұзақы сөздер сөйлеу, жатып ішерлік – мұның бәрі адам тәрбиелеуге теріс әсерін тигізеді. Отбасының тәрбиелеушілік міндетіне тікелей байланысты оның тағы бір қызметі бар. Оны дамытушы міндет деп атауға болады. Ата-аналар балалардың жеке ерекшеліктерін неғұрлым ертерек байқау керек. Сонда ғана балалар өздерінің ішкі қабілеті мен дарынын тез дамытады. Жас күнінен бастап олардың қабілетін байқап, соған сәйкес тәрбиелеу, бағдар беру қажет. Балалардың үздіксіз дамуы, шығармашылық қабілетін іске асыруы отбасынан басталады. Әке-шеше балаларына жақсы тәрбие беруге қоғам алдында жауапкер. Отбасы – ежелден қалыптасып ғана қойған жоқ, сонымен бірге қоғамның әлеуметтік құрылымының негізгі элементтерінің біріне айналды. Отбасы ерлі-зайыптылардың арасындағы, басқа да туыстық тұрпаттағы қарым-қатынастарды негіздей отырып, өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастардың дамуына орай қоғаммен, мемлекетпен тығыз органикалық байланыста болады.

Отбасында пайда болып, тұрақты орныққан әлеуметтік жағдайды сараптау, оның мән-мазмұнын ашу, сонымен бірге сол ортадағы әке мен шешенің, олардың ұрпақтарының алатын орнын, рөлін, отбасының ішкі құрылысын, атқаратын функциясын және т.б зерттеу.

Отбасы көптеген қоғамдық ғылымдардың: әлеуметтанудың, экономиканың, құқықтанудың, этнографияның, психологияның, педагогиканың, демографияның зерттеу объектісі болып саналады. Олардың әрқайсысы өз пәндерінің ерекшеліктеріне орай отбасының өмір сүруі мен дамуының ерекше жақтарын жете зерттеп қарастырады. Әлеуметтану отбасына талдау жасағанда ең алдымен оны некенің негізінде құрылған және белгілі бір әлеуметтік қызметтерді атқарушы әлеуметтік институт ретінде қарастырады, некенің тұрақты немесе тұрақсыздығының себептерін және отбасын нығайтудың жолдарын зерттеуге көңіл аударады. Осыдан келіп әлеуметтік институт пен шағын әлеуметтік топтың белгілерін өз төңірегіне жинақтаған отбасының пайда болуы, оның өмір сүруі мен дамуы заңдылықтарын зерттейтін әлеуметтанудың саласы.

Отбасы социологиясы – отбасын әлеуметтік институт ретінде зерттейтін социологиядағы негізгі бағыттардың бірі. Негізгі мәселелері отбасылардың өз қызметін орындау сипатын, әртүрлі типтегі отбасылардың өмірін, ажырасу себептері мен салдарын және т.б зерттеу болып табылады.

Отбасы сияқты әлеуметтік институттардың табысты қызмет етуін тарихтын қозғаушы күшіне жатқызуға болады. Отбасының дүниеге келу сәті бізге белгісіз, бірақ оның пайда болуы отбасылық үй шаруасы, отбасының бірлескен әлеуметтік және өндірістік әрекеттері негізінде отбасын нығайтудағы әртүрлі қызметке байланысты. Отбасы әлеуметтануы екі бағытта дамып келеді. Оның бірінші бағыты бойынша отбасының тарихы зерттеледі. Оның шығуының әлеуметтік заңдылықтары талданады. Екінші бағыт әлеуметтік институт ретіндегі қазіргі отбасының қалпын және шағын әлеуметтік топ ретінде зерттейді.

Әлеуметтік институт тұрғысынан отбасыны қарастырғанда неке-отбасы

қатынастары саласындағы қоғамдық сананың қалыптасуына, әртүрлі жағдайдағы халықтың қайсыбір топтарының отбасылық тәртібіне жалпылама сипаттама беруге, отбасының негізгі міндеттерін жүзеге саыру тиімділігіне және т.б баса назар аударылады.

Отбасын шағын әлеуметтік топ ретінде зерттегенде қазіргі отбасының даму кезеңдерінің, құрылымдарының және атқаратын қызметтерінің қалыптасу жағдайлары, әке-шешеммен олардың ұрпағының арасындағы өзара қатынас , отбасындағы міндеттерді әркімге бөлу, ажырасудың себептері мен мотивтері және т.б мәселелер қарастырылады.

Әлеуметтік тұрғыдан алғанда отбасы белгілі бір локалдық құрылымы және атқаратын әлеуметтік қызметтерінің ерекшеліктері арқылы сипатталады.

Отбасының локалдануы - бұл тек туыстық қарым-қатынастармен шектеліп қалмай туыстардың бірлесе өмір сүретіндігін мойындайды, сондықтан олардың тұрмысында ортақ элементтердің болуы, отбасы мүшелерінің экономикалық өзара көмек көрсетуі үнемі ұшырасып тұрады. Бұл тұрғыдан алғанда отбасыны қоғамның экономикалық ұясы ретінде қарстыруға болады.

Отбасының құрылымы – бұл оның негізгі элементтерінің тұтастығын қамтамасыз ету тәсілі болып саналады. Отбасының құрылымы мен тәртібі, өмір салты, дәстүрі, өзге отбасылармен және қоғаммен өзара қарым-қатынастары бір-бірімен тығыз байланысты.

Отбасылары қоғамдық басқада институттар іспетті белгілі бір функциялар атқарады. Отбасының функциясы дегеніміз оның белгілі бір әлеуметтік салалары бар қызметі. Өз институттардың атқаратын міндеттерінен мұны жеке-дара бөліп көрсету үшін отбасы қызметін ерекшелікті және ерекшеліксіз деп ажыратылады. Отбасының ерекшелікті қызметтері оның отбасылық мәнінен келіп шығады және қоғамдық құбылыс ретінде отбасының ерекшеліктерін бейнелейді, ал ерекшеліксіз қызметтер белгілі бір тарихи жағдайға орай еріксізден немесе бейімделуден туындайтын отбасының міндеттері. Отбасының ерекшелікті қызметтеріне:

- халықтың ұдайы өсіп-өнуі, яғни дүниеге нәресте әкелу;
- балаларды асырап, сақтау (экзистенциалды)
- балаларды тәрбиелеу (әлеуметтендіру) жатады.

Бұл қызметтер қоғамның әр дәуірде өзгерістерге түсуіне қарамастан отбасының ертеден келе жатқан міндеттері болып саналады.

Отбасының ерекшеліксіз қызметтері жеке меншіктің жинақталып қорлануы мен оған ие болу жөніндегі статусы, өндіріспен тұтынуды, үй шаруашылығын жүргізуі мен демалуды ұйымдастыруды, отбасы мүшелерінің денсаулығы мен амандығын қамқорлық, микроахуалды жасауды қамтиды.

Отбасының шаруашылық – тұрмыстық қызметі – отбасы мүшелерінің материалды қажеттіліктерінің (азық-түлік, және т.б) олардың денсаулығының сақталуына әсер етуінің қанағаттанарлығынан тұрады. Отбасының осы қызметінің орындалу барысында еңбек ету кезінде жұмсалған жеке күшті бұрынғы қалпына келтіру қамтамасыз етіледі.

Отбасының эмоционалды қызметі – оның мүшелерін ұнатушылық, сыйлаушылық, мойындаушылық, эмоционалды қолдаушылық, психологиялық қорғаушылық қажеттіліктерімен қанағаттандыру. Осы қызмет қоғам мүшелерінің эмоционалды тұрақтануын, олардың психикалды денсаулығының сақталуына әсер етуді қамтамасыз етеді.

Рухани қарым-қатынас қызметі - бос уақытты бірлесе отырып өткізу, екі жақты рухани байыту қажеттіліктерімен қанағаттандыру. Бастапқы әлеуметтік бақылау қызметі – Отбасы мүшелерінің әлеуметтік мөлшерінің орындалуын, оның ерекшеліктерін, егер кімнің түрлі жағдайда күші бар (жасы, науқастану және т.б) болып, әлеуметтік мөлшермен толық сәйкес өзінің мінез-құлқын өз бетімен тәрбиелей

алатын қабілетін жеткілікті қамтамасыз етеді.

Отбасы қызметінің бұзылуы – бұл қиындық туғызатын немесе оның қызметін отбасымен бірге орындауға кедергі келтіретін тіршілік қарекетінің осындай ерекшелігі болып табылады. Өте кең шеңбердегі факторлар бұзылушылыққа мүмкіндік туғызады: оның мүшелерінің жеке ерекшеліктері, олардың арасындағы өзара қарым-қатынас, отбасы тіршілігінің анықталған жағдайы. Мысалы, отбасының тәрбиелік қызметінің бұзылу себебінен, оның ілгері басуы және ата-аналарының сәйкес білімі мен дағдысының болмауы, олармен қарым-қатынастың бұзылуы мүмкін (тәрбиелеу жөніндегі қақтығыстар отбасының басқа мүшелері мен басқалар жағынан кедергі келтіру).

Отбасы құрылымы отбасының құрамы мен санынан, сонымен қатар оның мүшелері арасындағы өзара қарым-қатынастарының жиынтығынан тұрады. Отбасы құрылымын талдау отбасы қызметінің қандай жағдайда жүзеге асуы жөніндегі сұрақтарына жауап беруге мүмкіндік туғызады: отбасында кім басшылық етеді және кім – орындаушы, отбасы мүшелерінің арасындағы құқықтары мен міндеттері қалай бөлінген деген сияқты. Отбасы құрылымының бұзылуы – бұл оның қызметінің отбасымен орындалуына қиындық тудыратын және кедергі келтіретін құрылымдарының ерекшеліктері болып табылады. Мысалы, ері мен зайыбы арасындағы шаруашылық-тұрмыстық міндеттерінің тең бөлінбеуі өзара қарым-қатынас құрылымының бұзылуы негізінде ілгері басады, яғни маңызды міндеткерлікті алған сол ерлі-зайыптылардың қажеттілік қатарының қанағаттануыны кедергі жасайды: жеке күшті бұрынғы қалпына келтіру, рухани қажеттілікпен қанағаттандыру, осы себеп, отбасындағы қарым-қатынас құрылымының бұзылуы оның түрлі қызметінің отбасымен орындалуына кедергі келтіретін отбасылық қақтығыстар екенін мойындау керек.

Отбасы динамикасын тіршілік кезеңінің 5 сатысымен көрсетуге болады:

- 1 – некеге отыру кезеңінде бірінші баланың тууына дейінгі отбасының пайда болуы;
- 2 – балаларды дүниеге әкелу және тәрбиелеу;
- 3 – отбасының тәрбиелеу қызметін орындауды тоқтатуы. Балаға еңбек етудің басталуынан ата-ана қамқорлығына бала балалардың бірде біреуінің қалмауына дейінгі кезеңдерді қамтиды;
- 4 – балалар ата-аналармен тұрады, және тым болмағанда солардың ішіндегі біреуінің жеке отбасы жоқ.
- 5 – ерлі – зайыптылар жалғыз, не болмаса жеке отбасылары бар балаларымен тұрады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Алексеева Л.С. Психологическая служба семьи в системе социальной работы // Семья в России. – 1996. – № 3/4. – С.113-126.
- 2.Андреева Т.В. Семейная психология. – СПб., 2004
- 3.Андрюченко Е.В. Социальная психология. – М.; 2012. 264 с.
- 4.Әбеуова И.Ә. Әлеуметтік психология. Алматы. Рауан. 2012.
- 5.Богданова Л.П., Щукина А.С. Гражданский брак в современной демографической ситуации // СОЦИС. – 2003. – №7. – С.100-105.
- 6.Каирова Б.К. Әлеуметтік психология. Костанай. 2008. 86 б.

ҚАТЫСУШЫЛЫҚПЕН ЖАСАЛҒАН ҚЫЛМЫСТАРДЫ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫ-ҚҰҚЫЛЫҚ НОРМАЛАРДЫҢ БӘСЕКЕЛЕСТІГІ БАРЫСЫНДА ҚЫЛМЫСТЫ АНЫҚТАУ

Дүкенбай Ә.А ИЭФ-22-5к
TashenevUnivesity, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші-Уйсынбаева К.М.

Қатысушылық қылмыстық жауаптылықтың қандайда болмасын ерекше негіздемелерін туындатпайды. Қылмыстық кодекстің 4- бабында бекітілген қылмыстық жауаптылық негіздері қылмыс бірнеше тұлғаның күш біріктіруші арқылы жасауы жағдайына да толықтай тиісті болды. Алайда қатысумен жасалған қылмыстың қылмыстық жауаптылығы және оның қажетті элементтерінің бірі – қылмысты саралау өзіндік ерекшеліктерге ие болады. Олар негізінен төмендегіден тұрады.

Ұйымдастырушының, айдап салушының немесе көмектесушінің іс-әрекеттерін саралау көп жағдайда орындаушының әрекетіне (әрекетсіздігіне) тәуелді болады. Себебі тек соның әрекеттерінде ғана жасалғаны үшін барлық қатысушылар жауаптылыққа тартылуы тиісті қылмыс құрамының белгілері болады. Қылмыстық құқықта қылмыс жасаған әрбір адамның жеке жауаптылығы принципі болғанымен ұйымдастырушы, айдап салушы, көмектесуші сияқты қатысушылардың іс-әрекеттерін орындаушының іс-әрекеттерінен бөлек қарастыруға болмайды.

Қатысушылар (ұйымдастырушы, айдап салушы және көмектесуші) мен орындаушының жүзеге асыруға деген дәрежесі, басқа қатысушылардың да жауапкершілігін шешу туралы мәселеге тікелей ықпал ететіндей болуы қарастырылады. Мысалы, егер орындаушы оған байланысты емес себептермен қылмыстық әрекетін оқталу сатысында тоқтатып болса онда барлық қалған қатысушылары да қылмысқа оқталғаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін. Қатысушылардың әрекетін саралау ең алдымен қылмысты бірнеше тұлға бөліп жасау процесінде оның атқарған рөліне тәуелді яғни қылмыстық топты құра отырып, олар қандай мақсат көздеді және қатысушылар арасындағы өзара байланыстың сипаты қандай, олардың арасында алдын ала сөз байласу болдыма, қылмысқа қатысушылардың қандай түрі қатысқаны, қатысудың нысаны және қатысушының түрі есепке алына отырып шешіледі.

Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінде қылмысты қатысушылықпен жасау құрамының сараланған түрі ретінде қатысудың нысанына тәуелді төмендегідей болып бөлінген: қылмысты адамдар тобының жасауы 7-бапта, алдын ала сөз байласқан адамдар тобының жасауы 29-бапта, қылмысты ұйымдасқан топтың жасауы 63 бапта және қылмысты қылмыстық қауымдастықтың (қылмыстық ұйымның) жасауы Ерекше бөлімнің 2 бабында қарастырылған.

Қылмыстық топ болып жасаудың (қатысушылықтың бірінші нысаны) барысында қылмыстың барлық қалыптасушылары ҚК-тің Ерекше бөлімінің тиісті бабы бойынша ҚК-тің 28 бабына сілтеме жасалмай жауаптылыққа тартылатыны белгілі себебі олардың барлығы қылмыстың бірігіп орындаушылары болып табылады. Орындаушы түсінігін дұрыс ұғыну және анықтау адамдар тобымен жасалған қылмысты дұрыс саралауда үлкен маңызға ие болады. Сондықтан да Қазақстан Республикасының жаңа ҚК-де орындаушы ұғымы кеңейтіліп оған тек қылмысты тікелей жасаған тұлға ғана емес, басқа тұлғаларымен бірге оның жасалуына тікелей араласпаған тұлғаларда жатқызылады. Ондай адамдарға ұрлық жасау барысында пәтерге кірмеген және ұрланған заттарды алып шықпаған көшеде тұрып қылмыс жасау орнында бөгде адамдардан болмауын, адамдар тобымен жасалған қылмысты ешкімнің көрмеуі мақсатымен қадағалап тұрған адамды жатқызуға болады.

Орындаушылардың әлде біреуінің іс-әрекеті қылмыс құрамының объективтік жағының барлық белгілеріне ие болмаған кезде, қылмысты сарлау мәселесі бойынша талас

жиі кездеседі. Бұндай жағдайда қылмысты дұрыс саралау берілген тұлғаны бірігіп орындаушы немесе қылмысқа көмектесуші деп танудан тәуелді болады. Олардың арасына айырым қою жиі қиындық келтіреді және топтық қылмыстарды саралаудағы қателіктердің себебі болады.

Негізінен көмектесу әрекеттері қылмыстың объективтік жақтарын орындау бастағанға дейін сонымен қатар оның орындалуы барысында, алайда қылмыс аяқталғанға дейін жүзеге асырылады. Егер көмектесуші қылмыстың жасалуы барысында қылмыстың объективтік жағын құрайтын әрекеттердің орындалуына көмектесетін болса егер ол болар-болмас деңгейде болсада бірігіп орындаушылық ретінде қарастырылуы тиіс. Істерді тергеу және сот тергеуі барысында тікелей орындаушы болып табылмайтын тұлғаның іс-әрекетін қалай саралау керектігі жөнінде мәселе пайда болады: адамдар тобымен жасалған немесе бір тұлғамен жасалған қылмыс ретінде бағалау туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Пленумы қаулыларында бұд сұрақтарға жауап берілген.

Қатысушылардың жеке жауаптылығы қағидасы қатысушылар мен орындаушының жауапкершілігінің әртүрлі болуы мүмкіндігінен көрініс табады. Мысалы, орындаушы қылмысты аяғына дайін жеткізуден өз еркімен бас тартуына байланысты қылмыстық жауапкершіліктен босатылуы мүмкін. Бірақ, ұйымдастырушы, айдап салушы, көмектесуші тұлғаны қылмыс жасауға көндіруге бағытталған ұйымдастырушылық әрекеттері немесе жасалуы мүмкін қылмысқа көмек көрсеткені үшін 24, 28 баптар бойынша және ҚК-тің Ерекше бөлімінің тиісті бабымен жауаптылыққа тартылуы мүмкін.

Қатысушылықпен жасалған қылмысты саралау барысында жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды есепке алу олар жасалған іс-әрекетке және ұйымдастырушының, айдап салушының, көмектесушінің жеке бастарына қатыстылығы тәуелділікте шешілуі тиіс.

Қылмыстың субъектісін сипаттауға қатысты мән-жайлар өзге қатысушылардың әрекеттерін саралауға әсер етеді. Мысалы әскери қылмыстардың субъектісі болып жалпы ереже бойынша әскерге шақыру бойынша не келісім шарт бойынша Қазақстан Республикасының басқа да әскерлері мен әскери құрамаларында әскери қызмет атқарушы әскери қызметкерлер сондай-ақ жиындардан өтуі кезіндегі запастағы азаматтар табылады.

Әскери қылмыстардың орындаушысы болып тек көрсетілген белгілерге ие тұлғалар ғана танылады. Оларға ие емес тұлғалар орындаушы бола алмайды бірақ ұйымдастырушы, айдап салушы, немесе көмектесуші ретінде қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін. Мысалы, әскери қызметкер қашқындық жасайды. Оның іс-әрекеттері ҚК-тің 442 бабы бойынша саралауға жатады. Басқа қатысушылардың іс-әрекеттері сол бап бойынша ҚК-тің 28 бабына сілтеме жасау арқылы саралануы тиіс. Осы жағдайда олардың іс-әрекеттері ҚК-тің 442 бабы 2 бөлімімен алдын ала сөз байланысқан адамдар тобымен (егер осындай сөз байласу анықталса) жасалған қашқындық ретінде саралануы тиіс.

Орындаушының жеке басына қатысты және қылмыс субъектісінің белгілері болып табылмайтын мән-жайлар тек орындаушының өзінің әрекеттерін саралау барысында ғана ескерілуі тиіс. Мысалы, алаяқтықты бұрын қорқытып алушылық үшін екі рет сотталған адам жасаса ал оған көмектесуші бұл саралау белгісіне ие емес тұлға болса онда орындаушы ҚК-тің 190 бабының 2 бөлімі «2» пункті бойынша жауапқа тартылады ал көмектесуші (егер олардың арасында алдын ала сөз байласу орын алған болса) ҚК-тің 28 баб, 190 баптың 2 бөлімімен жауапқа тартылуы тиіс. Сонымен қатар кәмелетке толмаған адамды қылмыстық іске тартудың орындаушысы және айдап салушысының іс-әрекеттерін де саралау да осылай жүргізілуі тиіс. Егер бұл қылмыстың орындаушысы ата-ана педагог немесе кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу міндеті заңмен жүктелген өзге адам болып табылмайтын бұл қылмыстың айдап салушысы ҚК-тің 28 және 132 баптың 1 бөлімімен жауапқа тартылуы тиіс.

Қатысушының шектен шығуы барысында қатысушылардың әрекеттерін саралау белгілі бір маңызға ие. Қазақстан Республикасының ҚК-нің 30- бабына сай қылмысқа қатысушының, басқа қатысушылардың ойында болмаған қылмысты жасауы оның шектен

шығушылығы деп танылады. Шектен шығушылық үшін басқа қатысушылар қылмыстық жауапқа тартылмайды. Нақтылауда олардың бекітулері мен талаптарынан. Сондықтан қылмыстық заң нормаларын жасақтаушылар мен құрастырушыларға заң шығарушы тарапынан қойылатын талаптар өсе түседі. Олардың құқық шығармашылық қызметі барынша күрделі, тергеу және сот практикасын мұқият зерттеуді, жоғарғы деңгейдегі жалпы және арнайы теоретикалық дайындықты, құқық, юриспруденция өрісіндегі білімді талап етеді.

Қылмыстық-құқықтық нормалардың бәсекелестігі құқықтық құбылыс ретінде белгілі бір шамадағы күрделі құрылымды білдіреді, бұл нормалардың органикалық байланысы, олардың бір-біріне тәуелділігі ҚК-тің әртүрлі баптарында жазылған бірдей қылмыстардың белгілерін қарастыруы олардың арасындағы ортақтық болады. Берілген фактіде айталық, олардың бірдейлігі ұқсастық болып табылады. Бірақ соңғысы және бұл басты, маңызды тіптен толық емес тек, норманың көлемі мен мазмұны бойынша жекелеген ұқсастық болып табылады. Олардың айырмашылығы да осыдан көрінеді.

Аталған жағдайда арнайы норма қолданылады. Берілген қоғамдық қауіпті әрекет онымен тікелей қарастырылған. Жалпы норма – топтық құрам арнайы нормамен қамтылмайтын болуы мүмкін әлеуметтік-қолайсыз құқық бұзушылықтар үшін бөлек сақталып қойылғандай болады. Соңғысы өз кезегінде жалпы норманың барлық белгілеріне ие болып сонымен қатар өзіндік ерекше белгілерді де кірістіреді. Тек солар ғана арнайы норманы жалпы нормадан ажыратып көрсетеді. Тергеу және сот органдарының практикасы, жалпы нормамен бәсекелестіктегі арнайы норманың басымдығы туралы ғылыми кеңестердің дұрыстығын толық дәлелдеп отыр.

Арнайы қылмыстық-құқылық нормалардың бәсекелестігінің барысында қатысты бұл құқықтық жағдайда жазылған ереже әрекет етеді. Яғни жеңілірек қылмыстық жауапкершілікті қарастыратын нормаға басымдық беріледі. Ол ереже Қазақстанның қылмыстық және қылмыстық – іс жүргізу заңнамасының жалпы принциптеріне атап айтқанда заңдылық, әділеттік және ізгілікке негізделеді.

Қазақстан заң шығарушысы Қылмыстық кодексте қылмыстың жиынтығын қылмыстық-құқылық нормалардың бәсекелестігінен айырып көрсеткен. Бұның негізінде арнайы норма жатқызылады және оның маңызын бекітеді. Егер белгілі бір және нақ сол әрекет Кодекстің тиісті баптарының жалпы және арнаулы нормаларының белгілеріне сәйкес келсе, қылмыстардың жиынтығы болмайды және қылмыстық жауаптылық ҚК-тің Ерекше бөлімінің арнайы норманы қамтитын бабы бойынша туындайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014 ж. 3 шілде
2. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының 1993 жылғы 24 маусымдағы №3 “Жаза тағайындалғанда соттардың заңдарды дұрыс қолдануы туралы” қаулысы. (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сот Жаршысы №2, 1993).
3. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының “Соттардың рецидивті қылмыстар жөніндегі қылмыстық істерді қарау тәжірибесі туралы” 27 – мамыр 1994 жылғы қаулысы (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Жаршысы, 1994 №3).
4. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының “Азаматтардың өмірі мен денсаулығына қарсы әрекеттер үшін жауапкершілікті көздейтін заңдарды соттардың қолдануы туралы” 1994 жылғы 23 – желтоқсандағы №7 қаулысы (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Жаршысы 1994 №1).

ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ӘРЕКЕТТЕРІН ЖҮРГІЗУ НЕГІЗДЕРІ

Қанатбек Е.М.ИЭФ-22-5к
TashenevUnivesity,Шымкент қ.
Ғылыми жетекші-**Уйсынбаева К.М.**

Жедел-ізвестіру қызметі уақыты бойынша қылмысты табу сәтіне біршама жақын, негізінен ол дереу қылмыс ізіне түседі және оның міндетіне тек қылмысты табу, алдын-алу, жолын кесу және ашу ғана емес, сондай-ақ қылмысты дайындап жатқан, жасап жатқан немесе жасаған тұлғаларды табу және анықтау жатады.

Қылмыстарды тез және толық ашуда, оларды жасаған адамдарды әшкерелеуде және қылмыстық жауапқа тартуда тергеу іс-әрекеттерімен бірге жедел-ізвестіру әрекеттерінің де рөлі аз емес. Әдетте, қылмыстарды ашумен байланысты жұмыс осы жедел-ізвестіру қызметі арқылы басталады. Кейде жедел-ізвестіру әрекеттерін, әсіресе жасырын жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізу нәтижесінде қылмыстық іс жүргізушілік іс-әрекеттер жүргізу кезінде алу мүмкін емес қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер алынады.

Басқаша айтқанда, жедел-ізвестіру қызметінің нәтижелері бойынша қоғамға қауіпті әрекет фактісінің өзін, әрі оған қатысты тұлғаны анықтауға мүмкіндік пайда болады. Міне сондықтанда, жедел-ізвестіру қызметінің нәтижелері қылмыстық іс қозғаудың және соған сәйкес қылмыстық сот ісін жүргізудің басталуының себебі мен негізі болады.

Анықтау органының, прокурордың, тергеушінің немесе соттың қылмыстық іс жүргізушілік қызметінің жүзеге асырылуы процесі барысында жедел-ізвестіру әрекеттері мен тергеу әрекеттерінің байланысын жоққа шығаруға болмайды. Тергеу барысында тергеу әрекеттері мен жедел-ізвестіру әрекеттері бір-бірімен ұйымдастырушылық шараларымен, басқарушылық және процессуалдық шешімдерімен тығыз байланыстырылады.

Қазіргі кезде ұйымдасқан қылмыстылық, кәсіби қылмыстылық, экономикалық қылмыстылық, ұлтаралық қылмыстылық, тағы да сол сияқты қылмыстық құбылыстардың өршуі кезінде қылмыстардың алдын алу, оларды кесу және ашуда жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізуді кең қолдану заман талабы.

Жедел-ізвестіру қызметі – мемлекеттік қызметінің қылмыспен күресудегі көп қырлы және өте күрделі жолдардың бірі.

Жедел-ізвестіру қызметін келесі екі мағынада қарастыруға болады. Біріншіден, жедел-ізвестіру жөніндегі бүгінгі таңдағы өзекті мәселе ретінде қарастырып отырған яғни, қызметі азаматтардың бостандықтарын және солардың әр жақты дамуы үшін қажетті қалыптасқан қоғамдық қатынастарды, заңдылықты және құқықты сақтауға бағытталған қызмет.

Ал екіншіден, жедел-ізвестіру қызметінің құқық қорғау органдарының жедел ізвестіру шараларын өткізу арқылы, өз құзіреті шегінде қылмыстардың алдын-алу, болған қылмыстарды ашу, тығылып жүрген қылмыскерлерді, із-түссіз жоғалып кеткен адамдарды ізвестіру және т.б. міндеттерді атқару үшін арналған қызмет.

Жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізуді негізгі құқықтық реттейтін нормативтік-құқықтық акті – 1994 жылы 19 қыркүйекте қабылданған №154-ХІІІ «Жедел-ізвестіру қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. Қазақстанның құқық қорғау органдарының жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізуін реттейтін тұңғыш ресми жарияланған нормативтік-құқықтық актісі болып табылады. Бұрын бұған дейін жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізу тек ведомстволық, жарияланбаған нормативтік актілермен реттеліп отырған. Бірақ бұл Қазақстан Республикасының құқықтық мемлекет құру қағидаларына қайшы келгендіктен, жедел-ізвестіру әрекеттерін реттеуші жоғарыда

аталған заңды ресми қабылдауына әкеп соқты. Құқықтық мемлекетті құруда мемлекет мүддесінің алдында адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының басымдыққа ие болуы жария және жасырын жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізуге заңи шектеулер орнатуға әкелді. Бұрын соңды Кеңес өкіметі заманында МҚК-нің азаматтарға қатысты жүргізген жаппай жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізуді қайталанбайтындай етті.

Бұл Заңның қабылдануымен жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізу елде заңдылықты нығайтуға сөзсіз жәрдемдесетін орнықты құқықтық негізге ие болды.

Жедел ізвестіру қызметінің құқықтық негіздері нормативтік актілердің қосындысынан құралады. Бұл нормативтік актілер мемлекетпен жеке тұлғаның арасында, адамдардың және қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуде олардың өмір сүруіне маңызды қызығушылығына қауіп төнгенде басқа әдістермен жою мүмкін болмағанда қолданылатын арнайы әдістермен, күштерді қолдану барысында туындайтын топтық қоғамдық қарым қатынастарды реттеуге арналған.

Жедел-ізвестіру әрекеттері тек қана жедел-ізвестіру қызметінде ғана емес, сонымен бірге қарсы барлау, сыртқы барлау қызметтерінде де кең қолданылады. Әсіресе, жария жедел-ізвестіру әрекеттеріне қарағанда жасырын жедел-ізвестіру әрекеттері қарсы барлау және сыртқы барлау қызметтерінде кең қолданылады.

Жария және жасырын жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізудің өзіне тән ерекшеліктері бар және олардың арасында ортақ ұқсастықтарының бар екендігіне қарамастан, олар бір-бірінен ерекшеленеді.

Жедел-ізвестіру әрекеттері – бұл тактикалық және психологиялық жағынан нәзік және күшті қару, оның көмегімен жедел-ізвестіру қызметінің субъектісі қылмыскердің ниетін біліп, құпия нәрсені анықтай отырып, қылмысты не дер кезінде болдырмау, не ашу туралы мәселені шешеді.

Жедел-ізвестіру әрекеттері барлау-іздеу сипатына ие. Бұл ең алдымен қылмыскерлер іс-әрекеттерінің құпия, бүркемеленген сипатымен, олардың ешкім көрмейтіндей жағдайларда жасалуымен, қылмыстық іс-әрекеттердің алдын ала терең дайындалуымен, қылмыстық мінез-құлықтың өрескелдігімен, мейрімсіздігімен, жасалған қылмыстардың іздерінің жойылуымен орын алғандықтан, жедел ізвестіру қызметі қылмыстарды әзірлеп жатқан, жасалып жатқан және жасаған адамдар туралы мәліметтерді алу, белгісіз құқықтық фактілерді іздеу, жасалған қылмыстардың мән-жайларын анықтау және т.б. әрекеттердің қажеттігімен жағдайланған.

Жедел-ізвестіру әрекеттері мәні бойынша ақпаратты табуға, жасырын (жасырылған) қылмыстарды, қылмыстық әрекеттің белгілері мен фактілерін, олардың субъектілерін анықтауға, жасырынған адамдарды іздеуге бағытталған.

Жедел-ізвестіру әрекеттерінің барлау-іздеу сипатын оларда жүзеге асырылатын астыртын әрекеттің, жария және жасырын әдістерді ұштастыру қағидалары; заң шығарушының жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізу кезінде ақпаратты жасырын алу үшін арналған арнаулы техникалық құралдарды қолдану мүмкіндігіне нұсқауы; жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізудің дайындалып жатқан, жасалып жатқан немесе жасалған құқыққа қайшы әрекеттің белгілері туралы, сондай-ақ оны дайындап жатқан, жасап жатқан немесе жасаған адамдар туралы мәліметтер бар болғанда, егер қылмыстық іс қозғау туралы мәселені шешуге, мемлекеттік, әскери, экономикалық немесе экологиялық қауіпсіздікке қауіп төндіретін оқиғалар немесе іс-әрекеттер туралы, анықтама, тергеу және сот органдарынан жасырынған немесе қылмыстық жазадан жалтарған адамдар туралы, т.б. жеткілікті деректер болмағанда құқыққа сай болуы дәлелдейді.

Жедел-ізвестіру қызметінің мәнінен және оның заң тұрғысынан түсініктемесінен жедел-ізвестіру әрекеттері тек жедел-ізвестіру органдарының лауазымды тұлғалары болып табылатын арнайы субъектілерімен ғана ұйымдастырылатындығы және жүргізілетіндігі туындайды. Оларға қоса жедел-ізвестіру әрекеттерінің қатысушылары болып жедел емес бөлімшелердің қызметкерлері, мамандар, жедел-ізвестіру қызметінің

міндеттерін жәрдемдесуші өзге адамдар, жедел-іздігіру әрекеттерін әзірлеуге немесе жүргізуге қатысушылар не болмаса олардың тапсырмасымен жекелеген әрекеттерді жүзеге асырушылар болуы мүмкін.

Жедел-іздігіру әрекеттері барлау және қарсы барлау қызметінің мазмұнына кіреді. Олар осындай қызметтің құралы болып табылады, қызметтің осы түрлерінің жүзеге асырылуы тәсілдері болып келеді. Адам құқықтарын кең дәрежеде шектейтін, әсіресе, хат жазысу, телефонмен сөйлесу, азаматтардың пошта, телеграф және өзге жөнелтілімдерінің құпиясын, тұрғын үйге қолсұғылмаушылығын бұзатын жедел-іздігіру әрекеттерін жүргізу заңымен көзделген жағдайларда, негіздерде және тәртіпте жүргізіледі.

Жедел-іздігіру әрекеттерінің оларды жүргізу субъектілеріне қарамастан барлау-іздеу сипатына ие екенін ескерген жөн. Жедел-іздігіру қызметі туралы заңда көзделген нақ осы жедел-іздігіру әрекеттерінің мазмұны мемлекеттік, экономикалық немесе экологиялық қауіпсіздікке қауіптің бар болуы мен сипатын бағалауға мүмкіндік беретін оқиғалар немесе іс-әрекеттер туралы ақпараттар алу құралдары болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Жедел-іздігіру әрекеттерін жүргізуді негізгі құқықтық реттейтін нормативтік-құқықтық акті – 1994 жылы 19 қыркүйекте қабылданған №154-ХІІІ «Жедел-іздігіру қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.(27.04.2020 ж.өзгертулер мен толықтырулар)
2. В. Плетнев. Оперативно-розыскная деятельность. -Курс лекции. -Алматы, 2019. –с 55.
3. А.Я. Гинзбург, В.И. Григорьев, С.Ю. Алексеевский. Жедел-іздігіру қызметінің негіздері. Оқу- тәжірибелік құрал. -Алматы, 2017 .-с 44.
4. Под общей редакцией К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, Г.К. Синилова, А.Ю. Шумилова. Оперативно-розыскная деятельность. Учебник. Москва, 2019.-с 297
- В.Г. Бобров. Понятие оперативно-розыскного мероприятия. Лекция. Москва, 2018

ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІК ОБЪЕКТІЛЕРІН АНЫҚТАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әлдеке С.О. ИЭФ-22-5к

TashenevUnivesity,Шымкент қ.

Ғылыми жетекші- Уйсінбаева К.М

ҚР АҚ 117-бабының 1-тармағында жылжымайтын мүлік объектілері көрсетілген. Атап айтқанда, жылжымайтын мүлікке: жер учаскелері, ғимараттар, құрылыстар, көпжылдық екіпелер және жермен тығыз байланысты өзге де мүлік, яғни олардың мақсатына шамадан тыс зиян келтірмей орнын ауыстыру мүмкін емес объектілер жатады. Қазақстан Республикасының "Жылжымайтын мүлік ипотекасы туралы" Заңының 1 бабының 6-тармағында үндестік тапқан. Заң шығарушы жылжымайтын мүліктің негізгі объектілерін аудару және жылжымайтын мүліктің неғұрлым маңызды белгілерін көрсету арқылы жылжымайтын мүлік түсінігін анықтады: яғни жермен берік байланыс, олардың мақсатына шамадан тыс зиян келтірмей қозғалудың мүмкін еместігі. Осыған байланысты, объектілердің тізбесі толық немесе ашық болып табыла ма деген сұрақ туындайды. Кейбір авторлар жылжымайтын мүлік тізбесі толық емес деген пікір айтады [1, 18 б.], заң объектіні жылжымайтын мүлік ретінде жіктеу мәселесін шешуді жеңілдететін белгілерді нақты белгілегендіктен және жылжымайтын мүлік объектісін анықтау үшін әрбір нақты жағдайда осы өлшемдерді

сақтау қажет. Сонымен қатар жылжымайтын мүлік объектілерін сипаттайтын әртүрлі белгілері аталады.

Жылжымайтын мүлік объектілеріне тән белгілерді ажыратады:

1) заң шығарушы заттарды жылжымайтын мүлік ретінде жіктеген кезде оның табиғи қасиеттерін, атап айтқанда олардың бір жерде болу қажеттілігін ескереді;

2) заң шығарушының толық емес болып табылатын жылжымайтын мүлікті листинг әдісінің шеңберін айқындау үшін қолдануы;

3) заң шығарушы жылжымайтын мүлікке арнайы құқықтық режим белгілейді, ол осы мүлікке құқықтардың тұрақтылығын қамтамасыз ету қажеттілігіне негізделген және оны иеліктен шығарудың ерекше тәртібін белгілейді.

Басқа мамандар жылжымайтын мүліктің басқа белгілеріне осы құқық объектілерінің ерекше белгілері ретінде назар аударады, атап айтқанда:

1) жерге бекіту;

2) жылжымайтын мүлікпен жасалатын мәмілелерді тіркеуге қатысты арнайы заңнамалық талаптар;

3) заңда белгіленген тәртіппен тіркелген сәттен бастап жылжымайтын мүлікке меншік құқығы (туынды мүліктік құқық) туындауы;

4) жылжымайтын мүліктің меншік иесінің тұрғылықты жерін өзгерту кезінде оның орналасқан жері туралы заңды сақтау.

Бүгінгі таңда, азаматтық айналым тәжирибесінде жылжымайтын мүліктің маңызды объектісі ретінде, мысалы: жер, жер қойнауы, ғимараттар, құрылыстар, тұрғын үй-жайлар кондоминиум объектісінің құрамына кіретін, бөлек орналасқан тұрғын емес үй-жайлар, мүлік, көпжылдық екепелер, сондай-ақ мемлекеттік тіркеуге жататын әуе кемелері мен теңіз кемелері, ішкі жүзу кемелері, өзен-теңіз кемелері, ғарыш объектілері, желілік бөлік құбырларды, кәсіпорындарды тазарту (мүлік кешені ретінде), аяқталмаған құрылыстар жатады. Барлық тізімделген жылжымайтын мүлік объектілері құқық объектілері болып табылады және олардың құқықтық режимі, айналым мерзімі заңмен белгіленген арнайы жалпы ережелерге бағынады. Аталған жылжымайтын мүлік объектілеріне қатысты заңнама меншік құқығының бірыңғай режимін белгілейді, бірақ меншік сипаттамаларын ескере отырып, осы объектіге меншік құқығының мазмұны анықталады, сонымен бірге жылжымайтын мүлік объектілерінің жекелеген түрлерінің құқықтық режимі бір бірінен айтарлықтай ерекшеленеді. Ең алдымен, бұл жылжымайтын мүліктің құқықтық режимі белгілі бір дәрежеде қолданылатын жылжымайтын мүлік объектілері мен объектілердің өз ұғымының арасындағы айырмашылыққа қатысты, бірақ олар мәні бойынша мыналар болып табылмайды: әуе және теңіз кемелері, ішкі суда жүзу кемелері, "өзен-теңіз" жүзу кемелері, ғарыш объектілері. Бұл жылжымайтын мүлік объектісі ретінде анықтаудың өлшемі болып табылатын меншіктің басқа түрлерінің жермен берік байланысы. Жер меншік құқығының және өзге де заттық құқықтардың ерекше объектісі болып табылады. ҚР Азаматтық кодексімен қатар жер қатынастарын реттейтін негізгі нормативтік құқықтық акт Қазақстан Республикасының Қазақстан Республикасының Жер кодексі (бұдан әрі – ҚР ЖК) болды. Қазақстан Республикасының Жер кодексінде белгіленген тәртіппен жер қатынастары субъектілеріне бекітілген тұйық шекарада бөлінген жер бөлігі. Сонымен қатар, жер учаскесінің нақты анықтамасы тек Қазақстан Республикасы Жер кодексінің 42 бабының 1-тармағымен көрсетілген жер учаскесі құқығының шектерін белгілейтін Қазақстан Республикасы Жер кодексінің көрсетілген бабының нормаларының үйлесімінде ғана қалыптасады: «Жер учаскесіне құқық, егер Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде өзгеше көзделмесе, осы учаскенің шекараларында орналасқан, жер қойнауындағы су объектілері мен екепелер топырақтың үстіңгі қабатына қолданылады», ҚР Жер кодексінің көрсетілген баптарының мазмұнын негізге ала отырып, жер учаскесі - жер бетінің бөлігі, оның ішінде шекарасы белгіленген тәртіппен сипатталған және уәкілетті мемлекеттік органмен куәландырылған топырақ

қабаты, сондай-ақ жер учаскесінің үстінде және астында тұрғандардың барлығы. ҚР ЖК-нің 3-бабына сәйкес жер үшін жалпы ереже бойынша мемлекеттік меншіктің құқықтық режимі белгіленген. Жер учаскелерінің жеке-құқықтық (азаматтық-құқықтық) режимі ҚР ЖК белгіленген негіздерде, шарттарда және шектерде болуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Төлеуғалиев Ғ. 1-том Алматы «Жеті жарғы» 2020ж. (213-219 б.)

2.Скрябин С.В. Недвижимое имущество по законодательству Казахстана: понятие, структура и правовой режим // Юрист. - № 7.- 2004 // [Электронный ресурс] URL: <https://journal.zakon.kz/203870-nedvizhimoe-imushhestvo-po.html> (дата обращения 28.08.2019г.).

3. Маметова Р.А. Право и собственность: Монография. Алматы: Жеті жарғы, 2008.

4.Понятие и общая характеристика недвижимого имущества по законодательству Республики Казахстан // URL: <https://articlekz.com/article/6881> (дата обращения 07.09.2019г.) Қазақстан Республикасының Жер кодексі 2003 жылғы 20 маусымдағы N442 кодексі мазмұны.Қолданыстағы өзгерістермен Республикасының 2001 жылғы 24 қаңтардағы № 152-ІІ Заңы (ҚР 10.07.01 ж. № 227-ІІ; 24.12.01 ж. № 276-ІІ; 08.01.03 ж. № 375-ІІ Заңдарымен енгізілген өзгерістерімен).

5.Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Батырбаев Н.М. (Жалпы бөлім) Түркістан 2007 (119-125 б.)

ЖАСТАРДЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Студент гр. ИЭФ 25-5к -3 **Қуанышбек Аяулым**

Tashenev University, Шымкент

Ғылыми жетекші - з.ғ.к. **Тұлтабаев З.Ч.**

«Құқық» кафедрасы.

«Сыбайлас жемқорлық» - деген түсінік мағынасына қарау, мұны «параға сатып алу», «пара» ретінде, «corruptio» деген латын сөзін «пара сатып алу» - деген құқыққа қарсы іс – әрекетті дегенді білдіреді. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі бұл –пара беріп лауазымды адамдардың, саяси қайраткерлердің сатқындығы ретінде сипатталады. Сонымен, Қазақстанда студенттерге "Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері" пәні негізінен **2015 жылдан** бастап оқытыла бастады, бұл білім беру жүйесін жаңғырту және жастар арасында сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілікті қалыптастыру мақсатында енгізілген қосымша пән.

Бүгінгі таңда жемқорлық мәселесі тек Қазақстанда ғана емес, әлемнің басқа да елдері үшін аса өзекті мәселе болып табылады. Қай мемлекетте болса да ең қауіпті құбылыс – жемқорлықтың жайылып, парақорлықтың дендеуі. Сыбайлас жемқорлықтың өршіп тұрған кезінде қоғам ешқашан алға баспайды, керісінше мемлекеттің дамуы тежеледі. Қазақстанның бұл мәселедегі ахуалы осы қоғамның кез келгенінің алаңына айналды. Бүгінде біздің қоғамда жемқорлық пен парақорлық араласпаған сала қалмады. Себебі, сыбайлас жемқорлық ұлттық шектеулерді білмейді. Ол барлық жерлерде кең таралған. Сыбайлас жемқорлық халықты қанаудың көлеңкелі көрінісі бола отырып, адамзат қоғамының даму кезеңдерінен қалыспай келеді. Ол барлық уақытта да сынға ұшырап, айыпталып, онымен үнемі күрес жүргізіліп келеді. Сыбайлас жемқорлық құбылысының қауіптілігі –ол мемлекеттік билік қызметіне халықтың сенімділігін

жоғалтады. Сондықтан да, осынау әлеуметтік құбылыс ұлттық қауіпсіздікке тікелей қатер төндіреді.

«Transparency International» үкіметтік емес халықаралық ұйымының 2024 жылғы сыбайлас жемқорлық индексі бойынша еліміз 182 мемлекеттің ішінде 88-орында, ол деген 100 балдың ішінде 40 балл алған деген сөз. Алғаш рет 40 балға қол жеткізген Қазақстан – Орталық Азия мемлекеттерінің ішінде ең жоғары позицияны иеленумен қатар, рейтингін жақсартқан бірден-бір ел. Бұл – Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың Әділетті Қазақстан құру басымдықта-рының бірі ретінде қоғамдық күресінің нәтижесі.

Соңғы 10 жылда Қазақстанның балы 28-ден 38-ге дейін өсті.

Бірінші қатарда тұрған мемлекеттер: Дания (100 балдан 89 балл асқан), Финляндия (100 балдан 88 балл), Сингапур (100 балдан 84 балл) и Новая Зеландия (100 балдан 81 балл)

«Transparency International» халықаралық ұйымының 2025 жылғы Сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексіне (CPI) сәйкес, Қазақстан әлемдегі 182 елдің арасында 38 балмен 96-орында тұр. Былтыр осы тізімде 40 балдық көрсеткішпен 88-орында болған еді.

Биылғы тізімде Шығыс Еуропа мен Орталық Азия аймағында бұл межеден тек Грузия (50 балл) ғана аса алды. Биылғы көрсеткіші 38 балл алған Қазақстанның кей көрші елдерге қарағанда жоғары болғанымен, аймақтағы және жаһандық орташа деңгейден төмен болып отыр.

Қазақстанда сыбайлас жемқорлық деңгейі белгілі бір дәрежеде төмендегенмен, бұл салада жүйелік мәселелер әлі де өзекті. Transparency International ұсынған зерттеу нәтижелеріне сәйкес, 2024 жылғы Сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексіне (CPI) еліміз аздаған ілгерілеуге қол жеткізді. Бұл көрсеткіш мемлекеттік басқарудағы ашықтықтың біршама артқанын көрсеткенмен, сыбайлас жемқорлық -пен күресте түбегейлі өзгерістер қажет екенін айғақтайды. Жемқорлықпен тиімді күрес жүргізу үшін мынадай бағыттарға баса назар аудару қажет, мысалы:

Сот билігінің шынайы тәуелсіздігін қамтамасыз ету; қоғамдық бақылау тетігін күшейту; журналистер мен азаматтық белсенділердің еркін жұмыс істеуіне жағдай жасау және тағы басқа бағыттар.

Жемқорлық деңгейі ең жақсы көрсеткіші мемлекеттер қатарында Дания (100 баллың ішінде - 90 балл алған), Финляндия (88 балл) және Сингапур (83 балл) көш бастап тұр. Бұл елдерде демократиялық институттар орнықты, заңның үстемдігі мызғымас қағидаға айналған және қоғамдық бақылау жүйелері жоғары деңгейде жұмыс істейді.

Қазақстан үшін осы елдердің тәжірибесінен алуға болатын бірқатар маңызды құрал бар. Атап айтқанда бұл:

- заң үстемдігін нығайту және сот жүйесінің тәуелсіздігін қамтамасыз ету;
- мемлекеттік басқару мен бюджеттің ашықтығын арттыру;
- қоғамдық бақылау тетігін күшейту;
- журналистер мен белсенділердің қауіпсіз әрі еркін жұмыс істеуіне жағдай жасау;
- сандық технологияларды пайдалану арқылы мемлекеттік қызмет көрсету процесін автоматтандыру.

Осы бағыттарда нақты әрі табанды реформалар жүргізу Қазақстанға сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетіп, сенімді институттар құруға жол ашады.

«Қоғам дертімен күресте нақты қандай бағдарламалар мен жобалар мен ұйымдар жұмысы жүзеге асырылуда» - деген сұраққа, мынандай жауап айтса болады. Бұл:

– Сыбайлас жемқорлықпен күрестің ең маңызды бағыты – бұл оның алдын алу. Шынымен де, сыбайлас жемқорлық мемлекеттік қызметкерлер тарапынан орын алған жағдайда, бұл тек мемлекеттің дамуына кедергі келтіріп қана қоймай, қоғамдағы билік пен өкіметке деген сенімсіздікті арттырады. Мұндай жағдай еліміздің экономикалық өсімі мен әлеуметтік тұрақтылығына ауыр соққы береді. Қазақстанда осы күресті тиімді

жүргізу үшін бірнеше бағыт пен бағдарлама іске асырылуда. Біріншіден, қоғамдық ұйымдар мемлекеттік органдардың әрекетін мұқият қадағалап, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін анықтайтын сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторинг жүргізеді. Сонымен қатар түрлі саладағы сыбайлас жемқорлық тәуекелдері талданып, оларды төмендету бойынша нақты ұсынымдар әзірленеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруға ерекше мән беріледі. Халыққа парақорлықтың теріс салдары мен қоғамдағы адалдықтың маңызы жайлы ақпарат беріліп, білім беру жүйесіне «**Сыбайлас** жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері» пәні енгізілді. Қазақстандағы бірқатар жоғары оқу орны «Академиялық адалдық лигасына» қосылып, білім беру сапасын арттыруға үлес қосуда.

Сонымен бірге сыбайлас жемқорлық фактісі туралы хабарлаған және жемқорлыққа қарсы іс-қимылға көмектескен азаматтарды ынталандыру жүйесі бар. Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы және қоғамдық бақылау туралы заңдар қабылданып, ол қоғамдық ұйымдардың рөлін заңды түрде бекітіп отыр. Бұл қоғам мен мемлекет арасындағы өзара әрекетті күшейтіп, жемқорлықпен күрестің тиімділігін арттыруға септігін тигізеді.

«Бірлестіктің жемқорлықпен күрестегі басты бағыттары қандай» - деген сұраққа, мынандай жауап айтса болады. Бұл:

– Біздің бірлестіктің сыбайлас жемқорлықпен күрестегі басты бағыттары – бұл еліміздегі ашықтық пен әділдік қағидаттарын нығайтуға бағытталған жүйелі әрі кешенді жұмысты жүргізу. Біз Мемлекет басшысының коррупцияға қарсы бастамаларын толықтай қолдап, күрделі мәселеде қалың бұқараны құқық қорғау және өзге де мемлекеттік органдардың жұмысына қолдау көрсетуге жұмылдыруды көздейді. Ұйымның қызметі тек құқық бұзушылық фактілерін әшкерелеумен шектелмей, сыбайлас жемқорлыққа жол ашатын себептер мен жағдайларды терең талдауға, олардың алдын алуға бағытталған ұсыныстар әзірлеуге негізделген.

Сонымен қатар мемлекеттік және өзге де ұйымдарда қызмет бабын теріс пайдалануға жол берген лауазымды тұлғалардың әрекетін анықтауға атсалысады. Бірлестік үшін қоғамның сыбайлас жемқорлыққа деген мүлдем төзбеушілік көзқарасын қалыптастыру – басты міндеттердің бірі. Осы мақсатта біз жұмысымызда жастарға ерекше көңіл бөлеміз.

Биыл «Жастарды құқықтық тәрбиелеу — бұл сыбайлас жемқорлыққа қарсы дүниетанымның негізі» атты жобасын игеруге атсалысудамыз. Атап айтсақ, өскелең ұрпақты құқықтық ағарту және құқық бұзушылықтардың алдын алу, өскелең ұрпақ арасында заңға бағынатын және сыбайлас жемқорлыққа қарсы құндылықтарды ілгерілету арқылы сыбайлас жемқор -лыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру, құқық бұзушылықтардың алдын алуға, жастардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы санасын қалыптастыруға бағытталған Жастар бастамаларын дамыту. Білім беру ұйымдарында, ювеналды полицияда арнайы есепте тұрған ұйымдастырыл- маған жастармен және жасөспірімдермен атаулы жұмысты ұйымдастыру мақсатында жастармен жұмыс жөніндегі мамандарды даярлау және олардың біліктілігін арттыру сынды қағидаттар мақсатында іс-шаралар өткізу.

Бүгінгі заманда жастар арасында Сыбайластық таралуы мынандай себептермен жүр:

1. Жастардың өз- өзіне сенбеушілігі;
2. Жастардың құқықтық санасымен білімінің төмен болуы;
3. Жастардың жұмыссыздығы;
4. Осы саладағы тиісті заңнаманың өз деңгейінде орындалмауы
5. Баспана мәселелесі;
6. Елдегі әлеуметтік ахуалдың әлі де төмендігі;

Сонымен, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет, бұл:

1. Бұл адамның саналы және адамгершілік пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру қабілеті;

2. Тұлғаның қоғам қауіпсіздігіне және ігілігіне сыбайлас жемқорлықтың зияны туралы білімін қамтитын қасиеті;

3. Әр индивидтің жай ғана сыбайлас жемқорлықты төзбеуі ғана емес, сонымен қатар оны жоюға, онымен күресуге талпынуы;

4. Әр азаматтың сыбайлас жемқорлыққа қарсы белсенді азаматтық позициясы.

Бұл тықырыпты басты мақсаты: Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы заңдарды негізге ала отырып:

1. құқықтық мағлұмат беру,

2. білімдерін қалыптастыру;

3. саяси өмірден хабардар жеке тұлғаның еркін сөйлеуіне, еліне, жеріне деген өз ой - пікірлерімен бөлісуге жағдай жасау;

4. өз еліне адал қызмет етуге, Ата заңды құрметтеуге, адамгершілікке, қайырымдылыққа тәрбиелеу.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. С. Бәйішев. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері. Ақтобе, 2021.

2. Сыбайлас жемқорлықпен күрес: теория және практика.

Алауханов Е. О. Оқулық. Алматы: LP-Zhasulan, 2021. - 126 с.

3. Жанысбеков М. А. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері: оқу-әдістемелік құралы - 2-ші басылым. - Қарағанды: Ақ Нұр, 2019. - 192 б.

4. Ағыбаев А.Н. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарына заңдылық сипаттама.

Оқу құралы – Алматы: «Қазақ университеті» баспа үйі, 2000. – 122 б.

БОРЬБА С КОРРУПЦИЕЙ – ОСНОВА НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Студентка 2 курса кафедры «Право» группы: ИЭФ-24- 5к- 1

Султанбек Жадыра

Научный руководитель: **Зулфикар Чуманович Тултабаев**

Коррупция – это незаконное использование лицами, занимающими государственную должность и связанных с ними возможностей в целях получения преимуществ для себя и подкуп данных лиц путем предоставления определенных льгот и услуг.

Целью противодействия коррупции является устранение коррупции среди населения. Противодействие коррупции можно решать при посредством выполнения нижеуказанных задач:

- формирования среди населения нетерпимости к коррупции, к коррупционным правонарушениям и коррупционным преступлениям;

- выявления условий, способствующих коррупции, коррупционных правонарушений и коррупционных преступлений;

- взаимодействие субъектов между собой в противодействия коррупции, коррупционных правонарушений и коррупционных преступлений;

- укрепление международного сотрудничества по противодействию коррупции, коррупционных правонарушений и коррупционных преступлений;

- раскрытие коррупционных преступлений и коррупционных правонарушений.

Основными принципами противодействия коррупции, являются:

- законности на всей территории Республики Казахстан;
 - защита прав и законных интересов каждого человека и гражданина;
 - условия гласности на всей территории Республики Казахстан;
 - взаимодействие между собой государства и народа, проживающего в РК;
 - использование всех условий и принципов противодействия коррупции;
 - условия применения мер предупреждения коррупции, коррупционных преступлений и коррупционных правонарушений.
- поощрение всех граждан и лиц, оказывающих в содействии по борьбе с коррупцией, коррупционными преступлениями и коррупционными правонарушениями;
 - самые строгие наказания за коррупцию; коррупционные преступления и коррупционные правонарушения.

Иначе говоря, коррупция — это не только наказание всех высших чиновников. Коррупция проникает во всю нашу жизнедеятельность, создает все условия злоупотребления в нашей жизни.

Наше государство включилась в борьбу в 1998 году. В том же году Казахстан одним из первых принял Закон «О борьбе с коррупцией». Этот основной документ закрепил понятие «Коррупция», а также определил все меры борьбы с коррупцией, коррупционными преступлениями и коррупционными правонарушениями.

В 2015 году в Казахстане был принят новый Закон «О противодействии коррупции», который стал центральным документом в борьбе с коррупцией, коррупционными преступлениями и коррупционными правонарушениями.

Следует отметить, что антикоррупционное законодательство в Республике Казахстан предусматривает самые строгие ответственности за коррупционные правонарушения не смотря на все лица и на все высокие должности. Санкции за коррупционные преступления являются самыми строгими, как за преступления против личности и против жизни каждого человека, так и против жизни каждого гражданина. За коррупционные преступления и коррупционные правонарушения предусмотрены запреты занимать должности в государственной системе и в государственной службе. Осужденные, совершившие коррупционные преступления и коррупционные правонарушения, не могут быть осуждены условно решение суда. В отношении осужденных за тяжкие коррупционные преступления вообще не применяются условно-досрочные освобождения из мест заключения.

Необходимо отметить, что даже при совершении тяжкого убийства или тяжкого преступления, - применение условно - досрочного освобождения из мест заключения, - не возможно. Лица, совершившие тяжкие коррупционные преступления не могут быть освобождены от уголовной ответственности даже с примирением принципов медиации.

Опыт и практика показывает, что за коррупцию, за коррупционные преступления и коррупционные правонарушения, - привлекаются как рядовые служащие, так и высокопоставленные чиновники всех рангов. Это свидетельствует не только о масштабности проблемы, но и о строгой политической системе нашего государства. В настоящее время Парламент РК К.Ж. Токаев рассматривает новые антикоррупционные положения по борьбе с коррупцией, коррупционными преступлениями и коррупционными правонарушениями.

Одним из строгих условий по борьбе с коррупцией, с коррупционными преступлениями и коррупционными правонарушениями, является уголовная ответственность за предложение взятки, что относится к коррупции. Речь идет о том, чтобы считать строгими преступлениями сами договора о получении взятке, которую Республика Казахстан ратифицировал еще в 2008 году.

Антикоррупционные органы в Республике Казахстан считают, что это пресекает все преступления до того, как государственный чиновник и государственный служащий начнёт выполнять просьбы граждан и лиц за определенную сумму, то есть – получение взятки в виде денег.

Еще одна инновация, это - создание списков всех коррупционеров. В открытый список будут вноситься все данные о лицах и о всех гражданах, осуждённые за особо тяжкие коррупционные преступления и коррупционные правонарушения.

Здесь необходимо отметить, что вышеуказанными законами и нормативно - правовыми актами и нормативно - правовыми нормами в Республике Казахстан, - эту очень большую проблему не возможно сразу решить. Коррупция есть там, где есть определенная среда, как например: теневая экономика и непрозрачность государственного управления, государственной жизнедеятельности, низкого уровня контроля со стороны нашего общества и нашего населения. Здесь в первую очередь необходимо отметить, что: параллельно с законодательными нормами, нормативно - правовыми актами и нормативно - правовыми положениями, нужны социально-экономические преобразования и самые строгие меры за все коррупционные действия, за все коррупционные преступления и за все коррупционные правонарушения.

Если говорить о государственном управлении и государственной жизнедеятельности, то это прежде всего: прозрачные бюджеты; сокращение бюрократии, которые могут снизить коррупционные договоры или коррупционные сделки.

Очень важна работа как среди населения, так и среди общества и среди молодежи. Это прежде всего: высокое формирование среди населения культуры и не терпимости к всем видам взятки, когда давать их так же незаконно, как брать взятки в виде денег или определенных льгот. Все это - незаконно. Ученные подчёркивают, что очень жестокие наказания, вроде смертной казни, не дают должных результатов, если не менять всю систему наказания в целом. К самым эффективным мерам относятся: показательные меры и воспитательные меры как среди населения, среди общества, так и среди молодежи.

В настоящее время Парламент Республики Казахстан К.Ж. Токаев внедряет все новые и новые антикоррупционные меры воздействия как например: меры Цифровизации. Меры Цифровизации способствует повышению прозрачности как в деятельности государственных органов, государственных служб, так и взаимодействие между гражданами и население, так и государством.

Цифровая технология предоставляет все государственные услуги в сфере недропользования и геологии. Теперь бизнесменам не нужно искать выходы на министерство, так как все процессы прозрачны и работают отлично.

Один из основных условий Цифровой технологии, это - интерактивная карта. Деятельность в сфере Цифровизации играет большую роль по борьбе как с коррупцией, так как и для противодействия коррупции. Только здесь нужно пользоваться современными методами Цифровизации и новыми методами современной технологии и инновации.

Вот здесь необходимо перечислить основные принципы деятельности государственных органов и государственных служб в этом направлении. Это прежде всего:

1. Прозрачность и открытость: Цифровизация обеспечивает открытость всех государственных данных. Это включает в себя прежде всего открытость всей системы информации о государственных закупках. Такая открытость способствует контролю со стороны общественности и населения, снижает коррупцию, все коррупционные правонарушения и все коррупционные преступления.

2. Электронное правительство: В настоящее время внедрение системы электронного документооборота и электронных услуг сокращает возможность для всех коррупционных действий и коррупционных услуг. Например, автоматизация процессов выдачи Лицензий, что уменьшает риск взяточничества и коррупцию.

3. Технологии реестра: Применение технологий реестра обеспечивают невозможность изменения данных после их внесения в единую базу и в единую систему. Это обеспечивает уровень прозрачности всей информации от других данных по делам фальсификаций.

4. Аналитика данных: Использование научных данных и обучение населения и молодежи для анализа финансовых операций, поможет выявлять все подозрительные действия, которые указывают на коррупционные действия чиновников и государственных служащих.

5. Обучение и повышение осведомленности: Цифровые информации могут быть использованы для обучения всех государственных служащих и всех государственных чиновников о коррупции и о всех способах её предотвращения. Оно включает в себя распространение всех образовательных материалов, проведение встреч, проведение онлайн - курсов и проведение вебинаров.

6. Обратная связь и участие граждан: Цифровые информации и цифровые платформы позволяют всем гражданам и лицам легко сообщать о всех видах и случаях коррупции, коррупционных правонарушений и коррупционных преступлений.

Цифровизация предоставляет все современные методы для борьбы с коррупцией, с коррупционными правонарушениями и коррупционными преступлениями. Здесь важно помнить, что эти методы сами по себе не могут решать эту огромную проблему. Они должны быть частью комплексного подхода, который включает в себя все правовые меры, все правовые мероприятия. Только в таком формате цифровые инновации могут эффективно способствовать сокращению коррупции, коррупционные правонарушения и коррупционные преступления.

И наконец, Инфровизация – это понятие, которое сегодня у всего населения и у всех граждан - на слуху. И именно она является одним из основных принципов предупреждения коррупции, коррупционных правонарушений и коррупционных преступлений, а также в первую очередь предупреждения коррупции в области бюджетных средств.

Как отмечает Президент Республики Казахстан К.Ж. Токаев: «Применение цифровых методов в системе государственного управления и государственной службы, является ключевым вопросом в деятельности всей программы «Цифровой Казахстан». Здесь нужны кардинальные изменения, например: следует полностью перевести весь документооборот в электронный формат...».

В заключении необходимо отметить, что Цифровизация не выход от таких болезней общества и государства, как коррупция и теневой бизнес, скорее всего это одно из первых средств, с помощью которого можно предупредить и предотвратить первоначальные причины и условия возникновения правонарушения в виде коррупции, коррупционных правонарушений и коррупционных преступлений.

В заключении необходимо отметить, что в современном мире работа по усилению борьбы с коррупцией, коррупционными правонарушениями и коррупционными преступлениями ведется постоянно и с каждым годом совершенствуется и совершенствуется. В этом мире нет уникальных способов и механизмов борьбы с коррупцией, которые подходили бы для всех стран и для всех государств. Методы по борьбе с коррупцией, с коррупционными правонарушениями и коррупционными преступлениями, принимаемые каждым государством, каждым народом зависит не только от экономической стабильности, но и от уровня правовой культуры населения, а также от площади территории занимаемой государством и численности населения.

Во времена быстрого развития экономики и масштабных социальных преобразований в Республике Казахстан все более очевидна потребность в антикоррупционной стратегии, которая тесно связана с современной социально - экономической политикой каждого государства и каждого общества в целом.

В связи с этим, 26 декабря 2014 года утверждена новая Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015-2025 годы. Цель Стратегии - это повышение эффективности антикоррупционной политики государства, вовлечение в антикоррупционное движение всего населения и всего общества, особенно современной молодежи путем создания атмосферы «нулевой» терпимости к любым проявлениям коррупции, коррупционным правонарушениям и коррупционным преступлениям, а также снижение в Казахстане уровня коррупции в целом.

Основная литература:

1. Конституция Республики Казахстан Алматы, 1995 г.
2. Газета «Егемен Қазақстан» 13 сентября 2003 г.
3. Н.А. Назарбаев. Казахстан-2030 (Всего казахстанцев) улучшение благосостояния, процветание и безопасность. Послание Президента страны народу Казахстана). Казахстанская правда, 11 октября 1997 года.
4. Газета «Егемен Қазақстан», 25 сентября 2002 г.
5. Агыбаев А.Н. Уголовное право. Особая часть. Алматы, Семь уставов, 2004 г.
6. Юридическая газета, 9 января 2002 г.
7. Практические меры борьбы с коррупцией. Руководство, подготовленное секретариатом ООН., май, 1990 г.
8. Борчасвили И.. Обсуждаем проблему отмены смертной казни в РК. Актуальные проблемы и перспективы юридической науки и правоприменительной деятельности в государствах-участниках содружества независимых государств. А.: Изд-во СЭЗ МВД РК, 2016.
9. Правовая культура и правосознание. Учебное пособие. Султанкулова К. Шымкент. Университет Silkway. 2019 г.
10. Наумов А.В. Основные концепции современного уголовного права. – М.: Юрист, 2019– 512 с.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: РОЛЬ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ

Гусманов Н.К., студент университета «Мирас»,
г. Шымкент,

научный руководитель: PhD, ассоциированный профессор **Шинет Г.Г.**

Түйін. Қазіргі жаһандық экономикалық өзгерістер жағдайында Қазақстан Республикасының қаржы жүйесі ұлттық экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ету механизмі ретінде ерекше маңызға ие болуда. Бұл мақалада қаржы нарығының негізгі элементі болып табылатын және экономикалық динамикаға айтарлықтай әсер ететін банк секторына баса назар аударып, елдің қаржы жүйесінің ағымдағы жағдайы қарастырылады. Зерттеу барысында мемлекеттің қаржылық тұрақтылығына әсер етуі мүмкін ағымдағы проблемалар мен ықтимал тәуекелдерді анықтай отырып, банк жүйесін дамытудың негізгі бағыттары қарастырылды.

Кілт сөздер: қаржы жүйесі, Қазақстан банктері, банк секторы, қаржылық тұрақтылық, несие, ақша-несие саясаты, қаржыны цифрландыру.

Abstract. In the context of current global economic changes, the financial system of the Republic of Kazakhstan is acquiring particular importance as a mechanism for ensuring the sustainable development of the national economy. This article examines the current state of the country's financial system, with an emphasis on the banking sector, which is a key element of the financial market and has a significant impact on economic dynamics. The study examines the main areas of development of the banking system, identifying current problems and potential risks that could affect financial stability.

Keywords: financial system, banks of Kazakhstan, banking sector, financial stability, lending, monetary policy, digitalization of finance.

От состояния финансовой системы во многом зависит экономическое развитие страны, ведь именно финансовая система играет важнейшую роль в обеспечении экономического роста государства и стабильного функционирования национальной экономики. Она обеспечивает распределение финансовых ресурсов между различными секторами экономики, способствует инвестиционной активности и поддерживает устойчивость денежных потоков.

В условиях турбулентности мировой экономики и усиления геополитических рисков финансовая система каждого государства проходит проверку на устойчивость. Для Республики Казахстан этот вопрос стоит особенно остро ввиду необходимости диверсификации экономики и снижения сырьевой зависимости. В последние годы наблюдаются значительные изменения в функционировании финансовых институтов, связанные с активным внедрением цифровых технологий, усилением государственного регулирования и модернизацией финансовой инфраструктуры. В связи с этим возникает необходимость комплексного анализа текущего состояния финансовой системы страны, определения ключевых тенденций её развития, а также выявления факторов, влияющих на эффективность её функционирования. Актуальность темы обусловлена тем, что традиционные модели функционирования банковского сектора трансформируются под влиянием тотальной цифровизации и изменения регуляторной политики Национального Банка РК и АРРФР. В условиях 2024–2026 гг. критически важным становится поиск баланса между стимулированием кредитования реального сектора и поддержанием финансовой стабильности.

Целью данного исследования является анализ современного состояния финансовой системы Республики Казахстан и определение роли банковского сектора как ключевого элемента финансового рынка в условиях глобальных экономических изменений. Для достижения поставленной цели рассматриваются теоретические основы финансовой системы, анализируются направления развития банковского сектора, выявляются существующие проблемы и формулируются перспективы дальнейшего развития.

Финансовая система Республики Казахстан представляет собой совокупность финансовых отношений, институтов и механизмов, обеспечивающих формирование, распределение и использование денежных ресурсов в экономике, а также многоуровневую структуру, включающую государственный бюджет, страховой рынок, рынок ценных бумаг и банковский сектор. Согласно классическим экономическим теориям, эффективность этой системы измеряется её способностью трансформировать сбережения в инвестиции. В Казахстане наблюдается доминирование банковского финансирования (более 80% активов финансового рынка), что делает экономику чувствительной к любым колебаниям в банковской среде.

Основными функциями финансовой системы являются: аккумуляция финансовых ресурсов; перераспределение капитала между секторами экономики; обеспечение платежного оборота; стимулирование инвестиционной и предпринимательской деятельности; обеспечение финансовой стабильности государства. Эффективное функционирование финансовой системы способствует устойчивому экономическому росту, повышению уровня занятости и инвестиционной

активности. В условиях рыночной экономики особое значение приобретает способность финансовой системы адаптироваться к изменениям внешней среды и минимизировать риски финансовой нестабильности. Банковский сектор играет центральную роль в функционировании финансовой системы Республики Казахстан. Банки обеспечивают движение денежных потоков, кредитование бизнеса и населения, обслуживание внешнеэкономической деятельности и формирование инвестиционных ресурсов. Современный этап развития банковской системы характеризуется усилением требований к финансовой устойчивости банков, повышением прозрачности операций и внедрением международных стандартов регулирования.

В настоящее время банковская система Казахстана отличается высокой степенью концентрации: крупнейшие пять банков аккумулируют основную часть активов сектора.

Среди ключевых тенденций развития выделяется цифровизация финансовых услуг. Внедрение цифровых технологий повышает доступность банковских сервисов, снижает транзакционные издержки и ускоряет проведение операций. Казахстан занимает лидирующие позиции в регионе по развитию финтех-решений. Формирование финансовых экосистем на базе таких банков, как Kaspi.kz и Halyk Bank, существенно трансформировало потребительское поведение и модель взаимодействия клиентов с финансовыми институтами.

Одновременно цифровая трансформация порождает новые вызовы, связанные с кибербезопасностью, защитой персональных данных и необходимостью совершенствования нормативно-правовой базы.

Анализ структуры кредитного портфеля показывает смещение акцента в сторону потребительского беззалогового кредитования при относительной стагнации долгосрочного финансирования промышленного сектора. Данная тенденция усиливает риски перегрева сегмента розничного кредитования и требует более сбалансированной кредитной политики, ориентированной на поддержку реального сектора экономики.

Несмотря на положительные тенденции прибыльности, система сталкивается с рядом проблем и рисков: высокая инфляция и базовая ставка, зависимость от государственных программ, а также рост киберрисков в условиях цифровой трансформации.

Таким образом проведенное исследование подтверждает, что финансовая система Республики Казахстан обладает значительным запасом прочности, но однако требует перехода от экстенсивной модели роста к качественной модернизации и также играет ключевую роль в обеспечении устойчивого развития национальной экономики. Банковский сектор остаётся центральным элементом финансового рынка, оказывая значительное влияние на инвестиционную активность и экономическую динамику страны.

Список литературы

1. Национальный Банк Республики Казахстан – официальный сайт: <https://www.nationalbank.kz>
2. Агентство по регулированию и развитию финансового рынка РК – <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm>
3. Казахстанская фондовая биржа (KASE) – <https://kase.kz>
4. Международный валютный фонд – <https://www.imf.org>
5. Всемирный банк – <https://www.worldbank.org>

ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ЖЕКЕ ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сұлтанбек Жадыра Маратқызы
ИЭФ- 24-5к1 тобының студенті
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші: аға оқытушы
Сатыбалдиева М.Т.

Қазіргі таңда цифрландыру қоғам дамуының негізгі қозғаушы күшіне айналды. Мемлекеттік қызметтерден бастап, банк жүйесі, денсаулық сақтау, білім беру салаларына дейін ақпараттық технологиялар кеңінен енгізілуде. Алайда цифрлық мүмкіндіктердің артуы жеке деректердің қауіпсіздігі мәселесін де алдыңғы қатарға шығарып отыр.

Цифрландыру жағдайында туындайтын негізгі қауіптердің бірі – кибершабуылдар. Хакерлер түрлі әдістер арқылы жүйелерге еніп, пайдаланушылардың деректерін ұрлауы мүмкін. Сонымен қатар, фишинг, зиянды бағдарламалар және әлеуметтік инженерия тәсілдері де кең таралған. Мұндай жағдайлар жеке тұлғалардың қаржылық шығынға ұшырауына және беделіне нұқсан келтіруі мүмкін. Тағы бір маңызды мәселе – деректерді заңсыз пайдалану. Кейбір ұйымдар пайдаланушылардың келісімінсіз олардың жеке мәліметтерін жинап, үшінші тараптарға беруі мүмкін. Бұл жеке өмірге қол сұғушылық болып табылады және адамның құқықтарын бұзады.

Жеке деректерді қорғау үшін бірнеше маңызды шараларды атап өтуге болады. Біріншіден, заңнамалық базаны жетілдіру қажет. Мемлекет жеке деректерді қорғауға бағытталған нақты заңдар қабылдап, олардың орындалуын қатаң бақылауы тиіс. Екіншіден, ұйымдар ақпараттық қауіпсіздік жүйелерін күшейтіп, заманауи қорғаныс технологияларын енгізуі керек. Үшіншіден, азаматтардың цифрлық сауаттылығын арттыру маңызды. Әрбір пайдаланушы өз деректерін қорғау ережелерін білуі тиіс.

Сонымен қатар, көп факторлы аутентификация, деректерді шифрлау және сенімді парольдерді пайдалану сияқты қарапайым қауіпсіздік шаралары да үлкен рөл атқарады. Бұл тәсілдер жеке деректердің бөгде адамдардың қолына түсу қаупін азайтады.. [1, 28-б.].

Цифрландыру дәуірінде жеке деректерді қорғау — конституциялық құқық пен қауіпсіздіктің негізі. Мемлекеттік қызметтер мен цифрлық платформаларды жаппай қолдану дербес ақпараттың ашық қалу қаупін арттырады. Азаматтардың жеке өміріне қол сұғылмаушылығын қамтамасыз ету үшін заңнамалық базаны жетілдіру, киберқауіпсіздікті нығайту және цифрлық сауаттылықты арттыру өте маңызды.

Бұл мақалада жаһандық цифрландыру дәуірінде жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын қамтамасыз етуге және қорғауға кепілдік беретін халықаралық құқықтық және ұлттық құралдар ұсынылады, сондай-ақ жеке өмірге араласпаудың заңнамалық кепілдіктері (соның ішінде жеке өмірді бақылаудан қорғау кепілдіктері және ол туралы ақпаратты таратпау кепілдіктері) талданды. Мақалада жеке деректерді жинау, жинақтау, автоматтандырылған дерекқор серверлерінде кездейсоқ немесе рұқсатсыз кіруден, өзгертуден/жоюдан, таралып кетуден немесе таратудан тиімді қорғау үшін тиісті шаралар мен құралдарды енгізу қажеттілігі негізделеді. Сонымен қатар, мақалада конституциялық құқықтың тұжырымдамалық аппаратын кеңейту қажеттілігі дербес деректерді қорғау саласындағы конституциялық-құқықтық институттарға қатысты ақпараттандыру мен цифрландырудың барлық процесін қамтитын жаңа терминологиялық жүйелерді қалыптастыру туралы сұрақтар талданады. Талдау нәтижелері бойынша авторлар дербес деректерді конституциялық-құқықтық танудың және құқықтық қорғаудың мәселелік бағыттарын тұжырымдады. Сондай – ақ, қол сұғылмаушылыққа қатысты ұлттық заңнаманы жетілдіру бойынша кейбір

ұсыныстар тұжырымдалып, құқықтық қатынастарды цифрландырумен және тұтастай алғанда- цифрлық құқықтық кеңістіктің пайда болуымен және цифрлық құқықтардың кеңеюімен байланысты құқықтық саладағы жаңа тұжырымдамалық қатарды түсінуге әрекет жасалды.

Ұлттық құқық пен заңнаманы жетілдіруде Қазақстан осы процес бойынша белсенді қатысушысы болып табылады. Сонымен қатар, қоғамда 2013 жылы қабылданған "Дербес деректер және оларды қорғау туралы" заңның қаншалықты тиімді екендігі туралы пікірталастар жалғасуда. 2024ж 5-ші шілдедегі енгізілген өзгерістер мен толықтырулар қалыптасқан жағдайды айтарлықтай өзгертпейді. Жалпы алғанда, бұл заңдар азаматтардың жеке деректерін қорғауға көп ықпал етеді, жеке мәліметтерді жинау, өңдеу және сақтау ережелері мен рәсімдерін реттейді, оларды үшінші тұлғаларға еркін беруге тыйым салады және т. б. Соған қарамастан, іс жүзінде қызметкерлер мен жұмыс берушілер арасында дербес деректерді жинау, сақтау және жою (иесіздендіру) қауіпсіздігіне қатысты аздаған даулар туындайды. [2, 32-б.]. Дербес деректерді қорғау мәселесі бойынша даулар мен қайшылықтарды жою, біздің ойымызша азаматтарды жаппай құқықтық ағарту, ұлттық заңнаманы жетілдіру, сондай-ақ озық шетелдік тәжірибені табысты іске асыру қажет.

Шетелде қызметкерлердің жеке деректерін қорғауда көп жылдық тәжірибеге ие. Халықаралық ұйымдарда ауқымды нормативтік материалдар жинақталған. Осы қатынастарды нормативтік реттеуді салыстырмалы талдау қажеттілігі зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізін таңдауды анықтады. [3, 73 б.].

Ұсынылған зерттеулерге қызметкерлердің дербес деректерін қорғау мәселелерін жүйелі және терең пайдаланумен айналысатын отандық және шетелдік ғалымдардың жұмыстарын пайдалану көзделеді. Ғалымдардың жұмыстары тақырыптың ең өзекті мәселелері бойынша біртұтас идеяларды қалыптастыруға, тиісті талдау жүргізуге, практикалық ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді деп ойлаймын. Осы зерттеу сондай-ақ еуропалық елдер мен АҚШ заңдарының салыстырмалы әділдігі негізінде қызметкердің дербес деректері және оларды қорғау туралы қолданыстағы ұлттық заңнаманы, сондай-ақ дербес деректерді қорғауға арналған халықаралық стандарттарды талдауға арналады. Әр құқық саласындағы жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын, оның ішінде дербес деректерді қорғауды құқықтық реттейтін нормативтік құқықтық актілер адам және азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтары саласында дербес деректерді қорғау кезінде туындайтын құқықтық қатынастарға талдаулар жасалуда. [4, 126-б.].

Дербес деректерді құқықтық қамтамасыз ету мәселесі өз мәні бойынша өте күрделі және екіұшты, бірақ сонымен бірге кешенді және динамикалық болып табылады. Э.В. Талапина атап өткендей «жалпы адам құқықтары, сондай-ақ дербес деректерге қол сұғылмаушылық құқықтары үнемі дамып отырады, нәтижесінде олардың құрамы, құрылымы мен мазмұны әртүрлі факторлардың әсерінен кеңейеді. Сонымен қатар, олардың кейбіреулері тікелей эволюциялық түрде әрекет етеді. Бірақ Интернет бүкіл құқықтың және атап айтқанда адам құқықтарының айтарлықтай өзгеруіне ықпал етеді. Бұл ретте кейбір факторлар жай ғана эволюциялық түрде әрекет етеді, ал Интернет жалпы құқықтың және атап айтқанда адам құқықтарының анағұрлым елеулі өзгерістеріне ықпал етеді»

Қазақстан Республикасының заңнамасында дербес деректердің тізбесі көзделмеген, бұл нормаларды іс жүзінде қолдануды арттыру, дербес деректерге қандай ақпарат жатқызылуы мүмкін екені анық емес. Жалпы тәсіл жеке мәліметтерге белгілі бір адамға қатысты және адамды анықтауға мүмкіндік беретін кез-келген ақпарат кіретіндігіне байланысты. [5, 148-б.].

Сонымен қатар, дербес деректерді құқықтық реттеуді зерделеу олардың құпиялылығын және тұлғаны толыққанды қорғауды қамтамасыз ету саласындағы құқықтық нормалардың толық еместігін, жеткіліксіздігін көрсетеді, ал тиісінше

толыққанды құқықтық реттеуді қанағаттандырмайтынын атап өткен жөн. Қабылданған заңнамалық ережелер Интернет желісімен қатынастарды ішінара реттейді, бұл олардың тар мамандануына байланысты. Қазақстанда құқықтық нормалардың байқалатын тұстары дербес деректер айналымын құқықтық реттеудің тиісті деңгейін және оларды тиімді қорғауды қамтамасыз етуге мүмкіндік бермейді. Сондықтан халықаралық және еуропалық стандарттарға сәйкестік деңгейін қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасында да қолданыстағы заңнаманы жетілдіру қажет. Сондай-ақ мынадай мәселелер шұғыл шешуді қажет етеді: деректер базасын оқшаулау жөніндегі құқықтық актілерді кеш қабылдаудан туындаған бар қайшылықтарды жоя отырып, дербес деректер базасын сақтау рәсімін заңнамада реттеу; дербес деректер субъектісінің құқықтарын көздейтін «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңның 24-бабы кеңейтуді қажет етеді, өйткені мынадай нормаларды енгізу арқылы өңдеудің техникалық әдістерін жүйелі жаңартуға байланысты деректерді пайдалану мүмкіндіктері де ұлғаяды: дербес деректер субъектісінің оның дербес деректеріне қол жеткізу құқығы, дербес деректер субъектілерінің жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді ілгерілету мақсатында, сондай-ақ саяси үгіт-насихат мақсатында олардың дербес деректерін өңдеу кезіндегі құқықтары, дербес деректер субъектілерінің дербес деректерін тек қана автоматтандырылған өңдеу негізінде шешімдер қабылдау кезіндегі құқықтары, оператордың әрекеттеріне немесе әрекетсіздігіне шағымдану құқығы; кәмелетке толмағандардың дербес деректерін жинауды, өңдеуді және қорғауды құқықтық реттеу саласындағы қанағаттанарлықсыз жағдай. [6, 116.].

Ақпаратқа қол жеткізу туралы заңнаманың ережелерін ескере отырып, қызметкердің жеке деректерін жария етпеу үшін жұмыс берушінің қай шеңберде өңдеу керектігін анықтау болып табылады. Мақалада, автор қызметкерлердің жеке деректеріне не жатқызу керек және қол жетімділігі шектеулі ақпаратқа жұмыс беруші қалай қол жеткізу керектігін туындататын сұрақтардың жауабын саралайды.

Соңғы жылдары жеке деректерді қорғау жеке тұлғаларға да, ұйымдарға да әсер ететін өзекті мәселеге айналды. Атап айтқанда, кәсіпорындар өз қызметкерлерінің жеке деректерінің қауіпсіздігіне жауапты. Өкінішке орай, бұл мәселенің қазіргі жағдайы түсініксіз және қанағаттанарлықсыз болып қала береді. Бұл мақалада біз мәселенің ағымдағы жағдайына тереңірек үңіліп, ықтимал шешімдерді қарастырамыз. Зерттеу шеңберінде жұмыскерлердің жеке мүліктік емес құқықтары бұзылған жағдайда жұмыс берушінің тәуекелдері белгіленді.

Қорытындылай келе, цифрландыру дәуірінде жеке деректерді қорғау – тек техникалық мәселе ғана емес, сонымен қатар құқықтық және әлеуметтік маңызы бар кешенді проблема. Оны шешу үшін мемлекет, ұйымдар және әрбір азамат бірлесіп әрекет етуі қажет. Тек сонда ғана цифрлық қоғамда қауіпсіздік пен сенімділікті қамтамасыз етуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000094#z69>
2. Трудовой Кодекс Республики Казахстан № 414-V ЗРК от 23 ноября 2015 года // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414#z32>
3. Жатканбаева А.Е. Функциональные компоненты информационной безопасности // Право и государство. – 2013. – №4 (61). – С. 73-77.
4. Абаев Ф.А. Понятие, правовая природа персональных данных // Право и государство: теория и практика. 2014. № 3 (111). С. 126-131.
5. Беденкова А.А., Хоменко И.С. Правовой статус персональных данных работников // Вестник науки Сибири. - 2014. - № 4. – 148-151 // <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoy-status-personalnyh-dannyh-rabotnikov>.

6. Ерболатов Е.Е. Новый формат использования и защиты персональных данных в условиях бесконтактного мира // «Жаңа Қазақстан: мемлекет жүйесінің құқықтық, экономикалық және әлеуметтік дамуының өзекті тенденциялары»: Халықаралық ғыл.-практ. конф. материалдары – Павлодар: Торайғыров университеті, 2023. –С. 11-19.

АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ ҚҰҚЫҚТАРДЫ ДАМУЫНЫҢ БОЛАШАҒЫ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Әбдімомун Жаннұр Аспандиярқызы

ИЭФ -22-5к3 тобы

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы

Сатыбалдиева Маржан Тимуровна

E-mail: marjan_0484@mail.ru

Қазақстанда азаматтық және саяси құқықтарды дамыту саясаты әрбір азаматтың өз құқықтары мен заңды мүдделерін еркін жүзеге асыруына мүмкіндік беретін жағдайлар қалыптастыруға бағытталған. Қазақстанда азаматтық және саяси құқықтарды дамыту саясаты әрбір азаматтың өз құқықтары мен заңды мүдделерін еркін жүзеге асыруына мүмкіндік беретін жағдайлар қалыптастыруға бағытталған. Бұл саясаттың негізін Конституция мен қолданыстағы заңнаманың нормалары құрайды, онда адам құқықтары мен бостандықтарының басымдығы, заң алдындағы теңдік және кез келген кемсітушілікке жол бермеу қағидаттары бекітілген.

Мемлекеттік органдар басқарудың ашық әрі жауапты жүйесін дамытуға, пікір мен сенім білдіру еркіндігін қамтамасыз етуге, азаматтардың қоғамдық өмірге қатысуы мен бірлестіктер құру құқығын қолдауға назар аударады. Сонымен қатар сот жүйесін жетілдіру, құқық қорғау органдары қызметінің ашықтығын арттыру және қоғамның мемлекеттік институттарға деген сенімін нығайту бағытында шаралар жүзеге асырылуда.

Сонымен бірге адам құқықтарын қорғау тетіктерін дамытуға, мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимылды кеңейтуге, халықтың құқықтық мәдениетін арттыруға және халықаралық стандарттарды сақтауға ерекше көңіл бөлінеді.

[1]

Құқықтық мемлекет құру процесінде азаматтардың құқықтарын қорғау өте маңызды фактор болып табылады. Қазақстан Республикасының Конституциясында әрбір азаматтың құқықтары мен бостандықтары заңмен қорғалғаны анық көрсетілген. Алайда, азаматтық құқықтарды қорғаудың барлық механизмдері тиімді түрде іске аспаса, құқық қорғау жүйесінің жұмысы нәтижесіз болады. Бұл тұрғыда ғалымдардың пікірлері мен нақты құқықтық тәжірибе көптеген мәселелерді анықтайды. Алғашқы бөлімде біз азаматтық құқықтарды қорғаудың қажеттілігін құқық қорғаушылардың жұмысында, заңнамалық тұрғыдан жетілдіруде және азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыруда көреміз. Мысалы, Нұрышев М. С. өзінің зерттеулерінде құқық қорғау жүйесінің дамуы мен азаматтардың құқықтарын қорғаудың маңызды екенін атап өтеді. Ол азаматтардың құқықтарын қорғау бойынша заңдарды жүзеге асыруда қиындықтар кездесетінін және ол проблемалардың шешімін табу үшін заңнаманы жүйелі түрде жетілдіру қажеттігін білдіреді. Сонымен қатар, Сидоров А.П. халықаралық деңгейдегі азаматтық құқықтарды қорғаудың тиімділігін зерттей отырып, әрбір мемлекет өз азаматтарының құқықтарын қорғау үшін халықаралық нормалар мен стандарттарды қабылдауы тиіс деген тұжырым жасайды [2]. Бұл пікірлер азаматтық құқықтарды қорғаудың қазіргі кезеңде қаншалықты маңызды екенін көрсетеді.

Құқықтық жүйенің тиімділігі тек азаматтардың құқықтарын қорғау арқылы қамтамасыз етіледі. Конституциялық құқық негіздеріне сүйене отырып, азаматтық құқықтарды қорғау мәселесінің маңыздылығын түсіну керек. Мысалы, Петрова О.В. адам құқықтарын қорғаудың ұлттық заңнамада қаншалықты кеңінен ескерілетінін зерттей отырып, бұл құқықтардың әрбір мемлекет үшін маңызды екенін атап өткен. Ол халықаралық ұйымдардың және құқық қорғаушылардың ролін атап өтіп, ұлттық деңгейде бұл құбылыстың іске асырылуының өзекті екенін білдіреді [3].

Кейінгі жылдары азаматтық қоғам ұғымы көпқырлы мағынаға ие бола бастады. Көпшілік оны ең әуелі құқықтық мәртебе, яғни мемлекеттің азаматы ретінде белгілі бір құқықтар мен міндеттерді иелену деп түсінеді. Сонымен қатар азамат болу – тек құқықты пайдалану емес, қоғам өміріне белсенді араласу, өз пікірін білдіру, әлеуметтік бастамаларға қатысу деген түсінік те кеңінен қалыптасып келеді. Аға буын азаматтық қоғам ұғымын мемлекетке адалдық, міндеттерді ойдағыдай орындаумен байланыстырса, жастар оны еріктілік, белсенділік және әлеуметтік желілер арқылы ой-пікірін ашық жеткізумен байланыстырады.

Қазақстанда азаматтық қоғам институттары тәуелсіздік алғаннан бері біртіндеп қалыптасып, саяси, әлеуметтік және экономикалық дамудың маңызды бөлігіне айналды. Азаматтық қоғамды дамыту – демократиялық үрдістердің орнығуына, халықтың құқықтық мәдениетінің артуына және мемлекеттік басқарудың ашықтығын қамтамасыз етуге ықпал ететін басты фактордың бірі. Сондай-ақ азаматтық қоғам – мемлекеттік биліктен тәуелсіз қоғамдық бірлестіктердің, қозғалыстардың, кәсіби және ерікті ұйымдардың жиынтығы. Бұл институттар азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, әлеуметтік проблемаларды шешу, мемлекеттің жауапкершілігін арттыру сияқты маңызды міндеттер атқарады. Қазақстан жағдайында азаматтық қоғам демократиялық институттардың дамуын, ашықтық пен есеп беруді нығайтуды қамтамасыз етудің негізгі жолы болып отыр.

Елімізде азаматтық қоғам институттары тәуелсіздік алған жылдардан бастап елеулі даму кезеңдерінен өтті. Алғашқы қалыптасу кезеңіне 1990 жылдардың басын жатқызамыз. Тәуелсіздік жылдарында көптеген қоғамдық ұйым мен қор пайда болды. Олардың қызметі көбінесе қайырымдылық, білім беру, экологиялық және әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталды. Екінші кезең 2000 жылдардың басына тұспа-тұс келеді. Бұл – заңнамалық және институционалдық негіздердің дамуы. Осы жылдары «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» (2001 ж.), «Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс туралы» (2005 ж.) заңдар қабылданып, азаматтық қоғамның құқықтық алаңы айқындалды. 2010 жылдары азаматтық қоғамның үшінші кезеңі қалыптасты. Осы әртараптандыру мен кәсібилену кезеңінде мемлекет пен үкіметтік емес ұйымдар арасындағы әріптестік тегіктері дами түсті. Азаматтық бастамаларды қолдаудың мемлекеттік бағдарламалары қабылданды. Ал 2020 жылдан бері төртінші кезеңі басталды. Ол цифрландыру және азаматтық белсенділіктің жаңа формаларын қамтиды. Әлеуметтік желілер мен интернет-платформалар азаматтық қоғамды дамытудың жаңа құралдарына айналды [4].

Қазақстанда мыңдаған коммерциялық емес ұйым тіркелген. 2023 жылғы деректер бойынша Қазақстанда 22 000-нан астам коммерциялық емес ұйым бар, олардың 14 000-ға жуығы белсенді жұмыс істейді. Олардың ішінде экологиялық қозғалыстар, жастар ұйымдары, адам құқықтарын қорғау ұйымдары, кәсіби бірлестіктер және қайырымдылық қорлары әртүрлі шаралар өткізіп, қоғамға қозғау салып келеді. Азаматтық қоғам институттары маңызды әлеуметтік мәселелерді көтеріп, мемлекеттік шешімдерге ықпал етуге ұмтылып отыр. Сонымен қатар азаматтық белсенділік интернет алаңдарына көшіп, онлайн-петициялар, қоғамдық талқылаулар, ақпараттық науқандардың маңызы артты. Мемлекет қоғамдық кеңестер, гранттық қаржыландыру жүйесі арқылы ҰЕҰ-лармен өзара іс-қимылды күшейтуде. Жыл сайын азаматтық бастамаларға бөлінетін мемлекеттік гранттар көлемі шамамен 2,3 млрд теңгеге жетеді.

Қоғамдық кеңестер саны – 230-дан астам, олар денсаулық, білім, инфрақұрылым салаларын бақылауға қатысады.

Қазақстанда азаматтық қоғам институттары әлеуметтік даму мен тұрақтылыққа үлес қосуда. Азаматтық қоғам халықтың өмір сапасын жақсарту, әлеуметтік жобаларды жүзеге асыру мен қоғамдық сананы қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Шетел тәжірибесін зерделеу осы процестерді жетілдіруге көмектеседі. Мәселен, Германия – әлеуметтік серіктестікті дамытқан ел. Онда үкіметтік емес ұйымдар денсаулық сақтау, инклюзия және қарт адамдарды қолдау салаларында белсенді. Үкімет әлеуметтік жобаларды гранттар арқылы қаржыландырады. Азаматтық қоғам ұйымдары жергілікті билікпен өзара іс-қимыл жасап, ардагерлер мен мүгедектерді қорғау бағдарламаларын іске асырады. Бұл азаматтық қоғамның әлеуметтік мемлекетті нығайтуға қосқан үлесінің жақсы мысалы.

Финляндияда экологиялық қозғалыстар өте белсенді. Азаматтық қоғам негізінен қоршаған ортаны қорғау, орман ресурстарын ұтымды пайдалану және қайта өңдеу мәдениетін насихаттау бағытында жобалар жүргізеді. Үкіметтік емес ұйымдар мемлекетпен тығыз серіктестікте жұмыс істейді. Бұл бағыт Қазақстанда да өзекті. Мәселен, «Табиғат» экологиялық бірлестігі Алматы облысында ағаш отырғызу, су ресурстарын қорғау сияқты жобалар арқылы экологиялық сана қалыптастыруда.

Ал Жапониядағы азаматтық ұйымдар табиғи апаттар кезінде халықты қолдау жүйесін дамытты. 2011 жылғы цунамиден кейін көптеген үкіметтік емес ұйым еріктілер қозғалысын үйлестіріп, мемлекеттің ресми құрылымдарына жәрдемдесті. Яғни, азаматтық ұйымдар апат кезінде жедел әрекет етуді үйлестіріп, мемлекеттің қолын ұзартады. Мұндай тәжірибе азаматтық қоғамның әлеуметтік маңызын айқын көрсетті, сондай-ақ Қазақстандағы төтенше жағдай қызметтерін қолдауға үлгі бола алады.

Норвегияда жастар ұйымдары білім, спорт және мәдениетті дамытуға бағытталған жобалар арқылы азаматтық белсенділікті қолдайды. Мемлекет гранттық қаржыландыру, инфрақұрылыммен қамтамасыз ету және білім беру бағдарламалары арқылы қолдау көрсетеді.

Канада мүмкіндігі шектеулі адамдарды қолдайды. Онда үкіметтік емес ұйымдар ерекше қажеттіліктері бар адамдардың қоғамдық өмірге толық араласуын қамтамасыз етеді. Бізде де осыған ұқсас жобалар даму үстінде. Мысалы, Kasiatti Zhol қоғамдық қоры – церебральды сал ауруына шалдыққан балаларды оңалту орталықтарын ашып, мыңдаған отбасына көмек көрсетіп келеді.

Халықаралық тәжірибелер көрсеткендей, азаматтық қоғамды дамытуда басты назар әлеуметтік маңызды жобаларға аударылады. Мамандар Қазақстан үшін қайырымдылық пен волонтерлік мәдениетті нығайту, экологиялық жобаларды қолдау, әлеуметтік аз қамтылған топтарға қолдау көрсету, жастар ұйымдарының бастамаларын дамыту маңызды екенін алға тартады. Бұл бағыттарды жандандыруға кедергі келтіретін бірнеше мәселе бар екенін де айта кетуіміз керек. Оған қоғамдық ұйымдардың қаржылық тұрақсыздығы, халықтың азаматтық белсенділік деңгейінің төмендігі, құқықтық регламенттеудің кейбір қайшылықтары, сонымен бірге ақпараттық кеңістіктегі фейк жаңалықтар мен манипуляциялар жатады. Сондықтан азаматтық қоғамның толыққанды дамуы үшін азаматтардың құқықтық сауатын арттыру, ұйымдардың қаржылық және институционалдық мүмкіндіктерін кеңейту, мемлекеттің ашықтығын қамтамасыз ету, ауылдық жерлердегі азаматтық белсенділікті жандандыру аса маңызды.

Азаматтық қоғам – мемлекеттің стратегиялық әріптесі. Қазақстанда оның дамуы оң үрдістерге ие болып отыр. Әлеуметтік кәсіпкерлікті дамыту бағытында кейбір ҰЕҰ-лар өз қызметін табыс көзіне айналдырып, мемлекеттен тәуелсіз жұмыс істеуге бейімделіп келеді. Сондықтан бұл бағытты заңмен қолдау қажет. Цифрлық платформаларды кеңейту, қоғамдық ұсыныстар мен петицияларды қабылдайтын онлайн жүйелерді енгізу, қоғамдық кеңестердің өкілеттігін күшейту, бюджет қалыптастыру, өңірлік даму бағдарламаларын сараптау бойынша кеңестердің құзыретін нақтылау маңызды.

Азаматтық және саяси құқықтар – кез келген демократиялық қоғамның негізін құрайтын басты құндылықтардың бірі. Бұл құқықтар адамға өз ойын еркін білдіруге, билікке қатысуға, заң алдында тең болуға және жеке бас бостандығын қорғауға мүмкіндік береді. Қазіргі жаһандану дәуірінде аталған құқықтарды дамыту мен жетілдіру мәселесі ерекше өзектілікке ие болып отыр [5].

Бүгінгі таңда әлемде азаматтық және саяси құқықтардың дамуына оң ықпал ететін бірқатар үрдістер байқалады. Біріншіден, ақпараттық технологиялардың дамуы азаматтардың саяси белсенділігін арттыруға мүмкіндік берді. Өлеуметтік желілер мен цифрлық платформалар арқылы адамдар өз пікірлерін ашық білдіріп, қоғамдық мәселелерге белсенді араласа алады. Бұл өз кезегінде билік пен қоғам арасындағы байланысты нығайтады.

Екіншіден, халықаралық ұйымдар мен құқық қорғау институттарының рөлі күшейіп келеді. Олар мемлекеттердің адам құқықтарын сақтауын бақылап, құқықтық нормалардың орындалуына ықпал етеді. Бұл азаматтық және саяси құқықтардың әмбебап сипат алуына жол ашады.

Дегенмен, бұл салада әлі де шешімін таппаған мәселелер бар. Кейбір елдерде сөз бостандығының шектелуі, саяси қысым, сайлау жүйесінің әділ еместігі сияқты проблемалар сақталуда. Сонымен қатар, цифрлық кеңістікте жалған ақпараттың таралуы да азаматтардың саяси санасына кері әсер етуі мүмкін. [6].

Азаматтық және саяси құқықтарды жетілдіру үшін бірнеше маңызды бағыттарды атап өтуге болады. Ең алдымен, құқықтық мәдениетті арттыру қажет. Азаматтар өз құқықтары мен міндеттерін толық білуі тиіс. Бұл үшін білім беру жүйесінде құқықтық сауаттылықты күшейту маңызды.

Екіншіден, заңнаманы жетілдіру және оның орындалуын қамтамасыз ету қажет. Заңдар халықаралық стандарттарға сай болуы және іс жүзінде тиімді қолданылуы тиіс. Сонымен қатар, сот жүйесінің тәуелсіздігі мен әділдігін қамтамасыз ету – басты шарттардың бірі.

Үшіншіден, азаматтық қоғам институттарын дамыту қажет. Үкіметтік емес ұйымдар, тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары және қоғамдық бірлестіктер азаматтардың құқықтарын қорғауда маңызды рөл атқарады.

Қорытындылай келе, азаматтық және саяси құқықтарды дамыту – үздіксіз үдеріс. Оның болашағы мемлекет пен қоғамның бірлескен әрекетіне байланысты. Тек ашықтық, әділдік және заң үстемдігі қағидаттарын ұстану арқылы ғана бұл құқықтарды толық қамтамасыз етуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан-2050: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты 2012 жылғы 14 желтоқсандағы Стратегиясы // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. – www.akorda.kz
2. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамызда қабылданған, 1998 жылғы 7 қазандағы Қазақстан Республикасы Заңымен енгізілген өзгертулер мен толықтырулармен; 2007 жылғы 21 мамырдағы Қазақстан Республикасы Заңымен енгізілген өзгертулер мен толықтырулармен; 2011 жылғы 2 ақпандағы Қазақстан Республикасы Заңымен енгізілген толықтырулармен қоса берілген Конституциясы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2025ж.
3. Григорьев В. И., Григорьев Ф. В. Основы теории государства и права: учебно-наглядное пособие. – Алматы: Юрист, 2005. – 43 с.
4. <http://politicon.ru> // Официальный сайт политического журнала «Политикон».
5. Гаджиев К.С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования / К.С. Гаджиев // Вопросы философии. — 1991. — № 7. — С. 28–31.
6. Дюсенова М.М. Проблемы формирования гражданского общества в Республике / М.М. Дюсенова // Вестн. АГУ. — 2009 — № 1. — С. 77–83.

РАЗВИТИЕ НАУКИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Хамидуллаева.Ф.Д.

Университет Мирас, Шымкент г.

Научный руководитель –Шинет.Г.Г.

Аннотация. В статье рассматриваются основные тенденции развития науки в современном мире, роль научных исследований в социально-экономическом развитии общества, а также влияние научно-технического прогресса на различные сферы жизни человека. Особое внимание уделяется международному сотрудничеству в научной сфере, развитию цифровых технологий и междисциплинарных исследований. Анализируются современные вызовы и перспективы дальнейшего развития науки.

Ключевые слова: наука, научно-технический прогресс, инновации, технологии, исследования, цифровизация, глобализация.

Введение. Наука является одной из важнейших движущих сил развития современного общества. На протяжении всей истории человечества научные открытия способствовали улучшению условий жизни людей, развитию экономики, медицины, образования и культуры. В XXI веке значение науки значительно возросло, поскольку современный мир сталкивается с множеством глобальных вызовов, таких как изменение климата, энергетический кризис, развитие информационных технологий и обеспечение устойчивого развития.

Современная наука развивается в условиях глобализации и интенсивного обмена знаниями между странами. Научные исследования становятся более комплексными и междисциплинарными, объединяя различные области знаний. Это позволяет находить более эффективные решения сложных проблем, стоящих перед человечеством.

Цель данной статьи — рассмотреть основные направления развития науки в современном мире, определить её роль в развитии общества и проанализировать перспективы дальнейшего научного прогресса.

Основные направления развития современной науки. В современном мире наука развивается по нескольким ключевым направлениям. Одним из наиболее значимых является развитие информационных технологий. Цифровая революция изменила способы хранения, обработки и передачи информации. Современные компьютерные технологии, искусственный интеллект и большие данные значительно ускоряют научные исследования и позволяют анализировать огромные массивы информации.

Другим важным направлением является развитие биотехнологий и медицины. Научные исследования в области генетики, молекулярной биологии и биоинженерии открывают новые возможности для лечения различных заболеваний, создания новых лекарственных препаратов и повышения качества жизни человека. Не менее важным направлением является развитие экологических и энергетических технологий. В условиях глобального изменения климата ученые активно работают над разработкой альтернативных источников энергии, таких как солнечная и ветровая энергия, а также над технологиями рационального использования природных ресурсов.

Кроме того, значительное внимание уделяется космическим исследованиям. Развитие космических технологий способствует расширению знаний о Вселенной, развитию спутниковых систем связи и навигации, а также открывает перспективы освоения других планет.

Роль науки в социально-экономическом развитии общества. Наука играет важную роль в социально-экономическом развитии государств. Уровень научного и технологического развития напрямую влияет на конкурентоспособность страны на мировой арене. Государства, активно инвестирующие в научные исследования и

инновации, как правило, демонстрируют более высокие темпы экономического роста. Научные разработки способствуют развитию промышленности, сельского хозяйства, медицины, транспорта и других отраслей экономики. Например, внедрение современных технологий в промышленное производство позволяет повышать производительность труда и снижать затраты.

В сельском хозяйстве научные достижения помогают создавать новые сорта растений, устойчивые к неблагоприятным климатическим условиям, и повышать урожайность сельскохозяйственных культур. В медицине научные исследования способствуют разработке новых методов диагностики и лечения заболеваний. Кроме того, развитие науки способствует повышению уровня образования и формированию интеллектуального потенциала общества. Высокий уровень научной активности способствует подготовке квалифицированных специалистов и развитию инновационной экономики.

Международное научное сотрудничество. В современном мире наука становится все более глобальной. Многие научные проекты требуют значительных финансовых ресурсов и участия ученых из разных стран. Поэтому международное научное сотрудничество играет важную роль в развитии науки.

Совместные научные исследования позволяют обмениваться знаниями, опытом и технологиями, что способствует более быстрому развитию науки. Международные научные конференции, исследовательские программы и гранты создают условия для эффективного взаимодействия ученых из разных стран. Кроме того, международное сотрудничество способствует решению глобальных проблем человечества, таких как борьба с пандемиями, изменение климата, обеспечение продовольственной безопасности и развитие устойчивой энергетики.

Развитие интернета и цифровых технологий значительно упростило взаимодействие между учеными из разных стран. Сегодня научные исследования часто проводятся в международных командах, объединяющих специалистов различных научных областей.

Проблемы и вызовы современной науки. Несмотря на значительные достижения, современная наука сталкивается с рядом серьезных проблем. Одной из основных является недостаточное финансирование научных исследований в некоторых странах. Без достаточной поддержки государства и частного сектора развитие науки может замедлиться.

Еще одной проблемой является неравномерность научного развития в разных регионах мира. Развитые страны имеют больше возможностей для проведения научных исследований, в то время как развивающиеся государства сталкиваются с нехваткой ресурсов и научной инфраструктуры.

Также важной проблемой является необходимость обеспечения этических норм в научных исследованиях. Развитие генетических технологий, искусственного интеллекта и биоинженерии требует строгого соблюдения этических стандартов и контроля со стороны общества.

Кроме того, быстрый темп научно-технического прогресса требует постоянного обновления знаний и повышения квалификации специалистов.

Перспективы развития науки. В будущем роль науки в развитии общества будет только возрастать. Ожидается дальнейшее развитие таких направлений, как искусственный интеллект, нанотехнологии, квантовые технологии и биоинженерия.

Искусственный интеллект способен значительно ускорить научные исследования и помочь в решении сложных задач в различных областях науки. Нанотехнологии открывают новые возможности для создания материалов с уникальными свойствами и разработки новых медицинских препаратов.

Большое значение будет иметь развитие устойчивых технологий, направленных на сохранение окружающей среды и рациональное использование природных ресурсов.

Научные исследования в этой области помогут обеспечить устойчивое развитие человечества.

Кроме того, ожидается дальнейшее развитие космических исследований и технологий, что может привести к новым открытиям и расширению возможностей освоения космоса.

Закключение. Таким образом, наука играет ключевую роль в развитии современного общества. Она способствует решению глобальных проблем, развитию экономики, улучшению качества жизни людей и формированию инновационной экономики.

Современная наука развивается быстрыми темпами и охватывает все больше областей человеческой деятельности. Международное сотрудничество, развитие технологий и междисциплинарные исследования создают новые возможности для научных открытий.

Для дальнейшего развития науки необходимо поддерживать научные исследования, развивать систему образования и стимулировать инновационную деятельность. Только при таких условиях наука сможет эффективно отвечать на вызовы современного мира и способствовать устойчивому развитию человечества.

Список литературы

1. Иванов В.В. Основы научных исследований. — Москва: Наука, 2020.
2. Кузнецов А.П. Современные технологии и развитие науки. — Санкт-Петербург: Питер, 2019.
3. OECD. Science, Technology and Innovation Outlook. — Paris, 2022.
4. Назарбаев Н.А. Наука и инновации в современном обществе. — Алматы, 2018.
5. World Bank. Research and Development in the Modern World. — Washington, 2021.

ЦИФРЛЫҚ ҚАРЖЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ

Ахмедова Мафтуна ИЭФ -23-1к2 тобы

Tashenev University, Шымкент қ,

Ғылыми жетекші – экономика магистрі, **Сапарбаева Э.А.**

Кіріспе

XXI ғасырдың басынан бастап цифрландыру жаһандық экономиканың негізгі даму факторына айналды. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы өндіріс, сауда және қызмет көрсету салаларымен қатар, қаржы жүйесінің де құрылымы мен қызмет ету механизмін түбегейлі өзгертті. Дәстүрлі қаржы институттары ұзақ уақыт бойы экономиканың негізгі тірегі болып келгенімен, қазіргі кезеңде олардың қызметі цифрлық технологияларсыз толыққанды жүзеге асуы мүмкін емес.

Цифрлық қаржы технологияларының пайда болуы мен дамуы экономикалық қатынастардың жаңа формаларын қалыптастырды. Қаржы операцияларының жылдамдығы артты, транзакциялық шығындар қысқарды, ал қаржылық қызметтер халықтың кең ауқымы үшін қолжетімді бола түсті. Әсіресе мобильді банкинг, электронды төлем жүйелері, блокчейн, жасанды интеллект және үлкен деректерді өңдеу технологиялары қаржы секторындағы тиімділікті арттырудың негізгі құралдарына айналды.

Қазіргі жағдайда цифрлық қаржы технологиялары тек техникалық жаңашылдық ретінде емес, экономикалық өсімді ынталандыратын стратегиялық фактор ретінде

қарастырылады. Олар ресурстарды ұтымды бөлуге, көлеңкелі экономиканы азайтуға, қаржылық ашықтықты қамтамасыз етуге және бәсекелестік ортаны дамытуға ықпал етеді. Осыған байланысты цифрлық қаржы технологияларының экономикалық тиімділігін жан-жақты талдау ғылыми және тәжірибелік тұрғыдан маңызды болып табылады.

Негізгі бөлім

Цифрлық қаржы технологиялары (FinTech) – қаржы қызметтерін автоматтандыруға және оңтайландыруға бағытталған инновациялық шешімдер жиынтығы. Олардың негізгі мақсаты – қаржы операцияларын жылдам, қауіпсіз және төмен шығынмен жүзеге асыру. Экономикалық тиімділік ең алдымен транзакциялық шығындардың қысқаруынан көрінеді.

Дәстүрлі банктік қызмет көрсету жүйесінде бөлімшелерді ұстау, қағаз құжат айналымы және адами фактор елеулі шығынды талап етсе, цифрлық платформалар бұл шығындарды айтарлықтай азайтады.

Цифрлық технологиялардың экономикалық әсерін төмендегі кестеден көруге болады.

1-кесте. Дәстүрлі және цифрлық қаржы қызметтерінің салыстырмалы сипаттамасы

Көрсеткіш	Дәстүрлі қаржы жүйесі	Цифрлық қаржы технологиялары
Транзакция уақыты	Бірнеше сағат немесе күн	Бірнеше секунд
Операциялық шығын	Жоғары	Төмен
Қызмет қолжетімділігі	Шектеулі (офлайн)	24/7, онлайн
Қаржылық инклюзия	Төмен	Жоғары
Ашықтық деңгейі	Орташа	Жоғары

Кестеден көрініп тұрғандай, цифрлық қаржы технологиялары экономикалық тұрғыдан әлдеқайда тиімді болып табылады. Олар уақыт пен қаржылық ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде жалпы экономикалық өнімділіктің артуына ықпал етеді.

Экономикалық тиімділіктің негізгі көрсеткіштерінің бірі – транзакциялық шығындардың қысқаруы. Дәстүрлі қаржы жүйесінде операцияларды орындау үшін банк бөлімшелері, қызметкерлер және қағаз құжат айналымы қажет болса, цифрлық технологиялар бұл процестерді онлайн форматта жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде уақыт пен қаржылық ресурстар үнемделеді. 1-графикте көрсетілгендей, цифрлық қаржы технологияларын енгізу транзакциялық шығындардың айтарлықтай төмендеуіне және қызмет көрсету жылдамдығының артуына алып келеді. Бұл көрсеткіштер қаржы ұйымдарының операциялық тиімділігін арттырып, олардың нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін күшейтеді.

1-график. Цифрлық қаржы технологияларының экономикалық әсері



Бұл график цифрлық қаржы технологияларының қаржы институттарының қызметіне тигізетін негізгі экономикалық әсерін көрсетеді. Деректерге сәйкес, ең жоғары көрсеткіш қызмет көрсету жылдамдығының артуына тиесілі, бұл қаржы операцияларының жедел орындалуын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, транзакциялық шығындардың азаюы мен операциялық тиімділіктің артуы қаржы ұйымдарының жалпы өнімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, цифрлық қаржы технологиялары қаржы нарығындағы бәсекелестіктің дамуына ықпал етеді. FinTech компанияларының белсенді қызметі дәстүрлі банктерді инновациялық шешімдерді енгізуге, клиенттерге бағытталған жаңа өнімдер мен сервистер ұсынуға мәжбүр етті. Бұл үрдіс қаржы қызметтерінің сапасын жақсартып қана қоймай, олардың қолжетімділігін де арттырды. Әсіресе онлайн төлемдер мен мобильді қосымшалар арқылы жүзеге асатын қызметтер халықтың күнделікті қаржылық операцияларын едәуір жеңілдетті.

Цифрлық қаржы технологияларының маңызды артықшылықтарының бірі – қаржылық инклюзияның кеңеюі. Қашықтағы елді мекендерде немесе дәстүрлі банк қызметтеріне қолы жетпейтін халық топтары мобильді банкинг пен электронды әмияндар арқылы қаржы жүйесіне қосыла алады. Бұл ақша айналымының ашықтығын арттырып, көлеңкелі экономиканың үлесін азайтуға мүмкіндік береді. Мемлекет үшін бұл салық түсімдерінің өсуіне және макроэкономикалық тұрақтылықтың нығаюына оң әсер етеді.

Экономиканың түрлі салаларына цифрлық қаржы технологияларының ықпалын 2-график айқын көрсетеді. Онда қаржы айналымының ашықтығы, ресурстарды тиімді пайдалану, шағын және орта бизнесті қолдау, сондай-ақ экономикалық өсімге әсер ету бағыттары қамтылған. График деректері цифрлық қаржы шешімдерінің тек қаржы секторында ғана емес, жалпы ұлттық экономика деңгейінде де жоғары тиімділікке ие екенін дәлелдейді. Атап айтқанда, цифрлық төлемдер мен онлайн қаржыландыру құралдары шағын және орта бизнестің дамуына серпін беріп, кәсіпкерлік белсенділікті арттырады.

Жасанды интеллект пен үлкен деректерді талдау технологиялары қаржы саласында тәуекелдерді басқару жүйесін жетілдіруге мүмкіндік береді. Бұл технологиялар клиенттердің төлем қабілеттілігін дәлірек бағалауға, алаяқтық әрекеттердің алдын алуға және дербестендірілген қаржы өнімдерін ұсынуға жағдай жасайды. Нәтижесінде қаржы ресурстары тиімді бөлініп, экономикалық тұрақтылық нығая түседі. Ал блокчейн технологиясы деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, халықаралық төлемдердегі делдалдық шығындарды азайтады.



График цифрлық қаржы технологияларының ұлттық экономикаға ықпал ететін негізгі бағыттарын сипаттайды. Қаржы айналымының ашықтығы мен ресурстарды тиімді пайдалану көрсеткіштерінің жоғары болуы цифрлық шешімдердің макроэкономикалық тұрақтылыққа оң әсер ететінін дәлелдейді. Сонымен қатар, шағын және орта бизнесті қолдау мен экономикалық өсімге ықпал ету көрсеткіштері цифрлық қаржы технологияларының стратегиялық маңызын айқындайды. Сонымен бірге, цифрлық қаржы технологияларын енгізу белгілі бір тәуекелдермен де қатар жүреді. Киберқауіпсіздік мәселелері, дербес деректерді қорғау және реттеуші-құқықтық базаның жеткілікті деңгейде дамымауы экономикалық қауіпсіздікке әсер етуі мүмкін. Алайда тиімді мемлекеттік реттеу, заманауи қауіпсіздік жүйелері және цифрлық сауаттылықты арттыру бұл тәуекелдерді барынша төмендетуге мүмкіндік береді.

Осылайша, цифрлық қаржы технологиялары экономикалық тиімділікті арттыратын кешенді құрал ретінде қалыптасып отыр. Олар шығындарды азайтып, операциялық процестерді жеделдетеді, қаржылық инклюзияны дамытады және экономиканың тұрақты өсуіне негіз қалайды.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу цифрлық қаржы технологияларының қазіргі экономикалық жүйедегі рөлінің айрықша екенін көрсетті. Цифрландыру үдерісі қаржы саласының құрылымын өзгертіп қана қоймай, оның тиімділігін арттырудың негізгі факторына айналды. Мақалада қарастырылған мәліметтер мен графиктер цифрлық қаржы технологияларының транзакциялық шығындарды азайтуға, қызмет көрсету жылдамдығын арттыруға және қаржы қызметтерінің қолжетімділігін кеңейтуге айтарлықтай ықпал ететінін дәлелдейді.

Цифрлық қаржы технологиялары қаржы нарығындағы бәсекелестікті күшейтіп, инновациялық өнімдер мен қызметтердің дамуына жағдай жасайды. Әсіресе мобильді банкинг, электронды төлем жүйелері және онлайн қаржыландыру құралдары шағын және орта бизнестің дамуына серпін беріп, экономикалық белсенділікті арттырады. Сонымен қатар, қаржылық инклюзияның кеңеюі көлеңкелі экономиканың азаюына және ақша айналымының ашықтығына оң әсер етеді.

Жасанды интеллект, үлкен деректер және блокчейн технологиялары қаржы тәуекелдерін басқаруды жетілдіріп, ресурстарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Дегенмен, цифрлық қаржы технологияларын енгізу киберқауіпсіздік пен дербес деректерді қорғау мәселелерін де өзектендіреді. Бұл тәуекелдерді төмендету үшін тиімді мемлекеттік реттеу мен заманауи қауіпсіздік механизмдері қажет.

Қорытындылай келе, цифрлық қаржы технологиялары экономикалық тиімділікті арттырудың маңызды құралы болып табылады. Оларды жүйелі түрде дамыту ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін күшейтіп, тұрақты экономикалық өсімді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Niinimäki K., Peters G., Dahlbo H., Perry P., Rissanen T., Gwilt A. The environmental price of fast fashion // *Nature Reviews Earth & Environment*. – 2020. – Vol. 1, No. 4. – P. 189–200.
2. Bick R., Halsey E., Ekenga C. C. The global environmental injustice of fast fashion // *Environmental Health*. – 2018. – Vol. 17, No. 1. – P. 92–101.
3. Ellen MacArthur Foundation. *A new textiles economy: Redesigning fashion's future*. – Cowes, 2017. – 150 p.
4. United Nations Environment Programme. *Sustainability and circularity in the textile value chain*. – Nairobi, 2023. – 120 p.
5. Niinimäki K. Sustainable fashion in a circular economy // *Business Strategy and the Environment*. – 2019. – Vol. 28, No. 4. – P. 643–655.
6. Textile Exchange. *Preferred fiber & materials market report 2022*. – Textile Exchange, 2022. – 98 p.
7. Digital finance and economic growth [Электронный ресурс]. – World Bank. – Режим доступа: URL: <https://www.worldbank.org> (дата обращения: 12.01.2024).

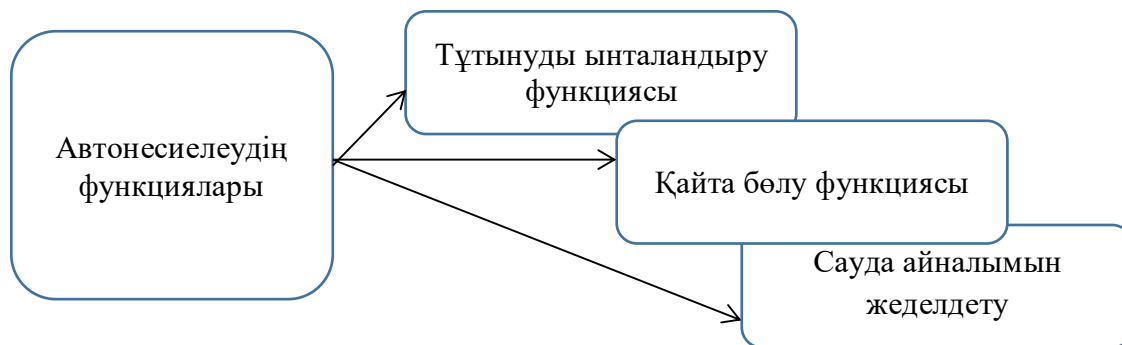
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АВТОНЕСИЕЛЕУ НАРЫҒЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Базарбай А. М., Аширбаева С.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – э.ғ.к. Жаркымбекова Ж.С.

Автонесиелеудің экономикалық мәні — бұл жеке және заңды тұлғаларға көлік құралын сатып алу үшін мақсатты түрде ақшалай қаражат беру барысында туындайтын банктік несиелеудің ерекше нысаны. Экономикалық категория ретінде автонесиелеу қайтарымдылық, мерзімділік және ақылылық принциптеріне негізделеді, сонымен қатар сатып алынатын мүліктің (автокөліктің) өзі несие бойынша негізгі кепіл заты ретінде әрекет етеді. Автонесиелеудің функциялары 1 суретте көрсетілген.



Сурет 1. Автонесиелеудің функциялары

Автонесиелеудің экономикалық табиғаты оның атқаратын келесідей іргелі функцияларымен айқындалады:

1. Тұтынуды ынталандыру функциясы: Халықтың ағымдағы табысы жеткіліксіз болған жағдайда, болашақ табыстар есебінен қымбат тұратын тауарларды (автокөлікті) бүгін сатып алуға мүмкіндік береді. Бұл қоғамның өмір сүру деңгейі мен мобильділігін арттырады.

2. Қайта бөлу функциясы: Банктер уақытша бос ақша қаражаттарын (депозиттерді) жинақтап, оларды нақты секторға — автокөлік нарығына бағыттайды, осылайша капиталдың тиімді айналымын қамтамасыз етеді.

3. Сауда айналымын жеделдету: Автонесиелеу механизмдері автоөндірушілер мен дилерлердің өнімдерін өткізу қарқынын арттырып, экономикадағы мультипликативтік әсерді тудырады (автоөндіріс, сақтандыру, жанармай және сервис салаларының дамуы).

Автонесиелеудің банк жүйесіндегі рөлі: Қазіргі заманғы банк жүйесінде, әсіресе 2025-2026 жылдардағы Қазақстанның қаржы нарығында автонесиелеу басым бағыттардың біріне айналды. Оның банк үшін маңыздылығы келесі аспектілермен негізделеді:

- Портфельдің табыстылығы: Автонесиелер ипотекалық несиелермен салыстырғанда жоғары пайыздық ставкаға ие, бұл банктің таза пайыздық маржасын (NIM) ұлғайтуға мүмкіндік береді.

- Тәуекелдерді төмендету (кепілдік қамтамасыз ету): Автокөлік өтімділігі жоғары жылжымалы мүлік болғандықтан, несие бойынша дефолт орын алған жағдайда банк кепіл затын тез арада сату арқылы өз шығындарын өтей алады.

- Цифрлық трансформация және экожүйелер: Банктер (мысалы, Kaspi, Halyk) автонесиелеуді өздерінің цифрлық платформаларына біріктіру арқылы клиенттермен қарым-қатынасты нығайтады. Бұл банкке тек пайыздық табыс қана емес, сонымен қатар сақтандыру (КАСКО), мемлекеттік тіркеу және өзге де комиссиялық қызметтерден қосымша табыс әкеледі.

- Бәсекеге қабілеттілік: Автонесиелеу нарығындағы үлес банктің бөлшек сауда нарығындағы позициясын айқындайды. 2026 жылғы үрдіс бойынша, автонесиелеу банктердің активтерін әртараптандырудың негізгі құралы болып табылады.

Автонесиелеудің экономикалық мәні — сұраныс пен ұсынысты қаржылық тетіктер арқылы теңгеруде, ал оның банк жүйесіндегі рөлі — активтердің өтімділігі мен табыстылығын қамтамасыз ететін тұрақты қаржылық құрал болуында.

Қазақстанның автонесиелеу нарығында «ForteBank» АҚ өзінің икемді тарифтік саясатымен және автосалондармен тығыз серіктестік орнатуымен ерекшеленеді. 2024–2026 жылдар аралығында банк өзінің «ForteAuto» брендин жаңартып, нарықтың цифрлық сегментіндегі үлесін айтарлықтай арттырды.

«ForteBank»-тің автонесиелеу стратегиясының негізгі бағыттары:

1. Автосалондармен серіктестік (Partnership Programs):

2025–2026 жылдары банк Қазақстанның ірі автодилерлерімен (мысалы, «Astana Motors», «Allur» бірлесіп, пайызсыз бөліп төлеу және жеңілдікті кезеңі бар несиелерді ұсынды. Бұл бағдарламалар көбінесе белгілі бір брендтерге (Hyundai, Kia, Chevrolet) бағытталған.

2. Электромобильдерді қолдау (Green Car Loans):

«ForteBank» 2026 жылы «жасыл» экономика трендін қолдау мақсатында электромобильдер мен гибридтерге арналған арнайы несие желісін іске қосты. Бұл бағдарлама бойынша пайыздық ставка стандартты несиеден 2-4%-ға төмен және алғашқы жарна талабы жеңілдетілген.

3. «ForteApp» арқылы цифрлық несиелеу:

Банк 2025 жылдың соңына қарай автонесие алу процесін толықтай мобильді қосымшаға көшірді. Бұл клиентке автосалонда отырып-ақ 5-10 минут ішінде мақұлдау алуға және құжаттарды электронды қолтаңба (ЭЦҚ) арқылы рәсімдеуге мүмкіндік берді.

«ForteBank»-тегі автонесиелеу шарттарының динамикасы (2024–2026 жж.) көрсеткіші 1 кестеде көрсетілген.

1 кесте - «ForteBank»-тегі автонесиелеу шарттарының динамикасы (2024–2026 жж.):

Көрсеткіштер	2024 жыл (орташа)	2026 жыл (қазіргі жағдай)
Жылдық тиімді ставка (ЖТСМ)	18% – 24%	20% – 28% (базалық ставкаға сай)
Несие сомасы	30 млн теңгеге дейін	50 млн теңгеге дейін
Алғашқы жарна	10% - дан бастап	0% - дан бастап (серіктес салондарда)
Мерзімі	84 айға дейін (7 жыл)	84 айға дейін (7 жыл)

Банк өнімінің артықшылықтары мен ерекшеліктері:

«ForteBank»-тің 2026 жылғы басты артықшылығы — «икемді өтеу графигі». Клиенттер табысына байланысты аннуитеттік немесе сараланған (дифференциалды) төлем әдістерін таңдай алады. Сонымен қатар, банк КАСКО сақтандыруын несие сомасына қосу немесе оны бөлек төлеу мүмкіндігін қалдырған, бұл қарыз алушының алғашқы шығындарын азайтады.

Нарықтағы орны мен бәсекелестік артықшылығы:

Басқа бәсекелестермен («Kaspi» немесе «Halyk») салыстырғанда, «ForteBank» премиум-сегменттегі және жаңа автокөліктер нарығында белсенді. 2026 жылғы статистика бойынша, «ForteBank» арқылы берілген автонесиелердің орташа сомасы нарықтағы орташа көрсеткіштен 15%-ға жоғары, бұл банктің орта және жоғары табысы бар клиенттерге бағдарланғанын көрсетеді.

«ForteBank» мысалындағы автонесиелеу нарығының дамуы — қаржылық қызметтердің жеделдігі мен автокөлік сатып алу процесінің толық цифрлануын көрсетеді. Банк 2026 жылы тек несие беруші емес, автосалон мен клиент арасындағы жоғары технологиялық делдалға айналды.

2024–2026 жылдар аралығында Қазақстанның автонесиелеу нарығы екінші деңгейлі банктер (ЕДБ) арасындағы қатаң бәсекелестік пен қызметтердің толықтай цифрлануымен сипатталды. Егер 2024 жылы банктер тек пайыздық ставкалар арқылы бәсекелессе, 2026 жылға қарай басты басымдық «клиенттік жолдың» (customer journey) ыңғайлылығы мен автокөлік сатып алу экожүйесін құруға ауысты.

Нарықтың негізгі ойыншылары мен олардың бағдарламалары:

Қазіргі таңда Қазақстанда автонесие беру көлемі бойынша көшбасшы банктердің үштігіне «Kaspi Bank», «Halyk Bank» және «ForteBank» кіреді. Олардың әрқайсысының нарықтағы өзіндік стратегиясы мен бірегей өнімдері қалыптасқан.

1. «Kaspi Bank»: Банк «Kaspi Auto» платформасы арқылы нарықтың айтарлықтай үлесін иеленіп отыр. 2025-2026 жылдардағы басты ерекшелігі — несиенің 1 минут ішінде мақұлдануы және автокөлікті тіркеу процесінің (кепілге қою, техпаспорт алу) толықтай мобильді қосымшада жүзеге асырылуы. Банк негізінен екінші деңгейлі (бұрын мінген) көліктер нарығында доминантты рөл атқарады.

2. «Halyk Bank»: Еліміздегі ең ірі банк ретінде «Halyk Bank» 2025 жылы жаңа автокөліктерге арналған серіктестік бағдарламаларын кеңейтті. «Halyk Drive» бағдарламасы аясында ірі автодилерлермен («Astana Motors», Allur) бірлесіп, 0% бөліп төлеу (рассрочка) және жеңілдікті кезеңдері бар несиелер ұсынуда.

3. «ForteBank» мен «Bank CenterCredit»: Бұл банктер «сыртқы» автонесиелеу (автосалондардан тыс) және электромобильдерді несиелеу сегментінде белсенді. 2026 жылы ForteBank электромобиль сатып алушылар үшін төмендетілген ЖТСМ (жылдық

тиімді сыйақы мөлшерлемесі) мен сақтандыру бойынша бонустық бағдарламаларды іске қосты. 2024–2026 жылдардағы негізгі шарттардың салыстырмалы талдауы 2 кестеде көрсетілген.

2 кесте - 2024–2026 жылдардағы негізгі шарттардың салыстырмалы талдауы

Көрсеткіштер	2024 жыл (орташа)	2025–2026 жылдар (орташа)
Жылдық тиімді ставка (ЖТСМ)	19% – 26%	22% – 28% (базалық ставкаға байланысты)
Алғашқы жарна	10% – 20%	0% – 20% (акциялық бағдарламалар көбейді)
Несие мерзімі	5 жылға дейін	7 жылға дейін
Рәсімдеу жылдамдығы	1-2 күн	5-15 минут (онлайн)

Нарықтың жаңа трендтері:

1. Автолизингтің жеке тұлғаларға енуі: 2025 жылдың соңынан бастап банктер классикалық несиеге балама ретінде лизингтік өнімдерді ұсына бастады. Бұл әсіресе қымбат премиум-көліктерді алу кезінде салықтық және сервистік жеңілдіктер үшін тиімді болды.

2. Эко-несиелеу (Green Car Loans): 2026 жылы Қазақстан банктерінің басым бөлігінде электромобильдерге арналған арнайы тарифтік жоспарлар пайда болды. Мұнда пайыздық ставка стандартты несиеден 2-3%-ға төмен және комиссиясыз рәсімдеу қарастырылған.

3. Trade-in несиелері: Ескі көлікті жаңасына ауыстыру кезіндегі жетпейтін соманы банктердің жылдам несиелеуі 2026 жылдың басты драйверіне айналды.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.С.Б. Мақыш, «Банк ісі» (Оқулық) Алматы: «Қазақ университеті», 2023 жыл
- 2.А.А. Сейітқасымов, «Қазақстанның екінші деңгейлі банктеріндегі несиелік саясатты жетілдіру», Алматы: «Экономика», 2022 жыл.
- 3.Г.С. Сейітқасымов, Б.А. Дәулетбеков, «Ақша, несие, банктер», Астана: «Фолиант», 2021 жыл
- 4.Қазақстан қаржыгерлер қауымдастығы (АФК), «Қазақстанның қаржы секторына шолу: Несиелеу трендтері», Алматы: АФК баспа орталығы, 2025 жыл (жылдық есеп)// nationalbank.kz// 1bk.kz
- 5.ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі (Ұлттық статистика бюросы) «Қазақстанның қаржы нарығы: статистикалық жинақ» Астана: Статистика баспасы, 2024 жыл.// <https://stat.gov.kz>// gov.kz/memleket/entities/finreg

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В УПРАВЛЕНИИ РИСКАМИ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Мацукова Д.

Tashenev University, г.Шымкент

Научный руководитель – к.э.н. Наурызбекова А.Е.

В статье рассматриваются современные инновационные технологии, применяемые в системе управления рисками предприятия. В условиях цифровой трансформации экономики организации сталкиваются с новыми видами рисков,

связанными с развитием информационных технологий, глобализацией рынков и высокой неопределённостью внешней среды. Для повышения эффективности управления рисками предприятия активно внедряют инновационные цифровые решения, включая искусственный интеллект, большие данные, облачные технологии и автоматизированные системы анализа рисков. В работе анализируются основные направления использования инновационных технологий в управлении рисками, их преимущества и перспективы развития.

Современные предприятия функционируют в условиях высокой конкуренции и неопределённости внешней среды. Экономические кризисы, изменения рыночной конъюнктуры, технологические изменения и политические факторы создают значительные риски для деятельности организаций. В связи с этим эффективное управление рисками становится важнейшим элементом системы управления предприятием.

Традиционные методы управления рисками основаны на экспертных оценках и анализе прошлых данных. Однако в условиях стремительного развития технологий и увеличения объёма информации такие методы становятся недостаточно эффективными. Предприятия нуждаются в более точных и оперативных инструментах анализа рисков.

Цифровая трансформация экономики способствует внедрению инновационных технологий в управление рисками. Современные цифровые решения позволяют анализировать большие объёмы данных, прогнозировать возможные угрозы и принимать более обоснованные управленческие решения. Использование таких технологий значительно повышает эффективность системы управления рисками и способствует устойчивому развитию предприятий.

Управление рисками представляет собой системный процесс, направленный на выявление, анализ и минимизацию возможных угроз, которые могут негативно повлиять на деятельность предприятия. Основная цель управления рисками заключается в снижении вероятности возникновения неблагоприятных событий и минимизации их последствий.

Процесс управления рисками включает несколько основных этапов. Первым этапом является идентификация рисков, то есть выявление факторов, которые могут привести к негативным последствиям для предприятия. На данном этапе анализируются внутренние и внешние факторы, влияющие на деятельность организации.

Следующим этапом является анализ и оценка рисков. На этом этапе определяется вероятность возникновения риска и возможный уровень ущерба. Для оценки рисков используются различные методы, включая статистический анализ, экспертные оценки и экономико-математические модели.

После оценки рисков разрабатываются меры по их снижению или предотвращению. К таким мерам относятся диверсификация деятельности, страхование, создание резервных фондов и совершенствование системы контроля.

Последним этапом является мониторинг рисков и контроль эффективности принятых решений. Регулярный анализ рисков позволяет своевременно выявлять новые угрозы и корректировать стратегию управления.

Современные системы управления рисками часто базируются на международных стандартах, таких как ISO 31000 и COSO ERM. Эти стандарты обеспечивают комплексный подход к управлению рисками и интеграцию данного процесса в систему стратегического управления предприятием.

Развитие цифровых технологий открывает новые возможности для повышения эффективности управления рисками на предприятиях. Современные инновационные технологии позволяют автоматизировать процессы анализа информации, прогнозировать риски и повышать качество управленческих решений.

Одной из наиболее перспективных технологий является искусственный интеллект. Системы искусственного интеллекта способны анализировать большие

объёмы данных и выявлять закономерности, которые сложно обнаружить традиционными методами. Использование машинного обучения позволяет прогнозировать вероятность возникновения различных рисков, включая финансовые и операционные.

Технологии больших данных также играют важную роль в управлении рисками. Аналитика больших данных позволяет обрабатывать огромные объёмы информации из различных источников, включая финансовые отчёты, данные клиентов, рыночную статистику и информацию из интернета. Это позволяет более точно оценивать уровень риска и принимать более обоснованные решения.

Широкое распространение получили ERP-системы, которые обеспечивают интеграцию данных различных подразделений предприятия. ERP-системы позволяют автоматизировать управление ресурсами предприятия и обеспечивают централизованный контроль бизнес-процессов. Благодаря этому руководство компании получает оперативную информацию о состоянии бизнеса и может своевременно реагировать на возникающие риски.

Важную роль в управлении рисками играют облачные технологии. Использование облачных платформ позволяет предприятиям хранить и обрабатывать большие объёмы данных без необходимости создания собственной дорогостоящей ИТ-инфраструктуры. Облачные решения обеспечивают доступ к аналитическим инструментам и позволяют быстро реагировать на изменения внешней среды.

Ещё одной инновационной технологией является использование цифровых двойников. Цифровой двойник представляет собой виртуальную модель объекта или бизнес-процесса, которая позволяет моделировать различные сценарии развития событий. С помощью таких моделей предприятия могут прогнозировать возможные риски и оценивать последствия управленческих решений.

Внедрение инновационных технологий в систему управления рисками позволяет предприятиям получить ряд значительных преимуществ. Прежде всего повышается точность анализа рисков. Использование аналитических алгоритмов и цифровых технологий позволяет более точно оценивать вероятность возникновения рисковых ситуаций.

Кроме того, инновационные технологии позволяют значительно сократить финансовые потери предприятия. Своевременное выявление рисков и принятие превентивных мер позволяет избежать значительных убытков.

Ещё одним важным преимуществом является повышение оперативности управления. Автоматизированные системы анализа данных позволяют быстро обрабатывать информацию и принимать управленческие решения в режиме реального времени.

Использование инновационных технологий также способствует улучшению стратегического планирования. Предприятия получают возможность прогнозировать долгосрочные риски и учитывать их при разработке стратегии развития.

Несмотря на значительные преимущества, внедрение инновационных технологий в управление рисками связано с рядом проблем. Одной из основных проблем является высокая стоимость внедрения современных цифровых решений. Для многих предприятий внедрение сложных аналитических систем требует значительных финансовых затрат.

Другой проблемой является недостаток квалифицированных специалистов. Для эффективного использования современных технологий необходимы специалисты в области анализа данных, информационных технологий и управления рисками.

Также существуют риски информационной безопасности. Использование цифровых технологий повышает вероятность кибератак и утечки конфиденциальной информации. Поэтому предприятия должны уделять особое внимание вопросам защиты данных.

Кроме того, внедрение новых технологий может быть связано с трудностями интеграции с существующими информационными системами предприятия.

В ближайшие годы ожидается активное развитие технологий управления рисками. Одним из основных направлений является дальнейшее развитие искусственного интеллекта и машинного обучения.

Также будет активно развиваться предиктивная аналитика, которая позволяет прогнозировать возможные риски на основе анализа больших объемов данных. Большое значение будет иметь использование блокчейн-технологий, обеспечивающих прозрачность и безопасность финансовых операций.

В будущем системы управления рисками будут всё более автоматизированными и интегрированными с другими системами управления предприятием.

Таким образом, инновационные технологии играют важную роль в совершенствовании системы управления рисками на предприятии. Использование искусственного интеллекта, аналитики больших данных, ERP-систем и облачных технологий позволяет предприятиям более эффективно выявлять и минимизировать риски.

Цифровая трансформация способствует повышению устойчивости предприятий, улучшению качества управленческих решений и росту конкурентоспособности бизнеса. В условиях современной экономики внедрение инновационных технологий становится необходимым условием успешного развития предприятий.

Список литературы:

1. **ISO 31000: Risk management – Principles and guidelines.** <https://www.iso.org/iso-31000-risk-management.html>
2. **Hopkin P. Fundamentals of Risk Management.** – London: Kogan Page, 2018. <https://www.koganpage.com/product/fundamentals-of-risk-management>
3. **McKinsey & Company. Digital risk management in modern organizations.** <https://www.mckinsey.com/capabilities/risk-and-resilience/our-insights/digital-risk>
4. **Kaplan R., Mikes A. Managing Risks: A New Framework.** Harvard Business Review. <https://hbr.org/2012/06/managing-risks-a-new-framework>
5. **Davenport T., Harris J. Competing on Analytics: The New Science of Winning.** <https://www.hbs.edu/faculty/Pages/item.aspx?num=32475>
6. **Бланк И.А. Управление финансовыми рисками.** – Москва: Ника-Центр, 2019. <https://www.litres.ru/book/i-a-blank/upravlenie-finansovymi-riskami->
7. **Балабанов И.Т. Риск-менеджмент.** – Москва: Финансы и статистика. <https://www.twirpx.com/file/16148/>

КӘСІПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ СТРАТЕГИЯСЫН ЖОСПАРЛАУ ЖӘНЕ БАСҚАРУ

Науан А.Қ.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **э.ғ.к. Демесинова А.А.**

Бұл мақалада кәсіпорынның қаржылық стратегиясын жоспарлау және басқару мәселелері қарастырылады. Қазіргі экономикалық жағдайда кәсіпорындардың тиімді қызмет етуі олардың қаржылық ресурстарын дұрыс жоспарлау мен басқаруға тікелей байланысты. Қаржылық стратегия кәсіпорынның ұзақ мерзімді даму мақсаттарын жүзеге асыруға, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуге және бәсекеге қабілеттілігін

арттыруға мүмкіндік береді. Мақалада қаржылық стратегияның мәні, оны жоспарлау кезеңдері, басқару механизмдері және кәсіпорын қызметіндегі маңызы қарастырылған.

Қаржылық стратегия, қаржылық жоспарлау, кәсіпорын, қаржылық менеджмент, қаржылық тұрақтылық, стратегиялық басқару.

Нарықтық экономика жағдайында кәсіпорындардың тиімді қызмет етуі қаржылық ресурстарды дұрыс басқаруға байланысты. Кәсіпорынның табыстылығы, қаржылық тұрақтылығы және даму перспективалары оның қаржылық стратегиясының тиімділігіне тәуелді. Қаржылық стратегия кәсіпорынның ұзақ мерзімді даму мақсаттарына қол жеткізу үшін қаржылық ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған басқару жүйесінің маңызды элементі болып табылады.

Қазіргі таңда экономикалық жаһандану, нарықтық бәсекелестіктің күшеюі және технологиялық өзгерістер кәсіпорындардың қаржылық басқару жүйесіне жаңа талаптар қояды. Осыған байланысты кәсіпорындар өздерінің қаржылық стратегияларын жетілдіруге және заманауи басқару әдістерін енгізуге ұмтылады.

Қаржылық стратегия кәсіпорынның инвестициялық саясатын, капитал құрылымын, қаржылық тәуекелдерді басқаруды және қаржылық ресурстарды тиімді пайдалануды қамтиды. Сондықтан кәсіпорынның ұзақ мерзімді дамуын қамтамасыз ету үшін қаржылық стратегияны дұрыс жоспарлау және басқару ерекше маңызға ие.

Қаржылық стратегия – кәсіпорынның ұзақ мерзімді қаржылық мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған қаржылық саясат пен әдістердің жиынтығы. Ол кәсіпорынның жалпы даму стратегиясының құрамдас бөлігі болып табылады және қаржылық ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған.

Қаржылық стратегияның негізгі мақсаты – кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету, табыстылық деңгейін арттыру және қаржылық тәуекелдерді азайту. Сонымен қатар қаржылық стратегия кәсіпорынның инвестициялық қызметін дамытуға және оның нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қаржылық стратегия кәсіпорынның қаржылық қызметінің негізгі бағыттарын анықтайды. Оларға мыналар жатады:

- қаржылық ресурстарды қалыптастыру
- капитал құрылымын басқару
- инвестициялық қызметті жоспарлау
- қаржылық тәуекелдерді басқару
- кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету

Қаржылық стратегия кәсіпорынның ұзақ мерзімді мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған қаржылық шешімдерді қабылдауға негіз болады.

Қаржылық стратегияны жоспарлау кәсіпорынның қаржылық қызметін тиімді ұйымдастырудың маңызды кезеңдерінің бірі болып табылады. Қаржылық жоспарлау кәсіпорынның қаржылық ресурстарын тиімді пайдалануға және оның тұрақты дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қаржылық стратегияны жоспарлау бірнеше кезеңнен тұрады.

1. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау

Бұл кезеңде кәсіпорынның қаржылық есептілігі, табыстылығы, өтімділігі және төлем қабілеттілігі зерттеледі. Қаржылық талдау кәсіпорынның қаржылық жағдайын анықтауға және оның даму мүмкіндіктерін бағалауға мүмкіндік береді.

2. Қаржылық мақсаттарды анықтау

Бұл кезеңде кәсіпорынның ұзақ мерзімді қаржылық мақсаттары белгіленеді. Мысалы:

- табысты арттыру
- шығындарды азайту
- инвестициялық жобаларды жүзеге асыру
- нарықтағы үлесті арттыру

3. Қаржылық стратегияны қалыптастыру

Бұл кезеңде кәсіпорынның қаржылық ресурстарын пайдалану бағыттары анықталады. Сонымен қатар капитал құрылымы, инвестициялық саясат және дивидендтік саясат қалыптастырылады.

4. Қаржылық жоспарларды жүзеге асыру

Бұл кезеңде кәсіпорынның қаржылық қызметі белгіленген стратегияға сәйкес жүзеге асырылады. Қаржылық жоспарлар кәсіпорынның бюджеттік жүйесі арқылы іске асырылады.

5. Қаржылық стратегияны бақылау

Бұл кезеңде қаржылық көрсеткіштер талданады және стратегияның тиімділігі бағаланады. Қажет болған жағдайда стратегияға түзетулер енгізіледі.

Қаржылық стратегияны басқару кәсіпорынның қаржылық ресурстарын тиімді пайдалануға бағытталған басқару процесі болып табылады. Қаржылық басқару жүйесі кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге және оның даму перспективаларын арттыруға мүмкіндік береді.

Қаржылық стратегияны басқару барысында келесі міндеттер шешіледі:

- қаржылық ресурстарды тиімді пайдалану
- қаржылық тәуекелдерді басқару
- инвестициялық жобалардың тиімділігін бағалау
- кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету

Қаржылық стратегияны басқарудың маңызды құралдарының бірі – қаржылық талдау. Қаржылық талдау кәсіпорынның қаржылық көрсеткіштерін зерттеу арқылы оның қаржылық жағдайын бағалауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар қаржылық басқаруда бюджеттік жоспарлау, қаржылық бақылау және қаржылық болжам жасау әдістері кеңінен қолданылады.

Қаржылық стратегия кәсіпорынның тұрақты дамуын қамтамасыз етудің маңызды факторы болып табылады. Тиімді қаржылық стратегия кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын нығайтып, оның инвестициялық мүмкіндіктерін кеңейтеді.

Қаржылық стратегияның негізгі артықшылықтары:

- кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етеді
- қаржылық ресурстарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді
- инвестициялық қызметтің тиімділігін арттырады
- кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттырады
- қаржылық тәуекелдерді азайтады

Тиімді қаржылық стратегия кәсіпорынның ұзақ мерзімді даму мақсаттарына қол жеткізуге және оның нарықтағы позициясын нығайтуға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, кәсіпорынның қаржылық стратегиясын жоспарлау және басқару оның табысты қызмет етуінің маңызды шарты болып табылады. Қаржылық стратегия кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге, ресурстарды тиімді пайдалануға және ұзақ мерзімді даму мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Қазіргі экономикалық жағдайда кәсіпорындар қаржылық стратегияны қалыптастыру кезінде нарықтық жағдайларды, қаржылық тәуекелдерді және кәсіпорынның ішкі мүмкіндіктерін ескеруі тиіс. Сонымен қатар қаржылық стратегияны тиімді жүзеге асыру үшін қаржылық жоспарлау мен бақылау жүйесін жетілдіру қажет.

Тиімді қаржылық стратегия кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттырып, оның тұрақты дамуын қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бланк И.А. Финансовый менеджмент. – Киев: Ника-Центр, 2018.
2. Бланк И.А. Управление финансовыми рисками. – Москва, 2019.

3. Балабанов И.Т. Основы финансового менеджмента. – Москва: Финансы и статистика, 2017.
4. Ковалев В.В. Финансовый менеджмент: теория и практика. – Москва: Проспект, 2020.
5. Бригхэм Ю., Эрхардт М. Финансовый менеджмент. – Санкт-Петербург: Питер, 2019.
6. Ross S., Westerfield R., Jordan B. Fundamentals of Corporate Finance. – McGraw-Hill, 2018.
7. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. <https://stat.gov.kz>
8. Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі. <https://www.gov.kz>

ТАБЫСТАР МЕН ШЫҒЫНДАРДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫНЫҢ ЕСЕБІ МЕН ТАЛДАУЫ

Сейдикеримов З.М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **э.ғ.к. Иманова Г.А.**

Бұл мақалада кәсіпорын қызметіндегі табыстар мен шығындардың ұйымдастырылуының есебі мен талдауының теориялық және практикалық мәселелері қарастырылады. Кәсіпорынның қаржылық нәтижелері табыстар мен шығындарды дұрыс есепке алу және тиімді басқару деңгейіне тікелей байланысты. Табыстар мен шығындарды есепке алу кәсіпорынның қаржылық жағдайын анықтауға, басқарушылық шешімдер қабылдауға және оның даму стратегиясын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мақалада табыстар мен шығындардың экономикалық мәні, олардың жіктелуі, бухгалтерлік есеп жүйесінде ұйымдастырылуы және талдау әдістері қарастырылған.

Қазіргі нарықтық экономика жағдайында кәсіпорындардың қызметі тиімді ұйымдастырылған қаржылық басқару жүйесіне байланысты. Кәсіпорынның тұрақты дамуы мен бәсекеге қабілеттілігі оның қаржылық ресурстарын тиімді пайдалануға және қаржылық нәтижелерін дұрыс бағалауға тәуелді. Қаржылық нәтижелердің негізгі көрсеткіштері табыс пен шығын болып табылады.

Кәсіпорын қызметінің тиімділігі табыстар мен шығындардың дұрыс ұйымдастырылған есебіне және олардың жүйелі талдауына байланысты. Табыстар мен шығындарды есепке алу кәсіпорынның қаржылық нәтижесін анықтауға, оның қызметінің тиімділігін бағалауға және болашақтағы даму бағыттарын белгілеуге мүмкіндік береді.

Кәсіпорын қызметінде табыс алу негізгі мақсаттардың бірі болып табылады. Табыстың көлемі кәсіпорынның өндірістік және қаржылық қызметінің нәтижелілігін көрсетеді. Ал шығындар кәсіпорын қызметінде пайдаланылған ресурстардың құнын білдіреді. Сондықтан табыстар мен шығындарды тиімді басқару кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады.

Қазіргі уақытта кәсіпорындардың қызметі күрделене түсуде, сондықтан табыстар мен шығындарды басқару жүйесін жетілдіру ерекше маңызға ие. Бұл кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын нығайтуға және олардың экономикалық тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Табыс – кәсіпорынның белгілі бір есептік кезеңдегі шаруашылық қызметінің нәтижесінде алынған экономикалық пайдасы. Табыс кәсіпорынның қаржылық нәтижесінің негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады және оның даму мүмкіндіктерін анықтайды.

Табыстар кәсіпорынның өндірістік, сауда немесе қызмет көрсету қызметінің нәтижесінде қалыптасады. Табыстың негізгі көзі – өнімді немесе қызметті сату нәтижесінде алынған кіріс.

Кәсіпорын табыстары бірнеше түрге бөлінеді.

Біріншіден, негізгі қызметтен алынатын табыс. Бұл кәсіпорынның негізгі өндірістік қызметінен алынатын табыс болып табылады. Мысалы, кәсіпорын өндірген өнімді немесе көрсеткен қызметті сату нәтижесінде алынған кірістер.

Екіншіден, қосымша қызметтен алынатын табыс. Бұл кәсіпорынның негізгі қызметіне жатпайтын, бірақ қосымша табыс әкелетін қызметтерден алынатын кірістер.

Үшіншіден, қаржылық қызметтен алынатын табыс. Бұл инвестициялардан, бағалы қағаздардан немесе банктік депозиттерден алынатын пайыздық кірістер.

Табыстарды дұрыс есепке алу кәсіпорынның қаржылық нәтижесін нақты анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар табыстарды талдау кәсіпорынның табыстылық деңгейін бағалауға және оның экономикалық тиімділігін арттыруға көмектеседі.

Шығындар – кәсіпорынның өнім өндіру немесе қызмет көрсету процесінде пайдаланылған материалдық, еңбек және қаржылық ресурстардың ақшалай көрінісі. Шығындар кәсіпорын қызметінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Кәсіпорын шығындары бірнеше негізгі топтарға бөлінеді.

Өндірістік шығындар – өнім өндіру процесіне тікелей байланысты шығындар. Оларға шикізат пен материалдардың құны, өндірістік жұмысшылардың еңбек ақысы, энергия шығындары және басқа да өндірістік шығындар жатады.

Әкімшілік шығындар – кәсіпорынды басқару процесімен байланысты шығындар. Бұл шығындарға басқару аппаратының жалақысы, кеңсе шығындары және әкімшілік қызмет көрсету шығындары кіреді.

Коммерциялық шығындар – өнімді өткізуге байланысты шығындар. Бұл шығындарға маркетингтік шығындар, жарнама шығындары және өнімді тасымалдау шығындары жатады.

Қаржылық шығындар – кәсіпорынның қаржылық міндеттемелеріне байланысты шығындар. Мысалы, банктік несиелер бойынша пайыздық төлемдер.

Шығындарды дұрыс есепке алу кәсіпорынның өнімнің өзіндік құнын анықтауға және оның табыстылығын бағалауға мүмкіндік береді.

Кәсіпорындағы табыстар мен шығындардың есебі бухгалтерлік есеп жүйесі арқылы жүзеге асырылады. Бухгалтерлік есеп кәсіпорынның қаржылық жағдайы туралы нақты және сенімді ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Табыстар мен шығындарды есепке алу бухгалтерлік есептің негізгі принциптеріне негізделеді. Оларға есептеу принципі, сәйкестік принципі және толықтық принципі жатады.

Есептеу принципі бойынша табыстар мен шығындар олар пайда болған кезеңде есепке алынады. Бұл кәсіпорынның қаржылық нәтижесін дұрыс анықтауға мүмкіндік береді.

Сәйкестік принципі бойынша табыстар мен оларды алуға байланысты шығындар бір есептік кезеңде көрсетілуі тиіс.

Қазіргі уақытта кәсіпорындарда бухгалтерлік есепті автоматтандыру кеңінен қолданылуда. Ақпараттық жүйелер табыстар мен шығындарды есепке алу процесін жеңілдетіп, қаржылық ақпараттың дәлдігін арттырады.

Табыстар мен шығындарды талдау кәсіпорынның қаржылық жағдайын бағалаудың маңызды құралдарының бірі болып табылады. Талдау кәсіпорынның қызметінің тиімділігін анықтауға және оның даму перспективаларын бағалауға мүмкіндік береді.

Табыстар мен шығындарды талдау бірнеше әдістер арқылы жүзеге асырылады.

Көлденең талдау – әртүрлі кезеңдердегі қаржылық көрсеткіштерді салыстыру арқылы жүргізіледі. Бұл әдіс кәсіпорынның қаржылық көрсеткіштерінің өзгеру динамикасын анықтауға мүмкіндік береді.

Тік талдау – қаржылық есептің құрылымын зерттеу арқылы жүзеге асырылады. Бұл әдіс табыстар мен шығындардың жалпы көлемдегі үлесін анықтауға көмектеседі.

Коэффициенттік талдау – арнайы қаржылық коэффициенттерді қолдану арқылы жүргізіледі. Бұл әдіс кәсіпорынның табыстылық деңгейін және оның қаржылық тұрақтылығын бағалауға мүмкіндік береді.

Талдау нәтижелері кәсіпорын басшылығына тиімді басқарушылық шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

Кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін табыстар мен шығындарды тиімді басқару қажет. Бұл кәсіпорынның өндірістік тиімділігін арттыруға және шығындарды азайтуға мүмкіндік береді.

Табыстар мен шығындарды басқарудың негізгі бағыттары:

- өндірістік шығындарды азайту
- ресурстарды тиімді пайдалану
- өндірістік процестерді жетілдіру
- инновациялық технологияларды енгізу
- маркетингтік қызметті дамыту

Тиімді басқару кәсіпорынның табыстылығын арттырып, оның бәсекеге қабілеттілігін нығайтады.

Қорыта айтқанда, табыстар мен шығындардың есебі мен талдауы кәсіпорын қызметінің маңызды элементі болып табылады. Табыстар мен шығындарды дұрыс есепке алу кәсіпорынның қаржылық нәтижесін анықтауға және оның қызметінің тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Қазіргі экономикалық жағдайда кәсіпорындар табыстар мен шығындарды тиімді басқару арқылы өздерінің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ете алады. Сонымен қатар қаржылық талдау кәсіпорынның даму мүмкіндіктерін анықтауға және басқарушылық шешімдер қабылдауға көмектеседі.

Табыстар мен шығындарды тиімді басқару кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттырып, оның тұрақты дамуына мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. – Москва, 2019.
2. Бланк И.А. Финансовый менеджмент. – Киев: Ника-Центр, 2018.
3. Балабанов И.Т. Финансовый менеджмент. – Москва: Финансы и статистика, 2017.
4. Ковалев В.В. Финансовый анализ: методы и процедуры. – Москва, 2020.
5. Қазақстан Республикасының бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы заңы.
6. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы.
7. Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі.

ENTREPRENEURSHIP PROJECT AND FINANCIAL LITERACY

Abdikerimova A.

Tashenev University, Shymkent

Research supervisor – **c.e.s. Faizova E.R.**

In the article we present the project Qurtella, and we plan to locate it in Shymkent, Kazakhstan.

Our mission is to modernize the traditional Kazakh dairy snack kurt and bring it into the modern market by offering high-quality, natural, and flavorful products with innovative fillings.

We aim to make Qurtella a leading producer of flavored kurt in Kazakhstan and Central Asia — combining national traditions with creativity, healthy ingredients, and modern design.

Qurtella specializes in producing kurt with different fillings such as herbs, nuts, honey, and spices. Each flavor keeps the authentic taste of Kazakh kurt while adding a fresh, modern touch that appeals to today's consumers. The demand for natural, traditional, and locally made snacks is growing rapidly in Kazakhstan. With strong cultural roots, increasing health awareness, and opportunities to expand into cafés, stores, and online markets, Qurtella has strong potential for sustainable growth and brand recognition across the country and beyond.

Our product offers a natural, protein-rich alternative to processed snacks. It combines authentic Kazakh flavor with modern packaging and variety. Consumers will choose Qurtella for its freshness, health benefits, and convenience — a perfect mix of tradition and innovation. The business receives direct income from product sales, primarily targeting local markets, cafés, and online platforms such as Instagram, Kaspi.kz, and Wildberries. Our main customers are young adults and families aged 18–45, who value healthy, natural, and culturally inspired products. Qurtella's competitive advantage lies in its creative flavor combinations, handmade quality, and authentic local ingredients. Customers will choose Qurtella because it offers not just food — but a true taste of Kazakhstan in a modern form.

Qurtella is produced using fresh local cow milk. The milk is pasteurized, cooled, and fermented with dairy cultures to develop a natural sour-milk taste. After fermentation, the curd is separated, strained, and dried in controlled conditions to achieve a firm and long-lasting texture.

The dried base is crushed and mixed with natural flavorings. Then it is shaped into small balls or sticks and undergoes final drying for stability. The product is hygienically packaged and tested for quality before distribution.

Qurtella offers classic flavors like Original, Salted, and Creamy. Savory options include Herb Mix, Spicy Chili, Garlic & Onion, and Tomato Basil. Sweet flavors include Honey, Caramel, Chocolate, and Vanilla. Premium varieties feature Matcha, Berry Blast, Mango, and Pistachio. A healthy line includes Protein Boost, Low Salt, and Probiotic versions.

A business budget is a spending plan for your business based on your income and expenses. It identifies your available capital, estimates your spending, and helps you predict revenue.

Table 1

Budget for the month for qurt with flavors production

Business Name	Qurtella		
Category	Estimate (KZT)	Actual (KZT)	Difference
Sale of qurt (5000 pcs * 165 tg)	825.000	825.000	0
Total Income:	825.000		

Category	Total (KZT)
Total Fixed (F)	368,000
Total Variable (V)	259.500
Total Expenses (F + V)	627.500
Total Income	825.000
PROFIT (Income - Expenses)	+197.500

Table 2
Variable costs

NA	Units	Price per unit, tg	Total
Raw milk / qurt base, l	200	400	80.000
Fermentation starter	15 packs	1000	15.000
Flavors / spices	40 kg	500	20.000
Sugar / salt	20 kg	100	2000
Packaging (bag + label)	5000 pcs	10	50.000
Sticker printing / labeling	5000 pcs	2	10.000
Labor (production bonus, per batch)	Per month	30.000	30.000
Electricity	Monthly	10.000	10.000
Transport / fuel	Monthly	20.000	20.000
Mobile data	Monthly	500	500
Posters / advertising	Campaigns	20.000	20.000
Spare parts / maintenance	Monthly	2000	2000
Total Variable (V):			259.500

Table 3
One-time costs

Name	Units	Price per unit, tg	Total
Wooden barrels (alternative local used/new option — ~30 L)	1 pcs	32.000	32.000
Stainless steel milk pot / fermenter	1 pcs	45.000	45.000
Digital kitchen scale	1 pcs	12.000	12.000
Thermometer / food hygrometer kit	1 kit	8000	8000
Set of food-grade stirring tools	1 set	5000	5000
Plastic food storage bins	3 pcs	6000	6000
Food packaging equipment	1 set	22.000	22.000

Labels & branding materials	1 batch	10.000	10. 000
Total			140 000

Table 4
Fixed costs

Name	Price, tg
Rent	40,000
Business License Fees	5,000
Insurance	8,000
Utilities	15,000
Salaries (2 staff + owner-manager)	300.000
Total Fixed (F)	368.000

Price Calculation per unit with

Formula:

Price = Variable cost per unit + Fixed cost per unit + Profit margin

1. Variable cost per 1 unit = $259.500/5000 = 51.9$ tg1

2. Fixed cost per 1 unit = $368,000 \div 5000 = 73.6$ tg

3. Profit margin (15%) = $(51,9 + 73,6) \times 30\% = 125,5 \times 0.3 = 38$ tg

Final Price = $51,9 + 73,6 + 38 = 163,5$ tg ≈ 165 tg

Break-even analysis

Break-Even Quantity = Fixed Costs / (Sales Price per Unit – Variable Cost per Unit)

$368.000/(165-51.9) = 368.000/113.1 = 3254$ units

MOS = Budgeted Sales – Break-Even Sales

Margin of safety: $5000 - 3254 = 1746$ units

MOS (%) = $(\text{Budgeted Sales} - \text{Break-Even Sales}) \div \text{Budgeted Sales} \times 100$

MOS% = $(5000 - 3254) \div 5000 \times 100 \approx 34,9\%$

Financial planning means preparing a financial plan. For our project we choose a short-term financial plan.

We plan an optimal income distribution: 50% - 30% - 20%.

Financial Distribution Model:

50% of monthly profit is directed toward operating expenses. This includes milk, souring agents, flavor fillings, packaging, electricity, rent, and salaries.

30% of monthly profit is reinvested into business expansion — purchasing additional equipment, improving production processes, upgrading storage facilities, and preparing to enter new regions.

20% of monthly profit is allocated to profit and reserve funds. This creates a financial safety cushion, increases the company's resilience, and strengthens investor confidence.

The business is self-financed with small personal savings and reinvested profits.

No loans or external funding are currently used. Future financing may come from local business grants or small entrepreneurship programs. At the initial stage, Qurtella is primarily financed through equity funds of the founders. In addition, a small portion of borrowed funds may be used to support business growth and working capital.

The main source of borrowed money is planned to be a government-supported microloan for small and youth entrepreneurship in Kazakhstan, provided through programs such as Damu Entrepreneurship Development Fund or local regional entrepreneurship support centers. The share of borrowed funds will not exceed 20–25% of total project financing, which helps minimize financial risks and maintain business stability.

Among different types of saving plans we choose Monthly Savings Plan. One of the most popular types of savings plans, this plan gives you a steady income every month after you

have paid premiums for a few years. The company will save 10–15% of monthly profit as working capital. Investment will focus on purchasing additional food dehydrators, packaging materials, and marketing tools. Expected return on investment (ROI) for expansion within 6–8 months is projected at around 20%. Debt management plan includes maintaining zero-debt operation during the first year.

The investment strategy for Qurtella focuses on stable, low-risk growth during the first year and controlled expansion in the following periods. Since the business operates in the food-production sector and relies on traditional Kazakh products, the priority is to strengthen production capacity, increase brand visibility, and expand market reach.

For the project we choose the income investing strategy for the short term. It is a type of investing strategy that is designed to produce funds for company to live off of.

Goal: Increase production efficiency and build strong local sales.

1. Expansion of production capacity: Purchase additional equipment such as dehydrators, storage containers, and improved packaging tools.

2. Marketing investment: Allocate funds for social media promotion (Instagram, 3.

3. Digital presence: Invest in professional photography, SMM, and registering the brand on platforms like Kaspi.kz and Wildberries.

4. Quality improvement: Invest in higher-quality raw materials and consistent flavor development.

Risk Management

- ✓ Maintain zero-debt strategy for the first year to reduce financial pressure.
- ✓ Keep 20% of income as a safety cushion for emergencies.
- ✓ Avoid overproduction; focus on demand-based production cycles
- ✓ Protect the brand legally (logo, recipe/process confidentiality).

The Qurtella project demonstrates strong potential for growth due to rising consumer interest in natural, traditional, and locally produced snacks in Kazakhstan. With its unique value proposition—modern flavored qurt rooted in national heritage—the business can successfully compete in both local and regional markets.

Financial analysis shows a positive monthly profit margin of 199,500 KZT, indicating that the business model is stable and scalable. With a balanced financial plan, reinvestment strategy, and focus on production efficiency, Qurtella is well-positioned to expand its operations.

The investment and savings strategies ensure sustainable development, allowing the company to gradually increase production, improve product quality, and strengthen partnerships with cafés, stores, and online platforms. In the long term, Qurtella aims to become a leading producer of flavored qurt in Kazakhstan and extend its presence across Central Asia.

Overall, Qurtella represents a financially viable and culturally significant business that combines tradition with innovation and has strong potential for regional recognition.

References

1. Lusardi, A., Mitchell, O. S. "Financial literacy around the world: An overview." *Journal of Pension Economics and Finance* 10:4 (2011): 497–508.
2. Lusardi, A., Mitchell, O. S. "The economic importance of financial literacy: Theory and evidence." *Journal of Economic Literature* 52:1 (2014): 5–44.
3. Gadzhiev, Nazirhan, Sergey Konovalenko, Ol'ga Skripkina, et al. *Fundamentals of financial literacy*. INFRA-M Academic Publishing LLC., 2023. <http://dx.doi.org/10.12737/1859083>.
4. *Business Model Generation: A Handbook for Visionaries, Game Changers, and Challengers*. Alexander Osterwalder, Yves Pigneur, 2010

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: РОЛЬ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ

Гусманов Н.К., студент университета «Мирас», г. Шымкент,
научный руководитель: PhD, ассоциированный профессор Шинет Г.Г.

Түйін. Қазіргі жаһандық экономикалық өзгерістер жағдайында Қазақстан Республикасының қаржы жүйесі ұлттық экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ету механизмі ретінде ерекше маңызға ие болуда. Бұл мақалада қаржы нарығының негізгі элементі болып табылатын және экономикалық динамикаға айтарлықтай әсер ететін банк секторына баса назар аударып, елдің қаржы жүйесінің ағымдағы жағдайы қарастырылады. Зерттеу барысында мемлекеттің қаржылық тұрақтылығына әсер етуі мүмкін ағымдағы проблемалар мен ықтимал тәуекелдерді анықтай отырып, банк жүйесін дамытудың негізгі бағыттары қарастырылды.

Кілт сөздер: қаржы жүйесі, Қазақстан банктері, банк секторы, қаржылық тұрақтылық, несиелеу, ақша-несие саясаты, қаржыны цифрландыру.

Abstract. In the context of current global economic changes, the financial system of the Republic of Kazakhstan is acquiring particular importance as a mechanism for ensuring the sustainable development of the national economy. This article examines the current state of the country's financial system, with an emphasis on the banking sector, which is a key element of the financial market and has a significant impact on economic dynamics. The study examines the main areas of development of the banking system, identifying current problems and potential risks that could affect financial stability.

Keywords: financial system, banks of Kazakhstan, banking sector, financial stability, lending, monetary policy, digitalization of finance.

От состояния финансовой системы во многом зависит экономическое развитие страны, ведь именно финансовая система играет важнейшую роль в обеспечении экономического роста государства и стабильного функционирования национальной экономики. Она обеспечивает распределение финансовых ресурсов между различными секторами экономики, способствует инвестиционной активности и поддерживает устойчивость денежных потоков.

В условиях турбулентности мировой экономики и усиления геополитических рисков финансовая система каждого государства проходит проверку на устойчивость. Для Республики Казахстан этот вопрос стоит особенно остро ввиду необходимости диверсификации экономики и снижения сырьевой зависимости. В последние годы наблюдаются значительные изменения в функционировании финансовых институтов, связанные с активным внедрением цифровых технологий, усилением государственного регулирования и модернизацией финансовой инфраструктуры. В связи с этим возникает необходимость комплексного анализа текущего состояния финансовой системы страны, определения ключевых тенденций её развития, а также выявления факторов, влияющих на эффективность её функционирования. Актуальность темы обусловлена тем, что традиционные модели функционирования банковского сектора трансформируются под влиянием тотальной цифровизации и изменения регуляторной политики Национального Банка РК и АРРФР. В условиях 2024–2026 гг. критически важным становится поиск баланса между стимулированием кредитования реального сектора и поддержанием финансовой стабильности.

Целью данного исследования является анализ современного состояния финансовой системы Республики Казахстан и определение роли банковского сектора как ключевого элемента финансового рынка в условиях глобальных экономических изменений. Для достижения поставленной цели рассматриваются теоретические основы

финансовой системы, анализируются направления развития банковского сектора, выявляются существующие проблемы и формулируются перспективы дальнейшего развития.

Финансовая система Республики Казахстан представляет собой совокупность финансовых отношений, институтов и механизмов, обеспечивающих формирование, распределение и использование денежных ресурсов в экономике, а также многоуровневую структуру, включающую государственный бюджет, страховой рынок, рынок ценных бумаг и банковский сектор. Согласно классическим экономическим теориям, эффективность этой системы измеряется её способностью трансформировать сбережения в инвестиции. В Казахстане наблюдается доминирование банковского финансирования (более 80% активов финансового рынка), что делает экономику чувствительной к любым колебаниям в банковской среде.

Основными функциями финансовой системы являются: аккумуляция финансовых ресурсов; перераспределение капитала между секторами экономики; обеспечение платежного оборота; стимулирование инвестиционной и предпринимательской деятельности; обеспечение финансовой стабильности государства. Эффективное функционирование финансовой системы способствует устойчивому экономическому росту, повышению уровня занятости и инвестиционной активности. В условиях рыночной экономики особое значение приобретает способность финансовой системы адаптироваться к изменениям внешней среды и минимизировать риски финансовой нестабильности. Банковский сектор играет центральную роль в функционировании финансовой системы Республики Казахстан. Банки обеспечивают движение денежных потоков, кредитование бизнеса и населения, обслуживание внешнеэкономической деятельности и формирование инвестиционных ресурсов. Современный этап развития банковской системы характеризуется усилением требований к финансовой устойчивости банков, повышением прозрачности операций и внедрением международных стандартов регулирования.

В настоящее время банковская система Казахстана отличается высокой степенью концентрации: крупнейшие пять банков аккумулируют основную часть активов сектора.

Среди ключевых тенденций развития выделяется цифровизация финансовых услуг. Внедрение цифровых технологий повышает доступность банковских сервисов, снижает транзакционные издержки и ускоряет проведение операций. Казахстан занимает лидирующие позиции в регионе по развитию финтех-решений. Формирование финансовых экосистем на базе таких банков, как Kaspi.kz и Halyk Bank, существенно трансформировало потребительское поведение и модель взаимодействия клиентов с финансовыми институтами.

Одновременно цифровая трансформация порождает новые вызовы, связанные с кибербезопасностью, защитой персональных данных и необходимостью совершенствования нормативно-правовой базы.

Анализ структуры кредитного портфеля показывает смещение акцента в сторону потребительского беззалогового кредитования при относительной стагнации долгосрочного финансирования промышленного сектора. Данная тенденция усиливает риски перегрева сегмента розничного кредитования и требует более сбалансированной кредитной политики, ориентированной на поддержку реального сектора экономики..

Несмотря на положительные тенденции прибыльности, система сталкивается с рядом проблем и рисков: высокая инфляция и базовая ставка, зависимость от государственных программ, а также рост киберрисков в условиях цифровой трансформации.

Таким образом проведенное исследование подтверждает, что финансовая система Республики Казахстан обладает значительным запасом прочности, но однако требует перехода от экстенсивной модели роста к качественной модернизации и также играет ключевую роль в обеспечении устойчивого развития национальной экономики.

Банковский сектор остаётся центральным элементом финансового рынка, оказывая значительное влияние на инвестиционную активность и экономическую динамику страны.

Список литературы

1. Национальный Банк Республики Казахстан – официальный сайт: <https://www.nationalbank.kz>
2. Агентство по регулированию и развитию финансового рынка РК – <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm>
3. Казахстанская фондовая биржа (KASE) – <https://kase.kz>
4. Международный валютный фонд – <https://www.imf.org>
5. Всемирный банк – <https://www.worldbank.org>

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА СОВРЕМЕННЫЙ РЫНОК ТРУДА

Аманкүл Жәнібек Әжібекұлы

Университет имени Ж.А. Ташенева, г. Шымкент

Научный руководитель – **Сапарбаева Э.А.**

В XXI веке человечество столкнулось с беспрецедентными технологическими изменениями, связанными с развитием искусственного интеллекта. Эти изменения оказывают существенное влияние на экономику, общество и, прежде всего, на рынок труда. Вопрос о том, заменит ли искусственный интеллект человека или станет инструментом его развития, является одним из наиболее обсуждаемых как в научной среде, так и в обществе в целом.

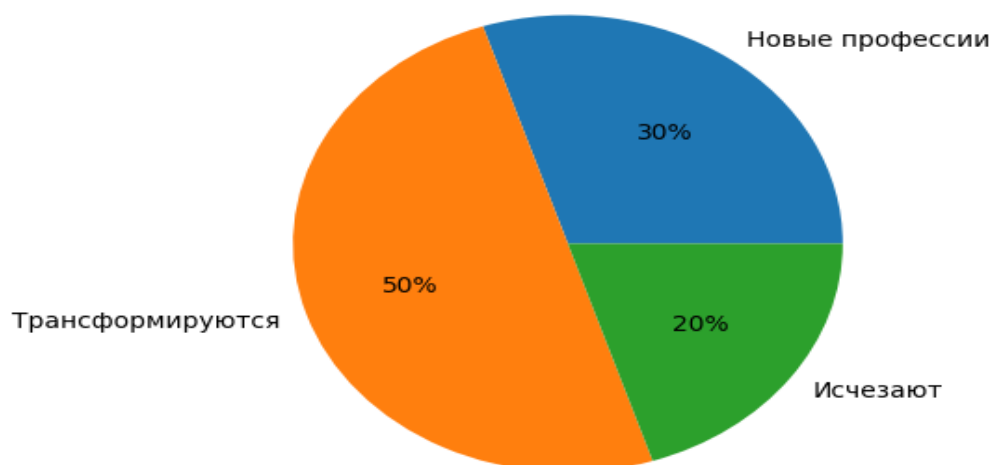
Искусственный интеллект активно внедряется в различные отрасли экономики. В медицине он используется для диагностики заболеваний и анализа медицинских данных, в финансовом секторе — для оценки рисков и автоматизации операций, в промышленности — для оптимизации производственных процессов. Согласно исследованиям, технологии машинного обучения позволяют значительно повысить производительность труда за счет обработки больших массивов данных и выявления закономерностей, недоступных человеку [Brynjolfsson & Mitchell, 2017].

Одним из ключевых последствий внедрения искусственного интеллекта является автоматизация труда. Как отмечает David Autor, автоматизация в первую очередь затрагивает рутинные задачи, которые могут быть формализованы и повторены алгоритмами [Autor, 2015]. Это приводит к снижению спроса на работников, выполняющих стандартные операции, такие как ввод данных, обработка документов и базовый анализ информации.

Однако влияние искусственного интеллекта на рынок труда нельзя рассматривать исключительно как негативное. Напротив, исследования показывают, что технологии не только вытесняют отдельные виды занятости, но и создают новые рабочие места. В работе Daron Acemoglu и Pascual Restrepo подчеркивается, что внедрение автоматизации сопровождается появлением новых профессий и ростом спроса на высококвалифицированный труд [Acemoglu & Restrepo, 2020].

Рисунок 1 – Структурные изменения занятости под влиянием ИИ
Источник: составлено автором на основе Acemoglu & Restrepo

Изменения структуры занятости

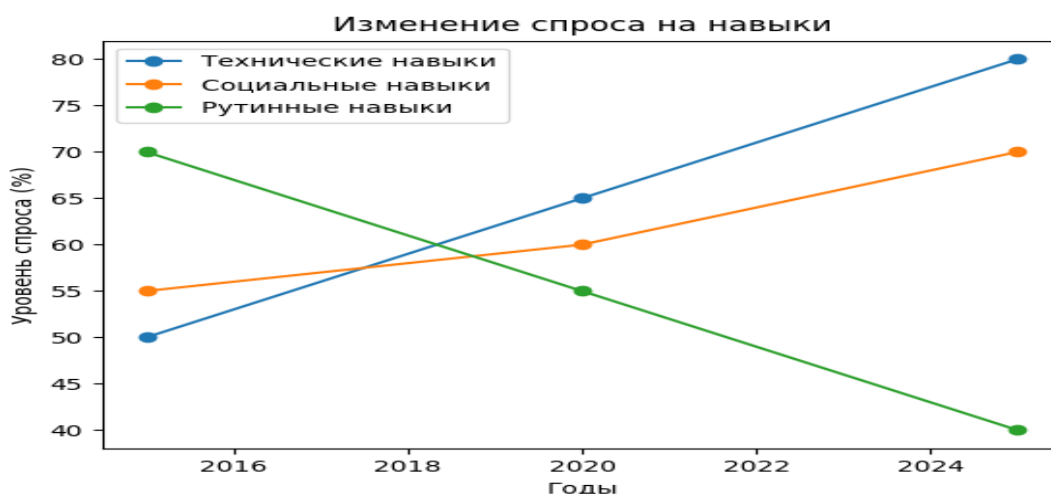


Таким образом, речь идет не столько о сокращении занятости, сколько о ее трансформации. Многие профессии изменяются под влиянием технологий. Например, бухгалтеры все чаще используют автоматизированные системы, а их функции смещаются в сторону анализа и принятия решений. Аналогично, специалисты в области маркетинга применяют алгоритмы искусственного интеллекта для анализа поведения потребителей и персонализации контента.

Особое внимание в научной литературе уделяется вопросу появления новых профессий. С развитием искусственного интеллекта формируются такие направления, как анализ данных, разработка алгоритмов машинного обучения, управление цифровыми платформами и обеспечение кибербезопасности. Эти изменения свидетельствуют о том, что рынок труда становится более технологически ориентированным и требует от специалистов новых компетенций.

В этой связи возрастает значение так называемых универсальных навыков. К ним относятся критическое мышление, способность к обучению, креативность и адаптивность.

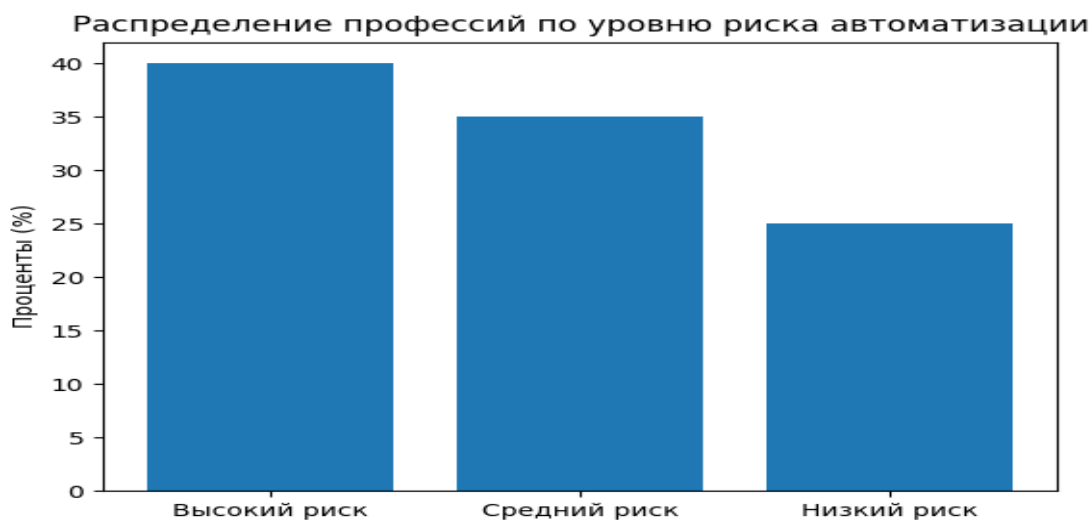
Рисунок 2 – Изменение спроса на ключевые навыки
 Источник: составлено автором



По мнению исследователей, именно эти качества позволяют человеку эффективно взаимодействовать с технологиями и сохранять конкурентоспособность на рынке труда [Brynjolfsson & Mitchell, 2017].

В то же время внедрение искусственного интеллекта сопровождается рядом серьезных вызовов. Одним из них является риск роста безработицы в отдельных секторах экономики. Исследование Carl Benedikt Frey и Michael Osborne показало, что значительная доля профессий подвержена автоматизации, особенно те, которые связаны с рутинным трудом [Frey & Osborne, 2017].

Рисунок 3 – Распределение профессий по уровню риска автоматизации
Источник: составлено автором на основе Frey & Osborne



Это означает, что работники с низкой квалификацией находятся в зоне повышенного риска.

Еще одной проблемой является усиление социального неравенства. В условиях цифровой экономики возрастает разрыв между высококвалифицированными специалистами и работниками, не обладающими необходимыми навыками. Как отмечают исследователи, без соответствующих мер государственной политики это может привести к долгосрочным социально-экономическим последствиям [Acemoglu & Restrepo, 2020].

Глобальные тенденции также подтверждаются международными организациями. Согласно отчетам World Economic Forum, в ближайшие годы ожидается значительное перераспределение рабочих мест: одни профессии исчезнут, другие появятся, а большинство претерпит существенные изменения. При этом ключевым фактором успешной адаптации станет уровень образования и готовность к постоянному обучению.

Рассматривая влияние искусственного интеллекта на рынок труда в Казахстане, следует отметить, что страна активно движется в направлении цифровизации. Реализуются программы по развитию IT-сектора, внедрению инновационных технологий и повышению цифровой грамотности населения. Это создает новые возможности для молодежи, однако одновременно требует от нее высокого уровня подготовки и гибкости.

Рисунок 4 – Уровень внедрения ИИ по отраслям экономики
Источник: составлено автором



В этих условиях особая роль принадлежит студентам и молодым ученым. Именно они должны стать драйверами инноваций и адаптации к новым экономическим реалиям. Важно не только осваивать профессиональные знания, но и развивать навыки работы с данными, понимать принципы функционирования искусственного интеллекта и быть готовыми к изменениям.

Несмотря на значительное влияние технологий, важно подчеркнуть, что искусственный интеллект не способен полностью заменить человека. Машины обладают высокой вычислительной мощностью, однако они лишены таких качеств, как эмпатия, моральное суждение и творческое мышление. Именно эти характеристики остаются ключевыми преимуществами человека в профессиональной деятельности.

Таким образом, влияние искусственного интеллекта на рынок труда является комплексным и многогранным. С одной стороны, происходит автоматизация и сокращение ряда профессий, с другой — создаются новые возможности для развития и самореализации. В этих условиях успех определяется способностью человека адаптироваться к изменениям и использовать технологии в своей деятельности.

В заключение следует отметить, что искусственный интеллект не является угрозой, а представляет собой инструмент, который при правильном использовании способен повысить эффективность труда и улучшить качество жизни. Будущее принадлежит тем, кто готов учиться, развиваться и взаимодействовать с новыми технологиями.

Искусственный интеллект не заменит человека, но человек, использующий искусственный интеллект, действительно сможет заменить того, кто этого не делает.

Список литературы:

1. Autor, D. H. Why Are There Still So Many Jobs? // *Journal of Economic Perspectives*. – 2015.
2. Acemoglu, D., Restrepo, P. Robots and Jobs // *Research Policy*. – 2020.
3. Brynjolfsson, E., Mitchell, T. What can machine learning do? // *Nature Machine Intelligence*. – 2017.
4. Frey, C. B., Osborne, M. The Future of Employment // *Technological Forecasting and Social Change*. – 2017.
5. World Economic Forum. Future of Jobs Report [Электронный ресурс]. – 2020.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: РОЛЬ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ

**Александрович М.Л., Студент университета «Мирас», г.Шымкент
Научный руководитель: PhD оссоциированный профессор Шінет Г.Г.**

Финансовая система Республики Казахстан на современном этапе характеризуется относительной устойчивостью, институциональной зрелостью и постепенной интеграцией в глобальное финансовое пространство. За годы независимости в стране сформирована многоуровневая финансовая архитектура, включающая центральный банк, банки второго уровня, организации, осуществляющие отдельные виды банковских операций, страховые компании, рынок ценных бумаг и иные финансовые институты. Ключевым элементом данной системы выступает банковский сектор, обеспечивающий перераспределение финансовых ресурсов, кредитование экономики и функционирование платежной инфраструктуры.

Регулятором финансовой системы является Национальный банк Республики Казахстан, который совместно с Агентством по регулированию и развитию финансового рынка осуществляет надзор за деятельностью финансовых организаций. В последние годы наблюдается усиление регуляторной политики, направленной на повышение устойчивости банков, внедрение международных стандартов, включая принципы Базель III, а также снижение системных рисков.

По состоянию на последние годы в Казахстане функционирует более 20 банков второго уровня, среди которых доминирующее положение занимают крупные финансовые институты, такие как Halyk Bank, Kaspi Bank и ForteBank. На долю крупнейших банков приходится более 60–70% совокупных активов банковской системы, что свидетельствует о высокой концентрации капитала. С одной стороны, это способствует стабильности за счет наличия системообразующих банков, с другой — повышает уязвимость системы к рискам, связанным с деятельностью отдельных крупных игроков.

Важной характеристикой современного состояния банковского сектора является снижение уровня проблемных кредитов. Если в посткризисный период доля неработающих кредитов превышала 20%, то в последние годы этот показатель снизился до уровня около 5–7%. Это стало возможным благодаря реализации государственных программ по оздоровлению банковского сектора, включая докапитализацию, реструктуризацию задолженности и выкуп проблемных активов.

Глобальные экономические изменения оказывают существенное влияние на финансовую систему Казахстана. Экономика страны во многом зависит от экспорта сырьевых ресурсов, что делает ее чувствительной к колебаниям мировых цен. Например, снижение цен на нефть в 2014–2016 годах привело к девальвации национальной валюты и ухудшению качества банковских активов. В свою очередь, пандемия COVID-19 в 2020 году вызвала снижение деловой активности и рост кредитных рисков.

В условиях внешней нестабильности банки Казахстана усиливают системы управления рисками. Внедряются современные методы анализа кредитоспособности заемщиков, включая скоринговые модели, использование больших данных и автоматизированных систем принятия решений. Это позволяет повысить точность оценки рисков и снизить вероятность финансовых потерь.

Особое значение в последние годы приобретает цифровизация банковского сектора. Казахстан занимает лидирующие позиции в регионе по уровню развития финансовых технологий. Широкое распространение получили мобильный банкинг, электронные платежи и цифровые сервисы. Доля безналичных платежей превышает

70%, что свидетельствует о значительной трансформации платежной системы и повышении уровня финансовой доступности.

Банковский сектор играет ключевую роль в поддержке малого и среднего бизнеса, который является важным фактором экономического роста. В Казахстане реализуются государственные программы, направленные на субсидирование процентных ставок и предоставление гарантий по кредитам. Это позволяет предпринимателям получать доступ к финансовым ресурсам на более выгодных условиях и способствует развитию предпринимательской деятельности.

Взаимодействие банковского сектора с денежно-кредитной политикой государства является важным элементом экономического регулирования. Национальный банк применяет режим инфляционного таргетирования, используя базовую ставку как основной инструмент воздействия на экономику. Изменение ставки влияет на стоимость кредитов и депозитов, а также на уровень инфляции и деловую активность.

Несмотря на достигнутые результаты, банковская система Казахстана сталкивается с рядом проблем. Среди них — высокая концентрация активов, ограниченный доступ к долгосрочному финансированию и зависимость от депозитной базы населения. Кроме того, сохраняются риски, связанные с валютными колебаниями и внешними экономическими факторами.

Дополнительные вызовы связаны с цифровизацией и ростом киберугроз. Банки вынуждены инвестировать значительные средства в развитие информационных технологий и обеспечение безопасности данных клиентов. Одновременно усиливается конкуренция со стороны финтех-компаний, что требует повышения эффективности и внедрения инновационных решений.

Перспективы развития банковского сектора Казахстана связаны с дальнейшей цифровизацией, развитием устойчивого финансирования и интеграцией в международные финансовые рынки. Особое значение приобретает поддержка «зеленых» проектов и внедрение принципов устойчивого развития. Важную роль в этом процессе играет Международный финансовый центр «Астана», который способствует привлечению инвестиций и развитию новых финансовых инструментов.

Таким образом, финансовая система Республики Казахстан демонстрирует устойчивость и способность адаптироваться к глобальным экономическим изменениям. Банковский сектор, являясь ее ключевым элементом, выполняет стратегическую функцию по обеспечению экономической стабильности, поддержке бизнеса и внедрению инноваций. Его дальнейшее развитие будет определяться как внутренними реформами, так и внешними экономическими условиями.

АЛАЯҚТЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ ҚОҒАМҒА ҚАУІПТІЛІК ДЕҢГЕЙІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ ТЕТІКТЕРІ

Серікбай Анель Ардакқызы

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – з.ғ.д. **Бижан Н.Р.**

Аннотация. Мақалада алаяқтық қылмыстарының қоғамға қауіптілік деңгейі, олардың қазіргі кезеңдегі ерекшеліктері және алдын алу тетіктері қарастырылады. Зерттеу барысында алаяқтықтың құқықтық табиғаты, оның түрлері, таралу себептері мен жағдайлары талданып, қазіргі цифрландыру жағдайындағы жаңа нысандары айқындалды. Сонымен қатар, алаяқтықтың алдын алудың тиімді жолдары ұсынылып, Қазақстан Республикасындағы алдын алу жүйесін жетілдіру бағыттары негізделді.

Түйін сөздер: алаяқтық, қылмыс, кибералаықтық, қоғамға қауіптілік, алдын алу, құқықтық реттеу.

Қазіргі таңда алаяқтық қылмыстары қоғамдағы ең кең таралған және қарқынды дамып келе жатқан құқық бұзушылықтардың бірі болып табылады. Әсіресе ақпараттық технологиялардың дамуы бұл қылмыс түрінің жаңа деңгейге көтерілуіне ықпал етті. Интернет-алаықтық, фишинг, жалған инвестициялық жобалар сияқты нысандардың көбеюі алаяқтықтың қоғамға қауіптілік деңгейін айтарлықтай арттырды.

Алаяқтық тек мүліктік зиян келтіріп қана қоймай, сонымен қатар қоғамдағы сенім институттарына да кері әсер етеді. Сондықтан бұл мәселені ғылыми тұрғыдан зерттеу және тиімді алдын алу тетіктерін әзірлеу ерекше өзекті болып табылады. Қазіргі жаһандану және цифрландыру жағдайында алаяқтық қылмыстары сапалық тұрғыдан жаңа деңгейге көтерілді. Егер бұрын алаяқтық көбіне тікелей байланыс арқылы жүзеге асырылса, бүгінгі күні ол виртуалды кеңістікке көшіп, трансұлттық сипатқа ие болуда.

Бұл құбылыс тек қылмыстық-құқықтық мәселе ғана емес, сонымен қатар экономикалық қауіпсіздікке, қоғамдық сенімге және цифрлық инфрақұрылымның тұрақтылығына тікелей әсер ететін кешенді қауіп болып табылады. Сондықтан алаяқтықтың қоғамға қауіптілік деңгейін тек құқықтық тұрғыдан ғана емес, криминологиялық, әлеуметтік және технологиялық аспектілерде зерттеу қажет.

Соңғы жылдары алаяқтық қылмыстарының құрылымы түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Дәстүрлі алаяқтық (жалған мәмілелер, сенімге кіру) біртіндеп цифрлық алаяқтықпен алмастырылуда.

Қазіргі құрылымда келесі бағыттар басым:

- интернет-алаықтық (онлайн сауда, жалған сайттар);
- фишинг және дербес мәліметтерді ұрлау;
- телефон арқылы алаяқтық (vishing);
- инвестициялық алаяқтық және қаржылық пирамидалар;
- әлеуметтік инженерия әдістері.

Бұл трансформацияның негізгі ерекшелігі – **қылмыстың қашықтан жасалуы**, яғни қылмыскер мен жәбірленуші арасында тікелей байланыс болмауы. Бұл құқық қорғау органдары үшін қылмысты дәлелдеуді күрделендіреді.

Сонымен қатар, алаяқтықтың ұйымдасқан сипат алуы байқалады. Қазіргі кезде көптеген алаяқтық схемалар топтық түрде, нақты бөлінген рөлдер арқылы жүзеге асырылады.

Алаяқтық – бөтеннің мүлкін немесе мүлікке құқықты алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы иелену болып табылады. Оның басты ерекшелігі – жәбірленушінің алдануы нәтижесінде мүлікті өз еркімен беруі.

Криминологиялық тұрғыдан алаяқтық қылмыстарының ерекшелігі олардың жоғары латенттілігімен, яғни жасырын түрде жасалуымен сипатталады. Көптеген жағдайларда жәбірленушілер құқық қорғау органдарына жүгінбейді, бұл қылмыстың нақты деңгейін анықтауды қиындатады.

Қазіргі кезеңде алаяқтықтың құрылымы да өзгеруде. Егер бұрын дәстүрлі тәсілдер басым болса, қазіргі уақытта цифрлық технологияларға негізделген алаяқтық түрлері жетекші орынға шықты.

Алаяқтық қылмыстарының қоғамға қауіптілігі бірнеше факторлар арқылы анықталады.

Біріншіден, бұл қылмыс түрі азаматтардың мүліктік құқықтарына тікелей зиян келтіреді. Қаржылық шығындар кейбір жағдайларда ірі көлемге жетіп, азаматтардың әлеуметтік жағдайына айтарлықтай әсер етеді.

Екіншіден, алаяқтық қоғамдағы сенім деңгейін төмендетеді. Әсіресе қаржы институттарына, интернет саудаға және цифрлық қызметтерге деген сенім әлсірейді.

Үшіншіден, алаяқтықтың жаңа түрлері оның қауіптілігін арттырады. Кибералаықтық шекара талғамайтын қылмыс болғандықтан, оны анықтау және алдын алу күрделене түсуде.

Төртіншіден, алаяқтықтың ұйымдасқан сипат алуы оның қоғамға тигізетін зиянын күшейтеді. Алаяқтық қылмыстарының туындауына әсер ететін факторлар әртүрлі. Негізгі себептердің бірі – халықтың қаржылық және құқықтық сауаттылығының төмендігі. Көптеген азаматтар алаяқтық схемаларды ажырата алмайды.

Сонымен қатар, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар да әсер етеді. Жұмыссыздық, табыстың төмендігі адамдарды тәуекелді әрекеттерге итермелеуі мүмкін. Психологиялық факторлар да маңызды рөл атқарады. Адамдардың сенгіштігі, тез пайда табуға ұмтылысы алаяқтар үшін қолайлы жағдай жасайды. Ақпараттық технологиялардың дамуы да алаяқтықтың таралуына ықпал етуде. Қылмыскерлер интернетті пайдалана отырып, өз әрекеттерін кең ауқымда жүзеге асырады. Алаяқтық қылмыстарының алдын алу кешенді тәсілді талап етеді.

Құқықтық деңгейде қылмыстық заңнаманы жетілдіру қажет. Алаяқтықтың жаңа түрлеріне қатысты нақты нормалар енгізілуі тиіс. Ұйымдастырушылық деңгейде құқық қорғау органдарының қызметін жетілдіру маңызды. Заманауи технологияларды енгізу арқылы қылмыстарды анықтау тиімділігін арттыру қажет. Әлеуметтік деңгейде халықтың құқықтық сауаттылығын арттыру үлкен рөл атқарады. Ақпараттық науқандар, оқыту бағдарламалары арқылы азаматтарды алаяқтықтан қорғауға болады. Сонымен қатар, банк және қаржы жүйесінде қауіпсіздік шараларын күшейту қажет. Күмәнді операцияларды анықтайтын жүйелерді жетілдіру алаяқтықтың алдын алуға көмектеседі. Алаяқтық қылмыстары қазіргі қоғамның ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Оның қоғамға қауіптілік деңгейі жоғары және ол үнемі жаңа нысандармен толықтырылып отырады.

Алаяқтықпен күрес тек жазалау шараларымен шектелмеуі тиіс. Ең бастысы – алдын алу шараларын күшейту, халықтың құқықтық сауаттылығын арттыру және заманауи технологияларды пайдалану.

Ұсынылған шараларды жүзеге асыру алаяқтық қылмыстарының деңгейін төмендетуге және қоғамдағы қауіпсіздікті арттыруға мүмкіндік береді. Алаяқтық қылмыстарының қауіптілігі көпдеңгейлі сипатқа ие және оны бірнеше негізгі өлшем арқылы бағалауға болады:

Алаяқтық тікелей материалдық шығын келтіреді. Бірақ оның жанама әсері де бар: қаржы айналымының төмендеуі; көлеңкелі экономиканың өсуі; инвестициялық белсенділіктің төмендеуі. Алаяқтықтың қоғамға әсері тек материалдық емес. Ол: адамдар арасындағы сенімді төмендетеді; қорқыныш пен күмәнді күшейтеді; әлеуметтік тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін. Алаяқтық: банктерге; мемлекеттік органдарға; цифрлық платформаларға деген сенімді әлсіретеді. Бұл фактор ұзақ мерзімді перспективада экономикалық дамуға кері әсер етеді. Латенттілік феномені. Алаяқтықтың ең қауіпті қырларының бірі – оның жасырын сипаты. Көптеген жағдайларда: жәбірленушілер ұялады; шағын сомалар үшін арыз жазбайды; қылмыс дәлелденбейді. Нәтижесінде ресми статистика шынайы жағдайды толық көрсетпейді. Алаяқтықтың себептерін бір ғана фактормен түсіндіру мүмкін емес. Ол күрделі жүйе ретінде қарастырылуы тиіс. Макродеңгей (қоғамдық факторлар): экономикалық теңсіздік; цифрлық теңсіздік; урбанизация және миграция. Бақылау механизмдерінің әлсіздігі; заңнаманың кешігуі; киберқауіпсіздік жүйесінің жеткіліксіздігі. Микродеңгей (жеке тұлғалық факторлар): сенгіштік; қаржылық сауатсыздық; эмоциялық шешім қабылдау. Технологиялық факторлар: анонимділік; криптовалюталар; деректердің қолжетімділігі. Бұл факторлардың өзара байланысы алаяқтықтың тұрақты түрде өсуіне әкеледі. Қазіргі таңда алаяқтықпен күресуде реактивті тәсіл (қылмыс болғаннан кейін әрекет ету) жеткіліксіз. Сондықтан проактивті (алдын ала болжау) моделіне көшу қажет. Құқықтық деңгей: икемді заңнама; цифрлық дәлелдемелерді заңдастыру; халықаралық құқықтық

интеграция. Технологиялық деңгей: big data талдау; жасанды интеллект арқылы алаяқтықты анықтау; биометриялық жүйелер. Әлеуметтік деңгей: қаржылық сауаттылықты арттыру; цифрлық гигиена мәдениеті; халықты жүйелі ақпараттандыру. Институционалдық деңгей: банк + полиция + IT сектор интеграциясы; жедел ақпарат алмасу жүйелері; тәуекелді бағалау платформалары. Қазақстан жағдайында келесі бағыттар басым болуы тиіс:

- ұлттық киберқауіпсіздік стратегиясын күшейту;
- алаяқтық бойынша бірыңғай деректер базасын құру;
- цифрлық тергеу құралдарын енгізу;
- fintech секторын реттеуді жетілдіру;
- халықтың цифрлық иммунитетін қалыптастыру.

Жүргізілген зерттеу алаяқтық қылмыстарының қоғамға қауіптілігі тек оның таралуымен емес, оның жүйелік және трансформациялық сипатымен анықталатынын көрсетті. Бұл қылмыс түрі цифрлық қоғамның ажырамас тәуекеліне айналып отыр.

Сондықтан алаяқтықпен күрес жаңа парадигманы талап етеді: **жазалау → алдын алу → болжау → басқару.**

Тек осындай кешенді тәсіл ғана алаяқтық қылмыстарының деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі 2014 жылғы, Алматы, ЖШС «Издательство «Норма-К», 37 бет
2. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соғы Пленумдарының жинағы. 1-том, Алматы. “Санат” 1997 ж. 74-бет.
3. Паридинова А.Л. Мерзімінен бұрын шартты түрде босатудың күшін жою /Проф. Қайыржанов Е.І.
4. 2007жылғы 21 мамырдағы №254-III «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.
5. Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан халқына жолдауы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» // Егемен Қазақстан. 2007ж. 1 наурыз.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ДАМУ

Дурхан Ж. А.,

Смайыл А.,

Рахымжанов Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші-э.ғ.к. Темирова Ж.Ж.

Әлемнің дамыған елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, экономиканың барлық секторларында инновациялық қызметті жедел дамыту есебінен жоғары технологиялық, ғылыми сыйымды экономиканы құру негізінде бәсекелестік артықшылықтарға қолжеткізеді.

Ең алдымен, Қазақстанда ҰИЖ әртүрлі компоненттерінің, оның ішінде өңірлік және салалық инновациялық жүйелердің өзара іс-қимылын ескеретін инновациялық дамудың жүйелі пайымына қолжеткізілмейді, осы инновациялық жүйелердің әртүрлі компоненттерінің өзара тәуелділік тетіктеріне тиісті көңіл бөлінбейді.

Ең бастысы, инновациялық дамуды – Қазақстанның инновациялық жүйесі қандай болуы тиіс екендігі туралы толық түсініктің болмауы тежейді. Бұл жағдай инновациялық

жүйелердің теориялық тұжырымдамасын Қазақстанның ғылыми сыйымды экономикасын дамыту міндеттеріне бейімдеу қажеттілігін күшейтеді [1].

Екінші жағынан, табысты инновациялық дамудың негізгі шарттарының бірі дамыған және құрылымдық жағынан теңдестірілген инновациялық инфрақұрылымды құру болып табылады деген түсінік бар.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы Қазақстанның инновациялық жүйесінің инфрақұрылымын одан әрі дамыту жөнінде ұсынымдар әзірлеу мақсатында ғылыми сыйымды экономика жағдайында инновациялық жүйелерді дамытудың негізгі үрдістеріне байланысты мәселелердің кең ауқымын зерделеуді талап етеді. Республикада инновациялық жүйенің тиімді инфрақұрылымын құру үшін оның барлық элементтерін жеке және жиынтықта, сондай-ақ олардың жүйе ретіндегі өзара іс-қимылын зерделеу қажет және тақырып өзектілігін айқындайды. Қазақстан Республикасының инновациялық жүйесінің инфрақұрылымдық буындарының қалыптасуы мен жұмыс істеу процестерін объективті зерделеу ғылыми сыйымды экономика құру мақсатында елдің инновациялық қызметінің тиімділігін арттырудың негізгі бағыттарын дұрыс негіздеуге мүмкіндік береді.

Зерттеуге сәйкес, Алматы мен Астана инновациялық инфрақұрылымды дамыту деңгейі бойынша үздік болып табылады. Қарағанды облысы көш бастап тұр (кесте 1).

17-кесте

Инновациялық инфрақұрылымды дамыту бойынша көшбасшы өңірлер, 2023ж[2].

Көрсеткіштер	1 орын	2 орын	3 орын
Инновациялық өнімнің (тауарлар мен қызметтердің) жалпы көлемі	Қостанай	Қарағанды	Шымкент
Ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерді жүзеге асыратын ұйымдардың саны	Алматы	Астана	
Инновациялық ынтымақтастық саласындағы серіктестік түрі бойынша ұйымдардың саны	Қарағанды	Шығыс Қазақстан	Алматы
Инновацияларды жүзеге асыруға жұмсалған шығындар сомасы	Алматы	Ақтобе	Астана
ҒЗТКЖ-ға ішкі шығындар	Алматы	Астана	Маңғыстау
ҒЗТКЖ орындаған қызметкерлердің саны	Алматы	Астана	Шығыс Қазақстан
Жоғары оқу орнынан кейінгі оқытуды жүзеге асыратын жоғары оқу орындарының саны	Алматы	Астана	Қарағанды
Инновациялық белсенді кәсіпорындардың саны	Алматы	Астана	Қарағанды
Құрылған жаңа технологиялар мен техника объектілерінің саны	Алматы	Астана	Солтүстік Қазақстан
Инновациялары бар кәсіпорындар саны	Алматы	Астана	

Сатылған инновациялық өнімнің (тауарлар мен қызметтердің) көлемі	Қоста най	Қараған ды	Павло дар
Инновация саласындағы белсенділік деңгейі	Астан а	Ақтөбе	Қоста най
ЖІӨ-ге инновациялық өнімнің (тауарлар мен қызметтердің)	Қоста най	Жамбы л	Қараға нды

Талдау нәтижелері көрсеткендей, 2018-2023 жылдар кезеңінде инновациялық инфрақұрылымды дамытудың ең үлкен интегралды көрсеткіші Алматы қаласына сәйкес келеді, алайда бұл көрсеткіштің шамасы негізінен технологиялық кіші инфрақұрылымның кадрлық, ұйымдастырушылық-техникалық даму деңгейімен қамтамасыз етілген. 2023 жылғы интегралдық көрсеткіш бойынша өңірлердің рейтингі ұсынылған. Инновациялық инфрақұрылымды дамытудың жоғары қазақстандық деңгейінің кестесінен көріп отырғанымыздай, Алматы қаласынан басқа, бұл Астана, Атырау, Жамбыл, Қарағанды, Шығыс Қазақстан облыстары.

Жүргізілген есептеулер жалпылама көріністі растайды. Талдаулар Қазақстанның статистикалық деректері бойынша жүргізілді, Түркістан, Ұлытау, Абай, Жетісу облыстары Қазақстанның статистикалық деректері бойынша көрсеткіштер көрсетілмеген.

Өңірлерді интегралдық көрсеткіш бойынша бөлу кезінде барлық өңірлер инновациялық инфрақұрылымды дамытудың әлсіз және төмен деңгейі бар топтарға жататыны анықталды.

2018 жылмен салыстырғанда Ақтөбе, Жамбыл облыстары мен Шымкент қаласы инновациялық инфрақұрылымды дамыту көрсеткіштерін жақсартты және әлсіз даму тобына көшті[3].

Инфрақұрылымды құру, күтіп ұстау және пайдалану үшін қажетті зерттеушілерді, инноваторларды, инженерлерді, техниктерді және басқа мамандарды даярлау үшін бізге барлық салаларда және мансаптың барлық кезеңдерінде сенімді және өзара байланысты кадрлық резерв қажет және біз тиімді мансаптық қолдауды ұсынуымыз керек. Бұл салаларда сұраныс ұсыныстан асып түседі және инфрақұрылым қажеттіліктеріне байланысты өткір тапшылық болады. Деректерді өңдеушінің әрбір екінші жұмысы машиналық оқытуды, ал әрбір сегізіншісі жасанды интеллектті қажет етеді. Таланттар мен дағдыларды дамыту стратегиясын әзірлеу кезінде елде салауатты және гүлденген болашақ ғылыми және инновациялық кадрлардың қалай көрінетіні, сондай-ақ мақсатқа жету контекстінде қажетті әрекеттер туралы жан-жақты түсінік болуы керек [4].

Зерттеулер мен инновациялардың сапалы деңгейіне шығу үшін Қазақстанға электрондық инфрақұрылымға инвестициялардың ұзақ мерзімді стратегиялық бағдарламасы қажет. Бұл инфрақұрылым ғылыми топтар мен кәсіпорындардың әртүрлі қажеттіліктерін және ресурстарды тиімді пайдалануды көрсетеді. Электрондық инфрақұрылым – бұл тек компьютерлер мен сақтау жабдықтары ғана емес, сонымен қатар бағдарламалық жасақтама, желілер, қауіпсіздік және стандарттар, онсыз қазіргі заманғы зерттеулердің көпшілігі мүмкін емес еді.

Экономикалық контекстегі өзгерістер, жаңа технологиялар мен тәжірибелер зерттеу мен инновация әдістерін өзгертеді. «Үлкен деректерді» дамыту, цифрландыру, синтетикалық биология және жасанды интеллект экономиканың сипатын өзгерткен кезде әлем Төртінші өнеркәсіптік революциясын дамытуда. «Болашақ зертханасы» бүгінгіден мүлдем өзгеше болуы мүмкін, өйткені деректер көлемін және жасанды интеллект пен машиналық оқыту мүмкіндіктерін арттыру міндеті барлық пәндер мен салаларға әсер етеді. Мысалы, нақты тәжірибені ескере отырып, үлгілеу мүмкіндіктерін

кеңейту экономикалық өсуді ынталандыру арқылы жаңа идеяларды, өнімдер мен үдерістерді сынау және тексеру қабілетімізді арттырады.

Сонымен қатар, ҰИЖ қамтамасыз ететін инновациялық инфрақұрылымын дамытуда жаңа бизнес-модельдер, қызметтер мен өндіріс арасындағы алшақтық жойыла бастаса да, ғылыми зерттеу, тәжірибелік және конструкторлық жұмыстары мамандандырылған ғылыми-зерттеу қызметтері мен инновациялық шағын және орта бизнеске аутсорсингке әкеледі. Бұл өзгерістердің қарқыны күрделірек өзара әрекеттесуді ынталандыру және зерттеушілер мен инноваторлардың қалай жұмыс істейтініне қарсы тұру арқылы жеделдетіледі. Бизнес пен зерттеушілердің қажеттіліктері көбінесе әртүрлі пәндерде және сапаны қамтамасыз етудің дәстүрлі тетіктеріне қарсы тұратын ауқымда жұмыс істеу қажеттілігін талап етеді[5].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, ҰИЖ қамтамасыз ететін инновациялық инфрақұрылымы дамуы қазіргі ел экономикасының өркендеуінің негізгі және анықтаушы факторы болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Ол үшін ғылыми қызметке инвестицияларды ұлғайту қажет. Міндетті шарт – бұл инновациялық компаниялар үшін жеңілдіктер жүйесінің болуы, оған ішінара мемлекеттік бюджет қаражатынан, сондай-ақ ресейлік және шетелдік жеке инвесторлардың қаражатынан субсидиялар кіруі керек. Мұның бәрі инновациялық қызметті жүргізуге және дамытуға оң әсер етеді, ғылым мен техниканың жаңа жетістіктерін өндіріске тез енгізуге ықпал етеді, оның субъектілері үшін ынталандыру болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Днишев Ф.М. Проблемы развития инновационной системы Казахстана. Большая Евразия: развитие, безопасность, сотрудничество: сб. ст. — М. — 2019. — С. 359-361
2. Данные Комитета по статистике МНЭ РК. Раздел «Научно-исследовательские и опытно- конструкторские работы» — 2023. — 53 с.
3. Итоги года АО «Фонд науки». [Электронный ресурс] — URL: <http://science-fund.kz/stati/novosti/itogi- goda> (дата обращения: 18.02.2024)
4. Национальный доклад по науке. — Алматы. — 2023. — 187 с.
5. Днишев Ф.М. Проблемы развития инновационной системы Казахстана. Научная электронная библиотека «КИБЕРЛЕНИНКА». [Электронный ресурс] — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-razvitiya-innovatsionnoy-sistemy-kazahstana/viewer> (дата обращения: 29.03.2024)

КАДРЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІ ДАМУДАҒЫ ШЕТЕЛДІК ҮЛГІЛЕРДІ ТАЛДАУ

**Жомартұлы Б.,
Жанашова А.**

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші-э.ғ.к. Темирова Ж.Ж.

Заманауи компаниялардың бәсекеге қабілеттілігі кадрлық ресурстарды тиімді басқаруға тікелей байланысты, сондықтан инновациялық әдістер мен технологиялар маңызды рөл атқарады. Әлемдегі жетекші ұйымдардың кадрлық менеджмент саласындағы озық тәжірибелері талданып, Қазақстандағы жағдаймен салыстырылды. Сонымен қатар, кадрлық әлеуетті дамытудағы жаңа тәсілдер, олардың тиімділігі мен болашағы туралы статистикалық деректер мен талдаулар ұсынылған. Қазақстандық ұйымдар үшін инновациялық HR менеджментті енгізудің маңыздылығы атап өтіледі

Қазіргі заманғы еңбек нарығының қарқынды дамуы жағдайында кадрлық

әлеуетті тиімді басқару – кез келген ұйымның бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын негізгі факторлардың бірі. Инновациялық менеджмент әдістерін қолдану персоналды дамытуға, қызметкерлердің өнімділігін арттыруға және олардың кәсіби өсуін ынталандыруға мүмкіндік береді. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, кадрлық әлеуетті дамытуда технологиялық, ұйымдастырушылық және стратегиялық инновацияларды қолдану HR-менеджменттің ажырамас бөлігіне айналды.

Жапондық ұйымдарда кадрлық әлеуетті дамытудың ең үздік әлемдік тәжірибесі жинақталғаны жалпыға белгілі. Нәтижесінде әлемдегі ең жоғары Еңбек өнімділігі, инновациялық өнімдердің ең жоғары сапасы, жоғары технологиялық өнімдер өндірісіндегі әлемдік көшбасшылық, көлемі бойынша әлемдегі үшінші елдің жалпы ішкі өнімі болды [1]. Жапон ұйымдарының жетістіктері ұлттық экономика шеңберімен шектелмейді. Ұйымдардың кадрлық әлеуетін инновациялық дамытудың жапондық озық тәжірибесін, ең алдымен, жапондық электронды техника мен автогиганттар өндіретін ірі ұйымдардың еншілес компаниялары орналасқан елдер қабылдайды. Бұл ең алдымен Оңтүстік -Шығыс Азия елдері-Малайзия, Тайланд, Сингапур, Тайвань. Англияда орналасқан «Ниссан» автокөлік өндірісінің еншілес компаниясы Британ аралдарында ұйымның кадрлық әлеуетін инновациялық дамытудың алдыңғы қатарлы жапондық ережелерін бірінші болып қолданды [2]. Соңғы жылдары болған Қытайдың экономикалық кереметі де жапон тәжірибесін тәжірибеге енгізудің арқасында мүмкін болды.

Жапондық ұйымдарда кадрлық әлеуеттің даму моделін құру мүмкіндіктерін бағалаудың бастапқы нүктесі-жапондық ұйым тек экономикалық бірлік қана емес, сонымен бірге негізінен әлеуметтік ұйым болып табылады. Әрбір ұйымның өзіндік корпоративтік философиясы бар, онда шынайылық, үйлесімділік, ынтымақтастық, қоғам өмірін жақсартуға қосқан үлесі сияқты ұғымдарға баса назар аударылады [3]. Жапондық ұйымдардағы кадрлық әлеуетті инновациялық дамыту тәсілінің негізі, ең алдымен, бұл материалдық және рухани құндылықтарды құрудың барлық мақсаттары жүзеге асырылатын адам қызметінің саласы екендігі туралы абсолютті түсінікке негізделген.

Жапониядағы кез-келген өндірістік ұйымның беделін анықтайтын негізгі факторларға оның құқықтық мәртебесі, бақыланатын нарық үлесі, биржаға мүшелік және корпоративтік философия жатады. Олар акциялардың бағасынан немесе кірістілік деңгейінен гөрі маңызды, өйткені ұйымның беделі оның сыртқы қаржы көздеріне қол жетімділігін, әлеуеті жоғары адам ресурстарын тарту мүмкіндігін анықтайды.

Демек, кадрлық әлеуеттің дамуына бір сәттік пайда немесе тіпті жоғары экономикалық түпкілікті нәтижелер емес, атап айтқанда ұйымның оң имиджі, ол кейінірек қызметтің жоғары нәтижелері үшін жұмыс істейді. Мұндай оң имидж, ұйымның беделі, өз кезегінде, жаңа және жаңа жоғары деңгейлі адам ресурстарын тартуға мүмкіндік береді.

Біздің ойымызша, дәл осындай басымдық Қазақстандық бизнес үшін маңызды болуы керек. Жасыратыны жоқ, көптеген отандық кәсіпкерлік құрылымдар өз қызметінде тек таза экономикалық пайда табуды бірінші орынға қояды, іс жүзінде өз бизнесінің ертеңіне мән бермейді.

Жапондық қызметкер жеке өндірісі бойынша емес, ұжымның жұмысына және бүкіл ұйымның жиынтық еңбек өнімділігіне қосқан үлесі бойынша бағаланады. Мұнда бағалаудың маңызды критерийлері еңбекке деген көзқарас, ұқыптылық пен ұқыптылық, әріптестермен өзара әрекеттесу, пікірлес адамдар тобында жұмыс істей білу, өндірістік бағдарламаларды орындауға бағытталған. Сонымен қатар, ұйымның кадрлық әлеуетін инновациялық дамытудың жапондық тәжірибесі осы елде тиімді өндірістің маңызды ресурстары мен факторларының бірі ретінде танылған адами факторды жұмылдыру мен пайдалануға қатысты ерекше қызықты.

Адами ресурстарды барынша жұмылдыруға тікелей әсер ететін Жапониядағы ұйымның кадрлық әлеуетінің дамуының негізгі ерекшеліктеріне өмір бойы жалдау, еңбек сіңірген жылдарына сәйкес жалақы кіреді. Кәсіподақтар, Фирмаішілік жұмыс күші нарығы, Фирмаішілік өндірістік оқыту, ұжымдық мердігерлік және ұжымдық шешім қабылдау жүйесін ротациялау, Фирмаішілік әлеуметтік қамсыздандыру, жұмысшылар мен кәсіпкерлердің бірлескен консультациялар жүйесі, сапаны бақылау үйірмелері [4].

Қазақстандық ұйымдардың кадрлық әлеуетін дамыту мүмкіндіктерін ұйымдастырушылық-экономикалық бағалау бүгінгі таңда инновациялық даму бағдарламалары мен стратегиялары қызметкерге оның жеке құрамдас бөлігін ескермей және оны негізінен әлеуметтік емес, экономикалық жүйе шеңберінде қолданғанда қалыптасатындығын анықтауға мүмкіндік береді. Көптеген ұйымдардың практикалық жұмыс істеуі ұйымның стратегиялық қызметі туралы басқару шешімдері мен кадрлық әлеуетті инновациялық дамыту процестері арасындағы қатаң тәуелділікті көрсетеді, олар басқарудың жаңа жағдайында кадрларды басқарудың белгілі классикалық міндеттерін сақтай отырып, ұйымның негізгі мақсаттарына қол жеткізуге ықпал етуі керек.

Мемлекеттің қалыптасуы барысында мемлекеттік қызмет алғашқы ұйымдастыру құралы ретінде әрекет етеді. Мемлекеттік қызмет мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдардағы мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттігін атқару жөніндегі қызметі болып табылады. Қазақстан мемлекеттігін нығайту және қоғамдық реформалау міндеттерін шешуде, демократия мен құқық негізінде экономика, әлеуметтік мәдениет және әкімшілік саяси аяларын басқаруда әкімшілік құқықтың субъектілері ретінде мемлекеттік қызметшілер аса маңызды рөл атқарады [5].

Бүгінгі таңда Қазақстанда бір жағынан демократиялық, әлеуметтік және зайырлы мемлекет талаптарына сәйкес келетін, екінші жағынан нарықтық экономикаға бағытталған, әртүрлі әлеуметтік топтардан құралған, адамдардың құқығы мен еркіндігі сенімді қорғалған еркін азаматтық қоғам факторлары мен шарттарына сәйкес келетін мемлекеттік қызмет қалыптастыру қажет. Сол себепті заманауи мемлекеттік қызметтің сәйкесті мәселелерін зерттеуді және басымдылықтары мен кемшіліктерін талдауды қажет етеді.

Мемлекеттік қызметтің жоғары сапалығы мен халыққа қол жетімділігі көбіне мемлекеттік қызметшілердің өз қызметіне жоғары жауапкершілікпен қарауына байланысты. Сол себепті мемлекеттік қызметшілер қызмет ету барысында басқару жүйесін қатаң қадағалап, бекітілген ұстанымдарына берік болғаны абзал. Ол өздерінің басты мақсаты ретінде қоғамдағы ақпараттық технологиялардың ролін зерттеп, халықтың қажеттілігін зерттей отырып, қанағаттанарлық шешімдер қабылдауға тиіс.

Қазіргі басты басымдықтардың бірі мемлекеттік қызмет туралы заңнаманың сақталуын бақылау мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес болып табылады. Өткен жылдың 11 айында мемлекеттік қызмет туралы заңнаманы қолдану мен жемқорлықпен күрес мәселелері бойынша 1900 тексеру жүргізілген, 11000 бұзушылық анықталған.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы сақтау мақсатында, мемлекеттік органдар үшін сыбайлас жемқорлық рейтингін есептеу нұсқаулықтары бекітілді. Агенттік сыбайлас жемқорлық деңгейінің рейтингін есептейтін жұмысшы орган болып табылады және Қазақстан Республикасы Президентінің жанынан Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселелері жөніндегі комиссиясына рейтингіні тапсырады. Рейтингті есептеу 2008 жылдан бастап, жыл сайын өткізіліп тұрады [6].

Мемлекеттік қызметшілерді оқыту мәселелері мемлекеттік қызмет академиясының біліктілікті арттыруға байланысты бағдарламасы бойынша жүзеге

асырылады. Бағдарламаға сәйкес жиырма үш мыңнан астам орталық және жергілікті мемлекеттік органдардың мемлекеттік қызметшілері біліктілігін көтере алды.

Қазақстанда мемлекеттік қызметтің өзіндік қазақстандық моделінің қалыптасуын төмендегідей сипаттауға болады:

- біріншіден, бюджеттік сала жұмыскерлері мемлекеттік және азаматтық қызметтерге бөлінді. Мемлекеттік қызметтің лауазымдары саяси, әкімшілік және ерекше түрлеге (арнайы қызмет, әскери, полиция және т.б.) бөлінді.

- екіншіден, әкімшілік мемлекеттік қызметшілерге қатысты. Мысалы, мемлекеттік органдардың басқару құрылымына сәйкес лауазымдар санаттары топтарына бөлінді; коэффициенттерге негізделген және шегерме ақы төлеуді көздеген еңбекақы төлеудің тарифтік – саралау кестесі енгізілді; мемлекеттік қызметке кіру кезіндегі конкурстық іріктеу және заңнаманы білудің тестілеуі енгізілді; саяси және әкімшілік мемлекеттік қызметтерге кадр резерві жүйесі қызмет етеді.

- үшіншіден, мемлекеттік қызмет туралы заңнама сыбайлас жемқорлыққа қарсы сипатты болып табылады, мемлекеттік қызметшінің Ар-намыс Кодексі қабылданып, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері Агенттігінің Тәртіптік кеңестері құрылды;

- төртіншіден, мемлекеттік қызметшілерді, оның ішінде шетелде оқытудың инфрақұрылымы қалыптасты. Жыл сайын дайындықтан, қайта даярланудан және біліктілікті арттырудан мемлекеттік қызметшілердің үшінші бөлігі (30 мыңға жуық) өтеді.

Бүгінде мемлекеттік қызметтің қазақстандық жүйесі конкурсты - мансапты (үлгіні) моделді білдіреді, яғни, азаматтардың мемлекеттік қызметке ашық конкурстық негізде түсуі, ал жүйе ішінде мемлекеттік әкімшілік қызметшілер басқа лауазымдарға тігінен де, көлденеңінен де конкурстың өткізілуінсіз, лауазымның біліктілік талаптарына сәйкес ауысу тәртібімен, мемлекеттік қызметшінің өзінің және мемлекеттік қызмет істері жөніндегі Агенттіктің келісімімен көтермеленуі.

Мемлекет қызметінің тиімділігін арттыру – Қазақстанның болашағын айқындаушы басты фактор. Демек, бұл – маңызды стратегиялық міндет. Сондықтан бүгін мемлекеттік қызметшілер мен мемлекеттік органдардың жұмыс тиімділігін арттырып, мемлекеттік ресурстарды сәйкесінше ұтымды пайдалану қажет.

Дамыған елдердің мемлекеттік қызмет саласында, кадр әлеуетін басқару мемлекеттік басқару теориясында да іс жүзінде басым бағыт болып табылады. Мемлекеттік қызметті реттейтін заңнамалар экономикада, саясатта және әлеуметтік салада болатын ауытқулардың әсерінен өзгерістерге ұшырап, толықтырылып отырады.

АҚШ, Ұлыбритания, Жапония, Францияда заманауи мемлекеттік қызметтің негізі мәселен бізден бір ғасырдан астам уақыт бұрын қаланған. Бұл барлық дамыған елдерде мемлекеттік қызметтің іргетасының қаланып, керегесін тіктеу үрдісінің ұзақ уақыттар бойы жүретіндігін көрсетеді [14].

Францияда қызметке іріктеу жүргізу конкурс емтиханын тапсыру барысында байқалатын бір ғана критерий: жүктелген міндетті орындай алу қабілетіне сәйкестігі негізінде бағаланады. Конкурс жазбаша және ауызша емтиханнан тұрады, нәтижесінде үміткердің мәдениеті, білімі, өз ойларын логикалық тұрғыдан жеткізе білуі сараланады.

Жапонияның мемлекеттік қызметшілерінің кадр әлеуетін пайдалану тәсілі тиімді және өзіндік ерекшелігі бөлек. Жапонияның мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігі: өмір бойы жалдау, кадр ротациясы, жұмыс орнында оқыту, еңбек ақы, тағы да сол сияқты басты критерийлерді қолдану арқылы мемлекеттік

қызметшілердің жоғары кәсіпқойлығына, икемділігіне және олардың жауаптылығына қол жеткізуінде. Нәтижесінде еңбек ынталандырылуы артып, жоғары әлеуетті атқамінерлерді даярлауды қамтамасыз ететін және олардың творчестволық, интеллектуалдық қабілеттерін арттыратын орта қалыптасады.

Осылайша, шетелдік тәжірибені талдау кадр ресурстарын ұтымды пайдалану және кадрлық әлеуетті инновациялық дамыту персоналды басқару тәсілдерін қалыптастыру, оны жетілдірудің жаңа технологиялары мен әдістерін әзірлеу қажеттілігімен тығыз байланысты деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Илышев А. Япония: административная реформа и государственный аппарат // Проблемы теории и практики управления. 1995. № 5. С.
2. ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №2(68). 2014 Жапониядағы мемлекеттік қызметтің ерекшеліктері
3. Мемлекеттік қызмет туралы» 23.07.1999ж. № 453 Қазақстан Республикасының Заңы
4. «Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызмет істері жөніндегі Агенттіктің мәселелері». 03.12.1999ж. №280 ҚР Президентінің Жарлығы
5. «Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің ар-намыс кодексі туралы» 03.02.2005 жылғы № 1567 ҚР Президентінің Жарлығы.
6. Нұртазин М.Е. Саясат және парасат // Ақиқат. № 9.2019.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Жомартұлы Б.,

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші-э.ғ.к. **Темирова Ж.Ж.**

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызмет жүйесі егемендік алғаннан кейінгі алғашқы жылдардан бастап қалыптаса бастады. Бұл жүйенің даму эволюциясын бірнеше кезеңге бөлуге болады:

- 1990-жылдардың басы – мемлекеттік басқару жүйесінің жаңғыруы, жаңа құрылымдардың қалыптасуы. Бұл кезеңде кадр іріктеу саясаты көбіне әкімшілік-әміршілдік әдістерге сүйенді.
- 1999 жыл – «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызметі туралы» алғашқы Заң қабылданды. Бұл заң мемлекеттік қызметке ресми мәртебе беріп, жүйелі реформа негізін қалады.
- 2011–2015 жылдар – «Қазақстан – 2050» стратегиясының аясында кәсібилікке бағытталған реформалар басталды. Мемлекеттік қызмет іріктеу, бағалау, мансаптық өсу жүйесінде ашықтықты арттыруға бағытталды.
- 2016 жылдан бастап – Мемлекеттік қызмет істері агенттігі қайта құрылып, мемлекеттік қызметке кіру мен өсу «карьералық модель» бойынша жүзеге аса бастады.
- 2020 жылдан бері – цифрландыру, қашықтан жұмыс істеу, қызмет көрсетудің автоматтандырылуы секілді жаңа үрдістер енгізілді.

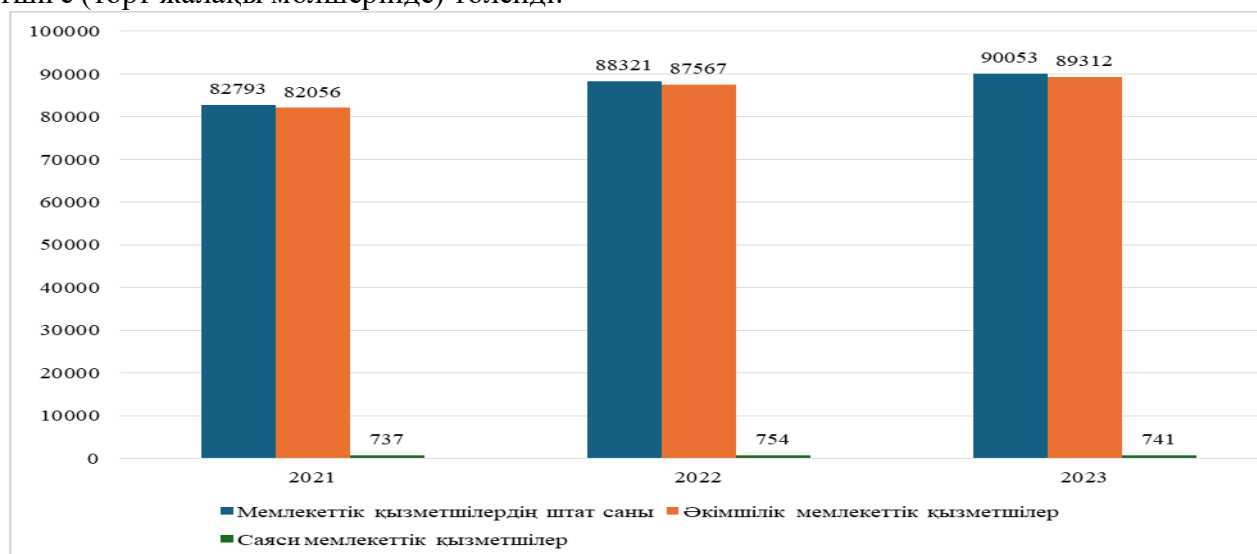
Бұл кезеңдерде мемлекеттік қызметтің кадрлық әлеуетін дамыту мақсатында көптеген құқықтық және институционалдық реформалар жүзеге асты. 1-суретте мемлекеттік қызметкерлер санының динамикасы көрсетілген.

2022 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша мемлекеттік қызметшілердің штат

саны 88 321 бірлікті құрады. Бұл ретте мемлекеттік органдардың нақты саны 6,4%-ға ұлғайды.

Қаржы мониторингі агенттігін құру қызметшілер штатының өсуіне себеп болған жоқ, өйткені мемлекеттік органға Қаржы министрлігінің функциялары мен өкілеттіктері берілді (қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл саласында және т.б.). Өз кезегінде, кадр әлеуетін нығайту және функционалын күшейту мақсатында Есеп комитетінің саны ұлғайтылды (51 бірлікке).

Мемлекет басшысының тапсырмасын орындау мақсатында 2021 жылы мемлекеттік органдардың штат санының лимиттері 15%-ға немесе 9 589 бірлікке оңтайландырылды. Бұл ретте қысқартылған лауазымдардың 79%-ы бос орындарға тиесілі. Мемлекеттік органдар жұмыстан босатылған мемлекеттік қызметшілерді жұмысқа орналастыру және әлеуметтік қорғау бойынша қажетті шаралар қабылдады. Атап айтқанда, ведомстволық бағынысты ұйымдарға немесе уақытша бос лауазымдарға 1 153 адам тағайындалды, жұмыстан шығу жәрдемақысы 1 720 қызметшіге (төрт жалақы мөлшерінде) төленді.



1- сурет - Мемлекеттік қызметкерлер саны.

2022 жылы халық санына байланысты облыстар және республикалық маңызы бар қалалар әкімдерінің аппараттарында мемлекеттік қызметшілерді оңтайландыру, сондай -ақ өңірлер әкімдері орынбасарларының санын қысқарту бойынша шаралар қабылданады.

Сонымен қатар, бұрынғысынша басшылық пен орындаушылық құрам арасындағы сәйкессіздік сақталуда. Мысалы, мемлекеттік органдардың 154 құрылымдық бөлімшелерінде орындаушылық деңгейдегі лауазымдар жоқ, 1 806-да бір орындаушыдан, 3 834-те бөлімшеде екі орындаушыдан бар.

2023 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша мемлекеттік қызметшілердің штат саны 90 053 бірлікті құрайды. Бұл ретте мемлекеттік органдардың нақты саны 1,96%-ға ұлғайды.

Әйелдер саны – 46 546 немесе мемлекеттік қызметшілерінің нақты санының 55,4%, оның ішінде басшылық лауазымдарда – 39,2% (23 649-дан 9 261). Мемлекеттік саяси қызметшілер арасындағы әйелдердің үлесі – 8,1%, «А» корпусының мемлекеттік әкімшілік қызметшілерінің – 9,8%, «Б» корпусы – 55,9%.

Мемлекеттік қызметшілердің орташа жасы – 39,9 жас, бұл ретте соңғы жылдар ішінде мемлекеттік қызметшілердің орташа жасы 39-40 жас аралығында. Соңғы 5 жылда 30 жасқа дейінгі мемлекеттік қызметшілердің үлесі 6,8%-ға (2018 жылы 24,6%-дан 2022 жылы 17,8%-ға дейін) азайды, сондай -ақ үміткерлер арасында жастардың

үлесінің 23,4%-ға (2018 жылы 61,8%-дан 2022 жылы 38,4%-ға дейін) төмендегені байқалады.

Мемлекеттік қызметте зейнеткерлік жастағы 481 адам (мемлекеттік қызметшілердің жалпы санына 0,6%) және зейнеткерлік жас алдындағы 2 160 адам (2,6%) жұмыс істейді. Соңғы 5 жылда мемлекеттік қызметшілердің орташа жасы 1,2%-ға артты (2018 жылғы 38,7%-ден 2022 жылы 39,9%-ға дейін).

Мемлекеттік қызметте орташа өтілі – 11,5 жылды құрайды, бұл ретте саяси қызметшілердің орташа өтілі – 17 жыл, «А» корпусы қызметшілерінің орташа өтілі – 15,9 жыл, «Б» корпусы қызметшілерінің орташа өтілі – 11,5 жыл.

Атқаратын лауазымда орташа өтілі – 4,3 жылды, саяси қызметшілерде 2,1 жылды, «А» корпусының қызметшілерінде – 2 жылды, «Б» корпусының қызметшілерінде – 4,3 жылды құрайды.

Соңғы 5 жылда мемлекеттік қызметтегі орташа еңбек өтілі 1,5 жылға ұлғайды (2018 жылғы 10-нан 2022 жылы 11,5-ке дейін), атқаратын лауазымындағы орташа еңбек өтілі алты айға ұлғайды (2018 жылғы 3,8-ден 2022 жылы 4,3-ке дейін).

Мемлекеттік басқару құрылымын ұтымды ету мақсатында мемлекеттік органдардың басшы және басқа да қызметкерлерінің арақатынасын регламенттеу талап етіледі. Агенттік бұл мәселені пысықтауда, қызметшілер санының нормативтері тиісті құқықтық актіде бекітілетін болады.

Мемлекеттік аппаратты одан әрі оңтайландыру мемлекеттік функциялардың бәсекелес ортаға берілуіне қарай жүргізілетін болады (қазіргі уақытта мемлекеттік функциялардың Тізілімін қалыптастыру бойынша жұмыс жүргізілуде).

Жүргізілген оңтайландыруға қарамастан, мемлекеттік қызметшілердің білімі адами капиталдың сапасын қамтамасыз етудің маңызды элементі ретінде тиісті деңгейде сақталып отыр. Қызметшілердің 92%-ның жоғары білімі бар (8 % – аудандық және ауылдық деңгейде ұсынылған орта және орта кәсіптік).

Бұдан басқа, 2021 жылы Еңбек кодексіне қашықтықтан жұмыс істеу мәселесін реттеуге бағытталған түзетулер енгізілді. Осыған байланысты, бірыңғай тәсілдерді белгілеу мақсатында тиісті әдістемелік ұсынымдар әзірленді.

Жас мемлекеттік қызметшілердің мектептері талантты және белсенді жастарды мемлекеттік қызмет жүйесінде жұмыс істеудің теориялық және практикалық дағдыларына үйрету үшін Агенттіктің аумақтық органдары жанынан ашылған. Сондай-ақ оқуды аяқтағанан кейін мемлекеттік органдарда тағылымдамадан өту көзделген.

Бүгінгі таңда Қазақстанның мемлекеттік қызмет жүйесінде 80 мыңнан астам қызметкер еңбек етеді. Қызметшілердің орта жасы – 39 жас, ал әйелдердің үлесі – шамамен 55%. Бұл мемлекеттік қызметтің гендерлік және жас бойынша теңгерімділігін көрсетеді.

Кадрлық әлеуеттің ерекшеліктері:

- Білім деңгейі: Қызметкерлердің 95%-ы жоғары білімді. Соңғы жылдары магистратура мен докторантура бітірген мамандардың үлесі артты.
- Кәсібилік: Мансаптық өсу бойынша тестілеу, біліктілік талаптары мен құзыреттілік бағалау жүйесі енгізілді.
- Аймақтық теңсіздік: Облыстық және аудандық деңгейдегі мемлекеттік қызметшілердің дайындығы мен тәжірибесі астанаға қарағанда төмендеу.
- Жас мамандардың келуі: «Жастар кадрлық резерві» секілді бастамалар арқылы кадрлар жүйесі жасарып келеді, бірақ олардың тұрақтылығы мен ынталандыру тетіктері жеткіліксіз.

Мемлекеттік қызметшілердің өзекті мәселелері бойынша сауалнама нәтижелері (мысал ретінде):

- 42% – мансаптық өсу жүйесі толық әділ емес деп санайды;
- 37% – еңбекақы мотивацияны толық қамтамасыз етпейді;
- 28% – оқыту бағдарламалары практикалық дағдыға сәйкес келмейді.

Мемлекеттік лауазымдарға орналасудың конкурстық негізін енгізу азаматтардың тең қолжетімділікке конституциялық құқықтарының іске асырылуын қамтамасыз етті, бұл кандидаттарды тағайындау кезінде бәсекелестік кәсібилікті арттыруға ықпал етті.

Мемлекеттік қызметке іріктеудің қазіргі үш сатылы жүйесі (заңнаманы білуге тестілеу, жеке қасиеттерін бағалау және әңгімелесу) 7 жылдан астам уақыт бұрын енгізілген және бүгінгі күні кадрларды сыртқы жинақтаудың негізгі көзі болып табылады.

Академияны оқытудың қолжетімділігін арттыру мақсатында 2022 жылы 8 жаңа қашықтықтан оқыту курсы әзірленген («QAZAQ RESMI TEST -ке дайындық», «Ресми мәтін және жазу дағдылары», «Storytelling. Тарих арқылы сенім қалыптастырамыз», «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы комплаенс», «Цифрлық дағдыларды дамыту», «Дизайн-ойлау», «Сөз мәдениеті және көпшілік алдында сөйлеу», «Ең алдымен адамдар»), онда 191 тыңдаушы оқытылды.

Сондай-ақ 2022 жылы 111 мемлекеттік қызметші дағдарыс жағдайында халықпен коммуникативтік дағдыларға («Шиеленістерді реттеу және этномедиация», «Келіссөздер жүргізу және жанжалдарды реттеу», «Дағдарыс жағдайында халықпен және азаматтық қоғаммен тиімді байланыс», «Көшбасшылық және халықпен тиімді өзара іс-қимыл стратегиясы», «Халық үніне құлақ асатын мемлекет: халықпен және азаматтық қоғаммен өзара әрекеттесу құралдары» тақырыптары бойынша) оқытудан өтті.

Қызметкерлердің әлеуетін арттырудың маңызды факторы тағылымдама болып табылады. Есепті жылы мемлекеттік әкімшілік қызметшілердің тағылымдамадан өту қағидаларына тағылымдама рәсімдерін бюрократиядан арылтуға, есептілікті оңайлатуға, сондай-ақ қызметші басшысының тағылымдамадан өту бағасын енгізуге бағытталған түзетулер енгізілді.

Мемлекеттік қызмет — қоғам мен мемлекеттің дамуына тікелей әсер ететін маңызды сала. Мемлекеттік аппараттың тиімді жұмыс істеуі кадрлық әлеуеттің сапасына байланысты. Сондықтан кадрлық әлеуетті дұрыс бағалау және тиімді ынталандыру – мемлекеттік басқарудың стратегиялық бағыттарының бірі.

Қазіргі кадрлық әлеуеттің дамуында бірнеше түйткілді мәселелер бар:

1. Мотивацияның төмендігі: Қызметтік өсудің баяу жүруі, жалақының нарықтағы деңгейден төмен болуы кадрлардың кетуіне себеп болады.
2. Білім мен тәжірибенің сәйкес келмеуі: Көптеген қызметкерлер теориялық тұрғыдан дайын болғанымен, практикалық қабілеттер мен дағдылар жетіспейді.
3. Бюрократия мен формализм: Құжаттарға негізделген бағалау жүйесі қызметшілердің нақты нәтижесіне емес, формальді талаптарға назар аудартады.
4. Аймақтық теңсіздік: Ауылдық жерлерде кәсіби кадрлардың жетіспеушілігі байқалады, бұл өңірлік даму қарқынына кері әсерін тигізеді.
5. Жастардың тұрақсыздығы: Жас мамандар мемлекеттік қызметке келіп, біраз уақыт өткен соң басқа салаға ауысып жатады. Себебі – кәсіби өсу мүмкіндігінің болмауы және материалдық ынталандырудың жеткіліксіздігі.

Кадрлық әлеуетті бағалау – бұл мемлекеттік қызметшінің кәсіби білімі, іскерлік қабілеті, жеке қасиеттері мен еңбек нәтижелеріне негізделген жүйелі талдау. Ол қызметкердің даму перспективаларын анықтап, лауазымға сәйкестігін бағалауға мүмкіндік береді.

Мемлекеттік шығындарды үнемдеу мақсатында қашықтықтан оқыту курстарының санын ұлғайту және олардың құнын қайта қарау мүмкіндігі мәселесі қарастырылатын болады.

Сондай-ақ, жергілікті жерлерде халықпен өзара іс-қимыл кезінде, оның ішінде дағдарыс жағдайларында коммуникативтік дағдыларды арттыру үшін әкімдер мен

олардың орынбасарларын, ішкі саясат басқармаларының басшыларын, сондай -ақ баспасөз хатшыларын оқыту енгізілетін болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің ар-намыс кодексі туралы» 03.02.2005 жылғы № 1567 ҚР Президентінің Жарлығы.
2. Нұртазин М.Е. Саясат және парасат // Ақиқат. № 9.2019.
3. <https://aq-qara.kz/ekonomika/item/13183-t-rkistan-oblysy-sauran-audanyny-aleumettik-ekonomikalyk-damuy-zhonindegi-zhospar-tanystyryldy>
4. https://www.gov.kz/uploads/2023/4/10/73c8acae05abff42336dd2786cf573de_origin.al.1055409.pdf
5. Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңы.—2015ж.
6. лубаева Д. «Мемлекеттік қызметті реформалаудың өзекті мәселелері». – Қоғам және мемлекет журналы, №4, 2021.

Е

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПкерліктің қазіргі АХУАЛЫ

Кульчимбаева А.Н.,

Фазылбекова К.К.,

Байқоныс Т.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші-э.ғ.к. **Темирова Ж.Ж.**

Үкіметтің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі 2029 жылға қарай орта бизнестің ел экономикасындағы үлесін 15 пайызға жеткізу дейтін болсақ, әзірше бұл көрсеткіш 7 пайыз шамасында. Орта бизнесті қолдау үшін нақты шешімдер қабылданып, жан-жақты шаралар қолға алынуда, алайда іс жүзінде әлі де біздің қоғам көп өзгерістерге дайын емес екендігін байқатады.

Әр кәсіпкер қолдаудың қандай түрі бар екенін және оған қалай қол жеткізе алатынын еш қиындықсыз біліп отыруы қажет. Сонда шағын бизнес орта бизнес санатына өтуге мүдделі болады. Бізде қазір қолдау шараларының 100-ден астам түрі бар. Бұдан білікті маманның өзі шатасуы мүмкін. Сондықтан мемлекеттік қолдау шараларының қаншалықты тиімді екенін мұқият тексеріп шығу керек.

Ұсынылатын жеңілдіктердің бизнес өкілдеріне түсінікті бірыңғай тізімін әзірлеу қажет. Шағын және орта бизнесті дамыту үшін финтех тәсілдерін пайдалануға болады, бұл мәселе бойынша тиісті ұсыныстар бар.

Агроөнеркәсіп кешеніне инвестиция тарту – өте маңызды міндет. Егіс науқанына да екі еседен көп қаражат бөлінуде. Алайда агроөнеркәсіпке бөлінетін бүкіл ақшаның 70 пайызы – мемлекет қаржысы. Бұл салаға коммерциялық банктердің қаражатын да тарту қажет. Діқандарға өсімі аз несие беру үшін мемлекеттік қаржы институттарын субсидиялау шаралары қолға алынуда. Банктерге қатысты осындай тәжірибені қолдану керек. Мұның бәрі шаруаларды айналымға қажетті қаражатпен шұғыл қамтамасыз етуге, сыбайлас жемқорлық қатерін азайтуға және несие алуды оңтайландыруға жол ашады [1].

Еңбек өнімділігін 5 есеге – қазіргі 24,5 мыңнан 126 мың долларға дейін арттыру керек. Әлеуметтік саланы дамытудың 2050 жылға дейін басты бағдарлары нақты индикативті цифрларда көрсетілген. Біз ішкі жалпы өнім көлемін жан басына шаққанда 4,5 есе – 13 мың доллардан 60 мың долларға дейін арттыруымыз керек. 2014 жылғы

көрсеткіштерге сәйкес ЖІӨ 221 417,7 млн.доллар, 2024 жылы 291 183,8 млн.доллар болып отыр [2]. Қазақстан халық құрылымында орта тап үлесі басым елге айналады. Урбанизацияның жаһандық үрдісіне орай қалалық тұрғындар үлесі барлық халықтың қазіргі 55 пайызынан 70 пайыздай деңгейге дейін өседі. Қазақстанның қалалары мен елді мекендерін сапалы жолдар мен көліктің барлық түрінің жүрдек бағыттары байланыстырады. Кезінде алдымен экономика, сосын саясат формуласын ұстанатын президентіміздің шағын және орта кәсіпкерлікке деген ынта-ықыласын бүкіл халық қолдаған болатын және де сондай жағдайда ғана біз экономикасы тұрақты мемлекет болатынымызды айтқан еді.

2014 жылдың 17 қаңтарында «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы қабылданған болатын [33]. Осы стратегиялық құжатта мемлекеттік қызметтің барлық саласын қамти отырып, тәуелсіз Қазақстанымызды дамытудың, әрбір қазақстандықтың, әрбір отбасының, жастардың және келешек ұрпақтың мүддесін қорғаудың нақты жолдары ұсынылған. Бұл жолдағы негізгі бағдарымыз – «Қазақстан – 2050» стратегиясын орындаудың жеті бес жылдық кезеңді қамтитын маңызды міндеттерін атап көрсетілген [34]. Әр кезең сайын экономиканың жаңа белестерін бағындыру әрбір бес жылдықтың нақты нәтижесі болып табылады. Әсіресе индустриялық-инновациялық даму, шағын және орта бизнесті дамыту, агроөнеркәсіптік кешен, білім-ғылым салалары осы Жолдаудың ең салмақты тұстары екені сөзсіз.

Жолдаудың екінші бағытында болашақ – аграрлық секторда, әсіресе шағын және орта бизнес түріндегі жаңа өңдеу кәсіпорындары желісін құру. Бұл тұста «Біз бизнесті несие арқылы қолдауға тиіспіз» деп айтқан болатын. Елімізде тек қана бір саланың өнімін өндіру арқылы пайда көріп, күнелтіп отырған бірқатар қала бар.

Сондықтан, ең әуелі, бір кәсіпорынға тәуелді болған моноқалалардың экономикасын әртараптандыру жүргізілуде. «Бизнестің жол картасы – 2020» бағдарламасы және Моноқалаларды дамыту бағдарламасы аясында шағын және орта бизнесті дамытуға берілетін жеңілдіктер мен қолдаулар жүзеге асырыла бастады [35].

2014 жылдың 2 сәуірінен бастап 2015 жылдың 1 қаңтарына дейін шағын және орта бизнес субъектілеріне тексеріс жүргізуге мораторий жарияланды. Елбасы Үкіметке бірнеше бағыттан тұратын тапсырмалар берді. Солардың бірі - бизнеске ыңғайлы болу үшін Кәсіпкерлік кодексі қабылданатынын хабарлады. Онда мемлекеттік реттеу жөніндегі заңдардың барлық нормалары шоғырландырылатын болады. 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап жер телімдерін ресімдеу мерзімі 30 күннен аспайтын болады. Бұдан басқа Қазақстанда жаңадан Бизнес-омбудсмен институты құрылатын болады. Оның басты міндеті кәсіпкерлердің құқығын қорғау болып табылады.

Дамыған индустриялды мемлекеттерде шағын кәсіпкерліктің өзі ғана жалпы ішкі өнімнің 60%-дан астамын алады. Яғни, дамыған елдердің бәсекеге лайық және экономика құрудағы табысты тәжірибесі шағын кәсіпкерліктің осы процесс барысында шешуші элементтердің бірі болып табылатындығының нақты көрінісі екендігінде сөз жоқ.

3-кесте

ШОК субъектілері қызметінің негізгі көрсеткіштері

	2024	2023
	жылғы	жылғы
	1	1
	шілдеге	шілдеге

Шағын және орта кәсіпкерліктегі тіркелген субъектілер, бірлік	058	2 219	486	2 223
соның ішінде:				
шағын кәсіпкерліктің кәсіпорындары	568	462	053	452
орта кәсіпкерліктің кәсіпорындары		3 013		2 940
дара кәсіпкерлер	033	1 480	527	1 496
шаруа немесе фермер қожалықтары	444	273	966	271
Шағын және орта кәсіпкерліктегі жұмыс істеп тұрған субъектілер, бірлік	794	2 028	030	2 015
соның ішінде:				
шағын кәсіпкерліктің кәсіпорындары	363	359	618	354
орта кәсіпкерліктің кәсіпорындары		2 928		2 851
дара кәсіпкерлер	080	1 400	945	1 392
шаруа немесе фермер қожалықтары	423	266	616	264
Шағын және орта кәсіпкерліктегі жұмыспен қамтылғандар саны, адам	952	4 266	966	4 272
соның ішінде:				
шағын кәсіпкерліктің кәсіпорындары	132	1 688	156	1 689
орта кәсіпкерліктің кәсіпорындары	822	414	771	398
дара кәсіпкерлер	432	1 821	808	1 839
шаруа немесе фермер қожалықтары	566	342	231	345

Мемлекет бүгінде кәсіпкерлік қызмет субъектілерінің нарық экономикасының толыққанды қатысушысы ретінде өз қызметтерін жүзеге асырылуына қажетті жағдайды қамтамасыз етіп отыр. Міне, аз жылда республикамыз бойынша шағын және орта кәсіпорындармен жұмыс істеуді көздейтін жалпыұлттық институттар құрылып үлгерді.

ШОК ұйымдық-құқықтық нысандар бөлінісінде тіркелген субъектілердің көп санын дара кәсіпкерлер – 2 219 058 бірлікті, одан жұмыс істеп тұрғандар – 2 028 794 бірлікті құрайды.

Жұмыспен қамтылғандар санының ең көбі шағын кәсіпкерлікке – 1 688 132 адам және дара кәсіпкерлерге – 1 821 432 бірлік келеді.

Шағын кәсіпкерліктің өнім шығарылымы 21 593 496 млн. теңгені құрады, бұл барлық ШОК субъектілерінің жалпы өнім шығарылымынан 63% ды құрайды. ШОК субъектілері қызметінің негізгі көрсеткіштерін екі жылғы салыстыру кестеде көрсетілген.

Тіркелген ШОК субъектілерінің жалпы санында жұмыс істеп тұрғандардың үлесі 91,4% құрады, бұл өткен жылғы деңгейден 0,8 п.п. жоғары. Өңірлер бөлінісінде ең көп үлесі Түркістан (97,6%), Ұлытау (94,5%) және Алматы (95%) облыстарында байқалады. Ең аз үлес Астана (88%) қаласында тіркелген.

Өйтсе де, Қазақстандағы шағын және орта бизнес едәуір қиындықтарды кезіктіруде және оларды жеңіп шығу үшін жүйелі жұмыс атқару қажет, ал бұл – ең алдымен, заңнаманы әрі қарай жетілдіру, қаржылай қолдау көрсету, аймақтық даму бағдарламаларының тиімділігін арттыру, әкімшілік кедергілерді жою және жемқорлықты жеңіп шығу, инновациялық әлеуетті арттыру, сондай-ақ, кәсіпкерлік білімді дамыту жөніндегі жұмыстар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдау. 2024 жыл 2 қыркүйек.

2. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі
Ұлттық статистика бюросы.
<https://stat.gov.kz/upload/iblock/7a9/8vxkd2gsg3zxzqz53w5tap82mb5g0u51/7.%20Жан%20басына%20шаққанда%20ЖІӨ.xlsx>

3. Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 17.01.2014

4. «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 13 сәуірдегі № 301 Қаулысы

5. www.stat.gov.kz – Қазақстан Республикасының Статистикалық Агенттігі

6. Дүниежүзілік Банктің Doing Business рейтингісінің нәтижелері бойынша 2024 жылғы есебі.

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТЕГІ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУ

**Кульчимбаева А.Н.,
Фазылбекова К.К.,
Мухамаджан А.**

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші-э.ғ.к. **Темирова Ж.Ж.**

Тәуекелдерді басқару әдістерін зерттеу мен қолдану кейбір салаларда кеңінен тарағанымен, кәсіпорындардың барлығы дерлік оларды қолана бермейтінін атап өту керек. Тәуекелдерді жоспарлауға немесе тәуекелдер бойынша менеджменттің

ұйымдастырушылық құрылымын құруға осы мәселелермен жиі ұшырасатын, банктер, инвестициялық қорлар және басқа ірі компаниялар бейім және тәуекелдерді басқару жүйесіне байыппен қарайды.

Шағын және орта кәсіпорындар тәуекелдерді басқару бойынша ұйымдастырушылық құрылымдарды іс жүзінде қолданбайды және құрмайды. Көбінесе ШОБ субъектілерінде тәуекелдерді басқарумен кәсіпорын басшылары айналысады және әдетте тәуекелдерді туындаған сәтінде ғана шешеді. Жобамен айналысатын ұйымдар мен фирмаларда тәуекелді жоспарлаумен қазіргі кездегі берілген параметрлер, стандарттар мен әдістемелер бойынша басқарады.

Жобалардың тәуекелдерін басқару әдістерінің мазмұнындағы айырмашылықтар экономиканың қайбір салаларындағы нарықтың ерекшеліктері мен басқарылатын тәуекелдердің сипатының түрлі болуымен түсіндіріледі. Бұл жағдайда, тәуекел факторларының өзгеру жылдамдығы мен басқару күрделілігі маңызды мәселе [1]. Әрі қарай жобалардың тәуекелдерін басқарудың мақсатты бағдарланған және инерциялық әдістеріне сипаттама беріледі.

Мақсатты бағдарланған әдістері:

- Хеджирлеу;
- Қаржылық инжиниринг;
- Жоба тәуекелдерін басқарудың инерциялық әдістері:
- Бизнесинжиниринг;
- Сактандыру (өзін-өзісактандыру);
- Шикізат пен материалды күні бұрын сатыпалу;
- Қарыз беру өлшемдерін және шарттарын өзгерту;
- Инвестициялық жоба қатысушыларына жеткізілетін тауарлар мен қызметтер бағасын индекстеу;
- Құралдарды резервтеу [2].

Әрбір жағдайда инвестициялық жобалардың тәуекелдерін инерциялық басқарудың негізі, пайыздық мөлшерлеме серпінінің болжамы болып табылады. Басқарудың жоғарыда қарастырылған әдістері жобалық басқарудың жоспарланғаннан кейінгі қызметке жатады. Тәуекелдерді жоспарлау үдерісі жеткілікті ұзақ уақытты алады және маңызды ресурстарды талап етеді.

Тәуекелдер жоспарының өзі жобаларды жоспарлау және жүзеге асыру кезінде тәуекелдік құралдар болып табылады. Алайда тәуекелдерді басқарудағы мұндай үдерістік тәсілді уақытша ресурстарда шектелген шағын және орта кәсіпорын субъектілерінде жобаны жоспарлаудың өзінің тиімділігін азайтуы мүмкін. Шығындарды қысқарту жағдайында кәсіпкерлер үдерістердің бизнес-инжиниринг жолымен тәуекелдерді басқарудың инерциялық әдістерін қолданатынын көреміз, бұл әсіресе дұрыс бапталған және жеткізілген тиімді бизнес-үдерістер нарықтық тәуекелдердің әрекетін төмендететін немесе оларды жоятын нарықтық жобалар үшін маңызды.

Тәуекелдерді басқару жобаны барынша тиімді жүзеге асыру үшін арналған. Бұл мақсат үшін жоба менеджері немесе біздің жағдайда кәсіпкер тәуекелдерді азайту құралын (мақсатты бағдарланған әдістер) жоспарлауға емес, туындауы мүмкін әлеуетті тәуекелдердің ең аз санына назарын шоғырландырады. Осыған байланысты жоспарлау кезеңіндегі бизнес-инжиниринг қызметті жоспарлаудағы, сондай-ақ жобаның тәуекелін басқарудағы маңызды ілгерілеулерді береді. Жобалардың тәуекелдерін жоспарлау кезінде маңызды сәт тәуекелдерді басқарудың ең үздік әдістерін іріктеу болып табылады. Таңдау үдерісінің өзі екі негізгі құраушы: сапалық және сандық құраушы болып бөлінуі мүмкін. Жобалардың тәуекелдерін басқарудың ең үздік әдістерін іріктеудің сапалық құраушысы факторларды, облыстарды және тәуекелдер

түрлерін сәйкестендіру мақсатымен жүзеге асырылады. Жобалардың тәуекелдерін басқару әдістерінің іріктеудің сандық құраушысы жеке тәуекелдер өлшемін анықтау мақсатымен жүзеге асырылады.

Тәуекелдерді басқарудың ең үздік әдістерін іріктеу облысындағы ресурстарды меңгеру мен концентрациясының келесі ерекшеліктерін көрсетуге болады:

– қатысушылар мақсаты жоба мақсаттарымен сәйкес келеді немесе сәйкес келмейді;

– жобаны жүзеге асыру жетістігі немесе сәтсіздігі оған қатысушылардың салымын тәуелді;

– осы немесе өзге қатысушының жетістігі жалпы жобаны жүзеге асыру жетістігіне тәуелді немесе тәуелді емес болады;

– шаруашылықтың жеке субъектісі бір уақытта инвестицияны меңгеретін бірнеше қатысушының рөлін атқаруы мүмкін;

– әрбір қатысушы жобаның не ішкі не сыртқы ортасына жатады.

Бұл ретте тәуекелдерді басқарудың ең үздік әдістерін іріктеу үдерісі келесі міндеттерді шешуге мүмкіндік береді: тәуекелдердерді сәйкестендіру; инвестициялық қызметке қатысудың нақты нәтижелерін анықтау; қаржы салымдарының жоспарлы деңгейінде қажетті табысты алудың ақиқатқа жақындығын анықтау; кәсіпорындар үшін салымдардың тәуекелділігін азайту бойынша шараларды талдау және таңдау.

Іріктеудің сапалық және сандық құраушыларын жүзеге асыру үшін әр-түрлі әдістемелік тәсілдер мен үлгілердің жиынын қолданады, олардың кейбіреулерінің шешімі жан-жақтан күштер мен құралдардың үлкен шығынын талап етеді. Бұл аспектіде жобалардың тәуекелдерін басқарудың ең үздік әдістерін іріктеуге қойылатын екі негізгі әдістемелік тәсілдерді көрсетуге болады [3].

1. Жобаны жүзеге асырудың сәтсіздікке ұшырауына қарсы қажеттілікті қамтамасыз ету, яғни шығын көргенде немесе жоғалған пайда көлемін анықтауға негізделген тәуекелдерді басқарудың ең үздік әдістерін іріктеудің абстрактты тәсілі. Таза күйде бұл тәсілді тәуекелдерді басқарудың әдісі сирек қолданылады, алайда төлемдердің күтілетін ағындары бойынша деректерді қолдану кезінде кеңінен қолданылады.

2. Тәуекелдерді басқарудың ең үздік әдісін іріктеудің эксперттік тәсілі. Бұл тәсіл өз бетінше қолданылады, алайда оның түрленуі кеңінен тарала бастады. Бұл абстракттілі экономикалық көрсеткіштерді эксперттік бағалауға аудару деп түсінуге болады, яғни тәуекелдерді басқару әдісін іріктеудің сандық көрсеткіштерінен сапалық көрсеткіштеріне көшуді меңзейді. 4-кестеде түрлі әдебиеттер негізінде тәуекелдерді басқарудың ең үздік әдістерін таңдау бойынша жасалған әдістемелік тәсілдердің, тізімі келтірілген.

4-кесте

Тәуекелдерді басқаруда ең жақсы әдісті іріктеу кезінде қолданылатын негізгі құралдар [4]

Құралдар тобы	Тәуекелдерді басқару әдістерін іріктеу қағидасы	Негізгі критерийлер мен іріктеу	Бастапқы ақпарат
1	2	3	4

1.Абстракт тілі тәсіл және оның туынды құралдары	Өнеркәсіптік кәсіпорындарға арналған капиталдың нақты ағындарының кепілі мен қауіпсіздігін бағалау	- ан алитикалық ықтимал критерийлер мен көрсеткіштер; - елілік критерийлер мен көрсеткіштер; - митациялық критерийлер мен көрсеткіштер;	Инвестициял ық жобаның әрбір нұсқасы бойынша төлемдердің күтілетін ағындары бойынша деректер
2.Эксперт тік тәсіл және оның құралдар ы	Тәуекелдерді басқару әдісініріктеуге қолданылаты н сарапшылардың пікірлерін өңдеу	-жоба ортасын талдау; -сауалнамалық экспертті Критерийлер мен көрсеткіштер	Сауалдар бойынша әсіресе макродеңгей де және сарапшылардың жиі тәуекелдерін
3.Өндіріс тік эксперттік тәсіл және оның құралдары	Тәуекелдің сараланған көрсеткіштерінде көрсетілетін инвестициялық қызметті бағалауға қойылатын сарапшылардың пікірінөзгерту	-тиімді дәрежені рейтингтік анықтау; -жобаның тиімді мөлшерлемелерін кумулятивті анықтау -тәуекелдерді бағалаудың жеке әдістемесі	Баллдағы немесе басқа көрсеткіштегі сапалық бағалау деректері
4.ЮНИД О халықара лық әдістері	Алынған нәтижелерді келесі түсіндірумен сезімталдыққа талдау жүргізу	- тәуекелдерді сәйкестендіру -ықтимал шығынды анықтау әдісі, -тәуекелдердің	Баға, кеден баж салығы, салық өсімі бойынша деректер
5.Бағалау ды жеңілдетілген әдістемесі	Тәуекелді ескеретін дисконттау коэффициентіне түзетулерді анықтау	Жоспарлы пайда деңгейімен дисконтқа түзетулерді салыстыру (ықтимал, сыни және апатты тәуекелдер);	Пайда бойынша есептік деректерді және жоспарлы қызметтің сипаты туралы

Кестеде алынған нәтижелердің келесі түсіндірумен сезімталдық талдауын өткізуге негізделген ЮНИДО бойынша жобалардың тәуекелдерін басқарудың ең үздік әдістерін іріктеу құралын ерекше көрсетуге болады.

Тәуекелдерді басқарудың ең жақсы әдістерін іріктеу тәсілі келесі жағдайларда кәсіпорынның перспективалық жобалық қызметін ұйымдастыру үшін қолданылуы мүмкін: олардың ең ықтимал базалық мәні анықталады;

- базалық мәндер болғанда таза дисконтталған табыс (ТДТ) (NPV) есептеледі;
- факторлардың бірі белгілі шектерде өзгереді және фактордың жаңа мәндері болғанда ТДТ есептеледі;

— жоба сезімталдығы әрбір факторға қатысты салыстырылады және олардың арасындағы маңыздысы анықталады.

Мұндай факторлардың мәні тәуекел ықтималдығын азайтатын шараларды қабылдауға, яғни тәуекелдерді басқарудың ең жақсы әдістеріне таңдауды жүзеге асыруға

мүмкіндік береді.

Тұрақтылық дәрежесі өткізудің бірінші жылында қатысушылардың таза табысы нөлдік болғанда шекті параметрлерімен сипатталуы мүмкін. Мұндай параметр - зиянсыздық нүктесі болып табылады. Зиянсыздық нүктесі өнімді өткізуден түсетін пайда өндіріс шығынына тең болатын сату көлемін (өндіріс көлеміне тең қабылданатын) сипаттайды.

Зиянсыздық нүктесін анықтау кезінде тәуекелдерді және жобаларды басқарудың ең жақсы әдістерін іріктеу аясында өнім өндірісіндегі шығындар бөлінеді:

– шартты-тұрақты – өндіріс көлемін өзгерту кезінде өзгермейтін (жүккүжат шығындары, амортизация, келісім шарт бойынша ұзақ мерзімдік төлемдерді есептеу, төлемдер, жалға алу төлемі, әкімшіліккебекақылары);

– шартты-ауыспалы – өндіріс көлеміне тура пропорционал өзгеретін (материал шығындары, еңбек төлемінің шығындары, коммуналдыққызметтер).

Жобалардың тәуекелдерін басқарудың ең жақсы әдістерін іріктеу үдерісінің оңтайлығын арттыру сценарийлерді талдау мен шешімдер тармағын құруға мүмкіндік береді. Даму сценарийлерін талдау әрбір сценарийдің басталу ықтималдығы арқылы жобаның соңғы нәтижелеріне бірнеше параметрлердің бір уақытта ықпалын бағалауға мүмкіндікбереді.

Шешімдер тармағын құру дамыту нұсқаларының көз жетерлік саны болатын жобалар үшін тәуекелдермен басқарудың ең жақсы әдістерін іріктеу үшін қолданылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Юнкерова Ю. Системное управление информационными рисками // Концепт. – 2013,ноябрь. - №11.
2. Маккартни М.П, Флинн Т.П. Риск: управление риском на уровне топ-менеджеров и советов директоров. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. -138с.
3. Виленский П.Л., Лившиц В.Н., Смоляк С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов: Теория и практика: учебно-практическое пособие.- М.: Дело, 2008. – С.49
4. Разу М.Л. и др. Управление программами и проектами: 17-модульная программа для менеджеров «Управление развитием организации». Модуль 8. - М: ИНФРА-М, 1999. -84с.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ РӨЛІ

Уалихан Б

Ташенев университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі -магистр **Саметова Г.А**

Ауыл шаруашылығы — қала экономикасының маңызды секторы болып табылады. Ол елдің азық-түлік қауіпсіздігіне, ауылдық жерлердегі халықтың табысына, экспорттық әлеуетіне және жалпы экономикалық өсімге тікелей әсер етеді. Ауыл шаруашылығы – кез келген мемлекеттің экономикалық жүйесінің маңызды салаларының бірі. Ол халықты азық-түлікпен қамтамасыз етіп қана қоймай, өнеркәсіпке шикізат береді және елдің әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығына ықпал етеді. Әсіресе аграрлық бағыттағы елдер үшін бұл саланың маңызы зор.

Ауыл шаруашылығы жалпы ішкі өнімнің қалыптасуына елеулі үлес қосады. Бұл салада халықтың едәуір бөлігі жұмыс істейді, сондықтан ол жұмыссыздық деңгейін төмендетуге ықпал етеді. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы өнімдері экспорттың

маңызды бөлігі болып табылады. Мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігі ауыл шаруашылығының даму деңгейіне тікелей байланысты. Ішкі нарықты сапалы әрі қолжетімді өнімдермен қамтамасыз ету – экономикалық тәуелсіздіктің маңызды көрсеткіші. Ауыл шаруашылығы көптеген салалармен тығыз байланысты. Мысалы, тамақ өнеркәсібі, жеңіл өнеркәсіп және биотехнология салалары ауыл шаруашылығы шикізатына тәуелді. Бұл өз кезегінде экономиканың кешенді дамуына ықпал етеді. Ауыл шаруашылығы ауылдық жерлердің әлеуметтік дамуына әсер етеді. Инфрақұрылымның жақсаруы, жаңа жұмыс орындарының ашылуы ауыл халқының өмір сүру деңгейін арттырады.

2025 жылы Қазақстандық аграрлық сектор әлеуметтік-экономикалық саясаттың басты бағыттарының бірі ретінде сақталды.

Өнім көлемінің өсуі 2025 жылғы қаңтар–мамыр аралығында ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің көлемі 1,3 трлн теңгені құрап, өткен жылғы осы кезеңмен салыстырғанда 4 %-ға өсті. Өсім негізінен мал шаруашылығы өнімінің артуына байланысты болды. Мал шаруашылығындағы өсу 4,2 %-ды құрады (сойылған ет және сүт өндіру көлемінің артуы) — бұл сектордың экономикалық маңызын көрсетеді. 2025 жылдың алты айының нәтижесі бойынша ауыл шаруашылығы өнімінің жалпы көлемі 3,7 %-ға артып, шамамен 1,8 трлн теңге деңгейіне жетті. Бұл өсім өсімдік шаруашылығының (14,5 %) және мал шаруашылығының (3,2 %) өсімі есебінен қамтамасыз етілді. 2025 жылдың жиырма бір айына дейін (11 ай) ауыл шаруашылығы өнімдерінің көлемі 6,1 %-ға ұлғайғаны туралы да деректер бар (9,2 трлн теңге дейін). Бұл ауыл шаруашылығының тұрақты өсу трендін көрсетеді.

Қазақстан экономикасында ауыл шаруашылығының үлесі шамамен 4 % шамасында (2023–2024 деректері бойынша). Бұл көрсеткіш өткен жылдардан айтарлықтай төмен болса да, сала елдің азық-түлік базасын қамтамасыз ету және экспорттық әлеуетті сақтау тұрғысынан маңызды. ЖІӨ-ден түсімнің өсуі агроөнеркәсіптік кешеннің қосылған құны 2025 жылдың соңына қарай рекордтық көрсеткішке жетті (шамамен 5,97 трлн теңге), бұл саладағы өсудің қарқынды екенін көрсетеді.

Ауыл шаруашылығы бұрын салыстырмалы түрде жоғары үлеспен еңбекпен қамтылған салалардың бірі болғанымен, экономиканың басқа секторлары дамыған сайын бұл көрсеткіш төмендеді. Мәліметтер бойынша ауыл шаруашылығында еңбекпен қамтылғандар үлесі 12,1 %-ға тең.

Ауыл жерлеріндегі жұмыспен қамту ауылдық жерлердегі тұрақтылықты сақтауға, халықтың табысын қамтамасыз етуге ықпал етеді, осылайша әлеуметтік тұрақтылыққа әсер етеді.

Қазақстан әлемдегі негізгі астық экспорттаушылардың бірі саналады және ауыл шаруашылығы өнімдерін 70-тен астам елге экспорттайды (әсіресе бидай). Бұл экспорттық әлеует елдің валюта түсіміне, сауда балансына және жалпы экономиканың сыртқы байланыстарына оң әсер етеді.

Мемлекеттік қолдау және инвестициялар бойынша 2020–2024 жылдар аралығында агроөнеркәсіптік кешенді қолдауға 2,1 трлн теңгеден астам қаржы бөлінді. 2024 жылы қаржыландыру 580 млрд теңгеге дейін көбейтілді, бұл саланың модернизациясына және инвестициялық тартымдылығына әсер етті.

2025 жылы да субсидиялар, микрокредиттер және инвестицияларды ынталандыру шаралары ауыл шаруашылығының дамуын қолдауда маңызды құрал болды.

2025 жылғы Қазақстандағы ауыл шаруашылығы саласында бірнеше маңызды мәселелер байқалады. Оларды нақты атап өтейін: су ресурстарының тапшылығы, техникалық қамтамасыз етілу мен модернизацияның баяу болуы және климаттық өзгерістер мен экологиялық қауіптер.

Ауыл шаруашылығы 2025 жылы Қазақстан экономикасының маңызды құрамдас бөлігі болып қала береді. Сала өнім көлемінің тұрақты өсуі, ЖІӨ-ге тұрақты үлес және

азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету арқылы экономикалық және әлеуметтік мәнге ие. Сонымен қатар, мемлекеттік қолдау мен экспорттық әлеуеттің өсуі ауыл шаруашылығының қарқынды дамуына әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Статистика агенттігі. *Қазақстандағы ауыл шаруашылығының негізгі көрсеткіштері — 2024–2025 жылдар*. Статистика агенттігі мәліметтері.
2. Мұратбеков, Ж. (2020). *Ауыл шаруашылығының экономикалық тиімділігі*. Астана: ЭкоПресс.
3. Қазақстан Республикасының Статистика агенттігі. (2025). *Ауыл шаруашылығы саласы бойынша жылдық есеп*. Астана. <https://stat.gov.kz>
4. Иванов, А. П. (2018). *Экономика сельского хозяйства: теория и практика*. Москва: Инфра-М.
5. Петров, В. И. (2021). *Аграрный сектор и национальная экономика*. Санкт-Петербург: Питер.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІҢ ДАМУЫ

Лесбек Д

Ташенев университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі -магистр Саметова Г.А

Қазақстан экономикасының тұрақты дамуы мен әртараптандырылуында шағын және орта бизнес (ШОБ) ерекше рөл атқарады. Бұл сектор елдің ішкі жалпы өнімінің елеулі бөлігін қамтамасыз етіп қана қоймай, халықты жұмыспен қамту, жаңа жұмыс орындарын ашу және инновацияларды енгізу сияқты маңызды міндеттерді орындайды.

Соңғы жылдары Қазақстанда шағын және орта бизнесті қолдау бағытында бірқатар мемлекеттік бағдарламалар жүзеге асырылып келеді. Атап айтқанда, кәсіпкерлерге жеңілдетілген несие беру, салықтық жеңілдіктер ұсыну және бизнесті жүргізуді оңайлату шаралары қолға алынған. Мұндай қолдаулар кәсіпкерлердің белсенділігін арттырып, жаңа бизнес бастамалардың пайда болуына ықпал етуде.

ШОБ-тың дамуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі – цифрландыру. Қазіргі таңда көптеген кәсіпкерлер өз қызметтерін онлайн форматқа көшіріп, электронды сауда мен цифрлық маркетингті тиімді пайдалануда. Бұл өз кезегінде нарық ауқымын кеңейтіп, бәсекеге қабілеттілікті арттыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан экономикасында шағын және орта бизнес (ШОБ) стратегиялық маңызды сектор болып қала береді. 2025 жылғы деректер бұл саланың тұрақты өсім көрсетіп, ел экономикасының негізгілерінің бірі екенін дәлелдейді.

2025 жылғы ресми статистикаға сәйкес, елде ШОБ субъектілерінің саны тұрақты түрде артып келеді. Мысалы, 2025 жылғы 1 шілдедегі жағдай бойынша тіркелген ШОБ субъектілерінің саны 2,33 млн-ға, ал жұмыс істеп тұрғандарының саны 2,12 млн-ға жетті. Бұл көрсеткіш 2024 жылмен салыстырғанда шамамен 4–5%-ға жоғары.

ШОБ-та жұмыспен қамтылғандар саны да айтарлықтай өсіп отыр. 2025 жылы бұл секторда: 1 сәуірде – 4,32 млн адам, 1 шілдеде – 4,43 млн адам, 1 қазанда – 4,52 млн адам жұмыс істеген. Бұл көрсеткіш ШОБ-тың елдегі экономикалық белсенді халықтың шамамен 44–45%-ын жұмыспен қамтып отырғанын көрсетеді.

Өндіріс көлемі бойынша да оң динамика байқалады. 2025 жылы: қаңтар–наурызда – 18,7 трлн теңге, қаңтар–маусымда – 42,7 трлн теңге, қаңтар–қыркүйекте – 73,2 трлн теңге өнім өндірілген. Жалпы алғанда, ШОБ өнім шығарылымы жыл ішінде 12–

15% шамасында өскен, бұл сектордың жоғары қарқынмен дамып жатқанын дәлелдейді Экономикадағы үлесіне келетін болсақ, 2025 жылы ШОБ-тың жалпы қосылған құндағы үлесі шамамен 39,8% деңгейіне жетті . Бұл көрсеткіш Қазақстанның ұзақ мерзімді мақсаттарына (50%-ға жеткізу) жақындап келе жатқанын көрсетеді.

Құрылымдық тұрғыдан қарасақ, ШОБ субъектілерінің басым бөлігі – дара кәсіпкерлер. 2025 жылғы дерек бойынша:

- дара кәсіпкерлер – шамамен 70–71%
- шағын кәсіпорындар – 16–17%
- фермер қожалықтары – 11–12%
- орта кәсіпорындар – 0,1% шамасында .

Бұл Қазақстанда бизнестің негізінен шағын форматта дамып отырғанын көрсетеді.

Өңірлік тұрғыдан алғанда, кәсіпкерлік белсенділік ірі қалаларда жоғары. 2025 жылы ең көп ШОБ субъектілері:

- Алматы қаласында
- Астана қаласында
- Шымкент қаласында шоғырланған.

Бұл урбанизация мен инфрақұрылымның дамуына тікелей байланысты.

Сонымен қатар, 2025 жылғы деректер еңбек нарығында да ШОБ-тың маңызын көрсетеді. Ең көп жұмыс орындары сауда, қызмет көрсету, құрылыс және логистика салаларында шоғырланған .

Дегенмен, саланың дамуына кедергі келтіретін мәселелер әлі де бар:

- қаржыландыруға қолжетімділіктің шектеулілігі
- орта бизнес үлесінің төмендігі
- өңірлер арасындағы теңсіздік
- кадр тапшылығы

2025 жылғы статистикалық мәліметтер шағын және орта бизнестің Қазақстан экономикасындағы рөлі артып келе жатқанын айқын көрсетеді. Субъектілер санының өсуі, жұмыспен қамтудың артуы және өндіріс көлемінің ұлғаюы бұл сектордың елдің тұрақты экономикалық дамуының басты тіректерінің бірі екенін дәлелдейді.

Қазақстандағы шағын және орта бизнестің алдында тұрған мәселелерді шешу үшін бірқатар нақты және жүйелі ұсыныстарды қарастыруға болады. Бұл ұсыныстар мемлекеттік деңгейде де, жеке кәсіпкерлер деңгейінде де жүзеге асырылуы тиіс. Олар: пайыздық мөлшерлемесі төмен несиелер санын көбейту, кепілсіз немесе жартылай кепілмен берілетін микронесиелерді дамыту, стартаптарға арналған венчурлік қорларды кеңейту, мемлекеттік гранттар көлемін арттыру. Бұл жаңа бизнестердің пайда болуына және жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың кеңеюіне мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. Шағын және орта бизнес бойынша ресми статистикалық деректер. – Астана, 2025.
2. Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі. Қазақстандағы кәсіпкерлікті дамыту туралы есептер. – Астана, 2024–2025.
3. Қазақстанда шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту [Электрондық ресурс]. – <https://zharar.kz/jospar/id/13212> .
4. Шағын және орта бизнесті қаржыландыру [Электрондық ресурс]:. <https://rcdo.kz/publ/9951-shayn-zhne-orta-biznesti-arzhylandyru.html>
5. Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнесті дамыту мәселелері [Электрондық ресурс]. <https://stud.kz/referat/show/39083>
6. Қазақстан мен шетелдердегі шағын және орта бизнестің дамуы [Электрондық ресурс]. – <https://stud.kz/referat/show/109886>

04. ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ СЕКЦИЯСЫ

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ЖАҢА ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Әбдімәлік Серікбай Бақытұлы

2 курс магистрант, Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы

Бұл мақалада қазіргі таңдағы когнитивті лингвистиканың жаңа тенденциялары ғылыми-теориялық тұрғыдан сараланады. Когнитивті лингвистика тіл мен ойлаудың, тіл мен тәжірибенің, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын қарастыратын пәнаралық бағыт ретінде соңғы жылдары жаңа әдіснамалық және қолданбалы деңгейге көтерілді. Бүгінде бұл сала классикалық концептуализация, категориялау, фрейм, метафора, метонимия, прототип, бейнелік схема секілді ұғымдар шеңберімен ғана шектелмей, мультимодальділік, embodied cognition, enactive cognition, нейролингвистикалық ықпалдасу, корпусқа негізделген және сандық әдістер, цифрлық дискурс, жасанды интеллект, эколингвистика, сондай-ақ қолданбалы лингводидактикамен ұштасқан жаңа бағыттармен толығып отыр. Мақалада когнитивті лингвистиканың қазіргі даму логикасы бірнеше арнада қарастырылады: біріншіден, тілдік мағынаны денелік тәжірибе мен интерсубъективті әрекетпен байланыстыратын embodied және enactive көзқарас; екіншіден, сөйлеуді ым, қимыл, визуалдық код, просодия сияқты ресурстармен бірлікте зерттейтін мультимодальді бағыт; үшіншіден, тілдік деректерді үлкен көлемде талдауға мүмкіндік беретін корпус, эксперимент және сандық модельдеу әдістерінің күшеюі; төртіншіден, когнитивті лингвистика мен нейроғылым, есептеу модельдері, ірі тілдік модельдер арасындағы жақындасу; бесіншіден, цифрлық кеңістіктегі метафора, фреймдеу және дискурс динамикасын зерттеу; алтыншыдан, тіл мен экология байланысын қарастыратын когнитивті-эколингвистикалық ізденістер; жетіншіден, когнитивті лингвистиканың шетел тілін оқыту, академиялық жазылым және кәсіби коммуникация салаларындағы қолданбалы әлеуеті. Мақаланың басты мақсаты – когнитивті лингвистиканың қазіргі ғылыми бейнесін жүйелеу және оның болашақтағы зерттеу перспективаларын көрсету. Когнитивті лингвистика XX ғасырдың соңында тілдік мағынаны формалды құрылымнан бөлек, адамның танымдық қызметімен, денелік тәжірибесімен, әлеуметтік тәжірибесімен және мәдени жадпен байланыстыра қарастыратын ықпалды ғылыми парадигма ретінде орнықты. Бұл бағыттың басты ерекшелігі – тілді дайын ережелер жиынтығы емес, адамның әлемді қабылдау, жіктеу, ұғыну және коммуникация барысында мән құру қабілетінің бір көрінісі ретінде тануында. Сондықтан когнитивті лингвистикада «мағына» – тек сөздік анықтама емес, ол энциклопедиялық білім, фреймдік құрылым, сценарий, тәжірибе, бағалау және контекст арқылы қалыптасатын күрделі танымдық феномен болып есептеледі. Қазіргі кезеңде осы парадигма бұрынғыдан да кеңейіп, бір мезгілде бірнеше ғылыми бағытпен тоғысып отыр: нейроғылым, психолингвистика, корпус лингвистикасы, жасанды интеллект, цифрлық коммуникация зерттеулері, экологиялық гуманитаристика және қолданбалы тіл білімі. Бүгінгі таңда когнитивті лингвистиканың «жаңа тенденциялары» дегенде тек жаңа терминдер немесе жекелеген тақырыптар емес, зерттеудің бүкіл логикасының өзгеруі байқалады. Егер алғашқы кезеңде концептуалдық метафора, прототиптік категориялау, фрейм семантикасы және когнитивті грамматика негізгі өзек болса, қазіргі кезеңде зерттеу нысаны кеңейіп,

тілдің нақты қолданыстағы, денелік, визуалдық, цифрлық, әлеуметтік және экологиялық формаларына бет бұрды.

Бұл – когнитивті лингвистиканың теориялық тұғырынан бас тартуы емес, керісінше, оның өз қағидаларын жаңа дереккөздер мен жаңа әдістер арқылы тереңдетуі. Соның нәтижесінде когнитивті лингвистика классикалық семантикалық теориядан кешенді, дерекке сүйенген, пәнаралық ғылымға айналып келеді. Осы мақалада когнитивті лингвистиканың қазіргі таңдағы ең өзекті даму бағыттары жүйеленіп, олардың теориялық негізі, әдіснамалық ерекшелігі және қолданбалы маңызы талданады. Сонымен қатар бұл тенденциялардың қазақ тіл біліміндегі болашағы мен әлеуеті де арнайы қарастырылады. Қазіргі когнитивті лингвистиканың басты ерекшеліктерінің бірі – оның өз ішіндегі теориялық шекараларды қайта қарауы. Бұрын бұл сала көбіне мағынаның концептуалдық құрылымын, сөздің және грамматикалық бірліктің когнитивті моделін сипаттауға бағытталса, қазіргі зерттеулер мағынаны динамикалық, әрекет үстінде туындайтын, ортаға тәуелді және көпқабатты құбылыс ретінде түсіндіреді. Мәселен, 2024 жылғы *Cognitive Linguistics* арнайы шығарылымында морфологиядағы біртектілік пен вариативтілік мәселелері дәстүрлі «норма–ауытқу» оппозициясымен емес, тіл үйрену, ақпаратты өңдеу және коммуникативтік қысымдардың нәтижесі ретінде қайта қарастырылды.

Бұл когнитивті лингвистиканың тілдік жүйені статикалық құрылым емес, бейімделгіш, ықтималдық сипаттағы, қолдануға тәуелді жүйе ретінде тануға бет алғанын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі когнитивті лингвистика «usage-based» ұстанымды бұрынғыдан әлдеқайда белсенді деңгейде жүзеге асырып отыр. Яғни тілдік құбылыстарды түсіндіруде интуитивті мысалдардан гөрі нақты қолданыс деректері, жиілік, үлгілік қайталану, контекстік шарттылық және прагматикалық функция бірінші орынға шығады. Бұл тенденция әсіресе корпусқа негізделген когнитивті семантикада, құрылымдық грамматикада, дискурс талдауында және тіл үйрету әдістемесінде анық байқалады. Соңғы жылдары когнитивті лингвистикада «corpus only» ұстанымынан да асып түсетін әдіснамалық ізденістер күшейіп, «Beyond corpus data — complementary and alternative methods in cognitive linguistics» сияқты бағыттардың пайда болуы осы саланың эксперимент, квазиэксперимент, қабылдау зерттеуі, multimodal data, eye-tracking және нейроесептеу тәсілдеріне көбірек сүйене бастағанын білдіреді. Когнитивті лингвистиканың жаңа кезеңін сипаттайтын маңызды белгі – әдіснамалық жаңару. Бұрын бұл салаға «интуитивті мысалдарға тым тәуелді» деген сын жиі айтылатын. Қазіргі жағдайда мұндай сын әлсіреп келеді, өйткені когнитивті лингвистика корпусқа негізделген талдау, статистикалық модельдеу, қабылдау эксперименттері, квазиэксперименттік дизайн және салыстырмалы деректерді белсенді түрде қолдана бастады. 2024–2025 жылдардағы жарияланымдарда когнитивті лингвистикада corpus data-ны толықтыратын немесе одан тыс әдістерді жүйелеуге арналған арнайы тақырыптардың көбеюі осыны аңғартады.

Сонымен бірге *Review of Cognitive Linguistics* басылымында тіл оқытуға қатысты квазиэксперименттік зерттеулердің әдіснамалық әлеуеті мен шектеулеріне арнайы назар аударылған. Сандық бетбұрыс когнитивті семантиканың өзіне де ықпал етті. Мысалы, метафораны, полисемияны, синонимдік өрісті немесе грамматикалық үлгілерді талдауда енді зерттеушілер үлкен мәтін корпустарына, жиілік кестелеріне, коллокациялық желілерге, семантикалық векторларға және статистикалық айырмашылықтарды өлшейтін модельдерге сүйенеді. Мұндай тәсіл когнитивті тұжырымдарды эмпирикалық тұрғыдан тексеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, corpus-based және experimental evidence-ті біріктіру зерттеу сенімділігін арттырып, тілдік

құбылыстың «психологиялық шындыққа» қатысын нақтылауға жол ашады. Бұл тенденция когнитивті лингвистиканы қазіргі тіл ғылымының дерекке негізделген, репликацияға ашық, интерсубъективті өлшемдерді мойындайтын саласына айналдырып отыр. Әдіснамалық кеңеюдің тағы бір маңызды қыры – когнитивті лингвистикадағы вариативтілікті жүйелі феномен ретінде қарастыру. Жаңа зерттеулер тілдік формалардың әртүрлілігі мен бәсекелесуін кездейсоқ құбылыс емес, танымдық қысымдар, үйрену процесі, жиілік, өңдеу жеңілдігі және коммуникативтік қажеттіліктің нәтижесі ретінде сипаттайды. Бұл тілдік нормаға біржақты қараудан бас тартып, тілді ықтималдық сипаттағы жүйе ретінде модельдеуге мүмкіндік береді. Қазақ тіліндегі варианттылық, функционалдық стильдер, жастар дискурсы және цифрлық ортадағы жаңа сөзқолданыстарды когнитивті тұрғыдан зерттеу де дәл осы методологиялық бетбұрыстан ұтады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Lei, L. (2024). Cognitive linguistics-inspired language instruction. *Language Teaching*, 57(4), 478–500.
2. Liu, D., & Qin, J. (2024). The effectiveness of cognitive linguistics-inspired language pedagogies: A systematic review. *The Modern Language Journal*, 108(4). DOI: 10.1111/modl.12959.
3. Ünal, E., et al. (2024). Multimodal encoding of motion events in speech, gesture and cognition. *Language and Cognition*.
4. Zima, E. (2025). *Multimodal Construction Grammar*. Cambridge University Press.
5. Lopopolo, A., et al. (2024). Cognitive Computational Neuroscience of Language: Using Computational Models to Investigate Language Processing in the Brain. *Brain and Language / PMC special issue introduction*.

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ОЙЫН ӨЛЕҢДЕРІ

Мұстафайева Н.Қ.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **ф.ғ.к. Мамыт А.А.**

Балалардың рухани өсуі мен денсаулығының жақсы болып өсуінде ойынның, ойын өлеңдерінің атқаратын өзіндік орны айрықша. Ойын өлеңдерінің ерекшелігі жөнінде белгілі фольклортанушы ғалым Ш.Ыбыраев: «Балалар фольклорының үлкен саласы – ойын өлеңдері. Тілі шығып, сөйлей бастағаннан, кәмлетке толып есейген шағына дейін баланың жасына лайықты сан-түрлі ойын ойналған және олардың басым көпшілігі өлең – тақтақтарымен бірге жасап, бірін-бірі толықтырып отырған», - дейді [1,7].

Ойын – жай ермек қана емес, ол сәбилердің рухани жетілуінің, табиғи өсуінің қажетті негізгі алғы шарты. Бала денесінің сау болып дамуы мен ой-дүниесінің жақсы жетілуі ойынға тікелей байланысты. Педагог ғалымдардың айтып жүргеніндей «ойынның тәрбиелік қуатымен теңесер күш жоқ. Ол – халықтың сандаған жылдар бойындағы тәжірибесінің нәрі сіңген педагогикалық даналығының айқын бір жемісі болып саналады» [2,88].

Қазақ балалар ойынының түркі тектес халықтарға ортақ ең көне үлгісін біз М.Қашқаридың «Түрік сөздігі» еңбегінен кездестірсек, белгілі Еуропа саяхатшылары жазбалары мен орыстың мұрағаттанушы ғалымдарының деректерінен детүркі халықтарының ойындары жөнінде мәліметтер көрініс тауып

отырады. Қазақтың ұлттық ерекшеліктері мен мәдениетін зерттеуге үлес қосқан, фольклоры мен әдебиетін жинаған Ә.Диваев, А.Е.Алекторов, Н.А.Мелькова, Е.А.Покровский секілді Ресей зерттеушілері де қазақ балалар ойындарына назар аударған. Ш.Ахметов өзінің еңбегінде бұл өлеңді төрт түлік мал туралы өлеңдердің қатарына қосып, балаларды мал шаруашылығына үйретуге үйрететінін және баланы санауға үйрету саусақ ойындары арқылы жүзеге асырылатынын айтады.

Санауға үйретуде баланы қызықтырып, бір санды әлденеше рет қайталап айттыру арқылы естерінде тезірек сақталып, жаттап алуға икемді етіп келтіргенін Ш.Ахметов те өз еңбегінде айтып өтеді. Осы орайда, Ғ.Ақпанбеттің «Қазақтардың дүниетанымы» атты еңбегінде (1993) де саусақ санау ойынына қатысты жаңа ойға жетелейтін пайымдардың бар екенін айта кеткеніміз жөн.

Фольклортанушы ғалым Ш.Ыбыраев осы сипаттағы өлеңдер орыс фольклортану ғылымында жеке жанрлық түр ретінде қарастырылатынын, оларды «пестушки, потешки» деп аталатынын жазып көрсетеді. Әрине, қазақ балалар фольклорында осы сияқты өлеңдер аз болмаған деп ойлаймыз. Ғалымның айтқандай, оларды жинастыра келіп, ойын жырларының жеке саласы етіп жіктеуге болады.

Балалар өздігімен ойнауға қабілеті жеткен шақта олар үлкендердің көмегінсіз-ақ өлең, тақпақтар айтып, түрлі ойындарды ойнап кететіндігі белгілі. Осы кезде бала шығармашылығы қанат жайып, еркіндікке шығады.

Балалар ойындарының ішінде олардың отырып та, түрегеп тұрып та, жүгіріп жүріп те ойнайтын түрлері бар. Ғалымның жазып көрсеткеніндей: «Ойын барысындағы іс-әрекеттерді белгілеу, балалардың орынтәртібін анықтау, түрлі рольдерді бөлісу, міне, мұның бәрі де өлең, тақпақтар арқылы іске асырылады. «Санамақ», «Қаламақ» тақпақтары ойын жүргізушілерді, жекелеген қызметтерді бөлісу үшін айтылса, «Соқыр теке», «Үй артында қол ағаш», «Кім ұшты?», т.б. бүкіл ойын процесімен тұтастық тауып, мазмұны мен түрі бойынша әр түрлі қимыл қозғалыстарымен бірлікте айтылады. Сондықтан да олар ырғағы жағынан кейде жедел, енді бірде баяу орындалса, кейде арасына ырғақты қара сөз араласып отырады. Мазмұны әзіл-қалжың, сықаққа толы болса, құрылысы мейлінше қарапайым, айтылуы жеңіл, сөздері ойнақы. Дыбысқа еліктеушілік, аллитерациялық, ассоностық қайталаулар жиі ұшырасады» [3,7].

Балалар ойындары балалардың жан сұлулығымен қатар, тән сұлулығында жан-жақты жетілдіруге бағытталған. Басқасын айтпағанда, бұндай өлеңдердің жан-жануарлар қалай дыбыстайтынын, қандай іс-әрекеттер жасайтынын да танып-білуде маңызы зор.

Ол жөнінде ғалым Ш.Ыбыраев: «Тегінде іс-әрекеттерді дұрыс сипаттай білу – тіл мәдениетінің бірінші шарты болса керек. Мұны өмірге жаңа қадам басқан балдырғанның санасына сіңірудің төте жолын халқымыз дәл тапқан», - деп тұжырым жасайды [1,8].

Әрине, балалар ойындарының барлығында бірдей өлең, тақпақтар кездесе берілмейтіндігі белгілі. Бастысы, олардың негізгі мақсаты – балаларды тапқырлық, шапшаңдық, ептілік қасиеттерге баулып, қиялын шарықтатып, ойын ұштап, өзінше іскерлікке, шешім қабылдауға тәрбиелеуінде. Сонымен қатар кез-келген ойынның аяғында жеңу де, жеңілу де болады. Ондай ойындар көбіне көп тақпақ айту, ән салу, би билеу, әңгіме айтып күлдіру, жануарлар мен хайуанаттар сияқты дыбыстар жасау түрінде болып келеді.

Қай ойынның түрін алып қарасақ та, олардың түпкі нысанасы балалардың бойындағы шығармашылық қабілет-қасиетін дамыту, өнерге баулу, өлең, тақпақ айтуып, ән салуға бейімдендіру екенін аңғаруға болады.

Балалар фольклорының кейбір үлгілерінде өлең, тапқатардың ішкі мазмұнына жеткілікті түрде көп мән беріле бермейтіндігін байқауға болады. Бастысы олардың ұйқасы оңай, ойнақы түрде болса, сонымен қатар, әсіресе, түрлі іс-әрекеттерге айтылуы сәйкес келіп үйлесіп жатса, ондай өлеңдер көбірек қолданыс табады. Балалар фольклорындағы осындай өзгешеліктер, әсіресе, ойын өлеңдерінен айқын көрініс тапқан.

Әдетте әрекетке құрылған рольді ойындардың құрылысында өлең сөз ерекше белсенді қызмет атқарады екен. Ойынға байланысты келетін өлеңдердің әрқайсысының өзіне тәуелді атқаратын қызметі, соған сәйкес мазмұны мен өзіндік ерекшеліктері болады. Осындай сипаттарына орай бұндай өлеңдерді фольклортанушы ғалымдар «Ойынға шақыру өлеңдері», «Қаламақ», «Санамақ», «Драмалық ойындар» деп ішкі жанрлық түрлерге жіктеп жүр.

К.Ісләмжанұлы қаламақтың ойын барысында қолданылуына былайша түсіндірме береді: «Балалар ойынында бұл өлеңдердің де атқаратын өзіндік орны бар. Көпшілік ойындардың ойнау шарты бойынша балалар екі топқа бөлінуге тура келеді. Мұндай жағдайда балалар екі түрлі тәсілдер қолданады. Мәселен, қатарға тұрғызып санап, жұп сан бір сапқа, тақ сан бір сапқа бөлінеді. Осындай тәсілдің бірі қаламақ арқылы жіктелу. Мұндай жағдайда балалар арасынан екі басшы сайланады. Қалған балалар екі-екіден жұптасып кетеді. Жұптасқан балалар өзара келісіп, бір-біріне жасырын ат қояды. Сөйтіп, қойған аттарын екі жол өлеңмен екі басшыға айтып қалауын сұрайды», - деп [2,153] оған мысал ретінде өлең үлгісін ұсынады.

Мысалы:

– «Аспандағы жұлдыз керек пе?

Судағы құндыз керек пе?

– Түйенің ботасы керек пе?

Жердің жотасы керек пе?

– Алтын асық керек пе?

Күміс қасық керек пе?» [1, 94].

Қаламақтар осы келтірілген өлеңдердегідей көбіне екі жолдан тұрып өзара ұйқасқа құрылса, кейде ұйқассыз да айтыла береді. Оған мысалды «Ақ сандық, көк сандық» жинағына енгізілген қаламақтарды оқи отырып көз жеткізуімізге болады. Онда қаламақтың көптеген үлгілері енгізілген.

Қаламақтар екі жолдан ғана құрылған қарапайым өлең болғанымен, олар сөз қолданыстары арқылы «ойынды бастаушы болуымен ғана емес, баланың ішкі дүниесінен хабар беретіндігімен де бағалы фольклорлық поэзия үлгісі болып саналады.

Балалар фольклорында ойынға қатысты айтылатын өлеңдердің ендігі бір түрі – санамақтар.

«Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалықта» санамаққа мынадай анықтама берілген: «Санамақ – қазақбалалар фольклорындағы жанрлық түр. Санамақсәбилерге сан үйрету, санаудың ретін танытуды көздейтін ойын өлеңі. Санамақтың құрылымында формалық шарттар қатаң сақталмайды. Ол кейде ұйқасқа, кейде тек қана ырғаққа негізделе береді. Қайсібір санамақ үлгілерінде сандар жай ғана санамаланып келіп, соңғы түйіндеуші жолдар ғана ұйқасады. Ересектеу балалар санамақты ойын тәртібін (жасырынбақ ойынында, т.т.с.с.) айқындау үшін қолданады».

Қай халықта болса да балалар ойындарының басталуында санамақтар басты мәнге ие болады. Ол туралы ғалым К.Ісләмжанұлы: «Өзінің ерекше кең таралуымен де, балалар көңіл күйіне әсерлілігімен де, сандық көлемі жағынан да бұл жанр ойындық балалар фольклорында ерекше маңызды орын алады. Солай

бола тұрғанмен де, қазақ балалары арасындағы санамақтарға көп уақыт арнайы көңіл аударылмай келген екен», - дей келіп, олардың бірен-сарандаған үлгілерінің «Балдырған», «Ақ желкен», «Ұлан» сияқты мерзімді басылымдарда жарияланып қана келгенін айтқан болатын.

Ұрпақтарға тағы басқа осы тектес тартымды ойындарды үйрету, тіл өнеріне негіз салады деп қараған жөн. Балалар негізінен ойын үстінде бір-бірімен тез тіл табысады.

Балалар ойындарының кең тараған түрінің бірі – тәжікелесу. Тәжікелесу– диалог арқылы балалардың бірін-бірі қажап, күлкіге айналдыруы, сөзбен іліп-қағуы.

Қазақ фольклортанушылары еңбектерінде тәжікелесу «жасанды диалогқа негізделген тәжікелесулер», «тәжіке-жұмбақтар», «тәжіке сауалдар», «алдамшы тәжікелесулер», «тәжіке тұзақтар» деп топтастырыла қарастырылып жүр.

«Жасанды диалогқа негізделген тәжікелесулердің» басты бір ерекшелігі ондабалалар арнайы ойын ретінде алма-кезек айтысады. К.Ісләмжанұлының жазып сипаттағанындай «Балалардың бірі екіншісіне әлдебір сөзді айтуды өтінеді де, мұның жасандылығы осында, жолдасын мұқататын ұйқасты әзіл сөзді дайындап отырады. Осылайша кезекпе-кезек айтыса береді. Мысалы:

- Қасық деші!
- Қасық!
- Аузың сасық.
- Жәшік деші!
- Жәшік!
- Сенің әкең әжетханаға піркәшік»[2,111].

Осы сияқты үлгілері балалар арасында тәжікелесудің ең көп тараған түрі болып саналады. Олар көбіне арнайы түрде айтылып отырады. Өйткені оның психологиялық мәні де бар.

«Тәжіке-жұмбақтардың» мазмұн, сипаты күрделірек болады. Тәжікенің бұл түрінде бала жұмбақ қою арқылы серігіне керекті сөзді айтқызуға тырысады.

Ғалым Ш.Ыбыраевтың жазып көрсеткеніндей:«Ата-бабаларымыздың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесін, мәдениетін жасөспірімдер бойына саналы түрде сыйдыру керек. Олардың өмірге деген көзқарасын, мінез-құлқын, болашақ бағытын дұрыс қалыптастыру дегеннің бәрі жалықпай берген тәрбиеге байланысты» [4,36].

Дәл осы мақсатта біз сонау көне замандардан желі тартып, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан балалар ойындары сынды мұрамызды тек балаларды алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай, жас ерекшеліктеріне сай олардың көзқарастарын, мінез-құлқының қалыптасу құралы деп те ерекше бағалай білуіміз керек деп тұжырымдаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ақ сандық, көк сандық. Балалар фольклоры. Құрастырған Ш.Ыбыраев. – Алматы: Жазушы, 1988.
2. Ісләмжанұлы К. Рухани уыз.– Алматы: Ана тілі, 1995.
3. Уахатов Б. Алтын бастау.– Алматы: 1993.
4. Ыбыраев Ш. Бастау: қазақ халықының фольклоры туралы зерттеулер.– Алматы: Баспалар үйі, 2009.

М.МАҚАТАЕВТЫҢ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ПОЭЗИЯСЫ

Аширбекова Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ф.ғ.к. Мамыт А.А.

Балалар поэзиясы – көркем өнердің, оның ішінде көркем әдебиеттің құрамдас бір бөлігі. Балалар поэзиясындағы көркемдік әлем – көркемдік-эстетикалық талаптар тұрғысынан игерілген және баланың таным аясы мен білім деңгейіне сәйкестендіріле шығармашылықпен өңделіп, жаңаша бейне иеленген баланың өзі, оның жан-дүниесіндегі сан қилы құбылыстар, санасы мен сезіміндегі түрлі өзгерістер, оның идеалы, арман-мұраты, бала жанарына іліккен әлеуметтік өмір мен қоршаған табиғаттың алуан қырлары. Ол әлемнің тіршілік ортасы – өзара біріге келіп, біртұтас балалар поэзиясын құрайтын жеке-жеке шығармалар. Осы тұрғыдан келген жағдайда, балаларға арналған поэзиялық шығармалардың әрқайсысы өнер туындысы болып табылатынын айқын көреміз. Демек, поэзиялық туынды мазмұнын құрайтын көркемдік әлем бала оқырманның өлеңнен ұмытылмас әсер алуына, сол әсер негізінде айналасына жаңаша көзқараспен қарауына, айнала дүниемен жаңаша қарым-қатынас жасауына жол салуы қажет. Балаларға арналған әрбір туындыда жасалған үлкенді-кішілі көркемдік әлем баланың жанына жақын, ұғым-түсінігіне лайық, әсерлендіру қуаты мол болған жағдайда ғана, бала көңілінде жатталып қалады, балалық қиялын қанаттандыра алады. Басқаша айтқанда, балаларға арналған поэзиялық туынды өз оқырманының көңіліндегісін қапысыз тауып, дәл жеткізуі шарт. Ол үшін балалар поэзиясында жасалатын көркемдік әлем баланың өз болмысынан бастау алуы, бала түсінігіне лайық болуы қажет.

Балаға сәби күнінен тіл ерекшеліктерін, көркем әдебиеттің қыры мен сырын түсіндіруімен қатар, оның адамгершілікке баулу жақтарын үйретіп, үлкенді сыйлау кішіге қамқорлық, бауырмашылдық сияқты асыл қасиеттерді бойына сіңіру керек. Қашанда ана тілінің орны айрықша. Сондықтан да халқымыз «Ана сүті – бой өсіреді, ана тілі – ой өсіреді»- деген. ХІ ғасырдағы түркі ғалымы Махмұт Қашқари: «Тәрбие басы – тіл» десе, заманымыздың белгілі ақыны О.Сүлейменов: «Адам тағдырын тәрбие шешеді, тәрбие құралы – сөз» дейді. Осы тұрғыдан алғанда жас балдырғандар тәрбиелеуде басты құралдардың бірі – көркем әдебиет. Халықтың жадында мәңгілік ғұмыры бар ақындар әдеби мұрасының орны ерекше деп білеміз. Осындай бірегей ақынның бірі – Мұқағали Мақатаев поэзиясының терең тамыры кешегіде, бүгін мен ертеңде жатыр. Ақын талантының берік тұғыртасы – туған жері. Болашақ дарынды ақын ауылдың шаңына аунап, асау өзеніне шомылып, құстар қиқуын тыңдап өскен. Ақын топырағына тартып туған. Қарасаз ғұмыр бойы ақынның тепсінген ой, уылжыған сезімінің діңгегіне айналады[1,28]. Ақын дала мен тау, атажұрт арқылы Отанды, адамзаттың алтын бесігі – жұмыр жерді сүйеді. Кішкентай жүрекке кең дүниені сыйғызып, әлемдік кеңістікке құлаш ұрады.

М.Мақатаевтың «Ақпан» өлеңінде бала ұғымына жеңіл бейнелі тіркес-терді молынан ұшыратамыз.

Ақпан, ақпан,
Қыс әлі.
Ақ түтек аяз қысады,
Арылмай жатыр даладан
Ақсақал қыстың құшағы [2,294].

Қыс мезгілін ақсақалмен кейіптеу қазақ поэзиясында Абай дәстүрімен келе жатқан құбылыс екені тағы белгілі. Даланы құшағына алып жатқан ақсақал-қыстың суретін көреміз. «Ақпан» өлеңіне әрі қарай тоқталып өтсек.

Айтуынша атаңның,

Күн де ұзарды нар адым.
Жұмысы көп қой апаңның,
Көмектес оған, қарағым.
Ақпан, ақпан,
Қыс әлі.
Келеді қашан құс әні?
Қарлығаш, тырна, бозторғай
Қалықтап қашан ұшады?.. [2,295].

Сөз өнерінің әдемі кестелері баланың сөздік қорын байытып, бірден бірге мағыналы да мәнді сөйлеуге жаттықтырады. Тек бұл емес, поэзиялық шығармалар ішіндегі әр жақты айқын образ, әдемі қисын, жақсы ұйқас бәрі де балаларды қуанытып, әсер беріп, ойын шыңдап отырады. Поэзиялық шығармалардың балаларға тигізетін тәрбиелік әсері ұшан-теңіз.

Поэзиялық шығарма балаларды өмір, тұрмыс, әдет-салты, мәдениетімен таныстырып отырады. Балаларға арналған өлеңдерінде баланың болашағын ойлап, тәлім-тәрбие жолына бағыштауға тырысады.

Мұқағали шығармашылығынан балалар поэзиясы ерекше орын алады. Бала жанына жақын ақынның әдеби мұрасын балалар поэзиясынан бөлек қарастыру мүмкін емес.

Ең бірінші бақытым – Халқым менің,
Соған берем ойымның алтын кенін.
Ол бар болса, мен бармын, қор болмаймын,
Қымбатырақ алтыннан нарқым менің.
Ал екінші бақытым – Тілім менің,
Тас жүректі тіліммен тілімдедім.
Кей – кейде дүниеден түңілсем де,
Қасиетті тілімнен түңілмедім.
Бақытым бар үшінші – Отан деген,
Құдай деген кім десе, Отан дер ем!

Адам өмірінің қатпарына терең енген қуанышына шаттанып, қайғысына қабырғасы қайысқан азамат ақын адамның жас кезеңдеріне, балалық шағына, оның өзіндік ерекшелігі мен мән-маңызына арнап көптеген өлеңдер жазған. Балалық шақтағы пәк те, кіршіксіз өмір де дарынды ақын қаламынан тыс қалмаған. Балалық шақтың өзіндік тынысын дәл танытып, дөп басатын толғаныстары, ой тұжырымдары баршылық.

Сәбиінің тыныштығы – ақын үшін ең үлкен бақыт. Мұқағали ақын жер бетіндегі тыныштықты ұйқыдағы сәби келбетіне ұқсатады.

Ұйықта ұлым, ұйықта бөпем қасыңдамын,
Керек емес дүние, асылдарың.
Бақыт, байлық барлығы менің үшін,
Сенің бір кеп мойныма асылғаның [2,21].

Бесікті тербете отырып, айтылған осы бір ой толғанысы, тек ақынның ғана емес, бүкіл ата-ана атаулының жан даусы сияқты. Бұлайша ой мен түрді ойнақтата отырып, әке мен баланың арасындағы терең, бірақ ұлы махаббат ұғымын әсем мүсіндей етіп, қарапайым ғана сөздермен құя салу екінің бірінің қолынан келе бермейді. Бұл шумақтар бесік жырын айтатын әрбір ана мен отанға арнап жазылған сәбиге деген махаббатының гимні сияқты.

Ұқсайды бар тыныштық жер бетінде,
Ұйқыдағы сәбидің келбетіне.
Ояту былай тұрсын, рұқсат жоқ
Ұйықтап жатқан ұлымды тербетуге...

Аймалайсың жанымды күлкіңменен,
Тамағыңнан айналдым бүлкілдеген.
Не дейсің сен бүртип, айтшы, сәулем,
Қытықтаған жүректі бір тілменен?

Адамға баласынан жақын, баласынан артық ешнәрсе болмаған. Халық еш нәрсені де өзінің баласынан жоғары бағалаған емес. Сондықтан халық ең алғаш өзінің жақсы ойын, жақсы қиялын өлең етіп, ән етіп тұңғыш рет баласына арнаған. Жас нәрестенің дүниеге келуін қуаныш еткен. Баланы жұбату, ойнату, тәрбиелеу, оның алдына неше алуан тілек мақсаттар қою өлеңмен жырмен, көркем сөзбен айтылған.

...Қандай ғана анадан туады адам,
Сәбилердің ұйқысын қуалаған?!
О, тыныштық! Тыныштық қандай рақат!
Қандай рақат сәбилер жыламаған!

Ұқсайды бар тыныштық жер бетінде,
Ұйқыдағы сәбидің келбетіне.
Кім болсаң ол бол, мейлің, рұқсат жоқ,
Ұйықтап жатқан ұлымды тербетуге! [2,354].

Салыстыра суреттеу әдебиетіміздегі психологиялық параллелизм үлгілерін дамытуға көп үлес қосары сөзсіз. Ақын өлеңдерінде ажарлаудың көп түрі кездеседі.

Мамасы босат, еркімен өссін тал шыбық.
Ауа мен күнге, ай менен нұрға малынып.
Бұлқынып жатыр, ұмтылып жатыр қарашы.
Кішкентай жүрек көрсетіп жатыр қарсылық!

Ақынның «талшыбығы» да, «кішкентай жүрегі» де - өзінің сәби бөбегі. Ұғым метонимия тәсілімен әдейі өзгертілген. «Кішкентай жүрек» бір жағынан мегзеу, яки синекдоха тәсіліне көшіп тұр.

Тамаша теңеулер! Ақын туған жер табиғатының бар сұлулығын, алдымен кеудесіне сыйдырып, сонан соң оны онан әрі ажарландырып, жыр етіп төккендей. Ал, дала суреті Мұқағалида:

Ah, далам, ай-хай, далам, сағым далам,
Бір бұдыр жоқ-ау көзге шалынбаған,
Аспан құлап кетсе де тарынбаған,
Бір ғаламат бойыңда сабыр бар-ау.
Ah, далам, ай-хай, далам, сағым далам,
Төсінде атылмаған жанартаулар,
Вулканын тұншықтырып, дамылдаған, -
деп сипатталып, өзінің перзенттік сезімін білдіреді:
Боз далам, күрең далам, жасыл далам,
Кісі емес саған келіп бас ұрмаған.
Құныға құшағым бір қанбай қалды-ау,
Қалай ғана құшармын ғашық-далам? [2,35].

Қазақ даласында туған қанатты ақындар осылай жырлайды. Табиғаттың таңдай қақтырар тамашасын іркіп алмай-ақ, сол қарапайым күйінде мүсіндейді. Дархан даласынан сұлулықтың кенін қазып алып, оны іздемей-ақ табиғи қалпында жырға қосады. Тағы да назардағы бағыт – табиғатты сүю. Мұқағали ақынның перзенттік махаббаты былайша төгіледі:

Кең дүние, төсінді аш мен келемін,
Кең дүние керемет қалпыңме
Жүрек болып кеудеме кірші менің.

«Отаным, саған айтам» өлеңінде ақын жүрекжарды сезіммен былайша тебіренеді:

Отаным, саған айтамын,

Менде бір аппақ арман бар.
Ақтығы – алғаш жауған қар.
Ақ жырым – аппақ құстарым.
Ақ көңілге самғандар,
Бұтаға қонып қалмаңдар!
Алдарыңда әлі тандар бар,
Зымырап, құстар, зауландар! [2,73].

Әрбір қазақ баласының ойында Мұқағалидың:
Іргелі қазақ болдық. Сақтар қалып,
Құс міндік темірқанат, аттар қалып,
Өйтсе де мақтанбалық, мақтанбалық! -
деген жыр жолдары тұратындай.

«М.Мақатаев поэзиясының терең тамыры кешегіде, бүгін мен ертенде жатыр. Ақын талантының берік тұғыртасы-шаңдағына аунап, тентек өзеніне шомылып, құстар қиқуын тыңдаған топырағында, ол соған тартып туған. Қайда болып, қайда жүрсе де Қарасаз ғұмыр бойы тепсінген ой, уылжыған сезімінің діңгегіне айналады. Ақын дала мен тау, атажұрт арқылы Отанды, адамзаттың алтын бесігі-жұмыр жерді сүйеді. Кішкентай жүрекке кең дүниені сыйғызып, әлемдік кеңістікке құлаш ұрады» [3].

Мұқағали ақын «Аманат» өлеңінде соғысқа аттанған әке буыны бекімеген ұлын нарға балап, құрыштай мықты санап, жанына қуат алып, үйдің тірегі деп қабылдап, еркек кіндікті ұрпағын бас ие деп арман-аманатын табыстайды.

Әке аманаты – қайғыдан қалжыраған әжесі мен анасына тірек болып, іні-қарындастарын қатардан қалдырмай бағу. Бұл – ата дәстүрі, қазақы салт. Халықтық әдебиетте ертегі мен батырлық жырларда ер-азамат жорыққа кеткенде шаңырақта қалған перзентіне, кейде бесіктегі ұлдан үміт етіп, медет тұтуы, ел мен жер тағдырын аманаттап табыстау – ғасырлар бойына жалғасқан ұлттық дәстүр. Ел мен жер, берісі отбасына тірек болу жас буынның өмірлік міндет-мұраты болған. Осындай ұлы міндеттер ұрпақты өмірдің ұзақ жолына – үлкен сапарға алып шыққан. Ақынның осы тұжырымында әкелік аманатты түйсіндірген ұлттық таным, қазақы болмыс жатыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мақатаев М. Күнделік. -Алматы: Жалын, 1991.
2. Мақатаев М. Шығармаларының төрт томдық жинағы. 2Т. -Алматы: Жалын, 2001.
3. Өміржанова Ж. М.Мақатаев шығармаларының көркемдік ерекшеліктері // Қазақстан мектебі, 2001. № 3.

ТҰРМАҒАМБЕТ ІЗТІЛЕУҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖОЛЫ

Абдисова Д.Е.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **ф.ғ.к. Мамыт А.А.**

Тұрмағамбет Ізтілеуов Қызылорда облысы, Қармақшы ауданына дүниеге келген. Жастық шағынан Бұхараға барып, «Мир Араб» медресесінде оқыған соң «Көкілташ» медресесінде араб, парсы, шағатай әдебиетімен таныс болады. Оқуды аяқтаған соң ұзақ уақыт бойы туған ауылында мұғалім болып қызмет етеді. XX ғасырдың бас кезінде Сыр бойында жазба түріндегі қисса, айтыс поэзиясы айрықша өріс алған кезіеді. Т.Ізтілеуов осы жаңалықтың басында тұрған тұлға. Сырелінің айтысақындары мен шайырлары Кете Жүсіп, Қаңлы Жүсіп, Нақыштар

термені бір ұйқаспен жазатын болған. Осындай шұбыртпалы ұйқасты Даңмұрын, Омар Шораяқұлы да Тұрмағамбеттен үйренген болатын [1,221].

Тұрмағамбет Ізтілеуұлының ақындық стилі Орта Азияның ортағасырлық реализімінен туған. Тұрмағамбет сюжеттерінің өзі де шығыстық стилдеді. Бұрынғы Түркістан өлкесіне қараған Сырдария облысының Қазалы уезінде Қуандария болысының екінші ауылында «Ақтайлақ кезең» аталған мекенді жайлаған кіші жүздің кетеруындағы Ізтілеу деген кісінің әйелі Жұпар босанып, дүниеге жас нәресте келеді. «Перзент көрмей дүниеден тұлдырсыз өткенім бе?» деп өкісіп жүрген жалшы Ізтілеудің ауыл шетіндегі жапырайған күркесіне жарқыраған сәуле кіргендей болды. Кеудеге жиналған барлық кірбің, мұң, өкініштіосы отбасындағы осы бір өмір қуанышы орнын толтырды. Жарықшақ көңіліақ түйенің қарны жарылғандай шаттыққа толы бөленді. Күндік нәпақасын қара қазанғаатып ұрып, қалт-құлт етіп отырған жалшының үйінде дәл осы күніартынасақтаған артық үнемі де жоқ еді. Сондықтан да қуанышы қойнынасырмаған Ізтілеудің дүйім жұртты дүбірлете шақыруға, оларғаілттипат көрсетуге шамасы келмеді. Сәбиге молда шақырып кітап аштыру, азан айттырып ат қойдырусияқты сол кезеңдегіауылдағы үрдіс-салттың бірі деістелген жоқ. Риясыз ата-ана жөргектегі баланың бетіне мейірлене қарап тұрды да, сәбидің нағашысы Ермағамбет ақынның атына ұйқастыра «Мұның аты Тұрмағамбет болсын» деп ырым жасайды [2,146].

Тұрмағамбет ақынның балалық шағы Орта Азияға анадай болған – Сырдария өзені бойында, оның жағасындағы су жолы, керуен жолы, әрі осы өңірдің орталығы Ақмешіт, Қармақшы, Қазалы қалаларында өтеді. Кір жуып, кіндік қаны тамған жері туралы С.Жиенбаева «Жас қанат» кітабында суреттеген:

Жалын боп өткен ағаның,
Жарқ етті жүрген дөңдері.
Жайқалып талы жағаның,
Жалтырап жатыр көлдері.

Ақынның әкесі – Ізтілеу Қызылбайұлы «Қара шекпен» аталған, малы жоқ жалшылықпен күнелткен адам. Ізтілеу ес біліп етегін жинағанан Қызылдың жиегіне жақын Ақтікен деген жердің (қазіргі Жалағаш ауданына қараған) ат шаптырым аумақты алып жатқан атақты бай – Жайлаубайдың Тұрғанбайы деген кісінің батырағы болған. Тұрмағамбеттің жасы он алтыға шыққанда әкесі дүниеден озады. Қаршадайынан қамқоршысыз қалған бала өмірдің ауырлығын арқалап жетімдіктің тақсіретін тартып, өседі. Өмірінің сол кезеңдерін өлеңдерінде былай баяндайды:

Кедей ем киім, тамақ зорға тапқан,
Жамаулы үйім жыртық қара құрым [3,468].

Алғашқыда өз ауылындағы Алдашбай, Қожабай, Ораз деген ишан, молдалардың көшпелі мектебінде оқып, мұсылманша сауат ашып, білім алған. Мұнан соң «Қара суды теріс ағызатын ғұлама – үлкен ахун» деп сыр өңіріндегі елге аты тараған Тапал, Қалжан ахундардың медресесіне түсіп, сабақ алады. Оқуда қатарының алды болып, «алғыр» атанған, әрі от ауызды, орақ тілді ақындық өнері бар шәкірт Тұрмағамбетті оқытқан ұстаздардың ойын бөледі. Бұрын Бұхара қаласындағы мәртебелі медресенің оқытушысы болған Қалжан ахун Бөлекбайұлы (1857-1916) Бұхарадағы жоғарғы оқу орнына түсу үшін Тұрмағамбетке жолдама қағаз жазып береді.

Шығыс тілдерін үйрену, білуді үлкен өнер деп санайды. Оқыған кездерінде араб, парсы тілдерін ғылыми тіл деп ұғынған Тұрмағамбет Қызылқұмның шағыл құмын толарсақтан кешкен керуеннің соңына еріп, өзегі тала, ерні кезере Өзбекстандағы Бұхара қаласына әрең келеді. Сол кездегі Таяу, Орта Шығыс және Орта Азия елдері үшін ұлық саналатын қабырғасы XVI ғасырда

қаланған Бұхарадағы әйгілі оқу орны «Мир-Араб» медресесінде оқиды. 1899 жылдан бастап сондағы «Көкелташ» медресесінде оқиды. КСРО-ның белгілі мәдениет қайраткері, Тәжік Ғылым академиясының тұңғыш президенті, академик, жазушы Садриддин Саидмұрадұлы Айни де (1879-1955) осы жылы «Көкелташ» медресесінің студенті болатын. Тұрмағамбет пен Садриддин алғаш осында танысады. Медресе оқушыларының ішіндегі ой-өрісі озық Айни ауылдан алысқа шықпаған Тұрмағамбетті бөтенсімей өзіне жақын тартады. Көп ұзамай-ақ онымен айрылмас дос болып кетеді. Олар моллабача-студенттер арасында әдебиет үйірмесін ұйымдастырып, оған жөн-жобасын көрсетіп жетекшілік етеді. Көкелташ медресесін екеуі бірге бітіріп, дипломды бірге алып шығады.

Кезінде Орта Азиядағы көрікті қалалардың бірі саналған Бұхара, оның ғылым дүниесіне құлашын кең сермеуіне мүмкіндік береді. Көшпелі қазақ жерінен Орта Азияның атақты қаласына білім іздеп келген Тұрмағамбет, оның бай кітапханасынан Шығыстың ежелгі мол мұрасы, дархан шығармаларын тауып алып, мейірлене оқиды. Әсіресе, арабтың «Мың бір түні» мен үндінің «Тотынамасы», Иранның «Шаһнамасын», Омар Хаям, Хожа Хафиздің сұлу да сазды нәзік лирикасын, Шайхы Сағидің «Гүлістаны» мен «Бостанын», Низамидің «Ескендір-намесі» мен «Жеті шұғыласын», Рудаки мен Физулидің, Жәми мен Беділдің хисапсыз мол дүниелерін бас алмай қызыға оқып, құмарта сусындайды. Бируни, әл-Фараби, ибн Сина, Бабыр, Ұлықбек сияқты философтар мен тарихшылардың асыл мұраларын азық алу үшін еңбектерін түгел оқып, ерінбей ақтарып шығады.

Әдепкіде медресе оқытушылары сахарадан келген қазақтың жалбыр шапан, жыртық тымақ Тұрмағамбетке менсінбей қарайды. Бірақ зор талант пен мол білімді бойына терең дарытқан ол, өзінің оқуға деген зеректігі мен жалындаған ақындық аршыны арқылы замандастарының көзіне түсіп, оларды таңдандырады. Медресені үздік бітіріп, шығыс тілдері – араб, парсы, түрік, шағатайшаны еркін меңгерген Тұрмағамбет осы тілдерде жазылған Шығыс классикалық шығармаларын өз халқына жеткізуді алдына мақсат етіп қояды. Осы кездері Шығыс даналығы өнегесімен жазылған, оқиғасы қызық поэмаларды жырлауға көбірек бет бұрады. Революцияға дейін жазылған көп шығармаларының ішінде «Рауа Бану», «Мәрді диқан», «Ескендір», «Самұрық», «Өгіздің хикаясы», «Бидай хикаясы» немес «Данышпан карт», «Төрт дос» сынды дастандары Шығыстық көркем әдебиеттің аталы шығармалары – «Шаһнама», «Тотынама», «Мың бір түн» және «Ескендір-наменің» бөлімдері. Тұрмағамбет ақын сол кітапты оқып, өзін қызықтырған сондағы сюжеттерді негізге ала отырып, қазақтың өз өлеңіндей тыңдаушыларын тамсандыра оқиға, хикая, дастандар жазады. Оның:

О баста оқыған соң фарсы, араб,
Жазушы ем хикая, жыр оған қарап,
Ұнатып оларымды – оқығандар,
Ішкендей есіруші еді шарап [3,432], –
деп жырлауы осы жайларға байланысты.

Бұхара қаласының оқуын тауысып дамолла дәрежесін алған Тұрмағамбет 1905 жылы өзінің туған жері Қуандарияға келеді. Ол мұсылман елдерінің семинариясы саналатын жоғарғы оқуы – догматтық медресесінен қадым үлгісі бойынша білім алып шықса да өмірін дін жолына емес, дүние тану ғылымына, өнер жолына – ақындыққа арнайды. Өзі шыққан езілген халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтайды. Бұл туалы «Күнің туды, кедейлер» атты өлеңінде:

Күнің туды, кедейлер!
Аяғына байлардың
Жүргенінде басыла

Бас қосып енді бірігіп,
Күн көрудің қамын қыл,
Бір-біріңе асыла [3,453], –
деп жырлайды.

Өз елі тұйғындай түлетіп, ерте қанаттандырған Тұрмағамбет Хорезімнің ежелгі бай мұраларынан өзіне нәр жинап жүйелі білімге ие болған ғұлама кісі болса да басқа елге бет бұрмайды. Өзі ұшқан ұя – туған жердің топырағына жыл құсындай қайта оралады. Қазақ даласына бұл кезеңдерде ашылған жаңа мектеп, медреселер Б.Кенжебаев айтқандай: «Қазақ арасынан сауатты, оқыған адамдардың шығуына, қазақтың жаңаша оқыған зиялыларының көбеюіне, халықтың оянуына біраз себеп болды». Тұрмағамбет те 19 жылдай оқып зердесіне жиған бар білімін, үлгі-өнеге берерлік ортасынан суырылып шыққан ешкімі болмаған соң өз еліне барып, өз ауылының бүлдіршіндерінің көзін ашып, сауаттандырды. Сөйтіп ұстаздық қызметті 1924 жылға дейін атқарып, жүздеген шәкірттің көкірек көзін ашады.

Өлең жазу өнерімен ә деп айналыса бастаған Тұрмағамбеттің жасы 14-теекен. Оның көркем сөз шебері, ақын боп шыңдалуына кезінде «ақындарауылы» аталған өзі өскен мәдениетті ортаның әсереткенін жазушының өмір жолынан айқын көреміз. Үлгісіз ұстаз болмайды. «Шәкіртсіз ғалым – тұл» дейді Абай. Сондай-ақ Тұрмағамбет те «Өрен жүйрік осылар» деген толғауында ақын болуына алғаш әсереткен, өнеге алған сыр бойындағы елден шыққан мол ақындар тобы: Сарыбай, Өзілкеш, Кете Еснияз (1838-1901), Балқы Базар жырау (1839-1915) т.б. ақындар болғанын баяндайды. Осы төңіректен шыққан ақындардың ішінде Тұрмағамбет Абай шығармаларына таңсық боп тұңғыш танысушы, оның үлгілі сөздерін қастерлеп елге таратушының бірі болды. Ұлы ойшыл Абайдың тамаша шығармаларын кітабы арқылы танысқаннан кейін оның туындыларын аса жоғары бағалап, 1910 жылы былай деп жазды:

Артында ардақты ердің қалса сөзі
Өлді деп өкінбеймін оның өзі
Ерлердің ертедегі өтіп кеткен
Әлі тұрхалық ауызнда алтын сөзі
Абайдың айтқандарын еске алғанда
Бар деуге бәрінің де болар көзі [3,452].

Қараңғы қапас заманда Абайдың құдіретті сөзінің күшіне тізе бүгіп, басын иді. Ақын даңқын әсірелей суреттеп «атақты ер» деп атады. Абайды сүйсіне оқып, онан өзіне нәр, қор жинады, үлгілі ұстаз тұтынды. Қазақтың ауыз әдебиті мен жазба әдебиетінің және Орта Азия халықтарының көркем әдебиет үлгі, дәстүрлерін Тұрмағамбет жақсы білген, оны қадір тұтып, бойны сіңірген. Соларды бір-бірімен шебер ұштастырып өзінің шығармашылық ақындық лабораториясында қайта қорытып, өзіндік шеберлігімен танылған ақын. Оның жазған еңбектерінің басым бөлігі қызық оқиғаға құрылған Шығыс даналығы үлгісінде жазылған шығармалар болып келеді.

Сөйтіп Абайдың сусындаған бұлақтарының бірі болған Шығыстың үлгілі әдебиетінен Тұрмағамбет те тәлім алады. «Социалистік Қазақстан» газетінің нөмірлерінде «Қазақ әдебиеті мен Шығыс әдебиетінің байланысы» деген мәселеде Тұрмағамбет шығармашылығынан көптеген қызықты жаңалықтар табуға болады. Халық арасындағы ежелден бері үзілмей келе жатқан осы дәстүрлі қарым-қатынасты күшейту жолында Тұрмағамбет ақын қажырлы еңбек етті.

Ізтілеуов оқыған, білімдарадам. Ол домбыраға емес, қаламына сүйенген, өлеңді ауызша емес, жазбаша қағазға жазып шығарған ақын. Жазу үстіндегі оның жан құбылысын, ақындық толғанысын шәкірттерінің бірі болған жетпіс жасқа келген жерлесі, зейнеткер қарт Үбісұлтан жырау былайша әңгімелейді:

«Тұрмағамбет өлең жазғанда өзін ұмытып терең ойдың теңізіне шомылып, өзінің әшекейлісөзімен айтқандай: «Дарияның түбінен дүр терген, құдды мұхит тереңінен асыл тасіздеген адамға ұқсайтын. Көзін бір жерге қадап қойып үнсіз ойланып отыратын еді де, тапқан сөз маржанын ыңылдай отырып, ерінбестен қағазға түсіретін. Ол кісінің күндізгі жазған-сызғаны өзінше, ұзақ түнде десығырайған сықсима шамның түбінде жұмысістеп отырғанын талай рет көзіммен көрдім. Сонда, қолында кітап, үңіле қарап оқып отыратын немесе қамыс қалам-қағазғасұқтана қарап жазып отыратын» [4].

Қазақ халқының тарихы шығыс халықтарымен тығыз байланыста туып дамыған. Т.Ізтілеуовтің Фердоуси «Шаһнамасын» қазақ тіліне тәржімалауы қазақ әдебиетінің зор табысы болды. Өйткені бұл сюжет қазаққа ежелден-ақ мәлім. Осы дәстүрге еліктеп Мәулікей, Ақылбек, Жүсіпбек Қожа, Шәді Төре, Тұрмағамбеттер сансыз қисса жазған.

«Тұрмағамбет тәжірибесін, шеберлігін біз әлі айтып та, жазып та тәмамдай алмай жатырмыз. Тұрекен де мұзды мұхиттың белгісіз бір айсбергі секілді, бір қырын жарқыратып көрсетсе, қалған қырларын көзден тасалай береді» - деп ғалым Ө.Күмісбаев жазды. Шынында да, Т.Ізтілеуовтің өмірі мен шығармаларында зерттелмеген дүниелер әлі де көп [4].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қаратаев М. «Шаһнама» қазақ топырағында // Қазақ әдебиеті 6.07.1962 ж.
2. Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. Алматы: ҚР Білім және ғылым министрлігі, Қазақстан даму институты. –1999. – 750 бет.
3. Бес ғасыр жырлайды: XV-XX ғғ. – Алматы, Жазушы, – 1989. Т 2. – 1989. – 496 бет.
4. Ізтілеуов Т. Естеліктер, мақалалар, хаттар, мұрағаттық құжаттар. Kitap.kz.

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДІҢ СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Тұрсынова

А.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **ф.ғ.к. Мамыт А.А.**

Зерттеушілер шешендік сөздердің, көбінесе, түсінік сөзбен басталатындығын айтады. Түсінік сөзде айтылмас шешендік сөздің қандай сөзбен байланысты, қандай жағдайда туғандығы және кім айтқандығы баяндалады. Түсінік сөздің көркем болуы шарт емес, ықшамды, әрі түсінікті болуы шарт. Шешендік сөз құрамының бұл бөлімін айтушы өзінің мүддесі мен мақсатына қарай қалауынша өзгертіп, оқиғасын алмастырып, кейіпкерлерін ауыстырып жіберуге мүмкіндігі болады. Сондықтан шешендік сөздің бір нұсқасының бірнеше авторы болуы да мүмкін. Түсінік сөздің өзі көркем болмағанымен, шешендік сөздің мағынасымен көркемдік маңызын ұғыну үшін маңызы зор.

Әдетте шешендік сөз түсініктен кейін айтылады. «Шешендік сөздің тілі көркем, оқиғасы тартымды болумен бірге сөздері сұрыпталған, сөйлемдері қалыптасқан. Бірен-саран өңдеу-жөндеу болмаса, түп нұсқаға түбегейлі өзгеріс жасау кез келген кісінің қолынан келе бермейді. Сондықтан да түсінік сөздей емес, шешендік сөз әлде қайда тұрақты» [1,131].

Шешендік сөзді зерттеп, түрлі қырынан қарастырған Б.Адамбаев, Н.Төреқұлұлы, Т.Кәкішев, М.Әлімбаев, С.Дәуітов, Р.Сыздықова, Г.Қосымова

т.б. секілді әдебиетші, тілші ғалымдардың еңбектеінде бұл өнерге қатысты түрлі материалдар өте бай. Солардың еңбектерін оқып отырғанда, тек қазақ даласында өз кезінде белгілі болған, халық жадында мұрасы сақталған дана билер мен ділмәр шешендердің өздері ғана мыңдап саналатынын көреміз. «Олардың әрқайсысынан ондаған, мыңдаған ақыл- нақыл сөз қалған» деп есептегеннің өзінде қаншама шешендіктің кілті бар екені түсінікті. Мысалы, ұлы Абайдың әкесі – Құнанбай да кезінде аузы дуалы, сөзге шешен, сұңғыла айтқыш болған. Сонау Жиренше шешеннен тартып, бүгінгі даналық сөз тудырудың биік тұғырынан көрініп отырған дарынды ақын Қадыр Мырзалиевке, т.б. дейінгі зерделі ұрпақтың мұрасында әлеуметтік-тұрмыстық мазмұнның, халықтық-психологиялық пішіннің қаншама шындығы, үздік ойлары жатқандығы белгілі. Сөз тапқыш шешендер, айтқыш ақындар шығармашылығы міндетті түрде ел арасындағы дау-дамай, талас-тартыстарға, жер дауы мен жесір дауына, барымта, қарымталарға байланысты билік айту, қазылық жасау мақсатында, өзара сөз сайысына түсуге, ақыл - парасат сынасуға, жұмбақ шешімін табуға т.б. осы сияқты ситуацияларға қатысты туындап, дамып отырған. Сондықтан оларды мәтіндерінде қарастырған дұрыс деп ойлаймыз.

Мәселен, аты алты алашқа әйгілі Жиренше шешенді Жәнібек хан сапарға бірге ала шықпақ болып, тез келсін деп, қызметкерін жібереді. Ол:

– Ау, Жиренше, хан жолаушы шығайын деп Сізге тез келсін деп жатыр,- дейді. Сонда Жиренше:

– Ханның жеккені не? - депті.

– Жеккені қып - қызыл алты нар, әзір тұр.

Жиренше сонда:

– Қазір барамын, ханға сәлем айт, күн бұлт екен де, - депті.

– Тақсыр, Жиреншені шақырдым, ол «ханға сәлем айт, қазір барамын, күн бұлт екен» деді, - дейді.

Айтылған сөздің астарын түсіне қойған хан:

– Алты нарды доғарып, арабаға алты тұлпар жегіндер! - деп бұйырады. Тұлпарлар жегіліп, әзір болған кезде Жиренше де келеді. Сөйтіп, хан екеуі жолға шығыпты. Жолда құбыладан қара бұлт пайда болып, жаңбыр құйып, жер батпаққа айналыпты, соған қарамастан олар сыдырта желіп отырады. Сонда Жиренше ханға қарап:

Жылқы малдың патшасы,түйе малдың қасқасы, түйе малының мынадай ми батпақта жүруі қиын, мен соны ойлап айтқан едім, - депті [2,181].

Жиренше шешеннің ханға айтқан осы ұтқыр жауабы әлеумет тілінде қанатты сөзге айналып, ел жадында сақталып, нағыз шешендіктің үлгісін танытып келеді. «Соңғы жылдары, яғни еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бастап шешендік өнердің қажеттілігі күн санап артып келеді. Елдің тәуелсіздігі өзімен бірге ойлау тәуелсіздігін, санадағы, танымдағы тәуелсіздікті, тіл тәуелсіздігін қоса алып келді. Демократиялық қоғам өмірдің барлық саласында сөйлеу еркіндігін қамтамасыз етті, әр түрлі саяси көзқарастағы топтар қалыптасты, дін тақырыбында шешіліп сөйлеуге мүмкіндік туды. Еліміздің конституциясында қазақ тілі мемлекеттік тіл болып қабылдануына байланысты сот істері қазақ тілінде жүргізіле бастады. Республикадағы телеарналар мен радиохабарлардың тең жартысы қазақ тілінде дайындала бастады, қазақ баспасөз басылымдарының тілі өткірлене түсті. Осының бәрі қазақ тілінде шешен сөйлеу талабын күшейте түсері анық», - деп атап көрсетеді Г.Қосымова [3,181].

Аристотель «Риторика» деген еңбегінде шешендік сөзге соттағы сөйлейтін сөзді кіргізеді. Оның айтуынша нағыз оратор дәлелмен сөйлеуі тиіс.

Ақты ақ қылып, қараны қара қылып көрсететін де оратор. Сондықтан оқиганы егжей-тегжейлі біліп отыруы тиіс дейді [4,83].

Шешендік өнерді зерттеп, қарастырған ғалым Г.З.Апресян қазіргі шешендікті мазмұнына қарай бес топқа бөледі. Олар мыналар:

1. Әлеуметтік-саяси мәндегі шешендік;
2. Академиялық шешендік;
3. Сотта айтылатын шешендік;
4. Әлеуметтік тұрмыста қолданылатын шешендік;
5. Діни қызметте қолданылатын шешендік [5,43].

Ал А.Байтұрсынұлы шешендік сөздерді шешендіктің тақырыбы мен мазмұнына, айтылу орнына қарай бес түрге бөледі:

А) Шешендер жиынды аузына қаратып, нандырып, сендіріп, мемлекет ісіне қарар шығарту мақсатымен сөйлегенде - саясат шешен сөзі деп аталады;

Ә) Шешендер сотта айыпкерді ақтау я қаралау мақсатымен сөйлеп, сот билігіне әсер ету үшін айтқан сөздері – билік шешен сөзі деп аталады;

Б) Біреудің халық алдында еткен сөздері – билік шешен сөзі деп аталады;

В) Білімділердің, ғалымдардың пән мазмұнды сөйлегені – білімір шешен сөз деп аталады;

Г) Дін жайынан сөйлеген ғұламалар сөзі, молдалар сөзі – уағыз деп аталады [6,21]. А.Байтұрсынұлының шешендік сөздердің түрлеріне берген бұл атаулары қазақ шешендік сөздерінің табиғатына үйлестіріле, қазақ ұғымына лайықталып, көркем түрде берілген. Шешендік сөзді жіктеу мәселесіне өзінің оқулығында С.Садырбаев та орын бөліп, оны төмендегідей жіктейді:

А) Саяси әлеуметтік шешендік сөздер;

Ә) Шешендік дау сөздер;

Б) Тұрмыс - салтқа байланысты айтылатын шешендік сөздер [6,26].

Ғалым Б.Адамбаев шешендік сөздің түрлерін а) шешендік арнау, ә) шешендік толғау, б) шешендік дау деп үшке беліп қарастырады. Шешендік арнауға белгілі бір адамға айтылған сәлем, әзіл, бата, тілек сөздерін жатқызады. Шешендік толғауды шешендік нақыл, шешендік мақал, шешендік мысал, шешендік жұмбақ, шешендік жауап деп беске бөледі. Ал шешендік дауға мыналарды жатқызады: жер дауы, жесір дауы, мал және ар дауы.

Ғалым Г.Қосымова қазіргі шешендіктің түрлерін мынадай түрлерге бөліп қарастырады: а) әлеуметтік - саяси мазмұнды; ә) әлеуметтік - тұрмыстық мазмұнды; б) білім-ғылымдық мазмұнды; в) діни мазмұнды; г) сот ісіндегі шешендік.

Шешендік сөздерді А.Байтұрсынұлы мен Г.З.Апресянның жіктеулері мазмұндық - тақырыптық жағынан соншалықты сәйкес екендігін көруге болады. Біздің мақсатымыз осы шешендік сөздердің ішіндегі әлеуметтік - тұрмыстық мазмұндағы түріне жан - жақты талдау жасау, яғни оның тілдік-стилистикалық белгілерін анықтап, өзіндік тіліне: сөздік құрамына, бейнелеуіштік - көркемдеуіштік құрылымына мүмкіндігінше сараптау жұмыстарын жүргізу .

Жалпы алғанда, көркем сөздің (шығарманың) бірнеше қабаты, жүйесі бар. Олар: А) образды - эстетикалық; Ә) идеялық - мағыналық; Б) этикалық-философиялық. Осы деңгейлер арқылы шешендіктің де көркемдік дәстүр іздерін анықтауға болатын сияқты. Бұл орайда бұрынғы кезеңдердегі шешен тілді ақын-жырауларымыз бен қазіргі ел басқарған азаматтарымыздың шешендігі ғасырлар бойы халқының рухани қорегі, нәрі, ләззаты болып келе жатқан сөз асылдарына құрылған шешендік үлгілердің (бата сөздер, жоқтау сөздер, магиялық - мифтік сипаттағы дұға сөздер, мадақтау, арнау, бағалау т.б.)

бесігінде тербеліп өсті. Сол себептен олар шешендер класына, яғни символына айналып, тілімізді үнемі нақыл, ділмәр сөздермен, бейнелі суретті тізбек - оралымдармен байытуға нақты үлес қосып келеді.

Тілдің, оның ішінде көркем тілдің шырайын келтіріп, ажарын түрлендіретін құбылыстардың бірі – халықтың этикалық дәрежесі, адамгершілік қағидаларының жүйесі. Бұл ретте қазақ халқының тұрмыстық өлең-жырларының бірсыпырасы, атап айтқанда, естірту, көңіл айту, қоштасу, жоқтау т.б. соншалықты кісілік, имандылық, әдептілік, сыпайылық қасиет-белгілерге құрылған шешендік сарын болып табылады.

Жалпы, әлеуметтік-тұрмыстық мазмұндағы шешендік сөздер қазақ халқының бұрынғы дәуірінде де, қазіргі кезеңімізде де молынан кездеседі. Осы шешендікке бұрынғы дәстүрде әлеуметке қаратыла айтылған бата-тілектер, нақыл сөздер, қаралы күндердегі жұбатулар, жоқтау өлеңдер жатса, бүгінгі қоғамымызда мұндай шешендік сөздерге ірі мемлекет, қоғам, ғылым, өнер, әдебиет қайраткерлерінің мүшел тойларына арналған құттықтаулар, мадақтау, бағалау сөздері, халықтың жүрегінен орын алған-ардақты азаматтардан айрылған күндегі аза сөздер жатады. Бұлардың қай-қайсысында да әлеуметтік үн, мүдде, логика мен аргумент, тыңдаушыға әсер ететін тілдік аксессуарлар молынан орын алады. Шешен мадақтап, не жоқтап отырған адамның қадір-қасиеті, болмысы қоғамдық өмірмен, халықтың мұң-мұқтажымен байланыстырылады да, әлеумет үшін еткен еңбегі дәлел ретінде алынады. Бағалау мен жоқтаудың өзі – ақыл мен сезімнің әрекеті, тұғыры биік тұлға екенін не орны толмас өкініш болғанын жай баяндаулармен, хабарламалық деректермен халыққа жеткіземін деу мүмкін емес, қалың көпшіліктің сүйіспеншілігіне бөлендіретін немесе көзіне жас келтіріп егілдіретін әсерлі де айшықты тіл керек.

Ділмәрлық сөз ойды жинақтап, тереңдетіп, салмақты, өрнекті, кестелі айтуға, мейлінше қысқа, түйінді тұжырымға, өткір мәнерлілікке, парасатты пайымға негізделеді. Мұндай үлгілі, дарынды сөздердің құрылысы жатық, авторы көбіне белгілі болып келеді. Әлемдік сөз өнерінде афористиканың өзіндік тарихы бар. Нақыл сөздер көне заманның ойшылдары Аристотель, Платон, Гераклиттен бастап туған халқымыздың әдеби-көркем мұраларында, әдебиет классиктерінің туындыларында да кездеседі.

Қазақ халқының ұлттық-мәдени игіліктерінің ішінде, ел дәстүрлерінің қазынасында бата сөздердің мән-мағынасы, сымбат-көркі айрықша бағалы. Өйткені қанымызға сіңісті, жанымызды серпілтетін, марқайтып, қанағаттандыратын осынау ақыл, нақыл сөздер ұлттық тәлім-тәрбиенің бастау-бұлағы. Бұл – аталарымыздың шешендік қасиеттері, сөздері, өсиеттері замандар бойы мысқалдап жиналып, ақыл елегінен өткізілген өмір тәжірибесінің, тарихи санасының даналық қорытындысы, адамгершіліктің ереже-қағидасы іспетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Адамбаев Б. Халық даналығы. –Алматы, 1996.
2. Төрешұлұлы Н. Қазақтың жүз шешені. –Алматы, 1993.
3. Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері және тілдік танымы. – Алматы, 2005.
4. Аристотель. Поэтика. Риторика. Философия. –Москва, 2000.
5. Априжан Г. З. Ораторское искусство. –Москва, 1972.
6. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Шығармалары. –Алматы, 1989.

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ ӘНГІМЕ ЖАНРЫНЫҢ СИПАТЫ

Базарбай М.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ф.ғ.к. Мамыт А.А.

Бүгінгі жаһандану үдерісінде ұлттық құндылықтар мен ұлттық болмыс мәселесі әдебиеттегі өзекті тақырыптардың бірі екені даусыз. Ғылым мен техниканың дамуы адам баласының талғамы мен танымын, ой-санасын, тіпті өмір сүру салтын да өзгертті. Тәуелсіздікпен бірге келген жаңа экономикалық қарым-қатынастар тұрмыс-тіршілігімізге де әсерін тигізіп, нарықтық қарым-қатынас, сауда-саттық, алыс-беріс, барыс-келіс сияқты жаңа мазмұндық өзгерістер ала келді. Ол белгілі бір дәрежеде қоғамдық ортадағы жеке адамның болмысына, психологиясына да әсер етті.

Осы жерде ғылым докторы атағын алу үшін жазылған Қ.Жанұзақованың «Қазақ прозасындағы романтизмнің көркемдік әлемі (XX ғасырдың екінші жартысы)» атты зерттеу еңбегінде; «Тәуелсіздік тұсындағы қазақ прозасының ерекшелігі жазушылардың әлемді барлық қырынан қамтуға, жан-жақты бейнелеуге ұмтылысында жатыр» [1,24] дегені тегін емес.

Себебі, «...ел бір заманда қой сияқты болған. Бір қора қойды жалғыз қойшы «айт» десе өргізіп, «шайт» десе жусататын болған. Бертін келе, ел түйе сияқты болды. Алдына тас лақтырып «шөк» десең, аңырып барып қана бұрылады. Ал, қазіргі ел бұрынғы көрбалалықтан, нашар, момындықтан сейіліп, көзін ашып келеді. Ендігі ел жылқы сияқты болды. Аяз бен боранда, жауын-шашында топ не көрсе, соны көруге шыдаған, жанын аямаған, қар төсеніп, мұз жастанған, етегін төсек, жеңін жастық қылған бақташы ғана баға алады... Жан ашыры бар, жақсылық пайдасы бар ғана кісі бағады...» [2,248].

Бұл суреттеліп отырған кезең – Абай дәуірі, яғни XIX ғасырдағы қазақ халқының жиынтық бейнесі.

Ал, қазіргі ел қандай, адамның кескін-кейпі, құлқы қандай? Мінез ерекшеліктерінде, ұлттық болмысында қандай ауқымды өзгерістер болды. Болса, ол қандай жағына қарай өзгерді. Жақсы жағына ма, әлде керісінше ме? Міне, әдебиеттегі осындай мәңгілік сұрақтарға, жаңа мазмұндық өзгерістерге сай жаңа пішін, соны сөз, сындарлы ой айтатын көркемдік ізденістер де қажет еді. Бұл өзгерістер әдебиеттің де жаңа сатыға көтерілуіне, жаңа ізденістердің жасалуына үлкен ықпал жасады. Сондықтан тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасы, соның ішінде қазіргі қазақ әңгімелерінің де жеткен жетістіктерін саралап қарастыру, талқылап қорытынды жасау аса қажет. Осы арқылы – бүгінгі таңдағы қазақтың ұлттық әдебиетінің бағыты мен бағдарын айқындауға мүмкіндік аламыз.

Біз зертеу нысанына алып отырған көркем жанрлардың бірі – әңгімелер де тәуелсіздік жылдары дамып жетілді. Жаңа сапаға көтерілді деп айта аламыз. Әрине, әңгіме жанры туралы аз жазылып жүрген жоқ. Ол туралы кешегі кеңес заманы тұсынан бері айтылып та, жазылып та жүр. Бір сөзбен айтқанда күн тәртібінен бір сәт те түсіп көрген емес. Осы тұрғыдан әңгіме жанры көркемдік, мазмұндық, құрылымдық қырлары мен тақырыптық тұрғыдан жан-жақты зерттелу үстінде. Аталған жанр бойынша көптеген монографиялар мен ғылыми мақалалар, диссертациялар жазылды. Атап айтсақ, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғалымдарының «XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі» және «XXI ғасыр әдебиеті» (2001-2011 жж.) атты ұжымдық монографиялары, ф.ғ.д., профессор Ш.Елеукеновтың «Тәуелсіздік биігінен», «Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде» атты зерттеу еңбектері, Г.Балтабаеваның «Қазіргі қазақ әңгімесі» (1980-90ж.) атты филология ғылымдарының кандидаты атағын алуға жазылған диссертациясы мен «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі (Повестер мен әңгімелер)» атты докторлық диссертациясы, Ұ.Ибрагимованың «Қазіргі қазақ әңгімелерінің көркемдік

ерекшеліктері» (2000-2008 жылдар аралығы), Н.Смағұлованың «Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі тартыс табиғаты», С.Айтуғанованың «Адам және табиғат концепциясы шағын прозада», А.Толысбаеваның ««Қазіргі қазақ прозасындағы характер мен жағдайдың байланысу түрлері» т.б. диссертациялық еңбектерінде қазіргі әңгімелердің көркемдік әлемі, стильдік ерекшеліктері, мазмұндық құрылымы жан-жақты талданды.

Қазақ қаламгерлерінің барлығы дерлік прозаның шағын түрі әңгіме жазудан бастағандығы белгілі. Сондай-ақ олардың көпшілігі әрдайым әңгімеге әлсін-әлсін қайта айналып соғатыны әмбеге аян. Алайда, оның бәрін шолып шығу мүмкін де емес. Сондықтан біз аталған жазушылардың тәуелсіздік тұсында жазылған көркем дүниелерінің ең таңдаулы дегендерін, яғни, көпшілік оқырмандар мен сыншы-ғалымдардың қызығушылығын туғызған, көркемдігі кемел, өзіндік ізденістерімен дараланған, сапалық деңгейі жоғары әңгімелерін нысана етпекпіз.

Жалпы қазақ прозасының, соның ішінде әңгіме жанрының да көркемдік даму арналарын дәстүр жалғастығынсыз елестете алмаймыз. Ал, өнердегі дәстүр жалғастығы негізінен үш салада; идея мен тақырып, образ және көркемдік шеберлік тұрғысынан дамитындығы белгілі. Біз енді осы аталған үштаған принципке сүйене отырып, үш буын өкілдерінің тәуелсіздік жылдары жазылған ұлттық болмысқа сай қазақы таныммен жазылған әңгімелерін қарастырамыз.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әңгімелерінің дамуына, көркемдік, профессионалдык деңгейінің өсуіне Қабдеш Жұмаділов, Мұхтар Мағауин, Төлен Әбдіков, Бексұлтан Нұржекеұлы, Тынымбай Нұрмағанбетов, Несіпбек Дәутайұлы, Мархабат Байғұт, Рахымжан Отарбаев, Қуандық Түменбай орта буын өкілдерінен Нұрғали Ораз, Талаптан Ахметжан, Асқар Алтай, Роза Мұқанова, Айгүл Кемелбаева, Гүлзат Шойбекова, Думан Рамазан, Дидар Амантай сынды жазушылармен қатар, Жәмилә Мамырәлі, Зылиха Жантасова, Мадина Омарова, Бейбіт Сарыбай, Лира Қоныс, Қанағат Әбілқайыр, Аягүл Мантаева, Мақсат Мәліков, Ерболат Әбікенұлы, Дархан Бейсенбекұлы сынды т.б. да жас толқын айтарлықтай үлес қосып келе жатыр деп айта аламыз.

Жалпы, әңгіме дегеніміз не? Оның табиғатының қабылдануы қалай десек: әңгіме жанрының қысқа жазылуын адамның суреттеуге лайық жеке жағдайын әлеуметтік мәселеге барлау жасайтындай етіп құрылып, ұштасатындай ету – суреткердің ғана қаламынан дүниеге келерін мойындаттырады. Бұған дәлел: «Әңгімеде әдетте бас-аяғы жинақы, тиянақты бір оқиға айтылады... Сюжет желісі бір арналы, ширақ келіп, тақырыбы мен мұраты айқын болады. Мұнда бір айтылған жайларға қайта оралуға, тәптіштеп баяндауға, ұзақ-сонар суреттеме беріп жатуға орын жоқ» [3,89].

Әңгіме әрқашан заманның өзгерісіне ілесе, әлеумет толқытқан мәселелерді қозғай алатын қасиетімен ерекше. Бүгінгі күннің де өзекті оқиғасы суреттеледі. Сонымен бірге, әңгіме қоғамдық мәселелерді дер кезінде көтере білуі керек. Әңгіме қиып алынған секілді бір ғана оқиғаға мүмкіндігі бар, сондықтан оның кейіпкерлері мүлдем шектеулі болады. Қысқалылық көркемдігінің талабы басты қаһарманға жауапкершілік жүктейді: көңіл-күй, демі, лебі көркем бөлшекке, астарлы ойға айнала алатындай етіп, барлық сәті көрінуі тиіс. Қиялдың ұшқырлығы, сөз саптаудың келісімді орнықтылығы, замандастар көкейінен шығар мәселе таба білу – жазушы өнері. Сонымен қатар алдыңғы әдебиеттің көркемдік биіктігінен кем түспейтіндей талғамда жазып шығу қабілеті болмайынша әңгіме жазу мүмкін емес.

Көркем әдебиеттің құны ондағы көркем бейнелер арқылы анықталады. Сондықтан, алдымен көркем бейнелер туралы сөз болады: әңгімеде әдебиет жанрындағыдай, алдымен тұлға сипаты көрінеді. Бірлі-жарым кейіпкердің әрекеті, оның өмірі мен тағдыры арқылы көркем дүние жасалатыны әңгіменің жанрлық ерекшелігі бірі.

Қазақ әңгімелері туралы сөз ету үшін оның бастау арналарын, сонымен қатар әдебиеттің шеберлік мектебін ұмытпауымыз қажет. Дәуір шындығын әр қырынан

бейнелейтін әңгімелерде қазақ елінің жай-күйі, тұрмыс-тіршілігінің барынша айқын көрсетілуі жазушыларымыздың күрделі жанрды жетілдірудегі мақсатты, шығармашылық ізденістерін көрсетеді.

Қазақ әңгімелерінің ілкі үлгілері ауыз әдебиеті мұраларынан басталып: «Аяз би» мен «Ер Төстік» ертегілері, «Алпамыс», «Қобыланды» батыр жырлары, «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» лиро-эпикалық жырлары, XIX ғасырдың екінші жартысындағы Абайдың қарасөздерінен, Шоқан очерктері мен Ыбырай әңгімелерінен тарайды. Қазақ прозасының қалыптасу кезеңіне, әдебиеттану ғылымында қалыптасқан көзқарас бойынша, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезі жатады. Ауыз әдебиетіндегі прозалық шығармаларды арнайы зерттеген С.Қасқабасов, З.Бисенғалиев, Е.Жанпейісов т.б. ғалымдар өз зерттеулерінде ортақ төл сөз, монолог түрлерінің бұл кездегі әңгімелерде мүлде кездеспейтінін анықтаған. Ал бүгінгі қазақ әңгімелерінде монолог түрлері жиі орын алып отырады.

Қазақ әңгімелерінің жанрлық сипатына көз жүгіртер болсақ, қазақ әңгімесінің жанрлық сипатын толық түсінуде көркем әдебиет стилистикасын зерттеген еңбектердің мәні зор. Мәселен: «Кәсіби жетілген көркем баяндау үлгілерінің туып қалыптасуы қазақ прозасында Бейімбет Майлин шығармаларынан бастау алғаны, әңгімелеуші тыңдаушыны жалықтырмау үшін, өткен шақтан осы шаққа, қайтадан бұрынғы кезге шебер ауысып, мезгілдік өрімнің құбылуы, етек-жеңі жинақы, шымыр туынды болып шығуы үшін, жазушы әңгімелеушіге шегініс жасатуын талдап шығармада нағыз көркем туындының баяндау өріміне тән мезгілдік, кеңістік қабаттасулар орын алды» [4,140].

Қазақ әңгімелерінің жанрлық қалыптасуы туралы сөз болғанда зерттеушілер классикалық әңгіме «Шолпанның күнәсіне» тоқталмай өтпейді. Б.Ысқақ: «Қазақ әдебиетінде санның емес сапаның тәжірибесі жоғары екеніне көз жеткізуге болатын дәлелділік бар. Бұған М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» атты әңгімесі куә. Жазушы көлемі шағын әңгіме жанрында шынайы көркем таңғажайып дүние жасаған» - деп пікір білдірген [5,180].

Сонымен, әңгіме – көркем мүмкіндігі бай жанр. Проза жанрының өз тарихы, даму жолдары бар және оның өмірге келуі, қалыптасуы әр ел әдебиетінде әрқилы. Жалпы, әлем әдебиеті қисынында бірде әңгіме, бірде новелла деп алмастыра айтып кету орын алған. Жоғарыда аты аталған ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек «әңгіме» термині өз құқығын 1830 жылдан бастап алғандығын байқауға болады. А.Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде проза жанрындағы шығармаларды «ұлы іңгіме», «ұзақ әңгіме» және «ұсақ әңгіме» деп бөліп атаған.

Қазақ прозасын зерттеген көптеген ғалымдардың еңбектеріндегі тоқтамдар және осы саланы арнайы зерттеген ғалым З.Қ.Бисенғалидың өткен ғасыр басындағы қазақ әңгімелерінің алғашқы қадамдарын толыққанды талдағаны, «Айқап», «Садақ» т.б. секілді қазақ баспасөзінің бұл жанрдың қанаттануына мүмкіншілік тудырғанын дәлелдегені мынадай түйінге әкеледі: қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанрының «себілген дәні» ертегілерімізде десек, «көктеп-көгеруі» Ыбырай Алтынсарин шығармаларында, аударма әңгімелерінде байқалды, С.Дөнентаев, С.Шарипов, С.Ерубаев әңгімелеріндегі әңгіме-очерктік сипат «жапырақ салуы» деп бағаланады. Публицистикалық сипаттан арылып, көркемдік қуатқа бой түзеген әңгімелер (Б.Майлин, М.Әуезов, М.Жұмабаев, Ғ.Мүсірепов, М.Иманжанов т.б.) «өркен жаю» құбылысына теңеледі. Алпыс-сексенінші және одан кейінгі жылдарда Т.Жармағамбетов, Ш.Мұртаза, Ә.Кекілбаев, Ж.Молдағалиев, О.Бөкей, М.Байғұт, Б.Нұржекеұлы (т.б. бұрын ғылыми айналымға түскен С.Мұратбеков, М.Мағауин, Д.Исабеков, Т.Әбдіков, Т.Нұрмағанбетов, Қ.Қазиев т.б. жазушыларды зерттегендерін есепке ала отырып) әңгімелері көркемдік-типологиялық дәстүр жалғастығын байқата, психологиялық және лирика-философиялық бағытымен өзгешеленеді. Сонымен қатар «Қазақ әдебиетіндегі» әңгімелері арқылы есімі танымал Т.Ахметжан, А.Алтай, Т.Шапай, Н.Ораз,

А.Кемелбаева, Ә.Орынбаева жоғарыдағы жазушылардың лайықты ізбасарлары ретінде танылады.

Әңгіме жанрының біртіндеп толысып, толығуы табиғи заңдылық. Бұл жерде З.Қабдоловтың «әңгіменің жанрлық табиғаты құбылмалы» деген пікірінің орынды айтылғанын атап өту керек. Себебі, әңгіме жанрының табиғаты – шығармашылық ойдың, сергек сезімнің, ұшқыр қиялдың ұштасуына тәуелді болады. Ал, сіңісті қағидаларды өзгеріске әкелетін жайт – жазушы шеберлігі екендігі аян. Бұдан келіп шығатын түйін: әңгіменің табиғатын тап басып айтқан анықтамалар мен оның жанрлық ерекшеліктерін айқындайтын қисындар осындай әдеби ілгерілеудің нәтижесінде үнемі жаңаланып отыруы тиіс.

Қазақ әңгімелері негізінен қиын да жан-жақты қарым қатынастан өткен кейіпкер арқылы әлеуметтік-қоғамдық ортаның қандай екенін танытқан. Кейінгі әңгімелерде мінездеме құрауға көмекші болудан қаһарманмен теңдес кейіпкер – табиғат бейнелілігінде көріне бастады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жанұзакова Қ. «Қазақ прозасындағы романтизмнің көркемдік әлемі (XX ғасырдың екінші жартысы)» филология ғылымдарының докторы ғылыми атағын алу үшін жазылған диссертацияның авторефераты. – Алматы. – 2010.
2. Әуезов М. Абай жолы. 3 том. – Алматы. «Жазушы» 1979. 448 б.
3. Әдебиеттану терминдер сөздігі //Құрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 384 б.
4. Шалбай Б. Көркем әдебиет стилистикасы. – Алматы: «БІ.Алтынсарин атындағы Қазақтың Білім Академиясының Республикалық баспа кабинеті», 1999. – 197 б.
5. 28. Ысқақ Б. Қазақ әңгімесі: дәстүр және жаңашылдық. – Алматы: ҚазҰУ, 2010. – 88 б.

АБАЙ ҚАРАСӨЗДЕРІНДЕГІ СЫНШЫЛДЫҚ

Анарбаева С.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **ф.ғ.к. Мамыт А.А.**

«Қазақта қара сөзге дес бермеген» Абай Құнанбайұлы өз ғұмырын тек өлең жазуға, орыс және басқа тілдерден аудармалар жасауға ғана арнамаған. Сонымен қатар прозалық шығармалар, яғни «қара сөздерін», жазып қалдырғаны баршамызға белгілі.

«Қара сөздер» – өмір тәжірибесінен алынған білім мен біліктің жиынтығы әрі көркемдік-эстетикалық, мәдени-рухани қуаты жоғары, тағылымы мол қымбат қазыналар қатарына жатады. Қай қара сөзін алсақ та астарында дәлел мен дәйекке құрылған сын бар.

Абайдың қара сөздері жалпы тақырып, мазмұн жағынан поэзиялық мұраларымен тығыз байланысты. Көп сөздеріндегі ойлар, пікірлер өлеңдерімен ұштасып, солардың мән-мағынасын кейде қайталап пысықтап, кейде әрі қарай жалғастыра дамытып отырады.

Енді бірқатар жазбаларында автор тың өрістерден ой толғап, табиғат пен қоғам құбылыстары, халықтың тарихы мен тағдыры, адамның бойындағы кемшіліктер жайындағы жаңа бір пайымдауларын алға тартады.

Қара сөздерді алғаш жазуға отырғанда ақын: «...ойыма келген нәрселерді жаза берейін... «Кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де ақыры осыған байладым» деп қаншалықты қарапайымдық білдірсе де бұл жазбалар ғылыми-деректік және әдеби-танымдық мәні өте зор, ақынның

жалпы ақыл-ой өрісін, дүниеге көзқарасын танытудағы баға жетпес мағлұмат беретін аса құнды қазына болып табылады.

Жалпы алғанда, Абайдың «қарасөз» дейтін әдеби мұрасы көркем прозаның ерекше түрі болып саналады. Бұлар сюжетті шығармалар емес. Бұрынғы жазушылар қолданған естелік, мемуар да емес.

Абайдың қарасөздері туралы Мұхтар Әуезов: «Стиль, мазмұн жағынан алғанда, осы шығармалар Абайдың өзі тапқан, бір алуан көркем сөздің түрі. Кейде бұлар сыншылдық, ойшылдық және көбінше адамгершілік, мораль мәселелеріне арналған өсиет, толғау тәрізді», - деп жазады [1,210].

Қарасөздердің басты қасиеті – сыншылдығы. Сыншылдық сарынның өзегі кейде байсалды байлам, байыпты ой-толғау болса, көбінесе ақын ащы күлкі, зілді кекесін, мысқылымен көрінеді. «Абайдың сыны, мысқылы жеңіл мазақ емес, зілді ашу. Ол ел мініне күліп қана қоймайды. Сол мінездің жөнсіз бетін ашып, халық алдында маскара етіп, одан безіндіріп отырады», - деп түйіндейді Ханғали Сүйіншәлиев [2,100].

Ақынның қарасөздерінде ирония кең тыныспен, кейде астарлы, көбінесе ашық келіп, ақын ойының астарындағы мысқылдық райды танытып отырады [3]. М.Әуезовтің: «Өзінің адамгершілік, әлеуметшілдік, ағартушылық ойларын айтуда Абай педагогикалық жақсы әдісті қолданады. Оңайдан қиынға қарай, жақыннан жыраққа қарай, қызықты, күлкілі жайдан үлкен толғаулы қорытындыға қарай біртіндеп жетектейді. Сатылап отырып үгіт-насихат асырады» [1,211], - деп тұжырымдауы қарасөздердегі ойнақы тәсілді аңғаруға болады. Осы еңбегінде абайтанушы ғалым: «...қара сөз ой тереңдігі жағынан да көп өлең сөздерден тайызырақ, сәл ғана шындықтардың өріс-өрісін байқатқандай болады», – деп қарасөздердегі астарлы-тұспалды, оқушыны ойландыратындай мысқыл-кекесіндік өрнекті ишаралайды [1,212]. Б.Кенжебаев: «Абайдың қарасөздерінің басым көпшілігі сын, сықақ жөнімен сюжетсіз жазылған», - деп жазады [4,49].

Абайдың барлық қарасөздерін топтап жинақтар болсақ, он-он бір тақырыпқа бөлінеді.

Бірінші қара сөзінде Абай жазуға қалай кіріскені туралы жазады. Бірақ кейін осы тақырыпқа өзге қарасөздерде оралмайды.

Екінші сөзінде – халықтарды салыстырады. Қазақ, ноғай, өзбек, орыс сияқты көршілес елдерді қазақ жұртшылығына әділетті достық көңілмен ұғындырып береді. Өңгімені жеңіл әзіл тәрізді бастап, өз халқының дәлелсіз үстірт өзімшілдігін мысқыл етеді. Содан барып сыншыл ойларына ауысады.

Үшінші сөз – қазақ сахарасын билейтін әкімдер, тергеуші билер, соттар туралы. Болыс атаулының елге сор болатын тынымсыз сойқанды мінездерін әшкерелейді.

Төртінші сөзінде орынсыз күлкіні сынайды.

Бесінші сөзде қазақтың кейбір мақал-мітелдері сын садағына ілінеді. Мұнда халық санасының өзіндегі надандық, қараңғылықтың салдарынан туатын мінді мінез, кемшін ой, айыпты әрекеттерді шеней өтеді. Мал үшін өмір кешетін адамдарды үлкен қиялмен сынап, айыптап түземек болады.

Алтыншы сөзден бастап белгілі ой мен сындарлы, өсиет пен үгіттің арнаулы тақырыптарына арналады.

Алтыншы, Сегізінші, Тоғызыншы, Оныншы, Он төртінші, Жиырма үшінші, Жиырма алтыншы, Жиырма тоғызыншы, Отыз үшінші, Отыз тоғызыншы, Қырқыншы, Қырық бірінші, Қырық екінші және Қырық үшінші сөз сияқты үлкен бір топ сөздерінде Абай ел мінезіндегі келеңсіздікті сынға алады.

Он төртінші сөзде мінез жайын айта келіп, өтірік, батырсынған бояма мінезді сынау, адамдықты үгіттеу көрініс табады. Ел мінезін сынайтын сыншыл-реалист жазушы кейде бұрынғы өлеңінде қолданатын қатты сатираны да өзіне үлгі етеді.

Жиырма төртінші сөзінде тағы да мақалды шенеу арқылы ел мінезіне үлкен сыншылдық жасайды. Кәсіп пен еңбек иесін бұзып, аздыратын салтты Отыз үшінші сөзде сын тезінен өткізеді.

Отыз бесінші, Отыз алтыншы сөздерде Абай қазақтың дін күтушілерін және сол дін жолының өзіндегі өрескел мінді мінездерін шенейді. Пайғамбар өсиетін мысалға келтіріп, мұсылмандық талаптарын Абай айқын көрсетіп береді.

Қырық төртінші сөзінде тәрбиелік ойдың тағы бір шарты – адамның басындағы мінезділік екенін дәлел етеді [5,330].

Абай Құнанбайұлы ең алғашқы қара сөзінде мұны жазудағы өзінің ойын айқындап айтып кеткен. Ел бағу, мал бағу, ғылым бағу, софылық қылып дін бағу, балаларды бағу – қажып, жер ортасы жасқа келгенде бұлардың ешбірін кәсіп қылғысы келмейді. Осы уақытқа дейін қылып жүрген істерінің байлаусызын, баянсызын, барлығының қоршылық екенін Бірінші қара сөзінде атап көрсетеді. Қорытындылай келе, ойына келген нәрселерді қағазға жазып, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылуды жөн көреді: «Кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ», – деп түйіндейді [3,146].

Әрине, әлем тыңдарлық асыл сөздер иесі Абайдың өмірден мүлдем алшақтап кетуі мүмкін емес. Ой алыбының еш нәрсеге енжар қарай алмайтыны, заманға да, адамға да немқұрайлы бола алмайтыны түсінікті. Бірақ кемеңгер ақын өзінің осы қара сөздерін ерекше бағалағандықтан да солай жазған болар.

«...Енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» дегенде, болашақ айтылмақ ойларынан күтері көп екендігін, барлық шаруасы мен шығармашылық еңбегінен болашақ жазылмақ ойларын ілгері орынға шығаратынын байқатқан секілді.

Ой ойлау... Ойды қағазға түсіру... Ойым біреудің пайдасына асса деп үміттену... Әрине, бұл әрекеттер Абайдың ұстаз екендігіне дәлел. Ұстаз болғанда да – әлемдік дәрежедегі ұстаз.

Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Абай: өлшемі – шексіздік; мезгілі – мәңгілік; болмысы – ұлылық атты жаратылыс күдіреттеріне толық бағына, құрметтей сезіне бағалаған болса керек. Ол адам пендесіне тиісті «қамшы сабындай» қысқа ғұмырдан өзіне тиісті еншісін мол алмаққа тырысқан секілді. Өзі тырыспаса да өмір сүрген ортасы мен қоғамдағы тартысы мәжбүрлеген.

Абай тек қана өмір сүрмеген, өмірдің мәнін тереңнен ойлаған. Жауы да болған. Дауы да болған. Жауы болғасын алысқан, жұлысқан. Дауы болғасын айтысқан, тартысқан. Айтысқасын ақыл салыстырады. Сөзбен тартысып сөзден сөз, ойдан ой асырмаққа тырысады. Сүйе де білген, күйе де білген. Ойлана да білген, толғана да білген.

Жоғарыда айтылғандай ол өз өмірінде, жалпы қазақ елінің өміріндегі кемшіл тұстарды айқындап жазып, тіпті қазақтардың бойындағы жаман қасиеттерді жіпке тізіп, осыдан жиреніндер деп өсиет етеді. Бір сөзінде мақтаншақтық жайлы сөз қозғаса, енді бірінде қазақтарда кең қолданысқа ие болған алайда еш мағынасы жоқ, мағлұм болған мақалдарды сынай отырып оқырманға оның дұрыс бұрыстығын нұсқап көрсетеді. Қара сөздерінің қайсысы болмасын қазақты жақсылыққа, игі істерге шақырады, жамандық пен жалқаулықтан жирендіру үшін түрлі әдіспен сөздерден маржан түзіп әсерлі етуге барын салғаны әр сөзінен көрініп-ақ тұр.

Екінші қара сөзінде басқа ұлтқа күлуді сынап-мінейді, ойын ашық жазады. Бұл сөзінде Абай «қайран жұрты қазағына» налиды. Жанындай жақсы көретін халқын басқалармен салыстырып қарап, өзгелердің өз жұртынан озық жерлерін мысал етеді, өз қандастарының кей қылықтарын ызалана бетке басып, өз жүрегін жарақаттай отырып жалпы жұртшылық санасына жеткізеді.

«...Сонда мен ойлаушы едім: ей, Құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған, жаман келеді екен, ең тәуір халық біз екенбіз деп...

...Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ...

...Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды. Қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды...

...Орысқа айтар сөз жоқ...

...Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда?» [3,96]

Абай – өз елін ерекше сүйіспеншілікпен жақсы көре алған кісі. Сондықтан да өз жұртының кемшіліктерін ұқыптылықпен іздестіріп, тізіп, жазып, айтып жүруді, жұрт аузына салып жарыққа шығаруды өз міндетім деп есептеген.

Біздің пайымдауымызша, Абай – өзінің данышпандық болмысын түсіне алған тұлға. Сондықтан да «қайран жұрты қазағының» жағымсыз қылықтарын аяусыз сынаған кезде замандастарына жағымсыз кейіпте көрінуге қорықпаған, қазақ атына жағымсыз сөз айтуға арланбаған кемеңгер, сүйікті жұртының кейбір адамдарына жағымсыз көрінуге шыдап, мыңмен жалғыз күреске шыққан қазақтың таусоғар алыбы. Абайдың бұл қылығына өз замандастары түгілі, екі жүз жылға жуық уақыт өткенде, бүгінгі ұрпақтарының ішінде де риза еместері толып жатыр.

Абай өзінің қара сөздерінде рухани жағынан саяздықты, білімсіздікті, надандықты, тоғышарлықты, жалқаулықты, тоқмейілсуді, мақтаншақтықты, берекесіздікті, тойымсыздықты, тоғышарлықты көрсете отырып, әркез осындай мінездерді жеріне жеткізе айтып сынады, өз елінің жағымпаз, жандайшап, не болса соған бас шұлғитын басшыларын тісін батыра отырып сынайды. Қорытынды шығарса екен деп, жан-тәнімен қиналады, басын шайқайды. «Не істеу керек?» - деген мәселені терең қарастырады.

Үшінші сөзінде мына данышпандар сөзі келтіріледі: «Һәмма ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі – қорқақ, қайратсыз тартады, әрбір қайратсыз – қорқақ, мақтанғыш келеді; әрбір мақтаншақ – қорқақ, ақылсыз, надан келеді: әрбір ақылсыз – надан, арсыз келеді; әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады». Сонымен қатар, қазақ арасында мынадай мақал шықты дейді: «Ісі білмес, кісі білер» [3,124]. Яғни бұл деген пара беріп, өз ісінді түзетесің дегенді айтады. Сол кездегі қазақ қоғамындағы жағымсыз әдеттің көптігіне қынжылады, жаны жылайды.

«...Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғының, рас сөзі аз болатұғының, қызметке таласқыш болатұғының, өздерінің жалқау болатұғының себебі не?..»

Абай осылай депті. Бұл сөздерді оқыған қазақ қандай күйде болмақ?

Қарындасқа қаны тартар кісінің намысы оянар, көңілін босатар, арлана көзге жас алдырар сөздер емес пе?

Абай солай дейді екен, қазақ не дейді? Қазақ не десін! Абай дұрыс айтады дейді. Абайдың солай дерін одан бұрын сезіп қойыпты. Қазақ: «Дос жылатып айтады...» депті. Абай жылатып айтыпты. Халқының досы екенін дәлелдей түсіпті...

«...Қасым ханның «Қасқа жолын», Есім ханның «Ескі жолын», Өз Тәуке ханның «Күлтөбенің басындағы күнде кеңес» болғанда, «Жеті Жарғысын» білмек керек», - деп, қазақ мемлекеттерінің жақсы заңдарының болғанын, үлгі аларлық азаматтарының өткенін ескертеді [3,114]

Бірақ сол жақсылар сөзінен, сол тәуір замандар заңынан бұл заманның құлқына сәйкес келмей жатары болса, одан да сақтандырады.

«...ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып...» түзету енгізу қажеттігін айтады.

Абайдың данышпандық куәлігі, бүкіл адамзат ұрпақтарына айтары: «бірінді, қазақ, бірін дос, көрмесең істің бәрі бос». Абай тек қана қазақты дос көрмейді. «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп», - деген өсиет қалдырды. Жаңа заманда жаңа қазақтар болу қажеттігін алдын ала болжады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: «Санат», 1995. – 320 б.
2. Сүйіншәлиев Х.Ж. Абайдың қарасөздері. Алматы: ҚМКӘБ, 1956.
3. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. 2Т. – Алматы: «Жазушы», 1986. – 200 б.
4. Кенжебаев Б. // Социалистік Қазақстан. № 168, 15 қыркүйек, 1945.
5. Абай. Энциклопедия / Бас ред. Р.Н.Нұрғалиев; редколлегия: З.Ахметов, Л.М.Әуезова, Б.Г.Ерзакович т.б. – Алматы: «Атамұра», 1995. – 720 б.

Ш. МҰРТАЗАНЫҢ «АЙ МЕН АЙША» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПЕН КЕЙІПкер ТАҒДЫРЫ

Тәжен А.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **ф.ғ.к. Мамыт А.А.**

Әдеби талдау мен суреттеуден гөрі жазушының көріп, білгендерін түйіп айту басым болғандықтан, ғұмырнамалық шығармалар – әдебиеттің даму тарихында өзгеше сипатта көрінетін жанр.

Ғұмырнамалық шығармаларда жазушы туынды сюжетін әр тараптан өрбітіп, негізгі ортақ арнаға құйып отыруға мүмкіндігі келе бермейді. Шығармадағы оқиғаға автордың өзі тікелей не болмаса жанама түрде қатысы болғандықтан, туындының сюжеттік желісі жазушының көрген-түйгендері мен дүниетанымына негізделеді. Сол себепті ғұмырнамалық шығармаларда белгілі фактілерге сүйену, дәлелдеу жиі орын алады да, суреттеуден гөрі, баяндау тәсілі басым болады. Аталған романда Шерхан Мұртаза ел салты, ауылдың тұрмыс-тіршілігі, халық дәстүрі жайында әр алуан оқиғаның куәсі ретінде, оқырманға нені құптатып, неден безіндірмек болғанын шығармада ашық айтады.

«Ай мен Айша» романындағы автор бейнесі бірінші жақта баяндалады. Жазушының ойы, автордың өзі бірінші жақтағы субъективті баяншы ретінде, романдағы кейіпкер Барсхан арқылы көрінеді. Романда негізгі әрекет иесі-басты қаһарман – Айшамен, романда кездесетін өзге де кейіпкерлермен бірге, туындының тұла бойында қатысып отыратын, оқырманға ой салып, шығарманың негізгі идеясын айқындап отыратын автор бейнесі де бар. Автор өз туындысының тұла бойындағы идеясы мен ойын, менталитетін, психологиясын, көзқарасын танытып отырады.

Ш.Мұртаза «Ай мен Айша» шығарма желісіне басты кейіпкер Барсханның жастық шағын, өмірден алған тәжірибесін, көрген-түйгендерін арқау еткен.

Жазушы шығармада соғыс кезіндегі тарихи шындықтарға, нақты фактілерге көбірек көңіл аударады. «Ай мен Айшада» көптеген жәйттер жазушының көз алдынан тізбектеліп өтіп жатады да, сол заманда өмір сүрген адамдардың іс-әрекетіне, өзара қарым-қатынасына, олардың қинала жүріп, жеңісті жақындату үшін аянбай еңбек еткен жанқиярлығына шынайы баға беріледі.

«Ай мен Айша» романында айрықша көзге түсетін мәселе, өмірбаяндық шығармаға тән, негізгі кейіпкерлердің жүрген-тұрған жерлеріндегі кездескен жайы, олардың айналысқан кәсібі, өзара қатынастарын сипаттау арқылы ауыл тұрмысының көп мәселесінің қамтылуы. Жазушының «Ай мен Айша» романында туындының халықтық сипаты ашылып, ел тағдыры, ел өмірі баяндалады.

«Ай мен Айша» романында Шерхан Мұртаза көбіне автор-әңгімелеуші тұрғысында көрінеді. Автор өз кейіпкері Барсханның деңгейіне түсіп (яғни, балалық шаққа), сол әлеуметтік ортада сол ауамен қайта тыныс алады, сол сезімді бастан қайта кешіреді. Романның жолашарында жазушы « ... «Халық жазушысы» атандым. Жазғанымның бәрі алтын дей алмаймын. Бірақ солардың көбі және дәмділері тек балалық шақтың нәрінен, балауса балғын шақтың әсерінен туған. Өсе келе көпті көрдім, дүниенің шартарабын араладым. Бірақ соның бәрі мені балалық шағымдай байыта алмады», -деп романның беталысын анық аңғартады.

Автордың отанына туған жеріне деген ыстық ықыласын терең сағынышын танып білуімізге болады. «Ит тойған жеріне, ер туған жеріне» демекші туған жердің қадір қасиетін тануды осы шығармадан оқып үйренсек болады.

Ғұмырнамалық романдардың жанрлық табиғатына сәйкес «Ай мен Айша» романында да жер, су аттары, тарихи фактілер өмірге жанасымды түрде суреттелген.

Шерхан Мұртаза «Ай мен Айша» романында қазақ аулының өмірін кең қамтиды, жоқшылық пен мұқтаждық жайлаған елдің ауыр халін тебірене суреттейді де өзі көріп, өз басынан кешірген әр қилы ауыртпалықтар арқылы сезіндіреді.

Оқиғаның молдығы, материалдың байлығы жағынан «Ай мен Айша» романы халық шежіресі іспетті. Мұнда ауыл тұрғындарының тұрмыс-тіршілігіде, әдет-ғұрпы да, қазақ халқының салт-дәстүрі де, қоғамдық, әлеуметтік жайлары да кеңінен сөз болады.

Ғұмырнамалық шығармалардың эстетикалық күші – нақтылығында десек, осыны Шерхан Мұртаза өзінің «Ай мен Айша» романында өмір фактілері мен көркемдік түйіндеулерді қолдана отырып анық жеткізе білген.

«Әдебиет – ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы» [1, 20]. Әдебиетті тудырушы талант иесі болғандықтан, оның бойында тума қабілет, табиғи дарын болуы шарт. Табиғи дарын білім мен тәжірибе арқылы жазушы бойындағы парасаттылықпен бірге өрбіп, өсіп отыруы қажет. Көркемдігі жоғары қымбат мұралар тудырған қайталанбас дара тұлғалардың қазақ топырағында аз болмағаны мәлім. Қазақ әдебиетінің әрқилы кезеңінде рухани дамуымызға, мәдени өркендеуімізге айтулы үлес қосып, ұлттық жан дүниеміздің дамуына септігін тигізген қаламгерлеріміздің туындыларын талдап, олардың суреткерлік қолтаңбасын ажырату үлкен міндетті жүктейді.

Оқырман жүрегіне жақын шығармалар оқиға желісі аяқталғанша оқырманын өзімен бірге ілестіріп отырады. Шығарманы оқыған кезде оқырманның өзі шығарма кейіпкерінің тағдырына ортақтасып кетеді, оқырман кейіпкер үшін қуанады, күйінеді, қайғырады, толғанады. Бұл арқылы біз суреткердің өмір шындығын оқырман сезіміне қатты әсер ететін нәзік жолдармен жеткізіп бере алатын талант шеберлігін, жазушылық тұлғасын танып білеміз.

Жазушы – ең алдымен өз халқының төл перзенті. Сондықтан да ол алдымен өз халқының тағдырына көз жіберіп, сол туралы туындылар тудырады. Халықтың өткен өмірінен сыр шертетін көркем дүние тудыру үшін өте үлкен қаламгерлік ізденістерді қажет етеді. Кезең шындығының, халық тарихының қат-қабат қалтарыстағы барша құпиясы мен сырларын айтып жеткізуде қаламгерге ой мен сезімнің ұшқырлығы қажет, сондай-ақ мол өмір тәжірбиесі, терең білімдарлық пен талмас ізденімпаздық керек. Бұл жолда жазушы алдына көптеген мақсат қояды

Әр халықтың жүрегінде терең із қалдырған естен кетпес тарихи белестердің өзіндік өмірлік шындығы бар. Тарихи шындықты көркейтіп көркем шындыққа айналдыру күрделі процесс. Ол қаламгердің көркемдік шешімдерді өз шығармасына қолдана алу шеберлігіне байланысты. Сондай-ақ қаламгер бұл жолда талмай ізденіп, көп қажырлы еңбек етуі, тарихи оқиғалар шындығының ақиқатын терең білуі қажет. Тарихилық талабы негізінде шығарма жазушы бейнелеп отырған дәуір тұлғасын өз дүниетанымы елегінен өткізіп барып суреттеуінен туындайды. «Объективтік шындық

қанша маңызды, қызықты болғанымен, ол қаһарманның мінез шындығымен бірлестікте берілмесе ақиқат жартыкеш көрінеді» [2, 25].

Кез келген әдеби шығарманың негізгі объектісі – адам. Кез келген жазушы өз шығармасына адам тағдырын арқау етеді. Яғни адам әлемінің құпиясын шешу, адам жанының диалектикасын көрсету – жазушының басты мақсаты. Адам – көркем әдебиеттің дәстүрлі тақырыбы, негізгі объектісі. Адам өмірін бейнелеу әдебиеттің түбегейлі мақсаты. Әдеби шығарманың құндылығы жазушының адам өмірін қаншалықты терең, нәзік суреттеуімен өлшенбек.

Рухани құндылықтарға тұнып тұрған «Ай мен Айша» қаламгер отбасы, бала тәрбиесі, ұлттық дәстүр сынды асыл қасиеттер адам өміріне әсер ететін негізгі факторлар екендігін атап көрсетеді. Ш.Мұртаза өз туындыларында адам бойындағы ерекше қасиеттер мен көңіл-күйлерді шебер сомдай білген.

Көркем шығарманың тақырыбы мен идеясы өзінен-өзі пайда бола қалмасы анық. Тақырыпта жазылмақ туындының негізгі мәселесі, өзегі, түйіні жатады. Өйткені «тақырып – жазушының шындық болмыстан таңдап, талғап алып, өзінің көркем шығармасына негіз, арқау еткен құбылыстарының тобы» [3,159]. Жалпы әдебиет әлемінде әртүрлі тақырыптар арқылы автор идеясының негізі қаланады. Ол жазушының дүниетанымына тікелей байланысты, жазушы өзін қызықтырған, толғандырған, өз мақсатына керек өмір құбылыстарынан тақырып тудырады. Романның негізгі тақырыбы – жесір қалса да, жеңісті жақындату үшін тылда аянбай еңбек еткен, балалардың баянды болашағы үшін сұрапыл соғыстың зардабына көндіккен әйел-аналар. Қаламгер өз отбасынан алған тәлім-тәрбиесін, өмір шындығын асқан шеберлікпен, көркемдік дәлдікпен «Ай мен Айша» романында суреттеп шығады.

Өскен әлеуметтік ортасы, тіршілік жағдайы мен өмірде басынан кешкен оқиғаларын суреттей отырып, бір кездегі болған оқиғаларды санасында қайтадан жаңғырып көркем ойға, терең мазмұнға жетелеген. «Ай мен Айшада» балалық бал дәурен шағы мен бозбала кезін, өмірлік тәжірибелерін електен өткізіп өмір шындығын суреттеген. Демек өмір шындығынан көркемдік шындық дүниеге келген. Бұл шығармада бала Барысханның сезім-түйсігі арқылы бүкіл дүние мен әлем сараланып, көрініс тауып жатады. Яғни шығармада сол кезеңнің қаймағы бұзылмай, дәл қалпында өз өрнегін өзгертпей, терең шындықты әсерлі жеткізілген. Бұл тұрғыдан алғанда ғалым Ж.Дәдебаевтың: «Әдеби шығарма өмір шындығынан туады. Өмір шындығынан өнер туындысын, көркем әдебиет үлгісін жасау – инемен құдық қазғандай қиын, тіпті азапты еңбек», – деген пікірі өте құнды [4,3].

«Ай мен Айша» туындысында қаламгер бала кезгі өзі куә болған оқиғалар арқылы, кезеңнің әлеуметтік, қоғамдық, экономикалық жағдайын суреттеген. Сондықтан да Шерхан Мұртаза бұл шығармасында өзі өмір сүрген дәуірді шынайы суреттеп шығады. Өміріндегі ең қызықты кезеңі балалық шағын шығармаға арқау етеді. Демек мұнда «жасанды деректер» емес, басынан кешкендері жазылады.

Шерхан Мұртаза «Ай мен Айша» романының «Жолашарында» «бала күнінде көргенін, естігенін» ортаға салғысы келгенін айтады. Ал, шығарманы бастан аяқ оқып шыққаныңда, «Ай мен Айшаның» идеялық-эстетикалық мән-мағынасы әлде қайда кең де терең екеніне көз жеткізесің.

Ш.Мұртаза Айша тағдырын суреттеу арқылы соғыс жылдарындағы барлық отбасының басынан кешкен трагедиясын, осы сұм соғыстың жалыны бірінен үміт артар баласын, бірінен асқар тауы – әкесін, енді бірін жарынан айырғандығы, қаншама жетім қалған бала мен жесір қалған аналардың тағдыры оқырманның жүрегін елжіретер терең, отты сөздерімен, кейіпкерлер бойынан қазақ халқына ғана тән ұлттық ерекшеліктерді көрсете білген шеберлігімен әсер етеді.

Ш.Мұртазаның балалық шағы соғыспен тұспа-тұс келгендіктен «Ай мен Айша» романы қоғамның ащы шындығын кестелеп, соғыс жылдарындағы Мыңбұлақ ауыл тұрғындарының басынан өткерген әр алуан тағдырын, қыз-қыз қайнаған өмірін, ауыр

ахуалын, ел басына қаралы күн туғанын, сүттей ұйыған ауыл тұрғындарының өмірін алай-дүлей бұзған, құзда тұрса да, құлап кетпей, әуірімдеп күн көріп, өмір сынағымен алысқан қазақ ауылы тұрғындарының ауыр тұрмысын, шынайы шындыққа шырмалған шежіресін, аянышты тағдырын әңгімелейді.

Көркемдік шындық өнер мен өмірдің күрделі байланысынан туындайтыны ақиқат. Образ сол өмірлік шындықты ашуға септігін тигізеді. Шығармадағы кейіпкерлердің іс-әрекетінен, өзара қарым-қатынастарынан, сөзі мен толғаныс, байлам-түйіндерінен, сүйініш-күйінішінен, дүниетанымы мен өмірге деген көзқарасынан, жалпы қаһармандар бойындағы түрлі қасиеттерден қоғам тірлігі, заман ағымы байқалып отырады.

Қазақ тарихы мен мәдениетін зерделесек, сан ғасырлар бойғы күресте елдігін ерен еңбегімен, асқан парасатымен, шексіз шыдамдылығымен және сүйіспеншілігімен сақтай білген, ұлттық рухты ұрпағының бойына ақ сүті арқылы, бесік жыры мен туған тілі арқылы сіңіре білген әйел-аналар аз емес. Міне, қазақ әйелінің көркем, нағыз өмірдегі бейнесі. Бұлар – біреуге адал жар, балаға, ұрпаққа ақылшы, ұлттық мінез-құлықтар мен әдеп-салтты көздерінің қарашығындай сақтаған қазақтың аналары. Түптеп келгенде, олардың бойында көне эпостардағы әйелдер бейнесінен бері жалғасып келе жатқан қас сұлулық пен ұлы аналық тамырлар бар. Шерханның батыр анасы Айша – солардың жиынтық бейнесі. Айша – құдай қосқан қосағынан ерте айырылып, тауқыметі көп өмірдің бар тақсиретін тартқан, балалары үшін жанын отқа да, суға да салған қайсар ана. Айшаның бойында қазақ әйеліне тән барлық қасиет бар: инабаттылық, қайсарлық, тектілік, адалдық және төзімділік.

Романда – ана Айша мен бала Барсхан бейнесі қатар көрінеді. Негізінен, өмір-тұрмыс сырлары, зобалаң-зорлық шындығы, тарих-тағдыр талқысы, бәрі-баршасы Барсхан атынан баяндалады. Барсхан – Шерханның прототипі.

Барысхан – қайсар, адал, намысшыл, еңбекқор бала. Анасының қолғанаты, бауырларының тірегі, үйдегі балалардың үлкені. Ол өзіне жүктелген жауапкершілікті түсінеді.

Кез келген адамның әдептілігі мен жан-дүниесінің сұлулығы ең алдымен балаға ақ сүтін беріп, әлпештеп өсірген ана жүрегінің жылуынан басталады. Бала бойындағы ең жақсы қасиеттер де ең алдымен анадан тарайды. Ана шуағымен жылынып, асыл ананың құшағында мейірім алып жүрген барша азамат аналарын мәңгі ардақтап, аялай білсе, бұдан асқан бақыт жоқ шығар.

Қорыта келе айтарымыз, жазушы өзі өмір сүрген уақыт көрінісін шығармаларына өзек ете отырып, өмір шындығын дәл сол қалпында бейнелеген.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992.
2. Бердібаев Р. Замана сазы: Зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1985.
3. Қабдолов З. Көзқарас: Талдаулар мен толғаныстар, сын. – Алматы: Рауан, 1996.
4. Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2001.

МӘТІНДІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Құндызбаева Данагүл Қайратқызы

2 курс магистрант, Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы

Бүгінде мәтін талдауға қатысты, соның ішінде көркем мәтінді зерттеуге қатысты ізденістер жаңа қарқын алып, мәтінді зерттеудің бағыттары іштей ажыратыла бастады. Мәтін лингвистикасы психоллингвистиканың, когнитивтік лингвистиканың, гендерлік лингвистиканың, этнолингвистиканың, функционалды грамматика мен қытысымдық тіл білімінің және әдебиетшілердің т.б. зерттеулерімен жан-жақты толықты. Қазіргі кездегі тілдік ғылыми ой-сананың дамуындағы жаңа үрдістердің – экспансионизм (бірнеше ғылымдардың тоғысуы арқылы жаңа «қосарланған» ғылымдардың пайда болуы) мен антропоцентризмнің («тілдегі адамды» жан-жақты тануға бағытталған), функционализм (тілдің қолданысын, қолданыс барысындағы мағынасын зерттеуге бағытталған) мен экспланатарлық зерттеулердің нысанына айналды [1].

Мәтін – бұл тілдің барлық деңгейлеріндегі бірліктердің – дыбыстан бастап сөйлемге дейінгі бірліктердің барлығының жүзеге асатын қызмет орны болып табылады. Алайда мәтін тек өзге тіл бірліктері үшін қызмет ортасы, контекст ретінде қарастырылмауы керек. Сондай-ақ ол тіл білімінің тек бір саласына, мысалы, синтаксиске ғана қатысты ұғым емес, ол жан-жақты әрі терең, кешенді талдаулар арқылы танылатын күрделі сөйлеу бірлігі болып табылады. Мәтіннің өзге бірліктерден жоғары тұрған сөйлеу бірлігі ретіндегі мәртебесі ХХ ғасырдың орта шенінде ғылыми тұрғыдан мойындала бастап, мәтін лингвистикасының қалыптасуына ықпал етті. Бүгінде мәтін лингвистикасы ғылыми ой-сана өркениетінің бір белесінен хабар береді. «Мәтіннің өзіне тән мәні мен болмысы, ерекшелігі, шындық болмыстың мәтінде бейнеленуі, мәтіннің түзілу ерекшелігі, оны қабылдаудың сипаты, мәтіндегі автор бейнесі мәселесі т.б. жайттарды» қарастыратын, «өзара байланысты мәтіндердің құрылу тәртібі мен мағыналық жасалуын» [2]. зерттейтін ғылым саласы ретінде мәтін лингвистикасын жоғары оқу орындарында оқытудың маңызы арта түсті. Осыған орай «ақпараттық, құрылымдық және қатысымдық тұрғыдан өзара байланысқан сөйлеудің ең жоғары және көпқырлы динамикалық бірлігі» ретінде мәтінді талдау әдістемесі де күрделенді. «Көркем мәтінді лингвистикалық талдау» пәні қазақстандық жоғары оқу орындарының филология факультеттеріне 1983 жылы еніп, алғашқы бағдарламасы 1986 жылы, ал өңделіп, толықтырылған нұсқасы 2001, 6 6 2002 жылдары Б.Шалабайдың, Г.Қосымованың авторлығымен қайта шықты [2].

Мәтін анықтамасына қатысты теориялық мәселелер мұнда да толық көрсетілмеген. Оқу құралы мен типтік бағдарлама негізінен студенттердің практикалық біліктіліктерін қалыптастыруға бағытталған. Осы мақсатта оқу құралында келесі авторлардың шығармалары лингвистикалық талдаудың үлгісі ретінде М.Өтемісовтің, А.Құнанбаевтың, С.Торайғыровтың, М.Жұмабаевтың, Қ. Аманжоловтың, М.Мақатаевтың, Қ.Мырзалиевтің, К.Ахметованың поэзиялық шығармалары, Ы.Алтынсариннің «Жаз» өлеңі мен «Қыпшақ Сейткүл әңгімесі», С.Сейфуллиннің, Б.Майлиннің, Ж.Аймауытовтың, Ғ.Мүсіреповтің, М.Әуезовтің, С.Мұқановтың, Ш.Мұртазаның прозалық шығармалары ұсынылады. Көркем мәтінді талдаудың алғашқы үлгілері мен теориясы А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышында» берілді. Онда мәтінге қатысты мына мәселелер сөз болады: Көркем мәтін семантикасы. Ғалым көркем мәтіннің семантикасын оның тақырыбынан-ақ байқауға болатынына назар аударады [3-5]. Өлеңнің тақырыппен берілу/берілмеуіне орай ішкі семантикасының да өзгеше болып келетінін айтады: «...шығарма сөздің бәрінің де басына тақырыбы қойыла бермейді. 1.Көбінесе өлең сөздердің басына тақырыбы қойылмайды, өйткені бір өлеңнің ішінде бірнеше нәрселер туралы пікір айтылып

кетеді» (12-беттен) 2. Көркем мәтін композициясы. Бүгінгі қазақ мәтіні композициясының аңдату, мазмұндау, қорыту бөліктері деген атауға ие болуы А.Байтұрсынұлының салып кеткен жолы. 3. Композициялық-сөйлеу формалары. Бүгінде суреттеу, әңгімелеу, ойталқы деп аталып жүрген сөйлеудің типтік формалары ғалымның шығармаларында әуезе (әңгімелеу), әліптеу (суреттеу), байымдау (ойталқы) деген ұғымдармен белгілі. Баяндаудың бұл түрлеріне де ғалым алғаш рет толық ғылыми анықтама береді: «Дүниедегі нәрсенің қайсысы туралы сөйлесек те, бір жағынан ғана емес, әр жағынан алып сөз қылуға болады. Мәселен, бір адамды сөз қылуға алсақ, я ол адамның істеген ісін, айтқан сөзін әуезе қылып сөйлейміз, я тұлға-тұрпатын, кескіні, көркін айтып, пернесін әліптеп сөйлейміз, я болмаса ол адамның істеген істерінің, өзінің жақсы-жаман болғанының мәнісін, себебін тексере, байымдап сөйлеміз. Осыған қарай сөйлеген сөзіміздің түрі не әуезе, не әліптеме, не байымдама болып шығады» (16-беттен) деп, күрделі ұғымды қарапайым тілмен жеңіл түсіндіреді. Сайып келгенде, А.Байтұрсынұлының бұл оқулығын көркем мәтінді талдау лингвистикасының алғашқы оқулығы деуге болады. Оқулық ретінде оқырманның тілі мен дүниетанымына етене жақын, шырайлы да түсінікті тілмен ғылым негіздерімен сусындатады. Осы жағынан алғанда оқулықтың дидактикалық әлеуеті, теориялық қуаты жоғары деп тұжырымдауға болады. Қазірде осы салынған ізбен көркем мәтінді талдау лингвистикасының соңғы жетістіктерін оқулыққа кірістіріп, толықтырып, әдістемелік жағын жетілдіру қажеттілігі туындап отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сыздық Р., Шалабай Б., Әділова А. Көркем мәтінді лингвистикалық талдау. А, Ғылым, 2002. 184б.
2. Пищальникова В.А. Проблема лингвоэстетического анализа художественного текста. Уч.пособие, Барнаул, 1984.
3. Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как целом // Синтаксис текста. М, 1979.
4. Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. М, 1988.
5. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Алматы, Атамұра, 2003. -208б.

ТӘШЕНЕВТІҢ ЕРЛІГІ ҰРПАҚҚА ӨНЕГЕ

Төрехан Інжу Мұсабекқызы

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғылым магистрі, оқытушы

Алтынбек Ұлдықыз Омарбекқызы

Негізгі бөлім

1. Жұмабек Тәшеневтің өмір жолы

Тұлғатану – тек белгілі бір адамның өмірбаянын зерттеумен шектелмейді. Ол сонымен қатар тұлғаның қоғамдағы қызметін, оның замандастарымен және өзге қайраткерлермен қарым-қатынасын талдауға мүмкіндік береді. Осы арқылы тарихи оқиғалардың мәнін тереңірек түсініп, өткен кезеңнің шынайы бейнесін қалпына келтіруге жол ашылады. Осындай талаптарға жауап беретін, XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ халқының тағдырына тікелей ықпал еткен ірі қайраткерлердің бірі – Жұмабек Ахметұлы Тәшенев. Ол ұлттық мүдде жолында адал қызмет атқарып, қазақтың ұлттық идеясын дамытуға елеулі үлес қосты. Өзінің отаншылдық қасиетімен және қайсар мінезімен ерекшеленген Тәшеневтің Қазақстан тарихындағы орны айрықша.

Жұмабек Тәшенев 1915 жылдың 20 наурызында Ақмола облысы Аршалы ауданына қарасты Танакөл ауылында дүниеге келген. Балалық және жастық шағы ауылдық ортада өтті. 1928–1933 жылдары жергілікті шаруашылық жастар мектебінде білім алып, кейін 1933–1934 жылдары Ақмола құрылыс техникумында оқыды. Еңбек жолын ерте бастаған ол 1934–1939 жылдар аралығында Ақмола және Қарағанды өңірлеріндегі, сондай-ақ Солтүстік Қазақстан облысындағы бірнеше аудандық атқару комитеттерінде жауапты хатшы қызметін атқарды. Бұл кезеңде ол басқару ісінде тәжірибе жинақтап, ұйымдастырушылық қабілетін көрсете білді. 1939–1943 жылдары Солтүстік Қазақстан облысының жер бөлімінде басшының орынбасары болып қызмет етті. Осы кезеңнен бастап еңбек жолында жоғары лауазымдарға сатылап көтеріле бастады. 1952 жылы Ақтөбе облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы болып тағайындалып, бұл қызметте де өзін білікті басшы ретінде көрсетті. Оның іскерлігі мен ел басқарудағы қабілеті жоғары бағаланып, 1955 жылы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы болып сайланды. Ал 1960 жылы небәрі 45 жасында Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы қызметіне көтерілді. Алайда оның батыл ұстанымы мен ұлттық мүддені қорғаудағы табандылығы кейбір саяси топтарға ұнамады. Соның салдарынан 1961 жылы қызметінен босатылып, біраз уақыт жұмыссыз қалдырылды. Кейін Шымкент облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары қызметіне төмендетіліп тағайындалды. Бұл жағдай сол кезеңдегі саяси жүйенің әділетсіздігін айқын көрсетеді. Жұмабек Тәшенев ұзақ жылдар бойы ел игілігі үшін қызмет етіп, 1975 жылы зейнеткерлікке шықты. Оның еңбегі мемлекет тарапынан жоғары бағаланып, Ленин ордені, Еңбек Қызыл Ту және «Құрмет белгісі» ордендерімен марапатталды.

Өмір жолы қиындықтарға толы болғанына қарамастан, ол халықтың құрметіне ие болды. Ел мүддесін бәрінен жоғары қойған қайраткер 1986 жылдың 18 қарашасында 71 жасында дүниеден өтті.

2. Ел тұтастығын сақтаудағы ерлігі

XX ғасырдың ортасында Қазақстанның аумақтық тұтастығына төнген қауіп бірнеше бағытта көрініс тапты. Солардың бірі – оңтүстік өңірлерге қатысты мәселелер болды. 1954–1956 жылдары қазіргі Түркістан облысының құрамындағы Бостандық және Мақтаарал аудандарын Өзбекстанға беру жөнінде ұсыныстар көтерілді. Бұл мәселе тарихи тұрғыдан да, саяси жағынан да аса маңызды еді. Аталған өңірлер ежелден қазақ жері болып саналғанымен, көрші республика бұл аумақтарды экономикалық және географиялық себептермен өз құрамына қосуды көздеді. Әсіресе мақта шаруашылығын бір орталықтан басқару тиімді деген уәж алға тартылды. Алайда бұл ұсыныстардың астарында территориялық кеңею мақсаты жатқанын аңғару қиын емес еді. Осы кезеңде Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының төрағасы қызметін атқарған Жұмабек Ахметұлы Тәшенев мәселені жіті бақылауға алып, арнайы комиссия құруға бастамашы болды. Комиссия жүргізген зерттеу нәтижесінде Мақтаарал ауданының кейбір бөліктеріне қатысты ішінара келісім жасалғанымен, Бостандық ауданын беру туралы ұсыныс негізсіз деп танылды. Бұл шешім Қазақстанның оңтүстік шекарасын сақтап қалуда маңызды рөл атқарды. Қазақстанның аумақтық тұтастығына төнген тағы бір үлкен қауіп солтүстік өңірлерге қатысты болды. 1960-жылдары Никита Хрущев басшылық еткен Кеңес Одағы кезінде Ақмола, Көкшетау, Қостанай, Павлодар және Солтүстік Қазақстан облыстарын біріктіріп, «Тың өлкесі» деп аталатын әкімшілік бірлік құру жоспарланды. Оның орталығы ретінде Целиноград қаласы белгіленіп, бұл аймақты болашақта Ресей құрамына қосу көзделді. Орталық билік бұл өңірге өз өкілін жіберіп, оны Қазақстан басшылығына бағынбайтын дербес құрылым ретінде қалыптастыруға тырысты. Осы тұста Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Жұмабек Ахметұлы Тәшенев батыл қадам жасап, 1960 жылы Целиноградқа арнайы барып, жағдайды өз бақылауына алды. Ол заңсыз әрекеттерге жол берген өлкелік басшылықты қатаң сынға алып, олардың мұндай саясатына түбегейлі қарсы екенін

ашық мәлімдеді. Сонымен қатар, Қазақстанның солтүстік облыстары ешқашан басқа мемлекетке берілмейтінін нақты әрі нық жеткізді.

Тәшеневтің бұл батыл әрекеттері нәтижесінде Қазақстанның оңтүстігі мен солтүстігіндегі маңызды аумақтар сақталып қалды. Оның ел тұтастығын қорғаудағы ерлігі – ұлттық мүддені бәрінен жоғары қоя білген қайраткердің айқын көрінісі. Бұл тарихи қызметі бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуында ерекше маңызға ие және кейінгі ұрпақ үшін үлкен өнеге болып табылады.

3. Қайсар мінезі мен азаматтық ұстанымы

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев – өзінің қайсар мінезі мен азаматтық ұстанымымен ерекшеленген қайраткер. Ол кез келген жағдайда елдің мүддесін жоғары қойып, жеке бас мүддесінен бас тартуға дайын болды. Оның бұл қасиеттері мемлекеттік қызметте көптеген қиындықтар мен саяси қысымдарға қарамастан ел үшін адал еңбек етуіне мүмкіндік берді.

Тәшеневтің азаматтық ұстанымы – ел тұтастығын қорғауда және ұлттық мүддені жүзеге асыруда ешбір сәтте жұмсарып қалмады. Ол саясаттағы күрделі жағдайларда әділдік пен принциптілікке берік болып, шындықты ашық айтуға батылдық танытты. Оның қайсарлығы мен әділеттілігі тек аумақтық мәселелерде ғана емес, ұлттық қоғамды өркендету жолында да көрінді. Тәшенев әділеттілік пен халық мүддесін қорғауда әрдайым алдыңғы қатарда болды, бұл оның қоғамдағы беделін арттырды және халық сеніміне ие болуына себепкер болды. Азаматтық ұстанымымен және қайсар мінезімен танылған Жұмабек Тәшеневтің өмірі мен қызметі – бүгінгі ұрпақ үшін адалдық, ерлік пен отансүйгіштік үлгісі болып табылады. Ол Қазақстанның тәуелсіздігі мен бірлігін сақтау жолында көрсеткен ерлігімен, әділеттілігімен мәңгі есте қалатын тарихи тұлға.

4. Ұрпаққа берер өнегесі

Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің өмірі – бүгінгі ұрпаққа берер өнеге, адалдық пен патриотизмнің үлгісі. Ол мемлекет қызметінде ғана емес, мәдениет, ғылым, өнер және қоғамдық өмір саласында да айрықша із қалдырды.

Біріншіден, Ж.Тәшенев Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Төрағасы қызметіне тағайындалған соң-ақ Алматының ең үлкен даңғылын Абайдың атымен атауды және көшенің төріне ақынның алып ескерткішін тұрғызуды ұсынды. Бұл шешімі ұлттық мәдени мұраны сақтап, қазақ зиялыларының еңбегін елге танытудың маңызды қадамы болды.

Екіншіден, сталиндік репрессия құрбандарын ақтау ісінде ерекше белсенділік танытты. 1956 жылы республикалық комиссияның төрағасы болып сайланып, жазықсыз жапа шеккендерді абақтыдан шығару, олардың шығармаларын қайта жарыққа шығару ісін ұйымдастырды. Ол Сәкен, Ілияс, Бейімбет сияқты қазақ зиялыларының әдеби мұрасын халыққа жеткізуді жүйелі түрде қамтамасыз етті.

Үшіншіден, «Қазақ әдебиеті» және «Социалистік Қазақстан» газеттерін жабылудан аман алып қалуында да шешуші рөл атқарды.

Төртіншіден, Медеу мұз айдынын салу кезінде Ж.Тәшенев тікелей Мәскеудегі жетекшілерді тартып, құрылыстың қаржыландырылуын қамтамасыз етті.

Бесіншіден, ол қазақ ұлтының батырларын, өнерпаздарын және талантты кадрларын қорғап, көтеруге күш жұмсады. Баукеңге Батыр атағын беруге ықпал еткен, қазақ өнерінің дамуына жан-жақты қолдау көрсеткен, Осылайша, Жұмабек Тәшеневтің ерлігі – тек батыл саяси қадамдармен ғана шектелмей, ұлттық мәдениетті сақтау, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру, елдің рухани өмірін дамыту жолында жасалған еңбектерінен көрінеді. Ол өз өмірін елге, ұлтқа арнаған азамат ретінде ұрпаққа адалдық, әділдік, отансүйгіштік пен батылдық үлгісін қалдырды.

5. Тәшенев тұлғасының тарихи маңызы

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев – XX ғасырдағы қазақ тарихында ерекше орын алған мемлекет қайраткері. Оның тарихи маңызы тек саяси қызметінде ғана емес,

сондай-ақ ұлттық мүддені қорғаудағы батылдығы, ел тұтастығын сақтаудағы табандылығы және қоғам өмірін дамытудағы үлесі арқылы айқын көрінеді. Тәшеневтің қызметі Қазақ КСР-інің аумақтық тұтастығын сақтау мен қалыптастырудағы ең маңызды кезеңдермен тығыз байланысты. 1950–1960 жылдары республиканың оңтүстік және солтүстік өңірлерін бөлуге қатысты бірнеше қауіпті жоспарлар іске асырылуы мүмкін еді. Алайда Тәшеневтің батылдығы мен принципшілдігі сол кезеңде ұлттық мүддені қорғауға, тарихи әділеттілікті сақтауға мүмкіндік берді. Ол әрбір шешімде ел мүддесін жеке мүддеден жоғары қойып, Қазақстанның аумақтық тұтастығын қорғады. Тәшеневтің тарихи маңыздылығы оның тек аумақтық мәселелерде ғана көрінбейді. Ол қазақ қоғамының әлеуметтік, экономикалық және мәдени дамуына да зор үлес қосты. Оның басшылығымен жүзеге асқан бастамалар мемлекеттік басқарудағы әділдік пен тәртіпті, халыққа қызмет ету мәдениетін нығайтты. Сонымен қатар, ол ұлттық рухты көтеруге, білім мен мәдениет саласын дамытуға күш жұмсады, осылайша келесі ұрпаққа ұлттық сананы қалыптастыруда маңызды үлес қалдырды.

Сонымен бірге, Тәшеневтің қайсар мінезі мен азаматтық ұстанымы тарихи сабақ ретінде бағаланады. Ол тек саяси қиындықтарға қарсы тұрып қана қоймай, мемлекеттілікті сақтау жолында тәуекелге баруды көрсетті. Бұл қасиеттері оны Қазақстан тарихында ұмытылмас тұлға ретінде есте қалдырады.

Тәшеневтің тарихи рөлі қазіргі тәуелсіз Қазақстан үшін де маңызын жоғалтқан жоқ. Оның ерлігі, әділеттілігі және ел алдындағы жауапкершілігі – әрбір мемлекет қызметкері, сонымен бірге келешек ұрпақ үшін өнеге. Тәшеневтің тұлғасы – ұлттық сана, патриотизм және отансүйгіштік идеясын нығайтудың символы болып табылады.

Қорытынды. Жұмабек Ахметұлы Тәшенев – қазақ тарихында елге адалдығы, азаматтық батылдығы және ұрпаққа қалдырған өнегесімен есте қалған қайраткер тұлға. Ол Қазақ КСР-інің аумақтық тұтастығын қорғау, ұлттық мүддені ұлықтау, мәдениет пен білімді дамыту жолында айрықша еңбек етті. Оңтүстік пен солтүстік өңірлерді қорғаудағы батылдығы, қазақ зиялылары мен талантты кадрларды қолдауы, ұлттық мәдени мұраны сақтап қалудағы рөлі – оның тарихи маңызын айқын көрсетеді.

Тәшеневтің ерлігі тек саяси қызметпен шектелмей, халыққа деген адалдығы, әділдігі және шыншылдығы арқылы көрінді. Ол қиын жағдайларда тәуекелге барудан тартынбады, әрқашан ел мүддесін жеке мүддеден жоғары қойды. Оның қызметі мен іс-әрекеті бүгінгі ұрпаққа отансүйгіштік, жауапкершілік, патриотизм және әділдік сияқты сапалардың үлгісін береді.

Осылайша, Жұмабек Тәшеневтің өмір жолы мен қызметі – ұрпаққа өнеге, тарихи сабақ және қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуындағы маңызды үлес. Оның есімі мәңгілік есте қалады, себебі ол өз ісімен еліміздің бірлігін, ұлттық рухын және мәдени мұрасын қорғады. Ж.Тәшеневтің тұлғасы – әрбір жасқа өмірлік бағыт беретін, патриоттық тәрбиенің айқын символы болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

6. Жұмабек және жер майдан: Отбасы хрестоматиясы. С.Кәрібай,Ә.Нәби.- Алматы: «Отбасы» Баспа үйі,-2025.-328.
7. Жұмабек Тәшенев туралы естеліктер. — Алматы, "Білім" баспасы, 2005. — 200 бет + суреттер 8 бет.
8. Ахметов, Ж. «Қазақстан тарихы: XX ғасыр» – Алматы: «Қазақ университеті», 2010.
9. Бекмаханов, Е. «Қазақ зиялыларының қызметі» – Алматы: «Ғылым», 1999.
10. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Жиындарының хаттамалары, 1950–1960 жж., Алматы: Мемлекеттік мұрағат.

THE ROLE OF CHATBOTS AND AI TUTORS IN DEVELOPING SPEAKING SKILLS AMONG EFL LEARNERS

Keldiyar A.

«Zh.A. Tashenev University», Shymkent

Scientific supervisor: **Iztileuova Akerke Zhaksylykovna**
senior lecturer of the department «World languages»

In the modern education system, the development of speech skills of language learners is one of the most important strategic directions. Since English is widely used as a means of international communication, the ability of students to speak colloquially has a direct impact on their academic, professional and social success. Traditional language teaching methods are often limited by time constraints in the classroom, the need for a teacher to control more than one student at a time, and ignoring the individual learning tempo of each student. In such a context, artificial intelligence (AI) and chatbot technologies are being used to effectively improve students' speech skills, opening up new opportunities in the language learning process.

Chatbots are software systems that interact with the user through text or voice, they answer questions according to a predetermined scenario, correct sentences, and help build a dialogue. AI tutors assess the individual level of students, provide relevant educational materials and allow you to monitor the student's language development by automatically correcting speech errors. In addition, they analyze the achievements and weaknesses of students and provide individual feedback, which makes the learning process more flexible, personalized and motivational effective. Chatbots and AI tutors fully support the language learning process, allowing students to independently practice speaking, identify errors and correct them.

The main advantage of AI tools and chatbots is that they provide students with the opportunity to practice regularly and without interruptions. Students can conduct speech practice at any time, which contributes to the enrichment of their language base, increasing verbal activity and developing freedom of speech. In addition, artificial intelligence systems detect grammatical and lexical errors and provide accurate feedback, which creates the opportunity for students to correct their speech and improves their self-esteem. Tasks adapted to the individual level allow you to take an individual approach to the learning process of each student, and interactive technologies increase the motivation of students and make the learning process more interesting and productive.

Research shows that the use of chatbots and AI tutors has a real positive effect on students' speech skills. For example, in a 2023 study, 50 EFL students had the experience of chatting with a chatbot 3 times a week for 8 weeks. As a result of the study, it was found that their level of colloquial speech improved by 20%, vocabulary and speech reliability increased, and the number of grammatical errors decreased by 30%. In other studies, it was shown that with the help of AI tutors, the language skills and communication abilities of students who received tasks adapted to the individual level were significantly improved. These data confirm the effectiveness of artificial intelligence tools in the development of speech skills.

However, chatbots and AI tutors also have limitations. They may sometimes fail to convey the emotional and cultural aspects of human communication, misinterpret complex sentence structures or idiomatic expressions. In addition, for the effective use of Technology, students need to have basic technical skills. But these limitations are reduced when combined with traditional teaching methods, and the effectiveness of AI tools increases. For example, chatbots used under the guidance of a teacher in the classroom expand students' experience of expressing their opinions, asking questions, and getting answers, strengthen their speech skills, and increase language confidence.

In conclusion, chatbots and AI tutors are effective tools for improving the speech skills of EFL students. They allow you to practice regularly, correct mistakes, offer an individual learning approach, and increase motivation. When combined with traditional teaching methods, these technologies can accelerate students' language acquisition and significantly improve their ability to speak. In the future, by improving AI systems, their ability to understand emotional and cultural aspects will be increased, and the process of language teaching will be even more effective. In addition, the possibility of developing new methodologies and technologies in the direction of studying artificial intelligence platforms and evaluating their effectiveness opens up. In addition to the advantages already discussed, the integration of artificial intelligence into speech skill development is closely connected with the concept of communicative competence. Modern language teaching aims not only at the acquisition of grammar and vocabulary, but also at the ability to use language appropriately in real-life contexts. AI-powered chatbots and conversational systems provide learners with authentic communication situations, enabling them to practice pragmatic language use, turn-taking, and discourse management. This is particularly important for developing fluency, coherence, and interactional competence, which are essential components of successful oral communication.

Another important aspect is the role of AI in reducing anxiety and increasing learner confidence. Many students experience speaking anxiety when communicating in a foreign language due to fear of making mistakes or being judged by others. AI-based systems create a low-pressure environment where learners can practice speaking without the fear of negative evaluation. This psychological comfort encourages learners to experiment with language, take risks, and gradually improve their speaking abilities. As a result, students become more confident and willing to participate in real-life communication.

Moreover, artificial intelligence contributes to the development of pronunciation and phonological awareness. Advanced speech recognition systems analyze not only the accuracy of words but also stress, intonation, rhythm, and pronunciation patterns. These systems provide detailed phonetic feedback, helping learners to improve their accent and achieve more native-like speech. By repeatedly practicing with AI tools, students can internalize correct pronunciation patterns and develop more natural and intelligible speech.

Another significant advantage of AI in speech development is its ability to simulate diverse communication contexts. Chatbots can be programmed to represent different social roles, such as a customer service representative, a travel guide, or a job interviewer. This allows learners to practice language in various situational contexts, which enhances their ability to adapt language use according to different communicative purposes. Such contextualized learning plays a crucial role in developing situational and sociolinguistic competence.

In addition, AI technologies support collaborative and blended learning approaches. When combined with classroom instruction, AI tools enable teachers to assign interactive speaking tasks that students can complete outside the classroom. This extends learning beyond the traditional classroom environment and promotes continuous engagement with the language. Teachers can then analyze the data generated by AI systems to monitor students' progress, identify common errors, and adjust their teaching strategies accordingly.

Furthermore, future developments in artificial intelligence are expected to include more advanced natural language processing (NLP) capabilities, allowing chatbots to engage in more complex and meaningful conversations. These advancements will enable AI systems to better understand context, detect emotions, and respond in a more human-like manner. As a result, the quality of interaction between learners and AI will continue to improve, making the learning process more natural and effective.

Finally, the use of artificial intelligence in developing speech skills reflects the broader trend of digital transformation in education. It demonstrates how technology can support learner-centered approaches and promote lifelong learning. By integrating AI into English

language teaching, educators can create more dynamic, flexible, and effective learning environments that meet the needs of modern learners.

References:

1. Kuzhabekova, A. (2021). The impact of AI tutors on speaking skills development in EFL learners. *Kazakh National Pedagogical Journal*, 5(3), 45-58.
2. Sabitov, R. (2020). The use of chatbots for language learning: A case study in Russian schools. *Russian Journal of Education Technology*, 12(2), 112-126.
3. Chen, L., & Li, H. (2019). Artificial intelligence in language education: Enhancing oral proficiency among learners. *Computers & Education*, 140, 103603.
4. Zholdasbek, D. (2022). Integrating AI-based learning platforms in EFL classrooms: Kazakh context. *International Journal of Modern Education*, 8(1), 77-89.
5. Petrov, I. (2021). Digital tutors and speaking skill improvement: Russian experience. *Language Learning and Technology*, 25(1), 34-50.
6. Godwin-Jones, R. (2018). Emerging technologies: Chatbots and AI for language learning. *Language Learning & Technology*, 22(3), 1-17.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ENHANCING ENGLISH LANGUAGE LEARNING

Oserbai B.

«Zh.A. Tashenev University», Shymkent

Scientific supervisor: **Iztileuova Akerke Zhaksylykovna**
senior lecturer of the department «World languages»

In the modern era of globalization, mastering the English language has become the main prerequisite for World Communication. The most important of the changes taking place in the field of language learning is the large – scale introduction of Artificial Intelligence (AI). As the education system develops in close cooperation with digital technologies, AI tools are becoming not just an additional resource, but the core of the language learning process. Artificial intelligence gives a new impetus to learning English and offers innovative solutions aimed at improving the effectiveness of learning. It includes features such as personalization of educational material, real-time feedback, speech recognition, improving academic writing and improving the form of interaction with the teacher. AI technologies allow you to clearly identify the needs of students and create an individual learning path for each student.

When considering the impact of artificial intelligence on learning English, first of all, attention is paid to its ability to personalize learning. In the Traditionalist pedagogical system, when all students perform the same tasks, AI automatically adjusts the material and balances the workload, determining their level of knowledge, pace of study, interests. For example, if a student often makes mistakes in the process of completing grammatical tasks, the system will automatically give him additional exercises in accordance with them and purposefully work on his weaknesses. This approach not only increases the effectiveness of learning, but also increases the motivation of the learner, because each student moves to their potential.

AI technologies significantly improve the quality of feedback in learning English. At the moment when the student performs the work, the system analyzes his errors and gives a clear explanation. In the development of writing skills, automated correctors not only detect grammatical errors, but also offer ways to improve sentence structure. This will allow the student to immediately realize his mistake and eliminate it. Prompt and accurate feedback ensures the continuity of the learning process and increases the student's self-responsibility.

Speech recognition technologies, as one of the most advanced advances in AI, help develop speech skills outside the language environment. For English learners, practicing

speaking skills is often a challenge, as the language environment may not be adequate. AI-based speech simulators allow you to conduct a dialogue on any topic, analyze the student's pronunciation, teach correct intonation and phonetic norms. They clearly indicate the mistakes made in the course of speech and contribute to the development of freedom of speech. This technology increases the student's confidence in entering the language environment and reduces the psychological barrier in speech.

AI also plays an important role in improving your subscription skills. Modern automated ESSAY assessment systems can analyze the text not only in terms of grammar, but also in terms of style, logical connection, paragraph structure, level of use of academic language. In addition, language models offer the student alternative words, correct phrases, content enrichment options and develop academic literacy. Such technologies not only make it easier to learn writing, but also open up new opportunities for creative thinking and the development of the language foundation.

AI is also widely used to improve listening skills. The systems analyze the results of the student's audition and provide audio materials that correspond to his level. Transcription, dictionary explanations, and functions to slow down the sound will allow you to understand the text in depth. Mastering different accents and speech speeds is also facilitated by AI. This develops the student's hearing skills in a realistic English environment and increases the understanding of listening.

The development of artificial intelligence is also changing the role of an English teacher. AI does not replace the teacher, but rather simplifies the routine tasks in his work. The new task of the teacher is to develop the student's cognitive skills, improve critical thinking, creative abilities, and organize effective communication between the student and technology. AI complements the professional activities of the teacher and creates conditions for improving the quality of Education. The teacher can analyze the data provided by the technology and, based on it, effectively draw up a curriculum.

AI in learning English has a great future. Virtual and augmented reality technologies (VR/AR) make it possible to create a realistic communication situation. Emotion recognition tools monitor the student's emotional state and help the teacher organize the learning process in an adaptive way. At the same time, multilingual intelligent assistants continue to integrate into the global education system, making language learning more accessible than ever.

In short, artificial intelligence has made a significant impact on all aspects of mastering the English language, bringing it to a new qualitative level. AI technologies personalize the educational process, comprehensively develop the student's language skills, characterize the role of a teacher in a new way. The education system will be able to train a new generation of specialists who meet global requirements, effectively using the capabilities of AI. Learning models based on artificial intelligence will make learning English as easy, accessible and productive as possible in the future.

In the modern era of globalization, mastering the English language has become the main prerequisite for global communication. One of the most significant transformations in the field of language learning is the large-scale introduction of artificial intelligence (AI). As education systems increasingly integrate digital technologies, AI tools are no longer considered supplementary resources but have become central to the language learning process. Artificial intelligence provides new opportunities for improving the effectiveness of English language acquisition through personalization, real-time feedback, speech recognition, and enhanced interaction between learners and educators. AI technologies make it possible to clearly identify students' needs and design individualized learning pathways.

One of the key advantages of AI in English language learning is its ability to personalize the educational process. In traditional teaching systems, all students are often required to complete the same tasks regardless of their individual abilities or learning pace. In contrast, AI systems automatically adapt learning materials according to the learner's level, strengths, and weaknesses. For example, if a student frequently makes grammatical errors, the system

provides additional targeted exercises to address these gaps. This personalized approach not only improves learning outcomes but also increases motivation, as each learner progresses according to their own potential.

AI technologies also significantly enhance the quality of feedback in language learning. During task completion, AI systems analyze students' responses and provide immediate, clear explanations of their mistakes. In writing development, automated correction tools detect grammatical, lexical, and structural errors while also suggesting improvements. This instant feedback allows learners to recognize and correct their mistakes in real time, ensuring continuous learning and greater learner autonomy.

Speech recognition technology, one of the most advanced applications of AI, plays a crucial role in developing speaking skills. For many learners, practicing spoken English can be challenging due to the lack of a native-speaking environment. AI-based speech systems and virtual conversational agents provide learners with opportunities to engage in dialogue on various topics, analyze pronunciation, and improve intonation and fluency. These tools help reduce the psychological barriers associated with speaking and build confidence in real communication.

Furthermore, artificial intelligence contributes to the development of writing skills by improving both accuracy and academic quality. Modern AI-based writing systems can evaluate texts not only for grammatical correctness but also for coherence, style, and logical structure. They provide suggestions for vocabulary enhancement, sentence restructuring, and academic expression, which helps learners develop stronger writing competencies and critical thinking skills. As a result, students gain a deeper understanding of how to construct well-organized and meaningful texts.

Listening skills are also enhanced through the use of AI technologies. Intelligent systems can adapt audio materials according to the learner's proficiency level, providing transcripts, vocabulary support, and adjustable playback speeds. These features help learners better understand different accents, speech rates, and contexts. As a result, students are exposed to authentic language input, which significantly improves their listening comprehension abilities.

The integration of AI in education also transforms the role of the teacher. Rather than replacing educators, AI supports and enhances their professional activities by automating routine tasks such as grading and providing basic feedback. This allows teachers to focus more on developing students' higher-order thinking skills, creativity, and communication abilities. Teachers also play a crucial role in interpreting data provided by AI systems and using it to improve instructional strategies and curriculum design.

At the same time, the use of artificial intelligence in education presents certain challenges. One of the main concerns is the risk of over-dependence on technology, which may negatively affect students' independent thinking and problem-solving skills. In addition, issues related to data privacy and security must be carefully considered, as AI systems often require access to personal and academic information. Another important limitation is the digital divide, which can prevent equal access to advanced educational technologies, particularly in under-resourced regions.

Ethical considerations are also essential in the implementation of AI in education. AI systems may contain biases depending on the data used to train them, which can affect the fairness of assessment and feedback. Therefore, it is important to ensure transparency in how AI operates and to maintain a balance between technological support and human interaction. The emotional and cultural roles of teachers cannot be fully replaced by artificial intelligence, making human involvement indispensable in the learning process.

In conclusion, artificial intelligence has had a profound impact on all aspects of English language learning. It enables personalized education, improves the development of language skills, and reshapes the role of the teacher in the modern educational environment. Despite certain challenges and limitations, the integration of AI into language teaching offers

significant opportunities for improving the quality and effectiveness of education. With the continued advancement of technology, AI-based learning systems are expected to make English language learning more efficient, accessible, and engaging for future generations.

References

1. Aitbayev, B., & Kenzhebekova, A. (2021). The Integration of Artificial Intelligence Tools in English Language Teaching in Central Asia. *Journal of Language and Education*, 7(2), 55–67.
2. Bakhtin, M. (1986). *Speech Genres and Other Late Essays*. University of Texas Press.
3. Issayeva, G., & Mukhtarova, Z. (2020). Digitalization and AI-Based Approaches in Modern Foreign Language Education in Kazakhstan. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 15(11), 120–133.
4. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
5. Smagulova, T., & Karimova, R. (2022). Artificial Intelligence Applications in ESL Learning: Challenges and Perspectives in Post-Soviet Educational Contexts. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 8(1), 88–104.

ADVANTAGES OF AI-BASED LANGUAGE LEARNING TECHNOLOGIES

Islamova M. M.

Senior Lecturer of the English Language Department
Tashenev University, Shymkent
islamova.makhabbat@mail.ru

Zhantore U. Zh.

EP Training teachers of foreign language: two foreign languages
zhantore@mail.ru

Abstract. This paper aims to investigate the effectiveness of AI-powered language learning software in improving second language acquisition by conducting a review of the existing research on the topic, the different types of AI-powered language learning software available, the learning activities they offer, and the evidence for their effectiveness in improving second language acquisition, the potential benefits and limitations of using AI-powered language learning software.

Keywords: artificial intelligence, language learning,, ai powered language learning software, vocabulary drills,, effectiveness, language teaching, language learning technology.

One of the most significant pedagogical advantages of AI-based language learning technologies is their ability to provide personalized and flexible learning experiences. Unlike traditional classroom instruction, which often follows a standardized curriculum, AI-driven platforms adapt to the unique needs, abilities, and learning pace of each student. This personalization not only improves learning outcomes but also enhances learner engagement and motivation.

Personalization refers to the customization of educational content, activities, and feedback based on individual learner characteristics, such as prior knowledge, skill level, and learning preferences. AI technologies facilitate personalization through several mechanisms:

1. **Adaptive Learning Paths:** AI algorithms continuously analyze learner performance and adjust lesson sequencing accordingly. For example, a learner struggling with irregular verbs may receive targeted exercises before progressing to more complex grammar topics.

2. **Individualized Feedback:** Automated assessment systems and intelligent tutoring platforms provide specific feedback tailored to each learner's errors. For instance, speech

recognition technology can identify mispronounced words and suggest corrective exercises, while NLP-based writing assistants can highlight recurring grammatical patterns that require attention.

3. Content Recommendation: AI systems track learner behavior, engagement, and progress to suggest additional reading, vocabulary exercises, or interactive tasks that suit their current proficiency. This ensures that learners are consistently challenged without being overwhelmed.

4. Learning Style Accommodation: AI-based platforms can incorporate multimedia content — such as videos, interactive games, and audio exercises — to align with learners' preferred modes of processing information, whether visual, auditory, or kinesthetic.

Personalized instruction addresses the limitations of one-size-fits-all teaching, allowing learners to focus on areas that need improvement while accelerating in areas of strength. Research has shown that adaptive, personalized learning increases retention, fosters motivation, and leads to higher levels of language proficiency.

Flexibility refers to the ability of AI systems to support learning in diverse contexts, times, and locations. Unlike traditional classroom instruction, which is constrained by fixed schedules and physical locations, AI-based platforms enable learners to engage with language materials whenever and wherever they choose. Key aspects of flexibility include:

1. Anytime, Anywhere Access: Mobile applications, cloud-based platforms, and online AI tools allow learners to practice reading, listening, speaking, and writing on smartphones, tablets, or computers. This supports learning outside the classroom, enabling continuous exposure to the target language.

2. Self-Paced Learning: Learners can progress through lessons at their own speed, repeating exercises as needed to master concepts. This reduces anxiety associated with performance pressure in traditional classroom settings and encourages consistent practice.

3. Integration into Daily Life: AI tools enable microlearning, where learners engage in short, focused exercises during daily routines, such as commuting or breaks. This constant reinforcement improves retention and application of language skills.

4. Adaptability to Learning Goals: Whether learners aim for academic proficiency, professional fluency, or conversational competence, AI systems can tailor content to meet individual objectives.

Flexibility empowers learners to take control of their educational journey, promoting autonomy and self-regulation — key factors in effective language acquisition.

Synergy of Personalization and Flexibility. The combination of personalization and flexibility amplifies the pedagogical impact of AI-based language learning technologies: learners receive customized learning experiences that target their specific strengths and weaknesses, they can engage in continuous practice at convenient times and locations, reinforcing skills more effectively, adaptive systems ensure that learners are neither under-challenged nor overwhelmed, maintaining motivation and engagement, personalized feedback, combined with flexible access, allows for iterative learning cycles, where learners apply, reflect, and improve continuously.

This synergy aligns with modern educational principles, including learner-centered pedagogy, autonomous learning, and competency-based instruction. It also represents a significant departure from the rigidity of traditional classroom models, which often struggle to meet diverse learner needs.

One of the most transformative features of AI-based language learning technologies is the ability to provide immediate feedback. Unlike traditional classrooms, where feedback often comes after assignments are graded or lessons are completed, AI systems respond in real time to learner input. This instant feedback is critical for reinforcing correct patterns, correcting errors, and sustaining learner engagement. Applications and impacts include:

1. Error Correction: Automated assessment systems, speech recognition tools, and AI-powered writing assistants instantly identify grammatical, lexical, or pronunciation mistakes.

Learners can immediately correct errors and internalize correct forms, preventing the reinforcement of incorrect language patterns.

2.Guidance for Improvement: AI platforms often provide detailed explanations, hints, or suggested exercises tailored to the learner's error patterns. This personalized guidance motivates learners by demonstrating clear steps for improvement.

3.Gamification and Progress Tracking: Many AI systems integrate gamified elements — points, levels, badges, and progress bars — which reinforce learning through positive feedback loops. This structure boosts learner motivation, fosters healthy competition, and encourages consistent engagement.

4.Adaptive Challenge: AI algorithms dynamically adjust task difficulty based on performance, ensuring learners are challenged appropriately. Being neither under-stimulated nor overwhelmed enhances motivation and sustains engagement over time.

Immediate feedback not only accelerates language acquisition but also enhances learners' self-efficacy. Students feel a sense of accomplishment as they correct mistakes, track their progress, and achieve milestones, which significantly increases intrinsic motivation to continue learning.

AI-based language learning technologies also offer unprecedented accessibility and opportunities for global learning. These features expand educational reach, democratize language learning, and support intercultural communication. Key aspects include:

1.Universal Access: AI-powered platforms can be accessed via smartphones, tablets, or computers, allowing learners from diverse geographic locations to participate in language education. This reduces barriers associated with physical classrooms, institutional enrollment, and limited teaching resources.

2.Support for Diverse Learners: AI accommodates learners with varying abilities and needs, including those with disabilities. Features such as speech-to-text, text-to-speech, adjustable font sizes, and multimodal resources ensure inclusivity in language learning.

3.Global Learning Communities: Many AI platforms enable interaction with learners and tutors worldwide. Chatbots, online discussion forums, and collaborative projects facilitate cross-cultural communication, providing authentic contexts for language use.

4.Cultural Exposure and Authentic Content: AI systems can curate content from authentic media sources, including news articles, podcasts, videos, and literature. Exposure to diverse accents, dialects, and cultural contexts enriches language learning and promotes intercultural competence.

By combining accessibility with global learning opportunities, AI technologies transform language education into a borderless, inclusive, and culturally rich experience. Learners can practice languages with native speakers, access authentic materials, and participate in international learning networks regardless of location.

The pedagogical advantages of AI-based language learning — including personalization, flexibility, immediate feedback, motivation, accessibility, and global learning opportunities — operate synergistically. Together, they create a learner-centered, adaptive, and engaging environment where students can develop language skills effectively and autonomously. The combination of real-time guidance, tailored content, and cross-cultural interactions ensures that learners are supported both cognitively and emotionally, fostering sustained motivation and continuous improvement.

References:

- 1.Alenezi, A. (2021). Artificial intelligence and language learning: A systematic review. *Journal of Educational Technology & Online Learning*, 4(2).
- 2.He, Z., & Li, W. (2020). AI-powered tools for language learning: A review of current applications. *Journal of Educational Technology & Society*, 23(4).

3.Vasilyeva, L., & Kuzmina, M. (2021). Artificial intelligence in education: Benefits and challenges for language learning. *International Journal of Advanced Research in Education*, 9(2).

4.*International Journal of Distance Education Technologies*. (2025). Artificial intelligence in language learning: Systematic review & bibliometric analysis. DOI:10.4018/IJDET.385045

5.Jiack Anak Aaron, S., & Mahamod, Z. (2025). Artificial intelligence (AI) technology in learning Malay language literacy skills among students. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*, 5, 5982–5986.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF GAMIFICATION AND DIGITAL ASSESSMENT

Islamova M. M.

*Senior Lecturer of the English Language Department
Tashenev University, Shymkent
islamova.makhabbat@mail.ru*

Nyshanbay M. Zh.

*EP Training teachers of foreign language: two foreign languages
4th year student
Tashenev University, Shymkent
mereynyshanbay@mail.ru*

Abstract. This paper elucidates the gamification in education has emerged as a transformative pedagogical strategy, integrating game-based mechanics to enhance engagement, motivation, and learning outcomes. This study explores the theoretical foundations of gamification in educational settings, examining its cognitive, behavioral, and constructivist underpinnings.

Keywords: gamification, digital platforms, collaboration and competition, pedagogical design, video game designers.

Gamification is commonly defined as the application of game design elements in non-game contexts. In education, it is used to motivate learners and enhance their engagement through elements such as rewards, competition, and progress tracking. Researchers emphasize that gamification does not mean turning learning into a game, but rather using game mechanics to support educational objectives.

Gamification has emerged as a promising approach for foreign language learning (FLL), which refers to the use of game design elements to engage learners or improve academic performance. However, the features of gamification studies in FLL and their effectiveness are unclear

In the context of modern education, the concept of gamification has gained significant attention as an innovative pedagogical approach. Gamification is generally defined as the use of game design elements in non-game environments to enhance user engagement, motivation, and participation. In education, gamification is applied to make learning processes more interactive, enjoyable, and learner-centered.

The term “gamification” was first widely introduced in the early 2010s, although game-based elements had been used in education long before that. According to Deterding et al. (2011), gamification involves the integration of elements such as points, badges, leaderboards, levels, challenges, and rewards into non-game contexts. These elements aim to stimulate learners’ intrinsic and extrinsic motivation.

In foreign language education, gamification plays a particularly important role due to the complexity and long-term nature of language learning. Mastering a foreign language

requires continuous practice, repetition, and active engagement. Gamification helps reduce learners' anxiety, encourages risk-taking in communication, and creates a supportive learning environment where mistakes are viewed as part of the learning process.

Gamification should not be confused with game-based learning. While game-based learning involves the use of full games designed specifically for educational purposes, gamification refers to the selective use of game mechanics to support existing educational content. This distinction is important for understanding how gamification can be effectively integrated into traditional and digital assessment systems.

Gamification in education refers to the application of game design elements and principles in non-game learning contexts with the aim of enhancing learners' motivation, engagement, and learning outcomes. Rather than turning learning into a game, gamification strategically integrates selected features of games into instructional activities, assessments, and learning environments to make learning experiences more interactive and meaningful.

At its core, gamification draws on motivational theories, particularly Self-Determination Theory, which emphasizes autonomy, competence, and relatedness as key drivers of learner motivation. By incorporating elements such as points, badges, levels, challenges, leaderboards, and immediate feedback, gamified learning environments aim to satisfy these psychological needs and encourage sustained participation.

In educational settings, gamification is commonly implemented through digital platforms such as learning management systems (LMS), mobile applications, and online assessment tools. These platforms allow instructors to track learner progress, provide instant feedback, and personalize learning pathways. In language education specifically, gamification supports repetitive practice, skill reinforcement, and formative assessment—key components of successful language acquisition.

Gamification can be classified into structural gamification and content gamification. Structural gamification focuses on adding game mechanics (e.g., points and rewards) around existing instructional content without altering the material itself. Content gamification, on the other hand, embeds game-like narratives, scenarios, or problem-solving tasks directly into the learning content. Both approaches aim to increase learner engagement but differ in instructional depth and complexity.

Despite its benefits, gamification in education requires careful pedagogical design. Poorly designed gamification may lead to overreliance on extrinsic rewards, superficial engagement, or competition-related anxiety. Therefore, effective gamification aligns game elements with learning objectives, assessment criteria, and learner characteristics, ensuring that educational goals remain central.

Gamification in education represents a learner-centered instructional strategy that leverages game design elements to enhance motivation, engagement, and performance. When thoughtfully integrated—particularly alongside digital assessment systems—gamification has the potential to transform traditional learning environments into dynamic, interactive spaces that support meaningful and sustained learning.

In foreign language education, gamification supports communicative competence by encouraging learners to participate actively in tasks such as vocabulary quizzes, grammar challenges, and speaking activities.

In the modern educational paradigm, the role of motivation and learner engagement has become increasingly significant. Traditional teaching and assessment methods are often criticized for being passive, teacher-centered, and insufficiently motivating, particularly in the context of foreign language education.

As a response to these challenges, gamification has emerged as an innovative pedagogical approach aimed at enhancing learner motivation and improving educational outcomes.

Gamification is commonly defined as the application of game design elements and principles in non-game contexts. According to Deterding et al. gamification involves the use

of elements such as points, badges, leaderboards, levels, and rewards in order to influence user behavior and increase engagement. In education, gamification does not imply turning learning into a game; rather, it refers to the strategic integration of game mechanics into instructional and assessment processes.

The use of gamification in education is grounded in the understanding that games naturally motivate individuals through clear goals, immediate feedback, and a sense of achievement. These features are particularly valuable in foreign language learning, where students often face difficulties such as fear of making mistakes, lack of confidence, and decreased motivation over time. Gamification helps create a safe and supportive learning environment where learners are encouraged to experiment with language use without fear of failure.

In foreign language education, gamification supports communicative language teaching by promoting active participation and interaction. Learners become active agents in the learning process rather than passive recipients of information. This shift aligns with learner-centered approaches, which emphasize autonomy, engagement, and meaningful learning experiences.

The effectiveness of gamification in education is supported by several learning and motivation theories. One of the most influential theories is Self-Determination Theory, which emphasizes three basic psychological needs: autonomy, competence, and relatedness. Gamification supports autonomy by allowing learners to choose tasks and learning paths. It enhances competence by providing clear goals and feedback, and it fosters relatedness through collaboration and competition.

Behaviorist learning theory also underpins gamification, particularly through the use of rewards and reinforcement. Points, badges, and achievements serve as positive reinforcement, encouraging learners to repeat desired behaviors. While critics argue that excessive reliance on extrinsic rewards may undermine intrinsic motivation, research suggests that when used appropriately, rewards can support learning without negative effects.

Constructivist theory further supports gamification by emphasizing active learning, interaction, and knowledge construction. Gamified learning environments encourage learners to engage with content, collaborate with peers, and reflect on their progress. In foreign language education, this approach promotes authentic language use and communicative competence.

The effectiveness of gamified tools in FLL was mixed, with some bringing positive changes, others negative changes, and some showing no differences. The factors that influenced the effectiveness include methodological limitations, biases in the experiment setting, technical limitations, individual differences, failure to achieve meaningful gamification, a mixture of element selection, sub-optimal measurement, and data interpretation biases.

Gamification, which is the use of game design elements in non-game contexts to promote the expected behaviors, shows promise in maintaining learner engagement.

However, researchers doubted whether it is effective at bringing pedagogical benefits. For example, participants in the study by Luo, Brown and O'Steen expressed pessimism about the effectiveness of gamification-supported foreign language learning. They believed that while the concept of gamification is great, few products can achieve what they promised. Luo further noted that perceived usefulness is a critical factor in determining whether new educational technologies are accepted. Despite this, there have been few studies to date that specifically focused on the effectiveness of gamification in foreign language learning.

Furthermore, gamification is a concept that originated from video games, and thus, a considerable number of researchers are video game designers or information technology specialists. In other words, in the field of gamification-supported foreign language learning (FLL), FLL researchers are not the mainstream. Accordingly, researchers criticized educational gamification products for being poorly integrated with pedagogical contents, and

their educational benefits can hardly be ensured. This suggests that there is a need for collaboration between FLL researchers and gamification experts to ensure that gamified tools are designed to effectively support language learning while incorporating appropriate pedagogical principles.

References:

1. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). *From Game Design Elements to Gamefulness*. Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference.
2. Kapp, K. M. (2012). *The Gamification of Learning and Instruction*. Pfeiffer.
3. Gee, J. P. (2007). *What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy*. Palgrave Macmillan.
4. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education.
5. Reinders, H. (2014). *Digital Games in Language Learning and Teaching*. Palgrave Macmillan.

THE CONCEPT OF LINGUISTIC COMPETENCE AND ITS COMPONENTS

Islamova M. M.

Senior Lecturer of the English Language Department
Tashenev University, Shymkent
islamova.makhabbat@mail.ru

Ibragimova G. D.

EP Training teachers of foreign language: two foreign languages
4th year student
Tashenev University, Shymkent
guzalkhanibragimova@mail.ru

Abstract. This article explores the concept of linguistic competence, traces its theoretical development, and examines its core components: phonological, morphological, syntactic, semantic, and pragmatic competence. Furthermore, the article discusses the importance of linguistic competence in language learning, its role in communication, and its relevance in educational settings.

Keywords: Linguistic competence, language acquisition, syntax, phonology, morphology, semantics, pragmatics, Chomsky, language theory.

Linguistic competence lies at the heart of understanding how language works, how it is learned, and how it is used in daily interactions. As a theoretical construct, it represents an individual's internalized knowledge of the grammar and structure of their native language. Initially framed within the generative grammar model proposed by Noam Chomsky, linguistic competence was distinguished from performance—the actual use of language in real-time situations, which is often affected by memory limitations, distractions, and psychological factors.

Chomsky emphasized that linguistic competence is idealized and abstract, reflecting a speaker's intuitive grasp of rules that govern their language. Over time, scholars have expanded and refined the idea, integrating it into second language acquisition theory, educational curriculum design, and psycholinguistics. Understanding linguistic competence requires examining its multiple interconnected components, each addressing a specific layer of language knowledge. These components—phonological, morphological, syntactic, semantic, and pragmatic—together form the basis of a speaker's ability to comprehend and produce meaningful language.

The term "linguistic competence" emerged prominently with Chomsky's 1965 work, *Aspects of the Theory of Syntax*. Chomsky argued that linguistic theory should account for the ideal speaker-listener's knowledge of their language, not just their actual use of it. This perspective was a direct response to behaviorist views that emphasized observable behavior over mental processes.

Chomsky's generative grammar focused on the mental representation of linguistic rules, aiming to describe the structural features that allow humans to produce an infinite number of grammatically correct sentences. He introduced the idea of a universal grammar (UG), positing that humans are born with an innate capacity to acquire language based on abstract grammatical principles common to all languages.

Within this framework, linguistic competence is the internal system that includes knowledge of rules for sound patterns (phonology), word formation (morphology), sentence structure (syntax), word meanings (semantics), and sometimes aspects of usage (pragmatics). While early versions of this theory treated competence as separate from context and usage, later developments in pragmatics and sociolinguistics expanded the scope of what is considered part of linguistic knowledge.

Phonological competence refers to a speaker's ability to recognize and produce the sound system of their language. It involves knowledge of phonemes—the smallest units of sound—and how they can be combined according to the phonotactic rules of the language. For example, English speakers know intuitively that "str" can begin a word (as in "street") but "tsr" cannot. Phonological competence also includes understanding of stress patterns, intonation, and rhythm. These prosodic features contribute significantly to meaning. For instance, the sentence "She didn't take the book" can carry different implications depending on which word is stressed. Native speakers usually acquire phonological competence early in life, which explains why it is difficult

for adults learning a second language to attain a native-like accent. In language teaching, phonological awareness is essential for both literacy development and oral communication. Language disorders, such as dyslexia, are often linked to deficits in phonological processing, highlighting the component's critical role in linguistic competence.

Morphological competence involves understanding how morphemes—the smallest units of meaning—combine to form words. English words like "unhappiness" consist of three morphemes: "un-" (a prefix meaning not), "happy" (a root word), and "-ness" (a suffix turning adjectives into nouns). Morphological competence allows speakers to recognize and generate new words by manipulating these elements according to the rules of their language. This ability is crucial for vocabulary expansion and word recognition. In languages with rich morphological systems, such as Turkish or Russian, morphological competence is even more critical. It governs not only word formation but also grammatical agreement and case marking. In second language acquisition, morphological errors are common, as learners struggle with irregular forms, affixes, and compound structures.

Nonetheless, morphological competence contributes significantly to reading comprehension, writing skills, and syntactic development, making it an indispensable element of overall linguistic knowledge. Syntactic competence refers to knowledge of the rules that govern sentence structure. This includes the ability to recognize grammatically correct sentences and to distinguish them from incorrect ones, even when the former may be semantically nonsensical.

Chomsky's famous example, "Colorless green ideas sleep furiously," illustrates this principle: the sentence is grammatically correct, though meaningless. Syntactic competence enables speakers to understand hierarchical relationships between sentence elements, manage word order variations, and interpret grammatical dependencies such as subject-verb agreement and tense. It also includes recursive structures, which allow the embedding of clauses within clauses—a feature that contributes to the infinite generativity of human language. In natural language processing and computational linguistics, syntactic analysis is

crucial for machine understanding of text. Meanwhile, in language education, syntactic competence is often taught through grammar instruction, though communicative approaches emphasize its acquisition through meaningful interaction. Regardless of the method, a solid grasp of syntax is necessary for clarity, coherence, and precision in both speech and writing.

Semantic competence encompasses knowledge of word meanings and how they combine to form meaningful expressions. It involves understanding lexical semantics (meanings of individual words), compositional semantics (how meanings combine), and relational meanings (synonymy, antonymy, hyponymy, etc.). Semantic competence allows speakers to detect ambiguities, interpret figurative language, and grasp nuances of meaning.

For instance, the sentence “John saw the man with the telescope” is ambiguous—did John use the telescope, or did the man have it? Such interpretations require more than syntactic parsing; they require semantic judgment. Children develop semantic competence gradually, expanding their lexicon and refining their understanding of word usage. In language learning, semantic errors can lead to misunderstandings, such as using the word “actual” to mean “current” (a common mistake among Spanish speakers due to false cognates). Semantic competence also involves world knowledge and cultural awareness, particularly in idioms, metaphors, and collocations, which often do not translate literally. Thus, it plays a vital role in achieving both accuracy and appropriateness in language use.

Pragmatic competence involves the ability to use language appropriately in different social contexts. It includes knowledge of speech acts (e.g., requesting, apologizing, commanding), politeness strategies, discourse markers, and turn-taking conventions.

Unlike the other components, which deal with internal rules, pragmatics is inherently tied to usage, context, and interaction. For example, the utterance “Can you open the window?” is structurally a question but functions as a polite request. Pragmatic competence enables speakers to interpret implied meanings, detect sarcasm, and adjust their speech according to the audience, purpose, and setting. It is especially crucial in intercultural communication, where different norms can lead to pragmatic failures or misunderstandings. In second language teaching, pragmatic instruction often receives less attention than grammar or vocabulary, yet research shows that learners with good pragmatic skills are more successful communicators. Pragmatic competence bridges the gap between linguistic form and social function, making it an essential component of linguistic competence in real-world communication.

In the context of language education, especially in second or foreign language classrooms, linguistic competence is a foundational goal. The communicative language teaching (CLT) approach, which dominates modern language pedagogy, emphasizes functional use of language, integrating all components of competence to develop students’ communicative abilities.

However, achieving balanced development across phonological, morphological, syntactic, semantic, and pragmatic areas remains a challenge. Curriculum designers must consider the interdependence of these components when creating learning objectives and materials. Assessments that evaluate only grammar or vocabulary fail to capture the complexity of linguistic competence.

As a result, many contemporary frameworks, such as the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR), adopt a more holistic view, incorporating descriptors for different types of communicative activities, strategies, and competencies. Moreover, the integration of technology in language learning—through apps, games, and AI tutors—offers new ways to target and assess various aspects of linguistic competence.

References:

- 1.Chomsky, N. (1965). *Aspects of the theory of syntax*. MIT Press.
- 2.Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47.

<https://doi.org/10.1093/applin/I.1.1>

3.Celce-Murcia, M., Dörnyei, Z., & Thurrell, S. (1995). Communicative competence: A pedagogically motivated model with content specifications. *Applied Linguistics*, 16(1), 5–35. <https://doi.org/10.1093/applin/16.1.5>

7.Hymes, D. H. (1972). On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics: Selected readings* (pp. 269–293). Penguin.

5.Yule, G. (2020). *The study of language* (8th ed.). Cambridge University Press.

THE USE OF MOBILE APPLICATIONS FOR INDEPENDENT VOCABULARY LEARNING

Islamova M. M.

Senior Lecturer of the English Language Department
Tashenev University, Shymkent
islamova.makhabbat@mail.ru

Temirbek A.O.

EP Training teachers of foreign language:
two foreign languages
second year master's student
Tashenev University, Shymkent
aynur@gmail.com

Abstract. This article explores the use of mobile applications to support independent vocabulary learning among students, digital tools enhance learner autonomy, engagement, and retention of new lexical items. The study highlights effective features of mobile apps, such as gamification, spaced repetition, and interactive exercises, which facilitate self-directed vocabulary acquisition. Furthermore, it discusses the benefits and challenges of integrating mobile-assisted learning into language education.

Keywords: Mobile applications, vocabulary learning, independent learning, learner autonomy, mobile-assisted language learning (MALL), self-directed learning.

Interactive learning tools play a significant role in modern education by enhancing student engagement, motivation, and overall learning effectiveness. These tools are designed to actively involve learners in the educational process, encouraging participation, collaboration, and immediate feedback. In contrast to traditional passive learning methods, interactive tools promote active learning, where students become participants rather than mere observers.

Interactive learning tools include a wide range of digital and non-digital resources such as mobile applications, educational games, online quizzes, multimedia presentations, virtual simulations, and collaborative platforms. In the context of language learning, especially vocabulary acquisition, these tools provide dynamic ways for learners to practice, apply, and retain new words.

One of the key features of interactive learning tools is active engagement. Learners are required to respond, make decisions, solve problems, or participate in activities. For example, vocabulary learning apps often include matching exercises, fill-in-the-blank tasks, and timed quizzes. These activities stimulate critical thinking and help reinforce memory through practice.

Another important feature is immediate feedback. Interactive tools provide instant responses to learners' answers, allowing them to identify mistakes and correct them quickly. This immediate reinforcement helps learners understand concepts more clearly and prevents

the repetition of errors. It also increases motivation, as students can see their progress in real time.

Multimedia integration is also a major advantage. Interactive tools combine text, audio, images, and video to create a rich learning environment. In vocabulary learning, this means that students can hear correct pronunciation, see visual representations of words, and understand their usage in context. Such multimodal input enhances comprehension and retention.

Interactive learning tools also support personalized learning. Many digital platforms adapt to the learner's level and pace, offering customized content and exercises. This ensures that learners are neither overwhelmed nor bored, making the learning process more efficient and enjoyable[1]. Additionally, learners can focus on specific areas that need improvement.

Another significant benefit is the promotion of collaborative learning. Some interactive tools allow students to work together through online discussions, group activities, or competitive games. This social interaction encourages communication, exchange of ideas, and peer learning, which are essential for language development.

Moreover, interactive tools contribute to the development of autonomous learning skills. By using these tools independently, learners take responsibility for their progress, set goals, and monitor their performance. This fosters self-discipline, motivation, and lifelong learning habits.

Despite their advantages, it is important to use interactive learning tools effectively. Overreliance on technology without proper guidance may reduce learning efficiency. Therefore, a balanced approach that combines interactive tools with traditional teaching methods is recommended.

Gamification in vocabulary learning refers to the integration of game elements and mechanics into the process of acquiring new words in a foreign language. It is an innovative approach that transforms traditional learning activities into engaging and interactive experiences. By incorporating features such as points, levels, rewards, challenges, and leaderboards, gamification increases learners' motivation and encourages consistent practice.

One of the key advantages of gamification is its ability to enhance motivation and engagement. Learning vocabulary can sometimes be repetitive and monotonous; however, when game elements are introduced, the process becomes more enjoyable and stimulating. Learners are more likely to participate actively in tasks when they feel challenged and rewarded for their efforts. This sustained engagement leads to more frequent practice and better learning outcomes.

Another important aspect of gamification is goal-oriented learning. Games typically involve clear objectives, such as completing levels or achieving a certain score. In vocabulary learning, these goals can include mastering a set number of words, completing quizzes, or reaching a new proficiency level. Having clear goals helps learners stay focused and track their progress over time.

Gamification also promotes immediate feedback and reinforcement. In many gamified applications, learners receive instant responses to their answers, along with rewards such as points or badges for correct responses. This immediate feedback helps learners recognize their mistakes, correct them, and reinforce correct knowledge. Positive reinforcement increases confidence and encourages continued participation.

Repetition and practice, which are essential for vocabulary acquisition, are naturally integrated into gamified systems. Through repeated exposure in different game formats—such as matching games, memory challenges, or timed quizzes—learners can strengthen their retention and recall of new words. Unlike traditional memorization methods, gamified repetition feels less tedious and more engaging.

Another benefit is the development of competitive and social interaction. Leaderboards, challenges, and multiplayer features allow learners to compete with peers or collaborate in teams. This social aspect creates a sense of community and motivates learners to improve their

performance. Friendly competition can encourage learners to invest more time and effort in vocabulary practice.

Gamification also supports personalized learning. Many gamified platforms adapt to the learner's level and progress, offering tasks that match their abilities. This ensures that learners are continuously challenged without feeling overwhelmed. As a result, they can progress at their own pace while maintaining interest and motivation[2].

Furthermore, gamification contributes to the development of autonomous learning skills. Learners become more responsible for their own progress as they set goals, complete tasks, and monitor their achievements. This independence is particularly valuable in vocabulary learning, where regular practice outside the classroom is essential.

However, it is important to use gamification thoughtfully. While it can increase motivation, excessive focus on rewards and competition may distract from the actual learning objectives. Therefore, gamified activities should be designed to balance entertainment with educational value.

Spaced repetition and memory techniques are essential strategies for effective vocabulary learning, particularly in foreign language acquisition. These approaches are based on cognitive science principles that explain how memory works and how information can be transferred from short-term to long-term memory. By applying these techniques, learners can improve retention, reduce forgetting, and enhance overall language proficiency.

Spaced Repetition: Concept and Importance. Spaced repetition is a learning method that involves reviewing information at increasing intervals over time. Instead of repeating words in a short period (cramming), learners revisit vocabulary after specific time gaps—such as after one day, three days, one week, and so on. This method is based on the psychological concept known as the “forgetting curve,” which suggests that information is lost over time if it is not reviewed[3].

By spacing out review sessions, learners strengthen memory each time they recall a word. This repeated exposure at optimal intervals helps move vocabulary into long-term memory. As a result, learners can remember words more effectively and for a longer period.

Benefits of Spaced Repetition. Spaced repetition offers several advantages in vocabulary learning. First, it improves long-term retention by reinforcing memory at the right time. Second, it makes learning more efficient, as learners focus on words they are more likely to forget rather than reviewing everything equally. Third, it reduces cognitive overload, since information is distributed over time rather than learned all at once.

Additionally, spaced repetition increases learner confidence. As students successfully recall previously learned words, they feel a sense of achievement, which motivates them to continue learning.

Memory Techniques for Vocabulary Learning. In addition to spaced repetition, various memory techniques can enhance vocabulary acquisition:

1. **Mnemonics:** These are memory aids that help learners associate new words with familiar concepts, images, or sounds. For example, creating a mental image or a story linked to a word can make it easier to remember.

2. **Visualization:** Associating words with images or mental pictures strengthens memory. Visual learners, in particular, benefit from connecting vocabulary with vivid imagery.

3. **Association:** Linking new words to known words, synonyms, antonyms, or personal experiences helps create meaningful connections. This deepens understanding and improves recall.

4. **Chunking:** Breaking down information into smaller groups or categories makes it easier to process and remember. For instance, learning vocabulary by themes (food, travel, education) can enhance retention.

5. **Repetition and Active Recall:** Actively trying to remember words without looking at notes strengthens memory more effectively than passive review. Writing, speaking, and testing oneself are examples of active recall [4].

Integration with Technology. Modern technology has made it easier to apply spaced repetition and memory techniques. Many mobile applications and digital platforms use algorithms to schedule reviews based on individual performance. These tools track which words learners find difficult and present them more frequently, optimizing the learning process.

Additionally, multimedia features—such as audio pronunciation, images, and example sentences—support various memory techniques and make learning more engaging. Learners can combine these tools with traditional methods to maximize effectiveness.

The rapid development of mobile technologies has transformed the landscape of education, creating new opportunities for flexible and personalized learning. Mobile-assisted language learning (MALL) refers to the use of mobile devices, such as smartphones and tablets, to support language learning. This approach allows learners to access educational content anytime and anywhere, making it particularly suitable for independent learning.

Mobile applications have become popular tools for vocabulary learning due to their accessibility, interactivity, and user-friendly design. Applications such as Duolingo, Quizlet, and Memrise offer a variety of features that support vocabulary acquisition. These include digital flashcards, interactive exercises, audio pronunciation, visual aids, and gamified learning environments[5].

Another important feature of mobile learning is gamification. Elements such as points, levels, rewards, and challenges increase learners' motivation and engagement. As a result, students are more likely to practice regularly and maintain their interest in learning.

Mobile phones have become deeply embedded in everyday life, to the point that many people feel they cannot function without them. Initially developed as tools for wireless communication, mobile devices have now evolved into multifunctional instruments. In the field of language learning, mobile applications have effectively transformed these devices into portable language laboratories, allowing learners to study and practice languages at any time and place. This flexibility is particularly valuable in Open Distance Learning (ODL) environments, where students often face limitations in time, resources, and access to peers, instructors, and institutional facilities such as libraries. As a result, there is a critical need to provide support not only for general learning but also specifically for language acquisition.

Supporting language development is especially important, where many students are expected to achieve proficiency in English, often their second language, to succeed academically. Academic performance is closely linked to reading ability, which itself is strongly dependent on vocabulary knowledge. While a well-educated native English speaker may know approximately 20,000 word families, second-language learners typically possess only a fraction of this vocabulary, making comprehension more challenging. Research has consistently shown that an expanded vocabulary positively influences academic achievement. Nevertheless, the spatial, temporal, and pedagogical distances characteristic of ODL present significant challenges for vocabulary development among university students [6].

To address these challenges, mobile applications were explored as a promising solution for vocabulary instruction. Mobile learning technologies are particularly well-suited to ODL contexts because they are flexible, always accessible, and capable of supporting a wide range of interactive learning activities. By leveraging the portability and convenience of mobile devices—tools already integral to students' daily lives—vocabulary learning can be delivered anytime and anywhere. Therefore, this study aims to design and implement a mobile-based application to enhance vocabulary teaching and learning in ODL settings.

References:

- 1 Nation, I. S. P. *Learning Vocabulary in Another Language*// Cambridge University Press, 2001, pp. 297–320.
- 2 Stockwell, G. *Mobile Assisted Language Learning: Concepts, Contexts and Challenges*// Cambridge University Press, 2012, pp. 45–70.

- 3 Godwin-Jones, R. “Emerging Technologies: Mobile Apps for Language Learning” // *Language Learning & Technology*, 2011, pp. 2–11.
- 4 Basoglu, E. B., & Akdemir, O. “A Comparison of Undergraduate Students’ English Vocabulary Learning” // *Computers & Education*, Elsevier, 2010, pp. 3–7.
- 5 Burston, J. “MALL: Global Prospects and Local Implementation” // *Computer Assisted Language Learning Journal*, 2014, pp. 344–357.
- 6 Kim, H., & Kwon, Y. “Exploring Smartphone Applications for Effective Mobile-Assisted Language Learning” // *Multimedia-Assisted Language Learning*, 2012, pp. 31–57.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF VOCABULARY LEARNING IN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION

Islamova M. M.

Senior Lecturer of the English Language Department
Tashenev University, Shymkent
islamova.makhabbat@mail.ru

Temirbek A.O.

EP Training teachers of foreign language:
two foreign languages
second year master's student
Tashenev University, Shymkent
aynur@gmail.com

Abstract. This article explores the theoretical foundations of vocabulary acquisition in foreign language education. The study reviews strategies, models, and pedagogical approaches that facilitate effective vocabulary development, emphasizing both classroom-based and independent learning method, the role of digital tools, including mobile applications and artificial intelligence, in enhancing vocabulary retention and learner engagement.

Keywords: vocabulary, cognitive strategies, MALL, independent learning, gamification, intelligent tutoring systems, semantic networks, educational apps, vocabulary testing, classroom strategies.

Vocabulary is one of the most essential components of foreign language learning. Without sufficient knowledge of words, learners cannot effectively express their thoughts, understand spoken or written texts, or participate in meaningful communication. While grammar provides the structural framework of a language, vocabulary supplies the content that conveys meaning. For this reason, many linguists and educators consider vocabulary acquisition to be a central element in language proficiency.

In recent decades, the focus of language teaching has shifted from traditional grammar-based instruction to communicative approaches. This shift has highlighted the importance of vocabulary as a practical tool for real-life interaction. Learners who possess a wide range of vocabulary are more confident and capable in using the target language. Therefore, understanding the role of vocabulary and effective strategies for learning it is crucial for both students and teachers.

The Nature of Vocabulary. Vocabulary refers to the set of words that a person knows and uses in a language. It includes not only individual words but also phrases, collocations, idioms, and expressions. Vocabulary knowledge can be divided into two main types: receptive and productive vocabulary. Receptive vocabulary includes words that learners can recognize and understand when they hear or read them. Productive vocabulary, on the other hand, consists of words that learners can actively use in speaking and writing.

Another important aspect of vocabulary is depth and breadth of knowledge. Breadth refers to the number of words a learner knows, while depth refers to how well those words are understood. For example, knowing a word deeply means understanding its pronunciation, spelling, meanings, grammatical behavior, and usage in different contexts.

Importance of Vocabulary in Language Learning. Vocabulary plays a fundamental role in all four language skills: listening, speaking, reading, and writing. In listening and reading, vocabulary knowledge allows learners to comprehend messages accurately. Without understanding key words, it becomes difficult to grasp the overall meaning of a text or conversation. In speaking and writing, vocabulary enables learners to express ideas clearly and effectively.

Vocabulary is a crucial component of language learning, as learners with limited vocabulary knowledge often encounter difficulties in acquiring and using a language effectively. The emergence of new technologies has facilitated the growth of mobile-assisted language learning (MALL) and led to an increase in mobile applications designed for vocabulary acquisition. Despite this growth, there appears to be a lack of research examining the use of mobile apps for vocabulary learning, particularly within local contexts [1].

A rich vocabulary helps learners avoid repetition, choose precise words, and communicate more fluently. Moreover, vocabulary knowledge is closely linked to reading comprehension. Students who know more words can understand texts more easily and are more likely to develop a habit of reading.

Vocabulary is also essential for academic success. In higher education, students are required to read complex texts, write essays, and participate in discussions. Without sufficient vocabulary, these tasks become challenging. Therefore, vocabulary development is not only important for language learning but also for overall academic achievement.

Challenges in Vocabulary Learning. Despite its importance, vocabulary learning can be difficult for many students. One common challenge is the large number of words that need to be learned. Unlike grammar rules, which are limited in number, vocabulary is virtually infinite. This can make learners feel overwhelmed.

Another challenge is the retention of new words. Students often forget words if they do not use them regularly. Memorizing word lists without context is not an effective strategy for long-term learning. Additionally, many words have multiple meanings, and their usage can vary depending on the context. This complexity can lead to confusion.

Pronunciation and spelling can also pose difficulties, especially in languages like English, where there is not always a direct correspondence between sounds and letters. Furthermore, learners may struggle with collocations, which are natural combinations of words, such as “make a decision” or “take a risk.”

Strategies for Effective Vocabulary Learning. To overcome these challenges, learners need to use effective vocabulary learning strategies. One important strategy is learning words in context. Instead of memorizing isolated words, students should encounter vocabulary in sentences, texts, and real-life situations. This helps them understand how words are used and makes it easier to remember them.

Using technology, especially mobile applications, has become increasingly popular in vocabulary learning. Many apps provide interactive exercises, games, and personalized learning plans. These tools make learning more engaging and allow students to practice anytime and anywhere.

Learners should also focus on word formation, such as prefixes, suffixes, and root words. Understanding these elements can help students guess the meanings of unfamiliar words. Additionally, practicing with synonyms, antonyms, and collocations can deepen vocabulary knowledge.

Active use of vocabulary is another key factor. Students should try to use new words in speaking and writing. Participating in discussions, writing essays, and engaging in conversations can reinforce learning and improve fluency.

The Role of Teachers in Vocabulary Development. Teachers play a crucial role in helping students develop their vocabulary. They can introduce new words in meaningful contexts and provide clear explanations and examples. Teachers should also encourage students to use new vocabulary in their communication.

Creating a supportive learning environment is important. Teachers can use various activities, such as group discussions, role-plays, and games, to make vocabulary learning more interactive. They can also integrate vocabulary instruction into reading and listening tasks.

The Impact of Technology on Vocabulary Learning. Technology has transformed the way students learn vocabulary. Mobile applications, online dictionaries, and language learning platforms provide easy access to a vast amount of resources. These tools often include features such as pronunciation guides, example sentences, and quizzes[2].

One of the main advantages of technology is flexibility. Students can learn at their own pace and according to their individual needs. Gamification, which involves using game elements in learning, can increase motivation and engagement.

Vocabulary competence is a crucial aspect of language proficiency and plays a central role in successful communication. It refers to a learner's ability not only to recognize and understand words but also to use them accurately and appropriately in different contexts. Developing strong vocabulary competence is essential for mastering any language, especially a foreign language such as English.

First and foremost, vocabulary competence directly affects communication. Words are the primary tools we use to express ideas, thoughts, and emotions. Without sufficient vocabulary, learners struggle to convey their meaning clearly. Even if they have a good understanding of grammar, their communication may remain limited or unclear. On the other hand, a rich vocabulary allows individuals to speak more fluently, precisely, and confidently.

In addition, vocabulary competence is closely linked to the development of the four main language skills: listening, speaking, reading, and writing. In listening and reading, learners rely on their vocabulary knowledge to understand spoken and written texts. If they do not know enough words, comprehension becomes difficult. In speaking and writing, vocabulary competence enables learners to produce meaningful and well-structured messages. Therefore, vocabulary acts as a foundation for all aspects of language learning.

Moreover, vocabulary competence contributes to cognitive development. Learning new words expands a learner's knowledge and helps them think more critically and creatively. It improves memory, as students need to remember meanings, forms, and usage of words. It also strengthens problem-solving skills, as learners learn to choose the most appropriate words in different situations.

In modern education, technology has become an important tool for developing vocabulary competence. Mobile applications, online platforms, and digital resources provide interactive and engaging ways to learn new words. These tools often include games, quizzes, and personalized learning systems that make vocabulary learning more effective and enjoyable.

Vocabulary acquisition is a fundamental component in the development of language proficiency. It refers to the process by which learners gain knowledge of words, phrases, and expressions in a target language and learn to use them effectively in communication. A well-developed vocabulary is crucial because it provides learners with the tools needed to understand, interpret, and express ideas accurately in listening, speaking, reading, and writing.

Vocabulary is often described as the building block of language. While grammar provides rules and structure, vocabulary provides content. Without an adequate vocabulary, learners cannot construct meaningful sentences or understand messages in the target language. Therefore, vocabulary acquisition directly influences overall language proficiency, including fluency, comprehension, and the ability to engage in complex communication.

Research in applied linguistics has demonstrated that learners with a larger vocabulary size tend to achieve higher levels of proficiency. They can read and comprehend texts more

efficiently, listen to spoken language with better understanding, and express themselves more precisely in speaking and writing. In contrast, learners with limited vocabulary may struggle to convey their thoughts, even if they have a strong grasp of grammar.

Stages of Vocabulary Acquisition. Vocabulary acquisition occurs gradually and involves multiple stages. Initially, learners may recognize words passively (receptive vocabulary) through reading and listening. Over time, they move toward active usage (productive vocabulary) in speaking and writing. Effective vocabulary acquisition requires repeated exposure to words in meaningful contexts, rather than simple memorization.

Strategies for Effective Vocabulary Acquisition. Several strategies support effective vocabulary acquisition in language learning. Contextual learning is highly effective, where learners encounter new words in meaningful sentences or authentic materials. This approach helps learners understand usage and reinforces memory.

Spaced repetition and review also enhance retention. By revisiting vocabulary at intervals, learners are more likely to store words in long-term memory. Technology has expanded opportunities for vocabulary acquisition through mobile applications, online exercises, and interactive games, providing personalized practice and immediate feedback[3].

Additionally, learners benefit from active use of vocabulary. Speaking, writing, and engaging in conversations allow students to practice newly acquired words in real-life situations, solidifying their understanding and ability to communicate effectively.

Impact on Overall Language Proficiency. The acquisition of vocabulary has a direct impact on all four language skills. In reading, knowledge of vocabulary allows learners to comprehend texts accurately and infer meaning from context. In listening, vocabulary helps recognize and interpret spoken words. In writing and speaking, a rich vocabulary provides the ability to express ideas clearly, avoid repetition, and maintain coherence.

Moreover, vocabulary acquisition influences learners' confidence and motivation. When learners can use a wide range of words correctly, they participate more actively in classroom discussions, communicate with peers, and pursue independent learning opportunities, all of which further enhance language proficiency.

Vocabulary learning is a central component of foreign language acquisition and plays a decisive role in the development of communicative competence. Researchers widely agree that without sufficient vocabulary knowledge, learners cannot effectively comprehend or produce language, regardless of their grammatical competence. Vocabulary knowledge includes not only the meaning of words but also their form, pronunciation, usage, and collocation, making it a complex and multidimensional construct.

Vocabulary can be classified into receptive (passive) and productive (active) knowledge. Receptive vocabulary refers to words that learners can recognize and understand when encountered in reading or listening, whereas productive vocabulary includes words that learners can actively use in speaking and writing. The development of productive vocabulary is generally more challenging and requires repeated exposure and active use[4].

From a theoretical perspective, several approaches explain how vocabulary is acquired. Behaviorist theory emphasizes repetition, imitation, and reinforcement as key mechanisms of learning. Although this approach has been criticized for its limitations, it highlights the importance of practice and memorization. Cognitive theories, on the other hand, focus on mental processes such as memory, attention, and information processing. According to cognitive psychology, vocabulary learning involves encoding, storage, and retrieval processes, which are influenced by factors such as frequency, context, and depth of processing.

Constructivist approaches emphasize the active role of learners in constructing meaning through interaction and experience. In this view, vocabulary is best learned in meaningful contexts where learners can connect new words with prior knowledge. This perspective supports the use of authentic materials and communicative tasks in vocabulary instruction.

Another important aspect of vocabulary learning is the use of strategies. Vocabulary learning strategies (VLS) include techniques such as mnemonic devices, word associations, repetition, and note-taking. These strategies help learners organize and retain new information more effectively. Furthermore, learner autonomy plays a crucial role in vocabulary development, as independent learners are more likely to engage in consistent practice and self-monitoring.

The theoretical framework for the study by highlighting key concepts, theories, and strategies related to vocabulary learning provides a foundation for understanding how mobile technologies can support and enhance vocabulary acquisition.

Vocabulary acquisition is widely recognized as one of the most essential components of foreign language learning. It serves as the foundation for the development of all four language skills: listening, speaking, reading, and writing. Without sufficient vocabulary knowledge, learners are unable to comprehend texts, express ideas, or engage in meaningful communication. Vocabulary knowledge is a key predictor of language proficiency, often more influential than grammatical knowledge in real-life communication.

Vocabulary knowledge is a complex and multidimensional construct. It includes knowledge of word meaning, form, pronunciation, spelling, collocations, and usage in context. Researchers distinguish between receptive vocabulary, which refers to words that learners can recognize and understand, and productive vocabulary, which includes words that learners can actively use in speech and writing. While receptive vocabulary typically develops faster, productive vocabulary requires more effort, practice, and repeated exposure.

Several theoretical perspectives explain the process of vocabulary acquisition. Behaviorist theory emphasizes repetition and reinforcement, suggesting that vocabulary is learned through habit formation. Although this approach has limitations, it highlights the importance of practice and memorization. Cognitive theories focus on mental processes involved in learning, such as attention, memory, and information processing. According to cognitive psychology, vocabulary learning involves encoding new information, storing it in long-term memory, and retrieving it when needed. Factors such as frequency of exposure, depth of processing, and meaningful context significantly influence retention.

Constructivist approaches emphasize the active role of learners in constructing knowledge through interaction and experience. From this perspective, vocabulary is best learned in meaningful contexts where learners can connect new words with their existing knowledge. This supports the use of authentic materials, communicative tasks, and contextualized learning activities.

Another important aspect of vocabulary learning is the use of vocabulary learning strategies (VLS). These include techniques such as repetition, word association, mnemonic devices, note-taking, and the use of dictionaries. Effective learners tend to use a variety of strategies and are able to select those that best suit their learning style and goals[5]. Furthermore, learner autonomy plays a crucial role in vocabulary development. Autonomous learners are more likely to take responsibility for their learning, set goals, monitor progress, and engage in regular practice.

Academic achievement is closely linked to language comprehension, which in turn relies heavily on vocabulary acquisition. Identifying effective methods to improve university students' English vocabulary within the spatial, temporal, and pedagogical constraints of Open Distance Learning (ODL) remains a significant challenge. In response to this need, mobile application systems were investigated as a promising tool for facilitating vocabulary development.

Mobile learning technologies are particularly well-suited for the ODL context due to their flexibility, accessibility, constant availability, and capacity to support diverse interactive activities. To design and implement a mobile-based application to enhance English vocabulary teaching and learning, employing the Design-Based Research methodology, the study outlines the steps involved in developing the vocabulary learning app, VocUp, describing its

architecture, user interface, and features, while emphasizing the importance of context-aware and learner-centered app design[6].

Vocabulary learning is a complex process influenced by cognitive, psychological, and pedagogical factors. Understanding these theoretical foundations is essential for developing effective teaching methods and integrating technological tools into the learning process.

References:

1. Nation, I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language// Cambridge University Press, 2001, pp. 3–25.
2. Schmitt, N. Vocabulary in Language Teaching//Cambridge University Press, 2000, pp. 55–89.
3. Thornbury, S. How to Teach Vocabulary// Pearson Education Limited, 2002, pp. 13–47.
4. Laufer, B. “The Lexical Threshold of Second Language Reading” // Longman, 1997, pp. 20–34.
5. Belyaeva, L. A. PowerPoint presentation and its possibilities in teaching foreign languages [Text] / L. A. Belyaeva, N. V. Ivanova // Foreign languages at school. – 2008. – No. 4. pp. 57–71.
6. Karamysheva, T. V. Learning foreign languages using a computer (in questions and answers) [Text]. – St. Petersburg: Peter, 2001, pp. 102–140.

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВТЫҢ АЙТЫСТАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Эркинова О.Қ.

Ж.А.Тәшенев университеті Шымкент қаласы
Ғылыми жетекші – п.ғ. магистрі, аға оқытушы **Арынбаева Р.А.**
a.rana68@mail.ru

«Жыр алыбы Жамбыл» атанған өнер иесі Ж.Жабаевтың мерейтойы тойлануда. Ақындық өнерді шыңдай, ұштай түсетін ең қатал мектеп – айтыс дәстүрі екені баршаға аян. Халықтың дәстүрлі ақындық шеберлік мектебінен басқа ақындар сияқты Жамбыл да өтеді. Ол «қайым айтысқа» ерте араласады. Жас ақынның алғашқы ауызға ілініп, көпшіліктің назарын аударған бірінші айтысы оның Сайхал қызбен айтысы. Жамбыл ақын қыздың атын естіп, онымен кездесу үшін әдейі іздеп барады. Оның сол елге келіп, өзімен кездесуге ізденіп жүргенін біліп, қыз да айтысқа әзірленеді. Бір жиын тойда екеуі ақыры кездесіп ұзақ айтысады. Айтыс аяғында қысылған қыз тұрпайы сөзге барады да, оған Жамбылдың қайтарған жауабы ұтымды, өткір шығып, қыз жеңіледі.

Осы айтыстан кейін Жамбыл ойын-тойда көпшілік жиналған жерде тартынбай айтысқа түсе береді. Жамбылдың бұдан кейінгі Айкүміспен, Бөлек байдың қызымен айтысы да қызықты. Бір-екі мысал: Бөлек байдың салтанатты кешінің басында байдың қызы кештен

қалмай ілесіп келе жатқан көк шолақ атты, жұпыны киінген бала жігітті өлеңмен әжуа-ма зақ етіп айтысты [1, 65-6].

М. Әуезов Жамбылды «Айтыс өнерінің жүйрігі болып аты шыққан» белгілі дарынды ақындардың қатарына қосқаны белгілі. Сонымен қатар, «қоғамдық бағасы зор, таптық мүддесі айқын және халықтық тарихтық орны ерекше болып шыққан, қазақ фольклорындағы ірі айтыс Жамбылдың айтыстары», - деп өте жоғары бағалаған. Әрине, Жамбыл айтысын сонша жоғары бағалауда М. Әуезовтің алдымен еске алғаны ақынның үлкен сүре айтыстары. Ол Сарбас, Досмағамбет, Шашубай ақындармен айтыстары. Жамбылды айтыс өнерінің асқан шебері ретінде танытатын да осылар.

Құлмамбет пен Жамбыл айтысы: 1881 жылдар шамасында Іле өзенінің бойында болған үлкен жәрмеңкеде еткен секілді. Бұл жәрмеңкеде Орта жүз, Ұлы жүзден көптеген ақындар бас қосады. Және осы бұрын-соңды кездеспеген ақындар айтысы болады. Бұрын талай айтыстарға түскен, Орта жүзге аты әйгілі Түбек ақын мен Жапақ, Бақтыбай, Сүйінбай сияқты жүйрік ақындармен айтысқан өрен жүйрік Құлмамбет осы жиында тоғыз ақынмен айтысып, бәрін де қирата жеңіп домбыраларын керегеге таңғызып қойып, тағы кімнің бар? - десе керек [3, 35-6]..

Жас жағынан Құлмамбеттен көп кіші, әрі үлкен ақынды сыйлап, әдеп сақтап, әрі аты-шулы «Құлан аяң» Құлмамбетпен айтысуға жүрексінген Жамбыл, шынында да біраз қысылып қалыпты. Жамбылдың осы хәлін сезген Құлмамбет:

Өлеңші толып отыр көбелектей,
Тоғыз ақын толғанып теңіректей.
Тоғыз тұрмақ ақының он бір болса,

Немене бәріңді де басып кетпей,-деп Жамбылға өзі тиісе сөйлеп, айтысты бастап кетеді:

Болғанда мен ақсұңқар, сен бір тауық,
Сен әтеш айқайлаған ауық-ауық.
Болмаса аты шыққан Сүйінбайың,
Басқасын қою керек жылы жауып.
Ажал түртіп жүрмесін аңдамастан,
Оқтаулы ақбөренге қарсы шауып, -деп Жамбылды біраз қорқытып алады.

Құлмамбет:

Ей, Жамбыл, үндемейсің дертің бар ма?

Үндемеске қылған бір сертің бар ма?, -деп шапқа түрткеннен кейін сабырлы тыңдап отырған Жамбыл еріксіз жекпе-жекке шығады:

Қызғанша айқай шығып, едім салғыр,
Сөйлесең әр немені тілің шалғыр;
Келген жерден сөйлейсің тура тістеп,
Қалайша шайқақтайсың тәңірі алғыр?
Ерлігім ерлігіңе деп келеді,
Байлығым байлығыңа еп келеді.
Кісіні дым білмейтін тапқандай-ақ
Есіріп көрген жерден ентеледің, —

деп, Құлмамбеттің ә дегенде-ақ бетін қайтарып тастайды.

Құлмамбеттің бар сөзінде байлықты, барлықты мадақтаудан басқа жаңалық жоқ. Жамбыл да ел байлығын айтады, бірақ сонымен шектеліп қоймайды, Жамбыл сөзінде тыңдаушы көпшілік, халық қолдар жаңа сөз бар, ол — ерлікті, ел қамқоры болған батырларды мақтан ету. Екінші жаңа сөз – «өнері асқан ерді, көк күмбездермен көз тартқан қала салған», жаңалыққа, мәдениетке ұмтылған елді мақтан етуі. Жамбыл халық мұңын жырлаушы, халық ойын, арманын қолдаушы ақын, сондықтан оның Құлмамбетке қояр талабы да сол халық арманынан табылып жатады:

Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,
Ел бірлігін сақтаған татулықты айт.
Қарынбайдай сараңдар толып жатыр,
Оны мақтап шалықпай жөніңе қайт, -деуі және өзі туралы айтқанда:
Баймын деп сендей тасыман,
Кедеймін деп жасыман.
Берекелі елді айтам,
Ел тұтқасы ерді айтам.
Басымнан сөз асырман!-

деуі, тың ойлар айтатын, адам қасиеттерін жаңа сөздермен жырлайтын ақын туғанын көрсетеді. Мұны Құлмамбет те таниды. Сонда да Жамбылды шапырашты

руының кедейлігімен кеміткісі келіп, акынның мақтан етіп дәріптеп жырлаған, халықтан шыққан, ел қамқоры болған батырлары Сұраншы мен Саурықты өз ажалымен өлмей:

Секеңдеген серкенің ажалы деп,

Саурық пенен Сұраншы жаудан өлген, -

деген ретсіз, орынсыз айтқан сөзінен ұсталады да, қатты ұтылады, жөнге, жүйеге тоқтайды. Айтыс барысында Құлмамбетті сыйлап, әрі сескеніп отырған Жамбыл, өз сөзі өктем шыққан сайын және ойы халық ойынан шығып, сөзін ел қоштап, қошеметтеген сайын іріленіп:

Үстіне жайдың оғын жайлатармын,

Екі қолыңды артыңа байлатармын, -деп Құлмамбетті енді өзі алқымдап, қыса түседі. Сөйтіп, көкірегін соғып отырған Құлмамбет сөз жүйесінен жеңіліп, жеңіске Жамбыл ие болады.

Жамбыл ақындығының ең биік белесі осы -Құлмамбетпен айтысы. Ол нағыз ақындық өнерінің ашық майданында, жеке айқасқа шыққан батырдай, әйгілі ақынды жеңіп, енді ірі ақын қатарына қосылады, Жамбыл данқты ақын «құлан аяң» Құлмамбетті жеңіпті деген хабар бүкіл Жетісуға лезде тарайды. Айтысты жұрт сол жерде-ақ жаттап алып, ел ішінде айтып жүреді.

Жамбыл айтыстарының ішінде ендігі жерде күрделі орын алатын кездесудің бірі — оның Досмағамбетпен қағысуы [3, 63-6].

Досмағамбет - ақындығымен қатар діндар болған адам. Сондықтан ол Жамбылға дін жұмбақтарын қоса жұмсайды. Бірақ Жамбылға дін де шідер бола алмайды. Қайта Жамбыл Досмағамбет сияқты өзге молдасымақтарды да бірге өлтіре әжуалайды

Қорыта келе, Жамбыл айтысында ел жайын, елін, жерін қорғаған батырлар жайын баяндайды. Жәкең кезек арасында әріптесіне қайтарған жауап жырларын ұзақ желілі әңгімелі дастанға да айналдырып отырған. Белгілі Сұраншы, Саурық туралы дастандарының алғашқы төркіні осы айтыста туған жырлар. Сөйтіп, Жамбыл -қазақтың байырғы айтыс дәстүрін эпикалық сарынмен, халықтық мазмұнмен байытқан, айтыс жанрына ірі жаңалық қосқан новатор ақын. Жамбылдың бұл жаңалығын кейінгі кеңес халық ақындары қабылдап, ерлікті жырлайтын дастандарына үлгі-дәстүр етті.

Жамбыл бұл жолы да ақындарға деген аталық үлгілі сөзінде, бұрынғы айтыстарға ой жүгіртіп, айтыс өнерінің ескі дүлдүлдерін шолып өтуді ұмытқан жоқ:

Сүйінбай мен Қашаған,

Қара сөзді матаған.

Атын жаттап балалар,

Әлі күнге атаған.

Айтысқа жиналған ақындардың ішінде бірнеше буын атасы, үш дәуірді басынан кешірген, көпті көрген саңлақтар: «Орынбай мен Шашубай, Нартай мен Кенен, Нұрлыбек пен Маясар, Қуат пен Жақсыбай сияқты жыр нөсерлері бар еді,» -деп жаңа айтыстың міндет-мұратын нұсқап бергендей болады. Ақын жыры жауға атылған оқ есепті, кеңес халқының күшіне көмек қосатын, бүгінгі күннің қажетін өтер асыл өсиет, үгіт сөзі болуға тиіс.

Сөйтіп, Жамбыл айтыс жанрының кеңес дәуірінде дамуына да үлкен үлес қосты. Жамбыл айтыстары әлде де көп ақындарға олардың айтыс өнерін дамыта берулеріне жақсы үлгі, игі дәстүр болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі

1. Р.Нұрғали. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. - Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1995 ж., 205-б.
2. А.Байтұрсынов. Әдебиет танытқыш. - Алматы: «Қазақстан» баспасы, 2000 ж., 207- б.

3. М.Әуезов. Шығармалар жинағы.- Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1998 ж., 220-б.
4. Құрастырған: Ж.Бұлғақов, М.Әлібеков. Ел бірлігін сақтаған татулықты айт.-Алматы: «Нұрлы әлем» баспасы, 2016 ж., 140- б.
5. Н.Төреқұлов. Жамбыл мен Кенен.- Алматы: «Жалын» баспасы, 2019 ж., 107-б.
6. Құрастырушылар; М.Байділдаев, С.Нагимов. Жамбыл және қазіргі халық поэзиясы.- Алматы: «Қазақстан» баспасы, 2018 ж., 270 б.

Ә.БӨКЕЙХАНОВ – АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ КӨСЕМІ

Сейфолла Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – п.ғ.магистрі, аға оқытушы **Арынбаева Р.А.**

a.rana68@mail.ru

XX ғасырдың басында ұлт тәуелсіздігі үшін күрескен Алаш қайраткері Әлихан Бөкейханов 1866 жылы 5 наурызда қазіргі Қарағанды облысы Ақтоғай ауданында дүниеге келген. Молдадан әліпби үйреніп, одан кейін 3 жылдық мектепте оқыған ол Омбының техникалық училищесін, Петербор университетінің заң факультетін тәмамдаған.

Әлихан Бөкейханұлының саяси қызметі Омбыда «Халық бостандығы» партиясына мүше болған кезден басталды. Әлихан Бөкейханұлы бастаған Алаш қайраткерлерінің ұлы арманы – қазақ мемлекетін құру болды. 1917 жылы шілде айында Орынборда өткен бірінші жалпықазақтық съезінде Алаш ұлттық саяси партиясы заңдастырылды. Бұл Алаш үкіметін құруға жасалған негізгі қадам еді. Совет үкіметі орнағаннан кейін Әлихан Бөкейханов қуғыннан көз ашпады. Ұлтшыл деген айып тағылып, Мәскеуге жер аударылды. Сонда да қазақ мемлекетінің тұтастығын сақтап қалу жолындағы күресін тоқтатпай, мақалалар, баяндамалар жазған Әлихан Бөкейханов ақыры 1937 жылы ату жазасына кесілді.

Тарихшылар Әлихан Бөкейханов қазақ өміріне зиялылар қозғалысын алып келгенін айтады. Тарихшы Мәмбет Қойгелдиевтің айтуынша, зиялылар қозғалысы бұрын-соңды қазақ өмірінде болған емес. Ол: «Әлихан Бөкейханов бастаған зиялылар қазақ қоғамын өзгертті, қазақ қоғамын жаңа сапаға көтерді», - дейді.

«Олар газет-журналдар шығару арқылы 2 млн тиражбен кітап шығарды. Қазақ зиялылары өмірге әкелген осы ағартушылық қызметтің негізгі нәтижесі – азаттық идеологиясын өмірге әкелуінде. Азаттық идеологиясын әкелу арқылы қазақ қоғамын жаңа идеямен қаруландырды. Ал, ағартушылық жүрген жерде ұлтшылдық жүреді. Яғни, Әлихан Бөкейханов бастаған зиялылар тобы өмірге қазақ ұлтшылдығын алып келді. Ұлтшылдық деген қорқатын нәрсе емес, ол сол кездегі әлемдік құбылыс болатын», - дейді тарих ғылымдарының докторы Мәмбет Қойгелдиев.

Тарихшының сөзінше, Әлихан Бөкейханов ұлтсыз халықты жетім халық деп көрген. Мемлекеттілігі жоқ халықты жетекшіл халық деген. Сондықтан, Бөкейханов қазақтың 2-3 ғасырлық отаршыл өмірін қорыта келе, қазақ мемлекеттігін қалыптастырмай, қазақ халқын отаршылдықтан азат ету мүмкін емес деген тұжырым жасады.

Ал, сол кездегі кесек тұлғалардың ішінен Бөкейханов қандай тұлғалық қасиетімен суырылып көсем болып шықты десек, оның бірнеше себебі бар.

«Әлихан Бірінші орыс революциясы кезінде өзін барынша танытты. Бұған дейін ол үлкен ғалым, жер мәселесінің білгірі ретінде көп танылған болатын. Сол кезде 1-ші революцияның қарқынымен көптеген жиналыстар өткенде Бөкейханов оларға белсенді

қатысып жүрді. Ол бірінші дума кезінде түрмеге түсіп шықты. Содан бастап ол еуропалықтармен бірігіп, жаңа күрес жолына түсті. Оның үстіне ол масондарға жақын болды. 1918 жылы алғашқы масондардың қатарына кірген де Әлихан Бөкейханов болатын. Міне, масондардың мүшесі болуы, кадет партиясына кіруі оның күрестің еуропалық жолын таңдағанын көрсетеді. Бұл кезде қазақ зиялылары әлі ол жолға түскен жоқ. Соның ішінде Әлихан Бөкейханов еуропашылдығымен көзге түсіп, соңынан жастарды ертіп жүрді», - дейді тарих ғылымдарының кандидаты Бейбіт Қойшыбай. Сол кезде оқыған жастардың бәрі «Әлиханшыл» болды. Өйткені, оның үлгі-өнегесі, ұстанымы жастарға дем берді.

Ал революцидан кейін кадеттер өздерінің 7-ші съезін өткізгенде Әлихан Бөкейханов орталық комитеттің мүшесі болып сайланды. Сонда кадеттер билікке келді. Олардың ұстанымы, кешегі империяның орнына демократиялық республика орнату болды. Ол ұстанымды Әлихан да қолдады. Бірақ, автономия құратындай қазақтар арасында кадр жоқ екеніне көзі жеткен Бөкейханов кадет басшылығынан шығуға мәжбүр болады. Өйткені, кадеттердің ұстанымы қазақтардың мүддесіне сай келмеді. Бұны түсінген ұлт көсемі таза қазақы – Алаш партиясын құру жолына түседі. Осыны жасауда ол бүкіл қазақ зиялыларының басы болды.

Кейіннен Ташкенттің жандармерия қорында Бақытжан Қаратаевтың 1910 жылы Әлихан Бөкейхановқа жазған хаты табылды. Сол хатта Қаратаев: «Әлихан бізде зиялылар жоқ емес, бар. Бірақ, сол зиялылардың арасында «ұлтқа қызмет жасап жүрмін» деп айтуға сенің ғана хақың бар» деген екен. Ал, сол Бақытжан Қаратаев 1910 жылы, революцияға дейін Бөкейхановтың азаттық қозғалыстағы жетекші ролін мойындаған болатын.

«Алаш қозғалысы – қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. Ал қазақ ұлт-азаттық қозғалысының көшбасшысы қоғам мойындаған, ұлт мойындаған Әлихан Бөкейханов болатын. Ол өйткені, ұлт-азаттық қозғалыстың концепциясын, бағдарламасын жасады, ұстанымын қалыптастырды. Ал, бұл үлкен көшбасшылық еңбек», - дейді тарих ғылымдарының докторы Мәмбет Қойгелдиев.

Әлихан да Ресей империясының өзін түбегейлі саяси реформаламай қазақ немесе басқа мұсылман халықтары ешқашан өзін-өзі басқару құқығына қол жеткізе алмайтынын түсінді. Сол себепті, ол кадет партиясына, масон ұйымына кірді. Бірақ, ғалымдар Бөкейханов не себепті еврейлердің ұйымына кірді деп таңғалады.

«Өйткені, 20 ғасырдың басында Ресейдегі масон ұйымы саяси масондық болды. Алдына бір ғана мақсат қойған. Яғни, самодержавалық билікті құлатып, Ресейді демократиялық-парламенттік республикаға айналдыру», - дейді филология ғылымдарының кандидаты Сұлтан Хан Аққұлұлы. Міне, Бөкейханов сол Ақпан төңкерісінен кейін 1917 жылы шілде айында 1-ші жалпы қазақ съезінде кадет партиясынан кететінін айтады. Өйткені, ол кадет партиясымен тарихи маңызды 3 мәселе бойынша қарама-қайшылыққа келді. Оның біріншісі, кадет партиясы шіркеу мемлекетке бағынсын деді. Екінші мәселе, кадет партиясы қазақ автономиясын құруға қарсы екендерін білдірді. Ал үшіншісі, кадет партиясы жерді жеке меншікке беруді қолдайтындарын жеткізді. Яғни, Бөкейханов әр қазаққа жерді жеке меншікке беретін болса, онда олар башқұрттардың кебін киіп, көрші орысқа жерін сатады да, ертең құр алақан қалады деп қорықты.

«Әлихан қазақты жерге отырғызуға қарсы болған жоқ. Оның қазақты бірден күшпен жерге отырғызуға қарсы болу себебі, өйткені қазақ көшпенді болып қала берсе экспедиция жасаған норма бойынша көшпенді қазаққа жер көбірек берілетін еді. Ал, отырықшы болсаң, орыстың келімсектеріне берілгендей әр жан басына, онда да ер адам басына 15 деситинадан ғана жер береді. Сонымен қалған жерден айырылып қаласың. Сонда Әлихан отырықшы боламын деп, 15 деситина жер аламын десең, қазақ айналайын ал. Бірақ, сол 15 деситинаға мал бағамын десең, адасқаның дейді», - деді филология ғылымдарының кандидаты Сұлтан Хан Аққұлұлы.

Саяси тұлғасынан бөлек Әлихан Бөкейхановтың сол кездегі рухани кеңістіктегі де орны зор болды. Біріншіден, ол 20 ғасырдың басында Ленин, Троцкий, Керенский бастаған Ресейдің саяси элитасымен тең дәрежеде араласқан адам.

«Әлихан Бөкейханов Ленинмен бірге университетте оқып, емтиханды экстернмен одан үздік тапсырған. Бөкейханов төре тұқымы болғандықтан, төреге сай саяси емес, тек агрономдық оқуды ғана оқуға құқылы болды. Төре тұқымы болып, қанша маңдайы жарқырап тұрса да, ресей императорлығы ормантанушы болып жүрсін деген рұқсат берген», - дейді филология ғылымдарының докторы Айгүл Ісмақова. Бірақ, Әлихан Бөкейхан 19 жасында Санкт-Петербургке барғанда Ленин, дворяндар оқып жүрген императорлық университетті құқықтану саласы бойынша оқып, өзі дайындалып, олардан үздік оқып, емтиханды бәрінен үздік тапсырып, Ленинмен танысқан. Ленинмен, Троцкийлармен солай жолдас болған жан.

«Өмір бойы осындай саяси элитамен таныс болған, даладан келген 19 жасар қазақ баласы осы достығын 1920 жылы қазақтың қазір біз айтып отырған шекарасын бекіту үшін өзінің жеке Ленинмен достығын, дворяндық, ақсүйектік қарым-қатынастарында өз азаматтық-саяси тұлғалығын әбден мойындатқан тұлға ретінде көрсетті. Соны қара басының қамы үшін жасамады. Ол 24 тамызда Кремльдегі Ленин мен Сталиннің алдындағы баяндаманы өзі әзірлеп, 29 жастағы математик Әлімхан Ермековтың аузына бәрін салып берген. Бүкіл қазақтың жері, мына Батыстың жері, әне молалары жатыр, мынау Омбы бастаған орта жүздің жері, мына жақ Жетісу өңірінікі деп, кімдердің қайда жатқанын зираттарымен көрсетіп, бәрін дәлелдеп берген. Мына жақ Ташкент, ол жақта Төле би жатыр деп, қазақтың жері екеніне дәлел келтірген. Міне, осының бәрін дәлелдеген ғылыми баяндаманы Ленин мен Сталинге мойындауға мәжбүр етіп, ғылыми, саяси негізін қалап берген Әлихан Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары еді», - дейді филология ғылымдарының докторы Айгүл Ісмақова.

Әлихан Бөкейханов бастаған қазақтың тұңғыш саяси элитасы қазақтың шекарасын қан майдан соғыссыз, тұңғыш рет қазақ тарихында біліммен, саяси көзқарастарын бекітіп берді. Мәселен, қазір біз өмір сүріп жатқан қазақ жерін сақтап қалу үшін Абылайхандар қанша соғысты, Кенесарының осы үшін басы шабылды. Ал, Әлихандар бастаған қазақ элитасы Ресейдің бүкіл саяси элитасымен тіл табысып, қазақтың шекарасын анықтап алу үшін, қазақ тіліндегі ғылымды қалыптастыру үшін қарусыз күрес жүргізіп, ақыры қазаққа ата-жұрты мекен еткен қасиетті жерінің шекарасын бекітіп кетті.

Ол бірінші шекарасын біріктіріп алып, екінші қазақ тіліндегі ғылымды қалыптастыруды мақсат етті. Мағжан, Жүсіпбек, Шәкәрімдерге нақты тапсырма беріп, мынаны жазыңыз деп кеңес беріп отырды. Тіпті, қазақ жерінде «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» бастаған бүкіл эпосты жинап жүрген Радловтың кітабын Мәскеуден шығарып берген де Әлихан Бөкейханов еді. 4 ғасыр қазақтың тарихи тұлғаларын жоқтаған «Қазақ жоқтаулары» деген кітапты да 1926 жылы Әлихан Бөкейханов Мәскеуде шығарып отыр. Совет үкіметі қазақтың тарихы жоқ деп жатқанда, Бөкейханов сонау Абылайханнан бастап Қазыбек би, Кенесарыны жоқтаған халықтың жоқтауларын кітап етіп шығарып береді. Себебі, қазақтың тарихы жазылған жоқ. Бірақ, Бөкейханов тарих жазылмаса да мына толғаулар, жоқтаулар арқылы ел өзінің кім екенін білсін деп, осы кітаптың жарыққа шығуына көмектеседі.

Қорыта келе, қайраткер кеңес дәуірінде қазақтың әдебиетіне, мәдениетіне көп үлес қосты. Әлихан Бөкейханов 20 ғасырдың басындағы нарықтық экономиканы терең түсіне білген бірден-бір экономист ғалым болды. Ұлт көсемінің ғылым саласында қамтымаған тақырыбы жоқ. Ол қазақтың педагогикасы мен психологиясын, салт-дәстүрін ұстана отырып, Еуропаны қуып жету керек деген идеологияны анықтап берген тұңғыш саяси тұлғамыз.

1. Исмакова А. . Шығармалар жинағы.- Алматы: «Қазақстан» баспасы, 2000 ж., 207- б.
2. Мәмбет Қойгелдиев. Шығармалар жинағы.- Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1998 ж., 205-б.
3. Р.Нұрғали. Алаш және М.Әуезов. - Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1995 ж., 205-б.

ПЕРЕГРУЗКА ЗАЧЕНИЙ СЛОВ В РУССКОМ И АНГЛИЙСКИХ ЯЗЫКАХ: ПРОБЛЕМА ПОЛИСЕМИИ И ОМОНИМИИ, ВЛИЯЮЩАЯ НА КАЧЕСТВО ПЕРЕВОДА

Горлышкина О.Е.

студентка 1 курса, гр. ПЕРЗ-7101

направление «Лингвистика», профиль «Перевод и переводоведение»,

Научный руководитель – **Ковальская И.А.**

ст.преп. кафедры русского языка и культуры речи

Ростовского государственного экономического университета (РИНХ),

Магистр, преподаватель-исследователь

Ростов-на-Дону, Россия

Слово представляет собой фундаментальную единицу языка, заключающую в себе смысл и чувство, особенно если иметь ввиду семантическую структуру слова, весь спектр его эмоционально-экспрессивных и стилистических приращений [1, с 120]. Нередко слово может заключать в себе целый спектр значений и именно многозначность слов создает значительные трудности при изучении языка, при переводе текстов с одного языка на другой. Изучение семантики слова, его способности выражать различные значения, составляет одну из центральных задач лексикологии – науки о словарном составе языка. Явления полисемии и омонимии являются ключевыми объектами лексикологических исследований, позволяют устанавливать ассоциативные связи между предметами и понятиями.

Проблема перегрузки значений слов в русском и английском языках приобретают особую актуальность, когда качество перевода напрямую влияет на понимание текста и успешность взаимодействия между представителями разных культур. Полисемия и омонимия как лингвистические явления требуют глубокого изучения, поскольку неправильная интерпретация многозначного слова может привести к искажению смысла всего высказывания. Теоретическими основами перевода занимались многие учёные: в отечественной филологии, такие как Ф.И. Буслаев, Л.В. Щерба, В.В. Виноградов, А.А. Реформатский; в зарубежной – С. Ульманн, Ю. Найда, П. Ньюмарк, Ж. Мунен и др.

Однако сегодня проблема усугубляется ограниченностью и относительной закрытостью языковых сред носителей русского и английского языков. Несмотря на кажущуюся доступность информации, реальное погружение в иную языковую стихию остается поверхностным. Носители русского языка, изучая английский, чаще всего взаимодействуют с языком через учебные тексты, словари и ограниченный круг коммуникативной ситуации, не имеют доступа к тому огромному пласту культурных кодов, исторических контекстов, идиоматических выражений и живых речевых практик, которые формируют подлинное значение слова для носителя. Справедливо и для англоговорящих, изучающих русский язык с его богатейшей системой коннотаций, стилистических оттенков и культурно-специфических смыслов. Эта закрытость сред создает ситуацию, когда даже при формально правильном переводе может быть утрачено глубинное понимание того, в каких именно ситуациях уместно то или иное

значение слова, какие ассоциативные ряды оно вызывает, к каким культурным пластам отсылает. Задача **полного, исчерпывающего понимания** значения слова и всех нюансов его применения становится практически невыполнимой, что требует от переводчика не просто знания лексических соответствий, но и глубокой культурной компетенции, интуиции и способности к эмпатическому проникновению в иную языковую картину мира.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью систематизации знаний о полисемии и омонимии в русском и английском языках для повышения качества перевода и понимания текста.

Цель статьи – проанализировать явления полисемии и омонимии как источники перегрузки значений слов и определить их влияние на процесс перевода.

Теоретические основы исследования полисемии и омонимии. В лингвистической науке термины «полисемия» и «омонимия» обозначают различные явления, связанные с многозначностью языковых единиц. Термин «полисемия» переводится на русский язык как многозначность (греч. πολὺς – много, σῆμα – знак). Полисемия слова означает, что оно может употребляться в разных значениях [2, с. 24]. По определению В.В. Виноградова, «полисемия, как языковое явление, формируется под влиянием различных факторов, включая воздействие других слов – главным образом синонимов – а также процессов расширения и сужения значений, метафоры и метонимии» [2, с. 30]..

Полисемичное слово имеет несколько значений – денотативное (воспроизводимое) значение и производные от него значения (контекстуальные) [3, с. 15–18]. Такое языковое явление неразрывно связано с понятием семантического поля, представляющего собой понятийную сферу, определенную семантическую структуру, в которой слова объединены по принципу общности содержания и отражающих понятийное, предметное или функциональное сходство обозначаемых явлений. Слова в таких структурах могут находиться в различных отношениях, но многие лингвисты выделяют следующие типы связей значений многозначных слов: радиальная, цепочечная и смешанная или радиально-цепочечная.

Радиальная связь – это связь, при которой все значения слова непосредственно связаны с главным. Например, в русском языке слово «земля» имеет следующие значения: 1) планета; 2) почва, верхний слой коры; 3) территория, находящаяся в чьем-либо владении; 4) суша в отличие от водного пространства. Все эти значения непосредственно связаны с главным – «планета, мир». В английском языке слово «*land*» демонстрирует аналогичную структуру: 1) *the solid part of the earth's surface* (твердая часть земли); 2) *an area of ground with specific characteristics* (участок земли с определенными характеристиками); 3) *a country or region* (страна) [5, с. 45].

Цепочечная связь – связь, при которой каждое новое значение слова связано с предшествующим, но «крайние» значения могут быть и не связаны между собой. Рассмотрим значения английского слова «*board*»: 1) доска; 2) стол (как предмет мебели); 3) питание (как то, что подают на стол); 4) совет директоров (как люди, сидящие за столом переговоров). Каждое последующее значение связано с предыдущим, но первое и последнее значения не имеют прямой связи. В русском языке примером цепочечной связи может служить слово «*хвост*»: 1) хвост животного; 2) задняя часть самолета (хвост самолета); 3) конец очереди (стоять в хвосте); 4) не сданный вовремя экзамен (хвост по математике). Значения развиваются последовательно, но первое и последнее связаны лишь опосредованно.

Смешанная, или радиально-цепочечная связь – это связь полисемии, когда в слове совмещены оба типа связи. На практике чаще встречаются радиальная и смешанная лексические связи многозначных слов, а цепочечная крайне редко.

Омонимия, в отличие от полисемии, представляет собой совпадение в звучании и написании слов, имеющих различное значение и не связанных семантически. Проблема

разграничения полисемии и омонимии является одной из сложнейших в лексикологии, поскольку граница между этими явлениями часто оказывается размытой.

Влияние полисемии и омонимии на качество перевода

При сопоставлении языков важно учитывать расхождения, возникающие под влиянием лингвистических и экстралингвистических факторов. Как отмечает С.Ульманн, «отдельные значения, входящие в систему одного языка, часто оказываются несоизмеримыми со значениями другого языка» [3, с. 170].

Рассмотрим примеры. Английское *finger* и русское палец совпадают в значениях «палец руки», «палец перчатки», однако *finger* охватывает также «соломинка», «полуостров», тогда как «палец» может обозначать сорт винограда «дамские пальчики». Эти различия обусловлены национальными особенностями образного восприятия.

Английское *mill* имеет значения: «мельница», «текстильная фабрика», «кофемолка», «тюрьма», «арена для боев». Русское мельница сохранило более узкое значение. В русском языке производственные значения были замещены заимствованиями фабрика, завод, а суффикс *-ица* сужает семантику. Отсутствие таких ограничений в английском способствует широкой многозначности.

Особые трудности представляют слова с переносным значением. Одни переносные значения переводятся идентично (железная воля – *iron will*), другие требуют иного слова (горячий спор – *heated argument*).

Роль контекста в понимании многозначных слов

Понять, какое значение реализовано, можно только на основе контекста [5, с. 100]. Контекст может быть однотипным (прямое значение) и разнотипным (переносные). Например, рус. острый: острый нож (прямое), острый ум (переносное). Англ. *sharp* демонстрирует аналогичную многозначность. Англ. *heavy*: *heavy box* → *heavy rain* (сильный), *heavy smoker* (заядлый). Рус. лёгкий: лёгкий чемодан → лёгкая задача (простая), лёгкий характер (покладистый). В английском этим значениям соответствуют разные слова: *light, easy, easy-going*.

Таким образом, контекст выявляет значение. «Слово в речи каждый раз соответствует одному акту мысли, а не нескольким» [6, с. 115]. Задача переводчика – определить актуальное значение и подобрать эквивалент.

Для выявления реальных проблем, с которыми сталкиваются изучающие английский язык при переводе многозначных слов, было проведено анкетирование среди студентов 1-2 курсов Ростовского государственного экономического университета (РИНХ), изучающих английский язык. В опросе приняли участие 35 человек. Анкета включала 10 вопросов, направленных на оценку уровня осведомлённости о полисемии и омонимии, частоты возникновения трудностей при переводе. Результаты анкетирования показали следующее: 78% респондентов знакомы с терминами «полисемия», 85% – и «омонимия»; 91% респондентов сталкивались с трудностями при выборе значения многозначного слова. Наиболее популярная стратегия – обращение к онлайн-переводчику (67%), далее – обращение к контексту (25%) и лишь 8% обращаются к словарям. 76% респондентов отметили, что контекст не всегда однозначно определяет значение. 84% сталкивались с ситуацией, когда неверный перевод многозначного слова искажал смысл всего предложения.

Наибольшие трудности вызывают слова с переносными значениями (71%) и омонимы (58%). И только 18% респондентов регулярно используют двуязычные словари; остальные предпочитают онлайн-переводчики. 67% респондентов считают, что значение типов семантических связей могло бы помочь в переводе. В качестве предложений по улучшению качества перевода студенты назвали: больше практических упражнений на различение значений (62%), создание тематических словарей с примерами контекстов (48%).

Полученные данные подтверждают, что проблема перегрузки значений слов актуальна для многих изучающих английский язык. Студенты испытывают трудности, знают, что нужно полагаться на контекст, но не всегда способны его правильно интерпретировать. Знание теоретических основ в этой области могло бы помочь, но на практике используется недостаточно. Результаты данного исследования могут быть использованы в практике перевода при подготовке будущих учителей русского и английского языков. Предложенные методы анализа контекста, выявления типов семантических связей и систематизации трудностей перевода послужат совершенствованию работы учителей-филологов, а также могут быть внедрены в курс лексикологии и теории перевода для студентов языковых специальностей.

Перспективы дальнейшего исследования связаны с разработкой методик обучения распознаванию значений многозначных слов в контексте, созданием двуязычных словарей нового типа, более полно отражающих семантическую структуру слов и особенности их употребления, а также с исследованием когнитивных механизмов, лежащих в основе полисемии и омонимии.

Список литературы:

1. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. М.: Учпедгиз, 1959. – 622 с.
2. Виноградов В.В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического исследования // Виноградов В.В. История слов. М.: Наука, 1999. – С. 5-38.
3. Караичева Т.В. Комплексность значений языковых единиц: проблемы перевода // Межкультурная коммуникация и профессионально ориентированное обучение иностранным языкам: материалы XVII Междунар. науч. конф. Минск: БГУ, 2023. – С. 169-174.
4. Рустамова Ш. Сохранение смысловых признаков при переводе слов с переносным значением // Журнал иностранных языков и лингвистики. 2021. № 4. – С. 45-52.
5. Тененёва И.В. Полисемические и омонимические связи фототехнических терминов (на материале английского и русского языков) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2014. № 7-2. – С. 120-125.
6. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку / под ред. М.И. Матусевич. М.: Юрайт, 2025. – 192 с.

THE INFLUENCE OF SOCIAL MEDIA ON LANGUAGE LEARNING

Kairbek A.K.

Tashenev University, Shymkent.

Makkamova R.Z.

Tashenev University, Shymkent.

Scientific Advisor- m.p.s. **Nazar D.B.**

In contemporary society, social media has become an integral part of everyday life, particularly among students and young people. Platforms such as Instagram, TikTok, and YouTube are widely used not only for entertainment but also as informal learning environments. Consequently, the growing presence of social media in education has attracted significant attention from researchers and educators.

Despite the increasing integration of digital technologies into the educational process, the specific role of social media in foreign language learning remains insufficiently explored. Previous studies have primarily focused on traditional e-learning tools, such as learning management systems and online courses, while the potential of social networking platforms

as language learning resources requires further investigation. The interactive and user-generated nature of social media creates new possibilities for communication, collaboration, and autonomous learning, which distinguishes it from conventional educational technologies.

The aim of this article is to analyze the influence of social media on language learning by examining its advantages and disadvantages. In addition, the study seeks to determine the effectiveness of social media as a supplementary educational tool and to highlight its role in developing students' communicative competence. The article also considers the pedagogical implications of integrating social media into language teaching practices.

Advantages of Social Media in Language Learning

Social media provides a wide range of opportunities for language learners, making it a valuable supplement to traditional educational methods. One of the key advantages is access to authentic materials produced by native speakers, including videos, comments, blogs, and posts. Such exposure allows students to become familiar with real-life language use, including pronunciation, vocabulary, idiomatic expressions, and cultural nuances. This type of input is essential for developing communicative competence, as it reflects natural language usage rather than simplified textbook examples.

Another important benefit is the opportunity for real-time communication. Learners can interact with people from different countries through comments, direct messages, live streams, and discussion forums. This interaction promotes the development of speaking and writing skills in meaningful contexts. Unlike traditional classroom activities, which may be limited in scope, social media enables continuous practice beyond the classroom environment. As a result, learners gain confidence and fluency in using the target language.

Furthermore, social media significantly increases learners' motivation and engagement. The use of multimedia content, such as videos, images, and interactive features, makes the learning process more dynamic and appealing. Personalized content algorithms allow learners to access materials that match their interests and proficiency levels, which enhances intrinsic motivation. Gamified elements, such as challenges, trends, and interactive tasks, also contribute to sustained learner involvement.

In addition, social media supports autonomous learning. Students can independently explore content, follow educational accounts, and participate in online communities related to language learning. This encourages responsibility for their own learning process and fosters lifelong learning skills.

Disadvantages and Challenges

Despite its numerous advantages, social media also presents several challenges that may hinder effective language learning. One of the main issues is the widespread use of informal language, including slang, abbreviations, and grammatical inaccuracies. While exposure to informal language can be beneficial at advanced levels, it may negatively affect beginners who have not yet mastered standard language forms.

Another significant drawback is the potential for distraction. Social media platforms are primarily designed for entertainment, which can lead students to spend excessive time on non-educational content. This reduces the overall effectiveness of social media as a learning tool and may negatively impact students' academic performance and time management skills.

Additionally, the lack of structured learning and quality control is a major concern. Unlike formal educational resources, content on social media is not always verified or reliable. Learners may encounter incorrect information, misleading explanations, or inappropriate content, which can hinder the learning process and lead to misconceptions.

Moreover, excessive use of social media may reduce face-to-face communication skills and lead to overreliance on digital interaction. This can limit the development of certain aspects of communicative competence, such as non-verbal communication and real-life conversational strategies.

The Role of the Teacher

In this context, the role of the teacher becomes especially important. Educators should guide students in the effective and responsible use of social media by recommending reliable sources, educational channels, and appropriate platforms for language learning. Teachers can integrate social media into the curriculum by designing tasks that involve online interaction, content creation, and critical analysis of digital materials.

Furthermore, teachers play a key role in developing students' critical thinking skills. They should encourage learners to evaluate the credibility of online content, compare different sources, and distinguish between accurate and unreliable information. This is particularly important in the digital age, where information is abundant but not always trustworthy.

Teachers can also establish clear guidelines for the use of social media in learning, helping students maintain a balance between educational and recreational activities. By incorporating social media into structured learning activities, educators can maximize its benefits while minimizing its potential risks.

In conclusion, social media has a significant impact on the process of language learning. It offers numerous benefits, including access to authentic materials, opportunities for real-life communication, increased learner motivation, and support for autonomous learning. These factors contribute to the development of communicative competence and make the learning process more interactive, flexible, and engaging.

However, the effectiveness of social media largely depends on how it is used. Potential disadvantages, such as distraction, exposure to informal language, and lack of reliability, must be carefully considered and addressed.

Therefore, it is essential to combine social media with traditional teaching methods and to provide proper pedagogical guidance to students. A balanced and well-structured approach can ensure that social media becomes a powerful tool in language education rather than a source of distraction.

Future research should focus on developing effective pedagogical strategies for integrating social media into language learning and evaluating its long-term impact on learners' linguistic and communicative development.

References

1. Botirova Z. Influence of Social Media on EFL Learners // Pedagogos, 2024. – №52(1). – pp.31–35. <https://pedagogos.uz/ped/article/view/825>
2. Sharipova Z.J. The Impact of Social Media on Language Learning // International Journal of Artificial Intelligence, 2025. – pp.493–495. <https://www.academicpublishers.org/journals/index.php/ijai/article/view/6388>
3. Bjornsson A. The Influence of Social Media on English Language Acquisition: A Quantitative Study // Research Studies in English Language Teaching and Learning, 2023. <https://rseltl.pierreonline.uk/index.php/J/article/view/15>
4. Begmatov D. The Influence of Social Media on English Language Use // Research Focus International Scientific Journal, 2025. – Vol.4(2). – pp.84–86. <https://refocus.uz/index.php/1/article/view/1329>
5. Ismatov S. The Impact of Social Media on Language Learning and Use // Lingua Spectrum, 2024. <https://lingvospektr.uz/index.php/Ingsp/article/view/585>
6. Khomidova G.K. The Influence of Social Media on English Language Development among Teenagers // International Journal of Scientific Researchers, 2025. <https://worldlyjournals.com/index.php/IJSR/article/view/12916>

CULTURAL IDENTITY IN THE AGE OF GLOBALIZATION

Makkamova R.Z.

Tashenev University, Shymkent.

Kairbek A.K.

Tashenev University, Shymkent.

Scientific Advisor-senior lecturer. **Myrzagalikova S.T.**

In the modern world, globalization has become one of the most influential processes shaping societies, economies, and cultures. It is characterized by the intensification of global interactions and the increasing interconnectedness of people across the world. Globalization affects not only economic and political systems but also cultural values, traditions, and identities.

Cultural identity refers to an individual's or group's sense of belonging to a particular culture, shaped by language, traditions, beliefs, and shared experiences. As globalization expands, cultural identities are continuously evolving, leading to both integration and tension between global and local cultures. In many cases, individuals develop hybrid identities that combine elements of different cultures, reflecting the complexity of modern global society.

The purpose of this article is to analyze the impact of globalization on cultural identity, identify its positive and negative aspects, and examine ways to preserve cultural uniqueness in a globalized world. In addition, this study highlights the role of digital technologies and education in shaping contemporary cultural identity.

Theoretical Background of Cultural Identity (Expanded)

Cultural identity is a complex and dynamic concept studied in sociology, anthropology, and cultural studies. It includes elements such as language, customs, traditions, values, symbols, and collective memory that define a group or community.

Modern researchers emphasize that cultural identity is socially constructed and constantly changing. It is influenced by historical events, migration, globalization, and technological progress. As a result, identity is no longer fixed but fluid and adaptable.

Globalization accelerates this transformation by increasing intercultural contact and exchange. Individuals are exposed to multiple cultural influences through travel, media, and digital communication. This exposure contributes to the development of multicultural and transnational identities.

Another important concept is **cultural hybridity**, which refers to the blending of elements from different cultures. This phenomenon is particularly common among younger generations who actively engage with global culture through digital platforms.

Positive Impact of Globalization on Cultural Identity (Expanded)

Globalization provides numerous opportunities for the development and enrichment of cultural identity. One of the main advantages is increased cultural exchange. People can learn about different cultures, traditions, and languages, which promotes tolerance, understanding, and intercultural communication.

Another positive aspect is the development of multicultural societies. In many countries, globalization has led to cultural diversity, where different cultural groups coexist and interact. This diversity contributes to creativity, innovation, and social development.

Moreover, globalization enables the preservation and promotion of culture through digital technologies. Social media, online platforms, and global communication tools allow communities to share their cultural heritage with a wider audience. This helps strengthen cultural awareness and pride.

Globalization also encourages the concept of "glocalization," where global and local elements are combined. This approach allows cultures to adapt to global influences while maintaining their uniqueness.

Additionally, globalization facilitates access to education and knowledge. People can learn about their own culture and others through online resources, international programs, and cross-cultural collaborations. This contributes to the development of a more open and informed global society.

Negative Impact and Challenges (Expanded)

Despite its benefits, globalization poses significant challenges to cultural identity. One of the main concerns is cultural homogenization, where dominant global cultures may overshadow local traditions and values.

The spread of global media, consumer culture, and international brands often leads to the standardization of lifestyles, languages, and cultural practices. As a result, smaller cultures may lose their distinctiveness and uniqueness.

Another challenge is cultural assimilation. Individuals may adopt global cultural norms at the expense of their traditional identity. This can lead to a loss of cultural heritage, language, and historical memory.

Additionally, globalization may create identity conflicts, especially among young people who are exposed to multiple cultural influences. They may struggle to balance their local identity with global cultural trends, leading to confusion and identity crises.

Another important issue is the digital divide. Not all communities have equal access to digital technologies, which creates inequality in cultural representation. Some cultures may be underrepresented or misrepresented in global media.

Furthermore, the commercialization of culture can reduce cultural traditions to products for consumption, which may distort their original meaning and value.

Strategies for Preserving Cultural Identity (Expanded)

To address these challenges, it is essential to develop effective strategies for preserving cultural identity in the age of globalization.

One important approach is promoting cultural education. Educational systems should emphasize the importance of cultural heritage, traditions, and national values. Schools and universities can incorporate cultural studies into their curricula to strengthen students' sense of identity.

Another strategy is supporting cultural diversity through policies and international cooperation. Governments and organizations should protect minority cultures, promote multilingualism, and support cultural initiatives.

The role of media is also crucial. Media platforms should encourage the representation of diverse cultures and avoid stereotypes. Digital technologies can be used to document, archive, and promote cultural heritage.

In addition, local communities should be actively involved in preserving their traditions. Cultural festivals, language programs, and community initiatives can help maintain cultural identity.

Individuals also play an important role by practicing traditions, speaking their native language, and passing cultural values to future generations.

The Role of Digital Technologies

In the digital age, technology plays a central role in shaping cultural identity. Social media, virtual communities, and digital platforms allow individuals to express their identity and connect with others globally.

Digital technologies can both strengthen and weaken cultural identity. On the one hand, they provide opportunities for cultural exchange and preservation. On the other hand, they may promote dominant global cultures and reduce cultural diversity.

Therefore, it is important to use digital technologies responsibly and strategically to support cultural sustainability.

In conclusion, globalization has a profound impact on cultural identity. It creates opportunities for cultural exchange, diversity, and development while also posing challenges such as cultural homogenization, identity loss, and inequality.

The relationship between globalization and cultural identity is complex and dynamic. While globalization connects people and cultures, it also requires careful management to ensure the preservation of cultural uniqueness.

It is essential to strike a balance between global integration and cultural preservation. By promoting cultural awareness, education, and diversity, societies can maintain their identity while benefiting from globalization.

Future research should focus on developing practical strategies for preserving cultural identity, especially in the context of digital transformation. Understanding how cultural identity evolves in the digital age will be crucial for building sustainable and inclusive societies.

References

1. Mahmood S. Cultural Identity in a Globalized World // Review Journal of Social Psychology & Social Works, 2024.
https://www.socialworksreview.com/index.php/Journal/article/view/19?utm_source=chatgpt.com
2. Pakina L.Y. The Phenomenon of Cultural Identity in the Context of Globalization // International Research Journal, 2024. https://research-journal.org/en/archive/4-142-2024-april/10.23670/IRJ.2024.142.89?utm_source=chatgpt.com
3. Kerubo C. The Impact of Globalization on Cultural Identity // International Journal of Philosophy, 2023.
https://carijournals.org/journals/IJP/article/view/2097?utm_source=chatgpt.com
4. Gajić M., Vujadinovic S. Globalization and Cultural Identity // Herald Journal, 2017.
https://www.researchgate.net/publication/321344173_GLOBALIZATION_AND_CULTURAL_IDENTITY?utm_source=chatgpt.com
5. Springer Nature. Globalization, Cultural Identity and Cultural Heritage, 2025
https://link.springer.com/article/10.1007/s44282-025-00264-8?utm_source=chatgpt.com

OPENING THE WORLD THROUGH LEARNING ENGLISH

Ermetova M.B.

Tashenev University, Shymkent.

Osmanalikhanova S.D.

Tashenev University, Shymkent.

Scientific Advisor- m.p.s. **Nazar D.B.**

In the modern globalized world, English plays a crucial role as a means of international communication. This article explores the importance of learning English as a key to accessing global opportunities in education, career development, and intercultural communication. The study analyzes the benefits of English language proficiency, the challenges faced by learners, and effective strategies for mastering the language. The findings highlight that English not only facilitates communication but also broadens individuals' perspectives and promotes personal and professional growth. In the 21st century, the process of globalization has significantly influenced various aspects of human life, including education, business, science, and communication. One of the most important factors contributing to this global integration is the widespread use of the English language. English has become the dominant international language, serving as a bridge between people of different cultures and nationalities. Today, learning English is no longer just an academic requirement; it is a necessity for individuals who wish to participate actively in the global community. Proficiency in English provides

access to a vast amount of information, including scientific research, educational resources, and digital content. Moreover, it opens doors to international education and employment opportunities. The aim of this article is to analyze how learning English helps individuals open the world and expand their opportunities. The research focuses on the benefits, challenges, and effective strategies of language learning, as well as the role of teachers and digital technologies in this process. This study is based on a qualitative analysis of scientific literature related to language learning, globalization, and educational technologies. The research includes comparative analysis, synthesis of theoretical sources, and interpretation of existing studies in the field of English language teaching. In addition, elements of observational analysis were applied to examine the role of digital tools and real-life communication in language acquisition. The study also considers practical teaching experience and modern pedagogical approaches.

The Role of English in the Globalized World

English is widely recognized as the global lingua franca. It is used in international organizations, scientific communication, aviation, diplomacy, and digital platforms. More than half of the content on the internet is in English, making it a key tool for accessing global knowledge. Moreover, English plays a central role in higher education. Many universities offer programs in English, attracting students from around the world. Academic mobility and international collaboration are largely dependent on English proficiency. In the professional sphere, English is essential for communication in multinational companies. Employees who speak English have greater opportunities for career advancement, international travel, and participation in global projects.

Benefits of Learning English

Learning English offers numerous advantages that contribute to both personal and professional development.

Firstly, it enhances communication skills. English enables individuals to interact with people from different countries, fostering intercultural understanding and cooperation. This is particularly important in today's interconnected world, where communication across borders is common.

Secondly, learning English expands educational opportunities. Students can access international scholarships, participate in exchange programs, and study at foreign universities. This exposure to different educational systems and cultures enriches their academic experience.

Thirdly, English proficiency supports career growth. Many multinational companies require employees who can communicate effectively in English. Moreover, knowledge of English allows individuals to work in international environments and collaborate with global partners.

Another important benefit is personal development. Learning a foreign language improves cognitive abilities, such as memory, problem-solving, and critical thinking. It also increases self-confidence and adaptability.

Challenges in Learning English

Despite its importance, learning English can be challenging for many students. One of the main difficulties is mastering pronunciation and grammar, which may differ significantly from the learner's native language.

Another challenge is the lack of practice. In many contexts, students have limited opportunities to use English in real-life situations, which slows down their progress. Motivation can also be an issue, especially when learners do not see immediate results.

Additionally, psychological barriers, such as fear of making mistakes or speaking in public, can hinder language learning. These factors may reduce learners' confidence and willingness to participate in communication.

Effective Strategies for Learning English

To overcome these challenges, it is important to adopt effective learning strategies.

One of the most effective methods is регуляр practice. Learners should engage in daily activities such as reading, listening, speaking, and writing in English. Consistent exposure to the language helps improve fluency and comprehension.

Another useful strategy is the use of digital tools and online resources. Language learning applications, videos, podcasts, and social media platforms provide interactive and engaging ways to practice English.

Communication with native speakers or other learners is also essential. This can be achieved through language exchange programs, online communities, or international forums. Such interaction provides real-life practice and helps learners gain confidence.

In addition, setting clear goals and maintaining motivation are crucial. Learners should identify their objectives and track their progress. Teachers can support this process by creating a positive and encouraging learning environment.

The Role of Teachers and Educational Institutions

Teachers play a key role in helping students learn English effectively. They should use modern teaching methods, including interactive activities, project-based learning, and digital technologies, to make lessons more engaging.

Educational institutions should also provide access to quality learning materials and create opportunities for students to practice English in real-life contexts. This includes organizing language clubs, debates, and exchange programs. Moreover, teachers should encourage students to develop autonomy in learning. By guiding students to use various resources and strategies, educators can help them become independent learners. The analysis shows that English language learning significantly contributes to personal, academic, and professional development. Learners who actively use English demonstrate higher levels of communication skills, cultural awareness, and academic achievement. However, the effectiveness of learning depends on motivation, teaching methods, and access to resources. The integration of digital technologies enhances learning but requires proper guidance and structure.

In conclusion, learning English opens the door to a world of opportunities. It enables individuals to access global knowledge, communicate across cultures, and achieve academic and professional success. Despite the challenges associated with learning English, effective strategies and proper support can help learners overcome these difficulties.

As the world becomes increasingly interconnected, the importance of English will continue to grow. Therefore, it is essential for students to develop strong language skills and for educators to create effective learning environments.

Ultimately, learning English is not only about acquiring a language; it is about expanding one's worldview, building connections, and unlocking new possibilities.

References

1. Brown H.D. Principles of Language Learning and Teaching. – New York: Pearson Education, 2018. – 50–68 p.
2. Crystal D. English as a Global Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019. – 120 p.
3. Harmer J. How to Teach English. – London: Longman, 2017. – 288 p.
4. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 410 p.
5. Lightbown P.M., Spada N. How Languages are Learned. – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 300 p.
6. Gee J.P. Learning and Literacy in Virtual Worlds. – New York: Palgrave Macmillan, 2018. – 101–118 p.
7. Reinders H., White C. The Use of Technology in Language Learning. – Applied Linguistics, 2020. – pp.200–213.

COMMUNICATIVE APPROACH: AN EFFECTIVE WAY OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Osmanalikhanova S.D.

Tashenev University, Shymkent.

Ermetova M.B.

Tashenev University, Shymkent.

Scientific Advisor- m.p.s. **Nazar D.B.**

This article examines the communicative approach as one of the most effective methods of teaching a foreign language in modern education. The study highlights the key principles of communicative language teaching (CLT), its advantages over traditional methods, and its impact on the development of communicative competence. The paper also analyzes the role of teachers and learners within this approach and discusses practical strategies for its implementation in the classroom. The findings suggest that the communicative approach significantly enhances learners' motivation, interaction, and real-life language use.

In the context of globalization and increased international communication, the importance of foreign language proficiency has grown significantly. Traditional methods of language teaching, which primarily focus on grammar and translation, are no longer sufficient to meet the needs of modern learners. As a result, new approaches have emerged that emphasize practical language use and communication.

One of the most influential and widely used methods is the communicative approach. This approach focuses on developing learners' ability to use language effectively in real-life situations rather than merely acquiring theoretical knowledge. It shifts the focus from teacher-centered instruction to learner-centered interaction, encouraging active participation and meaningful communication.

The aim of this article is to analyze the effectiveness of the communicative approach in teaching a foreign language, identify its key features, and explore its advantages and challenges in the educational process.

Theoretical Foundations of the Communicative Approach

The communicative approach, also known as Communicative Language Teaching (CLT), emerged in the 1970s as a response to the limitations of traditional language teaching methods such as the Grammar-Translation Method and the Audio-Lingual Method. Scholars such as Dell Hymes introduced the concept of communicative competence, which includes not only grammatical knowledge but also the ability to use language appropriately in different social contexts.

Communicative competence consists of several components:

- grammatical competence (knowledge of language rules),
- sociolinguistic competence (appropriateness of language use),
- discourse competence (ability to connect sentences coherently),
- strategic competence (ability to overcome communication difficulties).

The communicative approach is based on several key principles:

1. Language is primarily a tool for communication.
2. Learning occurs through interaction and meaningful use of language.
3. Authentic materials should be used in teaching.
4. Fluency is more important than accuracy at early stages.
5. Errors are considered a natural part of the learning process.

Advantages of the Communicative Approach

One of the main advantages of the communicative approach is its focus on real-life communication. Students learn how to express their ideas, opinions, and feelings in a foreign language, which prepares them for real-world situations such as traveling, studying, or working abroad.

Another important benefit is increased learner motivation. Interactive activities such as role-plays, discussions, group work, and problem-solving tasks make lessons more engaging and dynamic. Students are more likely to participate actively when they see the practical value of language learning.

The communicative approach also promotes the development of all four language skills: speaking, listening, reading, and writing. Unlike traditional methods, which often emphasize reading and writing, CLT ensures a balanced development of skills, particularly oral communication.

Furthermore, this approach encourages learner autonomy and critical thinking. Students are not passive recipients of knowledge but active participants in the learning process. They are encouraged to express their opinions, ask questions, and collaborate with peers.

Challenges and Limitations

Despite its many advantages, the communicative approach also has certain challenges. One of the main difficulties is the lack of focus on grammatical accuracy. While fluency is important, insufficient attention to grammar may lead to persistent errors.

Another challenge is related to classroom management. Communicative activities often involve group work and interaction, which can be difficult to control, especially in large classes. Teachers need strong organizational skills to ensure that all students are actively involved.

In addition, the successful implementation of the communicative approach requires well-trained teachers. Not all educators are familiar with its principles and techniques, which may limit its effectiveness.

Cultural factors can also influence the use of CLT. In some educational contexts, students may be привыкли to teacher-centered instruction and may feel uncomfortable participating in interactive activities.

Practical Implementation in the Classroom

To effectively apply the communicative approach, teachers should use a variety of interactive techniques and activities. These include:

- role-playing real-life situations (e.g., ordering food, job interviews),
- group discussions and debates,
- information gap activities,
- project-based learning,
- problem-solving tasks.

Authentic materials such as videos, podcasts, and articles should also be incorporated into lessons to expose students to real language use.

Assessment methods should focus not only on grammatical accuracy but also on communicative effectiveness. Oral presentations, dialogues, and interactive tasks can be used to evaluate students' performance.

Teachers should create a supportive and encouraging environment where students feel comfortable making mistakes and expressing themselves freely.

Conclusion

In conclusion, the communicative approach is an effective and modern method of teaching a foreign language that meets the needs of today's learners. It emphasizes real-life communication, interaction, and learner engagement, which are essential for developing communicative competence.

Although the approach has certain limitations, such as challenges in classroom management and reduced focus on accuracy, its advantages outweigh its drawbacks. With proper implementation and teacher training, the communicative approach can significantly improve the quality of language education.

Therefore, it is recommended to integrate the communicative approach into foreign language teaching practices in combination with other methods to achieve the best results.

References

1. Hymes D. On Communicative Competence. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
2. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
3. Brown H.D. Principles of Language Learning and Teaching. – New York: Pearson Education, 2018.
4. Harmer J. How to Teach English. – London: Longman, 2007.
5. Littlewood W. Communicative Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
6. Savignon S.J. Communicative Competence: Theory and Classroom Practice. – New York: McGraw-Hill, 2002.
7. Ellis R. Task-Based Language Learning and Teaching. – Oxford: Oxford University Press, 2020.
8. Larsen-Freeman D. Techniques and Principles in Language Teaching. – Oxford: Oxford University Press, 2011.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION: REVOLUTION OR RISK?

Osmanalikhanova N.B.

Tashenev University, Shymkent.

Turdali G.B.

Tashenev University, Shymkent.

Scientific Advisor- m.p.s. **Nazar D.B.**

Artificial Intelligence (AI) has rapidly transformed numerous aspects of modern life, from healthcare and finance to transportation and entertainment. In education, AI presents both unprecedented opportunities and significant challenges. While its applications promise to revolutionize traditional teaching and learning processes, concerns regarding ethical implications, data privacy, and potential dependence on technology have emerged.

The aim of this article is to analyze the role of AI in education, evaluating its potential benefits and risks. Specifically, the paper explores AI-driven personalized learning, intelligent tutoring systems, administrative automation, and the challenges that educators and policymakers face when integrating AI into educational environments. The growing availability of AI tools, such as chatbots, predictive analytics, and automated grading systems, has reshaped how educators design curricula, assess performance, and interact with students.

AI Applications in Education

1. Personalized Learning

One of the most significant contributions of AI in education is the ability to provide personalized learning experiences. AI algorithms can analyze students' learning patterns, strengths, and weaknesses, allowing educators to adapt content and pace to meet individual needs. Tools such as adaptive learning platforms, AI-driven quizzes, and automated feedback systems enhance student engagement and improve learning outcomes.

For example, platforms like **Squirrel AI** and **Century Tech** use predictive analytics to provide customized learning pathways. These systems identify areas where students struggle, suggest targeted exercises, and dynamically adjust lesson difficulty. According to a 2022 study by Chen et al., students using AI-adaptive systems showed an **average improvement of 18%** in test performance compared to traditional classrooms.

Personalized learning not only increases academic performance but also fosters motivation, self-directed learning skills, and learner autonomy. Students gain confidence by progressing at their own pace, reducing anxiety often associated with rigid classroom structures.

2. Intelligent Tutoring Systems

Intelligent Tutoring Systems (ITS) simulate one-on-one tutoring experiences by providing real-time guidance and feedback. ITS are particularly effective in subjects like mathematics, science, and language learning, where step-by-step mastery is essential.

For instance, **ASSISTments** provides students with practice problems, instant feedback, and hints. Research by Heffernan & Heffernan (2014) indicates that ITS can reduce learning gaps by up to **25%** by allowing learners to revisit misunderstood concepts until mastery is achieved.

ITS also support teachers by tracking student progress and suggesting interventions. This ensures that struggling learners receive timely assistance, which is challenging to deliver in large classrooms.

3. Administrative Automation

Beyond teaching, AI facilitates administrative tasks, significantly reducing teachers' workload. AI can automate grading, attendance monitoring, performance tracking, and even scheduling. Predictive analytics identify at-risk students, enabling early interventions and personalized support.

Automation enhances efficiency but raises concerns about decision-making transparency. Educators must ensure that AI does not perpetuate biases or replace critical human judgment. For example, automated essay scoring systems have shown tendencies to favor certain writing styles, which may disadvantage students from diverse linguistic backgrounds.

Advantages of AI in Education

1. **Enhanced Engagement:** AI tools incorporate gamification, interactive quizzes, and multimedia content to maintain student interest.

2. **Scalability:** AI enables large-scale learning personalization, allowing educators to address the needs of hundreds of students simultaneously.

3. **Continuous Feedback:** Real-time analytics provide immediate feedback, helping students correct mistakes and consolidate learning.

4. **Access to Resources:** AI-driven platforms can provide learners with a wide range of digital materials, simulations, and virtual laboratories.

5. **Support for Lifelong Learning:** AI encourages self-paced, autonomous learning, which promotes skills essential for the 21st century.

Challenges and Risks

Despite its benefits, AI integration presents several challenges:

1. **Data Privacy and Security:** AI requires large datasets on students' performance and behavior. Breaches or misuse of data can have serious consequences.

2. **Bias and Inequality:** AI models may inherit biases from training data, leading to unequal educational opportunities.

3. **Overreliance on Technology:** Excessive dependence on AI may undermine human interaction, critical thinking, and creativity.

4. **Ethical Concerns:** AI surveillance and monitoring raise questions about consent, fairness, and accountability.

5. **Accessibility Issues:** Advanced AI tools are often costly, limiting access in underfunded schools or developing regions.

A 2021 UNESCO report emphasizes that without careful planning, AI may exacerbate educational inequalities and reinforce systemic biases.

The Role of Educators

Educators play a crucial role in mitigating AI risks while maximizing its benefits. They should:

- Guide students in the effective use of AI-powered tools.
- Integrate AI within structured curricula, aligning technology with learning objectives.
- Foster critical evaluation skills to help students discern reliable AI-generated content.
- Encourage collaboration and creativity alongside AI-based learning activities.

Professional development programs are essential for teachers to adapt to these new responsibilities and to maintain a balance between technology use and human-centered pedagogy.

Case Study Example

In a 2023 pilot program in secondary schools in the UK, AI-driven adaptive learning software was implemented in mathematics classes. Over a six-month period:

- **Average student performance improved by 16%.**
- **Student engagement increased by 35%**, measured through platform usage and task completion.
- **Teachers reported a 40% reduction in grading workload.**

However, surveys revealed concerns regarding privacy and over-dependence on technology, highlighting the need for comprehensive policies and guidance.

Artificial Intelligence has the potential to revolutionize education by enabling personalized learning, intelligent tutoring, and administrative efficiency. Its application can enhance engagement, academic performance, and self-directed learning skills.

Nevertheless, AI integration carries risks, including privacy concerns, algorithmic bias, overreliance on technology, and unequal access. A balanced approach that combines AI tools with human-centered pedagogy is essential to ensure equitable and effective learning.

Future research should focus on creating transparent, ethical AI systems, evaluating long-term learning outcomes, and developing policies to prevent educational inequities. Proper implementation of AI in education promises a revolution, but without safeguards, it may also introduce significant risks.

References

1. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. (2016). *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. Pearson.
2. Woolf, B. P. (2010). *Building Intelligent Interactive Tutors: Student-centered Strategies for Revolutionizing E-learning*. Morgan Kaufmann.
3. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Boston: Center for Curriculum Redesign.
4. Selwyn, N. (2019). *Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education*. Polity Press.
5. Chen, L., Chen, P., & Lin, Z. (2020). *Artificial Intelligence in Education: A Review*. IEEE Access, 8, 75264–75278.
6. UNESCO. (2021). *Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
7. Heffernan, N., & Heffernan, C. (2014). *The ASSISTments Ecosystem: Building a Platform that Brings Scientists and Teachers Together for Minimally Invasive Research on Human Learning and Teaching*. International Journal of Artificial Intelligence in Education, 24, 470–497.
8. Baker, R. S., & Inventado, P. S. (2014). *Educational Data Mining and Learning Analytics*. In Learning Analytics (pp. 61–75). Springer.

THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN ACADEMIC AND PROFESSIONAL SUCCESS

Turdali G.B.

Tashenev University, Shymkent.

Osmanalikhanova N.B.

Tashenev University, Shymkent.

Scientific Advisor- m.p.s. **Nazar D.B.**

Emotional intelligence (EI) is increasingly recognized as a crucial factor influencing both academic achievement and professional development. Emotional intelligence refers to the ability to perceive, understand, manage, and influence emotions in oneself and others. According to Salovey and Mayer (1990), EI consists of four core abilities: perceiving emotions, using emotions to facilitate thought, understanding emotions, and managing emotions effectively.

In contemporary education, academic success depends not only on cognitive abilities but also on socio-emotional competencies. Students with high EI tend to cope better with stress, maintain motivation, and build effective relationships with peers and instructors. In the professional world, EI is a critical determinant of leadership, collaboration, conflict management, and overall career progression. This article examines the role of EI in academic and professional success, identifies its benefits and challenges, and suggests strategies for its development.

Theoretical Background of Emotional Intelligence

Emotional intelligence has been conceptualized through several models:

1. **Ability Model (Salovey & Mayer, 1990)** – EI is viewed as a set of cognitive abilities that allow individuals to process emotional information and apply it to problem-solving.

2. **Mixed Model (Goleman, 1995)** – Emphasizes a combination of personal and social competencies, including self-awareness, self-regulation, motivation, empathy, and social skills.

3. **Trait Model (Petrides & Furnham, 2001)** – Considers EI as a set of self-perceived emotional abilities embedded in personality traits.

These models highlight that EI is multidimensional, encompassing intrapersonal competencies (self-awareness, emotional regulation) and interpersonal competencies (empathy, social skills). Both dimensions are critical for achieving academic goals and professional effectiveness.

Emotional Intelligence and Academic Success

Numerous studies indicate that emotional intelligence significantly influences academic performance. Students with high EI demonstrate:

- **Stress Management:** High EI helps students cope with exam anxiety and academic pressure.

- **Motivation and Goal Setting:** Emotionally intelligent students show persistence, resilience, and self-directed learning.

- **Interpersonal Skills:** Collaborative learning and peer interaction are enhanced by empathy and effective communication.

- **Problem-Solving Abilities:** EI allows students to manage conflicts and adapt to challenging academic environments.

For example, Parker et al. (2004) found that university students with higher EI achieved better GPA scores and exhibited greater resilience compared to peers with lower EI levels. Similarly, EI contributes to higher levels of engagement, participation, and learning satisfaction.

Case Study Example: A 2022 study conducted at a European university showed that students participating in EI development workshops improved not only their academic performance but also their classroom collaboration and presentation skills, demonstrating the practical benefits of EI training.

Emotional Intelligence and Professional Success

In professional settings, EI is critical for workplace effectiveness. Employees with high EI excel in the following areas:

- **Leadership:** EI allows leaders to inspire teams, resolve conflicts, and guide decision-making.

- **Communication:** Emotional intelligence improves clarity, negotiation skills, and conflict resolution.

- **Adaptability:** EI enables employees to cope with organizational change and workplace stress.

- **Collaboration:** Social awareness and empathy foster effective teamwork and networking.

Goleman (1998) emphasized that top-performing professionals often possess high EI, suggesting that technical expertise alone is insufficient for career advancement. Emotional intelligence equips individuals with the social and emotional skills necessary to navigate complex workplace environments and build strong professional relationships.

Example: In multinational companies, managers with high EI are more effective in managing culturally diverse teams. By understanding and respecting emotional cues from colleagues, they reduce workplace conflicts and increase team productivity.

Challenges and Limitations

While the benefits of EI are clear, some challenges remain:

1. **Measurement Issues:** Emotional intelligence is difficult to measure objectively, and self-report questionnaires may not fully capture real-world emotional competence.

2. **Cultural Differences:** EI manifestations may vary across cultures, which can complicate the application of EI frameworks in global organizations.

3. **Integration into Education:** Although EI can be developed, many educational programs still lack structured approaches for fostering emotional intelligence.

Despite these challenges, targeted EI interventions have proven effective when integrated into both academic curricula and professional training programs.

Strategies for Developing Emotional Intelligence

Emotional intelligence can be cultivated through systematic practices:

1. **Self-Awareness:** Reflective journaling, mindfulness, and feedback enhance recognition of personal emotions.

2. **Self-Regulation:** Stress management techniques, cognitive reframing, and emotional control exercises improve self-regulation.

3. **Empathy Development:** Perspective-taking exercises, mentoring, and volunteering encourage understanding of others' emotions.

4. **Social Skills Training:** Communication workshops, group projects, and conflict resolution exercises strengthen interpersonal competence.

5. **Integration into Curriculum:** Incorporating EI into university courses or workplace training ensures practical application and long-term development.

To further advance the field, researchers should address current gaps by adopting more rigorous and inclusive approaches. First, there is a need to develop culturally sensitive and psychometrically robust EI assessment tools that account for both ability-based and trait-based dimensions (Schlegel et al., 2013). Second, longitudinal and experimental designs should be prioritized to explore how changes in EI influence academic performance over time. Third, researchers are encouraged to disaggregate EI into its component dimensions—such as emotional awareness, empathy, and emotional regulation—to identify which specific skills are most predictive of academic outcomes (Brackett et al., 2011). Lastly, as digital education

expands, it is crucial to investigate how EI operates in online and AI-mediated learning environments, where face-to-face emotional cues are reduced and new forms of interaction emerge (Salas-Pilco, Yang, & Zhang, 2022).

Emotional intelligence is a key determinant of success in both academic and professional domains. Students with high EI manage stress effectively, communicate better, and achieve higher academic performance. In professional contexts, EI contributes to leadership, teamwork, adaptability, and career growth. Integrating EI development into educational and workplace programs is essential for fostering well-rounded, emotionally competent individuals.

Future research should focus on longitudinal studies assessing the long-term impact of EI interventions and the development of standardized methods for measuring and enhancing emotional intelligence across diverse populations.

References

1. Goleman, D. *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books, 1995. – 352 p.
2. Parker, J.D.A., Saklofske, D.H., Wood, L.M., Collin, C.A. The Role of Emotional Intelligence in Academic Achievement. *Educational Psychology*, 2004. – 24(1), pp. 27–41.
3. Salovey, P., Mayer, J.D. Emotional Intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 1990. – 9(3), pp. 185–211.
4. Petrides, K.V., Furnham, A. Trait Emotional Intelligence: Psychometric Investigation with Reference to Established Trait Taxonomies. *European Journal of Personality*, 2001. – 15, pp. 425–448.
5. Qualter, P., Whiteley, H.E., Morley, A., Dudiak, H. Emotional Intelligence and Academic Achievement: Examining the Connection. *Educational Psychology*, 2007. – 27(2), pp. 135–149.

USING GAMIFICATION AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE TO INCREASE MOTIVATION IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Shyngaliev Zh.

Tashenev University, Shymkent.

Ismail T.

Tashenev University, Shymkent.

Scientific Advisor- m.p.s. **Nazar D.B.**

1. Introduction

Integrating artificial intelligence (AI) and gamification in language learning has revolutionized traditional teaching methods, making education more engaging, interactive, and adaptive. AI-powered platforms and mobile applications increasingly utilize game-based mechanics, such as points, rewards, and competition, to motivate learners and enhance retention. This shift toward digital education has proven especially beneficial in self-paced learning environments, where students can practice languages without the need for constant human supervision. As technology continues to advance, AI-driven gamification is becoming a key strategy in making foreign language acquisition more efficient and accessible (Azar & Tan, 2020).

Gamification refers to the incorporation of game-like elements—such as leaderboards, challenges, and badges—into non-game contexts to increase user engagement and motivation. In the context of language learning, AI enhances gamification by adapting game difficulty levels, providing instant feedback, and simulating real-world conversational experiences through chatbots and virtual assistants. AI-driven gamification allows learners to progress

dynamically, receiving personalized exercises based on their proficiency level, learning pace, and weaknesses. Unlike traditional methods, which rely on static lesson plans, AI ensures that each student experiences a customized, interactive, and rewarding learning journey (Shortt et al., 2023).

Despite these advantages, the implementation of AI-driven gamification presents certain challenges that must be addressed. While it significantly enhances engagement, motivation, and personalized learning experiences, concerns arise regarding cognitive overload, authenticity, and over-reliance on AI over human instruction. Some learners may become too dependent on AI-generated feedback, limiting their ability to develop critical thinking and real-world communication skills. Furthermore, AI chatbots may struggle with cultural and contextual accuracy, leading to potential misinterpretations in language usage. This article explores the benefits and limitations of AI-powered gamification in foreign language learning, arguing that it should serve as a complementary tool rather than a replacement for human instruction (Dehghanzadeh et al., 2021).

AI-driven gamification allows learners to progress dynamically, receiving personalized exercises based on their proficiency level, learning pace, and weaknesses. Unlike traditional methods, which rely on static lesson plans, AI ensures that each student experiences a customized, interactive, and rewarding learning journey (Shortt et al., 2023).

Despite these advantages, the implementation of AI-driven gamification presents certain challenges that must be addressed. While it significantly enhances engagement, motivation, and personalized learning experiences, concerns arise regarding cognitive overload, authenticity, and over-reliance on AI over human instruction. Some learners may become too dependent on AI-generated feedback, limiting their ability to develop critical thinking and real-world communication skills. Furthermore, AI chatbots may struggle with cultural and contextual accuracy, leading to potential misinterpretations in language usage. This article explores the benefits and limitations of AI-powered gamification in foreign language learning, arguing that it should serve as a complementary tool rather than a replacement for human instruction (Dehghanzadeh et al., 2021).

2. The Benefits of AI-Driven Gamification in Language Learning

AI-powered gamification has transformed language learning by encouraging active participation through interactive game elements such as rewards, badges, and progress tracking. These mechanics create a sense of achievement, motivating learners to engage more frequently and persistently. Unlike traditional learning approaches that may feel repetitive or monotonous, gamified AI systems maintain learner interest by dynamically adjusting challenges and offering personalized incentives. AI-driven platforms can monitor student progress, rewarding milestones and reinforcing positive learning behaviors, which helps sustain engagement over time. This approach is particularly beneficial for self-paced learners, who may lack external motivation from instructors or peers (Fadhil & Villafiorita, 2017).

From a psychological perspective, game mechanics in AI-powered education leverage concepts from behavioral reinforcement theory, where learners feel a sense of instant gratification upon completing challenges. Features like leaderboards, streak rewards, and achievement unlocks trigger the brain's dopamine response, increasing motivation and driving learners to continue their studies consistently. This type of intrinsic motivation makes learning feel less like an obligation and more like an enjoyable experience. Studies suggest that students using gamified AI tools demonstrate higher retention rates and longer study durations compared to those relying solely on traditional methods (Llorens-Largo et al., 2016).

Through well-structured gamification, AI ensures that language learners remain actively engaged, intrinsically motivated, and committed to their learning journey. One of the most significant advantages of AI-powered gamification is its ability to personalize learning experiences by dynamically adapting game difficulty to match each learner's proficiency level

and progress. Unlike traditional language courses that follow a fixed syllabus, AI-driven systems analyze user performance, learning speed, and error patterns, adjusting exercises accordingly. This ensures that learners receive challenging but manageable tasks, preventing frustration from overly difficult content while avoiding boredom from material that is too easy. Through machine learning algorithms, AI identifies areas where students struggle and tailors game-based exercises to strengthen their weaknesses, making learning more efficient and targeted (Purgina, Mozgovoy, & Blake, 2020).

In addition to adaptive learning paths, AI-powered gamification enhances real-time feedback through chatbots and virtual tutors, which provide instant corrections and explanations. Unlike traditional learning environments, where students often wait for teacher feedback, AI-driven tools immediately analyze responses, helping learners understand and correct their mistakes on the spot. This continuous feedback loop not only reinforces learning but also improves retention by ensuring that errors are addressed immediately rather than fossilized over time. AI chatbots can also simulate interactive conversations, allowing students to practice real-world language use in a low-pressure, gamified environment. As a result, adaptive AI feedback bridges the gap between passive learning and active skill-building, ensuring that learners remain engaged, challenged, and supported throughout their language acquisition journey.

Additionally, an overemphasis on game mechanics may reduce critical thinking and problem-solving skills, as learners may become too dependent on AI-driven hints and structured tasks rather than developing independent language strategies. When AI provides instant corrections and automated suggestions, students might engage in trial-and-error guessing rather than actively reflecting on their mistakes. In contrast, traditional language learning often involves cognitive challenges, such as constructing sentences, interpreting meaning from context, and engaging in real-time problem-solving.

While gamification encourages participation, excessive reliance on AI-driven game features could diminish deeper cognitive engagement, making learners less prepared for real-world language interactions. To mitigate these risks, AI-powered language learning platforms must balance engagement-driven gamification with meaningful cognitive tasks to ensure that students develop both fluency and critical thinking skills.

AI-driven gamification has significantly enhanced language learning by increasing engagement, motivation, and personalized adaptive learning experiences. By integrating game-based mechanics, real-time feedback, and immersive AI-driven simulations, learners can develop their language skills more interactively and efficiently. However, despite these advantages, AI-powered gamification presents challenges such as cognitive overload, over-reliance on AI, and a lack of linguistic and cultural authenticity.

Without proper integration, learners may prioritize game achievements over deep learning, or struggle with real-world conversations due to the limitations of AI-generated interactions.

To maximize its benefits, AI-powered gamification must be strategically implemented as a complementary tool rather than a replacement for human instruction. A balanced approach, where AI enhances adaptive learning, personalized practice, and engagement, while human educators provide cultural context, emotional intelligence, and conversational fluency, is the key to ensuring effective language acquisition.

References

1. Alisoy, H., & Sadiqzade, Z. (2024). Mobile-Assisted Language Learning (MALL): Revolutionizing Language Education. *Luminis Applied Science and Engineering*, 1(1), 60-72. <https://doi.org/10.69760/lumin.202400002>
2. Azar, A. S., & Tan, N. H. I. (2020). The application of ICT techs (mobile-assisted language learning, gamification, and virtual reality) in teaching English for secondary school

students in Malaysia during covid-19 pandemic. Universal Journal of Educational Research, 8(11C), 55-63.

3. Belda-Medina, J., & Calvo-Ferrer, J. R. (2022). Using chatbots as AI conversational partners in language learning. Applied Sciences, 12(17), 8427.

4. Dehghanzadeh, H., Fardanesh, H., Hatami, J., Talaee, E., & Noroozi, O. (2021). Using gamification to support learning English as a second language: a systematic review. Computer Assisted Language Learning, 34(7), 934-957.

5. Divekar*, R. R., Drozdal*, J., Chabot*, S., Zhou, Y., Su, H., Chen, Y., ... & Braasch, J. (2022). Foreign language acquisition via artificial intelligence and extended reality: design and evaluation. Computer Assisted Language Learning, 35(9), 2332-2360.

6. Fadhil, A., & Villafiorita, A. (2017, July). An adaptive learning with gamification & conversational UIs: The rise of CiboPoliBot. In Adjunct publication of the 25th conference on user modeling, adaptation and personalization (pp. 408-412).

USING GAMIFICATION AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE TO INCREASE MOTIVATION IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Ismayil T.

Tashenev University, Shymkent.

Tazabek A.

Tashenev University, Shymkent.

Scientific Advisor- m.p.s. **Nazar D.B.**

1. Introduction

The most important professional and pedagogical task today is the choice of an up-to-date approach to learning and the organization of an effective educational process based on it using innovative and traditional methods and technologies. All this allows a modern teacher, in general, or a foreign language teacher, in particular, to create such an educational environment for studying the subject – a foreign language. It should be noted that in this case, the limitation to one approach to learning, on the one hand, will allow the teacher to concentrate on achieving certain goals and build the most convenient and short educational trajectory for achieving goals; and on the other hand, it limits its possibilities for a creative combination of various teaching methods and techniques, including modern digital products based on intelligent systems and virtual reality. Their use has become the dominant basis for the formation of a new reality in the context of the digital transformation of the school – the widespread introduction of an open educational environment combined with a competency-based approach. In turn, this requires the teacher to take into account the results of the analysis of modern digital technologies for the effectiveness of the educational process, which makes it possible to purposefully form and develop cognitive competence among students; train them in critical analysis using digital technologies, taking into account the specifics, as well as the pluses and minuses of a particular digital educational product or resource. In connection with the above, and taking into account the problems of the article, let us dwell on the results of our analysis of modern digital educational technologies used in teaching a foreign language. Many studies and publications by foreign scientists have been devoted to the problems of computer communications in education. R. Wells questioned the impact of computer-media communication on distance education [1]. The use of computer communication as a means of supporting active learning and individualizing the learning process was considered by K. Rogers [2]. The influence of new technologies, in particular computers, on education and people's way of thinking was studied in the work of M. McLuhan [3]. D. Dewey investigated the use of communication technologies, including computers as tools for the development of democratic learning and cooperation [4].

The main point is to emphasize the pros and cons of using digital technologies, which can be summarized today as current directions or trends in teaching foreign languages, implemented on the basis of digital educational resources and technologies [5, p. 25]. Most often, among the positive aspects of the use of digital technologies and resources are: 1) the use of a variety of material available for study; 2) the possibility of forming an individual educational trajectory; 3) a wide variety of the Internet resources in combination with various libraries and databases; 4) the formation of activity and independence of students, and at all levels of the educational process; 5) conducting independent testing and evaluation of the results of assimilation of the studied material.

With these pluses of using digital technologies, in our opinion, it is necessary to mention the minuses: a) in the transition to the use of only information environments and resources, social communication is lost, it becomes mediated through the use of technology; b) a high degree of fatigue when working with various gadgets, and the presence of a negative effect on the senses, increasing the load on the central nervous system; c) the formation of information dependence on Internet resources, gadgets among students; d) not being able to use traditional methods and methods of learning a foreign language; e) excessive trust in materials from information resources in combination with a decrease in criticism of the perceived information, the formation of the so-called clip thinking, a decrease in the ability to concentrate, difficulties with switching it.

Knowledge of these pluses and minuses is extremely important, in our opinion, especially for a modern teacher of foreign languages, since it allows you to understand which particular information technology is suitable for achieving certain educational goals.

First of all, it is worth noting that digital technologies allow the use of various feedback methods for practicing grammar, pronunciation, and learning words. The most striking examples of computer teaching a foreign language have recently become a variety of speech simulators for the development of students' communicative competence. For example, to learn new words, speech cards, voiced by native speakers, are used in the educational process. There are also programs that allow you to record the student's speech and compare his/her pronunciation with the pronunciation of a native speaker, which allows you to conduct classes on the formation of the correct pronunciation, both in the course of the classroom and independent work of students, with the provision of digital materials or programs for training.

Secondly, it should be noted that currently there are a huge number of applications for smartphones and tablets, which can also be used when learning a foreign language. However, we point out that, unlike the recommended certified digital products for learning [6, p. 34], not all applications contain correct information, and this must be taken into account when choosing an information product.

The next important aspect of the use of computer-assisted teaching of foreign languages is the creation of thematic digital libraries for students [7, p. 392]. At the

same time, these can be digital textbooks, e-books, magazines, digitized materials, June 23, 2023 • Oxford, United Kingdom • 131 images, visual and interactive dictionaries. With the help of a combination of a visual image and sounds, one can not only learn new words, but also achieve the formation of speech patterns, teach basic speech patterns. The use of a computer when performing such tasks allows each student to work at their own pace, take their time and not experience stress if it seems that all other students have already completed the task a long time ago. And also, the use of audiovisual technologies brings students closer to the natural sound of a foreign language, similar to how it appears in its socio-cultural environment. With the help of audiovisual computer technologies, it is also possible to create programs for training and testing not only the phonetic skills of students, but also listening skills. What resources can become an integral part of the process of forming and training speech skills? Undoubtedly, the most effective means are specially equipped speech classes and laboratories, but this is an ideal option that cannot be organized

in every educational institution. Recently, more and more often you can see how the traditional directive approach to teaching a foreign language is being replaced by approaches where the activity of the students themselves prevails, manifested through the use of active teaching methods and digital educational technologies, for example, based on intelligent systems and virtual reality.

Most of the programs and applications for learning a foreign language focus the student's attention on the correct pronunciation, training the perception of a foreign language by ear. Learning to listen is as important an element of learning as pronunciation. Often, in a group of students and during independent work, today more time and effort is given to the training of phonetic skills, while almost no time is allotted for the formation of the ability to distinguish foreign speech by ear. In addition to working with applications and programs in the classroom, the use of digital educational resources, including Internet resources, can be useful both when students do their homework and when organizing their independent work outside the classroom. In this context, it should be noted that various sub-castes have recently become very popular, many of which were developed either by foreign language teachers themselves or with their direct participation, and in addition to video and audio materials to illustrate theoretical issues, they contain tasks and tests based on multimedia files presented on the podcast. Recall that podcasts are similar in the form to radio or TV shows, but exist in the form of files or streaming media that can be played at a convenient time and place for the listener using the Internet.

Digital technology is very important for the effective study of a foreign language in teaching foreign language. In the current state, various digital tools such as video conferencing, webinars, e-textbooks and interactive exercises are already widely used. They not only facilitate the learning process, but also help stimulate the motivation of learners and increase their interest. It is especially worth paying attention to gamification as one of the effective approaches to learning foreign languages. It includes the use of computer games, flipped learning technology, and interactive multimedia exercises that help improve learning outcomes and maintain students' motivation.

In the future, digital technology for learning foreign languages in higher education opens up new perspectives. The development of artificial intelligence, virtual reality and other innovative solutions can significantly enrich the educational process and improve its effectiveness.

Theoretical and empirical scientific research: concept and trends training of teachers, create accessible technical equipment, and develop methods that take into account the needs and characteristics of learners.

Overall, research shows that digital technology has great potential to improve the process of foreign language learning in higher education. They help to create a

favorable interactive learning environment, where students can actively participate in learning, communicate with fellow students and teachers, and also get access to a variety of educational material. The use of digital technology in learning a foreign language goes far beyond traditional methods and opens up many new possibilities. Summing up the above, we note that modern digital technologies and resources, which are a flexible tool [8, p. 5] that can adapt to any requirements of the day and ongoing changes in the education system at any of its levels, are now in demand by foreign language teachers and are evaluated by them on the positive side as an advanced learning tool. Teachers highlight such a plus in the use of digital resources as the ability to create individual educational routes for each student (both in full-time classroom and distance learning). In addition, it is this opportunity, which has become the most relevant during the pandemic and in the context of the digital transformation of the school, in their opinion, contributes to the motivation and productivity of learning. And one more plus, which teachers point to, is the possibility of access to a number of world socio-cultural and some educational resources via the Internet, which makes it possible to integrate world experience into domestic practice.

Unfortunately, along with this, it can be stated that not all educational institutions have the opportunity, and not all teachers of foreign languages are psychologically ready to use the listed possibilities of digital technologies and multimedia resources.

But these difficulties and the existing “cons” of using digital technologies should not become an obstacle to improving the learning process, since this becomes an indispensable element in the context of the digital transformation of the modern education system.

References:

1. Wells R. Computer-Mediated Communication for Distance Education: An International Review of Design,
2. Teaching and Institutional Issues. Pennsylvania State University, 1992. 69 p.
3. Rogers C., Freiberg H. Freedom to Learn. Merrill, 1994. 406 p.
4. Marshall McLuhan. The Gutenberg Galaxy. University of Toronto Press, 2017. 336 p.
5. Dewey J. Democr

ANALYZING THE STRATEGIC EFFECTS OF AI-POWERED VIRTUAL AND AUGMENTED REALITY SYSTEMS IN ENGLISH LANGUAGE EDUCATION AT THE TERTIARY LEVEL

Tazabek A.

Tashenev University, Shymkent.

Shyngaliy Zh.

Tashenev University, Shymkent.

Scientific Advisor- m.p.s. **Nazar D.B.**

The introduction of technologically advanced solutions, including AR and VR systems, has caused profound and powerful changes in every aspect and domain of education. Language instruction can undergo significant reform by infusing the technologies that create immersive and engaging experiences. The adoption of AR and VR in education is due to their capability to captivate and engage students in appealing and novel ways, amplifying the learning experience. Through her research, Alfadil (2020) discovered that virtual reality games have effectively promoted vocabulary retention and interest in foreign language learning contexts. Separately from just arousing learners’ interests, the gamed method of teaching languages through virtual reality generates a highly participative and explorative environment. These innovations thus diverge significantly from the traditional methods of language teaching, which invariably lead to critical analyses of the role of these technologies in the realm of higher education. AR and VR, innovative technologies, are already used in various stages of language learning and transformed the traditional way of getting language skills. Students have the chance to communicate with their native language materials differently, such as immersive simulation technologies that go beyond traditional teaching methods (Lutge, 2022). Students come across accurate life material through the application of technology and, thus, through experiential learning. In their paper on the potential of augmented reality in the early years of education, Ashley-Welbeck and Vlachopoulos (2020) emphasize the positive opinions of teachers regarding its incorporation into language learning. A learning process that is not only dominated by the immersion side of the VR and AR technologies but also increases the ability of learners to apply what they have learned in actual interaction with people. In this research paper, there are 3 primary purposes which reflect the overall desire to complete a detailed study of the strategic effects of AR and VR platforms on

university-level language education. The study's primary goal is to quantify the extent of the impact of AR and VR technologies on learners' language proficiency.

Virtual reality, a computer-generated 3D environment that is entirely immersive, overcomes the limitations of two-dimensional experience, where there is some distance between the viewer and the subject. The VR headsets and the other technological gadgets used effectively embed students in a three dimensional environment in a manner that may be described as a temporary escape from their real-world surroundings and facilitate their participation in a made-up setting (Li et al., 2021; Ashley-Welbeck & Vlachopoulos, 2020). In the context of Second Language learning, the ability of virtual reality to simulate language environments that allow learners to interact actively with linguistic material within contexts closely mimicking real situations becomes a potent entity (Godwin-Jones, 2016; Dolgunsoz et al., 2018). In the same way, AR alters the appearance and the physical surroundings of the real, natural world by overlaying an incredibly high level of digital reality. However, AR does not intend to override reality; rather, it complements it by augmentation of virtual features into the real world. This dialogue is achieved via AR eyewear or smartphones, which act as a conduit to manage the synergy of virtual and physical parts (Khoshnevisan & Le, 2018; Alshumaimeri et al., 2023). AR is a learning tool that increases learners' knowledge by imposing digital content onto natural objects or situations. VR encases users in virtual spaces, whereas AR alters the real world by incorporating digital information. The concepts of affordances and immersion offer a further view into the distinctive characteristics and features these technologies bring to learning immersive languages.

The interviewees imparted significant perspectives concerning the beneficial attributes of AR and VR technologies in enhancing proficiency in English language. The extensive interviews covered many themes, primarily focusing on what each interviewee (US 1, US 3, and LEC 2) personally thought was important to them while learning a new language. The attendees often pointed out the high degree of realism that AR and VR create in visualizing language settings analogous to real-life situations, stressing the immersive nature of these technologies. It was assumed that a higher degree of immersion was needed for a language to be acquired correctly. The partakers affirmed that the interactive characteristics of augmented and virtual reality, such as the games, simulations, and other hands-on activities that allowed them to play while practicing language skills, were functional. Respondents (US1, US2, and LEC1) expressed enthusiasm at the possibility of the individualized lessons created by the adaptive AI-based technology features.

To enhance a person's English language competence, they acknowledged the need for personalized learning materials and correct feedback. One of the dominant themes was multisensory engagement, and the participants realized the importance of including auditory, visual, and tactile cues in building language comprehension and improving memory. Attendees acknowledged the pros of AR and VR technologies during the session. However, they provided valuable feedback, making suggestions on the development of the platform by offering more interactivity, cultural relevance, and variation of materials, as well as adjusting the algorithms used by artificial intelligence to suit different learning styles. This in-depth analytical process, which evaluates the assumed advantages and merits, will lead to more appropriate AR and VR applications in language learning because it will focus on the strengths and weaknesses. While the impact of virtual and augmented reality in the context of English as a foreign language (EFL) teaching and learning is discussed, participants will focus on the specific implementation and characteristics of AR and VR. The interviews showed that students utilize technology in multiple ways to improve language learning, which is reflected in their specific evaluations and the features they think are the most useful. Augmented and virtual reality were very well echoed by participants, who were able to create immersive language environments. LEC 2 said, "The virtual language lab is like being in a foreign country without leaving the classroom." This quote represents the attractive description of VR systems where new learners virtually interact with the natives of a new language. These

systems help learners have a deeper understanding and change how they perceive a particular country or language. The participants indicated that the ability to have an interactive learning experience offered by speech and gesture recognition technologies in the AR and VR systems was essential. US1 told me that interacting with virtual characters improved my pronunciation, and prompt feedback reinforced my speaking abilities. Such insight underscores the value of software that encourages students' auditory and visual interaction with digital worlds.

The research showed that these tools have transformative potential to increase enthusiasm, engagement, and mutual benefits in EFL classrooms. The results of the current study supported three main conclusions. To start, virtual and augmented reality can completely transform language teaching due to the general acceptance that they are excellent resources for creating engaging and immersive learning environments. In line with previous research, this highlights the immersive nature of VR/AR and its ability to improve settings for language acquisition. Second, the research shows how important it is to have a detailed knowledge of how AR technologies work in different types of schools. Considering contextual elements is crucial when integrating AR into language teaching, as participants' various opinions highlight.

Finally, the fact that almost all the participants in both the survey and interviews accepted that augmented and virtual reality could only improve language classrooms for everyone involved is a measure of the revolutionary power of these tools.

The results of this study have important implications for the field of teaching foreign languages. Due to the positive impressions of VR technologies, there is hope for their broad use in developing immersive language learning environments. However, context-specific implementations are required to fully use augmented reality technologies due to the differing viewpoints on the technologies' efficacy. In light of the widespread acceptance of the advantages, lecturers will require extensive training to incorporate AR and VR into language classes successfully.

References:

1. Alfadil, M. (2020). Effectiveness of virtual reality game in foreign language vocabulary acquisition. *Computers & Education*, 153, 103893.
2. Al Rajab, M., Odeh, S., Hazboun, S., & Alheeh, E. (2023). AI-Powered Smart Book: Enhancing Arabic Education in Palestine with Augmented Reality. In *International Symposium on Ambient Intelligence* (pp. 167-178). Cham: Springer Nature Switzerland
3. Berns, A. (2021). A review of virtual reality-based language learning apps. *RIED. Revista Iberoamericana de Educación a Distancia*.
4. Cai, Y., Pan, Z., & Liu, M. (2022). Augmented reality technology in language learning: A meta analysis. *Journal of Computer Assisted Learning*, 38(4), 929-945.

INTERACTIVE ENGLISH LESSONS: THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE MODERNIZATION OF THE EDUCATION SYSTEM IN KAZAKHSTAN

Yussupbekova Madinabanu Azizbekovna

Student of Tashenev University

madinausupbekova80@gmail.com

Arysbaeva Elnora Pirmuratovna.

Tashenev University

Teacher of the Department of world languages

Shymkent, Kazakhstan

elnora.arysbaeva.00@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0002-4632-4302>

Annotation. The article examines the impact of globalization on the development and modernization of the education system. It analyzes changes in educational content, the introduction of digital technologies, distance learning, and international educational cooperation. Special attention is given to the need to combine international educational standards with the preservation of national values, language, and cultural identity. The study concludes that effective modernization of the education system requires a balanced integration of innovative technologies and national traditions.

Keywords: globalization, education system, digital technologies, distance learning, national values, international standards, educational innovation.

The 21st century is the era of globalization. The rapid development of global economic, cultural and information relations has affected all spheres of society. The education system is undergoing drastic changes as a result of this process. Globalization requires updating the content of education, introducing new learning technologies and increasing the competitiveness of students at the international level.

The process of globalization requires the modernization of the education system not only from a technological point of view, but also from a cultural and social aspect. In modern times, the education system is aimed at teaching students not only theoretical knowledge, but also practical skills, critical thinking skills and international practice.

Modernization of the education system in Kazakhstan should be carried out in accordance with globalization trends. This, in turn, should be in line with the tasks of preserving national values and developing the state language. Globalization allows for improving the quality of education, but it also requires the preservation of national identity.

Globalization requires the introduction of new disciplines and technologies in the updating of educational content. For example, lessons in information technology, robotics, artificial intelligence and cybersecurity are being added to modern programs. This will enable students to become internationally competitive.

It is also challenging to change the traditional ways of teaching. New formats such as distance learning, online courses, webinars, virtual classrooms are widely used. This expands the educational opportunities for students and staff and makes the learning process more flexible.

The main goal of the modernization of the education system is to bring students' education in line with international standards. In this regard, it is important to study international experiences, use foreign online platforms and introduce experimental projects. Thus, Kazakhstani students are integrated into the world educational space.

However, the pandemic has not only had a positive impact on the education system. Foreign programs and online courses can sometimes undermine national values. Therefore, the coordination of national orientation and global standards is an important task in education policy.

In the process of modernizing the education system, the improvement of teachers' professional qualifications also plays a key role. Teachers need to be familiar with new technologies, digital platforms and modern methodologies. This has a direct impact on improving the quality of education of students.

It is also important to take into account the needs of different social groups and regions in the educational process. Due to the impact of globalization, curricula should be accessible to all students, and national distinctions should be maintained.

The main aspect of the impact of globalization on the education system is the opportunity to exchange international experience. Online courses and virtual laboratories of global universities open up new ways for students to learn, as well as enhance their professional abilities.

International educational projects ensure that students are prepared in accordance with world standards. For example, through platforms such as Coursera, edX, students can take courses from the world's leading universities for free or at low prices.

It also contributes to the renewal of the content of the reading. New directions such as information technology, robotics, artificial intelligence will be added to traditional subjects, and it will be possible to develop modern skills of students.

In the educational system, the harmony of practice and theory is strengthened. Virtual laboratories and interactive projects improve students' practical abilities, and allow theoretical knowledge to be consolidated through real projects.

Distance learning is one of the most important ways to modernize education under the influence of globalization. Online classes and webinars expand the opportunities for students and faculty to learn, especially for those living in remote areas.

With the advent of digital technologies, the learning process becomes interactive. Students become not only listeners, but also active participants. This enhances the effectiveness of the acquisition of knowledge.

Online platforms develop students' self-study skills. They will be given the opportunity to review educational materials, search for additional information, and conduct research.

Globalization does not only have a positive impact on the education system. Foreign programs can sometimes undermine national values. For example, some courses do not take into account local history and culture, which can weaken students' national consciousness.

Therefore, it is important to maintain national orientations in the modernization of the education system. Teaching the state language and national culture lessons in Kazakhstan contributes to the formation of national identity.

Professional development of teachers is one of the main aspects of the modernization of education. Teachers who have mastered new methods and digital tools will be able to provide quality education to students.

It is also important to develop digital infrastructure. Sufficient Internet speed in all schools and universities, modern equipment of computer classrooms will improve the quality of education.

Globalization is not only renewing the content of education, but also changing the methods of education. For example, the traditional form of teaching is being replaced by interactive lessons, practical projects.

The development of students' research abilities was possible with the influence of globalization. They have access to scientific articles, electronic archives, international research platforms, which increases their scientific potential.

Preservation of national values and language culture is an important direction for the modernization of the education system. Preparation of educational materials in the Kazakh language, teaching national literature and history form the cultural consciousness of students.

Thus, globalization shows several main ways to modernize the education system: the use of digital technologies, the exchange of international experience, the updating of educational content, the development of practical skills and the preservation of the national orientation. When these directions are implemented harmoniously, the quality of education will be improved and students will be prepared in accordance with modern requirements.

In other words, globalization allows for a radical restructuring of the education system. The development of information technologies and the emergence of online platforms have simplified the educational process of pupils and students, improving its quality. This is especially important for those who live in remote areas, as they may not have access to previously available resources.

Learning global practices and methodologies through globalization allows students to become more competitive at the international level. For example, platforms such as Coursera, edX, Khan Academy allow students to master courses from the world's leading universities. This enhances students' professional skills and enhances the quality of education.

Compared to traditional teaching and digital learning methods, digital technologies make the learning process more interactive. Students become not only listeners, but also active participants. Virtual labs and online projects provide hands-on experience and allow for the integration of theory and practice. And since traditional teaching methods are often limited to theoretical knowledge, it is observed that they do not fully meet the requirements of modern education.

However, the pandemic has not only had a positive impact on the education system. Foreign programs can sometimes undermine national values, while traditional programs do not provide enough skills to meet the demands of the modern world. Therefore, it is an important task for Kazakhstan to harmonize the national orientation and global standards in the modernization of the education system.

Preservation of national values and language culture is one of the main aspects of the modernization of the education system. Preparation of educational materials in the Kazakh language, conducting lessons of national literature and history form the cultural consciousness of students and contribute to the preservation of national identity. This is an important way to maintain national identity in the process of globalization.

The harmony between the use of digital technologies and the observance of the national orientation will increase the efficiency of the educational system. For example, by organizing courses on Kazakh literature and history on the online platform, students will be given the opportunity to get acquainted with the world experience, and at the same time the development of national culture and language will be ensured.

Improving the professional qualifications of teachers also plays an important role. Teachers who have mastered new technologies and use modern methodologies improve the quality of education of pupils and students. The professional training of teachers and the ability to use information technologies have a direct impact on the modernization of the educational system.

Globalization forces not only to update the content of education, but also to change the methodologies. Traditional lectures are complemented by interactive lessons, practical projects, research work. This allows students to develop their creative abilities, critical thinking and independent learning skills.

It is very important to develop infrastructure in the modernization of the education system. All schools and universities should have modern computer classrooms, high-speed internet and digital resources. This makes the learning process more efficient and helps students to take full advantage of the opportunities offered online.

Globalization and digital technologies not only give a new impetus to the education system, but also require new ways of monitoring the quality of education. Electronic assessment systems, virtual testing platforms, and online monitoring make it possible to accurately assess the level of knowledge of students.

In the practice of modernization of the education system in Kazakhstan, the preservation of national values and the coordination of the impact of globalization play an important role. At the same time, educational programs should comply with international standards, but also preserve national identity, language culture and traditional values.

It is also necessary to pay attention to the development of students' social skills in the process of educational renewal. While the use of digital technologies teaches them to communicate virtually, traditional methods form students' communication and cultural skills. The combination of the two approaches is the main condition for effective education.

In the future, globalization and digital technologies will bring new opportunities for the development of the education system. For example, with the help of artificial intelligence, it is possible to create personalized learning systems, which ensure that education is provided taking into account the pace, interests, and abilities of each student.

In the process of updating the education system of Kazakhstan, it is important to study the world practices and combine them with national characteristics. This approach will

improve the quality of education, ensure the competitiveness of students at the international level, as well as preserve the national culture and language.

In conclusion, the modernization of the education system under the influence of globalization is not only the introduction of technologies, but also the process of harmonization of national orientation and international standards.

1. OECD. *Education at a Glance 2023*. Paris: OECD Publishing, 2023.
2. UNESCO. *Global Education Monitoring Report 2022*. Paris: UNESCO, 2022.
3. World Bank. *World Development Report 2018: Learning to Realize Education's Promise*. Washington, DC, 2018.
4. Friedman T. *The World is Flat*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2005.
5. Giddens A. *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. London: Profile Books, 2002.
6. Castells M. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell, 2010.
7. Altbach P., Reisberg L., Rumbley L. *Trends in Global Higher Education*. Paris: UNESCO, 2009.
8. Marginson S. *Higher Education and Globalization*. London: Routledge, 2016.
9. Fullan M. *The New Meaning of Educational Change*. New York: Teachers College Press, 2007.
10. Schleicher A. *Education World Forum Report*. OECD, 2019.
11. Selwyn N. *Education and Technology: Key Issues and Debates*. London: Bloomsbury, 2016.
12. Anderson J. *ICT in Education*. Paris: UNESCO, 2010.
13. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. *Білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы*. Астана, 2020.
14. Назарбаев Н.Ә. *Қазақстан-2050 стратегиясы*. Астана, 2012.
15. Coursera. Official website: <https://www.coursera.org>
16. edX. Official website: <https://www.edx.org>
17. Khan Academy. Official website: <https://www.khanacademy.org>

ТАРИХТА ӨШПЕС ІЗ ҚАЛДЫРҒАН ҚАЙСАР ТҰЛҒА

Темірәлі Ақбаян Қалмаханқызы

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғылым магистрі, оқытушы

Алтынбек Ұлдықыз Омарбекқызы

Кіріспе. Қазақ халқының тарихында ел тағдыры сынға түскен кезеңдерде батыл шешім қабылдап, ұлттық мүддені қорғаған тұлғалар ерекше орын алады. Солардың бірі – Жұмабек Ахметұлы Тәшенев. Ол өз дәуірінде ел тәуелсіздігі мен жер тұтастығын сақтауға зор үлес қосқан көрнекті мемлекет қайраткері ретінде танылды. XX ғасырдың ортасында саяси қысым күшейіп, республикалардың шекарасына қатысты даулы мәселелер көтерілген тұста Тәшенев табандылық танытып, Қазақстанның солтүстік аймақтарын сақтап қалуда батыл әрекет етті. Оның қайсар мінезі мен әділ ұстанымы ұлттық мүддені қорғаудың жарқын үлгісі болды.

Бүгінгі таңда Тәшеневтің өмірі мен қызметі – жас ұрпақ үшін патриотизмнің, жауапкершіліктің және елге адал қызмет етудің символы. Сондықтан оның тарихи тұлғасын танып-білу және насихаттау – маңызды міндеттердің бірі.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев тұлғасының қайсарлығы. Жұмабек Ахметұлы Тәшенев – қазақ тарихындағы ел тағдырына тікелей ықпал еткен тұлғалардың бірі.

Оның қоғамдық-саяси қызметі күрделі кезеңдермен тұспа-тұс келді. Сол уақыттағы басты мәселелердің бірі – республика аумағының тұтастығын сақтау еді. Осындай сын сағатта Тәшенев өзінің батылдығы мен принципшілдігін айқын көрсетті.

Ол билік құрылымында қызмет атқара жүріп, тек әкімшілік міндеттерді орындаумен шектелмей, ұлттық құндылықтарды қорғауды басты мақсаттарының бірі деп санады. Кейбір жоғары деңгейдегі шешімдер Қазақстанның мүддесіне қайшы келген кезде, ол өз пікірін ашық білдіріп, әділеттілікті жақтады. Бұл оның тұлғалық қасиеттерінің беріктігін және ел алдындағы жауапкершілігін аңғартады. Тәшеневтің ерекшелігі – ол қиын жағдайларда да тайсалмай, нақты ұстанымынан айнымауы. Оның әрекеттері сол кезеңде үлкен тәуекелді талап етті. Соған қарамастан, ол халықтың болашағы үшін маңызды шешімдерді қорғап, ел бірлігін сақтауға күш салды.

Бүгінгі күні оның еңбегі тарихи тұрғыдан жоғары бағаланып, есімі құрметпен аталады. Тәшеневтің өмір жолы – тек өткеннің шежіресі емес, сонымен қатар қазіргі қоғам үшін де маңызды өнеге. Оның қайсарлығы мен отансүйгіштігі әрбір азаматқа үлгі бола алады.

Ел тұтастығын қорғаудағы ерлігі. Қазақстан тарихында елдің аумақтық тұтастығын сақтау мәселесі әрдайым өзекті болған. Осы тұрғыдан алғанда, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев есімі ерекше құрметпен аталады. Ол мемлекет қайраткері ретінде тек әкімшілік басқарумен ғана шектелмей, елдің жерін, ұлттық мүддесін қорғауда батыл қадамдар жасай білді. Кеңестік кезеңде орталық билік тарапынан Қазақстанның кейбір өңірлерін басқа республикалардың құрамына беру жөнінде ұсыныстар көтерілгені белгілі. Бұл мәселе сол уақыттағы саяси жағдайдың күрделілігін көрсетеді. Осындай сындарлы кезеңде Тәшенев өз ұстанымынан таймай, республика аумағының бөлшектенуіне қарсы шықты. Ол бұл мәселені тек әкімшілік тұрғыдан емес, ұлттық қауіпсіздік пен болашақ ұрпақтың тағдыры тұрғысынан қарастырды.

Тәшеневтің батылдығы – оның жеке басының қасиеті ғана емес, мемлекетшіл тұлға ретінде қалыптасқан көзқарасының нәтижесі. Ол кез келген шешімнің артында халықтың тағдыры тұрғанын терең түсінді. Сондықтан да, жоғары биліктің қысымына қарамастан, өз пікірін ашық білдіріп, ел мүддесін қорғауды басты мақсат етті. Бұл кезеңде саяси жүйе қатаң тәртіпке негізделген еді. Басшылықтың шешіміне қарсы пікір айту – үлкен тәуекелге барумен тең болатын. Соған қарамастан, Тәшенев өз ойын дәлелді түрде жеткізе білді. Оның бұл әрекеті – нағыз қайсарлықтың, азаматтық батылдықтың көрінісі. Ел тұтастығын қорғаудағы оның еңбегі тек бір сәттік әрекет емес, ұзақ мерзімді стратегиялық ойлаудың нәтижесі болды. Ол жер мәселесінің тек сол кезең үшін емес, болашақ үшін де маңызды екенін түсінді. Егер сол кезде дұрыс шешім қабылданбағанда, бүгінгі Қазақстанның аумақтық жағдайы мүлде басқаша болуы мүмкін еді.

Тәшеневтің бұл ерлігі оның қызметтік мансабына кері әсерін тигізгені де жасырын емес. Дегенмен, ол жеке басының мүддесін ел тағдырынан жоғары қойған жоқ. Бұл – оның тұлғалық биіктігін көрсететін маңызды факторлардың бірі. Ол үшін ең басты құндылық – халықтың амандығы мен елдің бірлігі болды.

Сонымен қатар, оның бұл қадамы қоғамда ұлттық сана мен патриоттық рухтың қалыптасуына ықпал етті. Тәшеневтің іс-әрекеті кейінгі буынға үлгі болып, елге деген сүйіспеншіліктің нақты көрінісіне айналды. Оның батылдығы мен табандылығы көптеген адамдарға жігер берді.

Бұл тарихи кезеңді саралай отырып, Тәшеневтің әрекетін тек саяси шешім ретінде ғана емес, ұлттық мүддені қорғаудың айқын үлгісі ретінде бағалауға болады. Ол өз заманының шеңберінен шығып, болашақты ойлаған тұлға болды. Мұндай ерлік – кез келген адамнан табыла бермейтін ерекше қасиет. Сондықтан оның есімі қазақ тарихында мәңгілік сақталады.

Халыққа адал қызмет етудің үлгісі. Жұмабек Ахметұлы Тәшенев – өз қызметінде халық мүддесін бірінші орынға қойған, ел үшін нақты істер атқарған тұлға. Оның адал қызметі тек басқарушылық міндеттермен шектелмей, ұлттық құндылықтарды сақтау, мәдениетті дамыту және әділеттілікті қалпына келтіру бағытында айқын көрініс тапты.

Тәшеневтің халыққа адал қызметінің жарқын мысалдарының бірі – қазақ руханиятына деген ерекше құрметі. Ол жоғары мемлекеттік қызметке келгеннен кейін ел астанасындағы ірі көшелердің біріне ұлы ақын Абай Құнанбайұлы есімін беру туралы бастама көтерді. Сонымен қатар, ақынға еңселі ескерткіш орнату идеясын ұсынуы – ұлттық мәдениетке деген жанашырлығының белгісі. Бұл әрекет сол кезеңдегі идеологиялық шектеулерге қарамастан жүзеге асырылған маңызды қадамдардың бірі болды.

Оның адал қызметінің тағы бір қыры – сталиндік репрессия құрбандарын ақтау ісіндегі белсенділігі. Кеңес Одағында саяси жылымық кезеңі басталған тұста, Тәшенев республика деңгейіндегі арнайы комиссияға жетекшілік етіп, жазықсыз жапа шеккен көптеген зиялы қауым өкілдерінің бостандыққа шығуына ықпал етті. Атап айтқанда, Ермұхан Бекмаханов, Қайым Мұхаметханов, Хамза Есенжанов, Зейнолла Шашкин сияқты тұлғалардың ақталуына тікелей атсалысты. Сонымен қатар, қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері – Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин шығармаларын қайта жариялау ісіне қолдау көрсетуі – тарихи әділеттілікті қалпына келтірудегі маңызды қадам болды.

Тәшеневтің мәдениет пен өнер саласына қосқан үлесі де айрықша. Ол 1958 жылы өткен қазақ өнері мен әдебиетінің Мәскеудегі онкүндігін жоғары деңгейде ұйымдастыруға ерекше көңіл бөліп, ұлттық өнердің беделін арттыруға күш салды. Осы іс-шара нәтижесінде бірнеше қазақ өнерпаздарының ең жоғары марапатқа ие болуы – оның жанашырлығы мен ұйымдастырушылық қабілетінің айғағы.

Сонымен қатар, ол ұлттық баспасөзді қорғауда да батылдық танытты. «Қазақ әдебиеті» және «Социалистік Қазақстан» газеттерін жабу туралы мәселе көтерілгенде, Тәшенев бұл ұсынысқа ашық түрде қарсы шықты. Ол баспасөздің халық үшін маңызды құрал екенін түсініп, әділетсіз шешімдердің алдын алуға тырысты. Нәтижесінде, бұл басылымдар өз қызметін жалғастырып, ұлттық ой-пікірдің дамуына үлес қоса берді.

Тәшеневтің ел дамуына қосқан тағы бір маңызды үлесі – Алматы маңындағы «Медеу» мұз айдынының құрылысын аяқтауға ықпал етуі. Құрылыс ұзақ уақыт бойы тоқтап қалған кезде, ол жоғары деңгейдегі байланыстарын пайдаланып, мәселені шешуге күш салды. Соның нәтижесінде, бұл нысан кейін Қазақстанның мақтанышына айналды.

Оның халық батырларына деген құрметі де ерекше болды. Бауыржан Момышұлына Кеңес Одағының Батыры атағын беру мәселесінде Тәшенев бірнеше рет бастама көтеріп, тиісті орындарға ұсыныс жасаған. Бұл әрекеттер толық нәтиже бермесе де, батырдың еңбегін бағалауға деген ұмтылысты көрсетеді. Сонымен қатар, оның шығармаларының жарық көруіне қолдау көрсетуі – ұлттық рухты көтеруге бағытталған маңызды іс.

Тәшенев тек мәдениет пен саясатта ғана емес, еңбек адамдарына қолдау көрсетуде де белсенді болды. Ол қарапайым еңбек озаттарының еңбегін жоғары бағалап, олардың мемлекеттік марапаттарға ие болуына ықпал етті. Бұл оның халыққа деген шынайы құрметін білдіреді.

Сондай-ақ, ол ұлттық кадрлардың өсіп-өркендеуіне ерекше мән берді. Басшылық қызметтерге жергілікті, білікті мамандарды ұсыну арқылы елдің дамуына үлес қосты. Оның бұл бағыттағы ұстанымы – ұлттық мүддені қорғаудың маңызды көрінісі.

Жұмабек Тәшеневтің халыққа адал қызметі – нақты істермен дәлелденген өмірлік ұстаным. Ол қай қызметте болмасын, ел мүддесін жоғары қойып, әділдік пен

жауапкершілікті басты қағида ретінде ұстанды. Осындай қасиеттері арқылы ол қазақ тарихында ерекше орын алатын тұлғаға айналды.

Тәшенев мұрасының маңызы. Жұмабек Ахметұлы Тәшенев қалдырған мұра – тек белгілі бір тарихи кезеңмен шектелмейтін, мағынасы терең рухани және саяси құндылық. Оның қызметі арқылы қалыптасқан ұстанымдар бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның дамуына да тікелей қатысты деп айтуға болады. Ең алдымен, Тәшенев мұрасының маңызы – мемлекеттің аумақтық тұтастығын сақтаудың қаншалықты маңызды екендігін айқын көрсетуінде. Ол өз әрекеті арқылы жер мәселесінің жай ғана әкімшілік шекара емес, ұлттық қауіпсіздік пен болашақтың кепілі екенін дәлелдеді. Бұл ұстаным қазіргі таңда да өзекті, себебі әрбір ел үшін оның шекарасы – тәуелсіздіктің негізі. Сонымен қатар, Тәшеневтің мұрасы азаматтық батылдықтың үлгісі ретінде бағаланады. Ол сол дәуірдің қатаң саяси жүйесіне қарамастан, өз пікірін ашық айтып, әділдікті қорғаудан тайынбады. Бұл қасиет бүгінгі қоғамда да аса қажет. Қоғамның дамуы үшін әділдік пен шындықты айтатын, жауапкершілікті сезінетін тұлғалар әрқашан маңызды. Тағы бір маңызды қыры – оның елжандылық қасиеті. Тәшенев өз қызметін мансап үшін емес, халық игілігі үшін атқарды. Бұл – қазіргі мемлекеттік қызметкерлер мен жастар үшін үлкен өнеге. Елге адал қызмет ету, жеке мүддеден гөрі қоғамдық мүддені жоғары қою – оның өмірлік қағидасы болды.

Бұдан бөлек, Тәшенев мұрасы тәрбиелік мәнге де ие. Оның өмір жолы арқылы жас ұрпаққа патриотизм, жауапкершілік, табандылық сияқты қасиеттерді сіңіруге болады. Мұндай тарихи тұлғаларды насихаттау – ұлттық сананы қалыптастырудың маңызды бөлігі.

Қазіргі қоғам үшін маңызы. Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтарды сақтау, азаматтық жауапкершілікті арттыру және қоғамда әділдік қағидаларын орнықтыру мәселелері ерекше өзектілікке ие болып отыр. Осындай жағдайда Жұмабек Ахметұлы Тәшенев тұлғасының тарихи тәжірибесі мен өмірлік ұстанымдары бүгінгі қоғам үшін маңызды бағдар бола алады. Оның қайсар мінезі мен халыққа адал қызмет етуі – тек өткеннің үлгісі ғана емес, қазіргі заман талаптарына жауап беретін құндылықтар жүйесі.

Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің қайсарлығы мен адал қызметі бүгінгі қоғам үшін өзекті құндылықтардың бірі болып табылады. Оның өмір жолы – азаматтық жауапкершіліктің, патриотизмнің және адамгершіліктің жарқын үлгісі. Сондықтан оның мұрасын зерделеу және насихаттау – қазіргі қоғамның маңызды міндеттерінің бірі.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев тұлғасы мен үшін тек тарихи дерек қана емес, үлкен өмірлік сабақ болды. Оның ел мүддесін қорғаудағы батылдығы, әділдігі және табандылығы – әрбір жасқа үлгі боларлық қасиеттер. Студент ретінде мен Тәшеневтің өмір жолынан өз ісіне жауапкершілікпен қарау, қиындықтардан қорықпау және шындықты қорғау сияқты маңызды құндылықтарды түсіндім. Бүгінгі білім алып жатқан жастар – ертеңгі ел болашағы. Сондықтан біз өткен тарихты біліп қана қоймай, одан тағылым алып, өз өмірімізде қолдана білуіміз керек.

Тәшеневтің ерлігі мен қайсарлығы бізге өз елімізді құрметтеуді, оның дамуына үлес қосуға ұмтылуды үйретеді. Оның өмірі – тек өткеннің тарихы емес, болашаққа бағыт беретін бағдаршам іспеттес.

Осылайша, мен үшін Жұмабек Ахметұлы Тәшенев – нағыз патриоттың, шынайы көшбасшының және өз халқына адал қызмет еткен азаматтың жарқын үлгісі болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Тәшенев, Ж. А. «Естеліктер» – Алматы, 2015.
2. Жолдасов, С. «Қазақстанның аумақтық тұтастығы және тарихтағы рөлі» – Алматы, 2019.

3. Ахметов, Ж. «Қазақстан тарихы: XX ғасыр» – Алматы: «Қазақ университеті», 2010.
4. Жұмабек Тәшенев туралы естеліктер. — Алматы, "Білім" баспасы, 2005. — 200 бет + суреттер 8 бет.
6. Жұмабек және жер майдан: Отбасы хрестоматиясы. С.Кәрібай,Ә.Нәби.- Алматы: «Отбасы» Баспа үйі,-2025.-328.
7. Әбдіразақов, М. «Қазақстан тарихы: XX ғасыр» – Алматы, 2018.

ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ИДЕЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қалдыбек Назерке

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD докторы **Айткулова Г.А.**

Аннотация:Бұл мақалада Қабдеш Жұмаділов шығармаларының тақырыптық және идеялық ерекшеліктері жан-жақты талданады. Жазушы туындыларындағы тарихи шындық, ұлттық болмыс, ел тағдыры, көші-қон мәселесі және жеке тұлғаның рухани ізденісі негізгі өзек ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, автордың көркемдік әдісі, кейіпкерлер жүйесі және оқиғаларды бейнелеу шеберлігі сараланып, оның қазақ әдебиетіндегі орны айқындалады. Мақалада жазушы шығармаларының тәрбиелік, танымдық мәні мен ұлттық сана қалыптастырудағы рөлі де ерекше назарға алынады.

Кілт сөздер:Қабдеш Жұмаділов, қазақ әдебиеті, тарихи роман, ұлттық болмыс, көші-қон тақырыбы, тәуелсіздік идеясы, кейіпкер бейнесі, көркемдік ерекшелік, рухани құндылықтар, әдеби талдау.

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі – Қабдеш Жұмаділов. Оның шығармалары ұлттық рухты, тарихи шындықты, адам тағдырын терең бейнелеуімен ерекшеленеді. Жазушының туындылары қазақ халқының тағдырымен, әсіресе шетелдегі қазақ диаспорасының өмірімен тығыз байланысты. Бұл зерттеу мақаласында қаламгер шығармаларының тақырыптық және идеялық ерекшеліктері қарастырылады.Қабдеш Жұмаділов шығармашылығында тарихи тақырып басты орын алады. Оның «Соңғы көш», «Дарабоз» сияқты романдары қазақ халқының өткен өмірін, көшпелі тұрмысын, ел тағдырындағы күрделі кезеңдерді суреттейді. Жазушы тарихи оқиғаларды жай баяндап қана қоймай, сол кезеңдегі адамдардың психологиясын, ішкі жан дүниесін ашуға ерекше мән береді. Бұл оның шығармаларының көркемдік құндылығын арттырады.Жазушы шығармаларындағы басты тақырыптардың бірі – шетелдегі қазақтардың тағдыры.

Қытайдағы қазақтардың өмірі, олардың тарихи отанына оралуы, көші-қон мәселесі кеңінен көрініс табады.Бұл тақырып арқылы автор ұлттық бірлік, туған жерге деген сүйіспеншілік, тарихи әділеттілік идеяларын көтереді.Қабдеш Жұмаділов туындыларында жеке адам тағдыры мен қоғам арасындағы байланыс терең ашылады. Кейіпкерлер көбіне тарихи жағдайлардың ықпалында қалып, күрделі моральдық таңдаулар жасайды.

Жазушы адам бойындағы адалдық, ерлік, сатқындық, махаббат сияқты қасиеттерді шынайы бейнелейді.Жазушы шығармаларында ұлттық сана, тәуелсіздік идеясы айқын көрінеді. Оның кейіпкерлері еркіндікке ұмтылған, ұлттық құндылықтарды сақтауға тырысатын тұлғалар ретінде сипатталады. Бұл идеялар әсіресе тарихи романдарында терең көрініс табады.Қабдеш Жұмаділовтің тілі бай, көркем әрі бейнелі. Ол халықтық тіл элементтерін шебер пайдаланып, шығармаларына ұлттық колорит береді. Сонымен қатар жазушының баяндау стилі нақты, оқиғалары шынайы, композициясы жинақы

болып келеді.Қабдеш Жұмаділов шығармалары – қазақ әдебиетінің алтын қорына енген құнды мұра. Оның туындыларында тарихи шындық, ұлттық рух, адам тағдыры терең әрі көркем бейнеленген. Жазушының шығармашылық мұрасы қазақ халқының өткені мен бүгінін байланыстырып, болашақ ұрпаққа рухани бағдар береді.

Қ. Жұмаділов шығармаларындағы басты идея – ұлттық тұтастық пен ел тәуелсіздігі. Жазушы кейіпкерлері туған жерін, ел намысын қорғауды өмірлік мұрат етеді. Бұл идея әсіресе тарихи романдарда айқын көрінеді.

Қабдеш Жұмаділов – қазақ әдебиетінде тарихи тақырыпты ұлттық мүдде тұрғысынан көркемдік биік деңгейде игерген қаламгер. Жазушы шығармаларының тақырыптық-идеялық жүйесі қазақ халқының тарихи тағдыры, елдік сана, жер мәселесі, азаттық идеясы, ұлттық рух пен адам болмысы секілді іргелі ұғымдармен тығыз байланысты. Бұл ерекшеліктер оның прозалық туындыларының идеялық-көркемдік тұтастығын айқындайды.

Қ.Жұмаділов шығармаларының басты тақырыптарының бірі – ұлттық тарих пен халық тағдыры. Жазушы тарихи оқиғаларды бейнелеу арқылы қазақ халқының өткенін көркемдік тұрғыдан жаңғыртып, ұлттың тарихи жадын қалыптастыруды мақсат етеді. «Соңғы көш», «Тағдыр», «Дарабоз» романдарында қазақ қоғамының әр дәуірдегі күрделі әлеуметтік-саяси жағдайы, халықтың жер мен ел үшін күресі кең көлемде суреттеледі.

Бұл шығармаларда тарих сыртқы оқиғалар тізбегі ретінде емес, халықтың рухани тәжірибесі, ұжымдық тағдыры ретінде бейнеленеді. Осы арқылы жазушы тарихи тақырыпқа терең идеялық мән береді.

Қабдеш Жұмаділов прозасының идеялық өзегін елдік сана мен ұлттық рух мәселесі құрайды. Жазушы кейіпкерлері қандай тарихи кезеңде өмір сүрсе де, олардың басты мұраты – елді сақтау, ұлттық болмысты жоғалтпау. Бұл идея әсіресе «Соңғы көш» романында айқын көрініс табады.

Жазушы ұлттық рухты жеке тұлға әрекеті арқылы көрсетеді. Кейіпкерлердің ел тағдырына қатысты таңдауы, рухани беріктігі, тарихи жауапкершілігі шығармалардың идеялық салмағын арттырады.

Қ.Жұмаділов шығармаларында жер мәселесі – тек географиялық ұғым емес, ұлттық болмыстың негізі ретінде танылады. Жерден айырылу – елден, тарихтан айырылу деген идея жазушы прозасында терең көркемдік шешім табады. Бұл тақырып «Соңғы көш» пен «Тағдыр» романдарында ерекше маңызға ие.

Жазушы жер тағдырын адам тағдырымен байланыстыра отырып, отаншылдық идеяны алдыңғы қатарға шығарады. Жер үшін күрес – ұлт ретінде сақталып қалудың басты шарты ретінде көрсетіледі.

Қабдеш Жұмаділов тарихи тұлғаларды бейнелеуде оларды аңыздық деңгейге көтермей, нақты тарихи-әлеуметтік ортада көрсетеді. «Дарабоз» романындағы Қабанбай батыр бейнесі – осының айқын дәлелі. Жазушы тарихи тұлғаны халық тағдырымен, ел мүддесімен тығыз байланыста суреттейді.

Сонымен қатар, қарапайым халық өкілдері де жазушы шығармаларында маңызды орын алады. Бұл халықтық көзқарастың үстемдігін айқындайды. Адам тағдыры мен моральдық таңдау мәселесі. Жазушы прозасында адам тағдыры – тарихи жағдайлармен тығыз байланыста қарастырылады. Кейіпкерлердің өмір жолы, моральдық таңдауы, ішкі қайшылығы арқылы заман шындығы ашылады. Бұл әсіресе «Тағдыр» романында терең көрініс тапқан.

Жазушы адам болмысын тарихи оқиғалардың құрбаны ретінде ғана емес, сол тарихты жасайтын тұлға ретінде де бейнелейді. Бұл – шығармалардың идеялық тереңдігін арттыратын маңызды ерекшелік. Қорыта айтқанда, Қабдеш Жұмаділов шығармаларының тақырыптық-идеялық ерекшеліктері ұлттық тарихты көркемдік тұрғыдан тануға, елдік сана мен ұлттық рухты жаңғыртуға бағытталған. Жазушы

прозасы қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанрының дамуына айрықша үлес қосып, ұлттық идеяны көркемдік биік деңгейде көтерген әдеби құбылыс болып табылады.

(«Соңғы көш», «Тағдыр», «Дарабоз» романдары негізінде)

Қабдеш Жұмаділов прозасының тақырыптық-идеялық жүйесі қазақ халқының тарихи тағдырымен, ұлттық сананың қалыптасуымен және елдік мұраттармен тығыз байланысты. Жазушы шығармаларында ұлттық тарих, жер тағдыры, азаттық идеясы, адам болмысы мен моральдық жауапкершілік мәселелері көркемдік тұтастықта бейнеленеді.

Жазушы шығармаларындағы басты тақырыптардың бірі – халықтың тарихи тағдыры. «Соңғы көш» романында XX ғасыр ортасындағы Қытайдағы қазақтардың ата жұртқа үдере көшуі ұлт трагедиясы деңгейінде суреттеледі. Романда көш – жай қоныс аудару емес, халықтың тарихи шешімі ретінде көрсетіледі:

«Бұл көш – бір рудың ғана емес, бір халықтың тағдырын арқалаған ауыр көш еді» [1].

Осы арқылы жазушы тарихи оқиғаның ұлттық ауқымын айқындайды. Халықтың тағдыры жеке адамдардың өмір жолымен астасып, эпикалық сипат алады[2]

Қабдеш Жұмаділов шығармаларында елдік сана – кейіпкерлердің іс-әрекетін айқындайтын басты рухани өзек. «Соңғы көш» романында Еламан бейнесі арқылы ұлттық жауапкершілік пен ел тағдыры үшін күрес идеясы терең көрінеді:

«Елден айырылу – жерден айырылу емес, ең әуелі рухтан айырылу» [1].

Бұл ой жазушының ұлттық рухты басты құндылық ретінде танытатынын дәлелдейді. Кейіпкерлердің ел үшін жасаған таңдауы шығармалардың идеялық бағытын айқындайды.

Жер тақырыбы Қ.Жұмаділов шығармаларында ерекше маңызға ие. «Тағдыр» романында жер – ұлттық болмыстың, тарихи жадының негізі ретінде бейнеленеді. Романдағы:

«Жерсіз ел – тамырсыз ағаш секілді» [1]

деген тұжырым жазушының отаншылдық идеясын анық көрсетеді. Жерден айырылу адам тағдырының күйреуімен теңестіріледі. Бұл идея «Соңғы көш» романымен мазмұндық сабақтастықта дамиды.

«Тағдыр» романы жазушы прозасындағы адам мен тарих арасындағы күрделі байланысты көрсетеді. Мұнда тарихи жағдайлар жеке адамның рухани әлеміне әсер ететін күш ретінде суреттеледі:

«Заман қатал болса, адам жүрегі одан да қатты сыналады» [1]

Жазушы кейіпкер тағдыры арқылы әлеуметтік әділетсіздікті, рухани күйзелісті ашып, тарихи кезеңнің ішкі драмасын көрсетеді. Бұл романның идеялық-философиялық салмағын арттырады.

«Дарабоз» роман-дилогиясында азаттық идеясы басты орын алады. Жазушы XVIII ғасырдағы қазақ-жоңғар соғысы кезеңін бейнелей отырып, халықтың тәуелсіздік жолындағы күресін алдыңғы қатарға шығарады. Қабанбай батыр бейнесі арқылы елдік мұрат көркемдік тұрғыдан жинақталады:

«Жауға шапқан ер көп, ал елдің ертеңін ойлаған дарабоз біреу-ақ» [1]

Бұл жолдар тарихи тұлғаның көркемдік концепциясын айқындайды. Қабанбай – тек батыр емес, халық тағдырына жауапты тарихи тұлға ретінде көрсетіледі.

Сонымен қатар, батырдың ішкі толғанысы арқылы жазушы азаттық идеясының рухани мәнін ашады:

«Жеңіс үшін емес, ел үшін соғысу – нағыз ердің ісі» [1].

Қабдеш Жұмаділовтің «Соңғы көш», «Тағдыр», «Дарабоз» романдарында тақырыптық-идеялық жүйе ұлттық тарих пен елдік сананы көркемдік тұрғыдан танытуға бағытталған[3]. «Соңғы көш» – халық трагедиясы мен ұлттық көші-қон тарихының көркем шежіресі; «Тағдыр» – адам мен заман арасындағы рухани қақтығыстың көрінісі; «Дарабоз» – азаттық идеясы мен тарихи тұлғаның көркемдік

бейнесі. Жазушы осы шығармалары арқылы қазақ әдебиетінде ұлттық идеяны тарихи проза деңгейінде биік көркемдік дәрежеге көтерді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жұмаділов, Қ. Соңғы көш : тарихи роман-диалогия. 1-кітап – Алматы : "Мерей", 2018. – 486 б.
2. Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. - Алматы: Таңбалы, 2019
3. Айгүл Ісімақова «Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану» әдеби зерттеулер. Алматы, 2016ж.

USING GAMIFICATION TO LEARN A FOREIGN LANGUAGE

Isakova Gulirano

Student of group FI 22-9k3

Scientific supervisor **T.Zh.Tursunova**

Master, Senior Lecturer Departments of World Languages

Zh.A. Tashenev University, Shymkent

Email: tyrna_29@mail.ru

Аннотация: В данной работе рассматривается применение геймификации в обучении иностранному языку как эффективного педагогического подхода, направленного на повышение мотивации и вовлеченности обучающихся. Проанализированы отечественные и зарубежные исследования, подтверждающие её эффективность как средства повышения учебной мотивации, вовлечённости и результативности.

Ключевые слова: пробуждения интереса, развитие внимания, концентрация, активное участие, познавательные способности

Annotation: This paper examines the application of gamification in foreign language teaching as an effective pedagogical approach aimed at increasing students' motivation and engagement. It analyzes domestic and foreign studies that confirm its effectiveness as a means of increasing students' academic motivation, engagement, and performance.

Keywords: arousing interest, developing attention, concentration, active participation, and cognitive abilities

Аннотация: Бұл мақалада шет тілін оқытуда білім алушылардың ынтасы мен белсенділігін арттыруға бағытталған тиімді педагогикалық тәсіл ретінде геймификацияны қолдану қарастырылады. Оқу мотивациясын, біліктілік және нәтижесін арттыру құралы ретінде оның тиімділігін растайтын отандық және шетелдік зерттеулер талданады.

Түйінді сөздер: қызығушылықты ояту, зейінді дамыту, шоғырлану, белсенді қатысу, танымдық қабілеттер

The article discusses the goals and functions of using games in foreign language classes, the classification of games in foreign language teaching, the concept of «gamification» and new approaches to using games in foreign language classes with the use of digital technologies and an interdisciplinary approach. The article also analyzes the features of gamification in foreign language discussions at the current stage, as well as the advantages and disadvantages of gamification.

Games have been widely used in foreign language classes since the 1970s and 1980s, especially in teaching primary school students. However, different authors have different goals and objectives for using games in teaching. For example, S. V. Belyakova identifies the following goals: developing necessary abilities and mental functions; developing specific

speech skills; forming skills; developing the ability to communicate; learning cultural facts; and involuntarily memorizing speech material [1, 25-28].

E. Mayer names the following functions when using games in classes: increasing motivation, awakening interest in schoolchildren; development of attention and concentration on the material in classes [5]. At the same time, the development of communicative skills takes place, as all students actively participate in the learning process. Despite the differences in views, scientists agree that, with proper organization, games are an effective method of learning.

The purpose of this article is to examine the goals and functions of using games, the classification of games in foreign language teaching, the concept of "gamification," and new approaches to using games in foreign language classes, taking into account digital technologies and an interdisciplinary approach. The article also analyzes the features of gamification in foreign language teaching at the current stage, its advantages, and disadvantages. The research methods used include critical analysis of sources, comparative analysis, and questionnaires.

D. Dvoryakova provides a more detailed list of the functions of games: motivating function, activating function – the ability to concentrate, pay attention, and imagine is developed through the game; social function – social groups are formed during the game [3, 16]. In addition, creative and cognitive abilities are developed (developmental function), and the material is repeated and memorized (educational function). Finally, the game can perform diagnostic and therapeutic functions, as it can identify and even resolve the learner's psychological issues.

A. Shpir divides games into groups according to their implementation: games with cards, board games, games for memorization, games using writing and drawings, mobile games, games using dialogues, games for guessing, games of pantomime [4, 19].

According to the educational goals and objectives in a foreign language lesson, it is possible to distinguish games aimed at the assimilation or repetition of new lexical or grammatical material, as well as games aimed at developing the ability to speak (monologue and dialogue speech), listen, read and write. In addition, there are games specifically designed to develop intercultural competence.

It should be noted that games are often complex in nature and can solve more than one educational task. In recent years, the term "gamification" has been increasingly used in educational literature. The widespread use of this term began in 2010 and was associated with the application of gaming and sociomedia technologies in marketing.

The authors of the monograph "Improving the Methodology of Gamification of the Educational Process in a Digital Educational Environment" by L. Karavayev and E.V. Soboleva give the following definition: "Gamification is not a game, or even a collection of games, but rather a game-like environment for any purposeful activity. The result and goal of implementing such a game-like environment in life is not just to increase motivation or interest in something, but to systematically change the behavior of individuals, communities, or society as a whole" [2, 42]. Gamification and game elements can significantly enhance the effectiveness of English language learning at all stages of education. However, it is important to remember that games should not be an end in themselves, but rather a tool for achieving specific educational objectives. Properly selected and integrated game elements contribute to creating a fun and productive learning environment, which is particularly important in the context of modern digital education.

Researchers of the monograph emphasize that information technology plays a huge role in the development and spread of this phenomenon. In accordance with this, gamification is understood as the presence of a serious non-game goal. This can include both live action role-playing games and games of alternative and augmented reality.

Scientists point out that when gamification is used, the teacher's role changes: the teacher becomes less authoritarian, and the teacher gains more opportunities for creativity and the exploration of academic subjects.

The activities of students also change; the process of mutual assistance develops, the possibility of virtual communication appears, the amount of independent work increases, and the motivation for learning increases. However, the authors also point out the possible disadvantages of gamification: not all students are willing to engage in the game process, and the level of motivation may decrease as internal motivation is replaced by external motivation. These disadvantages can be mitigated by properly organizing the work: students should be presented with a problem during the game, and individual characteristics of students should be taken into account and appropriate roles should be offered.

The need for such approaches is driven by the changing profile of the modern student. The digital generation is involved in gaming culture from an early age, actively engaging with multimedia platforms and expecting a highly interactive, visually rich, and self-paced learning environment. However, traditional teaching methods, which focus on linear presentation and final assessment, often lack sufficient internal motivation. This is particularly relevant in the field of foreign language learning, where achieving a high level of proficiency requires sustained effort and consistent practice.

In our opinion, one of the promising areas of educational games in virtual reality is the development of games based on literary texts. In this case, after familiarizing themselves with the text, working with the lexical and grammatical material of the text, and discussing its content, students can be asked to transform themselves into the characters of the text and try to role-play alternative situations, offering their own solutions to the problem or development of the plot.

In this case, such a game will be a variant of a theatrical role-playing game implemented using digital technologies.

After playing out the situations, it is possible to discuss with the trainees why they chose a particular scenario, what were the motives of their behavior, goals, feelings, and so on. Finally, games that offer situations of intercultural communication, where it is necessary to find a way out and prevent an intercultural conflict, are also of particular importance.

It should be noted that the implementation of such games is still in the development stage. Gamification is particularly important in teaching foreign languages for professional communication. For example, when teaching students in the field of law, they can be offered games that involve dramatizing legal consultations or court proceedings, where they can assume the roles of lawyers, prosecutors, and investigators.

Research shows that the use of gamification can have a comprehensive impact on the learning process. Game elements activate internal and external motivation mechanisms, increase engagement, and create conditions for the development of critical thinking, self-control skills, and teamwork. However, the effectiveness of gamification depends on the quality of its integration into the learning course, the alignment of game mechanics with educational goals, and the consideration of the target audience's specific needs. In the context of teaching foreign languages, mechanisms that support the repetition of language material, promote associative memory, and develop communication skills in realistic settings are particularly important.

Given the above, the purpose of this study is to identify the impact of gamification on students' motivation and the effectiveness of foreign language learning. To achieve this goal, the following objectives are set: first, to analyze the theoretical foundations and mechanisms of gamification; second, to conduct a comparative analysis of practical models of its application in traditional and distance learning; and third, to evaluate the factors that determine the effectiveness of incorporating game elements into the educational process. The hypothesis is that the systematic use of gamification in foreign language teaching not only increases

learning motivation, but also helps to develop sustainable cognitive skills, resulting in higher program completion rates compared to traditional methods.

List of literature

1. Belyakova, S.V. Game as an effective means of teaching a foreign language to children of primary school age / S.V. Belyakova // Foreign languages at school. – 2013.
2. Karavaeva, N.L., Soboleva, E.V. Improvement of the methodology of gamification of the educational process in the digital educational environment. Kirov, 2019. – 105 p.
3. Dvořáková, D. Spiele im Deutschunterricht. Brunn, 2007. 38 S.
4. Spier, A. Mit Spielen Deutsch lernen. Cornelsen Verlag, Frankfurt am Main, 1981.
5. Mayer, E. Spielen im Unterricht. Effektive Vorteile und Top 10 Ideen für Spiele, [https://lebenskarneval.de/spielen-im-unterricht/abgerufen am 06.11.2023](https://lebenskarneval.de/spielen-im-unterricht/abgerufen-am-06.11.2023).

DEVELOPMENT OF SPEECH AND COMMUNICATION SKILLS USING MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

Mussa Assel student of group FI 22-9k6

Scientific supervisor **T.Zh.Tursunova**

Master, Senior Lecturer Departments of World Languages

Zh.A. Tashenev University, Shymkent

Email: tyrna_29@mail.ru

Аннотация: Статья посвящена актуальной проблеме – развитию на уроках иностранного языка умения говорить. Главной задачей работы является представление ряда упражнений, направленных на развитие навыка устной речи у учащихся. Также представлен ряд упражнений, имитирующих реальное общение (ролевые игры, беседы ученика и учителя), направленных на закрепление и отработку полученных ранее навыков говорения.

Ключевые слова: управляемое изучение, коммуникативная компетенция, дискурсивные средства, стратегия компенсации, сценарий, интеракция, интерактивная компетенция.

Annotation: The article is devoted to the actual problem – the development of the ability to speak in foreign language lessons. The main objective of the work is to present a number of exercises aimed at developing the oral speech skill of students. Next, a number of exercises that simulate real communication (role-playing games, conversations between a student and a teacher) are presented, aimed at consolidating and practicing the previously acquired speaking skills.

Keywords: guided learning, communicative competence, discursive means, compensation strategy, scenario, interaction, interactive competence.

The formation and development of a student's communicative competence in foreign language learning is the most challenging aspect of any teacher's pedagogical activity. First of all, it should be noted that both students and teachers have certain ideas about learning a foreign language, which in some cases can even be stereotypical, for example: – effective oral language learning is only possible in the country of the target language, but not within the framework of school or university classes; – it is impossible to create a natural communication situation in a classroom setting; – there are significant differences between foreign language in everyday life and foreign language in a classroom; – grammar is primary: in order to learn to speak, one must first master grammar.

It should be noted that language learning can be guided (tutored language acquisition) and unguided (untutored language acquisition). Unguided language learning refers to situational learning [1, 90]. This typically occurs in the target language country, where

learning takes place in real-life situations. In contrast, guided language learning involves a pre-planned process where a teacher selects the methodology, materials, and classes are conducted according to a schedule.

It should be noted that in the case of uncontrolled learning, all aspects of the language, including vocabulary and grammar, are studied exclusively in a communicative situation, and the choice of language material is based on a specific communicative task and a specific language situation. The material is learned through repeated exposure. In the case of uncontrolled learning, motivation and communication skills play a crucial role in successful language acquisition. Learners must not only be able to handle real-life communication situations independently, but also reinforce their knowledge to ensure its long-term retention.

In guided learning, the entire learning process is pre-planned. The teacher creates a curriculum, selects textbooks, teaching methods, topics, and assignments, and provides guidance throughout the learning process. Additionally, in guided learning, motivation is highly influenced by the individual goals of the learner, but it is also closely tied to the teacher's personality [2, 17].

Hans-Jürgen Krumm wrote that communicative competence has been a goal of education since the early 1980s. From a practical point of view, this means that speaking, reading, listening, and writing skills have become the priority in foreign language teaching, while grammar and translation have taken a backseat [3, 20].

From this, we can conclude that some grammatical errors are less significant for communication, while others have a significant impact on the success of communication. The focus of our attention is on the ability to speak a foreign language, although in reality, oral speech is often combined with other skills: we listen to the other person, take written notes during a conversation, and so on. In this context, it is useful to refer to the *Zertifikat Deutsch* to explore some interesting aspects that are important for developing the skill of oral speech. [4]

In *Zertifikat Deutsch*, the following concepts are particularly noteworthy: interaction, interactive competence, and scenario. Let's delve deeper into each of these concepts. Interactive competence expands the concept of communicative competence, as it encompasses not only verbal but also non-verbal interactions between individuals. A scenario, on the other hand, is a description of a specific language situation. For example, one person may ask another for a favor. To ensure successful communication, it is crucial to consider cultural factors, social status, and other relevant aspects (e.g., how friends interact differently from colleagues or family members).

It seems to be effective to use the concept of "scenario" for the formation of speaking skills in the controlled learning of a language, since the main focus in this case is on achieving a communicative goal. Another advantage of using different scenarios in foreign language classes is the lack of standardization, which allows for the interests and individual characteristics of students. In addition, due to the active use of the language, students can practice the vocabulary and grammatical structures they have learned. The scenario can be used in games and interactive activities, all of which contribute to the consolidation of language material [5].

Communication in foreign language teaching often involves the teacher asking a question and the student answering. This hierarchical form of conversation is one-sided and rarely occurs in real life. It is advisable to use different forms of interaction, such as group work and project-based activities, which aim to develop interactive competence. In these activities, students and teachers (or students and professors) can take on different roles. Students also adapt socially: they can engage in dialogue, learn to be tolerant of other people's opinions, develop critical thinking, and learn how to behave appropriately in conflict situations.

Before developing and practicing oral skills, it is necessary to use "preparatory" exercises. It is no secret that pronunciation is an important component of successful

communication. Poor pronunciation can disrupt or even destroy the communication process, so more time should be devoted to phonetic exercises in the classroom.

When choosing specific pronunciation exercises, the teacher should first identify the specific phonetic differences between the native language and the foreign language, such as the melody of the sentence, the stress patterns, the characteristic sounds and sound combinations, etc. When teaching, it is advisable to start with the simplest discourse markers, taking into account the students' life experiences, the norms and rules of the target language country, and the relevance of the chosen discourse markers, and then gradually increase the complexity. It is not necessary to provide a comprehensive list of discourse markers to be learned. It should be noted that discursive means should not be memorized, as this method of learning causes the language to lose its sovereignty, flexibility, and liveliness. Instead, it is more effective to learn discursive means through repeated exercises in pairs [6].

To develop their communicative competence, students need to know and be able to use discursive means in their speech. To achieve this, it is recommended to regularly use different types of dialogue in foreign language classes. Working with dialogues, highlighting key words and phrases, and creating their own dialogues will help students develop their ability to speak fluently. In communicative-oriented foreign language teaching, the teacher often encourages students to discuss various topics, which should stimulate them to express their opinions, discuss plans, or address problems. If a student engages in communication, the conversation stops being artificially simulated and becomes as close to a real situation as possible.

During the discussion, the teacher should correct only those mistakes that interfere with understanding the meaning of the statement. At the same time, the teacher can identify the most common mistakes during the students' presentations and later select exercises to help them correct these mistakes. In the case of a clarifying discussion, the main goal of the conversation is to analyze the situation and come up with a joint solution. In this case, it is advisable to use role-playing games, including before the final discussion.

Another function of oral speech is the description of events and experiences. It is obvious that when we describe a situation in our native language, we structure our own speech (using introductory words and constructions, conjunctions, personal and possessive pronouns, etc.). While in our native language, speech is structured automatically, meaning that native speakers do not consciously think about choosing a particular linguistic means, in a foreign language, the ability to structure speech must be trained purposefully. It seems effective to use exercises in which students have to fill in the missing words in the sentences, as this skill is difficult to practice immediately in oral speech, as students do not have enough time to quickly comprehend and formulate a ready-made statement.

The semantic component of oral speech and its linguistic expression are the aspects that are worked out using the above exercises. It is also important to use exercises that simulate reality. Role-playing games can be used as such exercises. Role-playing games can be conducted in the classroom spontaneously, without long-term planning. It is recommended to describe individual roles on so-called role cards, which include information about the time, place, characteristics of the role, and the problematic situation. In a role-playing game, students are required to do a lot: they must interpret their roles correctly, as well as act appropriately in terms of language and emotions. Additionally, they must be able to respond to spontaneous statements and navigate quickly.

Students should take into account the cultural context and use the foreign language correctly, taking into account the lexical, grammatical, and pronunciation features of the language being studied. Since role-playing games accurately simulate real-life situations, it is advisable to conduct them as often as possible, even if they take up a significant amount of class time. Role-playing games allow students to simulate situations that may occur in real life. Simulating everyday situations helps students better cope with real-life situations. When preparing a role-playing game, the teacher should consider the student's language proficiency level and choose appropriate roles for them.

When conducting role-playing games, it is important to remember that the main goal is to promote language interaction, and correcting mistakes should be a secondary objective. After the role-playing game, it is beneficial to engage in a reflection session with the students. To ensure a realistic and engaging learning experience, it is crucial for students to be familiar with various forms of politeness and etiquette. This will help them to speak naturally and engage in meaningful conversations. The next level of learning communication involves the teacher-student interaction during the lesson. This includes small dialogues at the beginning and end of the lesson, question-and-answer sessions, reflection activities, and a joint discussion of mistakes. An interesting form of real communication in classes is describing pictures.

For this work, it is recommended to select images that give students the freedom to interpret, or paintings that allow for comparisons with their own culture and therefore have a cultural significance. If the images meet these criteria, there is a high probability that students will be interested and engage in spontaneous conversation.

The development of the ability to speak a foreign language should be purposeful, regular, and structured, otherwise the work will not be effective. This article presents a series of exercises aimed at developing various aspects of oral speech. An important feature of these exercises is that they do not need to be assigned to a specific language proficiency level according to the Common European Framework of Reference for Languages, as they can be used with students of any language proficiency level.

It is important to follow the order of completing the exercises and select the content of individual exercises according to the students' language level. However, it should be noted that using only the suggested exercises is not sufficient to achieve the goal of successfully mastering the speaking skill.

List of literature

1. Roche J. Foreign language Acquisition, foreign language didactics, 2. Revised and expanded edition. Tübingen: A. Francke Verlag, 2008. 286 p.
2. Schatz H. Speaking skills, distance learning unit 20. Distance learning project for further education and training in the field of German studies and German as a foreign language. Munich: Goethe-Institut, 2006. 208 p.
3. Krumm H.-J. Kommunikationsfähigkeit - kommunikative Gefächigkeiten (Aktuelles Fachlexikon) // Foreign language German Nr. 14/1996. 20-32 p.
4. German certificate. Learning objectives and test Formalt. Frankfurt-am-Main.: Weiterbildungs-Testsysteme GmbH, 1999. 47 p.
5. Roche J. Foreign language Acquisition, foreign language didactics, 2nd revised and expanded edition. Tübingen: A. Francke Verlag, 2008.
6. Häußermann U., Piepho H.-E. Aufgaben-Handbuch. German as a foreign language. Outline of a task and exercise typology. Munich: iudicium, 1996. 423 p.

INTEGRATION OF MULTIMEDIA AND DIGITAL TECHNOLOGIES INTO FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Abdikali Arailym

Student of group FI 22-9k4

Scientific supervisor **T.Zh.Tursunova**

Master, Senior Lecturer Departments of World Languages

Zh.A. Tashenev University, Shymkent

Email: tyrna_29@mail.ru

Annotation: The article examines the didactic potential of game and multimedia technologies in teaching a foreign language. The concepts of gamification and business games are analyzed, and the possibilities of multimedia tools and mobile applications in language training are revealed. Special attention is paid to the prospects of integrating these methods into modern language education.

Keywords: digitalization of Education, gamification, multimedia technologies, business game, mobile applications, intensification of the educational process.

Аннотация: Мақалада шет тілін оқытудағы ойын және мультимедиялық технологиялардың дидактикалық әлеуеті қарастырылады. Геймификация және іскерлік ойын ұғымдары талданады, тілдік дайындықта мультимедиялық құралдар мен мобильді қосымшалардың мүмкіндіктері ашылады. Бұл әдістерді қазіргі тілдік білім беруде интеграциялау перспективаларына ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер: білім беруді цифрландыру, геймификация, мультимедиялық технологиялар, іскерлік ойын, мобильді қосымшалар, оқу процесін қарқындату.

Modern higher education is going through a period of profound transformation due to the rapid development of information technologies and the changing educational needs of the new generation of students. Teaching foreign languages in a bachelor's program requires finding effective teaching methods that can help students develop their communicative competence within a limited timeframe while maintaining a high level of student motivation. In this context, game and multimedia technologies become particularly important as tools for intensifying the learning process.

The relevance of this research is determined by several factors. Firstly, the digitalization of the educational environment creates fundamentally new opportunities for organizing language training for students. Secondly, modern students, who have grown up in an environment of constant interaction with digital devices, exhibit different cognitive characteristics and educational preferences compared to previous generations. Thirdly, employers' requirements for foreign language proficiency are steadily increasing, which obliges universities to find ways to improve the effectiveness of language training. The article defines the conditions for the effective implementation of these technologies in the educational process, as well as their impact on motivation, the activation of communication skills, and the development of students' creative thinking.

E.N. Voronova rightly notes that traditional methods of teaching a foreign language at a university need to be significantly updated, taking into account the capabilities of modern educational technologies [1, 192]. The researcher emphasizes that integrating innovative approaches into the educational process not only improves the effectiveness of learning, but also helps students develop independent work skills that are in demand in their professional activities.

The theoretical and methodological basis for the study of gaming technologies in language education is provided by the works of S.V. Titova, who considers digital technologies as an integral component of modern methods of teaching foreign languages [2, p. 84]. According to the scientist, the effectiveness of using technological innovations is

determined not so much by their technical characteristics, but rather by their methodologically sound integration into the structure of a lesson.

The purpose of this article is to analyze the didactic potential of game and multimedia technologies in teaching foreign languages to students. To achieve this goal, the following tasks must be solved: to examine the essence and content of the concepts of "gamification" and "multimedia technologies" in relation to language education; to analyze the experience of using business games in the formation of professional foreign language competence; to determine the possibilities of mobile applications in organizing independent work of students; and to identify the conditions for the effective implementation of these technologies in the practice of university teaching.

The concept of gamification has only recently entered the field of education, but it has already gained traction as a promising approach to modernizing the educational process. Gamification refers to the use of game elements and mechanics in non-gaming contexts to enhance participant engagement and encourage specific behaviors. In the educational setting, this approach involves incorporating elements such as point systems, rankings, difficulty levels, achievements, and rewards, as well as competitive mechanics.

In their fundamental research, S.V. Titova and K.V. Chikrizova reveal the psychological and didactic potential of gamification in the context of foreign language education [3, p.137]. The authors argue that game mechanics appeal to the basic psychological needs of individuals, such as the need for achievement, recognition, and self-realization. When learning a foreign language is accompanied by earning experience points, progressing to new levels, and competing with other participants, it fosters a strong internal motivation for learning.

M.V. Vasilizhenko, E.A. Korotkova, and V.S. Mukharkina emphasize that gamification differs significantly from the traditional use of games in foreign language classes [4, p. 46]. While a game is a separate activity with its own rules and goals, gamification involves integrating game elements into the structure of the main educational activity. Instead of simply participating in a language game, learners engage in a gamified course where each completed task brings them closer to a specific goal.

A business game as a means of developing professional foreign language competence – a business game occupies a special place among game technologies, which is traditionally used in teaching professional foreign language communication. L.P. Dulalaeva describes a business game as a form of re-creating the subject and social content of future professional activity [5].

During a business game, students are immersed in a simulated professional situation that requires the use of a foreign language to solve specific communication tasks. Negotiating with foreign partners, presenting a project to an international audience, and participating in a professional conference are just a few scenarios that help students prepare for real-life professional communication in a foreign language.

The advantage of a business game is that it provides a unity of theoretical training and practical application of language knowledge. The learner understands why they need to master professional terminology, speech clichés of business communication, and skills of argumentation and persuasion. This understanding becomes a powerful motivating factor that encourages in-depth study of language material.

Multimedia technologies are a complex of hardware and software tools that provide simultaneous exposure to multiple channels of information perception. The combination of text, sound, static and dynamic images creates a multisensory educational environment that largely corresponds to the natural conditions of communication in a foreign language. This feature determines the high didactic potential of multimedia in language education.

Authentic video materials occupy a special place among multimedia tools for teaching a foreign language. Watching news broadcasts, documentaries, and recordings of public speeches in the target language immerses students in a real language environment, introduces them to the pronunciation of native speakers, and expands their sociocultural competence. At

the same time, working with video fragments requires a well-structured lesson plan, the development of a system of pre-viewing and post-viewing tasks, and the provision of multiple opportunities to review and analyze the material.

M. Nazarova and A. Valeev emphasize the role of interactive technologies in enhancing students' cognitive activity [7, p. 71]. Interactivity involves two-way communication between students and educational content, allowing them to influence the course and content of the learning process. Interactive exercises with immediate feedback, virtual laboratories for practicing pronunciation skills, and online grammatical structures trainers are all tools that enable personalized learning and provide each student with an optimal pace of progress.

Special consideration should be given to mobile applications, which have become a full-fledged educational tool over the past decade. L.Yu. Shobonova and O.V. Smolovik analyze the possibilities of mobile applications in organizing independent work by students in a foreign language [8, p. 283]. Researchers note that mobile devices accompany modern people everywhere, creating conditions for the implementation of the concept of continuous learning. The learner gets the opportunity to use any time intervals for learning a language: a trip on public transport, waiting in a queue, a break between classes.

An important advantage of mobile applications is their ability to adapt to the individual characteristics of the user. Modern programs track the learner's progress, identify problem areas, and create a personalized learning path. The interval repetition system, implemented in many vocabulary learning applications, ensures that the material is presented at the exact moment when it begins to be forgotten, significantly enhancing the effectiveness of memorization.

At the same time, it should be noted that mobile applications cannot fully replace classroom-based teaching. They serve as an additional tool that enhances self-study, but they do not provide the development of spontaneous oral speech and live communication skills.

An analysis of theoretical sources allows us to identify a number of conditions under which the introduction of gaming and multimedia technologies into the process of teaching a foreign language yields tangible results. First of all, it is necessary to emphasize the decisive role of the teacher in organizing a technologically rich educational process. Contrary to popular misconceptions, the digitalization of education does not reduce, but rather increases, the requirements for pedagogical skills. The teacher must not only possess technical skills in working with software, but also be able to methodically integrate them into the course of the lesson.

Each technological tool should be used to solve specific didactic problems, and not just to demonstrate the innovativeness of the learning process. The use of multimedia presentations is justified when the visualization of the material actually contributes to its comprehension. While game and multimedia technologies can meet these requirements, it is important for teachers to focus on developing students' skills in sustained attention and in-depth textual analysis, which are essential for effective language learning.

At the same time, the effectiveness of the technologies under consideration is determined not by their technical capabilities, but by the methodological validity of their application. The teacher remains the central figure of the educational process, determining the strategy and tactics for using innovative tools.

References

1. Voronova, E. N. Modern technologies and methods of teaching a foreign language at university. — 2014. — No. 1. — P. 189–194.
2. Titova, S. V. Digital technologies in language learning: theory and practice: monograph / S. V. Titova. — 2nd ed., revised and enlarged. — Moscow: Editus, 2024. — 248 p.

3. Titova, S. V. Gamification in foreign language learning: psychological-didactic and methodological potential / S. V. Titova, K. V. Chikrizova // Pedagogy and Educational Psychology. — 2019. — No. 1. — P. 135–152.
4. Vasilizhenko, M. V. Gamification as a modern method of teaching foreign languages. — 2021. — No. 6 (452). — P. 45–52.
5. Khrulyova, A. A. Gamification in the context of modern foreign language learning for undergraduate students in higher education institutions. — 2023. — No. 12-1. — P. 215–219.
6. Dulalaeva, L. P. Business game in teaching professional foreign language communication / L. P. Dulalaeva // Current Problems of Science and Education. — 2022. — No. 6.
7. Nazarova, M. Teaching students a foreign language through the use of interactive technologies / M. Nazarova, A. Valeev // Kazan Pedagogical Journal. — 2019. — No. 2. — P. 112–117.
8. Shobonova, L. Y. The use of mobile applications in teaching foreign languages to university students / L. Y. Shobonova, O. V. Smolovik // Problems of Modern Pedagogical Education. — 2019. — No. 65-4. — P. 245–248.

THE USE OF COMPUTER GAMES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Ergashtaeva Durdona Ravshanovna

Student of group FI 22-9k4

Zh.A. Tashenev University, Shymkent

Scientific supervisor **T.Zh.Tursunova**

Master, Senior Lecturer Departments of World Languages

Zh.A. Tashenev University, Shymkent

Email: tyrna_29@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматривается применение компьютерных игр как эффективного инструмента обучения иностранному языку. Актуальность темы обусловлена широким распространением цифровых технологий и повышенным интересом обучающихся к игровым форматам обучения. Компьютерные игры создают интерактивную и мотивирующую среду, способствующую развитию языковых навыков, таких как чтение, аудирование, говорение и письмо.

Ключевые слова: познавательная деятельность; мотивация; компьютерные игры; фрагмент.

Annotation: This article discusses the use of computer games as an effective tool for teaching a foreign language. The relevance of the topic is due to the widespread use of digital technologies and the increased interest of students in game-based learning formats. Computer games create an interactive and motivating environment that promotes the development of language skills such as reading, listening, speaking and writing.

Keywords: cognitive activity; motivation; computer games; fragment.

It is extremely difficult to overestimate the role of the Internet and computers in the information society. Information and computer technologies have penetrated into all spheres of human activity: work, education, leisure. Computer games have become a part of the daily life of the modern generation of students. However, currently computer games have not been able to find full-fledged practical application in the field of education. At the moment, English language teachers use educational games designed specifically for the introduction and development of language and speech material. The use of computer games as a possible source

of an authentic language environment has not been widely reflected in the pedagogical literature.

One of the ways to increase students' motivation in foreign language lessons is to introduce gaming technologies into the learning process. There is no single definition of the term motivation in foreign and domestic literature. Thus, one can find a definition of motivation as awareness of the cause of activity and the achievement of a goal [1], a general term for the motivating force that directs human activity to actions to meet needs, as well as a term describing educational motivation as a set of processes, methods and means of encouraging students to productive cognitive activity, active development of educational content. [2].

Motivation is considered as a system of interrelated and subordinate motives of human activity and a set of motives that cause human activity and lead to certain actions, thus determining the general orientation of the personality [3].

Developing and increasing motivation is an important factor in learning. Students' interest in learning a foreign language decreases especially in adolescence due to the age characteristics of the students, as well as the specifics of the subject itself. The introduction of Internet technologies into the educational process can be an effective means of increasing learning motivation. Modern pedagogical technologies that meet the needs of the modern generation of schoolchildren are being intensively introduced into the educational process.

To date, there are many definitions of this term. Akchelov E.O. and Galanina E.V. call humification "the use of game mechanics and elements in a non-game context" [4, 118]. Sadchikov I.A. and Suslova I.A. understand by this term: "... tools aimed at increasing the factor of student involvement in the educational process by embedding additional entertainment elements in the curriculum" [5, 325].

We have not been able to find a definition of a computer game in the modern methodological literature. The Big Encyclopedia calls a computer game "a technical game in which the playing field is controlled by a computer or played on a display screen. Computer gaming is one of the main and widespread applications of microprocessor computing technology related to leisure, upbringing and education" 1. The issues of the use of computer games in teaching a foreign language are also not widely reflected in the pedagogical literature. A decrease in motivation to learn a foreign language occurs in secondary schools due to the age characteristics of adolescence.

2. The main motivator is the teacher's activity, on which the learning process depends [6]. O.A. Shumskaya notes: "In order for the lesson to be interesting, the teacher must be a creative person. Only a person who is passionate about his business can captivate others" [7, 545]. 3. Nevertheless, L.F. Garipov points out that during the play activity of a student, using additional computer tools, mental neoplasms arise (theoretical thinking, developed imagination, the ability to predict the result of an action, design qualities of thinking, etc.), children's memory and attention improve, motor coordination and coordination of joint activities are formed. visual and motor analyzers [8].

Research methods and results. The research methods include the study, theoretical analysis and generalization of pedagogical, psychological and specialized literature on the research problem. During the application of real computer games in the educational process, one of the first questions arises about how they can be used in educational activities. Most computer games represent a virtual world with a huge number of characters and events, where the main means of communication is the speech of the characters, duplicated by subtitles. Thus, based on the specifics of teaching a foreign language, the use of computer games can be considered a means of teaching listening or reading based on authentic material.

It is worth noting that, despite the apparent complexity of the authentic material, many computer games, like many books, have an accessible language for students starting from secondary school. Using a computer game, it is also possible to teach both lexical and grammatical skills, since the computer game material can act as an example of the use of

words or grammatical constructions. Here is an example of practical use based on the Giant Sparrow computer game "What remains of Edith Finch". Giant Sparrow is a company engaged in the production of surreal computer games.

4. She is known for such games as "What remains of Edith Finch", "Limbo", "Inside" and others. The company produced its first game in 2012. "What remains of Edith Finch" is a computer game that is a walking simulator, a game where the main activity of the player is to control the movement of the character. This game tells the story of Edith Finch, a girl who explores her own family mansion in search of an answer to the question of why she remains the only representative of her family. Most critics are extremely positive about the time spent playing this game [9]. The average completion of this game takes 2 hours, which requires dividing the material into 4 lessons.

During the application of a computer game in teaching a foreign language, it is possible to fully comply with all stages of working with the text.:

1. The pre-text stage: creating interest, activating cognitive motives, and removing language difficulties. Students can identify the theme of a computer game and guess what the game or a fragment of the game will be about.

2. The text stage: the introduction of new lexical units. Tasks can be provided to explain the meaning of words, answer questions, and monitor understanding.

3. Post-text stage: using the plot of the game to develop monologue/dialogic speech skills, writing skills.

The following types of tasks can be used for each part of the game:

1. Dictionary assignments: tasks aimed at practicing words, such as making sentences, selecting synonyms, completing a crossword puzzle, and explaining words in English. These exercises allow you to systematize and consolidate the vocabulary, as well as develop students' linguistic guesswork. Tasks are performed in the lesson under the guidance of a teacher, after which it is assumed that you will complete part of the game yourself in the form of homework.

2. Tasks for understanding the material: answers to questions about the played fragment.

3. Tasks for the development of monologue and dialogic speech skills – preparation of a monologue on a given topic; writing skills – writing an essay. Students complete most of the tasks at home after completing a fragment of the game. Then, in the lesson, new lexical units are worked out, the understanding of the completed fragment is monitored, as well as the written or oral assignments prepared by the student are checked. In addition, the class conducts a pre-text stage of work with the upcoming fragment. This stage includes creating positive motivation for students, reading words and explaining tasks.

A computer game is an auxiliary tool that makes it possible to more fully implement a whole range of methodological, didactic, pedagogical and psychological principles in teaching, allowing students to practically apply their knowledge, skills and abilities in natural and habitual conditions. A computer game can be used as text with audio-visual accompaniment.

The conducted research allows us to conclude that when working with computer games, it is necessary to apply the same tasks as when working with text for reading. In addition, the possible risks of using the technology and their possible solutions were described. The prospect of further research is the direct practical inclusion of computer games in the educational process in order to identify the possibility of increasing the level of motivation to learn a foreign language among secondary school students.

Literature

1. Makarycheva I.A. The motivational sphere of a schoolboy. The general concept of motive and motivation in learning activities. Bulletin of Science and Education. 2018. No. 4 (40). pp. 82-86. 2. Belyaeva A.P. Didactic principles of professional training in higher education. Moscow: Higher School, 2001. 208 p.

2. Oleshkov M.Yu., Uvarov V.M. Modern educational process: basic concepts and terms. Moscow: Sputnik Company, 2006. 191 p.
3. Akchelov E.O., Galanina E.V. A new approach to gamification in education // Vectors of well-being: economics and society. – 2019. – №1(32). – 117–132.
4. Sadchikov I.A. Motivation of students in the gamification of the educational process / Suslova I.A. // IX international scientific and practical conference "New information technologies in education. – 2016. – №1. – 325–329.
5. Andreeva, A.D. The psychological image of childhood among parents of modern schoolchildren // Bulletin of the Mininsky University. – 2019. – Volume 7, No. 4 <https://vestnik.mininuniver.ru/jour/article/view/1042> (Accessed 11/30/2020).
6. Shumskaya O.A. Formation of motivation to learn a foreign language // Young Scientist. 2016. N23. pp. 544-545.
7. Garipov L.F. Leisure culture of younger schoolchildren: approaches to development by means of computer games // Kazan Science. 2014. No. 12. pp. 206-208. 9. Plum, Marty (April 26, 2017). "What's left of Edith Finch's review." IGN. [Electronic resource] // <https://www.ign.com/articles/2017/04/26/what-remains-of-Edith-Finch-review> (publication date 11/21/2020).

THE EFFECTIVENESS OF ONLINE PLATFORMS FOR TEACHING ENGLISH USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

The students of group Phi 22-9k6, Tashenev University, Shymkent,

Asil U.Sh., Baigarayeva G.N.

Scientific supervisor: senior lecturer **Suyundikov A.A.**

The application of artificial intelligence in learning has revolutionized time-honored learning conventions, particularly in language instruction where personalized learning approaches have become increasingly important. English language instruction, being a global academic emphasis, has witnessed tremendous transformation through AI implementation, offering unprecedented promise for both learners and instructors [1]. The introduction of sophisticated AI platforms has brought new paradigms for language instruction into perspective, challenging conventional pedagogical practices while, at the same time, complementing learning exercises through technological improvement.

The use of AI in English language instruction extends beyond its own technological uptake, having implications for a seismic shift toward data-driven, adaptive learning environments that respond to individual student needs and learning patterns [2]. Today's education context demands efficient, scalable options that can handle diverse learning styles and levels of competency, which renders AI tools particularly well-adapted to teaching in today's language learning context. This technological advancement has brought about extensive academic interest to discover the effectiveness, constraints, and optimum methods of utilizing AI-based learning tools.

Studies in this field have found promising outcomes in student participation, learning efficiency, and accessibility improvement, but issues about complementing technical support with human pedagogical abilities remain [3]. The current learning landscape, driven by global digitalization dynamics, necessitates thorough investigation of AI tool performance to inform evidence-based educational policy and practice development.

Literature sources were categorized into three primary areas: AI tool functionality and features, pedagogical integration strategies, and measured learning outcomes. Russian educational research emphasizes the importance of maintaining pedagogical balance when implementing AI technologies, noting that successful integration requires careful

consideration of traditional teaching values alongside technological innovation [4]. Uzbek studies have highlighted the particular relevance of AI tools in multilingual educational contexts, where learners often navigate complex linguistic landscapes requiring personalized support systems [5].

International research demonstrates that AI platforms like ChatGPT, Duolingo, and automated essay scoring systems have shown measurable improvements in student engagement and learning efficiency metrics [6]. These tools provide immediate feedback mechanisms, adaptive content delivery, and personalized learning pathways that traditional classroom settings often cannot accommodate effectively. However, the literature consistently emphasizes that AI effectiveness depends heavily on implementation quality and pedagogical framework integration.

Contemporary analysis reveals that AI tools excel in providing consistent, available support for language practice, vocabulary acquisition, and grammar instruction, while human educators remain essential for cultural context, emotional support, and complex communication skill development [7]. The literature suggests that hybrid approaches combining AI capabilities with human expertise yield superior outcomes compared to purely technological or traditional methods.

Analysis of current literature reveals several key findings regarding AI tool effectiveness in English language teaching. First, AI-powered platforms demonstrate significant advantages in providing personalized learning experiences that adapt to individual student proficiency levels and learning preferences. Research indicates that students using AI-supported instruction show improved engagement rates and sustained motivation compared to traditional classroom-only approaches [8].

The effectiveness of AI tools appears most pronounced in specific learning areas including vocabulary acquisition, grammar practice, and pronunciation improvement. Automated feedback systems provide immediate correction and guidance, enabling students to address errors promptly and reinforce correct language patterns through repetitive practice opportunities. However, the literature consistently indicates that AI tools show limitations in developing complex communication skills, cultural understanding, and nuanced language use that require human interaction and contextual awareness.

International studies reveal that successful AI implementation requires careful consideration of pedagogical design principles, ensuring that technological tools complement rather than replace fundamental teaching methodologies [9]. The most effective approaches integrate AI capabilities within comprehensive educational frameworks that maintain human educator involvement in curriculum design, student assessment, and learning progress evaluation.

Discussion of results indicates that AI tool effectiveness varies significantly based on implementation quality, institutional support, and educator training levels. Institutions reporting positive outcomes typically demonstrate strong technological infrastructure, comprehensive teacher training programs, and clear integration strategies that align AI capabilities with established learning objectives.

This literature analysis demonstrates that artificial intelligence tools offer substantial benefits for English language teaching when properly integrated within comprehensive pedagogical frameworks. The evidence suggests that AI platforms effectively enhance traditional teaching methods through personalized learning delivery, immediate feedback provision, and increased accessibility to language learning resources. However, the research clearly indicates that AI tools function most effectively as supplementary rather than replacement technologies for human-led instruction.

The effectiveness of AI in English language teaching depends critically on implementation quality, educator training, and institutional support systems. While AI tools excel in specific areas such as vocabulary practice, grammar instruction, and automated

assessment, they cannot replicate the complex interpersonal dynamics, cultural context, and emotional support that human educators provide in language learning processes.

Future development in this field should focus on optimizing AI-human collaboration models that leverage technological capabilities while preserving essential human elements of language education. Educational institutions must invest in comprehensive training programs and infrastructure development to maximize AI tool effectiveness while maintaining pedagogical quality standards essential for successful language acquisition outcomes.

REFERENCES:

1. Madhavi, E., Sivapurapu, L., Koppula, V., Sreehari, V., & Rani, P. (2023). Developing learners' English-speaking skills using ICT and AI tools. *Journal of Advanced Research in Applied Sciences and Engineering Technology*, 32(2), 142–153.
2. Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., Altman, D. G., & Prisma Group. (2010). Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: The PRISMA statement. *International Journal of Surgery*, 8(5), 336–341.
3. Yumutbaevna, N. A. (2021). EDUCATING STUDENTS FOR TOLERANCE IN ABILINGUAL LEARNING ENVIRONMENT. Berlin Studies Transnational Journal of Scienceand Humanities, 1(1.5).
4. Yumutbaevna, N. A., & Abrarovna, D. M. (2024). Linguistic Foundations Of Teaching A Foreign Language To Elementary School Students. *American Journal of Advanced Scientific Research*, 1(1), 75-77.
5. Ibrahim, K. A. A. A., Kassem, M. A. M., & Lami, D. (2024). Intelligent computer-assisted language assessment (ICALA) in philosophy-based language instruction: Unraveling the effects on critical thinking, self-evaluation, academic resilience, and speaking development. *Language Testing in Asia*, 14(1), Article 46.
6. Jerusha, A., & Rajakumari, R. (2024). Longitudinal analysis of student progress in AI-integrated English language courses. In *Proceedings of the 2024 International Conference on Knowledge Engineering and Communication Systems* (pp. 1–6). IEEE.
7. John, E., & Yunus, M. M. (2021). A systematic review of social media integration to teach speaking. *Sustainability*, 13(16), Article 9047.
8. Kemelbekova, Z., Degtyareva, X., Yessenaman, S., Ismailova, D., & Seidaliyeva, G. (2024). AI in teaching English as a foreign language: Effectiveness and prospects in Kazakh higher education. *XLinguae*, 17(1), 69–83.
9. Konyrova, L. (2024). The evolution of language learning: Exploring AI's impact on teaching English as a second language. *Eurasian Science Review: An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal*, 2(2), 133–138.

INTRODUCING GAMIFICATION METHODS INTO DIGITAL TOOLS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

The students of group Phi 22-9k6, Tashenev University, Shymkent,
Abdrazak K.A., Alisheri A.S.,
Scientific supervisor: senior lecturer **Suyundikov A.A.**

Gamification has emerged as a promising approach for foreign language learning (FLL), which refers to the use of game design elements to engage learners or improve academic performance. However, the features of gamification studies in FLL and their effectiveness are unclear. Additionally, how previous studies measured the effectiveness of gamified FLL tools is not well understood. In this systematic review, this author addressed these questions based on 21 empirical studies. The findings revealed that the effectiveness of gamified tools in FLL

was mixed, with some bringing positive changes, others negative changes, and some showing no differences. The factors that influenced the effectiveness include methodological limitations, biases in the experiment setting, technical limitations, individual differences, failure to achieve meaningful gamification, a mixture of element selection, sub-optimal measurement, and data interpretation biases. This study identified research gaps in previous studies and offers suggestions for future research in this area.

Using of digital devices has revolutionized language learning by providing a range of technological conveniences. These include voice recording, material storage, automated speech recognition, and grammar checking, which have made language learning more efficient and effective. Moreover, technology has enhanced the visual aspect of learning by presenting materials in a more engaging and interactive manner. This, coupled with rapid feedback, has enabled learners to receive immediate corrections to their work, leading to faster progress and mastery. Furthermore, digital devices have made self-study and personalized learning more accessible, empowering learners to take control of their learning. The use of bite-sized lessons has also made learning more manageable and has provided a student-centered learning experience.

The introduction of portable digital devices, such as iPads and smartphones, has further expanded the possibilities for language learning. These devices are ubiquitous and portable, enabling learners to study at any time without being tied to a particular geographical location. The ubiquity and portability are particularly important for foreign language learning (FLL), as FLL often involves dull, time-consuming, and perseverance-demanding practices, such as vocabulary memorization. In-class time is typically limited, making it difficult for learners to devote adequate time to such persistence-demanding activities. As a result, learners need to utilize their fragmented time outside the classroom to improve their skills.

Despite the benefits of technology-based language learning, it is important to note that engagement maintenance is an issue. Technology-based language learning tends to be self-directed, which may result in a lack of synchronous interactions with peers or instructors. As a result, researchers criticized the effectiveness of technology-based language learning, arguing that without real-time stimuli, learners may become disengaged and prefer amusement or rest. In the long run, this disengagement can even lead to learners dropping the class. Thus, maintaining learner engagement is a critical issue in technology-based language learning.

Gamification, which is the use of game design elements in non-game contexts to promote the expected behaviors, shows promise in maintaining learner engagement.

However, researchers doubted whether it is effective at bringing pedagogical benefits. For example, participants in the study by Luo, Brown and O'Steen expressed pessimism about the effectiveness of gamification-supported foreign language learning. They believed that while the concept of gamification is great, few products can achieve what they promised. Luo further noted that perceived usefulness is a critical factor in determining whether new educational technologies are accepted. Despite this, there have been few studies to date that specifically focused on the effectiveness of gamification in foreign language learning.

Furthermore, gamification is a concept that originated from video games, and thus, a considerable number of researchers are video game designers or information technology specialists. In other words, in the field of gamification-supported foreign language learning, FLL researchers are not the mainstream. Accordingly, researchers criticized educational gamification products for being poorly integrated with pedagogical contents, and their educational benefits can hardly be ensured. This suggests that there is a need for collaboration between FLL researchers and gamification experts to ensure that gamified tools are designed to effectively support language learning while incorporating appropriate pedagogical principles.

Gamification is the use of game design elements in non-game contexts to promote expected behaviors. Gamified learning, then, is defined as the use of game design elements for educational purposes. Gamification is a well-acknowledged concept for boosting

engagement, and it has been regarded as promising in both computer-assisted language learning and mobile-assisted language learning.

The classification of game design elements has been subject to debate. Luo categorized game elements into two groups: explicit game design elements and implicit game design elements. Explicit game design elements refer to the obvious game-like elements that people can see in commercial video games, such as points, badges, leaderboards, avatars, and virtual currencies. Implicit game design elements refer to the underlying mechanisms that make gamification activities engaging, which are connected to individuals' innate psychological needs. Implicit game design elements are abstract nouns, such as feedback, achievement, competition, collaboration, challenge, avoidance, ownership, and user control.

Notably, gamification can take both digital and non-digital forms. However, due to the challenge of describing and implementing non-digital gamified interventions, this study specifically focused on digital gamification. In this study, gamified learning tools refer to digital educational websites, information systems, or mobile applications that employ game design elements. Furthermore, the gamified FLL tools in this study specifically refer to gamified tools designed for foreign language learning

This systematic literature review aimed to identify the substantive and methodological features of the selected articles, as well as the effectiveness and measurement of the gamified FLL tools. Findings showed that the effectiveness of gamified tools in foreign language learning is mixed: they can bring positive changes, negative changes, or no difference. The factors that influenced the effectiveness could be methodological limitations, biases brought by the experiment setting, technical limitations, individual differences, failure in achieving meaningful gamification, a mixture in element selection, sub-optimal measurement, or data interpretation biases.

Three major limitations of this study were identified: the over-reliance on frequency reports in quantitative data analysis, the lack of a second coder in the qualitative data analysis, and a simple content analysis coding process that was too simplistic to be accurately replicated.

Suggestions for future research are listed in the Discussion section, such as exploring how to gamify the learning process, assessing the impact of individual game elements, and considering cognitive engagement in assessing the effectiveness of gamified FLL tools. Addressing the limitations of the current study, future ones can consider applying more complicated methods in analyzing the literature or recruiting more coders for the content analysis.

List of references:

1. Gafni R., Achituv D.B., Rahmani G. Learning foreign languages using mobile applications. *J. Inf. Technol. Educ. Res.* 2017;16:301–317.
2. Purgina M., Mozgovoy M., Blake J. WordBricks: Mobile technology and visual grammar formalism for gamification of natural language grammar acquisition. *J. Educ. Comput. Res.* 2020;58:126–159.
3. Rego I. Mobile Language Learning: How Gamification Improves the Experience. In: Zhang Y.A., editor. *Handbook of Mobile Teaching and Learning*. Springer; Berlin/Heidelberg, Germany: 2015. pp. 705–720.
4. Reynolds E.D., Taylor B. Kahoot!: EFL instructors' implementation experiences and impacts on students' vocabulary knowledge. *Comput. Assist. Lang. Learn. Electron. J.* 2020;21:70–92.
5. Zhou L., Yu J., Shi Y. Learning as adventure: An app designed with gamification elements to facilitate language learning; *Proceedings of the International Conference on HCI in Business, Government, and Organizations*; Vancouver, BC, Canada. 9–14 July 2017;

6. Castañeda D.A., Cho M.-H. Use of a game-like application on a mobile device to improve accuracy in conjugating Spanish verbs. *Comput. Assist. Lang. Learn.* 2016;29:1195–1204.
7. Wu Y.-L., Wang W.-T. Understanding the effects of mobile gamification on learning performance; Proceedings of the AMCIS 2014 Proceedings; Savannah, GA, USA. 7–9 August 2014.
8. Lu M. Effectiveness of vocabulary learning via mobile phone. *J. Comput. Assist. Learn.* 2008;24:515–525.
9. Baldauf M., Brandner A., Wimmer C. Mobile and gamified blended learning for language teaching: Studying requirements and acceptance by students, parents and teachers in the wild; Proceedings of the 16th International Conference on Mobile and Ubiquitous Multimedia; Stuttgart, Germany. 26–29 November 2017;
10. Loewen S., Crowther D., Isbell D.R., Kim K.M., Maloney J., Miller Z.F., Rawal H. Mobile-assisted language learning: A Duolingo case study. *ReCALL.* 2019;31:293–311.
11. Shortt M., Tilak S., Kuznetcova I., Martens B., Akinkuolie B. Gamification in mobile-assisted language learning: A systematic review of Duolingo literature from public release of 2012 to early 2020. *Comput. Assist. Lang. Learn.* 2023;36:517–554.
12. Hsu H.T., Lin C.C. Extending the technology acceptance model of college learners' mobile-assisted language learning by incorporating psychological constructs. *Br. J. Educ. Technol.* 2022;53:286–306.
13. Liu S., Oakland T. The emergence and evolution of school psychology literature: A scientometric analysis from 1907 through 2014. *Sch. Psychol. Q.* 2016;31:104.
14. Luo Z. Using eye-tracking technology to identify learning styles: Behaviour patterns and identification accuracy. *Educ. Inf. Technol.* 2021

PRAGMATIC COMPETENCE BRIDGES CULTURAL GAPS BY HELPING INDIVIDUALS NAVIGATE DIFFERENCES IN COMMUNICATION STYLES AND EXPECTATIONS

Master's student of group MPHI 25-9k1, Tashenev University, Shymkent

Allayeva Z.Sh.

Scientific supervisor: senior lecturer **Suyundikov A.A.**

In the 21st century, globalization has brought societies into closer contact than ever before, making intercultural communication a vital component of everyday interactions in education, business, and diplomacy. As individuals and communities increasingly engage across cultural lines, the ability to communicate effectively in multicultural environments has become both a practical necessity and an academic concern. Language, as a central medium of human interaction, plays a fundamental role in shaping, expressing, and transmitting cultural values, norms, and worldviews. Similarly, culture influences language use, patterns of communication, and the interpretation of verbal and nonverbal messages.

In multicultural settings, miscommunications often stem not from linguistic mistakes but from culturally conditioned differences in communication style, context, or interpretation. For example, high-context and low-context communication, indirectness versus directness, or varying concepts of politeness and personal space can all lead to misunderstanding. Consequently, fostering intercultural competence—the ability to understand, respect, and adapt to cultural differences—has become a core objective in fields such as linguistics, anthropology, education, and international relations.

This paper investigates the relationship between language, culture, and communication, particularly in the context of intercultural interaction. The study focuses on the mechanisms through which cultural norms are encoded in language, how communicative practices vary across cultures, and what barriers exist when individuals from different cultural backgrounds

interact. Through theoretical insight and empirical reflection, the research aims to contribute to a better understanding of the intercultural gap and to suggest effective strategies for its mitigation.

The intersection of language, culture, and communication has been the subject of considerable scholarly interest across multiple disciplines. Edward Sapir and Benjamin Lee Whorf's theory of linguistic relativity laid an early foundation, suggesting that the structure of a language affects its speakers' worldview and cognition. This idea has been expanded upon in subsequent studies that explore how language both reflects and shapes cultural norms. Hall (1976) introduced the concepts of high-context and low-context cultures, emphasizing how much meaning is derived from contextual cues in communication, a model widely used in intercultural studies.

More recent research has emphasized intercultural pragmatics (Kecskes, 2014), which examines how speakers from different linguistic and cultural backgrounds negotiate meaning. Hofstede's (2001) dimensions of culture, such as individualism vs. collectivism and power distance, have also been instrumental in analyzing how values influence communication styles. Additionally, Ting-Toomey's (1999) face-negotiation theory provides a framework for understanding conflict and politeness in intercultural interactions.

Studies on intercultural competence (Byram, 1997; Deardorff, 2006) have contributed practical models for evaluating the knowledge, skills, and attitudes required to navigate cross-cultural contexts. The literature collectively underscores the complexity of intercultural communication and the importance of developing both linguistic proficiency and cultural sensitivity.

This research employed a qualitative approach based on interpretive analysis and conceptual synthesis. The study is grounded in a multidisciplinary framework, incorporating perspectives from linguistics, cultural anthropology, and communication studies to explore the dynamics of language and culture in intercultural contexts. The methodology consists of three primary components: document analysis, comparative cultural analysis, and expert interviews.

Firstly, a document analysis was conducted using academic sources published between 2000 and 2025. This included journal articles, book chapters, and empirical studies on intercultural communication, linguistic relativity, and cultural theory. Special attention was given to works addressing communication breakdowns and cultural adaptation strategies in multilingual and multicultural environments.

Secondly, a comparative analysis of communication practices in selected cultural settings (e.g., Japan, the United States, and Germany) was performed to identify recurring themes and cultural variables that influence language use. These case-based comparisons enabled the identification of specific intercultural communication patterns and challenges.

The relationship between language and culture is bidirectional: while language serves as a vehicle for transmitting cultural knowledge, it is also shaped by cultural experiences and worldviews. This duality is particularly evident in intercultural communication, where individuals must navigate not only lexical and grammatical differences but also divergent values, expectations, and norms of interaction. In the context of globalization, miscommunication across cultures is not solely a linguistic issue but often stems from differing assumptions about context, politeness, directness, and social hierarchy.

Additionally, experts emphasized the value of teaching nonverbal communication, including body language, eye contact, and spatial behavior, which vary significantly across cultures and are often sources of misinterpretation.

The findings underscore that intercultural communication is a multifaceted process influenced by social, psychological, and historical factors. Successful communication requires more than vocabulary—it requires the ability to interpret and respond to cultural cues. Developing this competence involves fostering empathy, open-mindedness, and reflective thinking, especially in language education settings.

Language, culture, and communication function as an interconnected system that both reflects and constructs human experience. In the context of intercultural interaction, understanding this relationship is essential for minimizing communication breakdowns and fostering mutual understanding. Language is not merely a neutral code for conveying information; it is embedded within and shaped by cultural patterns, social structures, and historical context. As such, any analysis of communication must also consider the cultural filters through which language is produced and interpreted.

One of the most important functions of language is the transmission of cultural values and social norms. For instance, the use of honorifics in Korean or Japanese illustrates how language encodes social hierarchy and respect. In contrast, the relative informality of English reflects cultural values of egalitarianism and individualism. These differences manifest not only in vocabulary and grammar but also in discourse practices—how conversations are started, maintained, and closed; how politeness is expressed; and how disagreement is handled.

The role of language education in addressing these challenges is critical. Traditional language instruction often focuses heavily on grammar and vocabulary, neglecting the cultural and pragmatic aspects of communication. However, language learners must develop intercultural communicative competence (ICC), which involves the ability to interpret and produce culturally appropriate language. Byram (1997) identifies components of ICC including knowledge, skills of interpretation and discovery, and attitudes of openness and curiosity. Integrating these components into curricula can help learners navigate the subtle nuances of intercultural dialogue.

Furthermore, institutions must create opportunities for authentic intercultural interaction, such as student exchanges, virtual collaboration with international peers, or project-based learning with global themes. These experiences allow learners to apply linguistic skills in real-world contexts while developing empathy and cross-cultural understanding. Teachers, too, must be trained to facilitate these interactions and to recognize the cultural underpinnings of students' communication styles.

In sum, effective intercultural communication requires a holistic understanding of both language and culture. By embracing a pedagogical model that integrates cultural literacy with language proficiency, educators can help bridge the intercultural gap and equip students with the skills needed for global citizenship.

In an increasingly interconnected world, the ability to communicate across cultural boundaries is no longer optional but essential. This paper has examined the profound link between language, culture, and communication, demonstrating that effective intercultural interaction relies on more than just linguistic knowledge. It requires an understanding of the cultural frameworks that shape communicative behaviors, from speech patterns and politeness strategies to nonverbal cues and values.

The findings indicate that misunderstandings in intercultural settings often stem not from errors in grammar or vocabulary, but from differences in communication styles and cultural assumptions. Language, as a cultural artifact, encodes norms that may be unfamiliar or even conflicting for individuals from other backgrounds. In this context, the development of intercultural communicative competence becomes crucial. Learners and professionals alike must acquire the ability to decode and adapt to the communication styles of others while reflecting critically on their own.

To bridge the intercultural gap, educational institutions should promote curricula that integrate linguistic skills with cultural analysis, encourage experiential learning, and foster attitudes of openness and curiosity. By doing so, they can help nurture a generation of global citizens who are equipped to navigate the complexities of cross-cultural communication with confidence and competence.

List of references:

1. Alencar, E. M. L., & Lima, C. F. (2019). Cultural dimensions and the resolution of conflicts in international business: A study with Brazilian companies. *Journal of International Business Studies*, 50(2), 295-314. Bargiela-Chiappini, F., & Haugh, M. (Eds.). (2019). *Handbook of business communication: Language, strategies and discourse analysis*. De Gruyter Mouton.
2. Beebe, L. M., Takahashi, T., & Uliss-Weltz, R. (2017). *Pragmatics and discourse: A resource book for students*. Routledge.
3. Chen, L., & Wu, Y. (2015). Understanding politeness norms in cross-cultural health communication: A qualitative study. *Journal of Health Communication*, 20(7), 829-837.
4. García, C. L., & Florian, L. (2019). Politeness strategies in intercultural communication. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 40(8), 697-713.
5. Gudykunst, W. B., & Kim, Y. Y. (2017). *Communicating with strangers: An approach to intercultural communication* (8th ed.). McGraw-Hill Education.

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ: ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің магистранты
Әубәкір Аружан Төлегенқызы
Мыңбаева А.П. филология ғылымдарының доценті м.а., философия докторы
(PhD)

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ тіл біліміндегі сөз тіркесі синтаксисінің қалыптасу жолы, зерттелу тарихы және оның дербес сала ретінде оқшаулану кезеңдері қарастырылған. Тілші ғалымдар П.М. Мелиоранский, А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов және М. Балақаевтың сөздердің байланысу формалары мен тәсілдеріне қатысты ғылыми тұжырымдарына талдау жасалған. Сонымен қатар, сөз тіркесінің сөйлем құрау заңдылықтарындағы рөлі, номинативтілік сипаты және басыңқы сыңардың ерекшелігіне қарай есімді, етістікті, ортақ басыңқы болып бөлінуінің теориялық негіздері баяндалады. Мақалада сөз тіркестерінің байланысу түрлеріне (матасу, меңгеру, қабысу, жанасу) қатысты жаңа классификациялық ұсыныстар берілген.

Кілт сөздер. Синтаксис, сөз тіркесі, қазақ тіл білімі, байланысу формалары, матасу, меңгеру, қабысу, жанасу, қиысу, басыңқы сыңар, бағыныңқы сыңар, номинативтілік, есімді сөз тіркесі, етістікті сөз тіркесі, ортақ басыңқы тіркестер.

Синтаксис - тіл білімінің күрделі салаларының бірі, ал оның іргетасы - сөз тіркесі. Қазақ тіл білімінде сөз тіркесі мәселесі ұзақ уақыт бойы сөйлем синтаксисімен қатар немесе оның бір бөлшегі ретінде қарастырылып келді. Алайда, тілдің дамуы мен ғылыми зерттеулердің тереңдеуі нәтижесінде сөз тіркесі синтаксисі дербес сала ретінде оқшауланды. Сөз тіркесінің зерттелуі мен оның нысанының айқындалуы - қазақ тіл біліміндегі кейінгі кездің үлкен жетістігі.

Қазақ тіліндегі сөз тіркестерін зерттеу тарихын бірнеше кезеңге бөліп қарастыруға болады. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында П.М. Мелиоранский, Н.И. Ильминский сияқты түркітанушылардың еңбектерінде қазақ тілінің грамматикалық құрылысы туралы алғашқы мәліметтер пайда болды. Қазақ тіл білімінде сөз тіркесі синтаксисінің дербес саласы болып қарастырылуы XX ғасырдың орта тұсынан басталады. Сөз тіркесі синтаксисі мен сөйлем синтаксисі өз алдына жеке-жеке сала болып қарастырыла бастағалы сөз тіркестерінің көптеген мәселелері терең қозғала бастады. Атап айтар болсақ, сөз тіркесінің нысандары: сөз тіркесінің байланысу фор-малары мен тәсілдері, синтаксистік қатынастары мен түрлері, тіркесу қабілеті, олардың әрқайсысының қалыптасу тарихы жан-жақты сөз болды.

Қазақ тіліне байланысты алғаш зерттеу жүргізген ғалымдардың бірі П.М. Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казах-киргизского языка» деген еңбегінде сөз тіркесін арнайы қарастырмағанымен, жай сөйлемдерге байланысты бөлімінде бастауыш пен баяндауыштың қиысуын дұрыс көрсеткен.

Қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалым А. Байтұрсынұлының «Тіл - құралы» еңбегі сөйлем жүйесі мен түрлері атты 2 бөлімнен тұрады. Мұның бірінші бөлімінде сөйлем мүшелері мен сөйлем мүшесі болатын сөз таптары, олардың жасалу жолдары жайлы сөз болса, екінші бөлімінде сөйлемнің құрылымдық және айтылу мақсатына қарай түрлері, жай сөйлем мен құрмалас сөйлем мәселелері қарастырылады. Осы еңбекте сөз тіркестері арнайы тақырып болып берілмейді. Автор сөйлемнің бас мүшесін «басым жақ» деген атаумен беріп: «Бастауыш бір жақты болса, баяндауыш онымен ымыраласады. Бастауыш әр жақты болса, мәселен, бастауыш біреу емес, бірнеше болса жана әрқайсы әр жақты болса, онда баяндауыш басым жағымен ымыраласады» [1, 274 б.]. – дейді. Әрине автор бұл жерде сөз тіркестері, я болмаса, сөз тіркестерінің байланысу формалары жайында сөз қозғамағанымен, жоғарыда келтірілген пікірі қиысу байланысу формасына келеді. А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбановтың еңбектерінде синтаксистік байланыстардың алғышарттары жасалды. Мәселен, Қ. Жұбанов «матасу» терминін қолданып, сөздердің байланысу заңдылықтарына назар аударды.

Қ. Жұбанов еңбектерінде сөздердің байланысу формалары туралы арнайы сөз болмағанымен, сөйлем мүшелеріне қатысты айтылған пікірлерінде «матастырылған», «меңгереді», «жанасады» сөздері кездеседі. Дегенмен бұл сөздердің сөз тіркестеріне, қазіргі қолданыста жүрген байланысу формаларының атауларына нақты қатысы бар дей алмаймыз. Ғалым сөз тіркесін өз алдына жеке сала етіп бөліп қарастырмағанмен, оның 1936 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикасы» атты еңбегінде «сөйлем жүйесіне» арналған бөлімінде «сөз қиыны», «жетек сөз бен жетекші сөз» деген тараулар берілген. Мұнда: «Сөйлемде бір сөз болмай, бірнеше сөз болса, бұл сөздер бір-бірімен қиындасып тұруы керек. Қиынын келтірмей құрастырған сөйлем, не тіпті сөз болмай шығады да, немесе, айтайын деген сөзің болмай, басқа бірдеме болып шығады» [2, 157 б.], - деген анықтамасы қазіргі сөз тіркесінің анықтамасына біршама жақын келетін сияқты. Ал: «Сөйлем ішінде сөздер бірін-бірі ерте де, біріне-бірі ере де байланысады. Еруші сөзді жетек сөз, ертуші сөзді жетекші сөз дейміз» [2, 161 б.], – деген пікірі арқылы қазіргі кезде бағыныңқы сыңар, басыңқы сыңар деп атап жүрген сөз тіркесіндегі сабақтаса байланысудың заңдылығын дұрыс аша білген.

Х. Басымовтың: «Кейбір анықтауыштар басқа бір мүшені анықтап қабысып келумен қатар өзді-өзін де анықтап қабысып келеді» деген пікірі сөйлем мүшелеріне қатысты айтылғанмен, анықтауыштық қатынастағы қабыса байланысқан сөз тіркестеріне де қатысты екендігіне талас туындамаса керек [3, 32 б.]. Ал Ә. Ермаков: «Бұл сөйлемнің бастауышы...«ол» деген сөз; бұл... «ұстады» деген етістік баяндауышты өз ыңғайына бағындырып, меңгеріп тұр және өзінің баяндауышымен қиысып тұр», – деп, бастауыш пен баяндауыштың қиыса байланысатындығы туралы айтса, сонымен қатар, толықтауыш пен пысықтауыштың баяндауышқа меңгерілетін дұрыс көрсеткен [4, 68-70 бб.]. Міне жоғарыда аталған еңбектерден сөз тіркесінің әлі де болса жеке сала ретінде танылмағанын, оның (сөз тіркесінің), көбінесе, сөйлем мүшелеріне қатысты мәселелер төңірегінде әңгімеленіп келгенін байқаймыз.

Жалпы тіл білімінде сөз тіркесі сөйлем ішінде қолданыла ма, әлде сөйлемнен тыс па деген сұрау туындағаны белгілі. Осыған байланысты тілші ғалымдардың пікірі де түрліше. Бұл жөнінде пікір таласы орыс тіл білімінде де, т%оркітануда да орын алды. Мәселен орыс тіл білімінің көрнекті өкілдері В.В. Виноградов, В.В. Бабайцева, А.И. Смирницкийлер сөз тіркесіне номинативті қасиет тән екендігін айтса, оны қазақ тіл білімінде К. Аханов та қолдайды. Ал Ю.В. Фоменко, А. Моисеевтер сөз тіркесінің номинативтілігін жоққа шығарады.

Сөз тіркесі - сөйлемнің материалы. Сөз тіркесі «сөйлем құрамында ғана және тек сөйлем арқылы ғана тілдің коммуникативтік құралы жүйесіне ене алады» [5, 231 с.]. Ол туралы «Қазақ тілінің грамматикасында»: «Сөздер өзара тіркесу арқылы сөйлем құрамына енеді. Сондықтан сөз тіркестері -сөйлем құраудың шоғырланған материалдары», - десе [6, 8 б.], Ж.А. Жакупов: «...сөз тіркесі - шикізат қана, сөйлемнің материалы ғана емес, өзі- нің байланысу түрлері мен тәсілдері арқылы сөйлемнің ғана, орамды тілдің (связная речь) ой жалғастыру мақсатында дайындалған құрылымдық тетігі», - деп тұжырымдайды [7, 68 б.].

1930-1940 жылдары С. Аманжолов пен Н. Сауранбаев сөздердің байланысу формаларын (қиысу, меңгеру, жанасу, қабысу) ғылыми айналымға енгізіп, мектеп грамматикаларының негізін қалады. М. Балақаев - сөз тіркесі теориясының негізін қалаушы. Ол сөз тіркесін сөйлемнен бөлек, дербес синтаксистік категория ретінде зерттеді. Оның «Қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің негізгі типтері» (1957) атты еңбегі осы саланың классикалық туындысына айналды. Ғалымның тұжырымы бойынша, сөз тіркесі - кемінде екі толық мағыналы сөздің сабақтаса байланысқан тобы. М. Балақаев сөз тіркестерін басыңқы сыңарының сипатына қарай есімді және етістікті деп бөлді. Оның ізін жалғастырушы ғалымдар Т. Сайрамбаев (күрделі сөз тіркестері), Р. Әмір (есімді сөз тіркестері) және М. Серғалиев бұл саланы одан әрі дамытты. С. Аманжолов сөз тіркестерін сөйлем мүшелері аясында қарастырғаны белгілі. Автор «Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы» деген еңбегінде сөйлем мүшелерінің өзара грамматикалық байланысуы, қарым- қатынасқа түсуін төрт түрге бөліп қарастырады: қиысу, меңгеру-меңгерілу, қабысу, жанасу. Осылармен бірге байланысудың бесінші түрі ретінде сөйлем мүшелерінің орналасу тәртібін қосады [8, 148 б.]. Қазақ тіл білімінде сөз тіркесі синтаксисінің арнайы қарастырылуы 1950 жылдардан басталады әрі оның синтаксистің жеке саласы ретінде қарастырылуында проф. М. Балақаевтың еңбегі зор. Міне осы кездерден бастап сөз тіркестерінің басыңқы сыңарының қандай сөз таптарынан жасалуына қарай есімді, етістікті деп берілуі орын алса, М. Балақаев меңгеруге қатысты есім мен етістіктің бірлесіп келуі нәтижесінде ортақ меңгеру деген терминді енгізгені белгілі [9, 399-406 бб.]. Соның негізінде проф. Т. Сайрамбаев сөз тіркестерінің есімді, етістікті және ортақ басыңқы деп бере келе, енді ортақ меңгеруден басқа тілімізге ортақ қабысу, ортақ матасу түрлері енді [10, 30-34 бб.]. Ол туралы автор: «Сонымен біз сөз тіркесін басыңқы сыңарына қарай енді есімді, етістікті, ортақ басыңқы деп топтай келіп, іштей 1) ортақ қабыса байланысқан сөз тіркесі, 2) ортақ матаса байланысқан сөз тіркесі, 3) ортақ меңгеріле байланысқан сөз тіркестері деп бөлуді практикалық та, теориялық та жағынан дұрыс деп білеміз», – дейді [10, 33 б.]. Жалпы сөздердің байланысу формалары, олардың есімді және етістікті түрлеріне жатқызу туралы талас мәселелер әлі де болса бар. М. Балақаев есімді сөз тіркестеріне матасу, меңгеру, ортақ меңгеру, қабысуды, ал етістікті сөз тіркестеріне меңгеру және қабысуды жатқызса, проф. Т. Сайрамбаев: «...біз баяндауыштың түрлері сияқты сөз тіркестерін де басыңқы сыңарына қарай есімді, етістікті және ортақ басыңқы етіп үшке бөліп беруді жөн көрдік», -дей отырып, меңгеруді: етістікті меңгеру, есімді меңгеру, ортақ меңгеру, қабысуды: етістікті қабысу, есімді қабысу, ортақ қабысу, матасуды: есімді матасу, ортақ матасу түрлерін ұсынады [10, 30 б.]. Сонымен жоғарыда аталған авторлардың сөз тіркестерін бөлуде есімдіге үш байланысу формасын: матасу, меңгеру, қабысуды, ал етістіктің екі байланысу формасын: меңгеру мен қабысуды жатқызатынын байқаймыз. Ал біз өз кезегімізде жанасу байланысу формасына қатысты кейбір талас мәселелердің шешім табуына байланысты [11], енді оны да есімді және етістікті деп бөле келе, бұдан былай есімді сөз тіркестеріне қатысты төрт байланысу форма- сын: матасу, меңгеру, қабысу және жанасуды, етістікті сөз тіркестеріне қатысты үш байланысу формасын: меңгеру, қабысу және жанасу байланысу формаларын қарастыруды ұсынамыз.

Соңғы зерттеулерде сөз тіркестерін басыңқы сыңарларының қандай сөз таптарынан жасалуына қарай есімді, етістікті деп бөлумен бірге ортақ басыңқы түрінің енуіне байланысты, енді біз де байланысу формаларын: есімді матасу, ортақ матасу; есімді меңгеру, етістікті меңгеру, ортақ меңгеру; есімді қабысу, етістікті қабысу, ортақ қабысу; есімді жанасу, етістікті жанасу, ортақ жанасу деп бөлеміз. Сөз тіркестерінің семантикалық-формальдық құрылымы сөз тіркесінің бағыныңқы және басыңқы сыңарларының бір-бірімен байланысу тәсілдері мен оның мазмұнын анықтайды. Егер сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары зат, құбылыс не қандай да бір ұғымды атап көрсетсе, бағыныңқы сыңарының қызметі басыңқы сыңарда аталғанды нақтылау болып табылады. Ол үшін бағыныңқы сыңардағы сөз белгілі бір тұлғада тұруды қажет етеді. Басыңқы сыңардың мазмұны өзінің лексикалық мағынасы арқылы анықталады. Мысалы: 1) затты, нәрсені білдіреді: биік үй, аспалы шам, баланың қылығы; 2) белгіні білдіреді: өмірге ызалы, бүгін қуанышты; 3) қимыл, қозғалысты білдіреді: сабақтан кешікті, жұмысқа орналасты, т.б. Ал бағыныңқы сыңардың мазмұны оның лексикалық мағынасы арқылы емес, сөз тұлғаның басыңқы сыңардағы қандай сөзбен тіркесуіне байланысты туындаған синтаксистік мағынасы арқылы анықталады. Мұндай кезде бағыныңқы сыңардағы сөзтұлға екі түрлі синтаксистік мағынада: 1) басыңқы сыңардағы заттың не қимылдың белгісін білдіріп, басқа дәл сондай зат не қимылдан ажырататындай сипатта жұмсалады: Асау жылқы ышқына шыңғырып көкке атылды (Д. Досжанов). Азанғы аяз шағып барады (Н. Серәлиев). Кеңес біраз үнсіз жатты... (Қ. Сәр-секеев); 2) субъектінің әрекеті тура немесе жанама бағытталған объектіні білдіруі мүмкін: Орташасы көбінесе әнге лайық (Т. Әлімқұлов).

Сөз тіркестерінің басты белгісі сыңарларының арасындағы грамматикалық қатынастардың болуы. Басқа тілдердегідей, қазақ тіл білімінде де сабақтаса байланысқан сөз тіркестері: 1) анықтауыштық, 2) толықтауыштық және 3) пысықтауыштық қатынаста келеді.

Әрбір сөз тіркесінің нақты мағынасы оның грамматикалық және лексикалық мағынасына (мағыналық-тұлғалық құрылымына) байланысты. Сонымен сөз тіркесі – сыңарларының лексикалық мағынасы арқылы бір-бірін толықтырып, өзара грамматикалық қатынасқа түсетін лексико-грамматикалық бірлік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1992. - 444 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1999. - 581 б.
3. Басымов Х. Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері // Халық мұғалімі. - 1939. - №1.
4. Ермеков Ә. Тағы да сөйлем мүшелері туралы // Халық мұғалімі. - 1939. - № 9.
5. Жакупов Ж.А. Қазақ тілі функциональдық синтаксисі (контекст проблемасы). Алматы, 1999. - 225 б.
6. Аманжолов С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы. - Алматы, 1940. - 248 б.
7. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. - Алматы: Рауан, 1991. - 176 б.

ГҮЛЗАТ ШОЙБЕКОВА ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН БАЯНДАУ ТӘСІЛДЕРІ

Жантасова З.Т

ф.ғ. к., Қауымдастырылған профессор (доцент)
Маликова Балнұр ФИ- 22-1к1

Аннотация. Мақалада қазіргі қазақ әдебиетінің өкілдерінің бірі Гүлзат Шойбекова прозасының көркемдік ерекшеліктері мен баяндау тәсілдері талданады. Жазушы әңгімелеріндегі авторлық баяндау жүйесі, кейіпкер психологиясын ашу тәсілдері, символдық детальдар мен тілдік-көркемдік құралдардың қолданылу ерекшеліктері қарастырылады.

Түйін сөздер: Қазақ прозасы, поэтика, авторлық баяндау, психологиялық талдау, көркемдік тәсіл.

Қазіргі қазақ прозасы адамның ішкі әлемін, рухани күйзелісін, өмірдің мәні туралы философиялық толғаныстарды бейнелеуге бағытталған көркемдік ізденістермен ерекшеленеді. Әдебиеттегі бұл үрдіс XX ғасырдың соңында қалыптасып, тәуелсіздік кезеңінде жаңа мазмұнмен толықты.

Тәуелсіздік жылдары әдебиетте адам тұлғасының рухани болмысына ерекше назар аударылды. Кейіпкердің ішкі әлемін, жалғыздық сезімін, өмір туралы толғанысын бейнелеу қазіргі прозаның маңызды бағыттарының біріне айналды. Осы әдеби үдерісте Гүлзат Шойбекова шығармашылығы өзіндік көркемдік ерекшелігімен дараланады. Оның әңгімелерінде адамның рухани әлемі, ішкі күйзелісі, өмірдің мәні туралы толғаныс терең психологиялық сипатта беріледі.

Өмір шындығын суреткерлік шеберлікпен баяндау және ақиқатты айтудың жолын іздеп, оны көркемдік тәсілдермен берудің алуан түрлі амалын табу-нағыз таланты қаламгерлерге тән қасиеттің бірі. Сондай талантты қаламгердің бірі – Гүлзат Шойбекова. Жазушы Гүлзат Шойбекова Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы, Байкенже ауылында 1967 жыл 4 мамырда дүниеге келген. Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетін 1991 жылы аяқтаған. Мақалалары мен әңгімелері мектеп қабырғасында жүргенде-ақ аудандық, Республикалық газеттерде жарияланып, әдеби ортада таныла бастаған. Еңбек жолын 1991 – 1993 жылдары «Қазақ әдебиеті» газетінде бастап, «Алатау» теледидарында, «Жаңа ғасыр» студиясында қызмет жасаған. Сонымен бірге дүниежүзі қазақтары қауымдастығының жанындағы «Аманат» студиясында редактор қызметін, «Қазақстан» телеарнасында редакторлық жұмыстарын атқарған. Оқырман көкірегіне сыр тұндыра жазу – әрбір суреткердің көркемдік биік межесі. Осы орайда белгілі әдебиет теоретигі, ғалым Т.Есенбековтің «Шынында сөздің қуаты, мәтін энергетикасы адам жанына, сезіміне әсер етуінен көрінеді дегендердің пікіріне құлақ қоятын кез келген шығар [1, 65 б.] деген тұжырымына қосылған.

Жазушы Гүлзат Шойбекованың «Тоты аралының тұрғыны» (2001), «Өмір сүру ережесі» (2008), «Ей, менің құла бестім» (2016) прозалық жинақтары жарық көрді.

Жазушы шығармаларының көркемдік табиғатын талдау қазіргі қазақ прозасының даму үрдісін түсінуге мүмкіндік береді.

Гүлзат Шойбекова прозасының басты ерекшеліктерінің бірі – психологиялық тереңдікке құрылған авторлық баяндау. Жазушы шығармаларында оқиға желісі сыртқы әрекеттен гөрі кейіпкердің ішкі күйімен, ой ағымымен байланыста өрбиді.

«Жүрек түбінде жататын бір адамға жасырын қиянатым әлі күнге есімнен кетпесе де, оны түзеуге талпынбаған едім. Талпынбақ түгілі есіме түсе қалса өзімнен өзім қашқақтап, басқа нәрселерге көңілімді аударып, ойымнан шығаруға әрекеттенемін» [2, 139 б], – деген кейіпкердің ішкі құпия сыры тылсым күш алдында бірте-бірте

ашылады. Тылсым дауыс күші өмірдің қат-қабат күрделі сырын ашып, сол арқылы өзіне өлім тілеген кейіпкерді шындықты шығғыртып, желкелеп, мойындатып отырады.

Автор көбіне ішкі монолог, психологиялық талдау, символдық деталь сияқты көркемдік тәсілдерді қолданады. Бұл тәсілдер кейіпкердің рухани әлемін терең ашуға мүмкіндік береді.

Жазушы әңгімелерінде кейіпкерлердің өмірге, қоғамға деген көзқарасы олардың ішкі ойлары арқылы беріліп, оқырманды философиялық толғанысқа жетелейді.

«Тоты аралының тұрғыны» әңгімесіндегі психологиялық бейнелеу. Жазушының «Тоты аралының тұрғыны» әңгімесінде адам болмысының күрделі табиғаты мен рухани жалғыздық мәселесі көркем бейнеленеді.

Шығармада кейіпкердің өмірге деген көзқарасы, қоғамдағы өзгерістерге қатысты ішкі күйзелісі ерекше психологиялық тереңдікпен беріледі. Әңгіме құрылымында автор кейіпкердің ішкі әлеміне үңілу арқылы адамның рухани жалғыздығын көрсетеді.

Бұл шығармада арал бейнесі символдық мәнге ие. Арал – адамның қоғамнан бөлектенген ішкі әлемінің көркем бейнесі ретінде көрінеді. Кейіпкердің жалғыздық сезімі осы символ арқылы ашылады. Жазушы табиғат суреттерін кейіпкердің ішкі күйімен байланыстыра отырып, шығармаға философиялық мазмұн береді.

«Өмір сүру ережесі» шығармасында автор адам өмірінің мәні, тағдыр мен уақыт туралы ой қозғайды. Бұл әңгімеде кейіпкер өмір жолына көз жүгіртіп, өзінің өткенін саралайды. Шығармада уақыт пен тағдыр мәселесі ерекше философиялық мазмұнда беріледі. Жазушы кейіпкердің ой ағымы арқылы адам өмірінің өткіншілігін, өмірдің мәнін іздеу мәселесін көтереді. Әңгімеде сыртқы оқиға аз болғанымен, кейіпкердің ішкі толғанысы шығарма динамикасын қалыптастырады.

Бұл шығарма жазушы прозасындағы философиялық ойлау жүйесінің айқын көрінісі болып табылады.

«Ей, менің құла бестім!» әңгімесіндегі ұлттық таным. Жазушының «Ей, менің құла бестім!» шығармасы ұлттық дүниетаным мен дәстүр мәселесін бейнелеуімен ерекшеленеді. [3, 156 б]

Әңгімеде қазақ өміріндегі жылқы бейнесі ерекше символдық мәнге ие. Құла бестінің бейнесі арқылы автор адам мен табиғат арасындағы рухани байланысты көрсетеді. Жылқы бейнесі қазақ дүниетанымында еркіндік пен адалдықтың символы ретінде көрінеді. Автор осы ұлттық символды пайдалану арқылы кейіпкердің рухани әлемін ашады.

Шығармада өткен өмірге деген сағыныш, ұлттық болмысты сақтау мәселесі көркем түрде бейнеленеді.

Г.Шойбекованың «Бүйрек» әңгімесінің әлеуметтік астары мол. Осымен байланысты ұлттық прозаны көркем антропология тұрғысынан зерттеп жүрген ғалым Г.Балтабаева «Жалпы қазақ прозасында антропологиялық ізденістердің орны бөлек, соның ішінде адам ағзасына байланысты, дене мүшелері турасында шығармалар жоқтың қасы, дегенмен көп болмағанмен біраз туындылар бар» [4, 35 б] деп сипаттама бере келе Гүлзат Шойбекованың «Бұрым», «Бүйрек» әңгімелерін сол қатарға жатқызып, әдеби-теориялық талдау жасайды.

Табиғат суреттері кейіпкердің ішкі күйімен байланыста беріледі. Мұндай тәсіл көркем мәтіннің эмоционалдық әсерін күшейтіп, шығарманың поэтикалық құрылымын тереңдетеді.

Жазушы тілінің басты ерекшелігі – лирикалық нәзіктік пен философиялық ойдың үйлесуі. Гүлзат Шойбекова прозасы қазіргі қазақ әдебиетіндегі психологиялық бағыттағы шығармалардың қатарында ерекше орын алады

– авторлық баяндаудың психологиялық сипаты

- кейіпкердің ішкі әлемін терең бейнелеу
- символдық бейнелердің қолданылуы
- философиялық ойлау жүйесі

Жазушы шығармаларында адамның рухани әлемі, жалғыздық мәселесі, өмірдің мәні туралы толғаныс көркем түрде беріледі.

Сондықтан Гүлзат Шойбекова прозасы қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік дамуына өзіндік үлес қосқан маңызды шығармашылық құбылыс ретінде бағаланады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Есенбеков Т. Көркем мәтін поэтикасы А., Қазақ университеті, 2012, 228-б
2. Шойбекова Г. Өмір сүру ережесі А., Құс Жолы, 2008, 240-б
3. Шойбекова Г. Ей, менің құла бестім! А., Дәстүр, 2016, 384-б
4. Балтабаева Г. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі. А., ЖШС Дәстүр, 288 б.

ТҰТҚАБАЙ ИМАНБЕК ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ХАРАКТЕРДІҢ КӨРКЕМДІК БЕЙНЕСІ

Жантасова З.Т ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Сайлаубаева Севинч ФИ-21-1к тобының студенті

Аннотация. Мақалада қазақ жазушысы Тұтқабай Иманбектің прозалық шығармаларындағы ұлттық характерді бейнелеу ерекшеліктері қарастырылады. Автордың «Үш айдың, үш күні» повесі негізінде кейіпкерлер жүйесі, психологиялық бейнелеу тәсілдері, соғыс жылдарындағы ауыл өмірінің көркем суреті талданады..

Түйін сөздер: қазақ прозасы, ұлттық характер, Тұтқабай Иманбек, соғыс тақырыбы, әйел бейнесі, психологиялық талдау.

Қазақ әдебиетінде ұлттық мінез бен адам психологиясын бейнелеу мәселесі әрқашан маңызды орын алып келеді. Әсіресе ХХ ғасырдың екінші жартысындағы прозада адам тағдыры, қоғам өзгерістері мен тарихи кезеңдер кеңінен суреттелді. Осындай тақырыптарды шығармашылық тұрғыда терең бейнелеген жазушылардың бірі – Тұтқабай Иманбек. » [1;1121],

Тұтқабай Иманбекұлы 1937 жылы 2 қаңтарда Оңтүстік Қазақстан облысы, Түлкібас ауданының Ақбийік ауылында дүниеге келген. 1955 жылы Тұрар Рысқұлов ауылындағы Абай атындағы орта мектепті, 1960 жылы Әл – Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университетін журналистика мамандығы бойынша бітірген. 1960 – 1967 жылдары «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас алаш») газетінде әдеби қызметкер, бөлім меңгерушісі болып істеген.

1967 – 1977 жылдары «Жазушы» баспасында аға редактор, 1977 – 1979 жылдары Қазақ Мемлекеттік университетінде аға оқытушы, 1980 – 1983 жылдары «Ара - Шмель» сатиралық журналында жауапты хатшы, 1983 – 1995 жылдары «Қазақ әдебиеті» газетінің бөлім меңгерушісі, жауапты хатшы болып қызметтер атқарған.

Қаламгердің алғашқы өлеңдері 1957 жылы «Лениншіл жас» газетінде жарияланған Республикалық «Пионер» (қазіргі «Ақ желкен») журналында тырнақалды әңгімелері жария көрді. Тұңғыш өлеңдері «Жырға сапар» (1958) «Жас дәурен» (1961) атты топтама жыр – жинақтарында жарияланды. 1967 жылы «Тұңғыш кітап» сериясымен «Ақ қайың» атты алғашқы жыр жинағы шығады. 1970 жылы «Жазушы» баспасынан «Бұлақ күліп ағады» өлеңдер кітабы жария көрді. 1969 «Тапсырылмаған гүл» прозалық туындысы, 1972 жылы «Үш айдың, үш күні» повесі жеке кітап болып шығады. 1974 жылы «Тұт ағашының көлеңкесі» повестержинағы және 1979 жылы «Үлкен үй» атты романы жарық көрді.

Аталмыш қаламгер туындылары орыс тіліне де аударылған. 1976 жылы «Последняя охота», 1981 жылы «тень тутовника» сынды жинақтары орыс тілінде басылған. 1984 жыл «Большой дом» романы шығады. Жазушының өзі С. С. Баруздин, А. Райдар, Х. Меляев т. б. Кеңес жазушыларының, М. Майерова, п. Ж. Беранже сияқты шетел жазушылары шығармаларын қазақшаға аударған. 1982 жылы үш повесі мен үш әңгімесі «Үш Айдың, үш күні» деген атпен шыққан кезекті жинағына ендірілді. 1990 жылдары «Ағайынға ақ бата», «Өнеге сөз - өрісің» деген дүниелері жарияланды.

Жазушы шығармаларында ауыл өмірі, соғыс кезеңіндегі халық тағдыры, адамның ішкі рухани әлемі кеңінен көрініс табады. Оның «Үш айдың, үш күні» повесі соғыс жылдарындағы ауыл өмірін, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, ұлттық мінез ерекшеліктерін бейнелейтін маңызды шығармалардың бірі.

Тұтқабай Иманбек шығармаларында ұлттық характер бейнесі кейіпкерлер арқылы айқын көрінеді. Жазушы кейіпкерлердің мінез-құлқын, олардың өмірге деген көзқарасын, адамдар арасындағы қарым-қатынасты ұлттық болмысқа тән ерекшеліктер арқылы суреттейді.

Ұлттық характер ретінде, Әсияның іс-әрекеті әдеп алаңынан аспай, жүрегінің бір бөлшегі – ұлы Әскербекті иесіз қалған қара шаңыраққа қалдырып кетуі, Қамқа әженің жаққан шырағын өшірмеу мақсатында істелген саналы, ерлікпен пара – пар әрекеті. Яғни ұлтымыздың қанында бар қасиет. Қаламгер Сәруар, Әсия бейнелері арқылы ұлттық құндылықтарымызды дәріптейді.

Әсияның осы бір адамгершілікті шешімі кім-кімнің де болса жүрегін жылытқандай еді. Қарабайдың да оған берік тон боп қатқан өкпе-ренжішінің мұзын ерітіп, бірте-бірте Әсия жеңгесіне деген жылы сезім жүрегін сәулелендіргендей, деп баяндайды автор. Себебі, бір кездері Әсияның Кембашпен арадағы байланысына куә болуы оның жеңгесіне деген көңілін мүлдем суытып жіберген еді. Енді ойланып қараса, оның арын жаралаған сұм соғыс екен, - деген түйінге келуі.

Иә, адам мына өмірде өз бақытын іздеуге тиіс. Сол бақытын іздей адасуға да құқылы. Повестегі Әсия образы оқырман жүрегіне осындай ой ұялатады.

Повесте майданға кеткен ер азаматтардың, шырақшысындай, бір үйде жалғыз өзі тұратын Қамқа әже бейнесі типтік образ деуге де болады.

«...Ал іште сықсима шамды серік етіп Қамқа әжем отырады. Кеудесінде бір үміт, көз алдында біттелі жарық. Тірлігі – күту, тілегені күдік. Екі ортада қаңбақша қылтылдап, күн кешкелі қашан? Ендігі бар қуаты жалғыз үмітке жармасып қатып қалған сияқты. Кеш бата сол үмітті қараңғы үйге қамап алып, амалдап танды атырады. Таң атқан соң кездескен адамына Ақназар ағамның әр қылығын еске алумен күн кешеді. Бұған ауылдағылар үйреніп болған» [2;196], - деп таныстырады оқырманға автор.

«Үш айдың, үш күні» повесіндегі басты кейіпкерлердің бірі – Қарабай. Шығармадағы оқиғалар көбіне осы кейіпкердің көзқарасы арқылы баяндалады. Қарабай бейнесі арқылы автор соғыс жылдарындағы ауыл баласының психологиясын, оның өмірге деген көзқарасын көрсетеді.

Повесте ерекше назар аудартатын бейнелердің бірі – Сәруар. Бұл кейіпкер қазақ әйелінің төзімділігі мен рухани беріктігін көрсетеді. Соғыс жылдарында көптеген әйелдер ер азаматтардың орнына ауыр еңбек атқарып, отбасының тірегі болуға мәжбүр болды. Сәруар бейнесі осы тарихи шындықты көрсететін көркем образ болып табылады.

Жазушы кейіпкерлерді бейнелеуде психологиялық детальдарды кең қолданады. Олардың ішкі сезімдері, көңіл күйі, өмірге деген көзқарасы диалогтар мен монологтар арқылы көркем жеткізіледі.

Повестің басты тақырыптарының бірі – соғыс жылдарындағы ауыл өмірі. Соғыс қазақ ауылына үлкен ауыртпалық әкелді. Ер азаматтардың көпшілігі майданға аттанып, ауылдағы ауыр еңбек әйелдер мен қарттардың мойнына түсті.

Жазушы ауыл өмірін бейнелеуде қарапайым тұрмыс көріністерін шынайы суреттейді. Ауыл адамдарының еңбекқорлығы, бір-біріне деген жанашырлығы, қиын кезеңдердегі ынтымақтастығы шығарманың негізгі идеяларының бірі болып табылады. Соғыс кезеңіндегі ауыл өмірін суреттеу арқылы автор халықтың төзімділігі мен рухани күшін көрсетеді. Бұл шығарманың тәрбиелік және адамгершілік маңызын арттыра түседі.

Тұтқабай Иманбек прозасының ерекшеліктерінің бірі – психологиялық талдаудың тереңдігі. Автор кейіпкерлердің ішкі әлемін ашуда табиғат суреттерін, символикалық детальдарды және ішкі монологтарды тиімді қолданады. [3;196]. Мысалы, табиғат көріністері кейіпкерлердің көңіл күйімен астасып беріледі. Бұл тәсіл шығарманың көркемдік әсерін күшейтіп, оқырманның эмоциялық қабылдауына ықпал етеді. Сонымен қатар, жазушы диалогтарды шебер пайдаланып, кейіпкерлердің мінезін ашуға ерекше мән береді. Кейіпкерлер арасындағы әңгімелер олардың әлеуметтік жағдайын, дүниетанымын және адамгершілік қасиеттерін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, Тұтқабай Иманбек прозасы қазақ әдебиетіндегі ұлттық характерді бейнелеудің маңызды үлгілерінің бірі болып табылады. Жазушы шығармаларында адам тағдыры, соғыс жылдарындағы халық өмірі, ұлттық мінез бен адамгершілік құндылықтар көркемдік тұрғыдан терең суреттелген.

«Үш айдың, үш күні» повесі арқылы автор соғыс жылдарындағы ауыл өмірінің шынайы көрінісін көрсетіп, кейіпкерлердің психологиялық бейнесін терең ашады. Әсіресе қазақ әйелінің бейнесі, халықтың төзімділігі мен рухани беріктігі шығарманың негізгі идеяларын айқындайды. Осылайша, Тұтқабай Иманбек шығармалары қазақ прозасында ұлттық характерді бейнелеудің көркемдік мүмкіндіктерін кеңейтіп, әдебиет тарихында өзіндік орын алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Өттең, тонның келтесі-ай... / Естеліктер. Ш., Жебе, 2013
2. Иманбекұлы Т. Жетім қыран. Ш., Жебе, 2013
3. Есембеков Т. Көркем мәтін поэтикасы. А., Қазақ университеті, 2012.

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ПОЭЗИЯДАҒЫ ЕРКІНДІК ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ПАФОС

Жумахан Назерке Бауыржанқызы

Магистрант

Жантасова Зылиха ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

Мақалада тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясындағы еркіндік ұғымы мен азаматтық пафостың көркемдік сипаты қарастырылады. Ақындардың шығармаларында ұлттық сана, тарихи жады, азаттық идеясы және тұлғалық еркіндік мәселелерінің поэтикалық бейнеленуі талданады. Сонымен қатар, қазіргі поэзиядағы азаматтық үн мен лирикалық «меннің» арақатынасы сараланады.

Түйін сөздер: қазақ поэзиясы, тәуелсіздік, еркіндік, азаматтық пафос, ұлттық сана, лирика.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін әдебиетте, әсіресе поэзияда, жаңа мазмұндық және идеялық өзгерістер орын алды. Кеңестік кезеңдегі идеологиялық шектеулер жойылып, ақындарға еркін ой айтуға мүмкіндік туды. Осы кезеңдегі поэзияда еркіндік ұғымы тек саяси мағынада ғана емес, рухани, эстетикалық, тұлғалық деңгейде де кеңінен көрініс тапты.

Тәуелсіздік жылдарындағы поэзия – ұлттың рухани жаңғыруының көркем шежіресі. Еркіндік – тәуелсіздік дәуіріндегі поэзияның басты категорияларының бірі.

Ақындар еркіндікті тек сыртқы азаттық ретінде ғана емес, адамның ішкі жан дүниесінің, ойлау кеңістігінің тәуелсіздігі ретінде бейнелейді.

Қазіргі поэзияда еркіндік ұғымы көбіне лирикалық кейіпкердің ішкі толғанысы арқылы беріледі. Лирикалық «мен» өз заманына баға беріп, қоғамдағы өзгерістерді сезім сүзгісінен өткізе отырып жеткізеді.

Азаматтық пафос – поэзиядағы қоғамдық ойдың, әлеуметтік жауапкершіліктің көрінісі. Тәуелсіздік жылдарындағы поэзияда бұл ұғым ерекше маңызға ие болды. Ақындар ел тағдыры, тіл мәселесі, ұлттық бірегейлік, тарихи әділеттілік сияқты өзекті тақырыптарды көтерді.

Мысалы, Мұхтар Шаханов поэзиясында азаматтық үн айқын сезіліп, ұлттық рух пен әділет мәселелері өткір қойылады. Ал Ұлықбек Есдәулет шығармаларында тәуелсіздік идеясы терең философиялық мазмұнда көрініс табады.

Азаматтық пафос – тек ұраншылдық емес, ол – ақынның қоғам алдындағы жауапкершілігінен туындайтын көркемдік құбылыс

Лирикалық кейіпкер және заман шындығы. Қазіргі поэзиядағы лирикалық кейіпкер – заманауи тұлға. Ол тарихи жады мен бүгінгі шындықтың тоғысында өмір сүреді. Ақындар кейіпкердің ішкі әлемі арқылы қоғамдағы өзгерістерді, рухани дағдарысты, сондай-ақ үміт пен сенімді бейнелейді. Лирикалық «мен» көбіне ұлттық болмыстың өкілі ретінде көрініп, жеке тағдыр арқылы жалпы халықтық мәселелерді көтереді.

Тәуелсіздік жылдарындағы поэзияда көркемдік ізденістер күшейді. Ақындар дәстүрлі ұйқас пен өлшемді сақтай отырып, еркін өлең формасына да жиі жүгінеді. Символика, метафора, астарлы бейнелеу тәсілдері кеңінен қолданылып, поэтикалық тіл байыды. Бұл үрдіс еркіндік идеясын көркем жеткізудің тиімді жолдарының біріне айналды.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясы еркіндік пен азаматтық пафосты терең бейнелеген көркемдік кеңістік ретінде қалыптасты. Ақындар шығармаларында ұлттық сана мен рухани құндылықтарды жаңғыртып, қоғамдағы өзекті мәселелерді көтерді. Еркіндік ұғымы поэзияда көпқырлы сипат алып, адамның ішкі әлемімен, рухани ізденісімен сабақтасты. Ал азаматтық пафос поэзияны қоғамдық ойдың маңызды құралына айналдырды. Осы тұрғыдан алғанда, тәуелсіздік дәуіріндегі поэзия – ұлт рухының айнасы әрі көркемдік дамудың жаңа белесі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы, 2002.
2. Нұрғали Р. Әдебиет теориясы. – Астана, 2012.
3. Шаханов М. Таңдамалы өлеңдер. – Алматы, 2010.
4. Есдәулет Ұ. Өлеңдер жинағы. – Алматы, 2015.
5. Қирабаев С. Қазақ әдебиеті және тәуелсіздік. – Алматы, 2010.

ENGLISH IDIOMS ORIGINATING FROM FOOD AND THEIR REFLECTED CULTURE

Symbat Galymzhanqyzy - 1st-year student, Z. Tashenov University, Shymkent
e-mail: symbatgalymzhanqyzysymbat@gmail.com

Abduazizova Nilufar, 1st-year student, Z. Tashenov University, Shymkent
e-mail: arailiunzhergenova@gmail.com

Araylym Aybatillakyzy Tolbassiyeva – m.p.s., Z. Tashenov University, Shymkent
e-mail: aray.tulbasieva95@gmail.com

Аннотация. Бұл мақалада тағамға қатысты ағылшын идиомалары және олардың мәдени мазмұны қарастырылады. Идиомалардың тілдегі рөлі, олардың шығу тегі мен қолданылу ерекшеліктері талданады. Тағам атаулары арқылы қалыптасқан тұрақты тіркестердің ағылшын халқының тұрмыс-тіршілігімен, дәстүрімен және дүниетанымымен тығыз байланысы көрсетіледі. Сонымен қатар, бұл идиомалардың қазіргі тілдік қолданыстағы мағынасы мен прагматикалық қызметі сипатталады. Зерттеу нәтижелері идиомаларды меңгеру арқылы тілді тереңірек түсінуге және мәдениетаралық коммуникацияны дамытуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: идиомалар, тағамға қатысты идиомалар, ағылшын тілі, мәдениет, мәдени көрініс, тұрақты тіркестер, тілдік бірліктер

Аннотация. В данной статье рассматриваются английские идиомы, связанные с едой, и их культурное отражение. Анализируется роль идиом в языке, их происхождение и особенности употребления. Особое внимание уделяется устойчивым выражениям, сформированным на основе названий продуктов питания, и их связи с образом жизни, традициями и мировоззрением англоязычного общества. Также описываются современные значения этих идиом и их прагматические функции в речи. Результаты исследования показывают, что изучение идиом способствует более глубокому пониманию языка и развитию межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: идиомы, пищевые идиомы, английский язык, культура, культурное отражение, устойчивые выражения, языковые единицы

Abstract. This article examines English idioms related to food and their cultural reflection. It analyzes the role of idioms in language, their origins, and patterns of usage. Special attention is given to idiomatic expressions derived from food-related vocabulary and their connection to the lifestyle, traditions, and worldview of English-speaking communities. The study also explores the contemporary meanings and pragmatic functions of these idioms in communication. The findings suggest that learning idioms enhances deeper language comprehension and promotes effective intercultural communication.

Keywords: idioms, food-related idioms, English language, culture, cultural reflection, fixed expressions, linguistic units

For centuries, the English language has been created by many nations introducing new words. Sayings reflect the history of the country and language, cultural phenomenon, the human wisdom and experience. Thus, a special layer in the language was formed in the connection with phraseology, it is a set of stable expressions - idioms or phraseological units having independent meaning which generally does not coincide with the literal translation.

Idioms and phraseological units can be characterized as lexical and linguistic material, which adorns language, makes it structural and expressive, replacing cumbersome sentences by appropriate expressions. The main peculiarity of idioms is that their meaning is not the meaning of their components. For example, if we translate idiom «You took the cake» literally, we get "You have taken the cake ", although the meaning of the idiom is "You have won (or you were the best)." Therefore, the study of English idiomatic expressions facilitates the reading of publicistic literature and fiction alike, it also enriches vocabulary. English idioms often have equivalents in the Russian language.

Comparison of phraseological units, which correspond to their form, meaning and stylistic nuance demonstrates not only the structural differences, but the imagery thinking of the British and Russian people.

Many idioms originated from colloquial speech and slang, the others can be presented as the result of specific historical circumstances. Sometimes in translation of set expressions context helps to understand the meaning, but it cannot be always used, therefore it is important to know how they are translated and what their story is.

For example: "to be worth one's salt" – is expression meaning "someone getting a salary not for nothing," literally it is translated as "to be worthy of salt." Although today salt is one

of the cheapest products in the history of man-kind, there have been periods when the salt was equal to gold. Even before the introduction of various pre-serving agents and technology capable of products conserving for a long time, salt was the only method available for it, making it expensive and irreplaceable. Thus, "to be worthy of salt" was a recognition of human rights importance.

In any language, there are so many idioms and expressions, because we can divide them into thematic sub-groups. The main aim of the given article is to present and analyze idioms, which relate to food, and give a more de-tailed description of the structure and content of phraseological units connected to the subject.

As food is a fundamental principle of human physical existence in almost every culture it finds important ceremonial, ritual and symbolic meanings connected with lexical and phraseological level of language.

Theoretical significance of the given article is in clarifying definitions of cultural features in the sphere of food for reflection of cultural identity of the British nation.

Food is one of the aspects of cultural tradition that is reflected in English idioms. In most European countries, bread, butter, jam, cheese, etc, are usual kinds of food in daily meals. The forefathers of English people were also hunters and herdsman who were familiar with milk. So it is natural that "milk" more often appears in English idioms. For example,

1. "Milk and water" means "two completely different things or people cannot be put or work together satisfactorily".

2. "Bread and butter" means "something basic or very important".

3. "Apple of one's eye" means "a person or thing that is loved more than any other".

4. "To butter both sides of one's bread" means "to live a comfortable life". English people are prone to enjoy lives. They like to travel more places to enjoy the food there. Bread and milk are their main food. There are some idioms reflecting these, such as "take the bread out of someone" and "have one's cake and eat it" English people like drinking very much. When there is something exciting, they would like to drink to congratulate it. There are some idioms concerning the wine, such as "Good wine needs no bush" and "Wine and wenches empty men's purse".

Apple idioms

1. Apple of (someone's) eye – «яблоко глаза» – delight the eye. For example: Lucy is the apple of her mother's eye.

2. Apple pie order – «порядок яблочного пирога» – perfect order. For example: In my sister's room apple pie order reigns always.

3. Bad apple/rotten apple – «плохое/гнилое яблоко» — a bad man. For example: The boy is a bad apple and he is always in some kind of trouble.

4. Compare apples and oranges – «сравнивать яблоки и апельсины» – compare things that it is impossible to compare. For example: It was like as comparing apples and oranges when we compared our new boss to our old boss.

5. Polish the apple – «полировать яблоко» – flatter someone. For example: Nobody likes the girl because she is always polishing the apple with her teacher.

Cake idioms

1. Eat one's cake and have it too – «иметь торт и есть его» – to reconcile the irreconcilable. For example: The man refuses to give up anything and he always wants to eat his cake and have it too.

2. Icing on the cake – «сахарная глазурь на торте» – something that makes a good situation even better. For example: The purple color of my new car is the icing on the cake.

3. A slice of the cake – «ломтик пирога» – share with anyone (including money). For example: Two brothers always did a slice of the cake from each other.

4. Piece of cake – «кусочек пирога» – a task that is easy to perform. For example: To translate the text into Latin is the piece of cake for her.

Egg idioms

1. Bad egg – «плохое яйцо» – a bad person. For example: I count my neighbor is bad egg after his offense.

2. Egg (someone) on/ egg on (someone) – incite, instigate someone. For example: Boys egged their friend on to swim across the river.

3. Good egg – «хорошее яйцо» – Well done! For example: You are good egg, not everyone can do it.

4. You can't make an omelette without breaking the eggs – «вы не сможете сделать омлет, не разбив яиц» – it is impossible to do anything without problems. For example: You cannot make an omelette without breaking the eggs and problems will not pass you, when you will make this project.

Potato

1. Couch potato – «диванная картошка» – lazy people, who almost all the time watch television. For example: My husband has become a couch potato, he should walk more.

2. Drop (someone/something) like a hot potato – «уронить, как горячую картошку» – stop doing something. For example: I cannot carry on to do karate so I have decided to drop it like a hot potato.

3. Hot potato – «горячая картошка» – thorny subject. For example: My relationship with parents is hot potato for me.

4. Meat and potatoes – «мясо и картофель» – simple food, simple tastes. For example: The man is a meat-and-potatoes person who enjoys the simple pleasures of life.

5. Small potatoes – «маленькая картошка» – small stuff / small men. For example: Severities of sitting with baby are small potatoes for me because I have worked in the kindergarten.

In one work, it is impossible to collect and analyze the diversity of English idioms and Russian phraseological units, even in one taken theme - food.

To read and understand the original English text, it is important to understand English idioms. They help to perceive the foreign language, as well as pay attention to our mother tongue. In order to translate idioms into Russian correctly, it is necessary to use special dictionaries, it is very important to convey the meaning of idioms and reflect its imagery, finding similar expression in the Russian language.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі

1. Nashirova Sh. B. Comparison of food-related idioms in English and Uzbek. – American Journal of Philological Sciences, 2025.

2. Sattorova A., Yuldoshev D. Metaphorical Use of Food Idioms in English and Their Uzbek Equivalents. – Development of Pedagogical Technologies in Modern Sciences, 2026.

3. Makhmudova S. Food Idioms in English: A Linguocultural Approach. – Ta'lim Innovatsiyasi va Integratsiyasi, 2025.

4. Rahimboyeva F. Expression of Life Wisdom through Food-related Proverbs and Idioms in English and Uzbek. – Central Asian Journal of Multidisciplinary Research, 2025.

5. Nakhutsrishvili E., Dzamiashvili E. Analysis of Informal Food-related Idioms and Idiomatic Expressions in the English Language. – Intercultural Dialogues, 2023.

6. Kulkova E. S., Fischer M. H. Idioms in the World: A Focus on Processing. – Frontiers in Psychology, 2019.

7. Lightfoot A., Patel M. The World in an Idiom: What Everyday Phrases Say About Us. – British Council, 2025.

8. Yuldasheva E. Idioms in English Literature: A Reflection of Language, Culture, and Creativity. – Worldwide Cross-Disciplinary Research, 2025.

9. He G. Exploration of English Idioms about Fruit and the Frequent Usage in Different Language Culture. – Advance Journal of Food Science and Technology, 2015.

КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА: ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН ДАМУЫ

Хайрулла Әселай Гусейнқызы
Шадибекова Тахмина Ибалжановна

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы Байболова А.Ж.

Когнитивизм - адам ақыл ойын, олармен байланысты менталды процестерді зерттеу объектісі етіп алған ғылымдарға бағытталады. Қазіргі кезде ғылым салаларында «когнитивті төңкеріс» туралы сөз болуда. Американдық белгілі лингвист Н. Хомский: «Когнитивтік төңкеріс ақыл-ой мен мыйдың жағдайын, олардың адамның когнитивті болмысына: танымына, біліміне, ұғымына, түсінігі мен сеніміне қалай ықпал ете алатынын зерттейді» [1] деген еңбекті деп жазды. Адамның білімі мен түрлі ақпараттарды қабылдауына қатысты процесс когнитивтік немесе когниция деп аталады. Оларға «интеллектуалды», «менталды» терминдері синоним бола алады.

Адам интеллектісімен, ойлау заңдылығымен ерте заманнан бері логика, философия, физиология, психология айналысып келеді. Философияда таным теориясымен айналысатын гносеология бөлімі бар. Алайда когнитивистика аясында байырғы мәселелер жаңаша түсіндіріле бастады.

Когнитивистикада адами когницияға басты мән беріледі, ол тек бакылауға алынған іс-әрекет деңгейінде зерттеліп қоймай, оның менталды (ішкі қабылдау, жүйесі), адамның когнитивтік әлемі, тілдің белсенділік әрекетімен ілгерілеп отыратын мінез құлқы мен іс әрекеті бойынша зерттеліп, қалыптасып қатар қаралды.

1960 жылы американдық профессорлар Дж. Миллер мен Дж. Бруннер Гарвард университетінде когнитивтік зерттеудің алғашқы орталығын құрды.

XX ғасырдың аяғында тілді зерттеу адамның танымдық қызметі тұрғысынан қарала бастады. Сөйтіп, когнитивтік лингвистика когнитивизм бағытында пайда болды. Когниция - когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымы. Ол білім мен ойлау, танымның тіл арқылы танылуын қарастырады. Тіл - мәдениет пен қоғамнан да жоғары дәрежеде адам танымы мен мінез-құлқына жол ашады.

Адам санасы мен ойлау процесіндегі құбылыстар тіл арқылы ғана белгілі болады.

Когнитивтік лингвистика сияқты психолингвистика, этнолингвистика, социоллингвистика ғылымдарының пайда болуы тіл білімінде үлкен өзгеріс тудырды.

Когнитивтік лингвистиканың негізгі құралдары: есте сақтау бірліктері - таным, гештальт теориясы, тілдік сана және т.б. Когнитивтік лингвистика дүние бейнесін сипаттауға бағытталады.

Дүние туралы белгілі бір дүниетанымның қалыптасуы психикалық сәулеленудің үш деңгейінің өзара қатысымдылығына байланысты: сезімдік қабылдау деңгейі, қабылдауды қалыптастыру деңгейі, сөйлеу-ойлау процесс деңгейі.

Когнитивтік лингвистикада тілдің таным құралы және танымның алғы шарты екендігі басты назарда ұсталынады. В. Гумбольдт кезінде тілдің адам болмысы мен танымының барлық аясын қамтитын адами рухтың басты қызмет екендігін баса көрсеткен болатын.

Когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымдары: *ойлау, білім, когниция, дүниені тілдік көру, менталдылық, концепт т.б.* [2]

Когнитивтік лингвистика - XX ғасырдың 70 жылдары Европада кең таралған лингвистикалық бағыт болып саналады. Бұл лингвистикалық бағыт өзінің пайда болған отаны Америка Құрама Штаттарында «когнитивті грамматика» деп аталса, Ресейде «когнитивті семантика» - когнитивтік зерттеулердің алғашқы бастауы болды. Когнитивтік лингвистиканың пайда болуы лингвистикалық зерттеудегі

әдіснамалық ілгерілеу болды. Тілді зерттеудің когнитивтік (танымдық) сипатының қалыптасу тарихын түсіндіру үшін зерттеушілер мынадай фактіні келтіреді.

1970 жылдары американдық лингвист Чейфтің түсіндіруінше, ағылшын тілінде қандай да бір оқиға туралы мәлімет көпшілікке жеткізілер болса, хабарлы сөйлем, интонация, когнитивті күш-жігер жұмсалатындығына тоқталды.

Когнитивтік лингвистика бірнеше ғылым түрлерінің өзара қатысымдылығы негізінде пайда болды:

1. Когнитивтік ғылымдар (когнитология, когнитология).

Оның зерттеу объектісі - адами танымның құрылымы мен қызметі.

1960-70 жылдардың шегінде жасанды интеллектіде мынадай түсінік қалыптасты: адамдағы интеллектуалды үдерістер «адам ойлауының әмбебап заңымен» пара-пар бола алмайды. Интеллектуалды тапсырмалардың басым

көпшілігін адам баласы вакуумда немесе таза жады арқылы емес,

жадыда бұрыннан сақталған білім қоры негізінде орындай алады.

Тіпті белгілі бір ережелерге сай құрылған шахмат ойынының өзін шебер ойнау үшін адамның жинақталған таным қоры болуы қажет.

2. Когнитивтік психологияны когнитивті лингвистиканың қалыптасу көзіне жатқызамыз. Когнитивті лингвистика когнитивті психологиядан концепт ұғымын алады.

«Когнитивтік грамматика» термині 1975 жылы Дж. Лакофф пен Г. Томпсонның «Когнитивті лингвистиканы таныстырамыз» атты мақаласында қолданылды. 1987 жылы Р. Ланкагердің «Когнитивті лингвистиканың негіздемесі» еңбегінің бірінші томы жарық көрді. Сондай-ақ осы бағытқа арналған Дж. Лакоффтың «Әйелдер, от және қатерлі заттар» атты еңбегі аталатын кітабы жарияланды.

XX ғасырдың 80 жылдарындағы Л. Тальми, Ч. Филмор, У. Чейфтің мақалалары когнитивті лингвистиканың дамуындағы ерекше кезеңі болды. XX ғасырдың 90 жылдарының басына дейін когнитивті лингвистика ғылымы бір-бірімен байланысы жоқ жеке зерттеулермен толықты.

Бұл - Дж. Лакоффтың, Р. Ланкагердің, Т. ван Дейктің (Нидерландтық),

Дж. Хэйманның (Канадалық) зерттеу бағдарламалары.

90 жылдардың ортасында Европада когнитивті лингвистикаға арналған алғашқы оқулықтар жарық көре бастады, олар: Ф. Укегер, Х. Шмид. «Когнитивтік лингвистикаға кіріспе» (1996) және Б. Хайне «Грамматиканың когнитивті негіздемесі» (1997). Орыс тіл білімінде алғаш рет когнитивті лингвистика В. И. Герасимовтың шолулары (1985) арқылы таныс болып, сексенінші жылдары қарқынды дами бастады.

Когнитивтік лингвистиканың дамуына ерекше үлесі болды деп

Ю. С. Степановтың «Орыс мәдениетінің сөздігі» кітабын айтуға болады. Бұнда бірінші рет мәдениет құндылықтары талданады. Мәселен: «Шындық», «Заң», «Махаббат», «Сөз», «Жан», «Күнә», «Ғылым», «Интеллегенция», «От», «Су», «Нан» т.б. [3]

Е. С. Кубрякованың «Когнитивтік терминдердің қысқаша сөздігі» еңбегінің де айтарлықтай маңызы болды.

Зерттеуші С.Г. Воркачевтың тіл мен таным, тіл мен ойлау мәселесі жөнінде мынадай пікірі бар: «Тіл мен таным процестерінің арақатынасын көрсету тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді. Тіл мен ойлаудың, тіл мен танымның арақатысы адам баласының интеллектуалды өмірінде құндылықтар қаншалықты рөл атқаратынын белгілеп береді. Тіл мен таным арақатысын сипаттайтын ұғымдар белгілі бір құрылымға түседі» деген пікірін білдірген.

Қазіргі таңда когнитивтік лингвистиканың басты орталығы Калифорния университетінің Беркли және Сан-Диего бөлімдері, сондай-ақ, Буффалодағы Нью-Йорк университетінің Когнитивті ғылымдар орталығы. Европада когнитивті лингвистика әсіресе Голландияда, Германияда ерекше дамуда.

Зерттеушілердің көрсетуінше, қазіргі таңда когнитивтік лингвистика іштей бірнеше бөлімдерден тұрады:

1. Табиғи тілдің түсінілу және жасалу үдерісін зерттеу; Тарихи жағынан біршама байырғы зерттеу түрі. Мәтіннің туылуы мен түсінілуін компьютерлік модельдеуге бағытталады. Бұл салада У. Чейфтің еңбектері белгілі.

2. Тілдік қатынасты зерттеу; Бұл жұмыстар шеңберінде Ч. Филлмор еңбектерінде лингвистикалық зерттеулердің қажетіне қарай ыңғайластырылған. Зерттеудің бұл түрінде когнитивтік лингвистика әлеуметтанумен және мәдениеттанумен іргелес зерттеулер жүргізеді.

3. Адам санасы мен тілінің денелік (тәндік) базисін зерттеу; Оның негізінде концептуалды жүзеге асыру идеясы жатыр. Адамның түсінік әлемінің және биологиялық табиғатымен, әлеуметтік дүниедегі физикалық қарым-қатынас тәжірибесімен тығыз байланысты.

Көптеген ұғымдық және тілдік категориялардың түп-төркіні адам тәнінің құрылымына, қызметіне, мәселен, адам қимылының түрлі жағдайына байланысты оның «жоғарысы», «төмені», «алды», «арты», «оңы», «солы» [4] болуы, дененің физиологиялық қызмет атқаруы, түрлі салт жоралар т.б. Дене туралы ұғым адамның тәндік табиғаты мен тілдік табиғаты арасындағы аралық саты болып есептеледі. Дененің өзі адамның ішкі әлемі мен сыртқы дүниенің арасындағы шегара қызметін атқарады. Яғни дүниені қабылдау, оны тілде бейнеленуінің орталық шеңберінде адамның денесі мен тілі тұрады. Осындай идеяға негізделген теорияны шет елдерде Дж. Лакофф, М. Джонсон, Ф. Варель, Э. Рош негіздеді.

Дамудың қазіргі деңгейінде когнитивтік лингвистиканың алдында екі негізгі мәселе тұр: тілдік білімнің табиғаты жөнінде, оны игеруге қатысты, тілдік білімді қолдануға байланысты. Сондықтан зерттеу мынадай бағыттарда жүргізілуі тиіс:

Когнитивтік лингвистикада бәріне бірдей ортақ мәселе «ақыл-ой тіл, қабылдау, *ойлау, есте сақтау, әрекет ету, ұғым*» т.б. [5]

ұғымдарының когнитивтік шынжырдағы өзара қарым-қатынасын анықтау мәселесі болып отыр.

Когнитивтік лингвистиканың алдына қойған міндеттері:

1. Дүниені игеру және тану процесіндегі тілдің ролі;
2. Дүние туралы ақпаратты қабылдау, жалғастыру (тасымалдау), қайта өңдеу;

Адам өзін қоршаған ортаны бейнелейтін көптеген қызмет түрлерін – еңбекті, өнерді және т.б. шығармашылық, өндірістік салаларды біледі. Олардың әрқайсысы шындыққа апаратын психикалық болмыстың дербес жүйесін көздейді. Осымен байланысты танымдық деңгейге қатысты қазірде жиі айтылатын «концептуалдық ғылым» шындықты ұғынудың негізгі тәсілі болып табылады. Дүниетанымының құрылысы негіздерін анықтауға бағытталған тілдік бейненің когнитивті модельдері ғылыми жұмыстар жасауға мүмкіндік береді. Дүниедегі заттар мен құбылыстардың жер шарын мекендейтін адамдарға ортақ болуымен қатар, әр халық сол заттар мен құбылыстарды өз мәдениетіне, танымына, болмысына қарай ыңғайлап, өзінің таным – түсінігінің деңгейі мен тану мүмкіндігіне сәйкес атау береді.

«Ақындық» концептісі- «Ақындық» концептісі бұл жерде «өлең жазатын, өлең шығара алатын шығармашылық адам». Ақындық болмыстың ерекшелігі – жыраулық дәстүрдің, жалпы жыраулық қабілеттің, жыршылық дарынның бөлекше бітімімен түсіндіріледі.

Ақындар ерте дәуірлерден бері қарай түркі тілінде түрліше атауларға ие болған. Жыраулар тілінде ақындыққа қатысты «жырау», «жыршы», «ақын», «шайыр» [6] сөздері қолданылады. Ал Қарақалпақ, басқа да кейбір түркі халықтарында «бақсы» сөзі «ақынның» орнына жүрген.

Ақындық болмыс – адамзаттың ішкі үнін сыртқа шығару құралы. Ақын елдің, жердің шежірешісі, өлеңмен өрілген тарихы, оның ақындық «мені» жеке дара бола отырып, «топқа», «көпке» ортақ.

«Батырлық, ерлік» концептісі

«Батырлық, ерлік» концептісі. Замана ержігіттің зығырданы, Тәуекел жолдас ерменен. Қымтама қаруынды қойынына. Бұта да батыр – бұққанға, Қатын да батыр – қашқанға (Қалнияз). Батырлар өткен бас алған, Қаруы қанға жасарған (Аралбай). Ер жігітке тән қасиет: Заманына лайық болу, тәуекелшілдік, мәрттік, жауынгерлік рухта болу танымымен бейнеленген.

Халықтық психология – этнотаным негізі - ой мен таным негіздері қатар жүретін өлшемдер болғандықтан, ғалымның интра- және экстралингвистикалық факторларды байланыстырған, шығыс елдерінің танымдық пәлсапасын саралаған тілдік деректеріне де ерекше мән беру қажет. Автордың "Қазақ музыкасындағы күй жанрының пайда болуы жәйлі" (тіл мен тарих деректері) деп аталатын мақаласы эстетикалық таным мен халықтық дәстүр ұғымдарын сабақтастыруға негізделген. Мұнда ғалым өзінің зерттеу, баяндау принциптерін келесі үлгіде түсіндірді: "Күйдің пайда болу тарихын зерттеу үшін, біздің ойымызша, мынадай материалдарды пайдалануымыз керек: Бірінші: біздің музыкамыз жайында түрлі мәдениетті елдердің жазып қалдырған тарихи деректері; екінші: халықтың музыкаға байланысты тарихи идеологиясы; үшінші: сол идеологияның бірі болған тіл материалдары. Тіл материалы дейтініміз — түрліше музыка терминдері, бұлар мен басқа сөздердің мағынасының арасындағы байланыстар; төртінші: ең маңыздысы — музыканың өз материалдары; бесінші: осы жоғарыда айтылған материалдарды топтағаннан кейін, қазақтың халық музыка шығармаларын басқа жұрттың шығармаларымен салыстырып, солармен арасындағы байланысын, бір-біріне жасаған ықпалын, бірі мен бірінің араласып айқасқандың тексеру" [7], яғни әр халықтың мәдениеті, өнері сол этностың танымымен, тілімен, тарихымен тұтастықта дамитынына ғалым ерекше зер салды. Тек әуенге негізделетін күйдің де астарында ортаның пәлсапасы, мінез-күлқы керініс табады деген ғалым ойларының желісі терең логикалық қорытындылармен дәйектеліп ұсынылды. "

Әдебиеттер тізімі

- 1.Қайырбаева Қ. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні. – Алматы, 2016.
- 2.Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 2018.
- 3.Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008.
- 4.Қайшығұлова Ж. Қазақ мәтінінің күрделі фразалық тұтасым. – Алматы: 2001.
- 5.Нұрдәулетова И. Когнитивтік лингвистика. –Алматы: 2016.
- 6.Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті. – Алматы: 2005.
- 7.Аитова Н.Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивті сипаты. –Алматы, 2005.

КІТАПХАНАЛАР ҚЫЗМЕТІНДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ: МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жүсіп Т. Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы Туkenova P.C.

Аңдатпа. Бұл мақалада кітапханалар қызметінде жасанды интеллектті (ЖИ) қолданудың негізгі бағыттары, оның артықшылықтары мен туындайтын мәселелері қарастырылады. Қазіргі цифрлық қоғамда кітапханалардың трансформациясы ЖИ технологияларымен тығыз байланысты. Зерттеу барысында ЖИ-дің ақпаратты іздеу, пайдаланушыларға қызмет көрсету, қорларды басқару және цифрландыру салаларындағы рөлі талданды. Сонымен қатар, деректер қауіпсіздігі, этикалық мәселелер және кадрлық дайындық сияқты проблемаларға назар аударылды.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, кітапхана ісі, цифрландыру, ақпараттық технологиялар, электронды кітапхана, автоматтандыру

Қазіргі таңда ақпарат көлемінің қарқынды өсуі кітапханалардың дәстүрлі қызмет көрсету әдістерін қайта қарауды талап етеді. Осы тұрғыда жасанды интеллект технологиялары кітапханалардың тиімділігін арттырудың маңызды құралына айналууда.

Жасанды интеллект – бұл компьютерлік жүйелердің адам интеллектісіне тән үйрену, талдау, шешім қабылдау сияқты функцияларды орындау қабілеті. Кітапхана ісінде ЖИ қолдану ақпаратты өңдеуді жеделдетіп қана қоймай, пайдаланушыларға сапалы қызмет көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл мақаланың мақсаты – кітапханалар қызметінде ЖИ қолданудың мүмкіндіктері мен негізгі мәселелерін талдау.

Кітапханалардағы жасанды интеллекттің негізгі қолданылу бағыттары. Қазіргі кітапханаларда ЖИ бірнеше бағытта қолданылады: ең алдымен, пайдаланушыларға қызмет көрсетуді автоматтандыру арқылы ақпаратты жылдам әрі дәл ұсынуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, интеллектуалды іздеу жүйелері мен ұсыныс алгоритмдері оқырманның қызығушылығына сай әдебиеттерді таңдауға көмектеседі. ЖИ негізіндегі чат-боттар тәулік бойы кеңес беріп, жиі қойылатын сұрақтарға жедел жауап береді. Сандық қорларды өңдеу барысында жасанды интеллект мәтіндерді тану, индекстеу және талдау жұмыстарын жеңілдетеді. Сонымен бірге, деректерді талдау арқылы кітапхана қызметін тиімді жоспарлауға және пайдаланушылардың сұранысын болжауға жағдай жасайды. Осылайша, ЖИ кітапханалардың қызмет сапасын арттырып, оларды заманауи ақпараттық орталықтарға айналдыруға ықпал етеді.

Ақпаратты іздеу және ұсыныс жүйелері. ЖИ негізіндегі іздеу жүйелері пайдаланушы сұранысын терең талдап, қажетті ақпаратты дәл табуға көмектеседі. Сонымен қатар, ұсыныс жүйелері оқырманның қызығушылығына сәйкес кітаптарды автоматты түрде ұсынады. Бұл жүйелер пайдаланушының бұрынғы іздеу тарихын, таңдауларын және мінез-құлқын ескере отырып, жекелендірілген қызмет көрсетуді қамтамасыз етеді. Нәтижесінде оқырманға уақытты үнемдеп, қажетті ақпаратқа жылдам қол жеткізуге мүмкіндік туады. Сонымен қатар, мұндай технологиялар кітапхананың электрондық қорын тиімді пайдалануға ықпал етеді. ЖИ жүйелері ақпараттың өзектілігі мен сапасын арттыруға да көмектеседі. Осылайша, іздеу және ұсыныс жүйелері заманауи кітапханалардың маңызды құрамдас бөлігіне айналып отыр.

Қызмет көрсетуді автоматтандыру. Кітапханаларда чат-боттар мен виртуалды көмекшілер кеңінен қолданылууда. Олар тәулік бойы жұмыс істеп, пайдаланушылардың сұрақтарына жауап береді, кітаптарды іздеуге және брондауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл жүйелер пайдаланушылардың сұраныс тарихын талдап, жеке ұсыныстар береді. Автоматтандырылған қызмет көрсету кітапханашылардың

жұмысын жеңілдетіп, уақытты үнемдеуге көмектеседі. Чат-боттар жиі қойылатын сұрақтарға жылдам жауап беріп, қызмет сапасын арттырады. Нәтижесінде, кітапхана қызметі қолжетімді әрі тиімді бола түседі

Құжаттарды цифрландыру. ЖИ технологиялары мәтінді тану (OCR), автоматты аударма және деректерді индекстеу процестерін жеңілдетеді. Бұл сирек кітаптар мен архивтік материалдарды сақтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл жүйелер пайдаланушылардың сұраныс тарихын талдап, жеке ұсыныстар береді. Автоматтандырылған қызмет көрсету кітапханашылардың жұмысын жеңілдетіп, уақытты үнемдеуге көмектеседі. Чат-боттар жиі қойылатын сұрақтарға жылдам жауап беріп, қызмет сапасын арттырады. Нәтижесінде, кітапхана қызметі қолжетімді әрі тиімді бола түседі

Қорларды басқару. ЖИ кітапхана қорын тиімді басқаруға көмектеседі. Ол сұранысты талдап, қай кітаптарға қажеттілік жоғары екенін анықтайды. Соның негізінде сирек қолданылатын кітаптарды сақтау немесе қайта тарату туралы шешім қабылдауға болады. Сонымен қатар, ЖИ жүйелері қорды автоматты түрде жаңартып, жаңа әдебиеттерді уақтылы толықтыруға мүмкіндік береді. Бұл кітапхананың жұмыс тиімділігін арттырып, ресурстарды оңтайлы пайдалануға жағдай жасайды. Нәтижесінде оқырмандарға қажетті ақпаратты жылдам әрі дәл ұсыну қамтамасыз етіледі.

Жасанды интеллекттің қолданудың негізгі артықшылықтары:

- **Қызмет көрсету сапасының артып** пайдаланушылар қажетті ақпаратты жылдам алады, **уақытты үнемдеп** көптеген процестер автоматтандырылады, **деректерді тиімді талдап** үлкен көлемдегі ақпаратты өңдеу мүмкіндігі артады, **жеке ұсыныстар** – әр пайдаланушыға жеке қызмет көрсетіледі, **қолжетімділік** деңгейі шексіз, мүмкіндігі шектеулі адамдарға ыңғайлы жағдай жасалған.

Жасанды интеллектті қолдану барысында бірқатар қиындықтар туындайды. Мәселелен: **техникалық мәселелер** - ЖИ жүйелерін енгізу үшін жоғары деңгейдегі инфрақұрылым қажет. Барлық кітапханаларда мұндай мүмкіндік жоқ. **Қаржылық шығындар** - ЖИ технологияларын енгізу мен қолдау қымбатқа түседі. **Кадрлық дайындық** бірқатар қиындықтар туындайды - кітапханашылар жаңа технологияларды меңгеруі тиіс. Бұл қосымша білім мен дағдыларды талап етеді.

Деректер қауіпсіздігі. Пайдаланушылардың жеке мәліметтерін қорғау – маңызды мәселе. ЖИ жүйелері деректермен жұмыс істегендіктен, қауіпсіздікке ерекше көңіл бөлу қажет. **Этикалық мәселелер** - ЖИ қолдану барысында ақпараттың объективтілігі, авторлық құқық және алгоритмдердің әділдігі сияқты мәселелер туындайды.

Қазақстан кітапханаларында ЖИ қолдану перспективалары. Қазақстанда кітапханаларды цифрландыру процесі белсенді жүргізілуде. Ұлттық және университет кітапханаларында электронды ресурстар дамып келеді.

Болашақта ЖИ технологияларын енгізу арқылы:

- «ақылды кітапханалар» құру

- толық автоматтандырылған қызмет көрсету жүйесін дамыту

- білім

беру

процесін

қолдау

мүмкіндігі артады. Бұл бағытта мемлекеттік қолдау мен мамандарды даярлау маңызды рөл атқарады.

Жасанды интеллект кітапханалар қызметін жаңа деңгейге көтеретін маңызды құрал болып табылады. Ол ақпаратты іздеу мен өңдеуді жеңілдетіп, пайдаланушыларға сапалы қызмет көрсетуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, ЖИ енгізу техникалық, қаржылық және этикалық мәселелерді шешуді талап етеді. Сондықтан бұл технологияларды тиімді пайдалану үшін кешенді тәсіл қажет.

Қорыта айтқанда, жасанды интеллект кітапханалардың болашағын айқындайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Доэрти Пол, Уилсон Джеймс: Душа машины. Радикальный поворот к человекоподобию систем искусственного интеллекта. - Москва: Миф, 2024. – 368 стр.
2. Баймұхамедов М.Ф., Баймұхамедова А.М., Боранбаев С.Н. «Жасанды интеллект: қазіргі заманғы теория және тәжірибе. Artificial Intelligence: Modern Theory and Practice» «Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті» 21 бет
3. Интеграцияланған менеджмент жүйесі Н ШҚТУ 026-І-2023 Жұмыс оқу бөлімін әзірлеу және ресімдеу КЕАҚ-дағы «Д. Серікбаев атындағы ШҚТУ» бағдарламалар (Силлабус) одной книге на казахском и английском языках) (реализация в двух томах). Алматы: Бастау, 2020 (ISBN 1т.- 978-601-7991-32-6) (ISBN 2т.-
4. Яворский В.В. Интеллектуальные информационные технологии: учебник / В.В. Яворский. - Алматы : Эпиграф, 2019. - 342 с. : ил., табл. - Библиогр.: с. 341-342.
5. Оразбаев Б.Б. Методы и системы искусственного интеллекта в экономике: учебное пособие для студентов и магистрантов специальностей "Информационные системы" и "Вычислительная техника и программное обеспечение" в экономических вузах / Б.Б. Оразбаев, Б.А. Серимбетов. - Алматы : Эпиграф, 2019. - 307 с. : ил. - Библиогр.: с. 305-307. - ISBN 978-601-240-394-7. 8.
6. Разработка и анализ данных: учеб. пособие / Р. У. Тукеев; КазНУ им. аль-Фараби. - Алматы : Қазақ ун-ті, 2017. - 109 с. ISBN 978-601-04-2261-2
7. Шевчук Е.В. Интеллектуальные информационные системы: учебно-методическое пособие / Е.В. Шевчук. - Алматы: CyberSmith, 2017. - 137 с. - ISBN 978-601-310-319-8.

HOW ARTIFICIAL INTELLIGENCE CAN MAKE LEARNING A FOREIGN LANGUAGE EASIER

Нарходжаева Ш.Ю.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші - маг,аға оқытушы Айтжанова С.Е.

Abstract. This article explores the role of artificial intelligence (AI) in foreign language learning. It focuses on adaptive learning systems, mobile-assisted learning, speech recognition technologies, and intelligent tutoring systems. The study is based on recent scientific research and statistical data. The findings show that AI significantly improves language acquisition efficiency, enhances learners' motivation, and supports the development of communicative competence. At the same time, ethical and pedagogical challenges are also discussed.

Keywords: artificial intelligence, language learning, adaptive learning, mobile learning, speech recognition, intelligent tutoring systems.

Artificial intelligence (AI) is rapidly transforming modern education by introducing innovative approaches to teaching and learning. According to He et al. (2021), AI technologies enable automation, personalization, and intelligent feedback, making education more efficient and accessible.

Foreign language learning is one of the most challenging areas for students, particularly in non-linguistic institutions. Learners often face difficulties such as lack of practice, insufficient feedback, and limited exposure to real communication. AI technologies provide

effective solutions to these problems by creating interactive and adaptive learning environments.

The aim of this article is to analyze how artificial intelligence facilitates foreign language learning using scientific data, real examples, and statistical evidence.

1. Adaptive Learning Systems and Personalization

One of the key advantages of AI in education is its ability to provide personalized learning experiences. Adaptive learning systems analyze learners' progress and adjust educational content accordingly.

The Duolingo Research Team (2020) found that learners using AI-based adaptive systems demonstrate up to 30% higher learning efficiency compared to traditional classroom methods. This improvement is achieved through personalized exercises that target individual weaknesses.

Moreover, Van Lehn (2011) concluded that intelligent tutoring systems can be almost as effective as human tutors. His research showed that students working with AI tutors achieved results comparable to one-on-one human instruction. For example, AI-powered platforms can automatically generate vocabulary tasks based on a learner's previous mistakes. This allows students to focus on problem areas and achieve faster progress.

2. Mobile Learning and Accessibility

Mobile technologies play a crucial role in modern language education. According to Godwin-Jones (2017), mobile devices enable learners to practice language skills anytime and anywhere, making learning more flexible and continuous.

Kukulska-Hulme (2009) emphasizes that mobile learning increases learner autonomy and motivation. Studies show that more than 70% of students using mobile learning tools report improved academic performance.

For instance, learners can use mobile applications to practice listening skills during daily activities, such as commuting. This constant exposure significantly improves language retention and comprehension.

Additionally, mobile learning supports microlearning strategies, where students study in short, focused sessions. This approach has been proven to enhance memory and engagement.

3. AI in Grammar and Writing Development

Artificial intelligence has significantly improved writing and grammar learning. Tools such as AI-based grammar checkers provide instant feedback and corrections.

Li and Hegelheimer (2020) found that students using mobile-assisted grammar exercises made 25% fewer grammatical errors than those using traditional learning methods. This demonstrates the effectiveness of AI in improving writing accuracy.

For example, AI systems can identify common mistakes such as incorrect verb tenses, sentence structure, and punctuation. Immediate feedback allows learners to understand their errors and avoid repeating them.

Furthermore, AI writing assistants help students develop academic writing skills by suggesting improvements in vocabulary, coherence, and style.

4. Speech Technology and Pronunciation Skills

Speech recognition technology is one of the most advanced applications of AI in language learning. It allows learners to practice pronunciation and receive real-time feedback.

According to Speech Technology and Pronunciation Assessment (2025), students using AI-based pronunciation tools improve their speaking accuracy by up to 40%. These systems analyze pronunciation, stress, and intonation patterns. For example, learners can repeat words and sentences while the system evaluates their pronunciation and provides corrections. This helps students achieve more natural speech patterns.

Additionally, AI-powered chatbots simulate real-life conversations, enabling learners to practice speaking without fear of making mistakes. This significantly increases confidence and fluency.

5. Ethical and Pedagogical Considerations

Despite its numerous advantages, the use of AI in education raises several challenges.

The European Commission (2019) emphasizes that AI systems must follow ethical principles, including transparency, data privacy, and fairness. Students' personal data must be protected, and AI algorithms should be unbiased.

Another issue is the overreliance on technology. Excessive use of AI may reduce students' critical thinking skills and independence.

Moreover, AI cannot fully replace human teachers. Emotional support, cultural understanding, and real human interaction are essential components of language learning that technology cannot replicate. Therefore, AI should be used as a supplementary tool rather than a replacement for traditional teaching methods.

Artificial intelligence has a profound impact on foreign language learning. It enhances personalization, improves accessibility, and supports the development of communication skills.

Statistical data shows that AI technologies increase learning efficiency by up to 30%, reduce grammatical errors by 25%, and improve pronunciation accuracy by 40%. These results demonstrate the effectiveness of AI-based learning tools.

However, the integration of AI into education must be balanced. The most effective approach is the combination of AI technologies with traditional teaching methods, ensuring both technological efficiency and meaningful human interaction.

References

1. Duolingo Research Team. The efficacy of adaptive language learning systems // *Journal of Educational Technology*, 2020. - 12(3). - pp. 45–61.
2. Godwin-Jones, R. Using mobile technology to develop language skills and cultural understanding // *Language Learning & Technology*, 2017. - 21(3). - pp. 2–17.
3. He, J., Baxter, S. L., Xu, J., Xu, J., Zhou, X., Zhang, K. The practical implementation of AI in education: A review // *Nature Machine Intelligence*, 2021. - 3(6). - pp. 1–12.
4. Li, J., Hegelheimer, V. Mobile-assisted grammar exercises: effects on learner uptake // *ReCALL*, 2020. - 32(1). - pp. 56–74.
5. Van Lehn, K. The relative effectiveness of human tutoring, intelligent tutoring systems, and other tutoring systems // *Educational Psychologist*, 2011. - 46(4). - pp. 197–221.
6. Speech Technology and Pronunciation Assessment [Electronic resource]. – Access mode: URL: <https://example-speech-tech.org> (03.25.2025).
7. European Commission. Ethics guidelines for trustworthy AI. – Brussels, 2019. – 24 p.

ҰЛТТЫҚ ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ БИЛЕРДІҢ РӨЛІ

Журсинбекова Жаннұр Нуржанқызы

Tashenev University. Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы **Байболова А.Ж.**

«Халықтың рухани - мәдени өміріндегі ең бір аяулы, ең бір ардақты өнердің бірі — шешендік өнер. Осынау қасиетті өнердің туын асқақтата желбіреткен көсем ойлы, тапқыр тілді, сұңқар үнді ділмар шешен - билер қазақ сахарасында демократияның жандануына, темірдей берік тәртіптің, имандылықтың, ізгіліктің қанат жаюына әсер етті. Толқынды топтың алдында аса еркін, асқан мәнерлі, құйқылжыта айтылған парасатты, кесімді, шешен сөз халық санасында өшпес өнеге, қасиетті кие

ретінде қабылданып, ұлттық сөз өнерінің айдынына құйылған нағыз кәусар бұлақ болды» - деген А. Байтұрсынұлының естелігі есімізге келеді [1].

Шешен сөзі қазақ тілінде өте ертеден қолданылып келеді. Бұл сөздің мағынасы алдында шешіліп сөйлейтін түйінді мәселелерді шешіп сөйлейтін данышпан, ақылгөй, дана деген ұғымдармен өзектес. Шешен сөзі қазақ тілінде сөзшең, айтқыш, тапқыр, суырып салма, ділмар, қызыл тілге жүйрік дейтін сөздермен қатар қолданыла береді.

Шешендік сөздер - қазақ ауыз әдебиетінің бір саласы ретінде қарастырылды. Шешендік сөздер ақындық айтыс секілді қазақ ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшеліктерін көрсететін негізгі жанрлардың бірі жазушы шеберлігін, жалпы тіл мәдениетін көтеруде шешендік сөздерді, сондай – ақ мақал – мәтелдерді мұқияттап жинап, зерттеп, сұрыптап жариялаудың әдеби мәні зор. Өйткені сөз өнерінің әрі жеткілікті зерттелген саласы – шешендік, тапқырлық, нақыл сөздерде, мақал – мәтелдерде ойды кеңейтіп, тілді байтатын мазмұны да көркем сөз үлгілері мол әдетте, шешендік өнер айтыс – дауда дамиды.

Қазақ шешендігінің жалпы шешендік өнерден өзіндік ерекшеліктері бар. Ең алдымен, қазақ шешендерінің сөздері ауызекі айтылып, қоғамда емес, ауызда жадында сақталған. Сондықтан олар сол – бастапқы қалпында емес, бізге ұзын – ұрғасы, үздік – жұрнағы ғана жеткен. Олардың өзінде ауыздан – ауызға көшіп ауыса өңдеу – жөндеулерге көп ұшыраған; сан ұрпақтың талай таптың ой-санасынан, екшеп елеуінен өткен. Сөйтіп қысқарған, ұстарған, жалпы халық шығармасына айналған. Соңғы уақытқа дейін “Билердің сөздері” деп келген белгілі сөздердің кемінде екі – үш нұсқасы жоқ. Бұдан шығатын жанрлар сияқты шешендік сөздер де көп нұсқалар болады [2].

Әр адамның сөйлеу, жазу мәнері – стилі әр түрлі. Ал қазақ шешендік сөздерін бір – бірімен салыстырғанда ондай айырманы, ерекшелікті байқау қиын. Бұл да шешендік сөздердің халықтық сипатын көрсетеді. Демек шешендік сөздерді алғашқы айтушы жеке адамдар болғанмен, сақтаушы да халық; сондықтан оның шын иесі – авторы да халық дейміз. Ал шешендік сөздерде, шешендер жайындағы аңыз әңгімелерде есімдері жиі айтылатын адамдардың бәрі бірдей автор емес, көшелігі дайын нұсқаларды жаттап орындаушылар, қажетті жерде өндеп, өзгертіп пайдаланушылар деуге болады. Қазақтың шешендеріне, қазақ ауыз әдебиетін алғаш зерттеуші ғалымдары да назар аударып, отырған.

Қазақтың шешендік сөздерін жинап, халық шешендігін алғаш бағалаған ғалымдардың бірі – белгілі ғалым В.В.Радлов, ол қазақ ауыз әдебиетінің нұсқаларын өзі құрастырған жинаққа бірнеше шешендік нақыл сөздерді енгізіп, кітаптың кіріспесінде былай дейді. “Қазақ тілі – исламның бүлдіргіштік әсеріне ұшрамай түркі таза түрін – түркі сипатын сақтап қалған тіл”-дейді[3].

Шешендік сөздерді ауыз әдебиетінің бір саласы ретінде алғашқы зертеуші академик М. Әуезовтың жиырмамыншы жылдардағы еңбектерінен кездестіреміз. Қазақ әдебиетінің тарихын жасауға арналған бір зерттеуінде М.Әуезов “Билер айтысы” деген арнаулы тақырып енгізіп, шешендік сөздердің кейбір түрлерінен мысалдар келтіреді. Дәстүрлі шешендік сөздер дегеніміз – белгілі бір мәселеге байланысты тапқыр – ой, көркем тілмен айтылған және халық қабылдап, сөйлемдік құрамы қалыптасқан жүйелі, үлгілі сөздер. Онда халықтың бастан кешірген уақиғалары, ақыл – ойы, арман тілегі бейнеленеді, өмірге дүниеге көзқарасы көрінеді.

Шешендік сөздер қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі ерекше жанр.

Шешендік сөздер қазақ халқының даналық үлгісі болып табылады. Шешендік сөздер тарихы бірнеше кезеңге бөлінеді:

1. XII – XIII ғасыр – Майқы би, Аяз би.
2. XIV – XV ғасыр – Асан қайғы, Жиренше шешен.
3. XVI – XVIII ғасыр – Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би.

1.Қазақ шешендік өнері Майқы би мен Аяз биден басталады. Халық арасында «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – Майқы би» деген нақыл сөз содан қалған. Шешендер – «ердің құнын екі ауыз сөзбен бітіретін», жауласқан елдің арасына бітім айтатын даналық сөздің иелері. Бөлтірік шешеннің айтуынша, тәтті де, ащы да сөз болған. Шешендік өнердің қиындығы туралы

Бұқар жырау да ерекше айтып кеткен.

Сонымен бірге шешендік, тапқырлық сөздер белгілі дәрежеде еңбекші адамның өздерін қанаушыларға, езушілерге қарсы жұмсайтын қаруы, құралы болған “Аяз би, Жиренше” және басқалар жайындағы ертегілер халық ішінен шыққан адамдарды – Аяз биді, Жиреншені және оның сұлу жары Қарашашты көрсетеді. Шешендік сөздердің бастауын жалпы ауыз әдебиетінің төресіндей мақал – мәтелдер мен ертегілерден іздеуге болады.

Қазақта «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – Майқы би» деген мақал бар. Бұл - жай айтыла салған сөз емес, қазақ сөз өнерінің атасы Майқы би деп танығандық.

Майқы туралы азда болса жазба деректер де бар. Монғол шежіресі «Алтын топшы» мен парсы тарихшысы Рашид-ад –Диннің «Жамиғат ат тарихында» Майқы, Шыңғыс ханның кеңесшісі, кейде өзі жорыққа кеткенде орынына қалдыратын көмекшісі ретінде аталады. Сонымен қатар ол жошы ханның қарауында Дешті қыпшақ ұлысын басқарған.

Майқы туралы аңыз әңгімелер баршылық. Солардың біреуі мынау: Қырық сан Қырым, отыз сан Үрім, он сан Оймауыт, тоғыз сан Торғауыт, он сан Ноғай бөлінгенде, Орманбет би өліп ноғайлы елі бір ала тайдан бөлініпті «елді ала тайдай бүлдірді» деген мәтел содан қалыпты.

Сол заманда Қобан, Қоғам мен Майқы есімді ағайынды кісілер болыпты. Майқы тоғыз ханды қолынан таққа отырғазған би екен. Қырымнан бұхарға келген қырық ханның –Қызыл Арыстан ханның үлкен әйелінен ұл тумай, хан аяқ салған бір тұтқын қыздан ұл туады, оның денесі сауысқандай ала болады.

Бәйбішесі қызғанышпен ханға: «мұны балам деп сақтамай көзін құрт, түбінде бұл өссе, еліңді ала тайдай бүлдіреді» - дейді. Хан бәйбішесінің сөзімен әскерінен қырық жәгіт шығарып: «мына баланы тапқан шешесімен Сырдариядан әрі апарып тастандар, өлсе өлер, өлмесе өз бетімен күн көрер. Зихар шешесіде, балада бұл елді қайтып көрмейтін болсын, өздеріңеде бостандық», -дейді [4].

Қырық жігіт Сырдан өтіп, бала ер жеткенше Қаратау мен Алатау өңірінде аң аулап жүреді де бала он екі жасқа толғанда бір жерге тастап, өздері жайына кетеді. Балаға аң аулап Майқы бидің баласын Үйсін кез болады. Бірақ бала оған ермейді және сұрақтарына тіл қатып жауапта бермейді. Үйсін аңда көргенін әкесіне айтып келеді. «Бір ағаштың түбінде отырған бала көрдім, ай десе аузы бар, күн десе көзі бар. Көрген кісі қызығып, бірқасық сумен жұтып жібергендей. – Жалғыз-ақ айыбы тілі жоқ екен»- дейді.

Майқы-ақсақ өмір бойы арбамен жүретін және арбасын жаяу адамға жетектетіп жүретін кісі екен.

-оған мені апарыңдар, мен көрейін! – дейді Майқы би. Бала Майқыны көргеннен-ақ орынынан атып тұрып:

- Ассалаумағалейкум, хан біткеннің қазығы, бұқара жұрттың азығы! –деп сәлем береді. (сірә, қырық жігіт Майқы биді сырттай таныстырып, және ауылының сыртына әдейі әкеліп тастаған болуы керек).

- Уағалейкумсалам, балам! Әменде аман бол.Болайын деп тұрған ұл екенсің,қолына алып,қайырын тәрбиелеушінің жоғынан кем болып жүр екенсің,кел!- деп арбасына мінгізіп, қасына отырғызып үйіне әкеледі.Өкіл бала етіп төбел бие сойып төменгі елді шақырып,жорға бие сойып жоғарғы елді шақырып той қылады.Той тарқасымен «ердің ері егеудің сынығы» деп бел баласы Үйсінді басшығып жүз жігіт ертіп беріп жолға аттандырады.

-Қаратаудан асып жүре беріндер, алдарыңнан Ұлытау, Кішітау дейтін таулар кездеседі, Қаракөңгір, Жездікөңгір деген өзендер кездеседі. Сол жерлерге барып аң аулаңдар ірге теуіп, орнаңдар. Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен ел-жұрт болуды ойлаңдар. Күндердің күінде осы бала хан болады, сендер қарашы боласыңда. «Хан ақылды, әділ болса, қарашы батыл, ынтымақты болса қара жерден су ағызып, кеме жүргізеді» деп батасын береді.

XIV – XV ғасырға тән шешендер – Асан қайғы және Жиренше шешен т.б.

Аты аңызға айналып, ғасырлар бойы өз халқымен рухани бірге жасап келе жатқан тұлғалардың бірі- Асан қайғы. Бұған оның атына байланысты туып, ел жадында сақталып қыруар аңыз, әңгімелер мен жер-қоныс аттары туралы айтылып келген сан қилы сын-сарап бағалары, сондай-ақ замана жайын толғаған әр алуан өлең, жырлары толық айғақ. Бұлардың бәрінде дерлік Асан өз халқының бақытты болашағын ойлаған ел мұңшысы, жұрттың көкейкесті арманын арқалаған ардагер азаматы кейпінде сипатталады. Сондықтан Асан есімі әр кез “қайғы” деген сөзбен қатар аталып, ел қамын жеген кемеңгер, ойшыл адамның жиынтық бейнесіне айналып кеткен.

Асан тарихта болған адам, алайда оның өмірі туралы нақты тарихи деректер сақтала қоймаған. Халық аңыздарында Асан қайғыны қазақтың бірінші ханы Әз-Жәнібектің тұсында өмір сүрген адам еді дейді. Тарихи деректер бойынша, Жәнібек XV ғасырда хандық құрған кісі. Бұл туралы Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати өзінің “Тарихи Рашиди” атты әйгілі еңбегінде жазады. Тарихи деректер негізінде қазақтың бірінші ханы Жәнібектің хандық құрған кезеңін 1465-1466-1480 жылдар аралығы еді деп белгілесек, Жәнібек пен аты қатар аталатын Асан қайғы ел аңыздарында Жәнібек таққа отырғанда, жасы келген қарт кісі еді деп баяндалады. Мұның үстіне ол сол Жәнібек ханнан көп кейін қайтыс болған адам деп сипатталады.

Асан қайғы туралы аңыздар мен жыраудың өз жырлары кеңестік дәуірде ғана үздіксіз жарық көріп, жүйелі түрде зерттеле бастады. Бұл істе әйгілі жазушымыз С. Сейфуллин жинап бастырған “Қазақ әдебиеті” жинағының алатын орны ерекше.

Сондай-ақ Сабыржан Шәкіржанның “Асан қайғы” атты мақаласын да атауға болар еді.

Асанды тану және зерттеу саласындағы елеулі еңбек деп М. Мағауиннің “Қобыз сарыны” атты монографиясы мен “Алдаспан” жинағын бөліп атаған жөн.

Асан атына байланысты туған қолдағы бар аңыз, әңгімелерді өзінің тақырып-мазмұны жағынан : Асан өмірін әкесі Сәбиттің ерлік істерімен жалғастыра баяндайтын; бірыңғай Асан қайғының өз өмірін қамтитын; Асанның ұлы Әбет, қызы Жұпардың тапқырлық істерін әңгімелейтін аңыздар деп үш топқа бөліп қарастыруға болар еді.

Асан қайғы жайындағы аңыздардың бір алуаны оның аңшылық, саятшылығы туралы болып келеді. Осы аңшылық жолы оның өзіне лайықты жар табуына да, кейінірек ел-жұртына қоныс, құтты мекен іздеуіне де себеп болады.

Асан қайғы ел қиялындағы осындай аңыз кейіпкері ғана емес, сан алуан жыр-толғаулар тудырған белгілі жырау да еді. Ол өз толғауларында белгілі бір тарихи кезеңдегі ел-жұрттың көкейкесті ой-арманы мен мұң-мүддесін өзекті тақырып етіп жырлап, соны нақты іске асыруға да өз үлесін қосты. Халық бақыты ел басшысының іс-әрекетіне тікелей байланысты деп санаған жырау көптеген толғауларын Жәнібек ханға арнады. Оны дұрыс жолға салып, бұқара тұрмысын жақсартуға болады деп сенді. Мастанған ханды батыл сынап, кемшіліктерін бетіне басты.

Әй, хан, мен айтпасам білмейсің... -

деп, біржолата ат құйрығын кесуге дайын екенін танытады.

Асан толғауларының саяси-әлеуметтік сипаты оның жоғарыда сөз еткен “Әй, хан, мен айтпасам білмейсің” атты жырымен қатар, “Қырында киік жайлаған”, “Алты атанға қос артып” тәрізді жырларында да үшталып, тереңдей түскен дей аламыз. Әсіресе, “Қырында киік жайлаған” атты толғауы елдің Шу бойына көтеріле көшкен кезеңін бейнелейді.

Жыраулық поэзияда, оның ішінде Асан толғауларында үлгі-өсиеттік, насихаттық, тағылымдық ойларға ерекше мән беріледі. Мұның бәрі айтылар ойдың ұтымдығы мен әсерлігіне орай қайталаулар мен дыбыс үндестігіне (аллитерация, ассонанс) құрылып отырады.

Асан қайғы көп жағдайда өзі көзбен көріп кейбір мәнді де құнды кіші-гірім оқиғалардан үлкен түйіндеу, жинақтаулар жасауға да шебер. Бұл, сөз жоқ, жыраудың алғырлығы мен дарындылық қуатының шама-шарқына байланысты көрініп отырады. Мәселен, оның:

Ердің құны сөз емес,
Есебін тапқан сабазға.
Төрден орын тимейді,
Патша болсын малы азға, –
деп келетін жолдарын осының айқын айғағы дер едік [5].

Қорыта келгенде, әңгіме, аңызға қарағанда, Асан қайғы XV ғасырдағы қазақтың тұңғыш ханы Өз-Жәнібектің тұсында жасаған белгілі тұлға болып саналады. Ол өмірінің соңғы кезеңдерінде туған халқының алғаш рет өз алдына шаңырақ көтеріп, ұлт болып қалыптасу кезеңін көзбен көрсе де, патша өкіметінің отаршылдық саясатынан сақтану қажеттігін, бұл үшін “Жер ұйыққа” көшудің тиімділігін өз жырларына арқау етті. Жыраудың ел жүрегіне ұялаған толғаулары, жер, қоныс туралы айтқан сын, бағалары халқымен әлі күнге дейін бірге жасап келетіндігіне және бір көз жүгіртіп өтейік:

Мәселен:

Көлде жүрген қоңыр қаз қыр қадірін не білсін, қырда жүрген дуадақ су қадірін не білсін, санасы жоқ жамандар ел қадірін не білсін.

Құйрығы жоқ, жалы жоқ,
Құлан қайтіп күн көрер?!
Аяғы жоқ, қолы жоқ,
Жылан қайтіп күн көрер.

Еділ бол да, Жайық бол – ешкімменен ұрыспа,
Жолдасыңа жау тис – жаныңды аяп тұрыспа.
Ердің құны сөз емес есебін тапқан сабазға,
Мойнын бұрып сөз айтпас көңілі қалған аразға.
Ғылымның қандай пайдасы – білместі жолға салмаса [6].

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Қалимұқашева Б. Сөйлеу мәдениеті және шешендік өнер. Алматы, 2019
- 2.Дәдебаев Ж. Шешендік өнер теориясының негіздері. Алматы, 2016
- 3.Адамбаев Б. Шешендік өнер. Алматы: Ғылым, 2016
- 4.Адамбаев Б. Шешендік өнер. Алматы: Ана тілі, 2017
- 5.Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері. Алматы: Білім, 2010
- 6.Әбішева Ш. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Алматы, 2020

Abstract. The article examines modern approaches to teaching foreign languages in the context of digitalization of education and strengthening intercultural communication. The key methodological directions aimed at improving the effectiveness of language training at the university are analyzed. Special attention is paid to the integration of digital technologies and communication strategies into the educational process. The results of the pedagogical practice of a university teacher are presented and the main conclusions of the study are summarized.

Keywords: foreign languages, digitalization of education, intercultural communication, communicative approach, digital technologies, higher education, language competence, interactive learning.

Аннотация. В статье рассматриваются современные подходы к обучению иностранным языкам в условиях цифровизации образования и усиления межкультурной коммуникации. Анализируются ключевые методические направления, направленные на повышение эффективности языковой подготовки в вузе. Особое внимание уделяется интеграции цифровых технологий и коммуникативных стратегий в образовательный процесс. Представлены результаты педагогической практики преподавателя вуза и обобщены основные выводы исследования.

Ключевые слова: иностранные языки, цифровизация образования, межкультурная коммуникация, коммуникативный подход, цифровые технологии, высшее образование, языковая компетенция, интерактивное обучение.

Modern higher education is undergoing intensive transformation driven by the processes of digitalization, globalization, and the strengthening of intercultural contacts. In this context, foreign language teaching gains particular importance, as it serves not only as a means of developing linguistic competence but also as a tool for preparing students for effective participation in international professional and academic communication. Therefore, modern approaches to organizing the educational process, based on the use of digital technologies, interactive teaching methods, and principles of intercultural interaction, become especially relevant. This study is aimed at analyzing these approaches and summarizing pedagogical experience of their implementation in a university setting.

Digitalization has fundamentally transformed the traditional model of foreign language teaching by expanding the opportunities of both teachers and students. The use of online platforms, electronic educational resources, mobile applications, and distance learning systems enables the implementation of lifelong learning and individualization of the educational process. In modern conditions, learning is no longer limited to classroom activities and is shifting toward a hybrid or fully digital environment, significantly increasing the accessibility of educational resources and the variability of learning formats.

One of the key contemporary approaches is the communicative approach, which remains central in language teaching methodology; however, in the context of digitalization, it has acquired new forms of implementation. Communicative language teaching now includes virtual discussions, online chats, video conferences, and interactive platforms, which allow the simulation of real-life communication situations. This contributes not only to the development of language skills but also to the formation of students' sociocultural competence.

Another important direction is the competency-based approach, which focuses on developing a set of knowledge, skills, and abilities necessary for effective professional activity. In the context of foreign language teaching, this approach involves the development of communicative, sociocultural, strategic, and digital competencies. Practice shows that the

integration of these components significantly improves the level of students' training and their readiness for intercultural interaction.

Intercultural communication has become an essential component of language education in modern conditions. Learning a foreign language today is impossible without developing students' understanding of cultural differences, behavioral norms, and value orientations of native speakers. In this regard, the teacher acts not only as a knowledge provider but also as a mediator between cultures, contributing to the development of students' tolerance and cultural awareness.

During teaching practice at the university, it was found that the most effective lessons are those based on a combination of traditional and digital teaching methods. For example, when studying the topic "International Communication and Business Correspondence," students were assigned project-based tasks in the format of virtual business interaction using email and online collaboration platforms. The results showed that students not only mastered lexical and grammatical material more effectively but also developed practical communication skills in a professional environment.

Another example is the use of the flipped classroom method, in which theoretical material is studied independently by students using video lectures and digital resources, while classroom time is devoted to practical activities. During teaching practice, this method was applied to the study of English grammatical structures. Students reviewed video materials in advance, and in class they completed communicative tasks, worked in groups, and discussed real-life situations. This significantly increased their engagement and activity during lessons.

Digital educational platforms such as Quizlet, Kahoot, and Google Classroom were also found to be highly effective. They were used for interactive testing, vocabulary practice, and assessment of learning outcomes. Observations showed that the use of gamification elements increases student motivation and contributes to better retention of learning material.

Within the intercultural approach, project-based technologies were widely used, including the creation of presentations on cultural features of countries where the target language is spoken, discussion of video materials, and participation in virtual international discussions. In particular, students took part in an online discussion on the topic "National Traditions and Globalization," which allowed them to expand their vocabulary and develop argumentation and critical thinking skills.

Teaching practice also demonstrated the importance of individualized learning. The use of digital platforms makes it possible to consider each student's level of proficiency by providing tasks of different difficulty levels. This contributes to a more balanced development of language skills in the group and reduces learning anxiety among lower-level students.

In addition, the digital environment promotes learner autonomy. Students gain access to a large number of authentic materials, including videos, podcasts, online articles, and interactive exercises. This allows them to develop their own language learning strategies and autonomous learning skills.

The research results show that the integration of digital technologies, communicative approaches, and intercultural components significantly enhances the effectiveness of foreign language teaching. At the same time, the key factor of success is not merely the use of technologies, but their methodologically sound integration into the educational process.

Thus, modern foreign language teaching methodology represents a complex, multi-level system in which digitalization is not an end in itself but a tool for improving the quality of education. The main task of the teacher is to create an educational environment that promotes the development of a linguistic personality capable of effective intercultural communication.

Additionally, it should be emphasized that the transformation of foreign language teaching under conditions of digitalization and intercultural integration is not a temporary trend, but a long-term strategic direction in the development of modern education. The conducted analysis demonstrates that the effectiveness of the educational process largely depends on the teacher's ability to adapt methodological tools to rapidly changing

technological and sociocultural conditions. In this regard, the role of the teacher is significantly expanded: from a traditional transmitter of knowledge to an organizer of interactive learning environments, a facilitator of communication, and a designer of educational trajectories.

Special attention should be paid to the fact that the integration of digital technologies alone does not automatically lead to improved learning outcomes. Their pedagogical value is fully realized only when they are supported by clear methodological principles, including learner-centeredness, interactivity, accessibility, and continuous feedback. Without such a foundation, even the most advanced technological tools may lose their educational effectiveness.

Another important aspect is the development of students' critical thinking and digital literacy. In the modern information space, learners are constantly exposed to a vast amount of authentic foreign-language content, which requires the ability to analyze, evaluate, and interpret information critically. Therefore, foreign language instruction should not only focus on linguistic accuracy but also on forming analytical and evaluative skills that are essential for academic and professional success.

Furthermore, intercultural communication should be understood as a dynamic and evolving process rather than a static body of knowledge. Students must be prepared to interact in unpredictable and diverse communicative contexts, which requires flexibility, openness, and the ability to negotiate meaning across cultures. In this sense, foreign language education contributes significantly to the formation of globally competent individuals capable of functioning effectively in multicultural environments.

It is also important to highlight the increasing role of collaborative learning in digital environments. Online interaction tools enable students to engage in meaningful cooperation, exchange ideas, and co-construct knowledge regardless of geographical boundaries. This not only enhances linguistic proficiency but also fosters teamwork skills, responsibility, and mutual support among learners.

In conclusion, it can be stated that the ongoing changes in foreign language education require continuous professional development of teachers, systematic updating of curricula, and integration of innovative pedagogical practices. Only through a balanced combination of technological advancement, methodological innovation, and intercultural orientation can a truly effective and modern system of foreign language teaching be achieved.

Conclusion: The study allows us to conclude that modern approaches to foreign language teaching in the context of digitalization and intercultural communication are characterized by a high degree of integration and variability. Digital technologies, communicative methods, and intercultural components form a unified system aimed at developing comprehensive language competence among students. Practical teaching experience at the university confirms that the most effective models are blended learning approaches combining traditional and digital forms of work, as well as individual and group methods of interaction. The use of interactive and project-based technologies is of particular importance, as it enhances active student engagement in the learning process.

Future research perspectives are related to the in-depth study of the impact of artificial intelligence and adaptive learning platforms on foreign language teaching, as well as the development of new methodological models focused on personalized learning. Overall, the results of the study confirm the need for continuous updating of methodological frameworks and the active implementation of innovative technologies in higher education.

References:

1. Crystal D. *English as a Global Language*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. C. 98–123.
2. Harmer J. *The Practice of English Language Teaching*. 5th ed. London: Pearson, 2015. C. 145–172.

3. Richards J. C., Rodgers T. Approaches and Methods in Language Teaching. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. C. 201–230.
4. Godwin-Jones R. Emerging Technologies in Language Learning // Language Learning & Technology. 2018. Vol. 22. No. 3. P. 5–17.
5. Kukulska-Hulme A. Mobile-Assisted Language Learning // ReCALL Journal. 2019. Vol. 31. No. 3. P. 233–250.

Д.ДОСЖАННЫҢ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ОҚИҒАЛАРДЫҢ КӨРІНІСІ

Мақажанова А.Б.

«Мирас» университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі-аға оқытушы **Усербаева М.А.**

Қазақ әдебиетінде тарихи роман жанры халықтың өткен өмірін, рухани мұрасын және тарихи жадын көркем түрде бейнелеудің маңызды құралы болып табылады. Бұл жанр ұлттық сана мен тарихи танымды қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Осы бағытта қалам тербеген жазушылардың ішінде Дүкенбай Досжанның орны айрықша.

Жазушы шығармашылығының басты ерекшелігі – тарих пен қазіргі заман мәселелерін өзара сабақтастыра қарастыруында. Оның туындылары арқылы оқырман тек өткенді танып қана қоймай, бүгінгі қоғамның да өзекті мәселелеріне терең бойлай алады.

Қаламгердің шығармашылық жолына көз жүгіртсек, оның әдеби мұрасы ауқымды әрі жан-жақты екенін көреміз. Бүгінгі күнге дейін ол 11 роман, 22 повесть және 100-ден астам әңгіме жазған. Бұл туындыларды мазмұны мен тақырыптық ерекшеліктеріне қарай үш бағытқа топтастыруға болады: тарихи шығармалар, қазіргі өмірді бейнелейтін туындылар және тарихи-ғұмырнамалық еңбектер.

Жазушының тарихи тақырыпқа арналған романдары мен кейінгі жылдары дүниеге келген ғұмырнамалық шығармалары оқырман тарапынан жоғары бағаланып, кеңінен танылды. Алғашқы еңбектерінде туған өлкенің тарихы, ұлттық құндылықтар, дәстүр мен адамгершілік мәселелері көркем бейнеленсе, кейінгі кезеңдегі шығармаларында автордың ой-өрісі кеңейіп, философиялық тереңдік пен романтикалық сипат айқындала түседі.

Д.Досжан әдеби мұрасы сан алуан жанрларды қамтиды. Оның шығармаларын мазмұндық тұрғыдан үш негізгі бағытқа бөлуге болады:

1. тарихи тақырыптағы шығармалар;
2. қазіргі заман шындығын бейнелейтін туындылар;
3. тарихи-ғұмырнамалық романдар.

Осы мақалада жазушының тарихи бағыттағы шығармаларының көркемдік және идеялық ерекшеліктері ғылыми тұрғыдан талданады.

Тарихи роман – белгілі бір тарихи кезеңді көркемдік тұрғыдан бейнелейтін күрделі жанр. Оның басты ерекшелігі – нақты тарихи деректер мен авторлық қиялдың үйлесім табуында. Кейіпкерлер жүйесі арқылы қоғамдағы өзекті мәселелер қозғалып, олар лирикалық сезім, терең ой және көркем тіл арқылы жеткізіледі. Сонымен бірге, этнографиялық сипат, ұлттық болмыс және тарихи сана айқын аңғарылады. Зерттеушілердің пікірінше, тарихи шығармада оқиғалардың шынайылығы мен дәуір сипаты дәл көрсетілуі тиіс [1, 45].

Тарихи романда:

1. тарихи оқиғалардың логикалық жүйесі сақталуы;
2. қоғамдық қатынастардың шынайы көрінісі берілуі;
3. тарихи тұлғалардың бейнесі нанымды жасалуы қажет.

Сонымен бірге, бұл жанрда халықтың рөлі, әлеуметтік қайшылықтар және тарихи қажеттілік мәселелері маңызды орын алады.

Д.Досжан шығармашылығының басты сипаты – өткен мен бүгіннің өзара байланысын көрсету. Оның туындыларында тарихи кезеңдер мен қазіргі заман мәселелері бір-бірімен үндесіп жатады [1, 57].

Жазушының «Отырар», «Фараби», «Жібек жолы» сияқты шығармалары тарихи тақырыпқа арналса, «Таразы», «Алаң», «Абақты» романдары қоғамдағы әлеуметтік-психологиялық мәселелерді көтереді [2, 13].

Бұл туындыларда автор адамның ішкі әлемін, рухани ізденісін және қоғамдық ортадағы орнын терең бейнелейді. Сонымен қатар, ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып және этнографиялық элементтер кеңінен көрініс табады.

Жазушының көркемдік әлемінде лиризм, философиялық ой және тарихи таным өзара сабақтасып, тұтас бір жүйе құрайды.

Д.Досжанның «Жібек жолы» романы – қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыпты терең игерген іргелі туындылардың бірі. Романда Отырар қаласының өркендеу кезеңі, оның мәдени және экономикалық маңызы, сондай-ақ күйреу себептері кеңінен баяндалады [2, 61].

Автор Отырарды тек географиялық нысан ретінде емес, өркениет орталығы ретінде сипаттайды. Қаладағы ғылым, қолөнер, сауда және мәдени өмір жан-жақты көрсетіледі. Бұл арқылы ортағасырлық қазақ даласында отырықшы мәдениеттің жоғары деңгейде болғаны айқындалады.

Романдағы маңызды мәселелердің бірі – ішкі саяси тұрақсыздық пен алауыздықтың зардаптары. Жазушы тарихи оқиғаларды талдай отырып, қоғамдағы бірліктің маңызын ерекше атап өтеді. Сонымен қатар, шығармада Ұлы Жібек жолының рөлі ерекше көрсетіледі. Сауда жолы арқылы әртүрлі мәдениеттер мен өркениеттердің тоғысуы, экономикалық байланыстардың дамуы көркем түрде бейнеленеді.

Романда нақты тарихи тұлғалар мен көркем кейіпкерлер қатар беріледі. Бұл тәсіл шығарманың көркемдік қуатын арттырып, оқиға желісін жандандырады.

Тарихи кейіпкерлер арқылы автор дәуір шындығын ашса, ойдан шығарылған образдар арқылы адам мінезінің түрлі қырларын көрсетеді. Кейіпкерлердің іс-әрекеті, мінез-құлқы және дүниетанымы сол кезеңнің әлеуметтік жағдайымен тығыз байланысты беріледі. Сонымен қатар, жазушы кейіпкерлердің ішкі психологиясын ашуда шеберлік танытады. Бұл оның шығармаларына тереңдік пен шынайылық береді.

Тарихи шығармаларда деректілік пен қиялдың үйлесімі ерекше мәнге ие. Д.Досжан бұл мәселеде тарихи шындықты сақтауға ұмтылғанымен, көркемдік мақсатта кейбір еркіндікке жол береді. Кей тұстарда тұрмыс-салт немесе тілдік ерекшеліктердің тарихи кезеңге толық сәйкес келмеуі байқалады. Алайда бұл құбылыс жалпы тарихи роман жанрына тән ерекшелік ретінде қарастырылады.

Жазушы архивтік материалдарды, шежірелерді және ғылыми деректерді кеңінен пайдалана отырып, көркем шығармаға негіз етеді. Бұл оның шығармаларының танымдық құндылығын арттырады.

Д.Досжанның шығармаларында тілдік көркемдік ерекше орын алады. Автор ұлттық тіл байлығын шебер пайдаланып, бейнелі сөздер мен метафораларды кеңінен қолданады.

Сонымен қатар, оның шығармаларында композициялық құрылым да өзгеше. Мысалы, дәстүрлі бөлімдердің орнына «Бастау», «Түйін», «Желі», «Сарын» сияқты атаулар қолданылып, шығармаға ерекше ырғақ пен құрылымдық жүйе беріледі [2, 82]. Жазушының тағы бір ерекшелігі – психологиялық талдаудың тереңдігі. Ол кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін ашу арқылы оқырманға әсер етеді.

Қорыта айтқанда, Дүкенбай Досжан шығармашылығы қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанрының дамуына зор үлес қосты. Оның туындыларында тарихи шындық пен көркемдік қиял үйлесім тауып, ұлттық болмыс терең бейнеленеді.

Жазушы өткен мен бүгінді байланыстыра отырып, оқырманға тарихи таным мен рухани құндылықтарды жеткізеді. Сонымен қатар, оның шығармаларының тәрбиелік мәні зор, себебі олар отаншылдық рухты қалыптастыруға ықпал етеді [3, 51]. Осы тұрғыдан алғанда, Д.Досжан шығармаларын жан-жақты зерттеу қазақ әдебиеттану ғылымының маңызды бағыттарының бірі болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ленобль Г. Тарихи романның теориялық мәселелері. – Мәскеу, 1970., 2012
2. Досжан Д. Жібек жолы. – Алматы: Жазушы, 1992.
3. Сыздықов Т. Қазақ тарихи романының даму ерекшеліктері. – Алматы, 2005.

SELF-DIRECTED ENGLISH LANGUAGE LEARNING USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Ilesova Feruzabonu

Tashenev University, Shymkent.

Khalila Diana

Tashenev University, Shymkent

Scientific Advisor- m.p.s. **Serikbayeva S.E.**

In the 21st century, education is undergoing a significant transformation due to digital technologies. Traditional methods of learning foreign languages included textbooks, dictionaries, audio courses, and printed materials. However, these methods had limitations: lack of interactivity, inability to instantly check mistakes, and limited opportunities for speaking practice.

With the emergence of artificial intelligence (AI), this situation has changed. Modern intelligent systems can act as virtual conversation partners, teachers, and consultants simultaneously. They analyze grammatical errors, explain complex rules, generate exercises, and conduct dialogues on various topics.

Thus, AI is gradually becoming an essential tool for supporting independent learning, allowing learners to practice the language anytime and receive immediate feedback.

Relevance of the Research

The topic is relevant due to the rapid development of AI technologies and their growing application in education. By 2026, many students already use AI tools for homework, information search, and language learning. AI assistants can maintain dialogue, explain grammar, and adapt learning materials to individual levels.

For students in Kazakhstan, English proficiency is particularly important, as it provides access to international education programs, scientific publications, and the global job market. However, lessons with tutors are expensive and not always accessible. In this context, AI can serve as an affordable alternative or supplement to traditional learning.

Scientific Novelty of the Research

This study presents a comprehensive analysis of AI chatbots for English learning, focusing on practical platforms rather than theory. It examines their functionality, cost, and usability to identify effective tools for independent language learning.

Modern AI Chatbots for Learning English

AI technologies offer diverse tools for language learning. Selected platforms for this study include ChatGPT, Claude, Google Gemini, Microsoft Copilot, Perplexity AI, Duolingo, and Grok.

Key capabilities of these systems include:

- Supporting dialogues in English
- Explaining grammar rules
- Correcting written texts
- Generating exercises and tasks
- Adapting content to the user's level

These AI assistants provide interactive, personalized learning experiences, combining multiple functions into one platform.

Features of AI Platforms

1. ChatGPT

ChatGPT is a widely used AI system for education. It allows users to conduct conversations in English, discuss topics, and receive grammar explanations. The system adapts answers to the user's level and can create exercises on tenses, phrasal verbs, vocabulary, and translation. It also checks written texts, highlighting grammatical and stylistic errors. A free version is available, while a subscription (~\$20/month) expands functionality. Suitable for beginners and advanced learners.

2. Claude

Claude, by Anthropic, specializes in text analysis and academic writing. It provides detailed feedback on grammar, style, and sentence structure, suggests natural phrasing, and acts as a dialogue partner. It can generate exercises and reading comprehension tasks. Free version is available; Claude Pro costs ~\$20/month. Useful for developing writing and academic English skills.

3. Google Gemini

Google Gemini integrates with Google Docs, Gmail, and Search. It helps formulate sentences, correct grammar, improve style, translate phrases, and maintain English conversations. Gemini analyzes long texts, making it useful for essays, reports, and articles. Advanced subscription costs ~\$19.99/month.

4. Microsoft Copilot

Microsoft Copilot works within Microsoft Office (Word, PowerPoint, Excel). It assists in text structuring, suggesting wording, correcting grammar, summarizing, and generating exercises on grammar and vocabulary. The basic subscription is ~\$9.99/month. Affordable and practical for educational purposes.

5. Perplexity AI

Perplexity AI combines AI with information search, providing answers with references. It helps analyze texts, learn vocabulary, practice reading comprehension, and search information in English. Free version offers basic features; Perplexity Pro (~\$20/month) provides access to advanced AI models. Ideal for developing reading and analytical skills.

6. Duolingo

Duolingo is a gamified language-learning platform that adapts exercises to the learner's level. It analyzes mistakes and targets weaker skills. Features include interactive short exercises, gradual difficulty increase, and vocabulary development. Free communication is limited. Duolingo Super costs ~\$10–15/month. Best suited for beginners.

7. Grok

Grok, by xAI, emphasizes conversational practice and up-to-date information. It supports dialogues on various topics, allowing users to discuss news, ask questions, and practice informal spoken English. It generates natural, realistic responses, helping learners understand modern conversational English. Access requires X Premium+ subscription (~\$30/month). Especially useful for practicing casual communication and dialogue fluency.

Determining the Best AI Assistant

Based on all characteristics, ChatGPT can be considered the best universal AI chatbot for independent English language learning. Here's why:

Why ChatGPT is the Best Choice:

1. Variety of Functions:

- Supports full English conversations.
- Explains grammar, adapting explanations to the user's level.
- Creates exercises for grammar, vocabulary, translation, and phrasal verbs.
- Checks written texts, highlighting grammatical and stylistic errors.

2. Ease of Use:

- Intuitive interface.
- Functions as both a virtual teacher and a conversation partner simultaneously.

3. Accessibility and Cost:

- Free version with basic features is available.
- Subscription (~\$20/month) expands capabilities, making it affordable compared to a

tutor.

4. Suitable for All Levels:

- Universal for beginners as well as advanced learners.

In comparison with other platforms:

• Claude and Perplexity are better for academic writing and text analysis but less versatile for conversation.

- Duolingo is useful for beginners but does not provide full conversational practice.

• Grok focuses on spoken English but is more expensive and less comprehensive for overall learning.

• Google Gemini and Microsoft Copilot are useful for document work but limited in educational exercises.

ChatGPT combines conversation practice, grammar guidance, text checking, and exercise generation in a single tool, making it the most universal and effective option for independent English learning.

Methodological Recommendations

To effectively learn English using AI:

1. Practice daily conversations with chatbots.
2. Ask AI to correct grammar and explain rules.
3. Read texts in English and discuss them with AI.
4. Use AI to create exercises and tests.
5. Combine multiple AI tools for different learning needs.

Conclusion

AI technologies open new possibilities for independent language learning. Modern AI chatbots act as accessible online assistants, helping students practice English, analyze mistakes, and receive instant feedback.

AI tools are more affordable than traditional lessons with tutors and provide personalized, interactive learning experiences. By integrating AI into language study, learners can make the educational process more effective, flexible, and accessible.

References :

1. Brown, T. et al. (2023). Language Learning with Artificial Intelligence. Cambridge University Press.
2. OpenAI. (2024). ChatGPT User Guide. OpenAI Documentation.
3. Duolingo. (2026). Duolingo Language Learning Platform.
<https://www.duolingo.com>
4. Anthropic. (2025). Claude AI Documentation. Anthropic Inc.
5. Google. (2026). Gemini AI for Language Learning. Google Research.

6. Microsoft. (2025). Microsoft Copilot in Education. Microsoft Press.
7. Perplexity AI. (2026). Perplexity AI User Manual. Perplexity Technologies.
8. xAI. (2026). Grok AI Overview. xAI Inc.

INTEGRATING ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTO THE METHODOLOGY OF PREPARATION FOR INTERNATIONAL EXAMINATIONS: IELTS, TOEFL, AND SAT

Musakhodzhaeva M. A.

Student, Tashenev University, Shymkent

Karabekova Zh. M.

Student, Tashenev University, Shymkent

Scientific Advisor- m.p.s. Serikbayeva Sh. E.

The methodological framework of preparation for international high-stakes examinations is currently undergoing a systemic transformation. Standardized, group-based instruction is shifting toward a paradigm of hyper-personalized, AI-augmented cognitive development. High-stakes examinations, including university admissions tests like the SAT and language proficiency certifications such as IELTS and TOEFL, serve as critical gatekeepers for global academic and professional mobility. Candidates are increasingly migrating toward AI-powered tools that offer 24/7 accessibility and data-driven insights because elite scores have become essential for university acceptance. Traditional educational systems often fail to ignite curiosity, leaving weak learners behind while advanced students become disengaged. Artificial Intelligence (AI) addresses these limitations by providing personalized attention and tracking student progress at a required pace. The global test preparation market is projected to add over \$16 billion in value between 2024 and 2028, largely driven by these technological advancements.

Technological Architectures of AI-Enhanced Prep

Computerized Adaptive Testing (CAT)

The core of modern adaptive preparation is Computerized Adaptive Testing (CAT), an efficient method for assessing proficiency by dynamically adjusting question difficulty based on individual performance. Compared to traditional paper-and-pencil tests, CAT requires fewer questions to provide more accurate assessments. A CAT system consists of a Measurement Model to estimate proficiency and a Selection Algorithm to choose the next best-fitting question from a bank. This iterative process ensures that the examinee is presented with the most informative items, minimizing test length while maximizing accuracy. Major standardized tests like the SAT, GRE, and GMAT have already integrated these adaptive principles into their official formats.

Case Study: Duolingo's Birdbrain Engine

A primary example of this technical evolution is the "Birdbrain" model, which manages the pedagogical flow for language learners. Birdbrain processes approximately 1 billion user interactions daily to refine its understanding of the learner and the material. The model utilizes an Item Response Theory (IRT)-based logistic formulation to ensure the learner remains in the "optimal challenge zone". This state facilitates the maximum rate of knowledge acquisition by skipping mastered topics and prioritizing remedial areas. Empirical data indicates that this approach allows students to achieve proficiency gains 30% faster than traditional methodologies.

Revolutionizing Subjective Skills: Automated Essay Scoring (AES)

Writing sections in exams like the IELTS Task 2 or the TOEFL iBT have historically presented the greatest challenge for automated evaluation. However, Automated Essay Scoring (AES) has evolved from surface-level heuristics to nuanced semantic understanding

using transformer-based models. Modern AES systems analyze coherence, argumentation, and task fulfillment rather than just word counts or spelling errors. Platforms such as TestInvite and AcePreps allow for the evaluation of essays across multiple dimensions, including lexical resource and grammatical accuracy. Advanced configurations using "k-instruction tuning" and Retrieval-Augmented Generation (RAG) have achieved F1-Scores of 93%, matching the precision of human raters. These systems provide immediate, diagnostic feedback, allowing students to understand specifically why they received a certain grade.

Personalized Pathways and Socratic AI Tutors

Dynamic Learning Maps

AI-powered learning pathways create a tailored experience by analyzing topic mastery, preferred learning styles, and performance history. These systems use supervised learning to predict individual needs and reinforcement learning to optimize assessments. Experimental studies show that students using AI-powered pathways demonstrate a 25% improvement in performance and complete tasks 25% faster than those in control groups. The system knowledge state is modeled as a vector $\mathbf{K}(t)$ that is continuously updated based on student responses. This allows the AI to maintain an optimal cognitive load, providing scaffolding when a student fails to grasp a concept.

Socratic Scaffolding: Khanmigo

A significant advancement is the development of AI tutors like Khan Academy's Khanmigo, which utilize the Socratic method instead of providing direct solutions. Khanmigo leads the learner step-by-step through a problem, asking guiding questions that prompt independent reasoning. This technical pipeline involves curriculum grounding to prevent the "hallucinations" common in general-purpose models. By forcing students to engage deeply with the material, these tutors build "brain power" and prevent students from bypassing the cognitive effort required for learning.

Affective Impacts and Stress Reduction

High-stakes exams are intensely emotional events characterized by high levels of test anxiety. Research indicates that speaking anxiety can severely impair performance in human-facilitated exams, where a significant negative correlation between stress and scores exists ($r = -0.500$). In contrast, studies on AI-facilitated examinations found no significant correlation between anxiety and achievement, suggesting AI neutralizes performance-inhibiting stress. AI agents provide a "safe space" for repeated practice where students can make mistakes without fear of social judgment. Furthermore, "Emotion AI" is being integrated into preparation tools to analyze biometrics like heart rate and EEG data to highlight specific moments of tension during simulation.

Critical Risks: The Augmentation Paradox

Despite the benefits, a significant concern is "cognitive offloading," where users rely so heavily on AI that their own cognitive capacities erode. EEG scans have shown that ChatGPT users exhibit reduced neural connectivity in networks associated with memory and creativity. Memory retention among AI users often drops, as they struggle to recall what they have "written" moments after the task. This phenomenon contributes to "cognitive debt," undermining the mental effort required to synthesize complex information for high-stakes exams. There is also the risk of "false mastery," where students learn to replicate patterns and predict correct answers without understanding the underlying logic.

Ethical Governance and Global Equity

The integration of AI into exam preparation raises profound ethical questions regarding bias and fairness. AES systems and voice recognition models are often trained on dominant dialects, which may penalize candidates with non-standard speech patterns or diverse accents. Furthermore, while AI can democratize access for remote learners, well-funded institutions may build proprietary dashboards that give their students a competitive edge. Data privacy is also a critical hurdle, as breaches of student information can lead to privacy

violations or identity theft. Successful implementation depends on robust governance, transparent scoring mechanisms, and sustained human oversight.

Practical Implementation: The AI English 24/7 Integrated Learning Environment

The current development of the **AI English 24/7** platform serves as a functional prototype for realizing the theoretical frameworks of AI-augmented language acquisition. In its initial iteration, the application integrates **personalized learning pathways** that dynamically adapt content difficulty based on individual error analysis while providing a 24/7 conversational AI tutor for real-time grammar and vocabulary assistance. To support high-stakes examination preparation specifically for IELTS and TOEFL, the platform utilizes specialized modules including a **Speaking Simulator**, a **Writing Checker**, and authentic simulated tasks for listening and reading comprehension. These instructional features are reinforced by a robust **gamification engine**—utilizing experience points (XP), daily "streaks," and achievement milestones across proficiency levels A1 to C1—to sustain learner motivation and discipline in independent, home-based study contexts.

The projected evolution of the platform represents a systemic transition from a modular instructional tool into a fully integrated cognitive environment grounded in the "**Critical Alliance**" pedagogical model. Future functional expansions are projected to enhance **Automated Essay Scoring (AES)** by incorporating **Retrieval-Augmented Generation (RAG)** and k-instruction tuning, which aligns generated feedback directly with official assessment rubrics to achieve high precision in proficiency estimation. Furthermore, the integration of advanced **Voice AI** will enable scalable, high-fidelity simulations of oral examinations, effectively reducing construct-irrelevant anxiety by providing candidates with a psychologically safe space for iterative practice. Long-term development objectives include the deployment of "**Emotion AI**" modules to monitor learner affective states and the implementation of **Socratic scaffolding** to ensure the candidate remains the primary architect of their own intellectual growth within the high-stakes testing landscape.

The integration of Artificial Intelligence into IELTS, TOEFL, and SAT preparation represents a shift that is both transformative and precarious. AI offers unprecedented personalization, scalability, and anxiety reduction, but its ubiquitous use risks fostering metacognitive laziness and systemic bias. The future of methodology lies in a "Critical Alliance" where AI acts as a cognitive mediator that scaffolds the learning struggle while ensuring the candidate remains the architect of their growth. Ultimately, high-stakes assessments are moving from evaluating end products (artifacts) to measuring the "journey" of the learning process through oral checks and process journals. Preparation strategies must evolve to treat AI as an ally to human instruction, leveraging technology to foster a more thoughtful and rigorous human intelligence.

References

1. Abrar, M., Aboraya, W., et al. (2025). *AI-Powered Learning Pathways: Personalized Learning and Dynamic Assessments*. Volume 16, No.1. https://thesai.org/Downloads/Volume16No1/Paper_45-AI_Powered_Learning_Pathways_Personalized_Learning.pdf
2. Alier, M., García-Peñalvo, F. J., & Camba, J. D. (2024). *Generative Artificial Intelligence in Education: From Deceptive to Disruptive*. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/379462377_Generative_Artificial_Intelligence_in_Education_From_Deceptive_to_Disruptive
3. Burstein, J., Cardwell, R., et al. (2025). *Exploring AI-Enabled Test Practice, Affect, and Test Outcomes in Language Assessment*. ACL Anthology / arXiv. <https://aclanthology.org/2025.language-assessment.3/>
4. Jain, I. (2025). *The Impact of AI-Powered Adaptive Learning on Student Outcomes*. International Journal for Multidisciplinary Research (IJFMR), 7(3). <https://www.ijfmr.com/papers/2025/6/63543.pdf>

5. Kumar, S. (2025). *Comparative Study Of AI-Based Teaching Methodologies Vs. Traditional Approaches*. IJSRET. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17837070>
6. Mittal, U., Sai, S., Chamola, V., & Sangwan, D. (2024). *A Comprehensive Review on Generative AI for Education*. IEEE Access, PP(99). <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2024.3468368>
7. Nguyen, M. H., Pham, V. H., et al. (2026). *From Prompting to Preference Optimization: A Comparative Study of LLM-based Automated Essay Scoring*. arXiv preprint. <https://arxiv.org/abs/2603.06424>
8. O'Sullivan, B. (2025). *The Future of Language Assessment: Balancing AI, Ethics, and Human Expertise*. British Council Research Report. <https://www.britishcouncil.org/future-language-assessment-report>
9. Ramos-Benitez, M. J., García-Osorio, M. E., & Delgado, Y. (2026). *Critical Alliance of AI in Education: A Pedagogical Framework for Safeguarding Cognitive Skills*. International Medical Education (IME), 5(1), 22. <https://doi.org/10.3390/ime5010022>
10. Somani, P. (2025). *AI-Based Predictive Analytics for Student Academic Performance*. International Journal of Multidisciplinary Research, 1(4), 170-182. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17235929>

ШЕТЕЛ ТІЛІН ЕРТЕ ЖАСТАН ОҚЫТУДАҒЫ КОМПЬЮТЕР ОЙЫНДАРЫ

Берікқызы Д.

Шетел тілдері (IP) БББ 1-курс студенті

Ж.А.Тәшенев атындағы университет

didar@gmail.com

Хасанова У.И.

Әлем тілдері кафедрасының оқытушысы,

Ж.А. Ташенев атындағы университет, Шымкент

u.issametova@mail.ru

Аннотация. Мақалада шетел тілін ерте оқытудағы компьютерлік ойындардың маңызы қарастырылады. Компьютерлік ойындардың оқушылардың қызығушылығын арттырып, тілдік дағдыларын дамытуға ықпал ететіні талданады, ойын арқылы оқыту әдістерінің тиімділігі мен олардың оқу үдерісіне енгізілу жолдары сипатталады. Зерттеу нәтижелері компьютерлік ойындардың шет тілін меңгеруді жеңілдететінін көрсетеді.

Түйін сөздер: жаңа технологиялар, коммуникативті компетенттілік, негізгі әдістемелік функциялар, компьютер ойындары, компьютер техноогиялары.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында шет тілін ерте жастан оқыту науқаны кең өріс алып жатыр. Соған байланысты бұл науқанды ойдағыдай, үлгілі ұйымдастыру сабақ берудегі ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Балаларды оқытудың ең тиімді әдістерінің бірі ойындар арқылы жүзеге асырылатыны бәрімізге белгілі. Шетел тілі сабаған ойын арқылы оқыту әдістемесінің мәселелері бұдан бұрын Г.В. Роговая, И.Н.Верецагина, Е.Л.Плассова, Д.Б. Элькони́на, Е.Л.Негнєвицкая, А.К. Кусаинова, Кадырова А.С., Нургалиева Г.К. сияқты методистер мен психологтардың еңбектерінде қарастырылған болатын.

Алайда қоғам үздіксіз даму үстінде және сонымен бірге шетел тілін оқыту әдістемесі де өзгеріп, дамиды. Жаңа технологиялардың пайда болуына сәйкес ойындар да жаңа формаларға өтеді. Сондай формалардың бірі – компьютер ойындары. Сонымен, компьютер ойындары шетел тілін ерте жастан оқыту әдістемелерінің тиімді әрі заманауи түрі болып табылады. Біздің зерттеулеріміздің өзектілігі осымен анықталады.

Ғылыми жұмыстың зерттеу пәні шетел тілін үйренудегі компьютер ойындары. Ғылыми жұмыстың мақсаты ерте жастан шетел тілін оқытудағы компьютер ойындарын қолдану процесі. Бұл мақсатқа жету үшін біз алдымызға бірнеше міндеттер қойдық:

1. Шетел тілін оқытудағы ойын ұғымын анықтап алу.
2. Шетел тілін оқытудағы компьютерді қолданудың маңыздылығын анықтау.
3. Балаларға арналған компьютер ойындарын классификациялау.
4. Бастауыш мектеп оқушыларына ағылшын тілін үйретуге ыңғайландырылған компьютер ойындарын құрастыру.

Шетел тілін оқыту білім жүйесінде әрқашан міндетті бағдарламаға кіретін. Ең бастапқы деңгейде шетел тілін оқытудың негізі болып табылатын әдістемелік жүйе жүзеге асырылады және мұғалімнің жүйеге бірден еніп, балаларды соған сәйкес оқыта беруіне мүмкіндік жасайды. Мектеп алдында қойылған білім беру, дамыту және тәрбиелеу міндеттерін шешудегі пәннің потенциалды тәрбиелік мүмкіндіктері ашылатын жағдайларға, ауызша және жазбаша тіл ретін құруды ұйымдастыруға және тілдік материал мен оның көлеміне қатысты бастапқы деңгейді ұйымдастыру әр түрлі болуы мүмкін.

Орта мектепте бастапқы деңгей дегеніміз ол шет тілін үйренудегі коммуникативті компетенттілікті қалыптастыруға мүмкіндік беретін кезең және содан кейін шет тілі курсы барысында бұл қабілеттерді дамыта түсуге болады. Әдетте оқытудың бастапқы дәрежесі ретінде 1-4 сынып деңгейі қарастырылады. Коммуникативті компетенттілік негіздерін қалыптастыру үшін біршама уақыт қажет, себебі оқушылар алғашқы қадамдарынан бастап шетел тілін сөйлесу құралы ретінде қарастыра білуі тиіс.

Яғни олар шетел тілін ести білу (тыңдау), сол тілде өз ойын жеткізу (сөйлеу), берілген мәтінді оқып, түсіну, жазу, яғни сол тілдің графикасы және орфографиясымен танысу немесе өз ойын жазбаша жеткізуге үйренуі керек. Шынымен де, әрбір жоғарыда атап өтілген тіл қызметі элементтерінің негізін қалыптастыру үшін олардың әрбіреуін қарапайым коммуникативті деңгейде жұмыс істеуге жағдай жасайтын және ары қарай келесі деңгейге оңай өтуге мүмкіндік беретін тілдік құралдар жинақтау қажет. Алғашқы оқу сатысының тағы бір маңыздылығы осында – ол келесі сатыны жетік меңгеріп, толықтай игеру үшін аса маңызды болып табылады.

Компьютер арқылы жүзеге асырылатын негізгі әдістемелік функцияларды атап өтейік: - Ақпараттық - Жаттығу функциясы - Басқару-түзету функциясы - Коммуникативті функция - Ұйымдастырушы-ынталандырушы функция Оқыту процесіндегі ойынның маңыздылығы туралы көптеген педагогтар айтып кеткен. Өйткені ойын барысында адамның, әсіресе баланың түрлі қабілеттері толығырақ ашыла түседі. Ойын - ол эмоция және ақыл-ой қызметін талап ететін ерекше ұйымдасқан әрекет. Ол әрқашан белгілі бір шешімдер қабылдауға, ұтуға, сөйлеуге және іс-әрекетке жігерлендіріп, жандандырады. Ойын барысындағы мәселелерді шешуге талпыныс ойыншылардың әр түрлі ойлау қабілеттерін қоздырып, дамытады.

Оған қоса ойындағы бала шет тілінде сөйлесе, бұл оқытудың кең мүмкіндіктерін ашады. Бала бірақ бұны үйрену деп түсінбейді, өйткені ол үшін ойын ең алдымен көңілді іс-әрекет. Сондықтан да оқытушыларды сабақ беру мен тәрбиелеудің осы түрі аса қызықтырады. Ойында барлығы тең. Ойынды үлгерімі төмен оқушылар да ойнай алады. Сонымен қатар тілдік дайындығы әлсіз оқушы бұл жерде алдыңғы қатарға шығуы мүмкін, себебі ойын ойнауда тапқырылық және зеректік кейде пәндік білімнен маңыздырақ болады. Теңдік сезімі, қызығушылық пен қуаныш атмосферасы, тапсырмаларды орындау ыңғайы - балаларға шет тілі сөздерін еркін қолдануға кедергі жасайтын ұялшақтықты жойып, оқыту процесінде айтарлықтай нәтижеге жетуге мүмкіндік жасайды.

Тілдік материал бейсаналы жолмен бекітіліп, балаға қанағат сезімін әкеледі. Балалар ойыны әр түрлі болады. Бала өзін ұшқыш сезінетін, ал орындықтарды зымыран ұшақтардай елестететін спектакль түріндегі рөлдік ойындар немесе алдын ала шарт

қойылатын және қатысушылар арасында өзіндік сайысу сезімін тудыратын тығылыспақ, қуаласпақ ойындары. Сөздік материалды құрастыру тұрғысынан ойын сөйлеу қабілетін жаттықтыру болып табылады.

Сонымен қатар ойынды ситуативті-вариативті жаттығу ретінде қарастырсық, ол шынайы жағдайларға тән эмоционалдылықа, спонтандылыққа жақын сөйлеу үлгісін көп рет қайталап, жаттығуға мүмкіндік жасайды. Ойындар балалардың сөйлесуге психологиялық дайындығы, тілдік материалды қайталауды қамтамасыз етуі, оқушыға спонтанды жағдайларда қажетті тіл материалын таңдап үйренуі сияқты түрлі әдістемелік мәселелерді орындауға септігін тигізеді.

Шетел тілін оқытудағы компьютер ойындарының маңызы. Шетел тілдерін оқытудың қазіргі заманғы тенденциялары әдістемелік парадигманың түбегейлі өзгеруімен және оқытудың техникалық, технологиялық жаңаруымен тығыз байланысты. Бұл жаңа оқыту құралдарын, яғни мультимедиялық компьютер бағдарламаларын пайдаланудан байқалады. Қарапайым сабақты компьютерлік бағдарламаларды қолдана отырып, екеуін үйлестіре өткізу оқыту процесін айтарлықтай түрлендіре түсіп, оны қызығырақ, интенсивтірек әрі тартымдырақ етеді.

Бірақ осылай бола тұра, компьютер мұғалімнің орнын баспайды, компьютер оны толықтырып, «оң қолының» рөлін атқарады. Әрбір сабақ оқушылардың ынтызарлығын, құштарлығын оятып, тағы да үйренуге ұмтылыс тудыру керек. Оқытудың бұл әдісі оқытушылар үшін аса ыңғайлы, себебі бұл оқушының қабілеттері мен білімін нақтырақ әрі жақсырақ бағалауға, оны түсінуге мүмкіндік береді, жаңа, ерекше оқыту әдістерін іздеп, ойластыруға итермелейді. Бұл мұғалімдерге өз шығармашылық қабілеттерін ашу үшін көптеген мүмкіндіктер туғызады.

Шетел тілін оқытудағы компьютерлік технологиярдың міндеттері келесіде: оқыту міндеттерін, оқу қабілеттерін дамытып, қалыптастыру; әр түрлі қиындық деңгейіндегі Интернет материалдарын пайдалану; аутентикалық материалдар негізінде тыңдау дағдыларын дамыту; жазбаша тіл дағдыларын дамыту; әріптестерге жеке немесе жазбаша жауаптар құрастыру; реферат, шығарма дайындауға қатысу; қоғамның белгілі әлеуметтік, саяси даму деңгейін көрсететін активті және пассивті сөздік қорын толықтыру; сөйлеу этикетін, түрлі халықтардың сөйлесу ерекшеліктерін, оқытылып жатқан тіл мемлекетінің мәдениеті және дәстүрін қамтитын мәдениеттанулық ақпаратпен танысу; сабақ барысында шетел тілінде сөйлеудің тұрақты мотивациясын қалыптастыру.

Замануи оқыту құралдары қарым-қатынастың жаңа түрлерінің пайда болуына ықпал етуімен қатар қазіргі заман мәдениетінде БАҚ туралы дәстүрлі түсінікке қарағанда басқа мәнге ие болған жаңа мәселелер мен шешімдердің пайда болуына әсер етуде. Қазіргі заман баласы туғанынан бастап медиа-ортада өмір сүреді. Электронды ойындар, ойын приставкалары, компьютер мектеп оқушыларының бос уақытының біраз бөлігін алып отырады. Сол арқылы олардың психофизиологиялық тәрбиесі мен тұлғалық қадыптасуына белгілі бір әсер қалдырады.

Теледидиар, видеомагнитофон, калькулятордың функцияларын үйлестіре келе, компьютер бала үшін әмбебап ойын-сауық құралы болып табылады да оқытушыға баланың оқу-тәрбие процесін түрлендіріп, дараландыруға және жоғарғы психикалық функцияларын дамытуға, коммуникативті ынталандыру жасауға, сөйлеу дағдыларын, интеллектін, шығармашылық қабілеттерін, танымдық қызығушылықтарын дамытуға кең мүмкіндіктер ашады. Компьютерді бастауыш мектептерде қолдануға байланысты отандық және шетелдік зерттеулер бұның жарамдылығымен қоса баланың жеке дамуы және ақыл-ой өрісінің өсуіндегі ерекше маңыздылығын атап өтеді.

Көптеген ізбасарлардың көзқарастарымен келісе отыра, біз баланы бастауыш сыныптарда шетел тіліне үйретудегі компьютердің басты мақсаты - ол баланың жан жақты дамуы, компьютер арқылы шынайы өмірдегі сөйлесу жағдайларына дайындалуы, компьютерді шығармашылық қабілеттер мен сапала тілдік дағдыларды

қажет ететін әр түрлі коммуникативті жағадайларда көмекші ретінде қабылдау. Сондықтан жекеленген компьютер ойындарын бастауыш сыныптарға шетел тілін үйрету процесіне жүйелі түрде сәйкестендіре отырып кіріктіру керек. Біздің зерттеуімізде осы тәріздес ойындардың кіріктірілген үлгілері берілген:

1. Бастауыш сынып оқушыларының лингвистикалық дағдыларын қалыптастыруға арналған дайындағыш компьютер ойындары. Бұл бөлімшеде біз фонетикалық, лексикалық және грамматикалық ойындар жоспарлап қойғанбыз.

2. Тіл иеленушілермен сұхбаттасуда қажет коммуникативті және когнитивті қабілеттерді дамытатын шығармашылық компьютер ойындары.

Бұл ойындардың бірегей графикалық ерекшеліктері баланы компьютердің қасында жаратушы сияқты сезіндіріп, фантазиясы мен шығармашылық ойларын жүзеге асыруға көмектеседі. Соның арқасында баланың ішкі жан дүниесі дамып, сыртқа көріне бастайды, шетел тіліне қатысты қызығушылығы мен зеректігі, зейіні дамиды.

Алайда балаларды компьютер ойындары арқылы оқытуды қай жастан бастау керектігі туралы бірнеше пікірлер бар және олар бір біріне қарама-қайшы келеді. Біздің пікірімізше, бұл тақырыпқа қарсы скептикалық ойлар толықтай негізделмеген және жеткілікті нақты дәлелдері жоқ. Түрлі психолог, педагог және дәрігерлердің зерттеулеріне сүйенетін болсақ, егер белгілі эргономикалық, гигиеналық және пайдалану нормаларын сақтасақ, компьютер ойындарымен жұмыс жасау барысында бастауыш сынып оқушыларына зиянды әсер болмайды. Балалар сабақ кезінде өздерін еркін ұстап, күрделі техника алдында ешқандай қорқыныш сезінбейді, ал бұл дегеніміз компьютер техноогияларын игерудегі ілгері жылжудың кепілі.

Сонымен бастауыш сыныптарды шетел тіліне үйретуде компьютер ойындарын пайдалану оқушылардың оған деген қызығушылығын арттыра түседі. Өйткені әрбір сабақ – шағын белгілі бір мақсатқа бағытталған ойын, онда әрбіреуінің өз жұмысы бар, барлығына қызық, барлығы процеске қатысуда. Бағдарламалардың түрлі түсті безендірілуі, анимациясы балалардың белсенділігін күшейтіп, ассоциативті ойлау қабілетін дамытады, ал дұрыс ретімен таңдалған тапсырмалар ыңғайлы әрі оңтайлы ынтымақтастық және бірлестік атмосферасын құрады.

Қорыта келе айтатын болсақ, бастауыш сыныптарды шетел тіліне үйретуде компьютер ойындарын пайдалану олардың шығармашылық дамуына жағымды әсер етеді, тіл дағдылары мен коммуникативтілік қабілеттерінің дамуы мен жандануына ықпал етеді, танымдық белсенділікті ынталандырып, бала шығармашылығын дамытады. Соның нәтижесінде балаларда шетел тілін ары қарай үйренуге қажетті тілдік және коммуникативтік база қалыптасады.

Қолданылған әебиеттер:

1. Скаткин М. Н. Совершенствование процесса обучения. М., «Педагогика», 1998, с. 123

2. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному языку.– М.: Просвещение.

3. Жаксимбетова К.К. — Информационно-коммуникационные технологии в обучении иностранному языку//Шетел тілдің оқыту әдістемесі – Методика обучения иностранному языку, 2007, № 2, с. 8-15;

4. Кадырова А.С. Особенности моделирования электронного учебника в системе профессионально-педагогического образования// Автореф. дис....канд. пед. Наук, Устькаменогорск, 2000

5. Нурғалиева Г.К., Кадырова А.С. Принципы отбора содержания электронного учебника//Тез.докл. IX научн. конф. «Наука и образование Казахстана на пороге третьего тысячелетия». - Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2000. - С. 17-18.

6. Озганбаев О.О., Бельгибаев Б.А., Кадырова А.С. Обучение на базе электронного учебника по педагогике, как основа информатизации профессиональной подготовки

TRANSLATING YOUTH SLANG IN YOUNG ADULT LITERATURE: CHALLENGES AND STRATEGIES

Sedualy B.A.

EP Foreign languages (*IP*)

first year student

Tashenev University, Shymkent

beibit@gmail.com

Khassanova U.I.

Lecturer of the World Language Department

Tashenev University, Shymkent

u.issametova@mail.ru

Abstract. This article explores the intricate process of translating youth slang in Young Adult literature, focusing on the "All for the Game" trilogy by Nora Sakavic as a case study. It delves into the significance of colloquial speech in depicting the lives and emotions of teenage characters, emphasizing its role in establishing identity and social connections.

Keywords: English language, slang words, youth, Kazakh language, social media, communication culture.

Young Adult (YA) literature is fiction targeted at a teenage audience. A defining feature of this genre is that the age of the main characters aligns with the age of the readers. Several subgenres have been identified within this genre: Coming-of-age fiction, High School fiction, dystopian teen fiction, and Sick-lit. The most common themes in Young Adult literature include issues of self-discovery, relationships with parents and friends, first love, and experiences with illness or death. In English language Young Adult literature, particularly in the works of authors like Nora Sakavic, which have served as the material for this study, the lives, experiences, feelings, and emotions of teenagers are depicted [1].

The subject of analysis was the colloquial speech, especially youth slang, in the "All for the Game" trilogy. The layer of colloquial vocabulary undoubtedly constitutes one of the most interesting areas for study in any language. Colloquial speech often carries an idiomatic nature and vividly reflects the mentality of native speakers. Linguists have been paying attention to the peculiarities of conversational speech for several decades [2].

Drawing on linguistic theories, the study highlights the challenges faced by translators in conveying slang effectively across languages, particularly in maintaining cultural nuances and communicative norms. Through analysis and examples, it demonstrates various translation techniques employed to capture the essence of colloquial vocabulary, including descriptive translation, borrowing, and adaptation of idiomatic expressions. Despite differences in linguistic and cultural contexts, the translation process aims to preserve the authenticity and impact of youth slang, ensuring a meaningful reading experience for target language audiences.

The adolescent years, often marked by feelings of alienation and struggles with self-identity, are closely tied to the adoption of a specific speech style. This manner of speaking is crucial for teenagers as it helps establish their sense of self and reinforces their belonging to a particular social group. Language, as noted by Eckert, holds significant power in conveying social meanings beyond the literal words spoken. Eckert suggests that the choice of words, pronunciation, grammar, and how these elements are combined contribute significantly to the

development of a unique language style. This style serves as a signal of the speaker's identity, intentions, and social affiliations.

However, while employing a specific language style can foster trust and connection with those who share it, it may also create distance or unease with individuals who do not belong to the same linguistic community [3]. The term «colloquial style» can be understood in different ways. It is used to denote the degree of literariness of speech and is included in a range: high (bookish style), middle (neutral) style, low (colloquial) style, as well as to denote one of the functional varieties of literary language [4].

In times of societal change and evolution, the formation and growth of youth occur within a context of shifting consciousness, adaptation, and restructuring. Consequently, young people develop within a new era characterized by fresh perspectives on life and altered worldviews. This shift significantly impacts the speech patterns and behaviors of the younger generation. While age serves as a common thread among individuals, the notion of a unified communication style based solely on age is somewhat arbitrary. Speakers of youth slang are typically individuals aged 12 to 30. For a young person, it is important not only what they say but also how they say it, wanting to be an engaging storyteller.

In connection with this, "dude" is used instead of "friend"; "swill" instead of "drink/beverage"; "He is pissed" instead of "He is drunk"; or "I'll definitely hook up with you later" instead of "I'll definitely meet with you later" [5]. There is also a large layer of vocabulary that has emerged based on the realities of a country and has no equivalents in the target language [6].

For example, "tupper" – a combination of "tea" and "supper", «brunch» – a combination of "breakfast" and "lunch". When translating youth slang, which has emerged based on the realities of a specific country, it is necessary to use descriptive translation or borrow words based on alliteration with a footnote translation. It is also worth noting the translation of idiomatic expressions and phraseological units.

The best way to translate is to find in the target language an identical phraseological expression, for instance N. Sechkina achieved it in Kazakh: "I just don't buy it" – Мен бұған жай ғана сенбеймін [7]. If an equivalent idiom cannot be found, it is necessary to find an expression that has the same connotative but different denotative meaning. For example, —Well, I guess there is no use to me sticking around till the end of the day. – Менің ойымша, маған күні бойы осында отырудың қажеті жоқ. [7].

The translation of borrowed lexical units that function as slang terms in the target language is particularly fascinating. Lexical units borrowed by Kazakh slang from English and American slang do not pose particular difficulties in translation: bucks – баксы; guy – гай; money – мани; crazy – крейзи; party – пати; okay – окей; wow! – Yay! [7] For the translation of colloquial vocabulary and vernacular, several translation techniques and methods can be distinguished.

First of all, there are two main methods that a translator follows: direct or literal translation and indirect (non-literal) translation. The first method is not very acceptable when translating units of colloquial vocabulary, as it violates the principles of translation adequacy and the customary norms of the target language. For example: - Hey, Neil, can you pass that! - No get it yourself. - You know you really ain't shit [5].

This phrase can be used to degrade or belittle someone, indicating their insignificance or low status. It cannot be translated literally because it would violate the customary norms of the Kazakh language, or at least because here the translator encounters differences in communicative norms between the two languages: in modern English, especially in the American variant, the use of coarse words like "shit" is almost normal, whereas in Kazakh, this is unacceptable because Kazakh equivalents of English vulgarisms are much coarser. Therefore, an adequate translation of this phrase would be: - "Й, Нил, беріп жібере аласың ба?— Жоқ, өзің ал.— Білесің бе, сен шынымен де түкке тұрғысыз адамсың" [7] .

In analyzing the translation of the novel from English to Kazakh, certain differences in conveying slang units are observed, which can be explained by a number of reasons. Nevertheless, this aspect does not detract from the significance of the translation, as the translator has made strides in addressing the challenge of rendering colloquial vocabulary, including slang, from English to Kazakh within the context of Young Adult literature.

References:

1. Sapozhnikova S.E., Smirnova Ya.O. Interdisciplinary nature of research activities of students in the humanities (using the example of researching Young Adult literature) // Improvement of humanitarian technologies in the educational space of the university: factors, problems, perspectives: materials of the International scientific-methodological seminar. Yekaterinburg: Ural Federal University, 2015. Pp. 136–141.
2. Itskovich T.V. Colloquial segments in the modern religious internet space // Dynamics of linguistic and cultural processes in contemporary Russia. 2016. № 5. Pp. 222–226.
3. Eckert, P. Language and Adolescent Peer Groups. Journal of Language and Social Psychology. No. 22 (1), 2003, pp. 112-118.
4. Sirotina O.B. Conversational style, or colloquial-conversational (colloquialeveryday) style // Effective verbal communication (basic competencies): Dictionary-reference book / ed. by A.P. Skovorodnikov. Krasnoyarsk: SFU, 2014. Pp. 511–512.
5. Nora Sakavic. The Foxhole Court (All for the Game) March 31, 2013 – p. 12- 62. 123
6. Khomyakov V.A. Three Lectures on Slang: A Guide for Students of Pedagogical Institutes. - Vologda, 1970. - 62 p.
7. "The Foxhole Court: A Novel." / Nora Sakavic; translated from English by N. Sechkina. - Moscow: Popcorn Books, 2020. - 336 p. - (All for the Game).

AI FEEDBACK VS TEACHER FEEDBACK: WHICH ONE WORKS BETTER IN ENGLISH LESSON?

Abdimavlanova G.U.

Tashenev University, Shymkent

Scientific supervisor – m.p.s. **Turlibek A.N.**

Abstract. This article explores the effectiveness of artificial intelligence (AI) feedback compared to teacher feedback in English language learning. The study analyzes how both types of feedback influence students' language acquisition, motivation, and error correction. AI feedback provides instant, consistent, and scalable responses, allowing learners to practice independently and receive immediate corrections. In contrast, teacher feedback offers personalized, context-aware, and pedagogically rich guidance that considers students' emotional and cognitive needs. The research highlights that AI feedback is highly efficient for repetitive practice and grammar correction, while teacher feedback is more effective in developing communicative competence and critical thinking. The study concludes that a blended approach combining AI and teacher feedback yields the best outcomes in English language education.

Keywords: AI feedback, teacher feedback, English learning, language acquisition, educational technology, feedback effectiveness.

Аннотация. Бұл мақалада ағылшын тілін оқыту процесінде жасанды интеллект (AI) арқылы берілетін кері байланыс пен мұғалім тарапынан берілетін кері байланыстың тиімділігі қарастырылады. Зерттеу барысында екі түрлі кері байланыстың студенттердің тіл меңгеруіне, мотивациясына және қателерді түзетуіне әсері

талданады. Жасанды интеллект кері байланысы жеделдігімен, тұрақтылығымен және ауқымдылығымен ерекшеленеді, бұл студенттердің өздігінен жаттығуына мүмкіндік береді. Ал мұғалімнің кері байланысы жеке тәсілге негізделіп, контексті және оқушының психологиялық ерекшеліктерін ескереді. Зерттеу нәтижелері бойынша AI грамматикалық жаттығулар мен автоматты тексеруде тиімді болса, мұғалімнің кері байланысы коммуникативтік дағдыларды дамытуда маңызды екені анықталды. Екі тәсілді біріктіру ең тиімді нәтиже береді.

Кілт сөздер: кері байланыс, жасанды интеллект, мұғалім, ағылшын тілі, оқыту, білім беру технологиялары

Аннотация. В данной статье рассматривается эффективность обратной связи, предоставляемой искусственным интеллектом (ИИ), по сравнению с обратной связью от учителя в процессе изучения английского языка. Анализируются влияние обоих типов обратной связи на усвоение языка, мотивацию студентов и исправление ошибок. Обратная связь ИИ отличается мгновенностью, стабильностью и масштабируемостью, что позволяет студентам практиковаться самостоятельно. В то же время обратная связь от учителя обеспечивает индивидуальный подход, учитывает контекст и эмоциональные особенности учащихся. Результаты исследования показывают, что ИИ эффективен для автоматической проверки и практики грамматики, тогда как учительская обратная связь способствует развитию коммуникативных навыков. В заключении отмечается, что сочетание обоих типов обратной связи является наиболее эффективным подходом.

Ключевые слова: обратная связь, ИИ, учитель, изучение английского языка, обучение, образовательные технологии

In modern education, feedback plays a crucial role in the process of learning a foreign language, especially English. Effective feedback helps students identify their mistakes, improve their performance, and develop language skills such as writing, speaking, reading, and listening. Traditionally, feedback has been provided by teachers, who evaluate students' work and give personalized comments. However, with the rapid development of technology, artificial intelligence (AI) tools have begun to play an increasingly important role in education by offering automated feedback.

AI feedback systems, such as grammar checkers, language learning applications, and writing assistants, are capable of analyzing students' input and providing immediate corrections. This innovation has transformed the way students learn, allowing them to practice independently without waiting for teacher evaluation. At the same time, teacher feedback remains essential because it provides deeper explanations, emotional support, and pedagogical guidance.

The purpose of this study is to compare AI feedback and teacher feedback in English lessons and determine which one is more effective depending on the learning context. The study also aims to explore whether combining both types of feedback can lead to better learning outcomes.

1. AI Feedback in English Learning

Artificial intelligence feedback is characterized by automation, speed, and availability. AI tools can instantly analyze students' writing or speaking input and highlight grammatical errors, suggest vocabulary improvements, and even provide alternative sentence structures. For example:

- A student writes: "He go to school every day."
- AI feedback corrects it to: "He goes to school every day."

This type of feedback is immediate and allows students to learn from their mistakes without delay. It is especially useful for practicing grammar, vocabulary, and writing skills.

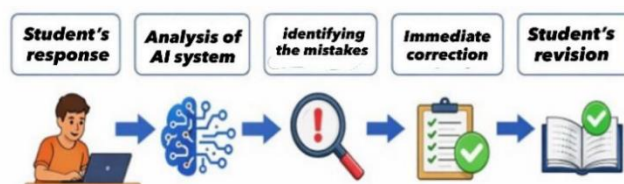


Figure 1: AI Feedback Process

AI feedback is also scalable, meaning it can handle many students at once without requiring additional time from teachers. However, it may lack contextual understanding and cannot always explain why a mistake occurred in a detailed pedagogical way.

2. Teacher Feedback in English Learning

Teacher feedback is based on human interaction, experience, and understanding of learners' needs. Teachers not only correct mistakes but also explain them, provide examples, and guide students toward better performance. For example:

- A teacher may explain why “go” becomes “goes” in the third person singular and provide additional practice exercises.

Teacher feedback includes: Detailed explanations, personalized comments, motivation and encouragement, adaptation to student level



Figure 2: Teacher feedback process

Unlike AI, teachers can understand students' emotions, confusion, and learning difficulties, which makes their feedback more comprehensive. However, teacher feedback may take more time and may not always be available instantly.

3. Comparison of AI Feedback and Teacher Feedback

AI feedback and teacher feedback differ in several aspects:

- **Speed:** AI provides instant feedback, while teacher feedback may take time.
- **Personalization:** Teachers offer more personalized guidance compared to AI.
- **Availability:** AI is available 24/7, whereas teacher feedback depends on class time.
- **Depth of Explanation:** Teachers provide deeper explanations, while AI mainly focuses on correction.
- **Scalability:** AI can handle large groups efficiently, while teachers have limitations in large classrooms.

Criteria	AI Feedback	Teacher Feedback
Speed	Instant	Delayed
Personalization	Limited	High
Availability	24/7	Limited
Explanation Depth	Basic	Detailed
Motivation	Low	High

Figure 3: Comparison table of AI feedback and teacher's feedback

4. Combined Approach

Recent studies suggest that the most effective learning strategy is a combination of AI and teacher feedback. AI can be used for preliminary corrections and practice, while teachers can focus on deeper analysis, communication skills, and critical thinking. This blended approach helps students benefit from both immediate correction and human guidance.

For example:

- Students first use AI tools to check their writing
- Then teachers review the work and provide detailed feedback



Figure 4: Blended feedback model

In conclusion, both AI feedback and teacher feedback have their own advantages and limitations in English language learning. AI feedback is highly effective for instant corrections, independent learning, and grammar practice. Teacher feedback, on the other hand, provides deeper understanding, personalization, and emotional support, which are essential for comprehensive language development.

The analysis shows that neither AI nor teacher feedback alone is sufficient to ensure optimal learning outcomes. Instead, a combined approach that integrates both types of feedback is the most effective strategy. By using AI tools alongside teacher guidance, students can improve their language skills more efficiently and achieve better academic results.

References:

1. Hattie, J., & Timperley, H. (2007). The Power of Feedback. Review of Educational Research. <https://doi.org/10.3102/003465430298487>
2. Shute, V. J. (2008). Focus on Formative Feedback. Review of Educational Research. <https://doi.org/10.3102/0034654307313795>
3. Hyland, K., & Hyland, F. (2006). Feedback on Second Language Students' Writing. Language Teaching. <https://doi.org/10.1017/S0261444806003399>

4. Nicol, D. J., & Macfarlane-Dick, D. (2006). Formative Assessment and Self-Regulated Learning. Studies in Higher Education. <https://doi.org/10.1080/03075070600572090>
5. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. <https://curriculumredesign.org/our-work/artificial-intelligence-in-education/>
6. Zhang, X., & Hyland, F. (2018). Student Engagement with Teacher and Automated Feedback. Assessing Writing. <https://doi.org/10.1016/j.asw.2018.02.004>
7. Li, Z., Link, S., & Hegelheimer, V. (2015). Rethinking the Role of Automated Writing Evaluation in ESL Writing Instruction. Journal of Second Language Writing. <https://doi.org/10.1016/j.jslw.2014.10.004>

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕГІ ТИІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ БОЛАШАҒЫ

Турдыбаева А. Г, Төлеген Ф.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі - магистр, Турлибек Ә.Н.

Аннотация. Бұл мақалада жасанды интеллекттің ағылшын тілін үйренудегі тиімділігі жан-жақты қарастырылды. Жасанды интеллект технологияларының білім беру жүйесіндегі рөлі мен олардың оқыту процесін жекелендірудегі мүмкіндіктері талданды. Сонымен қатар, ағылшын тілін меңгеруде қолданылатын негізгі ЖИ құралдары мен олардың артықшылықтары сипатталды. Зерттеу нәтижесінде жасанды интеллекттің болашақта білім беру сапасын арттыруда маңызды құралға айналатыны анықталды.

Кілт сөздер: Жасанды Интеллект, ағылшын тілі, білім беру, цифрлық технологиялар, онлайн оқыту.

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается эффективность искусственного интеллекта в изучении английского языка. Проанализирована роль технологий ИИ в системе образования и их возможности в индивидуализации обучения. Также описаны основные инструменты искусственного интеллекта, используемые при изучении английского языка, и их преимущества. В результате исследования установлено, что искусственный интеллект в будущем станет важным инструментом повышения качества образования.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, английский язык, образование, цифровые технологии, онлайн обучение.

Abstract. This article comprehensively examines the effectiveness of artificial intelligence in learning English. It analyzes the role of AI technologies in the education system and their potential in personalizing the learning process. The main AI tools used in learning English and their advantages are also described. The study concludes that artificial intelligence will become an essential tool for improving the quality of education in the future.

Key words: Artifical Intelligence, english language, education, digital technologies, online learning.

Қазіргі жаһандану дәуірінде ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы білім беру жүйесіне елеулі өзгерістер енгізуде. Соңғы жылдары жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының қарқынды дамуы білім беру процесінің мазмұны мен әдістерін түбегейлі өзгертіп, оқытудың жаңа мүмкіндіктерін ашуда. Жасанды интеллект тек техникалық салада ғана емес, сонымен қатар білім беру, медицина, экономика сияқты түрлі салаларда кеңінен қолданылуда.

Ағылшын тілі – халықаралық коммуникацияның негізгі құралы ретінде әлемде кеңінен қолданылатын тілдердің бірі. Оны меңгеру қазіргі студенттер үшін маңызды қажеттілікке айналып отыр. Дәстүрлі оқыту әдістерімен қатар, заманауи технологияларды қолдану білім алушылардың тіл үйрену процесін жеңілдетіп, тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда жасанды интеллект негізіндегі құралдар ағылшын тілін үйренудің жаңа деңгейін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. ЖИ технологиялары студенттің жеке қабілеттерін ескеріп, оқу материалдарын бейімдеу арқылы білім беру процесін жекелендіреді. Бұл өз кезегінде әрбір білім алушының өз қарқынымен білім алуына жағдай жасайды. Сондықтан жасанды интеллекттің ағылшын тілін үйренудегі тиімділігін зерттеу қазіргі білім беру саласы үшін өзекті мәселе болып табылады. Себебі, қазіргі уақытта технологияның дамуы адам өмірінің барлық саласына әсер етуде. Соның ішінде білім беру жүйесі де үлкен өзгерістерге ұшырады. Әсіресе, жасанды интеллекттің пайда болуы тіл үйрену процесін жаңа деңгейге көтерді.

Ағылшын тілі – халықаралық қатынас құралы ретінде маңызды орын алады, сондықтан оны тиімді әрі жылдам меңгеру өзекті мәселеге айналды. Осы тұрғыда жасанды интеллекттің мүмкіндіктері тіл үйренуді жеңілдетіп, оқыту сапасын арттыруға ықпал етуде. Бұл мақалада жасанды интеллекттің ағылшын тілін үйренудегі тиімділігі мен оның болашағы қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – жасанды интеллекттің ағылшын тілін үйренудегі тиімділігін жан-жақты талдау және оның болашақтағы даму перспективаларын анықтау.

Зерттеу міндеттері:

- Жасанды интеллект ұғымын ғылыми тұрғыда қарастыру;
- Ағылшын тілін үйренуде қолданылатын ЖИ құралдарын сипаттау;
- Олардың тиімділігі мен артықшылықтарын талдау;
- ЖИ технологияларының болашақтағы даму бағыттарын анықтау.

Жасанды интеллект ағылшын тілін үйренуде өте тиімді құрал болып саналады. Ол әр адамның деңгейіне сай жеке оқу жоспарын жасап, әлсіз тұстарын анықтап, сол бағытта жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Мысалы, қателерді бірден көрсетіп, дұрыс нұсқасын ұсынады, сондықтан адам өз қателіктерін тез түзете алады. Менің ойымша, жасанды интеллекттің ең қызықты жағы – оны кез келген уақытта қолдануға болады. Мысалы, үйде немесе жолда болсақ та, арнайы қосымшалар арқылы сөйлесу, тыңдау және жазу дағдыларын жетілдіруге болады. Бұл әдіс дәстүрлі сабақтарға қарағанда уақытты үнемдейді және үйренуді қызықты етеді. Сонымен қатар, жасанды интеллект оқу процесін ойын сияқты қызықты етіп жасай алады. Әртүрлі тапсырмалар мен жаттығулар арқылы оқушы өзіне сенімді болып, тіл үйренуге деген қызығушылығы артады. Осы себептен мен жасанды интеллекттің ағылшын тілін тез әрі тиімді меңгеруге көмектесетінін толық сеніммен айта аламын.

Жасанды интеллект – бұл компьютерлік жүйелердің адамға тән интеллектуалдық қызметтерді (ойлау, талдау, шешім қабылдау, үйрену) орындау қабілеті. ЖИ технологиялары алгоритмдер мен деректерді өңдеу арқылы белгілі бір тапсырмаларды автоматты түрде орындайды. Білім беру саласында жасанды интеллект оқу процесін тиімді ұйымдастыруға, оқытудың сапасын арттыруға және студенттердің жеке қажеттіліктерін ескеруге мүмкіндік береді. Қазіргі таңда жасанды интеллект білім беру жүйесінде кеңінен қолданылып келеді. Мысалы, адаптивті оқыту платформалары студенттің білім деңгейіне қарай тапсырмаларды автоматты түрде өзгертіп отырады. Сонымен қатар, интеллектуалды жүйелер студенттердің оқу нәтижелерін талдап, оларға жеке ұсыныстар береді. ЖИ-дің білім берудегі басты артықшылықтарының бірі – оқытуды жекелендіру. Әрбір студенттің оқу қарқыны, қабылдау қабілеті және қызығушылығы әртүрлі болғандықтан, стандартты оқыту әдістері әрдайым тиімді бола бермейді. Ал жасанды интеллект бұл мәселені шешуге көмектеседі.

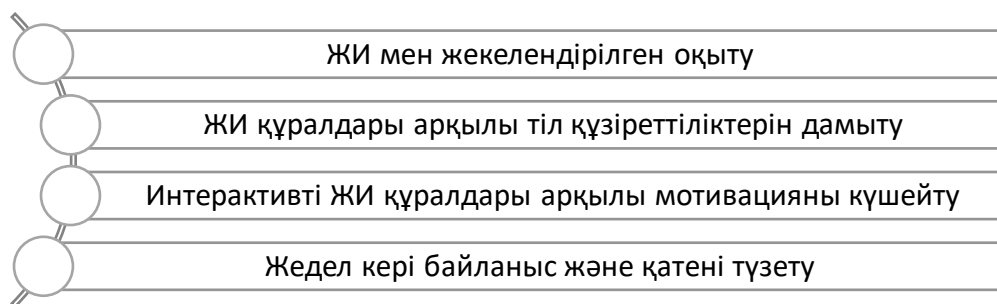


Диаграмма 1: Жасанды интеллекттің ағылшын тілін үйренудегі тиімділігі

Ағылшын тілін үйрену барысында жасанды интеллект технологиялары әртүрлі форматта қолданылады. Олардың ішінде ең кең таралғандары – мобильді қосымшалар, онлайн платформалар және виртуалды ассистенттер. ЖИ негізіндегі тіл үйрену жүйелері студентке интерактивті тапсырмалар ұсынады. Бұл тапсырмалар грамматика, сөздік қор, тыңдалым және айтылым дағдыларын дамытуға бағытталған. Мысалы, сөйлеуді тану технологиялары арқылы студенттің айтылымы талданып, оның қателері автоматты түрде анықталады. Сонымен қатар, чат-боттар студенттерге ағылшын тілінде диалог жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс шынайы қарым-қатынас жағдайын модельдеп, тілдік дағдыларды жетілдіруге көмектеседі. Виртуалды ортада тіл үйрену студенттің қорқынышын азайтып, еркін сөйлеу қабілетін арттырады. Жасанды интеллекттің тағы бір маңызды ерекшелігі – үздіксіз кері байланыс беру мүмкіндігі. Дәстүрлі оқытуда мұғалімнің кері байланысы уақытпен шектелуі мүмкін, ал ЖИ жүйелері кез-келген уақытта автоматты түрде жауап беріп, түзетулер енгізеді.

Жасанды интеллектті ағылшын тілін үйренуде қолдану бірқатар маңызды тиімділіктерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Біріншіден, оқу процесі айтарлықтай жеделдейді. Студенттер қажетті ақпаратты тез меңгеріп, өз білім деңгейін жылдам арттыра алады. Екіншіден, ЖИ технологиялары мотивацияны арттырады. Интерактивті интерфейс, ойын элементтері және визуалды материалдар студенттердің қызығушылығын жоғарылатады. Бұл өз кезегінде оқу процесіне белсенді қатысуға ықпал етеді. Үшіншіден, жасанды интеллект қателерді дер кезінде анықтап, түзетуге мүмкіндік береді. Бұл әсіресе тіл үйренуде өте маңызды, себебі грамматикалық және лексикалық қателерді уақытында түзету оқу сапасын жақсартады. Төртіншіден, студенттің дербес жұмыс істеу қабілеті дамиды. ЖИ көмегімен білім алушы өз бетімен оқу жоспарын құрып, қажетті материалдарды таңдай алады. Бұл өзіндік жауапкершілікті арттырады.

Жасанды интеллект технологияларының болашағы өте кең. Алдағы уақытта бұл технологиялар білім беру саласында одан әрі жетілдіріледі деп күтілуде. Болашақта ЖИ жүйелері толыққанды виртуалды оқытушылар ретінде қызмет атқаруы мүмкін. Сонымен қатар, виртуалды және толықтырылған шындық (VR/AR) технологияларымен біріктірілген оқыту жүйелері дамиды. Бұл студенттерге шынайы ортаға жақын жағдайларда тіл үйренуге мүмкіндік береді.

Тағы бір маңызды бағыт – эмоцияны тану технологиялары. Бұл жүйелер студенттің көңіл-күйін анықтап, оқу материалын соған сәйкес бейімдей алады. Мұндай тәсіл оқытудың тиімділігін арттырады. Дегенмен, жасанды интеллект мұғалімнің орнын толық алмастырмайды. Керісінше, ол оқытушының жұмысын жеңілдететін қосымша құрал ретінде қызмет етеді. Мұғалім мен ЖИ технологияларының бірлескен жұмысы білім беру сапасын жаңа деңгейге көтереді.

Қорыта келе, жасанды интеллект ағылшын тілін үйрену процесінде маңызды рөл атқаратын заманауи технологиялардың бірі болып табылады. Ол білім беру процесін жекелендіріп, студенттердің оқу тиімділігін арттырады және тілдік дағдыларды дамытуға ықпал етеді.

ЖИ технологияларының артықшылықтары олардың болашақта білім беру жүйесінің ажырамас бөлігіне айналатынын көрсетеді. Сондықтан жасанды интеллект мүмкіндіктерін тиімді пайдалану – қазіргі білім алушылар үшін маңызды міндеттердің бірі. Алдағы уақытта бұл технологиялар одан әрі дамып, ағылшын тілін үйренуді жеңіл әрі қолжетімді етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. — 4th ed. — Pearson Education, 2021. — 1136 p.
2. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. — Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. — 200 p.
3. Kukulska-Hulme A. Mobile-assisted language learning // Oxford Research Encyclopedia of Education. — Oxford: Oxford University Press, 2018. — 45–62 p.
4. Godwin-Jones R. Emerging technologies: Autonomous language learning // Language Learning & Technology. — 2019. — Vol. 23, No. 1. — P. 1–8
5. Duolingo Research. Language learning research and data. — URL: <https://www.duolingo.com/research>
6. Chen L., Chen P., Lin Z. Artificial Intelligence in Education: A Review // IEEE Access. — 2020. — Vol. 8. — P. 75264–75278

GAMIFICATION AS A TOOL FOR ENHANCING MOTIVATION IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Seimanova A.A.

Tashenev university, Shymkent

Scientific supervisor - **m.p.s. Pernebek A.A.**

Abstract. This article examines gamification as an effective pedagogical tool for enhancing motivation in foreign language teaching. The study highlights the theoretical foundations of gamification and its connection to motivational frameworks, particularly self-determination theory. It analyzes the impact of game elements such as points, badges, and leaderboards on students' engagement and learning outcomes. The article emphasizes that gamification fosters both intrinsic and extrinsic motivation, promotes active participation, and supports the development of communicative competence. At the same time, potential limitations and challenges related to its implementation are considered. The findings suggest that gamification, when pedagogically well-designed, can significantly improve the quality and effectiveness of foreign language education.

Keywords: gamification, foreign language teaching, motivation, student engagement, game-based learning, communicative competence, digital education.

Аннотация. Бұл мақалада шет тілін оқытудағы мотивацияны арттырудың тиімді педагогикалық құралы ретінде геймификация қарастырылады. Геймификацияның теориялық негіздері және оның мотивациялық теориялармен байланысы талданады. Ұпайлар, белгілер және көшбасшылар тақтасы сияқты ойын элементтерінің студенттердің оқу процесіне қатысуына және оқу нәтижелеріне әсері сипатталады. Геймификацияның ішкі және сыртқы мотивацияны дамытуға ықпал ететіні, студенттердің белсенділігін арттыратыны және коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға көмектесетіні көрсетіледі. Сонымен қатар, бұл тәсілді енгізудегі кейбір қиындықтар мен шектеулер қарастырылады. Зерттеу нәтижелері геймификацияны дұрыс қолдану шет тілін оқытудың тиімділігін едәуір арттыратынын көрсетеді.

Кілт сөздер: геймификация, шет тілін оқыту, мотивация, студенттердің белсенділігі, ойынға негізделген оқыту, коммуникативтік құзыреттілік, цифрлық білім беру.

Аннотация. В данной статье рассматривается геймификация как эффективный педагогический инструмент повышения мотивации при обучении иностранному языку. Освещаются теоретические основы геймификации и ее связь с мотивационными теориями. Анализируется влияние игровых элементов, таких как баллы, значки и рейтинги, на вовлеченность студентов и результаты обучения. Подчеркивается, что геймификация способствует развитию как внутренней, так и внешней мотивации, активизирует учебную деятельность и способствует формированию коммуникативной компетенции. Также рассматриваются возможные ограничения и трудности внедрения данного подхода. Делается вывод о том, что при грамотной методической реализации геймификация значительно повышает эффективность обучения иностранным языкам.

Ключевые слова: геймификация, обучение иностранному языку, мотивация, вовлечённость студентов, обучение на основе игр, коммуникативная компетенция, цифровое образование.

In the context of the ongoing digital transformation of education, the integration of innovative pedagogical approaches has become a key priority in foreign language teaching. One of the most promising approaches is gamification, which refers to the application of game design elements - such as points, badges, levels, and leaderboards - in non-game educational environments [1]. This approach is increasingly recognized as an effective means of addressing one of the central challenges in language education: sustaining student motivation. Motivation is widely acknowledged as a decisive factor in successful foreign language acquisition. It determines learners' level of engagement, persistence, and willingness to participate in communicative activities. However, traditional instructional methods often fail to maintain students' interest over time, especially in contexts where learners experience difficulties or lack immediate results. Gamification offers a solution by transforming the learning process into an interactive and engaging experience that appeals to learners' emotional and cognitive needs [2].

From a theoretical perspective, the effectiveness of gamification can be explained through established motivational frameworks, particularly Self-Determination Theory. According to this theory, motivation is enhanced when learners experience autonomy, competence, and social relatedness. Gamified learning environments support these needs by allowing students to make choices, track their progress, and interact with peers in collaborative or competitive settings.

The integration of gamification into foreign language teaching has demonstrated considerable potential in increasing students' motivation and engagement. Game elements such as rewards and progress indicators provide immediate feedback, which reinforces positive learning behaviors and encourages continued participation. As noted in recent studies, gamification not only enhances extrinsic motivation through rewards but also fosters intrinsic motivation by making learning more enjoyable and meaningful [3].

Moreover, gamification contributes to the creation of a learner-centered educational environment. Instead of passive knowledge reception, students become active participants in the learning process. Activities such as quizzes, role-playing tasks, and digital challenges promote interaction, communication, and practical language use. This is particularly important in foreign language teaching, where the development of communicative competence requires active engagement. Another significant advantage of gamification is its adaptability to different proficiency levels and educational contexts. For example, in elementary and pre-intermediate groups, gamified tasks can be used to reinforce vocabulary and grammar, while in more advanced settings, they can support the development of speaking, critical thinking, and problem-solving skills. Digital platforms such as Quizizz, Kahoot, and

Duolingo have further expanded the possibilities for implementing gamification in both classroom and distance learning environments [4].

At the same time, it is important to consider potential limitations of gamification. Some researchers point out that excessive reliance on external rewards may reduce intrinsic motivation if not carefully balanced. In addition, poorly designed gamified activities may prioritize entertainment over educational value, leading to superficial learning. Therefore, the effectiveness of gamification largely depends on its pedagogical design and alignment with learning objectives. Despite these challenges, gamification has a positive impact on learners' motivation, engagement, and academic performance. It creates a dynamic and supportive learning environment that encourages students to take an active role in their education and develop a more positive attitude toward foreign language learning [5].

In conclusion, gamification represents an innovative and effective tool for enhancing motivation in foreign language teaching. By incorporating game elements into the educational process, teachers can create engaging and interactive learning environments that foster both intrinsic and extrinsic motivation. Gamification not only increases student participation but also supports the development of key language skills and competencies. However, its successful implementation requires careful planning, methodological awareness, and alignment with pedagogical goals. When applied appropriately, gamification can significantly improve the quality of foreign language education and meet the demands of modern learners in a digitalized world.

References

1. Zhang Z. & Crawford J. (2024). *EFL learners' motivation in a gamified formative assessment: The case of Quizizz*. Education and Information Technologies.
2. Zhang S. & Hasim Z. (2023). *Gamification in EFL/ESL instruction: A systematic review of empirical research*. Frontiers in Psychology.
3. Tsai Y.-R. (2024). *Leveraging gamification to enhance motivation and engagement among EFL learners*. English Language Teaching Educational Journal.
4. Ismailova M. B. (2025). *Gamification in language learning: Raising students' motivation through plays*. American Journal of Education and Learning.
5. Deterding S., Dixon D., Khaled R. & Nacke L. (2011). *From game design elements to gamefulness: Defining gamification*.

THE ROLE OF MOBILE APPLICATIONS IN ENHANCING EFL VOCABULARY ACQUISITION

Abdumalik S.N.

Tashenev university, Shymkent

Scientific supervisor - **m.p.s. Pernebek A.A.**

Abstract. The rapid development of mobile technologies has significantly transformed foreign language education, particularly in vocabulary acquisition. This article examines the role of mobile applications in enhancing English as a Foreign Language (EFL) learners' vocabulary development. Drawing on recent empirical studies and systematic reviews, the paper analyzes the effectiveness of Mobile-Assisted Language Learning (MALL), key pedagogical features of mobile applications, and their impact on learners' motivation, engagement, and retention. The findings indicate that mobile applications, especially those incorporating spaced repetition, gamification and contextual learning, contribute positively to vocabulary acquisition. However, challenges such as cognitive overload, lack of guidance, and uneven learning outcomes remain. The study highlights pedagogical implications and suggests directions for future research in digital language learning.

Keywords: mobile-assisted language learning, vocabulary acquisition, digital learning, mobile applications, gamification.

Аннотация. Мобильді технологиялардың жедел дамуы шет тілін оқыту үдерісін, әсіресе сөздік қорды меңгеру саласын айтарлықтай өзгертті. Бұл шолу мақала ағылшын тілін шет тіл ретінде (EFL) үйренушілердің сөздік қорын жетілдірудегі мобильді қосымшалардың рөлін қарастырады. Соңғы эмпирикалық зерттеулер мен жүйелі шолуларға сүйене отырып, мақала мобильді тілдерді оқыту (MALL) тиімділігін, мобильді қосымшалардың негізгі педагогикалық ерекшеліктерін, сондай-ақ олардың оқушылардың мотивациясына, сабаққа қатысуына және есте сақтауына әсерін талдайды. Зерттеу нәтижелері мобильді қосымшалар, әсіресе аралық қайталау, ойын элементтері және контекстік оқыту қолданылғанда, сөздік қорды меңгеруге оң ықпал ететінін көрсетеді. Алайда когнитивтік жүктеме, нұсқаулықтың болмауы және оқу нәтижелерінің әркелкілігі сияқты қиындықтар бар. Зерттеу педагогикалық салдарларды айқындайды және сандық тілдерді оқыту саласындағы болашақ зерттеулерге арналған бағыттарды ұсынады.

Кілт сөздер: тілдерді мобильді оқыту, сөздік қорды меңгеру, цифрлық оқыту, мобильді қосымшалар, геймификация.

Аннотация. Быстрое развитие мобильных технологий существенно преобразовало обучение иностранным языкам, особенно в области освоения словарного запаса. В данной обзорной статье рассматривается роль мобильных приложений в улучшении словарного запаса у изучающих английский язык как иностранный. Опираясь на современные эмпирические исследования и систематические обзоры, статья анализирует эффективность мобильного обучения иностранным языкам, ключевые педагогические особенности мобильных приложений и их влияние на мотивацию, вовлечённость и запоминание у учащихся. Результаты показывают, что мобильные приложения, особенно включающие интервальное повторение, элементы геймификации и контекстное обучение, положительно влияют на усвоение словарного запаса. Тем не менее сохраняются проблемы, такие как когнитивная перегрузка, недостаток руководства и неоднородность учебных результатов. Исследование подчеркивает педагогические выводы и предлагает направления для дальнейших исследований в области цифрового обучения языкам.

Ключевые слова: мобильное обучение иностранным языкам, освоение словарного запаса, цифровое обучение, мобильные приложения, геймификация.

Vocabulary acquisition is a fundamental component of second language learning, directly influencing learners' communicative competence. In recent years, the integration of digital technologies - particularly mobile applications - has reshaped traditional approaches to vocabulary instruction. Mobile-Assisted Language Learning (MALL) allows learners to access educational content anytime and anywhere, thereby extending learning beyond the classroom [1]. The growing interest in mobile learning is evidenced by the increasing number of studies in this field. For instance, a large-scale review identified hundreds of publications on mobile-assisted vocabulary learning, highlighting its importance in contemporary language education. This shift reflects broader trends toward digitalization and personalized learning environments.

MALL is grounded in several theoretical frameworks, including constructivism, situated learning, and self-regulated learning. Mobile devices enable learners to engage in authentic, context-based learning experiences, which enhance vocabulary retention and usage. Mobile learning also promotes learner autonomy by allowing individuals to control the pace, time and place of learning. According to recent research, mobile-based vocabulary learning strategies include spaced repetition, multimodal input and collaborative learning activities [2]. These approaches align with cognitive theories of vocabulary acquisition, emphasizing repeated exposure and meaningful context.

Numerous studies demonstrate the positive impact of mobile applications on vocabulary learning. A meta-analysis found that mobile-assisted learning has a significant effect on vocabulary acquisition compared to traditional methods. Similarly, experimental studies show that learners using mobile tools outperform those using printed materials in immediate vocabulary tests. Recent research also highlights improvements in both receptive and productive vocabulary knowledge through mobile applications [3]. For example, a mixed-methods study reported that learners using mobile apps achieved higher scores in receptive vocabulary tests and showed increased engagement. Furthermore, mobile learning has proven effective in academic contexts. A study on university students found that digital flashcards significantly improved vocabulary retention compared to traditional methods.

Mobile applications support long-term vocabulary retention through features such as spaced repetition and continuous exposure. Research indicates that while immediate gains are often significant, long-term retention may vary depending on instructional design and learner engagement. In addition, mobile learning environments increase learner motivation and engagement. Gamified elements, such as points, leaderboards, and rewards have been identified as key factors in sustaining learner interest and participation. The effectiveness of mobile applications in vocabulary acquisition depends largely on their design and pedagogical features. The most impactful features include:

- Spaced repetition systems (SRS): Enhance memory retention through systematic review;

- Gamification: Increases motivation through interactive elements;

- Multimodal input: Combines text, audio, and visuals to support comprehension;

- Contextual learning: Embeds vocabulary in meaningful situations;

Immediate feedback: Helps learners correct errors and reinforce learning. Studies show that applications integrating these features lead to better learning outcomes and higher student satisfaction [4].

Despite their advantages, mobile applications present several challenges:

- Lack of pedagogical guidance: Learners may struggle without teacher support;

- Cognitive overload: Excessive information can hinder learning;

- Uneven effectiveness: Not all learners benefit equally from mobile learning;

- Distraction risks: Mobile devices may reduce focus. Additionally, some studies report that improvements in productive vocabulary are less consistent than in receptive vocabulary.

The integration of mobile applications into EFL teaching requires a balanced approach. Teachers should: combine mobile learning with traditional instruction (blended learning), provide guidance on effective use of applications, select apps with evidence-based features, encourage regular and structured practice. Mobile applications should not replace teachers but rather serve as complementary tools that enhance learning outcomes [5].

Mobile applications play a significant role in enhancing EFL vocabulary acquisition by providing flexible, engaging, and personalized learning experiences. The reviewed studies confirm their effectiveness in improving vocabulary knowledge, motivation, and learner autonomy. However, successful implementation depends on pedagogical design, teacher support, and learner engagement. Future research should focus on long-term learning outcomes, the development of productive vocabulary, and the integration of artificial intelligence in mobile learning environments.

References

1. Burston J. (2015). *Twenty years of MALL project implementation: A meta-analysis of learning outcomes*. ReCALL, 27(1), 4–20.
2. Chen C. M. & Lee T. H. (2011). *Mobile-assisted language learning: Effects on EFL vocabulary learning*. Educational Technology & Society, 14(3), 203–217.

3. Zhang, X., & Lu, X. (2019). *The effectiveness of mobile-assisted language learning on vocabulary acquisition: A meta-analysis*. Journal of Computer Assisted Learning, 35(6), 813–825.

4. Hsu C. K. & Ching Y. H. (2013). *Mobile app design for teaching and learning: Educators' experiences in an online graduate course*. International Review of Research in Open and Distributed Learning, 14(4), 117–139.

5. Stockwell G. (2010). *Using mobile phones for vocabulary activities: Examining the effect of platform*. Language Learning & Technology, 14(2), 95–110.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СРЕДСТВ ГЕЙМИФИКАЦИИ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ КАК НОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ

Обдігани З.

Университет им. Ж.А.Ташенова,

г.Шымкент,

научный руководитель – к.ф.н.

Ботабаева Ж.Н.

Современное образование находится в условиях постоянных изменений, связанных с развитием цифровых технологий и изменением интересов обучающихся. Традиционные методы преподавания литературы зачастую не в полной мере отвечают потребностям современных школьников, что требует поиска новых подходов к организации учебного процесса. Одним из таких подходов является геймификация — использование игровых элементов в неигровом контексте, в том числе в образовательной среде.

Геймификация представляет собой внедрение игровых механик (баллов, уровней, достижений, рейтингов, соревнований) в образовательный процесс с целью повышения мотивации и вовлеченности учащихся[1,54]. В отличие от полноценной игры, геймификация не заменяет учебную деятельность, а дополняет её, делая процесс обучения более интерактивным и привлекательным.

Основная задача геймификации — стимулировать познавательную активность, формировать устойчивый интерес к предмету и способствовать более глубокому усвоению материала.

Литература как учебный предмет требует не только знания текстов, но и умения анализировать, интерпретировать, сопереживать героям, понимать историко-культурный контекст произведений. Однако учащиеся часто воспринимают её как сложную и менее интересную дисциплину.

Использование геймификации позволяет: повысить интерес к чтению художественных произведений, активизировать участие учащихся в обсуждениях, развивать критическое мышление,

формировать навыки командной работы, и снижать уровень учебного стресса.

Формы и средства геймификации на уроках литературы. Существует множество способов внедрения игровых элементов в уроки литературы. Квесты и сюжетные игры: учебный материал подаётся в виде последовательности заданий, объединённых общей сюжетной линией. Например, учащиеся могут «путешествовать» по произведению, выполняя задания от имени героев[2,89].

Рольевые игры: учащиеся примеряют на себя роли литературных персонажей, что способствует лучшему пониманию их мотивов и характера.

Системы баллов и достижений: за выполнение заданий учащиеся получают баллы, переходят на новые уровни, получают «награды» за успехи. Викторины и

интерактивные тесты: использование цифровых платформ позволяет Соревнования и рейтинги: элемент соревновательности стимулирует активность учащихся и желание достигать лучших результатов[3,65].

Создание собственных игр: учащиеся могут разрабатывать свои задания, кроссворды, настольные игры по литературным произведениям.

Преимущества геймификации.

- Повышение мотивации к обучению;
- Активизация познавательной деятельности;
- Индивидуализация обучения;
- Развитие коммуникативных навыков;
- Улучшение запоминания учебного материала.

Несмотря на очевидные преимущества, внедрение геймификации может сопровождаться рядом трудностей:

- необходимость дополнительного времени на подготовку;
- риск смещения акцента с содержания на форму;
- недостаточная готовность педагогов к использованию новых технологий;
- технические ограничения[4,154].

Геймификация представляет собой перспективное направление в развитии современного образования. Её использование на уроках литературы способствует повышению интереса учащихся к предмету, развитию их творческих и аналитических способностей. При грамотной организации она становится эффективным инструментом, позволяющим сделать образовательный процесс более увлекательным и результативным.

Список литературы

1.Детердинг С., Диксон Д., Халед Р., Наке Л. От игрового дизайна к геймификации: определение понятия // Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference. – 2011.

2.Капп К. М. Геймификация обучения и обучения: методы и стратегии для вовлечения учащихся. – М.: Питер, 2014.

3.Вербах К., Хантер Д. Вовлекай и властвуй: игровое мышление на службе бизнеса и образования. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2015.

4.Зимняя И. А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2010.

5.Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, 2012.

СОВРЕМЕННАЯ АДАПТАЦИЯ «БЕСПРИДАННИЦЫ»: МЕЖДУ КУЛЬТУРНЫМ КОДОМ XIX ВЕКА И ФЕМИНИСТСКОЙ ОПТИКОЙ XXI ВЕКА

Алиева М.

Университет имени Жумабека Ахметулы

Ташенева

Научный руководитель- к.ф.н **Ботабаева**

Ж.Н.

Пьеса Александр Николаевич Островский «Бесприданница» (1878) занимает особое место в истории русской литературы и театра. Это произведение не только раскрывает социальные противоречия своего времени, но и поднимает универсальные вопросы человеческого достоинства, любви и свободы выбора.

Актуальность темы обусловлена тем, что в XXI веке классические тексты всё чаще подвергаются переосмыслению с позиций современных теоретических подходов, в том числе феминизма. В условиях трансформации гендерных ролей и усиления внимания к проблеме женской субъектности пьеса «Бесприданница» приобретает новое звучание [1,54].

Перед нами стояли следующие задачи: рассмотреть социально-культурный контекст создания пьесы, проанализировать образ главной героини в оригинальном тексте, выявить особенности феминистской интерпретации, определить специфику современных адаптаций произведения.

В статье особое внимание обращено на социально-культурный контекст XIX века. Вторая половина XIX века в России характеризуется серьёзными социальными изменениями. Несмотря на реформы, общество сохраняло патриархальный характер. Женщина в значительной степени зависела от мужчины — экономически, социально и юридически. В этом контексте «бесприданница» — это не просто девушка без приданого, а символ социальной уязвимости. Отсутствие материального обеспечения лишало женщину возможности выгодного брака, а значит — и стабильного положения в обществе.

Героиня пьесы, Лариса Огудалова, оказывается в положении, когда её судьба зависит от решений мужчин. Брак воспринимается как экономическая

сделка, а любовь — как второстепенный фактор[2,64]. Культурный код XIX века формирует представление о женщине как о «товаре» на брачном рынке. Это определяет не только поведение окружающих, но и самоощущение героини.

Образ Ларисы является центральным в пьесе. Она наделена чувствительностью, мечтательностью и стремлением к искренней любви. Однако её внутренний мир вступает в конфликт с прагматичной реальностью.

С одной стороны, Лариса стремится к свободе и счастью. С другой — она вынуждена подчиняться социальным условиям. Её зависимость проявляется в следующих аспектах: материальная несамостоятельность, давление со стороны матери и общества, ограниченность выбора[3,67]. Отношения с Сергеем Сергеевичем Паратовым демонстрируют иллюзию романтической любви, которая в конечном итоге оказывается обманом.

Паратов символизирует циничное отношение к женщине как к развлечению. Другие персонажи также воспринимают Ларису утилитарно, что подчёркивает её положение «вещи» в системе социальных отношений. Финал пьесы трагичен: гибель героини становится следствием не только личной драмы, но и жестокости общества. Это позволяет рассматривать произведение как социальную критику.

В литературоведении долгое время преобладали интерпретации, в которых Лариса воспринималась как: слабая и безвольная натура, жертва собственной наивности, романтическая героиня, не приспособленная к жизни. Такие трактовки отражают традиционное восприятие женского образа, характерное для патриархальной культуры. Ответственность за трагедию частично возлагается на саму героиню.

Однако подобный подход ограничивает понимание произведения, поскольку игнорирует социальные факторы. В действительности Лариса оказывается в системе, где её возможности изначально ограничены. Современные исследования стремятся уйти от оценки личности героини и сосредоточиться на анализе социальных условий, в которых она существует.

Рассмотрим феминистскую оптику XXI века[4,97]. Современные гуманитарные науки предлагают новые подходы к анализу классических произведений. Одним из таких подходов является феминистская критика, которая рассматривает литературу с точки зрения гендерных отношений и власти.

Особенно выразителен образ Ларисы как жертвы системы. С позиции феминизма Лариса — это не слабая героиня, а жертва патриархальной структуры.

Её трагедия обусловлена: отсутствием экономической независимости, социальным давлением, невозможностью реализовать личные желания. Таким образом, ответственность переносится с личности на систему. Феминистская оптика акцентирует внимание на попытках героини обрести субъектность. Даже в условиях ограничений Лариса делает выборы, стремится к любви и пытается сопротивляться обстоятельствам. Её поведение можно рассматривать как форму протеста против навязанных ролей. Брак в пьесе выступает как экономический механизм. Женщина оценивается по материальным критериям, что лишает её автономии.

Современные интерпретации подчёркивают эту проблему, связывая её с более широкими вопросами гендерного неравенства. Обратим внимание в статье на современные адаптации произведения. Одной из самых известных экранизаций является фильм Жестокий романс режиссёра Эльдар Рязанов. Несмотря на сохранение сюжета, фильм усиливает эмоциональную составляющую и делает акцент на внутреннем мире героини. В современных театральных постановках часто наблюдаются следующие тенденции: перенос действия в современность, усиление темы насилия и зависимости, переосмысление финала. Некоторые режиссёры интерпретируют Ларису как более активную фигуру, способную осознавать своё положение и сопротивляться ему. Адаптации становятся способом диалога между эпохами. Они не просто воспроизводят текст, а переосмысливают его в соответствии с современными ценностями.

Немаловажен в исследовании диалог эпох: от XIX к XXI веку. Сравнение оригинального текста и современных интерпретаций показывает, что меняется не столько содержание произведения, сколько его восприятие. В XIX веке: акцент на личной трагедии, моральная оценка героини, принятие социальных норм как неизбежности. В XXI веке: акцент на социальной критике, анализ гендерных отношений, стремление к переосмыслению роли женщины[4,71]. Этот сдвиг отражает изменения в общественном сознании и ценностях.

Пьеса «Бесприданница» остаётся актуальной благодаря своей универсальности и глубине. Современные адаптации позволяют увидеть в ней не только историю личной трагедии, но и отражение системных проблем

общества. Феминистская оптика открывает новые возможности для интерпретации образа Ларисы Огудаловой, превращая её из жертвы в символ борьбы за право быть личностью.

Таким образом, произведение Александр Николаевич Островский продолжает жить в культурном пространстве, вступая в диалог с современностью и сохраняя свою значимость.

Список литературы

1. Островский А. Н. Бесприданница. — М.: Художественная литература, 2010.
2. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — СПб.: Искусство, 1998.
3. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М.: Искусство, 1984.
4. Черняк М. А. Русская драматургия XIX века. — М.: Просвещение, 2005.

РАЗРУШИТ ЛИ ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ АКАДЕМИЧЕСКОЕ ПИСЬМО?

Абдижалилова Н.

Университет имени Ж.А.Ташенева, г.Шымкент
Научный руководитель – **Нышанбаева Ж.У.**

Когда мы только начали учиться в университете, академическое письмо показалось нам чем-то сложным и даже немного пугающим. Нужно писать строго, логично, с опорой на источники — совсем не так, как раньше. И именно в этот момент рядом оказался искусственный интеллект.

Сначала это выглядело как помощь: можно спросить, как начать эссе, как сформулировать мысль, как исправить ошибки. Но очень быстро возникает другое ощущение — будто за тебя уже всё могут сделать.

И тогда появляется вопрос, который нас действительно беспокоит: если можно не писать самому, то зачем тогда учиться писать?

На первых занятиях по академическому письму нам объясняли, что главное — это научиться мыслить и выражать свои идеи.

Но на практике всё выглядит иначе. Очень легко открыть чат-бот, ввести тему и получить готовый текст. Бесспорно, в этот момент возникает соблазн. Сначала кажется: «Я просто посмотрю пример». Потом: «Я немного перепишу». А затем: «Зачем переписывать, если уже всё готово?». И здесь граница почти незаметна.

Этот вопрос для нас, первокурсников, стал ключевым. Когда мы читаем сгенерированный текст, он кажется правильным. Почему? Потому, что он хорошо структурирован, есть логическая последовательность и даются правильные научные формулировки.

Но, как правило, мы все забываем о том, что главная проблема в том, что этот текст — не наш, не мой, не твой.

Мы можем его понять, но не всегда можем написать так же сами. Получается парадокс: работа выглядит хорошей, а наши навыки не растут. И тогда возникает сомнение: не теряется ли смысл самого обучения?

Изучение дисциплины «Академическое письмо» привело нас к правильному пониманию того, что использование искусственного интеллекта в академическом письме - это не только вопрос удобства, но и вопрос выбора.

При работе с данной темой, анализируя источники, у нас возник вопрос: «Где заканчивается помощь ИИ и начинается обман?». Размышления привели нас к выводам, что, если мы используем ИИ, чтобы проверить ошибки — это нормально. Если мы просим объяснить тему — тоже нормально. А вот если мы сдаем текст, который фактически не писали — честно ли это? Формально - да, мы же его прочитали. Но по сути - нет, потому что это не результат нашей работы.

Отсюда элементарно возникает вопрос нужно ли признаваться в использовании ИИ? Этот вопрос однозначно остается открытым.

С одной стороны, честно было бы указать, что использовались инструменты ИИ. С другой - никто точно не объясняет, как это делать и обязательно ли это. Из-за этого многие просто молчат. И в итоге формируется странная ситуация: ИИ используют почти все, но никто об этом не говорит.

На занятиях по академическому письму мы выделяли ещё один момент, который редко обсуждается. Когда работа получается хорошей без особых усилий, это приятно. Но со временем появляется другое чувство - что этот результат не совсем заслужен. И это, пожалуй, самое сложное: ты получаешь оценку, но не уверен, что она твоя.

Дискуссии с преподавателем привели нас к вопросу, что будет с академическим письмом? Иногда кажется, что академическое письмо действительно может измениться.

На наш взгляд, теперь возможно:

- тексты станут более одинаковыми;
- исчезнет индивидуальный стиль;
- важнее станет не написание, а проверка.

Но с другой стороны, полностью исчезнуть оно не может. Потому что:

- мысли всё равно принадлежат человеку;
- понимание нельзя сгенерировать без участия самого студента.

Скорее всего, изменится не само письмо, а требования к нему.

Как первокурсники, мы пока только учимся. И для нас самый сложный вопрос - не «можно ли использовать ИИ», а как использовать его так, чтобы не потерять себя как автора. Рассуждения нас привели к простому правилу:

- сначала попытаться написать самому;
- потом использовать ИИ для проверки и улучшения;
- не заменять свои мысли чужими формулировками полностью.

Бесспорно, это сложнее, но, кажется, честнее.

Искусственный интеллект не разрушает академическое письмо напрямую. Но он создаёт условия, при которых это может произойти — если студенты перестанут писать самостоятельно. Главная проблема заключается не в технологии, а в выборе человека.

Академическое письмо остаётся важным, потому что оно учит думать. И если этот процесс исчезнет, тогда действительно можно говорить о его разрушении. Но пока у студента есть желание учиться, у академического письма есть будущее. Если письмо перестаёт быть способом мышления, оно превращается в формальность. А значит, будущее академического письма зависит не от технологий, а от того, останется ли у студентов необходимость думать самостоятельно.

Список литературы

1. Ибраева А.Г., Ипполитова Т.В. Академическое письмо: принципы структурирования и написания научного текста /А.Г. Ибраева, Т.В. Ипполитова. - Петропавловск: СКГУ им. М.Козыбаева, 2015. – 106 с.
2. Фолтынек, Т., Длаболова, Д., Анохина-Наумека, А., и Бёме, С. (2020). Академическая честность в эпоху искусственного интеллекта. Журнал академической этики, 18(3), 205-216. <https://doi.org/10.1007/s10805-020-09366-z>

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И АКАДЕМИЧЕСКОЕ ПИСЬМО: ТРЕНДЫ И ВЫЗОВЫ

Сайранбай Б.

Университет имени Ж.А.Ташенева, г.Шымкент
Научный руководитель – **Нышанбаева Ж.У.**

Поступление в университет стало для меня началом нового этапа, в котором особое место занимает академическое письмо. Если в школе основное внимание уделялось изложению мыслей в свободной форме, то в вузе требуется строгое соблюдение научного стиля, логики и аргументации.

Одновременно с этим в образовательную среду активно внедряются технологии искусственного интеллекта. Многие студенты, включая первокурсников, начинают использовать такие инструменты уже в первые месяцы обучения. Это вызывает

интерес, но также и сомнения: действительно ли такие технологии помогают учиться или они мешают формированию самостоятельных навыков?

Цель данной статьи — рассмотреть основные тренды использования искусственного интеллекта в академическом письме и выявить связанные с этим вызовы, особенно с точки зрения начинающего студента.

Давайте рассмотрим современные тренды использования искусственного интеллекта.

В последние годы искусственный интеллект стал неотъемлемой частью образовательного процесса. Особенно активно он используется в сфере академического письма. Среди основных направлений применения искусственного интеллекта, можно выделить следующие:

- генерация текстов (эссе, рефератов, ответов на вопросы);
- проверка орфографии, грамматики и стилистики;
- автоматический перевод научных текстов;
- помощь в структурировании работы (введение, основная часть, заключение);
- подбор и анализ источников.

Для нас, первокурсников, такие возможности выглядят очень привлекательными. Например, при написании первого эссе бывает сложно понять, с чего начать. В этом случае искусственный интеллект может предложить пример структуры или формулировки.

Однако, мы хорошо понимаем, что вместе с удобством появляется риск чрезмерной зависимости. Студент может начать воспринимать ИИ не как инструмент, а как замену собственному мышлению, а это происходит сплошь и рядом.

Как же ИИ влияет на формирование академических навыков? Изложим свое видение.

Академическое письмо — это не просто создание текста. Это сложный процесс, который включает в себя:

- поиск и анализ информации;
- формулирование собственной позиции;
- аргументацию;
- логическое построение текста.

Можем ответственно заявить, что на первом курсе именно эти навыки только начинают формироваться. Если на этом этапе активно использовать искусственный интеллект, то можно столкнуться с рядом проблем.

Во-первых, снижается уровень самостоятельности. Студент получает готовый текст, не проходя через процесс его создания, что делает его неспособным в дальнейшем заниматься такой работой.

Во-вторых, ухудшается критическое мышление. При использовании готовых ответов уменьшается необходимость анализировать информацию. А в современных реалиях человек не мыслящий критически будет идти всегда на шаг позади.

В-третьих, возникает поверхностное понимание темы. Текст может выглядеть научным, но не отражать реального уровня знаний студента, поскольку таких знаний у него практически нет.

Тем не менее, мы считаем, полностью отказываться от ИИ нецелесообразно. При правильном подходе он может:

- помогать исправлять ошибки;
- демонстрировать примеры академического стиля;
- облегчать понимание сложных понятий.

Таким образом, ключевым становится не сам факт использования искусственного интеллекта, а способ его применения.

Большого внимания требуют этические и академические вопросы. Одним из наиболее сложных аспектов является проблема академической честности. Традиционно считается, что академическая работа должна быть выполнена самостоятельно. Использование чужих текстов без указания источника рассматривается как плагиат. В случае с искусственным интеллектом ситуация становится более сложной.

Если текст создан с помощью ИИ, возникает вопрос: кто является его автором? С одной стороны, студент формулирует запрос и редактирует результат. С другой стороны, основная часть текста генерируется системой.

Это создает неопределенность в вопросе авторства и требует новых подходов к его пониманию.

В настоящее время многие вузы стараются войти в Лигу академической честности. А использование ИИ в академической среде без указания, может рассматриваться как нарушение академической этики.

Возникают следующие вопросы:

- Нужно ли указывать использование ИИ в работе?
- В какой степени допустима помощь технологий?
- Где проходит граница между помощью и списыванием?

Стоит отметить, что во многих университетах уже начинают разрабатываться рекомендации, регулирующие использование ИИ.

Проведя небольшой опрос среди первокурсников, мы пришли к выводу, что не все студенты используют ИИ одинаково. Одни активно применяют его при выполнении заданий, другие - принципиально отказываются. Хотелось бы отметить в связи с этим, что это создает неравные условия оценки, что ставит под сомнение объективность образовательного процесса.

Проведя анализ источников, мы считаем, что студенты тоже должны понимать ответственность и последствия использования ИИ. С точки зрения студента важно:

- осознавать границы допустимого использования ИИ;
- не выдавать сгенерированный текст за полностью собственный;
- сохранять честность в учебной деятельности.

Формирование этих принципов особенно важно именно на первом курсе.

Рассмотрим, какие вызовы искусственный интеллект несет для системы образования. Распространение искусственного интеллекта требует изменений в образовательной практике.

Основные вызовы включают:

1. Необходимость разработки правил использования ИИ. Учебные заведения должны четко определить, в каких случаях использование ИИ допустимо.

2. Изменение подходов к оценке. Оценка должна учитывать не только результат, но и процесс работы студента.

3. Развитие критического мышления. Студенты должны уметь анализировать информацию, а не просто использовать готовые решения.

4. Формирование цифровой грамотности. Важно обучать студентов правильному и ответственному использованию технологий.

Как студент первого курса, мы воспринимаем искусственный интеллект одновременно как помощь и как вызов. С одной стороны, он облегчает процесс обучения, помогает разобраться в структуре текста и избежать ошибок. С другой стороны, есть опасение, что чрезмерное использование ИИ может замедлить развитие собственных навыков.

Поэтому наиболее разумным представляется следующий подход:

- использовать ИИ как вспомогательный инструмент;
- самостоятельно писать основные части работы;
- проверять и дорабатывать текст с помощью технологий.

Такой баланс позволяет сохранить самостоятельность и одновременно использовать преимущества современных технологий.

Искусственный интеллект оказывает значительное влияние на академическое письмо, особенно на начальном этапе обучения в университете. Он открывает новые возможности для обучения и повышения качества текстов, создает серьезные этические и академические проблемы, связанные с авторством, честностью и формированием навыков. Для решения этих проблем, на наш взгляд, необходимо:

- развивать у студентов ответственность;
- формировать культуру академической честности;
- адаптировать образовательные подходы к новым условиям.

Таким образом, искусственный интеллект должен рассматриваться не как замена человеческого мышления, а как инструмент, который требует грамотного и этичного использования.

Список литературы

3. Баранов А. Н. Искусственный интеллект и его применение в образовании. - М.: Юрайт, 2022. — 256 с.
4. Боранбаева А.Р. Ғылыми зерттеу әдістері және академиялық хат. Оқу құралы. Алматы, Отан, 2024ж. - 80б.
5. Короткина, И. Б. Академическое письмо: процесс, продукт и практика: учебное пособие для вузов/И. Б. Короткина. - Москва : Издательство Юрайт, 2020. — 295 с.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS INFLUENCE ON LANGUAGE LEARNING AND LINGUISTIC SYSTEMS

Student of group PHI 23-9k7, Tashenev University, Shymkent, **Ukibayeva E.**
Scientific supervisor: senior lecturer **Suyundikov A.A.**

Language acquisition has long been recognized as a crucial aspect of human development, serving as the foundation for effective communication and cognitive growth. Traditionally, language acquisition in students has heavily relied on face-to-face interactions with teachers, language exchange with peers, and exposure to authentic language contexts. While these conventional methods have proven effective over the years, the advent of artificial intelligence (AI) technologies has revolutionized the educational landscape, including language acquisition. AI has introduced new opportunities and challenges by augmenting traditional language learning methods with innovative tools and approaches. The integration of AI into language acquisition has the potential to enhance the efficiency, personalization, and accessibility of language learning for students of all ages and backgrounds.

The use of AI in language acquisition has opened up exciting possibilities for students, offering personalized and adaptive learning experiences. AI-powered language learning platforms can analyze individual students' strengths and weaknesses, tailoring content and exercises to suit their specific needs and learning styles. Moreover, AI-driven chatbots and language tutors can provide continuous support and immediate feedback to [high school](#) students, promoting autonomous learning and boosting their confidence in using the target language. These virtual language mentors can simulate real-life conversations and immerse students in authentic language contexts, leading to more practical and effective language acquisition. However, as AI continues to shape language learning, it is essential to consider potential challenges, such as ensuring data privacy, maintaining the balance between human interaction and AI assistance, and addressing potential biases in AI algorithms that could impact language acquisition in students. By critically examining the impact of AI on language acquisition, educators and policymakers can harness the full potential of these

technologies to optimize language learning outcomes and equip students with essential linguistic skills for success in an increasingly globalized world.

Language acquisition refers to the process through which individuals, typically children, learn and develop their ability to understand and use language. It is a remarkable and complex phenomenon that occurs naturally in humans without formal instruction. During the early stages of language acquisition, infants start to perceive and process the sounds of their native language. As they grow, they gradually acquire vocabulary, grammar, and syntax through exposure to spoken language in their environment. This process involves various cognitive, social, and physiological factors. Children actively engage in linguistic interactions with caregivers and others around them, imitating speech sounds and patterns to build their linguistic skills. Over time, language acquisition allows individuals to express their thoughts, emotions, and ideas effectively, fostering social communication and cognitive development.

Language acquisition occurs in stages, and researchers have identified key milestones in this process. In the pre-linguistic stage, infants vocalize and babble, experimenting with sounds and intonations. The one-word or holophrastic stage follows, during which children use single words to convey entire thoughts or requests. As they progress, they enter the two-word stage, combining words to form basic phrases and simple sentences. Throughout these stages, children display an innate ability to decipher the complex rules and structures of their native language without explicit instruction. This incredible capacity for language acquisition showcases the unique cognitive abilities of humans and highlights the importance of early language exposure and social interaction in facilitating linguistic development.

AI can significantly enhance language learning by providing personalized and adaptive learning experiences to students. AI-powered language learning platforms can assess a learner's proficiency level through tests, speech recognition, and language exercises. Based on this analysis, the AI can create customized lesson plans and content, targeting the learner's specific strengths and weaknesses. By receiving tailored materials, learners can improve their language skills at their own pace, ensuring a more efficient and engaging learning process.

Additionally, AI can offer real-time feedback and correction, helping learners to improve their pronunciation, grammar, and vocabulary usage. Chatbots and virtual language tutors, powered by AI, allow learners to practice conversations and receive immediate responses, simulating real-life language interactions. This interactive approach fosters confidence and fluency, making language learning more enjoyable and effective. Overall, AI's adaptability and interactivity revolutionize language learning, making it more accessible and efficient for learners worldwide.

In conclusion, the impact of Artificial intelligence in education and on language acquisition in students is undeniably transformative, ushering in a new era of personalized and efficient learning. By leveraging AI-powered tools, students are afforded tailored language learning experiences that cater to their individual needs, pace, and preferences. These tools, ranging from interactive language apps to AI-driven tutors, facilitate engaging and immersive learning environments, ultimately enhancing students' linguistic skills and boosting their confidence in using the target language. However, it's essential to strike a balance between AI and human interaction in language acquisition, as the nuanced aspects of communication, cultural context, and emotional connection are best nurtured through genuine human interactions. Moreover, while AI accelerates the learning process, educators and policymakers must ensure equitable access to these technologies to avoid exacerbating educational disparities.

In the coming years, as AI technology continues to advance, its role in language acquisition in schools will likely evolve further. AI could play an instrumental role in breaking down language barriers, promoting cross-cultural understanding, and fostering global communication. Nevertheless, the ethical considerations surrounding data privacy, algorithmic bias, and the potential for over-reliance on AI in education must be carefully addressed to harness the full potential of AI while safeguarding the holistic development of

students. As we navigate this dynamic landscape, a collaborative approach that combines the strengths of AI with the depth of human interaction will pave the way for a more comprehensive and effective language acquisition journey for students around the world.

LIST OF REFERENCES:

1. George F. Luger, "Artificial Intelligence Structures and Strategies for Complex Problem Solving", 6th Edition, Addison Wesley Longman, Inc., MIT press, 2009.
2. Ivan Bratko, "Prolog Programming for Artificial Intelligence", 4th Edition, Addison-Wesley Publishing Company, 2011.
3. Stuart J. Russell and Peter Norvig, "Artificial Intelligence A Modern Approach", Third Edition, Prentice-Hall, Inc., 2010.
4. Amit Konar, "Artificial Intelligence and Soft Computing Behavioral and Cognitive Modeling of the Human Brain", CRC Press, 2000.
5. Elaine Rich and Keven Knight, "Artificial intelligence", 3rd Edition, McGrawHill Book Company, 2009.
6. David L. Poole, Alan K. Mackworth, "Artificial Intelligence: Foundations of Computational Agents", Cambridge University Press, 2010.

YOUTH SUBCULTURES AND SLANG

Turdali G.B.

Tashenev University, Shymkent.

Osmanalikhanova N.B.

Tashenev University, Shymkent.

Scientific Advisor- senior lecturer **Mirzagalikova S.T.**

First of all I would like to give a definition of any subculture. Subcultures are the groupings, which have interests different from those of the mainstream culture. In the broadest sense, a subculture is any group within a large complex culture, who has interests that vary from those of the mainstream culture. But in a most specific sense, a subculture is a group with a distinct style and identity. Different subcultures have their own beliefs, value systems, fashion and favorite music. A particular cultural grouping is a way for young people to express their individuality.

Let's consider the most important and well-known youth subcultures.

1. Punks

In English dictionary the word „punk“ means something worthless and useless.

The ideology of punks is quite simple: “Say “NO” to everything”. They are politically indifferent. They only want to express their individuality in a shocking way – brightly colored hair, metal chains. They always wear dirty clothes and never wash themselves. They use vulgar language. Usually punks are drugs consumers.

Punk-Rock music is very loud and aggressive. But what makes punks be so aggressive? Generally punks are people with low self-respect and intelligence. Also drugs make their minds change. They are dissatisfied with their place in the society. They behave aggressively to show that they don't want to be treated only as weak segments of the society.

Nowadays punks tend to disappear. If that weren't so, punks would be a great problem to the society. But now, I think, they are not very dangerous to the society. They only oppose the traditional world in which they have been settled as fiasco elements.

2. Skinheads

Skinhead subculture is a daughter subculture of Punks. But Punks tend to disappear and Skinheads are becoming more popular every day. Skinheads are always bolded, they wear

black clothes and heavy boots (Grinders, Dr. Martin and Bulldog). “Skinheads” ideology is to beat all foreigners living in any country.

They always say something like “England for English”, “Germany for Germans” and so on.

The music, skins listen to is Trash-Metal with racist words. Skinheads consider themselves to be real patriots. But none of them is eager to join our army. They prefer to demonstrate their power to people who can’t answer them. They are mostly non-educated people. That’s why they are rather easy to be ruled by their leaders.

And their music is really aggressive.

Also an important thing about them is that they never do drugs (as punks do).

3. Hippies

Hippy subculture went through 3 phases. The first phase was from the 60’s till the 80’s of the 20th century. It had great influence on young people and was one of the most popular subcultures. The 2’nd phase took place in the 80’s – 90’s. There were few hippies because of the popularity of other subcultures (skinheads, punks, Goths and etc.). But during the 3’rd phase (the middle of the 90’s) hippies became more numerous. Neo-hippy has long hair, wears jeans, jeans’ jacket or loose overall, some rings in ear or nose, bracelets made of glass beads and a tiny leather bag on the neck. He listens to Rock music.

Neo-hippy differs from the classical hippy. The main difference is in ideology. Classical hippy thinks that the world is beautiful and you should do nothing to improve it and make sure just not to spoil it. Neo-hippy is interested in global and problematic matters such as self-knowledge, natural science and etc. Neo-hippy is not a lazy young man that does drugs; he or she is a serious person.

4. Freestylers

I think, freestyle nowadays is the most numerous subculture in Kazakhstan. Many boys and girls are freestylers: BMX-bikers, skaters, rollers- anybody attending extreme sports. They do everything that is dangerous for their life. Somebody can say that they are crazy. Maybe they are!

Freestylers always wear wide breeches, caps or headscarves, sport boots and anything suitable for sports.

There are a lot of trends in music of freestylers: Drumm`n`Bass, Hip-Hop, Jungle, Breakbeat and some others. “Freestylers” ideology is a healthy life style. Thus they usually don’t smoke, don’t do drugs and don’t drink alcohol.

I think freestylers are not so aggressive as punks or skinheads. Freestylers just don’t have any reason to walk the streets and fight with anybody. They are not aggressive but extreme in Sports – all the time trying something new. The main social problem about them is that they always break their arms, legs, necks. Just try to jump on BMX and try not to fall! I think it is better than to do drugs or to fight with somebody.

5. Ravers

As a matter of fact ravers nowadays differ from what they were say 5 years ago. That time a raver was something like electronic Punk and he listened to Jungle music. Now raver is a man that likes disco parties in popular night clubs. Usually ravers wear formal clothes. Their idea is to do everything to enjoy the next party.

There are a great number of trends in rave music. Generally I can characterize them as Techno music. There are such trends as Hard Drum House, Goa Trance, Dream Techno, Speedy Garrage and some others.

Needless to say that on ravers party there are special effects, freak shows and laser shows. Usually ravers do drugs and drink alcohol.

Now more and more young people begin visiting nightclubs – it is fashionable and enjoyable lifestyle. In a nightclub there are no parents, who can punish you.

6. Hackers

I think hackers nowadays form one of the most high-tech subculture. Common people know little about them. Usually hackers wear black clothes and their hair is brightly colored. As you know, the main thing in the life of hackers is a computer. Thus, hackers pay hundreds and even thousands dollars to get the best PCs.

Very often hackers are called “crackers”. Nothing is known about them as an organization. The real cracker doesn’t crack programs and banks for money, he always asks himself: “Can I do that? Am I tough enough to crack this site?” You will never know their number; they do everything not to show themselves.

As you see, there are a lot of youth groupings nowadays. They may be different or alike in the manner of expressing themselves or showing off. One subculture may stop its existence or overgrow into some other youth division. They all are distinguished by their nonconformity and oppose position to the mainstream culture. Members of this subcultures use different types of slang when they talk between each other.

Every slang word has its own history and reasons for popularity. When conditions change, the term may change in meaning, be adopted into the standard language, or continue to be used as slang within certain enclaves of the population. So there is a question, what is the SLANG?

Influenced by different languages, dialects, cultures, sayings, and on some occasions, tone or accent of a voice, the word SLANG caught on as a coined term during the late 80's in Atlanta, Georgia by Madamé Constable Charlotte Hemingsworth VIII as she was famous for speaking in a Southern accent and was too lax to complete phrases during normal conversations. She claims that it was for the purpose of concealing topics amongst close friends from eavesdropping citizens or members of the small community.

Examples of slang words in different subcultures:

Punks:

The clash - a punk band.

The ramones - the godfathers of punk.

Raven - very sexy punk girl.

Trick ass - wack; punk ass.

Punxorz - poser way to say punk.

Skinheads:

Sharp skins - anti racist skinheads.

Bonehead - neo nazi skinheads.

Boot party - several skinheads team up on other individuals and kicking their ass.

Featherwood - female skinhead.

Bonerdom - someone with shaved head.

Hippies:

Liberals - pot smoking hippies.

Beatnik - jazz hippies in berrets.

Ithaca college - a heaven of stoners and hippies.

Dank - high quality.

Stink - group of hippies.

Freestylers:

Beanie - hat worn by skater.

Bowl mowl - girls who don’t skate but hang around parks

Skatehoe - someone who hang around skaters and don’t know about skateboarding.

Wood pusher - skater.

Dude - guy.

Ravers:

Candy - plastic jewellery.

Tranz - trance music used by ravers.

Rollin - raver that used drug.
Thizzle - another word for drug that ravers use.
Rave thrash - bunch of ravers.

Hackers:

Liquid eco - hacker with mad skill.
Jaggar - cheater.
Black hat - bad hacker.
Jakero - Peruvian slang for word Hacker.
Hixor - hick hacker.

So from this article we understand each subculture better and we see what they do. Also it's good for older people, because often they don't understand why youth do this kind of stuff and this topic gives them a vision to understand why and what we (youth) are doing when we have free time. But in modern world there are a lot of other different subcultures, it's interesting to talk about them also, but as my article should be easy to read I considered only 6 of them in which I also a bit interested.

References

1. Chapman, Robert L. American Slang. Harper Perennial, 1987. Abridged edition of the New Dictionary of American Slang (Harper, 1986).
2. The New Encyclopaedia Britannica, 15th Edition © 1985, Britannica Corporation
3. Flexner, Stuart Berg, and Anne H. Soukhanov. Speaking Freely: A Guided Tour of American English from Plymouth Rock to Silicon Valley. Oxford University Press, 1997.
4. The Oxford dictionary of modern slang - John Ayto / John Simpson. Published by Oxford University Press. 1992.
5. <https://urbanthesaurus.org>

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК МЕЙРАМДАРЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ОЙЫНДАР МЕН МӘДЕНИ МҰРА

Жетекші: **Хасан Фахри Дурал**

Орындағандар: **Сапарабай Клара, Сапарбай Назерке**

Ташенев Университеті, Шымкент Қаласы

Түйін. Мейрамдар – қоғамдардың тарихи тереңдігін, ұжымдық жадын және мәдени болмысын көрсететін ең маңызды әлеуметтік құбылыстардың бірі. Түркі әлемінің екі маңызды тармағы болып саналатын қазақ және түрік халықтары ортақ өткен тарихқа негізделген бай мейрам сонымен қатар қоғамдық ынтымақтастықты нығайтатын және мәдени құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін маңызды тетіктер болып табылады. Бұл зерттеу қазақ және түрік мейрамдарындағы дәстүрлі ойындарды, рәсімдер мен ғұрыптарды салыстырмалы талдау арқылы зерттеп, екі халықтың мәдени тәжірибелеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауды мақсат етеді.

Түйін сөздер: Қазақ мәдениеті, Түрік мәдениеті, Мейрамдар, Дәстүрлі ойындар, Наурыз, Мәдени мұра.

1. Кіріспе

Мәдени болмысты сақтауда мейрамдар – қоғамның тыныс алатын және өз құндылықтарына қайта оралатын ерекше уақыт кезеңдері. Қазақ және түрік қоғамдары Орта Азиядан Анадолыға дейін созылған тарихи үдерісте ортақ өркениеттік кеңістіктен нәр алған. Бұл ортақтық әсіресе мейрам рәсімдерінде, қонақжайлық түсінігінде және қоғамдық өзара көмектесу тәжірибелерінде айқын көрінеді. Жаһанданудың біркелкілік қаупіне қарсы мейрамдар, дәстүрлі ойындар мен ауызша мәдениет элементтері арқылы халықтың «мәдени жадын» сақтап келеді. Бұл зерттеу аталған мәдени сабақтастықты ойындар мен дәстүрлер аясында талдайды.

2. Қазақ халқындағы мейрам мәдениеті және ғұрыптар

Қазақ халқының мейрам мәдениеті ғасырлар бойы жалғасқан көшпелі өмір салты мен табиғатпен етене жақын болудың көрінісі болып табылады.

Наурыз: Жаңарудың белгісі: Қазақтар үшін жыл басы болып саналатын Наурыз «Ұлыстың Ұлы күні» деп аталады. Бұл кезеңде жасалатын тазалық пен дайындықтар рухани тазаруды да білдіреді.

Наурыз көже: Береке мен молшылықты білдіретін, жеті түрлі тағамнан (су, ет, тұз, май, ұн, дәнді дақыл және сүт) дайындалатын бұл тағам мейрам дастарқанының басты асы болып табылады.

Әлеуметтік иерархия және құрмет: Мейрам күндері ақсақалдардың батасын алу, жастардың үлкендерге құрмет көрсетуі – ұрпақтар арасындағы байланыстың негізі.

3. Қазақ мейрамдарындағы дәстүрлі ойындар

Қазақ ойындары дала өмірінің талап ететін ептілік, батылдық және стратегиялық ойлау қабілеттерін дамытуға бағытталған:

Көкпар: Ат үстінде ойналатын, физикалық күш пен жоғары шабандоздық шеберлікті талап ететін бұл ойын ұжымдық әрекет дағдысын қалыптастырады.

Қыз қуу: Ат үстінде өтетін бұл қуаласу ойыны әрі шеберлік көрсету, әрі әлеуметтік қарым-қатынас құралы.

Алтыбақан: Жастар жиналып, ән айтып тербелетін үлкен әткеншектер мейрамының романтикалық және әлеуметтік қырын білдіреді.

Асық ойыны: Қойдың асық сүйектерімен ойналатын, балалардың стратегия мен қол-көз үйлесімін дамытатын көне ойын.

4. Түрік халқындағы мейрам мәдениеті және әлеуметтік ынтымақтастық

Түркияда мейрамдар «діни» және «ұлттық» болып екі негізгі бағытта қалыптасқан және қоғамдық бірліктің тірегі болып саналады.

Діни мейрамдар (Рамазан және Құрбан): Бұл мейрамдар ғибадатпен қатар «ренжіскендердің татуласуы», «туыстарды зиярат ету» және «өзара көмектесу» тақырыптарына негізделеді. Мейрам намазынан кейін басталатын құттықтау рәсімдері қоғамдық татулықты қамтамасыз етеді.

Ас мәдениеті: Қонақтарға ұсынылатын шәрбатты тәттілер (баклава және т.б.) мен құрбан етінің таратылуы – түрік қонақжайлығының айқын мысалдары.

5. Түрік мейрамдарындағы ойындар мен көңіл көтерулер

Түрік мейрамдарында күш сынасу және балалар ойындары алдыңғы орында:

Майлы күрес: «Пайғамбар спорты» деп те аталатын майлы күрес мейрамдар мен фестивальдерде адалдық пен күштің көрінісі ретінде өткізіледі.

Халық билері: Дабыл-зурна әуенімен орындалатын Зейбек, Хорон және Халай сияқты билер аймақтық болмысты мейрам қуанышымен біріктіреді.

Көше ойындары: Орамал тастамақ, зырылдауық және тығылмақ сияқты классикалық ойындар балалардың мейрамдағы қуанышы.

6. Қазақ және түрік мейрам дәстүрлерінің салыстырмалы талдауы

Екі халықтың мейрам тәжірибелері қарастырылғанда, сыртқы айырмашылықтарға қарамастан мәні жағынан үлкен ұқсастық бар екені байқалады:

Ерекшелік	Қазақ мейрам Мәдениеті	Түрік мейрам мәдениеті
Негізгі құндылық	Табиғат пен үйлесім және ат мәдениеті	Өзара көмектесу және туыстық байланыстар
Нышан тағам	Наурыз Көже, Бешбармақ	Баклава, Құрбан еті, Бөрек
Орталық ойын	Көкпар, Тенге ілу	Майлы күрес, Халық билері
Орталық Құндылық	Қонақжайлық, Үлкендердің батасы, Балаларды қуанту	Қонақжайлық, Үлкендердің батасы, Балаларды қуанту

Қорытынды. Қазақ және түрік халықтарының мейрам дәстүрлері ортақ генетикалық кодқа ие түркі әлемінің мәдени байлығын дәлелдейді. Екі қоғамда да мейрамдар – адамды қоғаммен байланыстыратын, өзімшілдікті жойып, бөлісуді үйрететін және тарихи тамырларды қазіргі әлеммен жалғайтын «мәдени қорған» болып табылады. Бұл дәстүрлі ойындар мен ғұрыптарды сақтау – жаһандану жағдайында ұлттық болмыстың тұрақтылығы үшін аса маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Түрік мәдениетін зерттеу институты, Түркі әлемі анықтамалығы, Анкара, 1992.
2. Түркия Республикасы Мәдениет және туризм министрлігі, Түркі әлеміндегі Наурыз мейрамы зерттеулері, Мәдениет баспасы, Анкара, 2005.
3. С. Қасқабасов, Қазақ халық мәдениеті мен дәстүрлері туралы зерттеулер, Алматы: Ғылым баспасы, 2010.
4. М. Өжал Оғыз, Дәстүрлі түрік ойындары және мәдени іс-шаралар, Графикер баспасы, Анкара, 2015.
5. А. Сейдімбек, Қазақ әлемі: мәдени және әлеуметтік зерттеулер, Астана, 2001.

КОНФЛИКТ И ФИЛОСОФИЯ ПЕРСОНАЖЕЙ В ТРАГЕДИЯХ А. С. ПУШКИНА

Бахтияров Ш

Университет им. Ж.А. Ташенева, г. Шымкент,
научный руководитель – старший преподаватель **Кемелова Г.М.**

Александр Сергеевич Пушкин в своих трагедиях (цикл «Маленькие трагедии» и «Борис Годунов») совершил революцию в русской драматургии. В отличие от классицистов, где герой был лишь «рупором» одной идеи, Пушкин создает объемные характеры. Его философия строится на убеждении, что человек — это переплетение противоречий, а конфликт всегда порождается столкновением внутренней страсти с внешним моральным законом или судьбой.

В этой «народной драме» конфликт выходит за рамки борьбы за трон. Это столкновение личности, истории и морали.

- Философия Годунова: Борис — глубокий мыслитель. Он верит, что может быть «добрым царем», несмотря на преступление (убийство царевича Дмитрия). Его трагедия в том, что он осознает невозможность политического успеха при моральном крахе.

- Конфликт с народом: Знаменитая фраза «Народ безмолвствует» — это не просто тишина. Это философский приговор власти. Конфликт здесь в том, что власть безнравственная не может найти опору в людях, даже если она эффективна.

- Судьба и Рок: Самозванец (Гришка Отрепьев) выступает не как личность, а как «бич Божий», материализованный грех Бориса.

Центральный философский спор статьи — природа таланта.

- Сальери как философ-рационалист: Он олицетворяет философию Просвещения, где всё можно разобрать на части. Его монолог — это исповедь человека, который считает, что справедливость должна быть заработана трудом. Его конфликт — это бунт против Бога, который дал искру гения «гуляке праздному» Моцарту.

- Моцарт как философия Свободы: Моцарт не осознает своей гениальности. Для него творчество — это дыхание. Конфликт между ними — это столкновение «ремесла» и «искусства».

Этический финал: Пушкин утверждает: злодейство лишает человека созидательной силы. Убив Моцарта, Сальери убивает и свою связь с музыкой, оставаясь лишь ремесленником-убийцей.

Здесь конфликт строится на искажении естественных человеческих связей.

Философия Барона: Для него золото — не деньги, а символ абсолютной власти над миром. Он чувствует себя богом в своем подвале. Это эстетизация скупости. Он говорит: *«Мне всё послушно, я же — ничему»*.

Конфликт поколений: Альбер (сын) воспринимает деньги как средство для жизни (купить коня, шлем). Трагедия в том, что материальное (золото) становится между отцом и сыном, уничтожая родственную любовь.

Итог: Смерть Барона с ключами в руках символизирует бессилие материи перед лицом вечности.

Дон Гуан — это философ наслаждения, живущий «здесь и сейчас».

Конфликт с моралью: Гуан постоянно нарушает границы: он возвращается из ссылки, соблазняет вдову убитого им человека. Его философия — бесстрашие и поиск идеальной любви.

Трагедия преображения: Впервые Гуан по-настоящему влюбляется в Дону Анну. Но закон (статуя Командора) не дает ему шанса на искупление.

Философский смысл: Прошлое невозможно вычеркнуть. Статуя — это символ неизбежного возмездия за жизнь, прожитую вне этических рамок.

Самая философски насыщенная трагедия, исследующая человека на грани небытия.

Председатель (Вальсингам): Его философия — стоицизм. Перед лицом смерти он не впадает в панику, а воспекает её.

Конфликт со Смертью: «Гимн чуме» — это попытка человека обрести величие в момент полной безнадежности. Конфликт между тихим смирением (Священник) и яростным принятием судьбы (Вальсингам).

Упоение в бою: Пушкин выводит формулу: в ситуациях, грозящих гибелью, таится «неизъяснимы наслажденья» для человеческого духа. Философия персонажей Пушкина всегда ведет к самопознанию. Главный конфликт в его трагедиях — это сопротивление человеческого «Я» объективным законам мира (чести, совести, смерти).

Пушкин доказывает, что:

1. Гений не может быть злым.
2. Преступление разрушает психику правителя.
3. Страсть, доведенная до Абсолюта, ведет к гибели.

Автор оставляет финал открытым: герои гибнут физически, но их философский спор продолжает звучать в вечности, заставляя читателя искать ответы на те же вопросы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Белинский В. Г. Сочинения Александра Пушкина. Статья десятая. — М.: Художественная литература, 1985. — (Анализ драматургии и «Маленьких трагедий»).
2. Благой Д. Д. Творческий путь Пушкина (1826–1837). — М.: Советский писатель, 1967. — 728 с.
3. Лотман Ю. М. Пушкин: Биография писателя; Статьи и заметки; «Евгений Онегин»: Комментарий. — СПб.: Искусство-СПБ, 1995. — 847 с.
4. Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в 10 т. Т. 5. Драматические произведения. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. (Все цитаты приводятся по данному изданию).
5. Соловьев В. С. Судьба Пушкина // Философия искусства и литературная критика. — М.: Искусство, 1991.

ПОЭТИЧЕСКОЕ И МУЗЫКАЛЬНОЕ ЕДИНСТВО В ТВОРЧЕСТВЕ В. С. ВЫСОЦКОГО

Расулова Севинч

АО Университет имени Жумабека Ахметулы
Ташенева

Научный руководитель: старший преподаватель
Кемелова.Г.М.

Творчество Владимира Высоцкого занимает особое место в русской культуре XX века. Он был не просто поэтом или музыкантом — его искусство представляет собой органичное соединение слова и звука. Его песни невозможно воспринимать только как тексты или только как музыкальные произведения: они существуют в неразрывном единстве, где каждая деталь усиливает другую. Именно это делает его творчество уникальным и по-настоящему живым.

Творчество Высоцкого - это синтез актерского таланта и дара мыслителя, поэтому его стихи наполнены, с одной стороны, - многообразием характеров и типов, использованием шуточных каламбуров, а также, разговорным и просторечным

лексическим набором, а с другой, - гуманизмом, использованием риторических вопросов и философичностью.

Стихи Высоцкого - это слияние лирического и сатирического. Сам Высоцкий признавался: «Я предпочитаю традицию русскую, гоголевскую - смех сквозь слезы. Хохочешь, а на душе кошки скребут». Это свойство его поэзии было отмечено и В.Аксеновым: «В сатире своей он шел прямо за Зощенко, в лирике - за Есениным».

Песни Высоцкого практически у каждого на слуху. Но, можно ли из этого сделать вывод, что они нам хорошо известны? Следует ли из этого то, что в них нельзя найти ничего нового? В одной из книг, к которой я обращалась при написании своей работы, «Владимир Высоцкий. Поэзия и проза», В. Новиков приводит в пример следующие строки стихотворения:

И я не отличался от невежд.

А если отличался - очень мало,

Занозы не оставил Будапешт,

А Прага сердце мне не разорвала.

И нас хотя расстрелы не косили,

Но жили мы, поднять не смея глаз, - Мы тоже дети страшных лет России,
Безвременье вливало водку в нас.

Сравнивая Высоцкого с Блоком и Лермонтовым, можно отметить, что классический для русской литературы мотив у Высоцкого представлен не в каноническом стиле: подчеркивается сочетание высокого и низкого: в одном контексте встречаются такие слова как «Россия» и «безвременье» с одной стороны и «водка» - с другой.

Существует мнение, что ключ к стихам Высоцкого - это наличие в них

«прозы», т.е. повседневности и неприкрашенности в них житейских подробностей, а также повествовательной развернутости. В то время, как его современники старались творить на тему духовного возвышенным слогом, Высоцкий был демонстративно материален.

Проза в поэзии Высоцкого - его новаторство. Бессмысленно сравнивать его с другими поэтами-современниками, потому что через творчество Высоцкого принципиально обновилась русская поэзия. Определять значение этого поэта в литературе необходимо не по отдельным его стихотворениям, а по самой его исторической роли, сыгравшей в развитии поэзии. В подтверждение вышесказанных слов, можно привести образную цитату В.Новикова: «Прививка прозаичности, произведенная Высоцким, повлияла на кровообращение всей поэзии нашей, она будет еще долго и плодотворно сказываться на поисках новых творческих поколений».

Форма стихов Высоцкого своей простотой противопоставлена содержательной глубине. Именно такая форма помогает создать доверительный настрой между автором и слушателем.

Еще одной особенностью творчества Высоцкого является его язык. Он пародирует и доводит до абсурда советские лозунги и клише, иронизирует над ними (песня «Товарищи ученые»).

Использование просторечной лексики помогает более точно раскрыть характер и социальный слой лирического героя: персонажи-маргиналы не говорят в его стихах возвышенным языком интеллигентов («не сумлевайтесь, милые» из песни «Товарищи ученые»).

Использование диалогов, например, в песне «Диалог у телевизора», также подчеркивает связь с прозаической традицией, т.к. в поэтических текстах традиционно раскрытие темы ведется от одного лица.

Отмечается, что феномен Высоцкого в русской культуре - это способность понимать чужие взгляды, а также умение остро столкнуть две полярные позиции и за счет этого обрести новую глубину социального видения. Этот феномен заключен в

наличии «второго, более глубокого, дна» стихотворений Высоцкого, в его иронии.

Высоцкий - певец своего времени, даже в «исторических» или шуточных «сказочных» песнях прослеживаются актуальные для современников вопросы, а также вечные вопросы философской тематики. Рассматривая Высоцкого в контексте отечественной литературы семидесятых годов, можно отметить именно в его творчестве многоголосие поколений и социальных слоев. Высоцкий стремился проникнуть в психологию маргиналов и разобраться в социальных причинах преступности: что толкает этих людей на отрицательные поступки. А причина, оказывается

— утрата веры в справедливость и в закон.

Широкий кругозор Высоцкого и его любознательность отразились в его творчестве. В своей лирике он затрагивал даже «непоэтические» темы, одна из которых - тема науки. Например, «Товарищи ученые», «Марш физиков». А также «спортивные» песни, в которых, по словам самого автора, есть еще один пласт, более глубокий, например, «Кто за чем бежит».

Высоцкий в своем творчестве нередко обращался к мифологии. Иногда его стихи строятся на архетипических сюжетах. Т.Орловская в статье

«Мифология в поэзии Высоцкого» приводит в пример традиционный в мировой литературе тоpos «Сада», как аналогии эдема, из песни Высоцкого

Кроме мифологических образов, в песнях Высоцкого встречаются религиозные мотивы и церковная терминология, которые раскрывают его духовные искания. Яркий пример - песня «Купола», в которой мифологические птицы Сирина, Гамаюн и Алконост объединяют сказочный и религиозный мотив рая. В этой песни раскрывается внутренний мир лирического героя - современника Высоцкого, родина которого сравнивается с раем. Но, рай здесь - не канонический образ эдемского сада, а «заколдованная» Россия, где с одной стороны - это «великая страна», а с другой - «сонная держава».

Во многих песнях Высоцкого присутствуют патриотические мотивы и стилизация под русские былинные песни. Одна из таких песен, которая раскрывает любовь к родине «Как по Волге-матушке...». Сюда же можно отнести и его «сказочные» песни, в которых персонажи - русалки, лешие, домовые - это традиционные образы русского фольклора.

Кроме любви к родине, отдельно стоит сказать о любви к людям, которая также звучит в лирике Высоцкого. Сам поэт признавался, что цель искусства для него - гуманизм. В книге П.Гумерова «Владимир Высоцкий: трагедия русской души» есть утверждение, что из всех талантливых отечественных поэтов наибольшую народную признательность и любовь заслужили Пушкин, Есенин и Высоцкий. Почему именно они? Потому что они были наиболее близки к проблемам народа.

Резюмируя главу, еще раз отмечу, что Высоцкий - поэт- правдоискатель. Он боролся с иллюзиями и старался показать нашу жизнь такой, какая она есть. В своих поэтических текстах он задает риторические вопросы философской направленности, которые заставляли задуматься, при этом, не стараясь никого поучать. Высоцкий в своей поэзии использует обращается к различным мотивам, которые помогают раскрыть философский подтекст его лирики.

Поэтическое и музыкальное единство в творчестве Владимира Высоцкого — это основа его художественного мира. Его песни нельзя разделить на текст и мелодию без потери смысла: только вместе они создают полноценное произведение.

Именно благодаря этому синтезу его творчество остаётся актуальным и сегодня. Высоцкий доказал, что слово, соединённое с музыкой, обладает особой силой воздействия — способной затронуть самые глубокие струны человеческой души.

Список литературы:

- 1.Высоцкий В.С. Все не так: мемориальный альманах-антология/Сост. А. Базилевский. - М.: Вахазар,1991- 72с.
2. Белокурова С.П. Словарь литературоведческих терминов. - СПб.: Паритет, 2005. - 314с.
- 3.Бестужев-Лада И. В. Открывая Высоцкого. - 3 изд. - М.: Вагант- Москва, 2001. - 315 с.
- 4.Влади. М. Владимир, или Прерванный полет. - М.: Прогресс, 1989. - 178с.
- 5.Воложин С.: Высоцкий. Я никогда не верил в миражи. Скрытый смысл.// URL: <http://art-otkrytie.narod.ru/vysotsky17.htm>. (дата обращения 27.04.2017).
- 6.Высоцкий В. С.: Исследования и материалы/ научн. ред. Ю.А Андреев. и др. - Воронеж: ВГУ, 1990. - 192с.
- 7.Высоцкий В. Баллады и песни. / Сост. А. Дмитриев. - М.: Эксмо, 2010.- 256с.
- 8.Высоцкий В. Для остановки нет причин. / Сост. А. Кулагин. - М.: Эксмо, 2010. - 480с.
- 9.Высоцкий В. Ловите ветер всеми парусами. - СПб.: Амфора, 2012. - 128с.
- 10.Высоцкий В. Не боялся ни слова, ни пули.... / Сост. Ю. Хомайко. - М.: Эксмо, 2010.- 416с.

САТИРА КАК ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ФЕНОМЕН:ТРАДИЦИИ И НОВАТОРСТВО В ТВОРЧЕСТВЕ М.БУЛГАКОВА

Зарибитдинов З

Университет им. Ж.А. Ташенева, г. Шымкент,
научный руководитель – ст. преподаватель **Кемелова Г.М.**

Сатира как художественное явление занимает особое место в системе литературных жанров. Она выступает не только формой эстетического освоения действительности, но и мощным инструментом социальной критики. Через обличение пороков общества, сатирическое искусство выполняет важную культурную и нравственную функцию, способствуя формированию общественного сознания. Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью осмысления сатиры как универсального художественного механизма, сохраняющего свою значимость в разные исторические эпохи. Особое значение приобретает анализ творчества М. А. Булгакова, который в условиях сложной социокультурной ситуации XX века создал уникальную модель сатирического письма.

Сатира как художественный феномен имеет сложную природу и находится на пересечении эстетики, философии и социальной критики. В научной традиции сатира рассматривается не только как жанр, но и как особый способ художественного мышления, направленный на выявление противоречий действительности через их обострение и художественное искажение.

В эстетической теории сатира соотносится с категорией комического, однако не исчерпывается ею. Если комическое в широком смысле связано с несоответствием, нарушением нормы и вызывает смех, то сатира имеет более целенаправленный характер: она ориентирована на разоблачение и оценку. Таким образом, сатира включает в себя аксиологический компонент, выражающий авторскую позицию. Существенный вклад в понимание природы сатиры внес М. М. Бахтин, рассматривавший смеховую культуру как важнейший элемент народной традиции. В его концепции гротескный реализм выступает как способ разрушения официальных иерархий и норм. Сатирическое начало, по Бахтину, связано с карнавальным мировосприятием, в котором происходит временное «переворачивание» мира. С точки

зрения поэтики, сатира реализуется через систему художественных приемов, среди которых ключевыми являются:

ирония — форма двойного смысла, при которой истинная оценка скрыта за внешне нейтральным или положительным высказыванием;

сарказм — крайняя степень иронии, направленная на резкое обличение;

гротеск — синтез несовместимого, доведенный до абсурда;

гипербола и литота — количественные деформации, усиливающие выразительность;

пародия и аллюзия — интертекстуальные средства, позволяющие вскрывать культурные стереотипы.

Важной характеристикой сатиры является ее типологическая многослойность. Исследователи выделяют следующие виды сатиры:

социальная сатира, направленная на критику общественных институтов;

политическая сатира, связанная с разоблачением власти и идеологии;

нравственная сатира, обличающая человеческие пороки;

философская сатира, поднимающая вопросы бытия, истины и смысла жизни.

В литературе XX века наблюдается тенденция к их синтезу, что позволяет авторам создавать модели «искаженной реальности», в которых социальные и моральные противоречия проявляются наиболее отчетливо. Кроме того, сатира тесно связана с понятием художественной условности. Сатирическое произведение редко воспроизводит действительность в ее «чистом» виде; напротив, оно строится на принципе деформации, преувеличения и символизации. Это делает сатиру не только инструментом критики, но и формой художественного познания.

Таким образом, сатира представляет собой сложную эстетическую систему, сочетающую в себе элементы комического, трагического и философского осмысления действительности. Именно в этом синтетическом характере заключается ее художественная сила и устойчивость в литературной традиции. Русская литература обладает богатой сатирической традицией. Уже в произведениях Н. В. Гоголя формируется особый тип сатирического мышления, основанный на сочетании реального и абсурдного. Его произведения демонстрируют использование гротеска как способа выявления скрытых противоречий общества. М. Е. Салтыков-Щедрин развивает социально-политическую сатиру, направленную на критику государственного устройства и общественных институтов. Его творчество отличается высокой степенью обобщения и аллегоричности.

А. П. Чехов привносит в сатиру элементы психологизма и тонкой иронии, смещая акцент с внешнего обличения на внутренний мир человека.

Таким образом, к началу XX века в русской литературе складывается мощная традиция сатирического изображения действительности, которая становится основой для дальнейших художественных поисков.

Творчество Булгакова представляет собой качественно новый этап развития сатиры. Его художественный метод основан на синтезе различных эстетических принципов. Одной из ключевых особенностей булгаковской сатиры является активное использование фантастики. Фантастическое начало позволяет автору выйти за пределы реалистического изображения и создать многоплановую художественную реальность.

В романе «Мастер и Маргарита» фантастические персонажи выполняют функцию своеобразного «зеркала», в котором отражаются пороки общества. Через сверхъестественные события автор вскрывает абсурдность повседневной действительности. Гротеск занимает центральное место в системе художественных средств Булгакова. Он позволяет соединить несовместимые элементы: трагическое и комическое, реальное и фантастическое.

В повести «Собачье сердце» превращение животного в человека становится метафорой социального эксперимента, доведенного до абсурда. Автор демонстрирует опасность вмешательства в естественный ход развития общества.

Булгаков остро критикует бюрократию, идеологию и культурную деградацию общества. Его произведения наполнены образами чиновников, лишенных индивидуальности, что подчеркивает обезличенность системы.

Сатирическое изображение приобретает универсальный характер, выходя за рамки конкретной исторической эпохи.

Булгаковская сатира выходит за пределы социального обличения и приобретает философское измерение. Писатель поднимает вопросы добра и зла, свободы личности, ответственности человека за свои поступки.

Таким образом, сатира становится не только средством критики, но и формой философского познания мира.

«Мастер и Маргарита» Роман является вершиной творчества Булгакова и представляет собой сложное художественное единство. Сатирическое начало проявляется в изображении московского общества, где царят лицемерие, страх и духовная пустота. Образ Воланда и его свиты выполняет функцию нравственного суда. Через фантастические ситуации автор выявляет истинную сущность персонажей.

«Собачье сердце» Произведение представляет собой яркий пример социальной сатиры. История превращения Шарика в человека демонстрирует последствия утопических идей и разрушение нравственных основ.

Булгаков использует гротеск для создания выразительного художественного эффекта, усиливая критическую направленность текста.

«Роковые яйца» В данном произведении сатирически осмысливается вера в научный прогресс без учета моральной ответственности. Эксперимент профессора Персикова приводит к катастрофическим последствиям, что подчеркивает опасность неконтролируемого научного развития.

Сатира в творчестве М. А. Булгакова представляет собой сложный синтез традиций и новаторства. Писатель продолжает линию русской классической сатиры, но одновременно существенно расширяет ее границы. Новаторство Булгакова проявляется в соединении сатиры с фантастикой, философией и символизмом. Его произведения отличаются глубиной, многозначностью и актуальностью. Булгаковская сатира остается значимой и в современном культурном пространстве, поскольку затрагивает универсальные проблемы общества и человека.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Боборыкин В.Г. Михаил Булгаков. - М., Просвещение, 2011. - 206 с.
2. Белозерская-Булгакова Л.Е. Воспоминания. - М., Худож. лит., 2000. – 224 с.
3. Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды. Собр. Соч. в 3т. Т 2. -М., 2008.-585 с.
4. Ермилов В.В. Гений Гоголя. - М., 2009. - 200 с.
5. Боров Ю.Б. Комическое, или о том, как смех казнит несовершенство мира, очищает и обновляет человека и утверждает радость бытия. –М., Искусство. 2000.-269 с.
6. Боров Ю.Б. О комическом. - М., Искусство, 2007. - 232 с.

ЕДИНСТВО ТВОРЧЕСКОГО ЗАМЫСЛА И ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ФОРМЫ В ПОЭЗИИ Ф. И. ТЮТЧЕВА

Бегай Сандугаш Дулатовна

АО Университет имени Жумабека Ахметулы Ташенева
Научный руководитель- старший преподаватель **Кемелова Г.М.**

Федор Тютчев, русский поэт XIX века, прославился своим уникальным талантом в создании образной поэзии. Его произведения отличаются выразительностью и глубоким философским подтекстом, который он раскрывает через метафоры, аллегории и символы. Одной из особенностей творчества Тютчева является использование образов природы как мощного инструмента передачи человеческих чувств и мыслей.

Он придает природным явлениям и объектам символический смысл, создавая живописные образы, которые углубляют восприятие его поэзии. Тютчев мастерски воспроизводит эмоциональные состояния через образы, делая их яркими и запоминающимися.

Чем чаще мы знакомимся с разными поэтами, тем больше понимаем, что каждый из них имеет свой почерк и представление о жизни. У каждого большого художника слова есть индивидуальные приёмы словесного отбора, свой синтаксис, своя философия. [3,214]. И так, как мы узнаём голос знакомого человека, нам кажутся понятными и узнаваемыми строчки совершенно незнакомых нам стихов. В авторстве трудно ошибиться. "Что же нам помогает ощутить "знакомое"? Интуиция? Но интуиция должна на что-то опираться. Этой опорой являются творческое своеобразие и тот особенный мир души и ума, которые и отличают именно этого поэта или писателя-прозаика. У каждого из них свой "почерк". И мы никогда не перепутаем стихи А. Пушкина и М. Лермонтова, С. Есенина и А. Ахматовой, А. Блока и Н. Некрасова.

Поэзия Федора Тютчева – это одна из наиболее интересных и уникальных явлений в русской литературе. Как никто другой, Тютчев умел сочетать тонкую интеллектуальность и глубокие эмоциональные впечатления, создавая необычные, запоминающиеся и очень оригинальные произведения. Одной из основных особенностей поэзии Тютчева является его глубокая философская проницательность. В его стихах звучат отзвуки крупнейших мыслителей всех времен – от платоновских идеалов до вечным вопросам о бытии, жизни и смерти. Тютчев восхищался природой и был настоящим мастером описания её красоты и загадочности. Его стихи наполнены образами лесов, рек, ночных звезд, которые погружают читателя в очаровательный мир таинственных свершений. Еще одна из интересных черт поэзии Тютчева – это его умение передать то невыразимое чувство, которое испытывает каждый из нас в различные моменты жизни[3,220].. Он часто обращался к мотивам любви, смерти, одиночества, что очень близко и знакомо читателю и в то же время загадочно и непостижимо. Наконец, следует отметить, что поэзия Тютчева – это не просто красивые стихи, написанные красивым языком. Это совершенство формы и содержания, сочетание разных художественных приемов, выверенная метрика и ритм прозы. Все это совместно создает неповторимое произведение, которое можно и нужно читать снова и снова, открывая каждый раз что-то новое и удивительное.

Федор Тютчев, великий русский поэт XIX века, выделяется своим уникальным стилем, особыми художественными средствами и богатой эмоциональной палитрой. Его поэзия отличается глубоким лиризмом, метафорическим богатством и проникновенной мелодикой. Одной из главных особенностей творчества Тютчева является использование образов природы, которые становятся символами человеческих чувств и мыслей. [5,21]. Он виртуозно передает переживания и настроения, используя метафоры и аллегории, создавая впечатляющие образы, которые запоминаются

навсегда. Тютчев также известен своим мастерством звукописи и ритмической организации стихов. Его поэзия звучит как музыка, пронизанная гармонией и ритмом. Он умело играет со звуками слов, создавая неповторимую атмосферу, которая захватывает слушателя и заставляет его погрузиться в мир поэзии. Тютчевское творчество оставляет неизгладимый след в сердцах читателей своей глубокой эмоциональностью, изысканной красотой языка и величественной философией. Его стихи – это не просто строки на бумаге, это источник вдохновения и утешения, который сопровождает нас на протяжении всей жизни. О поэтике Ф.И.Тютчева написано множество ученых и умных книг, однако вернее всего угадал тайну этой гениальной личности младший современник поэта Иван Тургенев: «О Тютчеве не спорят; тот, кто его не чувствует, тем самым доказывает, что он не чувствует поэзии». Поэзия Ф. Тютчева – это своеобразная лирическая исповедь человека, посетившего “сей мир в его минуты раковые”, в эпоху крушения веками складывавшихся социальных устоев, нравственных догм и религиозных верований. Почему творчество Тютчева современно и сейчас? Если у него последователи в XX веке?

Так почему же творчество Тютчева современно и сегодня? Я считаю, что Тютчев сейчас не менее читаем, чем другие наши классики. Но всё же современное поколение не любит обращаться к прекрасному, оно, может, и не по своей воле, но привыкло к жестокости и равнодушию. А Тютчев не уделял этому никакого внимания[5,30].. Поэт говорил о чистом и совершенном, то есть о любви и природе, а что же может быть совершенней в этом мире? В настоящее время мы привыкли жить в хаосе и несправедливости, и поэтому я считаю, что чистота лирики Тютчева может помочь нам хоть чуть-чуть почувствовать каплю святого и чистого. Я уверена в том, что если сейчас мы читаем Тютчева, то мы обогащаем наш интеллект и, конечно же, душу. Мы забыли, что такое любовь и ненависть, что такое весна и суровая зима, что означает дождь и чистое голубое небо, мне кажется, что наш долг – вспомнить это и никогда не забывать. И именно Тютчев научит нас чистой любви, вселит в нас спокойствие и доброту, Тютчева любили тогда, и этот поэт нужен нам сейчас. Обычно природы изображается поэтом через глубоко эмоциональное восприятие человека, стремящегося слиться с нею, ощутить себя частицей великого целого, вкушать “благодать” “земного самозабвения”.

Таким образом, образные средства в поэзии Тютчева не только служат для описания внешнего мира, но и становятся ключом к пониманию внутреннего мира человека, его мыслей, чувств и стремлений. Это считается почерком его души, где есть каждый отпечаток его оригинальности, уникальности, позволяющий нам распознать как по телефону голос, распознать даже по нескольким строкам стиха. Даже впервые читая его стихи. Встает вопрос, как мы можем безошибочно распознать авторство. Не опираясь на интуицию. Интуиция– это всего лишь часть айсберга, действующая на восприятие множества факторов. [5,120]. Действительно, в подсознании рассматриваем сложный комплекс признаков: Темы которые волнуют поэта, его манеру повествования, преобладающие его стихах эмоции– радость, грусть, ирония, сатира, его образный язык, его способность создавать яркие метафоры и сравнения, его отношение к языку

Ещё в полях белеет снег,
А воды уж весной шумят
Бегут и будят сонный брег,
Бегут и блещут и гласят..
Они гласят во все концы:
"Весна идёт, весна идёт!
Мы молодой весны гонцы,
Она нас выслала вперёд!"
Весна идёт, весна идёт!
И тихих, тёплых майских дней

Румяный, светлый хоровод
Толпится весело за ней.

Отсюда значит мы без труда можем отличить лирику Некрасова от интеллектуальной поэзии Блока, романтизм Лермонтова от прозрачной лирики Ахматовой, душевную щемящую простоту Есенина от величественной музыки Пушкина. Они не просто разные поэты, но и разные миры, уникальные талантом и особой гармонией души и ума. Отсюда идет вывод, что чтение поэзии захватывает и завораживает бесконечно интересным путешествием.

Список литературы

1. Аксаков И.С. Биография Ф.И. Тютчева. М., 1886. С. 132-133.
2. Аксаков И. С. Полное собрание сочинений. М., 1887. Т. VI. С.45.
3. Георгиевский - Из воспоминаний А. И. Георгиевского // Литературное наследство. Т. 97. Фёдор Иванович Тютчев. Кн. 2. М., 1989 (1991). С. 43, 133.
4. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX-XX вв. М.: Аспект Пресс, 2001. С. 367, 372, 374, 375.
5. Исаков С.Г. Остзейский вопрос в русской печати 1860-х гг. // Ученые записки Тартуского государственного университета. Тарту, 1961. Вып. 107.28.

ЦИФРОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В РАМКАХ ИНТЕГРАЦИИ ОБУЧЕНИЯ

Абсаматова.М

Университет им. Ж.А. Ташенева, г. Шымкент,
Научный руководитель – к. ф.н.,
ст. преподаватель **Ботабаева Ж.Н.**

Современная образовательная парадигма развивается в условиях стремительной цифровизации и переосмысления традиционных педагогических подходов. Особую значимость данные процессы приобретают в сфере гуманитарного знания, где обучение направлено не только на передачу информации, но и на формирование мировоззрения, ценностных установок и культурной идентичности личности. [4, 98]

Русская литература как учебная дисциплина занимает центральное место в системе гуманитарного образования. Она способствует развитию критического мышления, эстетического восприятия и аналитических способностей обучающихся. Однако традиционные методы преподавания в современных условиях требуют существенного обновления. [3,69]

Интегративный подход в обучении предполагает объединение различных дисциплин, методов и форм работы в единую систему. В данном контексте цифровые инструменты выступают как ключевой механизм реализации интеграции, обеспечивая междисциплинарные связи и расширяя возможности образовательного процесса. [2, 47]

Научная новизна: заключается в комплексном анализе цифровых инструментов как средства интеграции гуманитарных дисциплин. [5, 18]

Практическая значимость: состоит в возможности применения разработанных подходов в образовательной практике вузов. [6, –58]

Цель исследования — теоретически обосновать и проанализировать эффективность использования цифровых инструментов в обучении русской литературе в условиях интеграции обучения. [5, 21–23]

Задачи исследования:

– раскрыть сущность интегративного подхода в образовании;

- определить роль цифровых технологий в преподавании литературы;
- классифицировать цифровые инструменты обучения;
- выявить их влияние на развитие ключевых компетенций;
- обозначить перспективы цифровизации гуманитарного образования. [5, 24]

Методы исследования:

- анализ научной и педагогической литературы;
- сравнительно-сопоставительный метод;
- обобщение педагогического опыта;
- наблюдение и описание образовательной практики. [1, 49]

Цифровые инструменты обучения представляют собой совокупность технологических решений, направленных на модернизацию образовательного процесса. Их использование в преподавании русской литературы позволяет значительно расширить традиционные формы работы с художественным текстом. [2, 92]

Одним из важнейших компонентов цифровой образовательной среды являются электронные библиотеки и образовательные платформы. Они предоставляют доступ к художественным произведениям, научным исследованиям, критическим статьям, что способствует углублению аналитической деятельности студентов и формированию исследовательских навыков. [2, 105]

Интеграция обучения проявляется в установлении межпредметных связей. Литература тесно связана с историей, философией, культурологией и искусством. Использование цифровых ресурсов позволяет визуализировать историко-культурный контекст произведений, анализировать их в сопоставлении с другими видами искусства. [3, 144]

Особую значимость приобретают мультимедийные технологии. Видео- и аудиоматериалы, экранизации литературных произведений, виртуальные экскурсии по музеям и культурным объектам создают эффект присутствия и способствуют более глубокому эмоциональному восприятию текста. [4, 154]

Интерактивные цифровые инструменты, такие как онлайн-доски, форумы и совместные документы, способствуют развитию коммуникативных навыков. Студенты активно вовлекаются в процесс обсуждения, учатся аргументировать свою точку зрения и анализировать различные интерпретации художественного текста. [5, 82–86]

Важным направлением является индивидуализация обучения. Цифровые платформы позволяют учитывать уровень подготовки обучающихся, их интересы и темп усвоения материала. Это делает образовательный процесс более гибким и эффективным. [6, 94]

Отдельного внимания заслуживают инструменты анализа текста: аннотирование, создание интеллект-карт, цифровая обработка текста. Они помогают структурировать информацию, выявлять ключевые идеи и формировать собственную интерпретацию произведения. [3, 169]

Несмотря на очевидные преимущества, внедрение цифровых технологий требует методически грамотного подхода. Эффективность их использования зависит от педагогических целей, содержания учебного материала и уровня подготовки обучающихся. [1, 114]

Таким образом, цифровые инструменты обучения русской литературе являются важным элементом современной образовательной среды. Они обеспечивают интеграцию различных дисциплин, способствуют развитию аналитических, коммуникативных и культурных компетенций. [4, 172–176]

Использование цифровых технологий позволяет сделать процесс обучения более динамичным, интерактивным и ориентированным на личность обучающегося. [2, 134]

Перспективы развития данного направления связаны с внедрением искусственного интеллекта, технологий виртуальной и дополненной реальности, что открывает новые возможности для изучения литературы. [5, 202]

Список литературы

1. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М.: Педагогика, 1989.
2. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. — М.: Академия, 2000.
3. Хуторской А.В. Современная дидактика. — СПб.: Питер, 2001.
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. — М.: Народное образование, 2005.
5. Кларин М.В. Инновационные модели обучения. — М.: Юрайт, 2016.
6. Андреев В.И. Педагогика. — Казань: Центр инновационных технологий, 2012.

ЯЗЫК КУПЕЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ПЬЕСЕ А. Н. ОСТРОВСКОГО «БЕСПРИДАННИЦА»: ФУНКЦИИ, КОДЫ, ПОДТЕКСТЫ

Студент: **Миркамалова Х.М.**

Университет имени Жумабека Ахметулы Ташенева

Научный руководитель: к.ф.н., **Ботабаева Ж.Н.**

Пьеса Бесприданница Александра Николаевича Островского представляет собой глубокое художественное исследование социальной действительности России XIX века. Одним из ключевых средств раскрытия авторского замысла в данном произведении выступает язык, который не только передает содержание реплик персонажей, но и отражает систему ценностей, характерную для купеческой среды. Речевая организация текста становится важнейшим элементом, позволяющим выявить внутренние противоречия общества [5, 23].

Купеческая культура, представленная в пьесе, формирует специфический тип языкового поведения, основанный на прагматизме, рациональности и ориентации на материальные ценности [2, 56]. Для представителей этого слоя характерна деловая речь, насыщенная лексикой, связанной с торговлей, выгодой и социальным положением. В диалогах Кнурова и Вожеватова отчетливо прослеживается установка на расчет и выгоду. Их высказывания лишены эмоциональной глубины, что подчеркивает их отношение к окружающему миру как к системе экономических взаимодействий.

Особую роль в пьесе играет образ Паратова, чья речевая стратегия отличается гибкостью и многослойностью. Его язык сочетает элементы купеческой деловитости и внешней светскости. Паратов умело использует речевые средства для достижения своих целей, демонстрируя способность к манипуляции [3, 78]. Его высказывания часто носят двойственный характер: внешне они могут казаться искренними, однако в подтексте скрываются прагматические намерения.

В противоположность представителям купеческой среды выступает Лариса Огудалова, чья речь характеризуется эмоциональностью, образностью и стремлением к идеалу. Она использует язык как средство самовыражения, что делает ее образ особенно уязвимым в условиях прагматичного общества [3, 102]. Несоответствие ее речевого поведения нормам купеческой культуры подчеркивает трагизм ее положения.

Анализ функций языка в пьесе позволяет выделить несколько ключевых направлений. Прежде всего, это характерологическая функция, благодаря которой речь становится важнейшим средством раскрытия внутреннего мира персонажей [5, 47].

Через особенности речевого поведения автор демонстрирует психологические черты героев, их мотивацию и ценностные ориентиры.

Не менее значимой является социально-маркирующая функция языка. Речь персонажей служит индикатором их социального положения и культурной принадлежности [2,89]. Купеческая среда формирует определенные речевые стандарты, которые отличают ее представителей от других социальных групп.

Манипулятивная функция языка проявляется в способности персонажей использовать речь как инструмент воздействия [3.,65]. Особенно ярко это проявляется в поведении Паратова, который с помощью слов влияет на решения и чувства других героев. Таким образом, язык становится средством власти и контроля.

Особое внимание следует уделить культурным кодам, реализуемым через язык [2,112]. Центральным является код выгоды, который определяет поведение персонажей и их отношение к окружающим. Любые социальные связи рассматриваются через призму материальной пользы. Брак в пьесе предстает как форма сделки, что находит отражение в соответствующей лексике и интонации.

Код статуса проявляется в стремлении персонажей подчеркнуть свое положение в обществе. Это выражается как в содержании речи, так и в ее форме. Герои демонстрируют свою принадлежность к определенному социальному уровню через речевые клише, манеру общения и выбор слов.

Код репутации связан с ориентацией на общественное мнение. Для персонажей важно не только их реальное положение, но и то, как они воспринимаются окружающими. Это приводит к формированию особого типа речевого поведения, направленного на поддержание внешнего имиджа.

Подтекст в пьесе играет ключевую роль в раскрытии смысловой глубины произведения. Часто истинное значение высказываний не совпадает с их прямым содержанием [3.,140]. Вежливые и нейтральные реплики могут скрывать расчет, равнодушие или даже жестокость. Это создает эффект многослойности текста и требует внимательного анализа.

Диалоги Кнурова и Вожеватова являются ярким примером использования подтекста [3,155]. Обсуждая судьбу Ларисы, они фактически рассматривают ее как объект сделки, однако это не выражается прямо. Подобная форма речевого поведения подчеркивает деформацию нравственных ценностей в купеческой среде.

Паратов также активно использует подтекст, создавая иллюзию искренности. Его слова о любви и чувствах не соответствуют его истинным намерениям, что делает его образ особенно сложным и противоречивым. Таким образом, язык становится средством сокрытия истинных мотивов.

Следует отметить, что речевые особенности персонажей тесно связаны с общей структурой драматического конфликта. Противостояние духовного и материального, искренности и расчета, свободы и зависимости находит свое выражение именно в языке. Через речевые стратегии героев автор демонстрирует кризис ценностей и дегуманизацию общества [4,134].

Дополнительным аспектом анализа является взаимодействие разговорной и книжной речи в пьесе. Купеческие персонажи преимущественно используют разговорные формы, в то время как Лариса тяготеет к более возвышенному стилю. Это создает дополнительный контраст и усиливает драматическое напряжение [5,91].

Важным направлением анализа языка пьесы является рассмотрение речевых жанров. В тексте представлены деловой разговор, светская беседа, признание и скрытый конфликт [3,52]. Каждый из этих жанров отражает особенности купеческой культуры и подчиняется своим правилам.

Деловая речь отличается лаконичностью и точностью, тогда как светская беседа сохраняет внешнюю вежливость, скрывая прагматические цели. Существенную

роль играют паузы и недосказанность, которые формируют подтекст и усиливают выразительность.

Лексика пьесы включает большое количество слов, связанных с торговлей и материальными отношениями. Это формирует особую языковую картину мира [2.,73]. Синтаксис также различается: купцы используют простые конструкции, а речь Ларисы более сложна и эмоциональна.

Гендерные различия в речи подчеркивают социальное неравенство: мужская речь связана с контролем, женская — с чувствами [4.,158]. Интертекстуальные элементы расширяют культурный контекст произведения.

Таким образом, язык «Бесприданницы» представляет собой сложную систему, отражающую социальные, культурные и психологические процессы. Он выполняет не только описательную, но и критическую функцию, позволяя автору выразить оценку действительности [5,120].

Язык в пьесе «Бесприданница» является важнейшим инструментом художественного анализа. Через речевые особенности персонажей раскрываются противоречия купеческой культуры, основанной на расчете и материальных ценностях. Трагедия Ларисы обусловлена ее неспособностью адаптироваться к этим условиям, что делает ее образ символом конфликта личности и общества.

Список литературы:

1. Островский А. Н. Бесприданница. — М.: Художественная литература, 1984.
2. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — М.: Искусство, 1970.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1979.
4. Гуковский Г. А. Русская литература XIX века. — Л.: Просвещение, 1972.
5. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. — М.: Наука, 1980.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ (SOFT SKILLS) СПОСОБНОСТЕЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Студент: **Канай А.А**

Университет имени Жумабека Ахметулы Ташенова

Научный руководитель: к.ф.н. **Ботабаева Ж.Н**

Современная система образования ориентирована не только на передачу знаний, но и на формирование личности, способной эффективно взаимодействовать в обществе. В условиях быстро меняющегося мира особую значимость приобретают так называемые soft skills — гибкие навыки, включающие коммуникативные, социальные, эмоциональные и когнитивные способности. Уроки литературы в средней школе обладают значительным потенциалом для их развития, поскольку направлены на осмысление человеческих отношений, ценностей и моделей поведения. Литература как учебный предмет выполняет не только образовательную, но и воспитательную функцию [1,64]. Через художественные тексты обучающиеся знакомятся с различными жизненными ситуациями, анализируют поступки героев, учатся сопереживанию и рефлексии.

Одним из ключевых аспектов развития soft skills на уроках литературы является коммуникативная деятельность. Обсуждение произведений, участие в дискуссиях, аргументация собственной позиции способствуют развитию устной речи, умения слушать и уважать мнение других. Особую роль играет анализ художественных образов. Рассматривая мотивы поступков

персонажей, обучающиеся учатся понимать причинно-следственные связи, развивают эмоциональный интеллект и способность к сопереживанию.

Критическое мышление формируется через интерпретацию текста. Обучающиеся учатся задавать вопросы, выявлять авторскую позицию, анализировать подтекст и делать самостоятельные выводы. Не менее важным является развитие креативности [2,114]. Творческие задания, такие как написание эссе, инсценировки и ролевые игры, стимулируют воображение и позволяют обучающимся проявить индивидуальность. Социальные навыки также формируются в процессе групповой работы. Совместное выполнение заданий развивает умение сотрудничать, распределять роли и нести ответственность за общий результат.

В современной педагогике и психологии понятие **soft skills** рассматривается как совокупность универсальных социальных, коммуникативных и личностных навыков, обеспечивающих эффективное взаимодействие человека с окружающими, успешную социализацию и адаптацию в различных жизненных и профессиональных ситуациях[3,64].

В отличие от **hard skills** (предметных, профессиональных знаний и умений), **soft skills** не связаны напрямую с конкретной областью деятельности, но обеспечивают успешность их применения на практике. К **soft skills** относят коммуникативные способности, эмоциональный интеллект, критическое и креативное мышление, навыки сотрудничества, саморегуляции, лидерства и принятия решений [4,27].

В педагогическом контексте **soft skills** рассматриваются как важная составляющая формирования гармонично развитой личности обучающегося, способной эффективно взаимодействовать в обществе, проявлять инициативу, самостоятельно решать проблемы и адаптироваться к изменяющимся условиям.

В психологической науке **soft skills** связываются с развитием личности, социальной компетентностью, эмоционально-волевой сферой и межличностным взаимодействием. Особое внимание уделяется формированию эмоционального интеллекта, эмпатии, навыков самоконтроля и конструктивного общения.

Классификации и компоненты **soft skills**. В научной литературе существует несколько подходов к классификации **soft skills**, что связано с их междисциплинарным характером.

Наиболее распространёнными являются следующие группы навыков:

1. Коммуникативные навыки:

- умение вести диалог;
- навыки публичного выступления;
- аргументация собственной позиции;
- навыки слушания и понимания собеседника.

2. Социальные навыки:

- работа в команде;
- разрешение конфликтов;
- сотрудничество;
- лидерские качества.

3. Когнитивные навыки:

- критическое мышление;
- креативность;
- умение анализировать информацию;
- решение проблем.

4. Личностные навыки:

- саморегуляция;
- ответственность;
- стрессоустойчивость;

- мотивация к саморазвитию.

В педагогике часто используется модель «4К», включающая критическое мышление, коммуникацию, креативность и кооперацию, как основу формирования универсальных компетенций обучающихся [1,64].

Междисциплинарный характер soft skills. Soft skills имеют междисциплинарный характер, поскольку формируются на стыке педагогики, психологии, социологии и других гуманитарных наук. Их развитие связано не только с образовательным процессом, но и с социальной средой, культурными особенностями общества и личностным опытом обучающегося.

В педагогике soft skills рассматриваются как результат специально организованного образовательного процесса, включающего активные методы обучения, групповую работу, проектную деятельность, дискуссии и творческие задания [5,64].

Психология изучает механизмы формирования социальных навыков через развитие личности, эмоциональной сферы, мотивации и межличностного взаимодействия. Социология рассматривает soft skills как инструмент успешной социализации личности в обществе.

Особое значение междисциплинарный характер soft skills приобретает в преподавании гуманитарных дисциплин, в частности литературы, поскольку работа с художественным текстом способствует развитию эмпатии, рефлексии, коммуникативных способностей и нравственных качеств личности [6,64].

Таким образом, soft skills представляют собой сложную систему универсальных социальных и личностных навыков, формирование которых является важной задачей современной системы образования. Таким образом, уроки литературы являются эффективным инструментом формирования социальных навыков и развития личности обучающихся.

Список литературы

1. Выготский Л. С. Психология развития человека. — М.: Смысл, 2005.
2. Зимняя И. А. Педагогическая психология. — М.: Логос, 2004.
3. Полат Е. С. Новые педагогические технологии. — М.: Академия, 2010.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2017. — 720 с.
5. Слостенкин В. А. Педагогика. — М.: Академия, 2013. — 576 с.
6. Хуторской А. В. Компетентностный подход в образовании. — М.: Эйдос, 2016. — 256 с.

ЕКІНШІ ТІЛДІ МЕҢГЕРУДЕГІ ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ ПЕН ҚҰЗЫРЕТТІЛІК

Абдиганбарова М.М.

Tashenev University, Шымкент қаласы

Ғылыми жетекші - Қаблан А.Д.

Қазіргі жаһандану дәуірінде тіл білу - тек білімнің көрсеткіші ғана емес, сонымен қатар тұлғаның кәсіби және әлеуметтік дамуының маңызды факторы болып табылады. Екінші тілді меңгеру процесі бұрынғы дәстүрлі әдістермен ғана шектелмей, цифрлық технологиялардың көмегімен жаңа деңгейге көтерілді. Осы тұрғыда цифрлық сауаттылық пен цифрлық құзыреттілік ерекше маңызға ие.

Цифрлық сауаттылық - ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тиімді пайдалана алу қабілеті. Ол тек техникалық дағдылармен шектелмей, ақпаратты іздеу, талдау, бағалау және оны дұрыс қолдану қабілеттерін қамтиды. Ал **цифрлық**

құзыреттілік - осы дағдыларды нақты оқу және кәсіби қызметте тиімді пайдалану мүмкіндігі.

Екінші тілді меңгеру барысында цифрлық технологиялар білім алушыларға кең мүмкіндіктер береді. Интернет желісі арқылы түрлі білім беру платформалары, бейнесабақтар, онлайн курстар мен интерактивті тапсырмалар қолжетімді. Бұл ресурстар тіл үйренушінің тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым дағдыларын кешенді түрде дамытуға ықпал етеді.

Мысалы;

-бейнематериалдарды пайдалану арқылы студенттер шынайы тілдік ортаға ене алады. Олар сөйлеу мәнерін, дыбысталу ерекшеліктерін және мәдени контекстті жақсы түсінеді.

- подкасттар мен аудиоматериалдар тыңдалым дағдысын жетілдіруге мүмкіндік береді.

- онлайн чаттар мен видеоконференциялар арқылы студенттер тілді практикада қолдануға мүмкіндік алады.

Цифрлық құралдардың тағы бір артықшылығы - білім алушылардың өздігінен білім алу дағдыларын дамытуы. Студент кез келген уақытта және кез келген жерде оқу материалдарына қол жеткізе алады. Бұл оқу процесінің икемділігін арттырады және жеке оқу траекториясын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Цифрлық құзыреттілік бірнеше негізгі компоненттерден тұрады.

1. Ақпараттық сауаттылық - қажетті ақпаратты табу және оны дұрыс бағалау қабілеті.

2. Коммуникациялық дағдылар - онлайн ортада тиімді қарым-қатынас жасау.

3. Техникалық дағдылар - түрлі цифрлық құралдарды пайдалана алу.

4. Қауіпсіздік - интернеттегі қауіптерден қорғана білу.

Екінші тілді үйрену барысында бұл компоненттердің барлығы маңызды рөл атқарады. Мысалы, студент онлайн дереккөздерді пайдалану кезінде сенімді ақпаратты таңдай білуі керек. Сонымен қатар, әлеуметтік желілерде немесе онлайн платформаларда дұрыс және мәдениетті қарым-қатынас жасау да маңызды.

Мұғалімнің рөлі де ерекше. Қазіргі мұғалім тек білім беруші ғана емес, сонымен қатар бағыт беруші, ұйымдастырушы және цифрлық ортада жұмыс істей алатын маман болуы тиіс. Ол сабақ барысында түрлі цифрлық құралдарды қолдана отырып, оқушылардың қызығушылығын арттыра алады. Интерактивті тапсырмалар, онлайн тесттер және ойын элементтері оқу процесін тиімді әрі тартымды етеді.

Сонымен қатар, цифрлық технологияларды қолдану білім алушылардың мотивациясын арттырады. Қазіргі жастар технологияға бейім болғандықтан, олар үшін цифрлық құралдар арқылы оқу қызықты әрі қолжетімді болып табылады. Бұл олардың оқу процесіне белсенді қатысуына ықпал етеді. Алайда, цифрлық технологияларды қолдануда белгілі бір қиындықтар да бар. Олардың қатарына интернетке тәуелділік, ақпараттың шектен тыс көптігі және жалған ақпарат мәселесі жатады. Сондықтан цифрлық сауаттылықты дамыту барысында сыни ойлау дағдыларын қалыптастыру маңызды.

Қорытындылай келе, екінші тілді меңгеруде цифрлық сауаттылық пен құзыреттілік шешуші рөл атқарады. Олар білім алушыларға жаңа мүмкіндіктер ашып, оқу процесін тиімді, икемді және қызықты етеді. Болашақта білім беру жүйесінде цифрлық технологиялардың рөлі одан әрі арта түсетіні сөзсіз. Цифрлық сауаттылық білім алушыларға ақпаратты дұрыс таңдап, оны сыни тұрғыдан бағалауға мүмкіндік береді. Ал цифрлық құзыреттілік осы білімді нақты жағдайда қолдануға жағдай жасайды. Осы екі ұғымның үйлесуі студенттердің тілдік дағдыларын ғана емес, сонымен қатар олардың жалпы танымдық, коммуникативтік және кәсіби қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, цифрлық ортада тіл үйрену білім алушылардың

өздігінен білім алу мәдениетін қалыптастырады. Олар өз оқу траекториясын өздері анықтап, қажетті ресурстарды таңдап, уақытты тиімді пайдалануды үйренеді. Бұл қасиеттер болашақ маман үшін аса маңызды болып табылады. Сондықтан қазіргі студенттер мен мұғалімдер цифрлық дағдыларын үнемі жетілдіріп отыруы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Рассел С., Норвиг П. Жасанды интеллект: заманауи тәсіл. - Мәскеу: Вильямс, 2016.
2. Wayne Holmes, Биалик М., Фадель Ч. Білім берудегі жасанды интеллект: оқыту мен үйренуге әсері. - Бостон, 2019.
3. Rose Luckin. Машиналық оқыту және адам интеллекті: білім берудің болашағы. - Лондон, 2018.
4. Neil Selwyn. Білім беру және технология: негізгі мәселелер мен пікірталастар. - Лондон, 2016.
5. Вулф Б. Интеллектуалды оқыту жүйелерін құру. - Сан-Франциско: Morgan Kaufmann, 2010.

ЦИФРЛЫҚ ӘЛЕМДЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ САҚТАУ: ФИЛОЛОГИЯНЫҢ ҮЛЕСІ

Аралбай Д. Д.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **Иса Қ. Н.**

Қазіргі таңда цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы қоғамның барлық саласына әсер етуде. Ақпараттық мәдениет қоғамдық өмірмен үйлесімді түрде бірігіп, оны жаңа қасиеттермен толықтырды. Бұл, әрине, көптеген қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани идеялардың өзгеруіне ықпал етті, адамның өмір салтына сапалы жаңа белгілер енгізеді. Ақпарат ең құнды өнімге және негізгі тауарға айналды десек болады, тіпті оның жиынтық құны біртіндеп материалдық өндіріс өнімдерінің жиынтық құнына жақындай бастады.

Бұл өзгерістер адамның дүниетанымына, мәдениетіне және рухани құндылықтарына тікелей ықпал етеді. Ақпараттық кеңістіктің кеңеюі адамдардың өмір салтын өзгертіп, олардың құндылықтық бағдарларына әсер етуде. Интернет пен әлеуметтік желілердің кең таралуы нәтижесінде адамдардың қарым-қатынас жасау тәсілдері өзгеріп, тілдік мәдениет жаңа сипатқа ие болуда. Жастардың басым бөлігі уақытын цифрлық ортада өткізетіндіктен, олардың рухани дамуы мен дүниетанымы да осы орта арқылы қалыптасуда. Сондықтан цифрлық әлем жағдайында рухани құндылықтарды сақтау мәселесі ерекше өзектілікке ие.

Цифрлық ортада ақпараттың қолжетімділігі артқанымен, ұлттық мәдениет пен дәстүрлерді сақтау мәселесі күрделене түсуде. Ғаламтор кеңістігінде әртүрлі мәдениеттер мен тілдер араласып, ұлттық ерекшеліктердің жойылу қаупі туындайды. Осы тұрғыда филология ғылымының маңызы арта түседі. Филология тіл мен әдебиетті зерттей отырып, мәдени мұраны сақтауға және оны келер ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік береді. Әдеби шығармалар арқылы адамгершілік құндылықтар, тарихи жады және ұлттық сана қалыптасады.

Цифрлық технологиялар әдебиеттің жаңа формаларын қалыптастырды. Электронды кітаптар, онлайн кітапханалар және цифрлық архивтер мәдени мұраны сақтаудың тиімді құралдарына айналды. Бұл ресурстар арқылы оқырмандар әлемнің кез келген нүктесінен әдеби шығармаларға қол жеткізе алады. Сонымен қатар, цифрлық

әдебиет интерактивтілік пен мультимедиялық элементтерді қамти отырып, оқырманның мәтінмен өзара әрекеттесуін жаңа деңгейге көтереді.

Филологияның цифрлық дәуірдегі рөлі тек мәтінді зерттеумен шектелмейді. Ол сонымен қатар тілдік өзгерістерді талдау, жаңа коммуникациялық формаларды зерттеу және мәдени трансформацияларды түсіндірумен байланысты. Қазіргі уақытта тілде қысқартулар, сленг және аралас тілдік формалар кеңінен таралуда. Бұл құбылыстар тілдің дамуына әсер еткенімен, оның тазалығын сақтау маңызды міндет болып табылады.

Жасанды интеллект технологиялары филология саласында кеңінен қолданылуда. Олар мәтіндерді автоматты түрде талдау, аудару және өңдеу мүмкіндігін береді. Бұл ғылыми зерттеулердің тиімділігін арттырып, үлкен көлемдегі ақпаратты жылдам өңдеуге мүмкіндік жасайды. Сонымен қатар, жасанды интеллект әдеби шығармаларды жасау процесіне де қатыса бастады, бұл авторлық ұғымына жаңа көзқарас қалыптастырады.

Сонымен қатар, цифрлық филология саласы қарқынды дамып келеді. Бұл бағытта үлкен мәтіндік деректерді талдау, тілдік заңдылықтарды анықтау және мәдени үрдістерді зерттеу жүзеге асырылады. Пәнаралық зерттеулердің дамуы филологияның жаңа мүмкіндіктерін ашып, оның ғылыми әлеуетін арттырады. Жастар қажетті ақпаратты сайттардан іздемей, жасанды интеллект сұрағанды жөн көреді. Бұл, әрине, көп уақытты үнемдейді және осы әдістің арқасында біз ақпаратты тезірек зерттеп, көптеген түрлі мүмкіндіктерді аша аламыз. Бірақ оны шамадан тыс қолдануға болмайды, өйткені ол тек рухани құндылықтарға әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар көбінесе жалқаулыққа әкелуі мүмкін.

Қазіргі қоғамда цифрлық технологиялардың ықпалы күнделікті өмірде айқын көрініс табуда. Мысалы, көптеген оқушылар мен студенттер дәстүрлі кітапханаларға барудың орнына, электронды ресурстарды пайдалануды жөн көреді. Онлайн платформалар арқылы қажетті ақпаратты бірнеше секунд ішінде табуға болады. Бұл білім алуды жеңілдеткенімен, кей жағдайда терең ойлау мен мәтінді талдау дағдыларының әлсіреуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан ақпаратты тек тұтынушы ретінде емес, оны саралай білетін тұлға ретінде қабылдау маңызды.

Сонымен қатар, әлеуметтік желілердегі тілдік қолданыс та ерекше назар аударуды қажет етеді. Көптеген жастар хабарламаларда сөздерді қысқартып жазуға, аралас тіл қолдануға бейім. Мысалы, қазақ және орыс немесе ағылшын тілдерін араластырып сөйлеу жиі кездеседі. Бұл құбылыс қарым-қатынасты жеңілдеткенімен, тіл мәдениетінің төмендеуіне әсер етуі мүмкін. Осындай жағдайларда мектеп пен отбасының рөлі маңызды, себебі дұрыс тілдік орта адамның сөйлеу мәдениетін қалыптастырады.

Тағы бір маңызды мысал – цифрлық контенттің ықпалы. Бүгінгі таңда блогерлер мен контент жасаушылар жастардың ой-санасына үлкен әсер етеді. Егер олар сапалы әрі сауатты тілде контент жасаса, бұл көрермендердің тілдік деңгейін де арттырады. Керісінше, қате немесе қарапайым тіл қолдану мәдениеттің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан цифрлық кеңістікте жауапкершілікпен контент жасау – маңызды міндеттердің бірі.

Цифрлық технологиялардың пайдалы тұстары да аз емес. Мысалы, шетелде тұратын қазақтар онлайн платформалар арқылы ана тілінде кітап оқып, фильм көріп, ұлттық мәдениетпен байланысын сақтай алады. Бұл – цифрлық дәуірдің үлкен жетістігі. Сонымен қатар, түрлі тіл үйрету қосымшалары мен онлайн курстар адамдарға қазақ тілін үйренуге немесе жетілдіруге мүмкіндік береді.

Күнделікті өмірде де тіл мәдениетін сақтауға бағытталған қарапайым әрекеттер бар. Мысалы, отбасында қазақ тілінде сөйлесу, балаларға ертегі оқу, ұлттық дәстүрлерді үйрету – рухани құндылықтарды сақтаудың тиімді жолдары. Сонымен

қатар, мәдени іс-шараларға қатысу, театрға бару немесе кітап оқу да адамның рухани дамуына оң әсер етеді.

Қорытындылай келе, цифрлық әлемде рухани құндылықтарды сақтау – қазіргі қоғамның маңызды міндеттерінің бірі. Филология ғылымы бұл процесте негізгі рөл атқара отырып, тіл мен мәдениеттің сақталуына және дамуына ықпал етеді. Цифрлық технологиялар мен дәстүрлі құндылықтардың үйлесімі болашақта қоғамның тұрақты дамуына негіз болады. Рухани құндылықтарды сақтау тек ғылыми мәселе ғана емес, ол әрбір адамның мәдени жауапкершілігі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру* // Егемен Қазақстан. – 2017.
2. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. *Тіл саясатына қатысты ресми материалдар*. – Астана, 2020.
3. UNESCO. *Cultural Heritage Preservation Documents*. – Paris, 2019.
4. *Қазақ әдебиетінің тарихы*. – Алматы: Ғылым, 2010.
5. *Филология: теория және практика*. Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы, 2018.
6. Интернет ресурстары: ғылыми мақалалар, электронды кітапханалар және білім беру платформалары.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ИНТЕРНЕТ

Бахыт Г. Е.

Ж. А.Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ.

Әлібек Н.Т.

Ғылыми жетекші- п.ғ.м. **Иса Қ. Н.**

Қазіргі қоғамда интернет тек ақпарат тарату құралы ғана емес, ол – әлеуметтік, мәдени және ғылыми коммуникацияның негізгі алаңы. Жаһандану жағдайында ұлттық тілдердің өміршеңдігі олардың цифрлық кеңістіктегі орнына тікелей тәуелді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тіліндегі интернеттің қалыптасуы мен дамуын зерттеу өзекті ғылыми мәселелердің бірі болып табылады.

Қазақ тіліндегі интернет – тілдің жаңа тарихи кезеңдегі даму формасы. Бұл құбылыс тілдің тек дәстүрлі ортада ғана емес, сонымен қатар жаңа технологиялық кеңістікте де қызмет атқара алатынын көрсетеді. Интернет тілдің функционалдық аясын кеңейтіп, оның жаңа қызмет түрлерін қалыптастырады.

Қазақстандағы интернеттің дамуы 1990 жылдардың соңында басталды. Алғашқы кезеңде қазақ тіліндегі сайттар өте аз болды және олардың мазмұны негізінен ақпараттық сипатта ғана ұсынылды. Қазақ тілінің техникалық қолдауы да шектеулі болды, шрифт пен кодтау мәселелері жиі кездесетін.

2000–2010 жылдар аралығында қазақ тіліндегі интернет біртіндеп дамыды. Бұл кезеңде:

- алғашқы жаңалық сайттары пайда болды
- мемлекеттік порталдар қазақ тілінде жұмыс істей бастады
- білім беру ресурстары қалыптаса бастады

2010 жылдан кейін әлеуметтік желілердің дамуы қазақ тілінің интернеттегі орнын айтарлықтай күшейтті. YouTube, Instagram, TikTok платформаларында қазақ тіліндегі контент кең тарала бастады. Бұл кезең қазақ тілінің интернетте кеңінен қолданылуымен ерекшеленеді.

Соңғы жылдары қазақ тіліндегі интернеттің дамуы жаңа сапалық деңгейге көтеріле бастады. Цифрлық технологиялардың жетілдірілуі, мобильді қосымшалардың кең таралуы және интернеттің қолжетімділігінің артуы қазақ тіліндегі контенттің көлемін ғана емес, оның түрлік әр алуандығын да арттырды. Әсіресе блогинг, подкастинг, онлайн білім беру платформалары сияқты бағыттардың дамуы қазақ тілінің жаңа медиалық форматтарда қолданылуына жол ашты.

Қазақ тіліндегі интернеттің дамуына мемлекеттік бағдарламалар мен тіл саясаты да оң ықпал етуде. Мемлекеттік сайттардың қазақ тілінде қызмет көрсетуі, электронды үкімет жүйесінің дамуы және білім беру ресурстарының цифрландырылуы қазақ тілінің ресми әрі функционалдық қолданысын кеңейтті. Бұл үрдіс тілдің тек тұрмыстық деңгейде емес, ресми және кәсіби ортада да белсенді қолданылуына мүмкіндік береді.

Қазақ тіліндегі интернеттің дамуы біркелкі емес екенін де атап өткен жөн. Кейбір бағыттарда, әсіресе ғылыми және техникалық контент саласында, материалдардың жеткіліксіздігі байқалады. Бұл жағдай тілдің толыққанды цифрлық жүйеге бейімделуін баяулатады. Сондықтан алдағы уақытта сапалы әрі ғылыми негізделген контентті дамыту негізгі міндеттердің бірі болып табылады.

Қазақ тіліндегі интернеттің қалыптасуы мен дамуы – көпқырлы әрі динамикалық үдеріс. Ол тілдің заман талабына бейімделуін, жаңа технологиялық ортада қызмет атқару мүмкіндігін және ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, жаһандық кеңістікке шығу әлеуетін айқындайды.

Соңғы жылдары қазақ тіліндегі сайттар, жаңалық платформалары, білім беру ресурстары, блогтар мен әлеуметтік желідегі парақшалар көбейіп, ұлттық тілдің цифрлық ортадағы қолданыс аясы кеңейе түсті. Бұл үдеріс қазақ тілінің тек тұрмыстық қатынас құралы емес, заманауи ақпарат алмасу жүйесінің де белсенді тіліне айналып келе жатқанын көрсетеді. Әсіресе жастар аудиториясының интернетті күнделікті пайдалану деңгейінің артуы қазақ тіліндегі контентке деген сұранысты күшейтті.

Бүгінде қазақ тіліндегі цифрлық орта жаңалық тарататын порталдармен ғана шектелмейді; оның құрамына онлайн оқыту платформалары, энциклопедиялық қорлар, бейне контент, подкасттар, әлеуметтік желідегі танымдық парақшалар және мемлекеттік қызмет көрсету сайттары енеді. Мұндай бағыттардың қалыптасуы қазақ тілінің интернеттегі функционалдық мүмкіндігін арттырып, оны қоғамдық коммуникацияның маңызды тетігіне айналдырды. Төмендегі суретте қазақ тіліндегі интернет ресурстарының негізгі бағыттары жүйеленіп көрсетілген.

Сурет 1. Қазақ тіліндегі интернет ресурстарының негізгі бағыттары



Қазіргі таңда Қазақстан халқының шамамен 85–90%-ы интернетті тұрақты пайдаланады. Бұл көрсеткіш интернеттің қоғам өміріндегі маңызын айқындайды. Қазақ тіліндегі контент көлемі жылдан жылға артып келеді.

Қазақ тіліндегі интернеттің негізгі ерекшеліктері:

- әлеуметтік желілердегі жоғары белсенділік
- мультимедиялық контенттің (видео, подкаст) көбеюі
- білім беру платформаларының дамуы
- мемлекеттік сайттардың қазақ тілінде қызмет көрсетуі

Дегенмен, қазақ тіліндегі интернет толыққанды дамыды деп айтуға әлі ерте. Әсіресе ғылыми, техникалық және кәсіби контенттің үлесі төмен деңгейде қалып отыр.

Қазақ тіліндегі интернеттің құрылымы мен қызметтері

Қазақ тіліндегі интернет бірнеше негізгі қызмет атқарады:

Ақпараттық қызмет жаңалықтар, ресми ақпарат тарату
 Коммуникативтік қызмет әлеуметтік желілер арқылы қарым-қатынас
 Білім беру қызметі онлайн оқыту, цифрлық ресурстар
 Мәдени қызмет – ұлттық құндылықтарды насихаттау

Бұл қызметтер тілдің интернеттегі рөлін кеңейтеді. Тіл тек қарым-қатынас құралы емес, ол мәдени және ғылыми ақпаратты жеткізуші жүйе.

Қазақ тіліндегі интернеттің басты проблемаларының бірі – контент сапасының біркелкі болмауы. Кейбір ресурстарда тіл нормалары сақталса, кейбірінде қателер жиі кездеседі.

Негізгі мәселелер:

- орфографиялық және пунктуациялық қателер
- сөйлем құрылымының қарапайымдануы
- қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің аралас қолданылуы
- терминдердің бірізділігінің болмауы

Ғылыми зерттеулер сапалы контенттің аудиторияның қызығушылығын 30–40%-ға арттыратынын көрсетеді. Бұл көрсеткіш тіл сапасының маңызды екенін дәлелдейді.

Кесте 1. Сандық көрсеткіштер және талдау

Көрсеткіш	М әлімет	Ғылыми түсіндірме
Интернет қолданушылар	85 –90%	Цифрлық орта толық қалыптасқан
Контент өсімі	20 –30%	Тілге сұраныс артып келеді
Әлеуметтік желі	Ө те жоғары	Ауызекі тіл басым
Ғылыми контент	Тө мен	Дамытуды қажет етеді
IT өнімдер	А ртып келеді	Тіл технологияға бейімделуде

Қазіргі кезеңде ақпараттық технологиялар қоғамның барлық саласына терең еніп, тілдің дамуына да айтарлықтай ықпал етуде. Қазақ тілінің интернет кеңістігіндегі орны

мен қызметі тікелей осы технологиялардың даму деңгейімен байланысты. Цифрлық орта тілдің қолданылу аясын кеңейтіп қана қоймай, оның жаңа қызметтік формаларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде қазақ тілі тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ақпараттық және технологиялық жүйелердің маңызды элементіне айналып келеді.

Ақпараттық технологиялардың дамуы қазақ тіліндегі контент өндірісін жеңілдетіп, оны көпшілікке қолжетімді етті. Бұрын арнайы техникалық білімді қажет ететін сайт жасау, мәтін жариялау, бейне өңдеу сияқты әрекеттер қазіргі таңда қарапайым қолданушылар үшін де қолжетімді болды. Бұл өз кезегінде қазақ тіліндегі интернет ресурстарының көбеюіне және тілдің кеңінен таралуына ықпал етті.

Соңғы жылдары жасанды интеллект технологиялары қазақ тілінің дамуына жаңа серпін беруде. Автоматты аударма жүйелері, мәтінді тану және сөйлеуді өңдеу құралдары қазақ тілінде де жұмыс істей бастады. Мұндай технологиялар тілдік кедергілерді азайтып, қазақ тілін халықаралық деңгейде қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мәтінді автоматты түрде тексеру және түзету жүйелері тіл мәдениетін сақтауға көмектеседі.

Сөйлеуді тану және мәтінді дыбыстау технологиялары да қазақ тілінің цифрлық кеңістіктегі мүмкіндіктерін арттыруда. Бұл әсіресе білім беру саласында маңызды рөл атқарады. Онлайн сабақтар, аудиокітаптар, подкасттар арқылы қазақ тіліндегі білім беру ресурстарының сапасы мен қолжетімділігі артып келеді. Мұндай технологиялар тілдің функционалдық аясын кеңейтіп, оны жаңа форматта қолдануға жол ашады.

Ақпараттық технологиялардың тағы бір маңызды бағыты – ұлттық тілдік корпустар мен дерекқорлардың қалыптасуы. Қазақ тілінің электронды базалары, сөздіктері және мәтіндік қорлары ғылыми зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл тілдің құрылымын, лексикалық құрамын және қолданыс ерекшеліктерін терең талдауға жағдай жасайды. Сонымен қатар, мұндай дерекқорлар жасанды интеллект жүйелерін оқытуда да маңызды рөл атқарады.

Ақпараттық технологиялардың ықпалы тек оң нәтижелермен шектелмейді. Кейбір жағдайларда технологиялық құралдардың жеткіліксіздігі немесе сапасының төмендігі қазақ тілінің толыққанды қолданылуына кедергі келтіреді. Мысалы, кейбір бағдарламалар мен қосымшаларда қазақ тілі толық қолдау таппайды немесе аударма сапасы төмен деңгейде болады. Бұл мәселе тілдің цифрлық кеңістіктегі дамуын тежейтін факторлардың бірі болып табылады. Цифрлық ортадағы жылдам ақпарат алмасу кейде тіл сапасының төмендеуіне де әсер етеді. Қолданушылар ақпаратты тез жеткізуге тырысып, тілдік нормаларды сақтауға мән бермейді. Нәтижесінде қысқартылған сөздер, қате жазылымдар және аралас тіл формалары кең таралады. Бұл жағдай тіл мәдениетіне кері әсерін тигізеді.

Ақпараттық технологиялар қазақ тілінің дамуына үлкен мүмкіндік беріп отыр. Олар тілдің қолданылу аясын кеңейтіп, жаңа форматтағы контенттің пайда болуына жол ашты. Болашақта бұл технологияларды тиімді пайдалану арқылы қазақ тілін халықаралық деңгейде дамытуға толық мүмкіндік бар. Ол үшін технологиялық құралдарды жетілдіру, қазақ тілін цифрлық жүйелерге толық енгізу және сапалы контентті көбейту бағытында жүйелі жұмыс жүргізу қажет.

Қазақ тіліндегі интернет – ұлттық тілдің қазіргі кезеңдегі дамуын айқындайтын маңызды әлеуметтік-мәдени құбылыс. Зерттеу барысында анықталғандай, қазақ тілі цифрлық кеңістікте біртіндеп орнығып, қолданылу аясы кеңейіп келеді. Интернеттің дамуы тілдің жаңа қызметтік бағыттарын қалыптастырып, оның тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ақпараттық, білім беру және мәдени жүйенің негізгі элементіне айналуына мүмкіндік берді. Қазақ тіліндегі интернеттің дамуында оң үрдістермен қатар бірқатар мәселелер де анықталды. Әсіресе контент сапасының біркелкі болмауы, тілдік нормалардың сақталмауы, терминологиялық жүйенің толық қалыптаспауы және ғылыми мазмұндағы материалдардың жеткіліксіздігі өзекті мәселелер қатарында. Бұл

жағдай қазақ тілінің цифрлық ортадағы әлеуетін толық жүзеге асыруға кедергі келтіреді.

Ақпараттық технологиялардың дамуы қазақ тілінің болашағына жаңа мүмкіндіктер ашып отыр. Жасанды интеллект, автоматты аударма, сөйлеуді тану және цифрлық білім беру платформалары тілдің қолданылу аясын кеңейтіп, оның халықаралық деңгейде дамуына жол ашады. Дегенмен, бұл мүмкіндіктерді тиімді пайдалану үшін тіл сапасына, мазмұнның ғылыми негізділігіне және мәдени нормалардың сақталуына ерекше назар аудару қажет. Жалпы алғанда, қазақ тіліндегі интернеттің дамуы – үздіксіз жүріп жатқан динамикалық үдеріс. Оның сапалы дамуы мемлекеттік қолдау, ғылыми негізделген зерттеулер, кәсіби контент өндіру және қоғамның белсенді қатысуы арқылы қамтамасыз етіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2022.
2. Yessenbekova U. *Digital Language Policy in Kazakhstan*. – 2021.
3. Әмір Р. *Қазақ тіл білімінің мәселелері*. – Алматы: Қазақ университеті, 2019.
4. Қайдар Ә. *Қазақ тілінің өзекті мәселелері*. – Алматы, 2013.
5. Аханов К. *Тіл білімінің негіздері*. – Алматы: Санат, 2010.
6. Ғ. *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі*. – Алматы, 2014.
7. ҚР Ұлттық статистика бюросы. Қазақстандағы интернет қолдану көрсеткіштері, 2023.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ: НОВЫЕ ГОРИЗОНТЫ ФИЛОЛОГИИ

Фархатова Робия

ФИ 25-2p1

Научный руководитель: **Алматова Асем Алмасовна**

В условиях стремительной трансформации образовательной парадигмы, вызванной глобальной цифровизацией, классическая филология сталкивается с вызовом адаптации к новым технологическим реалиям. Традиционные методы преподавания русского языка и литературы, безусловно, сохраняют свою фундаментальную значимость, однако для современного «цифрового поколения» учащихся (Z и Альфа) они требуют инновационного дополнения. Актуальность интеграции искусственного интеллекта (ИИ) в школьную и университетскую практику обусловлена необходимостью формирования новых компетенций у будущих учителей-словесников.

Искусственный интеллект сегодня выступает не просто как техническое новшество, а как когнитивный партнер, способный оптимизировать когнитивную нагрузку на учащегося и расширить границы интерпретации текста. Применение нейросетевых технологий позволяет преодолеть разрыв между академической теорией и живой языковой практикой. Использование алгоритмов машинного обучения для анализа синтаксических конструкций или выявления стилистических доминант в художественной прозе открывает перед филологами возможности, которые ранее были доступны лишь при масштабных статистических исследованиях.

Таким образом, целью данной работы является концептуальное обоснование роли ИИ как стратегического ресурса в преподавании русского языка и литературы. Нам важно проанализировать, как цифровые инструменты могут способствовать не только автоматизации проверки грамотности, но и развитию

критического мышления, креативности и интереса к классическому литературному наследию в эпоху информационного изобилия.

В эпоху цифровизации образование претерпевает значительные изменения. Для будущего учителя-словесника владение информационными технологиями становится профессиональной необходимостью. Использование искусственного интеллекта (ИИ) в преподавании русского языка и литературы открывает уникальные возможности для глубокого анализа текстов и повышения мотивации учащихся.

ИИ как инструмент лингвистического анализа. Искусственный интеллект позволяет автоматизировать сложные аспекты изучения языка. Современные языковые модели способны:

Выполнять мгновенный морфологический и синтаксический разбор.

Классифицировать лексику по стилистическим пластам (архаизмы, неологизмы).

Создавать персонализированные упражнения, основываясь на типичных ошибках конкретного ученика. Это освобождает время учителя для творческой работы и индивидуального подхода к каждому студенту. Трансформация анализа литературных произведений. В изучении литературы ИИ выступает в роли мощного ассистента. С помощью алгоритмов «дальнего чтения» (distant reading) можно анализировать огромные массивы данных: выявлять частотность авторских эпитетов, проследить динамику тем в творчестве А. С. Пушкина или М. Ю. Лермонтова. Такой подход не заменяет эмоциональное восприятие классики, но дополняет его точными научными данными, делая исследование более объективным.

Практическое применение и геймификация. Одним из наиболее эффективных методов является создание виртуальных диалогов с литературными героями через чат-боты. Возможность «пообщаться» с Евгением Онегиным или Григорием Печориным делает уроки литературы интерактивными. Кроме того, ИИ помогает адаптировать сложные академические тексты для школьников, сохраняя при этом основную суть произведения.

Заключение. Искусственный интеллект в руках квалифицированного педагога — это не замена учителя, а эффективный инструмент. Разумное сочетание традиций русской филологии и современных технологий позволит подготовить востребованных специалистов и сохранить интерес молодежи к изучению великого русского слова.

Подводя итог, следует подчеркнуть, что искусственный интеллект в современной филологии перестал быть просто футуристическим прогнозом и стал объективной реальностью. Интеграция технологий ИИ в процесс преподавания русского языка и литературы открывает перед педагогом и студентом принципиально новые дидактические горизонты. Цифровые инструменты позволяют не только автоматизировать рутинную проверку грамотности, но и проводить глубокий междисциплинарный анализ художественных текстов, выявляя скрытые статистические закономерности авторского стиля. Однако внедрение ИИ требует от будущего учителя высокой цифровой грамотности и этической ответственности. Важно понимать, что нейросеть — это лишь мощный ассистент, «умный» инструмент, который не способен заменить живое эмоциональное восприятие литературы и воспитательную роль педагога.

Основная задача учителя-словесника в новую цифровую эпоху заключается в том, чтобы гармонично соединить классические традиции русской академической школы с инновационными методами обработки данных.

Разумное использование ИИ способствует геймификации обучения, делая уроки более интерактивными и понятными для «цифрового поколения» учащихся. В конечном счете, синергия человеческого интеллекта и искусственных алгоритмов позволит вывести филологическое образование на качественно новый уровень,

сохраняя при этом бережное отношение к русскому слову как к культурному коду нации. Таким образом, овладение данными технологиями становится обязательным условием профессиональной востребованности современного учителя в условиях глобальной цифровизации.

Список литературы:

1. Введенская Л. А. Русский язык и культура речи. — Ростов н/Д: Феникс, 2021.
2. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста. — М.: Просвещение, 1972.
3. Борисова Н. В. Нейросети в филологическом образовании // Вестник образования и науки. — 2023. — № 4. — С. 12-18.

РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ

Досова Осия

Фи 25 - 2р

АО «Университет имени Ж. А. Ташенева» г. Шымкент

Научный руководитель: магистр, преподаватель **Алмуратова Э.А.**

Русская литература всегда была отражением глубинных слоёв человеческой души, культурных трансформаций и исторических событий. От классиков XIX века до современных авторов, произведения русских писателей раскрывают сложные философские вопросы, моральные дилеммы и богатство национального самосознания. В эпоху цифровых технологий искусственный интеллект (ИИ) становится новым инструментом в литературном процессе — от анализа текстов до создания оригинальных произведений.

Взаимодействие русской литературы и ИИ открывает уникальные возможности для расширения творческих горизонтов и переосмысления художественных традиций. Искусственный интеллект помогает исследовать стилистические особенности классических текстов, выявлять скрытые смыслы и даже участвует в генерации новых литературных форм. Такая синергия способствует развитию как научного подхода к литературе, так и инновационных методов творчества, объединяя прошлое и будущее русского слова.

Взаимодействие русской литературы и искусственного интеллекта.

Русская литература, богатая глубокими философскими размышлениями и яркими образами, становится новым полем взаимодействия с современными технологиями, в частности с искусственным интеллектом (ИИ). В последние десятилетия ИИ не только изменил способы создания текстов, но и дал возможность по-новому взглянуть на классические произведения и литературные традиции. Анализ текстов с помощью алгоритмов машинного обучения позволяет выявлять скрытые смысловые слои и стилистические особенности, которые раньше оставались недоступными для полного восприятия. Одновременно ИИ выступает инструментом для писателей, расширяя творческие границы и создавая новые жанры, где человек и машина сотрудничают в создании художественного замысла. В русской литературе, известной своими сложными нарративными структурами и глубокими персонажами, такие взаимодействия особенно интересны, поскольку помогают исследовать природу сознания, творчества и человеческой идентичности. Таким образом, интеграция искусственного интеллекта в сферу русской литературы открывает новые горизонты для критики, творчества и понимания текста.

Исторический обзор: Эволюция русской литературы в контексте технологий

Русская литература всегда тесно переплеталась с технологическими и социальными изменениями, отражая дух времени и влияния новых открытий.

В XIX веке, когда промышленная революция начала менять облик общества, литературные произведения становились ареной обсуждения прогресса и вызовов модернизации. Писатели, такие как Достоевский и Толстой, исследовали человеческую природу и общественные трансформации на фоне технических новшеств. В советский период литература сосредоточилась на темах индустриализации и научного прогресса, что отразилось в фантастике и социально-политических романах. С появлением компьютерных технологий и интернета в конце XX – начале XXI века, русская литература вступила в новую эру, активно взаимодействуя с цифровыми медиа. Сегодня искусственный интеллект становится не только предметом литературных исследований, но и инструментом для создания новых форм повествования, открывая уникальные возможности для экспериментов и интерактивности, что знаменует новую главу в динамике развития русской литературы.

Искусственный интеллект как инструмент анализа литературных произведений. Искусственный интеллект (ИИ) становится мощным инструментом для анализа литературных произведений, включая русскую литературу.

Современные методы машинного обучения и обработки естественного языка позволяют исследователям выявлять глубокие смысловые связи, стилевые особенности и темы, которые ранее могли оставаться незамеченными. Например, с помощью ИИ можно проводить тематический анализ, выявляя скрытые мотивы и повторяющиеся образы в произведениях Достоевского или Толстого. Также ИИ помогает в лингвистическом анализе, изучая характерные слова, синтаксис и ритм текста, что особенно ценно для поэзии и классической прозы.

Нейросетевые модели способны определять авторство спорных текстов, что расширяет возможности филологических исследований и критики. Важным аспектом является и создание интерактивных образовательных платформ, где ИИ обеспечивает персонализированный подход к изучению литературы, помогая лучше понять культурный контекст и глубину произведений.

Таким образом, искусственный интеллект не заменяет человеческий взгляд, а дополняет его, открывая новые горизонты в изучении русской литературы.

Влияние ИИ на создание и интерпретацию русской литературы. Искусственный интеллект все активнее входит в сферу русской литературы, влияя как на процесс создания текстов, так и на их интерпретацию.

Современные нейросети способны генерировать литературные произведения, имитируя стиль классиков, таких как Пушкин или Достоевский, что открывает новые возможности для творческого эксперимента и переосмысления традиций. При этом ИИ помогает авторам преодолевать творческие блоки, предлагая неожиданные сюжетные повороты и языковые конструкции. В области интерпретации искусственный интеллект анализирует огромные массивы текстов, выявляя тематические и стилистические закономерности, которые могут ускользать от человеческого восприятия. Такие технологии способствуют углубленному литературоведческому анализу, расширяя горизонты понимания произведений и их культурного контекста. Однако использование ИИ вызывает и этические вопросы, связанные с авторством и сохранением авторского голоса, что требует взвешенного подхода к интеграции технологий в литературный процесс.

Будущее русской литературы в эпоху искусственного интеллекта.

В эпоху стремительного развития искусственного интеллекта (ИИ) будущее русской литературы открывает перед собой новые горизонты и одновременно ставит важные вопросы. Традиционные формы творчества и восприятия произведений меняются под влиянием технологий, способных анализировать, генерировать и даже

интерпретировать тексты. ИИ становится не только инструментом для писателей, расширяя возможности сюжетных построений и стилистических экспериментов, но и своеобразным соавтором, способным создавать оригинальные произведения на основе огромных массивов информации. Однако возникает дилемма сохранения аутентичности и глубины человеческого опыта, столь характерной для русской литературы, которая веками отражала философские и культурные особенности народа. В будущем важно найти баланс между использованием технологических инноваций и сохранением уникального голоса русских классиков и современных авторов. Таким образом, ИИ может стать катализатором для обновления литературного процесса, стимулируя появление новых жанров и форм взаимодействия с читателем, а также способствуя более широкому распространению русской литературы в мире.

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АВТОРСКОГО СТИЛЯ И ИМИТАЦИИ LLM

Хасанова Кундузой

Университет имени Ж.А.Ташенева, г. Шымкент
Научный руководитель - ст. препод. **Азбергенова З.О.**

В XXI веке стремительное развитие технологий искусственного интеллекта радикально меняет представления о природе текста, авторства и творчества. Большие языковые модели (LLM), обученные на огромных корпусах данных, демонстрируют способность генерировать тексты, стилистически близкие к произведениям классических писателей. Это вызывает научный интерес к вопросу: возможно ли воспроизведение языковой личности автора средствами искусственного интеллекта?

Особую значимость приобретает анализ творчества Фёдор Михайлович Достоевский — одного из самых сложных и глубоко психологичных авторов мировой литературы. Его тексты насыщены философскими идеями, внутренними конфликтами и уникальной речевой организацией. Сравнение его авторского стиля с имитацией, создаваемой LLM, позволяет выявить границы машинного моделирования языка.

Понятие языковой личности. Термин «языковая личность» был введён в научный оборот Юрий Караулов. Он рассматривал языковую личность как совокупность способностей и характеристик человека, проявляющихся в его речевой деятельности.

Караулов выделял три уровня языковой личности: Вербально-семантический уровень — словарный запас, грамматические конструкции, устойчивые выражения. Когнитивный уровень — картина мира, концепты, знания и представления. Прагматический уровень — цели, мотивы и коммуникативные установки. Языковая личность писателя — это сложная система, формируемая под влиянием исторического контекста, культуры и индивидуального опыта. В случае Достоевского эта система приобретает особую глубину за счёт философской направленности его творчества.

Особенности языковой личности Достоевского. Лексико-семантические особенности. Язык Достоевского отличается высокой экспрессивностью и эмоциональной насыщенностью. Он активно использует: разговорную лексику, религиозные и философские термины, повторения и усилительные конструкции, эмоционально окрашенные слова.

Его тексты часто создают эффект «живой речи», приближенной к устному диалогу. Это связано с его стремлением передать внутреннее состояние персонажей.

2. Синтаксическая структура. Синтаксис Достоевского сложен и многослоен. Характерны: длинные, разветвлённые предложения, частые вставные конструкции, прерывания мысли, риторические вопросы.

Такой синтаксис отражает психологическую напряжённость и внутренние монологи героев. Он не стремится к «гладкости», наоборот — передаёт хаотичность мышления.

3. Полифония. Одной из ключевых характеристик творчества Достоевского является полифоничность — сосуществование множества равноправных голосов. Каждый персонаж обладает собственной языковой личностью и мировоззрением. Это создаёт сложную структуру текста, в которой отсутствует единая авторская позиция в традиционном смысле.

4. Когнитивный уровень. На когнитивном уровне Достоевский исследует: природу добра и зла, свободу и ответственность, веру и сомнение, психологию преступления. Его тексты — это не просто художественные произведения, а философские исследования человеческой природы.

5. Прагматический уровень. Достоевский стремится не только рассказать историю, но и воздействовать на читателя: вызвать моральное размышление, поставить этические вопросы, вовлечь в диалог. Его тексты обладают высокой коммуникативной направленностью и глубокой авторской интенцией. Принципы работы больших языковых моделей (LLM). Большие языковые модели, такие как GPT, функционируют на основе статистического анализа текста. Их задача — предсказать наиболее вероятное следующее слово в заданном контексте.

Основные характеристики LLM: обучение на больших корпусах данных, вероятностная генерация текста, отсутствие сознания и субъективности, способность к стилистической имитации. LLM могут воспроизводить внешние признаки авторского стиля, но не обладают внутренним опытом, который формирует языковую личность.

Сравнительный анализ. 1. Вербально-семантический уровень.

Достоевский: осознанный выбор слов, индивидуальная система повторов, экспрессивность и точность. LLM: вероятностный подбор лексики, возможная избыточность, имитация эмоциональности.

На этом уровне сходство наиболее заметно. LLM способны воспроизводить характерные слова и конструкции, однако часто не улавливают тонкие нюансы употребления.

2. Синтаксический аспект. Достоевский: сложные, «ломанные» структуры, отражение внутреннего хаоса, уникальная ритмика.

LLM: склонность к более «сглаженному» синтаксису, иногда искусственное усложнение, отсутствие подлинной внутренней логики.

Вывод:

LLM могут имитировать сложные конструкции, но их синтаксис часто выглядит механическим и лишённым глубинной мотивации.

3. Когнитивный уровень.

Достоевский: уникальная философская система, личный опыт и мировоззрение, глубокий психологизм. LLM: агрегированное знание, отсутствие субъективности, имитация философских рассуждений. Различие здесь принципиально. LLM не обладают сознанием и не могут формировать подлинную картину мира.

4. Прагматический уровень. Достоевский: осознанная авторская позиция, стремление к диалогу с читателем, наличие целей и намерений.

LLM: реакция на пользовательский запрос, отсутствие собственных целей, функциональная генерация текста. LLM не имеют коммуникативной мотивации, что делает их тексты менее «направленными» в глубинном смысле.

5. Полифония и персонажная речь. Достоевский: уникальные голоса персонажей, глубокая психологическая дифференциация, конфликт мировоззрений. LLM: способность имитировать разные стили, ограниченная глубина персонажей, отсутствие подлинного внутреннего конфликта. Хотя LLM могут создавать диалоговые

структуры, они не воспроизводят настоящую полифонию, так как не обладают внутренними противоречиями.

Проблема авторства. Развитие LLM ставит под вопрос традиционное понимание авторства. Возникают следующие вопросы:

Кто является автором текста — пользователь или модель?

Можно ли считать машинный текст творческим?

Где проходит граница между имитацией и оригинальностью?

В классической литературе авторство связано с личностью, опытом и намерениями. В случае LLM текст является результатом алгоритмической обработки данных, что размывает понятие авторства. Ограничения LLM в воспроизведении языковой личности. Несмотря на впечатляющие возможности, LLM имеют ряд принципиальных ограничений: Отсутствие опыта — модели не переживают эмоции. Отсутствие сознания — нет внутреннего «я». Зависимость от данных — генерация основана на обучающем корпусе. Поверхностная имитация — воспроизводятся формы, но не содержание в глубинном смысле. Это особенно заметно при попытке имитировать таких авторов, как Достоевский, чьё творчество основано на глубоком личном и философском опыте.

Перспективы и значение исследования. Сравнительный анализ языковой личности человека и искусственного интеллекта имеет важное значение для: лингвистики, литературоведения, философии, цифровой гуманитаристики. Он позволяет лучше понять природу языка, творчества и сознания. В будущем возможно развитие более сложных моделей, однако вопрос о возможности создания «настоящей» языковой личности искусственным путём остаётся открытым.

Сравнительный анализ авторского стиля Фёдор Михайлович Достоевский и его имитации с помощью больших языковых моделей показывает, что, несмотря на высокий уровень стилистической точности, LLM не способны воспроизвести языковую личность в полном смысле этого понятия. На вербально-семантическом уровне наблюдается значительное сходство, однако на когнитивном и прагматическом уровнях различия носят принципиальный характер. Отсутствие сознания, опыта и коммуникативных намерений делает невозможным создание подлинно «авторского» текста. Таким образом, искусственный интеллект остаётся мощным инструментом генерации текста, но не может заменить человеческое творчество, особенно в его глубинных, экзистенциальных проявлениях.

Список использованных литератур.

1. Караулов Юрий Николаевич. Русский язык и языковая личность. — М.: Наука, 1987.
2. Достоевский Фёдор Михайлович. Преступление и наказание. — М.: Художественная литература, 1866.
3. Достоевский Фёдор Михайлович. Братья Карамазовы. — М.: Художественная литература, 1880.
4. Бахтин Михаил Михайлович. Проблемы поэтики Достоевского. — М.: Советский писатель, 1963.
5. Виноградов Виктор Владимирович. О языке художественной литературы. — М.: Гослитиздат, 1959.
6. Лотман Юрий Михайлович. Анализ поэтического текста. — Л.: Просвещение, 1972.
7. Архангельская А. С. «Стилистическая имитация в эпоху нейросетей» (актуальные статьи в журналах «Вопросы языкознания» или «Вестник МГУ» за 2023–2025 гг.).

8. Черниговская Т. В. *«Чеширская улыбка кота. Мозг, язык и сознание»*. (Для осмысления разницы между человеческим мышлением и алгоритмическим вычислением).

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБУЧЕНИИ ШКОЛЬНИКОВ

Абдукадырова З. З.

Университет имени Ж.А.Ташенева, г. Шымкент
Научный руководитель- ст. препод. **Азбергенова З.О.**

Внедрение искусственного интеллекта (ИИ) в процессе обучения школьников меняет подход к образованию, предлагая персонализированный опыт обучения с учётом индивидуальных потребностей учащихся. Технологии на основе ИИ, такие как интеллектуальные обучающие системы и платформы адаптивного обучения, все чаще используются в классах для повышения вовлеченности учащихся, улучшения успеваемости и оптимизации административных задач. Среди заметных преимуществ - возможность адаптировать уроки под разные стили обучения, автоматизировать выставление оценок и предоставлять обратную связь в режиме реального времени, создавая среду, которая поддерживает как преподавателей так и учащихся. Значение искусственного интеллекта в образовании возросло в начале 21 века и ещё больше усилилось во время пандемии COVID - 19, которая вынудила перейти на дистанционное обучение непрерывности образовательного процесса. Несмотря на все преимущества, использование искусственного интеллекта в образовании вызывает споры. Критики высказывают опасения по поводу этических последствий, проблем с конфиденциальностью данных и потенциальной алгоритмической предвзятости, подчёркивая необходимость разработки руководящих принципов, обеспечивающих равный доступ и снижающих риски, связанные с автоматизированными системами. По мере того как образовательные учреждения продолжают изучать потенциал искусственного интеллекта чаще поднимается вопрос о том. Как сбалансировать использование технологий с традиционными методами обучения, чтобы учащиеся развивали не только академические знания, но и важнейшие навыки критического мышления и эмоциональный интеллект. Мнения педагогов разделилось: многие признают преобразующую силу инструментов на основе искусственного интеллекта, но в то же время призывают к всестороннему обучению и повышению квалификации, чтобы учителя могли эффективно внедрять эти технологии. Продолжающееся развитие искусственного интеллекта в сфере образования подчёркивает необходимость продуманных стратегий интеграции, которые позволяют использовать его возможности для улучшения результатов обучения, а также решать этические и практические проблемы, связанные с его применением в классах.

Исторический контекст: за последние несколько десятилетий интеграции искусственного интеллекта (ИИ) в сферу образования претерпела значительные изменения, отражая общий технологический прогресс и социальные сдвиги. Первые версии образовательных технологий заложили основу для современных приложений на основе ИИ, подчеркнув важность персонализации процесса обучения. Например, инструменты на основе ИИ теперь способны собирать и анализировать данные об учащихся, чтобы адаптировать образовательный контент под индивидуальные стили и потребности в обучении, что является заметным отходом от традиционных универсальных подходов.

Эволюция образовательных технологий. Исторически сложилось так, что появление компьютеров в классах в конце 20 века ознаменовало начало технологической революции в образовании. Изначально эти системы использовались в основном для решения базовых задач, таких как обработка текстов и простое управление данными. Однако по мере развития компьютерных технологий преподаватели начали искать более сложные способы применения этих систем, что привело к разработке программного обеспечения, способного подстраиваться под успеваемость учащихся. Это подготовило почву для того, чтобы искусственный интеллект стал играть более заметную роль в 21 веке.

Развитие искусственного интеллекта в сфере образования. Появление технологий искусственного интеллекта в сфере образования связано с инновациями в области машинного обучения и обработки естественного языка. Эти технологии позволяют сделать процесс обучения более интерактивным и увлекательным, отказавшись от механического заучивания в пользу более персонализированной среды обучения. Например, приложения на основе искусственного интеллекта могут мгновенно предоставлять обратную связь по выполнению учащимися заданиям, адаптировать процесс обучения в режиме реального времени и даже помогать в оценке заданий, что значительно снижает нагрузку на преподавателей. Кроме того, пандемия COVID - 19 ускорила внедрение инструментов на основе искусственного интеллекта, поскольку образовательные учреждения стремились решить проблемы, связанные с дистанционным обучением. В связи с учащимися, независимо от их происхождения, могли воспользоваться преимуществами этих инноваций.

Актуальные проблемы и соображения. Несмотря на огромные потенциалы искусственного интеллекта в сфере образования, его использование вызывает ряд опасений, в том числе риск чрезмерной зависимости от технологий и этической проблемы, связанные с применением ИИ в обучении. По мере того как преподаватели стремятся внедрять эти передовые инструменты в свою педагогическую практику, важно уделять особое внимание исследованиям, основанным на фактических данных, и следить за тем, чтобы применение искусственного интеллекта соответствовало общепринятым принципам обучения. Исторический контекст применения искусственного интеллекта в образовании раскрывает как возможности, так и проблемы, которые возникнут по мере развития этой технологии и её влияния на образовательный процесс.

Преимущества искусственного интеллекта в преподавании. Искусственный интеллект (ИИ) стал революционной силой в сфере образования, предлагая широкий спектр преимуществ, которые улучшают как процесс преподавания, так и процесс обучения.

Приложения на основе ИИ могут анализировать обширные массивы данных об успеваемости учащихся, что помогает преподавателям и учебным заведениям принимать взвешенные решения в отношении учебных программ и стратегий обучения. Используя предиктивную аналитику, школы могут заблаговременно выявлять учащихся из группы риска и принимать своевременные меры для поддержки их академического развития. Кроме того, анализ данных позволяет лучше распределять и оптимизировать ресурсы в образовательных учреждениях, повышая их общую эффективность.

Персонализированный подход к обучению. Одним из наиболее значимых преимуществ искусственного интеллекта в учебном процессе является его способность персонализировать обучение. Алгоритмы искусственного интеллекта могут анализировать данные об учащихся, чтобы адаптировать образовательный контент под индивидуальные стили и потребности в обучении. Такой персонализированный подход не только поддерживает вовлеченность и мотивацию учащихся, но и способствует повышению успеваемости за счет работы с теми областями, в которых учащимся может потребоваться дополнительная поддержка. Интеллектуальные обучающие системы (Intelligent tutoring systems, ITS) — яркий тому пример. Они обеспечивают

индивидуальный подход к обучению с учётом уникальных потребностей каждого ученика, что значительно повышает вовлеченность и успеваемость.

Поддержка учащихся с различными потребностями в обучении.

Технологии искусственного интеллекта расширяют возможности обучения для широкого круга учащихся, в том числе для людей с ограниченными возможностями и тех, кто изучает несколько языков. Представляя контент в разнообразных и увлекательных форматах, искусственный интеллект делает образовательные ресурсы более доступными, тем самым способствуя инклюзивности в классе. Например, генеративный искусственный интеллект может создавать индивидуальные тесты и учебные материалы, адаптированные под предпочтения конкретного учащегося, что способствует лучшему усвоению и запоминанию материала.

Повышение эффективности работы учителей. Внедрение искусственного интеллекта также значительно облегчает работу преподавателей, упрощая выполнение административных задач и позволяя им уделять больше внимания преподаванию и наставничеству. ИИ может помочь с выставлением оценок, предоставлять обратную связь об успеваемости учащихся в режиме реального времени и разрабатывать более объективные методы оценивания, что в конечном итоге позволяет учителям уделять больше внимания каждому ученику. Сокращение времени, затрачиваемого на рутинные задачи, позволяет преподавателям выстраивать более тесные отношения с учениками и обогащать процесс обучения в целом.

Развитие навыков XXI века. Наконец, внедрение искусственного интеллекта в образовательный процесс помогает учащимся развивать важнейшие навыки XXI века, такие как критическое мышление, умение решать проблемы и работать в команде. Используя инструменты и технологии на основе искусственного интеллекта, учащиеся не только осваивают эти ресурсы, но и учатся критически оценивать роль технологий в своей жизни. Это готовит их к вызовам и возможностям цифровой эпохи, позволяя успешно адаптироваться к постоянно меняющемуся рынку труда.

Проблемы и опасения. Внедрение искусственного интеллекта (ИИ) в образовательную среду сопряжено с многочисленными проблемами и опасениями, которые необходимо тщательно проанализировать, чтобы в полной мере использовать преимущества этой технологии и свести к минимуму возможные недостатки.

Этические аспекты. Одна из главных проблем, связанных с использованием ИИ в образовании, касается этических аспектов, в частности справедливости и равноправия. Основные проблемы связаны с необходимостью персонализировать обучение в соответствии с индивидуальными потребностями учащихся и избегать предвзятости, присущей алгоритмам ИИ. Исследования показывают, что предвзятость может возникать из-за плохо спроектированных систем или необъективных обучающих данных, что приводит к результатам, при которых одни демографические группы оказываются в более выгодном положении по сравнению с другими. Таким образом, борьба с алгоритмической предвзятостью необходима для создания справедливой образовательной среды, в которой у всех учащихся будут равные возможности для достижения успеха.

Конфиденциальность и безопасность данных. Поскольку системы искусственного интеллекта часто оперируют огромными массивами данных об учащихся, вопросы конфиденциальности и безопасности данных приобретают первостепенное значение. Сбор и хранение персональных данных может быть сопряжён со значительными рисками, такими как несанкционированный доступ и потенциальная утечка данных.

Школам и другим образовательным учреждениям настоятельно рекомендуется разработать чёткую политику конфиденциальности данных, в которой будет указано, как собираются, используются и передаются данные, что обеспечит прозрачность и укрепит доверие учащихся и их родителей. Кроме того, для защиты конфиденциальной

информации и предотвращения возможного использования данных в корыстных целях следует применять надёжные методы шифрования и анонимизации.

Чрезмерная зависимость от технологий. Ещё одна проблема — риск чрезмерной зависимости от технологий искусственного интеллекта, которые могут непреднамеренно вытеснить важнейший человеческий фактор в обучении. Хотя ИИ может автоматизировать административные задачи и обеспечить индивидуальный подход к обучению, он не может заменить эмоциональную поддержку и наставничество, которые обеспечивают преподаватели. Поиск баланса между использованием инструментов искусственного интеллекта и поддержанием значимых отношений между учителем и учеником имеет решающее значение для сохранения социальных и эмоциональных аспектов образования.

Прозрачность и доверие. Прозрачность в вопросах работы систем искусственного интеллекта и принятия ими решений необходима для укрепления доверия в образовательных сообществах. Преподаватели, ученики и родители должны быть проинформированы об используемых алгоритмах и обработке данных, чтобы понимать и критически оценивать результаты работы систем искусственного интеллекта. Без такой прозрачности существует риск скептического отношения к роли искусственного интеллекта в образовании и его влиянию на обучение и развитие учащихся.

Практические примеры. В контексте интеграции искусственного интеллекта в образование можно привести несколько практических примеров того, как искусственный интеллект улучшает процесс преподавания и обучения. Эти примеры демонстрируют потенциал инструментов на основе искусственного интеллекта для создания персонализированного контента, повышения вовлеченности и улучшения образовательных результатов.

Создание персонализированного контента. Одним из наиболее эффективных применений искусственного интеллекта в образовании является его способность генерировать индивидуальные кейсы. Преподаватели могут вводить конкретные запросы, уточняя такие параметры, как аудитория, тон и желаемая длина текста. Например, запросив три тематических исследования по одному абзацу, посвящённых опыту Великобритании, Франции и Германии после Версальского договора, преподаватели могут получить адаптированные под себя материалы, раскрывающие мотивы и причины конфликтов между этими странами. Такая мгновенная доступность релевантного контента не только экономит время, но и повышает вовлеченность учащихся, предоставляя материалы с контекстом, которые способствуют обсуждению сложных проблем и моделированию реальных ситуаций.

Повышение вовлеченности учащихся. Инструменты на основе искусственного интеллекта также способствуют более глубокой вовлеченности учащихся за счёт интерактивного обучения. Например, такие платформы, как Curood, создают интерактивные презентации, включающие опросы, облака тегов и открытые вопросы, что позволяет учащимся активно участвовать в процессе обучения. Такой уровень интерактивности крайне важен для поддержания внимания современных учащихся, которым могут быть неинтересны традиционные методы обучения. Внедряя искусственный интеллект в процесс геймификации обучения, преподаватели могут использовать испытания и поощрения для мотивации учащихся, тем самым повышая их концентрацию и способность достигать образовательных целей.

Персонализированные траектории обучения. Способность искусственного интеллекта анализировать данные об успеваемости учащихся позволяет создавать персонализированные траектории обучения. Поскольку во многих школах не хватает преподавателей, искусственный интеллект может оказать необходимую поддержку, адаптируя образовательный контент под индивидуальные потребности учащихся. Например, система искусственного интеллекта может проанализировать успеваемость учащегося и составить учебную программу с учётом его темпа обучения и

способностей, чтобы каждый учащийся получал внимание, необходимое для достижения успехов в учёбе.

Комплексные стратегии внедрения. Чтобы эффективно использовать искусственный интеллект в сфере образования, учебные заведения должны разработать комплексные планы внедрения. Эти планы включают в себя определение целей, установление показателей и выявление необходимых ресурсов, в том числе квалифицированного персонала и соответствующих технологий. Примеры из практики показывают, что школы, уделяющие приоритетное внимание структурированному подходу к внедрению ИИ, с большей вероятностью добьются успеха в улучшении качества преподавания и обучения. На примере этих кейсов становится очевидно, что инструменты на основе искусственного интеллекта не только упрощают административные задачи для преподавателей, но и значительно обогащают образовательный процесс для учащихся, создавая более эффективную и увлекательную среду обучения.

Будущее искусственного интеллекта в образовании выглядит многообещающе и открывает огромные возможности для преобразования процессов преподавания и обучения. По мере того как образовательные учреждения все активнее внедряют технологии искусственного интеллекта, в сфере образования происходят инновационные изменения, которые могут повысить вовлеченность учащихся, персонализировать процесс обучения и улучшить общие образовательные результаты.

Совершенствование персонализированного обучения. ИИ способен произвести революцию в персонализированном обучении, предоставляя индивидуальную обратную связь и предлагая адаптивные траектории обучения с учётом потребностей и успеваемости каждого учащегося. Алгоритмы машинного обучения могут анализировать данные об успеваемости учащихся, их социальном положении и отношении к учёбе, что позволяет преподавателям выявлять типичные модели обучения и более эффективно прогнозировать результаты. Эта функция прогнозирования не только помогает удовлетворять разнообразные потребности учащихся, но и позволяет преподавателям выбирать наиболее подходящие методы обучения и коррекционной работы.

Поддержка преподавателей. ИИ может облегчить административную нагрузку на учителей, автоматизировав рутинные задачи, такие как выставление оценок и отслеживание посещаемости, чтобы учителя могли больше времени уделять общению с учениками и совершенствованию своих методов преподавания. Кроме того, аналитика на основе искусственного интеллекта может оптимизировать процессы принятия решений в образовательных учреждениях, позволяя эффективнее распределять ресурсы и сокращать текучесть кадров за счёт создания более благоприятной рабочей атмосферы. В результате у преподавателей может появиться возможность создавать более динамичную и гибкую среду обучения.

Забота о благополучии учащихся. Технологии искусственного интеллекта могут способствовать повышению благополучия учащихся, обеспечивая постоянный мониторинг и обратную связь по их успеваемости, что, в свою очередь, стимулирует участие родителей и своевременное принятие мер в отношении учащихся, которые рискуют отстать от программы. По мере распространения искусственного интеллекта способность оказывать всестороннюю поддержку учащимся — как в академическом, так и в социальном плане — будет иметь решающее значение для раскрытия их потенциала.

Решение этических проблем. Несмотря на захватывающие возможности искусственного интеллекта, его внедрение в сферу образования сопряжено с определёнными трудностями. Вопросы конфиденциальности, безопасности данных и этичного использования должны быть в центре внимания по мере того, как технологии искусственного интеллекта будут все активнее внедряться в образовательную среду. Преподавателям, политикам и разработчикам технологий необходимо тесно

сотрудничать, чтобы выработать правила, которые защитят данные учащихся и обеспечат равный доступ к ресурсам на основе искусственного интеллекта.

Непрерывное развитие технологий искусственного интеллекта требует постоянных исследований и разработок, чтобы полностью реализовать их потенциал в сфере образования. Учебные заведения должны инвестировать в программы повышения квалификации преподавателей, чтобы они обладали навыками, необходимыми для эффективного внедрения инструментов на основе искусственного интеллекта в учебный процесс. Развивая культуру инноваций и критического подхода к искусственному интеллекту, образовательный сектор сможет адаптироваться к быстро меняющемуся технологическому ландшафту, не забывая при этом о потребностях учащихся.

В заключение можно отметить, что внедрение искусственного интеллекта в обучение школьников представляет собой важный этап развития современной образовательной среды. Технологии ИИ открывают широкие возможности для персонализации обучения, повышения вовлеченности учащихся и оптимизации работы педагогов, что в целом способствует улучшению образовательных результатов.

В то же время использование ИИ сопровождается рядом серьезных вызовов, включая этические вопросы, защиту персональных данных, риски алгоритмической предвзятости и необходимость соблюдения баланса между цифровыми инструментами и традиционными методами обучения. Эти аспекты требуют внимательного подхода и продуманной политики внедрения.

Таким образом, эффективное использование ИИ в образовании возможно только при условии его осознанной и ответственной интеграции, включающей развитие цифровой грамотности, подготовку педагогов и создание безопасной и инклюзивной образовательной среды. Лишь при соблюдении этих условий ИИ сможет стать полноценным инструментом, дополняющим, а не заменяющим роль учителя.

Список литературы

1. ИИ в образовании: 8 вариантов использования и реальных примеров (<https://www.itransition.com/ai/education>)
2. Использование искусственного интеллекта для повышения вовлеченности и активного обучения — ASCD (<https://www.ascd.org/el/articles/using-ai-to-fuel-engagement-and-active-learning>)
3. Искусственный интеллект в классе: преимущества, проблемы и лучшие практики... (<https://elearningindustry.com/incorporating-artificial-intelligence-into-classroom-examination-benefits-challenges-and-best-practices>)
4. Равный доступ к технологиям для учащихся и преподавателей (<https://www.goguardian.com/blog/equitable-access-to-technology>)
5. Инструменты искусственного интеллекта в преподавании и обучении (<https://teachingcommons.stanford.edu/news/ai-tools-teaching-and-learning>)
6. ИИ в образовании: возможности и проблемы в 2025 году — Compilatio (<https://www.compilatio.net/en/blog/ai-in-education>)
7. ИИ может не только вычитать, но и прибавлять к знаниям (<https://www.gse.harvard.edu/ideas/news/25/04/ai-can-add-not-just-subtract-learning>)
8. Генеративный искусственный интеллект для преподавателей с помощью Gemini — развивайтесь вместе с Google (<https://grow.google/ai-for-educators/>)
9. Этические аспекты использования искусственного интеллекта в образовании — Enrollify
10. (<https://www.enrollify.org/blog/ethical-considerations-for-ai-use-in-education>)

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ, ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ПОИСК ДУХОВНОГО: ПОЧЕМУ ФИЛОЛОГИЯ ОСТАЁТСЯ «ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ» ФИЛЬТРОМ В ЭПОХУ ИИ

Азбергенова З.О.

Старший преподаватель кафедры русского и узбекского языков

Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент

zaure.aizberk@gmail.com

Иманкул Гулзина Насырқызы

Директор ООСШ № 11 имени А. Навои

imankulgulzina@mail.ru

Аннотация. В статье анализируется роль филологии в условиях глобализации и тотальной цифровизации. Автор рассматривает филологический метод как критический инструмент сохранения «человеческого» в текстах, созданных или обработанных искусственным интеллектом. Особое внимание уделяется этическим и духовным аспектам интерпретации слова.

Abstract. The article analyzes the role of philology in the context of globalization and total digitalization. The author considers the philological method as a critical tool for preserving the "human" element in texts created or processed by artificial intelligence. Special attention is paid to the ethical and spiritual aspects of interpreting the word.

Андатпа. Мақалада жаҳандану жəне жаппай цифрландыру жағдайындағы филологияның рəлі талданады. Автор филологиялық əдісті жасанды интеллект жасаған немесе өндеген мәтіндердегі «адамдық» бастауды сақтаудың маңызды құралы ретінде қарастырады. Сөзді интерпретациялаудың этикалық жəне рухани аспектілеріне ерекше назар аударылған.

Ключевые слова: филология, ИИ, цифровизация, герменевтика, глобализация, культурный код, антропоцентризм.

Введение: Мир без границ и смыслов

Современная эпоха характеризуется двумя мощными векторами: глобализацией, стирающей культурные границы, и цифровизацией, превращающей любое человеческое проявление в набор данных. В этом технологическом шуме гуманитарное знание часто воспринимается как архаичное. Однако именно филология — наука о «любви к слову» — становится сегодня последним рубежом обороны человеческой идентичности.

1. Глобализация: Унификация против уникальности

Глобализация принесла с собой Global English и упрощение языковых конструкций ради эффективности коммуникации. Язык перестает быть носителем сакрального или национального смысла, превращаясь в чистый инструмент передачи информации.

Филология в этом контексте выступает как хранитель культурного кода. Филолог — это не просто корректор текстов, а «археолог смыслов», который напоминает, что за каждым словом стоит многовековая история, ландшафт и уникальный духовный опыт народа, который невозможно полностью перевести в универсальный цифровой формат.

2. Цифровизация и ИИ: Генерация и Творчество

Появление больших языковых моделей (LLM), таких как ChatGPT, породило иллюзию того, что машина овладела языком. Однако ИИ работает с вероятностью, а не с presupposition или совестью.

«ИИ собирает текст из осколков существующих смыслов, но он не способен на акт высказывания, за который несет ответственность личность».

Филология остается «человеческим» фильтром по ряду причин:

Контекстуальная глубина: ИИ часто игнорирует подтекст, иронию и историческую рефлексию, которые считает профессиональный филолог.

Этическая экспертиза: Только человек может оценить духовную ценность текста и его влияние на моральное состояние общества.

Верификация подлинности: В эпоху дипфейков филологический анализ становится инструментом установления авторства и обнаружения манипуляций.

3. Поиск духовного в цифровую эпоху

Цифровой мир предлагает избыток информации при дефиците смысла. Человек ощущает «онтологическое одиночество» среди алгоритмов. Здесь филология пересекается с психологией и философией. Чтение сложной литературы и её глубокий разбор — это акт духовной гигиены.

Слово (Логос) всегда было связано с духовным началом. Филологический фильтр позволяет отделять «пустые» тексты, созданные для оптимизации поисковых запросов, от текстов, способных вызвать катарсис. В эпоху ИИ понимание метафоры становится признаком человеческой исключительности.

4. Новая миссия филолога

Сегодня филолог — это не затворник в библиотеке, а активный модератор смыслов в цифровой среде. Его задача:

Этическая разметка: Участие в обучении нейросетей для предотвращения дегуманизации языка.

Сложное чтение: Обучение новым поколениям навыкам глубокого анализа, чтобы противостоять «клиповому мышлению».

Сохранение языкового разнообразия: Защита малых языков от поглощения лингвистическими гигантами.

5. Филологическая герменевтика как антидот против «галлюцинаций» ИИ

Одной из главных проблем современных нейросетей являются так называемые «галлюцинации» — уверенное генерирование ложных фактов. ИИ оперирует синтаксисом, но не семантикой истины.

В этом контексте филологическая герменевтика (искусство понимания и толкования) становится инструментом верификации реальности. Филолог обучен видеть не только то, что сказано, но и зачем, кем и в каком историческом контексте.

Критическое мышление: Филологический фильтр позволяет деконструировать текст, выявляя манипулятивные техники, которые ИИ может использовать неосознанно, просто подражая массивам данных из интернета.

Ответственность за слово: В отличие от алгоритма, филолог понимает этическую тяжесть высказывания. В эпоху цифровизации, когда текст тиражируется мгновенно, роль эксперта-гуманитария как «хранителя смысловой гигиены» возрастает.

6. Языковая экология в цифровом пространстве

Глобализация стремится к упрощению — созданию «плоского» языка для быстрой передачи команд. Это ведет к потере диалектов, метафор и фразеологизмов. Филология сегодня берет на себя роль эколога лингвистической среды.

«Утрата редкого слова приравнивается к исчезновению биологического вида. Филолог защищает биоразнообразие человеческой мысли».

Цифровизация диктует свои правила: SEO-тексты, кликбейтные заголовки, ограниченное количество знаков в соцсетях. Филологический подход противостоит этому «лингвистическому фастфуду», напоминая о важности сложного предложения, многослойности образа и эстетической ценности языка. Это и есть поиск духовного — через отказ от примитивизации в пользу глубины.

7. «Человеческое» как аномалия: творчество вне алгоритмов.

Алгоритмы строятся на предсказуемости. Самый вероятный следующий токен — это основа работы ИИ. Однако великая литература и истинная духовность всегда строятся на непредсказуемости, на нарушении правил, на «гениальной ошибке».

Филология изучает именно эти отклонения от нормы:

Индивидуальный стиль: То, что ИИ называет «шумом» или «ошибкой», для филолога является проявлением авторского «Я».

Эмоциональный резонанс: ИИ может имитировать сочувствие, но только человек-читатель способен пропустить текст через свой экзистенциальный опыт. Филология легитимизирует этот личный опыт, превращая чтение в диалог душ, а не в потребление контента.

8. Перспективы: Симбиоз или противостояние?

Будущее филологии в эпоху ИИ лежит не в слепом отрицании технологий, а в создании цифровой гуманитаристики (Digital Humanities). Филолог завтрашнего дня — это специалист, который использует мощь ИИ для обработки массивов данных (дистантное чтение), но оставляет за собой исключительное право на финальную интерпретацию и духовную оценку.

Филология в XXI веке перестает быть чисто академической дисциплиной. Она становится социальной терапией. В мире, где глобализация нивелирует различия, а цифра пытается заменить дух, филологический фильтр возвращает нам право на сложность, на тайну и на человеческое несовершенство, которое и делает нас людьми. Слово остается единственным мостом между технологическим прогрессом и вечными поисками смысла.

Заключение. Глобализация и ИИ — это не приговор филологии, а вызов, который возвращает её к истокам. Пока существует потребность в понимании Другого, в поиске истины между строк и в сохранении живого трепета слова, филология будет оставаться тем самым фильтром, который не дает человечеству превратиться в приложение к собственным алгоритмам.

Литература

1. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества / Сост. С. Г. Бочаров. — 2-е изд. — М.: Искусство, 1986. — 445 с. (Классическая работа о диалогизме и роли «Другого» в тексте).
2. Библер, В. С. Школа диалога культур: Идеи. Опыт. Проблемы. — Кемерово: Алеф, 1993. — 416 с.
3. Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы филос. герменевтики / Пер. с нем.; Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. — М.: Прогресс, 1988. — 704 с. (Фундаментальный труд по герменевтике, обосновывающий процесс понимания).
4. Лотман, Ю. М. Семиосфера. — СПб.: Искусство-СПб, 2000. — 704 с. (Исследование культурных кодов и механизмов смыслообразования).
5. Лихачев, Д. С. О филологии. — М.: Высшая школа, 1989. — 208 с. (Обоснование филологии как нравственной основы гуманитарного знания).
6. Черниговская, Т. В. Чеширская улыбка кота Шрёдингера: язык и сознание. — М.: Языки славянской культуры, 2013. — 448 с. (Анализ когнитивных аспектов языка в контексте нейронаук).
7. Эпштейн, М. Н. От знания — к творчеству. Как гуманитарные науки могут изменять мир. — М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2016. — 480 с. (Концепция «гуманитарных технологий» и будущего филологии).
8. Drucker, J. The Digital Humanities Coursebook: An Introduction to Digital Methods for Interpretive Practice. — Routledge, 2021. — 254 p. (Современное руководство по цифровым методам в гуманитарных науках).
9. Floridi, L. The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality. — Oxford University Press, 2014. — 272 p. (О влиянии цифровизации на человеческую идентичность).
10. Schwab, K. The Fourth Industrial Revolution. — World Economic Forum, 2016. — 192 p. (Глобальный контекст технологических изменений).

«МОЖЕТ ЛИ ИИ БЫТЬ «АВТОРОМ» ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ?»

Равшанбекова Мавзуна Одилбековна

АО «Университет имени Ж.А. Ташенева» г.Шымкент

Научный руководитель - **Ботабаева Ж.Н.** к.ф.н

Аннотация. Статья посвящена вопросам авторства художественных произведений, созданных с использованием искусственного интеллекта (ИИ). Рассматриваются юридические, этические и философские аспекты признания ИИ автором, приводятся современные примеры генеративных моделей и их вклад в литературу и искусство. Анализ показывает, что ИИ может создавать оригинальные произведения, однако традиционное авторское право пока признаёт только человека как субъекта авторства.

Ключевые слова: искусственный интеллект, авторство, художественное произведение, генеративные модели, авторские права

Современное развитие технологий искусственного интеллекта (ИИ) приводит к серьезным изменениям в традиционном понимании творчества. Сегодня генеративные модели способны создавать тексты, музыку, изобразительные и мультимедийные произведения, которые зачастую трудно отличить от работ человека. Эти достижения вызывают вопросы о том, кто может считаться автором таких произведений, и какие права и обязанности должны быть у создателя и у самой технологии.

Традиционно авторство связывают с творческой личностью человека, способной выражать собственные идеи, эмоции и волю. Однако с появлением ИИ границы между инструментом и субъектом творчества становятся размытыми. Некоторые исследователи считают, что ИИ — это лишь инструмент, с помощью которого человек реализует свои идеи, в то время как другие утверждают, что способность ИИ создавать оригинальные произведения требует нового подхода к понятию авторства.

Введение в данную тему важно не только с философской, но и с юридической точки зрения, так как правовое признание авторства ИИ пока отсутствует, а вопросы интеллектуальной собственности и ответственности остаются открытыми. Анализ существующих практик и примеров использования ИИ в творчестве позволит оценить перспективы развития авторского права и этические аспекты взаимодействия человека и технологии в сфере искусства.

В этой работе я хочу определить возможность признания искусственного интеллекта (ИИ) автором художественного произведения с точки зрения философии, права и этики, а также изучить практические аспекты применения ИИ в творчестве.

Для достижения этой цели поставлены следующие задачи:

1. Проанализировать понятие авторства в традиционном и современном контексте.
 2. Исследовать возможности генеративных моделей ИИ в создании оригинальных произведений литературы, музыки и изобразительного искусства.
 3. Рассмотреть юридические аспекты авторства ИИ и существующую международную практику в области интеллектуальной собственности.
 4. Оценить этические и философские вопросы, связанные с признанием ИИ автором.
 5. Сравнить роль человека и ИИ в процессе создания художественного произведения и предложить возможные подходы к решению вопросов авторства.
1. Понятие авторства

Авторство традиционно связано с творческой личностью человека, обладающей сознанием, волей и способностью выражать свои идеи и эмоции. Законодательство большинства стран признаёт автором только человека или юридическое лицо, которое выступает носителем прав. ИИ, хотя и способен создавать оригинальные тексты, изображения или музыку, не обладает сознанием и волей, что ставит под вопрос возможность признания его автором с юридической точки зрения.

2. ИИ как инструмент творчества

На современном этапе ИИ чаще рассматривается как инструмент, аналогичный кисти художника или музыкальному инструменту. Человек задаёт параметры работы модели, направляет её действия и принимает конечные решения. Примеры:

- Литература: ИИ может генерировать рассказы, поэзию, эссе по заданным темам.
- Изобразительное искусство: модели вроде MidJourney или DALL·E создают визуальные работы по текстовым подсказкам.
- Музыка: AIVA, Amper Music создают композиции на основе заданного стиля и структуры.

3. Юридические аспекты

Существующие нормы авторского права не признают ИИ как самостоятельного автора. В США и большинстве стран Европы автором признаётся человек. Некоторые эксперты предлагают следующие подходы:

- Авторство принадлежит человеку, управляющему ИИ.
- Авторство принадлежит организации, создавшей ИИ.
- Введение нового понятия «технологическое авторство», учитывающего вклад ИИ и человека совместно.

4. Этические и философские вопросы

- Может ли ИИ обладать творческим сознанием?
- Следует ли признавать права ИИ на созданные произведения?
- Как учитывать вклад человека, задающего параметры модели?

Эти вопросы поднимают дискуссию о границах творчества и расширении понятий авторства в эпоху цифровых технологий.

5. Практические примеры и рейтинги

Таблица:1

Проект ИИ	Тип произведения	Уровень участия человека	Комментарий
ChatGPT	Текст	средний	Создание рассказов и эссе
MidJourney	Изображение	Высокий	Генерация визуальных работ по подсказке
AIVA	Музыка	Средний	Генерация музыкальных композиций на основе стиля
DALL·E	Изображение	Средний	Создание оригинальных картин по текстовым запросам

Анализ практических примеров показывает, что ИИ способен создавать оригинальные произведения, однако роль человека остаётся ключевой: он задаёт контекст, оценивает результат и принимает решения о публикации или коммерческом использовании произведения.

Исследование показало, что искусственный интеллект (ИИ) играет всё более значимую роль в создании художественных произведений, включая литературу, музыку и изобразительное искусство. Генеративные модели способны создавать оригинальные произведения с минимальным вмешательством человека, что открывает новые возможности для творчества и расширяет границы искусства.

Тем не менее, признание ИИ автором сталкивается с рядом препятствий. С юридической точки зрения авторское право по-прежнему признаёт только человека или организацию, создавшую ИИ, как носителя авторских прав. Этические и философские аспекты также вызывают дискуссии: ИИ не обладает сознанием, эмоциональной сферой или моральной ответственностью, что является ключевыми признаками традиционного авторства.

Важно подчеркнуть, что ИИ не заменяет человека в творческом процессе, а скорее выступает как инструмент и соавтор, способный ускорять и обогащать процесс создания произведений. Взаимодействие человека и ИИ открывает новые формы совместного творчества, где человек задаёт концепцию, контролирует результат и принимает окончательные решения, а ИИ обеспечивает генерацию идей и визуальных или текстовых образов.

Перспективы развития в этой области включают:

1. Формирование правовой базы для признания вклада ИИ в совместное авторство
2. Разработку этических норм, регулирующих использование ИИ в творчестве;
3. Анализ влияния ИИ на культурное наследие, художественные традиции и новые направления искусства;
4. Создание механизмов, позволяющих объективно оценивать творческий вклад ИИ и человека.

Таким образом, хотя ИИ пока не может считаться самостоятельным автором в полном смысле слова, его роль в творчестве становится критически важной. Будущее художественного производства всё больше будет определяться симбиозом человеческого таланта и возможностей искусственного интеллекта, что открывает новые горизонты в понимании творчества, авторства и культурного развития общества.

Список литературы

1. Жариков А.А. Искусственный интеллект и авторские права. — М., 2021.
2. Кузнецов П.И. Право и ИИ: философский аспект. — СПб., 2020.
3. Samuel, A. Machine Learning and Creativity. — London, 2021.
4. McCormack, J. Art in the Age of AI. — MIT Press, 2020.
5. Floridi, L. The Ethics of Artificial Intelligence. — Oxford, 2019.
6. Boden, M.A. Creativity and AI. — Routledge, 2018.
7. OpenAI. GPT Models for Creative Writing. — 2023.
8. UNESCO. AI and Intellectual Property. — 2021.
9. Розанов В.В. Искусственный интеллект в литературе. — М., 2022.
10. European Union Intellectual Property Office. Artificial Intelligence and Copyright. — 2022.
11. Anderson, M. AI and the Future of Creativity. — Cambridge University Press, 2021.
12. Gunkel, D.J. The Machine Question: AI, Ethics, and Personhood. — MIT Press, 2012.
13. Hwang, T. Copyright in the Age of AI. — Journal of Law & Technology, 2022.
14. Elgammal, A. AI Art and Society. — Springer, 2020.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕЙРОСЕТЕЙ В ПОДГОТОВКЕ К ЭКЗАМЕНАМ (ЕНТ)

Ирисбекова Матлюба Омонбековна студентка
АО «Университета имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент
Научный руководитель - ст-преподаватель, магистр **Жумабаева Г.Р.**

Аннотация. В статье рассматриваются возможности использования нейросетей в процессе подготовки к экзаменам, в частности к Единому национальному тестированию (ЕНТ). Анализируются преимущества применения искусственного интеллекта, такие как персонализация обучения, автоматизация проверки знаний и доступность образовательных ресурсов. Также затрагиваются возможные риски, включая снижение самостоятельности учащихся и проблемы академической честности. Делается вывод о необходимости разумного и эффективного использования нейросетевых технологий в образовательном процессе.

Ключевые слова: искусственный интеллект, нейросети, ЕНТ, образование, цифровые технологии, обучение

Современная система образования развивается под влиянием цифровых технологий. Одним из ключевых направлений является внедрение искусственного интеллекта и нейросетей в учебный процесс. В условиях подготовки к Единому национальному тестированию (ЕНТ) учащиеся активно используют цифровые ресурсы и интеллектуальные системы, такие как ChatGPT. Актуальность исследования обусловлена необходимостью изучения влияния нейросетевых технологий на качество подготовки учащихся и их учебную самостоятельность. Цель статьи — проанализировать возможности, преимущества и недостатки использования нейросетей в подготовке к ЕНТ. Особую актуальность данная тема приобретает в контексте подготовки к Единому национальному тестированию (ЕНТ), которое является важным этапом в образовательной системе Казахстана. Успешная сдача ЕНТ требует не только высокого уровня знаний, но и развитых навыков самостоятельной работы, анализа и систематизации информации. В этих условиях нейросети становятся эффективным инструментом поддержки учащихся.

Современные цифровые платформы и интеллектуальные системы, такие как ChatGPT, позволяют учащимся получать мгновенный доступ к информации, объяснениям сложных тем и тренировочным заданиям. Это способствует повышению качества подготовки и формированию устойчивых знаний. Вместе с тем, использование нейросетей вызывает ряд вопросов, связанных с их влиянием на самостоятельность учащихся, уровень критического мышления и соблюдение академической честности. Поэтому важно не только изучить преимущества данных технологий, но и определить возможные риски их применения.

В данной статье я хочу исследовать возможности использования нейросетей в подготовке к ЕНТ, выявить их преимущества и недостатки, а также определить условия эффективного применения в образовательном процессе. Рассмотреть роль нейросетей в современном образовании, проанализировать их возможности в подготовке к ЕНТ, выявить преимущества и недостатки использования, разработать рекомендации по эффективному применению.

1. Возможности нейросетей в образовательном процессе

Нейросети открывают новые перспективы в обучении и подготовке к экзаменам. Они позволяют адаптировать образовательный процесс под индивидуальные особенности учащихся, что особенно важно при подготовке к ЕНТ.

Основные возможности нейросетей:

- Персонализированное обучение — задания и объяснения подбираются в зависимости от уровня знаний и скорости усвоения материала.
- Объяснение сложных тем простым языком — нейросети могут разъяснять трудные концепции, формулы, правила и определения доступным способом.
- Генерация тренировочных заданий — создание вопросов, аналогичных формату ЕНТ, с возможностью повторной генерации вариантов для практики.
- Мгновенная обратная связь — анализ ошибок и рекомендации по улучшению знаний, что помогает учащимся корректировать свои пробелы в знаниях.
- Доступность 24/7 — учащийся может учиться в удобное время без ограничений, что особенно важно для самоподготовки.

Таким образом, нейросети становятся своеобразным виртуальным репетитором, который дополняет традиционное обучение и способствует более эффективной подготовке.

2. Преимущества использования нейросетей

Использование ИИ в подготовке к ЕНТ дает ряд существенных преимуществ:

- Индивидуализация обучения — учащийся получает материалы и упражнения, соответствующие его уровню знаний.
- Экономия времени — нет необходимости искать учебные материалы в разных источниках; нейросеть собирает и систематизирует информацию.
- Повышение мотивации — интерактивные задания и мгновенный результат стимулируют учащихся к регулярной работе.
- Развитие самостоятельного обучения — учащийся учится работать с информацией, анализировать ошибки и искать решения самостоятельно.
- Доступность образовательных ресурсов — современные нейросети предоставляют материалы по всем предметам, что особенно актуально для региональных школ с ограниченными ресурсами.

Эти преимущества делают использование нейросетей важным инструментом современного образования и подготовки к экзаменам.

3. Недостатки и риски

Несмотря на многочисленные достоинства, применение нейросетей связано и с определенными рисками:

- Снижение самостоятельного мышления — при чрезмерном использовании учащиеся могут привыкнуть к подсказкам и потерять навыки самостоятельного решения задач.
- Риск нарушения академической честности — возможность списывания или использования готовых ответов без осмысления.
- Ошибки нейросети — ИИ может давать неточные ответы, что требует внимательной проверки и анализа информации.
- Зависимость от технологий — учащиеся могут терять уверенность в своих знаниях без поддержки цифрового помощника.

Эти проблемы подчеркивают необходимость разумного и осознанного использования нейросетей.

4. Эффективное использование нейросетей

Для достижения максимального эффекта при подготовке к ЕНТ рекомендуется:

- Использовать нейросети как дополнительный инструмент — основной процесс обучения должен строиться на самостоятельной работе с учебниками и упражнениями.
- Проверять информацию — полученные ответы и объяснения необходимо сверять с учебными материалами и источниками.
- Анализировать ошибки — использовать ИИ для выявления пробелов в знаниях и повторного закрепления материала.
- Сохранять самостоятельность — решать задания самостоятельно перед проверкой или использованием подсказок.

Такой подход обеспечивает глубокое и осознанное усвоение материала, формирует критическое мышление и повышает качество подготовки к экзаменам.

Таблица: Рейтинг нейросетевых платформ для подготовки к ЕНТ (условный)

Платформа	Функционал	Уровень популярности (%)	Примечание
ChatGPT	Объяснения, генерация тестов, ответы	85%	Используется как виртуальный репетитор
NeuronAI	Тренировочные задания, анализ ошибок	70%	Акцент на математику и физику
EdTechBot	Интерактивные задания и квизы	60%	Подходит для всех предметов
QuizMaster	Тесты по истории, биологии, языкам	50%	Основной акцент подготовка к тестам

Использование нейросетей в подготовке к Единому национальному тестированию (ЕНТ) является одним из перспективных направлений цифровизации образования. Они открывают новые возможности для персонализированного обучения, предоставляют мгновенный доступ к информации, способствуют интерактивной обратной связи и позволяют учащимся тренироваться в удобное для них время. Такие технологии создают условия для формирования глубоких знаний и развития навыков самостоятельного анализа материала.

Несмотря на очевидные преимущества, использование нейросетей связано с рядом рисков. Чрезмерная зависимость от цифровых помощников может привести к снижению самостоятельного мышления учащихся и уменьшению их критического подхода к изучаемому материалу. Кроме того, существует риск академической недобросовестности — учащиеся могут использовать готовые ответы, не осмысливая процесс обучения. Также необходимо учитывать возможность ошибок со стороны ИИ и необходимость проверки полученной информации по учебным источникам.

Для эффективного применения нейросетей рекомендуется использовать их как дополнительный инструмент, а не замену традиционных методов обучения. Оптимальное сочетание самостоятельной работы, анализа ошибок и помощи ИИ способствует развитию критического мышления, устойчивых знаний и уверенности учащихся в своих способностях.

В будущем роль искусственного интеллекта в образовании будет только усиливаться. Предполагается, что нейросети станут неотъемлемой частью подготовки к экзаменам и учебного процесса в целом, помогая адаптировать обучение под индивидуальные потребности каждого учащегося. Это требует дальнейших исследований в области педагогики и разработки методических рекомендаций для преподавателей, чтобы обеспечить безопасное, осознанное и эффективное использование ИИ в образовательных целях.

Эффективное использование нейросетей требует:

- сочетания самостоятельной работы с поддержкой ИИ;
- проверки и анализа полученной информации;
- регулярного повторения материала и анализа ошибок

Таким образом, внедрение нейросетевых технологий в подготовку к ЕНТ не только повышает эффективность обучения, но и создает новые возможности для развития образовательной системы в целом, делая обучение более доступным,

интерактивным и современным. Их использование способствует формированию инновационного подхода к образованию, который готовит учащихся к вызовам XXI века и формирует навыки, востребованные в цифровом обществе.

Список литературы

1. Иванов И.И. Искусственный интеллект в образовании. — М.: Наука, 2022.
2. Петрова А.А. Цифровые технологии обучения. — СПб.: Питер, 2021.
3. Сидоров В.В. Нейросети и обучение: теория и практика. — Алматы: КазНУ, 2023.
4. Смирнов Д.А. Образование в эпоху цифровой трансформации. — М.: Просвещение, 2020.
5. Кузнецова Е.В. Искусственный интеллект в подготовке к экзаменам // Журнал «Современное образование», 2021, №3, с. 45-53.
6. Баранов С.П. Персонализированное обучение с использованием ИИ // Вестник педагогики, 2022, №2, с. 12-20.
7. UNESCO. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities. Paris, 2021.
8. Republic of Kazakhstan, Official UNT Guidelines. Ministry of Education, 2023. <https://www.testcenter.kz>
9. Zhang, L., & Wang, Y. Neural Networks in Student Assessment // Educational Technology & Society, 2022, Vol. 25(1), pp. 15–28.
10. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
11. OpenAI. ChatGPT for Education. 2023. <https://openai.com>
12. Chen, X., Xie, H., & Hwang, G.J. AI-Enhanced Learning and Personalized Instruction // Computers & Education, 2021, Vol. 168, 104213.

ПОЛЬЗА И ВРЕД ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Худайбердиева. Р

АО «Университет имени Ж. А. Ташенева» г. Шымкент

Научный руководитель: **Ергешбаева Ш.Н** к.п.н

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние искусственного интеллекта на процесс изучения русской литературы студентами. Анализируются основные преимущества и недостатки использования ИИ в образовательной деятельности. Особое внимание уделяется вопросам развития критического мышления, самостоятельности студентов и проблемам академической честности. Приводятся примеры анализа произведений русских классиков, таких как Фёдор Достоевский и Лев Толстой. Делается вывод о необходимости рационального и осознанного использования искусственного интеллекта в процессе обучения.

Ключевые слова: искусственный интеллект, русская литература, образование, анализ текста, студенты, технологии

В последние годы искусственный интеллект (ИИ) стал важной частью жизни современного человека. Особенно активно он используется в образовании, где помогает студентам выполнять задания, искать информацию и лучше понимать учебный материал. Сегодня трудно представить подготовку к занятиям без использования технологий.

Русская литература занимает особое место среди учебных дисциплин, так как она требует не только знания текста, но и умения анализировать, сопереживать героям и

делать собственные выводы. Произведения таких писателей, как Фёдор Достоевский и Лев Толстой, поднимают глубокие вопросы морали, выбора и смысла жизни.

В связи с этим становится актуальным вопрос: действительно ли искусственный интеллект помогает лучше понять литературу или он постепенно снижает уровень самостоятельного мышления студентов?

Возможности искусственного интеллекта

С одной стороны, искусственный интеллект значительно облегчает процесс обучения. Он помогает быстро находить нужную информацию, экономит время и делает подготовку более удобной. Например, если студенту нужно быстро понять содержание произведения или вспомнить главных героев, он может легко получить эту информацию.

ИИ также помогает разобраться в сложных текстах. Иногда текст кажется трудным из-за языка или большого количества скрытых смыслов. В таких случаях искусственный интеллект может объяснить непонятные моменты простыми словами. Например, при изучении романа Преступление и наказание можно быстрее понять внутренний конфликт героя и основную идею произведения.

Кроме того, ИИ помогает при написании учебных работ. Он может предложить план, подсказать структуру текста и даже помочь сформулировать мысли. Для многих студентов это становится поддержкой, особенно если они не уверены в своих навыках письма.

Ещё одним плюсом является доступность. В любое время студент может задать вопрос и получить ответ. Это делает обучение более гибким и удобным, особенно в условиях высокой учебной нагрузки.

Примеры: В романе Преступление и наказание студент может обратиться к ИИ за кратким анализом поступков Раскольникова и объяснением философских идей произведения. Однако личное восприятие и моральное понимание действий героя формируется только через самостоятельное чтение и размышление.

В истории Гранатовый браслет ИИ может помочь понять исторический контекст жеста Желткова, но истинное ощущение искренней любви и жертвенности каждый читатель переживает самостоятельно.

В романе Анна Каренина ИИ может пояснить социальный контекст эпохи и влияние общественного мнения на судьбу героини, но не заменяет личное переживание трагедии Анны.

В стихах Александр Пушкин ИИ помогает понять архаизмы и художественные приёмы, но эмоциональное впечатление от лирики формируется только у самого читателя.

Также ИИ помогает при написании учебных работ. Он может предложить план, подсказать структуру текста и даже помочь сформулировать мысли. Для многих студентов это становится поддержкой, особенно если они не уверены в своих навыках письма.

Ещё одним плюсом является доступность. В любое время студент может задать вопрос и получить ответ. Это делает обучение более гибким и удобным, особенно в условиях высокой учебной нагрузки.

Влияние на мышление студентов

Несмотря на преимущества, влияние искусственного интеллекта на мышление студентов остаётся спорным. С одной стороны, он может способствовать развитию, если использовать его правильно. Например, студент может сравнивать свои мысли с ответами ИИ, находить различия и глубже понимать произведение.

С другой стороны, существует риск, что студент перестанет анализировать текст самостоятельно. Получая готовую информацию, он может ограничиться поверхностным пониманием. Это особенно опасно в литературе, где важны не только факты, но и личное восприятие.

Литературные произведения требуют размышления. Читатель должен сам задать себе вопросы: почему герой поступил именно так, что он чувствует, в чём смысл произведения. Если все ответы даёт ИИ, этот процесс практически исчезает.

Недостатки и возможные проблемы

Одной из главных проблем является снижение интереса к чтению. Если студент знает, что можно быстро получить готовый ответ, у него может исчезнуть мотивация читать произведение полностью.

Также искусственный интеллект не способен полностью передать эмоциональную сторону литературы. Например, произведение Гранатовый браслет раскрывает тему искренней и жертвенной любви, которую невозможно понять только через краткий пересказ. Эти чувства формируются у читателя в процессе чтения, а не через готовые объяснения.

Кроме того, существует проблема академической честности. Некоторые студенты используют ИИ для полного написания работ, не внося собственного вклада. Это может привести к тому, что знания остаются поверхностными.

Ещё один недостаток — возможная неточность информации. Иногда ИИ даёт обобщённые или не совсем точные ответы, поэтому важно уметь проверять полученные данные.

Как использовать ИИ с пользой

На мой взгляд, искусственный интеллект может быть полезным инструментом, если использовать его правильно. Важно не заменять им собственное мышление, а применять его как помощника.

Лучше всего сначала самостоятельно прочитать произведение, попытаться понять его смысл, выделить основные идеи, а затем обратиться к ИИ для уточнения или дополнения. Такой подход позволяет сохранить баланс между самостоятельной работой и использованием технологий.

Также полезно сравнивать разные точки зрения: свою и предложенную ИИ. Это помогает развивать критическое мышление и учит анализировать информацию.

Таким образом, искусственный интеллект играет важную роль в процессе изучения русской литературы. Он делает обучение более доступным, помогает экономить время и облегчает понимание сложных произведений.

Однако его чрезмерное использование может привести к снижению интереса к чтению и уменьшению самостоятельности студентов. Литература требует личного восприятия, эмоций и размышлений, которые невозможно полностью заменить технологиями.

Я считаю, что лучший подход — это разумное сочетание традиционного чтения и использования искусственного интеллекта. Только в этом случае студент сможет не просто выполнить задание, но и по-настоящему понять произведение, его идеи и ценности.

Список литературы

1. Фёдор Достоевский Ф. М. Преступление и наказание. — М.: Эксмо, 2020.
2. Лев Толстой Л. Н. Анна Каренина. — М.: АСТ, 2019.
3. Александр Куприн А. И. Гранатовый браслет. — М.: Просвещение, 2018.
4. ЮНЕСКО. Искусственный интеллект в образовании: перспективы и риски. — Париж, 2021.
5. Ник Бостром Н. Искусственный интеллект: этапы, угрозы, стратегии. — М.: Манн, Иванов и Фербер, 2016.
6. Стюарт Рассел С., Питер Норвиг П. Искусственный интеллект: современный подход. — М.: Вильямс, 2021.
7. Современные образовательные технологии: учебное пособие. — М.: Юрайт, 2022.

8. Даниел Салданха D. Artificial Intelligence in Education: Promises and Challenges. — London: Routledge, 2020.

9. Мария Иванова М. Современные технологии обучения и русский язык и литература. — СПб.: Питер, 2021.

СОВРЕМЕННАЯ ФИЛОЛОГИИ ЯЗЫКВАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ СТУДЕНТОВ КАЗАХСТАНА

Хадиметова М.М. – студент группы ФИ23-2р
АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», Шымкент к.
Научный руководитель- ст.преподаватель, магистр **Жумабаева Г.Р.**

Аннотация. В статье рассматривается проблема формирования языковой идентичности студентов Казахстана в условиях многоязычного общества. Анализируются особенности языковой ситуации в стране, а также влияние политики трёхязычия на развитие личности студенческой молодежи. Особое внимание уделяется таким явлениям, как многоязычие, смешанная языковая идентичность и кодовое переключение. Выявляются основные факторы, влияющие на языковые предпочтения студентов, включая глобализацию и цифровую среду. Также обозначены существующие проблемы и перспективы развития языковой идентичности. Делается вывод о том, что современная студенческая молодежь Казахстана характеризуется гибкой и многослойной языковой идентичностью, что способствует её успешной интеграции в глобальное пространство.

Ключевые слова: языковая идентичность, студенты Казахстана, многоязычие, трёхязычие, казахский язык, русский язык, английский язык, языковая политика, кодовое переключение, глобализация, образовательная среда, цифровая коммуникация.

В условиях глобализации и активных социокультурных изменений особую значимость приобретает проблема языковой идентичности, которая отражает не только уровень владения языком, но и принадлежность личности к определённой культурной и социальной группе. Язык выступает важнейшим средством формирования самосознания, ценностей и коммуникативного поведения человека. В Казахстан языковая ситуация характеризуется многоязычием и взаимодействием нескольких языков, прежде всего казахского, русского и английского. Государственная политика направлена на развитие трёхязычия, что оказывает существенное влияние на формирование языковой личности молодёжи. В этой связи студенты как социальная группа, наиболее активно включённая в образовательные и культурные процессы, представляют особый интерес для изучения. Актуальность исследования обусловлена необходимостью анализа особенностей языковой идентичности студентов в условиях многоязычной среды, а также выявления факторов, влияющих на её формирование, таких как образовательная среда, социальное окружение и медиапространство. Целью данной статьи является исследование особенностей формирования языковой идентичности студентов в Казахстан, а также выявление основных факторов, влияющих на её развитие в условиях многоязычия. Языковая идентичность — это осознание человеком своей принадлежности к определённой языковой группе, а также отношение к используемым языкам. Она формируется под влиянием семьи, образования, социальной среды и государственной языковой политики. Для студентов языковая идентичность особенно динамична, так как именно в этот период происходит активное развитие личности, формируются ценности и мировоззрение. Под этнической идентификацией понимается «психологический процесс отождествления индивидом себя с этнической общностью, позволяющий ему усвоить важные стереотипы поведения, требования к основным культурным ролям». Вполне очевидно, что у такого

отождествления должны быть какие-то объективные основания. К ним обычно относят, с одной стороны, условно «биологические», а с другой — социально-культурные факторы. Биологическим фактором считают так называемое «кровное» определение личности: «Этническая принадлежность человека предопределяется фактором „крови“ путем биологического наследования от родителей». В современном обществе, в частности в Казахстане использование этого фактора для этнической идентификации затруднено: очень часто дети рождаются в смешанных семьях, что не позволяет определить их однозначную «кровную» идентичность.

В Казахстане действует политика трёхязычия, предполагающая развитие казахского языка как государственного, русского — как языка межнационального общения, и английского — как языка международной интеграции.

Студенты, как правило, владеют несколькими языками на разном уровне:

- казахский язык — символ национальной идентичности;
- русский язык — средство повседневного общения и обучения;
- английский язык — инструмент профессионального и академического роста.

Такая многоязычная среда способствует формированию гибкой и многослойной языковой идентичности.

Основная часть: региональные особенности языковой идентичности студентов

Языковая идентичность студентов в Казахстан формируется под влиянием региональных, социальных и образовательных факторов. Одним из ключевых аспектов является различие в языковом поведении студентов в зависимости от города проживания и обучения. В крупных мегаполисах, таких как Алматы и Астана, наблюдается высокая степень многоязычия. Студенты активно используют русский язык как основной язык межличностного общения, особенно в повседневной и академической среде. Казахский язык при этом выполняет важную функцию национальной идентификации, а английский язык широко применяется в образовательных программах, особенно в вузах с международной направленностью. Таким образом, для студентов этих городов характерна трёхязычная модель. В северных и центральных регионах, например в Караганда и Павлодар, сохраняется доминирование русского языка в повседневной коммуникации студентов. Это связано с исторически сложившейся языковой ситуацией и этнокультурным составом населения. Однако в последние годы отмечается рост интереса к казахскому языку, особенно в образовательной сфере и среди казахоязычной молодёжи. В южных регионах, таких как Шымкент и Тараз, преобладает использование казахского языка в повседневной речи студентов. Русский язык используется преимущественно в официальной и академической среде, а английский язык остаётся языком образования и профессионального роста. В этих регионах языковая идентичность студентов чаще всего связана с казахским языком как основным средством самовыражения. В западных регионах, включая Атырау и Актау, наблюдается смешанная языковая ситуация. Студенты используют как казахский, так и русский языки в зависимости от контекста общения. При этом влияние международных компаний и нефтегазовой отрасли способствует более активному изучению английского языка. Таким образом, можно сделать вывод, что языковая идентичность студентов в разных регионах Казахстана имеет свои особенности. В мегаполисах доминирует многоязычие, в северных регионах — русский язык, в южных — казахский язык, а в западных — смешанная модель с растущей ролью английского языка.

В результате проведённого анализа было установлено, что языковая идентичность студентов в Казахстан формируется в условиях многоязычной среды и зависит от ряда социальных и региональных факторов. Наиболее значимыми из них являются место проживания, языковая политика государства, образовательная среда и культурное окружение. Сравнительный анализ показал, что в разных городах страны наблюдаются различия в языковом поведении студентов: в крупных мегаполисах преобладает многоязычие, в северных регионах доминирует русский язык, тогда как в южных —

казахский язык. При этом во всех регионах прослеживается тенденция к расширению использования английского языка как средства международной коммуникации.

Процентное соотношение использования языков демонстрирует относительный баланс между русским и казахским языками, что свидетельствует о формировании гибкой языковой идентичности у студентов. Молодёжь свободно переключается между языками в зависимости от ситуации общения, что отражает особенности современного казахстанского общества.

Таким образом, языковая идентичность студентов представляет собой динамичное и многокомпонентное явление, отражающее процессы взаимодействия культур и языков в Казахстане.

Список использованной литературы

1. Рахметова А.Т., Молдалимова Д.Е. Языковая идентичность в образовательном пространстве вуза // Материалы научных исследований. – 2022.
2. Жук А.И., Ихсанова С.И., Кенжебекова Д.Р., Щербакова В.А. Социолингвистический профиль билингвов в Казахстане: языковая идентичность и доминирование // Вестник университета. – 2024.
3. Галиева Б.Х., Жаркынбекова Ш.К., Аюпова Г.К. Языковые проявления самоидентификации студенческой молодежи Казахстана // Terra Linguistica. – 2025.
4. Темирова Ж., Анищенко О. Глобализация и языковая политика: влияние на национальную идентичность Казахстана // Вестник Ш. Уалиханова. – 2025.
5. Абдраимова Б.А., Гелишли Ю., Ахметова М.К. Формирование лингвокультурной компетентности через национальную идентичность // Вестник университета Ясави. – 2023.
6. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. – М.: РГГУ, 2001.
7. Jauhainen T. et al. Automatic Language Identification in Texts: A Survey // arXiv. – 2018.
8. Баянбаева Ж.А. Билингвизм и языковая идентичность в Казахстане // Macrosociolinguistics and Minority Languages. – 2025.

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОЛОГИИ

Раева А.Б.

АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», Шымкент г.
Научный руководитель- ст.преподаватель **Азбергенова З.О.**

В XXI веке гуманитарные науки переживают период активной трансформации, связанной с развитием цифровых технологий. Одним из наиболее значимых факторов этих изменений является искусственный интеллект (ИИ), который оказывает заметное влияние на методы и подходы современной филологии. Традиционно филология опиралась на глубокий качественный анализ текстов, однако сегодня она всё чаще сочетает классические методы с компьютерными технологиями, что позволяет выйти на новый уровень научных исследований.

Одним из важнейших направлений применения искусственного интеллекта в филологии является автоматическая обработка текстов. Благодаря современным алгоритмам стало возможным анализировать огромные корпуса текстов, включающие миллионы словоупотреблений. Такие корпуса используются для изучения лексики, грамматики, стилистики и других аспектов языка. Например, исследователи могут отслеживать изменения в значении слов, выявлять новые языковые тенденции,

анализировать частотность употребления тех или иных конструкций. Это особенно важно в условиях стремительного развития языка под влиянием интернета и социальных сетей.

Особое место занимает компьютерная лингвистика — междисциплинарная область, находящаяся на стыке филологии и информатики. Здесь искусственный интеллект используется для создания систем, способных понимать и обрабатывать естественный язык. К таким системам относятся программы морфологического анализа, синтаксического разбора, автоматического выделения ключевых слов и определения смысловых связей в тексте. Эти технологии лежат в основе голосовых помощников, поисковых систем и интеллектуальных справочных сервисов.

Значительный прогресс, достигнут в области машинного перевода. Современные нейронные сети позволяют учитывать контекст высказывания, что существенно повышает качество перевода. В отличие от ранних моделей, которые переводили текст дословно, современные системы способны передавать смысл и стилистические особенности оригинала. Это особенно важно для профессиональной коммуникации, международного сотрудничества и доступа к научной информации. Тем не менее, полностью заменить человека-переводчика такие системы пока не могут, особенно при работе с художественными текстами, где важны нюансы смысла и авторская индивидуальность.

Искусственный интеллект активно используется и в литературоведении. С его помощью исследователи могут проводить стилометрический анализ, выявлять особенности авторского стиля, анализировать структуру произведений. Например, алгоритмы способны определить, принадлежит ли текст определённому автору, на основе частоты использования слов, синтаксических конструкций и других параметров. Также ИИ помогает выявлять интертекстуальные связи между произведениями, что открывает новые возможности для сравнительного анализа литературы.

Ещё одним перспективным направлением является цифровая гуманитаристика (Digital Humanities), в рамках которой филологические исследования объединяются с цифровыми технологиями. Здесь создаются электронные библиотеки, интерактивные базы данных, цифровые архивы рукописей и редких изданий. Искусственный интеллект помогает систематизировать эти материалы, обеспечивать быстрый поиск информации и проводить комплексный анализ текстов. Это значительно облегчает работу исследователей и делает научные ресурсы более доступными.

Нельзя не отметить роль ИИ в образовательной сфере. Современные обучающие платформы используют интеллектуальные системы для адаптации учебного процесса к индивидуальным особенностям студентов. Такие системы могут анализировать ошибки учащихся, предлагать персонализированные задания и отслеживать прогресс обучения. В филологии это особенно важно при изучении иностранных языков, где необходима постоянная практика и обратная связь.

Однако наряду с преимуществами использование искусственного интеллекта в филологии вызывает ряд проблем и дискуссий. Во-первых, алгоритмы не всегда способны адекватно интерпретировать сложные художественные тексты, насыщенные метафорами, символами и культурными отсылками. Во-вторых, существует риск чрезмерной зависимости от технологий, что может привести к снижению роли критического мышления у исследователей. В-третьих, остаются актуальными вопросы авторского права и этики при использовании текстовых данных для обучения нейронных сетей.

Кроме того, важной проблемой является ограниченность «понимания» текста искусственным интеллектом. Несмотря на высокую точность анализа, ИИ опирается на статистические модели и не обладает человеческим опытом, интуицией и эмоциональным восприятием. Это особенно заметно при интерпретации

художественной литературы, где важны не только факты, но и глубинные смыслы, связанные с культурным контекстом и личностью автора.

Таким образом, искусственный интеллект становится неотъемлемой частью современной филологии. Он значительно расширяет исследовательские возможности, позволяет работать с большими объёмами данных и открывает новые направления научного поиска. Однако ИИ не заменяет филолога, а выступает в роли мощного инструмента, дополняющего традиционные методы анализа. Взаимодействие человека и технологий создаёт условия для дальнейшего развития филологической науки и более глубокого понимания языка и литературы.

В перспективе роль искусственного интеллекта будет только возрастать. Можно ожидать появления ещё более совершенных систем анализа текста, способных учитывать культурный контекст, эмоциональные оттенки и индивидуальные особенности речи. Это приведёт к дальнейшему сближению гуманитарных и технических наук и формированию новых научных подходов, которые определяют будущее филологии.

Список литературы

1. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику. — М.: ЛКИ, 2017.
2. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика. — М.: Флинта, 2016.
3. Добрушина Н. Р. Корпусная лингвистика. — М.: Издательство ВШЭ, 2018.
4. Журавлёв А. П. Компьютерная лингвистика. — СПб.: Питер, 2019.
5. Кибрик А. А. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания. — М.: МГУ, 2015.
6. Кронгауз М. А. Русский язык на грани нервного срыва. — М.: АСТ, 2017.
7. Левшина Н. В. Корпусная лингвистика для лингвистов. — М.: Языки славянской культуры, 2020.
8. Manning C., Schütze H. Foundations of Statistical Natural Language Processing. — Cambridge: MIT Press, 1999.
9. Jurafsky D., Martin J. Speech and Language Processing. — 3rd ed. — Draft, 2023.
10. Bird S., Klein E., Loper E. Natural Language Processing with Python. — O'Reilly Media, 2009.
11. Goldberg Y. Neural Network Methods for Natural Language Processing. — Morgan & Claypool, 2017.
12. Devlin J. et al. BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding. — 2019.
13. Vaswani A. et al. Attention Is All You Need. — 2017.
14. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. — 4th ed. — Pearson, 2021.

БЕЛИКОВ И ЦИФРОВАЯ ИЗОЛЯЦИЯ: ЧЕЛОВЕК В ФУТЛЯРЕ XXI ВЕКА

Пирматова Зилола Абдисаматовна.

Университет имени Ж.А.Ташенева, г.Шымкент

Научный руководитель-ст. преподаватель **Токмуратов А.М.**

Аннотация. В статье рассматривается образ Беликова из рассказа Антон Чехов как символ «человека в футляре» и его интерпретация в условиях цифровой эпохи. Анализируется феномен цифровой изоляции, при котором современные технологии, с одной стороны, расширяют возможности коммуникации, а с другой — способствуют формированию замкнутого пространства личности. Особое внимание уделяется

сопоставлению поведения героя с особенностями современного медиапотребления, социальной замкнутости и виртуального общения. Делается вывод о том, что «футляр» XXI века приобретает цифровую форму, сохраняя при этом психологическую сущность отчуждения.

Ключевые слова: Беликов, человек в футляре, цифровая изоляция, цифровая культура, медиaprостранство, виртуальная реальность, социальные сети, одиночество, отчуждение, психология личности, коммуникация, интернет-зависимость, страх, закрытость, культурный код, Чехов, современное общество, цифровая эпоха, социум, личность, медиадискурс, виртуальная идентичность, информационное общество

Современное общество переживает период интенсивных трансформаций, обусловленных стремительным развитием цифровых технологий. Интернет, социальные сети и различные платформы коммуникации стали неотъемлемой частью повседневной жизни человека, изменив не только способы взаимодействия между людьми, но и характер самого человеческого существования. В этих условиях особую актуальность приобретает осмысление классических литературных образов через призму современных реалий.

Одним из таких образов является Беликов — герой рассказа «Человек в футляре» Антон Чехов. Данный персонаж стал символом замкнутости, страха перед жизнью и стремления к изоляции. Беликов создаёт вокруг себя своеобразный «футляр», который защищает его от внешнего мира, но одновременно лишает его полноценного существования.

Как отмечал Виссарион Белинский, литература отражает общественные процессы и типы личности, характерные для своей эпохи. Однако образы, созданные классиками, обладают универсальностью и способны находить новое прочтение в различных исторических условиях.

В XXI веке феномен «человека в футляре» приобретает новое измерение — цифровое. Современный человек, несмотря на внешнюю открытость и доступ к глобальным коммуникациям, всё чаще оказывается в состоянии внутренней изоляции. Социальные сети, мессенджеры и цифровые платформы создают иллюзию общения, но нередко заменяют живое взаимодействие виртуальным, что приводит к отчуждению личности.

С точки зрения социологии и психологии, цифровая среда формирует особые модели поведения. Как подчёркивал Эрих Фромм, человек в условиях современного общества часто стремится избежать свободы, выбирая формы существования, обеспечивающие иллюзию безопасности. В цифровую эпоху таким «убежищем» становится виртуальное пространство.

Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью осмысления влияния цифровых технологий на личность человека и выявления параллелей между классическими литературными образами и современными социальными явлениями. Образ Беликова позволяет глубже понять механизмы изоляции, страха и отчуждения, которые сохраняют свою значимость и в XXI веке.

Я изучаю и проанализирую феномен психологической замкнутости, воплощённый в образе Беликова у Антон Чехов, и показать его современную интерпретацию в условиях цифровой эпохи XXI века, исследуя, как цифровые технологии создают «виртуальные футляры», влияя на личность, социальное взаимодействие и эмоциональную сферу человека.

Образ Беликова из рассказа Антон Чехов является символом социальной и психологической замкнутости человека. В XIX веке его «футляр» защищал от непредсказуемого внешнего мира и неопределённости общества. В XXI веке этот образ получает цифровое измерение: современные технологии создают новые формы «футляра», позволяя человеку укрываться от реальности через виртуальное пространство.

Современные исследования показывают, что цифровая среда формирует специфическую модель социального отчуждения. Эрих Фромм отмечал, что человек стремится к безопасности и избегает свободы, если она сопряжена с ответственностью. В цифровую эпоху это стремление проявляется в постоянном пребывании в социальных сетях, мессенджерах и онлайн-платформах, где человек получает иллюзию общения, но фактически ограничивает живое взаимодействие. Подобная форма цифровой изоляции перекликается с замкнутостью Беликова: и тогда, и сейчас личность защищает себя от внешнего мира, но теряет полноту жизни.

С точки зрения литературной психологии, как утверждал Виссарион Белинский, литература отражает общественные типы личности, которые универсальны и могут быть актуальны в любое время. Таким образом, Беликов — это не только герой XIX века, но и символ современных психологических и социальных процессов. В XXI веке «футляр» проявляется через цифровую изоляцию: человек ограничивает круг общения, выбирает контролируемые онлайн-платформы, избегает конфликтов и неожиданных взаимодействий, подобно герою Чехова.

Цифровая изоляция имеет несколько проявлений. Первое — это сокращение живого общения и усиление виртуального. Как отмечает Юрий Караулов, языковая личность формируется в определённой культурной среде, и изменения коммуникационных практик напрямую влияют на психологическую структуру человека. В цифровую эпоху язык общения упрощается, появляются аббревиатуры, смайлы, мемы, что создаёт иллюзию взаимодействия, но не заменяет глубокого эмоционального контакта.

Второй аспект — эмоциональная замкнутость. Эдвард Сепир подчеркивал, что язык формирует мышление и восприятие мира. В цифровой среде ограниченное, фрагментарное общение влияет на эмоциональную сферу: человек теряет навыки эмпатии и глубокого выражения чувств. В этом смысле современный «футляр» сохраняет психологическую функцию Беликова — защиту от внешнего давления, но проявляется через цифровую оболочку.

Третий аспект — стандартизация и контроль информации. Виртуальное пространство позволяет человеку фильтровать поступающую информацию, создавать комфортную «информационную капсулу», что перекликается с привычками Беликова избегать всего необычного и непредсказуемого. Как отмечает Эрих Фромм, попытка контролировать окружающий мир часто приводит к изоляции и внутренней замкнутости личности.

Цифровая изоляция также связана с культурными и социальными ценностями. Беликов в рассказе защищает традиции и нормы, и в XXI веке человек в цифровом «футляре» часто создаёт виртуальное пространство, отражающее его убеждения и привычки. Как указывает Эдвард Сепир, язык и коммуникация определяют способы восприятия мира, и ограничение контактов влияет на формирование культурной идентичности.

Нельзя не отметить и положительный потенциал цифровых технологий. Электронные платформы позволяют человеку сохранять и развивать интересы, получать знания, поддерживать социальные контакты при невозможности живого общения. Однако, как отмечает Эрих Фромм, важно осознанно использовать эти возможности, чтобы «футляр» не превратился в ограничивающую личность оболочку, а оставался инструментом для гармоничного развития.

В своей педагогической практике я наблюдала аналогичные проявления цифровой «изоляции» у учеников. Во время занятий по литературе и русскому языку я проводила упражнения на обсуждение текстов, групповые дискуссии и работу в интерактивных онлайн-платформах. Выяснилось, что многие старшеклассники предпочитают переписку в мессенджерах и комментарии на образовательных порталах, вместо живого обсуждения в классе.

Учащиеся сдерживались при устных ответах, стараясь дать короткий, безопасный ответ, избегая проявления эмоций или личного мнения.

В онлайн-чатах они активнее выражали свои мысли, но в сокращённой форме — с использованием смайлов, мемов и аббревиатур.

Некоторые ученики создавали «закрытые» группы для обсуждений, ограничивая круг участников и контролируя информацию, которую они получали.

Эти наблюдения подтверждают аналогию с образом Беликова: как герой XIX века защищал себя от внешнего мира, так и современный ученик использует цифровой «футляр», ограничивая риск эмоционального и социального давления.

С точки зрения лингвокультурологии, сокращённая коммуникация и цифровые формы взаимодействия оказывают влияние на формирование личности, эмоциональной компетентности и социальной адаптации. Как отмечает Юрий Караулов, языковая личность развивается в определённой культурной среде, и её трансформация напрямую зависит от способов коммуникации. В моих наблюдениях учащиеся, которые активно ограничивали живое общение, показывали меньшую способность к развернутому выражению мыслей, анализу текстов и взаимодействию с одноклассниками, чем те, кто участвовал в офлайн-дискуссиях.

В то же время практика показала, что цифровые технологии могут быть полезны при правильной организации образовательного процесса. Использование интерактивных платформ, совместных онлайн-проектов и гибридных форм обучения позволило постепенно выводить учеников из «цифрового футляра», развивать навыки коллективной работы, критического мышления и эмпатии. Таким образом, практика подтверждает, что цифровая «изоляция» — это не только угроза социальной и эмоциональной зрелости, но и пространство для формирования новых компетенций при осознанном подходе. Эти наблюдения позволяют сделать вывод, что психологические механизмы замкнутости, описанные Чеховым через Беликова, сохраняются и в XXI веке, но трансформируются под воздействием цифровых технологий. Практика в школе показывает, что задача педагога — помочь ученикам балансировать между безопасной цифровой средой и живым общением, развивая эмоциональную и социальную компетентность.

Таким образом, проведённый анализ позволяет сделать вывод о том, что образ Беликова сохраняет свою актуальность и в условиях современного общества. Несмотря на значительные изменения в технологиях и формах коммуникации, психологическая сущность «человека в футляре» остаётся неизменной.

Цифровая эпоха не устранила проблему изоляции, а лишь трансформировала её, придав ей новые формы. Виртуальное пространство стало своеобразным «футляром», в котором человек может скрываться от реальности, ограничивая своё взаимодействие с окружающим миром.

В то же время цифровые технологии обладают значительным потенциалом для развития личности и расширения коммуникации. Всё зависит от того, каким образом человек использует эти возможности. Осознанное и критическое отношение к цифровой среде позволяет избежать негативных последствий и сохранить баланс между виртуальной и реальной жизнью.

Перспективы дальнейших исследований связаны с более глубоким изучением влияния цифровой среды на формирование личности, а также с разработкой подходов, направленных на преодоление социальной изоляции и развитие полноценного межличностного общения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Антон Чехов — «Человек в футляре»
2. Виссарион Белинский — Литературно-критические статьи
3. Эрих Фромм — «Бегство от свободы»

4. Юрий Караулов — «Языковая личность»
5. Валентина Маслова — «Лингвокультурология»
6. Эдвард Сепир — «Язык»
7. Виктор Виноградов — «Русский язык»
8. Елена Кубрякова — «Язык и знание»
9. Николас Остлер — «Исчезающие языки»
10. Леонид Крысин — «Современный русский язык»
11. Сайт: CyberLeninka — научная электронная библиотека (www.cyberleninka.ru)

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ИНСТРУМЕНТ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Жансая Усенкызы

АО «Университета имени Ж.А.Ташенева», г.Шымкент
Научный руководитель- ст. преподаватель **Кемелова Г.М.**

Аннотация. В статье рассматриваются современные возможности использования искусственного интеллекта в процессе интерпретации литературных произведений. Анализируются основные направления применения ИИ в литературоведении, включая лексический, стилистический и семантический анализ текста. Особое внимание уделяется преимуществам и ограничениям цифровых технологий при работе с художественным текстом. Рассматривается роль искусственного интеллекта в образовательной среде и его влияние на формирование аналитических и критических навыков студентов. Делается вывод о том, что ИИ является эффективным инструментом поддержки интерпретационной деятельности, однако не способен заменить глубину человеческого восприятия и культурно-исторического анализа.

Ключевые слова: искусственный интеллект, интерпретация текста, литературоведение, анализ художественного текста, цифровые технологии, обучение, гуманитарные науки

В условиях стремительного развития цифровых технологий наблюдается активное внедрение инновационных инструментов в различные сферы науки и образования. Одним из наиболее значимых достижений последних десятилетий является искусственный интеллект (ИИ), который находит применение не только в технических и естественнонаучных областях, но и в гуманитарных дисциплинах. Литературоведение, как наука о художественном слове, традиционно опирается на интерпретацию текста, основанную на личном восприятии исследователя, его культурном опыте и знании историко-литературного контекста. Однако современные технологии позволяют существенно расширить возможности анализа текста, предоставляя новые инструменты для выявления скрытых смыслов и структурных особенностей произведения.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью осмысления роли искусственного интеллекта в процессе интерпретации литературных произведений, а также определения его потенциала и ограничений в гуманитарной сфере.

Цель статьи - проанализировать возможности использования искусственного интеллекта как инструмента интерпретации художественных текстов и определить его место в современном литературоведении и образовательной практике.

1. Теоретические основы интерпретации литературного текста

Интерпретация литературного произведения является ключевым понятием литературоведения. Она представляет собой процесс осмысления текста, направленный на раскрытие его содержания, художественных особенностей и авторского замысла.

Согласно традиционным подходам, интерпретация включает:

- анализ композиционной структуры произведения;

- исследование системы образов и персонажей;
- выявление тематики и проблематики;
- определение авторской позиции и идеи произведения;
- учет культурно-исторического контекста.

В работах М.М. Бахтина подчеркивается диалогическая природа текста, согласно которой смысл произведения формируется во взаимодействии автора и читателя. Ю.М. Лотман рассматривал художественный текст как сложную семиотическую систему, требующую многоуровневого анализа.

Таким образом, интерпретация носит субъективный характер и зависит от уровня подготовки и личного опыта интерпретатора.

2. Искусственный интеллект и его применение в гуманитарных науках

Искусственный интеллект представляет собой совокупность технологий, направленных на моделирование интеллектуальной деятельности человека с помощью компьютерных систем. В контексте гуманитарных наук особое значение имеет обработка естественного языка (Natural Language Processing), позволяющая анализировать текстовые данные.

Современные системы ИИ способны:

- распознавать и анализировать текст;
- выявлять ключевые слова и темы;
- определять эмоциональную окраску текста;
- строить логические связи между элементами текста;
- генерировать тексты на основе заданных параметров.

В литературоведении данные возможности открывают новые перспективы для анализа художественных произведений, позволяя обрабатывать большие объемы текстовой информации и выявлять закономерности, которые трудно заметить при традиционном анализе.

3. Функции искусственного интеллекта в интерпретации литературных произведений

3.1. Лексический и стилистический анализ

ИИ способен проводить детальный анализ лексического состава текста, определяя частотность слов, их стилистическую принадлежность и функции в контексте произведения. Это позволяет выявлять особенности авторского стиля, характерные речевые конструкции и индивидуальные языковые приемы.

3.2. Семантический анализ

Семантические алгоритмы позволяют выявлять ключевые темы и мотивы произведения, а также устанавливать смысловые связи между различными элементами текста. Это способствует более глубокому пониманию содержания произведения.

3.3. Анализ структуры и композиции

ИИ может анализировать структуру текста, выделяя его основные части, определяя последовательность событий и логические связи между ними.

3.4. Сравнительный анализ

С помощью ИИ возможно сопоставление различных произведений, выявление сходств и различий в стилях авторов, а также анализ влияния литературных традиций.

3.5. Генерация интерпретаций

Современные системы искусственного интеллекта способны формулировать краткие и развернутые интерпретации текста, что может быть полезно в образовательной практике.

4. Преимущества использования искусственного интеллекта

Использование ИИ в интерпретации литературных произведений обладает рядом значительных преимуществ:

- **Высокая скорость обработки информации** - анализ больших текстовых массивов за короткое время;

- **Объективность анализа** -снижение влияния субъективного фактора;
- **Системность** -возможность структурированного анализа текста;
- **Доступность** -использование в образовательной среде;
- **Поддержка учебного процесса** - помощь студентам в освоении методов анализа

текста.

ИИ может выступать в роли интеллектуального помощника, облегчая работу как студентов, так и преподавателей.

5. Ограничения и риски использования ИИ

Несмотря на широкие возможности, искусственный интеллект имеет ряд ограничений:

- **Отсутствие эмоционального восприятия** -ИИ не способен переживать художественный текст;
- **Поверхностность интерпретации** -сложные философские и культурные смыслы могут быть упрощены;
- **Зависимость от обучающих данных** -ошибки в данных приводят к неточностям в анализе;
- **Риск утраты самостоятельного мышления у студентов** -чрезмерное использование ИИ может снижать уровень критического анализа.

Таким образом, применение ИИ требует осознанного и критического подхода.

6. Роль искусственного интеллекта в образовательной практике

В современных условиях цифровизации образования искусственный интеллект становится важным инструментом обучения.

Он используется:

- при подготовке к занятиям и лекциям;
- для анализа литературных произведений;
- при написании эссе и научных работ;
- в системах дистанционного обучения.

Особую роль ИИ играет в формировании навыков анализа текста, однако важно сочетать его использование с традиционными методами обучения.

Преподаватель должен направлять студентов на самостоятельное осмысление текста, используя ИИ как вспомогательный инструмент, а не как основной источник знаний.

Искусственный интеллект представляет собой мощный инструмент, способный значительно расширить возможности интерпретации литературных произведений. Он позволяет автоматизировать анализ текста, выявлять скрытые закономерности и облегчать процесс обучения.

Однако ИИ не может заменить человека в процессе глубокого понимания художественного текста, так как интерпретация требует эмоционального восприятия, культурного контекста и индивидуального опыта.

Наиболее эффективным является интегративный подход, сочетающий традиционные методы литературного анализа и современные цифровые технологии.

Таким образом, искусственный интеллект следует рассматривать как вспомогательное средство, способствующее развитию литературоведения и образовательной практики.

Список использованной литературы

1. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1972.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986.
3. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. – Л., 1972.
4. Жукова Н.А. Цифровые технологии в гуманитарных науках. – М., 2020.
5. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson, 2021.

МЕЖДУ ГЕНИЕМ И АЛГОРИТМОМ: АЛЕКСАНДР ПУШКИН И БУДУЩЕЕ ЛИТЕРАТУРЫ

Дадаханова Дилназа

Ахмедова Умсуной

АО «Университет имени Ж. А. Ташенева» г. Шымкент

Научный руководитель: Жумагулова Ж.Ж. к.ф.н

Аннотация. В статье рассматривается связь между творчеством Александр Пушкин и искусственным интеллектом. Автор анализирует роль человеческого опыта и эмоций в литературе и возможности алгоритмов для создания текстов. Приводятся примеры из произведений Пушкина, изучаются внутренние переживания и моральные дилеммы его героев. Также обсуждаются возможности и ограничения применения ИИ в литературном творчестве. В разделе обсуждения рассматривается взаимодействие человека и технологии в будущем литературном процессе. Статья может быть полезна для исследователей в области литературоведения, филологии, искусственного интеллекта и культуры.

Ключевые слова: Пушкин, литература, искусственный интеллект, алгоритм, творчество, литературоведение.

Литература на протяжении веков была отражением человеческой души. Она рождалась из чувств, переживаний, сомнений и вдохновения. Через слово автор передает эмоции, внутренние переживания и размышления о жизни. Имя Александр Пушкин стало символом настоящего гения, способного передать глубину человеческой природы. Его произведения не только классика, но и зеркало человеческой души, в которых каждый читатель может увидеть свои мысли и чувства.

Сегодня перед литературой стоит новый вызов – искусственный интеллект, способный создавать тексты, подражать стилю известных авторов и генерировать новые истории. Это вызывает вопросы о будущем литературы: может ли машина стать творцом или останется инструментом человека? Может ли алгоритм чувствовать, переживать или создавать смысл так же, как это делает человек? Какие новые формы и жанры могут появиться благодаря сотрудничеству человека и технологии?

Пушкин создавал свои произведения, опираясь на личный опыт, наблюдения за жизнью и внутреннее понимание человеческой природы. Его герои живые, они обладают эмоциями, сомнениями, страстями, которые невозможно подделать или искусственно симитировать. Читатель верит им, потому что узнает себя в этих образах. Искусственный интеллект, напротив, работает с данными: он анализирует, комбинирует и воспроизводит стиль, но не способен переживать жизнь, чувствовать любовь, страх или радость. Для алгоритма понятие «душа» остаётся абстракцией.

ИИ может стать полезным инструментом для автора. Он помогает анализировать текст, проверять стиль, строить логические связи в сюжете, предлагать неожиданные комбинации слов и идей, проводить тематический анализ и выявлять повторяющиеся мотивы. Однако алгоритм не испытывает сомнений, вдохновения и не проходит через процесс творческого поиска. Настоящее искусство рождается именно из пережитого опыта, ошибок и внутреннего поиска смысла, чего машина никогда не испытала и испытать не сможет.

Примеры из Пушкина

В «Евгении Онегине» Пушкин показывает глубокие внутренние переживания Татьяны и Онегина. Письмо Татьяны – это не просто текст, а поток эмоций,

переживаний, надежд и страхов. Алгоритм может скопировать стиль Пушкина, но не сможет передать ту глубину и искренность, которые испытывает героиня.

В «Капитанской дочке» раскрываются моральные и этические аспекты человеческой жизни: выбор между долгом и личными чувствами, ответственность перед другими. Персонажи принимают решения на основе опыта, эмоций и внутреннего понимания мира. Алгоритм может смоделировать поведение, но не способен испытать моральные дилеммы, прочувствовать последствия выбора или понять смысл человеческих поступков на эмоциональном уровне.

Эти примеры показывают границу между гением и алгоритмом: человек творит из собственного опыта и чувств, а машина лишь моделирует и комбинирует уже существующие данные.

Современные технологии открывают перед литературой новые возможности. Искусственный интеллект может облегчить процесс создания текста, анализировать большие массивы информации, находить закономерности в произведениях разных авторов, предлагать оригинальные идеи и ускорять работу над текстом. Эти функции особенно полезны исследователям, писателям, преподавателям и редакторам.

Однако несмотря на технические преимущества, ИИ остаётся инструментом, а не самостоятельным творцом. Настоящая ценность произведения заключается в человеческих эмоциях, переживаниях и моральном опыте автора. Машина может имитировать стиль, анализировать структуру текста, но она не способна переживать чувства, сомневаться или творчески интерпретировать жизнь.

В будущем литературный процесс, вероятно, будет строиться на взаимодействии человека и технологии. Автор сохраняет главную роль – носителя эмоций, смысла и оригинальной идеи. Алгоритм выступает в качестве помощника, расширяя возможности творчества. Важно, чтобы технологии не заменяли человеческую интуицию и эмоциональную глубину, а лишь помогали автору достигать новых высот в создании произведений.

Между гением и алгоритмом остаётся важная граница – человеческая душа и личный опыт. Литература будущего сможет сочетать возможности технологий с глубиной человеческого творчества, но её основа всегда останется в руках человека. Искусственный интеллект может ускорять процессы, анализировать текст, предлагать идеи и проверять стилистику, но не заменит способность человека чувствовать, сомневаться и создавать смысл.

Пушкин и его творчество напоминают нам о том, что ценность литературы заключается не только в форме или стиле, но и в её способности трогать, вдохновлять и заставлять читателя задумываться. Машина может моделировать, анализировать и имитировать стиль, но только человек способен создавать живое искусство, наполненное эмоциями, глубиной и внутренней силой. Будущее литературы сохранит человеческую душу как её сердце, а технологии станут инструментом, раскрывающим потенциал каждого автора.

Список литературы

- 1.Александр Пушкин. Евгений Онегин. – Москва: Художественная литература, 2001.
- 2.Александр Пушкин. Капитанская дочка. – Санкт-Петербург: Азбука, 2010.
- 3.Гринберг, И. В. Искусственный интеллект и творчество: перспективы и ограничения. – Москва: Наука, 2018.
- 4.Иванова, Т. А. Литература и технологии: новые формы повествования. – Санкт-Петербург: Питер, 2020.
- 5.Russell, S., Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson, 2021.
- 6.Manovich, L. AI and the Future of Cultural Production. – New York: Bloomsbury, 2022.

05. ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР СЕКЦИЯСЫ

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Айткулова.Н.Ж.

магистр, старший преподаватель, кафедры педагогики и психологии

aitnur@mail.ru

Тарасенко.М.А.

студентка 2 курса «Психология и педагогика»

Казибаева.З.Б.

студентка 2 курса «ПМНО»

Университет им. Ж.А.Ташенова, г.Шымкент, Казахстан

Аннотация: В статье рассматриваются психолого-педагогические условия формирования учебной мотивации у учащихся начальных классов. Анализируются психологические особенности учебной мотивации детей младшего школьного возраста, а также педагогические условия её развития в образовательном процессе. Особое внимание уделяется роли учителя, школьного психолога и семьи в создании благоприятной образовательной среды, способствующей формированию устойчивой учебной мотивации.

Ключевые слова: учебная мотивация, учащиеся начальных классов, педагог, школьный психолог, образовательный процесс, психолого-педагогические условия.

Аннотация: Мақалада бастауыш сынып оқушыларының оқу мотивациясын қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық шарттары қарастырылады. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың оқу мотивациясының психологиялық ерекшеліктері, сондай-ақ оны білім беру үдерісінде дамытудың педагогикалық шарттары талданады. Тұрақты оқу мотивациясын қалыптастыруға ықпал ететін қолайлы білім беру ортасын құруда мұғалімнің, мектеп психологының және отбасының рөліне ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: оқу мотивациясы, бастауыш сынып оқушылары, педагог, мектеп психологы, білім беру үдерісі, психологиялық-педагогикалық шарттар.

Annotation: The article examines the psychological and pedagogical conditions for the formation of learning motivation in primary school students. The psychological characteristics of learning motivation in children of primary school age are analyzed, as well as the pedagogical conditions for its development within the educational process. Special attention is paid to the role of the teacher, school psychologist, and family in creating a favorable educational environment that contributes to the formation of stable learning motivation.

Key words: learning motivation, primary school students, teacher, school psychologist, educational process, psychological and pedagogical conditions.

В условиях модернизации системы образования особую актуальность приобретает проблема формирования учебной мотивации младших школьников. Учебная мотивация является важнейшим фактором успешности обучения, поскольку определяет отношение ребёнка к учебной деятельности, уровень его познавательной активности и эмоциональное благополучие. Именно в младшем школьном возрасте закладываются основы внутренней мотивации, устойчивого интереса к знаниям и стремления к саморазвитию.

Современные психолого-педагогические исследования подчёркивают, что формирование учебной мотивации носит комплексный характер и зависит от совокупности психологических и педагогических условий. Существенную роль в этом процессе играют личность учителя, особенности организации образовательного процесса, а также поддержка со стороны семьи и школьного психолога. В связи с этим актуальным является рассмотрение психолого-педагогических условий формирования учебной мотивации младших школьников с позиции взаимодействия всех участников образовательного процесса.

В психологии мотивация рассматривается как система побуждений, определяющих направленность и активность личности. Учебная мотивация представляет собой совокупность мотивов, побуждающих ребёнка к усвоению знаний и выполнению учебных действий [2].

Младший школьный возраст (6–10 лет) является сенситивным периодом для формирования учебной мотивации. В этот период ведущей деятельностью становится учебная деятельность, а на начальном этапе обучения преобладают социальные мотивы, связанные со стремлением соответствовать ожиданиям взрослых и получить их одобрение [1].

Психологи выделяют внешнюю мотивацию, основанную на оценках, поощрениях и наказаниях, и внутреннюю мотивацию, связанную с познавательным интересом к содержанию учебной деятельности. Как подчёркивает Л.И. Божович, устойчивое положительное отношение к учению формируется при преобладании внутренней мотивации, основанной на интересе к процессу и результату познания [1].

Одним из важнейших психолого-педагогических условий формирования учебной мотивации является учёт возрастных и индивидуальных особенностей младших школьников. В этом возрасте дети отличаются высокой эмоциональной восприимчивостью, потребностью в поддержке и одобрении со стороны значимых взрослых [3].

Существенную роль играет формирование познавательного интереса. По мнению Н.Ф. Талызиной, интерес к учению возникает тогда, когда учебная деятельность приобретает для ребёнка личностный смысл и становится для него эмоционально значимой [4]. Так, использование игровых элементов и проблемных заданий позволяет включить ребёнка в активную познавательную деятельность, повышая его внутреннюю мотивацию к обучению.

Важным психологическим условием является создание ситуации успеха. Переживание успеха способствует формированию положительной самооценки, уверенности в собственных силах и поддерживает интерес к учебной деятельности. Напротив, систематическое переживание неуспеха может привести к снижению учебной мотивации и росту школьной тревожности [1].

Эмоционально благоприятный психологический климат в классе также оказывает положительное влияние на учебную мотивацию младших школьников. Доброжелательное отношение педагога, поддержка инициативы учащихся и уважение к их личности способствуют формированию устойчивого интереса к обучению [3].

Важнейшим педагогическим условием формирования учебной мотивации является личность учителя. Педагог выступает не только организатором учебного процесса, но и эмоционально значимой фигурой для ребёнка, влияющей на его отношение к учёбе. Поддержка, справедливость и эмоциональная устойчивость учителя создают условия для формирования положительной учебной мотивации [4].

Существенное влияние на формирование учебной мотивации младших школьников оказывает семья. Поддержка родителей, интерес к школьной жизни ребёнка, адекватная оценка его успехов и сотрудничество со школой способствуют развитию положительного отношения к учебной деятельности [5].

Таким образом, учебная мотивация младших школьников формируется под влиянием совокупности психологических и педагогических факторов. Учет возрастных и индивидуальных особенностей детей, развитие познавательного интереса, создание ситуации успеха и благоприятного эмоционально-психологического климата являются ключевыми условиями формирования устойчивой мотивации к учебной деятельности.

Анализ показал, что ведущая роль в данном процессе принадлежит педагогу, который выступает организатором учебной деятельности и эмоционально значимой фигурой для ребёнка. Не менее важным является участие семьи, обеспечивающее поддержку и положительное отношение к обучению. Взаимодействие педагога, школьного психолога и родителей способствует созданию целостной образовательной среды, обеспечивающей успешное обучение, личностное развитие и социальную адаптацию младших школьников.

Список литературы:

- 1.Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. — М.: Педагогика, 1997. — 352 с. — С. 142–150.
- 2.Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с. — С. 83–85.
- 3.Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. — М.: Просвещение, 1989. — 280 с. — С. 210–218.
- 4.Талызина Н.Ф. Педагогическая психология. — М.: Академия, 2001. — 288 с. — С. 94–98.
- 5.Жумабаева М.О. Формирование учебной мотивации у младших школьников // ILM-FAN VA INNOVATSIYA. — 2023.

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУІН АРТТЫРУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Айткулова Нургуль Жорабекқызы

«Педагогика және психология» кафедрасының магистр аға оқытушысы
aitnur@mail.ru

Ирисметова Азиза Улигбековна

6B01101-«Педагогика және психология» 4-курс студенті Пик-22-7к1 тобы

Еркінбай Мерей Нұрбекқызы

6B01101 «Педагогика және психология», 4-курс студенті Пик-22-7к1 тобы

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев университет АҚ, Шымкент, Қазақстан

Андатпа: Ұсынылған мақалада инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік бейімделуіне психологиялық қолдау көрсетудің мазмұндық аспектілері, негізгі бағыттары мен тиімді әдістері қарастырылады. Әлеуметтік бейімделу үдерісіне ықпал ететін психологиялық және педагогикалық факторлар талданып, психологиялық сүйемелдеудің тиімділігі нақты практикалық мысалдар арқылы дәлелденеді.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, ерекше білім беру қажеттіліктері, әлеуметтік бейімделу, психологиялық сүйемелдеу, психологиялық қолдау.

Аннотация: В представленной статье рассматриваются содержательные аспекты, ключевые направления и результативные методы психологической поддержки социальной адаптации детей с особыми образовательными потребностями в контексте инклюзивного образования. Проанализированы психологические и педагогические факторы, оказывающие влияние на процесс социальной адаптации, при этом эффективность

психологического сопровождения подтверждается конкретными практическими примерами.

Ключевые слова: инклюзивное образование, особые образовательные потребности, социальная адаптация, психологическое сопровождение, психологическая поддержка

Annotation: The article examines the substantive aspects, key directions, and effective methods of psychological support for the social adaptation of children with special educational needs within the context of inclusive education. Psychological and pedagogical factors influencing the process of social adaptation are analyzed, and the effectiveness of psychological support is substantiated through specific practical examples.

Keywords: inclusive education, special educational needs, social adaptation, psychological support, psychological assistance

Қазіргі білім беру парадигмасының өзекті міндеттерінің бірі – инклюзивті оқытуды дамыту болып табылады. Инклюзияның негізгі мақсаты – ерекше оқу қажеттіліктері бар балалардың сапалы білім алуын ғана қамтамасыз ету емес, олардың қоғамға толық бейімделуіне жағдай туғызу. Осы тұрғыдан қарағанда, психологиялық сүйемелдеу әлеуметтік бейімделудің іргелі тетігі ретінде қаралады. Ерекше оқу қажеттіліктері бар балаларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету дегеніміз – баланың және оның отбасының табысты оқуына, дамуына және әлеуметтенуіне бағытталған, әртүрлі бейіндегі мамандардың көрсететін кешенді жәрдемі мен сүйемелдеуі. Бұл жұмыс ерекше білім беру қажеттіліктерін анықтауды, жеке бағдарламаларды әзірлеуді, түзету-дамыту сабақтарын, педагогтар мен ата-аналарға кеңестер беруді, сондай-ақ баланың оқуы мен қоғамға бейімделуі үшін арнайы жағдайлар жасауды қамтиды.

Инклюзия – арнайы білім беруді дамытудың заманауи стратегиялық бағыттарының бірі. Оның мазмұны ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланың мектеп өміріне толыққанды араласуын көздейді. Яғни, инклюзия тек баланы формалды түрде жалпы сыныпқа орналастыру емес, оны оқу, қарым-қатынас және сыныптан тыс іс-әрекеттер жүйесіне белсенді қатысушы ретінде тартуды білдіреді. Тиімді ұйымдастырылған инклюзивті сыныпта әртүрлі білім беру қажеттіліктері бар оқушылар бірлесіп әрекет етіп, өзара қарым-қатынас жасау мүмкіндігіне ие болады. Бұл олардың әлеуметтік бейімделуіне және тұлғалық дамуына жағымды ықпал етеді.

Ерекше оқу қажеттіліктері бар баланың жалпы білім беру мекемесінде табысты оқуы мамандар кешенінің онымен жұмыс істеуіне байланысты: педагог-психолог, сынып жетекшісі, пән мұғалімдері, логопед, дефектолог, әлеуметтік педагог. Бұл мәселені оқушылардың ата-аналарымен талқылау маңызды, өйткені біріктіріп оқытуды ұйымдастыру үдерісінде өзара әрекеттесудің негізгі қиындықтары тек оқу мәселелері бойынша ғана емес, сонымен қатар баланың сыныптағы қарым-қатынастары бойынша да туындайды. Әлеуметтік бейімделу дегеніміз – баланың қоршаған ортаға, ұжым жағдайларына, қоғамдық нормалар мен қарым-қатынас жүйелеріне бейімделу үдерісі. Ерекше оқу қажеттіліктері бар балалар үшін бұл үрдіс ерекше күрделі сипат алады, сондықтан ол жүйелі әрі ғылыми дәлелденген психологиялық сүйемелдеуді міндетті түрде қажет етеді.

Психологиялық зерттеу жұмыстарында ерекше оқу қажеттіліктері бар балалардың қоғамға бейімделу деңгейі көп жағдайда олардың эмоционалдық күй-жағдайына, өзін-өзі қабылдауына және коммуникация дағдыларына тәуелді екендігі айқындалған. Бұл мәселені ғалым Л.С.Выготскийдің мәдени-тарихи тұжырымдамасы бойынша, баланың өсуі әлеуметтік байланыстар арқылы жүзеге асырылады, ал қоғамдық ортадағы қолдау тұлғалық дамудың шешуші себебі болып есептеледі деген ойын байқауға болады [1].

Көп жағдайда мұндай балаларда өзіне сенімсіздік, әлеуметтік оқшаулану, байланыс орнатудағы қиындықтар байқалады. Бұл олардың оқу ынтасына және топқа бейімделуіне теріс ықпал жасайды. Осы себепті психологиялық сүйемелдеу тек жекелеген балаға емес, оның әлеуметтік қоршауына да бағытталуы міндетті. Инклюзивті оқытудың басты

мақсаты тек білім алудағы жетістіктерге қол жеткізу емес, сонымен қатар баланың әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ету болып саналады. Бұл үдерісте психологиялық қамқорлық ерекше орын алады, өйткені ол баланың эмоционалдық күйіне, өзін-өзі бағалауына және әлеуметтік байланыстарына тікелей әсер көрсетеді [3].

Әлеуметтік бейімделу – тұлғаның әлеуметтік орта талаптарына бейімделуі, қарым-қатынас жүйелеріне енуі және әлеуметтік рөлдерді меңгеруі арқылы іске асатын күрделі үдеріс болып табылады. Психологиядағы іс-әрекеттік бағыттың негізін қалаушылардың бірі, адамның психикасы мен санасын іс-әрекет арқылы түсіндіру қажет екенін дәлелдеген С.Л.Рубинштейннің ойынша, тұлға өсуінің іргетасы – оның белсенді әлеуметтік қызметінде жатыр, ал қоғамдық қолдау осы қызметтің нәтижелілігін жоғарылатады [2].

Ал осыдан келе, ерекше оқу қажеттіліктері бар балалар үшін әлеуметтік бейімделу бірқатар қиындықтармен сипатталады, атап өтсек өз-ара байланыс орнатудағы шектеулер мен өзін-өзі төмен қабылдауы, эмоционалдық тұрақсыздықты сезінулері және әлеуметтік оқшаулану үрдістерін болып табылады.

Атақты ғалым Л.С.Выготскийдің тұжырымдамасына сәйкес, баланың психикалық өсуі әлеуметтік қоршау арқылы жүзеге асады, ал дамуындағы кедергілер компенсаторлық механизмдер арқылы еңсеріледі [1]. Бұл жағдай инклюзивті ортада психологиялық қамқорлықтың маңызын күшейтеді. Психологиялық қолдау дегеніміз – баланың психикалық өсуін, әлеуметтік бейімделуін және тұлғалық әлеуетін дамытуға бағытталған жүйелі кәсіби іс-әрекет. Инклюзивті оқыту жағдайында мұғалімнің психологиялық сүйемел деу төмендегі бағыттар бойынша іске асырылады:

1. Психологиялық-педагогикалық диагностика. Ерекше оқу қажеттіліктері бар балалардың ерекше білім беру қажеттіліктерін анықтау білім беру үдерісін жоспарлаудың бастапқы кезеңі болып табылады. Психологиялық диагностика баланың әлеуметтік бейімделу көрсеткіштерін, эмоционалдық күй-жағдайын және коммуникативтік мүмкіндіктерін айқындауға бағытталады. Баланың психоэмоционалдық ахуалын, қоғамға бейімделу деңгейін және тұлғалық ерекшеліктерін анықтау психологиялық сүйемелдеудің мазмұнын жоспарлауға негіз болады.

2. Психологиялық түзеді және дамыту үдерісі. Әр бала үшін жеке білім беру бағдарламасы құрастырылады, онда оқу мақсаттары, қолданылатын әдістер және күтілетін нәтижелер нақты көрсетіледі. Бұндай тәсіл баланың жеке мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес келеді. Бұл бағыт баланың әлеуметтік және эмоционалдық қиындықтарын жеңуге жәрдемдеседі. Коммуникативтік дағдыларды өрістетуге, эмоционалдық тұрақтылықты қалыптастыруға және жағымды өзіндік бағалауды арттыруға бағдарланған психологиялық тренингтер мен жаттығуларды ұйымдастыру қарастырылады [4].

3. Психологиялық кеңес беру және ақпараттық түсіндіру жұмыстары. Психологтың ата-аналармен және мұғалімдермен орындайтын жұмысы инклюзивті ортаның тиімділігін жоғарылатады. Ата-аналарға, мұғалімдерге және білім беру үдерісіне қатысушыларға психологиялық кеңес беру арқылы инклюзивті ортаны оңтайландыру жүзеге асырылады.

4. Әлеуметтік ортаға психологиялық икемделуі. Баланың сынып ұжымына енуіне жағдай туғызу, төзімді қарым-қатынасты қалыптастыру және қолайлы психологиялық ахуалды қамтамасыз ету. Бұл бағыт баланы топқа біріктіруге бағдарланған. Топтық тренингтер арқылы сыныпта өзара қолдау мәдениеті қалыптастырылып, ерекше оқу қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік қабылдануы артады.

Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік-психологиялық бейімделуі кешенді және жүйелі қолдауды талап етеді. Бұл үдерісте тұлғаға бағдарланған көзқарас жетекші орын алады, яғни әр баланың жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктері ескеріледі.

Оқыту үдерісі топтық ынтымақтастық пен өзара әрекеттестікке негізделіп, қолдау көрсететін орта қалыптастыруы тиіс. Баланың позитивті өзіндік бағасын дамыту және жетістікке жету жағдайларын саналы түрде ұйымдастыру оның сенімділігі мен оқу мотивациясын арттырады.

Сонымен қатар, білім беру ұйымында инклюзивті мәдениетті қалыптастыру, ата-аналарды ағарту жұмыстарын жүргізу және педагогтердің кәсіби құзыреттілігін жүйелі арттыру маңызды болып табылады. Мамандар командасының үйлесімді әрекеті мен арнайы құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету де баланың білім беру кеңістігіне толыққанды кірігуіне мүмкіндік береді.

Көрнекті психолог, әлеуметтанушы И.С.Конның пайымдауынша, әлеуметтік ортадағы қабылдану тұлғаның өзін-өзі бағалауына тікелей ықпал жасайды, сондықтан психологиялық сүйемелдеудің нәтижелілігі әлеуметтік ахуалмен тығыз байланысты болып келеді, деп көрсеткен [5].

Қорытындылай келе, инклюзивті оқыту жағдайында ерекше оқу қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік бейімделуін психологиялық қолдау – кешенді, жүйелі және көпқырлы үдеріс болып табылады. Психологиялық сүйемелдеу баланың тұлғалық өсуін, әлеуметтік белсенділігін және өмір сапасын жоғарылатуға ықпал етеді. Осыған байланысты инклюзивті білім беру жүйесінде психологтың кәсіби қызметін күшейту және психологиялық қолдаудың тиімді үлгілерін енгізу өте өзекті мәселе болып отыр. Инклюзивті білім беруді дамыту қазіргі заманғы мектептің басым бағыты болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.:Смысл, 2005. – 512 с.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2012. – 720 с.
3. Алехина, С. В. Философские и методологические основы инклюзивного образования : учебное пособие для вузов / С. В. Алехина, А. Ю. Шеманов. — Москва : Издательство Юрайт, 2024. - 268 с.
4. Молчанова О.Н. Самооценка: теоретические проблемы и эмпирические исследования: учебное пособие- М.: Флинта, 2016. – 392 с.
5. Кон И.С. Социология личности. — Москва: Академический проект, 2019. – 464 б.

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАҒА ТАБЫСТЫ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

Махаметова З.А.

магистр, старший преподаватель, кафедры педагогики и психологии
zakhida07@mail.ru

Еркінбай Мерей Нұрбекқызы

6B01101 «Педагогика және психология», 4-курс студенті Пик-22-7к1 тобы

Ирисметова Азиза Улигбековна

6B01101-«Педагогика және психология», 4-курс студенті Пик-22-7к1 тобы

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев университет АҚ, Шымкент, Қазақстан

Андатпа: Мақалада білім алушылардың әлеуметтену үдерісінің психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесіндегі әлеуметтік орта мен мектептің тұлғаның қалыптасуындағы рөлі талданады. Сонымен қатар білім алушылардың қоғамға бейімделуі, әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды меңгеруі және тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына әсер ететін факторлар сипатталады. Білім

алушылардың әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз етудің педагогикалық шарттары мен тәрбиелік жұмысты ұйымдастырудың маңыздылығы көрсетіледі.

Түйін сөздер: әлеуметтену, әлеуметтік бейімделу, тұлғаның қалыптасуы, білім беру ортасы, тәрбие үдерісі.

Аннотация: В статье рассматриваются психолого-педагогические особенности процесса социализации учащихся. Анализируется роль социальной среды и школы в формировании личности ребенка. Кроме того, описываются факторы, влияющие на адаптацию учащихся к обществу, усвоение ими социальных норм и ценностей, а также на развитие их личностных качеств. Подчеркивается значимость педагогических условий и организации воспитательной работы для успешной социальной адаптации школьников.

Ключевые слова: социализация, социальная адаптация, формирование личности, образовательная среда, воспитательный процесс.

Abstract. The article examines the psychological and pedagogical features of students' socialization process. The role of the social environment and the school in the formation of a child's personality is analyzed. In addition, factors influencing students' adaptation to society, their acquisition of social norms and values, and the development of their personal qualities are described. The importance of pedagogical conditions and the organization of educational work for ensuring successful social adaptation of students is emphasized.

Keywords: socialization, social adaptation, personality development, educational environment, educational process.

Еліміздің қоғамдық-әлеуметтік өмірінде нарықтық қатынастардың қалыптасуына байланысты саяси, экономикалық, әлеуметтік-мәдени және рухани салаларда елеулі өзгерістер орын алды. Осындай өзгерістер жас ұрпақты тәрбиелеу мәселесін жаңа тұрғыдан қарастыруды қажет етеді. Осыған орай мемлекет даму стратегиясында өскелең ұрпақтың рухани әлеуетін арттыруға, олардың әлеуметтік қорғалуына және жан-жақты дамуына ерекше көңіл бөлінуде.

Білім беру үдерісінің басты міндеттерінің бірі – баланың ішкі жан дүниесін түсіну, оның сезімі мен көңіл күйін, қызығушылығы мен қажеттіліктерін ескеру. Оқушы тұлғасын қалыптастыру және дамыту барысында оған әлеуметтік тұрғыдан қолдау көрсету маңызды болып табылады. Қазіргі уақытта бастауыш сынып оқушыларының қоғамға бейімделуі мен әлеуметтену үдерісінде кездесетін қиындықтар олардың тұлғалық ерекшеліктерін зерттеуді талап етеді. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып жүргізілетін түзету-дамыту жұмыстары баланың әлеуметтік ортаға икемделуіне және өмірлік қиындықтарды еңсеру қабілетін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл бағыттағы жұмыстардың нәтижелі болуы тек педагогтар үшін ғана емес, бүкіл қоғам үшін маңызды екенін естен шығармаған жөн.

Қазіргі білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – оқушыларға белгілі бір білім мен дағдыны ғана меңгерту емес, сонымен қатар оларды ақпаратты өз бетінше іздеп табуға, талдауға және тиімді пайдалануға үйрету. Бүгінгі жылдам өзгеріп отырған қоғам жағдайында өмір сүре алатын, икемді әрі шығармашыл тұлғаны қалыптастыру білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі болып отыр. Мемлекет басшысының халыққа Жолдауында да заманауи білім беру жүйесін дамыту, кәсіби қайта даярлау ісін жетілдіру, жаңа технологиялар мен инновациялық идеяларды енгізу арқылы «парасатты экономиканың» негізін қалыптастыру қажеттілігі атап көрсетілген. Білім беру реформасының табысты болуының негізгі көрсеткіші – еліміздің әрбір азаматы алған білімінің арқасында әлемнің кез келген елінде сұранысқа ие маман бола алатын деңгейге жетуі.

Білім алушылардың табиғатынан жаңаны тануға құштар, олардың оқу-танымдық белсенділігі жоғары болады. Сондықтан, білім берудің бастапқы сатысында оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға, танымдық қызығушылығын

арттыруға және белсенді әрекетке ынталандыруға ерекше назар аудару қажет. Осы тұрғыдан алғанда зерттеу әрекеті оқушылардың қоршаған орта туралы білімін кеңейтетін және олардың танымдық мүмкіндіктерін дамытатын маңызды тәсілдердің бірі болып саналады.

Білім алушылардың психикалық дамудың көптеген қырлары қарқынды жетілетін кезең болып табылады. Бұл уақытта баланың әлеуметтену үдерісі де белсенді түрде жүзеге асады. Сондықтан, осы жас кезеңінде қол жеткізілген жетістіктер баланың әрі қарайғы дамуына тікелей ықпал етеді. Оқушыда оң әлеуметтік тәжірибе мен тұлғалық жетістіктер неғұрлым ерте қалыптасса, соғұрлым оның қазіргі қоғам жағдайына бейімделуі жеңілдей түседі. Тұлғаның қалыптасуы әртүрлі әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың ықпалымен жүзеге асады, сондықтан тәрбиелеу мен оқыту үдерісі оқушының қоғамға толыққанды бейімделуін қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс.

Ғалым Л.В. Мардакаевтың әлеуметтік сөздігінде әлеуметтену ұғымы жеке тұлғаның қалыптасу үдерісі ретінде түсіндіріледі. Бұл үдеріс барысында адам әлеуметтік тәжірибені меңгереді: тілдік қарым-қатынас құралдарын игереді, қоғамда қабылданған құндылықтар мен нормаларды, мінез-құлық ережелерін үйренеді, сондай-ақ түрлі әлеуметтік топтарға бейімделеді. Осылайша әлеуметтену тұлғаның қоғам мәдениетін игеруі мен әлеуметтік ортада өз орнын табуына ықпал етеді.

Әлеуметтендірудің негізгі мәні – осы үдеріс барысында адамның белгілі бір қоғамның толыққанды мүшесі ретінде қалыптасуында. Қазіргі білім беру жүйесінде мектеп әлеуметтендірудің маңызды институттарының бірі болып саналады. Мектеп қоғамның шағын моделі ретінде оқушылардың әлеуметтік тәжірибе жинақтауына мүмкіндік береді. Мұнда олар қоғамда қабылданған негізгі құндылықтарды, әлеуметтік нормаларды және топ ішінде өзара әрекеттесу мен мінез-құлық үлгілерін меңгереді. Сонымен қатар, белгілі бір оқу кезеңдерінде әлеуметтену деңгейі оқушының оқу жетістіктеріне де айтарлықтай ықпал етеді.

Тәрбие үдерісі – жеке тұлғаны қоғамның тарихи және мәдени тәжірибесіне баулудың маңызды құралы. Оның мазмұны мен мақсаты қоғамның жетекші әлеуметтік қажеттіліктерімен тығыз байланысты. Қоғамдағы әлеуметтік бағдарлар мен құндылықтардың өзгеруі тәрбие жұмысын ұйымдастырудың мазмұнын, міндеттерін, бағыттары мен формаларын қайта қарастыруды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, тұлғаны әлеуметтендірудің маңызды алғышарттарының бірі – қолайлы әлеуметтік ортаны қалыптастыру болып табылады. Мұндай ортада тәрбиелік жұмысты тиімді ұйымдастыру ерекше маңызға ие.

Адамның толыққанды тұлға ретінде қалыптасуы үшін тек биологиялық тұқым қуалаушылық жеткіліксіз. Биологиялық индивидтің әлеуметтік субъектке айналуы әлеуметтену үдерісі арқылы жүзеге асады. Бұл үдеріс барысында адам қоғамның құндылықтарын, әлеуметтік нормаларын, мінез-құлық ережелерін және әлеуметтік бағдарларын меңгереді. Нәтижесінде ол әртүрлі әлеуметтік топтар мен қоғамдық құрылымдарға бейімделіп, тұлғаның әлеуметтік маңызы бар қасиеттері қалыптасады.

Әлеуметтену және әлеуметтік бейімделу мәселелері көптеген ғалымдардың зерттеу нысаны болған. Бұл бағытта Т. В. Азарова, Н. Азарова, Н. Алешина, М. В. Антропова, М. В. Битянова, Ю. В. Василькова, М. А. Галагузова, В. Н. Гуров, Б. С. Ерасов, С. А. Козлова, М. М. Кольцова, Л. В. Корель, А. И. Кравченко, Л. В. Мардахаев, В. С. Марков, А. В. Мудрик, Л. Я. Селюкова сияқты ғалымдар елеулі үлес қосқан.

Әлеуметтік бейімделу үрдісі мектепте оқудың басында ғана емес, сонымен қатар негізгі буынға көшу кезінде де ерекше маңызға ие. Бұл проблеманың өзектілігі Білім алушылардың бақылауымен расталады. Жеткіншек шақ өзінің драмалық күйзеліспен, қиындықтармен және дағдарыстарымен ерекшеленеді. Бұл кезеңде мінез-құлықтың тұрақты формалары, мінез-құлықтың белгілері, эмоционалдық көзқараспен қарау тәсілдері қалыптасады, ресімделеді. Бұл жетістіктер, білімді, шеберлікті жылдам арттыру, мен қалыптасуы, жаңа әлеуметтік ұстанымды алу кезеңі. Сонымен қатар, бұл

балаларда әлемінен алыстаумен қатар мазасыздық пен психологиялық ыңғайсыздық сезімінің пайда болады.

Әлеуметтік бейімделу адамның әлеуметтік орта жағдайына бейімделуі болып табылады, ол адамның әлеуметтік рөлін қабылдауын қамтитын жеке тұлғаны әлеуметтендірудің негізгі әлеуметтік-психологиялық механизмдерінің бірі болып табылады. Жеке тұлғаны әлеуметтендірудің негізгі әлеуметтік-психологиялық тетіктерінің бірі, ол жеке әлеуметтік рөлді қабылдауды қамтиды.

Әлеуметтік бейімделу тұлғаның қоғамда тиімді әрекет етуіне мүмкіндік беретін бірнеше маңызды құрамдас бөліктерден тұрады. Оларға мыналар жатады:

1. Қоршаған әлеуметтік ортаны және өзін дұрыс қабылдау, яғни жеке мүмкіндіктері мен қоғам талаптарын шынайы бағалай білу.

2. Басқа адамдармен тиімді қарым-қатынас орнату және біртіндеп әлеуметтік байланыстарды дамыту.

3. Оқу, еңбек және бос уақытты тиімді ұйымдастыру, демалыс пен көңіл көтеруді дұрыс жоспарлай білу.

4. Өзін-өзі тану, өзін-өзі реттеу және жеке іс-әрекетін ұйымдастыру қабілеттерінің қалыптасуы.

5. Әртүрлі әлеуметтік рөлдер мен жағдайларға сәйкес мінез-құлықтың икемділігін көрсете білу.

Осы негізгі қағидаларға сүйене отырып, мектеп психологы білім алушылардың жаңа білім беру ортасына сәтті бейімделуіне ықпал ететін арнайы түзету-дамыту бағдарламасын құрастыра алады. Мұндай бағдарлама оқушылардың психологиялық қолдау алуына, әлеуметтік дағдыларын дамытуына және оқу үдерісіне тиімді бейімделуіне мүмкіндік береді.

Мектепте білім алушыларды табысты әлеуметтік бейімдеудің негізгі шарттары: сыныпта жағымды эмоционалды қарым-қатынас жасау, жеке тәсілдерді енгізу, жасөспірімнің қажеттіліктерін қанағаттандыратын дамушы ортаны құру, әр түрлі жағдайларда жасөспірімнің тәртібін ынталандыратын түрлі іс-шаралармен білім беру процесін қанықтыру.

Осылайша, білім алушыларға көмек көрсету бағдарламасы ортанғы буынға өту кезде әлеуметтік педагогтармен пән мұғалімдерінің және ата-аналардың бірлескен жұмысында ғана жүзеге асырылуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абрамов Г.С. Возрастная психология. – М., 2001.
2. Алмазов Б.Н. Психическая средовая дезадаптация несовершеннолетних. – Свердловск, 1986.
3. Андрееенкова Н.В. Проблемы социализации личности // Социальные исследования. – Вып. 3. – М., 1970.
4. Антропова М.В., Кольцова М.М. Адаптация организма школьников к учебным и физическим нагрузкам. – М., 1983.

НАТЮРМОРТ ЖАНРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ РӨЛІ

Жаңлышбек Ж.М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD, қауымд. профессор **Конакбаева У.Ж.**

"Натюрморт" атауы француздық *natur* - натура және *mort* –өлі деген сөзден шыққан. Бұл бейнелеу өнерінің жанры, онда басты кейіпкерлер адамның айналасындағы

заттар, жансыз заттар – "өлі табиғат", заттар әлемі туралы сурет натюрморт деп аталады. Натюрморт-бұл бейнелеу өнеріндегі жансыз (көбінесе) заттардың бейнесі.

Бұл жанр өте қызықты және алуан түрлі. Бүгінде оның дамуында үлкен тәжірибе жинақталған. Көптеген ғасырлар бұрын суретшілер заттардың мәнін сенімді түрде бейнелеуді, олардың сұлулығын жеткізуді, ерекше көркем қасиеттерді көрсетуді үйренді.

Натюрморт-бұл графика, кескіндеме және тіпті мүсін өнерінде кең таралған жанр. Натюрморттың басқа жанрлардан айырмашылығы неде? Суретші жансыз заттарды бейнелегенде не айта алады?

Сипаттаманы қажет ететін басқа жанрлармен салыстырғанда, натюрморт түсінікті. Оның негізгі функциясы-оны мұқият қарап, оған "батыру" керек. Ол өмірді заттар әлемі арқылы түсінуге, олардың сұлулығына таңдануға, автордың тәжірибесін сезінуге үйретеді.

Натюрмортта суретші заттарды суреттеп қана қоймайды, олар арқылы өзінің шындық идеясын білдіреді, әртүрлі эстетикалық мәселелерді шешеді.

Натюрморттың "мазмұнының" мәні - адам мен затқа қатысты, өмірдің объективтілік сезімі, материяның табиғаты... Бұл " белгілі бір мағынада тұтас дүниетаным, белгілі бір түсінік көру шынайы сезім"[5]. Бұл сөздерге тек тақырыптар суретшінің сөйлейтін тілі екенін және ол осы тілді жетік білуі керек екенін қосуға болады [1].

Натюрморт бұл, ең алдымен, тақырыптық ұйымдастырылған, мағынасы бойынша байланысқан, белгілі бір идеяны жүзеге асыратын пәндер тобы. Натюрморт нысандарын екі үлкен топқа бөлуге болады: табиғи заттар (снед, балық, гүлдер, ойын, жемістер және т.б.) және адам қолымен жасалған заттар.

Натюрморттың табиғи нысандары, әдетте, қысқа мерзімді (олар табиғи әлемнен шыққандығына байланысты), бірақ ерекше жағдайлар бар. Табиғи ортадан жыртылған олар тез арада өледі: жемістер нашарлайды, гүлдер қурап қалады, сондықтан бұл жанрдың функцияларының бірі – өзгергіштікке өзгермелілік беру, қысқа мерзімді сұлулықты бекіту.

Табиғи нысандар мен жасалған заттардың айырмашылығы сол мазмұндық жағынан, олар натюрмортта ойнайтын сюжеттік рөлде. Натюрморттағы заттар адамның және оның іс-әрекетінің сипаттамасы ретінде қызмет етеді, кейде әлеуметтік мазмұнды натюрмортқа енгізеді, еңбек немесе шығармашылық тақырыбын көтереді.

Жасанды және табиғи заттардың барлық айырмашылықтарымен олар натюрмортта органикалық түрде қосылуға мүмкіндік беретін ортақ белгілерге ие. Олардың екеуі де салыстырмалы түрде кішкентай, олар бір-бірімен үйлесімді болуы мүмкін (мысалы, гүлдер мен вазалар, жемістер мен ыдыс-аяқтар).

Заттар әлемінің алуан түрлілігі натюрморттың мазмұнды мүмкіндіктерін шексіз кеңейтеді. Натюрморт міндетті түрде объективті түрде бола бермейді, оны суретші бейнелеу үшін арнайы құрастырады, ойлап табады.

Натюрморт ұзақ уақыт бойы кескіндеменің екінші жанры болып саналды, ең алдымен тарихи, жауынгерлік, мифологиялық тақырыптық картинамен салыстырғанда. Алайда, ұлы шеберлер өздерінің натюрморттарымен дәлелдеді, натюрморттар тек "өмір сүруге құқылы" ғана емес, заттар әлемі иесінің өмір салты, оның мәртебесі, әлеуметтік жағдайы туралы көп нәрсе айта алады [2].

Оқу натюрмортын академиялық натюрморт деп те атайды. Онда, ең алдымен, оқу міндеттеріне сәйкес, пәндерді масштаб, тон және құрылым бойынша үйлестіру, объектілердің құрылымдық ерекшеліктерін көрсету, әртүрлі формадағы пластикалық заңдылықтарды анықтау, тон мен түс қатынастарын шешу қажет. Оқу натюрмортты сонымен қатар білім беру және тәрбиелік міндеттерді орындай алады: халық шығармашылығымен, тарихымен, мәдениетімен және т. б. танысу.

Оқу және шығармашылық натюрморт тек оқу іскерліктері мен дағдыларын дамытуға ғана емес, сонымен қатар белгілі бір шығармашылық міндеттерді шешуге, авторлық әдепті, стильді, қолжазбаны қалыптастыруға бағытталған.

Шығармашылық натюрморт суретшінің еркін өзін-өзі көрсетуін, дизайнның өзіндік ерекшелігін, автордың стилін бейнелейді. Натюрморттағы нақты заттардың мазмұны бойынша бір типті немесе бір қатарлы натюрморт ерекшеленеді, онда белгілі бір түрдегі заттар бейнеленген: тек көкөністер, тек жемістер немесе гүлдер және т.б. натюрморт аралас деп саналады, оның құрамында әртүрлі заттар бар (гүлдер мен жемістер, ыдыс-аяқ пен жемістер және т. б.).

Сюжеттік-тақырыптық натюрморт тақырыптарды тақырыппен, сюжетпен біріктіруді білдіреді. Натюрморттың сюжеті белгілі бір сюжетке ие, оны "таңғы ас", "таңдалмаған үстел" деп атауға болады., "десерт", "кешкі ас" және т.б.; тірі заттар қосылған натюрморттар: жануарлар, құстар және тіпті адамдар (жылан сататын дүкендер). Сюжеттік-тақырыптық немесе сюжеттік натюрморттар адамның ішкі әлемін, оның мүдделерін, мәдениетін, өмірінің әртүрлі аспектілерін жеткізуге қызмет етеді.

Натюрморт тәуелсіз сурет бола алады немесе портреттің, интерьердің, тақырыптық суреттің құрамдас бөлігі бола алады. Кескіндемедегі заттар әрдайым оларға арналған натюрморт жанрында "кейіпкерлер" бола бермейді. Олар интерьер суреттеріндегі бөлмелерді толтырады және жандандырады, Тарихи немесе жанрлық көріністерде адамдардан кем емес рөл атқарады, соңында олар портреттегі адаммен бірге жүреді [3].

Натюрмортта шешілетін шығармашылық міндеттерден басқа, ол оқу орны ретінде де қолданылады, әр түрлі оқу орындарында бейнелеу өнерін оқыту процесінде табиғатты зерттеудің бастапқы кезеңінде қолданылады. Натюрморттың бейнесі әсіресе кескіндеме шеберлігін игеру тәжірибесінде пайдалы, өйткені жаңадан келген суретші оның көмегімен бейнелеу өнерінің негізгі заңдылықтарын түсінеді.

Натюрморттың құрамына мөлшері, пішіні, түсі және құрылымы бойынша әр түрлі заттарды қосқан жөн (бірдей мөлшердегі екі немесе бірнеше зат бірдей салмаққа ие, сондықтан олар біртұтас әсер ете алмайды). Бұл жағдайда натюрморттағы заттардың мөлшерінде өте үлкен айырмашылықты болдырмау керек: мысалы, үлкен ыдыстың жанындағы кішкентай сіріңке қорабы [4].

Натюрморт композициясында сюжеттік-композициялық орталық болуы мүмкін. Оның жақсы орналастыру қажет, екінші жағынан, бөлуге болады, оның көмегімен түсті, реңді, керісінше (заттардың топбында түсіне, тонына, формасына және мағынасына қарай ажырататын негізгі – зат болуы тиіс).

Натюрморттағы заттар композицияға бір-бірімен үйлесімді түрде біріктіріліп, бір-бірімен қабаттасуы керек (қабаттасу әсері), бірақ бір-бірін жауып тастамауы керек (қараңғы және ашық, үлкен және кіші, жылтыр және күңгірт, тар және кең, сфералық және жалпақ Нысандар натюрморттың экспрессивтілігін арттырады, жағдайды жандандырады, монотондылықты жояды). Натюрморттың құрамын критерийге байланысты бірнеше түрге бөлуге болады: геометриялық, кеңістіктік, түс.

Натюрморт жанрының мұндай кең мүмкіндіктері жансыз заттардың кескіндемесін тек формасы мен мазмұнын ғана емес, сонымен қатар суретшінің авторлық қолжазбасын, қоршаған шындыққа, оның түсінігі мен өмір сезіміне деген жеке көзқарасын іздеу объектісіне айналдырады. Кескіннің шығармашылық шешімі, осы кескін көрерменге әкелетін қауымдастықтардың айқындылық дәрежесі натюрморттағы кескіндеменің рақымына, экспрессивтілігіне және тереңдігіне байланысты.

Натюрморттың көрерменге әсері қандай болуы керек? Жансыз заттарды қабылдау процесінде көрермендер белгілі бір сезімдерге, ойларға, идеяларға ие болады. Натюрморттың мұндай әсері, ең алдымен, таңдалған сюжетпен және дұрыс ашылған тақырыппен байланысты, белгілі бір суретшінің шығармашылық даралығының ерекшеліктеріне байланысты.

Натюрморт бейнелеу өнерінің басқа жанрларымен салыстырғанда кескіндеме эксперименттері үшін үлкен мүмкіндіктерге ие. Дәл осы жанрға шығармашылықпен айналысатын студенттер мен адам өмірінің мәңгілік тақырыбында тәуелсіз картиналарды орындайтын ірі өнер шеберлерін тартады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Косминская В.Б., Халезова Н.Б. Основы изобразительного искусства и методика руководства изобразительной деятельностью детей. - Москва: Просвещение, 2011. С. 19-25
2. Виноградова Г.Г. Уроки рисования с натуры в общеобразовательной школе: Пособие для учителя: -М, Просвещение, 2007. 88с.
3. Зайцев А. Наука о цвете и живопись. – М.: Искусство, 2006. -122с.
4. Пучков А.С., Триселев А.В. Методика работы над натюрмортом. Просвещение, 2022. -140с.

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА ҚАЗАҚТЫҢ ТҰРМЫСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН КИІЗ ҮЙ ЖАБДЫҚТАРЫН ЗЕРТТЕУ

Жұмакул О.Т.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD, қауымд. профессор **Конакбаева У.Ж.**

Қазақтың дәстүрлі тұрғын үйі киіз үй болып табылады. Оның құрылымында көшпенділердің қолда бар материалдардан ыңғайлы, көшпелі өмір жағдайында өте жақсы тұрғын үй құра білгендері ғана емес, сонымен қатар олардың эстетикалық, этикалық және философиялық идеялары да көрініс тапты. Көшпелі өмір салты ұзақ уақыт бойы герметикалық жабық ақтам тұрғын үйдің түрін анықтады - торлы қаңқадан және киізден жасалған, түбінде дөңгелек және жарты шар тәрізді, үй жануарларына тасымалдауға бейімделген жиналмалы құрылым.

Киіз үй көшпелі өмір салтына тамаша бейімделген тұрғын үйдің өзіндік, тарихи қалыптасқан үлгісі. Тасымалдануы (салмағы аз), ұтқырлығы (тез жиналады және бөлшектеледі), әмбебаптығы (жыл бойы өмір сүрді), жартылай сфералық пішіні мен төмен биіктігіне байланысты желге қарсы жеткілікті тұрақты, аумақты өзгерту мүмкіндігі, материалдың қолжетімділігі, әрқашан таза ауа - осы және басқа да көптеген қасиеттер 2500-3000 жыл бойы жинақталған.

Көшпелі киіз үйдің ғасырлар бойғы эволюциясы оның нақты пропорцияларын, құрастыру және бөлшектеу ережелерін, оны безендіру мен жиһаздаудың формалары мен әдістерін дамытты. Киіз үйдің мөлшері адамның масштабына сәйкес келеді, ішкі орналасуы оның тұрғындарының мүдделері мен талғамдарын ескереді, олардың экономикалық және тұрмыстық қажеттіліктерін қамтамасыз етеді. Киіз үйдің формасы әлемді бейнелейді. Ол сондай-ақ күн мен толық айды бейнелейді. Сонымен қатар, бұл барлық процестер шеңбер бойымен жүретін мәңгіліктің символы [1].

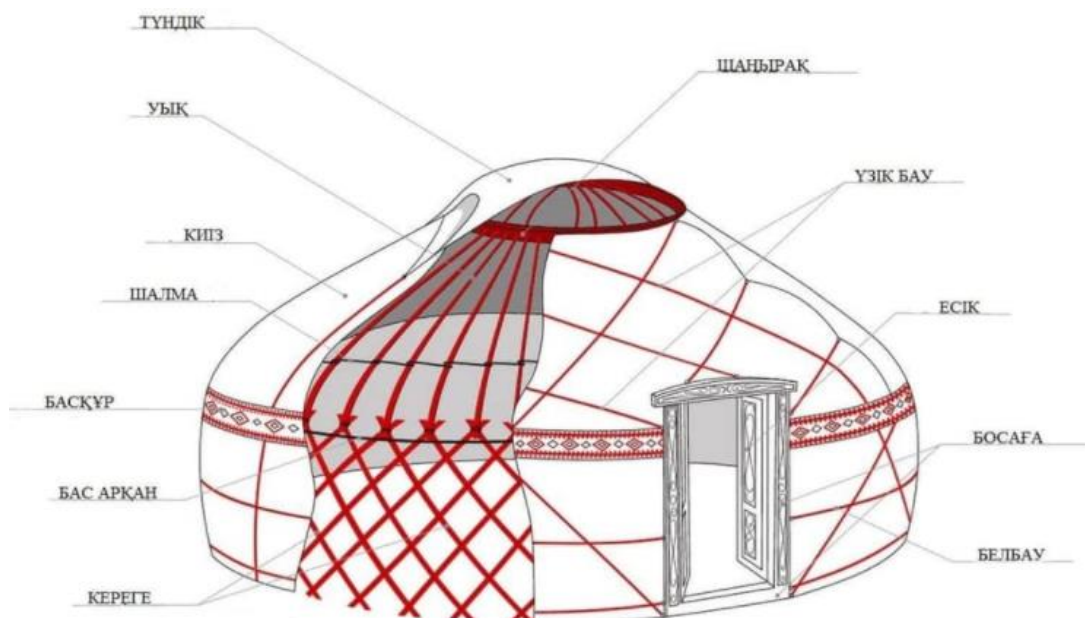
Киіз үйдің төбесі аспан сферасымен байланысты болды. Түтін саңылауы сыртқы кеңістіктегі "есік" ретінде қызмет етеді. Киіз үйде бұрыштар болмағандықтан, онда зұлым күштер жиналатын орындар жоқ, сондықтан киіз үйде өмір сүру адамдарды олардың ықпалынан қорғайды. Оның формасы адамдар арасындағы үйлесімді байланысты ынталандырады.

Киіз үй қоршаған ортаға біркелкі сәйкес келеді, оның үстіндегі аспан күмбезін, жартылай шеңберлі төбелерді қайталайды. Жаздың аптап ыстығында ол үнемдейтін салқындықты сақтайды, суықта - ошақтағы тірі от біркелкі жылуды және адам

денсаулығына зиянды, тік бұрыштары бар ғимараттарға тән патогендік энергияны жоятын ерекше микроклиматты тудырады. Киіз үйдің барлық бөлшектері біртұтас. Ол 9 негізгі бөліктен тұрады.

Қабырғалардың қаңқасы үйдің өлшемдері мен сыйымдылығын анықтайтын өзара байланысты жиналмалы ағаш торлардан тұрады. Жалпы қабырғаны құрайтын әрбір тор қиғаш тормен қапталған және шаш арқандарымен бекітілген жалпақ тақталардан тұрады. Бұл дизайн қысылғандықтан немесе созылғандықтан, киіз үйді қажетті биіктікке дейін азайтуға немесе көбейтуге немесе көшу кезінде бүктеуге болады. Қабырға торларының топсалы дизайны киіз үйдің маңызды қасиетін - өмір сүру жағдайында өте маңызды болатын жер сілкінісіне төзімділікті қамтамасыз етті. Киіз үй шатырының қаңқасы қойма құрайды. Киіз үйдің жоғарғы жағы киізбен тығыз жабылған. Киіз үйді орнатқан кезде барлық байламдар ретінде жылқы шашынан жасалған арқандар қолданылады. Буряттар мен моңғолдар жоғарғы әлемнің жылқы шашынан рақым мен бақытты көктен түсіретін ата-баба рухтары деп есептелді. Бірақ бұл практикалық маңызға ие болды - жаңбырдан немесе қардан суланған арқан ұзындығын өзгертпеді, сондықтан ол кез-келген жағдайда киіз үйдің қақпағын мықтап бекітеді [2].

Киіз үй әрдайым күн ашық жерде орналастырылады, тіпті орманды жерлерде де күн сәулесі таңдалады. Бұл, ең алдымен, көшпенділердің барлық экономикалық және тұрмыстық қызметі уақыт бойынша күн циклімен байланысты болғандықтан. Қазақтардың күн, ай, жыл уақыттарын санау, кейбір түркітілдес халықтар сияқты, әдетте күн сәулесімен, атап айтқанда, киіз үйдің жоғарғы саңылауы - түтіннен күн сәулесінің түсу бұрышымен жүргізілді. Күн сәулесі түтіннің айналасында, содан кейін полюстердің ұштарында (және олардың саны 60-қа тең) киіз үй қоймасын қолдайтын кезде, содан кейін киіз үйдің жартылай шеңберінің бетінде, жиһаздың белгілі бір бөліктерінде көшпенді нақты уақытты анықтап, жұмыс уақытының күнделікті тәртібін құрды. Сондықтан түтіннің пропорциясы, тіректердің саны, торлы қабырғалардың биіктігі және бүкіл киіз үй, сондай-ақ оңтүстікке есік орнату дәстүрі күн қозғалысының мағына бағынышты болды.



Сурет 1. Киіз үй құрылысы

Киіз үйдің маңызды ерекшеліктерінің бірі оның ішкі кеңістігін ұтымды және орынды ұйымдастыру. Сонымен қатар, киіз үйдің кеңістігінде бірнеше белгілер бар, олардың көмегімен ол игеріліп, әлемнің қалған бөлігінен қоршалған қасиетті заттар ретінде әрекет етеді. Интерьердің орналасуы біртұтас архитектуралық көркемдік тұтастықты білдірсе де, ол нақты функционалды аймақтарға бөлінеді. Киіз үйдегі

заттардың орналасуы қатаң түрде бекітілген. Киіз үйдің батыс, оң жағы (кіре берісте сол жағы) "еркек" жағы, ал оған қарама - қарсы жағы "әйел" жағы болып саналды. Оң жағы құрметті деп саналды, мұнда қонақтар, ер адамдар қабылданды, бірақ бұл әйелдердің жартысына өтуге құқығы жоқ дегенді білдірмейді. Бұл тыйым тек қайын сіңлісіне қатысты болды, бірақ қыздарына қатысты емес.

Мақсатына қарай киіз үйлер негізгі үш түрге бөлінді. Қонақтарды қабылдауға арналған салтанатты киіз үйлер үлкен көлемімен және көркем безендірілуімен ерекшеленді. Салтанатты киіз үйлер ақ киіз бен жібекпен жабылған кем дегенде он екі арқаннан тұратын. Безендіруге ең бай үйлену тойының киіз үйлері – отау болды. Тұрғын үй қызметін атқарған киіз үйлер кішірек болды. Кемпингтік шағын киіз үйлерді бір түйеге, тіпті атпен де тасымалдауға болатын. Сонымен қатар, қойма және басқа да шаруашылық бөлмелері ретінде пайдаланылған киіз үйлер болды [3].

Кемпингтік киіз үйлерді мамандандырылған, әскери жорықтарға немесе бақташылар мен малшыларға арналған деп жіктеуге болады. Көшіп жүретін ең қарапайым тұрғын үй шатыр – «күрке» болды, ол конуска салынған және киізбен жабылған уықтардан тұратын. Үш-төрт кереге мен уықтардан тұратын «жолама үй» киіз үйлері жорық кезінде көбірек пайдаланылды (сурет 1).



Сурет 3. Киіз үйдің ішкі көрінісі

Киіз үйдің ортасы ошақ суық мезгілде тамақ пісіретін және жылытатын орын болған. Кіре беріске қарама-қарсы киіз үйде қонақтар мен құрметті адамдарға арналған құрметті орын төр болды. Есік алдындағы кеңістік «босаға» деп аталды. Кіре берістің оң жағында ыдыстар, сол жағында - ат әбзелдері болды. Оң жағында шымылдық – пердемен бөлінген үй иелерінің төсегі болатын.

Киіз үйдің безендірілуі түрлі ағаш және тері бұйымдары, киізден жасалған бұйымдар, төсеніштер мен кілемдерден тұрды. Текемет киіз кілемдері, аппликациялы киіз кілемдер – сырмақ, аз тоқылған кілемдері кең тараған. Кілемдердің екі түрі болды, талшықсыз тақыр кілем және түкті кілем. Аппликациямен, кестемен өрнектелген бай киізден жасалған қабырға кілемдері «түскиіз» деп аталды [4].

Киіз басу – әлемдік мәдениеттің жарқын, өзіндік феномені, оның бір мезгілде қалыптасқан дәстүрлері мен жаңа технологияларды дамытудың елеулі әлеуеті бар.

Қазіргі киіз басу көптеген ұрпақтардың шығармашылық жетістіктерін белсенді пайдалана отырып, көптеген ғасырлар бойы жинақталған тәжірибеге негізделген. Киіз басу өнері дүниеге келгеннен бері қолданылып келе жатқан киіз басу тәсілдері де, оны айтарлықтай байытып, қолданыс аясын кеңейткен жаңалары да қарастырылды.

Материалдың ерекшелігін талдау киіздің ерекше суреттік қасиеттерін, оны материал ретінде пайдалану мүмкіндігін және бейнелеу өнері туындыларын жасаудың бірегей, перспективалы тәсілін растауға мүмкіндік берді.

Әдебиеттер мен арнайы дереккөздерді талдау осы тақырып бойынша ғылыми зерттеулер мен басылымдардың өткір тапшылығын көрсетті. Киіз басу тарихын жүйелі зерттеуді елемеу арқылы біз жалпы адамзаттық мәдени мұраның бір бөлігінен айырамыз. Оқып-үйренбей, жинақталған тәжірибені жүйелемей, одан айырыламыз. Киіз басу нақты терминологияны қалыптастыруды, технологиялық процестер мен әдістерді егжей-тегжейлі сипаттауды қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Райымкулова А.Д. Түксіз кілем тоқу әдістемесі. ҚР БҒМ РОӘК секциясы мақұлдаған оқу құралы. -Шымкент, «Әлем» баспаханасы, 2021. -150б.
2. Қонақбаева У.Ж., Айдарбек Б.Ә. Ою-өрнек негіздері. Шымкент, 2025. -162б.
3. Қонақбаева У.Ж., Кебекбаева Р.Н. Жаңартылған білім беру мазмұнында көркем еңбекті оқыту әдістемесі. ҚР БҒМ РОӘК баспаға ұсынған. –Шымкент, 2019. -225б.
4. Қонақбаева У.Ж., Айдарбек Б.Ә. Сәндік-қолданбалы өнер. Шымкент, 2023. - 202б.

БАЛАЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ғылыми жетекші – пед..ғ.магистрі, аға оқытушы

Г.Д.Чинибаева

6B01101-«Педагогика және психология» 1-курс студенті ПИК 25-7к1 студенті

Абдихан Самал

6B01101-«Педагогика және психология» 4-курс студенті Пик-22-7к1 тобы

Хирманов Огабек Тельманович

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев университет АҚ, Шымкент, Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада балалардың қарым-қатынас ерекшеліктерінің психологиялық-педагогикалық негіздері қарастырылады.

Резюме. В данной статье рассмотрены психолого-педагогические основы особенностей взаимоотношения детей.

Summary. This article describes piskhologo-pedagogical foundations of the relationship of features of children

Түйін сөздер: қарым-қатынас, бала психологиясы, тұлғалық даму, әлеуметтік орта, педагогика, коммуникативтік дағдылар.

Кіріспе

Қазіргі қоғамда баланың жан-жақты дамуы оның қоршаған ортамен тиімді қарым-қатынас жасау қабілетіне тікелей байланысты. Қарым-қатынас – тұлғаның қалыптасуындағы негізгі факторлардың бірі. Балалар ерте жастан бастап әлеуметтік ортада өзара әрекеттесу арқылы тәжірибе жинақтайды, мінез-құлық нормаларын меңгереді және өзін тұлға ретінде қалыптастырады.

Қарым-қатынас адамның қоғамның мүшесі ретіндегі басқа адамдармен өзара қатынасының айрықша түрі; қарым-қатынаста адамның әлеуметтік қатынастары жүзеге асады.

Қарым-қатынастың коммуникативті қыры адамдардың бір-бірімен ақпарат алмасу үрдісінде анықталады; қарым-қатынастың интерактивті жағы адамдардың өзара әрекеттестігін ұйымдастыруда көрінеді, мысалы, серігінің көңіл-күйіне, мінез-құлқына, сенімдеріне әсер ету керек болса немесе әрекетшілерді тиімді түрде үлестіріп, қызметтерін бөліп алу қажет болған жағдайда: ал перцептивті жағы қарым-қатынастағы екі адамдардың бір-бірін қабылдап, осының негізінде өзара түсінісуінде. Қарым-қатынастың құралдары:

1.Тіл-сөздердің, анықтамалардың жүйесі және оқуды қарым-қатынаста қолданылатын мағыналы сөз тіркестеріне (пікірлеріне) біріктіру.

2.Бір ғана фразаның әр мағынасын беретін интонация (дауыс ырғағы), эмоциялы айқындылық.

3.Қарым-қатынастағы адамның отырысы, бет әлпетінің көрінісі, көзқарасы, сөз төркінің мәнін күшейте, толықтыра, әрі жоққа шығара алады.

4.Ым-ишара (жест) қарым-қатынастың құралы ретінде жалпыға бірдей болуы мүмкін- яғни әрқайсысы өзіне тән мағынамен сипатталады.

Қарым-қатынастағы адамдардың бір-бірінен алшақтығы--олардың мәдени, ұлттық дәстүрлеріне, бір-біріне деген сенімінің дәрежесіне байланысты.

Қарым-қатынастың түрлерін төмендегіше жіктеуге болады:

1. “Бет-перделердің байланысуы ”-- әңгімелесуші жеке тұлғасының ерекшеліктерін түсініп, ескеру ұмтылысы болмайтын формальды қарым-қатынас. Үйреншікті бет-перделер қолданылады, әңгімелесушіге қатысты шынайы эмоцияларды жасыратын біртекті сөздердің, ым-ишаралардың жиынтығы.

2. Басқа адамды қажет немесе кедергі келтіруші объекті ретінде бағалайтын дәрежі қарым-қатынас; егер объект қажет болса, белсенді түрде онымен қарым-қатынасқа түскісі келеді, ал егер де кедергі келтіретін болса, шеттетіп немесе дәрежі сөздерді қолдана отырып ызаланады.

3. Формальды рөлдік қарым-қатынас кезінде әңгімелесушінің жеке тұлғасына емес оның әлеуметтік рөліне көңіл аударылады.

Адамдар бір-бірін қабылдау процесі қарым-қатынасының міндетті құрамды бөлігі ретінде танылып, перцепция деп аталады. С.Л. Рубинштейн [1] бойынша адам мінез құлығының сыртқы көрінісінің негізінде оны танимыз, оны сыртқы мәліметтерінің мәнін ашамыз. Осының негізінде алынған нәрселер қарым-қатынас процесінде маңызды реттеуші рөлге ие. Біріншіден, басқа адамды тану барысында танушы индивидтің өзінде дамиды. Екіншіден, басқа адамды тану дәлдігінің өлшеміне онымен келісілген әрекеттердің жетістігі байланысты. Басқа адамды танудың ең қарапайым тәсілдерінің бірі өзін-өзі соның орнына қою. Бұл сол адамның ішкі жай күйін ұғынудың ең тиімді жолы. Өзінді басқа адамның орнына қоя отырып оны түсіну амалымен эмпатия құбылысының мәні ұқсас Эмпатия—басқа адамды ішкі әлеміне еніп, оның барлық сезімдері мен ойларын ұғына отырып оны эмоцияналды түрде қабылдау қабілеті.[2]

Өзінің және басқа адамдардың жеке қасиеттерін танудың қисынды түрі-рефлексия, яғни кері байланыс құбылысы. Бұл әрекет етіп отырған индивидтің өзінің серігімен қалай қабылданатындығын түсінуі. Рефлексия басқа адамды тану ғана емес, сонымен өзіңді басқа адамның қалай түсінетіндігін білу, яғни басқа адамдарды қабылдаудағы таптаурындардың, жалған сенімдердің және установкаалардың да мәні зор. Таптаурындар басқа адамдардың тобы жайлы әдеттегі, ықшамдалған түсініктер жүйесі. Әр түрлі топтағы адамдар бір-бірімен етене араласа, жақындаса бастаса, ортақ мақсатқа жетуді тантаурындар өше бастайды. Жалған сенімдер адамдардың, өзін олардың мотивтерін, қылықтарын білместен бағалау нақты жағдайларды толығымен

талдамастан алдын-ала құрастырылған қандайда бір бейнелерге назар аудару және кез-келген адамды үйреншікті түрде қабылдап, бағалауға қатысты адамның санадан тыс даярлығы. Өзара қатынаста ашық жарқын бола білген жөн, өйткені жақын қатынаста болмайынша адамдардың жылы қабылдауы екі талай.

Басқа адамдармен қатынасының ерекшеліктерін түсіне білгісі келген адам, олардың нақты жағдайдағы өзінің қылықтарына қатысты әсерін білген жөн, яғни өз мінез-құлқының нәтижеге әкелетіндігін ескеруі керек.[3]

Қарым-қатынас күрделі әлеуметтік психологиялық процесс бола тұра төмендегідей негізгі каналдар бойынша жүзеге асады: Сөйлеу тілі арқылы және сөйлеу тілінің қатысынсыз каналдары. Сөйлеу тілі қарым-қатынас құралы ретінде ақпараттың қайнар көзі ретінде әрі әңгімелесушіге әсер ету тәсілі ретінде көрінеді.

Басқа адамдармен қарым-қатынасында кез-келген адамның нақты әлеуметтік рөлдері бар. Осындай рөлдер жеке адам жайлы толыққанды ақпарат берумен қатар, оны кейбір тұстарын жасыруы да мүмкін. Алайда қандай рөлді иеленуі адамның өзіне байланысты яғни оның күшіне, әлсіздігіне, ақыл-ой деңгейіне, өзіне қатысты сыншылдығына, мінез-құлқының икемділігіне байланысты.

Адамның өзі және басқа адамдар жайлы ақпараттары қарым-қатынас тәсілдерін және мәнді қарым-қатынасты ұйымдастыру ұмтылысына анықтайды. Осы орайда психологиялық тұрғыда хабардар болуы керек.

Адамның даралық психологиялық ерекшеліктері жоғары жүйке-жүйесінің типімен анықталып, ең алдымен темперамент қасиеттерінде көрініс табады.

Сана сезімнің дамуы әлеуметтенудің маңызды бір бөлігі болып табылады. Кері байланыс процесі қарқынмен дамып, бала өз ойын айналасындағылардың көзқарасымен салыстыра бастайды. Осы шақта, оқушының зейінінің адам тұлғасының неғұрлым маңызды сапаларына бағдарлап, өзін және басқа адамдарды дұрыс бағалауына көмектескен жөн. Дәл осы шақта реңінің кемшіліктерінен, адамдармен тез араласа кете алмау салдарынан комплекстер пайда болуы әбден мүмкін. Көбінде ойдан шығарылған осындай проблемалардың көпшілігі мінездің дамуына кері әсерін тигізуі мүмкін. Басқалардың сені қалай қабылдайтындығына сәйкес аталған құбылыстар пайда бола бастайды. Бір адамды басқа бір адамның қабылдау бағасының парапарлығы адамдардың бірін-бірі танудың психологиясының өзегі болып табылады.

Қалыптасу үстіндегі жеке тұлғаның қоршаған әлеуметтік әлемді парапар қабылдауына баулу қажет, өйткені дәл осы жас шамасында оқушы айналасындағы әлеуметтік ақиқатты тануға, өзіндік танымға бағдар алады.

Қолданылған әдебиеттер

1. Шеръязданова Х.Т., Суркова Т.И. Педагогу о стиле общения с детьми. - Алматы, 1996.
2. Исмаилова Д.А., Абишева Ж.А. Развитие личности ребенка в процессе дошкольной подготовки. А., 1998.-с.6.
3. Леонтьев А.А. Деятельность и общение //Вопросы философии.-1979.-№1. -с. 121-132.
4. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 2004.
5. Сәбитов С.М. Педагогикалық психология. – Алматы, 2012.

ЖЕКЕ ШЕКАРА: МӘНІ, ПАЙДА БОЛУ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Жусипова Улбосын Оразбековна магистр, оқытушы. Zhusipova8989@mail.ru
Егемберді Балерке Нақыпбекқызы. Пик-24-7К1 тобының студенті

Аңдатпа. Бұл мақалада жеке шекара ұғымының психологиялық мәні, теориялық негіздері, қалыптасу механизмдері, бұзылу себептері және оны дамыту жолдары жан-жақты қарастырылады. Жеке шекара тұлғаның психологиялық саулығын, дербестігін және тұлғааралық қарым-қатынастағы тиімділігін қамтамасыз ететін негізгі психологиялық құрылым ретінде талданады. Мақалада жеке шекараны дамытуға бағытталған психологиялық әдістер мен практикалық ұсыныстар ұсынылады.

Аннотация. В данной статье всесторонне рассматриваются психологическое значение понятия личных границ, его теоретические основы, механизмы формирования, причины нарушения и пути развития. Личные границы анализируются как ключевая психологическая структура, обеспечивающая психическое благополучие личности, её автономность и эффективность в межличностных отношениях. В статье представлены психологические методы и практические рекомендации, направленные на развитие личных границ.

Abstract. This article comprehensively examines the psychological significance of the concept of personal boundaries, its theoretical foundations, mechanisms of formation, causes of violation, and ways of development. Personal boundaries are analyzed as a key psychological structure that ensures an individual's psychological well-being, autonomy, and effectiveness in interpersonal relationships. The article presents psychological methods and practical recommendations aimed at developing personal boundaries.

Түйін сөздер: жеке шекара, психологиялық шекара, ассертивтілік, эмоционалдық интеллект, тұлғааралық қарым-қатынас, тәуелділік.

Ключевые слова: личные границы, психологические границы, ассертивность, эмоциональный интеллект, межличностные отношения, психологическое здоровье, автономия личности.

Keywords: personal boundaries, psychological boundaries, assertiveness, emotional intelligence, interpersonal relationships, psychological well-being, personal autonomy.

Кіріспе. Қазіргі қоғамда тұлғааралық қарым-қатынас құрылымы айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Ақпараттық технологиялардың дамуы, әлеуметтік желілердің кең таралуы, әлеуметтік рөлдердің көбеюі адамның психологиялық жүктемесін арттырды. Осындай жағдайда тұлғаның ішкі тұрақтылығын, дербестігін және психологиялық саулығын сақтау мәселесі өзекті болып отыр.

Жеке шекара ұғымы осы контексте ерекше маңызға ие. Жеке шекара – адамның ішкі әлемін сыртқы ортадан ажырататын, оның психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін құрылым. Ол тұлғаның «Мен» тұтастығын сақтауға, эмоциялық тепе-теңдікті реттеуге және қарым-қатынаста тең құқықтылықты орнатуға мүмкіндік береді. Жеке шекараның бұзылуы көптеген психологиялық мәселелерге алып келеді: эмоционалдық тәуелділік, күйзеліс, өзін-өзі бағалаудың төмендеуі, манипуляцияға бейімділік. Сондықтан жеке шекараны зерттеу – психология ғылымының маңызды бағыттарының бірі [1].

Психология ғылымында жеке шекара тұлғаның психикалық құрылымының маңызды компоненті ретінде қарастырылады. Бұл ұғым гуманистік психологияда (К. Роджерс), гештальт-терапияда (Ф. Перлз), отбасылық психотерапияда (В. Сатир), транзакциялық талдауда (Э. Берн) кеңінен зерттелген.

К. Роджерс тұлғаның «Мен-концепциясын» қорғауда жеке шекараның рөлін ерекше атап өткен. Оның пікірінше, тұлға өзіндік бағасын сақтап қалу үшін психологиялық қорғаныс механизмдерін қолданады.

Ф. Перлз гештальт-терапияда «контакт шекарасы» ұғымын енгізді. Контакт шекарасы – адамның сыртқы ортамен өзара әрекеттесу нүктесі. Сау контакт шекарасы икемді болады, ал бұзылған жағдайда адам не толық еніп кетеді (жұтылу), не толық оқшауланады [2].

Жеке шекара үш негізгі деңгейде көрінеді:

Физикалық шекара – адамның денесі мен жеке кеңістігін қорғау. Мысалы, бейтаныс адамның рұқсатсыз қол тигізуі, тым жақын келуі, жеке заттарын сұрамай алуы – бұл физикалық шекараны бұзу болып саналады. Ғылыми зерттеулерге сәйкес, адамның жеке кеңістігі (proxemics) мәдениетке байланысты өзгеріп отырады, бірақ кез келген жағдайда рұқсатсыз жақындау психологиялық дискомфорт тудырады.

Эмоциялық шекара – адамның сезімдерін, эмоцияларын қорғау қабілеті. Басқа адамның дауыс көтеруі, қорлауы, манипуляция жасауы эмоциялық шекараны бұзуға жатады. Эмоциялық шекарасы әлсіз адамдар көбінесе кінә сезіміне бейім келеді, «жоқ» деп айта алмайды және өзгенің көңіл-күйіне тәуелді болады. Бұл жағдай созылмалы стресс пен мазасыздыққа алып келуі мүмкін.

Психологиялық және әлеуметтік шекара – адамның жеке көзқарасы, сенімі, өмірлік ұстанымы. Біреудің пікірін күштеп таңу, мазақ ету, өсек айту, әлеуметтік желіде рұқсатсыз сурет жариялау – осы шекаралардың бұзылуы [3].

Жеке шекара бала кезден қалыптасады. Баланың ата-анамен қарым-қатынасы оның болашақтағы шекара моделін анықтайды.

Гиперқамқорлық – баланың дербестігін шектейді.

Авторитарлық тәрбие – баланың пікірін елемейді.

Эмоционалдық суықтық – баланың өзіндік құндылығын төмендетеді.

Демократиялық тәрбие стилі- баланың пікірін құрметтейді, таңдау жасауға мүмкіндік береді, жеке кеңістігін сақтайды.

Жеке шекараның бұзылу түрлері:

Әлсіз шекара

- шамадан тыс келісімпаздық;
- тәуелді қарым-қатынас;
- эмоционалдық шаршау;
- манипуляцияға бейімділік.

Қатты шекара

- адамдардан оқшаулану;
- сенімсіздік;
- эмоционалдық суықтық.

Сау шекара

- икемді;
- тепе-теңдік сақтайды және өзара құрметке негізделеді.

Жеке шекараны дамыту жолдары:

Өзін-өзі тану – жеке шекара қалыптастырудың негізі. Тұлға өз қажеттілігін, құндылығын, эмоционалдық триггерлерін түсінуі қажет.

Ассертивтілік – өз пікірін агрессиясыз, сенімді түрде білдіру.

Формула: Мен + сезім + жағдай + өтініш.

Эмоционалдық интеллектті дамыту- Эмоцияны тану, атау және конструктивті түрде білдіру – сау шекараның негізі.

Когнитивті қайта құрылымдау- «Егер мен бас тартсам, мені жаман көреді» деген иррационалды сенімдерді өзгерту қажет.

Психологиялық кеңес беру- Когнитивті-мінез-құлықтық терапия, гештальт-терапия, отбасылық терапия тиімді әдістер болып табылады.

Сау шекара:

- күйзелістің алдын алады;

- өзін-өзі бағалауды арттырады;
- тәуелді қатынастардан қорғайды;
- тұлғаның кәсіби тиімділігін арттырады.

Жеке шекара – тұлғаның психологиялық тұрақтылығы мен дербестігінің негізі. Оның қалыптасуы ерте балалық шақтан басталып, өмір бойы дамиды. Отбасы тәрбиесі, әлеуметтік орта, мәдени ерекшеліктер және жеке тәжірибе бұл үдеріске тікелей әсер етеді. Жеке шекараны дамыту – саналы, жүйелі жұмысты талап етеді. Ассертивтілік, эмоционалдық интеллект, өзін-өзі тану және психотерапиялық қолдау бұл процесте маңызды рөл атқарады. Сау шекара тұлғаның үйлесімді дамуын, табысты әлеуметтенуін және психологиялық саулығын қамтамасыз етеді [4].

Пайдаланылған әдебиеттер

1. <https://kazgazeta.kz/news/138362>
2. <https://alatauara.kz/2024/01/zheke-shekara-degenimiz-ne/>
3. <https://laikos.kz/kz/en-zhaqsy/zheke-shekara-degenimiz-ne-zhane-ony-> .
4. <https://stud.kz/prezentatsiya/id/17841>

БЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫ

Усенбеков Саят Сарсенбайұлы

«Музыка мұғалімдерін даярлау» БББ 4 курс студенті

Ғылыми жетекшісі, п.ғ.к., доцент **С.С.Естемесова**

Ж. Тәшенев университеті

Шымкент қаласы

Аннотация: Мақалада белсенді оқыту әдістерін қолдану арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесі қарастырылады. Зерттеу барысында белсенді оқыту әдістерінің (топтық жұмыс, пікірталас, жобалық әдіс, проблемалық оқыту) тиімділігі талданып, олардың оқушылардың шығармашылық ойлауын, дербестігін және оқу мотивациясын арттырудағы рөлі көрсетіледі. Сонымен қатар, оқу үдерісінде белсенді әдістерді жүйелі қолданудың оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруға оң әсер ететіні негізделді.

Кілт сөздер: белсенді оқыту әдістері, шығармашылық қабілет, оқушының шығармашылығы, оқыту процесі, танымдық белсенділік, жобалық оқыту, проблемалық оқыту, топтық жұмыс, педагогика, білім беру.

Аннотация: В статье рассматривается проблема развития творческих способностей учащихся с помощью методов активного обучения. В ходе исследования анализируется эффективность активных методов обучения (групповая работа, дискуссия, проектный метод, проблемное обучение), демонстрируется их роль в повышении творческого мышления, самостоятельности и учебной мотивации учащихся. Кроме того, обосновывается, что систематическое использование активных методов в учебном процессе положительно влияет на формирование творческих способностей учащихся.

Ключевые слова: активные методы обучения, творческие способности, творчество ученика, процесс обучения, познавательная активность, проектное обучение, проблемное обучение, групповая работа, педагогика, образование.

Abstract: The article discusses the problem of developing students' creative abilities using active learning methods. The study analyzes the effectiveness of active teaching methods (group work, discussion, project method, problem-based learning), demonstrates their role in

increasing creative thinking, independence and learning motivation of students. In addition, it is proved that the systematic use of active methods in the educational process has a positive effect on the formation of students' creative abilities.

Keywords: active teaching methods, creativity, student's creativity, learning process, cognitive activity, project-based learning, problem-based learning, group work, pedagogy, education.

Қазіргі қоғамда білім беру жүйесінің негізгі мақсаты тек білім беріп қана қоймай, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, олардың өздігінен ойлау және жаңа идеялар ұсыну қабілетін қалыптастыру болып табылады. Осы тұрғыда білім беру үдерісінде белсенді оқыту әдістерін қолдану ерекше маңызға ие.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесі маңызды бағыттардың бірі болып саналады. Белсенді оқыту әдістері оқушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуын қамтамасыз етеді, олардың дербестігін арттырып, білімді өз бетінше меңгеруіне мүмкіндік береді.

Бүгінгі күні дәстүрлі оқыту әдістерімен қатар, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға бағытталған жаңа әдістер кеңінен қолданылуда. Бұл әдістер оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытып, олардың оқу мотивациясын күшейтеді.

Белсенді оқыту әдістері арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту қазіргі білім беру жүйесіндегі маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Қазіргі қоғамда білім алушылардан тек теориялық білімді меңгеру ғана емес, сонымен қатар өз бетінше ойлау, жаңа идеялар ұсыну, шығармашылық тұрғыдан мәселелерді шеше білу қабілеті талап етіледі. Осыған байланысты оқу үдерісінде оқушылардың белсенділігін арттыратын және олардың шығармашылық әлеуетін дамытуға мүмкіндік беретін әдістерді қолдану ерекше маңызға ие [\[1\]](#).

Белсенді оқыту әдістері оқушылардың оқу процесіне тікелей қатысуын қамтамасыз ететін, олардың танымдық белсенділігін арттыратын және өздігінен білім алуына жағдай жасайтын тиімді педагогикалық тәсілдер жүйесі. Мұндай әдістерді қолдану барысында оқушы тек дайын ақпаратты қабылдаушы ғана емес, білімді өз бетінше ізденіп табушы, зерттеуші және талдаушы ретінде әрекет етеді. Бұл өз кезегінде олардың ойлау қабілетінің дамуына, шығармашылық белсенділігінің артуына және оқу материалына деген қызығушылығының жоғарылауына ықпал етеді.

Білім беру процесінде белсенді оқыту әдістерін қолдану оқушылардың жеке тұлғалық қасиеттерін дамытуға да мүмкіндік береді. Атап айтқанда, олар өз пікірін еркін жеткізуге, топ ішінде жұмыс істеуге, түрлі көзқарастарды салыстырып, талдауға үйренеді. Мұндай әрекеттер оқушылардың коммуникативтік дағдыларын жетілдіріп, олардың шығармашылық ойлауын қалыптастырады. Сонымен қатар, белсенді оқыту барысында оқушылар жаңа білімді дайын күйінде қабылдамай, оны өз тәжірибесі арқылы меңгереді. Бұл білімнің терең әрі берік қалыптасуына жағдай жасайды.

Шығармашылық қабілетті дамыту білім беру үдерісінің негізгі мақсаттарының бірі. Шығармашылық қабілет оқушының жаңа идеялар ұсыну, мәселені дәстүрлі емес жолмен шешу, өз ойын ерекше түрде жеткізу сияқты қасиеттерімен сипатталады. Мұндай қабілеттерді дамыту үшін оқу процесінде түрлі белсенді әдістерді қолдану қажет. Мысалы, топтық жұмыс, пікірталас, жобалық тапсырмалар және проблемалық жағдайларды шешу сияқты әдістер оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттыруға тиімді ықпал етеді.

Белсенді оқыту әдістерін қолдану барысында мұғалімнің рөлі де өзгереді. Мұғалім тек білім беруші ғана емес, оқушылардың оқу әрекетін ұйымдастырушы, бағыттаушы және кеңесші қызметін атқарады. Ол оқушыларға дайын шешімді ұсынбай, олардың өздігінен ойлауына және мәселені шешу жолдарын табуына жағдай жасайды. Мұндай тәсіл оқушылардың дербестігін арттырып, олардың шығармашылық мүмкіндіктерін ашуға көмектеседі [\[2\]](#).

Сонымен қатар, белсенді оқыту әдістері оқу үдерісінің тиімділігін арттырып, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын күшейтеді. Сабақ барысында оқушылардың белсенді қатысуы олардың білімді терең меңгеруіне және алған білімдерін өмірде қолдана білуіне мүмкіндік береді. Нәтижесінде оқушылардың танымдық белсенділігі, шығармашылық ойлауы және өздігінен білім алу дағдылары қалыптасады.

Музыкалық шығарманы талдау әңгімелесу әдісі арқылы жүргізіледі. Көркемдеу құралын, көркем бейнелердің жасалу жолдарын сабақтың тақырыбы ретінде алынған белгілі бір мәселе төңірегінде талдау оқушы танымын кеңейтіп, сөздік қорының молаюына жол ашады.

Талдау үшін музыкалық құбылыстарға тән ұғымдардың қалай аталатынын білу қажеттігі туындайтындықтан, бұларды түсіндіріп отыруды мұғалім басты мақсат етіп қояды. Бұл ретте оқушылардың музыкалық сөздік дәптерінің болғаны жөн. Себебі, оқушы бұл ұғымдарды күнделікті өмірде аса көп пайдалана бермейтіндіктен, тез ұмытуы мүмкін.

Сөздік дәптер арқылы әр сабақ сайын оқушының сөздік қоры молайып, талдау мүмкіндігі кеңейе түседі. Белсенді оқыту әдістерін жүйелі түрде қолдану оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады. Мұндай әдістер оқушылардың оқу процесіне қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың ойлау қабілетін, ізденімпаздығын және шығармашылық әлеуетін дамытуға мүмкіндік береді.

Сондықтан қазіргі білім беру жүйесінде белсенді оқыту әдістерін тиімді пайдалану оқушылардың жан-жақты дамуын қамтамасыз ететін маңызды педагогикалық міндеттердің бірі болып табылады. белсенді оқыту әдістерін оқу процесінде тиімді пайдалану оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады. Бұл әдістер оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, олардың өздігінен ойлау және жаңа идеялар ұсыну қабілетін қалыптастырады.

Қазіргі білім беру жүйесінде мұғалімдердің басты міндеттерінің бірі белсенді оқыту әдістерін тиімді қолдану арқылы оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамыту. Сондықтан оқу үдерісінде заманауи педагогикалық технологияларды кеңінен енгізу білім сапасын арттырудың маңызды шарты болып табылады [3].

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Абдуллин Э. Б., Николаева Е. В. Теория музыкального образования. - М.: Академия, 2004.
- 2 Кульманова Ш. Б. Мектептегі музыкалық-тәрбие жұмысының әдістемесі. - Алматы, 1991.
- 3 .Бөрібекова Ф.Б., Жанатбекова Н.Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар. Алматы, 2014

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ӘНДЕРІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ МЕН ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жақсылық Аружан Азатқызы
«Музыка мұғалімдерін даярлау» БББ 4 курс студенті
Ғылыми жетекшісі, п.ғ.к., доцент **С.С.Естемесова**
Ж. Тәшенев университеті
Шымкент қаласы

Аннотация: Қазақ халық әндері қазақ мәдениеті мен тарихының маңызды бөлігі болып табылады. Бұл әндер ежелгі дәуірлерден бері ауызша дәстүр арқылы

ұрпақтан ұрпаққа жетіп, қазақ қоғамының рухани өмірін, тарихи оқиғаларын, табиғатқа деген сүйіспеншілігін және адамгершілік құндылықтарын бейнелейді. Халық әндерінің шығу тарихы олардың қалыптасу кезеңдерімен, әлеуметтік және тұрмыстық жағдайлармен тығыз байланысты.

Кілт сөздер: Қазақ халық әндері, жанрлық ерекшеліктер, батырлық эпос, салт-дәстүрлік әндер

Аннотация: казахские народные песни являются важной частью казахской культуры и истории. Эти песни с древних времен передавались из поколения в поколение через устные традиции, отражая духовную жизнь, исторические события, любовь к природе и нравственные ценности казахского общества. История происхождения народных песен неразрывно связана с периодами их формирования, социальными и бытовыми условиями.

Ключевые слова: казахские народные песни, жанровые особенности, героический эпос, ритуальные песни.

Abstract: Kazakh folk songs are an important part of Kazakh culture and history. These songs have been passed down from generation to generation through oral traditions since ancient times, reflecting the spiritual life, historical events, love of nature and the moral values of Kazakh society. The history of the origin of folk songs is inextricably linked with the periods of their formation, social and living conditions.

Keywords: Kazakh folk songs, genre features, heroic epic, ritual songs

Қазақ халқының музыкалық мәдениеті ғасырлар бойы қалыптасқан рухани мұраның маңызды бөлігі. Халық әндері қазақтың тұрмыс-тіршілігін, дүниетанымын, салт-дәстүрін, тарихи оқиғаларын және халықтың ішкі сезімін бейнелейді. Қазақ халық әндерінің қалыптасуы көшпелі өмір салтымен, ауызша дәстүр арқылы таралған өнермен тығыз байланысты. Сондықтан бұл әндер тек музыкалық шығарма ғана емес, сонымен қатар халықтың тарихы мен мәдениетінің көрінісі болып табылады.

Қазақ халық әндерінің тарихы өте көне заманнан бастау алады. Ежелгі түркі дәуірінен бастап ән айту дәстүрі халық өмірінің маңызды бөлігі болған. Әндер көбінесе тұрмыс-салтқа, еңбекке, мерекеге, тарихи оқиғаларға байланысты туған.

Халық әндері көбіне ауызша түрде ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған. Сондықтан көптеген әндердің нақты авторы белгісіз. Олар халықтың ортақ шығармашылығының нәтижесі болып саналады. Уақыт өте келе белгілі әнші-ақындар мен сал-серілер бұл әндерді дамытып, жаңа мазмұн мен көркемдік сипат берген.

Қазақ қоғамында ән өнерін дамытқан тұлғалардың рөлі ерекше. Олар халық арасында ән таратып, орындаушылық дәстүрді қалыптастырған. Әсіресе сал-серілер мәдениеті қазақ ән өнерінің дамуына үлкен әсер етті. Қазақ халқының музыкалық мәдениеті – ұлттың рухани мұрасының аса маңызды бөлігі. Халық әндері ғасырлар бойы қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша түрде беріліп отырған.

Олар халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, дүниетанымын, тарихи оқиғаларын және адамның ішкі сезімдерін бейнелейді. Қазақ халқы үшін ән айту тек өнер ғана емес, сонымен қатар халықтың тарихын, мәдениетін және рухани құндылықтарын сақтап жеткізудің бір жолы болып табылады. Сондықтан қазақ халық әндері ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігі саналады.

Қазақ халық әндерінің шығу тарихы өте көне заманнан басталады.

Ежелгі түркі дәуірінде-ақ халық арасында музыкалық өнер кең тараған. Көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ халқы табиғатпен етене жақын өмір сүргендіктен, олардың әндері де табиғаттың әсемдігін, кең даланың тынысын, адамның еркін рухын бейнелеген. Әндер көбінесе халықтың күнделікті тұрмысында, мерекелерде, салт-дәстүрлерде, сондай-ақ түрлі тарихи оқиғалар кезінде орындалған.

Қазақ халық әндері көбінесе авторы белгісіз шығармалар болып табылады. Себебі олар ұзақ уақыт бойы ауызша түрде таралып отырған. Әнді алғаш шығарған адам

белгілі болғанымен, уақыт өте келе ол халықтық сипат алып, бүкіл халықтың ортақ мұрасына айналған [1].

Халық арасында ән айтатын өнерпаздар, ақындар, жыршылар мен сал-серілер бұл әндерді орындап, оларды кеңінен таратып отырған. Олар тек орындаушы ғана емес, сонымен қатар әнді дамытып, жаңа нұсқаларын жасап отырған шығармашылық тұлғалар болған.

Қазақ халқының ән өнерінің дамуына сал-серілердің ықпалы ерекше болды. Сал-серілер халық арасында өнерді насихаттап, ән мәдениетінің дамуына үлкен үлес қосты. Олар ел аралап, ән айтып, халықтың көңіл-күйін көтеріп, жаңа әндер шығарып отырған. Осындай өнерпаздардың арқасында қазақ әндері кең таралып, халық арасында сақталып қалды.

Қазақ халық әндері мазмұны мен орындалу ерекшеліктеріне қарай бірнеше жанрға бөлінеді. Солардың ішінде ең кең таралғаны тұрмыс-салт әндері. Тұрмыс-салт әндері халықтың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына байланысты пайда болған. Олар белгілі бір салт-жораларда орындалады.

Мысалы, бесік жыры жаңа туған сәбиді ұйықтату кезінде айтылса, жар-жар мен беташар үйлену тойларында орындалады. Бұл әндер халықтың отбасылық құндылықтарын, тәрбиелік ұстанымдарын көрсетеді.

Лирикалық әндер де қазақ халық әндерінің маңызды бір жанры болып табылады. Бұл әндер адамның ішкі сезімін, махаббатын, сағынышын, қуанышын немесе мұңын білдіреді. Лирикалық әндердің әуені әдетте нәзік әрі әсерлі болып келеді. Мұндай әндер арқылы халық өз сезімдерін, арман-тілектерін жеткізген.

Тарихи әндер халық өміріндегі маңызды тарихи оқиғаларға байланысты туған. Бұл әндерде халықтың бастан кешкен қиын кезеңдері, батырлардың ерлігі, елдің тәуелсіздігі үшін күресі жырланады. Тарихи әндер халықтың тарихи жадын сақтауға үлкен қызмет атқарады. Олар арқылы кейінгі ұрпақ өткен тарихты танып біледі [2].

Сонымен қатар еңбек әндері де қазақ халық әндерінің құрамына кіреді. Еңбек әндері белгілі бір еңбек түрін орындау барысында айтылған. Мұндай әндер адамдардың жұмыс істеу барысында көңіл-күйін көтеріп, еңбекті жеңілдетуге көмектескен. Еңбек әндері көбінесе ырғақты әрі жеңіл әуенмен орындалады.

Қазақ халық әндерінің музыкалық ерекшеліктері де ерекше. Олар кең диапазонды әуенімен, әсем мелодиясымен және орындаушылық мәнерімен ерекшеленеді. Әндер көбінесе домбыраның сүйемелдеуімен орындалады. Домбыра қазақ халқының негізгі музыкалық аспаптарының бірі болып саналады. Оның үні қазақ әндерінің әуендік құрылымымен үйлесіп, ерекше ұлттық сипат береді.

Халық әндерінің стильдік ерекшеліктеріне бойлай түссек, олардың музыкалық әуені мен әдеби мәтінінің бірде сәйкес, бірде сәйкес келмейтінін аңғарамыз. Бұл ерекшелікті ғылым тілімен синхрондық және асинхрондық деп екіге жіктейміз. Асинхрондық жүйеге негізделген әндердің музыкасы мен әдеби мәтіні әр түрлі кезеңдерде туғандықтан, олардың құрылымдық жағынан бір-біріне сәйкес келмейтіні байқалады.

Қазақ халық әндерінде импровизация элементтері де жиі кездеседі. Өнші орындау барысында әуенді немесе мәтінді өзгертіп, өз шеберлігіне қарай орындауы мүмкін. Бұл қазақ музыкасының еркін әрі шығармашылық сипатта дамығанын көрсетеді. Сонымен қатар қазақ әндері кең тынысты, әуені созылықы болып келеді. Мұндай ерекшелік қазақ халқының кең далада өмір сүрген табиғи болмысымен тығыз байланысты.

Қазақ халық әндері халықтың рухани мәдениетінің маңызды бөлігі ретінде бүгінгі күнге дейін сақталып келеді. Олар ұлттық мәдениеттің байлығын көрсетіп қана қоймай, халықтың тарихи жадын, дүниетанымын және эстетикалық талғамын бейнелейді.

Бүгінгі таңда қазақ халық әндерін зерттеу, сақтау және насихаттау ұлттық мәдениетті дамытуда маңызды рөл атқарады. Өйткені халық әндері өткен мен бүгінді

байланыстыратын, ұлттың рухани мұрасын болашақ ұрпаққа жеткізетін құнды қазына [3].

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Ахметова, Г. Қазақ халық музыкасы және оның тәрбиелік мәні. -Алматы: Рауан.2010.
- 2 Ерзакович Б. Г. Песенная культура казахского народа. - Алма-Ата: Наука, 1966.
- 3 Мухамбетова А. И. Казахская традиционная музыка и современность. - Алматы, 2002.

ЖЕТІСТІКKE ЖЕТУ МОТИВАЦИЯСЫНЫҢ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН НЕГІЗГІ МЕХАНИЗМІ

Ермашова Акерке Орынбасаровна магистр, аға оқытушы.

akerke_orynbasarovna@mail.ru

Болысбекова Акбала Кураловна Пик-22-7 К1 тобының студенті

Аңдатпа. Бұл жұмыста жетістікке жету мотивациясын қалыптастыратын және оны қолдайтын негізгі психологиялық механизмдер қарастырылады. Жетістікке жету мотивациясы – адамның белгілі бір мақсаттарға жетуге, өзін дамытуға және жоғары нәтижелерге ұмтылуына ықпал ететін маңызды факторлардың бірі.

Аннотация. В этой работе рассматриваются основные психологические механизмы, формирующие и поддерживающие мотивацию достижения успеха. Мотивация достижения успеха — один из важных факторов, который побуждает человека стремиться к достижению определённых целей, саморазвитию и получению высоких результатов.

Abstract. In this work, the main psychological mechanisms that form and support achievement motivation are considered. Achievement motivation is one of the important factors that encourages a person to strive to achieve certain goals, engage in self-development, and obtain high results.

Түйін сөздер: жетістікке жету мотивациясы, ішкі мотивация, сыртқы мотивация, мақсат қою өзін-өзі бағалау, жеке даму.

Ключевые слова: мотивация достижения успеха, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, постановка целей, самооценка, личностное развитие.

Keywords: achievement motivation, internal motivation, external motivation, goal setting, self-esteem, personal development.

Жетістікке ұмтылғанда адамға тұлғалық қасиеттермен бірге даралық ерекшеліктері және ерік сапаларының да әсері мол. Егер бастаған ісін аяғына дейін жеткізсе, қиындықтан момынсымаса шыдамдылық, табандылық танытатын болса міндетті түрде кез келген іс-әрекетте жетістікке жете алады. Жалпы жетістікке жету мотивациясы теориясында табандылық 1958 жылдан бастап арнайы зерттеудің объектісі болып табылды.

Х. Хекхаузен, М. Уинтерботт, Э. Френч, Ф. Томас және басқа ғалымдардың еңбектерінде жетістікке жету мотивациясы табандылықпен тығыз байланыста екенін көрсеткен. Х. Хекхаузеннің ойынша, табандылық мотивация сапасы және күшіне байланысты болатын құбылыс деп санады. Бұл сұрақтарды зерттеу жоғары сынып оқушыларына, студенттерге және ересек адамдарға жүргізілді. М.В. Матюхина және Т.А. Саблина еңбектерінде жетістікке жету мотивациясының қалыптасу және зерттеу мәселесіне байланысты сұрақтарды кіші мектеп жасында қарастыру қажеттігін негіздейді.

Мотивация жеке тұлға құрылымында жетекші рольді алады және мінез-құлық пен іс-әрекеттің қозғаушы күші болып табылады. Мотив мазмұнына ерекше жеке қайталанбайтын, тұрақты және белгілі бір нақты ерекше ситуациямен анықталған жағдайлар кіреді.

Рубинштейннің анықтауынша, мінез-құлық дегеніміз бұл бірдей жағдайлар болған кездегі адамда пайда болатын ұмтылыс, мотив, тенденциялар. Мұнда аффилиациялық мотив, ойын мотиві, жетістікке жету мотиві енеді. Г.Мюррей бойынша қажеттіліктер бір жағынан тұрақты мотивациялық қайта жасаулар, екінші жағынан бұл ұғым функциялық өзгерулер болған жағдайда қалданылады. Қажеттіліктер мотивтер арқылы нақтыланып және мотивтер арқылы жүзеге асады. Қажеттіліктер мен мотивтердің өзіндік сапалары бар. Қажеттіліктер көптеген мотивтерден тұрса, ал мотивтер әртүрлі қажеттіліктер құрамына енеді. Мотивтің өзінің ішкі күрделі құрылымы бар. Мотивтер мен қажеттілікті диагностикалау қажеттілік үшін маңызды, бірақ ол жеткілікті емес. Қажеттіліктер мотивтердің иерархиялық жүйесінен тұрады және мотивте басымдылық деңгейі бойынша анықталады. Мотивация адамның іс-әрекет себептерін қана қоймайды, сонымен қатар психикалық әрекеттің барлық сферасын да қамтиды.

А.Эдварстың «Жеке тұлғалық қалаулар тізімі» (EPPS) сауалнамасы, Г.Мюррей ұсынған қажеттіліктердің күшін өлшейді. Әрбір 15 шкалаға (210 жұп пікір) пікірлес түрінде берілген қажеттіліктердің индикаторы бөліп көрсетілген. Сауалнама жұп пікірлердің ішінен біреуін амалсыздан таңдау негізінде құрылған. Қажеттіліктердің қортынды индексі қажеттіліктер абсолютті күшін бейнелемейді, белгілі бір қажеттіліктің тізімдегі келесі қажеттілікке қатысты күшін бейнелейді. А.Эдвардс амалсыз таңдау әдісін қолдану арқылы әлеу-меттік фактордың әсерін азайтады.

Д.Джексонның «Тұлғаны тану бойынша формасы» (PRF) - Г.Мюррейдің мотивация теориясы негізінде құрастырылған, мотивациялық сфераны өлшеуге арналған. Джексонның сауалнамасы 20 мотивациялық өзгешеліктерді зерттейді, оның 12-сі Эдвардс сауалнама-сындағы қажеттіліктерге ұқсас.

А.Мехрабианның «Оқшаулануға деген сезімталдық пен аффилиациялық тенденцияны өлшеу сауалнамасы». Бұл сауалнама екі жалпы мотивті өлшейді. Өзін өзі қабылдауға деген ұмтылыс (аффилиациялық тенденция) және оқшауланудан қорқу. Сауалнама екі шкаладан тұрады. 1-шкала пункттен тұрса, 2-шкала 24 пункттен тұрады. Автордың пікірі бойынша шкала 1-жағдайда индивидтің тұлғааралық қарым-қатынастан жағымды жағдай күтуін білдіреді, 2-жағдайда сәйкес жағымсыз күтулерді білдіреді.

Р.Нигард және Т.Гьесмнің мотивтерді Ms және MaF өлшеуге арналған сауалнамасы екі шкаладан 30 пункттен тұрады. Бұл да Дж.Аткинсонның мотивация теориясынан шыққан. Тест табысқа жетуге деген Ms Психологтар оқу іс-әрекетінің табыстылығына ықпал ететін бірнеше факторларды анықтайды. Адамның мотивациялық сферасын құрайтын көптеген мотивтердің ішінен оқу мотивтері ерекше қарастырылады. Л.И. Божович оқу мотивтерінің үлкен екі категориясын көрсетеді. *Біріншісіне* балалардың танымдық қызығушылықтары, интеллектілі белсенділікке, жаңа іскерліктерді, дағдылар мен білімдерді меңгеруге деген қажеттілік – танымдық мотивтер жатады. *Екінші* категорияға әлеуметтік мотивтер – баланың басқа адамдармен араласуға, олардың бағалауы мен мақұлдауына деген қажеттілігі, оқушының өзіне қолайлы қоғамдық қатынастар жүйесінде нақты орын иелену қажеттіліктері жатады.

Тұлғаның мотивациялық сферасының басқа зерттеушілері жетістікке жету мотивациясын және тұлғаның ерікті қасиеттерін ерекше атап көрсетеді.

1. *Жетістікке жету мотивациясы.* Мотивация бұл – адамның тілектері, әуестіктері, қайсібір қажеттілікті қанағаттандыру тілегін қамтитын психологиялық күйі. Оқудың сәттілігі үшін жетістікке жету мотивациясын қалыптастыру қажет. Жетістікке жету мотивациясы бұл – студенттің оқу іс-әрекетіндегі жетістіктерге, нәтижелерге деген

ұмтылысы. Жетістікке жету мотивациясы *сыртқы* (қызықты болғандықтан емес, қажет болғандықтан оқимын) және *ішкі* (қызықты болған соң оқимын, өткені маған оқыған ұнайды) деп жіктеледі.

Жетістікке жетудің сыртқы мотивациясын қалыптастыру факторлары

Көбінде аталмыш факторлар педагогикалық болып табылады:

- мұғалімдердің, достарының жетістікке жету мотивацияларын болуы тиіс;
- студентке тапсырмаларды нақты түрде ұсыну;
- студенттің жетістіктерін міндетті түрде бекіту;
- студенттің өз-өзін тек жағымды бағалауын қалыптастыру;
- адамгершілікке, жауапкершілікке және борыш сезіміне тәрбиелеу. *Жетістікке*

жетудің ішкі мотивациясын қалыптастыру факторлары. Көбінде аталмыш факторлар психологиялық болып табылады.

- айналадағылардың ішкі мотивацияларының болуы;
- іс-әрекеттің шығармашылық әртектілігі;
- қатаң бақылаудың болмауы;
- асықпау, студенттің қызығушылықпен орындағанын жете түсінуіне мүмкіндік

беру;

- мұғаліммен даярланған тапсырмалардың ішінен еркін таңдау жасау;
- іс-әрекетті орындауда көпшіліктің қатыспауы;
- іс-әрекеттің өзіне және оның сәттілігіне баса назар аудару;
- студенттің өз-өзіне сенімділігі;
- мүмкіндіктер мен қиыншылықтардың тепе-теңдігі;
- эмоциялы көтеріңкі көңіл-күй және жағымды ахуал.

Адам мінез-құлқынан функционалды өзара байланысқан 2 жағын көрсетуге болады: реттеуші, оятушы. Реттеуші жағы әртүрлі жағдайда мінез-құлқының тұрақтылығы мен икемділігін қамтамасыз етеді. Мінез-құлықты реттеу әртүрлі психикалық көрінулердің арқасында қалыптасады, олар мысалы, сезім, қабылдау, темперамент, зейін, ойлау, ес, сөз қабілеті, мінез, эмоция.

оятушы – мінез-құлқының бағытын және белсенділігін қамтамасыз етеді. Бұл бағыт мотивация түсінігімен байланысты.

Мотивация түсінігі 2 мағынада қолданылады:

1. Мотивация – адам мінез-құлқының бағытын анықтайтын және ағзаның белсенділік тудыратын факторлар жүйесі.

2. Мотивация – анықталған деңгейде мінез-құлық белсенділігін қамтамасыз ететін процесс мінездемесі.

Мотивациялық түсініктің ең маңыздысы болып «қажеттілік» түсінігі табылады.

Қажеттілік – бұл бір нәрсені қажетсіну күйі. Қажеттіліктің барлық түрі ағзада бар. Ол ағзаға керекті нәрселерді іздестіріп ағзаны белсендендіреді. Қажеттілік мінездеменің негізі болып табылады: а) күш, б) пайда болу кезеңдері, в) қанағаттану тәсілдері, д) қажеттілік пәндік мазмұны.

Мотив (лат. *Movere* – қозғалысқа әкелу, итеру) – бұл қажетті қанағаттандыру тәсілі ретінде көрінеді. Мақсат – мінез-құлық бағытын саналы қорытынды.

Бұл күтпейтін нәтиже адам іс-әрекеті.

Қызығушылық – бұл танымдық мінездің ногнетивті мотивациялық жағдайы, олар қажеттілік орталығын байланыстыру болады. Қалау және ниет – бұл жағдайдағы байланысты туатын және бір – бірін тез ауыстыратын субъективтік жағдайлар. Әрекет орындау шарттары өзгершелігіне жауап береді. Тапсырма – бұл жеке жағдайлық мотивациялық фактор, әрекетті орындау кезінде туатын анықталған мақсатқа бағытталған болып табылады.

Мотивтеу – бұл жеке немесе барлық ұйымның жетуге деген қарым-қатынас, іс-әрекетке итермелеу процесі.

Абрахам Харальд Маслоу Нью-Йорктің Бруклин деген жерінде 1908 жылы дүниеге елген. Оның ата-аналары Ресейден көшіп келген еврейлер болған. Ол отбасының үлкен ұлы болғандықтан, оның ата-анасы Маслоудың жоғарғы білім алуын қалады. Ол балалық шағын жалғыз және бақытсыз болғанын айтады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Гордеева Т.О. Мотивация достижения: теории, исследования, проблемы Современная психология мотивации /под ред. Д.А. Леонтьева.– М.: Смысл, 2002. –с. 47-103.
2. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. - 2-е изд. - СПб.: Питер. - М.: Смысл, 2003.
3. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения. Пер.с англ. –СПб.: Речь, 2001.- 240 с.
4. Пакулина С.А. Методика диагностики мотивации достижения успехов студентов в вузе // Психология обучения, 2009, №1. – С. 102-113
5. Занюк С.С. Психология мотивации. –Киев, 2001.- 351 с.

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ МУЗЫКАСЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ

Жақсылық Аружан Кенжебайқызы

«Музыка мұғалімдерін даярлау» БББ 4 курс студенті

Ғылыми жетекшісі, п.ғ.к., доцент **С.С.Естемесова**

Ж. Тәшенев университеті

Шымкент қаласы

Аннотация: Мақалада қазақ халық музыкасы арқылы оқушылардың музыкалық қабілетін дамыту мәселесі қарастырылады. Қазақтың дәстүрлі әндері, күйлері мен ұлттық аспаптары оқушылардың музыкалық естуін, орындаушылық қабілетін және шығармашылық ойлауын қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, халық музыкасы арқылы балалар ұлттық мәдениетті танып, эстетикалық талғамын дамытады. Мақалада халық әндерін орындау, күйлерді тыңдау, ұлттық аспаптарды қолдану және музыкалық ойындар арқылы оқушылардың қабілетін дамыту жолдары көрсетілген.

Кілт сөздер: Қазақ халық музыкасы, оқушылар, музыкалық қабілет, дәстүрлі ән, күй, ұлттық аспап, шығармашылық, музыкалық тәрбие

Аннотация: В статье рассматривается проблема развития музыкальных способностей учащихся через казахскую народную музыку. Традиционные казахские песни, кюи и национальные инструменты способствуют формированию музыкального слуха, исполнительских способностей и творческого мышления учащихся. Кроме того, через народную музыку дети познают национальную культуру и развивают эстетический вкус. В статье показаны способы развития способностей учащихся через исполнение народных песен, прослушивание кюев, использование национальных инструментов и музыкальные игры.

Ключевые слова: Казахская народная музыка, учащиеся, музыкальные способности, традиционная песня, кюй, национальный инструмент, творчество, Музыкальное воспитание

Annotation: The article discusses the problem of developing musical abilities of students through Kazakh folk music. Traditional Kazakh songs, kuis and national instruments contribute to the formation of musical hearing, performing abilities and creative thinking of students. In addition, through folk music, children learn about national culture and develop

aesthetic taste. The article shows ways to develop students' abilities through the performance of folk songs, listening to kuis, using national instruments and musical games.

Keywords: Kazakh folk music, students, musical abilities, traditional song, kui, national instrument, creativity, Musical education

Қазақ халық музыкасы арқылы оқушылардың музыкалық қабілетін дамыту мектептегі музыкалық тәрбиенің маңызды бағыттарының бірі. Қазақтың бай музыкалық мұрасы оқушылардың эстетикалық талғамын қалыптастырып, ұлттық мәдениетке деген сүйіспеншілігін арттырады.

Қазақ халық музыкасы халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, тарихын бейнелейтін рухани мұра. Домбыра күйлері, халық әндері мен жыр-термелер арқылы оқушылар ұлттық мәдениетті терең түсінеді. Сонымен қатар, халық музыкасы балалардың есту қабілетін, ырғақ сезімін және музыкалық ойлауын дамытады.

Оқушылардың музыкалық қабілетін дамыту бірнеше жолмен жүзеге асады. Алдымен, халық әндерін үйрету олардың дауыс диапазонын кеңейтіп, дұрыс ән айту дағдыларын қалыптастырады. Ән айту барысында балалар әуенді сезінуді, дыбысты дұрыс жеткізуді үйренеді. Күйлерді тыңдату арқылы оқушылар музыканың мазмұнын түсінуге, көңіл күйін сезінуге үйренеді. Мұғалім күйдің шығу тарихын түсіндіріп, оқушылармен бірге талдау жүргізеді.

Ұлттық аспаптарды таныстыру да маңызды. Домбыра, қобыз, сыбызғы сияқты аспаптар оқушылардың музыкаға қызығушылығын арттырады. Қарапайым әуендерді орындау олардың орындаушылық қабілетін дамытады. Сонымен қатар, музыкалық ойындар мен шығармашылық тапсырмалар оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытады. Мысалы, әуен ойлап табу немесе әнді жалғастыру арқылы олар өз музыкалық ойларын білдіреді.

Қазақ халық музыкасы арқылы оқушылар тек музыкалық қабілеттерін дамытып қана қоймай, ұлттық құндылықтарды құрметтеуді, өнерді бағалауды және эстетикалық талғамды қалыптастыруды үйренеді. Сондықтан мектептегі музыка сабағында халық әндері мен күйлерін кеңінен қолдану өте маңызды. Халықтың әуендік шығармашылығы әр халықтың рухани мәдениетінің басты құрамдас бөлігі болып табылады.

Сол сияқты, қазақ халқының да ауызша әуендік поэтикалық мәдениеті адамзаттың кейінгі ұрпаққа қалдырған мәдени мұрасының жарқын белгілері болып отыр. Жартылай көшпелі өмірдің заңдылықтарынан халықтың мәдени өмірі көптеген жылдар бойы өркендеп, өмірге көптеген өнерпаздарды, өлмейтін кесек туындыларды келтірді.

Әндерінде, аспаптық шығармаларында, ұлттық ауыз әдебиеті мен әуендік шығармашылығында қиял-ғажайып ертегілері мен тарихи оқиғаларға байланысты жырлары, туған еліне, өскен жеріне деген сүйіспеншілігі мен ұлттық дәстүрлі өнердің эстетикасын паш ететін әуендік туындылары, қоғамдық өмірі мен тұрмыс-салттың болмысын таныстыратын ойлы толғаулары кеңінен дамып отырды. Қазақ халқының әуендік деген жақындығын «Әу деп ауызын ашпайтын қазақ жоқ» деген мәтелден анық көруге болады [1].

«Қазақ арсында домбырада ойнайтын, қызықты әңгімелер айтатын, өлең оқып ән салатын, қажет болғанда суырыпсалма айтыстарға қатыса алатын, шешен сөйлейтін, сөйлегенді тыңдап өзін тыңдата алатын адамдарды айырықша құрмет тұтқан. Халық ауыз әдебиеті ең жоғарғы орында бағаланған, оның көпшілік үшін тәрбиелік мәні болған.

Егер кімде-кім жоғарыда аталған өнердің бір түрін меңгермеген болса, ол мәдени тұрғыдан артта қалған, көргенсіз болып саналған». Әуендік фольклорды зерттеген ғалымдар «әуенді-поэтикалық шығармашылық» деген ұғымға мән береді. Бұл қазақ халқының әуендік фольклорын өзіндік ерекшелігінен шыққанын байқаймыз.

Сонымен қатар, музыка сабағының тәрбиелік мәні де зор. Музыка арқылы балаларда эстетикалық талғам қалыптасады, олардың эмоциялық мәдениеті дамиды. Топтық орындаулар мен ансамбльдік жұмыстар арқылы оқушыларда ынтымақтастық,

жауапкершілік және өзара сыйластық сезімдері қалыптасады. Бұл әлеуметтік дағдылардың дамуына, жеке тұлғаның сенімді және үйлесімді болуына жол ашады.

Музыка сабағы шығармашылық қабілеттерді дамытуға ерекше ықпал етеді. Балалар музыкалық шығармалар жасау, өлең айту, аспапта ойнау арқылы өз сезімдерін білдіруді, көңіл-күйін жеткізуді үйренеді. Бұл психологиялық тұрғыдан да маңызды, себебі музыка стресс пен уайымнан арылуға, эмоционалды тұрақтылыққа қол жеткізуге көмектеседі.

Білім беру үдерісінде музыка сабағының орны тек білім берумен шектелмейді. Ол оқушылардың жеке тұлғасын жан-жақты дамытатын, шығармашылық ойлау қабілетін жетілдіретін, эмоционалды және әлеуметтік дамуына септігін тигізетін маңызды құрал болып табылады. Сондықтан музыка сабағы оқу бағдарламасының маңызды құрамдас бөлігі болып саналады және мектептегі жалпы тәрбиелік процеске айтарлықтай үлес қосады.

Ол тек музыкалық білім беріп қана қоймай, оқушылардың эмоциялық мәдениетін, қиялын және әлеуметтік-коммуникативтік дағдыларын дамытады. Музыка сабағы оқушылардың эстетикалық талғамын, эмоциялық мәдениетін және шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған ерекше пән [2].

Оның спецификалық ерекшелігі оқу үдерісінде сезімдік және тәжірибелік әрекеттердің алдыңғы қатарда тұруында. Музыка сабағында оқушылар тек ақпаратты қабылдап қана қоймай, оны тыңдау, орындау, сезіну және шығармашылық тұрғыда қолдану арқылы меңгереді. Оқыту үдерісінде музыка сабағының рөлі көпқырлы:

Музыка сабағы оқушылардың рухани және эстетикалық дамуына ерекше ықпал етеді. Бұл сабақ тек музыкалық білім беріп қана қоймай, олардың шығармашылық қабілеттерін, ойлау мәдениетін, эмоциялық интеллектін дамытуға мүмкіндік береді. Музыка арқылы балалар музыкалық мәдениетпен танысып, әр түрлі жанрлар мен дәстүрлерді үйренеді.

Музыка сабағы оқушылардың тыңдау дағдыларын қалыптастырады, олардың музыканы сезінуіне, ырғақты ұғынуына және музыкалық шығармадағы әрбір элементтің мәнін түсінуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, топтық орындау және ансамбльде ойнау арқылы оқушыларда ынтымақтастық пен өзара қарым-қатынас дағдылары дамиды.

Музыка сабағы осы мақсатқа қол жеткізуге мүмкіндік беретін пән. Ол тек музыкалық білім беріп қана қоймай, оқушылардың эмоциялық мәдениетін, қиялын және әлеуметтік-коммуникативтік дағдыларын дамытады. Музыка сабағы оқушылардың эстетикалық талғамын, эмоциялық мәдениетін және шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған ерекше пән. Оның спецификалық ерекшелігі оқу үдерісінде сезімдік және тәжірибелік әрекеттердің алдыңғы қатарда тұруында.

Музыка сабағында оқушылар тек ақпаратты қабылдап қана қоймай, оны тыңдау, орындау, сезіну және шығармашылық тұрғыда қолдану арқылы меңгереді. Оқыту үдерісінде музыка сабағының рөлі көпқырлы:

Музыка сабағы оқушылардың рухани және эстетикалық дамуына ерекше ықпал етеді. Бұл сабақ тек музыкалық білім беріп қана қоймай, олардың шығармашылық қабілеттерін, ойлау мәдениетін, эмоциялық интеллектін дамытуға мүмкіндік береді. Музыка арқылы балалар музыкалық мәдениетпен танысып, әр түрлі жанрлар мен дәстүрлерді үйренеді.

Музыка сабағы оқушылардың тыңдау дағдыларын қалыптастырады, олардың музыканы сезінуіне, ырғақты ұғынуына және музыкалық шығармадағы әрбір элементтің мәнін түсінуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, топтық орындау және ансамбльде ойнау арқылы оқушыларда ынтымақтастық пен өзара қарым-қатынас дағдылары дамиды.

Қорыта айтқанда, қазақ халық музыкасы оқушылардың музыкалық қабілетін дамытуда ғана емес, олардың рухани-мәдени тәрбиесін қалыптастыруда да үлкен рөл атқарады [3].

Әдебиеттер тізімі:

1 Ахметова, Ж. Қ. Музыка сабағында шығармашылық белсенділікті дамыту жолдары. – Алматы: Білім, 2020.

2 Баймұхамедова, Г. А. Белсенді оқыту әдістері мен олардың педагогикалық мәні. – Астана, 2021.

3 Ержанова, Л. Т. Музыка сабағында инновациялық әдістерді қолдану. – Алматы: Ғылым, 2022.

МУЗЫКА САБАҒЫНДА РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ МАЗМҰНЫ

Тастанбеков Бақыт Полатбекович

«Музыка мұғалімдерін даярлау» БББ 4 курс студенті

Ғылыми жетекшісі, п.ғ.к., доцент **С.С.Естемесова**

Ж. Тәшенев университеті

Шымкент қаласы

Аннотация: Музыка сабағы оқушылардың рухани әлемін байытып, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруда маңызды орын алатын пәндердің бірі. Бұл мақалада музыка сабағында рухани-адамгершілік тәрбие берудің мазмұны, оның тәрбиелік мүмкіндіктері және оқушылардың тұлғалық дамуына әсері қарастырылады. Сонымен қатар музыка пәні арқылы оқушылардың эстетикалық талғамын қалыптастыру мен олардың рухани мәдениетін арттырудың маңыздылығы айқындалады.

Кілт сөздер: музыка сабағы, рухани-адамгершілік тәрбие, музыкалық білім беру, ұлттық құндылықтар, эстетикалық тәрбие, оқушы тұлғасы, тәрбиелік әлеует, музыкалық мәдениет.

Аннотация: урок музыки-один из предметов, который занимает важное место в обогащении духовного мира учащихся и формировании нравственных качеств. В данной статье рассматривается содержание духовно-нравственного воспитания на уроках музыки, его воспитательные возможности и влияние на личностное развитие учащихся. Также через музыкальный предмет определяется важность формирования эстетического вкуса учащихся и повышения их духовной культуры.

Ключевые слова: урок музыки, духовно-нравственное воспитание, музыкальное образование, национальные ценности, эстетическое воспитание, личность ученика, воспитательный потенциал, музыкальная культура.

Abstract: A music lesson is one of the subjects that occupies an important place in enriching the spiritual world of students and forming moral qualities. This article examines the content of spiritual and moral education in music lessons, its educational possibilities and its impact on the personal development of students. The importance of shaping the aesthetic taste of students and enhancing their spiritual culture is also determined through the musical subject.

Keywords: music lesson, spiritual and moral education, musical education, national values, aesthetic education, student's personality, educational potential, musical culture.

Қазіргі қоғамдағы білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі жан-жақты дамыған, рухани бай, адамгершілік құндылықтарды бойына сіңірген тұлғаны қалыптастыру. Жас ұрпақтың рухани мәдениетін қалыптастыруда өнердің, соның ішінде музыканың алатын орны ерекше. Музыка адам сезіміне тікелей әсер етіп, оның ішкі дүниесін байытады, эстетикалық талғамын дамытады және адамгершілік қасиеттерін қалыптастырады. Сондықтан музыка сабағы тек қана музыкалық білім берумен шектелмей, оқушылардың рухани-адамгершілік тәрбиесіне бағытталуы тиіс.

Музыка сабағы барысында оқушылар халқымыздың ұлттық мәдениетімен, дәстүрімен, тарихымен танысады. Қазақ халқының әндері мен күйлері арқылы жастардың бойында туған жерге сүйіспеншілік, үлкенді құрметтеу, кішіге қамқор болу, мейірімділік пен ізгілік сияқты қасиеттер қалыптасады. Осы тұрғыдан алғанда музыка сабағында рухани-адамгершілік тәрбие берудің мазмұнын анықтау және оны тиімді ұйымдастыру маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Рухани-адамгершілік тәрбие – тұлғаның ішкі мәдениетін, мінез-құлқын, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған тәрбиенің маңызды бағыты. Ол адамның рухани құндылықтарды түсінуіне, өмірде дұрыс бағыт таңдауына және қоғамда өз орнын табуына көмектеседі [1].

Музыка өнері адамның эмоциялық сезіміне әсер ету арқылы оның рухани әлемін байытады. Музыкалық шығармаларды тыңдау барысында оқушылар әртүрлі көңіл күйді сезінеді, өмір құбылыстарын терең түсіне бастайды. Музыка адамның жан дүниесіне әсер етіп, мейірімділік, жанашырлық, ізгілік, адалдық сияқты қасиеттердің қалыптасуына ықпал етеді.

Музыка сабағында орындалатын әндер мен күйлер арқылы оқушылар ұлттық мәдениетпен танысып, халқымыздың рухани мұрасын құрметтеуге үйренеді. Бұл өз кезегінде олардың ұлттық сана-сезімін қалыптастырып, отансүйгіштік қасиеттерін дамытады.

Музыка сабағында рухани-адамгершілік тәрбие беру бірнеше негізгі бағыттар арқылы жүзеге асады.

Біріншіден, ұлттық мәдени мұра арқылы тәрбие беру. Қазақ халқының әндері мен күйлері халқымыздың тарихын, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін бейнелейді. Мысалы, халық әндері мен күйлерін тыңдау және орындау барысында оқушылар халқымыздың рухани байлығын сезінеді. Домбыра күйлері арқылы батырлық, ерлік, елдік рух туралы түсінік қалыптасады.

Екіншіден, эстетикалық тәрбие беру. Музыка сабағында оқушылар әсемдікті сезінуге, музыкалық шығарманың мазмұнын түсінуге, көркемдік ерекшеліктерін бағалауға үйренеді. Бұл олардың эстетикалық талғамын дамытып, өнерге деген қызығушылығын арттырады.

Үшіншіден, адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру. Музыкалық шығармалардың мазмұнында адамгершілікке тәрбиелейтін идеялар көп кездеседі. Ән мәтіндері арқылы оқушылар достық, адалдық, мейірімділік, ата-анаға құрмет, Отанға сүйіспеншілік сияқты құндылықтарды меңгереді [2].

Төртіншіден, тұлғаның шығармашылық қабілетін дамыту. Музыка сабағында ән айту, музыка тыңдау, ырғақтық қозғалыстар жасау, музыкалық аспаптарда ойнау сияқты әрекеттер оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттырады. Бұл олардың өз ойын еркін жеткізуіне және жеке тұлға ретінде дамуына ықпал етеді.

Музыка сабағында рухани-адамгершілік тәрбие беру үшін әртүрлі педагогикалық әдістер мен тәсілдер қолданылады. Соның ішінде ең тиімділері мыналар:

Музыка тыңдау әдісі – оқушылар музыкалық шығарманы тыңдау арқылы оның мазмұнын түсінеді және эмоционалдық әсер алады. Мұғалім шығарманың мазмұнын түсіндіріп, оқушылардың пікірін тыңдайды.

Ән айту әдісі – ән орындау барысында оқушылар музыкалық шығарманың мазмұнын сезініп, оны жүрегімен қабылдайды. Ән айту балалардың эмоционалдық мәдениетін дамытады.

Музыкалық талдау әдісі – шығарманың құрылымын, мазмұнын, көңіл күйін талдау арқылы оқушылар музыканы терең түсінуге үйренеді.

Әңгіме және пікірталас әдісі – музыкалық шығарманың тәрбиелік мәні туралы әңгімелесу оқушылардың ойлау қабілетін дамытып, олардың рухани құндылықтарды түсінуіне көмектеседі.

Музыка сабағы оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді. Музыка арқылы оқушылардың эмоциялық мәдениеті қалыптасады, эстетикалық талғамы дамиды және шығармашылық қабілеті артады. Сонымен қатар музыка сабағы оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау мәдениетін де қалыптастырады.

Музыкалық ұжымдық жұмыстар, мысалы хорда ән айту немесе ансамбльде орындау, оқушыларды ұйымшылдыққа, бір-бірін тыңдай білуге және өзара сыйластыққа тәрбиелейді. Бұл олардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Музыка сабағы – оқушыларға рухани-адамгершілік тәрбие берудің тиімді құралдарының бірі. Музыка арқылы оқушылардың рухани мәдениеті қалыптасып, адамгершілік қасиеттері дамиды.

Музыкалық шығармаларды тыңдау, орындау және талдау барысында оқушылар ұлттық құндылықтарды құрметтеуге, әсемдікті сезінуге және өмірдің мәнін түсінуге үйренеді.

Сондықтан музыка пәні мұғалімі сабақ барысында музыканың тәрбиелік мүмкіндіктерін тиімді пайдаланып, оқушылардың рухани дамуына ерекше көңіл бөлуі қажет.

Музыка арқылы берілетін рухани-адамгершілік тәрбие жас ұрпақтың тұлғалық қалыптасуына және олардың қоғамда белсенді, мәдениетті азамат болып өсуіне үлкен ықпал етеді [3].

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Құлманова Ш. Б. Бастауыш сыныптарда музыкалық тәрбие беру әдістемесі. - Алматы, 1991.
- 2 Джердималиева Р. Р. Музыкалық білім берудің әдістемесі. - Алматы, 2010.
- 3 Ордабаева К. А. Музыкалық білім беру технологиялары. - Алматы, 2012.

ПАТРИОТТЫҚ ӘНДЕР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ

Сатыбалдиева Бакнұр Ерғалиқызы

«Музыка мұғалімдерін даярлау» БББ 4 курс студенті

Ғылыми жетекшісі, п.ғ.к., доцент **С.С.Естемесова**

Ж. Тәшенев университеті

Шымкент қаласы

Андатпа: Мақалада патриоттық әндердің оқушылардың азаматтық белсенділігін қалыптастырудағы тәрбиелік мүмкіндіктері қарастырылады. Патриоттық мазмұндағы музыкалық шығармалардың оқушылардың рухани-адамгершілік дамуына, отансүйгіштік сезімінің нығаюына және қоғамдық өмірге белсенді қатысуына тигізетін ықпалы талданады. Зерттеу барысында білім беру үдерісінде патриоттық әндерді тиімді пайдаланудың әдіс-тәсілдері ұсынылады.

Түйін сөздер: патриоттық тәрбие, патриоттық әндер, азаматтық белсенділік, оқушылар, рухани-адамгершілік тәрбие.

Аннотация : В статье рассматриваются воспитательные возможности патриотической песни в формировании гражданской активности учащихся. Анализируется влияние музыкальных произведений патриотического содержания на духовно-нравственное развитие учащихся, укрепление чувства патриотизма и активное участие в общественной жизни. В ходе исследования будут предложены методы и приемы эффективного использования патриотических песен в образовательном процессе.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, патриотические песни, гражданская активность, школьники, духовно-нравственное воспитание.

Abstract: The article examines the educational possibilities of patriotic songs in the formation of civic engagement of students. The influence of patriotic musical compositions on the spiritual and moral development of students, strengthening the sense of patriotism and active participation in public life is analyzed. The research will propose methods and techniques for the effective use of patriotic songs in the educational process.

Key words: patriotic education, patriotic songs, civic engagement, schoolchildren, spiritual and moral education.

Қазіргі қоғамда жас ұрпақтың бойында отансүйгіштік, азаматтық жауапкершілік пен ұлттық сана қалыптастыру білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі. Осы мақсатқа жетуде патриоттық әндердің тәрбиелік маңызы ерекше.

Патриоттық әндер оқушылардың туған жерге, ел тарихына, ұлттық құндылықтарға деген сүйіспеншілігін арттыратын қуатты құрал. Ән арқылы берілетін идеялар жасөспірімдердің эмоциялық сезіміне әсер етіп, олардың азаматтық ұстанымының қалыптасуына ықпал етеді. Ел, жер, тәуелсіздік, батырлық тақырыбындағы әндер оқушыларды ел тағдырына бейжай қарамауға, қоғам өміріне белсенді араласуға тәрбиелейді.

Қазіргі қоғамның даму жағдайында жас ұрпақтың бойында азаматтық жауапкершілік пен патриоттық сана қалыптастыру мемлекет деңгейіндегі маңызды міндеттердің бірі. Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы негізгі құжаттарында да өскелең ұрпақты отансүйгіштікке, ел тағдырына жауапкершілікпен қарауға тәрбиелеу басты бағыт ретінде көрсетілген.

Оқушылардың азаматтық белсенділігі олардың қоғамдық өмірге қатысуымен, әлеуметтік мәселелерге немқұрайлы қарамауымен, ел болашағына қатысты өз ұстанымын білдіре алуымен сипатталады. Осы қасиеттерді қалыптастыруда өнердің, әсіресе музыканың орны ерекше. Музыканың эмоциялық ықпалы оқушының ішкі дүниесіне әсер етіп, оның рухани дамуына ықпал етеді. Ал патриоттық әндер осы үдерістің маңызды құралы болып табылады [1].

Оқу-тәрбие процесінде патриоттық әндерді тиімді пайдалану үшін түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады.

Мысалы:

- музыка сабақтарында патриоттық әндердің мазмұнын талдау;
- сыныптан тыс іс-шараларда (тәрбие сағаттары, мерекелік концерттер, әдеби-музыкалық кештер) патриоттық әндерді орындау;
- әннің тарихы мен авторы туралы мәлімет беру арқылы оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру;
- топтық орындау арқылы бірлікке, ынтымақтастыққа тәрбиелеу.

Осындай жұмыстардың нәтижесінде оқушылардың азаматтық белсенділігі артып, олар өз елінің нағыз жанашыры, жауапкершілігі жоғары тұлға ретінде қалыптасады. Патриоттық әндер оқушылардың рухани әлемін байытып қана қоймай, олардың қоғамдық өмірге белсенді араласуына жол ашады.

Қазіргі жаһандану жағдайында өскелең ұрпақтың бойында ұлттық сана, отансүйгіштік пен азаматтық жауапкершілікті қалыптастыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Ел болашағы – жас ұрпақтың азаматтық ұстанымына, қоғамдық белсенділігіне тікелей байланысты. Осы тұрғыда мектептегі тәрбие жұмысының мазмұнын байытуда өнердің, соның ішінде музыканың рөлі ерекше.

Қазіргі қоғамның әлеуметтік сұранысын мектепке қойып отырған талап тұрғысынан қарастырғанда, патриоттық білім беру маңызды мәселе болып отыр. Патриоттық білім ол қоғамда білімнің тез және шапшаң қарқынмен дамуына байланысты

туындауда. Өйткені оқушылардың мектепте алған білімдерімен шектеліп қалуына болмайды.

Әрбір оқушы білімді өздігінен ізденіп, ғылыми және техникалық ақпараттардың ағымына бағдар ұстау дағдысын қалыптастыру қажет. Бұл патриоттық білім үрдісін оқушы тұлғасын қалыптастыруға бағыттау үшін қажет. Патриоттық білім оқушылардың іс-әрекет тәсілдерді меңгеруі мен білім алуы, іскерлік пен дағдыны игеруге даярлау

Патриоттық білім қасиеттілігі осы заманда ақпараттық алмасу үлгісінің қарқындылығымен құнды.

Қазақстандық патриотизм өткен замандағы қоғам құндылықтары: тұлға, отбасы, білім, еңбек, Отан, Жер бетіндегі бейбітшілік. Бүгінгі таңдағы патриоттық тәрбие жекелеген бағыттарға ғана емес, қоғам құндылықтарына қарай бағыт ұстайды.

Өйткені патриоттық сезімнің басты нысанасы Отан, оның мазмұны: туған жер, табиғат, дін, тіл, дәстүр, тарих, әдебиет, өнер. Олар жеке тұлғаны ерекше жылылық, сүйіспеншілік сезіміне баулып, патриоттық сезімнің негізі болады.

Музыка адамның эмоциялық әлеміне тікелей әсер ететін, рухани құндылықтарды бойына сіңіретін маңызды тәрбие құралы. Ал патриоттық әндер жасөспірімдердің туған жерге, ел тарихына, ұлттық болмысқа деген сүйіспеншілігін арттырып, олардың азаматтық белсенділігін дамытуға мүмкіндік береді [2].

Патриоттық әндерде халықтың тарихи тағдыры, ел тәуелсіздігі, ерлік пен бірлік идеялары көрініс табады. Мұндай әндер оқушылардың ұлттық рухын көтеріп, ел тағдырына деген жауапкершілік сезімін қалыптастырады. Ән мәтініндегі мазмұн мен әуеннің үйлесімі оқушының сезіміне әсер етіп, оның азаматтық көзқарасының қалыптасуына ықпал етеді.

Патриоттық әндерді орындау барысында оқушылар өз халқының мәдени мұрасымен танысып қана қоймай, ортақ мақсат пен бірлікке ұмтылады. Бұл өз кезегінде ұжымдық жауапкершілік пен әлеуметтік белсенділікті арттырады.

Білім беру үдерісінде патриоттық әндерді жүйелі түрде қолдану оқушылардың азаматтық белсенділігін дамытуға мүмкіндік береді. Атап айтқанда:

- музыка сабақтарында патриоттық әндердің мазмұнын талдау;
- әндердің шығу тарихын, авторларын зерттеу арқылы оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру;
- мектептегі тәрбие сағаттары мен мәдени іс-шараларда патриоттық әндерді орындау;
- шығармашылық тапсырмалар (әнге байланысты эссе жазу, пікірталас ұйымдастыру) арқылы азаматтық көзқарасын білдіруге үйрету.

Осындай жұмыстар оқушылардың ел өміріне бейжай қарамай, қоғамдық мәселелерге белсенді араласуына негіз болады. Оқушылардың азаматтық белсенділігін арттырудағы тиімді әрі әсерлі тәрбие құралы. Оларды жүйелі әрі мақсатты түрде қолдану жас ұрпақтың елжанды, саналы азамат болып өсуіне үлкен ықпал етеді.

Ғұмырлы ән халықтың жаны. Сайын даланы әсем әнімен тербеткен халқымыз қуанса да, жүрегінен жыр ағытып, жабықса да әнмен өзін - өзі жұбатқан. Сондай ақ әннің құдіреттілігі сол, жұртты жұдырықтай жұмылдырып, рухын асқақтата түседі. Әр дәуірдің патриоттық әндері сол замандағы ұрпақтың Отан үшін оққа да, отқа да түсуіне себепкер болған идеологиялық қаруы.

Яғни, халықтың рухын көтеріп, азаматтық белсенділігін арттыруда патриоттық бағыттағы әндердің маңызы зор еді. Әскери - патриоттық әндер кеше де, бүгін де, ертең де ерекше бағалы бола бермек.

Патриоттық әндер оқушылардың азаматтық белсенділігін арттыруда маңызды тәрбиелік құрал болып табылады. Олар жас ұрпақтың бойында отансүйгіштік, ұлттық сана, әлеуметтік жауапкершілік сияқты қасиеттерді қалыптастырады.

Сондықтан патриоттық әндерді оқу-тәрбие үдерісінде мақсатты әрі жүйелі түрде пайдалану елжанды, белсенді азамат тәрбиелеудің тиімді жолы.

Білім беру ұйымдарында патриоттық әндерді жүйелі әрі мақсатты түрде пайдалану елжанды, белсенді азамат тәрбиелеуге зор мүмкіндік береді [3].

Әдебиеттер тізімі:

1 Ағабекова С.С. Музыкалық тәрбие теориясы мен әдістемесі. –Алматы: Эпиграф, 2016 ж. – 102 б

2 Күзенбай С.Ә. Ұлттық музыкатану ғылымының өзекті мәселелері. - Алматы: Құс жолы. 2015 ж. -408б.

3 Джанабаева Р.А. Оқушылардың ұлттық бет-бейнесін қалыптастырудың педагогикалық негіздері //Ұлт тағылымы. - 2006. - №3. – Б. 9-11.

ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Ережеп Г.Е. ПИК 22-5к 6

Ж.А.Ташенев университеті

Ғылыми жетекшісі **Сарсекенова А.Ж.**

Түйіндеме. Ойын технологиясы дегеніміз баланы күштеп оқытпай, оны қызықтыра отырып білім берудің бір жолы, себебі бастауыш сыныптағы бала үшін ойын ең табиғи әрекет. Бала ойнап жүріп ойлайды, сөйлейді, үйренеді және өз мүмкіндігін байқайды. Сондықтан ойын технологиясы баланың ішкі қызығушылығына сүйеніп құрылған тиімді тәсіл болып табылады. Сабақта ойын технологиясын қолданғанда бала өзін еркін сезінеді. Ол қателесуден қорықпайды, өз ойын ашық айтады. Ойын арқылы берілген тапсырмалар баланың ойлау қабілетін дамытып, зейінін тұрақтандырады және білімді жеңіл қабылдауына көмектеседі.

Кілтті сөздер: Ойын технологиясы, ішкі қызығушылығы, ойлау қабілеті, зейін, білім

Аннотация. Игровые технологии — это способ обучения ребенка без принуждения к учебе, а путем вовлечения его в процесс, поскольку для ребенка младшего школьного возраста игра — наиболее естественная деятельность. Во время игры ребенок думает, говорит, учится и реализует свой потенциал. Поэтому игровые технологии являются эффективным методом, основанным на внутреннем интересе ребенка. При использовании игровых технологий в классе ребенок чувствует себя свободно. Он не боится совершать ошибки, открыто выражает свое мнение. Задания, предлагаемые в игре, развивают мыслительные способности ребенка, стабилизируют его внимание и помогают ему легко усваивать знания.

Ключевые слова: Игровые технологии, внутренний интерес, мыслительные способности, внимание, знания.

Abstract. Game technology is a way to educate a child without forcing him to learn, but by engaging him, because for a child in primary school, play is the most natural activity. While playing, a child thinks, speaks, learns and realizes his own potential. Therefore, game technology is an effective method based on the child's internal interest. When using game technology in the classroom, the child feels free. He is not afraid of making mistakes, he openly expresses his opinion. The tasks given through the game develop the child's thinking ability, stabilize his attention and help him easily perceive knowledge.

Keywords: Game technology, intrinsic interest, thinking ability, attention, knowledge

Ойын технологиясы дегеніміз баланы күштеп оқытпай, оны қызықтыра отырып білім берудің бір жолы, себебі бастауыш сыныптағы бала үшін ойын ең табиғи әрекет. Бала ойнап жүріп ойлайды, сөйлейді, үйренеді және өз мүмкіндігін байқайды. Сондықтан ойын технологиясы баланың ішкі қызығушылығына сүйеніп құрылған

тиімді тәсіл болып табылады. Сабақта ойын технологиясын қолданғанда бала өзін еркін сезінеді. Ол қателесуден қорықпайды, өз ойын ашық айтады. Бұл кезде бала тек мұғалімді тыңдап қана қоймайды, сабақтың белсенді қатысушысына айналады. Ойын арқылы берілген тапсырмалар баланың ойлау қабілетін дамытып, зейінін тұрақтандырады және білімді жеңіл қабылдауына көмектеседі.

Атақты педагогтар В.А.Сухомлинский, Н.К.Крупская, К.Д.Ушинский ойынның балалардың ой-өрісін дамытуда, дүние танымын қалыптастыруда практикалық маңызы зор екенін атап көрсеткен. Қазақ халқының ұлттық ойындарының педагогикадағы ролі туралы алғашқы пікірлерін айтқан Ә.А.Диваев, М.О.Әуезов болды.

Ойын – бала әрекетінің негізгі түрі. Бала ойынында қоғамдық ұжымдық сипат болады. Ойын арқылы адам баласының белгілі бір буыны қоғамдық тәжірибені меңгереді. Бала ойын арқылы бір –бірімен қарым – қатынас жасап, баланың түрлі қасиеттері дамиды. Баланың жасы өсуімен бірге, ойнайтын ойындарының мазмұны да өзгеріп, кеңейіп отырады. Алайда, ойын баланың уақытын өткізу емес, баланың психикасында сапалық өзгерістер туғызу болып табылады.

Ойын мазмұны түрлене түскен сайын балалардың ойынға зейінділік танытуы арта түседі. 3-4 жастағы балалар 10-15 минут қана ойнаса, ал 4-5 жастағы балалар 40-45 минутқа, ал 6-7 жастағы балалардың ойындары бірнеше сағатқа, тіпті бірнеше күнге дейін созылады[1].

Қазақ халқының «Баланы ойын өсіреді» деген сөзі тегіннен тегін айтылмаған. Яғни ұлттық ойындар тәрбие құралы ретінде туған. Заман өзгерген сайын адам баласының басынан өткендері бала ойынында көрініс тауып отырады. Ұлттық ойындардың басым көпшілігі мазмұны жағынан ертегі, әңгіме жақын болып келетіндіктен, бала зейінін бірден өзіне тарта алады. Осыған орай жасөспірім дер ойнайтын қазақтың ұлттық ойындары баланың жас ерекшеліктеріне байланысты әрі қысқа, әрі нұсқа болып келеді.

Айталық, «Кім сені түртті?», «Дауысынан таны!», «Кім шертті?» т.б ойындар бала зейіні сөнбей тұрған кезде жылдам жауап беруді талап етеді. Бала зейіні төңіректегі заттар мен осы заттарға қатысты іс –әрекеттер арқылы сипатталатындықтан, ұлттық ойындар да осыған негізделі құрылған. Қазақтың ұлттық ойындарының тағы бір ерекшелігі – эмоциялық жағынан алып қараған да бала зейінін бірден өзіне аударады. Эмоциялық әсерлерге бала бірден назарын аударатыны белгілі.

Ал балалар ойнайтын «Ақ сандық, көк сандық» ұлттық ойыны барысында айтылатын өлеңнің мәтініне назар аудару, өлең аяқталысымен орнынан тез тұрып кету, қарсыласын арқалай жөнелу т.б әрекеттерге зейінін неғұрлым тез аудара білулері керек. Қазақ халқының тіршілігінде төрт түлік мал шешуші орын алатындықтан, ұлттық ойындарының басым көпшілігі жан –жануарлар дүниесін елестетіп ойнайтын ойындар болып келеді. Зейіннің бөліну қасиеті «Ақ байпақ», «Көк сиыр», «Соқыртеке», «Түйе, түйе» т.б. ұлттық ойындар барысында қалыптасып отырады. «Соқыртеке» ойынында соқыртеке ролін ойнаушы ойыншылардың дыбысы қай жақтан шыққанын, олар алыста ма, жақында ма екендігін және өзінің қауіпсіздік жағдайларына да зейін бөле алады. Ұлттық ойындардың логикалық байланыста болып келуі, зейін көлемін өсіруге септігін тигізеді.

Ұлттық ойындарды тиімді қолдана отырып, оқушыларды зейінділікке, тапқырлыққа, шешендікке, алғырлыққа, шапшаңдыққа, тез ойлауға, алға ұмтылуға, табысқа жетуге, белсенділікке баулып, бәсекелестікте жеңіп шығуға үйретеміз. Мұғалімнің кәсіптік даму бағдарламасына іздену, зерттеу қызметтері жатады. Педагогикалық қызметті талдау барысында теориялық білім алудың, диагностика мен өзіндік диагностиканы игерудің қажеттілігі туады.

Мысалы: төменгі сынып балалары өзі жасаған жұмыстарына ауызша баға беріп, суреттер салып, кестелер, диаграммалар, сауалнамалар толтырып, эссе жазып, рефлексивті жұмыс түрлерімен айналысуды біледі. Ондайда оқушыларды алған білімдеріне, тапсырмаларына қорытынды жасап, пікір айтуға дағдыландырып, ойын

ортаға салуға машықтандырамыз. Нәтижесінде оқушылар жүйелі сөйлеуге, ойын ашық жеткізе білуге, талдау жасауға үйренеді. Мұғалімнің басты міндеті: оқушының өткізген күні немесе істеген жұмысы жайлы айтқысы, ойымен бөліскісі келетіндей психологиялық ахуал жасау. Сонымен рефлексия – көп қырлы, кіріккен әрекет. Алдағы жұмыстарда ондай

кемшілікті жібермеуге тырысамыз[2].

Рефлексиялық қабілеті дамыған ұстаз өз оқушыларында осы сапаны дамытуды, дарытуды әсте есінен шығармауы қажет. *Рефлексия* дегеніміз өз жұмысына талдау жасау, қорытындылау. Қазіргі білімдік мақсат тарға сай білім алушыны рефлексия жасауға дағдыландыру мұғалімнің басты міндеттерінің бірі болғандықтан, ол-сабақтың да негізгі компоненттерінің бірі болуы тиіс. Сабақ барысында мұғалім де оқушылар да рефлексия жасауды үйренеді. Осы жерде ұлы данышпан Абай қарасөздерімен үндестікті көре аламыз. "Егер де есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасына бір, ең болмаса айында бір, өзіннен өзін есеп ал!" деген, біз өзімізге есеп бере отырып, іштей кемшілігімізді мойындаймыз, ол кемшілік тің кету себебін бірге іздейміз. Төменгі сынып оқушылары өзі жасаған іс әрекеттеріне рефлексия жасау үшін ауызша баға беру, суреттер салу, сұрақтарға жауап беру, ал орта және жоғарғы сынып оқушылары сабақтарда кестелер, диаграммалар, сауалнамалар толтыру, ессе, рефераттар жазады.

Ұлы педагог В.А.Сухомлинский «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, шығармасыз, ойсыз, толық мәндегі ақыл – ой тәрбиесі болмайды». «Ойын орасан зор жарық терезе, осы терезе арқылы баланың рухани дүниесіне қоршаған дүние туралы түсініктердің, ұғымдардың тасқыны келіп құяды. Ойын дегеніміз – құштарлық пен құмарлықтың, ынтаның отын жағатын ұшқын» деген. Балаларға әрбір ойынның өзіндік ережесі мен ойнау тәртібін дұрыс түсіндіріп, рөлдік сипатын сақтап, дұрыс ұйымдастыру қажет.

К.Д.Ушинский «Бір сарынды және бір бағытта ұзақ жүргізілген іс – әрекет бала өміріне шексіз зиянын тигізеді, сондықтан ойынның оқыту әдістері мен формаларын алмастырып, сабаққа барлық оқушыларды тарта біліп, олардың белсенділігін ояту мұғалімнің көрсеткіші» деді[3].

«Отбасы– шағын қоғам» - тақырыбына «Миға шабуыл» стратегиясын қолданып, дидактикалық ойын сабағын өткізу әдістемесі.

Сабақтың тақырыбы: «Отбасы– шағын қоғам»

Сабақтың мақсаттары:

Білімділік: Оқушылардың отбасы мүшелері туралы әңгімелеу, олардың отбасындағы өз орыны туралы толық мағлұмат беру;

Дамытушылық: Оқушылардың жаңа мағынаны танып білуі арқылы “Отбасы” тақырыбының мағынасын өздері ашуға, ойларын ашық айтуға, жеткізе білуге үйрету;

Тәрбиелік: Оқушыларды үлкенге – ізет, кішіге – қамқор болуға, инабат- тылық пен адамгершілікке, үлкендерді сыйлауға тәрбиелеу.

Сабақтың әдісі: Ой толғау, ой шақыру, ашық пікір, сұрақ – жауап.

Қолданылатын көрнекіліктер:

- 1.“Отбасы мүшелері” гүлді сызба.
- 2.“Қамқоршы, жәрдемші, көмекші” сөздер 3 жазбақағазда (түсіндірме сөздік)
- 3.Қоржын (асықтағы сұрақтар).
- 4.Сандықтағы сұрақтар.
- 5.Топ аттары (алдарына қою).
- 6.“Бір шоқ гүл” тірі гүлдер.
- 7.Сөзтізбек.
- 8.Суретті гүлайна. Сабақтың түрлері: ойын сабағы

Сабақ барысы:

Психологиялық дайындық.

Оқушылар шеңбер жасап
ұсынады.



тұрады, гүлді бір - біріне

Мұғалім: Балалар, сабағымызды бастамастан бұрын бір – бірімізге жылы лебіздер білдіріп, сабағымызды көңілді өткізейік. Осылайша оқушылар бір – біріне жылы лебіздерін білдіріп, көңілдерін көтереді.

1. Қызығушылықты ояту. Оқушыларды топқа бөліп, топ аттарымен атау. таныстыру. - Міне, бүгін біз балалар, топпен жұмыс жүргіземіз, енді сол топтармен таныстырып өтейін.

1) Айгөлек; 2) Балдырған; 3) Балауса; 4) Балбөбек; 5) Жұлдыз – топтары.

- Бір – біріне гүлді ұсына тілек айтып, соңғы бала мұғалімдердің алдындағы құтыға тілегін айтып салады (5 мин.)

- Бүгін әр топ ұпай сыйлығын жинап жарысасындар, қай топ көп ұпай сыйлығын (яғни мына фишкаларды) жинаса, сол топ жеңімпаз аталады.

- Қарамен берілген жердегі сөзтізбектен қандай сөз шықты? Кәне, оқып жіберейік!

- Отбасы.

II. Жаңа сабақ.

1. Мағынаны таныту. Оқулықпен жұмыс.

а) Мәтінді мұғалімнің мәнерлеп оқуы (1 мин).

Осы кезде есік қағылады. Балалар, бізге өзбек өз ағайындарымыздың апасы мен атасы келіп қалған екен, төрлетіңіздер. Апа мен ата. Қырықтың бірі қыдыр, деген. ә) Оқушылардың мәтінді тізбектей оқуы, әр топ 1 – 2 сөйлемнен оқиды (5 мин.). Атаның сөзі. Балалар, мен сендерге жәй келген жоқпын, қоржынымды ала келдім. Сол қоржындағы асықтарда тапсырмалар бар, егер орындай алсаңдар, соңында сыйлығым да бар[4]. Қоржындағы асықтар тапсырмасы (5 мин)

1. Отбасын кімдер құрайды? (Ата, апа, ана, әке, қарындас, әпке, сіңілі, іні)

2. Ұл мен қызды жасына қарай қалай атайды? (Қарындас, әпке, сіңілі, аға, іні)

3. Отбасындағы адамдар бір – бірін қалай атайды? (Көмекші, жәрдемші, қамқоршы)

4. Ата мен апа бірге тұрса отбасы бола ала ма? Егер бөлек тұрса ше? (Бөлек болса, басқа отбасын құрайды)

5. Өз отбасың туралы айт.

6. Осы тақырыпқа суреттер салу.

Сергіту сәті (3 мин.)

Қуыр – қуыр, қуырмаш, Балапанға бидай шаш.

Сен апаның үйіне бар, Сен атаның үйіне бар,

Сен ағаның үйіне бар, Сен әкеңнің үйіне бар,

Ал сен үйде қал.

Қорыта келгенде, жоғарыда аталған ойын технологиясын дұрыс, орынды, шеберлікпен қолдана білсек, оқушылардың сабаққа қызығушылықтарын қалыптастырып, үлкен нәтижеге жетуге және жоғары дидактикалық жетістіктерді байқауға болады. Ойын арқылы оқушыны жақсылыққа, қайырымдылыққа, ізгілікке, әдептілікке үйретіп, достыққа, бір – біріне қамқорлыққа, ұжымдыққа үйретеміз. Қызықтырақ ұстаз болса, қызықпайтын шәкірт жоқ деген.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Тұрғанбаева Б.А Ұстаздық шығармашылық – Алматы 2007жыл

2 Эльконин Д.Б. Ойын психологиясы. М.2018 ж.

3 Сарсекенова А.Ж. Дүниетану және жаратылыстану пәндерін оқыту әдістемесі.

Шымкент. Әлем. 2025 ж.

- 4 Эрик Берн Адамдар ойнайтын ойындар. М. 2019 ж.
5 Жикалкина Т. К. «Биологиядан ойындар мен қызықты тапсырмалар» - Алматы: Рауан, 2014. – 64 б.
6 Сағындықов Е. «Ұлттық ойындарды оқу-тәрбие процесінде пайдалану» - Алматы: Рауан, 2013. – 76 б.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІНЕН БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Азаткулова З. С. ПИК 22-5к7

Ж.А.Ташенев университеті

Ғылыми жетекшісі Сарсекенова А.Ж.

Түйіндеме. Белсенділік деп адамның іс-әрекеті үстіндегі жағдайын айтады. Тіршілік және іс-әрекеттері барысында адамның қарым-қатынас жасау, таным және өзін-өзі тәрбиелеу белсенділігі дамиды. Бала белсенділігінің ең алғашқы формасының бірі-қарым-қатынас жасау белсенділігі. Бұл адамның бүкіл өмірінде дамитын белсенділік. Балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес басқа адамдар мен қарым-қатынас жасау белсенділігінің мазмұны өзгеріп отырады. Мектеп жасына дейінгі балалар ересек адамдардың әрекеттеріне үңіле қарап, үйренеді, оларға еліктейді. Балалардың саналы түрде істейтін мұндай әрекеттерін ырықты немесе ерікті белсенділік дейді.

Түйінді сөздер: Белсенділік, жас ерекшеліктері, қарым-қатынас, еліктейді, ырықты, ерікті

Аннотация. Активность — это состояние активности человека. В ходе жизни и деятельности человека развивается коммуникативная, познавательная и самообразовательная деятельность. Одной из самых ранних форм детской активности является коммуникативная деятельность. Это деятельность, которая развивается на протяжении всей жизни человека. Содержание деятельности общения с другими людьми меняется в соответствии с возрастными особенностями детей. Дети дошкольного возраста внимательно наблюдают за действиями взрослых, учатся у них, подражают им. Такие действия, которые дети сознательно совершают, называются произвольной или волевой деятельностью..

Ключевые слова: Активность, возрастные характеристики, коммуникация, имитация, свободный, добровольный

Abstract. Activity is a person's state of activity. In the course of life and activities, a person's communicative, cognitive and self-educational activity develops. One of the earliest forms of child activity is communicative activity. This is an activity that develops throughout a person's life. The content of the activity of communicating with other people changes in accordance with the age characteristics of children. Preschool children closely observe the actions of adults, learn from them, imitate them. Such actions that children consciously perform are called voluntary or voluntary activity. Children of this age imitate the actions of adults and their interaction with them during role-playing games.

Keywords: Activity, age characteristics, communication, imitates, free, voluntary

Қазіргі қоғамда жеке тұлғаға деген талаптың күшейе түсуі қазір дүние жүзін де білім беру саласында жобалы өзгерістер жасау тенденциясының үдей түсуіне себеп болып отыр:

- білім берудің статистикалық моделінен оқушылардың ақыл-ой әрекетінің көп сырлы құрылымын қалыптастыруға көшу;

-оқытуда оқушылардың танымдық іс-әрекеттер құралын белсенді меңгеруге бағыттау

- оқыту процесін жеке тұлғаның мүдесі мен қажеттілігіне бейімдеп болашақта өзгермелі қазіргі замандағы қоғамға толық мүмкіндігінше өзін-өзі жүзеге асыру.

Бала белсенділігі туралы XVI – XVIII ғасырдағы негізделген алғашқы әрекеттер (Я.А. Коменский, Ж.Ж. Руссо) және бұл ұстанымдарды А. Дистервегтің, К.Д. Ушинскийдің және XIX ғасырдың басқа да прогрессивті ұстаздардың қолдауы физиологиялық және психологиялық деңгейде адам белсенділігінің мәнін методологиялық бағалаушылық пен расталады (И.В. Сеченов, В.М. Бехтерев, И.П. Павлов, Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, А. Леонтьев). Осы зерттеулердің нәтижесінде тұлғаның белсенділігі оның табиғи жаратылысы жағдайы, сонымен бірге, тұлға іс-әрекет барысында қалыпта сатындығы, іс-әрекет қандай болса, тұлға да сондай болады деген қорытын дылар жасалынады. Демек, жеке тұлғаны жан-жақты дамыту үшін оқу белсенділігінің мәні ерекше. Адамның белсенділігінің табиғатын тани білу, еңбек және моральдық белсенділік дәрежесі бойынша адамның қоғам мен ұжым үшін жарамдылығын жете анықтау мұғалімінің басты міндеті. **Белсенділік** деп адамның іс-әрекеті үстіндегі жағдайын айтады. Тіршілік және іс-әрекеттері барысында адамның қарым-қатынас жасау, таным және өзін-өзі тәрбиелеу белсенділігі дамиды. Бала белсенділігінің ең алғашқы формасының **бірі қарым-қатынас жасау белсенділігі**. Бұл адамның бүкіл өмірінде дамитын белсенділік. Балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес басқа адамдар мен қарым-қатынас жасау белсенділігінің мазмұны өзгеріп отырады. Мектеп жасына дейінгі балалар ересек адамдардың әрекеттеріне үңіле қарап, үйренеді, оларға еліктейді. Балалардың саналы түрде істейтін мұндай әрекеттерін **ырықты немесе ерікті белсенділік** дейді. Бұл жастағы балалардың үлкендердің әрекеттеріне және олармен өзара қатынас жасауға еліктеу рөлді ойындарды атқару барысында байқалады. Көбінесе балалардың ойындарда адамдардың іс-әрекеттері, тұрмысы, өзара қатынасы қамтылып көрсетіледі, ұжымдық өмір дағдылары қалыптаса бастайды. Әр түрлі ойын баланың дүниетанымын кеңейтіп, қарым-қатынас жасау белсенділігін дамытады. Қарым-қатынас белсенділігі әсіресе, мектеп жасындағы балаларда айқын көріне бастайды. Ата-аналармен, мұғалімдермен, құрдастары және достарымен, үлкендермен балалардың қатынас жасауында әр алуан ерекше ліктер болады. Қарым-қатынас жасау белсенділігі жеке адам қасиеттерінің (мархабаттық, қайырымдылық, қамқорлық, өзі үшін және басқа адамдар алдында өзінің қылықтары жайлы жауапкершілік сезімі т.б.) қалыптасуына мүмкіндік туғызады. Баланың даму барысында **таным белсенділігі** артады. Балалардың бір нәрсені құмартып, білуге талаптануын **таным ынтасы** дейді. Балалар өте байқағыш, әр нәрсеге үңіле қарайды, кейде терең ойға шомылады. Оқу барысында балалар түрлі заттардың, құбылыстардың мәніне, ғылыми ұғымдар мен заңдылықтарға терең түсінуге, алған теориялық білімдерін практикада еркін білуге үйренеді. Оқушылардың таным белсенділігі олардың шығармашылық іздену қабілетіне, мұғалімнің теориялық сауаттылығы мен шеберлігіне байланысты.

Жеке адамның санасының қалыптасу барысында **өзін-өзі тәрбиелеу белсенділігі** ерекше орын алады. Бала даму барысында өзін-өзі жетілдіру мақсатын көздей талаптанып әр түрлі әрекет жасайды. Оқушылардың өзі-өзін тәрбиелеу ісін жетілдіру үшін олардың жас және дербес ерекшеліктерін еске алып, оқу тәрбие жұмысының барысында сана сезімін ояту, өз бетінше жұмыс істей білуге үйрету – мұғалімнің басты міндеті. Педагогикада адамның **қоғамдық-саяси белсенділігі** күрделі моральдық-еріктік сана ретінде қаралады. Онда қоғамдық жұмысқа деген ынтасы, тапсырманы орындаудағы жауапкершілігі, орындаушылығы мен инициативтілігі, өзіне және жолдастарына талап қойғыштығы, қоғамдық тапсырмаларды орындаған кезде басқаларға көмектесуге әзір тұруы, ұйымдастырушылық іскерлігінің болуы осылардың барлығы бірінен-бірі ажырамастай ұштасып жатады. Кейбір жеке оқушыларда бұл көрсеткіштердің көрінуі түрліше болуы мүмкін және жас ерекшеліктеріне, сондай-ақ мектеп оқушыларының жеке бас тәжірибелеріне және белсенділік дәрежесіне байланысты. Ұжымда қоғамдық жұмысқа деген ынтасы тұрақты дамыған оқушыны әрқашан да кездестіруге болады, олар мұғалімнің айтуынсыз-ақ оған кірісіп кете береді, өйткені олай істемей тұра алмайды.

Тапсырманы орындау үстінде бір оқушы өзі жауапты бола тұрып, тапсырма орындауға басқаларды да мәжбүр етуі мүмкін, екіншісі өзі ұқыпты орындайды, бірақ жолдастары туралы ойламайды, ал үшіншісі өзгелерді бар ынтасымен құмарландырады, бірақ өзі еш нәрсе істемейді. Сана мен іс-әрекеттің тұтастығы материалистік диалектика мен психологияның ең маңызды заңдылығы болып есептеледі. Демократиялық педагогиканың классиктері (И.Г. Песталоцци, Я.А. Коменский, Ы. Алтынсарин, т.б.) жеке тұлғаның өзінің белсенділігіне, оның шығармашылық-қайта құру іс-әрекетіне үлкен мән берген. Белсенділік адамның табиғи қасиеттерінің бірі болып табылады. Дьюидің жетекші қағидасының айтуы бойынша оқыту процесінің белсенді қатысушысы болатын оқушы мінездемесін анықтайды. Дьюи бойынша оқушы егер «өзімен өзінің айналасындағы кернеуді табыстыра» алса, белсенді болады (S.M. Fishman, L. McCarty, 1998). Бұған қалай жетуге болады? Бұл айналаны белгілі бір мақсатпен зерттейміз және оның барысында алдағы ізденістерге қажет болатын жаңа жетістіктерге жету жолдарына үйренгенімізде орын алады деп есептейді. Оқушыға оқырманның қызығушылығын арттыратын дұрыс проблемаларды; сонымен қатар оқу бағдарламасына енген материалды оқу барысында меңгерілетін және нәтижелерге әкелетін проблемаларды оқуға беру біздің қолымыздағы нәрсе. Онда Дьюидің айтуына сай, оқыту мектептен тыс білім сияқты эмоционалдық күшке ие болады (S.M. Fishman, L. McCarty, 1998).

С. Фишман айтуынша кластағы мүдде мен жігер механизмін Дьюи келесі тұрғыда көрсетіледі:

1. Не үшін? Балалар «не үшінсіз» мектепте үйреніп жатқаны мен өзінің болашағының арасындағы ұзақтықты құрастыра алмайды.

2. Неменеге? Оқушылар оларды мақсатқа жету үшін не көмектесетінін анықтау керек. Егер сен біреудің сенімін өзгерткің келсе, онда сен көрсетілген ақпараттар нақты неге назарын аударуды ұсынатындығыңды көрсету керек. Пән мен материал мақсатқа жетудің қажеттілігі мен мағынасы болуы керек.

3. Не арқылы? Бұл оқушыларды сыныптағы таныс емес элементтерді тануы үшін қолданатын бұрынғы тәжірибесі.

Психологияда **белсенділікті** іс-әрекет деп атайды. Жеке тұлғаның белсенділігі оның қажеттіліктерінен туады (материалдық және рухани, жеке немесе қоғамдық қажеттіліктер). Жануарлардан айырмашылығы адамның қажеттіліктері сәби жасынан бастап-ақ қоғамдық қажеттіліктермен реттелі неді. Адамның белсенділігі (немесе оның әрекеті) оның себептеріне, мақсатпен міндеттерін дұрыс қоя алуына, оларды орындау тәсілдерін дұрыс таңдай алуына байланысты. Белсенділіктің өзіне және жеке тұлғаның қоршаған ортамен тәрбиелік (сыртқы) әсерлерге қатысты ішкі ұстанымдарына байланысты ол әр түрлі бағыттарда қалыптасуы мүмкін. Мұғалім, оның педагогикалық әсері ішкі өрісте, яғни тәрбиеленушінің санасы мен сезіміне оң әсерін тигізбесе, барлық жағдайларда әрдайым осылай болып отырады. Осының нәтижесінде, жеке тұлғаның дамуы мен қалыптасуында көрініс табатын барлық әсерлер мен ықпалдар екі топқа - ішкі және сыртқы болып бөлінетін болды. Табиғи әсерлер – бейімділік пен әуестік, сонымен қатар, адамның сезімдері мен күйзелістері, оның сыртқы әсерлердің ықпалымен пайда болатын сылтаулары мен қажеттіліктері – барлығы ішкі факторларға жатады. Жеке тұлғаның дамуы мен қалыптасуы осы екі фактордың өзара байланысының нәтижесі болып табылады. Егер тәрбие жеке тұлғаның өз өзімен жұмысы кезіндегі белсенділігіне деген іштей ықпалына әсер ететін болса, онда оның жеке тұлғаның дамуында шешуші рөл атқара алатыны түсінікті. Осы бейімділік пен өсіп келе жатқан адамның жеке тұлға ретінде жетілуіне деген өзіндік ынтасы ғана түбінде оның дамығанын анықтайды. Осылайша бұл процесс, шын мәнісінде, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу сипатына ие болады. Л.Н. Толстойдың адамның дамуын жеміс ағашының өсуімен салыстыруы тегін емес. Ал өзіндік даму өзінің ішкі заңдары бойынша жүреді. Баланың, оқушының белсенділігі іс-әрекеттің әралуан түрлерінде көрінетіні психологияда дәлелденген, өмір барысында қарым-қатынас, таным белсенділіктері, өзін-өзі жетілдіру мен қоршаған

өмірді түрлендіру, өзгерту белсенділіктері дамиды. Кішкентай баланың өзі де пассивті емес түрде өмірдің жадайларына бағынады. Ол өзінің талаптарын орындатқанда (үлкендерге) белсенді, ол қоршаған адамдарға қатысты өз түзетулерін енгізеді. Ол адамға деген (ұнату, ұнатпау) және заттарға деген (керек, керек емес, жақсы көретін, жақсы көрмейтін) өзіндік жеке тұлғалық қатынасын көрсетеді. Бұл қатынастар оның іс-әрекетінде жеке тұлғаның өзгешелігін жасай отырып пайда болады.

Қарым-қатынас-генетикалық түрде баланың белсенділігінің ең ерте белгісі. Адамның әлеуметтік тіршілік иесі ретіндегі ерекшеліктері осы қарым-қатынаста көрінеді. Онда адамдарға деген қатынастың көптеген алуан түрлі ренктері бар: ата-анаға, мұғалімдерге, таныстарына, таныс емес адамдарға, құрдастарына, өзінен кішкентайларға, достарына. Бала өзіне дос таңдайды, ол адамдардың белгілі бір шеңберімен қарым-қатынас іздейді, ол басқаларға ықпал етеді. Ұжымда ол кейде ұйымдастырушы, кейде орындаушы болады. Қарым-қатынас белсенділігі жеке тұлғаның ең маңызды жақтарының дамуына жағдай жасайды, олар – адамгершілік, қайырымдылық, қамқорлық, өз өзі үшін, адамдар алдын дағы өз істері үшін жауапкершілігі.

Оқушылардың оқу белсенділігін қалыптастырудың бір көзі – сабақта жаңа технологиялар қолдану арқылы түрлендіріп өткізу. Бұл оқыту «қарапайымнан күрделіге» деп аталады. Бағдарлама құрылымы үш деңгейден тұрады:

1. Қызығушылықты ояту. Оқушының тақырып туралы не білетіндігі анықталынады, белсенділігі артады.

2. Мағынаны ажырату. Оқушы жаңа ақпаратты бұрынғы білімімен ұштастыра түседі.

3. Ой толғаныс. Оқушылар өз ойлары мен байқаған ақпараттарды өз сөздерімен айта біліп, өзара алмасады. Өзгелердің ой кестесін үйренеді. Осы бағдарлама стратегияларын меңгеріп, тәжірибе жүзінде қолданса, оқушылардың оқу белсенділіктері, сабаққа деген қызығушылықтары артып, олардың бір-бірімен пікір таластырып ашық сөйлеу, еркін сөйлеу дағдылары қалыптасады. Өздеріне сенімсіздік білдіріп, бұйығып отыратын оқушылар да өз ойларын аз да болса жүйелеп еркін айтатын болады. Сыныпта сабақта оқушылардың белсенділіктері жоғарылайды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қоянбаев Ж.Б. Қоянбаев Р.М. Педагогика – Алматы, 2004.
2. Мирсеитова С, Іргебаева Ә. Әрекеттегі СТО философиясы мен әдістері. – Алматы: Издат. Маркет, 2004.
3. Хмель Н.Д. Біртұтас педагогикалық процесті жүзеге асырудың теориясы мен технологиясы. – Алматы: Ғылым, 2003.
4. Қазақ тілі мен әдебиеті, №7. Б. 59-61.
5. Қойшыбаева А. Оқушылардың қызығушылығы мен белсенділігін қалыптастыру Рамазанқызы Ә. Оқушылардың белсенділігін арттырудың тиімді жолдары/ Қазақ тілі мен әдебиеті, № 3, 49-52 б.
6. Сабыров Т. Оқушының оқу белсенділігін арттыру жолдары. Алматы.: Мектеп, 2008.
7. Нургалиева Г.К. Психолого-педагогические основы системы ценностного ориентирования личности: Дис. докт. – Алматы 2003.
8. С. Жәнібекова Оқушылардың ойлау белсенділігін дамыту.// Бастауыш мектеп. 2019. - № 7. - 13-15 б.
9. Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся. - М.: Знание, 2013
10. Сарсекенова А.Ж. Дүниетану және жаратылыстану пәндерін оқыту әдістемесі. Шымкент, әлем баспасы, 2025

ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Эргашова К. ПИК 22-5к6

Ж.А.Ташенев университеті

Ғылыми жетекшісі Сарсекенова А.Ж.

Түйіндеме. Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы қызығушылықтан бастап тақырыпқа болжам жасап, мақсатты сұрақ беріп жауап алуға, мазмұнды толық түсінуге жағдай туғызады. Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы қызығушылықтан бастап тақырыпқа болжам жасауға мүмкіндік береді, сын тұрғысынан ойлау бағдарламасын сабақта қолдану барысында: -еркін ойлауға мүмкіндік береді; -ақыл – ойын дамытады; -шығармашылық белсенділігі артады; -тіл байлығын жетілдіреді; -жан – жақты ізденеді; -өз ойын жеткізеді; -ұжымдық іс - әрекеті тәрбиеленеді.

Кілтті сөздер: Сын тұрғысынан ойлау, деңгей, қызығушылық, болжам жасау, ақыл – ой, шығармашылық белсенділігі, тіл байлығы, ұжымдық іс – әрекет, жан – жақты іздену

Резюме. В результате использования технологий критического мышления становится возможным полное вовлечение учащихся в урок и определение уровня каждого из них. Программа критического мышления создает условия для прогнозирования темы на основе интереса, постановки целенаправленных вопросов и получения ответов, а также полного понимания содержания. Программа критического мышления позволяет делать прогнозы по теме на основе интереса, а при использовании программы критического мышления в классе: - позволяет мыслить свободно; - развивает ум - воображение; - повышает творческую активность; - улучшает языковые навыки; - позволяет проводить всесторонний поиск; - выражает собственные мысли; - развивает командную работу.

Ключевые слова: критическое мышление, уровень, интерес, прогнозирование, интеллект, творческая деятельность, языковые навыки, командная работа, всесторонне.

Summary. As a result of using critical thinking technology, it is possible to fully involve students in the lesson and determine the level of each of them. The critical thinking program creates conditions for making predictions about the topic from interest, asking targeted questions and getting answers, and fully understanding the content. The critical thinking program allows you to make predictions about the topic from interest, and when using the critical thinking program in the classroom: -allows you to think freely; -develops the mind - imagination; -increases creative activity; -improves language skills; -searches comprehensively; -expresses one's thoughts; -develops teamwork.

Keywords: Critical thinking, level, interest, prediction, intelligence, creative activity, language skills, teamwork, comprehensively

«Инновация» ұғымын қарастырсақ, ғалымдардың көбі оған әртүрлі анықтамалар берген. Мысалы, Э.Раджерс инновацияны былайша түсіндіреді: «Инновация- нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея». Майлс «Инновация — арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз», — дейді.

Қазақстанда ең алғаш «Инновация» ұғымына қазақ тілінде анықтама берген ғалым Немеребай Нұрахметов. Ол «Инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз — білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі» деген анықтаманы ұсынады. Н.Нұрахметов «Инновация» білімнің мазмұнында, әдістемеде, технологияда, оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыруда, мектеп жүйесін басқаруда көрініс табады деп қарастырып, өзінің жіктемесінде инновацияны, қайта жаңарту кеңістігін бірнеше түрге бөледі: жеке түрі (жеке — дара,

бір-бірімен байланыспаған); модульдік түрі (жеке — дара кешені, бір-бірімен байланысқан); жүйелі түрі (мектепті толық қамтитын)[2,4].

Инновациялық процестерді ендіру үш өзара байланысты күштер анықталады:

- енгізілген технологияның ерекшеліктерімен;
- жаңашылдардың инновациялық әлеуетімен;
- жаңалықты енгізу жолдарымен.

Технология — бұл өнер, шеберлік, ептілік, өңдеу тәсілдерінің жиынтығы, қалыпты өзгерту (В.М.Шепель)

- Оқыту технологиясы - дидактикалық жүйесінің құрамдас бөлігі (М.Чашанов).

- Педагогикалық технология - әлеуметтендіру мен оқытудың түрлерін, әдістерін, құралдарын, тәсілдерін үйлестіретін, тәрбиелеу амлдарын анықтайтын психо-педагогикалық құрылымдардың жиынтығы: ол педагогикалық барыстың құралы болып табылады (Б.Т.Лихачев).

Л.В.Занковтың оқыту жүйесінде оқушы өзін емін-еркін сезінеді, оның әлеуметтік мүмкіндігі мен дербестігінің дамуына жағдай жасалады. Осы жүйеде оқушы мен мұғалімнің арасындағы жаңаша қарым-қатынастың іргесі қаланады. Мұғалім түсіндіруші, оқыту тұрғысында емес, оқушының оқу әрекетін ұйымдастырушы, бағыттаушы ретінде көрінеді.

Д.Б.Эльконин мен В.В.Давыдовтың зерттеулері оқу әрекеті және оның субъектісін қалыптастыруға бағытталған. Оның құрылымы төмендегідей: оқу-танымдық мотивтер, оқу тапсырмалары, оқу амалдары, оқу операциялары.

Бұл жерде алға қойылатын басты мақсат - оқушыға деген сенім, оның өз ісіне жауап беру мүмкіндігіне сүйеніп беделі мен қадір-қасиет сезімін дамыту. Ал оқытудың фронталды түрі, көбінесе, бағыт беру, талқылау және түзету енгізуде ғана пайдаланылады.

Жаңа педагогикалық технология: ынтымақтастық педагогикасы, білім беруді ізгілендіру технологиясы, проблемалы оқыту технологиясы, тірек сигналдары арқылы оқыту технологиясы, түсіндіру басқарып оқыту технологиясы, деңгейлік саралап оқыту технологиясы, міндетті нәтижеге негізделген деңгейлеп саралап оқыту технологиясы, сын тұрғысынан ойлау технологиясы, модельдік оқыту технологиясы, сыни тұрғыдан ойлау технологиясы жобалап оқыту технологиясы.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолдану нәтижесінде оқушылардың толық сабаққа қатыстырып, олардың әрқайсысының деңгейін анықтауға болады. Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы қызығушылықтан бастап тақырыпқа болжам жасап, мақсатты сұрақ беріп жауап алуға, мазмұнды толық түсінуге жағдай туғызады. Мысалы, сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы қызығушылықтан бастап тақырыпқа болжам жасауға мүмкіндік береді, сын тұрғысынан ойлау бағдарламасын сабақта қолдану барысында:

- еркін ойлауға мүмкіндік береді;
- ақыл — ойын дамытады;
- шығармашылық белсенділігі артады;
- тіл байлығын жетілдіреді;
- жан — жақты ізденеді;
- өз ойын жеткізеді;
- ұжымдық іс - әрекеті тәрбиеленеді.

Сабаққа берілетін оқу материалдарын оқушыларға жеткізу үшін әр түрлі оқыту әдістерін қолдануға болады. Мұғалім өзінің сөзін көрнекі бейнелермен байланыстырады. Мұғалімнің ауызша баяндауы, сұрақтарды анық және түсінікті етіп қоюы, проблемалық ситуация тудыратын етіп қоюы, баяндалатын материалдардың ең маңызды жерлерін айырып беруі, хабарлаудың жүйелі және дәлелді болуы қажет. Мұғалімнің сөзі әсерлі, тартымды, сенімді сонымен қатар дауыс ырғағы мен мимикасы мәнерлі және тілі бай болғаны жөн.

Мұғалім балалармен сөйлескенде ашуланбай, сабырлықпен сөйлеп, әрбір затты ықыласпен қарапайым тілмен түсіндіруі керек. Бүгінгі таңда оқушылардың пәнге қызығушылығы мен оқу белсенділігін қалыптастырудың маңызы зор”.

- Педагогикалық технология- білім беру түрлерін оңтайландыруды өзінің тапсырмасы ретінде қарастыратын техникалық және адамның қорларды есепке ала отырып, өзара бірлескен білімді меңгеру мен оқытудың барлық процесін анықтау, қолдану, құру тәсілдерінің жүйесі (ЮНЕСКО).

-Педагогикалық технология – педагогикалық мақсатқа жету үшін қолданылатын барлық жеке тұлғалық, құралдық, әдістемелік тәсілдерінің жүйелі жиынтығы мен ретінде жұмыс істеу (М.В.Кларин).

- Педагогикалық технология-алдыңғы авторлардың барлық анықтамаларының мағынасын бойына сіңірген мағыналы қортындысы (Г.К.Селевко).

«Педагогикалық технология» түсінігі үш түрлі құбылыс ретінде ұсынылады:

- ғылыми;
- іс-жүргізу, суреттеу;
- ықпалды іс жүргізу.

Қазіргі кезеңде қолданылып жүрген жаңа педагогикалық технологияның негізіне жататындар - әрбір оқушының жеке және дара ерекшеліктерін ескеру; оқушылардың қабілеттері мен шығармашылығын арттыру; оқушылардың өз бетінше жұмыс істеу, іздену дағдыларын қалыптастыру.

Бағдарламалардың негізгі арқауы дамыта отырып оқыту екенін айта келіп, психолог П.П.Блонский "Ақылсыз бас ойлай да алмайды, оның неғұрлым тәжірибесі мен білімі мол болса, солғұрлым ойлауға да қабілетті", — дейді.

«Ізденсе, талаптанса қолдан жасалмайтын шарт жоқ. Құнттамаған ізден беген, соңына түспеген адамның жұмысы еш уақытта берекелі болмайды». Ж. Аймауытов.

Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз-сабақта оқушылардың қызығушылығын арттыра отырып, өз ойыңды еркін және зерттей талпындырып, тұжырым жасау. Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз — ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау. Сыни ойлау – адам өмірінің бір саласы. Себебі, бұл философия адам дарға көптеген жолдар мен шешімдер ішінен маңызды әрі пайдалы екенін, тек қажетті ақпараттарды ғана жинақтап, жаңа білімді бұрынғыдан ажырата алуға көмектеседі. Сыни ойлауды дамыту технологиясының дәстүрлі оқытудан басты айырмашылығы – білімнің дайын күйінде берілмеуі.

Сын тұрғысынан ойлауды үйрету үшін мына төменгі шаралар орындалуы шарт:

- 1) сын тұрғысынан ойлауды тудыру үшін уақыт керек;
- 2) оқушыларға ойланып-толғануға, ойын ашық айтуға рұқсат беру;
- 3) әртүрлі идеялар мен пікірлерді қабылдау;
- 4) үйрену барысындағы оқу-шылардың белсенді іс-әрекетін қолдау;
- 5) кейбір оқушылар түсіп қалған қолайсыз жағдайларды әжуаға айналдырмау;
- 6) оқушылардың бір-бірінің жауабына жасаған сынының дәлелді, дәйекті болуын талап ету;
- 7) сын тұрғысынан ойлауды бағалау.

Жеке тұлғаны сын тұрғысынан ойлауды меңгеру үшін мынадай қасиеттері болуы шарт:

- жоспарлауға дайын болуы;
- бейімделгіштігі (басқалардың идеяларын қабылдай алуы);
- қайсарлығы (қиын тапсырмаларды кейінге қалдырмауы);
- жете түсінуі (өзінің және басқа адамдардың пікірін қадағалау);
- ымыралы келісімді іздеуі;

Жеке тұлғаны сын тұрғысынан ойлауды дамыту шарттары:

- сын тұрғысынан ойлауда тәжірибе жинау үшін уақыт және мүмкіндікберу;
- оқушылардың ойлауына жағдай туғызу;
- әртүрлі идеялар мен пікірлердің тууына мүмкіндік жасау;
- оқыту үрдісінде оқушының белсенділігін қолдау;
- әрбір оқушы сын тұрғысынан ойлауға қабілетті;
- оқушының өз пікірін білдіруге жетелеу және оның пікірін бағалау.

Сын тұрғысынан ойлау – ашық қоғам негізі. Ол – өз алдына сұрақтар қойып және оларға жауап іздеу, әр мәселеге байланысты өз пікірін айтып, оны дәлелдей алу, сонымен қатар басқалардың пікірлерін дәлірек қарастыруды және сол дәлелдемелердің қисынын зерттеу дегенді білдіреді. Бұл оқыту «қарапайымнан күрделіге» деп аталады. Сын тұрғысынан оқыту технология емес, ол бағдарлама. Сабақта пайдаланатын стратегиялар түрі:

1. Негізгі ойды суреттеу. Венн диаграмма
2. Топтастыру. Кубизм
3. Бес жол өлең. Бағытталған оқу
4. Эссе жазу. Кідіріспен оқу
5. Болжам кестесі. Үйірмеге қатысу
6. Галереяға саяхат. Жол қалдырып жазу
7. РАФТ. Қос жазба күнделік
8. Блум жүйесі. Авторға сұрақ қою
9. ЖИГСО. Үш қадамды сұхбат
10. ЖИГСО. Әлемді шарлау
11. Қазымыр оқушы. Ой қозғау
12. Автор орындығы. Оқиға желісі
13. Инсерт

Аталған стратегияларды пайдалана отырып көп жетістіктерге жетуге болады. Ең бастысы – оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы артып, олардың бір - бірімен пікір таластырып ашық сөйлеу, еркін сөйлеу дағдылары қалыптаса бастады. Өздеріне сенімсіздік білдіріп, бұйығы отыратын оқушы лар өз ойларын аз да болса жүйелеп, еркін айта бастады. Бұрын шығарма, мазмұндама жұмыстарында оқушылар өз ойын білдіруге, әңгіме құрауда көптеген қиындықтарға кездесетін. «Ортаңқол ұстаз – баяндайды, жақсы ұстаз – түсіндіреді, көрнекті ұстаз – көрсетеді, ұлы ұстаз – шабыттандырады».

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А., 2004
 2. Құдайбергенова, К. С. (2020). Оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамыту әдістері. Алматы: "Білім" баспасы.
 3. Омарова, Ж. Т. (2019). Бастауыш сыныптағы білім беру технологиялары. Нұр-Сұлтан: "ҚазПедАкадемия".
 4. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік. — //Қазақстан мектебі, №4, 2006.
 5. Сейітова, Г. А. (2022). Қазіргі заманғы педагогикадағы сыни ойлау технологиясы. Қарағанды: "ҚР Білім беру академиясы".
 6. Жүнісбек Ә. Жаңа технология негізі – сапалы білім. — //Қазақстан мектебі, №4, 2008
 7. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008;
 8. А.Ж.Сарсекенова «Дүниетану және жаратылыстану пәндерін оқыту әдіс темесі» Шымкент «Әлем» баспасы, 2025 ж.
 9. Өтемісова Ж. Сын тұрғысынан ойлау әдістері Тәрбие құралы. - 2009. - № 4.
- Темпл Ч., Стилл Дж., Мередит К. Сыни ойлауды дамыту әдістері. Алматы. 2008ж.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАР ӨТКІЗУ ӘДІСТЕМЕСІ

Мырзакелді С. С. ПИК 22-5к7

Ж.А.Ташенев университеті

Ғылыми жетекшісі Сарсекенова А.Ж.

Түйіндеме. Сыныптан тыс жұмыстың негізгі мақсаты -оқушылардың бастамалары мен өзіндік іс-әрекеттердің дамуы. Негізгі міндеті - сабақтан соңғы бос уақытты ұйымдастыру үрдісінде білімнің түрлі салаларына оқушылардың танымдық қызығуын қалыптастыру, әлеуметтік белсенділігін тәрбиелеу, іс-әрекет түрлеріне қажеттіктерін, дарыны мен қабілеттерін дамыту, мамандыққа бағдар беру, қоғамдық мәні жан-жақты дамыған оқушының сапаларын үздіксіз, бірізді тәрбиеу.

Кілтті сөздер: Сыныптан тыс жұмыс, танымдық қызығуы, әлеуметтік белсенділігі, үздіксіз, бірізді тәрбие, қажеттіктер, дарын мен қабілеттер

Аннотация. Внеклассная работа — это средство воспитания учащихся, целенаправленная деятельность, организованная вне класса. Главная цель — развитие инициативы и самостоятельности учащихся. Основная задача — формирование у учащихся познавательного интереса к различным областям знаний в процессе организации свободного времени после уроков, воспитание их социальной активности, развитие их потребностей в видах деятельности, талантов и способностей, обеспечение ориентации на профессию, непрерывное и последовательное воспитание качеств учащегося с всесторонне развитой социальной ценностью.

Ключевые слова: внеклассная работа, познавательный интерес, социальная активность, непрерывное, последовательное образование, потребности, таланты и способности

Abstract. Extracurricular work is a means of educating students, a goal-oriented activity organized outside the classroom. All students should be involved in extracurricular educational work and parents, representatives of labor collectives, enterprises, student pedagogical departments participate in it. The main goal is the development of students' initiatives and independent activities. The main task is to form students' cognitive interest in various areas of knowledge in the process of organizing free time after classes, to educate their social activity, to develop their needs for types of activity, talents and abilities, to provide orientation to the profession, to continuously and consistently educate the qualities of a student with a comprehensively developed social value.

Keywords: Extracurricular work, cognitive interest, social activity, continuous, consistent education, needs, talents and abilities

Оқушылардың шығармашылық дағдыларын арттыруда сыныптан тыс жұмыстардың маңызы зор. Мұғалімнің міндеті- жаңа технологиялық әдістерді сабақта және сабақтан тыс уақытта қолдана отырып, оқушыға сапалы және терең білім беру, олардың ойлау, есте сақтау, көру қабілеттерін жетілдіру, уақытты дұрыс пайдалану, сабақты және сабақтан тыс шараларды қызықты да мазмұнды өткізу, пәнге қызықтыра білу.

Сыныптан тыс жұмыс оқушыларға тәрбие беру құралы, сабақтан тыс уақытта ұйымдастырылатын мақсатқа бағытталған іс болып табылады. Сыныптан тыс тәрбие жұмысына барлық оқушылар қамтылуы керек және оған ата-аналар, еңбек ұжымдарының өкілдері, өндіріс орындары, студенттік педагогикалық бөлімдер қатынасады. Негізгі мақсаты: оқушылардың баста малары мен өзіндік іс-әрекеттердің дамуы. Негізгі міндеті - сабақтан соңғы бос уақытты тиімді ұйымдастыру үрдісінде білімнің түрлі салаларына оқушы лардың танымдық қызығуын қалыптастыру, әлеуметтік белсенділігін тәрбие леу, іс-әрекет түрлеріне қажеттіктерін, дарыны мен

қабілеттерін дамыту, мамандыққа бағдар беру, қоғамдық мәні жан-жақты дамыған оқушының сапаларын үздіксіз, бірізді тәрбиелеу[3].

Сыныптан тыс жұмыс мектептегі тәрбие жұмысының құрамдас бөлігі болғандықтан, ол тәрбиенің жалпы мақсатын орындауға бағытталған – балаға қоғамда өмір сүруге қажетті әлеуметтік тәжірибені меңгерту және қоғамдық тұрғыдан қабылданған құндылықтар жүйесін қалыптастыру. Соған орай оның негізгі мақсаты – сабақтан тыс уақытта жүзеге асыратын тәрбие міндеттерін толықтыру және тереңдету, олардың қабілеттерін неғұрлым толық ашу, белгілі бір нәрсеге қызығушылығы мен ынтасын ояту, қоғамдық белсенділіктерін шыңдау, шығармашылыққа баулу, оқушының бос уақытын дұрыс әрі тиімді ұйымдастыруды, пәнге деген қызығушылықты арттыруды көздейді.

1. Балада өзіне қатысты жағымды қатынасты қалыптастыру және ондағы өзіне-өзі бағалаудың әділдігін қамтамасыз ету. Бұл баланың одан әрі дара дамуының негізі болады. Себебі, тәжірибе көрсеткендей қиын балада өзі туралы жағымсыз көзқарас қалыптасқан. Соған орай дұрыс ұйымдастырылған сабақтан тыс жұмыс оқу үрдісіндегі шектеуді жоюға мүмкіндік береді және баланың өзі жөнінде жағымды көзқарастың қалыптасуына, өзінің күш-қайратына сенімнің орнауына, белсенділікке, ізденгіштікке жағдай туғызады.

2. Балада ынтымақтастық, ұжымдық өзара әрекет ету дағдысын қалыптастыру. Егерде балада өзіне қатысты жағымды көзқарасы бар жағдайда жолдас тарымен тіл табысу, олардың пікірін тыңдау, өзара міндеттерін бөлісу, басқа адамдардың мүддесін ескеру, көмектесу біліктілігі қалыптасқан жағдайда, онда толығымен ұжымдық өзара жағымды әрекеттесу дағдысы қалыптасады.

3. Балада әртүрлі жұмыс әрекеттерінің түрімен тікелей танысу арқылы ондағы қажеттілікті қалыптастыру. Оған қызығушылықты баланың дара ерекшеліктерін және қажетті біліктілік пен дағды дәрежесін ескеру негізінде қалыптастыру. Басқа сөзбен айтқанда, сабақтан тыс жұмыста бала өзіне пайдалы әрекетпен шұғылдануы тиіс және оны өздік тұрғыдан ұйымдастыра алуы қажет.

4. Баланың дүниетанымының компоненттері: адамгершілік, эмоционалдық, ерік-жігерін қалыптастыру. Сабақтан тыс жұмыста бала адамгершілік түсінік арқылы қоғамдық мораль және мінез-құлық нормаларын меңгереді. Эмоциялық сала шығармашылық әрекетте эстетикалық көзқарас арқылы қалыптасады.

5. Баланың таным және пәнге деген қызығушылығын дамыту. Мұндай міндет те сабақтан тыс жұмыс сабақта және сабақтан тыс әрекеттің сабақтастығын қамтамасыз етеді. Өйткені сабақтан тыс жұмыс сабақтағы тәрбиемен байланысты, мұндай көзқараста ол оқу үрдісінің нәтижесін арттыруға бағытталған. Баланың таным қызығушылығын дамыту, бір жағдайда, ол оқыту үрдісіне жұмыс істесе, екінші жағдайда, балаға тәрбиелік ықпалын күшейтеді. Жоғарыда аталған міндеттер сабақтан тыс жұмыстардың негізгі бағыттарын анықтайды. Нақтылы іске, сынып оқушыларының, мұғалім жағдайының ерекшелігіне байланысты олар нақтыланып, өзгертілуі мүмкін[].

Бастауыш сыныптарға сыныптан тыс жұмыс, көп жағдайда, қамқоршы ата-аналар көмегімен сыныптың оқушылар іс-әрекеті төңірегінде жүргізіледі. Сыныптан тыс жұмыс сабақ сияқты уақытпен шектелмегендіктен, оның мазмұнын ұйымдастыру формалары мен әдістерін өзгертіп отыруға мүмкіндік береді. Сыныптан тыс жұмыс оқушыларды көптеген іс-әрекет түрлеріне қатынастыруға, ол іс-әрекет түрлерінің тәрбиелік мүмкіндіктерін пайдалануға қолайлы жағдай туғызады.

Бастауыш мектеп жасындағы балаларды өздері қызығатын, ықыласпен орындайтын істер ғана қызықтырады. Бастауыш мектеп жасында балалардың жүріс-тұрыс тәжірибесі қарқынды жинақталады. Сондықтан бастауыш сынып мұғалімі сыныптан тыс жұмыстардың ынтымақтасу, өзара көмек, достық пен жолдастық қатынасын қажет ететіндей іс-әрекет түрлерін тандап алуы керек.

Олардың танымдық қызығуын талдау нәтижесінде В.А. Сухомлинский әр баланың ойы өзіндік жолмен дамиды, олардың әрқайсысы өзінше ақылды да дарынды деген болатын.

Сыныптан тыс жұмыстардың негізгі түрлері. Сыныптан тыс жұмыстың көпшілік және жеке, топтық түрлерін бөліп қарайды. Тәрбиенің міндеттерін шешу үшін сыныптан тыс жұмыстың жалпы түрлерін пайдаланады.

Бастауыш мектеп жасындағы балалармен сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырып, өткізуге жетекшілік рөл – мұғалімдікі. Ол ата-аналардың, жұртшылықтың, еңбек ұжымдарының, қамқоршы оқушылардың күшін біріктіреді. Сыныптан тыс жұмыстар бұл кезде оқушылар ұйымдарының іс-әрекетімен тығыз бірлікте жүргізіледі. Оқушылардың қоғамдық мәнінің әлеуметтік белсенділігін қалыптастыруға, жасампаздық қабілеттері мен дарындарының дамуына мүмкіндік береді.

Сыныптан тыс жұмыстардың жеке түріне: 5-6 баладан тұратын топтармен жұмыс: гүлдерді, тірі табиғат бұрышын күту, газеттер шығару жатады.

Сыныптан тыс жұмыстардың (топтық) түріне **үйірме жұмысы, олимпиада, топсеруен, КТК** жатады.

Бастауыш сыныптардағы үйірме жұмыстарының мақсаты – оқушыны ғылым мен техника әлеміне енгізу, жасампаздық қабілеттері мен дарындарын дамыту, оқушылардың тәжірибелік білігі мен дағдыларын қалыптастыру, бақылау, зерттеу жұмыстарына үйрету, үйірме жұмыстарында алған білімдерін сабақтарда пайдалануға үйрету.

Барлық үйірмелерде де балалардың белсенді тобы, бастаушылары болады. Үйірме арнайы жоспармен жұмыс істейді. Ол жоспарда I-IV сыныптардың оқу бағдарламалары, балалардың қызығуы, жалпы дамуы еске алынады. Үйірме жұмысының ұзақтығы 30-40 минуттай болғаны, ең кемінде айына бір рет өткені жөн. Нәтижеге жету үшін жұмысты мұқият дайындау керек. Әдетте бастауыш сынып оқушыларының бәрі үйірме жұмысына қатынасқылары келеді. Мұғалім әрқайсысына тапсырма тауып беріп, ұжымдық іске, қызығуына қарай балалар тобына қосуы керек. Мысалы, «Табиғат және қиал-ғажайыптары» деген үйірменің жоспарына «Алтын күз байлығы» атты мәжіліс өткізуге болады. Оқушылар күз туралы өлеңдерді жаттап алу, үйрену, өлкетану жұмыстарын жүргізу, музыкалық шығармаларды орындау, егінжай, бау-бақша өнімдерінен көрме ұйымдастыру, адамдардың күзгі еңбегі түрлері жөнінде әңгіме дайындау, осы жыл мерзіміндегі жануарлар өміріндегі ерекшеліктер туралы, күздегі өнімдер туралы балалар салған суреттер, бау-бақша өнімдерінің көрмесін ұйымдастыру сияқты тапсырмалар алады [4].

Мектептегі үйірме жұмысының міндетті түрде қоғамда пайдалы бағыт тылығы болады. Оқушылар ұсақ жөндеулер ойыншықтар дайындау, кітап түп теу, сақтау, гүл өсіру, мектеп, балабақша аулаларын көгалдандыру т.б. пайдалы істермен айналысады[4].

Сыныптан тыс жұмыстардың топтық түріне **экскурсиялар(топсеруен)** жатады. Арнайы дайындықпен, ерекше жоспармен өткізілген экскурсиялардың тәрбиелік құны жоғары болады. Мектеп мұражайларының жұмыстары да сыныптан тыс жұмыстардың жалпы түріне жатады. Олардың ішінде дәстүрлі орын алғаны аға ұрпақтың өмірі мен қызметіне, халықтың жауынгерлік және еңбек даңқына, экологиялық мәселелерге ұйымдастырылған мұражайлар. Балалар мұражай жұмыстарын ұйымдастыруға, кезекшілікке, экспонаттарды баяндауға, іздеу топтарына қатынасады. Жануарлар бағына, қаладағы түрлі бақтарға, дендробақтарға, мұражайға топсеруенге апарудың оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыруға, білімдерінің тереңдеуіне жол ашады және тәрбиелік маңызы зор[4].

Сыныптан тыс жұмыстардың қызықты формасы: **КТК – көңілділер мен тапқырлар клубы** жатады. КТК өткізудің мақсаты оқушылардың ой – өрісін, есте

сақтау қабілетін, тапқырлығын, логикалық ойлауын, шапшаңдығын, икемдік дағдыларын дамыту, қалыптастыру. Бұл оқушылардың дүниетану, жаратылыстану пәндерінен білімдерін, іскерлігін, дағдысын тексерудің бір формасы. Мұғалім КТК– ны белгілі бір тарауды немесе бірнеше тарауды өткеннен кейін өткізеді, алдын-ала оқушыларға тарауларды қайталау жөнінде ескертеді, сценарий жазып, жоспар құруда оқушылардың жұмысын тексеріп, көмектеседі. КТК өткізуге бір ай дайындалады, оқушыларға қойылатын сұрақтар нақты да, қызықты болуы қажет. КТК өткізуде мұғалім көптеген қызықты материалдарды, ойындарды пайдаланады, бірақ барлық тапсырмалардан оқушылардың материалды нақты білетіндігі байқалуы қажет. Сондықтан да сценарий де жеке–дара тапсырмалар мен қосымша тапсырмалар ұштасып жатады. Командалар құрамын анықтағанда жалпы дамуы бірдей оқушыларды таңдау керек. Жоспарды анықтауда сұрақтардың қойылуын және соған қайтарылған жауапты, тапсырманы дұрыс орындауды ескеру керек. Қорытынды жасау тек оқушылардың тапқырлығы мен ұғымдылығын, дайындығын олардың шығармашылығы мен ізденгіштігін, белсенділігін ғана емес, ең алдымен өткен материалды түсіну сапасын білуге мүмкіндік береді[5].

Сыныптан тыс жұмыстардың жалпы, көпшілік түріне **конференция, кеш** өткізу жұмыстары жатады. Мыс: «Біздің өлкенің табиғаты», «Алтын күз» тақырыптарына кештер, «Қызыл кітапқа енген өсімдіктер мен жануарлар» т.б. тақырыптарға конференция өткізуге болады. «Құстар - біздің досымыз» тақырыбына кеш өткізгенде баяндама, логикалық ойлауға сұрақтар, тапсырмалар, жұмбақтар, сөзжұмбақтар, бейне жұмбақтар, көріністер пайдаланылады, ойындар ойналады. Жеке орындаушылар болады. Соңғы тапсырма табиғи материалдардан көрнекіліктер жасау беріліп, орман мүйісін ұйымдас тырып, оған тамырлар, бүрлер, жапырақтарды, жанғақтарды т.б. пайдаланды.

Қорытынды: зерттеулер көрсеткендей, сыныптан тыс жұмыстардың жоғарыда аталған мақсаттарға бағытталуы оқу үрдісін мұқият құра білген жағдайда оқушылардың білім сапасын едәуір арттыруға және білім стандарты бекіткен оқу материалын барлық оқушыларды таныстыруға, оқушылардың пәнге қызығуына, белсенділігінің, шығармашылығының артуына көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Есназарова Ұ.Ә. Жалпы орта білім беретін мектептегі өлкетану жұмыстарын ұйымдастыру. – Алматы: 2013. – 16 бет.
2. Тұрғынбаева Б.А. , Шабденова Б.Ш. «Шығармашылық баспалдақтары.». Алматы 2003ж.
3. Қамалбекова . «Оқушылардың қызығушылығын ойын арқылы арттыру.» Бастауыш мектеп. 2005ж.
4. Кузьмина Н.В. Способности, одаренность, талант учителя.М.П.2015.
5. Әбілқасымов А.Е. Студенттердің танымдық ізденімпаздығын қалыптас- тыру. Алматы: Білім, 2008 ж.
6. Сарсененова А.Ж. Дүниетану және жаратылыстану пәндерін оқыту әдістемесі. Шымкент ,Өлем баспасы. 2025ж.
7. Эрик Берн Адамдар ойнайтын ойындар.М.2019 ж.
8. Жикалкина Т. К. «Биологиядан ойындар мен қызықты тапсырмалар»- Алматы: Рауан, 2014. – 64 б.
9. Сағындықов Е. «Ұлттық ойындарды оқу-тәрбие процесінде пайдалану» - Алматы: Рауан, 2013. – 76 б.

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА ЖОБАЛАП ОҚИТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Умбетиярова А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD, қауымд. профессор **Конакбаева У.Ж.**

Қазіргі білім беруде оқушылардың "білімді игеруінен" олардың құзыреттілігін қалыптастыруға баса назар аударылады. "Білімнің, іскерліктің және дағдылардың классикалық қалыптасуынан" ерекшеленетін көптеген заманауи инновациялық педагогикалық тәсілдердің ішінде дамытушы және тұлғаға бағдарланған тәсілдерді іске асыру үшін көбірек мүмкіндіктер беретін жобалау қызметін ұйымдастыру ерекше орын алады. Жоба әдісі-бұл шығармашылықты дамытатын және эвристикалық қана емес, сонымен қатар тапқыр деңгейдегі зерттеу компонентін қамтитын маңызды оқыту әдістерінің бірі. Бұл оқушылардан тәуелсіздіктің көрінісін, әдебиеттерді зерттеуді, технологиялық білімді практикада қолдануды, алынған ақпаратты талдау мен синтездеуді талап етеді [1].

Жобалық іс-әрекеттің негізінде шығармашылық, ақпараттық кеңістікте шарлау және өз білімін өз бетінше құру мүмкіндігі жатыр. Белгілі ережелер мен жобалық іс-әрекеттің алгоритмі көрсетілген пән мұғалімдерінің қолында әдістемелік әдебиеттің болуына қарамастан, бұл әдісті практикада қолдану кезінде бірқатар сұрақтар туындайды: оқушылардың жас ерекшеліктері, олардың жұмысты орындауға дайындық деңгейі, жобалардың түрлері мен тақырыптары, үйлестіру сипаты, оқушылардың тәуелсіздік дәрежесі, жобаны іске асырудың әртүрлі кезеңдеріндегі білім мен дағдыларды тексеру әдістемесі және т. б.

Жобалық жұмыстың осы тақырыбының өзекті маңыздылығы оқушылардың зерттелетін пәнге шығармашылық көзқарасын қалыптастыру, білімді игеруге шығармашылық көзқарасты ынталандыру және жобалық жұмыс арқылы осы білімді жүйелі түрде толықтыру өте маңызды.

Мұғалімнің міндеті-оқушының шығармашылық ойлауына дұрыс бағыт беру, тиісті жағдайлар жасау арқылы шығармашылық ізденісті ынталандыру, жүйелі зерттеуге, талдауға, белгілі бір мәселені шешудің жаңа, өзіндік жолдарын іздеуге серпін беру. Дұрыс тұжырымдалған мақсаттар мен міндеттер шығармашылық ойлауды дамытуға ықпал етеді.

Осыған байланысты жобалар әдісіне көбірек көңіл бөлінеді.

Егер біз педагогикалық технология ретінде жоба әдісі туралы айтатын болсақ, онда бұл технология бір жағынан зерттеу, іздеу, проблемалық әдістерді қолдануды және ғылымның, техниканың, технологияның, шығармашылық салалардың әртүрлі салаларынан білім мен дағдыларды басқа салалармен біріктіруді қамтиды [2].

Көркем еңбек сабақтарында жобалық қызметті ұйымдастырудың мүмкіндіктері мен шарттарына келетін болсақ, қазіргі мектептегі технологиялық білім беру мәселелері көптеген педагогика теоретиктері мен практик мұғалімдердің зерттеу пәні болып табылады. Жалпы білім беретін мектепте "Көркем еңбек" пәнінің жаңа мүмкіндіктері негізделеді. "Көркем еңбек" оқу пәні табиғи немесе әлеуметтік орта объектілерін танудың, қолданудың, алудың немесе қайта құрудың жалпы әдістерін, құралдарын, процестерін, нәтижелері мен салдарын көрсететін еңбек мәдениетін, технологиялық мәдениетті, практикалық білім мен іскерлікті қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Бұл білім алушыларға бейімделуге, қазіргі заманғы технологиялық ортада белсенді қатыса отырып, оны қайта құру және деңгейді көтерудің бір құралы ретінде мүмкіндік береді.

Біз жобалық қызметті педагогикалық технология ретінде қарастыратындықтан, біз педагогикалық технологияның негізгі сипаттамаларын бөліп көрсетеміз: мақсатты

бағыт, теориялық ұстанымдар, мұғалім мен оқушының іс-әрекет жүйесі, бағалау және сапалы жаңа нәтиже.

Жобалық технологияны іске асырудың міндеттері [3]:

Білім алушының өз күшіне деген сенімін арттыру. Бұл қажеттілікті білдіреді:

- әр оқушыға өзін қабілетті және сауатты адам ретінде көруге мүмкіндік беру,
- оқушылардың өзін және өз қызметін дұрыс бағалай білуін дамыту.

- оқушыларда "командалық рухты" және "шынтақ сезімін" дамыту, балаларды қарым-қатынас дағдылары мен ынтымақтастық қабілеті сияқты қажетті әлеуметтік дағдыларды дамытуға шабыттандыру;

- баланың сыни ойлауының даму механизмін, мәселені шешудің жолдарын іздеуді қамтамасыз ету;

- оқушылардың зерттеу дағдыларын дамыту (проблемаларды анықтау, әдебиеттерден ақпаратты анықтау), байқау, гипотезалар құру, жалпылау, аналитикалық ойлау қабілеті.

Жобалық оқытудың мәні мынада: оқушылардың жоба бойынша жұмыс жасау барысында нақты процестерді түсінеді, нақты жағдайларда өмір сүреді, құбылыстарға терең енгізе, жаңа процестерді, объектілерді және т. б. салуға қатысады.

Кесте 1.1 Жобалау процесі субъектілерінің оның әртүрлі кезеңдеріндегі қызметі

Кезеңдері	Міндеттері	Оқушылардың іс-әрекеті	Мұғалімнің қызметі
Бастама	Тақырыпты анықтау, мақсаттарды, ұқсас ережелерді нақтылау. Жұмыс тобын таңдау.	1. Ақпаратты нақтылау. 2. Тапсырманы талқылау.	1. Оқушыларды ынталандыру. 2. Жобаның мақсаттарын түсіндіру. 3. Бақылау.
Жоспарлау	Мәселені талдау. Ақпарат көздерін анықтау. Мәселені белгілеу нәтижелерді бағалау критерийлерін таңдау. Командада рөлдік үлестіру.	1. Тапсырмаларды қалыптастыру. 2. Ақпаратты нақтылау (дереккөздер). 3. Табысқа жету критерийлерін таңдау және негіздеу.	1. Талдау мен синтезге көмектесу (сұраныс бойынша). 2. Бақылау.
Шешім қабылдау	Ақпаратты жинау және нақтылау. Баламаларды талқылау ("ми шабуылы"). Ең жақсы нұсқаны таңдау. Қызмет жоспарларын нақтылау.	1. Ақпаратпен жұмыс жасау. 2. Идеяларды талдау және синтездеу. 3. Зерттеуді орындау.	1. Бақылау. 2. Әділет кеңес беру.

Орындалуы	Жобаны орындау.	1. Зерттеуді орындау және жоба бойынша жұмыс жасау. 2. Жобаны жасау.	1. Бақылау. 2. Кеңес беру (өтініш бойынша).
Нәтижелерді бағалау	Жобаның орындалуын, қол жеткізілген нәтижелерді (табыстар мен сәтсіздіктерді) және оның себептерін талдау. Қойылған мақсатқа қол жеткізуді талдау.	Жобаның ұжымдық интроспекциясына және өзін-өзі бағалауға қатысу.	1. Бақылау. 2. Талдау процесін басқару (қажет болған жағдайда).
Жобаны қорғау	Баяндаманы дайындау: жобалау процесін негіздеу, алынған нәтижелерді түсіндіру. Жобаны ұжымдық қорғау. Бағалау.	1. Жобаны қорғау. 2. Жоба нәтижелерін ұжымдық бағалауға қатысу.	Жоба нәтижелерін ұжымдық талдау мен бағалауға қатысу.

Көркем еңбек бойынша жобаларды сипаттай отырып, басым қызмет түрі бойынша бұл негізінен практикаға бағытталған жобалар екенін атап өтуге болады, бірақ басқалары мүмкін, мысалы, зерттеу, ойын және т. б.

Көркем еңбек сабағында қолданылатын жобалардың негізгі түрлері [4]:

1. Оқу-танымдық жоба-бұл уақыт бойынша шектелген, нәтижелердің сапасына қойылатын нақты талаптар негізінде белгілі бір білім, білік және дағды жүйесін мақсатты түрде өзгерту, нақты ұйымдастыру, білім алушылардың мәселесін өз бетінше шешу. Белгілі бір уақыт ішінде (бір сабақтан 2-3 айға дейін) оқушылар танымдық, зерттеу, конструктивті немесе басқа мәселені шешеді.

2. Топтық шығармашылық жоба – болашағы зор жобалардың бірі. Қазіргі уақытта балалар, әсіресе жасөспірімдерде, тұлғааралық сипаттағы көптеген проблемаларға ие. Бірлескен оқу іс-әрекетін ұйымдастыру технологиялары олардың біреуін шешуге көмектеседі. Бұл "қоғамдық жалғыздық" мәселесі, онда көптеген оқушылар басқалардың көзінше өздерін оқшауланған және жалғыз сезінеді. Мұндай жалғыздық көптеген себептерден туындайды: отбасылық проблемалар, әлеуметтік ыңғайсыздық, материалдық теңсіздік және т.б., осы және басқа себептер шатасуға, сенімсіздікке, әлсіздікке әкеледі. Оқушылардың топтарда арнайы жасалған жағдайларда алған тәжірибесі иеліктен шығаруға қарсы тұрады, білімді зерттеуде де, тұлғааралық қарым-қатынаста да туындайтын мәселелерді шешуге көмектеседі. Қолдау және бақыланатын ортада оқушы жаңа дағдыларды үйреніп, тең серіктестер арасында қарым-қатынастың жаңа стильдерімен тәжірибе жасай алады.

Сонымен, көркем еңбек сабақтарында жобалық қызметті ұйымдастыру оқушылардың белсенді субъективті позициясын қалыптастыруға, әртүрлі пәндік салаларды біріктіруге, белгілі бір әлеуметтік пайдалы іс-әрекетте білім, білік және дағдыларды жүзеге асыруға бағытталған. Бұл тұрғыда оны ұжымдық шығармашылық технологияға жақындататын ерекшеліктері бар. Алайда, білім беру міндеттерінің

үстемдігі жобалық технологияны негізінен білім беру емес, оқыту технологиясына айналдырады. Жобалық технологияның технологиялық тізбегі проблемалық оқыту технологиясына да жақын. Алайда, жобалық көркем еңбек мұғалімі модельдейтін оқу қиындықтарының (проблемалық жағдайдың) міндетті жағдайын білдірмейді, бірақ ол нәтижені, оның әлеуметтік-өнімді резонансын анықтауға бағытталған. Сонымен, көркем еңбек сабағында жобаның негізінде теориялық оқу қиындықтары болуы мүмкін, бірақ практикалық тапсырма да болуы мүмкін.

Мұғалімнің міндеті жобаларды орындау барысында оқушының қызығушылығы негізінде жоба тақырыбын және оның орындалу формасын (жеке немесе топтық) таңдаудан бастап, алынған нәтижелер туралы рефлексияға дейінгі логикалық тізбекті жүзеге асыру. Содан кейін жүргізілген жұмыс негізінде - жаңа шығармашылық тапсырманы (жобаны) орындауға деген қызығушылықты жандандырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Метод проектов в образовательном пространстве школы и вуза: метод. рекомендации / сост. С.Н. Бабина. – Челябинск: ЧГПУ, 1999. – 28 с.
2. Организация проектной деятельности обучающихся: Учебно-методическое пособие / Авт.-сост. А.М. Уколова – Курган: ИПК, 2005. С. 108.
3. Пасынков И.А. Методика обучения учащихся творческой деятельности (Методические указания) // И.А. Пасынков. - Владимир: ВГПУ, 2002.
4. Сидоров О. В., Смирнов С. А. Об организации проектной деятельности учащихся на уроках технологии // Молодой ученый. — 2016. — №6.2. — С. 93-97.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Арапбек А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD, қауымд. профессор **Конакбаева У.Ж.**

Танымдық қызығушылық оқушының таным объектісіне эмоционалды қатынасында көрінеді. Л.С. Выготский былай деп жазады: қызығушылық бұл балалардың мінез-құлқының табиғи қозғалтқышы сияқты, бұл инстинктивті ұмтылыстың шынайы көрінісі, баланың іс-әрекеті оның органикалық қажеттіліктеріне сәйкес келетіндігін көрсетеді. Сондықтан негізгі ереже бүкіл білім беру жүйесін балалардың мүдделеріне сәйкес құруды талап етеді. Педагогикалық заңда былай делінген: сіз баланы қандай да бір әрекетке шақырғыңыз келмес бұрын, оны қызықтырыңыз, оның бұл әрекетке дайын екенін, оған қажетті барлық күш-жігері бар екенін және баланың өзі әрекет ететінін білуге қамқорлық жасаңыз, мұғалім оны басқарып, бағыттауы керек. Барлық мәселе қызығушылықтың өзі зерттелетін пәннің бағыты бойынша қаншалықты бағытталғандығы және ол үшін сыйақылардың, жазалардың, қорқыныштың, ұнамды болуға деген ұмтылыстың және т.б. әсерімен байланысты емес. Осылайша, ереже тек қызығушылық тудырып қана қоймай, қызығушылық болуы керек, бағытталуы керек. Ақырында, қызығушылықты пайдаланудың үшінші және соңғы қорытындысы бүкіл мектеп жүйесін өмірге жақын жерде құруға, балаларға өздерін қызықтыратын нәрсені үйретуге, оларға таныс және табиғи түрде қызығушылық тудыратын нәрселерден бастауға нұсқау береді [1].

Танымның жоғарғы деңгейі өнімді, белсенді таным. Ол, ең алдымен, субъектінің (оқушының) таным объектісіне (оқу материалына) трансформациялық қатынасымен сипатталады. Өзара әрекеттесу барысында әсер ету объектісі ғана емес, сонымен бірге

оқу мақсаты үшін өте маңызды, әсер етуші субъект - оқушы да өзгереді. Белсенді таным сәтінде оқушы зерттелетін материалдың мазмұнына жаңа сұрақтар қояды, мәселені тұжырымдайды, оны шешудің жаңа жолдарын табандылықпен іздейді. Таным процесі оқушылардың құбылыстар туралы білімдерін тереңдетуге ғана емес, сонымен бірге оларды ерекше түсінуге және игерілген білімге және танымдық процестің өзіне жеке көзқарасты дамытуға бағытталған. Белсенді танымдық іс-әрекетте білім, дағдыларды игеру ғана емес, сонымен бірге таным процесі мен нәтижесіне эмоционалды-бағалау қатынасын дамыту да жүреді.

Оқушылардың оқуға деген көзқарасы, әдетте, оқушының іс-әрекетінің тақырыбымен "байланысының" қарқындылығы мен беріктігін анықтайтын оқудағы белсенділікпен, мазмұнды игерумен және т.б. сипатталады.

Белсенділік құрылымында келесі компоненттер ерекшеленеді:

- оқу тапсырмаларын орындауға дайындық;
- тәуелсіз қызметке ұмтылу;
- тапсырмаларды орындау санасы;
- оқытудың жүйелілігі;
- өзінің жеке деңгейін көтеруге ұмтылу және т. б.

Оқушылардың оқу-жаттығу мотивациясының тағы бір маңызды жағы белсенділікпен тікелей байланысты, объектіні, қызмет құралдарын анықтауға, оны оқушылардың өздері ересектер мен мұғалімдердің көмегімен жүзеге асыруға байланысты тәуелсіздік. Оқушылардың танымдық белсенділігі мен тәуелсіздігі ажырамас: белсенді оқушылар, әдетте, тәуелсіз, оқушының жеткіліксіз белсенділігі оны басқаларға тәуелді етеді және тәуелсіздіктен айырады.

Оқушылардың белсенділігін басқару белсенділік деп аталады. Оны жігерлі, мақсатты ілімге ұмтылудың, пассивті және стереотиптік әрекеттерді жеңудің, ақыл-ой жұмысындағы құлдырау мен тоқыраудың үздіксіз ағымдық процесі ретінде анықтауға болады. Жандандырудың басты мақсаты білім алушылардың белсенділігін қалыптастыру, оқу-тәрбие процесінің сапасын арттыру. Педагогикалық практика белсенділіктің әртүрлі жолдарын қолданады, олардың ішіндегі ең бастысы — әртүрлі формалар, әдістер, оқыту құралдары, туындаған жағдайларда оқушылардың белсенділігі мен тәуелсіздігін ынталандыратын олардың комбинацияларын таңдау [2].

Көркем еңбек пәні ерекше. Ол балаларда политехникалық ой-өрісті қалыптастырып қана қоймайды, жаңа техникамен, материалдарды өңдеудің заманауи технологияларымен таныстырады, мамандықтар әлемінде шарлауға көмектеседі, сонымен қатар оларға мектепте шығармашылық жұмысқа қосылуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ оның оқушылардың тәуелсіздігін, олардың эстетикалық мәдениетін дамытудағы маңызды рөлін атап өтеді.



Сурет 1. Құрақ құрау технологиясы

Білім мен дағдыларды мағыналы игеру үшін оқушыларға өзіндік танымдық іс-әрекет қажет. Оны жандандыру мұғалімнің маңызды міндеті. Сондықтан мұғалім педагогикалық қызметінде оқу-танымдық қызметті ынталандыру әдістерінің тобына ерекше назар аударуы қажет. Бұл топ эмоционалды ынталандыру әдістерін және эмоционалды қызығушылықты дамыту әдістерін қамтиды.

Танымдық қызығушылықты қалыптастыру мәселесіне арналған арнайы зерттеулер оның барлық түрлерінде және дамудың барлық кезеңдерінде қызығушылық кем дегенде үш міндетті нүктемен сипатталатынын көрсетеді:

- 1) қызметке қатысты жағымды эмоциямен,
- 2) осы эмоцияның танымдық жағының болуы,
- 3) қызметтің өзінен шығатын тікелей мотивтің болуы.

Демек, оқу процесінде оқу іс-әрекетіне, оның мазмұнына, формалары мен әдістеріне қатысты жағымды эмоциялардың пайда болуын қамтамасыз ету маңызды. Эмоционалды күй әрқашан психикалық толқудың тәжірибесімен байланысты: жауап, эмпатия, қуаныш, ашу, таңдану. Сондықтан жеке тұлғаның терең ішкі тәжірибелері осы күйдегі зейін, есте сақтау, түсіну процестеріне қосылады, бұл процестерді қарқынды түрде жүзеге асырады, сондықтан қол жеткізілген мақсаттар мағынасында тиімдірек болады.

Танымдық қызығушылықты дамыту процесі оқушылардың келесі кезеңдерден өтуі арқылы қалыптасады:

- қызығушылық бұл баланың назарын аударатын сыртқы, жиі күтпеген және ерекше жағдайларға байланысты қарапайым кезең (кұрақ құрау технологиясы бойынша жасалған тұрмыстық заттарды көріп, бала эмоционалды түрде (таңданыс, қуаныш) мата қалдықтарының құрамындағы элементтердің алуан түрлілігіне бастапқы қызығушылық танытады);

- ойын-сауық қызығушылықты анықтаудың бастапқы серпіні, қызығушылықты неғұрлым тұрақты танымдық қатынас кезеңіне көшуге ықпал ететін тақырыпқа қызығушылықты дамыту құралы (бұл кезеңде бала патч-композициялар мен технологиялық процестерді құру тәсілдеріне саналы түрде қызығушылық танытады);

- қызығушылық адамның көргеннен тыс енуге деген ұмтылысын сипаттайтын маңызды жеке қасиет. Қызығушылықтың дамуының бұл кезеңі таңдану, таным қуанышы сияқты эмоциялармен сипатталады; ізденіс, болжам, қолда бар біліммен және алынған тәсілдермен белсенді жұмыс істеу талаптары (теориядағы қызығушылық күнделікті өмірде өрнектер жасауда білім мен дағдыларды практикалық қолдану кезеңіне өтеді (қолғаптар, майлықтар, жастық қаптары және т.б.) [3].

Нәтижесінде жақсы орындалған жұмысты нақты жүзеге асырудан жағымды эмоциялардың көрінісі. Өзінің маңыздылығын түсінуден, сәндік-қолданбалы өнердің мәдени құндылықтарымен танысудан қанағаттану өзінің оң жемісін береді. Бала көркем еңбек пәні шеңберінде де, одан тыс жерлерде де шығармашылық қызметтің басқа салаларына танымдық қызығушылық қалыптастырады).



Сурет 2. Құрақ технологиясын қолдану

Оқушылардың білім, білік және дағдыларды игеру процесінде олардың танымдық белсенділігі, мұғалімнің оны белсенді басқару қабілеті маңызды орын алады. Мұғалім тарапынан оқу процесі пассивті және белсенді түрде басқарылуы мүмкін. Ұйымдастырудың бұл әдісі пассивті басқарылатын процесс болып саналады, мұнда басты назар жаңа ақпаратты беру формаларына аударылады, ал оқушылар үшін білім алу процесі стихиялы болып қалады. Бұл жағдайда білім алудың репродуктивті жолы бірінші орынға шығады. Белсенді басқарылатын процесс барлық оқушылардың терең және берік білімін қамтамасыз етуге, кері байланысты күшейтуге бағытталған.

Мектептегі көркем еңбек пәнін оқытудың негізгі дидактикалық құралы-оқушылардың оқу-практикалық қызметі. Әр түрлі технологияларды игеруге бағытталған жаттығулар, зертханалық практикалық жұмыстар, жобаларды орындау басым әдістер болып табылады.

Оқытуда оқу проблемалары белсенді рөл атқарады, олардың мәні оқушыларды жеке іздеу-зерттеу қызметіне жетелейтін оқу іс-әрекеті процесінде осындай жағдайлардың санасындағы практикалық және теориялық кедергілерді жеңуден тұрады.

Сонымен жүргізілген зерттеу танымдық белсенділік пен танымдық қызығушылықты қалыптастыру процесі арқылы шығармашылық іс-әрекет дағдыларын дамыту үшін оқушылардың көркемдік тәрбиесінің маңыздылығын растағанын атап өткім келеді. Ол тұлғаның ішкі әлемін қалыптастырады, әлеуметтік бағдарлау және оқушыны әлеуметтік құндылықтар әлемімен таныстыру құралы ретінде әрекет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Якиманская, И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. – М.: ТЦ «Сфера», 2016 – 96с.
2. Петров К.В. Формирование творческого потенциала учащихся как условие акмеологически задаваемого развития. // Мир психологии. – 2016. - № 4. – С. 174-180.
3. Дружинин В.Н. Психология творчества. // Психологический журнал. – 2013.- Том № 26.- № 5. – С.101-109.

ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ҚҰНДЫЛЫҚҚА БАҒЫТТАЛҒАН ТӘСІЛДІ ЗЕРТТЕУ

Тәжібай Д.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD, қауымд. профессор **Конакбаева У.Ж.**

Оқыту мен тәрбиелеудегі құндылыққа бағытталған тәсіл жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды, адамның өмірі мен денсаулығын, жеке тұлғаның еркін дамуының басымдықтарын, патриотизмді, еңбекқорлықты, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге тәрбиелеуді көздейді. Бұл тәсіл білім беру процесінің тәрбиелік әлеуетін арттыруға, оқыту мен тәрбиелеуді интеграциялауға, білім беру әдістемесін, мазмұнын мен құрылымын жаңартуға бағытталған. Сабақта оқушының жеке басын қалыптастыру процесі нақты өмірмен байланысты материалға негізделуі керек, тек осы жағдайда ғана оқыту мәнді және тиімді болады. Сабақтың тиімді болу шарттарының бірі – білім алушылардың бойында базалық құндылықтарды қалыптастыру. Сабақты ұйымдастыруда құндылықтарды қалыптастыру оқу мақсаттарына тікелей байланысты [1].

Қазақстандағы білім берудің жаңа бағыттарының басты ерекшелігі оқыту нәтижелерін болжау, білім алушылардың қызығушылықтары негізінде білімі мен іскерлігін жетілдіру, олардың шығармашылық әлеуетін тұрақты дамыту және рухани өзін-өзі жүзеге асыру. Білім беру үдерісін ұйымдастыру оның философиялық, педагогикалық үдерістерін тереңірек қайта қарауды талап етеді. Қазіргі философтар, ғалымдар мен педагогтар білім беруде жаңа педагогикалық технологиялар мен әдістерді енгізумен шектелмейді, сонымен бірге білім берудегі дүниетанымдық ұстанымдарды қайта қарап, рухани-адамгершілік құндылықтарға жүгіну қажеттілігін қолдайды. Соңғы жылдары білім беру тұлғаның адамгершілік қалыптасуына, оқытудың тәрбиелік аспектісіне баса назар аударып отыр.

Рухани-адамгершілік дамудың, тәрбиелеудің және әлеуметтенудің мазмұны діни, этникалық, мәдени, отбасылық, әлеуметтік дәстүрлерде сақталатын және ұрпақтан-ұрпаққа берілетін құндылықтар болып табылады. Адамды тәрбиелеу әрқашан күрделі. Қоғам тұрақты дамып, рухани-адамгершілік даму проблемалары туындаса да құндылық бағдарлары білім беру кеңістігінің міндетті шарты. Ең алдымен, ата — аналармен бірге балалардағы құндылық бағдарларын қалыптастыру шарттары мен тәсілдерін талқылау қажет: бұл балаларға жақын ересектер — ата-аналар мен мұғалімдер ең маңызды жалпы адамзаттық ұғымдарға: әлемге, адамға, отбасына, еңбекке, білімге, мәдениетке, Отанға, сенімге, денсаулыққа, біздің планетамызға, сұлулыққа құндылық қатынасын көрсетуі керек. Оқушылар саяхатшылар, ашушылар, жасаушылар болуы керек. Құндылықты қалыптастыру үшін басқа адамдармен бірлескен іс-әрекет қажет. Адамзаттың негізгі факторы — құндылықты іс-әрекет арқылы қабылдау, осыған байланысты моральдық рефлексия қамтамасыз етіледі, бұл адамның моральдық өзін-өзі тануын-ар-ожданын ынталандырады. Адамның құндылықтарын қабылдау оның руханилығын ашады. Аксиологиялық тәсіл зерттеу өрісіне құндылықтар, мотивтер, тәжірибелер, сенім, құру және идеал сияқты аксиологиялық құбылыстарды қосуға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл белгілі бір тарихи-әлеуметтік-мәдени өмір жағдайында және оның құндылық бағдарларында белгілі бір адамды зерттеуге бағытталған. Құндылықтарға жүгіну-біздің заманымыздың басты ерекшелігі, білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды қағидаты. Оқушыға жеке рухани-адамгершілік ұғымдарды эмоционалды-сезімтал "толтыру" қажет, өз іс-әрекетінің тәжірибесі қажет.

Оқыту мен тәрбиелеудегі құндылыққа бағдарланған тәсіл жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды, адамның өмірі мен денсаулығын, жеке тұлғаның еркін дамуының басымдықтарын, патриотизмді, еңбекқорлықты, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуді тәрбиелеуді көздейді. Қазақстанда мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты Қазақстанның негізгі орта білім беру мазмұнындағы базалық құндылықтарды айқындады, олар: қазақстандық патриотизм және азаматтық жауапкершілік, құрмет, ынтымақтастық, еңбек және шығармашылық, ашықтық, өмір бойы білім беру [2].

Білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында қазіргі уақытта тұлғаның шығармашылық бағытын қалыптастыру оқушының оқу-танымдық іс-әрекетке деген шығармашылық қызығушылығымен тікелей байланысты. Шығармашылық қызығушылық адамның адамгершілік қабілетін дамытудың негізгі өзегі болып табылады. Өйткені барлық өмірлік құндылықтар тек инновациялық бағыттар арқылы қызметке үнемі шығармашылық қызығушылықтың нәтижесінде жүзеге асырылуы мүмкін және өміршең даму мүмкіндігіне ие болады. Сондықтан тұлғаның дамуында, оның рухани жетілуінде шығармашылық қызығушылықты терең, мотивациялық, тәрбиелік бағыт ретінде тану өте маңызды.

Қазіргі кезде табысты болу үшін оқушыларға білім қандай қажет болса, дағды да сондай қажет деген ойдың жақтастары көбейіп келеді. Бұл оқушылардың ақпаратты есте сақтап, алған білімдерін ұғынуын, түсінуін және әртүрлі салада қолдана білуін талап етеді. Білімді дәл осылай қолдану оқушыларға «XXI ғасыр дағдысы» деп жиі айтылып

жүрген кең ауқымды құзыреттілікті меңгеруге мүмкіндік береді. Жаңа ғасыр дағдылары деген ұғымның бірнеше анықтамасы бар.

Бұл ретте құзырет жай ғана білім мен дағдыдан анағұрлым күрделі. Ол белгілі бір жағдайларда психологиялық ресурстарды (оның ішінде дағдылар мен өмірлік ұстанымдарын) жұмылдыра және соған сүйене отырып, күрделі міндеттерді шеше білу қабілетін қамтиды. Мысалы, тиімді қарым-қатынас құру қабілеті жеке адамның тіл білуіне, ақпараттық технологиялар саласындағы тәжірибелік дағдыларына және оның өзгелермен қарым-қатынас құра алуына сүйенетін құзырет болып табылады. Жаңартылған оқу бағдарламаларында оқушылардың бойында төмендегі қалыптастыру құндылықтары мен дағдылары анықталды [3]:

Кесте 1. Оқушылардың бойында қалыптастырылатын құндылықтар мен дағдылар

№	Құндылықтар	Дағдылар
1	шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау;	сын тұрғысынан ойлау;
2	қарым-қатынас жасау қабілеті;	білімді шығармашылық тұрғыда қолдана білу қабілеті;
3	өзгелердің мәдениетіне және көзқарастарына құрметпен қарау;	проблемаларды шешу қабілеті;
4	жауапкершілік;	ғылыми-зерттеу дағдылары;
5	денсаулық, достық және айналадағыларға қамқорлық көрсету;	қарым-қатынас дағдылары (тілдік дағдыларды қоса алғанда
6	өмір бойы оқуға дайын болу	жеке және топпен жұмыс істей білу қабілеті;
7		АКТ саласындағы дағдылар

Негізінде, бұл түсінік адам өз бетімен игере немесе көрсете алмайтын, бірақ біреудің көмегімен үйренуге болатын барлық білімдер мен дағдыларды қамтиды. Демек, оқыту барысында белгілі бір тақырыптың аясында оқушылар бірлесіп жұмыс жасап, ортақ мәселе бойынша талқылауға қатысса жұмысты шығармашылықпен орындау, өзгенің пікіріне құрметпен қарау, өз оқуына деген жауапкершілікті сезіну, қарым-қатынас жасай білу құндылықтары арта түседі. Басты құндылықтардың бірі – шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау.

Осы ретте оқушылар сын тұрғысынан ойлау құндылығын дамыту дағдыларымен танысып, кері байланыс негізінде өз ойларын ортаға салып, өзара тәжірибе алмасады. Сын тұрғысынан ойлауға бағытталған тапсырмаларды сабақта пайдалану мұғалімге бір мезгілде бірнеше міндетті қатар шешуге көмектеседі: оқушылардың когнитивті даму деңгейін анықтау; тапсырмада қойылған мақсатқа жету жолында баланың білімді өздігінен алу мен әрекет тәсілдерін таңдау қабілетін бағалау, зерттеушілікті дамыту арқылы пәнге деген қызығушылығын қалыптастыру.

Берілген тапсырманы оқушы орындағаннан кейін жауаптарына қарап, әр оқушының сын тұрғысынан ойлауын бағалауды жүзеге асыруға болады. Осы тапсырмаларды орындау барысында оқушылардың сыни дағдылары: бақылау, талдау, қорытынды, интерпретация дамиды. Тапсырмаларды орындаған нәтижелері бойынша оқушылардың сын тұрғысынан ойлауын негізгі ерекшеліктер: сынаржақтылықтың болмауы, пайым, тәртіп, өзіндік сана-сезім, ұтымдылық арқылы бағалауға болады. Сын тұрғысынан ойлау оқушыны мұғаліммен, сыныптастарымен еркін сөйлесуге, пікір

таластыруға, бір-бірінің ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге тәрбиелейді.

Бүгінгі таңда мектептің, мұғалімнің ең қасиетті міндеті рухани бай, жан-жақты дамыған жеке, дарынды тұлғаны қалыптастыру. Рухани байлық ең алдымен әр халықтың ұлттық әдет-салты, мәдениеті, өнері және шыққан түп тамырында жататыны белгілі. Сол ұлттық құндылықтарды бүкіл адамзаттың өз ұрпағын тәрбиелеудегі білім берудегі озық ұстанымдармен байланыстыра отырып, әр баланың қабілетін, талантын ашып, өзіне-өзінің сенімін нығайтып, өзіне жол ашуына түрткі жасауымыз қажет [4].

Әдебиеттер тізімі:

1. Дирксен Л.Г. Творческое мышление и его структура, Вестник Павлодарского университета. Научный журнал. - Павлодар. - 2005- №4. - С. 103-107
2. Лебедева В.П. Психологические аспекты развивающего обучения. // Педагогика. №6, 1996.
3. Левин В. Воспитание творчества. - М. Знание, 1977.
4. Теплов Б.М.. Способности и одаренность. Проблемы индивидуального развития.-М., 1961-С.33.

СЫНДАРЛЫ ОҚЫТУ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Елибаева А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD, қауымд. профессор **Конакбаева У.Ж.**

Оқу білім беру үдерісінің негізін құрайтын жалпы міндеттің бірі жан-жақты білім алған және бәсекеге қабілетті жас ұрпақты тәрбиелеу болып табылады. Жан-жақты білім алған адам немесе құзыретті тұлға дегеніміз –өзіне ең жоғары адами қасиеттерді, моральдық құндылықтарды жинақтаған адам; ол үнемі және барлық жерде шындық пен әділеттілік жағында; ол адамгершілік, адамшылықтың эталоны ретінде әрі өз қызметі барысында барлық осы сапаларды көрсетеді. Көрсетілген қасиеттерге ие адамдарды тәрбиелеу жастарды неге, не үшін және қалай оқыту керектігін анықтауды талап етеді, әрі ол механикалық түрде емес, сыни ойлауға, зияткерлік белсенділікті арттыруға негізделеді.

Оқыту теорияларының ішінде сындарлы оқыту өмірлік маңызы бар ең пайдалы теория болып табылады. Сындарлы оқыту өз маңызы бойынша білімді құру жаңа идеяларды бар біліммен синтездеуге негізделетін, білім алушылардың белсенді өмірлік тәжірибесі негізінде пайда болатын теориялар тобына кіреді.

Сындарлылық «білім құрылымдалады, ашылады, құрылады» ұғымдарына негізделеді; ол өзінің негізі ретінде білім мен оқып білу табиғаты туралы философиялық ойлардың жүйесін – эпистемологияны санайды.

Сындарлылық алдыңғы жоспарға білім пассивті әдіспен алынбайды, білім алушылар оқыту үдерісінде белсенді болулары тиіс деген өзінің негізгі принципін шығарады. Сондықтан білім алушыларға, өз жастарына сәйкес, олар оқыту үдерісіне белсенді қатысулары үшін, дербестік берілуі керек. Оқып білу, жігерлі акт ретінде, келесі үдерістен тұрады: иелену (ассимиляция), бейімделу (аккомодация), реттелу (эквilibация) және тиісті даму кезеңдерінен өтеді. Бұл жағдайда оқып білудің қандай да бір формасына (ассимиляция, аккомодация, эквilibация) дайын болу білім алушылардың интеллектуальды дамуының кезеңіне байланысты [1].

XXI ғасыр зияткерлік, жасампаздық және толеранттылық ғасыры ретінде сипатталады. Тұлғаның жасампаздық зияткерлігін, ынтымақтастығын,

дербестігін дамыту қоғамның демократиялануына, тұлғаның дамуына және оның азамат ретінде қалыптасу деңгейіне байланысты.

Когнитивті сындарлы оқыту барысында интеллектуальдық операциялар көмегімен оқушылар бұрын алған білімдеріне сүйене отырып, еркін қозғалады, тұтастылық желісінде «жаңа білімдер» жүйесін құрады. Осылайша, сындарлы оқыту операциялық- шығармашылық сипатқа ие.

Білім алушылар оқулықтан, өзге де білім алушылардан және басқа дерек көздерінен алынған ақпараттармен логикалық әрекеттер жасай отырып, өзіндік ішкі түйсік, ұғыну мен игеру қабілеттілігі есебінен жекеден жалпыға немесе жалпыдан жекеге қарай бағытталған жаңа білімді қалыптастырады.

Яғни, басты идеясы білім алушыға білімді дайын түрінде беру болып табылмайтын сындарлылық педагогикалық философияның негізінде тұр. Сондықтан білім беру үдерісі барысында білім алушылардың өз білімдерін жобалауын және өзіндік дамуын қамтамасыз ететін педагогикалық жағдай жасалуы тиіс. Сонымен қатар, жалпы көзқарастар тұрғысынан, сындарлылықты өз түсінігімізде қоршаған ортаны өміріміздің барысында құрылымдау ретінде түсінуіміз керек. Міне, сондықтан да, әрбір білім алушының әлемді ұғынуы өзіндік көзқарас, идеялар мен сенімдеріне байланысты өзіндік ерекшелігімен ерекшеленеді [2].

Сындарлы оқыту ақиқаттың өзін емес, сол ақиқатқа барар бағыттағы қозғалысты көрсетеді. Ж.Пиаже «Жаңа ғылыми білімге ие болу статистикалық сипаттағы жағдай емес, бұл үздіксіз құрылымдау және қайтадан өзін-өзі жетілдіру (қайта құру)» деп жазды.

Білім беру тұжырымдамасына жиі өзгеретін және ақпараттық қоғамда жаһандастыруға ұшырайтын оқу үдерісін ұйымдастыру ретінде, динамикалық қозғалыстағы жаңа стратегиялар мен оқыту технологияларын сындарлы іздестіру ретінде қарау керек. Зерттеулер, осы себептер бойынша оқыту үрдісінде сындарлы тәсілді пайдалануға қызығушылықтың қазіргі таңда ерекше артқанын көрсетеді [3]:

- Бірінші кезекте сындарлы оқыту жүйесі алдыңғы қатарлы жүйе. Мысалы, егер қандай да бір образ туралы алғашқы мәліметтерден алшақ кетушілік орын алса, онда әрекет ету схемасы, ойлау образы әрі пікірдің өзі де өзгереді. Жаңа ойлау образын қалыптастыруда қоғам жеке тұлғадан жоғары еркіндікті, жауаптылықты және креативтілікті талап етеді.

- Сындарлы оқыту өзінің ықпал ету сферасында өзін-өзі реттеу (өзіндік таным) үдерісін қамтиды. Оқу үдерісі түрлі педагогикалық мәселелерді шешуде өзара байланыста болғандықтан, оны алдын-ала анықтау, оқыту және әлдеқашан кездескен тапсырмалармен салыстыру оқыту үдерісінің өзі үшін үлкен маңызға ие.

- Білім алушылар мен оқытушылар арасында жаңа сындарлы өзара қатынастарды (интербелсенді формада) қалыптастыру, жалпы әрекет процесінде шешуші маңызға ие болады. Бұл жағдайда сындарлы ойлаумен кәсіби сындарлы қабілеттер білім алушылар мен оқытушылардың қарама –қарсы қатынастарын (өзара қатынастарын) реттеу құралына айналады.

- Сындарлы оқытуды қолдану оқу әрекетін және процесті құрылымдауды терең түсіну үшін шешуші маңызға ие. Бұның барлығы өз кезегінде мұғалімге оқу материалын іріктеуде, оқу үдерісін ұйымдастыруда, білім алушыларды басқаруды түзетуде және т.с.с. үлкен көмек көрсетеді. Сонымен бірге оқытушыға жоспарланған материалдарды оқып, үйренуге, алдына қойған мақсаттарына жету үшін әрекет алгоритмін құрылымдауға көмектеседі.

- Сындарлы оқыту, сондай-ақ, шығармашылық ортаны қалыптастыруда ерекше рөл атақарады. Заманауи әлемде әр адамның алдында шығармашылық үрдіске енуі үшін үлкен мүмкіндіктер ашылған. Шығармашылықпен байланысты сындарлылық ғылыми мәліметтердің жиынтығы, өнертапқыштыққа деген белсенділік, жаңа технологиялық міндеттерді шешу ретінде түсіндіріледі. Кәсіби сындарлы шығармашылық әрқайсымыздан жаңа сапаларды талап етеді: жаңа бастамаларға деген қажеттілік;

басқалар көріп, біле алмайтын мәселелерді ұғыну, түсіну; баламаларды іріктеу және түсіну қабілеті; алғашқы қадамнан анықтау қиын өндірістің жаңа қырларын айқындау; қиындықтарды тез жеңе білу қабілеті; жалпы қабылданған ақиқатқа (ережелерге) және жаңа бастамаларға сыни қарау қабілеті; интербелсенді сындарлы технологиялармен, компьютерлік құралдармен және т.с.с. жұмыс жасауға мүмкіндік беретін сапалар жиынтығы.

Осылайша, сындарлы оқыту тұлғаның дамуы мен өзін-өзі жетілдірілуіне бағытталған ең қысқа әрі ізгілікті жол. Заманауи білім беру жүйесінің негізгі стратегиялық мақсаты жоғары ғылыми қабілетті тұлғаны дайындау болып табылатындықтан, адамдардың өз қызметін құрылымдау қабілеті басты назарда болуы тиіс.

Сындарлы оқытудың дәстүрлі оқытулардан артықшылығын салыстырып көру үшін, төмендегі кестені қарастырайық.

№	Дәстүрлі оқыту	Сындарлы оқыту
1.	Оқу жоспарлары «жекеден жалпыға қарай» принципі бойынша базалық білімдер мен дағдыларға сүйеніп құрастырылған.	Оқу жоспарлары «жалпыдан жекеге қарай» принципі бойынша жинақталған ұғымдар мен қабілеттерге сүйеніп құрастырылған.
2.	Оқытушы жаңа оқу материалын әдістемелер, дидактикалық материалдар көмегімен жеткізеді.	Оқытушы, бірінші кезекте, оқу-танымдық және зерттеу қызметін ұйымдастырушы ретінде, өз білімі мен сенімдерін білім алушыларға мүлде мәжбүрлемей береді.
3.	Оқу бағдарламасы мен оқу үдерісі өмірге тек оқулықтармен және оқу құралдарымен ұсынылған ұсыныстарға сүйеніп ендіріледі.	Оқулық оқытуға арналған ақпарат көздері арасында басты жағдайға ие құрал ретінде қарастырылмайды. Артықшылық шынайы шындықты көрсететін өзге дерек көздеріне, оқиғаларға беріледі.
4.	Білім алушылар оқытушылардан дайын білімді алады.	Білім алушылар, қоршаған ортаға деген өзіндік түсініктері мен көзқарастары бар оқу-білім алу үдерісінің тең құқықты қатысушылары болып табылады.
5.	Мұғалім білім алушылардың оқу-интеллектуальдық қызметінің тиімділігін белгілі оқиғаларға берілген дұрыс жауаптар саны бойынша бағалайды.	Оқытушы білім алушылардың еркіндігін, кейде дұрыс емес, бірақ батыл пікірлерін, саналы әңгіме құруға бағытталған «ақылды» сұрақтарын бөліп көрсетеді және бағалайды.
6.	Бақылау жұмыстары мен тест нәтижелері білім алушылардың білім деңгейі мен қабілеттерін анықтау үшін жалғыз ақпарат көзі ретінде қабылданады.	Бағалауға білім алушылардың жаңа білімді құрылымдауда айқындалған, оқу үдерісіндегі табыстылығы, барлық жетістіктері, тырысулары жатады.
7.	Білім алушылардың жетістіктерін бақылау және оны бағалау оқу үдерісінен бөлек жүргізіледі.	Білім алушылардың жетістіктерін бақылау және оны бағалау оқу үдерісінің шынайы барысы жағдайында жүргізіледі.

8.	Сыныпта негізінен жалпы жұмыстар жүргізіледі, ал үйде білім алушы жеке жұмыс жасайды.	Сыныпта үй жұмысын орындау барысында білім алушылар шағын топ болып, командада немесе жұпта жұмыс жасайды.

Кестеден көрініп тұрғандай, сындарлы оқыту білім алушылардың интеллектуальдық қызметінің нәтижесінде жеткен, қазіргі кезде қол жеткізіп жатқан және болашақта жететін жаңа білімдерінің тұтастығын қамтамсыз етеді. Білім алушылар мұндай үдерісте өз қажеттіліктері мен интеллектуальдылық деңгейіне қарай, логикалық операциялар жүргізе отырып, шығармашылық әрекеттер арқылы жаңа білімді алады.

Сындарлы оқытуда жеке тұлға өзі алған білімдерін қоғамның белгілі білімдерімен байланыстырады және оны негіздей отырып, өзінің адамгершілігін байытады, өзі дами отырып, жаңа білімді алады. Бұндай білімге жол мәнін түсіну арқылы өтіп, жаңа білімді құрумен, құрылымдаумен аяқталады [4].

Жалпы, сындарлы оқытудың мақсаты – оқушының пәнді терең түсіну қабілетін дамыту, алған білімдерін сыныптан тыс жерде, кез-келген қажетті жағдайда тиімді пайдалана білуін қамтамсыз ету болып табылады. Оқыту туралы сындарлы түсінік оқушыға нақты білім беруді мақсат тұтқан мұғалімнің өз сабақтарын оқушының идеясы мен білім-біліктілігін дамытуға ықпал ететін міндеттерге сай ұйымдастыруын талап етеді. Мұндай міндеттер оқушылардың оқыған тақырыбы бойынша білімдерін өз деңгейінде көрсетіп, кейбір болжамдар бойынша өз ойларын білдіре алатындай, пікір-көзқарастарын нақтылап, жаңа ұғым-түсініктерін өрістетуге орайластырып құрылады. Мұғалім қызметіндегі маңызды дүние – жекелеген оқушылардың тақырыпты қабылдау ерекшеліктерін, оқушылардың түсінігін жетілдіру мақсатында олармен жұмыс жүргізу қажеттігін ұғынуы, сондай-ақ кейбір оқушылардың тақырыпты өзіне оңтайлы бірегей тәсілдермен меңгеретіндігін жете түсінуі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ұ.Ж. Қонақбаева Оқытудың инновациялық модульдері. Шымкент, 2018
2. С.А. Жолдасбекова, Ә.И. Ысқақ, М.А. Кубенов «Көркем еңбек технологиясының теориясы мен практикасы» Шымкент, 2017ж. -168б.
3. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы (екінші басылым) Назарбаев Зияткерлік мектептері ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015ж.
4. Мұғалімге арналған нұсқаулық (екінші басылым) Назарбаев Зияткерлік мектептері ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015

ҚАЗАҚТЫҢ СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРІНДЕГІ СИМВОЛДЫҚ БЕЙНЕЛЕРДІҢ ЗАМАНАУИ КӨРКЕМ БЕЙНЕЛЕНУІ

Өтеулі Нұрай

ПиК-24-1к1 тобының студенті

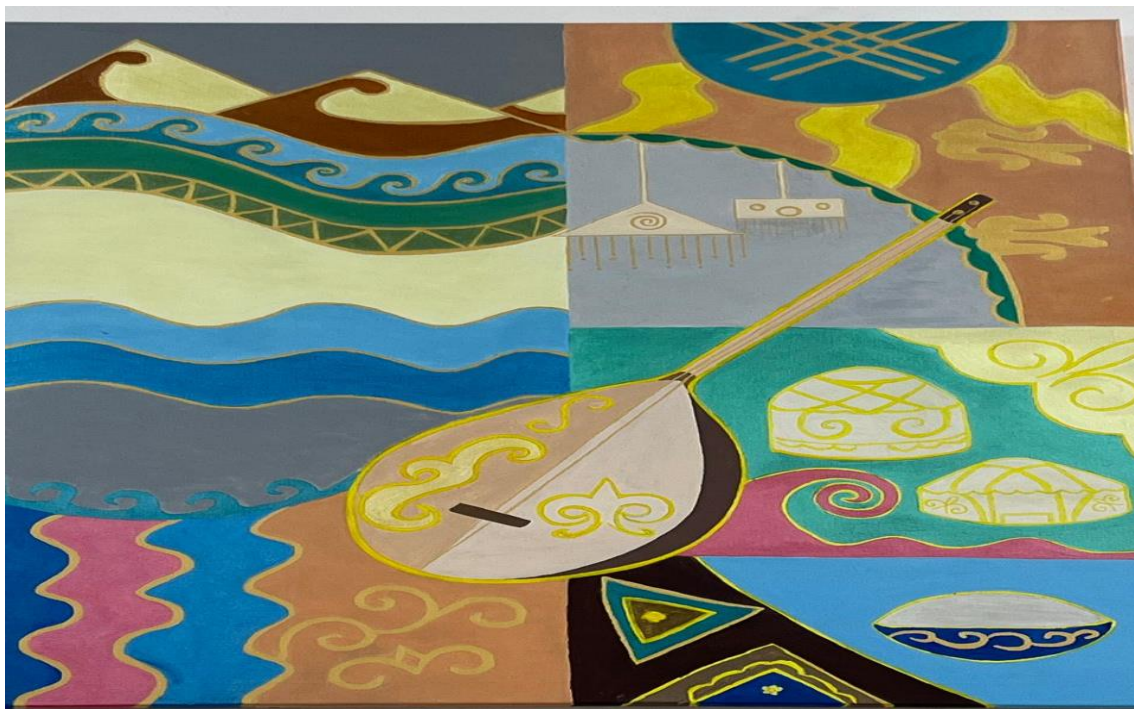
Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші - магистр **Алшымбаева С.Н.**

Қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнері – ғасырлар бойы қалыптасқан рухани және – ұлттық мәдениеттің маңызды ажырамас бөлігі болып табылады. Ол тек эстетикалық құндылық қана емес, сонымен қатар халықтың тарихи тәжірибесін, дүниетанымы, өмір салты мен рухани құндылықтарын бейнелейді. Әсіресе, ою-өрнек, тұрмыстық бұйымдар, музыкалық аспаптар мен сәулеттік нысандар белгілі бір символдық мағынаға ие. Қазіргі таңда бұл өнер түрлері заманауи көркемдік бағыттармен

ұштасып, жаңа мазмұнға ие болуда. Осы тұрғыдан алғанда, ұсынылған картина – қазақтың сәндік-қолданбалы өнеріндегі символдардың қазіргі өнердегі дәстүрлі элементтер мен заманауи композициялық шешімдердің үйлесімін көрсететін көркем туынды. Бұл жұмыста ұлттық символдар жаңа көркем тілде ұсынылған.

Ұсынылып отырған көркем туындыда заманауи сәндік-қолданбалы өнердің элементтері мен дәстүрлі қазақ ою-өрнек мәдениеті үйлесімді синтез тапқан. Картина композициялық тұрғыдан бірнеше бөліктерге бөлініп, әрбір сектор өзіндік мағыналық жүк көтереді. Мұндай тәсіл – **модульдік немесе фрагменттік композиция** әдісіне жатады және көрерменнің назарын бір мезетте бірнеше идеяға бағыттауға мүмкіндік береді.



Сурет 1. Сәндік-қолданбалы өнеріндегі символдардың дәстүрлі элементтері

Салу технологиясы жағынан жұмыс жазық, декоративті сипатта орындалған. Бейнелерде көлемнен гөрі сызық, силуэт және өрнек басым. Бұл әдіс қазақтың дәстүрлі қолөнеріндегі текемет, сырмақ, кілем композицияларына тән жазықтық заңдылықтарын еске түсіреді. Нысандар (домбыра, киіз үй, толқын, күн символы) нақты перспектива заңдылықтарына бағынбай, шартты түрде бейнеленген. Бұл – стилизация тәсілінің қолданылғанын көрсетеді.

Картинада бояу жағу техникасы тегіс, біркелкі қабаттармен орындалған. Контур сызықтары анық әрі айқын жүргізілген, бұл декоративтілік әсерін күшейтеді. Бояулар араластырылмай, көбінесе таза күйінде қолданылған, соның арқасында түстердің қанықтығы сақталған.

Түстік шешіміне келетін болсақ, шығармада жылы және суық түстердің үйлесімді контрастына негізделген палитра таңдалған. Көк және көгілдір реңктер – су, аспан, тыныштық символы ретінде қолданылса, сары және алтын түстер – күннің, жылудың, өмір энергиясының белгісі ретінде көрініс тапқан. Қоңыр және реңктері жермен, табиғатпен байланысты білдіреді. Ал жасыл түс – тіршілік пен жаңарудың символы ретінде енгізілген.

Сонымен қатар, композицияда ұлттық нақышты күшейту үшін алтын түстес өрнектер кеңінен қолданылған. Бұл элементтер қазақ ою-өрнектерінің қошқармүйіз, ирек, түйетабан стилизацияланған түрлері болып табылады. Өрнектердің сары немесе алтын түспен берілуі оларды фоннан айқындап, композициялық акцент ретінде қызмет етеді.

Жалпы алғанда, картинада қолданылған салу технологиясы мен түстік шешім дәстүр мен заманауилықтың үйлесімін көрсетеді. Жазық декоративті стиль, айқын контурлар және қанық түстер арқылы ұлттық мәдениетті қазіргі көркемдік тілде жаңаша бейнеленген.

Картинаның орталық элементі – домбыра. Домбыра – ұлттық рухтың символы. Домбыра қазақ мәдениетінде рухани мұраның белгісі, ұлттық бірегейліктің символы, ауыз әдебиеті мен күй өнерінің тасымалдаушысы.

Домбыраның орталықта орналасуы – оның мәдени маңызын айқындайды. Ол өткен мен бүгінді байланыстыратын құрал ретінде көрінеді. Домбыра – қазақ халқының музыкалық мәдениетінің негізі, рухани әлемінің айнасы. Картинада домбыраның ерекше стильде, декоративті элементтермен безендіріліп берілуі оның тек музыкалық аспап ғана емес, мәдени символ екендігін көрсетеді. Домбыра арқылы біз ұлттық өнердің сабақтастығын, дәстүрдің өміршендігін бейнелеп көрсете алдық.

Сәндік-қолданбалы өнердегі әрбір элемент белгілі бір мағынаға ие. Қазақ ою-өрнектерінде табиғат, жануарлар дүниесі, ғарыштық түсініктер және тұрмыс-тіршілік көріністері символдық түрде бейнеленеді.

Символдар халықтың рухани жадын сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші құрал ретінде қызмет етеді. Сондықтан оларды заманауи өнерде қолдану ұлттық болмысты сақтаудың маңызды жолдарының бірі болып табылады.

Картинада қолданылған ою-өрнектер қазақтың дәстүрлі сәндік өнерінің негізгі белгілерін сақтай отырып, заманауи стильде ұсынылған. Оюлар композицияның әр бөлігінде үйлесімді орналасып, тұтас көркемдік жүйе құрайды. Ою-өрнек бұл жерде тек декоративті элемент емес, мазмұндық жүк көтеретін маңызды құрал. Ол ұлттық болмысты көрсетеді, кеңістік пен қозғалысты бейнелейді, композицияға ырғақ пен үйлесім береді.

Картинада кеңінен қолданылған қазақтың дәстүрлі ою-өрнектері «қошқар мүйіз» – молшылық пен береке, ирек сызықтар – су, өмір қозғалысы, ал геометриялық өрнектер – үйлесім мен тәртіп. Бұл элементтер тек сәндік қызмет атқармай, терең символдық мәнге ие.

Картинада таулар, су толқындары, күн бейнесі кеңінен қолданылған. Бұл элементтер қазақ дүниетанымында ерекше орын алады. атап айтқанда, таулар мен толқындар қазақ даласының кеңдігін, еркіндігін бейнелейді, су – өмірдің бастауы, қозғалыс, күн – жылу, өмір, энергия көзі, ал, тау – тұрақтылық пен мәңгіліктің символы. Бұл бейнелер табиғат пен адам арасындағы үйлесімді байланысты көрсетеді. Сонымен қатар, кеңістік фрагменттерге бөліну арқылы қазіргі заманғы абстрактілі композиция элементтері енгізілген.

Бұл табиғи элементтер адамның табиғатпен үйлесімді өмір сүру идеясын көрсетеді.

Картинадағы киіз үй бейнесі қазақ халқының дәстүрлі өмір салтын білдіреді. Киіз үй – тек баспана емес, ол отбасының, бірліктің, жылулықтың символы. Суретте киіз үйдің бірнеше рет қайталануы ұлттық мәдениеттің тұрақтылығы мен сабақтастығын көрсетеді. Бұл элемент көркемдік тұрғыдан композицияға тепе-теңдік береді. Киіз үй бейнесі көшпелі өмір салтының символы ретінде берілген. Ол отбасы, жылулық, ұлттық дәстүрдің жалғастығы ұғымдарын білдіреді. Картинада киіз үйдің бірнеше рет қайталануы – мәдени тұрақтылықтың белгісі.

Картинада дәстүрлі элементтер абстрактілі және декоративті стильде берілген. Түстердің үйлесімі көк, сары, қоңыр түстер ұлттық колоритті сақтай отырып, заманауи көркемдік шешім ұсынады.

Бұл тәсіл қазіргі өнердегі басты үрдістердің бірі – дәстүрді жаңғырту мен жаңаша жеткізу болып табылады.

Картинада дәстүрлі элементтер заманауи стильде – геометриялық бөліністер, ашық түстер, декоративті жазықтықтар арқылы берілген. Бұл тәсіл қазіргі бейнелеу

өнеріне тән ерекшелік. Бұл жұмыста, дәстүрлі мазмұнды сақтай отырып, жаңа форма ұсынып, ұлттық өнер қазіргі көркемдік кеңістікке енгізілді. Осылайша, картина дәстүр мен жаңашылдықтың синтезін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, қазақтың сәндік-қолданбалы өнеріндегі символдық бейнелер заманауи өнерде жаңа мазмұнға ие болып отыр. Ұсынылған картина осы үрдістің нақты дәлелі ретінде қарастырылады. Онда ұлттық мәдениеттің негізгі элементтері – домбыра, ою-өрнек, табиғат және киіз үй – заманауи көркемдік тіл арқылы қайта бейнеленген.

Зерттеу нәтижесінде дәстүрлі өнердің қазіргі заманмен үйлесімді дамып, ұлттық мәдениетті сақтауда маңызды рөл атқаратыны анықталды. Бұл туынды дәстүр мен жаңашылдықтың үйлесімді синтезін көрсетіп, ұлттық өнердің қазіргі кезеңдегі даму бағытын айқындайды. Бұл бағыттағы шығармашылық ізденістер болашақта да өзекті бола бермек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аргынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. - Алматы: Өнер, 1987
2. Адамқұлов, Н. Ұлттық қолданбалы қолөнері: оқу құралы - Алматы : ЖШС "Мария" баспаханасы, 2006. - 122 с.
3. Байжігітов Б.К. *Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелері: Кеңістік пен уақыт* ырғағындағы тұрақты сурет үлгілері. – Алматы: Ғылым-өлке, 1998. – 192 б.
4. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1995-240 б.
5. Төлендиев Қ. Қазақ ою-өрнектерінің тарихы. – Алматы, 2008.

ЗАМАНАУИ СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДЕГІ АРАЛАС ТЕХНИКА: КӨЛЕМДІ КОМПОЗИЦИЯЛАРДЫҢ КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ СИМВОЛДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бердыхан А.

ПиК-24-1к2 тобының студенті

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші - магистр **Алшымбаева С.Н.**

Сәндік-қолданбалы өнер – адамзат мәдениетінің маңызды бөлігі болып табылатын, тұрмыстық және эстетикалық қажеттіліктерді қатар қамтитын өнер саласы. Қазақ халқының дәстүрлі қолөнері ғасырлар бойы дамып, ұлттық болмысты, дүниетанымды және көркемдік талғамды бейнелеп келеді .

Қазіргі таңда қолөнер тек тұрмыстық қажеттілікті өтейтін сала ғана емес, сонымен қатар көркемдік, эстетикалық және мәдени құндылықтарды жеткізудің маңызды құралына айналып отыр. Жаңа технологиялармен, материалдармен және шығармашылық әдістермен толықтырылып, заманауи сипатқа ие болуда. Әсіресе, заманауи сәндік-қолданбалы өнерде аралас техника кеңінен қолданылып, дәстүрлі және жаңа материалдардың синтезі арқылы тың шығармашылық шешімдер пайда болуда. Бұл мақалада көлемді декоративті картиналардағы композициялық шешімдер мен олардың символикалық мәні қарастырылады.

Қазіргі кезеңде сәндік-қолданбалы өнер соның ішінде, **аралас техника**– әртүрлі материалдар мен әдістерді біріктіре отырып көркем туынды жасау – кеңінен таралған бағыттардың бірі. Бұл техника өнердің экспрессивтік мүмкіндігін арттырып, күрделі композициялық шешімдер жасауға мүмкіндік береді.

Сәндік-қолданбалы өнер – тұрмыстық бұйымдарды көркем өңдеу арқылы эстетикалық мән беру өнері. Оның құрамына керамика, тоқыма, зергерлік бұйымдар, ағаш және металл өңдеу сияқты көптеген бағыттар кіреді.

Қазіргі таңда бұл өнер түрі тек дәстүрлі формада ғана емес, заманауи дизайн, интерьер және арт-объектілер арқылы дамып келеді. Жаңа материалдар мен технологиялардың енгізілуі нәтижесінде сәндік өнердің функционалдық және көркемдік шекарасы кеңейіп отыр.

Сонымен қатар, жоғары оқу орындарында сәндік өнерді оқыту барысында студенттерге материалтану, композиция, гобелен тоқу сияқты пәндер арқылы дәстүр мен инновацияны ұштастыру дағдылары үйретіледі.

Аралас техниканың мәні мен ерекшеліктеріне тоқталсақ, ол әртүрлі материалдарды (қағаз, мата, ағаш, металл, пластик, табиғи элементтер және т.б.) бір композицияда үйлестіре қолдану әдісі. Бұл техникада дәстүрлі тәсілдер мен заманауи инновациялар бірігеді. Аралас техниканың негізгі ерекшеліктерін атап айтсақ, материалдардың көптүрлілігі, фактура мен текстураның үйлесімі, жазық және көлемді элементтердің бірігуі, шығармашылық еркіндік. Мысалы, коллаж, аппликация, папье-маше және мозаика сияқты әдістер де аралас техниканың құрамдас бөліктері болып табылады.

Бұл техника көркем туындының тек сыртқы формасын ғана емес, оның мазмұнын да тереңдетуге мүмкіндік береді.

Заманауи сәндік өнерде көлемді композициялар ерекше орын алады. Олар жазық бетке кеңістіктік элементтерді енгізу арқылы үш өлшемді әсер тудырады. Көлемді композиция құруда **пішін мен көлем, түстер үйлесімі, фактура кеңістіктік орналасу** элементтері маңызды. Композиция пәні студенттерге осы элементтерді үйлестіріп, көркемдік тұтастыққа қол жеткізуді үйретеді.

Мысалы, көбелек бейнесі мен гүлдерден құралған декоративті панно – жазық графика мен көлемді флористикалық элементтердің үйлесімді синтезі. Мұндай жұмыстарда композициялық баланс, асимметрия және динамика маңызды рөл атқарады.



Сурет 1 - көбелек бейнесі мен гүлдерден құралған декоративті панно

Символика және көркемдік мазмұнды ашу үшін сәндік-қолданбалы өнер тек әсемдік үшін ғана емес, белгілі бір идеяны жеткізу үшін де қолданылады.

Қазақ сәндік өнерінде де ою-өрнектер мен бейнелер белгілі бір мағыналық жүктеме атқарады және ұлттық дүниетанымды көрсетеді.

Аралас техника – әртүрлі материалдар мен әдістерді біріктіре отырып жасалатын өнер түрі. Мұндай жұмыстарда бояу, текстиль, табиғи элементтер, жасанды гүлдер, жылтыр декорлар қатар қолданылады. Бұл тәсіл қолөнер бұйымдарының көркемдік деңгейін арттырып, оларды интерьер дизайнының маңызды элементіне айналдырады.

Берілген картинада жазық бетке салынған көбелек бейнесі мен көлемді гүлдер композициясы біріктірілген. Бұл – дәстүрлі кескіндеме мен флористикалық дизайнның үйлесімді синтезі. Осы композицияда қолданылған символдарға тоқталсақ, **көбелек** – өзгеріс, жаңару; **гүл** – өмір, сұлулық, табиғат; **алтын түс** – байлық, рухани құндылық; **көк түс** – тыныштық, үйлесім. Осы символдардың бір композицияда қолданылуы көркем туындының мазмұнын тереңдетіп, философиялық мән береді.

Картинадағы композиция асимметриялы түрде құрылған. Сол жақта – графикалық элемент (көбелек қанаты), ал оң жақта – көлемді гүлдер орналасқан. Мұндай шешім көрермен назарын бір нүктеден екінші нүктеге бағыттап, динамикалық әсер береді.

Көк және алтын түстердің үйлесімі – салтанаттылық пен нәзіктіктің белгісі. Ал гүлдердің табиғи пішіндері композицияға жұмсақтық пен тіршілік энергиясын қосады.

Көбелек – әлемдік мәдениетте өзгеріс, жаңару және сұлулық символы. Ал гүлдер – өмір, нәзіктік және табиғаттың көрінісі. Осы екі элементтің бір композицияда берілуі адамның ішкі өзгерісі мен рухани дамуын білдіруі мүмкін.

Бұл тұрғыда картина тек декоративті бұйым емес, сонымен қатар философиялық мәні бар өнер туындысы ретінде қарастырылады.

Мұндай жұмыстар студенттердің шығармашылық ойлау қабілетін дамытады. Аралас техникамен жұмыс жасау барысында, олар түрлі материалдарды үйлестіруді, композиция құруды, эстетикалық талғам қалыптастыруды үйренеді.

Сондықтан сәндік-қолданбалы өнер сабақтарында осындай жобаларды енгізу маңызды.

Аралас техника студенттердің шығармашылық әлеуетін дамытуда маңызды құрал болып табылады. Ол, шығармашылық ойлауды дамытады, материалдармен жұмыс істеу дағдысын қалыптастырады, композициялық талғамды жетілдіреді, экологиялық мәдениетті қалыптастырады.

Сонымен қатар, мұндай жұмыстар студенттердің практикалық дағдыларын жетілдіріп қана қоймай, олардың жеке стиль қалыптастыруына ықпал етеді.

Заманауи білім беру жүйесінде сәндік-қолданбалы өнер тек шеберлік емес, сонымен қатар зерттеу және шығармашылық эксперимент алаңы ретінде қарастырылады.

Заманауи сәндік-қолданбалы өнердегі аралас техника – көркем шығармашылықтың жаңа деңгейін көрсететін маңызды бағыттардың бірі. Ол дәстүрлі өнер мен инновациялық тәсілдерді біріктіре отырып, күрделі әрі мазмұнды композициялар жасауға мүмкіндік береді.

Көлемді декоративті жұмыстар эстетикалық қана емес, символикалық мәнге де ие болып, көрерменге терең әсер қалдырады. Аралас техниканы оқу процесіне енгізу студенттердің кәсіби және шығармашылық дамуына оң ықпал етеді.

Бұл мақалада заманауи сәндік-қолданбалы өнердегі аралас техниканың ерекшеліктері талданып және оның көркемдік мүмкіндіктері және көлемді декоративті композицияларда қолданылуы қарастырылды. Сонымен қатар аралас техниканың студенттердің шығармашылық қабілетін дамытудағы рөлі мен символикалық мазмұнды жеткізудегі маңызы талданды.

Қорыта айтқанда, заманауи қолөнерде аралас техника ерекше орын алады. Ол дәстүрлі өнерді жаңа деңгейге көтеріп, көркемдік мүмкіндіктерді кеңейтеді. Көлемді декоративті картиналар тек интерьерді безендіру құралы ғана емес, сонымен қатар терең мағыналы көркем туынды болып табылады. Осындай шығармаларды зерттеу және тәжірибеде қолдану студенттердің кәсіби және шығармашылық дамуына оң әсер етеді.

Сондықтан бұл бағытты ғылыми тұрғыда зерттеу және білім беру жүйесінде кеңінен қолдану – қазіргі өнертану ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жиенбекова, А. А. Қазақтардың сәндік қолданбалы өнері. Оқу құралы - Алматы : ССК, 2017. - 268 с.
2. Муканов М.Ф. Национальные художественные образы в искусстве современного казахского гобелена: Учебное пособие. Краткий курс / Малик Флоберович Муканов.- Алматы: Fortress Каз НАИ им Т.К.Жургенова, 2019.- 156с.
3. Уалиев Б. М. Композиция негіздері: оқуқұралы- Алматы: Отан баспасы, 2018. - 158 б.
4. Шорохов Е.В. Композиция. Учеб. для студентов худож.-граф. фак. пед. ин-тов. — 2-е изд., Москва. Просвещение, 1986.

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА КЕСКІНДЕМЕ ӨНЕРІНІҢ ТАРИХЫН ОҚУШЫЛАРҒА ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Егенберген Д.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – п.ғ.к., аға оқытушы **Карсыбаев Б.Т.**

Білім беру жүйесінің маңызды мақсаты — оқушылардың жан-жақты дамуына, олардың рухани бай, эстетикалық талғамы жоғары тұлға болып қалыптасуына жағдай жасау. Әсіресе көркем еңбек сабағында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытып, өз қолымен әсемдік әлемін жасауға деген қызығушылығын ояту аса маңызды. Бұл пән, шын мәнінде, балалардың өнерге, еңбекке деген сүйіспеншілігін арттырып, олардың өмірге деген көзқарасын қалыптастырады. Сондықтан оқушылардың көркем еңбек пәніне деген қызығушылығын арттыру, сабақтың мазмұнын байыта отырып, әртүрлі әдіс-тәсілдер қолдану арқылы жүзеге асады. Бұл мақалада көркем еңбек сабағында оқушылардың қызығушылығын арттыруға мүмкіндік беретін тиімді әдістер мен тәсілдер қарастырылады.

Көркем еңбекке баулу — мұғалімнің оқушыларға техникалық, технологиялық білім мен білік беретін, оқу мен еңбек үрдісін ұйымдастыратын, балаларды перспективалық технологиямен таныстырып, олардың перспективалық көзқарасын қалыптастыратын оқу үлгісі. Технологиялық еңбек сабақтарын жоспарлау оқу үрдісін ұйымдастырудағы нақтылы, бағдарламада қойылған мақсаттарды жүзеге асыруға, шеберханаларды ұтымды пайдалануға, сапасы жоғары өнім дайындауды қамтамасыз етеді. Оқушылар сабақта еңбекке қатысты нақты білім мен білікті игереді.

Сапалы білім беру – оқыту мен тәрбиелеудің үздіксіз үдерісі. Қазіргі кезде білім берудегі мақсат жан-жақты білімді, өмір сүруге бейім өзіндік ой- талғамы бар, адамгершілігі жоғары, қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру.

Қазір бүкіл әлемде интерактивті қатынас жасауға оны жүзеге асыратын техникалық мүмкіндіктерді дамытып отыра алатын ақпараттық қоғамға көштік. Бүгінгі күні инновациялық әдістермен ақпараттық технологияларды қолдану арқылы оқушының ойлау қабілетін арттырып, ізденушілігін дамытып, қызығушылығын тудыру, белсенділігін арттыру ең негізгі мақсат болып айқындалады.

Көркем еңбекке баулу пәні адамның өзін қоршаған ортамен өзара байланысы жайлы білімдерін қалыптастыруға, еңбек әрекетінің рөлін түсінуге, сондай-ақ еңбек сүйгіштікке, адамдар мен олардың еңбегінің нәтижесіне құрметпен қарауға тәрбиелеуге

көмектеседі. Көркем еңбек сабағында мұғалім шеберлігіне сай түрлі материалдармен жұмыс істеу оқушылардың технологиялық ойлауын, көркем эстетикалық талғамын, шығармашылық, фантазиясымен қол моторикасын дамытуға көзбен нақты мөлшерлеу қабілетін жетілдіруге көмектеседі.

Кескіндеме өнері – бейнелеу өнерінің негізгі салаларының бірі. Ол адамзаттың рухани және мәдени дамуының айқын көрінісі болып табылады. Сондықтан кескіндеме өнерінің тарихын оқушыларға үйрету – олардың дүниетанымын кеңейтіп, өнерге деген қызығушылығын арттырудың тиімді жолы.

1. Кескіндеме өнерінің мәні мен тарихи маңызы

Сан ғасырлар бойына суретшілердің басшылыққа алған идеялары, олардың ұмтылыстары өзгеріп отырды, бір стильдің орнын екінші стиль басады бірақ бәрібір кескіндеме өнері жасап, дами береді. Кескіндеме дегеніміз – әр түрлі бояу түрлерімен жазықтық, бетінде орындалатын көркем шығарма. Живопись (кескіндеме) атауы орыстың «живой писать» деген сөзінен алынған, яғни «көріністер мен нәрселерді өмірдің өзіндегідей жанды етіп жазу», -деген мағынаны білдіреді. Кескіндеме бейнелеу өнерінің аса дамыған түрі болып табылады. Кескіндеме суреттері қағазға, картонға, тақтайға, кенепке, т.б. салынады. Негізінен қолданылатын бояу түрлері: акварель, гуашь, темпера, майлы бояу, пастель, сангина және т.б.

Кескіндеме ұғымы кең әрі мейленше сан алуан техниканы қамтиды, мысалы түрлі сулы бояулармен –темперамен, гуашьпен, акварельмен және майлы бояулармен жазылады. Кескіндеме өнері (живопись) – бейнелеу өнерінің аса көркем түрі. Кескіндеме-бұл нақтылы көрсетілгендіктенде оның көрерменге әсері күшті. Сондықтан да Н.Г.Чернышевский өнерді «өнер мектебі» деп бағалаған. Көркемдік бейне тудыруда кескіндеменің пайдаланатын құралы –сәуле бояу, үйлесім. Сәулені бояу реңімен нәзік үйлестіру арқылы өмір құбылыстарын айқын да шынайы көріністер жасайды. Суреткер шеберлігінің көрінер жері де осында.

Кескіндеме – бейнелеу өнерінің неғұрлым бай әрі толысқан түрі, онда бейнелеудің сан алуан мол құралдары қолданылады. Суретшілер өнердің осы саласынан көбіне өздері ұнатқан жанрдағы тақырыптарлы тандап алады. Біреулер портреттер жазғанды ұнатса екіншілері пейзажды, үшіншісі тарихи, соғыс немесе тұрмыстық көріністерді бейнелеуге құштар. Бейнелеу өнері сабағында оқушыларға кескіндеме жазу заңдылығына үйрету – бұл тәсілдерді үйрену жолы, қабылдау және жазықтықта кескіндеме түрін жасау шаралары оның пропорциясы, конструкциясы көлемді материалды және кеңістік жазылу сапалары.

Осыған орай мектеп оқушысына немесе әрбір кескіндемешіге кескіндеме жазудың әдіс-тәсілдерін үйрету үшін, сурет салу немесе кескіндеме жазу заңдылығын сауатты түрде меңгеруі міндетті. Кескіндеме жазудың жалпы заңдылықтары олар: заттарды перспективті және конструктивті тұрғызуы., бейненің пропорциялық қатынасын беру көлемді, кеңістіктің сапасын көрсете алуы және түс үйлесімдігі (колорит), көлем мен заттық форма материалдық және фактуралық қасиеттерін нақты бір үйлесімде бере алуды үйрету. Бұл заңдылықты үйретіп қана қоймай оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттыруға көптеген әдіс-тәсілдерді қолдану. Олар:

- Оқушылардың өз бетінше өнер тапқыштық жұмыстарын ұйымдастыру;
- Шығармашылық үйірме сабақтар өткізу;
- Нақтылы шығармашылық тапсырмалар беру жүйесін жүзеге асыру;
- Оқушылардың шығармашылық тапсырмаларды бітіру алдындағы салыстырмалы түрде анализдеу;

●Қала галереялары мен мұражайларда немесе жеке көрмелерде суретші жұмыстарына талдау сабағын ұйымдастыру. Болашақ бейнелеу өнері тұлғаны дайындауда терең және жан-жақты жетістікке жету үшін оқу барысын ұйымдастыруда әдістемелік ұсыныстарға сай кескіндеме мен сурет сауаттылығына екерше көңіл бөлу керек. Мұғалім мен оқушы арасында жоғары адамгершілікке толы қарым-қатынас

орнату, оқушылардың әлеуметтік белсенділігін арттыруға олардың өзін-өзі меңгеруіне нақты жағдай жасалуы міндетті. Сондықтан да мұғалім мен оқушылардың бірлескен еңбегінде олардың мүдделігі мен жауапкершілігін талап етеді.

Кескіндеме – бояулар арқылы жазық бетте бейнелер жасау өнері. Бұл өнер түрі ежелгі дәуірден бастап бүгінгі күнге дейін үздіксіз дамып келеді.

Кескіндеме өнерінің тарихи кезеңдері:

- Ежелгі дәуір кескіндемесі (үңгір суреттері)
- Антикалық кезең өнері
- Орта ғасырлардағы діни кескіндеме
- Қайта өрлеу дәуірі
- Жаңа заман және қазіргі өнер

Кескіндеме өнері арқылы әр дәуірдің әлеуметтік, мәдени және рухани ерекшеліктері көрініс табады. Бұл оқушыларға тарихты тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

2. Кескіндеме тарихын оқытудағы негізгі мақсаттар мен міндеттер

Кескіндеме тарихын оқытудағы басты мақсат – оқушыларға өнердің даму жолдарын таныстыра отырып, олардың көркемдік талғамын қалыптастыру.

Негізгі міндеттер:

- Өнер тарихы туралы жүйелі білім беру
- Белгілі суретшілердің шығармаларымен таныстыру
- Өнер туындыларын талдай білуге үйрету
- Шығармашылық ойлау қабілетін дамыту

Бұл міндеттерді жүзеге асыру арқылы оқушылардың өнерге деген қызығушылығы артып, олардың мәдени деңгейі көтеріледі.

3. Кескіндеме тарихын оқыту әдістемесі

Көркем еңбек сабақтарында кескіндеме тарихын тиімді үйрету үшін әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдану қажет.

3.1. Көрнекілік әдісі

Бұл әдіс кескіндеме туындыларын көрсету арқылы жүзеге асады. Суреттер, репродукциялар, слайдтар, бейнематериалдар оқушылардың қызығушылығын арттырады.

3.2. Әңгімелеу және түсіндіру

Мұғалім кескіндеме тарихын қызықты түрде баяндап, әр дәуірдің ерекшеліктерін түсіндіреді. Әңгімелеу барысында тарихи фактілер мен қызықты мәліметтерді қолдану тиімді.

3.3. Салыстыру әдісі

Әртүрлі дәуірлердің немесе суретшілердің шығармаларын салыстыру арқылы оқушылар олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтайды.

3.4. Талдау әдісі

Оқушылар белгілі бір картинаға талдау жасап, оның мазмұнын, композициясын, түс гаммасын зерттейді.

3.5. Практикалық жұмыс

Оқушылар өздері сурет салып, белгілі бір стильді немесе дәуірді қайталауға тырысады. Бұл әдіс теорияны практикамен байланыстырады.

4. Сабақта қолданылатын инновациялық технологиялар

Қазіргі білім беру жүйесінде заманауи технологияларды қолдану – оқыту сапасын арттырудың маңызды факторы.

- **АКТ қолдану** – интерактивті тақта, презентациялар
- **Жобалық оқыту** – оқушылар белгілі бір тақырып бойынша зерттеу жүргізеді
- **Ойын технологиялары** – тарихи кезеңдерді ойын арқылы меңгеру
- **Онлайн ресурстар** – виртуалды музейлер, галереялар

Бұл технологиялар оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырып, білімді терең меңгеруге мүмкіндік береді.

5. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытудағы кескіндеме тарихының рөлі

Кескіндеме тарихын оқу оқушылардың тек білімін ғана емес, олардың шығармашылық қабілеттерін де дамытады.

- Қиял мен елестету қабілеті артады
- Эстетикалық талғам қалыптасады
- Өнерге деген қызығушылық күшейеді
- Өзіндік көзқарас қалыптасады

Оқушылар белгілі суретшілердің жұмыстарынан шабыт алып, өз шығармаларын жасауға ұмтылады.

6. Кескіндеме тарихын оқытудағы қиындықтар және оларды шешу жолдары

Кейбір жағдайларда кескіндеме тарихын оқытуда қиындықтар туындауы мүмкін:

- Оқушылардың қызығушылығының төмен болуы
- Теориялық материалдың күрделілігі
- Көрнекі материалдардың жетіспеушілігі

Бұл мәселелерді шешу жолдары:

- Сабақты қызықты форматта өткізу
- Көрнекілік құралдарын көбейту
- Практикалық жұмыстарды жиі ұйымдастыру
- Оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру

Қорытынды

Кескіндеме шеберлері кескіндеменің идеялық мазмұнын, эмоционалды көңіл-күйін жеткізу үшін қолданған өнер стильдерімен, композиция заңдарымен, экспрессивтілік құралдарымен танысу олардың шығармашылық әлеуетін кеңейтеді, студенттерге кескіндеме, композиция сабақтарында жұмыс істеуге көмектеседі. Көркем еңбек пәні бойынша білім алу, суретпен жұмыс істеу дағдылары, өнер туындыларына деген көзқарасыңызды білдіру, білім мен дағдыларды практикалық жұмыста қолдана білу, осының бәрі пәнге деген қызығушылықты арттыруға, өнер тарихын одан әрі зерттеуге қызығушылықты арттыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Технология мектепте» әдістемелік журнал 2014ж
2. « Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер» Астана 2014ж
3. К.Дайрабаев, А.Дайрабаева Педагогика негіздері
4. Куланова, Б. «Көркем еңбек пәні және оның маңыздылығы.» Педагогика және психология, №5, 2021.
5. Көркем еңбек. Білім беру мазмұнын жаңарту аясында бастауыш сыныптарға арналған оқу бағдарламасы. –Астана, Ы.Алтынсарин ат. Ұлттық білім беру Академиясы, 2016. – 58 б.

КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНІ АРҚЫЛЫ ТҰЛҒАНЫҢ КРЕАТИВТІ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ: ЖАҒАНДЫҚ ТРЕНДТЕР МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Әбілқасым А.С., Теңлесова Н.М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр, аға оқытушы **Көбеева Н.М.**

Бұл мақалада көркем еңбек пәні арқылы тұлғаның креативті құзіреттілігін қалыптастырудың мазмұны мен маңызы кеңінен қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесіндегі жаһандық трендтер, шығармашылық ойлауды дамытуға бағытталған заманауи әдіс-тәсілдер талданып, олардың оқу үдерісіндегі тиімділігі айқындалады. Сонымен қатар, көркем еңбек пәнінің ерекшеліктері мен оның тұлға дамуына ықпалы сараланып, практикалық ұсыныстар беріледі.

Қазіргі кезеңде қоғамның қарқынды дамуы білім беру жүйесіне жаңа талаптар қоюда. Басты міндет – өзгермелі ортада тиімді әрекет ете алатын, шығармашылықпен ойлайтын, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру. Бұл міндетті жүзеге асыруда креативті құзіреттілікті дамыту ерекше орын алады.

Креативті құзіреттілік – тұлғаның жаңа идеялар ұсыну, мәселелерді тың тәсілдермен шешу, өзіндік көзқарас қалыптастыру қабілеті. Мұндай қасиеттерді дамытуда көркем еңбек пәнінің мүмкіндігі зор. Себебі бұл пән оқушыларды шығармашылық әрекетке жетелеп, олардың ішкі әлеуетін ашады.

1. Креативті құзіреттіліктің мәні мен құрылымы

Креативті құзіреттілік – көпқырлы ұғым. Оның құрамына мыналар кіреді:

- шығармашылық ойлау;
- қиял және елестету қабілеті;
- жаңа идеялар генерациясы;
- стандартты емес шешім қабылдау;
- эстетикалық талғам.

Бұл қасиеттер тұлғаның жан-жақты дамуына ықпал етеді. Креативтілік тек өнер саласында ғана емес, ғылымда, техникада, күнделікті өмірде де маңызды.

Психологиялық тұрғыдан алғанда, креативтілік адамның ішкі еркіндігімен, өзін-өзі көрсетуімен тығыз байланысты. Сондықтан білім беру үдерісінде оқушыларға еркін шығармашылық орта қалыптастыру қажет.

2. Көркем еңбек пәнінің ерекшеліктері

Қоғамдағы ақпараттық инновациялар, жаһандық үрдістер, еңбек нарығындағы жоғары сұраныстар, білім кеңістігіндегі бәсекелестік креативті ойлайтын, жаңаша шешім қабылдайтын, шығармашыл тұлғаны қалыптастыруды талап етеді. Бүгінгі білім беру парадигмасы өзгерді, «өмір бойы білім алу» моделі тұлғаның іс-әрекеті мен өмірлік ұстанымын жаңаша қабылдауға мүмкіндік туғызды. Білім мазмұнының жаңаруы, жаңа реформаның жүзеге асуы тұлғаның дамуы мен қалыптасу факторына ерекше әсер етуде.

Жеке тұлға оқу үрдісінде қарым-қатынас жасау арқылы дамиды, білім, білік, дағдыны қабылдайды және шығармашылық әрекеттер орындау негізінде өзінің мүмкіндіктерін жетілдіреді. Шығармашылық құзіреттілік музыка, қолөнер, сурет салу т.б. іс-әрекеттің нәтижелі түрлері арқылы қалыптаса бастайды. Баланың интеллектісін жан-жақты дамытуда көркем еңбек пәнінің маңызы ерекше. Себебі, шығармашылық қабілеттің маңызды бөлігі еңбек арқылы дамиды. Мектепте оқытылатын әр пәннің мазмұны оқушының жан-жақты дамуына, оқушының шығармашылық дағдысының қалыптасуына мүмкіндік береді. Сол пәндердің бірі «Көркем еңбек» пәні.

Сабақта мұғалім оқушылардың еңбекке деген икемділігі мен іскерлігін қалыптастырудың әдістері мен технологияларын үйретеді. Еңбек етудің алғашқы белгілері отбасында қалыптасады. Баланың тұрмыстық іс-әрекеттерді орындау

барысында оның белгілі бір сапалары көріне бастайды. Баланың бойындағы әртүрлі қабілеттерді ашу мұғалімдердің құзыреттілігінде.

Бейнелеу өнері мен Технология пәндерінің интеграциялануы арқылы пайда болған көркем еңбек пәні оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Көркем еңбек пәнінің мазмұнына халықтың қолөнері, ою-өрнек түрлері, дизайн, витраж, мозайка құрастыру сияқты қызықты тақырыптар беріледі. Көркем еңбекте шығармашылық жұмыстарды орындау барысында қазақтың ұлттық мәдениет элементтерін пайдаланады. Қолөнердің түрлерін жасау оқушының эстетикалық талғамын, іскерлігін, еңбекқорлығын жетілдіреді. Қолөнер бұйымдарын оқушыларға жасату әсемдікке, сұлулыққа тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Еңбек әрекеті арқылы қоғамға қажетті қолөнер бұйымдарының сан алуан түрлерін өз қолдарымен дайындап, оны өмір қажеттілігіне қолдануға мүмкіндік береді, ол біріншіден жеке тұлғаның шығармашылық идеясын дамытады, екіншіден жеке кәсіпкерлікті дамытуға ықпал жасайды.

Көркем еңбек пәні қолдың моторикасын жақсартады. Сонымен қатар психологиялық процестері, атап айтсақ, түйсік, қиял, елестету т.б. дамыйды. Оқушы белгілі бір заттың бейнесін салу үшін, ойша өзі образ жасайды, соны қағаз бетіне түсіреді.

Көркем еңбек пәні – оқушылардың практикалық және шығармашылық қабілеттерін дамытатын ерекше пән. Оның негізгі ерекшеліктері:

- практикалық бағыттылығы;
- шығармашылық тапсырмаларға негізделуі;
- әртүрлі материалдармен жұмыс істеу;
- эстетикалық тәрбие беру;
- ұлттық және әлемдік өнерді ұштастыру.

Бұл пәнде оқушылар өз қолымен түрлі бұйымдар жасап, нәтижесін көзбен көре алады. Мұндай әрекет олардың қызығушылығын арттырып, шығармашылық белсенділігін күшейтеді.

3. Жаһандық білім беру трендтері

Жаһандық бәсекеге қабілеттілікке жету мақсатында белгіленген стратегиялық міндеттер, білім беру іс-әрекетінің приоритеттерін түбегейлі өзгерту мен дағдыларды дамыту ағымына бағыттауды ұйғарады.

Халықаралық білім беру кеңістігінде болып жатқан үдерістер педагогикалық процестің түбегейлі өзгеруіне ықпал етті. Бұл өзгерістер білім беру мазмұны, оқытудың әдістері мен оқушылардың ішкі әлеуетін дамытудың жаңа мүмкіндіктерін ашуда. Білім парадигмасының инновациялық тенденциялары әртүрлі факторлардың әсерінен толығуда. Соның бірі эстетика, мәдениет, аксиология сияқты күрделі ғылымдар құрайды. Біз өзіміздің тақырыбымызда көркем еңбек пәні негізінде эстетика дағдысын қалыптастырудың қағидаларына тоқталмақпыз. Ол үшін эстетика ұғымына талдау жасасақ.

Ғалымдардың тұжырымы бойынша, эстетика – қоршаған дүниенің, өнердің сұлулығын баланың көру және сұлулыққа талпыну қабілетін дамыту мақсатымен оның жеке басына ықпал етуге бағытталған, жүйелі үрдіс.

Эстетикалық тәрбиенің мақсаты – баланың бойына эстетикалық құндылықтарды сіңіруді қажетсіну, оған деген қызығушылығын, эстетикалық талғамын дамыту, эстетикалық іскерлік пен дағдысын қалыптастыру. Баланың сезіміне әсер ету – шексіз жұмыс және тәрбие жұмысының күрделі саласы болып табылады. Эстетика деген ұғым күрделі, себебі оның мазмұны ішкі табиғаттың шексіздік гармониясын бейнелейді. Ол эстетикалық дағды, эстетикалық мәдениет, эстетикалық сезім, эстетикалық талғам деген терминдермен ұласады. Айналадағы әсемдікті түсіну арқылы адамдардың бойында рухани құндылық қалыптасады.

Жаңа интегративті білім саласын меңгеру оқушылардың жалпы білім мен дағдыны игеруіне мүмкіндік береді, интеллектуалдық, тұлғалық, этикалық дамуын, өзіндік, кәсіптік айқындалуын, қазіргі әлеуметтік – экономикалық жағдайларға бейімделуін қамтамасыз етеді.

Сәндік қолданбалы қолөнер оқушылардың көркемдік талғамының қалыптасуына ерекше әсер етеді, жас ұрпаққа эстетикалық тәрбие беруге қызмет етіп, оларды халқымыздың материалдық рухани мұраларын терең түсініп, оны бағалай білуге тәрбиелейді.

Қазақ халқының ұлттық қолөнерінің тарихы ою-өрнектермен тығыз байланысты болып келеді. Ою-өрнек әсемдік пен сәндіктің белгісі ғана емес, халықтың арман-тілегінің нышаны. Тарихқа назар аударатын болсақ, ерте кезде адамдар өздерінің ойларын тасақа, ағашқа қашап түсіріп отырған. Бұл көне өнердің түрі.

Сондықтан да оқушылар ою-өрнекті көркемдеп салудың тәсілдерін үйреніп қана қоймайды, сонымен қатар олардың шығу тарихымен танысады.

Қазақстан және әлем халықтарының мәдениетімен танысу арқылы тарихи, ұлттық көзқарастары қалыптасады. Қазақстан және әлем халықтарының суретшілерінің өнер туындылары оқушының эстетикалық мәдениетін, талғамын, сұлулық пен көркемдікке деген сүйіспеншілігін оятады. Ә.Кастеевтің өнер туындыларымен танысу негізінде тарихи мәліметтерден ақпарат алатын болса, ал суретші қолданған бояу түрлері мен құралдарынан суретшінің ішкі эмоциясы, көңіл-күйі сияқты психологиялық процестермен танысады. Себебі, суретшінің салған әрбір бейнесінде оның эмоционалды көңіл-күйі мен шынайы портреті көрініс береді. Табиғат пен адам арасындағы гармониялық сабақтастық, шынайы өмірдің бейнесі, табиғатқа тіл бітіру пейзаждары нағыз эстетикалық талғам болып табылады. Қоршаған ортадағы құбылыстарды суретші көзімен көру маңызды. Сурет салу арқылы оқушының шығармашылық дағдысы қалыптасады. Мысалы, құстың суретін салатын болса, оның бейнесін қиялда елестету керек.

Көркем еңбек пәні оқушының бойында мынандай қасиеттерді қалыптастырады:

- еңбекқорлық;
- ұлтжандылық;
- рухани-адамгершілік;
- іскерлік;
- шыдамдылық;
- ізденімпаздылық т.б.

Жаңартылған білім беру негізінде көркем еңбек пәнін оқытудың ерекшеліктері, біріншіден, екі пәннің кіріктіріліп оқытылуымен сипатталады, Интеграциялық пәнді оқушыларға оқыту екі ғылыми ұғымның түсініктерін қалыптастырады. Екіншіден, бұл пәннің жаңа бағытқа, жаңа парадигмаға, жаңа әдістерге құрылуымен байланысты болмақ.

Білім беру саласында соңғы жылдары бірқатар маңызды өзгерістер орын алды. Олар:

3.1 STEAM-білім беру

STEAM тәсілі пәндер арасындағы байланысты күшейтіп, оқушылардың кешенді ойлау қабілетін дамытады. Өнер компонентінің енгізілуі шығармашылықты дамытуға мүмкіндік береді.

3.2 Дизайн-ойлау

Дизайн-ойлау әдісі оқушыларды мәселені терең түсініп, оған инновациялық шешім табуға үйретеді. Бұл әдіс көркем еңбек сабақтарында тиімді қолданылады.

3.3 Жобалық оқыту

Жобалық әдіс – оқушылардың өз бетінше жұмыс істеуін, зерттеу жүргізуін, нәтижеге жетуін қамтамасыз етеді. Бұл тәсіл креативті құзіреттілікті дамытуда маңызды рөл атқарады.

3.4 Цифрлық технологиялар

Қазіргі таңда цифрлық құралдарды пайдалану кең таралған. Графикалық дизайн, 3D модельдеу, цифрлық өнер оқушылардың қызығушылығын арттырып, жаңа мүмкіндіктер ашады.

4. Көркем еңбек пәнінде креативтілікті дамыту жолдары

Креативті күзінеттілікті қалыптастыру үшін келесі бағыттар маңызды:

4.1 Шығармашылық тапсырмалар

Ашық типтегі тапсырмалар оқушылардың өздігінен ойлануына мүмкіндік береді.

4.2 Жобалық жұмыстар

Оқушылар белгілі бір өнім жасап, өз идеясын жүзеге асырады.

4.3 Топтық жұмыс

Ынтымақтастық арқылы жаңа идеялар пайда болады.

4.4 Рефлексия

Оқушылар өз жұмысына талдау жасап, жетістіктері мен кемшіліктерін анықтайды.

4.5 Қолдау және мотивация

Мұғалімнің қолдауы оқушының сенімділігін арттырады.

5. Көркем еңбек пәнінің тұлға дамуына әсері

Көркем еңбек пәні оқушының жан-жақты дамуына ықпал етеді:

- шығармашылық қабілеті дамиды;
- эстетикалық талғам қалыптасады;
- еңбекке деген қызығушылық артады;
- ұқыптылық пен жауапкершілік қалыптасады;
- өзін-өзі көрсету мүмкіндігі артады.

Бұл қасиеттер тұлғаның болашақта табысты болуына негіз болады.

6. Қазіргі білім беру тәжірибесіндегі мәселелер мен шешу жолдары

Көркем еңбек пәнін оқытуда бірқатар қиындықтар кездеседі:

- материалдық-техникалық базаның жеткіліксіздігі;
- уақыт тапшылығы;
- дәстүрлі оқыту әдістерінің басымдығы.

Осы мәселелерді шешу үшін:

- заманауи технологияларды енгізу;
- мұғалімдердің кәсіби дамуын қамтамасыз ету;
- оқу бағдарламаларын жаңарту қажет.

Қорытындылай келе, көркем еңбек пәні тұлғаның креативті күзінеттілігін қалыптастыруда маңызды құрал болып табылады. Жаһандық білім беру трендтерін тиімді пайдалану арқылы оқушылардың шығармашылық әлеуетін арттыруға болады. Бұл – қазіргі қоғам талабына сай, жаңашыл, ойлай алатын тұлға тәрбиелеудің негізгі жолдарының бірі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. — Астана, 2012 // <http://akorda.kz>
2. С.И.Ожегов Толковый словарь русского языка -М:Образование, -1998.
3. Көркем еңбек. Білім беру мазмұнын жаңарту аясында бастауыш сыныптарға арналған оқу бағдарламасы. —Астана, Ы.Алтынсарин ат. Ұлттық білім беру Академиясы, 2016. — 58 б.
- 4.Адамқұлов Н.М. Қолөнер бұйымдарын жобалау негіздері. — А., 2007

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРҒА БҰЙЫМДЫ КӨРКЕМДЕП СӘНДЕУ ӘДІСТЕРІН ҮЙРЕТУ МАҢЫЗЫ

Мамарахимова Ф.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – п.ғ.к., аға оқытушы **Карсыбаев Б.Т.**

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, эстетикалық талғамын қалыптастыру және еңбекке баулу – басты міндеттердің бірі. Осы тұрғыда көркем еңбек пәнінің орны ерекше. Бұл пән тек қана қол еңбегін үйретумен шектелмей, оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, олардың әсемдікке деген көзқарасын қалыптастырады. Әсіресе, бұйымды көркемдеп сәндеу әдістерін үйрету – оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытудың тиімді жолдарының бірі.

Бұйымды көркемдеп безендіру – халықтың ұлттық мәдениетімен, дәстүрімен тығыз байланысты. Сондықтан көркем еңбек сабақтарында сәндеу әдістерін меңгеру арқылы оқушылар ұлттық құндылықтарды бойына сіңіреді, қолөнерге деген қызығушылығы артады.

Көркем еңбек пәні – оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал ететін кешенді пән. Ол оқушыларды еңбекке баулумен қатар, олардың эстетикалық, шығармашылық және практикалық қабілеттерін дамытады.

Бұл пәннің негізгі міндеттері:

- Оқушыларды әртүрлі материалдармен жұмыс істеуге үйрету
- Қол еңбегіне деген қызығушылықты арттыру
- Шығармашылық ойлау қабілетін дамыту
- Ұлттық өнерге құрмет сезімін қалыптастыру

Көркем еңбек сабақтарында оқушылар түрлі бұйымдар жасап, оларды сәндеудің әдіс-тәсілдерін меңгереді. Бұл олардың ұсақ моторикасын дамытып, шыдамдылық пен ұқыптылыққа тәрбиелейді.

Оқушылардың көркем еңбек сабағына қызығушылығын арттыру үшін алдымен сабақтың ұйымдастырылуына мән берген жөн. Әрбір сабақтың мазмұнын, құрылымын оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай жоспарлап, оларды жалықтырмайтын, қызықты әрі тиімді әдістерді қолдану қажет. Мысалы, табиғаттан алынған немесе тұрмыстық тақырыптарға негізделген жобалар, қолөнер бұйымдарын жасауды көздейтін шеберлік сабақтарын өткізу оқушылардың сабаққа деген ынтасын оятады. Сабақ барысында оқушылардың еркін пікірін айтып, өз ойларын жеткізуіне мүмкіндік беру де олардың белсенділігін арттырады.

Театрландырылған әдістер арқылы оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттыруға болады. Мысалы, белгілі бір тақырыпқа байланысты көріністер ұйымдастыру, тарихи тұлғалардың рөлін ойнау, кейіпкерлерді сомдау оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Әрі бұл әдіс оқушылардың қиялын, тіл байлығын, сөйлеу мәдениетін дамытады.

Көркем еңбек сабағында оқушыларға өз қиялдарын, ой-өрістерін еркін жүзеге асыруға мүмкіндік беру қажет. Сабақтың негізгі мазмұнын оқушының шығармашылығына бағыттап құру оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Мысалы, әрбір оқушыға белгілі бір тақырыпта жеке жобасын жасауға мүмкіндік беріп, оның нәтижесін көрсетуге жол ашу тиімді. Жеке жобалар — оқушының қиял әлеміне енуіне мүмкіндік беретін таптырмас тәсіл. Мұндай жобаларды орындау барысында оқушылар өздерінің шеберліктерін, тапқырлықтарын, еңбекқорлығын шыңдайды.

Практикалық жұмыстарды орындау арқылы оқушылар нақты қолөнер дағдыларын меңгереді. Мысалы, қағаздан, матадан, ағаштан бұйымдар жасау, оригами техникасын қолдану, табиғи материалдарды пайдалана отырып шығармашылық

жұмыстар жасау оқушылардың шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытады. Бұл жұмыстар арқылы балалар өздерінің жетістіктерін көріп, өздерін мақтаныш сезіміне бөленеді, бұл оларға қосымша мотивация береді.

Заманауи технологиялар оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың материалды жақсы түсінуіне де көмектеседі. Мысалы, интерактивті тақтаны, мультимедиялық құралдарды, интернет ресурстарын қолдану арқылы оқушыларға әлемнің түрлі өнер туындыларын таныстыруға, материалдың мазмұнын тереңірек түсіндіруге болады. Әлемдегі әйгілі суретшілердің жұмыстарын интерактивті түрде көрсету, үш өлшемді бейнелер арқылы түсіндіру оқушылардың қызығушылығын оятып қана қоймай, олардың жалпы мәдени білімдерін де кеңейтеді.

Сонымен қатар, виртуалды турлар арқылы оқушыларға музейлердегі көркем өнер туындыларын көрсету — көркем еңбек сабағында қолдануға болатын тамаша әдістердің бірі. Онлайн платформалар арқылы танымал суретшілердің шеберлік сабақтарын көрсету, бейнематериалдарды сабаққа қосу оқушылардың пәнге қызығушылығын арттырып, сабақтың тиімділігін жоғарылатады.

Балалардың ойнауға деген қызығушылығы табиғи және үлкен мотивациялық күшке ие. Сабаққа ойын және жарыс элементтерін енгізу арқылы мұғалім балалардың пәнге деген ынтасын оятып, олардың белсенділігін арттыра алады.

Түрлі ойындар, квесттер, байқаулар ұйымдастыру арқылы балалар сабаққа белсенді қатысып, өз мүмкіндіктерін ашуға ұмтылады. Мысалы, «ең үздік көлөнер бұйымы» байқауын ұйымдастыру, әртүрлі деңгейлік тапсырмалар беру және олардың нәтижесін топта немесе сыныпта талқылау оқушылардың ұжымдық және жеке жұмыс жасау қабілеттерін дамытады.

Оқушылардың көркем еңбек сабағындағы еңбегін бағалау — олардың пәнге деген қызығушылығын арттырудың негізгі құралдарының бірі. Әрбір жұмыс нәтижесін сыныпта талқылап, оқушылардың өз ойларын айтуға, өз жұмыстарын бағалауға мүмкіндік беру маңызды. Бұл тәсіл оқушылардың бойындағы өзіндік бағалау дағдысын дамытып, өздеріне сын көзбен қарауға үйретеді.

Мұғалімнің оқушылардың жетістіктерін мадақтап, қолдау көрсетуі, бағалау нәтижесін анық көрсетіп, әрбір оқушының еңбегін бағалауы олардың сенімділігін арттырады. Сондай-ақ, оқушылардың сабақ барысында жасаған жұмыстары көрмелерге қойылып, әртүрлі байқауларда қатысу мүмкіндігі берілсе, бұл олар үшін үлкен мотивация болады.

Көркем еңбек сабағында оқушылардың қызығушылығын арттыруға бағытталған әдіс-тәсілдер оқушылардың пәнге деген ынтасын арттырып, олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Жоғарыда аталған тәсілдерді қолдану арқылы мұғалімдер сабақтың сапасын жақсартып, балалардың қызығушылығын арттыра алады. Осылайша, көркем еңбек сабағы оқушылар үшін қызықты әрі нәтижелі болады.

Бұйымды көркемдеп сәндеу – дайын немесе жасалып жатқан затты эстетикалық жағынан тартымды ету мақсатында әртүрлі тәсілдерді қолдану үдерісі. Бұл үдеріс барысында түстер үйлесімі, композиция, өрнек, пішін сияқты элементтер маңызды рөл атқарады.

Сәндеудің негізгі ерекшеліктері:

- Эстетикалық мәнге ие болуы
- Ұлттық нақыштарды қолдану мүмкіндігі
- Шығармашылық еркіндік
- Практикалық және көркемдік үйлесімділік

Оқушылар сәндеу арқылы өз ойларын, сезімдерін білдіреді. Бұл олардың жеке тұлғалық қасиеттерін дамытуға ықпал етеді.

Көркем еңбек сабақтарында қолданылатын сәндеу әдістері өте көп. Олардың әрқайсысы оқушылардың жас ерекшеліктеріне және қабілеттеріне байланысты таңдалады.

Қазақ халқының ұлттық өнерінің маңызды бөлігі – ою-өрнек. Оқушылар ою-өрнек арқылы бұйымдарды сәндеп, ұлттық мәдениетпен танысады.

Аппликация – түрлі-түсті қағаздар, маталар арқылы бейне құрастыру. Бұл әдіс әсіресе бастауыш сынып оқушылары үшін тиімді.

Кестелеу – матаға жіппен өрнек салу. Бұл әдіс оқушылардың шыдамдылығын және дәлдігін арттырады.

Бояулар арқылы бұйымға көркемдік сипат беру. Бұл әдіс шығармашылық еркіндікті талап етеді.

Жапырақ, ағаш, тас сияқты табиғи материалдарды пайдалану арқылы бұйымды ерекше етіп жасауға болады.

Бұйымды көркемдеп сәндеу әдістерін үйрету – тек техникалық дағды емес, сонымен қатар тәрбиелік мәні зор процесс.

Оқушылар әртүрлі идеяларды жүзеге асырып, өз қиялын дамытады.

Сәндеу барысында түстердің үйлесімін, пішіндердің сәйкестігін үйренеді.

Оқушылар еңбектің нәтижесін көріп, еңбекқорлыққа үйренеді.

Ұлттық ою-өрнектер мен дәстүрлі әдістерді қолдану арқылы мәдени мұраны игереді.

Көркем еңбек сабақтарында сәндеу әдістерін тиімді үйрету үшін мұғалім әртүрлі педагогикалық тәсілдерді қолдануы қажет.

- Көрнекілік әдісі – дайын бұйымдарды көрсету
- Практикалық жұмыс – оқушылардың өз бетінше орындауы
- Жобалық әдіс – белгілі бір тақырып бойынша бұйым жасау
- Топтық жұмыс – оқушылардың бірлесіп жұмыс істеуі

Бұл әдістер оқушылардың белсенділігін арттырып, сабақтың қызықты өтуіне ықпал етеді.

Қазіргі кезде білім беру жүйесі оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталған. Осы тұрғыда көркем еңбек пәні маңызды рөл атқарады.

Сәндеу әдістерін меңгеру:

- Оқушылардың кәсіптік бағдарын анықтауға көмектеседі
- Дизайн, өнер саласына қызығушылықты арттырады
- Қолөнерді заманауи бағытта дамытуға мүмкіндік береді

Қорыта келе, көркем еңбек сабақтарында оқушыларға бұйымды көркемдеп сәндеу әдістерін үйрету – олардың жан-жақты дамуына ықпал ететін маңызды процесс. Бұл арқылы оқушылар шығармашылық қабілеттерін дамытып, эстетикалық талғамын қалыптастырады, еңбекке баулиды және ұлттық құндылықтарды меңгереді.

Сондықтан мұғалімдер көркем еңбек сабақтарын тиімді ұйымдастырып, сәндеу әдістерін үйретуде заманауи тәсілдерді қолдануы қажет. Бұл – болашақта шығармашыл, еңбекқор және мәдениетті тұлға қалыптастырудың кепілі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әлімбаев, Ә. «Қазіргі педагогикадағы инновациялық әдістер.» Алматы: Білім баспасы, 2018.
2. Омарова, Г. «Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту жолдары.» Білім журналы, №3, 2020.
3. Куланова, Б. «Көркем еңбек пәні және оның маңыздылығы.» Педагогика және психология, №5, 2021.
4. Сабырова, Р. «Мектептегі білім берудегі интерактивті технологиялар.» Оқушылардың шығармашылығын дамыту: жинақ. Алматы: Педагогика баспасы, 2019.
5. Баймұхамедова, С. «Заманауи оқыту технологиялары.» Оқу құралы. Астана, 2020.
6. Ахметова, Л. «Оқушылардың көркем еңбек сабағында қызығушылығын арттыру жолдары.» Педагогика журналы, №4, 2022.

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ӨНЕРІ МЕН ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Табанды І.Е., Мирзаева О.Х.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – оқытушы Койланова Г.Ж.

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақтың дәстүрлі қолөнері мен заманауи көркемдік технологиялардың сабақтастығы қарастырылады. Атап айтқанда, жүнді құрғақ илеу (инемен шүку) техникасы арқылы этникалық стильде панно дайындаудың ерекшеліктері ғылыми тұрғыда сипатталады. Зерттеу нысаны ретінде қазақтың ұлттық «Теңге алу» ойыны алынып, оның көркем бейнелену жолдары талданады. Мақалада дәстүрлі өнер элементтерін сақтай отырып, оларды қазіргі заман талаптарына сай жаңғырту мәселелері қозғалады. Сонымен қатар, ұсынылған шығармашылық жұмыстың мәдени, эстетикалық және тәрбиелік маңызы айқындалады.

Кілт сөздер: дәстүрлі өнер, құрғақ илеу, жүн, этникалық стиль, панно, теңге алу, қолөнер, ұлттық мәдениет, көркем еңбек.

Қазақ халқының дәстүрлі өнері ғасырлар бойы қалыптасқан рухани және материалдық құндылықтардың жиынтығы болып табылады. Қолөнер бұйымдары, ою-өрнектер, ұлттық ойындар мен тұрмысқа қажетті заттар халықтың дүниетанымын, табиғатпен байланысын және эстетикалық талғамын айқындайды. Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық мәдени мұраны сақтау мен оны жаңа деңгейде дамыту қажеттілігі артып отыр. Осы тұрғыда дәстүрлі өнерді заманауи технологиялармен ұштастыру маңызды бағыттардың біріне айналды.

Төрт түлік малдың жүні қазақ халқының өмір тіршілігінде үлкен роль атқарған және оны ұқсатуды ел бұдан мыңдаған жылдар бұрын білген. Қазақ халқының шаруашылығында мал жүнінің ең асылы және бұйымдар жасауға ең көп қолданатыны түйе және қой жүндері, ешкі түбіті, оның қылы, содан кейінгісі жылқының жал-құйрығы, түйенің жүні, шудасы.

Жүн өңдеу – қазақ халқының көне кәсіптерінің бірі. Киіз басу, текемет, сырмақ жасау сияқты дәстүрлі тәсілдер бүгінгі күнге дейін өз маңызын жойған жоқ. Соның негізінде дамыған заманауи әдістердің бірі – құрғақ илеу техникасы. Бұл әдіс жүн талшықтарын арнайы тісті инелер арқылы механикалық жолмен біріктіруге негізделген. Құрғақ илеу барысында талшықтар бір-бірімен тығыз байланысып, берік әрі көлемді құрылым түзіледі. Аталған техника көркемдік тұрғыдан икемділігімен, түрлі пішіндер мен нәзік детальдарды жасау мүмкіндігімен ерекшеленеді.

Түйе жүнінен неше түрлі өрмек жіптерін иіріп, шекпен, қап, белбеу, құр, кілем, қоржын сияқтыларды тоқиды. Сол сияқты түйе жүні айыл-құйысқан, өмілдірік, нөкта жасауға және көген, бау-шу есуге өте қолайлы. Түйе жүні көрпеге салуға, шапанға тартуға өте жақсы, жеңіл, әрі жылы болады, қылшық шықпайды. «Шуда» деп түйенің мойнындағы, тізесіндегі, екі өркештің үстіндегі салалы қылшық жүндерін айтады. Шудадан жамау-жасқаулық жіп иіріледі. Бұрын қазақтың тон-шалбары, сабасы мен торсығы, көп ыдыстары осы шуда жіппен тігілген. Шуда жіп «шертер», «керуіш» деп аталатын.



Сурет 1. Жүннен панно жасау кезеңдері

Қойдың жүнін «жабағы», «күзем жүні», «қозы жүні», «өлі жүн» және «шет-пұшпак» деп бес түрге бөліп атайды. Қойдың жабағы жүнінен шидем шапан, күпі күседі, ішпек, терілік жасайды, тыстап күпсек (бөстек), көпшік, жеңіл байпак тігеді. Қойдың жабағы жүнін түтіп, одан кейін матаның сыртына шықпас үшін қылшықтарын бүрілтіп қайнатады. Бұл жүнді шайырынан арылтып тазарту үшін де істеледі. Жабағы жүнді киімнің, көрпенің арасына салады, неше түрлі иіру ісіне, бізбен, сыммен тоқу жұмысына қолданады. Түтілген жабағы жүннен шүйке жасалып, бау-шу есіледі, өрмек жіптері, неше түрлі жиектер ширатылады.

Құрғақ илеу әдісінің көркемдік әлеуеті этникалық стильдегі бұйымдар жасауда айқын көрінеді. Этникалық стиль белгілі бір халықтың мәдени кодын, ұлттық ерекшелігін сақтауға бағытталған. Қазақ этностилінде табиғи түстердің үйлесімі, ою-өрнек элементтері, тұрмыстық және тарихи бейнелер кеңінен қолданылады. Бұл ерекшеліктер жүннен жасалған паннода ұлттық мазмұнды терең жеткізуге мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының мазмұндық негізі ретінде алынған «Теңге алу» ұлттық ойыны қазақ халқының ат спорты мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл ойын ептілік пен шапшаңдықты, батылдық пен дәлдікті талап етеді. Шабандоздың ат үстінде шауып келе жатып, жердегі теңгені іліп алуы – жоғары деңгейдегі үйлесімді қозғалыстың көрінісі. Осы динамикалық сәтті көркем шығармада бейнелеу – күрделі әрі қызықты шығармашылық міндет.

Панно композициясын құрастыру барысында кең дала кеңістігі, қозғалыстағы жылқы бейнесі және шабандоздың әрекеті негізгі көркемдік элементтер ретінде алынады. Аттың шабысы, адамның еңкейген қалпы, қозғалыс бағыты – барлығы үйлесімді түрде беріліп, динамика әсері жасалады. Сонымен қатар, ұлттық нақышты күшейту мақсатында кейіпкердің киімінде және ат әбзелдерінде дәстүрлі ою-өрнек элементтері қолданылады. Бұл шешімдер туындының мазмұнын байытып, оның этникалық сипатын айқындайды.

Құрғақ илеу техникасы арқылы панно дайындау үдерісі бірнеше өзара байланысты кезеңдерден тұрады. Алдымен болашақ композицияның эскизі жасалып, түстік шешімі анықталады. Кейін жүн қабатталып төселіп, инемен тығыздау арқылы фон қалыптастырылады. Одан кейін негізгі бейнелер біртіндеп енгізіліп, ұсақ детальдар нақтыланады. Жұмыс барысында жарық пен көлеңке, түстердің үйлесімі, композициялық тепе-теңдік сияқты көркемдік заңдылықтар ескеріледі. Нәтижесінде тереңдігі мен көлемі сезілетін, мазмұнды әрі әсерлі панно пайда болады.



Сурет 2. Жүннен құрғақ илеу техникасында жасалған панно

Бұл шығармашылық жұмыс тек көркем бұйым жасаумен шектелмейді, оның тәрбиелік және танымдық маңызы зор. Біріншіден, ол ұлттық құндылықтарды насихаттап, жас ұрпақтың мәдени мұраға деген қызығушылығын арттырады. Екіншіден, шығармашылық ойлау қабілетін, эстетикалық талғамын және еңбек дағдыларын дамытады. Үшіншіден, дәстүрлі өнерді заманауи тәсілдер арқылы жаңғырту мәдени сабақтастықты қамтамасыз етеді.

Қорытындылай келе, қазақтың дәстүрлі өнері мен заманауи техниканың үйлесуі ұлттық мәдениетті сақтаудың және дамытудың тиімді жолы болып табылады. Құрғақ илеу әдісі арқылы «Теңге алу» тақырыбында этникалық панно жасау – осы үрдістің нақты көрінісі. Бұл бағыттағы жұмыстар болашақта да жалғасын тауып, ұлттық өнердің жаңа қырларын ашуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Yeskozina, Laura & Zhukonova, Zhazhira. *The Path of Felt: Tradition and Transformation in Kazakh Contemporary Art*. TEXTILE: Cloth and Culture, Vol. 23, No. 3-4, 2025. – Зерттеу мақалада қазақтың жүннен жасалған дәстүрлі текстиль өнерінің тарихи әрі қазіргі дамуы қарастырылған.
2. Ala kyiyz. *Wikipedia*. – Kazakh and Central Asian traditional felted textiles: history, technique, and cultural context.
3. *Felt-Making in Kazakhstan: The Embodiment of Patterns and Cultural Identity*. EciEco.org, 2026. – Қазақ жүн өнерінің тарихы мен өрнек тілінің мәдени мәні туралы талдау.

4. Kim, I.S., Janpaizova, V.M., et al. *The Decoration of the Kazakh National Clothes in the Technique of Dry Felting. Izvestiya Vysshikh Uchebnykh Zavedenii. Seriya Tekhnologiya Tekstil'noi Promyshlennosti*, 2019. – Жүнді құрғақ илеу техникасының ұлттық киімдегі қолданылуы мен стильдік мәнін зерттейді.

ЗАМАНАУИ ДИЗАЙНДАҒЫ ТҮС ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ КОЛОРИСТИКА

Зухриллаева Мафтуна Улубековна

Пик 25-14к1 тобының студент

Ж. Тәшенев университетінің «Дизайн және сән»

кафедрасының аға оқытушысы

Ғылыми жетекшісі: **Рахимов Бабур Фархадович**,
магистр, Еуразиялық дизайнерлер одағының мүшесі

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақалада дизайн саласындағы түстердің рөлі, түстер үйлесімділігі, түс психологиясы, композициядағы түстің маңызы және заманауи дизайндағы түстік тенденциялар қарастырылады. Түс – дизайнның ең маңызды элементтерінің бірі, себебі ол адамның эмоциясына, қабылдауына және эстетикалық талғамына тікелей әсер етеді. Мақалада түстер теориясы, түстік үйлесімділік принциптері, мәдени символика, интерьер, графикалық және сән дизайнындағы түстердің қолданылуы ғылыми тұрғыда талданады. Сонымен қатар қазіргі дизайндағы жаңа түстік трендтер мен қызықты ғылыми деректер келтірілген.

Тірек сөздер: түс, дизайн, түстер теориясы, түстер психологиясы, түстік үйлесімділік, композиция, интерьер дизайны, графикалық дизайн.

Қазіргі дизайн саласында түс тек әсемдік элементі ғана емес, ақпарат жеткізуші, эмоция тудырушы және функционалдық құрал болып табылады. Кез келген дизайн объектісінің қабылдануы ең алдымен оның түсіне байланысты болады. Адам көзбен қабылдайтын ақпараттың үлкен бөлігі түстер арқылы беріледі. Сондықтан дизайндағы түстерді дұрыс таңдау – жобалаудың маңызды кезеңдерінің бірі.

Ғылыми зерттеулер бойынша, түс адамның эмоциясына, көңіл күйіне және мінез-құлқына әсер етеді. Түстер адамның шешім қабылдауына, сатып алу әрекетіне және кеңістікті қабылдауына да ықпал етеді. Сондықтан дизайн саласында түс теориясын, түс психологиясын және түстер үйлесімділігін зерттеу маңызды ғылыми бағыттардың бірі болып табылады.

1. Түс теориясы және оның дизайндағы орны

Түс теориясы – түстердің табиғатын, олардың өзара байланысын, үйлесімділігін және адам қабылдауын зерттейтін ғылым саласы. Түс теориясының негізі XVII ғасырда Исаак Ньютонның жарық спектрі туралы зерттеулерінен басталады. Ол ақ жарықтың түрлі түстерден тұратынын дәлелдеген.

Дизайнда түс бірнеше функция атқарады:

- эстетикалық функция;
- ақпараттық функция;
- эмоционалдық функция;
- композициялық функция;
- символикалық функция.

Түс композицияда басты акцентті көрсету, кеңістікті визуалды өзгерту, объектілерді біріктіру немесе бөлу үшін қолданылады. Мысалы, ашық түстер объектіні жақын көрсетеді, ал қою түстер алыста орналасқандай әсер береді. Сондықтан интерьер дизайнында түс кеңістікті визуалды үлкейту немесе кішірейту үшін қолданылады.

Түс – дизайн тілінің негізгі элементтерінің бірі. Ол пішін, сызық, фактура сияқты элементтермен бірге композицияны құрайды.

2. Түстердің үйлесімділігі (гармония)

Түстер үйлесімділігі – дизайндағы ең маңызды мәселелердің бірі. Түстердің дұрыс үйлесуі композицияны әдемі, ал қате үйлесуі жағымсыз етіп көрсетуі мүмкін.

Ғылыми зерттеулер бойынша, түстер үйлесімділігі тек түстер шеңберіне ғана емес, сонымен қатар түстің қанықтығы мен жарықтығына да байланысты болады.

Түстер үйлесімділігінің негізгі түрлері:

1. Монохромды үйлесім – бір түстің әртүрлі реңктері.
2. Комплементарлы үйлесім – қарама-қарсы түстер.
3. Аналогты үйлесім – түстер шеңберінде қатар орналасқан түстер.
4. Триада – үш түстің үйлесімі.
5. Тетрада – төрт түстің үйлесімі.

Дизайнда әдетте **60–30–10** ережесі қолданылады:

- 60% – негізгі түс
- 30% – қосымша түс
- 10% – акцент түс

Бұл ереже интерьер, графикалық және сән дизайнында кеңінен қолданылады.

3. Түс психологиясы

Түс адамның эмоциясына өте күшті әсер етеді. Сондықтан маркетинг, жарнама және интерьер дизайнды түс психологиясы маңызды рөл атқарады.

Негізгі түстердің психологиялық әсері:

- Қызыл – энергия, күш, эмоция
- Көк – тыныштық, сенімділік
- Жасыл – табиғат, тыныштық
- Сары – қуаныш, белсенділік
- Қара – стиль, салтанат
- Ақ – тазалық, қарапайымдылық

Зерттеулер бойынша, өнім дизайнында түсті дұрыс таңдау сатып алу шешіміне тікелей әсер етеді.

Мысалы:

- Fast food логотиптері – қызыл, сары
- Банктер – көк
- Экологиялық өнімдер – жасыл

Бұл кездейсоқ таңдау емес, түс психологиясына негізделген.

4. Дизайн салаларындағы түстердің қолданылуы

Графикалық дизайн

Графикалық дизайнда түс:

- логотип жасау;
- бренд стиль;
- жарнама;
- веб дизайн;
- типографияда қолданылады.

Брендтің түстері оның имиджін қалыптастырады. Мысалы, көк түс сенімділікпен, жасыл экологиямен байланысты.

Интерьер дизайны

Интерьерде түс:

- кеңістікті өзгерту;
- көңіл күй қалыптастыру;
- жарықты күшейту;
- аймақтарға бөлу үшін қолданылады.

Қазіргі интерьер дизайнында табиғи түстер танымал болуда. Соңғы жылдары дизайнерлер табиғи, жылы және қанық түстерді қолдана бастады.

Сән дизайны

Сән дизайнында түс трендтері жыл сайын өзгеріп отырады. Түс коллекцияның стилін анықтайды. Кейде бір ғана түс бүкіл сән бағытын өзгертуі мүмкін.

5. Қазіргі дизайндағы түстік трендтер және қызықты фактілер

Соңғы жылдары дизайнда келесі түстер танымал:

- табиғи жер түстері
- зәйтүн жасыл
- қою көк
- сары-қоңыр
- қою күлгін
- пастель түстер

2026 жылдағы жаңа трендтердің бірі – **earthy vibrancy** деп аталатын табиғи әрі қанық түстер палитрасы. Бұл түстер адамға тыныштық пен жайлылық сезімін береді.

Қызықты ғылыми фактілер:

1. Табиғатта көк түс өте сирек кездеседі.
2. Адам көзінде шамамен 6–7 миллион түсті ажырататын рецепторлар бар.
3. Түстер адамның тәбетін өзгерте алады.
4. Түстер адамның уақытты қабылдауына әсер етеді.
5. Бірдей түс әртүрлі фонға байланысты басқа түс болып көрінуі мүмкін.
6. Түстердің 70–80% ақпаратты қабылдауға әсер етеді.
7. Түстер брендті есте сақтауды 80% дейін арттыра алады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, түс дизайн саласының ең маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Ол тек эстетикалық функция ғана емес, сонымен қатар психологиялық, ақпараттық және композициялық қызмет атқарады. Түстердің үйлесімділігі дизайн сапасына тікелей әсер етеді. Дұрыс таңдалған түс композицияны әдемі, үйлесімді және әсерлі етеді.

Қазіргі дизайн саласында түстер тек сән элементі емес, ғылыми негізделген құралға айналды. Түс психологиясы, түстер үйлесімділігі және түстік композиция дизайнердің кәсіби білімінің маңызды бөлігі болып табылады. Болашақта цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект түстерді таңдауды автоматтандыруы мүмкін, бірақ түсті сезіну және көркем талғам әрқашан адам шығармашылығына байланысты болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Иттен И. Искусство цвета. – Москва, 2001.
2. Алберс Й. Взаимодействие цвета. – Москва, 2013.
3. Лаврентьев А.Н. История дизайна. – Москва, 2007.
4. Беседина И.В., Толпинская Т.П. Цвет в дизайне городской среды. – 2024.
5. Журиха А.М. Цвет — важнейший инструмент дизайна. – 2016.

ДИЗАЙН САЛАСЫНДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ РӨЛІ МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Тұрсынбай Гүлназым Ақжолқызы

Пик 25-14к1 тобының студенті

Ж. Тәшенев университетінің «Дизайн және сән»

кафедрасының аға оқытушысы

Ғылыми жетекшісі: **Рахимов Бабур Фархадович**,

магистр, Еуразиялық дизайнерлер одағының мүшесі

Аңдатпа. Бұл мақалада дизайн саласындағы жасанды интеллекттің рөлі, оның қазіргі қолданыс аясы және болашақ даму перспективалары қарастырылады. Жасанды интеллект технологиялары бүгінде графикалық дизайн, интерьер дизайн, сән дизайны, өнеркәсіптік дизайн және цифрлық медиа салаларында кеңінен қолданылып келеді. Мақалада жасанды интеллекттің жобалау үдерісін жеңілдетудегі, уақытты үнемдеудегі, шығармашылық ізденісті кеңейтудегі артықшылықтары талданады. Сонымен қатар, оның дизайнер мамандығына ықпалы, адам шығармашылығы мен машиналық алгоритмдердің өзара байланысы және болашақтағы даму бағыттары сараланады. Зерттеу нәтижесінде жасанды интеллекттің дизайн саласында тек көмекші құрал ғана емес, сонымен қатар инновациялық дамудың маңызды факторы екендігі анықталды.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, дизайн, цифрлық технология, графикалық дизайн, интерьер дизайн, сән дизайны, инновация, креативті индустрия.

Қазіргі таңда қоғамның барлық салаларында цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы байқалады. Соның ішінде жасанды интеллект технологиялары ерекше орын алады. Жасанды интеллект – адамның ойлау, талдау, үйрену және шешім қабылдау қабілеттерін алгоритмдер арқылы модельдейтін технологиялық жүйе. Бұл технология тек өндіріс, медицина, білім беру немесе экономикада ғана емес, сонымен бірге шығармашылық салаларда да кең қолданысқа ие болуда.

Дизайн – эстетика мен функционалдылықты ұштастыратын шығармашылық қызмет саласы. Дәстүрлі түрде дизайн идеяны адамның интуициясы, талғамы, тәжірибесі мен шеберлігі арқылы жүзеге асатын үдеріс болып есептелді. Алайда бүгінгі күні жасанды интеллект дизайн саласына жаңа мүмкіндіктер әкеліп, жобалау логикасын айтарлықтай өзгертуде. Ол идеялар генерациялау, визуализация, түстерді үйлестіру, пішіндерді ұсыну, тұтынушы талғамын болжау, макет жасау және деректерді талдау сияқты көптеген міндеттерді орындауға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты дизайн саласындағы жасанды интеллекттің рөлін ғылыми тұрғыда қарастыру өзекті мәселе болып табылады. Себебі бұл технология шығармашылық еркіндікке, дизайнер мамандығының табиғатына және болашақ кәсіби құзыреттерге тікелей әсер етеді.

Негізгі бөлім

1. Жасанды интеллект ұғымы және оның дизайндағы орны

Жасанды интеллект – үлкен көлемдегі ақпаратты өңдеп, заңдылықтарды анықтап, соның негізінде белгілі бір шешімдер ұсынатын бағдарламалық технология. Оның негізінде машиналық оқыту, нейрондық желілер, компьютерлік көру, табиғи тілді өңдеу сияқты әдістер жатыр.

Дизайн саласында жасанды интеллект бірнеше бағытта қолданылады. Біріншіден, ол идеяларды жылдам генерациялауға көмектеседі. Мысалы, графикалық дизайнер белгілі бір тақырып бойынша бірнеше композициялық шешімді автоматты түрде ала алады. Екіншіден, жасанды интеллект визуалды материалды өңдеуді жеңілдетеді: сурет сапасын арттыру, фонды өзгерту, түстер палитрасын таңдау, мәтіннен бейне немесе

сурет жасау сияқты қызметтерді атқарады. Үшіншіден, пайдаланушы сұраныстарын талдау арқылы дизайн өнімін жекелендіруге мүмкіндік береді.

Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект дизайнердің орнын толық басатын құрал емес, керісінше оның шығармашылық әлеуетін арттыратын серіктес технология ретінде танылады. Ол адамның ойын, қиялын, идеяларын іске асыруға қосымша мүмкіндік береді.

2. Жасанды интеллекттің дизайн саласындағы негізгі қолданылу бағыттары.

Жасанды интеллекттің дизайндағы рөлі оның әртүрлі салалардағы қолданылуынан айқын көрінеді.

Графикалық дизайнда жасанды интеллект логотип, баннер, жарнама макеті, әлеуметтік желіге арналған визуалдар, шрифттік шешімдер және иллюстрациялар жасауда қолданылады. Арнайы платформалар қысқа мәтіндік сипаттаманың негізінде бірнеше визуалдық нұсқа ұсынып, дизайнердің уақытын үнемдейді.

Интерьер дизайнды жасанды интеллект бөлменің көлемін, жарық деңгейін, жиһаз орналасуын, түстік үйлесімділікті талдап, интерьердің тиімді шешімдерін ұсына алады. Сонымен қатар 3D визуализация жасауда, кеңістікті функционалдық аймақтарға бөлуде және клиент талғамын есепке алуда маңызды рөл атқарады.

Сән дизайнында жасанды интеллект киім үлгілерін әзірлеуге, трендтерді болжауға, маталардың сәйкестігін таңдауға және тұтынушы талғамын талдауға көмектеседі. Соңғы жылдары виртуалды киім, цифрлық сән, жасанды интеллект арқылы жасалған принттер мен үлгілер кең тарала бастады.

Өнеркәсіптік дизайнда бұл технология өнімнің эргономикасын, қауіпсіздігін, сыртқы пішінін және өндірістік тиімділігін бағалауда пайдаланылады. Жасанды интеллект бірнеше инженерлік және эстетикалық нұсқаларды салыстырып, ең қолайлы шешімді таңдауға ықпал етеді.

Осы салалардың барлығында жасанды интеллект жобалау уақытын қысқартып, қателіктерді азайтып, дизайнердің аналитикалық мүмкіндігін күшейтеді.

3. Жасанды интеллекттің дизайндағы артықшылықтары

Жасанды интеллектті дизайн үдерісіне енгізудің бірқатар маңызды артықшылықтары бар.

Бірінші артықшылық – уақытты үнемдеу. Бұрын бірнеше күн немесе апта қажет ететін кейбір жұмыстар қазір бірнеше сағатта орындалуы мүмкін. Бұл әсіресе бастапқы эскиздер мен визуал нұсқаларды әзірлеуде байқалады.

Екінші артықшылық – вариативтіліктің артуы. Жасанды интеллект бір ғана тапсырма бойынша көптеген балама нұсқалар ұсына алады. Бұл дизайнерге таңдауды кеңейтуге және жаңа идеялар табуға көмектеседі.

Үшінші артықшылық – жекелендіру мүмкіндігі. Алгоритмдер пайдаланушылардың талғамын, жас ерекшелігін, мәдени контекстін және нарықтық сұранысты талдай отырып, нақты аудиторияға бейімделген дизайн жасауға мүмкіндік береді.

Төртінші артықшылық – қолжетімділік. Бүгінгі таңда кәсіби білімі жоқ адамдар да қарапайым жасанды интеллект құралдарының көмегімен дизайн өнімдерін жасай алады. Бұл дизайн саласының демократиялануына ықпал етеді.

Бесінші артықшылық – тәжірибе жасауға кең жол ашу. Жасанды интеллект адам ойламаған композициялық немесе стильдік шешімдерді ұсына алады. Осы арқылы креативті ойлау көкжиегі кеңейеді.

4. Жасанды интеллектті қолданудағы мәселелер мен шектеулер

Жасанды интеллекттің мүмкіндіктері қаншалықты ауқымды болғанымен, оны қолдануда белгілі бір мәселелер де бар.

Ең алдымен, авторлық құқық мәселесі өзекті. Жасанды интеллект жасаған визуалдардың түпнұсқалығы, олардың қандай деректер негізінде құрылғаны және авторлық иелік кімге тиесілі екені әлі де даулы сұрақтардың бірі.

Келесі мәселе – шығармашылықтың бірегейлігі. Егер дизайнерлер бірдей бағдарламалар мен алгоритмдерге сүйене берсе, онда визуалды шешімдердің ұқсастығы артып, даралық әлсіреуі мүмкін. Бұл өнер мен дизайндағы өзіндік қолтаңбаның маңызын төмендетуі ықтимал.

Үшінші мәселе – кәсіби маман рөлінің өзгеруі. Жасанды интеллект кейбір техникалық міндеттерді автоматтандырған сайын, дизайнердің рөлі де өзгереді. Болашақта дизайнер тек орындаушы емес, идеялық жетекші, алгоритмді басқарушы және креативті стратег болуы мүмкін.

Төртінші мәселе – этикалық жауапкершілік. Жасанды интеллект жасаған дизайн өнімдері кейде мәдени ерекшеліктерді, ұлттық құндылықтарды немесе әлеуметтік сезімталдықты ескермей қалуы мүмкін. Сондықтан соңғы шешімді қабылдауда адам бақылауы міндетті түрде қажет.

5. Дизайн саласындағы жасанды интеллекттің даму перспективалары

Алдағы уақытта жасанды интеллект дизайн саласында одан әрі терең интеграциялана түседі деп күтіледі. Болашақта дизайнерлер мен алгоритмдердің бірлескен жұмысы жаңа кәсіби стандартқа айналуы мүмкін. Бұл бірнеше бағытта көрініс табады.

Біріншіден, генеративті дизайн кеңінен дамиды. Яғни дизайнер белгілі бір шарттар мен параметрлерді енгізіп, жасанды интеллект сол талаптарға сәйкес көптеген автоматты шешімдер жасайды. Бұл сәулет, интерьер және өнім дизайнында аса маңызды болады.

Екіншіден, жеке стильге бейімделген жүйелер қалыптасады. Болашақта жасанды интеллект нақты дизайнердің стилін үйреніп, соған сәйкес эскиздер мен визуалдар ұсына алады.

Үшіншіден, виртуалды және толықтырылған шындықпен интеграция күшейеді. Бұл интерьерді алдын ала көруге, киім үлгілерін виртуалды түрде киіп көруге, жарнама өнімдерін интерактивті ортада сынауға мүмкіндік береді.

Төртіншіден, білім беру саласында жасанды интеллект дизайн мамандарын даярлаудың маңызды құралына айналады. Студенттер эскиз жасау, композиция құру, түс таңдауы, визуалдық коммуникация сияқты бағыттарда интеллектуалды бағдарламалармен жұмыс істеуді меңгереді.

Осылайша, жасанды интеллект дизайн саласының болашағын айқындайтын негізгі факторлардың бірі болмақ. Бірақ оның тиімділігі адам шығармашылығымен үйлескенде ғана жоғары нәтиже береді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, жасанды интеллект қазіргі дизайн саласының дамуына үлкен серпін беріп отырған заманауи технология болып табылады. Ол жобалау үдерісін жылдамдатады, жаңа идеялар ұсынады, талдау мүмкіндігін кеңейтеді және дизайн өнімінің сапасын арттыруға ықпал етеді. Сонымен бірге жасанды интеллектті қолдану авторлық құқық, этика, бірегейлік және маманның кәсіби рөлі сияқты маңызды мәселелерді де алға тартады.

Болашақта жасанды интеллект пен адам шығармашылығы өзара бәсекелес емес, керісінше бірін-бірі толықтыратын күшке айналады. Сондықтан қазіргі дизайнер үшін тек көркемдік талғам мен техникалық дағды жеткіліксіз, сонымен қатар цифрлық технологияларды, интеллектуалды жүйелерді және жаңа бағдарламалық құралдарды меңгеру де маңызды. Жасанды интеллект дизайн саласының келешегін қалыптастыратын маңызды ресурс ретінде ғылыми тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Mario Carpo. The Second Digital Turn: Design Beyond Intelligence. – MIT Press, 2017.

2. Дружинин К. Н. Основы дизайна. – Москва: Юрайт, 2018.
3. Лаврентьев А. Н. История дизайна. – Москва: Гардарики, 2007.
4. Петрова Е. В. Графический дизайн: учебное пособие. – Санкт-Петербург, 2019.

ЦИФРЛЫҚ СӘН: ВИРТУАЛДЫ КИІМ ЖӘНЕ 3D КОЛЛЕКЦИЯЛАРДЫ ҚҰРУ

Жұмабек Д., Алпамыс А.,
 ПиК-24-17к тобының студентері
 Ж.А.Ташенев университеті, Шымкент қ.
 Ғылыми жетекші
 к.т.н., доцент,
Туракулов Б.С.

Аңдатпа: Бұл мақалада цифрлық сәннің қалыптасуы, виртуалды киім мен 3D-коллекцияларды жасау үдерісі қарастырылады. 3D-модельдеу, цифрлық текстиль және виртуалды платформалар арқылы сән индустриясының трансформациясы талданады. Цифрлық сәннің экологиялық, экономикалық және эстетикалық артықшылықтары айқындалып, оның болашақ даму бағыттары көрсетіледі.

Түйінді сөздер: цифрлық сән, виртуалды киім, 3D-дизайн, сән индустриясы, цифрлық технология, метаверс.

Соңғы жылдары сән индустриясы цифрлық трансформация кезеңін бастан кешіруде. Ақпараттық технологиялардың дамуы дизайнерлерге жаңа құралдар мен мүмкіндіктер ұсынуда. Соның нәтижесінде виртуалды киім, 3D-коллекциялар және цифрлық сән ұғымдары пайда болды.

Цифрлық сән – бұл физикалық емес, цифрлық ортада жасалатын киім дизайны. Ол әлеуметтік желілерде, ойын индустриясында және метаверс платформаларында кеңінен қолданылады.

Зерттеудің өзектілігі – дәстүрлі сән индустриясының экологиялық мәселелерін азайту және инновациялық дизайн тәсілдерін дамыту қажеттілігімен байланысты.

1. Цифрлық сән ұғымы және оның ерекшеліктері



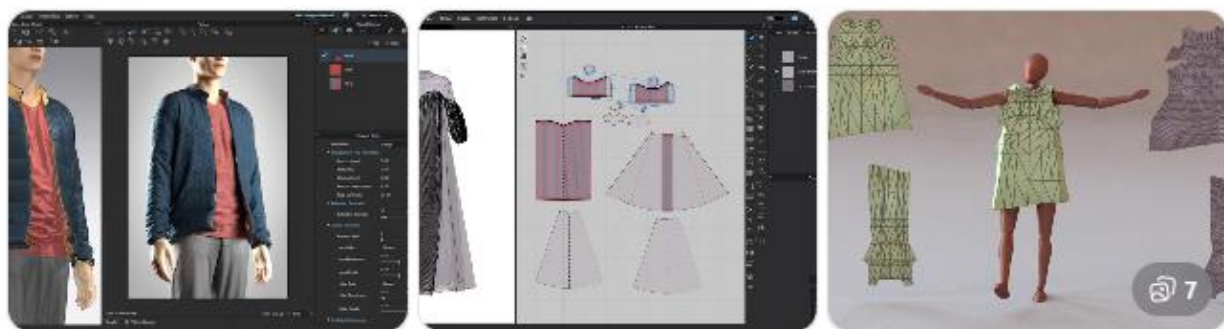
Сурет 1 – Цифрлық сән үлгілері

Цифрлық сән – компьютерлік графика және 3D-технологиялар арқылы жасалатын киім дизайны. Оның негізгі ерекшеліктері:

- физикалық материалдың болмауы
- виртуалды ортада қолданылуы
- шексіз шығармашылық мүмкіндіктер
- экологиялық қауіпсіздігі

Цифрлық киімдер көбінесе аватарлар үшін, әлеуметтік желілердегі контент үшін немесе жарнамалық жобаларда пайдаланылады.

2. Виртуалды киім жасау технологиялары



Сурет 2 – 3D киім жасау процесі

Виртуалды киім жасау бірнеше кезеңнен тұрады:

1. Эскиз жасау
2. 3D-модельдеу
3. Материал беру (текстуралау)
4. Анимация және визуализация

Кесте 1 – 3D дизайн бағдарламалары

Бағдарлама атауы	Мүмкіндіктері	Қолдану саласы
CLO 3D	Киім модельдеу, симуляция	Сән дизайны
Marvelous Designer	Матаның физикасын көрсету	Кино, ойын
Blender	3D модельдеу, рендеринг	Әмбебап

Бұл бағдарламалар киімнің физикалық қасиеттерін виртуалды түрде дәл көрсетуге мүмкіндік береді.

3. 3D-коллекциялар және виртуалды подиум



Сурет 3 – Виртуалды сән көрсетілімі

3D-коллекциялар – толықтай цифрлық форматта жасалған киім топтамалары.

Олар:

- онлайн көрсетілімдерде
 - метаверсте
 - әлеуметтік желілерде ұсынылады
- Виртуалды подиумдар дизайнерлерге аудиторияны кеңейтуге мүмкіндік береді.

4. Цифрлық сәннің артықшылықтары

Кесте 2 – Дәстүрлі және цифрлық сәнді салыстыру

Көрсеткіш	Дәстүрлі сән	Цифрлық сән
Материал	Нақты мата	Виртуалды
Экология	Қалдықтар бар	Экологиялық таза
Өндіріс шығыны	Жоғары	Төмен
Уақыт	Ұзақ	Жылдам

Цифрлық сәннің негізгі артықшылықтары:

- ресурстарды үнемдеу
- өндіріс шығындарын азайту
- шығармашылық еркіндік

5. Цифрлық сән және тұрақты даму



Сурет 4 – Тұрақты цифрлық сән концепциясы

Цифрлық сән тұрақты даму қағидаларын қолдайды. Ол:

- өндірістік қалдықтарды азайтады
- табиғи ресурстарды үнемдейді
- көмірқышқыл газ шығарындыларын төмендетеді

6. Болашақ перспективалары

Цифрлық сәннің болашағы келесі бағыттармен байланысты:

- метаверс және виртуалды әлемдер
- жасанды интеллект арқылы дизайн
- NFT және цифрлық активтер
- гибриді сән (физикалық + цифрлық)

Қорытынды

Цифрлық сән – сән индустриясының жаңа кезеңі. Виртуалды киім мен 3D-коллекциялар дизайнерлерге шексіз мүмкіндіктер береді. Бұл бағыт экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етіп, сән индустриясын жаңа деңгейге көтереді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Choi K.-H. 3D dynamic fashion design development using digital technology and its potential in online platforms // *Fashion and Textiles*, 2022.
2. Wu S., Kang Y., Ko Y.-A. A Study on 3D Virtual Clothing by Utilizing Digital Fashion Show // *Journal of Korea Multimedia Society*, 2013.
3. Chen C., Ni J., Zhang P. Virtual Try-On Systems in Fashion Consumption: A Systematic Review // *Applied Sciences*, 2024..
4. Särnäkari N. Digital 3D Fashion Designers: Cases of Atacac and The Fabricant // *Fashion Theory*, 2021.
5. Jauhar A. Digital Fashion for the Metaverse: Design Strategies and Consumer Perceptions // *Pakistan Journal of Social Science Review*, 2024.

ҚАЗІРГІ ДИЗАЙНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ КИІМІНІҢ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Эркинова М., Абдуллоева Н.

ПиК-25-17к тобының студентері

Ж.А.Ташенев университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші:

Х.Ғ.К., доцент **Джанпаизова В.М.**

Аңдатпа: Мақалада қазіргі киім дизайнында қазақ ұлттық киімінің интерпретациялану ерекшеліктері қарастырылады. Дәстүрлі киім элементтері, ою-өрнек мотивтері, материалдар мен оларды жаһандану жағдайында бейімдеу технологиялары талданады. Заманауи сәндегі этникалық мұраны трансформациялаудың негізгі бағыттары айқындалады.

Түйінді сөздер: ұлттық киім, этнодизайн, қазақ ою-өрнегі, заманауи сән, интерпретация, тоқыма

Қазіргі сән индустриясы өзіндік бірегейлікті іздеумен сипатталады, бұл дизайнерлердің дәстүрлі мәдени кодтарға жүгінуіне себеп болады. Қазақ ұлттық киімі халықтың тарихи, әлеуметтік және эстетикалық ерекшеліктерін бейнелейтін материалдық мәдениеттің маңызды элементі болып табылады.

Зерттеудің өзектілігі – жаһандану және дизайнның цифрлануы жағдайында мәдени мұраны сақтау және оны бейімдеу қажеттілігімен байланысты.

1. Қазақ ұлттық киімінің ерекшеліктері



Сурет 1 – Қазақ ұлттық киімінің элементтері

Қазақ ұлттық киімі көшпелі өмір салты мен табиғи-климаттық жағдайлардың әсерінен қалыптасқан. Оның негізгі ерекшеліктері – көпқабаттылық, функционалдылық және сәндік байлығы.

Негізгі элементтері:

шапан – сырт киім,

камзол – жеңсіз киім,

сәукеле – қалыңдықтың бас киімі,

тон – қысқы киім.

Ою-өрнек ерекше мәнге ие, ол тек сәндік қызмет атқарып қана қоймай, терең символикалық мазмұнға ие.

2. Қазіргі дизайндағы интерпретация әдістері

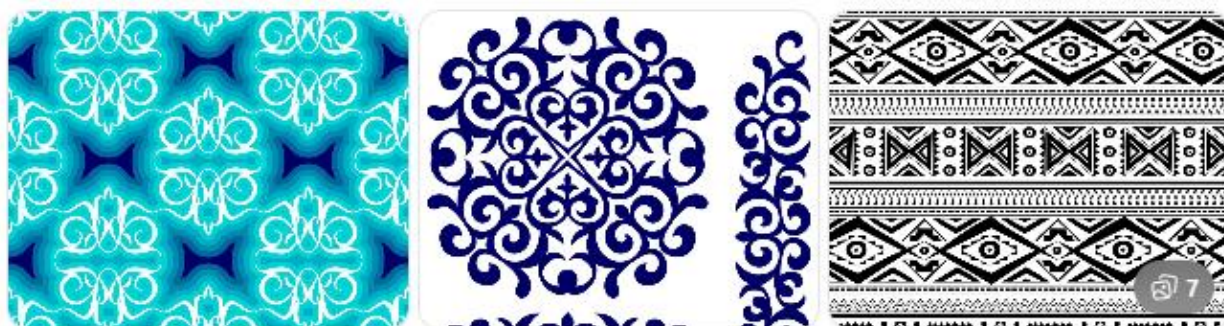


Сурет 2 – Ұлттық киімнің заманауи интерпретациялары
Қазіргі дизайнерлер ұлттық киімді интерпретациялаудың әртүрлі тәсілдерін қолданады.

Кесте 1 – Интерпретация әдістері

Әдіс	Сипаттамасы	Қолданылу ерекшелігі
Стилизация	Дәстүрлі элементтерді жеңілдету	Жаппай сән
Реконструкция	Тарихи үлгіні қайта жасау	Этноколлекциялар
Деконструкция	Пішін мен құрылымды өзгерту	Концептуалды дизайн

3. Ою-өрнек – визуалды идентификация негізі



Сурет 3 – Ою-өрнектің заманауи дизайндағы трансформациясы

Ою-өрнек мәдени ақпараттың негізгі тасымалдаушысы болып табылады. Қазіргі дизайнда ол келесі өзгерістерге ұшырайды:

- формасының жеңілдетілуі
- масштабталуы
- цифрлық технологиялар арқылы қолданылуы

Ою-өрнек заманауи эстетикаға бейімделе отырып, ұлттық бірегейлікті сақтайды.

4. Материалдар мен технологиялар

Технологиялардың дамуы киім дизайнына айтарлықтай әсер етеді. Заманауи материалдар дәстүрлі элементтерді жаңа деңгейде қолдануға мүмкіндік береді.

Кесте 2 – Материалдарды салыстыру

Дәстүрлі материалдар	Заманауи баламалар	Ерекшелігі
Жүн	Қоспа маталар	Жеңілдік

Былғары	Эко-былғары	Экологиялық
Табиғи бояулар	Цифрлық баспа	Түстің нақтылығы

Қолданылатын технологиялар:

- цифрлық баспа,
- лазерлік өңдеу,
- 3D-модельдеу.

5. Жаһанданудың этнодизайнға әсері



Сурет 4 – Әлемдік сәндегі этникалық элементтер

Жаһандану этникалық стильдің кең таралуына ықпал етеді, алайда түпнұсқалықтың жоғалу қаупін де туындатады. Осыған байланысты мәдени кодты сақтау маңызды болып табылады.

Қорытынды

Қазіргі дизайнға қазақ ұлттық киімінің интерпретациясы сән индустриясының маңызды бағыты болып табылады. Дәстүр мен инновацияның үйлесуі ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, жаңа дизайнерлік шешімдер жасауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қасиманов С. Қазақ ұлттық киімі. – Алматы, 2018.
2. Ержанова А. Қазіргі сәндегі этнодизайн. – Астана, 2020.
3. Barnard M. *Fashion as Communication*. – London, 2014.
4. Kawamura Y. *Fashion-ology*. – Oxford, 2018.
5. Fletcher K. *Sustainable Fashion and Textiles*. – London, 2012.

ЖЕКЕ ӨЛШЕМГЕ ТІГІЛГЕН КИІМНІҢ ЗАМАНАУИ СӘН ИНДУСТРИЯСЫНДАҒЫ ОРНЫ

Данияр Қ. Д.

Ташенев университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – аға оқытшы Камалбаева Қ.Қ.

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақалада жеке өлшемге тігілген киімнің заманауи сән индустриясындағы орны қарастырылады. Зерттеу барысында жеке тігіннің ерекшеліктері, оның жаппай өндірістен айырмашылығы және артықшылықтары талданды. Сонымен қатар, мұндай киімнің адамның психологиялық жағдайына, өзін-өзі бағалауына және әлеуметтік бейнесіне әсері сипатталады. Мақалада заманауи сән индустриясындағы негізгі үрдістер, соның ішінде индивидуализация, тұрақты сән және цифрлық технологиялардың дамуы қарастырылған. Жеке өлшемге тігілген киімнің экологиялық және экономикалық тиімділігі де талданады.

Кілт сөздер: жеке өлшемге тігілген киім, custom clothing, сән индустриясы, стиль, тұлға, индивидуализация, тұрақты сән, психология, өзін-өзі бағалау, цифрлық технологиялар, дизайн.

Қазіргі уақытта сән индустриясы қарқынды дамып, тұтынушылардың киімге деген көзқарасы түбегейлі өзгеруде. Бұрын адамдар киімді тек қажеттілік ретінде қарастырса, бүгінгі таңда ол тұлғаның өзін-өзі көрсету құралына айналды. Осы тұрғыда жеке өлшемге тігілген киім ерекше маңызға ие болуда. Жеке тұлғаға тігілген киім – адамның дене пішініне, талғамына және өмір салтына толық сәйкес келетін киім жасау үдерісі. Мұндай киім тек сыртқы келбетті жақсартып қана қоймай, адамның ішкі сенімділігі мен психологиялық жағдайына да әсер етеді. Зерттеудің мақсаты – жеке өлшемге тігілген киімнің заманауи сән индустриясындағы орнын анықтау және оның тұлғаға әсерін талдау.

1. Жеке өлшемге тігілген киімнің теориялық негіздері. Жеке өлшемге тігілген киім – белгілі бір адамның нақты дене параметрлеріне сәйкес дайындалатын киім түрі. Бұл процесте дизайнер мен тігінші келесі аспектілерді ескереді:

- дене пропорцияларын
- фигура типін
- түс үйлесімін
- сәндік ерекшеліктерін
- функционалдық талаптарын

Дәстүрлі жаппай өндірісте киім стандартты өлшемдерге негізделсе, жеке тігінде әрбір бөлшек адамның ерекшелігіне қарай бейімделеді. Бұл киімнің сапасын және эстетикалық құндылығын арттырады.

2. Заманауи сән индустриясындағы негізгі үрдістер. Соңғы жылдары сән индустриясында бірнеше маңызды бағыттар қалыптасты:

2.1 Индивидуализация. Адамдар ерекше көрінуге, өз стилін қалыптастыруға ұмтылады. Бұл жеке тігіннің танымал болуына әсер етті.

2.2 Жылдам сән (Fast fashion-ның) әлсіреуі. Арзан әрі тез өндірілетін киімдер экологиялық мәселелер туындатуда. Сондықтан тұтынушылар сапалы және ұзақ мерзімді киімдерді таңдауға көшуде.

2.3 Технологиялық даму. 3D модельдеу, виртуалды fitting, жасанды интеллект арқылы дизайн жасау – жеке тігіннің жаңа деңгейге шығуына мүмкіндік берді.

3. Жеке тігіннің артықшылықтары. Жеке өлшемге тігілген киімнің бірқатар артықшылықтары бар:

3.1 Мінсіз сәйкестік. Киім адамның денесіне дәл келеді, бұл сыртқы келбетті айтарлықтай жақсартады.

3.2 Жайлылық. Дұрыс тігілген киім қозғалысты шектемейді және күнделікті өмірде ыңғайлы.

3.3 Бірегейлік. Әрбір киім ерекше және қайталанбайды.

3.4 Сапа. Жеке тігін кезінде сапалы материалдар пайдаланылады.

3.5 Экономикалық тиімділік. Ұзақ уақытқа жарамды болғандықтан, жалпы шығынды азайтады.

4. Психологиялық және әлеуметтік әсері. Жеке өлшемге тігілген киім адамның психологиялық жағдайына әсер етеді. Мысалы:

- ✓ өзін-өзі бағалауды арттырады
- ✓ сенімділік қалыптастырады
- ✓ әлеуметтік ортада оң әсер қалдырады
- ✓ тұлғаның даралығын көрсетеді

Киім адамның ішкі күйін бейнелейтін құрал ретінде қарастырылады. Сондықтан дұрыс таңдалған киім адамның өмір сапасына да әсер етеді.

5. Экологиялық және экономикалық маңызы. Жеке тігін тұрақты сән (sustainable fashion) бағытымен тығыз байланысты:

- * артық өндіріс азаяды
- * қалдықтар төмендейді
- * сапалы өнімдер көбейеді

Бұл экологияға оң әсер етеді және саналы тұтынуды қалыптастырады.

6. Заманауи технологиялардың ықпалы. Қазіргі таңда *технологиялар* жеке тігінді жаңа деңгейге көтерді:

1. 3D сканерлеу арқылы нақты өлшем алу
2. виртуалды сәйкестендіру
3. онлайн тапсырыс жүйелері
4. жасанды интеллект арқылы стиль ұсыну

Бұл инновациялар тұтынушыға ыңғайлы әрі дәл қызмет көрсетуге мүмкіндік береді.

7. Болашақ даму перспективалары. Алдағы уақытта жеке тігін саласында:

- толық цифрландыру
- автоматтандырылған өндіріс
- виртуалды сән кеңістігі дамиды.

Сондай-ақ, адамдардың экологиялық санасының артуы бұл бағыттың сұранысын одан әрі күшейтеді.

Қорытындылай келе жеке өлшемге тігілген киім - заманауи сән индустриясының маңызды бөлігі. Ол адамның сыртқы келбетін ғана емес, ішкі дүниесін, мінезін және өмір салтын көрсетеді. Бүгінгі таңда технологиялардың дамуы мен тұтынушылардың талаптарының өзгеруі жеке тігіннің маңызын арттыра түсуде. Болашақта бұл бағыт сән индустриясының негізгі трендтерінің біріне айналатыны сөзсіз. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жеке тігін тек сән элементі ғана емес, сонымен қатар тұлғаның даралығын айқындайтын, оның өмір сапасына әсер ететін маңызды фактор болып табылады. Қазіргі таңда бұл бағыттың маңызы артып, болашақта сән индустриясының негізгі бағыттарының біріне айналуы ықтимал.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нуржасарова, М. Жеке тапсырыстар бойынша практикум [Текст] : оқу құралы / М. Нуржасарова, Л. Т. Сарттарова, О. Григорьева. - Астана : Фолиант, 2019. - 256 б.
2. Сариева П.М., Абишева А.К., Уралбаев С.С., Ермагамбетова К.С. **«Индустрия моды в Казахстане: исследование в контексте культурной глобализации»** – 2025. Қазақстандағы сән индустриясының дамуы, ұлттық киім мен заманауи дизайн байланысы қарастырылады.
3. Орынбасар Д. **«Digital Couture: сән индустриясындағы цифрлық революция»** – 2025. Жеке дизайн, цифрлық киім және жаңа технологиялардың сәнге әсері қарастырылады.

ЖЕКЕ ФИГУРАҒА ҚҰРАСТЫРЫЛҒАН КИІМНІҢ ТҮЛҒАНЫҢ МІНЕЗІ МЕН КИІМ СТИЛІНЕ ӘСЕРІ

Есенбек А.Н.

Ташенев университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – аға оқытшы **Камалбаева Қ.Қ.**

Аңдатпа. Мақалада жеке фигураға сәйкес құрастырылған киімнің тұлғаның психологиялық ерекшеліктеріне, мінез-құлқына және стиль қалыптастыру процесіне әсері қарастырылады. Зерттеу барысында киімнің тек эстетикалық емес, сонымен қатар әлеуметтік және психологиялық функциялары талданады. Антропометриялық ерекшеліктерді ескере отырып киім жобалау адамның өзін-өзі қабылдауына және қоғамдағы имиджіне тікелей ықпал ететіні анықталды.

Кілт сөздер: жеке фигура, киім дизайны, тұлға психологиясы, стиль, имидж, антропометрия, сән.

Қазіргі заманда киім адамның тек күнделікті қажеттілігі ғана емес, оның тұлғалық бейнесін қалыптастыратын маңызды құралға айналды. Адамның сыртқы келбеті оның тұлғалық бейнесінің ажырамас бөлігіне айналды. Әсіресе киім – адамның өзін танытуының, қоғамдағы орнын көрсетудің маңызды құралы. Жеке фигураға сәйкес құрастырылған киім адамның табиғи ерекшеліктерін айқындап қана қоймай, оның мінезі мен ішкі дүниесін көрсетуге мүмкіндік береді. Жеке фигураға сәйкес құрастырылған киім адамның сыртқы келбетін жақсартып қана қоймай, оның ішкі психологиялық күйіне де әсер етеді. Жеке тұлғаның мінезі мен киім стилі арасында тығыз байланыс бар. Адам өзіне ыңғайлы әрі сәйкес келетін киімді таңдағанда, ол өзін сенімді сезінеді, бұл оның мінез-құлқына да оң әсер етеді. Осыған байланысты, қазіргі сән индустриясында индивидуалды киім дизайны ерекше маңызға ие болып отыр. Сондықтан киім дизайны тек эстетикалық емес, психологиялық және әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылуы тиіс. Бұл зерттеу жұмысының өзектілігі – тұлғаның мінезі мен киім стилі арасындағы байланысты ғылыми тұрғыда талдау.

Зерттеу мақсаты мен міндеттері

Мақсаты: Жеке фигураға құрастырылған киімнің тұлғаның мінезі мен стиль қалыптастыруына әсерін анықтау.

Міндеттері: Жеке фигура ұғымының мәнін ашу; киімнің тұлға психологиясына әсерін талдау; мінез типтері мен киім стилінің байланысын анықтау; киімнің психологиялық әсерін зерттеу; индивидуалды киім дизайнының артықшылықтарын көрсету.

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

- теориялық талдау
- салыстырмалы әдіс
- психологиялық бақылау
- сән индустриясындағы заманауи тәжірибелерді талдау

1. Жеке фигураға киім құрастырудың мәні – адамның дене бітімінің ерекшеліктерін (бой, салмақ, пропорция, дене пішіні) ескере отырып киім жобалау процесі.

Бұл тәсілдің негізгі мақсаты:

- адамның табиғи сұлулығын айқындау
- дене кемшіліктерін визуалды түрде түзету
- эстетикалық үйлесімділікке қол жеткізу

Әрбір адам фигурасы ерекше болғандықтан, стандартты киім әрдайым сәйкес келе бермейді. Индивидуалды киім адамның өзін ерекше сезінуіне мүмкіндік береді және оның даралығын көрсетеді. Сондықтан индивидуалды дизайн қазіргі сән индустриясының маңызды бағытына айналып отыр.

2. *Киім және тұлға психологиясы.* Киім – тұлғаның ішкі әлемінің сыртқы көрінісі. Психологияда адамның киім таңдауына оның мінезі, эмоциялық күйі және өмір салты әсер ететіні дәлелденген. Адамның мінезі оның сыртқы көрінісінде белгілі бір деңгейде көрініс табады деп есептелінеді. Киім стилі – осы көріністің негізгі элементтерінің бірі. Мысалы:

- *сенімді адамдар – айқын, стильді киінеді*
- *тұйық адамдар – қарапайым, көзге түспейтін стильді таңдайды*
- *шығармашылық тұлғалар – ерекше дизайнға ұмтылады*

Сонымен қатар, киім адамның көңіл-күйін өзгерте алады. Бұл оның психологиялық маңызын көрсетеді.

3. Киім стилі және мінез типтері арасындағы байланыс

Тұлғаның мінез типтері мен киім стилі арасында белгілі бір заңдылықтар бар кесте -1де көрсетілген.

Кесте -1. Тұлғаның мінез типтері мен киім стилі

<i>Мінез типі</i>	<i>Киім стилі</i>
Экстраверт	Ашық түстер, батыл дизайн
Интроверт	Минимализм, қарапайымдылық
Рационалды	Классикалық стиль
Креативті	Ерекше, эксперименталды стиль

Бұл байланыс киімнің тек сыртқы емес, ішкі мәнге ие екенін дәлелдейді. Яғни, *экстраверт тұлғалар* – ашық түстерді, батыл стильдерді таңдайды; *интроверт тұлғалар* – қарапайым, ұстамды киімдерді қалайды; *креативті тұлғалар* – ерекше, стандарттан тыс дизайнды ұнатады. Осылайша, киім адамның ішкі психологиялық күйін бейнелейді.

4. Жеке фигураға сай киімнің психологиялық әсері

Дұрыс таңдалған киім адамның өзін-өзі бағалауына тікелей әсер етеді.

Оң әсерлері: *сенімділік деңгейін арттырады, әлеуметтік белсенділікті күшейтеді, эмоционалдық тұрақтылық береді.*

Теріс әсерлері (дұрыс таңдалмаса): *өзін ыңғайсыз сезіну, сенімсіздік, әлеуметтік оқшаулану.*

Сондықтан киім құрастыруда адамның фигурасын ескеру өте маңызды.

5. Заманауи сәндегі индивидуализация. Қазіргі сән индустриясында жаппай өнімнен гөрі жеке тапсырысқа негізделген киімдерге сұраныс артауда.

Бұл үрдістің себептері:

- адамдардың даралыққа ұмтылу
- өзін-өзі көрсету қажеттілігі
- әлеуметтік желілердің әсері

Жеке фигураға бейімделген киім – болашақ сән индустриясының негізгі бағыты болып саналады. Сондықтан дизайнерлер әр клиенттің: мінезін, өмір салтын, эстетикалық талғамын, ескере отырып жұмыс істеу керек.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей: жеке фигураға сай киім адамның психологиялық жай-күйін жақсартады; киім стилі тұлғаның мінезімен тығыз байланысты; индивидуалды дизайн адамның өзін-өзі танытуына мүмкіндік береді. Бұл факторлар киімнің әлеуметтік және психологиялық маңызын арттырады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, жеке фигураға құрастырылған киім – тек сыртқы көрініс элементі емес, тұлғаның ішкі әлемін, тұлғаның өзін-өзі көрсетуінің маңызды құралы. Ол адамның мінезіне, психологиялық жағдайына және қоғамдағы бейнесіне тікелей әсер етеді. Қазіргі таңда сән индустриясында жеке тұлғаға бағытталған дизайн ерекше маңызға ие болып отыр. Болашақта бұл бағыт одан әрі дамып, әр адамға жеке стиль қалыптастыру мүмкіндігін кеңейтеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Григорьева, О.В., Практикум по индивидуальным заказам [текст/Электронный ресурс] : Учебное пособие / О. В. Григорьева, М. А. Нуржасарова. - 2-е изд. - Астана : Фолиант, 2015. - 280 с.

2. Нуржасарова, М. Жеке тапсырыстар бойынша практикум [Текст] : оқу құралы / М. Нуржасарова, Л. Т. Сарттарова, О. Григорьева. - Астана : Фолиант, 2019. - 256 б.

3. Zam M., Tavakoli M., Ramezani H. *The Role of Self-Confidence in Fashion Consumption Behavior.*—2022. Киім таңдау өзін-өзі бағалау мен мінезге әсер ететінін көрсетеді.

4. Hur Y.-J., Etcoff N., Silva E. *Understanding the Psychology of Fashion: Personality and Clothing Choices*. – 2024. Киім таңдауы тұлғалық ерекшеліктермен тікелей байланысты екенін дәлелдейді.

ЗАМАНАУИ ИНТЕРЬЕРДЕГІ ҰЛТТЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕР

Нұржан Дана

Пик 25-19 к тобының студенті

Ж. Тәшенев университеті

Ғылыми жетекшісі: **Рахимов Б. Ф.**,

магистр, аға оқытушы, Еуразиялық дизайнерлер одағының мүшесі

Аңдатпа: Бұл ғылыми мақалада заманауи интерьер дизайнындағы ұлттық элементтердің қолданылуы, олардың эстетикалық, мәдени және функционалдық маңызы қарастырылады. Ұлттық ою-өрнектер, дәстүрлі материалдар, түстер үйлесімі, жиһаз элементтері және декоративтік бұйымдардың интерьер кеңістігін қалыптастырудағы ролі талданады. Сонымен қатар ұлттық стиль мен заманауи минимализмді үйлестіру жолдары, интерьердегі этнодизайн бағыттары және қазіргі дизайндағы ұлттық мәдениетті сақтаудың маңыздылығы қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде ұлттық элементтер интерьерге ерекше стиль, рухани мазмұн және мәдени бірегейлік беретіндігі анықталды.

Түйінді сөздер: интерьер дизайны, ұлттық элементтер, этнодизайн, ою-өрнек, қазақ стилі, заманауи интерьер, дәстүр, мәдениет.

Қазіргі жаһандану дәуірінде интерьер дизайны әлемдік стильдердің ықпалымен дамып келеді. Минимализм, хай-тек, лофт, скандинав стилі сияқты бағыттар кең таралғанымен, соңғы жылдары ұлттық стильге қызығушылық артып отыр. Бұл құбылыс адамның өзінің мәдени тамырына, ұлттық құндылықтарына қайта оралуымен байланысты.

Интерьер – адамның өмір сүретін кеңістігі ғана емес, оның мәдениеті, дүниетанымы, талғамы мен өмір салтын көрсететін орта. Сондықтан заманауи интерьерде ұлттық элементтерді қолдану тек сәндік шешім емес, мәдени мұраны сақтау тәсілі болып табылады.

Ұлттық элементтер интерьерге ерекше атмосфера, жылылық, табиғилық және өзіндік стиль береді. Қазақ халқының дәстүрлі ою-өрнектері, кілемдер, ағаш бұйымдар, киіз, ұлттық түстер мен өрнектер заманауи интерьерде жаңа сипат алып, кеңінен қолданылып келеді.

1. Ұлттық интерьер ұғымы және оның ерекшелігі

Ұлттық интерьер – белгілі бір халықтың мәдениеті, дәстүрі, тұрмысы және өнері негізінде қалыптасқан интерьер стилі. Қазақ ұлттық интерьері көшпелі мәдениетпен тығыз байланысты. Оның негізгі элементтері:

киіз;

ағаш жиһаз;

ұлттық ою-өрнек;

кілемдер мен текеметтер;

керамикалық бұйымдар;

табиғи материалдар;

жылы түстер.

Ұлттық интерьердің негізгі ерекшеліктері:

Табиғи материалдардың қолданылуы

Ою-өрнектің көп қолданылуы

Жылы түстер палитрасы

Симметрия және композициялық үйлесім
Декоративтік элементтердің көп болуы
Ұлттық интерьер тек дәстүрлі үйді қайталау емес, ол – ұлттық элементтерді заманауи стильмен үйлестіру.

2. Интерьердегі ұлттық ою-өрнектер

Қазақ ою-өрнектері интерьер дизайнында маңызды декоративтік элемент болып табылады. Ою-өрнектер қабырғада, жиһазда, текстильде, кілемдерде, перделерде және декоративтік панельдерде қолданылады.

Ең көп қолданылатын ою-өрнектер:

Қошқар мүйіз

Түйе табан

Өркеш

Сынық мүйіз

Ирек су

Гүл өрнек

Ою-өрнектердің мағыналары бар. Мысалы:

Қошқар мүйіз – байлық, береке

Ирек – өмір жолы

Гүл – өсіп-өркендеу

Шеңбер – өмір, уақыт

Қазіргі интерьерде ою-өрнектер минималистік стильде де қолданылып жүр. Мысалы, ақ қабырғаға қара немесе алтын түсті ою-өрнек панельдері өте сәнді көрінеді.

3. Заманауи интерьердегі ұлттық жиһаз және материалдар



Сурет 1. Заманауи интерьерде ұлттық элементтерді қолдануы

Заманауи интерьерде ұлттық элементтерді қолданудың бірнеше жолы бар:
ағаш оюлы жиһаз;
киізден жасалған панельдер;
ұлттық кілемдер;
керамикалық ыдыстар;
сандық;
асадал;
ұлттық шамдар;
домбыра декоративті элемент ретінде.

Табиғи материалдар:

ағаш
киіз
жүн
былғары
тас
керамика

Бұл материалдар интерьерге табиғилық пен жылылық береді.

Қазіргі дизайнерлер ұлттық элементтерді толық интерьерге емес, акцент ретінде қолданады.

Мысалы:

бір қабырға ұлттық стильде;
бір жиһаз ұлттық өрнекпен;
декоративтік элементтер ғана.

Бұл тәсіл заманауи интерьер мен ұлттық стильді үйлестіруге мүмкіндік береді.

4. Қазақ ұлттық интерьерінде түстердің символикалық мағынасы бар:

Қызыл – өмір, энергия

Көк – аспан, еркіндік

Жасыл – табиғат

Сары – байлық

Ақ – тазалық

Қара – жер

Ұлттық интерьерде көбінесе мына түстер қолданылады:

қызыл

қоңыр

беж

алтын

көк

жасыл

Қазіргі интерьерде бұл түстер пастель немесе жұмсақ реңктерде қолданылады.

5. Ұлттық стиль мен заманауи стильді үйлестіру

Қазіргі интерьер дизайнында ең маңызды бағыттардың бірі – этностиль + минимализм үйлесімі.

Үйлестіру принциптері:

Интерьердің негізгі стилі – минимализм

Ұлттық элементтер – акцент

Табиғи материалдарды қолдану

Артық декор қолданбау

Түстерді үйлестіру

Жарықтандыруды дұрыс ұйымдастыру

Мысалы:

Ақ интерьер + ұлттық кілем

Заманауи диван + оюлы жастықтар
Қарапайым қабырға + оюлы панель
Шыны үстел + ағаш оюлы орындық
Заманауи интерьер + домбыра декор
Бұл тәсіл интерьерді заманауи әрі ұлттық етеді.

6. Ұлттық интерьердің маңызы

- мәдениетті сақтау;
- ұлттық өнерді дамыту;
- эстетикалық тәрбие;
- интерьерге ерекшелік беру;
- рухани атмосфера қалыптастыру;
- туризмді дамыту;
- ұлттық бренд қалыптастыру.

Қазіргі уақытта этнодизайн әлемдік дизайн бағыттарының бірі болып табылады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, заманауи интерьердегі ұлттық элементтер – мәдени мұраны сақтаудың, ұлттық бірегейлікті көрсетудің және интерьерге ерекше стиль берудің маңызды құралы болып табылады. Ұлттық ою-өрнектер, табиғи материалдар, дәстүрлі түстер мен декоративтік элементтер интерьер кеңістігін байытып, оған рухани мазмұн береді.

Заманауи интерьерде ұлттық элементтерді дұрыс қолдану дизайнерден үлкен талғам мен кәсіби шеберлікті талап етеді. Себебі ұлттық стиль мен заманауи стильді үйлестіру – дизайндағы күрделі шығармашылық процесс.

Болашақта этнодизайн және ұлттық интерьер бағыттары одан әрі дамып, ұлттық мәдениет негізінде жаңа интерьер стильдері қалыптасуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әбдіғапбарова Ұ. Қазақ ою-өрнектері. – Алматы, 2010.
2. Марғұлан Ә.Х. Қазақ халқының қолданбалы өнері. – Алматы, 1986.
3. Қасиманов С. Қазақтың қолөнері. – Алматы, 1995.
4. Байтенова Н. Дизайн негіздері. – Алматы, 2012.
5. Лаврентьев А.Н. История дизайна. – Москва, 2007.
6. Кузнецова М. Дизайн интерьера. – Москва, 2018.

ЗАМАНАУИ СӘНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕКСТИЛЬ МАТЕРИАЛДАРЫ

Сақыбек Т. , Жаркымбек Е.

ПиК-25-17к тобының студентері

Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші:

х.ғ.к., доцент **Джанпаизова В.М.**

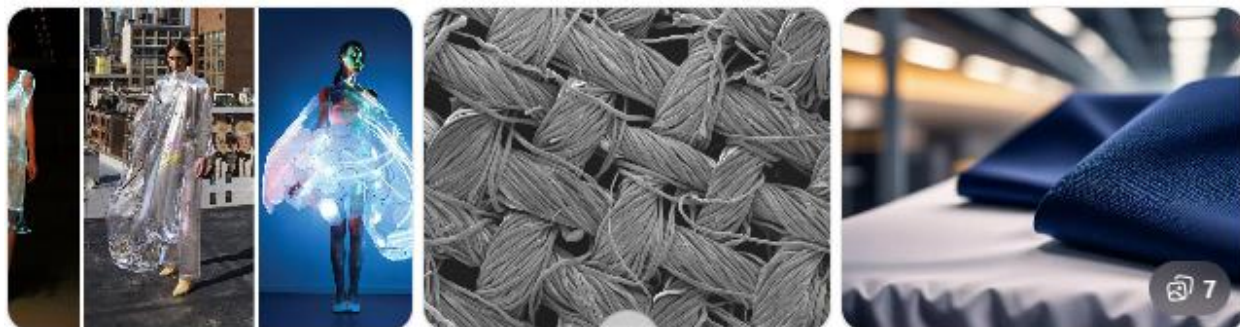
Аңдатпа: Бұл мақалада заманауи сән индустриясындағы инновациялық текстиль материалдары қарастырылады. Ақылды маталар (smart textiles), наноматериалдар, экологиялық тұрақты талшықтар және биоматериалдардың ерекшеліктері талданады. Инновациялық материалдардың функционалдық, эстетикалық және экологиялық артықшылықтары анықталып, олардың сән индустриясындағы рөлі көрсетіледі.

Түйінді сөздер: инновациялық текстиль, смарт-маталар, нанотехнология, тұрақты сән, экологиялық материалдар, талшық.

Қазіргі сән индустриясы тек эстетикалық емес, сонымен қатар технологиялық және экологиялық бағытта дамып келеді. Текстиль өндірісі әлемдегі ең ластаушы салалардың бірі болып саналады, сондықтан жаңа материалдарды әзірлеу маңызды міндетке айналды.

Инновациялық текстиль материалдары сән индустриясын трансформациялауда маңызды рөл атқарады. Олар киімнің функционалдығын арттырып, қоршаған ортаға әсерін азайтады.

1. Инновациялық текстиль материалдарының түрлері



Сурет 1 – Инновациялық текстиль материалдары

Инновациялық текстиль материалдары бірнеше негізгі топқа бөлінеді:

1.1 Смарт-текстильдер

Смарт-маталар қоршаған ортаға жауап бере алатын материалдар болып табылады. Олар температураны, қысымды және қозғалысты сезе алады.

1.2 Наноматериалдар

Нанотехнология текстильдің қасиеттерін жақсартады:

- су өткізбейтіндік
- антибактериалды қасиет
- беріктік

1.3 Биоматериалдар

Экологиялық таза материалдар:

- өсімдік негізіндегі талшықтар
- қайта өңделген материалдар

2. Смарт-текстиль және оның мүмкіндіктері



Сурет 2 – Смарт-киім үлгілері

Смарт-текстиль – бұл электрондық компоненттері бар маталар. Олар:

- адам денсаулығын бақылау
- температураны реттеу
- энергия өндіру

Соңғы зерттеулер смарт-маталардың энергия жинай алатынын көрсетеді, бұл оларды автономды етеді.

Кесте 1 – Смарт-текстиль түрлері

Түрі	Ерекшелігі	Қолданылуы
Пассивті	Сезімтал	Спорт киімі
Белсенді	Реакция береді	Медицина
Интеллектуалды	Ақпарат өңдейді	Smart киім

3. Экологиялық тұрақты материалдар



Сурет 3 – Экологиялық текстиль

Экологиялық материалдар сән индустриясының болашағы болып табылады.

Олар:

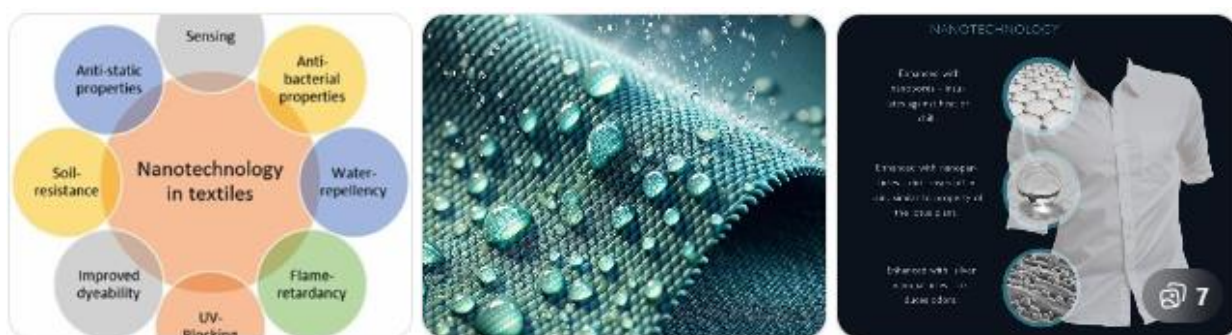
- қайта өңделеді
- табиғатқа зиянсыз
- ресурстарды үнемдейді

Зерттеулер көрсеткендей, тұрақты материалдар қоршаған ортаға әсерді айтарлықтай азайтады .

Кесте 2 – Дәстүрлі және инновациялық материалдарды салыстыру

Көрсеткіш	Дәстүрлі материал	Инновациялық материал
Экология	Ластайды	Экологиялық таза
Қызметі	Қарапайым	Көпфункционалды
Құны	Орташа	Әртүрлі

4. Нанотехнологияның рөлі



Сурет 4 – Нанотехнология қолданылған текстиль

Нанотехнология текстиль өндірісінде революциялық өзгерістер енгізді. Ол:

- бактерияға қарсы қасиет береді
- матаның беріктігін арттырады
- өзін-өзі тазалау функциясын қамтамасыз етеді

Бұл технологиялар сән индустриясында кеңінен қолданылуда .

5. Болашақтағы текстиль материалдары

Болашақ текстильдері келесі қасиеттерге ие болады:

- өзін-өзі реттеу
- энергия өндіру
- түсін өзгерту
- денсаулық мониторингі

Ғалымдардың пікірінше, смарт-текстильдер дизайн мен технологияның бірігуінің нәтижесі болып табылады.

Қорытынды. Инновациялық текстиль материалдары сән индустриясының дамуына жаңа бағыт беруде. Смарт-маталар, нанотехнология және экологиялық материалдар дизайнерлерге жаңа мүмкіндіктер ұсынады. Болашақта бұл материалдар сәннің негізгі элементіне айналады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Shah M.A., Pirzada B.M., Price G., Shibiru A.L., Qurashi A.

Applications of nanotechnology in smart textile industry: A critical review // *Journal of Advanced Research*. – 2022. DOI: 10.1016/j.jare.2022.01.008

<https://doi.org/10.1016/j.jare.2022.01.008>

2. Stylios G.K. **Novel Smart Textiles** // *Materials (MDPI)*. – 2020.

DOI: 10.3390/ma13040950. <https://doi.org/10.3390/ma13040950>

3. Fouda A., Hamza M.F., Shaheen T.I., Wei Y. **Nanotechnology and smart textiles: Sustainable developments of applications** // *Frontiers in Bioengineering and Biotechnology*. – 2022. DOI: 10.3389/fbioe.2022.1002887

<https://doi.org/10.3389/fbioe.2022.1002887>

4. Shaheen T.I. Nanotechnology for modern textiles: highlights on smart applications // *Journal of The Textile Institute*. – 2022.

DOI: 10.1080/00405000.2021.1962625

<https://doi.org/10.1080/00405000.2021.1962625>

5. Shah M.A. et al. Wearable nanotechnology-based smart textiles in healthcare //

Materials Today Communications. – 2022. DOI: 10.1016/j.mtcomm.2022.104055

<https://doi.org/10.1016/j.mtcomm.2022.104055>

6. Smart healthcare textiles: integration of nanomaterials // *Journal of Drug Delivery*

Science and Technology. – 2026. DOI: 10.1016/j.jddst.2026.108091

<https://doi.org/10.1016/j.jddst.2026.108091>

ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ

Әбдуманәп Е.Қ., Алишер А.,

ПиК-25-19к тобының студенттері

Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші:

Т.Ғ.К., профессор Байболов К.С.

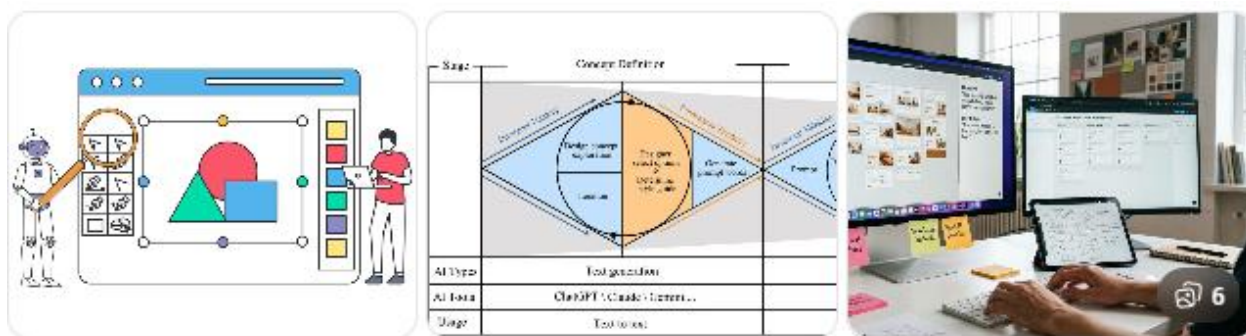
Аңдатпа: Бұл мақалада графикалық дизайн саласында жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын қолдану ерекшеліктері қарастырылады. Генеративті модельдер, автоматтандыру, визуалды коммуникация және шығармашылық процестердегі ЖИ-дің рөлі талданады. Сонымен қатар, ЖИ-дің дизайнер қызметіне әсері, артықшылықтары мен шектеулері және болашақ даму бағыттары анықталады.

Түйінді сөздер: жасанды интеллект, графикалық дизайн, генеративті дизайн, цифрлық технология, визуалды коммуникация.

Қазіргі таңда жасанды интеллект (ЖИ) графикалық дизайн саласының ажырамас бөлігіне айналып келеді. Заманауи зерттеулер көрсеткендей, ЖИ дизайн процесін түбегейлі өзгертіп, жаңа шығармашылық әдістерді қалыптастыруда [1].

ЖИ технологиялары визуалды контентті автоматты түрде құруға, өңдеуге және оңтайландыруға мүмкіндік береді. Бұл дизайнерлердің жұмысын жеңілдетіп қана қоймай, жаңа шығармашылық мүмкіндіктер ашады.

1. Жасанды интеллект және графикалық дизайн ұғымы



Сурет 1 – ЖИ негізіндегі графикалық дизайн үлгілері

Жасанды интеллект – бұл компьютерлік жүйелердің адам интеллектісіне тән әрекеттерді орындау қабілеті. Графикалық дизайнда ЖИ:

- визуалды элементтерді генерациялайды
- композицияны автоматты түрде құрады
- түстер мен қаріптерді ұсынады

Зерттеулерге сәйкес, ЖИ дизайнды автоматтандыру және генерациялау процестерін дамытуда негізгі құралға айналған [2].

2. ЖИ технологиялары және құралдары



Сурет 2 – ЖИ құралдары арқылы дизайн жасау

ЖИ негізіндегі негізгі технологиялар:

- *Генеративті модельдер (GAN, diffusion)*
- *Компьютерлік көру (Computer Vision)*
- *Машиналық оқыту (Machine Learning)*

ЖИ құралдары дизайнерге:

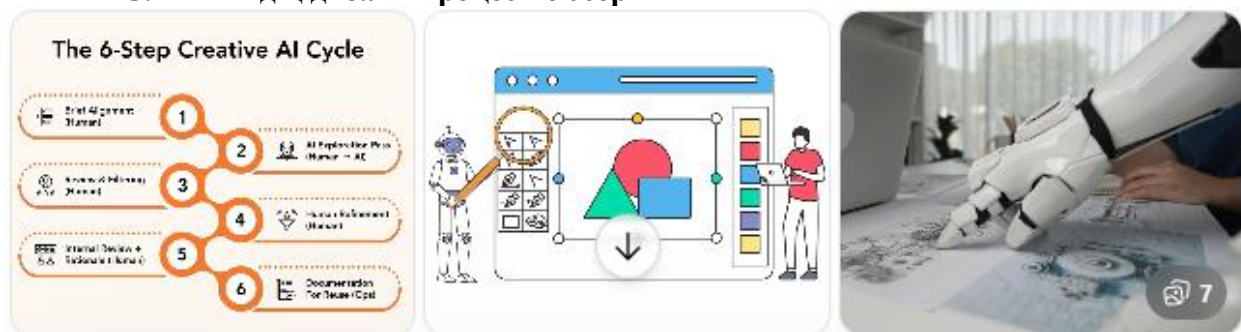
- логотиптер жасау
- иллюстрациялар генерациялау
- дизайн нұсқаларын автоматты ұсыну

Зерттеулер ЖИ дизайнердің шығармашылық қабілетін алмастырмай, оны толықтыратынын көрсетеді [3].

Кесте 1 – ЖИ құралдарының түрлері

Құрал түрі	Мүмкіндігі	Қолданылуы
Генеративті AI	Сурет жасау	Иллюстрация
Логотип генераторы	Брендинг	Маркетинг
Дизайн ассистенті	Кеңес беру	UX/UI

3. ЖИ-дің дизайн процесіне әсері



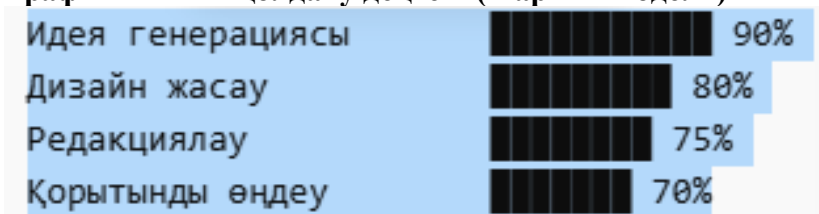
Сурет 3 – ЖИ қатысатын дизайн процесі

ЖИ дизайнның барлық кезеңдеріне әсер етеді:

1. Идея генерациясы
2. Концепция әзірлеу
3. Визуализация
4. Қорытынды өңдеу

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, ЖИ дизайн процесінің барлық кезеңдерін қолдай алады [4].

График 1 – ЖИ қолдану деңгейі (шартты модель)



Жоғары көрсеткіштер ЖИ-дің дизайнда кең қолданылатынын көрсетеді.

4. Артықшылықтары мен мәселелері

Артықшылықтары:

- уақытты үнемдеу
- автоматтандыру
- шығармашылықты кеңейту
- өнімділікті арттыру

Кемшіліктері:

- авторлық құқық мәселелері
- бірегейліктің төмендеуі
- алгоритмдік тәуелділік

Зерттеулер ЖИ дизайнердің рөлін өзгертіп, оны стратегиялық ойлаушыға айналдыратынын көрсетеді

5. Болашақ даму перспективалары



Сурет 4 – Болашақтағы ЖИ және дизайн

Болашақта ЖИ:

- толық автоматтандырылған дизайн жүйелерін
- жеке стильді танитын алгоритмдерді
- интерактивті дизайн платформаларын қалыптастырады.

Ғалымдар ЖИ-ді «шығармашылық серіктес» ретінде қарастырады [5].

Қорытынды. Жасанды интеллект графикалық дизайн саласын түбегейлі өзгертуде. Ол дизайнердің жұмысын жеңілдетіп, жаңа шығармашылық мүмкіндіктер ашады. Алайда ЖИ толықтай адамды алмастырмайды, керісінше, дизайнер мен технологияның үйлесімді жұмысын қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Li H. et al. The application and impact of AI in graphic design // Heliyon, 2024.
<https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e40037>
2. Choudhury M.M. et al. AI in design process // Cambridge, 2025.
<https://doi.org/10.1017/pds.2025>
3. Muji S. et al. AI in graphic design education // IEEE, 2024.
<https://doi.org/10.1109/WAIE60568.2023>
4. Babayeva Z. Artificial Intelligence in Graphic Design // 2025.
<https://ojs.publisher.agency/index.php/RMS/article/view/6973>
5. Alkhateeb S. AI and graphic design transformation // 2024.
<https://jcascc.com/index.php/jcascc/article/view/4219>

АҚЫЛДЫ КИИМ (WEARABLE TECHNOLOGY) ЖӘНЕ ОНЫҢ БОЛАШАҚ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Серік Д.Е., Құндыз А.Б.,

Пик 23-14к тобының студентері,

Ж. Тәшенев университеті, Шымкент қ.,

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы

Асилова К. С.

Аңдатпа; Бұл мақалада ақылды киім (wearable technology) ұғымы, оның құрылымы, қызметтері және заманауи сән индустриясындағы рөлі қарастырылады. Смарт-текстиль, сенсорлар, IoT технологиялары арқылы киімнің функционалдық мүмкіндіктері талданады. Ақылды киімнің медицина, спорт және күнделікті өмірдегі қолданылуы мен болашақ даму бағыттары айқындалады.

Түйінді сөздер: ақылды киім, wearable technology, смарт-текстиль, сенсор, IoT, цифрлық сән.

Соңғы жылдары технология мен сәннің тоғысуы нәтижесінде жаңа бағыт – ақылды киім (wearable technology) қалыптасты. Бұл технология киімге электрондық

компоненттерді енгізу арқылы оның функционалдық мүмкіндіктерін арттыруға бағытталған. Зерттеулер көрсеткендей, ақылды киімдер адамның физиологиялық көрсеткіштерін бақылауға, деректерді жинауға және талдауға мүмкіндік береді [1]. Сонымен қатар, IoT (заттар интернеті) дамуы бұл технологияның кең таралуына ықпал етуде [2].

Зерттеудің өзектілігі – ақылды киімнің сән индустриясы мен денсаулық сақтау саласындағы маңыздылығының артуымен байланысты.

1. Ақылды киім ұғымы және ерекшеліктері



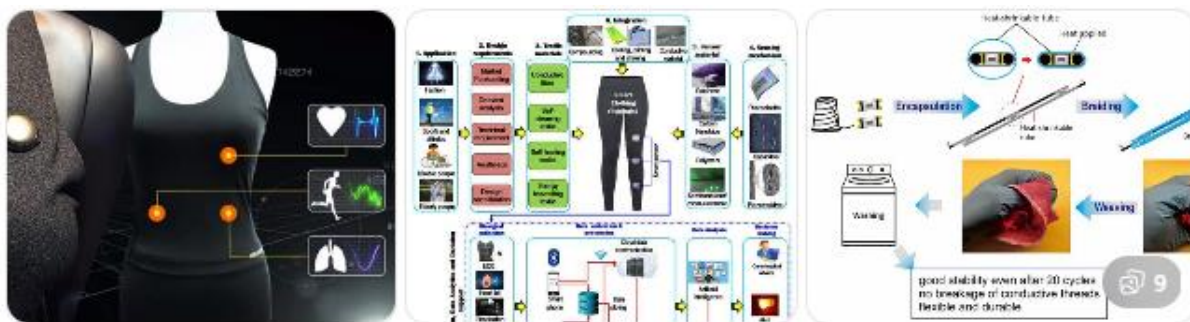
Сурет 1 – Ақылды киім үлгілері

Ақылды киім – бұл сенсорлар, өткізгіш талшықтар және микропроцессорлар енгізілген текстиль өнімдері. Олар:

- дене температурасын өлшейді
- жүрек соғуын бақылайды
- қозғалысты тіркейді

Ақылды киімнің басты ерекшелігі – оның адам денесіне бейімделуі және үздіксіз деректер жинауы [3].

2. Ақылды киімнің құрылымы және технологиялары



Сурет 2 – Ақылды киімнің технологиялық құрылымы

Ақылды киім бірнеше негізгі компоненттен тұрады:

1. *Сенсорлар* – физиологиялық деректерді жинау
2. *Өткізгіш талшықтар* – сигнал беру
3. *Микроконтроллерлер* – деректерді өңдеу
4. *Байланыс жүйелері (Bluetooth, Wi-Fi)* – ақпаратты жіберу

Ақылды текстильдер икемді электроникамен үйлеседі, бұл оларды күнделікті қолдануға ыңғайлы етеді [3].

Кесте 1 – Ақылды киім компоненттері

Компонент	Қызметі	Қолданылуы
Сенсорлар	Дерек жинау	Медицина
Электронды талшық	Сигнал өткізу	Спорт

Контроллер	Ақпарат өңдеу	Смарт жүйелер
Байланыс модулі	Дерек жіберу	IoT

3. Ақылды киімнің қолданылу салалары



Сурет 3 – Ақылды киімнің қолданылу салалары

Ақылды киім әртүрлі салаларда қолданылады:

3.1 Медицина

- жүрек соғуын бақылау
- пациент жағдайын қадағалау

3.2 Спорт

- физикалық белсенділікті өлшеу
- жаттығу тиімділігін арттыру

3.3 Күнделікті өмір

- температураны реттеу
- қауіпсіздік функциялары

Ақылды киімдер адамның денсаулығын үздіксіз бақылауға мүмкіндік береді және бұл медициналық технологиялардың жаңа бағыты болып табылады [4].

Кесте 2 – Қолдану салаларын салыстыру

Сала	Негізгі функциясы	Артықшылығы
Медицина	Денсаулық мониторингі	Ерте диагностика
Спорт	Қозғалыс бақылау	Нәтижені жақсарту
Сән	Дизайн + технология	Инновация

4. Ақылды киімнің артықшылықтары мен кемшіліктері

Артықшылықтары:

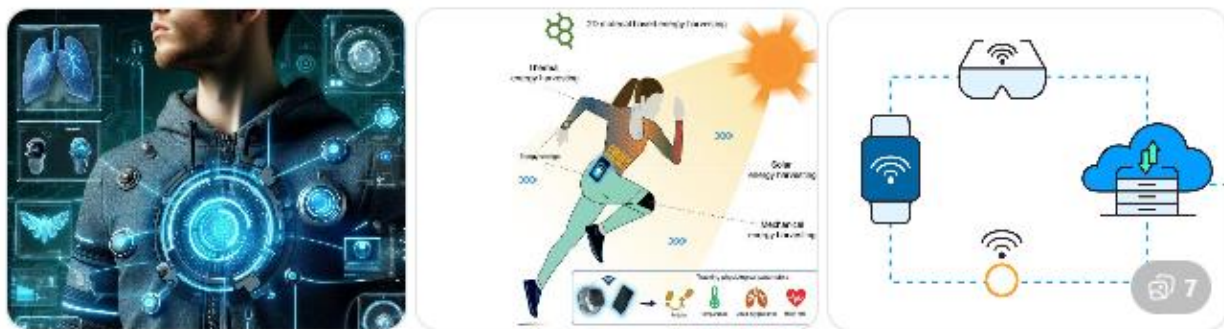
- денсаулықты бақылау
- ыңғайлылық
- көпфункционалдылық
- инновациялық дизайн

Кемшіліктері:

- жоғары құны
- энергия тұтыну мәселесі
- деректер қауіпсіздігі

Ақылды құрылғылардың кең таралуы оларды болашақтың негізгі технологиясына айналдырады [5].

5. Болашақ перспективалары



Сурет 4 – Ақылды киімнің болашағы

Болашақта ақылды киім келесі бағыттарда дамиды:

- жасанды интеллектпен интеграция
- энергия жинайтын маталар
- толық цифрлық экожүйе
- метаверс және виртуалды сән

Соңғы зерттеулер киімге толық компьютер енгізу мүмкін екенін көрсетуде, бұл технологияның жаңа кезеңге өткенін дәлелдейді.

Қорытынды. Ақылды киім – сән индустриясы мен технологияның бірігуінің нәтижесі. Ол адам өмірінің сапасын жақсартуға, денсаулықты бақылауға және жаңа дизайн мүмкіндіктерін ашуға ықпал етеді.

Болашақта wearable technology сән индустриясының ажырамас бөлігіне айналып, киім тек эстетикалық емес, функционалды өнім ретінде дамиды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ahsan M. et al. Smart Clothing Framework for Health Monitoring Applications. – 2022. <https://www.mdpi.com/1525700>
2. Fernández-Caramés T.M., Fraga-Lamas P. IoT Smart Clothing. – 2018. <https://doi.org/10.3390/electronics7120405>
3. McCann J., Bryson D. Smart Clothes and Wearable Technology. – 2023. <https://www.sciencedirect.com/book/9780128195260>
4. Zhang W. et al. Smart wearable fibers and textiles. – 2025. <https://doi.org/10.1039/D5NR02801A>
5. Comprehensive overview of smart wearables. – 2020. <https://doi.org/10.1016/j.engappai.2020.103529>

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАҒА АРНАЛҒАН КАПЮШОНЫ БАР КОМБИНЕЗОННЫҢ ҮЛГІСІН ҚҰРАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Даулетбекова Б., Қайратжанова А.,
 ПиК-24-14к1 тобының смтуденттері
 Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қ.,
 Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы
Рахманкулова Ж.А.

Аңдатпа. Бұл мақалада мектеп жасына дейінгі балаларға арналған капюшоны бар комбинезонның негізгі үлгісін құрастыру ерекшеліктері қарастырылады. Комбинезон конструкциясын дұрыс жасау баланың қозғалыс еркіндігін қамтамасыз етіп, киімнің ыңғайлылығын арттырады. Зерттеу барысында базалық үлгіні құрастыру

кезеңдері мен оны модельдеу тәсілдері сипатталған. Ұсынылған әдістер арқылы ұлдар мен қыздарға арналған әртүрлі сәндік үлгілерді әзірлеуге болады.

Түйінді сөздер: конструкция, құрастыру, мектеп жасына дейінгі балалар, комбинезон, капюшон, тік жаға.

Балалар қысты өте жақсы көреді, өйткені бұл – жылдың ең ертегідей ғажайып мезгілі. Таңертеңгілік мерекелер, жаңа жылдық шыршалар, сыйлықтар, ең асыл тілектерді орындайтын сиқыршы Аяз атамен кездесу, оның әкелетін түрлі тәттілері — мұның бәрі Қыс! Алғашқы қар табиғатты өзгертіп, қалаларды ақ киімге бөлеп, бізді балаларымызбен серуендеуге шақырып тұрғандай болады: қарлы жолдармен жүгіріп, жұмсақ үлпілдек қарға аунап ойнағымыз келеді. Қысқы ойындар — ең көңілді ойындар! Шанамен немесе конькимен сырғанауға, қар атысып ойнауға, аққала жасауға болады. Ал серуен кезінде тоңып қалмас үшін, әсіресе балаға, жылы әрі ыңғайлы киіну өте маңызды.

Қазіргі таңда мектеп жасына дейінгі балаларға арналған киімдердің сапасы мен функционалдығы ерекше маңызға ие. Балалар киімі ең алдымен ыңғайлы, қауіпсіз және практикалық болуы тиіс. Осы тұрғыда комбинезон – күнделікті қолдануға арналған әмбебап киім түрі болып табылады.

Капюшоны бар комбинезон баланы суықтан, желден қорғап, қосымша бас киімсіз-ақ қолайлы жағдай жасайды. Сондықтан мұндай киім түрінің үлгісін дұрыс құрастыру – тігін өндірісіндегі маңызды міндеттердің бірі.

Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған комбинезон келесі талаптарға сай болуы тиіс:

- қозғалысқа кедергі келтірмеуі;
- жұмсақ және табиғи матадан тігілуі;
- киіп-шешуге ыңғайлы болуы;
- қауіпсіз (өткір бөлшектерсіз) болуы;
- маусымға сәйкес жылу сақтауы.

Сіздерге қысқы киімнің тамаша нұсқасын ұсынамыз — капюшоны бар жылы комбинезон. Ол жұмсақ, жайлы, сыдырма арқылы түймеленеді және аяздан сенімді қорғайды. Егер суық жел соқса, қорғаныш капюшонды киіп алсаңыз, кез келген аязға төтеп беруге болады. Осы мақалада сіз балалар комбинезонының негізгі үлгісін құрастыруды үйренесіз, соның негізінде қиялыңызды пайдаланып, ұлдарға да, қыздарға да арналған түрлі үлгілерді модельдеп тігуге болады.

Есептеулер мен сызбаны жасау үшін балаңыздың өлшемдерін пайдаланыңыз. Сабақта біз бойы 104 см болатын 28 өлшемнің стандартты өлшемдерін қолданамыз.

Құрастыруға қажетті балалар өлшемдері

(бойы 104 см, өлшемі 28) *(толығырақ өлшем кестелерінен қараңыз)*

1. Кеуде айналымы (Ог) — 56 см
2. Бел айналымы (От) — 53 см
3. Мықын айналымы (Об) — 61 см
4. Мойын айналымы — 28 см
5. Алдыңғы бойдың белге дейінгі ұзындығы — 27 см
6. Иық ұзындығы — 8,5 см
7. Арқа ұзындығы белге дейін — 25,5 см
8. Қолтық ойындысының тереңдігі — 14 см
9. Мықын биіктігі — 10,5 см
10. Жең ұзындығы — 36 см
11. Білек айналымы — 12,5 см
12. Қолдың жоғарғы бөлігінің айналымы — 19,5 см
13. Аяқтың сыртқы ұзындығы — 63 см
14. Аяқтың ішкі ұзындығы — 45 см
15. Тізе биіктігі — 35,5 см

Шалбар балағының ені (төменгі бөлігі) — 32 см (*Бұл мән үлгіге және жеке қалауға байланысты, арттыруға немесе азайтуға болады.*)

Отыру биіктігі өлшемі мынадай түрде есептеледі:

13-өлшем – 14-өлшем = $63 - 45 = 18$ см.

Сондай-ақ бұл өлшемді тікелей өлшеп алуға болады.

16. Отыру тереңдігінің бақылау өлшемі— арқамен 7-ші мойын омыртқасынан бастап, сантиметрлік таспаны аяқтардың арасынан өткізіп, алдыңғы жақтағы мойын ойысына дейін өлшенеді. Бұл өлшем дайын негізгі үлгіні тексеру үшін қажет. Ыңғайлы отыру үшін үлгі бойынша алынған өлшем нақты өлшенген мәннен **3–4 см-ге үлкен болуы тиіс.**

МАҢЫЗДЫ! Үлгі құрастыру барысында еркіндік қосымшалары міндетті түрде ескеріледі, себебі балалар белсенді қозғалады. Қосымшаның мөлшерін матаның және жылытқыштың қалыңдығына, сондай-ақ комбинезонның қалаған үлгісіне қарай анықтаңыз — 4 см-ден (жаңа туған нәрестелер үшін) 8 см және одан да көп болуы мүмкін. Ұсынылған негізгі үлгіде қосымша мөлшері 8 см деп алынған. Барлық қажетті есептеулерді сызба құрастыру барысында орындаймыз.

Балалар комбинезонының негізгі үлгісі — тор сызығын құрастыру.

Комбинезон үлгісі келесі бөліктерден тұрады:

- алдыңғы бой;
- артқы бой;
- жең;
- капюшон бөлігі.
- Тік жаға

Құрастыруды қағаз парағының жоғарғы сол жақ бұрышынан бастаңыз, А нүктесін белгілеңіз.

Тордың ені: $AA1 = \frac{1}{2} KA + 8 \text{ см} = 56/2 + 8 = 36 \text{ см}$

А нүктесінен төмен қарай кесінді жүргізіңіз:

$AD = \text{Арқаның белге дейінгі ұзындығы} + \text{Аяқтың сыртқы ұзындығы} + 6 \text{ см}$
(отыруға және қайыруға қосымша) = $25,5 + 63 + 6 = 94,5 \text{ см}$

А1 нүктесінен төмен қарай тік сызық түсіріңіз, D нүктесінен оңға қарай көлденең сызық жүргізіңіз. Қиылысқан жерде D1 нүктесі алынады.

▪ Қолтық сызығы. $AG = \text{Қолтық ойындысының тереңдігі} + 1,5 \text{ см (қосымша)}$
= $14 + 1,5 = 15,5 \text{ см}$ (қосымшаны баланың жасына қарай арттыруға болады)

▪ Бел сызығы. А нүктесінен төмен қарай:

$AT = \text{Арқа ұзындығы белге дейін} + 2 \text{ см (қосымша)}$
= $25,5 + 2 = 27,5 \text{ см}$. Белдің көлденең сызығын жүргізіңіз TT1

▪ Мықын сызығы. Т нүктесінен төмен қарай:

$TL = 10,5 \text{ см}$ (өлшем бойынша мықын биіктігі)

Көлденең сызық жүргізіңіз — Л1 және Л2 нүктелері алынады.

▪ Қадам сызығы. Т нүктесінен төмен қарай: $TC = 18 \text{ см (отыру биіктігі)} + 2 \text{ см}$
(қосымша) = 20 см

▪ Тізе сызығы. $TK = 35,5 \text{ см}$

Көлденең үзік сызық жүргізіңіз — К1 және К2 нүктелері

▪ Шалбар төменгі сызығы. $DN = 4 \text{ см}$ (шалбарды қайыруға)

Көлденең үзік сызық жүргізіңіз — НН1

Белгіленген нүктелерден көлденең кесінділер жүргізіңіз —

G1, T1, Л1, С1, К1, Н1, D1 нүктелері алынады.

▪ Бүйір сызығы. ГГ1 кесіндісін тең екіге бөліңіз (Г2 нүктесі) және осы нүкте арқылы тік сызық жүргізіңіз — бұл бүйір сызығы.

Комбинезон лифінің үлгісін құрастыру. Артқы бөліктің (арқа) үлгісі

▪ Арқа мойын ойындысы. А нүктесінен оңға қарай $1/6$ мойын айналымы + 1 см өлшеңіз: $= 28/6 + 1 = 5,5 \text{ см}$,

және жоғары қарай 1,5 см белгілеңіз (барлық өлшемдер үшін). Лекало бойынша арқа мойын ойындысының сызығын жүргізіңіз.

▪ Қолтық ойындысының ені. $G3G4 = \text{Кеуде жартылай айналымы} / 4 + 2 \text{ см}$ (қосымша комбинезон өлшеміне қарай өзгеруі мүмкін) $= 28,5/4 + 2 = 9 \text{ см}$
 $G2$ нүктесінен солға және оңға қарай белгілеңіз: $G2G3 = G2G4 = 4,5 \text{ см}$ (қолтық енінің жартысы)

▪ Арқа иық сызығы. P нүктесінен төмен қарай 2 см белгілеңіз және қысқа көлденең көмекші сызық жүргізіңіз. Иық сызығын өлшем бойынша иық ұзындығына + 1 см (қосымша) тең етіп жүргізіңіз, шеткі иық нүктесі көмекші көлденең кесіндіде жатуы тиіс. Қосымша мөлшерін баланың жасына қарай арттыруға болады.

Қолтық ойындысының төменгі бұрышынан ұзындығы 2 см болатын бұрыш биссектрисасын жүргізіңіз. Сызбада көрсетілгендей арқа қолтық ойындысын сызыңыз.

Алдыңғы бөліктің (полочка) үлгісі

▪ **Алдыңғы бөлікті көтеру.** Бел сызығынан жоғары қарай:

$T1A1 = \text{Алдыңғы бойдың белге дейінгі ұзындығы (ДТП)} + 2 \text{ см (қосымша)}$
 $= 27 + 2 = 29 \text{ см}$

▪ **Алдыңғы мойын ойындысы.** $A1$ нүктесінен радиусы $R = 1/6$ мойын айналымы + 1 см $= 28/6 + 1 = 5,5 \text{ см}$ болып, алдыңғы мойын ойындысын сызыңыз. Иық ұзындығы мен қолтық ойындысының сызығын арқа бөлігіне ұқсас етіп жүргізіңіз.

Шалбар үлгісін құрастыру. Шалбардың алдыңғы жартысы

$C1$ нүктесінен оңға қарай: **$C1C3 = 1/10$ мықын жартылай айналымы + 0,5 см $= 3,1 + 0,5 = 3,6 \text{ см}$.** **$C1C4 = C1C3$** Лекало бойынша **$C3C4$** доға сызығын жүргізіңіз. $C3$ және $H1$ нүктелерін көмекші түзу кесіндімен қосыңыз.
 $C3H1$ кесіндісінің ортасынан тік бұрыш жасап **0,5 см** белгілеңіз және сәл ойыс тігіс сызығын жүргізіңіз.

▪ **Шалбардың алдыңғы бөлігінің төменгі сызығы**

$H1H2 = \text{Өлшем бойынша төменгі енінің жартысы} - 1 \text{ см} = 32/2 - 1 = 15 \text{ см}$

$D1D2$ кесіндісін екі жағынан **0,3 см** ұзартуға болады.

Жебе (орталық) сызығын **$H1H2$ кесіндісінің ортасынан жоғары қарай тік жүргізіңіз.**

Шалбардың артқы жартысы

C нүктесінен солға қарай:

$CC4 = 1/4 CC2 + 1 \text{ см} = 18,25/4 + 1 = 5,5 \text{ см}$

Лекало бойынша **$C4L$ кесіндісін** жүргізіңіз.

▪ **Жебе (орталық) сызығы.** **$C4C2$ кесіндісін** тең екіге бөліңіз және сызбада көрсетілгендей жебе сызығын жүргізіңіз — **$K4$ және $H3$ нүктелері** алынады.

▪ **Шалбардың төменгі бөлігінің ені (артқы жартысы)**

Формула бойынша есептеледі: **$1/2$ төменгі ені (өлшем бойынша) + 1 см $= 32/2 + 1 = 17 \text{ см}$.** **$H3$ нүктесінен солға және оңға қарай 8,5 см** белгілеңіз —

$H4$ және $H5$ нүктелері алынады. **$D3D4$ кесіндісін** екі жағынан **0,3 см** ұзарту керек. **$L2$ және $H4$ нүктелерін қосыңыз** — **$K3$ нүктесі** алынады.

$K4K3$ кесіндісін өлшеп, дәл сондай ұзындықты $K4$ нүктесінен солға қарай белгілеңіз:

$K4K5 = K4K3$. **$C4K5$ нүктелерін қосыңыз,** кесіндінің ортасы арқылы оңға қарай ұзындығы **0,7 см** болатын көмекші перпендикуляр түсіріңіз және лекало бойынша сәл ойыс сызық жүргізіңіз.

Алдыңғы бөлікте (полочкада) ені 3,5 см болатын жапсырма планка бөлшегін құрастырыңыз, оны калькаға бөлек көшіріп алыңыз. Үлгіде резеңке өткізілетін кулиса енін белгілеңіз.

Қосымша түрде ені **5 см** болатын **тік жағалы (стойка) жағасын** құрастырыңыз. Жаға ұзындығы үлгі бойынша арқа мен алдыңғы бөліктің мойын ойындысының ұзындығына тең болуы тиіс.

Комбинезонға жең үлгісі. Жең үлгісін құрастырыңыз.
СС2 = $\frac{3}{4}$ комбинезон үлгісіндегі қолтық ойындысының тереңдігі.

Капюшон үлгісі. Капюшон – комбинезонның маңызды бөлігі. Оны құрастыру кезінде бас айналымы мен мойын ойындысының өлшемдері ескеріледі. Комбинезонға капюшон үлгісін құрастыру үшін **екі өлшемді** алу қажет:

1. **Бас айналымы** – 51 см
2. **Бас биіктігі** – 15,5 см + 7 см (жылы әрі ыңғайлы болу үшін қосымша)

Капюшон үлгісін құрастырыңыз.

Балалар комбинезонының негізгі үлгісі дайын. Сіз оны өзгертусіз қолдана аласыз, немесе өз эскизіңізге сәйкес үлгінің фасонын модельдеуге болады.

Негізгі үлгі негізінде әртүрлі сәндік элементтер қосуға болады: қалталар; түрлі-түсті комбинаториялар; аппликациялар; сырмалар немесе түйме түрлері.

Ұл балаларға арналған модельдерде қарапайым және спорттық стиль қолданылса, қыз балаларға арналған үлгілерде сәндік элементтер көбірек қолданылады.

Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған капюшоны бар комбинезонның үлгісін құрастыру – күрделі әрі жауапты процесс. Дұрыс құрастырылған үлгі баланың жайлылығын қамтамасыз етіп, киімнің функционалдық қасиеттерін арттырады.

Ұсынылған әдістерді қолдана отырып, тігін өндірісінде сапалы әрі заманауи балалар киімдерін әзірлеуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Темиршиков К.М. Балалар ассортиментіндегі тігін бұйымдарының технологиясы және конструкциялануы: Әдістемелік нұсқаулық. - Алматы: Эпиграф, 2021.- 100 б. <http://rmebrk.kz/book/1175675>
2. Сарттарова, Л.Т. Тігін бұйымдарын конструктивті үлгілеу: Оқулық. / Алматы технологиялық университеті. - Алматы: АТУ, 2021. - 156 б. <http://rmebrk.kz/book/1175131>
3. Асанова А. Киімді конструкциялау : оқулық / - Астана : Фолиант баспасы, 2018. - 168 с.

МУЗЫКА САБАҒЫНДА ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Өтелбай Арайлым Нұрланқызы

«Музыка мұғалімдерін даярлау» БББ 4 курс студенті

Ғылыми жетекшісі, п.ғ.к., доцент **С.С.Естемесова**

Ж. Тәшенев университеті

Шымкент қаласы

Аннотация: Бұл мақалада музыка сабағында оқушылардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастырудың тиімді әдістері қарастырылады. Музыкалық білім беру процесінде оқушылардың эстетикалық талғамын дамыту, шығармашылық қабілеттерін жетілдіру, эмоциялық сезімталдығын арттыру және рухани құндылықтарды меңгерту жолдары талданады. Заманауи педагогикалық тәсілдер мен инновациялық технологияларды қолдану негізінде тұлғаның жан-жақты дамуына ықпал ететін әдістер ұсынылады.

Кілт сөздер: музыка сабағы, тұлғалық қасиеттер, эстетикалық тәрбие, шығармашылық қабілет, эмоциялық даму, музыкалық білім беру, педагогикалық әдістер, рухани құндылықтар, оқушы тұлғасы, инновациялық технологиялар

Аннотация: В данной статье рассматриваются эффективные методы формирования личностных качеств учащихся на уроках музыки. В процессе музыкального образования анализируются пути развития эстетического вкуса учащихся, совершенствования творческих способностей, повышения эмоциональной чувствительности и усвоения духовных ценностей. Предлагаются методы, способствующие всестороннему развитию личности на основе применения современных педагогических подходов и инновационных технологий.

Ключевые слова: уроки музыки, личностные качества, эстетическое воспитание, творческие способности, эмоциональное развитие, музыкальное образование, педагогические методы, духовные ценности, личность учащегося, инновационные технологии

Abstract: This article discusses effective methods for the formation of personal qualities of students in music lessons. In the process of music education, the ways of developing students' aesthetic taste, improving creative abilities, increasing emotional sensitivity and assimilation of spiritual values are analyzed. The methods that promote the comprehensive development of personality based on the use of modern pedagogical approaches and innovative technologies are proposed.

Keywords: music lessons, personal qualities, aesthetic education, creative abilities, emotional development, musical education, pedagogical methods, spiritual values, student's personality, innovative technologies

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты жан-жақты дамыған, шығармашыл, рухани бай тұлға қалыптастыру. Осы тұрғыда музыка пәнінің алатын орны ерекше. Музыка адам жанына әсер ететін, оның ішкі сезімін оятатын, эстетикалық талғамын қалыптастыратын өнер түрі. Сондықтан музыка сабағында оқушылардың тұлғалық қасиеттерін дамыту – маңызды педагогикалық міндеттердің бірі.

Музыка сабағы оқушының тек музыкалық қабілетін ғана емес, сонымен қатар оның мінез-құлқын, дүниетанымын, эмоционалдық әлемін қалыптастыруға ықпал етеді. Музыканы тыңдау, орындау және талдау барысында оқушылардың зейіні, есте сақтау қабілеті, қиялы мен ойлау жүйесі дамиды. Сонымен қатар, музыка арқылы бала өз сезімін білдіруге, ішкі жан дүниесін түсінуге үйренеді.

Тұлғалық қасиеттерді қалыптастыруда музыка сабағында қолданылатын әдістердің маңызы зор. Солардың бірі музыканы тыңдау әдісі. Бұл әдіс арқылы оқушылар әртүрлі музыкалық шығармаларды тыңдап, олардың мазмұнын, көңіл-күйін, идеялық мәнін түсінуге тырысады. Нәтижесінде олардың эмоциялық сезімталдығы, эстетикалық қабылдауы қалыптасады. Мұғалім шығарманы тыңдату барысында оқушыларға бағыттаушы сұрақтар қойып, олардың ойлау белсенділігін арттырады [1].

Келесі маңызды әдіс ән айту. Ән айту оқушылардың дауыс мүмкіндігін дамытып қана қоймай, олардың ұжымдық жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады. Хормен ән айту барысында балалар бір-бірін тыңдауға, үйлесімділік сақтауға, тәртіпке бағына білуге үйренеді. Бұл өз кезегінде жауапкершілік, ұйымшылдық сияқты қасиеттердің дамуына ықпал етеді.

Музыка сабағында шығармашылық тапсырмаларды қолдану да тұлғалық дамудың тиімді жолы болып табылады. Мысалы, оқушыларға әуен құрастыру, ырғақ ойлап табу, музыкалық бейнелерді сурет арқылы жеткізу сияқты тапсырмалар беру олардың қиялын, шығармашылық қабілетін дамытады. Бұл әдістер оқушының өзіндік ойлауын қалыптастырып, өз пікірін еркін жеткізуіне мүмкіндік береді.

Рөлдік ойындар мен сахналық қойылымдар да музыка сабағында кеңінен қолданылады. Бұл әдіс арқылы оқушылар белгілі бір образға еніп, кейіпкердің сезімін түсінуге тырысады. Нәтижесінде олардың эмпатиясы, қарым-қатынас мәдениеті және әлеуметтік дағдылары дамиды.

Заманауи білім беру талаптарына сай, музыка сабағында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану да маңызды. Мультимедиялық құралдар

арқылы музыкалық шығармаларды тыңдау, бейнежазбаларды көру, интерактивті тапсырмалар орындау оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады және олардың танымдық белсенділігін күшейтеді.

Музыка сабағында ұлттық құндылықтарды насихаттау да тұлғалық қасиеттерді қалыптастырудың маңызды бағыты болып табылады. Қазақ халқының халық әндері мен күйлерін үйрету арқылы оқушылардың ұлттық сана-сезімі, отансүйгіштік қасиеті қалыптасады. Бұл олардың рухани дүниесін байытып, мәдени мұраға деген құрметін арттырады.

Тұлғалық қасиеттер адамның мінез-құлқын, дүниетанымын, қарым-қатынас мәдениетін, өмірлік ұстанымдарын айқындайтын маңызды сапалар жиынтығы. Білім беру үдерісінде оқушылардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру – негізгі міндеттердің бірі. Бұл үдеріс жүйелі, мақсатты және педагогикалық тұрғыдан дұрыс ұйымдастырылған әдістер арқылы жүзеге асады [2].

Тұлғалық қасиеттерді қалыптастырудың тиімді әдістерінің бірі – тәрбиелік әңгіме әдісі. Бұл әдіс арқылы мұғалім оқушылармен түрлі өмірлік жағдайлар туралы пікір алмасып, олардың дұрыс шешім қабылдауына бағыт береді. Әңгіме барысында оқушылар өз ойларын ашық айтып, өзгенің пікірін тыңдауға үйренеді. Нәтижесінде олардың коммуникативтік дағдылары дамиды.

Келесі әдіс – үлгі көрсету әдісі. Мұғалімнің жеке тұлғасы, оның мінез-құлқы, сөйлеу мәдениеті оқушылар үшін үлгі болып табылады. Сонымен қатар, тарихи тұлғалар, өнер қайраткерлері, батырлар туралы мысалдар келтіру арқылы оқушылардың бойында адамгершілік, отансүйгіштік қасиеттер қалыптасады.

Іс-әрекет арқылы тәрбиелеу әдісі де маңызды орын алады. Оқушылар түрлі шығармашылық, әлеуметтік, ұжымдық жұмыстарға қатысу арқылы жауапкершілік, еңбекқорлық, ұйымшылдық сияқты қасиеттерді меңгереді. Мысалы, топтық жұмыстар, жобалық тапсырмалар, сахналық қойылымдар арқылы балалар белсенді әрекетке түседі.

Тағы бір тиімді әдіс – ынталандыру және мадақтау әдісі. Оқушының жетістігін дер кезінде бағалап, оны мадақтау оның өзіне деген сенімін арттырады. Бұл әдіс оқушының әрі қарай дамуына мотивация береді. Сонымен қатар, әділ бағалау арқылы оқушы өз қателіктерін түсініп, өзін-өзі жетілдіруге ұмтылады.

Өзін-өзі тәрбиелеу әдісі тұлғаның қалыптасуында ерекше рөл атқарады. Мұғалім оқушыларды өз әрекетін талдауға, өзін бағалауға, мақсат қоюға үйретуі тиіс. Бұл әдіс оқушының дербестігін, жауапкершілігін арттырады.

Рөлдік ойындар әдісі оқушылардың әлеуметтік тәжірибесін қалыптастыруға көмектеседі. Өртүрлі жағдайларды сахналау арқылы олар өмірлік дағдыларды меңгереді, басқа адамдардың сезімін түсінуге үйренеді. Бұл әдіс әсіресе эмпатия мен қарым-қатынас мәдениетін дамытуда тиімді.

Проблемалық оқыту әдісі де тұлғалық қасиеттерді дамытуда маңызды. Мұғалім оқушыларға ойландыратын сұрақтар қойып, мәселені өз бетінше шешуге бағыттайды. Бұл олардың сыни ойлауын, логикалық қабілетін дамытады.

Сонымен қатар, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы оқушылардың танымдық қызығушылығы артады. Интерактивті тапсырмалар, мультимедиялық материалдар оқушының белсенділігін күшейтіп, білімді терең меңгеруге ықпал етеді. Музыка сабағы оқушылардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруда үлкен мүмкіндіктерге ие пән. Дұрыс ұйымдастырылған сабақ, тиімді әдістер мен тәсілдер арқылы оқушының шығармашылық қабілетін дамытып қана қоймай, оның адамгершілік, эстетикалық және әлеуметтік қасиеттерін де жетілдіруге болады.

Сондықтан музыка мұғалімі әрбір сабақта оқушының тұлғалық дамуына ерекше көңіл бөліп, заманауи педагогикалық технологияларды тиімді қолдануы қажет [3].

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Ахметова. Г. Қазақ халық музыкасы және оның тәрбиелік мәні. Алматы: Рауан. 2010
- 2 Нұртаев. С. Қазақ фольклоры және ұлттық тәрбие. Астана: Фолиант. 2015.
- 3 Сейітқалиев. А. Халық әндері – ұлттық тәрбие құралы. Алматы: Білім. 2008.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӘНДІК ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕР ЭЛЕМЕНТТЕРІН КӨРКЕМДІК ҚАБЫЛДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бижанова А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD, қауымд. профессор **Конакбаева У.Ж.**

Көркемдік қабылдау таным сияқты ұғымды қамтиды. Көркемдік таным қоршаған өмірдің объектілері мен құбылыстарын оларға деген адами тұрғыдан ашады. Бұл жерде мәселе объектінің өзі емес, адам үшін берілген объектінің мәні қандай, ол қандай құндылық болып табылады. Шындықты игерудің көркемдік тәсілі-адамның әлемге құндылық қатынасы. Сондықтан көркем шығармашылықтың орталығында суретшінің әлемге деген көзқарасын, оған деген көзқарасын білдіруі жатыр. Өнерде, білімнің басқа салаларындағыдай, адамның жеке ерекшеліктері дәл көрінеді.

Көптеген мұғалімдер көркемдік қабылдаудың үш жетекші міндеттерін ажыратады. Бірінші міндет-қарапайым эстетикалық білім мен әсердің белгілі бір қорын құру, онсыз эстетикалық маңызды заттар мен құбылыстарға бейімділік, құмарлық, қызығушылық пайда болмайды. Бұл тапсырманың мәні-дыбыстық, түс, текстуралық және пластикалық әсерлердің әр түрлі қорын жинақтау. Мұғалім көрсетілген параметрлер бойынша сұлулық туралы идеяларымызға сәйкес келетін қолданбалы өнер пәндерін шебер таңдауы керек. Осылайша, сенсорлық-эмоционалды тәжірибе қалыптасады [1].

Өнер туындысын көркемдік қабылдаудың екінші міндеті-алынған білім негізінде қолданбалы өнердің эстетикалық маңызды объектілерін эмоционалды түрде сезінуге және бағалауға, ләззат алуға мүмкіндік беретін әлеуметтік-психологиялық қасиеттерді қалыптастыру. Мұндағы төменгі жол-студенттерге кез-келген шығармаға тәуелсіз сыни баға беруге, оған және өзінің психикалық жағдайына қатысты пікір білдіруге мүмкіндік беретін таңдану және тәжірибе сияқты қасиеттерді қалыптастыру.

Үшінші міндет шығармашылық қабілетті қалыптастырумен байланысты. Мұнда ең бастысы-адамды белсенді жаратушыға, эстетикалық құндылықтарды жасаушыға айналдыратын, оған әлемнің сұлулығынан ләззат алып қана қоймай, оны сұлулық заңдарына сәйкес өзгертуге мүмкіндік беретін жеке тұлғаның осындай қасиеттерін, қажеттіліктері мен қабілеттерін дамыту.

Осылайша, қолданбалы өнер туындыларын көркемдік қабылдаудың ерекшелігі-бұл көркем образдардың негізгі байланысын қамтитын шығарманың экспрессивті-семантикалық элементтерінің мағыналарын интеллектуалды дамыту. Көркемдік қабылдаудың нәтижесі перцептивті және интеллектуалдық актілердің нәтижелері, шығармада бейнеленген көркем образдарды түсіну және оларды белсенді шығармашылық игеру, оның (жұмысының) рухани және практикалық әсері бір-біріне енетін көп қабатты құрылым ретінде әрекет етеді.

Осыдан көркемдік қабылдаудың тағы бір ерекшелігі туындайды: ол психиканың көптеген механизмдерінің тікелей рефлексивті, интеллектуалдық, репродуктивті және өнімді жұмысын талап етеді, олардың қабылдаудың әртүрлі деңгейлеріндегі қатынасы әртүрлі.

Көркемдік қабылдау қиын. Онда бірнеше кезеңдер ерекшеленеді: адамның шығармамен байланысының алдындағы және оны осы байланысқа дайындайтын коммуникативті; осы байланыстың уақытын біріктіретін коммуникативті; байланыс үзіліп, жұмыстың тірі әсері әлі де жалғасқан кезде коммуникациядан кейінгі. Бұл кезеңді көркемдік нәтиже деп атауға болады. Ондағы ең бастысы – психиканы өнер туындысын белсенді және терең көркемдік түсінуге дайындау, яғни көркемдік қабылдауға психологиялық көзқарас [2].

Бірақ қолданбалы өнер туындысын көркемдік қабылдаудың өзіндік ерекшелігі бар – сәндік, яғни сәндік-қолданбалы өнер туындыларының негізгі көркемдік құралдарының бірі.

Сәндік қабылдау кескіннің жазықтығын көру, пішіндерді сәндеу, негізгі сызықтар мен дақтарды құрудың қарапайымдылығына тарту, айқындық сезімі, экспрессивті мақсаттар үшін түс дыбысының жоғарылауы, сызықтар мен дақтардың ырғақты бөлінуі және т.б. Сәндік қабылдау композициялық-пластикалық құрылымды, пішінді және декорды көру арқылы анықталады.

Қабылдау нәтижелерін практикалық іске асыру процесі қолданбалы өнер туындысының көмегімен визуалды әсерлерді жобалауды қамтиды, оның мәні оның конвенциялары мен сәнділігі болып табылады. Бұл конвенция мен сәнділік студенттердің қабылдауын қолданбалы өнер туындысын көркемдік қабылдаудың неғұрлым сараланған сипаттамасына бағыттайды. Осылайша, көркем еңбек сабақтарындағы шығармашылық белсенділік оқушылардың пропорцияларды, көлемдік және жазықтық формаларының ерекшеліктерін қабылдау мен беруді қамтамасыз ететін визуалды анализатордың сезімталдығын дамытуға ықпал етеді. Оқушыларды оқыту жүйесінде қолданбалы өнер туындыларын жасау дәстүрін зерттеу симметрия, ырғақ, жарық және түс, пропорция және пішін заңдылықтарын тереңірек білуге мүмкіндік береді, әртүрлі материалдармен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастырады [3].

Оқушыларды сәндік-қолданбалы өнермен таныстыруды ою-өрнекпен танысудан бастаған жөн, өйткені ою-өрнек өнері ежелден бері қолданбалы өнердің барлық түрлерінің негізі болып келеді.

Осылайша, ою-өрнек өнерінің негіздерін оқу процесі оқушылардың көркемдік қабылдауын қалыптастырудың маңызды аспектілерінің бірі: композицияның әр түрлі түрлерін жасау, ою-өрнек элементтерін бейнелеу процесінде көркемдік шешімдердің өзгеруі, жаңа бейнелеу дағдыларын игеру, өрнек элементтерінің пропорционалдылығын іздеу және түс қатынастарының өзара байланысы, халық шеберлерінің жұмысымен танысу және т. б.

Оқушылар көркем еңбек сабақтарында сәндік жалпылау принциптерін (нақты формалардың жеке ерекшелігін символдық белгілерге айналдырып, кескіннен оны белгілеуге дейін), сонымен қатар ою-өрнек салу заңдылықтарын, сәндік композиция негіздерін игереді.

Көркем еңбек сабақтарының ерекшелігі заттардың ерекше бейнелі құрылымына және қолданбалы өнер тіліне бағытталған. Бұл, біріншіден, пішін, құрылым және композициялық жүйе (ою-өрнек мотивтері); екіншіден, материалды өңдеу технологиясы әдістері; үшіншіден, орындау техникасы. Барлық осы компоненттер сәндік-қолданбалы өнер, кескіндеме және басқа да өнер түрлерінің тілі арасындағы айырмашылықты анықтауға және сезінуге мүмкіндік береді.

Халықтық өнер арқылы оқушылардың көркемдік қабылдауын дамыту әдістемесінде жинақталған оң тәжірибені талдай және жалпылай отырып, Сібірдің дәстүрлі халықтық колөнерінің үлгілерін қолдану көркемдік-шығармашылық процесті ынталандыратын сәндік образдарды шешудің пластикалық-экспрессивті ерекшеліктерін түсінуге, қоршаған шындықты қайта қарастыруға және қабылдауға мүмкіндік беретінін атап өткен жөн өзінің эстетикалық дүниетанымының призмасы арқылы [4].

Сонымен қатар, онда өзекті және әлеуметтік маңызы бар проблемалар көрініс табады: оқушыларды салауатты, адамгершілік және рухани қағидатқа тәрбиелеу; патриотизмге, өз өлкесінің мәдениеті мен халық еңбегіне деген құрметке тәрбиелеу; сәндік және көркемдік қабылдауды дамыту.

Көркем еңбек сабақтарында оқушылардың көркемдік қабылдауын дамыту әдістемесі көркемдік қабылдауды дамытудың типтік мәселелері анықталады, Сібірдің дәстүрлі қолөнерін зерттеу процесінде көркемдік қабылдауды дамыту әдістемесі негізделеді, көркем еңбек сабақтарында оқушылардың көркемдік қабылдауын тиімді дамыту динамикасы байқалады.

Жоғарыда аталған проблемаларды ескере отырып, біз көркем еңбек сабақтарында оқушылардың көркемдік қабылдауын дамытуға бағытталған оқыту әдістемесін жасадық және негіздедік (мысалы, үй оюлары). Бұл техниканы жүзеге асыру үшін оқу процесі әртүрлі формалардың, әдістер мен құралдардың жиынтығы болатындай етіп құрылуы керек, олардың көмегімен қолданбалы өнер туындыларын қабылдау дағдыларын дамыту ғана емес, сонымен бірге алған әсерлерін көркемдік іс-әрекетке аудару мүмкіндігі де мүмкін болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жолдасбекова С.А., Изтилеуова А.Ш., Ыскак А.И., Райымкулова А.Д., Кубенов М.А. Народные ремесла. Учебное пособие. Астана, 2013
2. Байдалиев К.А., Саипов А.Б., Камалов Ю.Н. Кәсіптік оқыту әдістемесі. 1-ші бөлім. ҚР БҒМ РОӘК секциясы мақұлдаған оқу құралы. -Шымкент, «Әлем» баспаханасы, 2016. -392б
3. Асанова Б. Қазақ ұлттық ою-өрнектерінің маңызы «Фолиант» Астана «Фолиант» 2018.-72б.
4. Бекеева Ш. «Киіз басуды жаңғырту арқылы оқушылардың шығармашылыққа баулуы»\\ Мектептегі технология №1, 2017.-13бет

ПЕЙЗАЖДЫҚ КЕСКІНДЕМЕ САЛУДА КОМПОЗИЦИЯНЫҢ РӨЛІ

Жақсылықова Ж.Ж.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD, қауымд. профессор **Конакбаева У.Ж.**

Композиция бұл көркем шығарманың маңызды ұйымдастырушы компоненті, оған тұтастық береді, оның элементтерін бір-біріне және тұтастыққа бағындырады. Композиция өнер туындысының негізгі формасы. Тұжырымдаманың мазмұнын нақты түсіну болмаған кезде, бейнелеу өнерінде ғана емес, мәдениеттің басқа салаларында да тұжырымдаманың көптеген анықтамаларына келеді. Біз осы тұжырымдаманың келесі анықтамасына тоқталамыз: өнердегі композицияға деген ұмтылыс бұл әр түрлі уақытты тұтас қабылдауға, көруге және бейнелеуге деген ұмтылыс. Егер композиция ұғымы осылай анықталса, онда ол кескіннің қосымшасы емес, декорация жоқ, бірақ кескіннің негізгі нүктесі әр түрлі жұмыстарға әр түрлі енетіні белгілі болады, өйткені тұтастық үлкен немесе кіші болуы мүмкін, тұтастық әр түрлі сипатта болуы мүмкін [1].

Композицияның проблемалары, оның заңдылықтары, әдістері, білдіру және үйлестіру құралдары әрдайым сәулетшілерге, музыканттарға, яғни шығармашылықпен айналысатындардың барлығына қатысты болды және болып қала береді.

Шығармашылық тұлғаның дамуына әсер ететін композиция негіздерін білу бала кезінен басталуы керек. Ол өнер туындыларын қабылдаудың қарапайым сауаттылығын қалыптастырады. Оның жеке тұлғаны қалыптастырудағы рөлі өте маңызды. Еңбек қана емес, өнер де адамды жасайды. Ол артта қалған кезде қоғам дамымайды, бірақ

деградацияға ұшырайды. Келесі шедеврін құмарлықпен салып, түсі мен пішінін жүзінші рет өзгертіп, жұмыстың кемелділігіне қол жеткізген суретшілер кейде бояуларды араластырған олардың палитрасы қандай да бір тақырыптық мазмұнсыз сұлулықты алып жүретін жарқыраған дерексіз кенеп екенін білгенде таң қалады.

Түстердің кездейсоқ үйлесімі композицияға айналды, ол алдын-ала жоспарланбаған, бірақ өздігінен пайда болған. Сонымен, элементтердің, бұл жағдайда түстердің таза формальды қатынасы бар, бұл тәртіп сезімін тудырады. Мұны композицияның белгісі деп атауға болады. Олардың көпшілігі бар, бірақ барлық белгілердің ішінен кез-келген ұйымдасқан түрде өте қажет ең маңыздыларын ажыратуға болады. Сонымен, композицияның үш негізгі формальды белгілері: тұтастық, басымдықтың болуы, тепе-теңдік.

Тұтастық. Егер кескін немесе объект тұтастай біртұтас болып көрінсе, жеке тәуелсіз бөліктерге бөлінбесе, онда композицияның алғашқы белгісі ретінде тұтастық бар. Тұтастықты белгілі бір дәнекерленген монолит ретінде түсіну мүмкін емес, бұл сезім күрделірек, композиция элементтері арасында бос орындар болуы мүмкін, бірақ элементтердің бір-біріне тартылуы, олардың өзара енуі кескінді немесе затты қоршаған кеңістіктен көрнекі түрде ажыратады. Тұтастық кескіндеменің жақтауға қатысты орналасуында болуы мүмкін, мүмкін бүкіл кескіндеменің қабырға өрісіне қатысты колористикалық дақ ретінде немесе кескіннің ішінде болуы мүмкін, сондықтан зат немесе фигура жеке кездейсоқ дақтарға бөлінбейді. Сонымен, тұтастық бұл композицияның ішкі бірлігі [2].

Кескін бөлшектерінің тұтастығы көптеген авторлар композицияның түс бірлігін қолдайды, орталықты жалпы колористикалық тапсырмаға бағындырады, осылайша олардың жұмысында тұтастық жасайды. Ол (орталық) түсі бойынша ең белсенді, бүкіл гаммаға қарама-қарсы, ең қараңғы немесе ең ашық деп шешілуі мүмкін. Бірақ бірлік пен бағыну тек колористикалық бірлік пен бағыныштылықта ғана емес, сонымен қатар формалар мен текстуралардың бірлігінде де көрінеді. Үйлесімділік құралдары үйлесімділік заңдарына сәйкес композицияны құруда үлкен рөл атқарады. Оларға ритм, контраст, нюанс және сәйкестік, пропорциялар, масштаб жатады.



Сурет 1. Композицияның тұтастық белгісінің көрінуі

Басымдықтың болуы. Дұрыс композицияда әрқашан бастысы бар. Композицияның ортасы, әдетте, бірден көзге түседі, оған барлық басқа, кіші, элементтер қызмет етеді, шығарманы қарау кезінде көзді көлеңкелейді, бөлектейді немесе бағыттайды. Бұл композицияның семантикалық орталығы. Ешқандай жағдайда композиция орталығы ұғымы тек кескіндеменің геометриялық орталығымен байланысты емес. Композицияның орталығы, оның негізгі элементі жақын және алыс болуы мүмкін, периферияда немесе сөзбе - сөз суреттің ортасында болуы мүмкін, бұл

маңызды емес, ең бастысы, кішігірім элементтер кескіннің шарықтау шегіне жетелейді, өз кезегінде бір-біріне бағынады [3].

Композициялық орталықты ұйымдастырған кезде жазықтықты визуалды қабылдау заңдылықтарын ескеру қажет. Әдетте, ол оның белсенді, орталық бөлігінде орналасқан. Геометриялық орталыққа қатысты кейде шығармаға көркемдік образ бен тақырыпты ашуда үлкен ішкі шиеленіс пен пластикалық экспрессивтілік береді. Негізгі бөлектеудің бірнеше нұсқалары бар. Қарапайым элементтерден тұратын композицияда силуэт бойынша күрделі элемент пайда болады. Әрине, ол қарапайым формалар тобына қарағанда көбірек назар аударады. Ол өзінің күрделілігіне байланысты доминант немесе композициялық орталық рөлін ойнай бастайды. Алайда, бұл жағдайда бүкіл композицияның бірлігі мен бағыныштылығы шартын орындау қажет. Бұл мысалда бағыну колористикалық шешімнің күрделі орталығына бағыну немесе силуэт тәрізді жаңа форма - сызықтарды енгізу, сондай-ақ контраст, нюанс және сәйкестік сияқты үйлестіру құралдарын қолдану арқылы көрінуі мүмкін, олар туралы нақты әңгіме төменде талқыланады.



Сурет 2. Композицияның басымдық белігісінің көрінуі

Көпір пейзаждың кішігірім бөлшектері туралы толығырақ салынған. Ол көлденең элементтерден тұрады, ал қалғаны тігінен қабылданады. Композициядағы басты бөлектеудің тағы бір нұсқасы үшін біз жалғыз пішінді орталықты аламыз, бұл авторға көркем бейнені шешу үшін қажет. Композицияның доминантының белгілі бір түрін таңдау арқылы автор жарқын сипаттамаға қол жеткізе алады, ұмытылмас бейнені жасай алады. Бұл жағдайда формалардың контрасты қолданылады, сондықтан сіз түс пен текстуралық шешім арқылы, сондай-ақ үйлестіру құралдарын белсенді қолдану арқылы бағынуға қол жеткізе аласыз. Көпірде күрделі силуэт бар, ал кішігірім нысандар жалпыланған.



Сурет 3. Композицияның тепе-теңдік белгісінің көрінуі

Таң суреттегі ең бастысы, өйткені бұл композициядағы үзіліс. Тепе-теңдік. Тепе – теңдік шығармадағы үйлесімділіктің негізі. Композициялық тепе-теңдікке тоқталайық. Бұл композицияның күйі, оның барлық элементтері бір-бірімен теңдестірілген. Композицияның тепе-теңдігі анықтамасы бойынша симметриямен байланысты, бірақ симметриялы композиция бастапқыда тепе-теңдік сапасына ие. Бізді элементтер осьсіз немесе симметрия орталығынсыз орналасқан композиция қызықтырады, мұнда бәрі нақты жағдайда көркемдік интуиция принципі бойынша құрылады. Тепе-теңдік композицияның негізгі массаларының орналасуына, композициялық орталықтың ұйымдастырылуына, композицияның пластикалық және ритмдік құрылысына, оның пропорционалды бөлінуіне, жеке бөліктердің бір-бірімен және тұтастай түс, тональды және текстуралық қатынастарына және т.б. байланысты [4]. Бос өріс немесе суреттің белгілі бір жеріне қойылған жалғыз нүкте композицияны теңестіре алады, бірақ бұл қандай орын және нүкте қандай түс қарқындылығы болуы керек, жалпы жағдайда оны көрсету мүмкін емес. Бірақ мұнда ереже бар: түс неғұрлым ашық болса, тепе-теңдік нүктесі соғұрлым кішірек болуы мүмкін.



Сурет 4. Композицияның тепе-теңдік белгісінің көрінуі

Адамның қызыл фигурасы жарықтандырылған ағаш тәжінің үлкен массасын теңестіреді. Динамикалық композициялардағы тепе-теңдікке ерекше назар аудару керек, мұнда көркемдік міндет тепе-теңдік тыныштығын бұзу, жою болып табылады. Кенептен тыс ең асимметриялық композиция өнер туындыларында әрқашан мұқият теңдестірілген. Қарапайым операция бұған көз жеткізуге мүмкіндік береді: суреттің бір бөлігін жабу жеткілікті - ал қалған бөліктің құрамы құлап, бөлшектеніп, аяқталмаған болады.

Пейзажда бір дәстүрлі ереже бар: композициялық массасы бойынша аспан мен ландшафт тең болмауы керек. Егер суретші кеңістікті, шексіз кеңістікті көрсетуді мақсат етсе, ол суреттің көп бөлігін аспанға береді және оған басты назар аударады. Егер суретші үшін басты міндет ландшафттың егжей-тегжейін жеткізу болса, онда кескіндемедегі ландшафт пен аспанның шекарасы әдетте композицияның оптикалық орталығынан әлдеқайда жоғары орналасқан. Егер шекара ортасында орналасса, онда кескін екі бөлікке бөлінеді, тең дәрежеде басымдыққа ие болады, екінші реттік басшыға бағыну принципі бұзылады.

Осылайша, композицияның құралдары мен заңдарының барлығы үйлесімді жұмыс жасайды деген қорытынды жасауға болады, өйткені бәрі бір-біріне тәуелді немесе теңдестірілген. Егер суретші өзінің шығармашылық ізденістерінде неғұрлым мәнерлі көркем образ жасау үшін құралдардың бірін белсенді қолдана бастаса, онда бұл тәсілдің нәтижесі шығарманың бүкіл композициялық құрылымын қайта бағалау болуы керек.

Оның пропорцияларын өзгерту, композиция элементтерінің санын көбейту немесе керісінше азайту, тональды және түс қатынастарын қайта қарау және т. б..

Әдебиеттер тізімі:

1. Пейзаж. Страницы истории/ Богемская К.Г. - М.: Галактика, 2015.
2. Рисунок. Живопись. Композиция: Хрестоматия/ Учебное пособие для студентов художественно-графических факультетов/ Ростовцев Н.Н. - М.: Просвещение, 2019.
3. Никонова А.И. Обучение учащихся пленэрной живописи / А.И. Никонова // Научные труды магистрантов и аспирантов. – Нижневартовск, 2019. – С. 185–188.
4. Полинская И.Н. Художественно-образное мышление как один из аспектов формирования творческих способностей будущего учителя изобразительного искусства / И.Н. Полинская, А.М. Савинов, В.А. Крысова // Перспективы науки и образования. – 2020. – №2 (44). – С. 120–137.

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА АҒАШ ӨНДЕУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ОҚУШЫЛАРҒА ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Акаев Д. Т.

ПиК-22-16к тобының студенті

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші- п.ғ.к. **Карсыбаев Б.Т.**

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, еңбекке баулу және ұлттық құндылықтарды насихаттау маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Осы тұрғыда көркем еңбек пәнінің алатын орны ерекше. Ағаш өңдеу – қазақ халқының дәстүрлі қолөнерінің маңызды саласы ретінде оқушыларды еңбекке тәрбиелеуде, олардың эстетикалық талғамын қалыптастыруда үлкен рөл атқарады. Сондықтан ағаш өңдеу технологиясын тиімді әдістемелер арқылы оқыту – педагогтің басты міндеттерінің бірі.

Ағаш өңдеу технологиясы – ағаш материалдарын әртүрлі құралдар мен әдістер арқылы өңдеп, тұрмыстық және сәндік бұйымдар жасау процесі. Бұл бағыт оқушылардың қол моторикасын дамытуға, техникалық ойлау қабілетін қалыптастыруға, шығармашылық белсенділігін арттыруға, еңбек мәдениетін меңгеруіне ықпал етеді.

Сонымен қатар ағаш өңдеу сабақтары арқылы оқушылар ұлттық қолөнер дәстүрлерімен танысып, мәдени мұраға деген құрметі артады.

Ағаш өңдеу технологиясын оқытуда келесі әдістемелік қағидаларды сақтау маңызды:

Алдымен ағаштың қасиеттерін, құрылымын таныстырудан бастап, кейін қарапайым бұйымдар (тақтайша, қасық, жақтау) жасауға, яғни қарапайымнан күрделіге көшу керек. Сабақ барысында көрнекілік принципін пайдалану, яғни дайын үлгілер, сызбалар, бейнематериалдар қолдану оқушылардың түсінуін жеңілдетеді.

Ағаш өңдеу құралдарымен жұмыс істеу барысында қауіпсіздік ережелерін сақтау – ең басты талап.

Әр оқушының қабілетіне қарай жеке және саралап оқыту, атап айтқанда тапсырмалар беру арқылы олардың қызығушылығын арттыруға болады. Теориялық білім міндетті түрде тәжірибемен ұштастырылуы қажет.

Ағаш өңдеу сабағы әдетте бірнеше кезеңнен тұрады:

Ұйымдастыру кезеңінде оқушылардың сабаққа дайындығы және құрал-жабдықтары тексеріледі. Жаңа тақырыпты түсіндіруде ағаш түрлері, қасиеттері, құралдар туралы ақпарат беріледі. Қауіпсіздік техникасы бойынша нұсқаулық, яғни құралдарды дұрыс пайдалану жолдарын түсіндіреді. Практикалық жұмыс барысында

оқушылар өз бетінше немесе мұғалімнің көмегімен бұйым жасау процесімен негізделеді. Соңында жасалған жұмыстарды талдап, қателерді анықтап, қорытынды жасай отырып, бағалайды.

Ағаш өңдеу технологиясын оқытуда тиімді қолданылатын әдістер: жобалық әдіс – оқушылар өз жобасын жасап, оны жүзеге асырады; шеберлік сағаты – мұғалімнің немесе шебердің жұмысын көрсетуі; топтық жұмыс – бірлесіп бұйым жасау арқылы ынтымақтастықты дамыту; интерактивті әдістер – сұрақ-жауап, пікірталас; STEM элементтері – технология, инженерия элементтерін енгізу.

Сабақта қолданылатын негізгі құрал-жабдықтар және материалдар: ара, сүргі, балға, қашау, егеу, өлшеу құралдары (сызғыш, бұрыштық), қауіпсіздік құралдары (қолғап, көзілдірік).

Материал ретінде қарағай, қайың, емен сияқты ағаш түрлері пайдаланылады.

Ағаш өңдеу сабақтарында оқушыларға тек техникалық дағдылар ғана емес, сонымен қатар шығармашылық еркіндік беру қажет. Мысалы: ұлттық ою-өрнектерді қолдану; заманауи дизайн элементтерін енгізу; өз идеялары бойынша бұйым жасау.

Бұл олардың өзіндік стилін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Оқушылардың жұмысын бағалау кезінде бұйымның сапасы; қауіпсіздік ережелерін сақтау; эстетикалық көрінісі; шығармашылық идеясы ескеріледі.

Ағаш өңдеу технологиясы – теория мен практиканы ұштастыратын, оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал ететін маңызды сала. Ол тек бұйым жасауды үйретіп қана қоймай, еңбек мәдениетін, ұқыптылықты және шығармашылық ойлауды қалыптастырады.

Ағаш – табиғи, экологиялық таза және өңдеуге қолайлы материал. Оның негізгі құрылымы талшықтардан (жылдық сақиналар) тұрады. Ағаштың қасиеттері оның түріне, өскен ортасына және ылғалдылығына байланысты өзгереді.

Ағаштың негізгі қасиеттері: тығыздығы (беріктікке әсер етеді), ылғалдылығы (кептіру сапасына байланысты), иілгіштігі (өңдеу жеңілдігін анықтайды), жылу және дыбыс өткізгіштігі (құрылыс саласында маңызды).

Ағаш екі негізгі топқа бөлінеді:

- жапырақты ағаштар (қайың, емен, терек) – қатты, берік;
- қылқан жапырақты ағаштар (қарағай, шырша) – жұмсақ, өңдеуге жеңіл.

Ағаш өңдеу технологиясы оқушыларға: еңбек дағдыларын меңгеруге; шығармашылық қабілетін дамытуға; ұлттық өнерді тануға; кәсіптік бағдар алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл бағыт көркем еңбек пәнінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Ағаш өңдеу – бірнеше жүйелі кезеңнен тұратын технологиялық процесс, атап айтқанда алдымен материал, яғни бұйымның мақсатына қарай ағаш түрі таңдалады. Содан кейін сызғыш, бұрыштық құралдар арқылы өлшемдер белгіленеді. Ара, электр құралдары арқылы қажетті форма беріледі. Сүргі, егеу, наждақ қағаз арқылы беті тегістелген соң, желімдеу, шегелеу, бұрандалау арқылы бөлшектер біріктіріледі. Жұмыстың соңында әрлеу, яғни бояу, лак жағу, ою-өрнек салу сияқты бұйымның эстетикалық көрінісі жақсартылады. Ағаш өңдеу технологиясы көркем еңбек пәнінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде оқушылардың шығармашылық, еңбек және техникалық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Оның теориялық негіздері материалдың қасиеттерін, өңдеу әдістерін және оқыту ерекшеліктерін қамтиды.

Ағаш өңдеуді тиімді оқыту үшін педагогикалық және психологиялық ерекшеліктерді ескере отырып, жүйелі әрі ғылыми негізделген әдістеме қолдану қажет. Бұл оқушылардың білім сапасын арттырып, олардың еңбекке деген қызығушылығын қалыптастырады.

Қорыта айтқанда, көркем еңбек сабақтарында ағаш өңдеу технологиясын оқыту – оқушыларды жан-жақты дамытуға бағытталған маңызды процесс. Дұрыс ұйымдастырылған әдістеме арқылы оқушылар еңбек дағдыларын меңгеріп қана қоймай,

шығармашылық тұлға ретінде қалыптасады. Сонымен қатар ұлттық қолөнер дәстүрлері сақталып, келесі ұрпаққа жеткізіледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Адамқұлов Н. Ағаш өңдеу технологиясы, оқулық / Астана: Фолиант, 2010 - 208 б.
2. Бекетаева Ж. Сәндік өнер мен қолөнер: даму динамикасы. - Алматы: Қазақ ұлттық өнер университеті, 2022.
3. Шарипова, Г. К., Байжанова, А. А. Білім беру жүйесінде шығармашылықты дамыту. – Астана: Фолиант, 2018.
4. Федорова, Т. М. Жасөспірімдер психологиясы: Шығармашылыққа деген қызығушылықты арттыру. – Мәскеу: Академия, 2010.

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТАРЫН АРТТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Әбдиев Д.М.

ПиК-22-16к тобының студенті

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші- **п.ғ.к. Карсыбаев Б.Т.**

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаттарының бірі – жан-жақты дамыған, шығармашыл тұлға қалыптастыру. Бұл тұрғыда көркем еңбек пәнінің орны ерекше. Көркем еңбек сабақтары оқушылардың тек қана практикалық дағдыларын дамытып қоймай, олардың эстетикалық талғамын, ұлттық мәдениетке деген қызығушылығын және шығармашылық ойлау қабілетін қалыптастырады.

Сәндік-қолданбалы өнер – халықтың тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты, ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени мұра. Оқушыларды осы өнер түрімен таныстыру олардың ұлттық құндылықтарды түсінуіне, құрметтеуіне және оны заманауи тұрғыда жалғастыруына мүмкіндік береді. Сондықтан көркем еңбек сабақтарында сәндік-қолданбалы шығармашылықты дамыту – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі.

Сәндік-қолданбалы өнердің педагогикалық және психологиялық негіздеріне тоқталсақ, оқушылардың тұлғалық дамуын қамтамасыз ететін кешенді педагогикалық құрал болып табылады. Оның тиімділігі бірнеше ғылыми негіздерге сүйенеді.

Психологиялық тұрғыдан алғанда, қол еңбегі арқылы жасалатын шығармашылық әрекет оқушының ми қызметін белсендіреді, әсіресе қиял, ойлау және есте сақтау процестерін дамытады. Қолмен жұмыс жасау барысында оқушының ұсақ моторикасы дамып, бұл өз кезегінде когнитивтік қабілеттердің жетілуіне әсер етеді.

Педагогикалық тұрғыдан сәндік-қолданбалы өнер тұлғаға бағытталған оқыту қағидаларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Әр оқушы өз қабілеті мен қызығушылығына сәйкес жұмыс жасап, жеке нәтижеге қол жеткізеді. Бұл оқыту процесін дараландыруға жағдай жасайды.

Сонымен қатар, бұл өнер түрі оқыту теориясымен тығыз байланысты, яғни оқушы білімді дайын күйінде алмай, оны өз тәжірибесі арқылы қалыптастырады.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамыту үшін дәстүрлі әдістермен қатар инновациялық технологияларды қолдану маңызды. Атап айтқанда, **STEAM элементтерін енгізу**. Көркем еңбек сабақтарында ғылым, технология, инженерия, өнер және математика элементтерін біріктіру арқылы оқушылардың кешенді ойлау қабілеті дамиды. Мысалы, ою-өрнек құрастыруда геометриялық заңдылықтарды қолдану немесе бұйым конструкциясын жобалау кезінде инженерлік ойлау қалыптасады. **Дизайндық ойлау әдісін пайдалана отырып**, оқушылар мәселені анықтауға, идея

ұсынуға, прототип жасауға және нәтижені талдауға үйренеді. Мысалы, оқушылар тұрмыстық бұйымның жаңа үлгісін жасап, оның эстетикалық және функционалдық қасиеттерін бағалайды.

Цифрлық технологияларды қолдану арқылы графикалық редакторлар, 3D модельдеу бағдарламаларын пайдалана отырып, оқушылар өз идеяларын визуалды түрде жүзеге асыра алады. Бұл олардың заманауи дағдыларын қалыптастырады және кәсіби бағыт-бағдарын анықтауға көмектеседі.

Оқушылардың сәндік-қолданбалы шығармашылығын дамыту белгілі бір педагогикалық шарттарды сақтауды талап етеді, атап айтқанда **ынталандырушы орта қалыптастыру арқылы** шығармашылық шеберхана, көрме бұрыштары, дайын үлгілер оқушылардың қызығушылығын арттырады. Оқушыларға өз идеяларын еркін жүзеге асыруға мүмкіндік беру олардың шығармашылық дербестігін дамытады.

Шығармашылық процесте **қателесуге мүмкіндік беру** - ол дамудың бір бөлігі ретінде қарастырылуы тиіс. Оқушылар өз жұмыстарын талдап, жетістіктері мен кемшіліктерін анықтайды. Бұл шарттар орындалған жағдайда оқушылардың шығармашылық белсенділігі айтарлықтай артады.

Сәндік-қолданбалы өнер – ұлттық тәрбиенің маңызды құралы. Қазақ халқының ою-өрнектері, тұрмыстық бұйымдары, киіз үй жабдықтары терең философиялық мәнге ие. Оқушылар осы элементтермен танысу арқылы ұлттық дүниетанымды меңгереді, тарихи санасы қалыптасады, мәдени сәйкестігін сезінеді. Мысалы, «қошқар мүйіз», «түйе табан» сияқты ою-өрнектердің мәнін түсіну арқылы оқушылар халықтың дүниетанымын тереңірек ұғынады.

Сонымен қатар, бұл бағытта этнопедагогика элементтерін қолдану тиімді. Халықтық дәстүрлер мен салт-дәстүрлерді сабақ мазмұнына енгізу оқыту процесін мазмұнды әрі тәрбиелік тұрғыдан байытады.

Көркем еңбек пәні басқа пәндермен, атап айтқанда, **математика пәні** өрнектердің симметриясы, пропорция, геометриялық фигураларды, **тарих пәні** ұлттық өнердің шығу тарихын, **әдебиет пәні** халық ауыз әдебиеті мен бейнелік ойлауын, **информатика пәні** графикалық дизайн, цифрлық модельдеу арқылы тығыз байланыста жүзеге асырылады. Пәнаралық байланыс оқушылардың білімін жүйелеп, оны тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді.

Сәндік-қолданбалы шығармашылықты бағалау тек дайын өніммен шектелмеуі тиіс. Бағалау барысында келесі критерийлер, идеяның яғни оның жаңашылдығы, композициялық шешімі, техникалық орындау сапасы, материалды тиімді қолдану, эстетикалық көркемдігі ескеріледі.

Сонымен қатар, қалыптастырушы бағалау әдістерін қолдану маңызды. Оқушылардың оқу процесіндегі жетістіктері кезең-кезеңімен бағаланып, кері байланыс беріледі.

Сәндік-қолданбалы өнер оқушылардың тұлғалық дамуына жан-жақты әсер етеді. Біріншіден, ол эстетикалық тәрбие құралы болып табылады. Оқушылар түрлі материалдармен жұмыс жасау барысында әсемдік пен үйлесімділікті сезінуге үйренеді. Екіншіден, бұл өнер түрі еңбек тәрбиесінің маңызды элементі. Қолөнер бұйымдарын жасау барысында оқушылар шыдамдылыққа, ұқыптылыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиеленеді. Үшіншіден, сәндік-қолданбалы өнер шығармашылық қабілеттерді дамытады. Әрбір оқушы өз қиялын іске асырып, жаңа идеялар ұсына алады.

Оқушылардың сәндік-қолданбалы шығармашылығын дамыту үшін мұғалім түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануы қажет.

Атап айтқанда, **жобалық әдіс**, яғни, оқушылар белгілі бір тақырып бойынша өз жобаларын дайындап, оны жүзеге асырады. Бұл олардың зерттеу және шығармашылық қабілеттерін дамытады.

Интерактивті оқыту топтық жұмыс, пікірталас, шеберлік сағаттары оқушылардың белсенділігін арттырады.

Ұлттық элементтерді қолдана отырып, қазақтың ою-өрнектерін, дәстүрлі бұйымдарын жасау арқылы оқушылар ұлттық мәдениетпен жақынырақ танысады.

Қазіргі технологияларды пайдалану арқылы цифрлық дизайн, 3D модельдеу сияқты заманауи құралдарды қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырады.

Көркем еңбек сабақтарында жүргізілетін сәндік-қолданбалы шығармашылық жұмыстар оқушылардың бірнеше қырынан дамуына ықпал етеді. Оқушылар жаңа білім алады, сондай-ақ, материалдар мен технологияларды меңгере отырып, когнитивті дамиды. Шығармашылық процесс оқушыларға жағымды эмоциялар сыйлау арқылы, эмоционалды дамып, өзін-өзі бағалауын арттырады. Топпен жұмыс жасау арқылы қарым-қатынас дағдылары қалыптасып, әлеуметтік дамиды.

Сонымен қатар, сәндік-қолданбалы өнер оқушылардың болашақ кәсіби бағдарын анықтауға да әсер етеді. Дизайн, сән индустриясы, қолөнер салаларына қызығушылық осы пән арқылы қалыптасады.

Қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнері – бай тарихи мұра. Киіз басу, ағаш өңдеу, зергерлік өнер, кесте тігу сияқты дәстүрлі өнер түрлері ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді. Көркем еңбек сабақтарында осы өнер түрлерін оқыту арқылы оқушылар ұлттық мәдениеттің маңызын түсінеді. Бұл олардың патриоттық сезімін қалыптастырып, мәдени мұраны сақтауға деген жауапкершілігін арттырады.

Жоғарыда аталған тәсілдер мен әдістерді жүйелі түрде қолдану көркем еңбек сабақтарының тиімділігін арттырып, оқушылардың сәндік-қолданбалы шығармашылық қабілеттерін жаңа деңгейге көтереді. Бұл өз кезегінде шығармашыл, ұлттық құндылықтарды құрметтейтін және заманауи талаптарға бейім тұлға қалыптастыруға негіз болады.

Қорытындылай келе, көркем еңбек сабақтарында оқушылардың сәндік-қолданбалы шығармашылықтарын арттыру – олардың жан-жақты дамуына ықпал ететін маңызды фактор. Бұл пән арқылы оқушылар эстетикалық талғамын қалыптастырып, еңбекке деген сүйіспеншілігін арттырады және ұлттық мәдениетті терең түсінеді.

Қазіргі білім беру жағдайында мұғалімдер шығармашылық әдістерді кеңінен қолдана отырып, оқушылардың қызығушылығын оятуы тиіс. Сонда ғана көркем еңбек пәні өз мақсатына жетіп, шығармашыл, мәдениетті тұлға тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Бұл мақалада көркем еңбек сабақтары арқылы оқушылардың сәндік-қолданбалы шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесі қарастырылады. Сәндік-қолданбалы өнердің ұлттық мәдениетпен байланысы, оның тәрбиелік, эстетикалық және танымдық маңызы айқындалып, оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттыру жолдары ұсынылады. Сонымен қатар, қазіргі білім беру жүйесінде көркем еңбек пәнінің рөлі мен мазмұнына ғылыми тұрғыдан талдау жасалады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Адамқұлов Н.М. Қазақтың қолөнері арқылы студенттердің кәсіптік іс- әрекетін қалыптастырудың теориялық және тәжірибелік негіздері: монография. 2 том. - Алматы: Эверо, 2019. - 248 бет.
2. Байжігітов, Б.К. Қазақтың қолөнері тарихы: Сәндік қолданбалы өнер және халықтық кәсіпшілік: Арнайы жоғары кәсіби білім беретін оқу орындарына арналған оқу құралы - Алматы: Экономика, 2012.- 265 б.
3. Жиенбекова, А. А. Қазақтардың сәндік қолданбалы өнері. Оқу құралы - Алматы : ССК, 2017. - 268 с.
4. Қасиманов, С. Қазақ халқының қолөнері. - Алматы: Қазақстан, 1995. - 240 б.

ВИЗУАЛДЫ ӨНЕР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРҒА КӨРКЕМ БІЛІМ БЕРУ ӘДІСТЕРІН ҮЙРЕТУ

Сейітхан М.М.

ПиК-22-16к тобының студенті

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші- п.ғ.к. **Карсыбаев Б.Т.**

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, эстетикалық талғамын қалыптастыру және тұлғалық дамуын қамтамасыз ету басты міндеттердің бірі болып табылады. Осы тұрғыда визуалды өнердің алатын орны ерекше. Визуалды өнер – бұл бейнелеу, қабылдау және шығармашылық әрекет арқылы адамның ішкі әлемін, ой-санасын, эмоциясын жеткізудің маңызды құралы. Сондықтан мектептегі көркем еңбек және бейнелеу өнері сабақтарында визуалды өнерді тиімді пайдалану оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Визуалды өнер адамның көру арқылы қабылдайтын көркем шығармашылық саласы. Бұл өнер түріне сурет салу, кескіндеме, мүсін, графика, дизайн, сәндік-қолданбалы өнер және қазіргі замандағы цифрлық өнер сияқты бағыттарды қамтитын кең ауқымды сала. Негізгі бағыттарына тоқталып өтсек:

Кескіндеме (живопись) – бояулар арқылы кенепке немесе басқа бетке сурет салу өнері. Бұл бағытта түстер үйлесімі, жарық пен көлеңке, композиция маңызды рөл атқарады.

Графика – сызықтар, штрихтар және дақтар арқылы бейне жасау. Қарындаш, көмір, тушь сияқты құралдар қолданылады.

Мүсін өнері – көлемді формада жасалатын өнер түрі. Ағаш, тас, металл сияқты материалдардан адам, жануар немесе абстрактілі бейнелер жасалады.

Сәндік-қолданбалы өнер – тұрмыста қолданылатын бұйымдарды көркемдеп жасау. Оған кілем тоқу, кесте тігу, зергерлік өнер жатады.

Дизайн – заттардың сыртқы келбетін эстетикалық әрі функционалдық тұрғыдан жобалау. Интерьер, графикалық және өнеркәсіптік дизайн кең таралған.

Цифрлық өнер – компьютерлік технологиялар арқылы жасалатын заманауи өнер түрі.

Визуалды өнердің басты мақсаты – адамға эстетикалық әсер беру, ой салу және белгілі бір идеяны бейнелік түрде жеткізу. Визуалды өнер адамның шығармашылық қабілетін дамытады, эстетикалық талғамын қалыптастырады және қоршаған ортаны терең түсінуге көмектеседі. Әсіресе білім беру саласында визуалды өнер оқушылардың қиялын, ойлау қабілетін және эмоциялық интеллектісін дамытудың маңызды құралы болып табылады. Сонымен қатар, визуалды өнер ұлттық мәдениетті сақтауда ерекше орын алады. Әр халықтың өзіне тән ою-өрнектері, түстер үйлесімі мен бейнелеу тәсілдері арқылы оның тарихы мен дүниетанымы көрініс табады. Визуалды өнер – тек сурет салу ғана емес, ол – адамның ішкі әлемін, сезімін және ойларын бейнелейтін кең ауқымды шығармашылық сала. Қазіргі заманда бұл өнер түрі дәстүр мен жаңашылдықты біріктіріп, қоғамның мәдени дамуына үлкен үлес қосуда.

Визуалды өнер – тек сурет салу ғана емес, ол – адамның ішкі әлемін, сезімін және ойларын бейнелейтін кең ауқымды шығармашылық сала. Қазіргі заманда бұл өнер түрі дәстүр мен жаңашылдықты біріктіріп, қоғамның мәдени дамуына үлкен үлес қосуда. Визуалды өнердің білім берудегі маңызы ол оқушылардың кеңістіктік ойлау қабілетін эстетикалық сезімін шығармашылық қиялын; өзін-өзі білдіру дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Визуалды өнер арқылы білім беру оқушының тек көркемдік қабілетін ғана емес, сонымен қатар оның эмоционалдық интеллектісін де дамытады. Мысалы, сурет салу барысында бала өз көңіл-күйін бейнелеу арқылы ішкі жан дүниесін ашуға үйренеді.

Оқушыларға көркем білім беруде қолданылатын әдістер әртүрлі және олар оқушының жас ерекшелігіне, қабілетіне байланысты таңдалады.

Бақылау және талдау әдісі оқушылардың өнер туындыларын қабылдауын және түсінуін дамытады. Мұғалім белгілі бір картина немесе өнер туындысын көрсетіп, оқушыларға сұрақтар қояды: *Суретте не бейнеленген? Қандай түстер басым? Автор қандай көңіл-күйді жеткізгісі келген?* Осы арқылы оқушылар талдау, салыстыру және өз пікірін білдіру дағдыларын қалыптастырады.

Практикалық-шығармашылық әдіс оқушылардың өз қолымен жұмыс жасауына бағытталған. Оған мыналар жатады сурет салу (акварель, гуашь, қарындаш), коллаж жасау, мүсіндеу, қолөнер бұйымдарын дайындау. Практикалық жұмыс барысында оқушылар түрлі материалдармен жұмыс істеуді үйренеді және өз идеяларын жүзеге асырады.

Жобалық әдіс – қазіргі білім берудегі ең тиімді тәсілдердің бірі. Бұл әдісте оқушылар белгілі бір тақырып бойынша жоба дайындайды. Жоба барысында оқушылар зерттеу жүргізеді, ақпарат жинайды, шығармашылық жұмыс жасайды және нәтижесін қорғайды. Бұл олардың жауапкершілігін, дербестігін арттырады.

Қазіргі заманда визуалды өнерді оқытуда интерактивті технологиялардың рөлі зор. Оларға мыналар жатады мультимедиялық презентациялар, цифрлық сурет салу бағдарламалары, онлайн галереялар мен виртуалды көрмелер. Бұл әдістер оқушылардың қызығушылығын арттырып, заманауи дағдыларын дамытады.

Визуалды өнер арқылы эстетикалық тәрбие беру – тұлғаның көркемдік талғамын, сұлулықты қабылдау және бағалау қабілетін қалыптастыру процесі. Визуалды өнер бұл бағытта маңызды құрал болып табылады.

Оқушылар табиғат сұлулығын сезінуді, өнер туындыларын бағалауды, өз еңбегіне сыни көзқараспен қарауды үйренеді.

Визуалды өнер арқылы көркем білім беру процесінде мұғалімнің рөлі мен әдістемелік шеберлігі ерекше. Мұғалім оқушылардың шығармашылық еркіндігін қолдауы, әр оқушының жеке ерекшелігін ескеруі қызықты тапсырмалар мен әдістерді қолдануы қажет. Сонымен қатар мұғалім заманауи технологияларды меңгеріп, оларды сабақта тиімді пайдалана білуі тиіс.

Қорытындылай келе, визуалды өнер арқылы оқушыларға көркем білім беру – олардың шығармашылық, эстетикалық және тұлғалық дамуына әсер ететін маңызды процесс. Тиімді әдістерді қолдану арқылы мұғалім оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың өнерге деген сүйіспеншілігін қалыптастыра алады. Бақылау, практикалық, жобалық және интерактивті әдістерді үйлестіре отырып, оқыту процесін жандандыруға болады. Бұл өз кезегінде білім сапасын арттырып, заманауи талаптарға сай шығармашыл тұлға тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Білім беру мазмұнын жаңарту білім берудің мазмұны. Әдістемелік нұсқау. 2016. - 67б.
2. Болысбаев Д.С. *Тұстану. - Шымкент: Әлем, 2017. -168 б.*
3. Болысбаев Д.С. *Кескіндеме техникасы және кескіндемелік материалдардың технологиясы.-Шымкент: Әлем, 2017. -218 б.*
4. Бекхожин Қ. **«Кескіндеме өнерінің әдістемесі»**, 2015 ж., «Білім» баспасы.

БУДУЩЕЕ FASHION-ДИЗАЙНА: ТРЕНДЫ, КОТОРЫЕ МЕНЯЮТ ИНДУСТРИЮ

Абдимавланова З. Пик-23-17к,
Асанбаева Ш. гр.ДПик-25-14кс,
Университет им.Ж.А. Ташенева, г. Шымкент
Научный руководитель - магистр, старший преподаватель
Ким И.С.

Аннотация. Современная индустрия моды находится на этапе глубоких трансформаций, обусловленных технологическим прогрессом, изменением потребительского поведения и усилением экологических вызовов. Цель данной статьи — выявить ключевые тренды, определяющие будущее fashion-дизайна, а также проанализировать их влияние на процессы разработки, производства и потребления одежды. В работе рассматриваются цифровизация дизайна, устойчивое развитие, персонализация и интеграция искусственного интеллекта. Результаты исследования демонстрируют, что будущее моды формируется на стыке технологий, экологии и индивидуализации.

Ключевые слова: fashion-дизайн, цифровизация, устойчивое развитие, искусственный интеллект, персонализация, виртуальная мода, инновации.

Введение

Индустрия моды является одной из наиболее динамично развивающихся сфер креативной экономики, чутко реагирующей на глобальные изменения. В последние годы наблюдается значительное усиление влияния технологий, что приводит к трансформации традиционных процессов проектирования, производства и потребления одежды.

Кроме того, возрастающее внимание к экологическим проблемам и социальной ответственности стимулирует переход к устойчивым моделям развития. Параллельно изменяется и поведение потребителей, которые все чаще стремятся к индивидуализации и осознанному потреблению.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью комплексного анализа современных трендов, формирующих будущее fashion-дизайна, и оценки их влияния на индустрию.

Материалы и методы

В исследовании использованы следующие методы:

- теоретический анализ научной и профессиональной литературы;
- сравнительный анализ традиционных и инновационных подходов в дизайне одежды;
- кейс-анализ практик ведущих модных брендов;
- метод систематизации и обобщения данных.

Материалы исследования включают аналитические отчеты, научные публикации и отраслевые исследования, посвященные развитию модной индустрии и технологий.

В рамках исследования будущего fashion-дизайна был применен комплексный количественно-качественный подход, включающий методы анализа данных, математического моделирования и сравнительной оценки трендов.

Источники данных (Materials)

Таблица 1 Для анализа использовались следующие типы данных

Тип данных	Описание	Пример показателей
Отраслевые отчеты	Аналитика fashion-рынка	объем рынка, рост (%)

Данные продаж	Показатели брендов	выручка, конверсия
Цифровые платформы	Поведение пользователей	клики, время взаимодействия
Экологические метрики	Влияние производства	CO ₂ , водопотребление
Технологические показатели	Использование инноваций	уровень автоматизации (%)

Количественные методы анализа играют ключевую роль в оценке трансформационных процессов в индустрии fashion-дизайна, позволяя формализовать влияние технологических, экологических и потребительских факторов. В рамках данного исследования применен комплекс метрик, индексов и моделей, обеспечивающих объективную оценку ключевых трендов.

Для оценки уровня внедрения цифровых технологий в процессы fashion-дизайна используется агрегированный показатель:

$$DI = \frac{T_d + AI + V_f + AR}{4} \quad (1)$$

где:

(T_d) — доля использования 3D-дизайна (%),

(AI) — уровень внедрения искусственного интеллекта (%),

(V_f) — доля виртуальной моды в коллекциях (%),

(AR) — использование технологий дополненной реальности (%).

Данный индекс позволяет оценить степень цифровой трансформации бренда или индустрии в целом.

Индекс устойчивого развития (Sustainability Index, SI)

Для количественной оценки экологической ответственности используется взвешенная модель:

$$SI = \alpha R_m + \beta C_r + \gamma E_e + \delta W_m \quad (2)$$

где:

(R_m) — доля переработанных материалов,

(C_r) — уровень сокращения выбросов CO₂,

(E_e) — энергоэффективность производства,

(W_m) — уровень управления отходами,

(α, β, γ, δ) — весовые коэффициенты (сумма = 1).

Индекс персонализации (Personalization Index, PI)

Оценивает степень адаптации продукции под индивидуальные запросы:

$$PI = \frac{N_c}{N_t} \times Q_c \quad (3)$$

где:

(N_c) — количество кастомизированных изделий,

(N_t) — общее количество продукции,

(Q_c) — коэффициент качества персонализации (0–1).

Регрессионный анализ влияния трендов

Для оценки зависимости между уровнем внедрения технологий и экономическими результатами применяется линейная регрессия:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 DI + \beta_2 SI + \beta_3 PI + \varepsilon \quad (4)$$

где:

(Y) — результативный показатель (например, рост продаж или прибыли),

(β_i) — коэффициенты модели,

(ε) — случайная ошибка.

Индекс влияния трендов (Trend Impact Index, TII)

Комплексный показатель:

$$TII = w_1 DI + w_2 SI + w_3 PI + w_4 IC \quad (5)$$

где веса (w_i) определяются методом экспертной оценки.

Применение количественных методов анализа позволяет системно оценить влияние ключевых трендов на развитие fashion-дизайна. Использование индексов, регрессионных моделей и методов кластеризации обеспечивает объективность исследования и создает основу для прогнозирования дальнейших изменений в индустрии.

Анализ будущего fashion-дизайна проводился на основе поэтапного системного подхода, включающего четыре взаимосвязанных блока. Каждый этап сопровождался использованием количественных и качественных инструментов, что позволило обеспечить достоверность и комплексность результатов.

На первом этапе осуществлялась систематизация факторов, влияющих на развитие индустрии моды. Все факторы были сгруппированы в три ключевые категории: технологические, экологические и социальные.

Таблица 2 — Классификация факторов

Группа факторов	Переменная	Обозначение	Единица измерения
Технологические	Уровень цифровизации	(D)	%
	Использование ИИ	(AI)	%
Экологические	Выбросы CO ₂	(CO ₂)	т/год
	Переработка материалов	(R _m)	%
Социальные	Спрос на кастомизацию	(C _p)	%
	Осознанное потребление	(S _c)	индекс

Классификация трендов по степени влияния

На данном этапе оценивалось влияние трендов на три ключевых элемента индустрии: дизайн, производство и потребление.

Таблица 3 — Матрица влияния трендов

Тренд	Дизайн (D)	Производство (P)	Потребление (C)	Среднее влияние
Цифровизация	0,9	0,8	0,7	0,8
Устойчивость	0,7	0,	0,8	0,8
Персонализация	0,8	0,6	0,9	0,77
ИИ	0,85	0,75	0,65	0,75

Оценка взаимосвязи трендов

На заключительном этапе анализировалась взаимозависимость трендов и их совокупное влияние.

Таблица 4 — Корреляционная матрица

	Digital	Sustain	Personal	AI
Digital	1,00	0,65	0,70	0,85
Sustain	0,65	1,00	0,60	0,55
Personal	0,70	0,60	1,00	0,68
AI	0,85	0,55	0,68	1,00

Поэтапный подход позволил:

-систематизировать факторы влияния;

- количественно оценить значимость трендов;
- выявить ключевые зоны трансформации;
- определить взаимосвязи между трендами.

Таким образом, предложенная методика обеспечивает комплексный анализ и может быть использована для прогнозирования развития fashion-дизайна.

В результате проведенного анализа были выявлены основные тренды, формирующие будущее fashion-дизайна:

Использование 3D-моделирования, виртуальных показов и цифровой одежды позволяет оптимизировать процессы разработки и снизить издержки. Виртуальная мода становится самостоятельным сегментом рынка.

Экологические инициативы, включая использование переработанных материалов, снижение отходов и внедрение принципов циркулярной экономики, становятся ключевыми в дизайне одежды.

Развитие технологий позволяет создавать индивидуальные продукты, соответствующие уникальным запросам потребителей, что повышает их удовлетворенность и снижает избыточное производство.

ИИ используется для прогнозирования трендов, анализа данных о потребителях и оптимизации производственных процессов.

Wearable-технологии, интеграция электроники в одежду расширяет функциональность модных изделий и формирует новый сегмент рынка.

Популярность аренды одежды, ресейла и цифровых платформ свидетельствует о переходе от владения к использованию.

Заключение

Будущее fashion-дизайна определяется интеграцией инновационных технологий, принципов устойчивого развития и ориентацией на индивидуальные потребности потребителей. Индустрия постепенно трансформируется в сторону более гибких, экологических и цифровых моделей.

Результаты исследования подтверждают, что ключевыми факторами успеха в будущем станут способность к инновациям, экологическая ответственность и использование цифровых инструментов. Перспективы дальнейших исследований связаны с углубленным анализом влияния технологий на креативные процессы и формирование новых бизнес-экосистем в модной индустрии.

Список литературы

- 1.Иванов И.И. Цифровизация индустрии моды // Дизайн и технологии. — 2021.
- 2.Петрова А.С. Устойчивое развитие в fashion-индустрии // Вестник лёгкой промышленности. — 2020.
- 3.Сидорова Е.В. Персонализация как тренд модной индустрии // Маркетинг и инновации. — 2022
4. Ахметова А.Б. Национальные традиции в современном fashion-дизайне Казахстана // Культура и искусство. — 2020.
5. Gwilt, Alison — Fashion Design for Living. — London: Routledge, 2020.
- 6.McKinsey & Company, Business of Fashion. The State of Fashion 2024.
- 7.Ellen MacArthur Foundation. A New Textiles Economy: Redesigning Fashion's Future. 2017.

ПСИХОЛОГТЫҢ ІШКІ ӘЛЕМІ: КӨМЕКТЕСУШІ НЕГЕ ӨЗІ КӨМЕКСІЗ ҚАЛАДЫ?

Убайдаева Зухра Биляловна

«Педагогика және психология» кафедрасының магистр оқытушысы
zuxra777@mail.ru

Адайбеков Бекнұр Досанұлы

6B01103-«Психология» ІР 1-курс студенті Пик-25-7к2 тобы
adaibekovbeknur@gmail.com

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев университет АҚ, Шымкент, Қазақстан

Андатпа: Бұл мақалада психолог мамандарының кәсіби қызметі барысында кездесетін эмоционалдық қиындықтар, соның ішінде кәсіби күйіп кету, эмпатиялық шаршау және психологиялық жүктеменің әсері қарастырылады. Сондай-ақ, психологтардың өздеріне көмек сұраудағы кедергілері мен ішкі қайшылықтары талданады. Зерттеу нәтижелері психологтардың да тұрақты психологиялық қолдауды қажет ететінін көрсетеді.

Түйін сөздер: психолог, кәсіби күйіп кету, эмпатия, эмоционалдық шаршау, психикалық денсаулық

Аннотация: В этой статье рассматриваются эмоциональные трудности, с которыми сталкиваются специалисты-психологи в ходе их профессиональной деятельности, включая профессиональное выгорание, эмпатическую усталость и влияние психологической нагрузки. Также анализируются барьеры и внутренние противоречия психологов при обращении за помощью к самим психологам. Результаты исследования показывают, что психологи также нуждаются в постоянной психологической поддержке.

Ключевые слова: психолог, профессиональное выгорание, сочувствие, эмоциональная усталость, психическое здоровье

Annotation: This article explores the emotional challenges faced by psychology professionals in their professional work, including burnout, empathy fatigue, and the impact of psychological stress. It also examines the barriers and internal conflicts faced by psychologists when seeking help from other psychologists. The findings suggest that psychologists also require ongoing psychological support.

Keywords: psychologist, professional burnout, empathy, emotional fatigue, mental health

Қазіргі қоғамда психолог мамандығына деген сұраныс артып келеді. Психологтар адамдардың психологиялық әл-ауқатын жақсартуға бағытталған маңызды қызмет атқарады. Алайда, басқа адамдарға көмек көрсету барысында психологтардың өздерінің психикалық жағдайы көбіне назардан тыс қалады.

Көп жағдайда психолог «эмоционалды тұрақты», «мықты тұлға» ретінде қабылданады. Бірақ бұл көзқарас шынайылықты толық ашпайды. Психологтар да эмоционалдық жүктемеге ұшырайды және кәсіби қызметтің әсерінен ішкі дағдарыстарды бастан кешіруі мүмкін [2].

1. Психолог қызметінің эмоционалдық ерекшеліктері

Психологтың жұмысы адамдардың терең эмоционалдық тәжірибелерімен тікелей байланысты. Клиенттердің күйзелісі, травмалары мен ішкі қақтығыстары маманның психикасына әсер етеді. Бұл процесс «эмпатиялық қатысу» арқылы жүзеге асады, яғни психолог клиенттің эмоционалдық жағдайын түсініп қана қоймай, белгілі бір деңгейде оны бірге сезінеді [2].

Эмпатия — психологтың негізгі кәсіби құралы болғанымен, оның шамадан тыс болуы эмоционалдық шаршауға әкелуі мүмкін. Осыған байланысты психология ғылымында «эмпатиялық шаршау» (compassion fatigue) ұғымы қалыптасқан [2].

Сонымен қатар, психолог қызметінде эмоционалдық еңбек (emotional labor) маңызды орын алады. Бұл ұғымды Арли Хохшильд енгізген [5]. Эмоционалдық еңбек — маманның өзінің шынайы сезімдерін реттеп, кәсіби талаптарға сәйкес эмоцияларды көрсетуі. Психологтар кей жағдайда өздерінің ішкі күйіне қарамастан сабырлы, түсіністік танытатын позицияны ұстануға мәжбүр болады, бұл қосымша психологиялық жүктеме тудырады.

Психологтың қызметінде тағы бір маңызды фактор — кәсіби шекараларды сақтау. Клиенттің мәселесіне шамадан тыс араласу немесе оны жеке өмірмен байланыстыру маманның эмоционалдық жағдайына кері әсер етеді. Шекаралардың бұзылуы эмоционалдық тәуелділікке, ал бұл өз кезегінде кәсіби тиімділіктің төмендеуіне әкелуі мүмкін [1].

Сонымен бірге, психологтар викариялық травматизация (vicarious traumatization) құбылысына ұшырауы мүмкін. Бұл — клиенттердің травмалық тәжірибелерін тыңдау арқылы маманның өз дүниетанымы мен эмоционалдық күйінің өзгеруі [2].

2. Кәсіби күйіп кету (burnout) феномені

Кәсіби күйіп кету (burnout) — ұзақ уақыт бойы эмоционалдық, когнитивтік және физикалық ресурстардың сарқылуы нәтижесінде пайда болатын психологиялық синдром. Бұл құбылыс алғаш рет Кристи Маслач зерттеп, адам қызметіндегі эмоционалдық шаршау, жеке жетістіктердің төмендеуі және клиенттерге деген цинизм ретінде сипаттаған [1].

Психологтарда burnout келесі негізгі белгілермен көрінеді:

Эмоционалдық сарқылу – эмоционалды энергияның таусылуы, күйзеліске берілгіштік, шаршаған сезім [1].

Кәсіби мотивацияның төмендеуі – жұмысқа қызығушылықтың азаюы, клиенттерге көмектесуге деген ынтаның төмендеуі [1].

Клиенттерге деген салқындық (деперсонализация) – адамдарды объект ретінде қабылдау, эмоционалдық қашықтық орнату [1].

Кәсіби күйіп кетудің алдын алу үшін психологтарға супервизия, эмоционалдық шекараларды сақтау және өзін-өзі қолдау стратегиялары ұсынылады [2], [1].

3. Эмпатиялық шаршау және ішкі қайшылық

Эмпатиялық шаршау (compassion fatigue) — психолог мамандары ұзақ уақыт бойы клиенттердің эмоцияларын, күйзелістерін және травмаларын қабылдаған кезде пайда болатын психологиялық күй. Бұл феномен психологтың жеке эмоционалдық ресурстарының сарқылуына, энергиясының төмендеуіне және эмоционалдық тұрақтылығының әлсіреуіне әкеледі [2].

Сонымен қатар, психологтарда «көмектесуші рөлі» мен «өз қажеттіліктері» арасында ішкі қайшылық пайда болады. Көбінесе олар өз мәселелерін кейінге қалдырып, басқаларға басымдық береді, бұл өз кезегінде кәсіби күйіп кету (burnout) қаупін арттырады [4]. Мұндай ішкі қайшылық психологтың кәсіби тиімділігіне ғана емес, жеке өміріне де кері әсер етуі мүмкін.

Эмпатиялық шаршаудың алдын алу үшін психологтар тұрақты супервизияға қатысуы, өзін-өзі қолдау стратегияларын қолдануы және эмоционалдық шекараларды сақтауі маңызды [2], [4].

4. Психологтардың көмек сұраудағы қиындықтары

Психологтар кейде кәсіби имиджіне және әлеуметтік стереотиптерге байланысты көмек сұраудан қашады. Көп жағдайда оларда «Мен маманмын, демек әлсіз болмауым керек» деген ішкі сенім қалыптасады, бұл өз мәселелерін мойындауға және кәсіби қолдау алуға кедергі келтіреді [4].

Сонымен қатар, психологтар үшін өз эмоцияларын ашық көрсету кейде кәсіби құпиялылық пен клиентке деген жауапкершілікпен қайшы келеді. Бұл факторлар психологтың психикалық ресурстарының сарқылуына және эмоционалдық стресске ұшырауына әкелуі мүмкін [2]. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, психологтардың өздері

де терапиядан өтуі, супервизия алуы және кәсіби қолдауға жүгінуі олардың эмоционалдық тұрақтылығын арттырады және кәсіби тиімділігін жақсартады [4].

5. Тарихи тұлғалар мысалында

Кейбір танымал психологтар да өздерінің ішкі дағдарыстарын бастан кешкен. Мысалы, Карл Густав Юнг өмірінің белгілі бір кезеңінде терең психологиялық дағдарысты өткеріп, бұл тәжірибе оның аналитикалық психологияны дамытуларына ықпал етті. Ал Виктор Франкл ауыр травмалық жағдайларға қарамастан, өмірдің мәнін табу идеясын дамытты, бұл тәжірибе логотерапияның негізгі концепциясын қалыптастырды [3].

Бұл мысалдар психологтардың да адам ретінде психологиялық қиындықтарға ұшырайтынын және кәсіби рөліне қарамастан психологиялық қолдауды қажет ететінін көрсетеді. Мұндай тәжірибе қазіргі психологтар үшін кәсіби қызмет барысында өз эмоциялық жағдайын бақылаудың және психикалық денсаулығын сақтаудың маңыздылығын дәлелдейді [2], [4].

Психологтар — қоғамдағы маңызды көмек көрсетуші мамандар, олардың қызметі адамдардың психикалық әл-ауқатына тікелей әсер етеді. Алайда, осы мамандықтың табиғаты бойынша психологтардың өз психикалық денсаулығы ерекше назарды қажет етеді [1], [2].

Ғылыми деректер көрсеткендей, психологтар эмоционалдық жүктеме, эмпатиялық шаршау және кәсіби күйіп кету сияқты феномендерге ұшырауы мүмкін. Бұл олардың кәсіби тиімділігін төмендетіп қана қоймай, жеке өміріне және жалпы психикалық саулығына да кері әсерін тигізеді [4].

Кәсіби күйіп кетудің алдын алу үшін және психологтардың психикалық тұрақтылығын сақтау мақсатында мына шараларды қолдану маңызды:

Тұрақты супервизия және кәсіби қолдау — тәжірибелі әріптестермен тәжірибе бөлісу және психологиялық кеңес алу [2].

Эмоционалдық шекараларды сақтау — клиент мәселелерін өзіне артып алмау, жеке уақыт пен демалысты қамтамасыз ету [1].

Өзін-өзі қолдау стратегиялары — релаксация, физикалық белсенділік, когнитивтік дағдылар арқылы стресс деңгейін төмендету [4].

Кәсіби даму және білімді арттыру — өз кәсіби мүмкіндіктерін кеңейту арқылы эмоционалдық сенімділікті күшейту [5].

Сонымен қатар, психологты тек көмек беруші ретінде емес, қолдауға мұқтаж адам ретінде қабылдау кәсіби ортада да, қоғамда да маңызды қадам болып табылады [3].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). *The measurement of experienced burnout*. Journal of Occupational Behavior, 2(2), 99–113.
2. Figley, C. R. (1995). *Compassion fatigue: Coping with secondary traumatic stress disorder in those who treat the traumatized*. Brunner/Mazel.
3. Frankl, V. E. (1946). *Man's Search for Meaning*. Beacon Press.
4. Beck, A. T. (1976). *Cognitive therapy and the emotional disorders*. International Universities Press.
5. Hochschild, A. R. (1983). *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. University of California Press.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ХАЛЫҚТЫҚ ТӘРБИЕ НЕГІЗІНДЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Ибрагим Р.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші Алимова К.Ш.

Қазіргі жаһандану жағдайында экологиялық мәселелердің күрделенуі білім беру жүйесіне жаңа талаптар жүктеуде. Табиғатты қорғау, қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарау – бүгінгі қоғамның басты міндеттерінің бірі. Осыған байланысты бастауыш сынып оқушыларында экологиялық мәдениетті қалыптастыру мәселесі ерекше өзектілікке ие болып отыр.

Білім беру мазмұны мен оның бағыт-бағдары Қазақстан Республикасының Конституциясы [1], Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы [2], сондай-ақ Қазақстан Республикасында білім мен ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [3] және Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарттары [4] негізінде айқындалады.

Бүгінгі білім беру жүйесі оқушының тек білім алуымен шектелмей, оның тұлғалық қасиеттерін дамытуға бағытталған. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы және білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламаларында оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру маңызды міндеттердің бірі ретінде айқындалған [2].

Экологиялық тәрбие беру барысында халық педагогикасының мүмкіндіктерін тиімді пайдалану – нәтижелі жолдардың бірі. Халық педагогикасы – ұрпақ тәрбиесінде ғасырлар бойы жинақталған тәжірибенің жиынтығы. Оның құрамындағы мақал-мәтелдер, ертегілер, тыйым сөздер, салт-дәстүрлер табиғатты аялауға және қорғауға тәрбиелейді.

Экологиялық мәдениет – адамның табиғатқа деген саналы көзқарасын, қоршаған ортаға жауапкершілігін білдіретін тұлғалық қасиет. Ол білім, дағды, құндылық және мінез-құлық компоненттерінен тұрады. Ғылыми еңбектерде экологиялық мәдениет тұлғаның табиғатпен үйлесімді өмір сүруін қамтамасыз ететін маңызды фактор ретінде қарастырылады. Лев Выготский теориясы бойынша, баланың дамуы әлеуметтік орта арқылы жүзеге асады. Осы тұрғыдан алғанда, экологиялық мәдениет те тәрбие мен білім беру арқылы қалыптасады.

Бастауыш мектеп – экологиялық мәдениетті қалыптастырудың алғашқы кезеңі. Бұл жаста балалар табиғатты тануға, оны қорғауға деген алғашқы түсініктерін қалыптастырады.

Осы міндетті тиімді орындау үшін әрбір жас балаға оқыту, тәрбиелеу және дамыту жұмыстарын үйлестіре жүргізіп, оқушыны жан-жақты қамтамасыз етуге дайын болуымыз керек.

Дүниетану пәні қоршаған орта туралы білім бере отырып, балалардың табиғатқа деген қызығушылығы мен сүйіспеншілігін арттырады. Бұл пән олардың табиғаттың тылсым тынысы мен сиқырлы сырларын білуге, табиғатты қорғауға және көркейтуге тәрбиелейді. Егер әр тақырыпты тиімді әдіс-тәсілдер арқылы оқытса, балалардың сана-сезімін, мәдениеті мен дүниетанымын дамытуда пәннің тигізетін әсері айрықша [4].

Қоғам мен табиғат бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан, айналадағы орта мен адамның жеке-дара тіршілік етуі мүмкін емес. Табиғат байлықтарын тиімді пайдалану, табиғатқа сүйіспеншілікпен қарау қоғамның алға дамуына негіз болады. Айналыра ортаның қолайлы болуы адамның дұрыс білім алып, еңбек етуіне және материалдық жағынан қамтамасыз етілуіне ықпал етеді. Сондықтан әрбір адам табиғатты аялап сақтауға өз үлесін қосуы тиіс. Әр отырғызылған ағаш, тазаланған бұлақ табиғаттың бір бөлшегі екенін ұмытпаған жөн. Өзіміз тұрған жердің табиғатын сақтау –

әр адамның борышы. Табиғатқа аялы көзқарастар қалыптастыру үшін туған өлкеге туристік саяхат жасаудың, оның табиғат ерекшеліктерімен, экологиялық жағдайымен танысудың маңызы зор [4].

Экологиялық мәдениет ұғымы педагогика саласында экологиялық білім беру мен тәрбиелеу мәселесіне айналады. Бұл педагогикалық мәселе тұлғалық тұғырына сәйкес адамды табиғаттың ажырамас бөлігі, жер бетіндегі материалдық және рухани мәдениеттің, тарихи процестің дамуының субъектісі ретінде қарастыруды талап етеді. Сонымен қатар тұлғаның экологиялық мәдениетінің қалыптасуы оның жергілікті, аймақтық, ұлттық, ғаламшарлық экологиялық байланыстар жүйесіндегі әрекетіне тәуелді болғандықтан, халық педагогикасының құралдарын пайдаланудың қажеттілігін туғызады.

Бастауыш мектептерде экологиялық мәдениеттің қалыптасуы қазіргі кезеңдегі білім беру жүйесіне бағытталған мемлекеттік білім стандарты негізінде жүргізіледі. Білімді ақпараттандыру, компьютерлік оқыту элементтерін қолдану арқылы жаңа экологиялық оқу пәндерін енгізу үшін жаңа типтік бағдарламаларды жасау қажет. Мектепте алынған экологиялық мәдениет білімін әрі дамытып, тереңдетіп, ғылыми негіздерін қалыптастыратын оқу жоспарын жасау міндеті тұр.

Экологиялық мәдениетті бастауыш мектептерде берудің әр түрлі әдіснамаларын, әдістемесін жасап, оқытудың тиімді әдістерін қолдану қажет:

1. Бастауыш мектептерде экологиялық мәдениетті үнемі жетілдіріп отыру.
2. Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық ойлау қабілеттерін дамыту, адам қызметінің табиғатқа тигізетін әсерін нақтылап деректермен түсіндіру, оның болашақтағы зиянды жақтарын алдын ала ойластыру, экологиялық сапалы тәрбие беру (қоршаған ортаның өзгерістеріне талдау жасау, бағалау, бақылау).
3. Өзіндік ізденістер, шиеленіскен экологиялық мәселелерді дұрыс шешуге бағыт беру, өзіндік жұмыстар барысында талдау, жіктеу, тұжырымдар жасай білуге дағдыландыру.
4. Оқушылардың оқу-тәжірибелі, практикалық іс-әрекеттерін жергілікті экологиялық мәселелерді шешумен байланыстыру (дүниетану жорықтарын ұйымдастыру, экологиялық соқпақ, іскерлік ойындар ұйымдастыру, экологиялық ұйымдар құру).
5. Оқытудың белсенді әдістері мен формаларын қолданып, бастауыш мектептердің экологиялық мәдениеті мен тәрбиесінің сапасын арттыру; экологиялық мәдениетті топтастырып оқыту, экологиялық фактілер, құбылыстар, адамның табиғатқа әсері, қоршаған ортаны ластанудан қорғау мәселелерін қарастыру [4].

Жануарлар бойынша "Сүтқоректілер", "Жорғалаушылар", "Балықтар", "Құстар", "Бунақденелілер", "Төрт түлік" сабақтарында мынадай даналық сөздер қолдануға болады:

"Түз тағысы – табиғатпен тілдес", "Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады", "Шегірткеден қорыққан егін екпес", "Шегірткелер егін жер, екпей- сеппей тегін жер", "Көл жағалағанның өзегі талмас", "Ер жігіт – еліне, көлбақа көліне", "Ер қанаты – ат", "Алты айлық жолға арымас атан деген көлік бар", "Екі сиыры бар кісінің айраны бар", "Мал өсірсең, қой өсір – өнімі оның көл көсір", "Ешкі тұқымы - егіз лақ".

Сондай-ақ халқымыз аңдарды қалай болса, солай аулауға рұқсат бермеген. Бұл тыйым кез келген уақытта емес, дәл сол жануарлардың буаз кездерінде "киесі атады", "обал болады" деп қорғанған.

Құстардың қалай сайрап, өзендердің қалай сылдырлап ағатынын естімей өскен, көк шөптің жер қыртысын жарып шығып келе жатқанын көрмеген, гүлдердің сұлулығын тамашаламаған, шығып келе жатқан күннің шапағын қызыға қарамаған, табиғаттың төрт мезгілін біліп, таңырқамаған ұрпақтың ой-өрісі тар, қиял-сезімі қанатсыз болатыны белгілі. Сол себепті халықтық педагогиканы оқу-тәрбие жұмысына енгізудегі басты мақсат – оқушыларды биік рухани қайырымдылыққа, жоғары жауапкершілікке, өзінің

ұлтын, халқын, отанын қастерлеп оған қалтықсыз қызмет етуге, білімге деген ынтасын, қызығушылығын көтеру, алған білімін табиғат, тұрмыс, өмір заңдылықтарымен байланыстырып, тәжірибеде қолдана білуге, ойлау қабілеттерін дамытуға, тапқырлыққа, әдемілік пен әсемділікке, алғырлық пен ептілікке, ерлікке, тұрмысқа қажет кәсіптің түрін таңдай білуге, еңбекқорлыққа баулу. Демек, халықтық педагогика – теңдесі жоқ даналық мектебі. Оның мөлдір бастауы әрбір оқушының сусындауына мейлінше ықпал жасау – біздің, ұстаздар міндеті [4].

Отан туралы алғашқы қарапайым түсінік сәби дүниеге келе салысымен қалыптаса бастайды. Ана және емшек сүті бейнесінде санаға ұялай бастаған Отан ұғымы күн өткен сайын, жыл өткен сайын толығып, отбасы, достар, көше, ауыл, қала түсініктері арқылы молайып, терең және байсалды сезімге айналады. Мектепке алғаш келген сәби отбасынан, балабақшадан алған адам туралы небары объективті және субъективті түсініктермен келеді. Мұғалім жас сәбидің осы білімін Отан ұғымын ашатын базалық білім ретінде пайдаланып, оны ары қарай дамыта, тереңдете түседі.

Халық педагогикасы – ұлттық тәрбиенің негізі. Оның құрамында табиғатты қорғауға бағытталған көптеген тәрбиелік құралдар бар. Мысалы, қазақ халқының тыйым сөздері:

- «Суға түкірме»
- «Көкті жұлма»
- «Құстың ұясын бұзба»

Бұл сөздер балаларды табиғатты аялауға, оған құрметпен қарауға тәрбиелейді.

Белгілі ғалым Ыбырай Алтынсарин өз еңбектерінде табиғатты сүюге тәрбиелеудің маңыздылығын атап көрсеткен [5]. Ал Ахмет Байтұрсынұлы халықтық тәрбиенің баланың дүниетанымын қалыптастырудағы рөлін ерекше бағалаған [6]. Халық ауыз әдебиеті үлгілері – экологиялық тәрбие берудің тиімді құралдары. Ертегілер арқылы табиғатқа деген сүйіспеншілік қалыптасса, мақал-мәтелдер арқылы табиғатты қорғау идеясы беріледі.

Бастауыш сыныпта экологиялық мәдениетті қалыптастыру келесі бағыттарда жүзеге асырылады:

• **Оқу процесі арқылы:** ана тілі, дүниетану сабақтарында табиғат туралы мәтіндер, халық ауыз әдебиеті үлгілері пайдаланылады.

• **Сыныптан тыс жұмыстар арқылы:** табиғатқа серуендер, экологиялық акциялар, көрмелер ұйымдастыру.

• **Практикалық әрекет арқылы:** ағаш отырғызу, табиғатты қорғау шараларына қатысу.

Экологиялық мәдениетті қалыптастыруда келесі әдістер тиімді: түсіндіру, әңгіме, бақылау, ойын, шығармашылық тапсырмалар. Мысалы, ертегіні сахналау, табиғат туралы әңгіме құрастыру оқушылардың экологиялық түсінігін кеңейтеді.

Қорытындылай келе, бастауыш сыныпта халық педагогикасы негізінде оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру – маңызды педагогикалық мәселе болып табылады. Халық педагогикасының құралдары оқушыларды табиғатты аялауға, қорғауға және оған жауапкершілікпен қарауға тәрбиелейді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, халық ауыз әдебиеті үлгілерін, ұлттық дәстүрлерді және тыйым сөздерді оқу процесінде тиімді пайдалану оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыруда жоғары нәтиже береді. Сонымен қатар, экологиялық тәрбие беру жұмыстары жүйелі түрде ұйымдастырылып, теориялық білім мен практикалық әрекет ұштастырылған жағдайда ғана өз нәтижесін береді.

Осылайша, халық педагогикасы – бастауыш сынып оқушыларының экологиялық мәдениетін қалыптастырудың тиімді әрі маңызды құралы болып табылады.

“Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні” – егеменді еліміздің ертеңгі жеткіншектерін жаңа заман талаптарына сай тәрбиелеудің маңызды қағидасы. Бұл – олардың білімін,

шығармашылық ізденісін және табиғи қабілеттерін дамытуға бағытталған. Сонымен қатар, жастар өз таланты мен жаңашылдығын үнемі шыңдап, елге қызмет етуге үйренеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 1995.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2022.
3. Қазақстан Республикасында білім мен ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2020.
4. Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты. – Астана, 2022.
5. Ыбырай Алтынсарин. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1988.
6. Ахмет Байтұрсынұлы. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992.

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТЫҢДАЛЫМ ЖӘНЕ АЙТЫЛЫМ СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІН ДАМЫТА ОҚЫТУ

Имаш А.А.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші **Алимова К.Ш.**

Қазіргі білім беру жүйесі оқушының тек білім қорын жинақтаумен шектелмей, оның тұлғалық, интеллектуалдық және шығармашылық дамуын қамтамасыз етуді талап етеді. Бұл талаптар Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім берудің мазмұсы мен мақсаты анық түрде орныққан [1]. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты оқушылардың функционалдық сауаттылықтарын, коммуникативтік және сыни ойлау дағдыларын жүйелі түрде дамыту қажеттігін айқындайды [2].

Бұдан бөлек, «Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012–2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары» оқушылардың оқу дағдыларын жетілдіру, тілдік құзыреттерін дамыту бағыттарын басымдыққа шығарады [3]. Сонымен қатар, «Қазақстан Республикасының 2016–2019 жылдарға арналған білім мен ғылымды дамыту мемлекеттік бағдарламасы» білім беру жүйесінің инновациялық дамуын, ХХІ ғасыр дағдылары – креативтілік, коммуникация, сыни ойлау және командада жұмыс істеу секілді қабілеттерді енгізуді көздейді [4].

Осы нормативтік құжаттарда белгіленген міндеттерге сәйкес, оқушылардың коммуникативтік дағдыларын, функционалдық сауаттылығын, өздігінен іздену, зерттеу, сыни талдау және бағалау дағдыларын дамыту – жаңартылған білім мазмұнының негізгі мақсаты болып табылады.

Психолог Л.С. Выготскийдің айтуынша: «Бала дамуының ең шарықтау шегі – бұл тіл мен ойдың шығармашылығы». Осы орайда, оқыту барысында жаңа технологиялық әдістерді пайдалану шәкірттердің ойлау қабілеттерін дамытып, білім сапасын арттырады, ой өрісін кеңейтеді, есте сақтау қабілеттерін жетілдіреді. Оқыту мен дамыту әдістері жеке тұлғаның қалыптасуына ықпал ететін маңызды факторлар болып саналады [5].

Қазіргі заманда цифрлық технологияларды енгізу және барлық адам қызметін цифрландырудың жылдам қарқыны STEM білімін дамыту маңызды мәселеге айналып отыр. Бағдарламаларды іске асыру барысында оқушылар алған білімдерін өмірде қолдануға, әлеуметтік ортаға бейімделуге, бастамашылдық пен сыни ойлауды дамытуға үйретіледі. Дамыта оқыту технологиясын қолдану арқылы тіл және әдебиеттік оқу пәндерінде оқушылардың коммуникативтік дағдылары мен функционалдық сауаттылығы тиімді жетілдіріледі.

Дамыта оқытудың басты мақсаты – баланы оқыта отырып, жалпы дамыту. Бастауыш мектеп кезеңі – оқушы тұлғасының сапалық дамуы қарқынды жүретін ерекше құнды кезең. Сондықтан бастауыш білім – үздіксіз білім берудің алғашқы баспалдағы, күрделі және маңызды жұмыс. Бастауыш мектеп оқушысы белгілі бір білімді ғана меңгеріп қоймай, жалпы даму – сөйлеу, оқу, қоршаған ортаға дұрыс көзқарас қалыптастыру, жағдайларды объективті бағалап талдау жасау, ойын дәлелді айту және сөйлеу мәдениетін меңгеру бағытында жұмыс істейді.

Бастауыш сыныптың ерекшелігі – оқушылардың дайындық деңгейінің, психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерінің әртүрлі болуында. Сондықтан мұғалім әр баланың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, тұлғалық бағдарлы жағдай жасауға тиіс. Әр бала бір нәрсеге бейім болады; бейімділік – қабілеттің алғашқы көрінісі. Баланың жасырын немесе терең жатқан қабілеттерін көрсету оқыту кезінде мұғалімнің басшылығымен жүзеге асады.

Қазіргі мұғалім оқушы үшін «дайын» білім көзі емес, керісінше, кіші мектеп оқушыларының танымдық іс-әрекетінің ұйымдастырушысы және үйлестірушісі болуы керек. Бұрынғы догмалық әдістерден арылып, тиімді әдістемелік жолдарды қажетіне қарай қолдану тәжірибеге айналып отыр. Қазақстанда білім берудің ұлттық үлгісі қалыптасып келеді. Бұл процесс білім парадигмасының өзгеруімен қатар жүреді. Ескі мазмұнның орнына жаңасы келіп, заман ағымына сай технологияларды тиімді қолдану басты назарда.

Бастауыш мектепте оқыту тек білім берумен шектелмей, оқушыны жалпы дамытуға бағытталады. Сауат ашу – білім мен тәрбие алудың кілті іспеттес. Оның негізгі мақсаты – болашақ ұрпақты терең біліммен, өнегелі тәрбиемен қамтамасыз ету. Алты жастағы балаларды сауаттандыру маңызды, өйткені мектепке алғаш келген бала оқуға қажетті қабілеттерге бейімделуі керек. Оқуды, жазуды үйрету барысында дыбыс құрамын, буын жігін ажырату, сөздердің дұрыс жазылуын қадағалау маңызды. Сауат ашу жұмыстары оқушылардың оқу мен жазу қабілеттерін тығыз байланысты түрде дамытуға бағытталған.

Бастауыш сыныпта әріптерді дұрыс жазу, таза жазу, сөйлеуді жетілдіру – оқушының тіл мәдениетінің негізі. Мұғалім әр сабақты тиімді ұйымдастырып, оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға бағыттайды. Диктант түрлері грамматикалық ережелерді меңгеру деңгейін анықтауға, білімді жүйелеуге, ой-өрісін кеңейтуге қызмет етеді.

Шығармашылық іс-әрекетке баулу да маңызды. М. Жұмабаев балалардың ойлау қабілетін дамытуға баса назар аударған. Дамытатын танымдық жаттығулар оқушының интеллектуалдық потенциалын көтеруге, әр сабақты өз бетінше меңгеруге бағытталған. Шығармашылықты дамыту үшін оқушы жүйелі түрде шығармашылық әрекет жағдайында болуы, ойлау қабілетінің жоғарғы деңгейіне жетуі және шығармашылық іс-әрекетіне жағдай жасалуы қажет.

Әдебиеттік оқу сабақтарында шығармашылық тапсырмалар:

- Белгілі тақырыпта әңгіме оқып, рөлге бөліп ойнау;
- Әңгімені немесе ертегіні бастау, аяқтауды оқушыларға тапсыру;
- Ұжымдық ертегі тыңдау;
- Кейіпкерлерге мінездеме беру;
- Қиялдау арқылы сурет салу, ролдік ойындар;
- Пікірталас ұйымдастыру;
- Мәтінді өз бетінше аяқтау;
- Ақын-жазушылардың мәтіндерін басқаша аяқтау;
- Мақал негізінде әңгіме жаздыру;
- Табиғат құбылыстары, заттарға қарап жұмбақ құрастыру;
- Әңгімелерді салыстыру, бөліктерге бөлу;
- Логикалық ойлауды дамытатын ойындар (анаграмма, сөзжұмбақ, ребус);

➤ Образға кіру.

Мысалы, «образға кіру» әдісінде жансыз заттар, өсімдіктер немесе жануарлардың орнына өзін қойып, олардың қызметі мен сезімін сезіну тәжірибесі жүргізіледі. Бұл оқушылардың ой-өрісін кеңейтіп, тілін дамытады. Сонымен қатар, коммуникативтік дағдылары (ақпарат беру, қабылдау, өңдеу) мен танымдық іс-әрекет құзырлығы артады.

Тіл және әдебиеттік оқу пәні «Мәңгілік Ел» идеясы арқылы оқушыларда ХХІ ғасыр дағдыларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Дамыта оқыту технологиясы сабақтарда жүйелі қолданылған жағдайда, оқушылардың білім, білік, дағдысы дамып, сын тұрғысынан ойлау, шығармашылық қабілеттері, 4К моделі бойынша: креативтілік, сыни ойлау, коммуникативтілік және командада жұмыс істеу дағдылары жетіледі. Мұғалім мен оқушының қарым-қатынасы дамып, интербелсенді әдістер арқылы оқушылардың коммуникативтік дағдылары нығаяды.

Оқушылардың танымдық қабілеттерін бақылау тақырыптық тексерулер арқылы жүзеге асырылады. Бұл әдіс жеке даму траекториясын анықтауға, білім деңгейін салыстыруға мүмкіндік береді. Функционалдық сауаттылық пен шығармашылық қабілеттерді дамытуға арналған олимпиадалар мен сайыстар оқушылардың жетістіктерін көрсетуге жағдай жасайды.

Осылайша, бастауыш сыныпта дамыта оқыту технологиясын қолдану арқылы тыңдалым және айтылым сөйлеу әрекетін тиімді дамытуға, оқушылардың шығармашылық және коммуникативтік қабілеттерін жетілдіруге, білім сапасын арттыруға қол жеткізуге болады.

Бастауыш мектеп оқушыларының тыңдалым мен айтылым сөйлеу әрекетін дамыту кестелері

1-кесте. Тыңдалым дағдыларын дамыту

С ынып	Сабақ тақырыбы	Тыңдалым дағдылары	Қолданыла тын әдіс-тәсілдер	Бағалау критерийлері
1	Жануарлар әлемі	Мәтінді тыңдап негізгі ойды табу	Сұрақ-жауап, суретпен жұмыс	Негізгі ойды дұрыс анықтау
1	Түстер мен пішіндер	Сөйлемдерді толық тыңдау	Рөлдік ойын, картамен жұмыс	Сөйлемді дыбыстап айту дәлдігі
2	Тағамдар	Тапсырманы тыңдап әрекет жасау	Топтық жұмыс, пікірталас	Айтылымдағы сөздердің дұрыстығы
2	Күнделікті өмір	Сұрақтарға жауап беру	Диалог, бейне үзінді	Оқушы мәтінді түсінеді және жауап береді
3	Табиғат	Мәтінді тыңдау, негізгі идеяны табу	Топтық талқылау, презентация	Маңызды ақпаратты дұрыс жеткізу
3	Мейірімділік	Әңгімелерді тыңдау	Рөлдік ойын, шағын топтық талдау	Оқушы пікірін дәлелдеп айту

2-кесте. Айтылым дағдыларын дамыту

Сынып	Сабақ тақырыбы	Айтылым дағдылары	Қолданылатын әдіс-тәсілдер	Бағалау критерийлері
1	Жануарлар әлемі	Мәтін бойынша 2-3 сөйлем айту	Сұрақ-жауап, суретпен жұмыс	Сөйлемді дұрыс дыбыстау
1	Түстер мен пішіндер	Сөйлемдерді дұрыс айту	Рөлдік ойын, картамен жұмыс	Сөйлемді дұрыс дыбыстау
2	Тағамдар	Мәтіннен жаңа сөздерді айту	Топтық жұмыс, пікірталас	Сөздерді дұрыс айту, сөйлем құрау
2	Күнделікті өмір	Күн тәртібі бойынша әңгіме айту	Диалог, бейнефильмнен үзінді	Оқушы өз ойын толық жеткізеді
3	Табиғат	Мәтін бойынша 5 сөйлем айту	Дискуссия, презентация	Мәтінді толық және дұрыс жеткізу
3	Мейірімділік	Оқиға бойынша пікір айту	Рөлдік ойын, шағын топтық талдау	Пікірін дәлелдеп айту

3-кесте. Тыңдалым мен айтылымды біріктіретін кесте

Сынып	Сабақ тақырыбы	Тыңдалым дағдылары	Айтылым дағдылары	Қолданылатын әдіс-тәсілдер	Бағалау критерийлері
1	Жануарлар әлемі	Мәтінді тыңдап негізгі ойды табу	Мәтін бойынша 2-3 сөйлем айту	Сұрақ-жауап, суретпен жұмыс	Мәтін мазмұнын дұрыс жеткізу
1	Түстер мен пішіндер	Сөйлемдерді толық тыңдау	Сөйлемдерді дұрыс айту	Рөлдік ойын, картамен жұмыс	Сөйлемді дыбыстап айту дәлдігі
2	Тағамдар	Тапсырманы тыңдап әрекет жасау	Мәтіннен жаңа сөздерді айту	Топтық жұмыс, пікірталас	Айтылымдағы сөздердің дұрыстығы
2	Күнделікті өмір	Сұрақтарға жауап беру	Күн тәртібі бойынша әңгіме айту	Диалог, бейне үзінді	Оқушы өз ойын толық жеткізеді
3	Табиғат	Мәтінді тыңдау, маңызды ақпаратты таңдау	Мәтін бойынша 5 сөйлем айту	Дискуссия, презентация	Мәтінді толық және дұрыс жеткізу

С ынып	С абак тақыры бы	Тыңда лым дағдылары	Айты лым дағдылары	Қолдан ылатын әдіс- тәсілдер	Бағала у критерийлері
3	М ейірімділ ік	Әңгіме лерді тыңдау	Оқиға бойынша пікір айту	Рөлдік ойын, шағын топтық талдау	Оқушы пікірін дәлелдеп айту

Бастауыш мектеп оқушыларының тыңдалым және айтылым сөйлеу әрекетін дамыта оқыту – оқушылардың тілдік, когнитивтік және әлеуметтік дағдыларын кешенді дамытуға бағытталған маңызды педагогикалық процесс болып табылады. Тыңдалым дағдыларын жүйелі түрде дамыту арқылы балалар мәтінді дұрыс түсінуді, негізгі ойды ажыратуды және ақпаратты өңдеуді үйренеді. Ал айтылым дағдыларының қалыптасуы оқушылардың ойларын нақты және логикалық жеткізу қабілетін, сөздік қорын және тілдің дыбыстық-бейнелік аспектілерін жетілдіреді.

Әдебиеттік оқу, әңгімелерді рөлге бөліп ойнау, мәтінді өз бетінше аяқтау, пікірталас ұйымдастыру сияқты шығармашылық тапсырмалар сабаққа қызығушылықты арттырып, оқушылардың шығармашылық және коммуникативтік қабілеттерін дамытады. Сондай-ақ, мұндай әдістер топтық жұмысты, сыни ойлауды және қиялдау қабілеттерін жетілдіруге ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, бастауыш сыныпта тыңдалым және айтылым сөйлеу әрекетін дамыта оқыту тек тілдік дағдыларды қалыптастырумен шектелмей, оқушылардың шығармашылық, когнитивтік және әлеуметтік даму мүмкіндіктерін толық ашуға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде олардың оқу мотивациясын арттырады, коммуникативтік мәдениетін қалыптастырады және мектептегі білім алу сапасын жақсартады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2022.
2. Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты. – Астана, 2022.
3. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарын бекіту туралы қаулы (№832). – Астана: ҚР Үкіметі, 2012, 25 маусым.
4. Қазақстан Республикасының 2016–2019 жылдарға арналған білім мен ғылымды дамыту мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2016.
5. Выготский, Л.С. Психология развития ребенка. – Москва: Педагогика, 1991.
6. Мамбетова Г.К., Жұмабаев М.Ж. *Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілетін дамыту*. – Алматы, 2015.

БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДЕ МАТЕМАТИКА ПӘНІ АРҚЫЛЫ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ

Искендер А.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші: п.ғ.д., профессор Досбенбетова А.Ш.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру, алған білімдерін өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана алу қабілетін дамыту негізгі міндеттердің бірі болып табылады. Бұл міндеттер Қазақстан

Республикасының білім беру саласындағы нормативтік құжаттарында айқын көрініс тапқан. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің басты міндеті – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру және халықаралық коммуникациялық желілерге шығу екендігі көрсетілген [1]. Сонымен қатар, Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында (МЖМБС) білім мазмұнының кіріктірілуі мен пәнаралық байланыс негізінде құрылуы қажеттілігі атап өтіледі [2]. Осыған сәйкес, бастауыш білім беру деңгейінде пәндер арасындағы өзара байланысты жүзеге асыру оқыту тиімділігін арттырудың маңызды шарты болып табылады.

Пәнаралық байланыс – әртүрлі оқу пәндерінің мазмұнын өзара үйлестіре отырып, оқушылардың білімін жүйелі түрде қалыптастыруға бағытталған дидактикалық ұстаным. Бұл ұстаным оқушылардың әлемді тұтас қабылдауына, білімді кешенді түрде меңгеруіне мүмкіндік береді. Ғылыми тұрғыдан алғанда, пәнаралық байланыстың негіздері Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи теориясында, В.В. Давыдовтың дамыта оқыту тұжырымдамасында қарастырылған. Бұл ғалымдардың пікірінше, білім беру процесі оқушының белсенді танымдық әрекеті арқылы жүзеге асуы тиіс, ал пәнаралық байланыс осы әрекеттің тиімділігін арттырады [3, 4].

Бастауыш білім беруде математика пәні арқылы пәнаралық байланысты жүзеге асыруды терең түсіну үшін оның теориялық-әдіснамалық негіздерін нақтылау маңызды. Пәнаралық байланыс ұғымы педагогикада тек пәндер арасындағы қарапайым байланыс емес, ол білім мазмұнын интеграциялау арқылы оқушының дүниетанымын тұтастандыруға бағытталған күрделі дидактикалық жүйе ретінде қарастырылады. Ғылыми әдебиеттерде пәнаралық байланыстың бірнеше түрлері ажыратылады: мазмұндық, әдістемелік және ұйымдастырушылық байланыс. Мазмұндық байланыс оқу материалдарының өзара үндестігін қамтамасыз етсе, әдістемелік байланыс оқыту тәсілдері мен әдістерінің ортақтығына негізделеді, ал ұйымдастырушылық байланыс оқу процесін жоспарлау мен өткізу формаларынан көрінеді. Бұл жіктеу бастауыш сыныптағы сабақтарды тиімді құрастыруға негіз болады.

Пәнаралық байланысты жүзеге асыру белгілі бір дидактикалық принциптерге сүйенеді. Солардың ішінде жүйелілік принципі оқушылардың білімін бірізді және өзара байланысты түрде меңгеруін қамтамасыз етеді. Бірізділік принципі оқу материалының күрделілік деңгейіне қарай сатылы түрде берілуін талап етеді. Ғылымилық принципі оқыту мазмұнының ғылыми негізде құрылуын көздейді, ал көрнекілік принципі бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сай нақты бейнелер мен тәжірибелік әрекеттер арқылы білімді меңгеруін қамтамасыз етеді. Өмірмен байланыстылық принципі оқушылардың алған білімдерін күнделікті өмірде қолдана алуына бағытталған. Бұл принциптерді сақтау пәнаралық байланысты тиімді жүзеге асырудың басты шарты болып табылады.

Сонымен қатар, қазіргі педагогика ғылымында «интеграция» ұғымы пәнаралық байланыстың теориялық негіздерінің бірі ретінде кеңінен қолданылады. Интеграция – білім мазмұнын біріктіру арқылы жаңа сапалық деңгейге көтеру процесі. Ғалымдар интеграцияның бірнеше деңгейін атап көрсетеді: пәнішілік интеграция, пәнаралық интеграция және кешенді интеграция. Пәнішілік интеграция бір пәннің ішіндегі тақырыптар арасындағы байланысты білдірсе, пәнаралық интеграция әртүрлі пәндердің мазмұнын біріктіреді, ал кешенді интеграция білімнің бірнеше саласын қамтып, оқушының дүниетанымын жан-жақты қалыптастырады. Бастауыш сыныптағы математика сабақтарында осы интеграциялық деңгейлерді тиімді қолдану оқыту сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Пәнаралық байланыстың теориялық негіздері отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Мысалы, Л.С. Выготский оқытудың дамытушылық сипатын негіздей отырып, білімнің оқушының танымдық әрекеті арқылы меңгерілетінін атап көрсеткен. Ал В.В. Давыдов дамыта оқыту

теориясында оқушылардың теориялық ойлауын қалыптастыру үшін білімді жүйелі және байланыста беру қажеттігін дәлелдеген. Отандық ғалымдардан Ж.Қараевтың деңгейлеп оқыту технологиясы әр оқушының жеке мүмкіндігін ескеруге бағытталса, Ы.Алтынсарин білімді өмірмен байланыстыра оқыту идеясын ұсынған. Бұл ғылыми тұжырымдар пәнаралық байланысты жүзеге асырудың әдіснамалық негізін құрайды.

Қазіргі білім беру жүйесінде пәнаралық байланыс функционалдық сауаттылық ұғымымен тығыз байланысты қарастырылады. Функционалдық сауаттылық – оқушының алған білімін өмірлік жағдайларда қолдана алу қабілеті. Бұл әсіресе математикалық сауаттылықта айқын көрінеді. Халықаралық PISA зерттеулерінде оқушылардың білімді тек теориялық тұрғыда меңгеруі емес, оны практикалық мәселелерді шешуде қолдана алуы басты көрсеткіш ретінде бағаланады. Осы тұрғыдан алғанда, математика пәні арқылы пәнаралық байланысты жүзеге асыру оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың тиімді құралы болып табылады.

1-кесте – Пәнаралық байланыстың түрлері

№	Байланыс түрі	Сипаттамасы	Мысал
1	Мазмұндық байланыс	Пәндер мазмұнының өзара сәйкестігі	Мәтінді есептер арқылы тіл дамыту
2	Әдістемелік байланыс	Оқыту әдістерінің ортақтығы	Проблемалық оқыту
3	Ұйымдастырушылық байланыс	Сабақты ұйымдастыру формалары	Кіріктірілген сабақ

Математика пәнінің педагогикалық әлеуетін теориялық тұрғыдан қарастырғанда, оның оқушылардың логикалық, сыни және шығармашылық ойлауын дамытудағы мүмкіндіктері ерекше атап өтіледі. Математика оқушыларды талдау, салыстыру, жалпылау, қорытынды жасау сияқты ойлау операцияларын орындауға үйретеді. Сонымен қатар, математикалық модельдеу арқылы оқушылар нақты өмірдегі құбылыстарды сандық тұрғыдан сипаттауға үйренеді. Бұл өз кезегінде олардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Осылайша, бастауыш білім беруде математика пәні арқылы пәнаралық байланысты жүзеге асырудың теориялық негіздері көпқырлы және кешенді сипатқа ие. Ол дидактикалық принциптерге, интеграциялық тәсілдерге, ғылыми-педагогикалық тұжырымдарға және қазіргі білім беру талаптарына сүйене отырып жүзеге асырылады. Мұндай теориялық негіздерді терең меңгеру мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін арттырып, оқу процесінің тиімділігін қамтамасыз етеді.

Математика оқушылардың логикалық ойлауын, талдау және жинақтау қабілеттерін дамыта отырып, басқа пәндерді меңгеруге негіз болады. Мысалы, мәтінді есептерді шығару барысында оқушылар математикалық амалдарды орындаумен қатар, мәтінді түсіну, негізгі ақпаратты бөліп алу, ой қорытындысын жасау сияқты тілдік дағдыларды меңгереді. Бұл математика мен қазақ тілі пәндерінің өзара байланысын көрсетеді. Сонымен қатар, дүниетану пәнімен байланыс барысында уақыт, ұзындық, масса, көлем сияқты ұғымдар нақты өмірлік мысалдар арқылы түсіндіріледі. Бұл оқушылардың білімді тәжірибеде қолдану дағдыларын қалыптастырады.

Тәжірибеде математика пәні арқылы пәнаралық байланысты жүзеге асырудың тиімді жолдарының бірі – кіріктірілген сабақтар ұйымдастыру. Мысалы, «Ұзындық өлшем бірліктері» тақырыбында өткізілген сабақта оқушылар сыныптағы заттардың ұзындығын өлшеп, нәтижесін кестеге түсіреді. Бұл тапсырма математика пәніндегі өлшеу дағдыларын қалыптастырумен қатар, дүниетану пәнімен байланысып, қоршаған ортаны тануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, көркем еңбек пәнімен байланыс арқылы

оқушылар өлшеу нәтижелерін пайдаланып, белгілі бір бұйымның сызбасын жасай алады. Мұндай тапсырмалар оқушылардың практикалық дағдыларын дамытып, білімді өмірмен байланыстыруға көмектеседі.

Тағы бір тәжірибелік мысал ретінде «Уақыт» тақырыбын қарастыруға болады. Бұл тақырыпты оқыту барысында математика пәнінде уақыт бірліктері (сағат, минут, тәулік) түсіндірілсе, дүниетану пәнінде тәуліктің бөліктері, табиғи құбылыстардың уақытқа байланысты өзгерістері қарастырылады, ал қазақ тілі сабақтарында уақытқа қатысты мәтіндермен жұмыс жүргізіледі. Осындай кешенді жұмыс нәтижесінде оқушылар уақыт ұғымын жан-жақты меңгереді.

Сонымен қатар, бастауыш сыныпта ойын технологияларын қолдану арқылы да пәнаралық байланысты тиімді жүзеге асыруға болады. Мысалы, «Дүкен» ойынында оқушылар тауарлардың бағасын есептеп, сатып алу-сату әрекеттерін орындайды. Бұл ойын математика пәніндегі арифметикалық амалдарды бекітуге мүмкіндік берсе, сонымен қатар қаржылық сауаттылық элементтерін қалыптастырады. Мұндай тапсырмалар оқушылардың қызығушылығын арттырып, оқу мотивациясын күшейтеді.

2-кесте – Математика пәні арқылы пәнаралық байланысты жүзеге асырудың мазмұны, әдістері және тәжірибелік көрінісі

Пәндер байланысы	Байланыс мазмұны	Қолданылатын әдістер	Тапсырма/сабақ үлгісі	Күтілетін нәтиже
Математика + қазақ тілі	Мәтінді есептер, терминдер	Проблемалық оқыту, талдау	Есеп шартын түсініп шығару	Тілдік және логикалық ойлау дамиды
Математика + дүниетану	Уақыт, ұзындық, масса	Практикалық жұмыс, бақылау	Заттарды өлшеу, уақытты анықтау	Өмірмен байланыс қалыптасады
Математика + көркем еңбек	Геометриялық фигуралар	Жобалық әдіс, сызба жұмысы	Бұйым сызбасын жасау	Кеңістіктік ойлау дамиды
Математика + өмірлік дағды	Сауда, есептеу	Ойын технологиясы	«Дүкен» ойыны	Қаржылық сауаттылық қалыптасады
Математика + АКТ	Цифрлық тапсырмалар	АКТ қолдану	Интерактивті есептер	Танымдық қызығушылық артады

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану да пәнаралық байланысты жүзеге асырудың тиімді құралдарының бірі болып табылады. Интерактивті тапсырмалар, цифрлық білім беру ресурстары арқылы оқушылар әртүрлі пәндер арасындағы байланысты көрнекі түрде түсіне алады. Мысалы, геометриялық фигураларды компьютерлік бағдарламалар арқылы құрастыру барысында оқушылар математика мен информатика пәндерінің байланысын меңгереді.

Жүргізілген тәжірибелер көрсеткендей, математика пәні арқылы пәнаралық байланысты жүйелі түрде қолдану оқушылардың білім сапасын арттырады, олардың логикалық ойлау қабілетін дамытады және білімді өмірлік жағдаяттарда қолдана алу дағдыларын қалыптастырады. Сонымен қатар, бұл тәсіл оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытып, өздігінен білім алуға деген қызығушылығын арттырады.

Қорытындылай келе, бастауыш білім беруде математика пәні арқылы пәнаралық байланысты жүзеге асыру – қазіргі білім беру талаптарына толық жауап беретін тиімді педагогикалық бағыттардың бірі. Бұл тәсіл оқушылардың білімін жүйелі, терең және өмірмен байланысты түрде меңгеруіне мүмкіндік береді. Сондықтан мұғалімдер оқыту процесінде пәнаралық байланысты саналы түрде ұйымдастырып, оны оқытудың ажырамас бөлігі ретінде қарастыруы қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.
2. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты (МЖМБС). – Астана, 2022.
3. Выготский Л.С. Педагогикалық психология. – Мәскеу, 1991.
4. Давыдов В.В. Дамыта оқыту теориясы. – Мәскеу, 1996.
5. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы, 1992.
6. Аймауытов Ж. Психология және педагогика. – Алматы, 1995.
7. Бастауыш мектеп журналы, №3, 2020.
8. Педагогика және психология журналы, №2, 2021.

БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Орымбаева Д.Д.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші **Алимова К.Ш.**

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыру – маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Әсіресе бастауыш сынып кезеңінде оқушының тілін дамыту оның әрі қарайғы оқу жетістіктерінің, тұлғалық қалыптасуының негізін қалайды. Қазақстан Республикасының білім беру саясаты оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға, тіл мәдениетін жетілдіруге бағытталған [1].

Осы тұрғыдан алғанда, балалар әдебиеті – оқушылардың тілін дамытудың тиімді құралдарының бірі. Балалар әдебиеті арқылы оқушы тек тілдік білім алып қана қоймай, оның ойлау қабілеті, қиялы, дүниетанымы қалыптасады. Көркем мәтіндер оқушының сөздік қорын байытып, байланыстырып сөйлеу дағдыларын жетілдіреді.

Тіл дамыту мәселесін ғылыми тұрғыдан қарастырған ғалымдардың қатарында Ахмет Байтұрсынұлы, Ыбырай Алтынсарин, Лев Выготский еңбектерінің маңызы зор. Олар тіл мен ойлаудың өзара байланысын, көркем әдебиеттің тәрбиелік және дамытушылық рөлін негіздеген [2,3,4].

Балалар әдебиеті – оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай жазылған көркем шығармалар жүйесі. Оның құрамына ертегілер, әңгімелер, өлеңдер, мысалдар, жұмбақтар, жаңылтпаштар жатады. Бұл жанрлар оқушылардың тілін жан-жақты дамытуға мүмкіндік береді.

Көркем мәтіндерді оқу барысында оқушылар жаңа сөздерді меңгереді, сөздердің мағынасын түсінеді және оларды сөйлеу барысында қолдануға үйренеді. Бұл олардың сөздік қорын байытып, тілдік белсенділігін арттырады.

Ғалым Лев Выготский тілдің дамуы әлеуметтік ортада жүзеге асатынын атап көрсетіп, оқыту процесінің бұл бағыттағы рөлін ерекше бағалаған [4]. Демек, балалар әдебиеті – оқушы мен мұғалім арасындағы тілдік қарым-қатынасты ұйымдастырудың тиімді құралы.

Балалар әдебиеті – руханият еліміздің көркем шежіресі. Балалар әдебиеті – келешек әдебиеті. Белгілі академик-жазушы М.Әуезов: «Ел болам десең, бесігіңді түзе» деген екен. «Бесік түзетудің бір жолы – бесік жырын түзеу». Бесік жыры – балалар әдебиеті. Бүгінгі балалар әдебиеті - өркені биік, өрісі кең, жанры алуан, мәдениеті үлкен әдебиет. Бала оқылған шығармаларын немесе мәтінді тыңдап қана қоймайды, соларды ұғуға талпынады. Соның негізінде біртіндеп ол жайында ұғым қалыптастыруға іс-әрекетін, нәліктен т.с.с. сұрақтар қойып, өз ойын айқындауға тырысады. Сұрақтарға жауап алу барысында олардың ойлау қабілеті дамиды.

Ойдың жемесі – сөз. Бала сөз арқылы өз ойын сыртқа шығарады. Тіл мен ой тығыз бірлікте болғандықтан, байланыстырып сөйлеуді дұрыс қалыптастыру арқылы ойлауды да жетілдіруге мүмкіндік туады. Тілі дұрыс қалыптасқан бала басқаның да ойын тез түсініп, өз ойын да жүйелі жеткізе алады. Сонымен қатар, тіл мен ойлау бір-бірімен байланыста екенін ұғады. Тілсіз ойлаудың болмайтыны, әрбір ой тіл арқылы көрінетінін, яғни сөйлеуді ойлаудан бөліп алудың мүмкін еместігінен түсінеді.

Баланың ақыл ойын дамытып, шынықтыра түсетін балалар фольклорынан үлкен орын алатын – жұмбақтар. Жұмбақ және оны шешуін табу ойлауға ойлаған ісінің нәтижесіне жетуге жаттықтырады. Жұмбақтың шешуін табу баланың зейінін жетілдіріп, ықыласын арттырып, тіл байлығын дамытады. Баланың ойының ұшқыр болуы, әрекетке баулуға, ой санасының белсене қызмет етуіне итермелейді.

Академик М.О.Әуезов қазақтың әдет-ғұрып салтында, өнерінде жұмбақтың ерекше орнын айта келіп: «Ата-ананды жас балаға беретін тәрбиесінде де баланың ойын тапқырлыққа баулып, тілін дамыту үшін де жұмбақтың көп пайдасы бар», - деген болатын [5]. Бұдан шығатын қорытынды жұмбақ жас баланың ақыл-ойын дамытуға бағытталған асыл мұра екені даусыз. Жұмбақ балалардың ойлау қабілеттілігін арттыра түсумен қатар, ой жіберіп, айналадағы құбылыстың өзгешелігін ажыратып, ұқсастықтарын салыстырып, баланың фантазиялық ойын дамытатын жанр деп санаймыз. Жұмбақты ана тілі, қазақ тілі, дүние тануы кез-келген сәтінде пайдалануға болады. Жаңа сабақты хабарлауда немесе бекітуде пайдалана аламыз. Себебі, жұмбақ өз бойындағы құпияны шештіру, айтқызу арқылы оларға өмірді танытады. Айналада түрлі болып жатқан құбылысқа зер салуға, оның себебін іздестіруге, тілін дамытуға үйретеді.

Оқушының мінез құлқы мен тәртібін қалыптастыруда адамгершілік тәрбиесінің мазмұнына байланысты ата-анасына, халқына деген сүйіспеншілік сезімін тәрбиелейтін шығармалар таңдалып алынады. Барлық адамзатқа, табиғатқа деген сүйіспеншілікті тәрбиелеудің басты құралы- халықтың тілі, мәдениеті, ана тілінің құдіреті халық ауыз әдебиеті үлгілерінде десек қателеспейміз. Балаларға арналған көркем шығармаларды ана тілі сабағында пайдаланамыз. Адам өмірінде сөз өнерінің орны ерекше. Көркем шығармалар арқылы қоршаған ортаға дұрыс, табиғатты аялай білуге, оған қамқоршы болуға тәрбиелеу, яғни табиғатқа мәдени қарым-қатынас жасау негізінен ана тілі, дүние тану сабақтарында және сабақтан тыс уақытта жүзеге асырылады. Мазмұны экологиялық тәрбиені ашатын көркем шығармалармен бірге халық ауыз әдебиеті үлгілерін де жиі пайдалануға болады. Мысалы: «Бұлақ көрсең көзін аш», «құстардың ұясын, құмырсқалардың илеуін бұзба», «құраққа орақ салма», «көкті жұлма», «су ішкен құдығыңа түкірме», т.б мұның өзі баланың экологиялық сауатын ашуға бағытталған, табиғатты қорғауға, аялауға, оған қамқоршы болуға тәрбиелеудің және тіл байлығын жетілдірудің құралы екенін көрсетеді.

Көркем шығарма арқылы баланың санасына, сезіміне әсер етіп, ондағы нақты жағдайларға көзқарасын тәрбиелейді. Көркем шығармада бейнеленген кейіпкердің қуанышына қуанып, ренішіне ренжиді, оған көмек көрсеткісі келетінін ашық айтады. Балалар қуанышы мен ренішін, ұнатқаны мен ұнатпағанын құптаған немесе наразылығын бірден білдіреді. Бұдан балалардың белгілі бір тақырыпқа деген сезімін, өзіндік көзқарасын көруге болады. Мысалы, баланың көркемдік қабылдауын дамыту

үшін фольклорлық шығарманы пайдаланып халқымыздың өмірімен, тұрмысымен танысуға болады.

Бастауыш мектепте ауыз әдебиет үлгілері кеңінен пайдаланылады. Себебі, олар балаларға түсінікті болып келеді. Оқушылардың тілін дамытуды жүзеге асырудың негізгі жолдарының бірі-көркем шығармалар. Мектеп жасына дейінгі балалардың көркемдік талғамын қалыптастырып, әсемдікті сезіну, әдемілікті көре білу, табиғаттағы үйлесімділікті көркем шығармалардағы суреттермен салыстыру, дүниетану, ана тілі сабақтары арқылы жасалады. Әсіресе «жыл мезгілдері», Ұлттық өнер», «Менің елім Қазақстан», т.б көптеген тақырыптарға арнайы ұйымдастырылған мақсатты топсаяхаттарда іске асыруға мүмкіндік туады. Онда оқушылар табиғаттың әсемдігін көріп, бақылап сезінуге үйренеді және оны ойымен жүйелі баяндап, әңгімелеп айтып бере алатын болады. Әсіресе, ұлттық музейлерге жасалған топсаяхатта көргендерінің (ұлттық аспаптар, ұлттық киімдер ұлттық тағамдар т.б әсемдігін айтып жеткізуде байқалады.

Балаларға эстетикалық тәрбие беруде халық ауыз әдебиеті шығармаларының (ертегі, жұмбақ, жаңылтпаш) маңызы аса зор. Олар баланың қабылдауына, жан құбылысына жақын, өйткені бұл шығармалар мазмұны жағынан терең көлемі шағын, қарапайым да түсінікті. Көркем шығарманы оқып немесе әңгімелеп беруде мұғалім шығарма кейіпкерлерінің жағымды, жағымсыз екенін айыра отырып, нәліктен бір кейіпкер ұнап, екіншісі ұнамайтынына өзі қорытынды жасап айта алады. Автордың кез-келген шығармасындағы әсемдікті өмірдегі шындықпен салыстыруға үйретіледі.

Бастауыш мектеп оқушыларын өз елін, жерін, отанын, отбасын қорғауға, сүйеге тәрбиелеуде көркем шығарманың алатын орын ерекше елін, жерін қорғаған халық батырлары туралы, олардың батырлық, ерлік істерін паш ететін әңгімелер, өлеңдер, аңыз-ертегілерді оқып, оның мазмұнын түсіндірудегі тәрбиеші кездесулер ұйымдастырып, баланың қиялын шарықтатып, ерліктерге баулиды. Көркем шығармаларды сахналату, рольдерге бөліп ойнату арқылы бала кейіпкерге еніп, яғни оның іс қимылын, жүріс-тұрысын барынша бейнелеуге тырысады. Бастауыш сынып оқушылары тез әсерленгіш келетінін ескере отырып, халық қаһармандары туралы өлең немесе әңгімелерді өткенде олар туралы фильмдерден үзінді көрсету, батырлармен кездесу ұйымдастырған өте тиімді екенін көрсетті. Сондай-ақ мектепте өтетін мерекелерде әсіресе, «Наурыз», «9мамыр жеңіс күні» ерекше көрініс табады. Балалар да батырларға еліктеуге құмартып, мереке күндері өте белсенділік танытады. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғанынан бері халық қаһармандары Б. Момышұлы, Қ. Қайсенов, Р. Бағланова, т.б ер қорғаудағы ерлік істері, өнердегі ұлттық мақтаныш ететін аты аңызға айналған батырлардың еңбектерімен тереңірек таныстырып, олар туралы жазылған көркем туындыларды сабақта және сабақтан тыс уақытта пайдаландық.

Оқушылардың әдеби тілін дамытуда әдеби шығармаларды оқып беріп, тыңдап, оқылған әңгімелерді, ертегілерді саналы ұғынып, тәжірибе жүзінде қолдан білуге үйретуде ойын жаттығуларды қолдандық.

Бастауыш мектеп оқушыларының тілін дамыту құралдарының бірі халық ауыз әдебиеті үлгілеріндегі ертегілер болып табылады. Халықтық шығармалардың ішінде ертегілердің балаларға тигізетін әсері ұшан теңіз. Халықтық ертегілер – халық өмірін бейнелейтін фантастикалық негізге құрылған оқиғалы көркем шығарма. Ертегінің бай фантастикасы балалардың ойына қозғау салып, өмірдің неше алуан сырларын танытады, сана - сезімі мен ақыл-ой қызметінің дамуына, ерте қалыптасуына көмектеседі. Ертегіні балалар сүйсіне тыңдайды, себебі ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа айтылып, әбден екшеліп, халықтың даналығы, тапқырлық ой пікірлері жинақталып, көркем әрі жеңіл тілмен берілетіндігінде. Ертегі оқиғасы басталатын жерден-ақ қызықты, ұшқыр қиялды болып келеді де, баланың ойын бірден қызықтырып, еліктіріп әкетеді.

Халық ертегілерінің ішінде балалар арасына кең тарағаны- хайуанаттар жайындағы ертегілер. Ондай ертегі кейіпкерлерінің өмір сүру жолындағы, қарым-

қатынастар жасаудағы айла тәсілдері балаларға ой салады. Бұл ертегілер баланың санасын оятып, мақсат-мұрасына жетуге үйретеді. Бұл жөнінде М.Әуезов: «Ертегілер жас баланың ой –санасын оятып, қиялының шарықтап өсуіне әсер етеді.», - деп көрсеткен. Хайуанаттар жайындағы ертегілердің бәрін алып қарасақ та, баланың ұғымына сай, түсінуіне жеңіл, күлкілі, қызықты болып айтылады.

Оқушылардың тілін дамытуда ерекше орын алатын ауыз әдебиетінің келесі жанры мақал-мәтел. Мақал-мәтелдер балаларға терең ой салып, көрке, образды сөйлеуге жаттықтырып, сөздік қорын дамытады. Бала тәрбиесіндегі халқымыз асыл сөзін, даналық ойларын мақал-мәтелдер арқылы үлгі-өнеге ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған. Бала тәрбиесіндегі мақал-мәтелдерді тақырыптық жүйесіне топтап ұсынған. Мысалы: «Оқу білім бұлағы», «Еңбек», «Достық-жолдастық», т.б балаларға арналған мақалдар білім алуға, оқуға шақыра отырып, олардың тілін ширатуды көздейді.

Еңбек ету, білім алу, жақсы азамат болып өсу үшін тәрбиенің де жақсы болуы керектігі мақал-мәтелдерде толық қамтылады. Мысалы:» Адам болар баланың кісіменен ісі бар, адам болмас баланың кісіменен несі бар.», т.б Мақал-мәтелдердің адал, достық, жақсы жолдастыққа баулитын, адамгершілікке жат мінезден аулақ болуға да тәрбиелейтін тұстары да баршылық. «Жаман аттан аяғым артық, жаман жолдастан таяғым артық», «еңбек түбі зейнет» т.б. Қорыта келе, мақал-мәтелдердің терең мазмұны мен тәрбиелік мәнін аша отырып, біз өз жұмысымызда пайдалануды жөн көрдік. Мақал-мәтелдерді тек жаттап алып қана қоймай, оның мағынасын түсіндіріп, одан баланың өзіне қорытынды жасауға мүмкіндік туғыздық. Бастауыш сынып оқушыларының тілін дамытуда үзбей жүргізілетін және тіл дамытуға мүмкіндік беретін балалар фольклорының бірі жаңылтпаштар. Ол баланың тіліне, оның әрбір сөздеріне тартымды қылықтарына күле отырып, оларды дұрыс сөйлеуге бағыттайды. Баланы халық жас кезінен бастап дұрыс сөйлеуге үйретеді. Жаңылтпаш – халықтық шығармалар ішінде баланы дұрыс та айқын сөйлеуге үйрететін, тілін дамытатын жанр. Ол туралы С.Сефуллин: «Жастардың, бала-шағаның жиналып ойын-күлкі дүкенін құрған орында айтылатын айтыстың бірі –жаңылтпаш. Бұл да ертеке, өлең, жұмбақ айтысу тәрізді жастардың тілге ұстануларына, ойнақы, қырлы сөздерді тақпақша атқылап, билеп еркін сөйлеуге төселу ретінде балаларға жас кезінен сабақ-ойын болатын нәрсе осы-жаңылтпаш.»- деген. Жаңылтпаш көбінесе Бастауыш мектеп оқушыларына лайықты шығарма. Олай дейтініміз- жеке дыбыстар мен айтылуы қиын кейбір сөздерді дұрыс сөйлеуге үйрету, ол көбінесе балаға ғана тән нәрсе.

Қорыта келе, балалар әдебиеті бастауыш сынып оқушыларының тілін дамытудың маңызды әрі тиімді құралдарының бірі болып табылады. Балалар әдебиеті оқушылардың сөздік қорын байытып қана қоймай, олардың байланыстырып сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға, тіл мәдениетін жетілдіруге және ойлау қабілетін дамытуға зор ықпал етеді.

Балалар әдебиеті – бастауыш сынып оқушыларының тілін дамытуда кешенді әсер ететін, тәрбиелік, танымдық және дамытушылық қызмет атқаратын әмбебап құрал. Сондықтан оны оқу процесінде тиімді пайдалану – қазіргі білім беру жүйесінің өзекті міндеттерінің бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы. – Астана, 2022.
2. Ахмет Байтұрсынұлы. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
3. Ыбырай Алтынсарин. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1988.
4. Лев Выготский. Мышление и речь. – Москва: Педагогика, 2002.
5. Мұхтар Әуезов. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 2012
6. Мағжан Жұмабаев. Педагогика. – Алматы: Рауан, 1992.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДЫҢ ДҮНИЕТАНУ САБАҚТАРЫНДА ДАМЫТА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ

Сейдхан А.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші Алимова К.Ш.

Қазіргі білім беру жүйесі оқушының тек білім қорын жинақтауымен шектелмей, оның тұлғалық, интеллектуалдық және шығармашылық дамуын қамтамасыз етуді талап етеді. Бұл талаптар Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы мен Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандартында нақты айқындалған. Аталған нормативтік құжаттарда білім беру мазмұны оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға, оның өмірлік дағдыларын дамытуға, өз бетінше білім алуға қабілетті тұлға тәрбиелеуге бағытталуы тиіс екендігі көрсетілген [1,2].

Осыған сәйкес қазіргі қоғам жағдайында білім алушының тек ақпаратты меңгеруі жеткіліксіз, ол алған білімін өмірде қолдана алатын, өз бетінше шешім қабылдайтын, сыни тұрғыдан ойлайтын тұлға ретінде қалыптасуы қажет. Сондықтан білім беру үдерісіне жаңа педагогикалық технологияларды енгізу қажеттілігі туындайды. Солардың ішінде дамыта оқыту технологиясы бастауыш білім беруде ерекше маңызға ие.

Дамыта оқыту технологиясы оқушыны белсенді таным субъектісі ретінде қарастырып, оның ойлау қабілетін, өзіндік ізденісін және шығармашылық мүмкіндіктерін дамытуға бағытталған. Бұл бағыттың ғылыми негіздері Лев Выготский, Даниил Эльконин, Василий Давыдов еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Аталған ғалымдардың пікірінше, оқыту үдерісі баланың психикалық дамуымен тығыз байланыста жүзеге асуы тиіс және ол оқушының жақын даму аймағына негізделуі қажет [3].

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушы тұлғасының жан-жақты дамуы басты мақсат болып отыр. Білім алу үдерісінде тек ақпарат қабылдау жеткіліксіз, оқушының танымдық, шығармашылық, әлеуметтік және моральдық қабілеттерін дамыту маңызды. Осы тұрғыдан дамыта оқыту технологиясы бастауыш сыныптарда, әсіресе дүниетану пәнінде тиімді педагогикалық құрал болып табылады.

Дамыта оқыту технологиясының негізгі мақсаты – оқушыны өзін-өзі дамытушы субъект ретінде қалыптастыру, оның ойлау, шешім қабылдау, өз тәжірибесін талдау қабілеттерін арттыру. Бастауыш сынып оқушылары үшін бұл әдіс оқу үдерісін қызықты әрі мазмұнды етіп ұйымдастыруға мүмкіндік береді, сондай-ақ олардың білімге деген қызығушылығы мен ынтасын арттырады.

Дамыта оқыту технологиясы күрделі, біртұтас педагогикалық жүйе болып табылады. Оның құрамына мақсат, мазмұн, әдіс-тәсілдер, оқыту формалары, оқушының танымдық белсенділігі және мұғалімнің рөлі кіреді. Дәстүрлі оқытудан айырмашылығы – білім дайын күйінде берілмейді, оқушы оны өз бетімен іздену, зерттеу, салыстыру және талдау арқылы меңгереді. Мұғалімнің рөлі ақпарат берушіден бағыттаушы және ұйымдастырушыға ауысады, ал оқушы оқу процесінің белсенді қатысушысына айналады.

1 кесте

Көрсеткіш Мақсаты	Дәстүрлі оқыту	Дамыта оқыту
	Білім беру	Тұлғаның жан-жақты дамуы

	Дәстүрлі	
Көрсеткіш	оқыту	Дамыта оқыту
Мұғалім	Ақпарат	Бағыттаушы, фасилитатор
рөлі	беруші	
Оқушы	Пассивті	Белсенді зерттеуші
рөлі		
Әдіс	Түсіндіру, жаттау	Зерттеу, талдау, проблемалық оқыту
Нәтиже	Білім қоры	Құзыреттілік, сыни ойлау қабілеті

Дамыта оқыту технологиясының ерекшеліктері оның мақсаты, мазмұны, әдіс-тәсілдері және оқу процесін ұйымдастыру формалары арқылы көрініс табады. Атап айтқанда, оқыту мақсаты оқушының білімін жай ғана жеткізу емес, оның ойлау қабілетін, шығармашылығын дамыту болып табылады. Білім мазмұны зерттеу, салыстыру, талдау арқылы меңгеріледі. Әдіс-тәсілдерінде мұғалім жетекші және бағыттаушы рөл атқарады, ал оқушы өз бетімен шешім қабылдап, тәжірибелік әрекет арқылы білімін бекітеді.

Педагог-ғалым Жақсылық Қараев даму ұғымын материалдық және идеялық объектілердің қайтымсыз, нақты бағытталған өзгерісі ретінде қарастырады. Оның пікірінше, даму жаңа сапаның пайда болуына алып келетін заңды процесс болып табылады. Сондықтан дамыта оқытуда оқушыны тек жаңа ақпаратпен таныстыру жеткіліксіз, оны өз бетімен ойлануға, салыстыруға, тәжірибеден өткізуге үйрету қажет [4].

Педагогика ғылымында тұлғаны дамыту білім беру процесінің негізгі мақсаты ретінде қарастырылады. Алайда психологтардың пікірінше, тұлға дамуы сырттан зорлықпен жүзеге аспайды, ол адамның ішкі мүмкіндіктері мен белсенді әрекеті арқылы қалыптасады. Сондықтан мектептің негізгі міндеті – баланың табиғи қабілеттерін ашуға қолайлы жағдай жасау. Бұл үшін оқыту процесінде оқушының белсенділігін арттыратын әдістер мен технологияларды қолдану қажет.

Осы тұрғыдан алғанда дамыта оқыту технологиясы білім беру мекемесінде тек сабақ барысында ғана емес, күнделікті қарым-қатынаста, мектепішілік және мектептен тыс жұмыстарда да жүзеге асырылатын маңызды бағыт болып табылады. Ол оқушы тұлғасының өзіндік жетілуіне, қалыптасуына ықпал етеді және оның біртұтастығында, сезімінде, зердесінде, ерік-жігерінде, құндылық бағдарларында және жеке тәжірибесінде оң өзгерістердің қалыптасуына әсер етеді.

Дамыта оқыту идеясына сәйкес оқыту процесінде белгілі бір принциптер жүйесі қалыптасқан. Олардың қатарында оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру, оқу процесін олардың жақын даму аймағына негіздеу, әр оқушы үшін жетістік жағдайын жасау, бағалауда еңбекті ескеру, білімді ішкі түсінікке айналдыру және оқушыларды өз бетімен ойлануға бағыттау маңызды орын алады. Сонымен қатар оқушы берілген тапсырмаларды орындау барысында гипотеза ұсынып, оны тексеріп, қосымша әдебиеттермен жұмыс істей білуі тиіс.

Бастауыш сыныптардағы дүниетану пәні оқушылардың қоршаған ортаны тануына, табиғат заңдылықтарын түсінуіне және экологиялық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған. Бұл пәнде дамыта оқыту технологиясын қолдану оқушылардың табиғатқа деген қызығушылығын арттырып, олардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Дүниетану сабақтарында дамыта оқыту технологиясын қолдану барысында оқушылар табиғат құбылыстары, өсімдіктер мен жануарлар туралы өз бетімен зерттеу жүргізеді, бақылау жасайды, тәжірибелер орындайды. Мұндай жұмыстар олардың

танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, білімді терең әрі саналы меңгеруіне ықпал етеді.

Сонымен қатар сабақ барысында жобалық жұмыстар, шығармашылық тапсырмалар, тәжірибелік әрекеттер ұйымдастыру оқушылардың логикалық ойлауын, қиялын және шығармашылық қабілеттерін дамытады. Дамыта оқытуда оқушылар жаңа тақырыпты зерттеу, талдау, салыстыру және қорытынды жасау арқылы меңгереді. Мысалы, «Ағаштар мен бұталар» тақырыбында оқушылар нақты бақылаулар жүргізіп, өз қорытындыларын жасайды.

Оқушылардың топтық және жұптық жұмыстар арқылы бірлесіп әрекет етуі олардың коммуникативтік дағдыларын, жауапкершілігін және ынтымақтастық қабілетін дамытады. Бұл әдістер оқушылардың өзара пікір алмасуына, өз ойын дәлелдеуге және бірлесіп шешім қабылдауына мүмкіндік береді.

Практикалық тұрғыда «Жануарлар әлемі» тақырыбында оқушылар топтарға бөлініп, жануарлардың тіршілігі туралы ақпарат жинайды және өз зерттеулерін постер немесе презентация түрінде қорғайды. Ал «Өсімдіктердің тіршілігі» тақырыбында оқушылар өсімдіктерді бақылап, олардың өсу ерекшеліктерін күнделікке жазып, салыстыру жүргізеді. Сонымен қатар экологиялық акциялар, табиғатты қорғау шаралары арқылы оқушылар теориялық білімдерін практикамен ұштастырады.

Кесте 2. Дүниетану сабақтарында дамыта оқыту тапсырмаларының үлгісі

п	Тақыры	Тапсырма түрі	Оқушы әрекеті	Дамитын дағды
	Жануарлар әлемі	Топтық зерттеу	Ақпарат жинау, қорғау	Коммуникация, зерттеу
	Өсімдіктер	Бақылау күнделігі	Өсуін жазу, салыстыру	Анализ, бақылау
	Табиғат құбылыстары	Мини-эксперимент	Себеп-салдарын анықтау	Сыни ойлау, логика
	Экология	Жоба, акция	Ағаш отырғызу, қоқыс жинау	Жауапкершілік, ынтымақтастық

Дамыта оқыту технологиясын жүйелі қолдану нәтижесінде оқушылардың танымдық қызығушылығы артады, логикалық және сыни ойлау қабілеттері дамиды, шығармашылық белсенділігі қалыптасады. Сонымен қатар олар өз бетімен білім алуға, ақпаратты талдауға және қорытынды жасауға үйренеді.

Кесте 3. Дамыта оқыту сабағының моделі (процесс бойынша)

Кезең	Мұғалім әрекеті	Оқушы әрекеті	Нәтиже
Қызығушылық ояту	Сұрақ қояды, тақырыпты таныстырады	Ойланады, өз пікірін білдіреді	Мотивация артады
Мағынаны ашу	Тапсырмалар арқылы бағыттады	Зерттейді, салыстырады	Түсіну
Қолдану	Практикалық тапсырма береді	Орындайды, талқылайды	Дағды қалыптасады
Рефлексия	Талдау, қорытынды жасау	Бағалайды, қорытынды жасайды	Қорытынды ой қалыптасады

Қорытындылай келе, дамыта оқыту технологиясы бастауыш сыныптарда дүниетану пәнін тиімді оқытудың маңызды құралы болып табылады. Ол оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, шығармашылық және сыни ойлау қабілеттерін дамытады, экологиялық мәдениет пен жауапкершілікті қалыптастырады және теориялық білім мен практикалық іс-әрекетті үйлестіреді. Сондықтан бұл технологияны оқу процесінде кеңінен қолдану қазіргі білім беру жүйесінің басым бағыттарының бірі болып табылады.

Бастауыш сыныптарда дамыта оқыту технологиясын енгізу оқушылардың жеке тұлғалық, интеллектуалдық және шығармашылық дамуына айтарлықтай ықпал етеді. Бұл әдістің тиімділігі оқушының өздік тәжірибесі мен белсенді әрекетіне сүйенген сабақ ұйымдастыруда, сондай-ақ мемлекеттік білім беру стандарты мен нормативтік құжаттарға сәйкес білім беру үдерісін жетілдіруде көрінеді. Сондықтан мектеп педагогтары сабақ жоспарлау мен өткізуде дамыта оқыту технологиясының принциптерін жүйелі түрде қолдана отырып, оқушы тұлғасының толыққанды қалыптасуына қол жеткізе алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2022.
2. Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты. – Астана, 2022.
3. Ахметова, М.Б. **Бастауыш білім беру жүйесіндегі дамыта оқыту технологиялары.** – Алматы, 2017.
4. Қараев, Ж. Педагогикалық психология негіздері. – Алматы, 2005.
5. Баймұрзаева, Ж.Қ. Педагогикалық технологиялар: теория және тәжірибе. – Алматы, 2019.
6. Жұмағұлова, А. К. Дамыта оқыту әдістері және оларды қолдану ерекшеліктері. – Нұр-Сұлтан, 2020.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ НӘТИЖЕЛЕРІН БАҒАЛАУДЫ ЖОСПАРЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Битұрсын А.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші- магистр, аға оқытушы **Мамбеталиева А.К.**

Қазіргі білім беру жүйесінде бастауыш сынып оқушыларының оқу нәтижелерін бағалау – оқу процесін тиімді ұйымдастырудың маңызды элементі болып табылады. Бағалау тек оқушының алған білімін өлшеу ғана емес, сонымен қатар оның танымдық, шығармашылық және әлеуметтік қабілеттерін дамытуға мүмкіндік беретін педагогикалық процесс болып есептеледі. Қазақстан Республикасының білім беру саясаты оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға, шығармашылық ойлауын дамытуға және жеке тұлғалық қасиеттерін жетілдіруге бағытталған. Бұл талаптар Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында және мемлекеттік білім беру стандарттарында айқын көрсетілген [1,2].

Бастауыш сынып – оқушылардың негізгі оқу дағдыларын қалыптастыратын, логикалық ойлау қабілеті мен танымдық белсенділігін дамытуға бағытталған кезең. Осы кезеңде оқушының оқу нәтижелерін бағалау жүйесі оның білім деңгейін нақты анықтап қана қоймай, сабаққа деген қызығушылықты арттыру, өз бетінше жұмыс істеу қабілетін дамыту сияқты маңызды педагогикалық міндеттерді де шешуге қызмет етеді.

Бағалауды жоспарлау технологиясы – оқушының оқу нәтижесін алдын ала болжауға, әр сабақта қандай критерийлер бойынша бағалау жүргізілетінін нақты анықтауға мүмкіндік беретін әдістемелік құрал. Бұл технология педагогқа оқу процесін тиімді ұйымдастыруға, әр оқушының жеке ерекшелігін ескеруге, оқушылардың білімін жүйелі түрде бақылауға жағдай жасайды. Сонымен қатар, жоспарлау технологиясы оқушылардың өз оқу нәтижелерін бақылауына, жетістіктерін көруге және өздігінен дамытуға септігін тигізеді.

Бағалау жүйесі сабақтың сапасын арттырудың маңызды элементі болып табылады. Дәстүрлі бағалау жүйелері оқушының білімін өлшеуге негізделсе, заманауи педагогикалық тәсілдер олардың шығармашылық және танымдық қабілеттерін дамытуға бағытталған. Бағалауды жоспарлау технологиясы осындай заманауи тәсілдердің бірі болып табылады.

Бағалауды жоспарлау технологиясын қолдану барысында педагог әрбір сабақтың мақсатын нақтылап, бағалау критерийлерін айқындайды. Мысалы, бастауыш сыныпта «Қосу және азайту» тақырыбын оқыту кезінде оқушылардың есеп шығару дағдылары, математикалық амалдарды дұрыс қолдану қабілеті және логикалық ойлау деңгейі бағалау критерийлеріне енгізіледі. Бұл тәсіл оқушылардың оқу белсенділігін арттырады, олардың әрбір әрекетін жүйелі бақылауға мүмкіндік береді.

Бағалау жүйесі үш негізгі түрге бөлінеді:

1. **Диагностикалық бағалау** – сабақ басталар алдында оқушылардың білім деңгейін анықтау үшін жүргізіледі.

2. **Формативтік бағалау** – сабақ барысында оқушылардың алған білімін тексеріп, қажетті түзетулер енгізу үшін қолданылады.

3. **Қорытынды бағалау** – сабақ немесе оқу кезеңінің соңында оқушылардың білімін толық бағалауға бағытталған.

Әр түрдің өз мақсаты бар: диагностикалық бағалау оқушылардың бастапқы деңгейін көрсетсе, формативтік бағалау оқу процесін жетілдіруге, қорытынды бағалау білім сапасын толық көрсетуге қызмет етеді.

Бастауыш сыныпта әр сабаққа арналған бағалау критерийлері төмендегідей болуы мүмкін:

Сабақ тақырыбы	Бағалау критерийлері	Бағалау тәсілі
Қосу және азайту	Дәл есеп шығару, математикалық амалдарды дұрыс қолдану	Диагностикалық тест, практикалық жұмыс
Геометриялық фигуралар	Фигураларды дұрыс салыстыру, қасиеттерін анықтау	Топтық және жұптық жұмыс, көрнекілік арқылы бақылау
Шамалар мен өлшемдер	Ұзындық, салмақ, көлем бірліктерін дұрыс қолдану	Практикалық тапсырмалар, өзін-өзі бағалау
Логикалық тапсырмалар	Сыни ойлау, қорытынды жасау	Проблемалық тапсырмалар, интерактивті ойындар

Бастауыш сыныпта бағалауды жоспарлау технологиясын қолдану әдістері әртүрлі: бақылау парақтары, критерийлік бағалау, өзін-өзі бағалау және әріптестік бағалау. Бақылау парақтары арқылы мұғалім әр оқушының жетістіктерін нақты тіркеп, салыстыруға мүмкіндік алады. Критерийлік бағалау әр тапсырманың нақты нәтижесін бағалап, оқушының қандай дағдыларға ие екенін көрсетеді. Өзін-өзі бағалау оқушылардың өз әрекеттерін талдауға, жетістіктерін көруге және кемшіліктерін түзетуге

үйретеді. Ал әріптестік бағалау топтық жұмыстарда өзара бағалау арқылы оқушылардың коммуникативтік және әлеуметтік қабілеттерін дамытуға септігін тигізеді.

Бағалауды жоспарлау технологиясын сабақта қолданудың тиімді жолдарының бірі – интерактивті әдістерді пайдалану. Бұл әдістер оқушылардың белсенділігін арттырады, олар өз бетінше ойлануға, проблемаларды шешуге және шығармашылық тапсырмаларды орындауға мүмкіндік алады. Мысалы, топтық және жұптық жұмыстар, ойын элементтері, практикалық тапсырмалар және зерттеу жобалары сабаққа қызығушылықты арттырады, оқу нәтижелерін нақты бақылауға жағдай жасайды.

Бастауыш сыныпта бағалауды жоспарлау технологиясын қолдану әдістері:

- **Бақылау парақтары** – әр оқушының жетістіктерін тіркеуге арналған.
- **Критерийлік бағалау** – тапсырманың нақты нәтижесін бағалап, оқушының қандай дағдыларға ие екенін көрсетеді.
- **Өзін-өзі бағалау** – оқушыларға өз әрекеттерін талдауға, жетістіктерін көруге мүмкіндік береді.
- **Әріптестік бағалау** – топтық жұмыстарда өзара бағалау арқылы коммуникативтік қабілетті дамытады.

Бағалау нәтижелерін жүйелі талдау педагогқа оқу процесін жетілдіруге, әрбір оқушының күшті және әлсіз жақтарын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жоспарланған бағалау оқушылардың мотивациясын арттырады, оқу процесінде жауапкершілікті сезінуге және өз жетістіктерін бағалауға үйретеді. Мультимедиялық құралдарды қолдану арқылы сабақтағы бағалау интерактивті түрде жүргізіліп, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға ықпал етеді.

Интерактивті әдістер сабаққа белсенділікті арттыруға мүмкіндік береді. Бұл әдістер оқушылардың өздігінен ойлануына, проблемаларды шешуге және шығармашылық тапсырмаларды орындауға жағдай жасайды. Мысалы:

- **Топтық жұмыс** – оқушылар бір тапсырманы бірге шешеді, пікір алмасады.
- **Жұптық жұмыс** – бір-біріне көмектесіп, білімдерін тексереді.
- **Ойын элементтері** – математикалық ойындар, викториналар, логикалық тапсырмалар.
- **Практикалық тапсырмалар** – өмірлік жағдайларды есептеу арқылы білімді қолдану.
- **Зерттеу жобалары** – шағын тақырып бойынша ақпарат жинау және презентация жасау.

Бағалаудың тиімді құралдары мен кестелік жүйесі

Бағалау түрі	Мұғалім әрекеті	Оқушы әрекеті	Нәтиже
Диагностикалық	Бастапқы деңгейді тексереді	Тест немесе тапсырманы орындайды	Білім деңгейі анықталады
Формативтік	Сабақ барысында бақылау жүргізеді	Белсенді қатысады, сұрақтарға жауап береді	Оқу процесінде түзетулер енгізіледі
Қорытынды	Сабақ соңында бағалайды	Жұмыстарды аяқтайды	Білім сапасы бағаланады
Өзін-өзі бағалау	Нұсқау береді	Өз жұмысын бағалайды	Танымдық белсенділік артады
Әріптестік бағалау	Топтық тапсырма ұйымдастырады	Бір-бірін бағалайды	Коммуникация және әлеуметтік дағдылар дамиды

Кестеден көрініп тұрғандай, бағалаудың әр түрі оқушылардың танымдық және әлеуметтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Бағалауды жоспарлаудың практикалық мысалдары. Мысалы, бастауыш сыныпта «Сандар мен амалдар» тақырыбын оқыту кезінде бағалау келесі жолдармен жүргізіледі:

- **Топтық жұмыс** – оқушылар бірнеше есеп шығарып, бір-бірін тексереді.
- **Практикалық жаттығулар** – сандарды салыстыру, қосу және азайту арқылы есептер шығару.
- **Интерактивті ойындар** – электрондық тесттер, сұрақ-жауап, викториналар.
- **Өзін-өзі бағалау парағы** – оқушылар әр тапсырма бойынша өз деңгейін бағалайды.

Осындай әдістер арқылы мұғалім әр оқушының оқу нәтижесін нақты бақылай алады және қажет болған жағдайда түзету енгізеді.

Бастауыш сынып оқушыларының оқу нәтижелерін бағалауды жоспарлау технологиясын қолдану білім беру процесінің тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады.

- Оқушылардың білімін жүйелі бақылауға мүмкіндік береді;
- Шығармашылық және логикалық ойлау қабілетін дамытады;
- Оқу мотивациясын арттырады, жауапкершілікті сезінуге үйретеді;
- Мультимедиялық және интерактивті әдістер сабаққа қызығушылықты арттырады.

Жоспарланған бағалау жүйесі заманауи білім беру талаптарына сай, оқушылардың дамуына кешенді қолдау жасайды.

Бастауыш сынып оқушыларының оқу нәтижелерін бағалауды жоспарлау технологиясын қолдану – білім беру процесінің тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Бұл технология оқушылардың білімін жүйелі бақылауға, олардың шығармашылық және логикалық ойлау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Жоспарланған бағалау оқушылардың оқу мотивациясын арттырады, жауапкершілікті сезінуге және өз жетістіктерін бағалауға үйретеді. Мультимедиялық және интерактивті әдістерді қолдану арқылы бағалау процесі қызықты әрі тиімді өтеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2022.
2. Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты. – Астана, 2022.
3. Битұрсын А.Б. Бастауыш сынып оқушыларының оқу нәтижелерін бағалауды жоспарлау технологиясы. – Шымкент, 2023.
4. Ахметова Г. Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық қабілетін дамыту. – Алматы, 2019.
5. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2018.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМУҒА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жүзбай Б.Е.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші -магистр, аға оқытушы **Мамбеталиева А.К.**

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі бастауыш сынып оқушыларының интеллектуалдық және шығармашылық әлеуетін дамытуға ерекше мән береді. Себебі бастауыш сынып – баланың ойлау қабілеттері, қиялы, тілдік және логикалық дағдылары қалыптасатын, өмір бойғы білімнің негізі салынатын кезең болып табылады. Осы

кезеңде балалардың интеллектісін дамытумен қатар шығармашылық қабілеттерін дамыту да аса маңызды. Бала тек білім алумен шектелмей, өз ойын еркін білдіруге, жаңа идеялар ойлап табуға және оларды іс жүзінде қолдануға үйренуі керек.

Интеллектуалдық әлеует – бұл адамның ақпаратты қабылдау, сақтау, өңдеу және жаңа жағдайларға бейімдеу қабілеті. Шығармашылық әлеует – жаңа ойлар мен идеяларды туындату, қиял арқылы проблемаларды шешу және өзіндік көзқарасын көрсету қабілеті. Бұл екі көрсеткіш өзара тығыз байланыста, өйткені логикалық ойлау шығармашылық ойды нақты бағыттауға көмектеседі, ал шығармашылық ойлау интеллектінің дамуына серпін береді.

Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық және интеллектуалдық әлеуетін дамыту қазіргі білім беру жүйесінің басты бағыттарының бірі болып табылады. Бұл кезеңде бала ойлау қабілеттерін, қиялын, тілдік дағдыларын, әлеуметтік және эмоционалдық интеллектін дамыта бастайды. Бастауыш сынып – оқушының өмір бойғы білім алуына негіз болатын маңызды уақыт, сондықтан осы кезеңде интеллектуалды және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ерекше көңіл бөлу қажет.

Интеллектуалды әлеует балаға ақпаратты қабылдауды, оны есте сақтауды, талдауды, салыстыруды, қорытынды жасау қабілеттерін береді. Ал шығармашылық әлеует балаға жаңа идеялар туындатуға, қиялын дамытуға, өзіндік шешім қабылдауға, проблемаларды дәстүрлі емес жолмен шешуге мүмкіндік береді. Бұл екі қабілет бір-бірін толықтырып, балаға жан-жақты ойлауға және өзіндік көзқарасын қалыптастыруға жағдай жасайды. Логикалық ойлау баланың шығармашылық қабілеттерін бағыттауға көмектеседі, ал қиял мен шығармашылық ойлау интеллектіні дамытады, жаңа білімді тиімді қолдануға мүмкіндік береді.

Интеллектуалдық әлеует – бұл адамның білімді қабылдау, есте сақтау, ойлау және есептеу қабілеті. Бастауыш сыныпта бұл әлеует келесі аспектілер арқылы көрінеді:

Сана мен логика: оқушылар әртүрлі тапсырмаларды шешу барысында ойлау қабілеттерін дамытады.

Салыстыру және талдау: заттар мен құбылыстар арасындағы байланыстарды анықтау.

Шешім қабылдау: қарапайым және күрделі мәселелерді шешу дағдылар.

Шығармашылық әлеует – баланың жаңа идеялар, бейнелер мен шешімдерді ойлап табу қабілеті. Бұл қабілет келесі ерекшеліктерімен сипатталады:

- **Қиял мен елестету:** оқушы нақты және абстрактілі ойларды біріктіре алады.
- **Жаңалыққа ұмтылу:** проблемаларды дәстүрлі емес жолмен шешуге талпынады.
- **Өзін-өзі көрсету:** өнер, жазба, сурет немесе ойын арқылы өз пікірін білдіру.

Шығармашылық пен интеллект бір-бірін толықтырады: мысалы, логикалық ойлау арқылы бала идеяны жүйелейді, ал қиял мен шығармашылық арқылы бұл идеяны ерекше түрде көрсетеді.

Балалардың интеллектуалды және шығармашылық әлеуетін дамытуда педагогтің рөлі ерекше. Мұғалім әр оқушының дара ерекшелігін ескере отырып, сабақ жоспарын құруы, қызықты және тиімді әдістерді қолдануы тиіс. Бастауыш сыныпта дәстүрлі оқыту әдістері, мысалы, лекция, мәтін талдау, есептерді орындау арқылы оқушылардың есте сақтау және логикалық ойлау қабілеттерін дамытуға болады. Алайда бұл әдістер тек интеллектуалды аспектіні дамытады, шығармашылық қабілетті дамыту үшін интерактивті және ойын арқылы оқыту әдістері маңызды. Ойындар балалардың жаңа идеялар туындатуына, проблемаларды шешу қабілетін дамытумен қатар әлеуметтік дағдыларын қалыптастырады, топта жұмыс істеуге үйретеді. Рөлдік ойындар, «миға шабуыл» жаттығулары, шығармашылық тапсырмалар оқушылардың ойлау қабілетін жетілдіріп, өзін еркін көрсетуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, жобалық әдістерді қолдану балаға дербес іздену, ақпарат жинау және оны қоршаған ортада қолдану дағдыларын дамытуға септігін тигізеді. Мысалы, тақырып бойынша шағын жобалар жасау кезінде оқушы өз идеяларын қорғайды, оны жүйелейді, ойларын нақты және көрнекі түрде жеткізуді үйренеді. Қолданбалы шығармашылық дағдыларын дамыту үшін балаларды сурет, музыка, театр, қолөнер сабақтарына тарту маңызды. Бұл әдістер балалардың қиялын, эмоционалдық интеллектін, проблемаларды шешу және өзіндік ойларын көрсету қабілетін дамытады. Өзіндік шығармашылық арқылы бала тек білім алмай, сонымен қатар өзін және қоршаған ортаны түсінуге үйренеді.

Балалардың әлеуетін дамыту барысында оқу материалының мазмұны мен көлемі де маңызды. Кейде оқу бағдарламасының ауырлығы балаларға шығармашылықпен айналысуға мүмкіндік бермейді. Сол себепті сабақтарда материалды қызықты әрі қолжетімді етіп беру, ойындар, интерактивті тапсырмалар арқылы оқыту – балаға білімді қызықты жолмен меңгеруге көмектеседі. Педагогтардың кәсіби дайындығы да ерекше рөл атқарады, себебі әрбір жаңа әдісті тиімді пайдалану үшін мұғалім өзін үнемі жетілдіріп отыруы керек. Сонымен қатар, ата-ананың рөлі де маңызды. Үйде балаларға қолайлы оқу ортасын жасау, қызығушылықтарын қолдау, шығармашылыққа мүмкіндік беру баланың дамуына тікелей әсер етеді.

Бастауыш сыныпта балалардың әлеуетін дамытудың келесі тәсілдері тиімді болып саналады. Біріншіден, сабақтарды әртүрлі әдістермен, әсіресе интерактивті және ойын әдістерімен байыту. Бұл оқушылардың сабаққа белсенді қатысуын арттырады, шығармашылық ойлау қабілетін дамытады, өз ойын еркін білдіруге мүмкіндік береді. Екіншіден, жобалық жұмыстар жасау балаларға өз бетінше ізденуге, ақпарат жинауға және оны жүйелеуге мүмкіндік береді. Үшіншіден, қолданбалы шығармашылық сабақтарын енгізу – сурет, музыка, театр және қолөнер арқылы баланың қиялын, эмоцияларын және шешім қабылдау қабілеттерін дамытуға септігін тигізеді. Төртіншіден, әр оқушының жеке ерекшелігін ескере отырып, жеке даму жолын құру маңызды. Кейбір балалар логикалық тапсырмаларда мықты болса, басқалары шығармашылық бағытта үздік болуы мүмкін. Бұл ерекшелікті ескеріп, сабақтарды даралай ұйымдастыру балалардың әлеуетін толық ашуға көмектеседі.

Қазіргі уақытта интеллектуалды және шығармашылық әлеуетті дамытуда бірнеше қиындықтар кездеседі. Оқу бағдарламасының ауырлығы кейде шығармашылыққа уақыт қалдырмайды. Педагогтардың инновациялық әдістерді қолдануда жеткілікті тәжірибеге ие болмауы да проблема болып табылады. Үйдегі оқу ортасының әсері, ата-ананың қызығушылығының жетіспеушілігі де баланың шығармашылық дамуына кедергі келтіруі мүмкін. Сонымен қатар, кейде интерактивті әдістер мен жобалық жұмыстар үшін қажетті құрал-жабдықтар жеткіліксіз болады, бұл сабақ сапасын төмендетеді. Осы қиындықтарды жеңу үшін оқу бағдарламасын тиімді жоспарлау, педагогтардың кәсіби дамуына мән беру, ата-ананы баланың шығармашылығын қолдауға тарту қажет.

Болашақта интеллектуалды және шығармашылық әлеуетті дамытуда инновациялық әдістерді енгізу маңызды. Мысалы, робототехника, цифрлық платформалар, интерактивті тапсырмалар балалардың логикалық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Топтық шығармашылық жобалар балаларды бірлесіп жұмыс істеуге, жаңа идеялар туындатуға, шешім қабылдауға үйретеді. Мәдениет және өнер сабақтары, көркемөнер, музыка, театр арқылы балалардың қиялы мен эмоционалды интеллектін дамытуға болады. Педагогтардың кәсіби дамуына мән беру, семинарлар мен тренингтерге қатыстыру арқылы сабақтарды тиімді өткізу мүмкіндігі артады.

Осылайша, бастауыш сынып оқушыларының интеллектуалды және шығармашылық әлеуетін дамыту – тек білім беру мәселесі ғана емес, сонымен қатар баланың жан-жақты дамуының кепілі болып табылады. Бұл процесс педагогтің кәсіби шеберлігіне, оқушының қызығушылығына, шығармашылыққа ұмтылуына және қолайлы

оқу ортасына тікелей байланысты. Бала осы кезеңде дұрыс бағыт берілген жағдайда ғана өз мүмкіндіктерін толық ашып, қоғамға пайдалы тұлғаға айналады. Интеллектуалды және шығармашылық әлеуетті дамыту арқылы бала тек оқу материалын меңгеріп қана қоймай, өз ойларын еркін білдіруді, жаңа шешімдер ойлап табуды, қиялын дамытуды үйренеді. Мұндай балалар қоғамда белсенді, шығармашыл және өзіндік көзқарасы бар тұлға болып қалыптасады.

Білім беру жүйесінде интеллектуалды және шығармашылық әлеуетті дамыту – қазіргі заманауи білім беру міндеттерінің негізгі бөлігі. Мұнда басты мақсат – оқушының білімін ғана емес, сонымен қатар ойлау, қиялдау, өзіндік шешім қабылдау, жаңа идеялар туындату қабілеттерін дамыту. Осылайша, бастауыш сыныптағы білім беру процесі тек білім беруге ғана емес, бала тұлғасын жан-жақты дамытуға бағытталған кешенді жүйе болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ахметова, Г. (2019). Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық қабілетін дамыту. Алматы: Білім.
2. Баймұхамедова, Р. (2020). Интеллектуалды даму әдістері бастауыш сыныпта. Астана: Ұлттық оқу орталығы.
3. Иванова, Т. (2018). Педагогикалық психология: бастауыш сыныпқа арналған әдістемелік құрал. Мәскеу: Просвещение.
4. Муртазина, А. (2021). Шығармашылық және ойлау қабілетін дамыту. Шымкент: Фолиант.
5. Сидоров, В. (2017). Дамытушы оқу әдістері: бастауыш сынып. Санкт-Петербург: Питер.
6. Назарова, Л., & Қанатов, Е. (2022). Бала тұлғасын жан-жақты дамыту тәсілдері. Алматы: Академия.

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Жұмабай Н.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – п.ғ.д., профессор **Досбенбетова А.Ш**

Қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту, олардың білімді өмірлік жағдайларда тиімді қолдана алуына жағдай жасау. Қазақстан Республикасының білім беру саясаты оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруды, шығармашылық ойлауын дамыту мен тұлғалық қасиеттерін жетілдіруді көздейді. Бұл талаптар Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында және мемлекеттік білім беру стандарттарында айқын көрсетілген [1,2].

Бастауыш білім беру – жалпы білім беру жүйесінің маңызды кезеңі болып табылады. Дәл осы кезеңде оқушылардың логикалық ойлау қабілеті, танымдық белсенділігі және негізгі оқу дағдылары қалыптасады. Бастауыш сыныпта оқытылатын пәндердің ішінде математика ерекше орын алады. Өйткені математика оқушылардың ойлау мәдениетін қалыптастырып, логикалық және аналитикалық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Сондықтан бастауыш сынып математикасының мазмұнын дұрыс құрастыру, оқыту әдістері мен формаларын тиімді ұйымдастыру білім беру сапасын арттырудың негізгі шарттарының бірі болып табылады. Математиканы оқыту барысында

оқушылардың жас ерекшеліктері, психологиялық даму деңгейі және танымдық қызығушылықтары ескерілуі тиіс.

Бастауыш сыныпта математиканы оқыту үдерісі белгілі бір ғылыми және әдіснамалық негіздерге сүйенеді. Бұл негіздер оқыту мазмұнын анықтауға, әдіс-тәсілдерді таңдауға және оқу процесін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі педагогика ғылымында математиканы оқыту үдерісін жетілдіру, оның мазмұнын жаңарту, оқыту әдістерін тиімді пайдалану мәселелері өзекті болып отыр. Бұл бағыттағы ғылыми зерттеулерде бастауыш сынып математикасын оқытуда оқушының танымдық белсенділігін арттыру, шығармашылық ойлауын дамыту және математикалық білімді өмірлік жағдайларда қолдана білу дағдыларын қалыптастыру ерекше маңызға ие.

Бастауыш сынып математикасының мазмұны – оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес математикалық білім, білік және дағдылар жүйесін қамтитын педагогикалық құрылым. Ол арифметикалық амалдар, шамалар, геометриялық фигуралар, логикалық тапсырмалар және есептер жүйесін қамтиды. Бұл мазмұн оқушылардың логикалық ойлауын, талдау, салыстыру, жалпылау сияқты танымдық әрекеттерін дамытуға бағытталады.

Педагогика ғылымында математиканы оқыту мазмұнын құрастыру белгілі бір әдіснамалық негіздерге сүйенеді. Оның ішінде ғылымилық, жүйелілік, қолжетімділік, көрнекілік және өмірмен байланыстылық принциптері маңызды орын алады. Бұл принциптер оқыту процесін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып математикасының мазмұны – оқушылардың математикалық білім, білік және дағдылар жүйесін қалыптастыруға бағытталған педагогикалық құрылым. Бұл мазмұн бірнеше негізгі бағыттарды қамтиды:

- сандар және амалдар;
- шамалар және өлшеу;
- геометриялық фигуралар;
- математикалық есептер;
- логикалық тапсырмалар.

Бұл бағыттар оқушылардың математикалық түсініктерін қалыптастырумен қатар, олардың логикалық ойлауын, талдау, салыстыру және қорытынды жасау қабілеттерін дамытуға бағытталған.

Математиканы оқыту мазмұны ғылымилық, жүйелілік және бірізділік принциптеріне негізделеді. Оқушыларға ұсынылатын білім олардың жас ерекшеліктеріне сәйкес әрі түсінікті болуы қажет. Сонымен қатар оқу материалы қарапайымнан күрделіге қарай біртіндеп беріледі.

Бастауыш сыныпта математикалық білім мазмұнын құрастыру барысында көрнекілік принципі ерекше маңызды. Себебі бастауыш сынып оқушылары нақты және көрнекі ойлау деңгейінде болады. Сондықтан түрлі модельдер, схемалар, суреттер және практикалық әрекеттер арқылы математикалық ұғымдарды түсіндіру тиімді нәтиже береді.

Математиканы оқыту әдістері – мұғалім мен оқушының білім беру мақсаттарына жету үшін ұйымдастырылатын бірлескен әрекеттерінің жүйесі. Бастауыш сыныптарда келесі әдістер кеңінен қолданылады:

- түсіндіру әдісі;
- сұрақ-жауап әдісі;
- практикалық әдіс;
- проблемалық оқыту;
- зерттеу әдісі.

Түсіндіру әдісі жаңа тақырыпты түсіндіру барысында қолданылады. Мұғалім оқу материалын жүйелі түрде баяндап, оқушылардың түсінуіне көмектеседі. Сұрақ-жауап әдісі арқылы оқушылардың білім деңгейі тексеріліп, олардың ойлау белсенділігі артады.

Практикалық әдіс оқушылардың алған білімдерін тәжірибеде қолдануына мүмкіндік береді. Бұл әдіс арқылы оқушылар түрлі есептер шығарып, математикалық амалдарды орындау дағдыларын қалыптастырады.

Проблемалық оқыту әдісі оқушыларды өз бетінше ойлануға және мәселенің шешімін іздеуге бағыттайды. Мұндай тапсырмалар оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытады.

Математиканы оқыту әдістері – білім беру мақсаттарына жету үшін мұғалім мен оқушының бірлескен әрекеттерінің жүйесі. Бастауыш сыныптарда түсіндіру, көрсету, жаттығу, проблемалық оқыту, зерттеу әдістері кеңінен қолданылады. Сонымен қатар қазіргі білім беру жүйесінде интерактивті әдістер мен оқыту технологияларын қолдану ерекше маңызға ие.

Оқыту формалары да оқу процесінің тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Сабақ барысында фронтальды, топтық, жұптық және жеке жұмыс түрлері ұйымдастырылады. Бұл оқушылардың бірлесіп әрекет етуіне, өзара пікір алмасуына және білімді терең меңгеруіне мүмкіндік береді.

Кесте 1. Математиканы оқытудың дәстүрлі және заманауи тәсілдерінің салыстырмалы сипаттамасы

Көрсеткіш	Дәстүрлі оқыту	Заманауи оқыту
Мақсаты	Білім беру	Құзыретті тұлға қалыптастыру
Мұғалім рөлі	Ақпарат беруші	Бағыттаушы
Оқушы рөлі	Пассивті тыңдаушы	Белсенді қатысушы
Әдістер	Түсіндіру, жаттау	Зерттеу, талдау
Нәтиже	Білім қоры	Танымдық және шығармашылық даму

Бұл кестеден қазіргі білім беру жүйесінде оқушының белсенділігі мен дербестігіне ерекше көңіл бөлінетінін көруге болады.

Оқыту формалары – оқу процесін ұйымдастырудың белгілі бір тәсілдері. Бастауыш сынып математика сабақтарында келесі формалар кеңінен қолданылады:

- фронтальды жұмыс;
- топтық жұмыс;
- жұптық жұмыс;
- жеке жұмыс.

Фронтальды жұмыс кезінде барлық оқушылар бір уақытта бір тапсырманы орындайды. Бұл әдіс жаңа тақырыпты түсіндіру барысында тиімді.

Топтық жұмыс оқушылардың бірлесіп әрекет етуіне мүмкіндік береді. Олар тапсырмаларды бірге орындап, өзара пікір алмасады.

Жұптық жұмыс оқушылардың бір-бірімен ынтымақтастықта жұмыс істеуін дамытады. Ал жеке жұмыс оқушылардың дербес ойлау қабілетін қалыптастырады.

Бастауыш сынып математикасын оқытуда оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру ерекше маңызға ие. Ол үшін проблемалық тапсырмалар, логикалық есептер, ойын элементтері, практикалық жұмыстар қолданылуы тиіс. Мұндай тапсырмалар оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың логикалық ойлау қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Сонымен қатар математиканы оқытуда көрнекілік әдісі де кеңінен пайдаланылады. Көрнекілік құралдары арқылы оқушылар абстрактілі ұғымдарды нақты түсінеді. Мысалы, геометриялық фигураларды модельдер арқылы көрсету немесе сан ұғымын заттық әрекеттер арқылы түсіндіру тиімді нәтиже береді.

Кесте 2. Бастауыш сынып математика сабағында қолданылатын әдістер

Әдіс түрі	Мұғалім әрекеті	Оқушы әрекеті	Нәтиже

Түсіндіру	Жаңа тақырыпты түсіндіреді	Тыңдайды, сұрақ қояды	Теориялық білім
Практикалық жұмыс	Есептер береді	Орындайды	Дағды қалыптасады
Топтық жұмыс	Тапсырма береді	Бірлесіп орындайды	Коммуникация дамиды
Проблемалық оқыту	Мәселе қояды	Шешім іздейді	Сыни ойлау дамиды

Бастауыш сынып математика сабағында оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін түрлі тапсырмалар қолданылады. Олардың ішінде:

- логикалық есептер;
- математикалық ойындар;
- практикалық тапсырмалар;
- зерттеу жұмыстары.

Мысалы, «Геометриялық фигуралар» тақырыбында оқушылар түрлі фигураларды салыстырып, олардың қасиеттерін анықтайды. Ал «Қосу және азайту» тақырыбында өмірмен байланысты есептер шығару арқылы математикалық амалдарды меңгереді.

Сонымен қатар сабақ барысында интерактивті әдістерді қолдану оқушылардың белсенділігін арттырады. Бұл әдістер оқушылардың өз ойын еркін жеткізуіне және білімді терең меңгеруіне ықпал етеді.

Математика сабағын ұйымдастырудың тиімді формаларының бірі – топтық және жұптық жұмыстар. Бұл әдістер оқушылардың бір-бірімен пікір алмасуына, өз ойын дәлелдеуге және бірлесіп шешім қабылдауына мүмкіндік береді. Сонымен қатар ойын элементтері мен логикалық тапсырмаларды қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Практикалық тұрғыдан алғанда, «Қосу және азайту» тақырыбын оқыту барысында оқушыларға түрлі логикалық есептер, математикалық ойындар және өмірмен байланысты тапсырмалар ұсынылады. Ал «Геометриялық фигуралар» тақырыбында модельдер мен көрнекілік құралдарын пайдалану арқылы оқушылар фигуралардың қасиеттерін зерттейді.

Қорытындылай келе, бастауыш сынып математикасының мазмұны мен оқыту әдістерін, формаларын құрастырудың әдіснамалық және теориялық негіздері білім беру процесінің тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Математиканы оқыту барысында ғылыми негізделген мазмұн, тиімді әдістер мен ұйымдастыру формалары қолданылған жағдайда оқушылардың математикалық сауаттылығы, логикалық ойлауы және танымдық белсенділігі дамиды.

Сондықтан бастауыш сыныпта математиканы оқыту үдерісін жетілдіру, оның мазмұнын жаңарту және заманауи педагогикалық әдістерді қолдану қазіргі білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

7. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2022.
8. Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты. – Астана, 2022.
9. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2018.
10. Махмутов М.И. Проблемное обучение. – Москва, 2016.
11. Әбілқасымов А.Е. Бастауыш сыныптарда математиканы оқыту әдістемесі. – Алматы, 2019.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қожахымет Ү.М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр, аға оқытушы **Мамбеталиева А.К.**

Қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту, олардың білімді өмірлік жағдайларда тиімді қолдана алуына жағдай жасау. Қазақстан Республикасының білім беру саясаты оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруды, шығармашылық ойлауын дамыту мен тұлғалық қасиеттерін жетілдіруді көздейді. Бұл талаптар Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында және мемлекеттік білім беру стандарттарында нақты көрсетілген [1,2].

Бастауыш білім беру – жалпы білім беру жүйесінің маңызды кезеңі болып табылады. Дәл осы кезеңде оқушылардың тілдік дағдылары, логикалық ойлау қабілеті, шығармашылық және коммуникативтік мүмкіндіктері қалыптасады. Қазақ тілі сабағында мультимедиялық технологияларды қолдану оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады, жаңа ақпаратты визуалды және дыбыстық түрде қабылдауға мүмкіндік береді.

Бастауыш мектепте қазақ тілі сабағында мультимедиялық технологияларды қолдану қазіргі заманғы білім беру процесінің маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Мультимедиялық технологиялар сабаққа интерактивтілік қосып қана қоймай, оқушылардың қызығушылығын арттырады, олардың тілдік, логикалық, шығармашылық және интеллектуалды қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Бастауыш сынып оқушылары үшін сабақ тек жаңа ақпаратты қабылдау емес, сонымен қатар өз ойларын еркін білдіру, қиялын пайдаланып жаңа идеялар ойлап табу, проблемаларды шешу дағдыларын дамыту кезеңі болып табылады. Мультимедиялық құралдарды пайдалану сабақ процесін қызықты әрі тиімді етеді, өйткені ол визуалды, дыбыстық және интерактивті материалдарды біріктіріп, оқушыны тек тыңдаушы емес, белсенді қатысушыға айналдырады.

Мультимедиялық технологиялар арқылы сабақтарды өткізу барысында мұғалімдер презентациялар, бейнематериалдар, анимациялар, арнайы бағдарламалық қамтамасыз ету және интерактивті тақталар сияқты құралдарды қолданады. Мысалы, жаңа сөздерді немесе тақырыпты түсіндіру кезінде презентациялар мен бейне сюжеттер оқушылардың визуалды есте сақтау қабілетін дамытады. Бұл тәсіл мәтінді оқу кезінде баланың назарын сабаққа аударуға көмектеседі, сондай-ақ сөздердің мағынасын нақты түсінуге мүмкіндік береді. Интерактивті тақталар арқылы өткізілетін ойындар мен жаттығулар оқушылардың белсенділігін арттырады, олар қазақ тілін меңгеруге деген қызығушылықтарын күшейтеді және бір-бірімен ынтымақтастықта жұмыс істеуге үйренеді.

Интерактивті тапсырмалар мультимедиялық технологияларды қолданудың негізгі әдістерінің бірі болып табылады. Мұндай тапсырмалар оқушыларға сөздерді дұрыс жазу, сөйлем құру, мәтінді талдау, грамматикалық құрылымды дұрыс қолдану сияқты дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді. Мысалы, интерактивті тақтада әріптер мен сөздерді дұрыс сәйкестендіру, сөйлем құрастыру ойындары оқушылардың лексикалық және грамматикалық дағдыларын нығайтады. Сонымен қатар, дыбыстық және визуалды материалдарды қатар пайдалану балалардың ақпаратты қабылдау қабілетін жақсартады. Бұл әсіресе қимылмен байланысты оқыту әдістерімен үйлестірілгенде тиімді, себебі оқушылар қозғалыс арқылы ақпаратты жақсы есте сақтайды.

Қазақ тілі сабағында мультимедиялық технологияларды қолдану оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға да ықпал етеді. Мысалы, мәтіндік тапсырмаларды бейне немесе презентация түрінде орындау арқылы оқушылар тек тілдік дағдыларын меңгеріп қана қоймай, өз қиялын қолдануға, өз ойын еркін жеткізуге мүмкіндік алады. Сабақ барысында бейнематериалдар, интерактивті ойындар және дыбыстық жаттығулар оқушылардың логикалық ойлауын, талдау және салыстыру дағдыларын жетілдіреді.

Мультимедиялық технологияларды қолдану барысында педагог кейбір қиындықтарға тап болуы мүмкін. Оларға құрал-жабдық жетіспеушілігі, бағдарламалық жасақтаманы толық меңгермеу, сабаққа дайындыққа қосымша уақыт қажет болуы жатады. Дегенмен, бұл мәселелер семинарлар, тренингтер және тәжірибелі мұғалімдермен кеңес арқылы оңай шешіледі. Сабаққа мультимедиялық материалдарды тиімді енгізу үшін мұғалім алдын ала жоспар құрып, тапсырмаларды нақты мақсатқа бағыттап дайындауы тиіс.

Қазақ тілі сабағында мультимедиялық технологияларды қолдану оқушылардың тілдік дағдыларын жетілдіруге, шығармашылық қабілеттерін дамытуға, сабаққа белсенді қатысуына ықпал етеді. Интерактивтілік, көрнекілік, дыбыстық материалдарды қолдану, әр оқушының жеке ерекшелігін ескеру – мультимедиялық технологияларды тиімді пайдалану принциптері болып табылады. Мысалы, жаңа сөздерді оқыту кезінде бейнематериалдар мен презентацияларды қолдану оқушыларға сөздің мәнін нақты түсінуге мүмкіндік береді.

Мультимедиялық технологияларды қолдану шығармашылық қабілетті дамытуға да ықпал етеді. Мысалы, мәтіндік тапсырмаларды бейне немесе презентация түрінде орындау арқылы бала тек қазақ тілін меңгеріп қана қоймай, өз ойын еркін білдіруге, қиялын дамытуға және жаңа шешімдер табуға мүмкіндік алады. Сабақ барысында бейнематериалдар, интерактивті ойындар, дыбыстық жаттығулар арқылы оқушылардың логикалық ойлау қабілеті, ақпаратты талдау және салыстыру дағдылары дамиды. Сонымен қатар, топтық тапсырмалар мен рөлдік ойындар балалардың әлеуметтік дағдыларын қалыптастырады, бір-бірімен ынтымақтаса жұмыс істеу, пікірталас жүргізу және ортақ шешім қабылдау қабілеттерін жетілдіреді.

Мультимедиялық технологияларды сабаққа енгізу барысында педагогтар кейбір қиындықтарға тап болуы мүмкін. Оған құрал-жабдықтың жеткіліксіздігі, кейде мұғалімнің бағдарламалық жасақтаманы толық меңгермеуі немесе сабаққа дайындыққа қосымша уақыт қажет болуы жатады. Дегенмен, бұл мәселелер арнайы семинарлар, тренингтер және тәжірибелі мұғалімдермен кеңес арқылы оңай шешіледі. Сабаққа мультимедиялық материалдарды тиімді енгізу үшін мұғалім алдын ала жоспар құрып, әр тапсырманы нақты мақсатқа бағыттап, оқушылардың деңгейіне сәйкес келтіріп дайындауы тиіс. Сонымен қатар, әр оқушының дара ерекшелігін ескере отырып, материалды бейімдеу маңызды. Кейбір балалар визуалды материалдарды жақсы қабылдайды, ал басқалары дыбыстық тапсырмаларға ерекше көңіл бөледі. Мультимедиялық технологиялар осы ерекшеліктерді ескере отырып, оқу процесін әр оқушыға жеке бейімдеуге мүмкіндік береді.

Қазақ тілі сабағында мультимедиялық технологияларды қолдану оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады, білім алу сапасын жоғарылатады, тілдік дағдыларын жетілдіреді және шығармашылық қабілеттерін дамытады. Интерактивтілік, визуалды және дыбыстық материалдарды қолдану, жеке ерекшеліктерді ескеру – мультимедиа құралдарын тиімді пайдаланудың негізгі қағидалары болып табылады. Мысалы, жаңа тақырыпты түсіндіру кезінде бейне сюжеттер арқылы сөздердің қолданылуын көрсету, презентациялар арқылы мәтінді талдау және интерактивті тапсырмалар арқылы әр оқушының өз бетінше жұмыс істеу қабілетін дамыту сабақтың тиімділігін арттырады. Сонымен қатар, мультимедиялық технологияларды қолдану оқушылардың ақпаратты қабылдау жылдамдығын арттырады, логикалық ойлау қабілетін жетілдіреді, мәтінді талдау және салыстыру дағдыларын дамытады.

Болашақта мультимедиялық технологияларды қолданудың мүмкіндіктері одан әрі кеңейтіледі деп күтілуде. Робототехника, интерактивті платформалар, анимациялық бағдарламалар және мобильді қосымшалар сабаққа енгізілсе, қазақ тілін оқыту сапасы айтарлықтай артады. Сонымен қатар, әр оқушының дара ерекшеліктерін ескере отырып, жеке оқу жолын құру мүмкіндігі пайда болады. Мұндай тәсіл оқушылардың өз қабілеттерін толық ашуына, шығармашылыққа деген қызығушылығын арттыруға және пәнге деген позитивті көзқарас қалыптастыруға септігін тигізеді. Мультимедиялық технологияларды қолдану арқылы өткізілетін сабақтар тек білім берумен шектелмей, балалардың жан-жақты дамуына, өз ойларын жеткізу қабілетіне, қиялын дамытуға бағытталған кешенді процесс болып табылады.

Осылайша, бастауыш мектепте қазақ тілі сабағында мультимедиялық технологияларды қолдану – заманауи педагогикадағы басты әдістемелік бағыттардың бірі. Бұл әдіс сабаққа интерактивтілік, қызығушылық және шығармашылық элементтерін енгізеді, оқушылардың тілдік дағдыларын жетілдіреді, ақпаратты қабылдау және талдау қабілетін дамытады. Педагог мультимедиялық құралдарды тиімді пайдалана отырып, әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескеріп, оқу процесін жандандыра алады. Қазіргі заманда мультимедиялық технологияларды қолдану қазақ тілін оқытудың тиімді әдістемесіне айналып, баланың жан-жақты дамуына негіз болады.

Оқыту формалары да сабақ тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Сабақ барысында фронтальды, топтық, жұптық және жеке жұмыс түрлері ұйымдастырылады. Фронтальды жұмыс жаңа тақырыпты түсіндіруде тиімді болса, топтық және жұптық жұмыстар оқушылардың бір-бірімен пікір алмасуына, өз ойын дәлелдеуге мүмкіндік береді. Жеке жұмыс оқушылардың дербес ойлау қабілетін дамытуға жағдай жасайды.

Бастауыш мектепте мультимедиялық технологияларды қолдану сабаққа интерактивтілік қосып қана қоймай, оқушылардың тілдік, логикалық және шығармашылық қабілеттерін дамытудың тиімді әдісі болып табылады. Мұндай әдіс сабаққа қызығушылықты арттырады, оқушылардың өздігінен ойлауына және өз ойын жеткізуіне мүмкіндік береді. Сондықтан қазақ тілін оқытудың заманауи әдістемесінде мультимедиялық технологияларды қолдану басты рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ахметова, Г. (2019). Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық қабілетін дамыту. Алматы: Білім.
2. Баймұхамедова, Р. (2020). Интеллектуалды даму әдістері бастауыш сыныпта. Астана: Ұлттық оқу орталығы.
3. Иванова, Т. (2018). Педагогикалық психология: бастауыш сыныпқа арналған әдістемелік құрал. Мәскеу: Просвещение.
4. Муртазина, А. (2021). Шығармашылық және ойлау қабілетін дамыту. Шымкент: Фолиант.
5. Сидоров, В. (2017). Дамытушы оқу әдістері: бастауыш сынып. Санкт-Петербург: Питер.
6. Назарова, Л., & Қанатов, Е. (2022). Бала тұлғасын жан-жақты дамыту тәсілдері. Алматы: Академия.

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ЖЕКЕ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМУ

Маханбаева Ю.Қ.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші - п.ғ.д., профессор **Досбенбетова А.Ш.**

Қазіргі қоғамдағы білім беру жүйесінің басты мақсаты – жан-жақты дамыған, шығармашылық ойлай алатын және алған білімін өмірде тиімді қолдана алатын тұлға қалыптастыру. Осыған байланысты білім беру жүйесінде оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру мен олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту маңызды міндеттердің бірі болып отыр. Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы мемлекеттік құжаттарында білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру, олардың зерттеушілік және шығармашылық дағдыларын дамыту негізгі бағыттардың бірі ретінде белгіленген.

Бастауыш мектеп – баланың тұлғалық, интеллектуалдық және шығармашылық дамуының негізі қаланатын маңызды кезең. Осы кезеңде оқушының оқу әрекетіне деген қызығушылығы қалыптасып, оның танымдық қабілеттері дамиды. Сондықтан бастауыш сыныпта оқыту үдерісін дұрыс ұйымдастыру, тиімді педагогикалық әдістер мен технологияларды қолдану ерекше маңызға ие.

Жеке пәндерді оқыту барысында оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру олардың білімді терең меңгеруіне ықпал етеді. Сонымен қатар шығармашылық тапсырмалар мен зерттеу элементтерін қолдану оқушылардың логикалық ойлауын, қиялын және дербес әрекет ету қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Сондықтан бастауыш мектепте жеке пәндерді оқыту барысында оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру мәселесі педагогика ғылымының өзекті бағыттарының бірі болып табылады.

Пәндерді оқыту барысында мұғалім оқушылардың жас ерекшеліктерін, психологиялық даму деңгейін және танымдық қажеттіліктерін ескеруі қажет. Оқыту процесінде түрлі әдістер мен технологияларды қолдану оқушылардың белсенділігін арттырып, білімді тиімді меңгеруіне мүмкіндік береді.

Танымдық белсенділік – оқушының білім алуға деген ішкі қажеттілігін, қызығушылығын және оқу әрекетіне белсенді қатысуын сипаттайтын педагогикалық ұғым. Танымдық белсенділігі жоғары оқушы оқу материалын терең меңгеруге ұмтылады, өз бетінше ізденеді және жаңа білімді игеруге қызығушылық танытады.

Танымдық қызығушылық – оқушының жаңа білімді меңгеруге деген ішкі қажеттілігі мен ынтасын білдіретін психологиялық құбылыс. Ол оқушылардың оқу әрекетіне белсенді қатысуына ықпал етіп, білімді терең әрі саналы меңгеруге мүмкіндік береді.

Ғалымдардың пікірінше, танымдық қызығушылық оқу процесінің негізгі қозғаушы күштерінің бірі болып табылады. Егер оқушы оқу материалына қызығушылық танытса, ол білімді өз бетімен ізденіп меңгеруге талпынады. Бұл өз кезегінде оқушылардың логикалық ойлау қабілетін, талдау және қорытынды жасау дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Бастауыш сынып оқушылары үшін оқу процесі қызықты әрі тартымды болуы тиіс. Мұғалім сабақ барысында түрлі көрнекі құралдарды, ойын элементтерін, шығармашылық тапсырмаларды қолдану арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыра алады.

Педагогика ғылымында танымдық белсенділікті дамыту оқыту процесінің негізгі мақсаттарының бірі ретінде қарастырылады. Оқушының пәнге деген қызығушылығы

артқан сайын оның оқу жетістігі де жоғарылайды. Сондықтан сабақ барысында оқушылардың белсенді қатысуына мүмкіндік беретін әдістерді қолдану маңызды.

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың танымдық белсенділігі көбіне ойын, тәжірибе және зерттеу әрекеттері арқылы дамиды. Сондықтан сабақ барысында ойын технологияларын, практикалық тапсырмаларды және проблемалық жағдаяттарды қолдану тиімді нәтижелер береді.

Шығармашылық қабілет – адамның жаңа идеялар ұсыну, ерекше шешімдер табу және стандартты емес ойлау қабілеті. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту олардың болашақта табысты тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді.

Шығармашылық қабілетті дамыту үшін сабақ барысында оқушылардың қиялын, ойлау белсенділігін және дербес әрекетін арттыратын тапсырмалар қолданылуы қажет. Мұндай тапсырмалар оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамытуға мүмкіндік береді.

Оқу процесінде қолданылатын әдістер оқушылардың белсенділігі мен қызығушылығын арттыруда маңызды рөл атқарады. Бастауыш сыныпта келесі әдістер кеңінен қолданылады:

1. **Ойын әдісі.** Ойын арқылы оқыту бастауыш сынып оқушылары үшін өте тиімді болып табылады. Ойын барысында оқушылар оқу материалын жеңіл әрі қызықты түрде меңгереді.

2. **Проблемалық оқыту әдісі.** Бұл әдіс оқушыларды өз бетімен ойлауға және мәселені шешуге үйретеді.

3. **Топтық жұмыс.** Топтық жұмыс оқушылардың бірлесіп әрекет етуіне, өз пікірлерін айтуына және бір-бірімен тәжірибе алмасуына мүмкіндік береді.

4. **Зерттеу әдісі.** Бұл әдіс оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуға бағытталған.

Бастауыш мектепте шығармашылық қабілетті дамыту үшін келесі әдістер тиімді болып табылады:

- шығармашылық тапсырмалар;
- жобалық жұмыстар;
- зерттеу элементтері;
- ойын технологиялары;
- проблемалық оқыту әдістері.

Бұл әдістер оқушылардың логикалық ойлауын дамытып, олардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Кесте 1

Танымдық белсенділікті дамыту әдістері

Әдіс	Мұғалім әрекеті	Оқушы әрекеті	Нәтиже
Сұрақ-жауап	Сұрақ қояды	Жауап береді	Ойлау белсенділігі
Ойын әдісі	Ойын ұйымдастырады	Қатысады	Қызығушылық
Проблемалық әдіс	Мәселе ұсынады	Шешім іздейді	Сыни ойлау
Жобалық жұмыс	Тапсырма береді	Зерттеу жүргізеді	Шығармашылық

Сабақ барысында шығармашылық тапсырмаларды қолдану оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытып, олардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Мұндай тапсырмалар оқушылардың қиялын дамытып, өз бетімен шешім қабылдауға үйретеді.

Шығармашылық тапсырмаларға мыналар жатады:

- логикалық есептер

- сурет бойынша әңгіме құрастыру
- жобалық жұмыстар
- тәжірибелік тапсырмалар

Бұл тапсырмалар оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастырып, олардың шығармашылық әлеуетін арттырады.

Қазіргі білім беру жүйесінде инновациялық педагогикалық технологияларды қолдану ерекше маңызға ие. Бұл технологиялар оқушылардың оқу әрекетіне белсенді қатысуына мүмкіндік береді.

Интерактивті әдістердің негізгі мақсаты – оқушылардың өзара әрекеттесуін қамтамасыз ету. Мұндай әдістерге топтық жұмыс, пікірталас, ойын технологиялары және жобалық әдіс жатады.

Топтық жұмыс барысында оқушылар бірлесіп әрекет етіп, өзара пікір алмасады. Бұл олардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Кесте 2

Сабақ барысында қолданылатын шығармашылық тапсырмалар

Тапсырма	Мақсаты	Оқушы әрекеті	Дамитын қабілет
Шығармашылық жұмыс	Қиялды дамыту	Идея ұсынады	Шығармашылық
Зерттеу тапсырмасы	Ақпарат жинау	Талдау жасайды	Зерттеу
Топтық жұмыс	Ынтымақтастық	Талқылайды	Коммуникация
Логикалық есеп	Ойлау	Шешім табады	Аналитикалық ойлау

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын дамыту үшін келесі педагогикалық шарттарды сақтау қажет:

1. Сабақтың мазмұны қызықты әрі түсінікті болуы.
2. Көрнекілік құралдарды қолдану.
3. Оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру.
4. Интерактивті әдістерді пайдалану.
5. Оқушылардың шығармашылық әрекетін қолдау.

Бұл шарттар орындалған жағдайда оқушылардың оқу әрекетіне деген қызығушылығы артып, олардың білім сапасы жоғарылайды.

Қазіргі білім беру жүйесінде инновациялық педагогикалық технологияларды қолдану ерекше маңызға ие. Бұл технологиялар оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына мүмкіндік береді.

Интерактивті технологиялар оқушылардың білімді өз бетімен меңгеруіне, өз пікірін еркін айтуына және топтық жұмыстарға қатысуына мүмкіндік береді. Сонымен қатар ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану сабақтың тиімділігін арттырады.

Мысалы, презентациялар, бейнематериалдар және интерактивті тапсырмалар оқушылардың оқу материалын жақсы түсінуіне көмектеседі.

Қорытындылай келе, бастауыш мектепте пәндік оқыту барысында оқушылардың танымдық қызығушылығы мен шығармашылық қабілеттерін дамыту білім беру процесінің тиімділігін арттырудың маңызды шарты болып табылады. Оқу процесінде қолданылатын тиімді педагогикалық әдістер мен технологиялар оқушылардың оқу әрекетіне белсенді қатысуына және олардың шығармашылық әлеуетінің дамуына ықпал етеді.

Сондықтан бастауыш мектеп мұғалімдері сабақ барысында оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға бағытталған әдістерді жүйелі түрде қолдануы қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2022.
2. Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты. – Астана, 2022.
3. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2018.
4. Беспалько В.П. Педагогикалық технология негіздері. – Москва, 2015.
5. Әбілқасымова А.Е. Бастауыш білім беру педагогикасы. – Алматы, 2019.
6. Давыдов В.В. Дамыта оқыту теориясы. – Москва, 2017.

ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ САБАҚТАРЫНДА СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ТІЛДІК ҚАБІЛЕТТІ АРТТЫРУ

Хайрулла Ә.О.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр, аға оқытушы **Мамбеталиева А.К.**

Бастауыш мектеп оқушыларының тілін дамыту қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаттарының бірі болып табылады. Әдебиеттік оқу сабақтары арқылы оқушылар мәтіннің мазмұнын түсінуді, ойларын жүйелі жеткізуді, шығармашылық қабілеттерін арттыруды үйренеді. Бұл бағыттағы педагогикалық тәсілдердің ішінде **сын тұрғысынан ойлау жобасын (СТО)** қолдану ерекше орын алады. СТО әдісі оқушыларға ақпаратты қабылдап қана қоймай, оны талдауға, салыстыруға, ой қорытындысын жасауға мүмкіндік береді. Осы әдісті қолдану арқылы сабақтарда оқушылардың **тілдік дағдылары, логикалық ойлау қабілеті және шығармашылық ойлау қабілеттері** қалыптасады.

Қазақстан Республикасының білім беру саясатына сәйкес, бастауыш сыныптарда оқушылардың функционалдық сауаттылығы, сөйлеу мәдениеті, шығармашылық қабілеттері мен логикалық ойлауы жетілдірілуі тиіс. СТО жобасы осы талаптарды орындауға мүмкіндік беретін тиімді педагогикалық құрал болып табылады. Бұл әдіс арқылы оқушылар өз пікірін дәлелдейді, мәтінді түсіну деңгейін арттырады және шығармашылық ойлауын дамытады.

Сын тұрғысынан ойлау – оқушылардың ақпаратты қабылдау қабілетін ғана емес, оны талдау, салыстыру, қорытынды жасау және жаңа идеялар ұсыну қабілетін дамытатын педагогикалық әдіс. Бастауыш сынып оқушылары үшін СТО жобасын қолдану олардың тілдік дағдылары мен шығармашылық қабілеттерін дамытуға ерекше әсер етеді.

СТО жобасының негізгі қағидалары:

1. **Сұрақ қою және жауап іздеу** – оқушылар мәтіннен негізгі ойды табуға, кейіпкерлердің әрекетін түсінуге үйренеді.
2. **Салыстыру және талдау** – мәтіндегі кейіпкерлердің мінез-құлқын, оқиғаларды салыстырады, айырмашылықтарды анықтайды.
3. **Дәлелдеу** – өз пікірін мәтіннен үзінді келтіріп дәлелдейді.
4. **Шығармашылық тұжырым жасау** – жаңа ойларды, сценарийлерді, кейіпкердің әрекеттерін ойлап табады.

СТО жобасы сабақ барысында оқушылардың сөздік қорын арттыруға, сөйлеу мәдениетін дамытуға, мәтінге қатысты ойларын жүйелеуге және логикалық ойлау қабілетін жетілдіруге ықпал етеді.

Әдебиеттік оқу сабақтарында СТО жобасын қолдану кезінде мұғалім мен оқушы арасындағы өзара әрекеттестік белсенді түрде жүзеге асады. Мұғалім сабақтың тақырыбын хабарлап, оқушыларға мәтін бойынша алдын ала сұрақтар береді. Оқушылар мәтінді оқып, кейіпкерлердің әрекетін, оқиғалардың дамуын талдайды. СТО жобасының тиімділігі – оқушыларға тек мәтінді оқу ғана емес, оны **талдау, салыстыру, ой қорытындысын шығару, жаңа идеялар ұсыну** мүмкіндігін беруінде.

Мысалы, Абай шығармаларын талдау кезінде оқушылар тек өлеңді жаттап қана қоймай, оның негізгі идеясын анықтайды, кейіпкерлердің мінез-құлқын талдайды және шығармашылық тапсырмаларды орындайды. Мәтіннің заманауи нұсқасын жасап шығару, кейіпкердің шешімін өзгерту, мәтіннің жалғасын ойлап шығару сияқты тапсырмалар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытады.

Сондай-ақ, СТО жобасы оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Топтық және жұптық жұмыстар кезінде оқушылар өз пікірлерін дәлелдейді, бір-бірінің ойына баға береді және ортақ шешім қабылдауға үйренеді. Бұл процесс сөйлеу мәдениетін, тілдік нормаларды сақтау қабілетін және бірлесіп жұмыс жасау дағдыларын қалыптастырады.

СТО жобасын қолданатын әдебиеттік оқу сабағы үш негізгі кезеңнен тұрады: кіріспе, негізгі бөлім және қорытынды.

Кіріспе кезеңі (5–7 минут) барысында мұғалім сабақ тақырыбын хабарлайды, оқушыларға мәтін бойынша ой қозғайтын сұрақтар береді. Мысалы, «Бұл кейіпкер неге сол әрекетті жасады?» немесе «Мәтіннен қандай идея алдық?» сияқты сұрақтар қойылады.

Негізгі бөлім (20–25 минут) оқушыларға мәтінді оқу, талдау және пікір айту арқылы өтеді. Мұғалім топтық және жұптық тапсырмалар ұйымдастырады. Оқушылар кейіпкерлердің іс-әрекетін салыстырады, мәтіннің жаңа финалын ойлап шығарады және шығармашылық жобалар орындайды. Сонымен қатар, мұғалім қосымша тапсырмалар береді: плакат жасау, қысқаша жазбаша пікір жазу, кейіпкерлерді сахналау.

Қорытынды кезеңі (5–10 минут) оқушылардың алған білімдерін бекітуге бағытталған. Бұл кезеңде олар жеке жұмыс немесе шағын жазбаша тапсырма орындайды, өз ойларын қорытындылайды. Мұғалім бағалау критерийлері арқылы әр оқушының жетістігін анықтайды және кері байланыс береді.

Сабақта бағалау тек оқушылардың білімін тексеру емес, олардың танымдық белсенділігін және шығармашылық қабілетін дамытуға бағытталуы тиіс. Бағалау түрлері: критериалдық бағалау, өзін-өзі бағалау және топтық бағалау.

Критериалдық бағалау оқушылардың мәтінді түсіну, пікірін дәлелдеу, шығармашылық ойлау, сөздік қорды пайдалану дағдылары бойынша жүргізіледі. Өзін-өзі бағалау оқушыларға өз жұмысын бағалауға, кемшіліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Топтық бағалау арқылы оқушылар бір-бірінің жұмысын бағалай отырып, коммуникативтік және әлеуметтік дағдыларын жетілдіреді.

Бағалау түрі	Мұғалім әрекеті	Оқушы әрекеті	Нәтиже
Критерийлік	Мәтінді талдау бойынша тапсырма береді	Пікірін дәлелдейді	Танымдық белсенділік, тілдік дағдылар дамиды
Өзін-өзі бағалау	Бағалау кестесін береді	Өз жұмысын бағалайды	Танымдық жауапкершілік артады
Топтық бағалау	Топтық тапсырма ұйымдастырады	Бір-бірін бағалайды	Коммуникативтік және әлеуметтік дағдылар дамиды

СТО жобасында интерактивті әдістерді қолдану оқушылардың тілін дамытуға ерекше ықпал етеді. Рөлдік ойындар, викториналар, топтық жобалар, плакат және презентация жасау сабаққа қызығушылықты арттырады.

Мысалы, «Қарлығаш пен торғай» мәтіні бойынша оқушылар топтық карта жасап, кейіпкерлердің әрекетін көрсетеді. Содан кейін пікірталас ұйымдастырылып, дұрыс немесе қате әрекеттерді талқылайды. Шығармашылық тапсырма ретінде оқушылар өз сценарийін құрастырады, рөлдік ойын арқылы кейіпкердің іс-әрекетін сахналау арқылы мәтінді терең түсінеді.

Әдебиеттік оқу сабақтарында практикалық тапсырмалар мәтінді талдауға, шығармашылық ойлауға және тілдік дағдыларды дамытуға бағытталған. Мысалы, Абай өлеңдерін талдау кезінде оқушылар мәтіннің негізгі идеясын анықтап, кейіпкерлердің әрекетін салыстырады, өз пікірін дәлелдейді. «Бала мен табиғат» тақырыбында плакат немесе презентация жасау арқылы оқушылар өз ойларын көрнекі түрде жеткізеді.

Мәтінге байланысты практикалық тапсырмаларды орындау барысында оқушылар шығармашылық ойлауды дамытады, сөздік қорын кеңейтеді және логикалық ойлау қабілетін жетілдіреді.

Тақырып	Тапсырма түрі	Мақсаты
Абай өлеңдері	Топтық талдау, пікірталас	Мәтінді талдау, ойды дәлелдеу
Қарлығаш пен торғай	Жазбаша шығармашылық жобалар	Шығармашылық ойлау, тіл дамыту
Бала мен табиғат	Плакат, презентация	Коммуникативтік дағдылар, тілдік даму

Сын тұрғысынан ойлау жобасын қолданудың педагогикалық негіздері:

- оқушылардың **логикалық ойлау қабілетін** дамыту;
- **шығармашылық ойлау** арқылы жаңа идеялар ұсынуға үйрету;
- мәтін бойынша ой қорытындысын жасауға және пікір білдіруге үйрету;
- тілдік дағдылар мен сөздік қорды кеңейту;
- әлеуметтік және коммуникативтік дағдыларды дамыту.

Сын тұрғысынан ойлау жобасын қолдану сабақта тек тілдік дамуды ғана емес, оқушылардың **танымдық белсенділігін, сыни ойлау қабілетін және өз бетінше жұмыс жасау дағдыларын** дамытуға ықпал етеді.

Әдебиеттік оқу сабақтарында сын тұрғысынан ойлау жобасын қолдану арқылы оқушылардың тілін дамыту тиімді жүзеге асады. Бұл әдіс оқушылардың мәтінді талдау, өз пікірін дәлелдеу, шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Интерактивті әдістер мен ойын элементтерін қолдану сабаққа қызығушылық қосып, коммуникативтік дағдыларды жетілдіреді.

Сондай-ақ, бағалау жүйесі оқушылардың белсенділігін арттырады, өз жұмысын талдауға, кемшіліктерін түзетуге және жаңа тапсырмаларға қызығушылықпен қарауға үйретеді. Әдебиеттік оқу сабақтарында СТО жобасын жүйелі түрде қолдану бастауыш мектеп оқушыларының тілдік дағдыларын, логикалық ойлау қабілетін, шығармашылық ойлауын және коммуникативтік дағдыларын дамытуда маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2022.
2. Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты. – Астана, 2022.

3. Хайрулла Ә.О. Әдебиеттік оқу сабақтарында сын тұрғысынан ойлау жобасын қолдану. – Шымкент, 2023.
4. Ахметова Г. Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық қабілетін дамыту. – Алматы, 2019.
5. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2018.
6. Иванов С.П. Интерактивные технологии в начальной школе. – Санкт-Петербург, 2018.
7. Бейсенова А. Жас мектеп оқушыларының тілін дамыту әдістемесі. – Алматы, 2021.
8. Мұхаметжанова Л. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту әдістемесі. – Алматы, 2022.

Ы.АЛТЫНСАРИННІҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ БҮГІНГІ БІЛІМДЕГІ ОРНЫ.

Битурсын А.Б

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – п.ғ.к., доцент **Ирметов У.А**

Аннотация. Бұл жұмыста қазақтың ұлы ағартушысы Ыбырай Алтынсариннің ағартушылық идеяларының қазіргі білім беру жүйесіндегі маңызы қарастырылады. Алтынсариннің халықты білімге тарту, ана тілінде оқыту, еңбек пен адамгершілікке тәрбиелеу, зайырлы және практикалық білім беруді дамыту жөніндегі көзқарастары талданады. Сондай-ақ оның ұстаз тұлғасына қоятын талаптары мен оқу-тәрбие үдерісін жаңашылдықпен ұйымдастыру принциптерінің бүгінгі құзыреттілікке негізделген білім беру талаптарымен үндестігі көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде Ы. Алтынсарин идеяларының қазіргі мектеп тәжірибесінде өзектілігін сақтап, білім мазмұнын ұлттық құндылықтармен байытуда маңызды рөл атқаратыны дәлелденеді.

Тірек сөзер: Ағартушық, білім беру, ұлт ұстазы, зайырлы білім, ана тіліндегі оқыту, халықтық педагогика.

Аннотация. В данной работе исследуется значение педагогических идей великого казахского педагога Ибрая Алтынсарина в современной системе образования. Анализируются взгляды Алтынсарина на привлечение людей к образованию, преподавание на родном языке, воспитание трудолюбия и нравственности, а также развитие светского и практического образования. Также показано соответствие его требований к учителю и принципов инновационной организации образовательного процесса требованиям современного компетентностно-ориентированного образования. Результаты исследования доказывают, что идеи И. Алтынсарина сохраняют свою актуальность в современной школьной практике и играют важную роль в обогащении содержания образования национальными ценностями.

Ключевые слова: Просвещение, образование, национальный учитель, светское образование, преподавание на родном языке, народная педагогика.

Abstract. This paper examines the significance of the pedagogical ideas of the great Kazakh educator Ibrai Altynsarin in the modern education system. It analyzes Altynsarin's views on engaging people in education, teaching in their native language, fostering hard work and morality, and developing secular and practical education. It also demonstrates how his teacher requirements and principles of innovative educational organization align with the requirements of modern competency-based education. The study's results demonstrate that Ibrai Altynsarin's ideas remain relevant in modern school practice and play an important role in enriching educational content with national values.

Key words: Enlightenment, education, national teacher, secular education, teaching in

native language, folk pedagogy.

Қазақ халқының ұлы ағартушысы, педагог, жазушы Ыбырай Алтынсарин – ұлттық білім беру жүйесінің негізін қалаған тұлғалардың бірі. Оның ағартушылық идеялары XIX ғасырда пайда болғанымен, мазмұны мен мәні жағынан бүгінгі білім беру талаптарымен үндесіп жатыр. Сондықтан Алтынсарин мұрасы қазіргі заманда да өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Ыбырай Алтынсариннің басты мақсаты – қазақ баласын білімге, өнерге, ғылымға тарту болды. Ол «Кел, балалар, оқылық!» деп, білімнің адам өміріндегі маңызын айқын көрсетті. Бүгінгі таңда да білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – жан-жақты дамыған, ойлай алатын, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру. Бұл Алтынсарин көздеген ағартушылық идеялармен тікелей байланысты.

Ағартушы ана тілінде оқытудың маңызын ерекше атап өтті. Ол қазақ балаларына түсінікті, ұлттық рухқа сай оқулықтар жазып, оқу процесін жеңіл әрі тиімді етуді көздеді. Қазіргі білім беру жүйесінде де оқушылардың тілдік құзыреттілігін дамыту, ұлттық құндылықтарды сақтай отырып оқыту – басты бағыттардың бірі. Осы тұрғыдан алғанда, Алтынсарин идеялары бүгінгі білім мазмұнының негізіне айналып отыр.

Сонымен қатар, Ыбырай Алтынсарин тәрбиені біліммен қатар қоюды ұсынды. Оның әңгімелері мен өлеңдерінде адалдық, еңбекқорлық, мейірімділік, адамгершілік сияқты қасиеттер дәріптеледі. Бүгінгі мектептерде «тәрбие мен білімнің біртұтастығы» қағидаты негізгі ұстаным ретінде қарастырылады. Бұл – ағартушы идеяларының қазіргі педагогикадағы жалғасы. Алтынсарин ұстаздың рөліне де ерекше мән берді. Ол мұғалімді шәкірттің жүрегіне жол таба білетін, білім мен тәрбиені қатар беретін тұлға деп таныды. Қазіргі заманда да мұғалім – білім берудегі басты тұлға, бағыттаушы, көшбасшы. Бұл да Ыбырай еңбектерінің өміршеңдігін көрсетеді.

Ұлы ағартушы-педагог тек мектеп ашумен шектеліп қалуға болмайтынын, бұған лайықты оқу-әдістемелік құрал-жабдықтар керек екенін жақсы түсінді. Сондықтан Ы.Алтынсарин Ушинский, Паульсон, Водовозов, Бунаков тәрізді педагогтардың әліппе, оқулықтарын негізге ала отырып, қазақ балаларына арнап “Оқу құралын” жазды. Сондай-ақ ол әдістемелік мәні бар “Семья мен мектеп”, “Халық мектебі” журналдары мен қолөнері үшін қажетті Гестерманның техникалық коллекциясын, физика, химия кабинеттері үшін құрал-жабдықтар алдыруға 600 сом жинағын айтады.

Ислам дінінің бүкіл түркі халықтары мен басқа да ұлттардың, ұлыстардың дүниетанымына әсер еткені даусыз. Солардың арасында қазақ халқының да сан ғасырлық қалыптасу тарихында мәдениетімізбен әдебиетіміздің өркендеуіне ислам дінінің қосқан үлесі зор. Оны салт-дәстүріміз бен әдет-ғұрыптарымыздың, халықтың кара өлеңдері мен мақал-мәтелдерінен айқын аңғаруға болады.

Ыбырайдың өмірге көзқарасын қарастырғанда түркілік дүниетанымын сабақтастығын, ол өмір сүрген әлеуметтік мәдени ортаны ескере отырып талдап-таразыдай тускен абзал. Өйткені ол құдай жоқ деп зар қақсаған кешегі Кеңес дәуірінде өмір сүрген жоқ.

Егемендігімізді алдық, мешіттер бой көтеруде, медреселер, жоғары оқу орындары ашылуда, жастар дінге мойын бұра бастады. Енді Ыбырайға жаңа көз қарастырып, оны кейінгі ұрпақ санасына сіңіру біздің парамыз. Ыбырайға бәріміз де борыштымыз!

Ыбырай атасы Балғожаның қолында өсті. Қазақты тәлім-тәрбие алды. Көргені – намаз оқып, ораза ұстаған Алланың ақ жолындағы адамдар, естігені – Құран, Ислам шарияттары-заңы. Тоғыз жасында Орынбор Шекара комиссиясы жанынан қазақ балаларына арналып ашылған жеті жылдық мектепте оқыды. Онда Орынбор мешітінің ахуны Ғұсман Мұсаұлы мұсылман дінінің иман-шарттарын құлағына құйды. Құранды бүкіл оқыту ережелерін сақтап оқуға үйретті. Араб, парсы, татар тілдерінен белгілі шығыстанушы Мірсалық Бекшораұлы сабақ берді.

Ыбырайдың аса бай халық мұрасы – өлең жылдар мен мақал-мәтелдерінен, ертегілерінен сусынданып өскені, оны ел арасынан жинап “Қазақ хрестоматиясы”

кітабынан енгізгені баршаға мәлім.

“Өсиет өлеңдерінде” сол ауыз әдебиетін негізге алып, кейбір үлгілерін шығармаларында орында пайдалана білгені де байқалады.

Қорытындылай келе, Ыбырай Алтынсариннің ағартушылық идеялары бүгінгі білім беру жүйесінде маңызды орын алады. Оның білімге шақырған, ұлттық рухты сақтаған, адамгершілікке тәрбиелеген көзқарастары қазіргі заман талабымен үйлесіп, жас ұрпақтың сапалы білім алуына бағыт береді. Сондықтан Алтынсарин мұрасын оқу, зерттеу және тәжірибеде қолдану – бүгінгі білім саласының маңызды міндеті болып табылады. Ағартушы білімді қоғамды дамытудың негізгі құралы деп таныды. Бүгінде де білім – елдің бәсекеге қабілеттілігінің басты факторы. Бұл тұрғыда Алтынсарин идеялары адами капиталды дамыту тұжырымдамасымен толық сәйкес келеді.

Ол оқу үдерісінде баланың жеке тұлғасын құрметтеу, түсінікті тілмен оқыту, тәрбиені біліммен ұштастыру принциптерін ұстанды. Қазіргі жаңартылған білім мазмұны да тұлғаға бағдарланған оқытуға негізделген.

Алтынсариннің адамгершілікке, еңбекқорлыққа, имандылыққа тәрбиелеу идеялары бүгінгі тәрбие жұмысының өзегіне айналып отыр. Оның шығармаларындағы тәрбиелік мазмұн қазіргі құндылыққа негізделген білім беру жүйесімен үйлеседі.

Ыбырай Алтынсариннің ағартушылық мұрасы – уақыт санынан өткен, ұлттық білім жүйесінің рухани тірегі. Оның идеялары тек тарихи мұра емес, бүгінгі білім беруді жаңғыртудың теориялық және практикалық негізгі болып табылады. Сондықтан ағартушы еңбектерін зерделеу және тәжірибеде қолдану – қазіргі педагогиканың маңызды міндеттерінің бірі.

Әдебиеттер тізімі

1. Ыбырай Алтынсарин. Қазақ хрестоматиясы. – Алматы: Білім, 2003. – 112 б.
2. Пайдаланылған беттер: 5–12 б. (ағартушылық идеялары), 30–45 б. (тәрбиелік әңгімелері).
3. Ыбырай Алтынсарин. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Ғылым, 1994. – 256 б.
4. Пайдаланылған беттер: 18–25 б. («Кел, балалар, оқылық!»), 60–75 б. (адамгершілік, еңбек тәрбиесі туралы ойлары).
5. Құдайберген Жарықбаев. Қазақ педагогикасының тарихы. – Алматы: Рауан, 1995. – 240 б.
6. Пайдаланылған беттер: 98–105 б. (Алтынсариннің педагогикалық көзқарастары).
7. Сәбит Мұқанов. Халық мұрасы. – Алматы: Жазушы, 1974. – 320 б.
8. Пайдаланылған беттер: 210–218 б. (қазақ ағартушылары туралы талдау).
9. Ахмет Байтұрсынұлы. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
10. Пайдаланылған беттер: 140–150 б. (ұлттық мектеп, ана тілінде оқыту мәселесі).
11. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Жаңартылған білім мазмұны бағдарламасы. – Астана, 2016.
12. Пайдаланылған бөлімдер: Түсіндірме жазба, 3–7 б. (құзыреттілікке негізделген оқыту қағидаттары).

DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE SKILLS IN ENGLISH AMONG PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Жумахан Назерке Сейдуллаханқызы

Жумабек Ахметулы Ташенев университет, г.

Шымкент, Казахстан

Email: zhumakhan.nazerke@list.ru

Tel: 8771 876 8025

Ғылыми жетекші – п.ғ.к., доцент Ирметов У.А

Аннотация: Мақалада бастауыш сыныптардағы ағылшын тілі сабақтарында оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту мәселелері, сондай-ақ бастауыш мектептерде ағылшын тілін оқытудың мақсаты қарастырылады. Оқытудың коммуникативті технологияларын енгізу арқылы оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыру қарастырылады.

Түйінді сөздер: қарым-қатынас, ағылшын тілі, құзыреттілік, тіл, қарым-қатынас

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы развития коммуникативной компетенции учащихся на уроках английского языка в начальной школе, а также цели обучения английскому языку в начальной школе. Рассматривается формирование речевых навыков учащихся путем внедрения коммуникативных технологий обучения.

Ключевые слова: коммуникация, английский, компетентность, язык, отношения

Abstract: The article discusses the development of students' communicative competence in English lessons in primary schools, as well as the purpose of teaching English in primary schools. The formation of students' speaking skills through the introduction of communicative teaching technologies.

Keywords: communication, English, competence, language, relationship

In today's globalized world, English has become the primary medium of international communication. Developing communicative competence in English from an early age is vital, as it lays the foundation for future academic and social success. In primary education, students are especially receptive to acquiring new languages. Therefore, teaching methods must prioritize real-life communication skills over rote memorization or passive learning. Currently, the initiative to master three languages begins with preschoolers, and starting from primary grades, they are developing communicative competence in writing, memorizing words, answering questions, and thanks to the professional skills of the teacher So, I would like to first focus on the concept of competence.

Competence is a general term that refers to the ability to perform an action “knowingly“. It is usually used in relation to people with a certain socio-professional status. It determines the appropriate level of competence in the tasks performed and the specific level of knowledge of complex problems of the English language.

The formation of communicative competence in primary school students involves deepening their language knowledge and improving their speaking skills. A student is considered to have acquired communicative competence if he or she can understand each other in accordance with the norms and cultural traditions of that language, either directly or indirectly, in communication with speakers of that language.

Using the dialogic method, I teach students to communicate with each other using questions, requests, surprises, and commands, to ask for clarification of information, to disagree, to supplement, and to exchange ideas on the scope of linguistic material.

I will assign the composition of small dialogues of various types. I will improve and develop skills by maintaining the freedom of students. I believe that role-playing plays a special role in the development of free language communication of primary school students in accordance with the language task and situation. Vocabulary plays a special role in developing

students' communicative competence during role-playing games. The content of the table plays a special role in creating a dialogic environment for students.

The goal of teaching English in primary schools is to achieve a high level of development of communicative competence in foreign language education, that is, the ability of students to understand and communicate freely with representatives of foreign and other languages. According to the legislation of the Republic of Kazakhstan, one of the authoritative languages in the country is English in international relations. English is the language of the 21st century. English is the common language used in international relations, and today it is of great importance for those traveling abroad, students, those improving their education abroad, and employees. Nowadays, schoolchildren aim to speak English fluently, realizing that their future studies will lead to their careers. English is a widely spoken language around the world.

The current state of foreign language teaching and the accumulated knowledge show the great importance of teaching students communicative speech. In the new century, the socio-cultural context of learning English in Kazakhstan has changed. Their self-generating functions in schools, educational institutions, and general professional significance in the labor market have increased, which has led to an increase in the desire to master languages of international relations. Thus, English, being a means of cognition in communicative learning conditions, has become a means of socio-cultural education.

Teaching students to speak communicatively in English classes also means developing their linguistic, oral, practical, sociolinguistic, and thinking skills, at which point the student is ready to use English as a tool for linguistic thinking. The implementation of the communicative approach to teaching English leads to an intensive exchange of information, consideration of new ideas and opinions in the field of science and technology, and the exchange of great achievements in the field of culture. The pace of exchange with specialists in various fields of activity increases. In one of these ways, language learners are trained within the framework of this approach by performing certain communicative tasks in communication. In addition, the teacher's explanations or usual practical exercises are minimized.

According to the second recommendation, learners perform routine exercises and tasks that are explained by the teacher. It is known that the choice of the necessary approach in the learning process is often determined by the stage of learning and the level of learning of the learners. Thus, for primary groups, there is an opportunity to use a direct approach, that is, in lessons the language is used in the same way as when a child learns to read his native language.

Depending on other considerations, learners at this level should listen carefully to the teacher's instructions in class, understand them through visuals or the teacher's gestures, and follow these instructions. Such lessons can take quite a long time, but gradually the teacher's references become more complex, adding several sentences or complex grammatical structures. In this method, the student is not required to speak orally unless he himself wants to or is ready.

For learners with a higher level of communicative knowledge, the "Task- Based Learning" approach is used, that is, a learning approach based on the type of work that includes the skills necessary and necessary for everyday life can be adopted. Communicative tasks are solved during the preparation for such tasks, their execution and their comprehensive analysis. A review of the above methods shows that the methods of teaching English are incomplete and insufficient. Currently, project-based and socio-cultural methods of teaching English, as well as competency-based methods are used. However, the application of knowledge and modern trends in English teaching methodology can make the teacher's work more interesting and transformative.

To develop a student's speaking skills, you can use the following types of speech: comparative conversation, expressing your thoughts on the text, exchanging ideas, analyzing problematic questions, speaking with the development of logical reasoning, summarizing, speaking in a situational context, speaking through games, answering questions, summarizing, and expressing your opinion. Text is widely used to develop students' reading skills. Text is the main communication tool. Questions are asked before reading the text. These questions should

ask what the student knows about the topic in the text. This work can be discussed in groups and in pairs. To teach the student to speak fluently, it is necessary to repeat words, teach them to use them freely, and teach them to use grammatical materials and sentence structure appropriately.

Currently, special attention is paid to the issue of communicative teaching of a foreign language. New technologies for teaching English involve mastering it from a communicative-cognitive perspective, taking into account the communicative function of the language. The relational method appeared in Britain in the 60s-70s of the 19th century, when English acquired the status of an international language of communication. In our independent state today, the approach to education has radically changed, new types of teaching, methods, and new technologies have emerged, which are contributing to a complete and radical renewal of the content of education.

One of the modern methods in teaching methodology is communicative learning technology. This issue, namely the level of communicative competence in teaching English, is explained by German scientists G. Neuner and G. Hunfeld, who developed the German curriculum: communication occurs through language and actions (such as laughter, tone of voice). It can be planned, prepared, or unplanned. During the lesson, much attention is usually paid to prepared, planned spoken communication. [1, p. 57].

The social goal is that the student, knowing how to behave in the process of implementing it, can be responsible for his actions. He strives to achieve his goals together with others, and also tries to be on an equal footing with his colleagues and as an individual. Linguistic competence is the goal. According to this goal, the student will be motivated to express his thoughts and actions in speech. G. Neuner believes that these three components are not separate, but rather closely interconnected. [2, p. 39].

According to I. Passov, one of the methodologists who is looking for ways to achieve this communicative competence, we can achieve communicativeness when the following factors are taken into account in teaching English:

1. Use of communicative teaching methods;
2. Conduct special exercises;
3. Purposeful organization of the entire learning process [3, p.94];

The novelty of the communicative method, how it organizes teaching, and its features are as follows: Communicative learning is aimed at improving skills and abilities in the learning process. Speaking English regularly increases students' interest in learning by removing the idea that they don't know the language. To do this, all exercises should be aimed at leading to speaking. Communicative teaching involves focusing on the individual characteristics of the student, that is, all the individual qualities of the child should be taken into account. This is considered the main tool for increasing his activity and striving for learning.

The communicative method breaks down the psychological barrier between the teacher and the student. One of the methodologists who sought to achieve communicative competence, E.I. Passov, identified the following as the main features of the communicative method of teaching:

1. The differentiation of the method is manifested in the fact that each method is a means to achieve a specific goal. This goal is the ability to perform each type of speech act, or rather, this type of act.
2. The independence of the method from the learning situation. The method determines the strategy, not the tactics of learning, and therefore this choice depends on the language, the stage of learning.
3. The possibilities of the communicative method cover a given type of speech act in its entirety.
4. The presence of a main topic in the method, or, in the words of M.V. Lyakovskiy, the main idea of solving the main methodological problem, implies the interconnectedness of the activities of solving the main methodological problem. This main idea considers the

principles included in the method and integrates them.

Based on this, E.I. Passov defines it as a system of individual methodological principles that create mutual conditions, united by a single strategic idea, aimed at teaching any type of speech act [4, p. 49] .

Learning to speak orally is not just about learning a language, but also about expanding and improving a person's overall thinking skills.

In order to master general speech, the following conditions must be taken into account: The need to speak in the language being taught; the influence of the environment, the situation; the individual's abilities; determining the main purpose of speech [5, p. 67].

Oral communication is of great importance in achieving communicative goals in teaching English. The teaching method for teaching speaking is the situational method, because: situational speech is a natural feature of speech activity.

Situations for communicative speech can be presented in the following ways:

- a) creating situations through tasks such as “imagine“, “imagine“, etc.;
- b) looking at a picture that creates a certain situation or a series of pictures that develop or reinforce the situation, and speaking with the help of it;
- c) describing things that are similar to situations that occur in everyday life.

A communicative situation arises during the lesson only if the situational nature of teaching is based on the relationship between students and the teacher. As a result of many years of research, E. Passov was convinced that it is necessary to define “situation“ and “situationality“ in communicative teaching. “Situation“ is a system of relationships formed in the minds of communicators, interlocutors; and “situationality is the connection with relationships,“ he concludes.

He suggests that the following guiding factors exist in actions and relationships: a) status; b) role; c) action; c) virtue [6, p.85].

The communication process is constantly changing depending on the purpose, situation, and possibilities of learning. Therefore, the speaker must also take into account the changes in communication due to those changes. To prepare students for different types of communication, materials should be changed frequently. Language skills should also be changed in line with this principle. This helps students express their ideas differently, improve their speaking skills, and speak faster. Only then will students be able to quickly practice applying new material in practice.

They are: monologue and dialogic. Dialogue is a conversation between two or more people in the form of a question and answer, involving language. Dialogic speech is not planned in advance, it occurs during the conversation. Students should be able to ask general and specific questions, answer different questions, make a request, check whether they agree or disagree with something. Students should increase their speaking speed and each student should give at least two lines when speaking.

Discussion lessons, excursion lessons, game lessons, and discussion lessons play a significant role in the development of dialogic speech. Lessons on the development of monologue speech are one of the main lessons in teaching a foreign language. Monologue speech requires preliminary preparation [7, p. 58].

The main goal of teaching English is to develop students' knowledge and skills through linguistic supports. If students are taught to speak in English in a monologue format using linguistic supports, not only will their speaking skills, cognitive interests, and creative skills when working with text be developed, they will also practice speaking English fluently. Linguistic supports are important in teaching students to speak in monologue form. The concept of “support“ is interpreted differently in English language teaching methodologies. In many scientific works, it is considered a stimulus, an impetus for action. Information can be a cause, and the teacher's task is to teach students to speak in a monologue, correctly managing the information they have heard, read, and seen.

In most cases, linguistic supports can organize speech acts, help them develop in a

certain direction, and help students avoid making mistakes when speaking. To use the monologue form of speech, the speaker needs a certain content, he must be able to build sentences based on that content, a monologue is an organized form of speech, therefore, not only individual sentences and utterances, but the entire message must be planned and oriented. Linguistic supports have a great influence on students' monologue speech. Currently, in English language teaching, the use of supports as collages is effective in developing students' speaking skills, as it allows for a comprehensive look at an object and its components, and allows for immediate attention. Based on linguistic supports, it is possible to determine the level of cognitive interest of students in monologue teaching, to teach them to speak in monologues, while monitoring the correct perception of the information they have heard, read, and seen, and to prove the effectiveness of the method in developing cognitive interest and creativity.

To develop oral communication skills, students need to not only acquire new knowledge in each lesson, but also independently search, analyze, and discuss ideas, improving their development skills. Only then will they be able to speak English fluently. Communicative learning technology plays an important role in the learning process. It is up to the teacher's ability to organize various methods and approaches to provide students with fresh information and interesting tasks. If the modern requirement is to know English, teachers use various teaching methods to ensure that their students learn it well. Any method has its own advantages and disadvantages. The advantages of using information innovation technologies based on communicative learning technology are numerous. Teaching English using communicative methods is called preparing students for communicative language competence, which means that students are ready to use English in practice.

The components of communication include:

- 1) sender;
- 2) message carrier;
- 3) communication channel;
- 4) receiver;
- 5) message recipient [8, p. 44].

Linguistic communication includes the sender, the message recipient, their linguistic work and the message itself as a product of language.

Unlike practical subject activity, communicative activity is aimed at establishing relationships between subjects. A person's propensity for communication is defined in psychological and pedagogical research as general communicability. To be communicative, a person must have certain communicative skills. Based on the concept of communication created by G.M. Andreeva, we can name a complex of communicative skills.

The main goal of foreign language teaching is the development of communicative speaking skills, that is, the ability to conduct intercultural and intercultural communication between speakers of the same language and a foreign language speaker.

Developing communicative competence in English lessons at the primary level is essential for fostering confident, effective communicators. Through interactive, student-centered approaches, children not only learn a language but also grow in cognitive and social domains. With appropriate strategies, supportive teachers, and a communicative classroom environment, primary school learners can thrive as young users of English.

References:

1. G.Neuner Uebungstypologie zum kommunikativen Deutschunterricht. Berlin / Muenchen: Langenscheidt, 2010. c. 236
2. G.Neuner Deutsch aktiv. Berlin/Muenchen:Langenscheidt,2012.c.302
3. Hymes, D. (1972). On Communicative Competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics. Penguin.
4. Cameron, L. (2001). Teaching Languages to Young Learners. Cambridge University Press.

5. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.
6. Harmer, J. (2015). The Practice of English Language Teaching. Pearson Education.
7. Ellis, R. (2003). Task-Based Language Learning and Teaching. Oxford University Press.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ – ҰЛТ ҰСТАЗЫ

Асилова
А.С

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – п.ғ.к., доцент Ирметов У.А

Аннотация. Бұл мақалада Ахмет Байтұрсыновтың өмірі мен қоғамдық қызметі, қазақ тіл білімі мен ағартушылық саласына қосқан үлесі қарастырылады. Автордың қазақ әліпбиін жетілдірудегі рөлі, «Тіл-құрал» еңбегінің маңызы және ұлттық сананы қалыптастырудағы қызметі талданады. Ахмет Байтұрсыновтың ұлт ұстазы ретіндегі тарихи орны мен мұрасының бүгінгі күндегі өзектілігі сипатталады.

Аннотация. В статье рассматриваются жизнь и общественная деятельность Ахмета Байтурсынова, его вклад в развитие казахского языкознания и просвещения. Анализируется его роль в реформировании казахского алфавита, значение труда «Тіл-құрал» и влияние на формирование национального сознания. Определяется историческое значение Ахмета Байтурсынова как Учителя нации и актуальность его наследия в современном обществе.

Abstract. This article examines the life and social activities of Akhmet Baitursynov, as well as his contribution to the development of Kazakh linguistics and education. It analyzes his role in reforming the Kazakh alphabet, the importance of his work “Til-Qural,” and his influence on the formation of national consciousness. The article highlights his historical significance as the Teacher of the Nation and the relevance of his legacy in modern society.

Тірек сөздер: Ахмет Байтұрсынов, ұлт ұстазы, қазақ тіл білімі, әліпби реформасы, ағартушылық, Алаш қозғалысы, ұлттық сана, «Тіл-құрал».

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынов, учитель нации, казахское языкознание, реформа алфавита, просветительство, движение Алаш, национальное сознание,

Keywords: Akhmet Baitursynov, Teacher of the Nation, Kazakh linguistics, alphabet reform, enlightenment, Alash movement, national consciousness, “Til-Qural.”

Ахмет Байтұрсынов- қазақ тарихында үлкен, бір дәуірді қамтыған ұлы тұлға, Қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін қалаушы [2,156.] педагог-ағартушы, мәдениет және қоғам қайраткері.

Халқының болашағы үшін бар ғұмырын арнаған қайраткерді қазақ жұрты «Ұлт ұстазы» деп құрметпен атайды. Себебі ол қазақ елінің рухани дамуына, білім мен ғылымының қалыптасуына үлкен үлес қосты.

Ахмет Байтұрсынов 1872 жылы қазіргі Қостанай облысында дүниеге келген. Жастайынан білімге құштар болып өсті, мұғалімдік жолды таңдады. Ол қазақ халқының сауатсыздығын жойып, білім арқылы елді алға сүйреуді басты мақсат етті. Оның пікірінше, ұлттың дамуы ең алдымен білім мен тілге байланысты болды. Ахмет Байтұрсынов – қазақ тіл білімінің негізін қалаушы. Ол қазақ әліпбиін жасап, араб графикасы негізінде қазаққа ыңғайлы жаңа әліпбиді жасады. Сонымен қатар «Тіл-құрал» атты еңбегі арқылы қазақ тілінің грамматикасын жүйелеп берді.

«Тіл-құрал» атты еңбегі – қазақ тілінің фонетика, морфология, синтаксис салаларында тұңғыш рет ғылыми тұрғыда жүйелеген [2,156.] оқулық болды. Бұл еңбек

арқылы қазақ тілінің терминдері қалыптаса бастады. Бүгінгі күнге дейін қолданылып жүрген «зат есім», «етістік», «сын есім» сияқты атаулардың негізін қалаған – Ахмет Байтұрсыновтың өзі.

Сонымен қатар, ол қазақ әліпбиін жетілдіріп, араб графикасына негізделген қазақ жазуын реформалады. Бұл халықтың сауатын ашып, білімнің дамуына үлкен үлес қосты.

Әдебиет саласында Ахмет Байтұрсынұлы ақын, аудармашы және әдебиет зерттеушісі ретінде танымал. Оның «Маса» атты өлеңдер жинағында халықты білімге, өнерге, оянуға шақырған шығармалар топтастырылған. Ақын өз поэзиясында ел тағдырын, ұлттық сананы, еркіндік идеясын көтереді 1911 жылы Орынборда басылған “Маса” атты жинағы қазақ халқының тағдыры үшін күреске шақырып жұртшылықты шырт ұйқысынан оятқан дабылды еңбек- топтамасының бірі болған. [4,106.]

Ахмет халқын ең болмаса осы маса болып шағып, ойландырайын-деген мақсатты көздейді. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әдебиеттану ғылымының да негізін қалады. Оның «Әдебиет танытқыш» еңбегі – қазақ әдебиет теориясы туралы алғашқы ғылыми зерттеулердің бірі[.3,256.] Бұл кітапта көркем шығарма түрлері, жанрлар, әдеби ұғымдар жан-жақты түсіндірілген Ол – биыл жарық көргеніне 93 жыл толып отырған «Әдебиет танытқыш» атты тұңғыш қазақы трактат. Қазіргі таңда әдебиетімізде қазақ терминдерінің сөздік қоры жоқтың қасы.

Ал Ахмет Байтұрсынұлы осы еңбегінде оның әр қайсысына тоқталып, жіктеп берген. Аты әйгілі болып тұрғандай, кітап әдебиет әлемін, көркем сөз табиғатын, сырын, мазмұны мен ерекшелігін, қоғамдағы рөлін көптеген мысалдармен дәлелдеп, байсалды түсіндіруге арналған.

1989 жылы ғылыми айналысқа қайта оралған «Әдебиет танытқыш» ұлттық әдебиеттану ғылымында өзінің лайықты бағасын алып үлгерді. Еңбектің теориялық салмағын саралай келе академик З.Қабдолов «Әдебиет танытқыштың» ең бір құнды жері деп, жекелеген әдеби-теориялық категориялардың этимологиясын, олардың мән-мағыналық жүгін төл әдебиетіміздің өз ішінен тапқандығын деп баса айтқан.

XX ғасырдың басында қазақ қоғамында ұлттық сананы ояту, білім мен мәдениетті дамыту мақсатында баспасөздің рөлі ерекше болды. Сол кезеңдегі ең маңызды басылымдардың бірі – «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті болды. «Айқап» журналы (1911–1915жж)

«Айқап» – қазақ тіліндегі алғашқы қоғамдық-саяси және әдеби журналдың бірі. Ол 1911 жылы Троицк қаласында жарыққа шықты. Журналдың редакторы әрі ұйымдастырушысы – Мұхамеджан Сералин.

«Айқап» журналының негізгі мақсаты – халықты білімге шақыру, отырықшылыққа көшу, ауыл шаруашылығын дамыту, әйел теңдігі, оқу-ағарту мәселелерін көтеру болды. Журнал бетінде қазақ қоғамындағы әлеуметтік мәселелер, жер дауы, оқу жүйесі туралы мақалалар жарияланып отырды. Сонымен қатар әдеби шығармалар, өлеңдер, аудармалар да басылып отырды.

Қазақ» газеті (1913–1918жж)

«Қазақ» газеті 1913 жылы Орынбор қаласында жарыққа шықты. Оның бас редакторы – Ахмет Байтұрсынұлы, ал ұйымдастырушыларының бірі – Әлихан Бөкейхан мен Міржақып Дулатұлы болды.

Газет ұлттық мүддені қорғауды, елдің саяси сауатын ашуды мақсат етті. «Қазақ» газеті Алаш қозғалысының негізгі ақпараттық құралына айналды. Онда жер мәселесі, оқу-ағарту, тәуелсіздік, мемлекеттік басқару, тіл мәселесі кеңінен талқыланып айтылды.

Оның түндігі батыстан ашылып, есігіне «Қазақ» деп жазылды. Мұны түсіндірген ұлт зиялылары «қазақ ішіне Еуропа ғылым-өнері таралсын деп, "Қазақ" газеті қазақ жұртына әрі мәдениет есігі, әрі сырт жұрт жағынан күзетшісі болсын» деп жазды.

Басылымның «Қазақ» аталуында екі түрлі мағына бары аңғарылады.

Біріншіден, газет жалпыұлттық газет болғандықтан, мақсаты жері бөлшектеніп, елі бытырап жүрген қазақ халқын топтастырып, бір ортаға біріктіру болғандықтан да ұлт атын

иемденіп «Қазақ» деп аталды.

Екіншіден, әдеби, ғылыми айналымда қазақ атының өз аты аталмай, қырғыз аталып келгендігі белгілі болды, сондықтан, туған халқының төл атын қайта оралту мақсатында, қазақ зиялылары өз баспасөзін осылай атауды дұрыс көрді. Ахмет Байтұрсыновтың бұл жайында: «Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың аруақты аты деп, газетамыздың есімін «Қазақ» қойдық» - дейді.

Осыдан түсінгеніміздей ұлт зиялалары газетті шығаруда ұлттың мүддесін бірінші орынға қойып. Бұл азаттық қозғалыстың XX ғасырдағы өркениетті түрі болды.

«Қазақ» газетін шығарудағы ұйымдастырушы, редакторы — Ахмет Байтұрсынұлы, ал оның өкілетті өкілі М. Дулатұлы болды. 1918 жылы газетті Жанұзақ Жәнібекұлы басқарды. Басылымда А. Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейхан, М. Дулатұлы, М. Шоқай, М. Тынышбайұлы, Ш. Құдайбердіұлы, Ғ. Қараш, Р. Мәрсеков, Ж. Тілеулин, Ғ. Мұсағалиев, М. Жұмабаев, Х. Болғанбаев, Х. Ғаббасов, Ж. Ақпаев, Ж. Сейдалин, С. Торайғыров, А. Мәметов, С. Дөнентайұлы, Х. Досмұхамедұлы т.б. авторлардың мақалалары жарияланып тұрды.

XX ғасыр басында аталған газет оқығандардың, діндарлардың, шәкірттердің, қарапайым сауаты бар адамдардың, тұтастай жалпы ұлттың ықыласпен оқитын басылымына айналды. Бұдан кейін пайда болған барша елшіл газет-журналдар осы «Қазақтың» шекпенінен шықты.

Екі басылым да қазақ халқының рухани дамуына үлкен үлес қосты. Олар халықтың көзін ашып, ұлттық сананың қалыптасуына үлкен ықпал етті. «Айқап» көбіне ағартушылық бағытта болса, ал «Қазақ» газеті саяси бағытта белсенді болды.

Алаш қозғалысы – XX ғасырдың басында қазақ халқының ұлттық тәуелсіздігі мен теңдігі және дамуы үшін құрылған саяси-ұлттық қозғалыс. Бұл қозғалыс қазақ халқының отарлық езгіден құтқарып, дербес, білімді, өркениетті мемлекет құруды мақсат қылды.

Қозғалыстың пайда болу себептері

Ресей империясының отарлық саясаты

Қазақ жерінің тартып алынуы

Ұлттық құқықтардың шектелуі

Халықтың білім деңгейінің төмен болуы

Ұлттық сананың ояна бастауы болды.

XX ғасырдың басында қазақ зиялылары елдің болашағы үшін күресу керек екенін түсінді.

Алаш партиясы

1917 жылы шілде айында Орынбор қаласында өткен жалпықазақ съезінде Алаш партиясы құрылды. Партияның басты мақсаты – қазақ автономиясын құру, халықтың құқықтарын қорғау болды.

Негізгі жетекшілері:

Әлихан Бөкейхан

Ахмет Байтұрсынов

Міржақып Дулатұлы

Алаш қозғалысы – қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы үлкен күрестің көрінісі. Бүгінгі тәуелсіз Қазақстан-Алаш арыстандарының арманының жалғасы. Ахмет Байтұрсыновтың мұрасы – бүгінгі жастарға үлгі

Ахмет Байтұрсынов – қазақ халқының рухани көсемі, ұлт ұстазы, ағартушы-ғалым. Оның өмір жолы мен еңбегі бүгінгі жастар үшін үлкен өнеге. Ол бар ғұмырын қазақ халқының болашағына, білімі мен ғылымның дамуына арнады. Сондықтан оның мұрасы – қазіргі ұрпақ үшін өте құнды.

Ахмет Байтұрсынов ең алдымен білімнің маңызын жоғары бағалады. Ол «Елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек» [5,856.]деп, ұлттың дамуы білімге байланысты екенін дәлелдеп көрсетті. Бүгінгі жастар үшін бұл ой аса маңызды. Себебі қазіргі заманда бәсекеге қабілетті болу үшін терең білім мен үздіксіз оқу ізденіс қажет.

Сонымен қатар, Ахмет Байтұрсынов қазақ тілінің жанашыры болды. Ол әліпбиді жетілдіріп, «Тіл-құрал», «Әдебиет танытқыш» еңбектерін жазып, ұлттық ғылымның негізін қалады. Бұл жастарға ана тілін құрметтеумен, ұлттық құндылықтарды сақтауды үйретеді. Өз тілін, тарихын қадірлеген ұрпақ қана өз елінің болашағын жарқын ете алады.

Ахмет Байтұрсынұлы – батыл әрі қайсар, ұлы тұлға. Ол қиын кезеңде ұлт мүддесін қорғап, Алаш қозғалысына белсене қатысты.[5,60б.] Қандай қысым мен қиындық болса да, өз ұстанымынан бас тартпады. Бұл қасиет бүгінгі жастарға табандылық пен жауапкершіліктің маңызды екенін көрсетеді.

Қазіргі уақытта жастар жаңа технологияны меңгеріп, шет тілдерін үйреніп, жан-жақты дамуға ұмтылуға тиіс. Бірақ сонымен қатар ұлттық рухты, мәдениетті де сақтауы қажет. Ахмет Байтұрсынұлының өмірі жолы – білімге, еңбекқорлыққа, елге қызмет етуге шақыратын жарқын үлгі.

Қорытындылай келе, Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ халқының рухани көсемі, ұлт ұстазы, тіл білімінің негізін қалаушы, көрнекті ағартушы әрі қоғам қайраткері. Ол қазақ тіл ғылымын жүйелеп, ұлттық әліпбиді реформалап, әдебиеттану саласының ғылыми негізін қалады. «Тіл-құрал», «Әдебиет танытқыш», «Маса» еңбектері арқылы ұлттық сананың қалыптасуына, білім мен ғылымның дамуына зор ықпал етті.

Ахмет Байтұрсыновтың қоғамдық-саяси қызметі, әсіресе Алаш қозғалысы тұсындағы ұлт мүддесі жолындағы күресі – оның қайраткерлік болмысын айқындайды. Ол ел тәуелсіздігі мен рухани жаңғыруын білім мен ұлттық бірлік арқылы жүзеге асыруды көздеді.

Бүгінгі тәуелсіз Қазақстан жағдайында Ахмет Байтұрсынов мұрасы өзектілігін жоғалтқан жоқ. Оның идеялары жастарды білімге, еңбекқорлыққа, отансүйгіштікке және ұлттық құндылықтарды құрметтеуге тәрбиелейді. Сондықтан Ұлт ұстазының мұрасы – болашақ ұрпаққа бағыт-бағдар беретін мәңгілік рухани қазына. Ұлт ұстазының ғылыми мұрасы-қазақ руханиятының іргетасы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Жалпы педагогика Ж. Абиев- Алматы, 2000.
2. Байтұрсынов А. Тіл-құрал. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1991.
3. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1992.
4. Байтұрсынов А. Маса (өлеңдер жинағы). – Алматы, 1990.
5. Аманжолов Ә. Ахмет Байтұрсынов өмірі мен шығармашылығы. – Алматы, 2005.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ НӘТИЖЕЛЕРІН БАҒАЛАУДЫ ЖОСПАРЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Битурсын А.Б

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – к.п.н., доцент **Ирметов У.А**

Аннотация. Бастауыш сынып оқушыларының оқу нәтижелерін бағалауды жоспарлау технологиясын қолданудың мазмұны мен маңызы қарастырылады. Бастауыш білім беру кезеңінде бағалау үдерісін ғылыми негізінде және жүйелі жоспарлау оқыту сапасын арттырудың басты шарттарының бірі болып табылады. Бағалау тек білім деңгейін анықтау құралы ғана емес, оқушының жеке даму динамикасын бақылау, оқыту әдістерін жетілдіру және кері байланысты тиімді ұйымдастыру тетігі ретінде сипатталады.

Зерттеу барысында бағалауды жоспарлау технологиясын жүйелі қолдану бастауыш сынып оқушыларының оқу мотивациясын арттырып, өзін-өзі бағалау және рефлексия жасау дағдыларын қалыптастыратыны анықталды.

Тірек сөздер: Бастауыш білім беру, оқу нәтижесі, бағалау жүйесі, бағалауды жоспарлау, педагогикалық технология, кері байланыс, жиынтық бағалау.

Аннотация. Рассматриваются теоретические и практические основы использования технологий планирования для оценки результатов обучения учащихся начальной школы. В контексте обновленного содержания современной системы образования процесс оценивания признается не только средством проверки знаний, но и важным механизмом совершенствования обучения и определения траектории личностного развития ученика. В этом контексте эффективное планирование оценивания в начальной школе обеспечивает целенаправленность и результативность обучения.

Исследование показало, что систематическое использование технологий планирования оценивания повышает мотивацию учащихся начальной школы к обучению и формирует навыки самооценки и рефлексии.

Ключевые слова: Начальное образование, результаты обучения, система оценивания, планирование оценивания, педагогические технологии, обратная связь, итоговое оценивание.

Abstract. This article examines the theoretical and practical foundations of using planning technologies to assess the learning outcomes of primary school students. In the context of the updated content of the modern education system, the assessment process is recognized not only as a means of testing knowledge but also as an important mechanism for improving learning and determining the trajectory of student personal development. In this context, effective assessment planning in primary school ensures the purposefulness and effectiveness of learning.

The study found that the systematic use of assessment planning technologies increases primary school students' motivation to learn and develops self-assessment and reflection skills.

Key words: Primary education, learning outcomes, assessment system, assessment planning, pedagogical technologies, feedback, summative assessment.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқыту нәтижесіне бағытталған тәсіл басымдықа ие. Қазақстан Республикасында жаңартылған білу беру мазмұнына көшу барысында бағалау жүйесі түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Соның ішінде бастауыш сыныпта оқу нәтижелерін бағалауды жоспарлау – мұғалімнің кәсіби шеберлігін талап ететін маңызды үдеріс.

Бағалауды жоспарлау технологиясы – оқу мақсаттарына сәйкес бағалау критерийлерін анықтап, дескрипторлар құрастырып, оқушы жетістігін жүйелі түрде қадағалау мен талдауға негізделген педагогикалық әрекет,

Бағалауды жоспарлау технологиясының мәні

Бағалауды жоспарлау технологиясы:

бағалау критерийлерін анықтау, оқу мақсаттарын нақтылау

дескрипторлар құрастыру;

жиынтық бағалау тапсырмаларын дайындау;

нәтижелерді талдау және кері байланыс беру.

Бастауыш сыныпта бағалауды жоспарлау технологиясын қолдану барысында

Қалыптастырушы бағалау ерекше орын алады. Қалыптастырушы бағалау оқушылардың оқу процесіндегі жетістіктерін үнемі бақылап, кері байланыс беруге мүмкіндік береді. Мұғалім оқушылардың жауаптарын тыңдау, тапсырмаларды тексеру, бақылау жұмыстары мен практикалық тапсырмалар арқылы олардың оқу жетістіктерін анықтайды.

Сонымен қатар, бағалауды жоспарлау барысында әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдану тиімді. Мысалы, өзін-өзі бағалау, өзара бағалау, бақылау парақтары, пубрикалар, тест

тапсырмалары және шығармашылық жұмыстар. Бұл тәсілдер оқушылардың жауапкершілігін арттырып, олардың өз оқу нәтижелерін түсінуіне көмектеседі.

Бағалауды жоспарлау технологиясының тағы бір артықшылығы – оқыту сапасын арттыру. Мұғалім бағалау нәтижелері арқылы оқушыларының қиындықтарын анықтап, оқу процесін жетілдіру үшін қажетті түзетулер енгізе алады. Нәтижесінде оқыту мен бағалау өзара тығыз байланыста жүзеге асады. Бағалауды жоспарлау технологиясын тиімді қолдану оқушылардың оқу әрекетіне белсенді қатысуына, өз білімін бағалай алуына және жауапкершілік сезімінің қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен қатар қалыптастырушы бағалау арқылы мұғалім оқушылардың оқу барысындағы қиындықтарын уақытында анықтап, қажетті педагогикалық қолдау көрсете алады. Бұл өз кезегінде әр оқушының жеке қабілеттерін дамытуға және оқу нәтижелерін жақсартуға жағдай жасайды.

Оқу нәтижелерін бағалауды жоспарлау мұғалімнің кәсіби шеберлігін арттырып қана қоймай, оқыту мен бағалау арасындағы байланысты күшейтеді. Осы арқылы білім алушылардың танымдық белсенділігі артып, оқу мотивациясы қалыптасады. Сондықтан бастауыш білім беру жүйесінде бағалауды жоспарлау технологиясын тиімді ұйымдастыру оқушылардың сапалы білім алуына және олардың жан-жақты дамуына негіз болады.

Жалпы алғанда, бастауыш сынып оқушыларының оқу нәтижелерін бағалауды жоспарлау технологиясын қолдану – білім беру процесінің тиімділігін арттыратын маңызды педагогикалық құралдардың бірі. Бұл технология оқу мақсаттары мен күтілетін нәтижелерге сәйкес бағалау жүйесін алдын ала ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде бағалау процесі жүйелі, нақты және әділ жүргізіледі.

Бағалауды жоспарлау арқылы мұғалім оқушылардың білім деңгейін ғана анықтап қоймай, олардың оқу барысындағы жетістіктері мен қиындықтарын да айқындай алады. Бұл мұғалімге оқыту әдістерін жетілдіруге, оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескертуге және білім беру процесін тиімді ұйымдастыруға жағдай жасайды. Сонымен қатар оқушылардың өзін-өзі бағалау және өзара бағалау дағдалары қалыптасып, олардың оқу процесіне деген қызығушылығы мен жауапкершілігі артады.

Қортындылай келгенде, бастауыш сынып оқушыларының оқу нәтижелерін бағалауды жоспарлау технологиясын қолдану оқу процесінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Бұл технология мұғалімге оқу мақсаттарына сәйкес бағалау жүйесін құруға, оқушылардың оқу жетістіктерін жүйелі бақылауға және олардың оқу мотивациясын дамытуға мүмкіндік береді. Сондықтан бастауыш білім беру жүйесінде бағалауды жоспарлау технологиясын тиімді пайдалану білім сапасын арттырудың маңызды шарттарының бірі болып табылады. Оқу нәтижелерін бағалауды дұрыс жоспарлауды оқыту сапасының жоғарлауына, білім алушылардың танымдық белсенділігінің артуына және олардың оқу жетістіктерінің тұрақты дамуына ықпал етеді. Сондықтан бастауыш білім беру жүйесінде бағалауды жоспарлау технологиясын кеңінен қолдану – оқушылардың сапалы білім алуына және олардың болашақта табысты тұлға болып қалыптасуына негіз болатын маңызды фактор болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Әбдіғалбарова Ұ.М., Әбдіғалбаров А.Ә. Педагогика. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 312 б.
2. (Бағалау және оқыту нәтижелері туралы бөлім: 205–215 беттер).
3. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 2010. – 384 б.
4. (Оқыту нәтижелерін бағалау мәселесі: 248–256 беттер).
5. Аймауытов Ж. Тәрбиеге жетекші. – Алматы: Рауан, 1992. – 160 б.
6. (Оқыту және тәрбие үдерісіндегі бақылау: 112–118 беттер).
7. Әбенбаева С.Ш., Сәрсенбаева Ж.Н. Педагогика. – Алматы: Дарын, 2007. – 356 б.
8. (Білімді бақылау және бағалау: 220–228 беттер).

9. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2018.

10.(Оқу нәтижелерін бағалау талаптары: 15–22 беттер).

11.Назарбаев Зияткерлік мектептері ДББҰ. Критериалды бағалау бойынша мұғалімдерге арналған нұсқаулық. – Астана, 2016. – 80 б

ЖАС ҒАЛЫМ ЖӘНЕ ВИТАГЕНДІК БІЛІМ: БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМ МОДЕЛІ

Бердахмет А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші- магистр, аға оқытушы **Доскараева Г.М.**

Қазіргі білім беру жүйесінде болашақ мұғалімнің тұлғасы тек білімді жеткізуші ғана емес, сонымен қатар зерттеуші, жаңашыл, шығармашыл, тұлға ретінде қалыптасуы тиіс. Осы тұрғыда витагендік білім беру технологиясы ерекше маңызға ие. Витагендік білім – білім алушының жеке өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, білімді меңгеру үдерісі. Бұл тәсіл болашақ мұғалімнің кәсіби дамуына, өзін-өзі тануына және педагогикалық шеберлігінің артуына ықпал етеді.

Үздіксіз даму заманында бір орында тоқтап қалу мүмкін емес. Ал жас ғалымға тіпті тоқтауға мүмкіндік жоқтың қасы. Әрбір қадамын үнемі дамуға жұмсайтын заманға келдік. Сол үздіксіз даму барысында білім саласының болашақ мамандары мен жас ғалымдары да бір орында тұралап қалмауы тиіс. Витагендік технология осы күнге дейін жиган тәжірибесі болса, мына дамыған заманның ілімін игеру барысында алдыңғы тәжірибесімен үйлестіре отырып меңгерсе нәтижелі болады. Онсызда адам бойында бар тәжірибе жаңа біліммен үйлесітірілсе сапалы білімге қол жеткізуге болады. Жас ғалым үнемі ізденіп, үйреніп, көріп отыру арқылы дамитыны сөзсіз. Ақпараттың өте көп кезінде жаңа ілімде меңгермей өтіп кету мүмкін емес. Жас ғалым өз ойын қалай еркін жеткізе алғысы келсе, білімді де солай шексіз игеруі шарт[1].

Витагендік білім негізінде болашақ мұғалім моделін қалыптастыру төмендегі 1 - кестеден көруге болады.

Кесте 1.

№	Көрсеткіштер	Дәстүрлі оқыту	Витагендік білім беру	Нәтижесі
1	Білім көзі	Мұғалім, оқулық	Студенттің өмірлік тәжірибесі + теория	Білімді терең түсіну
2	Оқыту тәсілі	Дәріс, түсіндіру	Талдау, тәжірибе, рефлексия	Белсенді қатысу
3	Студент рөлі	Тыңдаушы	Белсенді зерттеуші	Зерттеушілік қабілет дамиды
4	Ойлау деңгейі	Репродуктивті	Сыни және шығармашылық	Креативтілік артады
5	Құзыреттілік	Теориялық білім	Практикамен ұштасқан білім	Кәсіби шеберлік қалыптасады
6	Мотивация	Сыртқы	Ішкі қызығушылық	Оқуға ынта артады
7	Нәтиже	Білімді меңгеру	Білімді өмірде қолдану	Тиімді маман қалыптасады

Жас ғалым – ғылыми ізденіске бейім, жаңашыл идеяларды жүзеге асыра алатын тұлға. Витагендік технология арқылы жас ғалым:

- ✓ Өз тәжірибесіне талдау жасай алады.
- ✓ Ғылыми ойлау қабілетін дамытады
- ✓ Зерттеу жүргізу дағдыларын меңгереді
- ✓ Кәсіби бағыттылығын айұындайды.

Бұл үрдіс жас ғалымның ғылыми зерттеу жұмыстарына қызығушылығын арттырады.

Витагендік білім негізінде қалыптасқан болашақ мұғалім келесі қасиеттерге ие болады:

- Кәсіби құзыреттілігі жоғары;
- Сыни және креативті ойлай алады;
- Өмірлік тәжірибені тиімді қолданады;
- Оқушылармен тиімді қарым-қатынас орнатады;
- Үнемі өзін өзі дамытып отырады.

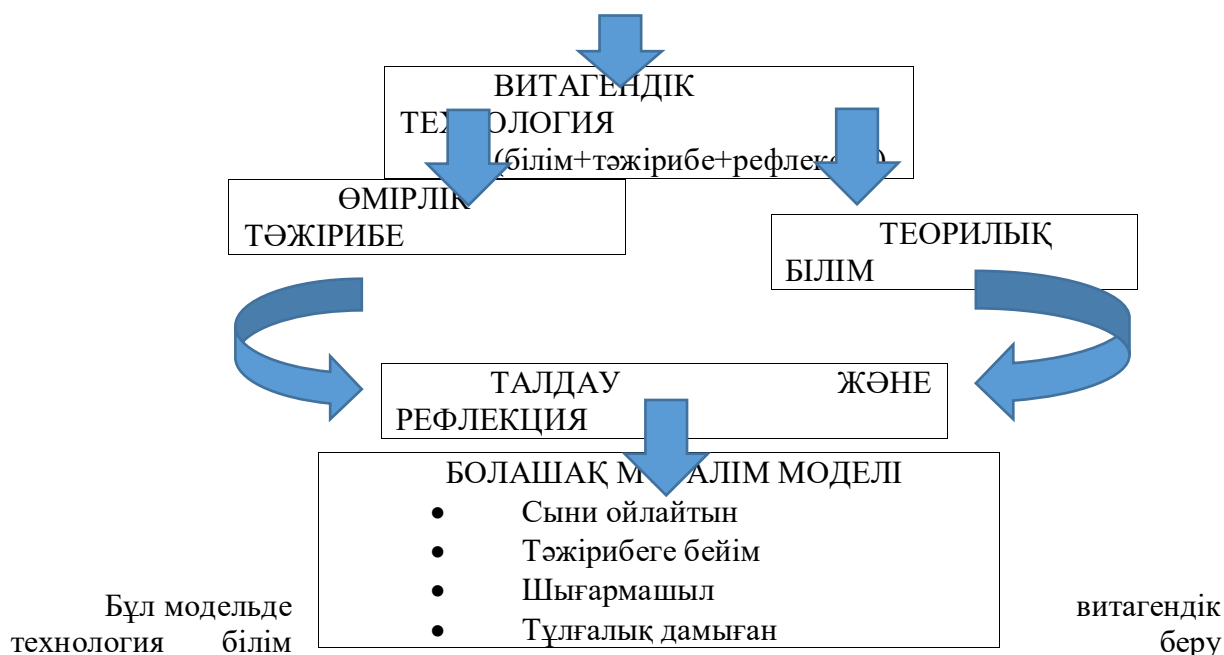
Мұндай жас мұғалім білім беру үдерісінде инновациялық әдістерді тиімді қолдана алады.

Атап айтқанымыздай жас ғалым үнемі зерттеу үстінде болғандықтан, жаңа білім мен алдыңғы тәжірибені үйлестіріп жұмыс жүргізу арқылы жақсы нәтижеге қол жеткізеді. Себебі олардың жас ерекшелігі мен қабылдауы өте жақсы кез. Кез келген ақпаратты игеріп алатын жас кезеңі. Бірақ ол үлкен жастағы ғалымдар игере алмайды деген сөз емес. Олардың өмірлік тәжірибелерінің өзі үлкен қор. Жас ғалым өз ойын еркін жеткізе алатын, өмірлік ұстанымы қалыптасқан, дереккөздермен жиі жұмыс жасайтын маман болып қалыптасуы да өз саласының үздігі болуға болады. Зерттеу барысында жас ғалым алғашында зерттеудің үлкен үстелдегі кеңесіне қатыса алмаса, кейін келе өзінің келіспейтін тұсы мен өз ойын айтып сол ғалымдардың ортасында болатын болады. Себебі әлі зерттеу саласын толық меңгермеген маман бірден кірісіп өз үлесін қосып кете алмайды[2]. Зерттеушілік деген өзі терең мәселе. Жас ғалым алдын тек білім алушы болса зерттеу арқылы білім беру саласына үлесін қоса алады. Алдыңғы ғалымдардың еңбегі мен қазіргі буынның білімін салыстыра отырып, білім беру саласына жаңалықпен енеді. Шәкірт тәрбиелеу мен қатар зерттеу жүргізу керемет үйлесімділік. Білім беру саласынан қол үзбей сол ортамен бірге толысып, дамып отырады[3].

Енді елестетіп көріңіз: аудиториядағы отырған студенттер барлық теорияны жатқа біледі немесе меңгерген делік. Олар анықтамалар мен мәліметтерді қатесіз айта алады, сынақтардан үздік баға да алған. Бірақ нақты өмірлік жағдайда сол алған білімін қолдана алмай қалады. Неге бұлай? Мұнда мәселе білімде емес. Мәселе сол білімнің өмірмен байланысында. Қазіргі білім беру жүйесі көбіне ақпарат беруге негізделген. Студенттер теорияны толық меңгергенмен, оны тәжірибеге айналдыруда қиындық туындайды. Бұл бірақ тек студенттің емес толықтай жүйенің мәселесі. Бәрі емес бірақ көп жағдайда білім береміз, есесіне өмірге дайындай алмаймыз. Оқытамыз, түсіндіре алмаймыз. Ал болашақ мұғалім қандай болуы керек? Ол тек білім, ақпаратты беріп қана қоймай оны өмірмен байланыстырушы, қолдануға үйретуші болуы керек. Сонымен қатар қолдарындағы ұялы сымтетікте бүкіл ақпарат тұрғандықтан аса қатты ізденушілікке бара бермейді. Үнемі дайын материалға қол жетімділік болғандықтан, ізденуді керек деп санамайды. Ал теорияны жатқа білгенмен, оның қолдану жолын меңгермегендігі де ақпарат үнемі қолжетімді кез келген кезде ала аламын деген түйсік қалыптасқан. Тіпті дұрыс бұрысы белгісіз сол ақпаратқа сенім артып, артық уақыт ізденуге бет бұрғысы келмейді. Тіпті ұялы телефоннан көз алмай өз ойында толық жеткізе алмайды. Алған білімін тез ұмытып, қолжетемділікке сүйеніп кетеді.

ҚОҒАМ
СҰРАНЫСТ





үдерісінің өзегіне айналады. Жас ғалым зерттеуші ретінде қоғам сұранысына сай жауап беретін жаңа педагогикалық тәсілдер енгізеді. Витагендік технология аясында білім алушының өмірлік тәжірибесі мен теориялық білімі өзара ықпалдасып, талдау және рефлексия арқылы практикалық дағдыға айналады.

Жас ғалымдарды қалыптастыруда бұл технологияның маңызы зор, себебі ол зерттеушілік қабілеттерді дамытып, білім беру сапасын арттыруға ықпал етеді. Алған білім мен тәжірибені ұштастырып, өмірде тәжірибе жүзінде қолдануға көмектеседі. Себебі білімді алып қана қоймай оны орынды пайдалана алу да маңызды. Жинақтаған тәжірибе мен білімді іздену, өмір барысында қолдана алу сонымен қатар алған білімін бере білуде маңызды. Теорияны меңгеріп, қолдану барысында қалай жүзеге асыруды білмей тұру білім беру үрдісіне үлес қоспайды.

Қорытындылай келе, витагендік білім беру технологиясы болашақ бастауыш мұғалімдерді даярлауда тиімді құралдың бірі. Ол студенттердің жеке тәжірибесіне сүйене отырып, олардың кәсіби және ғылыми тұрғыдан дамуына мүмкіндік береді. Мақала барысында жеткізгіміз келгені жас ғалым білімді алып қана қоймай оны дұрыс қолдана алу және өз бойындағы тәжірибені де тиімді пайдалану арқылы іске асыру.

Әдебиеттер тізімі

1. Белкин А.С. Витагенное обучение с голографическим методом проекций// Школьные технологии. 1998. №3
2. Молдашев К.Б. От идеи к публикации: методология исследований в социальных науках: монография – Алматы СДУ, 2017.-167с.
3. О.Зина О. Зерттеу жобасын жүргізу. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. -2020.-472б.

ЕСТУ ҚАБІЛЕТІ ЗАҚЫМДАЛҒАН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДИАЛОГТЫҚ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМУЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тілек Сара Ғабитқызы

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы

Ғылыми жетекші: пс.ғ.к., қаумд.профессор **Аутаева А.Н.**,

PhD Калыкбаева А.Ж.

Есту қабілеті зақымдалған баланың өзі үшін де, оның ата-анасы үшін де маңызды болып табылатын сөйлеу әрекетін дамыту мәселесі мұғалімдердің ерекше назарына лайық. Есту қабілетінің бұзылуы баланың сөйлеуінің дамуына әсер етеді, бұл өз кезегінде оның сыртқы әлеммен қарым-қатынасын және әлеуметтік тәжірибені игеруін қиындатады. Осыған байланысты адамдар арасында тікелей ақпарат алмасатын диалогтық сөйлеуді атап өткен жөн.

Porcar-Gozalbo зерттеуі көрсеткендей, есту қабілетінің нашарлығы баланың тілдік дамуына елеулі әсер етеді, әсіресе синтаксис, семантика және прагматикалық жағының дамуында қиындықтар анықталды [1].

Диалогтық сөйлеудің мәні, оның құрылымы, функциялары, пайда болу реттілігі және онтогенездегі кейінгі қызметі ғылымның әртүрлі салаларында зерттеледі. Диалогтың әртүрлі анықтамаларын ұсына отырып, тіл білімі, әдебиеттану, психология, философия саласындағы ғалымдар бірауыздан диалогтың адам өміріндегі, оның әлеуметтік дамуы мен жеке қалыптасуындағы маңызды рөлін көрсетеді.

«Диалог» ұғымын терең талдап және оның генезисін зерттеген Т.А.Топольская, ғалымдардың түрлі тұжырымдамаларында диалог біржақты емес түсіндірілетінін көрсетеді. Ол ақпараттық құбылыс ретінде де, тасымалдау процесі ретінде де, гуманистік құндылықтарға негізделген қарым-қатынас түрінде де, танымдық процесс ретінде де қарастырылады [2].

Қазіргі уақытта ғылымда нормотиптік балада диалогтық сөйлеудің даму заңдылықтары көрсетілген көптеген зерттеулер бар. Бұл білім беру жүйесіне қажетті әрі құнды материал, онда балалардың коммуникативті тәжірибесін жетілдіру, олардың сындарлы және мазмұнды диалогқа қабілеттілігін қалыптастыру міндеттері бірінші кезектегі міндеттер болып табылады, онсыз толық танымдық және әлеуметтік-мәдени даму мүмкін емес. Өз кезегінде, арнайы педагогика ғылымында, оның ішінде сурдопедагогика мен сурдопсихологияда есту анализаторының патологиясы жағдайында диалогтық сөйлеуді дамыту процесінің ерекшелігін ашатын зерттеулер әлі де зерттеуді қажет етеді. Зерттеу субъектілері саңырау және Есту қабілеті зақымдалған балалар болған зерттеулердің көпшілігін ғалымдар өткен ғасырда жасаған және бұл ғылыми зерттеулердің нәтижесінде алынған мәліметтер өзінің жоғары теориялық және практикалық маңыздылығын жоғалтпайды. Дегенмен, Есту қабілеті зақымдалған балалардың диалогтық сөйлеуін дамытудың ерекшелігін анықтауға қатысты мәселелер ерекше назар аударуға тұрарлық және әрі қарай зерттеуді қажет етеді.

Сурдопедагогика саласындағы зерттеулерде Есту қабілеті зақымдалған мектеп оқушыларының диалогты жетік білмеуі мен тұрмыстық, оқу, ойын және басқа мәселелерді шешуде диалогтық сөйлеу формасын қолдану қабілетінің төмендігі балалардың қоғамға сәтті интеграциялануына, әлеуметтік құзыреттіліктерді, ересектермен де, құрдастарымен де сындарлы қарым-қатынас дағдыларын игеруіне кедергі келтіретіні атап өтілген.

Атап айтқанда, Т.Ю.Четверикова Есту қабілеті зақымдалған оқушылардың диалогты дұрыс меңгермеуі коммуникативті кедергілерді тудыратынын, еститін адамдармен өзара әрекеттесу қажеттілігін төмендететінін атап өтті. Мұндай баланың ауызекі сөйлеу тәжірибесі кедей және ауызша құралдарды қолдана отырып, әртүрлі оқу

және әлеуметтік-тұрмыстық жағдайларда қарым-қатынас жасауы неғұрлым нашар болса, соғұрлым сөйлеу құрылымы мен семантикасы өрескел бұзылған болады [3].

Л.В.Большанина аталған санаттағы балалардың ауызша сөйлеуді өздігінен игерудің қиындығына ғана емес, сонымен бірге мүлдем мүмкін емес боуына да назар аударады. Тиісінше, диалогты бастау және одан әрі жалғастыру үшін Есту қабілеті зақымдалған бала ана тілін меңгеріп қана қоймай, мәдени құндылықтарды, отбасылық және халықтық дәстүрлерді, адамгершілік нормаларын, күнделікті өмірдің кең спектрін игеріп, өзге адамдармен қарым-қатынас жасаудың жүйелі тәжірибесі қажет [4].

С.А.Зыков жасы өскен сайын Есту қабілеті зақымдалған баланың қоғамға қосылуға көбірек қажеттілігі туындайтынын атап көрсетеді: қоғамдық көлікті пайдалану, ауруханаларға, дүкендерге, ойын-сауық орталықтарына бару. Мұның бәрі адамдармен қарым-қатынасты талап етеді, олар сұрақты дұрыс және нақты айта қоя алмайды, сонымен қатар мадамдардың берген жауабын әрдайым дұрыс қабылдай бермейді [5].

Yoshinaga-Itano өз зерттеуінде балаларға әлеуметтік ситуацияларда тиімді қарым-қатынасқа түсуге мүмкіндік беретін факторларды талдай отырып, тілдік білім мен әлеуметтік тәжірибе арасындағы өзара байланысты айқындауға ерекше көңіл бөледі және ерте көмек көрсетудің тілдік дағдылардың қалыптасуына позитивті әсер ететіндігін көрсетті [6].

Сол себепті баланың диалогтың сөйлеу тілін дамыту жұмыстарын неғұрлым ерте бастаған жөн деген шешімге келеміз

А.В.Демина өзінің зерттеу аясында Есту қабілеті зақымдалған бастауыш сынып оқушыларының диалогтық сөйлеуін зерттей отырып, көптеген балалардағы ауызша сөйлеу деңгейінің төмендігін атап, олардың әңгімелесушілерге белгілі бір ақпаратты жеткізуде қиындықтарға тап болып, соның әсерінен айналасындағы адамдармен ауызша қарым-қатынастан әдейі аулақ болатынын хабарлайды [7].

Жоғарыда аталған зерттеулерге сүйене отырып, Есту қабілеті зақымдалған оқушылардың диалогтық сөйлеуінің дамуында түрлі ерекшеліктер барына қарамастан диалогтық сөйлеудің маңыздылығын және осы тұрғыда Есту қабілеті зақымдалған балалардың диалогтық сөйлеу тілін дамыту қажеттілігін түсінеміз.

Л.П.Назарованың зерттеулері Есту қабілеті зақымдалған балалардың диалогтық сөйлеуін дамытуда сынып жетекшісінің, сурдологтың, дефектолог мұғалімнің қызметі ерекше маңызға ие екенін көрсетеді. Есту қабілеті бұзылған оқушының жеке сабақтарда қолданылатын мүмкіндіктер спектрін атап өткен жөн. Мұндай сабақтарда есту қабілеті бұзылған оқушы қажетті сөйлеу формасын табуды үйренеді, мұғалім есту қабілеті бұзылған оқушыны дұрыс сөздер мен сөйлеу тәсілдерін белсенді іздеуге ынталандырады [8].

Есту қабілеті зақымдалған оқушылардың естіп қабылдауын және фонетикалық айтылуын дамыту бойынша жұмыста сөйлеу коммуникациясының бес түрін үйрету қажет: ауызша сөйлеуді қабылдау және бұйрықтарды орындау, өтініш және өз қалауын айту, импульстар білдіру; мұғалімнің немесе тәрбиешінің тапсырмасы бойынша құрдасына жүгіну, сонымен қатар өз еркімен сұрақтарға жауап беру және оларды қою; орындалған және алдағы жұмыстары туралы хабарлау; диалогқа қатысу.

Есту қабілеті зақымдалған мектеп оқушыларының естіп қабылдауын және фонетикалық айтылуын дамыту бойынша оқыту процесінде берілген мақсатты табысты іске асыру үшін мынадай педагогикалық талаптарды сақтауымыз қажет:

- Тұтас мәтіндерді құру негізінде диалогтық сөйлеуді қалыптастыру.
- Оқушылардың мұғаліммен және бір-бірімен ынтымақтастығын қамтамасыз ету үшін сабақтарда әртүрлі ұйымдастырушылық формаларды қолдану.
- Сөйлеу және ойлау әрекеттерін белсендіру Есту қабілеті зақымдалған оқушыларға естіп қабылдауын және фонетикалық айтылуын дамыту бойынша сабақтарда сараланған тәсілді қолдану.

Т.В.Нестеровичтің зерттеулері көрсеткендей, есту қабілеті бұзылған оқушылардың диалогтық сөйлеуін дамыту бойынша жұмыстың тиімділігі көбінесе есту қабілеті бұзылған оқушылардың мотивациясымен, олардың оқу процесіне қызығушылығымен анықталады. Осы тақырыптар бойынша диалогты пысықтау және ойнау Есту қабілеті зақымдалған оқушыларға сатушыдан еш қиындықсыз бірдеңе сұрауға, пойызға билет сатып алуға, қажетті мекен-жайды табуға мүмкіндік береді. Уақыт өте келе балалар оларды түсінбеуі мүмкін деп қорықпай, диалогқа сенімді түрде кіре бастады. Олар берілген тақырып бойынша өз бетінше диалог құруды және жұпта жұмыс істеуді үйренді [9].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, Есту қабілеті зақымдалған оқушылармен естіп қабылдауын және фонетикалық айтылуын дамыту бойынша жұмыста біз диалогқа көп көңіл бөлеміз деген қорытынды жасауға болады. Жұмыстың бұл түрі Есту қабілеті зақымдалған оқушылардың алдын-ала анықталған тақырып бойынша ситуациялық диалог жүргізу дағдыларын дамытуға бағытталған. Диалог тақырыптары жиі кездесетін өмірлік жағдайлардан құралады, бұл балаларға қоғамға жақсы бейімделуге мүмкіндік береді.

Осылайша, диалогтық сөйлеуді дамыту бойынша жұмыстардың түрлері мен әдістері әр түрлі, олар оқушылардың құрдастарымен және мұғаліммен ғана емес, сонымен бірге қалыпты еститін адамдармен де қарым-қатынас орнатуға бағытталған. Есту қабілеті нашар оқушыларды оқытуда диалогтық сөйлеуді дамыту маңызды рөл атқарады деген қорытынды жасауға болады, бұл олардың есту қабілеті бар адамдар қоғамына сәтті бейімделуіне мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Porcar-Gozalbo, N., López-Zamora, M., Valles-González, B., & Cano-Villagrana, A. (2024). *Impact of hearing loss type on linguistic development in children: A cross-sectional study. Audiology Research*, 14(6), 1014–1027. <https://doi.org/10.3390/audiolres14060084>
2. Топольская Т. А. О понятии «диалог» в психологических исследованиях общения и консультативной практике // Консультативная психология и психотерапия. – 2011. – № 4. – С. 69–90.
3. Четверикова Т. Ю. Овладение глухими школьниками словообразованием на начальном этапе изучения грамматики: дис. ... канд. пед. наук. – М., 2004. – 221 с.
4. Большанина Л. В. Особенности возникновения речи у детей с нарушенным слухом // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекція педагогіки та спеціальна психологія. – 2012. – № 21. – С. 27–29.
5. Зыков С.А. Развитие глухих учащихся – основа совершенствования из специального обучения // Дефектология, 1997. №5. С 76.
6. Yoshinaga-Itano, C., et al. (2020). Early intervention, parent talk, and pragmatic language in children who are deaf or hard of hearing. *Journal/Citation Pending (PMC)*
7. Дёмина А. В. Результаты изучения диалогической речи слабослышащих учащихся в аспекте их социализации // Известия Южного федерального университета. Педагогические науки. – 2009. – № 7. – С. 213–218.
8. Назарова Л.П. методика развития слухового восприятия у детей с нарушениями слуха: Учеб. Пособие для студ. пед. учеб. заведений/Под ред. В.И. Селиверстова. М: Гуманит. изд. центр Владос, 2001.
9. Нестерович Т.В. Развитие речи глухих учащихся 1 класса имеющих задержку психического развития // Дефектология. 1995, № 2.

ENVIRONMENTAL EDUCATION CONDITIONS FOR ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS WITH HEARING IMPAIRMENT

Turekulova N.A.

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty.

Scientific Supervisor - Candidate of Psy.Sciences., Associate Professor **Autaeva A.N.**

Many educators have emphasized the significant role of extracurricular club activities in fostering an interest in nature among primary school students with hearing impairments. Extracurricular educational work carried out within such clubs has several advantages compared to formal classroom instruction. First, participation in club activities is voluntary; second, the club program is not strictly limited by the framework of mandatory academic curricula; and third, the duration of activities is not rigidly constrained by time regulations.

Furthermore, club-based activities provide broad opportunities for organizing diverse types of students' activities and enable the optimal integration of traditional and innovative forms and methods of educational work. Such an approach contributes to creating a more flexible and engaging learning environment that supports the development of students' interest in the natural world.

It is advisable to organize extracurricular club activities for primary school students with hearing impairments beginning from Grades II - III. At this stage, children have already developed initial everyday and scientific understandings of nature, including basic knowledge about natural phenomena, interrelationships within nature, and the role of humans in the natural environment. When organizing club activities, it is important that the club's name be emotionally appealing to students. Therefore, it is appropriate to involve the children themselves in the process of selecting the club's name.

The concepts, ideas, and meanings formed during club activities are closely connected with the knowledge students acquire in classroom instruction. In some cases, club activities may precede the school curriculum or, conversely, continue and deepen it. Moreover, the breadth and depth of students' knowledge gained in club activities may significantly exceed what is obtained during regular lessons. This is explained not only by the fact that club activities allow educators to go beyond the formal curriculum but also by the principle that their organization relies primarily on the interests of children.

Interest is a powerful motivational factor that stimulates students activity. The development of interests is a necessary condition for the growth of personal activity and orientation. Therefore, the direction of interest, its content, its direct and indirect sources, its social significance, as well as its breadth or narrowness serve as indicators of a child's level of activity. Through interest, a person's attitude toward the objective world, including the natural world, is manifested. On the one hand, interest acts as a stimulus for the formation of a careful and responsible attitude toward nature; on the other hand, it can also be regarded as a result that reflects the relative completion of a particular stage of environmental education. Thus, the development of a caring attitude toward nature proceeds from the expansion of existing interests toward the formation of new knowledge, feelings, and skills, which subsequently lead to the emergence of interest at a higher level.

Interests are partly determined by needs and inclinations. The well-known psychologist S. L. Rubinstein emphasized that interests are also a function of the entire system of conditions that determine personality and its orientation. Interest generally has an intellectual - emotional character and is consistently associated with a positive emotional state, manifesting itself through the focused attention of students.

Sometimes children break tree branches, destroy birds' nests, or harm animals. Such behavior can often be explained by the fact that their interest in the surrounding natural environment was not supported in time and that they were not properly introduced to the life of plants and animals on the basis of this natural curiosity. Children with hearing impairments may

find it difficult to independently interpret many natural phenomena. Therefore, if adults do not provide appropriate guidance and explanation, children's interest in nature may gradually decline.

Interest in nature includes several components: the desire to explore living and non-living nature; reading books about nature; engaging in practical activities in natural environments; an interest in representations of nature in works of art (painting, music, poetry, and prose); and hobbies related to nature, such as drawing, writing poems, making crafts, and collecting natural objects.

Research indicates that among many primary school students with hearing impairments, interest in nature is often unstable and is predominantly directed toward living nature, especially animals. Consequently, one of the key objectives of extracurricular environmental education clubs is to broaden the scope of students' interest in nature and to develop its stability and direction (toward all aspects of nature and toward environmental protection).

From the very beginning, the content of club activities should be based on a humanistic orientation. This is manifested in fostering a careful and respectful attitude toward nature, developing moral culture, expanding students' understanding of good and harmful human actions toward nature, and forming experiences of rational and humane behavior in the natural environment. In addition, students acquire new knowledge about ways to support and protect nature.

The club program should be designed in such a way that environmental education exerts a comprehensive influence on the intellectual, emotional, and volitional spheres of the student's personality. For this reason, the structure of the program may include several blocks, such as cognitive, cognitive-entertainment, research, charitable, and practical activity components. The thematic content of club sessions is often determined by the seasons of the year.

For example, the proposed approximate work plan of the club «Young Friend of Nature» for second-grade students has several distinctive features. Each session includes activities aimed at developing new knowledge and skills in natural science, environmental protection, and moral education, as well as game - based and engaging elements. Elements of research activities and independent observations are also incorporated into the lessons. The duration of the sessions does not exceed 45 minutes indoors and 60 minutes outdoors.

The cognitive component of club activities includes information about nature, its components, and the interrelationships between them, as well as the relationship between humans and nature, methods of preserving and improving the natural environment, the culture of behavior in nature, protected species of animals and plants, and protected areas of the local region. During the sessions, students' environmental knowledge gradually expands and deepens from one topic to another. Nature is studied as a source of aesthetic and material value and as a living environment. At the same time, students acquire introductory knowledge in zoology, geography, and botany, which will facilitate their future study of ecology.

With in this process, primary school students with hearing impairments also develop moral feelings such as love, empathy, and compassion. Therefore, it is important to include materials in discussions that allow students to perceive themselves as protectors of nature and to make responsible decisions regarding environmental issues. Such activities contribute to the development of their emotional and volitional qualities.

Primary school students with hearing impairments are often characterized by rapid fatigue. Therefore, it is advisable to incorporate poems, songs, riddles, and game - based elements into club sessions. These methods help reduce fatigue and enhance students' cognitive engagement and learning motivation.

In order for club activities to remain engaging for primary school students with hearing impairments and to prevent fatigue, it is advisable to ensure a regular alternation of activity types. These may include cognitive, play-based, creative, labor-oriented, research, and other forms of activity. The diversity of forms and methods used in club work contributes to increasing the activity and involvement of primary school students. Classroom - based lessons

may be supplemented with excursions to museums and nature sites. Collective creative activities can culminate in exhibitions, meetings with interesting people, quizzes, celebrations, and oral journals. In school practice, virtual journeys and walks along an “ecological trail” are also frequently used. During the sessions, the study of theoretical material should alternate with students creative activities and games. Club work also provides opportunities to involve primary school students in conducting research activities in nature.

One of the important principles in organizing club work is the local history (regional studies) principle. The implementation of this principle enables students to gain a deeper understanding of local, regional, and global environmental issues. Therefore, it is beneficial to include information about the condition of nature in the native region, city, or village in the content of discussions and excursions. With in the club environment, favorable conditions are created for combining «the work of the hands and the mind». This allows students to creatively apply the knowledge they have acquired in practice and to provide direct assistance to nature.

The success of club work largely depends on the effective use of works by prominent painters and writers, as well as musical compositions by great composers that glorify native nature, as a means of influencing the emotional sphere of students during the sessions. Emotional attractiveness, expressiveness, clarity, artistic with primary school students.

It is advisable to conduct sessions of the «Young Friends of Nature» club once or twice a month. Each session typically consists of two parts. The first part aims to develop new environmental protection concepts and to foster appropriate moral attitudes among students. The second part introduces entertaining elements that increase students’ activity and engagement. These may include competitions, quizzes, mini-performances, riddles, and thematic drawing activities.

As an example, the lesson plan for the session entitled «We Are Friends of Birds» may include the following activities:

- Viewing fragments of the filmstrip «Wintering Birds».
- A presentation on the characteristics of feed for wintering birds with demonstrations of sample food types. A discussion based on N. Sladkov’s story «Zhaleykin and the Chick».
- «News from the forest» (a message brought by a magpie stating that birds are offended because children prepare food incorrectly).
- Familiarization with different types of bird feeders using charts and ready-made models. Game: «Feed the Birds in Winter».
- Children create a simple cardboard bird feeder with sides (the cardboard is prepared in advance).
- Riddles about winter and animals in winter.
- Folk signs related to winter.
- Homework assignment: students prepare any type of bird feeder, hang it near their home, and regularly feed the birds.

This lesson expands students knowledge about wintering birds (sparrows, tits, bullfinches, crows, magpies, goldfinches, waxwings, and woodpeckers) as well as the types of food suitable for them (sunflower seeds, unsalted fat, rowan berries, watermelon seeds, apple seeds, grain, and white bread soaked in sunflower oil). The development of interest in nature and ecological knowledge among primary school students is supported by the demonstration of slides titled «Wintering Birds» accompanied by listening to the audio recording «Voices of Birds».

Thus, different types of activities alternate during the session, which reduces students’ fatigue and helps maintain their interest in the learning material.

The foundation of club sessions consists of discussions, as it is within them that environmental, moral, axiological, and deontological knowledge of primary school students is formed in a comprehensive manner. At the same time, such components of the basic culture of personality as worldview, moral, ecological, and aesthetic values develop in unity. As an

example, a discussion entitled «Let Us Help Nature!» may be conducted. Depending on the age of the students, the text of the discussion may be shortened or expanded.

In conclusion, club activities represent an important educational and cognitive tool for fostering interest in nature among primary school students with hearing impairments. The voluntary nature of club participation, the absence of rigid limitations imposed by the formal curriculum, and the diversity of activity types contribute to increasing students' engagement and strengthening their motivation to explore the natural environment. The balanced integration of cognitive, play - based, creative, labor - oriented, and research activities enables children to effectively combine theoretical knowledge with practical experience.

Moreover, club work based on the principle of local studies promotes students understanding of the natural environment of their native region, helps them comprehend environmental issues, and develops a sense of responsibility for nature conservation. Through the use of excursions, research tasks, creative assignments, and game -based elements, students develop an emotional connection with nature while simultaneously enhancing their ecological culture.

Thus, club activities not only expand the knowledge of primary school students with hearing impairments about the natural world but also contribute to the formation of their ecological awareness, moral values, and responsible attitudes toward nature. Ultimately, this serves as a foundation for developing a conscious environmental outlook among future generations.

List of literature:

1. Sladkov N. Zhaleykin and the Chick. - Moscow: Detskaya Literatura, 1983.
2. Baitursynova A.A. Pedagogical Foundations for the Formation of Ecological Culture: Abstract of Candidate's Dissertation in Pedagogy. - Almaty, 2010.
3. Amanov B.K. Ecological Culture of Primary School Students. - Almaty: Kazakh University, 2015.
4. Zhumabekova G.T. Nature Protection and Ecological Education. - Almaty: Bilim, 2012.
5. Nazarbayev N.A. Ecological Education in Kazakhstan: Collection of Scientific Articles. - Astana, 2018.
6. Kudaibergenova L.S. Inclusive Education and Ecological Upbringing. - Almaty: Foliant, 2020.

ГЕЙМИФИКАЦИЯ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ

Савранбаева А.М., Серманыз А.К.

Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан
педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан
Ғылыми жетекші – PhD **Атем М.Н.**

Зерттеу өзектілігі: Қазіргі цифрлық қоғамда оқушылардың оқу мотивациясы төмендеп, дәстүрлі оқыту әдістері олардың қызығушылығын толық қамтамасыз ете алмай отыр. Осы тұрғыда геймификация технологиялары білім беру процесін жандандырып, оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың тиімді құралы ретінде қарастырылады.

Зерттеу мақсаты: Геймификация технологиялары арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың педагогика-психологиялық шарттарын анықтау және тәжірибеде тиімділігін дәлелдеу.

Зерттеу міндеттері:

- Геймификация ұғымының теориялық негіздерін талдау
- Танымдық белсенділіктің құрылымы мен көрсеткіштерін анықтау
- Геймификация элементтерін (балл, деңгей, марапат, челлендж) оқу процесіне

енгізу

- Эксперимент арқылы тиімділігін тексеру

Зерттеу нысаны: Жалпы білім беретін мектептің оқушылары

Зерттеу пәні: Геймификация технологияларының танымдық белсенділікке әсері

Ғылыми болжам: Егер оқу процесінде геймификация технологиялары жүйелі түрде қолданылса, онда оқушыларының танымдық белсенділігі артады, себебі ойын элементтері олардың ішкі мотивациясын күшейтеді.

Педагогика ғылымындағы оқытудың тиімді әдістерінің бірі ретінде геймификация кеңінен қарастырылуда. Геймификация (ағылш. *gamification*) – ойынға тән элементтер мен механизмдерді ойыннан тыс ортада, соның ішінде білім беру үдерісінде қолдану арқылы оқушылардың оқу мотивациясын арттыруға бағытталған педагогикалық әдіс. Геймификация ұғымы ХХІ ғасырдың басында білім беру, менеджмент және цифрлық технологиялар саласында кеңінен қолданысқа ене бастады. С. Детердинг геймификацияға мынадай анықтама береді: *«Геймификация – бұл ойынға тән дизайн элементтерін ойын емес контексте қолдану арқылы пайдаланушылардың мотивациясы мен қатысу белсенділігін арттыруға бағытталған тәсіл»* [1].

Аталған технология оқыту процесін тартымды, интерактивті және нәтижелі етуге мүмкіндік береді. Геймификацияның педагогикалық әлеуеті оқушылардың оқу әрекетіне белсенді қатысуын қамтамасыз етумен, олардың ішкі мотивациясын арттырумен және білімді игеру сапасын жақсартумен сипатталады. Ойын элементтері (балл жинау, деңгейлер, марапаттар, бәсекелестік және ынтымақтастық) оқушылардың оқу үдерісіне деген қызығушылығын арттырып, олардың танымдық белсенділігін дамытуға ықпал етеді. Осыған байланысты «геймификация арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру» мәселесі қазіргі педагогикалық ғылым мен тәжірибеде маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Аталған зерттеу тақырыбы білім беру процесінде заманауи технологияларды тиімді қолдану арқылы оқушылардың оқу белсенділігін арттырудың ғылыми-теориялық негіздерін айқындауға бағытталған.

Дәстүрлі оқыту әдістері оқушылардың оқу мотивациясын толық деңгейде қамтамасыз ете алмауы қазіргі таңда педагогикалық инновацияларға деген қажеттілікті күшейтіп отыр. Осы контексте геймификация білім беру үдерісіне жаңашыл серпін беретін тиімді құралдардың бірі ретінде қарастырылады. Себастьян Детердинг геймификацияны ойын элементтерін ойыннан тыс ортада пайдалану арқылы мотивацияны арттыру тетігі ретінде сипаттайды. Оның көзқарасы бойынша, балл жинау, деңгейлік жүйе және марапаттау сияқты элементтер оқушылардың оқу іс-әрекетіне деген қызығушылығын арттыруға ықпал етеді. Осы ғылыми көзқарасты басшылыққа ала отырып, геймификация әдістерін қолдану арқылы оқушыларының танымдық белсенділігін арттыру мәселесін зерттеу өзекті болып табылады. Аталған мақалада геймификацияның теориялық негіздері мен оны оқу үдерісінде қолданудың практикалық мүмкіндіктері жан-жақты қарастырылады. [2].

Білім беру жүйесінде геймификация элементі бойынша жасалған зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін өзара толықтыратын эмпирикалық және теориялық әдістер кешені құрайды. *Сауалнама әдісі* зерттелушілердің оқу мотивациясын, геймификация элементтеріне деген қатынасын және оқу үдерісіне қанағаттану деңгейін айқындауға бағытталды. Сауалнама құрылымында жабық және ашық сұрақтар қолданылып, олардың нәтижелері сандық және сапалық талдауға негіз болды. Бұл әдіс қысқа уақыт ішінде үлкен көлемдегі ақпарат жинауға және оқушылардың субъективті пікірлерін жүйелеуге мүмкіндік береді.

Бақылау әдісі оқушылардың табиғи оқу ортасындағы мінез-құлқын, белсенділік деңгейін және оқу әрекетіне қатысу ерекшеліктерін тікелей зерделеуге мүмкіндік берді. Бақылау барысында оқушылардың тапсырмаларды орындау қарқыны, топтық жұмысқа қатысуы, бастамашылдығы мен қызығушылық деңгейі назарға алынды. Бұл әдіс геймификация элементтерінің нақты оқу жағдайындағы әсерін объективті түрде бағалауға жағдай жасайды.

Эксперименттік әдіс зерттеудің негізгі өзегі ретінде қарастырылып, геймификация элементтерін оқу үдерісіне енгізу арқылы олардың тиімділігін тексеруге бағытталды. Эксперимент барысында бақылау және эксперименттік топтар құрылып, оқыту нәтижелері салыстырмалы түрде талданды. Бұл тәсіл геймификацияның оқушылардың танымдық белсенділігіне әсерін дәлелді түрде анықтауға мүмкіндік береді.

Салыстырмалы талдау әдісі дәстүрлі оқыту мен геймификацияға негізделген оқыту нәтижелерін өзара салыстыру арқылы олардың тиімділігін айқындауға қолданылды. Бұл әдіс зерттеу нәтижелерінің объективтілігін арттырып, алынған деректердің ғылыми негізділігін қамтамасыз етеді.

Психологиялық диагностика әдістері оқушылардың тұлғалық ерекшеліктерін, мотивациялық құрылымын, эмоционалдық күйін және оқу іс-әрекетіне деген ішкі дайындығын анықтауға бағытталды. Диагностикалық құралдар арқылы алынған мәліметтер оқушылардың танымдық белсенділігінің деңгейін кешенді бағалауға мүмкіндік берді. Зерттеудің теориялық негіздері тұлғаның танымдық белсенділігін түсіндіретін ғылыми тұжырымдамаларға сүйенеді. Танымдық белсенділік теориялары оқушының білімді меңгеру үдерісіндегі саналы әрекеті мен дербестігін негізгі фактор ретінде қарастырады. Бұл тұрғыда оқушы тек білім алушы ғана емес, белсенді субъект ретінде танылады. Сонымен қатар, зерттеу өзін-өзі анықтау теориясы қағидаларына негізделеді. Бұл теорияға сәйкес тұлғаның ішкі мотивациясы оның автономияға, құзыреттілікке және әлеуметтік байланысқа деген негізгі психологиялық қажеттіліктерінің қанағаттандырылуына тәуелді. Эдвард Деси мен Ричард Райан ұсынған бұл тұжырымдама оқу үдерісінде оқушылардың дербестігін қолдау, жетістікке жету сезімін қалыптастыру және жағымды әлеуметтік орта құрудың маңыздылығын негіздейді. [3].

Геймификация әдісін тиімді жүзеге асыру оқу үдерісінде қолданылатын ойын элементтерін дұрыс тандауға және оларды педагогикалық мақсаттарға сәйкес жүйелі пайдалануға негізделеді. Ойын элементтері оқушылардың оқу тапсырмаларын орындауға деген ынтасын арттырып, олардың оқу іс-әрекетіне белсенді қатысуына мүмкіндік береді. Геймификацияда кеңінен қолданылатын негізгі ойын элементтеріне: «Миссия» форматындағы тапсырмалар, ұпай жинау жүйесі, рейтинг (leaderboard), бейджер (жетістік белгілері), деңгейлер (level up) жатады. Бұл элементтердің әрқайсысы оқушының танымдық белсенділігін арттыруда өзіндік рөл атқарады (Кесте 1).

Кесте 1 – Геймификация элементтері және олардың сипаттамасы

<i>№</i>	<i>Геймификация элементі</i>	<i>Сипаттамасы</i>	<i>Педагогикалық маңызы</i>
1	«Миссия» форматындағы тапсырмалар	Оқушыларға нақты мақсатқа бағытталған, сюжетке құрылған тапсырмалар ұсынылады	Оқушылардың қызығушылығын арттырып, оқу процесін мағыналы және тартымды етеді
2	Ұпай жинау жүйесі	Оқушылар әр тапсырма немесе	Мотивацияны күшейтіп, нәтижеге

		<i>жетістік үшін белгілі бір ұпай жинайды</i>	<i>жетуге ынталандырады</i>
3	<i>Рейтинг (leaderboard)</i>	<i>Оқушылардың нәтижелері бойынша салыстырмалы тізім жасалады</i>	<i>Бәсекелестік ортаны қалыптастырып, белсенділікті арттырады</i>
4	<i>Бейджер (жетістік белгілері)</i>	<i>Белгілі бір жетістікке жеткені үшін символикалық марапаттар беріледі</i>	<i>Жетістік сезімін қалыптастырып, ішкі мотивацияны арттырады</i>
5	<i>Деңгейлер (level up)</i>	<i>Оқушылар белгілі бір кезеңнен өтіп, келесі деңгейге көтеріледі</i>	<i>Оқу процесін кезең-кезеңмен ұйымдастырып, даму динамикасын көрсетеді</i>

Кестеде көрсетілген геймификацияның негізгі элементтері оқу үдерісінде кешенді түрде қолданылған жағдайда оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, оқу мотивациясын күшейтуге және білім сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Әрбір элементтің педагогикалық әсері оқушылардың оқу әрекетіне белсенді қатысуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Ойын элементтерін оқу үдерісіне енгізу оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруда маңызды құрал ретінде қарастырылады. Оқу процесіне тірек, бақылау немесе таңдау элементтерін қосу интеллектуалды деңгейді арттыруға мүмкіндік береді, ал визуалды және аудио эстетикалық құралдар, виртуалды орта мен аватарлар эмоционалды қатысуды күшейтеді. Осы тұрғыда, Д. Кодиш пен Г. Равид геймификацияның тиімділігін **«Ойын элементтерін оқу әрекеттеріне енгізу арқылы ойындарға ұқсас иммерсивті орта құру»** деп атап көрсеткен. Сонымен қатар, С. Холман ойын механикасын оқу процесіне енгізу оқушылардың нәтижелі оқуына ықпал етіп, олардың мінез-құлқын қалаулы бағытта өзгертуге мүмкіндік береді. Марапаттау жүйелері (ұпайлар, сыйақылар) оқушылардың мінез-құлқы мен эмоциялық белсенділігін арттыруда ерекше рөл атқарады. Осы зерттеулер негізінде геймификацияның оқу процесінде ойын механикасын қолданудың тиімділігі мен нәтижелері айқындалған (Кесте 2).[4].

Кесте 2 – Ойын механикасын қолданудың тиімділігі

<i>Геймификация элементі</i>	<i>Қолданылуы</i>	<i>Танымдық әсері</i>	<i>Эмоциялық әсері</i>
<i>Тірек элементтері</i>	<i>Маңызды ақпаратты бөліп көрсету</i>	<i>Ақпаратты түсіну мен есте сақтау</i>	<i>Сенімділік сезімі</i>
<i>Бақылау элементтері</i>	<i>Прогресті көрсету, мәртебені бақылау</i>	<i>Танымдық белсенділікті ұстап тұру</i>	<i>Мотивацияны күшейту</i>
<i>Таңдау элементтері</i>	<i>Әр түрлі жолдар немесе тапсырмаларды таңдау</i>	<i>Шығармашылық, проблемалық ойлау</i>	<i>Қатысу сезімі, өзін-өзі басқару</i>
<i>Визуалды/аудио құралдар</i>	<i>Анимация, дыбыс, мультимедиа</i>	<i>Ақпаратты қабылдау жеңілдетіледі</i>	<i>Эмоциялық қатысу, иммерсивтілік</i>

Виртуалды орта/аватарлар	Сюжетте р, рөлдер, онлайн платформалар	Оқу әрекетін моделдеу	Эмпатия, иммерсивтілік
Марапаттау жүйелері	Ұпайлар, бейдждер, деңгейлер	Танымдық белсенділікті ынталандыру	Мотивация, қызығушылық

Кестеден көріп отырғанымыздай, оқу үдерісіне ойын элементтерін енгізудің артықшылықтары оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру, оқу мотивациясын күшейту, интеллектуалды және эмоционалды қатысуды жетілдіру, сондай-ақ оқу нәтижесін жақсарту сияқты бағыттарды қамтиды. Дегенмен, оны қолдану барысында техникалық қиындықтар, виртуалды ортаға тәуелділік, ресурстық шығындар және кейбір жағдайларда оқушылардың ішкі мотивациясының әлсіреуі сияқты кемшіліктерді ескеру маңызды болып табылады.

Қорыта келе, жүргізілген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, геймификация технологияларын оқу үдерісіне жүйелі түрде енгізу оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Оқу процесіне енгізілген негізгі ойын элементтері — миссиялар, ұпай жинау жүйесі, деңгейлер, бейдждер және рейтинг — оқушылардың сабаққа қызығушылығын күшейтіп, оқу мотивациясын арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, тірек, бақылау және таңдау элементтері оқушылардың интеллектуалды деңгейін көтерсе, визуалды және аудио құралдар, виртуалды орта мен аватарлар эмоционалды қатысуды және иммерсивтілікті қамтамасыз етеді.

Эксперименттік зерттеу көрсеткендей, геймификация қолданылған сабақтарда оқушылар пассивті тыңдаушы рөлінен белсенді қатысушы рөліне өтеді. Тапсырмаларды орындау енді міндет ретінде емес, **“челлендж” немесе мақсатқа бағытталған әрекет** ретінде қабылданады. Бұл өз кезегінде оқушылардың шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуға, өзін-өзі басқару және дербестік дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Дегенмен, геймификацияны қолдану барысында белгілі бір кемшіліктерді ескеру қажет. Оларға техникалық қиындықтар, виртуалды ортаға тәуелділік, ресурстық шығындар және кейбір жағдайларда ішкі мотивацияның әлсіреуі жатады. Сондықтан геймификация элементтерін педагогикалық мақсаттарға сәйкес үйлесімді және жүйелі түрде қолдану оқу сапасын арттырудың негізгі шарты болып табылады. Технологияларды тиімді пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, оқу мотивациясын күшейтуге және оқу нәтижелерін жақсартуға мүмкіндік береді, алайда оның педагогикалық тиімділігі әрбір элементтің мақсатқа сай және дұрыс ұйымдастырылған жағдайда ғана толық ашылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. **Ойын дизайны элементтерінен геймификацияға дейін: «геймификация» ұғымын анықтау** // 15-халықаралық академиялық MindTrek конференциясының материалдары. – 2011.[1].
2. Кодиш Д., Равид Г. (2015). **Мінез-құлық үлгілері арқылы білім беру геймификациясындағы ойнақылықты анықтау**. *IBM Journal of Research and Development*, 59(6), <https://doi.org/10.1147/JRD.2015.2459651> [2].
3. Әбілқасымова, А.Е. (2021). Инновациялық педагогикалық технологияларды қолданудың білім сапасына әсері. *Педагогикалық ғылымдар журналы*, 4(12), 23–31. [3].
4. Петров, А.Н. (2020). Интерактивные образовательные технологии и мотивация учащихся. *Современная педагогика*, 5(11), 56–64.[4].

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Шамихан А.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD доктор **Қазыханқызы Л.**

Ағылшын тілі пәнінің басты міндеті - білімгерлердің тілдік қарым-қатынас жасай алу біліктілігін жетілдіру. Ағылшын тілі пәні мектепте білім, тәрбие берумен қатар жасөспірімдердің жеке бас қасиеттерін тұлға ретінде жетелдіруге қоғамдағы өз орнын табуға ерекше ықпал етеді.

Ағылшын тілін оқыту кезінде кез келген бір әдістемені қолдану әртүрлі шарттарға байланысты болып келеді. Ең басты шарттары: ағылшын тілін оқытудың алдына қойылатын мақсаты, оны оқып-үйренуге бөлінген уақыт, сағат саны жатады. Осы шарттардың ішінде аса маңызды роль атқаратын-оқыту мақсаты болып келеді. Бұл шарт қоғамның дамуы, оның басқа елдермен саяси, шаруашылық және тағы да басқа байланыстары шетел тілін оқытудың мақсаттарын анықтауға тікелей әсер етеді.

Белгілі ғалым Н.Д.Гальскованың айтуы бойынша, кіші сынып оқушылары шетел тілдерін меңгеруге өте бейім. Баланың имитациялық қабілеттері, табиғи қызығушылығы әрқашан жаңаны меңгеруге қолайлы жағдай жасайды [1].

Мотивация факторлары мыналар:

- оқу мазмұнының әртүрлілігі;
- оқушы мен оқытушы байланысының жанды интенсивті болуы;
- оқытушы тұлғасы.

Қазақ әдебиетінің классигі, Ұлы Абай атамыз: «Шәкірттерің жақсы оқу үшін, оның оқуға деген ынтасы және қызығушылығы зор болу керек» [2], - деген. Расында да, тек қана жігерлі, әр нәрсені үнемі білгісі келген, табандылығын, шыдамдылығын көрсеткен адам ғана өз мақсатына жетеді.

Ағылшын тілі мұғалімі оқушылардың тіліне деген қызығушылығын арттыру үшін тек қана оқулықты ғана емес, басқа да қосымша материалдарды газет, журналдардан, тіпті интернет көзінен де қолдануы тиіс.

Оқушылар материалды толық және тез меңгеру үшін, мұғалім көп көрнекі құралдарды пайдаланып, сабақты дұрыс ұйымдастыра білуі керек. Оқушылардың ағылшын тілі сабағына деген қызығушылығын ояту үшін, мұғалім әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолданғаны жөн, бірақ бұл әдіс-тәсілдер төмендегідей талаптарға сай болуы тиіс:

1 Әдіс-тәсілдер арқылы өзін-өзі еркін сезіну үшін жағымды атмосфера жасап, оқушы қызығушылығын ынталандыру керек, тілді практикада қолдануға деген қажеттілігін тудыру қажет.

2 Оқушы тұлғасын толығымен оқу процесіне тарту керек, оның эмоциялары, сезімдері оның қажеттіліктерімен байланысты болуы керек.

3 Оның тілдік шығармашылық қасиеттерін ынталандыру керек.

4 Оқушыны оқу процесінің басты тұлғасы ретінде белсенді етіп, басқа оқушылармен тығыз байланыстыру керек;

5 Оқушыға өз физиологиялық, интеллектуалдық, психологиялық ерекшеліктеріне байланысты өз бетімен жұмыс істей алуына көмектесу керек;

6 Түрлі жұмыс түрлерін жеке, жұппен, топпен, сыныппен және тағы басқа жұмыс түрлерін қолдану қажет.

Ағылшын тілін оқыту әдістері мыналар:

- Логикалық ойлау;
- Грамматикалық-аударма әдісі;
- Сатылау;

- Тізбектеу әдісі;
- Үнсіздік әдісі;
- Физикалық сезіну әдісі;
- Рольдік ойындар;
- Мәдени қарым-қатынас;
- Жобалау әдісі;
- Проблемалық оқыту әдісі;
- Анализдеу;
- Миға шабуыл;
- Пікір алматыру;
- Интерактивті әдістер;
- Коммуникативтік, көру, есту, кинестикалық, Витагендік әдіс, Ойға шолу,

Аудиолингвистикалық әдіс;

- Түсіндіру;
- Көрнекілік әдісі;
- Практикалық әдіс және ақпараттық-коммуникативтік технология әдісі.

Бұл оқыту әдістерінің ішінде бұрыннан қолданып келген әдістер және осы замандық жаңа әдістер қамтылған. Осы ағылшын тілін оқыту әдістерін салыстыра сипаттау аса маңызды. Себебі пайда болған әрбір жаңа әдістің артықшылығы мен кемшілігі болады. Оқытушының сабақ барысында қай әдісті таңдауы салыстырмалы сипаттауда аса маңызды. Себебі әдістердің түрлері сан алуан және де бұл әдістердің өзгешеліктерін білмей отырып оны таңдау мен қолдану қиынға соғады. Енді ағылшын тілін оқыту әдістеріне тоқталайық.

Ағылшын тілін оқыту әдістерінің ең алғашқы қолданылған әдісі-«**Grammar-translational method**» (**грамматикалық-аударма әдісі**) болды. Бұл әдістің негізі XVIII ғасырдың аяғында қаланып, XX ғасырдың ортасында іс жүзінде қолданыста болды. Ағылшын тілін меңгеру грамматика мен сөздікті меңгеру қажет болды. Сол үшін осы әдіс түрі қолданылды.

Келесі қарастыратын әдісіміз «**Total-physical response**» (**физикалық сезіну әдісі**) деп аталады. Бұл әдіс оқыту барысында іс-қимылдар арқылы жүргізіледі. Оқушы алғашқыда білім алады, ағылшын сөздерін үнемі тыңдайды. Ал кейін оқығанын не тыңдағанын қимылмен сезінеді. Оқушы физикалық қимылдарды білдіретін сөздер арқылы барлық сөздерді меңгеруге мүмкіндік алады. Мәселен «отыр» деген сөзді түсініп олар отырады [3].

Одан кейін 70 жылдары пайда болған әдістің бірі - «**Коммуникативтік әдіс**» (**қарым-қатынас әдісі**). Оның ең басты мақсаты- әңгімелесушілердің сөздері түсінікті болуы үшін адам баласын бір-бірімен тілдік қарым-қатынас жасауға үйрету. Бұл әдіс түрі ағылшын тілін үйретуде ең жеңіл және қолайлы әдістің түрі болып табылады.

Ағылшын тілін үйретудегі келесісі - «**Audio-Lingual method**» (**аудиолингвистикалық әдіс**) әдісі. Аудиолингвистикалық әдіс 70 жылдардың аяғына қарай қолданысқа енді. Бұл әдісте оқушы магнитофоннан немесе оқытушының айтқан сөздерін тыңдап, кейін бірнеше рет қайталайды.

Ағылшын тілін үйретудің келесі әдісі - «**Suggestopedia**» (**ойға шому**) деп аталады. Бұл әдіс түрі 70 жылдары қолданысқа енді. Бұл әдіс түрі басқа әдіс – тәсілдерге қарағанда күрделірек болып келді [4]. Себебі осы әдісті қолдана отырып оқушы қиялға беріледі. Бұл әдістің мән-мағынасы мынадай: оқушы ағылшын тілін үйрену кезеңінде өзін мүлдем басқа адам болып сезінеді. Ол өзіне жаңа есім таңдап, жаңа өмірбаян ойлап табады. Сөйтіп, оқушы өзін мүлдем бөгде әлемде – ағылшын әлемінде отырғандай күй кешеді.

Енді ағылшын тілін сөздік қорын дамытатын әдіс-тәсілдерге жеке-жеке тоқталайық:

- **Көрнекілік әдісі** – ағылшын тілін үйретуде ең жиі және ең нәтижелі әдіс-тәсілі болып саналады. Себебі бұл әдіс барлық сабақ түрінде қолданылады;

- **Түсіндіру әдісі** – оқытушы сабақ барысында, оқыту үрдісінің бастамасы ретінде іске асырылатын әдіс. Бұл әдісте оқытушы жаңа сөзді, жаңа тақырыпты немесе сөйлемдерді түсіндіру үшін қолданылады;

- **Сұрақ – жауап әдісі** – балалардың тілін дамыту үшін маңызды әдістің бірі. Бұл әдісте оқушылар коммуникативтік әдісте болады. Бір-бірілеріне сұрақ қойып, кейін сұрағына жауап алады. Кең көлемде қолданылатын әдіс түрі болып табылады;

- **Практикалық әдіс** – оқушылар сабақ үйрену барысында түрлі ойын элементтері бойынша тіл үйрену іс-әрекеті болып табылады. Оқушының сөздік қорын молайтуда ойындардың ролі зор, себебі ойындар олардың сөйлеу машығын қалыптастыру үшін қажет;

- **Интерактивтік әдіс** – сұхбат құруда оқушылардың белсенділігін арттырады. Бұл әдістің мақсаты – оқу процесінің барлық сатысында біріккен әрекетке жағдай жасау. Оқушылар және тапсырмалармен жұмыс істей отырып, топ мүдделерін де ойлауға үйренеді. Бұл әдісте әр оқушы өз міндетіне жауапкершілікпен қарай отырып, ортақ нәтижеге қол жеткізуге талпынады. Оқушылар бірігіп жұмыс істеуге үйренеді. Бұл әдісте оқушы сабақ барысында оқушыларға кеңесші, серіктес ролін атқарады.

Ағылшын тілі сабақ барысында компьютер оқытушыға оқушының өз бетінше жұмысын ұйымдастыруға жәрдем береді. Ол үшін ғалымдардың ұсынысы бойынша мынадай жаттығулар мен әдістемелік тәсілдер қолдану дұрыс:

1. Сұрақ-жауап диалогы.
2. Таңдамалы жауаптармен жүргізілетін тапсырма.
3. Еркін құралған сөйлемдерді стильдік түзету.
4. Толықтыруды керек ететін жаттығулар.
5. Сөздікті меңгеруден өзін-өзі бағалауға арналған жаттығулар.

Ағылшын тілін үйрету барысында ескертетін жайттар:

- 1 - Ағылшын тілін оқытуды жүйелі түрде жүргізу.
- 2 - Үйрету күнделікті өмірде жиі қолданылатын контекстерден басталады.
- 3 - Тапсырманы оқушының қабілетіне қарай беру.
- 4 - Оқу материалдарын шындыққа сай етіп алу.
- 5 - Үйрену – қарапайымнан күрделіге қарай ұстанымы арқылы жүзеге асады.

Қазіргі ағылшын тілді елдердің экономикасының дүниежүзіне ықпалы артуда. Екіншіден, ағылшын тілі- әдебиет пен саясаттың, өнердің, сауда-саттық пен әр түрлі ресми қарым-қатынас тілі.

Бірақ та ағылшын тілі мамандарының алдында проблемалар да бар. Олар: біріншіден, ағылшын тілін оқытуда жаңа технологияларды енгізуге байланысты материалдық-техникалық базаның талапқа сай келмеуі. Екіншіден, теориялық білімді тәжірибемен ұштастыруда базалық ортаның аз қамтылуы. Осы проблемаларды шешудің бірден-бір жолы оқу бағдарламасын өзгерту, әдістерді жетілдіру. Ағылшын тілін оқыту әдістемесі әрдайым толықтыруды, дамытылуы тиіс. Ендеше оқушылардың дүниетанымын кеңейтуде танымдық белсенділігін арттырып, білім, біліктерін жетілдірудің қоғамдық мәні зор болып келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ. 2016-1906./ https://school.muscomplexpavl.edu.kz/download/metod_help_teacher/rukovodstvo_teacher.pdf
 2. Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технологиялар. – Тараз: ТарМУ, 2003.
- References
3. Aleksander R. Dialogтік söilesudı oqytu: synyphtaǵy äñgımelesulerdı qaita tüsinu. Kembrij: Dialogos Ülybritania. 2024.
 4. Friman J. Erekeşe qabilettilerdı oqytu. Keñse tauarlary keñsesı, London. 2012.

БОЛАШАҚ БІЛІМ: ОНЛАЙН НЕМЕСЕ ОФЛАЙН

Эшходжаева Ч.

Шетел тілдері(IP) БББ 1-курс студенті

Ж.А.Тәшенев атындағы университет

Хасанова У.И.

Әлем тілдері кафедрасының оқытушысы,

Ж.А. Ташенев атындағы университет, Шымкент

Қазіргі жаһандану дәуірінде білім беру жүйесі адамзат дамуының ең маңызды көрсеткіштерінің біріне айналып отыр. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, интернеттің қолжетімді болуы және цифрлық құралдардың кеңінен таралуы білім беру саласына түбегейлі өзгерістер енгізді. Осы өзгерістердің нәтижесінде дәстүрлі офлайн оқыту жүйесімен қатар онлайн білім беру жүйесі қалыптасып, қарқынды дамып келеді. Бұл жағдай «болашақ білім қандай болады: онлайн ба, әлде офлайн ба?» деген сұрақтың туындауына себеп болды.

Білім беру – тек ақпарат беру ғана емес, ол тұлғаны қалыптастыру, оның дүниетанымын кеңейту, әлеуметтік және коммуникативтік дағдыларын дамыту процесі. Сондықтан білім беру форматын таңдауда тек технологиялық мүмкіндіктерді ғана емес, адамның психологиялық, әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерін де ескеру қажет.

Онлайн білім беру соңғы жылдары ерекше қарқынмен дамыды. Оның басты себебі – икемділік пен қолжетімділік. Онлайн оқыту арқылы кез келген адам географиялық орналасуына қарамастан әлемнің кез келген үздік оқу орындарының курстарына қатыса алады. Бұл білім берудегі теңсіздікті азайтуға ықпал етеді. Мысалы, шалғай ауылда тұратын оқушы да ірі қалалардағы немесе шетелдегі білім ресурстарын пайдалана алады.

Онлайн оқытудың тағы бір маңызды артықшылығы – уақытты тиімді пайдалану. Оқушы немесе студент өзіне ыңғайлы уақытта білім ала алады, сабақтарды қайта қарап, түсінбеген жерлерін қайталап үйренеді. Бұл әсіресе өзіндік оқу дағдыларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар онлайн платформаларда түрлі интерактивті құралдар қолданылады: тесттер, ойын элементтері, виртуалды зертханалар, бейнематериалдар. Мұндай әдістер оқу процесін қызықты әрі тиімді етеді.

Бұдан бөлек, онлайн білім беру оқытуды дараландыруға мүмкіндік береді. Әр оқушы өзінің білім деңгейіне, қабілетіне және қызығушылығына қарай оқу траекториясын таңдай алады. Бұл дәстүрлі оқытуда жиі кездесе бермейтін мүмкіндік. Сонымен қатар онлайн жүйелер оқушының жетістіктерін автоматты түрде талдап, әлсіз тұстарын анықтауға көмектеседі.

Алайда онлайн білім берудің кемшіліктері де айтарлықтай. Ең бастысы – әлеуметтік қарым-қатынастың шектеулі болуы. Тікелей мұғаліммен және сыныптастарымен байланыс болмаған жағдайда оқушы өзін жалғыз сезінуі мүмкін. Бұл оның оқу мотивациясына кері әсер етуі ықтимал. Сонымен қатар онлайн оқыту жоғары деңгейдегі өзін-өзі бақылауды талап етеді. Уақытты дұрыс жоспарлай алмау, назардың тез бөлінуі сияқты мәселелер білім сапасына әсер етеді.

Тағы бір маңызды мәселе – техникалық теңсіздік. Барлық оқушылардың сапалы интернетке, компьютерге немесе басқа да құрылғыларға қол жеткізу мүмкіндігі бірдей емес. Бұл білім беру теңсіздігін күшейтуі мүмкін. Сонымен қатар ұзақ уақыт экран алдында отыру денсаулыққа кері әсер етуі мүмкін: көздің көру қабілетінің төмендеуі, омыртқа мәселелері, жалпы физикалық белсенділіктің азаюы.

Ал дәстүрлі офлайн білім беру жүйесі ғасырлар бойы қалыптасқан және өзінің тиімділігін дәлелдеген жүйе болып табылады. Офлайн оқыту барысында мұғалім мен оқушы арасында тікелей байланыс орнайды. Бұл тек білім берумен шектелмей, тәрбиелік

мәнге де ие. Мұғалім оқушының эмоциялық жағдайын, мінез-құлқын бақылап, оған дер кезінде қолдау көрсете алады.

Сыныптағы орта – оқушының әлеуметтік дағдыларын қалыптастыруда ерекше маңызды. Оқушылар бір-бірімен қарым-қатынас жасап, пікір алмасады, топтық жұмыстарға қатысады. Бұл олардың коммуникативтік қабілеттерін дамытып, қоғамда өз орнын табуға көмектеседі. Әсіресе бастауыш сынып кезеңінде офлайн оқытудың рөлі өте жоғары, себебі бұл уақытта балалардың тұлғалық қалыптасуы жүреді.

Офлайн оқытудың тағы бір артықшылығы – тәртіп пен жауапкершілікке үйрету. Белгілі бір режимнің болуы, сабақ кестесінің сақталуы оқушыны жүйелілікке тәрбиелейді. Сонымен қатар мұғалімнің тікелей бақылауы оқу процесінің сапасын арттырады.

Дегенмен, дәстүрлі оқыту жүйесінде де бірқатар кемшіліктер бар. Барлық оқушылар бірдей қарқынмен оқуға мәжбүр болады, бұл кейбір оқушылар үшін қиындық тудырады. Сонымен қатар оқу процесі көбінесе стандартталған болғандықтан, жеке ерекшеліктер әрдайым ескеріле бермейді. Уақыт пен орынға тәуелділік те белгілі бір шектеулер қояды.

Осы мәселелерді ескере отырып, қазіргі таңда білім беру саласында гибриді оқыту моделі кеңінен талқылануда. Бұл модель онлайн және офлайн оқытудың тиімді тұстарын біріктіреді. Мысалы, теориялық материалдарды онлайн форматта меңгеріп, ал практикалық жұмыстарды офлайн түрде орындауға болады. Бұл оқушылардың уақытын тиімді пайдаланып, білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Болашақта білім беру жүйесіне жасанды интеллект, виртуалды шындық (VR) және толықтырылған шындық (AR) технологиялары кеңінен енгізіледі деп күтілуде. Бұл оқыту процесін мүлде жаңа деңгейге көтереді. Мысалы, оқушылар тарихи оқиғаларды виртуалды түрде «көріп», ғылыми тәжірибелерді қауіпсіз ортада жүргізе алады. Шетел тілдерін үйренуде де виртуалды орта үлкен мүмкіндік береді.

Сонымен қатар болашақ білім беру жүйесінде өмір бойы оқу (lifelong learning) концепциясы маңызды рөл атқарады. Яғни адам тек мектеп немесе университет қабырғасында ғана емес, өмір бойы білім алып, өз дағдыларын жетілдіріп отыруы қажет. Бұл тұрғыда онлайн білім беру ерекше рөл атқарады.

Қорытындылай келе, болашақ білім беру жүйесі бір ғана форматпен шектелмейді. Онлайн және офлайн оқыту бір-біріне қарсы емес, керісінше бірін-бірі толықтыратын жүйелер болып табылады. Ең тиімді білім беру моделі – осы екі тәсілді үйлестіре отырып, әр оқушының қажеттілігіне бейімделген, икемді әрі сапалы білім беру жүйесін қалыптастыру. Осындай жүйе ғана болашақ ұрпақтың бәсекеге қабілетті, жан-жақты дамыған тұлға болып қалыптасуына мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ахмет Байтұрсынұлы. *Тіл тағылымы*. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 320 б.
2. Мағжан Жұмабаев. *Педагогика*. – Алматы: Рауан, 1993. – 176 б.
3. Жүсіпбек Аймауытов. *Тәрбиеге жетекші*. – Алматы: Санат, 1999. – 200 б.
4. Нұрсұлтан Назарбаев. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру*. – Астана, 2017. – 64 б.
5. Асхат Аймағамбетов. *Қашықтан оқыту және білім беру жүйесін дамыту туралы мақалалар жинағы*. – Алматы, 2021. – 120 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Жұмахан Н.С.

Tashenev university, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші- аға оқытушысы, PhD **Амирова Г.О**

Қазіргі жаһандану жағдайында білім беру жүйесінің басты мақсаты – тек академиялық біліммен қаруланған емес, оқу дағдыларының тұрақты, әлеуметтік бейімделген, өзін-өзі реттей алатын тұлға қалыптастыру. Балалардың дүниетанымын кеңейтумен қатар, оқу олардың сезімін, еркін, логикалық ойлауын және тілін дамытатын маңызды құрал болып табылады. Оқу білім алушының сезімін тәрбиелеп, ерік-жігерін шыңдайды, сонымен қатар логикалық ойлау мен тілін дамытуға ықпал етеді. Білім алушылар шапшаң, мәнерлеп және түсініп оқуды меңгерген сайын, оқудың маңызы арта түседі. Сондықтан оқу процесі бір жағынан, білім мен тәрбие беру міндеттерін орындауға, екінші жағынан, білім алушыларды оқу дағдыларына машықтандыруға бағытталған күрделі іс-әрекет ретінде қарастырылады. Бастауыш сынып білім алушыларының оқу дағдысының жетілдірудің бір шарты – білім алушының дұрыс және мүдірмей оқуын қамтамасыз ету. Олай етпеген жағдайда білім алушының мәтінді толық түсінуі мүмкін емес.

Бастауыш сынып оқушылары шапшаң, мәнерлеп және түсініп оқуды меңгерген сайын оқудың маңызы арта түседі. Сондықтан оқу процесі бір жағынан білім мен тәрбие беру міндеттерін орындауға, екінші жағынан оқушыларды оқу дағдыларына машықтандыруға бағытталған күрделі іс-әрекет ретінде қарастырылады[1]. Бастауыш сынып білім алушыларының оқу дағдысын жетілдірудің бір шарты білім алушының мәтінді толық түсінуі мүмкін емес. Мәтінді толық түсінуі үшін сабақ процесінде оқудың мына түрлерін жүргізуге болады:

- мәтінді толық оқу;
- мәтінді бөлімдерге бөліп оқу;
- мәтінді дайын жоспар бойынша оқу;
- мәтін бойынша жоспар құру;
- абзац бойынша оқу[2];

Оқу дағдыларын қалыптастыруды білім алушыны дұрыс, түсініп, шапшаң және мінерлеп оқуға үйрету керек. Осы талапты іске асыру, яғни жаттықтыру жұмысын жүргізу жолдары мектеп тәжірибесінде әлі де тереңірек зерттелу үстінде. Әрбір баланың оқу сабағында ойлау қабілетін, қызығушылығын, байқаушылығын, салыстыра білетін қабілетін, ой- өресін дамыту үшін оқу түрлерін ажыратуға бағыттауымыз шарт.

Мысалы:

- мәтіннен қатты, ақырын, жылдам, баяу оқылатын сөйлемдерді табу;
- мәтіннен нақыл сөздерді тауып оқу
- мәтіннен көтеріңкі көңіл-күйге байланысты сөздерді тауып оқу;
- мәтіннен мағынасы жақын сөздерді тауып оқу; т.б

Бастауыш сыныпта оқу дағдыларын қалыптастыру – оқушылардың білім алу қабілетін дамытудың маңызды бағыттарының бірі. Бастауыш сынып оқушыларының оқу дағдыларын қалыптастыру үдерісін тиімді ұйымдастыру үшін оны өзара тығыз байланысты үш негізгі компонент негізінде қарастыру орынды: когнитивтік, мотивациялық және рефлексивтік. Мұндай кешенді тәсіл оқушының тек білімді меңгеруін ғана емес, сонымен қатар оқу әрекетіне деген ішкі қатынасын және өз оқуын бағалай алу қабілетін дамытуға бағытталады.

Когнитивтік компонент оқу үдерісінің мазмұндық негізін құрайды. Ол оқушылардың мәтінді түсінуі, ақпаратты талдауы, негізгі ойды ажыратуы және оны қайта өңдеуі сияқты танымдық әрекеттерді қамтиды. Бұл компонент арқылы оқушы

мәтінмен саналы жұмыс істеуге дағдыланып, оқу материалын терең меңгеруге мүмкіндік алады. Демек, когнитивтік аспект оқу дағдыларының іргетасы болып табылады.

Алайда оқу дағдыларының тиімді қалыптасуы тек танымдық әрекеттермен шектелмейді. Осы тұрғыда мотивациялық компоненттің маңызы ерекше. Бұл компонент оқушылардың оқуға деген қызығушылығын, ішкі уәжін және оқу әрекетіне жағымды қатынасын қалыптастыруды көздейді. Егер оқушыда оқу процесіне деген ішкі қажеттілік пен қызығушылық қалыптасса, оның танымдық белсенділігі артып, оқу нәтижесі де сапалы болады. Сондықтан мотивация оқу үдерісінің қозғаушы күші ретінде қарастырылады.

Өз кезегінде рефлексивтік компонент оқушылардың өз оқу әрекетін бағалауына, түсіну деңгейін анықтауына және өз жетістіктері мен қиындықтарын саралауына мүмкіндік береді. Рефлексия арқылы оқушы өзінің оқу стратегияларын талдап, оларды жетілдіруге ұмтылады. Бұл үдеріс оқушының дербестігін арттырып, өзін-өзі дамыту дағдыларының қалыптасуына ықпал етеді.

Осылайша, когнитивтік, мотивациялық және рефлексивтік компоненттердің өзара бірлікте қарастырылуы бастауыш сынып оқушыларының оқу дағдыларын қалыптастырудың тұтас моделін құрайды. Көптеген зерттеулерде оқу үдерісі негізінен мәтінді түсінуге бағытталса, ұсынылып отырған тәсілде мотивациялық және рефлексивтік аспектілерді кіріктіру арқылы мәселе жан-жақты қарастырылады.

Бұл әдістерді жүйелі түрде қолдану оқушылардың оқу жылдамдығын, мәтінді түсіну қабілетін және өздігінен білім алу дағдыларын қалыптастырады.

Оқу дағдыларын қалыптастыру үшін жүйелі, күнделікті қайталанып отыратын іс-әрекетті үзбеу арқылы оқушының бойына негіздей аламыз. Сонда ғана мұғалім тыңғылықты өз мақсатына жетеді.

Қазақ ағартушысы Ыбырай Алтынсарин оқу дағдыларын қалыптастыруда тәрбие мен білімнің бірлігін маңызды деп санаған. Оның ойынша: оқу баланың дүниетанымын кеңейтеді; қарапайымнан күрделіге қарай оқыту арқылы, балаларды қызықтыру арқылы оқу дағдысын дамыту қажет деп санаған. Дәл осы оқу үдеріске сүйенер болсақ, қолжетімділік пен түсініктілік принципіне қол жеткіземіз.

Оқу дағдысын оқушының бойынан қалыптастыру танымдық дамуына, оқу процесінің саналы, жүйелі әрі мақсатты өтуіне септігін тигізеді. Сонымен қатар оқытуда баланың жас ерекшелігі мен психологиясы ескерілуі шарт. Оқушымен бірге оқу дағдысын қалыптастыруда мұғалімнің жетекшілігі шешуші рөл атқарады.[3]

Бастауыш білім берудің ең маңызды нәтижесі-баланы оқуға үйрету. Егер оқушы бастауыш сыныпты аяқтағанша мәтінді түсініп оқуды меңгермесе, ол келесі білім деңгейлерінде оқу бағдарламаларына қол жеткізе алмайды, себебі барлық пәндерді меңгеру оқу дағдысы арқылы жүзеге асады. Оқу сауаттылығы білім алудың негізгі құрамдас бөлігі ретінде оқушының сыни ойлауын дамытуға, тұлғалық өзін-өзі жүзеге асыруына ақпараттық шамадан тыс жүктеме жағдайында өмір сүру сапасын арттыруға тікелей әсер етеді.

Бүгінгі таңда оқу сауаттылығын қалыптастыру мәселесі жаһандық деңгейдегі өзекті тақырыптардың бірі болып қала береді. Көптеген елдерде бастауыш сынып оқушыларының оқу дағдыларын бағалау бойынша ауқымды зерттеулер жүргізіліп, олардың мәтінде дыбыстар мен әріптерді байланысы арқылы мағынаны түсіндіру. Оқу дағдысын қалыптастыру үшін тек мектептегі сабақтар емес, оқушының жеке қызығушылығы мен қажеттіліктерін ескеретін оқыту ортасын жетекші қалыптастыруы шарт.

Оқу дағдылары-бұл білім беру жүйесінің іргетасы, ол тек әріптерді тану емес, сонымен бірге ақпаратты семантикалық деңгейде қабылдау мен оны өмірлік қажеттіліктерге бейімдеу қабілеті. Бастауыш сынып оқушылары үшін оқу дағдысын қалыптастыру олардың келешектегі интеллектуалдық капиталын жинақтаудың негізгі жолы. Оқу үдерісіндегі бұл құзыреттілік оқушының ақпараттық ағындарда тиімді

басқаруына, өз бетінше білім алу жолын айқындауына және қоғамның әлеуметтік-саяси өміріне белсенді араласуына мүмкіндік береді.

Жаһандық деңгейде оқу дағдыларының маңызы М.Дж.Кроуфорд, Н.Рахиль және М.Корочкина сынды ғалымдардың зерттеулерінде терең зерделенеді. Олардың бастауыш сынып оқушыларында «дешифрлеу» (дыбыстар мен әріптерді сәйкестендіру) дағдысының жеткіліксіздігі жаһандық сауаттылық мақсаттарына жетуді айтарлықтай тежейді. Ғалымдар «оқуды үйрену» кезеңінен «білім алу үшін оқу» кезеңіне уақытылы өтудің маңыздылығын атап көрсетеді.

Жұмабаева С.К. еңбектерінде бастауыш сынып оқушыларының оқу дағдыларын қалыптастыру үдерісінің нәтижелілігі тек белгілі бір деңгейге жетумен шектелмей, сол деңгейде тұрақтап қалмауын қамтамасыз ету қажеттігі атап көрсетіледі. Автордың пайымдауынша, оқушының оқу дағдыларының үздіксіз дамуы оның жеке қызығушылықтарына, мұғалімнің кәсіби шеберлігіне және ата-аналармен жүйелі түрде жүргізілетін бірлескен жұмысқа тікелей байланысты. Мұндай кешенді ықпал оқу үдерісінің сапасын арттырып, оқушының танымдық белсенділігін тұрақты түрде жетілдіруге мүмкіндік береді[4]. Қорытындылай келе, оқу дағдыларының білім беру үдерісіндегі маңызды кешенді сипатқа ие. Оқу дағдысы қалыптасқан оқушы тек ақпаратты игеріп қана қоймай, оны талдайды, бағалайды және жаңа білім алудың құралы ретінде қолданады. Сондықтан, бастауыш сыныпта оқу дағдыларын қалыптастыру-бұл оқушының болашақтағы білім алу траекториясын айқындайтын ең маңызды кезең. Үздіксіз және жүйелі жұмысты қажет ететін күрделі үдеріс. Бұл үдерістің дұрыс ұйымдастырылуы оқушының оқу дағдысын арттырып қана қоймай, оның бәсекеге қабілетті, ақпаратты талдай алатын және өмір бойы білім алуға дайын тұлға ретінде қалыптасуына негіз болады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Әбдіғапбарова Ұ.Қ. Бастауыш білім беру педагогикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015
- 2.Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы Бастауыш сынып білім алушыларының оқу дағдыларын қалыптастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар Астана, 2024
3. Смағұлова Г. Бастауыш сыныпта оқу дағдыларын қалыптастыру. – Алматы, 2017.
4. Жұмабаева С.К. Бастауыш мектепте оқыту әдістемесі. – Алматы, 2018.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МӘНЕРЛЕП ОҚУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Аманжол Зарина Талғатқызы
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **PhD Амирова Г.О.**

Бастауыш сынып оқушыларының мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру жолдарын анықтау мақсатында кешенді әдістер жүйесі қолданылды. Зерттеу жұмысы сапалық және сандық тәсілдерді ұштастыру негізінде жүргізілді, бұл алынған нәтижелердің нақтылығы мен сенімділігін арттыруға мүмкіндік берді [1].

Зерттеудің басында және соңында жүргізіліп, нәтижелер салыстырылды. Бастауыш сыныпта оқу дағдыларын қалыптастыруға қатысты ғылыми-педагогикалық еңбектер мен оқу-әдістемелік құралдар сараланды. Бұл зерттеудің теориялық негізін анықтауға және тиімді әдіс-тәсілдерді іріктеуге мүмкіндік берді[2].

Зерттеу барысында арнайы ұйымдастырылған сабақтар жүйесі жүргізілді. Бұл сабақтарда мәнерлеп оқуды дамытуға бағытталған жаттығулар мен әдістер (рөлдік оқу,

интонациялық жаттығулар, мәтінді талдау, үлгі көрсету) жүйелі түрде қолданылды. Эксперимент бірнеше кезеңнен тұрды: бастапқы деңгейін анықтау; қалыптастыру кезеңі; қорытынды бағалау кезеңі.

Эксперимент нәтижелері бойынша оқушылардың бастапқы және қорытынды көрсеткіштері салыстырылып, өзгеріс динамикасы анықталды.

Бұл әдіс қолданылған тәсілдердің тиімділігін бағалауға мүмкіндік берді [3].

Оқушылар мен мұғалімдерден кері байланыс алу мақсатында қарапайым сауалнама жүргізілді. Бұл әдіс оқушылардың өз оқуына деген көзқарасын, қызығушылық деңгейін және қолданылған әдістердің қабылдануын анықтауға көмектесті [4].

Алынған деректер жүйеленіп, талданып, қорытындыланды. Қолданылған әдістер кешені бастауыш сынып оқушыларының мәнерлеп оқу дағдыларын жан-жақты бағалауға және тиімді дамыту жолдарын анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында бастауыш сынып оқушыларының мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру бағытында жүргізілген жұмыстардың тиімділігі жан-жақты талданды. Алынған нәтижелер оқушылардың оқу сапасында, түсіну деңгейінде және сөйлеу мәдениетінде айтарлықтай оң өзгерістер бар екенін көрсетті [5].

Ең алдымен, жүйелі түрде жүргізілген дыбыстық және артикуляциялық жаттығулардың нәтижесінде оқушылардың дыбыстарды дұрыс айту дағдылары қалыптасты. Бұрын кейбір оқушыларда кездесетін дыбыстарды бұрмалап айту, сөздерді анық жеткізбеу сияқты кемшіліктер біртіндеп жойылды. Соның арқасында оқу анықтығы мен тазалығы артты.

Интонациямен жұмыс жүргізу оқушылардың мәтінді түсініп оқуына тікелей әсер етті. Оқушылар сөйлемнің мазмұнына қарай дауыс ырғағын өзгертуге, кідіріс жасауды дұрыс қолдануға, сұраулы және лепті сөйлемдерді ажырата білуге дағдыланды. Нәтижесінде олардың оқу мәнерлілігі айтарлықтай жақсарды.

Зерттеу барысында қолданылған рөлдік оқу әдісі ерекше тиімді нәтиже көрсетті. Оқушылар кейіпкерлердің рөлін сомдау арқылы мәтінді тереңірек түсінуге мүмкіндік алды. Бұл әдіс олардың эмоциялық қабылдауын дамытып, шығармашылық қабілеттерін арттырды. Сонымен бірге оқуға деген қызығушылығы күшейді.

Оқытушының мәнерлеп оқу үлгісін көрсетуі де маңызды нәтиже берді.

Оқушылар дұрыс оқу үлгісін тыңдай отырып, соған еліктеу арқылы өз дағдыларын жетілдірді. Бұл әсіресе оқу қарқыны мен дауыс ырғағын дұрыс қалыптастыруда тиімді болды.

Тағы бір маңызды нәтиже – көркем мәтіндерді (өлең, ертегі, әңгіме) жүйелі қолдану арқылы оқушылардың оқу мотивациясы артты. Олар мәтінді тек оқу міндеті ретінде емес, қызықты әрекет ретінде қабылдай бастады.

Нәтижесінде оқу белсенділігі жоғарылап, өздігінен оқуға деген ынтасы қалыптасты.

Аудио және бейнематериалдарды пайдалану оқушылардың тыңдалым дағдыларын жетілдіріп, дұрыс оқу үлгілерін есте сақтауына ықпал етті.

Әсіресе кәсіби дикторлардың оқуын тыңдау арқылы оқушылар сөздердің дұрыс айтылуын, екпіннің қойылуын тиімді меңгерді.

Жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде: оқушылардың оқу жылдамдығы мен дұрыстығы артты; мәтінді түсіну деңгейі жақсарды; сөйлеу мәдениеті мен тіл байлығы дамыды; мәнерлеп оқу дағдысы қалыптасып, оқу сапасы жоғарылады.

Осы нәтижелер бастауыш сыныпта мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастырудың кешенді түрде жүргізілуі жоғары тиімділік беретінін дәлелдейді.

Зерттеу нәтижелерін талдау барысында бастауыш сынып оқушыларының мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру үдерісі көпқырлы және жүйелі жұмысты талап ететіні анықталды. Мәнерлеп оқу тек техникалық дағды емес, ол – оқушының танымдық, тілдік және эмоционалдық дамуының көрсеткіші. Сондықтан бұл бағыттағы жұмыс тек

оқу жылдамдығын арттырумен шектелмей, мәтінді түсіну мен сезіне білуге бағытталуы тиіс [5].

Алынған нәтижелер көрсеткендей, дыбыстық жаттығулар мен артикуляциялық жұмыстар оқудың бастапқы кезеңінде ерекше маңызды рөл атқарады. Егер осы кезеңде дұрыс дыбыстау дағдылары қалыптаспаса, кейінгі оқу барысында қателер тұрақты сипат алып, мәнерлеп оқуға кедергі келтіреді. Бұл бастауыш сыныпта фонетикалық жұмыстарға жеткілікті көңіл бөлу қажеттігін дәлелдейді.

Интонациямен жұмыс істеу нәтижелері оқушылардың мәтінді саналы қабылдауымен тығыз байланысты екенін көрсетті. Оқушылар дауыс ырғағын дұрыс қолдануды үйренген сайын, олар мәтіндегі негізгі ойды, кейіпкерлердің көңіл күйін тереңірек түсіне бастайды. Бұл өз кезегінде оқудың механикалық әрекеттен мағыналы әрекетке ауысуына ықпал етеді.

Рөлдік оқу әдісінің тиімділігі оқушылардың жас ерекшеліктерімен де түсіндіріледі. Бастауыш сынып оқушылары ойын әрекеті арқылы білімді жеңіл қабылдайды. Сондықтан кейіпкерлердің рөлін сомдау, диалогтарды оқу сияқты тапсырмалар олардың оқу белсенділігін арттырып қана қоймай, шығармашылық қабілеттерін де дамытады. Дегенмен, бұл әдісті қолдануда мұғалімнің бағыттаушы рөлі маңызды, өйткені кейбір оқушылар рөлге кіріп кетіп, мәтін мазмұнынан алшақтап кетуі мүмкін.

Мұғалімнің үлгі көрсетуі – дәстүрлі, бірақ әлі де өзекті әдістердің бірі.

Зерттеу барысында байқалғандай, дұрыс әрі мәнерлі оқылған мәтінді тыңдау оқушылар үшін нақты бағдар береді. Алайда бұл әдісті тиімді қолдану үшін мұғалімнің өзі жоғары деңгейде мәнерлеп оқи білуі тиіс [6].

Көркем мәтіндерді пайдалану оқушылардың эмоциялық қызығушылығын арттыруда ерекше орын алады. Әсіресе өлеңдер мен ертегілер бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сай келеді.

Дегенмен, мәтіндерді іріктеу барысында олардың тілдік күрделілігі мен мазмұны оқушылардың деңгейіне сәйкес болуы қажет. Қиын мәтіндер оқуға деген қызығушылықты төмендетуі мүмкін.

Аудио және бейнематериалдарды қолдану қазіргі білім беру үдерісінде маңызды құралға айналып отыр. Олар оқушылардың тыңдалым және еліктеу арқылы үйрену қабілеттерін дамытады. Бірақ бұл құралдарды шамадан тыс қолдану оқушылардың өз бетінше оқу дағдыларының дамуын баяулатуы мүмкін. Сондықтан оларды дәстүрлі әдістермен ұштастыра қолдану қажет [7].

Сонымен қатар, зерттеу барысында оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру қажеттілігі айқын байқалды. Кейбір оқушылар тез қабылдаса, енді біреулеріне көбірек уақыт пен қолдау қажет. Осыған байланысты саралап оқыту тәсілдерін енгізу мәнерлеп оқу дағдыларын тиімді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Талқылау нәтижелері мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру кешенді, кезең-кезеңімен және мақсатты түрде ұйымдастырылған жағдайда ғана жоғары нәтиже беретінін көрсетеді. Бұл бағыттағы жұмыстарды жүйелі түрде жүргізу – бастауыш білім берудің сапасын арттырудың маңызды шарты [8].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбдіғалиева Қ. Бастауыш сыныпта оқу дағдыларын қалыптастыру әдістемесі. – Алматы: Білім, 2018.
2. Жұмабаева Ә. Әдебиеттік оқу әдістемесі. – Алматы: Дарын, 2016.
3. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Рауан, 2015.
4. Выготский Л.С. Ойлау және сөйлеу. – Алматы: Ғылым, 2012.
5. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 2014.
6. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2020.

7. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2013.
8. Назарбаева С. Педагогика негіздері. – Алматы: Мектеп, 2017.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЛЕКСИКОЛОГИЯНЫ ДАМУА ОҚИТУДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Қалдыбек Дәмекүл Бахтиярқызы
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **PhD Амирова Г.О.**

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушының тұлғалық дамуына ерекше көңіл бөлінуде. Бастауыш сынып – баланың тілдік қабілеті қарқынды дамитын кезең. Осы кезеңде лексикологияны меңгерту оқушылардың сөздік қорын байытып қана қоймай, олардың ойлау, талдау және сөйлеу дағдыларын қалыптастырады.

Лексикологияны оқыту барысында тек сөздердің мағынасын жаттату жеткіліксіз. Оқушы сөзді дұрыс қолдана білуі, оның мағыналық реңктерін ажырата алуы қажет. Осы тұрғыда дамыта оқыту технологияларын қолдану оқушының белсенді танымдық әрекетін ұйымдастыруға мүмкіндік береді [1].

Бұл зерттеу бастауыш сыныпта лексикологияны дамыта оқыту технологияларының тиімділігін анықтауға бағытталды. Зерттеу жұмысы кешенді сипатта жүргізіліп, сапалық және сандық әдістер үйлестірілді. Бұл тәсіл оқушылардың лексикалық дағдыларындағы өзгерістерді жан-жақты талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің нысаны – бастауыш сынып оқушыларының оқу үдерісі, ал пәні – лексикологияны дамыта оқыту технологияларын қолдану арқылы сөздік қорды дамыту ерекшеліктері. Зерттеу 2–4 сынып оқушылары арасында бірнеше кезең бойынша ұйымдастырылды [2].

Бұл әдіс арқылы оқушылардың сабақ барысындағы белсенділігі, сөздерді қолдану жиілігі, жаңа сөздерді меңгеру деңгейі және тілдік қатысым әрекеттері бақыланды. Бақылау жүйелі түрде жүргізіліп, әр оқушының жеке даму динамикасы тіркелді.

Оқушылардың лексикалық білім деңгейін анықтау мақсатында арнайы тапсырмалар жүйесі әзірленді. Бұл тапсырмалар: сөз мағынасын түсіндіру;

синоним, антоним табу; көп мағыналы сөздерді ажырату; сөздерді сөйлемде дұрыс қолдану; мәтін бойынша жаңа сөздерді анықтау сияқты бағыттарды қамтыды.

Бағалау зерттеудің бастапқы және қорытынды кезеңдерінде жүргізіліп, нәтижелері салыстырылды.

Зерттеу барысында арнайы ұйымдастырылған сабақтарда дамыта оқыту технологиялары жүйелі түрде енгізілді. Эксперимент үш кезеңнен тұрды: бастапқы кезең – оқушылардың бастапқы деңгейін анықтау; қалыптастыру кезеңі – ойын, проблемалық, интерактивті және деңгейлеп оқыту технологияларын енгізу; қорытынды кезең – алынған нәтижелерді талдау [3].

Бұл кезеңде оқушыларға түрлі лексикалық тапсырмалар беріліп, олардың белсенділігі мен нәтижелері бақыланды.

Оқушылардың бастапқы және қорытынды көрсеткіштері салыстырылып, лексикалық дағдылардың даму деңгейі анықталды. Бұл әдіс қолданылған технологиялардың тиімділігін нақты бағалауға мүмкіндік берді.

Оқушылар мен мұғалімдер арасында сауалнама жүргізіліп, олардың сабаққа деген көзқарасы, қолданылған әдістердің тиімділігі және қызығушылық деңгейі анықталды. Оқушылардың пікірлері олардың оқу мотивациясын бағалауға көмектесті.

Озық педагогикалық тәжірибелер мен ғылыми-әдістемелік еңбектер талданып, тиімді технологиялар іріктелді. Бұл зерттеудің теориялық негізін толықтыруға мүмкіндік берді.

Сабақ барысында кластер құру, «миға шабуыл», сәйкестендіру, сөздік карталар, рөлдік ойындар сияқты тапсырмалар қолданылды. Бұл әдістер оқушылардың сөздік қорын белсенді түрде қолдануына ықпал етті.

Жалпы алғанда, қолданылған әдістер кешені оқушылардың лексикалық дағдыларын жан-жақты зерттеуге және дамыта оқыту технологияларының тиімділігін анықтауға мүмкіндік берді [4].

Зерттеу барысында бастауыш сынып оқушыларының лексикологиялық білімін дамыта оқыту технологиялары арқылы қалыптастыру жұмыстарының нәтижелері жан-жақты талданды. Алынған мәліметтер оқушылардың сөздік қорының кеңеюі, сөз мағынасын терең түсінуі және тілдік қатысым дағдыларының айтарлықтай дамығанын көрсетті.

Ең алдымен, ойын технологияларын жүйелі қолдану оқушылардың оқу мотивациясын едәуір арттырды. Сабақ барысында ұйымдастырылған сөздік ойындар оқушылардың белсенді қатысуына ықпал етіп, олардың жаңа сөздерді тез қабылдауына жағдай жасады. Бұрын пассивті болып келген оқушылар да ойын элементтері арқылы сабаққа қызығушылық танытып, сөздерді еркін қолдана бастады. Нәтижесінде оқушылардың сөздік қоры сандық жағынан ғана емес, сапалық жағынан да толықты.

Проблемалық оқыту технологиясын қолдану оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытуға оң әсер етті. Оқушылар сөздердің мағынасын дайын күйінде алмай, контекст арқылы өздігінен анықтауға дағдыланды. Бұл олардың аналитикалық ойлауын жетілдіріп, сөздердің мағыналық реңктерін ажыратуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, оқушылар жаңа сөздерді тек есте сақтап қана қоймай, оларды түрлі жағдаятта орынды қолдана бастады [5].

Интерактивті әдістерді енгізу нәтижесінде оқушылардың тілдік қатысым дағдылары айтарлықтай дамыды. Топтық жұмыстар, пікірталастар және диалогтар арқылы оқушылар өз ойларын еркін жеткізуге, сөздерді дұрыс әрі орынды қолдануға үйренді. Бұл олардың сөйлеу мәдениетінің қалыптасуына және коммуникативтік құзыреттілігінің артуына ықпал етті.

Деңгейлеп оқыту технологиясы әр оқушының жеке қабілетін ескеруге мүмкіндік берді. Нәтижесінде оқу үдерісіне барлық оқушы тартылып, әлсіз оқушылар да өз деңгейінде жетістікке жетті. Ал қабілеті жоғары оқушылар күрделі тапсырмалар орындау арқылы өз білімін тереңдетті. Бұл сараланған тәсіл жалпы сыныптың оқу нәтижесінің жақсаруына әсер етті.

Көрнекілік және цифрлық технологияларды қолдану сөз мағынасын нақты әрі түсінікті меңгеруге көмектесті. Суреттер мен бейнематериалдар арқылы берілген сөздер оқушылардың есте сақтау қабілетін күшейтіп, олардың танымдық қызығушылығын арттырды [6]. Әсіресе визуалды материалдар арқылы оқыту кіші жастағы оқушылар үшін өте тиімді екені байқалды.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде келесі оң өзгерістер анықталды: оқушылардың белсенді сөздік қоры айтарлықтай кеңейді; сөздердің мағынасын түсіну және ажырату қабілеті жақсарды; жаңа сөздерді сөйлеу барысында қолдану жиілігі артты; тілдік қатысым дағдылары мен сөйлеу мәдениеті дамыды; оқуға деген қызығушылық пен мотивация күшейді.

Сонымен қатар, зерттеу барысында оқушылардың тек лексикалық білімдері ғана емес, олардың жалпы танымдық белсенділігі, өздігінен жұмыс істеу дағдылары және шығармашылық қабілеттері де дамығаны байқалды.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер дамыта оқыту технологияларын жүйелі әрі мақсатты қолдану бастауыш сынып оқушыларының лексикологиялық білімін тиімді

қалыптастыратынын және олардың тілдік тұлға ретінде дамуына оң ықпал ететінін дәлелдейді.

Зерттеу нәтижелерін жан-жақты талдау көрсеткендей, бастауыш сыныпта лексикологияны дамыта оқыту технологиялары оқушылардың сөздік қорын кеңейтуге ғана емес, олардың жалпы тілдік, танымдық және коммуникативтік дағдыларын дамытуға да елеулі әсер етеді. Бұл бағыттағы жұмыстың тиімділігі бірнеше аспектіден көрінеді:

Ойын әдістері оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады және жаңа сөздерді белсенді қабылдауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында байқалғандай, ойындар арқылы оқушылар сөздерді есте сақтап қана қоймай, оларды сөйлеу барысында еркін қолдана бастады. Сонымен қатар, ойын технологиясы пассивті оқушыларды сабаққа тарту үшін өте тиімді құрал болып табылады. Бұл әдіс оқушылардың әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын дамытуға да ықпал етеді: олар топ ішінде өз пікірін айтуға, басқа оқушылардың ойын тыңдауға үйренеді.

Проблемалық әдіс оқушылардың логикалық және сыни ойлау қабілетін дамытады. Оқушыларға жаңа сөздердің мағынасын өздігінен анықтау тапсырмасы берілгенде, олар контекст арқылы ой қорытындысын шығарады, салыстырады және сөздердің реңктерін ажырата біледі. Бұл әдіс оқушылардың білімді пассивті қабылдаушыдан белсенді ізденушіге айналуына мүмкіндік береді, яғни оқыту процесі интерактивті және зерттеушілік сипат алады [7].

Топтық жұмыс, пікірталас, диалог сияқты интерактивті әдістер оқушылардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл әдістер арқылы оқушылар өз ойларын еркін жеткізуді, сыныптағы ортақ пікірлерді талдауды, келісімге келуді үйренеді. Сонымен қатар, интерактивті әдістер оқушылардың әлеуметтік және эмоционалдық дамуына да ықпал етеді, себебі олар топтық әрекет барысында өзара сыйластықты және жауапкершілікті меңгереді.

Деңгейлеп оқыту әр оқушының жеке мүмкіндіктерін ескеруге мүмкіндік береді. Әлсіз оқушыларға жеңілдетілген тапсырмалар ұсынылады, ал қабілеті жоғары оқушылар күрделі тапсырмалар арқылы өз білімін тереңдетеді. Бұл тәсіл әр оқушыны оқу үдерісіне тартуға көмектеседі, сыныптағы жалпы оқу нәтижесін арттырады және әр оқушының өз даму траекториясына сәйкес білім алуын қамтамасыз етеді.

Суреттер, бейнематериалдар және презентациялар жаңа сөздердің мағынасын нақты әрі есте қаларлық етіп жеткізуге мүмкіндік береді.

Визуалды материалдар сөздік қорды меңгеруді жеңілдетеді, әсіресе кіші жастағы оқушылар үшін абстрактылы ұғымдарды түсінуге көмектеседі.

Сонымен қатар, цифрлық технологияларды қолдану сабақтың динамикасын арттырады, оқушылардың танымдық белсенділігін күшейтеді.

Зерттеу көрсеткендей, ойын, проблемалық, интерактивті, деңгейлеп және көрнекілік технологияларын біртұтас жүйе ретінде қолдану олардың тиімділігін арттырады. Әр әдіс бір-бірін толықтырады: ойын мотивацияны арттырады, проблемалық оқыту ойлауды дамытады, интерактивті әдіс коммуникативтік дағдыларды жетілдіреді, деңгейлеп оқыту жеке ерекшелікті ескереді, ал көрнекілік мен цифрлық құралдар қабылдау қабілетін күшейтеді.

Алынған нәтижелер тек лексикалық білімді ғана емес, оқушылардың жалпы танымдық белсенділігін, шығармашылық қабілеттерін, өздігінен жұмыс істеу дағдыларын және оқу мотивациясын арттыратынын көрсетті.

Бұл бастауыш сыныпта лексикологияны дамыта оқытудың кешенді әсерін дәлелдейді. Сонымен қатар, мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен әдістерді жүйелі түрде қолдануы оқытудың тиімділігін анықтайтын негізгі фактор болып табылады.

Қорытындылай келе, зерттеу көрсеткендей, дамыта оқыту технологияларын жүйелі және мақсатты түрде қолдану оқушылардың лексикалық дағдыларын, коммуникативтік қабілеттерін және оқу мотивациясын тиімді қалыптастырады, бұл

олардың тілдік тұлға ретінде дамуына және білім сапасының жоғарылауына оң әсер етеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 2014.
2. Жұмабаева Ә. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Дарын, 2016.
3. Выготский Л.С. Ойлау және сөйлеу. – Алматы: Ғылым, 2012.
4. Давыдов В.В. Дамыта оқыту теориясы. – Мәскеу: Просвещение, 2010.
5. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Бастауыш білім беру стандарты. – Астана, 2020.
6. Қалиева Г. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 2015.
7. Аймауытов Ж. Педагогикалық психология. – Алматы: Рауан, 2015.

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӨРКЕМ ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мамадияр Сымбат Шүкірбекқызы
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **PhD Амирова Г.О.**

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың көркем жазу дағдыларын дамыту өзекті мәселе болып табылады. Көптеген зерттеулер көрсеткендей, шығармашылық жазу қабілеті тек әдеби мәтіндерді дұрыс жазуға ғана емес, жалпы ойлау, сөйлеу және коммуникациялық дағдыларды қалыптастыруға да ықпал етеді[1].

Бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын тиімді қалыптастыру әдістерін зерттеу және практикалық ұсыныстар беру.

- Көркем жазуды дамытатын заманауи әдістерді зерттеу;
- Ойын, мәтіндік жаттығулар, визуалды және шығармашылық тапсырмаларды сабаққа енгізу тиімділігін бағалау;
- Оқушылардың жазу дағдыларын диагностикалық құралдар арқылы бағалау;
- Нәтижелерді салыстыру арқылы ең тиімді тәсілдерді анықтау;
- Мұғалімдерге практикалық ұсынымдар әзірлеу.

Зерттеудің негізін педагогика және тіл ғылымы саласындағы зерттеулер құрайды. Мысалы, Л.С. Выготскийдің әлеуметтік-мәдени теориясы шығармашылық қабілетті дамытуды өзара іс-әрекет арқылы жүзеге асыруды ұсынады, ал В.В. Давыдовтың дамыта оқыту теориясы оқу процесінде ойлау және шығармашылық дағдыларын дамыту әдістерін негіздейді[2].

Бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастыру үшін қолданылған әдістердің тиімділігі жан-жақты бағаланды. Алынған нәтижелер оқушылардың жазу қабілеттерінің, ойлау деңгейінің, шығармашылық қабілеттерінің және сабаққа қатысу белсенділігінің едәуір жақсарғанын көрсетті.

Жазу техникасы және қолдың икемділігі ойын және жазу жаттығулары арқылы оқушылардың әріптерді дұрыс жазу, сөздерді таза және оқылатын түрде жазу дағдылары артты[3].

Әріптерді дұрыс жазу көрсеткіші 60–65% деңгейінде болса, зерттеу соңында ол 85–90%-ке жетті. Қолдың икемділігін дамытуға бағытталған жаттығулар әсіресе 1–2 сынып оқушылары үшін тиімді болды. Сөздік қор және мәтін құрау қабілеті. Мәтіндік жаттығулар, шығармашылық тапсырмалар және визуалды құралдарды қолдану нәтижесінде оқушылардың сөздік қоры кеңейді. Алынған мәліметтер бойынша, жаңа

сөздерді дұрыс қолдану жиілігі 40% деңгейінен 75–80%-ке дейін өсті. Сонымен қатар, оқушылар мәтін құрылымын сақтау және сөйлемдерді логикалық тұрғыда байланыстыру қабілетін көрсетті[4]. Шығармашылық қабілеттердің дамуыӨлең, әңгіме немесе сипаттамалық мәтіндер жазу тапсырмалары оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін арттырды. Тәжірибе көрсеткендей, шығармашылық жазба тапсырмаларын орындау кезінде 70% оқушы өз идеяларын ерекше тәсілмен жеткізе алды. Бұл көрсеткіш тәжірибе алдында тек 35–40% деңгейінде болған. Оқу мотивациясы мен белсенділік. Ойын әдістері мен интерактивті тапсырмаларды қолдану оқушылардың сабаққа қызығушылығы мен белсенділігін арттырды. Зерттеу нәтижелері бойынша, сабаққа белсенді қатысу деңгейі 80%-дан 90%-ке дейін өсті. Бұрын пассивті оқушылар да ойын элементтері арқылы өздерін еркін сезініп, жаңа сөздерді мәтінде еркін қолдана бастады[4]. Деңгейлеп оқытудың нәтижесі. Деңгейлеп оқыту әр оқушының жеке қабілетін ескере отырып тапсырмалар беру арқылы жалпы сыныптағы жазу дағдыларының біркелкі дамуына мүмкіндік берді. Әлсіз оқушылар жеңіл тапсырмалар арқылы өз деңгейінде жетістікке жетсе, дамыған оқушылар күрделі шығармашылық мәтіндер жазу арқылы білімін тереңдетті. Бұл тәсіл сыныптағы жалпы жазу сапасының артуына ықпал етті. Көрнекі құралдар мен мультимедиялық әдістердің әсері. Суреттер, бейнематериалдар, графикалық схемалар арқылы берілген тақырыптар оқушылардың мәтін құрастыру қабілетін арттырды. Зерттеу кезінде сурет бойынша шығарма жазу тапсырмалары мәтіннің мазмұнын терең түсінуге және оқушылардың логикалық ойлауын дамытты. Визуалды материалдар арқылы сабаққа қызығушылық және ақпаратты есте сақтау қабілеті де айтарлықтай жақсарды[5]. Жалпы педагогикалық әсерЗерттеу соңында анықталған негізгі өзгерістер: оқушылардың жазу техникасы мен қол икемділігі жақсарды; Сөздік қор кеңейді және жаңа сөздерді қолдану деңгейі артты; Мәтін құрау, логикалық байланысты сақтау және шығармашылық ойлау қабілеті дамыды;

Сабаққа қатысу белсенділігі мен мотивациясы артты; Көркем жазу дағдыларының жалпы сапасы едәуір жоғарылады.

Бастауыш сыныпта көркем жазу дағдыларын қалыптастыруда ойын, мәтіндік жаттығулар, визуалды құралдар, шығармашылық тапсырмалар және деңгейлеп оқыту әдістерінің кешенді қолданылуы тиімді болып табылады. Бұл тәсіл оқушылардың тек жазу техникасын жетілдіріп қана қоймай, олардың шығармашылық қабілеттерін, ойлау дағдыларын және тілдік мәдениетін дамытуға оң әсер етеді [5].

Тәжірибе соңында оқушылардың көркем жазу деңгейі, ой өрісі, сөздік қоры және шығармашылық қабілеті едәуір артты.

Қорытынды тұжырымТалдау нәтижелері көрсеткендей, бастауыш мектепте көркем жазу дағдыларын қалыптастыруда кешенді тәсілдердің жүйелі қолданылуы оқушылардың жазу қабілетін ғана емес, олардың ойлау, шығармашылық және коммуникативтік дағдыларын дамытады.

Мұғалімдердің кәсіби шеберлігі, сабақтағы әдістерді дұрыс үйлестіру және оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру әдістердің тиімділігін анықтайтын негізгі фактор болып табылады.

Бастауыш мектепте көркем жазу дағдыларын қалыптастыруда ойын, мәтіндік жаттығулар, визуалды құралдар, шығармашылық тапсырмалар және деңгейлеп оқыту әдістерін кешенді қолдану тиімді болып табылады. Бұл тәсілдер оқушылардың ойлау, шығармашылық және тілдік қабілеттерін дамытып, олардың оқу мотивациясын арттырады. Мұғалімдерге сабақ жоспарына кешенді әдістерді жүйелі енгізу ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 2014.
2. Жұмабаева Ә. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Дарын, 2016.
3. Выготский Л.С. Ойлау және сөйлеу. – Алматы: Ғылым, 2012.

4. Давыдов В.В. Дамыта оқыту теориясы. – Мәскеу: Просвещение, 2010.
5. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Бастауыш білім беру стандарты. – Астана, 2020.

ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАР ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Нарзиева Розигул Даулетбайқызы
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **PhD Амирова Г.О.**

Қазіргі уақытта білім беру жүйесінде патриоттық тәрбие беру басты мақсаттардың бірі болып табылады. Бастауыш мектепте балалар әдебиеті сабақтары тек тілдік дағдыларды қалыптастыруға ғана емес, оқушылардың рухани-адамгершілік, ұлттық құндылықтарға деген құрметін қалыптастыруға да қызмет етеді. Әдеби шығармалар арқылы оқушылар тарихи оқиғалармен, ата-бабалардың ерліктерімен, ұлттық дәстүрлермен танысады.

Балалар әдебиеті – бұл балалардың танымдық, эмоционалды және моральдық дамуына тікелей әсер ететін педагогикалық құрал. Оны сабақта дұрыс қолдану арқылы патриоттық сезімдерді қалыптастыруға, ұлттық мәдениет пен тарихқа деген қызығушылықты арттыруға болады. Сонымен қатар, әдебиет сабақтары оқушылардың сөйлеу, жазу және сыни ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді [1].

Курс барысында әдеби шығармаларды патриоттық тәрбиеге байланысты жүйелі қолдану әдістері мен технологияларын зерттеу мақсатында бұл тақырып өзектілігімен ерекшеленеді.

Зерттеу көрсеткендей, балалар әдебиеті сабақтарында патриоттық тәрбие берудің тиімді әдістері оқушылардың тұлғалық дамуына және ұлттық құндылықтарды қабылдауына оң әсерін тигізді.

Ойын технологиялары: оқушылар әдеби кейіпкерлердің рөлін ойнау арқылы тарихи оқиғаларды түсініп, ерлік пен отансүйгіштік қасиеттерін сезіне білді; ойындар пассивті балалардың белсенділігін арттырды, сабаққа деген қызығушылықты күшейтті. Интерактивті әдістер: топтық талқылау, пікірталастар және жобалық жұмыстар оқушылардың өз ойларын жеткізу қабілетін дамытты; балалар шығармаларды талқылау арқылы ұлттық құндылықтарды тануды терең түсінді. Көрнекілік және цифрлық құралдар: иллюстрациялар, бейнематериалдар арқылы әдеби кейіпкерлер мен тарихи тұлғаларды визуалды түрде көрсету оқушылардың есте сақтау қабілетін нығайтты; электронды презентациялар мен мультимедиялық материалдар сабаққа қызығушылықты арттырды [2]. Деңгейлеп оқыту: әр оқушының жеке қабілеті ескеріліп, тапсырмалар жеңілден күрделіге дейін құрылды; әлсіз оқушылар материалды меңгеріп, өзіне сенім артса, қабілетті оқушылар күрделі шығармашылық тапсырмаларды орындап, білімін тереңдетті. оқушылардың патриоттық сезімі мен ұлттық мәдениетке деген қызығушылығы айтарлықтай артты; әдеби шығармаларды түсіну және олардан моральдық сабақ алу дағдылары қалыптасты; сөйлеу және жазу дағдылары дамыды, шығармашылық қабілеттері күшейді; сабаққа қатысу белсенділігі мен оқу мотивациясы өсті.

Зерттеу көрсеткендей, патриоттық тәрбие беру әдебиет сабақтарында тиімді және көпқырлы тәсілдерді талап етеді [3]. Ойын әдістерін қолдану балалардың эмоционалды қабылдауын арттырады, шығармашылық ойлауына әсер етеді және тарихи оқиғаларды қызықты түрде меңгеруге мүмкіндік береді.

Интерактивті әдістер оқушылардың коммуникативтік және әлеуметтік дағдыларын дамытады, өз ойын жеткізе білуге үйретеді.

Сонымен қатар, шығармаларды талқылау арқылы ұлттық құндылықтарды терең түсіну, патриоттық сезімді қалыптастыру мүмкіндігі артады[4].

Көрнекілік құралдар мен цифрлық технологияларды қолдану сабақтың әсерлілігін арттырып, жаңа ұрпаққа тарихты, мәдениет пен әдебиетті қызықты және түсінікті түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Деңгейлеп оқыту әдісі әр оқушының қабілетіне сай тапсырма орындауға жағдай жасап, жалпы сыныптың білім деңгейін теңгерімді көтеруге мүмкіндік берді [5].

Балалар әдебиетін оқытуда патриоттық тәрбие берудің тиімді жолдары:

1. Ойын технологиялары мен рөлдік ойындар арқылы шығармаларды тәжірибелік түрде меңгерту;
2. Интерактивті әдістерді қолдану арқылы пікірталас, талқылау және жобалық жұмыстар ұйымдастыру;
3. Көрнекілік құралдар мен цифрлық технологияларды сабақта пайдалану;
4. Деңгейлеп оқыту арқылы әр оқушының қабілетін ескеру;
5. Әдеби шығармалар арқылы ұлттық құндылықтарды, тарихи-мәдени мұраны таныстыру.

Зерттеу көрсеткендей, бұл әдістер оқушылардың патриоттық сезімін қалыптастырады, ұлттық мәдениетке деген қызығушылығын арттырады, сөйлеу және жазу дағдыларын жетілдіреді және шығармашылық қабілеттерін дамытады.

Әдеби шығармаларды оқыту арқылы патриоттық тәрбие беру – жас ұрпақтың ұлттық санасын қалыптастырып, елге, жерге деген сүйіспеншілігін арттырудың тиімді жолдарының бірі. Көркем әдебиетте халықтың тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрі мен рухани құндылықтары терең бейнеленеді. Осы арқылы оқушылар туған елінің өткенін танып, оның бүгінгі жетістіктерін бағалай білуге үйренеді.

Мысалы, Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы адамгершілік, білімге ұмтылу, ел қамын ойлау идеялары оқушыларды терең ойға жетелейді. Ал Мұхтар Әуезовтің туындылары арқылы қазақ халқының өмірі мен тағдыры, тарихи кезеңдері кеңінен танылады. Осындай әдеби мұралар жас ұрпақтың бойында ұлттық мақтаныш сезімін қалыптастырады.

Патриоттық тәрбие беру барысында оқушылар тек мәтінді оқып қана қоймай, кейіпкерлердің іс-әрекеттерін талдап, өз көзқарастарын білдіруге үйренеді. Бұл олардың сыни ойлау қабілетін дамытып, ел болашағына жауапкершілікпен қарауына ықпал етеді. Сонымен қатар, әдеби шығармалар арқылы оқушылар туған жердің табиғатын, тарихын, батырларын танып, өз елінің азаматы екенін сезінеді.

Қорытындылай келе, әдеби шығармаларды оқыту – патриоттық тәрбиенің маңызды құралы. Ол оқушылардың рухани дүниесін байытып қана қоймай, олардың елін сүйетін, ұлттық құндылықтарды құрметтейтін, саналы азамат болып қалыптасуына негіз болады. Сондықтан білім беру үдерісінде көркем әдебиетті тиімді пайдалану – қоғамның болашағы үшін аса маңызды міндеттердің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ахметов, А.А. Балалар әдебиеті мен ұлттық тәрбие негіздері. – Шымкент, 2020. – 56 б.
2. Джакупов, С.М. Целеобразование в совместной деятельности. – М., 1985. – 22 с.
3. Adilova, E., Aimaganbetova, O., Kassymova, L., Ryskulova, M., Sagnayeva, T. Modern Pedagogical Approaches in Primary Education. – Almaty, 2022.
4. Нұркенов, Б. Қазақ тілін бастауыш сыныпта оқытудың әдістемесі. – Астана, 2019.
5. Садыкова, Г. Балалар әдебиеті және патриоттық тәрбие. – Алматы, 2021.

ТӨМЕНГІ СЫНЫПТА ҚАЗАҚ ТІЛІН ДАМЫТА ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Садирова Нилуфархон Сабирхужақызы
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **PhD Амирова Г.О.**

Қазіргі білім беру жүйесінде бастауыш сынып оқушыларының тілдік дағдыларын дамыту өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазақ тілін меңгеру – оқушылардың ойлау қабілетін, сөйлеу мәдениетін және коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың негізі.

Дамыта оқыту технологиялары оқушының белсенді танымдық әрекетін ұйымдастыруға, өздігінен білім алуына және шығармашылық қабілетін дамытуға бағытталған. Сондықтан қазақ тілін оқытуда дәстүрлі әдістермен қатар заманауи педагогикалық технологияларды қолдану қажеттілігі артып отыр.

Зерттеудің мақсаты – бастауыш сыныптарда қазақ тілін дамыта оқытудың тиімді жолдарын анықтау және олардың нәтижелілігін негіздеу[1].

Зерттеу барысында бастауыш сынып оқушыларының қазақ тілін дамыта оқытуда қолданылған әдістердің тиімділігі жан-жақты талданды. Алынған мәліметтер оқушылардың тілдік дағдыларының, сөйлеу мәдениетінің және сөздік қорының айтарлықтай дамығанын көрсетті.

Ойын технологияларын қолдану нәтижесінде оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы артты. Сөздік және тілдік ойындар, диалогтық жаттығулар арқылы пассивті оқушылар да белсенділік танытып, жаңа сөздерді тез меңгерді. Ойын элементтері оқушыларға сөздерді еркін қолдануға және сөйлем құру қабілетін дамытуға көмектесті.

Проблемалық оқыту әдістері оқушылардың аналитикалық ойлау қабілетін жақсартты. Олар сөздердің мағынасын дайын күйінде қабылдамай, контекст арқылы өздігінен анықтауды үйренді. Бұл әдіс оқушыларға жаңа сөздердің мағыналық реңктерін ажыратуға және оларды сөйлеу мен жазуда дұрыс қолдануға мүмкіндік берді[2].

Интерактивті әдістер (топтық жұмыстар, пікірталастар, диалогтар) оқушылардың коммуникативтік дағдыларын айтарлықтай дамытты. Балалар өз ойларын нақты жеткізе білді, сөздерді дұрыс және орынды қолдануға үйренді[3]. Сонымен қатар, бұл әдістер олардың сөйлеу мәдениетінің қалыптасуына және әріптестерімен тиімді қарым-қатынас жасауына ықпал етті.

Деңгейлеп оқыту технологиясы әр оқушының жеке қабілетін ескеруге мүмкіндік берді. Әлсіз оқушылар да өз деңгейінде материалды меңгеріп, өзіне сенімділік алды.

Қабілеті жоғары оқушылар күрделі тапсырмаларды орындау арқылы білімін тереңдетті. Бұл жалпы сыныптың оқу нәтижесінің жақсаруына оң әсер етті.

Көрнекілік және цифрлық технологияларды қолдану оқушылардың есте сақтау қабілетін және сөздік қорын нығайтты[4]. Суреттер, бейнематериалдар мен интерактивті презентациялар сөздердің мағынасын нақты және түсінікті меңгеруге көмектесті.

Визуалды құралдар әсіресе кіші жастағы оқушылар үшін өте тиімді болып шықты.

Қосымша бақылаулар көрсеткендей:

- Оқушылардың белсенді сөздік қоры айтарлықтай кеңейді;
- Сөздердің мағынасын түсіну және олардың қолданыс аясын ажырату қабілеті дамыды;
- Жаңа сөздерді сөйлеу және жазу барысында қолдану жиілігі артты;
- Тілдік қатысым дағдылары мен коммуникативтік құзыреттілік жетілді;
- Оқуға деген қызығушылық пен мотивация күшейді;
- Оқушылардың шығармашылық және танымдық белсенділігі артты;

- Өздігінен жұмыс істеу және ойлау дағдылары қалыптасты.

Жалпы алғанда, зерттеу көрсеткендей, қазақ тілін дамыта оқытудың кешенді әдістерін қолдану оқушылардың тілдік тұлға ретінде дамуына, сөйлеу және жазу дағдыларының сапалы қалыптасуына, сондай-ақ олардың білімге деген қызығушылығын арттыруға тиімді әсер етеді.

Зерттеу нәтижелері қазақ тілін дамыта оқытудың тиімді жолдарын қолданудың айқын оң әсерін көрсетті. Алынған мәліметтер көрсеткендей, ойын технологиялары оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттырып, белсенділігін күшейтетін ең тиімді әдістердің бірі болып шықты. Ойын элементтері арқылы жаңа сөздерді меңгеру жеңілдейді, оқушылар өз ойларын еркін жеткізе алады және тілдік дағдыларын тәжірибеде қолдануға мүмкіндік алады. Сонымен қатар, ойын технологиялары пассивті оқушыларды белсендірудің тиімді құралы болып табылады[5].

Проблемалық оқыту әдістері оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға және сөздердің мағынасына тереңірек талдау жасауға ықпал етті. Контекст арқылы жаңа сөздерді өздігінен анықтау оқушыларға сөздердің реңктерін ажыратуға және оларды сөйлеу мен жазу барысында дұрыс қолдануға үйретеді. Бұл әдіс тек лексикалық білімді ғана емес, аналитикалық ойлауды, сыни тұрғыдан ойлау қабілетін де дамытады.

Интерактивті әдістердің тиімділігі де зерттеу барысында анықталды. Топтық жұмыстар, диалогтар мен пікірталастар оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін арттырады, сөйлеу мәдениетін дамытады, сондай-ақ бір-бірімен өзара әрекеттесу арқылы әлеуметтік дағдыларын жетілдіреді. Бұл әдістер оқушылардың тілдік тәжірибесін байыта отырып, өз ойын дәл және нақты жеткізуге мүмкіндік береді.

Деңгейлеп оқыту технологиясы әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік берді. Әлсіз оқушылар да өз деңгейінде білім алуға мүмкіндік алып, өзіне деген сенімділігін арттырса, қабілеті жоғары оқушылар күрделі тапсырмаларды орындау арқылы білімін тереңдетті. Бұл тәсіл сыныптағы жалпы оқу көрсеткіштерінің теңгерімді дамуына және білім сапасының жоғарылауына әсер етті.

Көрнекілік және цифрлық технологияларды қолдану оқушылардың есте сақтау қабілетін күшейтті, оқу материалын тез меңгеруге және жаңа сөздерді визуалды құралдар арқылы бекітуге жағдай жасады. Суреттер, бейнематериалдар, интерактивті презентациялар оқушылардың танымдық қызығушылығын арттырып, сабаққа деген ынтасын күшейтті.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер қазақ тілін дамыта оқытудың кешенді тәсілдерін жүйелі түрде қолдану оқушылардың тілдік тұлға ретінде дамуына айтарлықтай оң әсер ететінін көрсетті. Әсіресе, ойын, проблемалық, интерактивті әдістерді, деңгейлеп оқытуды және көрнекілік құралдарды біріктіре пайдалану оқушылардың сөздік қорын кеңейтуге, сөйлеу және жазу дағдыларын жетілдіруге, сондай-ақ олардың оқу мотивациясын арттыруға мүмкіндік береді[6].

Жалпы алғанда, зерттеу көрсеткендей, қазақ тілін дамыта оқытудың тиімді технологияларын жүйелі түрде қолдану оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, сыни ойлауын, тілдік қатысым және коммуникативтік дағдыларын тиімді дамытуға мүмкіндік береді. Бұл нәтижелер бастауыш сынып мұғалімдері үшін сабақта қолдануға арналған практикалық ұсынымдарды жасауға да негіз болып табылады.

Бастауыш сыныптарда қазақ тілін дамыта оқыту үшін ойын, интерактивті, деңгейлеп және көрнекілік әдістерді кешенді түрде қолдану тиімді болып табылады. Бұл тәсілдер оқушылардың тілдік дағдыларын дамытып, олардың оқу мотивациясын арттырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Джакупов С.М. Целеобразование в совместной деятельности. – М., 1985. – 22 с.
2. Adilova, E., Aimaganbetova, O., Kassymova, L., Ryskulova, M., Sagnayeva, T. Psychological and pedagogical aspects of modern education. – 2020.

3. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 2014.
4. Жұмабаева Ә. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Дарын, 2016.
5. Выготский Л.С. Ойлау және сөйлеу. – Алматы: Ғылым, 2012.
6. Давыдов В.В. Дамыта оқыту теориясы. – Мәскеу, 2010.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ФОНЕТИКАНЫ ОҚИТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Тұрғара Тахмина Бижігітқызы
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – **PhD Амирова Г.О.**

Бастауыш білім беру жүйесінде оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыру маңызды орын алады. Соның ішінде фонетиканы оқыту – тіл үйретудің алғашқы әрі негізгі баспалдағы. Фонетика арқылы оқушы дыбыстарды дұрыс айтуға, сөздерді сауатты оқуға және жазуға дағдыланады.

Сондықтан кеңірек бастауыш кезеңде фонетиканы жүйелі әрі тиімді оқыту – мұғалімнің басты міндеттерінің бірі.

Бастауыш мектеп – оқушының тілдік тұлға ретінде қалыптасуының алғашқы әрі ең маңызды кезеңі. Осы кезеңде берілген білім мен дағдылар оның кейінгі оқу жетістіктеріне тікелей әсер етеді. Әсіресе, тіл үйретуде фонетиканы оқыту ерекше орын алады [1]. Фонетика – тілдің дыбыстық жүйесін зерттейтін ғылым саласы болғандықтан, оны бастауыш сыныптан бастап дұрыс әрі жүйелі меңгерту оқушылардың сауатты оқу, жазу және дұрыс сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға негіз болады.

Фонетиканы оқыту барысында оқушылар ең алдымен дыбыс, әріп, буын, екпін сияқты негізгі ұғымдармен танысады. Мұғалім оқушыларға дыбыс пен әріптің айырмашылығын нақты мысалдар арқылы түсіндіруі тиіс. Дыбыс – естілетін құбылыс, ал әріп – сол дыбыстың таңбасы екені оқушы санасында берік қалыптасуы қажет.

Сонымен қатар қазақ тіліндегі дыбыстардың жіктелуі (дауысты, дауыссыз дыбыстар), олардың жуан-жіңішке, қатаң-ұяң, үнді болып бөлінуі де кезең-кезеңімен меңгертіледі. Бұл білім оқушыларға сөздердің дұрыс айтылуын ғана емес, олардың дұрыс жазылуын да қамтамасыз етеді.

Бұл дағдылар кейінгі сыныптардағы грамматиканы, орфографияны және мәтінмен жұмысты меңгеруге негіз болады[2].

Кеңірек бастауышта фонетиканы оқытуда түрлі әдіс-тәсілдерді қолдану тиімді:

Дыбыстарды үйретуде суреттер, кестелер, дыбыстық модельдер пайдалану оқушылардың түсінуін жеңілдетеді. Мысалы, дауысты және дауыссыз дыбыстарды түрлі түспен белгілеу.

Балалардың жас ерекшеліктеріне сай ойын элементтері сабақты қызықты етеді. Мысалы: “Дыбысты тап” ойыны “Қай дыбыстан басталады?” тапсырмалары Буын құрастыру ойындары [3].

Мұғалімнің дұрыс дыбыстауы арқылы оқушылар тыңдап, қайталайды. Бұл әдіс әсіресе дұрыс айтылымды қалыптастыруда маңызды. Сөзді дыбыстарға бөліп, қайта біріктіру арқылы оқушылар сөздің құрылымын жақсы түсінеді.

Фонетикалық дағдылар бір күнде қалыптаспайды. Ол үшін жүйелі жұмыс қажет: күнделікті дыбыстық жаттығулар жүргізу; жаңылтпаштар мен тақпақтарды жаттау; мәнерлеп оқу дағдыларын дамыту; сөздерді буынға бөлу және тасымалдау ережелерін меңгерту.

Мысалы, жаңылтпаштар арқылы оқушылардың дыбысты дұрыс айтуы, тіл икемділігі және сөйлеу жылдамдығы артады [4].

Кейбір оқушыларда дыбыстарды шатастыру, дұрыс айта алмау сияқты қиындықтар кездеседі. Мұндай жағдайда: жеке оқыту тәсілін қолдану;

- қосымша жаттығулар беру; ата-анамен бірлесіп жұмыс жүргізу; қажет болған жағдайда логопед көмегіне жүгіну ұсынылады.

Сондай-ақ орыс тілді немесе басқа тілде сөйлейтін ортадан келген оқушылар үшін қазақ тілінің дыбыстық жүйесін меңгеру күрделірек болуы мүмкін.

Сондықтан мұғалім олардың тілдік ерекшеліктерін ескеруі тиіс.

Кейбір оқушылар дыбыстарды ажыратуда немесе дұрыс айтуда қиындықтарға тап болады. Бұл жағдайда: жеке жұмыс жүргізу; қосымша жаттығулар беру; логопедиялық элементтерді қолдану қажет.

Фонетиканы тиімді оқыту – бастауыш білім берудің сапасын арттырудың негізгі шарты. Жүйелі, қызықты әрі әдістемелік тұрғыдан дұрыс ұйымдастырылған сабақтар оқушылардың тілге деген қызығушылығын арттырып, олардың сауатты тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді[5].

Бастауыш білім беру – тұлғаның тілдік, танымдық және коммуникативтік қабілеттерінің негізі қаланатын маңызды кезең. Осы кезеңде оқушы тек әріп танып, оқып-жазуды ғана үйреніп қоймай, тілдің ішкі құрылымын, оның дыбыстық жүйесін саналы түрде меңгере бастайды. Сондықтан фонетиканы оқыту бастауыш сыныптағы тіл білімінің өзекті бағыттарының бірі болып табылады.

Фонетика – тілдің дыбыстық жүйесін, дыбыстардың жасалуын, айтылуын және өзара байланысын зерттейтін ғылым саласы. Оқушылар фонетиканы меңгеру арқылы дұрыс сөйлеуге, сауатты жазуға, тілдік нормаларды сақтауға үйренеді. Бұл олардың жалпы тілдік мәдениетін қалыптастыруда ерекше рөл атқарады.

Қазақ тіл білімінің негізін қалаған Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінде тілдің дыбыстық жүйесіне ерекше мән берілген. Ғалым дыбысты дұрыс танып, оны дұрыс айту сауатты жазудың басты шарты екенін атап көрсеткен. Оның әдістемелік тұжырымдары бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Сондықтан мұғалім фонетиканы оқытуда түрлі әдіс-тәсілдерді үйлестіріп, әр оқушының ерекшелігін ескеруі тиіс.

Қорыта келгенде, бастауыш сыныпта фонетиканы оқыту – оқушылардың тілдік құзыреттілігін қалыптастырудың ең маңызды негіздерінің бірі болып табылады. Дыбыстық жүйені дұрыс меңгеру арқылы оқушы тек сауатты оқып, жазып қана қоймай, өз ойын анық, жүйелі әрі мәдениетті түрде жеткізе алатын тұлға ретінде қалыптасады.

Фонетиканы оқыту үдерісі тек теориялық білім берумен шектелмеуі тиіс. Ол міндетті түрде практикалық әрекетпен, яғни дыбысты есту, айту, талдау және қолдану дағдыларымен ұштасуы қажет. Бұл бағытта мұғалімнің кәсіби шеберлігі, әдіс-тәсілдерді дұрыс таңдауы және оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеруі шешуші рөл атқарады.

Сонымен қатар, фонетиканы тиімді меңгерту үшін сабақта ойын элементтерін, көрнекіліктерді, заманауи технологияларды және түрлі интерактивті тапсырмаларды жүйелі қолдану қажет. Мұндай тәсілдер оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың белсенділігін күшейтіп, білімді терең әрі берік меңгеруіне мүмкіндік береді.

Бастауыш кезеңде қалыптасқан фонетикалық дағдылар кейінгі сыныптарда грамматиканы, орфографияны және тіл мәдениетін игерудің берік іргетасы болады. Сондықтан бұл кезеңдегі әрбір дыбыстық жұмыс – болашақтағы сауатты тұлғаны қалыптастыруға жасалған маңызды қадам.

Қазіргі білім беру талаптарына сай мұғалім тек білім беруші ғана емес, сонымен қатар бағыттаушы, ұйымдастырушы және оқушының тілдік дамуын қолдаушы тұлға болуы тиіс. Осы тұрғыда фонетиканы оқыту үдерісін жаңаша ұйымдастыру, инновациялық әдістерді енгізу және әр оқушының жеке ерекшелігін ескеру – білім сапасын арттырудың басты кепілі.

Осылайша, фонетиканы бастауыш сыныпта жүйелі, ғылыми негізде және әдістемелік тұрғыдан тиімді ұйымдастыру – оқушылардың тілдік дамуын қамтамасыз ететін, олардың функционалдық сауаттылығын арттыратын маңызды педагогикалық міндет болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ахмет Байтұрсынұлы. *Тіл тағылымы*. – Алматы: Ана тілі, 1992.
2. Сәрсен Аманжолов. *Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы*. – Алматы, 1994.
3. Ісмет Кеңесбаев, Ғаббас Мұсабаев. *Қазіргі қазақ тілі*. – Алматы: Мектеп, 1975.
4. Мырзабек Дүйсенбаев. *Қазақ тілін оқыту әдістемесі*. – Алматы: Рауан, 1991.
5. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі. *Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты*. – Астана, 2018.

БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛІН ДАМУЫ

Амангелдиева Дилфуза Мамадияровна

Tashenev University, Шымкент қ.

МПИК-24-5к2 тобының магистранты

ҚР білімді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының мақсаты мен міндеттерінде білім мен ғылымның бәсекеге қабілеттілігін арттыру, адами капиталды дамыту, сапалы білім беруге тең қол жеткізу сапалық құрамын жақсарту мәселелері нақты көрініс табады. Аталған кешенді нәтижеге қол жеткізуде болашақ ұрпақтың күрделі және сан қырлы танымдық іс-әрекетінің жиынтығын құрайтын маңызды дағдыларының бірі – тілдік дағды. Бүкіл әлемде білім беру жүйелерінің келешек ұрпаққа қандай білім беретіні туралы мәселе қайта қаралуда. Осы мәселе аясында «Балалар ХХІ ғасырда табысты болу үшін нені үйренуі керек?» және «Оқытудың тиімді әдістері қандай?» деген сияқты негізгі сауалдар туындайды. Бұл сауалдар оқу бағдарламасымен және оқу бағдарламасын жүзеге асыруда пайдаланылатын педагогикалық тәсілдермен тығыз байланысты. Қазіргі кезде Қазақстанда жоғарыда сипатталған жаһандық проблемаларға жауап бере алатындай деңгейдегі жұмыстар республикалық деңгейде жүргізілуде. Оқу бағдарламасындағы ұлттық стандарттарға, бағалауға, оқулықтар мен оқыту әдістеріне қатысты білім беру саласындағы өзекті құндылықтар мен мақсаттар мектеп оқушыларының жалпы үлгерімін арттыруды, сондай-ақ инновация мен көшбасшылықты енгізу үшін талап етілетін дағдыларды дамытуды, мектеп мәнмәтіні арқылы ұлттық сананы қалыптастырып, іске асыруды және ауқымды халықаралық тәжірибемен өзара әрекеттесуді көздейді [1]. Оқыту жүйесінде оның ішінде бастауыш сатыдағы білім мазмұнын жаңарту білім кеңістігін оқушыға жеке тұлғалық тұрғыдан ұйымдастыруды қамтамасыз ететін деңгейде өзгертумен қатар, оқу пәндері бойынша кең ауқымды дағдыларды қалыптастырудың басымдылығы берілетін білім мазмұнына да өзгеріс енгізудің қажеттілігі артуда. Орта білім беру реформасы шығармашыл жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған «жалпыға арналған білімнен», «білім әркімге өмір бойы» үлгісіне көшуді және әлемдік білім беру кеңістігіне жедел енуі қамтамасыз етуді мақсат етеді. Осыған орай қазіргі білім беру мазмұнын ұлттық негізде жетілдіре отырып, әлемдік жүйеге жақындастыруда құзыреттілікке бағдарлану бағытын қарастырып отыр. Бұл оқушыны жаңа тұжырымдарды түсінуге және қабылдай білуге, бүкіл өмір бойы өзгермелі жағдайларға тез икемделуіне, сындарлы ойлай білуге және ақпараттар ағынын бағдарлай алуға, топтың алдында өз ойын анық, дәл жеткізуге, тыңдаушысын иландыра

білуге қабілетті интеллектуалды ұлт ретінде қалыптастыруды көздейді. Н.Ә.Назарбаев «Интеллектуалды ұлт – 2020» жобасында қазіргі заманғы білім берудің болашақтағы міндеттерін атай келе, жас қазақстандықтар бастапқы интеллектуалдық әлеуетпен және терең ақылмен, шексіз қызығушылықпен және өмірлік күш-қуатпен ерекшеленуге тиіс деген. Бұл міндеттерді жүзеге асыруда жаңа білім беру жүйесінің бастауыш сатысында оқыту үдерісін ұйымдастыру базалық білім, білік, дағдылар, жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтар негізінде оқушылардың кең ауқымды дағдыларын қалыптастыруды қажет етеді. Осыған сәйкес бастауыш мектептен бастап оқушылардың бойында өзара мәдениетті қарым-қатынас нормаларын игертуді қамтитын қатысымдық дағды қалыптастыру басым бағыттардың бірі болып табылады. Әлемдік деңгейдегі белгіленген білім беру мазмұны еліміздің әлеуметтік-экономикалық, рухани-мәдени ахуалын нығайтуға, ұлттық құндылықтары-мызды бағалай білуге, ана тіліміздің қолданылу аясын кеңейтуге қабілетті, қарым-қатынасы жоғары тұлға тәрбиелеуге құрылуы тиіс. Соңғы кезде жаңа жағдайдағы қазақ мектептерінің басты іс-әрекетінің негізгі нәтижесі тек білім, білік және дағды жүйесі ғана емес, сонымен бірге зиялы, саяси-қоғамдық, коммуникациялық, ақпараттық және басқа салалардағы мемлекеттік тапсырыс беріп отырған кең ауқымды дағдылар жиынтығы болуына назар аудартуда[2]. Қатысымның негізгі құралы – тіл. Сондықтан Л.С.Выготский, Л.Р.Лурия, А.А.Леонтьев, Л.А.Чистович және т.б. психологтар қатысымдық дағдыны дамытуды тіл табиғатымен байланыста қарастырады. Аталған зерттеушілер қатысымдық іс-әрекет ішкі тілек пен сыртқы түрткінің нәтижесінде туындайтынына ерекше көңіл бөледі. А.А.Леонтьевтің пікірінше, адамның негізгі мақсаты – сөйлеу емес, сол сөздің ықпалын пайдалану. Сөйлеу түсінігі сөйлеу әрекетімен қатар, өнім немесе нәтиже сияқты сөйлеу әрекетінің өнімді үдерістерінің нәтижесінде пайда болатын нақты материалды болжайды, яғни олардың жиынтығы мәтін немесе контекст деп аталатын, қабылдау мен түсіну нысанасы ретінде қызмет ететін, сөйлеу әрекетінің перцептивтік үдерістері жасалатын белгілі сөйлеу мен пікірлер болып табылады. Осы сипаттаманы Б.В.Беляев «Ойлау, тіл және сөйлеудің өзара қатынасы туралы» еңбегінде қарастырып, қабылдау мен сөйлеуді түсіну үдерістерін немесе сөйлеудің мазмұндылығы, түсініктілігі, айқындылығы және керектілігі зерттеу барысында, сөйлеу мен ойлау арасындағы өзара қарым-қатынасты анықтау жағдайларында сөйлеу әрекетінің өнімді болып табылатындығын талдайды. Адамның қарым-қатынас жасау қабілеті психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде (Г.М.Андреева, А.Б.Добрович, Н.В.Кузьмина, А.Джекова, С.Қ.Бердібаева т.б.) қатысымдық сапа ретінде қарастырылады. Қатысымдық сапаның дамуы арнаулы қарым-қатынастық біліктерді меңгерумен байланысты: қарым-қатынастың құралдарын еркін игеру, қажетті және сезімдік ақпаратты бере білу, кері байланыс орнату, әңгімелесушіні тыңдай білу, оның позициясын қабылдау, қарым-қатынасты ұйымдастыру, кез келген жағдайда қарым-қатынас орнату шеберлігі, әңгімелесушінің ақпаратына талдау жасап, бағалау, оған ықпал ете білу т.б. болады. Зерттеушілер Ю.М.Жуков, Л.А.Петровский, П.В.Растянников т.б. жоғарыда аталған Қатысым дағдысын меңгеруге, басқа адамдармен байланыс орнатып, оны ұйымдастыра білу қатысымдық дағды деген анықтама береді. Н.И.Бабич, С.С.Качалина, М.Г.Маркина, Л.Р.Мунирова, А.А.Панферова, В.А.Ситаров, Н.В.Щиголева және т.б. психологиялық-педагогикалық зерттеулерінде кіші жастағы оқушыларының өзара тілдесуін саралап, оны қатысымдық іс-әрекет ретінде қарастырған. Біздің ойымызша, «Қатысым» және «қатысымдық іс-әрекет» ұғымдары гуманистік педагогикада бір-біріне жақын келеді. Е.В.Руденский қатысымдық дағдыны оған қатысушы субъектілердің коммуникативті, интерактивті және перцептивті тәртіптерінің (мінез-құлықтарының) сәйкес болуы, өзара әрекеттегі субъектілердің әр алуан психологиялық тәсілдерді жүзеге асыруда максимал көзқарастар палитрасын игерудегі жетістіктерімен байланысты түсіндіреді[3]. Бұл жерде Қатысым дағдысы субъектісі мынадай әлеуметтік-психологиялық қабілеттерді өте қажеттілікпен игеруі қажет: - тұлғааралық әрекет жағдайына болжам жасай (алдына - ала сезу) білу; - қатысымдық

жағдайдың өзіне тән өзгешелігіне сәйкес қарым-қатынас үдерісін бағдарламалау; - алуан түрлі жүзеге асырылатын мінез-құлық жағдайында қарым-қатынас үдерісін басқара білу. Бірақ, солай бола тұра Қатысымның инструменталды жағымен ғана әуестену адамдардың рухани мәнін жоюы және бұл қарым-қатынас түсінігін қатысымдық әрекет сияқты қарапайымдануға әкелуі мүмкін.

Пайдалы ақпарат алу немесе беру, серіктестердің белсенділігінің артуы, жүктемені түсіру немесе ортақ әрекетпен басқару, көмек көрсету және өзге адамдарға ықпал жасау қарым-қатынастың негізгі мақсаты болып табылады. Қорыта келе, жоғарыдағы ғылыми зерттеу жұмыстарды талдаудан тілдік дағды – бұл өзара байланыс, пікірлесу, сөйлесуге қатысты коммуниканттардың жинақталған білім, білік, дағдылармен қарулануы, тілдік қатысымды терең меңгеруі деп тұжырымдаймыз. Тілдік дағды – адамның сөйлеу, тыңдау, түсіну, айту, пікірлесу және т.б. әрекеттеріне тікелей қатысты құбылыс. Сондықтан қатысымдық дағдыға байланысты теориялық негіздерін анықтау: айтылған, берілген, жазылған хабарды қабылдаудың әдіс-тәсілдерін айқындау, сол сияқты қарым-қатынас құралдары мен тұлғаларын, олардың қолданылу жолдарын белгілеу қазіргі кезеңде өзекті мәселелер қатарына жатады. Осы мәселелерді жан-жақты оқыту мен үйрету олардың ғылымда өзіндік анықтамасын беріп, қатысымдық дағдының теориялық және әдістемелік жағын арнайы зерттеуді қажет етеді. Сонымен, оқушының сөйлеу әрекетін қалыптастыратын қатысымдық немесе тілдік дағдыларға: 1) тыңдалым; 2) айтылым; 3) жазылым; 4) оқылым. Ағартушы ғалым Ж. Аймауытов қатысымдық дағдыны дамыту жөнінде: «бала әуелі тәжірибеге талпынып, нәрсемен танысып, сонан кейін сол нәрсе туралы сөйлесін, тыңдасын, жазсын, оқысын, тілге үйренсін» - деген тұжырым айтқан. Бастауыш сыныптарда баланы оқыту тәжірибиесі көрсетіп отырғандай, бастауыш сынып оқушыларының мұғаліммен, сыныптастарымен объективті және субъективті себептерде олардың қиындық салмақтарын көруге болады. К.Фопель «...қазіргі балалар бір-бірімен, сондай – ақ, ата-аналарымен де аз қарым-қатынас жасайды», деп өзінің пікір айқын білдірген. Отбасы мүшелері өздерінің бос уақыттарын телебағдарламалар мен видеофильмдерді көруге, сондай ақ компьютер арқылы түрлі ойындарды ойнауға арнайды. Бастауыш сынып оқушыларын қарым-қатынас жасау үдерісін меңгерту үшін қандай тапсырмаларды шешуді үйренуі тиіс? Психологиялық және педагогикалық әдебиеттерде тапсырма деп нені түсіндіреді? Бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас жасау біліктілігін дамытуда қатысымдық тапсырмалардың ролі қандай? Оқыту үдерісінде қатысымдық тапсырмаларды қолданудың мүмкіндіктері, қағидалары мен оны өңдеу тәсілдері нені білдіреді? деген бірізді заңды сауалдарға жауап іздеуді талап етеді[4].

Оқу әрекетінің негізгі құрылымдық элементтері болып оқу тапсырмалары, сол сияқты белгілі қарама-қайшылықтан шығу, таныс ұғымдар мен тәсілдердің пайда болған кемшілігін іздеу мәселесі ретінде көрінеді. Біз зерттеу жұмысымызда Д.Б.Элкониң ұсынған оқу әрекеті тұжырымдамасын қамту барысында, практикалық тапсырмалар мен оқу тапсырмаларын бөліп қарастырамыз. Практикалық тапсырманың ерекшелігі, оны шешу кезінде кейбір пәндерді үйренуде оған өзгеріс енгізу үшін, субъектінің әрекеті оның әрекетінің объектісі болып табылады. Мұндай шешімнің нәтижесі объектіге кейбір өзгеріс енгізуінен көрінеді. Сол секілді оқу тапсырмаларын шешуде оқушылар өз әрекеттері арқылы объектілерге немесе олар жайлы түсінікке өзгеріс енгізіп, оны қайта жасау нәтижесінде - әрекет етуші субъектінің өзіндік өзгерісінен көрінеді. Оқу тапсырмасын субъектіде алдын-ала тапсырылған өзгерістер болғанда ғана шешілді деп есептеуге болады. Бұл мәліметті схема түрінде былайша бейнелеуге болады: Практикалық тапсырма шешім объектідегі өзгеріс Оқу тапсырмасы шешім субъектідегі өзгеріс Схема 1. Практикалық және оқу тапсырмасын қолдану жүйесі Субъектінің пәндік әрекетіндегі өзгеріс үдерістен бөлек, субъектінің өзінде ешқандай өзгерістің болуы мүмкін емес дегенді назарға ала отырып, оқыту әрекеті – бұл пәнге өзгеріс әкелетін, міндетті пәндік әрекет деген нақты қорытындыны жасауымызға болады. Дегенмен оның

пән бойынша жүзеге асыратын мақсаты мен нәтижесі өзгеріс емес, алдын ала тапсырылған субъектінің өзіндегі өзгерісті білдіреді. Т.В.Уракова бастауыш сынып оқушыларының қатысымдық белсенділігінің динамикалық қалыптасуын білдіретін қатысымдық тапсырмалардың төрт түрін бөліп көрсетеді: 1) Коммуникативті – орындаушылық тапсырмалар (бағдарлау кезеңі) – бастауыш сынып оқушыларының бірлескен әрекеті барысында тұлғааралық байланыстарында қажеттіліктерін ретке келтіру. Қатысымдық тапсырмаларды шешу бірлескен әрекет басында педагогтың толық түсіндірмесі, содан кейін оны орындауда бірнеше рет қайталау барысында этикалық ережелер мен тәртіпті анық орындаумен негізделеді. 2) Коммуникативті-репродуктивті тапсырмалар (ізденушілік кезең) – бастауыш сынып оқушыларының серіктесімен бірлескен әрекетінде конструктивті қатынасын ретке келтіруге деген ұмтылысын қалыптастыруға бағытталған. Тапсырманы шешу қатысушылардың бірлескен әрекетінде тұлғааралық қарым-қатынастың барлық жинақталған ережелерін, алғашқыда тікелей мұғалімнің жетекшілігімен, содан кейін өз бетінше қайта жасауына негізделеді. 3) Коммуникативті - жаттықтырылған тапсырмалар – бастауыш сынып оқушыларының әрекет үдерісінде қарым-қатынас субъектісі ретінде өзіндік көзқарасын дәлелдеуге бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білімді және ғылымды дамытудың 2016 - 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2016 ж.
2. Дж.Хэтти. ҚР мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы. Астана, 2015 ж.
3. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016 ж.
4. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016 ж.

БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Асхатова Лаура Саловатқызы

Tashenev University, Шымкент қ.

МПИК-24-5к2 тобының магистранты

«Тәуелсіз ел тірегі – білімді ұрпақ». Демек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған мәселе білім беру мен ғылымды дамыту. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар: оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді акпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» және білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді. Сондықтан, қазіргі білім беру жүйесі өз алдына оқыту үрдісін қарқынды түрде технологияландыру мәселесін қойып отыр. Болашаққа қойылған міндет жаңа жүйелі, белсенді білім беру парадигмасына көшуді талап етеді. Ол өз кезегінде жаңа МЖББС жүзеге асыратын педагог қызметінің түбегейлі өзгерістерімен байланысты[1].

Оқыту технологиялары да өзгеруде, акпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) енгізу білім беру мекемесіндегі әрбір пән бойынша білім беру шеңберін кеңейтуге айтарлықтай мүмкіндіктер ашады. Инновация – бұл ғылыми

зерттеулердің, жекелеген педагогтер мен тұтас ұжымның озық педагогикалық тәжірибесі. Бұл процесс өздігінен дамымайды. Ол басқаруды қажет етеді және процесті басқару педагогтің өз қызметінде әріптестерінің тәжірибесін немесе ғылымдағы жаңа идеяларды, әдістемелерді дұрыс таңдау, бағалау және қолдануын қамтамасыз етеді. Білім берудегі инновациялық процестердің мәні педагогиканың екі маңызды проблемасын құрайды. Бірі озық педагогикалық тәжірибені зерттеу, жинақтау тарату болса, екіншісі педагогикалық-психологиялық ғылымдардың жетістіктерін практикаға енгізу мәселесі.

Оқу-тәрбие процесіне жаңа инновациялық әдіс-тәсілдерді енгізу, білім алушылардың білімге деген қызығушылығын, талпынысын арттырып, өз бетінше ізденуге, шығармашылық еңбекке деген ұмтылысын арттыруға мүмкіндік береді[2]. Инновациялық процесс – бұл білім берудегі прогрессивті, жетілдірілген, заманауи позитивті процесс, ол тек жаңаның жинақталуы мен таралуын ғана емес, сонымен қатар ойлауды және осы инновацияға байланысты өзгерістер мен қайта құруларды қамтиды. Білім беру ісіне жаңалықты енгізу процесі педагогтің әлеуетіне тікелей байланысты. Қазіргі білім беру, қоғамдық даму жағдайында педагогикалық қызметтің инновациялық бағытына деген қажеттілік бірқатар шарттармен анықталады. Біріншіден, білім беру мазмұнына қойылатын талаптарды күшейту. Қоғамда болып жатқан өзгерістер білім беру жүйесін, оның әдістемесін, оқу-тәрбие процесін, ұйымдастыру технологиясын түбегейлі жаңартуды талап етеді. Мұнда педагогикалық білім берудің рөлі мен белсенділігі басымдыққа ие болады. Екіншіден, педагогтердің өз қызметінде жаңалықты игеруге және пайдалануға деген көзқарасының өзгеруі.

Қазіргі уақытта инновациялар 5 зерттеушілік, іздеу сипатына ие болуда. Сондықтан білім беру ұйымы басшысының маңызды міндеттерінің бірі: педагогтер енгізген жаңалықтарды талдау және бағалау, оларды іске асыру, қолдану үшін қолайлы жағдайлар жасау болып табылады. Үшіншіден, білім беру ұйымдарының нарықтық қатынастарға түсуі, яғни мемлекеттік емес жекеменшік оқу орындарының ашылуы бәсекелестік жағдай туғызады. Педагогтің инновациялық қызметке дайындығын қалай анықтауға болады? Бұл жағдайда педагогтің әлеуеті келесі параметрлерге байланысты: жаңа көзқарастар мен идеяларды қалыптастыру, оларды іс жүзінде жобалау және модельдеу мүмкіндігі; ойлауда дәйекті және икемді болу, жоспарланған жаңалыққа қол жеткізуге дайын болу; педагогикалық қызметті жетілдіруге және оны қамтамасыз ету үшін әдістер мен құралдарды қолдануға ұмтылу. Оқу-тәрбие процесіне педагогикалық инновацияларды енгізу 4 кезеңнен тұрады: жаңа идеяны іздеу, зерттеу; инновацияларды ұйымдастыру; инновацияларды енгізу (оқу-тәрбие процесінде жаңа инновациялық әдіс-тәсілдерді пайдалану); қорытындылау[4]. Педагогикадағы тәжірибеге сүйене отырып, инновацияның келесі критерийлері анықталды. Олар: жаңашылдық, жоғары нәтижелік, оңтайлылық, жалпы тәжірибеде тиімді қолдану мүмкіндігі. Басты критерий – жаңашылдық, сондықтан инновациялық процесспен айналысатын педагог осы инновацияның мәнін, жаңашылдық деңгейін анықтауы керек. Инновациялық жаңашылдықтың абсолютті, шартты, жергілікті абсолютті, субъективті, танымалдылық деңгейі және қолдану саласы бойынша деп бірнеше бөлімді қамтиды. Критерийлер жүйесіндегі оңтайлы қолданылатын тәсілдің тиімділігін анықтау және нәтижеге жету үшін, педагог білім алушыларға сапалы білім бере отырып күш-жігерін шындайды, түрлі еңбек жағдайларында әртүрлі білім алушылар арасында бірдей жоғары нәтижелерге қол жеткізеді. Оқу процесіне педагогикалық инновацияларды енгізу, білім алушылардың да білімін шындайды. Бұқаралық тәжірибеде инновацияларды қолданудың бастапқы кезеңі жеке педагогтер мен тәрбиешілердің жұмысына негізделгенімен, олар сыннан өтіп, объективті баға алғаннан кейін ғана жалпыға бірдей қолдануға енгізіледі. Жоғарыда аталған критерийлерді білу және бағалауда педагогикалық инновацияны қолдану педагогикалық шығармашылықтың негізі болып табылады. Білім беру процесін жаңарту тұжырымдамасы мен мазмұнын ескере отырып, педагогтің инновациялық қызметі

әдістемелік-бағдарланған және проблемалық-бағдарланған болып бөлінеді. Әдістемелік-бағдарланған қызметті пайдалану кезінде белгілі бір технологияны (жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану және білім беру мазмұнына интеграциялау принципін қолдану және т.б.) іске асыру көзделеді. 6 Әдістемелік-бағдарланған қызмет аясында педагог оқытудың бірнеше түрін (дамытушылық, сараланған, жобалық, проблемалық, бағдарламаланған, модульдік) тәжірибесіне сүйене отырып қолдана алады. Бұл технологияларды қолданудың міндетті шарты осы тәсілдерді қолдана алатын педагогтің дайындығы мен құзыреттілігінде. Проблемалық-бағдарланған қызмет, жеке тұлғаның бәсекеге қабілеттілігінің жоғары дәрежесін қалыптастыруды көздейді[4].

Мұнда педагогтің қызметі – білім алушылардың бойындағы өзіндік, жеке және әлеуметтік маңыздылығын сезіну, мәселелер мен міндеттерді өз бетінше шешуге мақсат қоя білетін, бәсекеге қабілетті тұлғаның шығармашылық дамуының міндетті шарты болып табылады. Қазіргі білім беру жүйесінің өзекті мәселелерінің бірі әлеуметтік бәсекеге қабілетті тұлғаны тәрбиелеу болып табылады. Мұндай ұғымға кәсіби тұрақтылық, жеке тұлғаның әлеуметтік ұтқырлығы және біліктілікті өз бетінше арттыру мүмкіндігі жатады. Сонымен қатар, инновацияға бейімділік болашақта қызмет саласын, кәсіби ортаны оңай өзгертуге және барынша беделді жаңа еңбек саласына көшуге дайын болуға мүмкіндік береді. Қоғам дамуының осы кезеңінде бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастырып, оқу процесіне әдістемелік және проблемалық-бағдарланған инновацияларды енгізу арқылы қол жеткізуге болады. Осылайша, белгілі дидактик ғалымдары ұсынған анықтамаларды зерттей отырып, инновацияны педагогикалық мақсаттарға қол жеткізуге кепілдік беретін алдын ала жобаланған, дәйекті түрде жүзеге асырылатын оқу-тәрбие процесінің жүйесі деп түсіну керек. Демек, «инновация» педагогикалық инновациялық қызметке жатады және ол жаңа бағдарламаны, оқу жоспарын, әдіс-тәсілдерді зерделеу; мектеп құбылысындағы жаңалықтарды, тәсілдерді оқу-тәрбие процесіне енгізу құралы болып табылады. Кез келген педагогикалық технология философия негізде қарастырылады. Білім беру әлеміне енетін инновациялық технологияларды реттеу, жүйелеу және сұрыптау арқылы педагог жаңа инновациялық, педагогикалық технологияларды қолдануда өзін дамытады және қалыптастырады, білім алушылардың қызығушылығын, шығармашылық шабытын арттырады, ғылыми көзқарасын қалыптастырады, білім сапасын арттырады. Сондықтан өскелең ұрпақты оқыту жолында оқу процесінде инновациялық технологияларды қолдану мен олардың тиімділігін арттыру маңызды болып табылады. Қоғам талаптарына жауап беретін тәрбие мен білім беру үшін, осы инновациялық қызметтің ғылыми - педагогикалық негіздерін игеру басты мәселе болып табылады.

Оның еңбек нарығында бәсекеге қабілетті тұлғаны даярлауға, білім сапасын арттырудың тиімді жолдарын табуға тигізетін үлкен үлесі бар. Оның тәжірибеге енуі - уақыт мәселесі. Қазіргі білім беру жүйесінің маңызды проблемаларының бірі оқу процесіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу, білім беруді ақпараттандыру болып табылады. 7 Жаңа ақпараттық технологиялар - бұл білім беру ісінде ақпаратты дайындау және оны білім алушыға беру процесі. Бұл процесті жүзеге асырудағы негізгі құрал компьютер болып табылады. Компьютер - бұл білім беру процесінде бұрын шешілмеген жаңа дидактикалық міндеттерді шешуге мүмкіндік беретін орасан зор құрал.

Жаңа ақпараттық технологияның басты ерекшелігі білім алушыларға шығармашылық жұмыстармен өз бетінше немесе бірлесіп айналысуға, өз жұмысының нәтижелерін көруге және өздеріне сыни көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Бұл үшін педагог өткізетін сабақта білім алушының қызығушылығын арттырып, заманауи талаптарға сай білім беруі қажет. Бұл педагогтен шығармашылық ізденісті, үлкен сұранысты талап етеді.

Сабақта жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі білім алушылардың неғұрлым еркін ойлауына, ақыл-ойының дамуына, шығармашылық

белсенділігінің артуына, ұжымдық іс-әрекетке тәрбиеленуіне, жан-жақты болып белсенділігінің артуына мүмкіндік береді. Заманауи ақпараттық құралдары және инновациялық әдістермен жұмыс білім алушыларды ұқыптылыққа, дәлдікке, қойылған міндеттерді нәтижелі орындауға, басты проблемаға бағдарлай білуге, дұрыс шешім қабылдай алуға тәрбиелейді[5]. Оқытудың инновациялық әдістері мен ақпараттық технологияларды пайдалану педагогикалық қызметтің мазмұны мен нысанын толықтыру негізінде оқыту процесін жетілдірудің бірден бір жолы. Компьютерлік желілерді, интернет жүйесін, электрондық оқулықтарды, мультимедиялық технологияларды, қашықтықтан оқыту технологияларын пайдалану, оқу орындарында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар кеңістігін құруға жағдай жасайды. Осылайша, ақпараттық технологиялар мен инновациялық әдістерді ұштастыратын білім беру білім алушылардың логикалық ойлауын дамытуға, ақпараттық технологияларды қолдану дағдыларын қалыптастыруға және ақпараттық сауаттылықты арттыруға ықпал етеді.

Білім берудегі ақпараттық технологиялар қазіргі уақытта қоғамның ақпараттық өркениетке көшуінің қажетті шарты болып табылады. Заманауи технологиялар мен телекоммуникациялар оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру сипатын өзгертуге, білім алушыны ақпараттық білім беру ортасына толық шоғырландыруға, білім беру сапасын арттыруға, ақпаратты қабылдау және білім алу процестерін ынталандыруға мүмкіндік береді. Жаңа ақпараттық технологиялар қызметтің әртүрлі салаларында, оның ішінде білім беруді ұйымдастыру мен басқару барысында компьютерлік және телекоммуникациялық қолдау ортасын құрады. Ақпараттық технологияларды білім беру бағдарламаларына интеграциялау: мектеп, ЖОО және жоғары оқу орнынан кейінгі оқытудың барлық деңгейлерінде жүзеге асырылады. Ақпараттық технологиялар - ақпараттық ресурсты пайдалану процестерінің күрделілігін төмендету, сондай-ақ, олардың сенімділігі мен жеделдігін арттыру мақсатында ақпаратты жинауды, өндеуді, сақтауды, таратуды және көрсетуді қамтамасыз ететін технологиялық тізбекке біріктірілген әдістердің, өндірістік процестердің және бағдарламалық техникалық құралдардың жиынтығы. Ақпараттық технологияларды екі түрге бөлуге болады: 1. Дәстүрлі ақпараттық технологиялар (кітаптар және басқа да баспа өнімдерін пайдалануға негізделген); 2. Заманауи ақпараттық технологиялар (компьютерді пайдалануға негізделген). Ақпараттық технологияларды пайдалану: - оқудың түсіндірмелі-иллюстрациялық тәсілінен білім алушының оқу іс-әрекетінің белсенді субъектісіне айналатын іс-әрекетке ауысады. Бұл білім алушылардың білімді саналы түрде игеруіне ықпал етеді; - білім алушылардың танымдық қызметін жандандырады; - сабақтарды жоғары эстетикалық және эмоциялық деңгейде өткізеді; - оқытуды саралаудың жоғары дәрежесін қамтамасыз етеді; - сабақта орындалатын жұмыстың көлемін арттырады; - білімді бақылауды жетілдіреді; - оқу процесін ұтымды ұйымдастырады, сабақтың тиімділігін арттырады; - зерттеу қызметінің дағдыларын қалыптастырады; - түрлі анықтамалық жүйелерге, электрондық кітапханаларға, басқа да ақпараттық ресурстарға қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Оқытудың ақпараттық технологиясы компьютерлік техникамен қатар мамандандырылған бағдарламалық құралдарды пайдалануды көздейді: - компьютерлік оқулықтар (сабақтар); - тренажер-бағдарламалары (репетиторлар); - бақылау (тесттер); - ақпараттық-анықтамалық (энциклопедиялар); - демонстрациялық (слайд немесе бейнефильмдер); 9 - ойын арқылы оқу; - бос уақытты ұйымдастыру (компьютерлік ойындардың рөлдік, логикалық, спорттық және т.б. түрлері). Бірінші сатыдағы мектептегі оқыту мен тәрбиелеу нәтижелерінің бірібілім алушының заманауи компьютерлік технологияларды меңгеруге дайындығы және олардың көмегімен алынған ақпаратты одан әрі өзін-өзі тәрбиелеу үшін пайдалану қабілеті болуы керек. Бастауыш мектепте түрлі сабақтарда АКТ-ны пайдалану: - білім алушылардың қоршаған әлемнің ақпараттық ағындарын бағдарлау біліктілігін дамытады; - ақпаратпен жұмыс істеудің практикалық тәсілдерін меңгертеді; - заманауи

техникалық құралдардың көмегімен ақпарат алмасуға мүмкіндік беретін іскерлікті дамытады; - білім алушылардың танымдық қызметін жандандырады; - жеке, саралау тапсырмаларын қолданып, сабақтарды жоғары эстетикалық деңгейде өткізуді көздейді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.
2. Шунк Д.Х. *Оқыту теориясы: білім беру көкжиегі*. – Астана: Ұлттық аударма бюросы, 2019.
3. Әлқожаева Н.С., Төлешова Ұ. *Білім берудегі педагогикалық технологиялар*. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
4. Дүйсенбаев А. *Педагогика*. – Астана: Фолиант, 2018.
5. Бұзаубақова К.Ж., Тәжібаева С.Ж. *Инновациялық технологияларды пайдалану*. – Тараз, 2018.

БІРІНШІ СЫНЫПТА ӘЛІППЕНІ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Керімкүл Зере Бақытқызы

Tashenev University, Шымкент қ.
МПиК-24-5к1 тобының магистранты

Білім негізі бастауышта екенін ескерсек, дәл осы кезеңде бүлдіршіндердің оқуға дағдысы қалыптасып, өмірлік ұстанымдары жүзеге асырылады. Сол себепті ұстаздарға жүктелетін міндеттің жүгі ауыр. Әсіресе, «Әліппе» оқулығы мектеп табалдырығын жүрексіне аттаған бүлдіршіндердің қолына тиетін ең алғашқы кітабы – білімнің бастауышы, мөлдір бұлағы. Қаншама жылдар бойы оқушылардың жан азығына айналған, өзіндік ерекшелігі басым, бағасы биік құнды қазына. Әліппе оқулығының ең алғашқы авторы Ахмет Байтұрсынұлы екені барша халыққа мәлім. Ағартушы тұлғаның арманына айналған ана тілде сауат ашатын кітап қанша уақыт өтсе де өзінің өзектілігін еш жойған емес. Сол кезеңнің өзінде оқуға жеңіл, тілге жүйелі, меңгеруге ыңғайлы әдіс-тәсілдер ескеріліп, балалардың бейіміне қарай оңтайландырылып ойластырылған болатын. Себебі, білім алуға ниетті бүлдіршіндердің ынта-жігері мен болашаққа деген арманы бастау алатын шақта жас ерекшелігіне шақ болуы тиіс[1].

Бастауыш сыныпта барлық пәндерден теориялық материалды оқыту барысында қолайлы педагогикалық технология элементтерін тиімді пайдалануды, мемлекеттік стандарт талаптарына сай оқушыларда теориялық білімнің негізін қалыптастыруды, шығармашылық қабілеттерін арттыруды және мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеруді бүгінгі педагогикалық оқуларға негізгі мақсат етіп қойдым.

Осы қойылған мақсат негізінде, бүгінгі педагогикалық оқуларға ұсынып отырған баяндаманың тақырыбын «Бастауыш сыныптарда оқу сауаттылығын арттыруға бағытталған жұмыс түрлері» деп алдым. Сабақта белсенді де нәтижелі білім беру технология элементтерін жиі пайдаланудың тиімді жағы оқушылардың ақыл-ойы мен өзіндік тұжырымы арқылы жаңа тақырыпты саналы түрде меңгеру дағдыларының қалыптасуы. Білімді меңгеру осы технологиялардың әр сатысында дами түседі[2]. Әрбір ұстаз өз Отанын шексіз сүйетін, білімді, іскер, адамгершілігі мол, парасатты, мәдениетті, жан-жақты жетілген ұрпақты дайындауға міндетті. Сабақта оқушылардың жеке басын құрметтей отырып, білім беру – бұл оқытудың негізгі талабы. Өйткені оқушылардың бәрінің ойлау қабілеті бірдей емес. Сондықтан бұл мәселеге

психологиялық тұрғыдан қарап, педагогикалық әрекет, әдістемелік шеберлікпен келу керек.

Оқу сауаттылығының негізі - мәтінмен жұмысты толық қалыптастыру болып табылады. Бұл оқушылар шығармадан қажетті ақпаратты алуына, нақты мәтіннен қорытынды шығаруына, негізгі кейіпкерлердің әрекеттерін интерпретациялауға, мәтін үлгісімен бекітуге және мәтін құрылымының бастапқы сараптамасын алуға көмектеседі.

Қазіргі таңда оқу сауаттылығы заманауи қоғамдағы өмірге деген дайындықтың маңызды бөлігі ретінде қарастырылады.

Әрбір педагогикалық технологияның өзіндік маңыздылығы мен күтілетін нәтижесі болады. Мемлекеттік стандарт талаптарын орындау - менің әр сабағымның негізгі қағидасы. Теорияны дұрыс меңгермеген оқушыда тиянақты, жүйелі білімнің болмайтыны анық[3]. Оқушы білімінің негізі теориялық білімде болғандықтан, сабақ барысында баланың теорияны дұрыс меңгеруіне үлкен көңіл бөлемін. Оқушылардың жүйелі білім алуына мен 1-сыныптан бастап үлкен назар аудардым.

1-сыныпта Ана тілінен оқылымға берілген мәтінді бала өз бетінше оқып, мазмұнын талдау негізінде түсінеді. Әрине, мазмұнын түсінген оқушы кез-келген тапсырманы өз бетінше алып шығады, өз бетінше тақырыпты ашады. Әрбір жұмыс түрі жүйелі алгоритмді, реттілікті талап етеді.

Ресей және Еуропа ғалымдарының пікірінше Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған жаңа қазақ әліпбиі озық жазу үлгісі болып шықты. Яғни, қалай жазылса, солай оқылатын біркелкі концепция, қалыптастыру үлкен ғылыми жаңалық болды. Қырғыз, қарақалпақ және башқұрт халқы өз әліпбилерін жасағанда Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған емле үлгісін пайдаланды. Ал, кейінірек қазақ тілін латын және кириллица әліпбилеріне көшіру кезінде де Ахмет Байтұрсынұлы жасаған жүйе негізге алынды. Тарих беттерін парақтай отыра, бүгінгі білім беру жүйесін салыстыра қарайтын болсақ, қай кезеңде де ең алдымен бүлдіршіндердің сауат ашуына жағдай жасау ең алғашқы кезекте тұратыны белгілі. Ахмет Байтұрсынұлы әліппе жазу барысында жазуға ыңғайлы, оқуға жеңіл түрін қарастырған. Оған араб таңбаларын қолданып, қазақ тіліне икемдейді. Сөйтіп, 24 таңбадан тұратын, өзі «қазақ жазуы» деп, ал басқалар болса «Байтұрсынов» жазуы деп атап кеткен қазақтың графикасының пайда болуына түрткі болған. Ұлы тұлғаның қалдырып кеткен мол мұрасы негізінде Тәуелсіз Қазақстанның ұландары да, мектеп табалдырығын алғаш аттаған сәтте ең алғаш «Әліппемен» танысты. Әрине, бірақ кейін жаңартылған білім мазмұны бойынша, бұл үрдіс біраз өзгеріс тауып, кейіннен Әліппе «Сауат ашумен» алмастырылған болатын. Араға жылдар салып, 2021-2022 жылдың жаңа оқу жылында бүлдіршіндер өздерінің сүйікті оқулығы, «Әліппемен» қайта қауышты. Оның алғашқы бетінде Ахмет Байтұрсынұлының орналасуы да бекер емес. Заман ағымына орай жаңартылған әліппеде заманауи технологиялар да кеңінен қолданылған. Оның әр бетінде QR-код белгіленіп, қосымша мәліметтер игеруге болады. Тіпті, тапсырмалар да, жалпылама түрде берілмей, арнайы дискте ұсынылған. Әліппенің кіріспесі түрлі-түсті суреттермен сөйлем құрастыру, мағынаны тануға бағытталған. Мұның өзіндік сыры да жоқ емес. Кіші жастағы балалар бояуы басым бейнелерді жақсы көреді. Сол себепті сабақ барысында бірінші сынып оқушылары үшін суреттерді жиі пайдалану өзінің оң нәтижесін беретіні анық. Әліппені оқыту барысында әріптердің орналасу барысы да арнайы ережеге сүйеніп жазылған. Ол сөз құрастыруға, әріптерді біріктіруге бағытталған. Мәселен, «А» әріпімен алғаш танысқан соң балалар бірден «Т» әріпін меңгеруге кіріседі. Бұл «ата», «ат» деген секілді сөздерді құрастыру үшін ойластырылған. Әліппені оқыту барысында тек жекелей дыбыстарды оқу, жазу жағын ғана ескермей, бірден осылай бірнеше әріптерді біріктіруге үйретіп, жазуға, оқуға дағдыландыру қажет. Әр әріпті өткен сайын оны арнайы жазу дәптеріне көшіру, таңбасын белгілеу, оқу тәрізді элементтер біріктіріліп, уақыт өте келе күрделене түседі. Бастапқыда балалар қалам ұстау барысында қиындықтарға тап болатыны жасырын емес[4]. Сол үшін әріптен бөлек белгілерді бейнелеу, сызық, таңба тәрізді жазуды

қосымша тапсырма ретінде ұсынған жөн. Жалпы, әр сабақ жаңа әріптерді меңгерумен одан әрі өрбіп, уақыт өте келе дыбыстарды ажырату, буынға бөлу, тыныс белгісін қою тәрізді қосымша ережелермен толығады. Осы орайда, педагог оқушыларды жалықтырып алмайтын жағдайларды ескеріп, түрлі әдіс-тәсілдерге мән берген жөн. Инновациялық технологияларды қолдану да ұмыт қалмай, жаңартылған мазмұнда сабақ беру барысы үздіксіз жүргізілуі шарт. Бірінші сынып оқушылары оқу жүйесіне жылдам бой үйрету үшін ұстаздың біліктілігі аса үлкен мәнге ие. Бірден ұқыптылыққа, тиянақтылыққа және жоғары талап қоя отыра білімді еркін меңгеруге ықпал ету керек. Оған қоса, әліппе оқулығының әр тарауын кешіктірмей, мерзімінде меңгерту, тапсырмаларды дер кезінде ұсыну, тексеріс уақытын кешіктірмеу тәрізді сәттерді үнемі басшылыққа алған жөн. Жалпы, әліппе оқулығын меңгеру барысында қолданылатын әдіс-тәсілдер үлкен мәнге ие. Бас кезінде бойға сіңген дағды, уақыт өте келе өзінің өзектілігін байқататыны анық. Сол себепті, бірінші сынып оқушыларын білімге баулу барысында мүлт кетпеген абзал. Мысалға алатын болсақ әліппе кітабындағы 95-96-беттеріндегі тапсырманы «Сәйкестендіру» әдісімен сабақты тиімді де ұтымды өткізуге болады.

«Әліппе» білім әлеміне жол ашатын, бүлдіршіндердің таным көкжиегін кеңейтіп, әріптерді тануға мүмкіндік беретін, алғашқы дағдыларды қалыптастыратын құнды қазына. Сол себепті, әліппе оқулығын жан-жақты меңгерту жүйелі жүргізілуі шарт. Білімді ұрпағымыз көп болсын!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қызықты грамматика» Алматы — Мектеп 1984.
2. «Мектептегі мерекелер» журналы.
3. Бастауыш сынып әдістемесі журналы 2008 жыл.
4. Әліппе 2021. Атамұра (Ә.Жұмабаева, Н.Құрман, Б.Сабденова) 95-96 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ ОРФОГРАФИЯ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖҮРГІЗУ ТӘСІЛДЕРІ

Қожикова Диана Байтұрсынқызы
Tashenev University, Шымкент қ.
МПиК-24-5к2 тобының магистранты

Жаңартылған білім беру мазмұны еліміздегі орта білім беру жүйесіне үлкен жаңалық болып келді. Жаңа дүниелермен бірге оқыту кезінде әр түрлі жазба жұмыстарын орындату жүйесіне де өзгерістер кірді. «Білім беру ұйымдары білім алушыларының «Қазақ тілі», «Қазақ тілі мен әдебиеті», «Орыс тілі», «Ағылшын тілі» пәндерінен жазба жұмыстарын жүргізу жөніндегі нормативтік құжаттар» бөлімінде жалпы жазба жұмыстарына байланысты әзірленген нормативті құжаттар қаралған. Байқағанымыздай жаңартылған білім беру мазмұны кіргеннен бері жазба жұмыстарының жаңа нормативтері жасалмаған. Келесі «Жазбаша жұмыстарды жүргізудің мақсаттары, міндеттері, нысандары», «Сыныптар бойынша жазба жұмыстарын жүргізуге қойылатын талаптар» бөлімдері мұғалімге көмек ретінде ұсынылатын талаптар жүйесін құрайды. «Жазба жұмыстарын жүргізу бойынша әдістемелік ұсынымдар» бөлімінде тіл мен әдебиет пәндерінен қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі ұсынымдар жинақталған. Қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі жазылым дағдыларына негізделіп, үлгілері берілуі мұғалімдер үшін әдістемелік көмек болады деп саналады. Үш тілде де жазылып жүрген жазба жұмыстарын қатар алып, талдаудың маңызы зор. Әр тілдің мамандары тек өздеріндегі жазба жұмыстарды ғана емес, өзге тілдегі ерекшелік пен ұқсастыққа бір мезетте қарау мүмкіндігі туып отыр. Мәселен, орыс

тіліндегі немесе, ағылшын тіліндегі жазба жұмыстардың жалпы атауы бірдей болып тұрғанымен тілдің өзіндік ерекшелігі мен пәннің мақсатына сай ерекшеліктері бар[1]. Үш тілдегі жазба жұмыстарын біріктіріп беру – әдістемелік ұсынымның негізі мақсаттарының бірі. Жаңартылған білім беру мазмұнында жалпы жазба жұмыстарын орындатуға байланысты жеке әдістемелік көмекші құралдардың болмауы аталған әдістемелік жұмыстың маңыздылығын арттырады. Жалпы жазба жұмыстарының түрлері оқушылардың БЖБ, ТЖБ жазу кезінде де жаңа формаларда беріле бастады. Мысалы, диктант, мазмұндама, шығарма, эссе сияқты жазба жұмыстары іштей әр түрге жіктеліп беріледі. Оқу мақсаттарына негізделген жазба жұмыстарының түрлері қазақ тілі пәні бойынша әр алуан. Мәселен, 6-сыныптар бойынша қазақ тілі пәнінде: күнделік, мінездеме, түсініктеме, өмірбаян, эссе, постер, сызба-кестелер деген түрлері берілген. Осы жазба жұмыстарын орындату барысында мұғалімге көмек ретінде ұсынылып отырған әдістемелік әзірлеме өз мақсатына жеткен деп санауға болады. Сонымен қатар эссе және оның түрлеріне байланысты ұсынылған әдістемелік талдаулар мен эссе үлгілері де мұғалім еңбегін жеңілдетеді деп саналады. 10 Бүгінгі күні мектеп мұғалімдері әр түрлі курстардан үйренген және жеке бастамаларымен жасап алған талаптар бойынша жазба жұмыстарын алып жүр. Себебі, біріздендірілген, жинақталған әдістемелік құрал жоқ. Осындай олқылықты толықтыру мақсатында дайындалған әдістемелік ұсыным өзінің өзектілігін айқындайды.

Сыныптар бойынша жазба жұмыстарын орындатудың әдістемелік ұсынымдарын жасау. «Сыныптар бойынша жазба жұмыстарын жүргізуге қойылатын талаптар» әдістемелік ұсынымы жалпы білім беретін орта мектептердің қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі мұғалімдеріне көмекші әдістемелік құрал ретінде ұсынылады[2]. Жеткіншек ұрпақты оқыту мен тәрбие берудің сапасын түбегейлі жақсартуды іске асыруда мұғалімдерге зор жауапкершілік жүктелген. Мұның өзі оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін талмай іздестіруден, сабақ сапасын жаңа деңгейге көтеруден көрінеді. Жас ұрпақтың рухани дүниесі мен ой-қиялын бірінші болып білім жарығымен нұrlандыратын адам – бастауыш сынып мұғалімі. Кішкентай шәкірттер бірінші мұғалімнің көмегімен оқудың, жазудың, ойлаудың дағдыларын игере бастайды. Сөйтіп олардың дамуына кең мүмкіндіктер ашылады. Мектепте өтілген көптеген пәндердің ішінде оқушыларға терең білім, жан-жақты тәрбие беруде әдебиеттің алар орны өлшеусіз. Әдебиет адамды рухани биіктетеді, жан сұлулығына тәрбиелейді, ізгілікке, адамгершілікке баулиды. Адамды асыл армандарға бастайды. Онда адамзаттың ілгері жарық сәулеге, жақсы өмірге ұмтылған ұшқыр қиялы, сол жолдағы күрес-тартысты, ел басынан кешірген қилы-қилы оқиғалар, халқымыздың елдік қасиеті, бүгінгі жазира өмірі бейнеленген көркем әдебиетте адамдар тағдыры бар тіршілік болмысымен көрінеді. Оқырман алдынан талай тағдырлар өтіп жатады. Олардың әрқайсысы өзіндік тіршілігімен, қайталанбас мінезімен, өкінішопығымен, қуаныш-қызығымен, арпалыс-тартысымен көрінген. Көркем әдебиетте ой сөздің күші арқылы жеткізіледі де, оқушыларға ерекше әсер етеді. Балаларды адамгершілікке, еңбексүйгіштікке тәрбиелеуде көркем шығарманың маңызы зор. Балалардың ой-санасын дамытуға, мінез-құлқын қалыптастыруға, дүниетанымын кеңейтуге көркем әдебиет шығармаларындағы кейіпкерлердің өмірі мен іс-әрекеттері үлкен әсер етеді. Әсіресе, бастауыш сыныптың оқушылары өздерінің жас шамасына қарай суретті кітапшаларды, ертегі, аңыз-әңгімелерді, батырлар туралы шығармаларды сүйіп оқиды. Ондағы басты кейіпкерлердің іс-әрекетіне еліктейді, тәтті қиялдарға беріледі, өзінше қорытынды жасауға тырысады. Бұл сыныптағы оқушылар көбінесе оқу техникасына жаттығады. Әріптен сөз, сөзден сөйлем құрап оқи бастасымен-ақ, оқушыларда өзін қоршаған орта, жаратылыс, табиғаттың сырларын, көпті білуге деген ынта, көркем шығарманы оқу, мұғалім әңгімесін зейін қоя тыңдау, білмегенін сұрап алу белсенділігі басым болады. Мәселен, бастауыш сынып оқушыларында танымдық мақала, ісқағаздардың жеке түрлері, өлең, әңгіме, ертегі, мысал өлең, мақалдар мен мәтелдер берілген. Осы тұста

көркем шығарма, оның түрлері мен жанры туралы мәлімет беруді міндеттеу дұрыс болмас еді. Олар туралы алғашқы ұғым беруді бастауыш сынып бағдарламасы талап етеді. Бастауыш сыныптан бастап оқушыларға әдебиеттік білім беру, әдебиеттің білімдік, өмір танығыштық қасиетін, оның тарихы мен бүгінгінің байланысын таныту әдебиет сабағының басты нысанына айналды. Оқушыларға әдебиеттен білім берудің алғашқы сатысында мұғалімді ойландыратын мәселелер баршылық, мәселен, 11 жасар бала ұғымына көркем шығарманы қай тұрғыда танытқан жөн, әдеби шығарманы оқудан, онымен жалпы таныстықтан талдаудың қандай айырмашылығы бар: көркем шығарманы талдау, әдеби теориялық ұғымды қалыптастыру қажеттілігінің сыры неде, әдеби білім мен шеберлік дағдыларының арасындағы қарым-қатынасты байланысты ұғындырудың тиімді жолы қайсы деген сұрақтар өзінен-өзі туындайды[3].

Әдебиеттік оқу сабағының негізгі материалы – көркем шығарма. Көркем шығарманы талдау принципінде орта буын мен жоғары буында ұқсастық бар. Бірақ әр сынып оқушыларының жас ерекшелігіне және іскерлік, шеберлік дағдыларының сапасына қарай талдаудың әр буында өзіндік салмағы бар. Енді оқушыларға әдеби білім берудің сол кезеңдерін, онда қалыптастырылатын іскерлік пен шеберлік дағдыларын байқап көрейік. Сөзбен жұмыс істеу – сөздік қорын молайту – тіл көркемдігін, сөз өнерін меңгерту деген сөз. Ал сөз өнері – әдебиет. Көркем шығарманы оқу, талдау барысында оқушы жазушының әр сөзін тандап, талғап қолданатындығына көзі жетеді, ана тілінің көп қырлылығын меңгертеді. Неғұрлым осындай жұмысқа тереңдеп барған сайын оқушылардың көркем әдебиетке деген ынтасы артады.

Бастауыш мектептегі оқу сабағы аса маңызды рөл атқарады. Бастауыш сыныпта ана тілінде қоғам және ондағы адамдар туралы, сүйікті отанымыздың мейлінше бай, көркем де сұлу табиғаты, сондай-ақ жануарлар дүниесі туралы деректерді оқып, үйренеді, өмірге қажетті сан алуан машықтарды меңгереді. Соның нәтижесінде оқушылардың келешекте жоғары сыныптарда жақсы оқуға, белгілі бір мамандыққа деген құмарлығы артады. Әдебиеттік оқу сабағы арқылы оқушының рухани дүниесі байиды, жай білім беріп қана қоймайды, ол өмірдің ең қымбаттысы, ең асылы – жақсылық пен ізгіліктің ұрығын себеді. Бұл пәннің әр сабағын – адам бойындағы асқақ арман, берік сенім, әсемдік пен сұлулыққа құштарлық тәрізді ең мөлдір сенімдер мен кісілік қасиеттер туралы сырласу сабағы десе де жарасады. Қазақтың көрнекті қайраткері, ірі тіл маманы Ахмет Байтұрсынов: «Кішілік болмас үшін әр ұлт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін өзге тілді оқыта бастайды», – деген еді. Бастауыш сынып оқушылары көптеген әдебиет жанрларымен көбінесе әдебиеттік оқу сабақтарында таныса алады.

Сондықтан заман талабына сай әрбір сабақ беру әдісін жетілдіру арқылы сабақтың сапасы мен тәрбиелік маңызын арттыру бағытында мұғалім шығармашылық ізденісті қажет етеді. Жас буынды төл мәдениет мәйегімен тәрбиелеу барысында бастауыш мектеп мұғалімдерінің мүмкіндігі де, міндеттері де жоғары. Ендігі қажеттілік – тынымсыз шығармашылық ізденіс. Шығармашылықпен жұмыс жасауға талаптанған мұғалімге мектеп бағдарламасындағы әдебиет пәнінің әрбір тақырыбын, әрбір көркем мәтінді ұлттық тәрбиемен өзектестіре оқытуға жол ашық[4]. Сол себепті мәтін аясында көркем образдарды талдап тану арқылы оқушының өмірлік көзқарасын қалыптастыруға, дүниетанымын дамытуға ықпал ететін әдебиеттік оқу сабақтарында халықтық мұраларды оқыту барысында білімділік, дамытушылық мақсаттарға қоса, тәрбиелік сипатына баса назар аударылғаны абзал.

Шығарма дегеніміз – оқушылардың тілдік және әдебиеттік білімдері мен өзінің таным, түйсік, көзқарасының тәжірибелеріне сүйене отырып өз ойын жүйелі, әдеби тіл қалыбында бере білуге машықтандыратын жазбаша тәжірибелік жұмыстың бірі. Қазақ әдебиеті пәндерінен шығарма жаздырудың мақсаты мен міндеті осы мазмұннан туындамақ.

1. Шығармадан баланың тілдік мәдениеті, сөздік қоры, теориялық білімі, әдеби ұғым - түсінігі, жазуға икемі мен ойлау деңгейі байқалады.

2. Шығарма – оқушының жеке тұлға ретінде өзін көрсете алуының белгісі, дағдылы жұмыстың көрінісі. Оқушының ауызша сөз саптауын қалыптастыруды біз қиын дейміз, ал ойын жазбаша түсіруге қалыптастыру одан да қиын. Олай болса, бұл – жүйелі түрде жүріп отыратын ұзақ үдерістің түпкі нәтижесі. Нәтиже қай жұмыста да нәтижелілігімен бағалы. Алдындағы оқушысы ақ қағазға өз ойын, көзқарасын, пікірталасында туған шешімін түсіріп, тіпті өзіндік стиль айшығын танытып жатса, мұғалім жұмысының шынымен нәтижесі болғаны ғой.

Жас ұрпаққа білім беруде олардың пәнге деген көзқарасын қалыптастыру үлкен рөл атқарады. Шығарма жазу үшін және оған жоспар құру әдістері оқушылардың ой - қабілеттерін арттыра түсетіні белгілі. Әдебиет сабағынан шығарма жазу – әдебиетті оқыту процесінің сапаға айналған нәтижесі болып табылады. Мұғалімнің педагогтік шеберлігі еңбегін айқындайтын, оқушының әдебиеттік ұғымын, білімін байқайтын, сынайтын көрсеткіш. «Емтихандық жазба жұмыс – мектеп оқулығын немесе белгілі бір библиографиялық - сын мақаланы қайталап, болмаса мұғалімнің ой пікірін өңін айналдырып жазып беру емес. Оқушының көркем әдебиетті оқығанда алған әсерін, жазушының өмірімен, шығармашылық жолымен танысқанда білген, жалпы әдебиет пәнін оқуда көңіліне түйген, таныған, өзіндік ойлары мен сезімін дұрыс жазып беруін талап ететін уақыт жетті.

Емтихандық шығарма сапалы болумен қатар, онда әңгіме етіліп отырған мәселені терең түсіндіру арқылы эмоционалдық жақтан айқын да анық баяндалуы және нақты пікірі әдеби көркем тілмен берілуі қажет» делінген. Шығарманың өзін бірнеше топқа бөлуге болады:

1. Оқушының өз тәжірибесіне, алған әсеріне байланысты.
2. Еркін тақырыпқа жазылған шығарма.
3. Әдеби тақырыпқа жазылған шығарма[5].

Сонда оқушының өмірден көрген, бақылаған өз тәжірибесі, өз өміріне байланысты, осы негізде жазған шығармалары бірыңғай жүйеленеді. Шығармашылық талапты орындау, оқушының алған тақырыпты толық меңгеріп, оған қажетті материалдарды саралап, тақырыпқа тікелей байланысы жоқ жанама мәселелерден аулақ болу жазу жұмысының тиімділігін арттырудың айғағы екенін мектеп тәжірибелерінен көруге болады. Жоғары сыныптағы шығарма жұмыстарының шығармашылық толғаныспен жазылуы үшін ең алдымен жазу жұмысының теориялық негіздерін білу шарт. Шығармаға дайындау: - Сөз үйрету - Сөздің мағынасын білдіру - Сөздерді таңдай білу - Әр шығарманың әр бөліміне лайықты сөздер қолданысын меңгеру. 2. Ой тастау - Сөзден идея тудыру - Идеяны түсіндіру - Идея мен тақырып байланысын білу. Шығармаға қойылар талап әр түрлі, тіпті көп болуы мүмкін, бірақ мақсат – біреу: негізгі тақырып не, соны басты тақырып ету керек.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 2016.
2. Бастауыш сыныпта қазақ тілін, соның ішінде орфографияны оқыту әдістері толық қарастырылады.
3. Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Print-S, 2005.
4. Тұрдалиева Г.Ж. Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, 2015.
5. Жұмабаева Ә.Е., Уайсова Г.И. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Дарын, 2020.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫСЫНЫҢ ДАРЫНДЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Раджабова Гузал Тура кизи

Tashenev University, Шымкент қ.

МПиК-24-5к2 тобының магистранты

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Әр баланың жеке қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы, жеке адамның дарындылығын, талантын, қабілетін дамыту» сияқты өзекті мәселелер енгізіліп отыр. Себебі, ғылым мен техниканы, өндірісті әлемдік деңгейде дамыту үшін елімізге шығармашылықпен жұмыс жасайтын білімді, жоғары дайындығы бар білікті мамандар қажет. Еліміздің ертеңі бүгінгі жастардың қолында, ал жас ұрпақ тағдыры ұстаздың қолында. Сондықтан бүгінгі күннің талабы - шығармашылық қабілеті дамыған дарынды ұрпақты қалыптастыру болып отыр. Ұлы ойшыл Плутарх кезінде былай депті: «Көптеген табиғи талант дарынсыз ұстаздардың кесірінен жойылып кетеді. Олар дарынның табиғи құбылысына терең бойлай алмай, тұлпарды есекке айналдырып құртып тынады»[1].

Сондықтан, әрбір ұстаз осындай келеңсіздікке жол бермеуі керек. Дүниежүзілік озық тәжірибелерге сүйеніп, жаңа типті оқыту, яғни, әр баланың табиғи қабілетін дамыту үшін қолайлы жағдай жасай отырып, оны жан - жақты дамыту керек. Оның қандай мектеп болсын, инновациялық үрдіс сатысынан өтпей дамуы мүмкін емес екеніне көзіміз жетіп отыр. Сондықтан, қазіргі кезеңде мектептің негізгі жұмыстарын баланың жан - жақты дамуы мен қалыптасуына, олардың белсенділіктерін, жауапкершіліктерін арттыруға, мұғалімдердің шығармашылық жұмыстарын ұйымдастыруға, озат тәжірибені жинақтауға, ғылыми негізде білімді тәжірибемен ұштастыру қажет. Дарындылық - адам бойындағы тума қасиет деп есептеледі. Талантты, дарынды балалар жөнінде 1975 жылы дүниежүзілік Кеңес құрылды. Көптеген елдерде дарынды балаларды әлеуметтік, психологиялық жағынан қолдау мақсатында арнайы бағдарламалар жасақталды.

Өркениетті қоғамда дарынды балаларды бөлектеп оқыту ХХ ғасырдың 50 - 60 жылдарында басталып, оқытудың саралап, даралап білім беру принципіне көшкені мәлім. Ол Франция, Германия, Америка, Жапония және т.б. елдердің білім беру жүйесінде қазір жоғары деңгейде жүргізілуде. Әлемдік тәжірибеге сүйенсек мектеп жасындағы балалардың 20 пайызы осы топқа жатқызылады екен. Біз дарынды деп белгілі бір қабілеті көпшіліктің орташа қабілетінен ерекшеленетіндерді айтып жүрміз. Өмір сүретін орта, берілетін тәрбие осы ерекшеліктің одан әрі дамуына көмектеседі немесе оны мүлдем жоқ қылады. Мәселен, саусағынан бал тамған зергердің табиғи алмазды бриллиантқа айналдырғаны сияқты, қолайлы ахуал, тамаша кәсіби ұстаздық кез келген қабілетті оқушыны дарынға айналдыра алады. Міне, осы бір айдай анық мәселе педагогика мен психологияда көптеген қиыншылықтардан өтіп, өз жолын енді тауып келеді. Әлбетте, дарындылықтың тұқым қуалайтындығы, ұрпақтан ұрпаққа берілетіндігі сөзсіз. Ендеше Абайдай ұлы тұлғаны өмірге әкелген Құнанбайды дарын емес деп кім айта алады? Абай Құнанбаев адамды қоршаған орта - табиғаттың бір бөлігі дей келе, табиғаттың адам баласына берген керемет сыйы - туылғаннан бастап білуге, түсінуге деген ұмтылысы деп есептейді[2]. Бірақ, бала өсе келе осы қасиетті біртіндеп жоғалта береді. Ұлы ойшыл адамның ойы мен санасы еңбек іс - әрекеті кезінде қалыптасады деп тұжырымдайды: «Кей қасиет туа бітеді, ал кейбірі еңбек арқылы қалыптасады». Дарынды дамыту мен оның психологиялық табиғаты, мәні мен мазмұнын түсінуге байланысты ой - пікірлер тамыры тереңге бойлайды.

Оның маңыздылығы жөнінде қазақ ғұлама ағартушылары Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынов, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов еңбектерінде сөз қозғаған. Мысалы, Әл-Фараби «Бақытқа

жету трактаты» еңбегінде этикалық мәселелермен қатар, адам қабілеттілігіне білім беруде түрлі озық әдіс - тәсілдерді қолдану жолдарына көңіл бөледі. Абай «жетінші қара сөзінде» баланың ақыл - ойы, қабілеттілігі туралы мынадай пікір айтады: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі - ішсем, жесем, ұйықтасам деп туады. Бұлар тәннің құмары, бұлар болмаса, тәнге тән жанға қонақ үй бола алмайды, һәм өзі өспейді, таппайды. Біреуі білсем екен деп, не көрсе соған талпынып, жалт - жұлт еткен болса, оған қызығып, аузына салып дәмін татып, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай - керней болса, даусына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл не» деп, «ол неге үйтеді?», «бұл неге бүйтеді?» деп, көз көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен дегені». Баланың білсем екен, үйренсем деген талабын ұштайтын, жеке ерекшелік қасиет, қабілеттерін ескере отырып, оларды біліммен, іскерлік, дағдымен қаруландыратын, танымдық ой - өрісін және шығармашылық әлеуетін дамытатын мұғалім - ұстаздың ерекше мақсатты қызметінің қажеттілігі жоғары. Шәкәрім Құдайбердиев те «Насихат» атты өлеңінде өмірдің тұтқасы өнер мен білімде, өнерлі озады, білімді ғаламды билейді, ғылым таусылмас кен, оны жас күнінде үйрен деп насихаттайды.

Ұлттық сана - сезімді қалыптастырудың әдіснамалық бағытын негіздеген ғалым-психолог Қ.Жарықбаев. Ол өзінің «қазақ психологиясының тарихы» атты еңбегінде қазақ халқының тәлімдік мәні зор ой - толғаныстары бесік жыры мен батырлық эпостарда, ертегілер мен аңыздарда, шешендік сөздер мен айтыстарда, мақал - мәтелдерде көптеп кездесетін және бұлардың барлығы болашақ ұлттық өкілдің негізгі мінез түйені - адамгершілік, иамандылық, ақыл - ой, еңбек, әсемдік - әдемілік талғам, ұйымшылдық, бауырмалдық сапаларды қалыптастырудағы теориялық мәнін ашқан[3].

Дарынды балалармен жұмысты жетілдіру мынадай бағыттары бойынша зерттеулер маңызды жүргізілген: - дарынды балалармен жұмысты ұйымдастырудың басқару аспектілері - Ү.Б.Жексенбаева, Л.И.Нарықбаева; - математика пәнін оқытуда дарынды балалардың интеллектуалдық әлеуетін дамыту - Г.С.Байтурсева; Ж.О.Үмбетова; - мектепке дейінгі шақта балалардың дарындылығын дамыту - О.А.Жумадилаева; - жалпы білім беретін мектептердің педагогикалық үрдісінде дарындылықты дамыту шарттары - С.В.Кузнецова, С.И.Қалиева, Н.Н.Телепнева. Ғалымдардың шығармашылық дарындылықты дамыту жөніндегі көптеген көзқарастары ортақ бір арнаға тоғыспайды: біреулері шығармашылық дарындылықты - жеке тұлғаның психологиялық сипаты деп түсіндірсе, екіншілері - оны жеке тұлғаның танымдық қабілеті; үшіншілері - адамның интеллектуалдық табиғаты ретінде сипаттайды, зерттеулердегі ортақ идея - жеке тұлғаның шығармашылық дарындылығын дамыту біртұтас педагогикалық үрдісте жүзеге асыруда, яғни оқушы дара мүмкіндіктеріне сай оқу - тәрбие үдерісін тиімді ұйымдастырғанда жүзеге асады. Дарынды балалар мен жеткіншіктердің оқыту жүйесін жүргізу мәселесі бойынша ғалымдар екі көзқарасты білдіруде. Біріншісінде дарынды балаларға оқыту жүйесі арнайы мектептерде және арнайы педагогтар мен психологтар жүргізсе, екінші көзқараста дарынды балалар өздерінің қатарларымен орта мектептерде, бірақ арнайы дайындалған бағдарламалармен оқытылуы тиіс деп айтуда.

Н.Б.Шумакова өз еліміздің және шел елдерінің дарынды балаларды оқыту жүйелерін зерттей келе, дарынды балаларды оқыту жүйесі бөлек мәселе еместігін айтты. Оның дер кезінде ашылмауына, не оған жағдай жасамаған, не өздерінің оқыту әдістерін қолданбағандарына үлкендер жауапты. Сондықтан, кез келген білім беру ұйымы шығармашылық ортаны дамытуға басты назарды аудару қажет. Басқаша айтқанда, білім институтына екі көзқарас та өте маңызды. Жалпы білім беретін мектептер мен басқа білім беру ұйымдары дарынды балаларды жетілдіруге жағдай жасауы қажет. Осы шарттардың біреуі дарынды балаларды уақытында анықтау болып отыр. Екінші маңызды шарттың бірі болып әр түрлі деңгейдегі дарынды баламен теория және

тәжірибе жүзінде вариативтік жұмыс материалдарын дайындау. Дарындылықтың әр түрлілігін есепке ала отырып, әр баламен жұмыс істегенде тәсілдерді дұрыс таңдау маңызды. Канада ғалымы Д.Хебб «генотиптік интеллект» деген ұғымды енгізді. Бұл таза тұқым қуалайтын интеллект сыртқы ортамен қарым - қатынас орната отырып, «фенотиптік интеллектіні» құрайды. Соңғысының деңгейі бәрімізге белгілі тест әдісімен анықталады. Д.Хеббтің ойынша ген арқылы берілу мен сыртқы ортаның әсерінің арасындағы қатынас 8:2. Мұнда 8 - тұқым қуалаушылық, 2 - сыртқы орта. Осыдан ол мынадай қорытындыға келеді: ой-өріс (интеллект) - бұл мәдени-әлеуметтік орта мен индивидтің (адамның) тәжірибесінен пайда болатын өнім, ал осы тәжірибені ассимиляциялап (жинақтап) тиімді пайдалана білуінің 80% генотиптік құрылымға байланысты. 8 Д.Хеббтің және басқа да гендік дарындылықты жақтаушылардың тұжырымдары практик - ғалымдар мен білім қызметкерлері тарапынан қатты сынға алынды. Олардың бірінші қарсылығы «қатып қалған интеллектіні» жоққа шығарудан басталады. Сегіз бен он алты жас арасындағы сынақтан өткен оқушылардың 50% ғылымның әртүрлі саласынан әр дәрежеде ой - өріс деңгейін көрсете білген. Сонда оқушы 8 жыл ішінде тұрақсыз интеллектуалды дарындылығын танытқан[3]. Нақты, шүбә келтірмейтін немесе көпшілік мойындаған дарындылық туралы тұжырымдама болған емес және бұл бағыттағы жақсы жетістіктерге қарамастан оны жоқ деуге болады. Әйтсе де, бұл жағдай дарындылықты ғылыми тұрғыдан зерттеушілерді көп қиналта қоймайды. Тіпті, кейбіреулері мұны дұрыс заңды нәрсе ретінде қабылдау керектігін алға тартады. Белгілі ағылшын психологы Г.Айзенк осы мәселе жайындағы көзқарасын былай түйіндейді: «Термометрді алғаш ойлап тапқанда ғылымда жылу құбылысы, оның өлшем бірліктері туралы мәлімет өте мардымсыз болды, түбінде жылулық теориясы термометр және басқа да құралдармен өлшеулер жүргізу арқылы дамыды емес пе?». Сөйтіп, Г.Айзенк дарындылық туралы түбегейлі, тұрақты қорытынды шығаруға асықпаған жөн деп тұжырымдайды ойын.

XIX-XX ғасырлар тоғысында ассоциативтік психологияда дарындылық мәселесіне функционалдық көзқарас туындады. А.Бэн, В.Вундт, Д.Милль, Г.Спенсер, Т.Циген сияқты психологтар ой - өріс дарындылығын диагностикалау үшін бес негізгі функцияны өлшеп, зерттеу керектігін айтады. Олар: ой, зейін, ерік, қабылдау және есте ұстау. Тек XX ғасыр басында ғана ғалымдар нағыз дарынды ғылыми қызмет, ғылыми ойлаудан іздеу керектігін айта бастады[4]. Содан әр түрлі, өзара қарама-қайшы шиеленіскен көзқарастарды жүйелей отырып, ғалымдар дарындылықты жалпы және арнаулы деп екіге бөліп қарастыруға көшті. Неміс ғалымы В.Штерн жалпы дарындылық - интеллектіден өзгеше, оны индивидтің өз ойын жаңа талаптар, мақсаттар мен міндеттерді орындауға саналы түрде бағыттап алатын қабілеті деп түсінеді. Арнаулы дарындылық дегеніміз - бұл белгілі бір бағытта ерекше қабілеттер таныта білуі. Мысалы, қолөнер, сурет, ақындық және т.б. Сонда көптеген біріне - бірі байланыссыз арнаулы факторлар түбінде ақыл - ой қабілетін, яғни интеллектіні құрайды. Дегенмен, іс-әрекеттің әр алуан саласында ұлы жетістіктерге жету үшін интеллекті емес, психикалық оданда күрделі ерекшеліктері: жаңа, ұшқыр ойлар мен идеяларды туындату және қисыны көп, стандартты емес есептердің шешімін таба білу қабілеті болу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Рахметова С. *Қазақ тілін оқыту әдістемесі*. – Алматы: Рауан, 2016.
2. Тұрдалиева Г. *Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту әдістемесі*. – Астана: Фолиант, 2012.
3. Жұмабаева Ә.Е., Уайсова Г.И. *Қазақ тілін оқыту әдістемесі*. – Алматы: Дарын, 2020.
4. Каримова Б.М., Құраубай А.С. *Қазіргі қазақ тілі және қазақ тілін оқыту әдістемесі*. – Алматы, 2021.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫ НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Сейтқазы Ақерке Асанбайқызы
Tashenev University, Шымкент қ.
МПиК-24-5к2 тобы магистранты

Білім беру жүйесі педагог алдына тек білім берумен шектелмей, баланың қоршаған ортаға жауапты көзқарасын қалыптастыру міндетін қояды.

Экологиялық тәрбие — бастауыш мектептің маңызды бағыттарының бірі, себебі дәл осы жаста баланың дүниетанымының негізі қаланып, табиғатқа деген қатынасы мен өмірлік әдеттері қалыптасады[1].

Бұл тұрғыда нәтижелі бағыттардың бірі — жобалық қызмет. Жоба әдісі балаларға экологиялық мәселелер туралы тек білуге ғана емес, нақты іс-әрекет жасап, табиғат пен қоғамға нақты пайда әкелуге мүмкіндік береді.

Экологиялық мәдениет — бұл табиғатты сақтау мен қорғауға бағытталған білімдер, құндылықтық қатынас және іс-әрекеттік дағдыларды қамтитын тұлғаның интегративті қасиеті. Л.С.Выготскийдің пікірінше, сананың қалыптасуы белсенді іс-әрекет пен әлеуметтік өзара әрекет арқылы жүзеге асады. Бұл ой экологиялық тәрбиеге тікелей қатысты, өйткені табиғатпен өзара әрекет тәжірибесі ерекше маңызды орын алады [2].

Е.С.Полат жобалық қызметтің оқушының дербестігін, жауапкершілігін және бастамашылдығын дамытатынын атап өтеді. Бұл қасиеттер табиғатқа саналы қарым-қатынастың негізін құрайды. Сондықтан бастауыш мектепте жоба — оқытудың тек формасы ғана емес, құндылықтарды шынайы сезінудің және жүзеге асырудың жолы.

Жоба жұмысы оқушыларға түсінікті әрі қызықты тақырып таңдаудан басталады:

«Суды үнемде», «Қағаздың екінші өмірі», «Менің жасыл аулам», «Таза сынып — таза планета» және т.б.

Жобалар жеке және топтық түрде ұйымдастырылуы мүмкін. Педагогтың рөлі — бағыт беруші серіктес.

Жоба қызметі төмендегі кезеңдерден тұрады: Мәселе және мақсат — табиғатты қорғаудың қажеттілігін талқылау[4]. Жоспарлау — әрекеттерді анықтау (плакаттар, сенбіліктер, ағаш отырғызу және т.б.) Іске асыру — тәжірибелік іс-әрекет

Қорғау/таныстыру — сыныпта немесе мектепте нәтижелерді көрсету
Рефлексия — іске асқан жұмыс бойынша ой бөлісу

Мұндай жобалар оқу және тәрбиелеу міндеттерін біріктіреді: оқушылар білімдерін қолданады, қарым-қатынас және зерттеу дағдыларын дамытады.

Экологиялық жобаның басты мақсаты — тек білім беру емес, баланың табиғатты қорғауға ішкі уәжін қалыптастыру.

Ағаш отырғызу, «жасыл бұрыш» жасау сияқты істер оқушыға өзінің маңыздылығын сезіндіреді, жауапкершілігін арттырады. Жүйелі жобалық жұмыс оқушылардың азаматтық белсенділігін арттырып, қоршаған ортаға қамқор көзқарас қалыптастырады. Педагогтың міндеті — әр баланың планетаны қорғауға қосатын үлесін сезіндіру.

Дүниетану пәнін оқыту әдістемесі пәні жоғары сыныптарда өтілетін физика, химия, биология, география, астрономия сияқты пәндердің алғы шарттары. Бастауыш сыныпта алынған осы ғылымдар төңірегінде алған білімдері жоғары сыныптарда дамытылады. Бұл оқу пәнін өзінің дидактикалық ерекшеліктері бар, оны мектеп курсының өзге пәндерінен ерекшелейді. Табиғат жайлы ғылымдардың барлығы айнала дүниенің даму барысын түсіндіру, табиғаттың даму заңдылықтарын ашу негізін қарастырады. Табиғат құбылыстарының қарапайым байланыстарын және өзара

тәуелділігін анықтайды [5]. Тірі және өлі табиғат арасындағы айырмашылықтарды, байланыстарды түсіндіреді. Табиғат құбылыстарының сырын түсіндіре отырып материалистік көзқарас, яғни дұрыс дүниетанымдық көзқарас қалыптастырады. Мұғалім көмегімен айналадағы табиғатты зерттеу (бақылау) арқылы олардың табиғатқа деген сүйіспеншілігін және оны қорғауға деген ықыласын тудыра отырып, өздері тұрған жердің табиғат айырмашылықтарын, олардың себептерін анықтайды. «Дүниетану», «Қоршаған айнала» пәндері «Адам», «Қоғам», «Табиғат» деп аталатын үш ірі бөліктен (блок) құралады. Бұл айналадағы дүние туралы балада біртұтас көзқарас қалыптастыру және онда адамның орны мен ролін түсінуге көмектеседі. Таным арқылы заттар мен құбылыстардың басты белгілері, ұқсастықтары мен айырмашылықтары жайындағы бейнелі қабылдау нәтижесінде ұғым туады. Осылайша таным нақты дүниеге, қоршаған ортадағы бар заттарға негізделсе ғана белгілі мазмұнға ие болады, оны өз мәнінде танып білу үшін ғылым керек[6]. 7 Әр блоктың мазмұны сыныптан сыныпқа қарай біртіндеп күрделеніп үздіксіз оқытылады. Әр блок мазмұнының өзара байланысы адамның еңбек әрекеті және бөлінбес бөлігі ретіндегі табиғатпен, негізгі мүшесі ретінде қоғаммен әрекеттестік қарым-қатынасы туралы білім мазмұны арқылы жүзеге асады. Пән мазмұны қазіргі заманғы ғылыми білімнің, мәдениеттің әртүрлі салаларынан (қоғамдық және Дүниетану пәнін ғылымдары, экономика, этика, эстетика, құқық, өнер, т.б.) хабардар ету негізінде дүниені, әлемді, қоршаған ортасын танып білу әдістерімен (бақылау, тәжірибе, эксперимент, модельдеу, талдау, синтез, салыстыру, т.б.) оқушыны қаруландыру арқылы оның ортамен сауатты қарым-қатынасын жан-жақты дамытып, тәрбиелуді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Қоршаған айнала пәні арқылы оқушы алғашқы тірі және өлі табиғат, табиғаттағы құбылыстарды, дене мен заттар, олардың әрқайсысына тән қасиеттерін, олардың адамдарға қажеттілігі туралы біледі. Осындай мағлұматтарды ұғына отырып ұғымдар жүйесі қалыптасып, сөз қоры молайып, табиғат пен адамның тығыз байланыстылығын түсінеді. Сондай-ақ, табиғатты аялау, үнемдеу т.с.с. экологиялық тәрбие беріледі.

XIX ғасырдың басында халыққа білім беру саласында маңызды өзгерістер болды. Дүниетану пәнін оқыту 1804 жылғы жарлық бойынша айтарлықтай кеңейтілді. Дүниетану пәнін жеке пән болып оқытылмаса да оқушыларға табиғат, ауыл шаруашылығы және адам денсаулығы туралы қысқаша мәліметтер беру ұсынылды. Мұндай оқудың мақсаты табиғат құбылыстары туралы түсінік қалыптастыру еді. Гимназия мектептерінде Дүниетану пәнін пәнін 2 - сынып пен 4 - сыныпта оқытылды. Пәнді ойдағыдай оқыту үшін мұғалімдерге оқушыларды табиғатқа ғана емес, сондай-ақ фабрикалар мен зауыттарға экскурсияға шығару ұсынылды. Жарлық бойынша барлық гимназия мектептерінде табиғаттың барлық үш патшалығы бойынша табиғи көрнекілік ретінде коллекциялары болу тиіс деп талап етілді. Сонымен бірге жергілікті материалды пайдалануға айырықша көңіл бөлінді. Уақыт өте келе пән мазмұны өзгерді, тіпті 1828 жылы жалпы білім беретін мектептерде Дүниетану пәнін оқу пәні ретінде ширек ғасыр бойы өткізілмей қалды. Бұл декабристер көтерілісінен соң үкіметтің ғылым атаулыға сенбеуінен туындаған реакция еді. Дүниетану пәнін мектепке ұзақ үзілістен соң, 1852 жылы оралды. Бекітілген бағдарлама бойынша бастауыш мектептің 1 - сыныпында пәнді оқытуға 2 сағат бөлінді. Одан кейінгі сыныптарда сәйкесінше биология, география, физика пәндері оқытылды. Ал 1864 жылғы жаңа мектеп реформасының жарлығына сәйкес реальдық және сыныпсикалық гимназиялардың бағдарламасынан пропедевтикалық курсы алынып тасталды да, биологияны, географияны және физиканы оқыту пәндік түрі сақталды. Осы кезеңде кіші мектеп жасындағыларға Дүниетану пәнін оқыту әдістемесін дамытуға ерекше үлкен үлес қосқан Ушинский Константин Дмитриевич болды. Ушинский Константин Дмитриевич (1824-1870) – бастауыш білім беру саласындағы аса ірі педагог-әдіскер. Ол кіші мектеп жасындағылардың логикалық ойы мен тілін дамыту үшін бастауыш мектептерде Дүниетану пәнін және географияны оқып үйренуге үлкен мән берді. Ол көрнекі құралдармен оқытудың қажеттігін дәлелдей

келе көрнекілік теориясын талдап жасады. К.Д.Ушинский табиғат құбылыстарын бақылау және оны қорыту білімнің қайнар көздері болуы керек деп атап көрсетті. «Жаратылыс ғылымдары түгелдей адамның ақыл ойының табиғат құпиясымен осынау мәңгілік күресі болып табылады» - деп жазды. К.Д.Ушинскийдің бастауыш сыныптарда Дүниетану пәнін оқыту жөніндегі көзқарастары «Ана тілі», «Балалар әлемі» деген кітаптарында, сонымен бірге мұғалімдерге арналған «Ана тілі» кітабында және «Балалар әлемі» оқулығының кіріспесінде ашып көрсетеді. Әдістемелік тұрғыда К.Д.Ушинскийдің кітабы үлкен жетістікке ие және ол ерекше педагогикалық білгірлікпен жазылған деп бағаланаған.

Кітап көрнекілік және оқушылардың өздігінен ойлау белсенділігін жүйелі түрде арттыру негізінде құрылған. Кітаптың өн бойындағы материалдар жеңіл, әрі қара пайымнан күрделіге қарай орналастыру принципі сақталынған, әрбір жеке тақырып материалы тұтас кейінгі тақырыптағы материалдармен байланысып отырады. К.Д.Ушинский балалардың дамуы үшін тікелей табиғаттағы бақылаулардың орасан мәні бар, педагогтың сөзінің онымен бәсекелесуі қиын деп көрсетті. Сондай-ақ, ол «табиғат логикасы балалар үшін ең жеңіл және ең пайдалы логика» деп есептеді. 9 Осы кезеңде Дүниетану пәнін оқыту әдістемесін дамытуға және А.Я.Герд (1841-1888) елеулі үлес қосты. А.Я.Герд Дүниетану пәнін оқушыларға дұрыс дүниетаным, оларда белгілі бір көзқарас қалыптастыруы тиіс деп санады. Ол 1877 жылы Дүниетану пәнін оқытатын мектептік курсының құру жоспарын жариялады. Осы Жоспары: бойынша 2және 3-сыныпта табиғаттың органикалық емес әлемін оқып үйрену ұсынылды. Мұнда тау жыныстарының, топырақтың, минералдардың қасиеттері сияқты түсініктер, әртүрлі тау жыныстарының шығу тегі, жанартау, жер сілкіну ұғымдары, пайдалы қазбаны пайдалану т.с.с. материалдар кірді. А.Я.Гердтің пікірінше, бастауыш мектепте жекелеген жаратылыс ғылымын оқып білуге орын жоқ, табиғатты зерттеп, танып білуге кешенді тұрғыдан келу қажет, яғни біріккен пән түрін енгізу керек дегенді насихаттайды[7].

Оның «Күдірет әлемі» оқулығы мен «Заттық сабақтар» деп аталатын әдістемелік құралдары көп жылдар бойы өлі табиғат курсының оқып-үйренуде мұғалімнің негізгі әдістемелік көмекші құралы болып келді. Өзінің әдістемелік еңбектерінде А.Я.Герд бірқатар идеялар ұсынады: 1. Практикалық сабақтар мен экскурсияларда баланың өзіндік белсенді әрекетін тудыра білу; 2. Мектептің тірі табиғатпен байланысын кеңейту; 3. Табиғатты танып білу үшін тікелей зерттеу жүргізу; 4. Бастауыш сыныптарда табиғатты зерттеуге кешенді тұрғыдан келу; 5. Оқушылардың эволюциялық көзқарасын қалыптастыру. А.Я.Гердтің осы сияқты көптеген идеялары мектеп практикасында көп жылдардан соң, яғни тек біздің уақытта кең қолдау тапты. 70-жылдардағы редакция 1871 жылы Дүниетану пәнін оқытатын гимназияның бастауыш сыныптарынан алып тастауға әкелді. Ал жоғары сыныптарда бұл циклді пәндерді оқыту күрт қысқарды. Кейбір гимназияларда бұл пәнге мүлде тиым салынды. Тек либеральдық училищелердің жоғары сыныптарында ғана ол қысқартылған түрде оқытылды. Капитализмнің дамуы ХІХ ғасырдың соңындағы революциялық қозғалыс мектептегі білім беру ісін реформалау қажеттігін туғызды. Қоғамдық пікірдің қысымымен Халық ағарту министрлігі гимназиялық білім беруді түбірімен қайта құру мәселесін қоюға мәжбүр болды. 1901 жылы комиссия құрылып, Дүниетану пәнін орта мектептің барлық сыныбында енгізуді ұсынды.

Бұл жобаны қоғамның либеральдық бөлігі мақұлдады, ал сыныпсикалық білім беруді жақтаушылар мұны құр әурешілік деп санады, өйткені бастауыш сынып оқушылары жаратылыс ғылымдарын түсінбейді деп есептеді. Дүниетану пәнін саласы бойынша сарапшы ретінде натуралист Д.Н.Кайгородов шақырылды. Ол кезде Д.Н.Кайгородов табиғат туралы ғылыми – көпшілік кітаптардың авторы ретінде белгілі болатын. Бірнеше жыл бойы ол табиғаттың жылнамасын жариялап, Россияда фенологияның дамуына жол ашқан. Д.Н.Кайгородов мектепте табиғатты зерттеудің міндеті деп балаларды «табиғатты көріп, естіп, түсіне білуге және табиғатпен біртұтас

байланыста екенімізді сезіндіруге үйретуден тұрады» – деп насихаттады. Алайда ол Дүниетану пәнін баланың ақыл-ойын дамытуда маңызды роль атқарады деген көзқарасты қолдаған жоқ. Табиғат оның пікірінше «өскелең ұрпақтың рухани-адамгершілік тұрғыдан сауығыуына» қызмет етуі тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Верзилин Н.М., Косунская В.М. Общая методика преподавания биологии. – М., 1983.
2. Зверев И.Д., Мягкова А.Н. Общая методика преподавания биологии в школе. – М., 1985.
3. Торманов Н.Т. Биологияны оқыту әдісі. - Алматы, 2000.
4. Пономарева И.Н. Общая методика обучения биологии. – М., 2007.
5. Якунчева М.А. Методика преподавания биологии. - М., 2008.
6. Конюшко В.С. Как подготовить урок биологии. – Минск, 1988.
6. Современный урок биологии. Под.ред. Косунской В.М. –М., 1986

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУЫ МЕН ЭМОЦИЯЛАРЫН РЕТТЕУ ҮДЕРІСІНЕ КИБЕРБУЛИНГТІҢ ӘСЕРІ

Еркенбек Әсел Ерланқызы

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада кибербулингтің жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауы мен эмоцияларын реттеу үдерісіне әсері қарастырылады. Қазіргі цифрлық қоғамда әлеуметтік желілердің кең таралуы жасөспірімдер арасындағы қарым-қатынас формаларын өзгертіп, кибербулинг сияқты жағымсыз құбылыстың пайда болуына ықпал етті. Зерттеу барысында кибербулингтің психологиялық салдары, атап айтқанда, өзін-өзі бағалау деңгейінің төмендеуі, мазасыздықтың артуы және эмоционалдық тұрақсыздықтың қалыптасуы талданды. Сонымен қатар, жасөспірімдердің эмоцияларды реттеу қабілетінің әлсіреуі олардың әлеуметтік бейімделуіне кері әсер ететіні анықталды. Мақалада кибербулингтің алдын алу жолдары мен психологиялық қолдау көрсету тәсілдері де қарастырылады. Зерттеу нәтижелері жасөспірімдердің психологиялық саулығын сақтауда ата-аналар мен педагогтардың рөлінің маңыздылығын көрсетеді. Бұл жұмыс білім беру жүйесінде және психологиялық практикада қолдануға бағытталған.

Кілт сөздер: кибербулинг, жасөспірім, өзін-өзі бағалау, эмоцияларды реттеу, психологиялық әсер, әлеуметтік желі

Қазіргі қоғамда цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы адамдардың өмір сүру салтына, қарым-қатынас жасау формаларына және әлеуметтік өзара әрекеттесу ерекшеліктеріне елеулі өзгерістер енгізді. Әсіресе жасөспірімдер үшін интернет пен әлеуметтік желілер күнделікті өмірдің ажырамас бөлігіне айналды. Олар бұл кеңістікті ақпарат алмасу, қарым-қатынас жасау және өзін-өзі көрсету құралы ретінде кеңінен пайдаланады. Алайда, цифрлық орта тек жағымды мүмкіндіктермен ғана шектелмей, сонымен қатар бірқатар психологиялық қауіптерді де қамтиды. Солардың бірі – кибербулинг құбылысы.

Кибербулинг – бұл интернет желісі арқылы жүзеге асатын жүйелі психологиялық қысым көрсету, қорлау, кемсіту немесе қоқан-лоққы жасау әрекеттері. Бұл құбылыс дәстүрлі буллингтен айырмашылығы – оның кең аудиторияға таралуы, анонимділік мүмкіндігі және уақыт пен кеңістік шектеулерінің болмауы арқылы ерекшеленеді. Осы ерекшеліктер кибербулингтің жасөспірім психикасына әсерін күшейтіп, оның салдарын ауырлата түседі.

Жасөспірімдік кезең – тұлғаның өзіндік «Мен» бейнесі қалыптасатын, өзін-өзі бағалау деңгейі тұрақтанатын және эмоцияларды реттеу дағдылары дамитын маңызды даму сатысы болып табылады. Бұл кезеңде сыртқы орта әсері, әсіресе құрдастар тарапынан берілетін бағалау мен пікірлер, жасөспірімнің өзін қабылдауына тікелей ықпал етеді. Кибербулинг жағдайында жағымсыз пікірлер мен қорлау әрекеттері жасөспірімнің өзін-өзі бағалауына кері әсер етіп, өзіне деген сенімсіздіктің қалыптасуына әкелуі мүмкін.

Сонымен қатар, кибербулинг эмоцияларды реттеу үдерісіне де айтарлықтай ықпал етеді. Жәбір көрген жасөспірімдер көбінесе қорқыныш, ашу, ұялу және күйзеліс сияқты жағымсыз эмоцияларды бастан кешіреді. Егер бұл эмоциялар тиімді түрде реттелмесе, онда бұл жағдай психологиялық күйзелістің тереңдеуіне, әлеуметтік оқшаулануға және мінез-құлықтық ауытқуларға алып келуі мүмкін. Сондықтан кибербулингтің жасөспірімдердің эмоционалдық дамуына әсерін зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Осыған байланысты, аталған зерттеу жұмысының мақсаты – кибербулингтің жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауы мен эмоцияларын реттеу үдерісіне әсерін теориялық және практикалық тұрғыда талдау. Бұл зерттеу нәтижелері жасөспірімдердің психологиялық саулығын сақтау, кибербулингтің алдын алу және тиімді психологиялық қолдау көрсету шараларын жетілдіруге бағытталады.

Жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауы мен эмоцияларды реттеу үдерісіне кибербулингтің әсерін түсіндіру үшін психологиялық теориялар мен эмпирикалық зерттеулерге сүйену маңызды. Бұл бағытта отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері мәселенің мәнін терең ашуға мүмкіндік береді.

Қазақстандық ғалым С.Қ. Қалиевтің (2018) зерттеулерінде жасөспірімдердің тұлғалық дамуы әлеуметтік ортаның ықпалымен тікелей байланысты екендігі атап өтіледі. Автордың пікірінше, «жасөспірімнің өзін-өзі бағалауы – оның айналасындағы әлеуметтік қатынастардың айнасы». Қалиев жүргізген сауалнама нәтижелері бойынша, құрдастарынан теріс пікір еститін жасөспірімдердің 62%-ында өзін-өзі бағалау деңгейі төмен болатыны анықталған. Бұл дерек кибербулинг жағдайында негативті онлайн кері байланыстың тұлғалық дамуға тікелей әсер ететінін дәлелдейді [1].

Отандық психолог Ж.А. Әмірова (2020) эмоцияларды реттеу мәселесін зерттей отырып, жасөспірімдердің эмоционалдық тұрақтылығы сыртқы психологиялық қысымға тәуелді екенін көрсетеді. Оның зерттеуінде кибербулингке ұшыраған оқушылардың 48%-ы тұрақты күйзеліс пен мазасыздық белгілерін көрсеткен. Әмірова «эмоцияларды тиімді реттей алмау жасөспірімнің әлеуметтік бейімделуін қиындатады» деген тезис ұсынады. Бұл тұжырым киберкеңістіктегі қысымның эмоциялық өзін-өзі басқаруға кері әсерін нақтылайды [2].

Тағы бір қазақстандық зерттеуші А.Т. Сейітов (2021) цифрлық ортадағы агрессия мәселесін қарастырып, кибербулингтің таралу жиілігін талдаған. Оның мәліметтері бойынша, қала мектептеріндегі оқушылардың шамамен 35%-ы кем дегенде бір рет онлайн қорлауға ұшыраған. Сейітов «анонимділік факторы агрессия деңгейін арттырады және жауапкершілік сезімін төмендетеді» деп тұжырымдайды. Бұл факт кибербулингтің дәстүрлі буллингке қарағанда неғұрлым қауіпті екенін көрсетеді [3].

Шетелдік ғалым R. Kowalski (2014) кибербулингтің психологиялық салдарын жан-жақты зерттеген. Оның еңбектерінде кибербулинг құрбандары арасында депрессия деңгейі 2 есе жоғары болатыны және өзін-өзі бағалаудың айтарлықтай төмендейтіні көрсетілген. Kowalski «кибербулингтің үздіксіздігі мен кең таралуы оның әсерін күшейтеді» деген тезис ұсынады. Бұл зерттеу нәтижелері кибербулингтің ұзақ мерзімді психологиялық зардаптарын дәлелдейді [4].

Жоғарыда келтірілген ғылыми тұжырымдар мен нақты деректер кибербулингтің жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауы мен эмоцияларды реттеу қабілетіне айтарлықтай кері әсер ететінін көрсетеді. Әсіресе әлеуметтік желілердегі қысым мен жағымсыз пікірлер

жасөспірімдердің психологиялық тұрақтылығын әлсіретіп, олардың тұлғалық дамуына қауіп төндіреді. Сондықтан бұл мәселені кешенді түрде зерттеу және алдын алу шараларын әзірлеу қазіргі қоғам үшін өзекті болып табылады.

Кибербулинг қазіргі таңда жасөспірімдер арасында кең таралған әлеуметтік-психологиялық мәселелердің бірі болып табылады. Оның ерекшелігі – ақпараттық технологиялар арқылы жүзеге асуы және жәбірленушіге тәулік бойы әсер ету мүмкіндігі. Бұл жағдай жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауына және эмоцияларды реттеу қабілетіне тікелей ықпал етеді. Әсіресе әлеуметтік желілердегі пікірлер, хабарламалар және жарияланымдар жасөспірімдердің психологиялық жағдайын айқындайтын маңызды факторға айналып отыр.

Жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауы көбінесе сыртқы бағалауға тәуелді болады. Мысалы, әлеуметтік желіде жарияланған суретке жағымсыз пікірлер жазылған жағдайда жасөспірім өз сырт келбетіне немесе тұлғалық қасиеттеріне күмәндана бастайды. Бұл жағдай біртіндеп өзін-өзі бағалаудың төмендеуіне алып келеді. Керісінше, қолдау мен жағымды пікірлер оның өзіндік сенімін арттырады. Сондықтан онлайн ортадағы кері байланыс жасөспірім психологиясына айтарлықтай әсер етеді.

Кибербулингтің әсерін нақтырақ түсіну үшін оның таралу формаларын қарастыру маңызды. Төмендегі кестеде кибербулингтің негізгі түрлері мен олардың жиілігі көрсетілген.

Кесте 1 – Кибербулинг түрлері және олардың таралу жиілігі

№	Кибербулинг түрі	Сипаттамасы	Үлес (%)
1	Қорлау (insulting comments)	Жәбірленушіні кемсіту, балағаттау	30%
2	Жалған ақпарат тарату	Өтірік мәліметтер мен қауесеттер тарату	20%
3	Әлеуметтік оқшаулау	Топтардан әдейі шығару, елемей	15%
4	Қорқыту (threats)	Қоқан-лоққы көрсету	18%
5	Жеке мәліметті жариялау	Жеке ақпаратты рұқсатсыз тарату	17%

Кесте 1-де көрсетілгендей, кибербулингтің ең кең таралған түрі – қорлау (30%). Бұл жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауына тікелей әсер ететін негізгі фактор болып табылады.

Кесте 1-де берілген мәліметтерге сүйенсек, қорлау мен жалған ақпарат тарату жасөспірімдер арасында жиі кездеседі. Бұл жағдай олардың эмоционалдық жағдайына кері әсер етіп, тұрақты күйзеліс тудыруы мүмкін. Мысалы, оқушы туралы жалған ақпарат таралған жағдайда ол өзін қоғамнан оқшауланғандай сезінеді және бұл оның эмоцияларын басқару қабілетінің төмендеуіне алып келеді.

Эмоцияларды реттеу үдерісі – жасөспірімнің ішкі күйін бақылау және оны дұрыс бағыттау алу қабілеті. Кибербулинг жағдайында бұл қабілет әлсірейді, себебі жасөспірім жағымсыз эмоцияларды жиі бастан кешіреді. Мысалы, қорлау жағдайында ашу, реніш және қорқыныш эмоциялары күшейеді. Егер жасөспірім бұл эмоцияларды дұрыс басқара алмаса, ол агрессивті мінез-құлық көрсетуі немесе керісінше тұйықталып қалуы мүмкін.

Кибербулингтің психологиялық әсерін бағалау үшін оның салдарын қарастыру қажет. Төмендегі кестеде кибербулингтің жасөспірімдерге тигізетін негізгі психологиялық әсерлері көрсетілген.

Кесте 2 – Кибербулингтің психологиялық әсерлері

№	Әсер түрі	Сипаттамасы	Үлес (%)

1	Өзін-өзі бағалаудың төмендеуі	Өз-өзіне сенімсіздік, өзін кем сезіну	35%
2	Мазасыздық	Үнемі уайым, қорқыныш сезімі	25%
3	Депрессиялық көңіл-күй	Көңіл-күйдің төмендеуі, өмірге қызығушылықтың азаюы	20%
4	Әлеуметтік оқшаулану	Қарым-қатынастан қашу	10%
5	Агрессия	Ашушаңдық, ашу-ыза көріністері	10%

Кесте 2-де ең жоғары көрсеткіш өзін-өзі бағалаудың төмендеуі (35%) екенін көруге болады. Бұл кибербулингтің тұлғалық дамуға ең күшті әсер ететінін дәлелдейді.

Кесте 2-де көрсетілгендей, кибербулинг ең алдымен жасөспірімнің өзін-өзі бағалауына әсер етеді. Бұл оның болашақтағы әлеуметтік қатынастарына және тұлғалық дамуына кері ықпал етуі мүмкін. Мысалы, өзін-өзі төмен бағалайтын жасөспірім жаңа ортада белсенділік танытпайды және өз пікірін ашық білдіруден қашады.

Сонымен қатар, кибербулинг эмоцияларды реттеу механизмдерінің бұзылуына әкеледі. Практикада бұл жағдайды мектеп психологтарының бақылауларынан байқауға болады: киберқысымға ұшыраған оқушылар жиі ашушаң немесе тұйық болып келеді. Мұндай жағдайда эмоционалдық қолдау көрсету, психологиялық кеңес беру және қауіпсіз цифрлық орта қалыптастыру маңызды рөл атқарады.

Қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында кибербулинг жасөспірімдердің психологиялық дамуына елеулі әсер ететін өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Зерттеу барысында кибербулингтің жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауы мен эмоцияларды реттеу үдерісіне теріс ықпал ететіні жан-жақты қарастырылды. Әсіресе цифрлық ортадағы қарым-қатынас ерекшеліктері бұл мәселенің ауқымын кеңейтіп, оның салдарын күрделендіре түседі.

Жүргізілген талдау нәтижелері кибербулингтің ең алдымен жасөспірімдердің өзін-өзі бағалау деңгейіне әсер ететінін көрсетті. Әлеуметтік желілердегі жағымсыз пікірлер, қорлау және жалған ақпарат тарату жасөспірімнің өзіндік «Мен» бейнесін бұзып, өзіне деген сенімін төмендетеді. Бұл өз кезегінде тұлғалық дамуға кедергі келтіріп, әлеуметтік белсенділіктің азаюына алып келеді. Өзін-өзі төмен бағалайтын жасөспірімдер жаңа ортаға бейімделуде қиындықтарға тап болады және өз мүмкіндіктерін толық жүзеге асыра алмайды.

Сонымен қатар, кибербулинг эмоцияларды реттеу қабілетіне де айтарлықтай әсер етеді. Жасөспірімдер киберқысым жағдайында қорқыныш, ашу, реніш, ұялу сияқты жағымсыз эмоцияларды бастан кешіреді. Егер бұл эмоциялар дер кезінде және тиімді түрде реттелмесе, онда психологиялық тұрақсыздық қалыптасады. Бұл жағдай мазасыздықтың артуына, депрессиялық күйдің пайда болуына және әлеуметтік оқшаулануға әкелуі мүмкін. Кейбір жағдайларда жасөспірімдер агрессивті мінез-құлық көрсетуі немесе керісінше толық тұйықталып қалуы ықтимал.

Зерттеу барысында ұсынылған кестелік мәліметтер кибербулингтің таралу түрлері мен оның психологиялық салдарын нақты көрсетеді. Әсіресе қорлау мен жалған ақпарат тарату сияқты әрекеттердің жиі кездесуі жасөспірімдер арасындағы онлайн қарым-қатынастың қауіпсіз емес екенін дәлелдейді. Ал психологиялық әсерлердің ішінде өзін-өзі бағалаудың төмендеуі мен мазасыздықтың жоғары үлеске ие болуы бұл мәселенің маңыздылығын айқындай түседі.

Осыған байланысты кибербулингтің алдын алу және оның салдарын азайту үшін кешенді шаралар қажет. Ең алдымен, ата-аналар мен педагогтар жасөспірімдердің интернеттегі белсенділігін бақылап қана қоймай, олармен сенімді қарым-қатынас

орнатуы тиіс. Сонымен қатар, білім беру ұйымдарында киберқауіпсіздік және цифрлық мәдениет тақырыптары бойынша арнайы түсіндіру жұмыстарын жүргізу маңызды. Психологтар тарапынан эмоционалдық қолдау көрсету және эмоцияларды реттеу дағдыларын дамытуға бағытталған тренингтер ұйымдастыру да тиімді нәтиже береді.

Қорытындылай келе, кибербулинг – жасөспірімдердің психологиялық саулығына қауіп төндіретін маңызды әлеуметтік мәселе. Ол өзін-өзі бағалау деңгейінің төмендеуіне және эмоцияларды реттеу қабілетінің әлсіреуіне әкеледі. Сондықтан бұл құбылыстың алдын алу, оны ерте анықтау және тиімді психологиялық көмек көрсету қазіргі қоғамның басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қалиев С.Қ. Жасөспірімдердің тұлғалық дамуы және әлеуметтік орта әсері // Психология және педагогика мәселелері. – 2018. – №2. – 45–52 б.
2. Әмірова Ж.А. Жасөспірімдердің эмоцияларын реттеу ерекшеліктері // Қазіргі білім беру психологиясы. – 2020. – №1. – 78–84 б.
3. Сейітов А.Т. Цифрлық ортадағы агрессия және кибербулинг мәселелері // Әлеуметтік ғылымдар хабаршысы. – 2021. – №3. – 112–118 б.
4. Kowalski R.M., Limber S.P., Agatston P.W. Cyberbullying: Bullying in the Digital Age. – 2nd ed. – Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2014. – 224 p.

ЖАРНАМА ЫҚПАЛЫНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ АСПЕКТІЛЕРІ

Мырзақасым А.Е.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр, аға оқытушы **Нұрлыханқызы Е.**

Принцип бойынша, жұмыс істейтін адамдарда эмоционалды ес тұрақты болады: жағымды-жағымсыз, ұнамды-ұнамсыз. Эмоционалды есте, басқа есте сақтау түрлеріне қарағанда күштірек ол адамның сатып алу кезінде шешім қабылдауға күшті әсер етеді. Мамандар тауарға деген сипатияны жарнама ақпаратына пропорционалды сипатиялы деп есептейді [1]. Эмоцияның әрқашанда жеке субъективті ерекшелігі бар. Адамдарды қоршағанның бәрі белгілі бір эмоция тудырады. Дәл эмоционалдық сферада жеке түрлі қажеттіліктер туындайды. Кез-келген жарнама видеоклипті бұл тек ақпарат емес, ол адамның көру кезінде жеке қобалжыған, бірнеше эмоционалды қанық минуты. Жарнаманың лексикасы өзінің бай эмоционалдық терминологиясымен «жылжу», «жайлылық», «баурау» ерекше. Эмоция оң және теріс болуы мүмкін. Оң эмоция субъектіні мақсатқа жетуге ынталандырады, ал теріс жағымсыз күй тудырудан объектіні қашырады. Көптеген адамдар сәтті сатып алуды рахат алу тәсілі және жаман көңіл-күйді құртады деп есептейді. Сондықтан, жақсы сатып алу әрқашан адамға оң эмоция сыйлайды. Егер адам өзіне эмоционалды боялған қызығатын нәрсені таппаса, онда оның сатып алуға ниеті болмауы мүмкін. Пайдаланушының эмоционалдық реакциясын есепке алмай құрылған жарнамалық хабарландырудан, жарнама затына деген теріс эмоция туындайды. Теріс эмоция тудыратын ақпаратты адам есте сақтауға тырыспайды. Егер жарнама қорқыныш ұялшақтық сезімін тудырса нарық өнімін тоқтатады керісінше егер, жарнамалық тауар жағымсыз эмоциядан құтылуға көмектессе сұранысқа ие болады. Экранда ойналып жатқан сюжет басынан аяғына дейін барлық эмоциялық циклді моделдеу керек. Ол бітпей аяқталмаса жағымсыз сезімін тудырады.

Мысалы, жиһаз жарнамалайтын фирма «жұмсақ диванға жағымсыз қайғырып жатқан жас әйелді бейнелеген». Кейде пайдаланушыға тауар сатып алу кезінде кінәлау сезімін тудыратын мысалы, темекі алкогольді сусындар, денсаулыққа зиян келтіретін, гигиеналық ережені бұзатын жарнамалық хабарландыруды көрсетеді. Тіс пастасын шығаратын фирма былай жарнамалайды ұсынылып отырған паста жақсы әсіресе тамақтан кейін тіс жумайтын адамдарға деп. Радио немесе теледидардағы жарнама, кейде теріс эмоция тудырады. Бір нәрсені тыңдай беру, психологиялық өте ауыр болады, және ол басқа толқынға ауыстыруға алып келеді немесе радионы өшіреді. Өзіл сөзсіз оң эмоция тудырады. Жарнамада әзілді қолдану көп нәтиже бере бермейді. Кейде өзіне тартады, кейде жоқ.

Жарнамалық хабарландырудың эмоционалдык тиімділігін тексеру үшін бұл хабарландыруды өзіне елестетіп онда түрлі психологиялық мінезі бар адамдар қалай қарайды, оларға ол жағымды болды ма соны анықтау керек. Психологияға жақсы таныс, атаулы проекция бар, мұнда адамдар бірнәрсеге өзінің қатынасын айналадағыларға танытады. Айтылғандар, сөзсіз жарнамалаушы болатын шығармашыл тұлға «Креаторла» (латынша-құру) ол бұл сферадағы шығармашыл жұмысшылар [2]. Қазіргі психология мәселесін шешуде жарнамадағы жеке шығармашылық пайдаланушылардың нарықта көбеюіне қарсылық жасамау керек. Бұл жарнама адамдарды эмоционалды жағынан итермей өзіне тарту деген сөз. Қазір көптеген батыс елдерінде кішкене ирония қоса отырып заттарды тартымды түсте көрсету тенденциясы қаралуда. Адамдарда сатып алу ниетін ояту үшін, оған тауар алғанда туындайтын жаңа мүмкіндіктерді көрсету керек.

Жарнама ықпалының құлықтық компоненті.

Құлықтық компоненттің саналы және бейсаналы түрлері бар. Саналы түріне - сатып алушының құлқында көрінетін адамның мотивация, қажеттілік және еркі жатады. Санасыз түріне- адамның интуиция және бағдары кіреді.

Мұнда ескеретін жағдай, пайдаланушылардың сатып алу құлқы бұл олардың психикасына жарнама ықпалының нәтижесі екенін ол мақсатты бағытталған болса да мойындағысы келмейді. Оларға тауар алуға деген қажеттілік ол туралы жарнамадан білуден бұрын туындаған сияқты. Кейде сатып алушылар өздеріне не басқа адамдарға мойындайды, өздерінде бұрын болмаған қажеттіліктерді тудырып сатып алуға әкелетінін және саналы таңдау мүмкіндігінен айыратынын. Бұл шынында да рас. Жарнама қажеттілік тудыруға қабілетсіз, ол тек алуға ниетті барды қанағаттандыратын тауар туралы ақпарат береді және таңдау құқығы пайдаланушының өзінде делінген ол мүлде олай емес [3]. Алайда, пайдаланушы тауарды сатып алып оны қолданғаннан кейін жеңгенін не жеңілгенін түсінеді. Адамның талап етуінен тауар сатып алынады. Бұл белгілі этапта ситуативті болады, жарнама көп нәрсе істеуі мүмкін. Ол расында да тауарға жаңа қажеттіліктер тудырып қоймай, сонымен қатар ол дүниеге көзқарас, эстетикалық талғам, әлеуметтік құндылық, өмір стилі, адамгершілік принциптер сияқты күрделі психикалық білім қалыптастыруы мүмкін. Бұл адам үшін білінбей, көптеген психологиялық механизмдер әрекеті негізінде болады. Сондықтан, жарнаманың оң тиімді жақтарын біліп қоймай сонымен қатар оның өзінде сақтайтын қауыпті жақтарын білу өте маңызды.

Неліктен адамдар тауарды алғашқы қажеттілік күшімен немесе жарнама ықпалымен алады? Егер алғашқы қажеттілік күшімен болса, жарнама тауар әлеміндегі жәй ақпаратты компас. Ол адам алдында көрмеген тауарға деген қажеттілік тудырады. Адамдардың көпшілігі қазіргі уақытта өнімнің қандай түрі шығып жатқанын және нарықта қанша жылдан кейін шығатынын біле алмайды. Мұны тек шығарушы-инженерлер, өндірушілер, суретшілер, дизайнерлер біледі. Тауарға деген нақты қажеттілік жарнаманы қабылдау кезінде қалыптасады деп айту дұрыс болар еді.

Сатып алу құлқын түсіну З.Фрейдтің көзқарасы бойынша, бейсаналы адамдарға қатысты ол адамның психологиялық табиғатының мықты жағы.

Сатып алу құлқын басқару Д.Скиннер бойынша, потенциалды пайдаланушының құлқына әсер ету. Д.Скиннердің әдісі саналы адамның психологиялық табиғатын айтады. Мұнда сапалы тиімді тәсіл сатушының тауар туралы айту оны көрсету, сатып алушының әрекет етуін ынталандыру қабілетіне байланысты. Ол сатып алушыны қоңырау шалуына, келуіне, салыстыруына, көруіне ақыр соңында сатып алуына итермелейді. Тиімді жарнама адамның санасына, бейсанасына, құлқына, сезіміне, ойына бағытталуы керек. Мұндай тәсіл өзгерген құлықты өзгертеді. Ол пайдаланушыға барлық жағынан ықпал етеді- сендіреді, мәжбүрлейді, тартады, өлтіреді, бұйырады, сатушының қалауын орындайды. Ол тәуекелге орын қалдырмайды.

Кейде адамдар әсіресе жас кезінде, олар тәуелсіз, еркін олардың мінез-құлқына қандайда бір шешім қабылдауында қоғам әсер ете алмайды деп ойлайды. Мұндай адамдарға әлеуметтік статусына, роліне сай келмейтін жұмысты ұсыну керек, онда ол мінез-құлықтың мықты реттеушісі болатын жағымсыз ұялу сезімін бастан кешіреді.

Адамдар бір-бірін әрқашан программалайды. Психологиялық күшті адам, психологиялық әлсіздің еркін басады. Бұл әсіресе саясатта, жарнамада көрінеді. Жарнама бізге қатынаса отырып, бізбен бірге адам істеген сияқты өзінің мүмкіндіктеріне сенімді [4].

Жалпы алғанда жарнама ол информациялар емес, әуелде солай көрінгенмен ол адамдарды психологиялық программалау. Бұл жағдай өте қауіпті, ерте ме, кеш пе ол бізді экономикалық ғана емес, өнеге сферасында да басқарады, нәтижесінде тауардың бар екенін біліп ғана қоймай, оны сатып алуымыз керек.

Сатып алу туралы шешім қабылдау алгоритмі:

-пайдаланушыға сыртқы ортаның ықпалы (сатып алу мотивін қалыптастырады) сатып алуға объективті қажеттілік; әлеуметтік орта; мәдени орта; субъективті факторлар.
-пайдаланушыға ішкі ортаның ықпалы мотивке реакция: тауар туралы ақпарат алуда сатып алу қажеттілігін түсіну; тауарға деген қызығушылықтың туындауы; өзінің мүмкіндіктерінің және тауар бағасы; сатып алу туралы шешім қабылдау; сатып алу; Сатып алуға деген мұндай объективті қажеттілік, тауардың тозуы, шығын, тауарды сатып алу туралы шешім қабылдау субъективті болады. Бұл процеске анықталған заңдылықтар бар мұны профессионалды жарнамашы біледі ықпал ету мақсатында пайдаланушыға дұрыс бағыт береді. Жарнамада шығармашылық психологиясы.

Психологияда айтқандай жанамалық іс-әрекеттің нағыз тартымды жағы шығармашылық. Шығармашылық кез-келген жарнама аспектісінің ажырамас бөлігі. Шығармашылық бұл қиялдың көмегімен жүзеге асатын процесс. Кейде бұл қиялды білімге қарағанда маңыздырақ дейді. Жарнама шығармашылығында жұмысқа жоғары қабілеттілік, ұшқыр ой керек. Алайда көбі шығармашылық ұмтылысқа шабытқа, қиялға тәуелді болады.

Креативті жұмыс, анықталған әрекеттер жиынтығын ұсынады.

-заказ беруші дәл нені қалайтынын түсіну керек;

-оның идея және жағдайын агенстваның барлық шығармашыл жұмысына жеткізу;

-идеяның жүзеге асыру тәсілінің барлық анализі;

-бір немесе бірнеше тиімді шешім қабылдау;

-заказ берушіге жобаны ұсыну;

Шығармашылық жарнама оқырманның, көрерменнің қиялын оятуға жұмыс істейді, өнімнің ойша бейнесін суреттейді. Ерекше картина немесе текст ерекше ассоциация тудырады. Жаңа салыстырулар өзінің тартымдылығымен

адамдардың ойын баурайды. Шығармашылық жарнама көз таярсыз, ол стандартты емес, пайдаланушының тауарды сезуін оятады.

Жарнаманың әрбір даму этапында шығармашылық процесс келесі стадия бойынша жүреді. (Ф Армстронг теориясы):

- жағдайды бағалау;
- міндет қою, мәселені анықтау;
- шығармашылықта бейсананы қолдану;
- идеяны өңдеу;
- идеяны бағалау;
- жақсы идеяны таңдау;

Стандартсыз ойлау басқаның байқамағанын көруге, затты жаңаша қарауға қабілеттілік- бұл шығармашылық қиялдың басты психологиялық ерекшелігі.

Шығармашылық жарнама берушінің сапалық ерекшеліктері.

-әзіл сезімі; тірі қиялы; олардың қылықтарының мотивіне, адамдарға қызығушылық; кең эрудиция-әдебиеттен, өнерден, музыкадан, тарихтан, ғылымнан, хабары болуы керек; қарапайым заттан әдемілікті көре білу қабілеті; болғандардың себептерін анықтау; басқаларды мұқият тыңдау; қоршаған ортада болғандармен айналысу; сендіре білу; энтузиазмен жұмыс істеу; құрылымға және формаға жетуге тырысу; керек еместі алып тастап, басты нәрсені ерекшелеу; уақытшаны ерекшелеу үшін жалпы концепцияны қолдану. Жарнама іс-әрекеті - қоғамдық сананың бір формасы. Тұтынушының психологиясымен білу жарнама маманына нақты өз аудиториясын дұрыс табу, психологиялық әсер ету факторларында бағдарлануға мүмкіндік береді. Жарнама іс-әрекеті өндіруші және пайдаланушының арасында жеке және тікелей байланыстар құрады және қолданады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жетпісбай Бекболатұлы Жарнама негіздері - Алматы, 2021
2. А.Ильяс Тәжірибелік маркетинг - Алматы, 2021
3. А.Б.Рахимбаев маркетинг теориясы және практикасы - Алматы, 2009.
4. Александр Лебедев-Любимов Психология рекламы.- Питер, 2002.

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚОЛӨНЕРІ МЕН ФЕЛТИНГ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ДАМУ

Акбералиева Ұ.

ПиК-24-1к2 тобының студенті
Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші - магистр **Алшымбаева С.Н.**

Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық құндылықтарды сақтау мен дамыту – білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі. Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі қолөнері – ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігі. Соның ішінде киіз басу өнері ерекше орын алады.

Бүгінгі таңда осы дәстүрлі өнердің заманауи түрі ретінде фелтинг технологиясы кеңінен қолданылуда. Фелтинг – жүнді өңдеу арқылы түрлі сәндік және тұрмыстық бұйымдар жасау әдісі. Бұл технология қазақтың дәстүрлі киіз басу өнерімен тікелей байланысты, сондықтан оны білім беру үдерісінде қолдану ұлттық құндылықтарды жаңғыртудың тиімді жолы болып табылады. Қазіргі білім беру жүйесі оқушының тұлғалық дамуына, оның шығармашылық және сыни ойлау қабілеттерін қалыптастыруға

бағытталған. Осы тұрғыда фелтинг технологиясы инновациялық педагогикалық әдіс ретінде маңызды рөл атқарады.

Қазақтың дәстүрлі қолөнері – халықтың тарихи тәжірибесі мен рухани дүниетанымын бейнелейтін күрделі мәдени құбылыс. Ол тек тұрмыстық қажеттіліктерді өтеумен шектелмей, әлеуметтік, тәрбиелік, эстетикалық қызметтерді де атқарған.

Қолөнердің қалыптасуы көшпелі өмір салтымен тығыз байланысты. Табиғатпен үйлесімді өмір сүрген қазақ халқы жүн, тері, ағаш, сүйек сияқты табиғи материалдарды тиімді пайдаланып, жоғары сапалы әрі көркем бұйымдар жасаған.

Әсіресе, киіз басу өнері – қазақ қолөнерінің ең көне және маңызды салаларының бірі. Киіз үйдің жабдықтары (текемет, сырмақ, алаша) тек тұрмыстық қажеттілік қана емес, ұлттық эстетиканың көрінісі болды. Киіз бұйымдардағы ою-өрнектер символдық мәнге ие болып, халықтың дүниетанымын, наным-сенімдерін білдірді.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, дәстүрлі қолөнердің құндылығы бірнеше аспектіден көрінеді:

- мәдени аспект – ұлттық бірегейлікті сақтайды;
- әлеуметтік аспект – ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етеді;
- педагогикалық аспект – еңбекке тәрбиелейді;
- эстетикалық аспект – көркемдік талғамды қалыптастырады.

Сондықтан дәстүрлі қолөнерді қазіргі білім беру жүйесінде пайдалану – ұлттық құндылықтарды сақтаудың маңызды шарты болып табылады.

Фелтинг – жүн талшықтарын бір-бірімен кіріктіру арқылы тығыз материал алу технологиясы. Бұл процесс жүннің физикалық қасиеттеріне негізделген, атап айтқанда, талшықтардың беткі қабатындағы қабыршақтар ылғал, температура және механикалық әсер нәтижесінде бір-біріне жабысып, тұтас құрылым түзеді.

Фелтинг технологиясы қазіргі таңда сәндік-қолданбалы өнерде кеңінен қолданылып, өзінің әмбебаптығымен ерекшеленеді. Оның ғылыми негізі материалтану, технология және өнертану салаларының тоғысында қарастырылады.

Фелтингтің негізгі түрлері:

Дымқыл (ылғалды) фелтинг, бұл әдісте жүнге сабын ерітіндісі мен жылы су қосылып, үйкеліс арқылы талшықтар біріктіріледі. Бұл тәсіл дәстүрлі киіз басу технологиясына өте жақын.

Құрғақ фелтинг (ине арқылы), яғни арнайы инелердің көмегімен жүн талшықтары механикалық түрде тығыздалады. Бұл әдіс көбінесе шағын пішінді бұйымдар жасауға қолданылады.

Фелтинг технологиясының ерекшеліктері оның экологиялық қауіпсіздігі (табиғи материал қолдану), қол еңбегіне негізделуі, шығармашылық еркіндікке мүмкіндік беруі, әртүрлі форма мен композиция жасауға қолайлылығы. Осы ерекшеліктер фелтингті білім беру үдерісінде тиімді қолдануға мүмкіндік береді.

Қазақтың дәстүрлі киіз басу өнері мен заманауи фелтинг технологиясы арасында тікелей тарихи және технологиялық байланыс бар. Бұл сабақтастықты бірнеше ғылыми тұрғыдан қарастыруға болады. Атап айтқанда, *технологиялық сабақтастық* ол дәстүрлі киіз басу мен ылғалды фелтинг әдістері бірдей принципке негізделген. Екі жағдайда да жүн талшықтары ылғал мен механикалық әсер арқылы біріктіріледі. Бұл – дәстүрлі білімнің қазіргі технологияда сақталуының дәлелі.

Мазмұндық сабақтастық қазақ қолөнеріндегі ою-өрнектер (қошқар мүйіз, тұмарша, ирек т.б.) қазіргі фелтинг бұйымдарында кеңінен қолданылуда. Бұл ұлттық символиканың заманауи өнерде жалғасын табуын көрсетеді.

Функционалдық сабақтастық бұрын киіз тұрмыстық қажеттілік үшін қолданылса, қазіргі фелтинг бұйымдары сәндік, интерьерлік және эстетикалық мақсатта қолданылады. Яғни, функция өзгергенімен, мазмұндық негіз сақталған.

Рухани-мәдени сабақтастық ол фелтинг арқылы жасалған бұйымдар ұлттық мәдени құрылымды сақтай отырып, қазіргі заман талаптарына бейімделеді. Бұл – мәдени трансформацияның көрінісі.

Осылайша, фелтинг технологиясы дәстүрлі қолөнердің жаңа деңгейде дамуына ықпал ететін құрал ретінде қарастырылады.

Қазіргі білім беру жүйесінде ұлттық құндылықтарды қалыптастыру маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Бұл тұрғыда фелтинг технологиясы арқылы ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда тиімді педагогикалық құрал ретінде қарастырылады.

Педагогикалық қолдану бағыттарын атап көрсетсек:

Танымдық бағыт оқушыларға қазақтың дәстүрлі қолөнері туралы теориялық білім беріледі. Бұл олардың тарихи-мәдени танымын кеңейтеді.

Іс-әрекеттік бағыт практикалық жұмыстар арқылы оқушылар жүнмен жұмыс істеу дағдыларын меңгереді. Бұл еңбекке баулу мен дағды қалыптастыруға ықпал етеді.

Шығармашылық бағыт оқушылар өз идеяларын жүзеге асырып, авторлық бұйымдар жасайды. Бұл олардың креативті ойлауын дамытады.

Құндылықтық бағыт ұлттық ою-өрнектерді қолдану арқылы оқушылардың ұлттық мәдениетке деген құрметі артады.

Осы көрсетілген педагогикалық бағыттарын қолдану арқылы ұлттық мәдениетке қызығушылықтың артуы, шығармашылық қабілеттің дамуы, еңбек дағдыларының қалыптасуы және ұлттық сана-сезімнің нығаюы сияқты нәтижелер күтіледі.

Фелтинг технологиясын қолданудың заманауи білім беруде маңыздылығын атап айтсақ, оқыту үдерісін практикалық бағытта ұйымдастыруға мүмкіндік береді, оқушылардың қызығушылығын арттырады, өнерді біріктіретін пәнаралық байланыс орнатады, сондай-ақ, ұлттық және заманауи мәдениетті үйлестіреді.

Сонымен қатар, бұл технология инклюзивті білім беруде де тиімді, себебі ол әр оқушының жеке мүмкіндіктерін ескеруге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, фелтинг технологиясы – дәстүр мен жаңашылдықты біріктіретін, ұлттық құндылықтарды заманауи білім беру жүйесінде тиімді жүзеге асыратын әмбебап құрал.

Әдебиеттер тізімі:

1. Асанов Б. Этноқұндылықтар: теория және практика. Алматы: Қазақ университеті, 2015
2. Әмірғазин Қ. Қазақ қолөнері. ЖОО студенттеріне арналған оқу құралы. - Алматы: «Дайк-Пресс», 2009.-162 б.
3. **Әбдіразақова, Д.** *Киіз басу технологиялары: теория және практика.* Алматы: "Санат" баспасы, 2022
4. **Досмұхамедова Л.** *Киіз басу және оның мәдени маңызы.* Шымкент: "Түркістан" баспасы, 2017 ж.
5. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Оқу құралы. - Алматы.: Қазақстан, 2006. - 240 б.

ЕРМЕК СЕРКЕБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫ МЕН РУХАНИ МӘДЕНИЕТІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Нысанбек Диана Бекбергенқызы

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – Аға оқытушы, Магистр, Қазақстан Республикасының
мәдениет қайраткері - **Қайнарбаева А.Қ.**

Қазақ музыка өнерінің тарихында ерекше орын алатын тұлғалардың бірі – Ермек Серкебаев. Ол – көрнекті опера әншісі, педагог, қоғам қайраткері ретінде ұлттық мәдениеттің дамуына зор үлес қосқан бірегей тұлға. Оның шығармашылығы қазақ опера өнерінің қалыптасуы мен дамуына, ұлттық вокал мектебінің жетілуіне және қазақ музыкасының әлемдік деңгейде танылуына тікелей әсер етті.

Ермек Серкебаев 1926 жылы Петропавл қаласында дүниеге келген. Жастайынан өнерге қызығып, музыкалық білім алуға ұмтылды. Алғашында аспаптық орындаушылықпен айналысып, кейін вокал өнеріне бет бұрды. Ол кәсіби білімді Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы қабырғасында алып, вокалдық шеберлігін жетілдірді. Осы оқу орнында алған білімі оның болашақ шығармашылық жолының берік негізін қалады.

Әншінің бүкіл шығармашылық ғұмыры Абай атындағы Қазақ ұлттық опера және балет театры сахнасымен тығыз байланысты болды. Ол осы театрда ұзақ жылдар бойы жетекші солист ретінде қызмет атқарып, қазақ және әлемдік опера өнерінің үздік үлгілерін орындады. Серкебаевтың дауысы – лирикалық баритон – өзінің ерекше жұмсақтығымен, кең диапазонымен және терең эмоциялық бояуымен ерекшеленді. Оның орындауындағы әрбір шығарма тыңдарманға эстетикалық ләззат сыйлап қана қоймай, рухани әсер қалдырды.

Ермек Серкебаевтың репертуары өте кең болды. Ол қазақ операларымен қатар әлемдік классикалық туындыларды да жоғары деңгейде орындады. Оның сомдаған бейнелері ішінде «Абай» операсындағы Абай образы ерекше орын алады. Бұл шығарма Ахмет Жұбанов пен Латиф Хамиди шығармашылығының жемісі болып табылады. Серкебаев осы рөл арқылы қазақ халқының рухани әлемін, ой-санасын, философиялық тереңдігін сахнада шебер жеткізе білді. Сонымен қатар, ол Мұқан Төлебаев және Евгений Брусиловский сынды композиторлардың шығармаларын орындап, ұлттық опера өнерінің дамуына зор үлес қосты.

Әншінің орындаушылық шеберлігі тек вокалдық мүмкіндіктерімен ғана шектелмейді. Ол әрбір образды жан-жақты зерттеп, оның ішкі психологиясын ашуға ұмтылды. Сахнада ол тек ән айтып қана қоймай, кейіпкердің мінезін, сезімін, ішкі күйзелісін актерлік шеберлік арқылы жеткізді. Бұл қасиет оны тек әнші емес, нағыз сахна шебері ретінде танытты. Оның орындау мәнерінде сөз бен әуеннің үйлесімділігі, дыбыстың тазалығы және эмоциялық әсердің тереңдігі айқын байқалады. Ермек Серкебаев қазақ композиторларымен тығыз шығармашылық байланыста болды. Оның орындауындағы шығармалар көптеген композиторлар үшін шабыт көзіне айналды. Әншінің кәсіби деңгейі мен сахналық мәдениеті ұлттық опера өнерінің сапасын жаңа деңгейге көтерді. Ол қазақ музыкасының дамуына тек орындаушы ретінде ғана емес, мәдени процестің белсенді қатысушысы ретінде де ықпал етті. Сонымен қатар, Ермек Серкебаев педагогикалық қызметпен де айналысты. Ол жас әншілерді тәрбиелеп, өз тәжірибесі мен білімін келесі ұрпаққа жеткізді. Оның шәкірттері кейін қазақ музыка өнерінің дамуына үлес қосқан белгілі тұлғаларға айналды. Бұл оның ұлттық мәдениетті дамытудағы ұзақ мерзімді ықпалын көрсетеді. Ермек Серкебаевтың өнері халықаралық деңгейде де жоғары бағаланды. Ол көптеген елдерде өнер көрсетіп, қазақ музыкасын әлемдік сахнада танытты. Оның шығармашылығы арқылы қазақ опера өнері әлемдік мәдени кеңістікке еніп, халықаралық аудиторияға жол тартты.

Әншінің еңбегі жоғары марапаттармен бағаланды. Ол КСРО халық әртісі, Қазақстан халық әртісі атақтарына ие болып, мемлекеттік сыйлықтардың лауреаты атанды. Бұл марапаттар оның өнердегі жетістіктері мен ұлттық мәдениетке қосқан үлесінің айқын дәлелі болып табылады. Ермек Серкебаевтың шығармашылығы қазақ халқының рухани мәдениетінің дамуына зор әсер етті. Ол өз өнері арқылы ұлттық құндылықтарды насихаттап, эстетикалық тәрбиенің қалыптасуына ықпал етті. Оның орындауындағы шығармалар халықтың рухани өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Бүгінгі таңда Ермек Серкебаевтың мұрасы өзектілігін жоғалтқан жоқ. Оның орындаушылық дәстүрі жас әншілер үшін үлгі болып табылады, ал оның есімі қазақ мәдениетінің тарихында мәңгі сақталады. Қазіргі музыкалық білім беру жүйесінде оның шығармашылығы зерттеліп, студенттерге кәсіби шеберліктің үлгісі ретінде ұсынылады. Қорыта айтқанда, Ермек Серкебаев – қазақ музыка өнерінің дамуына өлшеусіз үлес қосқан ұлы тұлға. Ол ұлттық опера өнерін жаңа деңгейге көтеріп, қазақ мәдениетін әлемге танытты.

Оның шығармашылығы тек музыка саласында ғана емес, жалпы рухани мәдениетте де маңызды орын алады. Ермек Серкебаевтың мұрасы – қазақ халқының мәдени байлығының асыл қазынасы болып қала береді. Сонымен қатар, Ермек Серкебаевтың шығармашылығын қазақ музыка өнерінің эволюциясы контекстінде қарастыру оның тарихи маңызын айқындай түседі. XX ғасырдың екінші жартысында қазақ опера өнері қарқынды дамып, ұлттық мектеп қалыптаса бастады. Осы үдерісте Ермек Серкебаев сияқты кәсіби деңгейі жоғары орындаушылар шешуші рөл атқарды. Ол тек жеке орындаушы ретінде емес, тұтас бір вокалдық дәстүрдің қалыптасуына ықпал еткен тұлға болды. Оның өнері арқылы қазақ операсында орындаушылық мәдениет жаңа сапалық деңгейге көтерілді. Бұған дейін көбіне фольклорлық бағытта дамыған қазақ музыкасы енді академиялық жүйеге негізделген кәсіби өнер ретінде дамыды. Ермек Серкебаев осы екі бағыттың арасын байланыстырып, ұлттық дәстүр мен классикалық вокал мектебін үйлестіре білді. Бұл оның шығармашылығының ең маңызды ерекшеліктерінің бірі болып саналады. Ермек Серкебаевтың репертуарындағы әрбір партия терең дайындықты, үлкен жауапкершілікті талап етті. Ол сахнада бейнені жай ғана орындап қоймай, оның ішкі әлемін зерттеп, психологиялық тұрғыдан ашуға ерекше мән берді. Мұндай тәсіл оның орындаушылығын көркемдік тұрғыдан байытып, тыңдарманға әсер ету күшін арттырды. Осы қасиет оның өнерін кәсіби деңгейде ғана емес, эстетикалық және рухани тұрғыдан да жоғары деңгейге көтерді. Әншінің шығармашылығын бағалауда оның халықаралық тәжірибесі де маңызды орын алады. Ол шетелдік сахналарда өнер көрсетіп, түрлі мәдени ортада қазақ музыкасының ерекшелігін танытты. Бұл оның орындаушылық деңгейінің әмбебаптығын және кез келген аудиторияға әсер ете алатын қабілетін дәлелдейді. Ермек Серкебаев арқылы қазақ операсы әлемдік музыка мәдениетінің бір бөлігі ретінде қабылдана бастады. Сонымен бірге, Ермек Серкебаевтың өнері кейінгі буын әншілеріне бағыт-бағдар беретін мектепке айналды. Оның вокалдық техникасы, сахнадағы өзін ұстау мәдениеті, шығарманы түсіну деңгейі көптеген жас орындаушылар үшін үлгі болды. Бүгінгі таңда қазақ опера өнерінде қызмет етіп жүрген көптеген әншілер оның дәстүрін жалғастырып келеді. Оның педагогикалық қызметі де ерекше атап өтуге тұрарлық. Ол тек сахнада ғана емес, оқу процесінде де жоғары деңгейдегі маман ретінде танылды. Студенттерге тек техникалық дағдыларды ғана емес, музыканы терең түсіну, образды сезіну, сахналық мәдениетті сақтау сияқты маңызды қағидаларды үйретті. Бұл оның тұлғалық және кәсіби құндылығының кеңдігін көрсетеді. Ермек Серкебаевтың есімі қазақ мәдениетінде тек өнер иесі ретінде ғана емес, ұлттық рухты сақтаушы тұлға ретінде де бағаланады. Оның шығармашылығы арқылы қазақ халқының эстетикалық талғамы қалыптасып, музыкаға деген көзқарасы тереңдеді. Ол ұлттық өнерді дамыту арқылы халықтың мәдени санасының өсуіне ықпал етті. Қазіргі кезеңде оның мұрасы ғылыми тұрғыда зерттеліп қана қоймай, практикалық тұрғыда да қолданыс табуда. Музыкалық оқу орындарында

оның орындаушылық әдістері талданып, вокалдық пәндерде үлгі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, оның есімімен байланысты концерттер мен мәдени іс-шаралар ұйымдастырылып, жас ұрпаққа насихатталуда. Осылайша, Ермек Серкебаевтың өмірі мен шығармашылығы қазақ музыка өнерінің дамуының маңызды кезеңімен тығыз байланысты. Оның өнері ұлттық мәдениеттің ғана емес, жалпы адамзаттық құндылықтардың да көрінісі болып табылады. Ол өз дәуірінде қалыптасқан кәсіби вокал мектебін дамытып, қазақ операсын жаңа деңгейге көтерді.

Қорытындылай келе, Ермек Серкебаевтың қазақ музыкасы мен рухани мәдениетіне қосқан үлесі орасан зор. Оның шығармашылығы ұлттық өнердің дамуына серпін беріп, қазақ музыкасын әлемдік деңгейге шығарды. Ермек Серкебаев – тек өз заманының емес, болашақ ұрпақ үшін де үлгі болатын ұлы өнер иесі. Оның мұрасы уақыт өткен сайын өзінің құндылығын арттыра түсіп, қазақ мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде сақталып келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ермек Серкебаев туралы мақалалар жинағы. – Алматы: Өнер, 2005.
2. Қазақ опера өнерінің тарихы. – Алматы: Білім, 2002.
3. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005.
4. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Жазушы, 1975.
5. Қазақ музыкасының тарихы. – Алматы: Білім, 2000.
6. Төлебаев М. Шығармалар жинағы. – Алматы: Өнер, 1980.
7. Брусиловский Е. Естеліктер. – Алматы: Өнер, 1983.
8. Хамиди Л. Музыкалық мұралар. – Алматы: Өнер, 1990.
9. Қазақ мәдениеті тарихы. – Алматы: Санат, 1998.
10. Музыкалық өнер энциклопедиясы. – Алматы: Өнер, 2003.

БОЛАТ САРЫБАЕВ – ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАРЫН ЗЕРТТЕГЕН ҒАЛЫМ

Орынбасар Балгүл Болатқызы
Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – Аға оқытушы, **Туманова Г.А.**

Болат Шәмшиденұлы Сарыбаев – қазақтың ұлттық музыкалық мәдениетін зерттеуге үлкен үлес қосқан көрнекті ғалым, этнограф және музыкатанушы. Ол қазақ халқының көне музыкалық аспаптарын зерттеп, олардың тарихын анықтап, ұмытылып бара жатқан көптеген аспаптарды қайта жаңғыртқан. Оның ғылыми еңбектері қазақ музыка мәдениетінің дамуына ерекше ықпал етті.

Болат Сарыбаев 1927 жылы Алматы облысында дүниеге келген. Бала кезінен музыкаға ерекше қызығушылық танытқан. Қазақ халқының ән-күйлерін тыңдап өскен ол ұлттық өнерге жақын болып өсті. Домбыра тартып, халық әндерін орындауды үйреніп, музыка әлеміне ерте араласты.

Білім алу барысында ол Алматы қаласындағы Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясында оқып, музыкалық білім алды. Бұл оқу орнында ол кәсіби музыкант әрі зерттеуші ретінде қалыптасты. Консерваторияда оқып жүрген кезде ұлттық музыкалық аспаптарды зерттеуге деген қызығушылығы арта түсті.

Ғалым өз өмірінің көп бөлігін қазақ халқының көне музыкалық аспаптарын зерттеуге арнады. Ол Қазақстанның көптеген өңірлерін аралап, халық арасында сақталған көне аспаптарды жинап, олардың құрылысын зерттеді. Осы сапарлары

барысында көптеген сирек кездесетін аспаптарды тауып, олардың тарихын ғылыми тұрғыдан дәлелдеді.

Болат Сарыбаев қазақтың ұлттық музыкалық аспаптарын зерттеуде үлкен жаңалықтар ашты. Ол көптеген аспаптардың құрылысын қайта жасап, олардың қалай орындалатынын анықтады. Ғалым қазақтың 30-дан астам көне музыкалық аспаптарын ғылыми түрде зерттеп, олардың ерекшеліктерін сипаттап жазды.

Ол зерттеген аспаптардың ішінде жетіген, сыбызғы, шертер, сазсырнай, шаңқобыз, асатаяқ, дауылпаз сияқты аспаптар бар. Бұл аспаптардың кейбірі бұрын халық арасында сирек қолданылған немесе мүлде ұмытылып кеткен еді. Болат Сарыбаев осы аспаптарды қайта жаңғыртып, олардың дыбысын қазіргі музыка сахнасына қайта алып келді.

Жетіген – өте көне шертпелі аспаптардың бірі. Ол жеті ішектен тұрады және ерекше әуезді дыбыс шығарады. Бұл аспап көбінесе халық әуендерін орындауға қолданылған. Ғалым жетігеннің құрылысын зерттеп, оны қайта жасап шығаруға үлкен үлес қосты.

Сыбызғы – үрмелі музыкалық аспап. Ол көбінесе бақташылар арасында кең тараған. Сыбызғының дыбысы табиғат дыбыстарын еске түсіреді. Бұл аспап арқылы қазақ халқының табиғатпен байланысы көрінеді.

Шертер – домбыраға ұқсас шертпелі аспап. Оның дыбысы жұмсақ әрі ерекше болады. Бұрын шертерді жыршылар мен күйшілер қолданған.

Сазсырнай – саздан жасалатын үрмелі аспаптардың бірі. Оның дыбысы нәзік әрі әуезді келеді. Бұл аспап өте көне музыкалық аспаптардың қатарына жатады.

Шаңқобыз – ауызға салып ойналатын ерекше аспап. Ол кішкентай болғанымен, ерекше дыбыс шығарады. Шаңқобыздың дыбысы адамның тынысына байланысты өзгеріп отырады.

Дауылпаз – соқпалы музыкалық аспап. Бұрын оны жаугершілік уақытта қолданған. Дауылпаздың дыбысы қатты әрі қуатты болып келеді.

Болат Сарыбаев тек зерттеуші ғана емес, ұлттық мәдениетті насихаттаушы да болды. Ол көне музыкалық аспаптардан құралған арнайы ансамбль ұйымдастырды. Бұл ансамбль концерттер өткізіп, халыққа ұмытылып кеткен аспаптардың дыбысын қайта таныстырды.

Ғалымның еңбектерінің арқасында ұлттық музыкалық аспаптар қайтадан зерттеле бастады. Бүгінде қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары мектептерде, колледждерде және жоғары оқу орындарында оқытылып келеді.

Сонымен қатар Болат Сарыбаев көптеген ғылыми мақалалар мен кітаптар жазды. Оның еңбектері қазақ музыкасының тарихын зерттеуде маңызды дереккөз болып саналады. Оның зерттеулері қазіргі музыкатанушылар мен зерттеушілер үшін үлкен ғылыми негіз болып табылады. Болат Сарыбаевтың еңбегі қазақ халқының мәдениеті мен өнерін дамытуда ерекше маңызға ие. Ол ұлттық музыкалық аспаптарды сақтап қана қоймай, олардың ғылыми тұрғыдан зерттелуіне жол ашты. Оның жинаған аспаптары мен зерттеулері қазіргі уақытта музейлерде сақталып, мәдени мұра ретінде бағалануда.

Болат Сарыбаев қазақтың ұлттық музыкалық аспаптарын зерттеу барысында тек олардың құрылысын ғана емес, олардың тарихи және мәдени маңызын да жан-жақты қарастырды. Ол көне аспаптардың пайда болу тарихын зерттеу үшін археологиялық деректерді, халық ауыз әдебиетін және тарихи жазбаларды пайдаланды. Ғалымның пікірінше, қазақтың көптеген музыкалық аспаптары өте ертеде пайда болған және олар көшпелі халықтың өмір салтымен тығыз байланысты.

Болат Сарыбаев ұлттық аспаптардың жасалу технологиясына да ерекше назар аударды. Ол аспаптарды жасау үшін қолданылатын материалдарды зерттеп, олардың дыбыс сапасына қалай әсер ететінін анықтады. Мысалы, домбыра мен шертер сияқты шертпелі аспаптардың дыбысы ағаштың түріне байланысты өзгертінін дәлелдеді. Ал

сазсырнай мен сазбалшықтан жасалатын басқа аспаптардың дыбысы олардың пішіні мен ішкі құрылымына байланысты екенін көрсетті.

Ғалым зерттеу жұмыстарын жүргізу кезінде халық шеберлерімен де тығыз байланыста болды. Ол ұлттық аспаптарды жасайтын шеберлермен кездесіп, олардың тәжірибесін зерттеді. Осылайша көптеген көне аспаптардың жасалу әдістерін қайта қалпына келтірді. Бұл ұлттық қолөнердің де сақталуына үлкен үлес қосты.

Болат Сарыбаев қазақтың көне музыкалық аспаптарын халықаралық деңгейде таныстыруға да үлкен үлес қосты. Ол ғылыми конференцияларға қатысып, қазақ музыка мәдениеті туралы баяндамалар жасады. Оның зерттеулері шетелдік ғалымдардың да қызығушылығын тудырды. Осылайша қазақтың ұлттық музыкалық аспаптары әлемдік музыка мәдениетінің бір бөлігі ретінде таныла бастады.

Сонымен қатар ғалым ұлттық музыка мұрасын сақтаудың маңыздылығы туралы жиі айтып отырған. Оның пікірінше, әр халық өзінің мәдениетін сақтаса ғана ұлттық болмысын жоғалтпайды. Сондықтан ол жастарды ұлттық өнерді құрметтеуге және дәстүрлі музыканы үйренуге шақырды.

Болат Сарыбаевтың зерттеулері нәтижесінде қазақтың көне аспаптары тек музейлерде сақталатын жәдігер ғана емес, қазіргі музыкалық өмірде де қолданылатын аспаптарға айналды. Бүгінде көптеген өнер ұжымдары мен ансамбльдер осы аспаптарды пайдаланып, концерттер мен фестивальдерде өнер көрсетіп келеді.

Ғалымның еңбектері ұлттық мәдениетті дамытуға ғана емес, жас музыканттардың тәрбиесіне де үлкен әсер етті. Оның зерттеулері арқылы көптеген студенттер мен өнер зерттеушілері қазақ музыкасының тарихын тереңірек меңгеруге мүмкіндік алды.

Қорытындылай келе, ғалымның мұрасы бүгінгі күні де өз маңызын жоғалтқан жоқ. Оның зерттеулері арқылы қазақ халқының көне музыкалық дәстүрлері қайта жаңғырып, ұлттық өнер жаңа деңгейге көтерілді. Болат Сарыбаевтың еңбектері болашақ ұрпақ үшін баға жетпес мәдени мұра болып қала береді. Болат Сарыбаев қазақтың ұлттық музыкалық аспаптарын зерттеу барысында үлкен ғылыми экспедициялар ұйымдастырды. Ол Қазақстанның әртүрлі аймақтарын аралап, ауыл ақсақалдарымен, күйшілермен, жыршылармен кездесіп, көне аспаптар туралы мәліметтер жинады. Көптеген аспаптар халық арасында тек аңыз немесе естелік ретінде ғана сақталған болатын. Ғалым сол деректерге сүйене отырып, аспаптардың құрылысын қайта жасап шығаруға тырысты.

Оның ғылыми жұмыстарының нәтижесінде бұрын ұмытылып кеткен көптеген аспаптардың нақты бейнесі анықталды. Мысалы, жетіген аспабы бұрын тек халық аңыздарында ғана айтылып келген. Болат Сарыбаев осы аспаптың құрылысын зерттеп, оны қайта жасап шығаруға мүмкіндік жасады. Бүгінде жетіген аспабы қазақ музыка өнерінде қайта қолданылып келеді.

Ғалым сондай-ақ қазақтың музыкалық аспаптарын басқа халықтардың аспаптарымен салыстырып зерттеді. Ол Орта Азия, Сібір және басқа халықтардың музыкалық мәдениетін зерттей отырып, кейбір аспаптардың ұқсастығын анықтады. Бұл зерттеулер арқылы қазақтың музыкалық мәдениетінің өте бай және ежелгі екені дәлелденді.

Болат Сарыбаев тек ғалым ғана емес, сонымен қатар жақсы орындаушы да болған. Ол домбыра мен басқа да ұлттық аспаптарды жақсы меңгерген. Музыканы терең түсінуі оның ғылыми зерттеулеріне де үлкен көмегін тигізді. Өйткені ол аспаптардың дыбысын тек теориялық тұрғыда емес, тәжірибе арқылы да зерттей алды.

Ғалымның бастамасымен қазақтың көне музыкалық аспаптарынан құралған арнайы ансамбль құрылды. Бұл ансамбль концерттер ұйымдастырып, ұлттық музыкалық мұраны халыққа кеңінен таныстырды. Концерттерде бұрын сирек естілетін аспаптардың әуені орындалып, тыңдармандардың үлкен қызығушылығын тудырды.

Болат Сарыбаев ұлттық музыкалық аспаптарды мектептер мен оқу орындарында үйрету керек деп есептеген. Оның пікірінше, жастар ұлттық өнерді жақсы білуі тиіс.

Сондықтан ол ұлттық музыка мәдениетін білім беру жүйесіне енгізу туралы ұсыныстар айтқан.

Ғалымның еңбектері қазіргі уақытта да өз маңызын жоғалтқан жоқ. Оның жинаған аспаптары мен зерттеулері Қазақстандағы музейлерде сақтаулы. Музыка зерттеушілері мен орындаушылар оның еңбектеріне сүйене отырып, ұлттық өнерді одан әрі дамытуда.

Болат Сарыбаев қазақтың мәдени мұрасын сақтауға және дамытуға өмірін арнаған тұлғалардың бірі. Оның еңбегі арқасында қазақтың көптеген көне музыкалық аспаптары қайта жаңғырып, ұлттық мәдениеттің маңызды бөлігіне айналды. Ғалымның ғылыми мұрасы болашақ ұрпақ үшін үлкен құндылық болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сарыбаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары. – Алматы: Өнер, 1978.
2. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы, 2005.
3. Жұбанов А. Қазақ музыкасының тарихы. – Алматы, 2002.
4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ халқының мәдениеті мен өнері. – Алматы, 1994.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ПСИХОЭМОЦИОНАЛДЫ ҚАЖУЫН АЛДЫН-АЛУДА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНИНГТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

Аман Шолпан Арманқызы

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Ғылыми жетекші-п.ғ.к., доцент **Жунибекова Ж.А.**

Кіріспе

Қазіргі білім беру жүйесінде жоғары сынып оқушыларына қойылатын талаптардың артуы олардың психоэмоционалды жағдайына айтарлықтай әсер етеді. ҰБТ-ға дайындық, ата-аналар мен мұғалімдердің жоғары күтімі, болашақ мамандықты таңдау қажеттілігі – барлығы оқушы психикасына жүктеме түсіреді.

Психоэмоционалды қажу – бұл ұзақ уақытқа созылған стресс пен эмоционалдық қысым нәтижесінде пайда болатын жағдай. Ол оқушылардың оқу үлгеріміне ғана емес, денсаулығына да кері әсерін тигізеді. Осыған байланысты мектеп тәжірибесінде психологиялық тренингтерді қолдану – өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Негізгі бөлім

1. Психоэмоционалды қажудың мәні мен белгілері

Психоэмоционалды қажу (эмоционалды күйзеліс) – адамның ұзақ уақыт бойы психологиялық қысым, стресс және шамадан тыс жүктеме әсерінен психикалық және эмоционалдық ресурстарының сарқылуы нәтижесінде пайда болатын күрделі психологиялық жағдай. Бұл құбылыс тек ересектер арасында ғана емес, қазіргі таңда оқушылар арасында да жиі кездеседі. Әсіресе жоғары сынып оқушылары үшін бұл мәселе ерекше өзекті, себебі олар өмірлік маңызды шешімдер қабылдау кезеңінде болады.

Ғылыми әдебиеттерде психоэмоционалды қажу көбінесе «эмоционалды жану» (burnout) ұғымымен байланысты қарастырылады. Бұл ұғымды алғаш рет америкалық психолог Герберт Фрейденбергер енгізген. Кейіннен Кристина Маслач бұл феноменді жан-жақты зерттеп, оның құрылымын үш негізгі компонент арқылы сипаттаған:

- эмоционалдық сарқылу
- тұлғалық қатынастың төмендеуі (цинизм)
- жеке жетістіктердің төмен бағалануы

Жоғары сынып оқушылары жағдайында бұл компоненттер өзіндік ерекшелікке ие. Мысалы, эмоционалдық сарқылу – оқуға деген қызығушылықтың жоғалуымен, ал өзін-өзі бағалаудың төмендеуі – өз мүмкіндіктеріне сенімсіздікпен көрінеді.

Психоэмоционалды қажудың негізгі белгілері

Психоэмоционалды қажудың белгілері бірнеше деңгейде байқалады:

1. Эмоционалды белгілер:

- үнемі шаршау сезімі
- көңіл-күйдің тұрақсыздығы
- мазасыздық пен ішкі кернеу
- апатия (еш нәрсеге қызықпаушылық)

2. Когнитивтік белгілер:

- зейіннің шашыраңқылығы
- есте сақтау қабілетінің төмендеуі
- шешім қабылдауда қиындықтар
- оқу материалын меңгерудің қиындауы

3. Мінез-құлықтық белгілер:

- ашуланшақтық, агрессия
- әлеуметтік оқшаулану (қарым-қатынастан қашу)
- жауапкершіліктен жалтару
- оқу үлгерімінің төмендеуі

4. Физиологиялық белгілер:

- ұйқының бұзылуы
- бас ауруы, әлсіздік
- тәбеттің өзгеруі
- иммунитеттің төмендеуі

Бұл белгілердің жиынтығы оқушының жалпы өмір сапасына әсер етіп, оның оқу әрекетіне, қарым-қатынасына және психикалық денсаулығына кері ықпал етеді.

Жас ерекшелік тұрғысынан қарастыру

Жоғары сынып оқушылары (15–17 жас аралығы) – тұлғалық қалыптасудың маңызды кезеңінде тұрған жасөспірімдер. Бұл кезеңде оларда:

- өзін-өзі анықтау
- болашақ мамандықты таңдау
- әлеуметтік рөлдерді игеру

сияқты күрделі психологиялық процестер жүреді.

2. Психоэмоционалды қажудың себептері

Жоғары сынып оқушыларының психоэмоционалды қажуы – бір ғана фактордың емес, бірнеше ішкі және сыртқы себептердің өзара әсер етуі нәтижесінде қалыптасатын күрделі құбылыс. Бұл себептерді әлеуметтік, психологиялық және физиологиялық факторлар тұрғысынан қарастыруға болады.

Негізгі себептері

1. Академиялық жүктеменің көптігі

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушыларға қойылатын талаптардың жоғары болуы олардың күнделікті оқу жүктемесін арттырады. Қосымша сабақтар, дайындық курстары, үй тапсырмалары оқушының демалу уақытының қысқаруына әкеледі. Нәтижесінде, психикалық шаршау жинақталып, эмоционалды қажу пайда болады.

2. ҰБТ және емтихан алдындағы стресс

Жоғары сынып оқушылары үшін Ұлттық бірыңғай тестілеу – өміріндегі маңызды кезеңдердің бірі. Бұл жағдай олардың болашағына тікелей әсер ететіндіктен, жоғары деңгейдегі жауапкершілік пен қорқыныш сезімін тудырады. Ұзақ уақыт бойы күйзеліс жағдайында болу жүйке жүйесінің әлсіреуіне алып келеді.

3. Ата-аналар қысымы

Кейбір ата-аналар баласының жоғары нәтиже көрсетуін талап етіп, олардың психологиялық жағдайын ескере бермейді. Үнемі бақылау, салыстыру және талап қою оқушыда қорқыныш, сенімсіздік және ішкі қысымның пайда болуына әкеледі. Бұл фактор эмоционалдық тұрақсыздықты күшейтеді.

4. Құрдастар арасындағы бәсекелестік

Мектеп ортасында оқушылар арасында бәсекелестік деңгейі жоғары болады. Үздік болуға ұмтылу кейде шамадан тыс күйзеліске әкеледі. Өз-өзін басқа оқушылармен салыстыру өзін-өзі бағалаудың төмендеуіне және психологиялық қажуға себеп болады.

5. Уақытты дұрыс жоспарлай алмау

Жасөспірімдерде тайм-менеджмент дағдылары толық қалыптаса қоймағандықтан, олар оқу мен демалыс арасындағы тепе-теңдікті сақтай алмайды. Бұл ретсіздік шаршаудың жиналуына және эмоционалдық күйзелістің артуына әсер етеді.

6. Демалыстың жеткіліксіздігі

Ұйқы режимінің бұзылуы, гаджеттерді шамадан тыс пайдалану және белсенді демалыстың аз болуы оқушы ағзасының қалпына келуіне кедергі жасайды. Физиологиялық тұрғыдан демалмаған ағза психологиялық жүктемені де көтере алмайды.

3. Психологиялық тренингтердің маңызы

Психологиялық тренинг – бұл жеке тұлғаның психологиялық дамуына, өзін-өзі тануына және әлеуметтік дағдыларын жетілдіруге бағытталған арнайы ұйымдастырылған интерактивті жаттығулар жүйесі. Тренинг барысында қатысушылар белсенді әрекетке түсіп, тәжірибе арқылы жаңа дағдыларды меңгереді. Бұл әдіс дәстүрлі оқыту формаларынан ерекшеленіп, оқушының ішкі әлеуетін ашуға мүмкіндік береді.

Жоғары сынып оқушыларының психоэмоционалды қажуын алдын-алуда психологиялық тренингтердің маңызы ерекше. Себебі бұл кезеңде оқушылар тек білім алып қана қоймай, өз тұлғасын қалыптастыру, болашаққа бағдар жасау сияқты маңызды психологиялық процестерді бастан кешіреді.

Психологиялық тренингтердің негізгі мақсаттары

Психологиялық тренингтер келесі бағыттарды қамтиды:

• Стресті басқару дағдыларын қалыптастыру

Оқушыларға стресс жағдайларын анықтау, оның себептерін түсіну және тиімді күресу тәсілдерін үйрету тренингтің басты міндеттерінің бірі болып табылады.

• Өзін-өзі тану деңгейін арттыру

Тренинг барысында оқушылар өздерінің жеке ерекшеліктерін, қабілеттерін, құндылықтарын анықтайды. Бұл олардың өзіндік санасының қалыптасуына әсер етеді.

• Эмоционалды тұрақтылықты дамыту

Қатысушылар эмоцияларын бақылауды, жағымсыз сезімдерді реттеуді және психологиялық тепе-теңдікті сақтауды үйренеді.

• Қарым-қатынас мәдениетін жетілдіру

Тренингтер топтық жұмыс арқылы тиімді коммуникация, өз ойын жеткізу, тыңдай білу дағдыларын дамытады.

4. Психологиялық тренинг түрлері. Жоғары сынып оқушыларының психоэмоционалды қажуын алдын-алуда әртүрлі бағыттағы психологиялық тренингтерді жүйелі түрде қолдану тиімді нәтиже береді. Әр тренинг түрі оқушының белгілі бір психологиялық аспектісін дамытуға бағытталады және кешенді түрде қолданылғанда олардың әсері күшейеді.

1. Стресті басқару тренингі. Бұл тренинг оқушыларға күйзеліс жағдайында өзін-өзі бақылау, ішкі тепе-теңдікті сақтау дағдыларын үйретеді. Жасөспірімдер көбінесе стресс жағдайында эмоцияға беріліп кететіндіктен, оларды басқару дағдыларын қалыптастыру маңызды.

Негізгі жаттығулар:

- тыныс алу техникасы (терең тыныс алу, «4-7-8» әдісі)
- бұлшық еттерді босаңсыту (релаксация)

- визуализация (жағымды бейнелерді елестету)
- «Стресс картасы» (стресс көздерін анықтау)

Тиімділігі:

Оқушылардың мазасыздық деңгейі төмендеп, өз эмоцияларын бақылау қабілеті артады.

2. Өзін-өзі тану тренингі. Бұл тренинг тұлғаның ішкі «Менін» тануға көмектеседі. Жоғары сынып кезеңінде өзін-өзі анықтау өте маңызды болғандықтан, бұл бағыттағы жұмыс оқушылардың психологиялық тұрақтылығын арттырады.

Негізгі жаттығулар:

- «Мен қандаймын?» (өзін сипаттау)
- «Менің күшті және әлсіз жақтарым»
- «Өмірлік құндылықтар»
- «Болашақтағы мен» (мақсат қою)

3. Коммуникативтік тренинг. Жоғары сынып оқушылары үшін әлеуметтік ортада өз ойын дұрыс жеткізу, тыңдай білу және түсіністік орнату маңызды дағды болып табылады. Коммуникативтік тренингтер осы қабілеттерді жетілдіреді.

Негізгі жаттығулар:

- рөлдік ойындар (эртүрлі жағдайларды сахналау)
- пікірталас және дебат
- «Белсенді тыңдау» жаттығулары
- «Комплимент айту» ойыны

4. Эмоцияларды басқару тренингі. Жасөспірімдер кезеңінде эмоциялар тұрақсыз болатындықтан, оларды басқару дағдыларын қалыптастыру ерекше маңызды. Бұл тренинг оқушылардың эмоционалдық интеллектісін дамытуға бағытталған.

Негізгі жаттығулар:

- эмоцияларды тану (эмоция карталары)
- «Менің көңіл-күйім» күнделігі
- ашуды басқару әдістері
- «Тоқта – ойлан – әрекет ет» техникасы

5. Тренинг жүргізу әдістері. Психологиялық тренингтердің тиімділігі көбінесе оны ұйымдастыру әдістеріне байланысты. Дұрыс таңдалған әдістер оқушылардың белсенді қатысуын қамтамасыз етіп қана қоймай, олардың ішкі әлеуетін ашуға, эмоцияларын еркін білдіруге және жаңа дағдыларды меңгеруге мүмкіндік береді. Жоғары сынып оқушыларымен жұмыс барысында интерактивті, тәжірибеге негізделген әдістерді қолдану ерекше маңызды.

Негізгі әдістер

1. Топтық жұмыс. Топтық жұмыс – психологиялық тренингтердің негізгі формаларының бірі. Бұл әдіс оқушылар арасында өзара әрекеттесуді, сенімді қарым-қатынасты және әлеуметтік дағдыларды дамытуға бағытталған.

Ерекшеліктері:

- әр қатысушының белсенділігін арттыру
- өз пікірін еркін білдіруге мүмкіндік беру
- бір-бірінен үйрену

2. Ойын технологиялары. Ойын – оқушылар үшін ең табиғи және тиімді үйрену формаларының бірі. Психологиялық тренингтерде ойын элементтерін қолдану қатысушылардың қызығушылығын арттырып, күрделі мәселелерді жеңіл қабылдауға көмектеседі.

Жаттығу түрлері:

- іскерлік ойындар
- рөлдік ойындар
- психологиялық жаттығулар

3. Арт-терапия. Арт-терапия – шығармашылық әрекет арқылы адамның ішкі күйін білдіру әдісі. Сурет салу, музыка, коллаж жасау сияқты тәсілдер арқылы оқушылар өз эмоцияларын сыртқа шығарады.

Жаттығу түрлері:

- «Менің көңіл-күйім» суреті
- коллаж жасау
- еркін сурет салу

4. Пікір алмасу (дискуссия). Пікір алмасу әдісі оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытуға және өз көзқарасын дәлелдей білуге үйретеді. Бұл әдіс арқылы қатысушылар түрлі мәселелерді талқылап, өзара түсіністікке келеді.

5. Рефлексия. Рефлексия – тренинг соңында немесе белгілі бір кезеңінде қатысушылардың өз әрекеттерін, сезімдерін және тәжірибесін талдауы.

Рефлексия түрлері:

- ауызша кері байланыс
- жазбаша пікір
- «Маған не ұнады?» талдауы

6. Тренингтердің тиімділігі

Психологиялық тренингтердің тиімділігі – олардың жүйелі, мақсатты және ғылыми негізде ұйымдастырылуына тікелей байланысты. Зерттеулер көрсеткендей, жоғары сынып оқушыларымен тұрақты түрде өткізілген тренингтер олардың психоэмоционалды жағдайына, тұлғалық дамуына және оқу жетістіктеріне оң әсер етеді.

Психологиялық тренингтердің басты артықшылығы – олар тек теориялық білім беріп қана қоймай, тәжірибелік дағдыларды қалыптастырады. Оқушылар нақты өмірлік жағдайларға бейімделіп, өз эмоцияларын басқару мен қиындықтарды еңсеру жолдарын іс жүзінде меңгереді.

Қорытынды. Жоғары сынып оқушыларының психоэмоционалды қажуы – қазіргі білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі. Оны алдын-алу үшін мектеп психологтары мен педагогтар бірлесіп жұмыс жасауы қажет.

Психологиялық тренингтер – оқушылардың эмоционалды жағдайын жақсартудың тиімді құралдарының бірі. Олар арқылы оқушылар өз эмоцияларын басқаруды, күйзеліске қарсы тұруды және өзін-өзі дамыту дағдыларын меңгереді. Сондықтан білім беру ұйымдарында психологиялық тренингтерді жүйелі түрде өткізу ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қ.Жарықбаев – Психология негіздері, Алматы, 2012
2. С.Қалиев – Жалпы психология, Алматы, 2010
3. Л.Выготский – Педагогикалық психология, Москва, 1991
4. А.Маслоу – Мотивация и личность, Санкт-Петербург, 2008
5. К.Роджерс – Взгляд на психотерапию, Москва, 2001
6. Н.Дубровина – Практическая психология образования, Москва, 2004
7. Е.И.Рогов – Настольная книга практического психолога, Москва, 2005

ҚҰРАҚ ҚҰРАУДАҒЫ ТҮС ҮЙЛЕСІМДІЛІГІ МЕН ОЮ-ӨРНЕКТЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Амангельди М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD, қауымд. профессор **Конакбаева У.Ж.**

Оқушылардың дизайн мен технологияға деген қызығушылығын қалыптастырудың тиімділігі көбінесе дұрыс ұйымдастырылған оқу процесіне, ол жүзеге асырылатын барлық формалар мен әдістерге байланысты. Көркем еңбек сабақтарындағы тапсырмалар модельдеу техникасында бұйымдар жасау, тұрмыстық бұйымдарды бояу, сәндік-қолданбалы өнер шеберлерінің бұйымдарындағы стилистикалық ерекшеліктердің үлгісімен халықтық тақырыпта сурет салу бойынша көркем жұмыстардан тұрады.

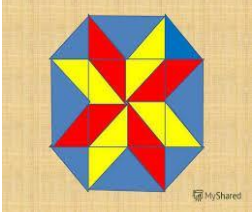
Көркем еңбек пәні бойынша сабақтарда оқушылардың білімін тереңдету, қызығушылықтарын, қабілеттері мен бейімділіктерін дамыту маңызды. Сонымен бірге оқушылардың білімін тереңдету, қабілеттерін дамыту, олардың шығармашылық қызығушылықтары мен бейімділіктерін қанағаттандыру, қоғамдық пайдалы еңбекке баулу жүзеге асырылады.

Оқушылардың мектепте табысты оқуы ғана емес, өмірде де табысты болуы мұғалімнің қабілетіне, оның құзыреттілігіне байланысты екенін терең түсіндік. Мұғалім оқушылар үшін қандай да бір пән бойынша білім беретін адам ғана емес, сондай-ақ олардың оқудағы еңбегін қызықты, тиімді ұйымдастыра алатын, оларға үлгі болатын ерекше тұлға болуы керек. Жаңа заман мұғалімінен күнделікті оқушылармен қарым-қатынас барысында әрбір сабақ үстінде ерекше білім деңгейін көрсетуді және шығармашыл шешім қабылдай алуын талап етіліп отыр.

Құрақ құрау өнері атамзаманнан бері тамыр жайып келе жатқан үрдіс және ұлттық өнердің барлық түрлерімен тығыз сабақтасқан. Түрлі жинау әдісі, матаны тігу, аппликация, сырып тігу, кептіріп тігу біздің әлемімізде бар барлық мәдениетпен ұштасқан. Ең алғаш қиықтан жасалған бұйымдар Египет пирамидасында табылған, сондай-ақ қазба жұмыстары кезінде Ұлы жібек жолы өткен жерлерден – Орта Азия елдерінде және Қытайдан жүрген сауда керуенінің жолынан табылған. Олар сюжеттік аппликация және матаға салынған әшекейлі өрнектер болатын [1].

Құрақ дегеніміз ерте заманнан келе жатқан өнер. Каирдің Булат мұражайында қарақұйрық терісінен құрап тігілген өрнектер әлі күнге дейін сақталған, ал Токио мұражайының бірінде Майома Эдонің (1569-1867) асыл тастар мен түрлі маталардың қиындыларынан құрап тігілген киімі әлі күнге дейін сақталған. Демек құрақтар тек кедейлер емес байдың, ханның үйінде де жамылғы көрпелер, киімдер ретінде қолданылған.

Құрақ құрау – бұл нағыз өнер, мата қалдықтарын үнемдеп тігудің ерекше түрі. Құрақ өнері бүкіл елге белгілі өнердің бірі болып табылады. Құрақ құрау көптеген халықтарға бұрыннан белгілі өнер. Ең көне бұйым болып табылатын пэчворк техникасы, ең алғаш рет шыт отаны – Индия елінен табылған. Ерте заманда құрастырылған киімдерді кедей, нашар тұратын адамдар киген. Ал қазіргі таңда құрастырылған киімдерді авангард стилінде пайдаланады. Орта Азия халықтары қазақ пен қырғызда – "құрақ", Ресейде – мозайка немесе "ляпочка" деп, ал ағылшынша «квилт» деп, жапон халқында «сашико» деп аталады. АҚШ, Германия, Швеция сияқты елдердің мұражайларында құрақ бұйымдарының коллекциясы бар. Ал қазақ халқының тұрмыс тіршілігінен хабар беретін бір қатар бұйымдар Ә.Қастеев мұражайында сақталған (сурет 1) [2].

<i>Құрақ</i>	<i>Квилт</i>	<i>Пэчворк</i>
		

Сурет 1 – Құрақ, квилт және пэчворк

Құрақтардың тартымдылығы түсін, фактурасын, оюын шеберлікпен үйлестіре алуына байланысты, мұнда пүліштің биязылығы тығыз сәтенмен, немесе барқытты жұмсақ өңі жарқыраған атласпен, я болмаса дүрия, қамқамен үйлестірілген. Алайда бұл істе де маманданған, қиыннан қиыстырар дара дарындар шыққан. Олар ауқатты отбасылардан тапсырыс алып, өнерін кәсіпке айналдырған. Әрбір әйел тапқырлықпен, ықыласпен жасаған бұйымдарын үйдің сәнін кіргізуде, әсемдеп, әдемілеуде өзгелерден асып түсуіруге тырысқан.

Құрақ бұйымдары қолданылатын жеріне, әрі онда пайдаланылатын құрақ өрнектерінің атауларына байланысты болады. Қазіргі кезде тұрмыста қолданылып жүрген құрақ құраудың әдістеріне және қолданылуына байла-нысты жастық құрақтың көздері майда бөліктерден өрнектеліп, құрылып өте нәзік әрі әдемі реңдермен үйлестіре отырып құрылады. Жастық құрақтарға көбінесе ақ түстерді көбірек пайдалана отырып, қара, қызыл, сары, жасыл түстермен үйлестіріп өрнек құрастырылады [3].

Құрақ сан түрлі қиықтардан, геометриялық фигуралар үлгісімен құрас-тырылады. Құрақтың құрылуы сияқты өмір иірімдері пендесін үнемі маман иесі болуға, іскерлікке, әсемдік әлемін түсінуге жетелейді. Халқымыз-дың «Өнерді үйрен де, жирен»- деген мәтелі текке айтылмаған. Қазақтың ұлттық қолөнерін өркендетуге көңіл бөліп, нарықтық экономика жағдайына байланысты, оқушыларды тәрбиелеуде нақты шараларды іске асыруымыз қажет.

Осы заманның талабына сай ұлттық өнерді қайта жаңғырту мақсатымен оқушыларды халықтың ежелден келе жатқан қол өнерінің бірі құрақ-құрауға үйретуге болады. Үй жиһаздарын әшекейленген біздің халқымыз мата қиындыларынан көрпеше құрақ, құрақ жастық, аяққап құрақтарын жасауға пайдаланған. Қазіргі кезде кеңінен қолданылып жүрген жастық құрақтың мынадай түрлері бар: қайшы құрақ, тырна қатар құрағы, қаттама құрақ, таңдай құрақ. Ал көрпеше құрақтың түрлері: алма құрақ, айшық құрақ, ат құрақ, тістеме құрақ, ботакөз құрақ.

Халқымыздың ұғымында көгілдір түс-аспанның символы, қызыл түс – оттың, қанның, өмірдің, жасыл түс - өсімдіктің, көктемнің, бастаудың, ақ түс – биіктіктің, аспанилықтың, сары түс – даналықтың, білімнің белгісі. Сол себепті, қиықта бұл түстер бір-бірімен тығыз бірлікте тұрғанында ғарыштың, әлемнің бейнесін бедерлеп, философиялық мағынасынан да артық мән-маңызға, құпия сырға толы екенін байқатады [4].

Түстер гаммасын топтау немесе түстер үйлесімділігі. Матаны түстеріне қарай таңдаудың маңызы зор. Мата қиындыларының ішінен алдымен түсі ақ, ұсақ суреттері бары таңдалып алынады. Бұлар басқа түстерге қарағанда, сирек және аз мөлшерде қолданылады.

- Сұр түс – кез келген гамманы жақсартады.
- Ақ түсті фон ретінде пайдалансақ, композицияны нәзік етіп көрсетеді.
- Бір бұйымға өте көп материал қолданудың қажеті жоқ, 3 - 5 түрі жеткілікті.

- Құрақпен жұмыс істеу үшін матаға суреттің қандай тәсілмен түсірілгенін білу керек .

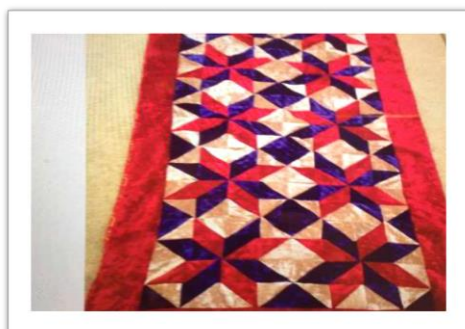
Мата түстерін таңдағанда – ашық түс пен күңгірт түстерді, матаның реңіне қарай қарама – қарсы түстерді, топтық түстер гаммасын жасауды басты назарда ұстау қажет.

Құрақта қолданылатын ою-өрнек түрлері төрт топқа бөлінеді: табиғат, жануарларға, геометриялық, аспан әлемі (сурет 2,3,4,5).



Сурет 2 – Мүйіз құрақ

Құрақ – төрге төсейтін көрпеше. Мата қиындыларын қиюластырып, тұмарша, сегіз жапырақ, ромб және неше түрлі қазақи нақыштағы оюлардан, өрнектерден құралған көрпені құрақ көрпе деп атайды. Ежелден қонақжай қазақ халқы төрін қонаққа арналған “қасиетті орын” санаған. Ерте кезде баласы өліп, тоқтамаған үй “тіл-көзден аман болсын” деген ырыммен қырық құрақ құрап, баласын соған ораған. Құрақ көрпенің арасына мақта және қойдың, түйенің жүнін салып немесе қазіргі кезде жасанды мақта син-тепон салып, сырып тігеді.



Сурет 3 – Космогониялық жұлдызша құрағы

Қазақтың қолөнер түрлерінде әр аймақтың өзіне тән, жергілікті ерекшеліктері мен белгілерінен қазақ шеберлерінің ой қазынасынан шыққан ұлттық болмыстары, дүниетанымдары айқын көрініс береді және өзге ел мәдениетінің әсерінен енген өзгешеліктердің әркелкі арақатынасын байқатады. Әрбір шебер өз қиялындағы ерекшеліктерді қолдана отырып бұйымға жаңа өмір береді.



Сурет 4 – Геометриялық құрақ

Қазір ұлттық салт-дәстүріміз қайтадан жаңғырып, өмірімізге тереңдеп енгендіктен, қазақтың құрақ құрау өнері де қайтадан дамып отыр. Ауылда да, қалада да көптеген қазақ отбасыларының төрінен қайтадан құрақ көрпелер, құрақ түскііздер орын ала бастады. Қыз ұзату, келін түсіру тойларында құдағилар бір-біріне құрақтан әдемі ою-өрнек салынған әсем қоржындармен сый-сияпат апаратын болды.



Сурет 5 – Гүлқұрақ

Бір ғажабы, қазіргі құрақтардың өздерінен-ақ ондағы тікше, шаршы құрақтарда небір бояу алмасуларының үйлесімді жасалғанын, осы құрақ бояуларының алмасуының, қиюластырылуының келесі құрақтарда қайталанбайтынын аңғарасың. Көгілдір аспан астындағы жасыл жайлауда ақ шаңқан киіз үйлерді тігіп, қызыл, сары, ақ қызғалдақтар жайқалған, жусанының иісі мұрын жарған дархан далада мал жайып, күміс көлдерде шомылып, құстардың үнін естіген қазақ халқы соның бәрін ою-өрнектер, құрақтар арқылы-ақ қандай шебер жеткізе білген десеңізші.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жолдасбекова С.А., Изтилеуова А.Ш., Ыскак А.И., Райымкулова А.Д., Кубенов М.А. Народные ремесла. Учебное пособие. Астана, 2013
2. Адамқұлов Н.М., Саипов А.Б., Абуов Ә.Е. Оқушыларды қолөнерге үйрету технологиясы. ҚР БҒМ РОӘК секциясы мақұлдаған оқу құралы. -Шымкент, «Әлем» баспаханасы, 2017. -150б.
3. Қонақбаева У.Ж., Айдарбек Б.Ә. Ою-өрнек негіздері. Шымкент, «Әлем» баспаханасы, 2019. -106б.
4. Қонақбаева У.Ж., Айдарбек Б.Ә. Сәндік қолданбалы өнер. Шымкент, «Әлем» баспаханасы, 2020. -150б.

БЕЙБІТШІЛІК ДАҒҒЫЛЫ: РУХАНИ КЕЛІСІМ МЕКЕНІ

Айтқали М.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр, аға оқытушы **Елшенев М.А.**

PhD, қауымд. профессор **Қонақбаева У.Ж.**

Бұл мақалада біз “Turan fest” II халықаралық өнер байқауында жүлделі орынға ие болған «Бейбітшілік даңғылы: рухани келісім мекені» деп аталатын композициялық макетіміздің ғылыми жобасы туралы мағлұмат береміз. «Бейбітшілік даңғылы» деп аталатын макет қазақ халқының рухани, тарихи және мәдени мұрасын бейнелейтін маңызды туынды болып табылады. Бұл композициялық макетте басты идея – бейбітшілік пен келісім ұғымын көркем түрде жеткізу. Оның негізіне түркі әлемінің ұлы

ойшылы әрі сопылық ілімнің көрнекті өкілі Қожа Ахмет Ясауи құрметіне тұрғызылған кесене алынған. Бұл ескерткіш XIV ғасырда Әмір Темір бұйрығымен салынған және бүгінгі күні бүкіл түркі халықтарының рухани орталығы ретінде танымал.



Сурет 1. «Бейбітшілік даңғылы» макеті

Макет композициясында орталық нысан айқын ерекшеленіп, негізгі идеялық жүктемені өзіне алады. Кесененің күмбезі көк түспен берілген, бұл – аспанмен, шексіздікпен және рухани тазалықпен байланысты символ. Ал ғимараттың қоңыр және жылы реңктері жермен, тарихпен, тұрақтылықпен байланыс орнатып, ғасырлар бойы сақталған мәдени мұраны білдіреді.

Композицияда орталықта орналасқан кесене – тұрақтылықтың, сенімнің және рухани үйлесімнің символы. Оның айналасына орналасқан кеңістік «бейбітшілік даңғылы» идеясын білдіреді. Бұл даңғыл адамдарды бір мақсатқа, яғни татулық пен өзара түсіністікке жетелейді. Макеттегі жасыл аймақтар – өмірдің, тыныштықтың және табиғатпен үйлесімділіктің белгісі болса, сары гүлдер – үміт пен жарқын болашақты бейнелейді.



Сурет 2. Халықаралық байқауда 1 дәрежелі дипломмен марапатталған «Бейбітшілік даңғылы» макеті

Композицияның айналасындағы жасыл элементтер табиғаттың, өмірдің және жаңарудың белгісі ретінде алынған. Бұл – рухани орынның тек өткеннің ескерткіші емес, қазіргі өмірмен де тығыз байланыста екенін көрсетеді. Жасыл кеңістік адамның табиғатпен үйлесімде өмір сүру идеясын да білдіреді. Ал сары түсті гүлдер күннің жылуын, үміт пен жақсылықты символдай отырып, жалпы композицияға жарық әрі жағымды көңіл күй береді.

Макетте қолданылған шағын адам мүсіндері ерекше мәнге ие. Олар кесенеге зиярат етуші халықты бейнелейді. Бұл арқылы автор қасиетті орынның тек архитектуралық нысан емес, адамдардың рухани сұранысын қанағаттандыратын, оларды біріктіретін орталық екенін көрсетеді. Адамдардың шеңбер бойымен орналасуы бірлік пен тұтастықты білдіреді.

Сонымен бірге шағын адам бейнелері әртүрлі қоғам өкілдерін көрсетіп, олардың бір кеңістікте, бейбіт жағдайда өмір сүріп жатқанын аңғартады. Бұл – ұлттар мен мәдениеттердің бірлігі, ортақ құндылықтарға негізделген қоғам идеясын білдіреді. Адамдардың бір бағытта немесе ортақ орталыққа ұмтылуы – бейбітшілікке деген ортақ жолды көрсетеді.

Композициялық тұрғыдан алғанда, макет симметрияға жақын құрылыммен жасалған. Бұл тұрақтылық пен салтанаттылық әсерін береді. Орталыққа бағытталған барлық элементтер көрермен назарын кесенеге шоғырландырады. Сонымен қатар, ғимараттың көлемі мен айналасындағы объектілердің өлшем айырмашылығы (контраст) негізгі нысанды айқындап көрсетеді.

Бұл жұмыстың басты идеясы – ұлттық руханиятты дәріптеу, тарихи мұраға құрмет көрсету және өткен мен бүгіннің арасындағы байланысты көрсету. Макет көрерменге тек көркем әсер беріп қана қоймай, терең ой салады: өз тамырыңды тану, мәдениетіңді бағалау және оны болашақ ұрпаққа жеткізу қажеттігін ұғындырады.

Композициялық туынды – Қожа Ахмет Ясауи кесенесі арқылы қазақ халқының рухани әлемін, тарихи жадын және мәдени бірегейлігін бейнелейтін мазмұны терең, тәрбиелік мәні зор көркем жұмыс болып табылады.

Композициялық тұрғыдан барлық элементтер орталыққа бағыттталып, бірлік пен тұтастық сезімін қалыптастырады. Осы арқылы автор «бейбітшілік даңғылы» ұғымын тек кеңістік ретінде емес, рухани жол, адамзаттың ортақ мақсаты ретінде көрсетуді көздейді.

Қорытындылай келе, бұл туындының басты идеясы – бейбітшілік, келісім және рухани бірлік. Макет көрерменге татулықтың маңызын түсіндіріп, қоғамдағы үйлесімді өмір сүрудің құндылығын дәріптейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Өмір Темір дәуіріндегі сәулет өнері туралы зерттеулер. – Алматы, 2000.
2. Қазақтың сәулет өнері: энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005.
3. Өнертану негіздері: оқу құралы. – Алматы, 2015.
4. Бейнелеу өнеріндегі композиция заңдылықтары. – Алматы, 2014.
5. Қазақстанның киелі жерлері: ғылыми-танымдық жинақ. – Алматы, 2017.

АРТПЕДАГОГИКА ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ-ДИЗАЙНЕРЛІК ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ

Сейілхан Т.Т.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD, қауымд. профессор **Конакбаева У.Ж.**

Қазақстан Республикасының мектептегі білім беру жүйесі қазіргі кезеңде жүйелі және жоспарланған өзгерістерге ұшырады, бұл жоғары педагогикалық білім беруді объективті түрде жаңғыртуды талап етеді. Бұл тұрғыда педагогикалық білім ХХІ ғасырдағы әлеуметтік жағдайдың өзгеруіне бағытталуы керек.

Мектеп оқушысы сабақтағы және сабақтан тыс іс-әрекеттің әртүрлі түрлерін, соның ішінде көркем және өнімді жасай білу қабілетін меңгеруі керек. Көркемдік-өнімді және шығармашылық қызметтің басқа түрлерін меңгере білу, мәдениетті қалыптастырудың қайнар көзі болу үшін білім алушы өзі шығармашылық қабілеттерге ие болуы керек. Инновациялық педагогикалық технологиялар оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамытуға көп жағдайда ықпал етеді. Осындай технологиялардың бірі артпедагогика.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [1] сондай-ақ жалпы ел экономикасын дамыту үшін адами капиталдың құндылығын көрсетеді, бұл білім беру реформаларының, білім беру процесінде жеке қасиеттерді дамытуға бағдарланудың, қазіргі уақытта қажетті қабілеттерді дамытудың маңыздылығын көрсетеді. Қоғамның қазіргі заманғы дамуы білім алушылардың бойында болашақтың проективтік жасампаздығына, ол үшін жауапкершілікке, өзіне және өз күшіне сенуге қабілетін қалыптастыратын жаңа білім беру жүйесін - инновациялық оқытуды талап етеді [2].

Біз қарастырып отырған контексте П.А. Сорокиннің мәдениеттердің циклілігі туралы идеялары жоғары дәрежеде ерекшеленеді, бұл жаңа мәдени типтің – интегралдың қажеттілігі мен басталуын көрсетеді, оның негізгі сипаттамасы жеке дамудың жоғары деңгейіне ие позитивті ойлы адамдардың белсенділігі арқасында қоғам дамуының сапалы жаңа деңгейін алу үшін дәстүрлер мен инновациялардың шығармашылық мүмкіндіктерін біріктіру болып табылады [3]. Бұл тұжырым білім беру сапасы мен тиімділігін арттырудың жаңа мүмкіндіктерін іздеумен байланысты. Жеке тұлғаға бағытталған тәсілге және даму әдістері мен технологияларына ерекше назар аударылады. Пәннен тыс, тұлғаға бағытталған және дамытушы білім беру мәселелерін шешетін педагогикалық бағыттың пайда болуы табиғи нәрсе. Осы бағыт арт - педагогика технологиясы болып табылады [4].

Ғылыми әдебиеттерді талдау көрсеткендей, артпедагогика шығармашылық білім беру процесінде айтарлықтай педагогикалық әлеуетке ие жаңа бағыт және оқушылардың шығармашылық-дизайнерлік қабілеттерді меңгерудің тиімді құралы.

Біздің ойымызша, артпедагогика технологиясы арқылы оқыту оқушылардың көркем образдардың техникасы мен тілін шығармашылықпен меңгеруге мүмкіндік береді, ал арт білім беру өмірді танудың және бейнелеудің, мәдениет пен өнер құндылықтары арқылы құндылықтар жүйесін қалыптастырудың, шығармашылық қабілеттерін дамытудың және көркем шығармашылықта өзін-өзі жүзеге асырудың тиімді әдісіне айналады.

Мектеп оқушыларының артпедагогика технологиясын меңгеруінің теориясы мен практикасына жасалған талдау келесі негізгі қарама-қайшылықтарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді: оқушылардың шығармашылық-дизайнерлік қабілеттерін арттырудағы артпедагогиканың айтарлықтай әлеуеті мен мектеп оқушыларының тәжірибесінде бұл әлеуетті жеткіліксіз пайдалану арасындағы; оқушылардың шығармашылық-дизайнерлік

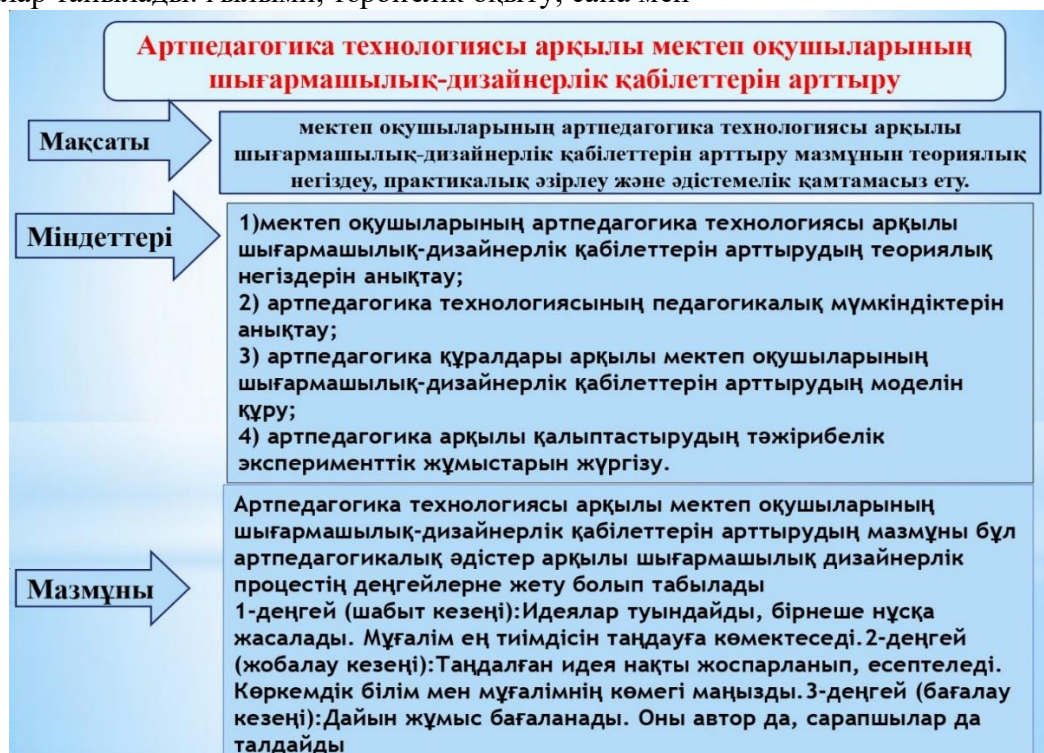
қабілеттерін арттыру қажеттілігі мен артпедагогика құралдарымен осындай дайындықты қалыптастыру процесінің болмауы арасында; қазіргі мектеп оқушыларының білім беру процесінде жеке өзін - өзі көрсетуге және шығармашылық өзін-өзі жүзеге асыруға деген қажеттілігі мен ұмтылысы;

Мектеп оқушыларының артпедагогика технологиясы арқылы шығармашылық-дизайнерлік қабілеттерін арттырудың теориялық және әдіснамалық негіздерін анықтау үшін төмендегі негізгі категорияларды түсіндіру өте маңызды: яғни, шығармашылық, көркем шығармашылық, шығармашылық көркем-бейнелеу қызметі сияқты категориялардың философиялық, эстетикалық, психологиялық және педагогикалық ғылымда сипатталған түсіндірмелерін талдау маңызды, сондықтан да біз тиісінше келесі міндеттер алға қоямыз:

- шығармашылық-дизайнерлік қабілеттің мазмұны мен педагогикалық мәнін анықтау;
- шығармашылық-дизайнерлік қабілеттің психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін айқындау;
- шығармашылық-дизайнерлік қабілеттің құрылымы мен ерекшеліктерін анықтау [5].

Артпедагогика технологиясы арқылы мектеп оқушыларының шығармашылық-дизайнерлік қабілеттерін арттырудың моделі мектепте оқыту қағидаттарына және артпедагогика технологиясына негізделген. Орта мектепте оқыту қағидаттарының негізінде мектептің ерекшелігін ескере отырып, жалпы дидактика қағидаттары жатыр: ғылым негіздерін емес, ғылымдардың өздерін дамыту; оқушылардың өзіндік ізденісі мен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жақындастыру; мұғалім мен оқушының іс-әрекетіндегі ғылыми және практикалық принциптердің бірлігі, кәсіби ұтқырлық, проблемалар, эмоционалдылық және оқу процесінің мажорлығы.

Мектеп оқушыларының шығармашылық көркем-дизайнерлік қабілеттерін арттырудың педагогикалық негізін құрайтын дидактикалық принциптер ретінде мыналар танылады: ғылыми, тәрбиелік оқыту, сана мен





Сурет 1. Артпедагогика технологиясы арқылы оқушылардың шығармашылық дизайнерлік қабілеттерін арттыру моделі

белсенділік, көрнекілік, жүйелілік пен дәйектілік, қол жетімділік, даралау [28]. Біздің зерттеуіміздің проблемалары тұрғысынан осы принциптерді іс жүзінде жүзеге асыру, біріншіден, оқушылардың артпедагогика саласындағы біліміне, екіншіден, олардың шығармашылық өзін - өзі дамытуға деген ұмтылысын дамытуды көздейді.

Бұл қағидаттар артпедагогиканың технология ретіндегі ерекшеліктеріне сәйкес келеді және осы технологияны мектеп оқушыларының шығармашылық көркем-дизайнерлік қабілеттерін арттыру жүзеге асырылуы мүмкін.

Мектеп оқушыларының шығармашылық көркем-дизайнерлік қабілеттерін арттыру артпедагогика технологиясын енгізуді көздейтін артпедагогика құралдарымен оқушылардың шығармашылық көркем-дизайнерлік қабілеттерін арттыру моделі педагогикалық қызметке жүйелі, әрекеттік, мәдениеттанулық, этнопедагогикалық тәсілдерге сүйенеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 2016 жылғы 1 наурыз // электрондық дереккөз. Қатынау режимі: <http://adilet.zan.kz/rus/docs>
2. Альмухамбетов Б. А. Развитие личности учащихся посредством использования различных технологий в нынешнее время / Материалы VI международной научно-практической конференции «Сравнительное образование: методология, вопросы и современные тенденции».- Алматы, 2014.-С. 192.
3. Зюев Н. Ф. Философия Питирима Сорокина. - Сыктывкар: Эском, 2005.- 234с.
4. Хашанская М.К. Артпедагогика // Современные образовательные технологии освоения культурного наследия. Сборник материалов III Всероссийской научно-практической конференции. -СПб. – 2011. – с. 63
5. «Небесаева Ж.О. Проявление артпедагогики в системе образования в вузе // /Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия «Педагогические науки». – 2016. - №3(51). - С. 105-109

ДОМБЫРА ҮНІ АРҚЫЛЫ БЕЙНЕЛЕНГЕН РУХАНИ ЖӘНЕ ТАБИҒИ ӘЛЕМ

Нариманқызы А.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшілері – магистр, оқытушы Шналиев М.Ә.

PhD, қауымд. профессор Конакбаева У.Ж.

Визуалды өнер көз арқылы қабылданатын, көрерменге бейне, пішін, түс және кеңістік арқылы әсер ететін өнер түрі. Бұл өнер саласы адамның сезімін, ойын, дүниетанымын көрнекі түрде жеткізуге бағытталған. Визуалды өнерге кескіндеме, мүсін, графика, дизайн, сәулет өнері, сәндік-қолданбалы өнер сияқты бағыттар кіреді. Бұл өнер түрлері адамзат мәдениетінің дамуы барысында қалыптасып, әр дәуірдің ерекшелігін, тарихи кезеңдерін және қоғамның рухани деңгейін бейнелеп келеді.

Визуалды өнердің басты ерекшелігі – оның сөзсіз түсінікті болуы. Яғни, көрермен шығарманы көре отырып, суретшінің айтпақ болған идеясын, көңіл күйін немесе белгілі бір оқиғаны сезіне алады. Мұнда бейнелеу құралдары ретінде түс, сызық, пішін, жарық пен көлеңке, композиция және кеңістік қолданылады. Осы элементтердің үйлесімділігі арқылы көркем туынды жасалады.

Түс – визуалды өнердің ең әсерлі құралдарының бірі. Әрбір түс белгілі бір эмоцияны білдіреді: жылы түстер қуаныш пен белсенділікті көрсетсе, суық түстер тыныштық пен ойлануды білдіреді. Ал сызықтар мен пішіндер заттардың құрылымын, қозғалысын және сипатын анықтайды. Жарық пен көлеңке арқылы көлем, тереңдік және кеңістік сезімі беріледі. Ал композиция барлық элементтерді біріктіріп, шығарманың тұтастығын қамтамасыз етеді [1].

Визуалды өнер тек әсемдік үшін ғана емес, сонымен қатар танымдық және тәрбиелік маңызға да ие. Ол арқылы адамдар қоршаған ортаны тереңірек түсінеді, тарихи оқиғалармен танысады, ұлттық мәдениетті таниды. Мысалы, қазақ халқының дәстүрлі өнерінде ұлттық нақыштар, тұрмыс-тіршілік көріністері, табиғатпен байланыс кеңінен бейнеленеді. Мұндай шығармаларда домбыра, киіз үй, ою-өрнек сияқты элементтер жиі кездесіп, халықтың рухани мұрасын көрсетеді.

Қазіргі заманда визуалды өнер жаңа технологиялармен тығыз байланысты дамуда. Цифрлық өнер, анимация, 3D графика сияқты бағыттар пайда болып, өнердің мүмкіндіктерін кеңейтті. Соған қарамастан, дәстүрлі өнер түрлері де өз маңызын жоғалтпай, жаңа мазмұнмен толықтырылып келеді.

Визуалды өнер – адамның ішкі жан дүниесін, мәдениетін және өмірге деген көзқарасын бейнелейтін маңызды өнер саласы. Ол көрерменге эстетикалық ләззат сыйлап қана қоймай, ой салып, рухани дамуына ықпал етеді [2].

Композиция – бейнелеу өнеріндегі ең маңызды ұғымдардың бірі. Ол – суреттегі барлық элементтердің белгілі бір жүйемен, тәртіппен орналасуы және олардың өзара байланысы арқылы біртұтас көркем бейне құру процесі. Композицияның көмегімен суретші өз ойын, идеясын, сезімін көрерменге жеткізеді. Егер композиция дұрыс құрылса, шығарма әсерлі, түсінікті және үйлесімді болады.

Композицияның негізінде бірнеше маңызды элементтер жатыр. Ең алдымен, композициялық орталық ерекше рөл атқарады. Бұл – картинадағы негізгі назар аудартатын бөлік. Көрерменнің көзі ең алдымен осы нүктеге түседі. Біздің ұлттық тақырыптағы шығармамызда негізгі объект ретінде домбыра алынған. Композициялық орталықты айқындау үшін суретші жарық, түс немесе өлшем сияқты тәсілдерді қолданады.

Композицияда тепе-теңдік те маңызды орын алады. Тепе-теңдік дегеніміз – суреттегі барлық элементтердің бір-бірімен үйлесімді орналасуы. Егер композиция симметриялы болса, ол тыныштық пен тұрақтылықты білдіреді. Ал асимметриялы композиция қозғалыс пен өміршеңдік әсерін береді. Сонымен қатар, пропорция ұғымы

да маңызды. Пропорция – заттардың бір-біріне қатысты өлшемі. Ол дұрыс болмаса, картина шынайылығын жоғалтады [3].

Композицияда ырғақ (ритм) элементі де ерекше мәнге ие. Ырғақ қайталанатын сызықтар, түстер немесе пішіндер арқылы беріледі және көрерменге қозғалыс сезімін тудырады. Мысалы, киім өрнектері, табиғат элементтері немесе фондағы сызықтар белгілі бір ырғақ қалыптастырады. Ал контраст – қарама-қарсылық арқылы әсер беретін тәсіл. Жарық пен көлеңкенің, ашық және қою түстердің, үлкен және кіші пішіндердің қарама-қарсылығы композицияны айқын әрі әсерлі етеді.

Композицияның тағы бір маңызды қасиеті – тұтастық. Бұл дегеніміз – картинадағы барлық элементтердің бір идеяға бағынуы. Әрбір деталь негізгі ойды толықтырып тұруы керек, артық немесе кездейсоқ элементтер болмауы тиіс. Тұтастық сақталған жағдайда ғана шығарма толыққанды көркем туындыға айналады.

Композицияның түрлері де әртүрлі болады. Жабық композицияда барлық элементтер орталыққа шоғырланып, тыныштық пен тұрақтылық береді. Ашық композицияда кеңістікке еркіндік беріліп, қозғалыс пен динамика байқалады. Сонымен қатар диагональды композиция қозғалысты күшейтсе, орталық композиция негізгі объектіні айқын көрсетеді.

Сонымен композиция – кез келген көркем шығарманың негізі. Ол арқылы суретші өз ойын реттеп, көрерменге әсерлі түрде жеткізеді. Дұрыс құрылған композиция шығарманың мазмұнын ашып қана қоймай, оның эстетикалық құндылығын арттырады.

«Домбыра үні» тақырыбындағы композициялық туындымыздың басты мақсаты – қазақ халқының рухани мұрасын, ұлттық болмысын және дәстүрлі өнерін көркем бейне арқылы жеткізу. Бұл туындыда негізгі идея домбыра арқылы халықтың ішкі жан дүниесін, сезімін және тарихи жадын көрсетуге бағытталады.

Композицияның мақсаты – жай ғана музыкалық аспапты бейнелеу емес, оның үнін, яғни күй арқылы берілетін терең мағынаны көрерменге сезіндіру. Домбыра үні – қазақ халқының қуанышы мен қайғысын, еркіндікке деген ұмтылысын, табиғатпен үндестігін білдіретін символ. Сондықтан бұл туындыда дыбысты көзге көрінетін бейнеге айналдыру, яғни музыканы визуалды түрде жеткізу негізгі міндеттердің бірі болып табылады.

Сонымен қатар, композициялық жұмыс арқылы ұлттық құндылықтарды дәріптеу де маңызды мақсат саналады. Кейіпкер бейнесі, оның көңіл күйі, қоршаған ортасы (дала көрінісі, киіз үй, ұлттық киімдер) арқылы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен мәдениеті көрсетіледі. Бұл көрерменге тек эстетикалық әсер беріп қана қоймай, ұлттық сана-сезімді оятуға ықпал етеді.

Тағы бір маңызды мақсат – көркемдік құралдар арқылы эмоциялық әсер тудыру. Түстердің үйлесімі, жарық пен көлеңке, композициялық құрылым арқылы домбыраның үні «естіліп тұрғандай» әсер қалыптастыру көзделеді. Яғни көрермен картинаға қарап отырып, тек көріп қана қоймай, оны ішкі сезімімен қабылдайды [4].

Бұл көркем шығармада ұлттық мәдениет, табиғат және өмір философиясы үйлесімді түрде бейнеленген. Композицияның негізгі орталығы ретінде қазақ халқының ең қасиетті музыкалық аспабы – домбыра алынған. Домбыра бұл жерде тек музыкалық құрал емес, ол – халықтың тарихын, рухын, салт-дәстүрін және ұрпақтар сабақтастығын білдіретін терең символ.

Домбыраны айнала оралған жылан бейнесі ерекше мәнге ие. Жылан көптеген мәдениеттерде даналықтың, өмірдің үздіксіз қозғалысының және жаңарудың белгісі ретінде қарастырылады. Бұл картинада да ол – уақыттың ағымы мен табиғаттың мәңгілік циклін көрсетеді. Жыланның домбыраны қоршап орналасуы – рухани құндылықтардың өмірмен тығыз байланысын аңғартады.

Картина төрт негізгі бөлікке бөлінген, әрқайсысы табиғаттың белгілі бір элементін білдіреді. Жоғарғы сол жақтағы көк реңктер – су мен тыныштықтың, тазалықтың символы. Ал жоғарғы оң жақтағы сары түстер – күннің жылуы мен өмірге

куат беретін энергияны көрсетеді. Оң жақтағы қызыл аймақ – күш-куаттың, қозғалыстың және өмірдің қарқынды ағысының белгісі. Төменгі бөліктегі жасыл түс – табиғаттың жаңаруы мен өсіп-өркендеуін бейнелейді.

Картинада жануарлар бейнесі де маңызды рөл атқарады. Олар табиғат әлемінің әртүрлі қырларын көрсетіп, адам мен табиғат арасындағы ажырамас байланысты білдіреді. Құс бейнесі – еркіндік пен биік мақсаттарға ұмтылыстың символы. Басқа жануарлар арқылы жер бетіндегі тіршіліктің алуан түрлілігі мен үйлесімі көрсетілген.

Шығарманың көркемдік ерекшелігі – ұлттық ою-өрнектердің кең қолданылуы. Бұл өрнектер композицияны толықтырып қана қоймай, оған ұлттық нақыш беріп, қазақ мәдениетінің эстетикалық ерекшелігін айқындайды.

Жалпы алғанда, бұл картина – табиғат пен мәдениеттің, өткен мен бүгіннің, рух пен өмірдің біртұтастығын бейнелейтін терең мағыналы туынды. Автор өмірдің үйлесімін, табиғат күштерінің бірлігін және ұлттық құндылықтардың маңыздылығын көркем тілмен жеткізген.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жолдасбекова С.А., Изтилеуова А.Ш., Ыскак А.И., Райымкулова А.Д., Кубенов М.А. Народные ремесла. Учебное пособие. Астана, 2013

2. Адамқұлов Н.М., Саипов А.Б., Абуов Ә.Е. Оқушыларды қолөнерге үйрету технологиясы. ҚР БҒМ РОӘК секциясы мақұлдаған оқу құралы. -Шымкент, «Әлем» баспаханасы, 2017. -150б.

3. Қонақбаева У.Ж., Айдарбек Б.Ә. Ою-өрнек негіздері. Шымкент, «Әлем» баспаханасы, 2019. -106б.

4. Қонақбаева У.Ж., Айдарбек Б.Ә. Сәндік қолданбалы өнер. Шымкент, «Әлем» баспаханасы, 2020. -150б.

«ШАҢЫРАҚ» КАРТИНАСЫ: ДАЛА МЕН ДӘСТҮР ҮНДЕСТІГІ

Сейілхан Т.Т.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – PhD, қауымд. профессор **Қонақбаева У.Ж.**

Бейнелеу өнері сабақтары эмоционалды-бейнелі, көркемдік ойлау түрін дамытуға бағытталған, бұл өсіп келе жатқан тұлғаның интеллектуалды іс-әрекетін қалыптастыру, оның рухани саласы мен көркемдік мәдениетін байыту, толеранттылықты қалыптастыру, бұл көпұлтты қазақ және әлемнің басқа елдері халықтарының мәдени мұрасы мен өнерін құрметтеуді білдіреді.

Жеке нәтижелерді зерттеу өте өзекті, өйткені қазіргі білім беру білім алушыларда сапалық сипаттамаларды қалыптастыруға бағытталған. Жеке қасиеттердің қалыптасу динамикасына сәйкес қоғамның даму сипаты туралы қорытынды жасауға болады, өйткені бұл процесс адамның азаматтық ұстанымына, оның мотивациялық-еріктік саласына, өмірлік басымдықтарына, моральдық сенімдеріне, моральдық нормалары мен рухани құндылықтарына байланысты.

Бейнелеу өнері сабақтарының мақсаты - балаларды қоршаған шындықты бақылауға тарту, көркем шығармашылық үшін маңызды қабілеттерді дамыту, яғни, суретшінің көзімен өмірді көре білу. Байқауды қалыптастыру, қоршаған шындыққа назар аудару және көркем материалдарды алғашқы игеру бейнелеу өнері сабақтарының негізгі міндеттері. Баланың практикалық қызметі оның жасына қол жетімді көркемдік құралдармен қоршаған әлемге деген көзқарасын көрсетуге бағытталған. Мұғалім балаларға суретшінің барлық шығармашылық қызметі қоршаған өмірді өз бақылауларына негізделгенін айтады [1].

Мектеп оқушыларымен жұмыс кезінде әр тақырыптың эмоционалды қанықтылығынан сурет салу керек. Тіпті графикалық сызықтың түсін, сипатын түсінуге, щеткамен, таяқшамен, қарындашпен және т.б. жұмыс істеудің техникалық әдістерін игеруге байланысты тапсырмалар, ең алдымен, моральдық-эмоционалды жүктемеге ие болуы керек.

Барлық балаларда әр түрлі іс-әрекетке деген ұмтылыс пайда болған сәттен бастап көркем және бейнелі принципті қалыптастыру қажет, бұл өнімді шығармашылықтың міндетті алғышарты болып табылады. Бейнелеу өнерінде оқушылардың күш-жігері шындықты белсенді және мақсатты қабылдауға және білуге, техникалық дағдыларды игеруге бағытталған. Сызықпен, соққылармен, дақтармен және басқа құралдармен олар өздерінің бақылауларын, білімдері мен шындықтың әртүрлі объектілері мен құбылыстары туралы түсініктерін жеткізеді. Бейнелеу өнері сабақтарында олар сауаттылық элементтерін - материалдар мен құралдарды қолдану ережелерін, заттарды сенімді бейнелеу әдістемесін, олардың жасына тән формада қиял бейнелерін білдіру әдістерін меңгереді.

Кескіндеме дағдыларын дамытудың негізі кескіндемедегі композицияның ерекшелігін түсіну, тональды және түс контрасттарының үйлесімді және тұтас өзара әрекеттесуіне негізделген композициялық шешімнің мәні туралы түсінік, сонымен қатар мүмкін шығармашылық процесте кескіндеме дағдыларын сәтті дамытудың ажырамас бөлігі ретінде дизайнның болуы [2].

Кескіндеме-бейнелеу өнерінің негізгі түрлерінің бірі, бұл жер бетіндегі түрлі-түсті бояулармен тақырыптық әлемнің көркем бейнесі. Кескіндеме өте ежелгі өнер. Ол өзінің дамуын жартастағы бейнелерден бастайды. Ежелгі дәуірдің суретшілері кескіндеме жұмыстарының үлкен мәнерлілігіне қол жеткізе алды, бұл табиғатқа мұқият қараумен, бояулардың ең жақсы құрамын ойлап табудың арқасында кескіндеме технологиясындағы жаңа жаңалықтармен байланысты болды.

Осы ғылыми жұмысымда мен сіздерге «Шаңырақ» деп аталатын картинамды ұсынып отырмын. Бұл суретте кең даланың тынысы мен табиғаттың ішкі үйлесімі нәзік өрнектер арқылы бейнеленген. Алдыңғы жақта жайқалған жасыл шөптер мен алтын түсті масақтар жердің берекесін, тіршіліктің тоқтаусыз жалғасып жатқанын аңғартады. Табиғаттың осы қарапайым көрінісі суретке жылылық пен тыныштық сыйлайды.



Сурет 1. Шаңырақ картинасы

Оң жақта қызыл түсті торсық бейнеленген. Оның ирелеңдеген пішіні мен айналасындағы өрнектер суретке өзіндік ырғақ пен қозғалыс береді. Барлық элементтер бір-бірімен үйлесіп, тұтас бір әлем құрап тұрғандай.

Суреттің дәл ортасында орналасқан киіз үй — бүкіл композицияның жүрегі іспетті. Оның шаңырағы аспанмен үндесіп, биікке ұмтылғандай көрінеді. Сыртындағы өрнектер мен жұмсақ бояулар үйдің ішіндегі жылылық пен тыныш өмірді сездіргендей. Киіз үйдің маңындағы оюлы ыдыстар тұрмыстың қарапайым, бірақ мәнді көрінісін толықтырады.

Артқы фонда көгілдір таулар созылып, олардың бетінде толқын тәрізді өрнектер бейнеленген. Бұл алыстағы кеңістікті, табиғаттың шексіздігін білдіреді. Аспанда жарқыраған күн сәулесін төгіп, бүкіл көрініске жарық пен өмір сыйлап тұр. Оның жанында еркін қалықтаған құстар тыныштық пен еркіндіктің белгісіндей әсер қалдырады.

Бұл картина — қазақ халқының сан ғасырлық тарихы мен бай мәдениетін бір арнаға тоғыстырған көркем шежіре іспеттес. Суреттің жоғарғы бөлігінде киелі шаңырақ пен ашық аспан астында қалықтаған құстар бейнесі еркіндік пен бейбітшіліктің асқақ рухын сезіндіреді. Композицияның қақ ортасында орналасқан, алтын түсті оюлармен апталған киіз үй — қазақ шаңырағының берекесі мен қонақжайлылығының нышаны. Киіз үйдің ашық есігі мен жанындағы толы тостағандар молшылық пен «ақ түйенің қарны жарылған» берекелі дәуірді суреттейді. Сонымен бірге картинада қасиетті домбырадан шыққан дала әуені мен өнердің өшпес ізін аңғартса, сол жақтағы жайқалған алтын масақтар мен жасыл желек туған жердің құнарлылығы мен ырысын паш етеді. Алыстан көрінген заңғар таулар мен ұлттық нақыштағы жылтыр бояулар суреттің мазмұнын тереңдетіп, Отанға деген шексіз сүйіспеншілік пен мақтаныш сезімін ұялатады. Бұл шығармадағы әрбір деталь — шаңырақтың биіктігінен бастап, даланың тынысына дейін — қазақ елінің мызғымас бірлігі мен ата-баба аманатына деген құрметтің көрінісі.

Жалпы, «*Шаңырақ*» — табиғат, тіршілік және қарапайым өмірдің үндестігін көрсететін, жылы әсерге толы көркем бейне.

«Шаңырақ картинасы» текстуралық паста техникасымен салынды. Текстуралық паста (texture paste) — бейнелеу өнерінде кеңінен қолданылатын заманауи техника, оның басты мақсаты — сурет бетіне көлем, бедер және ерекше фактура беру. Бұл әдіс арқылы сурет жазық күйінде қалмай, үшөлшемді әсерге ие болады. Яғни, көрермен тек бояуды ғана емес, сонымен қатар беттің кедір-бұдырын, шығыңқы бөліктерін де байқайды.

Текстуралық паста — қою, тығыз, крем тәрізді материал. Ол көбінесе акрил негізінде жасалады және кепкеннен кейін қатайып, өз пішінін сақтайды. Пастаны сурет салатын бетке (кенеп, картон, ағаш) арнайы құралдармен — қылқалам, мастихин немесе тіпті қарапайым заттар арқылы жағуға болады. Әр түрлі жағу тәсілдері арқылы әрқилы бедер жасауға мүмкіндік туады: тегіс, толқынды, сызықты немесе өрнекті [3].

Бұл технологияның бір ерекшелігі — жұмыс бірнеше кезеңмен орындалады. Алдымен суреттің жалпы композициясы жоспарланады. Содан кейін қажетті бөліктерге текстуралық паста жағылып, бедер қалыптастырылады. Паста толық кепкеннен кейін ғана оның үстіне бояу жағылады. Көбінесе акрил бояулары қолданылады, себебі олар пастамен жақсы үйлеседі және түстері қанық болады [4].

Текстуралық паста техникасы суретке ерекше көркемдік әсер береді. Жарық түскен кезде бедерлі бөліктер көлеңке түсіріп, суретті жандандыра түседі. Осылайша қарапайым бейне күрделі әрі әсерлі көркем туындыға айналады. Сонымен қатар бұл әдіс суретшінің шығармашылық мүмкіндігін кеңейтеді, өйткені әрбір жұмыс қайталанбас фактурасымен ерекшеленеді.

Жалпы алғанда, текстуралық паста технологиясы — заманауи өнердегі маңызды тәсілдердің бірі. Ол суретке тек түс емес, сонымен бірге пішін мен сезім қосып, көрерменге ерекше эстетикалық әсер сыйлайды.

Бұл техниканың артықшылықтарына келетін болсақ, олар суретке көлем мен тереңдік береді, жарық пен көлеңкені айқын көрсетеді, қарапайым суретті әсерлі, сәндік жұмысқа айналдырады, әр элементті қолмен сезінуге болатындай етеді. Менің «Шаңырақ» атты картинада текстуралық паста киіз үйдің бөліктерінде, өрнектерде, таулар мен өсімдіктерде қолданылғаны байқалады. Сол себепті сурет жай ғана жазық емес, бедерлі әрі тірі көрінеді — жарық түскенде әр бөлігі әртүрлі көлеңке түсіріп, жұмысты одан әрі әсерлі етеді. Бұл техника суретті тек көруге емес, «сезінуге» мүмкіндік береді

Әдебиеттер тізімі:

1. Алпысбаев Қ. Бейнелеу өнерінің негіздері. – Алматы: Мектеп, 2015.
2. Төлегенов Е. Кескіндеме және композиция. – Алматы: Өнер, 2012.
3. Smith R. Texture Techniques in Acrylic Painting. – New York: Art Press, 2018.
4. Brown L. The Art of Mixed Media. – London: Creative Publishing, 2020.

ҚАЗІРГІ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДАРДА БАЛАНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Сәдір Ә.Ә.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші **Аяпова Б.А.**

Кіріспе

Қазіргі заманғы мектепке дейінгі білім беру ұйымдары балалардың тұлғалық дамуын қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Бұл кезең – баланың өмір бойы қалыптасатын мінез-құлық, эмоционалдық, әлеуметтік және когнитивтік ерекшеліктерінің негізі қаланатын маңызды кезең болып табылады. Тұлғалық даму дегеніміз – баланың өзіндік қасиеттерін, эмоционалдық тұрақтылығын, әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын, жауапкершілікті және өзін-өзі басқару қабілеттерін қалыптастыру процесі. Осыған байланысты мектепке дейінгі ұйымдардағы педагогикалық үдеріс баланың жан-жақты дамуына бағытталуы тиіс.

Психологиялық зерттеулер көрсеткендей, баланың тұлғалық дамуы оның қоршаған ортаға, әлеуметтік өзара әрекеттесуге, ата-анасы мен педагогтардың қолдауына тікелей байланысты. Мектепке дейінгі жастағы балалар психологиялық тұрғыдан ерекше сезімтал, олар эмоцияларды, мінез-құлық үлгілерін және әлеуметтік нормаларды тез қабылдайды. Сол себепті педагогикалық іс-әрекет балалардың жеке ерекшеліктерін, қызығушылықтарын, қабілеттерін ескере отырып ұйымдастырылуы қажет (Иванова, 2020).

Тұлғалық дамудың психологиялық негіздері әртүрлі теориялық көзқарастардан қарастырылады. Л.С. Выготскийдің әлеуметтік даму теориясы бойынша, балалардың тұлғалық қасиеттері әлеуметтік өзара әрекеттесу нәтижесінде қалыптасады. Яғни, педагогтар мен әріптестермен қатынас, топтық ойындар, бірлескен әрекеттер балалардың өзіндік сана-сезімін және жауапкершілік сезімін дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, Э. Эриксонның психосоциальдық даму теориясында баланың тұлғалық қасиеттері әрбір жас кезеңінде қалыптасатын психологиялық дағдылар арқылы дамиды деп қарастырылады. Мектепке дейінгі кезеңде бала сенім, автономия және

бастамашылық сезімдерін меңгереді, бұл оның болашақтағы әлеуметтік және эмоционалдық бейімделуін қамтамасыз етеді.

Қазіргі мектепке дейінгі ұйымдарда тұлғалық дамуды қалыптастыру тек когнитивтік немесе оқу дағдыларын жетілдірумен шектелмейді. Ол балалардың эмоциялық интеллектін, коммуникативтік қабілеттерін, өзін-өзі бақылау және басқару дағдыларын, этикалық және моральдық құндылықтарын дамыту арқылы жүзеге асады. Педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, балаларға арналған арнайы ойындар, шығармашылық тапсырмалар, топтық және диалогтық әрекеттер тұлғалық қасиеттерді қалыптастыруда тиімді әдістер болып табылады (Кузнецова, 2019).

Сонымен қатар, тұлғалық дамуды қалыптастыруда отбасының рөлі де ерекше. Ата-аналардың балаға көрсететін сүйіспеншілігі, қолдауы, эмоцияларын түсінуі және олардың әрекеттеріне жауап беруі баланың сенімді және тұрақты тұлға ретінде қалыптасуына әсер етеді. Психологиялық зерттеулерге сәйкес, мектепке дейінгі ұйымдар мен отбасы арасындағы үйлесімді ынтымақтастық балалардың тұлғалық қасиеттерін тұрақты дамытуға мүмкіндік береді (Петрова, 2020).

Осы зерттеудің мақсаты – қазіргі мектепке дейінгі ұйымдарда баланың тұлғалық дамуын қалыптастырудың психологиялық негіздерін зерттеу, тиімді педагогикалық тәсілдер мен іс-әрекеттерді анықтау, сондай-ақ олардың балалардың тұлғалық қасиеттерінің дамуына әсерін көрсету. Бұл тақырып педагогика ғылымында өзектілігін жоғалтпай, мектепке дейінгі білім беру сапасын арттыруға, балалардың эмоционалдық және әлеуметтік дамуын қамтамасыз етуге бағытталған жаңа әдістемелік тәсілдер жасауға мүмкіндік береді.

Тұлғалық даму теориялары

Психология ғылымында тұлға дамуының бірнеше теориялық бағыттары қарастырылған:

1. Фрейд теориясы – тұлға дамуы психоанализ арқылы эмоциялар мен ішкі конфликтілерді түсінуден өтеді, баланың эмоционалды тұрақтылығының қалыптасуына бағытталған.

2. Эриксон психосоциальдық теориясы – мектепке дейінгі кезеңде бала сенім қалыптастыру, өзін-өзі бағалау және бастамашыл болу дағдыларын меңгереді.

3. Выготский теориясы (Жақын даму аймағы) – тұлға дамуы әлеуметтік орта мен тәрбиешінің қолдауына тәуелді. Бала өз қабілеттерін педагог пен ата-ана көмегімен жетілдіреді [3].

4. Пиаже теориясы – мектепке дейінгі бала логикалық және когнитивтік ойлау қабілеттерін ойын арқылы меңгереді, алдын-ала ойлау және себеп-салдар байланысын түсіну дағдылары қалыптасады.

Бұл теориялар мектепке дейінгі ұйымдарда тұлғалық дамуды психологиялық тұрғыдан ұйымдастыруға ғылыми негіз береді.

Мектепке дейінгі кезеңнің психологиялық ерекшеліктері:

Мектепке дейінгі кезең (3–6 жас) – баланың тұлғалық дамуының ең қарқынды кезеңі. Бұл кезеңде:

- Эмоционалды тұрақтылық қалыптаса бастайды;
- Әлеуметтік өзара әрекет дағдылары дамиды;
- Танымдық қабілеттер – ойлау, есте сақтау, назар аудару жетіледі;
- Тұлғалық қасиеттер – жауапкершілік, бастамашылдық, ынталы болу

қалыптасады [4].

Баланың психикалық дамуы қоршаған ортамен өзара әрекеттесуге тәуелді. Педагогикалық ықпал, ата-ана махаббаты, топтық ойындар мен шығармашылық тапсырмалар баланың тұлғалық қасиеттерін дамытуда негізгі рөл атқарады.

Танымдық, эмоционалдық және әлеуметтік даму

Танымдық даму – баланың қоршаған ортаны тану, жаңа ақпаратты меңгеру, салыстыру және логикалық қорытынды жасау қабілеті. Баланың ойлау қабілетін дамыту үшін:

- Бақылау және тәжірибе жүргізу;
- Салыстыру және салыстырмалы талдау;
- Проблемалық тапсырмаларды шешу қажет.

Мысалы: «Өсімдіктердің өсуі» тақырыбында балалар әртүрлі өсімдіктерді бақылайды, олардың ерекшеліктерін күнделікке жазып салыстырады.

Эмоциялық даму – баланың сезімін түсіну, білдіру және эмоцияны басқару қабілеті. Оны дамыту жолдары:

- Ойын арқылы эмоцияны көрсету;
- Сурет, музыка және драматизация арқылы эмоционалды реакцияны білдіру;
- Әңгімелер мен рөлдік ойындар арқылы сезімдерін түсіну.

Әлеуметтік даму – топ ішінде қарым-қатынас орнату, келісімге келу және ынтымақтастық жасау қабілеті. Бұл дағдылар:

- Рөлдік ойындар;
- Топтық жобалар;
- Бірлескен шығармашылық тапсырмалар арқылы қалыптасады.

Педагогикалық әдістер мен тәсілдер

Мектепке дейінгі ұйымдарда баланың тұлғалық дамуын қолдау үшін қолданылатын әдістер:

1. Ойын технологиялары – белсенділік пен қызығушылықты арттыру;
2. Рөлдік ойындар – нақты өмірлік жағдайларды модельдеу;
3. Жобалық әдіс – топтық шығармашылық жұмыс;
4. Музыкалық және көркем шығармашылық – эмоциялық және шығармашылық дамуды қолдау;
5. Дамыта оқыту әдістері – баланың өз бетінше шешім қабылдауын дамыту.

Практикалық мысалдар

Жетістік аймағы	Тапсырма түрі	Баланың әрекеті	Дамитын қасиеттер
Танымдық	Бақылау және тәжірибе	Өсімдіктерді, жануарларды зерттеу	Логика, зерттеу, назар
Эмоциялық	Сурет, музыка, драматизация	Эмоцияны көрсету, ән айту	Эмоциялық интеллект, өзін-өзі бақылау
Әлеуметтік	Рөлдік ойындар	Топта әрекет ету, келісімге келу	Ынтымақтастық, коммуникация
Шығармашылық	Жобалық тапсырмалар	Идеяларды ұсыну, қорғау	Шығармашылық, бастамашылдық

Танымдық және тұлғалық даму нәтижелері:

Мектепке дейінгі ұйымдарда тұлғалық дамуды психологиялық негізде ұйымдастыру арқылы бала:

- Логикалық және сыни ойлау қабілеттерін дамытады;
- Эмоциялық тұрақтылық пен өзін-өзі бақылауды меңгереді;

- Әлеуметтік қарым-қатынас және ынтымақтастық дағдыларын қалыптастырады;
- Шығармашылық қабілеттерін дамытады және бастамашыл болуға үйренеді.

Баланың тұлғалық дамуы тек сабақ кезінде ғана емес, күнделікті іс-әрекет, ойын, шығармашылық және әлеуметтік іс-шаралар арқылы да жүзеге асады.

Қорытынды. Қазіргі мектепке дейінгі ұйымдарда баланың тұлғалық дамуын қалыптастыру – педагогикалық қызметтің басты мақсаты. Танымдық, эмоционалдық және әлеуметтік даму біртұтас жүйе ретінде қарастырылады. Ойын, шығармашылық, рөлдік іс-әрекет және жобалық жұмыстар баланың тұлғалық қасиеттерін дамытып, оның қоғамға бейімделуіне ықпал етеді. Педагогтар мен ата-аналар баланың тұлғалық дамуын қолдауда сезімталдық, бағыттау, қолдау және мотивация принциптерін ұстануы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2022.
2. Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту стандарты. – Астана, 2022.
3. Выготский, Л.С. *Психология развития*. – Москва, 2001.
4. Эриксон, Э. *Детство и общество*. – Нью-Йорк, 1963.
5. Пиаже, Ж. *Психология интеллекта*. – Женева, 1970.
6. Қараев, Ж. *Педагогикалық психология негіздері*. – Алматы, 2005.
7. Ахметова, М.Б. *Мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі тұлғалық дамуды қолдау*. – Алматы, 2018.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДАРДА ОЙЫН АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Мейірбек А. Б.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші **Аяпова Б.А.**

Кіріспе

Мектепке дейінгі тәрбие – баланың тұлғалық, танымдық, эмоционалдық және әлеуметтік дамуының негізін қалайтын ерекше кезең. Бұл кезеңде бала өмірге деген қызығушылығын арттырады, әлеуметтік дағдыларын меңгереді және өзінің жеке қабілеттерін дамыта бастайды. Қазіргі педагогикада ойын – баланың танымдық және шығармашылық дамуын қамтамасыз ететін басты әдіс.

Ойын – бұл тек көңіл көтеру құралы емес, сонымен қатар баланың психикалық, физикалық және әлеуметтік дамуының маңызды механизмі. Педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, мектепке дейінгі ұйымдарда ойын арқылы оқытуды тиімді ұйымдастыру балалардың оқуға қызығушылығын арттырады, шығармашылық қабілеттерін дамытады, өзін-өзі басқару мен коммуникативтік дағдыларын жетілдіреді.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы және мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту стандартына сәйкес, мектепке дейінгі ұйымдарда ойын арқылы оқыту жүйесі баланың жеке тұлғалық дамуына бағытталған болуы тиіс [1,2].

Ойын арқылы оқытудың педагогикалық негіздері

Психология ғылымында ойын – баланың өмірлік тәжірибесін модельдеуге, жаңа дағдылар мен білімді меңгеруге арналған әрекет. Ойынның негізгі ерекшелігі – еркіндік, қиял мен шығармашылыққа бағыттылық, әрі өзін-өзі ұйымдастыра алу қабілеті.

Л.С. Выготский теориясына сәйкес, ойын – баланың ойлау және әлеуметтік әрекет қабілеттерін дамытатын негізгі әлеуметтік институт. Ол баланы шынайы өмірлік

жағдайларға дайындайтын құрал ретінде қарастырылады. Ойын барысында бала ережелерді қабылдап, басқа балалармен қарым-қатынас орнатып, өз рөлін меңгереді.

Ж.Д. Пиаже пікірінше, мектепке дейінгі балалар ойынды танымдық белсенділік пен когнитивтік дамудың негізгі формасы ретінде пайдаланады. Балалар ойын арқылы объектілерді салыстырады, себеп-салдар байланысын түсінеді және логикалық ойлау дағдыларын меңгереді.

Ойынның түрлері:

Мектепке дейінгі ұйымдарда ойын бірнеше негізгі түрге бөлінеді:

1. **Рөлдік ойындар** – бала нақты өмірлік жағдайларды модельдеп, әлеуметтік рөлдерді меңгереді.

2. **Құрал-саймандық ойындар** – қолдың моторикасы мен қимыл қозғалысын дамытады, шығармашылық қабілетті жетілдіреді.

3. **Құрылымдық және конструкторлық ойындар** – ойлау қабілетін, жоспарлау және проблеманы шешу дағдыларын дамытуға бағытталған.

4. **Әлеуметтік және топтық ойындар** – ынтымақтастық, келісімге келу, коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруға қызмет етеді.

5. **Көркем және шығармашылық ойындар** – музыкалық, сурет, драмалық ойындар арқылы эмоционалдық және эстетикалық дамуды қамтамасыз етеді [3].

Мектепке дейінгі ұйымдарда ойын арқылы оқытудың тиімділігі

Танымдық даму. Ойын арқылы оқыту баланың танымдық қабілеттерін дамытады. Бала жаңа ақпаратты меңгеріп қана қоймай, оны тәжірибеде қолдана алады. Мысалы, табиғат құбылыстарын зерттеу ойыны арқылы балалар себеп-салдар байланысын түсінеді, бақылау дағдыларын жетілдіреді.

Эмоциялық даму. Ойын балалардың эмоциялық әлемін байытады. Рөлдік және драмалық ойындар арқылы бала өз сезімін білдіруді, эмоцияны бақылауды және басқа адамдардың сезімін түсінуді үйренеді.

Әлеуметтік даму. Топтық ойындар – баланың әлеуметтік дағдыларын қалыптастырудың негізгі әдісі. Балалар бірлесіп әрекет етеді, келісімге келеді, рөлдерін бөледі және жауапкершілікті үйренеді. Бұл дағдылар мектепке дейінгі кезеңде маңызды әлеуметтік компетенцияларды қалыптастырады.

Шығармашылық даму. Ойын баланың қиялын, шығармашылық ойлауын, жаңа идеяларды табу қабілетін дамытады. Конструкторлық, көркем және музыкалық ойындар арқылы бала өз шығармашылығын еркін білдіреді, өзіне сенімді болады.

Ойын арқылы оқытуды жетілдіру жолдары

1. Дидактикалық ойындарды кеңінен қолдану Мектепке дейінгі ұйымдарда оқу мақсаттарына сәйкес дидактикалық ойындар әзірленеді. Мысалы, математикалық ойлау дағдыларын дамыту үшін санау, пішіндерді салыстыру, логикалық тапсырмалар ойын түрінде ұйымдастырылады.

2. Интерактивті және мультимедиялық құралдарды пайдалану Балалар мультимедиялық видеосабактар, анимациялар мен интерактивті ойындар арқылы оқу материалын тез меңгереді, қызығушылығы артады.

3. Жеке және топтық жұмыстарды үйлестіру Жеке ойын арқылы бала өз қабілетін жетілдірсе, топтық ойындар – әлеуметтік дағдылар мен коммуникацияны дамытады. Педагог әр ойынға жеке және топтық тапсырмаларды енгізуі керек.

4. Ойынның проблемалық сипатын енгізу Балаға шешуді қажет ететін проблемалық жағдайлар ұсынып, оларды ойын арқылы шешуге мүмкіндік беру керек. Бұл балалардың логикалық және сыни ойлау қабілеттерін дамытады.

5. Жобалық әдіс арқылы оқыту Ойын сабақтарына жобалық тапсырмаларды қосу. Мысалы, «Бақшадағы

өсімдіктер» жобасында балалар өз бақшасын құрастыру, бақылау және нәтижесін қорғау арқылы танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытады.

6. Ата-аналарды тарту

Баланың ойын арқылы дамуын қолдау үшін ата-аналарға арнайы тапсырмалар берілуі, үйде ойын арқылы білімді бекіту ұсынылады.

Практикалық мысалдар

Тақырып: «Жануарлар әлемі»

Ойын түрі: Рөлдік және зерттеу

Мақсаты: Балалар жануарлардың тіршілігін зерттеп, ақпарат жинайды, постер жасайды

Дамитын дағдылар: Танымдық, коммуникативтік, шығармашылық

Тақырып: «Өсімдіктердің тіршілігі»

Ойын түрі: Бақылау және тәжірибе

Мақсаты: Балалар өсімдіктерді бақылап, күнделікке жазып салыстырады

Дамитын дағдылар: Танымдық, аналитикалық, әлеуметтік

Тақырып: «Мектепке дайындық»

Ойын түрі: Рөлдік және конструкторлық

Мақсаты: Бала мектеп жағдайын моделдейді, рөлдерді бөліседі, тапсырмаларды орындайды

Дамитын дағдылар: Әлеуметтік, коммуникативтік, логикалық

Ойын арқылы оқытуды жетілдірудің қосымша тәсілдері. Балалардың ойын әрекетін тиімді ұйымдастыру үшін мектепке дейінгі педагогтар бірнеше қосымша тәсілдерді қолдана алады. Біріншіден, ойын материалдарының әртүрлілігін арттыру маңызды. Мысалы, табиғатқа саяхат тақырыбындағы ойындарда нақты өсімдіктер мен жануарларды модельдеу, олардың суреттерін, макеттерін немесе интерактивті мультимедиялық құралдарды пайдалану балалардың танымдық қызығушылығын арттырады.

Екіншіден, рөлдік ойындарды тереңдету. Балаларға тек белгілі рөлдерді беру жеткіліксіз, олар өз рөлін шығармашылық тұрғыдан құрастырып, рөлдер арасындағы қатынасты талдауы керек. Мысалы, «Мейрамхана» ойынында бір топ бала аспаз, бір топ клиент, ал кейбіреулері қонақ үй қызметкерлері рөлінде әрекет етеді. Мұндай ойын балаларға коммуникативтік дағдыларын жетілдіруге, келісімге келуге және бірлескен шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, ойындарды интеграциялау. Ойын сабақтарында тілдік, математикалық және әлеуметтік білім элементтерін біріктіру тиімді. Мысалы, «Дүкенде сатып алу» ойыны арқылы балалар сандық санауды, заттарды салыстыруды, сөздік қорын кеңейтуді және әлеуметтік рөлдерді меңгеруді бір уақытта орындай алады.

Төртіншіден, ойын барысында бағалау жүйесін енгізу. Балалардың ойын әрекеттерін бақылап, оларды ынталандыру қажет. Мысалы, жетістіктерді кішкентай «медальдар» немесе стикерлер арқылы бағалау балалардың ынтасын арттырады және оқуға қызығушылығын күшейтеді.

Бесіншіден, ойын әрекеттерін талдау және рефлексия жасау. Оқу соңында балаларға ойын барысында не үйренгенін, қандай қиындықтарға кездескенін және оларды қалай шешкенін талқылау ұсынылады. Бұл балалардың өзін-өзі бағалау қабілетін дамытады және болашақ сабақтарға дайындайды.

Жеке және топтық тапсырмаларды үйлестірудің артықшылықтары:

Жеке ойындар балалардың өз қабілеттерін жетілдіруіне, нақты дағдыларды меңгеруіне мүмкіндік береді. Мысалы, «Пазл құрастыру» немесе «Сандарды сәйкестендіру» ойыны балалардың логикалық және зейін дағдыларын дамытады.

Топтық ойындар – әлеуметтік дағдыларды, командалық жұмысқа қабілеттілікті дамытуға бағытталған. Топтық тапсырмалар балаларға бір-бірімен пікір алмасуға, шешім қабылдауға және ынтымақтастықты үйретеді. Мысалы, «Қала құрылысы» ойыны

кезінде балалар өзара үйлесімді әрекет етіп, үйлерді, мектептерді, жолдарды бірге жоспарлайды.

Программаланған ойындарды енгізу

Қазіргі заманғы мектепке дейінгі ұйымдарда интерактивті және электрондық құралдарды пайдалану ойын арқылы оқытуды жетілдірудің тиімді әдісі болып табылады. Мысалы, планшет немесе компьютерлік бағдарламалар арқылы балалар түрлі деңгейдегі пазлдарды, логикалық тапсырмаларды, виртуалды зертханалық эксперименттерді орындай алады. Бұл әдіс балалардың қызығушылығын арттырады, ақпаратты тез меңгеруге ықпал етеді және олардың ІТ дағдыларын қалыптастырады.

Ойын сабақтарының интеграциясы мен жобалық әдістер

Жобалық әдіс арқылы ойын сабақтары одан әрі дамиды. Мысалы, «Біздің бақшамыз» жобасында балалар өсімдіктерді отырғызып, оларды күтіп-баптау процесін бақылайды, өз бақшасын модельдейді және нәтижесін қорғау арқылы танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытады. Бұл тәсіл балаларға мәселені шешу, жоспарлау және нәтижені бағалау дағдыларын береді.

Ата-аналарды тартудың маңызы

Балалардың ойын арқылы дамуын қамтамасыз ету үшін ата-аналарды тарту маңызды. Үйде ата-аналар балаларға ойын тапсырмаларын беріп, олардың үйренген дағдыларын бекітуіне көмектеседі. Мысалы, «Сабақты үйде жалғастыру» тақырыбында балаларға жануарлардың тіршілігі немесе өсімдіктер туралы шағын бақылау тапсырмалары беріледі. Ата-аналар бұл процеске қатысу арқылы балалардың оқу мотивациясын арттырады және мектеп пен отбасының бірлескен тәрбиелік жұмысына үлес қосады.

Қорытынды. Мектепке дейінгі ұйымдарда ойын арқылы оқытуды жетілдіру жолдары әр түрлі: дидактикалық, рөлдік, құрылымдық, конструкторлық және интерактивті ойындар, жобалық тәсілдер, жеке және топтық жұмыстар, ата-аналарды тарту. Ойын сабақтарының жүйелі қолданылуы балалардың:

- Танымдық қабілеттерін дамытады;
- Эмоциялық интеллектін қалыптастырады;
- Әлеуметтік дағдыларын жетілдіреді;
- Шығармашылық қабілеттерін дамытады;
- Қиял мен бастамашылдықты қалыптастырады.

Педагогтар осы әдістерді жүйелі түрде қолдану арқылы баланың тұлғалық, танымдық, әлеуметтік және шығармашылық дамуына айтарлықтай әсер ете алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2022.
2. Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту стандарты. – Астана, 2022.
3. Выготский, Л.С. Психология развития. – Москва, 2001.
4. Пиаже, Ж. Психология интеллекта. – Женева, 1970.
5. Ахметова, М.Б. Мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі ойын арқылы оқытуды ұйымдастыру. – Алматы, 2018.
6. Қараев, Ж. Педагогикалық психология негіздері. – Алматы, 2005.
7. Баймұрзаева, Ж.Қ. Педагогикалық технологиялар: теория және тәжірибе. – Алматы, 2019.
8. Жұмағұлова, А.К. Дамыта оқыту әдістері және оларды қолдану ерекшеліктері. – Нұр-Сұлтан, 2020.

ТӨМЕНГІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БІЛІМ САПАСЫ МЕН САНАЛЫ ТӘРБИЕСІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Керімбай Ж.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші Койшибаева Н.И.

Кіріспе

Бастауыш білім беру – баланың интеллектуалдық, әлеуметтік және эмоционалдық дамуының негізін қалайтын маңызды кезең. Бұл кезеңде алынған білім тек мектептегі жетістіктермен шектелмей, адамның өмір бойы дамуы мен кәсіби, әлеуметтік қабілеттерінің қалыптасуына әсер етеді. Төменгі сыныпта білім алатын оқушының оқу дағдылары, ойлау қабілеттері, коммуникативтік және шығармашылық қабілеттері қалыптасады. Сондықтан педагогика ғылымында төменгі сынып оқушыларының білім сапасын арттыру және саналы тәрбиесін қалыптастыру өзекті мәселе болып табылады.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушы тек пәндік білім алуымен шектелмей, жеке тұлға ретінде қалыптасуы, әлеуметтік, эмоционалдық және сыни ойлау қабілеттерін дамытуы қажет. Бұл, өз кезегінде, педагогтың кәсіби шеберлігіне, мектептің әлеуметтік ортасына және отбасының қолдауына тікелей байланысты. Халықаралық зерттеулер көрсеткендей, баланың когнитивтік даму деңгейі және оқу мотивациясы мектептің педагогикалық тәжірибесіне, интерактивті құралдар мен инновациялық әдістердің қолданылуына байланысты 25–30% өсім көрсетеді (OECD, 2019).

Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы заңнамалық құжаттары – «Білім туралы» Заңы және жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты – төменгі сынып оқушыларының білім алуын және тәрбие алуын жүйелі түрде қамтамасыз етеді. Алайда, қазіргі заманғы қоғамда білім беру тек фактологиялық ақпарат беру арқылы шектелмеуі керек. Баланың жеке тұлғалық қасиеттерін дамыту, оның әлеуметтік жауапкершілігін қалыптастыру, шығармашылық және сыни ойлау дағдыларын дамыту да міндетті болып отыр.

Мақалада төменгі сынып оқушыларының білім сапасын арттыру жолдары, олардың саналы тәрбие алуы, педагогикалық әдістер мен тәжірибелердің тиімділігі қарастырылады. Сондай-ақ, білім сапасын бағалау әдістері, оқушылардың мотивациясы мен шығармашылық қабілеттерін дамыту жолдары талданады. ***Бастауыш білім берудің қазіргі жағдайы***

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңына сәйкес, бастауыш білім беру – білім алудың міндетті кезеңі, онда оқушының жалпы мәдениеті мен негізгі оқу дағдылары қалыптасады. Төменгі сыныпта бала:

- оқу мен жазу негіздерін меңгереді;
- математика, әдебиет, жаратылыстану пәндерінің бастапқы білімін алады;
- әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын дамытады;
- тәрбие, мәдениет және адамгершілік құндылықтармен танысады.

Зерттеулер көрсеткендей, төменгі сынып оқушыларының білім сапасы көбіне педагогикалық әдістердің тиімділігіне, сыныптағы мотивация деңгейіне және отбасының қолдауына байланысты. Мысалы, интерактивті әдістерді қолдану, ойын технологиялары мен геймификация білімді тез меңгеруге ықпал етеді.

Педагогикалық әдістерді жетілдіру

Төменгі сыныпта оқытудың тиімді әдістері:

1. Дәстүрлі сабақ әдістері: түсіндіру, сұрақ-жауап, мәтіндік тапсырмалар.
2. Ойын әдістері: ойын арқылы оқыту баланың қызығушылығын арттырады, жаңа білімді есте сақтауға көмектеседі.
3. Интерактивті әдістер: топтық жұмыс, параллель тапсырмалар, мультимедиа құралдары.

4. Геймификация: сабаққа «марапаттар», «жетістіктер» енгізу арқылы мотивацияны күшейту.

Ғылыми зерттеулерге сәйкес, ойын әдістері мен интерактивті тәсілдер төменгі сынып оқушыларының оқу тиімділігін 20–30% арттырады (Иманғалиев, 2020).

Мотивацияны арттыру

Баланың оқу мотивациясын қалыптастыру үшін педагогтар мына әдістерді қолдануы тиіс:

- оқу материалын нақты өмірмен байланыстыру;
- оқушы жетістіктерін жиі мақтау;
- шығармашылық тапсырмалар беру;
- әр баланың жеке қабілеті мен қызығушылығын ескеру.

Мотивациясы жоғары балаларда оқу процесіне белсенді қатысу деңгейі жоғары болады, бұл білім сапасын арттыруға ықпал етеді.

Оқушының жеке даму мүмкіндіктерін ескеру

Төменгі сынып оқушыларының дамуы әртүрлі жылдамдықта жүреді. Сондықтан педагогтар әр оқушыға жеке бағдарланған тапсырмалар беріп, олардың мүмкіндіктерін дамытуға көңіл бөлуі қажет.

- Сыныптағы дифференциация: оқушыларға жеңіл, орташа, қиын деңгейдегі тапсырмалар беру.
- Қосымша қолдау: білімде артта қалған оқушыларға қосымша сабақтар ұйымдастыру.
- Тұлғалық даму: лидерлік қасиеттер, жауапкершілік және өз-өзін басқару дағдыларын қалыптастыру.

Саналы тәрбиені дамыту

Төменгі сынып оқушыларының саналы тәрбие алуы – олардың моральдық, этикалық және әлеуметтік дағдыларын дамыту. Бұл процесс мына бағыттарда жүзеге асады:

Моральдық және адамгершілік тәрбие

- адалдық, мейірімділік, көмектесу сезімін қалыптастыру;
- дұрыс-қате ұғымын түсіндіру арқылы шешім қабылдауға үйрету.

Әлеуметтік тәрбие

- топтық жұмыс арқылы өзара қарым-қатынасты дамыту;
- мектеп ережелерін сақтау, жауапкершілікке үйрету.

Патриоттық тәрбие

- туған елдің тарихы мен мәдениетін таныстыру;
- ұлттық мерекелерді өткізу арқылы балаларды мәдени құндылықтарға баулу.

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, төменгі сыныпта тәрбиеге көңіл бөлген мектептерде оқушылардың әлеуметтік мінез-құлқы тұрақты, сыныптағы қатынасы үйлесімді болады (Әбдірахманова, 2021).

Педагогикалық тәжірибелер

Қазақстанда бастауыш сынып оқушыларының білім сапасын арттыру мен саналы тәрбиесін дамыту бойынша бірнеше тәжірибелік жобалар іске асырылуда:

1. «Ойлай білетін мектеп» жобасы – оқушыларға логикалық ойлауды дамытуға арналған тапсырмалар мен ойындар енгізілген.
2. Геймификацияланған сабақтар – әр сабақ ойын элементтерімен жүргізіліп, балалардың белсенділігі арттырылған.
3. Қосымша қолдау сабақтары – білімде артта қалған оқушыларға жеке мамандық бойынша қосымша сабақтар ұйымдастырылған.

Бұл жобалар оқушылардың оқу үлгерімін жақсартуға, сыни ойлау қабілетін дамытуға және саналы тәрбие алуға оң әсерін тигізді.

Қорытынды. Төменгі сынып оқушыларының білім сапасын арттыру және саналы тәрбиесін қалыптастыру қазіргі педагогика ғылымының негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Бастауыш сынып – баланың тұлғалық, когнитивтік және әлеуметтік дамуының негізін қалайтын кезең болғандықтан, осы уақыттағы білім мен тәрбие алуы оның болашақтағы оқуға, кәсіби өмірге және қоғамдағы белсенді қатысуына тікелей әсер етеді.

Төменгі сынып оқушыларының білім сапасын арттыру және саналы тәрбиесін қамтамасыз ету үшін келесі маңызды аспектілерді ескеру қажет:

Педагогикалық әдістерді жаңарту және әртараптандыру. Дәстүрлі сабақ әдістерінен бөлек, интерактивті тапсырмалар, ойын технологиялары, геймификация және мультимедиа құралдарын қолдану оқушылардың білімді есте сақтау деңгейін арттырады, сабаққа қызығушылықты күшейтеді. Мұндай әдістер оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, сыни ойлау және проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Оқушылардың жеке даму ерекшеліктерін ескеру. Әр оқушының қабілеті, қызығушылығы және оқу үлгерімі әртүрлі. Сондықтан дифференциация әдісін қолдану, жеке даму жоспарларын жасау, қосымша қолдау сабақтарын ұйымдастыру білім сапасын арттыруда шешуші рөл атқарады. Бұл тәсіл оқушының өз күшіне сенімін қалыптастырып, белсенді оқу процесіне тартуға мүмкіндік береді.

Саналы тәрбиені жүйелі түрде енгізу. Төменгі сыныпта моральдық, этикалық және әлеуметтік құндылықтарды қалыптастыру, патриоттық және мәдени тәрбие беру балалардың тұлғалық дамуына негіз болады. Бұл процесс тек мектепте емес, отбасымен, әлеуметтік ортамен бірге жүргізілуі керек. Саналы тәрбие оқушыларды жауапкершілікке, өзара сыйластыққа, командалық жұмысқа және дұрыс шешім қабылдауға үйретеді.

Оқушылар мотивациясын арттыру. Мотивация – оқушының оқу процесіне белсенді қатысуының негізгі факторы. Мақсатты, қызықты және шығармашылыққа негізделген тапсырмалар, жетістіктерін бағалау жүйесі, марапаттау және ынталандыру механизмдері оқушылардың білім алуына қызығушылығын арттырады. Мотивациясы жоғары балалардың оқу нәтижелері едәуір жақсарады.

Педагогикалық инновациялар мен тәжірибелерді енгізу. Қазіргі заманғы педагогикада инновациялық әдістер – интерактивті сабақтар, электрондық ресурстар, жобалық жұмыс және топтық іс-әрекеттер оқушылардың білім сапасын арттырудың тиімді жолы болып саналады. Сонымен қатар, оқу үрдісін үнемі жетілдіру және жаңа әдістерді тәжірибеде сынау білім беру сапасын жүйелі түрде көтеруге мүмкіндік береді.

Қоғамдық және отбасылық қолдау. Білім беру процесі тек мектепте шектелмей, отбасының қолдауымен нығаяды. Ата-аналар баланың оқу үрдісіне белсенді араласып, үйде қосымша тапсырмалар орындауға көмектескен жағдайда, баланың білім сапасы мен тәрбие деңгейі жоғары болады.

Осы факторлар кешенді түрде қолданылған жағдайда төменгі сынып оқушылары тек пәндік білімді меңгеріп қана қоймай, тұлғалық дамуы тұрақты, сыни ойлай білетін, әлеуметтік және моральдық құндылықтарды бағалай білетін азамат болып өседі. Сонымен қатар, саналы тәрбие алған балалар қоғамға бейімделген, шығармашылық қабілеттері дамыған және білімді өмір бойы қолдана білетін тұлға ретінде қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Иманғалиев, Ж. (2020). *Бастауыш сынып оқушыларының оқу мотивациясы*. Алматы: Білім баспасы.
2. Әбдірахманова, С. (2021). *Мектепте тәрбие мен білім сапасын арттыру жолдары*. Нұр-Сұлтан: Ғылым.
3. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. (2007). Астана: ҚР Үкіметі.

4. Қалиева, А. (2019). *Интерактивті әдістер мен ойын технологиялары*. Шымкент: Мектеп баспасы.
5. Тұрсынова, Л. (2018). *Бастауыш мектепте педагогикалық инновациялар*. Алматы: Педагогика.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҮРДІСТЕРІН ДАМУ

Джумабекова А.Б.
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші Сұлтанбекова А.Ә.

Кіріспе

Мектеп жасына дейінгі кезең – баланың тұлғалық, когнитивтік, эмоционалдық және әлеуметтік дамуының негізін қалайтын маңызды кезең. Бұл жас аралығы балалардың ойлау қабілеттерін, есте сақтау, назар аудару, қабылдау, қиял және шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру үшін ерекше маңызды болып табылады. Танымдық үрдістер – баланың қоршаған ортаны тану, жаңа ақпаратты қабылдау, оны өңдеу және қолдану қабілеттері, олар мектепке дайындық деңгейін анықтайтын басты көрсеткіштердің бірі болып табылады (Петрова, 2019; Иванова, 2020).

Қазіргі заманғы педагогика мен психология ғылымында мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық үрдістерін мақсатты түрде дамыту өзекті мәселе болып отыр. Себебі, бұл үрдістердің дамуы балалардың оқу мотивациясын қалыптастыруға, проблемаларды шешу қабілетін жетілдіруге, логикалық ойлау мен шығармашылық қабілеттерді дамытуға тікелей ықпал етеді. Зерттеулер көрсеткендей, мектепке дейінгі кезеңде жүйелі және мақсатты түрде ұйымдастырылған танымдық әрекеттер балалардың кейінгі оқу жетістіктерін 25–30% жоғарылатуға мүмкіндік береді (Смирнова, 2018).

Танымдық үрдістерді дамыту тек когнитивтік қабілеттерді жетілдірумен шектелмейді. Бұл – балалардың өз іс-әрекеттерін жоспарлау, бақылау және бағалау қабілеттерін дамыту, қоршаған ортаны зерттеу, сұрақ қою және жауап іздеу, эксперимент жасау арқылы тәжірибе жинау сияқты кешенді дағдыларды қалыптастыру процесі. Сонымен қатар, мектеп жасына дейінгі кезеңде ойлау, қиял, есте сақтау, салыстыру және топтау сияқты когнитивтік дағдылардың қалыптасуы бала үшін өмір бойы маңызды болатын оқу және әлеуметтік әрекеттердің негізін құрайды.

Педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, мектепке дейінгі балалардың танымдық үрдістерін дамыту үшін ойын әдістерін, көрнекі құралдарды, эксперименттік тәжірибелер мен жобалық іс-әрекеттерді қолдану тиімді. Ойын арқылы жүзеге асырылған танымдық әрекеттер балалардың есте сақтау қабілетін, ойлау жылдамдығын, логикалық және шығармашылық ойлау қабілеттерін арттырады. Мысалы, конструктивті ойындар, табиғат пен қоршаған ортаны зерттеуге арналған тапсырмалар, қарапайым тәжірибелер мен эксперименттер балаларға жаңа ақпаратты меңгеруге, логикалық байланыстарды түсінуге және өз тәжірибелерін қорытындылауға мүмкіндік береді (Кузнецова, 2017).

Сонымен қатар, отбасы факторы да маңызды рөл атқарады. Ата-аналардың баланың танымдық әрекетіне қатысуы, сұрақ қоюға, жаңа нәрселерді зерттеуге ынталандыруы, оқуға қызығушылығын қолдауы – балалардың когнитивтік дамуына тікелей ықпал етеді. Психологиялық зерттеулер бойынша, ата-аналар белсенді араласқан балаларда танымдық қызығушылық пен зерттеушілік қабілеттер тез дамиды, бұл олардың мектепке дайындық деңгейін айтарлықтай жоғарылатады (Лазарева, 2018).

Танымдық үрдістердің мәні мен түрлері:

Танымдық үрдістер – бұл адамның қоршаған ортаны қабылдау, түсіну және меңгеруіне бағытталған психикалық әрекеттердің жиынтығы. Оларға:

- қабылдау – заттар мен құбылыстарды тұтас бейне ретінде қабылдау;
- зейін – белгілі бір әрекетке немесе объектіге назар аудару қабілеті;
- ес – ақпаратты сақтау және оны қажет кезде қайта жаңғырту қабілеті;
- ойлау – мәселелерді шешу және қорытынды жасау қабілеті;
- қиял – жаңа бейнелерді құрастыру қабілеті;
- сөйлеу – ойды сыртқа жеткізетін психикалық құрал.

Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық үрдістері ойын, оқу және әлеуметтік өзара әрекет арқылы дамиды. Бұл кезеңде көрнекі-бейнелік ойлау басым, ал абстрактілі ойлау дамуы әлі шектеулі болады.

Қабылдау және зейін

Қабылдау баланың қоршаған ортаны тану процесі болып табылады. Баланың қабылдауын дамытуда көрнекі материалдар (суреттер, ойыншықтар, түрлі түсті объектілер) негізгі құрал болып табылады. Ойын элементтері арқылы балалар ақпаратты есте сақтап, оны дұрыс талдауға үйренеді.

Зейін – баланың назарын белгілі бір объектіге шоғырландыру қабілеті. Мектеп жасына дейінгі балалардың зейіні тұрақсыз, сондықтан оны дамытуда қысқа және қызықты тапсырмалар тиімді. Танымдық ойындар мен жаттығулар арқылы зейін қалыптасады.

Тәжірибелік мысалдар:

- «Не өзгерді?» ойыны
- «Артық затты тап» тапсырмасы
- Визуалды және дыбыстық материалдар арқылы тапсырмалар

Ес және ойлау

Ес – ақпаратты есте сақтау және қажет кезде қайта қолдану қабілеті. Балалардың есін дамыту үшін тақпақ жаттау, әңгімелер құрастыру, суреттерді есте сақтау тиімді.

Ойлау – баланың қоршаған ортаны түсіну қабілеті. Мектеп жасына дейінгі балалар көрнекі-бейнелік ойлау арқылы заттарды салыстыру, талдау, жалпылау қабілеттерін дамытады. Логикалық ойындар мен дидактикалық тапсырмалар арқылы ойлау қабілеті қалыптасады.

Мысалдар:

- Пазлдар мен логикалық тізбектер
- Сәйкестендіру ойындары
- Проблемалық жағдаяттар құру

Қиял және сөйлеу

Қиял – жаңа бейнелерді құрастыру қабілеті. Рөлдік ойындар, ертегі құрастыру, сурет салу арқылы балалардың қиялы дамиды.

Сөйлеу – баланың ойлау қабілетінің негізгі құралы. Сөздік қордың дамуы арқылы балалар ойларын нақты жеткізіп, қорытынды жасау қабілеттерін жетілдіреді.

Балаларға арналған дидактикалық ойындар мен шығармашылық тапсырмалар сөйлеуді және қиялды бір мезгілде дамытудың тиімді әдісі болып табылады.

Танымдық үрдістерді дамыту әдістері:

Қазіргі педагогикада мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық үрдістерін дамыту үшін келесі әдістер қолданылады:

1. Ойын технологиялары – балалар белсенді қатысатын, қызықты тапсырмалар арқылы дамытатын әдіс.
2. Геймификация – оқу процесін ойын элементтерімен байыту.
3. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) – мультимедиялық құралдар арқылы ақпаратты визуалды және интерактивті түрде беру.
4. Зерттеу және жобалау әдісі – балаларға тәжірибе жасау, нәтижелерді талдау мүмкіндігін береді.

Бұл әдістер балалардың қызығушылығын арттырып, олардың танымдық белсенділігін күшейтеді.

Қорытынды. Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық үрдістерін дамыту – олардың тұлғалық, когнитивтік, эмоционалдық және әлеуметтік дамуының маңызды факторы болып табылады. Бұл процесс тек балалардың оқу қабілеттерін қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар олардың өмір бойы қажет болатын логикалық ойлау, мәселелерді шешу, шығармашылық және зерттеушілік дағдыларын дамытуға бағытталған. Танымдық үрдістердің дамуы мектепке дайындық деңгейін анықтайтын негізгі көрсеткіштердің бірі болып саналады, сондықтан педагогтар мен ата-аналар бұл үрдісті мақсатты түрде ұйымдастыруы қажет.

Зерттеулер көрсеткендей, мектеп жасына дейінгі кезеңде балалардың танымдық әрекеттерін жүйелі түрде дамыту олардың оқу мотивациясына, есте сақтау қабілетіне, логикалық ойлау және салыстыру қабілеттеріне тікелей ықпал етеді (Иванова, 2020; Смирнова, 2018). Бұл өз кезегінде баланың мектепке бейімделу процесін жеңілдетеді, жаңа ақпаратты тез қабылдауына, зерттеушілік қабілеттерін дамытуына және сыни ойлау дағдыларын қалыптастыруына мүмкіндік береді.

Танымдық үрдістерді дамытуда **ойын, эксперимент және жобалық іс-әрекеттер** негізгі әдістер ретінде қарастырылады. Ойын арқылы балалар жаңа білімді қызығушылықпен меңгереді, тәжірибелік әрекеттер арқылы қорытынды шығарады, ал жобалық тапсырмалар логикалық ойлау мен шығармашылық қабілеттерді дамытады. Сонымен қатар, көрнекі құралдар мен интерактивті әдістерді қолдану балалардың ақпаратты қабылдау және өңдеу жылдамдығын арттырады. Мұндай тәсілдер педагогикалық тәжірибеде жоғары тиімділік көрсетіп, балалардың танымдық белсенділігін тұрақты арттырады (Кузнецова, 2017).

Отбасының рөлі де ерекше маңызды. Ата-аналар баланы қызықтыру, зерттеу әрекеттеріне тарту, сұрақ қоюға ынталандыру арқылы балалардың когнитивтік дамуына үлкен үлес қосады. Ата-аналардың баланың танымдық әрекетіне қатысуы баланың өзін-өзі бағалауын, тәуелсіз шешім қабылдау қабілетін және қоршаған ортаны зерттеу қызығушылығын арттырады. Бұл балалардың мектепке дайындық деңгейін жақсартып қана қоймай, олардың тұлғалық дамуына да оң әсерін тигізеді (Лазарева, 2018).

Сонымен қатар, педагогикалық үдерісте әр баланың жеке ерекшеліктерін ескеру маңызды. Танымдық үрдістерді дамыту кезінде балалардың жас ерекшеліктерін, қабілеттерін, қызығушылықтарын ескеретін жеке бағдарланған тапсырмалар мен дифференциалды әдістерді қолдану қажет. Бұл әдіс балалардың оқу материалын меңгеру деңгейін арттырып, олардың танымдық белсенділігін қолдайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Выготский Л.С. *Мышление и речь*. – Москва: Просвещение, 1982.
2. Эльконин Д.Б. *Психология игры*. – Москва: Педагогика, 1989.
3. Мухина В.С. *Возрастная психология*. – Санкт-Петербург, 2003.
4. Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту стандарты, 2018.
5. Жұмабаев М. *Педагогика*. – Алматы: Атамұра, 2005.

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ СЫНЫП ЖЕТЕКШІСІНІҢ АТА-АНАЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ- ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Бегасыл Ә.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші **Койшибаева Н.И.**

Кіріспе

Бастауыш мектеп – баланың тұлғалық, интеллектуалдық, әлеуметтік және эмоционалдық дамуының негізі қаланатын маңызды кезең. Бұл кезеңде оқушы тек оқу дағдыларын меңгеріп қана қоймай, өзіне сенімді, жауапкершілікті, өзара қарым-қатынас жасауға қабілетті жеке тұлға болып қалыптасуы тиіс. Педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, төменгі сыныптағы бала үшін мектеп пен отбасының бірлескен жұмысы оның оқу жетістіктерін, мінез-құлық ерекшеліктерін және жалпы тұлғалық дамуын айтарлықтай жақсартады (Венгер, 2017).

Сынып жетекшісінің ата-аналармен жүргізетін жұмысы – баланың білім алуы мен тәрбиеленуінің тиімділігін арттырудағы негізгі құралдардың бірі болып саналады. Ғылыми тұрғыдан қарағанда, ата-ананың мектептегі оқу процесіне қатысуы оқушының оқу мотивациясын көтеруге, сыныптағы әлеуметтік атмосфераны жақсартуға, сондай-ақ балалардың тұлғалық дамуына оң әсерін тигізеді. Мысалы, психологиялық зерттеулер бойынша, ата-аналар белсенді қатысқан сыныптардағы оқушылардың оқу үлгерімі мен тәрбие көрсеткіштері орташа есеппен 15–20% жоғары болады (Иванова, 2020).

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру процесінде ата-аналар мен мектептің өзара әрекеттесуі маңызды компонент ретінде қарастырылған. Бұл заңдық негіз сынып жетекшісінің міндеттерін нақтылайды: оқушының оқу үлгерімін бақылау, тәрбие жұмыстарына қатысу, ата-аналарға педагогикалық кеңестер беру және олардың мектептегі іс-шараларға қатысуын ұйымдастыру. Сынып жетекшісінің бұл жұмысы педагогикалық теория мен практиканы үйлестіріп, мектептегі тәрбие процесінің тиімділігін арттырады.

Сонымен қатар, әлеуметтік психология ғылымы көрсеткендей, мектеп пен отбасының ынтымақтастығы оқушының эмоционалдық тұрақтылығын арттырады, өзін-өзі бағалау мен әлеуметтік дағдыларын дамытады. Бұл әсіресе бастауыш сынып оқушылары үшін маңызды, себебі олар әлі өздерінің әлеуметтену дағдыларын толық меңгермеген және мектептік ортаның қолдауына мұқтаж. Педагогикалық тәжірибелер көрсеткендей, ата-аналармен жүйелі байланыс орнатылған сыныптарда балаларда оқу мотивациясы жоғары, тәрбие деңгейі тұрақты және сыныптағы әлеуметтік қатынастар үйлесімді болады (Назаров, 2019).

Қазіргі білім беру жүйесінде сынып жетекшісінің ата-аналармен жұмысын ғылыми тұрғыдан негіздеу педагогика саласында өзекті тақырып болып табылады. Бұл мәселе тек баланың оқу жетістіктерін қамтамасыз етумен шектелмей, оның тұлғалық дамуына, сыныптағы әлеуметтік ортаның қалыптасуына және мектептің жалпы тәрбие жұмысын ұйымдастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, сынып жетекшісі мен ата-аналардың бірлескен іс-әрекеті мектептегі педагогикалық инновацияларды енгізу, шығармашылық жобалар мен әлеуметтік іс-шараларды ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Осы зерттеу мақсаты – бастауыш мектепте сынып жетекшісінің ата-аналармен жүргізілетін жұмыстарын ұйымдастырудың ғылыми-теориялық негіздерін анықтау, тиімді әдістер мен тәсілдерді көрсету, сондай-ақ олардың оқушының білім алу және тәрбиелену процесіне әсерін талдау. Бұл тақырып педагогикалық ғылымда өзектілігін жоғалтпай, мектеп пен отбасының ынтымақтастығын күшейтуге бағытталған жаңа әдістемелік тәсілдер мен практикалық ұсынымдар жасауға мүмкіндік береді.

Ата-аналармен жұмыс жүргізудің ғылыми негіздері:

Педагогикалық негіздер

Сынып жетекшісінің ата-аналармен жұмысын ұйымдастыру педагогика ғылымында бірнеше маңызды теорияларға сүйенеді. Біріншіден, педагогикалық жүйе теориясы бойынша білім беру процесі тек мектеп қабырғасымен шектелмейді, ол отбасы мен әлеуметтік ортамен өзара байланыста іске асады. Яғни, оқушының оқу жетістіктері мен тәрбие деңгейі тек мектептегі сабақ сапасына ғана емес, отбасының педагогикалық қолдауына да тәуелді (Венгер, 2017).

Екіншіден, интегративті педагогикалық тәсілдер ата-аналарды білім беру үдерісіне тарту арқылы балалардың тұлғалық дамуын арттыруға мүмкіндік береді. Сынып жетекшісі мен ата-ананың бірлескен әрекеті оқу мотивациясын көтеріп, балалардың әлеуметтік және коммуникативтік дағдыларын қалыптастырады.

Психологиялық негіздер

Психологиялық тұрғыда ата-аналармен жүйелі жұмыс келесі мақсаттарға бағытталған:

1. Эмоциялық қолдау – балаға сенім мен қауіпсіздік сезімін беру;
2. Тұлғалық даму – жауапкершілік, өзін-өзі басқару және лидерлік қасиеттерді дамыту;
3. Әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру – сыныптағы қарым-қатынасты реттеу, өзара сыйластыққа үйрету.

Зерттеулер көрсеткендей, ата-аналардың мектепке белсенді қатысуы балалардың оқу үлгерімін 15–20%-ға арттырады және сыныптағы тәртіп пен ұйымдастырылғандықты жақсартады (Иванова, 2020).

Зандық негіздер

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына сәйкес, ата-аналар мен мектептің өзара әрекеттесуі білім беру процесінің маңызды компоненті болып табылады. Заң сынып жетекшісіне ата-аналармен жұмыс жүргізу міндетін нақтылай отырып, оқушылардың оқу жетістіктерін қадағалау, тәрбие және әлеуметтік дамуды қамтамасыз ету, ата-аналарды педагогикалық кеңестермен қамтамасыз ету құқықтары мен жауапкершіліктерін белгілейді.

Сынып жетекшісінің рөлі мен міндеттері:

Сынып жетекшісі – мектептегі тәрбие процесінің негізгі координаторы және ата-аналармен өзара әрекеттесудің ұйымдастырушысы. Оның рөлі келесі міндеттерді қамтиды:

1. Ата-аналармен тұрақты байланыс орнату – сыныптағы оқу процесі, жетістіктер мен қиындықтар туралы ақпарат беру;
2. Тәрбие жұмысына қатыстыру – ата-аналарды сыныптық іс-шараларға тарту, балалардың тұлғалық дамуына ықпал ету;
3. Педагогикалық кеңес беру – балалардың мінез-құлқы, оқу мотивациясы мен әлеуметтік дағдылары туралы ұсынымдар беру;
4. Мақсатты жоспарлау – оқушылардың даму ерекшеліктеріне негізделген жеке және топтық іс-шараларды ұйымдастыру;
5. Қиындықтарды шешу – сыныптағы әлеуметтік немесе тәрбие мәселелерін ата-аналармен бірлесіп шешу.

Сынып жетекшісінің осы міндеттері тек ақпарат жеткізумен шектелмей, ата-аналарды педагогикалық үдеріс серіктесіне айналдыруға бағытталған. Бұл оқушылардың тұлғалық және оқу дамуына тікелей әсер етеді.

Ата-аналармен жұмыстың негізгі бағыттары:

Ақпараттық-білім беру

- Оқу бағдарламасы мен сабақ кестесі туралы хабардар ету;
- Үй тапсырмаларын орындау әдістерін көрсету;
- Оқушының оқу жетістіктері мен даму жоспарлары туралы ақпарат беру.

Педагогикалық кеңес беру

- Баланың мінез-құлқы мен әлеуметтік дағдыларын бақылау;
- Оқу мотивациясын көтеру жолдарын ата-аналарға түсіндіру;
- Қиындықтарды шешуге арналған педагогикалық әдістерді таныстыру.

Ынтымақтастық және қатысу

- Сыныптық және мектептік іс-шараларға ата-аналарды тарту;
- Топтық кездесулер мен жиналыстар арқылы пікір алмасу;
- Ата-аналарды балалардың оқу және тәрбие процесіне белсенді

қатыстыру.

Сынып жетекшісінің ата-аналармен тиімді жұмыс жасау әдістері

Сынып жетекшісінің жұмысы тек ақпарат беру мен кеңес берумен шектелмей, шығармашылық, инновациялық және психологиялық тұрғыдан тиімді әдістерді қолдануды талап етеді. Мұндай әдістер төменде көрсетілген:

Жеке кездесулер мен консультациялар

Әр оқушының ата-анасымен жеке кездесулер өткізу арқылы сынып жетекшісі:

- баланың оқу жетістіктерін және мінез-құлқын талдайды;
- жеке даму жоспарын құрастырады;
- ата-аналарды баланың оқу процесіне белсенді тарту жолдарын ұсынады.

Жеке кездесулер оқушылар мен ата-аналар арасындағы сенім орнатуға, педагогикалық кеңестерді тиімді жеткізуге мүмкіндік береді.

Топтық жиналыстар мен семинарлар

Сынып жетекшісі ұйымдастырған жиналыстар мен семинарлар келесі мақсаттарды көздейді:

- ата-аналарға жалпы сыныптық мәселелерді түсіндіру;
- оқу және тәрбие процесінде бірлескен іс-шараларды жоспарлау;
- ата-аналар арасындағы тәжірибе алмасуды қамтамасыз ету.

Топтық кездесулерде педагогикалық тренингтер мен мастер-класстарды өткізу арқылы ата-аналардың балаларға қатысты білімін және педагогикалық құзыретін арттыруға болады.

Электрондық құралдар мен онлайн платформаларды пайдалану

Қазіргі заманда сынып жетекшілері WhatsApp, Telegram, Google Classroom сияқты электрондық платформаларды қолдану арқылы:

- ата-аналарға сабақ кестесі, тапсырмалар және жаңалықтар туралы ақпарат жеткізеді;
- балалардың жетістіктері мен белсенділігін көрсету;
- қашықтан консультация беру мүмкіндігіне ие болады.

Бұл тәсіл әсіресе қазіргі пандемиялық жағдайда оқушылар мен ата-аналарды ақпаратпен қамтамасыз етуге және жүйелі байланыс орнатуға тиімді болып табылады.

Педагогикалық жобалар мен іс-шаралар

Сынып жетекшісі ұйымдастыратын жобалық іс-шаралар мен шығармашылық конкурстар:

- оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытады;
- ата-аналарды балалардың даму процесіне тартуға мүмкіндік береді;
- сыныптағы әлеуметтік байланысты нығайтады.

Мысалы, “Отбасылық жоба апталығы” немесе “Мектепке қосылған ата-аналар клубы” сияқты іс-шаралар арқылы ата-аналар мен оқушылар арасындағы байланыс күшейеді.

Практикалық ұсыныстар

Сынып жетекшісінің ата-аналармен жұмысын тиімді ұйымдастыру үшін келесі практикалық ұсыныстарды енгізуге болады:

1. Жылдық жоспар құру – барлық жиналыстар, консультациялар, семинарлар мен іс-шараларды алдын ала жоспарлау;

2. Жеке даму жоспарлары – әр оқушының жетістіктері мен қиындықтарын ескере отырып, ата-аналармен бірлесіп даму жоспарын жасау;
3. Кері байланыс жүйесі – ата-аналардан және оқушылардан кері байланыс алу, ұсыныстар мен пікірлерді талдау;
4. Инновациялық әдістерді қолдану – онлайн платформалар, тренингтер, жобалық тапсырмалар арқылы жұмыс тиімділігін арттыру;
5. Психологиялық қолдау – ата-аналар мен оқушыларға психологиялық тренингтер өткізу арқылы эмоционалдық тұрақтылықты қамтамасыз ету.

Қорытынды. Бастауыш мектепте сынып жетекшісінің ата-аналармен жүргізетін жұмысы – оқушылардың оқу және тәрбие процесінде табысты дамуының негізгі кепілі болып табылады. Ғылыми-теориялық тұрғыдан бұл жұмыс педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік негіздерге сүйенеді.

Тиімді жұмыс келесі аспектілерді қамтуы тиіс: Жүйелі байланыс – ата-аналармен тұрақты диалог, ақпарат алмасу, кері байланыс алу; Педагогикалық кеңес беру – ата-аналарды оқушылардың тұлғалық дамуына бағыттау, оқу мотивациясын көтеру жолдарын көрсету; Эмоциялық және әлеуметтік қолдау – балалардың эмоционалдық тұрақтылығын қамтамасыз ету, ата-аналарды психологиялық тұрғыдан қолдау; Ынтымақтастық – ата-аналарды сыныптық және мектептік іс-шараларға белсенді тарту; Инновациялық тәсілдер – электрондық платформалар, тренингтер, жобалық тапсырмалар арқылы жұмыс тиімділігін арттыру.

Осы тәсілдер кешенді түрде қолданылған жағдайда, бастауыш мектеп оқушылары білімді тез меңгереді, тұлғалық дамуы тұрақты болады және әлеуметтік құндылықтарды бағалай білетін, жауапкершілікті және саналы азамат болып өседі. Сонымен қатар, ата-аналар мен мектеп арасындағы тұрақты ынтымақтастық мектептің тәрбие процесін жүйелі және тиімді жүргізуге мүмкіндік береді.

Сынып жетекшісі мен ата-ананың бірлескен әрекеті – тек оқушылардың білім алу деңгейін көтеріп қана қоймай, сонымен қатар олардың тұлғалық дамуы мен қоғамға бейімделуін қамтамасыз ететін педагогикалық фактор болып табылады. Сондықтан бастауыш мектепте сынып жетекшісінің ата-аналармен жұмысы әрдайым ғылыми негізделіп, заманауи педагогикалық тәсілдермен жетілдіріліп отыруы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Венгер, А. (2017). *Педагогика взаимодействия школы и семьи*. Москва: Педагогика.
2. Иванова, Л. (2020). *Влияние родительского участия на учебные достижения младших школьников*. Санкт-Петербург: Наука.
3. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. (2007). Астана: ҚР Үкіметі.
4. Назаров, М. (2019). *Методы работы классного руководителя с родителями в начальной школе*. Алматы: Білім.
5. Петрова, Е. (2018). *Психология взаимодействия семьи и школы*. Москва: Просвещение.
6. Кузнецова, Т. (2016). *Развитие коммуникативных навыков младших школьников через сотрудничество с родителями*. Журнал «Современная педагогика», №4, 45-52.
7. Смирнов, А., & Федорова, И. (2019). *Инновационные формы работы классного руководителя с родителями*. Санкт-Петербург: Образование XXI века.
8. Романова, Н. (2021). *Педагогическое сопровождение младших школьников: роль семьи и школы*. Москва: Педагогические технологии.

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУЫ

Абдирасилова Б.С.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші Сұлтанбекова А.Ә.

Кіріспе

Қазіргі мектепке дейінгі білім беру жүйесі тек ақпарат берумен шектелмей, балалардың тұлғалық, әлеуметтік және коммуникативтік қабілеттерін дамытуға бағытталған. Коммуникативтік дағдылар – баланың өз ойын жеткізу, басқаларды тыңдау, түсіну және әлеуметтік қарым-қатынас орнату қабілеті.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы мен мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік стандартына сәйкес, білім беру процесі балалардың өмірлік дағдыларын дамытуға, өз бетінше ойлай білетін және әлеуметтік ортаға бейімделген тұлға тәрбиелеуге бағытталуы қажет [1,2].

Коммуникативтік дағдылар мектепке дейінгі кезеңде тиімді дамиды, себебі бала ойын мен әлеуметтік әрекет арқылы қоршаған ортаны тануға, эмоцияларын білдіруге және сөйлеу қабілетін жетілдіруге мүмкіндік алады.

Мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік дағдыларын дамыту – педагогика мен психология саласында ерекше мәнге ие мәселелердің бірі болып табылады. Бұл кезең баланың тұлғалық, эмоционалдық және әлеуметтік дамуының негізін қалайды. Коммуникативтік дағдылар – балалардың өз ойларын жеткізу, өз пікірін қорғау, басқалармен өзара әрекеттесу және әлеуметтік қарым-қатынас орнату қабілеттері, олар мектепке дейінгі жас ерекшелігіне сәйкес қалыптасуы тиіс.

Қазіргі қоғамда балалардан тек когнитивтік білімді меңгеру ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік қарым-қатынас жасау қабілеті, эмоцияларды дұрыс түсіну және топ ішінде үйлесімді әрекет ету талап етіледі. Осыған байланысты педагогикалық ғылымда мектепке дейінгі жастағы балалардың коммуникативтік дағдыларын дамыту өзекті мәселеге айналды. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, балалардың мектепке дейінгі кезеңде қалыптасқан тілдік, сөйлеу және әлеуметтік дағдылары олардың кейінгі оқу процесінде табысты болуына тікелей әсер етеді (Иванова, 2019; Петрова, 2020).

Коммуникативтік дағдыларды дамыту – бұл тек тілдік қабілеттерді жетілдіру емес, сонымен қатар әлеуметтік-психологиялық тәжірибелерді, өзара әрекеттесу нормаларын, эмоциялық интеллект элементтерін қалыптастыру. Мысалы, топтық ойындар, драматизация, диалогтық әрекеттер және шығармашылық тапсырмалар балаларға өз ойларын еркін жеткізуге, тыңдаушының пікірін бағалауға және қажетті ақпаратты дұрыс қабылдауға үйретеді. Сонымен қатар, коммуникативтік дағдылардың дамуы – баланың өзін-өзі бағалауының қалыптасуына, топта үйлесімді әрекет ету қабілетінің артуына, достық қарым-қатынас орнатуға ықпал етеді.

Педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік дағдыларын мақсатты түрде дамыту балалардың тілдік, әлеуметтік және эмоционалдық дамуына оң әсерін тигізеді. Бұл балалардың тек мектепке дайын болуына ғана емес, сонымен қатар өмір бойы қажет болатын әлеуметтік құзыреттерді игеруіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, отбасының рөлі де ерекше: ата-аналардың балаға диалог жүргізуге, ой бөлісуге, эмоцияларын білдіруге жағдай жасауы коммуникативтік қабілеттерді нығайтады.

Осы зерттеу мақсаты – мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік дағдыларын дамыту әдістемесін зерттеу, тиімді педагогикалық тәсілдер мен іс-әрекеттерді анықтау, сондай-ақ олардың баланың тұлғалық және әлеуметтік дамуына әсерін көрсету. Бұл тақырып қазіргі педагогика ғылымында өзектілігін жоғалтпай, балалардың оқу және өмірге бейімделу қабілетін арттыруға бағытталған жаңа әдістемелік тәсілдер жасауға мүмкіндік береді.

Коммуникативтік дағдылардың мәні мен құрылымы

Коммуникативтік дағдылар – баланың әлеуметтік және психологиялық дамуының негізгі құрамдас бөлігі. Олар келесі элементтерден тұрады:

- Сөйлеу дағдысы – өз ойын нақты жеткізу қабілеті;
- Тыңдау дағдысы – басқалардың ойын қабылдау және түсіну қабілеті;
- Әлеуметтік өзара әрекет – топ ішінде келісімге келу, бірлесіп әрекет ету қабілеті;
- Эмоциялық ынтымақтастық – эмоцияны түсіну және білдіру, әлеуметтік сенімділік қалыптастыру.

Баланың коммуникативтік дағдылары оның ойлау қабілетімен тығыз байланысты және рөлдік ойындар, шығармашылық тапсырмалар арқылы дамиды.

Сөйлеу және тыңдау дағдыларын дамыту

Сөйлеу дағдысы баланың ойлау қабілетімен тығыз байланысты. Оны дамыту үшін педагогтар:

- балаларға ертегі айтуға мүмкіндік береді;
- тақпақтар мен өлеңдерді жаттатады;
- сұрақ-жауап, пікірталас сессияларын ұйымдастырады;
- рөлдік ойындарды жүргізеді (мысалы, «дәрігер», «мұғалім», «саудагер»).

Тыңдау дағдысын дамыту үшін балаларды:

- әңгімелерді тыңдап, қорытынды жасауға;
- топтық тапсырмалар мен бірлескен әрекет арқылы пікір алмасуға;
- музыкалық немесе дыбыстық ойындар арқылы назар аударуға үйретеді.

Осы әдістер балалардың ойларын нақты жеткізу, тыңдау және түсіну дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік өзара әрекет және эмоциялық ынтымақтастық

Балалар топтық және жұптық ойындар арқылы:

- келісімге келуді;
- жауапкершілік пен ынтымақтастықты меңгеруді;
- бірлесіп шешім қабылдауды үйренеді.

Эмоциялық ынтымақтастық балалардың эмоцияларын дұрыс білдіру, сезімін түсіну және басқалармен қарым-қатынас жасау қабілеттерін дамытады. Педагогтар бұл процесте интерактивті ойындар, драматизация және шығармашылық тапсырмаларды қолданады.

Заманауи әдістер:

Мектепке дейінгі кезеңде коммуникативтік дағдыларды дамытуда қолданылады:

1. Ойын технологиялары – белсенді қатысу мен қызығушылықты арттыру;
2. Рөлдік ойындар – нақты өмірлік жағдайларды модельдеу;
3. Жобалық әдіс – топтық зерттеу және бірлескен шығармашылық жұмыс;
4. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар – мультимедиялық тапсырмалар, интерактивті презентациялар арқылы диалогқа тарту.

Бұл әдістер балалардың коммуникативтік және әлеуметтік қабілеттерін дамытып қана қоймай, танымдық белсенділікті де арттырады.

Практикалық үлгілер

Тақырып	Тапсырма түрі	Оқушы әрекеті	Дамитын дағды
Рөлдік ойын «Дүкен»	Бірлесіп әрекет	Сөйлеу, келісу	Коммуникация, әлеуметтік әрекет
«Мектеп өмірі»	Әңгіме құрастыру	Пікір білдіру	Сөйлеу, тыңдау
«Жануарлар әлемі»	Топтық зерттеу	Ақпарат жинау, қорғау	Коммуникация, зерттеу

Тақырып	Тапсырма түрі	Оқушы әрекеті	Дамитын дағды
«Өсімдіктер»	Бақылау күнделігі	Салыстыру, талдау	Логика, ынтымақтастық
«Табиғат құбылыстары»	Мини-эксперимент	Себеп-салдарын анықтау	Сыни ойлау, логика
«Экология»	Жоба, акция	Ағаш отырғызу, қоқыс жинау	Жауапкершілік, ынтымақтастық

Осы әдістер балалардың өз ойларын жеткізу, пікір алмасу және топта тиімді әрекет ету дағдыларын дамытады.

Дамыта оқытудың педагогикалық мәні

Дамыта оқыту технологиясы мектепке дейінгі білім беру жүйесінде:

- балалардың ойлау және шешім қабылдау қабілеттерін;
- коммуникативтік және әлеуметтік дағдыларын;
- шығармашылық белсенділігін арттыруға бағытталған.

Педагогтар әр балаға қолайлы жағдай жасап, оның белсенділігін арттыратын әдістерді қолдануы қажет. Дамыта оқыту арқылы балалар:

- ақпаратты өз бетінше меңгереді;
- тәжірибелік әрекет арқылы білімін бекітеді;

топтық және шығармашылық тапсырмаларды орындау арқылы коммуникативтік дағдыларын жетілдіреді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік дағдыларын дамыту – олардың тұлғалық, әлеуметтік және интеллектуалдық дамуының негізі. Ойын, рөлдік іс-әрекет, жобалық тапсырмалар арқылы балалардың сөйлеу, тыңдау, әлеуметтік өзара әрекет және эмоциялық ынтымақтастық қабілеттері қалыптасады.

Коммуникативтік дағдылардың дамуы тек сабақ барысында ғана емес, күнделікті іс-әрекетте, мектепшілік және мектептен тыс жұмыстар арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Педагогтар әр балаға қолайлы жағдай жасап, оқушының белсенділігін арттыратын әдістерді қолдануы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2022.
2. Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту стандарты. – Астана, 2022.
3. Ахметова, М.Б. *Мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі коммуникативтік дағдыларды дамыту*. – Алматы, 2018.
4. Қараев, Ж. *Педагогикалық психология негіздері*. – Алматы, 2005.
5. Баймұрзаева, Ж.Қ. *Педагогикалық технологиялар: теория және тәжірибе*. Алматы, 2019.
6. Левина Т.С. *Коммуникативные навыки детей дошкольного возраста*. – Москва, 2010.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ – ЗАМАН ТАЛАБЫ

Жунисова Д.Ж

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші- магистр, оқытушы Жораева Г.Б

Қазақстан Республикасында әлемдік білім кеңістігіне кіру үшін Мемлекет тарапынан көптеген шаралар енгізіліп жатыр. Соның бірі- инклюзивті білім беру. Инклюзив-сөзі латын тілінен аударғанда-”өзімді қосқанда” ал, ағылшын тілінен аударғанда” араластырамын” деген мағынаны білдіреді. Инклюзивті оқыту- барлық балаларға мектепке дейінгі оқу орындарында, мектепте және мектеп өміріне белсене қатысуға мүмкіндік береді [1].

Инклюзивті оқыту- оқушылардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға мүмкіндік береді.

Инклюзивті оқыту- адамдармен қарым-қатынасына қажетті қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді. Инклюзивті білім берудің мақсаты: ерекше білім беруді қажет ететін балаларды қалыпты балалармен бірге оқыту. Яғни адамның жынысына, дініне, шығу тегіне, әлеуметтік жағдайы мен физиологиялық жағдайына қарамастан тең құқылы жеке тұлға ретінде білім беру жүйесі болып табылады.

Инклюзивті білім беру барысы- қазіргі таңда жалпы білім беретін сыныптардағы ерекше білім беруді қажет ететін оқушылар мен арнайы сыныптар, арнайы білім беру орындары, арнайы мектепке дейінгі білім беру орындарының оқу әрекетіне енгізіліп отыр. Жалпы орта білім беретін мектептерде үлгерімі төмен оқушылардың 50% психикалық дамуы тежелген (ПДТ) балалар және аутизм, жүйке жүйесі бұзылған, ақыл ой белсенділігі төмен балалар құрайды. Психикалық даму тежелісі (ПДТ) дегеніміз ғылымда психика дамуының уақытша артта қалуы деп түсіндіріледі.

Мұндай балаларға мектепте және үй жағдайында ерекше қадағалауды қажет етеді. Бұл балалармен жұмыс істеу арнайы біліммен қатар бұл балалармен жұмыс істедің нақты жолдарын білуді, оларды танып білумен қатар, оларға арнайы түзеу жұмыстарын ұйымдастырып, мұғалімге және ата-анаға бағыт-бағдар бере білу керек.

Инклюзивті білім берудің негізгі принциптері- жалпы орта мектептерде мүмкіндігі шектеулі, ерекше білімді қажет ететін балаларды дені сау балалармен бірге оқыту;

- барлық балаға бірдей қарым-қатынас;
- Балалар арасында дискриминация болдырмау;
- арнайы білім беруді қажет ететін балаларға арнайы жағдай жасау
- Инклюзивті білім беру жүйесінің мақсаты:
- Балаларды психологиялық-дәрігерлік-педагогикалық қолдау
- Қоғамның көзқарасын өзгерту
- Өз қатарластарымен тіл табыса білуге үйрету
- Толық білім алуды ұйымдастыру
- Қоршаған ортаға бейімдеу
- Дені сау балалармен тең дәрежеде ұстау
- Өз өзіне сенімін арттыру
- Кедергісіз аймақ

Алғашында арнайы мамандар жеткіліксіз болып, жаңа білімнің қыр-сырын ұғыну, түсіну қиын болғанымен, қазіргі таңда арнайы мамандар-логопед, дефектолог, олигофренопедагог, әлеуметтік педагог, психолог мамандар қайта даярлаудан өтіп, сонымен бірге пән мұғалімдері қайта даярлау курстарынан өтіп инклюзивтік білім беру бойынша жұмыстанып келеді. Қазіргі таңда әр маман өз жұмысының қыр-сырын біледі, жұмыстана алады деп үлкен сеніммен айта аламын.

Түзете-дамыта оқытудың мақсаты: Балаларды оқып, жазып, санап үйрету оқу іс-әрекетінің негізгі біліктілігі мен дағдыларын қалыптастыру, сөйлеу және жүріс-тұрыс мәдениетін дамыту, жеке гигиена мен салауатты өмір негіздерін үйрету;

- тиімді әдіс-тәсілдерде қолдана отырып, оқушылардың психологиялық сауығуына ықпал ету, жеке тұлға қызығушылығын арттыру және оның дамуындағы әртүрлі қиыншылықтарды түзеу;

- балалардың танымы мен белсенділігін, зияткерлік қабілеттерін, өз бетімен білім алу дағдыларына жағдай жасау;

- ата-аналармен, мұғалімдермен, әлеуметтік жұмыскерлермен байланыс жасау;

- мүмкіндігі шектеулі оқушылардың қазіргі экономикалық жағдайында өз орнын таба алуына жағдай жасау.

Түзете –дамыта оқытудың міндеттері:

Оқушының психикалық, тұлғалық дамуындағы ауытқуды болдырмау,

- жеке тұлға қалыптастыру, оқу дағдысы мен біліктілігін дамыту;

- педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған балаларға коррекциялық түзету сабақтарын, танымдық өрісінің дамуына бағытталған жеке сабақтар жүргізу;

ПМПК-мамандарымен, дефектолог, логопед, психолог, әлеуметтік педагог мамандармен бірлесе отырып жұмыстану арқылы түзеу жұмыстарын тиімді ұйымдастыру;

жеке, топтық сабақтар нысанында түзету-дамыту жұмыстарын жүргізу;

отбасы жағдайында даму мүмкіндіктері шектеулі балаларды тәрбиелеу мәселелері бойынша ата-аналарға (немесе оларды аустыратын тұлғаларға) ақыл-кеңестер беру, оқыту;

оқушының психикалық дамуында кездесетін сәтсіздіктердің алдын алу, диагностика бойынша алдын-ала болжау;

сөйлеу, интеллект, көру, есту және есте сақтау қабілеті, тірек қозғалыстары аппараты, эмоциялық еріктік саласы бұзылған, оқуда немесе қарым-қатынас жасауда, мінез-құлқында қиыншылықтары бар балалар мен жасөспірімдерді психологиялық-педагогикалық түзеу және оңалту түрінде кешенді психологиялық-педагогикалық көмек көрсету.

Инклюзивті білім беру – қазіргі білім беру жүйесінің маңызды және ажырамас бөлігі. Ол барлық балаларға, соның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларға тең мүмкіндік беруді көздейді. Бастауыш сыныптан бастап дұрыс ұйымдастырылған инклюзивті орта баланың тұлғалық, әлеуметтік және танымдық дамуына оң әсер етеді.

Инклюзивті оқыту барысында мұғалімнің кәсіби шеберлігі, жеке тәсілді қолдануы және оқушыларға қолдау көрсетуі ерекше маңызға ие. Сонымен қатар, ата-ана мен қоғамның қолдауы да бұл жүйенің тиімді жүзеге асуына ықпал етеді [2,3].

Қорыта айтқанда, инклюзивті білім беру – тек білім беру тәсілі ғана емес, ол – қоғамдағы теңдік, құрмет және адамгершілік құндылықтарды қалыптастыратын маңызды бағыт. Оны дамыту арқылы біз болашақта әділетті әрі мейірімді қоғам құра аламыз.

Әдебиеттер:

1. Мовкебаева З.А., Оралканова И.А., Хамитова Д.С. Инклюзивті білім беру: оқу құралы. – Алматы: 2019.

2. Мовкебаева З.А., Оралканова И.А. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды жалпы білім беру процесіне енгізу. – Алматы: 2019.

3. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы (2011–2020). – Астана, 2010.

4. Бегежанова Р.К. Инклюзивті білім беру жүйесіндегі мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі // Педагогика журналы. – 2020.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Илесова А.У

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші- магистр, оқытушы **Жораева Г.Б**

Бастауыш сынып кезеңі – баланың дене дамуы мен қозғалыс қабілеттері қалыптасатын маңызды уақыт. Осы жаста дене шынықтыру пәні оқушылардың денсаулығын нығайтып қана қоймай, олардың қимыл-қозғалыс мәдениетін, төзімділігін және салауатты өмір салтына деген дұрыс көзқарасын қалыптастырады. Сондықтан бастауыш сыныпта дене шынықтыру сабақтарын ғылыми-әдістемелік тұрғыда дұрыс ұйымдастыру ерекше маңызға ие. Бастауыш жастағы балалардың ағзасы қозғалысты қажет етеді [1].

Жүйелі түрде өткізілетін дене шынықтыру сабақтары:

- негізгі қозғалыс дағдыларын (жүгіру, секіру, лақтыру) қалыптастырады;
- бұлшық ет пен сүйек жүйесінің дамуын қамтамасыз етеді;
- тыныс алу және жүрек-қан тамырлары жүйесін нығайтады.

Сонымен қатар, дене белсенділігі оқушылардың зейінін арттырып, оқу процесіне оң әсер етеді. Қозғалыс арқылы балалардың психологиялық күйі тұрақтанып, эмоционалдық тепе-теңдігі сақталады.

Дене шынықтыру сабақтарын ұйымдастырудың әдістемелік ерекшеліктері

Ойын әдісін қолдану

Бастауыш сынып оқушылары үшін ойын – ең тиімді оқыту тәсілі. Қимылды ойындар арқылы оқушылар:

- физикалық жаттығуларды қызығушылықпен орындайды;
- ептілік, жылдамдық, тепе-теңдік қабілеттерін дамытады;
- бір-бірімен ынтымақтастықта жұмыс істеуге үйренеді.

Ойын әдісі балалардың сабаққа деген ынтасын арттырып, шаршауды азайтады.

Жеке және саралап оқыту

Әр оқушының физикалық дайындығы мен мүмкіндігі әртүрлі. Сондықтан дене шынықтыру сабақтарында жеке және саралап оқыту тәсілін қолдану қажет. Мұғалім:

- жаттығулардың күрделілік деңгейін реттейді;
- әр оқушының қабілетіне сай тапсырмалар береді;
- баланың жеке жетістігін ескереді.

Бұл тәсіл оқушылардың өзіне деген сенімін арттырып, сабаққа белсенді қатысуына ықпал етеді.

Қауіпсіздік талаптарын сақтау

Дене шынықтыру сабақтарында қауіпсіздік ережелерін сақтау басты міндет болып табылады. Сабақ алдында жаттығулардың дұрыс орындалу техникасы түсіндіріліп, құрал-жабдықтардың жарамдылығы тексеріледі. Бұл оқушылардың жарақат алу қаупін азайтады.

Дене шынықтыру сабағының құрылымы

Бастауыш сыныптағы дене шынықтыру сабағы үш негізгі бөлімнен тұрады:

1. Дайындық бөлімі – жеңіл жүгіру, жалпы дамыту жаттығулары;
2. Негізгі бөлім – қимылды ойындар, секіру, тепе-теңдік сақтау, эстафеталық жаттығулар;

3. Қорытынды бөлім – тыныс алу жаттығулары, босаңсу және қысқаша қорытындылау.

Бұл құрылым оқушылардың физикалық жүктемені бірқалыпты қабылдауына мүмкіндік береді.

Бағалау және ынталандыру

Бастауыш сыныпта бағалау көбіне ынталандыру сипатында жүргізіледі. Сабақ барысында:

- оқушының белсенділігі;
- тапсырманы орындау сапасы;
- тәртіп пен ұйымшылдық ескеріледі.

Мадақтау сөздері мен қолдау көрсету оқушылардың қызығушылығын арттырып, өз мүмкіндіктерін дамытуға ынталандырады.

Бастауыш сыныптағы дене шынықтыру сабақтарын тиімді ұйымдастыру оқушылардың денсаулығын нығайтуға, физикалық қабілеттерін дамытуға және салауатты өмір салтын қалыптастыруға бағытталған. Ойын әдістерін қолдану, жеке тәсіл және қауіпсіздік талаптарын сақтау – дене шынықтыру сабақтарының сапасын арттыратын негізгі шарттар болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Бекетов А. Бастауыш сыныптарда дене шынықтыруды оқыту әдістемесі. – Алматы: Мектеп, 2019.
2. Жұмаділова Ө. Дене тәрбиесі сабақтарында ойын технологияларын қолдану. – Алматы, 2021.
3. Қанатов С. Мектептегі дене тәрбиесі және салауатты өмір салты. – Астана, 2020.
4. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Бастауыш сыныптарға арналған дене шынықтыру оқу бағдарламасы. – 2022.

МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚЫТУДА ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Калыкулова А.А

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші- магистр, оқытушы **Жораева Г.Б**

Әлемдік өркениет деңгейіне көтерілуге талпынған кез келген елдің, ұлттың өз мақсатына жету жолындағы басты қаруы - ұлттық рухани құндылықтарды негізге ала отырып, әрбір жеке адамның білім алуын қамтамасыз ету. Қазақстан Республикасының „Білім туралы” Заңында да білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың басты ұстанымы ретінде азаматтардың тұлғалық, психологиялық, «физиологиялық, интеллектуалдық даму деңгейін арттыру үшін олардың үздіксіз білім алуын қамтамасыз ету мәселесі қарастырылған. Қоғамның белді тұлғасы болып саналатын жеке адам да сол қоғамнан тыс қалмас үшін өзін-өзі үнемі жетілдіріп отырады [1].

Кез келген адамның үздіксіз білім алуын қамтамасыз ету білім беру жүйесін ақпараттандырумен тығыз байланысты. Себебі, ғылыми- техникалық прогрестің жетістіктері, жаңа ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктері адамның интеллектуалдық, шығармашылық, гуманистік потенциалының даму мүмкіндіктерін арттыруға септігін тигізетіндігі сөзсіз.

Мультимедиялық технологиялардың таным процесін дамыту мүмкіндіктерін қарастыру үшін, алдымен таным, танымның сезімдік және логикалық формалары ұғымдарына тоқтала кетейік.

Адамның сана-сезімінің дамуы таным процесі арқылы жүзеге асырылады. Таным дегеніміз табиғаттағы заттар мен құбылыстардың қасиеттері мен өзара қатынастарының адам санасында идеалды образдар жүйесі ретінде бейнеленуі. Таным процесінде адамның өзін қоршаған орта туралы алған білімі тереңдей түседі, заттар мен құбылыстардың шынайы болмысын тани алады[3]. Таным процесінің негізгі заңдылықтарын гносеология - таным теориясы зерттейді. Таным теориясы арқылы болмыс жөнінде ұғымның қалыптасуы мен дамуы, оның ақиқаттылығы мен объективтік қатынастары айқындалады. Таным процесінің даму жолы да диалектикалық материализм тұрғысынан қарастырылады. Диалектикалық материализм таным процесінде бейнелеу ұстанымын басшылыққа алады, ал оның қозғаушы күші - практика болып табылады. Бейнелеу - танып- білуге тиіс объекті мен танушы субъектінің арасындағы қарым-қатынас.

Табиғаттағы кез келген зерттеліп отырған объектінің ішкі жақтары мен өзара байланыстары, оның өмір сүру және даму заңдылықтары ғылыми теорияда тұжырымдалады. Теория - ғылыми танымның ең жоғарғы нәтижесі. Теория - белгілі бір ғылым саласында басшылыққа алатын идеялар жүйесі. Теория мен әдіс - философиялық ілімнің жүйесін құрайды.

Ал, ғылыми тұрғыдан дәлелденбеген болжамға негізделген теория - гипотеза болып саналады. Әдіснамалық (зерттеу әдістері туралы ілім) тұрғыдан ғылыми теория мынадай міндеттер атқарады: 1) түсіндіру - объектінің болмысын, мән-мағынасын, даму заңдылықтарын ашу; 2) болжау - теориялық зерттеу объектісінің болмысын, ішкі табиғатын ашу арқылы оның болашақтағы даму бағытын көрсету; 3) әдіснамалық міндет - әрбір ғылыми теория ғылымның сол саласының дамуына жол ашу; 4) практикалық міндет - ғылыми теория қоғамның дамуына, ғылым мен техниканың жетілдірілуіне пайда келтіру үшін практикада қолданылуы тиіс.

Танымның қалыптасуы ұзақ және күрделі процесс. Таным процесінде тұлғаның өмірге, қоғамға, болмысқа деген көзқарасы дамиды. Қоғамдағы кез келген мәселені тиімді, дұрыс шеше алатын, еңбек іс-әрекетіне және танымдық іс-әрекетке қабілетті адамды тұлға деп айта аламыз.

Таным процесі нақты сезінуден басталып, абстрактілі ойлауға (ақыл - ой таразысы) өтеді. Психологиялық, физиологиялық тұрғыдан танымның бастапқы кезеңі түйсіктен, қабылдаудан, елестетуден тұрады. Бұл кезең - танымның сезімдік формалары деп аталады. Танып-білудің бірінші сатысы түйсік пен қабылдаудан басталып, соның негізінде ойша елестету пайда болады. Таным адамның сезім мүшелеріне әсер етуден басталады. Сондықтан да бұл сатыны сезімдік форма деп атайды.

Түйсік деп сыртқы дүние мен құбылыстардың жеке қасиеттерінің адамның сезім мүшелеріне тікелей әсер етуден пайда болатын мидағы бейнелерді түсінеміз. Сонымен, түйсік сананың сыртқы әлеммен байланысы.

Психологияда адамның түйсіне алу қабілетін сезгіштік деп атайды. Ол абсолюттік және айырма сезгіштік деп екіге бөлінеді. Абсолюттік сезгіштік сезім мүшелерінің әлсіз тітіркендіргіштерді, ал айырма сезгіштік - тітіркендіргіштердің арасындағы болмашы айырмашылықты түйсіне алудың дәрежесін көрсетеді. Түйсіктер өзінің табиғаты бойынша экстерорецептивті (сыртқы) және интерорецептивті (ішкі мүшелер арқылы), проприорецептивті (бұлшық еттер арқылы) болып бөлінеді [5].

Ақпаратты өңдеу барысында түйсік екі жақты әрекетті орындайды: қандай жүйе басымдық рөл атқарады және сол үшін қандай мақсат қойылады. Мысалы, графикалық ақпаратты өңдеуде түйсік образды және вербальды кодтау жүйесі ретінде қатысады, бірақ, образды жүйенің әсері жоғары болады. Ал, мәтіндік ақпаратты өңдеуде, керісінше, вербальды кодтау жүйесі басым болады да, образды жүйенің әсері аз болады. Абстрактылы ақпаратты өңдеуде толығымен вербальды жүйе қолданылады, образды жүйе әрекетсіз қалады.

Түйсікте заттар мен құбылыстардың жеке сапалары мен қасиеттері сәулеленетін болса, қабылдауда олар мида тұтастай зат күйінде бейнеленеді. Қабылдауда заттардың және құбылыстардың формасы, дыбысы, түсі, дәмі, иісі т.с.с. қасиеттері тұтас күйінде толық бейнеленеді. Қабылдау - түйсіктегідей бір анализатордың ғана емес, бірнеше анализаторлардың бірлескен әрекетінің нәтижесі. Мәселен, сабақта көрсетілген бейнемәліметті көру және есту анализаторларының өзара байланысып жұмыс істеуі нәтижесінде қабылдайды. Қабылдау ерікті және еріксіз болып екіге бөлінеді. Еріксіз қабылдаған ақпараттың 24 сағаттан кейін 50%-ы ұмытылады екен [4]. Студенттің немесе оқушының оқу материалын өз ықтиярымен қабылдауы, оның зейін аударуына байланысты. Зейін аударуды сенсорлық (көрінетін, естілетін) немесе ойлау оқиғаларына ақыл-ой күш-жігерін шоғырландыру негізінде анықтауға болады. Зейін деп адам санасының қандай да бір нысанаға бағыттала тұрақталуын айтамыз.

Оқыту процесі әрқашанда студенттің немесе оқушының меңгере алатын ақпаратынан анағұрлым көп ақпараттан тұрады. Сондықтан да үлкен көлемді ақпарат ағынын пайдалану кезінде студенттер мен оқушылар зейінін тек қажетті мәліметтерге аудару керек. Когнитивті психологияның мамандары зейін аударуға келесі факторлар әсер етеді деп есептейді: түйсік, адамның көзінің ақпаратты өткізу қабілеті, қызығушылық деңгейі. Қызығушылық деңгейі студенттің, оқушының оқу материалына терең үңілуіне, білуге құмарлығының оянуына түрткі болады. Оқу пәндерін салыстыруға, сол арқылы қандай да бір ой қорытындысын шығаруға көмектеседі. Қызығушылық деңгейді жоғарылатуды әртүрлі стимулдарды (мәтіндік, дыбыстық, бейнелік т.б.) бір оқыту жобасына біріктіруге мүмкіндік беретін мультимедианы, гипермедианы қолдану арқылы қол жеткізуге болады.

Оқытудың нәтижелілігі ақпаратты қабылдауға мүмкіндік беретін сенсорлы-перцептік процестердің ерекшелігіне, яғни, пайдаланушының ақпаратты қабылдауына, ол ақпаратты жадыда сақтауына, және қажетті уақытта пайдалану мүмкіндігіне байланысты болады. Белгілі бір уақыт аралығында берілетін ақпарат көлемі қабылдаушының физиологиялық ерекшелігіне сәйкес өзгеріп отыруы қажет. Организмнің белгілі бір уақыт аралығындағы өңдейтін ақпарат мөлшері ақпараттық жүктемені құрайды. Бұл жүктеменің организмге оң немесе теріс әсері белгілі бір бағыттаушы және қорғаныс реакцияларына байланысты болады. Ақпараттық жүктеме бағыттаушы реакцияларды туғыза отырып қорғаныс рефлекстеріне әсер етпесе, онда ол оң ақпараттық жүктеме болып саналады. Мұндай жоғары тиімділікті оқыту процесіне қол жеткізу үшін ақпараттық жүктеме көп болмауы керек.

Адаптивтік немесе өзгеріс резервтерін ескере отырып оқытуды тиімділендіру үшін адамның жағдайын бағалау және соған сәйкесті өзгерістер енгізіп отыру қажет. Мультимедиалық технологиялар оқу материалын тұлғаның ақпаратты жеке қабылдау ерекшелігін ескере отырып ұсынуды жүзеге асырады.

Таным процесіне әсер ететін факторларға образды танып білуді де жатқызуға болады. Оқыту процесінде студенттен немесе оқушыдан сенсорлы қызығушылықтың барынша күрделі тіркестері талап етіледі. Студент пен оқушының мақсаты - ұсынылған ақпаратты ажырата білу және оны меңгеру. Мультимедиа дыбыстан, графиктен, бейнеақпараттан, мәтіннен құралған ақпаратты игеру үшін барлық мүмкіндіктерді ұсынады. Осының нәтижесінде ынта, қызығушылық белгілі бір сезім рецепторларына ықпал жасайды, әртүрлі сенсорлық жағдайлар ақпаратты түрліше түйсінуге әсер етеді.

Қабылдаудың өзіне тән бірнеше ерекшеліктері бар. Солардың бірі - апперцепция. Бұл қабылдау мазмұны адам мүддесінен, өмірге қатынасынан, бағыт-бағдарынан, білімі мен бұрынғы тәжірибесінен түйіндеп отыратындығын көрсетеді. Апперцепция - латын тілінен аударғанда „қабылдауға қосымша” дегенді білдіреді. Яғни апперцепция заттар мен құбылыстарды әр қырынан тани алу. Егерде адамда тұрақты апперцепция қалыптасса, ондай адамның білімі мен тәжірибесі тиынақты болады [5].

Мультимедиалық технологиялар студенттер мен оқушылардың апперцепциялық қабылдауына да оң ықпалын жасайды. Қазіргі білім беру жүйесінде әр адамның үздіксіз білім алу мүмкіндігі – елдің интеллектуалды дамуы мен әлемдік өркениет деңгейіне шығуының маңызды факторы болып табылады. Таным процесінің дамуы тұлғаның әлеуметтік, психологиялық және интеллектуалды қасиеттерін қалыптастырады, ал мультимедиалық технологиялар бұл процесті тиімді, қызықты және қолжетімді етеді. Мультимедиа қолдану арқылы оқушының сезімдік және логикалық танымы, апперцепциялық қабылдауы дамып, оқу материалын игеру сапасы артады. Сонымен қатар, ақпараттық жүктемені тиімді басқару және зейін, қызығушылық деңгейін ескеру арқылы оқу процесінің нәтижелілігі жоғарылайды. Қорыта айтқанда, мультимедиа және ақпараттық технологияларды дұрыс пайдалану арқылы білім беру тұлғаның жан-жақты дамуына, интеллектуалды қабілеттерінің жетілуіне және қоғамдағы белсенді азамат ретінде қалыптасуына ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2022.
2. Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты. – Астана, 2022.
3. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2018.
4. Бейсенова, А.К. Мультимедиа технологияларды қолдану арқылы білім беру әдістемесі. – Алматы, 2020.
5. Шолкубаева Р.М. Инклюзивті білім беру – заман талабы // Әдістемелік журнал. – 2024.

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ ЕРЕСЕК ТОП БАЛАЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент магистр, оқытушы **Жораева Г.Б**
№42 Толағай бөбекжай бақшасының тәрбиешісі **Турускулова Р.Н**
№42 Толағай бөбекжай бақшасының тәрбиешісі **Оспанова Ж.Б**
№42 Толағай бөбекжай бақшасының тәрбиешісі **Рахимова Ж.М**

Аңдатпа Мақалада мектепке дейінгі ересек топ балаларының коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыру жолдары қарастырылады. Қазіргі жаңартылған білім беру жағдайында тұлғаның әлеуметтік бейімделуі мен өзара қарым-қатынас мәдениетін дамыту басты міндеттердің бірі екендігі негізделеді. Коммуникативтік құзіреттілік – баланың өз ойын еркін жеткізе білуі, өзгелерді тыңдай алуы, қарым-қатынас нормаларын меңгеруі және әлеуметтік ортада тиімді әрекет ету қабілеті ретінде сипатталады.

Зерттеуде жаңартылған білім беру мазмұны аясында ойын технологиясы, зерттеу тәсілі, жобалау әдісі, тұлғаға бағытталған оқыту сияқты заманауи педагогикалық технологияларды қолданудың маңызы айқындалады. Балалардың коммуникативтік дағдыларын дамытуда сюжеттік-рөлдік ойындар, топтық жұмыстар, диалогтік оқыту, шығармашылық тапсырмалар мен проблемалық жағдаяттарды ұйымдастырудың тиімділігі көрсетіледі.

Бүгінгі таңдағы еліміздің білім ұйымдарының басты міндеті – баланың денсаулығына жағымды ықпал етуді көздейтін білім беру ортасын құру. Біз өмір сүріп отырған уақыт алдыңғы толқынның заманына мүлдем ұқсамайды. Бала болашағы оның жаңа тұжырымдарды түсінуі мен қабылдай білуіне, дұрыс таңдау жасауына, бүкіл өмір бойына өзгермелі жағдайларға тез икемделе білу қабілетіне байланысты болмақ. Осыған байланысты мұндай тұлғаға қойылатын бірінші кезектегі нақты талап: ойлылық,

салмақтылық, белсенділік, әлеуметтік жауапкершілік, терең білімділік, кәсіби сауаттылық т.б. Бұл баланың бойында қалыптасатын түпкілікті мақсат, міндеттерін айқындауға тікелей мұрындық болады.

Ең басты мәселе, жаңартылған білім беру жүйесіне өтудің ғылыми негізін дұрыс жасау. Бұл бағытта атқарылған істерден, атқарылуы қажетті істер көбірек.

Жаңартылған білім берудің басты мақсаты, білім, білік, дағдымен бірге, барлық дамыған елдер іске асырып отырған, құзырлылық пен әлеуметтендіруге бағдарланған білім мазмұнын түзіп, білім сапасын анықтаудың жаңа жүйесін енгізу. Ол үшін алдымен мынадай бағыттарда зерттеу жұмыстарын жүргізу қажет: құзыреттілік тәсілді жүзеге асыру жағдайларында білім процесін ұйымдастыруды теориялық-әдіснамалық негіздеу; оқу пәндерінің мазмұны арқылы оқушыларды әлеуметтендірудің ғылыми-әдіснамалық негіздерін жасау; оқушылардың жаңа материалды өздігінен игеруіне бағытталған оқу процесін ұйымдастырудың ғылыми-әдістемелік негіздерін құру; нәтижеге бағдарланған оқытуда мұғалімдерді даярлаудың ғылыми-әдістемелік негіздерін қалыптастыру оқытудың жалпы міндетті білім стандарттары талаптарына сәйкес, пәндер бойынша оқулықтар жасаудың ғылыми-әдістемелік негіздерін жасау, мектеп оқулығына мониторинг жүргізудің ғылыми және практикалық негіздерін түзу және т.б.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылдың 1 наурызындағы "Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы" атты Жолдауында қазақстандық білім беру жүйесін реформалаудың негізгі мақсаты - білім сапасының жаңаруы мен ұлттық білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру деп нақты көрсетілген.

Қазіргі ғылым мен техниканың қарыштап дамыған кезінде оқу-білімнің, соның ішінде болашағымыз - бүгінгі мектеп оқушысының білімі мен тәрбиесі маңызды мәселе. Еліміздің әлеуметтік экономикасының дамуына өзіндік үлес қоса алатын, өзіндік ой-пікірі бар, жан-жақты дамыған, білімді де білікті тұлғаны дайындап, тәрбиелеу - аса құрметті қоғамдық міндет. Себебі, ел тұтқасын жан-жақты білімді ұрпақ ұстанған шақта ғана өркениет алға дамымақ.

Жас ұрпаққа білім беруде, оларды болашақ еліміздің тұтқасы етіп тәрбиелеу - әр ұстаздың, әрбір мектептің ең қасиетті міндеті. Осы міндеттерді орындау мақсатында білім беру саласында да елеулі әрі ауқымды өзгерістер өрістеуде. Осы мақсатта мемлекетіміздің білім сапасын арттыратын түрлі құжаттар қабылданып, бағдарламалар енгізілуде.

Жеке тұлғаның білім алу және рухани қажеттіліктерін, оның мүмкіндіктерін ескере отырып қанағаттандыру, қалыптастыру, адам білім үшін емес, білім адам үшін деген оқу-тәрбие процесін ізгілендіру, ізгілік принциптерін қайта түзеуі арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Сонда ғана білімнің беделін арттыруға, білім беру саласының мемлекет пен қоғам өміріндегі басым мәртебесін нақты орнықтыруға болады.

Білім беруді жаңарту - үнемі алға қарай ұмтылу мен дамыту үрдісі, бұл білім беруде кезең-кезеңімен өтетін және алынған нәтижелерге сәйкес түзету енгізіліп, талданатын өзгерістер. Сонымен қатар білім беруді жаңарту үрдісі салт-дәстүрді, мәдени мұраны, жалпы ұлттық құндылықтарды көздің қарашығындай сақтауды талап ететін тұрақты жүйелерден тұрады. Сондықтан да жаңартылған бағдарлама бойынша оқытуға біртіндеп көшуді жүзеге асыру - оның қажеттілігі мен тиімділігін әр педагогтың, әр ата-ананың сапалы түрде түсінуін, қабылдауы мен оған белсенді түрде араласуына мүмкіндік беруді, асқан ұқыптылық пен сезімталдықты қажет ететін үрдіс.

Жаңартылған білім берудің басты ерекшелігі:

- ұлттық құндылықтарды баланың бойына сіңіру арқылы оның жан-жақты дамуына;
- өз пікірі мен ойын ашық жеткізуіне;
- адамға табиғатынан берілген шығармашылық қабілетін толық іске асыруына;
- әр елдің экономикалық, мәдени, саяси өміріне белсенді араласуына мүмкіндік

беру.

Мұнда баланың қоршаған дүниемен қарым-қатынасында рухани адамгершілік құндылықтарының интеллектісінің, танымдық белсенділігін, іс-әрекетінің негізін қалауға бағдарланған бастауыш мектепке ерекше көңіл бөлінеді.

Қазіргі кезде бастауыш білім беру сапасында оқытудың жаңа технологияларын тәжірибеде қолдану оқытудың негізгі бағыты болып отыр.

Білім берудегі жаңа технологиялар:

Баланы айналаны өз бетімен танып білуге деген табиғи ұмтылысы негізінде құрылған оқытудағы зерттеу тәсілін пайдалану ерекше орын алады.

Бала оқытуда зерттеу тәсілін қолданудың қажеттілігі бала болмысының білмекке құмарлығымен, оның қоршаған дүниені зерделеуге деген қызығушылығымен түсіндіріледі. Оқушылардың өзіндік зерттеулері, олардың жеке қажеттіліктері сұраныстарын қанағаттандыруға септігін тигізеді. Сонымен қатар, өзіндік зерттеулер интеллектуалды және шығармашылық қабілеттерді, ойлау және зерттеу біліктерін дамытуға мүмкіндік береді. Өзіндік зерттеулердің көмегімен оқушылар дүниені тани келе, өздері үшін жаңа білімдерді дайын күйде алмай, өз бетімен ашады. Зерттеушілік жұмыс балалардың өз қызығушылығынан басталады. Оқытудың іске асыру тәсілдерінің бірі - жобалар әдісі, өзінің дидактикалық негізі бойынша шынайы өмірде, тиімді әрекет етуге мүмкіндік беретін қабілеттерді қалыптастыруды көздейтін, білім берудегі құзіреттілік тәсілді қолдайтын технология. 12 жылдық білім беру технологияларының ерекшелік жағы ол жеке тұлғалық қасиеттерге бағдарланған оқыту, проблемалық бағытқа және шығармашылық сипатқа ие, оның басты бағдары - білім беру, жаңа дүниені ашу мен іздену арқылы білімді іс жүзінде қолдану; баланың жалпы және арнайы қабілеттерін дамыту, білім біліктерді игеру мүмкіндіктерімен оларды қолдану жолдарын көрсетеді. Қазіргі оқулықтың құрылымында осы бағдарламаға сәйкес өте жан-жақты, оқушылар өзбетімен, қызыға іздене отырып мағыналы сұрақтарға жауап бере алады. Қазіргі кездегі баланың интеллектісіне, дербес ойлауын дамытуға бағытталған, өз бетімен ізденуге даярлайтын жеке жұмыстар көптеп беруге болады. Балаларды мектепке дайындау, мектепке бейімделуін және оқытудың жетістігін қамтамасыз ететін маңызды құрамы психологиялық дайындық компоненттері болып табылады. Баланың жеке тұлғасының даму мәселесін шешу, оқытудың тиімділігін арттыру, балалардың мектепте оқуының дайындық деңгейін дұрыс ескере отырып, жұмыс жасау керек. Интеллектуалдық дайындық - баланың мектепке интеллектуалды дайындық компоненті оның ой-өрісін, нақты білім қорын қарастырады.

Жалпы айтқанда, интеллектуалды дайындықтың дамуы былай болады:

- дифференциалдық қабылдау;
- аналитикалық ойлау;
- болымсызға рационалды жақындау (фантазия рөлі);
- есте сақтау;
- білімге қызығушылық;
- ести отырып сөйлеу және түсіну, әртүрлі символдарды қолдана білуі;
- қол қимылдарының, көру, қимыл кординацияларының дамуы.

Атақты психологтардың айтуы бойынша "Бала ойын үстінде қандай болса, өскенде еңбек үстінде сондай болады" дейді. Сондықтан ойын - адамның өміртанымының алғашқы қадамы. Оқу процесінде ойын технологиясы ерекше орын алады. Ойын технологиясын қолдану - оқушының оқудағы танымдық іс - әрекетін және қалыпсыз жағдайларда өз білімін қолдануға мүмкіндік береді. Жеке тұлғаға бағытталған сабақ дегеніміз - оқушыға деген құрмет, ізгі қатынас, оқушылардың тұлғалық ерекшеліктері ашылатын, қасиеттері қалыптасатын, мүмкіндіктері жүзеге асырылатын оқыту жағдаяты, "сахналық, алаң". Осындай сабақты жобалау және өткізу технологиясы мұғалімді жаңа, бұрын таныс емес кәсіби позицияға қояды: әр баланың жеке даму

процесіне, оның тұлғалық қалыптасуына кешенді педагогикалық бақылау жүргізетін, ол бір мезгілде пән мұғалімі де, психологта болуы тиіс.

Жаңартылған білім беру жағдайында мұғалім осы компоненттерге сүйене отырып, әрбір технологияны өзіндік жолда әдіс-тәсілдермен ерекшелендіріп, өз өмірлік және педагогикалық тәжірибесін пайдаланып, балаларды бірлескен әрекеттерге тартудың әр алуан түрлі әдістерін, өз бойында бар мүмкіндіктерін жүзеге асыруды ықпал етсе, оқушының мінез-құлқында - мінезі, темпераменті, талабы, көзқарасы, талғамы байқалып, үнемі өзін-өзі үйретуі, өзін -өзі тәрбиелеуі, өзін-өзі дамытуы, өз іс әрекеттеріне өзгеріс енгізе алуы, өзін үнемі жетілдіріп отыруы және рефлексиялық қажеттілікті талап етеді. Технологиялық жүйелі құрылымдардың форма жасауы, жаңашылдық (новаторлық) мұғалім тәжірибесінен туады, Технологиялық үрдіс негізінде педагогикалық қабылдау формасына конспектілер, ойындар, оқу материалдары, оны өткізу, беру жолдарын сахналық көріністендіру, драммаландыру, сонымен бірге кестелер, диаграммалар, карталар, графиктер, сызбалар, ықшам сызықтар, жазулардың қолданылу жағдайлары енеді. Технологиялық жүйелілікті сақтай отырып, қазіргі сабаққа қойылатын талаптарды қатаң ескерген мұғалім, сөз жоқ, оқушылар шығармашылығын арттырып, білім бәсекелестігіне дұрыс бағыт-бағдар бере алады.

Бүгінгі күн талабының мектеп реформасында жаңартылған білім беруге көшу мәселесінің ерекшелігі сол - білім беру орталығы ғалымдарының зерттеулері бойынша жаңа қоғамдық формациядағы мектеп пен мұғалімдер алдында тұрған негізгі мәселелер «Баланы оқуға қалай үйрету керек?» «Ойлауға қалай үйрету керек?» «Қалай өз өмірінің менеджері болуға үйрету керек?» деген сұрақтарға жауап табатындай білім нәрін беруге бағытталып отыр. Осы сұрақтарға жауап беру үшін әрбір мұғалім белгіленген талаптарға сай болуы керек. Ол талаптарды үлгіден көруге болады. Сонымен қатар мұғалімнің бойынан адамгершілік қасиеттермен қоса педагогика, психология, логика, лингвистика ғылымдарын жетік меңгерген маман екені көрініп тұру керек. Әрине әдістемені тәжірибеде қолдана білу қабілеті болуы керек.

Жаңартылған білім берудің басты ерекшелігі – баланың жан-жақты дамуына, өз пікірі мен ойын ашық жеткізуіне, әр адамға табиғатынан берілген шығармашылық әлеуетін толық іске асыруына ықпал ететін, өзін-өзі танып, келешегін айқындауға саналы түрде дайын болуға, қоғамның экономикалық, мәдени, саяси, өміріне белсенді араласуға мүмкіндік беретін психологиялық-педагогикалық институт ретінде қалыптасуында болып отыр.

Мұндағы басты мақсат – оқытуды даралау мен саралауға бағдарланған оқытуды енгізу арқылы жоғары сынып оқушыларының қажеттілігі, қызығушылығы мен қалауына сәйкес тұлғалық және өмірлік өзін-өзі анықтауына әсерін тигізетін бейіндік оқытуды жүзеге асыруға жағдай жасау. Бейіндік оқыту идеясы өзіміз өмір сүріп отырған кезеңде қоғамды демократияландыру процестерінің әсерінен туындап отыр. Елімізде біраз уақыттан бері әлемдік білім беру жүйесіне еніп, өзіндік бағыт алған гимназия мен лицейлердің, дарынды балаларға арналған арнайы мектептердің тәжірибесі осы бейіндік оқытудың алғашқы қадамы болып саналады. Айта кететін жағдай, бүгінге дейінгі баршамыз айтып жүрген бағдарлы оқыту, пәндерді тереңдете оқыту педагогикалық ұжымдардың талап-тілектеріне қарай анықталады. Жаңартылған білім беру жүйесі оқушыны бейіндеп оқыту арқылы өзіндік талабын қанағаттандыруды, оның жеке тұлға ретінде дербес қалыптасуына мүмкіндік береді. Ол мынадай міндеттерді жүзеге асыруды көздейді: оқушыларға бейінді оқытудың белгілі бір бағытын таңдауына мүмкіндік туғызу; оқушылардың әлеуметтік және жеке кәсіби жағынан өзін-өзі анықтауына, өзгермелі қоршаған ортаға бейімделе білуіне септігін тигізетін өзіндік білім алуын ұйымдастыру. т.б. Нәтижесінде баланың болашақ мамандығына саналы таңдау жасауына жағдай туады, өзіндік іс-әрекетін бағалай білуге дағдыландыратын түпкілікті күзінетерге қол жеткізіледі, сөйтіп оқушының одан әрі білім алуын жалғастыруына игі ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, жаңартылған білім беруге көшу еліміздің білім саясатындағы келелі мәселелерді шешуде нақты қадам болып табылады. Білім беру құрылымы мен мазмұнының түбегейлі жаңаруы еліміздің болашағына ие болар білікті жастардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына игі ықпал етеді

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Кенеш Ә.С., Есенова М.И., Жадраева Л.У. Кіші жастағы оқушылармен жүргізілетін тәрбие жұмысының әдістемесі және оны ұйымдастыру. Әдістемелік құрал.- Астана: РҒПО 12 жылдық білім проблемалары, 2004.- 62 бет
2. Садыков Т.С., Әбілқасымов А.Е. 12 жылдық білім методологиясы. Оқу құралы - Алматы, 2004.- 138 бет
3. Кенеш А.С., Қалиев Ж.Н., Әбдірәсілова Л.Ә. Оқу тәрбие процесінде ұлттық - мәдени құндылықтарды пайдалану. Әдістемелік құрал.- Астана: 12 жылдық білім беру проблемалары РҒПО, 2014.- 45 бет

06. IT ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР СЕКЦИЯСЫ

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ ЖИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ДАМУ ҚАРҚЫНЫ

Көшербай Ж.М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр оқытушы **Базарбекова Н. Н.**

Қазіргі цифрлық трансформация дәуірінде жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі драйвері ретінде танылады. Қазақстан Республикасы үшін ЖИ-дің даму қарқыны «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасының жалғасы болып табылады және мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2026 жылды «Цифрландыру және жасанды интеллект жылы» деп жариялауымен ерекше өзектілікке ие болды. Бұл бастама мемлекеттік басқаруды жаңғыртуға, адам капиталын дамытуға, киберқауіпсіздікті күшейтуге және жаңа цифрлық экономикаға көшуді жеделдетуге бағытталған.

Зерттеу жұмыстарының негізінде Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2024 жылғы 24 шілдедегі №592 қаулысымен бекітілген «Жасанды интеллектті дамытудың 2024–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы» маңызды рөл атқарады. Тұжырымдама ЖИ-ді ұлттық экономиканың индустриялық және технологиялық дамуының басым драйвері ретінде айқындайды, еңбек өнімділігін арттыру, шешім қабылдау сапасын жақсарту және сыбайлас жемқорлықты азайту арқылы орнықты өсуді қамтамасыз етуді көздейді.

ЖИ технологияларының даму қарқыны 2024–2025 жылдары айтарлықтай жеделдеді. 2025 жылы ЖИ-ге арналған венчурлық инвестициялар көлемі 75 миллион АҚШ долларынан асып, 2023 жылғы 14 миллион доллармен салыстырғанда бес есе өсті. Бұл көрсеткіш Қазақстанның ЖИ экожүйесінің 100-ден астам стартапты қамтитындығын және халықаралық капиталдың тартылуын растайды.

Мемлекеттік деңгейде құрылымдық өзгерістер жүзеге асты: 2025 жылы Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігі құрылды, ал 2025 жылғы 17 қарашада қол қойылған №230-VIII «Жасанды интеллект туралы» Заң 2026 жылғы 18 қаңтардан бастап күшіне енді. Заң тәуекелге негізделген реттеу жүйесін енгізеді және ЖИ-дің этикалық, қауіпсіз пайдалануын қамтамасыз етеді. Зерттеулерге сәйкес (мысалы, Google-дің талдауына негізделген елдік есеп), ЖИ-дің табысты енгізілуі жұмыс орындарының шамамен 5%-ын жоюы мүмкін, бірақ бұл өнімділіктің жалпы өсуімен өтеледі.

Цифрлық инфрақұрылымның дамуы да жоғары қарқынмен жүруде. 2025 жылы Алматы мен Астанада жалпы қуаты 7,4 МВт екі деректер орталығы іске қосылды, ал 2026 жылы тағы үш орталық (12,9 МВт) іске қосылады. Мақсат – 2030 жылға қарай IT-стойкалар санын 4 000-нан 20 000-ға дейін ұлғайту және 10 Tier III–IV деңгейдегі орталық құру. Alem.cloud суперкомпьютер кластері (Орталық Азиядағы ең қуаттысы) және alem.ai халықаралық ЖИ орталығының іске қосылуы, сондай-ақ AlemLLM (қазақ тіліндегі ең ірі модель) ЖИ-дің локализациялануына үлес қосады.

Адам капиталын дамыту бағытында зерттеу жұмыстарының нәтижелері бойынша 2030 жылға дейін 1 миллион адамды ЖИ дағдыларына оқыту жоспарланған. 2026 жылы AI-Sana бастамасы аясында 450 000 оқушы мен мұғалімді қамту, AI University және Tomorrow School жобаларының кеңеюі жүзеге асуда. «Цифрлық Қазақстан» стратегиясының 2026 жылғы нұсқасы (10 бағыт: білім, денсаулық сақтау, цифрлық экономика, мемлекеттік қызметтер) ЖИ-ді барлық секторларға енгізуді қамтамасыз етеді.

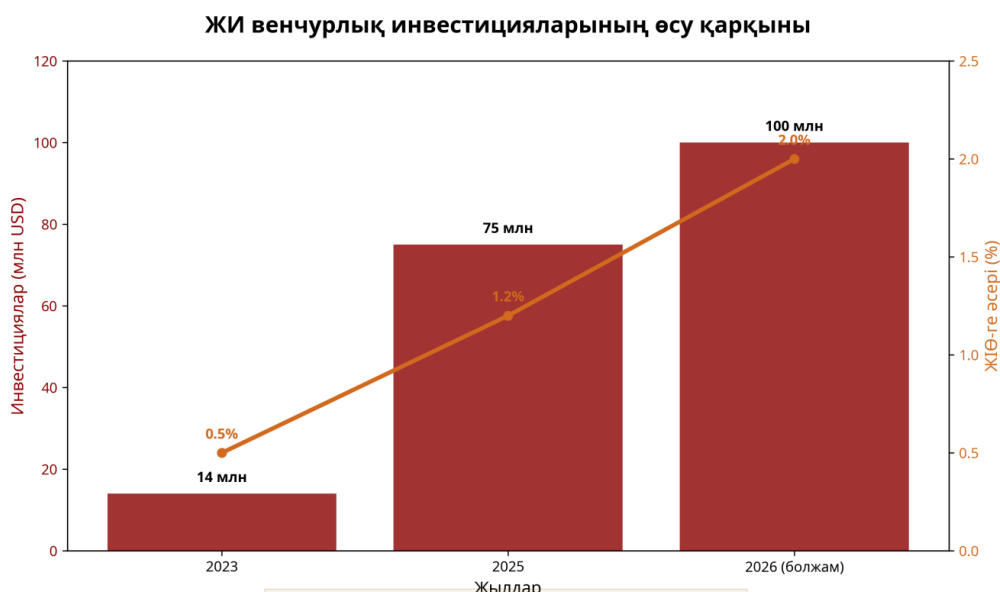
Секторлық қолдану тұрғысынан AgroTech, GovTech және Smart City бағыттары ерекше назар аударады. Агроөнеркәсіп кешенінде ЖИ-дің топырақ талдауы, дрондар

және климаттық болжамдар үшін қолданылуы егін өнімділігін арттырады. Мемлекеттік секторда көлеңкелі экономиканың үлесін 15%-ға дейін төмендету үшін ЖИ-дің толық енгізілуі (Салық комитеті мен Деректерді өңдеу орталығы арқылы) жүзеге асуда. Генеративті ЖИ құралдарын пайдалану деңгейі 2025 жылдың екінші жартыжылдығында жұмыс жасайтын халықтың 13,7%-ын құрады, бұл Орталық Азиядағы ең жоғары көрсеткіш.



Сурет 1. Қазақстан цифрлық экономикасындағы ЖИ экожүйесі

Жоғарыда келтірілген зерттеулер (елдік есеп және тұжырымдама) ЖИ-дің экономикалық әсерін сандық тұрғыдан растайды: IT-экспорт 5 млрд долларға жетуі, жыл сайын 25 ЖИ өнімі енгізілуі және 5 қазақстандық unicorn компания құрылуы күтілуде. Дегенмен, су тапшылығы (деректер орталықтары үшін) және білікті кадрлардың жетіспеушілігі сияқты қиындықтарды шешу қажет.



Сурет 2. Қазақстанда ЖИ инвестицияларының өсу көрсетімі

Қазақстанның цифрлық экономикасындағы ЖИ технологияларының даму қарқыны 2024–2026 жылдары стратегиялық тұрғыдан жеделдеп, институционалдық, заңнамалық және инфрақұрылымдық негіздердің қалыптасуымен сипатталады. Тұжырымдама мен елдік есепте көрсетілгендей, ЖИ экономиканы жаңғырту, адам

капиталын дамыту және халықаралық бәсекеге қабілеттілікті арттырудың негізгі құралы болып табылады. 2026 жылғы «Цифрландыру және жасанды интеллект жылы» бастамасының табысты іске асуы елді толыққанды цифрлық мемлекетке айналдыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2024 жылғы 24 шілдедегі №592 қаулысымен бекітілген «Жасанды интеллектті дамытудың 2024–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы». – Астана, 2024. – 58 б.
2. Kazakhstan AI Country Report. – Astana, 2026. – 124 p.
3. Қазақстан Республикасының 2025 жылғы 17 қарашадағы №230-VIII Заңы «Жасанды интеллект туралы». – Астана, 2025. – 32 б.
4. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының 2026 жылғы нұсқасы. – Астана, 2026. – 185 б.
5. Alem.ai Research Team. AlemLLM: Қазақ тіліндегі ірі тілдік модельдің сипаттамасы мен қолдану тәжірибесі. – Алматы, 2025. – 18 б.

ДЕРЕКТЕРДІҢ ҚҰПИЯЛЫЛЫҒЫН САҚТАУДАҒЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ҚОРҒАНЫС ӘДІСТЕРІ

Абдуалиев А.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Орынбасар А.Ж.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр оқытушы **Баязиева М.Н.**

Қазіргі цифрлық дәуірде деректер – бұл экономиканың, денсаулық сақтаудың және әлеуметтік өзара әрекеттестіктің негізгі ресурсқа айналған құнды активі. Алайда, жасанды интеллект (ЖИ) және машиналық оқыту (МО) технологияларының кеңінен қолданылуы деректердің құпиялылығын сақтау мәселесін өте өзекті етіп отыр. Модель инверсия шабуылдары, мүшелікті анықтау инференциясы (membership inference attacks) және градиент ағып кетуі сияқты қауіптер жеке тұлғалардың жеке деректерін (ПИ) ашып, GDPR, HIPAA немесе Қазақстан Республикасының «Жеке деректер және оларды қорғау туралы» заңы талаптарын бұзуға әкеледі.

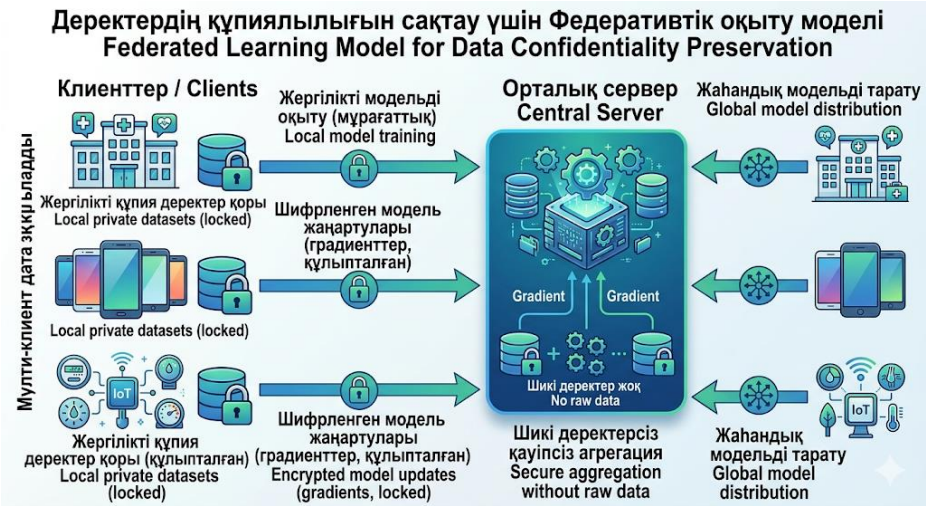
Интеллектуалды қорғаныс әдістері – бұл дифференциалды құпиялылық (Differential Privacy – DP), федералды оқыту (Federated Learning – FL), гомоморфты шифрлау (Homomorphic Encryption – HE) және қауіпсіз көпжақты есептеу (Secure Multi-Party Computation – SMPC) сияқты заманауи техникалардың жиынтығы. Бұл әдістер деректерді орталықтандырмай, статистикалық кепілдіктермен және криптографиялық механизмдермен қорғайды. 2025–2026 жылдардағы зерттеулер көрсеткендей, бұл технологиялар privacy-utility trade-off мәселесін шешуде маңызды рөл атқарып, денсаулық сақтау және қаржы секторларында 90%-дан жоғары дәлдікті сақтай отырып, құпиялылықты қамтамасыз етеді. Мақалада осы әдістердің теориялық негізі, соңғы зерттеу жұмыстары және практикалық қолданылуы қарастырылады.

Интеллектуалды қорғаныс әдістерінің негізгі мақсаты – шифрлау немесе шу қосу арқылы жеке идентификаторларды жасыру, сонымен бірге модельдің пайдалылығын (utility) сақтау.

Бірінші негізгі әдіс – дифференциалды құпиялылық (DP). Бұл механизм деректерге немесе градиенттерге Гаусс немесе Лаплас шуын қосады, ϵ (privacy budget) параметрі арқылы құпиялылық деңгейін бақылайды. DP кепілдігі: кез келген жеке деректің қосылуы немесе алынуы модель шығысына әсер етпейді. 2025 жылғы

зерттеулерде денсаулық сақтау қолданбаларында $\epsilon = 1.9$ мәнінде 96.1% дәлдікке қол жеткізілген (Dialzara, 2025).

Екінші әдіс – федералды оқыту (FL). Клиенттер (мысалы, смартфондар немесе ауруханалар) жергілікті деректерде модельді оқытып, тек жаңартуларды (updates) орталық серверге жібереді. Raw деректер ешқашан орталықтандырылмайды.



Сурет 1. Федералды оқыту архитектурасының схемасы

Бұл схема FL-дің құпиялылықты қалай қамтамасыз ететінін көрсетеді.

Үшінші әдіс – гомоморфты шифрлау (HE). Fully Homomorphic Encryption (FHE) шифрланған деректерде тікелей есептеулер жүргізуге мүмкіндік береді. 2025 жылы NYU зерттеушілері Ogion фреймворкін ұсынды, ол 139 миллион параметрлі модельдерде жоғары ажыратымдылықтағы объектілерді анықтауды FHE арқылы жүзеге асырды (Dialzara, 2025).

Төртінші – SMPC және гибридітік тәсілдер. SMPC бірнеше тараптардың жеке кірістері бойынша бірлескен есептеулерді жүргізеді, мысалы, Yao's Garbled Circuits арқылы.

2024–2026 жылдардағы зерттеулер гибридітік әдістердің тиімділігін дәлелдейді. Feretzakis et al. (2024) generative AI және LLM-дер үшін DP, FL, HE және SMPC-ні шолу жасады. Олар DP-ның модель инверсияға қарсы тиімділігін, FL-дің децентрализация артықшылығын және HE-нің есептеу қауіпсіздігін атап өтті. Қиындықтар: DP дәлдікті төмендетеді, HE есептеу жүктемесін арттырады.

Кесте 1. Интеллектуалды қорғаныс әдістерінің салыстырмалы талдауы

Әдіс	Артықшылықтары	Кемшіліктері	Қолдану саласы	Соңғы жетістіктер (2025–2026)
Дифференциалды құпиялылық (DP)	Статистикалық кепілдік (ϵ), жеңіл енгізу	Дәлдікті төмендету (noise)	Денсаулық сақтау, LLM	$\epsilon=1.9$ -де 96.1% дәлдік
Федералды оқыту (FL)	Деректерді орталықтандырмайды	Градиент ағып кету қаупі	IoT, қаржы	DPSHE гибридііндегі қолдану

Гомом орфты шифрлау (HE)	Шифрлан ған есептеулер	Жоғары есептеу жүктемесі	Объект анықтау	Orion: 139M параметрлі модель
SMPC + гибридтер	Күшті криптографиялы қ қорғау	Коммуни кациялық overhead	Қаржы лық fraud detection	QSAFE- MM1 quantum- resistant

Бұл кесте әдістердің trade-off-тарын көрсетеді.

Генеративті ЖИ-де (GAN, LLM) синтетикалық деректер генерациясы (DP-GAN) және selective forgetting (goldfish loss, Hans et al., 2024) сияқты қосымша техникалар қолданылады. 2026 жылғы болжамдар бойынша, quantum-resistant encryption және predictive analytics AI-дің проактивті қорғанысын күшейтеді (Insprago, 2026).

Деректердің құпиялылығын сақтаудағы интеллектуалды қорғаныс әдістері – DP, FL, HE және SMPC-дің гибридік қолданылуы – заманауи ЖИ жүйелерінің этикалық және құқықтық талаптарын қанағаттандырады. Соңғы зерттеулер (Feretakis et al., 2024; Liu et al., 2026; Orion фреймворкі, 2025) көрсеткендей, privacy-utility балансы қол жетімді, әсіресе денсаулық сақтау және қаржы салаларында.

Болашақта post-quantum криптография және real-time privacy audits интеграциясы қажет. Қазақстанда бұл әдістерді енгізу цифрлық мемлекет құрылысына үлес қосады, жеке деректерді қорғай отырып, инновацияларды дамытады. Зерттеушілерге ұсыныс: гибридік модельдердің scalability-ін және IoT-дағы энергия тиімділігін одан әрі зерттеу. Осылайша, интеллектуалды қорғаныс – құпиялылықтың болашағы бола алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Feretakis, G. et al. Privacy-preserving techniques in generative AI and large language models: A narrative review // Information, 2024. - 15(11). - 697.
2. Liu, X., Sun, H., Sun, N., Jia, B., Xiao, D. DPSHE: A privacy-preserving federated learning scheme based on homomorphic encryption and differential privacy for medical image // Neurocomputing, 2026. - 661. - 131931.
3. Dialzara. Privacy Preserving AI Techniques: Complete 2025 Guide // dialzara.com, 2025.
4. Zhao, G. et al. Privacy-Preserving Large Language Models: Mechanisms, Applications, and Future Directions // arXiv preprint arXiv:2412.06113, 2024.

ОҚУ ПРОЦЕСІН АВТОМАТТАНДЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ШЕКТЕУЛЕРІ

Нурпапа С. А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Боранбай З.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр оқытушы **Изханова Б.Е.**

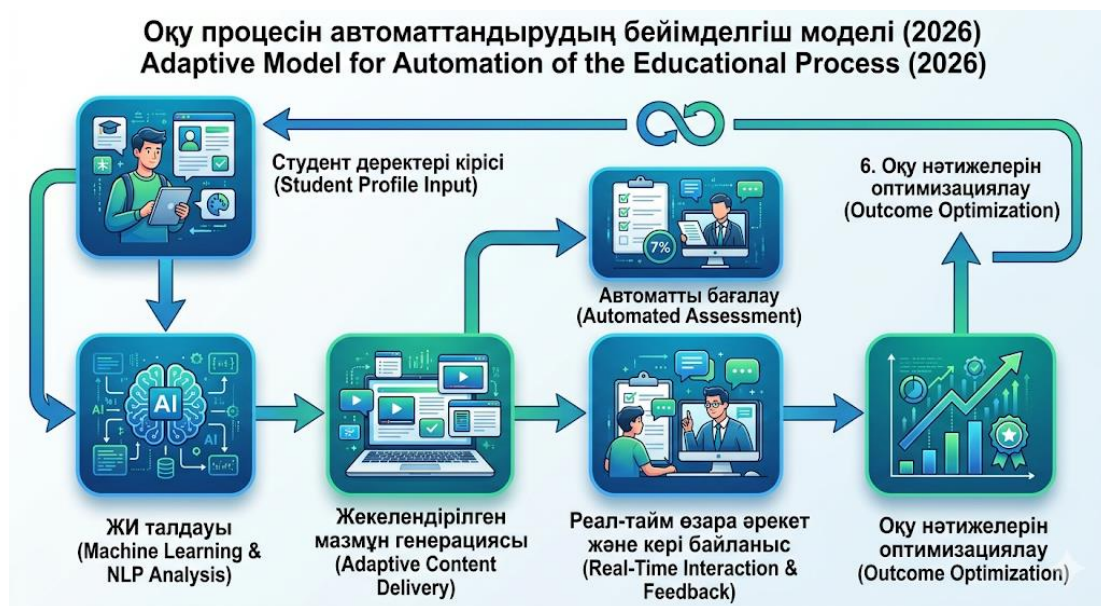
Қазіргі цифрлық трансформация дәуірінде оқу процесін автоматтандыру жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының көмегімен білім беру жүйесінің негізгі құрамдас бөлігіне айналды. 2025–2026 жылдары генеративті ЖИ құралдарының (мысалы, ChatGPT, Gemini, DeepSeek) кең таралуы және бейімделгіш оқыту платформаларының (adaptive learning platforms) дамуы оқушылардың жеке қажеттіліктеріне сай келетін, тиімді және масштабталатын білім беру моделін құруға мүмкіндік береді. Автоматтандыру дегеніміз – оқу материалдарын тарату, бағалау, кері байланыс беру және әкімшілік процестерді машина оқыту (machine learning), табиғи тілді өңдеу (natural language processing – NLP) және ақылды оқыту жүйелері (intelligent tutoring systems) арқылы жүзеге асыру.

Бұл процесс білім берудің теңдік, қолжетімділік және сапа мәселелерін шешуге бағытталған. Дегенмен, мүмкіндіктермен қатар этикалық, техникалық және әлеуметтік шектеулер де бар. Мақалада заманауи мүмкіндіктер мен шектеулер ғылыми тұрғыдан талданады, зерттеу жұмыстарының нәтижелері келтіріледі және қорытынды жасалады.

Оқу процесін автоматтандырудың заманауи мүмкіндіктері. Оқу процесін автоматтандырудың негізгі мүмкіндіктері – жекелендірілген оқыту (personalized learning), әкімшілік жүктемені азайту және қолжетімділікті арттыру. Бейімделгіш оқыту платформалары студенттің білім деңгейін, оқу стилін және қарқынын реал-тайм режимінде талдап, мазмұнды динамикалық түрде өзгертеді. Мысалы, машина оқыту алгоритмдері оқушының қателіктерін анықтап, қосымша материалдар ұсынады немесе күрделілігін төмендетеді.

2025 жылы Microsoft-тың «AI in Education» есебінде 86% білім беру ұйымдары генеративті ЖИ-ді пайдаланатыны көрсетілген. Бұл құралдар оқушылардың мотивациясын арттырып, оқу нәтижелерін 15–35% жақсартады. Ақылды оқыту жүйелері (ITS) бір-бірден тьюторлық қолдау көрсетеді: реал-тайм кері байланыс береді, прогресті болжайды және әлсіз тұстарды түзетеді.

Тағы бір мүмкіндік – әкімшілік процестерді автоматтандыру. ЖИ негізіндегі бағалау жүйелері эссе, тест және жобаларды автоматты түрде тексереді, мұғалімдердің уақытын босатады. Қолжетімділік тұрғысынан ЖИ арқылы мүгедектерге арналған дауысты тану, аударма және виртуалды шындық (VR/AR) интеграциясы білім беруді инклюзивті етеді.



Сурет 1. Оқу процесінің циклдік сипаты

Оқу процесін автоматтандырудың шектеулері . Мүмкіндіктермен қатар бірқатар шектеулер бар. Біріншіден, деректер құпиялылығы мен қауіпсіздігі мәселесі. ЖИ жүйелері үлкен көлемдегі жеке деректерді (learning analytics) жинайды, бұл GDPR және Қазақстанның деректер қорғау заңнамасына сәйкес қатаң бақылауды талап етеді. Екіншіден, алгоритмдік bias: оқыту деректері қисық болса, азшылық топтарға немесе әртүрлі мәдениеттерге қатысты әділетсіздік туындайды.

Үшіншіден, адамдық фактордың жетіспеушілігі. ЖИ эмоционалдық интеллектке ие емес, сондықтан оқушылардың мотивациясы, стрессі немесе әлеуметтік-мәдени контексті ескермейді. Төртіншіден, цифрлық теңсіздік (digital divide): интернет және құрылғылардың жетіспеушілігі дамыған елдерде ғана мүмкіндіктерді толық пайдалануға кедергі келтіреді. Сонымен қатар, мұғалімдердің ЖИ-ге қарсылығы және оқыту сапасының төмендеуі (over-reliance) байқалады – студенттер сыни ойлау және шығармашылық дағдыларын жоғалтуы мүмкін.

Зерттеу жұмыстарының талдауы. 2025 жылы жүргізілген бірқатар ғылыми зерттеулер автоматтандырудың тиімділігін растайды. Huang et al. (2025) K-12 білім беруіндегі ЖИ-дің umbrella review-інде 102 систематикалық шолу негізінде төрт негізгі қиындықты анықтады: технологиялық шектеулер, педагогикалық кедергілер, этикалық тәуекелдер және жүйелік барьерлер. Дегенмен, ЖИ оқушылардың қатысуын, ынтымақтастықты және автоматты бағалауды жақсартатыны дәлелденген.

Garzón (2025) Systematic Review of Artificial Intelligence in Education зерттеуінде 2020–2025 жылдардағы трендтер талданған: смарт сыныптардың дамуы, мұғалімдердің әкімшілік жүктемесінің азаюы және студенттердің этикалық қолдануы мәселелері. Нәтижелер бойынша, ЖИ интеграциясы оқу нәтижелерін айтарлықтай жақсартады, бірақ студенттердің ЖИ-ге тәуелділігі және мұғалімдердің қарсылығы бар.

Alblooshi et al. (2025) Frontiers журналындағы шолу жоғары білімдегі ЖИ-дің мүмкіндіктерін (жекелендіру, мотивация) және қиындықтарын (политикадағы олқылықтар) қарастырған. Microsoft-тың 2025 есебі де қолдау көрсетеді: студенттердің ЖИ қолдануы 20% өскен, бірақ сауаттылық деңгейі төмен.

UNESCO-ның 2024–2025 есептерінде этикалық дилеммалар (bias, privacy) және «Generation AI» үшін дағдыларды дамыту қажеттілігі атап көрсетілген. Бұл зерттеулер автоматтандырудың тиімділігін растаса да, гибриді (адам+ЖИ) модельдің маңыздылығын дәлелдейді.

Оқу процесін автоматтандырудың заманауи мүмкіндіктері – жекелендіру, тиімділік және қолжетімділік – білім берудің сапасын түбегейлі өзгертуге қабілетті. 2025–2026 жылдардағы зерттеулер (Garzón, Kwak, Huang, Microsoft) оқу нәтижелерінің жақсаруын 15–35% дейін растайды. Дегенмен, деректер қауіпсіздігі, алгоритмдік bias, цифрлық теңсіздік және эмоционалдық фактордың жетіспеушілігі сияқты шектеулер мұқият саясатты, мұғалімдерді оқыту және этикалық стандарттарды талап етеді.

Қазақстан контекстінде бұл технологияларды енгізу үшін инфрақұрылымды дамыту, мұғалімдердің цифрлық сауаттылығын арттыру және ұлттық деректер қорғау нормаларын күшейту қажет. Болашақта адам-ЖИ ынтымақтастығы (human-AI synergy) негізіндегі гибриді модельдер оқу процесін тиімді және адамгершілікті етуге мүмкіндік береді. Осылайша, автоматтандыру білім берудің жаңа парадигмасын қалыптастырады, бірақ тек жауапты және теңгерімді қолдану арқылы ғана толық әлеуетін ашады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Wang S., Wang F., Zhu Z., Wang J., Tran T., Du Z. Artificial intelligence in education: A systematic literature review // Expert Systems with Applications, 2024. - 252(Part A). - 124167.
2. Garzón J., Patiño E., Marulanda C. Systematic Review of Artificial Intelligence in Education: Trends, Benefits, and Challenges // Multimodal Technologies and Interaction, 2025. - 9(8). - 84.
3. Mustafa M.Y., Tlili A., Lampropoulos G., Huang R., ... Saqr M. A systematic review of literature reviews on artificial intelligence in education (AIED): a roadmap to a future research agenda // Smart Learning Environments, 2024. - 11. - 59.
4. Topali P. Pedagogical considerations in the automation era: A systematic literature review of AIED in K-12 authentic settings // British Educational Research Journal, 2025. - 51(6). - pp. 2777–2809.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ АУТИЗМ СПЕКТРЛІК БҰЗЫЛЫСЫНДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

Арзиметов Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр оқытушы **Рахметуллақызы А.**

Аутизм спектрлік бұзылысы (ASD — Autism Spectrum Disorder) — неврологиялық дамудың күрделі бұзылысы, ол әлеуметтік коммуникация, өзара әрекеттесу және қайталаушы мінез-құлық үлгілерімен сипатталады. DSM-5 критерийлеріне сәйкес, ASD диагностикасы әлеуметтік-эмоционалдық өзара әрекеттесудің тұрақты тапшылығымен, вербалды/вербалды емес коммуникацияның бұзылуымен және стереотипті мінез-құлықпен анықталады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДСУ) мәліметтері бойынша, әр 100 балаға шамамен 1 ASD жағдайы тіркеледі, ал ерте диагностика мен араласу баланың когнитивті, әлеуметтік және эмоционалдық дамуын айтарлықтай жақсартады.

Қазақстанда және Орталық Азияда ASD таралуы туралы мәліметтер шектеулі болғанымен, соңғы эпидемиологиялық зерттеулер балалық аутизмнің таралуы 2016 жылғы 14-тен 2022 жылғы 59-ға дейін 100 000 балаға өскенін көрсетеді, ал Астана қаласында бұл көрсеткіш 263,7-ге жеткен. Бұл өсім диагностикалық хабардарлықтың артуымен және инфрақұрылымның дамуымен байланысты, дегенмен оңтүстік өңірлерде әлі де төмен көрсеткіштер байқалады, бұл мамандар тапшылығы мен ресурстардың жетіспеушілігінен туындайды. Дәстүрлі диагностикалық әдістер (ADOS-2, ADI-R) субъективті, уақытты көп қажет етеді және мамандардың тапшылығына байланысты кешіктіріледі. Осы контексте жасанды интеллект (ЖИ, AI) объективті, жылдам және қолжетімді шешімдер ұсынады, әсіресе үлкен деректерді (видео, генетика, мінез-құлық параметрлері) талдау арқылы.

Соңғы жылдардағы зерттеулер ЖИ-дің диагностикалық дәлдігін 80–97%-ға дейін жеткізгенін және терапия тиімділігін арттырғанын растайды. Бұл шолу ЖИ-дің ASD-дағы рөлін ғылыми негізде талдайды, әдебиеттерге негізделген талдау жүргізеді және Қазақстан контекстіндегі перспективаларды қарастырады.

ЖИ диагностиканың ең перспективалы бағыты болып табылады, өйткені ол дәстүрлі әдістердің субъективтілігін азайтады және ерте анықтауды (18–72 ай) қамтамасыз етеді.

Видео талдау және үй видеоларына негізделген модельдер. Қысқа үй видеоларынан (1 минуттан аз) мінез-құлық белгілерін (көзбен байланыс, ортақ назар, эмоция тану) автоматты түрде анықтау. Kim et al. (2025) зерттеуінде ансамбльдік DL модель (ResNet, Inception-V3 және басқалар) AUC 0,83 және дәлдік 0,75 көрсетті. Бұл әдіс ресурстар шектеулі орталарда скринингті жылдамдатады және клиникалық бағалауды толықтырады.

Бет әлпеті, дауыс және текст талдауы. Терең оқыту модельдері (ResNet50, VGG-19) балалардың бет әлпет ерекшеліктерінен ASD-ды ажыратады. Mohammadi et al. (2025) скопинг-шолуында бет, дауыс және текст талдауына негізделген ЖИ дәлдікті 85–95%-ға дейін арттырғаны расталды. Ал Saudi Arabia және Египт деректерінде KNN + XAI (SHAP, LIME) модельдері 97% және 92% дәлдікке жеткен.

FDA мақұлдаған құралдар: Canvas Dx. Cognoa компаниясының Canvas Dx — ASD диагностикасына арналған алғашқы ЖИ-құрал (18–72 айлық балаларға). Salomon et al. (2025) нақты өмірдегі зерттеуде NPV 97,6% және PPV 92,4% көрсетті, диагностика жасын 2 жылға ерте жылжытты. Бұл құрал алғашқы медициналық-санитарлық көмекте қолданылады және мамандардың жүктемесін азайтады.

Түсіндірілетін ЖИ (XAI). SHAP және LIME әдістері модельдің шешімін дәрігерлерге түсінікті етеді, сенімділікті арттырады және bias-ты анықтауға мүмкіндік

береді. ЖИ диагностикамен шектелмей, терапияны персонализациялайды және әлеуметтік дағдыларды дамытады.

Робот-ассистенттер және виртуалды шындық (VR). Социалды роботтар (NAO, Pepper) joint attention, imitation және turn-taking дағдыларын дамытады. 2025 жылғы ірі клиникалық сынақтарда (n=69 және n=63) робот-терапия дәстүрлі емдеумен тең нәтиже көрсетті, бірақ балалардың қызығушылығын айтарлықтай арттырды. VR-платформалар әлеуметтік өзара әрекеттесуді модельдейді және қауіпсіз ортада оқытуға мүмкіндік береді.

Персонализацияланған ЖИ-платформалар. CognitiveBotics платформасы 12 айлық бақылауда (n=43) терапия нәтижелерін жақсартты. Генеративті ЖИ (LLM) эмоция тану, feedback және ата-аналарға қолдау көрсетеді. Sohn et al. (2025) шолуында GenAI скринингте, интервенцияда және күтуші білімінде тиімді екені атап өтілді.

Мультимодальды және «digital twin» модельдері. Ми, генетика және мінез-құлық деректерін біріктіру арқылы жеке цифрлық үлгілер құрылады, терапияны нақты баланың қажеттілігіне бейімдейді.

Артықшылықтары: объективтілік, қолжетімділік (әсіресе дамушы елдерде), мамандар жүктемесінің азаюы, ерте араласу арқылы өмір сапасының жақсаруы.

Қиындықтары: деректер bias (нәсіл, мәдениет, жыныс), шағын үлгілер, сыртқы валидацияның жетіспеушілігі, Қазақстанда — локальді деректер базасының аздығы және инфрақұрылым мәселелері.

Этикалық мәселелер: құпиялылық (GDPR/HIPAA талаптары), келісім алу (балалар деректері), AI-дың адам-терапевтті алмастырмауы, әділдік және қауіпсіздік. PEARL-AI сияқты ұсынымдарға сәйкес, ко-дизайн және мульти-орталық сынақтар қажет. Орталық Азияда стигма және мәдени факторлар ескерілуі тиіс.

Қазақстанда ASD диагностикасының төмен көрсеткіштері (0,09%-дан төмен) ЖИ-ді енгізудің маңыздылығын көрсетеді. Локальді деректер базасын құру, халықаралық ынтымақтастық (Cognoa, Google) және мамандарды оқыту қажет. Болашақта мультимодальды GenAI және портативті роботтар инклюзивті қоғам құруға үлес қосады.

Жасанды интеллект ASD-дағы диагностика мен терапияны революциялайды, дәлдікті арттырады және қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Дегенмен, этикалық, техникалық және мәдени мәселелерді шешу міндетті. Қазақстанда бұл бағытты дамыту ұлттық денсаулық стратегиясының бөлігі болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Mohammadi, F., et al. (2025). Artificial Intelligence in Autism Spectrum Disorder Diagnosis: A Scoping Review of Face, Voice, and Text Analysis Methods. *Health Science Reports*, 8(11), e71476. <https://doi.org/10.1002/hsr2.71476>
2. Alsharif, N., et al. (2025). Artificial intelligence-driven diagnosis of autism spectrum disorder in children. *Frontiers in Medicine*. <https://doi.org/10.3389/fmed.2025.1723320>
3. Wankhede, N., et al. (2024). Leveraging AI for the diagnosis and treatment of autism spectrum disorder: Current trends and future prospects. *Asian Journal of Psychiatry*, 101, 103-112.
4. Atturu, H., et al. (2025). Effectiveness of Artificial Intelligence–Based Platform in Administering Therapies for Children With Autism Spectrum Disorder: 12-Month Observational Study. *JMIR Neurotechnology*, 4, e70589.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МОНИТОРИНГ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Керимбай Г. Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

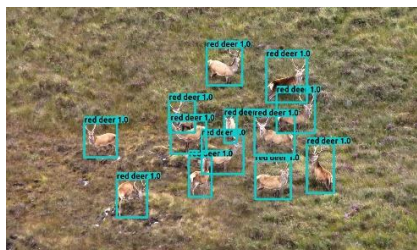
Ғылыми жетекші – магистр оқытушы Сматаұлла Т.Б.

Жасанды интеллект табиғатты қорғай ала ма? – бұл қазіргі заманда өте өзекті сұрақтардың бірі. Қысқаша айтқанда, иә, жасанды интеллект табиғатты қорғауға көмектесе алады, бірақ ол бұл мәселені толық өз бетінше шеше алмайды. Ол – адамзаттың қолындағы қуатты құрал.

Жасанды интеллект дегеніміз – компьютерлер мен бағдарламалардың адамның ойлау, талдау, шешім қабылдау қабілеттеріне ұқсас әрекеттерді орындай алуы. Ол үлкен көлемдегі мәліметтерді тез өңдеп, заңдылықтарды анықтап, болжау жасай алады. Осы қасиеттері арқылы жасанды интеллект экология саласында кеңінен қолданылып жатыр.

Біріншіден, жасанды интеллект табиғатты бақылауда маңызды рөл атқарады. Дрондар мен спутниктер арқылы ормандардың жағдайы, өзен-көлдердің деңгейі, мұздықтардың еруі, ауа сапасы сияқты көрсеткіштер тұрақты түрде бақыланады. Жиналған мәліметтерді жасанды интеллект талдап, табиғаттағы өзгерістерді ерте анықтайды. Мысалы, ормандағы ағаштардың заңсыз кесілуі немесе су көздерінің ластануы бірден байқалып, тиісті шаралар қабылдауға мүмкіндік береді.

Екіншіден, жануарларды қорғауда да жасанды интеллекттің пайдасы зор. Арнайы камералар мен дрондар арқылы жануарлардың қозғалысы бақыланып, олардың саны мен тіршілік ету ортасы зерттеледі. Жасанды интеллект бұл деректерді талдап, сирек кездесетін жануарларды анықтайды және оларды қорғау жолдарын ұсынады. Сонымен қатар, браконьерлік әрекеттерді анықтауға көмектеседі.



Сурет 1. Сирек кездесетін жануарларды анықтау барысы

Үшіншіден, жасанды интеллект ауа райын болжауда кеңінен қолданылады. Ол температура, жел, ылғалдылық сияқты көрсеткіштерді талдап, нақты әрі дәл болжам жасайды. Бұл табиғи апаттардың, мысалы, дауыл, су тасқыны немесе құрғақшылықтың алдын алуға көмектеседі. Нәтижесінде адамдар алдын ала дайындалып, қауіптің әсерін азайта алады.

Төртіншіден, орман өрттерін анықтауда жасанды интеллекттің рөлі ерекше. Арнайы сенсорлар мен тепловизорлар арқылы температураның өзгеруі мен түтіннің пайда болуы бақыланады. Жасанды интеллект бұл белгілерді тез анықтап, өрттің басталуын ерте кезеңде хабарлайды. Бұл өрттің кең таралуының алдын алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл дрондар тек қана өрт жағдайында емес ауыл шаруашылығында, алқаптарда кәсіпкерлердің жұмысын жеңілдету мақсатында қолданылады. Яғни дәрумендерді аз уақытта көп күш жұмсамай жұмысын жеңілдетеді.



Сурет 2. Өртің алдын алу

Бесіншіден, қалдықтарды азайту және қайта өңдеу саласында да жасанды интеллект қолданылады. Ол қоқысты автоматты түрде сұрыптап, қайта өңдеуге жарамды материалдарды анықтайды. Бұл қоршаған ортаның ластануын азайтып, табиғи ресурстарды үнемдеуге көмектеседі.

Алайда, жасанды интеллекттің де шектеулері бар. Ол өздігінен әрекет етпейді, адам берген бағдарлама мен мәліметтерге тәуелді. Егер деректер дұрыс болмаса немесе жүйе қате жасалса, нәтиже де дұрыс болмайды. Сонымен қатар, жасанды интеллектті дамыту үшін көп энергия қажет, бұл өз кезегінде қоршаған ортаға белгілі бір деңгейде зиян келтіруі мүмкін.

Қазіргі экологиялық жағдай тек табиғаттың емес, бүкіл адамзат өркениетінің болашағына әсер ететін мәселе болып отыр. Бұл жерде маңызды нәрсе — табиғатты қорғау тек ғалымдардың немесе арнайы ұйымдардың ғана міндеті емес, әрбір адамның жеке жауапкершілігі екендігін түсіну.

Жасанды интеллект бұл бағытта жаңа мүмкіндіктер ашып жатыр, бірақ оның ең үлкен құндылығы — адамның мүмкіндігін кеңейтуінде. Яғни, AI табиғатты өзі «құтқармайды», ол тек адамға дұрыс шешім қабылдауға көмектесетін құрал. Ең басты шешімді бәрібір адам қабылдайды.

Тағы бір маңызды аспект — технологияны дұрыс және этикалық қолдану. Егер жасанды интеллект экологияға көмектесу үшін емес, керісінше табиғатты одан әрі пайдалануға бағытталса, онда ол кері әсер беруі мүмкін. Сондықтан AI-ды дамытуда экологиялық жауапкершілік бірінші орында тұруы тиіс.

Болашақта экология саласында тек технология емес, білім де маңызды рөл атқарады. Адамдар экологиялық мәдениетті қалыптастырып, табиғатқа саналы түрде қарауды үйренуі керек. Тек осы жағдайда ғана жасанды интеллекттің пайдасы толық көрінеді.

Табиғатты сақтау — бұл технология мен адамның саналы әрекетінің үйлесімі. Егер адам өз жауапкершілігін түсініп, жасанды интеллектті дұрыс бағытта қолданса, онда біз табиғатты сақтап қана қоймай, оны қалпына келтіруге де қол жеткізе аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. UNEP. AI has an environmental problem: Here's what the world can do about that // unep.org, 2024.
2. Causevic, A., Causevic, S., Fielding, M., & Barrott, J. Artificial intelligence for sustainability: opportunities and risks of utilizing Earth observation technologies to protect forests // *Discover Conservation*, 2024.
3. Oladele, O. K. AI in Wildlife Conservation: Species Monitoring, Poaching Prevention, and Habitat Restoration // *ResearchGate*, 2025.
4. Ali et al. Integrated framework of IoT, remote sensing, and AI for sustainable forest management // *Babylonian Journal of Internet of Things*, 2025.
5. PwC. The environmental impact of AI and how to mitigate it: 2025 Sustainability Report // [pwc.be](https://www.pwc.be), 2025.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: ПЕДАГОГТЫҢ ЦИФРЛЫҚ КӨМЕКШІСІ МЕН ТРАЕКТОРИЯСЫ

Қасымбек А.А

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр оқытушы Смағұлла Т.

Қазіргі таңда жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары адамзат өмірінің барлық саласына, соның ішінде білім беру жүйесіне де түбегейлі өзгерістер енгізуде. Мемлекет басшысы Қ. Тоқаевтың «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы аясында білім беруді цифрландыру мәселесі басым бағыттардың бірі болып табылады. Егер бұрын ЖИ тек техникалық мамандардың құралы болса, бүгінде ол мұғалімдер мен оқушылардың күнделікті серігіне айналды. Осы орайда, педагог пен оқушылардың заманауи цифрлық құрылғыларды оқу процесінде тиімді қолдану сәті **1-суретте** көрсетілген.



1-сурет. Педагог пен оқушылардың цифрлық технологияларды қолдану процесі.

Білім берудегі ЖИ-дің басты рөлі – педагогты алмастыру емес, оның қызметін автоматтандыру арқылы шығармашылыққа уақыт босату. Жасанды интеллект көмегімен әр оқушының жеке қабілетін ескере отырып, «Adaptive Learning» (бейімделген оқыту) моделін құру мүмкіндігі туды. Бұл мақалада ЖИ-дің мұғалімге көмекші ретіндегі тиімділігі және білім алушының жеке даму траекториясын қалыптастырудағы маңызы қарастырылады. Сондай-ақ, технология мен адам факторының арасындағы тепе-теңдікті сақтау мәселелері талқыланады.

Жасанды интеллект білім беру саласына енгенде, алғашқыда «мұғалім мамандығы жойыла ма?» деген үрей туындағаны жасырын емес. Алайда, қазіргі тәжірибе ЖИ-дің педагогқа бәсекелес емес, керісінше, оның интеллектуалды «оң қолы» екенін дәлелдеп отыр.

Біріншіден, ЖИ – мұғалімнің уақыт менеджері. Педагогтың жұмыс күнінің 30-50%-ы сабақ жоспарын құруға, тапсырмалар дайындауға және тексеруге кетеді. Мәселен, ChatGPT немесе Gemini секілді тілдік модельдер мұғалімнің сұранысы бойынша бірнеше секунд ішінде 45 минуттық сабақтың интерактивті сценарийін жасап бере алады.

Бұл мұғалімге техникалық жұмыстан арылып, оқушымен тікелей қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект мұғалімнің техникалық жүктемесін азайтып, оқушымен шығармашылық байланыс орнатуына жағдай жасайды. Мұндай цифрлық коллаборацияның үлгісін 2-суреттен көруге болады.

Мұғалімдер MagicSchool.ai немесе Curipod сияқты жасанды интеллект платформаларын қолдану арқылы презентацияларды, сабақ жоспарларын және

деңгейлік тапсырмаларды автоматты түрде генерациялай алады. Бұл деректерді өңдеу жылдамдығын арттырып, мұғалімнің жұмыс жүктемесін жеңілдетеді.



2-сурет. Білім берудегі адам мен жасанды интеллект коллаборациясы.

Екіншіден, бейімделген оқыту (Adaptive Learning). ЖИ негізіндегі платформалар әр оқушының жауап беру жылдамдығы мен қателіктерін талдай отырып, оған жеке тапсырмалар ұсынады. Бұл — білім берудегі нағыз демократия, себебі әр бала өз қарқынымен дами алады. Күрделі тақырыптарды ЖИ құралдары (Midjourney, ElevenLabs) арқылы көрнекі видеоға немесе аудио-подкастқа айналдыру оқушылардың қызығушылығын бірнеше есе арттырады. MagicSchool.ai немесе Curipod сияқты IT құралдары арқылы сабақ жоспарлары мен тапсырмаларды бірнеше секундта дайындау мүмкіндігі туды.

ЖИ алгоритмдері (мысалы, Khanmigo немесе Duolingo платформаларындағыдай) оқушының жауаптарын нақты уақыт режимінде талдап, оның білім деңгейіне қарай мазмұнды бейімдейді. Бұл машиналық оқыту (Machine Learning) технологиясының білім берудегі тиімді қолданысына мысал бола алады.

Үшіншіден, мұғалім рөлінің трансформациясы. Егер бұрын педагог ақпаратты тек жеткізуші рөлін атқарса, қазіргі таңда ол ментор (тәлімгер) және фасилитатор деңгейіне көтерілуі тиіс. ЖИ кез келген ақпаратты 3 секундта тауып бергенімен, ол ақпаратты сыни тұрғыдан талдауды және оны өмірде этикалық тұрғыда қолдануды үйрете алмайды. Болашақтың білікті маманы — тек білімді адам емес, ЖИ құралдарына дұрыс сұраныс (prompt) бере алатын және онымен тиімді коллаборация жасай алатын тұлға.

Дауыс клондау (ElevenLabs) және кескін генерациялау (Midjourney, DALL-E) технологиялары арқылы тарихи тұлғалардың «сөйлейтін» аватарларын жасауға болады. Бұл мультимедиялық технологиялар оқушылардың материалды визуалды және аудио арқылы қабылдау мүмкіндігін кеңейтеді.

Білім берудегі жасанды интеллект — бұл қауіп емес, мұғалімге берілген интеллектуалды «суперкүш». ЖИ-ді оқу процесіне дұрыс интеграциялау мұғалімнің уақытын үнемдеп, оқушының жеке даму траекториясын құруға мүмкіндік береді.

Технологияның ең дамыған түрі де адамның мейірімін, тұлғалық үлгісін және оқушының жай-күйін тани алу қабілетін алмастыра алмайды. Технология — тек құрал, ал білім берудің жүрегі — адам. ЖИ-ді меңгерген заманауи мұғалім ғана болашақ ұрпақты цифрлық әлемнің сынақтарына дайындай алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ.К. «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты халыққа Жолдауы. – Астана: Ақорда, 2023.
2. Рассел С., Норвиг П. Искусственный интеллект: современный подход. – М.: Вильямс, 2019. – 1408 с.
3. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007 (өзгертулермен).
4. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence In Education. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
5. UNESCO. Beijing Consensus on Artificial Intelligence and Education. – Paris: UNESCO, 2019.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ МЕДИЦИНАДА: АДАМ ӨМІРІН САҚТАЙТЫН ТЕХНОЛОГИЯ МА, ӘЛДЕ ҚАУІП ПЕ?

Бейсенбі С. Қ.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр оқытушы **Изханова Б.Е.**

Қазіргі заман – технологиялар дәуірі. Соңғы жылдары адамзат өміріне түбегейлі өзгеріс әкелген бірқатар жаңа технологиялар пайда болды. Олардың қатарында жасанды интеллект, үлкен деректер (Big Data), робототехника, биотехнология, гендік инженерия және телемедицина ерекше орын алады. Бұл технологиялар тек тұрмысты жеңілдетіп қана қоймай, адам өмірінің ұзақтығы мен сапасына тікелей әсер ете бастады. Әсіресе медицина саласында олардың ықпалы орасан зор. Бүгінде дәрігерлерге диагноз қоюда компьютер көмектеседі, операцияларды роботтар жасайды, ал кейбір жағдайларда жасанды интеллект адамның өмірін сақтап қалуда шешуші рөл атқарады.

Медицинадағы заманауи технологиялардың дамуы адам өмірін сақтаудың жаңа кезеңін ашты деуге болады. Мысалы, роботтандырылған хирургия адам қолымен жасау қиын операцияларды жоғары дәлдікпен орындауға мүмкіндік береді. Гендік инженерия тұқым қуалайтын ауруларды емдеуге жол ашуда. Ал үлкен деректер технологиясы миллиондаған пациенттердің мәліметтерін талдай отырып, аурулардың таралу заңдылықтарын анықтауға көмектеседі. Осындай жаңалықтардың ішінде жасанды интеллект ерекше маңызға ие, себебі ол барлық басқа технологияларды біріктіріп, оларды «ақылды» етеді.

Жасанды интеллект – тек бағдарламалық құрал ғана емес, ол үйрене алатын, тәжірибеден қорытынды шығаратын және шешім қабылдайтын жүйе. Медицинада ол наукастың жағдайын талдап, ықтимал диагноздарды ұсына алады, тіпті кейбір жағдайларда дәрігерден де жылдам және дәл нәтиже береді. Мысалы, зерттеулер көрсеткендей, жасанды интеллект жүйелері рентген немесе томография суреттерін талдауда кейбір ауруларды анықтау бойынша тәжірибелі дәрігерлермен тең, кейде тіпті жоғары нәтиже көрсетеді.

Осындай мүмкіндіктеріне қарап, көптеген адамдар жасанды интеллектті медицинадағы «құтқарушы технология» ретінде бағалайды. Шынында да, оның адам өмірін сақтаудағы рөлі өте үлкен. Біріншіден, ол ауруларды ерте анықтауға мүмкіндік береді. Көптеген қауіпті аурулар, әсіресе қатерлі ісік, бастапқы кезеңінде байқалмайды. Ал жасанды интеллект әлсіз белгілердің өзін анықтап, ауруды ерте кезеңде табуға көмектеседі. Бұл – мыңдаған адамдардың өмірін сақтап қалуға мүмкіндік беретін фактор.

Екіншіден, жасанды интеллект емдеуді жекелендіреді. Бұрын медицинада «ортақ емдеу» тәсілі кеңінен қолданылса, қазіргі таңда әр пациентке жеке тәсіл қажет екені дәлелденді. Жасанды интеллект адамның генетикалық ерекшеліктерін, өмір салтын,

бұрынғы ауруларын ескере отырып, ең тиімді емдеу жолын ұсына алады. Бұл әсіресе күрделі аурулар кезінде өте маңызды.

Үшіншіден, жасанды интеллект төтенше жағдайларда жылдам шешім қабылдауға көмектеседі. Мысалы, жедел жәрдем қызметінде немесе реанимация бөлімінде әр секунд маңызды. Мұндай кезде жасанды интеллект науқастың көрсеткіштерін талдап, дәрігерге шұғыл ұсыныстар бере алады. Кейбір жүйелер жүрек ұстамасын немесе инсультті алдын ала болжай алады, бұл уақытында көмек көрсетуге мүмкіндік береді.

Төртіншіден, телемедицина мен жасанды интеллекттің бірігуі медицинаға қолжетімділікті арттырды. Бұрын шалғай ауылдарда тұратын адамдар білікті дәрігерге жете алмайтын болса, бүгінде онлайн кеңес алу мүмкіндігі бар. Жасанды интеллект алғашқы тексеруді жүргізіп, пациентті қажетті маманға бағыттай алады.

Алайда, барлық осы артықшылықтарға қарамастан, жасанды интеллекттің медицинадағы рөлі тек оң жағынан ғана бағаланбайды. Оның қауіптері де бар және кейбір жағдайларда бұл қауіптер өте маңызды болуы мүмкін.

Тағы бір қызықты әрі даулы мәселе – болашақта жасанды интеллект дәрігерлерді алмастыра ма деген сұрақ. Кейбір футурологтар болашақта робот-дәрігерлер пайда болады деп болжайды. Шынында да, техникалық тұрғыдан бұл мүмкін. Бірақ медицина тек диагноз бен емдеуден тұрмайды. Бұл – адаммен қарым-қатынас, сенім және психологиялық қолдау. Науқас үшін дәрігердің жылы сөзі мен түсіністігі кейде дәріден де маңызды. Сондықтан жасанды интеллект дәрігерді толық алмастыра алмайды, бірақ оның жұмысын айтарлықтай өзгертеді.

Тағы бір болашақ бағыт – цифрлық егіз (digital twin) технологиясы. Бұл – адамның виртуалды көшірмесін жасау дегенді білдіреді. Яғни, әр адамның денсаулығы туралы барлық деректер негізінде оның «сандық моделі» құрылады. Дәрігерлер сол модель арқылы түрлі емдеу тәсілдерін алдын ала тексеріп, қайсысы тиімді екенін анықтай алады. Бұл науқасқа зиян келтірмей, ең дұрыс шешімді таңдауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, жасанды интеллект дәрі-дәрмек жасау процесін де түбегейлі өзгертіп жатыр. Бұрын жаңа дәріні жасау үшін ондаған жылдар қажет болса, қазіргі таңда жасанды интеллект бұл процесті бірнеше есеге жылдамдата алады. Ол миллиондаған химиялық қосылыстарды талдап, қайсысы белгілі бір ауруға қарсы тиімді болуы мүмкін екенін анықтайды. Бұл әсіресе пандемия сияқты шұғыл жағдайларда өте маңызды. Мысалы, жаңа вирустар пайда болған кезде, жасанды интеллект қысқа уақыт ішінде ықтимал емдеу әдістерін ұсына алады.

Осы мүмкіндіктердің барлығы жаңа қауіптерді де қатар алып келеді. Болашақта жасанды интеллектке тәуелділік күшейген сайын, оның ақауларының салдары да ауыр болуы мүмкін. Егер бүкіл медициналық жүйе жасанды интеллектке негізделсе, кез келген техникалық ақау немесе кибершабуыл үлкен дағдарысқа әкелуі ықтимал. Мысалы, ауруханалардың жүйелері бұзылса немесе деректер жоғалса, мыңдаған пациенттің өміріне қауіп төнуі мүмкін.

Киберқауіпсіздік мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Соңғы жылдары медициналық мекемелерге жасалған кибершабуылдар саны артқан. Егер хакерлер жасанды интеллект жүйесіне қол жеткізсе, олар медициналық деректерді өзгертіп немесе жойып жіберуі мүмкін. Бұл қате диагноздарға, дұрыс емес емдеуге және тіпті адам өліміне әкелуі ықтимал. Сондықтан жасанды интеллектті медицинада қолдану тек технологиялық емес, сонымен қатар қауіпсіздік тұрғысынан да мұқият бақылауды қажет етеді.

Тағы бір маңызды мәселе – алгоритмдердің ашықтығы. Көптеген жасанды интеллект жүйелері «қара жәшік» принципімен жұмыс істейді, яғни олар қандай шешімді қалай қабылдағанын толық түсіндіре алмайды. Медицинада бұл үлкен проблема болуы мүмкін. Себебі дәрігер мен пациент қабылданған шешімнің негізін түсінуі тиіс. Егер жасанды интеллект диагноз қойса, бірақ оның қалай қойылғаны белгісіз болса, бұл сенімсіздік тудырады.

Болашақта жасанды интеллект медицинадағы рөлін одан әрі кеңейте түседі. Мысалы, толық автоматтандырылған ауруханалар пайда болуы мүмкін. Мұндай мекемелерде диагностика, емдеу және бақылау процестерінің көп бөлігі автоматты түрде жүзеге асады. Бұл тиімділікті арттырғанымен, адам қатысуының азаюына әкеледі. Ал бұл өз кезегінде жаңа этикалық және әлеуметтік мәселелерді туындатады.

Тағы бір қызықты бағыт – жасанды интеллект пен нейротехнологияның бірігуі. Бұл ми мен компьютер арасындағы тікелей байланысты білдіреді. Болашақта мұндай технологиялар сал ауруына шалдыққан адамдарға қайта қозғалу мүмкіндігін беріп, есте сақтау қабілетін жақсартуға көмектесуі мүмкін. Бұл – медицинадағы нағыз революция болуы ықтимал бағыттардың бірі.

Тағы бір қызықты әрі даулы мәселе – болашақта жасанды интеллект дәрігерлерді алмастыра ма деген сұрақ. Кейбір футурологтар болашақта робот-дәрігерлер пайда болады деп болжайды. Шынында да, техникалық тұрғыдан бұл мүмкін. Бірақ медицина тек диагноз бен емдеуден тұрмайды. Бұл – адаммен қарым-қатынас, сенім және психологиялық қолдау. Науқас үшін дәрігердің жылы сөзі мен түсіністігі кейде дәріден де маңызды.

Осы барлық факторларды ескере отырып, жасанды интеллект медицинада екіжақты құбылыс екенін көруге болады. Бір жағынан, ол адам өмірін сақтайтын, ауруларды ерте анықтайтын, емдеуді тиімді ететін қуатты құрал. Екінші жағынан, ол жаңа қауіптерді, жауапкершілік мәселелерін және этикалық дилеммаларды тудырады.

Сондықтан негізгі мәселе «жасанды интеллект жақсы ма, әлде жаман ба?» деген сұрақта емес. Негізгі мәселе – оны қалай қолданамыз дегенде. Егер жасанды интеллект дұрыс, жауапкершілікпен және адам бақылауымен қолданылса, ол адам өмірін сақтайтын ең маңызды технологиялардың біріне айналады. Ал егер ол бақылаусыз дамып, тек пайда табу немесе жылдамдық үшін қолданылса, онда ол қауіп көзіне айналуы мүмкін.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект медицинада – әрі мүмкіндік, әрі қауіп. Оның болашағы адамзаттың таңдауына байланысты. Ең дұрыс жол – технология мен адам тәжірибесін үйлестіру. Жасанды интеллект дәрігердің орнын баспау керек, керісінше оны күшейтуі тиіс. Сонда ғана бұл технология адам өмірін сақтаудың сенімді құралы бола алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Topol, E. Deep Medicine: How Artificial Intelligence Can Make Healthcare Human Again. Basic Books, 2019.
2. Russell, S., Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson, 2021.
3. Jiang, F. et al. Artificial intelligence in healthcare: past, present and future. Stroke and Vascular Neurology, 2017.
4. Esteva, A. et al. Dermatologist-level classification of skin cancer with deep neural networks. Nature, 2017.
5. World Health Organization. Ethics and governance of artificial intelligence for health, 2021.
6. Davenport, T., Kalakota, R. The potential for artificial intelligence in healthcare. Future Healthcare Journal, 2019

ҚАУІПСІЗДІК ПЕ, ӘЛДЕ ЕРКІНДІК ПЕ: ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ ТАҢДАУ

Базарбай А.Т.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – т.ғ. магистрі Мәулімсейіт Д.Б.

Аннотация. Бұл мақалада цифрлық дәуірдегі қауіпсіздік пен еркіндік арасындағы тепе-теңдік мәселесі қарастырылады. Автор қазіргі қоғамдағы цифрлық бақылау, әлеуметтік желілердің ықпалы, деректер қауіпсіздігі және алгоритмдердің рөлі туралы талдау жасайды. Сонымен қатар, мақалада адамның жеке өмірі мен таңдау еркіндігіне әсер ететін заманауи технологиялардың артықшылықтары мен қауіптері қарастырылады. Нәтижесінде, қауіпсіздік пен еркіндіктің үйлесімін табу қажеттілігі негізделеді.

Кіріспе. Бүгін біз өмір сүріп жатқан әлем бұрынғыдан мүлде өзгеше. Әр қадамымыз, әр іздеуіміз, тіпті әрбір ойымызға дейін цифрлық кеңістікте із қалдырады. Біз қауіпсіз болу үшін деректерімізді бөлісеміз, бақылауға келісеміз, жүйелерге сенеміз.

Бірақ осы жерде маңызды сұрақ туындайды: біз шынымен қорғалып жүрміз бе, әлде өз еркіндігімізді біртіндеп жоғалтып жатырмыз ба?

Бұл сұрақ — жай ғана технологиялық мәселе емес. Бұл — біздің болашағымызға, таңдауымызға және жеке өмірімізге тікелей әсер ететін терең философиялық дилемма.

Бүгінгі таңда адамзат бұрын-соңды болмаған қарқынмен цифрлық трансформация кезеңін бастан кешіруде. Интернет, жасанды интеллект, үлкен деректер (Big Data) сияқты технологиялар біздің өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды. Әрбір қадамымыз, әрбір іздеуіміз, тіпті қызығушылықтарымыздың өзі цифрлық кеңістікте тіркеледі.

Біз қауіпсіз болу үшін өз деректерімізді бөлісеміз, түрлі платформаларға тіркелеміз, жүйелерге сенеміз. Алайда осы жерде маңызды сұрақ туындайды: біз шынымен қорғалып жүрміз бе, әлде өз еркіндігімізді біртіндеп жоғалтып жатырмыз ба?

Бұл мәселе тек технологиялық емес, сонымен қатар әлеуметтік, құқықтық және философиялық тұрғыдан маңызды. Сондықтан цифрлық дәуірдегі қауіпсіздік пен еркіндік арасындағы байланысты жан-жақты қарастыру қажет.

Цифрлық бақылау: қауіпсіздік үшін бе, әлде бақылау үшін бе?

Қазіргі таңда көптеген елдерде көшелерге камералар орнатылып, адамдардың қозғалысы бақыланады. Смартфондар біздің орналасқан жерімізді анықтайды, ал әлеуметтік желілер біздің қызығушылықтарымызды зерттейді. Мысалы, сен бір рет белгілі бір затты іздесең, кейін сол туралы жарнамалар үнемі алдыңнан шығады. Бұл — жай ғана ыңғайлылық па, әлде бақылау ма?

Кейбір мемлекеттерде азаматтардың әрекеттері толық бақылауға алынады. Бұл қылмысты азайтуға көмектеседі, бірақ сонымен қатар адамдардың жеке өміріне қол сұғылуына әкеледі. Яғни, қауіпсіздік артқан сайын, еркіндік шектеле бастайды.

Қауіпсіздік: тұрақтылық пен қорғаныс иллюзиясы

Цифрлық қауіпсіздік — бүгінгі қоғамның басты талаптарының бірі. Банктік қосымшалар, әлеуметтік желілер, мемлекеттік қызметтер — барлығы біздің деректерімізді сақтайды және қорғайды.

Мысалы, екі факторлы аутентификация, биометриялық тексеру (саусақ ізі, бет-әлпетті тану) сияқты технологиялар біздің аккаунттарымызды қорғауға көмектеседі. Бұл бізге сенімділік береді.

Алайда, қауіпсіздік әрқашан бақылаумен қатар жүреді. Біз өз деректерімізді қорғау үшін оларды жүйелерге толықтай сеніп тапсырамыз. Ал бұл деректер кімнің қолында? Олар қалай пайдаланылады?

Кей жағдайларда қауіпсіздік дегеніміз — толық бақылау. Ал толық бақылау еркіндікті шектеуі мүмкін.

Әлеуметтік желілер: еркіндік пе, әлде алгоритмдердің ықпалы ма?

Әлеуметтік желілер қазіргі жастардың өмірінде ерекше орын алады. Олар адамдарға өз ойын білдіруге, шығармашылығын көрсетуге мүмкіндік береді.

Алайда бұл платформаларда көрінетін ақпарат кездейсоқ емес. Арнайы алгоритмдер қолданушылардың қызығушылықтарына қарай контентті іріктейді. Нәтижесінде адам тек өзіне ұнайтын ақпаратты ғана көреді.

Бұл құбылыс “ақпараттық көпіршік” (filter bubble) деп аталады. Ол адамның көзқарасын шектеп, сыни ойлау қабілетіне әсер етуі мүмкін.

Мысалы, TikTok немесе Instagram платформалары қолданушыға тек қызықты контентті ұсынады. Бұл ыңғайлы болғанымен, адамның ақпаратты толық қабылдауына кедергі келтіреді.

Сонымен қатар, әлеуметтік желілерде жалған ақпарат, кибербуллинг және алаяқтық жағдайлары жиі кездеседі. Бұл еркіндіктің шексіз болуы әрқашан қауіпсіздікке әкелмейтінін көрсетеді.

Цифрлық тәуекелдер және киберқауіпсіздік

Цифрлық технологиялардың дамуы жаңа қауіптерді де қатар алып келді. Кибершабуылдар, деректердің ұрлануы, фишинг сияқты қауіптер күн сайын артып келеді.

Мысалы, көптеген пайдаланушылар өздерінің жеке мәліметтерін білместен үшінші тараптарға береді. Бұл жағдай қаржылық шығындарға немесе жеке ақпараттың таралуына әкелуі мүмкін.

Сондықтан цифрлық сауаттылықты арттыру маңызды. Әрбір адам интернетте өзін қалай қорғау керектігін білуі тиіс.

Қауіпсіздік тек технологияларға ғана емес, адамның өзіне де байланысты.

Еркіндік пен жауапкершілік

Цифрлық дәуірде еркіндік ұғымы жаңа мағынаға ие болды. Адамдар өз пікірін еркін білдіре алады, ақпаратқа қол жеткізе алады.

Алайда еркіндік әрқашан жауапкершілікпен қатар жүруі тиіс. Әлеуметтік желілерде жазылған әрбір пікір қоғамға әсер етеді.

Сондықтан әрбір пайдаланушы өз әрекетінің салдарын түсінуі қажет. Бұл цифрлық мәдениетті қалыптастырудың маңызды бөлігі.

Әлеуметтік желілер: еркіндік пе, әлде алгоритмдердің ықпалы ма?

Біз әлеуметтік желілерде өз ойымызды еркін білдіреміз деп ойлаймыз. Бірақ шын мәнінде, біз көретін ақпараттың көбін алгоритмдер таңдайды.

Мысалы, TikTok немесе Instagram бізге ұнайтын контентті ғана көрсетеді. Бұл бізді “ыңғайлы әлемде” ұстайды, бірақ біздің көзқарасымызды шектейді.

Нәтижесінде, біз еркін таңдау жасап жатырмыз деп ойлаймыз, бірақ шын мәнінде бізді жүйе бағыттап отырады.

Мысалы, TikTok, Instagram сияқты платформалар жастарға өзін көрсетуге мүмкіндік береді. Бірақ дәл осы еркіндік кейде жалған ақпараттың таралуына, кибербуллингке, алаяқтыққа жол ашады.

Яғни, толық еркіндік — толық қауіпсіздік емес. Еркіндік артқан сайын тәуекел де артады.

Цифрлық бақылау: көрінбейтін жүйе

Бүгінгі күні біз байқамайтын бір шындық бар — біз үнемі бақылаудамыз.

Біздің іздеулеріміз, лайктарымыз, пікірлеріміз — барлығы алгоритмдер арқылы талданады. Соның нәтижесінде бізге тек өзімізге ұнайтын контент көрсетіледі. Бұл — “ақпараттық көпіршік” (filter bubble) деп аталады.

Нәтижесінде біз әлемді толық емес, шектеулі түрде қабылдай бастаймыз. Бұл біздің ойлау еркіндігімізге әсер етеді.

Цифрлық дәуірде еркіндік тек таңдау мүмкіндігі ғана емес, сонымен қатар сол таңдаудың қаншалықты шынайы екендігімен өлшенеді

Сонымен, біз не таңдаймыз: толық қауіпсіздік пе, әлде шексіз еркіндік пе?

Шын мәнінде, бұл жерде “бірін таңдау” дұрыс шешім емес. Ең маңыздысы — осы екеуінің арасындағы тепе-теңдікті табу.

Қорытынды. Цифрлық дәуір — бұл тек технологиялардың дамуы емес. Бұл — жаңа жауапкершілік дәуірі. Біз өз еркіндігімізді сақтай отырып, қауіпсіздігімізді қамтамасыз етуді үйренуіміз керек. Өйткені болашақта ең құнды ресурс — бұл деректер ғана емес, саналы таңдау жасай алатын адам болады.

Қауіпсіздік пе, әлде еркіндік пе?

Мүмкін, дұрыс жауап — таңдау емес, үйлесім шығар.

Егер біз бәрін қауіпсіздікке айырбастасақ — еркіндігімізден айырыламыз.

Ал егер тек еркіндікті тандасақ — қауіпсіздігімізге қауіп төнеді.

Сондықтан ең бастысы — саналы таңдау жасау.

Өйткені болашақта бізді қорғайтын да, шектейтін де — технология емес, біздің өз шешіміміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кастельс М. Ақпараттық дәуір: экономика, қоғам және мәдениет. – Алматы, 2018.
2. Шваб К. Төртінші өнеркәсіптік революция. – Астана, 2019.
3. Pariser E. The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You. – New York, 2011.
4. ҚР «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы.
5. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – 2017.

UAV-BASED MULTISPECTRAL IMAGING AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR EARLY CROP DISEASE DETECTION AND NUTRIENT DEFICIENCY DIAGNOSIS

Zhandarov Kanat

Tashenev University, Shymkent

Scientific supervisor – Master technical sciences **Maulimseit D.B.**

Introduction. Crop diseases and nutrient imbalances remain among the most costly challenges in global agriculture, responsible for roughly a quarter of annual yield losses according to FAO estimates. The conventional approach — agronomists walking through fields and visually inspecting plants — has obvious limitations: it is slow, inherently subjective, and tends to catch problems only when visible damage has already spread. For a country like Kazakhstan, where grain farming stretches across more than 22 million hectares of steppe, relying on manual scouting alone is not a realistic option.

Over the past several years, a promising alternative has emerged at the intersection of three technologies: unmanned aerial vehicles (UAVs or drones), cameras that see beyond visible light (multispectral and hyperspectral sensors), and machine learning algorithms capable of interpreting the resulting imagery. Together, they form a pipeline where a drone flies over a field, captures images in wavelength bands that reveal hidden plant stress, and an AI model processes these images to flag diseases, water shortage, or missing nutrients — often before any symptoms are visible to a human observer. This paper examines how this pipeline works, what recent research has achieved, and why Kazakhstan’s agricultural sector stands to benefit from adopting it.

1. How multispectral imaging reveals plant health. A regular camera records three colour channels: red, green, and blue. A multispectral camera adds several more, typically capturing the red edge (~720 nm) and near-infrared (NIR, ~800–900 nm) portions of the electromagnetic spectrum. The reason this matters is rooted in basic plant physiology. Chlorophyll, the pigment driving photosynthesis, strongly absorbs red light. Meanwhile, the internal cell structure of a healthy leaf reflects NIR radiation efficiently. When a plant is stressed — whether by a fungal infection, lack of nitrogen, or water deficit — chlorophyll concentration drops and cell structure degrades, shifting the balance between absorption and reflection.

By comparing how much red light a canopy absorbs versus how much NIR it reflects, we obtain vegetation indices — simple ratios that quantify health status. The best-known index, NDVI, equals $(\text{NIR} - \text{Red}) / (\text{NIR} + \text{Red})$ and ranges from -1 to $+1$. Values above 0.6 generally correspond to vigorous vegetation, while values below 0.4 signal stress. Other indices complement NDVI: NDRE uses the red-edge band and reacts earlier to nitrogen deficiency; NDMI tracks moisture levels; EVI avoids the saturation problems NDVI encounters in very dense canopies. None of these indices alone gives a full diagnosis, but taken together they form a multi-dimensional fingerprint of crop condition.

What makes drone-mounted sensors particularly valuable compared to satellites is spatial resolution. A satellite like Sentinel-2 delivers 10–20 metres per pixel — good enough to spot large-scale patterns, but too coarse to isolate a single diseased row. A drone flying at 50 metres altitude with a camera like the MicaSense RedEdge-P captures data at 2–3 cm per pixel, making it possible to detect anomalies at the individual plant level.

2. Artificial intelligence for interpreting aerial imagery. Raw vegetation index maps are informative, but turning them into specific diagnoses — rust versus septoria versus nitrogen deficiency — requires pattern recognition beyond simple thresholds. This is where deep learning comes in. Convolutional neural networks (CNNs) such as ResNet and DenseNet have been trained on labelled aerial datasets to classify crop diseases with reported accuracies above 90% in controlled trials. However, controlled conditions rarely reflect the messiness of real fields, where lighting varies, weeds intermingle with crops, and multiple stresses may overlap.

Recent work has pushed toward more robust architectures. A 2025 study published in *Nature Scientific Reports* introduced AgroVisionNet, a hybrid CNN-Transformer model that fuses drone imagery with time-synchronised environmental data — temperature, humidity, and soil moisture readings from ground-based IoT sensors. The key idea is that environmental context helps disambiguate visual symptoms: leaf wilting, for instance, looks similar whether caused by fungal attack or heat stress, but the sensor data can differentiate between the two. The authors also demonstrated that the model could run on edge hardware (an NVIDIA Jetson Nano), eliminating the need for cloud connectivity during field operations.

Another active research direction involves real-time object detection. Networks from the YOLO family — lightweight architectures designed for speed — have been adapted to locate and classify disease lesions in aerial images as the drone is still in flight. More experimental approaches combine visual detection with large language models: a YOLO variant identifies the problem, then a language model generates a plain-text treatment recommendation that a farmer without a plant pathology degree can act on. While this kind of integration is still in early stages, it hints at a future where the gap between detection and actionable advice shrinks to seconds.

Explainability deserves a brief mention as well. Techniques like Grad-CAM produce heatmaps showing which image regions drove the model's prediction, allowing an agronomist to verify whether the AI is responding to genuine disease symptoms or to an artefact like shadow or soil exposure. Trust-building matters: if farmers cannot understand why the system flags a particular zone, adoption will remain slow.

3. From data collection to field action. The practical workflow has four stages. First, a flight plan is created in software that generates overlapping passes across the field (typically 75–80% overlap to allow stitching). Flights are scheduled around midday when shadows are

shortest and illumination most uniform. Second, the drone executes the plan autonomously, triggering the multispectral camera at GPS-defined intervals. A 100-hectare field can usually be covered in one to two battery cycles — roughly 40–60 minutes of total flight time with a multirotor platform like the DJI Matrice 350 RTK.

Third, the captured images are processed: stitched into a georeferenced orthomosaic, calibrated against a radiometric reference panel, and used to compute vegetation index layers. Fourth, the AI model runs over these layers and produces a field health map classifying each zone by condition: healthy, mild stress, disease detected, nutrient deficiency suspected, etc. This map can feed directly into variable-rate application (VRA) equipment, so a sprayer applies fungicide only to infected zones rather than blanketing the entire field. Studies report that this targeted approach can cut chemical usage by 30–40% while maintaining the same level of crop protection.

4. Prospects and barriers for Kazakhstan. Kazakhstan's grain belt — millions of hectares of wheat, barley, and oilseeds across the northern oblasts — is a natural fit for drone-based monitoring. The distances are too large for manual scouting, and the resolution of freely available satellite imagery is insufficient for early-stage disease detection. Wheat, the country's primary export crop, is particularly vulnerable to leaf rust, septoria, and fusarium head blight — pathogens whose early spectral signatures are well-documented in the literature and detectable by multispectral sensors.

At the policy level, Kazakhstan has been actively pursuing agricultural digitalization. The government's digital strategy includes pilot programs for precision farming in Akmola, Kostanay, and North Kazakhstan oblasts, with over 200 digital farms already operational across the country. In the south, the Shymkent innovation ecosystem — including Shymkent Hub and events like the Digital Qazaqstan forum — has produced agritech ventures such as QazTracker, which applies IoT and AI to livestock health monitoring. Extending similar approaches to crop diagnostics via drone imaging is a logical next step.

Nevertheless, significant barriers remain. Multispectral drone systems with suitable sensors cost \$10,000–20,000, which is prohibitive for smaller farms without subsidies or cooperative purchasing models. Rural internet connectivity is often inadequate for cloud-based AI processing, making edge-deployable models essential. There is a shortage of trained drone operators and data analysts, and critically, there are no large-scale, publicly available datasets of crop diseases specific to Kazakhstan's varieties and climate. Building such datasets through collaboration between universities, agricultural research institutes, and farming cooperatives should be a priority for local researchers.

Conclusion. The combination of drone-borne multispectral sensors and AI-driven image analysis offers a practical path toward early, accurate, and scalable crop health assessment. The technology has matured considerably: sensors have become lighter and more affordable, edge computing hardware can run inference in the field, and multimodal architectures that fuse visual and environmental data are improving diagnostic reliability. For Kazakhstan, where vast territory and limited agronomic workforce make traditional monitoring impractical, this approach is especially relevant. The priorities going forward include building region-specific training datasets, developing affordable system configurations for small and medium farms, training the next generation of precision agriculture specialists, and integrating drone diagnostics into existing farm management platforms. Addressing these challenges will determine how quickly the technology moves from research publications to everyday farming practice across the Kazakh steppe.

References:

1. Scientific Reports. AI-driven drone technology and computer vision for early detection of crop disease in large agricultural areas, 2025. – DOI: 10.1038/s41598-025-32384-1.

2. Saravanakumar, S., Pavan Prabhu, S.K. AI-Powered Crop Health Monitoring System Using Drone Image Processing and Machine Learning // International Journal of Progressive Research in Science and Engineering, 2025. – 6(07). – pp. 8–12.
3. Frontiers in Plant Science. Intelligent agriculture: deep learning in UAV-based remote sensing imagery for crop diseases and pests detection, 2024. – DOI: 10.3389/fpls.2024.1435016.
4. Applied Sciences. Evolution of Deep Learning Approaches in UAV-Based Crop Leaf Disease Detection, 2025. – 15(19). – 10778.
5. Gano, B., et al. Drone-based imaging sensors, techniques, and applications in plant phenotyping for crop breeding // The Plant Phenome Journal, 2024. – DOI: 10.1002/ppj2.20100.
6. Drones (MDPI). Drones in Precision Agriculture: A Comprehensive Review of Applications, Technologies, and Challenges, 2024. – 8(11). – 686.
7. Maes, W.H., Steppe, K. Perspectives for remote sensing with unmanned aerial vehicles in precision agriculture // Trends in Plant Science, 2019. – 24(2). – pp. 152–164.
8. Remote Sensing (MDPI). Recent Advances in Crop Disease Detection Using UAV and Deep Learning Techniques, 2023. – 15(9). – 2450.
9. Inform.kz. How digitalization of agriculture is progressing in Kazakhstan, 2025 [Electronic resource]. – URL: <https://www.inform.kz/ru/kak-prohodit-tsifrovizatsiya-selskogo-hozyaystva-v-kazahstane-ebd99a> (30.03.2026).
10. The Steppe. Shymkent startups to watch right now, 2026 [Electronic resource]. – URL: <https://the-steppe.com/business/shymkentskie-startapy-za-kotorymi-nuzhno-sledit-prjamo-sejchas> (30.03.2026).

УНИВЕРСИТЕТ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕ BIG DATA ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН PLATONUS ЖҮЙЕСІМЕН САЛЫСТЫРА ОТЫРЫП ЖЕТІЛДІРУ

Айдарбек Д.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Мұсабекова Б.С.

Ғылыми жетекші – магистр оқытушы

Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында цифрландыру қарқынды дамуда. Университеттерде білім беру процесін басқару үшін әртүрлі ақпараттық жүйелер қолданылады. Соның ішінде Platonus жүйесі кең таралған платформа болып табылады. Дегенмен, деректер көлемінің өсуі және олардың күрделенуі дәстүрлі жүйелердің мүмкіндіктерін шектейді. Осыған байланысты Big Data технологияларын қолдану қажеттілігі туындайды. Бұл мақалада университет ақпараттық жүйесін жетілдіру мақсатында Big Data технологияларын қолдану және оны Platonus жүйесімен интеграциялау қарастырылады.

Platonus жүйесінің қазіргі рөлі

Platonus университеттің негізгі ақпараттық платформасы болып табылады. Жүйе оқу процесін автоматтандыруға бағытталған және студенттердің жеке мәліметтерін сақтау, пәндер мен оқу жоспарларын басқару, сабақ кестесін қалыптастыру, емтихан нәтижелері мен бағаларды енгізу, транскрипт және GPA есептеу сияқты функцияларды орындайды. Platonus реляциялық деректер қорына негізделген және құрылымды деректермен тиімді жұмыс істейді.

Platonus жүйесінің шектеулері

Дегенмен, Platonus жүйесі тек құрылымды деректерді өңдейді. Мысалы, студенттің бағасы немесе қатысуы сақталады, бірақ оның онлайн сабақтағы белсенділігі, видео қарау уақыты немесе тапсырма орындау жылдамдығы есепке алынбайды. Жүйенің аналитикалық мүмкіндіктері шектеулі, тек ағымдағы нәтижелер көрсетіледі, болашақтағы жағдайды болжай алмайды. Сонымен қатар, мыңдаған студенттің бірнеше жылдық деректерін кешенді талдау қиындық туғызады.

Big Data технологияларын енгізу қажеттілігі

Осы мәселелерді шешу үшін Big Data технологияларын қолдану ұсынылады. Big Data тек деректерді сақтау емес, оларды терең талдау және жаңа білім алу құралы болып табылады. Big Data енгізілген жағдайда университет әртүрлі деректер көздерін біріктіре алады, нақты уақыт режимінде талдау жасай алады, жасырын заңдылықтарды анықтай алады және автоматтандырылған шешім қабылдай алады.

Интеграция архитектурасы

Platonus жүйесін толық алмастыру міндетті емес. Ең тиімді шешім – оны Big Data платформасымен біріктіру. Platonus негізгі деректер көзі ретінде қызмет етеді, LMS жүйесі қосымша деректер береді, барлығы Big Data сақтау жүйесіне жіберіледі, Spark арқылы өңделеді, нәтижелер аналитикалық панельде көрсетіледі.

Практикалық мысалдар

Студенттің үлгерімін болжау үшін Platonus тек ағымдағы GPA көрсетсе, Big Data жүйесі соңғы үш семестр деректерін, қатысу мен тапсырма орындау белсенділігін талдай отырып автоматты болжам жасайды. Қиын пәндерді анықтау үшін Big Data барлық студенттердің нәтижесін талдап, қай пәннен көп студент “құлайды” екенін көрсетеді, университет шешім қабылдай алады. Қатысуды бақылауда Platonus тек “бар/жоқ” белгілесе, Big Data нақты уақыттағы қатысу, кешігу және белсенділік деңгейін есептейді.

Big Data технологияларының теориялық негіздері

Big Data көлемі өте үлкен, жылдам өзгертін және әртүрлі форматтағы деректер жиынтығы. Ол көлем (Volume), жылдамдық (Velocity), әртүрлілік (Variety), дұрыстық (Veracity) және құндылық (Value) сияқты қасиеттерге ие. Big Data жүйелері деректерді бірнеше серверде параллель өңдейтін үлестірілген есептеу принципіне негізделген, бұл үлкен көлемдегі ақпаратты жылдам талдауға мүмкіндік береді.

Ғылыми жаңалық

Platonus жүйесін Big Data технологияларымен интеграциялау арқылы деректерді интеллектуалды талдау және болжау жүйесін құру ұсынылады. Бұл деректерді басқаруды жаңа деңгейге көтереді, шешім қабылдауды автоматтандырады және білім беру сапасын арттырады.

Архитектураларды салыстыру

Platonus университеттерде студент деректерін басқаруға арналған дәстүрлі платформа болып табылады. Оның негізгі компоненттері студент деректері, баға және үлгерім, сабақ кестесі, транскрипт, реляциялық деректер қоры және басқару панелі. Бұл жүйе тек құрылымды деректермен жұмыс істейді және терең аналитика немесе болжау функцияларын қамтамасыз етпейді. Ал Big Data архитектурасы Platonus мүмкіндіктерін кеңейтеді. Ол нақты уақыт режимінде жұмыс істейді, құрылымсыз деректерді қолданады және интеллектуалды талдау функцияларын қосады. Big Data жүйесінде деректер көздері Platonus, LMS, онлайн платформалар және кампус деректері болып табылады. Деректер Nadoop жүйесінде сақталады, Spark арқылы өңделеді, нәтижелер дашборд арқылы визуализацияланады және жасанды интеллект көмегімен болжау жасалады.

Platonus университеттің ақпараттық инфрақұрылымының маңызды бөлігі болып табылады. Дегенмен, Big Data технологияларын енгізу арқылы оның функционалдығын кеңейтуге болады. Бұл тәсіл университеттің цифрлық трансформациясына жол ашады және білім беру сапасын жаңа деңгейге көтереді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Томас Х. Дэвенпорт. Big Data жұмыс барысында: мифтерді жою және мүмкіндіктерді ашу. – Бостон: Harvard Business Review Press, 2014.
2. Виктор Майер-Шёнбергер, Кеннет Кукьер. Big Data: біздің өмірімізді, жұмысымызды және ойлауымызды өзгертетін революция. – Лондон: John Murray, 2013.
3. Мартин Клеппманн. Деректерге негізделген қосымшаларды жобалау. – Sebastopol: O'Reilly Media, 2017.

4. Apache Software Foundation. Hadoop платформасының ресми құжаттамасы. – Қолжетімді: <https://hadoop.apache.org>
5. Apache Software Foundation. Apache Spark жүйесінің ресми құжаттамасы. – Қолжетімді: <https://spark.apache.org>
6. MongoDB Inc.. MongoDB деректер қоры бойынша құжаттама. – Қолжетімді: <https://www.mongodb.com>
7. Platonus жүйесінің ресми материалдары. – Қазақстан университеттерінде қолданылатын ақпараттық жүйе.
8. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Жоғары білім беру жүйесін цифрландыру туралы материалдар.

МИКРОПРОЦЕССОРЫ В СИСТЕМАХ УПРАВЛЕНИЯ

Серикбай Данияр

Университет имени Ж.А. Ташенева, г. Шымкент
Научный руководитель – д.т.н. **Есмагамбетов Б.-Б.С.**

Актуальность применения микропроцессоров в системах управления обусловлена стремительным развитием цифровых технологий и возрастающими требованиями к точности, надёжности и гибкости автоматических систем во всех отраслях. Современный человек живёт в мире, где практически каждая технология зависит от микропроцессоров: без них не работали бы смартфоны, интернет, транспорт и медицинское оборудование. Переход от аналоговых к цифровым методам управления позволил существенно расширить функциональные возможности систем, снизить их массогабаритные характеристики и повысить экономическую эффективность.

Использование микропроцессоров предоставляет широкие возможности по созданию систем автоматического управления (САУ) в различных отраслях народного хозяйства. В промышленности такие САУ позволяют реализовать сложные процедуры управления, например, параметрическую оптимизацию, автоматический выбор переменных, компенсацию нелинейности и т.д. С помощью микропроцессоров реализуются системы оптимального управления, а также системы с моделями, включенными в контур управления. Для реализации конкретных функций управления используются специализированные микроконтроллеры, имеющие ориентированную на определенный класс задач систему микрокоманд. Например, основу схемы управления шаговыми электродвигателями [1] составляют программный счетчик и память микропрограмм (рис. 1). Программный счетчик обеспечивает динамическое управление двигателями по программе, хранимой в ПЗУ. Память микропрограмм хранит слово, включающее коды команды, адреса следующей команды и выбора двигателя.

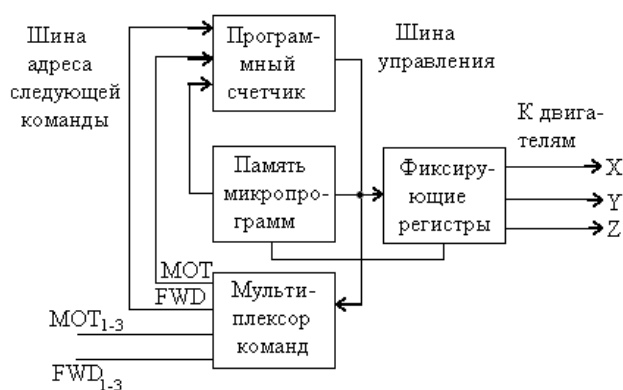


Рис. 1 Схема управления шаговым двигателем

Очень перспективным является создание микропроцессорных систем управления в медицинской технике. Функции микропроцессоров в таких системах связаны с организацией медицинского эксперимента, диагностикой различных болезней, автоматическим введением инъекций, контролем за состоянием больных и т.п. [2].

Рассмотрим в качестве примера использование микропроцессоров для управления движением протеза руки [2] (рис.2).

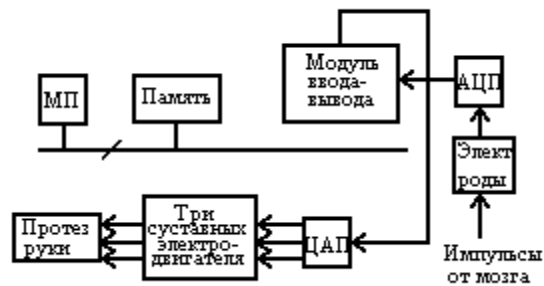


Рис. 2 Схема управления протезом руки

Микропроцессор распознает принятые от мозга электрические импульсы и формирует команды управления микроэлектродвигателями трех суставов: локтевого, лучезапястного и кистевого. Система снабжена программными средствами, обеспечивающими превращение электрических сигналов в команды для правильного функционирования суставов.

Наибольший интерес представляет применение микропроцессоров в авиационной и космической отраслях. Как известно при проектировании радиотелеметрических систем и систем управления летательных аппаратов необходимо учитывать чрезвычайно жесткие требования по ограничению массогабаритных характеристик бортовых вычислительных систем. Поэтому закономерен переход от универсальных ВС к специализированным микропроцессорным системам при создании, например, адаптивных систем сбора и обработки информации, систем помехоустойчивого кодирования, формирования телеметрических сообщений, сжатия данных, управления микродвигателями и т.д.

Рассмотрим для примера радионавигационную систему самолета [3], предназначенную для управления движением самолета с целью достижения пункта назначения по прямому курсу (рис. 3). Для вычисления микропроцессором траектории полета с пульта управления задаются конечная точка полета, а также азимутальные координаты и частоты опорных пунктов сети радиомаяков, расположенных по курсу. В процессе полета бортовая система производит замер реальных параметров радиомаяков и сравнение их с запланированными. На основании сравнительных данных микропроцессор производит вычисления, необходимые для автоматического или ручного управления полетом.

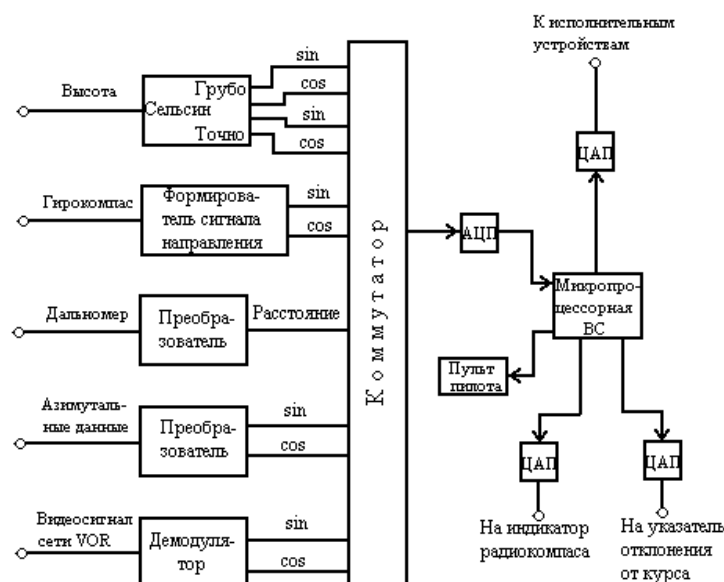


Рис. 3 Схема радионавигационной системы самолета

Широкое применение микропроцессоры нашли в бытовой технике: в электронных весах, кассовых и игровых автоматах, электронной аппаратуре, системах видеоконтроля. Использование микропроцессоров в системе управления автомобильным двигателем обеспечивает экономичный расход топлива, увеличение ресурса двигателя, снижение вредных примесей в выхлопных газах [4]. Схема системы управления автомобильным двигателем приведена на рис. 4. Микропроцессорная система управления осуществляет синхронизацию зажигания, измерение потребления топлива и рециркуляцию выхлопных газов. Для этого она получает соответствующие данные от датчиков, сигналы которых после мультиплексирования и преобразования в цифровой код поступают в микропроцессор.

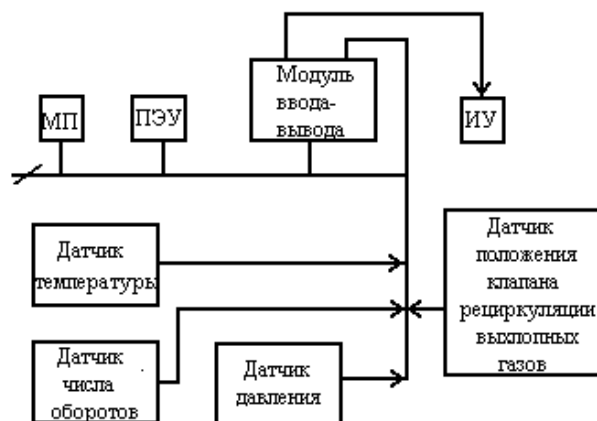


Рис. 4 Схема системы управления автомобильным двигателем

Внедрение микропроцессоров в системы управления технологическими объектами создает большие возможности в построении децентрализованных или распределенных систем. При этом децентрализация предполагает не только рассредоточение аппаратуры, но и распределение функций обработки информации и управления между автономными управляющими устройствами или микроконтроллерами.

Схема одного из микроконтроллеров приведена на рис. 5 [5]. В состав микроконтроллера входят: микропроцессор МП, память, модули ввода-вывода, фильтры Ф, АЦП с мультиплексором, ЦАП с мультиплексором и дисплей Д.

Микроконтроллер обеспечивает автоматическое управление процессами по закону пропорционально-интегрально-дифференциального регулирования (ПИД-регулирование), генерирование уставок, выполняет операции интегрирования, дифференцирования, фильтрации, умножения и т.п.

Рабочие программы позволяют реализовать сложные процедуры управления, например: параметрическую оптимизацию, автоматический выбор переменных, компенсацию нелинейностей и т.п. С помощью микроконтроллеров реализуются системы оптимального управления, а также системы с моделями, включенными в контур управления.

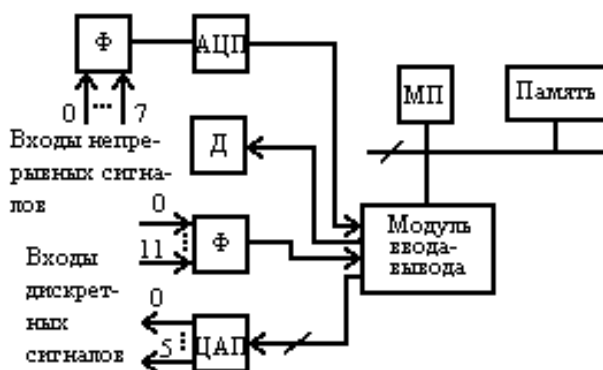


Рис. 5 Схема микроконтроллера

Микропроцессоры являются ключевым элементом трёх важнейших технологических направлений современности: искусственного интеллекта (АИ), Интернета вещей (IoT) и концепции умных городов.

Искусственный интеллект (АИ) функционирует исключительно благодаря вычислительной мощи микропроцессоров. Они обрабатывают огромные массивы данных, обучают нейронные сети и принимают решения в реальном времени. Именно на этой основе работают системы распознавания лиц, голосовые помощники и алгоритмы рекомендаций в социальных сетях. Без микропроцессоров АИ остался бы лишь теоретической концепцией [3].

Интернет вещей (IoT) — это экосистема устройств (умные часы, датчики, системы безопасности), подключённых к сети и обменивающихся данными. Принцип работы: устройство собирает данные, встроенный микропроцессор их обрабатывает, результат отправляется в сеть, откуда поступают управляющие команды. Весь цикл происходит автоматически, без участия человека.

Умные города — следующий уровень применения микропроцессорных систем. Они управляют светофорами в зависимости от интенсивности трафика, регулируют городское освещение и ведут мониторинг загрязнения воздуха. Подобные системы делают городскую инфраструктуру адаптивной и ресурсоэффективной.

Таким образом, проведённый анализ показывает, что микропроцессоры стали неотъемлемой частью современных систем управления в самых разных отраслях — от промышленности и медицины до авиации, автомобилестроения и бытовой техники. Их ключевые преимущества: скорость (решения принимаются за миллисекунды), точность (минимизация человеческих ошибок), автоматизация (работа без постоянного контроля) и эффективность (экономия топлива, энергии, времени). Применение микропроцессоров обеспечивает реализацию сложных алгоритмов управления, в том числе ПИД-

регулирования, параметрической оптимизации и компенсации нелинейностей, что недостижимо средствами классической аналоговой автоматики.

Переход к децентрализованным микропроцессорным системам управления открывает широкие перспективы для дальнейшего развития интеллектуальных систем автоматизации. В перспективе микропроцессоры будут становиться меньше по размеру, мощнее и энергоэффективнее, образуя фундамент для беспилотных транспортных средств, медицинских систем нового поколения и роботизированных комплексов. Отдельного внимания заслуживают квантовые вычисления и нейроморфные процессоры, имитирующие работу человеческого мозга, — технологии, которые в будущем могут кардинально изменить возможности систем управления. Микропроцессоры — это не просто компонент устройства, это основа всей современной цифровой цивилизации, роль которой будет только возрастать.

Список литературы

1. Милинкин В.Б. Микропроцессоры в технике электросвязи. — Новосибирск: СибГУТИ, 2015. — 124 с.
2. Есмагамбетов Б.-Б.С. Микропроцессорные комплексы в системах управления. Шымкент: Жебе, 2009. - 184 с.
3. Афонин А.А., Ямашев Г.Г. Микроконтроллеры в задачах ориентации, радионавигации и управления летательных аппаратов. — Саратов: Ай Пи Эр Медиа, 2016. — 191с.
4. Есмағамбетов Б.-Б.С. Цифрлық құрылғылар және микропроцессорлар. Оқулық.-Шымкент: М. Әуезов атындағы ОҚУ баспа орталығы, 2024. — 204 б.
5. Есмагамбетов Б.-Б.С., Утепбергенов И.Т. Средства и методы обработки данных. Учебное пособие. — Шымкент: Нурлы бейне, 2010. — 170 с.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ҚАУІПТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОҒАМҒА ӘСЕРІ: ЖҮЙЕЛІК, ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ КОГНИТИВТІК ТАЛДАУ

Юлдашева И. Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Тораев А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші — магистр оқытушы **Сейтова С.С.**

Жасанды интеллект (ЖИ) қазіргі технологиялық дамудың негізгі қозғаушы күшіне айналды. Генеративті модельдер мен автономды алгоритмдер білім беру, медицина, қаржы және өндіріс салаларын түбегейлі өзгертуде. Халықаралық сарапшылардың бағалауы бойынша, ЖИ технологияларының әлемдік экономикадағы рөлі тұрақты түрде артып келеді.

Алайда, мұндай қарқынды даму экономикалық тиімділікпен қатар *жүйелік тәуекелдерді* де арттыруда. ЖИ жүйелерінің күрделілігі, бейімделгіштігі және автономдылығы оларды толық бақылауды қиындатады. Бұл тәуекелдер тек техникалық саламен шектелмей, әлеуметтік, экономикалық және когнитивтік деңгейлерге таралып, бір саладағы қателік басқа салаларға тізбектей әсер етуі мүмкін. Сондықтан ЖИ қауіпсіздігін көпсалалы ғылыми бағыт ретінде қарастыру қажет [8].

Жүйелік тәуекелдердің негізгі аспектілері төмендегідей:

Бірінші аспект — еңбек нарығының трансформациясы. World Economic Forum (WEF) мәліметтері бойынша, 2025–2030 жылдар аралығында шамамен 170 миллион жаңа жұмыс орны пайда болып, 92 миллион жұмыс орны қысқарады. Осы айырмашылық

таза өсім ретінде 78 миллион жаңа жұмыс орнын құрайды [1][9]. Ең жылдам өсетін мамандықтарға деректер сарапшылары, ЖИ мамандары, киберқауіпсіздік саласындағы қызметкерлер жатады. Ал ең жылдам қысқаратын мамандықтар – әкімшілік көмекшілер, хатшылар, пошта қызметкерлері, банк кассирлері және деректерді енгізу операторлары [1]. Халықаралық еңбек ұйымының (ILO) 2025 жылғы зерттеуі бойынша, әлемдегі жұмыс орындарының шамамен 24%-ы генеративті ЖИ әсерінен құрылымдық өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Бұл көрсеткіш елдердің табыс деңгейіне байланысты өзгереді: жоғары табысты елдерде үш жұмыс орнының бірі, ал төмен табысты елдерде тек он жұмыс орнының бірі ғана осы санатқа жатады [6].

Кесте 1. ЖИ-дің еңбек нарығына әсері (WEF мәліметтері бойынша болжам)

Көрсеткіш	Мәні
Жаңа жұмыс орындары	170 млн (2030 ж. дейін)
Жұмыс орындарының қысқаруы	92 млн (2030 ж. дейін)

Екінші аспект – деректердің орталықтандырылуы және бақылау мәселесі. Жасанды интеллект жүйелері үлкен көлемдегі деректерге сүйенеді. Деректерді жинау, сақтау және өңдеу процестері ірі технологиялық компаниялардың (Google, Microsoft, Amazon, Meta) қолында шоғырланған. Бұл жағдай деректер қауіпсіздігіне, жеке өмір құпиясына және алгоритм шешімдерінің әділдігіне қатысты қауіптерді туындатады. Frontiers журналында 2026 жылы жарияланған жүйелі шолуда ЖИ-ді теріс пайдаланудың тоғыз негізгі саласы анықталған. Оның ішінде құпиялылықты бұзу, кемсітушілік, дезинформация, әлеуметтік-экономикалық теңсіздік сияқты салалар деректердің аз ғана ірі компаниялардың қолында шоғырлануымен тікелей байланысты. Себебі деректерге ие болған ұйымдар ЖИ-ді өз мүддесіне қарай бағыттап, оны жеке адамдардың немесе қоғамның зиянына пайдалануға мүмкіндік алады [8].

Үшінші аспект – инфрақұрылымдық тәуекелдер. ЖИ технологиялары энергетика, көлік және денсаулық сақтау сияқты маңызды салаларға енгізілген кезде, жүйелік ақаулар немесе кибершабуылдар қоғамның қауіпсіздігіне тікелей әсер етуі мүмкін. Мысалы, автономды көліктерді басқаратын ЖИ жүйесіне жасалған шабуыл жол-көлік оқиғасына, ал электр желілерін басқаратын жүйеге жасалған шабуыл бүкіл қаланың жарықсыз қалуына әкелуі ықтимал. Осындай шабуылдардың нақты түрлерін MITRE ATLAS сияқты техникалық қауіпсіздік базалары жүйелейді. Олар деректерді уландыру (модельді бұзу үшін жалған деректер енгізу), модельдерді алдау (атаканы жасыру үшін шабуылшының әрекетін жасыру), жеткізу тізбегіне шабуылдар (ЖИ жүйесінің құрамдас бөліктеріне әсер ету) сияқты нақты шабуыл түрлерін қамтиды [8].

Әлеуметтік және когнитивтік әсерлер. Жасанды интеллект тек технологиялық құрал ғана емес, ол адамның ойлау жүйесіне және әлеуметтік қатынастарға әсер ететін фактор болып табылады.

Когнитивтік деңгейде жасанды интеллекттің қолданылуы адамның ақпаратты қабылдау, өңдеу және бағалау қабілетіне тікелей әсер етеді. OECD-ның Digital Education Outlook 2026 есебі бойынша, генеративті ЖИ-ді оқу процесінде қолданудың тиімділігі мен қауіптері қатар қарастырылуы қажет. Есепте генеративті ЖИ білім беру жүйесінің тиімділігін арттыра алатынымен қатар, оқушылардың өз бетінше ойлау қабілетіне кері әсер етуі мүмкін екені атап өтілген [2].

Әлеуметтік деңгейде ЖИ коммуникация формаларын өзгертеді. Виртуалды ассистенттер мен чат-боттар адамаралық өзара әрекеттесудің жаңа формаларын қалыптастырады. Бұл өзгерістер қызмет көрсету сапасын арттырумен қатар, адамаралық байланыстардың әлсіреуіне де әкелуі мүмкін.

Сонымен қатар, ЖИ технологияларының тең емес таралуы цифрлық теңсіздікті күшейтеді. *International AI Safety Report 2026* есебіне сәйкес, кейбір елдерде халықтың 50%-дан астамы ЖИ қолданса, Африка, Азия және Латын Америкасының көп бөлігінде

бұл көрсеткіш 10%-дан төмен [10]. Осы аяда Қазақстанның көрсеткіші назар аудартады: Oxford Insights ұйымының *Government AI Readiness Index 2025* есебі бойынша (бұл индекс әлем елдерінің ЖИ-ді мемлекеттік басқаруға енгізуге дайындығын бағалайды), Қазақстан 195 елдің ішінде 60-орынға ие болып, өткен жылмен салыстырғанда 16 сатыға көтерілген. Бұл көрсеткіш Орталық Азия аймағында көшбасшылықты көрсетеді. Есепте Қазақстанның мемлекеттік сектордағы цифрлық шешімдерді қолдану көрсеткіші 73,59 баллға жеткені, яғни мемлекеттік қызметтерде ЖИ-ді белсенді қолданудың жоғары деңгейі атап өтілген [5].

Құқықтық реттеу мәселелері. Еуропалық Одақтың «Жасанды интеллект туралы заңы» (EU AI Act) 2024 жылғы тамызда күшіне енді. Бұл ЖИ саласындағы әлемдегі тұңғыш кешенді нормативтік-құқықтық акт болып табылады. Заң ЖИ жүйелерін тәуекел деңгейіне қарай төрт санатқа бөледі: қабылданбайтын тәуекел (толығымен тыйым салынады), жоғары тәуекел (медицина, білім беру, кадрлық шешімдер – қатаң талаптар), шектеулі тәуекел (чат-боттар мен генеративті ЖИ – ашықтық талаптары) және ең төмен тәуекел (спам-фильтрлер – жаңа талаптар жоқ). Заңды бұзған жағдайда айыппұл мөлшері €35 миллионға немесе компанияның жылдық жаһандық табысының 7%-на дейін жетуі мүмкін [3].

ЮНЕСКО 2024 жылы «Оқушыларға арналған ЖИ құзыреттілік шеңберін» (AI Competency Framework for Students) жариялады. 80 беттік бұл басылымда төрт өлшем бойынша 12 құзырет анықталған: адамға бағдарланған көзқарас, ЖИ этикасы, ЖИ техникалары мен қолданылуы, ЖИ жүйелерін жобалау. Бұл құрылым оқушыларды ЖИ-мен қауіпсіз және мағыналы әрекеттесуге дайындауға бағытталған [4].

Жүргізілген талдау ЖИ технологияларының әсері көпқырлы екенін көрсетеді. Бір жағынан, ЖИ экономикалық тиімділікті арттырып, инновацияларды жеделдетсе, екінші жағынан, жүйелік тәуекелдерді күшейтіп, әлеуметтік құрылымдарға қысым жасайды. Сондықтан ЖИ-дің дамуы мен оны реттеу арасында теңгерім қажет: технологияның дамуын шектеу инновацияларды тежесе, толық еркіндік жүйелік қауіптердің артуына әкелуі мүмкін.

Жүйелік тәуекелдерді азайту үшін кешенді тәсіл қажет:

- ЖИ жүйелерін енгізу кезінде тәуекелдерді бағалау міндетті болуы тиіс;
- деректер қауіпсіздігі мен этикалық нормаларды қамтамасыз ететін нормативтік база (EU AI Act үлгісінде) әзірленуі қажет;
- білім беру жүйесінде сыни ойлау дағдыларын дамытуға және ЮНЕСКО ұсынған ЖИ құзыреттілік шеңберін енгізуге ерекше назар аудару керек.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект технологияларының қарқынды дамуы экономикалық өсіммен қатар жүйелік, әлеуметтік және когнитивтік тәуекелдерді де туындатады. Осы тәуекелдерді тиімді басқару үшін мемлекеттік реттеу, ЖИ сауаттылығын дамыту, халықаралық ынтымақтастықты үйлестіре қолдану қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. World Economic Forum. (2025). *The Future of Jobs Report 2025*. Geneva: WEF.
2. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2026). *Digital Education Outlook 2026: AI in Learning*. Paris: OECD Publishing.
3. European Parliament. (2024). *EU Artificial Intelligence Act*. Official Journal of the European Union.
4. UNESCO. (2024). *AI Competency Framework for Students*. Paris: UNESCO. ISBN 978-92-3-100709-5.
5. Oxford Insights. (2025). *Government AI Readiness Index 2025*. Oxford: Oxford Insights.
6. International Labour Organization. (2025). *Generative AI at work: What it means for jobs in Europe and beyond*. *ILO Research Brief*. Geneva: ILO.

7. International Telecommunication Union. (2025). *AI for Good Series: AI and STEM Education*. Geneva: ITU.
8. Al-Hawawreh, M., et al. (2026). Emerging threats in AI: a detailed review of misuses and risks across modern AI technologies. *Frontiers in Communications and Networks*, 7, 1727425. <https://doi.org/10.3389/frcmn.2025.1727425>
9. Bernama. (2025). A Net Rise Of 78 Mln New Jobs Created By 2030, Urgent Upskilling Needed -- World Economic Forum. Kuala Lumpur: Bernama.
10. International Institute for AI Safety. (2026). *International AI Safety Report 2026*.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ НЕЙРОҒЫЛЫМ: АДАМ МИЫН МОДЕЛЬДЕУ МҮМКІН БЕ?

Адихан Б. Ы.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр, аға оқытушы **Тажиева Б.Т.**

Жасанды интеллект пен нейроғылымның өзара байланысы қазіргі заман ғылымындағы ең терең әрі күрделі зерттеу бағыттарының бірі болып саналады. Бұл екі сала бір-бірімен тығыз байланысты болғанымен, олардың зерттеу нысандары мен әдістері әртүрлі. Нейроғылым адамның миын, оның құрылымын, қызметін және ақпаратты қалай өңдейтінін зерттейді, ал жасанды интеллект осы процестерді модельдеуге және техникалық жүйелерде қайталауға тырысады. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект тек инженерлік немесе бағдарламалық мәселе ғана емес, ол адамның табиғатын түсінуге бағытталған іргелі ғылыми ізденіс болып табылады. Адам миын модельдеу идеясы ғылым мен философияның тоғысқан жерінде пайда болған күрделі ұғымдардың бірі, және ол бүгінгі таңда технологиялық прогрестің негізгі қозғаушы күштерінің біріне айналып отыр.

Адам миы – биологиялық жүйе ретінде теңдессіз күрделі құрылым. Ол миллиардтаған нейрондардан тұрады, және әрбір нейрон басқа нейрондармен мыңдаған байланыс орната алады. Бұл байланыстар арқылы электрлік және химиялық сигналдар беріледі, нәтижесінде ойлау, сезіну, қабылдау және шешім қабылдау сияқты процестер жүзеге асады. Адам миының ерекшелігі – оның бейімделгіштігі. Яғни, адам жаңа нәрсе үйренген сайын немесе жаңа тәжірибе жинаған сайын, оның миындағы нейрондық байланыстар өзгереді. Бұл құбылыс ғылымда нейропластикалық деп аталады және ол адамның өмір бойы дамуына мүмкіндік береді. Жасанды жүйелер үшін дәл осы қасиетті қайталау ең үлкен қиындықтардың бірі болып табылады.

Жасанды интеллекттің дамуы барысында ғалымдар адамның ми құрылымынан шабыт алып, соған ұқсас модельдер құруға тырысты. Соның ең белгілі мысалдарының бірі – Нейрондық желі. Бұл модельдер жасанды нейрондардан тұрады және олар бір-бірімен байланысып, ақпаратты өңдейді. Әрбір жасанды нейрон белгілі бір кіріс сигналдарын қабылдап, оларды өңдеп, нәтижесін келесі нейрондарға жібереді. Бұл процесс адам миындағы нейрондардың жұмыс істеу принципіне ұқсас болғанымен, олардың күрделілік деңгейі айтарлықтай ерекшеленеді. Адам миы тек ақпаратты өңдеп қана қоймайды, ол мағына қалыптастырады, контексті түсінеді және эмоциялық реакциялар көрсетеді.

Нейроғылым мен жасанды интеллекттің өзара әрекеттесуі екі бағытта жүреді. Бір жағынан, нейроғылым жасанды интеллектке жаңа идеялар мен модельдер ұсынады. Мысалы, нейрондардың қалай жұмыс істейтіні туралы білім негізінде жаңа алгоритмдер жасалады. Екінші жағынан, жасанды интеллект нейроғылымға көмектеседі, өйткені ол

күрделі деректерді талдауға және ми қызметін модельдеуге мүмкіндік береді. Бұл өзара байланыс ғылымның екі саласының да дамуын жеделдетеді және жаңа жаңалықтардың ашылуына жол ашады.

Адам миын толық модельдеу мәселесі өте күрделі және көпқырлы. Бұл тек техникалық мәселе ғана емес, сонымен қатар философиялық және этикалық сұрақтарды да қамтиды. Мысалы, егер біз адам миының толық моделін жасай алсақ, онда ол модель адам сияқты ойлай ала ма? Ол өзін-өзі сезіне ала ма? Бұл сұрақтар әлі күнге дейін нақты жауап тапқан жоқ. Кейбір ғалымдар сананың тек биологиялық жүйелерге тән қасиет екенін айтады, ал басқалары оны белгілі бір деңгейдегі ақпараттық өндеудің нәтижесі деп есептейді.

Қазіргі таңда адам миын модельдеуге бағытталған ірі ғылыми жобалар жүзеге асырылуда. Солардың бірі – Human Brain Project. Бұл жоба адамның миын толық цифрлық форматта қайта құруды мақсат етеді. Ғалымдар нейрондардың құрылымын, олардың байланыстарын және жұмыс істеу принциптерін зерттеп, оларды компьютерлік модельдерде бейнелеуге тырысады. Бұл өте үлкен есептеу ресурстарын талап етеді, өйткені адам миындағы байланыстардың саны триллиондарға жетеді. Мұндай модельдер тек ғылыми зерттеулер үшін ғана емес, сонымен қатар медицина саласында да үлкен пайда әкелуі мүмкін.

Жасанды интеллекттің медицинадағы қолданылуы ерекше назар аударуға тұрарлық. Мысалы, ми ауруларын ерте кезеңде анықтау үшін AI жүйелері медициналық суреттерді талдай алады. Олар адамның көзі байқамайтын ұсақ өзгерістерді анықтап, дәрігерлерге нақты диагноз қоюға көмектеседі. Сонымен қатар, нейродегенеративті ауруларды зерттеу барысында жасанды интеллект үлкен көлемдегі деректерді өңдеп, аурудың даму заңдылықтарын анықтай алады. Бұл өз кезегінде жаңа емдеу әдістерін табуға мүмкіндік береді.

Адам миын модельдеу барысында ең үлкен қиындықтардың бірі – эмоциялар мен сананы түсіну. Адам тек логикалық шешімдер қабылдамайды, ол эмоцияларға, тәжірибеге және ішкі сезімдерге сүйенеді. Жасанды интеллект жүйелері бұл аспектілерді толықтай қайталай алмайды. Олар эмоцияларды тануы мүмкін, бірақ оларды сезіне алмайды. Бұл айырмашылық адам мен машина арасындағы ең маңызды шекаралардың бірі болып табылады.

Тағы бір маңызды бағыт – ми мен компьютер арасындағы тікелей байланыс. Бұл технологиялар адам миынан сигналдарды оқып, оларды компьютерге жіберуге мүмкіндік береді. Болашақта бұл технологиялар адамдарға ой арқылы құрылғыларды басқаруға мүмкіндік беруі мүмкін. Бұл әсіресе қозғалу қабілетін жоғалтқан адамдар үшін үлкен көмек болмақ.

Жалпы алғанда, жасанды интеллект пен нейроғылымның байланысы адамзаттың болашағына үлкен әсер ететін бағыттардың бірі. Адам миын толық модельдеу әлі жүзеге аспағанымен, бұл бағыттағы зерттеулер қарқынды түрде жалғасуда. Әрбір жаңа жаңалық бізді осы мақсатқа бір қадам жақындатады. Бірақ бұл жолда тек техникалық жетістіктер ғана емес, сонымен қатар адамгершілік құндылықтар да маңызды рөл атқарады.

Адам миын модельдеу мәселесіне тереңірек үңілген сайын, бұл бағыттың тек технологиялық жетістік емес, адамзат өркениетінің келесі эволюциялық қадамы болуы мүмкін екенін байқауға болады. Себебі біз бұл арқылы тек жаңа құрылғылар жасап жатқан жоқпыз, біз өзіміздің кім екенімізді, қалай ойлайтынымызды, не үшін сезінетінімізді түсінуге жақындап келеміз. Жасанды интеллект пен нейроғылымның бірлескен зерттеулері адам санасының табиғатын ашуға бағытталған ең батыл ғылыми әрекеттердің бірі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Егер болашаққа көз жүгіртсек, адам миын модельдеу тек ғылыми зертханадағы тәжірибелермен шектеліп қалмайтыны анық. Бұл технология күнделікті өмірдің ажырамас бөлігіне айналуы ықтимал. Мысалы, адамдар өздерінің когнитивтік қабілеттерін жақсарту үшін жасанды жүйелерді қолдануы мүмкін. Яғни, адам мен

машина арасындағы шекара біртіндеп жойылып, жаңа гибриді интеллект формасы пайда болуы ықтимал. Бұл жерде ең қызығы – адам интеллекті мен жасанды интеллект бір-бірімен бәсекелеспейді, керісінше бірін-бірі толықтырады.

Осылайша, жасанды интеллект пен нейроғылымның тоғысуы тек ғылыми немесе техникалық мәселе емес, ол адамзаттың болашағын анықтайтын іргелі бағыттардың бірі. Бұл бағытта жасалған әрбір қадам жаңа мүмкіндіктермен қатар жаңа сұрақтар да тудырады. Біз бұл жолда тек технологияны дамытып қана қоймай, өз құндылықтарымызды да қайта қарастыруымыз керек.

Адам миын модельдеу – бұл шексіз ізденіс жолы. Біз әлі оның басында ғана тұрмыз. Бірақ осы бағыттағы әрбір жетістік бізді өзімізді түсінуге жақындатады. Мүмкін, болашақта біз тек жасанды интеллект жасап қана қоймай, өз санамыздың табиғатын толық түсінетін деңгейге жетерміз. Ал бұл – адамзат тарихындағы ең үлкен жаңалықтардың бірі болмақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Stuart Russell, Peter Norvig. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. Pearson Education, 2021.
2. David Eagleman. *The Brain: The Story of You*. Pantheon Books, 2015.
3. Ray Kurzweil. *How to Create a Mind: The Secret of Human Thought Revealed*. Viking, 2012.
4. Ian Goodfellow, Yoshua Bengio, Aaron Courville. *Deep Learning*. MIT Press, 2016.
5. Human Brain Project. *Human Brain Project Publications and Reports*, European Commission, 2013–2023.
6. OpenAI. *Research Papers and Blog*. 2018–2025.

АНАЛИЗ КОММУНИКАЦИОННЫХ ХАРАКТЕРИСТИК БЕСКОНТАКТНЫХ СЕНСОРНЫХ СЕТЕЙ

Абдижалилова Н.Х.

Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент қ.

Научный руководитель – д.т.н., проф. каф. ИТ и цифровизации **Ху Вен-Цен**

Бесконтактные сенсорные сети (БСС) — это новая перспективная информационно-коммуникационная технология.

БСС (англ. wireless sensor networks - WSN) представляют собой коммуникационную сеть в узлах которой функционируют информационно взаимодействующие посредством радиоканала сенсоры, называемые также датчиками [1].

Сенсоры предназначены для построения различных автоматических систем, в которых они участвуют в виде первичных средств обработки информации о контролируемых средах. Такие устройства обнаруживают и позволяют измерить, в том числе, дистанционно, какой-либо вид входных данных. К примеру, это могут быть параметры света, тепла, движения, влажности, давления и др.

Перспективность БСС определяется в первую очередь тем, что они могут быть развернуты в труднодоступных местах и в различных физических средах. В том числе, над- и под водой, в подземном исполнении и др.

В составе БСС могут одновременно функционировать до 65 000 разнообразных сенсоров [2], что позволяет создавать БСС, охватывающие значительные территории и большое число контролируемых объектов. В связи с этим они находят широкое применение в таких важных областях, как:

- системы обороны и обеспечение безопасности;
- контроль окружающей среды;
- мониторинг промышленного оборудования;
- охранные системы;
- мониторинг состояния сельскохозяйственных угодий;
- управление энергоснабжением;
- контроль систем вентиляции, кондиционирования и освещения;
- пожарная сигнализация;
- складской учет;
- слежение за транспортировкой грузов;
- мониторинг физиологического состояния человека;
- контроль персонала.

Значимость БСС определяется также тем, что они образуют наиболее предпочтительную инфраструктурную основу интенсивно развиваемой современной технологии «Интернет вещей» (IoT) [3].

Наиболее предпочтительными являются сенсоры цифровые, так как они напрямую могут подключаться к различным вычислительным устройствам, в том числе, к компьютерам.

Особенность сенсоров, предназначенных для использования в БСС, заключается в том, что они образуют специальный класс промышленно изготавливаемых вычислительно-коммуникационных устройств, называемых мотами (*от англ. motes — пылинки*).



Рисунок 1. Вариант интеграции БСС в облачную IoT структуру

Мот - это унифицированный гаджет (рис.2, 3), размер которого обычно не превышает одного кубического дюйма.

Примеры сенсорных узлов

Размеры



Внешний вид с антенной



Рисунок 2. Внешний вид сенсорного узла

Он включает в себя процессор, оперативную и флэш память, цифроаналоговые и аналогоцифровые преобразователи сигнала, радиочастотный приемопередатчик с антенной, автономный источник питания в виде миниатюрной батареи и собственно датчик.

Конструктивно, мот представляет собой монтажную плату вида:



Рисунок 3. Конструктивное оформление мота

Моты работают под управлением специальной операционной системы, что позволяет программировать их под определенные задачи. В большинстве случаев в БСС используется операционная система TinyOS [4], разработанная в Университете Беркли. Данная ОС относится к программному обеспечению с открытым кодом (доступно на сайте www.tinyos.net).

TinyOS — это управляемая событиями операционная система реального времени, рассчитанная на работу в условиях ограниченных вычислительных ресурсов. Она позволяет мотам автоматически устанавливать связи с соседями и формировать сенсорную сеть заданной топологии. В 2006 году была представлена TinyOS 2.0.

Особенность работы мотов в составе БСС определяется тем, что она ориентируется на простейшую первичную обработку данных, притом что обязательным требованием является минимизация числа циклов приема и передачи данных. Это связано с тем, что батареи мотов имеют ограниченную емкость, а условия реального развертывания и эксплуатации БСС часто не позволяют или ограничивают возможность их замены.

Кроме того, БСС работают в нелицензированных частотных диапазонах, в связи с чем в них могут возникать помехи, создаваемые посторонними источниками радиосигналов

С учетом данного обстоятельства для БСС разработаны специальные коммуникационные протоколы. Наиболее известными из них являются протоколы альянса ZigBee [5], который был специально создан в 2002 году для координации архитектурных решений в области БСС. В ZigBee вошли крупнейшие производители аппаратных и программных средств вычислительной техники. В частности, Philips, Ember, Samsung, IBM, Motorola, Freescale Semiconductor, Texas Instruments, NEC, LG, OKI и многие другие (всего более 200 членов). Корпорация Intel в альянс не входит, но поддерживает его деятельность.

Протоколы ZigBee позволяют мотам находиться в спящем режиме большую часть времени, что значительно продлевает срок службы батареи.

Стандарт стека протоколов ZigBee для БСС основан на стандарте IEEE 802.15.4 для компьютерных сетей. Он описывает физический уровень и уровень доступа к среде передачи данных для БСС с расстоянием между узлами до 75 м, низким энергопотреблением и высокой степенью надежности. Основные показатели стандарта IEEE 802.15.4 в части характеристик радиоканалов БСС приведены в табл. 1.

Таблица 1. Характеристики радиоканалов передачи данных БСС стандарта IEEE 802.15.4

Полоса частот, МГц	Нужна лицензия	Географический регион	Скорость передачи данных, Кбит/с	Число каналов
868,3	Нет	Европа	20	1
902-928	Нет	Америка	40	1-10
2405-2480	Нет	Весь мир	250	11-26

Указанный стандарт является единственным в своей области, для которого в наличии производство полностью совместимых аппаратных и программных продуктов.

Важнейшим достоинством TinyOS является способность к автоматической выработке схемы организации сети и маршрутов передачи данных. Каждый мот в составе БСС самостоятельно определяет свое местоположение по отношению к моту, которому он будет передавать данные. В процессе передачи данных вначале происходит идентификация всех мотов, после чего формируется схема маршрутизации. За счет этого, БСС являются фактически самонастраиваемыми в части маршрутизации передачи данных.

В зависимости от степени сложности и реализуемых функций, моты стандарта ZigBee подразделяются на три класса.

К высшему классу относится мот - координатор. Такой мот управляет работой сети, хранит данные о ее топологии и служит шлюзом для передачи данных, собираемых всей БСС, для дальнейшей обработки. В БСС обычно используется один координатор.

Мот среднего класса является маршрутизатором. Он может принимать и передавать данные, а также определять направления передачи.

Мот низшего класса представляет наиболее простой. Он может лишь передавать данные ближайшему маршрутизатору.

Такая градация мотов позволяет создавать сети с кластерной структурой, что обеспечивает возможность построения укрупненных БСС на основе объединения отдельных кластеров. получается, что стандарт ZigBee поддерживает сеть с кластерной архитектурой (рис. 4).

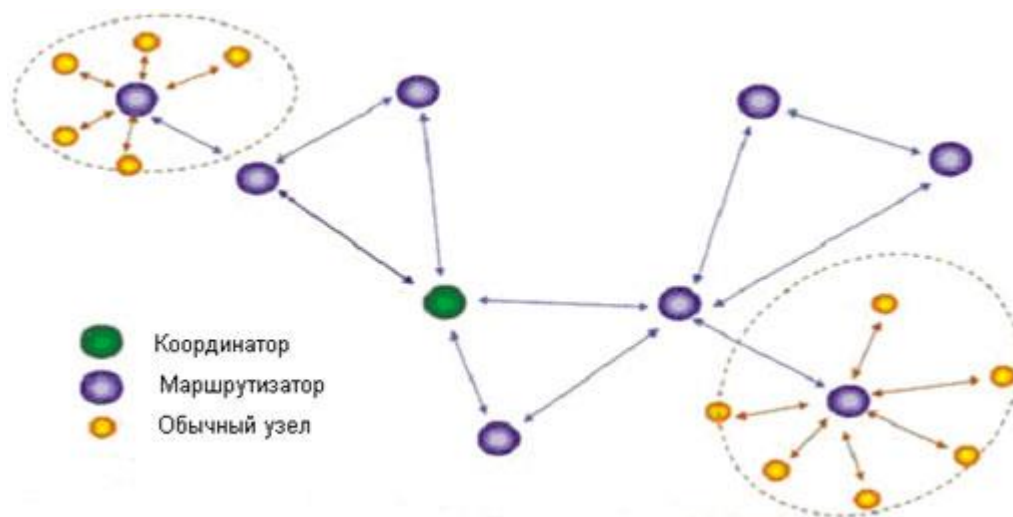


Рисунок 4. Кластерная структура БСС

Кластер образуют маршрутизатор и простейшие моты, у которых он запрашивает сенсорные данные. Маршрутизаторы кластеров ретранслируют данные друг другу, и в конечном счете данные передаются координатору. Координатор обычно имеет связь с IP-сетью, куда и направляются данные для окончательной обработки.

В России компанией «Высокотехнологичные системы» разработана собственная аппаратно-программная платформа MeshLogic для построения БСС [6]. Основным отличием этой платформы от ZigBee является ориентация на построение одноранговых ячеистых сетей (рис. 5).

В таких сетях используются только однотипные моты. При этом для целевой обработки собранных ими данных используется специализированный центральный узел либо шлюз. Возможности самоорганизации и самовосстановления ячеечных БСС при выходе из строя части мотов, выражаются в том, что они обладают способностью к спонтанному формированию новой структуры БСС с участием работоспособных мотов.

БСС данного типа принято обозначать латинским термином Ad Hoc, что означает «для конкретного случая».

В сетях MeshLogic каждый мот может выполнять ретрансляцию пакетов, то есть по своим функциям соответствовать маршрутизатору ZigBee. При этом такие сети являются в полной мере самоорганизруемыми, так как в них никакого узла-координатора не предусмотрено.

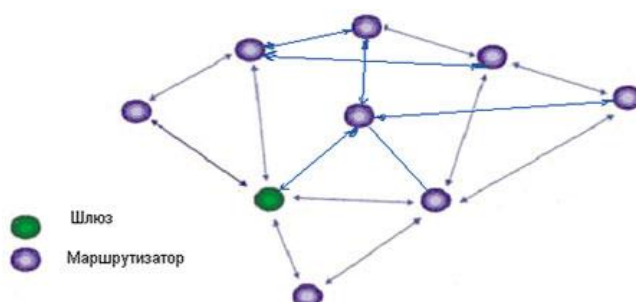


Рисунок 5. БСС с ячеечной структурой

В качестве радиочастотных приемопередатчиков в MeshLogic могут использоваться различные устройства, в частности Cypress WirelessUSB, которые так же, как и устройства стандарта ZigBee, работают в диапазоне частот 2,4... 2,4835 ГГц.

Следует отметить, что для платформы MeshLogic существуют только нижние уровни стека протоколов. Считается, что верхние уровни, в частности сетевой и прикладной, будут создаваться под конкретные приложения.

В таблице 2, для сравнения приведены Конфигурации и основные параметры двух мотов MeshLogic и одного мота стандарта ZigBee.

Таблица 2. Основные характеристики мотов различных производителей

Параметры	ML- Node-Z	ML- Node-U	ZigBit
Микроконтроллер			
Процессор	Texas Instruments MSP430		ATmega1281
Тактовая частота	От 32,768 кГц до 8 МГц		4 МГц
Оперативная память	10 Кбайт		8 Кбайт
Flash-память	48 Кбайт		128 Кбайт
Приемопередатчик			
Тип	IEEE 802.15.4	Cypress WirelessUSB TM LP	IEEE 802.15.4
Диапазон частот	2400-2483,5 МГц		2400-2483,5 МГц
Скорость передачи данных	250 Кбит/с	От 15,625 до 250 Кбит/с	250 Кбит/с
Выходная мощность	От – 24 до 0 дБм	От –35 до 4 дБм	От –28 до 3 дБм
Чувствительность	–95 дБм	–93 дБм	–101 дБм
Антенна	Чип		1 или 2 чипа
Внешние интерфейсы			
АЦП	12-разрядный, 7 каналов		10-разрядный, 3 канала
Цифровые интерфейсы	I2C/SPI/UART/USB		I2C/SPI/UART/IRQ/JTAG
Другие параметры			
Напряжение питания	От 0,9 до 6,5 В		От 1,8 до 3,6 В
Размеры	44x33x10 мм		19x14x3 мм
Температурный диапазон	От – 40 до 85 °С	От 0 до 70 °С	От 0 до 85 °С

Подводя итог вышеизложенному, можно заключить, что БСС представляют собой информационно-коммуникационную сеть, в которой достигается эффект

информационного взаимодействия между техническими устройствами в автоматическом режиме без какого-либо участия человека.

Принципы построения БСС в целом аналогичны тем, что используются в компьютерных сетях. Разница состоит только в том, что в БСС коммуникации и информационный обмен между узлами сети реализуется автоматически, притом, что используемый для связи между сетевыми объектами радиоканал, функционирует в нелицензионном диапазоне частот. В связи с этим используемый в БСС стек протоколов отличается от стека протоколов компьютерной сети, что обуславливает специфику функционирования БСС.

Использованная литература:

1. Сергиевский М. Беспроводные сенсорные сети. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.compress.ru/Article.aspx?id=17950>
2. Иванова И. А. Определение периметра зоны покрытия беспроводных сенсорных сетей // Промышленные АСУ и контроллеры. – 2010. – №. 10. – С. 25-30.
3. K. Shafique, B. A. Khawaja, F. Sabir, S. Qazi and M. Mustaqim, "Internet of Things (IoT) for Next-Generation Smart Systems: A Review of Current Challenges, Future Trends and Prospects for Emerging 5G-IoT Scenarios," in IEEE Access, vol. 8, pp. 23022-23040, 2020, doi: 10.1109/ACCESS.2020.2970118.
4. Levis P., Madden S., Polastre J. and dr. «TinyOS: An operating system for wireless sensor networks» // W. Weber, J.M. Rabaey, E. Aarts (Eds.) // In Ambient Intelligence. — New York, NY: Springer-Verlag, 2005. — 374 p.
5. M. Meribout and A. Al Naamany, "A collision free data link layer protocol for wireless sensor networks and its application in intelligent transportation systems," 2009 Wireless Telecommunications Symposium, Prague, Czech Republic, 2009, pp. 1-6, doi: 10.1109/WTS.2009.5068957.
6. Баскаков С., Оганов В. Беспроводные сенсорные сети на базе платформы MeshLogic. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.meshlogic.ru/data/Meshlogic.pdf>

5G ЖӘНЕ 6G ЖЕЛІЛЕРІНДЕГІ MULTI-ACCESS EDGE COMPUTING (MEC) ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ КИБЕРҚАҰПСІЗДІК ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ: ҚАҰП-ҚАТЕРЛЕР, АРХИТЕКТУРАЛЫҚ ШЕШІМДЕР ЖӘНЕ НӨЛДІК СЕНІМ (ZERO-TRUST) МОДЕЛІ

Ережеп К.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

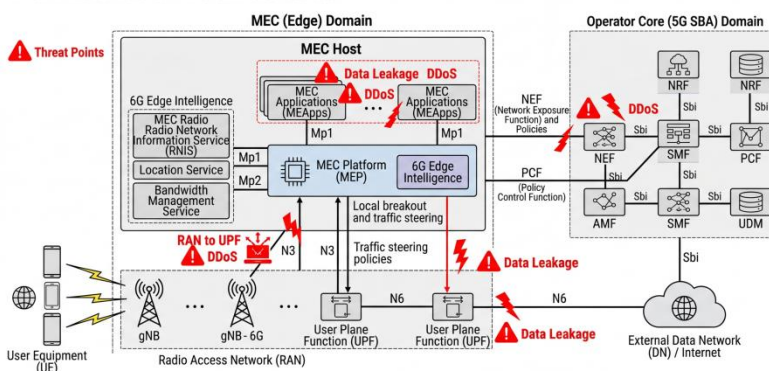
Ғылыми жетекші – магистр, аға оқытушы **Байзакова Б.С.**

Қазіргі цифрлық трансформация дәуірінде 5G және 6G мобильді байланыс желілері адамзаттың байланысын сапалы жаңа деңгейге көтерді. Бұл желілердің негізгі технологиялық құрамдасы – Multi-Access Edge Computing (MEC) – есептеу ресурстарын желінің шегіне жақындату арқылы төмен латенттілікті (latency), жоғары өткізу қабілетін және нақты уақыттағы деректерді өңдеуді қамтамасыз етеді. MEC IoT-құрылғылар, автономды көліктер, смарт қалалар және өнеркәсіптік автоматизация сияқты қолданбалар үшін маңызды рөл атқарады. Алайда, желінің таратылған сипаты (distributed architecture) және көптеген құрылғылардың қосылуы киберқауіпсіздік қауіпін айтарлықтай арттырады.

2026 жылғы зерттеулерге сәйкес (Gartner, ETSI MEC Phase 4 және 3GPP стандарттары), MEC инфрақұрылымындағы шабуылдардың саны өсіп келеді, әсіресе DDoS, man-in-the-middle және AI-негізіндегі қауіптер. Дәстүрлі периметрлік қорғаныс

(perimeter-based security) модельдері бұл мәселелерді шеше алмайды. Сондықтан нөлдік сенім (Zero-Trust Architecture – ZTA) моделі – «ешқашан сенбе, әрқашан тексер» принципі – 5G/6G-дегі MEC-тің негізгі қорғаныс стратегиясы ретінде ұсынылады. Бұл мақалада MEC инфрақұрылымындағы негізгі қауіп-қатерлер талданады, архитектуралық шешімдер қарастырылады және Zero-Trust моделінің практикалық қолданылуы зерттеледі.

Multi-Access Edge Computing (MEC) in 5G, Future 6G
ETSI MEC and 3GPP Palam Standards



Сурет 1. 5G/6G желісіндегі Multi-Access Edge Computing (MEC) архитектурасының кәсіби техникалық диаграммасы

5G және 6G желілеріндегі Multi-Access Edge Computing (MEC) инфрақұрылымы есептеу ресурстарын желінің шеткі бөлігіне орналастыру арқылы латенттілікті айтарлықтай төмендетеді және нақты уақыттағы қолданбаларды қолдауды қамтамасыз етеді. Алайда, бұл таратылған архитектура шабуыл бетін (attack surface) кеңейтіп, киберқауіпсіздікке елеулі қауіп төндіреді. Дәстүрлі периметрлік қорғаныс әдістері ішкі трафикке сенім артатындықтан, MEC-тегі осалдықтарды тиімді жаба алмайды. Нәтижесінде, миллиондаған IoT-құрылғылардың қосылуы, network slicing технологиясы және виртуализация процестері жаңа қауіп-қатерлердің пайда болуына әкеледі.

MEC инфрақұрылымындағы негізгі қауіп-қатерлердің қатарында DDoS шабуылдары ерекше орын алады. Шеткі серверлердің таратылған орналасуы оларды көлемді трафик шабуылдарына осал етеді, бұл латенттілікті бірнеше есе арттырып, қызмет көрсетудің үзілуіне әкелуі мүмкін. Сондай-ақ, man-in-the-middle (MitM) шабуылдары мен тыңшылау (eavesdropping) қауіпі жоғары, өйткені edge-тегі деректердің шифрлануы әлсіз болуы немесе аутентификация механизмдерінің жеткіліксіздігі трафиктің араласуына мүмкіндік береді. IoT-құрылғылардан шығатын ботнеттер, insider threats және lateral movement шабуылдары да кең таралған. 6G-ге көшумен бірге AI-мен күшейтілген қауіптер, мысалы model inversion және adversarial attacks, жаңа өлшем қосады. Бұл қауіптердің барлығы бірлескенде, дәстүрлі «сенім» негізіндегі модельдердің тиімсіздігін көрсетеді.

Осы мәселелерді шешу үшін заманауи архитектуралық шешімдер ұсынылады. Software-Defined Networking (SDN) және Network Function Virtualization (NFV) технологиялары трафикті оқшаулауға және динамикалық басқаруға мүмкіндік береді. Network slicing арқылы әртүрлі қызметтерді логикалық түрде бөлу lateral movement-ті шектейді. AI-driven threat detection жүйелері аномалияларды нақты уақыт режимінде анықтап, 97%-дан астам дәлдік көрсетеді. Post-quantum cryptography 6G-дегі квантовый есептеулер қауіпіне қарсы қорғаныс қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, edge-native security механизмдері, federated learning және blockchain-негізіндегі identity management latency-ді сақтай отырып, қауіпсіздік деңгейін арттырады.

Осы шешімдердің ішінде нөлдік сенім (Zero-Trust Architecture) моделі ең тиімді және перспективті тәсіл болып табылады. «Ешқашан сенбе, әрқашан тексер» принципіне

негізделген бұл модель MEC-те continuous authentication, micro-segmentation және intelligent policy engine (IPE) арқылы жұмыс істейді. Әрбір сессия, құрылғы және трафик динамикалық түрде тексеріледі, trust score-ы AI көмегімен есептеледі. ZTF-6G сияқты framework-тер latency-ді 70%-ға дейін төмендетіп, threat detection дәлдігін 98%-ға дейін арттырады. Insider threats 85%-ға дейін азаяды, ал policy enforcement уақыты миллисекундтармен өлшенеді. Бұл модель ETSI MEC және 3GPP стандарттарымен үйлесімді интеграцияланады, O-RAN архитектурасымен толықтырылады. Нәтижесінде, MEC инфрақұрылымы тек өнімділікті ғана емес, сонымен қатар сенімділік пен тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

5G және 6G желілеріндегі MEC инфрақұрылымындағы киберқауіпсіздік заманауи телекоммуникацияның өзекті мәселесі болып қала береді. Таратылған архитектураның артықшылықтарымен бірге келетін қауіп-қатерлер дәстүрлі қорғаныс модельдерінің жеткіліксіздігін көрсетеді. Дегенмен, AI-мен күшейтілген архитектуралық шешімдер, post-quantum криптография және әсіресе нөлдік сенім моделі арқылы сенімді қорғаныс жүйесін құруға толық мүмкіндік бар. Зерттеулер нәтижесі бойынша, Zero-Trust тәсілі латенттілікті сақтай отырып, қауіптерді анықтау дәлдігін едәуір арттырады және 6G-дің AI-native болашағына негіз қалайды.

Қазақстанның телекоммуникация операторлары үшін бұл технологияларды енгізу smart қалалар, цифрлық экономика және өнеркәсіптік IoT-тің қауіпсіз дамуына маңызды үлес қосады. Болашақ зерттеулер self-healing механизмдер, quantum-resilient Zero-Trust framework-тер және халықаралық стандарттардың үйлесімділігіне бағытталуы тиіс. Осылайша, MEC инфрақұрылымының киберқауіпсіздігі 6G желілерінің сенімді және тұрақты негізіне айналады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Alam A. et al. AI-enabled cybersecurity framework for future 5G wireless infrastructures. – Scientific Reports, 2026. – 18 p.
2. Alnaim A.K. Zero-Trust Mechanisms for Securing Distributed Edge and Fog Computing in 6G Networks. – Mathematics, 2025. – Vol. 13, No. 8. – 1239 p.
3. Ramezanzpour K. Intelligent zero trust architecture for 5G/6G networks: Principles, challenges, and the role of machine learning in the context of O-RAN. – Computer Networks, 2022 (updated review 2025). – 11 p.
4. Ghoraishi M. et al. iTrust6G: Zero-Trust Security for 6G Networks. – iTrust6G Project Report, 2025. – 15 p.
5. ETSI ISG MEC. MEC Phase 4 Specifications and Security Enhancements (White Paper). – ETSI, Sophia Antipolis, 2025. – 48 p.
6. 3GPP. Technical Specification TS 33.501: Security architecture and procedures for 5G System (Release 18, with edge computing and Zero-Trust updates). – 3GPP, 2025–2026. – 320 p.

GOOGLE TEACHABLE MACHINE ПЛАТФОРМАСЫ НЕГІЗІНДЕ БЕЙНЕНІ ТАҢУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ

Санақ Д.М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы **Жолшиева А.З.**

Кіріспе

Қазіргі таңда жасанды интеллект (AI) және машиналық оқыту технологиялары білім беру саласында кеңінен қолданылуда. Әсіресе компьютерлік көру (computer vision) бағытындағы бейнені тану технологиялары түрлі салаларда маңызды рөл атқарады.

Бейнені тану — бұл машиналық оқыту әдістері арқылы суреттерді немесе бейнелерді талдау және оларды белгілі бір категорияларға бөлу процесі.

Google компаниясы ұсынған **Teachable Machine** платформасы осы технологияларды қарапайым әрі қолжетімді түрде үйретуге мүмкіндік береді. Бұл құрал код жазуды талап етпей-ақ машиналық оқыту модельдерін құруға мүмкіндік береді.

1. Teachable Machine платформасының мүмкіндіктері

Teachable Machine — веб-негізделген құрал, ол пайдаланушыларға жасанды интеллект модельдерін оңай құруға мүмкіндік береді.

Платформаның негізгі мүмкіндіктері:

- Кодсыз (no-code) модель құру
- Бейнені тану (image classification)
- Дыбысты тану
- Қимыл/позаны тану

Сонымен қатар, бұл платформа:

- нақты уақыт режимінде модельді оқытады
- дайын модельді экспорттауға мүмкіндік береді
- веб, мобильді қосымшаларда қолдануға болады

2. Бейнені тану технологиясының жұмыс принципі

Бейнені тану — бұл машиналық оқыту алгоритмдері арқылы суреттерді талдау процесі.

Teachable Machine платформасында бұл процесс келесі кезеңдерден тұрады:

1. Деректер жинау
 - камера арқылы суреттер түсіру
 - әр классқа мысалдар беру
2. Модельді оқыту
 - нейрондық желі деректерді талдайды
 - заңдылықтарды анықтайды
3. Тестілеу
 - жаңа суреттер арқылы тексеру
4. Экспорттау
 - модельді қолдану үшін сақтау

Бұл процесс transfer learning технологиясына негізделген, яғни алдын ала үйретілген модельдерді пайдалану арқылы жаңа модель құрылады.

3. Практикалық мысал

Зерттеу барысында Google Teachable Machine платформасын пайдалана отырып, бейнені тану (image classification) моделі құрастырылды.

Зерттеу мақсаты

Әртүрлі объектілерді (ит, мысық, құс) автоматты түрде ажырататын модель құру және оның тиімділігін бағалау.

Қолданылған құрал

- Teachable Machine (веб-платформа)
- Веб-камера және дайын суреттер

Модель құру кезеңдері

1-кезең: Жоба ашу

Teachable Machine платформасында жаңа жоба ашылып, **“Image Project”** (бейнені тану) бағыты таңдалды.

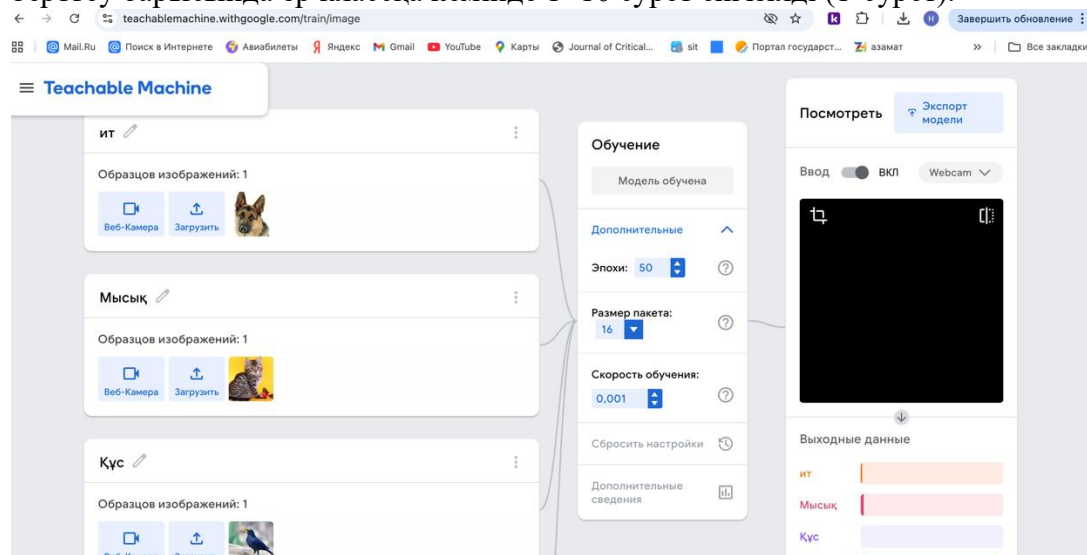
2-кезең: Деректерді дайындау

Әрбір класс үшін жеке категориялар құрылды:

- Ит
- Мысық
- Құс

Әр классқа веб-камера және дайын суреттер арқылы бейнелер жүктелді.

Зерттеу барысында әр классқа кемінде 1–10 сурет енгізілді (1-сурет).



(1-сурет)

3-кезең: Модельді оқыту

Жиналған деректер негізінде модель келесі параметрлермен оқытылды:

- Эпоха (Epochs): 50
- Пакет өлшемі (Batch size): 16
- Оқыту жылдамдығы (Learning rate): 0.001

Оқыту процесі автоматты түрде жүргізілді және бірнеше секунд ішінде аяқталды.

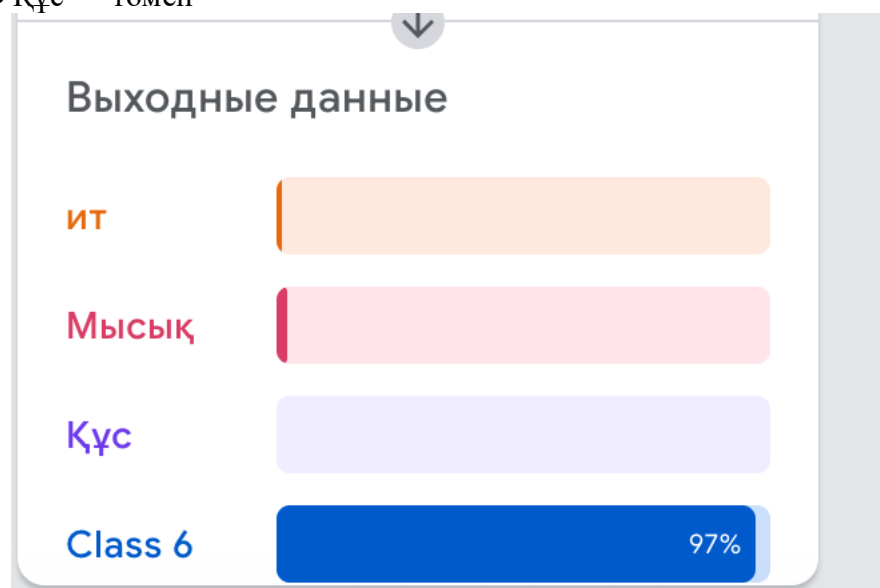
4-кезең: Модельді тестілеу

Оқыту аяқталғаннан кейін модель веб-камера арқылы тексерілді.

Нәтижесінде жүйе енгізілген объектілерді автоматты түрде анықтап, әр класс бойынша ықтималдық (probability) мәндерін көрсетті (2-сурет).

Мысалы:

- Ит — жоғары ықтималдық
- Мысық — орташа
- Құс — төмен



(2-сурет).

Зерттеу нәтижелері

Жасалған модель объектілерді нақты уақыт режимінде тану қабілетін көрсетті.

Нәтижелер:

- Модель қарапайым жағдайда дұрыс классификация жасады
- Дәлдік деңгейі енгізілген деректер сапасына тәуелді болды
- Деректер саны артқан сайын модельдің нәтижесі жақсарды

Бұл тәжірибе келесіні көрсетті:

• Teachable Machine платформасы арқылы қысқа уақыт ішінде AI модель құруға болады

- Бағдарламалау білімінсіз де бейнені тану жүйесін жасау мүмкін
- Студенттер үшін өте қолжетімді және тиімді құрал

4. Білім берудегі маңызы

Teachable Machine платформасы білім беру процесінде тиімді құрал болып табылады.

Оның артықшылықтары:

- бағдарламалау білімін талап етпейді
- студенттердің қызығушылығын арттырады
- практикалық оқытуды қамтамасыз етеді
- жылдам нәтиже береді

Бұл құрал арқылы студенттер:

- өз жобаларын жасай алады
- AI қалай жұмыс істейтінін түсінеді
- зерттеу дағдыларын дамытады

Сонымен қатар, бұл платформа білім беру процесінде инновациялық әдістерді енгізуге мүмкіндік береді. (observatory.tec.mx)

Қорытынды. Google Teachable Machine платформасы бейнені тану технологияларын оқытуда тиімді құрал болып табылады. Ол машиналық оқытуды қарапайым әрі қолжетімді етеді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бұл платформа студенттердің практикалық дағдыларын дамытуға, жасанды интеллектті түсінуге және ғылыми зерттеуге қызығушылығын арттыруға ықпал етеді. Болашақта бұл технологияларды білім беру жүйесіне кеңінен енгізу маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. [Teachable Machine ресми сайты](#)
2. Google Creative Lab. Teachable Machine overview (experiments.withgoogle.com)
3. Saqib S.M. Machine Learning Model with Teachable Machine, 2025 ([ScienceDirect](#))
4. GeeksforGeeks. Image Classification using Teachable Machine, 2024 ([GeeksforGeeks](#))
5. KeywordSearch. Guide to Teachable Machine Technology (keywordsearch.com)
6. TechLearning. What is Teachable Machine? ([Tech & Learning](#))
7. Codingal. Teachable Machine basics ([Codingal](#))

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ РӨЛІ

**Байқоңыр Әмина, Ермекбаева Сания
Гулёра, Куралбаева Жанэля**

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші: магистр Халметова Шохноза

Кіріспе

Қазіргі уақытта білім беру саласы қарқынды өзгерістер кезеңін бастан кешіруде. Ақпараттық технологиялардың дамуы оқыту үдерісін жаңа деңгейге көтеріп, білім алушыларға кең мүмкіндіктер ұсынуда. Әсіресе, ағылшын тілін оқытуда инновациялық тәсілдердің қолданылуы ерекше маңызға ие болып отыр.

Ағылшын тілі – халықаралық қарым-қатынас құралы болғандықтан, оны меңгеру қазіргі заман талабы болып табылады. Осыған байланысты оқыту әдістерін жетілдіру, тиімді құралдарды пайдалану өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Жасанды интеллект технологиялары осы бағытта жаңа мүмкіндіктер ашып отыр. Олар оқыту процесін автоматтандырып қана қоймай, әрбір білім алушының жеке ерекшеліктеріне бейімделген оқыту жүйесін құруға мүмкіндік береді. Сондықтан жасанды интеллекттің ағылшын тілін оқытудағы рөлін зерттеу маңызды болып табылады.

Жасанды интеллект – адамның ойлау қабілетіне ұқсас әрекеттерді орындай алатын компьютерлік жүйе. Ол ақпаратты өңдеу, талдау, үйрену және шешім қабылдау сияқты функцияларды жүзеге асырады.

Білім беру саласында жасанды интеллект оқыту процесін жетілдірудің тиімді құралы ретінде қолданылады. Оның басты ерекшелігі – білім алушыларға жеке бағытталған оқыту мүмкіндігін беруінде. Яғни, әр студенттің деңгейіне, қабілетіне және оқу қарқынына сәйкес тапсырмалар ұсынылады.

Ағылшын тілін үйретуде жасанды интеллект түрлі платформалар мен қосымшалар арқылы жүзеге асады. Бұл құралдар интерактивті тапсырмалар, автоматты кері байланыс және сөйлеуді тану технологиялары арқылы тілдік дағдыларды дамытуға көмектеседі.

Мысалы, жасанды интеллектке негізделген жүйелер студенттің қателерін анықтап, бірден түзету жолдарын ұсынады. Бұл білім алушыға өз қатесін түсінуге және тез түзетуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, чат-боттар мен виртуалды ассистенттер ағылшын тілінде еркін сөйлесуге жағдай жасайды. Бұл әсіресе айтылым дағдысын дамытуда өте тиімді. Студенттер тілдік орта болмаған жағдайда да практика жасай алады.

Жасанды интеллект мұғалімдер үшін де пайдалы. Ол тесттерді тексеру, бағалау, оқу материалдарын дайындау сияқты жұмыстарды жеңілдетеді. Нәтижесінде мұғалімдер уақытын үнемдеп, сабақ сапасын арттыра алады.

Алайда, бұл технологияның кейбір кемшіліктері де бар. Мысалы, жасанды интеллект кейде тілдің мәдени және эмоционалдық ерекшеліктерін толық жеткізе алмайды. Сонымен қатар, студенттердің дайын жауаптарға тәуелді болып қалу қаупі бар.

Сондықтан жасанды интеллектті негізгі емес, қосымша құрал ретінде қолдану тиімді болып табылады.

Зерттеу жұмысы барысында студенттер арасында жасанды интеллекттің білім беру процесіндегі рөлі туралы онлайн сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға барлығы 29 респондент қатысты. Нәтижелер білім алушылардың жасанды интеллект технологияларымен жақсы таныс екенін және оларды оқу барысында белсенді пайдаланатынын көрсетті.

Сауалнама нәтижесіне сәйкес, қатысушылардың 100%-ы жасанды интеллект туралы естіген, бұл қазіргі қоғамда ЖИ технологияларының кең таралғанын дәлелдейді.

Сонымен қатар, респонденттердің басым бөлігі жасанды интеллект құралдарын оқу мақсатында және ақпарат іздеу үшін қолданатынын көрсетті. Кейбір қатысушылар оны қосымша қызығушылық үшін пайдаланатынын атап өтті. Бұл көрсеткіштер студенттердің жаңа цифрлық құралдарға бейім екенін айқындайды.

Қатысушылардың көпшілігі жасанды интеллекттің білім беру саласында маңызды рөл атқаратынын және оқу процесін жеңілдететінін қолдады. Респонденттердің басым бөлігі ЖИ оқу материалдарын түсінуді жеңілдетуге көмектеседі деп есептейді. Сонымен қатар, кейбір студенттер нақты пікір білдіруге қиналған немесе толық сенімді емес екенін көрсеткен. Бұл жасанды интеллекттің мүмкіндіктері әлі де толық зерттеліп жатқанын көрсетеді.

Сауалнама нәтижелері бойынша жасанды интеллекттің ең пайдалы жақтары ретінде уақытты үнемдеу, ақпаратты жылдам табу және оқуды жеңілдету көрсетілді. Респонденттердің бір бөлігі жасанды интеллект мұғалімді толық алмастыра алмайды, бірақ оқу процесінде көмекші құрал ретінде тиімді деп есептейді. Көптеген қатысушылар мұғалім мен жасанды интеллекттің өзара серіктестік негізінде жұмыс істеуі ең тиімді шешім екенін атап өтті.

Сонымен қатар, кейбір респонденттер жасанды интеллектті шамадан тыс қолдану оқушылардың жалқаулығына әсер етуі мүмкін екенін айтқан, алайда бұл пікір барлық қатысушыларға ортақ емес. Бұл ЖИ-ді қолдану барысында тепе-теңдік сақтау қажеттігін көрсетеді.

Зерттеу қорытындысы. Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері жасанды интеллекттің білім беру жүйесінде маңызды құралға айналып келе жатқанын көрсетті. Студенттердің көпшілігі ЖИ-ді оқу процесін жеңілдететін, уақытты үнемдейтін және ақпаратты тез табуға көмектесетін тиімді технология ретінде бағалайды. Сонымен бірге, жасанды интеллект мұғалімді толық алмастырмай, керісінше білім беру сапасын арттыруға бағытталған қосымша ресурс ретінде қарастырылуы тиіс (сурет 1).



Сурет 1

Сонымен қатар, ең көп қолданылатын құралдар:

ChatGPT – 50%

Duolingo – 30%

Google Translate – 20%

Респонденттердің 70%-дан астамы жасанды интеллект ағылшын тілін үйренуді жеңілдетеді деп есептейді.

Бұл көрсеткіштер жасанды интеллекттің білім беру саласында маңызды рөл атқаратынын дәлелдейді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, жасанды интеллект ағылшын тілін оқытуда өте тиімді және заманауи құрал болып табылады. Ол білім алушылардың сөздік қорын

кеңейтуге, грамматикалық білімін жетілдіруге, тыңдалым, оқылым, жазылым және сөйлесім дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жасанды интеллект арқылы студенттер өздеріне қажетті ақпаратты жылдам тауып, тапсырмаларды орындауды жеңілдетеді. Бұл олардың уақытын үнемдеуге және оқу процесіне деген қызығушылығын арттыруға ықпал етеді.

Сауалнама нәтижелері де студенттердің басым бөлігі жасанды интеллектті оқу барысында белсенді қолданатынын және оның білім беру процесіндегі маңызын жоғары бағалайтынын көрсетті. Әсіресе, респонденттер жасанды интеллекттің оқу материалын жақсы түсінуге, күрделі тақырыптарды жеңіл қабылдауға және ағылшын тілін үйренуді ыңғайлы етуге көмектесетінін атап өтті. Осыған байланысты жасанды интеллект қазіргі білім беру жүйесінің ажырамас бөлігіне айналып келе жатқаны байқалады.

Дегенмен, жасанды интеллект мұғалімді толық алмастыра алмайды. Себебі мұғалім тек білім беруші ғана емес, сонымен қатар оқушыға бағыт-бағдар көрсететін, оның жеке ерекшеліктерін ескеретін, эмоционалдық қолдау көрсететін тұлға болып табылады. Ал жасанды интеллект мұндай адами қасиеттерді толық деңгейде бере алмайды. Сондықтан оны мұғалімнің орнын басатын құрал ретінде емес, оқу процесін қолдайтын және тиімділігін арттыратын қосымша ресурс ретінде қарастыру қажет.

Ең тиімді нәтиже мұғалім мен жасанды интеллекттің бірлескен жұмысы арқылы жүзеге асады. Мұғалім оқу процесін ұйымдастырып, студенттің қажеттілігін анықтаса, жасанды интеллект ақпаратты өңдеуге, жаттығулар ұсынуға, қателерді талдауға және жеке оқу траекториясын құруға көмектесе алады. Осындай серіктестік білім алушылардың оқу сапасын арттырып қана қоймай, олардың өздігінен білім алу қабілетін де дамытады.

Болашақта жасанды интеллект технологияларын дұрыс әрі тиімді пайдалану білім беру сапасын арттырудың маңызды бағыты болмақ. Сондықтан білім беру жүйесінде жасанды интеллект мүмкіндіктерін орынды қолдану, оны оқу бағдарламаларымен ұштастыру және мұғалімдер мен студенттерді осы технологияларды сауатты пайдалануға үйрету ерекше маңызға ие. Осындай жағдайда ғана жасанды интеллект білім беру процесін жетілдіруге және ағылшын тілін оқытудың нәтижелілігін арттыруға нақты үлес қоса алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – 2020.
2. Harmer J. How to Teach English. – London, 2015.
3. Richards J. Communicative Language Teaching Today. – Cambridge, 2017.
4. Құдайбергенова К.С. Білім беру әдістемесі. – Алматы, 2019.
5. Смағұлова Г.Қ. Шет тілін оқыту негіздері. – Алматы, 2018.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫҚ ПЛАТФОРМАЛАРДЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Батуханова Гүлөра, Куралбаева Жанәлия

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші: магистр **Халметова Шохноза**

Кіріспе

Қазіргі жаһандану жағдайында білім беру жүйесінің цифрлық трансформациясы оқыту мазмұны мен әдістемесіне сапалық өзгерістер енгізуді талап етеді.[5] Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы шетел тілдерін, оның ішінде ағылшын тілін оқыту үдерісін жаңа деңгейге көтеріп, дәстүрлі

педагогикалық тәсілдерді қайта қарастыру қажеттілігін айқындайды.[1,5] Бүгінгі таңда ағылшын тілі халықаралық академиялық және кәсіби коммуникацияның негізгі құралы ретінде танылып, оны тиімді меңгерту білім беру саясатының басым бағыттарының біріне айналды.[1]

Алайда шетел тілін оқыту тәжірибесі көрсеткендей, білім алушылардың оқу жетістіктеріне әсер ететін негізгі факторлардың бірі – мотивация деңгейі. Тіл үйрену үдерісінің күрделілігі мен ұзақ мерзімділігін ескере отырып, білім алушылардың тұрақты қызығушылығын қалыптастыру және қолдау – заманауи педагогиканың өзекті ғылыми-әдістемелік мәселесі болып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, оқыту процесіне цифрлық платформаларды енгізу білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырудың және оқу мотивациясын күшейтудің тиімді құралы ретінде қарастырылады.

Цифрлық білім беру платформалары интерактивтілік, дербестендіру, жедел кері байланыс және геймификация элементтері арқылы білім алушыны оқу процесінің белсенді субъектісіне айналдырады. Мұндай технологиялық мүмкіндіктер дәстүрлі оқыту формаларымен салыстырғанда білім алушылардың ішкі және сыртқы мотивациясын үйлесімді түрде дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, цифрлық ортада ұйымдастырылған оқыту білім алушылардың өзіндік жұмыс дағдыларын қалыптастырып, олардың оқу жауапкершілігін арттырады.

Осыған байланысты, ағылшын тілін оқытуда цифрлық платформалардың мотивациялық әлеуетін ғылыми тұрғыда негіздеу және оның білім беру тәжірибесіндегі тиімділігін айқындау ерекше өзектілікке ие. Аталған мақалада цифрлық платформалардың оқу мотивациясын қалыптастырудағы рөлі жан-жақты қарастырылып, олардың педагогикалық мүмкіндіктері мен практикалық қолдану жолдары талданады.

Электрондық оқытудың өркендеуі

21 ғасырдың басымен электрондық оқыту тұжырымдамасы интернетке қосылу және цифрлық технологиялардың жетілдірілуінің арқасында кеңінен таралды.[5] Білім беру мекемелері онлайн оқытуды қабылдай бастаған сайын, оқытуды басқару жүйелерінің көбеюі тіл курстарын реттелген түрде ұйымдастыруға және жеткізуге мүмкіндік берді. [1,4]Бұл дәуір тіл білімін жаһандық масштабта тегін ұсынып, тіл оқытуды демократияландырған Duolingo сияқты платформалардың енгізілуімен ерекшеленді.[3]Зерттеушілер бұл платформалардың тиімділігін тіркей бастап, үйренушілердің қатысуы мен мотивациясын арттырудағы әлеуетін атап өтті.

Цифрлық платформалардың түрлері

Шет тілі ретінде ағылшын тілін оқытуға арналған цифрлық платформалар педагогтар мен студенттер үшін оқыту тәжірибесін жетілдіруге арналған алуан түрлі құралдар мен технологияларды қамтиды. Бұл платформаларды олардың мүмкіндіктеріне, функционалдығына және мақсатына қарай жіктеуге болады.

1. Оқытуды басқару жүйелері (LMS)

Оқытуды басқару жүйелері білім беру курстарын жеткізуді, бақылауды және басқаруды жеңілдететін кешенді платформалар ретінде қызмет атқарады.[1]Бұл жүйелер тапсырмаларды басқару, жетістіктерді бақылау және ресурстармен алмасу сияқты мүмкіндіктерді қамтиды. LMS-тің негізгі функцияларына баға бақылауы, тест нәтижелері және тапсырмаларды тапсыру кіреді, бұл педагогтар үшін әкімшілік міндеттерді жеңілдетіп, студенттер үшін оқыту тәжірибесін жетілдіреді.

2. Интерактивті оқыту платформалары

Интерактивті оқыту платформалары алуан түрлі интерактивті мүмкіндіктер арқылы студенттердің қатысуын ынталандыруға арналған.[4] Оларға сабақ барысында нақты уақыттағы өзара іс-қимылға мүмкіндік беретін виртуалды тақтайлар, чат функциялары және бейнеконференция мүмкіндіктері жатады. Ойынгерлендірілген қосымшалар, мультимедиялық мазмұн және виртуалды шынайылық орталары да үйренушілерді тарту мен сабақтарды серпінді және тиімді ету мақсатында маңызды рөл атқарады.

3. Мобильді оқыту қосымшалары

Мобильді оқыту қосымшалары қолжетімділігі мен ыңғайлылығының арқасында кеңінен таралды. [3] Duolingo, Babbel және Memrise сияқты бұл қосымшалар грамматика, сөздік қор және айтылым сияқты негізгі тілдік дағдыларды қамтитын реттелген сабақтар мен жаттығулар ұсынады. Зерттеулер мобильді қосымшалардың, әсіресе онлайн бірлескен іс-шаралармен бірге қолданылғанда, үйренушілер арасындағы тілдік шеберлік пен оқу үлгерімін айтарлықтай жақсартатынын көрсетеді.

Цифрлық платформалардың рөлі:

Цифрлық платформалар тіл үйренудегі мотивациялық стратегияларды айтарлықтай жетілдіре алады. [2,4] Бұл платформалардың жобасы мен функционалдығы — мысалы, жетістіктерді бақылау, ойынгерлендіру және интерактивті мүмкіндіктер — үйренушілер арасындағы ішкі де, сыртқы да мотивацияны ынталандыруда маңызды рөл атқарады. Мысалы, прогресс-жолақтар сияқты элементтер студенттерге жетістіктерін елестетіп, мақсат қоюға және бәсекелі, бірақ қолдаушы атмосферада жетілуге ұмтылуға мүмкіндік береді.[2] Зерттеулер ойынгерлендіруді білім беру ортасына кіріктірудің студенттер арасында оң реакция тудыратынын, олардың көпшілігі ойын негізіндегі оқытудың сынып іс-шараларына қатысуды айтарлықтай ынталандыратынын жеткізетінін көрсетеді.

Белсенділіктің артуы:

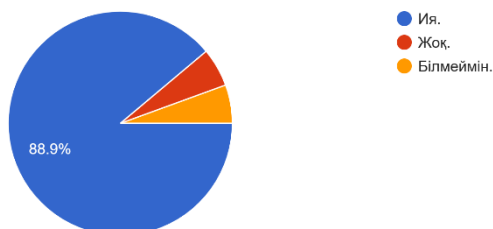
Цифрлық платформалар интерактивті және ойынгерлендірілген элементтер арқылы студенттердің қатысуының артуын ынталандырады. Kahoot! және Quizlet сияқты құралдар бәсекелі және бірлескен оқыту орталарын жасап, студенттерге өз білімінде белсенді рөл атқаруға мүмкіндік береді. Ойынгерлендіру стратегиялары ішкі және сыртқы ынталаушыларды іске қосып, студенттердің тіл үйрену жолдарына деген қызығушылықтары мен ынтасын сақтауды ынталандырады. Өртүрлі оқыту стильдеріне бейімделген алуан түрлі іс-шараларды қамту арқылы мұғалімдер студенттерді ынталандырып, оқыту мақсаттарына бағытталған ұстауы мүмкін.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеу барысында теориялық талдау және сауалнама әдісі қолданылды. Сауалнамаға 36 студент қатысты. Сауалнама сұрақтары цифрлық платформалардың оқу мотивациясына әсерін анықтауға бағытталды.

Сауалнама нәтижелері студенттердің басым бөлігі цифрлық платформаларды қолдану сабақтың қызықты өтуіне ықпал ететінін көрсететінін анықтады. Респонденттердің көпшілігі ойын элементтері арқылы сөздерді есте сақтау жеңіл екенін және цифрлық платформалар оқу процесін жеңілдететінін атап өтті сурет 1 және сурет 2.

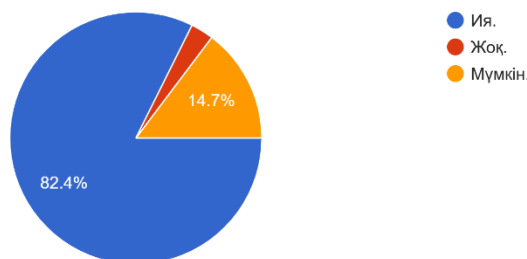
2. Duolingo немесе Kahoot сияқты ойындық апптарды қолданған кезде сабақ қызықтырақ па?
36 responses



сурет 1

8. Сіздің пікіріңізше, осындай платформалар ағылшынды тезірек меңгеруге көмектеседі ме?

34 responses



сурет

2

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу жұмысы ағылшын тілін оқыту үдерісінде цифрлық платформалардың жоғары мотивациялық әлеуетке ие екенін дәлелдейді. Теориялық талдау мен практикалық тәжірибені ұштастыру негізінде цифрлық білім беру құралдарының білім алушылардың оқу белсенділігіне, қызығушылығына және тілдік дағдыларды меңгеру сапасына оң әсер ететіні анықталды.

Зерттеу аясында білім алушылар арасында жүргізілген сауалнама (опрос) нәтижелері цифрлық платформалардың тиімділігін нақты деректермен растады. Респонденттердің басым бөлігі цифрлық ресурстарды қолдану оқу процесін қызықты әрі қолжетімді ететінін, әсіресе интерактивті тапсырмалар, геймификация элементтері және жедел кері байланыс олардың ағылшын тілін үйренуге деген ынтасын арттырғанын атап өтті. Сонымен қатар, қатысушылардың көпшілігі цифрлық платформалар арқылы өз бетінше жұмыс жасау дағдыларының дамығанын және оқу жауапкершілігінің артқанын көрсетті.

Зерттеу нәтижелері цифрлық платформалардың тек қосымша құрал емес, оқу мотивациясын қалыптастырудың маңызды педагогикалық механизмі екенін айқындайды. Олар білім алушылардың ішкі мотивациясын күшейтіп қана қоймай, сыртқы ынталандыру факторларын да тиімді іске асырады.[2,4] Нәтижесінде білім алушы оқу үдерісінің белсенді қатысушысына айналып, өз оқу нәтижесіне жауапкершілікпен қарай бастайды.

Сонымен қатар, цифрлық технологияларды қолдану оқыту үдерісін дербестендіруге, білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруге және олардың оқу траекториясын тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл қазіргі білім беру жүйесінің басты қағидаттарының бірі болып табылады.

Қорытындылай келе, ағылшын тілін оқытуда цифрлық платформалардың мотивациялық әлеуетін мақсатты және жүйелі түрде пайдалану білім сапасын арттырудың, білім алушылардың танымдық белсенділігін күшейтудің және олардың тілдік құзыреттілігін қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады. Осы бағыттағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын одан әрі жалғастыру және цифрлық құралдарды педагогикалық тұрғыдан негізделген түрде енгізу – болашақ білім беру жүйесінің тиімді дамуының кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Каплан, Р., & Саундерс, К. (2019). Digital tools for language learning. New York: Routledge.
- 2.Ли, Ч. (2020). Gamification in language education: Motivating students in online learning environments. Journal of Educational Technology, 15(3), 45-60.
- 3.Smith, J., & Brown, L. (2021). Mobile apps for English learning: Effectiveness and challenges. Educational Review, 73(2), 210-225.

4.Johnson, P. (2018). Interactive learning platforms in foreign language education. London: Palgrave Macmillan.

5.UNESCO. (2022). Digital transformation in education: Opportunities and challenges. Paris: UNESCO Publishing.

6.Chen, Y., & Wang, H. (2019). E-learning and student engagement: A survey study. Computers & Education, 128, 12-23.

2026: FASHION + AI = БОЛАШАҚ ИНДУСТРИЯСЫ

Ерімбет Данира, Сейтбек Балнур

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші: магистр **Халметова Шохноза**

Кіріспе

Қазіргі уақытта сән индустриясы технологиялық өзгерістер кезеңін бастан кешіруде. Бұрын тұтынушылар киімді тек дүкенге барып, киіп көріп сатып алатын болса, бүгінгі күні цифрлық технологиялар бұл процесті айтарлықтай өзгертті. Жасанды интеллекттің дамуы онлайн сауданы жаңа деңгейге көтеріп отыр. Қазіргі таңда кейбір брендтер виртуалды киіп көру технологиясын енгізуді бастады. Бұл тұтынушыларға киімнің адам денесінде қалай көрінетінін алдын ала бағалауға мүмкіндік береді. Осы тақырыпты зерттеу мақсатында шағын әлеуметтік сауалнама жүргізілді. Сауалнаманың негізгі мақсаты - адамдардың сән индустриясындағы AI технологияларына деген көзқарасын анықтау. Сән индустриясындағы AI нарығының дамуы. Сарапшылардың болжамы бойынша, 2026 жылға қарай сән индустриясындағы жасанды интеллект нарығының көлемі шамамен 4,4 миллиард доллардан асады. Сонымен қатар, бұл сала жыл сайын орта есеппен 40% өсім көрсетуі мүмкін. Онлайн сауданың негізгі мәселелерінің бірі - киім өлшемінің сәйкес келмеуі. Зерттеулер бойынша интернет арқылы сатып алынған киімдердің шамамен 30–40%-ы қайтарылады.

Жасанды интеллект технологиялары бұл мәселені шешуге мүмкіндік береді. Атап айтқанда:

- дене өлшемдерін автоматты түрде анықтау
- виртуалды киіп көру технологиясы
- жеке ұсыныстар жүйесі.

Жүргізілген сауалнама нәтижелері де бұл мәселенің өзекті екенін көрсетті. Қатысушылардың басым бөлігі онлайн сатып алу кезінде ең үлкен қиындық ретінде өлшемнің сәйкес келмеуін атап өтті.

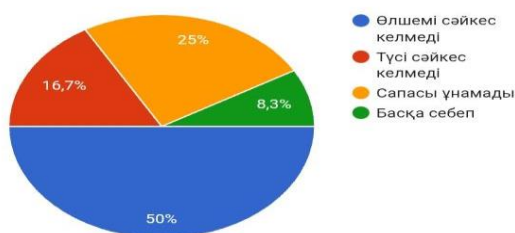
Виртуалды киіп көру технологиясы, сән индустриясында қарқынды дамып келе жатқан бағыттардың бірі - виртуалды киіп көру технологиясы. Бұл технология пайдаланушыларға киімді онлайн форматта қарап қана қоймай, оның денеде қалай көрінетінін модельдеу арқылы бағалауға мүмкіндік береді. Виртуалды киіп көрудің негізгі артықшылықтары:

- дүкенге бару қажеттілігінің азаюы
- уақытты үнемдеу
- дұрыс өлшемді таңдаудың жеңілдеуі
- онлайн сатып алудың ыңғайлылығының артуы.

Сауалнама нәтижелері бойынша респонденттердің көпшілігі бұл технологияны болашағы бар және пайдалы құрал ретінде бағалады (сурет 1).

3)Қайтарудың
негізгі себебі
қандай
болды?
12 отбветов

 Копировать диаграмму



Сурет 1

Ұсыныс: Ақылды сән қосымшасы Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, болашақта сән индустриясында арнайы ақылды мобильді қосымшаларды дамыту маңызды деп есептеймін. Мұндай қосымша келесі функцияларды қамтуы мүмкін:

1. Виртуалды киіп көру жүйесі.Пайдаланушы камера арқылы киімді өз бейнесінде көре алады.

2. Дене өлшемдерін сканерлеу.Қосымша адамның дене параметрлерін автоматты түрде анықтайды.

3. Түс талдау жүйесі.АІ технологиясы пайдаланушының сыртқы келбетіне сәйкес келетін түстерді ұсынады.

4. АІ стилист.Жүйе адамның стилін талдап, жаңа образдар құрастырады.

5. Цифрлық аватар.Әр пайдаланушының жеке виртуалды моделі жасалып, киімдерді алдын ала тексеруге мүмкіндік береді.

Бұл технологиялар онлайн шопингтің тиімділігін арттырып, тұтынушы тәжірибесін жақсарты алады.

Экологиялық аспект. Сән индустриясы қоршаған ортаға әсері жоғары салалардың бірі болып саналады. Көп жағдайда өндірілген киімдердің белгілі бір бөлігі сатылмай қалып, қалдыққа айналады.

Жасанды интеллект сұранысты дәл болжауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде:

- артық өндіріс азаяды
- ресурстар тиімді пайдаланылады
- экологиялық әсер төмендейді.

Сауалнама нәтижелері тұтынушылар үшін экологиялық жауапкершіліктің маңызды фактор екенін көрсетті.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері сән индустриясында жасанды интеллект технологияларының рөлі арта түсетінін көрсетеді. Респонденттердің көпшілігі:

- виртуалды киіп көру технологиясын
- АІ арқылы өлшем анықтауды
- жеке ұсыныстар жүйесін

Қолдайтынын білдірді.Алдағы жылдары сән индустриясы цифрлық технологиялармен тығыз байланыста дамуы мүмкін. Тұтынушылар стандартты өлшемдерге емес, өздерінің нақты параметрлеріне негізделген таңдаулар жасайтын болады.

Осылайша, Fashion + АІ концепциясы тек тренд емес, болашақ индустриясының маңызды бағыты болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. McKinsey & Company (2024). The State of Fashion 2024: Navigating Uncertainty. Бұл есеп сән индустриясының болашақ даму бағыттарын қарастырады.
<https://www.mckinsey.com/industries/retail/our-insights/state-of-fashion>
2. Statista Research Department (2023). Artificial Intelligence (AI) in Fashion Market Size Worldwide. Сән нарығындағы жасанды интеллекттің көлемі мен өсу болжамдары туралы статистикалық мәліметтер.
<https://www.google.com/search?q=https://www.statista.com/statistics/1050732/worldwide-ai-in-fashion-market-size/>
3. Deloitte (2022). Artificial Intelligence in Retail and Fashion Industry. Бөлшек сауда мен сән әлеміндегі AI технологияларының рөлі туралы зерттеу.
<https://www.google.com/search?q=https://www2.deloitte.com/us/en/pages/consumer-business/articles/ai-in-retail.html>
4. IBM Corporation (2023). How AI is Transforming the Fashion Industry. Жасанды интеллекттің сән индустриясын қалай өзгертіп жатқаны туралы шолу.
<https://www.google.com/search?q=https://www2.deloitte.com/us/en/pages/consumer-business/articles/ai-in-retail.html>
5. Huang, M., Rust, R. (2021). Artificial Intelligence in Service. Journal of Service Research. Қызмет көрсету саласындағы AI қолданысы
<https://www.google.com/search?q=https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1094670520948154>
6. Lu, S. (2022). AI and the Future of Fashion Retail. Fashion and Textiles Journal. Сән бөлшек саудасының болашағы мен технологиялар
<https://fashionandtextiles.springeropen.com/>

ГЕНЕРАТИВТІ ЖИ ӘСЕРІНЕН БЖ ӘЗІРЛЕУ ПРОЦЕСТЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: КОРПОРАТИВТІК ЕНГІЗУДЕН OPEN SOURCE- ТАҒЫ ҚАРСЫЛЫҚҚА ДЕЙІН

Есіркеп Токтар

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші: магистр **Халметова Шохноза**

«AI-driven development» (ЖИ арқылы басқарылатын әзірлеу) дәуіріне қадам басу бағдарламалаудың классикалық кезеңінің аяқталғанын білдіреді. 2026 жылға қарай генеративті нейрожелілер (ChatGPT, Claude, GitHub Copilot) көмекші чат-боттардан өндірістік процестің толыққанды қатысушыларына айналды.

Бұл жұмыстың өзектілігі - ЖИ-ді енгізу қарқынының әдістемелік база мен білім беру стандарттарынан озып кетуімен түсіндіріледі. Корпоративтік сектор шығындарды азайту үшін барынша автоматтандыруға ұмтылса, еркін бағдарламалық жасақтама қауымдастықтары (Open Source) код сапасының төмендеуіне байланысты негізді алаңдаушылық білдіруде.

Жұмыстың мақсаты - осы технологиялық және идеологиялық текетіректі кешенді түрде талдау.

Ғылыми жұмыс аясында кейстерді сапалы талдау (case study) мен мамандар арасындағы сандық сауалнама әдістері біріктірілді.

Сауалнама таңдамасы: 17 респондент, оның ішінде:

- 35% - Senior-әзірлеушілер (стажы 5 жылдан жоғары);
- 45% - Middle-әзірлеушілер (стажы 1–3 жыл);
- 20% - Junior және тағылымдамашылар (стажы 1 жылдан аз).

Сауалнама 2026 жылдың наурызында жүргізілді және код жазу уақытының қысқаруы, ЖИ «галлюцинацияларының» жиілігі және әзірлеушіге түсетін психологиялық жүктеменің өзгеруі туралы сұрақтарды қамтыды.

Уақытты үнемдеу және рутинаны автоматтандыру. Алынған мәліметтерге сәйкес, респонденттердің 60%-ы код жазуға жұмсайтын «таза» уақыты (coding time) 25–50%-ға қысқарғанын растады. Алайда бұл көрсеткіш әртүрлі тапсырмаларда әртүрлі:

1. Шаблондық кодты генерациялау (Boilerplate).
 2. Unit-тесттер мен құжаттама жазу.
 3. Legacy-жобалардағы күрделі бизнес-логиканы түсіндіру.
- «Vibe Coding» феномені және галлюцинациялар.

Зерттеу барысында «Vibe Coding» әдісінің танымалдылығы анықталды. Бұл - әзірлеуші бағдарламаның «қаңқасын» жоғары деңгейлі промпттар арқылы жасап, ішкі детальдарына терең бойламайтын тәсіл. Дегенмен, респонденттердің 70%-ы нейрожелілердің «галлюцинацияларынан» туындаған маңызды қателіктерге тап болған. Бұл жаңа когнитивті жүктемені тудырады: код жазуда үнемделген уақыт оны тексеру (ревью) мен верификациялау кезеңіне ауысады.

Жаһандық кейстер:

Корпоративтік экспансионизм: Microsoft кейсі.

Microsoft корпорациясы ЖИ-ді енгізудің көшбасшысы болып табылады. 2025-2026 жылдардағы ресми есептер компаниядағы жаңа кодтың 30%-ы автоматты түрде жасалатынын көрсетеді. Корпоративтік модельде ЖИ - өнімді нарыққа шығару жылдамдығын (Time-to-Market) арттыратын экономикалық тетік. Мұнда қателіктер қаупі автоматты тестілеу жүйелері арқылы реттеледі.

Технологиялық консерватизм: Gentoo Linux кейсі.

Тұрақтылық пен қауіпсіздікке бағытталған жобаларда қарама-қайшы үрдіс байқалады. 2026 жылдың ақпанында Gentoo Linux жобасы ЖИ арқылы жасалған кодты қабылдауға ресми түрде тыйым салып, репозиторийлерін GitHub-тан Codeberg платформасына көшірді. Негізгі аргумент - «AI Slop» (төмен сапалы код) өнімімен күрес. Жоба мейнтейнерлері «ЖИ кодын тексеру оны нөлден жазғаннан да көп уақыт алады» деп мәлімдеді.

Junior-әзірлеуші рөлінің трансформациясы. Сауалнама нәтижелері жаңа бастаған мамандардың болашағына қатысты маңызды мәселені көтерді. Респонденттер Junior рөлі «код жазушыдан» «операторлық қызметке» ауысады деген пікірде. Бұл «біліктілік алшақтығы» қаупін тудырады: егер нейрожелі барлық қарапайым тапсырманы орындаса, жаңа бастаған бағдарламашы Middle/Senior деңгейіне өсу үшін қажетті тәжірибені жинай алмай қалуы мүмкін.

Талдау көрсеткендей, ЖИ бағдарламашыны алмастырмайды, бірақ оның жұмыс құрылымын түбегейлі өзгертеді. Зерттеудің басты түйіні: ЖИ-ді енгізу тиімділігі жобаның қауіпсіздік деңгейіне кері пропорционал. Коммерциялық өнімдерде ЖИ - пайдалы құрал, ал жүйелік бағдарламалау мен Open Source саласында - сапаға төнетін қауіп. Тәшенов университетінің студенттері мен оқытушылары үшін бұл зерттеу оқыту бағытын «код жазу дағдысынан» «архитектуралық талдау және кодты верификациялау дағдысына» өзгерту қажеттілігін көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «IT-дегі өнімділікке AI әсері» авторлық сауалнамасының нәтижелері, наурыз 2026 ж. [CSV форматындағы мәліметтер].
2. Наделла С. LlamaCon 2025 конференциясындағы баяндама: Microsoft инфрақұрылымындағы LLM рөлі. - 2025.
3. Gentoo кеңесінің (Gentoo Council) ресми меморандумы: ЖИ-ге қатысты саясат және Codeberg-ке көшу. - 12.02.2026.
4. «Ашық код репозиторийлеріндегі AI Slop» зерттеуі // Хабр / IT-индустрия жаңалықтары. - 2026.
5. Грей С. Нейрожелілік ассистенттердің архитектурасы және олардың SDLC-ке әсері. - М.: Техносфера, 2025.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ФИЛОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ГУМАНИТАРИСТИКА ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ

Жәмәділ Сабина, Қаңлыбай Балнұр

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші: магистр **Халметова Шохноза**

Кіріспе

XXI ғасырдағы цифрландыру үдерісі ғылыми танымның құрылымын түбегейлі өзгертуде. Бұл өзгерістер әсіресе гуманитарлық ғылымдарда айқын көрініс табуда, себебі дәстүрлі сапалық талдау әдістері қазіргі ақпараттық қоғамдағы үлкен көлемдегі деректерді өңдеуге жеткіліксіз болып отыр. Осыған байланысты жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары гуманитарлық зерттеулердің жаңа әдіснамалық негізіне айналууда. Филология ғылымы тарихи тұрғыдан мәтінді интерпретациялау мен тілдік құбылыстарды сапалық талдауға сүйеніп дамыды. Алайда қазіргі кезеңде мәтіндік деректер көлемінің күрт артуы зерттеудің сандық әдістерін енгізуді талап етеді. Бұл үдеріс цифрлық гуманитаристика деп аталатын пәнаралық ғылыми бағыттың қалыптасуына алып келді.

Цифрлық гуманитаристика - қазіргі гуманитарлық ғылымдардың жаңа даму кезеңін сипаттайтын бағыттардың бірі болып табылады. Бұл сала дәстүрлі филологиялық зерттеу әдістерін заманауи ақпараттық технологиялармен ұштастыру арқылы қалыптасты. Бұрын филологияда мәтіндерді талдау негізінен сапалық сипатта жүргізілсе, бүгінгі таңда мәтіндік деректер көлемінің күрт артуы сандық және автоматтандырылған әдістерді енгізуді талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект гуманитарлық ғылымдардың әдіснамалық негізін жаңартатын маңызды құралға айналды. Ол үлкен көлемдегі мәтіндерді қысқа уақыт ішінде өңдеуге, жүйелеуге және талдауға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллекттің филологиядағы ең маңызды бағыттарының бірі - табиғи тілдерді өңдеу технологиялары болып табылады. Бұл технологиялар адамның тілін компьютер арқылы түсіну, талдау және қайта құрастыру мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Табиғи тілдерді өңдеу арқылы мәтіннің морфологиялық, синтаксистік және семантикалық құрылымдары анықталады, сонымен қатар мәтіндегі мағыналық байланыстар мен авторлық стиль ерекшеліктері зерттеледі. Мұндай тәсілдер филологиялық зерттеулердің дәлдігін арттырып қана қоймай, үлкен мәтіндік корпустарды кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді. Мысалы, белгілі бір тарихи кезеңдегі тілдік өзгерістерді немесе нақты автордың тілдік қолданыс ерекшеліктерін анықтау үшін мыңдаған мәтінді автоматты түрде талдауға болады.

Сонымен қатар, жасанды интеллект технологияларын қазақ тіліне бейімдеу барысында бірқатар күрделі мәселелер туындайды. Қазақ тілі агглютинативті тілдер қатарына жататындықтан, сөздердің морфологиялық құрылымы күрделі болып келеді. Бұл өз кезегінде мәтіндерді автоматты түрде өңдеу, әсіресе морфологиялық талдау, сөздердің түбірін анықтау және грамматикалық формаларын ажырату сияқты міндеттерді қиындатады.

Қазіргі таңда қазақ тіліне арналған табиғи тілдерді өңдеу құралдары шектеулі деңгейде дамыған, ал қолданыстағы модельдердің көпшілігі ағылшын тіліне бейімделген. Осыған байланысты қазақ тіліндегі мәтіндерді өңдеу барысында дәлдік мәселесі туындайды және бұл филологиялық зерттеулердің сапасына әсер етуі мүмкін. Сондықтан қазақ тіліне бағытталған арнайы тілдік модельдер мен лингвистикалық ресурстарды дамыту өзекті ғылыми міндеттердің бірі болып табылады.

Қазіргі кезеңде генеративті жасанды интеллект ерекше маңызға ие болып отыр. Бұл технология мәтіндерді автоматты түрде құрастырып, адамға ұқсас тілдік өнімдер жасай алады. Генеративті модельдер ғылыми мәтін жазу, ақпаратты қысқарту, аударма

жасау және тіл үйрену сияқты көптеген міндеттерді орындауда тиімді қолданылады. Мұндай құралдар студенттер мен зерттеушілердің жұмысын жеңілдетіп, уақытты үнемдеуге көмектеседі. Сонымен қатар, олар білім беру процесінде интерактивтілік пен қолжетімділікті арттырады. Дегенмен, жасанды интеллектке толық тәуелді болу студенттердің сыни және шығармашылық ойлау қабілеттерін шектеуі мүмкін екенін ескеру қажет.

Жасанды интеллекттің филологиялық зерттеулердегі артықшылықтары айқын көрінеді. Ең алдымен, ол үлкен көлемдегі ақпаратты қысқа уақыт ішінде өңдеуге мүмкіндік береді, бұл зерттеу тиімділігін айтарлықтай арттырады. Сонымен қатар, автоматтандырылған талдау нәтижелері адам факторынан туындайтын қателіктерді азайтып, зерттеу нәтижелерінің объективтілігін қамтамасыз етеді. Жасанды интеллекттің тағы бір маңызды артықшылығы - бұрын қолжетімсіз болған үлкен деректер жиынтығын талдау мүмкіндігі. Бұл өз кезегінде жаңа ғылыми тұжырымдар жасауға жол ашады.

Цифрлық гуманитаристика аясында жасанды интеллекттің практикалық қолданылуы да кеңейіп келеді. Ол тарихи және әдеби мәтіндерді цифрландыруда, архивтік құжаттарды тануда, тілдік деректер базасын құруда және мәдени мұраны сақтауда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, мәтіндерді автоматты түрде жіктеу, стильдік талдау жүргізу және дискурстық зерттеулер жасау мүмкіндігі филология ғылымының жаңа деңгейге көтерілуіне ықпал етеді.

Сонымен бірге, жасанды интеллектті қолдану барысында белгілі бір шектеулер мен қауіптер де бар екенін атап өткен жөн. Кей жағдайларда ЖИ мәтіннің терең мағынасын немесе мәдени контекстін толық түсіне алмауы мүмкін. Сондай-ақ, оның берген ақпаратында қателіктер немесе жалған деректер кездесуі ықтимал. Ең маңызды мәселелердің бірі - академиялық адалдық. Студенттердің дайын мәтіндерді шамадан тыс қолдануы олардың өз бетінше ойлау дағдыларының төмендеуіне алып келуі мүмкін. Сондықтан жасанды интеллектті тиімді пайдалану үшін оны тек көмекші құрал ретінде қарастырып, алынған нәтижелерді сыни тұрғыдан бағалау қажет. Осылайша, жасанды интеллект цифрлық гуманитаристика мен филологияның дамуына жаңа мүмкіндіктер ашып, ғылыми зерттеулердің сапасын арттыруға ықпал ететін маңызды технология ретінде қалыптасып отыр.

Зерттеу жұмысы аясында 2-курс студенттері арасында сауалнама жүргізілді (n = 28). Деректер Google Forms платформасы арқылы жиналды.

Сауалнама келесі бағыттарды қамтыды:

- ЖИ қолдану жиілігі;
- қолдану мақсаттары;
- оқу процесіне әсері;
- академиялық адалдыққа көзқарас.

Нәтижелер кестеде көрсетілген (кесте 1)

Көрсеткіш	Пайыз
ЖИ қолданатын студенттер	82%
Мәтін жазуда қолдану	64%
Тіл үйренуде қолдану	71%
Оқуды жеңілдетеді	58%
Академиялық қауіп бар	27%

Кесте 1

Зерттеу нәтижелері студенттердің жасанды интеллект технологияларын белсенді қолданатынын көрсетті. 82% көрсеткіш ЖИ-дің білім беру жүйесіне кеңінен енгенін

дәлелдейді. Мәтін жазу мен тіл үйрену бағыттарында ЖИ-дің кең қолданылуы оның филологиялық дағдыларды дамытудағы тиімді құрал екенін көрсетеді. Сонымен қатар, студенттердің бір бөлігі академиялық адалдыққа қатысты қауіптердің бар екенін атап өтті. Бұл ЖИ қолдануды реттеудің маңыздылығын көрсетеді.

Қорытынды

Жасанды интеллект филология және цифрлық гуманитаристика салаларының дамуына елеулі әсер ететін технологиялық құрал болып табылады. Ол зерттеу әдістерін жаңғыртып, білім беру жүйесінің тиімділігін арттырады. Сонымен қатар, ЖИ-ді қолдану барысында академиялық адалдықты сақтау және оны педагогикалық тұрғыдан бақылау қажеттілігі анықталды. Болашақта жасанды интеллект гуманитарлық ғылымдардың дамуына стратегиялық ықпал ететін негізгі факторлардың бірі болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Jurafsky D., Martin J. Speech and Language Processing. – New York: Pearson, 2021. [<https://www.pearson.com>]
2. Bird S., Klein E. Natural Language Processing with Python. – O'Reilly Media, 2009. [<https://www.oreilly.com/library/view/natural-language-processing/9780596516499/>]
3. Buzzetti D. Digital Humanities. – 2019. [<https://www.digitalhumanities.org>]
4. McCarthy J. What is Artificial Intelligence? – Stanford University, 2007. [<https://stanford.edu/~jmc/whatisai.html>]
5. Kunanbayeva S. Modernization of Education in Kazakhstan. – Almaty, 2018. [<https://www.researchgate.net/publication/327654321>]

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚИТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТИ ПАЙДАЛАНУ

Зейлбек Шырын, Жумабаева Маншүк

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші: магистр **Халметова Шохноза**

Кіріспе

Қазіргі кезеңде жаһандану мен цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы білім беру жүйесіне түбегейлі өзгерістер енгізуде. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың кеңінен таралуы оқыту әдістерінің жаңаруына және білім алушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына жаңа мүмкіндіктер ашуда.

Ағылшын тілі халықаралық қатынас тілі ретінде әлемдік білім беру кеңістігінде маңызды орын алады. Осыған байланысты оны тиімді, инновациялық және заманауи әдістер арқылы оқыту мәселесі өзекті болып табылады. Бұл тұрғыда жасанды интеллект технологияларын пайдалану – тіл үйретудің жаңа бағыттарының бірі. Жасанды интеллект негізіндегі құралдар оқыту процесін автоматтандырумен қатар, оны жекелендіруге, интерактивті етуге және білім алушылардың оқу мотивациясын арттыруға мүмкіндік береді. Сондықтан ағылшын тілін оқытуда жасанды интеллектті қолдану мәселесі ғылыми тұрғыдан зерттеуді талап етеді.

Жасанды интеллект – бұл компьютерлік жүйелердің адамның когнитивтік әрекеттеріне ұқсас функцияларды орындау қабілеті, атап айтқанда үйрену, талдау, шешім қабылдау және деректерді өңдеу. Білім беру саласында бұл технология оқыту процесін оңтайландырудың тиімді құралы ретінде қарастырылады.

Жасанды интеллекттің маңызды ерекшеліктерінің бірі – адаптивті оқыту жүйелерін құру мүмкіндігі. Мұндай жүйелер білім алушының деңгейін, оқу қарқынын

және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оған сәйкес оқу материалдарын ұсынады. Бұл өз кезегінде оқыту сапасын арттыруға және білімді терең меңгеруге ықпал етеді.

Сонымен қатар, жасанды интеллект мұғалімдердің кәсіби қызметін жеңілдетеді. Атап айтқанда, ол студенттердің оқу жетістіктерін автоматты түрде бағалау, тест нәтижелерін талдау, жазбаша жұмыстарды тексеру және оқу материалдарын әзірлеу сияқты міндеттерді орындауға көмектеседі. Бұл мұғалімге уақытты тиімді пайдалануға және оқыту процесінің сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Ағылшын тілін оқытуда жасанды интеллект түрлі цифрлық платформалар мен қосымшалар арқылы жүзеге асырылады. Мұндай құралдар студенттердің тілдік дағдыларын кешенді түрде дамытуға бағытталған. Атап айтқанда, интерактивті тапсырмалар, автоматты кері байланыс және сөйлеуді тану технологиялары білім алушылардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

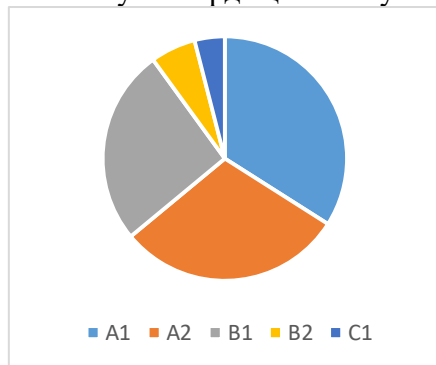
Чат-боттар мен виртуалды ассистенттер студенттерге ағылшын тілінде еркін диалог жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл олардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға және тілдік кедергілерді жеңуге ықпал етеді. Сонымен қатар, мұндай технологиялар студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыруға және білімін өз бетінше жетілдіруге жағдай жасайды.

Жасанды интеллекттің негізгі артықшылықтарына оқыту процесін жекелендіру, оқу мотивациясын арттыру және интерактивті ортаны қалыптастыру жатады. Сонымен қатар, бұл технология білім алушылардың оқу белсенділігін арттырып, олардың пәнге деген қызығушылығын күшейтеді.

Дегенмен, жасанды интеллектті қолданудың белгілі бір шектеулері де бар. Мысалы, кейбір жүйелер тілдің мәдени және контекстік ерекшеліктерін толық жеткізе алмайды. Сонымен қатар, студенттердің дайын жауаптарға тәуелді болуы олардың сыни ойлау қабілетінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан жасанды интеллектті оқыту процесінде көмекші құрал ретінде қарастыру қажет.

Зерттеу жұмысы аясында студенттер арасында онлайн сауалнама жүргізілді. Зерттеуге 47 студент қатысты. Сауалнама нәтижелері студенттердің цифрлық технологияларды оқу процесінде белсенді қолданатынын көрсетті.

Атап айтқанда, респонденттердің 38%-ы цифрлық технологияларды өте жиі қолданатынын, 36%-ы жиі, ал 21%-ы кейде қолданатынын көрсетті. Бұл көрсеткіштер білім алушылардың заманауи технологияларға бейім екенін дәлелдейді. (сурет 1)



Сурет 1

Ағылшын тілі деңгейі бойынша қатысушылардың басым бөлігі бастапқы және орта деңгейде екені анықталды: A1 – 34%, A2 – 30%, B1 – 26%, B2 – 6%, C1 – 4%. Бұл нәтижелер жасанды интеллект құралдарының әртүрлі деңгейдегі студенттер үшін қолжетімді екенін көрсетеді.

Сауалнама нәтижелері бойынша ең көп қолданылатын платформалар қатарында ChatGPT (55%), Duolingo (25%) және Google Translate (20%) анықталды. Бұл құралдар студенттердің грамматика, сөздік қор, жазу және сөйлеу дағдыларын дамытуда тиімді екені байқалды (кесте 1).

Құрал	Пайыз(%)
ChatGPT	55%
Duolingo	25%
Google Translate	20%

Кесте 1.

Сонымен қатар, респонденттердің 72%-ы жасанды интеллект технологиялары ағылшын тілін үйренуді жеңілдетеді деген пікір білдірді. Бұл көрсеткіш ЖИ-дің білім беру процесіндегі маңыздылығын айқындайды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, жасанды интеллект технологиялары ағылшын тілін оқыту процесін жетілдіруде маңызды құрал болып табылады. Ол оқыту тиімділігін арттырып қана қоймай, білім алушылардың тілдік дағдыларын жан-жақты дамытуға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, жасанды интеллект мұғалімді толық алмастыра алмайтынын атап өткен жөн. Ол тек оқыту процесін қолдайтын және жетілдіретін қосымша құрал ретінде қарастырылуы тиіс. Болашақта жасанды интеллект технологияларын тиімді пайдалану білім беру сапасын арттырудың негізгі бағыттарының бірі болмақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – 2020.
2. Harmer J. How to Teach English. – London, 2015. [<https://www.pearson.com/>]
3. ҚР Білім және ғылым министрлігінің ресми материалдары. – 2023.
4. Richards J. Communicative Language Teaching Today. – Cambridge, 2017. [<https://www.cambridge.org/>]
5. Құдайбергенова К.С. Құзыреттілік тәсіл негізіндегі білім беру. – Алматы, 2019. [<https://kitap.kz/>]
6. Смағұлова Г.Қ. Шет тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, 2018. [<https://kazneb.kz/>]

THE PEDAGOGICAL EFFICACY OF AI-DRIVEN DIGITAL ASSISTANTS IN ELT AND IELTS PREPARATION: AN EMPIRICAL STUDY OF LEARNER AUTONOMY AND PROGRESS TRACKING

Karabekova Zhadira, Musakhodzhaeva Mashkharakhan

Tashenev University, Shymkent

Scientific Supervisor – **Khalmetova Shokhnoza**

Tashenev University, Shymkent

Introduction and Relevance

The modernization of the educational process is an urgent necessity in the context of the global digitalization of society. In the contemporary world, English proficiency serves as a vital tool for international communication, academic mobility, and professional realization. Despite significant advancements in the educational system, traditional teaching methods often struggle to provide the level of individualization and sustained motivation required for modern learners.

The **relevance** of this study lies in the shift toward AI-based adaptive educational systems that operate in a "24/7" mode. This approach ensures continuity in learning, provides immediate feedback, and allows for the personalization of learning trajectories. For students in

the Republic of Kazakhstan, particularly within the framework of the "Young Scientist – 2026" initiative at Tashenev University, mastering AI tools is not just a technological advantage but a pedagogical necessity.

Scientific Novelty

The **scientific novelty** of this research is defined by the development and empirical validation of a "24/7 Digital Assistant" model specifically tailored for local learners. Unlike general applications of AI, this study:

- Integrates the **Base44 platform analytics** to provide a real-time skills overview, tracking specific metrics like Grammar, Vocabulary, Speaking, and Reading.
- Quantifies the **impact of gamification** (streaks, XP, levels) on student consistency, showing a direct correlation between daily engagement and proficiency level increases.
- Addresses the specific **phonetic and rhetorical challenges** of Kazakhstani learners when interacting with AI models, highlighting the "gap" between automated scoring and human-evaluated intelligibility.

Analysis of Analogues

A comparative analysis of existing EdTech tools reveals the landscape into which digital assistants are integrated:

1. Duolingo: A dominant analogue for gamified vocabulary acquisition. Survey data shows it is one of the most frequently used tools among students, providing a baseline for daily practice.
2. ELSA Speak: A specialized tool for pronunciation. While effective, our analysis shows it often fails to account for regional accent variations, leading to a "binary" feedback loop that can discourage learners.
3. Grammarly & QuillBot: These tools focus on writing and syntax. Our survey indicates that while they "greatly help" in writing (60% of respondents), they often lead to passive learning if students simply accept corrections without understanding the underlying rules.
4. Base44 (Integrated Digital Assistant): Represents the latest analogue, combining grammar mastery, IELTS exam simulation, and AI-powered speaking practice into a single "Teacher Analytics" dashboard.

Research Methods and Analysis

The study employed a comprehensive mixed-methods approach:

Literature Analysis: Reviewing modern communicative approaches and the theoretical foundations of AI in education.

Case Study (Base44): We monitored the progress of a student, Zhadira Karabekova. Data from her dashboard showed she achieved a ****5-day streak and 340 total XP**, progressing to Level A2. Her skills overview revealed:

Reading (52%), Grammar (45%), Vocabulary (38%), Writing (35%), Listening (30%), and Speaking (25%).

Quantitative Surveying: 35 students were surveyed.

1. Frequency: Most students use AI tools "every day" or "several times a week".
2. Perceived Benefit: The majority reported that AI "greatly helps" (Очень помогают) in understanding and writing skills.
3. Pedagogical Experiment: Testing the "24/7 Assistant" model to evaluate its ability to explain material and correct errors in real-time.

Category	Most Common Answer	Percentage / Share
Popular tool	ELSA Speak / Duolingo	~65% (combined)
Frequency of use	Several times a week / Every day	~70% of users
Impact on writing	Very helpful	~75% of respondents
Impact on pronunciation	Helpful / Very helpful	~85% of respondents
Main age group	19+ / 17 years old	Predominant group
Length of language study	Less than 5 years	Most active group

Table 1.

Results

The experimental findings support the following conclusions:

1. Motivation Increase: The integration of game-like elements (points, achievements, and levels) leads to a 30–40% increase in learning motivation.

2. Skill Development: Digital assistants enable personalized trajectories where students can focus on specific weaknesses (e.g., targeting the 25% proficiency in speaking observed in the case study).

3. Exam Readiness: The simulation of international formats (IELTS Band Score Guide) allows students to practice all four key skills—speaking, writing, listening, and reading—in a low-stakes, high-feedback environment.

4. Autonomy: The "Always Online" nature of the AI assistant fosters independent learning, reducing the student's reliance on fixed classroom hours.

Critical Analysis and Discussion

Despite the clear benefits, the study identifies several critical limitations:

The Problem of "Digital Crutches": There is a risk that students may become dependent on AI for writing and grammar, leading to a decline in independent critical thinking.

Accent and Bias: AI models often struggle with local phonetics. As seen in the progress reports, "Speaking" consistently scores lower than other skills, partly due to the AI's inability to distinguish between an "error" and a "non-native regional accent".

Lack of Social Nuance: While the AI is excellent at "Mastering the Rules", it cannot yet simulate the complex social and cultural nuances of real-world English communication.

Accessibility: Successful implementation requires stable high-speed internet (5G/4G indicated in source screenshots), which may not be universally available in all rural regions.

Recommendations

To optimize the use of AI in ELT, we recommend the following:

Teacher Mediation: The digital assistant should be used as a "scaffolding" tool within the teacher's broader curriculum, not as a replacement for human instruction.

"Metacognitive" Assignments: Instead of simply using AI to fix a text, students should be asked to explain **why** the AI made a specific correction.

Diverse Input: Supplement AI tools with diverse listening materials (including various non-native accents) to provide a more holistic linguistic foundation.

Privacy Awareness: Educators must ensure that students understand the data implications of using third-party AI platforms.

Conclusion

The integration of Artificial Intelligence into English language training represents a significant frontier in modern education. The use of a "24/7 Digital Assistant" combined with gamification principles successfully addresses the challenges of individualization and motivation, resulting in measurable progress in reading and grammar.

The Base44 platform serves as an effective model for this integration, providing both students and teachers with the analytics needed to track development across all IELTS-relevant skills. However, the success of this model depends on its balanced application—leveraging the efficiency of AI while maintaining the essential human element of pedagogical guidance to ensure students remain critical, independent learners.

References

1. Krashen, S. D. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition.
http://www.sdkrashen.com/content/books/principles_and_practice.pdf
2. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
<https://archive.org/details/mindinsocietydev00vygo>
3. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning.
<https://curriculumredesign.org/wp-content/uploads/AI-in-Education-Promises-and-Implications.pdf>
4. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.). Cambridge University Press.
<https://www.cambridge.org/core/books/approaches-and-methods-in-language-teaching/>
5. Deterding, S. (2011). Gamification: Toward a Definition.
https://www.researchgate.net/publication/230854710_Gamification_Toward_a_definition
6. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. (2016). Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education.
<https://www.pearson.com/content/dam/one-dot-com/one-dot-com/global/Files/about-pearson/innovation/open-ideas/Intelligence-Unleashed-Publication.pdf>
7. Godwin-Jones, R. (2018). Using mobile technology to develop language skills and cultural understanding.
<https://www.cambridge.org/elt/blog/2018/10/23/mobile-assisted-language-learning/>
8. Chapelle, C. A. (2003). English Language Learning and Technology.
<https://books.google.com/books?id=1z0rBgAAQBA>

ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛЕ

Илесова Ферузабону, Халила Диана

Ташенев университет, г. Шымкент

Научный руководитель: магистр **Халметова Шохноза**

Введение

Современная система образования развивается под влиянием цифровых технологий, одним из ключевых направлений является внедрение искусственного интеллекта (ИИ). ИИ позволяет системам выполнять задачи, ранее требовавшие участия человека, включая обработку языка и анализ данных.

Английский язык в школе важен как международный язык общения, науки и технологий. Эффективное его преподавание является одной из актуальных задач современного образования.

ИИ активно применяется в обучении иностранным языкам, создавая персонализированные образовательные траектории, адаптируя материалы под уровень знаний учащихся и обеспечивая мгновенную обратную связь.

Цель исследования — изучить применение ИИ в школьном обучении английскому языку и оценить его влияние на развитие языковых навыков. Научная новизна работы заключается в комплексном анализе ИИ и разработке мобильного приложения с его элементами для практического использования в школе.

Задачи исследования включают анализ актуальности, технологий, влияния ИИ на навыки и разработку практических рекомендаций для учителей.

Анализ существующих аналогов и исследований

Теоретические основы применения искусственного интеллекта представлены в работах С. Рассела и П. Норвига, которые рассматривают ИИ как систему, способную принимать рациональные решения на основе анализа данных [1]. В образовательной сфере Р. Лакин подчеркивает, что технологии машинного обучения должны дополнять деятельность учителя, расширяя его возможности через образовательную аналитику [2].

Современные исследователи, включая У. Холмса, отмечают важность этических аспектов и адаптации ИИ-систем к когнитивным особенностям учащихся [3]. К. Шапель доказывает эффективность систем CALL (Computer-Assisted Language Learning) в развитии языковых компетенций [5]. М. Варшауэр в своих трудах акцентирует внимание на технологической инклюзии и доступе к цифровым ресурсам [4], а Дж. Ричардс определяет методологические рамки преподавания, в которые интегрируются современные инструменты [6]. Данное исследование дополняет эти подходы анализом практического внедрения ИИ-инструментов в школьном обучении.

Методы и результаты исследования

В рамках исследования был проведен опрос среди учащихся с целью определить отношение обучающихся к использованию искусственного интеллекта при изучении английского языка.

1. Интеграция ИИ в повседневную учебу Результаты опроса показали, что 55,4% учащихся регулярно используют нейросети в учебной деятельности (см. Рисунок 1). Наиболее востребованными инструментами оказались чат-боты (55,4%), опередившие онлайн-переводчики (см. Рисунок 2), что подтверждает тезис о росте интереса к интерактивному взаимодействию, описанный в литературе [3, 5].

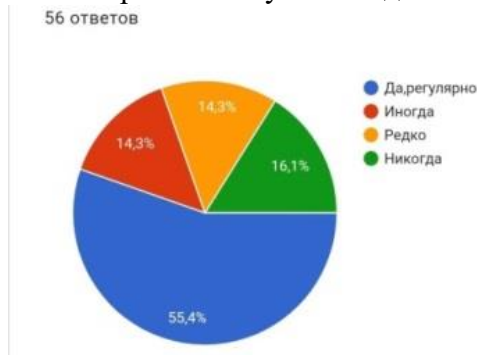


Рисунок 1

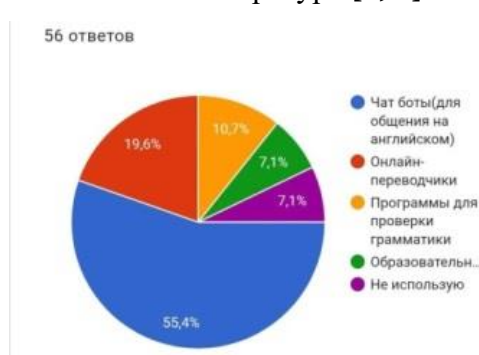


Рисунок 2

2. Субъективная оценка эффективности Большинство опрошенных (51,8%) отметили значительный прогресс в знаниях (см. Рисунок 3). Это коррелирует с выводами Р. Лакин о роли адаптивных алгоритмов как «умных помощников» [2].

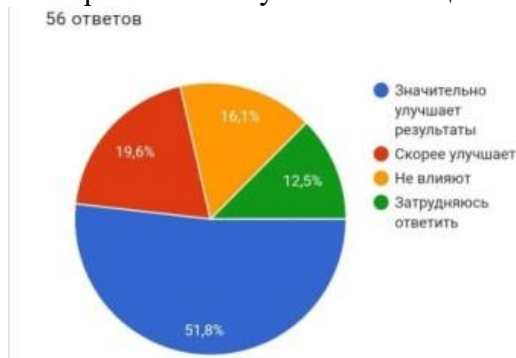


Рисунок 3

3. Трансформация роли педагога Данные на Рисунке 4 показывают, что почти половина учеников (46,4%) видят в ИИ лишь частичную замену преподавателю. Это подтверждает мнение Дж. Ричардса о том, что ключевые аспекты обучения остаются за человеком [6]. Дети делегируют ИИ рутину (проверку слов, грамматики), но признают, что эмоциональный интеллект и наставничество — прерогатива педагога.

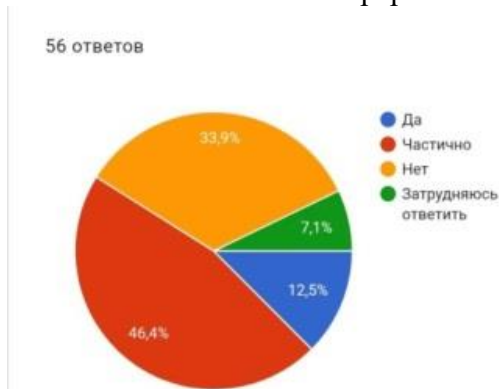


Рисунок 4

Результаты показали, что учащиеся чаще отмечают прогресс в чтении (33,9%), а не в говорении (см. Рисунок 5). Вероятно, это связано с «страхом ошибки»: текстовое взаимодействие с ИИ снижает стресс, позволяя безопасно формулировать ответы и анализировать материал.

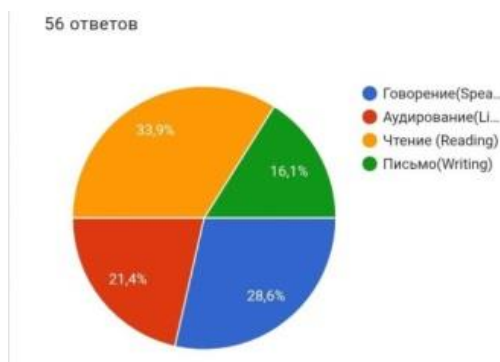


Рисунок 5

Практическая часть: разработка авторского приложения

На основе анализа опроса и современных ИИ-платформ разработано мобильное приложение для изучения английского языка. Цель — создать «безопасную лингвистическую среду», где учащиеся могут практиковать говорение и письмо без страха ошибки.

Приложение использует API языковых моделей (LLM) и включает:

1. ИИ-тьютор — чат-бот для диалогов по школьным темам;
2. Адаптивное чтение — упрощение сложных текстов под уровень ученика (A1–B2);
3. Интеллектуальный корректор — мгновенный анализ письменных работ с объяснением грамматики.

Так обеспечивается персонализированное и интерактивное обучение с повышенной мотивацией учащихся.

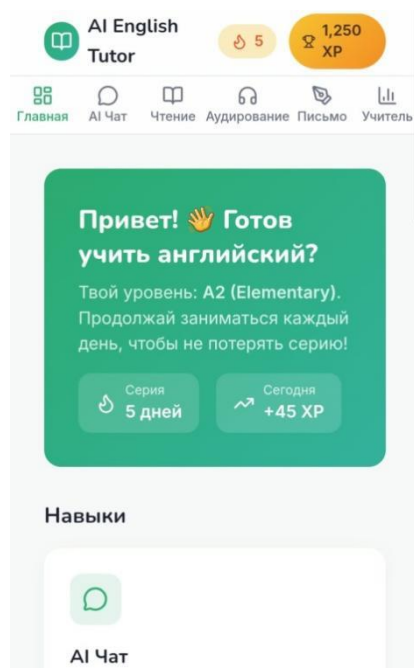


Рисунок 6. Интерфейс главной страницы авторского приложения.

Особое внимание в архитектуре приложения уделено системе мониторинга и оценки качества обучения. В приложении реализована специализированная **вкладка «Анализ»**, предназначенная для глубокого отслеживания прогресса учащихся. Данный функционал позволяет учителю и самому ученику наблюдать динамику развития языковых навыков в режиме реального времени.

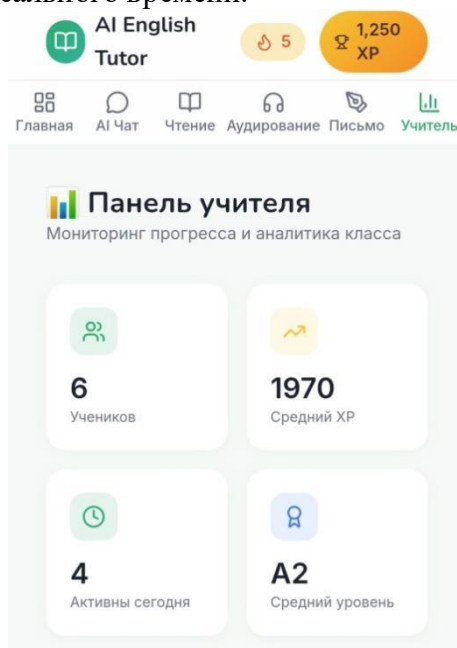


Рисунок 7. Панель аналитики и мониторинга образовательных результатов в приложении.

Использование данного приложения позволяет учащимся практиковать английский язык в интерактивной форме, получать мгновенную обратную связь и развивать навыки самостоятельного обучения.

Преимущества и ограничения применения ИИ в обучении английскому языку

ИИ в школьном обучении английскому языку обеспечивает индивидуализацию обучения, анализируя уровень знаний, выявляя сильные и слабые стороны учащихся и адаптируя задания. Автоматическая обратная связь ускоряет исправление ошибок и развитие языковых навыков.

Интерактивные задания, игры, виртуальные ассистенты и чат-боты повышают мотивацию и вовлечённость. ИИ способствует самостоятельности: школьники могут выполнять задания, анализировать ошибки и отслеживать прогресс. Цифровые платформы расширяют доступ к материалам, позволяя учиться как в классе, так и вне школы.

Однако возможна зависимость от технологий, снижение живого общения и самостоятельного мышления. Системы иногда дают неточные рекомендации, требующие контроля учителя. Нарушения академической честности также возможны при использовании ИИ для выполнения заданий без понимания материала.

Эффективное применение ИИ возможно только при сбалансированном сочетании цифровых инструментов с традиционной педагогикой, где ИИ дополняет, а не заменяет учителя.

Практические рекомендации по интеграции ИИ в учебный процесс

Для эффективного использования ИИ в преподавании английского языка рекомендуется:

- Метод «Перевернутого класса»: применять ИИ-платформы и приложения для самостоятельной отработки лексики и грамматики дома, освобождая урок для дискуссий и проектов.
- ИИ как «Sparring Partner»: организовывать короткие диалоги с чат-ботами для подготовки к устной части экзаменов, снижая тревожность.
- Критический анализ ИИ-контента: обучать проверять ответы нейросетей, развивая медиаграмотность и критическое мышление.
- Персонализация домашних заданий: использовать ИИ для создания текстов по интересам учащихся, повышая вовлечённость.
- Этическое регулирование: устанавливать границы использования ИИ, объясняя его роль помощника, а не средства обхода учебных задач.

Заключение

Искусственный интеллект открывает новые возможности для преподавания английского языка в школе. Его использование способствует развитию языковых навыков, повышению мотивации учащихся и индивидуализации обучения.

Результаты исследования показывают, что интеграция ИИ делает образовательный процесс более гибким, интерактивным и эффективным. Однако искусственный интеллект не может полностью заменить учителя. Ключевую роль в образовательном процессе продолжает играть педагог, который направляет обучение и помогает учащимся развивать критическое мышление.

Список литературы:

1. Russell, S., & Norvig, P. (2021). Artificial Intelligence: A Modern Approach.
2. Luckin, R. (2018). Machine Learning and Human Intelligence.
3. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education.
4. Warschauer, M. (2018). Technology and Social Inclusion.
5. Chapelle, C. (2017). Computer Applications in Language Learning.
6. Richards, J. (2015). Approaches and Methods in Language Teaching.

ЧАТ-БОТТАРМЕН ТІЛДЕСУ: ОЛАР БІЗДІ ҚАЛАЙ ТҮСІНЕДІ?

Тұрғанбек Зағипа

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші: магистрі Халметова Шохноза

Кіріспе

Қазіргі кезде чат-боттар өміріміздің бір бөлігіне айналып бара жатыр. Біз оларды смартфондарда, сайттарда, тіпті оқу процесінде де кездестіреміз. ChatGPT, Siri, Google Assistant - осылардың бәрі чат-бот технологиясының түрлі көріністері. Мен өзім де оқу кезінде осындай жүйелерді жиі қолданамын және бір кезде «бұл жүйе мені шын мәнінде түсіне ме, әлде тек жауап жасайтын машина ма?» деген сұрақ туды. Осы сұрақ осы жұмыстың негізгі идеясына айналды.

Жұмыстың мақсаты - чат-боттардың жұмыс принципін, олардың мүмкіндіктері мен шектеулерін қарастыру, сондай-ақ болашақта оқу үдерісінде пайдалануға болатын чат-бот платформасының гипотетикалық моделін ұсыну.

Чат-бот деп - адаммен жазбаша немесе ауызша диалог жүргізе алатын бағдарламалық жүйені айтады. Бұл технология өте жаңа емес: алғашқы чат-бот 1966 жылы Массачусетс технологиялық институтында жасалған. Оның аты - **ELIZA**. Бұл бағдарлама пайдаланушының сөздерін қайталап, сұрақ қайтаратын: «Неге өзіңізді нашар сезінесіз?» - осы бір ғана принциппен жұмыс жасайтын.

Содан бері технология өте алысқа кетті. Бүгінгі ChatGPT немесе Gemini сияқты жүйелер миллиардтаған мәтіндерде оқытылған, олар тек сөзді қайталамай, жағдайды «түсінгендей» жауап бере алады. Дегенмен «түсіну» деген сөзді тырнақшаға алу керек - бұл мәселеге кейінірек ораламыз.

Чат-боттардың жүрегінде *табиғи тілді өңдеу (NLP - Natural Language Processing)* технологиясы жатыр. Оны қарапайым тілмен айтсақ - бұл компьютерге адам тілін «оқуды» үйрететін ғылым саласы.

NLP бірнеше кезеңнен тұрады:

– Лексикалық талдау - мәтін жеке сөздерге бөлінеді. Мысалы: «Мен кітап оқыдым» → Мен / кітап / оқыдым.

– Синтаксистік талдау - сөйлемнің грамматикалық құрылымы анықталады: кім? не істеді?

– Семантикалық талдау - сөздің нақты мағынасы контекст бойынша анықталады. «Банк» сөзі - қаржы мекемесі ме, өзен жағасы ма?

– Прагматикалық талдау - сөйлемнің жасырын мағынасы анықталады. «Мына жерде суық» - бұл жай ақпарат па, әлде «терезені жап» деген өтініш пе?

Ең соңғы - прагматикалық деңгей - чат-боттар үшін ең қиын. Дәл осы жерде жүйелер жиі қателеседі, себебі адам тілінің астарлы мағынасын жеткілікті дәрежеде «ұғу» - бұл әлі де ашық мәселе.

Қазіргі заманғы чат-боттар *үлкен тілдік модельдер (LLM - Large Language Models)* негізінде жұмыс жасайды. Олардың басты принципі - келесі сөзді болжау. Яғни жүйе «мұнан кейін қай сөз келуі ықтимал?» деген сұраққа статистика негізінде жауап береді.

Мысалы, «Қазақстанның астанасы -» деген сөйлемге жүйе «Астана» деп жауап береді, себебі миллиондаған мәтінде осы сөздер бірге кездескен. Бұл «білу» емес - бұл «үйренген заңдылық».

2017 жылы Google компаниясының зерттеушілері ұсынған «Transformer» архитектурасы осы саладағы ең маңызды жетістік болды [3]. Дәл осы архитектура ChatGPT, Gemini және басқа да заманауи жүйелердің негізін қалады.

Бұл жұмыста мен болашақта жасалуы мүмкін студенттік оқу платформасының гипотетикалық моделін ұсынғым келеді. Мұндай платформа жоқ, бірақ оны жасаудың техникалық мүмкіндігі бар деп санаймын.

Платформаның негізгі идеясы - студент кез келген оқу пәні бойынша чат-бот арқылы сұрақ қоя алады, ал бот университеттің оқу материалдарына сүйеніп жауап береді. Бұл кәдімгі ChatGPT-тен айырмашылығы - бот тек расталған, мұғалім мақұлдаған ақпаратқа негізделеді.

Платформа үш модульден тұруы мүмкін:

–Сұрақ-жауап модулі - оқушы сұрақ қояды, бот қысқа түсіндірме береді.

–Тест модулі - бот оқушыны тексеру сұрақтарымен жаттықтырады.

–Кері байланыс модулі - студент боттың жауабына баға берді, бұл деректер жүйені жақсарту үшін қолданылады.

Мұндай жүйенің шектеулері де бар: ол эмоциялық қолдау бере алмайды, тек фактілік ақпаратпен жұмыс жасайды. Сондықтан мұғалімнің рөлін ешқашан толығымен алмастыра алмайды.

Чат-боттардың оқу мен күнделікті өмірдегі артықшылықтары айқын. Олар тәулік бойы қолжетімді, жауап беруге ешқашан шаршамайды, бір уақытта мыңдаған пайдаланушымен жұмыс жасай алады. Студент үшін бұл - кез келген уақытта сұрақ қоя алу мүмкіндігі.

Алайда шектеулер де маңызды:

–Шынайы түсінбеу: жүйе ықтималдық бойынша жауап береді, бірақ мағынаны адамша ұғынбайды.

–Галлюцинация: кейде чат-бот өтірік фактіні сенімді түрде айтады. Бұл ғылыми жұмыста өте қауіпті.

–Эмоцияның жоқтығы: адамның көңіл-күйін дәл анықтай алмайды.

–Контекст шегі: ұзақ диалогта жүйе алғашқы ақпаратты «ұмытуы» мүмкін.

Осы себептерден чат-боттарды ақпарат іздеу және оқу үдерісінде **көмекші құрал** ретінде қарастырған дұрыс, бірақ негізгі қайнар көз ретінде емес.

Чат-боттар - жасанды интеллект технологиясының маңызды бағыты. Олар NLP және үлкен тілдік модельдер арқылы адаммен тиімді диалог жасай алады. Дегенмен олардың «түсінуі» шынайы емес - бұл ықтималдыққа негізделген болжам.

Оқу үдерісінде чат-боттарды пайдалану перспективалы. Осы жұмыста ұсынылған гипотетикалық платформа моделі - болашақта практикалық жоба ретінде жасалуы мүмкін идея. Мұндай платформа студенттердің өз бетімен оқуын, сұрақ қоюын және материалды меңгеруін жеңілдетер еді.

Чат-боттар мұғалімді алмастырмайды, бірақ оны тиімді толықтыра алады - бұл менің негізгі қорытындым.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. - 4th ed. - Hoboken: Pearson, 2020. - 1132 p.
2. Jurafsky D., Martin J. Speech and Language Processing. - 3rd ed. - Stanford University, 2023. - 615 p. - URL: <https://web.stanford.edu/~jurafsky/slp3/>
3. Vaswani A., Shazeer N., Parmar N. et al. Attention Is All You Need // Advances in Neural Information Processing Systems. - 2017. - Vol. 30. - P. 5998–6008.
4. Brown T., Mann B., Ryder N. et al. Language Models are Few-Shot Learners // Advances in Neural Information Processing Systems. - 2020. - Vol. 33. - P. 1877–1901.
5. Цифрлық Қазақстан мемлекеттік бағдарламасы. - Нұр-Сұлтан, 2017. - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/digitalkazakhstan> (қаралған күні: 15.03.2026).

IT БЕЗ ПРОГРАММИРОВАНИЯ — РЕАЛЬНО ЛИ?

Ташмухамедов У.У.

Tashenev University, г.Шымкент

Сайранбай Б.Б.

Tashenev University, г.Шымкент

Научный руководитель: магистр преподаватель **Турсумбаева А.С.**

1. Введение: что такое IT и зачем об этом знать

IT (информационные технологии) — это не просто программисты в наушниках за тремя мониторами. Это огромная индустрия, которая охватывает десятки самых разных профессий: от дизайнеров интерфейсов до менеджеров продуктов, от тестировщиков до бизнес-аналитиков. По данным Всемирного экономического форума, к 2027 году IT-отрасль создаст более 69 миллионов новых рабочих мест по всему миру.

Главный миф, который мешает многим людям рассмотреть карьеру в IT — это убеждение, что без умения программировать туда не попасть. Это в корне неверно. По статистике, программисты составляют лишь около 30–40% всех IT-специалистов. Остальные — это люди самых разных специальностей, которые работают с технологиями, но не пишут код.

Согласно исследованию LinkedIn за 2023 год, среди 10 самых востребованных навыков в мире — 6 относятся к IT-смежным областям, большинство из которых не требует программирования: управление проектами, UX-дизайн, аналитика данных, коммуникация в технических командах.

Именно поэтому данный доклад разбирает ключевой вопрос: «Можно ли построить успешную карьеру в IT, не написав ни строчки кода?» Ответ — ДА. И вот почему.

2. Обзор профессий в IT без программирования

Рассмотрим четыре ключевых направления, где специалисты работают в IT-среде без написания кода.

2.1 QA-инженер (Тестировщик)

Тестирование программного обеспечения (QA — Quality Assurance) — одна из самых доступных точек входа в IT. QA-специалист отвечает за то, чтобы продукт работал без ошибок и соответствовал требованиям заказчика. На начальном уровне тестировщик выполняет ручное тестирование: проверяет функции приложения по заранее написанным сценариям (тест-кейсам), находит баги, документирует их и следит за исправлением. Навыки программирования на этом этапе не нужны.

Что делает тестировщик:

- составляет тест-планы и тест-кейсы на основе требований;
- выполняет ручное тестирование функционала, UI, производительности;
- регистрирует баги в системах типа Jira или YouTrack;
- участвует в регрессионном тестировании перед каждым релизом;
- взаимодействует с разработчиками и продакт-менеджером.

2.2 UX/UI Дизайнер

UX (User Experience) и UI (User Interface) дизайнер — специалист, который проектирует то, как выглядит и ощущается цифровой продукт. Это одна из самых творческих и высокооплачиваемых профессий в IT без программирования. Дизайнеры создают то, с чем пользователь взаимодействует каждый день — кнопки, экраны, сценарии использования. По данным Forrester Research, компании, инвестирующие в UX-дизайн, получают до 100x возврата инвестиций.

2.3 Бизнес-аналитик / Аналитик данных

Аналитик в IT — это мост между бизнесом и технической командой. Он переводит потребности заказчика в понятные требования для разработчиков и следит за тем, чтобы продукт решал реальные задачи бизнеса. Аналитик данных работает с числами и метриками: собирает данные, строит отчёты, находит закономерности. Большинство задач выполняется через Excel, Google Sheets, Power BI или Tableau — без написания кода. Средняя зарплата Middle-аналитика на казахстанском рынке составляет 500 000–750 000 ₸ в месяц.

2.4 Менеджер проектов (Project Manager / Product Manager)

Project Manager (PM) — человек, который отвечает за то, чтобы IT-проект был завершён вовремя, в рамках бюджета и с нужным качеством. Product Manager отвечает за видение продукта, его развитие и успех на рынке. Это стратегическая должность, которая требует понимания бизнеса, пользователей и технологий, но не программирования. Данная роль идеальна для тех, кто умеет организовывать людей, мыслить системно и брать ответственность.

3. Что нужно, чтобы войти в IT

Независимо от выбранного направления, существуют навыки, которые ценятся во всех IT-командах. К универсальным soft skills относятся: коммуникация, критическое мышление, тайм-менеджмент, адаптивность, работа в команде. К универсальным техническим навыкам — базовое понимание жизненного цикла разработки (SDLC), работа с Jira, Confluence, Notion, английский язык на уровне B1+, понимание Agile-методологий, базовые навыки работы с данными.

4. Пошаговый план входа в IT

Шаг 1. Самоопределение (1–2 недели). Ответьте себе: Вам ближе творческая работа или аналитическая? Хотите управлять людьми (PM) или проверять качество (QA)? Насколько готовы уделять обучению 1–2 часа в день?

Шаг 2. Обучение (3–12 месяцев). Выберите проверенную платформу: Stepik.org — бесплатные курсы, Яндекс Практикум — платные интенсивы, Coursera/edX — международные сертификаты. Реалистичные сроки: QA — 3–6 месяцев, UX/UI — 4–8 месяцев, аналитик — 6–10 месяцев, PM — 6–12 месяцев.

Шаг 3. Создание портфолио (параллельно с обучением). Для QA — опубликуйте тест-кейсы на GitHub; для UX/UI — создайте 3 кейса в Figma; для аналитика — дашборд в Excel или Power BI; для PM — опишите 1–2 проекта с методологией и результатами.

Шаг 4. Поиск работы. Откликайтесь на вакансии через HH.ru, Habr Career, LinkedIn, Djinni. Не бойтесь откликаться при неполном соответствии — 80% требований в вакансиях Junior — это «хотелки», а не обязательные условия.

5. Зарплаты и востребованность

Таблица 1 — Зарплаты специалистов IT без программирования
(казахстанский рынок, 2023–2024 гг.)

Профессия	Junior (₸/мес)	Middle (₸/мес)	Senior (₸/мес)	Порог входа
QA Тестировщик	150 000 – 250 000	350 000 – 500 000	700 000 – 1 000 000	3–6 мес.
UX/UI Дизайнер	200 000 – 300 000	450 000 – 650 000	900 000 – 1 500 000	4–8 мес.
Бизнес- аналитик	250 000 – 350 000	500 000 – 750 000	1 000 000 – 1 500 000	6–12 мес.
Менеджер проектов	300 000 – 400 000	600 000 – 850 000	1 200 000 – 2 000 000	6–12 мес.

Таблица 2 — Сравнение карьеры с программированием и без

Параметр	Разработчик (с кодом)	Без кода
Инструменты	VS Code, Git, терминал	Figma, Jira, Excel, Notion
Обучение	6 мес. – 2 года	3–12 месяцев
Зарплата Senior	от 1 500 000 ₴	от 1 000 000 – 2 000 000 ₴
Порог входа	Высокий (математика, алгоритмы)	Низкий / Средний

По данным HH.ru, количество вакансий для специалистов без программирования в IT-сфере стабильно растёт. Ежемесячно в СНГ доступно: QA-инженер — 2 000–3 500 вакансий, UX/UI дизайнер — 1 500–2 500, бизнес-аналитик — 1 200–2 000, Project Manager — 1 000–1 800. Более 60% вакансий предлагают гибридный или полностью удалённый формат работы.

6. Вывод

IT без программирования — это не компромисс, это полноценная карьера. В ходе доклада рассмотрены четыре популярных направления: тестирование (QA), UX/UI дизайн, аналитика и управление проектами. Каждое из них имеет чёткий путь обучения от нуля до первой работы за 3–12 месяцев, предлагает конкурентные зарплаты, востребовано на рынке труда и открывает возможности для удалённой работы.

IT — это огромная экосистема, в которой разработчики занимают лишь часть рабочих мест. Дизайнеры делают продукты красивыми. Тестировщики не дают им сломаться. Аналитики помогают принимать правильные решения. Менеджеры удерживают команду вместе. Если вы думаете о карьере в IT — порог входа без кода ниже, чем вы думаете. Главное — начать.

Список литературы

1. Всемирный экономический форум. Future of Jobs Report 2023. — Geneva: WEF, 2023. — 303 с.
2. LinkedIn. LinkedIn 2023 Workplace Learning Report. — Sunnyvale: LinkedIn, 2023.
3. Forrester Research. The Total Economic Impact Of UX Design. — Cambridge: Forrester, 2022.
4. Glassdoor. Business Analyst Salary Report 2023–2024. — San Francisco: Glassdoor, 2024.
5. HH.ru. Аналитика рынка труда в IT-секторе СНГ 2023–2024. — Москва: HeadHunter, 2024.
6. Habr Career. Рейтинг зарплат IT-специалистов. — [Электронный ресурс]. — URL: career.habr.com (дата обращения: 01.03.2026).
7. ISTQB. Certified Tester Foundation Level Syllabus. — Brussels: ISTQB, 2023.
8. PMI. PMBOK Guide — Seventh Edition. — Newtown Square: Project Management Institute, 2021. — 250 с.

ЕСЕПТЕУ ТЕХНИКАСЫНЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ВЕБ-ДИЗАЙННЫҢ РӨЛІ

Адахамов Е.М.

Tashenev University, Шымкент қ.

Мұсабекова Б.С.

Ғылыми жетекші – магистр оқытушы

Есептеу техникасы – бұл компьютерлердің, алгоритмдердің, желілердің және ақпаратты өңдеудің жалпы саласы. Оның дамуы адамзаттың ғылыми-техникалық прогресінің негізі болып табылады. Веб-дизайн осы саладағы маңызды құрамдас бөлікке айналды, өйткені ол пайдаланушыларға ақпаратты ыңғайлы, көрнекі және қолжетімді етіп ұсынуға мүмкіндік береді.

Веб-дизайн есептеу техникасының құрамдас бөлігіне қалай айналды? Бастапқыда интернет тек мәтіндік ақпарат алмасу үшін пайдаланылса, кейін графикалық интерфейстер, интерактивті элементтер және пайдаланушы тәжірибесі (UX/UI) арқылы ол толыққанды дизайн саласына өсті. Бұл мақалада тарихи шолу жасалып, веб-дизайнның қазіргі жағдайы талданады.

Есептеу техникасының тамыры 1940-шы жылдардағы алғашқы электронды есептеу машиналарына (мысалы, ENIAC) барып тіреледі. 1960-шы жылдары ARPANET (АҚШ Қорғаныс министрлігінің жобасы) пайда болды — бұл интернеттің негізі. TCP/IP протоколдары (1970-ші жылдар) желілерді стандарттады.

Британ ғалымы Тим Бернерс-Ли CERN-де (Еуропалық ядролық зерттеу орталығы) World Wide Web (WWW) концепциясын ұсынды. Ол HTTP протоколын, HTML тілін және алғашқы браузерді (WorldWideWeb, кейін Nexus) жасады. 1991 жылы алғашқы веб-сайт іске қосылды — ол қарапайым мәтіндік бет болды, графикасыз және интерактивсіз. Бұл кезеңде веб-дизайн әлі жоқ еді, тек техникалық ақпарат алмасу болды.

1993–1995 жылдар — графикалық революция.

NCSA Mosaic браузері (1993) алғашқы болып суреттерді бетке тікелей енгізуге мүмкіндік берді. Бұл вебті «журнал сияқты» етті. Netscape Navigator (1994) және Internet Explorer (1995) браузерлер соғысы басталды. 1995 жылы JavaScript пайда болды — ол беттерді динамикалық етті (pop-up терезелер, интерактивті элементтер). Веб-дизайн осы кезде «webmaster» мамандығынан бөліне бастады.

1996–2000 жылдар — CSS және стильдің бөлінуі

Håkon Wium Lie CSS (Cascading Style Sheets) ұсынды. Бұл HTML-ді мазмұннан (content) дизайннан (presentation) бөлуге мүмкіндік берді. Сайттар әдемірек болды: түстер, қаріптер, орналасу. Flash технологиясы (1996) анимациялар мен мультимедияны қосты, бірақ кейін оның кемшіліктері (жүктелу жылдамдығы, қауіпсіздік) байқалды.

2000-ші жылдардың ортасы — Web 2.0 және AJAX

Сайттар статиткалықтан динамикалыққа өтті. AJAX (Asynchronous JavaScript and XML) бетті толық қайта жүктемей-ақ жаңартуға мүмкіндік берді (мысалы, Google Maps). Социалды желілер (Facebook, YouTube) пайда болды. Дизайнда «web designer» рөлі бөлектенді: графикалық дизайн + техникалық білім.

2010-шы жылдар — Responsive design және мобильді революция.

Ethan Marcotte 2010 жылы «responsive web design» терминін енгізді. Media queries және grid system көмегімен сайттар әртүрлі экран өлшемдеріне (телефон, планшет, компьютер) бейімделді. HTML5 және CSS3 стандарттары видео, аудио, canvas элементтерін қосты. Веб-дизайн есептеу техникасының өнімділігімен (performance optimization) тығыз байланысты болды.

Веб-дизайнның есептеу техникасының құрамдас бөлігіне айналуы

Алғашында веб-дизайн — тек «көркемдеу» болса, кейін ол есептеу техникасының ажырамас бөлігіне айналды:

-Техникалық негіз:HTML/CSS/JavaScript — бұл алгоритмдер мен деректер құрылымдарының қолданылуы.

- Оптимизация: Жүктелу жылдамдығы (Core Web Vitals), алгоритмдік layout (Flexbox, Grid), accessibility (WCAG стандарттары).
- Интеграция: Frontend (дизайн) backend-пен (сервер, дерекқор) біріктірілді. React, Vue.js сияқты фреймворктер есептеу техникасының заманауи әдістерін қолданады.
- Рөлдің өзгеруі: «Webmaster» бір адам болғаннан кейін рөлдер бөлінді: UI/UX designer, frontend developer, product designer. Дизайнерлер енді тек Photoshop-пен жұмыс істемей, Figma, Adobe XD және кодты түсінуі керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Berners-Lee, T. (1989). Information Management: A Proposal. CERN.
(Тим Бернерс-Лидің WWW концепциясының алғашқы ұсынысы).
2. CERN. A short history of the Web. <https://home.cern/science/computing/birth-web/short-history-web>
(Вебтің тууы және Тим Бернерс-Лидің рөлі туралы ресми тарих).
3. Web Design Museum. Web Design History Timeline.
<https://www.webdesignmuseum.org/web-design-history>
(Веб-дизайнның 1990 жылдардан бүгінге дейінгі толық timeline-ы).
4. Visual Fizz. The History of Web Design: A Timeline.
<https://www.visualfizz.com/blog/ultimate-history-of-web-design/>
(Веб-дизайн тарихының толық хронологиясы, ENIAC-тан бастап).
5. GeeksforGeeks. History and Evolution of Web Development.
<https://www.geeksforgeeks.org/blogs/history-and-evolution-of-web-development/>
(Веб-әзірлеудің эволюциясы: Web 1.0, 2.0, 3.0).

СТАРТАП ӘЛЕМІ ЖАСТАРҒА ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР БЕРЕДІ

Абдукаримова С.А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр, оқытушы **Жаримбетова М.Ж.**

Қазіргі заманда жастардың шығармашылық ойлары мен жаңа бастамалары қоғамның дамуына ерекше ықпал етеді. Әсіресе мектеп оқушылары мен студенттер арасында жаңа технологиялық шешімдер, әлеуметтік жобалар және кәсіпкерлік бастамаларға деген қызығушылық артып отыр. Бірақ олардың көпшілігі өз идеяларын жүзеге асыру барысында бірқатар қиындықтарға тап болады: қаржылық қолдаудың жетіспеушілігі, тәжірибелі мамандардан кеңес алу мүмкіндігінің аздығы және ең бастысы – идеялардың қауіпсіздігі мен құпиялылығын қамтамасыз ету мәселесі. Осыған байланысты жастардың идеяларын қолдайтын арнайы онлайн-платформа құру қажеттілігі туындайды. Мұндай платформа жастарға өз ойларын ашық әрі сенімді ортада жариялауға мүмкіндік береді, ал инвесторлар үшін жаңа жобаларды табуға жол ашады. Сонымен қатар, кәсіби мамандардың қатысуы арқылы жастардың бастамалары жетілдіріліп, нақты іске асырылуға жақындайды. Бұл жүйе қоғамда инновациялық мәдениетті қалыптастырып, жастардың белсенділігін арттырады.

Ұсынылып отырған платформаның басты мақсаты – жастардың шығармашылық идеяларын қолдау және оларды жүзеге асыруға жағдай жасау. Біріншіден, мектеп оқушылары мен студенттер өз ойларын қысқаша сипаттап, арнайы сайтқа енгізе алады. Бұл олардың идеяларын жүйелеуге және нақты жобалық сипатқа келтіруге көмектеседі. Екіншіден, платформада тіркелген инвесторлар мен мүдделі тұлғалар жастардың жобаларын қарап, қызыққан жағдайда қаржылық қолдау көрсетуге мүмкіндік алады.

Үшіншіден, құпиялылық жүйесі арқылы әрбір идея авторының құқықтары қорғалады. Бұл интеллектуалды меншікті қорғаудың маңызды тетігі болып табылады. Төртіншіден, жастар тәжірибелі мамандармен байланысып, кәсіби кеңес ала алады. Бұл олардың жобаларын жетілдіруге, бизнес-жоспар құруға және техникалық мәселелерді шешуге көмектеседі. Осылайша, платформа жастардың идеяларын қолдаудың кешенді орталығы ретінде қызмет атқарады.

Платформаның жұмыс принципі бірнеше кезеңнен тұрады. Бірінші кезеңде жастар өз идеяларын қысқаша сипаттап, сайтқа енгізеді. Бұл жерде жобаның мақсаты, күтілетін нәтижесі және қоғамға пайдасы көрсетіледі. Екінші кезеңде құпиялылық жүйесі іске қосылады: әрбір идея авторының деректері арнайы қорғау механизмдері арқылы сақталады. Үшінші кезеңде инвесторлар мен мүдделі тұлғалар сайттағы жобаларды қарап, өздеріне қызықты бастамаларды таңдайды. Олар авторлармен байланысып, қаржылық қолдау немесе серіктестік ұсына алады. Төртінші кезеңде жастар тәжірибелі мамандармен кеңес алу мүмкіндігіне ие болады. Бұл кеңестер жобаны жетілдіруге, бизнес-жоспарды нақтылауға және техникалық шешімдерді табуға бағытталады. Соңғы кезеңде идея нақты жобаға айналып, қоғамға пайда әкелетін стартап ретінде жүзеге асады.

Әлемде жастардың идеяларын қолдауға бағытталған бірнеше платформалар бар. Мысалы, **HostelFund** студенттерге арналған арнайы стартап қоры ретінде қаржыландыру мен менторлық қолдау көрсетеді. **Campus CoLab** университет ішінде студенттерді біріктіріп, бірлесіп стартап жасауға мүмкіндік береді. **Young Founders Network** 50-ден астам елден жастарды біріктіріп, халықаралық деңгейде тәжірибе алмасуға жағдай жасайды. **FundVestor** жас кәсіпкерлерді инвесторлармен байланыстыратын AI-платформа ретінде капиталға дайындықты жеңілдетеді. Ал **Vestbee** стартаптар мен инвесторларды біріктіретін халықаралық платформа ретінде 40 000-нан астам қатысушыны қамтиды.

Сурет 1.Салыстырмалы кесте

Платформа	Аудитория	Қызметтері	Ерекшелігі	Аймақ
HostelFund	Студенттер	Қаржыландыру, менторлық	Студенттерге арналған алғашқы қор	Үндістан, халықаралық
Campus CoLab	Университет студенттері	Жоба жариялау, команда құру	Кампус ішіндегі коллаборация	АҚШ
Young Founders Network	Жас кәсіпкерлер	Қаржыландыру, желі құру	50+ елден жастарды біріктіреді	Халықаралық
FundVestor	Стартап негізін қалаушылар	Инвесторлармен байланыс, AI кеңес	Капиталға дайындық	Африка, жаһандық
Vestbee	Стартаптар, инвесторлар	Қаржыландыру, акселерация	40 000+ қатысушы	Еуропа, халықаралық

Бұл платформаның артықшылықтары көп. Біріншіден, жастардың инновациялық ойларын қолдау арқылы қоғамда шығармашылық мәдениет қалыптасады. Екіншіден, инвесторлар үшін жаңа мүмкіндіктер ашылады: олар жас әрі талантты авторлардың жобаларына қаржы құя отырып, болашақта пайда таба алады. Үшіншіден, құпиялылық жүйесі идеялардың ұрлануын болдырмайды және авторлардың құқықтарын қорғайды. Төртіншіден, кәсіби мамандардың қатысуы арқылы жастардың жобалары сапалы әрі

бәсекеге қабілетті болады. Бесіншіден, платформа жастардың кәсіпкерлік дағдыларын дамытып, олардың қоғамдағы белсенділігін арттырады.

Жастардың идеяларын қолдайтын онлайн-платформа – инновациялық бастамаларды жүзеге асыруға арналған тиімді құрал. Ол мектеп оқушылары мен студенттерге өз ойларын жариялауға, инвесторлармен байланысуға және кәсіби кеңес алуға мүмкіндік береді. Құпиялылық жүйесі арқылы идеялардың қауіпсіздігі қамтамасыз етіледі, ал тәжірибелі мамандардың қатысуы жобалардың сапасын арттырады. Бұл платформа қоғамда шығармашылық пен кәсіпкерлікті дамытуға, жастардың белсенділігін арттыруға және жаңа стартаптардың пайда болуына жол ашады. Нәтижесінде, жастардың армандары нақты жобаларға айналып, қоғамға пайда әкеледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Osterwalder, A., Pigneur, Y. (2010). *Business Model Generation: A Handbook for Visionaries, Game Changers, and Challengers*. Wiley.
2. Blank, S., Dorf, B. (2012). *The Startup Owner's Manual: The Step-By-Step Guide for Building a Great Company*. K&S Ranch.
3. Christensen, C. M. (1997). *The Innovator's Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail*. Harvard Business Review Press.
4. Gans, J., Scott, E., Stern, S. (2018). *Strategy for Startups*. Harvard Business Review.
5. European Commission (2021). *Youth Entrepreneurship Policy Review*. Brussels: EU Publications.
6. OECD (2020). *Entrepreneurship Education in Schools*. OECD Publishing.
7. Vestbee (2024). *Startup & VC Platform Overview*. [vestbee.com]
8. Young Founders Network (2023). *Global Youth Entrepreneurship Report*. Berlin.
9. Campus CoLab (2022). *University Collaboration for Student Startups*. MIT Press.
10. HostelFund (2021). *Student Startup Investment Initiatives*. Mumbai.

DOCTOR AI – ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТКЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІ

Анарханов М.С

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – магистр, оқытушы **Жаримбетова М**

Қазіргі таңда медицина саласы қарқынды дамып келе жатқанына қарамастан, адамдардың дәрігерге барғанда ұзақ кезекте күтуі, талдау нәтижелерін алу үшін бірнеше күн жоғалтуы және қарапайым сұрақтарға жауап таба алмауы әлі күнге дейін өзекті мәселе болып отыр. Осы проблемаларды шешу үшін жасанды интеллектке негізделген Doctor_AI атты жаңа жүйе ұсынылды. Бұл жүйе адамдардың денсаулығын бақылауды жеңілдетіп, уақытты үнемдеуге, әрі медициналық ақпаратқа қолжетімділікті арттыруға бағытталған.

Doctor_AI – медициналық талдауларды, симптомдарды және денсаулыққа қатысты ақпаратты өңдеп, пайдаланушыға нақты әрі сенімді кеңес беретін жасанды интеллект жүйесі. Адам дәрігерге барып қан, биологиялық сұйықтықтар немесе басқа да анализ тапсырады. Сол анализдің нәтижесін PDF форматында немесе сурет түрінде Doctor_AI жүйесіне жүктейді. Жасанды интеллект деректерді оқып, талдайды және кемінде 90% дәлдікпен жауап береді.

Бұл жүйе тек талдауларды ғана емес, адамның жалпы жағдайын да бақылауға мүмкіндік береді. Мысалы, жүрек, бауыр, бүйрек, өкпе сияқты негізгі органдардың жұмысын талдап, әрқайсысы бойынша кеңес береді.

Doctor_AI бірнеше кезеңнен тұрады:

Анализ нәтижелерін қабылдау – Пайдаланушы зертханадан алған талдау қағазын суретке түсіріп немесе PDF файл түрінде жүйеге жүктейді.

AI арқылы өңдеу – Doctor_AI деректерді оқып, медициналық көрсеткіштерді салыстырады, нормадан ауытқуларды анықтайды.

Қорытынды шығару – Жүйе пайдаланушыға қай органда мәселе бар екенін, қандай емдеу жолдары қажет екенін түсіндіреді.

Дәрі-дәрмек бойынша кеңес – Doctor_AI жалпы медициналық тәжірибеге сүйене отырып, қандай дәрілерді қолдануға болатынын айтады.



Сурет 1. Doctor_AI жүйесінің архитектурасы

Doctor_AI тек анализдермен шектелмейді. Егер адам «басым ауырады» деп жазса, жүйе оған байланысты 20 ықтимал себепті сұрақ түрінде ұсынады. Пайдаланушы өзіне сәйкес келетін белгілерді таңдайды. Сол жауаптарға сүйене отырып, Doctor_AI ықтимал диагнозды көрсетіп, қандай әрекет жасау керектігін түсіндіреді.

Бұл тәсіл адамның өз жағдайын жақсырақ түсінуіне көмектеседі. Мысалы, бас ауруының себебі қан қысымының жоғары болуы, стресс, ұйқының жетіспеуі немесе көздің шаршауы болуы мүмкін. Doctor_AI осы себептердің әрқайсысын сұрақ түрінде ұсынып, пайдаланушыға нақты бағыт береді.

Doctor_AI жүйесінің басты артықшылықтары:

- Уақыт үнемдеу – Дәрігерге кезек күтіп барудың қажеті жоқ.
- Үйден шықпай-ақ кеңес алу – Пайдаланушы өз үйінде отырып-ақ талдау нәтижесін жүктеп, кеңес ала алады.
- Жоғары дәлдік – Жүйе кемінде 90% дәлдікпен жауап береді.
- Қолжетімділік – Ауылдық жерлерде немесе дәрігер жетіспейтін аймақтарда Doctor_AI үлкен көмек болады.
- Алдын алу мүмкіндігі – Жүйе тек ауруды анықтап қана қоймай, оны алдын алуға да бағыт береді

Бөлім	Сипаттама	Мақсаты	Қолданылатын технологиялар

1. Анализ нәтижелерін қабылдау	Пайдаланушы зертханалық деректерді PDF немесе сурет түрінде жүктейді	Медициналық деректерді енгізу	OpenCV (сурет тану), Pandas (деректерді оқу)
2. AI арқылы өңдеу	Жасанды интеллект деректерді оқып, нормадан ауытқуларды анықтайды	Деректерді талдау және классификация	TensorFlow, PyTorch, Scikit-learn
3. Қорытынды шығару	Жүрек, бауыр, бүйрек, өкпе сияқты органдардың жағдайын бағалау	Жалпы денсаулықты сипаттау	NumPy, Pandas
4. Кеңес беру	Емдеу жолдары мен алдын алу шараларын ұсынады	Пайдаланушыға нақты бағыт беру	NLTK, spaCy (тілдік өңдеу)
5. Симптомдар бойынша кеңес	Пайдаланушы белгілерін енгізсе, жүйе 20 сұрақ арқылы ықтимал диагнозды анықтайды	Алғашқы медициналық кеңес беру	NLP кітапханалары
6. Қауіпсіздік және жауапкершілік	Жүйе дәрігердің орнын баспайды, тек қосымша құрал ретінде жұмыс істейді	Медициналық этика мен сенімділікті сақтау	FHIR стандарттары (деректер қауіпсіздігі)

Кесте 1. Жасанды интеллект арқылы медициналық деректерді өңдеу

Doctor_AI әлемде бар ірі жобаларға ұқсас, бірақ өзіндік ерекшеліктері бар.

IBM Watson Health – дәрігерлерге диагноз қоюда, емдеу жолдарын таңдауда көмек береді. Әлемдік рейтингтерде медициналық AI шешімдерінің алғашқы үштігінде тұр.

Google DeepMind Health – ауруларды ерте анықтауға бағытталған. Көз ауруларын анықтауда 94% дәлдікке жеткен.

Babylon Health – мобильді қосымша, симптомдарды енгізсе, AI ықтимал диагнозды көрсетеді. Ұлыбританияда кеңінен қолданылады.

Ada Health – сұрақтар қойып, жауаптарға сүйене отырып диагнозды анықтайды. Еуропада жоғары рейтингке ие.

Buoy Health – АҚШ-тағы стартап, симптомдарды талдап, әрі қарай не істеу кергін түсіндіреді.

Doctor_AI осы жобаларға ұқсас болғанымен, өзіндік артықшылықтары бар:

- Анализ нәтижелерін сурет немесе PDF арқылы қабылдау.
- 90% дәлдікке ұмтылу.
- Органдар бойынша толық талдау.

- Симптомдарға байланысты 20 сұрақтық жүйе.

Бұл ерекшеліктер Doctor_AI-ді рейтингтерде жоғары орынға шығара алады, себебі ол пайдаланушыға ыңғайлы әрі кешенді қызмет көрсетеді.

Doctor_AI-ді жүзеге асыру үшін заманауи бағдарламалар мен кітапханалар қажет:

- Python – негізгі бағдарламалау тілі.
- TensorFlow және PyTorch – нейрондық желілерді құру және оқыту үшін.
- OpenCV – суреттерді өңдеу, анализ нәтижелерін PDF немесе фото түрінде тану үшін.

– NLTK және spaCy – табиғи тілдерді өңдеу, пайдаланушының сұрақтарын түсіну үшін.

- Scikit-learn – медициналық деректерді талдау және классификациялау үшін.
- Pandas және NumPy – деректерді өңдеу және талдау үшін.
- FHIR стандарттары – медициналық деректерді қауіпсіз сақтау және алмасу үшін.

Болашақтағы мүмкіндіктер

Doctor_AI болашақта мынадай мүмкіндіктерге ие болуы мүмкін:

Толық денсаулық картасы – Әр адамның денсаулығы туралы толық мәліметті сақтап, уақыт өте келе өзгерістерді бақылау.

Жеке ұсыныстар – Әр адамның өмір салтына байланысты жеке кеңестер беру.

Интеграция – Смарт құрылғылармен байланысып, жүрек соғысы, қан қысымы сияқты көрсеткіштерді автоматты түрде бақылау.

Алдын ала ескерту – Аурудың алғашқы белгілерін анықтап, пайдаланушыны алдын ала ескерту.

Қауіпсіздік және жауапкершілік

Doctor_AI дәрігердің орнын баспайды. Ол тек қосымша көмекші құрал ретінде жұмыс істейді. Нақты диагноз қою және ем тағайындау тек кәсіби дәрігердің құзырында. Жүйе адамдарға бағыт-бағдар беріп, уақытты үнемдеуге көмектеседі.

Бұл жүйе медициналық этикаға сай болуы үшін арнайы бақылаудан өтуі тиіс. Әрбір кеңес нақты ғылыми деректерге негізделіп, пайдаланушыға түсінікті тілде жеткізілуі қажет.

Қорытынды

Doctor_AI – бұл медициналық қызметті жеңілдететін, адамдардың денсаулығын бақылауды қолжетімді ететін инновациялық жоба. Ол талдау нәтижелерін өңдеп, симптомдарға байланысты сұрақтар қойып, пайдаланушыға нақты әрі пайдалы кеңес береді. Жүйе кемінде 90% дәлдікпен жұмыс істеп, адамдарға уақытты үнемдеуге және денсаулығын жақсартуға мүмкіндік береді.

Doctor_AI – болашақтағы медицинаның жаңа қадамы. Ол адамдарға өз денсаулығын бақылауды жеңілдетіп қана қоймай, дәрігерлердің жұмысын да жеңілдетеді. IBM Watson Health, Babylon Health, Ada Health сияқты халықаралық жобалармен қатар тұра алатын, бірақ өзіндік ерекшелігі бар жүйе ретінде Doctor_AI Қазақстанда және әлемде үлкен сұранысқа ие болуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. IBM Watson Health. Денсаулық сақтау саласындағы жасанды интеллект. – Ресми сайт: <https://www.ibm.com/watson-health> (ibm.com in Bing)
2. Google DeepMind Health. Медициналық зерттеулерге арналған AI. – Ресми сайт: <https://deepmind.google>
3. Babylon Health. Цифрлық денсаулық сақтау шешімдері. – Ресми сайт: <https://www.babylonhealth.com>
4. Ada Health. Жасанды интеллектке негізделген симптомдар талдауы. – Ресми сайт: <https://ada.com>
5. Buoy Health. AI арқылы симптомдарды талдау. – Ресми сайт: <https://www.buoyhealth.com>
6. Goodfellow, I., Bengio, Y., Courville, A. Deep Learning. – MIT Press, 2016.

7. Géron, A. Hands-On Machine Learning with Scikit-Learn, Keras, and TensorFlow. – O'Reilly Media, 2019.
8. Назарбаев Университеті. ProEcta – Медициналық технологиялар R&D орталығы. – Ресми сайт: <https://pro-ecta.kz>
9. HL7 International. FHIR стандарты (Fast Healthcare Interoperability Resources). – Ресми сайт: <https://hl7.org/fhir>

ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНА АРНАЛҒАН МӘДЕНИ БІЛІМ ПЛАТФОРМАСЫ: «TAMYR» TELEGRAM MINI APP

Қасымбек Б. Б.

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – магистр, аға оқытушы **Халметова Ш. А.**

Дүниежүзінде 5-тен 7 миллионға дейін қазақ шетелде тұрады — бұл Қазақстан халқының шамамен 30%-ы (Frontiers in Political Science, 2025). Kuzembayeva et al. (2024) жүргізген n=100 зерттеуі Ресейдегі этникалық қазақ жастарының 40%-ының тіл деңгейі нөл (0-A0) екенін, тек 15%-ы ғана жоғары деңгейде (B2-C2) сөйлей алатынын дәлелдеді. Бұл — тек лингвистикалық мәселе емес: Lancet Psychiatry (Faruk & Rosenbaum, 2022) зерттеуінде ана тілін білмейтін диаспора жастарының арасында психологиялық күйзеліс қаупінің едәуір жоғары екені анықталды. Сонымен қатар жоба Қазақстан Республикасының 2023–2027 жылдарға арналған Көпші-қон саясаты тұжырымдамасымен — онда диаспорамен байланысты нығайту мемлекеттік саясаттың жеті негізгі басымдығының бірі ретінде бекітілген — тікелей үндеседі. Осы мәселені шешу мақсатында «Тамыр» (Тамырыңды біл / Know Your Roots) деп аталатын Telegram Mini App платформасы жасалды.

Шетелдегі қазақтардың мәдени білімге деген сұранысы бар, бірақ нарықта осы қажеттілікті қанағаттандыратын арнайы цифрлық платформа жоқ. Duolingo, Kahoot, Brilliant сияқты жетекші EdTech платформаларының ешқайсысы қазақ мәдениеті контентін ұсынбайды, Telegram интеграциясы жоқ, диаспораға арналмаған. YouTube мен кітаптар пассивті форматта болғандықтан, retention (пайдаланушы белсенділігін сақтау) мүмкін емес. Осылайша, нарықта айқын бос орын (white space) анықталды.

«Тамыр» — Telegram Mini App форматындағы геймификацияланған мәдени білім платформасы. Платформа tamyr.study доменінде орналасқан, @tamyrstudybot боты арқылы қолжетімді. Техникалық стек: React 18 + TypeScript (интерфейс), TailwindCSS (дизайн жүйесі), Supabase PostgreSQL (деректер қоры), Framer Motion (анимациялар), Vercel (сервер). Платформада 7 негізгі экран бар: Басты бет, Жол (Learning Path), Ойнау, Quiz, Нәтиже, Рейтинг (Қазақстан / Шетел / Достар), Профиль. Деректер қоры 11 кестеден тұрады: users, collections, categories (25 тақырып), questions (тарих, батырлар, Абайтану, салт-дәстүр, ән-күй), quiz_sessions, answers, badges, user_badges, friendships, friend_battles, daily_challenges.

Геймификация механизмдері: XP жүйесі (дұрыс жауап +10, жылдамдық бонусы +5, қате –3 XP), Streak жүйесі (3, 7, 14, 30, 100 күн белгілері), Бейдж жүйесі (7 санат), Факт картасы (әр жауаптан кейін тарихи факт), Жаһандық рейтинг. Smirani & Yamani (2024) зерттеуіне сәйкес, геймификация оқуға қатысу белсенділігін 25%-ға, үлгерімді 30%-ға арттырады. Жақын аралықта (2026 ж.) Жасанды Интеллект модулі қосылады: Adaptive Learning Path (пайдаланушының қателеріне сай жеке траектория), AI Cultural Assistant (тарихи тұлға туралы терең сұрау мүмкіндігі), Тіл деңгейін диагностикалау (A0–C2 шкаласы, Kuzembayeva et al. әдісіне негізделген).

Кесте 1. Бәсекелестер анализі

Параметр	Duolingo	Kahoot	YouTube	Tamyr
Қазақ мәдениеті	Жоқ	Жоқ	Пассивті	Бар ✓
Диаспораға арналған	Жоқ	Жоқ	Жоқ	Иә ✓
Telegram Mini App	Жоқ	Жоқ	Жоқ	Иә ✓
Геймификация	Жоғары	Орташа	Жоқ	Жоғары ✓
Ақылы нұсқа	\$6.99/ай	\$5.99/ай	Тегін	\$3–5/ай ✓

Нарықтық анализ.

TAM/SAM/SOM анализі: жалпы нарық (TAM) $\approx$ \$87,5 млн (5–7 млн диаспора $\times$ \$25/жыл Heritage Premium); қолжетімді нарық (SAM) $\approx$ \$37,5 млн; 3 жылда нақты алынатын нарық (SOM) = 25 000 пайдаланушы $\times$ 7% конверсия = \$43 750/жыл. Пилоттық сауалнама (n=12, Telegram диаспора чаттары) нәтижелері: респонденттердің 75%-ы \$3/айға төлеуге дайын; 83%-ы Family Mode-ды қолдана бастады; 75%-ы Gift Subscription сыйлар бастады; 41,6%-ы бар YouTube/кітаптармен қанағаттанбайды. Табыс моделі: Freemium (тегін нұсқа) $\rightarrow$ Heritage Premium (\$3–5/ай) $\rightarrow$ Family Plan (\$8–12/ай) $\rightarrow$ Gift Subscription (\$5–50). ARPU \$3–5/ай (Қазақстан аудиториясынан 6–10 есе жоғары), CAC $\approx$ \$0 (Telegram органика), LTV \$30–60.

Валидация нәтижелері.

AI-негізді стартап валидациясы (10 өлшем, Claude Sonnet моделі) нәтижесінде: бастапқы балл (Қазақстан аудиториясы) — 5.3/10; диаспора нарығына pivot жасаған соң — 7.2/10; вердикт: STRONG GO. Ең үлкен өсімдер: пайдаланушы белсенділігі потенциалы (+133%, 3-тен 7-ге), бәсекелестік дифференциация (+29%, 7-ден 9-ға), вирусты таралу (+60%, 5-тен 8-ге). Болжанған D7 retention $\geq$ 25% (EdTech орташасы 5–8%-бен салыстырғанда жоғары), өйткені диаспора аудиториясының ішкі мотивациясы (intrinsic motivation) сыртқы мотивациядан 3,2 есе тиімді екені дәлелденген.

«Tamyr» платформасы бірнеше ғылыми тұжырымды растайды. Біріншіден, нарықта 5–7 млн қазақ диаспорасына арналған мәдени EdTech өнімі жоқ — бұл бос орын жобаның бәсекелестік артықшылығы. Екіншіден, Kuzembayeva et al. (n=100) және пилоттық сауалнама (n=12) деректері бірлесіп мәселенің нақтылығын растайды. Үшіншіден, геймификация механизмдері (XP, streak, badge, факт картасы) диаспора аудиториясының ішкі мотивациясымен үйлесіп, жоғары retention қамтамасыз етеді. Жоба Қазақстан Республикасының 2023–2027 жж. Көші-қон саясаты тұжырымдамасымен, «Қазақ картасы» бастамасымен және Otandastar Foundation стратегиялық мақсаттарымен үндеседі. Болашақта ЖИ модулі (Adaptive Learning Path, AI Cultural Assistant) қосылып, платформа жай квиздан мәдени жетекші (Cultural AI Companion) деңгейіне көтеріледі. 2027 жылға App Store / Play Store-ге шығу жоспарланған (React Native, кодтың 65–70%-ын қайта пайдалану мүмкін). Ұзақ мерзімді перспективада өзбек, қырғыз, ұйғыр диаспорасына кеңейту TAM-ді \$250–300 млн деңгейіне жеткізеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Kuzembayeva, G., Maigeldiyeva, Z., Kussanova, B. & Maydangalieva, Z. Heritage Language Experiences and Proficiency Among Ethnic Kazakhs Abroad // Journal of Social Studies Education Research. — 2024. — 15(3). — P. 348–373.
2. Faruk, O. & Rosenbaum, S. The mental health consequences of indigenous language loss // The Lancet Psychiatry. — 2022.
3. Khawaja, M. Consequences and Remedies of Indigenous Language Loss // Societies. — 2021. — 11(4). — P. 128.
4. Smirani, L. & Yamani, H. Analysing the Impact of Gamification Techniques on Student Motivation // Electronic Journal of e-Learning. — 2024. — 22(1).
5. Frontiers in Political Science. The Kazakh diaspora in Central Asia: preservation of national identity. — 2025. DOI: 10.3389/fpos.2025.1583799
6. EUDiF. Republic of Kazakhstan: Diaspora Engagement Mapping. — 2025. — diasporafordevelopment.eu
7. Migration Policy Concept of the Republic of Kazakhstan 2023–2027. Official Information Source of the Prime Minister of Kazakhstan.
8. The Astana Times. Kazakh Diaspora: Uniting Across Borders for Cultural Preservation. — 2024. — astanatimes.com
9. Aguilar, G. et al. Why Heritage Language is Important // Harvard Graduate School of Education. — 2024.
10. UNESCO. Endangered Languages Programme. — 2023. — unesco.org

SAFE SOFT HUB: РАЗРАБОТКА TELEGRAM-КАТАЛОГА ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ С AI-РЕКОМЕНДАЦИЯМИ ДЛЯ РЫНКА СНГ

Серікбай Д.А.

Tashenev University, г. Шымкент

Научный руководитель – магистр, старший препод. Халметова Ш. А.

Актуальность темы. Цифровая трансформация экономики и повседневной жизни ставит перед пользователями стран СНГ острую проблему выбора надёжного программного обеспечения. Согласно исследованию Nielsen Norman Group, средний пользователь тратит до 47 минут на поиск одного подходящего программного продукта [1]. Ситуацию усугубляет то, что значительная часть распространяемого ПО поступает через непроверенные источники: по данным Kaspersky Lab, 73% пользователей стран СНГ хотя бы раз сталкивались с вредоносным программным обеспечением при загрузке файлов с непроверенных сайтов [2].

Рынок глобальных платформ software discovery — AlternativeTo (12 млн визитов в месяц), Product Hunt (5 млн MAU), G2 и Capterra — функционирует исключительно на английском языке и не интегрирован с экосистемой Telegram. При этом аудитория Telegram достигла 950 миллионов активных пользователей в месяц по данным Statista за 2024 год, из которых около 68% — пользователи СНГ и Восточной Европы, то есть более 285 миллионов человек [3]. Таким образом, формируется незаполненная ниша: отсутствие специализированного русскоязычного Telegram-каталога ПО с функцией искусственного интеллекта. Именно этот рыночный разрыв лёг в основу разработки проекта Safe Soft Hub.

Цель работы. Разработка, запуск и апробация Telegram Mini App — Safe Soft Hub — как первого русскоязычного каталога программного обеспечения с встроенным AI-ассистентом, обеспечивающего пользователям СНГ быстрый и безопасный доступ к верифицированным программным продуктам.

Задачи исследования: анализ конкурентной среды и целевой аудитории; проектирование архитектуры продукта; разработка MVP (минимально жизнеспособного продукта); формирование базы верифицированных программных продуктов; интеграция AI-модуля рекомендаций; тестирование продукта на реальных пользователях; разработка стратегии монетизации.

Анализ рынка и конкурентной среды. Глобальный рынок software discovery оценивается в 8,5 млрд долларов США [4]. Рост рынка обусловлен лавинообразным увеличением числа программных продуктов: по данным Statista, только в магазине Google Play ежемесячно публикуется более 70 000 новых приложений. Пользователи испытывают острую нехватку надёжных фильтрующих механизмов, особенно на нецифровых рынках, к которым относятся страны СНГ.

Проведённый конкурентный анализ охватил шесть ключевых международных игроков: AlternativeTo, Product Hunt, G2, Capterra, SaaSHub и AppFollow. Ни один из них не обладает одновременно тремя критически важными для целевой аудитории характеристиками: русскоязычным интерфейсом, нативной интеграцией с Telegram и функцией AI-подбора по задаче пользователя. Результаты сравнительного анализа представлены в таблице 1.

Таблица 1 — Сравнительный анализ конкурентов

Конкурент	RU язык	Tel egram	AI- подбор	Бес платно	СН Г-фокус
AlternativeTo	✗	✗	✗	✓	✗
Product Hunt	✗	✗	✗	✓	✗
G2 / Capterra	✗	✗	✗	✗	✗
SaaSHub	✗	✗	✗	✓	✗
AppFollow	✗	✗	✗	✗	✗
Safe Soft Hub	✓	✓	✓	✓	✓

Методология разработки.

Продукт разработан с применением методологии Lean Startup — итеративного подхода к созданию стартапов с минимально жизнеспособным продуктом. Данная методология предполагает быстрое тестирование продуктовых гипотез на реальных пользователях с последующей доработкой на основе полученной обратной связи [5]. В качестве инструмента для ускоренной разработки применялась платформа Lovable AI, позволяющая генерировать функциональный код по текстовым описаниям. Итоговый код вынесен в репозиторий GitHub с настроенной системой непрерывной интеграции и деплоя.

Технологический стек проекта:

- React + TypeScript — фронтенд-разработка пользовательского интерфейса;
- Supabase — облачная база данных PostgreSQL и серверная логика;
- Vite — инструмент быстрой сборки фронтенд-приложений;
- Telegram Bot API / Mini App SDK — интеграция с экосистемой Telegram;
- OpenAI API — языковая модель для AI-ассистента;
- Tailwind CSS + shadcn/ui — библиотека компонентов пользовательского интерфейса.

Архитектура системы включает три ключевых компонента: каталог программного обеспечения — база данных из 160+ верифицированных продуктов, распределённых по 8 тематическим категориям (продуктивность, разработка, дизайн,

безопасность, AI-инструменты и другие); AI-ассистент — модуль на основе большой языковой модели, позволяющий пользователю описать задачу на естественном языке и получить персонализированную рекомендацию за 3–5 секунд; административная панель — инструмент управления базой программ с функциями добавления, редактирования, массового импорта данных через JSON и аналитики пользовательского поведения.

Результаты и обсуждение. По состоянию на март 2026 года достигнуты следующие результаты: запущен работающий MVP в формате Telegram Mini App; сформирована база из 165 программных продуктов по 8 категориям; разработан и интегрирован AI-ассистент; создана система навигации с фильтрацией по платформам; подключена административная панель с аналитикой пользовательского поведения; реализован механизм массового импорта программ через JSON-файлы. Первичная аудитория составила 26 пользователей, все из которых рекомендовали расширить базу программ — что является положительным сигналом product-market fit на начальном этапе.

Целевая аудитория проекта охватывает три основных сегмента: студентов технических специальностей (17–35 лет), junior-разработчиков и технических энтузиастов. Стратегия выхода на рынок предполагает последовательное освоение географических рынков: Фаза 1 — страны СНГ (285 млн русскоязычных пользователей Telegram); Фаза 2 — регион MENA и Азия (180 млн пользователей Telegram, Telegram является мессенджером № 1 в Иране и входит в тройку лидеров в ОАЭ и Индии); Фаза 3 — глобальный рынок с мультиязычным интерфейсом на 10+ языках.

Стратегия монетизации продукта предусматривает три последовательных потока дохода. Первый поток — партнёрская программа (affiliate) с комиссией 20–40% с продаж через верифицированных партнёров (Setapp, NordVPN, Envato и другие); данная модель не требует наличия платящих пользователей и может быть запущена на стадии MVP. Второй поток — Premium-подписка стоимостью 500 тенге в месяц с расширенными AI-функциями: углублённым сравнением программ, уведомлениями о скидках на лицензии, приоритетным доступом к новым категориям. Третий поток — B2B-листинг для вендоров программного обеспечения по модели \$50–200 в месяц за Featured-позицию в категории, аналог сервиса G2 (средний чек \$500+/мес).

Финансовый прогноз представлен в таблице 2.

Таблица 2 — Финансовый прогноз Safe Soft Hub

Период	MAU (польз.)	Источник дохода	Выруч ка, тг	Выруч ка, USD
Месяц 3	500 – 1 000	Affiliate	50– 100K	~\$100– 200
Месяц 6	2 000 – 5 000	Affiliate + Premium	250– 500K	~\$500– 1000
Месяц 12	10 000+	Все 3 потока	1–2M	~\$2000 –4000

Важной характеристикой бизнес-модели является близкий к нулю стоимость привлечения пользователей (CAC) на начальном этапе: основным каналом роста служит органический контент в TikTok (обзоры программ, подборки «топ-5 бесплатных альтернатив»), а также распространение через студенческие Telegram-каналы. Данная стратегия позволяет обеспечить первоначальный рост без маркетингового бюджета.

Разработанный продукт Safe Soft Hub представляет собой инновационное решение в незаполненной нише русскоязычного рынка software discovery. Проведённый анализ подтвердил отсутствие прямых конкурентов, обладающих одновременно тремя

ключевыми характеристиками: русскоязычным интерфейсом, интеграцией с Telegram и AI-функцией подбора по задаче.

Проект демонстрирует практическую применимость современных AI-технологий и Telegram Mini App API для создания полезных пользовательских сервисов. Применение методологии Lean Startup позволило в сжатые сроки создать работающий MVP, получить первичную пользовательскую обратную связь и сформировать базу из 160 верифицированных программных продуктов.

Перспективы развития продукта включают: расширение базы до 500+ программ; запуск Premium-подписки после достижения показателя удержания D30 выше 15%; выход на рынки MENA и Азии с локализованными интерфейсами; подача заявки в казахстанский акселератор Astana Hub. Общий адресуемый рынок — 950 миллионов активных пользователей Telegram и глобальный рынок software discovery объёмом \$8,5 млрд — обеспечивает значительный потенциал масштабирования проекта.

Список литературы:

1. Nielsen Norman Group. How Long Do Users Stay on Web Pages? — Режим доступа: URL: <https://www.nngroup.com/articles/how-long-do-users-stay-on-web-pages/> (17.03.2026)
2. Kaspersky Lab. Kaspersky Security Bulletin 2023. Statistics. — Режим доступа: URL: <https://securelist.com/kaspersky-security-bulletin-2023-statistics/111085/> (17.03.2026)
3. Statista. Telegram monthly active users worldwide 2024. — Режим доступа: URL: <https://www.statista.com/statistics/234038/telegram-messenger-mau-users/> (17.03.2026)
4. Grand View Research. Software Consulting Market Size & Growth Report, 2024. — Режим доступа: URL: <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/software-consulting-market> (17.03.2026)
5. Ries E. The Lean Startup: How Today's Entrepreneurs Use Continuous Innovation to Create Radically Successful Businesses. — New York: Crown Business, 2011. — 336 p.
6. Telegram. Telegram Blog: 950 Million Users. — Режим доступа: URL: <https://telegram.org/blog> (17.03.2026)

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА СОВРЕМЕННЫЙ РЫНОК ТРУДА

Аманкүл Жәнібек Әжібекұлы

Университет имени Ж.А. Ташенева, г. Шымкент

Научный руководитель – **Сапарбаева Э.А.**

В XXI веке человечество столкнулось с беспрецедентными технологическими изменениями, связанными с развитием искусственного интеллекта. Эти изменения оказывают существенное влияние на экономику, общество и, прежде всего, на рынок труда. Вопрос о том, заменит ли искусственный интеллект человека или станет инструментом его развития, является одним из наиболее обсуждаемых как в научной среде, так и в обществе в целом.

Искусственный интеллект активно внедряется в различные отрасли экономики. В медицине он используется для диагностики заболеваний и анализа медицинских данных, в финансовом секторе — для оценки рисков и автоматизации операций, в промышленности — для оптимизации производственных процессов. Согласно исследованиям, технологии машинного обучения позволяют значительно повысить производительность труда за счет обработки больших массивов данных и выявления закономерностей, недоступных человеку [Brynjolfsson & Mitchell, 2017].

Одним из ключевых последствий внедрения искусственного интеллекта является автоматизация труда. Как отмечает David Autor, автоматизация в первую очередь затрагивает рутинные задачи, которые могут быть формализованы и повторены алгоритмами [Autor, 2015]. Это приводит к снижению спроса на работников, выполняющих стандартные операции, такие как ввод данных, обработка документов и базовый анализ информации.

Однако влияние искусственного интеллекта на рынок труда нельзя рассматривать исключительно как негативное. Напротив, исследования показывают, что технологии не только вытесняют отдельные виды занятости, но и создают новые рабочие места. В работе Daron Acemoglu и Pascual Restrepo подчеркивается, что внедрение автоматизации сопровождается появлением новых профессий и ростом спроса на высококвалифицированный труд [Acemoglu & Restrepo, 2020].

Рисунок 1 – Структурные изменения занятости под влиянием ИИ
Источник: составлено автором на основе Acemoglu & Restrepo

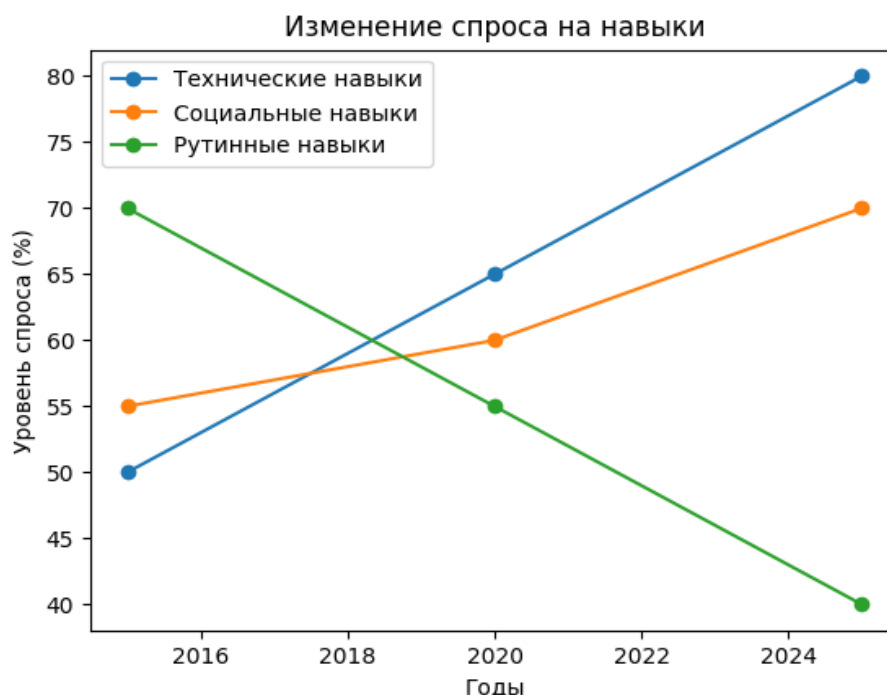


Таким образом, речь идет не столько о сокращении занятости, сколько о ее трансформации. Многие профессии изменяются под влиянием технологий. Например, бухгалтеры все чаще используют автоматизированные системы, а их функции смещаются в сторону анализа и принятия решений. Аналогично, специалисты в области маркетинга применяют алгоритмы искусственного интеллекта для анализа поведения потребителей и персонализации контента.

Особое внимание в научной литературе уделяется вопросу появления новых профессий. С развитием искусственного интеллекта формируются такие направления, как анализ данных, разработка алгоритмов машинного обучения, управление цифровыми платформами и обеспечение кибербезопасности. Эти изменения свидетельствуют о том, что рынок труда становится более технологически ориентированным и требует от специалистов новых компетенций.

В этой связи возрастает значение так называемых универсальных навыков. К ним относятся критическое мышление, способность к обучению, креативность и адаптивность.

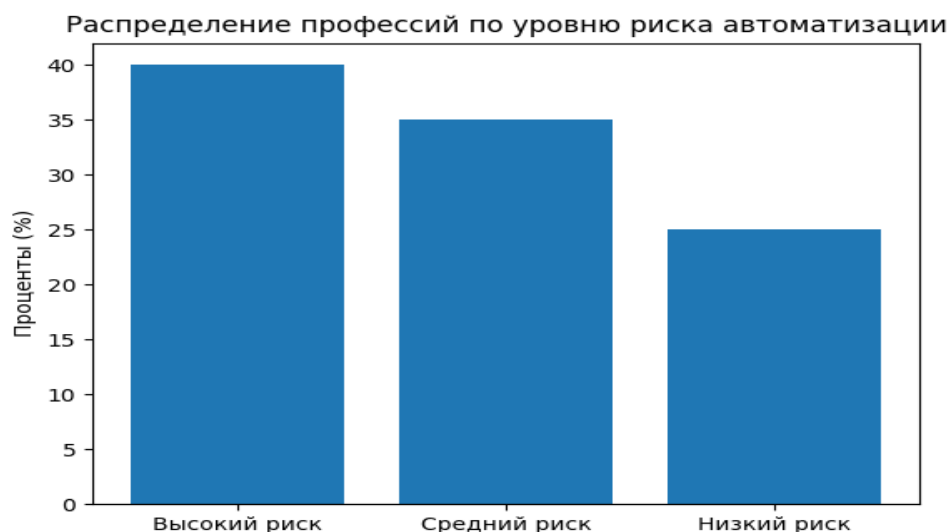
Рисунок 2 – Изменение спроса на ключевые навыки
Источник: составлено автором



По мнению исследователей, именно эти качества позволяют человеку эффективно взаимодействовать с технологиями и сохранять конкурентоспособность на рынке труда [Brynjolfsson & Mitchell, 2017].

В то же время внедрение искусственного интеллекта сопровождается рядом серьезных вызовов. Одним из них является риск роста безработицы в отдельных секторах экономики. Исследование Carl Benedikt Frey и Michael Osborne показало, что значительная доля профессий подвержена автоматизации, особенно те, которые связаны с рутинным трудом [Frey & Osborne, 2017].

Рисунок 3 – Распределение профессий по уровню риска автоматизации
 Источник: составлено автором на основе Frey & Osborne



Это означает, что работники с низкой квалификацией находятся в зоне повышенного риска.

Еще одной проблемой является усиление социального неравенства. В условиях цифровой экономики возрастает разрыв между высококвалифицированными

специалистами и работниками, не обладающими необходимыми навыками. Как отмечают исследователи, без соответствующих мер государственной политики это может привести к долгосрочным социально-экономическим последствиям [Acemoglu & Restrepo, 2020].

Глобальные тенденции также подтверждаются международными организациями. Согласно отчетам World Economic Forum, в ближайшие годы ожидается значительное перераспределение рабочих мест: одни профессии исчезнут, другие появятся, а большинство претерпит существенные изменения. При этом ключевым фактором успешной адаптации станет уровень образования и готовность к постоянному обучению.

Рассматривая влияние искусственного интеллекта на рынок труда в Казахстане, следует отметить, что страна активно движется в направлении цифровизации. Реализуются программы по развитию IT-сектора, внедрению инновационных технологий и повышению цифровой грамотности населения. Это создает новые возможности для молодежи, однако одновременно требует от нее высокого уровня подготовки и гибкости.

Рисунок 4 – Уровень внедрения ИИ по отраслям экономики
Источник: составлено автором



В этих условиях особая роль принадлежит студентам и молодым ученым. Именно они должны стать драйверами инноваций и адаптации к новым экономическим реалиям. Важно не только осваивать профессиональные знания, но и развивать навыки работы с данными, понимать принципы функционирования искусственного интеллекта и быть готовыми к изменениям.

Несмотря на значительное влияние технологий, важно подчеркнуть, что искусственный интеллект не способен полностью заменить человека. Машины обладают высокой вычислительной мощностью, однако они лишены таких качеств, как эмпатия, моральное суждение и творческое мышление. Именно эти характеристики остаются ключевыми преимуществами человека в профессиональной деятельности.

Таким образом, влияние искусственного интеллекта на рынок труда является комплексным и многогранным. С одной стороны, происходит автоматизация и сокращение ряда профессий, с другой — создаются новые возможности для развития и самореализации. В этих условиях успех определяется способностью человека адаптироваться к изменениям и использовать технологии в своей деятельности.

В заключение следует отметить, что искусственный интеллект не является угрозой, а представляет собой инструмент, который при правильном использовании способен повысить эффективность труда и улучшить качество жизни. Будущее принадлежит тем, кто готов учиться, развиваться и взаимодействовать с новыми технологиями.

Искусственный интеллект не заменит человека, но человек, использующий искусственный интеллект, действительно сможет заменить того, кто этого не делает.

Список литературы:

1. Autor, D. H. Why Are There Still So Many Jobs? // Journal of Economic Perspectives. – 2015.
2. Acemoglu, D., Restrepo, P. Robots and Jobs // Research Policy. – 2020.
3. Brynjolfsson, E., Mitchell, T. What can machine learning do? // Nature Machine Intelligence. – 2017.
4. Frey, C. B., Osborne, M. The Future of Employment // Technological Forecasting and Social Change. – 2017.
5. World Economic Forum. Future of Jobs Report [Электронный ресурс]. – 2020.

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON THE WORK OF TEACHERS: A SCIENTIFIC AND ANALYTICAL APPROACH

Сабит Ш.Н

Tashenev University, Шымкент

Ғылыми жетекші-маг,аға оқытушы **Айтжанова С.Е**

Artificial Intelligence (AI) is a field of computer science that focuses on the development of systems capable of performing tasks that normally require human intelligence, such as learning, reasoning, decision-making, and problem-solving. In the context of modern education, AI is increasingly applied to support teaching and learning processes, leading to significant changes in the professional activities of teachers (Holmes et al., 2019).

Traditionally, teachers were responsible for delivering knowledge, organizing classroom activities, and assessing student performance. However, with the rapid development of digital technologies, many of these functions are now being enhanced or partially automated through AI-based systems. As a result, the role of teachers is gradually shifting from being the primary source of information to becoming facilitators who guide, support, and manage the learning process (Luckin et al., 2018). One of the key areas where AI influences teaching is lesson planning and content creation. AI-based tools are capable of generating educational materials, designing quizzes, and suggesting structured lesson plans based on specific learning objectives.

These systems help reduce the time and effort required for preparation, allowing teachers to focus more on interaction with students and the improvement of teaching quality. In addition, AI systems can analyze large amounts of educational content and recommend relevant resources, which contributes to more efficient and flexible teaching practices (OECD, 2021). Another important application of AI in education is personalized learning. AI systems are capable of analyzing student performance data, identifying strengths and weaknesses, and adapting learning materials accordingly. This allows teachers to provide individualized support to students, ensuring that each learner progresses at an appropriate pace. Personalized learning systems also help in identifying students who may require additional assistance, enabling timely intervention and support from teachers. In this way, AI contributes to making the educational process more student-centered and effective (UNESCO, 2020). Assessment and grading represent another significant area where AI is widely used. Automated grading systems can evaluate assignments, particularly objective tests and structured written responses, with a high level of efficiency. These systems provide immediate feedback, which is beneficial for both teachers and students. For teachers, automation reduces the workload associated with grading, while students receive faster responses that help them understand their mistakes and improve their performance. However, complex tasks such as essays and creative assignments still require human evaluation, as AI may not fully capture the depth of critical thinking and originality

(Selwyn, 2019). In addition to these applications, AI introduces innovative technologies that further influence education.

One such development is emotion recognition technology, which can analyze students' facial expressions and behavioral patterns to determine their level of engagement, confusion, or interest. This information can assist teachers in adjusting their teaching strategies in real time. Another emerging concept is the use of digital teacher models, which replicate certain aspects of a teacher's voice, explanation style, and instructional methods. These systems allow students to access learning materials beyond the classroom environment, thereby extending educational opportunities. Despite the advantages of AI, its implementation in education also raises several challenges. Data privacy is one of the most important concerns, as AI systems often rely on large datasets containing sensitive student information. Ensuring the security and ethical use of this data is essential (UNESCO, 2020). Another issue is the potential reduction of human interaction, which plays a crucial role in the development of students' social and emotional skills. Over-reliance on AI technologies may limit opportunities for direct communication between teachers and students. Furthermore, the effective use of AI requires teachers to develop new digital competencies, as the integration of such technologies into teaching practices demands continuous learning and adaptation (OECD, 2021). In conclusion, Artificial Intelligence is significantly transforming the work of teachers by improving efficiency, supporting personalized learning, and automating various educational processes. At the same time, it introduces new challenges related to ethics, data protection, and the need for professional development.

While AI can enhance teaching and learning, it cannot replace the essential human qualities of teachers, such as empathy, creativity, and communication. Therefore, the future of education lies in the balanced integration of artificial intelligence with traditional teaching methods, where AI serves as a supportive tool that complements rather than replaces human educators.

REFERENCES

1. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Center for Curriculum Redesign.
1. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2018). Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. Pearson Education.
2. OECD. (2021). Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities. OECD Publishing. <https://www.oecd.org>
3. UNESCO. (2020). Artificial Intelligence in Education: Guidance for Policy-makers. UNESCO Publishing. <https://unesdoc.unesco.org>
4. Selwyn, N. (2019). Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education. Polity Press.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Казакбаева Ш.Х.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші –мағара оқытушы **Айтжанова С.Е.**

Abstract

The integration of artificial intelligence (AI) into language education has significantly transformed the process of teaching and learning foreign languages. This article examines the role of AI in enhancing language instruction through personalized learning environments,

intelligent tutoring systems, and adaptive assessment tools. AI-powered applications such as chatbots, speech recognition, and machine translation provide learners with real-time feedback and interactive practice, improving pronunciation, vocabulary acquisition, and learner engagement. The study also highlights challenges such as over-reliance on technology and lack of human interaction. A blended learning approach combining AI with traditional teaching methods is recommended for optimal outcomes.

Keywords: artificial intelligence, personalized learning, speech recognition, chatbots, educational technology, foreign language teaching.

In the modern world, the rapid development of science and technology has greatly influenced education systems. In the 21st century, technological advancements have significantly influenced education systems worldwide. Among these innovations, artificial intelligence (AI) has become one of the most impactful tools in modern teaching. AI technologies, including natural language processing (NLP), speech recognition, and machine learning, are being leveraged to create intelligent and interactive tools for teaching foreign languages. These tools provide learners with personalized experiences, allowing them to practice speaking, listening, reading, and writing skills in a tailored and adaptive manner. Moreover,

AI enables educators to analyze learner progress in real-time, identify areas of difficulty, and customize lesson plans accordingly. It bridges the gap between traditional classroom teaching and the demand for individualized learning paths, making foreign language education more accessible and efficient. This article explores the multifaceted role of AI in teaching foreign languages, highlighting its benefits, challenges, and future possibilities.

This research is based on a qualitative analysis of scientific literature, case studies, and AI-based educational platforms. A total of 25 peer-reviewed articles published between 2015 and 2024 were analyzed. The study examined AI-powered platforms such as Duolingo, Babbel, Rosetta Stone, and Google Translate to evaluate their effectiveness in facilitating foreign language acquisition. Additionally, specific AI-driven technologies were analyzed, including chatbots (Mondly, Replika), speech recognition tools (Speechling, Google Speech-to-Text), and machine translation systems (Google Translate, DeepL). Existing survey data and interview transcripts from published research were also reviewed to understand the perspectives of educators and learners.

The findings reveal several significant contributions of AI to foreign language teaching. First, AI-powered tools provide highly personalized learning experiences by analyzing individual learner data, such as language proficiency, learning pace, and specific areas of weakness. Platforms like Duolingo and Babbel use adaptive learning algorithms to tailor lessons to each user's skill level, enabling more efficient language acquisition. Second, AI speech recognition technologies demonstrate remarkable accuracy in evaluating pronunciation, intonation, and fluency. Tools such as Speechling provide instant, actionable feedback, allowing learners to practice speaking skills in real-time. Studies show that consistent use of these tools improves both confidence and accuracy in oral communication. Third, AI chatbots like Mondly and Replika enable learners to engage in realistic, context-based conversations, helping them practice practical language skills in a risk-free environment. Fourth, AI tools offer unparalleled accessibility, enabling learners to study anytime and anywhere, with many apps offering offline capabilities. However, challenges such as over-reliance on technology and lack of human interaction were also identified.

The integration of AI in education creates new opportunities for both learners and teachers. While AI improves efficiency, accessibility, and personalization, it cannot fully replace human interaction. Teachers play a crucial role in guiding students, providing emotional support, and fostering communicative competence that goes beyond mechanical practice. AI technology supports teachers by automating administrative tasks, providing detailed analytics on student progress, and facilitating personalized instruction. Therefore, a blended learning

approach combining AI with traditional methods is recommended. Such an approach ensures that learners benefit from the efficiency and adaptability of AI while retaining the essential human elements of language learning: interaction, motivation, and cultural understanding.

Artificial intelligence plays a transformative role in foreign language teaching. It enhances personalization, engagement, and accessibility, making language learning more effective and efficient. AI-powered tools support both learners and educators by providing real-time feedback, adaptive learning paths, and flexible study options. Despite its advantages, AI should be used as a supportive tool rather than a replacement for teachers. The most effective model is a blended approach that integrates AI technologies with traditional pedagogical methods. Future research should focus on improving AI technologies, addressing ethical concerns such as data privacy, and exploring long-term impacts on language acquisition outcomes.

References

1. Healey, J. (2020). *Artificial Intelligence*. The Spinney Press.
2. Dede, C. (2016). *The Role of Artificial Intelligence in Education: Current and Future Applications*. Harvard University.
3. Vesselinov, R., & Grego, J. (2012). *Duolingo Effectiveness Study*. Duolingo.
4. Dörnyei, Z. (2009). *The Psychology of Second Language Acquisition*. Oxford University Press.
5. Chen, L., & Li, L. (2019). Applications of Artificial Intelligence in Language Learning: A Review. *Journal of Educational Technology & Society*, 22(4), 17–29.
6. Xie, Q., & Jin, H. (2020). Artificial Intelligence in Language Education: Trends, Challenges, and Opportunities. *Language Learning & Technology*, 24(3), 21–40.

07. ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ СЕКЦИЯСЫ

ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІНІҢ ТӨМЕНДЕУ СЕБЕПТЕРІ

Бейсенбі С. Қ.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші – **магистр оқытушы Сапарбеков Н.С.**

Қазіргі қоғамда жастардың өмір салты айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Бұрынғы буынмен салыстырғанда бүгінгі жастардың күнделікті әрекеттері, бос уақытты өткізу тәсілдері және жалпы қозғалыс деңгейі мүлдем басқа сипатқа ие. Бұл өзгерістердің ең маңызды көріністерінің бірі физикалық белсенділіктің төмендеуі болып табылады. Қазіргі таңда көптеген жастар уақыттарының басым бөлігін отырықшы күйде өткізіп, қозғалысты қажет ететін әрекеттерден алшақтай бастады. Бұл құбылыс тек жеке адамның денсаулығына ғана емес, жалпы қоғамның дамуына да әсер ететін маңызды мәселе ретінде қарастырылады.

Физикалық белсенділік адамның денсаулығын сақтауда шешуші рөл атқарады. Ол тек спортпен айналысуды ғана емес, күнделікті қозғалысты, серуендеуді, қарапайым белсенді әрекеттерді де қамтиды. Дегенмен қазіргі жастар арасында мұндай белсенділік деңгейі төмендеп бара жатқаны байқалады. Мұның себептері әртүрлі және олар бір-бірімен тығыз байланысты.

Ең басты себептердің бірі – технологияның қарқынды дамуы. Қазіргі таңда жастардың көпшілігі уақытын смартфон, компьютер немесе басқа да электронды құрылғылар алдында өткізеді. Әлеуметтік желілер, онлайн ойындар және түрлі цифрлық платформалар олардың негізгі уақытын алып отыр. Бұрын балалар мен жасөспірімдер бос уақыттарын далада өткізіп, қозғалысқа толы ойындар ойнаса, бүгінгі күні олардың орнына виртуалды әлем келді. Бұл өзгеріс физикалық белсенділіктің күрт төмендеуіне алып келді.

Технологияның әсері тек уақытты алумен шектелмейді. Ол адамның әдеттерін де өзгертеді. Ұзақ уақыт экран алдында отыру адамның қозғалысқа деген қажеттілігін азайтады. Сонымен қатар, бұл жағдай көздің шаршауына, омыртқа мәселелеріне және жалпы денсаулықтың нашарлауына әкеледі. Осылайша технология бір жағынан өмірді жеңілдетсе, екінші жағынан физикалық белсенділікті азайтады.

Екінші маңызды себеп – білім беру жүйесіндегі жүктеменің артуы. Қазіргі оқушылар мен студенттер оқу процесіне көп уақыт бөледі. Үй тапсырмалары, қосымша курстар, емтихандарға дайындық олардың күнделікті өмірінің негізгі бөлігін алады. Нәтижесінде спортпен айналысуға немесе жай ғана қозғалысқа уақыт жетіспейді. Көп жағдайда жастар сабақтан кейін демалудың орнына қайтадан компьютер немесе телефон алдында уақыт өткізеді.

Үшінші себеп – урбанизация және қалалық өмір салты. Қалада өмір сүру адамның қозғалысын шектейді. Көптеген адамдар жұмысқа немесе оқу орнына көлікпен барады, лифт пайдаланады, ал жаяу жүру сирек кездеседі. Сонымен қатар, кейбір қалаларда қауіпсіз әрі қолжетімді спорт алаңдарының жетіспеушілігі де байқалады. Бұл жастардың белсенді өмір салтын ұстануына кедергі келтіреді.

Тағы бір маңызды фактор – мотивацияның төмендігі. Көптеген жастар физикалық белсенділіктің пайдасын түсінгенімен, оны тұрақты түрде жүзеге асыруға ынталары жеткіліксіз. Бұл көбінесе нақты мақсаттың болмауымен және өзін-өзі тәртіпке келтіре алмаумен байланысты. Сонымен қатар, әлеуметтік желілерде идеал дене бейнесінің жиі көрсетілуі кейбір жастардың өз-өзіне сенімсіздік танытуына әкеледі. Олар өздерін басқалармен салыстырып, спорттан алшақтайды.

Психологиялық факторлар да үлкен рөл атқарады. Қазіргі жастар жиі күйзеліс, мазасыздық және эмоционалдық шаршау жағдайында болады. Мұндай кезде олар белсенді әрекеттен гөрі тыныш әрі жеңіл әрекеттерді таңдауға бейім келеді. Яғни экран алдында уақыт өткізу олардың негізгі демалыс түріне айналады. Бірақ бұл ұзақ мерзімде физикалық белсенділіктің төмендеуіне алып келеді.

Сонымен қатар, дұрыс емес тамақтану да маңызды әсер етеді. Фастфуд, тәтті сусындар және майлы тағамдар жастар арасында кеңінен таралған. Мұндай тағамдар ағзаның энергия деңгейін төмендетіп, қозғалысқа деген құлшынысты азайтады. Нәтижесінде адам өзін әлсіз сезініп, белсенді әрекеттерден қашқақтайды.

Отбасының ықпалы да ерекше маңызды. Егер ата-аналар белсенді өмір салтын ұстанбаса, балалар да соған бейімделеді. Керісінше, спортпен айналысатын, қозғалысты жақсы көретін отбасында өскен бала белсенді болады. Сондықтан бұл мәселені шешуде отбасының рөлі зор.

Физикалық белсенділіктің төмендеуі денсаулыққа кері әсерін тигізеді. Артық салмақ, жүрек аурулары, омыртқа мәселелері және жалпы әлсіздік – соның нәтижесі. Сонымен қатар, қозғалыстың аздығы психологиялық жағдайға да әсер етеді. Белсенділік аз болған сайын көңіл-күй төмендеп, депрессия қаупі артады.

Бұл мәселені шешу үшін кешенді шаралар қажет. Ең алдымен, жастар арасында салауатты өмір салтын насихаттау маңызды. Мектептерде дене шынықтыру сабақтарын қызықты әрі тиімді ету қажет. Сонымен қатар, спорт алаңдарын көбейтіп, оларды қолжетімді ету де маңызды.

Жеке деңгейде әр адам өз денсаулығына жауапкершілікпен қарауы тиіс. Күнделікті қозғалыс жасау, дұрыс тамақтану және уақытты тиімді пайдалану – бұл мәселені шешудің негізгі жолдары. Қарапайым серуендеу немесе жеңіл жаттығулардың өзі үлкен пайда әкеледі.

Қазіргі қоғамда физикалық белсенділіктің төмендеуі тек жеке адамның мәселесі емес, ол әлеуметтік құбылысқа айналып отыр. Бұл мәселені тереңірек түсіну үшін оның тек сыртқы емес, ішкі себептеріне де назар аудару қажет. Яғни мәселе тек уақыттың жетіспеуінде немесе технологияның дамуына ғана байланысты емес, адамның өмірге деген көзқарасымен де тығыз байланысты.

Қазіргі жастардың көпшілігі жылдам нәтиже алуға үйренген. Олар кез келген істің тез әрі оңай орындалғанын қалайды. Ал физикалық белсенділік, спортпен айналысу – тұрақтылықты, шыдамдылықты және ұзақ уақытты талап ететін процесс. Нәтиже бірден көрінбегендіктен, көптеген жастар қызығушылығын жоғалтады. Бұл да белсенділіктің төмендеуіне әкелетін маңызды факторлардың бірі.

Тағы бір себеп – бос уақытты дұрыс ұйымдастыра алмау. Көптеген жастарда бос уақыт бар, бірақ олар оны тиімді пайдаланбайды. Әлеуметтік желілерде уақыт өткізу, бейне қарау немесе ойын ойнау уақытты байқатпай өткізеді. Ал сол уақыттың бір бөлігін қозғалысқа бөлсе, денсаулыққа үлкен пайда әкелуге болар еді. Бірақ бұл үшін адамның өзінде саналы таңдау жасау қабілеті болуы қажет.

Қазіргі таңда ақпараттың көптігі де өз әсерін тигізуде. Әлеуметтік желілерде әртүрлі фитнес бағдарламалар, жаттығулар, диеталар өте көп ұсынылады. Бірақ олардың көптігі кейде керісінше кері әсер береді. Адам қайсысын таңдарын білмей, соңында ешқайсын бастамайды. Бұл құбылыс «таңдау көптігінен шаршау» деп аталады.

Сонымен қатар, қазіргі жастар арасында «ыңғайлылық мәдениеті» қалыптасқан. Яғни адамдар барынша жеңіл, ыңғайлы жолдарды таңдауға тырысады. Лифтпен көтерілу, көлікпен жақын жерге бару, онлайн қызметтерді пайдалану – мұның барлығы қозғалысты азайтады. Бұл жағдай күнделікті өмірде байқалмайтын сияқты көрінгенімен, ұзақ уақыт ішінде үлкен әсер береді.

Тағы бір маңызды мәселе – қоғамдағы құндылықтардың өзгеруі. Бұрын физикалық күш, төзімділік және еңбекқорлық жоғары бағаланса, қазіргі таңда сыртқы жетістік, материалдық жағдай және әлеуметтік статус алдыңғы орынға шықты. Бұл да

жастардың басымдықтарын өзгертеді. Олар спортпен айналысудан гөрі басқа жетістіктерге көбірек көңіл бөледі.

Мектептер мен оқу орындарында дене шынықтыру сабақтарының жеткілікті деңгейде тиімді болмауы да себептердің бірі. Кей жағдайда бұл сабақтар формалды түрде өткізіліп, оқушылардың қызығушылығын тудырмайды. Егер бұл сабақтар қызықты, заманауи және мотивация беретін форматта өткізілсе, жастардың белсенділігі артуы мүмкін еді.

Физикалық белсенділіктің төмендеуі тек физикалық денсаулыққа ғана емес, психикалық жағдайға да әсер етеді. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, тұрақты қозғалыс адамның көңіл-күйін жақсартып, стресс деңгейін төмендетеді және жалпы өмір сапасын арттырады. Ал қозғалыстың аздығы керісінше шаршау, жалқаулық және енжарлық сезімдерін күшейтеді.

Қазіргі жастар арасында ұйқы режимінің бұзылуы да кең таралған. Түнде ұзақ уақыт телефон қолдану немесе интернетте отыру ұйқы сапасын төмендетеді. Ал дұрыс ұйқы болмаған жағдайда адамның энергия деңгейі төмендеп, физикалық белсенділікке деген құлшынысы азаяды. Бұл да өз кезегінде тұйық шеңбер қалыптастырады.

Сонымен қатар, кейбір жастар спортты тек кәсіби деңгейде ғана қабылдайды. Олар спортпен айналысу үшін ерекше қабілет немесе арнайы дайындық қажет деп ойлайды. Ал шын мәнінде физикалық белсенділік әр адамға қолжетімді болуы керек. Қарапайым жүру, жүгіру немесе жеңіл жаттығулардың өзі жеткілікті.

Қоғамда дұрыс үлгі болатын тұлғалардың жетіспеушілігі де әсер етеді. Егер жастардың алдында белсенді өмір салтын насихаттайтын адамдар көп болса, олар да соған ұмтылар еді. Бұл жерде медиа мен әлеуметтік желілердің рөлі өте маңызды.

Физикалық белсенділікті арттыру үшін ең алдымен көзқарасты өзгерту қажет. Адам спортты міндет ретінде емес, өмірдің бір бөлігі ретінде қабылдауы тиіс. Егер қозғалыс күнделікті әдетке айналса, оны орындау қиын болмайды.

Сонымен қатар, шағын қадамдардан бастау маңызды. Көптеген адамдар бірден үлкен нәтиже күтеді. Бірақ ең тиімді әдіс – біртіндеп өзгеру. Мысалы, күн сайын 10-15 минут серуендеуден бастауға болады. Кейін бұл уақытты біртіндеп арттыруға болады.

Жастар арасында топтық белсенділікті дамыту да тиімді әдіс болып табылады. Достармен бірге спортпен айналысу мотивацияны арттырады және процесті қызықты етеді. Бұл тек денсаулыққа ғана емес, әлеуметтік байланыстарға да оң әсер етеді.

Қазіргі технологияларды да дұрыс бағытта қолдануға болады. Фитнес қосымшалар, онлайн жаттығулар, қадам санағыштар – бұлардың барлығы адамды қозғалысқа ынталандыра алады. Яғни технология мәселе ғана емес, шешімнің бір бөлігі де бола алады.

Қоршаған ортаның да әсері маңызды. Егер қалада жаяу жүруге арналған жолдар, саябақтар және спорт алаңдары жеткілікті болса, адамдардың белсенділігі артады. Сондықтан бұл мәселені шешуде мемлекеттік деңгейдегі шаралар да қажет.

Тағы бір маңызды аспект – адамның ішкі мотивациясы. Егер адам өз денсаулығының маңыздылығын түсінсе, ол міндетті түрде әрекет етеді. Ал бұл түсінік білім беру және тәрбие арқылы қалыптасады.

Қорытындылай келе, физикалық белсенділіктің төмендеуі – күрделі және көпқырлы мәселе. Оның шешімі де біржақты емес. Бұл жерде жеке адам, отбасы, білім беру жүйесі және қоғам бірлесе әрекет етуі қажет. Тек сонда ғана бұл мәселені тиімді шешуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. World Health Organization. Global recommendations on physical activity for health. Geneva, 2010.
2. UNESCO. Education and healthy lifestyle reports, 2019.

3. Bauman Adrian et al. Physical activity patterns and health outcomes. The Lancet, 2012.
4. Centers for Disease Control and Prevention. Physical Activity Guidelines, 2018.

ОРТА МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЖЫЛДАМДЫҒЫН ДАМУДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Tashenev University, Шымкент қ.
Әбдіқадиров Нұрсұлтан Маратұлы
ғылыми жетекші м.ғ., **Козбаев Е.У.**

Жылдамдық қасиеттерінің даму деңгейі футболшылардың арнайы дене дайындығының ең маңызды көрсеткіштерінің бірі. Жылдамдық қасиеттерінің қалыптасуы түрлі техникалық және тактикалық әдістерді жылдам орындауға көмектеседі және футболдағы маңызды міндеттерді тиімді шешу үшін қосымша уақытпен қамтамасыз етеді. Сонымен қоса, әлемнің белді футболшыларының өзі жылдамдық қабілеттерінің жоғары деңгейін игермеген. Тек қана жеке футболшылар (Д.Джаич, О.Блохин, Пеле, Г.Еврюжихин) 100 метрлік қашықтыққа 11 секундтан бұрын жүгіріп шыққан. Спортшының физикалық қасиеттерін сипаттайтын және оның жылдамдық қабілеттерін анықтайтын жалпы негізгі термин ретінде «жылдамдық» қолданылды. Жылдамдық–бұл қозғалыстың жылдамдық қасиеттерін және сонымен қатар қозғалыс әрекетінің уақытын анықтайтын адамның функционалды қасиеттерінің кешені [5,182 б.].

Соңғы он жылда «жылдамдық қабілеті» деген терминді жиі қолданатын болды. Жылдамдық қабілеттері дегеніміз белгілі шарттардың қысқа уақыты аралығында қозғалыс қимылдарын орындауды қамтамасыз ететін адамның мүмкіндіктері. Жылдамдық қабілеттерін көрсетудің қарапайым және кешенді түрін бөліп көрсетеді. Қарапайым жылдамдық түріне жылдамдық әрекеті, қозғалыс жылдамдығы, қозғалыс жиілігі (қарқыны) жатады [6,211б.].

Адамдар жүзеге асыратын барлық қозғалыс әрекеттері екі топқа бөлінеді: қарапайым және күрделі. Алдын-ала белгілі сигналдарға (көру, есту) қарапайым әрекет болып саналады. Қарапайым әрекет жылдамдығы жасырын (күпия) әрекет кезеңіне қарай анықталады. Ересектердің жасырын уақыты ережеге сай 0.3 с. аспайды.

Күрделі қозғалыс әрекеті – таңдау әрекеті, бірнеше мүмкін әрекеттерден біреуін таңдау. Дене шынықтыру мен спорттағы күрделі қозғалыс әрекетінің көбісі–бұл «таңдау» әрекеті. Біркісілік қозғалысты орындауға кеткен уақытша аралық (мысалы, допты ұру) та жылдамдық қабілеттерін сипаттайды. Жиілік немесе қарқын–бұл уақыт бірлігіне қарай қозғалыс саны. Жылдамдық қабілеттерін кешенді көрсету: тұтас қозғалыс қимылдарын жылдам орындау, ең жоғары жылдамдықты мейлінше игере алу мүмкіндігі және ұзақ уақыт оны сақтап тұра алу мүмкіндігі. Жылдамдық мүмкіншіліктерін дамыту жағдайына қолайлы жас жасөспірім ұл балаларда – 12-13 жас [6,32б.].

8-10 жастағы балаларда негізінен қарапайым қозғалыс жылдамдығы, дербес қимыл жылдамдығы жақсы дамиды. Сондықтан да оларға аз уақытта тез жылжып, орын ауыстыратын жергілікті қимылдары бар әр түрлі жаттығулар беріледі. Бұл қысқа немесе ұзын секіртпелермен жаттығулар (айналып тұрған секіртпе ішіне жүгіре кіру, секіру, жүгіре шығу), эстафеталар, қозғалмалы ойындар, доп лақтыру, оны қағып алу жаттығулары т.б. Жас футболшылардың жылдамдық қасиеттерін дамытуға бағытталған жүктемелер ретінде жүгіру және секіру жаттығулары қолданылады. Жас футболшылардың бастапқы дайындығы кезеңінде міндетті түрде жан-жақты дене дайындығын игеруге, денсаулықты жақсартуға және түрлі қабілет-дағдыларды игеруге

бағытталған құралдарды және футболдың техникасы мен тактикасы үйретуге бағытталған әдістерді қолдану керек.

Жылдамдықты дамытудағы тағы бір маңызды бөлік ол ептілік болатын. Адамның кеңістікте үйлесімді қозғала алуын, жаңа күрделі қозғалысты тез меңгере алуын, өзгерген жағдайға байланысты өз әрекетін тез басқаша құра алу қабілеттілігін ептілік деп атаймыз.

Жас футболшылардың жылдамдығын дамытудың әдістемесі жас футболшылардың жас ерекшелігін және жаттығу жүктемелерін есепке алғанда тиімді болады. Жаттықтырушы педагогикалық жұмысын бастағанда ең алдымен балаға табиғаттан не берілгендігін және оның күнделікті сабақтан не алатындығын ой елегінен өткізіп алуы керек. Әрине, кейбір көрсеткіштер—аяқтың күші, жылдамдық, жеке ерекшеліктері көбінесе қаннан беріледі. Алайда, ойыншының арнайы дайындық кезінде меңгеретін басқа да қабілеттерін дамыту керек. Ал қабілетінің жетпеуі жаттықтыру сабағында ұдайы жұмыс істеумен толықтырылады.

Әрбір жас футболшы техниканы үйренумен алға жылжып отырады. Балаларға футболды үйретуде ақпарат көлемі соншалықты маңызды емес, ең маңыздысы жаттықтырушы мен оның жұмыс жасау әдісі. Әрбір жаттықтырушы бала жасының кейбір ерекшеліктерін естен шығармауы керек. Орта мектеп жасындағы балалардың жаттықтырушысы бала ағзасының қалыптасуын, өсу заңдылықтарын білуі керек. Себебі, ересек әрі мамандандырылған футболшылар мен жас футболшылардың дайындығы өз міндеттеріне, сондай-ақ оқу-жаттықтыру сабағын ұйымдастыруына қарай ерекшеленеді.

Балалар мен жасөспірімдердің қозғалыс қабілетін дамытудың кезеңдері шамамен төмендегідей болады:

- 10-11 жас—ептілік, жылдамдық;
- 12-13 жас—ептілік, жылдамдық, күш;
- 14-15 жас—күш, жылдамдық күші, ептілік;
- 16-17 жас—жалпы төзімділік, жалпы күш дайындығы;
- 18-19 жас—арнайы төзімділік, арнайы күш дайындығы.

Жаттықтырушы спортшының жас ерекшелігін біліп, асығыс шешім қабылдамай, бала дамуының тез немесе кеш болатындығын ескеруі керек. Егер дене қасиеттерін жеке қарастыратын болсақ, онда олардың дамуының өзіндік кезеңі бар екендігін айта кеткен жөн. Жылдамдықтың дамуы 10 жастан бастап 11 жасқа дейін қарқынды дамиды, ал 12 жастан бастап 14 жасқа дейін жылдамдық аз қарқындылықпен дамиды.

Жылдамдық, төзімділік, күш, ептілік және икемділік футболшыға қажетті ең негізгі дене қасиеттері. Дәл осы қасиеттер футболшының жоғары деңгейдегі шеберлігін көрсетеді. Олардың даму деңгейіне тек қана бір матч нәтижесі ғана емес, барлық жарыс кезеңдеріндегі нәтиженің жүзеге асырылуы байланысты болып келеді. Жылдамдық дайындығының құралдарына спортшының жоғары деңгейдегі жылдамдық қабілеттерін көрсетуге мүмкіндік беретін жаттығулар жатады.

Дене дайындығы—бұл дайындықтың барлық жағын жүзеге асыруға, дене қасиеттерін дамытуға бағытталған педагогикалық үрдіс. Дене дайындығы жалпы және арнайы дене дайындығы болып екіге бөлінеді.

Жалпы дене дайындығы дене қасиеттерінің, спортшының ағза жүйесінің жан-жақты дамуын сипаттайды. Спортшының ағзасына және тұлғасына жалпы ықпал ететін дене жаттығулары жалпы дене дайындығының құралдары болып табылады. Олардың қатарына жүгіру, шаңғымен жүру, жүзу, спорт ойындары және т.б. жатады. Жалпы дене дайындығы жылдық оқу-жаттықтыру сабағында жүргізілуі керек.

Арнайы дене жаттығуы таңдамалы спорт түрінде дене қабілеттерінің дамуын сипаттайды. Жарыс жаттығулары мен арнайы дайындық жаттығулары арнайы дене дайындығының негізгі құралдары болып табылады.

Жас футболшылардың дене дайындығының көпжылдық үрдісі адамның дамуының жас ерекшеліктерін, оның дайындық деңгейін, дене дайындығының даму

ерекшеліктерін және қозғалу қабілеттерінің қалыптасуын есепке алғанда ғана жетістікке жете алады.

Қазіргі уақытта жоғары спорттық жетістіктерге жету үшін қозғалу қабілеті мен дене дайындығының негіздерін өз уақытында, яғни бала жастан бастау керек. Түрлі саладағы мамандардың адам ағзасында пайда болатын өзгерістердің дамуын зерттеуі де кездейсоқтық емес. Балалар мен жасөспірімдердің дене дайындығының жас ерекшеліктерін және түрлі спорт түрлеріндегі қозғалу қабілеттерінің даму ерекшеліктерін зерттеген еңбектер де баршылық. Спорттық жаттығуларда дайындық ұғымы спортшының жарыстағы жүрісін дұрыс ойластыру және өзінің жеке ерекшеліктері, ішкі шарттарды болдыратын қарсыластардың мүмкіндіктері болып табылады.

Түрлі жас кезеңдерінде дене дайындығының өсу қарқыны біркелкі емес. Оқу-жаттықтыру сабақтарын ұйымдастыру кезінде, әдістемені таңдау барысында ойыншының дене жаттығуларын орындау барысында ағзасында болатын өзгерістерді есепке алған жөн.

Спортшылардың дайындық деңгейінің жоғары тиімділігінің басты шарты жас ерекшелігі мен жеке анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктерді қатаң есепке алумен байланысты болады [7, 20 б.].

Бұл дегеніміз жаттықтыру құралдарын және әдістерін, жаттықтыру жүктемелерін таңдау мәселелерін дұрыс шешуге мүмкіндік береді.

Әрбір жас кезеңі өзіндік ерекшеліктерге ие. Адам ағзасының дамуы мен өсуі бірдей болмайды. Қаңқалық жетілуі немесе «сүйегінің» жасы биологиялық жастың басты белгілерінің бірі болып есептеледі. Жоғары мектеп жасында толық даму кезеңіне дейін жалғасатын омыртқа жотасының едәуір өсетіндігі байқалады.

Дене шынықтыру теориясында кіші мектеп жасы (7-10 жас), орта немесе жасөспірімдік мектеп жасы (11-15 жас), сонымен қатар жоғары немесе жасөспірімдік жасы (16-18 жас) деп бөлу қарастырған [7, 92 б.].

Кіші мектеп жасындағы кезеңде сүйектер әлі жұмсақ және майысуға бейім болып келеді. Бұлшықеттер біркелкі дамымайды – басында дененің ірі бұлшықеттері, төменгі жақтағы және иық жақтағы, содан кейін ұсақ бұлшықеттер дами бастайды. 11 жастан бастап 15 жасқа дейін барлық органдар дамуын жалғастырады. Осыған байланысты барлық органдарда қайта түзілулер орын алады. Бұлшықет өскен сайын, күш те өсе түседі. 17-18 жаста тек қана бой ғана емес, сонымен қатар ұзын сүйектердің дамуы да тоқтайды. 15-16 жаста көкірек қуысы қарқынды дами бастайды, осы кезде жасөспірімдер жоғары жүктемелерге төзімді болады. Сүйектердің қатаюы өте ұзақ уақытқа жалғасады десек те болады, себебі ол 20-25 жасқа қарай тоқтайды [7, 30 б.].

Футболшының дене дайындығы оның жан-жақты дамуына бағытталған. Футбол ойынына жалпы физикалық дайындықпен қатар, мамандандырылған футболшыға тән арнайы қимыл қозғалыс қасиеттері тәрбиеленеді.

Дене жаттығуларымен және спортпен айналысуға байланысты әрбір кезеңнің өз ерекшелігі болады.

14-15 жастағы жас футболшылардың тактикалық дайындығының басқа жастағы топтардан айырмашылығы болуы керек деген пікір де бар. Арнайы мүмкіндіктердің даму деңгейі осы кезеңде едәуір баяу болады және тіпті басқа жастағы топтардың көрсеткішіне қарағанда төмен де болуы мүмкін. Сондықтан осы дайындық кезеңін көбінесе тактикалық дайындыққа мақсатты түрде арнау керек. Алайда тактикалық дайындықта тактикалық бөліктерді игеру толықтай ақталады, себебі осы жаста тактикадағы білік пен дағдылар өсе түседі. Бағдарламадығы талаптарға сәйкес осы 14-15 жаста ойын бойынша спорттық мамандандырылу қарқынды түрде өтеді және жеке тактикамен салыстырғанда топтық тактикалық жаттығуларға үлкен талап қойылады.

11-14 жастағы жасөспірімдердің дене қасиеттерінің даму деңгейлері, қимыл-қозғалыс мүмкіншіліктері, психикалық қалыптары мен қасиеттері, ағзаларының

физиологиялық даму деңгейлері әр түрлі болып келеді. Дене тәрбиесі мұғалімі, спорт бапкері осы ерекшеліктерді жақсы білуі, балалардың бойынан осы қасиеттерді көре, тани білулері қажет. Оқу-жаттықтырулар жүргізу барысындағы жаттығулар техникасын үйрету, жетілдіру, дене қасиеттерін дамыту кездерінде осы ерекшеліктерді ескере жұмыс жүргізу керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Лукин Ю.К. Методика тренировочной нагрузки скоростно-силовой направленности в системе годичной и многолетней подготовки футболистов: Автореф. дисс... - М., 1990.
2. Зеленгцов, А. М. Уроки футбола / А. М. Зеленгцов, В. В. Лобановский, В. Г. Ткачук. - Киев : УСХА, 1996.
3. Джариян, Д. Футбол для юных / Д. Джариян. - М. : ФиС, 1982.
4. Золотарев, А. П. Методика совершенствования и контроля координационных способностей юных футболистов в условиях скоростных передвижений: методическое пособие / А. П. Золотарев. - Волгоград: ВГИФК, 1991.
5. Апухтин, Б. Т. Техника футбола: теория и практика физической культуры / Б. Т. Апухтин. - М. : ФиС, 1998.

ДҰРЫС ТАМАҚТАНУ ЖӘНЕ СПОРТ

Тұрсынхан Г.Д.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші-ғ.м., аға оқытушы Мильдоходжаева Г.С

Қазіргі заманда салауатты өмір салты әр адамның өмірінде маңызды орын алады. Оның негізін дұрыс тамақтану мен тұрақты түрде спортпен айналысу құрайды. Бұл екі фактор адамның денсаулығын нығайтып қана қоймай, өмір сапасын арттырады.

Дұрыс тамақтану дегеніміз не? Дұрыс тамақтану — ағзаның қажеттіліктерін толық қамтамасыз ететін, дәрумендерге, минералдарға және қоректік заттарға бай тағамдарды тұтыну. Күнделікті ас мәзірінде көкөністер, жемістер, ақуызға бай өнімдер (ет, балық, жұмыртқа), сондай-ақ дәнді дақылдар болуы тиіс. Сонымен қатар, қант пен майлы тағамдарды шектеп, жеткілікті мөлшерде су ішу өте маңызды.

Дұрыс тамақтану бірнеше маңызды құрамдас бөліктерден тұрады:

- **Теңгерімді тағам** — ағзаға қажетті барлық қоректік заттар болуы керек.
- ақуыздар (ет, балық, жұмыртқа, бұршақ)
- майлар (өсімдікмайы, жаңғақтар)
- көмірсулар (нан, жарма, көкөністер)

2. Көкөністер мен жемістер

Олар дәрумендер мен минералдардың негізгі көзі. Күн сайын жеткілікті мөлшерде тұтыну қажет.

3. Сүт және сүт өнімдері

Айран, сүт, ірімшік сияқты өнімдер кальцийге бай, сүйектерді нығайтады.

4. Суды жеткілікті ішу

Күніне шамамен 1,5–2 литр су ішу ағза үшін өте маңызды.

5. Тамақтану тәртібі

Тамақты уақытылы, күніне 3–4 рет қабылдау керек. Артық тамақтанбау да маңызды.

6. Зиянды тағамдарды шектеу

Фастфуд, тәтті, газдалған сусындар мен өте майлы тағамдарды азайту қажет.

Дұрыс тамақтанудың пайдасы.

Дұрыстамақтану адамның денсаулығын сақтауда және нығайтуда өте маңызды рөл атқарады. Оның негізгі пайдасымыналар:

1. Денсаулықты нығайтады

Ағза қажетті дәрумендер мен минералдарды алып, иммунитет күшейеді. Соның нәтижесінде адам сирекауырады.

2. Энергия береді

Теңгерімді тамақтану күн бойы сергек болуға көмектеседі және шаршауды азайтады.

3. Артық салмақтың алдыналады

Дұрыстамақтану затаммасуды реттеп, денсаулықтың қалыптасуына ықпал етеді.

4. Ас қорыту жүйесін жақсартады

Пайдалы тағамдар асқазан мен ішектің жұмысын қалыпқа келтіреді.

5. Сыртқы келбетті жақсартады

Тері, шаш, тырнақтың жағдайы жақсарып, адам көрікті әрі сау көрінеді.

6. Көңіл-күйді көтереді

Дұрыстамақтану жүйке жүйесіне оң әсер етіп, күйзелісті азайтады.

Қорытындылай келе, дұрыстамақтану — бұл тек не жейтіңіз емес, қалай және қашан жейтіңіз де маңызды екенін білдіреді. Дұрыстамақтану — ұзақ әрі сапалы өмір сүрудің басты кепілі.

Спорт — бұл адамның денсаулығын нығайтуға, дене қабілеттерін дамытуға және белсенді өмір салтын ұстануға бағытталған физикалық жаттығулар мен қозғалыс түрлерінің жиынтығы.

Спортпен айналысу арқылы адам күш-қуатын арттырып, төзімділігін дамытады, сондай-ақ тәртіпке, мақсатқа жетуге және өзін-өзі бақылауға үйренеді. Сонымен қатар, спорт адамның көңіл-күйін жақсартып, күйзеліс пен шаршауды азайтады.

Спорттың маңызы

Спорт — адам өміріндегі ең маңызды денсаулық факторларының бірі. Ол тек денені шынықтырып қана қоймай, адамның жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Ең алдымен, спорт денсаулықты нығайтады. Тұрақты түрде жаттығу жасау жүрек-қан тамырлары жүйесін жақсартып, иммунитетті күшейтеді. Нәтижесінде адам сирекауырады және өзін сергек сезінеді. Сонымен қатар, спорт адамның физикалық қабілеттерін дамытады. Ол күшті, төзімділікті, икемділікті арттырады. Бұл күнделікті өмірде де, еңбек барысында да өте пайдалы.

Спорттың тағы бір маңызды қыры — психологиялық әсері. Спортпен айналысқан адам көңіл-күйі жақсарып, күйзеліс азаяды. Ол өзіне сенімді болып, мақсатқа жетуге және оған жетуге үйренеді. Күніне кемінде 30 минут жаттығу жасау ұсынылады. Сондай-ақ, спорт тәртіпке, жауапкершілікке және уақытты дұрыс пайдалануға баулиды. Әсіресе жастар үшін бұл өте маңызды қасиеттер.

Қорытындылай келе, спорт — денсаулықтың кепілі ғана емес, сонымен қатар табысты әрі белсенді өмірдің негізі.

Дұрыстамақтану мен спорттың байланысы.

Дұрыстамақтану спортпен айналысатын адам үшін аса маңызды. Ол жаттығу нәтижесіне, денсаулыққа және жалпы физикалық жағдайға тікелей әсер етеді.

Дұрыстамақтану мен спорт бір-бірімен тығыз байланысты. Спортпен айналысу үшін ағзаға көп энергия қажет, ал бұл энергия тағам арқылы алынады. Сондықтан адамның қалай тамақтанатыны оның физикалық белсенділігін тікелей әсер етеді.

Дұрыстамақтану спорттағы нәтижені жақсартады. Ақуыз бұлшықеттерді қалпына келтіруге көмектессе, көмірсулар энергия көзі болып табылады. Ал дәрумендер мен минералдар ағзаның жалпы жұмысын қолдап, шаршауды азайтады. Сонымен қатар, спорт дұрыстамақтанудың тиімділігін арттырады.

Физикалық белсенділік затаммасуды жылдамдатып, артық калориялардың жиналуына жол бермейді.

Бұл өз кезегінде артық салмақтың алдыналуға көмектеседі. Егер адам дұрыстамақтанбаса, спортпен айналысу қиын болады: тез шаршайды, нәтижесі төмен болады. Ал дұрыстамақтану мен тұрақты жаттығу бірге болғанда, денсаулық нығайып, адам өзін сергек ері белсенді сезінеді. Қорытындысында, дұрыстамақтану мен спорт — бірін-бірі толықтыратын, салауатты өмір салтының ажырамас бөлігі, дені сау өмірдің негізі. Әр адам өз денсаулығына жауапкершілікпен қарап, күнделікті өмірінде осы қағидаларды ұстануы тиіс. Сонда ғана ұзақ ері бақытты өмір сүруге мүмкіндік болады.

Дұрыстамақтану — спорттағы жетістікке жетудің негізгі шарттарының бірі. Ол күш-қуатты арттырып, нәтижені жақсартады және денсаулықты сақтайды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мустафин С. К. — *Питание спортсмена: учебное пособие* (Алматы: «Бастау», 2002). Учебное пособие по гигиене питания и основам строения рационов спортсменов (рус. яз.).

2. Кульназаров А. К., Красикова Н. Л. — *Рациональное питание спортсменов* (Алматы: ТОО «Полиграфсервис», 1997).

Практическое руководство по рациону и его построению в спортивной деятельности.

3. Тутельян В. А., Никитюк Д. Б., Погожева А. В. — *Спортивное питание: от теории к практике* (Москва: ДеЛи, 2020).

Подробный анализ принципов питания спортсменов, восстановления, энергетических затрат и формирования рационов.

4. Парастаев С. А. — *Питание спортсменов: рекомендации для практического применения* (Москва: Спорт, 2018).

Практические рекомендации по составлению диет для спортивных целей.

5. Штерман С. В. — *Продукты спортивного питания* (Москва: АП «Столица», 2017).

Энциклопедическое пособие о специализированных продуктах, добавках и их роли в рационе спортсмена.

ДЕНСАУЛЫҚҚА ЗИЯН КЕЛТІРЕТІН НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАР

Темірәлі А.Қ

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші-ғ.м., аға оқытушы Сапарбеков Н.С

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының анықтамасы бойынша «Денсаулық – организмде аурудың не болмаса физикалық кемістіктің жоқтығы ғана емес, ол табиғи (физикалық), рухани және әлеуметтік толық аман-есендік». Сондықтан денсаулық сақтау ісі – физикалық, психикалық, рухани және әлеуметтік жағдайларға жіктеледі. Физикалық саулық – адам организміне тән функциялардың өздігінен реттелуі, функциялық процестің келісімді өтуі, сыртқы орта әсерлеріне бейімделу қасиеттерінің жоғары дәрежеде болуы. Психикалық саулық – ауруды болдырмау, қайтсе де одан арылуға ұмтылуды, адам өмірінің мақсатына айналдыру. Әлеуметтік саулық – адам белсенділігінің, яғни жеке адамның айналадағы өмірмен біте қайнасу дәрежесі. Денсаулық, қалып (норма) деген ұғымдар бір-біріне ұқсас. Қалып – дені сау адамның бәріне бірдей тұрақты мақсат, үлгі болатындай денсаулықтың көрсеткіштері. Денсаулық жағдайын бағалау үшін жасқа байланысты жеке адамдардың қалыпты көрсеткіштері пайдаланылады. Оны анықтау үшін әрбір жастағы адам топтарының орташа көрсеткіші есептеліп шығарылады да, осы орташа көрсеткіш қалыпты стандарт ретінде алынады. Бір топқа енетін адамдардың көрсеткіштерінің бір - бірінен айырмашылығы едәуір болуы мүмкін. Өйткені олардың жыныстық, кәсіптік, тұрған жерінің, өмір салтының, т.б. айырмашылықтары болады. Орташа көрсеткіштер анықталғанда, осы айырмашылықтар да ескеріледі. Денсаулыққа залал келтіретін әсерлерге жалпы мәдениеттің төмендігі,

денсаулықты сақтау, салауатты өмір сүрудің негізін құрайтын санитарлық-гигиена туралы мәліметтерді көпшіліктің жете білмеуі, гиподинамия (қимыл жеткіліксіздігі), дене салмағының қалыптан көп жоғарылауы, тиімсіз және жөнсіз тамақтану, қоршаған ортаның (ауаның, жердің, судың) химиялық заттармен ластануы, үйде және жұмыста күйзеліс (стресс) тудыратын жағдайлардың болуы, залалды әдеттерге әуесқойлық (арақ-шарап ішу, шылым шегу, есірткі заттарды қолдану, т.б.) жатады.

И.И. Брехманның (1987) анықтамасы бойынша, денсаулық адамның ерекшелігіне сәйкес адамның өзгермелі ортада тұрақтылығы, сонымен бірге **сенсорлық, вербалды және құрылымдықпараттарды** қабылдау қабілеттілігі (сенсорная, вербальная и структурно чувствительная информация).

Денсаулыққа қатерлі негізгі факторлар

Белгілі бір аурулардың қатер факторлары ретінде, көбінесе мына тысқары факторлар келтіріледі:

а) экологиялық факторлар;

б) тамақтанудың физиологиялық мөлшер өлшемдерінің бұзылуынан туындайтын аурулар тобы;

в) денсаулыққа семірудің кесірі бұл әсіресе организмде тағы бір әмбебапты фактор гипокинезияның әсерінен нақты көрінісін табады;

г) сезім жан күйзелісі;

д) зиянды дағдылар, әсіресе темекі шегу, араққа, есірткі заттарына үйірсектік.

Қоғамдық денсаулық сақтаудың негізгі міндеттерінің біріне халық денсаулығына қоршаған орта (әлеуметтік және табиғи) факторлардың кешенді әсерінің сипатын анықтау, әлеуметтік-экономикалық жағдайларды ескере отырып халық денсаулығының қалыптасуы, тенденциясы мен заңдылықтарын зерттеу жұмыстары жатады.

Денсаулық — баға жетпейтін жалғыз ғана асыл дүние. Ол жақсы болу үшін не уақытты, не күш-жігерді, не еңбекті барлық икемді аямай жұмсау керек. Денсаулық үшін өмірдің бір бөлімінде қиюға болады. Денсаулықсыз өмір қызықсыз әлем деп есептеймін. Мен өзімді әлемге қандай болуым керек екендігіме алып келдім. Адам болуым үшін қандай болуым керек — ақылды, әдемі және денсаулығым күшті болуы керек. **Иммануил Кант.**

Біз, әрқашан өзімізде ата-анамыздың қалдырған байлығын қалай болса солай шашумен айналысып келеміз, денсаулықтың қандай қазына екендігіне түсінбестен туған туындылар. Ол ата-анадан келген байлық. Біз денсаулықты есепсіз қалай болса солай кетіруге тырысамыз, денсаулықтың келешекте не болатынын ескермейміз де. Денсаулықтың не екенің, оның қадірін тек ауырғанда ғана білеміз деп жауап берген екен. **Петтенкофер.**

Медицинадағы мамандықтардың көбісі әртүрлі ауруларды, олардың симптомдарын, клиникалық көріністерін және олардың асқынулары, диагностика және емдеу тәсілдерін оқытады. Медициналық әдебиетте «рекреция» термині, яғни дені сау адамдардың денсаулығын сақтауға бағытталған емдеу- сауықтандыру, профилактикалық шаралар кешені туралы тіпті сирек жазылады. Адам денсаулығы, оның критерийлері, күрделі әлеуметтік - экономикалық жағдайда оны нығайту және сақтау жолдары Қазақстан денсаулық сақтау және қазіргі медицина қызығушылық сферасында жоқ.

Дене бітімін анықтау және бағалау негізінде, антикалық заманнан бері дамып келе жатқан медициналық бағыт — биотипология деп аталады. Гиппократпен анықталған, дене бітімдерінің клиникалық типтерін үлгі ретінде алып, биотипология қазіргі таңда, анатомиялық және физиологиялық, әсіресе нейроэндокриндік констеляциялардың қалпімен санасады (Н.Ленде — ұзартылған астенический, гиперстеникалық, қысқартылған астеникалық немесе гиперстеникалық типтер және т.б.). Дене бітімін анықтаумен бірге, терінің, шырышты қабаттың қалпін (түсі, құрғақтылық, ылғалдылық және т.б.), тері тургорын (тері қатпарын) және тағы басқа белгілерді қарастырады.

Балалардың арасында осындай көзқарас, солардың ішінен нормаға сәйкес және ауытқулары бар балаларды анықтау керек. Соматикалық типтің 5 түрі бар: 1) дамудың және бойдың баяу типі; 2) дамудың баяу типі 3) дамудың және бойдың орта типі; 4) дамудың шапшаң типі; 5) дамудың және бойдың шапшаң типі. Осы типологияның негізінде морфологиялық статустың және жыныстық даму деңгейінің байланыстары жатыр. Баланың физикалық даму деңгейін, стандарттармен салыстыру. Балалардың жастық даму темптері бағаланады.

Ағзаларға қолайсыз әсер ететін және ауруларға әкеліп соқтыратын заттарды төмендегідей топтарға бөліп көрсетуге болады:

1) Концерогендер (латын тілінен аударғанда *cancer* — рак, генезис — шығу тегі) қатерлі ісіктер туғызады. Қазіргі уақытта шамамен 500 осындай заттар белгілі. Олардың ішіндегі ең күштілеріне бензопирен және басқа да полициклді ароматтық көмірсулар, ультракүлгін сәулелер, радиоактивті изотоптар, эноксидті смолалар, антриттер, нитрозаминдер, асбест және т.б. жатады;

2) Мутагендер (латын тілінен аударғанда *mutatio* — өзгеру) — хромосомалар саны мен құрылымының өзгеруіне әкеліп соқтырады. Оларға: рентген сәулелері, гамма-сәулелер, нейтрондар, бензо(а)пирен, колхицин, кейбір вирустар және т.б. жатады;

3) Тератогендер (грек тілінен аударғанда *teras, teralos* — құбыжық) — жеке дамуда кемістіктерге әкелетін, кемтарлықтардың пайда болуына әкелетін заттар. Тератогендерге әсер ететін мөлшерінен артып кететін кез келген фактор жатады. Көбінесе тератогендерге мутагендер, сондай-ақ пестицидтер, тыңайтқыштар, шу және т.б. ластанушылар жатады. Сонымен қатар, эмбриогендерді де бөліп көрсетуге болады. Эмбриогендер (грек тілінен аударғанда *embryo* — ұрық) эмбрионалдық даму кезінде зақымдануларға әкелетін заттар. Эмбриогендерге тератогендер, мутагендер және басқа да заттар (мысалы, алкогольді ішімдіктер, есірткі заттар және т.б.) жатады. Адам қызметінің нәтижесінде жаңа, бұрын болмаған аурулар пайда болады. Мұндай ауруларды ерекше техногенді аурулар тобына жатқызады. Оларға қорғасын («сатуризм»), кадмий («ита-ита»), сынап қосылыстарымен («минамата») және т.б. уланудан пайда болған ауруларды жатқызамыз.

Салауатты өмір сүру салтының негізгі құрамдас бөліктері үш мәдениеттен тұрады: тамақтану мәдениеті, қозғалыс мәдениеті және эмоциялар мәдениеті. Психологиядағы нақты жеке тұлғаның салауатты өмір сүруінің мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін негізгі факторлары: рефлексияға деген қабілеттілік, тіршілік ету ортасының жағдайы, еңбек ету мен дем арудың дұрыс тәртібі болып табылады.

Рефлексия—бұл өзін-өзібақылау, өзін-өзі тану, өз әрекеттерін ойластыру қабілеті. Пайдалы әрекеттер мен гигиеналық дағдылар саналы түрде түсінілген жағдайда жақсы бекітіледі. Салауатты өмір сүру салты адамның ерік күшін жұмсауын, өз істерін ұғынуын, оның салдарын жеке өзі үшін де, сондай-ақ басқа адамдар үшін де болжауын талап етеді. Нақты өмір сүріп жатқан буынның денсаулығына болашақ келер ұрпақтың денсаулығы мен бақыты тәуелді.

Денсаулыққа әсер ететін кеңістік— бұл климаттық аймақ пен баспана. Дені сау адамда жаңа климаттық жағдайға тез бейімделуге мүмкіндік беретін орнын толтырушы механизмдері болады. Баспана микроклиматтының да өз көрсеткіштері бар ол: температура, ылғалдылық, оттегі мен көмірқышқыл газының концентрациясы тұрғын үй көлемінің шамасы және т.б.

Еңбек пен демалудың саналы тәртібі, негізінен адам өмірі еңбек пен демалыстың кезектесуімен өтетін болғандықтан, салауатты өмір салтының маңызды факторы. Еңбек, ақыл-ой және дене еңбегі болып бөлінеді. Демалыс белсенді және енжар болып бөлінеді.

Осылайша, егер жеке тұлға өзіне және кеңістікке қатысты қауіпті формадағы агрессивтілік танытпай, психикалық және денсаулыққа қолайлы жағдайда белсенді өмір сүретін болса, онда оны дені сау деп есептеуге болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Тубанова М. Введение в медицинскую психологию : учеб.пособие / М-во здравоохранения РК; ЮКГМА; - Шымкент : Б. и., 2004. - 56
- 2.Қаржаубаева М. Б. Учаскелік дәрігерлердің бекемдігіне жағдайының мінездемесі // ОҚММА хабаршысы. - 2010. - № 2. - 27-29 бет.
- 3.Сайдахметова А.С., Рахыжанова
СО.Қалыпты физиологиядан тәжірибелік сабақтарға жетекшілік нұсқаулар./ Семей, 2006 г. — 174 бет.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қанатбек К.С

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші-ғ.м., аға оқытушы **Сапарбеков Н.С**

Жеке адамның білімі мен біліктілігі үстемдік құратын дүниежүзілік ақпараттандыру құралы болып, төрткүл дүниеге тегіміз танылар тұста ұрпағымыз білімін қалай ұштаса болады, ғылымға деген самарқау сапалар, марғау көңілдер қайтсе сергиді? Танымның кемерін кеңейту үшін, түпсіз білімнің тұңғыығына бойлау үшін не істеу қажет, неден бастаған жөн?

Қазіргі білім беру жүйесінде жаңа технологияларды енгізу күннен-күнге басты талапқа айналып, осы әдістерді жетілдіре түсу қажеттігі күшейіп келеді. Қоғамдық, әлеуметтік, мәдени өзгерістер, дамулар мектептің оқыту үрдісіне әсер етеді.

Кез келген оқыту белгілі мөлшерде адамды дамытады. Оқитын пән қаншалықты жаңа, бағалы болса да, мұғалімнің шеберлігі қандай жоғары болса да, мұғалім оқушының өз белсенділігін туғыза алмаса, берген білім күткен нәтиже бермейді. Оқушының адам ретінде қалыптасуы белсенділік арқылы жүзеге асады. Жаңа технологияның басты мақсаттарының бірі — баланы оқыта отырып, оның еркіндігін, белсенділігін қалыптастыру, өз бетінше шешім қабылдауға дағдыландыру.

Жаңа әдістерді пайдалануда өзіміз қолданып жүрген әдістерді жаңа жағдайға бейімдей пайдалануымыз керек.

Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына кіруі жөнінде мемлекет басшысы алға қойған міндетті жүзеге асыруда халықтың денсаулығы ең маңызды мәселе болып табылады. Қазіргі уақытта әлеуметтік жағдай, өмір сүру ұзақтығының төмендеуі және адам экологиясының қолайсыздығы бүкіл өркениетті әлем үшін көкейтесті мәселе болып отыр.

Өмір салты мен денсаулық арасындағы өзара байланыс салауатты өмір салты ұғымын құрастырады. Салауатты өмір салтын насихаттауда, салауатты өмір сүру мәдениетін қалыптастыру мәселелерін жетілдіретін, осы саладағы басымдылықтарды анықтайтын ғылым да, өскелең ұрпақты оқыту, тәрбиелеу формалары мен жаңа әдістерді ұстанатын білім де қажет. Мектеп оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастыру туралы алған білімдері болашақ азаматтардың денсаулығын сақтап қалуға берік тірек болады. Мектеп оқушыларының салауатты өмір сүру мәдениетін қалыптастыру дегеніміз:

I. Жеке тұлғаның өзін қоршаған жансыз және жанды табиғи ортамен жан – жақты үйлесім тауып, өз ғұмырын Отаны, елі, отбасы және өзі үшін барынша пайдалы өткізу дағдысын қалыптастыру;

II. Салауатты өмір салты – ол денсаулықтың үйлесімді дамып, сақталуы мен орнығуын қамтамасыз ету мақсатында денсаулықты нығайтуға бағытталған іс – шараларды жүргізу.

Салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін қандай жағдайларға назар аудару керек? Өмір салты дегеніміз не? Бұл жеке адамның тіршілік етуге бағытталған мүмкіндіктерін қалыптастыру. Біздіңше, адамның әлеуметтік – психологиялық және биологиялық жақтан салауатты өмір салтын қалыптастыруға мына жағдайлар негіз бола алады:

- белсенді қозғалыс нәтижесінде организмді шынықтыру дене тәрбиесі немесе спортпен шұғылдану;

- физикалық еңбектің гигиеналық талаптарын жүзеге асыру;

- жеке және әлеуметтік гигиеналық талаптарын жүзеге асыру;

- қарым – қатынас және экологиялық мәдениетке жету;

- дұрыс жыныстық тәрбие алу;

- зиянды әдеттерден аулақ болу.

Сондықтан балаларды жасынан салауатты өмір салтына қалыптастыруға күш салып, зиянды әдеттерден сақтандыруымыз керек. Денсаулық тәрбиесі – ортақ мәселе. Халық санының өсуі, оның сапасы, деннің саулығы мемлекет әл – ауқатының дамуына мұрындық болады.

Дене тәрбиесі сабағында жаңа инновациялық технологиялардың тиімділігі жоғары. Білім – қоғамды тұрақтандыратын, рухани мұраны сақтайтын, ұрпақты ұрпаққа сабақтастыратын құрал. Қолда бар мүмкіндікті пайдаланып оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін тиімді қолдану, жаңа технологияны әркімнің өз сабағында пайдалану арқылы оқушы жастарды халықтың дәстүр үрдісінде адамгершілікке, салауатты өмір сүруге баулу дені сау ұрпақ тәрбиелеу дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің басты міндеті. Олай болса, оқыту мен тәрбиелеудің ой елегінен өтетін әдіс-тәсілдерін, жаңашыл педагогтардың тапқан әдістемелерін біліп қана қою жеткіліксіз, оны әркім өз мүмкіндігінше күнделікті сабақта пайдалану қажет.

Дене шынықтыру пәнінің басқа пәндерге қарағанда көптеген ерекшеліктері бар. Мұнда негізінен оқушының қабілеті, бейімділігі баса назарда болуы керек. Дегенмен де оқушыларды бейімдеу, қабілетін дамыту, спортқа деген қызығушылығын арттыру жақсы ұйымдастырылған сабаққа байланысты. Сондықтан оқушылардың пәнге қызығушылықтарын арттыру, сабақта тақырыпқа байланысты спорт түрлерінің шығу тарихын, спорт түрлері дамыған елдерді спорттың әр саласындағы белгілі спортшылар өмірін алуға болады. Сол себептен мұғалім сабақты тартымды етіп теория мен практиканы ұштастыруында жаңа инновациялық технологиялардың тиімділігі баса назарда болуы қажет. Бұл мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас, сабақты жақсы оқитын, спортқа бейім оқушылармен белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жақсы ойлар туғызып, қабілеті жеткен жерге дейін еңбек етуін ойластыру тиіс. Барлық оқушылар өз қабілетін ең төменгі жеңіл тапсырмаларды орындаудан бастайды, оларды міндетті түрде толық орындап болғаннан кейін ғана, келесі күрделі деңгейдегі жаттығуларды орындауға көшіп отырады. Бұл оқушылар арасындағы бәсекелестікті және әр оқушының өз қабілетіне, қызметіне сәйкес жоғары деңгейге көтерілуіне толық жағдай жасалады.

Дене тәрбиесі сабағында сын тұрғысынан ойлау технологиясын тиімді пайдалануға да болады. Осы технологияның шығармашылық бөлігін басшылыққа ала отырып, ой толғау жасауға болады (мысалы, дене шынықтыру сабағын ойын түрінде ұйымдастыру), сол арқылы, оқушылардың бейімділігін арттыруға болады.

Күтілетін нәтиже — дене тәрбиесі пәніне деген қызығушылықтарының артуы. Оқушы шығармашылығы, өзін-өзі басқаруы, құрметі, эстетикалық талғамы да артып келеді. Мысалы «Спорт әлеміне саяхат» тақырыбында мультимедиялық проектор арқылы оқушылардың зияткерлік ойын сабағын өткізіп оқушылардың спортқа деген

қызығушылығын арттырды. Бұл сабақта Қазақстан спортының алғашқы шыққан, атақты да данықты чемпиондарынан бастап қазіргі таңдағы олимпиада чемпиондары туралы викторина сайысы оқушылардың көңілінен шығып, оқушыларымыз өз елінің патриоты екендерін сабақ барысында дәлелдеп, мүдірместен жауап беруге тырысты.

Ұлттық теле арнада салауатты өмір салтын насихаттау мақсатында өтіп жатқан жаңашыл әдістегі бағдарламалардың желісінде «Намыс дода», «Толағай» «Асық ату» атты спорттық, ұлттық ойындар сайысын сынып аралық топтық сайыс түрінде өткізу. Әр тоқсан сайын қала қазақ мектептері арасында ұлттық және спорттық ойындардан жарыстар өткізіліп, әсіресе «Асық ату» ойыны оқушылардың арасында қызығушылығын арттырды. Себебі дене тәрбиесімен айналысатын адам өзін әрқашан сергек сезінеді. Ал сергек адамның өмірге көзқарасы ерекше. Спорт қайратты қажет етіп, өмірге күштарлықты арттырады.

Жоғарыда аталған ұлттық спорттық ойындардың өтілу нәтижесінде оқушының:

- Салт — дәстүрді құрметтеуі;
- Ұйымшылдығы, ізденімпаздығы;
- Намысқойлығы;
- Жүйке жүйесінің шынығуы;
- Ойлау қабілетінің дамуы;
- Білім алуға күштарлығы;

Ал деңгейлеп саралап оқыту технологиясын қолдануда қандай нәтижелерге қол жеткізуге болады? Сабақ барысында:

Алдымен оқушылардың «Не?» деген сұрағына: Сабақта шынайылық, оқыту бар екенін көрсету. Оқушылардың «Қашан?» деген сұрағына: Сабақтан кейін болатын жағдайды толық анықтатуға көз жеткізу қажет. Оқушылардың «Қайда?» деген сұрағына: оқушы және мұғалім арасындағы серіктесін анықтап, нәтижеге қол жеткізу қажет.

Сонымен, дене шынықтыру пәнінде жаңа инновациялық технологияларды қолданудың орны орасаң болары хақ. Оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, білім сапасын көтеруге сыныптан тыс спорттық шаралардың да маңызы зор. Соның ішінде қазақтың ұлттық ойындары мен қозғалмалы ойындарын, әр түрлі жарыстарын, тоғызқұмалақ, арқан тартыс, асық ату, аударыспақ сынды ойын түрлерін өткізіп отыру керек. Осындай жұмыстарды жүргізу нәтижесінде оқушылардың белсенділігі артып, спортқа деген бейімділігі қалыптасады. Оқушылардың танымдық қабілеттерін артырып, салауатты өмір сүру, адам денсаулығы осы спортқа байланысты екендігін түсінеді. Нәтижесінде оқушылардың білім сапасы артып, оқу тоқсандарында жоғары сапаға қол жеткізуге болады.

Қорыта айтқанда, мен алдымен жеке тұлғаның әлеуметтік құзыреттілігін дамытуды керек еттім. Сол арқылы ұжымдық зерттеуге қол жеткіздім, яғни оқушының өзін-өзі басқарудағы әлеуеті артты. Жаңа идеяларды енгізу барысындағы орындалатын міндеттер:

1. Оқушымен қарым-қатынасты қалыптастыру.
2. Оқушының логикалық ойлау қабілетін дамыту.
3. Әр оқушының әрекетін, ұлттық болмысын пайдалануға жұмыстану.
4. Оқушының ұлттық моралының орындалуын қамтамасыз ету.
5. Оқушының санасын, сенімін, көзқарасын, білімін арттыру.
6. Оқушының парасатын, ойлауын қалыптастыра отырып машықтандыру.

Ең бастысы, оқу үрдісінде міндетті пәндерде оқушылардың теориялық білімін әлеуметтік тұрғыдан қалыптастыруға мән беру керек.

Жұмысымның нәтижесі:

- 1) Әр оқушының білімі, қабілеті қалыптасады.
- 2) Оқушының бойындағы жетістіктері көрінеді.
- 3) Оқушылар қиындықтарды жеңеді, әлеуеті артады.
- 4) Жан-жақты дамуға қол жеткізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қуаныш Т.Ш. Дене тәрбиесінің ілімі. – Алматы: Мектеп, 2016 ж. – 73 б
2. Сейсенбеков Е. Дене тәрбиесіне жаңа формаларды енгізу. // Қазақстан мектебі, 2016 ж., №9 40-41бб.
3. Уаңбаев Е.К. Дене дайындығының негіздері. – Алматы: Қайнар, 2015 ж. – 86 б
4. Кемелбеков Т. Ұлттық ойындардың – ұлттық дамуға қосар үлесі. // Мектептегі дене шынықтыру, 2019 ж., №5

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӨП БАСҚЫШТЫ ДАЙЫНДЫҚ ЖҮЙЕСІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Розаева Ш.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші-ғ.м., аға оқытушы **Нуржан Н.Н**

Соңғы уақыттарға дейінгі педагогикалық білім мазмұны мен ұйымдастырылуындағы, экстенсивті әдістер оқу-тәрбие процесінің ұйымдастырылуына, мұғалім тұлғасының бүтіндей қалыптасуына толық әсер етпейді, себебі студенттердің пәндік жүйесіз даярлығына соқтырады, шығармашылықпен жұмыс істеуге, өз бетімен оқуына, педагогикалық зерттеуге ынталандырмайды, мұғалім даярлығының типтік жүйесі мен оның қызметінің жеке-шығармашылық сипаты арасындағы маңызды қайшылықты шеше бермейді.

Мектеп мұғалімі – студент – жоғары оқу орнының оқытушысы жүйесі бойынша, мұғалімнің кәсіби дайындығына көзқарасының өзін өзгерту қажеттігі туындауда.

Қажетті өзгерістердің ықтимал жолдары қандай? Бізге бірнеше жолы белгілі:

Талапкерлердің, студенттердің, мұғалімдердің кәсіби шеберлігінің үздіксіз қалыптасуын, ерте кәсіби бағдарын, мұғалім дайындау барысында негізгі және іс жүзіндегі бірлігін қамтамасыз ететін ғылыми-оқу педагогикалық кешенінің құрылуы.

Оқуды автоматты түрде бақылау, басқа құралдармен бірлестіктегі, жеке оқитудың техникалық құралдары, өз бетімен оқу, анықтамалық ақпарат көздері сияқты бірнеше бағытта барынша мүмкіндік беретін компьютер техникасын қолдану.

Оқу әдістерін жандандыру: шығармашылық жеке жұмыстар жүйесінің нақтылы бағыт бойынша қолданылуы (Мысалы, «Оқушы жастардың салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселелері»). Оқушыларды өзін-өзі тәрбиелеуге үйрету бағдарламасын жасап, сынып жетекшісі нашақорлықтың алдын алу, маскүнемдікпен күрес т.б. және дене тәрбиесі құралдары бойынша дене тәрбиесі жұмысының жоспарын құрғаны жөн).

Біртұтас педагогикалық кешендегі даярлық: педагогикалық лицей – педагогикалық колледж – педагогикалық университет – іс жүзінде кәсіби өзін-өзі айқындауынан кәсіби даярлыққа дейін басталатын және дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби тұлғалық қалыптасуымен аяқталатын тұтас білім берудің маңызды қыры болуы тиіс.

Біздің педагогикалық зерттеуіміздің осы кезеңдегі басты мақсаты педагогикалық жағдайдың анықталуы мен негізделуі болып табылады, онда мектеп оқушылары дене тәрбиесінің жүзеге асуы, дене тәрбиесі мұғалімінің қызметін таңдауында айқындаушы шартқа айналады.

Мен ұйымдастырылуы» жөніндегі әдістемелік нұсқаулар да осыған бағытталған.

Кейде «жаңаша ойлайтын мұғалім неге және қалай оқытады?» деп сұрап жатады. Олардың еңбектерін талдау көрсеткеніндей, өзінің түлектерімен бірге ол; әрбірінің тұлғасы тиімді дамитындай жағдайлар туғызу мен айналысады. Мұнда ең бастысы - білімге, шеберлікке, дағдыға, өзін жетілдіруге қолжеткізу тәсілдеріне үйрету, өзінің қызметін талдауға үйрету.

Мектептердегі көпжылдық бақылаулар көрсеткендей, мұғалімдер мен студент-практиканттермен бірлескен жұмыстардың, спорттық жарыстардың жоғары ағартушылық және тәрбиелік тиімділігі тек әдістемелік жағынан сауатты даярланып, өткізілген жағдайда ғана болмақшы.

Мектеп оқушылары спорттық жарыстарға: 1-3 сынып оқушыларына арналған «Жеңіл атлетика. Кросс», «Наурыз», «Алтын күз», «Достық» сайысына әрқашан қанағаттанушылықпен қатысады. Мектепте әруақытта «Үміт сөресін», «Көңілді сөрелерді» өткізуге мұқият әзірленеді, ондағы балалардың құштарлығы, бір-бірінің көмегін сезінуі, командадағы ең әлсіз ойыншыны қолдаудың өзі, жоғары нәтижелерге жетуден гөрі аса маңыздырақ. Балалар дербес жаттығуларға дағдыланып, разрядтық нормаларын орындайды.

Спорттық жарыстар — педагогикалық процестің ажырағысыз бөлігі және олардың ұйымдастырушы, төреші, тікелей қатысушылар немесе көрермендер, яки, жанкүйерлер болуына карамастан, оқушыларды жан-жақты тәрбиелеудің тамаша мектебі. Жаттығулардың бір түрі есебінде жарыстар бүтіндей міндеттер кешенін шешуге көмектеседі.

Мектепте оқушылардың әскери-дене тәрбиесіне көбірек көңіл бөлінуі керек. Көпшілігі спорттың әскери-қосымша түрлерімен айналысады. Мектепте биатлон, ату секциялары жұмыс істеуі маңызды. «Зарница» және «Орленок» сияқты әскери-спорттық ойындар мектепте үлкен өрлеумен өтуі, бұлардың бағдарламалары жылдан-жылға күрделілендіріліп, қызғылықты бола түсуі қажет.

Мектепішілік спорттық жарыстарды өткізу, тек оқушылар белсенділерінің көмегімен ғана мүмкін болады, олардың оқуын ұйымдастыруға дене тәрбиесінің ұжымы ықпалын тигізіп, сыныптық және жалпы мектептік ата-аналар комитеттері, қамқорлық жасаушы ұйымдардың спортшылары, студент-практиканттар, мектептің аумағында тұратын спорт ардагерлері айтарлықтай жәрдем бере алады.

Сабақ барысында акробаттық жаттығулар кешенін оқушылардың ағымдағы және қорытынды қозғалыс даярлығын бағалау тәрізді, жаңа қозғалыстарға жаттығып, дене қабілетін арттыру үшін де пайдалануға болады. Түптеп келгенде, акробаттық жаттығуларды сенімді түрде және жеп-жеңіл орындауына қол жеткізген жөн, осылайша оқушылардың ептілігін, тепе-теңдігін, бұлшық еттерінің статикалық жұмыс кестесінен дамушы режимге және кері бағытқа ауысу қабілетін дамытуға болады.

Жаттығулар кешендері күрделілігін өсіре түсіру тәртібімен орналастырылған жөн. Қыздар мен жігіттерге жаттығуларды таңдау құқын берген дұрыс, әрі тек қана кешендерге кіретін элементтердің бәрін меңгергеннен кейін барып, бұлардың сан алуан түрлерін орындауын талап етуге болады. Бастысы, оқушылардың күш қабілеттерін дамытуға арналған кешендердің бірін есінде сақтағаны және оқу жылының өн бойында оны арттыру мақсатымен жүйелі түрде орындағаны абзал. Соңғы жағдайда кешенді не күрделілендірген дұрыс (қайталаулар санын ұлғайту жолымен), не оны даярлық деңгейін ескере отырып, демалыс үшін үзіліссіз 2-3 рет қатарынан орындаған жөн.

Кешендерге енгізілген жаттығулар, жалпы жиынтығында балалар мен жасөспірімдердің ағзасына құрамды әсерін тигізеді. Дейтұрғанмен, жекелеген кешендердің күш қабілеттерін, ептілігін дамытуға, тыныс т.б. анализаторының жақсартылуына басым бағыттылығы бар.

Кез келген жарысты негізді түрде, ешқандай асығыссыз өткізіп, оның әсерлілігі мен лайықты салтанатын қамтамасыз еткен дұрыс.

Ағартушылық және насихаттық тиімділігі, тек жарыс бағдарламасының оған қатысушылардың техникалық және физикалық даярлығына сәйкестілігінің бірсыпыра шарттарын сақтаған кезде ғана: олардың әдістемелік жағынан сауатты ұйымдастырылуын, төрешіліктің әділдігін қамтамасыз еткенде, қатысушылар мен көрермендердің психологиялық көңіл-күйін шебер басқарғанда барып, мүмкін болмақшы.

Әдебиеттер:

1. Оразов Ш.Б. Болашақ мұғалімдерді кәсіби дайындауда, педагогикалық пәндер мен педагогикалық практиканы пайдалану мүмкіндіктері. (XXI ғасырда білім мен ғылымды ұштастырудың жолдары және білікті мамандар дайындау сапасын арттырудың өзекті мәселелері. //Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция). - Шымкент, - 2006. –Б. 431-434.

2. Оразов Ш.Б. Практическая подготовка – фундамент воспитания специалистов в области спорта. //Достояние нации. (Ұлт тағылымы). №3. – Алматы, 2006. – С.122-123.

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҚТАРЫНДА ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІНІҢ ТӘЖІРИБЕЛІК НЕГІЗДЕМЕСІ

Ж. А. Ташенев атындағы университет
Фк-25-1к3 студенті **Жамалбек А.Е.**
ғылыми жетекшісі **Райымбердиев М.Қ.**

Ұлттық ойындар-жасөспірім ұрпақты ел қорғауға, бауырмалдыққа тәрбиелеуде дене тәрбиесінің ажырамас бөлігі болып саналады. Сол сияқты патриоттық сезімді дамытуға мүмкіндік жасайды, оңды эмоциялды негіз ықпал етеді, өзге халықтардың мәдени ерекшелігімен байланысып, шұғылданушыларға да әсер қалдырады.

Басқа ұлттар секілді әлеуметтік-экономикалық өмір жағдайы айтарлықтай ықпал етеді. Халқымыздың тамырын тереңге жайған дәстүрі бойынша дене тәрбиесімен негізінен ерлер шұғылданған. Бозбалалар өздерінің әрекеттерінде белгілі бір шымырлықты керек еткен. Шаруашылық ылғи да ересектерді үлгі тұтқан. Сол себепті болар, қазақ ойындары негізінен спортқа жақын ширақтық пен жылдамдық, ептілік пен шымырлықты қажет етуінен өмірге келген.

Халықтың ұлттық ойындары басқа да тәрбиелік ортасымен қосыла келе, сол халықтың өмір салтының көрінісін сіңіре отырып, бірін-бірі қалыптастыруда және гармониялы дамуда толықтырады. Байырғы дене тәрбиесінің дәстүрлі, өмірдің өзінен елеп-екшелеген тәсілдері олардың жас ұрпаққа әдептілік пен денелік сапаларды сіңіруге, ұлттық-ұлыстық ойындарға тарихи және мәдени мұраларға бойлауға баға жетпес тәлім көзі болар еді. Қорыта келгенде, ұлттық ойындарды дене тәрбиесі сабақтарында, оқу-жаттығумен шұғылданған кезінде кеңінен пайдалану олардың мол нәтиже беретініне күмән келтіруге болмайды. Қоғам талабына сай білім мен тәрбие беру деңгейін көтеру, жеке тұлғаны тәрбиелеу, кәсіби біліктілігі жоғары мамандар даярлауда қазақ ұлттық ойындарын пайдалану мәселелері жоғары мемлекеттік құжаттарда арнайы бірнеше рет қаралып, екі-жақты сөз болды.

Мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік дамуы өз ұлтымызға тән рухани, мәдени өмірдің өркендеуімен үйлесім тауып, жас ұрпақты салт-дәстүрге, тілге, ұлттық өнерге, өз елінің және әлем халықтарының тарихын құрметтеуге тәрбиелеуде жауапты да басты міндеттер ретінде жүзеге асырылуда.

Ұлттық тәлім-тәрбие берудің нәтижелілігі мұғалімнің педагогикалық қызметінің дәріжесімен айқындалады. Сондықтан халықтың ғасырлар бойы жинақтаған тәлім-тәрбие тәжібесін тиімді пайдалану мәселесі басты назарға алынады.

Мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік дамуы өз ұлтымызға тән рухани, мәдени өмірдің өркендеуімен үйлесім тауып, жас ұрпақты салт-дәстүрге, тілге, ұлттық өнерге, өз елінің және әлем халықтарының тарихын құрметтеуге тәрбиелеуде жауапты да басты міндеттер ретінде жүзеге асырылуда.

Дене тәрбиесі мен спорт саласында өзара байыту, өзара әрекеттесу осы заманғы

қоғамның объективтік жүйелері мен құбылыстарын бейнелейді. Алайда, олардың мазмұны мен формасы адамдардың тұрмыс салттары мен тенденцияларына сәйкес келмейтін элементтерімен көбірек шатысып кеткен.

Ұлттық тәрбиедегі күллі құндылықтар мен озық атаулының бәрі өзінің рухы бойынша басқа халықтарға жақын. Бұл озық атаулының бәрін тек ұлттық деп қана емес, интернационалдық деп те түсінуіміз керек. Әдетте интернационалдық атау ұлттық мәдениеттердің әрекеттестігі арқылы көрініс береді.

Бұл тұжырым дене тәрбиесінің жекелеген ұлттық формалары мен құралдары арқылы қуатталып, интернационалдық элементтерге қолайлы жағдай туғызылып отыр.

Дене тәрбиесінің ұлттық жүйесінде, спорт пен дене шынықтыру мәдениетінің ұлттық

формаларында жалпы маңыздылыққа ие нәрселер бар. Сондықтан да, көптеген халықтарға олар әрі түсінікті, әрі ортақ. Алайда, ұлттық және интернационалдық спорт түрлерінің өзара әрекеттесу қарқыны ең алдымен қоғам өмірінің тарихи жағдайларына байланысты. Бірқатар ғалымдар бұл құбылыстардың салыстырмалы түрде екенін ескере отырып, тарихтың әрбір жаңа кезеңінде ұлттық және интернационалдық нышандар жаңа бірлік түрінде көрініс табады деген тұжырымға жүгінеді. Қазақстандағы спорт пен дене тәрбиесі мысалдары арқылы ұлттық дамудың бұл сияқты процестерін айқын, әрі түсінікті түрде ашып көрсетуге болады. XIX ғасырдың аяқ шені мен XX ғасырдың бас кезінде ұлттық тәрбие өз мазмұнына ең алдымен ұлттық-өзгеше, ал интернационалдық – негізінен халықаралық жарыстар ережелерінің жекелеген элементтерін соның өзінде, тек ат спорты түрлерін алады.

Ұлттық қимыл ойындарының көптеген түрлері оларды орынды пайдаланған кезде жеке адамның (оқушының) үлесімді дамуы қамтамасыз етеді, себебі, әрбір ойынның жүктеме дәрежесіне қарай өз ерекшеліктері мен ұтымды мен тұстары болады. Бұл тұжырымды біз жас ерекшеліктерін, дене сапалары мен психофизиологиялық жүктемелер көрінісін ескере отырып, қызық ұлттық ойындарын саралау мақсатында өзіміз жүргізген ғылыми ізденіс барысында дәлелдедік. А.Б.Бүркітбаев, ұлттық ойындар дене қасиеттерін жетілдіруге тәрбиелей отырып, айнылысушыларда параллельді түрде ойлау, жатқа тоқу, елестету сияқты қасиеттерді дамытады деп санайды. Мұның өзі қимыл ойындарының үлкен тәрбиелік-білім берушілік маңыз алатынын білдіреді, олар мәні жағынан жалпыға мәлім қимыл ойындарынан кем түпейді, ал ұлттық республикадағы нақты бір жағдайларына олар дене тәрбиесінің баға жетпейтін құралы болып табылады. Автордың айтуынша, осы ойындардың айналысушы адамдардың моторлық және психикалық қызметіне бір мезгілде ықпал етуі ерекше құндылық болып көрінеді.

Дене тәрбие сабағындағы ұлттық ойындар балалардың ақыл-ой қабілеттерін дамытады, оларды ойынға қатысушылардың математикалық қабілеттерін жетілдіруге ықпал көрсете отырып, аналитикалық талдауға нәтижелі. Осы тұрғыдан әсіресе «тоғыз құмалақ» ойыны айрықша тиімді.

Бұл ойын пайымдай білуді, логикалық ойлау білуді, күрделі сәттерде талдай білуді дамытады. Бұл ойынды жақсы ойнайтын балалардың әдетте математика пәні бойынша жақсы үгерімге қол жеткізетіні дәлелденген.

Ойлау қабілетінің деңгейін жоғарлатуға арналған ойындарға тоқталсақ.

Бұл бағытта келесі әрекетті жүйеге асыру қажет деп ойлаймыз:

- ойындарды ішінде оқушылардың тез ойлау қабілетін талап ететіндерді таңдау;
- ойлау қабілетімен қатар үлкен қозғалыс белсенділігін талап ететін ойындарды таңдау.

Ұлттық ойындарды жүйеге асыру барысында біз мынадай әдістемені қолдандық:

- Таныс ойындарды ойнай отырып таныс емес ойындарға көшу. Мысалы, «Аңшылар ойынынан» кейін «Жаяу көкпар» ойыны;

1. Ұлттық ойындар арқылы оқушылар халықтың тарихы, оның әдет-ғұрыптары туралы мәлімет алады;
2. Ұлттық ойындарды таңдап алғанда, олардың өткізілетін жерлерін алдын-ала ойластыру қажет (зал, дәліз, алаң, ауа-райы, құрал-жабдық, т.с.с);
3. Ойынды алдын-ала қалай өткізу барысын жоспарлау және оны бағдарлау;
4. Ойыншыларды іріктеу және басшылық жасайтын адамды бекіту;
5. Ойынға жетекшілер тағайындау, командаларға бөлу, капитандар таңдау, т.б.
6. Ойын желісін басқару (ойынды ұйымдасқан түрде белгіленген уақытта бастау, ойынның тәртібін бақылау, қазылық ету);
7. Ойынның қортындысын шығару (тек шапшандық емес, тапсырманы сапалы орындауға көңіл аударту).

Қорыта келе айтарымыз дене тәрбиесіндегі қазақ ұлттық ойындарының білімдік және тәрбиелік маңызы жас өспірім ұрпақты ел қорғауға, бауырмалдыққа, ұлттық патриоттық сезімді дамытуға негізделетінін дәлелдей түстік. Ұлттық ойындары дене қасиеттерін тәрбиелей отырып, оқушылардың ойлау қабілеттерін, зейінділігін, жатқа тоқу, елестеу қасиеттерін дамытады. Үлкен тәрбиелік-білім берушілік маңызы бар.

Әдебиеттер

- 1.Төтенаев Б.А. Қазақстанның ұлттық ойындары. – Алматы :Қайнар, 2014. - 144 б.
- 2.Сейдахмет.Е.Е.,Қуатбеков Ш.Н. Жанұядағы дене тәрбиесі мен ұлттық ойындардың маңызы.- Алматы. 2006.- Б.143-145.
- 3.Ботағариев Т.А. ұлттық ойындарды ұйымдастыру .Қазақстан мектебі. 2019. - № 3. –Б. 29-30.
4. Тәнекеев М.Т., Адамбеков І.Қ. Қазақтың ұлттық спорт ойындары Алматы, 2014. 188б.
5. Төлеубекова Р.Х. **Этнопедагогика негіздері.** – Алматы: Дарын, 2001.
6. Сейсенбаева З. **Дене тәрбиесі және спорт теориясы мен әдістемесі.** – Алматы: Білім, 2013.
7. Жолымбетов Қ. **Дене тәрбиесінің ілімі мен әдістемесі.** – Алматы: Білім, 2007.
8. Құралбаев Н. **Қазақтың ұлттық ойындары және тәрбиелік мәні.** – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005.
9. Есиркепов Ж.М., Есиркепова Г.М. **Ұлттық ойындарды дене тәрбиесінде қолдану әдістемесі,** 2014.
10. Тәнекеев М. **Дене тәрбиесінде ұлттық ойындардың қолданылуы,** 2003.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНЫ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ФИЗИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Анарбек М.Б.

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
ФК-24-1к3, 2 курс студенті.

Исмайл Б.К.

Дене шынықтыру кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

badat.ismayl@mail.ru <https://orcid.org/0009-0003-3989-497X>

Аннотация:Мақалада жоғары оқу орындарында волейбол ойынын оқыту арқылы студенттердің физикалық және психологиялық қабілеттерін дамыту мәселелері қарастырылады. Волейбол – студенттердің жылдамдық, төзімділік, икемділік және күш сияқты физикалық қасиеттерін дамытатын, сонымен қатар ұжымдық жұмыс дағдыларын қалыптастыратын маңызды спорт түрі. Зерттеу барысында волейбол сабақтарының студенттердің денсаулығына, әлеуметтік белсенділігіне және эмоционалдық тұрақтылығына тигізетін әсері талданды. Сонымен қатар волейбол ойыны студенттердің жауапкершілік, тәртіп, көшбасшылық және өзара түсіністік сияқты қасиеттерін қалыптастыруға ықпал ететіні анықталды.

Түйін сөздер: волейбол, дене шынықтыру, студенттер, спорт, физикалық даму, психологиялық дайындық.

Қазіргі қоғамда жастардың денсаулығын сақтау және олардың физикалық белсенділігін арттыру маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Жоғары оқу орындарында дене шынықтыру пәні студенттердің физикалық дамуын қамтамасыз ететін негізгі пәндердің бірі болып саналады. Бұл пән жастардың денсаулығын нығайтып қана қоймай, олардың салауатты өмір салтын қалыптастыруға ықпал етеді.

Студенттік кезең – адамның тұлғалық және физикалық дамуының маңызды кезеңдерінің бірі. Осы кезеңде қалыптасқан өмір салты мен әдеттер адамның болашақтағы денсаулығына үлкен әсер етеді. Сондықтан жоғары оқу орындарында дене шынықтыру сабақтарын тиімді ұйымдастыру ерекше маңызды.

Спорттық ойындардың ішінде волейбол ерекше орын алады. Волейбол – қозғалыс белсенділігі жоғары, қызықты әрі динамикалық спорт түрі. Бұл ойын студенттердің физикалық қасиеттерін дамытуға ғана емес, олардың әлеуметтік және психологиялық қабілеттерін қалыптастыруға да ықпал етеді.

Волейбол ойынының басты ерекшелігі – оның командалық сипатта болуы. Ойын барысында әрбір ойыншы команда мүшелерімен үйлесімді әрекет етуі қажет. Бұл студенттердің бір-бірімен қарым-қатынас жасау дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Волейбол ойыны студенттердің жылдамдық, күш және төзімділік сияқты физикалық қасиеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады. Ойын барысында студенттер жиі қозғалыс жасап, секіру, жүгіру және бағыт өзгерту сияқты әрекеттерді орындайды. Мұндай қозғалыстар бұлшық еттердің дамуына және жалпы физикалық дайындықтың жақсаруына ықпал етеді.

Сонымен қатар волейбол адамның координациясын және қозғалыс дәлдігін дамытуға көмектеседі. Допты дәл қабылдау, беру және шабуылдау үшін ойыншының қозғалыстары нақты әрі үйлесімді болуы тиіс.

Волейболдың тағы бір маңызды артықшылығы – оның психологиялық әсері. Ойын барысында студенттер тез шешім қабылдауға үйренеді. Әрбір ойын сәтінде ойыншылар қарсыластың әрекетін бақылап, өз әрекеттерін соған сәйкес өзгертуі қажет.

Бұл студенттердің логикалық ойлауын және талдау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар ойын барысында пайда болатын жарыс элементі студенттердің жеңіске деген ұмтылысын арттырады.

Волейбол ойыны студенттердің эмоционалдық тұрақтылығын қалыптастыруға да көмектеседі. Ойын барысында кейде жеңіс, кейде жеңіліс болады. Мұндай жағдайлар студенттерді сабырлы болуға және қиындықтарды жеңе білуге үйретеді.

Командалық ойын болғандықтан, волейбол студенттердің әлеуметтік дағдыларын дамытуға да ықпал етеді. Ойын барысында студенттер бір-біріне көмектесіп, ортақ мақсатқа жету үшін бірігіп әрекет етеді.

Бұл олардың ұжымда жұмыс істеу қабілетін қалыптастырады. Қазіргі қоғамда командалық жұмыс дағдылары өте маңызды болғандықтан, волейбол сияқты спорт түрлерінің тәрбиелік маңызы ерекше.

Волейбол сабақтары студенттердің тәртіпті болуына да әсер етеді. Ойын барысында белгілі бір ережелерді сақтау қажет. Бұл студенттердің жауапкершілік сезімін қалыптастырады.

Сонымен қатар волейбол көшбасшылық қасиеттерді дамытуға мүмкіндік береді. Команда ішінде кейбір студенттер ойын барысын ұйымдастырып, командаластарына бағыт береді. Бұл олардың көшбасшылық қабілеттерін қалыптастырады.

Жоғары оқу орындарында волейбол сабақтарын дұрыс ұйымдастыру студенттердің қызығушылығын арттыруға көмектеседі. Сабақтарда түрлі ойын элементтерін қолдану студенттердің белсенділігін арттырады.

Мысалы, шағын турнирлер ұйымдастыру, топтық жарыстар өткізу және түрлі ойын жаттығуларын қолдану сабақтарды қызықты етеді.

Волейбол сабақтарының тағы бір маңызды нәтижесі – студенттердің денсаулығының жақсаруы. Тұрақты физикалық белсенділік жүрек-қан тамыр жүйесінің жұмысын жақсартады және ағзаның жалпы төзімділігін арттырады.

Сонымен қатар волейбол студенттердің стресс деңгейін төмендетуге көмектеседі. Қазіргі уақытта студенттер оқу жүктемесіне байланысты жиі психологиялық қысымға ұшырайды. Спорттық ойындар мұндай жағдайларда эмоционалдық демалыс ретінде қызмет атқарады.

Волейбол сабақтары студенттердің бос уақытын тиімді өткізуіне де ықпал етеді. Бұл олардың зиянды әдеттерден аулақ болуына көмектеседі.

Жалпы алғанда, волейбол – жастардың физикалық және психологиялық дамуына үлкен әсер ететін спорт түрі. Бұл ойын студенттердің денсаулығын нығайтып қана қоймай, олардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруға да ықпал етеді. Волейбол ойыны студенттердің тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруда маңызды тәрбиелік құралдардың бірі болып табылады. Қазіргі қоғамда тек физикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар психологиялық және әлеуметтік жағынан да дамыған тұлғаларды қалыптастыру ерекше маңызға ие. Волейбол сияқты командалық спорт түрлері осы мақсатқа жетудің тиімді құралдарының бірі болып саналады.

Волейбол сабақтары барысында студенттер бір-бірімен үнемі байланыста болады. Ойын кезінде әрбір қатысушы команда мүшелерінің әрекетін бақылап, оларға көмектесуге тырысады. Мұндай өзара әрекет студенттердің коммуникациялық дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Командалық әрекет арқылы студенттер өз пікірін жеткізуге, серіктестерінің ойын түсінуге және ортақ шешім қабылдауға үйренеді.

Волейбол ойынының тағы бір маңызды ерекшелігі – оның студенттердің жауапкершілік сезімін қалыптастыруға ықпал етуі. Командалық ойын болғандықтан, әрбір ойыншының әрекеті бүкіл команданың нәтижесіне әсер етеді. Егер ойыншы өз міндетін дұрыс орындамаса, бұл команданың жеңілуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан студенттер ойын барысында өз әрекеттеріне жауапкершілікпен қарауды үйренеді.

Сонымен қатар волейбол студенттердің ерік-жігер қасиеттерін дамытуға көмектеседі. Ойын барысында түрлі қиын жағдайлар туындауы мүмкін. Кейде команда ұтылып жатса да, ойыншылар күресті жалғастырып, жеңіске жетуге тырысады. Мұндай жағдайлар студенттердің табандылығын, шыдамдылығын және мақсатқа жетуге деген ұмтылысын арттырады.

Волейбол сабақтары студенттердің өзін-өзі бағалау деңгейіне де оң әсер етеді. Жаттығулар мен ойын барысында студенттер өз мүмкіндіктерін байқап, өз қабілеттерін бағалауға мүмкіндік алады. Бұл олардың өзіне деген сенімділігін арттырады.

Қозғалыс белсенділігі мен ойын элементтері студенттердің көңіл-күйін көтеріп, жағымды эмоциялар тудырады. Бұл оқу процесіндегі шаршауды азайтып, студенттердің жалпы психологиялық жағдайын жақсартады.

Волейболдың тағы бір маңызды артықшылығы – оның қолжетімділігі. Бұл спорт түрімен айналысу үшін күрделі құрал-жабдықтар қажет емес. Негізгі құралдар –

волейбол добы мен ойын алаңы ғана. Сондықтан волейбол жоғары оқу орындарында кеңінен қолданылатын спорт түрлерінің бірі болып табылады.

Ойын барысында орындалатын қозғалыстар омыртқа мен бұлшық еттердің дұрыс дамуына көмектеседі. Бұл студенттердің жалпы физикалық дайындығын жақсартады.

Жоғары оқу орындарында волейболды жүйелі түрде ұйымдастыру студенттердің спортқа деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Түрлі жарыстар мен турнирлер өткізу студенттердің белсенділігін арттырып, олардың спорттық жетістіктерге ұмтылуын күшейтеді.

Осылайша волейбол ойыны студенттердің физикалық дамуына ғана емес, олардың тұлғалық және әлеуметтік қасиеттерінің қалыптасуына да үлкен әсер етеді. Сондықтан жоғары оқу орындарында волейбол сабақтарын ұйымдастыру жастардың жан-жақты дамуына ықпал ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – Москва, 2015.
2. Садыков Т.С. Дене тәрбиесі және спорт теориясы. – Алматы, 2020.
3. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов. – Киев, 2017.
4. Bompa T. Theory and Methodology of Training. – Human Kinetics, 2019.
5. Кузнецов В.В. Волейбол теориясы және әдістемесі. – Москва, 2018.

МЕКТЕПТЕГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕНІҢ ЖАЛПЫ САУЫҚТЫРУДА ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІН АРТТЫРУ

Бектұрсын Р.Ғ.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші- ғ.м., аға оқытушы Муталиев Б.Т.

Өмірінің алғашқы жеті жылында балаларда маңызды қимыл дағдылары қалыптасып, денсаулығының негіздері нығаяды және жеке тұлғаның жан жақты дамуының шешуші алғышарттары құрылады. Бұл кезде дене тәрбиесінің маңызы зор, оның барысында ағза мүшелері мен жүйелерінің жұмысына оң ықпал ететін барынша тиімді амалдармен танысады. Қимыл қозғалыс ағза өміршеңдігі үшін табиғи күш береді, оның барлық мүшелері мен жүйелерін жаттықтырады. Қимыл қозғалыс арқылы ағзаның жалпы жағдайы жақсарып, жұмысқабілеті, төзімділігі және ауруларға қарсы тұрушылығы артады. Қимыл бала ақыл ойының дамуына жақсы ықпал етеді.

Мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесі күрделі процесс. Алғашқыда дене жаттығуларын орындау әдістерін меңгеру арнайы ұйымдастырылған дене шынықтыру сабақтарында орындалады, одан кейін бала бұл қимылдарды күнделікті өмірде өз бетінше қолдана бастайды, сондықтан белгілі бір қимылды қолдану дағдысы дене шынықтыру тәрбиешісімен, топтың немесе отбасының тәрбиешісімен тығыз өзара байланыста құрылады. Бұл жұмыс тиімді болу үшін оның әрқайсысы жақсы нәтиже беруі қажет. Бұл жерде дене шынықтыру тәрбиешісінің ролі барынша күрделі және жан жақты болады.

Бірінші кезекте мектеп жасына дейінгі балалар мекемесінде жұмыс істейтін мамандарда дене шынықтыру және сауықтыру жұмыстарының басымдығын түсінуі, мектеп жасына дейінгі мекеме ұжымын денсаулық жағдайына, балалардың дене және қимыл деңгейіне тұрақты көңіл бөлуін қамтамасыз етуі қалыптасуы керек. Бұл маман тек дене шынықтыру тәрбиешісі ғана емес, сонымен қатар мектеп жасына дейінгі балалардың анатомо-физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін білетін тәрбиеші болуы тиіс және қимылды орындау әдісін жетік меңгерген мектеп жасына дейінгі балалар дене тәрбиесінің ілімі мен әдістемесін, қимылдың биомеханикасын білуі тиіс. Оның міндетіне әр жастағы топтардың дене тәрбиесі бойынша барлық жұмыстарды сауатты жоспарлауды қамтамасыз ету мен дене тәрбиесі саласындағы мектепке дейінгі мекемедегі педагогтардың әдістемелік деңгейін жүйелі арттыру жатады.

Балалардың қимыл дамуын бағалау өте маңызды. Баланың бастапқы дене жағдайын бағалап, өмірлік маңызды қимыл іскерлігі мен дағдысын ары қарай дамыту бағдарламасын белгілеу үшін дене тәрбиесі маманы нақты болжам жасау әдісін меңгеруі тиіс.

Дене шынықтыру тәрбиешісі жұмысының маңызды жақтары балаларды оқыту мекемелеріндегі білім беру және тәрбиелеу процесінің бағыттарын анықтау, яғни балалардың дене және психикалық саулығын нығайтуға көмектесетін, өмірін ұйымдастырудың әсерлі және тиімді түрлерін қарастыратын бағдарламаларды таңдау болып табылады [1].

Дене тәрбиесі бойынша маманның кәсіби компоненттігі олардың өз қызметінде мектеп жасына дейінгі балалардың дене құрылымының заманауи тұжырымдамасын іске асыруға дайындығында болып табылады – тәрбие білім процессінде денсаулығын нығайту, дене және психикалық даму, әр баланың эмоциональдық саулығына бағытталады.

Мектеп жасына дейінгі баланың заманауи дене тәрбиесінің мотивациясы, ағзасының өзін-өзі жетілдіруіне, дене жаттығулары арқылы денсаулығын нығайту қажеттілігіне қалыптастыруы тиіс. Дене жаттығуларының әсерінен барлық мүшеміз бен ағзамыздың қызметтік сипаты өзгереді, олардың құрлысы жетіледі.

Мектепке дейінгі жас ерекшелігінде-ақ, балалар осындай әсерлер механизімі туралы бастапқы білім алуы керек.

Осыған байланысты дене тәрбиесі бойынша мамандарды дайындауда үшінні бағыт жаңа әрі маңыздысы болып табылады. Көрсетілген ағза жұмысы бойынша балаларды қалыптастыру әдісін меңгеру.

Бұл бағыт мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесі бойынша мамандарды дайындаудағы бағдарламаға қосылған «Дене тәрбиесінің әдісі мен ілімі және мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту», «Оқыту әдістерімен гимнастика», «Оқыту әдістерімен қимыл-қозғалыс ойындары», «Оқыту әдістерімен спорттық ойындар», «Дене тәрбиесі бойынша жұмыстар ұйымдастыру» пәндерінің аясында іске асырылады.

Оқу құралының екінші бөлімінде дене тәрбиесі ілімінің негізгі ұғымы ашылады, дене тәрбиесі құралы мен міндеттерінің ілімдік негіздері берілген, балаларды дене жаттығуларына оқыту әдістері, мектеп жасына дейінгі мекемелерде дене тәрбиесін ұйымдастырудың түрлі формалары қарастырылған.

Қосымшада, мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесі бойынша тәрбиешінің жұмысы үшін қажетті тәжірибелік материалдар ұсынылған.

Берілген құралдың мақсаты – студенттер мен тәрбиешілерді мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесі туралы заманауи түрде ұсыну, оларды қажетті заманауи әдістемелік материалдармен жабдықтау.

Дене тәрбиесі адам тәрбиелеу жүйесінің маңызды бөлігі. Өз кезегінде дене тәрбиесін баланың өскелең ағзасы мен оның атқаратын қызметін дамытуға бағытталған іс шаралар жүйесі ретінде балалармен тәрбие жұмысын жүргізудің барлық жұмыстары үшін өте қажетті деп есептеуге болады.

Дене шынықтыруды арнайы ұйымдастырылған педагогикалық процеске ендіру балалар дене тәрбиесі жүйесін жетілдіру бағыттарының бірі болып табылады, оны дене шынықтырудың тәрбиеші мамандары іске асыруы тиіс.

Бұл мамандарды даярлаудың ұтымды түрі педагогикалық жоғары және орта оқу орындарындағы мектепке дейінгі тәрбие факультетіндегі дене шынықтыру мамандығы болып саналады [2].

Мектеп жасына дейінгі балалардың өзіндік санасын қалыптастыру баланың жеке тұлғасын қалыптастыруға бағытталған тәрбие міндеттерінің бірі. Өзіндік сана мәселесіне өзін жан жақты бағалау жатады. Дене шынықтыру тәрбиешісі балалардағы өзіне деген дұрыс көзқарасын, өз ағзасының мүмкіндіктерін толық пайдалану мен өз қабілетін толық аша білу іскерлігін қалыптастыру үшін барлық мүмкіндіктерін қолдануы тиіс.

Ерік сапасын дамыту бұлшықет қызметінің қалыпты жұмыс жасауына жағдай жасайды. Ерік күшін жұмсамай қиын және күрделі қимылдарды орындау мүмкін емес.

Сабақтарда және ойын барысында көңіл күйдің дұрыс болуы маңызды. Ол балаларда сабақ басталар алдында қалыптасып, бүкіл сабақ барысында сақталуы тиіс. Дене шынықтыру тәрбиешісі сабақта дене жаттығуларын орындайтын балаларды қуанышқа бөлейтін барлық ықпалдарды толық пайдалана білуі тиіс. Бұл үшін қимыл белсенділігін арттырып, ойын және жарыстық әдістерді пайдалануы керек.

Мектеп оқушыларының дене қасиеттерін тәрбиелеу жөніндегі ғылыми-педагогикалық әдебиетті талдау төзімділікті дамытудың маңызды білімдік, сауықтырушы және тәрбиелік функцияларды атқаратындығын, қимыл-қозғалыс іс-әрекетінің жетілуіне ықпал ететіндігін, дене қасиеттерінің даярлығын жақсартатындығын, функционалдық көрсеткіштерді арттыратындығын, оқушының маңызды тұлғалық-қоғамдық, моральдық-ерік қасиеттерін қалыптастыратындығын куәландырады. Дәл сол кезде оқу-әдістеме әдебиетінде бастауыш сыныптарда төзімділікті дамытуға жеткіліксіз көңіл бөлінетіндігі анықталды.

Біз қазіргі мектеп оқушыларының төзімділікті дамыту деңгейінің тесттерді 2006 жылы орындау нәтижелерімен салыстырғанда төмендеп кеткенін анықтадық: бастауыш сынып оқушылары 90 с ішінде жүгіріп өту көрсеткіштері бойынша орташа алғанда 10,9%-ға; 6 мин ішінде жүгіруде - 11,2%-ға; 35 мин ішінде жүгіруде - 40%-ға артта қалып отыр. Осылайша, орындалатын жұмыстың ұзақтығына және қарқындылығына байланысты төзімділіктің төмендеу тенденциясы айқындалып отыр.

Төменгі мектеп жасындағы балалармен дене шынықтыру сабағында төзімділікті дамыту тәсілдерінің орны анықталды: 4,2% сабақтың кіріспе бөлігінде, негізгі бөлігінде 60%; қорытынды бөлігінде - 4,3%. Қалған уақыт спорттың базалық түрлерінің: жеңіл атлетиканың, гимнастиканың, шаңғы даярлығының, спорттық ойындар элементтері бар қозғалмалы ойындардың техникалық әрекеттерін меңгеруге бөлінеді.

2-4 сынып оқушыларының эксперимент басталғанға дейінгі дене қасиеттерінің даярлығы мен функционалдық күйінің құрылымы анықталды. Осындай құрылымның негізгі құрамдас бөліктері болып мыналар табылады:

- фактор I – организмнің функционалдық қабілеттері факторы;
- фактор II – буындардың қозғалғыштығы факторы;
- фактор III – жылдамдық және қуаттылық қабілеттері факторы;
- фактор IV – күш қабілеттері факторы.

Төзімділікті дамыту тәсілдерін басымырақ қолдана отырып, II-IV сынып оқушылары үшін дене шынықтыру сабақтарының мазмұнының бағдарламасы жасап шығарылды, атап айтар болсақ:

- бағдарламаның өзіне мемлекеттік білім беру стандартымен қарастырылған жаттығуларды үйренуді енгізетін базалық материалы (76,47%);
- төзімділікті дамытуға жаттығулар орындауды қосатын, бағдарламаның вариативтік бөлімі (23,53%).

Төменгі мектеп жасындағы оқушыларында төзімділікті дамыту тәсілдерін қолданудың жасап шығарылған әдістемесі циклдық сипаттағы жаттығуларды 8-20 мин бойы орындаудың үздіксіз әдісін ұсынуға болатындығын көрсетіп берді. Оқушылар 8-20 мин бойы үздіксіз жүгіріп өткен дене шынықтыру сабақтары, максималды қуаттылықтағы қашықтықтарды көп мәрте жүгіріп өту және орта қашықтықтарға жүгіру қолданылған сабақтармен салыстырғанда, 2-4 сынып оқушыларының төзімділігін дамытуға тиімді әсерін көрсестеді. Төзімділіктің оңды өзгерісіне үздіксіз ұзақ жүгірудің әсерімен функционалдық көрсеткіштердің артуы себепші болып отыр [3].

Болашақ мамандардың дене шынықтыруға деген мотивациясының ерекшеліктері (өз ортасында лайықты орын алу мақсатындағы дененің жақсы жетілуі, достық ынтымақтастық, бәсекелестік пен озық көрінуге тырысу), спорттық қызығушылық; іс барысындағы (іс барысындағы зейін қоюы); ойындық (көңіл көтеру құралы ретінде дене жаттығуларымен шұғылдану); болашақ мамандығы үшін қажетті білім мен дағдыны алуға байланысты кәсіби түрлері. Іс қимылды орындау мақсатындағы дене жаттығуларына деген қызығушылықтардың өзара байланысы.

Болашақ мамандарда атқаратын ісінің қажеттілігін қалыптастыру әдістемесі, яғни мектеп жасына дейінгі балалар дене тәрбиесінің мақсатты іс барысын ұйымдастыру.

Негізгі ұғымдар: конференция, іскерлік ойындар, семинар, дөңгелек үстел, көрмелер, туристік слет.

Оқушылармен кәсіби жұмысына деген ынта қалыптастыру бойынша атқарылатын жұмыс түрлерінің жалпы сипаттамасы. Жұмыс түрлеріне қойылатын талаптар (шығармашылық мінездеме, әрбір түрдің ерекшеліктерінің есебі, тапсырма нұсқаларын дайындау, болашақ мамандардың іскерлігі мен дағдысын дамыту).

Студенттермен кәсіби іскерлігіне деген ынтасын қалыптастыру, таңдаған мамандығына деген қызығушылығын дамыту мен дене шынықтыру-сауықтыру іс шараларына деген оң

көзқарасын қалыптастыру жұмыстарының үлгілері: мектеп жасына дейінгі балалар дене тәрбиесінің ілімі мен әдістемесіне үлес қосқан зерттеуші ғалымдармен кездесу, аудандық, қалалық, аймақтық дене шынықтыру-сауықтыру іс шараларына қатысу, іскерлік ойындар, дөңгелек үстел, көрмелер, дене тәрбиесінің түрлі мәселелері бойынша әдебиеттерді зерттеу, пікірталастар мен конференциялар. Барлық жұмыс түрлерінің бірлігі мен өзара байланысы.

Мектеп жасына дейінгілердің өзін-өзі тануын қалыптастыру – баланың жеке тұлғасын қалыптастыруға бағытталған тәрбие міндетінің біреуі. Өзін өзі тану мәселесіне, өзін-өзі адекваттық бағалау жатады. Дене тәрбиесі бойынша тәрбиешіге, балалардың өздеріне адекваттық қарым-қатынасын қалыптастыруға, өз ағзаларының мүмкіншілігін барынша пайдалана білуге, өз қабілеттерін толығымен ашу үшін қолдағы бар пайдалану қажет.

Ерік сапасын жетілдіру, бұлшық еті қызметінің дұрыс жұмыс істеуіне жағдай жасайды. Ерік күшінсіз күрделі және қиын қимыл-қозғалыстарды орындау мүмкін емес [4].

Ойындарда, сабақта эмоциональды оң фон жасаудың мәні зор. Ереже бойынша ол балаларда сабақты бастамас бұрын қалыптастырылады және барлық сабақ бойы сақталуы тиіс. Дене тәрбиесі бойынша тәрбиеші сабақтың эмоциональдығын арттыру үшін, дене жаттығуларын орындап жатқан мектеп жасына дейінгі балалардың көңілін көтеретін барлық факторларды пайдалануы тиіс. Бұл үшін қимыл қозғалыс белсенділігін арттырып, ойын, жарыс әдістерін қолдану керек және т.б. Ересектердің балалармен қарым-қатынасы олардың коммуникативтігін қайта жасап және байытады. Қарым-қатынасты жетілдіру үшін ересектердің балаларға дене жаттығуларын көрсету кезінде байланысты ұстап және орнатудағы озық ұстанымы маңызды орын алады.

Мектепке дейінгі балалардың ден жаттығуларын орындау кезіндегі белсенділігі, тәрбиеші оқытудың дидактикалық қағидаларын – таным қағидасы, белсенділік, оқытуды дамытатын жеке әдіс қағидаларын сақтау кезінде анықталады.

Дене тәрбиесі бойынша маманның кәсіби компоненттігі олардың өз қызметінде мектеп жасына дейінгі балалардың дене құрылымының заманауи тұжырымдамасын іске асыруға дайындығында болып табылады – тәрбие білім процессінде денсаулығын нығайту, дене және психикалық даму, әр баланың эмоциональдық саулығына бағытталады.

Мектеп жасына дейінгі баланың заманауи дене тәрбиесінің мотивациясы, ағзасының өзін-өзі жетілдіруіне, дене жаттығулары арқылы денсаулығын нығайту қажеттілігіне қалыптастыруы тиіс. Дене жаттығуларының әсерінен барлық мүшеміз бен ағзамыздың қызметтік сипаты өзгереді, олардың құрлысы жетіледі.

Мектепке дейінгі жас ерекшелігінде-ақ, балалар осындай әсерлер механизімі туралы бастапқы білім алуы керек.

Осыған байланысты дене тәрбиесі бойынша мамандарды дайындауда үшінні бағыт жаңа әрі маңыздысы болып табылады. Көрсетілген ағза жұмысы бойынша балаларды қалыптастыру әдісін меңгеру.

Бұл бағыт мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесі бойынша мамандарды дайындаудағы бағдарламаға қосылған «Дене тәрбиесінің әдісі мен ілімі және мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту», «Оқыту әдістерімен гимнастика», «Оқыту әдістерімен қимыл-қозғалыс ойындары», «Оқыту әдістерімен спорттық ойындар», «Дене тәрбиесі бойынша жұмыстар ұйымдастыру» пәндерінің аясында іске асырылады.

Оқу құралының екінші бөлімінде дене тәрбиесі ілімінің негізгі ұғымы ашылады, дене тәрбиесі құралы мен міндеттерінің ілімдік негіздері берілген, балаларды дене жаттығуларына оқыту әдістері, мектеп жасына дейінгі мекемелерде дене тәрбиесін ұйымдастырудың түрлі формалары қарастырылған [5].

Қосымшада, мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесі бойынша тәрбиешінің жұмысы үшін қажетті тәжірибелік материалдар ұсынылған.

Берілген құралдың мақсаты – студенттер мен тәрбиешілерді мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесі туралы заманауи түрде ұсыну, оларды қажетті заманауи әдістемелік материалдармен жабдықтау.

Дене тәрбиесі адам тәрбиелеу жүйесінің маңызды бөлігі. Өз кезегінде дене тәрбиесін баланың өскелең ағзасы мен оның атқаратын қызметін дамытуға бағытталған іс шаралар жүйесі ретінде балалармен тәрбие жұмысын жүргізудің барлық жұмыстары үшін өте қажетті деп есептеуге болады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың өзіндік санасын қалыптастыру баланың жеке тұлғасын қалыптастыруға бағытталған тәрбие міндеттерінің бірі. Өзіндік сана мәселесіне өзін жан жақты

бағалау жатады. Дене шынықтыру тәрбиешісі балалардағы өзіне деген дұрыс көзқарасын, өз ағзасының мүмкіндіктерін толық пайдалану мен өз қабілетін толық аша білу іскерлігін қалыптастыру үшін барлық мүмкіндіктерін қолдануы тиіс.

Ерік сапасын дамыту бұлшықет қызметінің қалыпты жұмыс жасауына жағдай жасайды. Ерік күшін жұмсамай қиын және күрделі қимылдарды орындау мүмкін емес.

Сабақтарда және ойын барысында көңіл күйдің дұрыс болуы маңызды. Ол балаларда сабақ басталар алдында қалыптасып, бүкіл сабақ барысында сақталуы тиіс. Дене шынықтыру тәрбиешісі сабақта дене жаттығуларын орындайтын балаларды қуанышқа бөлейтін барлық ықпалдарды толық пайдалана білуі тиіс. Бұл үшін қимыл белсенділігін арттырып, ойын және жарыстық әдістерді пайдалануы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Тайжанов С. «Салауатты өмір салтының негіздері» Әдістемелік құрал, Алматы, 2019
- 2 Тайжанов С, Қарақов А. «Денетәрбиесі: 3-кітап. Орта және жоғары сынып оқушыларының денетәрбиесі: Оқулық» Алматы: «Эверо», 2019
- 3 Тайжанов С, Қарақов А, Қарақов С. «Мектептің спорт алаңы, санитарлық-гигиеналық нормалар және қауіпсіздік ережелері: Әдістемелік құсыныстар» Алматы: «Эверо», 2019
- 4 Тайжанов С, Қарақов А. «Денетәрбиесі: 2-кітап. Бастауыш сынып оқушыларының денетәрбиесі: Оқулық» Алматы: «Эверо», 2019
- 5 Шегенбаев Н.Б., Азимбаев Ж.А., Мырзабек Л.Ә. Балалар мен жасөспірімдер спортының негіздері, Оқу құралы. Ташкент, «ITA press», 2019

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ САПАЛАРЫН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ЖЕКЕ ЖӘНЕ ТОПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шәймерден М.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші - ғ.м., аға оқытушы Муталиев Б.Т.

Әрбір адам туғаннан бастап-ақ белгілі бір қозғалыс мүмкіндіктеріне ие болады, себебі қозғалыс арқылы күнделікті өмірде түрлі қимылдар іске асады. Мысалы, қозғалыс белгілі бір уақыт ішінде бірнеше метрге жүгіре алу, салмақты көтере алу т.б. сандық, сапалық сипаттамасы бар әрқилы қимыл-әрекеттерінен тұрады. Сондай-ақ, ұзақ қашықтыққа жүгіру адам ағзасына әртүрлі салалық талаптар қояды және олар әртүрлі дене қабілеттерінен көрінеді. Дененің қимыл қабілеттері деп - адамның қозғалыс мүмкіндіктерінің әртүрлі қырларын айтамыз.

Әдебиеттерді талдау барысында балалық және жасөспірім кезеңдерде қозғалыс мүмкіндігін тәрбиелеу үшін қолайлы жағдайлар бар екендігіне көз жеткіздік. Қозғалыс мүмкіндіктерінің күшеюі мектеп жасындағы бала ағзасының жас ерекшелігіне сай келуі қозғалыс мөлшерлерінің іс-әрекетін реттеп отыратын иннервациялық механизмдердің жоғары қозғыштығына және зат алмасу процестерінің едәуір жеделдігіне байланысты болады. Бұл жастағы оқушыларға тән жүйке процестерінің өте қозғалмалылығы, қимылдың ең жоғары қарқыны, бұлшық ет босауының және жиырылуының тез ауысып өзгеріп отыруына байланысты. Біз талдаған зерттеулердің бірқатары спортпен жүйелі түрде айналыспайтын оқушылардағы жылдамдықтың жасқа байланысты даму динамикасын көрсетуге мүмкіндік береді, еңбектерінде олардағы жылдамдықтың даму динамикасы көрінеді.

Күшті адамның дене қас еті ретінде мынадай белгілер бойынша нақты анықталуы керек:

1. Күш, қозғалыстың механикалық сипаттамасы ретінде, денеге көлем салмағы - күш әсер етеді.

2. Күш адамның қабілеті-қасиеті ретінде, мысалға, "күштің жаспен қатар дамуы; спортшылардың күші спортпен айналыспайтындарға қарағанда көп" және т.б.

Егер бірінші мағынасында күшті қозғалыстың басқа да сипаттамаларымен бірге механизмді зерттеу объектісі ретінде көрсетсе, екінші мағынасында физиология, антропология дене тәрбиесі теориясындағы зерттеу пәні ретінде сипатталады.

Педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерде күш туралы айта келіп, әдетте Ньютонның екінші заңына, яғни күш дене жылдамдығына пропорционал, $[F=ma]$ деген заңына сүйенеді. Куат күші деп, дененің жылдамдығы жағынан жылдамдатушыға әсер ететін күшті айтады. Инерция

күшін бөлу, қарсы әрекетпен қозғалыс күшінің бөлінуі тәрізді шартты мәселе. Қарсы қимын күші дененің ауырлығынан туған кезде, олар жеделдетуге байланысты болмайды, тек салмақпен ғана анықталады (қозғалмай тұрып жүкті ұстау). Резеңкені немесе эспандерді созған кезде күш жылдамдатуға байланысты болмайды, ең бастысы сол зат тартылған ұзындықпен анықталады. Ең соңында, үйкелуден бір-біріне қарсы әрекеттуған кезде, күштің көлемі жолдың ұзақтығына емес, жылдамдығына тәуелді болады. Қозғалыстардың көпшілігінде ауырлық, инерция, деформация, күшею және итерілу күштері (үйкеліс) бір уақытта іске қосылады. Сондықтан да күштің, қозғалыстың басқа сипаттамасына байланыстылығы (жылдамдық, шашландату жолы) әдетте қиын. Түрдік үлгінің тәуелділігін [$F=ma$], таза түрінде тек әдейі жасалған лабораториялық жағдайда ғана байқауға болады.

Қандайда бір ұғымды анықтаудың ең жақсы тәсілі - адамның күш мүмкіндіктерінің деңгейін және өлшеу жолдарын көрсету. Оны динамометрмен немесе механикалық өлшеулер арқылы анықтауға болады [1].

Бұл фактор күштің (қозғалыс қабілеті ретінде) бұлшық еттің жұмысы арқылы белгілі бір көлемін көрсете алу мүмкіндігі болып табылады (механикалық әсер өлшемдері). Мағынасы жағынан дұрыс болса да бұл фаза стилистикалық жағынан "күш" деген сөздің әртүрлі мағынада қолданылуына байланысты бір сөздің мәнін қайталай беру тәрізді көрінеді.

Осылайша, адамның күшін сыртқы қимылдарға қарсы тұра алу қабілеті немесе бұлшық ет күші арқылы қарсы тұруы деп анықтауға болады. Қарсы қимыл-әрекет жұмысы процесінде, қарсы шығу күші деп - қимылға қарсы бағытталған күшті айтады да, кері шегіну кезінде - қозғалыс үстіндегі қимылды айтады.

Бұлшық еттер мынадай күштерді көрсете алатыны белгілі:

- өз ұзындығын өзгертпей (статистикалық, изометрлік тәртіп);
- ұзартылған жағдайда (плиометрикалық, жиырылу тәртібі).

Бұл кезеңдегі күштің ең жоғарғы мөлшерін әр түрлі, жоғарыда келтірілген бөлімдерді күш қабілетінің негізгі түрлерінің жіктелуі деп қабылдауға болады.

Мектеп оқушыларының дене тәрбиесі жүйесінде бұлшық ет күшін - адамның бұлшық ет қысымы арқылы сыртқы қимылға қарсы тұра алу қабілетін тәрбиелеуге көп орын бөліну керек. Бұлшық ет күшінің көрінуі - бұлшық ет аппараттарының іс - әрекетін ретке келтіретін жүйке процесінің дамуы мен жинақталуына байланысты. Жүйке жүйесінің вегетативті бөлігінің қызметін реттеуде, көлденең жолақты бұлшық еттердің физиологиялық жиырылу қабілеттері маңызды қызмет атқарады. Бұлшықеттер өзінің ұзындығын өзгертпей-ақ (статистикалық немесе изометрлік тәртіп), ұзындық қысқарғанда да (жиырылу немесе миометриялық тәртіп), ұзарған кезде де (жазылу немесе плиометрикалық тәртіп) күшті көрсете алады.

Зациорскийдің жіктеулері бойынша күш қабілеттері келесі түрлерге бөлінеді: бойға біткен күштілік (жай қозғалыстағы статистикалық тәртіп), жинамдықтың күштілігі (жылдам қозғалыста көрінетін динамикалық күш). Адамның жылдамдық күш қабілеті, жазылу және жиырылу (амортизациялық күш), сонымен бірге өте аз уақыт ішінде үлкен күш көлемін көрсете алу қабілетінен "жарылу күші" бөлінеді.

Бұлшық ет күштерін тәрбиелеуде маңызды мағынаның болуы - өсіп келе жатқан ағзаның жан-жақты дамуында, өндірістік еңбекке дайындауда және спорттық шеберлікті көтеруде маңызы зор[2].

Күш дайындығы мәселелерін зерттеудің өзектілігі спорттық практика сұраныстарынан келіп шығады. Күш дайындығының дұрыс жүйесін жасау арқылы спорттың көп түрінен спорттық нәтижелерді дамыту немесе жетілдіру шешуші факторлар болып саналатынын С.П.Летунов дұрыс атап өткен.

Күш адам ағзасының үйлесімді дамуына көмектесетін фактор екенін көптеген авторлар атап өтеді. Олардың ойынша, күш дайындығы жасуша жүйелері мен тұтас ағзаның еңбекке жарамдылығын, тұлғаның дұрыс құрылуын және басқа да дене қасиеттерін қалыптастырады, сондай-ақ, қозғалыстың дұрыс үйлесімділігін жетілдіреді.

Күшті дамыту деңгейі жеткіліксіз болса, мектеп жасындағы балалардың тірек қимыл аппараттары дұрыс дамымай қалады. Бұл дене тәрбиесі және спорттық жаттығулардың міндеттерін дұрыс шешуге кедергі болады.

Барлық бұлшық еттердің үйлесімді дамуын белгілі бір қозғалыс актісімен бұлшық ет күшін көрсете алу қабілетін дамытумен сәйкестендіре алудың маңызы зор. Бұл кезде мектеп жасындағы балалардың бұлшық ет күші дамуының ерекшелігін ескеру керек.

Төзімділік деп ағзаңың белгілі бір уақыт ішінде қандайда бір іс-әрекеттің нәтижесін төмендетпей орындай алу қабілетін айтады. Басқаша айтқанда, шаршауға қарсы тұра алу қабілетін айтады. Кейбір жағдайларда ең төзімді адамдардың өзінде де біраз уақыттан соң шаршаудың бірінші және екінші сатылары басталады. Күшею іс-әрекетті бұрынғы нәтижені жалғастыра алмауынан көрінеді. Бірнеше адам бір тапсырманы орындаған кезде шаршау олардың әрқайсысында әр мезгілде көрінеді. Бұның себебі, ең алдымен төзімділіктің әртүрлі деңгейлілігі. Басқаша айтқанда, төзімділік өлшеуіші уақыт болып табылады, белгілі бір уақыт ішінде адам іс-әрекеттің өнімділігін үзбей берілген жылдамдықта атқара алуға тиіс. Төзімділікті өлшеу үшін тікелей және жанама тәсілдерді қолданады. Тікелей тәсілде сыналудың қандай да бір тапсырма беріп (мысалы, белгілі немесе басқа да жылдамдықпен жүгіру), осы өнімділік жылдамдығымен жұмыс істеудің уақыт шегін анықтайды (жылдамдықты төмендеткенге дейін). Төзімділікті өлшеудің тікелей тәсілі әрқашан қолайлы бола бермейді, сондықтан көбіне жанама тәсілі қолданылады. Мысалы, спорттық тәжірибедегі төзімділікті қандай да бір ұзын қашықтықты басып өтуге бөлінген уақыт арқылы анықтауға болады (мысалы, ұзақ қашықтыққа жүгіру). Кейде төзімділікті барлығына бірдей берілген уақытта орындалған, стандарттық жүктемелерді бергеннен кейін (мысалы, шерулік жүгіруден соң (марш-броска)), қимылдардың дәлдігі және жылдамдығы арқылы қандай да бір тапсырманы орындау барысында нәтиженің төмендігі арқылы өлшейді.

Тәрбие процесі адамгершілік тәрбиені жинақтауды және адамгершілік тәрбиені моральдық ынталандыруды ұйымдастыру болып табылатын әр түрлі құралдардың көмегімен жүзеге асырылады.

Жас спортшы үшін мұғалім немесе жаттықтырушының Беделі бірінші орынға ие. Кіші орта мектептің оқушысы үшін жаттықтырушының сөзін ата-анасы немесе тіпті әжесі өзгерте алмайды. Осы кезеңде студенттерде өзі немесе отбасы үшін емес, команда үшін көп нәрсе істей алатын әлеуметтік белсенділік көп болады. Құрдастарымен қарым-қатынаста кең тілектестік байқалады, талқылау барысында тік мінездеме пайда болады, көмектесуге дайын болу, көңіл-күй әдетте қуанышты болады, оқыту психиканың дамуының басты факторы болып табылады.

Жеке психикалық процестерді дамыту жас спортшыны даярлаудың барлық бастапқы кезеңі бойы жүзеге асырылады. Оқыту мен тәрбиелеудің бірінші жылында педагогикалық әсер үйлесімнің болмауымен, құмарлық және ашық емес бағыттылығымен сипатталады.

Бастауыш спортшылар өздері үшін маңызды, олардың эмоционалдық уайымымен байланысты объектілерді тез қабылдайды, және көру оңай айқын және ыңғайлы симптомдар. Осыған байланысты ұғымдарды нақты анықтау, талаптарды дұрыс тұжырымдау және жаттықтырушы үшін маңызды болатындай міндет қою қажет.

Осы кезеңде жас спортшылардың жадында сақталатын жаттығулардың үлкен кешені енгізілетін болады.

Бұл жаста механикалық жады дамиды деп саналады. Көптеген жаттықтырушылар осы кезеңде Көрнекі құралдар мен демонстрацияларға бағытталған. Алайда, жаттығуды үйренмес бұрын, сіз қандай принцип бойынша құрылғанын, неге дәл осы тізбектің таңдалғанын және т. б. еске түсіруіңіз керек on.it бұл ғасырлық моральдық ережелер мен физикалық жаттығулар мағынасыз. Материалды түсінгенде ол жақсы сақталады және тез жанданады [3].

Балалардың назары таңдау және олар үшін өте маңызды. Олардың назарын бір нысанда ұстау өте қиын. Тәжірибелі жаттықтырушы студенттердің назарын басқа формаларға аударғанда студенттердің назары төмендегенін біледі. Ол үшін оң көңіл-күйді қалыптастыруға және оны нығайтуға бағытталған жаттығулардың кең спектрі қолданылады.

Бұл жастағы балалардың назары өте үлкен емес. Бұл, әрине, жас спортшы екі мектепте-білім беру және спорт мектебінде оқиды. Қазіргі уақытта Қазақстанда көптеген жаңа және күрделі Ақпараттық жүйелер бар болғандықтан, бұған назар аудару қажет. Оқушы бірте-бірте қажетті және тартымды заттарға назар аударады және оны үнемі қолдауды үйренеді. Оған назар аударту, оны қалыптастыру және бағыттау-бірінші оқу жылының және жас спортшыны тәрбиелеудің маңызды міндеттерінің бірі.

Оқытудың бастапқы кезеңінде ойлауды дамыту процесі анық бақыланады. Ойлау негізінен шынайы болса да, танымдық нысандар мен олардың арасындағы байланыстар айтарлықтай артады. Салыстыру процесі да әзірлеу сатысында. Балалардың заттар мен құбылыстардың белгілері мен қасиеттерін талқылауы негізінен визуалды бейнелер мен сипаттамаларға негізделген.

Ойлауды дамытуда екі кезең бар. Біріншісі-қызметтің визуалды жоспары жағдайында дайындықтың бастапқы кезеңіндегі барлық материалдарды талдау, яғни жас спортшылар бұл жағдайда шынайы заттарға немесе олардың тікелей аналогтарына сүйенеді. Екінші кезең-абстрактілі және жалпылама қабілеттерін дамытуда көрінеді, екі-үш жыл бойы жүйелі дене жаттығуларынан кейін басталады. Бұл процесс, әрине, жеке ерекшеліктері бар, яғни біреу бұл функциясы тез дамып, екіншісі баяу дамиды.

Жалпы білім беретін және спорт мектептерінде олар жас спортшының имитация сияқты маңызды ақыл-ой қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Алдын ала дайындық кезеңінде жас спортшыны таныстыру өз дамуының екі кезеңінен өтеді. Спорттық қозғалыстың алғашқы үлгілері қозғалыстың нақты түрін сипаттайды, онда бөлшектер аз, тұрақтылық көп, өзгерістер аз және өзара іс-қимыл мен өзгерістерді көрсетпейді. Бұл олардың сипаттамасын толық көлемде көрсетпеген, бірақ осы заңдар бойынша туындыны айқындау және көрсету қабілетін қалыптастыру бағытында дамитын осы объектілердің үлгілік жағдайын бейнелеуге (туындыны ұсынуға) тән. Алынған көріністер шынайы бейнелерді жасайды.

Бұл жаста шығармашылық қиялды дамыту үшін алғышарттар пайда болады, бұл спорттық дайындық кезеңдеріне және Олимпиада ойындарында өнер көрсетуге дейін маңызды. Шығармашылық қабілеттерін жоғары деңгейде дамыту оқушыға да, жаттықтырушы-тәрбиешіге де құнды қызмет көрсетеді.

Шығармашылық идеялар жас спортшылардың жеке, өнертапқыштық іс-әрекетіне (барлық жаттығулар, ойындар, манипуляциялар және т.б.) байланысты тапсырмаларды орындау кезінде қалыптасады. Осындай шығармашылық ойындарда дамып келе жатқан тұлғаның сезімі, яғни оның нақты заттарға деген эмоционалдық қатынасы айқын көрінеді.

Жаттығу сабақтары басқа да психикалық үрдістер сияқты балалардың көңіл-күйі туралы жалпы түсінігін өзгертеді. Жас спортшы мектептер мен спорт клубтарында тәртіп ережелерін біртіндеп меңгереді. Осы ережелерді орындау кезінде бала өз жұмысымен қанағаттану сезімін сезінеді және оны жаттықтырушы Мақтайды. Ережелерді бұзу кейде жаттықтырушыға ұнамауы мүмкін алаңдаушылық тудырады. Жас спортшылардың жауапкершілігі осылай қалыптасады.

Эстетикалық, этикалық және адамгершілік сезімдердің қалыптасуы үлкен маңызға ие. Бастауыш сынып оқушыларының көңіл-күйі үнемі тез өзгереді. Сүйікті адамның немесе ересектердің қате әрекеттеріне түсінбеушіліктің, имандылықтың болмауы немесе ұқыпсыз қарым-қатынасы, яғни эмоциялық реакциялардың пайда болуына алаңдаушылық туғызады.

Бұл жаста болашақ азаматтың адамгершілік қасиеттерінің тұрақтылығы мен сенімділігінің іргетасы қаланады. Балалардың еркі әлсіз және тұрақсыз, сондықтан барлық педагогикалық құралдарды оларды жетілдіруге шоғырландыру, қабылданған шешімдерді мұқият орындауды үйрету, басталған жұмысты аяғына дейін жеткізу қажет.

Бұл жерде жаттықтырушының рөлі оны оқыту және осы жастағы балаларды тәрбиелеу мен тәрбиелеу заңдарын білу үшін маңызды.

Дене шынықтыру жаттығулары кезінде жас спортшының ерік-жігері нығаяды, яғни жаңа білім, шеберлік пен дағдыларды алу үшін спорттық дайындықтың алғашқы кезеңдерінде әр түрлі жас ерекшеліктерімен және спорттық жаттықтыру әдістерімен қалыптасатын ерік күші талап етіледі.

Жасөспірімдік жас-Бұл жеке тұлғаның қалыптасу кезеңі. Жасөспірім оның кейбір қарапайым міндеттерді өз бетінше шешуге күші бар екенін байқады және ол өзін ересектер санатына қосуды талап етеді. Алайда, ересектер мен жеке талқылау орта есеппен тек 12-13 жастан бастап ересек жасөспірімдерге тән.

Жасөспірімнің өзінің жеке басы туралы пікіріне сәйкес өту талабы (жиі қатыгездік) оның мінез-құлқына, оқуына, тәрбиесіне әсер етеді.

Сонымен қатар, қалыптасудың өзіндік құралы ретінде академиялық және спорттық жетістіктер пайдаланылады. Бұл жағдайда алдыңғы дайындық кезеңінде жас спортшылармен жұмыс істеу барысында болатындардан басқа педагогикалық құралдар талап етіледі.

Жасөспірімнің жасы, әсіресе жыныстық жетілудің бастапқы кезеңінде (оны екінші жыныстық белгінің даму дәрежесі бойынша нақты анықтауға болады), педагогикалық әсер ету үшін өте қиын болады. Жасөспірімнің басынан кешкен барлық толқулары мен қиындықтары отбасы, мектеп және жаттықтырушы тарапынан өте сезімтал және Елеулі көзқарасты талап етеді[4].

Жасөспірім өзін жеке тұлға ретінде сезінуге және мойынсұнуға тырысады. Осы кезеңде

жас спортшы өз бетінше жаттығып, топтық жаттығу топтарын басқаруға қатысуға, сондай-ақ жарыстарды ұйымдастыруға және өткізуге қатысуға рұқсат етуі қажет.

Жасөспірімдердің танымдық мүдделері әртүрлі. Мысалы, заманауи музыкадан классикалық музыкаға, өлең жазуға және т.б. бұл, әрине, жоғары кәсіби спортшыны қалыптастыру үшін де, тұлғаның жан-жақты дамуы үшін де қолайлы жағдай жасайды. Жасөспірім қоршаған ортаны түсіну үшін көп білу және өз білімдерін өз бетінше толықтыру қажет екенін біледі. Оқыту барысында ол ойларды тоқу үшін көп пайда бар екенін түсінеді, бірақ оқу қызметінде зубрежка жиі қолданылады.

Бұл жаста арқаны ұсақ себептермен жүктеудің қажеті жоқ, себебі олар жасөспірімнің назары үшін негізгі ақпаратты меңгеруіне кедергі келтіреді, ал жады жыныстық жетілудің бастапқы кезеңінде айтарлықтай төмендейді. Жасөспірім бір қызмет түрінен екіншісіне тез өтеді, оған бұл әртүрлілік өте ұнайды, бірақ жаттығудың бастапқы кезеңінде жас спортшылармен қалай болғым келеді. Осыдан кейін жасөспірім жұмыстың бір түріне терең назар аударумен айналысқанының бәрін ұмытады. Жасөспірімдер спортшыларының жаттығу кезінде назар аудару деңгейі артады.

Оқыту барысында ойлаудың белсенді дамуы орын алады. Жасөспірім ғылыми ұғымдарды зерттейді, оларды қорытады және көптеген ортақ пікірлерді айтады. Оның ойлары дерексіз. Осы уақытта ол жалпы білім беретін мектептерде меңгеруге және спорттық дайындық барысында алған білімдерін алуға болатын спорт туралы теориялық білімнің күрделі курсына қол жеткізді.

Мұндай армандылық болашақ жұмысқа дайындалатын болады, ал жаттықтырушының спорттық кейіпкерлер туралы әңгімелері жасөспірім өз арманын іске асыра алатынына сендіреді.

Жас өспірімдердің қуаныш сезімі алға қойған мақсатқа жеткенде жиі көрінеді, бірақ ол өте қуанышты және кіші мектеп оқушыларының ыстық көрінісінен ерекшеленеді [5].

Жасөспірімдер өз сезімдерін көрсетеді, әсіресе олар тітіркенген кезде. Қоршаған ортадағы іс-әрекеттер мен пікірлерге өте сезімтал, бұл тұлғаның оң қасиеттерін қалыптастыру және адамгершілік тәрбиені күшейту үшін қолайлы жағдай жасайды.

Дене жүктемелерін орындау, күрделі және кешенді жаттығуларды орындау кезінде жасөспірім барынша ерік танытады. Алайда, осы жастағы белсенді тұлғаны тәрбиелеу және қалыптастыру оқушылар қандай мақсатпен шұғылдануға тиіс болған жағдайда өте тиімді. Мақсаты жоғары болған сайын, жасөспірімге өзінің спорттық қызметін ұйымдастыру оңайырақ, оның әлеуметтік маңыздылығы соншалықты айқын.

Бұл жастағы әлеуметтік белсенділік ересек әлемде қарым-қатынас нормаларын тез қабылдауда, құндылықтар мен қасиеттерді алуда көрінеді.

Спорттық жетістіктер жасөспірімдер жаттықтырушысы жаттығу сабақтары кезінде қойылған күрделі міндеттерді шеше алады және жоғары нәтижелер көрсете алады. Алайда, тұлға әлі толық қалыптаспаған. Жасөспірім спортта жетістікке жеткеніне қарамастан, оның әлемі оның нақты өмірі үшін қызықты, ал спорт жұлдызы болған жасөспірімдер мәдени мұғалім-жаттықтырушы менталдық жаны бар. Жасөспірімдік жас жеке сипаттамалары көп бір мезгілде барлық үшін аяқталмайды. Осы жас кезеңінің соңында жеке тұлғаның одан әрі қалыптасуы жас деп аталады.

Осы кезең ішінде спорттық кірістер аймағына қол жеткізуде бірнеше гендерлік айырмашылық бар. Қыздар үшін ол 12-14 жастағы стартпен (жүзу, спорттық және көркем гимнастика, мәнерлеп сырғанау), ұлдар үшін 14-15 жастағы жүзу, 13-16 жастағы мәнерлеп сырғанаумен ерекшеленеді. Үйлесімділіктің жоғары деңгейін талап ететін бұл спорт түрлері жасөспірімдік жаста, дене қабілеттерін ұштастыруды талап ететін спорт түрлерінде жоғары нәтижелерге ие болады.

Жастар-бұл тұлғаның дамуы мен қалыптасуының соңғы кезеңі. Ушинский жастықты өртте адам мінез-құлқын дамытады, сондықтан оттан қорықпай, оттан қорықпай, қоғам үшін қауіпті емес, оның еркін жануына кедергі келтірмейді және онда болуы тиіс барлық материал жақсы болатындай етіп жасау керек.

Бұл жаста жеке адамның өзіне деген талаптары артады. Қоғамның талап етуі мен өзіне талап ете отырып, жастар өз ар-ожданына жүгінеді, өз қателіктері үшін жасаған қателіктері үшін мақтаныш сезімін сезінеді.

Жастыққа қажеттілік бала немесе қыз тәрбиеленіп отырған отбасының өміріне байланысты күтіп-бағу бойынша өзгереді. Айта кету керек, көп жылдық спорттық дайындықтан өткен көптеген жас спортшылар адам мәдениетінің тек еңбекпен анықталғанын және қамтамасыз

етілетіндігін біледі. Бұл жаста физикалық және спорттық жетілуге үлкен қажеттілік бар, ол айтарлықтай жеке күш-жігерді талап ететін физикалық жүктемелерге ғана жетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Құсмиденов М.Е. Дене шынықтыру жәе спорт жөніндегі ғылыми-зерттеу жұмысының негіздері. Алматы, 2019
- 2 Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. Қазақстан Республикасында дене шынықтыруды және спорты дамытудың 2001-2005 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы. №571, // Астана, 2001 ж.
- 3 Тайжанов С, Қарақов А. «Дене тәрбиесі: 4-кітап. Жоғары оқу орындарына арналған оқулық: Оқулық» Алматы: «Эверо», 2019
- 4 Тайжанов С. «Қазақтың ұлттық ойындары: Мектепте 5-7 сынып оқушыларына арналған. Оқу құралы» Алматы: «Эверо», 2019
- 5 Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері.- Алматы: Санат, 2011 ж.

СПОРТШЫЛАРДЫҢ ОЙЫН ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ ТИІМДІЛІГІН ДЕНЕ МҮМКІНДІГІ НЕГІЗІНДЕ АРТТЫРУ

Серикбаев Б.С

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші- ғ.м., аға оқытушы **Сапарбеков Н.С**

Тәрбиелеу процесі түрлі құралдармен атқарылады, олар адамгершілік ағарту адамгершілік тәрбие жинақтауды ұйымдастыру және адамгершілік ынталандыру болып табылады.

Жас спортшы үшін мұғалімнің, жаттықтырушының беделі бірінші орында тұрады. Бастауыш сынып оқушысы үшін жаттықтырушының сөзі әке – шешесі де тіпті әжесі де өзгерте алмайтын заң. Бұл кезеңде оқушыларда үлкен қоғамдық белсенділік пайда болады, олар өзі немесе отбасы үшін емес, ұжым үшін көп нәрсе жасай алады. Қатарларымен қарым – қатынаста кең пейілділік, талқылау барысында тік мінезділік, көмекке әзірлік байқалады, көңіл – күйі әдетте қуанышты болады, оқыту психиканы дамытудың негізгі факторы болып табылады

Жекелеген психикалық процестерді дамыту жас спортшыны оқытудың бүкіл бастапқы сатысы бойында жүргізіледі. Педагогикалық ықпал үшін оқыту және тәрбиенің бірінші жылында жеткіліксіз үйлесім біршама албырттық және бағыттың айқын болмауы тән.

Жаңадан бастаушы спортшылар өздері үшін маңызы бар, олардың көңіл – күй мазасыздануларына байланысты нысандарды және көзге тез шалынатын түсінікті және ыңғайлы белгілерді тез қабылдайды. Осыған байланысты ұғымдарды нақты анықтап, талаптарды қолайлы қалыптастырып, қойылған міндетті жаттықтырушы үшін де маңызды болатындай ету қажет.

Осы кезеңде жас спортшылардың есінде сақталатындай үлкен жаттығулар кешені ендіріледі.

Бұл жаста механикалық есте ұстау қабілеті дамиды деп есептеледі. Балалар әңгімелегенге қарағанда көрсетілген жаттығуларды тез есте ұстайды. Көптеген жаттықтырушылар бұл сатыда көрнекі құралдар мен бейнелеп көрсетуге ден қояды. Алайда жаттығуды үйренуге тапсырма берместен бұрын оны көрсетумен қатар оның қандай принципке құрылғанын аталған бірізділік неліктен таңдалып алынғанын, т.б. есте ұстау қажет. Бұл жастағылардың адамгершілік ережелері мен дене жаттығуларын мағынасыз есте ұстауы тиімді емес. Материалды ойға түйгенде ол жақсы сақталып, тез жаңғырады.

Балалардың зейіні таңдау сипатында болады және олар үшін өте маңыздысына қарай бағытталады. Олардың зейінін бір нысанда ұстап тұру өте қиын. Тәжірибелі жаттықтырушы тәрбиеленушілерінің зейіні қашан төмендейтінін біледі, сол кезде ол оқушылардың зейінін басқа нысанға аударады. Осы мақсатта оң көңіл – күй тудыру және оны күшейтуге бағытталған жаттығулардың кең шеңбері пайдаланылады [1].

Бұл жастағы балалардың зейін көлемі үлкен емес. Бұл табиғи нәрсе, жас спортшы екі мектептің яғни білім беру мен спорттық бағдарламалар бойынша оқиды. Көптеген жаңа және қиын ақпараттарды қабылдап соған зейін аударуға тура келеді. Оқушы біртіндеп зейінін қажетті және сырты тартымды заттарға аударып, соны тұрақты сақтауға үйренеді. Зейінді тудырып, оны қалыптастыру және оны бағыттау білу – алғашқы оқу жылы мен жас спортшы тәрбиесінің маңызды міндеттерінің бірі.

Оқытудың алғашқы сатысында ойлауды дамыту процесі нақты бақыланады. Ойлау негізінен нақты болып қалғанмен танымдық нысандар саны мен олардың арасындағы қарым – қатынас біршама ұлғаяды. Сондай – ақ салыстыру процесі дамытылады. Балалардың заттар мен құбылыстардың белгілері мен қасиеттері туралы талқылау негізінде негізінен көрнекілік бейнелеу мен сипаттау жатыр.

Мұнда ойлауды дамытудың екі сатысы байқалады. Біріншісі – алғашқы оқыту сатысында барлық материалдарды талдау көрнекілік - әрекетті жоспарда жүргізілген жағдайда, яғни жас спортшылар бұл жағдайда ақиқат заттарға немесе олардың тікелей баламасына сүйенеді. Екінші сатысы – абстрактілеу мен жалпылау қабілеттерін игеруде байқалады, дене жаттығуларымен екі – үш жыл жүйелі айналысқан соң басталады. Бұл процесс, әрине, жеке ерекшеліктерге ие, яғни біреуінде мидың аталған қызметі тез дамыса, келесісінде – баяу дамиды.

Жалпы білім беретін және спорттық мектептерде жас спортшының елестету тәрізді маңызды психикалық қабілетін дамытуға көмектеседі. Жас спортшыны алдын ала даярлау сатысында елестету өз дамуының екі кезеңінен өтеді. Спорттық қозғалыстың алғашқы үлгілері ақиқат нысанды жақын сипаттайды, оларда бөлшектері аз, тұрақтылық көп, өзгерісі аз, өзара байланыс әрекет пен өзгерісті көрсетпейді. Бұл нысандардың жуық шамадағы жағдайын олардың сипаттарын толық көрсетпейтін, бірақ сол заңдылықтар бойынша жұмыс атқара бейнелеп, анықтай білуді қалыптастыру бағытында дамиды бейнелеуге (өнімді елестету) тән. Туындаған елестетулер ақиқат бейнелерді жасайды.

Бұл жаста спорттық дайындық сатылары мен Олимпиада ойындарында өнер көрсетуге дейін маңызы зор шығармашылық елестетуді дамыту үшін алғышарттар болады. Шығармашылық қабілеттің жоғары деңгейде дамуы спорттық жетілдіруде тәрбиеленуші үшін де, тәрбиеші – жаттықтырушы үшін де құнды қызмет көрсетеді.

Шығармашылық елестету жас спортшылардың жеке, ойлап тапқандарымен байланысты тапсырмаларды орындауда қалыптасады (барлық жаттығулар, ойындар, айла – шарғылар, т.б.). Бұндай шығармашылық ойындарда дамушы тұлғаның сезімі, яғни оның ақиқат нәрселерге деген көңіл күй көзқарасы айқын көрінеді.

Оқу – жаттықтыру сабақтары да басқа психикалық процестер тәрізді балалар көңіл күйінің жалпы ойпатын өзгертеді. Жас спортшы біртіндеп мектептегі, спорт секцияларындағы үйлеріндегі бірқатар мінез – құлық ережелерін меңгереді. Осы ережелерді орындау барысында бала өз ісіне қанағаттану сезімін басынан өткереді, ал оны жаттықтырушысы мақтаса, қуанғанын білдіреді. Ережені бұзу кейде жаттықтырушы тарапынан көңілінен шықпауы мүмкін деп қорқақтауды туындатады. Жас спортшыларда жауапкершілікті дамыту осылай қалыптасады.

Эстетикалық, этикалық және адамгершілік сезімдерді қалыптастырудың маңызы зор. Төменгі сынып оқушыларында көңіл күй тұрақсыз тез өзгеріп отырады. Жақын адамыңның немесе ересек адамның қате әрекетіне деген түсінбеушілігі, ұнатуы немесе немқұрайлы қарауы, яғни көңіл күй реакцияларының көрінуі үшін мазасыздануға жол ашады.

Бұл жаста болашақ азаматтың адамгершілік сапаларының мықтылығы мен сенімділігінің іргетасы қаланады. Балалардың ерік – жігері әлсіз және тұрақсыз, сондықтан барлық педагогикалық құралдарды соны жетілдіруге бағыттап, оларды зейін салып, мұқият болуға қабылдаған шешімін дер кезінде орындауға, бастаған ісін соңына дейін жеткізуге үйрету қажет.

Мұнда жаттықтырушының орны оның дайындығы мен осы жастағы балаларды оқыту мен тәрбиелеудің заңдылықтарын білуінің маңызы зор.

Дене жаттығулары сабақтарында жас спортшының, ерік-жігері бекиді, яғни жаңа білімді іскерлік пен дағдыны меңгеру үшін ерік – жігер күші талап етіледі, ол спорт дайындығының алғашқы сатыларында түрі мен мазмұны жағынан әр түрлі, жасына сәйкес спорттық жаттықтыру құралдарымен және әдістерімен қалыптастырылады.

Жасөспірімдік кезең – бұл өзіндік қалыптасу кезеңі. Жасөспірім өзінің бойында кейбір қарапайым міндеттерді дербес шешу үшін күш барын байқап, оның бойында өзін ересектер санатына қосу қажеттігі туралы талап туындайды. Алайда ересек және дербес талқылау орта есеппен 12-13 жастан басталатын үлкен жасөспірімдік жасқа ғана тән екенін ескеру қажет.

Жасөспірімнің өзінің жеке тұлғасы туралы өз пікіріне сай орын алу талабы (көбінесе асыра бағалау) оның мінез – құлқына, оқуына, жаттықтыруына деген көзқарасында әсер етеді.

Сонымен қатар оқудағы, спорттағы табыстары өзіндік қалыптасу құралы ретінде қолданылады. Бұл жағдайда алдыңғы дайындық сатысындағы жас спортшылармен жұмыс барысындағы қарағанда басқаша педагогикалық құралдар талап етіледі.

Жасөспірімнің, әсіресе, жыныстық жетілудің алғашқы кезеңіндегі жасы (оны екінші жыныстық белгілерінің даму деңгейі бойынша дәл анықтауға болады) педагогикалық ықпалдар үшін өте қиын болады. Жасөспірімнің басынан өткеретін барлық толқыныстары мен қиындықтарына отбасының, мектеп пен жаттықтырушы тарапынан өте сезімталдық пен байсалды көзқарас қажет етеді.

Жасөспірім өзін тұлға ретінде танып, мойындатуға құмар келеді. Бұл кезеңде жас спортшыға өз бетінше ширату жаттығуларын жасауға рұқсат етіп, оны алдын ала даярлық топтарына басшылық жасау мен жарыстарды ұйымдастырып және өткізуге қатысуға тарту қажет.

Жасөспірімдердегі танымдық қызығушылықтары сан түрлі болып келеді. Мысалы, заманауи әуеннен классикалық әуендерге дейін спортпен шұғылданудан өлең жазуға дейін, т.б. Бұл әрине, жоғары дәрежелі спортшыны қалыптастыру үшін де, жеке тұлғаны жан – жақты дамыту үшін де қолайлы жағдайлар тудырады. Жасөспірім қоршаған өмірді түсіну үшін көп біліп, өз білімін дербес толықтыру қажет екенін біледі. Оқыту барысында ол ойға тоқудың пайдасы көп екенін түсінеді, бірақ оқу әрекетінде әлі де механикалық есте сақтау жиі қолданылады.

Бұл жаста есті ұсақ – түйек дәйектермен артық жүктемелеудің қажеті жоқ, себебі олар жасөспірімнің зейіні үшін негізгі ақпараттарды сіңіруге кедергі келтіреді, ал ес жыныстық жетілудің алғашқы кезеңінде біршама төмендейді. Жасөспірім бір әрекет түрінен екінші түрге тез өтеді, бұл көптүрлілік оған өте ұнайды, бірақ алғашқы даярлық сатысындағы жас спортшылардағыдай жиі болғанын қаламайды. Бұдан кейін жасөспірім жұмыстың бір түріне терең ден қойып айналысып қалғанының барлығын ұмыт қалдырады. Спортшы жасөспірімнің зейіні оқу-жаттықтыру сабақтары уақытында дене жаттығуларын оқытқанда бір шама жақсарайды.

Оқыту барысында ойлау белсенді дамиды. Жасөспірім ғылыми ұғымдарды меңгеріп, оларды қорытып, көптеген жалпы талқылауларды айтады. Оның ойы абстрактылы сипатта болады. Бұл кезде спорт жөнінен теориялық білімнің күрделі курсына оның шамасы жетеді, ол жалпы білім беретін мектептерде меңгеріп, спорттық жаттықтыру барысында алған білімін қорыта алады.

Жоғары дәрежеде елестету жас спортшыға ойша олимпиада чемпионына, ұшқышқа, т.б. айналуына мүмкіндік береді. Бұндай арманшылдық мәні жағынан болашақ жұмысына дайындық болады, ал жаттықтырушының спорт қаһармандары туралы айтқан әңгімелері жасөспірімді өз арманын шындыққа айналдыруға болатынына көз жеткізеді.

Жасөспірімдердегі қуаныш сезімі қойған мақсатына жеткен кезде жиі көрінеді, ол қатты қуанғанымен, төменгі сынып оқушыларында көрінетін қызу көріністен ерекшеленеді.

Жасөспірімдер өз сезімін, әсіресе ашуланғанда қызу көрсетеді. Қоршаған ортаға жасалған әрекеттер мен айтылған сөздерге өте сезімтал келеді, ол тұлғаның оң қасиеттерінің қалыптасуы мен адамгершілік тәрбиені күшейтуге жақсы жағдай тудырады [2].

Дене жүктемелерін орындауда, қиын және күрделі жаттығуларды орындағанда жасөспірім ерік жігерін барынша көрсетеді. Алайда, бұл жастағы жігерді тәрбиелеу мен оны қалыптастыру оқушылар немен айналысуы, қандай мақсатта айналысуы қажет болған жағдайда өте тиімді болады. Мақсат жоғары болған сайын, жасөспірімге оның қоғамдық мәні анық болып, оның спорттық әрекетін ұйымдастыру жеңіл болады.

Бұл жастағы әлеуметтік белсенділік ересектер әлеміндегі қарым-қатынаста кездесетін нормаларды құндылықтар мен қасиеттерді меңгеруде тез қабылдаудан көрінеді.

Спорттық жетістіктер жасөспірімнің өзіне жаттықтырушысы оқу-жаттықтыру сабақтары барысында қойған күрделі міндеттерді шешіп, жоғары нәтижелер көрсете алатынын білдіреді. Алайда, тұлға әлі толық қалыптаспаған. Жасөспірім спортта қаншалықты жетістіктерге жеткенімен, өз әлемі, өзінің ақиқат өмірге деген қызығушылығы бар жасөспірім болып қалады, ал спорт жұлдызы болған жасөспірімдерге парасатты жаны ауыратын мәдениетті оқытушы – жаттықтырушы өте қажет. Жасөспірімдік жас барлығында бірдей уақытта аяқталмайды, бұнда жеке тұлғалық ерекшеліктер көп байқалады. Осы жас кезеңі аяқталған соң жеке тұлғаның одан ары қалыптасуы өзгешерек болады, ол жастық шақ деп аталады[3].

Бұл кезеңде спорттық табыстар аймағына жетуде біршама жыныстық айырмашылықтар байқалады. Қыздар үшін ол 12-14 жаста (жүзу, спорттық және көркем гимнастика, конькимен мәнерлеп сырғанау), ал ұлдар үшін – 14-15 жас-жүзу 13-16 жас-конькимен мәнерлеп сырғанау түрлерінде, басталуымен ерекшеленеді. Бұл үйлесімділік қабілетінің жоғары деңгейін талап ететін спорт түрлері үйлесімділікпен дене қабілеттері қатар қажет болатын спорт түрлерінде бозбалалық жаста нәтиже көп жоғары болады.

Жастық шақ – тұлғаның биологиялық есеюі мен қалыптасуының аяқтаушы сатысы К.Ушинский жастық шақты жандыратын алауда адамның мінез – құлқы шыңдалып шығады, сондықтан бұл алауды өшірмей, одан қорықпай, оған қоғам үшін қауіпті деп қарамай, оның еркін жануына кедергі келтірмеу керек, ал бұл жастағы адамның жанына құйылатын материалдың сатысы жақсы болуын қадағалау қажет деп жазды.

Бұл жаста тұлғаның өз - өзіне қоятын талабы күшейеді. Қоғамның талаптары мен өзіне талап қоя отырып, жастар өзінің ар-ұятына жүгінеді, өзін өз қателігі үшін сынға алып орындалған парызынан мақтаныш сезінеді[4].

Жастық шақ қажеттіліктері мазмұны жағынан әртүрлі, ол жігітті немесе қызды тәрбиелейтін отбасының тұрмысына байланысты болады. Осы жерде көптеген жас спортшылар көпжылдық спорттық даярлықтан өткен соң, адамның мәдениеті қарым-қатынасы және киіміндегі қажеттіліктердің тек еңбекпен ғана анықталып, қамтамасыз етілетінін білгенін айта кету керек. Бұл жаста тұлғаның біршама күш салуын талап ететін дене жүктемелері арқылы ғана қол жеткізетін дене және спорттық жетілдірудің қажеттілігі үлкен.

ӘДЕБИЕТТЕР :

- 1 Адамбеков К.Т. Оқушылардың дене тәрбиелеудің педагогикалық негізі. (п.ғ.д. дисс. Авторефераты). - Алматы, 1995 ж.
- 2 Сапарбаев М.Б. Дене тәрбиесі пәнінің мұғалімдеріне үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесінің теориясы мен практикасы. (п.ғ.д. дисс. авторефераты). - Алматы, 1993 ж.
- 3 Гейнца К.А. Қазақстандағы жалпы білім берерін мектептердегі 1-9 сынын оқушыларының нұсқалық, бөлімдерін жете зерттеу. (п.ғ.к. дисс. авторефераты). – Москва, 2006 ж.
- 4 Жұманова А.С. "7-9" жастағы қазақ балаларының дене тәрбиесі ісінің мазмұнын тәжірибеде дәлелдеу. (п.ғ.к. дисс. авторефераты). - Алматы, 1997 ж.

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖҮЙЕСІНДЕ ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ДАМУЫ

Абдукарим М.Н.

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші-ғ.м., аға оқытушы Сапарбеков Н.С

Дене тәрбиесі адамгершілік, өнегелік, ақыл-ой, эстетикалық және еңбек тәрбиелерімен түбірлі байланыста. Бұл тарауда дене тәрбиесінің басқа тәрбие түрлерімен өзара байланысының нақтылы жақтары көрсетіледі және адамгершілік, ақыл-ой, эстетикалық және еңбек тәрбиелерінің дене тәрбиесі жүйесіндегі маңызы баяндалады.

Дене тәрбиесі мен адамгершілік, өнегелілік тәрбиелерінің арасында жеке тұлғаны жан-жақты және үйлесімді дамыту заңдылықтарымен қамтамасыз етілген екі жақты байланыс бар. Бұл байланыстың табиғи-ғылыми негізінен ағзаның бірлігі туралы ілім, жеке тұлғаның дене және рухани дамуы құрайды.

Шұғылданушыларға дене және адамгершілік тәрбиесінің өзара бірлікте әсер етуі бағытына қарай мүлде қарама-қарсы нәтиже келтіруі мүмкін.

Біздің егеменді еліміздегі дене және адамгершілік тәрбиелерінің өзара байланысы дені сау, жаны таза, еңбек етуге, отанды қорғауға рухы дайын, өскелең өмір жолының қиындықтарына төзімді жаңа заманының белсенді жастарының бейнесін қалыптастырады.

Ал капиталистік елдердегі жас ұрпақ бейнесі реакцияшыл идеология рухында, басқыншылық моральды рухта қалыптасады. Бұдан келіп шығатын түйін дене және адамгершілік тәрбиелерінің өзара байланыстарының пайдалылығы кездейсоқ жағдайда емес, яғни ойластырылған және мақсатты бағытта ұйымдастырылған педагогикалық тұрғыдан ықпал жасау болып табылады.

Дене тәрбиесі жүйесінде спортшылардың адамдық бейнесінің келесі ерекшелік белгілері көрінеді:

1. Халқымыздың мақсатты ісіне берілгендік, қоғамдық және мемлекеттік мүддені өз мүддесінен жоғары қою. Еңбекке және отанды қорғауға дайын болу мақсатында өзінің дене сапалары қабілеттерін жетілдіру және денсаулығын нығайтуға үнемі қамқорлық жасау. Қоғамдық пайдалы істен өзін аулақ ұстайтын спортшыларға бойында кешірімсіз көзқарасты қалыптастыру.

2. Қоғамдық мүлікте көздің қарашығындай сақтауға дайын болу. Денені шынықтыру мәдениеті базасының құрылысын салуға және оны құрал-жабдықтармен қамтамасыз етуге белсенді түрде қатысу. Қоғам мүлкін таран-тараж жасаушылармен аянбай күресу. Дене шынықтыру мәдениеті ұжымының жүргізетін жұмыстарына белсенді ат салысу. Еңбекке, оқуға, қоғамдық міндетке, спорттық шеберлігін жетілдіруге, тұрмыстағы іс-әрекеттерде ұжым алдында жоғары жауапкершілікте болу.

3. Дене шынықтыру мәдениеті ұжымы мүддесіне қарама-қарсы пікірлерге кешірімсіздікпен қарау.

4. Еңбекте, қоғамдық өмірде, спортта және тұрмыста жалпы адамдық адамгершілік талаптарын ерікті түрде ойластырып орындау. Елімізде тұратын барлық ұлттармен, ұлыстармен сол сияқты басқа ТМД елдерімен ынтымақтастыққа, достық қарым-қатынаста болу. Халықаралық спорт сайыстары барысында басқа ел спортшыларымен және еңбекшілерімен

туыстық, бейбітшілік қарым-қатынасты нығайту. Ұлттық бөлінушілікпен, бейбітшілік, демократия және прогресс жауларымен аянбай күресу.

Егеменді еліміздің спортшыларының жоғары адамгершілік сапалары еңбекте, тұрмыста, спорттық сайыстарда, оқу жүйесінде және отанды қорғауға дайындық барысында қалыптасады. Адам өзін еңбекте, істе, әрекетінде, адамдармен араласуында адамгершілік қасиеттерін көрсетуі үшін адамгершілік принциптерінің жүйелерін меңгеруі тиіс. Бұл принциптер қоғамдық өмірде, оның ішінде, дене тәрбиесі жүйесінде адамгершілік қатынастың барлық жақтарын қамтиды. Спорттық қызметтің ерекшелігі шұғылданушыларға келесі анықталған қатынастарды қамтамасыз етеді: өз командасының мүшелеріне, жаттықтырушысына, спорттық қарсыласына, спорт төрешісіне, көрермендерге және т.б. байланысты алдына қойылған міндеттерін орындауды қамтамасыз ету және т.б. Бұл қатынастардың әр түрлілігі спорттық этиканың пайда болуын анықтайтын спортшының мінез-құлқын мөлшерлейтін ережелермен, белгілі шекарамен шектеледі. Этикалық талаптар және дағдылар, мінез-құлықтың саналы негіздерін қалыптастырудың жолдары мен міндеттері мөлшері адам тәрбиесінің жалпы жүйелерінде адамгершілік тәрбиесінің анықтаушы маңызы, жеке тұлғаның әлеуметтік ақталған өмір жолдарындағы алғашқы дәределік мәндегі адамгершілік бастаулары, қоғамның бастаушы күшінің басты мүдделі қызығушылығына тән, онда қабылданған адамдық өлшемдерінің нығаюы болып табылады. Егеменді еліміздің дене тәрбиесі мамандарына, тәрбие саласының барлық қызметкерлеріне тән жаңа қоғамның қорғаушылары мен құрылысшыларын, яғни қоғамдық дамудың белсенді қайраткерлері – жастарды тәрбиелеуде халқымыздың өмір сүру өлшемдерін терең меңгеріп, олардың жалпы адамдық мазмұнының адамгершілік өнегесінің принциптеріне айналуы үшін, барынша жауапкершілікті міндеттерді жүктейді. Спорттық этика дегеніміз бұл спортшының өзінің ерекшелігі бар қызметінде (жарыста, жаттығуда және басқа дене жаттығулары сабақтары талаптарында

Міндетті мінез-құлық ережесі мен талаптарының жиынтығы болып саналады.

Бұл міндеттердің кешенінде мыналар қамтылады:

- қызмет әуені (мотивтері мен сапалы сенімділікті, адамгершілік саналылығын қалыптастыру;
- қоғамымыздың және әлемдік бірлестіктердің озық ойлы мүшелеріне тән сипаттағы адамгершілік сезімін тәрбиелеу (өз отанына деген сүйіспеншілік, достық, жолдастық, ұжымшылдық, қоғамдық борыш, бейбітшілікті сүю, адамгершілік, бүкіл дүние жүзі адамдарының ынтымақтастығы және т.б.);
- спорттық этикаға, дене шынықтыру мәдениетіне тәрбиелеудің нақтылы талаптарына сәйкес қоғамдық ақталған мінез-құлық дағдыларын, этикалық талаптарды сақтаудағы қатаң дағдыларды, әдеттерді, адамгершілік, өнегелілік тәжірибелерін қалыптастыру.

Оқу жүйесі барысында шұғылданушыларға адамгершілік, өнегелілік тұрғысынан әсер ету осы жүйеге байланысты оның мазмұны, ұйымдастыру әдістемелері, оқытушылары мен жаттықтырушылары, басқа да оқу жүйесіне қатысушылардың адамгершілік тұрғысынан әсер ететіні педагогика ғылымында дәлелденген. Дене тәрбиесі пәнінің өзгешелігі (қозғалыс дағдыларын қалыптастыру, дене сапаларын жетілдіру), тәрбиелеу құралдары (гимнастика, ойын, спорт, туризм), сабақтың үлгілерінің әр түрлілігі (сабақ, спорттық жаттығу, жарыс, жорық т.б.), дене шынықтыру жаттығуларын әр түрлі жағдайда өткізу (гимнастикалық залда, мұз айдынында, орманда, тауда және т.б.) осылардың барлығы шұғылданушылардың санасына, сезіміне, ерік-жігеріне және мінез-құлқына жан-жақты әсер етеді. Әсіресе, дене тәрбиесінің негізгі құралы – қозғалыс әрекеттерінің өнегелілікті дамытуда рөлі орасан зор.

Гимнастикада қолданылатын қозғалыс әрекеттері қатаң тәртіп белгілеуді талап етеді. Бұл шұғылданушыларды өзін ұстай білуге, саналы тәртіптілікке, өз денесін меңгере білуде сезімін басқаруға, өз әрекетіне жауап беруге және тәртіпті саналы орындлауға мәжбүр етеді. Егер қозғалыс әрекеті күнделікті дағдыланбаған жоғары биіктікте орындалса (гимнастикалық бөренеді, әр түрлі биіктіктегі жарыспалы сырықта, белтемірде және т.б. тепе-теңдікке арналған жаттығуларда) шұғылданушыларға жаттығуды орындаумен қатар батылдық, ерлік, шешімшілдік, табандылық, орнықтылық және басқа да жігерлілік сапаларын көрсетулеріне тура келеді. Бұл сапалар гимнастика сабағында көбірек көрініп, шұғылданушылардың құлықтылық белгісіне айналуы мүмкін. Адамгершілік бейнесінің ерік-жігер сипатталуына спортпен

шұғылдану үлкен әсер етеді. Таңдап алған спорт түрінен шеберлікке жету үшін спортшы ұзақ уақыт көлемі мен қарқыны үнемі өсіп отыратын денеге күш түсіру жүктемесіне жоспарлы түрде жаттығуы, күрделі әдістерді меңгеруі, әр түрлі әдістік айла, тәсілдердің міндеттерін шешуі және т.б. тиіс. Қазіргі таңғы спорт шұғылданушылардан жоғары еңбек сүйгіштікті, өзін-өзі ұстай білу дәрежесін, өзіндегі жағымсыз сезімдерді баса білу, алдына қойған мақсатқа жету жолындағы қиыншылықтарды табандылықпен жеңуді талап етеді. Бұл тұрғыда спорт жарыстарының да маңызы өте зор. Жарыстың ережесі спортшыларға қарсыласымен қатаң, анықталған жағдайда күресуін ұсынады.

Олардан тек мінсіз тәртіпті, адалдықты, шыншылдықты талап етіп қана қоймай, сонымен бірге олар қарсыласын, спорт төрешілерін, көрермендерді сыйлауы, өз Отанының биік мақсаты, Қазақстан спортының абыройы мен даңқы үшін мінезінің тұрақтылығын көрсете білуі тиіс. Спортпен шұғылдану ағзада елеулі биологиялық өзгерістер жасап қана қоймайды, сонымен бірге спортшылар көзқарасында, көңіл сенімділігінде, мінез шеберінде, әдет дағдысында, әдемілікті айыра білу және жеке тұлғаның басқа жақтарын анықтайды. Үнемі жетілдіріліп және орнықтыру нәтижесінде адамгершілік және ерік-жігер сапалары үшін дағдыға айналуы және тек спортта ғана емес еңбекте де, тұрмыста да көрінуі мүмкін. Туризмде қолданылатын қозғалыс әрекеттері дәл осындай саналы тәртіпті, өнегеліліктің қарапайым өлшемін, еңбек сүйгіштікті, ұйымшылдықты және басқа да адамгершілік және жігер сапаларын көрсетуді талап етеді. Сонымен бірге туризмде шұғылданушыларға отансүйгіштікті, қоғамдық борыш ұғымын, Отанды сүюді, қоғамдық меншікке жанашырлық жасауда да көптеген жоғары өнегелілік сапаларын дамыту үшін елеулі потенциалды мүмкіндіктері жасалынған. Адамгершілік өнегелілік тәрбиесінің міндеттерін шешуде дене тәрбиесі құралдарының маңызы зор. Дегенмен, дене жаттығуларымен, оның ішінде спортпен шұғылдану жеке тұлғаның қажетті өнегелілік сапаларын бере алмайды. Тек педагогикалық бағытта шұғылданушылардың мінезінің ерік-жігер сипатын, бейнесін қалыптастыратын құралға айналады.

Дене тәрбиесі жүйесінде өнегелілік тәрбиесінің әр түрлі әдістері қолданылады. Бұларға түсіндіру арқылы көзін жеткізіп, сендіру, пікірлесу және басқа сөз арқылы әсер ету, көрнекі мысал және іс-тәжірибе жүзінде үйрету жатады.

Көзін жеткізіп сендіру әдісі тәрбиешінің сөзбен жан-жақты әсер етуінің жиынтығы, яғни ол шұғылданушылардың көзін жеткізіп сендіруді психологиялық сапа ретінде қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сөзбен әсер ету үлгісінде сендіру әдісін пайдаланып, тәрбиеші адамгершілік қағидаларын түсіндіреді, шұғылданушылардың алдына қойған мақсатқа жетуі үшін ерік-жігер сапаларын көрсету қажеттілігіне көзін жеткізіп сендіреді. Спорт қызметінде өнегелілік сапалары мәнін сипаттайтын нақтылы дәлелдерді, көрнекі мысалдарды келтіреді; шұғылданушыларды этикалық талапқа сай болуға себепші болады, өзінің іс-әрекетін, бүтіндей мінез-құлқын, ұжымға деген қатынасын, көзқарасын, әділ бағалауға үйретеді. Бірқатар жағдайларда бұл әдіс шұғылданушыларды тек тәрбиелеуге ғана мүмкіндік беріп қоймайды, сол сияқты оларды қайта тәрбиелейді, оларға мінездеріндегі жағымсыз жақтарын жоюға жәрдемдеседі.

Түсіндіру және этикалық пікірлесуді қолданумен қатар мақұлдау, мақтау, ойын түрінде ескертпе жасау, кінәләу, сөгіс беру және сөзбен әсер ету әдістері пайдаланылады. Мақұлдау, мақтау және басқа сөзбен дұрыс әсер ету әдістері балалармен жанадан шұғылдануды бастаған спортшылар үшін ерекше қолайлы әсер етеді. Бұл олардың оқу тапсырмаларын орындау кезінде өз күштеріне сенімсіздігін, сонымен бірге мінез-құлқындағы кемшіліктерін жоюға мүмкіндік береді. Тәжірибелі спортшылармен жұмыс істеуде ерік-жігер сапалары мен мінез-құлқындағы кемшіліктер туралы пәкірлесуді қолдану, бұл кемшіліктерді жоюға кеңес беру дұрыс. Әсіресе, аса дарынды спортшыларды шамадан тыс мақтаудан сақтанған жөн. Шамадан тыс мақтау өз күштерін аса жоғары бағалауға, өз-өзінен масайраушылық, көкірек көтерушілікке және т.б. ұрындырады. Тәрбиеленушінің неғұрлым жасы үлкен болған сайын олардың сезіміне жете түсінікті етіп көзін жеткізіп сендіру барысында оларға сүйену қажет. Дегенмен, жақсы жақтарымен бірге сөзбен көзін жеткізіп сендіру әдісінің өзіндік әлсіз жақтары да бар. Этикалық талап өлшемдерін сөзбен түсіндіру немесе ерік-жігер сапаларының мәнін көрсетуге сүйенбей дене тәрбиесінің іс-тәжірибесінде оның дұрыс жақтары «рахаттандыру сөздеріне» айналып кетуі мүмкін. Сөзбен әсер ету күнделікті іс-тәжірибедегі мысалдармен бекітіліп отырғанда ғана сенімді болады. Адамгершілік өлшемдерімен талаптарын тәрбиеленушілердің сапалы түрде

орындауына іс-тәжірибе барысында үйретуде тәрбиешінің өзінің жеке басының өнегелілік үлгісінің бұл қатынаста үлкен маңызы бар. Үлгіні мысалға келтіру күшінің педагогикалық маңызына көптеген көрнекті Ресей педагогтары сілтеме жасады (П.Ф.Лесгафт, К.Д.Ушинский, А.С.Макаренко, Н.К.Крупская және т.б.).

Кеңестік дене тәрбиесі саласының көрнекті мамандары да жеке адам үлгісін мысалға келтірудің ықпалды рөлінің дұрыстығын атап өтті (В.И.Алексеев, Н.А.Бутович, Н.Г.Озолин және т.б.). Көрнекті үлгінің сендіруші күші балалар мен жеткіншек жасөспірімдерді өнегелілікке тәрбиелеуде ерекше маңызды. Бұл олардың еліктеушілікке бейімділігі туралы айқын ойлау қабілетінің артуымен түсіндіріледі. Білім дәрежелерінің және өмірлік тәжірибелерінің әлі шектеулі, аздығына сәйкес балалар үлкендердің әрекетін, істерін, мінез-құлықтарын байқайды және оларға еліктейді. П.Ф.Лесгафт: «Балаға сөз емес, нақтылы көрсетілген іс басты бейнеде әсер етеді, бұл сөздің іс-жүзіндегі нақтылылығы, оның бойында өзінің көрген істерінің әсерімен үйренгендері жинақталады. Ол айналасында байқағандарын қайталап, өз дағдысы сана және дәстүріне айналады», - дейді.

Дене тәрбиесі пәні оқытушылары мектеп оқушыларын адамгершілікке, өнегелілікке тәрбиелеуде өзінің жеке үлгілі істерімен, сол сияқты басқа жақсы адамдардың жоғары өнегелі бейнесін сипаттайтын мысалдарды келтіру арқылы үлкен жетістіктерге жетеді. Өз жеке басының өнегелілігі арқылы тәрбиелеу мәні дене тәрбиесі саласының әрбір маманына, оның ішінде спорт төрешілеріне үлкен жауапкершілік жүктейді.

Оқытушының, жаттықтырушының, спорт төрешісінің абыройы жоғары болған сайын шұғылданушылардың өмір танымы, өнегелілікке сенімділігіне, этикалық өлшемдері мен ерік-жігер сапаларына оның жеке басының үлгісі қатты әсер етеді. Дене тәрбиесі жүйесіндегі өнегелілікке тәрбиелеудің соңғы мақсаты адамгершілік принциптерін шұғылданушылардың жеке сеніміне терең ендіру, яғни спорттық этика өлшемі және мінезіндегі ерік-жігер сапалары оның дағдысына айналуы тиіс. Адамгершілік, өнегелілік тәжірибесінің жинақталуы және оның нығаюы дене тәрбиесі жүйесінде іс – жүзіндегі үйрету әдісімен іске асады.

Әдебиеттер

1. Тәнекеев М.Т. Ұлттық спорт әлемі. Алматы, 1998, 288-б.
2. Төлегенов Ж.М. Қазіргі педагогикалық үрдісте қазақтың ұлттық дене тәрбиесінің құралы мен формасы. П.ғ.к. дисс. Алматы, 1992. 1-165,7
3. Тотенаев Б. Дене тәрбиесі (бірінші классқа арналған оқу құралы). Алматы, 1988, 112-б.
4. Сағындықов Е.С. Қазақтың ұлттық ойындары. Алматы, 1991, 175б.
5. Тұрсынов М.Б. Тәжіктің ұлттық ойыны мен спорт түрлері және олардың тәрбиелік мәні. п.ғ.к. дисс. Авторефераты Душанбе: 1964, 26 б.
6. Қуанышов Т.Ш. Дене тәрбиесінің теориялық және әдістемелік негіздері. Алматы, 1997, 260 б.

ДЕНСАУЛЫҚҚА ЗИЯН КЕЛТІРЕТІН НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАР

Темірәлі А.Қ

Tashenev University, Шымкент қ.

Ғылыми жетекші-ғ.м., аға оқытушы Сапарбеков Н.С

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының анықтамасы бойынша «Денсаулық – организмде аурудың не болмаса физикалық кемістіктің жоқтығы ғана емес, ол табиғи (физикалық), рухани және әлеуметтік толық аман-есендік». Сондықтан денсаулық сақтау ісі – физикалық, психикалық, рухани және әлеуметтік жағдайларға жіктеледі. Физикалық саулық – адам организміне тән функциялардың өздігінен реттелуі, функциялық

процестің келісімді өтуі, сыртқы орта әсерлеріне бейімделу қасиеттерінің жоғары дәрежеде болуы. Психикалық саулық – ауруды болдырмау, қайтсе де одан арылуға ұмтылуды, адам өмірінің мақсатына айналдыру. Әлеуметтік саулық – адам белсенділігінің, яғни жеке адамның айналадағы өмірмен біте қайнасу дәрежесі. Денсаулық, қалып (норма) деген ұғымдар бір-біріне ұқсас. Қалып – дені сау адамның бәріне бірдей тұрақты мақсат, үлгі болатындай денсаулықтың көрсеткіштері. Денсаулық жағдайын бағалау үшін жасқа байланысты жеке адамдардың қалыпты көрсеткіштері пайдаланылады. Оны анықтау үшін әрбір жастағы адам топтарының орташа көрсеткіші есептеліп шығарылады да, осы орташа көрсеткіш қалыпты стандарт ретінде алынады. Бір топқа енетін адамдардың көрсеткіштерінің бір - бірінен айырмашылығы едәуір болуы мүмкін. Өйткені олардың жыныстық, кәсіптік, тұрған жерінің, өмір салтының, т.б. айырмашылықтары болады. Орташа көрсеткіштер анықталғанда, осы айырмашылықтар да ескеріледі. Денсаулыққа залал келтіретін әсерлерге жалпы мәдениеттің төмендігі, денсаулықты сақтау, салауатты өмір сүрудің негізін құрайтын санитарлық-гигиена туралы мәліметтерді көпшіліктің жете білмеуі, гиподинамия (қимыл жеткіліксіздігі), дене салмағының қалыптан көп жоғарылауы, тиімсіз және жөнсіз тамақтану, қоршаған ортаның (ауаның, жердің, судың) химиялық заттармен ластануы, үйде және жұмыста күйзеліс (стресс) тудыратын жағдайлардың болуы, залалды әдеттерге әуесқойлық (арақ-шарап ішу, шылым шегу, есірткі заттарды қолдану, т.б.) жатады.

И.И. Брехманның (1987) анықтамасы бойынша, денсаулық адамның ерекшелігіне сәйкес адамның өзгермелі ортада тұрақтылығы, сонымен бірге **сенсорлық, вербалды және құрылымдықпараттарды** қабылдау қабілеттілігі (сенсорная, вербальная и структурно чувствительная информация).

Денсаулыққа қатерлі негізгі факторлар

Белгілі бір аурулардың қатер факторлары ретінде, көбінесе мына тысқары факторлар келтіріледі:

- а) экологиялық факторлар;
- б) тамақтанудың физиологиялық мөлшер өлшемдерінің бұзылуынан туындайтын аурулар тобы;
- в) денсаулыққа семірудің кесірі бұл әсіресе организмде тағы бір әмбебапты фактор гипокинезияның әсерінен нақты көрінісін табады;
- г) сезім жан күйзелісі;
- д) зиянды дағдылар, әсіресе темекі шегу, араққа, есірткі заттарына үйірсектік.

Қоғамдық денсаулық сақтаудың негізгі міндеттерінің біріне халық денсаулығына қоршаған орта (әлеуметтік және табиғи) факторлардың кешенді әсерінің сипатын анықтау, әлеуметтік-экономикалық жағдайларды ескере отырып халық денсаулығының қалыптасуы, тенденциясы мен заңдылықтарын зерттеу жұмыстары жатады.

Денсаулық — баға жетпейтін жалғыз ғана асыл дүние. Ол жақсы болу үшін не уақытты, не күш-жігерді, не еңбекті барлық икемді аямай жұмсау керек. Денсаулық үшін өмірдің бір бөлімінде қиюға болады. Денсаулықсыз өмір қызықсыз әлем деп есептеймін. Мен өзімді әлемге қандай болуым керек екендігіме алып келдім. Адам болуым үшін қандай болуым керек – ақылды, әдемі және денсаулығым күшті болуы керек. **Иммануил Кант.**

Біз, әрқашан өзімізде ата-анамыздың қалдырған байлығын қалай болса солай шашумен айналысып келеміз, денсаулықтың қандай қазына екендігіне түсінбестен туған туындылар. Ол ата-анадан келген байлық. Біз денсаулықты есепсіз қалай болса солай кетіруге тырысамыз, денсаулықтың келешекте не болатынын ескермейміз де. Денсаулықтың не екенің, оның қадірін тек ауырғанда ғана білеміз деп жауап берген екен. **Петтенкофер.**

Медицинадағы мамандықтардың көбісі әртүрлі ауруларды, олардың симптомдарын, клиникалық көріністерін және олардың асқынулары, диагностика және емдеу тәсілдерін оқытады. Медициналық әдебиетте «рекреция» термині, яғни дені сау

адамдардың денсаулығын сақтауға бағытталған емдеу- сауықтандыру, профилактикалық шаралар кешені туралы тіпті сирек жазылады. Адам денсаулығы, оның критерийлері, күрделі әлеуметтік - экономикалық жағдайда оны нығайту және сақтау жолдары Қазақстан денсаулық сақтау және қазіргі медицина қызығушылық сферасында жоқ.

Дене бітімін анықтау және бағалау негізінде, антикалық заманнан бері дамып келе жатқан медициналық бағыт – биотипология деп аталады. Гиппократпен анықталған, дене бітімдерінің клиникалық типтерін үлгі ретінде алып, биотипология қазіргі таңда, анатомиялық және физиологиялық, әсіресе нейроэндокриндік констеляциялардың қалпімен санасады (Н.Ленде – ұзартылған астенический, гиперстеникалық, қысқартылған астеникалық немесе гиперстеникалық типтер және т.б.). Дене бітімін анықтаумен бірге, терінің, шырышты қабаттың қалпін (түсі, құрғақтылық, ылғалдылық және т.б.), тері тургорын (тері қатпарын) және тағы басқа белгілерді қарастырады.

Балалардың арасында осындай көзқарас, солардың ішінен нормаға сәйкес және ауытқулары бар балаларды анықтау керек. Соматикалық типтің 5 түрі бар: 1) дамудың және бойдың баяу типі; 2) дамудың баяу типі 3) дамудың және бойдың орта типі; 4) дамудың шапшаң типі; 5) дамудың және бойдың шапшаң типі. Осы типологияның негізінде морфологиялық статустың және жыныстық даму деңгейінің байланыстары жатыр. Баланың физикалық даму деңгейін, стандарттармен салыстыру. Балалардың жастық даму темптері бағаланады.

Ағзаларға қолайсыз әсер ететін және ауруларға әкеліп соқтыратын заттарды төмендегідей топтарға бөліп көрсетуге болады:

1) Концерогендер (латын тілінен аударғанда *cancer* — рак, генезис — шығу тегі) қатерлі ісіктер туғызады. Қазіргі уақытта шамамен 500 осындай заттар белгілі. Олардың ішіндегі ең күштілеріне бензопирен және басқа да полициклді ароматтық көмірсулар, ультракүлгін сәулелер, радиоактивті изотоптар, эноксидті смолалар, антриттер, нитрозаминдер, асбест және т.б. жатады;

2) Мутагендер (латын тілінен аударғанда *mutatio* — өзгеру) – хромосомалар саны мен құрылымының өзгеруіне әкеліп соқтырады. Оларға: рентген сәулелері, гамма-сәулелер, нейтрондар, бензо(а)пирен, колхицин, кейбір вирустар және т.б. жатады;

3) Тератогендер (грек тілінен аударғанда *teras, teralos* — құбыжық) — жеке дамуда кемістіктерге әкелетін, кемтарлықтардың пайда болуына әкелетін заттар. Тератогендерге әсер ететін мөлшерінен артып кететін кез келген фактор жатады. Көбінесе тератогендерге мутагендер, сондай-ақ пестицидтер, тыңайтқыштар, шу және т.б. ластанушылар жатады. Сонымен қатар, эмбриогендерді де бөліп көрсетуге болады. Эмбриогендер (грек тілінен аударғанда *embryo* – ұрық) эмбрионалдық даму кезінде зақымдануларға әкелетін заттар. Эмбриогендерге тератогендер, мутагендер және басқа да заттар (мысалы, алкогольді ішімдіктер, есірткі заттар және т.б.) жатады. Адам қызметінің нәтижесінде жаңа, бұрын болмаған аурулар пайда болады. Мұндай ауруларды ерекше техногенді аурулар тобына жатқызады. Оларға қорғасын («сатуризм»), кадмий («ита-ита»), сынап қосылыстарымен («минамата») және т.б. уланудан пайда болған ауруларды жатқызамыз.

Салауатты өмір сүру салтының негізгі құрамдас бөліктері үш мәдениеттен тұрады: тамақтану мәдениеті, қозғалыс мәдениеті және эмоциялар мәдениеті. Психологиядағы нақты жеке тұлғаның салауатты өмір сүруінің мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін негізгі факторлары: рефлексияға деген қабілеттілік, тіршілік ету ортасының жағдайы, еңбек ету мен дем алудың дұрыс тәртібі болып табылады.

Рефлексия—бұл өзін-өзі бақылау, өзін-өзі тану, өз әрекеттерін ойластыру қабілеті. Пайдалы әрекеттер мен гигиеналық дағдылар саналы түрде түсінілген жағдайда жақсы бекітіледі. Салауатты өмір сүру салты адамның ерік күшін жұмсауын, өз істерін ұғынуын, оның салдарын жеке өзі үшін де, сондай-ақ басқа адамдар үшін де болжауын

талап етеді. Нақты өмір сүріп жатқан буынның денсаулығына болашақ келер ұрпақтың денсаулығы мен бақыты тәуелді.

Денсаулыққа әсер ететін кеңістік— бұл климаттық аймақ пен баспана. Дені сау адамда жаңа климаттық жағдайға тез бейімделуге мүмкіндік беретін орнын толтырушы механизмдері болады. Баспана микроклиматтының да өз көрсеткіштері бар ол: температура, ылғалдылық, оттегі мен көмірқышқыл газының концентрациясы тұрғын үй көлемінің шамасы және т.б.

Еңбек пен демалудың саналы тәртібі, негізінен адам өмірі еңбек пен демалыстың кезектесуімен өтетін болғандықтан, салауатты өмір салтының маңызды факторы. Еңбек, ақыл-ой және дене еңбегі болып бөлінеді. Демалыс белсенді және енжар болып бөлінеді. Осылайша, егер жеке тұлға өзіне және кеңістікке қатысты қауіпті формадағы агрессивтілік танытпай, психикалық және денсаулыққа қолайлы жағдайда белсенді өмір сүретін болса, онда оны дені сау деп есептеуге болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Тубанова М. Введение в медицинскую психологию : учеб.пособие / М-во здравоохранения РК; ЮОГМА; - Шымкент : Б. и., 2004. - 56
- 2.Қаржаубаева М. Б. Учаскелік дәрігерлердің еңбек жағдайының мінездемесі // ОҚММА хабаршысы. - 2010. - № 2. - 27-29 бет.
- 3.Сайдахметова А.С., Рахыжанова С.О.Қалыпты физиологиядан тәжірибелік сабақтарға жетекшілік нұсқаулар./ Семей, 2006 г. — 174 бет.

ҚАЖЫ МҰҚАН МҰҢАЙТПАСҰЛЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХЫНДАҒЫ ТҰҢҒЫШ КӘСІПҚОЙ БАЛУАН

Бауыржанұлы С.

Tashenev University, Шымкент қ.

ғылыми жетекші- п.ғ.к., Түребеков Б.А

Қажы Мұқан Мұңайтпасұлы — Қазақ халқының тарихындағы тұңғыш кәсіпқой балуан. Тұтас ғұмырын күрес өнеріне арнап, ұланғайыр жері мен өршіл халқын бірінші болып өзге жұртқа паш еткен, өзінен бұрынғы қандастары баспаған топырақты басып, көрмеген елді көріп, өзге қазақ тақпаған алтын, күміс медальдарды мойнына тұңғыш ілген Қажы Мұқан бабамыз.

Орасан күштің иесі, күрестің бірнеше түрінен әлем чемпионы атанған тұңғыш қазақ алыбы. Теңдессіз өнерімен жер шарын аралаған, 28 мемлекетте күреске түсіп, 56 медаль олжалаған Қажымұқандай мықты ХХ ғасырдың басында түркі халықтарының ішінде қазақта ғана болды. Ресейдің балуандар тобында Қажымұқаннан күші асқан ешкім болмағанын да айтуға тиіспіз. Дүние жүзінің чемпиондары Иван Поддубный, Иван Шемякин, Алекс Аберг, Иван Заикин, Георг Лурих, Георг Гаккеншмидт, Поль Понс, Вейланд Шульц сынды жампоздармен қатар жүру, боз кілемдегі айқастарда осы балуандарды шетінен жығып, бәйге алу — сол заманда нағыз ерлік еді. Ол кезде империяның буына семірген Ресей күресінің қожайындары қазақты шын мәнінде менсінбеуші еді. Қажымұқан сондай ортада намысын жатқа берген жоқ. Кеудесін ешкімге бастырмады. Күрес қожайындарының, төрешілердің сан мәрте әділетсіздігіне белі бүгілмеді, еңсесі түспеді.

Өмір жолы

Өмір тарихи деректерге сүйенсек ол 1871 жылғы 7 сәуірде Ақмола уезі, Сарытерек болысына қарасты Жәдік деген жерде дүниеге келген. Кейбір зерттеулерде, оның 1883 жылы туғандығы айтылады. Қажымұқан кедей шаруаның баласы болғандықтан, орыс

байларына және дәулетті адамдарға жалданған. Сөйте жүріп, күреске түсіп, той томалақтарда елге көрініп, бала балуан деген атқа ие болған.

Сонда сол циркте жеңген палуан, ең соңында жеңген палуан мен Қажымұқан күреске түседі. Оны жыға алмайды, дегенменен халық арасына танылады. Злобин деген цирктің қожасына ұнайды да, бұл жаңағы барлық зерттеулерде жазады ол «Ваня ағай» деген атақты алғашқы кәсіби Санкт-Петербургдағы мектепті ашқан атақты Лебедевке хат жазып жібереді. Сол арқылы ол сол жаққа барады. Сол жақта үш жылдай дәріс алады. Содан кейінгі өмірі Қажымұқанның үлкен өрісте болады, биіктей түседі жылдан жылға.

Талас аға жалғайды. Сонда ол орыстың көптеген палуандарымен танымсып, дос болады. Олардың ішінде Иван Поддубный, Иван Шемякин сияқты мықты мықты дүние жүзіне белгілі жауырыны жерге тимеген, Иван Зайкин тәрізді балуандар бар, Шульц деген палуан осылармен тек қана күресіп қана қойған жоқ, рухани жағынан жақындасып, ұзақ жылдар дос болды.

Қажымұқанның тұңғыш рет әлемдік деңгейде көрінген шағы — 1906 жыл. Алманияда өткен дүниежүзілік сайыста ол әлем чемпионы атанады. Бірақ орыс әкімшілігіне бұратана халықтың атын шығарған палуан онша ұнай қоймайды. Сол үшін де Қажымұқан орыс палуандарының атымен күресуге мәжбүр болды. Қажымұқанға неше түрлі лақап аттар беріледі. Сол кездегі саясат бойынша, бізде тек орыстар ғана емес, жапондықтар да күреседі деген жарнамалар жасалып, Қажымұқанды «Ямагата Мухунури» деген лақап атпен күрестіреді. Сонымен қатар, Мухан, «Иван Чёрный» сияқты лақап есімдері болған.

1909 жылғы халықаралық палуандар жарысына ол «Қара Мұстафа» деген атпен шыққан. Сөйтіп бүкіл дүние жүзіне Мұқанның неше түрлі лақап аттары тарай бастайды.

1910 жылы Мұқан тұңғыш рет Оңтүстік Америка құрлығына табан тірейді. Аргентинаның астанасы Буэнос-Айрес қаласында өткен еркін күрестен болған біріншілікте ол Америка чемпионы атанады.

1911 жылы Мұқан Мұңайтпасов Ыстамбұлға барады. Сол кезеңде әлемде түрік палуандарынан мықты палуандар жоқ сияқты көрінетіндігі соншалық, ол жаққа орыс палуандары аяқ баспайтын-ды. Осы ретте намысқой Қажымұқан өзі түркі халқының өкілі ретінде Түркияға баруға бел буады.

Ол поляк қызыменотау құрған. Омбыдамешіткеапарып, оғанБәтимадегенатберіп, мұсылмандінінекіргізген. Патшаүкіметіқұлағансоң, балуанныңотбасыазаматсоғысы мен аштықтыңсалдарынанбіразсергелдеңге тап болады.

1937жылыҚажымұқанныңізіне ПХҚ қызметкерлері түсіп: «Бұлпатшаныңадамы, оныңқолынан медаль алған, сыйлықалғансыбайласы» — депқудалауға ұшыратады. СолсебептіҚажыМұқанотбасынтастап, Түркістан мен Өзбекстанда бас сауғалайды. Өмірінің соңғыкезеңіТүркістанжеріндеөтеді. ҰлыОтансоғысыбасталғанкезде Қажымұқан ҚКСР Жоғарғы кеңестің төрағасы Қазақбаевқа жолығып, оған «Ел аралап, цирк өнерінкөрсетсем, соларқылыақшатауып, майданғакөмектесем» — дегенұсынысайтады. Бұл ұсыныстыүкіметқолдап, екіжылғажуықжүріп цирк өнерін көрсетіп, 100 мыңсомдайақшатабады. Егер ол өз заманында тәуелсіз елдің азаматы болса, оның Мұқан Мұңайтпасұлы деген шын есімі әлемдік спорт тарихында алтын әріптермен жазылар еді. Өмірінің 55 жылын күрес пен цирк өнеріне арнап, 50 шақты медальдің иесі болып, жеңіс тұғырынан түспеген дара тұлға — қазақтың нағыз хас батыры. Ол 1948 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы, Бөген ауданы, Ленин туы колхозында қайтыс болды. Темірлан деген ауылда, қабырының басына ескерткіш орнатылған. Оның төрт әйелінен тараған ұрпақ Түркістан мен Ақмола өңірінде өмір сүруде.

Жетістіктері

Ең алғаш рет ірі табысқа Қажымұқан Харбин қаласында өткізілген Халықаралық турнирде қол жеткізеді. Мұнда ол бірінші орынға ие болып, өңіріне алтын медаль тақты.

Кейбір деректерде бұл турнир 1905 жылы өтті делінеді. Белгілі басты оқиға — Қажымұқан «Жиу-Житсу» бойынша күресіп, турнирде бірде-бір рет жеңілмегені, үлкен алтын медаль жеңіп алғаны. Харбин сапары Қажымұқанның даңқын аспанға көтереді. Енді оны «Маньчжурия» чемпионы деп атап кетеді, әрі «Мухинура» деген лақап ат беріледі. Қажымұқанның мұнан басқа да бірнеше лақап аттары болған. Солардың ішінде Октябрь революциясына дейін осы «Мухинура» деген лақап аты сақталып келді. Революцияға дейін ол қатысқан чемпионаттарды ұйымдастырушылар, сол замандағы жағымпаз баспасөз өкілдері, біресе «жапон» деп, біресе «маньчжур» деп, мүмкіндігінше «қазақ» екенін айтпауға тырысты. Мәселен, 1909 жылы Қажымұқан атақты эстон балуаны, әлем чемпионы Георг Лурихтың тобында күресіп жүреді. Лурих өз тобының жетекші балуандары жөнінде айта келіп, Қажымұқан туралы: «Шығыс ұлы жапон „Мухинура“ ол сирек кездесетін мықты балуан, күресте қайтпайтын бірбеттігі, далаға тән қайсарлығымен және ызақорлығымен ерекшеленеді» — деп жазған.

1910 жылы Америкаға, Еуропаға орыс балуандарының үлкен бір тобы аттанады. Сөз арасында айта кететін бір жайт, — бұл сапарда Қажымұқанға еріп, әйелі Надежда Николаевна Чепковская да бармақ болған. Бірақ аяғы ауыр болуына байланысты Португалия порты Лиссабонда кемеге көтерілуіне рұқсат етілмейді. Жергілікті тәртіп бойынша, екіқабат әйелдерді мұхит кемелеріне мінгізбейді екен. Қажымұқанның өзі Бәтима деп атап кеткен Чепковская цирк актрисасы болған, әрі ерінің кәсіби күрестегі талай тамаша жеңістерін өз көзімен көрген.

Осы сапарда Америкаға барған балуандар бірнеше шағын топтарға бөлініп, әр жерде күреседі. Оңтүстік Американың ірі-ірі қалаларында күш сынасады. Олардың әсіресе Аргентина астанасы Буэнос-Айреске барған сапары сәтті болады. Қажымұқан бұл сапардан үлкен алтын медальмен оралады. Бірақ Қажымұқанның Америкада күрестің қай түрінен өнер көрсеткенін анықтаудың әзірше сәті түскен жоқ. Оның Американың еркін күрес түрі бойынша сайысқа түсу әбден ықтимал деген пікір бар. Себебі олай деуге негіз бар. Қажымұқан өзін әрқашан да еркін күрестен мықты сезінген де, франсузша күрестің техникасына шорқақтау болыпты.

Қажымұқан Оңтүстік Америкадан 1910 жылдың аяғына таман оралған сияқты. Олай дейтін себебіміз: ол 1910 жылдың желтоқсанында, 1911 жылдың қаңтарында Мәскеуде өткен Халықаралық чемпионатқа қатысады. Бұл жолы Қажымұқан Разумовтың, Шнейдердің, Иогансанның, Винтердің, Апполинның жауырындарын қысқа уақытта кілемге тигізген. Осы чемпионаттасолзамандаатыдүрілдептүрғанЦиклоппенұзақалысады. Айқас 20 минутқасозылып, теңаяқталған. ЧемпионаттыңжетіншікүніҚажымұқанӘлем чемпионы Лурихпенкездеседі. 20 минутқа созылғанбұлқиынбелдесуешнәтижебермей, тең аяқталады. ЕртеңінеЛурихқазақбалуанынтағы да кілемгешақырады.БелгіленгенуақыттаЛурихтағы да жеңіске жете алмайды. ӘккіЛурихкулыққакөшеді, ақырықашағасатылғантөрешілерЛурихжеңдідепхабарлайды. Күресті тамашалауға жиналғанкөпшілікбұлшешімгекеліспейтіндіктерінбілдіріп, үлкен шу шығарады. Жарыстыұйымдастырушыларкілемдітастай қашады. ТөрешілердіңҚажымұқанғақарсыойлаптапқаны — ол «жарысережесінбұзды» дегенсылтау.(1)

1911 жылдыңсәуіріндеПетербургтекүрескеқатысады. Бұлжолычемпионатқақатысушыларарасында Рауль де Раун мен Георг Лурих та болады. Әділетсіздікбұлжолы да Қажымұқаннан шығады. Чемпионаттың жарты жолындабаяғыәуенқайталанып, «жарысережесінбұзды» дептағы да жарыстаншығарыптастайды. Петербург чемпионаты аяқталар-аяқталмастан, оны ПольшаныңастанасыВаршавадаөтугетіісті Халықаралық жарысқа шақырады. Осы жарысжайындаБәтимажеңгейбылайдепескеалады:

Бүлестеқаларлықтайатышулыжарысболды. ҚажымұқанбұлжарыстаӘлем чемпионы, атақтынемісбалуаны Поль Абс, әлемжәнеРесей чемпионы Иван Яго,

немісбалуаны Шульц сияқтышебербалуандарменбелдесті. Алтын медальдыбұлжолыойламағанжерденнеміс Шульц ұтыпалды. Қажымұқанкеудесінекіші алтын медальдытақты, күмісмедальғаЛубиеиеболып, атақты Польша Абсқоламедалдықанағат тұтты. Жарты жылдансоң Варшава біріншілігінеқатысуушінбізПольшаастанасынақайта оралдық. СолкездеұлымызХалиоллакшкентай, жаңағанақаз-қазбасыпжүргенкезиеді. БізХалиоллаға бас-көзболсын деп, көршінің 16 жасар қызы — Жәмиланы ала келгенбіз. Қажымұқанбұлжолы да жүлделіорыннан көрінді. Оданжоғарыорындарға чех Поспешил мен атақтыЛурихиеболды. Осы жарысқақатысқанҚытайалыбы Ли ХунСинг пен ЛаубеҚажымұқаннанкейінгіорындарғаиеболды. Чемпионат аяқталған соң, бәріміз ауылға, Омбыға оралдық. Ұмытпасам, осы жолы, не 1912 жылы, әйтеуір осы екіжылдыңбіріндебіз Қызылжар қаласына тоқтадық. Қазақ балуаныныңдәрежесікөтеріліп, Ресейдегі, шетелдердегічемпионаттарда жақсы күрескөрсетіпжүргенінестігенқалатұрғындары, соныңішіндеҚажымұқанжаскезінде жалшылықта болған көпес Григорий Масляков кісіжіберіп, үйінешақырып, қонақетті. Батыр балуанныңболғанжерлеріндегікүресәңгімелерінқызыға тыңдап, көптеген сұрақтар қойды. Дастарханынжайып, сыйлықонақтарыншақырып, Қажымұқанға, қасындағыбіздергеүлкенсый-құрметкөрсетті. Мұның өзібайлығыменғанамасаттаныпжүргенкөпестенкедейшаруаныңбаласы, кешегіжалшысы, бойынабіткеналыпкүшін, сарқылмасөнердіңиесі, қазақхалқыныңмақтанышыҚажымұқанның Григорий Масляковтанбиіктұрғанынхалықтыңалдындабіркөрсетіптастады. Қажымұқанныңастынаатмінгізіп, маған5 метр көк мақпал таза күмістенәшекейлепжасағанредикюльдісыйғатартты. Бізқанша бас тартсақ та, көнбей қойды. «Бұл Қызылжардаболғанкездеріңіздіңестелігіболсын» депбәйекболды. БізҚызылжарданосылайаттандық. СолжолыҚажымұқанұшайғажуық ел аралап, тойдумандардаболып, халқыныңарасындасайрансалыпжүрген.

Ақын жазушылар Мұқан туралы

Қара сөздің қадірін білетін қазақ «күш атасы» деп басқаны емес, Қажымұқанды атаған. Қажымұқан туралы қалам тербеген алаш қаламгерлерін түгендеп шығу да оңай емес.

Сәкен Сейфуллин, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Кенен Әзірбаев, Нартай Бекежанов, Асқар Токмағанбетов, Әбділда Тәжібаев, Дихан Әбілев, Сапарғали Бегалин, Сәбит Мұқанов, Әуелбек Қоңыратбаев, Сырбай Мәуленов, Төлеген Айбергенов, Қалды Мырзалиев, Ғафу Қайырбеков, Қалмақан Әбдіқадыров, Сәуірбек Бақбергенов, Жайық Бектұров, Әди Шәріпов, Зейтін Ақышев, Берқайыр Аманшин, Әлімқұл Бүркітбаев, Қапан Қамбаров, Төлеген Токбергенов, Мұхтар Шаханов, Жарасқан Әбдірашев, Бекен Әбдіразақов, Сабырхан Асанов, Аян Нысаналин, Құлбек Ергөбеков, Мамытбек Қалдыбаев, Захардин Қыстаубайұлы, Серік Байхонов, Жанболат Аупбаев, Әділғазы Қайырбеков, Әсия Беркенова, Есенқұл Жақыпбеков. Орыстың көрнекті ақыны Дмитрий Мартынов, белді жазушы Николай Анов. Аттары аталған бір-бір бәйтеректей ақын-жазушыларға спорт журналистерін қоссақ, Қажымұқан туралы қалам тербеген адамдардың шегі-шегі жоқ екенін бағамдар едіңіз.(2)

Әдебиеттер тізімі:

1. Бекен Кайратұлы Жолбарысты жусатқан Бақтияр балуан. — Namys.kz, 2012.
2. Қазақтың Қажымұқаны — Егемен Қазақстан 2006-04-07

КҮРЕС ТЕХНИКАНЫ БІЛУ НЕГІЗГІ ДЕНЕ ҚАСИЕТТЕРІМЕН ДАМУ

Күлмес Р. Қ.

Tashenev University, Шымкент қ.

ғылыми жетекші- п.ғ.к.,Туребеков Б.А

Бастаушы балуан жаттықтырушы- оқушының қимылының үлгісін қайталайды. Сондықтан да бастапқы оқытуда қазіргі техниканың тамаша үлгілеріне сүйену өте маңызды. Жаңа бастаушы техникалық қимылды бақылап, тек қимылдың жалпы формасын есте қалдырады. Ол оның бөліктерін байқамайды, әдістердің кейбір бөлімдерінің қимылының өзара байланысын іске асырмайды және күш қуатының көлемінің мөлшерінен өте алмайды.Күрделі әдістерді және қарсы әдістерді орындауда бөлістерге бөліп және аралас тәсілді үйретеді.Балуандар, әдісті бүтіндей көрсетуді алып, анық өзіне елестету керек және әр әдістің бөлімдерін орындау тәсілін білу.

Күрес жаттықтырушысы оқу жаттығу процесіндегі жұмысты мынадай бағалы қасиеттерді тәрбиелеу құралдарымен байланытырады:патриоттық, ұжымдық, еңбекқорлық,белсенділік, батырлық,шешімділік және қайсарлық.

Әр оқушысы – бапкер жоғары дәрежелі спортшы дайындауға талаптанады.Жоғары спорттық шеберлікті құрастыру негізгі техниканы және тактиканы дұрыс білуі жатады.Тактикалық шеберлігі күрес тактикасын орындау деңгейінің мағыналы дәрежесіне тәуелді болады.Білімін және білгірлігін құрастырудың негізгі әдістемелерін түсіндіру, көрсету және жаттығулар әдістемелері болады.Бірінші бастапқы оқытудың ерекше маңыздысы көрсету әдістемесі болып табылады.Қатысушылар негізгі тактиканы игермейінше,әр жаңа әдіс ол үшін белгісіз формадағы қимылы, кейбірін алдымен көру керек, содан соң орындауға әрекет жасауға болады.

Мұндай жағдайда оқытушы түсіндіру, түсіндіру әдістемесін пайдаланады. Түсіндіру көрсетумен бірге тек жалпы қимыл құрылысын сақтау ғана емес, бірақ оның элементтерінің өзара байланысын балуанның есінде қалдырады. Әдістерді білу бүтіндей, бөлік және аралас түрде іске асырылады. Әдістерді оқытуға кіріскенде, оқытушы бірінші кезеңде оны дұрыс аттау керек, онан соң бірнеше рет үлкен емес жылдамдықпен бүтіндей көрсету керек. Жаттықтырушы әдістің маңызды бөлімдерін түсіндіреді, балуандардың денесінің кейбір бөлімдерінің қимылының жүйелігіне ерекше назар аударады. Бұл түсініктеме уақытша және күштің өзара байланысының мәнін білдіретін қысқаша болуы керек.

Балуандардың жұптасып жаңа әдісті орындауын талдағанда, спортшылардың жалпы және жеке қателерін көрсетеді. Жаттықтырушы қайта түсіндіргенде бәрінен бұрын жалпы қателерін қарастыру керек, онан соң балуандардың жеке қателеріне тоқтайды.

Тұрыста техниканы пайдалану партерге қарағанда көбінесе икемді.Бұл түсіндірілді сонымен,балуандар тұрыста мoneвр жасауға үлкен мүмкіншілігі болады, ал өзінің оқыту процессі бөлімдердің үлкен санын ұстайды.Мысалыға,қолдарын әр түрлі тәсілдермен ұстауды білу және шыңдауда, олардан босауды және осы күресте түрегеліп шабуылға көшуде білгірлігі партерге қарағанда көбіне маңызды. Жаттығуда қолдарынан ұстауды және босануды орындауға ерекше мағына бөлінеді.

Тұрыста және партерде техниканы мақсаттылық пен біруақытта білу,бірінші екі айда басымдылық партердегі сабақтарға беріледі,сонан соң оғанда және басқасына да бірдей мөлшерде назар аударылады.Осында егер тұрыста жаңа әдіс үйренсе,онда партерде өткенді қайталайды.

Бірқатар өзін-өзі қауіпсіздендіру деңгейі және жалпы және арнайы дайындықты әрі қарай дамытуды іске асырылады.

Бірінші этапта оқыту,бірінші ресми жарысқа дейін алты айдай кем емес созылады.Бұл этапта балуандар негізгі әдістерді біледі.Оларға III разрядты орындауды

иеленуге мүмкіндік беріледі және бұл балуанның бастапқы техникалық фонды деп аталады. Оқытудың II этапты бастапқы фондқа кірмейтін, басқаны меңгеруді қайтып, балуандар үшін техникалық қимыл, бірқатар маңызды аздау емес, бірінші қосындысымен және балуанның негізгі техникалық фондысын құрастыру керек. Техниканың негізгі фондын құрастыру керек. Техниканың негізгі фондына ие болу II спорттық разрядтың нормативін орындауға амалдайды. Мұны айналасушылардың базалық дайындығы деп қарастыруға болады. Сондықтан базалық техниканы әр түрлі топтағы әдістердің жинақтылығы деп қарастыру керек. (1)

Күрес техниканы білу негізгі дене қасиеттерімен дамытуы қатер іске асырылады. Осы мақсат үшін жалпы дене дайындығы құралдарының арсеналы кеңінен пайдаланылады: жеңіл атлетикалық жүгіру, спорттық және қозғалмалы, созып- тарту жаттығулары және тренажерлерде.

Дене дайындығының мөлшері жақсарған сайын балуанның техникалық дайындығына үлкен уақыт бөлінеді. Оқыту әдістемесі тізбектесу принципімен сәйкестеліп анықталған кезектігін қарастырады. Оқытылған әдістер топтастырылады сондай, бірінші әдісті білу келісіп оқыту үшін биомеханикалық жағдай туғыздырады. Техниканы білуде серігінің қарсыласу мөлшері үлкен маңыз береді. Сол үшін сабақтан бастаушы балуандарды әр нақты жағдайда керекті қарсыласу дәрежесін табуды үйрету. Күресте бұл көрініс «көмекші - қарсыласу» деп аталынады, оқыту процессіне немесе жетілдіруге себебін тигізеді.

Грек- рим күресінде оқыту процесіне негізгі әдістемелік ұсыныс

1. Тұрыста және партерде әдістерді үйреткенде жөнділігі көбінесе қолданылатын қосымша ұстауларға бірден көрсету;
2. Қолынан жұлқып партерге ауыстыруда әр түрлі бастапқы жағдайда аяғын сол бір қолынан комбинациямен өткізу;
3. Арқасына бұрылып лақтыруды үйреткенде сол жаққа да, оң жаққа да үйрету жөнді. Бұл әдістерді орындағанда оқушылардың бір жақты юолып отырады;
4. «Айналу» әдісін үйреткенде лақтырудан бастаған әсерлі, сонан соң балуандарға қалай осы техникалық қимылды дәл орындамауын немесе дұрыс қорғанбауын көрсету және түсіндіру керек. Әдетте осындай жағдайлар партерге ауыстырып бітіруге мүмкіншілік береді;
5. Шалқайып лақтыруды II жылдан бастаған жөн. Бірақта балуандардың жеке ерекшелігін ұмытпау керек.

Күрес техникасы – бұл жеңіске бағытталған анықталған қимыл жүйесі, жинақталған жарыс ережесінен рұқсат етілген шабуылдау әдістері, қорғануы және тұрыста, партерде қарсы әдістері.

Күрес техникасын нашар иеленген балуан, әдеттегідей өзінің қарсыласының қарсылығынан өтудегі әдістерді пайдасыз, тиімсіз қолданады. Мұндай әдістер дұрыс нәтиже береді сол жағдайда, егер шабуылшының басымдылық күші өзінде бар болса.

Жоғарғы күрес техникасын иемденуші балуан, тіпті қарсыласының дене-күші басымдау қарсыласын жиі жеңеді. Техникалық қимылдардың орындалуы көпшілігінде балуанның бастапқы қалпынан анықталады; оған балуанның тұрыс түрлері, партердегі қалпы, балуандар арасындағы арақашықтық және ұстау түрлері жатады. (2)

Тұрыс болуы мүмкін: биік, орта және төмен – оң жақпен, сол жақпен және аяқтары қатар. Көпшілігінде биік және орта тұрыс жиі қолданылады, төмен тұрыс қорғану әрекеттерінде қолданылады.

Партер болуы мүмкін: биік және төмен. Бұл күресті партерде бастаудың бастапқы қалып. Партерде барлық басқа қалпы ауыспалы, олардың арасында: тіздегі, кеудесіне жатып, жанында жатып, отырып, көпір және жартылай көпір.

Арақашықтық (тұрыстағы балуандар арасындағы арақашықтық): ұстаусыз, қашықта, орта жақын болуы мүмкін.

Арақашықтық бастапқы қалпы ретінде, шабуылды өткізу үшін және ұстауды орындауға байланысты: білегінен; шынтақтың бүгілуінен; иық және дене аралығында; қапсыра ұстауда анықталады.

Балуандар сайысы қашық, орта және жақын арақашықтықта ұстауда жүргізіледі. Белдеу кезінде ұстаусыз ұзақ тұруға болмайды. Мұндай жағдайда 20-30 сек. аралығындағы тұрғанда төрешілер ескертумен жазалайды. Сондықтанда ұсталар жекпе-жектің маңызды элемент болады. Барлық орындалатын ұстаулар шартты тәуелділікпен 4 топқа бөлінуі мүмкін:

- бағытына; тосқауылдаушы; құрастыру; шабуылдаушы;
- немен орындалады: білегінен, иығы және бүгілуі білегімен, иығы және денесі арасында, мойыны және иығы білегімен, білегімен қосылған екі қолымен; қолдарын қосуы негізінен үш амалмен орындалады: ілмек, өзінің қолдарын білектерінен және алақан алақанмен;
- ерекшеліктерімен: түзу және теріс; біркелкі және аралас; біратулы және әртүрлі атаулы қолдары арқылы; біратаулы және әртүрлі атаулы қолдары астынан, біратаулы және әртүрлі атаулы иығы арқылы;
- күресте негізгі қорғану әрекеттері тосқауыл ұстауларымен бірге тіреулер арқылы орындалады.

Тіреу тәуелділігімен екі топқа бөлінуі мүмкін:

- содан тіреу немен орындалады: қолмен және қолдарымен, аяғымен, тізесімен, башпайымен, басымен, кеудесімен;
- содан тіреу қайта орындалады: басына, мойынына, денесіне, кеудесіне, қарнына, жанына, қолына, аяғына, табанына.

Әртүрлі ұстауларды үйренгенде айналасушыларға ұстаулардың құтылуды үйрету қажет;

- білегінен ұстағанда – ұстаған қолмен өзіне қарай шапшаң жұлқып және қарсыласының үлкен саусағына қарай бұрып, сол сәтте оның білегін ұстау;
- біратаулы білегінен және иығынан ұстағанда – қарсыласының біратаулы иығына бос қолымен тіреп және қолын жұлқып шығарып алып, оны босату;
- екі қолының білектерінен ұстағанда – қолымен өзіне қарай шапшаң жұлқып алып және қарсыласының басбармағына қарай бұрып, ұстауды босату және сол сәтте оның білегінен ұстау;
- қолын үстінен ұстағанда – қарсыласының денесіне қолдарымен тіреп және артқа шегініп, қолын шапшаң қимылмен ұстаудан босану.
- қолын астынан ұстағанда – ұсталған қолының жаны арқылы төмен түсіріп және отырыңқырап, қарсыласының қолын үстінен ұстап немесе қолдарымен оның қарқынына тіреу;
- әртүрлі атаулы қолынан және мойынынан ұстауда – тізесін бүгіп отырып, бос қолымен қарсыласының шынтағынан мойынынан қағып, басымен төмен еңкейіп және ұстаған қолын жұлқып алу.
- мойынын иығымен ұстағанда (шабуылшының қолы қосылуы) – отырыңқырап, бас қолымен қарсыласының қолын мойынан қағып және ұстаған қолын жұлқып төмен түсіру;
- мойынын иығымен үстінен ұстауда – а) отырып барып, қарсыласының қарынына ұстаған қолының білегімен теріп және бос қолымен оның әртүрлі атаулы білегінен ұстап, артқа шегініп, ұстауды ажырату; б) денесінен және қарсыласының әртүрлі атаулы білегінен өзінің мойынынан ұстап, оған жақын келіп және түзуленіп, ұстауын ажырату;
- денесін алдынан екі қолымен ұстауда – тізесінен бүгіп отырыңқырап, қарсыласының иегінен алақанымен тіреп және артқа шегініп, ұстауын ажырату;

- денесін қолымен ұстағанда – бос қолымен қарсыласының әртүрлі атаулы білегінен ұстап және оның қолын төмен басып және отырыңқырап,бір уақытта басқа қолының білегімен шабуылшының қарынынан тіреп,одан арқа шегініп және ұстауын ажырату;

- біратаулы қолын және денесінің жанын ұстағанда – қолынан жұлқыған сәтте және қарсыласы аттағанда,өзі оның сыртына аттап және денесінен бір атаулы қолын түсіріп,одан шегінуі қажет.

Грек-рим күресімен шұғылданушыларға тән ерекшеліктер олардағы қимыл қозғалыс әрекеттеріндегі шапшаңдық.

Мектеп оқушыларының бұл күрес өнеріне бейімделуіне арнайы жағдайлар жасалынып,балаларды жарақаттанудан жаттықтырушы үнемі назардан тыс қалдырмауы міндетті.

Грек-рим күресі олимпиадалық ойындардың бағдарламаларына енген спорт түрі. Сондықтан да бапкерлер жас балаларды бұл күрес түріне бейімдеуде оларға тән анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктерімен санасулары міндетті.(3)

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Теория и методика физического воспитания и спорта. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. М. 2001
- 2.Основы методики физического воспитания школьников. Минаев Б.Н., Шиян Б.М. М. 1989Ашмарин Б.А.«Теория и функции физического воспитания» - М.,1979.
3. Горбунов Г. Д. Психопедагогика спорта. - М. ФКиС; 1986. – 208 б.

МАЗМҰНЫ

СЕКЦИЯ 1. ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ЖӘНЕ ХИМИЯ-БИОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ СЕКЦИЯСЫ

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ӨСІМДІК АУРУЫН АНЫҚТАЙТЫН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАНЫ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ	
Куштаева Ф.Б., Қозыкеева Р.А.....	4
ОҚУШЫНЫҢ АҚЫЛ-ОЙ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ ХИМИЯЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТТІҢ МАҢЫЗЫ	
Сабырбай Д.Т., Акмалханова Д.Ш., Қозыкеева Р.А.....	7
ХИМИЯ САБАҒЫНДА ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ	
Дуйсенбаева К.Н., Сармантаева Т.М., Қозыкеева Р.А.....	9
КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫН ҚАЗАҚСТАНҒА КҮШТЕП ЖЕР АУДАРУДЫҢ БАРЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ	
Ибрагимжанова М.Э., Мейрбеков М.Б.....	13
КВАДРАТ ҮШМҮШЕГЕ АРНАЛҒАН ФУНКЦИЯЛАРДЫ ИНТЕГРАЛДАУ ӘДІСТЕРІ	
Ескендір А.А., Жолдасов С.А.....	16
ФУНКЦИЯЛАРДЫҢ ТУЫНДЫЛАРЫ МЕН ДИФФЕРЕНЦИАЛДАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚАСИЕТТЕРІ	
Қалилаш Ұ.Ж., Жолдасов С.А.....	21
СЫЗЫҚТЫҚ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕР ЖҮЙЕСІН ШЕШУДІҢ МОДИФИКАЦИЯЛАНҒАН ЭЙЛЕР-ДАЛАМБЕР ӘДІСІ ТУРАЛЫ	
Авдуваханова С.А., Иманбаев Н.С.....	24
ХИМИЯ ПӘНІНДЕ ЖОБАЛЫҚ ӘДІСТІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МЕТАПӘНДІК БІЛКІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Серікбаева А., Айткұлова Р.Э.....	28
TRICHOGRAMMA PINTOI (HYMENOPTERA: TRICHOGRAMMATIDAE) БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ТАБИҒАТТАҒЫ МАҢЫЗЫ	
Үсенқызы Ж., Муминова Ш.С.....	31
БАУЫРДЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ОЙЫНДАР МЕН ТАПСЫРМАЛАР (ГАДЖЕТТЕРДІ ҚОЛДАНУ)	
Зухриддинова М. К., Дильбарканова Р.....	34
ТАС АРА BOMBUS TERRESTRIS (L. 1758) (HYMENOPTERA: APIDAE) ТАБИҒАТТАҒЫ ЖӘНЕ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ	
Төребекқызы Л., Алимбекова А.Қ.....	38
ГЕНДІК ИНЖЕНЕРИЯНЫҢ ДАМУДАҒЫ МАҢЫЗЫ	
Үсенқызы Ж., Муминова Ш.С.....	42
ӨСІМДІК КЛЕТКАЛАРЫНЫҢ ОРГАНОИДТАРЫ ТАҚЫРЫБЫН CLIL ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ	
Рахимжанова М.И., Дильбарканова Р.....	44
БИОЛОГИЯЛЫҚ ТЫҢАЙТҚЫШТАР МЕН ӨСІМДІК ӨСУІН РЕТТЕГІШТЕРДІ ӨНДІРУ	
Ташметова М.С., Алимбекова А.К.....	48
ТОПЫРАҚ ПЕН СУДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ	
Әбен Г.Е., Муминова Ш.С.....	51
ӨСІМДІКТЕРДІҢ ЭЛЕКТРОНДЫ КАРТАСЫН ҚҰРАСТЫРУДА ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	
Қолдабаева А., Алимбекова А.К.....	55
ВЛИЯНИЕ ФТОРИДА КАЛЬЦИЯ НА ПРОЦЕСС ГОРЕНИЯ ДУГИ ПРИ СВАРКЕ ЭЛЕКТРОДАМИ	
Айтбаева С., Джалилов К. А., Бигара Т.....	60

УСВОЯЕМОСТЬ МИНЕРАЛЬНЫХ ВЕЩЕСТВ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ УРОВНЯ ВИТАМИННОГО ПИТАНИЯ	
Сабырбай Д., Тенлибаева А.С.....	63
АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП 8-СЫНЫПТА ГЕОМЕТРИЯНЫ ОҚЫТУ	
Сулеймани С.А., Мамадәлі Ж.Т.....	66
ФИЗИКА МЕН МАТЕМАТИКАНЫҢ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСЫ	
Лес А.Б., Ақбутаева Т.Я.....	69
7 СЫНЫП ПЛАНИМЕТРИЯ КУРСЫН «МАТЕМАТИКАЛЫҚ КОНСТРУКТОР» БАҒДАРЛАМАСЫН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ОҚЫТУ	
Лес А.Б., Бастар У.А.....	74
СМАРТ-АГРОБИОЛОГИЯ: ӨСІМДІК ӨСУІН ARDUINO НЕГІЗІНДЕ ЗЕРТТЕУ	
Байбосын А.Қ., Жумабаева Р.О.....	80
БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА GAMIFICATION (ОЙЫН ӘДІСТЕРІН) ЕНГІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ	
Жуматай С.К., Жумабаева Р.О.....	83
БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА СНАТGPT СИЯҚТЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ	
Санақұл А.Қ., Муминова Ш.С.....	87
ҚЫРҒИ-ҚАБАҚ СОҒЫСТЫҢ ТАЯУ ШЫҒЫС ПЕН СОЛТҮСТІК АФРИКА АЙМАҒЫНА ЫҚПАЛЫ	

02. ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ ӨНЕРТАНУ СЕКЦИЯСЫ

Мекенбай Р.Т., Төлбасықызы Ж.....	91
ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҒЫНДА ЯДРОЛЫҚ ҚАРУ ТАРАТПАУ МӘСЕЛЕСІ	
Әбдіғали Д., Нурпеисқызы А.....	94
ҚАРАША РЕВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ШЫҒЫС ПРУССИЯДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ОРТАЛЫҚ ПЕН АЙМАҚ АРАСЫНДАҒЫ ҚАЙШЫЛЫҚТАР	
Кәдірберді Р.Б., Бердыгулов Д.Д.....	97
БАЛҚАН ДАҒДАРЫСЫ ЖӘНЕ БАСПА СӨЗ ДИСКУРСЫ	
Тауасарова А.С., Ханазар И.А.....	100
1924-1933 ЖЖ. ГОЛОЩЕКИН САЯСАТЫ: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ГЕНОЦИДІ ЖӘНЕ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫҢ ТАҒДЫРЫ	
Тастемир Ж.Т. Турумбетова Г.А.....	103
АБЫЛАЙ ХАННЫҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНА СІңІРГЕН ЕҢБЕГІ	
Абилда А., А.Турумбетова Г.А.....	105
ҚАЗАҚСТАН АЗАМАТ СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА	
Бабаханова Т., Шеримбаева Ж.Д.	108
XV-XVIII ғғ. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТІ	
Азимбаев Р. М.	111
ЕЖЕЛГІ ГОТ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ РИМ ИМПЕРИЯСЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ: ӘСЕРІ МЕН САЛДАРЫ	
Қозыбай А.А., Оңалбай Н.М.....	113
ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ БАСТЫ ТАРМАҚТАРЫ МЕН ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАДАҒЫ АТҚАРҒАН ҚЫЗМЕТІ	
Молдадосова А.Қ., Маткарімова А.Р.....	117
1929-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АҚШ-ТАҒЫ ДАҒДАРЫС ЖӘНЕ Ф.Д.РУЗВЕЛЬТТІҢ «ЖАҢА БАҒЫТ» САЯСАТЫ	

Елшібаев С.К., Шуланова Ф.С.....	129
ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДІНИ НАНЫМ-СЕНІМДЕРІ	
Талеев Д., Абатов М.А.....	133
РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ САЯСИ-ӨКІМШІЛІК ӨЗГЕРІСТЕР	
Қозыбай А.А., Туйматова Д.Д.....	136
ҚАРАША РЕВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ШЫҒЫС ПРУССИЯДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ОРТАЛЫҚ ПЕН АЙМАҚ АРАСЫНДАҒЫ ҚАЙШЫЛЫҚТАР	
Кәдірберді Р.Б., Бердыгулов Д.Д.....	140
ЕУРАЗИЯ ИДЕЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ	
Дауренбек А., Абилова И.А.....	143
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІК МЕХАНИЗМДЕРІ	
Кашкинбаева А.Т., Сариева Ж.....	145
ЕЖЕЛГІ ГОТ ТАЙПАЛАРЫ ҰЙЫМЫНЫҢ ШЫҒУЫ ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР	
Жанабаева К.Н., Оңалбай Н.М.....	149
КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ ҚАЗАҚСТАНҒА ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫН КҮШТЕП КӨШІРУ САЯСАТЫ	
Мейрбеков М.Б., Ибрагимжанова М.Э.....	153
РЕСЕЙ ОТАРШЫЛАРЫНЫҢ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНЕ ОРЫС ШАРУАЛАРЫН ҚОНЫС АУДАРТУ САЯСАТЫ	
Жанабаева К.Н., Туйматова Д.Д.....	156
STEM- БІЛІМ БЕРУ ӘДІСІМЕН ТАРИХИ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУҒА ДАЙЫНДЫҒЫ	
Миркамалов Р. Н. Турумбетова Г.А.....	160
ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Хабибов А.Ф., Утемисова А.М.....	164
МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫНДА МӘДЕНИЕТ КОМПОНЕНТІН ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ	
Сыздыкова Б.А., Шынтаев Н.А.....	167
XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІК АЙМАҒЫНДАҒЫ САУДА ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ДАМУЫ: ТАРИХИ ТАЛДАУ	
Мұратбай Е.Ж., Шынтаев Н.А.....	170
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІННІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ӨКІМШІЛ-ӨМІРШІЛ ЖҮЙЕ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ ТАҒДЫРЫ	
Акрамкулов С.В., Шынтаев Н.А.....	173
12 ЖЫЛДЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ: ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ	
Жүнісбек Е.Б., Шынтаев Н.А.....	177
АҚШ-ТА ФЕДЕРАЛДЫҚ САЯСИ ЖҮЙЕНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Машрапова К.К., Шынтаев Н.А.....	180
ҰЛЫ ҚОНЫС АУДАРУДЫҢ КЛИМАТТЫҚ ДЕТЕРМИНИЗМІ ЖӘНЕ КЕҢІСТІКТІК ДИНАМИКАСЫ: ҒҰНДАРДЫҢ ҚОНЫС АУДАРУЫНЫҢ ГЕОТАРИХИ ТАЛДАУЫ	
Момынкүл Н.М., Мекенбай Р.Т., Иса М. Ғ.....	184
ҚОЛӨНЕР – ҰРПАҚТЫҢ РУХАНИ ТӘРБИЕСІНІҢ АЙНАСЫ	
Ақбералиева У.С., Калабаева К.Р.....	188
ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ДАМУ	
Балгабай Қ.С., Калабаева К.Р.....	191
ТҰРМЫСТЫҚ БҰЙЫМДАР ЖАСАУ БАРЫСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН АРТТЫРУ	

Қосмаханбет Ә.Б., Калабаева К.Р.....	194
ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ОҚУШЫЛАРДЫ ТІГІН БҰЙЫМДАРЫН	
КӨРКЕМ ӨНДЕУГЕ ІСКЕРЛІГІН АРТТЫРУДА ПАЙДАЛАНУ	
Мейрбекова Д.Б., Калабаева К.Р.....	197
ҚИЯЛ ӘЛЕМІНІҢ ҚАҚПАСЫ – ӘР АДАМНЫҢ ЖҮРЕГІНДЕ	
Омарзақ С.С., Калабаева К.Р.....	200
ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВОЙ ЭПОХИ НА ФОРМИРОВАНИЕ МОДНЫХ КОЛЛЕКЦИЙ	
Асанбаева Ш. И., Коваленко О. А.....	202
СӘН ДИЗАЙНЫНДАҒЫ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЖҮЙЕЛЕР: ЭСКИЗДЕН АІ	
КӨМЕГІМЕН ВИРТУАЛДЫ ФИТИНГКЕ ДЕЙІН	
Сергазиев Е., Аязбай Д., Каюмова У.Р.....	206
МОНҒОЛИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫ	
Қозыбай А.А., Шамшидинов О.Б.....	209
ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ БАСТАУЛАРЫ	
Сапарова Н.Т., Орынбасар М.Б.....	211

03. ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ СЕКЦИЯСЫ

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ГРУЗОВЫХ ПЕРЕВОЗОК И ЛОГИСТИКИ В	
РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	
Стрельникова М.С., Демесинова А.А.....	213
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ	
Хамидуллаева Ф.Д., Шінет Г.Г.....	216
ТРАНСФОРМАЦИЯ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ	
КАЗАХСТАН: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЭФФЕКТЫ РЕФОРМЫ И МЕХАНИЗМЫ	
АДАПТАЦИИ	
Филипенко Е., Кейкова Ж.К.....	218
МЕНШІККЕ ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАР ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ	
ПРОБЛЕМАЛАРЫ	
Құлмахан Е. С., Айтбаев Қ.....	220
ҚОҒАМДЫҚ ҚАУІПСІЗДІККЕ ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ТҮСІНГІ МЕН	
КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Елікбай Е.А., Бижан Н.Р.....	224
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША	
ҰРЛАУДЫҢ ТҮСІНГІ МЕН ТҮРЛЕРІ	
Сансызбай А.Н., Бижан Н.Р.....	227
ТРУДОВОЙ ДОГОВОР В КАЗАХСТАНЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	
Елтаева А., Аликулова Л., Шеримова Н.Ш.....	230
ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҚТЫ БАСҚАРУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН	
ҮЛКЕН ДЕРЕКТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ	
Шынгисхан Д.М., Бекебаева М.О.....	234
ҰЙЫМДАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖӘНЕ БИЗНЕС-ҮДЕРІСТЕРДІ	
ЖЕТІЛДІРУ МЕХАНИЗМДЕРІ	
Максут Ә.Е., Шінет Г.Г.....	237
АУДИТ ҮДЕРІСТЕРІН АВТОМАТТАНДЫРУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ	
ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	
Есіркеп М.М., Бокушева С.....	241
ЦИФРЛЫҚ ЭКОЖҮЙЕЛЕРДІҢ ДАМУЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ	
ЫҚПАЛЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ	
Камил Е.Н., Кейкова Ж.К.....	245
ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДА КАДРЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІ	
ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ЫҚПАЛЫ	

Керимбаева У.Б., Байкенжеева Д.Б.....	250
ПОСТПАНДЕМИЯЛЫҚ КЕЗЕҢДЕГІ БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРДІ РЕИНЖИНИРИНГТЕУ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ҮДЕРІСТЕРІ	
Халбай А. Н., Шінет Г.Ғ.....	254
ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕРДІ ҚАДАҒАЛАУ БАРЫСЫНДАҒЫ ПРОКУРОРДЫҢ МӘРТЕБЕСІ	
Иса М., Бижан Н.Р.....	257
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІК ҮШІН ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ «ЖАСЫЛ» КРЕДИТ БЕРУДІҢ ӘЛЕУЕТІ	
Нурланқызы А., Шінет Г.Ғ.....	259
ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ҚАРЖЫЛАНДЫРУДЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КОМПАНИЯЛАРДЫҢ МЫСАЛДАРЫ	
Әбдыманап Ә. С., Шінет Г.Ғ.....	261
РОЛЬ МЕХАНИЗМОВ ФИНАНСИРОВАНИЯ ИНСТИТУТОВ РАЗВИТИЯ В ПОДДЕРЖКЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ	
Абдулханова Н. М., Шінет Г.Ғ.....	263
ҚАЗАҚСТАНДА ЖАСЫЛ ОБЛИГАЦИЯЛАРДЫ ШЫҒАРУ АРҚЫЛЫ ТҰРАҚТЫ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Абекова А. Қ., Шінет Г.Ғ.....	266
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАС ОТБАСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Баймахан Б.М., Уйсынбаева К.М.....	268
ҚАТЫСУШЫЛЫҚПЕН ЖАСАЛҒАН ҚЫЛМЫСТАРДЫ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫ-ҚҰҚЫЛЫҚ НОРМАЛАРДЫҢ БӘСЕКЕЛЕСТІГІ БАРЫСЫНДА ҚЫЛМЫСТЫ АНЫҚТАУ	
Дүкенбай Ә.А., Уйсынбаева К.М.....	272
ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ӘРЕКЕТТЕРІН ЖҮРГІЗУ НЕГІЗДЕРІ	
Қанатбек Е.М., Уйсынбаева К.М.....	275
ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІК ОБЪЕКТІЛЕРІН АНЫҚТАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Әлдеке С.О., Уйсынбаева К.М.....	277
ЖАСТАРДЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Қуанышбек А., Тултабаев З.Ч.....	279
БОРЬБА С КОРРУПЦИЕЙ – ОСНОВА НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	
Султанбек Ж., Тултабаев З.Ч.....	282
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: РОЛЬ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ	
Гусманов Н.К., Шінет Г.Ғ.....	286
ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ЖЕКЕ ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Сұлтанбек Ж. М., Сатыбалдиева М.Т.....	289
АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ ҚҰҚЫҚТАРДЫ ДАМУДЫҢ БОЛАШАҒЫ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	
Әбдімомун Ж.А., Сатыбалдиева М.Т.....	292
РАЗВИТИЕ НАУКИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	
Хамидуллаева.Ф.Д., Шінет.Г.Ғ.....	296
ЦИФРЛЫҚ ҚАРЖЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ	
Ахмедова М., Сапарбаева Э.А.....	298
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АВТОНЕСИЕЛЕУ НАРЫҒЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	

Базарбай А. М., Аширбаева С.Б., Жаркымбекова Ж.С.....	302
ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В УПРАВЛЕНИИ РИСКАМИ НА ПРЕДПРИЯТИИ	
Мацукова Д., Наурызбекова А.Е.....	305
КӘСПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ СТРАТЕГИЯСЫН ЖОСПАРЛАУ ЖӘНЕ БАСҚАРУ	
Науан А.Қ., Демесинова А.А.....	308
ТАБЫСТАР МЕН ШЫҒЫНДАРДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫНЫҢ ЕСЕБІ МЕН ТАЛДАУЫ	
Сейдикеримов З.М., Иманова Г.А.....	311
ENTREPRENEURSHIP PROJECT AND FINANCIAL LITERACY	
Abdikerimova A., Faizova E.R.....	314
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: РОЛЬ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ	
Гусманов Н.К., Шінет Г.Ғ.....	318
ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА СОВРЕМЕННЫЙ РЫНОК ТРУДА	
Аманкүл Ж.Ә., Сапарбаева Э.А.....	320
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: РОЛЬ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ	
Александрович М.Л , Шінет Г.Ғ.....	324
АЛАЯҚТЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ ҚОҒАМҒА ҚАУІПТІЛІК ДЕҢГЕЙІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ ТЕТІКТЕРІ	
Серікбай А.А., Бижан Н.Р.....	325
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ДАМУ	
Дурхан Ж. А., Смайыл А., Рахымжанов Н., Темирова Ж.Ж.....	328
КАДРЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІ ДАМУДАҒЫ ШЕТЕЛДІК ҮЛГІЛЕРДІ ТАЛДАУ	
Жомартұлы Б., Жанашова А., Темирова Ж.Ж.....	331
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ	
Жомартұлы Б., Темирова Ж.Ж.....	335
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСПКЕРЛІКТІҢ ҚАЗІРГІ АХУАЛЫ	
Кульчимбаева А.Н., Фазылбекова К.К., Байконыс Т., Темирова Ж.Ж.....	339
ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТЕГІ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУ	
Кульчимбаева А.Н., Фазылбекова К.К., Мухамаджан А., Темирова Ж.Ж.....	342
АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ РӨЛІ	
Уалихан Б., Саметова Г.А.....	346
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІҢ ДАМУЫ	
Лесбек Д., Саметова Г.А.....	348
04. ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ СЕКЦИЯСЫ	
ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ЖАҢА ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ	
Әбдімәлік С.Б.....	350
ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ОЙЫН ӨЛЕҢДЕРІ	
Мұстафайева Н.Қ., Мамыт А.А.....	352
М.МАҚАТАЕВТЫҢ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ПОЭЗИЯСЫ	
Аширбекова Н., Мамыт А.А.....	356
ТҰРМАҒАНБЕТ ІЗТІЛЕУҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖОЛЫ	
Абдисова Д.Е., Мамыт А.А.....	359
ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДІҢ СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІГІ	
Тұрсынова А.С., Мамыт А.А.....	363

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ ӨНГІМЕ ЖАНРЫНЫҢ СИПАТЫ	
Базарбай М.Б., Мамыт А.А.	367
АБАЙ ҚАРАСӨЗДЕРІНДЕГІ СЫНШЫЛДЫҚ	
Анарбаева С.А., Мамыт А.А.	370
Ш. МҰРТАЗАНЫҢ «АЙ МЕН АЙША» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПЕН	
КЕЙІПКЕР ТАҒДЫРЫ	
Тәжен А.Н., Мамыт А.А.	374
МӘТІНДІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	
Құндызбаева Д.Қ.	378
ТӨШЕНЕВТИҢ ЕРЛІГІ ҰРПАҚҚА ӨНЕГЕ	
Төрехан І.М., Алтынбек Ұ.О.	379
THE ROLE OF CHATBOTS AND AI TUTORS IN DEVELOPING SPEAKING SKILLS	
AMONG EFL LEARNERS	
Keldiyar A., Iztileuova A.Zh.	383
THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ENHANCING ENGLISH LANGUAGE	
LEARNING	
Oserbai B., Iztileuova A.Zh.	385
ADVANTAGES OF AI-BASED LANGUAGE LEARNING TECHNOLOGIES	
Islamova M. M., Zhantore U. Zh.	388
THEORETICAL FOUNDATIONS OF GAMIFICATION AND DIGITAL ASSESSMENT	
Islamova M. M., Nyshanbay M. Zh.	391
THE CONCEPT OF LINGUISTIC COMPETENCE AND ITS COMPONENTS	
Islamova M. M., Ibragimova G. D.	394
THE USE OF MOBILE APPLICATIONS FOR INDEPENDENT VOCABULARY	
LEARNING	
Islamova M. M., Temirbek A.O.	397
THEORETICAL FOUNDATIONS OF VOCABULARY LEARNING IN FOREIGN	
LANGUAGE EDUCATION	
Islamova M. M., Temirbek A.O.	401
ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВТЫҢ АЙТЫСТАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Эркинова О.Қ., Арынбаева Р.А.	406
Ө.БӨКЕЙХАНОВ – АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ КӨСЕМІ	
Сейфолла Н., Арынбаева Р.А.	409
ПЕРЕГРУЗКА ЗАЧЕНИЙ СЛОВ В РУССКОМ И АНГЛИЙСКИХ ЯЗЫКАХ:	
ПРОБЛЕМА ПОЛИСЕМИИ И ОМОНИМИИ, ВЛИЯЮЩАЯ НА КАЧЕСТВО	
ПЕРЕВОДА	
Горлышкина О.Е., Ковальская И.А.	412
THE INFLUENCE OF SOCIAL MEDIA ON LANGUAGE LEARNING	
Kairbek A.K., Makkamova R.Z., Nazar D.B.	415
CULTURAL IDENTITY IN THE AGE OF GLOBALIZATION	
Makkamova R.Z., Kairbek A.K., Myrzagalikova S.T.	418
OPENING THE WORLD THROUGH LEARNING ENGLISH	
Ermetova M.B., Osmanalikhanova S.D., Nazar D.B.	420
COMMUNICATIVE APPROACH: AN EFFECTIVE WAY OF TEACHING A FOREIGN	
LANGUAGE	
Osmanalikhanova S.D., Ermetova M.B., Nazar D.B.	423
ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION: REVOLUTION OR RISK?	
Osmanalikhanova N.B., Turdali G.B., Nazar D.B.	425
THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN ACADEMIC AND PROFESSIONAL	
SUCCESS	
Turdali G.B., Osmanalikhanova N.B., Nazar D.B.	428

USING GAMIFICATION AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE TO INCREASE MOTIVATION IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING	
Shyngaliev Zh., Ismail T., Nazar D.B.	430
USING GAMIFICATION AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE TO INCREASE MOTIVATION IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING	
Ismayil T., Tazabek A., Nazar D.B.	433
ANALYZING THE STRATEGIC EFFECTS OF AI-POWERED VIRTUAL AND AUGMENTED REALITY SYSTEMS IN ENGLISH LANGUAGE EDUCATION AT THE TERTIARY LEVEL	
Tazabek A., Shyngaliev Zh., Nazar D.B.	436
INTERACTIVE ENGLISH LESSONS: THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE MODERNIZATION OF THE EDUCATION SYSTEM IN KAZAKHSTAN	
Yussupbekova M.A., Arysbaeva E. P.	438
ТАРИХТА ӨШПЕС ІЗ ҚАЛДЫРҒАН ҚАЙСАР ТҮЛҒА	
Темірәлі А.Қ., Алтынбек Ұ.О.	442
ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ИДЕЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ	
Қалдыбек Н., Айтқұлова Г.А.	446
USING GAMIFICATION TO LEARN A FOREIGN LANGUAGE	
Isakova G., Tursunova T.Zh.	449
DEVELOPMENT OF SPEECH AND COMMUNICATION SKILLS USING MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES	
Mussa A., Tursunova T.Zh.	452
INTEGRATION OF MULTIMEDIA AND DIGITAL TECHNOLOGIES INTO FOREIGN LANGUAGE TEACHING	
Abdikali A., Tursunova T.Zh.	456
THE USE OF COMPUTER GAMES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE	
Ergashtaeva D.R., Tursunova T.Zh.	459
THE EFFECTIVENESS OF ONLINE PLATFORMS FOR TEACHING ENGLISH USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE	
Asil U.Sh., Baigarayeva G.N., Suyundikov A.A.	462
INTRODUCING GAMIFICATION METHODS INTO DIGITAL TOOLS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING	
Abdrazak K.A., Alisheri A.S., Suyundikov A.A.	464
PRAGMATIC COMPETENCE BRIDGES CULTURAL GAPS BY HELPING INDIVIDUALS NAVIGATE DIFFERENCES IN COMMUNICATION STYLES AND EXPECTATIONS	
Allayeva Z.Sh., Suyundikov A.A.	467
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ: ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Әубәкір А.Т., Мыңбаева А.П.	470
ГҮЛЗАТ ШОЙБЕКОВА ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН БАЯНДАУ ТӘСІЛДЕРІ	
Жантасова З.Т., Маликова Б.	474
ТҮТҚАБАЙ ИМАНБЕК ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ХАРАКТЕРДІҢ КӨРКЕМДІК БЕЙНЕСІ	
Жантасова З.Т., Сайлаубаева С.	476
ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ПОЭЗИЯДАҒЫ ЕРКІНДІК ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ПАФОС	
Жумахан Н. Б., Жантасова З.Т.	478
ENGLISH IDIOMS ORIGINATING FROM FOOD AND THEIR REFLECTED CULTURE	
Galymzhanqyzy S., Abduazizova N., Tolbassiyeva A.A.	479

КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА: ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН ДАМУЫ	
Хайрулла Ә.Г., Шадибекова Т.И., Байболова А.Ж.....	483
КІТАПХАНАЛАР ҚЫЗМЕТІНДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ: МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Жүсіп Т. Н., Туkenova P.C.....	487
HOW ARTIFICIAL INTELLIGENCE CAN MAKE LEARNING A FOREIGN LANGUAGE EASIER	
Нарходжаева Ш.Ю., Айтжанова С.Е.....	489
ҰЛТТЫҚ ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ БИЛЕРДІҢ РӨЛІ	
Журсинбекова Ж. Н., Байболова А.Ж.....	491
MODERN APPROACHES TO FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION AND INTERCULTURAL COMMUNICATION	
Akberdiyeva D.A.....	496
Д.ДОСЖАННЫҢ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ОҚИҒАЛАРДЫҢ КӨРІНІСІ	
Мақажанова А.Б., Усербаева М.А.....	499
SELF-DIRECTED ENGLISH LANGUAGE LEARNING USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE	
Pesova F., Khalila D., Serikbayeva S.E.....	501
INTEGRATING ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTO THE METHODOLOGY OF PREPARATION FOR INTERNATIONAL EXAMINATIONS: IELTS, TOEFL, AND SAT	
Musakhodzhaeva M. A., Karabekova Zh. M.....	504
ШЕТЕЛ ТІЛІН ЕРТЕ ЖАСТАН ОҚЫТУДАҒЫ КОМПЬЮТЕР ОЙЫНДАРЫ	
Берікқызы Д., Хасанова У.И.....	507
TRANSLATING YOUTH SLANG IN YOUNG ADULT LITERATURE: CHALLENGES AND STRATEGIES	
Sedualy B.A., Khassanova U.I.....	511
AI FEEDBACK VS TEACHER FEEDBACK: WHICH ONE WORKS BETTER IN ENGLISH LESSON?	
Abdimavlanova G.U., Turlibek A.N.....	513
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕГІ ТИІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ БОЛАШАҒЫ	
Турдыбаева А. Г, Төлеген Ф.С., Турлибек Ә.Н.....	517
GAMIFICATION AS A TOOL FOR ENHANCING MOTIVATION IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING	
Seimanova A.A., Pernebek A.A.....	520
THE ROLE OF MOBILE APPLICATIONS IN ENHANCING EFL VOCABULARY ACQUISITION	
Abdumalik S.N., Pernebek A.A.....	522
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СРЕДСТВ ГЕЙМИФИКАЦИИ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ КАК НОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ	
Әбдіғани З., Ботабаева Ж.Н.....	525
СОВРЕМЕННАЯ АДАПТАЦИЯ «БЕСПРИДАННИЦЫ»: МЕЖДУ КУЛЬТУРНЫМ КОДОМ XIX ВЕКА И ФЕМИНИСТСКОЙ ОПТИКОЙ XXI ВЕКА	
Алиева М., Ботабаева Ж.Н.....	526
РАЗРУШИТ ЛИ ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ АКАДЕМИЧЕСКОЕ ПИСЬМО?	
Абдижалилова Н., Нышанбаева Ж.У.....	529
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И АКАДЕМИЧЕСКОЕ ПИСЬМО: ТРЕНДЫ И ВЫЗОВЫ	
Сайранбай Б., Нышанбаева Ж.У.....	530
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS INFLUENCE ON LANGUAGE LEARNING AND LINGUISTIC SYSTEMS	
Ukibayeva E., Suyundikov A.A.....	533

YOUTH SUBCULTURES AND SLANG

Turдали G.B., Osmanalikhanova N.B., Mirzagalikova S.T.....	535
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК МЕЙРАМДАРЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ОЙЫНДАР МЕН МӘДЕНИ МҰРА	
Хасан Ф.Д., Сапарабай К., Сапарбай Н.....	539
КОНФЛИКТ И ФИЛОСОФИЯ ПЕРСОНАЖЕЙ В ТРАГЕДИЯХ	
А. С. ПУШКИНА	
Бахтияров Ш.,Кемелова Г.М.....	541
ПОЭТИЧЕСКОЕ И МУЗЫКАЛЬНОЕ ЕДИНСТВО В ТВОРЧЕСТВЕ	
В. С. ВЫСОЦКОГО	
Расулова С.,Кемелова.Г.М.....	542
САТИРА КАК ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ФЕНОМЕН:ТРАДИЦИИ И НОВАТОРСТВО В ТВОРЧЕСТВЕ М.БУЛГАКОВА	
Зарибитдинов З., Кемелова Г.М.....	545
ЕДИНСТВО ТВОРЧЕСКОГО ЗАМЫСЛА И ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ФОРМЫ В ПОЭЗИИ Ф. И. ТЮТЧЕВА	
Бегай С.Д., Кемелова Г.М.....	548
ЦИФРОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В РАМКАХ ИНТЕГРАЦИИ ОБУЧЕНИЯ	
Абсаматова.М., Ботабаева Ж.Н.....	550
ЯЗЫК КУПЕЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ПЬЕСЕ А. Н. ОСТРОВСКОГО «БЕСПРИДАННИЦА»: ФУНКЦИИ, КОДЫ, ПОДТЕКСТЫ	
Миркамалова Х.М., Ботабаева Ж.Н.....	552
ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ (SOFT SKILLS) СПОСОБНОСТЕЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ	
Канай А.А., Ботабаева Ж.Н.....	554
ЕКІНШІ ТІЛДІ МЕНГЕРУДЕГІ ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ ПЕН ҚҰЗЫРЕТТІЛІК	
Абдиганбарова М.М., Қаблан А.Д.....	556
ЦИФРЛЫҚ ӘЛЕМДЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ САҚТАУ: ФИЛОЛОГИЯНЫҢ ҮЛЕСІ	
Аралбай Д. Д., Иса Қ. Н.....	558
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ИНТЕРНЕТ	
Бахыт Г. Е., Әлібек Н.Т., Иса Қ. Н.....	560
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ: НОВЫЕ ГОРИЗОНТЫ ФИЛОЛОГИИ	
Фархатова Р., Алматова А.А.....	564
РУССКАЯЛИТЕРАТУРА И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ	
Досова О., Алмуратова Ә.А.....	566
ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АВТОРСКОГО СТИЛЯ И ИМИТАЦИИ LLM	
Хасанова Қ., Азбергенова З.О.....	568
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБУЧЕНИИ ШКОЛЬНИКОВ	
Абдукадырова З. З., Азбергенова З.О.....	571
ГЛОБАЛИЗАЦИЯ, ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ПОИСК ДУХОВНОГО: ПОЧЕМУ ФИЛОЛОГИЯ ОСТАЁТСЯ «ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ» ФИЛЬТРОМ В ЭПОХУ ИИ	
Азбергенова З.О., Иманкул Г.Н.....	577
МОЖЕТ ЛИ ИИ БЫТЬ «АВТОРОМ» ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ?	
Равшанбекова М. О., Ботабаева Ж.Н.....	580
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕЙРОСЕТЕЙ В ПОДГОТОВКЕ К ЭКЗАМЕНАМ (ЕНТ)	
Ирисбекова М.О., Жумабаева Г.Р.....	583

ПОЛЬЗА И ВРЕД ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	
Худайбердиева. Р., Ергешбаева Ш.Н.....	586
СОВРЕМЕННАЯ ФИЛОЛОГИИ ЯЗЫКВАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ СТУДЕНТОВ КАЗАХСТАНА	
Хадиметова М.М., Жумабаева Г.Р.....	589
РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОЛОГИИ	
Раева А.Б., Азбергенова З.О.....	591
БЕЛИКОВ И ЦИФРОВАЯ ИЗОЛЯЦИЯ: ЧЕЛОВЕК В ФУТЛЯРЕ ХХІ ВЕКА	
Пирматова З.А.,Токмуратов А.М.....	593
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ИНСТРУМЕНТ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ	
Усенкызы Ж., Кемелова Г.М.....	597
МЕЖДУ ГЕНИЕМ И АЛГОРИТМОМ: АЛЕКСАНДР ПУШКИН И БУДУЩЕЕ ЛИТЕРАТУРЫ	
Дадаханова Д.,Ахмедова У.,Жумагулова Ж.Ж.....	600

05. ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР СЕКЦИЯСЫ

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ	
Айткулова.Н.Ж., Тарасенко.М.А., Казибаетова.З.Б.....	602
ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУІН АРТТЫРУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ	
Айткулова Н.Ж., Ирисметова А.У.,Еркінбай М.Н.....	604
БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАҒА ТАБЫСТЫ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ	
Махаметова З.А., Еркінбай М.Н., Ирисметова А.У.....	607
НАТЮРМОРТ ЖАНРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ РӨЛІ	
Жаңлышбек Ж.М., Конакбаева У.Ж.....	610
КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА ҚАЗАҚТЫҢ ТҰРМЫСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН КИІЗ ҮЙ ЖАБДЫҚТАРЫН ЗЕРТТЕУ	
Жұмакул О.Т., Конакбаева У.Ж.....	613
БАЛАЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Чинибаева Г.Д., Абдихан С., Хирманов О.Т.....	616
ЖЕКЕ ШЕКАРА: МӘНІ, ПАЙДА БОЛУ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ	
Жусипова У.О., Егемберді Б.Н.....	619
БЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ	
Усенбеков С.С., Естемесова С.С.....	621
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ӨНДЕРІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ МЕН ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Жақсылық А.А., Естемесова С.С.....	623
ЖЕТІСТІККЕ ЖЕТУ МОТИВАЦИЯСЫНЫҢ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН НЕГІЗГІ МЕХАНИЗМІ	
Ермашова А.О., Болысбекова А.К.....	626
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ МУЗЫКАСЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ	
Жақсылық А.К., Естемесова С.С.....	629

МУЗЫКА САБАҒЫНДА РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ МАЗМҰНЫ Тастанбеков Б.П., Естемесова С.С.....	632
ПАТРИОТТЫҚ ӘНДЕР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ	
Сатыбалдиева Б.Е., Естемесова С.С.....	634
ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Ережеп Г.Е., Сарсекенова А.Ж.....	637
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІНЕН БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ	
Азаткулова З. С., Сарсекенова А.Ж.....	641
ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ	
Эргашова К., Сарсекенова А.Ж.....	645
БАСТАУЫШ СЫНЫПТА СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАР ӨТКІЗУ ӘДІСТЕМЕСІ	
Мырзакелді С. С., Сарсекенова А.Ж.....	649
КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА ЖОБАЛАП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Умбетиярова А., Конакбаева У.Ж.....	653
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ДАМУ ЖОЛДАРЫ	
Арапбек А., Конакбаева У.Ж.....	656
ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ҚҰНДЫЛЫҚҚА БАҒЫТТАЛҒАН ТӘСІЛДІ ЗЕРТТЕУ	
Тәжібай Д., Конакбаева У.Ж.....	659
СЫНДАРЛЫ ОҚЫТУ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ	
Елибаева А., Конакбаева У.Ж.....	662
ҚАЗАҚТЫҢ СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРІНДЕГІ СИМВОЛДЫҚ БЕЙНЕЛЕРДІҢ ЗАМАНАУИ КӨРКЕМ БЕЙНЕЛЕНУІ	
Өтеулі Н., Алшымбаева С.Н.....	665
ЗАМАНАУИ СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДЕГІ АРАЛАС ТЕХНИКА: КӨЛЕМДІ КОМПОЗИЦИЯЛАРДЫҢ КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ СИМВОЛДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Бердыхан А., Алшымбаева С.Н.....	668
КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА КЕСКІНДЕМЕ ӨНЕРІНІҢ ТАРИХЫН ОҚУШЫЛАРҒА ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
Егенберген Д.С., Карсыбаев Б.Т.....	671
КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНІ АРҚЫЛЫ ТҰЛҒАНЫҢ КРЕАТИВТІ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ: ЖАҒАНДЫҚ ТРЕНДТЕР МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕР	
Әбілқасым А.С., Теңлесова Н.М., Көбеева Н.М.....	675
КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРҒА БҰЙЫМДЫ КӨРКЕМДЕП СӘНДЕУ ӘДІСТЕРІН ҮЙРЕТУ МАҢЫЗЫ	
Мамарахимова Ф.С., Карсыбаев Б.Т.....	679
ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ӨНЕРІ МЕН ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ	
Табанды І.Е., Мирзаева О.Х., Койланова Г.Ж.....	682
ЗАМАНАУИ ДИЗАЙНДАҒЫ ТҮС ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ КОЛОРИСТИКА	
Зухриллаева М.У., Рахимов Б.Ф.....	685
ДИЗАЙН САЛАСЫНДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ РӨЛІ МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	
Тұрсынбай Г.А., Рахимов Б.Ф.....	688
ЦИФРЛЫҚ СӘН: ВИРТУАЛДЫ КИІМ ЖӘНЕ 3D КОЛЛЕКЦИЯЛАРДЫ ҚҰРУ	
Жұмабек Д., Алпамыс А., Туракулов Б.С.....	691
ҚАЗІРГІ ДИЗАЙНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ КИІМІНІҢ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ	
Эркинова М., Абдуллоева Н., Жанпаизова В.М.....	694

ЖЕКЕ ӨЛШЕМГЕ ТІГІЛГЕН КИІМНІҢ ЗАМАНАУИ СӘН ИНДУСТРИЯСЫНДАҒЫ ОРНЫ	
Данияр Қ. Д., Камалбаева Қ.Қ.....	696
ЖЕКЕ ФИГУРАҒА ҚҰРАСТЫРЫЛҒАН КИІМНІҢ ТҮЛҒАНЫҢ МІНЕЗІ МЕН КИІМ СТИЛІНЕ ӘСЕРІ	
Есенбек А.Н., Камалбаева Қ.Қ.....	698
ЗАМАНАУИ ИНТЕРЬЕРДЕГІ ҰЛТТЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕР	
Нұржан Д., Рахимов Б. Ф.....	701
ЗАМАНАУИ СӘНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕКСТИЛЬ МАТЕРИАЛДАРЫ	
Сақыбек Т. , Жаркымбек Е., Жанпаизова В.М.....	704
ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ	
Әбдуманап Е.Қ., Алишер А., Байболов К.С.....	707
АҚЫЛДЫ КИІМ (WEARABLE TECHNOLOGY) ЖӘНЕ ОНЫҢ БОЛАШАҚ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	
Серік Д.Е., Құндыз А.Б., Асилова К. С.....	710
МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАҒА АРНАЛҒАН КАПЮШОНЫ БАР КОМБИНЕЗОННЫҢ ҮЛГІСІН ҚҰРАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Даулетбекова Б., Қайратжанова А., Рахманкулова Ж.А.....	713
МУЗЫКА САБАҒЫНДА ТҮЛҒАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ	
Өтелбай А.Н., Естемесова С.С.....	717
ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӘНДІК ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕР ЭЛЕМЕНТТЕРІН КӨРКЕМДІК ҚАБЫЛДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Бижанова А., Конакбаева У.Ж.....	720
ПЕЙЗАЖДЫҚ КЕСКІНДЕМЕ САЛУДА КОМПОЗИЦИЯНЫҢ РӨЛІ	
Жақсылықова Ж.Ж., Конакбаева У.Ж.....	722
КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА АҒАШ ӨНДЕУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ОҚУШЫЛАРҒА ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
Акаев Д. Т., Карсыбаев Б.Т.....	726
КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТАРЫН АРТТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ	
Әбдиев Д.М., Карсыбаев Б.Т.....	728
ВИЗУАЛДЫ ӨНЕР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРҒА КӨРКЕМ БІЛІМ БЕРУ ӘДІСТЕРІН ҮЙРЕТУ	
Сейітхан М.М., Карсыбаев Б.Т.....	731
БУДУЩЕЕ FASHION-ДИЗАЙНА: ТРЕНДЫ, КОТОРЫЕ МЕНЯЮТ ИНДУСТРИЮ	
Абдимавланова З., Асанбаева Ш., Ким И.С.....	733
ПСИХОЛОГТЫҢ ІШКІ ӘЛЕМІ: КӨМЕКТЕСУШІ НЕГЕ ӨЗІ КӨМЕКСІЗ ҚАЛАДЫ?	
Убайдаева З.Б., Адайбеков Б.Д.....	737
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ХАЛЫҚТЫҚ ТӘРБИЕ НЕГІЗІНДЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ДАМУ ЖОЛДАРЫ	
Ибрагим Р.Н., Алимова К.Ш.....	740
БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТЫҢДАЛЫМ ЖӘНЕ АЙТЫЛЫМ СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІН ДАМУА ОҚЫТУ	
Имаш А.А., Алимова К.Ш.....	743
БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДЕ МАТЕМАТИКА ПӘНІ АРҚЫЛЫ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ	
Искендер А.Н., Досбенбетова А.Ш.....	747
БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ	
Орымбаева Д.Д., Алимова К.Ш.....	751
БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДЫҢ ДҮНИЕТАНУ САБАҚТАРЫНДА ДАМУА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ	

Сейдхан А.Б., Алимова К.Ш.....	755
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ НӘТИЖЕЛЕРІН БАҒАЛАУДЫ ЖОСПАРЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ	
Битұрсын А.Б., Мамбеталиева А.К.....	758
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Жүзбай Б.Е., Мамбеталиева А.К.....	761
БАСТАУЫШ МЕКТЕП ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ	
Жұмабай Н.А., Досбенбетова А.Ш.....	764
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Қожахымбет Ү.М., Мамбеталиева А.К.....	768
БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ЖЕКЕ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМУ	
Маханбаева Ю.Қ., Досбенбетова А.Ш.....	771
ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ САБАҚТАРЫНДА СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ТІЛДІК ҚАБІЛЕТТІ АРТТЫРУ	
Хайрулла Ә.О., Мамбеталиева А.К.....	774
Ы.АЛТЫНСАРИННИҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ БҮГІНГІ БІЛІМДЕГІ ОРНЫ	
Битұрсын А.Б., Ирметов У.А.....	777
DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE SKILLS IN ENGLISH AMONG PRIMARY SCHOOL STUDENTS	
Жұмахан Н.С., Ирметов У.А.....	780
АХМЕТ БАЙТҮРСЫНОВ – ҰЛТ ҰСТАЗЫ	
Асилова А.С., Ирметов У.А.....	785
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ НӘТИЖЕЛЕРІН БАҒАЛАУДЫ ЖОСПАРЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ	
Битұрсын А.Б., Ирметов У.А.....	788
ЖАС ҒАЛЫМ ЖӘНЕ ВИТАГЕНДІК БІЛІМ: БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМ МОДЕЛІ	
Бердахмет А., Доскараева Г.М.....	791
ЕСТУ ҚАБІЛЕТІ ЗАҚЫМДАЛҒАН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДИАЛОГТЫҚ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Тілек С.Ғ., Аутаева А.Н., Калыкбаева А.Ж.....	794
ENVIRONMENTAL EDUCATION CONDITIONS FOR ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS WITH HEARING IMPAIRMENT	
Turekulova N.A., Autaeva A.N.....	797
ГЕЙМИФИКАЦИЯ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ	
Савранбаева А.М., Серманыз А.К., Атем М.Н.....	800
АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ	
Шамихан А.С., Қазыханқызы Л.....	805
БОЛАШАҚ БІЛІМ: ОНЛАЙН НЕМЕСЕ ОФЛАЙН	
Эшходжаева Ч., Хасанова У.И.....	808
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ	
Жұмахан Н.С., Амирова Г.О.....	810
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МӘНЕРЛЕП ОҚУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ	

Аманжол З.Т., Амирова Г.О.....	812
БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЛЕКИКОЛОГИЯНЫ ДАМЫТА ОҚЫТУДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	
Қалдыбек Д. Б., Амирова Г.О.....	815
БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӨРКЕМ ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Мамадияр С.Ш., Амирова Г.О.....	818
ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАР ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ	
Нарзиева Р.Д., Амирова Г.О.....	820
ТӨМЕНГІ СЫНЫПТА ҚАЗАҚ ТІЛІН ДАМЫТА ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ	
Садирова Н.С., Амирова Г.О.....	822
БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ФОНЕТИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ	
Тұрғара Т.Б., Амирова Г.О.....	824
БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛІН ДАМУ	
Амангелдиева Д.М.....	826
БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ	
Асхатова Л.С.....	829
БІРІНШІ СЫНЫПТА ӘЛППЕНІ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ	
Керімқұл З.Б.....	833
БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ ОРФОГРАФИЯ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖҮРГІЗУ ТӘСІЛДЕРІ	
Қожикова Д.Б.....	835
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫСЫНЫҢ ДАРЫНДЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ	
Раджабова Г.Т.....	839
БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫ НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Сейтқазы А.А.....	842
ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУЫ МЕН ЭМОЦИЯЛАРЫН РЕТТЕУ ҮДЕРІСІНЕ КИБЕРБУЛИНГТІҢ ӘСЕРІ	
Еркенбек Ә.Е.....	845
ЖАРНАМА ЫҚПАЛЫНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ АСПЕКТІЛЕРІ	
Мырзақасым А.Е., Нұрлыханқызы Е.....	849
ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚОЛӨНЕРІ МЕН ФЕЛТИНГ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ДАМУ	
Акбералиева Ұ., Алшымбаева С.Н.....	852
ЕРМЕК СЕРКЕБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫ МЕН РУХАНИ МӘДЕНИЕТІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ	
Нысанбек Д.Б., Қайнарбаева А.Қ.....	855
БОЛАТ САРЫБАЕВ – ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАРЫН ЗЕРТТЕГЕН ҒАЛЫМ	
Орынбасар Б.Б., Туманова Г.А.....	857
ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ПСИХОЭМОЦИОНАЛДЫ ҚАЖУЫН АЛДЫН-АЛУДА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНИНГТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ	
Аман Ш.А., Жунисбекова Ж.А.....	860
ҚҰРАҚ ҚҰРАУДАҒЫ ТҮС ҮЙЛЕСІМДІЛІГІ МЕН ОЮ-ӨРНЕКТЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ	
Амангельди М., Конакбаева У.Ж.....	865
БЕЙБІТШІЛІК ДАҒЫЛЫ: РУХАНИ КЕЛІСІМ МЕКЕНІ	
Айтқали М.С., Елшенев М.А., Конакбаева У.Ж.....	868

АРТПЕДАГОГИКА ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ-ДИЗАЙНЕРЛІК ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ	
Сейілхан Т.Т., Конакбаева У.Ж.	871
ДОМБЫРА ҮНІ АРҚЫЛЫ БЕЙНЕЛЕНГЕН РУХАНИ ЖӘНЕ ТАБИҒИ ӘЛЕМ	
Нариманқызы А.Н., Шналиев М.Ә., Конакбаева У.Ж.	874
«ШАҢЫРАҚ» КАРТИНАСЫ: ДАЛА МЕН ДӘСТҮР ҮНДЕСТІГІ	
Сейілхан Т.Т., Конакбаева У.Ж.	876
ҚАЗІРГІ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДАРДА БАЛАНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Сәдір Ә.Ә., Аяпова Б.А.	879
МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДАРДА ОЙЫН АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	
Мейірбек А. Б., Аяпова Б.А.	882
ТӨМЕНГІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БІЛІМ САПАСЫ МЕН САНАЛЫ ТӘРБИЕСІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ	
Керімбай Ж.Б., Койшибаева Н.И.	886
МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҮРДІСТЕРІН ДАМУ	
Джумабекова А.Б., Сұлтанбекова А.Ә.	889
БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ СЫНЫП ЖЕТЕКШІСІНІҢ АТА-АНАЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Бегасыл Ә.А., Койшибаева Н.И.	892
МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ	
Абдирасилова Б.С., Сұлтанбекова А.Ә.	896
ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ – ЗАМАН ТАЛАБЫ	
Жунисова Д.Ж., Жораева Г.Б.	899
БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ	
Илесова А.У., Жораева Г.Б.	901
МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚЫТУДА ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Калыкулова А.А., Жораева Г.Б.	902
МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЕРЕСЕК ТОП БАЛАЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ	
Жораева Г.Б., Турускулова Р.Н., Оспанова Ж.Б., Рахимова Ж.М.	905

06. ІТ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР СЕКЦИЯСЫ

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ ЖИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ДАМУ ҚАРҚЫНЫ	
Көшербай Ж.М., Базарбекова Н. Н.	910
ДЕРЕКТЕРДІҢ ҚҰПИЯЛЫЛЫҒЫН САҚТАУДАҒЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ҚОРҒАНЫС ӘДІСТЕРІ	
Абдуалиев А.А., Орынбасар А.Ж., Баязиева М.Н.	912
ОҚУ ПРОЦЕСІН АВТОМАТТАНДЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ШЕКТЕУЛЕРІ	
Нурпапа С. А., Боранбай З.Б., Изханова Б.Е.	914
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ АУТИЗМ СПЕКТРЛІК БҰЗЫЛЫСЫНДА ҚОЛДАНЫЛУЫ	
Арзиметов Б., Рахметуллақызы А.	917
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МОНИТОРИНГ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	

Керимбай Г. Б., Сматұлла Т.Б.....	919
БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: ПЕДАГОГТЫҢ ЦИФРЛЫҚ КӨМЕКШІСІ МЕН ТРАЕКТОРИЯСЫ	
Қасымбек А.А., Сматұлла Т.....	921
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ МЕДИЦИНАДА: АДАМ ӨМІРІН САҚТАЙТЫН ТЕХНОЛОГИЯ МА, ӘЛДЕ ҚАУІП ПЕ?	
Бейсенбі С. Қ., Изханова Б.Е.....	923
ҚАУІПСІЗДІК ПЕ, ӘЛДЕ ЕРКІНДІК ПЕ: ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ ТАҢДАУ	
Базарбай А.Т., Мәулімсейіт Д.Б.....	926
UAV-BASED MULTISPECTRAL IMAGING AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR EARLY CROP DISEASE DETECTION AND NUTRIENT DEFICIENCY DIAGNOSIS	
Zhandarov K., Maulimseit D.B.....	928
УНИВЕРСИТЕТ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕ BIG DATA ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН PLATONUS ЖҮЙЕСІМЕН САЛЫСТЫРА ОТЫРЫП ЖЕТІЛДІРУ	
Айдарбек Д.А., Мұсабекова Б.С.....	931
МИКРОПРОЦЕССОРЫ В СИСТЕМАХ УПРАВЛЕНИЯ	
Серикбай Д., Есмагамбетов Б.-Б.С.....	933
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ҚАУІПТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОҒАМҒА ӨСЕРІ: ЖҮЙЕЛІК, ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ КОГНИТИВТІК ТАЛДАУ	
Юлдашева И. Б., Тораев А., Сейтова С.С.....	937
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ НЕЙРОҒЫЛЫМ: АДАМ МИЫН МОДЕЛЬДЕУ МҮМКІН БЕ?	
Адихан Б. Ы., Тажибаева Б.Т.....	940
АНАЛИЗ КОММУНИКАЦИОННЫХ ХАРАКТЕРИСТИК БЕСКОНТАКТНЫХ СЕНСОРНЫХ СЕТЕЙ	
Абдижалилова Н.Х., Ху Вен-Цен.....	942
5G ЖӘНЕ 6G ЖЕЛІЛЕРІНДЕГІ MULTI-ACCESS EDGE COMPUTING (MEC) ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ КИБЕРҚАУІПСІЗДІК ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ: ҚАУІП- ҚАТЕРЛЕР, АРХИТЕКТУРАЛЫҚ ШЕШІМДЕР ЖӘНЕ НӨЛДІК СЕНІМ (ZERO- TRUST) МОДЕЛІ	
Ережеп К.Б., Байзакова Б.С.....	948
GOOGLE TEACHABLE MACHINE ПЛАТФОРМАСЫ НЕГІЗІНДЕ БЕЙНЕНІ ТАҢУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ	
Санак Д.М., Жолшиева А.З.....	950
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ РӨЛІ	
Байқоңыр Ә., Ермекбаева С., Куралбаева Ж., Халметова Ш.....	954
АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫҚ ПЛАТФОРМАЛАРДЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ	
Батуханова Г., Куралбаева Ж., Халметова Ш.....	956
2026: FASHION + AI = БОЛАШАҚ ИНДУСТРИЯСЫ	
Ерімбет Д., Сейтбек Б., Халметова Ш.....	960
ГЕНЕРАТИВТІ ЖИ ӨСЕРІНЕН БЖ ӨЗІРЛЕУ ПРОЦЕСТЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: КОРПОРАТИВТІК ЕНГІЗУДЕН OPEN SOURCE-ТАҒЫ ҚАРСЫЛЫҚҚА ДЕЙІ	
Есіркеп Т., Халметова Ш.....	962
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ФИЛОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ГУМАНИТАРИСТИКА ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ	
Жәмәділ С., Қаңлыбай Б., Халметова Ш.....	964
АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ПАЙДАЛАНУ	
Зейлбек Ш., Жумабаева М., Халметова Ш.....	966

THE PEDAGOGICAL EFFICACY OF AI-DRIVEN DIGITAL ASSISTANTS IN ELT AND IELTS PREPARATION: AN EMPIRICAL STUDY OF LEARNER AUTONOMY AND PROGRESS TRACKING

Karabekova Z., Musakhodzhayeva M., Khalmetova Sh.....	968
ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛЕ	
Илесова Ф., Халила Д., Халметова Ш.....	971
ЧАТ-БОТТАРМЕН ТІЛДЕСУ: ОЛАР БІЗДІ ҚАЛАЙ ТҮСІНЕДІ?	
Тұрғанбек З., Халметова Ш.....	976
ІТ БЕЗ ПРОГРАММИРОВАНИЯ — РЕАЛЬНО ЛИ?	
Ташмухамедов У.У., Сайранбай Б.Б.....	978
ЕСЕПТЕУ ТЕХНИКАСЫНЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ВЕБ-ДИЗАЙННЫҢ РӨЛІ	
Адахамов Е.М., Мұсабекова Б.С.....	981
СТАРТАП ӘЛЕМІ ЖАСТАРҒА ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР БЕРЕДІ	
Абдукаримова С.А., Жаримбетова М.Ж.....	982
DOCTOR AI – ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТКЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІ	
Анарханов М.С., Жаримбетова М.....	984
ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНА АРНАЛҒАН МӘДЕНИ БІЛІМ ПЛАТФОРМАСЫ: «TAMUR» TELEGRAM MINI APP	
Қасымбек Б. Б., Халметова Ш. А.....	988
SAFE SOFT HUB: РАЗРАБОТКА TELEGRAM-КАТАЛОГА ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ С AI-РЕКОМЕНДАЦИЯМИ ДЛЯ РЫНКА СНГ	
Серікбай Д.А., Халметова Ш. А.....	990
ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА СОВРЕМЕННЫЙ РЫНОК ТРУДА	
Аманкүл Ж.Ә., Сапарбаева Э.А.....	993
THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON THE WORK OF TEACHERS: A SCIENTIFIC AND ANALYTICAL APPROACH	
Сабит Ш.Н., Айтжанова С.Е.....	997
THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES	
Казакбаева Ш.Х., Айтжанова С.Е.....	998

07. ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ СЕКЦИЯСЫ

ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІНІҢ ТӨМЕНДЕУ СЕБЕПТЕРІ	
Бейсенбі С. Қ., Сапарбеков Н.С.....	1001
ОРТА МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЖЫЛДАМДЫҒЫН ДАМУДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ	
Әбдіқадиров Н. М., Козбаев Е.У.....	1004
ДҰРЫС ТАМАҚТАНУ ЖӘНЕ СПОРТ	
Тұрсынхан Г.Д., Мильдоходжаева Г.С.....	1007
ДЕНСАУЛЫҚҚА ЗИЯН КЕЛТІРЕТІН НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАР	
Темірәлі А.Қ., Сапарбеков Н.С.....	1009
ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	
Қанатбек К.С., Сапарбеков Н.С.....	1012
ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӨП БАСҚЫШТЫ ДАЙЫНДЫҚ ЖҮЙЕСІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Розаева Ш.Н., Нуржан Н.Н.....	1015
ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҚТАРЫНДА ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІНІҢ ТӘЖІРИБЕЛІК НЕГІЗДЕМЕСІ	

Жамалбек А.Е., Райымбердиев М.Қ.....	1017
ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНЫ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ	
ФИЗИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ	
Анарбек М.Б., Исмайл Б.К.....	1019
МЕКТЕПТЕГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕНІҢ ЖАЛПЫ САУЫҚТЫРУДА ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІН	
АРТТЫРУ	
Бектұрсын Р.Ғ., Муталиев Б.Т.....	1022
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ САПАЛАРЫН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ЖЕКЕ ЖӘНЕ ТОПТЫҚ	
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Шәймерден М.Б., Муталиев Б.Т.....	1026
СПОРТШЫЛАРДЫҢ ОЙЫН ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ ТИІМДІЛІГІН ДЕНЕ МҮМКІНДІГІ	
НЕГІЗІНДЕ АРТТЫРУ	
Серикбаев Б.С., Сапарбеков Н.С	1031
ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖҮЙЕСІНДЕ ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ДАМУЫ	
Абдукарим М.Н., Сапарбеков Н.С.....	1035
ДЕНСАУЛЫҚҚА ЗИЯН КЕЛТІРЕТІН НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАР	
Темірәлі А.Қ., Сапарбеков Н.С.....	1038
ҚАЖЫ МҰҚАН МҰҢАЙТПАСҰЛЫҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХЫНДАҒЫ	
ТҰҢҒЫШ КӘСІПҚОЙ БАЛУАН	
Бауыржанұлы С., Түребеков Б.А.....	1041
КҮРЕС ТЕХНИКАНЫ БІЛУ НЕГІЗГІ ДЕНЕ ҚАСИЕТТЕРІМЕН ДАМУ	
Күлмес Р. Қ., Түребеков Б.А.....	1045